Marxist Düşünce Sözlüğü

YAYIN YÖNETMENİ
Tom Bottomore

YAZIM KURULU
Laurence Harris
V. G. Kiernan
Ralph Miliband

TÜRKÇE ÇEVİRİYİ DERLEYEN
Mete Tunçay

İLETİŞİM

MARXİST DÜŞÜNCE SÖZLÜĞÜ

İletişim Yayınları 208
ISBN 975-470-338-8

1. BASKI ©İletişim Yayıncılık A. Ş. Eylül 1993
©Basil Blackwell Ltd. Oxford
1. Baskı 1983. Türkçe çeviri,
1991 tarihli 2. baskıdan yapılmıştır.

KAPAK Ümit Kıvanç
DİZGİ TEM Yapım ve Remzi Abbas
UYGULAMA Filiz Burhan
DÜZELTİ Sezar Atmaca
KAPAK BASKISI Ayhan Matbaası
İÇ BASKI Şefik Matbaası
CİLT Tuğ Mücellit

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. 516 22 60-61-62 • Fax: 516 12 58

Marxist Düşünce Sözlüğü

A Dictionary of Marxist Thought

YAYIN YÖNETMENİ
Tom Bottomore

YAZIM KURULU
Laurence Harris
V. G. Kiernan
Ralph Miliband

TÜRKÇE ÇEVİRİYİ DERLEYEN
Mete Tunçay

Önsöz

Eski ve yeni madde yazarlarına, metinleri kaleme alırken gösterdikleri özenden ve gözden geçirme önerilerimizi olumlu karşılamalarından ötürü teşekkür ederiz. Yayıncı Blackwell'in uzmanlarına da, bu yapıtı etkinlikle örgütleyişleri ve değerli tavsiyeleri için şükran borçluyuz. Sözlüğün plânlamasının etken aşamalarında, Leszek Kolakowski'nin de yardımlarından çok yararlandık.
İlk basımdan bu yana, bazı madde yazarlarımız öldü. Çalışmamızdaki büyük katkılarından, kimi durumlarda mevcut maddeleri esaslı bir biçimde düzeltmiş olmalarından ve hazırladıkları yeni maddelerden dolayı, onları saygıyla anıyoruz: Tamara Deutsch, Stanley Diamond, Moses Finley, Eleanor Burke Leacock, Geoffrey Ostergaard, Eugene Schulkind.

Derleyenler

Tom Bottomore'un Türkçe basım için sunuş notu

Türkiye'de Marxizm, genellikle Marxizm-Leninizmle sınırlı kalmış ve Marxizmin diğer biçimlerine açık olmamıştır. Onun içindir ki, bu sözlük Marxist düşünüşün çağdaş düşünce açısından Marxizm-Leninizme oranla daha geçerli türlerini tanıtmakla bir katkı yapacaktır. Genişletilmiş yeni basım, son olaylara ilişkin her türlü konuda Marxist bilgiler içeriyor.

T. B.

Giriş

Marx'ın dünyaya sunduğu fikirler, ölümünden yüz yıl sonra, toplum bilimleriyle uğraşan ya da siyasetle ilgilenen herkesin yakından tanıması gereken en canlı ve etkili çağdaş düşünce akımlarından biri haline geldi. Ama bu fikirlerin tamamlanmış ve kapanmış bir sistem özelliği taşımadığı ve bugün de evrilmekte olduğu, bu yüzyıl boyunca birçok çeşitlenmeler gösterdiği de eşit ölçüde açıktır. Bu değişim, sadece yeni araştırma alanlarına yayılma suretiyle değil, aynı zamanda (bir yandan eleştirel değerlendirmelere ve yeni düşünce akımlarına, bir yandan da değişen toplumsal ve siyasal koşullara yanıt olarak) içsel bir farklılaşma ile de ortaya çıktı.

Sözlüğümüzün ilk basımından beri geçen süre içinde, Marxist düşüncelere, bu yüzyılın başlangıcındaki büyük çalkantılardan bu yana hiçbir dönemde görülmeyen ölçülerde farklı yorumlar getirilmiş ve karşı konulmuştur. Yeni basımda, birçok madde ekleyerek ya da eski maddelerde değişiklikler yaparak bu oluşumları açıklamaya çalıştık. Yazarlarımız Marxist tarih kuramını, kapitalizmin savaş sonrası gelişimini, sosyalist ülkelerin boğuştukları sorunları, özellikle de ekonomik planlama ve piyasa sosyalizmi gibi çekişmeli konuları yeniden değerlendirdiler.

Onun içindir ki, bu yeni basım çeşitli yorum ve eleştirileri göz önünde tutarak, Marxizmin temel kuramlarının ve Marx'ın zamanından beri Marxist düşünüşün oluşmasına katkıda bulunan bireylerin ve okulların daha da kapsamlı ve güncel bir kılavuzu olmaktadır. Bu sözlük, gerek üniversitedeki çalışmaları sırasında Marxist kavramlarla karşılaşacak öğrenci ve öğreticilerin ve gerekse çağımız dünyası kurumlarının ve eylem tarzlarının biçimlenmesinde önemli bir rol oynamış olan ve hâlâ da oynamaya devam eden bir kuram ve doktrin hakkında bilgilenmek isteyen çok sayıdaki genel okuyucunun kullanımı için hazırlanmıştır. Maddeler, konuların niteliğinin elverdiği ölçüde, uzman-olmayan okuyucunun da kolayca yararlanabileceği bir şekilde sunulmuştur. Fakat bazı durumlarda, özellikle de iktisat ve felsefede teknik terimler kaçınılmaz olmakta ve bir miktar önbilgi gerekmektedir.

Her madde kendi içinde bir bütün olmakla birlikte, belirli bir kavramın, sorun'un ya da yorumun tam olarak anlaşılabilmesi için başka maddelere de başvurulması gerektiğinde, bunlar metinde büyük harflerle belirtilmiştir. Bu yeni basımda, bazı önemli Marxist metinlere ayrı maddeler ayrıldı. Cildin sonunda, okuyucunun özgül bir konu ya da bireye yapılan bütün göndermeleri izleyebileceği genel bir dizin de vardır. Her maddeden sonra, o konuda daha geniş bilgi edinmek için salık verilen kaynaklar gösterilmiş ve gerek bunların gerekse madde içinde değinilenlerin tam künyeleri genel bibliyografyada gösterilmiştir. Ayrı bir bölümde de, Marx ve Engels'in (çoğucası başlıklarının kısaltılmış biçimleriyle anıldığı) metinde geçen bütün yazılarının kaynakçası sunulmaktadır. Burada, teker teker yapıtların tam künyelerini verdikten başka, toplu basımlarına ilişkin bilgileri de belirttik.

Tom Bottomore, V. G. Kiernan,
Laurence Harris, Ralph Miliband

NOT: Her maddenin sonuna, yazarının ve Türkçeye çevireninin adlarının baş harfleri konulmuş ve bunların kimlikleri ayrı listeler halinde gösterilmiştir. Kaynakçada sıralanan Marx ve Engels'in yapıtlarından Türkçesi yayımlanmış olanları ayrıca belirtmeye çalıştık. 1991'de yayımlanan gözden geçirilmiş İngilizce basımdan sonra dünyadaki gelişmeler uyarınca İletişim Yayınevi, bu metinde güncelleştirme amacıyla bazı değişiklikler yapmıştır.

Mete Tunçay

Madde Yazarları

Hamza Alavi **HA**
University of Manchester

Andrew Arato **AA**
New School for Social Research, New York

Christopher J. Arthur **CA**
Brighton

Michèle Barrett **MB**
City University, London

Lee Baxandall **LB**
Oshkosh, Wisconsin

Ted Benton **TB**
University of Essex

Henry Bernstein **HB**
Institute for Development Policy and Management, University of Manchester

Roy Bhaskar **RB**
Linacre College, Oxford

Michael Billig **MBi**
University of Loughborough

Tom Bottomore **TBB**
Professor Emeritus, University of Sussex

Chris Bramall **CB**
Sidney Sussex College, Cambridge

W. Brus **WB**
St Antony's College, Oxford

Peter Burke **PB**
Emmanuel College, Cambridge

J. Byres **JB**
School of Oriental and African Studies, University of London

Julius Carlebach **JC**
Hochschule fur Judisches Studien, Heidelberg

Terrell Carver **TC**
University of Bristol

David Coates **DC**
University of Leeds

Ian Cummins **IC**
Monash University

Basil Davidson **BD**
Centre of West African Studies, University of Birmingham

R. W. Davies **RWD**
University of Birmingham

Meghnad Desai **MD**
London School of Economics

Tamara Deutscher **TD**
London

Pat Devine **PD**
University of Manchester

Stanley Diamond **SD**

Elizabeth Dore **ED**
Middlebury College, Vermont

Gary A. Dymski **GD**
University of California, Riverside

Roy Edgley **RE**
Brighton

Ferenc Fehér **FF**
New School for Social Research, New York

Zsuzsa Ferge **ZF**
Institute of Sociology and Social Policy, Eötvos Loránd University, Budapest

Iring Fetscher **IF**
University of Frankfurt

Ben Fine **BF**
Birkbeck College, University of London

Moses Finley **MIF**

Milton Fisk **MF**
Indiana University

Duncan Foley **DF**
Barnard College, Columbia University

Norman Geras **NG**
University of Manchester

Israel Getzler **IG**
Hebrew University of Jerusalem

Paolo Giussani **PG**
Milan

Patrick Goode **PGo**
Thames Polytechnic, London

David Greenberg **DG**
New York University

Neil Harding **NH**
University College of Swansea

G. C. Harcourt **GH**
Jesus College, Cambridge

Laurence Harris **LH**
School of Oriental and African Studies University of London

David Harvey **DWH**
St Peter's College, Oxford

András Hegedüs **AH**
Budapest

David Held **DH**
Open University

Björn Hettne **BH**
Peace and Development Research Institute, University of Gothenburg

R. H. Hilton **RHH**
University of Birmingham

Susan Himmelweit **SH**
Open University

Robert J. Holton **RJH**
Flinders University of South Australia

Richard Hyman **RH**
University of Warwick

Russell Jacoby **RJ**
Los Angeles

Jeremy Jennings **JRJ**
University College of Swansea

Bob Jessop **BJ**
University of Lancaster

Monty Johnstone **MJ**
London

Eugene Kamenka **EK**
Australian National University

Naomi Katz **NK**
San Francisco State University

Cristóbal Kay **CK**
Institute of Social Studies, The Hague

Harvey J. Kaye **HK**
University of Wisconsin-Green Bay

János Kelemen **JK**
Accademia d'Ungheria, Rome

David Kemnitzer **DK**
San Francisco State University

V. G. Kiernan **VGK**
Professor Emeritus, University of Edinburgh

Gavin Kitching **GK**
University of New South Wales

Philip L. Kohl **PLK**
Wellesley College, Massachussets

Tadeusz Kowalik **TK**
Polish Academy of Science, Warsaw

David Lane **DL**
Emmanuel College, Cambridge

Jorge Larrain **JL**
University of Birmingham

Eleanor Burke Leacock **EBL**

Alain Lipietz **AL**
Centre d'Études Prospectives d'Économie Mathématique Appliquées à la Planification, Paris

Steven Lukes **SL**
European University Institute, Florence

Frank McHugh **FMc**
Christian Social Ethics Research Unit, St John's Seminary, Guildford

Stuart Macintyre **SMc**
University of Melbourne

David McLellan **DM**
University of Kent

Ernest Mandel **EM**
Vrije Universiteit Brussel

Mihailo Markovic **MM**
University of Belgrade

István Mészáros **IM**
London

Ralph Miliband **RM**
London and Graduate School, City University of New York

Simon Mohun **SM**
Queen Mary and Westfield College, University of London

Geoffrey Nowell-Smith **GN**
London

G. Ostergaard **GO**

William Outhwaite **WO**
University of Sussex

Prabhat Patnaik **PP**
Jawaharlal Nehru University, New Delhi

Brian Pearce **BP**
New Barnet, Herts.

Gajo Petrovic **GP**
University of Zagreb

Tony Pinkney **TP**
University of Lancaster

Katalin Radics **KR**
Institute of Linguistics, Hungarian Academy of Sciences

John Rex **JR**
University of Warwick

Julian Roberts **JRo**
Architectural Association School of Architecture

George Ross **GR**
Harvard University

Anne Showstack Sassoon **ASS**
Kingston Polytechnic, Surrey

Stuart R. Schram **SRS**
Fairbank Center for East Asian Research, Harvard University

Eugene Schulkind **EWS**

Anwar Shaikh **AS**
New School for Social Research, New York

William H. Shaw **WHS**
Tennessee State University

Roger Simon **RS**
Richmond, Surrey

Gareth Stedman-Jones **GSJ**
King's College, Cambridge

Paul Sweezy **PS**
New York

John G. Taylor **JGT**
Polytechnic of the South Bank, London

Richard Taylor **RT**
University of College of Swansea

Jan Toporowski **JT**
South Bank Polytechnic, London

Bryan S. Turner **BST**
University of Essex

Immanuel Wallerstein **IW**
State University of New York, Binghamton

John Weeks **JW**
Centre for Development Studies, School of Oriental and African Studies University of London

Janet Wolff **JWo**
University of Leeds

Stephen Yeo **SY**
Ruskin College, Oxford

Robert M. Young **RMY**
London

Türkçeye Çevirenler

ZA Zehra Aksu
BA Barış Aybay
ÜA Ümit Altuğ
ÇA Çağatay Anadol
TB Taciser Belge
AB Aksu Bora
CB Cengiz Bozkurt
İC İrfan Cüre
AÇ Ahmet Çiğdem
MÇ Metin Çulhaoğlu
ZD Zülfü Dicleli
AD Ali Doğan
AE Abdullah Ersoy
OE Oktay Etiman
AG Ahmet Gürata
ŞK Şahin Kahveci
UK Uygur Kocabaşoğlu
LK Levent Köker
MK Mehmet Küçük
EN Ethem Nayum
HN Halil Nalçaoğlu
ÖO Özlem Onaran
MÖ Meral Özbek
YÖ Yeşim Özben
NS Nail Satlıgan
AS Asuman Suner
SŞ Sina Şener
MT Mete Tunçay

a

Adalet (*İng.* ve *Fr.* Justice, *Alm.* Justiz)

Son zamanlara gelininceye dek, adalet ilkelerinin Marxist düşünce içindeki yeri hakkında, pek az açık ya da ayrıntılı kuramsal irdeleme vardı. Gelenekte, -çoğu aynı kalemden çıkma- çatışan iki tutuma rastlamak olağandı. Bir yanda, adaletle ilgili kaygıların sosyalizmden yana ve kapitalizme karşı herhangi bir geçerliği olmadığı yolunda, açıkça ve bazen hatta coşkuyla dile getirilen bir tavır; öte yandaysa, Marxist toplumsal eleştirinin uygulanmasında farkına varılmadan ve ölçülüp biçilmeden tekrar tekrar, adaletle ilgili savlara yaygın olarak başvurulması.

1970'lerin ilk yıllarından bu yana ise, felsefeciler arasında dağıtıcı adalet kavramına yoğun bir ilgi gösterilmesi, Marx'ın fikirlerinin tartışılması üzerinde de izlerini bırakmaya başlamış ve kendi içinde geleneksel olarak çatışan tutumlara göre kutuplaşan, hayli zengin bir yorumsal yazın'ın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dağıtıcı adalet ilkeleri, bir toplumun ya da herhangi bir başka topluluğun içinde yararların ve yüklerin uygun bir biçimde bölüşülmesiyle ilgilidir. Peki, Marx kapitalizmi bu gibi ilkelerin ışığında mı suçlamıştır?

Birçokları, hayır demektedirler. Onların kanıtları şunlardır: ① *Kapital*'de ücret ilişkisinin eşdeğer değerlerin bir değişimi (ücretin emek gücü karşılığı) olduğu üstündeki ısrarı; ② *Gotha Programının Eleştirisi*'nde "âdil dağılım" ya da "haklı pay" kavramlarına yapılan sosyalist göndermelerin polemik üslûbuyla eleştirilmesi; ③ hak ve adalet ölçütlerinin özgül üretim tarzlarına içsel, dolayısıyla da tarihsel açıdan göreceli olduğu görüşü; ④ ahlâkı genelde ideolojik olarak, bağımlı, değişen bir üstyapının bir parçası diye nitelendirmesi.

Böyle düşünenler, şunları da eklemektedirler: ⑤ Marx'ı adalet kaygısıyla davranmış göstermek, gerçekte amacının daha temel ve devrimci olmasına, üretim ve mülkiyet ilişkilerini dönüştürmeyi öngörmesine karşılık, ona sanki dağıtım alanında -gelir farklılaştırması, ücret düzeyleri ve benzerleri gibi- düzeltimlerle ilgilenmişçesine dar bir anlayış yüklemektir; ⑥ böyle bir yakıştırma, aynı zamanda, Marx'ın kapitalizmi alaşağı edecek gerçek tarihsel güçleri tanılama çabasını da bozarak, ona kendisinin idealistçe diyeceği bir ahlâkî aydınlanma tasarısı mal etmektir; ⑦ esasen bir yargı ilkesi olarak adalet, Marx'ın devlet ve hukuk gibi yargısal araçların bulunmayacağını düşündüğü komünist bir toplumda geçerli olamazdı; ve onun komünizm düşüncesi, adalet normlarını zorunlu kılan (kıtlık ve çatışma gibi) koşulları dışlamakta, onların yerine, adaletin *ötesinde* olan ("herkese gereksinimine göre") bir başka dağıtım ölçütü öngörmektedir. Nihayet, bu yoruma göre, Marx kapitalizmi mahkûm etmişse, bunu adaletten başka değerlere, başlıca da özgürlük ve kendini gerçekleştirmeye dayanarak yapmıştır.

Öteki yorumcular, Marx'ın kapitalizmi adalete aykırı diye eleştirdiğine inanmaktadırlar. Onların da kanıtları şöyledir: ① Marx'ın ücret ilişkisini eşdeğerlerin bir değişimi olarak anlatması, dolaşım alanıyla sınırlı kalmakta, sadece geçici olmaktadır ve ardından, bu ilişkiyi gerçekte bir sömürme ilişkisi olarak gösterdiği üretim süreci nitelendirmesi gelmektedir; buysa hiç de sahici bir değişim değil, kapitalin karşılığı ödenmemiş artık emeği kendine mal etmesidir; ② ahlâkçı eleştirilere karşı polemiğe girmiş olmakla birlikte, kendisi de sömürüyü yanlış ya da haksız nitelendirmiş, "haydutluk" ve "hırsızlık"tan söz etmiştir; ③ *Gotha Programının Eleştirisi*'nde gereksinime göre dağıtım ilkesini, emeğe göre dağıtım ilkesinden, dolayısıyla da kapitalizmin dağıtım normlarından daha yüksek saymakla, Marx üstü örtük

olarak, tarih-üstü, görecelik-dışı ahlâk düzeni ayraçlarını -bir çeşit dağıtıcı adalet ölçütleri hiyerarşisini- benimsemiştir; ve ④ onun bilinen ahlâkça göreceliğe dair önermeleri, aslında bir ahlâk gerçekçiliğini göstermektedir; bu gibi tarihsel olarak aşkın etik yargılarda bulunulabileceğini yadsımaktan çok, hakçalığın "daha yüksek" ölçütlerine erişmek için gerekli maddî koşulları belirtmektedir.

Bu yorumcular şunları da eklemektedirler: ⑤ dağıtımla ilgilenmek, özünde düzeltimci bir tutum değildir; çünkü geniş olarak anlaşılırsa, dağıtım üretim kaynaklarının sahipliği de dahil olmak üzere, tüm toplumsal iyilik ve kötülüklerin en genel bölüşümünü kapsar; buysa gerçekten devrimci bir tutumdur. ⑥ Aynı şekilde, Marx ahlâkçı eleştirinin kendi başına yeterli olmadığını düşünmekle birlikte, değişimin gizil etmenleri üstüne yaptığı tarihî materyalist çözümlemenin tamamlayıcı bir parçası olarak (ahlâkçı kaygıların da) onun düşünüşünde bir yeri vardır. ⑦ Adalet ilkelerini yargısal diye sınıflandırmak fazla dar olur; bunlar her türlü zorlama aracından bağımsız olarak, toplumsal yarar ve yüklerin paylaşılmasını değerlendirmek ve belirlemek için düpedüz etik ilkeler diye de düşünülebilir. ⑧ "Herkese gereksinimlerine göre", Marx buna ancak devletin zorlayıcı araçlarının ortadan kalkmasından sonra erişilebileceğini düşünmüş olsa da, böyle bir ilkedir, bir dağıtıcı adalet normudur, amacı herkese kendisini geliştirmek için eşit bir hak tanımaktır. ⑨ Karşıt yorumda, son kertede onun adalet ve özgürlük görüşleri arasında yapılan ayrım keyfîdir; Marx bazen gerçekten de, etik eleştiriyi küçümsemiş ve ahlâk normlarını, tarihsel olarak sınırlı ya da göreceli diye göstermiş olmakla birlikte, onun erişmek istediği hedefler arasında özgürlük ve diğer değerlerin yanısıra adalet de yer almaktadır.

Bir ölçüde, kendisi bir ahlâk felsefecisi olmadığı, hatta ahlâkçı çözümleme ve savunuları görmeye bile katlanamadığı için; bir ölçüde de, ücret ilişkisinin doğasını açıklamakta "diyalektik" çelişkilerle oynadığı için, Marx'ın bu alandaki bütün fikirlerini birbirleriyle tutarlı kılma olanağı yoktur. Dolayısıyla, bu anlaşmazlığın çözülmesi, bizim bir miktar zihinsel yeniden-yapımcılık çabası göstermemizi, onun çeşitli görüşlerinden en iyi biçimde bir sonuç çıkarsamaya çalışmamızı gerektiriyor. Böyle kendi içinde en uyumlu bir yeniden-kurgulama, geniş ölçüde, Marx'ın kapitalizmi adaletsiz bulduğunu söyleyenlere hak verdirmektedir.

Tersine görüşün kanıtları da belki biraz anlamlıdır; ama karşıt yoruma yöneltilen sorulara doyurucu yanıtlar verilememiştir. Bir kere, Marx'ın onu (ahlâkça) yanlış bir şey diye görmüyorsa, sömürüyü niçin "haydutluk" olarak nitelendirdiğinin inandırıcı bir açıklaması yoktur. İkincisi, onun kapitalizmin adaletsizliklerine değil de özgürlüksüzlüklere karşı çıktığı savı, ortaya aldatıcı bir almaşık sürmektedir; özgürlüğün *dağıtımı* ile ilgilendiği için Marx'ın bu konuda yaptığı eleştiri, düpedüz bir adaletsizlik eleştirisidir. Üçüncüsü Marx'ın kendisinin bazı dedikleriyle anlamı bulanmış olmakla birlikte, "herkese gereksinimlerine göre" ilkesi, hem ahlâkçı bir eşitlik ilkesi ve hem de -Komünist bolluk kavramını herhangi bir gerçekçi biçimde anlarsak- dağıtıcı adaletin normudur.

Öte yandan Marx'ın adalet terimleriyle eleştiri yapmayı açıkça reddetmesi, bu değeri dar bir kavram diye anlamasının sonucu olarak açıklanabilir: bu anlayış, adaleti belirli bir toplumsal düzene içsel olan başat normlarla, üstelik dağıtımı da -tüketim mallarının dağıtımı olarak- en sınırlı anlamında kapsayan normlarla özdeşleştirmektedir. Fakat bu iki kavramsal özdeşleştirme hiç de zorunlu değildir. Onların tanımladıklarından daha geniş dağıtıcı adalet anlayışları da vardır. Kapitalizmde yarar ve yüklerin en genel dağıtımını, tarihsel açıdan aşkın birtakım ölçütlerle apaçık kınanası saydığına göre, biz de Marx'ın -kendi benimsediğinden daha geniş bir adalet anlayışı uyarınca- kapitalizmi gayri âdil bulduğuna hükmetmek zorundayız. Onun yaptığı eleştiri üstü örtük olarak bir toplumsal adaletsizlik eleştirisidir. (☞ AHLÂK; ETİK)

NG/MT

OKUMA

Arneson, Richard J. 1981: "What's Wrong with Exploitation?"

Brenkert, George G. 1983: *Marx's Ethics of Freedom.*

Buchanan, Allen E. 1982: *Marx and Justice: The Radical Critique of Liberalism.*

Cohen, G.A. 1983: *Review of Karl Marx by Allen W. Wood.*

Cohen, Marshall, Nagel, Thomas and Scanlon, Thomas, der. 1980: *Marx, Justice, and His-*

tory.
Geras, Norman 1985: "The Controversy About Marx and Justice."
Lukes, Steven 1985: *Marxism and Morality.*
Nielsen, K. ve Patten, S.C., (der.) 1981: " Marx and Morality."
Ryan, Cheyney C. 1980: "Socialist Justice and the Right to the Labour Product.""
Wood, Allen W. 1981: *Karl Marx.*
Young, Gary 1978: "Justice and Capitalist Production: Marx and Bourgeois Ideology."

Adler, Max (d.15 Ocak 1873, Viyana; ö.28 Haziran 1937, Viyana)

Viyana Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi yapıp avukat oldu. Ancak zamanının çoğunu felsefe ve toplumbilim incelemelerine, daha sonraları ise okuldışı ve üniversite kurslarında ders vermeye ve Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'ndeki faaliyetlere ayırdı. 1903'de Karl Renner ve Rudolf Hilferding ile birlikte bir işçi okulu, 1904'de Hilferding ile *Marx Studien*'i kurdu. I. Dünya Savaşı döneminden itibaren ASDP sol kanadında yer aldı, işçi konseyleri hareketini destekledi. 1927'de yayımlanmaya baş-layan (Alman Sosyal Demokrat Partisi sol kanadının dergisi) *Der Klassenkampf*'a ilk sayısından itibaren yazılarıyla katkıda bulundu. Bilim felsefesindeki Yeni-Kantçı düşüncelerden ve Ernst Mach'ın pozitivizminden oldukça etkilenerek, bir toplumbilimsel teori olarak Marxizmin epistemolojik temellerini kurmaya girişmesi, Avusturya Marxizmine yaptığı başlıca katkıdır. Fakat başka konularda da birçok yazısı vardır. Devrim, I.Dünya Savaşı sonrasında işçi sınıfı içindeki değişmeler, aydınlar, hukuk ve devlet (Kelsen'in "saf hukuk teorisi"nin eleştirisi) üzerine ilginç incelemeler yayımladı. (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ)

TBB/İC

OKUMA
Adler, Max 1904: *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft.*
— 1914: "Der soziologische Sinn der Lehre von Karl Marx."
— 1922: *Die Staatsauffassung des Marxismus. Ein Beitrag zur Unterscheidung von soziologischer und juristischer Methode.*
— 1930, 32 (1964): *Soziologie des Marxismus*, cilt 1 ve 2 .
Bourdet, Yvon 1967: Max Adler'in *Démocratie et conseils ouvriers* adlı kitabına yazdığı giriş.
Heintel, Peter 1967: *System und Ideologie. Der Austromarxismus im Spiegel der Philosophie Max Adlers.*

Adorno, Thedor (d. 11 Eylül 1903, Frankfurt;ö. 6 Ağustos 1969, Visp, İsviçre)

Ortaokuldan itibaren felsefe ve müzikle ilgilenmeyi sürdürdü. Husserl üzerine bir çalışmayla 1924'de doktorasını verdikten sonra, Alban Berg ve Eduard Steuermann'la Viyana'da kompozisyon ve piyano çalıştı. 1931'de Viyana Üniversitesi'nde felsefe okutmaya başladı. Ancak Nasyonal Sosyalizmin gelişiyle Avusturya'yı terkederek İngiltere'ye gitti. Dört yıl sonra ABD'ye giderek Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'ne katıldı. (☞ FRANKFURT OKULU) 1953'de Enstitüyle birlikte Frankfurt'a döndü. Bir profesörlük alarak Enstitünün müdürlerinden biri oldu. Frankurt okulunun en ünlü temsilcilerinden biriyken, çalışması birçok bakımdan eşsizdi. Çağdaş toplum üzerine görüşlerinden bir kısmı ilk bakışta tuhaf görünür. Bürokrasi, idare ve teknokrasinin örümcek ağı gibi kuşattığı bir dünyada yaşadığımızı ileri sürdü. Birey, geçmişe ait bir şeydir. Yoğunlaşmış sermaye, planlama ve kitle kültürü kişisel özgürlükleri tahrip etmiştir. Eleştirel düşünme yeteneği ölmüş-gitmiştir. Toplum ve bilinçlilik "bütünüyle şeyleşmiş", yani doğal nesnelerin niteliklerine sahip —verili konumlara ve değişmez biçimlere sahip— gibi görünmektedir. (☞ ŞEYLEŞME)

Adorno'nun düşüncesinin biçimini içeriğine feda ederek onu tümüyle kavramak olanaksızdır. "Kışkırtıcı formülasyonlar", "şaşırtıcı abartmalar" ve "dramatik vurgulamalar"la Adorno ideolojilerin temellerini yıkmayı ve toplumsal dünyanın bir kez daha görülebilir hale geleceği koşullan yaratmayı umuyordu. Yazarken deneme ve aforizma biçimlerine geniş ölçüde başvurması (bu en iyi *Minima Moralia*'da görülmektedir), kapalı düşünce sistemleri olarak gördüklerinin (örneğin Hegelci idealizm veya ortodoks Marxizm) temellerini yıkmak ve toplumun tepkisiz bir olumlamasını önlemek kaygısını doğrudan yansıtır. Adorno'nun düşüncelerini sunuş tarzı, okuyucunun yalnızca düşünmesini değil, bu düşünceleri özgün

olarak yeniden kurmak için eleştirel bir çaba göstermesini de ister. Adorno bağımsız eleştiri yapma ve köklü toplumsal değişmeyi benimseme yeteneklerini desteklemek ve yaratmak istiyordu.

Adorno'nun yapıtının ilgi alanı şaşırtıcı boyutlardadır. Şimdi (1970) standart bir basımı yapılmakta olan toplu yapıtları 23 büyük cilt tutmaktadır. Felsefe, toplumbilim, psikoloji ve kültürel eleştiri içerisinde ve bunların sınırları boyunca ele alınabilecek yazıları içermektedir. Ürünleri arasında şunlar sayılabilir: tüm felsefî temel ilkelerin ve bir tek maddeci ve diyalektik yaklaşımın gelişmesinin kışkırtıcı bir eleştirisi (1966), araçsal aklın kökeni ve doğasının analizi (Max Horkheimer'le birlikte, 1947), estetik felsefesi (1970), Schönberg ve Mahler gibi kişiliklerin analizini (1949) ve çağdaş eğlence sanayiine ilişkin tartışmaları da (1964) içeren birçok özgün kültür incelemeleri.

DH/İC

OKUMA

Adorno, Thedor (1949) (1973): *Philosophy of Modern Music*.
— 1951 (1974): *Minima Moralia*.
— 1955 (1967): *Prisms*.
— 1955 (1967, 1968): "Sociology and Pyschology".
— 1964 (1975): "Culture Industry Reconsidered."
— 1966 (1973): *Negative Dialectics*.
— 1970: *Gesammelte Schriften*, 23 cilt.
Adorno, Theodor ve Horkheimer, Max 1947 (1972): *Dialectic of Englightenment*.
Adorno, Theodor ve d. 1950: *The Authoritarian Personality*.
Buck Morss, Susan 1977: *The Origin of Negative Dialectics*.
Habermas, Jürgen 1971: *Philosophisch-politische Profile*.
Rose, Gillian 1978: *The Melancholy Science*.

Ahlâk (*İng*. Morals, *Fr*. Morale, *Alm*. Moral,) Marxizmin ahlâka ilişkin görüşü paradoksaldır. Bir yandan ahlâkın ideolojinin bir biçimi olduğu, herhangi bir verili ahlâkın üretim ilişkileri ve güçlerinin gelişmesinin belirli bir aşamasında doğduğu, belirli bir üretim tarzı ve belirli sınıf çıkarlarıyla bağıntılı olduğu, ebedî ahlâkî doğrular olmadığı, ahlâk biçiminin kendisinin ve özgürlük, adalet gibi genel ülkülerin "uzlaşmaz sınıf karşıtlıkları tümüyle ortadan kalkmadan tamamen kaybolmayacağı" (*Komünist Manifesto*), Marxizmin bütün ahlâkî değerlendirmelere karşı olduğu, Marxist kapitalizm ve ekonomi politik eleştirisinin ahlâkî değil bilimsel olduğu iddia edilir. Öte yandan Marxist yazılar belirtik veya örtük ahlâkî yargılarla doludur. *Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları* ve *Alman İdeolojisi*'nde yabancılaşma tartışmalarında köleliğe (servility) nefretini ifade ettiği ilk yazılarından, *Kapital*'de fabrika koşulları ve eşitsizliklere yönelik şiddetli saldırılara kadar açıktır ki, Marx öfke, nefret ve daha iyi bir dünya için yakıcı arzuyla tutuşmuştur. Aynı yargı, Engels ve sonraki Marxist düşünürlerin çoğu için geçerlidir. Gerçekte Marxizmi benimseyen çoğu insanın, en azından kapitalist ülkelerde, esas olarak ahlâkî nedenlerle Marxist olduğu ileri sürülebilir.

Bu paradoks Marxist metinlere başvurarak bolca örneklenebilir. Marx'ın Proudhon ve başkalarının adalet kavramına başvurmasını küçümseyeyle karşılaması, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde ahlâkî sözcükler kullanılmasını reddetmesinin yanısıra, kapitalizmin işçiler üzerindeki engelleyici ve yabancılaştırıcı etkilerini keskin bir dille betimlemesini, birleşmiş üreticilerin "kendi insanî doğalarına en elverişli ve yaraşır koşullarda" (*Kapital*, III. cilt, 48. bölüm) çalışıp yaşayacakları bir komünizm imgesini sıkça açığa vurmasını gözönüne alalım. Engels'in ahlâkî dogmaları reddetmesi ve "ahlâk her zaman sınıfsal ahlâk olagelmiştir" görüşünün yanısıra ahlâkî ilerlemeye ve "geleceğin proleter ahlâkı"na (*Anti-Dühring*, I. Kısım, IX. Bölüm) inancını düşünelim. Kautsky, Luxemburg ve Lenin'in "etik sosyalizm"e saldırılarının yanısıra kapitalizmin hastalıklarını suçlamalarını, sosyalizm ve komünizm görülerini ele alalım. Troçki'nin tüm ahlâkın sınıf ideolojisi ve "sınıfsal aldatmaca mekanizmalarının" parçası olduğu görüşü ile "proletaryanın özgürleştirici ahlâkı"nı kabul etmesini karşılaştıralım.

Marxist teori içerisindeki çeşitli sapkın gelenekler (Almanya ve Avusturya'nın Kantçılığın etkisindeki Marxistleri ve "etik sosyalistleri", varoluşçuluğun etkisindeki —hepsinden önce Fransa'daki— Marxistler, Doğu Avrupa'daki, özellikle Polonya ve Yugoslavya'daki muhalif Marxistler) bu paradoksun uzağında kalmışlardır. Bu tür sapmalar, ister kategorik zorunluluklar, varoluşsal bağlılıklar, isterse hümanist

yorumlar ve ilkeler biçiminde olsun, Marxizmin anti-ahlâkî öğesini reddeder veya önemsemezken, ahlâkî öğesini kucaklamaktadırlar.

Paradoksu çözmeye iki biçimde başlamak olanaklıdır. Birincisi, Marx ve Marxistlerin kendilerinin ahlâkî bir bakış açısını bırakmış veya aşmış olduklarına yanlış biçimde inanarak ahlâk konusunda kafalarının karışık olduğu veya kendilerini kandırdıkları varsayımıyla. Muhakkak ki, Marxizmdeki pozitivist, bilimci öğe bu seçeneği güçlendirmektedir. Fakat önerilen ikinci varsayım daha derine iner. Bu, Almanca "*Recht*" terimiyle nitelenen haklar, yükümlülükler, adalet, vb. ile ilgili alan ile en iyi Marx'ın "insanî özgürleşme" (☞ ÖZGÜRLEŞME) dediği şeyle ele geçirilen insanî yeteneklerin gerçekleştirilmesi ve bu gerçekleştirmenin önündeki engellerden kurtulmayla ilgili alan arasında bir ayrım çizgisi çekmeyi gerektirir. Birinci anlamdaki ahlâkın, uzlaşmaz karşıtlıklarını ve ikilemlerini hem yanlış tanımladığı hem de çözümünü gösterdiği sınıflı toplumdan doğan koşullar —her şeyden önce kıtlık ve çatışan çıkarlar— kendisinin ortaya çıkmasına neden olduğu için, Marxist bir bakış açısından aslında ideolojik olduğu ileri sürülebilir. *Bu anlamdaki* ahlâk konusunda Marxizm dine bakışının tamamen benzeri bir görüş savunur: Böylesi kuruntuları terketme çağrısı, bu kuruntuları gerekli kılan koşulları terketme çağrısıdır. Kıtlık ve sınıf çatışmasını ortadan kaldırın, *Recht* ahlâkı sönüp gidecektir. Özgürleşme ahlâkı bir *Recht* ahlâkını gerekli kılan koşulların ortadan kaldırılmasını ister.

Bu varsayımların iki anlama geleceği (① Marx kapitalizmin adaletsiz olduğu görüşünü reddeder görünmektedir; ② Marxizm gelişmiş bir haklar teorisinden mahrumdur), birkaç yeni yazarca belirtilmektedir. Daha genel olarak, denilebilir ki Marxizm gelişmiş bir ahlâkî zorunluluklar teorisine değil, kendi ereklerini elde etme uğraşında hangi araçların caiz olduğuna ilişkin esilendirici bir ahlâkî görüşe sahiptir. Kuşkusuz, bir erekler teorisine ve Lenin'den beri, bir taktik ve stratejik araç tartışmaları yazınına sahiptir, ama bir-iki istisna dışında bu sorunun ahlâkî bir bakış açısından tartışılmasına her zaman karşı durmuştur.

SL/İC

OKUMA

Buchanan, Allen E. 1982: *Marx and Justice: The Political Critique of Liberalism*.

Cohen, Marshall; Nagel, Thomas ve Scanlon, Thomas 1980: *Marx, Justice and History*.

Kamenka, Eugene 1969: *Marxism and Ethics*.

Kautsky, Karl 1906 (1918): *Ethics and the Materialist Conception of History*.

"Marx and Morality" 1981: *Canadian Journal of Philosophy* 7'nin eki.

Merleau-Ponty, Maurice 1969: *Humanism and Terror*.

Plamenatz, John 1975: *Karl Marx's Philosophy of Man*.

Rubel, Maximilien 1948: *Pages choisies pour une éthique socialiste*.

Stojanovic, Svetozar 1973: *Between Ideals and Reality*.

Trotsky, Leon; Dewey, John ve Novack, George 1969: *Their Morals and Ours: Marxist versus Liberal Views on Morality*.

Wood, Allen W. 1981: *Karl Marx*.

Aile (*İng.* Family, *Fr.* Famille, *Alm.* Familie)

Ailenin Marxist analizinde Engels'in *Ailenin Kökeni* hâlâ üstünlüğünü sürdürmektedir. Engels burjuva ailesinin karı-koca arasındaki maddî eşitsizlik temelinde yükseldiğini, kadının yalnızca beslenme ve barınma karşılığında mülkiyetin aktarımı için meşru vârisler doğurduğunu ileri sürdü. Çıkara dayalı burjuva evliliği ile kan-kocanın ücretli emek içerisinde sömürülme eşitliği elde ettiği proletarya arasında serpilmesine izin verilen "gerçek cinsel aşkı" karşılaştırarak, burjuva evlilik ilişkisini fuhuşun bir biçimi olarak tanımladı.

Bu analiz her bakımdan eleştiriye uğramıştır, ama ailenin biricik materyalist açıklaması olmaya devam etmektedir ve farklı sınıflara özgü farklı aile biçimlerini açıklama girişimlerinde büyük bir değeri vardır. Fakat L.H.Morgan'ın pek güvenilemeyecek evrimci antropolojisine dayanan Engels'in değerlendirmesi, proleter ailede erkeklerin aşikâr egemenliğini "tortusal" sayarak önemsemez; evdeki işbölümünü, çocuk bakımı ve ev işlerinin yanısıra ücretli emekten oluşan bir "çift vardiya" üstlenen kadınlara bindirilen yükleri gözönüne almaz.

Bu tür eleştirilere karşın Engels'in gözlemlerinin temel noktaları, Molyneux'nun (1981) belirttiği gibi, Marxist-Leninist gelenekte resmî aile politikasının

temel ilkelerini oluşturmaktadır. SSCB bu politikalann bir modeli olarak alınabilir. Kadınların üretim faaliyetine çekilmesi üzerine yapılan vurgu, çocuk bakımını kolaylaştıran toplumsal önlemler ve "emekçi ana"yı yücelten bir resmî ideolojiyle birleştirilmektedir. Lenin'in kendisi ev işinin toplumsallaştırılmasını ileri sürdü, ama feminist eleştirilerin (☞ FEMİNİZM) işaret ettikleri gibi, bu toplumsallaştırma hiçbir zaman erkeklerin evdeki günlük işlerin yapılmasına katılması olarak anlaşılmadı. Bu bakımdan kocaların ev işleri ve çocuk bakımını kanlarıyla eşit biçimde paylaşmaları hükmünü getiren Küba Aile Yasası, ailenin sosyalist yeniden formülasyonunda biricik gelişmeyi temsil etmektedir.

Marx'ın kendisi Engels'in ortaya koyduğunun dışında ayrı bir analizi geliştirmemiştir. Gerçekte kanıtlar onun doğalcı, eleştirel olmayan bir aile görüşüne sahip olduğunu düşündürtmektedir. Varsayımlarını açıkça savunmaksızın, Marx ücret ve ücretli emeğin yeniden üretimini tartışırken, örneğin, işçilerin erkek olduklarını, kadınlar ve çocukların yalnızca onların yerini alma ve ucuz rekabet tehdidi yaratan bir kaynak olduklarını ima etme eğilimindedir.

Bir bütün olarak Marxist düşünce içinde aile can sıkıcı bir konum işgal eder. *Komünist Manifesto* "ailenin kaldırılması"nı ister. Fakat bu tür çağrılar, burjuva ailesinin proleter, sosyalist bir aile lehine kaldırılması şeklinde uzaktaki daha zayıf bir projeye dönüşmek eğiliminde olmuştur. Böyle bir "sosyalist aile" heteroseksüel varsayılan bir monogamiye dayanmak eğiliminde olmakta ve daha genel radikal düşünce içindeki aile eleştirilerinin çok gerisinde kalmaktadır. Aileye ilişkin Marxist düşünce bundan dolayı, ütopyacı sosyalist, liberter, anarşist ve feminist konumlarından kesinlikle daha az eleştirel olmuştur.

Marxist aile analizi 20. yüzyılda FRANKFURT OKULU tarafından ailenin karakterinin bütün görünümlerinin özel olmasına karşın, *toplumsal* bir kurum ve ideoloji olduğunun tanınmasıyla daha ileri bir noktaya gelmiştir. 1950 ve 1960'lardaki tartışmalar, ailenin devletçe "teslim mi alındığı" yoksa "çöküş" halinde mi olduğu şeklinde, yanıtı lafazanlığa dayanan bir çeşit bilmeceye dönüşmüştür.

Son zamanlardaki analizler, birincisi farklı aile biçimlerinin tarihsel yorumu olmak üzere iki alanda yoğunlaşmıştır. Birçok Marxist tarihçi bugün Batı'da egemen olan aile biçiminin bir sınıf olarak 19. yüzyıl burjuvazisine özgü olduğunu kabul etmekte ve bunu, kabulü tarihsel olarak sınıf, etnik grup, vb. göre değişiklik gösteren aile biçimlerinin daha ayrıntılı olarak saptanmasına götürmektedir. İkinci bir önemli çaba, ailenin yorumunda, her ne kadar Marxizm içerisinde tartışmalı bir yaklaşım olarak kalsa da, psikanalize yaslanmaktadır.

Ailenin tanımlanması sorunu, ailenin analizinde karşılaşılan sorunların hiç de en önemsizi değildir. Terimin tarihsel olarak iki farklı anlamı —① akrabalık düzenlemeleri ve ② ev halkının örgütlenmesi— birlikte oturan akraba kavramı içinde kaynaşmıştır. Fakat kabul edilmelidir ki, ailenin ideolojik yankılanışı bu biçimsel tanımın çok ötesine yayılır.

MB/İC

OKUMA

Molyneux, Maxine 1981: "Socialist Societies Old and New: Progress towards Women's Emancipation".

Poster, Mark 1978: *Critical Theory of the Family*.

Riley, Denise (Carnbridge Kadın İncelemeleri Grubu) 1981: "Left Critiques of the Family".

Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni (*İng.* The Origin of the Family, Private Property and the State, *Fr.* Les origines de l'etat, de la famille et de la propriété privée, *Alm.* Der Ursprung der Familie, Des Privateigentums und Des States)

Sonradan temel Marxist kaynaklar arasında bir klâsik ve kadınların özgürleştirilmesi için izlenecek sosyalist politikaların bir kılavuzu haline gelecek olan *Köken*'in garip bir oluşum öyküsü vardır. Marx, Lewis Henry Morgan'ın özel mülkiyetin ortaya çıkışıyla tek-eşli aile biçimi arasında bir ilişki bulunduğunu tartıştığı *Eskil Toplum*'unu (*Ancient Society* 1877) okumuş ve geniş ölçüde notlamıştı. Marx'ın ölümünden sonra, Engels uzunca bir süre Morgan'ın kitabının bir nüshasını bulamamasına karşın, bu notları yayımlamak için işlemeye karar vermiştir. Metnin yazılması, 1884 Martından Mayısına kadar üç aydan kısa bir zaman almıştı. Morgan'a yeniden bakınca görüyoruz ki, Engels onun ham antropolojik verilerini kullanmakla kalmamış, çağdaş kapitalizmin evlilik ve aile uygulamaları konusunda, kendi tarih

tezinin ana çizgilerini de *Eskil Toplum*'dan almıştır.

Bu savın en önemli noktası, eski insan toplumlarının ana-soycu olduklandır; çünkü tek-eşli evlilikten önce, soydan-geliş ana çizgisiyle belirlenmek zorundaydı. Ancak (hayvanların evcilleştirilmesiyle başlayan) özel mülkiyetin ve ona bağlı olarak da "miras" sorununun gelişmesiyledir ki, daha karmaşık baba-soycu akrabalık sistemi için bir gerekçe ortaya çıkmaya başlamıştır. Eski toplumların kabile ve grup evliliklerinden çok farklı olan çağdaş tek-eşli evlilik, bu sürecin bir sonucudur. Engels mülkiyeti, kadının kocasına ekonomik bağımlılığının bir tür fahişelik niteliği taşıdığı burjuva evliliğiyle, kadının da kocanın da ücretle çalışmaları olgusunu yansıtan işçi sınıfının eşitlikçi evliliği arasındaki ayrılığın anahtarı olarak görmüştü.

Bu kitabın yayımlanmasından beri geçen yüz küsur yıl boyunca yer alan toplumsal değişmeler, ana tezin çoğunu geçersiz kılmıştır. Şimdi, proleter ailede erkek egemenliği daha yaygın olarak kabul edilmektedir; feministler orta-sınıf kadınları erkeklere bağımlılıktan geniş ölçüde kurtarmışlardır; artık her sınıftan çiftler için boşanma olanağı vardır ve devletin rolü, evlilik hukuku aracılığıyla mülkiyeti korumaktan daha karmaşık hale gelmiştir. Sonuç olarak, Engels'in devlet, sınıf temelli evlilikler ve kadınların boyun eğmeleri hakkındaki açıklamaları, bugün sosyolojik açıdan şüphelidir. Üstelik, eleştirmenler bu kuramın antropolojik temelleri üstüne çeşitli olgusal ve yöntemsel itirazlarda bulunmuşlardır.

Yine de *Ailenin...Kökeni*, Marxist düşünüşte çok büyük bir etki yaratmıştır. Lenin'in "çağdaş sosyalizmin temel yapıtlarından biri; her cümlesi güvenle kabul edilebilir" diye abartıyla onayladığı bu kitap, sosyalist rejimlerde kadınları aile içinde kalmaktan kurtarıp onları üretici çalışmanın kamusal alanına sokmakta özgürleştirmek için kullanılan temel kaynak olmuştur. Metin hiç kuşkusuz yanlışlar içermekle ve su götürür olmakla birlikte, klâsik Marxizmin "kadın sorunu"yla ilgilendiği ender noktalardan biri olarak, çağdaş feministlerin hayli ilgisini çekmeye devam etmektedir.

MB/MT

OKUMA

Engels, Friedrich 1884 (1985): *The Origin of the Family, Private Property and the State*, Michele Barrett'in (çeşitli çağdaş tartışma ve eleştirilere göndermeler içeren) sunuşuyla.

L. Krader (der.) 1972: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* (Marx'ın özgün notlarıyla)

Morgan, Lewis Henry 1877 (1974): *Ancient Society: Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization.*

Akrabalık (*İng.* Kinship, *Fr.* Parenté, *Alm.* Verwandschaft)

Antropologlar "akrabalık sistemlerini" incelerken toplumsal kişileri sınıflandırma sistemleri, toplumsal gruplara katılma, cinsiyet rolleri, kaynakların denetimi ve transferi, ikamet ve ev ilişkilerinin dinamikleri, evlilik ve miras kuralları ve cinsel simgecilik gibi oldukça farklı meseleleri düşünürler. Oysa Marxistlere göre bu birçok mesele ancak akrabalık sistemlerinin içerisinde işgördüğü ve parçası olduğu üretim tarzları bağlamında ve sadece dinamik bir tarihsel çerçeve içinde anlaşılabilir. Bu bakış açısından akrabalık önemli bir inceleme konusudur. Çünkü bazı kapitalizm-öncesi toplumların merkezî kurumları ve dinamikleri üzerinde ve geniş toplumsal gelişme süreçleri ile günlük yaşamın bütün toplumlarda eklemlenmesi üzerinde odaklaşır. Vurgulamak gerekir ki her iki bakış açısından da inceleme konusu, biyolojinin olgularını örgütlerken (yeniden üretim) onlardan ayrı olmaya devam eden bir *toplumsal sistem*, yani insanların gruplara kültürel olarak katılımıdır.

Akrabalık bütün üretim tarzlarında belli bir düzeyde işlev görür. Marxist bir akrabalık analizinin başlıca sorunu, akrabalığın yapısal rolünü hem de ideolojik yeniden üretimin canalıcı bir öğesi olarak rolünü vurgularken grupların yapısal kuruluşu ile çeşitli üretim tarzları arasındaki ilişkileri ayırt etmektir. Bu bağlamda egemenlik ilişkileri hem akraba grubu içerisinde hem de bir bütün olarak toplum içinde merkezî bir yer tutar.

Devlet-öncesi toplumlar, kendi aralarındaki ilişkiler ("siyaset") aynı zamanda "akrabalık" ilişkileri de olan, yapısal olarak eşdeğer gruplardan oluşmaktadır. Esas olarak eşitlikçi olan (toplayıcı-avcı) grup toplumları ile üretim ve tüketimin tipik temeli olan potansiyel olarak rakip alt-birimler halinde insanları örgütleyen modern standartlara göre eşitlikçi soy toplumları arasında özsel bir ayrım yapılmalıdır. Günümüz grup sistemleri marjinal, sınırlı kaynaklara sahip olanlarda

meydana gelmekte ve bu toplumların akrabalık sistemleri, altgrup üyeliğinin, grup içi işbirliğinin ve böylesi çevrelerde hayatta kalmak için zorunlu kaynaklara bölgesel ortaklaşa girişin esneklik sınırlarını ifade eden bir özelliktir. Bu toplumların eşitlikçi doğası, iki cins arasındaki ilişkileri de kapsar. Kadınların üretici rolü ve kişisel özerklikleri tanınmakta ve oldukça değer verilmektedir. (☞ İLKEL KOMÜNİZM) Bunun aksine, soy toplumlardaki akrabalık çoğu kez rekabet halindeki, birleşik (*corporate*) toplumsal gruplar arasındaki sınırları çizer. Bu akrabalık biçimleri, soyun (anayanlı, babayanlı veya ikiyanlı) kaynaklara sınırlı girişi —yanlış olarak bir mülkiyet biçimi diye gösterilen, ama gerçekte *proprement dit* mülkiyetin (asıl olarak mülkiyet denen şeyin-Ç) önceli olan bir ilişkiyi tanımlayan bir ifade biçimi olarak işgördüğü tarımcı veya çoban toplumlarda meydana gelmektedir. Bu toplumlarda rekabet daha geniş bir bütünün kendi aralarında evlenen alt-grupları olan soylar arasında belirtik olarak meydana gelmekte ve soy içindeki statüler ve sıralanışta daha ileri boyutlarda ifade edilmektedir (Rey, 1975). Bu sistemler, toplumsal hiyerarşi ve sınıfsal ayrımların kökenlerini içerisinde, özellikle de soylar arası ve içi sıralanmanın kesişme çizgilerinde bulduğumuz için önemlidir. Ayrıca erkek egemenliğinin toplumsal-yapısal kökenlerini en iyi yerleştirebileceğimiz nokta hem ana-yerli ikametten dayı-yerli ve baba-yerli ikamete geçişi hem de evlilik ve mülkiyet aktarımı arasındaki bağlantıların ortaya çıkışını içeren bu sistemlerdir. Marxist feminist yazındaki yeni tartışma, kadın ve erkekler arasındaki bu statü farklılaşmasını uygun biçimde daha geniş toplumsal-ekonomik bağlamına yerleştirmektedir. Soy içi ve arası sıralanma üzerine (☞ Gough 1971, ve Reich 1945; yapısal erkek egemenliğinin ortaya çıkışı üzerine ☞ Engels, *Ailenin Kökeni*, Leacock [der.] 1972, ve Reiter, [der.], 1975, özellikle Gough ve Sacks'ın yaptığı seçmeler).

Her ne kadar soyun önemli olduğu-karma üretim tarzlı devletlerin sınırlanmış bir öğesi olarak korunsa da, devletli toplumlarda öteki yargısal ve örgütsel ilkeler, akrabalığı grup veya soy toplumlarında işgal ettiği merkezî yerden uzaklaştırır. Böylesi bağlamlarda, tabi kılınmış akrabalık sisteni geçim ve günlük hayatın üretim ve örgütlenmesindeki pratik işlevlerinden çoğunu sürdürmekle birlikte, politik özerkliğini olduğu kadar artık üzerindeki denetimini de yitirir. Bu toplumlarda milliyetçilik akrabalığa dayalı kimliklerle çatışma halindedir ve artık çıkarınının gerekleri birleşik halk gruplarının işleyişiyle çatışır. Dahası, devletli toplumda erkek egemenliği daha kapsamlı ve katı bir *kurumsal* biçim alır ve ulusal alan bir erkek egemenlik alanı haline gelir. Bu gerilim ve çelişkiler, yönetici seçkinler akrabalık ideolojisini devletin meşruiyetinin temelleri ve artığı mülk edinmenin bir ifadesine dönüştürürken sınırlı bir anlamda ideolojik olarak özemsenebilir, ama genel eğilim soyun ve soya dayalı tarzın bütünlüğünün aşınması yönündedir. Batı Afrika Dahomey Krallığı bu dinamiğin işleyişine örnektir (Katz ve Kemitzer, 1979). Bu, akrabalık sisteminin işlevlerini derece derece devlet ve pazarlarla üzerine alıp, onu gittikçe daha küçük birimlere parçalayan egemen merkantil-bireyselci devlet içinde akrabalığa dayalı örgütlenmelerin özümsenmesini ayrıntılı olarak belgeleyen tarihsel kayıtların bulunduğu feodal Avrupa'nın gelişiminde daha da açıklıkla görülür. Bu yalnızca ailenin küçülmesine değil, daha çok, devletle karşı karşıya gelen hukuki birimin, üretim, tüketim ve karşılıklı yardımlaşma birimlerinin büyüklük ve bileşimine ilişkin bir meseledir.

Tarımsal-sonrası kapitalist ve sosyalist devlette proleterleşme süreci, akraba grubu işleyişinin birleşik yönlerinin elimine edilmesini tamamlar. Gittikçe artan biçimde insanlar devletle bireyler olarak karşı karşıya gelirler; örneğin toplumsallaşmasına kişisel (ailesel) hayatın özelleşmesi eşlik eder. Böylece üretici emek akrabalık ilişkilerinden ayrılır.

Aile birimi teoride tüketim ve toplumsal yeniden üretim birimi olarak kalmaya devam etmekle birlikte, etki ve hacim bakımından daha da küçülür. En son zamanlarda iki kişiye ve hatta bir kişiye düşer.

Özgül olarak kapitalizmde aile, zenginliğin toplumsal üretimi ile özel birikimi arasındaki sistemin çelişkisi içine yerleşmiş hale gelmektedir. Oldukça kapsamlı bir yazın çekirdek ailenin sorunsallarını dile getirmektedir. (☞ AİLE; FEMİNİZM). Burada tartışılacak üç mesele daha vardır. Birincisi sömürgeciliğin geleneksel, akrabalığa dayalı veya henüz ilkel bir devlete sahip toplumlar üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Her ne kadar oldukça değişik biçimleri olsa da sömürge sisteni her yerde toplumsal yeniden üretimin yükünü, sistemin daha alt sınıflarının geçimini artık üretim alanının ilgisi dışında tutmaya çalışır. Sonuçta kısmî proleterleşmenin kendi geçim temelleri üze-

rindeki dağıtıcı etkileriyle baş etmek için halk, sömürge-öncesi üretim tarzının özelliklerine bağlı olarak, kendi toplumsal örgütlenmelerini çeşitli biçimlerde yani komünleştirilmiş köyler (☞ Marx'ın Zasuliç'e 8 Mart 1881 tarihli mektubu ve Rus Köy Komünü üzerine mektubun taslakları. *Marx-Engels Archiv*, cilt. I içinde); kapalı birleşik topluluklar (Wolf 1957) ve stratejik olarak koşullara uyan kadınların oluşturduğu "kurgusal akrabalığı" içeren birbirleriyle ilişkili gruplar (☞ Brown ve Rubbo, Reiter der. 1975 içinde) biçiminde yeniden düzenler. Bu süreçlerde akrabalık ideolojisi, bu yeni toplumsal düzenlemelere geleneksel komünal biçimlerin meşruiyetini aşılayan eğretilemedir. Akrabalığa dayalı ilişkiler ağının benzeri, kapitalist-emperyalist merkezin kent yoksulları arasında varolmaktadır. Bu fenomenin en açık örneklerinden biri, "akrabalık" ağının (çoğu kez "kurgusal akrabalık"da dahil), Stack'ın (1974) Amerikalı Zenci Kadınların bir topluluğunda gözlemlediği gibi, özenle genişletilmesidir. Bu kadınların koşullara uyarlanan stratejileri, akrabalık bağlarının sınırlanmasını değil, karşılıklı akrabalık ilişkisinin, Stack'ın belirttiği gibi, burjuva kültürün kendi başına başarı kazanma ahlâkına karşı durmaları olgusuna karşın hayatta kalmak için çok önemli ve başarılı da olan çok daha geniş çizgiler boyunca genişletilmesini amaçlar.

Bu hayatta kalma stratejileri ekonomik işbirliği biçimlerine bağlı olmakla birlikte, akraba grup üyelerinin kapitalist toplumsal düzene bir alt sınıf olarak daha da bütünleştirilmelerine gösterdiği direnişe de dayanır. Bunun aksine orta sınıf, burjuva toplumuna tamamen katılarak sivil toplumun gereklerini akraba grubu yapısı içinde birleştiren bir çekirdek aile biçimini tarihsel olarak geliştirmiştir. Çekirdek aile örgütlenmesinin son zamanlarda zayıflaması karşısında, orta sınıf bireyselci, pazara dayalı sözleşmeli ilişkiler kalıbını özelleşmiş "kişisel" hayat içinde daha çok geliştirmektedir. Nitekim "akraba-olmayan"a karşı akrabalığa dayalı bir eğretilemeyi ve onunla birlikte karşılıklı yardımlaşma ve ilişkinin kutsal istemler alanını genişletmekten çok, orta sınıf aile grubunu kurtarma çabasında bir pazar ahlâkını kullanmaktadır. "Müzakere etme", "arabuluculuk", "rol oynama" ve "mukavele" gibi bir dil ve stratejilerle ifade edilen bu eğilimin sonucu, akrabalıkla bağlantılı geniş yükümlülükler ve istemlerin içerisinde uygulanabilir olduğu ilişkiler alanını keskin bir biçimde —ebeveyn ve çocuk çifti ve daha nadir olarak da kardeş grubuyla— sınırlamaktır. Öteki geleneksel akrabalık ilişkileri, Rapp'ın (1978) öne sürdüğü gibi duygusal bir desteği içerebilmekle birlikte, kaynakların paylaşılması konusunda hiçbir yükümlülük taşımayan "dostluk" kategorisi içinde sınıflandırılmaktadır. Bu ilişkiler soyut ve pratik "destek" aynlığıyla böylece bireyselleşmekte ve zayıflamaktadır. Dahası bu ilişkiler sınırlanabilir ve yeni çekirdek aile gibi bireysel "maliyet/fayda" analizine bağlıdır. Sonunda bu ilişkileri yönetmek ve sürdürmek için tam bir profesyoneller topluluğunun özenle hazırlanması bu gelişimsel süreci tamamlar.

"Akrabalık" olarak yorumlanan şey, toplumsal düzenin *dolaysız yeniden üretimini* oluşturan pratikler takımıdır. En temel devlet-öncesi toplumsal formasyonlarda, akrabalık, toplumun kurumsal ve ideolojik özünde yatmaktadır. Tarımsal devletin görünmesiyle birlikte akrabalığın ideoloji olarak rolü ile hem pragmatik "gündelik hayat"taki hem de egemenliğe *de facto* direnişteki rolü arasına işleyişte bir çatlak girmektedir. Kapitalizmin bütünleşmesiyle, akrabalık sonunda doğrudan doğruya egemenliğin dili içinde eklemlenmiş hale gelir.

NK ve DSK/İC

OKUMA

Gough, Kathleen 1971: "Nuer Kinship: A Re-examination". Beidelman (der.), *The Translation of Culture: Essays in Honor of E.E.Evans-Pritchard* içinde.

— 1975: "The Origin of the Familiy" Reiter (der.). *Toward an Anthropogy of Women* içinde.

Katz, N. ve Kemnitzer, D.S. 1979: "Mode of Production and Process of Domination: The Classical Kingdom of Dahomey". Leons ve Rothstein (der.), *New Direction in Political Economy: An Approach from Anthropology*.

Leacock, E.B. 1972: "Introduction" to Engels, *The Origin of the Family* içinde

Rapp, R. 1978: "Family and class in contemporary America: Notes toward an understanding of ideology."

Reich, W. 1945: *The Sexual Revolution*.

Reiter, R. (der.) 1975: *Toward an Anthoropology of Women*.

Rey, P-P. 1975: "The Lineage Mode of Production".

Stack, C. 1974: *All Our Kin*.
Terray E. 1975: "Classes and class-consiousness in the Abron Kingdom of Gyaman". M.Bloch (der.) *Marxist Analyses and Social Anthropology* içinde.
Wolf, E.R. 1957: "Closed corporate communities in Mesoamerica and Central Java".

Alman İdeolojisi (*İng.* German Ideology, *Fr.* Idéologie allemande, *Alm.* Die deutsche Ideologie)

Marx'la Engels bu oylumlu yazmayı, 1845-46'da Brüksel'de kaleme almışlardır. Tasarladıkları altbaşlık: "Temsilcileri Feuerbach, B.Bauer ve Stirner'e göre Çağdaş Alman Felsefesinin ve çeşitli peygamberlerine göre Alman Sosyalizminin Eleştirisi" idi. Bu sözlerin de belirttiği üzere, yapıt daha ziyade polemik amaçlıydı. Ama aynı zamanda, bununla TARİHSEL MATERYALİZM'in temel düşüncelerini de halka anlatmak istemişlerdi. Kitabı basacak bir yayıncı bulamayınca, Marx'ın daha sonra (1859'da) dediği gibi, "müsvetteleri farelerin eleştirici kemirmelerine terketmiş"lerdi. Gerçekte, o zaman söylediği üzere, bu yapıtın ereği, geçmişteki GENÇ HEGELCİLER hareketiyle ilişkilerini sona erdirme nedenlerini göstererek kendi konumlarını açıklığa kavuşturmaktı.

Artık bunu yapabiliyorlardı; çünkü ilk kez ortaklaşa olarak "büyük fikir"e -tarihin materyalist anlayışı'na- ulaşmışlar ve bütün ideolojileri bu açıdan eleştirebilecek duruma gelmişlerdi. Bütün Hegel-sonrası eğilimlerin -ister ahlâkçı (Grün) ister bireysel anarşist (Stirner) olsun, ister idealist (Bauer) ister sosyalist materyalist (FEUERBACH) nitelik taşısın- aynı yanlışı yaptıklarına, kendi görüşlerinin de, genel olarak ideolojinin de yaşamın maddî koşullarından kaynaklandığını göremeyerek, fikirler savaşını gereğinden çok önemsediklerine inanıyorlardı. Fikirler özgül toplumsal sistemlerin toprağından çıkardı. Eğer "egemen sınıfın fikirleri her çağda egemen fikirler oluyor"sa, onları yüzeysel değerleriyle ele alan tarihçiler de, böylelikle "çağın yanılsaması"nı paylaşıyorlar demektir.

Bu yapıtta, toplumsal yaşamın maddî temelinin üretilmesi ve yeniden-üretilmesi başka her şeyi etkiler denilmektedir. Buysa şu demektir: "üretici güçlerin toplamı, bireylerin -toplumsal olarak yaratılmış- doğayla ve birbirleriyle ilişkileri... Her kuşağa öncellerinden devredilir... ve onun yaşam koşullarını çizer." Bunun için, "insanlar koşulları yarattıkları gibi, koşullar da insanları yaratır." Bu da bizi, Komünizmin kendisi hakkında yeni bir görüşe götürür: (Komünizm) ebedî ve ezelî bir hakikat, "gerçekliğin kendisini ona göre ayarlayacağı bir *ideal*" değil, tarihin hareketi içinde yaratılmış öncüllerin, şeylerin şimdiki durumunu ortadan kaldıracak *gerçek* bir hareket'i doğuran sonucudur. (Marx'ın o zamanlar üretim ilişkileri için kullandığı deyimle) "karşılıklı ilişki biçimleri" arasında, en çok İŞBÖLÜMÜ üstünde durulmaktadır; bu yapıttaki tartışma, hem Adam Smith'in hem de Fourier'nin etkisi altındadır; ve Komünist dönemninde işbölümüne son verileceği hakkındaki ünlü öndeyide bulunmaktadır.

Engels'de sonraları (1886-88'de) bu yapıt için, sadece "bizim iktisat tarihi bilgimizin o zamanlar ne denli eksik olduğunu" gösteriyor yargısına karşın; özellikle ilk bölümü (Feuerbach) " materyalist dünya görüşü"nün dile getirilmesi bakımından onsuz olunmaz bir kaynak oluşturmaktadır. (Ne yazık ki, bu bölüm en az "son biçimi verilmiş" olduğu için, eski basımlarında malzemesi yeniden sıraya konulmuştur. İngilizce *Seçme Eserleri*'nin V'inci cildindeki metin, özgün yazmaya olabildiğince yaklaştırılandır.) Birinci bölümün 1920'lerdeki ilk yayımından ve tamamının 1932'de yayımlanmasından beri, bu yapıt İDEOLOJİ üstüne Marxist tartışmalarda gönderme yapılan önemli bir kaynak olmuştur.

CJA/MT

OKUMA

Arthur, C.J. 1986: "Marx and Engels: *The German Ideology*," G. Vesey, der. *Philosophers Ancient and Modern*.

Althusser, Louis (d.16 Ekim 1918, Birmandreis, Cezayir; ö.23 Ekim 1990, Paris)

Marx'ın yapıtına ilişkin görüşleri kısa sürede geniş etkiler yaratan Fransız komünisti ve filozofu. *Marx İçin* ve *Kapital'i Okumak* adlı yapıtlarıyla uluslararası bir izleyici kitlesi kazandı. Althusser'in görüşü, o sırada Marx'ın ilk yazılarından esinlenen Marx tartışmalarındaki hümanist ve Hegelci temalara bir meydan okuma olarak ortaya çıktı ve yeni bir Marxist felsefe kavrayışı ortaya getirdi.

Althusser, aralarındaki yüzeysel benzerlikler ne

olursa olsun, Marx'ın ilk yazılarıyla olgun yapıtlarının kökten farklı iki düşünce tarzını yansıttığını ileri sürerek, birçoklarınca bu ilk yazılara yakıştırılan üstün konumları çürütmeye çalıştı. Bu iki düşünce tarzının *sorunsalları* (yani belirli kavramların her birinin anlamını, ortaya konan soruları, ana önermeleri ve ihmalleri belirleyen teorik çerçeve veya sistemleri) temelden farklıydı: Genç Marx'ta insanî yabancılaşma ve kendini gerçekleştirmenin ideolojik dramı , Hegel'deki dünya tininin benzer biçimde insanlığın pek fazla açılıp yayılmamış yazgısının yazarı; olgun Marx'ta ise bir bilim, tarihsel materyalizm, toplumsal formasyonların teorisi ve tarihi; bunun yapısal açıklamasının kavramları: üretim ilişkileri ve güçleri, ekonomi tarafından belirlenim, üstyapı, devlet ve ideoloji. İki düşünce sistemi (içerisinde kendi ideolojik öntarihinden yeni bir bilimin doğduğu) *epistemolojik bir kopuş*'la birbirinden ayrılmışlardı. Althusser'e göre bu kopuş, Marx'ın söyleminde — söyledikleri ve söylemedikleriyle— yapıtının altta yatan sorunsalının belirtilerini ayırt edebilecek bir okumayla açığa çıkarılmıştır.

Marx'ın düşüncesinin bu dönemleştirilmesinde kullanılan kavramlar —sorunsal ve epistemolojik kopuş, sözde bir *semptomatik okuma* düşüncesi— Marx *tarafından* başlatılan devrimci yeni felsefeye ait nosyonlar olarak Althusser'ce önerilmişlerdir. Bu diyalektik materyalizm felsefesi, tarihsel materyalizm biliminin temelinde örtük (bu nedenle geliştirme ve eklemlenmeye gerçek gösterse de) olarak vardı ve ilk kertede epistemoloji, bir bilgi veya bilim teorisiydi. Onun baş hedefi, ampirizm, yani bilen öznenin gerçek nesneyle karşılaştığını ve soyutlamayla onun özünü açığa çıkarttığını savunan; düşüncenin gerçeklikle doğrudan karşılaştığı, öznenin nesneyi dolayımsız gördüğü şeklindeki bu varsayımdan kalkarak bilginin doğruluğuna dışsal güvenceler arayan bir bilme görüşüydü. Bilginin görme olarak kavranışına, diyalektik materyalizm üretim olarak, teorik pratik olarak bilgi kavrayışıyla karşı çıkar. Bundan dolayı onun *teorik pratik teorisi* olduğu söylenebilir. (☞ BİLGİ KURAMI)

Bu pratik, Althusser'e göre, tamamen düşünce içerisinde gerçekleşmektedir. Amacı gerçek nesneyi bilmek olmakla birlikte, hiçbir zaman gerçek nesnenin kendisiyle yüzyüze gelmeksizin, *Genellikler I, II, III* olarak adlandırdıklarıyla ilgili olarak bir teorik nesne üzerinde etkide bulunur. Genellikler sırasıyla: Düşünce ve soyutlamalardan oluşan teorik bir hammadde; bunları etkileyen kavramsal üretim araçları (daha önce sözü edilen sorunsal); ve bu sürecin ürünü, dönüştürülmüş bir teorik birim, bilgi. Her bilim kendi ürünlerinin geçerliliğini denetleyecek içsel kanıtlama tarzlarına sahip olduğu için, teorik pratik, bilginin geçerliliğinin dışsal güvencelerini gereksinmez. Teori dışı zorunluluklar, toplum veya sınıf çıkarlarıyla değil bilginin iç gerekleriyle yönetilen, toplumsal tarihin olaylarından ayrı kendi gelişim seyri içinde bir yol izleyen, bu nedenle üstyapının bir parçası değil özerk olan teorik veya bilimsel pratik, hem ideolojik pratikten hem de politik ve ekonomik pratiklerden ayrıdır. Bununla birlikte bunların tümü aynı derecede pratikler, üretim tipleridir. Her biri kendi hammaddesi, üretim araçları, üretim süreç ve ürünüyle ortak bir biçimsel yapıyı paylaşırlar. Dünyanın varoluş tarzı işte budur. Başta epistemoloji olmak üzere, diyalektik materyalizm kendi ontolojisini, varlığın sonul doğası ve bileşenlerinin teorisini de içerir.

Althusser gerçekliğin indirgenemez biçimde karmaşık ve çok yönlü olduğu, çok yönlü bir nedenselliğe bağlı olduğu, bir sözcükle üst belirlenmiş olduğu; bilimsel, Marxist toplumsal bütün kavramının bu nedenle, karmaşıklığı yalnızca görünüşte kalan Hegelci toplumsal bütün kavramıyla karıştırılmaması gerektiğini ısrarla belirtmiştir. Hegel'e göre bir tarihsel çağın farklı özellikleri —ekonomisi, yönetim biçimi, sanat ve dini— kendisi dünya tininin gelişiminde sadece bir evre olan tek bir özün ifadeleridirler. Birbirini izleyen her bütün ifade edici olarak kavranınca, tarihin açıklanması onu tek bir ana kaynağa bağlayıp basitleştiren indirgemeci bir açıklamacı haline gelir. Nitekim Marxizm bile üstyapı öğelerini ekonomik temelin kapsamlı belirleyiciliğinin pasif etkilerinden başka bir şey olarak görmeyen EKONOMİZM ve özel hatası, bütün pratikleri genel bir tarihsel zaman içerisinde özümleyerek bilgiyi göreceleştiren, bilimin özerkliğini ortadan kaldıran ve Marxizmin kendisini nesnel bir bilim olarak değil, çağdaş dünyanın, proletaryanın sınıf bilinci veya bakış açısının kendini ifadesi olarak ele almak olan TARİHSİCİLİK gibi sapmalar içinde bozulmuştur. Oysa doğru anlayış, bir toplumsal formasyonun hiçbir özü veya merkezi olmadığıdır. Bu nedenle

merkezsizleşmiş olduğu söylenebilir. Bir toplumsal formasyon, aralarında ekonominin nedensel olarak birincil, ötekilerin görece özerk olmakla birlikte, kendileri *özgül bir etkinliğe* ve bir ölçüde bağımsız tarihlere sahip olan, birbirlerinden gerçekten ayrı pratiklerin veya yapıların bir hiyerarşisidir. Bazı koşullarda bunlar başat bir rol bile oynayabilirler. Ekonomik düzey sadece son kertede belirleyicidir.

Marxist politika için yaşamsal olan toplumun tüm karmaşıklığı içinde kavranması ve her tarihsel konjonktürün analiz edilmesi: bunun tümünü, Althusser, toplumsal formasyonu *egemenlik ilişkisi içinde bir yapı* diye adlandırarak özetlemiştir. Althusser'ce yapısal olarak nitelenen onun nedenselliği tarihsel gelişmeyi yönetir (☞ YAPISALCILIK). İnsanlar, merkezsizleşmiş ve devindirici hiçbir öznesi olmayan bu sürecin yaratıcıları veya özneleri değil, toplumsal formasyonun yapıları ve ilişkilerinin destekleyicileri, ürünleridirler. Althusser'e göre Marx evrensel bir insan özü veya doğası düşüncesini reddetmiştir. Buna uygun olarak da teorik bir anti-hümanizmi benimsemiştir.

Althusser'in yapıtı olumlu-olumsuz güçlü tepkiler doğurdu. Soğukkanlı bir değerlendirme, daha ölçülü olacaktır. Bazen abartmalı, gösterişli bir retorikle ifade edilmiş olsalar da Althusser'in söylediklerinden bazıları, özellikle onları söylediği sırada, önemlidir. Marx'ın yazılarında 1845'den itibaren yeni bir teori ortaya çıkar ve tarihin materyalist kavrayışı olan bu teori hem kavrayış hem politik olarak Marx'ın önceki çalışmalarından üstündür. Anti-indirgemeci bir biçimde bunu vurgulamak; bilimin görece özerkliği, Marx'ın kendisinin de nesnel bilimsel bilginin olanaklı olduğuna inandığı —ki Marx bilimsel bilgi toplamına katkıda bulunmayı amaç edinmesiyle buna tartışmasız bir biçimde inanıyordu— üzerinde durmak, bütün bunlar övgüye değerdir. Ama sorunsal ve ilgili kavramların pek yararlı sonuçları da olmamıştır. Teorik saçmalığı bir yana, örneğin, Marx'ın insan doğasına ilişkin *tüm* kavramları reddettiği iddiası metinlerle de desteklenemez. Aynı şey, Althusser'in genç ve olgun Marx'a göre komünist toplumun bile ideolojisi —gerçeğin doğru veya yanlış hayali tasarımı— olacağı yolundaki iddiası için geçerlidir. Marx komünizmde üyeleri için saydam bir toplum düşünmektedir (☞ FETİŞİZM). Kuşkusuz Althusser bu veya başka bir konuda Marx'la hemfikir olmak zorunda değildir. Fakat Marx'ın *kendisinde* varolanın tam tersini okumuş gibi yapmak, karanlıkçılığın bir biçimidir.

Althusserci sistem, üstelik materyalist bilim üzerine onca vurgu yapmasına karşın, idealizmin özelliklerinden bir çoğunu gösterir. Marxizmin gelişen bir teori olarak çağdaş sınıf mücadeleleri tarihiyle olan ilişkisini zayıflatır. Bilgiyi bütünüyle döngüsel, kendi kendini geçerli kılan kavramsal bir alan içerisine kapatır. Gerçeklikte verili olana doğrudan girişi kapatılan teorinin onunla daha gizemli bir yoldan bağlantısına izin verilir. Onun gizi, en azından toplumsal gerçeklikle ilgili olarak, teorinin ve öteki — nihayetinde üretim tarzları olarak— toplumsal pratiklerin paylaştığı *tek bir ortak öz*'den başka bir şey olmamasıdır. Maddi üretimle kurulan analoji, Althusser'in teorik bilginin koşullarına ilişkin önemli noktalara işaret etmesini olanaklı kılmaktadır. Fakat toplumsal gerçekliğin bütün düzeylerinin aslında planlanmış olduğu yargısı, değeri kuşkulu bir metafizik yaratmıştır. Örneğin, politika söz konusu olduğunda, bu, karşılaştırılabilir hiçbir ayrıntılı karşılaştırmaya veya öngörüye imkan vermeyen salt bir iddiadır. Bu zayıflıkların bazılarını kısmen gidermek için Althusser sonradan yeni bir felsefe tanımı sundu. Fakat bu hiç de ileri bir adım olmadı. Kusurları ne olursa olsun, ilk tanımı bir öze ve berraklığa sahipti. Yenisi ise boş bir tanımdır. Önceden teorik pratiğin teorisi olan felsefenin şimdi hiçbir nesnesi olmadığı söylenmektedir: Felsefe, hiç de bir teori değildir, ama politikaya teorik müdahale yaparak teori rolü oynar; politika (sınıf mücadelesi) değildir, ama teoriye politik müdahale yaparak politika rolü oynar. Bir başka deyişle felsefenin kendisi hiçbir şey değildir, ama aynı zamanda pratik olarak her şeydir.

Sonuç olarak söylenmesi gereken şudur: Karmaşık, somut tarihsel analizin temelleri olarak ileri sürdüğü düşünceler, bizzat Althusser'in elinde bu rolü oynamakta çok kısır kalmıştır. Bunun böyle olduğunun bir göstergesi Althusser'in temel bir sorun olarak gördüğü Stalinizm konusunda söz etmeye değer hiçbir şeyinin olmamasıdır: Bir yanda bahane veya mazur gösterme kokan, kanıtlanmamış ve imalı bildirimler, öte yanda ekonomizm —ve ayrıca hümanizm— terimleri içinde onu şaşılacak biçimde önemsizleştiren bir Stalinizm açıklaması.

NG/İC

OKUMA
Althusser, Louis 1965 (1969): *For Marx*.
— 1971: *Lenin and Philosophy and other essays*.
— 1976: *Essays in Self-Criticism*.
Althusser, Louis ve Balibar, Étienne 1970: *Reading "Capital"*.
Anderson, Perry, 1980: *Arguments Within English Marxism*.
— 1976: *Essays in Self-Criticism*.
Callinicos, Alex, 1976: *Althusser's Marxism*.
Geras, Norman 1972: "Althusser's Marxism: An Account and Assessment".
Gerratana, Valentino 1977: "Althusser and Stalinism".
Glucksman, André 1972: "A Ventriloquist Structuralism".
Thompson, E.P. 1978: *The Poverty of Theory*.

Ampirizm (*T.* Görgücülük, Deneycilik *İng.* Empiricism, *Fr.* Empirisme, *Alm.* Empirismus)

Marxist gelenek ampirizme, hiç değilse adına, genellikle düşmanca bir tutum almıştır. Ancak bu düşmanlığın kesin amacı ya da nedeni hiçbir zaman açık olmamıştır. Bu bir ölçüde, Marx'ın daha önceki idealizm eleştirisiyle karşıtlık içindeki (ve gerçekte bu eleştirinin kısmen bir sonucu olarak) ampirizm eleştirisinin bir felsefî öğretinin veya sistemin eleştirisi olarak hiçbir zaman sistematik biçimde eklemlendirilmemesi, daha çok bayağı iktisat eleştirisinin varlık biçimini alması olgusundan kaynaklanır. Marx ve Engels epistemolojilerinde olmayan anti-ampirist öğeler için, her ne kadar birbirinden farklı yollar izleseler de DİYALEKTİK'e başvurarak bu eksikliği felsefî düzeyde sonradan gidermeye çalıştılar.

Hiçbir zaman ampirizmi onaylamamakla birlikte, genç Marx ve Engels, özellikle 1844-47'deki yapıtlarında ayırt edici niteliği ampirist olan bazı temaları benimsediler: Apriorizmi ve doğuştan gelen düşünceler öğretisini açıkça reddettiler; bilgiyi başka bir şeye indirgenemez (hatta yalnızca) ampirik bilgi olarak kavradılar; doğruca soyutlamayı küçümsemek ve Baconcı bir tümevarımcılığa yönelmek eğiliminde oldular. Fakat *Kapital I* zamanında, Marx'ın "bilimsel gerçekçilik" olarak bilinen şeye metodolojik bağlılığı tamamen biçimlenir. "Bayağı iktisat", der Marx, "onları düzenleyen ve açıklayan yasaya karşı her yerde dış görünüşlere saplanıp kalır" (III.Kısım, II.Bölüm); oysa "şeylerin sadece aldatıcı görüşünü yakalayan günlük deneyime göre yargılanırsa, bilimsel hakikat her zaman paradokstur" "(*Değer, Fiyat ve Kâr*, VI.Kısım). Ampirizm dünyayı birbiriyle bağlantısız görünüşler kolleksiyonu olarak görür; bu tür görünüşlerce sağlanan verileri etkin biçimde örgütlemek ve eleştirel olarak yeniden örgütlemekte teorinin rolünü önemsemez ve onları doğuran asıl ilişkilerin düşüncede yeniden sunulması çabası olarak teorinin işlevini teşhis edemez. Yasalar, kendilerinin doğurduğu olaylara ontolojik olarak indirgenemez ve normal olarak onlarla eşevreli olmayan yapıların eğilimleridir. Onların bilgisi, toplumsal, tarihsel bir ürün olarak etkin biçimde üretilir. Nitekim olguların ampirist şeyleştirilmesine ve şeylerin kişilendirilmesine karşı Marx, (geçişli) bilgi süreci ile (geçişsiz) nesnelerin gerçekliği arasındaki bir ayrıma bağlı kalır.

Hem diyalektik materyalist gelenek hem de Batı Marxist geleneği, ampirizme karşı polemik yürütmüştür. Fakat birinci geleneğin "ölçünmeci" (refleksiyonist) bilgi teorisi nedeniyle özneyi fiilen bilginin nesnesine indirgeyerek geçişli boyutu önemsemediği ve "nesnel ampirizm"in bir iç düşünme (kontemplatif) biçimine geri döndüğü ile sürülebilir. Batı Marxizminde ise anti-ampirist polemik genellikle, otantik Marxizmin esası olarak kabul edilen kavramları —yani bütünlük (Lukács), yapı (Althusser) veya belirimli değişme (Marcuse)— hem DİYALEKTİK MATERYALİZM hem de burjuva düşüncesi karşısında destekleme girişiminin bir parçası olarak işlev gördü. Fakat bu gelenek hem Marx'ın ilk rasyonalizm eleştirisine hem de Marx'ın olgun bilimsel yapıtının muazzam ampirik altyapısına yukarıdan bakarak apriorizm doğrultusunda sık sık yön değiştirmiştir. Bu bakımdan genç Marx'ın Hegel eleştirisindeki (özellikle *Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi*'ndeki) yolu izleyerek, şu da ileri sürülebilir: Geçişsiz boyutu fiilen bilmezden gelerek, gelenek, nesneyi bilginin öznesiyle zımnen özdeşleştiren "nesnel idealizm"in bir biçimine eğilim göstermektedir.

Marx'ın yapıtı anti-ampirist olmakta birlikte, anti-ampirik değildi. Bu ayrıma uyulursa Marxizm kapalı bir düşünce sistemi olmaktan çok, ampirik olarak sonu açık, tarihsel olarak gelişmiş ve pratik olarak yönlendirilmiş bir araştırma geleneği haline gelme fırsatını bir kez daha yakalayabilir. (☞ BİLGİ KURAMI; MATERYALİZM; GERÇEKÇİLİK)

RB/İC

OKUMA
Adorno, T. 1966 (1973): *Negative Dialectics*.
Bhaskar, R. 1983: *Philosophical Ideologies*.
Della Volpe, G. 1950 (1980): *Logic as a Positive Science*.

Analitik (Çözümleyici) Marxizm

(*Ing.* Analytical Marxism, *Fr.* Marxisme Analytique, *Alm.* Analytischer Marxismus)

Toplum hakkındaki Marxist önermeleri yeniden düşünmek için, çağdaş felsefe ve toplumsal bilim önermelerinden yararlanan kuramsal yaklaşımlara verilen bir ad. Althusser'inki gibi kuramlara karşıt olarak, analitik Marxizm, Marxizmin kendine özgü yönteminiyle tanımlandığını yadsır. Bu görüşü tutanların baş ilgisi, önemli Marxist savların, Marxist-olmayan bilimadamlarının geliştirdiği metodoloji ve modelleri de içeren çağdaş metodoloji ve modellerin kesin dillerinde de geçerli olup olmadıklarını belirlemektir. Bu terim bazen daha dar olarak, belirli birtakım analitik Marxizm yaklaşımlarını -özellikle de G.A.Cohen ve John Roemer'inkileri- anlatır.

Yukarıda tanımlanan geniş anlamıyla analitik Marxizm yeni bir şey değildir. Bunun kökleri, Böhm-Bawerk ile HİLFERDİNG'in, emek değerleri ve üretim fiyatlarının mantıksal tutarlılığı üstüne yaptıkları tartışmadadır. Sraffa'nın bu soruna çizgisel cebir uygulaması da, bir kilometre taşı olmuştur. Sraffa'nın modeli daha sonra, Morishima ve başkaları tarafından iktisadın genel denge modeli kullanılarak genelleştirilmiştir. Bu yazarlar, emek değer kuramının çoğu dengelerde geçerli olmamasına karşılık, "Temel Marxçı Teorem"in geçerli olduğunu bulmuşlardır. Bu teorem ise, ancak ve ancak artıkdeğer oranı pozitif olursa kârların da pozitif olabileceğini kanıtlamaktadır.

1970'lerde bazı felsefeciler, tarihî materyalizm kuramını analitik felsefenin sentaksıyla yeniden ifade ederek Marxizmi bir felsefî soruşturma konusu halinde canlandırdıklarında, analitik Marxizm de taze bir hız kazanmıştır. Özellikle kayda değer olanlar, Wood'un (1972, 1981) ve G.A.Cohen'in (1978) yazdıklarıdır. Her iki düşünür de tarihî materyalizmi, üretim güçlerindeki değişimlerin nasıl bütün öteki toplumsal ilişkilerdeki değişmelerin kaynağı olduğunu gösteren bir kuram diye yorumlamışlardır. Her ikisi de, Marx'ın kuramının özünü oluşturan bu tarih kuramının, ancak savı dikkatle ve dar bir biçimde tanımlanıp mantığı da tutarlı olarak uygulanınca, açıklama gücü taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Cohen'e göre, Marxist bir çözümleme, üretimin toplumsal ilişkileri ya da "üstyapı" (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI) düzeyindeki görüngü (fenomen)leri, ancak bunların yapısal olarak üretim güçleriyle bağdaşabilir (yani onlara *fonksiyonel*) olduğunu göstererek açıklayabilir. Wood içinse, Marxist bir kuram üretici güçlerin üretim ilişkileri üstüne sınırlamalar getirdiğini kabul etmek zorundadır. Marxist kurama bu işlevselci yaklaşımlarda, bireylerin davranış ve güdülerinin hiçbir rolü yoktur.

1980'lerde, çağdaş analitik yaklaşımlara duyulan ilgi, birtakım Marxist toplumsal bilimcilerin neo-klâsik iktisatta geniş ölçüde kullanılan -oyun kuramı, optimizasyon kuramı ve genel denge kuramı gibi- matematiksel yöntemlerin Marxizmin konularına uygulamalarına yol açmıştır. Genel olarak bu yöntemler, bireysel açıklamalara dayanır: herhangi bir toplumsal görüngüyü açıklamak, belli amaçların peşinden koşan bireylerin özgürce, o görüngüyü üretecek biçimlerde hareket etmeyi seçeceklerini göstermektir. Jon Elster (1985), bireyselci bir bakış açısından Marxist metodoloji üstüne en kapsamlı araştırmayı yapmıştır. Bireysel hareketlerin yapılarla sınırlı olduğunu kabul eden işlevselci yaklaşımın tersine, Elster bireyselci açıklamada, ortaklaşa hareketin üstüste toplanan bireysel eylemler olarak yorumlanması gerektiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla, bireysel varlık-birimleri olarak sınıfların kendileri, toplumsal açıklamada önemsizdirler (Elster 1985, 1986). Bu anlayışın içerdiği bir başka sonuç da, diyalektik kavramının (Hegelci yorumunun tersine), ancak belli bir amacı gerçekleştirmek isteyen bireylerin bir başka sonuca erişmelerine yol açan toplumsal bir kuruluş hatası olarak tutarlı bir biçimde tanımlanabileceğidir.

Marxizmin öze ilişkin önermelerini bireyselci bir metodoloji ile yeniden yorumlayan en kışkırtıcı yapıtlar, John Roemer'inkilerdir (1982, 1988). Roemer, Marxist savların gerçekten "genel" nitelikte sayılacaklarsa, Walrasçı bir genel dengeiçinde geçerli olmaları gerektiği üstünde ısrar etmiştir. Walrasçı denge, etmenlerin tam bir bilgilenmeyle, hiçbir biçimde zorlanmadıkları yeğlemeler yapabilmeleri, bütün işlemlerin maliyetsiz ve sunu (arz) her zaman isteme (talebe) eşit gelecek biçimde önceden eş-

güdülmüş olmaları nedeniyle, piyasa tahsislerinin yetkinlikle çalıştığı yapay bir kurgudur. Roemer bu dengenin, iktisat kuramında Marx'ın esas ilgisi olan kapitalizmi en saf biçimiyle temsil ettiği savındadır.

Roemer, Walrasçı bir denge içinde farklı başlangıç üretim varlıklarıyla etkileşmeye girişince, birtakım "Marxist" beklentilerin doğduğunu - özgüllükle Temel Marxçı Teorem doğrulanarak, sömürünün ve sınıfların ortaya çıktığını kanıtlamıştır. Bu kurgu düzeninde, etmenlerin bütün davranışları, bu etmenlerin başlangıçtaki varlıklarının durumu veri alındıkta çıkarlarını azamileştirmeye çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bundan başka, zenginler ister bir emek pazarından yoksulları kiralasınlar, ister varlıklarını bir kredi piyasasına yatırsınlar, bu Marxçı sonuçlar doğrulanmaktadır. Fakat, üretim varlıklarının sahipliğindeki farklılıkların (*differental ownership of productive assets - DOPA*) olmadığı ve bütün etmenlerin optimum noktalarda buluştuğu durumlarda, bu Marxçı beklentiler görülmez. Roemer önceleri (1982), Marxçı kuramı -kimin neye sahip olduğu veya kimin kim için çalıştığı incelenerek de ortaya konabilecek- temel bir toplumsal eşitsizlikle ilgili olduğu yargısına varmıştı. Oysa daha sonra (1988), Marxizmin çözümleyici ilgisinin merkezinde sömürünün değil, üretim varlıklarının sahipliğindeki farklılıkların (*DOPA*'nın) olduğunu ileri sürmüştür. Eğer bütün etmenler ençok gelir sağlamaya çalışmazlarsa, Roemer'e göre sıra-dışı bir ayrıklık durumu ortaya çıkar: zengin bir etmen yoksul bir etmenin varlıklarıyla çalışmak üzere "kira"lanabilir. Bu durumda Marxist sömürü (kimin kimi kiraladığı) toplumsal adaletsizlik için yanıltıcı bir ölçüt olur; ancak üretim varlıklarının sahipliğindeki farklılıkları kullanan bir çözümleme, yoksulların dünya nimetlerinden yoksun kaldıkları yolundaki doğru etik sonuca ulaşabilir.

Roemer bu sonuçlardan birtakım vargılar çıkarmıştır. Birincisi, sınıflar etmenlerin optimuma erişme seçimlerinin basit bir ürünüdür. Buna sermaye-sömürü çakışma ilkesi denir; bazı etmenler emek gücü satarak (satın alarak) optimuma erişirler; bu etmenler artık emeğin aktarımı açısından sömürülen (sömüren)lerdir. İkincisi, sömürünün varlığı sermaye ile emek arasında hiçbir doğrudan ilişki gerektirmez: sömürü bir ekonomi içindeki etmenlerin özgül ilişkilerinin değil, bir bütün olarak ekonominin bir niteliğidir. Üçüncüsü, sömürü olsa olsa gereksiz hatta etik bakımdan yanıltıcıdır; Marxist kuramın temel ilgisi sömürü değil, üretim varlıklarının sahipliğindeki farklılıklar (*DOPA*) olmalıdır. Nihayet, bu sonuçlar soyut bir Walrasçı denge kurgusunda geçerli oldukları için "genel"dirler - yani bütün Marxist iktisadın gelişmesine bunlar kılavuzluk etmelidir.

Roemer'in vargıları da, bireyselciliğin akılcı seçme modellerine dayanan sonuçlarının tüm yapısı da tartışmaya açıktır. Analitik Marxistlerin hem yöntemlerine hem öze ilişkin savlarına karşı-kanıtlar geliştirilmiştir. Gerek Wood (1981) ve gerek Lebowitz (1988), Marxist bir araştırma yapmanın aracı olarak metodolojik bireyciliğin ne denli uygun olduğunu sorgulamışlardır. Lebowitz için Marxist kuram, bireylerin içinde hareket ettikleri yapıların, dolayısıyla da o yapıların tarihsel ve diğer belirleyicilerine epistemolojik bir öncelik tanınması anlayışından ayrılamaz. Wood da diyalektik kavramını merkeze alarak buna benzer bir metodolojik eleştiri yapmıştır. Wood'a göre Marx'ın görüşü, toplumun gerçek ölçüsünün onun öz doğasını kapsayan basit bir öngörüden ibaret olmakla, Hegelci diyalektiğin biçimine girmektedir. Wood'un metodolojik eleştirisi, Roemer'in üretim varlıklarının sahipliğindeki farklılıklar (*DOPA*) kavramının ölümsüzlüğü savının eleştirisine varıyor: ona göre materyalist bir bakış olarak, Marxizm kapitalizmin ahlâkî bir eleştirisine yer veremez; kapitalizmin içindeki olay ve ideolojilerin ekonomik yapı tarafından önceden belirlenmiş olarak anlaşılması gerekir.

Başka Marxist toplumsal bilimciler de Marxist konulara bireyciliği ve çağdaş çözümleme araçlarını içeren modeller uygulamış, fakat Roemer'inkilerden çok farklı sonuçlara varmışlardır. Roemer'in çalışmasına önemli bir almaşık, Bowles ile Gintis'in (1990) "itirazlı değişim" yaklaşımıdır. Bu yazarlar Walrasçı dengenin kapitalist ekonominin en saf biçimini temsil etmediğini, çünkü kapitalist emek piyasalarının "eksikli" olduğunu ileri sürmektedirler. Yani bir ücret karşılığında emek gücünün değişilmesi, gerçekte harcanacak emek tutarını güvencelememektedir; gerçekten, emekçi daha az, kapitalist ise daha çok harcanmasını yeğleyecektir. Böylece, kapitalist ile işçi arasındaki değişimin kökünde çatışma vardır; onun için de, bu bir "itirazlı değişim"dir. Bu itirazlı değişim, piyasa ilişkileriyle uzlaştırılmaz; siyasal iktidar gibi

piyasa-dışı yollarla çözüme kavuşturulur. Bowles ile Gintis'in modeli, kapitalist ekonominin çatışmacı bir modeli için davranışsal bir temel oluşturmak üzere, özel bilgilenme kuramıyla optimuma eriştirme tekniklerini birleştirmektedir. Bu model, sonuçlara ulaşmakta çağdaş neo-klâsik iktisat araçlarından yararlandığı için, apaçık analitik Marxizm alanına girer. Ama aynı zamanda Roemer'in modeliyle taban tabana zıt düşer: Walrasçı genel dengenin kapitalist ekonomiyi anlatmak için faydalı bir nitelendirme olduğunu da reddeder; emek piyasasını ve emek sürecini Marxist kuramın özü sayar ve bazı etmenlerin (işçilerin) kararlarını özgür değil, zorlanmış diye görür.

Özetlenecek olursa, çağdaş analitik Marxizm çalışmaları, Marxizmin ne olduğu ve neyi savladığı konusunda, felsefecl ve toplumsal bilimciler arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirmiştir. Yöntembilim alanında bile, bazı analitik Marxistler Marxist kuramın kendine özgü bir yöntemi olduğunu yadsırlarken, başkalarıysa Marxizmin kendi yöntemiyle tanımlandığını ileri sürmüşlerdir. Bu çatışmaları irdeleyen bir denemeler derlemesini Ware ile Neilsen (1989) yapmışlardır; Ware'in giriş yazısında kapsamlı bir kaynakça da vardır.

GD/MT

OKUMA

Bowles, Samuel ve Gintis, Herbert 1990: "Contested Exchange: New Microfoundations for the Political Economy of Capitalism."

Cohen, G.A. 1978: *Marx's Theory of History: A Defence*.

Elster, Jon 1985: *Making Sense of Marx*.

— 1986: "Three Challenges to Class". John Roemer, *Analytical Marxism*.

Labowitz, Michael 1988: " Is 'Analytical Marxism' Marxism?"

Roemer, John 1982: *A General Theory Exploitation and Class*.

— Der. 1986: *Analytical Marxism*.

— 1988: *Free to Lose*.

Ware, Robert ve Neilsen, Kai, (der.) 1989: "Analyzing Marxism".

Wood, Allen 1972: "The Marxian Critique of Justice".

— 1981: *Karl Marx*.

Anarşizm (*İng*. Anarchism, *Fr*, Anarchisme, *Alm*. Anarchismus)

Siyasal otorite ilkesini reddeden ve böyle bir otorite olmaksızın toplumsal düzenin mümkün ve arzulanır olduğunu savunan öğreti ve hareket. Merkezî olumsuzluk itisi, modern devleti oluşturan esas unsurlardır: Sınır kavramına eşlik eden bölgesellik; sınırları içindeki bütün insanlar ve mülk üzerinde yetkili olmayı içeren egemenlik; hem içeriye hem dışarıya karşı egemenliği sürdürmeye çalışan başlıca fiziksel zor araçları tekeli; öteki bütün hukuk ve göreneklerden üstün olduğunu ileri süren pozitif hukuk sistemi; siyasal topluluğun en üst derecesi olarak ulus düşüncesi. Anarşizmin olumlu itisi ise, "doğal toplum"un, yani bireylerin ve özgürce oluşmuş grupların meydana getirdiği kendi kendine düzenleyen toplumun savunulmasıdır.

Anarşizm liberal düşünsel ilkelere —en belirgini devlet ve toplum arasındaki ayrıma— dayanmakla birlikte, öğretinin her kalıba giren değişken karakteri, anarşist düşünce içinde yer alan farklı okulların açıkça ayırt edilmesini güçleştirmektedir. Fakat bireysel anarşizm ile sosyalist anarşizm arasında önemli bir ayrım çizilebilir. Birincisi bireysel özgürlüğü, bireyin egemenliğini, özel mülkiyet veya sahipliğin önemini ve bütün tekellerin adaletsizliğini vurgular. Bu aşırıya vardırılmış bir liberalizm olarak görülebilir. "Anarko-kapitalizm" bu okulun çağdaş bir çeşitlemesidir. (☞ Pennock ve Chapman 1978, 12-14. bölümler) Sosyalist anarşizm ise bireysel anarşizmin tersine, toplumsal eşitsizliğin başlıca kaynağı olarak devletin yanısıra özel mülkiyeti de reddeder. Herkesin maksimum bireysel özgürlüğünün zorunlu bir koşulu olarak toplumsal eşitliği görüp bunda ısrar etmesi nedeniyle, bu akımın ideali "topluluk içinde bireysellik" olarak nitelenebilir. Bu liberalizm ile sosyalizmin kaynaşmasını, özgürlükçü (liberter) sosyalizmi temsil eder.

Anarşizmin ilk sistematik açıklaması, bazı düşünceleri Owencı kooperatif sosyalistlerini etkilemiş olabilecek William Godwin (1756-1836) tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte, daha geniş bir sosyalist hareketin sürekli çatışsa da tamamlayıcı bir parçası olarak klasik anarşizm asıl olarak PROUDHON'un yardımlaşmacı ve federalist düşüncelerinden esinlenmiştir. Proudhon esas olarak kooperatifçi bir sosyalizm yaklaşımını benimsedi. Fakat sermaye

iktidarı ile devlet iktidarının eşanlamlı olduğunu ve proletaryanın devlet iktidarını kullanarak kendini kurtaramayacağını ısrarla savundu. BAKUNİN tarafından bu son düşüncelerin etkin bir propagandası yapıldı. Onun önderliğinde anarşizm, 1860'ların sonunda Marxist sosyalizme uluslararası düzeyde en ciddi rakip haline geldi. Fakat Proudhon'dan farklı olarak, Bakunin kollektivizmin bir biçimine yönelerek kapitalist ve toprak mülkiyetinin devrimci ve şiddet yoluyla kamulaştırılmasını savundu. Bakunin'in ardılı Peter Kropotkin (1842-1921) toplumsal evrimde bir etken olarak karşılıklı yardımın önemini vurguladı. Anarşist komünizm teorisini geliştiren Kropotkin'di. Bu teoriye göre "her şey herkese aittir" ve dağıtım yalnızca ihtiyaca göredir. "*Devlet: tarihsel rolü*" adlı denemesinde anarşistlerin *bête noire*'ının (kara hayvan'ının) kavrayışlı bir analizini yapmıştır.

Bakunin'in stratejisi ezilen sınıfların-sanayi işçileri kadar köylülerin de -kendiliğinden ayaklanmalarını ve bu yaygın ayaklanmaların seyri içinde devletin kaldırılarak, yerine bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde federal olarak birleşmiş özerk komünlerin geçirileceğini öngörmekteydi. Bakunin'in "devletin cesur ve açıksözlü bir olumsuzlaması" olarak selamladığı 1871 PARİS KOMÜNÜ bu anarşist devrim modeline yaklaşmıştı. Komünün -Engels'e göre merkezileştirme ve otorite yokluğunun ve zorlayıcı otoritesini yeterince serbest biçimde kullanmamasının sonucunda- ezilmesini izleyen dönemde hem Marxizmin hem de reformizmin devlet sosyalizmine eğilim gösteren çeşitleri gelişti. Bazı anarşistler o zaman halk ayaklanmalarını teşvik etmeyi amaçlayan "eylem yoluyla propaganda" taktiğini, yani politik önderlere suikast ve burjuvazi üzerinde terör eylemlerini benimsedi. Hareketin sonunda bastırılması, başka anarşistleri SENDİKALİZM ile ilişkili bir alternatif strateji geliştirmeye yöneltti. Düşünceleri, proletaryanın burjuvaziye karşı mücadelesinde devrimci araçlar haline getirmek ve komünlerden daha ziyade sendikaları sosyalist bir düzenin temel birimleri yapmaktı. Devrimin, işçilerin üretim, dağıtım ve değişim araçlarını ele geçirip devleti kaldıracak Genel Grev biçimini alacağı öngörülmekteydi. Anarşizm, işçi ve sosyalist hareketleri üzerindeki en büyük etkisini 1895-1920 döneminde sendikalizm aracılığıyla gösterdi. Bu etki İspanya'da daha uzun süre devam etti. İspanya İç Savaşı (1936-39) sırasında, anarkosendikalistler kendi devrim görüşlerini gerçekleştirmeyi denediler. Sendikalizmin çöküşünden itibaren anarşistlerin sosyalist hareketler üzerinde çok sınırlı bir etkisi olmuştur. Fakat 1960'ların Yeni Sol hareketlerinde anarşist düşünce ve eğilimler (her zaman anarşizm olarak kabul edilmeseler de) kayda değer bir canlanma gösterdi. Günümüzde ise, Hıristiyan anarşizm geleneğine başvuran, ama M.K.Gandhi'nin (1869-1948) popüler hale getirdiği şiddete dayanmayan doğrudan eylem tekniklerinden daha fazla esinlenen anarkopasifizm, Batı'daki barış hareketleri içerisinde önemli bir eğilimdir.

Max Stirner (1805-56), Proudhon ve Bakunin tarafından ifade edilen bireysel ve sosyalist anarşizmler, Marx ve Engels'in geniş eleştirilerini hak edecek kadar önemli sayılmışlardı (☞ Thomas, 1980). Marx ve Engels genelde anarşizmi bir küçük burjuva fenomeni, Bakunin örneğinde sınıf değiştirmiş aydınlara ve LUMPENPROLETARYA'ya özgü maceracılık ve devrimci lâfazanlıkla birleşen bir fenomen olarak gördüler. Sosyalist hareket içinde modası geçmiş "sekter" bir eğilim olarak, anarşizm geniş ölçekli kapitalizmin ve burjuvazinin çıkarlarını koruyan merkezî devletin gelişmesine karşı küçük burjuvazinin protestosunu yansıtmaktaydı. Protesto herhangi bir gerçek devletin değil, "soyut bir Devletin, doğrudan doğruya devletin, hiçbir yerde varolmayan bir Devletin" (*The Alliance of Socialist Democracy and the International Working Men's Association*, 1873, s.II) reddi biçimini aldı. Daha da önemlisi, anarşizm işçi sınıfının kurtuluş mücadelesinde temel olan şeyi, siyasal iktidarın fethine- derhal yıkılmasına değil-önderlik eden bağımsız bir işçi sınıfı partisiyle yürütülecek politik eylemi reddetti. Engels'in açıkladığı gibi: "Komünistler için devletin kaldırılması, sadece sınıfların kaydırılmasının zorunlu bir sonucu olarak anlamlıdır. Sınıfların kaybolmasıyla bir sınıfın öteki sınıfları bastırmak amacıyla örgütlenmiş iktidara olan ihtiyacı da otomatik olarak kaybolacaktır" (Marx, Engels, Lenin, 1972, s.27).

Bu tür eleştirilerle yıkılmayan anarşizm Marxist teorinin, özellikle de Marxist pratiğin eleştirisinin önemli bir kaynağı olmaya devam etmektedir. Marxistler ve anarşist komünistlerin nihaî hedef (sınıfsız, devletsiz bir toplum) konusunda anlaştıkları, fakat bu sona ulaştıracak araç konusunda farklılaştıkları şeklindeki, genelde kabul gören anlayış yetersiz

görünmektedir. Daha derinlemesine bakıldığında, anlaşmazlık devletin doğası, toplum ve sermaye ile ilişkisi ve bir yabancılaşma biçimi olarak politikanın nasıl aşılabileceği konusundadır.

GNO/İC

OKUMA

Apter, David ve Joll, James (der.) 1971: *Anarchism Today*

Guérin, Daniel 1970: *Anarchism.*

Kropotkin, P.A. 1970: *Selected Writings on Anarchism and Revolution.*

Marx, Engels, Lenin 1972: *Anarchism and Anarcho-Syndicalism.*

Pennock, J.R. ve Chapman, J.W. (der.) 1978: *Anarchism.*

Thomas, Paul 1980: *Karl Marx and the Anarchists.*

Woodcock, George 1963: *Anarchism.*

Annales (Yıllıklar) Okulu (*İng.* Annales School, *Fr.* Ecole des Annales, *Alm.* Annales Schule.)

Bir Marxist düşünce sözlüğü'nda *Annales* okulu niçin yer almalı? Bu okulun büyük isimlerinden (Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel) hiçbiri kendisini Marxist saymamıştır. Birçok Marxist de Annales okulunu anti-Marxist diye karalamıştır. Yine de, böyle bir sözlükte bu maddenin bulunması uygun görünüyor. Çünkü Marx'ın evinin birçok odası olduğu gibi, *Annales* geleneğinin de birçok odası vardır ve aralarında önemli içiçe geçiş ve çakışma noktaları bulunmaktadır.

Marxist düşünüş 1840'lara değin izlenebildiği gibi, Annales geleneği de 1900 dolaylarındaki Henri Beer ve onun *Révue de synthèse historique* dergisine kadar geri götürülebilir. Bir kere o zamanlar, Marxist düşünce akademik dünyaya hemen hemen hiçbir biçimde girememişti; tek geçerlilik alanı, kendisine Marxist diyen hareket, daha doğrusu hareketlerdi. *Annales* okuluysa, tersine, her şeyden çok akademik dünyada ve elbette özellikle Fransa'da yükselen bir fikir atılımıydı. Bu iki akım kesişmediler; aralarından birine bağlı olan kaç kişinin ötekini okuduğu ya da tanıdığı ise meraka değer.

Yine de belirli kilit sorunlar karşısında birbirine paralel yollar izlediler. Her ikisi de şu görüşü paylaşıyorlardı: Siyasal güçlerin gözle görünen hareketlerinin gerisinde, daha derin, uzun-erimli ekonomik ve toplumsal güçler vardır ve bunların çözümlenmeye elverişli olan işleyiş biçimlerinin araştırılması, akılcı eylemde bulunmak için zorunludur. Her ikisi de bütüncül (holistic) bir bilgi kuramına bağlıydılar; hem ampirist, idiografik bir bilgi yaklaşımına, hem de tarih-üstü evrenselleştirici bir kural-koyma amaçlı (nomothetic) yaklaşıma karşıydılar. Bu anlamda, ikisi de bir "orta yol"u savunuyorlardı. Ve her ikisi de bir anlamda, çağdaş dünyanın fikrî yerleşik-yapısı karşısında isyancı olduklarını hissediyorlardı.

II. Dünya Savaşı'na kadar, bunlar geceleyin birbirinin yanından geçen gemiler gibi seyrederlerken, savaşın hemen ertesinde, ilk kez doğrudan doğruya karşıt akımlara dönüştüler ve paradokslu bir biçimde birbirlerine yaklaşmaya itildiler. Herkesin taraf seçmek zorunda kaldığı Soğuk Savaş'ın ilk dönemlerinde, SSCB'de de Batı'da da komünist tarihçiler *Annalesci* tarih-yazımına açıkça saldırdılar. (Bu doğal olarak özellikle hem *Annales* okulunun hem de komünist partilerinin güçlü olduğu Fransa ve İtalya için doğrudur. İngiliz komünist tarihçilerinin farklı tepkileri için ise, Hobsbawn 1978'e bakınız.) Öte yandan *Annales* tarihçileri daha sakıngandılar. Fernand Braudel, *Annales*'in Marxizmi "kendisinden uzak görmediği"ni söylemişti(1978). Fransız aydınlarının Soğuk Savaş'ın gerekliliklerine kapılmamak için direnmeleri nedeniyle, *Annales* dengeli bir görüşte ısrar ediyordu. (Bu karmaşık sürecin incelenmesi için, ☞ Wallerstein 1982.)

1968'den sonra, Soğuk Savaş'ın daha az etkin olduğu dönemde, iki okul yeniden birbirinden uzaklaşır gibi göründü. Bir yanda, Marxizm belirli bir dogmatik yorumla daha az özdeşleşir olmuştu. Bin çeşit Marxizm çağına girmiştik ve bunların birçoğu *Annales* tarihçilerinin yapıtlarından müthiş yararlanıyorlardı. Öte yandan, *Annales* tarihçilerinin birçoğu "post-Marxist" bir tarzı benimsemekteydiler. Bu da, iktisat tarihinden bir yüz çevirmeyi ya da önemini azımsamayı ve zihniyetler ya da sunuluş biçimleri üzerinde yenilenen bir vurguyu getiriyordu (bu son eğilim ise, antropoloji ve siyasal kültürle ilgilenenler arasında sembolik alana benzer bir dönüşle eklemlenmekteydi). Ampirik bir anlamda, Marxistlerden birçoğunun yazdıkları gitgide daha "dünya-çaplı" olurken, *Annales*'in "üçüncü kuşağı" denilenlerden birçoklarının

yazılarıysa gitgide daha "yerel"leşmekteydi.

Entellektüel yeniden-düşünüşün bugünkü hızı gözönüne alınırsa, bu durum öykünün sonu olmayabilir. Eğer, önümüzdeki onyıllarda "Marxizm" ve "*Annalesci* tarih-yazımı" tanınabilir düşünce akımları olmaya devam ederlerse, geçmişlerine bakarak, bunların izleyecekleri yolların yeniden birbirlerine yaklaşmasını bekleyebiliriz.

IW/MT

OKUMA

Braudel, Fernand 1978: "En guise de conclusion".
Hobsbawn, Eric 1978: "Comments".
Wallerstein, I. 1982: "Fernand Braudel, Historian, homme de la conjuncture".

Anonim Şirket (*İng.* Joint-stock company, *Fr.* Société anonyme, *Alm.* Aktiengesellschaft)

Anonim şirket, kabaca 19. yüzyılın ortasından başlayarak gelişmiş, gittikçe artan ölçüde aile firmalarının yerini almıştır. Günümüzde neredeyse bütün büyük çaplı firmalar, kamu kesiminin dışında, bu hukukî biçime sahiptir. Anonim şirketin genelleşmesi, kapitalist üretim tarzının iki temel eğilimine uygun düşer. Bir yanda büyük miktarda her para rezervi ("tasarruflar"), kendini para-sermayeye dönüştürme eğilimini, yani toplumsal olarak üretilmiş toplam artık değerin genel bölüşümüne katılma özlemini taşır. Anonim şirketin ortaya çıkışından önce bunu yapmanın tek yolu bu tasarrufları (başta bankalar) malî kurumlara yatırmaktı. Oysa bu tür mevduatlar, genellikle ancak oldukça düşük, ortalama kârın çok altında, bir faiz haddi elde eder. Anonim şirket sayesinde, kapitalist bir firmanın hisse senetlerini edinen herkes, sermayesi için, özellikle bu sermayenin uzun dönemli değer artışı gözönünde tutulduğunda, bankaya yatırmaktan biraz daha yüksek bir getiri haddi umabilir. Öte yanda SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI'nın artması yönündeki eğilim, gittikçe büyüyen sermaye miktarlarına tasarruf eden, gittikçe genişleyen firmaların su yüzüne çıkışını içerir. Bu nedenle bunlar, kurucularınınkini aşan bir sermaye edinme ihtiyacı duyar. Anonim şirketin ortaya çıkışıyla, bağımsız işlerini yitiren ve belirli bir miktarda parasal tasarruf sahibi olan sermayeciler, "edilgin" bir biçimde olsa da, carî kapitalist iş hayatına katılmaya devam edebilirler. Büyükçe firmaların hisse senetlerini edinmişlerse gelirleri (belirli bir anlamda da iktisadî kaderleri), o firmaların başarı ya da başarısızlığına bağlı kalmaya devam eder.

Ne var ki para-sermaye sahibi, belli bir şirketin hisse senetlerini satın almakla, sermayenin merkezleşmesi sürecinin kurbanı haline gelir. Para-sermayesini şirketi fiilen yönetenlere (çeşitli kapitalist ülkelerin, ünvan ve işlevlerde birçok farklılığı olanaklı kılan kural ve göreneklerine göre, müdürler, yönetim kurulları vb.) terk etmekle, o para -sermayeye serbestçe tasarruf etme hakkını yitirmiş olur. Nitekim birçok ülkenin hukuku, hatta düpedüz ticaret yasası ya da iflas yasası, hissedarın, şirketin varlıklarının, kendisinin o şirketçe ihraç edilmiş toplam hisse senetleri içindeki payıyla orantılı bir parçası üzerinde hak sahibi olamayacağını hükme bağlamıştır. Hisse senetleri sahipliği, sahibine yalnızca carî gelirin orantılı bir parçasını *dağıtılmış kârlar* (temettü) biçiminde alma hakkını verir. Şirketi fiilen yönetenler, genellikle, *girişim kârının* ve (hisse senetlerine, tahvillere ve banka kredisi türünden öteki borçlara ödenen) faizin toplamı olarak görebileceğimiz toplam kârın ne yapıp yapıp daha büyük bir bölümünü ele geçirirler. Kurul toplantılarına katıldıkları için ("hakk-ı huzur", Fransızca ve Almancada *tantièmes* denilen) özel ödenekler alabilirler. Kendi oylarıyla kendilerine yüksek müdür ya da yönetici maaşları, emekli aylıkları, gider hesabı indirimleri, bedava hizmetler (arabalar, malikâneler, yatlar, tatiller, hastane faturaları vb.) sağlayabilirler. Bu daha yüksek pay, özellikle hisse senetlerinin ilk ihracı sırasında önem kazanır; Hilferding (1910), bu ayrımsal girişim kazancına *kurucu kârı* adını vermiştir.

Anonim şirketin genelleşmesiyle birlikte *sermayenin artan oranda ikilenmesi* olayı ortaya çıkar. Bir yandan "reel" bir fiziksel sermaye vardır: binalar, makineler ve öteki teçhizat, hammadde stokları, meta stokları, bankalara yatırılıp carî ücret ödemelerinde kullanılan para vb. Öbür yanda kiralık kasalara yatırılmış ya da özel kasalarda saklanmış, zaman zaman menkul değerler piyasasında gözüken hisse senetleri ve tahviller vardır. Marx, bu ikinci sermaye biçimine *hayali sermaye* adını verir: Çünkü bu sermaye "ikilenme"sinin reel varlıkların toplam değerinde ya da halen üretilmekte olan toplam değerde veya halen üretilmekte ve (yeniden)

bölüşülmekte olan toplam artık değerde herhangi bir artışa tekabül etmediği açıktır. Bu hayalî sermayenin değeri, uzun dönemli bir temel üzerinde "reel varlıklar"ın değeri çevresinde salınırsa da zaman zaman bu değerden belirgin biçimde farklılaşabilir; böylece, reel varlıkların değerinin önemli ölçüde altına düştüğünde örneğin *ele geçirme tekliflerini (fiyatlarını)* spekülatörler açısından kârlı duruma getirebilir. Daha genel olarak, anonim şirketin genişlemesi ve *menkul değerler piyasasının* ortaya çıkışı, başlangıçta yalnız devlet borçları ve 17. yüzyılda Batı Avrupa'da baş gösteren çeşitli Doğu Hindistan kumpanyaları gibi birkaç özel maceracı firmanın ya da 18. yüzyıl Fransa'sında Law'un spekülatif sergüzeştlerinin üstünde yapılan spekülasyona büyük bir hız katar.

Menkul değerler piyasasındaki spekülasyon, *sınaî çevrimin iniş çıkışlarını* belirlemez. Belli bir hisse senedinin, belli bir anda, menkul değerler borsasındaki fiyatları, firmanın umulan kazançlarına (daha doğrusu dağıtılan kazançlara, yani temettülere) ve carî faiz haddine bağlıdır. Ancak bu bekleyişler hiçbir zaman kesin olmadığı, ilerdeki gelişmeler bunları çok kez yanlış çıkardığı için her çeşitten etkenler (firmanın ticarî durumuyla ilgili söylentiler, firmanın işinin esas bölümünün içinde yürütüldüğü belli bir sanayi dalının, belli bir ülkenin, hatta daha geniş bir coğrafî alanın ticarî durumuyla ilgili bilgiler, firmanın ileri gelen müdürlerinin kişisel malî durumları, hatta sağlıklarıyla ilgili söylentiler vb.), belli bir hisse senedinin menkul değerler piyasasındaki sıralamasını hemen etkileyebilir. Asılsız söylentilere değil de gerçek bilgilere sahip içerideki ("*insider*")ler, ellerinde bir sürü para (ya da banka kredisi) bulunduran büyük çaplı spekülâtörler, alıp satma ya da satıp alma yoluyla tatlı kârlar elde etmek amacıyla bu sıralamaları etkilemeye çalışabilirler. Açıktır ki, bütün bu spekülasyonlar, bir bütün olarak burjuva sınıfı arasında bölüşülmek üzere elde bulunan toplam artık değer miktarını asla doğrudan doğruya artırmaz. Ama çeşitli sermayeci grupları arasında bölüşülme biçimini önemli ölçüde değiştirebileceği gibi, hiç değilse kısa dönemde, efektif (üretken) sermaye birikim haddini bile etkileyebilirler. Örneğin bir firma "reel varlıklar"ını genişletmek ister, bunları satın almak için ek nakit ihtiyacı duyar, bu genişlemeyi finanse etmek için yeni hisse senetleri ihraç etmeye çalışır, ancak bu ihraç çökkün bir hisse senetleri piyasasına toslarsa söz konusu hisse senetleri ihracı başarısızlıkla sonuçlanabilir, "reel varlık" genişlemesi gerçekleşmez, dolayısıyla genişleyen maddî üretim ve genişleyen değer üretimi süreci sekteye uğrayabilir ya da gerileyebilir.

Anonim şirketlerin kurucuları ya da "içeriden bilgi"ye dayanan spekülatörler tarafından çevrilen dolapların bazısı düpedüz soygunculuğa yaklaşır. Çok sayıda sermayecinin kendi içlerinden küçük bir grupça soyulması demek olduğundan burjuva toplumu, bu soyguna büyüklü küçüklü sermayecilerin işçileri ya da küçük burjuvaziyi soydukları, sistemin temelinde yatan çeşitli süreçlerden daha ciddî gözle bakar. O yüzden genellikle bu tür ciddî yolsuzluk olaylarından sonra kapitalist ülkeler, en vahim rezaletleri zorlaştırmak için, gerek anonim şirketlerin, gerekse menkul değerler borsasının işlemlerini daha sıkı denetleyecek yasalar geçirir. Gene de birçok kapitalist ülkede, "halk"ın borsa spekülatörlerince yolunması yaygınlığını sürdüren bir olaydır.

Son elli yıl boyunca anonim şirketin genelleşmesi, büyük kapitalist firmaların müdürler, yönetim kurulları vb. eliyle yönetilmesi, çağdaş kapitalizmin yeniden yorumlanmasına yol açmıştır. Buna göre mülkiyet sahiplerince yönetilen "eski kapitalizm"in tersine çağdaş kapitalizm, müdürler, yönetim kurulları vb. tarafından yönetilmekteydi. Berle ve Means (1933), James Burnham (1943) ve Galbraith'in (1967) yapıtları bu yorumun başlıca işaret taşlarıdır. Bu yeni yorumlarda bir doğruluk payı bulunduğu açıktır. *Kapital III*'te Marx'ın kendisi, bu yazarlardan onyıllarca önce, biçimsel ("çıplak") sermaye mülkiyeti ile *sermayeye eylemli olarak tasarruf etme* kapasitesi arasındaki kopukluğun büyümesine, "edilgin" sermayeciler ile "işlev gören" sermayeciler (*fungierende Kapitalisten*), yani firmaları fiilen yönetip işleten girişimciler arasındaki bu farka dikkati çekmişti. Başlı başına sermayenin ayrılmaz bir parçası olan bu ayrımı anonim şirketin genelleşmesinin büyük ölçüde artırmış olduğu kuşkusuzdur.

O halde gerçek anlaşmazlık, başka bir konuya, "yöneticiler"in, çıkarları sermayenin hukuki sahiplerininkilerden ayrı ve farklı, yeni bir toplumsal sınıf mı oluşturduklarına, yoksa bunlar arasında ne gibi bir çıkar ve davranış farklılığı olursa olsun bunun *aynı toplumsal sınıfın*, burjuvazinin, *içerisindeki işlevsel*

bir farklılık mı olduğuna ilişkindir.

Bu sorunlara iki düzeyde cevap verilebilir. Genel toplumsal çıkar düzeyinde yöneticiler ile hissedarların, ister büyük ister küçük olsunlar, bir ve ortak çıkarının işçilerden artık değerin azamisini sızdırmak, kârları ve "kendi" firmalarının sermaye birikimini azamileştirmek olduğu, açık olsa gerektir. Bu, rekabetin tunç yasasının, yani kelimenin (Marx'ın "çok sayıda sermaye" dediği) salt hukukî değil, *iktisadî* anlamıyla özel mülkiyetin varlığının otomatik bir sonucudur. Ancak bütün dünyada tek bir firmadan fazlası kalmasaydı, bu kural anlamını yitirirdi. Böyle bir şey söz konusu olmadığı sürece, kendilerine üst kademe yöneticileri denilenler ile genel olarak büyük sermayeciler arasında temel bir iktisadî davranış farklılığı ayırt edilemez. Ne de olsa kârın ve sermaye büyümesinin (sermaye birikiminin) azamileştirilmesi başından beri kapitalizmin ve kapitalist sınıfın temel bir karakteristiğidir, yöneticilerin mizaç tepkisi değil. Kişisel toplumsal çıkarlar düzeyinde üst kademe yöneticileri kesinlikle mülkiyetsiz değillerdir. Gelirlerinin alabildiğine yüksek oluşu ve özel ayrıcalıklardan (içeriden bilgi, hisse senedi alma hakları vb.) yararlanabilmeleri, onlara *büyük çapta özel sermaye biriktirme* olanağını da verir. Yönettikleri toplam sermayenin kuşkusuz çok küçük bir bölümüdür bu. Ama mutlak rakamlar olarak önemlidir, hatta çok büyük boyutlara ulaşabilir ve onları doğruca öteki özel sermaye sahipleriyle aynı toplumsal sınıfın içine yerleştirir; hepsinin temel çıkarı, kapitalist sınıfın tümü adına, artık değerin sızdırılmasının ve genel olarak özel mülkiyetin savunulmasında birleşir.

Nihayet, üst düzey yöneticilerinin artan gücü sonunda büyük şirketlerin çoğunluğunu fiilen denetleyen kilit malî grupların ("tekelciler") ipin ucunu kaçırdığı varsayımı, en hafif deyimle, kuşkuludur. Denetim teknikleri farklılaşmış ya da değişmiş olabilir. Kimi malî grupların gücü azalırken başkalarınınki artmış olabilir (örneğin ABD'de Rockefellerlar karşısında Morganlar). Hızlı kapitalist genişleme dönemlerinde üst düzeyde kimi "yeni" baronlar doğmuş olabilir (örneğin ABD'de II. Dünya Savaşı'ndan sonra Teksas petrol çıkarları). Ama mülkiyetsiz yöneticilerin milyar dolarlık şirketleri milyarder hissedarların çıkarlarına *aykırı olarak* yönettiklerinin kanıtlarına pek rastlanmış değildir.

Öyleyse, bu tartışmaya katılanların üzerinde ısrarlı oldukları değişmeden geriye kalan, kapitalist sınıf *içinde* esas çıkarları carî kârların temettü biçiminde dağıtılmasında yatanlar ile kârın büyük bölümünün büyüme için şirket içinde kalmasını isteyenler arasında gerçek bir çıkar bölünmesi olduğudur. Ama bu, iki değişik toplumsal sınıf arasında değil, *rantiyeler* ile *eylemli sermayeciler* (girişimciler) arasındaki bir çıkar ayrılığıdır. Ne de olsa carî kişisel geliriniz zaten çok yüksekse, gelirinizi olabildiğince artırmaya fazla can atmazsınız. Çünkü bu, olsa olsa vergi yükümlülüğünüzü artırır, geliriniz de harcanır gider. Rantiyeler harcar, yöneticiler carî işlemleri yönetir, büyük tekelciler ise, birikim konusundaki kilit malî kararları (firmanın genişletilmesi, ürün farklılaştırması, birleşmeler vb.) alırlar. Bunların çoğu kez sermayenin "yalnızca" yüzde 5 ya da 10'una (10, 20, 30 milyarın yüzde 5 ya da 10'una yani) sahip olmaları, kapitalist sınıf içindeki bu işlevsel işbölümünün kesinlikle tersini kanıtlamaz. Anonim şirketlerin —genel hissedarlar toplantılarına karşın— çok sayıda sermayeciyi, gerçekten çok büyük ve çok zengin olan birkaç sermayeci yararına, sermayelerine serbestçe tasarruf etme kapasitesinden yoksun bırakmanın bir aracından başka bir şey olmadığını gösterir yalnızca. (☞ BURJUVAZİ; FİNANS KAPİTAL)

EM/NS

OKUMA

Berle, A. A. ve Means, G. C. 1933: *The Modern Corporation and Private Property*.

Burnham, James 1943: *The Managerial Revolution*.

Galbraith, J. K. 1967: *The New Industrial State*.

Hilferding, Rudolf 1910 (1981): *Finance Capital*.

Mandel, E. 1972 (1974): *Late Capitalism*.

Scott, John 1979: *Corporations, Classes and Capitalism*.

Antik Toplum (*T.* Eskil toplum, *İng.* Ancient society, *Fr.* Société antique, *Alm.* Antike Gesellschaft)

Tarihin dönemlere ayrılmasının ve birbirini izleyen dönemlerin açıklanmasının genel tarihsel gelişim teorisinin bir parçası olduğu gerekçesiyle, Marxizm tarihin geleneksel dönemleştirilmesine bütünüyle yeni bir boyut getirmiştir (☞ GELİŞME EVRELERİ).

Marxistlerin antik *dünya*'dan çok antik *toplum*'dan söz etmeyi yeğlemeleri, bu nedenle hiç de önemsiz olmayan bir sözel simgedir. Bunun klâsik ifadesi, Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne önsözünde (1859) görünmektedir:

> "İnsanlar sürdürmekte oldukları toplumsal üretimde kaçınılmaz ve kendi iradelerinden bağımsız belli ilişkilere girerler. Bu üretim ilişkileri, onların maddî üretim güçlerinin belli bir gelişim aşamasına uygun düşerler... Gelişiminin belli bir aşamasında maddî üretim güçleri, o zamana kadar içinde işledikleri mevcut üretim ilişkileriyle ya da —aynı şeyin hukuki bir ifadesinden başka bir şey olmayan— mülkiyet ilişkileriyle çatışmaya başlarlar... O zaman toplumsal devrim dönemi gelir... Geniş hatlarıyla, toplumun ekonomik formasyonunun ilerlemesindeki birçok çağa karşılık olarak Asyatik, antik, feodal ve modern burjuva üretim tarzlarını gösterebiliriz."

Marx'ın tarihsel çağlar listesi "en sadık izleyicilerince tekrar tekrar gözden geçirilmiş" (Hobsbawm, 1964, s. 19) olabilir, fakat bir yüzyıldır basitleştirilmiş, "bayağı" bir versiyonu gerçekte hemen hemen kutsal bir yasa haline gelmiştir. Asyatik toplum kayboldu; yerini sınıf-öncesi bir İLKEL KOMÜNİZM çağı aldı. "İlerleme" sözcüğü tekyönlü bir çizgisel evrime, çağların kronolojik olarak birbirini izlemesine atıfta bulunuyor sayıldı. "Toplumsal devrim", bir sistemin eski sistem içerisindeki sömürülen bir sınıf tarafından devrilmesi olarak harfi harfine anlaşıldı. *Eleştiri* ve onun devamı *Kapital*'in yazım hazırlığında 1857-58 yılları boyunca doldurduğu bir yığın defterde, gerek basit dogmayı, gerekse onun daha sonraki birçok yorumcu ve açımlayıcısını tedirgin edecek biçimde dönemleştirmesinin merkezî noktalarını zayıflatmıştı. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Ekonomi Politik Eleştirisinin Temelleri)* başlığını taşıyan bu yapıt, Marx'ın kendisinin belirttiği gibi yayımlanmak için değil, bir çeşit yüksek sesle düşünmek için kaleme alınmıştı. Sonunda Moskova'da yayımlandı (1939-41), ama 1952 ve 1953'de Berlin'de yayımlanıncaya kadar neredeyse hiç farkına varılmadı. Burada Martin Nicolaus tarafından yapılan mükemmel İngilizce çeviriye (1973) başvurulmakla birlikte, Marx'ın "Kapitalist Üretimi Önceleyen Biçimler" başlığını koyduğunu ve doğrudan antik toplumla ilgili bir bölümün (s.471-514) 1964'ten beri İngilizce ayrı bir kitap olarak basımı da mevcuttur.

Grundrisse'nin bu bölümünden —her ne kadar yüksek bir soyutlama düzeyinde ve çoğu kez eliptik biçimde yazılmış olsa da— öğrenmekteyiz ki, Marx Germanik, antik ve Slavonik mülkiyet ve üretim biçimlerini ilkel komünizmden çıkışta Asyatik biçimin alternatifleri olarak nitelemiştir; hem kölecilik hem de serflik "toplulukta bulunan mülkiyetin ve topluluk içindeki emeğin zorunlu ve mantıksal bir sonucu olmakla birlikte, temel değil, her zaman ikincil ve türev" (s.496) olmuştur. Buradan, çeşitli biçimlerin tekçizgili bir evrim içinde tarihsel olarak birbirini izlememiş ve özellikle de Asyatik toplumun kendi yıkımının tohumlarını kendi içerisinde yaratmamış olduğu sonucu çıkar.

1859'dan sonra Marx ve Engels'in (ve onların doğrudan ardıllarının) daha sonra yasa haline gelen daha basit tekçizgili bir evrime yolu açarak *Grundrisse*'nin daha karmaşık şemasını terketmiş görünmelerinin nedenini açıklamak, bu kısa denemenin alanı dışında kalmaktadır. Bununla birlikte şu kadarını belirtebiliriz ki, onların kapitalizm-öncesi formasyonlara ilgisi, tarihsel gelişim teorisiyle ilgili uğraşlarına bağlı idi ve her şeyin önüne geçen uğraşlarının, kapitalist toplumun analizi ve anlaşılmasının gerektirdiği yoğun araştırmayı ya da inceltilmiş ayrımları gerektirmiyordu. Hobsbawm'ın (1964) belirttiği gibi, Marx'ın kendisi "kapitalizmin önkoşullarını açıklayacak kadarının dışında kapitalizm-öncesi sistemlerin iç dinamiğini", "köleci ekonominin gerçek ekonomik çelişkilerini", "antikitede serflikten çok, neden köleciliğin geliştiğini" ya da antik tarzın yerine feodalizmin niçin ve nasıl geçtiğini tartışmadı. Daha yakın zamanlardaki büyük teorisyenler, örneğin Lenin, Gramsci ya da Althusser de, aynı nedenlerle tartışmadılar. Enerjilerini ya çağdaş dünya ve politikası ya da en genel, soyut biçimleri içinde teori, felsefe (ya da Lukács örneğinde olduğu gibi ikisi birlikte) aldı. Son yıllarda Hindess ve Hirst (1975) gibi bir-iki istisna ise, yetersiz antik toplum bilgisiyle iflas etti.

Sonunda Marxist literatürdeki bu açığı kapatmak, kendi yöntemlerini kendileri bulmaları gereken Marxist antikite tarihçilerine kaldı. Yazarın analizinden ayrı

olarak, Marx, Engels, Lenin ve Stalin'in konuya ilişkin düşüncelerini öğrenmek için, en güvenilir kılavuz olmaya devam eden Welskopf'un (1957) *Grundrisse* sonrası ilk kapsamlı araştırmasından daha geriye gitmek gerekmez. Sorunların büyüklüğü ve karmaşıklığı abartılamaz. Antikite (Yunan-Roma) dünyası Roma İmparatorluğu altında politik bir birlik haline geldi. İS 2. yüzyıl başlarında muhtemelen 60.000.000 nüfusun barındığı 1.750.000 milkarelik arazisiyle en geniş sınırlarına ulaştığında, bu imparatorluk, Batı Asya'yı, Mısır'dan Fas'a kadar bütün Kuzey Afrika'yı ve kuzey bölgeleri dışında Avrupa'nın (İngiltere dahil) büyük bölümünü kapsıyordu. Bu muazzam büyüklükteki arazinin sınır bölgelerindeki marjinal alanları dışta tutarsak, merkezin kesin denetimi ya da vergiler, haraçlar ve (savaş ve fetih dönemleri sırasında) yağma yoluyla sistematik sömürü tartışma götürmez bir olgudur. Fakat, öte yandan da imparatorluk, onbinlerce İtalyan'ın eyaletlere göç etmesine; merkezî Roma yönetimine hizmet eden ve Roma yurttaşlığını, hatta senatörlük ünvanını bile kazanan yerel seçkinlerin ortaya çıkmasına; özellikle kuzey sınırlarında ve Batı Avrupa'da daha önceden hiç tanımadıkları Yunan-Roma stilinde kentler kurulmasına ya da alabildiğine uzak mesafelerden yapılan geniş mal aktarımına karşın kendi aralarındaki temel farklılıkları koruyan heterojen toplumların bir mozaiği idi. Bir başka deyişle, modern emperyalizmde olduğu gibi, imparatorluk çapında bir bağımlılık sistemine doğru bir hareket yoktu. Böyle bir gelişme ne olanaklı ne de gerekliydi. Romalı yönetici sınıfın eyaletleri sömürme tarzı, fethedip birleştirdikleri bölgeler içerisindeki toplumsal üretim ilişkileri veya mülkiyet rejimine temelden bir müdahaleyi ya da dönüştürmeyi gerektirmiyordu. Bu nedenle ister aynı isterse farklı tarzlar olarak düşünülsünler, bir antik veya bir köleci üretim tarzını tanımlama çabalarının görünüşte başa çıkılmaz güçlüklerle karşılaşmış olması şaşırtıcı değildir.

Vurguyu ÜRETİM TARZI'ndan, "içlerinden birinin *egemenliği* altında örgütlenen üretim tarzlarının somut bir bileşimi" (Anderson, 1974, s.22) olarak tanımlanan TOPLUMSAL FORMASYON'a kaydırmak önemli bir ileri adım olmuştur. Bu vurgu değişikliği, yine Anderson'dan alıntı yaparsak, "verili bir tarihsel ve toplumsal bütün içerisindeki olası üretim tarzlarının çokluğu ve heterojenliği" gerçeğini kaydetmek bakımından gerekliydi. Bu, Romalılar İtalyası'nda özellikle toprak köleliğinin önceden görülmemiş bir büyüklük ve önem kazandığı yüzyıllarda toprağa sahip özgür bir KÖYLÜLÜK'ün sayıca önemli olmaya devam etmiş olmasının çıkardığı güçlüğü ortadan kaldırır. Fakat antik dünyanın başka dönemleri ve yerleriyle ilgili yine de ciddi sorunlar bulunmaktadır. Örneğin İÖ 5. ve 4. yüzyıl Klasik Yunanistan'ı yalnızca kültürel bakımdan bir "bütün" oluşturuyordu. Atina gibi köleci üretim tarzının egemen olduğu kent-devletlerin yanısıra, örneğin helotlarıyla Sparta gibi ya da sınırdaki Teselya ve Aetolia veya Myria ve Makedonya gibi "geri" büyük bölgelerde köleci üretim tarzının açıkça egemen olmadığı birçok (belki de çoğunluğu oluşturan) kent-devletleri vardı. Öyleyse hangi anlamda Yunan'a bir toplumsal formasyon denebilir?

Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu fethinden sonra saldırgan bir Yunan-Makedonyalı yönetici sınıf Mısır'dan Baktria'ya kadar yeni fethedilen doğu bölgelerinde Yunan tarzı bir kent uygarlığı kurmakla birlikte, alttaki köylü nüfus eski Yunanlı (veya Romalı) anlamda ne özgür ne de alınır-satılır köleydi. Ve karakteristik politik yapı, kent devleti değil, mutlak monarşiydi. Marxist tarihçiler şimdi geleneksel olarak Hellenistik diye bilinen bu dönemi geçmişte önemsememişlerdir. Fakat daha geçenlerde yayımlanan büyük bir inceleme (Kreissing, 1982), Hellenistik dünyanın asıl Yunan parçası antik tarza uygun düşerken, bu dünyanın doğudaki en önemli bölgelerinin bir Asyatik toplumsal formasyon olarak sınıflandırılması gerektiğini göstermiştir. Yine bir kültürel "bütün"le, köleci üretim tarzının sözcüğün zayıf anlamında yani Romalı yönetici sınıfın zenginliğini (eyaletlerin sömürülmesinden ayrı olarak) doğrudan doğruya İtalya ve Sicilya'daki köle emeğinden çıkarmayı sürdürmesi anlamında egemen olduğu Roma İmparatorluğu içinde bölgenin bütünü birleştirilinceye kadar zayıf kalan bir kültürel "bütün"le ilgileniyoruz. Dahası, imparatorların çoğunu İspanya, Galya, Kuzey Afrika veya Suriye'nin çıkardığı İS 2. yüzyıl başlarına doğru yönetici sınıf coğrafî olarak farklılaştıkça, bu sınıfın köleci üretim tarzı sömürüsüne dayanması da giderek doğru olmaktan çıkmıştır.

Yanıtlanmamış sorular, oydaşma yokluğunu ve Marxist tarih yazımının belirsizliklerini yansıtmaktadır.

Muhtemeldir ki, hiç kimse toprakta özel mülkiyet ve belli bir ölçüde meta üretiminin antik toplumun kurulmasının zorunlu koşulu olduğunda ya da kent-devletin (yurttaşlar topluluğunun) onun uygun politik biçimi olduğunda anlaşamayacaktır. Tartışma konusu olmaya devam eden en temel soruların ötesinde, iki önemli soru var. Birincisi, (en iyi bu bağlamda tartışılan) KÖLELİK'in doğası ve rolüdür. İkincisi, bin yıldan daha fazla süren antik toplum tarihinin (daha iyi anlaşılması için KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ ile benzer biçimde) dönemlere ayrılmasıdır. Bütün güçlükleri alabildiğine basite alarak bir kenara koyan aşırı tekyönlü çizgisel bir görüş, daha geçenlerde, temel Marxist kategorilerin Prokrustesvari eksantrik bir tanımıyla uzun uzadıya savunuldu (de Ste Croix, 1981). Bir başka aşırı uç örnek, Marxistlerin antikite kategorisini "da Gama çağından sonra Afrika" dışında artık geçerliliği olmadığı için tümüyle terketmeleri gerektiği kararıyla kendini göstermektedir (Hindess ve Hirst, 1977, s.41).

Aşırı uçlardan pek destek sağlanamaz; güçlüklerden sakınmak, onları çözmek değildir. Belki de en ciddi güçlük içerisinde, yeni üretim ilişkilerinin doğduğu ve sonunda başat hale geldiği diyalektik sürecin araştırılmasından kaynaklanır. Bunalım sözcüğü düzenli biçimde tekrarlanmaktadır, ama onun özgül karakteristikleri ya da tarihi konusunda bile hiçbir anlaşma yoktur. Güçlükler, Roma İmparatorluğu ve antik toplumdan feodalizme geçiş (☞ FEODAL TOPLUM) konusunda çok aşırı hale gelmektedir. İlkin, zaten görmüş olduğumuz gibi, köleci üretim tarzı o zaman sadece kendine özgü bir anlamda egemen olmuştu. İkinci olarak, imparatorluğun batı ve doğu parçaları farklı biçimde gelişti: Sadece batıda feodalizm sonunda antik toplumsal formasyonun yerini aldı. Hiç kimse artık, antik toplumun devrimle yıkıldığı biçimindeki dogma dışında temeli olmayan bir görüşe inanmamaktadır (Staerman ve Heinen, Heinen 1980 içinde). Fakat batı-doğu bölünmesinin açıklaması gerekir. Bu, tek bir politik sistem altında biraraya getirilen Asyatik ve antik formasyonlar arasındaki ayrımda ve Germanik tarzın Batı İmparatorluğuna girişinde aranmalıdır (Anderson, 1974). Üçüncüsü Marxist, ve Marxist-olmayan tarihçilerin muhtemelen altı yüzyıllık bir "geçiş dönemi" bırakarak feodalizmin eskiden düşünüldüğünden çok daha geç tarihli olması gerektiğinde büyük ölçüde anlaştıklarını gözönüne alarak, muhakkak ki "impérialo-esclavagiste"den (Favory 1981) daha iyi bir şey olan bir "geç-antik toplumsal ve ekonomik formasyon" (Giardina 1982) bulmamız gerektiği önerisine ciddi önem verilmelidir. Antik toplumun dönemlere ayrılması sorusunun bütünü, antik toplum değerlendirmesinin kendisi için temel imaları olan, yanıtlanmamış bir soru haline gelmiştir.

MIF/İC

OKUMA

Anderson, P.1974: *Passages from Antiquity to Feudalism*

Istituto Gramsci 1978 için der. Capogrossi, L. ve d., *Analisi marxista e società antiche*.

de Ste. Croix, G.E.M. 1981: *The Class Struggle in the Ancient Greek World*

Favory,F.1981: "Validité des concepts marxistes pour une théorie des sociétés de l'Antiquité: Le modèle impérial romain"

Giardina,A.1981:"Lavora e storia sociale: antagonismi e alleanze dall ellenismo al tardoantico".

Heinen, H., ed. 1980: *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der sowjetischen Forschung*.

Hindess, B. ve Hirst, P.Q. 1975: *Pre-Capitalist Modes of Production*.

— 1977: *Mode of Production and Social Formation. An Auto-critique*.

Hobsbawm, E. 1964: Introduction to Marx, *Pre-Capitalist Economic Formations*.

Kreissig, H. 1982: *Geschichte des Hellenismus*.

Welskopf, E. C. 1957: *Die Produktionsverhaltnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike*.

Antropoloji (*İng.* Anthropology, *Fr.* ve *Alm.* Anthropologie)

Marx ve Engels'in antropolojiye ilgisi, aslında L. H. Morgan'ın *Eskil* (Antik) *Toplum*'unun (1877) yayımlanmasıyla doğdu. 1879-1882 yıllarında Marx, Morgan'ın yapıtının yanısıra ilk toplumlar üzerine Maine, Lubbock, Kovalevsky ve başka uzmanların yapıtlarından bol miktarda notlar aldı (☞ Krader 1972; Harstick 1977). Engels'in *Ailenin Kökeni*, kendisinin önsözde belirttiği gibi, "bir anlamda bir vasiyetin yerine getirilmesi" yani Marx'ın kendine

amaç edindiği, fakat yürütme olanağı bulamadığı Morgan'ın araştırmalarını materyalist tarih kavrayışı ışığında değerlendirme görevinin yerine getirilmesiydi. Bu bakış açısından, Marx ve Engels "o zaman etnologlarca geliştirilen genel evrimci ilerleme öğretisine" (Krader, *a.g.e.*, s.2) karşı çıktılar. Buna karşılık, Engels'in (*a.g.e.*) emek üretkenliğinin, özel mülkiyet ve değişimin gelişmesi; akrabalık gruplarına dayanan eski toplumun dağılması ve sınıfların, sınıflar mücadelesi ve devletin ortaya çıkması olarak özetlediği bir süreç üzerinde, insan toplumlarının daha aşağı aşamalardan daha yukarı aşamalara doğru gelişmesinin özgül "ampirik olarak gözlemlenebilir mekanizmaları" üzerinde yoğunlaştılar.

Fakat Marx ve Engels'in bu incelemeleri, sistematik bir Marxist araştırmaya yol açmadı ve 20. yüzyılın ilk birkaç on yılında Boas (1858-1942), Malinowski (1884-1942) ve Radcliffe - Brown (1881-1951) tarafından modern antropoloji yaratıldığında, bunun üzerindeki Marxist etki hesaba katılmayacak kadar azdı. O dönemde ilk toplumların incelenmesine başlıca Marxist katkı bir arkeolog olan Gordon Childe'dan geldi (☞ ARKEOLOJİ VE PREHİSTORYA). Antropolojinin durumunu gözden geçiren büyük bir yapıt (Kroeber 1953), Marxizme sadece gelişigüzel (ve hatalı) göndermeleri içermektedir. Firth (1972), "antropologların genel yapıtlarının Marx'ın toplumun dinamiği üzerine düşüncelerinden en az düzeyde yararlanma dışında Marxizmin tümünü keyifle bir tarafa attıklarını" (s. 6) ve Durkheim'den kaynaklanan gelenekten pek çok etkilendiklerini belirtmektedir. Ama son yıllarda durum tamamen değişmektedir ve yine Firth'ün sözleriyle "toplumsal antropologlar radikal değişme koşullarındaki toplumlarla karşılaştıkça (Marxizmin ilgi konularına daha yakın) yeni tartışma konuları ortaya çıkmaktadır" (s. 7).

Gerçekte 1960'ların başından bu yana, başlıca iki biçime bürünen Marxist antropolojide önemli bir gelişme vardır (genel bir bilgilenme için ☞ Copan ve Seddon 1978). Kuzey Amerika'da toplumları daha aşağı ve daha yukarı olma durumlarına göre "ilkel" ve "uygar" olarak ayırmayı reddeden, antropolojiyi "doğal" insanın araştırılması olarak kavrayan ve antropologlara "kendi uygarlıklarını amansızca eleştirme" (Diamond 1972) rolünü veren radikal bir "diyalektik antropoloji" ortaya çıkmıştır. Bu perspektiften Marxizm, ilkin Marx'ın ilk yazılarında (özellikle *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*) formüle edilen ve Rousseau'nun modern uygarlık eleştirisiyle yakından ilişkili bir "felsefi antropoloji"dir. Diamond (*a.g.e.*) daha da ileri giderek Marx ve Engels'in 1870'lerden itibaren toplumun ilkel ve erken biçimleriyle gittikçe daha çok uğraşmalarının "kapitalist toplumla karşı büyüyen nefret ve aşağılama"nın (aktaran Hobsbawm 1964, s.50) kısmen bir ifadesi olduğunu, fakat 19. yüzyıl ilerleme görüşüne bağlılıklarının "onları ilkel kültürün gerçek koşullarını daha fazla araştırmaktan alıkoyduğunu" ileri sürmektedir (Diamond *a.g.e.*, s.419). Nitekim Engels *Ailenin Kökeni*'nde "Hıristiyan-olmayan eski toplumun sade ahlâkî büyüklüğüne" arasıra atıflar yaparken zorunlu (ve genellikle ilerici) bir gelişim süreci olarak gördüğü şeyi açıklamaktadır. Benzer bir anlayışla Marx "insanın ..her zaman üretimin amacı olarak göründüğü" klasik antikite toplumlarını övmüş ve "bu nedenle, antikitenin çocuksu dünyasının bir yönüyle daha yüce görünürken ...modern dünyanın ...alçak ve bayağı olduğunu" (*Grundrisse*, s.487-8) gözlemlemiştir.

Bu radikal antropoloji içindeki birbiriyle ilişkili iki tema şunlardır: ① Antropolojiye sömürge yöneticilerinin eğitimine önemli bir katkı yapıyor diye bakıldığı çağda en açık hale gelen geleneksel antropoloji ile emperyalizm arasındaki tarihsel ilişkinin sürekli bir eleştirisi; ② Günümüz ilkel toplumlarının incelenmesini ihmal edip bunun yerine "beş aşamalı evrimci ve ilerlemeci belirlenimcilik teorisi"ni desteklemek için (arkeoloji ve prehistoryanın verilerini kullanarak) "erken" toplumlar üzerine yoğunlaştığı iddia edilen Sovyet etnolojisine eleştirel bir bakış (Diamond, der. 1979, s.5-10; fakat aynı yapıt içinde Sovyet yaklaşımının anahatlarını çizen şu yazıya da bakınız Bromley, "Problems of Primitive Society in Soviet Ethnology", s.201-13).

Yeni Marxist antropolojinin ikinci ana biçimi, düşünceleri kısmen Levi Strauss'un yapısalcı antropolojisi, kısmen de Althusser'in yöntembilimsel yazıları tarafından biçimlendirilen Fransız yapısalcılarının antropolojisi derin ve yaygın bir etkiye sahiptir. (İngiliz Antropolojisi üzerindeki etkisi için ☞ Bloch 1975) (☞ YAPISALCILIK). Bu düşünce akımının önde gelen yazarları —Godelier, Meillassoux ve Terray— "ilkel üretim tarzlarının" genel üretim tarzları teorisinin bir parçası olarak teorik bir

analizini gerçekleştirmek için tarihsel materyalizmin ilkel toplumlarla ilgili kavramlarına başvurmaktadırlar. Bu analizin ana sorunu ilkel toplumlarda akrabalığın rolünü (üretim tarzı içindeki yerini) belirlemektir. Burada ortaya bazı farklı görüşler çıkmıştır (Copans ve Seddon, *a.g.e.*, s.36-8). Godelier (1966, s.93-5) akrabalık ilişkilerinin üretim ilişkileri olarak işlediğini, fakat aynı zamanda politik ve ideolojik ilişkiler olarak da *işlev gördüğünü*, öyle ki akrabalığın hem temel hem de üstyapı olduğunu ileri sürer. Daha sonraki bir yapıtında (1973, s.35) "günümüz toplumsal bilimlerindeki baş sorun" olarak belirli bir toplumsal etkenin (örneğin akrabalık) niçin başat hale geldiği ve niçin öteki bütün toplumsal ilişkileri "bütünleştirme" işlevini üstlendiği sorusunu ortaya koyar. Fakat Terray (1969), akrabalık ilişkilerine üretim ilişkilerinin bir "ifadesi" olarak bakan Meillessoux'nun yaptığı gibi, akrabalık ilişkilerinin verili bir temel üzerinde işleyen bir üçlü belirlenimin (Althusser'in terminolojisine göre "üstbelirlenim") ürünü olduğunu ileri sürerek (s.143) daha indirgemeci bir yaklaşımı benimser.

Bu tür analizin öteki araştırma alanları üzerinde de etkisi olmuştur. Örneğin, Godelier (1973, IV.Kısım) Levi Strauss'un mitlerin mantığına ilişkin analizlerinin ideolojik üstyapılar teorisine yaptığı katkıyı inceler ve And Dağları'ndaki kabile topluluklarının İnkalarca fethinin üretim ilişkilerinde meydana getirdiği değişikliklerin ideolojik sonuçlarının bir yorumunu yapar. Daha genel olarak da Marxist mit ve ritüel incelemelerine yönelik ilgide yeniden bir canlanma vardır. Kabile toplumlarının ve akrabalık ilişkilerinin ilkel üretim tarzları perspektifinden incelenmesi, kapitalizm-öncesi üretim tarzları ve evrimci ardıllık sorunu (özellikle ASYA TOPLUMU konusunda; ☞ Godelier 1966), köylü toplumlar (Meillassoux 1960) ve "azgelişme"nin yürürlükteki sorunları (Taylor 1979) konusunda daha geniş bir ilgiye yol açmıştır.

Sonunda yapısalcı yaklaşım önemli yöntembilimsel sorular ortaya çıkarmıştır. Godelier (1973, 1.Bölüm) işlevselci, yapısalcı yöntem ile Marxist yöntem arasında bir ayrım yaptıktan sonra ① yapısalcılığı ampirizmi (toplumsal yapı ile görünür toplumsal ilişkileri karıştırması), nedensellik sorunlarını dıştalayan karşılıklı işlevsel bağımlılık kavramı (her bir işlevin "özgül etkililiği") ve "çelişkiler"in varlığını önemsemeyen denge kavrayışı nedeniyle ve ② Levi Strauss'un yapısalcılığını da "rastlantısal olayların yalnızca birbirini izlemesi" biçiminde bir tarih kavrayışı (s.47) nedeniyle eleştirir. Buna karşılık, yüzeydeki toplumsal ilişkiler kalıbının altındaki gerçek (ama saklı) yapıların varlığını da tanıyan Marxist yapısalcılık, ilâveten "toplumsal yapıları ve değişmelerini düzenleyen yasaya ilişkin tezi" (*a.g.e.*) ileri sürer.

Yeni Marxist antropolojinin bu iki türü birbirinden tamamen farklıdır. Birincisi, antropolojiyi başlıca amacı modern uygarlığı eleştirmek olan bir hümanist felsefe olarak kavrayarak antropolojiye türnüyle yeni bir yönelim verir. Bu bakımdan Frankfurt okulunca uygulanan kültürel eleştiriyle apaçık yakınlıkları vardır. Fakat eleştirisinin materyalini hâlâ antropolojinin geleneksel inceleme alanından sağlamaktadır ve Diamond'a (1972, s.424) göre onun ileri sürdüğü özgül iddia "ilkel komünal toplumlara ilişkin düşüncemiz, sosyalizm anlayışımızın ilk örneğidir (*archetype*)" biçimindedir. İkinci düşünce akımı, temel kavramlarını (yapılaşmış bir bütün olarak kavranan) üretim tarzı ve toplumsal-ekonomik formasyon kavramlarının oluşturduğu yeni bir teorik şema yaparak antropolojiyi bir bilim olarak yeniden kurmaktadır. Bu biçim içinde antropolojinin sosyolojiyle (sosyoloji bir teorik bilim olarak da ele alınacak kadar) sıkı bir yakınlığı vardır ve gerçekte, sürekli öteki toplum tipleri incelemesiyle birlikte ilkel ve erken toplumların sosyolojisi olarak görülebilir. Bu nedenle günümüz Marxist antropolojisi, Marxist düşünce içindeki "hümanistler" ile "bilimciler" arasındaki bölünmeyi özlü biçimde sergiler.

TBB/İC

OKUMA

Bloch, Maurice 1975: *Marxist Analyses and Social Anthropology*.

Copans, Jean ve Seddon, David 1978: "Marxism and Anthropology: A Preliminary Survey" David Seddon'un derlediği *Relations of Production: Marxist Approaches to Economic Anthropology* içinde.

Diamond, Stanley 1972: "Anthropology in Question" Dell Hymes (der.) *Reinventing Anthropology* içinde.

— der. 1979: *Toward a Marxist Anthropology* .

Firth, Raymond 1972: *The Sceptical Anthropologist:*

Social Anthropology and Marxist Views on Society.
Godelier, Maurice 1966 (1972): *Rationality and Irrationality in Economics.*
— 1973 (1977): *Perspectives in Marxist Anthropology.*
Herstick, Hans-Peter (der.) 1972: *Karl Marx über Formen vorkapitalischer Produktion.*
Krader, Lawrence, (der.), 1972: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx.*
Meillassoux, Claude 1960 (1978): "'The Economy' in Agricultural Self-Sustaining societies: A Preliminary Analysis".
David Seddon (der.) *Relations of Production* içinde..
— 1964: *Anthropologie économique des Gouro de Cote d'Ivoire: de l'economie d'autosubsistance a l'agriculture commerciale.*
Terray, Emmanuel 1969 (1972): *Marxism and "Primitive Societies".*

Aristokrasi (*İng.* Aristocracy, *Fr.* ve *Alm.* Aristocratie)

Marx HÂKİM SINIF, onun öteki sınıflarla çatışması ve HEGEMONYA'sını sürdürme tarzlarına ilişkin teorisini ilk ortaya koyduğundan beri, birçok tarihçi antik Yunanistan ve Roma (Finley 1973) ve sanayi öncesi Avrupa'nın eski rejimlerinden (Kula 1962) 19. yüzyılın sanayi toplumlarına (Hobsbawn 1968) kadar geçmişteki belirli toplumların analizinde bu teoriden yararlanmışlardır. Japonya tarihi de bu terimlerle incelenmiştir (Honjo 1935).

Bu yaklaşımın değeri, daha analitik bir toplumsal tarihi teşvik etmek ve toplumsal grupların ekonomik, toplumsal ve politik davranışları arasındaki ilişkiyi göstermek olmuştur. Aristokrasiler üzerine çalışan, Marxist-olmayan (Stone 1965) veya dahası anti-Marxist (Hexter 1961) tarihçiler üzerinde bu yaklaşımın (Pareto, Veblen, Weber ve başkalarınınkiyle birleşik halde) etkisini görmek mümkündür. Fakat analiz sorunlarla karşılaşmaktadır.

Tarihçiler belirli toplumları (İÖ 1. yüzyılda Roma, İS 13. yüzyılda Floransa, 17. ve 18. yüzyıllarda Fransa vb.) "feodal" bir aristokrasinin çöküşü ve yeni bir çağı temsil eden bir burjuvazinin yükselişinin örnekleri olarak ele alarak başladılar. Bunlar ve başka örneklerde bu iki grubu yatırımlarına ya da ideolojilerine göre herhangi bir noktada ayırt etmenin — olanaksız değilse— güç olduğu daha sonra ortaya çıktı. Bu nedenle Sovyet tarihçi Boris Porşnev 17. yüzyılda Fransız burjuvazisinin "feodalleşmesi"nden söz ederken, Hobsbawn (1971) 19. yüzyıl İngiliz aristokrasisinin "kıta standartlarına göre hemen hemen bir burjuvazi" olduğunu yazdı. Bu tür bir güçlükten çıkış yolunu, 16. yüzyıl Strasbourg'unun patrisyenlerini "biri rantiye öteki ticarî iki fraksiyondan oluşan karmaşık bir toplumsal sınıf" olarak betimleyen ve onların pratikte nasıl bütünleştiklerini inceleyen Brady (1978) göstermektedir.

Marx'ın SINIF kavramındaki gizil belirsizlikler de görünür hale gelmiştir. Sanayi-öncesi toplumlardaki grupları tanımlamak için sınıf teriminin kullanılmasına güçlü bir saldırı, o çağın "tabaka" (*etat*) sözcüğünü yeğleyen Fransız tarihçi Roland Mousnier (1973) tarafından yapılmıştır. Bu tür eleştiriye en etkili yanıtlar, o çağın kavramının değerini benimsemekle birlikte analizin "tabaka" ve "sınıf" kategorilerini birlikte (Ossowski 1957) kullanması gerektiğini ileri süren tarihçiler ve toplumbilimcilerden gelmiştir.

PB/İC

OKUMA

Bottomore, Tom 1966: *Elites and Society.*
Brady, Tom 1978: *Ruling Class, Regime and Reformation in Strasbourg.*
Finley, Moses 1973: *The Ancient Economy.*
Hexter, J.H. 1961: "A New Framework for Social History". *Reappraisals in History* içinde.
Hobsbawm, Eric 1968: *Industry and Empire* .
Honjo, Eijiro 1935 (1965): *The Social and Economic History of Japan.*
Kula, Witold 1962: *Economic Theory of the Feudal System.*
Mousnier, Roland 1973: *Social Hierarchies.*
Stone, Lawrence 1965: *The Crisis of the Aristocracy.*

Arkeoloji ve Prehistorya (*T.* Tarihöncesi, *İng.* Archaeology and prehistory, *Fr.* Archéologie et prehistorie, *Alm.* Archaelogie and Vorgeschichte)

Marx'ın emek süreci ve kullanım değerlerinin üretimine ilişkin ünlü analizi arkeolojik materyalin önemini vurgular (*Kapital*, III.Kısım, 1.Kesim):

> "Nesli tükenmiş hayvan türlerinin belirlenmesinde fosilleşmiş iskeletlerin nasıl bir önemi varsa, toplumun yok olmuş ekonomik biçimlerinin araştırılmasında eskiden kullanılmış iş aletlerinin kalıntıları da aynı öneme sahiptir. Farklı ekonomik çağları ayırt etmemizi olanaklı kılan, yapılmış (mamul) maddeler değil, onların nasıl ve hangi aletlerle yapılmış olduklarıdır. İş aletleri insan emeğinin sadece ulaştığı belli bir gelişme derecesini vermekle kalmazlar, aynı zamanda bu emeğin hangi toplumsal koşullar altında harcandığının da göstergesidirler."

Stalin tarafından *Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm*'e aktarılan bu pasaj, tarihsel materyalizmin Sovyetler Birliği'ndeki arkeolojik araştırmalara uygulanmasına derinlemesine nüfuz etmiş (Artsikhovskii 1973) ve Batı Arkeolojisinde Gordon Childe'ın (1947, s.70-71; 1951, s.18,26-27) yeni ufuklar açan prehistorik sentezleri içinde birleştirilmiştir. Fakat ilginç olan şudur ki, Marx ve Engels'in arkeoloji ve prehistorya bilgisi zayıftı ama mağaralarda bulunan taştan yapılmış aletler (Marx, a.g.e.) ve Asyatik toplumlarda sulama sistemlerinin önemini belgeleyen Yakın Doğu'nun kıraç bölgelerinde kazı yapı harabelere ilişkin genel bilgilerin ötesinde çok az şey biliyorlardı (Engels'ten Marx'a, 6 Haziran 1853; ☞ ASYA TOPLUMU). Marx, İskandinavların arkeolojik araştırmalarda öncü olduklarının farkındaydı (Marx'tan Engels'e 14 Mart 1868) ve prehistorik keşiflerin ve Paleolitik Çağ gibi yeni tanımlanan dönemlerin Morgan'ca ileri sürülen toplumsal evrim aşamalarıyla tutarlılık gösterecek bir tarzda yorumlanabileceğini kavramıştı (Karşılaştırınız, Marx'ın bibliyografik notları, Krader 1972 içinde, s.425).

Bununla birlikte, Marxist gelenek içerisinde, ilkel halklara ilişkin etnolojik değerlendirmeler, Yunan ve Roma'nın antik tarihi, ilkel toplumu ve devletin kökenini anlamanın başlıca kaynakları olmayı 20. yüzyılda da sürdürmüşlerdir. Örneğin Plehanov'un *Materyalist Tarih Anlayışı* adlı denemesinde arkeolojik keşiflere ilişkin göndermeler neredeyse yoktur ve (olduğu kadarıyla da—Ç) sadece bütün halkların benzer toplumsal gelişme aşamalarından geçtiği biçimindeki tekçizgili evrimci görüşü desteklemek için kullanılmaktadırlar (☞ GELİŞME EVRELERİ). Plehanov şöyle der: "'ilkel adam'a ilişkin düşüncelerimiz yalnızca varsayımlardan ibarettir". Çünkü "bugün yeryüzünde yaşayan insanlar... insanın salt hayvansal bir yaşam sürdürmeye son verdiği andan bu yana zaten oldukça uzun bir yol katetmiş durumda... bulunurlar." Böyle bir ifade arkeolojik verilerin toplumun daha önceki biçimlerinin anlaşılmasına esas itibariyle olanak vermediklerini ima eder ve bir yüzyıl önce yazılmış Johnson'un şu sözünü çağrıştırır: Prehistorya "yararsız bir şey hakkında tümüyle tahminlerden ibaret"tir. Toplumsal evrim, kuşkusuz, ilk Marxist yazıların, özellikle Engels'in *Ailenin Kökeni*'nin önemli bir konusunu oluşturur. Fakat titiz bir okuma göstermektedir ki tarih öncesi neredeyse tamamen etnografik ve tarihsel incelemelerden hareketle incelenmektedir (Engels'in *Komünist Manifesto*'nun 1888 İngilizce basımındaki başlangıç cümlesini "Bugüne kadar varolan toplumların yazılı tarihi..." olarak değiştirdiği notu).

Arkeolojik kanıtı bir kenara bırakmayı, Evans'ın Girit Adası'ndaki Tunç Devri saraylarını açığa çıkarması gibi büyük arkeolojik keşiflerin ancak yüzyılın bitiminden sonra yapılmış olduğu gerekçesiyle açıklamak doğru ve yeterli değildir. Marx ve Engels'in sağlığında hiyeroglif ve çivi yazısı çözülmüş, Mısır ve Mezopotamya siteleri kazılmıştı. Fakat eski arkeolojinin pratiği ve yapısına ilişkin toplum-bilimsel nedenlerden ötürü, onların dikkatini çekmedi. Arkeolojik kalıntıların incelenmesi, o günün klasik eğitiminin bir parçasını oluşturmuyordu ve 19. yüzyıl arkeologları da tarihsel materyalizmin kurucularının ilgilendiği toplumsal evrim sorunlarıyla esasında ilgilenmemekteydiler. Yakın Doğu'daki çalışmalar büyük ölçüde *Kutsal Kitap*'ın tarihsel doğruluğunu kanıtlamak arzusundan esinlenirken, Avrupa'da arkeolojik araştırmaların önemli bir dürtüsü, milliyetçiliğin büyümesiydi (Kristiansen 1981, s.21). İnsanın evrimine ilgi Darwin'ce uyarılmıştı. Fakat G. de Mortillet gibi ilk Paleolitik dönemi araştıran arkeologlar, doğal bilimler, özellikle de jeoloji eğitimi görmüşlerdi ve prehistoryanın, yeryüzünün tarihini belirten çağlarla karşılaştırılabilir birbirini izleyen bir dizi çağ halinde toplumsal değil, doğal süreç olarak sergileneceğini umuyorlardı. Arkeolojinin aristokrat sınıf üyelerinin ilgisini çeken romantik bir çekiciliği vardı (örneğin, Daniel 1976, s.113) ve Antik Çağ kalıntılarına kentsel alanlarda değil, kırda yaşayan

insanlarca girilebilir ve keşfedilebilirdi. Bu nedenledir ki, Godalier'nin (1978) Marx'ın toplumsal-ekonomik formasyonların aşamalarının görünürdeki katılığına ilişkin hayalî açıklamasının *aksine*, arkeolojik pratik ile ilk dönem Marxist praksis arasındaki geniş açıklık, sonraki arkeolojik keşiflerin sağladığı bilginin Engels'in sınıflı toplumun ortaya çıkışına ilişkin tartışmasını önemli ölçüde farklılaştırmış olacağı ya da Asya Tipi Üretim Tarzının doğası ve evrenselliği üzerine ilk tartışmaları değiştirmiş olduğu görüşünü kuşkulu kılar.

Arkeoloji ilk kez Rus Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nde Marxist geleneğe sokuldu. Lenin 1919'da sonradan ülkenin yol gösterici arkeolojik araştırma kurumu haline gelen Maddî Kültür Tarihi Akademisi'ni kurdurdu ve 20'li yılların sonundaki Moskova'da V. Artsikhovskii ve Leningrad'da V.I. Ravdonikas gibi genç arkeologlar, toplumun erken biçimlerini tarihsel materyalizmin ilkelerine dayanarak açıklamak olanağı ve gereği üzerinde ısrar ederek tarihsel materyalizmin ilkelerini arkeolojik verilere sistematik biçimde uygulamaya başladılar (Masson 1980). Otuzlu yıllarda P.P.Efimenko gibi Sovyet arkeologlar Üç Devirli (Taş, Tunç ve Demir Devri) sistemi terketti ve tarih-öncesi toplumları klan-öncesi (*dorodovoe obşçestvo*), kandaş (*rodovoe*) ve sınıflı formasyonlar biçiminde sınıfladılar. Bu şema sonradan Childe (1951, s.39) tarafından eleştirilmişti, 50'lerin başında da Sovyet arkeologlarınca bir aşamalar teorisinin dogmatik biçimi içinde reddedildi (Klejn 1977, s.12-14). Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Çin'in kölecilikten feodal topluma ne zaman geçtiğine ilişkin sorularda bir uzlaşma olmamasına karşın, böylesi aşamalar hâlâ önemlidir ve ana araştırma konularıdır (Chang 1980, s.501). Çin'de kesinlikle bilimsel kaygılarla formüle edilen arkeolojik araştırma projeleri, kamusal veya koruyucu arkeolojik programlarla kıyaslandığında görece azdır. En önemli araştırma enstitüsü olan Çin Toplumsal Bilimler Akademisi'ne (ÇTBA) bağlı Arkeoloji Enstitüsü Sovyet modeline göre 1950'de kuruldu. İlginç biçimde Paleolitik arkeoloji ayrı tutulmuştu. Bugün ise Çin Bilimler Akademisi'ne (ÇBA) bağlı Omurgalılar Paleontoloji ve Paleoantropoloji Enstitüsü'nün bir araştırma bölümünü oluşturmaktadır.

Batı arkeolojisi Marxist gelenek dışında gelişmeye devam etti. Tarih öncesinin ulusalcı ve hatta ırkçı yorumları, 20'lerin başında Avrupa'da yürütülen çalışmaların önemlice bir bölümünü niteliyordu ve I. Dünya Savaşı öncesi yabancı ülkelerde yapılan önemli kazıların çoğu, güzel sanat yapıtlarını ele geçirmekle ilgilenen özel kaynaklar ve müzelerce finanse ediliyordu. Örneğin Yakın Doğu'daki en büyük kentsel yerleşim alanlarının merkezlerindeki büyük kamu yapıları —tapınaklar ve saraylar— neredeyse özellikle kazılıyor ve böylesi anıtlar desteklenmiş ve yapmış toplumsal altyapı üzerine pek az bilgi sağlanıyordu. Bütün bir toplumun nasıl işlediğini anlamak amacıyla yürütülen yerleşim kalıbı incelemeleri veya farklı yerleşim tiplerinin —köyler, kaleler, özel üretim yerleri, vb.— dağılım analizleri, bu tür yöntemler Sovyet Orta Asya'da S.P.Tolstov tarafından kullanıldıktan yaklaşık elli yıl sonra, 1950'lerin başında G.Willey tarafından bir arkeolojik işlem olarak Batı arkeolojisine sokuldu.

Avustralyalı-İngiliz prehistoryacı V.Gordon Childe (1892-1957), Batı'daki, Marxist kavramlarla arkeolojik materyali bütünleştirmeye girişen en önemli bilimadamıydı. Childe, arkeolojik verilerin ırkçı istismarına karşı güçlü bir mücadele yürüttü ve toplum biçimleri ile teknolojik yenilikleri karşılıklı ilişkilendirmeye çalıştı. Üretim güçlerinde meydana gelen teknolojik gelişmelerin veya ilerlemelerin otomatik olarak toplumsal değişmeye neden olmadıklarını kavradı ve arkeolojik belgelerin —eksiklerine karşın— toplumsal evrimi belgelendirmenin başlıca kaynağını oluşturduğunu, etnografyadan çıkarılan genel ilkeler veya analojilere dayalı spekülasyonlardan daha iyi olduğunu doğru bir biçimde sezdi:

> "İnsanın insanlık öncesinden çıkışından beri, insanî ihtiyaçlar değişmez ve doğuştan verili değildir. Başka şeyler kadar insanî ihtiyaçlar da gelişmiş ve değişikliğe uğramıştır. Sürecin başka yanlarının gelişimi gibi insanî ihtiyaçların evrimi de karşılaştırmalı ve tarihsel bir yöntemle incelenmelidir... Bundan dolayı, herhangi bir teknik alet veya sürecin evrim hiyerarşisindeki yeri herhangi bir genel ilkeden mantıksal olarak üretilmemeli, arkeolojik verilerden anlaşılmalıdır. Teknolojik ölçütün politik veya etik ölçüt karşısındaki biricik üstünlüğü, arkeolojik kayıtlarda tanınabilirliğinin daha olası olmasıdır." (1951, s.21)

Bu ampirik eğilime karşın Childe, toplumun ta-

rihöncesi dönüşümlerini genellikle kabul edilen terimlerle —*neolitik ve kent devrimleri*— hayal gücüne dayanarak anlatmıştır. Bununla birlikte, yazıları yalnızca teknoloji üzerinde odaklanmış olmalarından ötürü değil, toplumun bir düzeyden bir başka düzeye evrilmesi veya gelişmesinin süreçlerini açıklamaktan daha çok tarih-öncesi birbirinden ayrı aşamalar tanımlamaya olan betimleyici vurgusundan ötürü eleştirilebilirler. Maalesef soyut aşamaların statik tanımına gösterilen bu ilgi, bazı ülkelerde, özellikle de Latin Amerika'da kendini açıkça Marxist olarak tanımlayan arkeolojik araştırmalarda egemenliğini hâlâ sürdürmektedir (Sert bir eleştiri için karşılaştırın: Lorenzo 1981, s.204).

Batı arkeolojisi büyük ölçüde Marxist gelenekten ayrı olarak gelişmiş olmakla birlikte, asıl olarak Childe'ın sentezleri dolayısıyla aktarılan tarihöncesine ilişkin keşifler, 20. yüzyılın ikinci yarısında Marxistlerin toplumsal evrim tartışmalarını güçlü biçimde etkilemiştir. Örneğin, toplumsal gelişim aşamalarına ilişkin tartışmalar (örnek: *Marxism Today* 1962), geleneksel olarak kabul gören toplumsal-ekonomik formasyonlar sırasını değişikliğe uğratan veya değiştiren arkeolojik çalışmalara sıkça başvurmuş ve ilkel komünizm kavramını inceltmiştir. Tarihöncesine ilişkin keşifler, tarihsel materyalizmin kurucularınca düşünülmemiş yönleri açarak insanlığın varoluş süresini büyük ölçüde genişletmişlerdir. Childe'ı izleyerek, Avrupa, tarihinin büyük bölümü boyunca Yakın Doğu'nun barbarlarıyla yakın ilişki içinde varolmuş ve antik Yakın Doğu'ya özgü durağan ve mutlak hükümet biçimleriyle bağlı olmadığından bu ilişkiden yararlanmış olarak görülmekteydi (Hobsbawm, *a.g.e.* s.254). Belki daha da önemlisi, Marxistler sınıflı toplumun ilkin tarihöncesi zamanlarda ortaya çıktığının farkına varmışlar, bir başka deyişle *Komünist Manifesto*'nun başlangıç cümlesini ikinci bir düzeltmeye zorlayan bir kavrayışa ulaşmışlardır. Kandaşlığa dayalı toplumun çözülmesi, toplumsal eşitsizliğin başlangıcı ve devletin kökeni, bütün bunlar şimdi arkeolojik verilere başvurarak ele alınması gereken sorunlardır.

Aynı zamanda, evrimci düşüncenin Batı Antropolojisinde (☞ ANTROPOLOJİ) yeniden canlanması ve kültürel fenomenlerin maddeci/ekolojik açıklanışının yeniden gözönünde bulundurulması, arkeolojiyi güçlü biçimde etkiledi. Amerika Birleşik Devletleri'nde Taylor gibi arkeologlar, "ilk insanların meydana getirdiği sanat yapıtlarının arkasındaki Yerlileri keşfetmeye" (yani kalıntıların bir zamanlar biçimlendiği "bağları"nın toplumunu düşüncede yeniden kurmaya) kalkıştılar ve 1960'larda "yeni arkeoloji" küme veya şeflik gibi toplumsal-politik bütünün aşamalarını tanıyacak arkeolojik ölçütler formüle etmeye çalıştılar. Bu gelişmelerden etkilenen bazı arkeologlar, özellikle R.McC. Adams (1966), farklı bölgelerdeki evrim sırasını karşılaştırmakla ilgilenmeye başladı ve Marxist geleneğe borçlu olduklarını örtükçe tanıdı. Fakat büyük çoğunluğu Marxizmden habersiz kaldılar ve arkeolojik araştırmanın nihaî hedefleri konusunda her ne kadar daha bir pozitivist ve inceltilmiş bir bilim görüşüne dayansalar da, 1920'lerin sonunda Sovyet arkeologlarınca savunulanlara çok benzeyen sonuçlara bağımsız olarak ulaştılar (Masson 1980, s.20; Klejn 1977, s.13).

Toplumun eski biçimlerinin düşüncede yeniden kurulması ve bunların kendilerini nasıl geliştirip değiştirdiklerinin açıklanması, çağdaş arkeolojik araştırmalara hemen hemen evrensel olarak yol gösteren hedeflerdir. Kronometrik tarih saptama tekniklerinin geliştirilmesi, eski yapıtların kaynaklarının belirlenmesinde fiziksel-kimyasal analizlerin geniş-ölçüde kullanılması, geçmişin geçim faaliyetlerini doğrudan belgelendiren bitkisel ve hayvansal materyallerin standart haline getirilmesi gibi arkeolojik yöntemlerdeki yeni gelişmeler, Childe'ın hiçbir zaman kavramadığı bir biçimde bu hedeflerin gerçekleştirilmesini olanaklı kıldı. Bugün A.Gilman (1981) gibi bazı Batılı arkeologlar, verilerinin yorumlanmasında Marxist kavramları yaratıcı biçimde kullanmakta, fakat çoğunluk toplumsal çatışmayı en aza indiren ve insanlığın öntarihini belirli bir çevresel ortama uyarlanmanın bir biçimi veya doğal tarihin yalnızca bir genişlemesi olarak ele alan materyalist değişim açıklamaları sunmaktadırlar. Marx'ın ilk aletlere ilişkin tartışmasında örtükçe bulunan geçmiş toplumsal biçimleri düşüncede yeniden kurma olanağı veya arkeolojik optimizm, çağdaş arkeologlarca kökeni her ne kadar nadiren anlaşılsa da, genellikle kabul edilmektedir. Geçmiş toplumsal formasyonlar ve bunların üretim ilişkilerini vurgulayan bir güvenilir prehistorya sentezi, yazılmayı beklemektedir.

PLK/İC

OKUMA
Adams, R.McC. 1966: *Evolution of Urban Society.*
Chang, K.C. 1980: "Archaeology". L.A.Orleans (der.) *Science in Contemporary China* içinde.
Childe, V.G. 1947: *History.*
— 1951: *Social Evolution*
Gilman, A.1981: "The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe".
Godelier, M.1978: "The Concept of the 'Asiatic Mode of Production' and Marxist Models of Social Evolution". David Seddon (der.) *Relation of Production: Marxist Approaches to Economic Anthropology* içinde.
Green, S.1981: *Prehistorian: A Biography of V.Gordon Childe.*
Klejn, L.S.1977: "A Panorama of Theoretical Archaeology".
Kristiansen, K.1981: "A Social History of Danish Archaeology (1805-1975), G.Daniel (der.) *Towards a History of Archaeology* içinde.
Lorenzo, J.L.1981: "Archaeology South of the Rio Grande".
Trigger, B.G. 1980: Gordon Childe: *Revolutions in Archaeology*

Artık Değer (*İng.* Surplus value, *Fr.* Plus-value, *Alm.* Mehrwert)

Artık değer sızdırma SÖMÜRÜ'nün kapitalizmdeki özgül gerçekleşme biçimi, artığın KÂR biçimine büründüğü, sömürünün ise işçi sınıfının, ücret olarak aldığından daha fazlasına satılabilen bir net ürün üretmesinin sonucu olduğu kapitalist üretim tarzının *differentia specifica*'sıdır. Böylece kâr ile ücret artık ve gerekli emeğin sermayece istihdam edildiğinde aldığı özgül biçimler olmaktadır. Ancak hem kâr hem de ücret, ancak artık değer kavramının canalıcı bir önem taşıdığı, tarihî olarak özgül bir dizi dolayımından geçerek PARA, dolayısıyla da emeğin nesnelleşmiş birer biçimi olur.

Kapitalist üretim META üretiminin bir biçimi, daha doğrusu onun en genelleşmiş biçimidir. Buna uygun olarak ürünler, fiyat biçiminde, yani para miktarları olarak ölçülüp gerçekleşen birer değer olarak satılmak üzere üretilir (☞ DEĞER VE FİYAT). Ürün, ürünün değeri ile üretim sürecine katılan sermayenin değeri arasındaki farktan artık değer elde eden sermayeciye aittir. Sermayenin değerinin iki parçası vardır: üretim araçlarına harcanmış değere tekabül eden ve üretim süreci sırasında yalnızca ürüne aktarılan değişmez sermaye; ve kendilerine, sattıkları şeyin, EMEK GÜCÜ'nün, değeri ödenen işçileri istihdam etmekte kullanılan değişir sermaye. Değişir sermayeye öyle denmesi niceliğinin üretim sürecinin başından sonuna dek değişmesinden ötürüdür; başlangıçta EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ olan şey sonunda o emek gücünün eylem içinde ürettiği değer olur. Artık değer bu ikisi arasındaki farktır, işçi tarafından üretilip sermayeci tarafından mübadelede eş değeri verilmeksizin mülk edinilen değerdir. Burada haksız bir mübadele söz konusu değildir; gene de sermayeci, karşılığı ödenmeyen artık emeğin sonuçlarını mülk edinmeyi becerir.

Bunu mümkün kılan, emek gücünün değer yaratmak gibi benzersiz bir özelliği bulunan bir meta oluşudur. Bu nedenle emek gücü kapitalist üretimin özsel harcıdır.

Üretim araçları üretim sürecinde kullanılıp bitirilir (tüketilir); bunların kullanım değerleri, üretim sürecinde gerçekleşip ürün içinde yeni bir biçimle tekrar ortaya çıkar. Üretim araçlarının değeri yalnızca ürünün değerine aktarılır. Emek gücü de üretim süreci içinde tüketilir; ama emek gücünün tüketimi emeğin kendisidir. Emeğin ikiz karakteristikleri hem yararlı hem de meta üretimi içinde SOYUT EMEK olmasıdır; dolayısıyla emek gücünün kullanım değerinin de ikili bir karakteri vardır:

Emek gücü, hem kullanım değerleri yaratabilme (yararlı emek) kullanım değerine, hem de değer yaratabilme (soyut emek) kullanım değerine sahiptir.

Sermayeciyi ilgilendiren, bu ikincisidir. Çünkü emek gücü tüketilirken üretilen değer yeni değerdir ve ancak bu yeni değerin, emek güçlerinin değerinden daha çok olacağı beklentisiyledir ki işçiler istihdam edilirler. İşçi sınıfı, kendi emek güçlerinden başka hiçbir şeyi olmayanlardan oluşur. İşçiler, üretim araçlarına başka türlü erişemedikleri ve yaşamak için bir şey satmaları gerektiği için emek güçlerini satmak zorunda kalırlar ve emek gücünün değer yaratma özelliğinden kendileri yararlanamazlar.

Böylece işçiler, emek güçlerini değeri üzerinden sattıkları için, emek piyasasındaki eşitsiz mübadele dolayısıyla değil, kendilerini sömürünün fiilen gerçekleştiği yer olan kapitalist üretim sürecine girmek

zorunda bırakan sınıf konumları yüzünden sömürülürler. Her bir bireysel ücretli emek sözleşmesinin, başka herhangi bir serbest mübadele sözleşmesi gibi, tarafların hiçbirine dayatılması söz konusu değilse de işçiler, geçinmek için başka çıkar yolları olmadığından, emek güçlerini hiç satmamakta özgür değillerdir.

Öyleyse bu özgürlük, bireysel ücret sözleşmesi düzeyinde gerçek olsa da, gerçeklikte Marx'ın işçinin ikili özgürlüğü dediği şeydir: emek gücünü satma özgürlüğü ya da açlıktan ölme özgürlüğü.

Marx'ın artık değer tahlili ile klasik ekonomi politiğin ilk yazarlarınınki arasında önemli bir fark vardır.

Bu yazarlar, özellikle Ricardo, artık değerin ortaya çıkışını işçi ile sermayeci arasındaki emekle ücret mübadelesinin haksızlığında görme eğilimindeydiler. İşçiler, emeklerini değerinin altında satmaya zorlanıyorlar, böylece artık, mübadele içinde doğuyordu.

Oysa Marx'ın emek ile emek gücü arasında yaptığı ayrım, haksız mübadele söz konusu değilken, emek gücünün değeri üzerinden satılıp artığın üretim içerisinde doğabileceğini göstermesini sağladı.

Böylece o, kapitalist sömürünün, önceki bütün üretim tarzlarında olduğu gibi, üretim sürecinde ortaya çıktığını; adil mübadele oranlarının kuruluşunun sömürünün sonu demek olmadığını; ve sömürenler ile sömürülenlerin konumlarının üretim araçlarına ulaşma olanağıyla tanımlanan birer sınıf konumu olduğunu (yoksa bireysel gelirlerin neo-klasik iktisadın sonradan iddia edeceği gibi mübadele sözleşmeleri üzerindeki bireysel pazarlığın sonucu olmadığını) göstermiş oluyordu.

Değerler birer nicelik olduğu için artık değer miktarları da birer niceliktir. Bir işçinin ürettiği artık değer miktarı kendisinin ürettiği değer ile kendi emek gücünün değeri arasındaki farktır.

Bunlardan ilkini tikel işçinin katılmış olduğu EMEK SÜRECİ'nin koşulları ile o sürecin ürününün piyasası belirler.

İkincisi ise, bireysel emek sürecinin dışında, emek piyasasındaki koşullar ve işçinin tüketmek zorunda olduğu malların değeriyle belirlenir.

Değer yasası (☞ REKABET), farklı sanayilerdeki işçiler tarafından üretilen değerin aynı olmasını, emek piyasasındaki rekabet ise, hiç değilse vasıfsız emek için emek gücü değerinin tek biçimliliğini sağlama eğilimi gösterir.

Dolayısıyla ekonomi çapında ortak bir artık değer haddinden söz edebiliriz ki (bazen sömürü haddi denilen) artık değer haddi, burada

$$m/v = \frac{\text{üretilen artık miktarı}}{\text{harcanan değişir sermaye}}$$

oranı biçiminde tanımlanmıştır.

Vasıflı emek vasıfsız emeğin elde edilen ekstra ücretle orantılı değer üreten bir katı olarak görülürse artık değer haddi vasıflı emek için de sabit olur. (Bunun akla uygun bir varsayım olup olmadığı konusunun irdelenmesi için, ☞ Roncaglia 1974; Rowthorn 1980; Tortajada 1977)

İşçinin ürettiği değer bu şekilde parçalara ayrılabildiğine göre işçinin o değeri yaratırken harcadığı zaman da aynı şekilde parçalara ayrılabilir.

Dolayısıyla iş günü için benzer bir bölme işlemi yapıp onu iki parçaya ayırabiliriz: işçinin ücret olarak aldığının eş değerini ürettiği süre olan gerekli emek ve işçinin yalnızca sermayeci için üretim yaptığı süre olan artık emek. O halde tanım gereği bu iki parça öyle bölünmüştür ki: artık değer haddi,

$$m / v = \frac{\text{Artık Emek}}{\text{Gerekli Emek}}$$

$$= \frac{\text{işçinin sermayeci için çalışarak geçirdiği saatler}}{\text{işçinin kişisel tüketimi için çalışarak geçirdiği saatler}}$$

Kapitalist üretimin tarihi, sermayenin artık değer haddini artırma çabaları, işçi sınıfının da artık değer haddindeki artışlara karşı direnme çabaları üzerindeki mücadelenin tarihi olarak görülebilir. Bu, esas olarak iki şekilde gerçekleşmiştir. İlki mutlak artık değerin sızdırılmasıdır ve gerekli emek miktarını değiştirmeksizin her bir işçi tarafından üretilen toplam değerin artırılmasını işin içine katar. Bu, iş gününün ya yoğunlaştırılarak ya da yaygınlaştırılarak uzatılması yoluyla yapılır. Ne var ki her iki yol, işçi sı-

nıfının örgütlü direnişiyle karşılaşmakla kalmaz, (bireysel sermayecilerin değilse bile) bir bütün olarak sermayenin muhtaç olduğu sınıfın sağlığı aşırı uzun çalışma saatleri, aşırı yüksek bir emek yoğunluğu ve yetersiz ücretler nedeniyle bozuldukça fiziksel sınırlara da ulaşır. Nitekim 1847'de Britanya'da işçi sınıfı örgütlerinin, hayırsever sermayecilerin ve küçük sermaye karşısında büyük, kalıcı sermayenin çıkarlarının On Saat Yasası'nı geçirme uğruna birleştiğini görmekteyiz (*Kapital I*, böl. 10, özellikle kesim 6).

Mutlak artık değer sızdırmanın sınırına ulaşıldığında, her bir işçi tarafından üretilmekte olan toplam değeri artırmanın alternatifi aynı niceliği sermaye için daha uygun oranlarda bölmek, yani aynı iş günü uzunluğunu alıp onu sermayece mülk edinilecek artık emeğin elde daha çok kalmasını sağlayacak biçimde yeniden bölüştürmektir. Bu, gerekli emek-zamanın azaltılmasını, yani emek gücü değerinin düşmesini gerektirir. Bu, göreli artık değerin sızdırılmasıdır ve iki şekilde yapılabilir. Ya işçinin tükettiği kullanım değerleri miktarını ya da aynı miktardaki kullanım değerlerini üretmek için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı azaltmak gerekir. Birinci yöntem, mutlak artık değer sızdırmanın karşılaştığı sınırların aynıyla karşılaşır: işçi sınıfının direnişi ve fiziksel durumunun kötüleşmesi. İkinci yöntem kapitalizmin bugüne kadarki en dinamik üretim tarzı haline gelmesini, üretim yöntemlerini durmadan değiştirip teknolojik iyileştirmeler getirmesini sağlayan yöntemdir. Çünkü tikel malların üretiminde toplumsal olarak gerekli emek-zaman, ancak teknik değişme yoluyla azaltılabilir. Makineler biçimindeki ölü emeğin canlı emeğin yerini aldığı yeni üretim yöntemlerinin sonucu olan üretkenlik artışı, üretilmekte olan bireysel malların değerini düşürür. Bu durum değerleri emek gücü değerine yansıyan malları —yani işçilerin tüketiminin bir parçasını oluşturan malları— kapsamına aldığında emek gücü değeri azalır ve iş gününün daha büyük bir oranı, artık emeğe ayrılabilir.

Göreli artık değer sızdırma, işçiler tarafından tüketilen mallar üreten herhangi bir kesimdeki üretkenlik artışının sağladığı yararların bütün sermayeler arasında paylaşılmasının sonucudur. Bu paylaşma rakiplerin yeni teknikleri benimsemesi ve ürünün değerinin düşmesiyle birlikte yenilikçi sermayecinin ekstra kârlarının yavaş yavaş yok olduğu DOLAŞIM ve kapitalist rekabet sürecinin vargısıdır. Yenilik ücret mallan üreten bir sanayide idiyse bunun sağladığı yarar, emek gücü değerinin düşmesi biçiminde bütün sermayeler arasında paylaşılacaktır; en sonunda işçilerin tüketim mallarının üretimini besleyen üretim araçlarının üretiminde olduysa bunun etkisi de benzer şekilde kendini duyuracak, çünkü ücret mallarının değeri benzer şekilde azalacaktır. Buna karşılık yenilik yalnız kapitalist tüketim için üretim yapan ya da yalnız böyle bir kesimde kullanılan üretim araçları üreten bir sanayide olmuşsa nihaî sonuç artık değer haddinin değişmemesi, yalnız bazı lüks malların fiyatının düşmesi olacaktır.

Demek ki göreli artık değerin sızdırılması, kendi kârlarını artırmak için kendi bireysel maliyetlerini düşürmeyi amaçlayan sermayeciler açısından bilinçli bir süreç olarak gerçekleşmez. Rekabet, rakipleri karşısında elde ettikleri ilk yararı ellerinden kaçırmalarını, ortaya çıkacak herhangi bir kazancın bütün sermayelere yayılmasını sağlar. Nihaî sonucun göreli artık değerin sızdırılması olup olmadığı —yani ürünün emek gücü değeri üzerinde herhangi bir etkisi olabilecek çeşitten olup olmadığı—, bireysel yenilikçi sermayeciyi ilgilendirmez. Onu kısıtlayan da, her türlü bireysel üstünlüğünü sonunda elinden alan da, her iki durumda rekabet güçleridir.

Kapitalist ekonomilerin gelişme tarihinin büyük bölümü, mutlak ve göreli artık değer sızdırma süreçleri açısından incelenebilir (örneğin ☞ Fine ve Harris 1979, böl. 7; Himmelweit 1979). Bunlardan birincisinin kapitalist gelişmenin görece erken dönemleri için karakteristik olmasına karşın her ikisi elele gider; o arada teknik değişme, göreli artık değer sızdırma, yeni bir mutlak artık değer sızdırma dürtüsünün temelini oluşturur (☞ EMEK SÜRECİ). Birçok süreç de, hem göreli hem de mutlak artık değer sızdırmanın bir karışımı olarak tahlil edilebilir; örneğin evli kadınların ücretli istihdama girişleri, bunların aldıkları düşük ücretler emek gücü için daha düşük bir bireysel değeri temsil ettiği için, göreli artık değer sızdırılmasını mümkün kıldığı gibi ailenin bütününün harcadığı değer yaratan emek artarken bunların YENİDEN ÜRETİM maliyetlerinde, dolayısıyla karşılığını sermayenin ödediği gerekli emek miktarında buna denk düşecek bir yükselme olmadığından aynı zamanda mutlak artık değer sızdırmanın

temelini oluşturmuştur (örneğin ☞ Beechey 1978).

SH/NS

OKUMA

Beechey, V. 1977: "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production".
Fine, B. ve Harris, L. 1979: *Rereading "Capital"*.
Himmelweit, S. 1979: "Growth and Reproduction". F. Green ve P. Nore (der.) *Issues in Political Economy* içinde.
Roncaglia, A. 1974: "The Reduction of Complex to Simple Labour".
Rowthorn, R. 1980 (1985): *Capitalism, Conflict and Inflation: essays in Political Economy*.
Tortajada, R. 1977: "A Note on the Reduction of Complex Labour to Simple Labour".

Artık Değer ve Kâr (*İng.*, *Fr.* ve *Alm.* Profit)

Sermayeci, EMEK GÜCÜ ve üretim araçları satın almak için PARA öndeler; işçiler üretim araçlarının yardımıyla yeni bir META ürettikten sonra sermayecinin üretilen metayı öndelemiş olduğundan daha çok para karşılığında satması olağandır. Marx, bu hareketi P-M-P' (Para-Meta-Para) diyagramıyla dile getirmiştir; buradaki P', metaların satışıyla gerçekleşen para, P'yi, öndelenen parayı, aşmaktadır. Ödenen ve elde edilen fiyatlar değerlere eşitse bu ek para artık değerdir. Artık değer, bu görüngüsel biçimiyle, gayri safi kâr denilen geleneksel muhasebe kategorisine tekabül eder; satış hâsılatının satılan malların dolaysız maliyetlerini aşan bölümüdür. Marx, (bireysel sermayeler değil ama) sermayenin bütünü açısından, her bir metanın fiyatı değerine eşit olmasa bile, değer terimleriyle tanımlanmış toplam artık değerin fiyatlar cinsinden tanımlanmış toplam kâra eşit olduğunu öne sürer. Bu eşitliğin Marx'ın öteki belitleriyle eş zamanlı olarak geçerli olup olamayacağı, ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU teorisi bağlamında uyuşmazlık konusudur.

Emek-değer teorisi, kapitalist üretim sisteminde artık değerin kaynağının işçilerin karşılığı ödenmeyen emeği olduğunu açığa çıkarır. Ortalama olarak bir işçi, günde (ya da saatte veya herhangi bir emek-zaman biriminde) belli bir parasal DEĞER üretir; ama aldığı ücret o değerin ancak bir kesrinin eşdeğeridir. Böylece işçiye iş gününün ancak bir parçasının eş değeri ödenmekte, iş gününün öbür, karşılığı ödenmeyen parçasında üretilen değer ise artık değer olmaktadır. Ücret biçimi, işçiye her saat için ödeme yapılıyormuş gibi göstererek bu olguyu karartır. Ama emek-değer teorisi açısından emeğin bir bölümü, işçi eş değerini almadan harcanmıştır, dolayısıyla karşılığı ödenmemiştir. Kapitalist bir üretim sisteminde işçilerin SÖMÜRÜ'sü, kapitalist toplumun ne töresine ne de yasalarına ters düşer; bunlar, işçiyi bir metanın, emek gücünün, sahibi olarak görür ve piyasadaki mübadelede bu metanın tam değerini sağlayabildiği sürece koruma altında olduğunu kabul ederler. Ne var ki işçilere emek gücünün tam değeri ödendiği zaman bile bu değer, ürettikleri değere erişmez; öyle ki toplumsal açıdan bakıldığında işçilerin emeğinin bir parçası, kapitalist sınıfça artık değer biçiminde mülk edinilmiş olur.

Ücretler, işçiler tarafından kendilerini yeniden üretmek için harcanır. Ücretin eşdeğeri olduğu emek-zaman, işçilerin yeniden üretimi için ihtiyaç duyulan metaları üretmek için gerekli emek-zaman olarak görülebilir. Aile ve hane halkı emeği ya da meta dışı üretim tarzlarında harcanan emek gibi, meta ilişkileriyle dolaylandırılmaksızın emeğin toplumsal yeniden üretimine yapılmış katkılardan soyutlayacak olursak derneşik ücret, üreticilerin kendilerini yeniden üretmek için gerekli emeğe, artık değer de toplumun artık emeğine tekabül eder. Toplumsal YENİDEN ÜRETİM perspektifinden bakınca artık değeri kapitalist toplumda artık emeğin aldığı özgül biçim olarak görürüz. Böylece artık değerin kapitalist sınıfça mülk edinilmesi artık emeğin mülk edinilişinin tikel bir tarzı olur; kapitalist toplum, öteki sınıflı toplumlar gibi toplumun artık emeğinin tikel bir sınıfça mülk edinilmesine dayalıdır. Gelişme yeteneği gösteren bütün toplumlar bir artık üretir, dolayısıyla artık emek harcarlar; bütün sınıflı toplumlarda artık emek, belirli bir sömürü mekanizması yoluyla bir sınıfça mülk edinilir; kapitalist toplumda sömürünün özgül biçimi ücretli emeğin sömürülmesi yoluyla artık değerin mülk edinilmesidir.

Sermayeci, artık değerin belirli bir parçasını rant biçiminde toprak sahiplerine bırakmak zorunda kalır (☞ TOPRAK MÜLKİYETİ VE RANT). Toplam artık değerden aldığı payın geriye kalan parçası serma-

yeciye kâr olarak görünür. Bu kârın kendisi de kısmen başkalarına harcanır. Sermayeci, üretimi gözetim ve inzibat altında tutma ve metayı pazarlama işini yapan üretici olmayan emeğe (☞ ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK) ödeme yapmak zorundadır. Sermayeci üretimi finanse etmek için para ödünç almışsa artık değerin belirli bir parçası faiz olarak ödünççüye ödenmek zorundadır (☞ MALÎ SERMAYE VE FAİZ). Bu ödemelerden sonra sermayecinin cebinde kalanı Marx *girişim kârı* olarak adlandırır.

Kârla ilgili geleneksel muhasebe ölçütlerini kullanırken ölçünün artık değer akımının tam olarak hangi parçasını kapsadığını keşfetmek gereklidir. Marx (*Kapital III*, böl. 1- 4, 21-24), tahlilinin büyük bölümünde ranttan ve kârın faiz, ticarî kâr ve başkaları biçimindeki daha öte farklılaşmasından soyutladığı için, " kâr" terimini kullanırken olağan olarak artık değerin tümünü kasteder. Burjuva iktisadî teorilerinde, yatırılan sermayenin ortalama kâr haddi, "normal kâr" ya da "faiz" veya "sermaye hizmetlerinin faktör maliyeti" olarak görülür; "kâr" ya da "iktisadî kâr" terimi ise, tekel ya da yenilikten ileri gelen olağandışı kârlar için saklı tutulur. Bu anlamdaki normal kâr artık değerin parçasıdır.

DF/NS

Asya Toplumu (*İng.* Asiatic society, *Fr.* Société asitique, *Alm.* Asiatische Gesellschaft)

Asya toplumlarının analizi, 19. yüzyılda Marx ve Engels'in teorik ve ampirik uğraşlarının merkezi olmamakla birlikte, "Asyatik toplum" veya daha teknik bir terimle söylersek Asya Üretim Tarzı (bundan sonra AÜT) sonradan Marxizm içinde büyük kavramsal ve politik önem kazandı. AÜT üzerine tartışmalar sadece Marxist kavramların Avrupa bağlamı dışında geçerli olup olmadığına ilişkin değil, fakat sınıflı toplum, devrimci değişme ve dünya tarihinin maddeci açıklamalarının karakterine ilişkin de sorular doğurdu. "Asyatik toplum" kavramının tartışmalı konumu, keskin bir ikilem içinde gösterilebilir. Eğer Asyatik toplumun toplumsal-ekonomik özgüllüğü benimsenirse, geleneksel tarihsel geçişler (köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist) listesinin (ereksel) varsayımlarından sakınılabilir. Fakat AÜT'ün geçerliliğini kabul ederken Marxistler, Batı'nın Doğu tarihi üzerindeki ayrıcalıklı konumunu onaylayabilirler de. Batının dinamik ve ilerici karakteri o zaman durağan ve gerileyen Doğu ile yalnızca karşıtlaştırılır ve Marxist kategorileri geleneksel "Doğu Despotizmi" kavramlarından ayırt etmek güç olur. Böylece Asyatik toplumun keyfî, despotik ve durgun olduğu inancı —dışardan müdahale, ne kadar talihsiz olursa olsun madem ki iç değişmenin zorunlu bir koşuludur— sömürgeciliğin haklı kılınması haline gelir.

Marx ve Engels İngiliz dış politikasını gazeteci olarak eleştirilerinin sonucunda 1853'de Asyatik toplum analiziyle ilgilenmeye başladılar. *New York Daily Tribune*'deki makalelerinde James Mill (*History of British India*, 1821), François Bernier (Voyages contenant la description des états du Grand Mogol, 1670) ve Richard Jones'den (*An Essay on the Distribution of Wealth and the Sources of Taxation*, 1831) etkilendiler. Bu kaynaklara dayanarak Marx ve Engels, Asyatik toplumda, özellikle de toprakta özel mülkiyet yokluğunun toplumsal durgunluğun temel nedeni olduğunu ileri sürdüler. Hanedan mücadeleleri ve askerî fetihler nedeniyle Asyatik toplumun politik örgütlenmesinde meydana gelen periyodik değişiklikler, toprak sahipliği ve tarımsal faaliyetler gerçek toprak sahibi olarak devletin elinde bulunduğu için ekonomik örgütlenmede radikal değişiklikler meydana getirmemişti. Asyatik toplumun statik doğası, tarım ve el zanaatlarını birleştirerek ekonomik bakımdan kendi kendine yeten antik köy topluluğunun iç tutarlılığına da bağlıydı. Coğrafya ve iklim koşulları nedeniyle bu topluluklar, geniş çaplı sulama faaliyetlerini koordine etmek ve geliştirmek için merkezî yönetsel bir aygıtı gerektiren sulamaya bağımlıydılar. Bu nedenle despotizm ve durgunluk, kamu işlerinde devletin başat rolü ve köy topluluğunun kendi kendine yeterliği ve yalıtılmışlığıyla açıklanıyordu.

Asyatik toplumun bu ilk taslağı Marx ve Engels tarafından olgun yapıtlarında AÜT'ün daha karmaşık bir görünüşünü verecek biçimde değiştirilmiş ve genişletilmiştir. *Grundrisse*'de Marx, Batı ve Doğu'nun kent tarihindeki canalıcı bir farklılığı belirtir. Feodalizmde politik olarak bağımsız kentlerin değişim değerleri üretiminin gelişim yerleri olarak bir burjuva sınıfı ve sanayi kapitalizminin gelişmesindeki önemi gözönüne alındığında, Doğu kenti devlet tarafından keyfî olarak kurulmuş ve tarıma ve kıra bağımlı ol-

maya devam etmişti. Toplumun ekonomik yapısına zorla sokulmuş yalnızca "soylulara özgü bir kamp" idi. Marx burada devlet tarafından temsil edilen toplumsal birliğin gerçek temeli olan kendi kendine yeten, otarşik köylerin komünal toprak sahipliği üzerine özel vurgu yapar.

AÜT böylece ilke olarak Asya dışında gerçekleşebilen komünal mülk edinmenin bir biçimi olarak kavranıyordu. Komünal mülk edinmenin bir türünün örneği olarak AÜT'e ilişkin benzer bir yaklaşım, Marx'ın Doğu despotizmi ve toplumsal değişmezliğin temeli olarak Asyatik köyün kendi kendine yeterliğine ve el zanaatları ve tarımın birliğine yeniden döndüğü *Kapital*'de görünmektedir. *Kapital*'de Asyatik durağanlığın temel özelliğini, "Asyatik toplumların değişmezliğinin sırrı"nı tanımlayan şey, köy düzeyindeki üretimin basitliğidir. Bu toplulukların artık ürünü, vergi biçiminde devletçe mülk edinilmekteydi. Bu temeldedir ki, rant ve vergi çakışıyordu.

Asyatik Toplumun temel karakteristiğine —özel mülkiyet yokluğu, sulama işlerinde devletin egemenliği, köylerin kendi kendine yeterliği, el zanaatları ve tarımın birliği, üretim yöntemlerinin basitliği— ilişkin önemli tartışmalar varolmakla birlikte, bu farklı özelliklerin düzeyi, Batı tipi gelişmeye göre Asyatik toplumun durağanlığını ortaya koyacak ve Avrupa feodalizmi içinde kapitalist gelişmeye neden olan etkenleri olumsuzundan hareketle belirleyecekti. Doğucu perspektif içinde Asyatik toplum, aşırı gelişmiş bir devlet aygıtı ve azgelişmiş bir "sivil toplum"un örneği iken, Avrupa'da aksinin olduğu savunulmaktadır. Bir burjuva sınıfının doğuşuyla yakından ilişkili toplumsal kurumlar —serbest pazar, özel mülkiyet, lonca kurumu ve burjuva hukuku Asyatik toplumda yoktu. Çünkü merkezileşmiş devlet, sivil topluma egemendi. Özel mülkiyetin yokluğu, toplumsal değişmenin ajanları olarak toplumsal sınıfların gelişimini olanaksızlaştırıyordu. Köy düzeyinde, köyün bütün sâkinlerine "genel kölelik" koşulları içinde sömürülen bir sınıf olarak bakmak olası olmakla birlikte, Asyatik toplum içerisinde egemen sınıfı nitelemek güçtür. Marx ve Engels'in sınıf ilişkisinin ilkel bir biçimi olarak baktığı kast sistemi, Çin, Türkiye ve İran'ın analizine açıkça uygun düşmemekteydi. Toplumsal değişmenin içsel mekanizmalarının yokluğu söz konusu olunca, Marx'ın Hindistan analizinin imalarından biri, ne kadar istemeyerek de olsa, İngiliz emperyalizminin AÜT'ün çözülmesini ilerleten başlıca dışsal güç haline gelmiş olmasıydı. *New York Daily Tribune*'deki makalelerinde Marx ve Engels, toprakta özel mülkiyeti getiren İngilizlerin durağan AÜT'ü yıkarak Hint toplumunu devrimcileştirdiklerini ileri sürdüler. Demiryolu sistemi, özgür basın, modern ordu ve modernleşmiş haberleşme biçimleri, Hindistan'da toplumsal gelişmenin kurumsal çerçevesini sağlayacaktı. Bu makalelere dayanılarak Marx'ın İngiliz emperyalizmine ilişkin değerlendirmesinin, emperyalizm biçimleri ne kadar yaygın olursa modernleşmenin sonuçları da o kadar derin olur önermesine yol açtığı iddia edilmiştir (Avineri 1969). Asyatik özgüllük eninde sonunda, örtülü biçimde de olsa, emperyal yayılmanın haklı gösterilmesini sağlamaktadır. AÜT güçlü ideolojik imalara sahip olduğu içindir ki Marxistler çoğu kez bu özel kavramın ortadan kaldırılmasını savunmuşlardır. AÜT kavramının, yıkılmalar, yeniden dirilmeler ve yeniden cilalanmalardan oluşan uzun bir tarihi vardır. Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsözünde (1859) AÜT'ü "toplumun ekonomik gelişmesinde ilerlemeyi gösteren çağlar"dan biri olarak ele alırken, Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde (1884) buna değinmemiştir. Kavramın önemi, Rusya'daki devrimci mücadeleler bağlamındaki Marxist tartışmada yeniden anımsandı. Farklı politik stratejiler, Rusya toplumunun feodal, kapitalist veya Asyatik karakterde olduğuna ilişkin farklı görüşlerle bağlantılıydı. Marx ve Engels ilkin Çarlık Rusyası'na 1853'de "yarı-Asyatik" diye atıfta bulunmuşlardı. Engels *Anti-Dühring*'de (1877) Doğu despotizminin temeli olarak Rus komününün yalıtılmış olması nosyonunu geliştirdi. 1877-1882 döneminde Marx, *Oteçestvenniye Zapitski* yazı kuruluna, Zasuliç ve Engels'e Rus toplum yapısı ve devrim olasılığı üzerine görüşlerini anahatlarıyla anlatan birçok mektup yazdı. Tartışılan konu, Rus komününün sosyalizme temel sağlayıp sağlayamayacağı ya da politik gelişme üzerinde toplumsal bir fren rolü oynayıp oynamadığı idi.

Marx ve Engels, kapitalist üretim ilişkilerinin kıra derinlemesine nüfuz etmemiş olduğu yerlerde Rus komününün sosyalizme bir temel sağlayabileceğini ileri sürdüler. Ayrıca, Rusya'daki bir devrimin Av-

rupa'daki işçi sınıfı devrimleriyle çakışması gerektiğini savundular. "Yan-Asyatik" bir toplum olarak Rusya sorunu, devrimci stratejiye ilişkin tartışmalarda büyük bir rol oynamaya devam etti. Plehanov, popülistlerin Rusya tarihine ilişkin ütopyacı görüşlerini reddederek, komünü Rus mutlakiyetçiliğinin temeli olarak gördü ve toprağın ulusallaştırılması önerilerine AÜT'ün ve Doğu despotizminin bir restorasyonu diye saldırdı. Asyatik toplum üzerine bu tartışmalar, çokyönlü perspektiflere karşı tekyönlü çizgisel bir belirlenimci tarih görüşü sorununa bağlıydı. AÜT'ün geçerliliği, tarihsel aşamaların zorunlu yasalara uygun olarak birbirini izledikleri mekanik bir evrimci şemaya Marxizmin bağlı olmadığını ima ettiği için çokyönlü yaklaşımlar açısından çok önemliydi. Tekçizgili şema —ilkel komünizm, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist toplum— 1931 Leningrad Konferansı Asya toplumlarının analizinde AÜT'e yer vermeyi reddettikten sonra egemen hale geldi. Karar, Stalin'in mekanik bir biçimdeki tek çizgili perspektife bağlılığıyla onaylandı. AÜT'ü reddetmek, sonuç olarak Asya toplumlarının kölecilik veya feodalizm kategorileri altında toplanması demekti.

Wittfogel'in *Oriental Despotism* (Doğu Despotizmi) adlı yapıtı savaş-sonrası dönemde Asyatik toplum tartışmalarını canlandırdı. Wittfogel, sulama işlerinin merkezî yönetiminin Çin'in toplumsal yapısı üzerindeki etkileriyle ampirik olarak ilgileniyordu. Wittfogel'in *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*'da sulamaya dayalı ekonomi incelemesinin teorik esin kaynağı, Weber'in "patrimonyal bürokrasi" kavramının Çin tarihine uygulamasıydı. Wittfogel'e göre AÜT kavramı iki temel sorun çıkarmaktadır. Birincisi, insan ile doğa arasındaki ilişki sorununun bütününe işaret eder. Sulama işlerinin kamunun elinde olduğu toplumsal formasyonların "kültürel coğrafyası"na ilişkin incelemesi, insan gruplarını doğaya bağlayan üretken emeğin temel süreçlerini ele almaktaydı. İkincisi, egemen sınıfın üretim araçlarına sahip olmadığı, fakat bürokratik bir sınıf olarak devlet aygıtını ve ekonomiyi denetlediği bir toplumun olanaklı olup olmadığı sorusunu ortaya koyar. Wittfogel daha sonra *Oriental Despotism*'i "karşılaştırmalı bir bütüncül iktidar incelemesi" olarak 1957'de yayımladı. Bu incelemenin polemiksel dürtüsü, komünist önderliğin, özel mülkiyet sahipliği olmaksızın yönetim araçlarını denetleyen bir yönetici sınıf düşüncesinin Çarlık Rusyası ile Stalinist Rusya arasında bir politik iktidar sürekliliğine işaret etmiş olması nedeniyle AÜT kavramını 1931'den sonra bastırdığı biçimindeki bir sav oluşturmaktadır. Geleneksel bürokrasinin yerini parti memurları aldığı için Asyatik despotizm yaşatılmaktaydı.

Stalinsizleştirme süreci, 1960'larda AÜT'e ilginin yeniden canlanmasına katkı yaptı. Althusser'in "yapısalcı" Marxizminin etkisi altında üretim tarzları analizi, tarihsel maddeciliğin bilimsel konumunu yeniden vurgulamanın bir parçası haline geldi. Çeşitli üretim tarzları içerisindeki birikim yasalarına ilişkin kesin formülasyonlar, geleneksel toplumbilimin modernleşme ve gelişme teorilerine karşı dakik bir Marxist alternatif vaat ediyordu. AÜT'e gösterilen ilgi, çevre ekonomilerine kapitalist yayılmanın etkilerini kavramak amacıyla bağımlılık (☞ BAĞIMLILIK KURAMI) eşitsiz gelişme ve azgelişme (☞ AZGELİŞME VE GELİŞME) kavramlarını üreten Marxizm içindeki daha genel bir eğilimin bir özelliğiydi. AÜT çoğu kez tekçizgili gelişim aşamaları teorilerine bir alternatif olarak yararlı görülüyordu. Dahası, kölecilik ve feodalizme bir alternatif olarak Asyatik toplum düşüncesinin, Doğu toplumlarının özgüllüğünü tanıyan belirli özellikleri vardır. Bu sözde teorik avantajlarına karşın Asyatik toplum ve AÜT kavramı sorunlu bir kavram olmaya devam eder. Feodal üretim tarzının Asya ve Afrika'ya uygulanması, bu böl-gelerdeki toplumların ampirik karmaşıklığını ve çeşitliliğini bu kavram içinde birleştirmenin çok keyfî ve müphem olduğu gerekçesiyle sıkça eleş-tirilmektedir. Pratikte "Asyatik toplum" kavramı, aynı ölçüde müphem ve kararsız olduğunu göstermiştir. Wittfogel'de, örneğin, gelişme örgütlenme bakımından aşırı farklılıklar sergileyen toplumların bir bölümü —Çarlık Rusyası, Sunglar hanedanı zamanındaki Çin, Memlûklar Mısırı, Müslüman İspanya, İran, Hawaii vb.— tek bir "hidrolik toplum" kavramı altında toplanmaktadır. Benzer bir biçimde Marx "Asyatik toplum" terimini sadece Çin ve Hindistan'ı değil, İspanya, Ortadoğu, Cava ve Colombus öncesi Amerika'yı tanımlamak için kullanmıştı. AÜT kavramı, kapitalist üretim ilişkilerinin bulunmadığı komünal sahipliğe ve kendi kendine yeterli köylere dayalı hemen hemen bütün toplumları tanımlamak için gelişigüzel kullanılmaktadır. AÜT'ün belirli toplumlara uygulanmasına sayısız ampirik iti-

razlar olmasının yanısıra, teorik sorunlar bakımından da eleştirilip çürütülmektedir. Örneğin, kendi kendine yeterli özerk köylerin, köy ekonomisine müdahale zorunda olan merkezleşmiş bir devlete nasıl uygun düştüğünü anlamak güçtür. Ayrıca, Asyatik toplumun toplumsal karakteristikleri, üretim ilişkilerinden çok, geniş ölçekli sulamayla bağlantılı tamamen teknolojik etkenlerce meydana getirilmiş görünmektedir. Asyatik toplum teorisi, üretici güçleri (üretim-Ç) ilişkilerin (in-Ç) belirlediğini savunan tarihsel materyalizmle uyuşmayan teknolojik belirlenimciliğe ilişkin varsayımları gerektirmektedir. Son olarak da Asyatik toplumda devletin kökenlerinin açıklanması, sayısız sorunlar ortaya getirir. Sınıf mücadelelerinin yokluğu halinde, devlet, fetihlerin sonucu olarak ya da kamu işlerıyle ilgili işlevlerine göre açıklanmak zorundadır.

"Asyatik toplum" sorunu, gerçekte bu teknik konuların ima ettiklerinden çok daha derindir. AÜT'ün Marxizm içinde, teorik işlevi Asyatik toplumu analiz etmek değil, karşılaştırmalı bir çerçeve içerisinde Avrupa'da kapitalizmin doğuşunu açıklamak gibi olumsuz bir önemi vardır. Bu nedenle, Asyatik toplum Avrupa'nın dinamizmi sayılan bir dizi öğenin eksikliğiyle tanımlanır: orta sınıfın olmayışı, kentin bulunmayışı, özel mülkiyet ve burjuva kurumların olmayışı. "Asyatik toplum" bu yüzdendir ki, izleri Hegel, Montesquieu ve Hobbes'dan geçerek Yunan siyaset felsefesine kadar geçmişe uzanan Oryantalist (Doğucu) sorunsalın Marxizm içerisindeki bir görünümüdür. Avrupa mutlakiyetçiliğine ilişkin tartışmalarda işlenmiş keyfi yönetim üzerine geleneksel söylemlerin dilini Marxizm çoğu kez farkına varmaksızın miras almıştır. Bundan ötürü "Asyatik toplum", Batı felsefesi içerisinde olağanüstü olmakla birlikte, sonu ölümcül bir canlanma sağlayan Oryantalist geleneğin merkezi bir öğesi olarak görülmelidir. ☞ KAPİTALİST OLMAYAN ÜRETİM TARZLARI; TOPRAK MÜLKİYETİ VE RANT; GELİŞME EVRELERİ.

BST/NS

OKUMA

Avineri, Shlomo 1968: *Karl Marx on Colonialism and Modernization*.

Balley, Anne M. ve Llobera, Joseph R. 1981: *The Asiatic Mode of Production*.

Hindess, Barry ve Hirst, Paul Q. 1975: *Pre-Capitalist Modes of Production*.

Krader, Lawrence 1975: *The Asiatic Mode of Production*.

Mandel, Ernest 1977: *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*.

Melotti, Umberto 1972 (1977): *Marx and the Third World*.

Said, Edward W. 1978: *Orientalism*.

Sofri, Gianni 1969: *Il Modo di produzione asiatico: Storia di una contraversia marxista*.

Turner, Bryan S. 1978: *Marx and the End of Orientalism*.

Wittfogel, Karl A. 1957: *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*.

Aşırı Üretim (*Ing.* Over production, *Fr.* Surproduction, *Alm.* Überproduktion)

Çeşitli bireysel sermayelerin, sanayilerin, kesimlerin çıktılarının tümünü satmakta zorlukla karşılaştığı, genelleşerek toplam çıktının toplam talebi aşmasına yol açan durum. Kapitalist rekabetin plansız karakteri karşısında, çıktının talebe denk olduğu ve sermayecilerin planlarının gerçekleştiği bir denge durumunun bütün dallarda hüküm sürebilmesi ancak bir rastlantı ya da teorik idealleştirme sonucudur. Aşırı üretim ile bunalımlar arasında yalnızca bir birlikte değişme ilişkisi vardır; ama bunalımların nedeni olup olmadığı tartışma konusudur. Klasik ve neoklasik ekonomi politiğin dayandığı Say Yasası, uzun süreli aşırı üretimin olabilirliğini yadsır ve ekonominin, kâr haddindeki eşitsizliklerin yol göstericiliği altında, faaliyetler arasındaki sermaye hareketi aracılığıyla kendi kendini uyarlayabileceğini öne sürer. Aşırı üretim kuramcıları, bunalımın tek bir faaliyette talebe göre aşırı üretimle başlayıp sonradan öteki kesimlere yayıldığını, o arada dengenin yeniden kurulması yerine birikimli bir dengesizliğe neden olduğunu öne sürerler. Marx'ın genişleyen yeniden üretim şemaları (☞ YENİDEN ÜRETİM ŞEMASI), Tugan-Baranovsky tarafından eğilip bükülerek iki kesimin çıktılarındaki bir orantısızlığın genel bir aşırı üretime yol açtığı örnekler üretilmiştir. Şemanın bu şekilde eğilip bükülmesi, hâlâ kullanılagelen bir yöntem olmasına karşın, bunalımın başlangıçtaki nedenini bireysel ya da ortaklaşa sermayeci davranışı açısından açıklamakta başarılı olamamakta, dolayısıyla anlaşmazlık konusu olmaya devam etmektedir.

MD/NS

OKUMA
Sweezy, Paul 1942 (1970): *The Theory of Capitalist Development*, böl. x.

Avrupa Komünizmi (*İng.* Eurocommunism, *Fr.* Eurocommunisme, *Alm.* Eurocommunismus)

Savaş-sonrası uzun süren ekonomik boom'un bir sonucu olarak ileri kapitalizmin toplumsal yapısında ortaya çıkan dramatik değişikliklerle birlikte, Sovyet Partisi'nin (SBKP) 1956'daki XX.Kongresi ve onu çevreleyen olaylara (Macaristan ve öteki sosyalist toplumlardaki ayaklanmalar, Çin-Sovyet ayrılığı, uluslararası politikada *détenté*'ın yükselişi) tepki olarak kapitalist demokrasilerdeki birçok Komünist partisince —İtalya, İspanya ve Fransa'nın kitle partileri ve daha küçük birçok parti— 1970'lerde başlatılan stratejik ve teorik değişme hareketi. 1970'lere gelindiğinde Avrupa'nın büyük Komünist partileri, politik başarının bundan böyle işçi sınıfının ötesinde yeni öğelere, özellikle "yeni orta sınıfa" hitap etme ve öteki politik güçlerle uygulanabilir ittifaklar kurma yeteneklerine bağlı olduğunun farkındaydılar.

Üçüncü Enternasyonal'in ilk döneminden kaynaklanan politika ve yöntemlere bağlılık büyük ölçüde zayıflamışken, De-Bolşevizasyon Avrokomünizmin özüydü. Avrokomünist partilere göre "sosyalizme giden yol" barışçı, demokratik ve esas olarak ulusal toplum içerisinde mevcut hammaddelerden inşa edilmiş olmalıydı.

Sosyalizmin kendisi demokratik ve yine ülkenin toplumsal gelişme mantığıyla uyumlu olmalıydı. Sovyet kuramsal kalıplarına —özellikle tek partili "proletarya diktatörlüğü"ne— başvurma ve daha genel olarak da Sovyet modelini kopya edilmesi dıştalanıyordu. Çoğu hallerde "De-Stalinizasyon" ve parti içi yaşamın demokratikleştirilmesi de önerilmekteydi. Bu gelişmeler uluslararası komünist hareket üzerindeki Sovyet hegemonyasından vazgeçilmesini de içeriyordu.

İtalyan Komünist Partisi (PCI) 1973'de "tarihsel uzlaşma" stratejisini açıkladıktan sonra Avrupa Komünizminin (terimin kendisini ilk kullanan bir İtalyan gazeteciydi) ilk uygulayıcısı oldu. PCI etkin bir demokratik reformlar programı etrafında yönetimdeki Hıristiyan Demokratlarla yapılacak bir ittifakı sosyalizme doğru gidişinin başlangıcı olarak düşünüyordu (Hobsbawm 1977). Franco yönetimi altında on yıllar süren bir gizlilikten çıkarken İspanya Partisi (PCE) o zaman yeni ve gelişmiş bir İspanya demokrasisinin kurulmasına komünistlerin sadık biçimde katılmasını içeren benzer bir yaklaşımı tercih etti (Carillo 1977). Demokratik reformlar içeren bir Ortak Program etrafında Sosyalistlerle ittifak halinde iktidara gelme çabasına angaje olan Fransız Partisi (PCF), Sovyet modeline ve PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ'ne bağlılıktan vazgeçtiği 1976'daki XXII. Kongresinde benzer bir doğrultuda hareket etti (Marchais 1973 ve PCF 1976). Bu üç partinin farklı Avrokomünist yaklaşımları, onların 1976'da Doğu Berlin komünist partiler Konferansı'nda Sovyetlerin uluslararası komünist hareketi Sovyet yanlısı bir çizgi etrafında yeniden merkezleştirme hedeflerini boşa çıkartmalarına yol açtı.

Avrupa Komünizminin ilk umutları 1980'lerde kırılmıştı. İtalya'da PCI, 1976'daki büyük seçim başarıları çoğunluk blokuna (hükümete değilse de) girişten sonra parlamentodaki desteğine karşılık Hıristiyan Demokratlardan çok az yarar sağladı. 1980'de politik bir açmaz ve ekonomik bunalımın etkileriyle yüzyüze gelindiğinde seçmen ve kitle — özellikle sendikalar— gücü zayıflamaya başlamıştı. "Tarihsel uzlaşma" İtalyan Sosyalist Partisi (PSI) ile bir strateji olarak "Solun Birliği"nin yeniden canlandırılmasına izin vermiş olsa da, PCI yine de kendi Avrokomünist yolunda ısrar etti. Nitekim Polonya'da *Solidarnösc*'u yıkmak için sıkıyönetim ilanı üzerine PCI 1981'de Sovyet Devriminin ilerici enerjisinin tüketilmiş olduğunu ilan ederek SBKP ile dramatik biçimde ilişkisini kesti. Bundan sonra bir *terza via* —sosyalizme giden üçüncü, Avrokomünist bir yol— zorunluydu.

İspanya Partisi, yeni İspanya demokrasisinin ilk yıllarında hem seçimlerde hem de (İşçi Komisyonları aracılığıyla) sendikalarda başarılı olamadı. Bunun yerine yeni bir Sosyal Demokrat parti, PCE'nin göz diktiği ve Avrokomünist stratejinin kazanmayı amaçladığı kaynakların çoğunu hızla topladı. Kısmen bunun sonucu olarak, 1980'in başlarında PCE bölgeci ve fraksiyonel hizip tartışmalarının içine düştü. Genel Sekreter Santiago Carillo'nun parti içi yaşamın demokratikleşmesine izin vermekteki isteksizliği başlıca anlaşmazlık konularından biriydi. Çöküş ve marjinalleşme kaçınılmaz görünmekteydi.

Fransız Partisi bir başka yol izledi, PCE gibi PCF de parti içi yaşamı değiştirmeksizin stratejik görünüşünü değiştirerek "yukardan" Avrokomünistleşmişti. Bu nedenle *Union de la Gauche* (Sol Birlik)'in seçimlerde Sosyalistler için çok yararlı olduğu ortaya çıkınca, PCF önderliği 1977'den sonra birdenbire tam bir yön değişikliğini kararlaştırdı. Sosyalistlerin gücünün daha fazla büyümesini engellemek amacıyla daha önceki kimlik biçimlerinin —*ouvrièrisme*, anti-sosyal demokrat sekterlik, Sovyet yandaşlığı — yeniden ileri sürülmesi lehinde Avrupa Komünizmi terkedildi. Süreç içinde parti içindeki Avrokomünist yanlısı güçler silindi. 1981'de Fransa cumhurbaşkanlığı seçimleri, Avrupa Komünizminden bu geriye çekilişin PCF'nin gerilemesini durdurmaktan çok hızlandırmış olabileceğini gösterdi. Fakat Mitterand'ın /Sosyalistlerin zaferinin ardından PCF koşulların zorlaması ve bakanlık görevleri almak arzusuyla stratejisini yeniden değiştirerek Sol Birliğe dönmek zorunda kaldı. Ama tam bir Avrupa Komünizmi tavrına geri dönmeyi, özellikle belirgin bir Sovyet yanlısı uluslararası tutum sürdürürken isteniye isteniye yaptı.

1970'lerde solun başarısı için geleneksel komünizm ile sosyal demokrasinin eşit ölçüde umut vermeyen yolları arasında yer alan makul yeni bir yörünge olarak selamlanan Avrupa Komünizmi, 1980'lerde ciddi zayıflık gösterdi. Bazı durumlarda —PCE ve PCF— değişiklik çok geç oldu ve çekişmeli politik alanı gençleşmiş bir sosyal demokrat hareketin başarılı biçimde işgal etmesini önlemek için çok yetersizdi. İtalyan örneğinde Avrupa Komünizmi daha çok benimsenmişti ama başarı hâlâ kazanılmış değildir.

GR/İC

OKUMA

Carrillo, Santiago 1977: *Eurocommunism and the State*.

Claudin, Fernando 1979: *Eurocommunism and Socialism*.

Hobsbawm, Eric (der.) 1977: *The Italian Road to Socialism*, Giorgio Napolitano ile söyleşi.

Lange, Yeter ve Maurizio, Vannicelli. 1981: *Eurocommunism: A Casebook*.

Mandel, Ernest 1978: *From Stalinism to Eurocommunism*.

Marchais, Georges 1973: *Le Défi démocratique*.

Parti Communiste Français (PCF) 1976: *Le Socialisme pour la France*.

Poulantzas, Nicos 1978: *State, Power, Socialism*.

Ross, George 1982: *Workers and Communists in France*.

Avusturya Marxizmi (*İng*. Austro Marxism, *Fr*. Austro Marxisme, *Alm*. Austomarxismius)

19. yüzyılın sonundan 1934'e kadar, özellikle de I. Dünya Savaşı'na öngelen dönemde Viyana'da gelişen ve en ünlü üyelerini Max Adler, Otto Bauer, Rudolf Hilferding ve Karl Renner'in oluşturduğu bir Marxist düşünce okuluna verilen ad. Bu yüzyılın başlangıcında Viyana düşünsel ve kültürel yaşamındaki yaratıcı kabarışın dağınık etkilerini bir kenara bırakırsak, Bauer'in belirttiği gibi (1927), bu okul üzerinde derin etkisi olan başlıca etmenler: felsefede güçlü bir Yeni-Kantçılık ve pozitivizm akımı, toplumsal bilimlerde yeni teorik yönelimlerin ortaya çıkması (başlıcalarından biri marjinalist iktisat) ve çokuluslu Habsburg İmparatorluğu'ndaki özgül toplumsal sorunlarla hesaplaşmak gereksinimiydi.

Yeni bir düşünce okulunun ortaya çıkışının ilk açık belirtisi, editörlüğünü Adler ve Hilferding'in yaptığı ve düzensiz olarak 1923'e kadar yayımlanan ve ilk Avusturya Marxist yapıtların önemlilerinin türünün içerisinde yer aldığı *Marx-Studien*'in 1904'de kurulmasıydı.

Marxist düşüncenin bu farklı tarzda ele alınıp işlenmesi, 1907'de *Der Kampf* adlı yeni bir teorik derginin kurulmasıyla desteklendi. Bu dergi kısa bir süre sonra Avrupa'nın öncü Marxist dergisi olan Kautsky'nin *Die Neue Zeit*'ına rakip hale geldi. Avusturya Marxistleri aynı zamanda işçilerin eğitimini geliştirme faaliyetlerinde ve hızla gelişmekte olan Avusturya Sosyal Demokrat Partisi (ASDP) önderliğinde de etkindiler.

Avusturya Marxizminin kavramsal ve teorik temellerinin asıl işleyicisi, Marxizmi "bir toplumsal bilgi sistemi... toplumsal yaşamın ve nedensel gelişiminin yasalarının bilimi" olarak kavrayan Adler idi (Adler 1925, s.136). Adler ilk önemli yapıtında (1904) nedensellik ve ereksellik arasındaki ilişkiyi dikkatli bir biçimde çözümledi ve bu yapıtında daha sonraki yazılarında olduğu gibi, toplumsal yaşamdaki ne-

densel ilişkinin "mekanik" değil, bilinç dolayımlı olduğunda ısrar ederek nedensellik biçimlerinin farklılığını vurguladı. Bu düşünce, Adler'in "ekonomik fenomenlerin kendisi bile hiçbir zaman materyalist anlamda 'maddi' değil, kesinlikle 'zihinsel' karakterdedir" iddiasında bulunduğu ideolojiye ilişkin bir tartışmada (1930, s.118), güçlü bir biçimde ifade edildi. Adler "toplumsallaşmış insanlık" veya "toplumsal birleşme (association)" kavramını Marx'ın toplum teorisinin temel kavramı olarak görmekte ve bu kavramı Kantçı bir tarzda "aşkın olarak verili bir bilgi kategorisi" (1925) olarak, yani ampirik bir bilimin önkoşulu olan deneyimden türetilmiş olarak değil, aklın verdiği bir kavram olarak ele almaktaydı. Adler, bu kavramın formülasyonunun Marx'ı gerçek bir toplumbiliminin kurucusu yaptığını iddia etmekteydi.

Adler'in Marxizmi bir toplumbilim sistemi olarak anlayışı, Avusturya okulunun tümünü esinlendiren ve çalışmalarını yönlendiren düşünce çerçevesini sağladı. Bu, Hilferding'in iktisadî analizlerinde çok açık seçik görülmektedir. Hilferding marjinalist iktisat teorisi üzerine eleştirel incelemesinde (1904), Marx'ın değer teorisinin bir" toplum" ve "toplumsal ilişkiler" kavrayışına dayandığı ve bir bütün olarak Marxist teorinin kalkış noktasının "birey değil toplum" olduğu ve "ekonomik fenomenlerin toplumsal belirleyiciliğini açığa çıkarmayı amaçladığı" tezini savunarak bireyci "psikolojik ekonomi-politik okulu"na karşı çıkmıştır. *Finanz Kapital*'in (1910) önsözünde Hilferding, "herhangi bir (Marxist) araştırmanın —politika meselelerinde bile— biricik amacı, nedensel ilişkilerin keşfidir" iddiasında bulunan Adler'in yapıtına özellikle atıfta bulunuyordu. Hilferding'in *Finanz Kapital*'deki amacı, para kredi ve anonim şirketlerin büyümesi; bankaların gittikçe artan etkisi; ve tekelci karteller ve tröstler ekonomisinde egemen bir konuma yükselmesini çözümleyerek, gerçekte, kapitalist gelişimin en yeni aşamasındaki nedensel etkenleri açığa çıkarmaktı. Kitabın son bölümünde, bu değişikliklerden hareketle gelişimin emperyalist bir aşamasının gerekliliğini çıkarsadı ve Lenin'le ve Buharin'in sonraki incelemelerine temel oluşturan bir emperyalizm teorisinin ana hatlarını ortaya koydu (☞ SÖMÜRGECİLİK; EMPERYALİZM VE DÜNYA PAZARI).

Toplumbilimsel bir teori olarak kavranan Marxizmin önemi, Bauer ve Renner'in ulusallık üzerine incelemelerinde de görülebilir. Bauer'in klasik yapıtı *Die Nationalitatenfrage und die Sozialdemokratie* (1907, Ulusallık Sorunu ve Sosyal-Demokrasi), ulus ve ulusallık'ın teorik ve tarihsel bir analizini yapmak üzere yola çıkar ve Bauer, burada şu sonuca ulaşır: "Bana göre, tarih, artık uluslar mücadelesini yansıtmaz; bunun yerine, ulusun kendisi, tarihsel mücadelelerin yansıması olarak görünmektedir. Çünkü ulus, sadece ulusal karakterle, bireyin ulusallığıyla belirtilmektedir. Bireyin ulusallığı ise, bireyin, toplumun tarihince, emek koşulları ve tekniklerince belirleniminin sadece bir yönüdür." Renner dikkatini daha çok, Habsburg İmparatorluğu'ndaki (halkın desteğini sağlamak için sosyalist hareketle yarışan ulusal hareketlerin ortaya çıkmasına neden olan) ulusal toplulukların yasal ve anayasal sorunlarını incelemeye verdi. Zamanın koşullarında ilginç olan, İmparatorluğun sosyalist bir yönetim altında, sonunda geleceğin dünya topluluğunun sosyalist örgütlenmesine bir örnek sağlayabilecek bir "ulusal topluluklar devleti"ne dönüştürülmesi düşüncesini geliştirdi (☞ Renner 1899, 1902).

Fakat Renner en çok, Marxist bir hukuk toplumbilimine öncü nitelikteki katkısıyla tanınmaktadır. *The Institutions of Private Law and their Social Functions* (Özel Hukuk Kurumları ve Toplumsal İşlevleri) adlı yapıtında, varolan yasal normlar sistemini kendisine kalkış noktası olarak alan Renner, toplumdaki değişikliklere ve özellikle de toplumun ekonomik yapısındaki değişikliklere yanıt olarak aynı normların işlevlerini nasıl değiştirdiğini göstermeye çalışır. Fakat sonuç bölümünde, bir hukuk toplumbiliminin ana sorunları olarak, yasal normların kendilerinin nasıl değiştikleri ve böylesi değişikliklerin temel nedenlerine ilişkin biraz daha kapsamlı sorular ortaya koyar. Yazılarının başka yerlerinde olduğu gibi, burada da Renner'in, toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi veya değişikliğe uğratılmasında hukuka etkin bir rol yüklediği ve ona ekonomik koşulların yalnızca bir yansıması olarak bakmadığı açıktır. Bu görüşüne uygun olarak, Marx'ın *Grundrisse*'nin girişindeki hukuk üzerine yorumlarının bazılarını aktarır. Adler, hukuku kapalı bir normlar sistemi olarak ele alan Kelsen'in "saf hukuk teorisi"ni eleştirisinde (1922), Marxist bir hukuk toplumbiliminin genel ilkelerinin formüle edilmesine de katkıda bulunur. Analizi normatif öğelerin mantıksal olarak karşılıklı bağlılığını

göstermekle sınırlıdır ve ne hukukun ahlâkî temelinin ne de hukukun içinde yer aldığı toplumsal koşulların araştırılmasını içerir. İncelemesi boyunca Adler, toplumbilimsel bir hukuk teorisi ile biçimsel bir hukuk teorisi arasındaki farkları biraz ayrıntılı olarak incelemiştir.

Avusturya Marxistleri, yukarda belirtilenlerden başka, oldukça ilgi uyandıracak türden başka birçok toplumbilimsel incelemeler yayımlamışlardır. Örneğin, onlar, "müdahaleci devlet"in ekonomiye giderek daha çok karışmasını sistemli olarak inceleyecek ilk Marxistler arasında yer alıyordu. "Marxizmin Sorunları" üzerine bir yazı dizisinde (1916) Renner, "özel ekonominin, en küçük hücresine kadar devletçe etkilenmesini; birkaç fabrikanın ulusallaştırılmasını değil, bütün özel sektörün kasıtlı ve bilinçli düzenlemeyle denetim altına alınmasını" belirttikten sonra, şöyle devam eder: "Devlet iktidarı ve ekonomi birbiriyle kaynaşmaya başlar... ulusal ekonomi, devlet iktidarının bir aracı olarak; devlet iktidarı da ulusal ekonomiyi güçlendirmenin bir aracı olarak anlaşılır... İşte, emperyalizm çağı budur". Benzer bir biçimde, 1915 ve 1924 arasında yayımlanan makalelerde Hilferding, *Finanz Kapital*'deki analizini temel alarak, içerisinde devletin, herkesin çıkarına olmak üzere toplumun bilinçli ve akılcı planlayıcı bir nitelik almaya başlamış olarak göründüğü bir ÖRGÜTLÜ KAPİTALİZM teorisi geliştirdi. Örgütlü kapitalizmde, gelişimin her iki doğrultuda da olabilmesi için koşullar vardır: Eğer işçi sınıfı, devlet iktidarını ele geçirmeye yetenekliyse, sosyalizm ve toplumsal yaşamın akılcı kollektif düzenlenmesinin gerçekleşmesi doğrultusunda; kapitalist tekeller politik egemenliklerini sürdürürlerse, korporatif bir devlet doğrultusunda. İkinci olasılık, İtalya ve Almanya'da faşizm biçiminde gerçekleşti ve Bauer (1936), faşist hareketlerin ortaya çıkıp zafer kazanabildiği toplumsal koşulların en sistemli Marxist değerlendirmelerinden birini gerçekleştirdi (☞ FAŞİZM). Hilferding'in kendisi de sonraki yazılarında ve özellikle yarım kalmış yapıtı *Das historische Problem* (1941, *Tarihsel Sorun*)'da devlete ve herşeyden önce de modern ulusal devlete, toplumun biçimlendirilmesinde bağımsız bir rol verecek ölçüde tarihsel materyalizmi köklü bir revizyondan geçirdi. 20. yüzyılda "devletin toplumla ilişkisinde, ekonominin devletin baskı gücüne bağımlılığının yol açtığı derin bir değişiklik oldu. Devlet, bu bağımlılık süreci gerçekleştiği ölçüde totaliter bir devlet haline gelir" görüşünü özellikle ileri sürmektedir (☞ TOTALİTERLİK).

Avusturya Marxistleri, 20. yüzyıl kapitalist toplumlarında değişen sınıf yapısı ve bunun politik uzantıları konusu üzerinde de çokça durmuşlardır (☞ SINIF). Almanya'da işçi sınıfı hareketinin yenilgisi ve yıkımı koşullarında kaleme alınmış "işçi sınıfının başkalaşımı" üzerine önemli bir denemede (1933) Adler, proletaryanın asıl gövdesini oluşturan üretim sürecindeki işçiler, işsizlerden oluşan onun ikinci tabakası yedek sanayi ordusu (☞ YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU) ve bu ikisinin altında da lumpenproletarya olmak üzere, "zaten Marx'ın yapıtındaki proletarya kavramı belli bir farklılaşma gösterir" dedikten sonra iddiasını şöyle sürdürür: Kapitalizmin gelişimi, proletaryanın sınıf yapısında öylesine değişiklikler üretmiştir ki, bu yeni bir fenomeni temsil eder ve "tek bir sınıftan söz edebilmemiz kuşkuludur." Adler'e göre, bu yeni proletarya içinde, hem vasıflı işçileri hem de büro çalışanlarını içeren işçi aristokrasisininki; örgütlü kır ve kent işçilerininki ve sürekli veya uzun dönem işsiz olanlarınki olmak üzere, çoğu kez çatışmalı üç temel politik yönelimin doğmasına yol açan birkaç farklı tabaka vardır. Adler, iddiasını daha da ileri götürerek, işçilerin ana gövdesi arasında bile, örgütlerin gelişiminin, kararların alınmasında aktif bir rol oynayan maaşlı büro çalışanları ve temsilcilerin büyüyen tabakası ile büyük ölçüde pasif üyeler arasında kaçınılmaz bir işbölümü ürettiğini söyler. Faşist hareketler karşısında işçi sınıfının zayıflığı, toplumsal-ekonomik koşulların ve politik tavırların bu farklılaşması yüzündendir, sonucuna varır.

Renner, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yazarken (özellikle ☞ ölümünden sonra yayımlanan *Wandlungen der modernen Gesellschaft, 1953; Çağdaş Toplumda Değişme*), iş sözleşmeleri "bir ücretli emek ilişkisi yaratmayan" maaşlı çalışanların oluşturduğu ve kendisinin "hizmet sınıfı" olarak adlandırdığı yeni toplumsal tabakanın —kamu memurları ve özel sektör çalışanları— büyümesi üzerine dikkatini yoğunlaştırmıştır. İşçi sınıfının yanıbaşında ortaya çıkan bu yeni sınıf, işçi sınıfıyla temas halinde olan noktalarında onunla karışıp birleşmeye eğilimlidir. Renner, ayrıca "sendikal mücadele, işçi sınıfının geniş kesimleri için memurlarınkine benzeyen yasal

bir statü kazandırmıştır" (s.214) diye ekler. Birçok Marxistin "toplumdaki sınıfsal oluşumun gerçek incelemesine, her şeyden çok da sınıfların sürekli yeniden yapılaşmalarına" yüzeysel ve dikkatsiz bir yaklaşım gösterdiklerine hayıflanarak, sözlerine şu iddia ile son verir: "Marx'ın *Kapital*'inde göründüğü (ve bilimsel olarak görünmek zorunda olduğu) biçimiyle bir işçi sınıfı artık yoktur" (*a.g.e.*).

Daha eski bir tarihte ve farklı bir açıdan Bauer de, Rus ve Alman devrimlerinde işçi ve köylülerin durumu ve aralarındaki ilişkiler üzerine karşılaştırmalı incelemesinde ve Avusturya devrimi üzerine yaptığı ayrıntılı analizde (1923) sınıfların incelenmesi konusuna önemli bir katkı yapmıştır. Çeşitli yazılarında (özellikle bkz. Bauer 1936), SSCB'de proletarya diktatörlüğü, çok güçlü bir bürokrasinin diktatörlüğüne dönüştürülürken yeni bir egemen sınıfın ortaya çıkışını da inceledi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Avusturya Marxizmi okulu, Marxist-Leninist ortodoksluğun, özellikle Stalinizm döneminde, uluslararası egemen bir konum kazanmasıyla belli ölçülerde etkisini yitirdi. Daha sonra, Avusturya faşizminin 1934'te zafer kazanmasıyla da büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Fakat geçtiğimiz on yılda Avusturya Marxizmine gösterilen ilgide önemli bir canlanma ortaya çıktı. Şimdi yeniden —her ne kadar "pozitivist" yönelimi, kendisini, toplumsal bilimlerde canlanan pozitivizm eleştirisi kapsamına soksa da— hem bir Marxist toplumbilimin çerçevesi olarak, hem de ileri kapitalist ülkelerdeki önemli yapı ve değişme sorunlarını gerçekten araştırmanın bir çerçevesi olarak tartışılmaktadır.

TBB/İC

OKUMA

Bauer, Otto 1927 (1978): "Was ist Austro-Marxismus?" Bottomore ve Goode (der.) *Austro-Marxism* içinde.

Bottomore, Tom ve Goode, Patrick (der.) 1978: *Austro-Marxism*.

Heintel, Peter 1967: *System und Ideologie*.

Kolakowski, Leszek 1978: *Main Currents of Marxism*, cilt II, bölüm XII.

Leser, Norbert, 1968: *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis*.

Aydınlar (*İng.* Intellectuals, *Fr.* Intellectuels, *Alm.* Intelligenz/Intellektuelle)

Marxizm, aydınların tarihte oynadıkları rol ve sosyalist aydınlar ile sosyalist hareketler arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Aydınlann tarihte oynadıklan rolle ilişkili olarak Marx ve Engels aydınları tutucu ve ilerici diye kesin biçimde ikiye bölünmüş olarak görmektedirler. Sayıca daha çok olan tutucu aydınlar, herhangi bir toplumca kendi etrafına örülen bir inançlar kozası olan İDEOLOJİ anlayışları nedeniyle aslında egemen sınıfın çıkarlarına bağlıydılar. Bu yanılsamalarla (ideoloji-Ç) uğraşmak, işbölümünün genişlemesi ve zihinsel faaliyetin fiziksel faaliyetten soyut, gerçek olmayan düşünceye varıncaya ayrılması ile bu konuda yetenek kazanmış insanların işiydi (*Alman İdeolojisi* 1.Kısım, 1a ve 1b bölümleri; Engels'in Mehring'e 14 Temmuz 1893 tarihli mektubu). Dar bir alanda uzmanlaşmanın, kol işçileri kadar akademik çalışma yapanları da engellediğini düşünüyorlardı (Venable 1946, s.54, 129).

Bunun aksine Engels, Rönesans benzeri çağların düşünürlerini, gerçek yaşamın canlılığı içinde dinç ve etkin biçimde dolaşan düşünceleri nedeniyle övüyordu (*Doğanın Diyalektiği*, Giriş Bölümü). Engels ve Marx, bu tür insanların, yeni ve gelişmekte olan sınıfların veya toplumsal akımların itkilerini ifade edip aydınlattıklarını düşünüyorlardı. Marx'ın Fransız materyalizmi üzerine övgü dolu bir denemesinde (*Kutsal Aile*, VI.Bölüm, 3. kesim) kendisini tüm metafiziğin yıkıcısı olarak öne çıkardığı Bayle gibi insanlar, Fransız burjuvazisinin monarşi ve aristokrasiye karşı çok gecikmiş meydan okumasını hazırlayan sözcüleri veya bağlaşıkları olarak nitelenebiliyordu. Marx ve Engels, benzer bir tarzda, kendilerini de yeni sınaf işçi sınıfının yanına koyuyorlardı. Fakat bu neredeyse tümüyle bilisiz kitleyle ilişkiler, aydınların daha önceki herhangi bir hareketle ilişkisinin aynısı olamazdı. Bu ilişkinin ne olabileceği veya olması gerektiği üzerine, Marx ve Engels'in ikisi de kesin bir ifadede bulunmadılar. Bu konudaki güçlüklerden biri, o zamanın Almanya'sında sosyalizmle amatör olarak uğraşan veya karışan orta sınıfa mensup kendini beğenmiş, yarı-bilisiz bilginler hakkında başından itibaren hiç de iyi düşünmüyorlardı. *Kömünist Manifesto*'da "Alman" veya "Gerçek" Sosyalizmle alay ederek (3.bölüm), bu laf ebelerini Fransız düşüncelerini anlamsız soyutlamalara, hayal

ürünü icraatlara çevirmekle suçladılar. Engels'in *Dühring*'e karşı kapsamlı polemiği, Marx ve Engels'in bu türden sözde entellektüelizme duydukları bütün hoşnutsuzluğu ve emek hareketine bunun sızıp yanlış yola yöneltmesi tehlikesine ilişkin kaygılarını açığa vurur (Karşılaştır: Marx ve Engels'in Bebel ve başkalarına Eylül 1879 tarihli mektupları).

Marx ve Engels, zaman zaman, işçi sınıfının sosyalizme giden yolu kendisinin bulacağını umut ettiler. Fakat bunun olabileceğini gösteren çok az belirti vardı ve Joseph Dietzgen gibi proleter düşünürler çok az çıkıyordu. Basit trade-unionculuk dışındaki düşüncelerin işçi sınıfına ancak dışardan gelebileceği, Lenin'e apaçık bir şey olarak görünmekteydi. Plehanov'un belirttiği gibi, Marxistler, devrimci işçilere aydınlar olarak hizmet etmekten gurur duymalıydı. Bununla birlikte Lenin, özellikle Rusya'daki aydınlar tabakası hakkında karmaşık duygular taşıyordu. Onların kusurları üzerine yazdığı şiddetli ve alaycı eleştiriler, Marx'ın eğitim görmüş Almanları eleştirisini andırıyordu. Lenin'e göre bunlar iradesiz, şapşal, ikircikli kişilerdi. Bolşevik aydınların bile 1905 yenilgisinden sonra bozgunculuğa kapılmaları ve bir kısmının boş hayallere sığınmalarını gördükten sonra Lenin'in yergileri daha da şiddetlendi. Gorki'ye bunların safları terketmeleri ve yerlerine işçilerin gelmesini sevinçle karşıladığını anlatabiliyordu. Fakat aradan pek bir zaman geçmeden arkadaşlarına, kendisinin "ahmak sendikalistlerin yaptığı gibi", aydınları kapı dışarı etmek arzusunda olmadığını ve onların emek hareketi için nasıl vazgeçilmez olduklarının tamamiyle bilincinde olduğunu anlatmaya çalışıyordu (7 ve 13 Şubat 1908 tarihli mektuplar). Gerçekte 1917'den önce önder konumdaki 169 Bolşevikten 79'u yüksek öğrenim görmüştü. Sıradan Bolşevik üyelerin ise sadece yüzde 15'i üniversiteye gitmişti (Liebman 1973, s.100).

Profesyonel bir dinleyici kitlesine sosyalizm üzerine konferans veren Kautsky, bunların içinden yeterince sayıda insanın görüşünü değiştireceğini umut ediyordu. Sosyalizmin aydın ve sanatçıların çalışmalarına sadece daha fazla kamu korunması değil, daha büyük özgürlük de getireceğini, bu alanda hükümet denetimi kurmak için yapılacak herhangi bir girişimin aptalca olacağını, yolgösterici ilkenin "*Maddi üretimde komünizm, entellektüel üretimde anarşizm*" olması gerektiğini, onları ikna edip kazanmak için anlatmaya çalışıyordu (1902, s.178-9, 183). Bolşevik devrimiyle birlikte, bu konuda, elbetteki Rusya'nın geriliği nedeniyle elverişsiz koşullarda, pratik bir ölçüt ortaya çıktı. Lenin (1920), yeniden biçimlendirilmeleri ve eğitilmeleri gereken eski aydınların —bu, işçi sınıfı için de aynen geçerliydi— her alanda çalıştırılmalarının bir zorunluluk olduğunu belirtti (*Sol Komünizm, Bir Çocukluk Hastalığı*, İngilizce *Toplu Yapıtları*, XXXI. cilt, s.113). Teknik aydınların özel bir önemi vardı. Stalinist yöntemlerle hızlı sanayileşme, rejimi bunlarla çatışmaya sokarken, aydınların öteki kesimleri de sıkı bir denetim altına alınmışlardı. Eğitim görmüş insanların sayısı yine de oldukça azdı ve başlangıçta olabildiğince işçi sınıfı saflarından kaydedilen yeni bir eğitim görmüşler topluluğu yetiştiriliyordu. Bunlar bağımsız düşünmekten çok, bağlılık ve verimlilik düşüncesiyle eğitiliyordu. Benzer güçlüklerle daha sonra Çin'de de karşılaşıldı. Bu güçlükler, ülkenin hâlâ çok geri olması ve Kültür Devrimi sırasında aydınlardan tümüyle vazgeçmeye ve ilkel bir komünizme dönmeye hazır görünmesiyle bunları kolaylaştıracak herhangi bir şey yapılmadığı için daha da ağırlaşmıştı.

Batı Avrupa'da bu sorun üzerine Gramsci çok kafa yormuştur. Gramsci, —idealist felsefenin tümünde yansıyan gerçek olmayan bir kopuklukla— kendisini ayrı bir sınıf veya topluluk diye gören bir ülkenin "geleneksel aydınlar"ı ile her sınıfın (köylülük hariç) kendi saflarından "organik olarak" yetiştirdiği düşünce adamları arasında bir ayrım yapıyordu (1957, s.118-20). Her ne kadar aydın tanımı yönetici ve örgütleyici bütün katmanları içerecek kadar geniş olsa da işçi sınıfından gelme daha çok aydın görmeyi umuyordu. Şimdiki zamanda gerekli olan aydınlar, diye yazıyordu, sadece lâf eden değil toplumun pratik kurucusu olanlardır. "Orta aydınlar tabakası" arasında yüksek bir işsizlik oranının, modern yaşamın olağan bir özelliği olduğunu belirtiyordu (1957, s.122-3).

İşçi sınıfının sosyalizmin getiricisi olduğuna inancın zayıflaması, Batı'da aydınlara daha da büyük ağırlık verilmesine yol açtı. İşçi sınıfına inancını yitiren hiçbir Marxist, Amerika'da, işçi sınıfının başaramayıp terkettiği ilerici görevin gerçekleştiricisi konumuna aydınları yükselten Wright Mills kadar ileri gideme-

mişti. Fakat Batı Marxizmi düşüncelerin tarihe etkisine ve bu nedenle de bunlarla en çok ilgilenen erkek ve kadınlara giderek daha çok dikkat göstermektedir.

Böylece, eğer sosyalizmin bir geleceği olacaksa, insanların maişet dertleriyle ilgilenmek kadar bilgi ve sanatı da kendi yanına kazanmalıdır düşüncesinin kabulü doruğuna ulaşmaktadır.

VGK/İC

OKUMA

Davidson, Alastair 1977: *Antonio Gramsci: Towards an Intellectual Biography.*

Gandy, G. Ross 1979: *Marx and History. From Primitive Society to the Communist Future.*

Gramsci, Antonio (1957): *"The Modern Prince" and Other writings.*

Kautsky, Karl 1902 (1916): *The Social Revolution.*

1906 (1918): *Ethics and the Materialist Conception of History.*

Lenin, V.I. ve Gorky, M.1973: *Letters, Reminiscences, Articles.*

Liebman, Marcel 1973 (1975) *Leninism under Lenin.*

Plekhanov, G.V. 1908-10 (1973): *Materialismus Militans.*

Seliger, Martin 1977: *The Marxist Conception of Ideology.*

Venable, Vernon 1946: *Human Nature: the Marxian View.*

Wright Mills, C. 1962: *The Marxists.*

Azalan Kâr Oranı (*İng.* Falling rate of profit, *Fr.* Taux de prófit décroissant, *Alm.* Fall der Profitrate)

Azalan kâr oranı yasası, Marx'ın sermaye birikiminin uzun dönemli ritimlerini doğuran temel güçlerle ilgili tahlilinin sonuçlarını dile getirir: Uzun hızlandırılmış büyüme dönemlerine karşılık bunları zorunlu olarak izleyen yavaş büyüme dönemleri ve en sonunda yaygın iktisadî sıkıntılar. 1930'ların Büyük Çöküntü'sü bu tür dönemlerden birisiydi ve kimi Marxistlere göre kapitalist dünya, bir kez daha uçurumun kenarındadır.

Belirtmek gerekir ki bu çeşit genelleşmiş iktisadî bunalım (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR), konjonktür dalgalanmaları gibi daha kısa dönemli çevrimsel dalgalanmalar ya da kötü hasatlar, parasal bozulmalar vb. gibi özgül olayların yol açtığı kısmî bunalımlardan tamamen farklıdır. Konjonktür dalgalanmaları ve kısmî bunalımlar, daha somut etkenlerle açıklanır; bunların ritimleri, uzun dönemli ritmin üzerine, deyim yerindeyse, bindirilmiştir (Mandel 1975).

Temelde yatan koşullar olgunlaştığında bunların genel bir bunalımı başlatabileceği gerçeği, olsa olsa ilk önce temelde yatan hareketlerin kendilerini tahlil etmenin önemini vurgular.

Kapitalist faaliyetin itici gücü kâr isteğidir; bu istek, her bir bireysel sermayeciyi iki cephede savaş vermeye zorlar: Emek sürecinde, artık değer üretimi uğrunda emeğe karşı; ve dolanım sürecinde, artık değerin kâr biçiminde gerçekleşmesi uğrunda öteki sermayecilere karşı. Emekle olan karşıtlaşmada *makineleşme*, artık değer üretimini artırmanın hâkim biçimi olarak ortaya çıkar; öteki sermayecilerle olan karşıtlaşmada ise rekabetin belli başlı silâhı olarak ortaya çıkan, *birim üretim maliyetlerinin* (birim maliyet fiyatlarının) *düşürülmesidir*.

Özet olarak Marx, daha ileri üretim yöntemlerinin, kapasite kullanımı normal düzeydeyken birim üretim maliyetlerinin daha düşük olduğu daha büyük, daha sermaye yoğun tesisleri işin içine kattığını öne sürer. Birim çıktı başına daha büyük miktarlarda sabit sermaye ölçek ekonomileri gerçekleştirmenin *başlıca aracıdır*. Daha geniş çaplı tesisler belli sayıda işçinin daha çok miktarda hammaddeyi işleyip o oranda daha çok ürün elde etmesine olanak verdiğinden emek birimi başına gerek hammaddeler, gerekse çıktı birlikte artma eğilimi gösterir. Birim çıktı başına artan sabit sermaye miktarı, aynı zamanda çıktı başına amortisman giderleri ile yardımcı madde maliyetlerinin (elektrik, yakıt vb.) artmasını içerir.

Böylece daha ileri yöntemler söz konusu olduğunda kapitalizasyonun (birim çıktı başına öndelenen sermayenin) yükselişi, emek dışı birim maliyetlerin (birim değişmez sermaye c'nin) yükselmesini; üretkenliğin yükselişi ise, birim emek maliyetlerinin (birim değişir sermaye v'nin) düşmesini içerir. Sonuç olarak birim üretim maliyeti c + v'nin azalması, dolayısıyla ikinci etkinin birincisini fazlasıyla ödünlemesi gerekir. Belli teknik koşullar altında, varolan bilgi ve teknolojinin sınırlarına ulaşıldıkça, birim çıktı başına yatırımdaki yeni artışların birim

üretim maliyetlerinde neden olduğu azalışlar gittikçe küçülür. Bunun en düşük maliyetli yöntemler için daha düşük geçiş kâr oranlarını, dolayısıyla (Okişio Teoremi'nden ötürü) azalan bir genel kâr oranını içerdiğini gösterebiliriz.

Yukardaki kalıbın, daha ileri yöntemlerin, bir eğilim olarak, daha düşük kâr oranı pahasına daha düşük bir birim üretim maliyeti gerçekleştirmesini içerdiğini göstermek mümkündür. Rekabet, gene de sermayecileri bu yöntemleri benimsemeye zorlar; çünkü birim maliyetleri daha düşük olan sermayeci fiyatlarını düşürüp rakipleri aleyhine genişleyebilir — böylece daha düşük olan kâr *oranını* daha geniş bir piyasa *payıyla* ödünleyebilir. Marx'ın belirttiği gibi, "her bir bireysel sermayeci, piyasadan olabildiğince büyük bir pay ele geçirmeye ve rakiplerinin yerini almaya çabalar..." (*Artık Değer Kuramları*, kıs. II, böl. XVII).

Marxist kategoriler açısından yukarıdaki sürecin, hem reel ücretler hem de iş gününün uzunluk ve yoğunluğu sabit olsa bile, sermayenin organik bileşiminin artık değer oranından daha hızlı artmasını içerdiğini, dolayısıyla emekçilerin herhangi bir atılımından bağımsız olarak genel kâr oranının azaldığını göstermek mümkündür (Shaikh 1978, 1980).

Marx, zıt yönde çeşitli etkilerin kâr oranının azalışını yavaşlattığını, hatta geçici olarak bu azalışı tersine çevirdiğini belirtir. Daha yüksek sömürü yoğunluğu, daha düşük ücretler, daha ucuz değişmez sermaye, göreli olarak düşük organik bileşimli sanayilerin büyümesi, ucuz ücret malları ya da üretim araçlarının ithali ve sermayenin emek ile doğal kaynakların ucuz olduğu bölgelere göçü, hep sömürü oranını artırarak ve/ya da sermayenin organik bileşimini düşürerek kâr oranını artırma yönünde etkili olur.

Ama tam da bu karşı eğilimler dar sınırlar içerisinde etkili olduğu için kâr haddindeki uzun dönemli düşüş *hâkim eğilim* olarak ortaya çıkar.

Azalan kâr oranı, kâr kütlesi üzerindeki etkisi dolayısıyla genelleşmiş bir bunalıma yol açar. Önceden yatırılmış sermaye bakımından kâr oranındaki her türlü azalma, kâr kütlesini küçültür; öte yandan birikim, öndelenmiş sermaye stokunu, dolayısıyla yeni sermayenin kâr oranı artı olduğu sürece kâr kütlesini genişletir. Bu nedenle toplam kâr kütlesinin hareketi bu iki etkinin göreli güçlerine bağlıdır. Ama azalan bir kâr oranı birikim hevesini giderek kırar; birikim yavaşlayınca da olumsuz etki olumlu etkiyi geride bırakmaya ve bir noktada toplam kâr kütlesi durgunlaşmaya başlar. Özgül biçimi elbette somut kurumsal ve tarihî etkenlerce koşullandırılmış olsa da bunalım işte bu evrede başlar.

Sırası gelmişken şunu da belirtmek gerekir ki yukardaki süreç, kâr kütlesinde, önce hızlanan, sonra yavaşlayan, durgunlaşan, en sonunda da bunalım sırasında çöken bir "uzun dalga"yı içerir. Dolayısıyla kapitalist birikimde uzun dalgalar görüngüleri, Mandel (1975)'de olduğu gibi (diyelim) yükselen-ve-azalan bir kâr oranının tersine kâr oranındaki *uzun dönemli* bir azalmayla açıklanabilir.

Bu teoriye karşı çıkanlar, genellikle, burjuva iktisadının "tam rekabet" kavramının böyle bir süreci mantıkî olarak dışladığını ve her halükârda ampirik kanıtların teoriyi desteklemediğini öne sürerler. Neo-klasik iktisat teorisi ve/ya da bu kimselerin yaslandığı veriler bir kez eleştirel şekilde incelenince her iki durumda çıkarılan sonuçların hiçbirinin geçerliliğini koruyamayacağını göstermek kolaydır. (Shaikh 1978, 1980; Perlo 1966; Gordon 1971. Perlo Marxist, Gordon ise Ortodoks bir iktisatçıdır; her ikisi, sermaye stokunun kestirilmesinde kullanılan geleneksel yöntemin bu stoku önemli ölçüde düşük gösterdiği, bunun ise kâr oranının önemli ölçüde yüksek gösterilmesini içerdiği sonucuna varırlar).

Ceteris paribus, ücretlerin yükselmesi ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi, kârları dolaysızca düşürdüğü gibi makineleşmeyi de hızlandırır; böylece kâr oranının azalması yönündeki yerleşik eğilimi iki kat yoğunlaştırır.

Bununla birlikte, Marx'ın vurguladığı gibi, sistemin reformu üzerinde odaklaşan bu ve başka mücadeleler, kârlılıktan, sermaye akışkanlığından ve (dünya çapında) rekabetten kaynaklanan dar sınırlar içerisinde etkili olur ve bu yüzden kapitalist birikimin temel dinamikleriyle kısıtlı kalır. Benzer bir sav, devlet müdahalesinin sınırları için de ileri sürülebilir.

Her bunalım, görece zayıf sermayelerin tahribini ve emeğe yönelik saldırıların yoğunlaştırılmasını birlikte getirir.

Bunlar sistemin "doğal" toparlanma mekaniz-

malarıdır. Birbirini izleyen her toparlanma ise, daha çok yoğunlaşma ve merkezleşmeyle ve uzun dönemli kâr ve büyüme oranlarının genellikle düşmesiyle sonuçlanır.

Öyle ki, çelişkilerin zamanla kötüleşmesine karşın, *işçiler sistemin kendisini devirmeye yetecek bir sınıf bilincine ve örgütlülüğe ulaşmadıkça nihai bunalım diye bir şey olamaz.* (Cohen 1978, s. 201-4). (☞ MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ; EKONOMİK BUNALIMLAR.)

AS/NS

OKUMA

Gordon, R. 1971: "A Rare Event".
Mandel, E. 1972 (1975): *Late Capitalism.*
Perlo, V. 1966: "Capital Output Ratios in Manufacturing".
Shaikh, A. 1978: "Political Economy and Capitalism. Notes on Dobb's Theory of Crisis".
— 1980: "Marxian Competition versus Perfect Competition".
— 1982: "Neo-Ricardian Economics: A Wealth of Algebra, A Poverty of Theory".

Azgelişme ve Gelişme (*İng.* Underdevelopment and development, *Fr.* Sous développement et développment, *Alm.* Unterentwicklung und Entwicklung)

SÖMÜRGECİLİK ve EMPERYALİZM üzerine erken Marxist tartışmalarda, birçok öğelerinin bulunmasına rağmen, Azgelişmişlik Kuramı ilk olarak 1950'lerde sömürge-sonrası toplumlarda (☞ SÖMÜRGE VE SÖMÜRGE-SONRASI TOPLUMLAR) ekonomik gelişme sorunlarına Keynesci ve neo-klasik yaklaşımların bir eleştirisi olarak ortaya çıktı. Belli başlı kavramları, Paul Baran tarafından formüle edilmiş olup, önemli ölçüde Celso Furtado ve André Gunder Frank gibi yazarlarca daha sonra genişletilmiştir. Kuram, ekonomik artık değer ve kapitalist ekonomik sistem içindeki bu artık değerin üretilmesi ve ele geçirilmesi anlayışı üzerinde temellendirilmiştir. Baran (1973) ekonomik artık değeri "toplumun şimdiki fiilî ürünleri ile onun fiilî şimdiki tüketimi arasındaki fark" olarak tanımlar. Artık değer ya üretimi arttırmak için verimli olacak şekilde yatırılır, spekülasyon için kullanılır, onu üreten ekonominin dışına yatırılır veya tasarruf edilir. Baran, endüstriyel kapitalist ekonomilerin paradoksal biçimde sürekli artan bir artık değer ürettiklerini, bu sırada da bu artık değerin ele geçirilmesi için gerekli olan tüketim ve yatırım kanallarını sağlamakta başarısızlığa uğradıklarını savunur. Bu etkili talep yokluğunun birkaç politik ve ekonomik mekanizma sayesinde karşılandığı söylenir: Savunma üretimi, devlet harcamaları, planlı eskitme, teknolojik yenilik ve (en önemlisi) sömürge ve sömürge-sonrası toplumların egemenliği sayesinde, tüketim ve yatırım kanalları sağlayarak, fazla üretimin potansiyel olarak zararlı etkilerinin önlenişi. Bu yolla üretilen ekonomik artık değerin yabancı işletmeler ve yerel seçkinler tarafından yerli halkın zararına olacak şekilde, ele geçirilmesine yarayan özel bir gelişme modeli, endüstrileşmiş ekonomilerce, sömürge-sonrası toplumlara benimsetilir. Endüstrileşmiş ekonomilerin sorunu ekonomik artık değerin aşırı üretimiyken, sömürge-sonrası toplumların temel sorunu kendi ekonomik gelişmeleri için gerekli artık değere erişim imkanının yokluğudur.

Baran, sömürge-sonrası toplumlarda gelişmenin çoğunlukla endüstrileşmiş ekonomiler ve yerli seçkin tabaka için meta üreten ve işleyen sektörlerle sınırlı kaldığını, öte yandan bu sektörlerde üretilen artık değer yerli ekonomiye yatırılmadığı için iç tüketime temel emtia üreten sektörlerin (üretken ve üretken-olmayan) faaliyetlerini durdurduğunu ileri sürer. Kısacası, sorun gelişmenin olmayışı değil, yerli ekonominin azgelişmişliğidir; onun gelişme potansiyelinin yatırıma aktarılabilecek bir artık değerin ele geçirilmesi nedeniyle kurutulmasıdır. Baran, artık değerin, şimdiki tipik sayılan kullanımıyla potansiyel olarak, yani yerel ekonominin varolan artık değer kullanımının bozucu gereksinimleriyle sınırlandırılmadan kullanımını karşı karşıya koyar. Şimdiki ve gelecekteki yerli halk ihtiyaçlarına dayanarak, Baran artık değerin "akılcı bir biçimde tahsis edildiği" varsayımını öne sürer. Bu tahsis: ① potansiyel artık değerin, yabancı ve yerli kapitalistler ve toprak sahiplerinin kamulaştırılması yoluyla seferber edilişi, ve aşırı tüketim ve yurt dışına sermaye kayıpları sonucu varolan gelir üzerindeki açıkların giderilmesi; ② üretken-olmayan emeğin yeniden tahsisi; ③ yerli endüstriye bağımlı yerli tarımın, artık değerin yeni bir seferber edilişiyle planlı gelişmesi üzerine temellendirilir. Baran, varolan artık değer kullanımı modelinin yerli ekonominin gereksinimlerine dayalı

olan planlı akılcı bir artık değer tahsisine doğru değişmesi ile nasıl endüstrileşmiş toplumların yeniden üretim gereksinimleri tarafından benimsetilen, azgelişme modelinin üstesinden gelinebileceğini ve yerel gelişmenin oluşacağını göstermeye çalışır.

Baran'ın düşünceleri, artık değerin ele geçirilmesi ve kullanılması kavramlarını "metropol" ve "uydu" ekonomileri üzerine temellendirilmiş bir dünya ekonomisi modeli ile birleştiren Frank tarafından genelleştirilmiştir. İhracata yönelik bir kapitalist gelişim tarzının benimsetilmesi sonucu oluşan artık değerlerin aktarımı yoluyla, endüstri metropolleri azgelişmiş uyduları egemenlikleri altına sokarlar.

Bu metropol-uydu modeli, azgelişmiş ülkelerin birbirleriyle ve kendi içlerindeki ilişkilerine de uygulanabilecek bir geçerliğe sahiptir. Frank için, azgelişmişliğin azaltılması, ancak endüstriyel kapitalist ekonomilerin zorunlu ya da gönüllü geri çekilmesi dönemlerinde gerçekleşebilir. Azgelişmişlik her zaman öncelikle endüstriyel kapitalizmin yerel ekonomilere sokuluşunun sonucudur: "Bu nedenle, kapitalist yapıdan kopmadıkça veya dünya kapitalist sisterni bir bütün olarak çözülmedikçe, kapitalist uydu ülkeler, bölgeler, yöreler ve sektörler azgelişmişliğe mahkûmdurlar" (Frank 1969).

Azgelişmişlik Kuramı'nın ana ilkesi, endüstriyel kapitalist ekonomilerin yeniden üretim gereksiniminin yerel ekonominin potansiyel büyümesini kısıtlayan sektörel olarak eşitsiz bir gelişmeyi benimsetiyor olduğu görüşü, hem BAĞIMLILIK KURAMI, hem de Samir Amin ve Immanuel Wallerstein tarafından açıklanan çevresel kapitalist ve dünya sistemleri kuramları tarafından paylaşılır.

Marxist kuram ve siyaset tartışmaları içinde de bunun öncüleri bulunur; Marx ve Engels'in Rus mir'i üzerine yazılarından, Lenin'in Narodnizm eleştirisine, Hindistan üzerine olan yoğun tartışmalara ve III. Enternasyonal'deki koloni sorununa kadar.

Marxist eleştirilerin başlıcaları şu şekilde özetlenebilir:

① Azgelişmişlik Kuramı endüstriyel kapitalist gelişmede sömürge ve sömürge-sonrası ekonomilerin etkisini, hatalı bir şekilde, aşırı vurgulamaktadır. Brenner (1977), söz gelimi, bu ekonomiler tarafından sağlanan pazar ve yatırım kanallarının kapitalist birikim ve endüstrileşmede ne kadar az bir öneme sahip olduğunu kanıtlar. Bu eleştiriler, Marxist kuramın sonuçta kapitalist bir ekonomide tüketimi, dağıtımı ve dolaşımı belirlemek için ileri sürdüğü yetersiz tüketimcilik görüşünün üretim yapısı içinde tuttuğu yerden çok, dağıtım biçimleri üzerindeki yerini vurgulayarak, yetersizliğini öne sürer.

② Asya, Afrika ve Latin Amerika azgelişmiş ekonomilerine özgü genel bir kapitalist gelişme biçimi yoktur. Genellikle yorumsamalı olarak, endüstrileşmiş ekonomilerle benzerlikleri, paylaşılan özelliklerinden daha canalıcı olan ekonomileri kapsamasından başka, Azgelişmişlik Kuramı, azgelişmiş ülkelerdeki ulusal kapitalist endüstrileşmenin sağlam biçimlerinin özellikle 1970'lerin başlangıcından itibaren ortaya çıkışını açıklamaktaki yetersizliği nedeniyle reddedilmiştir. Bazı azgelişmiş ekonomilerde hem endüstri hem tarımda iç tüketim için üretim yapan sektörlere imalat endüstrisinin ve makine üretiminin sokulmasının, kesintisiz kapitalist gelişmenin, endüstriyel kapitalist ülkelerin ve komprador seçkinlerin yerleşik çıkarlarının ihtiyaçlarına cevap veren az sayıdaki sektörle zorunlu olarak sınırlanmış olduğu sonucunu çürüttüğü iddia edilmektedir.

③ Azgelişmişlik Kuramı yerel ve ihracata-yönelik diye adlandırılan sektörler arasında yanlış bir engel kurar: Birincisinin gelişimi zorunlu olarak ikincisinin gelişim potansiyelini kurutmaz gerçekte, onun gelişiminin itici gücü olabilir. Bu, sermaye birikimleri, yerli endüstrilere, tarımsal farklılaşmaya, bir iç pazar yaratılmasına, bu pazar için endüstrilerin gelişmesine yatırılarak başarılır. Warren (1980) gibi bu noktaları vurgulayan yazarlar için başvuru dayanağı, Rus Narodnik görüşünün Lenin tarafından yapılmış eleştirisidir (1899). Bu, kapitalist olan ve kapitalist-olmayan üretimlerin bir bileşimi ile ayırt edilebilen ve endüstriyel kapitalist ekonomilerin yeniden üretim gereksinimleri ile egemenlik kurulan bir ülkede kapitalizmin başarılı bir iç pazarı geliştirmekte yetersiz kalacağı görüşüdür.

④ Azgelişmişlik yaklaşımının geçerliğini kabul etmek, azgelişmiş ekonomilerin çağdaş ve tarihsel boyutlarının tahlilini ciddi şekilde kısıtlayan daha az önemli bazı varsayımlara sahip çıkmayı gerektirir: Şöyle ki; feodal üretim biçimleri Afrika, Asya ve Latin Amerika ekonomilerine kapitalist girişin değişik aşamalarından önce gelmiştir; bu ekonomilerin birçoğu Batı Avrupa'da olana benzer bir feodalizmden kapitalizme geçişi yaşamaktadır ve endüstriyel ka-

pitalist etki Batı Avrupa'nın izlediğine benzer bir endüstrileşme yolunu bulmuştur: Kapitalizm pazarda emtianın satışı yoluyla kâr elde etme olarak tanımlanabilir ki, böylece bu özellikleri sergileyen kapitalist olan ve kapitalist-olmayan üretim biçimlerinin azgelişmiş ekonomilerde birarada oluşunu bu ülkelerin süregiden bir özelliği olarak tanımakta başarısız olunmuştur; kapitalist-olmayan ekonomilere endüstrileştirici ve endüstriyel kapitalist girişin değişik aşamaları her şeyi kucaklayan bir aşırı üretim etkisinde toplanmıştır— pazar ve yatırım kanalları arama; artık değer ve artık değerin emilmesi görüşlerinin kullanılması, siyasal, kültürel ve sosyal olguların, özerk gelişimleri olmayan, artık değerin gerçekleştirilmesi için engel veya araç olarak tahlil edildiği ekonomik indirgemeciliğe yol açar; ulus devletler üzerine temel ekonomik birimler olarak bir odaklanma, ulusal gelişmeyi belirleyebilen dünya ekonomisinin uluslararası boyutlarının gözden kaçırılmasına sebep olur.

Bu son eleştiriler, üretiminin sahipliğinin ve denetimi ulusallık ötesi ve çokuluslu biçimlerini ve uluslararası olarak koordine edilen endüstri ve banka sermayelerinin hareketinin ulus devletler üzerindeki tesirini ve bir dünya ekonomik düzeyinde kâr oranlarının eşitlenmesini vurgulamaktadır.

JGT/BA

OKUMA

Baran, Paul 1957: *The Political Economy of Growth.*

Brenner, Robert 1977: "The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, 104.

Frank, André Gunder 1969: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America.*

Furtado, Celso 1971: *Development and Underdevelopment.*

Laclau, Ernesto 1971: "Feudalism and Capitalism in Latin America".

Lenin, V. I. 1899: (1960): *The Development of Capitalism in Russia.*

Roxborough, Ian 1979: *Theories of Underdevelopment.*

Taylor, John G. 1979: *From Modernisation to Modes of Production.*

Warren, Bill 1980: *Imperialisme: Pioneer of Capitalism.*

b

Bağımlılık Kuramı (*İng.* Dependency Theory, *Fr.* Théorie de Dépendance, *Alm.* Dependenz Theorie)

Yoksul ülke ve bölgelerin azgelişmişliğini, zengin ülkelerdeki kapitalist gelişmenin bir ürünü olarak açıklayan bir düşünce okulu. Bu yaklaşım, özellikle 1960'lı ve 70'li yıllarda Latin Amerika yazınında ortaya çıktı (☞ LATİN AMERİKA'DA MARXİZM). Akademik bir okul olarak gerilemekte olmasına karşın, benzer görüşler radikal halk hareketlerini bilgilendirmeye devam etmektedir.

Bağımlılık kuramı üç ana görüşü paylaşan çeşitli varyantlara sahip geniş bir yaklaşımdır. Bu üç ana görüşten birincisi; Avrupa, Kuzey Amerika ve başka yerlerdeki kapitalist büyüme süreci Latin Amerika, Afrika ve Asya'daki ülkeleri yoksullaştırmıştır ve devam eden büyüme bu ülkelerde daha da çok yoksulluk yaratmaktadır. Başka bir deyimle, azgelişmişlik (☞ AZGELİŞME VE GELİŞME) devam eden bir sürecin ürünü olarak yaratılmaktadır; gerikalmışlığın ya da arayı kapatmamanın içsel bir koşulu değildir. İkincisi; bu "azgelişmişliğin gelişmesi" süreci, kapitalizmin global ekonomik ilişkileri, tarihsel olarak Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin hakimiyetinde olan "dünya pazarı" aracılığıyla işlemektedir. Üçüncüsü; global ekonomik ilişkiler kesin mekânsal bir yapıya sahiptir, çünkü çevre (azgelişmiş ülkeler) metropoliten merkez (gelişmiş kapitalist ülkeler) tarafından sömürülmektedir. Metropol-çevre ya da merkez-çevre kavramı, ülke içi ekonomik ilişkiler yapısını tanımlamak için de kullanılmaktadır: zengin kent merkezleri çevre olarak kırsal çeperi sömüren metropollerdir.

Bu ortak konumlar içindeki farklılık ve nüanslar kısmen bağımlılık okulunun farklı kaynaklarından gelmektedir. Bazı yapıtlar Marxist bir gelenekten çıkmıştır, bazıları ise ulusal ekonomik gelişmeyi sağlama mücadelesini yansıtan bir Latin Amerika yapısalcılığından kaynaklanmıştır. Marx ve Engels'in SÖMÜRGECİLİK ve "Asya tipi" gibi (☞ ASYA TOPLUMU) "kapitalizm öncesi üretim tarzları" üzerine yazıları bazı Marxistleri, Latin Amerika, Asya ve Afrika ülkelerinin kısmen Kuzey Amerika ve Avrupa'nınkini yansıtan kapitalist gelişme yollarını izleyecekleri inancına yöneltmiştir. Eski sosyal yapıları yıktığı için sömürgecilik burada bir hızlandırıcı olarak görülebilirdi. Gelişmeyi evrimci, lineer (doğrusal) ilerlemeci olarak alan bu görüşe klasik Marxizm içinde, kapitalizmin yeniden üretim ve birikimini global bir sömürü sistemi olarak gören Luxemburg ve sistemi süper sömürülü emperyalizm olarak anlayan Lenin (☞ EMPERYALİZM VE DÜNYA PAZARI) tarafından karşı çıkıldı.

Emperyalist global sisteme ilişkin böylesi Marxist görüşler bağımlılık kuramına hız verdi (özellikle Cordosa'nın yazılarında), ama Latin Amerika bağımlılık teorisinin özel bir yanı, Baran ve Sweezy'nin TEKELCİ KAPİTALİZM kuramlarında geliştirilen ortodoks olmayan artık kavramına çok şey borçlu olan SÖMÜRÜ tanımlamasıdır. Bağımlılık kuramının öteki kaynağını oluşturan Latin Amerika yapısalcılığı, Latin Amerika ülkelerinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında izledikleri gelişme ve ticaret stratejilerinin kuramsal bir rasyonalizasyonuydu. Bu ülkelerin ihracat pazarlarının, önce 1930'ların global depresyonu sonra savaş sırasında dünya ticaretinde meydana gelen kopukluklar yüzünden daha da dramatikleşen zayıflığı, iç pazara yönelik "ithal ikamesi" sanayilerinin geliştirilmesiyle dünya pazarına olan bağımlılığı azaltma politikasına yol açmıştı. Bu bağımlılıktan kurtulma denemeleri, bir gelişme stratejisi olarak popülist politik hareketlerle bağlıydı ve Raul Prebisch'in yö-

netimindeki Latin Amerika Ekonomik Komisyonu'nca bir bütünselliğe kavuşturuldu. Sunkel, Paz ve Pinto'nun yazıları bu geleneğe çok yakındır. İngilizce konuşulan dünyada en iyi tanınan bağımlılık kuramcısı, dos Santos ve Marini gibi daha özerk bir *dependencia* teorik geleneği oluşturmayı denemiş olan André Gunder Frank'tır. Frank'ın çalışması, ayrıca, Wallerstein'ın global kapitalizmin DÜNYA SİSTEMİ teorisi ile güçlü paralellere sahiptir.

Bağımlılık kuramı üzerine tartışmaların merkezinde, sömürünün uluslararası planında nasıl gerçekleştiği sorusu vardır. Frank'ın yazıları, sömürünün merkez ile çevre arasındaki ticaret aracılığıyla gerçekleştiği merkezi görüşünü tipikleştirir. Bazıları, EŞDEĞER OLMAYAN DEĞİŞİM kavramıyla bu görüşü teorik olarak temellendirmeye çalışmış ve Üçüncü Dünya ülkelerinin dış ticaret hadlerinin ampirik olarak uzun erimde kötüleşme eğilimi göstermesinin, ticaret aracılığıyla böyle bir sömürünün göstergesi olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu fikirler, kârların sistematik bir "âdil olmayan" ticaret aracılığıyla metropollere transfer edildiği, bu kaybın Üçüncü Dünya ekonomilerinin kötüleşmesine yol açtığı ve bu ülkelerin kendi birikimlerini engellediği ve ithal ikamesi stratejilerinin bu ülkeleri dünya pazarının dışına çıkararak başarıya ulaşabileceği görüşünü haklı çıkarır gibi görünüyordu. Ama eşitsiz değişim ve kötüleşen dış ticaret hadleri kavramları gerek teorik, gerekse ampirik temelde eleştirilere hedef oldu.

Marxist bir perspektiften bu kavramlar üzerine tartışma, Frank gibi bağımlılık kuramcılarınca kullanılan sömürü kavramının ve bunun da ötesinde kuramın varsaydığı sınıf ilişkileri kavramlarının daha temel bir eleştirisinin bir parçasıydı. Eşitsiz değişim fikri, sömürüyü değişim alanına yerleştirmekte ve en basit biçiminde, Üçüncü Dünya pahalı satın almak ve ucuza satmak zorunda olduğu için sömürülmektedir gibi bir görüşle ifade edilebilmektedir. Değişime dayalı bu görüşe yönelik başlıca Marxist eleştiri, Marx'ın kapitalizm teorisinin sömürüyü üretim sürecine yerleştirdiğidir. Üretimi kontrol eden ve ücretli işçi çalıştıran kapitalist sınıfın sömürüsü, ticaret aracılığıyla sömürü kavramından çok uzaktır ve aradaki bu fark, Brenner'in bağımlılık kuramına yönelttiği ikna edici eleştiriye temel olmuştur. Aynı farkın bir başka boyutu, Marxizmde, sömürü ARTIK DEĞER kavramıyla açıklanırken, bağımlılık kuramında elde edilen kârların bir ölçüde farklı bir kategori olan "artık" ile algılanmasıdır.

Marxist ve bağımlılık kuramcılarının arasındaki bu farklılıklar, onların sosyal yapı, tarih ve devlet gibi daha geniş olguları kavramadaki farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bağımlılık kuramcılarının bir ülkenin (ya da bölgenin) bir başkası tarafından sömürülmesine vurgu yapması, Marxistlerin bir sınıfın bir başkası tarafından sömürülmesine yaptıkları vurguyla çelişmektedir. Birçok bağımsızlık kuramcısının analizlerinde, özellikle ulusal burjuvazinin rolüne ilişkin eleştirel analizlerinde sınıf yapısına ve çatışmasına önemli bir yer vermesine rağmen, okul, sınıf ilişkileri yerine merkez-çevre ilişkilerine öncelik vermesi nedeniyle eleştirilmiştir. Okulun sınıf analizine yönelik Marxist eleştiriler, üretim tarzlarının analizine dayalı alternatif bir konumdan yapılmıştır. Laclau'nun klasik eleştirisi, kapitalizm ile öteki üretim tarzları arasındaki çatışmayı, bütün çelişkili sonuçlarıyla birlikte, tarihin Üçüncü Dünya'daki motoru ve devletin bir belirleyicisi olarak görür; bu, her şeyi kapsayan bir dünya kapitalizmi içinde bağımlılık kuramcılarının merkez-çevre ilişkileri analizinin karşısına çıkarılmış bir görüştür.

Bu tür tartışmalar bağımlılık kuramcılarının yazılarında değişikliklere yol açtı, öte yandan tarihsel değişiklikler durumu zayıflattı. Yeni Sanayileşmiş Ülkeler'in yükselişi, dünya pazarıyla bütünleşmenin kaçınılmaz olarak görece ya da mutlak kötüleşmeye yol açmadığını ve Warren'in Marxist klasiklere yaklaşımının da öne sürdüğü gibi, kapitalizmin güçlü sanayi ileri karakolları yaratabileceğini gösterdi. Ayrıca, finans ve yardım kurumlarının pazar ve ticarete yönelik politikalarının 1980'lerdeki hegemonyası, bağımlılık kuramına önemli bir temel sağlayan devlet kurum ve stratejilerini etkili bir şekilde ortadan kaldırdı.

Sonuç olarak, bağımlılık kuramı artık ayrı, canlı bir okul olarak mevcut değildir, ama bu durum, onun önemini küçümsememize neden olmamalıdır.

Afrika (Amin, Rodney) ve Karaipler (Beckford, Girvan) kadar Latin Amerika'da da bu kuramın fikirleri antiemperyalist politikalar ve gelişme stratejileri üzerinde güçlü bir etkide bulundu. 1970'lerdeki Manley yönetimindeki Jamaica ile Nyerere yönetimindeki Tanzanya'nın stratejileri ve UNCTAD'ın yeni Uluslararası Ekonomik Düzen'i, bu etkinin güçlü

örnekleridir ve *dependencia* fikirlerinin kimi unsurlarının genel politik tartışmaya dahil olduğundan ve etkilerini burada sürdüreceğinden kuşku olmamalıdır.

BH/ZD

OKUMA

Amin, Samir 1974: "Accumulation on a World Scale."
Blomstrom, Magnus ve Hettne, Björn 1984: "Development Theory in Transition. The Dependency Debate and Beyond: Third World Responses."
Brenner, Robert 1977: "The Origins of Capitalist Development: A Critigue of Neo- Smithian Marxism".
Cardoso, Fernando H. ve Faletto, E. 1969: "Dependency and Development in Latin America."
Frank, André Gunder 1966: "The Development of Underdevelopment".
— 1967: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil.*
Laclau, Ernesto 1971: "Feudalism and Capitalism in Latin America".
Larrain, Jorge 1989: "Theories of Development."

Bakunin, Mikhail (d. 30 Mayıs 1814, Premukhino; ö. 16 Ocak 1876, Berne)

Toprak sahibi bir Rus aristokratının oğlu olan Bakunin, uluslararası bir devrimci hareket olan ANARŞİZM'in kurucusu ve I. Enternasyonal'de Marx'ın başlıca hasmı idi. Bir Genç Hegelci olarak Bakunin, diyalektik süreçte olumsuz'un önemini vurgulamıştı: "Yıkma tutkusu, yaratıcı bir tutkudur aynı zamanda!" (Dalgoff 1971, s.57). Bir toplumsal devrimci haline gelmesinde Wilhelm Weitling ve PROUDHON'un düşünceleri etkili olmuştur. Fakat devrimciliğinin ilk yıllarında liberter (özgürlükçü) düşünceleri, esas olarak, Slav halklarının Rusya, Almanya ve Avusturya'da otokratik yöneticilere karşı mücadelelerinde birlikte kararlaştırdıkları bir hareketin desteklenmesi biçiminde ifade ediliyordu. 1848-49 yıllarında birkaç ayaklanmada oynadığı rol sayesinde müthiş bir devrimci olarak ün kazandı. Dresden ayaklanmasının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra yakalandı ve yedi yıl hapse mahkum oldu. Daha sonra Sibirya'ya sürüldü ve 1861'de oradan kaçtı. 1863 Polonya ayaklanmasının başarısızlığından sonra, devletçi ülkülerine karşı olduğu ulusal kurtuluş hareketlerinin devrimci bir potansiyeli olduğuna inanmamaya başladı. Ondan sonra da toplumsal devrimi uluslararası bir ölçekte ilerletmenin yollarını aradı. Kendine özgü anarşist düşünceleri, aralarında 1868'de I. Enternasyonal'e katılma başvurusunda bulunan yarı gizli Uluslararası Sosyalist Demokrasi Bağlaşması da bulunan çeşitli örgütlerde gelişti. USDB'nin başvurusu reddedildi. Fakat Bağlaşma kendini dağıttığını açıkladıktan sonra Cenevre şubesi Enternasyonal'e kabul edildi. Enternasyonal'in bölümlerinde (seksiyonlarında) Bakunin'in düşünceleri, özellikle İspanya ve Güney İtalya ile kısmen de Fransa ve İsviçre'de giderek artan bir destek buldu. Bunu, 1872 Hague (Lahey) Kongresinde doruk noktasına ulaşan şiddetli bir hizip mücadelesi izledi. Marx'ın çabasıyla Bakunin, politikaları Enternasyonal'inkine karşı olan ve onu parçalamayı amaçlayan uluslararası gizli bir örgüt olarak Bağlaşma'nın sürdürüldüğü gerekçesiyle Enternasyonal'den atıldı. Enternasyonal Genel Konseyi'nin Londra'dan New York'a taşınması kararının eşlik ettiği bu kovma olayı, Enternasyonal'i ikiye böldü ve izleyen beş yıl içinde her iki parçası da dağılıp gitti.

Tartışmalar sırasında birbirine rakip devrimci teoriler olarak Marxizm ve Anarşizm arasındaki farklılıklar belirgin bir biçim aldı. Bu farklılıklar arasında Enternasyonal'in nasıl örgütlenmesi gerektiğine ilişkin birbiriyle çatışan görüşler de vardı. Marx, hareketin merkezileşmesini savunurken, Bakunin özerk bölümlerden oluşan federal bir yapı üzerinde ısrar ediyordu. Bunun dışında iki ideolojik farklılık daha belirtilebilir: ① Marx, burjuva devletin yıkılması gerektiğine inanmakla birlikte, onun yerine proletaryanın, alınacak toplumsallaştırma önlemlerinin bir sonucu olarak sınıflar ortadan kalkarken, Engels'in sözleriyle "sönecek" olan kendi devletini kurması gerektiğine inanıyordu. Bakunin ise, bunun aksine, devletin ve devletin içerdiği otorite ilkesinin toplumsal devrim sırasında ortadan kaldırılması gerektiğini ileri sürüyordu. Herhangi bir PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ, diye kehanette bulunuyordu, proletarya üzerinde bir diktatörlük haline gelecek ve yeni, daha güçlü ve kötü bir sınıf yönetimi sisteriyle sonuçlanacaktır. ② Marx, proletaryanın ancak, mülk sahibi sınıflarca kurulan bütün partilere karşı ayrı bir politik PARTİ olarak kendisini örgütleyerek bir sınıf

olarak davranabileceğine; sınıfın gelişimi için elverişli olanaklar elde etmek için parlamenter arenada yürütülecek eylem de içinde olmak üzere proletaryanın politik eyleminin gerekliliğine inanıyordu. Buna karşılık, istisnasız bütün siyasal partilerin "mutlakiyetçiliğin türleri" oldukları biçimindeki Proudhon'un inancını paylaşan Bakunin, Marxist anlamdaki politik eyleme karşı çıkıyordu. Devrimcilerin, bazen gizli de olsa örgütlenmeleri gerektiğine inanmakla birlikte, devrimcilerin görevinin esas olarak, ezilen sınıfların —kent işçileri kadar köylüler ve öteki marjinal grupların— varolan düzeni kendi doğrudan eylemleriyle yıkmaları için ayaklandırılması ve cesaretlendirilmesi olduğunu düşünüyordu. Düzenin yıkıntıları üzerinde halk "aşağıdan yukarıya doğru işçilerin özgür dernekleri veya federasyonlarınca ilkin sendikalarında, sonra komünler, bölgeler, uluslar ve nihayet büyük bir uluslararası ve evrensel federasyon içinde oluşturulan.... geleceğin toplumsal örgütlenmesini" (Lehning 1973, s.206) kuracaktı.

"Bakunin'in *Devletçilik ve Anarşi*'sinin Eleştiri Taslağı"nda (1874-5) Marx, görüşlerini şöyle tekrarlıyordu: Başka sınıflar varolduğu sürece proletarya "zorlayıcı önlemler, yani hükümet önlemleri uygulamalıdır." Bakunin, diyordu Marx, "toplumsal devrimden hiçbir şey anlamaz. Onun hakkında bütün bildiği politik laflardır. Bakunin için onun ekonomik öngerekleri yoktur... Bakunin'in toplumsal devriminin temeli, ekonomik koşullar değil, iradedir."

GNO/İC

OKUMA

Carr, E.H. 1937: *Michael Bakunin*.
Dolgoff, Sam (der.) *Bakunin on Anarchy*.
Lehning Arthur (der.)1973: *Michael Bakunin: Selected Writings*.
Marx, Engels, Lenin 1973: *Anarchism and Anarcho-Syndicalism*.

Bankalar ☞☞☞ Finans Kapital; Malî Sermaye ve Faiz

Batı Marxizmi (*İng.* Western Marxism, *Fr.* Marxisme occidentale, *Alm.* Westlicher Marxismus)

1920'lerde Orta ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan bir felsefî ve politik Marxizm, Rus Devrimi'nin kazanımlarını yasalar biçiminde sisternleştiren SOVYET MARXİZMİ'ne meydan okudu. Sonradan "Batı Marxizmi" olarak adlandırılan bu akım, Marxizmin ekonomi politik ve devlet üzerindeki vurgusunu kültür, felsefe ve sanat üzerine kaydırdı. Çeşitli birey ve akımların gevşek bir derlemesinden daha fazla bir şey olmayan Batı Marxizmi içinde İtalya'da Gramsci, Orta Avrupa'da Lukàcs ve Korsch da yer almaktaydı. Öte yandan 1930'lardan itibaren FRANKFURT OKULU bu düşünce tarzının sürdürülmesinde önemli bir rol oynamıştır. II.Dünya Savaşı'ndan sonra Goldmann ile *Les Temps Modernes* (Sartre, Merleua-Ponty) ve *Arguments* (Lefebvre) çevreleri bir Fransız Batı Marxizmi oluşturdular (☞ Kelly 1982). Lukàcs, Gramsci ve Frankfurt okulunun etkisi altında, özellikle Almanya, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Batı Marxizminin yeni kuşakları ortaya çıktı. Kuşkusuz Batı Avrupa'da daha geniş bir anlamda, Marx'ın teorisinin Sovyet versiyonunu reddeden etkili birçok başka Marxist düşünce biçimi de vardı. AVUSTURYA MARXİZMİ ve "Hollanda" Marxizmi (Pannekoek) de bunlar arasındaydı.

Rus Devrimi Leninizme ve Sovyet Marxizmine muazzam bir prestij sağlamıştı. Bu yüzden ilk Batı Marxistleri, kendilerinin Leninist bir çerçevede iş gördüklerini ileri sürüyor ve buna inanıyorlardı. Lukàcs ve Korsch, 1923'de temel metinleri *Tarih ve Sınıf Bilinci* ile *Marxizm ve Felsefe*'yi yayımladıklarında, Komünist Partisinin sadık teorisyenleriydiler. Fakat III. Enternasyonal Marxistleri onların yapıtlarına düşmanca yanıt verdiler. Alman Komünist Partisi sonunda Korsch'u partiden atarken, Lukàcs daha önceki görüşlerinden uzaklaştığı bir dizi "özeleştiriler" yaptı. Bununla birlikte, bir bütün olarak Batı Marxizmi ile geleneksel Leninizm arasındaki ilişkinin tümü, ateşli tartışmalara neden olmaya devam etmektedir. Gramsci, Lukàcs ve Sartre da içinde olmak üzere birçok Batı Marxistinin komünist partisiyle ilişkisi, karmaşık ve dolambaçlı yollar gösterir.

Batı Marxizmi felsefî bir biçime bürünmüştür, ama politika felsefe yapmaktan ayrılmaz. Zaten Batı Marxizminin doğurduğu muhalefet de, yalnızca metafizik farklılıklardan kaynaklanmaz. Felsefî yönelimi, Leninizmle çatışan siyasal örgütlenme ilkeleri ima ediyor ve bazen da açıkça ifade ediyordu. KONSEYLER ve öteki iş yönetimine katılma biçimleri,

Batı Marxistlerini öncü partiden daha çok cezbediyordu. Teorileri ve ilkeleri, belirli bir tarihsel olgunun sonuçlarıyla, yani 20. yüzyılda Batı Avrupa devrimlerinin aynı tarz yenilgisiyle de damgalanmıştı ve Batı Marxizmi, kısmen de bu yenilgiler üzerine felsefi bir düşünceye dalma olarak görülebilir.

Batı Marxistleri, kültür, sınıf bilinci ve öznellik kategorilerine özel dikkat göstererek Marx'ı yeniden okudular. Marxizmi gelişim yasalarını formüle eden materyalist bir teori olarak tasarlayan Kautsky'den Buharin ve Stalin'e kadar bütün geleneksel Marxist otoritelerle kesinlikle kopuştular. Marx'ın yazılarında yer alan "nesnel" yapıların —emperyalizm veya birikim— analizleri, "öznel" yapıların —meta fetişizmi, yabancılaşma veya ideoloji— analizlerinden daha az çekiyordu onları.

Marxizmin bir bilim olarak konumu, Batı Marxistlerine sürekli güçlükler çıkarmıştır. II. Enternasyonal ve Sovyet Marxizminin temel metinleri, Marxizmi evrensel bir tarih ve doğa bilimi olarak savunmaktadır. Batı Marxistlerine göre, bu tanımlar pozitivizmle, bir toplumsal teorinin bir doğa bilimine indirgenmesiyle çok yakından ilgiliydi. Pozitivist yaklaşım ise, saf doğaya yabancı olan öznellik ve sınıf bilinci gibi eleştirel kategorileri zayıflatıyordu. Hem Lukács (1925) hem de Gramsci (1929-35), Buharin'in *Tarihsel Materyalizm* adlı yapıtını benzer nedenlerle, yani Marxizmi bilimsel bir toplumbilime indirgediği için eleştirdiler. Tüm Batı Marxistleri, Marxizmin bir kültür ve bilinç teorisi gerektirdiğinde anlaşıyorlardı ve bu boyutları vurgulamak üzere Marxizmi toplumsal ve tarihsel gerçekçilikle sınırladılar. Onların gözünde Marxizm, genel bir bilim değil, bir toplum teorisiydi. Marxizmi, pozitivizm ve kaba materyalizmden kurtarmaya çalışırken Batı Marxistleri, Marx'ın yalnızca gelişmiş bir ekonomi politik teorisi sunmadığını ileri sürdüler. Marxizm, aslında bir eleştiriydi. Lukács en ütopyacı formülasyonlarında —ki birçok Batı Marxisti ütopyacı bir itilime sahipti— Marxizmi, ekonomi politiğin ortadan kaldırılmasına veya ekonominin egemenliğinden kurtulmaya adanmış (bir sistem) olarak görüyordu. Ekonomi politik kategorilerinin kendisi, Marxizmin yıkmaya çalıştığı bir ekonomik egemenliği ifade ediyorlardı.

Korsch, Marx'ın belli başlı tüm yapıtlarının "eleştiri" altbaşlığını taşıdığını anımsatıyordu. Toplumsal gelişimin yeni yasalarının keşfiyle Marxizm bitmiyordu. Eleştiri, burjuva bilinci ve kültürüyle düşünsel bir çarpışmayı da gerektiriyordu. Bayağı Marxistler yanlış bir biçimde, Marxizmin felsefenin ölümü demek olduğuna inanıyorlardı. Fakat Batı Marxistlerine göre Marxizm, felsefenin hakikatlerini, onların gerçekliğe devrimci dönüşümlerine kadar koruyordu. Felsefenin temel rolünü Marx, Batı Marxistlerinin çok sevdikleri bir metinde (*"Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı*. Giriş") ana hatlarıyla ortaya koyuyordu. Burada Marx, kurtuluşun yüreği proletaryadır, ama kafası da felsefedir görüşünü ileri sürüyordu. Her ikisi de temel nitelikteydi: "Felsefe, proletarya ortadan kalkmadan kendini gerçekleştiremez; proletarya da felsefe gerçekleşmeden kendini ortadan kaldıramaz." Marx'ın Hegel, Genç Hegelciler ve Feuerbach'la hesaplaştığı erken dönem yazıları, Marxizmin felsefi özünü açığa vururlar ve daha sonraki yazılarında baskı altına alınmış bir ütopyacı ve özgürlükçü (liberter) ruh taşırlar. Bu anlamdadır ki, Batı Marxizmi, genç Marx'a dönüşle hemen hemen eşanlamlıdır.

Genç Marx'ın metinleri, Marxizmin felsefe karşıtı bir materyalizm olarak yaygın bir biçimde sunulmasının bir doğrulamasını veriyordu. Marxizm materyalistti, Marx'ın tümüyle bu konu etrafında dönen Feuerbach eleştirisinden anlaşılacağı üzere, açıktır ki, Marx basit veya pasif bir materyalizmi savunmuyordu. Feuerbach, Alman idealizminin felsefi hakikatlerini kendi bakışında bütünleştirememişti, düşünce ve felsefenin eleştirel rolünü kavramsallaştıramadığı için de onun materyalizmini mistisizm kaplamıştı. Marx, felsefeyi pek savunmadı. Onun üstüne basa basa tekrarladığı şey, meselenin yalnızca dünyayı anlamak değil, dönüştürmek olduğuydu. Ama felsefi çabayı da onaylıyordu. Bir yüzyıl sonra Adorno, *Olumsuz Diyalektik*'inin ilk cümlesinde Marx'ın Feuerbach eleştirisinin felsefeyi haklı kıldığını ima ediyordu: "Zamanını doldurmuş gibi gözüken felsefe yaşamaya devam etmektedir. Çünkü onu gerçekleştirecek an kaçmıştır".

Batı Marxizminin sözcük dağarcığı ve kavramları, Hegel'inkiyle uyum (rezonans) halindeydi ve Batı Marxizminin neredeyse istisnasız bütün düşünürleri Alman idealizminin eğitiminden geçmişlerdi. Marxizmin Hegelci kaynaklarına dönüş, Lukács'ın *Genç Hegel*'i, Kojève'in *Hegel'i Okumaya Giriş*'i ve Mar-

cuse'nin *Akıl ve Devrim*'i gibi yapıtları üreterek Batı Marxizmi geleneğinin türüne damgasını basıyordu. Gerçekte, Batı Marxizmi sadece Hegelci geleneğin sağ kaldığı veya yeniden kurulduğu yerlerde ortaya çıktı. Orta Avrupa'da Wilhelm Dilthey Hegelci incelemeleri canlandırdı. İtalya'da Betrando Spaventa, Giovanni Gentile ve Benedetto Croce'nin Hegelciliği, Gramsci'yi besledi. Fransız Batı Marxizminin doğuşundan önce de Kojève, Jean Hyppolite ve Jean Wahl Hegel'i Fransız kamuoyuna tanıttılar. Kendisinin ayırt edici Hegelci tonu, burada ilgilendiğimiz anlamdaki Batı Marxizmini, Batı Avrupa Marxizminin Yeni-Kantçılığa başvuran Avusturya Marxizmi ve Marxizmi Hegelci kavramlardan temizlemeye çalışan Althusser'in yapısalcı Marxizmi gibi öteki biçimlerinden uzaklaştırdı.

Marxizmin Hegelci köklerine dönüş hoş görünüyse, bu Engels'in ve doğanın diyalektiğinin değerlendirilmesiyle ilgili daha tartışmalı alanlara girmiş olmasındandır. Ortodoks Marxistlere göre tarihsel materyalizmin kurucuları Marx ve Engels'di ve onların katkılarını birbirinden ayırmak boş bir çabaydı. Marx'ın ölümünden sonra Engels, Marxizmin resmî türlerinden biri olarak yaygınlık kazanan bir dizi yapıt yayımlamıştı ve bu yapıtlarda diyalektiğin yalnızca hem doğa hem de toplumda geçerli "hareketin genel yasalarının bilimi" olduğunu ileri sürüyordu (*Anti-Dühring*, 13.bölüm). Bu ilke, DİYALEKTİK'i evrensel ve bilimsel bir yasa olarak saptadığı için ortodoks Marxizme uygun düşüyordu. Fakat Batı Marxistleri buna karşı çıkıyorlardı ve Lukács, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde Engels'i, Marx'ı tahrif etmekle eleştiriyordu. Diyalektiğin doğayı kapsayacak biçimde genişletilmesi, tarihe özgü boyutları —öznellik ve bilinç— gölgelemekteydi. "Diyalektiğin en önemli belirleyicileri —özne ve nesnenin karşılıklı etkileşimi, teori ve pratiğin birliği, tarihsel değişmeler... doğa bilgimizden hareketle mevcut değildir". Lukács, Engels'i Marx'ı yanlış anlamakla suçlayan en ünlü eleştirmendi, ama ilk değildi. Birkaç İtalyan Hegelcisi (Croce ve Gentile) ve Fransız sosyalisti (Charles Andler ve Sorel) Lukács'dan önce aynı suçlamayı yapmıştı. Bununla birlikte, Batı Marxistleri için Engels'in kendisi —her ne kadar bu çabuk alevlenen bir mesele olmaya devam etse de— onun meşrulaştırdığı doğanın diyalektiği kadar büyük bir sorun değildi. Sovyet Marxizmi kendini bir doğa diyalektiğine bağlamıştı; Batı Marxizmi ise onu bir kenara atmıştı. Onlara göre fiziksel ve kimyasal meseleler diyalektik değildi ve üstelik doğanın diyalektiği dikkatleri Marxizmin kendi alanından, yani toplumun kültürel ve tarihsel yapısından başka yere kaydırıyordu.

Batı Marxistleri, toplumsal bilincin oluşumu ve bozulması sorununa karşılık olmak üzere Marxist gelenekten seçip çıkarabildikleri her kavramı kullandılar. Gerçekte, onların projesi, burjuva kültürün düşünsel ve maddî güçleriyle hesaplaşmaktı. Bu kültürün basit mistifikasyon diye üstesinden gelinemeyecek bir canlılığa ve gerçekliğe sahip olduğuna inanıyorlardı. Daha geleneksel Marxist temel-ideolojik üstyapı şemalarının terkedilmesi gerektiğinde (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI) hemfikirdiler; çünkü böylesi şemalar ne hakikati ne de egemen kültürün inatçı niteliğini gözetiyordu. Burjuva kültürünü açıklamak ve yıkmak için, kendi yapıtlarının (Lukács 1923; Guterman ve Lefebvre 1936; Gabel 1975) başlıklarında düzenli olarak görünen yanlış bilinç, şeyleşme ve kültürel hegemonya kavramlarını yeniden keşif veya icat ettiler. Bu yönelimden bazı sonuçlar çıkıyordu. Birincisi, Gramsci'den Marcuse'ye kadar tüm Batı Marxistleri, aydınları temel bir rol oynayacak konuma yükseltiyorlardı. Aydınlar, yönetici sınıfın hizmetkârlarından daha fazla bir şeydiler. Marxizmin kendisinin düşünsel bir inanılırlığa ve aydınların desteğine ihtiyacı vardı ve bu nedenle burjuva kültürle aynı düzeyde kalmak zorundaydı. Batı Marxistleri, edebiyat, müzik ve sanatı da kapsayan birçok kültürel incelemeler yaptılar. Ayrıca popüler kitle ve ticarî kültürü giderek daha çok incelemek zorunda kaldılar. Çünkü onlara göre burjuva toplumunu emek süreci kadar —belki daha da fazlasıyla— kitle kültürü oluşturmuştu. Bunların bazıları, özellikle Frankfurt okulu benzer nedenlerle psikoanalitik teoriye (☞ PSİKANALİZ) yönelmişlerdi. Bu teori, burjuva kültürün sadece keskin ağzı olmakla kalmıyor, bireyin kültürü nasıl edindiğinin aydınlatılması umudunu da veriyordu.

Batı Marxizminin felsefî ve teorik formülasyonları, LENİNİZM'e meydan okuyan politik formülasyonlarla birleşti. Felsefî öznellik, bilinç ve öz etkinlik kavramları, Batı Marxistlerinin kendilerini adadıkları uğraşların politik ifadelerini öncü partiden daha doğru yansıtır gözüken işçi veya fabrika konseyleri

gibi politik örgütlere tercüme edilebilir. Bu tür örgütler, Yugoslav filozof ve toplumbilimcilerinden oluşan *Praxis* grubunun Marxizmiyle yakından ilişkili bir sürekli ilgi ve savunmanın konusu haline geldiler. Bu daha politik alanda Batı Marxizminin, 1920'lerde Leninizmi uğraştıran büyük sapkınlıkla, yani "sol" komünizmle de kesişme noktaları vardı. Eleştirmenler bir ölçüde haklı olarak, Batı Marxizmini düzenli biçimde "solculuk"la suçladılar. Fakat "sol" komünistler benzer politik ilkeleri, her ne kadar daha az felsefî bir tarzda olsa da, kuşkusuz ki daha güçlü biçimde ifade ettiler. Onlar da burjuva kültürünün etkisine ilişkin aynı kaygıyla yola çıkmışlar ve Leninizmin kültürel egemenlik gerçekliğiyle hesaplaşmadığı sonucuna varmışlardı. Bu zayıflık, burjuvazi ve burjuva kültürünün politik olarak güçlü olmadığı Rusya'da Leninizmin kökleriyle ilgiliydi. Bu yüzden politik bir biçim olarak Leninizm, yaygın ve sözde demokratik kültürel egemenlikle çarpışmak için tasarlanmamıştı. Bu ilkeler temelinde "sol" komünistler, kurtuluş için uygun proleter araç olarak işçi ve fabrika konseylerini savunuyorlardı. Hiyerarşik örgütlenme proletaryayı zaten felce uğratan kültürel bağlılığı katlayarak çoğalttığı için, kültürel kurtuluş yukarıdan yönetilemezdi. Oysa özerk işçi sınıfı grupları içinde kurtuluşun öznel ve nesnel anları birbirlerine yaklaşırlardı. Hollanda okulu (Pannekoek, Gorter) ve muhtemelen Luxemburg'un da içinde yer aldığı "sol" komünistler, bu meselede Lukács, Korsch ve öteki Batı Marxistlerine yakındılar.

Eleştirmenler, Batı Marxizminin ekonomi politiği görmezlikten gelerek ve materyalizmden ayrılarak klasik Marxizmi terkettiklerini ileri sürmektedirler. Ayrıca Batı Marxistlerinin metinlerinde, idealizmi ve parti yaşamının sıradan gerçeklerinden uzaklığı keşfetmektedirler. Ama unutulmamalıdır ki, Marx da çoğu kez günlük politikadan uzak bulunuyordu. Üstelik, birçok Batı Marxistini sürgünde yaşamaya zorlayan işçi sınıfı hareketinin Stalincileştirilmesi ve faşizm, dogmatik olmayan Marxistlerce yürütülecek bir pratik politikayı hiç de kolaylaştırıcı etkenler değildi. Sonuçta ne olursa olsun Batı Marxistleri, çoğu kez başkalarınca ihmal edilen alanlarda herkesi zorlayan bir edebiyat yarattılar ve bu edebiyat, bazen kısırlaştırıcı olarak suçlanan klasik geleneğin zayıflıklarınca kışkırtılmıştı.

RJ/İC

OKUMA

Adorno, Theodor 1966 (1973): *Negative Dialectics.*

Anderson, Perry 1976: *Considerations on Western Marxism.*

Arato, Andrew ve Breines, Paul 1979: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism.*

Gabel, Joseph 1975: *False Consciousness: An Essay on Reification.*

Gramsci, A. 1929-35 (1971): "Critical Notes on an Attempt at Popular Sociology". *Selections from the Prison Notebooks* içinde.

Guterman, Norman ve Lefebvre, Henri 1936: *La Conscience Mystifiée.*

Jacoby, Russell 1981: *Dialectic of Defeat: Contours of Western Marxism.*

Kelly, Michael 1982: *Modern French Marxism.*

Korsch, Karl 1923 (1970): *Marxism and Philosophy.*

Lukács, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

— 1925 (1966): "Technological and Social Relations"

Bauer, Otto (d.5 Eylül 1881, Viyana; ö.4 Temmuz 1938, Paris).

Viyana Üniversitesi'nde felsefe, hukuk ve ekonomi politik eğitimi gördü. 1904'de ekonomik bunalımların Marxist teorisi üzerine bir makalesini *Die Neue Zeit*'da yayımlanmak üzere Karl Kautsky'ye gönderdi. O tarihten sonra da bu derginin düzenli bir yazarı oldu. Avusturya Sosyal Demokrat Partisi (ASDP) önderi Viktor Adler, Bauer'den ulusal topluluklar ve ulusçuluk sorunu üzerine bir inceleme yazmasını istedi. 1907'de yayımlanan bu inceleme, konuya ilişkin klasik bir Marxist yapıt haline geldi. Aynı yıl ASDP'nin parlamento sekreteri olan Bauer, Adolf Braun ve Karl Renner'le birlikte partinin teorik organı Der *Kampf*'ı kurdu ve baş editörü oldu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, kısa bir süre (1918-19) Dışişleri Bakanlığı yaptı. 1919'da Avusturya'da (Macaristan örneğine göre) Bolşevik tarzda bir devrim düşüncesine şiddetle karşı çıktı ve ertesi yıl "yavaş devrim" ve "savunmacı şiddet" görüşlerini geliştirdi. Bu bağlamda, Avusturya devrimi üzerine kapsamlı bir inceleme ve Rusya devrimi üzerine bazı analizler yayımladı (bunların en önemlileri Fransızca

bir çeviride derlenmiştir, ☞ Bourdet 1968). Daha sonraki yazıları arasında faşizm üzerine önemli bir inceleme (1938) ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalist ekonominin rasyonelleştirilmesi üzerine bir analizi (1931) vardır. 1934 Ayaklanması'ndan sonra Avusturya'yı terketmek zorunda kalan Bauer, önce Brno (Çekoslovakya) sonra da Paris'te yaşadı (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ).

TBB/İC

OKUMA

Bauer, Otto 1907: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*.
— 1923 (1970): *Die Österreichische Revolution*.
— 1931: *Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg, cilt I, Rationalisierung oder Fehlrationalisierung?*
— 1938 (1978): "Fascism". Bottomore ve Goode (der.) *Austro-Marxism* içinde.
— 1968: *Otto Bauer et la révolution*, (der.) Yvon Bourdet.
Braunthal, Julius 1961: *Otto Bauer: Eine Auswahl aus seinem Lebenswerk*.

Bayağı İktisat (*İng.* Vulgar economics, *Fr.* Economie vulgaire, *Alm.* Vulgäre Ökonomie)

Marx tarafından Ricardo-sonrası ekonomi bilimini karakterize etmek için seçilen, hoşnutsuzluk belirten bir adlandırma sözcük, o zamandan beri Marxist yazarlarca hem Ricardo-sonrası klasik iktisatçıları, hem de neo-klasik iktisatçıları kapsayan bir çanta ifade olarak kullanılmaktadır. Bayağı iktisat, özellikle talep ve arz gibi yüzeysel olgular üzerinde yoğunlaşıp yapısal değer ilişkilerini görmezden gelen çalışmalara, hem de kayıtsız bir bilimsel tutumla ekonomik ilişkilerin analizine ilgisiz olan ve özellikle meta ilişkilerini belirleyen sınıf ilişkilerini incelemeye korkan analizlere gönderme yapan bir nitelemedir. Sonuncu özellik, bayağı iktisadı haklılaştırıcı kılar; yani, burjuvazinin çıkarlarını, bilimsel tarafsızlık pahasına savunmak ve akılsallaştırmakla daha ilgilidir.

Marx'ın bayağı iktisadın tanımını verdiği *locus classicus, Kapital I*'in 2. Almanca baskısına yazdığı önsözdür. Almanya'daki iktisadın azgelişmişliğini gösterirken, Marx, İngiltere'deki ekonomi politiğin bilimsel ve bayağı aşamalarıyla gelişimini, sınıf mücadelesinin gelişimine bağlayarak dönemselleştirir. "Burjuva ufkunun sınırları içinde" kalan ekonomi politik, kapitalizmi "toplumsal üretimin evriminin geçici bir tarihsel safhası olarak" görmek yerine "mutlak ve son biçimi" olarak algılar. Böyle bir durumda ekonomi politik, ancak sınıf mücadelesi örtük ya da az rastlanır olduğu sürece bir bilim olabilir. Böylece eğer modern endüstri çocukluk çağındaysa ve eğer sermaye/emek mücadelesi örneğin burjuvazinin feodalizme karşı mücadelesi gibi, diğer mücadelelere tâbiyse, o zaman bilimsel uğraş hâlâ mümkündür. Ricardo (☞ RICARDO VE MARX) İngiliz ekonomi politiğinin son büyük temsilcisi olarak betimlenir, çünkü onun çalışmasında sınıf çıkarları çatışması merkezî konumdadır.

1820 ve 1830 arasındaki dönem, Marx'a göre, Ricardo'nun kuramının yaygınlaştırılması ve geliştirilmesini ve Ricardo kuramının burjuva yorumlarına karşı önyargısız polemikleri içeren bilimsel etkinliğin son on yılı olmuştur. Marx burada Ricardocu sosyalistler okulundan ve Ekonomi Politik Kulübü'ndeki Ricardo kuramı üzerine olan ilk saldırılardan söz eder. 1830 yılı belirleyici ayırımın çizildiği yıldır. O zamana kadar, burjuvazi, Marx'a göre, Fransa'da ve İngiltere'de politik iktidara hâkim olmuş ve bir kez iktidara gelince de, eski feodal düzene karşı mücadelesinde ekonomi politiğe eleştirel bir silah olarak gerek duymaz olmuştur. Sınıf mücadelesi de şimdi artık daha açık bir biçim almıştır. "Bilimsel burjuva iktisadının yas çanları çalmıştır. Bundan böyle mesele, bu teoremin mi yoksa o teoremin mi doğru olduğu değildir; sermaye için faydalı mı, zararlı mı, uygun mu, değil mi, politik olarak tehlikeli mi, değil mi olduğudur". Bu bir yana, ekonomi politik Buğday Yasaları'na karşı mücadelede eleştirel bir silâh olarak kullanılmıştır. Buğday Yasaları'nın geri çekilmesiyle, bayağı iktisat arta kalan kudretini de yitirmiştir.

Marx'ın dönemselleştirilmesi sonraki Marxist ekonomi politik tarihçileri tarafından da kabul edilmiş (örneğin Rubin 1979), fakat eleştirel olarak incelenmemiştir. Burjuvazinin iktidarı ele geçirdiği zaman olarak kesin bir tarihin, 1830'un verilmesi sorunun bir yanıdır. Ayrıca 1820'lerde bilimsel ekonomi politiğin olanaklılığı için belirleyici bir etken olarak anılan modern endüstrinin çocukluk döneminin o on yıl içinde sona erdiğini söylemek de sorgulanabilir. Adlandırmanın ve dönemselleştirmenin eleştirel ol-

mayan bir biçimde kabulünün Marxistlerin sonraki (vulgar) iktisatçıları ayrımlamada hataya düşmelerine yol açtığı da söylenebilir.

MD/BA

OKUMA

Blaug, Mark 1958: *Ricardian Economics*.
Rubin, I.I. 1979: *A History of Economic Thought*.

Belirlenimcilik (*Ing.* Determinism, *Fr.* Déterminisme, *Alm.* Determinismus)

Genellikle şöyle anlaşılan bir tezdir: Olan her şey için öyle koşullar vardır ki bunlar veri iken başka bir şey olamazdı. Nitekim Newton fiziğinin olağanüstü başarısından etkilenen de Laplace, verili bir anda evrenin tüm mekanik durumunun bilgisi verili ise, hiçbir şeyin "belirsiz olamayacağı ve geçmiş gibi geleceğin de gözler(imiz) önünde bulunacağı"nı ileri sürdü (1814[1951], s.4). Hume (1739-40 [1965]) ve Mill tarafından ifade edilen etkili felsefi biçimi içinde belirlenimcilik, kural belirlenimciliği olarak görünür. Yani her X olayı için belli bir tanımlar dizisi altında birleştirilecek Y1.....Yn gibi bir olaylar dizisi vardır. Fakat içerisinde belirlenimci sonuçların gerçekten olanaklı bulunduğu koşullara ilişkin yeni bilim felsefesindeki görüş (ki metafizik bir tez olarak belirlenimciliğin akla uygun gelişi bundan kaynaklanır), deneysel olarak oluşturulan veya doğal olarak meydana gelen bazı özel koşullar dışında, yasaların, eşi bulunmayan değişmez sonuçları zorunlu kılmaktan çok sınırlar koyduğunu; genelde, yasaların, olayların değişmez konjonksiyonları olmaktan çok mekanizmaların eğilimleri olarak analiz edilmeleri gerektiğini; bu yüzden de yasamsı bağlantı veya nomik (kuralsal) ilişkinin ne olumsal ne de fiili, fakat zorunlu ve gerçek olduğunu öngörür (Bhasker 1979). Bu bakış açısından bilimin belirlenimciliği önceden varsayacağı tek anlayış, her yerde belirlenimcilik (Humecu ve Laplacecı olmayan) anlayışı, yani gerçek nedenlerin her yerdeliği ve bu yüzden de o halde, genellikle anlaşıldığı biçimiyle "belirlenimcilik", hem bir olayın meydana gelmesine tarihsel olarak neden olunduğu için, olaya neden olunmadan önce de meydana gelmesi kaçınılmazdı ("belirleme" ve "önbelirleme"nin karıştırılması) biçimindeki hatalı varsayıma, hem de bön bir aktüalist yasalar ontolojisine dayanıyor olarak görülebilir.

Belirlenimcilik üzerine Marxist bir çerçevede süren tartışma, belirli ya da tarihi bile kararlaştırılmış gelecekteki sonuçların (koşulların, durumların, olayların, vb). a) kaçınılmaz, b) önceden haber verilebilir, c) insanlar ne yaparsa yapsın meydana geleceği anlamında yazgılı olup olmadıkları sorusu etrafında dönmektedir. Kaçınılmazlık (a) konusunda Marx ve Marxizm iki doğrultuya çekilmektedir. Marx, kâr oranının düşmesi, karşı etkilere bağlı eğilimler gibi kapitalist ekonominin yasalarını biçimsel olarak belirtmekte ve tarihsel sonuçlar üzerinde etkili olan nedenlerin veya belirlemelerin çokluğunu açıkça teslim etmektedir. "Başlıca karakteristikleri aynı olan bir ekonomik temel "sayısız dışsal koşul, iklimsel ve coğrafi etkiler, dışardan tarihsel etkiler vb. nedenleriyle sonsuz değişmeler ve derecelenmeler gösterebilir. (*Kapital III*., bölüm 47, kesim 2). Marx, aynı zamanda seçmecilikten de (eklektisizm) sakınmak istemektedir: "Bütün toplum biçimlerinde belirli bir üretim ve ilişkileri, öteki bütün üretim ve ilişkilerinin sıra ve etkilerini belirler. Bu, içerisinde bütün öteki renklerin bastırıldığı ve onların özgül tonlarını biraz değiştiren genel bir aydınlatmadır. Bu, içerisinde bulunan her şeyin özgül ağırlığını belirten özel bir eşi'rdir". (*Grundrisse*, Giriş). Engels'in Bloch'a yazdığı ünlü mektubunda (21 Eylül 1890) gerilim, açıkça görülmektedir: "Ekonomik durum temeldir, ama üst yapının çeşitli öğeleri de...olayların gidişi üzerinde kendi etkilerini gösterirler ...ve birçok durumda olayların biçimini belirlemekte ağır basarlar. Sonsuz rastlantılar arasında ekonomik hareketin sonunda zorunlu olarak kendisini dayattığı bir karşılıklı etkileşim vardır." Althusser önemli denemesi "Çelişki ve Üstbelirlenim"de (1956 [1969]), Freud'dan ödünç alınmış "üstbelirlenim" kavramıyla hem tekçilikten —ister ekonomik indirgemeci (örneğin, Kautsky, Buharin) isterse tarihsel özcü (örneğin, Lukács, Gramsci) türden olsun— hem de çoğulculuktan sakınma arzularını karşılamaya çalışarak, üstyapının görece özerk düzeylerinden hangisinin konjonktürel veya devresel olarak egemen olduğunu belirleyen şeyin ekonomi olduğunu ileri sürmektedir. (Marx'a bakınız: "Birinde politikanın [antik dünya] ötekinde Katolikliğin [Ortaçağlar] başrolü oynamasını açıklayan, onların geçimlerini sağlama tarzıdır." *Kapital I*, bölüm 1, kesim 4).

En soyut düzeyde Marx, hem tarihsel materyalizm

içerisinde hem de tarihsel materyalizm ile çeşitli yardımcı veya alternatif de olan açıklayıcı şemalar arasında bütünleyici (asimetrik olarak yapılaşmış) bir çoğulculuğa bağlanmış görünmektedir. Fakat ikinci kategori içerisinde, tarihsel materyalizm içinde tanımlanmayan bir belirlenmenin (örneğin, iklim) gerçekte bağımsız bir neden olarak rol oynadığı bir durumu, etkililiği, tarihsel materyalizmce tanımlanan tarihsel süreç dolayımına bağlı bir durumdan ayırmak önemli olabilir. Ne olursa olsun, insanlık tarihi içerisindeki olayların çok yönlü nedenlerinin karmaşıklığı ve ayrı türdenliği veri ise, Marxizm, (a) anlamında (kaçınılmaz) belirlenimci bir teori olarak ancak en inanılmaz biçimde yorumlanmaktadır.

Yüzeyden bakıldığında hiç değilse tarih, nedenlerin çok yönlülüğü kadar çoğulluğuyla da nitelenir görünmektedir. Bu bakımdan Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne önsözü ve *Kapital I*'in ilk basımına önsözünde "sanayi bakımdan daha gelişmiş bir ülke, daha azgelişmiş olana ancak onun gelecekteki suretini gösterir" diyerek tek çizgili bir tarih görüşü ileri sürmesiyle; Mihailovsky'ye yazdığı mektupta (Kasım 1877) kendisinin ortaya koyduğu "Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşunun tarihsel taslağı"nı "içinde bulunduğu koşullar ne olursa olsun her halkın izlemesi mukadder bir genel yolun tarihsel-felsefî teorisine" çevirenleri yüksek sesle suçlarken ve *Grundrisse*'nin birçok pasajında ortaya koyduğu çok çizgili bir tarih görüşü arasında açık bir gerilim vardır.

(b) şıkkına (önceden haber verilebilir olma) dönersek, burada sadece şunu belirtmeliyiz: Açıkça retorik süslemeleri olan bir-iki istisnası dışında Marx'ın tüm kehanetleri koşulludur ve *ceteris paribus* (eşit değerdeki diğer) koşulların işleyişine bağlıdır. Bu yüzden de Popper'deki anlamında bir tarihsici değildir Marx (☞ TARİHSİCİLİK).

(c) şıkkıyla ilgili olarak, Marx'ın kaderci olmadığı açıkça görülebilir. Ona göre, gelecek ne olacaksa, erkekler ve kadınlar her ne yaparlarsa o yüzden ya da hiç değilse o sayede, ama onlara karşın değil, olacaktır. Bunun dışındaki her görüş tarihsel sürecin kaba bir şeyleştirilmesi ve Marx'ın defalarca ileri sürdüğü "insanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar" görüşünün karşıtı olacaktır. Öte yandan, Marx bir kaderci değilse bile, Gramsci (1910-20 (1977), yine de 1917'yi "Karl Marx'ın *Kapital*'ine karşı bir devrim" olarak nitelemeyi hâlâ uygun görüyordu. Habermas (1971) ve Wellmer (1981) tarafından ifâde edilen bir eleştiri çizgisi, *Kapital'in I.* cildinin ikinci basımına sonsözde kendi yöntemini "insanlar ister inansınlar ister inanmasınlar, ister onun bilincinde olsunlar isterse olmasınlar, şeylerin varolan düzeninin gerekliliğini ve bunun kaçınılmaz olarak geçeceği bir başka düzenin gerekliliğinin (kanıtlanması)" olarak tanımlayan bir eleştirmenin sözlerini Marx'ın onaylayarak aktarmasını kendi bilimsel pratiğinin nesnelci bir yanlış anlamının belirtisi olarak görmektedir.

Belirlenimcilik genel meselesinin "özgür istem" meselesiyle içiçe geçmesi gibi, gereklilik meselesi de özgürlük meselesiyle karışmaktadır. *Kapital*'in III. cildindeki (bölüm 48) ilginç bir pasajda Marx iki özgürlük kavramını birlikte önermektedir. Birincisi, gerekli emeğin akılcı düzenlenmesi ve en aza indirilmesi, ikincisi ise "insan enerjisinin kendi içinde tam olarak gelişmesi"dir. Marx'ın böyle özgür yaratıcı eylemi komünizmde toplumsal biçimleri (dolayımlar) ve tarihsel koşullarca tümüyle kısıtlanmamış/koşullanmamış olarak kavrayıp kavramadığı açık değildir. Fakat durum ne olursa olsun Engels *Anti-Dühring*'de (1.kısım, 11. bölüm) "Özgürlük doğal yasalardan bağımsızlık düşü değil, bu yasaların bilgisi ve bunun belli hedeflere varmak için kullanılmasını sağlayan olanaktan ibarettir" diyerek oldukça farklı tonda genel bir metafizik özgürlük teorisi geliştirmektedir. Engels bu kavramın kaynağını Hegel'e atfetmekle birlikte, öyle görünmektedir ki Engels'in özdeyişi hem kendisi hem de ortodoks Marxistlerce genellikle Spinozacı veya Hegelci anlamından daha çok Baconcı ve pozitivist anlamlarında şöyle anlaşılmaktadır: Doğa, ancak biz ona itaat edersek bize itaat eder ve bilgi güçtür. Eğer Engels'in bu yorumu doğru ise, doğal ve toplumsal durumlar arasında açık bir farklılık sürer ki, toplumsal bilimlerde bilgi veya eylem, tanımlanan gerekliliklere dışsaldır. Öte yandan, bu, doğalcı biçimde tanımlanan toplumsal süreçten eylemin (agency) öylesine açık bir kovulmasıydı ki, II. Enternasyonal'in pozitivist (☞ POZİTİVİZM) evrimciliğinin ve III. Enternasyonal'in tarihsel olarak haklı çıkarılmasının (veya aşırı istenççiliğinin) işareti haline geldi. "*Tarihte Bireyin Rolü*" adlı ünlü denemesinde (1908) Plehanov, bireylerin olayların "genel çizgisi"ni değiştiremeyeceğini, fakat "olayların bireysel özelliklerini ve tikel sonuçlarından bazılarını değiştirebileceğini" tanıyarak,

belirlenimciliğe inancın yüksek bir politik eylem düzeyine uygun düştüğünü göstermeye çalıştı (s. 169). Adler ve Avusturya Marxistleri insan eyleminin (agency) istenççi olmayan bir toplumsal biçimler kavrayışıyla kasıtlı bir değerlendirmesi olarak erekçilik ile nedenselliği çeşitli biçimlerde uzlaştırmaya çalışırken, BATI MARXİZMİ'nin genel itilimi karşı-belirlenimci olduğu kadar karşı-doğalcı ve karşı-nedenselci olmuştur. Bu eğilim, bir yandan tarihsel materyalizm içinde düzenli olarak tanımlanan güçlerin bağımlı oldukları dolayımın çok yönlü düzeni ve düzeyleri üzerinde ısrar ederken, aynı zamanda tarihin anlaşılabilmesini bireylerin özgürce seçilmiş tasarılarına dayandırmak isteyen Sartre'ın çabasında belki de doruğuna ulaşmıştır. Fichte'de olduğu gibi Sartre'da da açıklanması gereken özgürlük (veya kurtuluş olanağı) değil, belirlenimdir (☞ DİYALEKTİK; BİREY; BİLGİ KURAMI; MATERYALİZM; GERÇEKÇİLİK; BİLİM).

RB/İC

OKUMA

Adler, Max 1904 (1978): "Casality and Teleology", Bottomore ve Goode (der.) *Austro-Marxism* içinde.

Althusser, Louis 1965 (1969): "Contradiction and Overdetermination", *For Marx* içinde.

Bhaskar, Roy 1979: *The Possibility of Naturalism*.

Cohen, G.A. 1978: *Karl Marx's Theory of History*.

Giddens, A. 1981: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*.

Plekhanov, G. 1908 (1969): "On the Role of the Individual in History." *Fundamental Problems of Marxism* içinde.

Sartre, Jean-Paul 1963: *The Problem of Method*.

Timpanaro, S. 1975 (1976): "Engels and Free Will". *On Materialism* içinde.

Wellmer, A. 1981: "Critique of Marx's Positivism", Bottomore (der.) *Modern Interpretations of Marx* içinde.

Williams, R. 1976: "Determinism".

Benjamin, Walter (d. 15 Temmuz 1892, Berlin; ö.27 Eylül 1940, Port Bau, İspanya)

Benjamin, Marxist gelenek içerisindeki belki de en önemli kültür teorisyenidir. Sağlığında pek tanınmayan Benjamin, II. Dünya Savaşı'ndan sonra çok etkili hale geldi. Fakat, yapıtının kesin imaları, onu hemen hemen gizemli masallarla kutsanmış öteki dünyaya ait ve daha çok da trajik bir sima olarak görenlerle, onu duygusallıktan uzak katı Marxist düşünceleri nedeniyle takdir edenler arasında bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Benjamin ilk yapıtında, teolojiye yoğun bir ilgi göstermektedir. Geothe'nin *Gönül Yakınlıkları* adlı romanı üzerine yazdığı ilk önemli makalesi, kendisinin oldukça püriten etkiyle 20. yüzyıl kültür teorisinin töredışı (amoralistik) simgeciliğine karşı hesaplaşma girişimiydi. Bu, "*Alman Trajik Dramasının Kökeni*" adlı doktora tezinde, 17. yüzyıl Lutherci dramasına karşı görünen düşünsel yaşamın politika-dışı "stoacılığının" geniş bir eleştirisi haline geldi. Benjamin otuz üç yaşındayken tamamlanan bu yapıt, ürettiği en kapsamlı teorik metindi. Fakat, kendisinin de söylediği gibi, bu aynı zamanda "Alman edebiyatıyla uğraşma döneminin sonu" idi. Benjamin, 1920'lerin ortalarından itibaren hemen hemen yalnızca Marxist bir KÜLTÜR anlayışının ortaya koyduğu sorunlarla ve bu perspektiften ancak ikincil bir rol oynayabilecek olan akademik edebiyat tarihinin klasik yasaları ile uğraştı. Bu değişikliğin dışsal etkenlerinden biri de, Benjamin'in yapıtını sunduğu Frankfurt Üniversitesi'nin onu reddetmesi ve dolayısıyla da üniversitede meslek yaşamını sürdürme umutlarının kırılmış olmasıydı.

1925 ile 1933 arasında Benjamin, asıl olarak gazetelerin sanat-edebiyat sayfalarına yazı yazarak yaşamını sürdürdü. Bu arada Brecht ve zamanın öteki sol-kanat aydınlarıyla yakın ilişkiye girdi. Komünist Partisine katılmamaya karar vermiş olmasına karşın, 1926/7 kışında Moskova'ya yaptığı ziyaret, yeni Sovyet devletinin kültürel yaşamına ilgisini pekiştirip derinleştirdi. Bu ilgi, o sırada canlı ve polemik tarzında kaleme aldığı makalelerde (esas olarak eleştirilerde) kendisini yansıttı. Nazilerin iktidarı ele geçirmeleri Benjamin'i Berlin'i terketmek zorunda bıraktı ve gazetecilikten sağladığı geçiminden büyük ölçüde mahrum etti. Ama Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nden ücret alabiliyordu ve bu, öteki ufak tefek gelirlerle birlikte, Paris'te yazılarını yeniden yazmaya başlamasına olanak sağlıyordu. Bu yıllarda Enstitü'nün dergisinde birçok önemli teorik yazılar yayımladı. Bunlardan "Fransız Yazarlarının Varolan Toplumsal Durumu" adını taşıyan ilk

yazı, Benjamin'in kendisi gibi burjuva aydınlarının katıksız bir kültürel avant-garde (öncü) konumdan örgütlü politik uğraşa gelişlerini çözümlüyordu. Enstitü için yaptığı öteki çalışmaların büyük çoğunluğu *"Arcades"* karmaşası denilen 19. yüzyıl Fransız ideolojilerinin kendisince tasarlanan tarihi ile ilgiliydi. Bu, "sanat"ın, kendisini çevreleyen teknoloji ve toplumsal sınıftan ayrılamazlığı anlayışını aydınlatan ünlü "Mekanik Yeniden Üretim Çağında Sanat Çalışması"nı da kapsıyordu. Benjamin'in burada ve Eduard Fuchs üzerine makalesinde geliştirdiği *Technik* teorisi, düşüncelerin ve kültürün bağımsız bir tarihi olmadığı şeklindeki Marxist tutuma ilişkin anlayışını kavramak bakımından temel oluşturmaktadır. Kendi sağlığında yalnızca birisi, "Baudelaire'deki Bazı Motifler Üzerine" adlı olanı yayımlanan Baudelaire üzerine yazdığı iki makale, Benjamin'in sınıf, teknoloji ve kültür anlayışını, faşizmin ve genel olarak gerici ideolojinin daha geniş bir eleştirisi çerçevesine oturtmaktadır. Benjamin, bu son derece önemli son yazılarında Freud ve Ludwig Klages'in faşist antropolojisi üzerinde ağırlıkla durmuştur.

Buraya kadar Benjamin'in kendisinin yayımlanmak üzere hazırladığı çalışmalardan —onun düşünce gelişiminin oldukça tutarlı bir tablosunu veren çalışmalardan— söz ettik. Ne var ki ölümünden sonra kendisinin kolayca içerisine alınabileceği daha açık seçik Marxist, Brechtçi konumdan onu ayırmak için olağanüstü zorlamalar olmuştur. Benjamin'in Adorno ve Gershom Scolem gibi arkadaşları, "Alman Trajik Dramasının Kökeni"nin karanlıklığından yararlanarak ve asıl olarak ilk yıllarında kaleme aldığı yayımlanmamış yazılarını kullanarak, onu, politikası her zaman ütopyacı bir mesihçiliğe boyun eğen bir gizli kabalacı olarak göstermeye çalıştılar. Kuşkusuz ki, önemli çağdaş yayınlar karşısında, bu yorumun desteklenmesi pek güçtür. Bununla birlikte, Benjamin'in "Tarih Felsefesi Üzerine Tezler" adını taşıyan son parçası, Marxist bir anlayış bakımından ciddi zorluklar ortaya koymaktadır. 1939 Nazi-Sovyet Paktı'nın sarsıcı şokundan sonra yazılmış olduğu için, örgütlü politik uğraş hakkında tamamen kötümserdir ve düşünsel faaliyeti sihirli bir anı olarak, devrimi de zamanın ütopyacı bir duraklaması olarak düşünmektedir. Fakat Benjamin'in çalışmalarındaki tutarsızlıkların hiçbiri, olgun döneminin önemli metinlerinde yerleştirdiği Marxist kültür çözümlemesinin temel ilkelerinin değerinden hiçbir şey yitirtmez.

JR/İC

OKUMA

Benjamin, Walter 1972: *Gesammelte Schriften.*
— 1973: *Illuminations.*
— 1977: *Origin of German Tragic Drama.*
— 1977: *Understanding Brecht.*
— 1979: *One-Way Street and Other Writings.*
Roberts, Julian 1982: *Walter Benjamin.*
Scholem, Gershom 1982: *Walter Benjamin. History of a Friendship.*
Wolin, Richard 1982: *Walter Benjamin: An Aesthetic of Redemption.*

Bernal, John Desmond (d.10 Mayıs 1901, Nenagh, Co. Tipperary,İrlanda; ö.15 Eylül 1971, Londra)

Arkadaşları ve hayranları kendisini, bilgisinin genişliği ve doğal, toplumsal fenomenlere ilişkin öngörüsünün derinliği ve genişliği nedeniyle, "bilge" olarak adlandırırlardı. Bir arkadaşı onun için "dipsiz bir kuyu" demişti. Özellikle İngiltere ve SSCB'de ortodoks Marxizmdeki bilim kavrayışına etkisi önemli olan 1930'ların "kızıl bilimadamları"nın kuşkusuz en önde geleniydi. Bernal, bir bilimadamı olarak, moleküler biyolojinin temellerinin ortaya konmasına yardım eden X ışını kristalografisi üzerine önemli bir çalışma yaptı. Katalizör rolü oynadığı çalışmaları, kendi buluşları kadar önemliydi. Dorothy Hodgkin ve Max Perutz adlı iki öğrencisi, Nobel Ödülüne layık görüldüler. Bernal FRS (Kraliyet Derneği üyesi) ve Londra Birkbeck Koleji profesörü oldu. Hem (daha sonra nazikçe Lenin olarak değiştirilen) Stalin Ödülü hem de ABD Palmiyeli Özgürlük Madalyası (Medal of Freedom with Palm) kazandı. Belirli bir sorun üzerinde en kapsamlı bilimsel başarılara yol açacak kadar uzun boylu ve derinlemesine yoğunlaşmasına neden olan çok geniş bir hayal gücü vardı. Karmaşık sorunların çözümüne yaklaşımı, II. Dünya Savaşı çabalarının bilimsel yönüne katkılarında, özellikle de tarihteki en büyük deniz çıkarması olan D-Day (Fransa'ya asker çıkarma günü)'nün planlamasındaki Birleşik Operasyonlarda kendine uygun bir çıkış yolu bulmuştu.

Bernal, 1920'lerin başında Cambridge'deyken

komünist oldu. Bilimadamları arasında Marxist düşüncelerin propagandasının yapılmasında aktif bir rol aldı. 1931'de Londra'da yapılan Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresinde Sovyet Delegasyonunun yer almasından büyük ölçüde etkilendi. Orada Buharin ve başkaları bilimin, kendi kendine yeten bir nitelikte olduğu biçimindeki geleneksel inançların aksine, üretimin gelişimiyle ilişkili olarak görülmesi gerektiğini oldukça güzel bir biçimde ileri sürdüler. Bernal, bilimin ekonomik gelişimi sıkıca yansıttığı, belki daha da önemlisi toplumsal politikanın yol göstericisi olması gerektiği görüşünün en coşkulu ve büyüleyici temsilcisiydi. Birçok deneme ve kitap yazan Bernal'ın en önemli iki yapıtı, konularında ortodoks Marxizmin simgesi haline gelen ve öyle de devam eden *Bilimin Toplumsal İşlevi* (1939) ve *Tarihte Bilim* (1954)'dir. "Bernalizm" şu anlama da gelmeye başlamıştır: Kapitalist ve öteki sosyalist-olmayan toplumsal-ekonomik formasyonların neden olduğu çarpıklıklar kaldırılabilirse, toplum, bilimsel akılcılığın zorunlu kıldığı çizgide yönetilebilir. Bilim, ilerlemenin motoru olduğu kadar komünizme giden yolu aydınlatan bir fenerdir. Sosyalist ülkelerde, Bernal'e göre, "bilimin köklü bir dönüşümü" vardır. Öyle bir "dönüşüm ki, bilimi tüm halka açmaktadır... (ve bu) meydana geldiği ülkelerde muazzam yeni güçler getirmelidir." (1954, s.900-901). Bernal'ın görüşleri hem İngiltere'de hem de SSCB'de etkiliydi ve daha sonra da öyle olmaya devam etti. Fakat Bernal, Soğuk Savaş ve Sovyetlerin LYSENKOCULUK skandalıyla karşı karşıya kaldı. Sovyet ilerleme modeline bağlılığıyla Stalinizmi ve bilimsel araştırmalardaki korkunç yıkımı, özellikle de kendi alanı olan biyolojideki yıkımı uzlaştırmakta güçlük çekti. Sovyet devletinin bilimsel araştırmaya mükemmel bir destek sağladığını savunduktan sonra, giderek ona karşıt bir tutum almaya başladı. Hem kapitalist ülkelerde hem de sosyalist adını taşıyan ülkelerde bilimsel ve teknolojik akılcılığın rolünü tartışmalı gören, bilimin toplumsal ilişkilerini başka kavrayış yolları çıkmaya başlayınca, ortodoks komünizme karşı kamu önünde hiçbir şey söylemeyen Bernal'in İngiltere'de etkisi gittikçe daha da azaldı. Bernal, İngiliz Derneğinde bilimin toplumsal ilişkileri konusunu yerleştirmekte önemli bir rol oynadı. Pugwash Konferanslarında da etkiliydi. Fakat 1949'da, Soğuk Savaş'a ilişkin nedenlerden ötürü İngiliz Derneği Konseyinden çıkarıldı. Bilimsel sendikacılığın geliştirilmesinde de aktif bir rol oynayan Bernal'in İngiliz Bilimde Toplumsal Sorumluluk Derneği'nin kurulmasındaki etkisi de önemliydi.

Bernal, 20. yüzyıl Marxizmi içerisindeki bilimi tartışmasız ilerici bir güç olarak ele alan yaklaşımda önde gelen bir rol oynadı. Fakat birçok Marxist sonradan uzmanların rolü ve onların araştırmalarının meyveleri konusunda çok daha kuşkucu oldular. Son zamanlara kadar Marxistler, bilimi görece sorunsuz olarak ele almaya genellikle devam ettiler. Fakat Bernalizm ve Marxist ortodoksluk eleştirmenleri, politik ve değerlendirmeye ilişkin sorunlar dıştalanır veya sadece örtük bırakılırsa, bilimin kendisinin toplumsal örgütlenme sorunlarına uygulanmasının ancak sorular yaratacağını gitgide daha fazla ileri sürmektedirler. Toplumsal değerler, öncelikler ve sorumluluklara ilişkin sorunlar, genel kültür alanında kendi koşulları içinde ortaya konmalı ve uzmanlar kuruluna veya onların himayesine devredilmemelidir.

RMY/İC

OKUMA

Bernal, J.D. 1939 (1967): *The Social Function of Science*.

— 1954 (1969): *Science in History*.

Bukharin, Nikolai ve d. 1931 (1971): *Science at the Crossroads*.

Goldsmith, Maurice 1980: *Sage: A Life of J.D. Bernal*.

Goldsmith, Maurice ve Mackay, A.L. 1966: *The Science of Science* .

Hodgkin, Dorothy 1980: "J.D. Bernal".

Rosenhead, Jonathan ve d. 1982: "Science at the Crossroads: Looking Back on 50 years of Radical Science".

Wersky, Gary 1978: *The Visible College*.

Young, Robert M. 1980: "The Relevance of Bernal's Questions".

Bernstein, Eduard (d.6 Ocak 1850, Berlin; ö. 18 Aralık 1932, Berlin).

Yahudi bir makinistin oğlu olan Eduard Bernstein, 1866'dan 1878'e kadar bir bankada çalıştı. 1871'de Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne (Eisenachçılar) katıldı ve her ikisiyle de 1880'de tanıştığı Marx'ın

ve daha çok da Engels'in etkisi altında Marxist oldu. Bernstein, Bismark'ın anti-sosyalist yasası altında illegal yayımlanan partinin organı *Der Socialdemokrat*'ın önce Zürih'te sonra da 1880'den Almanya'ya geri döndüğü 1901 yılına kadar yaşadığı Londra'da editörlüğünü yaptı. Londra'da kendisini edebi vasisi yapan Engels'in yakın arkadaşı oldu. Aynı zamanda Fabianlarla da ilişkiye geçerek onlann etkisi altına girdi.

1896'dan 1898'e kadar *Die Neue Zeit*'da bir dizi makale yayımlayan Bernstein, Marxizm içinde modası geçmiş, dogmatik, bilimsel olmayan veya muğlak gördüğü öğeleri gözden geçirmeye çalışırken, Marxizmin asıl özünü reddettiğini de yalanlıyordu. 1899'da düşüncelerini klasik revizyonizmin ana yapıtı olan *Die Voraussetzungen des Sozialismus*'da en kapsamlı biçimde ortaya koydu. Orada, işçi sınıfının sefaletinin artması (*Verelendung*) teorisi kadar sınai yoğunlaşmanın artması ve ekonomik bunalımların daha keskinleşmesine ilişkin Marxist öngörüleri tartıştı. "Sermayenin sömürücü eğilimlerine karşı... toplumsal tepki", "ekonomik yaşamın daha çok bölümünü kendi etkisi altına çekmekte" idi. İşçi sınıfının "katastrofik çöküşe" karşı "sürekli ilerleme"sini savunan bir perspektifi ortaya koydu. Politik iktidarın işçi sınıfınca fethi, "devleti demokrasi doğrultusunda" adım adım "dönüştürecek olan" işçi sınıfının politik ve ekonomik haklarının genişlemesini gerektirirdi. Zora dayanan DEVRİM ve PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ'nü reddeden Bernstein, sosyal demokrasinin "şimdi gerçekte olduğu gibi, yani demokratik, sosyalizan bir reform partisi olarak görünmesini" istiyordu. "Hareket, diyordu, benim için her şey, 'sosyalizmin nihaî hedefi' denen şey ise hiçbir şeydir." Birbirini izleyen Parti kongreleri Bernstein'ın görüşlerini mahkum etmesine karşın, Bernstein, 1902'den 1906'ya, 1912'den 1918'e ve 1920'den 1928'e kadar Reichstag'da Alman sosyal demokrasisinin bir temsilcisiydi. Daha sonraki yazılarında ve konferanslarında Marxist görüşlere yönelttiği eleştirileri genişletti ve etik gerekçelerle sosyalizmi savunmanın çerçevesi olarak ileri sürdüğü Yeni Kantçı tutumları benimsedi.

I. Dünya Savaşı sırasında bir barış görüşmesi çağrısında bulundu ve 1915'de savaş kredileri aleyhinde oy kullandı. Sosyal Demokrat Parti'yi terkettikten sonra, daha solcu olan Bağımsız Sosyalist Parti'ye (USPD) 1917'de katıldı. Savaştan sonra yeniden Sosyal Demokrat Parti'ye giren Bernstein, 1920-21'de parti programının hazırlanmasında görev aldı.

MJ/İC

OKUMA

Bernstein, Eduard 1899 (1961): *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie.*

— 1895 (1980): *Cromwell and Communism. Socialism and Democracy in the Great English Revolution.*

Cole, G.D.H. 1956: *A History of Socialist Thought* cilt. III.

Colletti, Lucio 1968 (1972): "Bernstein and the Marxism of the Second International". *From Rousseau to Lenin* içinde.

Gay, Peter 1952: *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx.*

Kautsky, Karl 1899: *Bernstein und das sozialdemokratizche Programm. Eine Antikritik.*

Luxemburg, Rosa 1899 (1970): *Reform or Revolution.* Mary-Alice Waters, (der.) *Rosa Luxemburg Speaks* içinde.

Sweezy, Paul M. 1949: *The Theory of Capitalist Development.*

Bilgi Kuramı (*İng.* Theory of knowledge/ Epistemology, *Fr.* Epistémologie, *Alm.* Erkenntnistheorie)

Marxist düşünce içinde pozitivizm ve Hegelcilik, toplumsal bilim ve tarih felsefesi, bilimsel Marxizm ve eleştirel (veya hümanist ya da tarihselci) Marxizm, materyalizm ve diyalektik, vb. arasındaki gerilimlerin, Marx'ın kendi yazılarındaki muğlaklık ve çelişkili eğilimlerden kaynaklandığı bilinen bir gerçektir. Buna karşın, Marx'ın yapıtından kalkarak, Marxizm içerisindeki dikotomileri aşan ve kısmen açıklayan bilgi kuramı (a) *içinde* ve (b) *üzerine* perspektifler düşünmek olanaklıdır.

(a). Marx'da iki epistemolojik tema ağır basmaktadır: (A) *nesnelliğin*; bilgileri karşısında doğal biçimlerin bağımsız gerçekliğinin, toplumsal biçimlerin ise görece bağımsız gerçekliğinin (yani, ontolojik ya da "geçişsiz" boyut içinde gerçekçilik) vurgulanması; (B) bilme sürecinde çalışmanın veya

emeğin rolünün; dolayısıyla da emek ürününün yani bilginin tarihsel karaktere indirgenemez biçimde toplumsal karakterinin (yani, dar biçimde epistemolojik veya "geçişli" boyut içinde "kılgıcılık") vurgulanması. (A) doğanın pratik değişimi ve toplumsal yaşamın kuruluşu ile tutarlılık gösterir. Marx, (B)'yi amaçlı insan eylemi veya PRAXİS dolanımına bağlı olarak anlar. Bir öznenin *üretimi* ve bir toplumsal sürecin *yeniden üretimi* veya dönüştürülmesi anlamlarında nesnelleştirme, hem (A)'daki gibi dışsallık anlamında nesnellikten, hem de belirli toplumlarda emeğin tarihsel bakımdan özgül, yani yabancılaşmış biçimlerinden ayırt edilmelidir —böylece "nesnel"in ve türevlerinin Marx'da dört anlamı vardır. Birbiriyle ilişkili bu iki tema —nesnellik ve emek— ampirizm ve idealizmin, kuşkuculuk ve dogmatizmin, aşırı doğalcılık ve karşı-doğalcılığın benzer biçimde epistemolojik olarak birbirlerinin yerini almasını gerektirir.

Marx ilk yazılarında felsefeden biyografik *Ausgang*'ının (çıkışının) ve bağımsız toplumsal-tarihsel bilime girişinin aracı olan ve yeni biliminin konusunun anahtarını veren, güçlü ve zaman zaman parlak bir idealizm eleştirisi yapmıştır. Fakat buna benzer bir ampirizm eleştirisine hiçbir zaman girişmedi. Marx'ın karşı-ampirizmi, sadece, dağınık birkaç felsefî taslağın yanısıra, *Kapital*'de örtük bulunan bilimsel gerçekçiliğe pratik, teorileştirilmemiş yöntembilimsel bağlılığında bulunmaktadır. Bu tehlikeli dengesizliğin bir sonucu, Marxist epistemoloji içerisinde gerçekçi kutbun kılgıcı (pratikçi) kutba göre entellektüel bakımdan görece az gelişmesi ve inceltilmiş bir idealizm ((A)'yı dışta bırakan kaba bir (B) ile kaba bir materyalizm (B)'yi dışta bırakan kaba bir (A)) arasında gidip gelen bir eğilim olmaktadır.

Marx'ın güçlü bir önselcilik (apriorizm) eleştirisiyle bütünleşen idealizm eleştirisi, ikili bir hareketten oluşur: Birinci, *Feuerbachçı* momentte, düşünceler, ölümlü somutlaşmış beyinlerin ürünleri olarak ele alınmaktadır. İkinci, artık *Marxçı* momentte ise somutlaşmış beyinler, toplumsal ilişkilerin tarihsel olarak gelişen birlikteliklerinin ürünleri olarak kavranır. Birinci moment, Hegel'in özne-yüklem evirtimlerinin (*inversions*), yani varlığın bilen'e indirgenmesinin ("epistemik aldatma") eleştirisi ile felsefeyi toplumsal yaşamdan ayırmasının ("kurgusal aldanma") eleştirisini içerir. İkinci karşı-bireyselci momentte, değişmez bir insan doğasına ilişkin Feuerbachçı hümanist veya özselci sorunsalın yerini tarihsel olarak gelişen bir toplumsallığa ilişkin bir sorunsal alır: "İnsanî öz, her bir bireyde doğuştan varolanın soyutlaması değildir. Kendi gerçekliği içinde o, toplumsal ilişkilerin birlikteliğidir" (*Feuerbach Üzerine Tezler*, 6.Tez). "Her bir bireyin verili bir şey olarak karşılaştığı üretici güçler, sermaye ve toplumsal ilişki biçimlerinin toplamı,.. "insanın özü'nün gerçek temelidir" (*Alman İdeolojisi*, cilt I, Kısım I, bölüm 7). Marx aynı zamanda "tarih, kendi amaçları peşinde koşan insanların eylemlerinden başka hiçbir şey değildir" (*Kutsal Aile*, bölüm VI, kısım 2) düşüncesi üzerinde ısrarla durmak da istiyordu. Bu nedenle, Marx, toplumsal sürecin insanî praxis içinde ve aracılığıyla yeniden üretimi ve dönüştürülmesi; buna karşılık, o süreç tarafından koşullandırılan ve olanaklı kılınan praxis kavrayışına doğru yoluna devam eder: "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yapar, ama tam da istedikleri gibi ve kendilerince seçilmiş koşullar altında değil, geçmişten gelen, verili, doğrudan doğruya karşılaştıkları koşullar altında yaparlar" (*18 Brumaire*, bölüm 1).

Marx, komünizmde erkek ve kadınların tarihi istedikleri gibi yapacaklarını, sürecin praxise dökülebileceğini mi varsaymıştı? Kanıtlar belirsizdir (☞ BELİRLENİMCİLİK). Bununla birlikte, *Kapital*'in konusu, insanî praxis değil, kapitalist üretim tarzının yapıları, ilişkileri, çelişkileri ve eğilimleridir: "Bireyler burada ancak, ekonomik kategorilerin kişileştirilmeleri, belirli sınıf ilişkileri ve çıkarlarının taşıyıcıları (*Träger*) oldukları kadarıyla ele alınmaktadırlar" (*Kapital I*, Önsöz).

Marx hiçbir zaman, maddî nesnelerin bilgilerinden bağımsız varoldukları düşüncesinden, yani *materyal nesne gerçekçiliği*'nden kuşkuya kapılmadı. Fakat bilimsel düşüncenin nesnelerinin, doğurdukları görüngüsel biçimlere, görünümlere veya olaylara varlıkbilimsel olarak indirgenemez, normal olarak da onlarla ilişkili olmayan ve belki de onlara karşıt gerçek yapılar, mekanizmalar veya ilişkiler oldukları düşüncesine, yani *bilimsel gerçekçiliğe* Marx'ın bağlanması ise, ancak adım adım, düz bir çizgi izlemeksizin ve görece geç oldu (☞ GERÇEKÇİLİK). Ne var ki, 1860'ların ortalarından itibaren bilimsel gerçekçi motifler değişmez bir nakarat oluşturur. "Şeylerin dış görünüşleri ile özleri doğrudan

çakışsaydı, tüm bilim gereksiz olurdu" (*Kapital III*, bölüm 48). "Şeylerin ancak aldatıcı görünüşlerini yakalayan günlük deneyimle yargılanırsa, bilimsel hakikat her zaman paradokstur" (*Değer, Fiyat ve Kâr*, bölüm, VI). Marx, kapitalist ekonomik yaşamın temeldeki gerçek ilişkilerinin, nedensel yapılarının ve doğuş mekanizmalarının bayağı iktisat karşısında bilimsel; klasik ekonomi politik karşısında ise kategorik olarak upuygun (fetişleştirilmemiş, tarihselleştirilmiş) bir açıklamasını vermek iddiasındadır. Marx'ın yöntemi gerçekte üç özelliği bir bütün halinde kapsar: (a) *generik bir bilimsel gerçekçilik*; (b) bir alan-*özgüllükle, nitelenmiş* (veya eleştirel) *doğalcılık*; ve (c) bir konu-*belirli diyalektik materyalizm*. Marx'ın (a)'daki uğraşı, herhangi bir bilimadamınınki gibi, ele aldığı görüngülerin uyumlu, tutarlı, makul ve ampirik olarak temellenen bir açıklamasıdır. (b)'deki doğalcılığı, doğalbilimsel araştırmadan farklı olarak, toplumbilimsel araştırmanın bir dizi ayırt edici özelliğiyle nitelenmektedir. Bunların en önemlisi, toplumsal biçimlerin kavram ve yer-zaman bağımlılığı olan praxis; ekonomi politik eleştirisinin, tanımladığı sürecin bir parçası olduğu düşüncesinin gerektirdiği tarihsel yansıyabilirlik (*reflexibility*); ve ne deneysel olarak kurulmuş ne de doğal olarak meydana gelmiş kapalı sistemlerin, teorinin ampirik denetimine uygun olmadıkları (doğrulama ve yanlışlamanın kehanetvâri olmayan açıklayıcı ölçütlerine güvenme gerekliliği) gerçeğidir. (Bu bakımdan Marx'ın *Kapital I*'in önsözünde, başvurduğu "soyutlama gücü", ne "mikroskop"ların ve "kimyasal belirteç"lerin yerine bir vekil sağlar, ne de Marx'ın gerçek ampirik pratiğini haklı çıkarır). (c)'de, Marx'ın açıklamalarının özgül karakteri öyle bir şeydir ki, bu açıklamalar, onlara göre *diyalektik olarak çelişkili* olduğu açıklanan bir araştırma nesnesinin *açıklayıcı eleştirisi* biçimini alırlar. Marx'ın bilimsel eleştirisi, hem ① kavramsal ve kavramsallaştırılmış kendilikleri (ekonomik teoriler ve kategoriler; görüngüsel biçimler) hem de ② onları gerektiren veya başka türlü açıklayan nesneleri (yapılaşmış ilişkilerin sistemleri) ele alır. Birinci düzeyde, kendilikler, yanlış *basitleştirici* (örneğin, ücret biçimi), fetişleşmiş (örneğin, değer biçimi) veya başka türlü kusurlu olarak gösterilmektedirler. İkinci düzeyde, Marx'ın açıklamaları, böylesi kendilikleri doğuran nesnelerin *ceteris paribus* (öteki koşullar eşit olmak üzere) olumsuz bir değerlendirmesini ve bunların pratik dönüştürülmesine bir karar vermeyi mantıksal olarak içerir. Marx'ın kapitalizmin ve onun gizemleşmiş görünüş biçimlerinin yapısal olarak kurucu öğesi diye nitelendirdiği kullanım-değeri ile değer arasında olduğu gibi bütün sistemi etkileyen belirli diyalektik çelişkiler, Marx'ın teorisine göre, çeşitli tarihsel çelişkilere yol açar ki, bunlar, bu teoriye göre, hem kapitalizmin örgütlenme ilkesini eğilimsel olarak bozar hem de kendi yerini "toplumsallaşmış insanlığın, birleşmiş üreticilerin, bazı kör güçler tarafından yönetilme gibi doğa tarafından yönetilmesi yerine, doğayla ilişkilerini akılcıl olarak düzenleyecekleri ve onu kendi bilinçli denetimleri altına (alacakları)" (*Kapital III*, bölüm 48) bir toplumun almasının araç ve motiflerini sağlarlar.

Marx'a göre idealizm, felsefenin tipik bir hatasıysa; ampirizm de *sağduyunun* endemik bir kusurudur. Marx, hem kavramsal (veya dinsel) bütünlükleriyle biçimler, düşünceler veya *kavram*ların idealist varlıkbilimine, hem de verili atomistik olguların ve bunların değişmez birleşmelerinin (*conjunctions*) ampirist varlıkbilimine, yapılaşmış, farklılaşmış ve gelişmekte olan ve varolduğumuz verili olduğuna göre bizim için olanaklı bir bilgi nesnesi olarak kavranan gerçek dünyadan yana bir tutum alarak karşı çıkmaktadır. Nitekim *Feuerbach Üzerine Tezler*'de Marx'ın eski "derin düşünmeci materyalizm" eleştirisinin özü, gerçekliği toplumsallaştırmaması, tarihselleştirmemesi ve bu nedenle de "*bilimselliği*" desteklememesi, olsa olsa teşvik etmesidir. *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nın son parçasında ve başka yerlerde, doruğunu Hegel Felsefesinin oluşturduğu klasik Alman idealizmine Marx'ın yönelttiği eleştirinin özü ise, bilimin kat kat düzenlenmesini bozması (*destratify*) ve gerçekliği de tarihsel olmaktan çıkarması (*dehistoricize*) ve bu nedenle de "*tarihselliği*" desteklememesi, olsa olsa teşvik etmesidir. Böylece Marx'ın yeni tarih biliminin ikiz epistemik motiflerine ulaşıyoruz: Yeni bilimin (bir bilim olarak) generik biçimini belirten materyalizm ve onun (bir tarih bilimi olarak) özgül içeriğini belirten diyalektik. Fakat ister diyalektik maddecilik içinde kaynaşsın isterse Batı Marxizminde birbirinden ayrılsın, felsefî Marxizm diyalektiğinin asıl olarak idealist bir kalıba dökülü kalmaya devam etmesi ve materyalizminin ise temel olarak ampirist bir biçim içinde ifade edilmiş

olması, Marx'ın arkasındaki felsefî Marxizmin epistemolojik geri kalmasının bir göstergesidir.

Marx (ve Engels) genellikle dogmatizmi idealizm ve akılcılıkla, kuşkuculuğu da ampirizmle birleştirirler. *Alman İdeolojisi*'nde her ikisini de (dogmatizm ve ampirizm-Ç) kesinlikle reddederler. Öncülerinin "keyfî dogmalar" değil, "tamamen ampirik bir tarzda" doğrulukları kanıtlanabilir öncüller olduklarını söylerler (*Alman İdeolojisi*, cilt I, kısım I A). Aynı zamanda, "insanların, yerçekimi düşüncesine sahip oldukları için suda boğuldukları düşüncesi"nde olan "yeni devrimci filozof" türünü de hicvederler (*a.g. e.*, Önsöz). Böylece bir yandan (geçişli boyutta) Marxizm düşüncesini ampirik olarak sonuca bağlanmamış bir araştırma programı olarak başlatırlar, öte yandan (geçişsiz boyutta) olguüstü (*transfactually*) etkin yapıların nesnel bir varlıkbilimine bağlılıklarını belgelerler.

(b). Marx'ın epistemoloji *üzerine* tavrı da birbiriyle ilişkili iki tema etrafında döner: *bilimsellik* konusunda (A)'nın, bilme sürecinin *tarihselliği* konusunda ise (B)'nin vurgulanması (Kuşkusuz, yeni tarih biliminin temaları, bilgi kuramını etkilemiştir). Bir yandan Marx kendisini, bir bilimin kuruluşuna girişmiş olarak, öyle ki bazı epistemolojik önermelere (örneğin, bilimi ideolojiden veya diyelim ki sanattan ayıran ölçütlere) görünüşte bağlanmış olarak gösterir; öte yandan da kendi bilimi de içinde olmak üzere tüm bilimleri, tarihsel koşulların ürünü (ve o koşullar içinde potansiyel bir nedensel etmen) olarak kavrar ve bu nedenle de onların tarihsel olarak açıklanma olanağına bağlanması gerekir. (A) ve (B), bilme sürecinin iki yanını ("özünlü/*intrinsic* ve "dışınlı"/*extrinsic* yanlarını) meydana getirir: (B) olmaksızın (A) *bilimciliğe*, bilimin toplumsal-tarihsel alandan çıkarılmasına (*dislocation*) ve bunun sonucu olarak tarihsel yansımalı düşünmenin (*reflexivity*) yokluğuna götürür. (A) olmaksızın (B) ise, tarihselciliğe, bilimin, tarihsel sürecin bir ifadesine indirgenmesi ve bunun sonucu olarak yargısal bir görecilikle sonuçlanır. Bu iki yan, tarihsel olarak özgül epistemolojilerin açıklayıcı bir eleştirisi tasarısında birleşirler.

Fakat Marx'ın felsefeden bilime geçişinin kendine özgü niteliği öyle bir şeydi ki, bilimsel gerçekciliğinde olduğu gibi, özünlü (*intrinsic*) boyuta bağlılığının doğası teorize edilmemiş olarak kaldı. Gerçekte Marx, felsefenin gerçekleşmesini proletarya içinde ve onun aracılığıyla düşündüğü bir ilk evreden geçerek, bilimin felsefenin yerini aşağı yukarı tamamen almış göründüğü ikinci pozitivistik bir evrede birden bire durarak görüşlerini açıklıkla dile getirdi: "Gerçekçilik tanımlandığı zaman, felsefe, *bağımsız* (*a.b.ç.*) bir bilgi dalı olarak varoluş ortamını yitirir. Nihayetinde onun yerini, ancak, insanların tarihsel gelişiminin gözleminden doğan en genel sonuçların, soyutlamaların özeti alabilir "(*Alman İdeolojisi*, cilt I, kısım I A). FELSEFE'nin bu soyut-özet kavranışı, geç dönem Engels'inden ruhsat almış ve II. Enternasyonal'in ortodoksluğu haline gelmiştir. Ne var ki, Engels'in teorisi ve pratiği arasında açık bir çelişki vardır: Pratiği, TARİHSEL MATERYALİZM 'e bağlanmış yardımcı bir işçinin pratiğidir-ki, bu, Marx'ın açıkça onayladığı Lockeçu bir işlevdir. Dahası toplumsal koşullar (felsefi) "bilgi sorunu"na değil fakat (pratik, tarihsel) bir sorun olarak bilgiye neden olduğu sürece Marxizmin epistemolojik müdahalelerden ve dolayısıyla epistemolojik konumlardan nasıl vazgeçebileceğini anlamak güçtür. Bununla birlikte, eğer Marx'ın pratiğinde örtük üçüncü bir konum varsa, bu, içerisinde felsefenin (ve daha çok da epistemolojinin) bilime ve öteki toplumsal pratiklere bağımlı yani yaderkli (*heteronomous*) olarak pratik-bilişsel bir birlikteliğin bir uğrağı olarak kavrandığı bir konumdur. Böyle olunca da, onun, hem eski Hegelci "Alman profesörlerine özgü kavramları birbirine birleştirme yöntemi"yle, hem de (doğalcı) bir bilimden daha ziyade kendisinin üstünlük sağladığı bir alan olarak nitelenen bir felsefe olarak Lukácsçı-Gramscici Marxizm görüşüyle bir ortaklığı olmayacaktı.

Geç dönem Engels'inin *çok geniş* etkili felsefî müdahalesinin temel karakteristikleri şunlardı: (1) pozitivistik bir felsefe görüşü ile eleştiri-öncesi bir bilimler metafiziğinin birleşmesi; (2) indirgemeci olmayan (doğrucu/*emergenist*) bir kozmoloji ile tekçi (süreçsel/*processual*) bir varlık diyalektiğinin zorlama bir sentezi; (3) içerisinde düşüncenin gerçekliği ayna gibi yansıtan veya kopyasını çıkaran olarak kavrandığı yansımacı bir epistemoloji ile birlikte işgören bir evrensel diyalektik varlıkbiliminin kabulü; (4) öznelciliğin şiddetli bir eleştirisi ve kuşkuculuğun pratik çürütülmesinin vurgulanmasıyla bağlantılı doğal zorunluluk üzerine bir vurgulama. Bir doğa diyalektiği ile yansıma teorisinin birleşmesi, (Dietzgen'i izleyerek)

Plehanov'un "diyalektik materyalizm" adını verdiği ortodoks felsefî Marxizmin kalite işareti haline gelirken, *Anti-Dühring* II. Enternasyonal Marxizmine kesin etki yaptı. Ne yazık ki, Engels'in nedensel ilişkinin olumsallığı eleştirisi, bu ilişkinin edimselliği (*actuality*) (Hume ve Hegel'ce paylaşılan bir anlayış) eleştirisiyle ya da toplumsal yaşamda doğal zorunluluklar dolayımına insanî praxislerle birlikte eşit ölçüde dikkat göstermekle tamamlanmadı. Üstelik bilim tarihindeki belirli olaylara ilişkin büyük içgörüsüne —örneğin, *Kapital*'in II. cildine yazdığı harikulade (adeta Kuhncu sonrası!) önsöze karşın, Engels'in yansımacılığının sonucu, geçişli boyutun güdükleştirilmesi ve derin düşünmeci materyalizme bir geri dönüş olmuştur. Nitekim kendisini Kautsky, Mehring, Plehanov ve Labriola'nın yapıtlarında gösteren II. Enternasyonal'in ana akımı, pozitivist ve daha çok da belirlenimci bir evrimciliğe (Kautsky'de Marxçılıktan çok Darwinci olduğu ileri sürülebilecek bir evrimciliğe) kucak açtı; Marx'ın yapıtını geliştirmek veya genişletmekten çok çoğunlukla onu sistemleştirmekle uğraştı. Bunun sonucu, bir paradoks olarak, Engels'in kendilerine saldırmak için yola çıktığı Haeckel, Dühring ve diğerlerinin doğaüstücü tekçiliğinden —"mekanik" ve "indirgemeci" maddeciliklerinden— çok da farklı olmayan bir *Weltanschauung* oldu. Paradoks olarak diyoruz, çünkü Engels'in müdahalesinin ana teması maddecilik ise, bu müdahalenin açık amacı da Marxizmin bir bilim olarak özgül özerkliğini belirtmek ve savunmak idi.

Lenin'in her ikisi de Engels'in nesnelci ve pozitivist düşünce biçimini kısmen düzelten ayırt edici iki katkısı, felsefî müdahalelerin pratik ve çıkar gözeten niteliği üzerinde ısrar etmesi ve bilimin böyle günlük müdahalelerden görece özerkliğine ilişkin daha açık-seçik bir kavrayıştır. Lenin'in felsefî düşüncesi iki evreden geçmiştir: *Materyalizm ve Ampirio-Kritisizm*, Machçı düşüncelerin Bolşevik çevrelerde (örneğin Bogdanov tarafından) yayılmasına karşı koymak için tasarlanmış yansımacı bir polemik iken, *Felsefe Defterleri*'nde Engels'in materyalizm ile idealizm arasındaki kutupsal karşıtlığı, diyalektik ve diyalektik-olmayan düşünce arasındaki karşıtlığa göre giderek ikinci sırada yer almıştır. Sovyetler Birliği'nde 1920'lerde diyalektik materyalizmin diyalektik yanını vurgulayan Deborin gibi kimseler ile materyalist öğelerini vurgulayan Buharin gibi kimseler arasında kısa ömürlü olsa da canlı bir tartışma vardı. Nitekim Engels'in epistemolojik mirasının Bernstein tarafından her ikisi de reddedilen, Lenin tarafından ise farklı zamanlarda vurgulanan iki terimi —"diyalektik" ve "materyalizm"—, Stalin'in yönetimi altında "*Diamat*" olarak yasalaştırılmadan önce Sovyet felsefesi içerisinde Deborin ve mekanistler arasındaki bir iç mücadele olarak maddileştirildi ve Batı Marxizmi içerisinde birbirine karşıt akımlar haline geldi.

Adler ve Avusturya Marxistlerinin düşüncesinde, Marxist epistemoloji utangaç bir eleştirel biçimde Kantçı terimlerle iki anlama gelmeye başladı: Newton gibi, Marx'ın Kantçı bir sorunun, yani toplumsallaşma nasıl olanaklı olmaktadır? sorusunun formülasyonunu olanaklı kılması; ve doğrudan doğruya da, uzay, zaman ve kategorilerini tamamen Kant'ta varolduklan biçimde deneme olanağı koşulunun toplumsallık olması. Adler'e göre, Marx'ın teorisi, nesnesi —toplumsallaşmış insanlık— yarı -doğal yasalara, yani işleyişlerinde amaçlı ve değer-yönelimli insanî eyleme bağımlı yasalara bağlı olan, ampirik olarak denetlenmiş bir eleştiri olarak anlaşılmalıdır.

Buraya kadar söz konusu edilen düşünürlerin hiçbiri, Marxizmin öncelikle bir bilim olduğundan kuşku duymadı (Karş. örneğin, Buharin'in *Tarihsel Maddecilik*'i). Aynı zamanda da Marxizm içerisindeki otantik olarak diyalektik veya Hegelci öğeler üzerinde, yok denilmezse de, pek az bir vurgu vardı. Bunun nedeni, kuşkusuz, Marx'ın *Kapital*'de değer teorisi açıklamasının yarattığı güçlükler ve en önemli ilk yapıtların geç yayımlanmasıdır. Bu durum şimdi değişmiştir. Frankfurt okulunun çalışmasına ve Goldman'ın generik yapısalcılığını teşvik eden ve hemen hemen Engels'inki kadar etkili bir Marx'ı yorumlama ölçütleri sağlayan Lukács (1923) tarafından açıklanan Hegelci Marxizmde, Korsch(1923) ve Gramsci'de (1971), Engelsçi geleneğin ana vurguları çarpıcı bir biçimde tersine çevrilmiştir.

Bunların bilgi kuramlarının başlıca generik özellikleri şunlardır: ① Kendine yeterli veya özerk bir felsefe veya toplumsal teori olarak Marxizm lehine bir toplumsal bilim olarak Marxizmin reddedilmesi ve kendine ait kapsamlı bir bütünleştirici (*totalizing*) görüş açısının yanısıra, bilişsel emek

sürecinin özünlü boyutunun çöküşünü içeren; Marxizmi işçi sınıfının teorik ifadesi olarak, doğal bilimi de bir burjuva ideolojisi olarak niteleyen tarihsicilik; ② Bilimin geçişsiz boyutunun çöküşüne veya fiilen nötralize edilmesine ve buna karşılık gelen bir epistemolojik idealizm ve yargısal göreciliğe götüren, dünyanın pratik kuruluşu düşüncesine dayalı karşı-nesnelcilik ve karşı-yansımacılık; ③ II. Enternasyonal'in pozitivist bilimciliğinde bastırılan Marxizmin öznel ve eleştirel yanlarının yeniden ele alınması (Lukács örneğinde görülen, Marx'ın teorisinin özsel bir parçasının FETİŞİZM öğretisinin yeniden keşfedilmesi dahil).

Marxizm bu durumda bir nesnenin bilgisi olmaktan çok temel olarak bir öznenin ifadesidir; "proletaryanın devrimci hareketinin teorik ifadesi" (Korsch 1923, s.42). Dahası Marxizm sadece kendine yeterli — Gramsci'nin belirttiği gibi "topyekün ve bütünleyici bir dünya görüşü kurmak için gerekli tüm öğeleri" (1971, s.462) içeren— değil, kesinlikle ve sadece bu kendine yeterlilikle ayırt edilmektedir. Nitekim Lukács'a göre, "Marxizm ile burjuva düşüncesi arasındaki kesin farklılığı oluşturan ekonomik devindiricilerin önceliği değil, bütüne ilişkin görüş açısıdır (Daha sonraki yapıtı *Toplumsal Varlığın Varlıkbilimi*'nde tekrarlanan bir tutum) ...Bütünün, kendi parçaları üzerindeki tam kapsamlı üstünlüğü, Marx'ın Hegel'den aldığı yöntemin özüdür (1923, s.27). Bu bakış açısından, doğal bilimin kendisi, çeşitli kısmî alanlara ayrılmış ve anlamlı hiçbir BÜTÜNLÜK ile bağlantısı olmayan katıksız olgulardan bir dünya yaratarak, burjuvazinin parça parça, şeyleşmiş görüşünü ifade eder. Böylece Lukács, bilim ile bilimin pozitivistik yanlış yorumunu birbirine karıştıran ve diyalektik düşünceyi analitik düşüncenin tamamen karşısına koyan Marxizm içerisindeki hayli eski bir geleneği resmen başlatır.

Lukács'a göre, proletarya tarihin özdeşlikle hem öznesi hem de nesnesidir (*identical subject-object*) ve tarih de (Lukácsçı çevrede) bu olgunun gerçekleşmesidir. Tarihsel materyalizm ise, kapitalist toplumun kendi bilgisinden, yani kapitalist toplumun bağlı olduğu meta olarak kendi durumunun farkına vardıkça, bilincine vardıkça onu dönüştürmeye zaten başlayan proletaryanın (çevre üzerinde) verilmiş bilinçliliğinden başka bir şey değildir. Meta fetişizmi üzerine *Kapital I*, bölüm 1, kesim 4, "kapitalist toplumun bilgisi olarak görülen tarihsel materyalizmin bütününü, ve proletaryanın kendi-bilgisinin bütününü kendi içerisinde içermektedir" (*a.g.e.*, s.170). Lukács'ın epistemolojisi akılcı, varlıkbilimi ise idealisttir. Daha özel olarak ise onun bütünlük'ü, her uğrak veya parça bütünü örtükçe içerdiği için (Althusser'in belirttiği gibi) "dışa vurumcu" ve şimdi ancak önceledi (kazanılmış özdeşliğin) gelecek(i) ile ilişkili olarak kavranabilir olduğu için erekseldir. Hem (süreci öne çıkaran) Engelsçi varlıkbilimde hem de (bütünlük'ü öne çıkaran) Lukácsçı varlıkbilimde eksik olan ve Marx'ın varlıkbiliminde bulunan şey ise, yapıdır.

Gramsci'ye göre kendi içinde gerçeklik düşüncesi dinsel bir tortudur. Şeylerin nesnelliği, kişilerin evrensel karşılıklı öznelliğine göre, yani tarihte asimptotik olarak yaklaşan, fakat ancak sonunda komünizmde pratik olarak sağlandıktan sonra gerçekleşen bir bilişsel oydaşma olarak yeniden tanımlanmaktadır. Gramsci şöyle der: "Praxis teorisine göre, insanlık tarihin atomistik teoriyle açıklanmadığı, fakat durumun bunun tersi olduğu, yani tüm öteki bilimsel varsayımlar ve görüşler gibi atom teorisinin de üstyapının bir parçası olduğu açıktır" (1971, s.465). Bu ikili bir çöküşü/gerilemeyi barındırır: geçişsiz boyutun geçişli boyuta ve özünlü boyutun dışınlı boyuta (feda edilmesi-Ç). İlk bakışta Gramsci'nin sözü, Marx'ın Proudhon'a karşı alaycı sözünü anımsatır. Proudhon, sahiden olduğu üzere "gerçek idealist" gibi "kan dolaşımı, Harvey'in teorisinin bir sonucu olmalıdır"a kuşkusuz inanmaktadır: (*Felsefenin Sefaleti*, bölüm 2, kesim 3). Gramsci'nin oldukça haklı olarak üzerinde ısrar etmek istediği bilgimizin tarihselliği (aynı biçimde, bilgi nesnelerinin farklı tarihselliği), onun nesnelerinin (ve bunların tarihselliğinin) başkalığı düşüncesini çürütmez, fakat gerçekte bu düşünceye bağlıdır.

Lukács, Gramsci ve Korsch, hepsi de Engelsçi bir tarzdaki herhangi bir doğa diyalektiğini reddederler. Fakat Lukács, bunu ikici, romantik bir karşı-doğalcılık lehine yaparken, Gramsci ve Korsch bunu tarihselleşmiş bir insan biçimci (antropomorfik) tekçilik lehine yaparlar. Lukács, orjinal özne ile yabancılaşmış nesnenin yeniden birleşme süreci olarak kavranan diyalektiğin, yalnızca toplumsal dünyaya uygulanacağını ileri sürerken; Gramsci ve Korsch, doğa, bildiğimiz gibi, insanî tarihin bir parçasıdır ve

bu nedenle diyalektik düşüncesini savunmaktadırlar. Gramsci'nin kazanılmış (varlık-bilen) özdeşlik teorisinde, geçişsizlik tümüyle kaybolmuşken, Lukács'ın teorisinde özdeşlik, henüz kazanılması gereken tarihin sonucudur ve geçişsizlik iki biçimde (i) insanî kurtuluşun diyalektiğiyle bütünleyici bir ilişki içinde kavranmayan, epistemik olarak devinimsiz bir doğa olarak, (ii) proletaryanın kendi-bilincini kazanmadan önce insanlık tarihindeki yabancılaşma alanı olarak sürmektedir.

Horkheimer, Adorno, Marcuse ve (ikinci bir kuşaktan olan) Habermas ve arkadaşlarının "eleştirel teorisi"nin başlıca epistemolojik temaları şunlardır: ① Lukácsçı Marxizmin mutlak tarihselciliğinin biraz değişikliğe uğratılması ve teorinin görece özerkliği üzerine yenilenmiş bir vurgulama: ② Marx ve Marxizmdeki emek kavramının bir eleştirisi; ③ nesnelcilik ve bilimcilik eleştirisinin önemle vurgulanması.

① 'e proletaryanın rolünün tedrici olarak merkezî konumdan çıkarılması eşlik eder ve sonunda tarihsel olarak temellenmiş bir kurtuluş etmeninin kaybolmasıyla sonuçlanır. Öyle de devrimci teori, Genç Hegelcileri anımsatır bir biçimde (bir sınıfın ifadesinden çok) bireylere atfedilen bir özellik olarak görülmekte ve Fichteci bir "*Sollen*" veya "-meli, malı" olarak normatif düzeye yerleştirilmektedir. Marcuse'nin "eleştirel toplum teorisi, şimdi ile gelecek arasındaki açıklığa köprü olabilecek hiçbir kavrama sahip değildir, hiçbir geleceğe dayanmaksızın ve hiçbir başarı göstermeksizin olumsuz kalmaktadır" (1964, s.257) diye etkili biçimde ifade ettiği bunun sonucu olan teori ve pratik arasındaki ayrılık, tümüyle olumsuz, romantik ve diyalektik-dışı olan kapitalizm, bilim, teknoloji ve analitik düşünce kavrayışlarıyla birlikte, tarihsici Marxizmdeki gibi epistemolojinin gerçek hazinesi olarak kavranan kendi toplum teorisini, Marx'ınkinden uzaklarda bir yere koyan bir kötümserlik ve yargısallığın önemini belirtir. Aynı nedenle, bu, Marx'ın kendi iyimser akılcılığı ve Promethusçuluğunun vs. karanlıkta bıraktığı sorunları aydınlatmaya izin verir.

② Eleştirel teorinin özgürleştirici akıl ile katıksız teknik veya araçsal akıl arasında ortaya koyduğu esaslı karşıtlık, Horkheimer'ın "*Geleneksel ve Eleştirel Teori*"sinden (1937) Habermas'ın *Bilgi ve İnsan Çıkarları*'na (1972) kadar gittikçe Marx'ın aleyhine çevrilmeye başlamıştır. Bunun nedeni Marx'ın, emeği ve salt insanî sömürmenin bir nesnesi olarak doğa kavramını vurgulamasıdır. Nitekim Marcuse (1955), özgürleşmiş bir toplumu, ne gerekli emeğin akılcı düzenlenmesi ne de yaratıcı çalışmayla, aksine çalışmanın kendisinin duygusal libidonal faaliyet içinde yüceltilmesiyle karakterize olan bir toplum olarak kavrar. Habermas'a göre, Marx üretim ilişkileri ve güçleri arasında yaptığı ayrımda emek ve etkileşim arasında bir farklılığı tanır, ama kendi pratiğini pozitivist bir tarzda yanlış yorumlar, dolayısıyla insan türünün kendi kendini biçimlendirmesini çalışmaya indirger. Fakat Marx'ın, emeği sadece teknik bir eylem olarak değil, her zaman tarihsel olarak özgül bir toplum içerisinde ve aracılığıyla meydana gelen bir eylem olarak anladığı; pozitivist bir emek görüşünü, yani teknik bir eylem olarak emek görüşünü, daha genel olarak da doğal bilim, yani türdengelimli-nomolojik modelin temsil ettiği görüşü yanlışlıkla ve eleştirmeksizin kabul edenin Marx değil Habermas olduğu ileri sürülebilir.

③ Habermas'ın katıksız bir doğal sürecin sonucu olarak bir insan türü kavrayışı ile insanî eylem içinde ve onun tarafından kurulan bir gerçeklik —doğa da içinde olmak üzere— kavrayışını birleştirme çabası, herhangi bir deneyüstü pragmatizmin antinomisini sergiler. Çünkü bu, şu ikileme yol açar: Eğer doğa kurulmuş bir nesnelliğin deneyüstü statüsüne sahipse, o, kuran öznenin tarihsel zemini olamaz. Ya da tersine, eğer doğa, öznelliğin tarihsel zemini ise, o halde o, yalnızca bir kurulmuş nesnellik olamaz-doğa, *kendinde* (ve olumsal olarak, bizim için olanaklı bir nesne) olmalıdır. Bu, nesnelliğin öznelliğe indirgenemezliğini vurgularken Adorno'nun çok iyi değerlendirmiş göründüğü bir noktadır. Gerçekte Adorno (1966), Marxçı epistemolojiyi de içeren İlk Felsefe'nin karşılıklı olarak birbirine indirgenemez karşıt çiftlerinden birini diğerine (örneğin, Engelsçi Marxizmde bilincin varlığa Lukácsçı Marxizmde de varlığın bilince) indirgemeye değişmez bir eğilim göstermek şeklindeki endemik kusurunu tecrit eder ve düşünceyi önceden varsayılmamış olmayan bir temele dayandırmak yolundaki herhangi bir girişime karşı çıkarak, tüm eleştirinin içkinliğini savunur.

Şunların çalışmasını birlikte ele alıp değerlendirmek uygun olacaktır: ① E.Fromm, H.Lefebvre, R.Garaudy,

E.Heller ve E.P.Thompson gibi Hümanist Marxistler; ② Sartre ve Merleau-Ponty gibi Varoluşçu Marxistler; ③ L.Kolakowsky, A.Schaff ve K.Kosik gibi Doğu Avrupalı Revizyonistler; ve ④ G. Petrovic, M. Markovic, S. Stojanovic ve arkadaşlarının oluşturduğu Yugoslav *Praxis* grubu. Farklı oluşumlarına ve uğraşlarına karşın bunların hepsi de, Stalinist dönemde kaybolan ve yeniden ortaya çıkışını açıktır ki daha çok *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'na (ve biraz da, örneğin A. Kojève ve J. Hyppolite tarafından önerilen Hegel'in *Görüngübilim*'inin yeni hümanist bir biçimde okunmasına) borçlu olan bir vurgulamayı, "otantik Marxist düşüncenin merkezi" (*Praxis*, I, s.64) olarak insanın ve insanî praksisin yeniden vurgulanmasını paylaşırlar. Özellikle belirtmeye değer iki nokta var: Birincisi, insan doğası ve ihtiyaçlarının, tarihsel olarak dolayımlı olmasına karşın, sınırsız olarak biçimlendirilebilir (*malleable*) olmadıkları varsayılmaktadır. İkincisi, odak noktasına, ampirik olarak verili olduğu biçimiyle değil, normatif bir ideal olarak insanlar —yabancılaşmış olmaktan çıkmış, bütünleştiren, kendi kendini geliştiren, özgürce yaratıcı ve uyumlu bir biçimde birbirine bağlanmış insanlar— konmaktadır. Birincisi, Marx'tan Feuerbach'a tartışmasız bir kısmî geri dönüşün işaretini vermektedir. Bu yazarlar arasında Sartre'ın *oeuvre*'ü (yapıtı), tarihin anlaşılabilirliğini bireysel insanî praxislerin anlaşılabilirliğine dayandırmakta en ileri giden ve devamlı bir çabadır. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, Sartre'ın kalkış noktası, hedefini mantıksal olarak dıştalar: Eğer gerçek dönüşüm olanaklı olacaksa, o halde toplumsal ilişkilerin belirli bir konteksti, özgül bir birlikteliği, başından itibaren bireyin durumunun yapısında inşa edilmiş olmalıdır. Aksi takdirde birey açıklanamaz bir eşsizliğe, koşulların ("kıtlık"tan "pratik-devinimsizlik"e kadar) soyut, tarihsel olmayan genelliğine ve dairesel diyalektiğe sahiptir.

Lukács'dan Sartre'a kadar genel olarak karşı-doğalcı Batı Marxizmi, hem varlıkbilimsel yapıya hem de ampirik doğrulamaya pek az ilgi göstermiştir. Bu eğilimler, Althusser ve öteki (Godelier gibi) yapısalcı Marxistlerin bilimsel akılcılığı içinde ve Della Volpe ve Colletti'nin bilimsel ampirizmi ve Yeni-Kantçılığı içerisinde ayn ayrı düzeltilmektedir. Althusser'in *Marx İçin* ve (E.Balibar'la birlikte yazdığı) *Kapital'i Okumak* kitaplarında ① yeni bir karşı-ampirist ve karşı-tarihsici toplumsal bütünlük kavrayışı; ② dışınlı boyutun çöküşüne eşlik eden bir epistemoloji eleştirisinin temelleri ("teorisisizm"); ve ③ bilim felsefecisi G.Bachelard ve meta-psikolojist J. Lacan'dan etkilenen ve içerisinde geçişsiz boyutun fiilen nötralize edildiği, gizil bir idealizmle sonuçlanan bir bilimsel akılcılık biçimi, kesinlikle formüle edilmiş olarak bulunur.

① Althusser, üstbelirlenmiş, merkezsiz karmaşık, önceden verili bütün, egemenlik ilişkisi içinde yapılaşmış olarak sunduğu kendi toplumsal bütünlük görüşünde, bir yandan yapı ve karmaşıklık, öte yandan indirgenemez toplumsallık düşüncelerini yeniden ileri sürmektedir. Ampirizme karşı, toplumsal bütünlük, bir bütün ve yapılaşmıştır ve onun nedensellik biçimi Newtoncu (mekanist) değildir. Tarihsiciliğe ve holizme karşı ise, o, bir "özsel kesim"den kolayca etkilenen veya türdeş bir zamansallıkla/geçicilikle karakterize olan bir "betimleyici bütünlük" değil, karmaşık ve üstbelirlenmiştir; nedensellik biçimi de Leibnitzci (betimleyici) değildir. İdealizme karşı, toplumsal bütünlük, önceden verilidir. Hümanizme karşı ise, onun öğeleri, bireyler değil, yapılar ve ilişkilerdir. Bireyler ise bu yapı ve ilişkilerin yalnızca taşıyıcıları veya görevlileridir. Fakat Althusser sosyolojik seçmeciliğe karşı, bütünün egemenlik ilişkisi içinde yapılaşmış olduğunda ısrar etmek isterken, kendisinin olumlu yapısal nedensellik kavramı hiçbir zaman açıkça telaffuz edilmiş (*articulated*) değildir.

② Felsefenin bilime ya da bilimin felsefeye herhangi bir indirgenmesine karşı olmasına karşın, bilimselliğin ölçütlerinin tartışma konusu bilimin tamamen içsel olduğunu savunurken Althusser, (kendisininki de içinde olmak üzere) felsefeye herhangi bir kesin rol tanımaz; özel olarak da, bilim ve ideoloji arasında herhangi bir ayrım ölçütü ya da sözde bilimin pratiğinin eleştirisi olasılığı iptal edilmiş görünmektedir. Bilimlerin epistemolojik özerkliğine tarihsel özerklikleri eşlik eder ve epistemolojik özerklik tarihsel özerkliği destekler. Bilimin tarihsel süreçten çıkarılması, tarihsel süreç içerisinde ideolojinin (aldatmaca veya yanlış bilinç olarak kavranan) kaçınılmazlığını öngerektirir ve içerir ki bu Marx'ınkinden farklı bir görüştür.

③ Althusser, gerçek ve düşünce arasındaki fark üzerinde ısrar etmesine karşın, birincisi (gerçek) onun

sisteminde yalnızca yan-Kantçı sınırlayıcı bir kavram olarak iş görür. Öyle ki geçişsiz boyutu, "söylem teorisi"nde olduğu gibi, tamamen bir yana atarak kolayca bir idealizme düşer. Marx'ın gerçek habercisi olarak Hegel'i değil Spinoza'yı görmesi gibi, Althusser'in bilim paradigmasının matematik olması, yani kavramların anlam ve referansı ile verilerin teori-bağımlılığı ve teori-belirlenimi arasındaki aynımın kartılabildiği, apaçık önsel bir disiplini bilim paradigması olarak alması da anlamlıdır. Kısacası, Althusser, praxis ve insanî kurtuluş olanağını elden çıkarmak pahasına yapıyı almasında olduğu gibi, deneyi elden çıkarmak pahasına teoriyi elde tutmaya eğilimlidir.

Marxizm içerisindeki Hegelci akımı en katıksız biçimiyle dile getiren Lukács ise, pozitivist temaları en kesin biçimiyle dile getiren de Della Volpe'dir. Della Volpe'nin *Pozitif Bir Bilim Olarak Mantık* adlı önemli yapıtının amacı, tarihsel materyalizmi, somut ampirik-yönelimli araştırmanın bir aleti olarak geri getirmek ve Marxizmi, materyalist bir sosyoloji veya "ahlâkî Galilecilik" olarak yeniden ileri sürmektedir. Della Volpe, Plato'nun Parmenides eleştirisinden Kant'ın Leibnitz eleştirisine kadar uzanan *önsel* aklın maddeci eleştirileri çizgisinin tarihsel doruğu olarak Marx'ın Hegel eleştirisini gösterir. Orada, Marx, "belirimsiz soyutlamalar"a sahip Hegelci diyalektiğin soyut-somut-soyut (A-C-A) devresinin yerine, "belirimli akılcıl soyutlamalar"a sahip materyalist epistemolojinin somut-soyut-somut (C-A-C veya daha doğrusu C-A-C') devresini koyarak, böylece "hipostastan (töz, kendilik) hipoteze, *önsel* bildirimlerden deneysel kestirimlere" (1980, s.198) bir geçişi gerçekleştirir. "Adına layık herhangi bir bilgi, bilimdir" (1978, s. 200) ve bilim, *Grundrisse*'nin Girişinde Marx'ın işlediği söylenen ve Della Volpe'nin yorumuyla, Mill, Jevons ve Popper'in bilinen varsayımsal-tümdengelimci yöntemiyle aynı şey demeye gelen bu şemaya her zaman uyar.

Burada, Della Volpe tarzında bir yeniden kurma ile ilgili dört tür soruna işaret edilebilir. ① Bunun, doğal bilime olduğu kadar toplumsal bilime ve felsefeye de aynen uygulanacağı varsayılmaktadır. Sonuç; aşırı doğalcı bir toplumsal bilim açıklaması ve disiplinler içerisinde ve boyunca tekçi ve sürekli olan ve Marx'ın kendi gelişiminin doğrusal ve sürekli olduğu görüşüne dayanak oluşturan bir bilim anlayışına sıkıca bağlı pozitivist-proleptik bir felsefe kavrayışı olmaktadır. ② C-A-C, birçok teorik ideolojilerde de eşit biçimde işleyen katıksız biçimsel bir işlemdir. ③ Della Volpe, teorik öncelleri tarihsel nedenlerden hiçbir zaman açıkça farklılaştırmaz: Yapıtının açık pozitivizmine, gizli bir tarihselcilik destek olur. ④ Daha önemlisi de C-A-C' modelinin tanımında çok önemli belirsizlikler vardır. "C", kavramsallaştırılmış bir soruna veya bir somut nesneye mi atıfta bulunur? Yani, devre, bilisizlikten veya varlıktan bilgiye bir geçişi mi tanımlamaktadır? Eğer her ikisini de yapıyorsa, o halde bunun sonucu olan ampirik gerçekçilik, geçişli ve geçişsiz boyutları birleştirerek, gerçekliğin kat kat düzenlenmesini bozar ve bilgiyi tarihsel olmaktan çıkarır. "C", deneyüstücü gerçekçilik ve Marx'ta olduğu gibi gerçek bir şeye mi, yoksa deney üstücü idealizm ve pragmatizmde olduğu gibi yalnızca düşüncel (ideal) bir şeye mi atıfta bulunur? Nihayet, " C' ", (i) sunuş, (ii) sınama veya (iii) uygulamaya mı atıfta bulunur? (i) ve (ii) arasındaki ayrım, Marx'ın sunuş ve araştırma düzeni arasındaki ayrımıdır. (ii) ve (iii) arasındaki ayrım ise, teorik faaliyet ile uygulamalı faaliyetin mantıkları arasındaki ayrımdır.(i) ve (iii) arasındaki ayrım da, *Kapital*'de işlenen kapitalist üretimin öngereklerinin hiyerarşisi ile Marx'ın *18 Brumaire* ve *Fransa'da İç Savaş*'ta ortaya koyduğu belirli tarihsel konjonktürlerin analiz biçimi (*Grundrisse*'nin Girişindeki "bir çok belirlemelerin sentezi") arasındaki ayrımdır.

Della Volpeci okulun en tanınmış üyesi, Colletti, herhangi bir diyalektiğin, materyalizmi dıştaladığını ileri sürerek, Della Volpe'nin kısıtlı, katıksız epistemolojik diyalektiğini bile reddeder ve Della Volpe'nin aşırı doğalcı biçimde Marx'ı yeniden kurmasını, şeyleşme ve yabancılaşma temalarını ihmal ettiği için eleştirir.

Ne var ki Colletti, bu temaları, kendisinin kat kat olmayan ampirik gerçekçi varlıkbilimi ve varlıktan başka olarak Yeni-Kantçı düşünce kavrayışı ile uzlaştırmakta büyük güçlükle karşılaşır. Sonunda, Marxizmin olumlu ve eleştirel boyutları arasında bir ayrılığa karar vermiş ve dolayısıyla da bilimsel eleştiri kavramını terk etmiş görünür. Habermas ve Althusser'in yapıtında olduğu gibi Colletti'nin yapıtında da (Bu üçü, belki de Marxist epistemoloji konusunda son dönemlerin en etkili yazarlarıdır), hakikat olarak düşünce ile konumlanmış olarak düşünce arasında; kendinde şey olarak nesnellik ile bir öznenin nes-

nelleştirilmesi olarak nesnellik arasında; ve doğal bir varlık olarak insan ile tüm türlerin türü (evrenin, kendinde'nin bilincine döndüğü nokta) olarak insan arasında kapsamlı bir ikicilik vardır. Colletti'nin yapıtı İtalya'da (örneğin, Timpanaro tarafından) materyalizmin varlıkbilimsel yanlarını ihmal ettiği için eleştirilirken, hem Althusserci hem de Della Volpeci eğilimler, genellikle, bilginin ve Marxizmin bilimsel gerçekçi tarzda yeniden kurulmasında duyarlı görünmektedir. Ne var ki bilgi kuramı ile Marxizm arasında her zaman belirli bir gerilim varolacaktır. Çünkü bir yanda, Marxizmden başka bilimler vardır, bu nedenle herhangi bir upuygun epistemoloji kendi içsel sınırları içinde Marxizmin çok ötesine uzanacaktır. Öte yandan, bilim, toplumsal pratiğin hiç de tek biçimi değildir, bu nedenle Marxizmin çok daha geniş bir alanı vardır. Bu nedenledir ki, epistemoloji ile ciddi olarak uğraşıldıkça ve Marxizm safdışı ettiği bir etkene kendisini teslim ettikçe, Marxist epistemoloji kavramı içerisinde birinin veya ötekinin bastırılması yönünde bir eğilim her zaman olacaktır.

RB/İC

OKUMA

Adler, M.1904-27 (1978): Selection on "The Theory and Method of Marxism".

Adorno, T. 1966 (1973): *Negative Dialectics*.

Althusser, L.1965 (1969): *For Marx*.

Anderson, P.1975: *Considerations on Western Marxism*.

Bhaskar, Roy 1983: *Dialectic, Materialism and Human Emancipation*.

Della Volpe, G. 1950 (1980): *Logic as a Positive Science*.

Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selection from the Prison Notebooks*.

Habermas, Jürgen 1972: *Knowledge and Human Interests*.

Lukács, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness*.

Sartre, Jean-Paul 1963: *The Problem of Method*.

Stedman Jones, G. ve d. 1977: *Western Marxism: A Critical Reader*

Bilim (*Osm.* İlim, *İng.* ve *Fr.* Science, *Alm.* Wissenschaft)

Marxizmde bilim iki biçimde düşünülür: (A) Marxizmin olduğu veya olduğu iddia edilen bir şey; (B) Marxizmin açıklamak (belki de değiştirmek) için yola çıktığı bir şey. Bilim, (A)'da bir değer veya norm iken, (B)'de bir araştırma ve inceleme konusudur. Birinci *özünlü* yanı altında, Marxizm bir epistemolojiyi (☞ BİLGİ KURAMI) içerir veya öngerektirirken, ikinci *dışınlı* yanı altında, bir tarihsel sosyoloji oluşturur. Marxizmden başka bilimler de olduğu için, upuygun bir epistemoloji kendi özünlü sınırları içinde Marxizmi aşacaktır. Fakat bilimden başka toplumsal pratikler de olduğu için Marxizm geniş bir alanda daha da kapsamlı olacaktır. Marxizmdeki bilim kavramıyla ilişkili sorunların birçoğu, bilimin bu iki yanını uzlaştırmak ve desteklemekte gösterilen başarısızlıktan kaynaklanır. Nitekim (B)'yi yitirmek pahasına (A)'yı vurgulamak, bilimin toplumsal-tarihsel alandan çıkarılması ve sonuçta da bir tarihsel düşünmenin (*reflexivity*) yokluğuna, yani *bilimsiciliğe* götürür. (A)'yı gözden çıkarmak pahasına (B)'nin vurgulanması ise, bilimin, tarihsel sürecin bir ifadesine indirgenmesi ve sonuçta da bir yargısal göreciliğe, yani tarihsiciliğe götürür.

Marx'da her iki yan da bulunmaktadır: Bir yandan kendisini bir bilim kurmaya girişmiş olarak görür ve bu nedenle bir epistemolojik konumu önceden varsayar. Öte yandan kendisininki de içinde olmak üzere tüm bilimlere tarihin ve tarih içindeki varsayılan nedensel bir etmenin ürünü olarak bakar. Marx, bilimi, insanın doğa ve kendi yazgısı üzerindeki gücünü artıran, ilerici ve gizil ve edimsel bakımdan özgürleştirici bir güç olarak görmesi anlamında, *tarihsel* olarak bir *akılcı* idi. *Epistemik* olarak ise, modern bilimsel GERÇEKÇİLİK'tekine yakın bir anlamda bir *gerçekçi* idi veya hiç değilse öyle olmuştu. Bu anlayış içinde Marx: ① teori işini, toplumsal-ekonomik yaşamın apaçık görüngülerini üreten, çoğunlukla da kendiliğinden görünüş tarzlarına karşıt olan, yapıların upuygun bir açıklamasının ampirik olarak denetlenen geriye dönük biçimde yeniden kurulması (retroduction) olarak; ② bu tür yapıları, gerçekliğin kat kat düzenlenmesini ve farklılaşmasını doğrular biçimde, ürettikleri görüngülere varlık-bilimsel olarak indirgenemez ve normal olarak da onlarla eşevresiz olarak; ③ bunların düşüncede upuygun tasarlanmasını, incelenen görüngülerin (kısmen) pratik olarak kurucu öğelerini içeren, önceden varolan teori ve kavrayışların eleştirel dönüştürülmesine bağlı olarak; ④

bilimsel bilgi sürecinin, pratik, emek gerektiren bir etkinlik olarak ("geçişli boyut" içinde) tanınmasını; "ilk başta olduğu gibi kafanın dışında" (*Grundrisse*, Giriş) varlığını sürdüren böylesi bilgi nesnelerinin bağımsız varlığının ve olguüstü (transfactual) etkinliğinin ("geçişsiz boyut" içinde) tanınmasıyla elele gider bir tarzda kavrar. Marx'a göre, bilginin *tarihselliği* ile nesnelerinin *gerçekliği* arasında hiçbir çelişki yoktur. Aksine, bunlar, bilinen nesnelerin birliğinin iki yanı olarak düşünülmelidir.

Marx'ın bilime bakışının ayırt edici noktaları — tarihsel akılcılık ve epistemik gerçekçilik— II. ve III. Enternasyonal'e egemen olan, fakat giderek bayağı bir biçimde ifade edilir hale gelen (buna Marx'ın kendisinin bol miktarda malzeme sağladığı söylenmelidir) Engelsçi Marxizm içinde de savunulmaktadır. Böylece, evrimci veya mekanistik-istenççi bir tarih şemasıyla süslenmiş tam bir Prometheusçu teknolojik utkuculuk (triumphalism); ve tekçi süreçsel (processual) bir kozmolojiye göre yorumlanan (düşünceyi, gerçekliği yansıtan veya kopya eden olarak kavrayan) bir bayağı veya yorumlayıcı (contemplative) gerçeklik geçerli oldu. Hiç değilse Engels'den bu yana, Marxizm, diyalektik kavramını, konusunun "*tarihselliği*"ni belirtmek, materyalizm kavramını ise, yaklaşımının "*bilimselliği*"ni göstermek için kullanmıştır. Oldukça mekanik bir biçimde (ve aşırı doğalcı bir biçimde) DİYALEKTİK MATERYALİZM içinde birleştirilen bu kavramlar, BATI MARXİZMİ içinde biri tarihsiciliğe ve epistemolojik idealizme eğilim gösteren diyalektik (temel olarak karşı-doğalcı) akım, öteki bilimcilik ve epistemolojik materyalizme eğilim gösteren maddeci (öncelikle doğalcı) akım olmak üzere birbirine karşıt iki akıma bölündü.

Diyalektik Batı Marxizminin üç ana okulu içinde, yani ① Lukács, Korsch ve Gramsci'nin Hegelci tarihsiciliği; ② Horkheimer, Adorno, Marcuse ve Habermas'ın eleştirel teorisi; ③ Lefebvre, Sartre, Kosik, Petrovic hümanizmi içinde, vurgulama, sırasıyla, bir aldatmaca (mystification) kaynağı olarak bilimden, bir egemenlik etmeni olarak bilime ve insanal dünyaya *yorumsama bakımından uygun düşmeyen* (hermeneutically inappropriate) olarak bilime kadar değişiklik göstermiştir. ① "Kapitalist toplumun bilimsel yöntemle uyum sağlamaya hazır olması olgusunda hayli sorunlu bir şey vardır" (1971, s.7) diyen Lukács'a göre, bütünlükleri parça parça (atomize) olgulara bölen bilim, esas olarak, kapitalist toplumu özgü bir hastalık olan ŞEYLEŞME 'nin bir ifadesidir. TARİHSEL MATERYALİZM ise, kendi bütünleştirici (totalizing) yöntemiyle bilimin karşısında denk bir ağırlık oluşturmaktadır. Benzer temalar, Korsch ve Gramsci'de de bulunmaktadır. ② FRANKFURT OKULU geleneğinde bilim, hiç değilse toplumsal alanda hemen hemen doğrudan doğruya bir bastırıcı (repressive) etmen olarak görülen araçsal akıl veya çıkarla ilişkili hale gelir. Araçsal aklın karşısına konan şey ise, özgürleştirici, yaşamı zenginleştiren, bastırmaya son veren akıl veya çıkardır. ③ Hümanistik Marxizm, ayırt edici özelliği yorumlayıcı veya diyalektik vb. olarak görülen ve doğal bilimlerinkine karşıt toplumsal araştırma yöntemiyle az-çok belirgin bir ikiliğe uydurulmaktadır.Bu üç okulun ortak özelliği ise: Bilimin pozitivist bir yanlış kavranışı (☞ POZİTİVİZM); ve epistemik idealizm, yargısal görecilik, pratik istenççilik ve/veya tarihsel kötümserliğe götüren, geçişli boyut içindeki insanal pratiğin geçişsiz boyut içindeki olguüstü etkiliği gözden çıkarma pahasına vurgulanmasıdır.

Öte yandan materyalist Batı Marxizminin Althusser, Della Volpe ve Colletti gibi önde gelen simaları, ya bilimi tarihsel süreçten çıkarıp atmaya (Althusserci "teorisisizm"de olduğu gibi) ya da tarihi, bilimselleştirmeye ve aşırı doğalcı bir biçimde akılcılaştırmaya (Della Volpe'de olduğu gibi) eğilim gösterirlerken, epistemik düzeyde de, Marx tarafından zaten pratik olarak aşılmış akılcılık (Althusser), ampirizm (Della Volpe) veya Kantçılık (Colletti) gibi felsefî konumlara geri dönme eğilimi vardır. Ne var ki bu grup, Marxizmin, en azından Marx'ın anladığı gibi, başka ne olursa olsun, sadece felsefe, dünya görüşü veya pratik sanat değil de, bir bilim olmak iddiasını tanıma meziyetine sahiptir.

Bilimin hem özünlü hem de dışınlı yanlarının değerinin takdir edilmesi, bilimler ve toplumsal bütünlük içerisinde Marxizmin bir bilim olarak özgül özerkliği ve bir pratik olarak da göreli özerkliği ile ilgili sorular ortaya getirir. Daha özel olarak, epistemik yanın tanınması, ideoloji ve *doğalcılık*'la ilgili benzer sorunlar, örneğin, toplum bilimsel söylem ve pratiklerin özel olarak da Marxist söylem ve pratiğin bir yanda ideolojik, öte yanda da doğa bilimsel söylem ve pratiklerden nasıl farklılaştırıldığına ilişkin sorunlar,

yani Marxizmin bir bilimsel araştırma programı olarak özgül özerkliği meselesini doğurur. Tarihsel yanın tanınması ise, tarihsel materyalizmin topoğrafyası içerisinde genelde bilimlerin, özelde de Marxizmin yerine ilişkin, teorik ve pratik önemini abartmanın güç olduğu, bir dizi sorular doğurur. Nitekim, bilimin kendisi mi yoksa yalnızca uygulamaları mı bir üretici güçtür? Eğer bilim üstyapının (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI) bir parçası ise, onun göreli özerkliğini nasıl kavramak gerekir? Doğabilimi belki bir üretici güç, ama üstyapının bir parçası olan toplumsal bilim komünizm koşullarında ortadan kalkmaya yazgılı mıdır? Bogdanov ve Gramsci'nin (ve Lysenko'nun; ☞ LYSENKOCULUK) inandığı gibi proleter bir doğa bilimi olabilir mi? Ya da yalnızca bir proleter toplumbilimi olabilir mi? Ya da proleter bir toplumbiliminin kendisi Hilferding'in iddia ettiği gibi, terimlerde bir çelişki midir? Marxizmde ve daha genel olarak da bilimlerde, bilimsel bilginin gelişimi ile bilimsel emek süreçlerinde işçi denetimi uğruna yığınların mücadeleleri, daha global olarak da, bunlarla insanal kurtuluşun bitmemiş büyük projesi arasındaki ilişki nedir? (☞ BELİRLENİMCİLİK; DİYALEKTİK MATERYALİZM; HAKİKAT).

RB/İC

OKUMA

Bhaskar, Roy 1978: *A Realist Theory of Science.*

Della Volpe, G. 1950 (1980): *Logic as a Positive Science.*

Habermas, Jürgen 1971: *Knowledge and Human Interests.*

Lecourt, D. 1977: *Proletarian Science?*

Lukács, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

Rose, H. ve S. 1976: *The Political Economy of Science.*

Bilimsel ve Teknolojik Devrim

(*İng.* Scientific and technological revolution, *Fr.* révolution scientifique et technologique, *Alm.* Wissenschaftliche und technologische Revolution)

SSCB ve Doğu Avrupa'daki toplumbilimciler tarafından, tarihin yeni bir evresine atıfta bulunmak üzere yaygın biçimde kullanıldığı anlaşılan bir terim. Bu terimi kullananlar, bilimsel ve teknolojik devrimin, "verili bir toplumsal sisteme özgü toplumsal ilişkiler" (Richta 1977) bağlamında görülmesi ve "tırmanan toplumsal devrimin temelini oluşturan toplumsal gelişimin derin süreçleriyle bağlılaşıma sokulması" (Fedoseyev, 1977) gerektiğinde ısrar ederler. Fakat gerçekte onların yaklaşımı, tarihin motor gücü olarak üretici güçlere öncelik verirken, üretim ilişkilerini büyük ölçüde türevsel olarak görür. Dahası, bu kavrayış içinde, bilime, kapitalizmin ürettiği çarpıklıklar bertaraf edilir edilmez, zorunlu olarak komünizme götürecek tartışmasız ilerici bir güç olarak bakılmaktadır. Marx'ın teknik olmaktan çok daha fazlasını içeren —insanî, ahlâkî, politik, ve el-birliği ve örgütlenme tarzlarını kucaklayan— zengin toplumsal üretim tanımı, yalnızca teknik emek gücüne indirgenmektedir. Öte yandan, bilimsel ve teknolojik devrim, kapitalist toplumların çelişkilerini ve dolayısıyla devrimci toplumsal değişim olanağını arttırıyor gibi görülmektedir. Ne var ki, bu kavramı eleştirenler, onu, sınıf mücadelesi dinamiğini ihmal eden ve "insanın toplumsal-tarihsel ilerleyişinin nesnel gidişini" (Arab-Ogly 1971, s.379) betimlemeye çalışan II. Enternasyonal'in evrimci Marxizmi ve EKONOMİZM ile yakın bağlara sahip Marxist düşünce içindeki teknolojik belirlenimciliğin bir başka biçimi olarak görmektedirler. (☞ EMEK SÜRECİ)

RMY/İC

OKUMA

Arab-Ogly, E.A. 1971: "Scientific and Technological Revolution and Social Progress". Pospelov, P.M. ve d., *Development of Revolutionary Theory by the CPSU* içinde.

Clarke, Simon 1977: "Marxism, Sociology and Poulantzas's Theory of the State".

Corrigan, Philip, Ramsay, Harvie ve Sayer, Derek 1978. *Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and its Critique.*

Fedoseyev, P. 1977: "Social Significance of the Scientific and Technological Revolution". International Sociological Association, *Scientific-Technological Revolution* içinde.

Richta, R.1977: "The Scientific and Technological Revolution", *y.a.g.e.*

Young, Robert M. 1977: "Science is Social Relations." *Radical Science Journal* 5 içinde.

Bilinemezcilik (*İng.* Agnosticism, *Fr.* Agnosticisme, *Alm.* Agnostizismus)

Engels, tanrının varolmadığının kanıtlanmasına yönelik zahmetli çabaları sadece ikna edici bulmamakla kalmamakta, aynı zamanda bir zaman kaybı olarak da görmektedir (*Anti-Dühring*, ks.1, bl.4). Ona ve Marx'a göre din, toplumsal ve tarihsel bir olgu olmasının dışında, bir kocakarı masalından daha iyi bir şey değildir; ve konu hakkında açık bir zihniyete sahip olmak veya Tanrı'nın kanıtlanmamış bir olanak olduğunu benimsemek biçimindeki bilenemezci tutum da onların ciddiye alma eğiliminde olacakları türden değildi. Reformasyon'u "devrimci" olarak görmüşlerdi, çünkü bu hareket, yeni bir sınıfın feodalizme meydan okuyuşunu temsil etmekteydi ve ayrıca, uzun dönemde, eski Kilise'nin yıkılışı aydın sınıflar içindeki düşüncenin aşama aşama laikleşmesinin yolunu açmış olduğundan, din de giderek daha fazla bir biçimde tamamen özel bir ilgi olarak görülecekti.

Marx, 1854 tarihli "Dinsel Otoritenin Çöküşü" hakkındaki denemesinde, Reformasyon'dan itibaren, Fransa'da olduğu gibi 18. yüzyılda Protestan ülkelerde de, felsefenin kendi ağırlığını duyurmasıyla birlikte, aydınların kendilerini bireysel olarak tüm dinsel inançlardan kurtarmaya başladıklarını yazmıştı. Deizm, Marx'a göre, zamanla önemsizleşmiş dogmalardan safra atar gibi kurtulmanın uygun bir yolu olarak, hemen hemen bilinemezcilikle aynıdır. Fransız Devrimi, üst sınıfları uyararak, büyük ama yüzeysel bir değişimi, bu üst sınıflarla 1848'deki karışıklıkların yeniden hayata döndürdüğü Kiliseler arasında dışa dönük bir ittifakı ortaya çıkardı. Ancak bu ittifak artık istikrardan yoksundu ve hükümetler kilisenin dinsel otoritesini işlerine geldiği ölçüde tanıyorlardı. Marx, bu durumu, 1854'te patlak veren ve Osmanlı Devleti'nin yanında İngiltere ve Fransa'nın da katıldığı Kırım Savaşı'nda Protestan ve Katolik rahiplerin kendi Hıristiyan dindaşlarına karşı Hıristiyanlığa inanmayanların zafer kazanmaları için dua etmeye zorlanmış olmalarına işaret ederek belirtmişti. Marx, ruhban kesimi üzerinde politikacıların belirleyici etkisinin, bu durumun bir ürünü olarak, gelecekte daha fazla olacağını düşünmüştü.

19. yüzyılın ortasında İngiltere'de yerleşmiş bulunan eğitim görmüş yabancılar, Engels'e göre, orta sınıflar arasında gördükleri dinsel ciddiyet karşısında hayrete düşmüşlerdi; ama artık kozmopolit etkiler de işin içine giriyor ve onun terimiyle uygarlaştırıcı bir etki yapıyordu (*Tarihsel Materyalizm*). Tennyson ve Arnold gibi şairlerin acıklı vurgularla kederlendikleri inancın çöküşü, ona komik geliyordu. Engels, 1892'de, bilinemezcilik artık neredeyse İngiltere Kilisesi kadar ve Selamet Ordusu'ndan ise çok daha saygıdeğerdi diye yazmıştı. Bilinemezcilik, gerçekten de, bir Lancashire deyimi kullanılacak olursa, "utangaç" materyalizmdi (*Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*'e Giriş). Engels, bundan sonra, bilinemezciliği felsefî anlamıyla, yani maddenin ya da nedenselliğin gerçekliği bakımından tartışmayı sürdürmüştü ve terimin sonradan Marxistlerce anlaşılış biçimi çoğunlukla buradan kaynaklanmıştır. Özellikle Lenin, ampiriokritisizme karşı giriştiği polemikte (1908), Mach'ın özgün fikirleri ile onun pozitivist okulunun aslında Engels'in bilinemezcilik olarak görüp şiddetle saldırdığı Hume'dan kaynaklanan eski fikirlerden hiç de farklı olmadığını ileri sürmekte oldukça zorlanmıştı. Duyumlarımızın fiziksel bir kökeni olduğunu kabul etmek, ama duyumların fizikî evren hakkında doğru bilgiyi bize verip vermediği sorusunu yanıtsız bırakmak, Lenin'e göre, sözcüklerle oynamaktan başka bir şey değildir (*a.g.e.* ay.2, bl.2). (☞ FELSEFE)

VGK/LK

OKUMA

Lenin, V.I., 1908 (1962): *Materialism and Empirio-Criticism.*

Birey (*Osm.* Fert, *İng.* Individual, *Fr.* Individu, *Alm.* Individuum)

Artık Değer Kuramları'nda Marx şöyle yazar: "İnsan türünün gelişmesi, başlangıçta tek tek insanların hatta sınıfların çoğunluğunun zararına olsa da, sonuçta bu çelişkiyi aşar ve bireyin gelişmesi ile çakışır; bireyin daha üst gelişmesi, o halde bireylerin feda edildiği bir tarihsel süreçle elde edilir" (II, ix). Bu pasajda görüldüğü gibi, Marx dünya tarihini sınıflı toplumun sona ermesine kadar, insanların ardında, onların iradelerinden ayrılmaz ve bağımsız toplumsal ilişkiler içinde faaliyet gösteren (*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, Önsöz), ama kapitalizmin ortadan kalkmasıyla birlikte birleşmiş üreticilerin denetimindeki bir dünyayı mümkün kılan, topluluk içinde işbirliği yapan çok yönlü bireyselliği geliştiren ve kişisel

özgürlüğü hayata geçiren insanî güçlerin açığa çıkmasının öyküsü olarak görmüştür.

Demek ki, Marxizm bir tarih felsefesi olarak (19. yüzyıldaki birçok teori gibi) bireyin gelişmesi hakkında bir teori önermektedir. Bir sosyal bilim olarak, bireysel niyetler, tavırlar ve inançlara dayalı açıklamaları, bizzat bunları açıklanacak konular olarak ele almayı tercih ederek reddeder. Öte yandan, her makro teori gibi uygulamada bir mikro teoriye gerek duyar, ancak böyle bir teorinin ayrıntıları üzerinde odaklaşmaz. Bir ideoloji teorisi olarak, bireyselci teorilerin ve düşünce tarzlarının, özellikle tarihsel bağlamdan koparılmış soyut bireyler üzerine kurulu teorilerin, aslında bireysel düşünce ve eylemi açıklayacak olan temelde yatan toplumsal ilişkileri (ve hepsinin üstünde üretim ilişkilerini) gizleyen, Robinson Crusoe'nunki gibi yapıntı öyküler olduğunu ileri sürer (*Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, Giriş). "İnsan" der Marx, "dünyanın dışında postu sermiş soyut bir varlık değildir." ("Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi"; Giriş). Ve bir iyi toplum ve insanın gerçekleşme tasarımı olarak da, Alman romantizmi ile belirgin bağları olan bir kavram, ancak toplumsal birlik ve doğanın kollektif denetimi koşullarında gerçekleşebilecek olsa da önceden belli bir kıstasa tabi olmayan, tümüyle gelişkin ve çok yönlü bir birey anlayışı önerir.

Görüldüğü gibi Marxizm insan etkileşiminin mikro düzeyi hakkında, bireysel insan ruhunun doğası hakkında, kişisel ilişkiler hakkında, devlet birey ilişkileri veya kamusal ve özel yaşam ilişkisi hakkında nisbeten az şey söylemektedir. Althusserci "yapısalcı" Marxizmin de vurguladığı gibi, Marxizm bireyi toplumsal bir ürün olarak görür. Gene de tarihsel materyalizm temelinde yer alacak bireysel insan davranışı ve toplumsal etkileşim teorisine gerek duyar, amacı (Marxist hümanistlerin de anladığı gibi) şeyleşmiş toplumsal üretim ilişkilerine son vererek, onları "birleşmiş bireylerin gücüne" tabi kılacak süreci anlamak ve aynı zamanda onun içinde yer almaktır. Zira, "komünizmin yarattığı gerçeklik tamı tamına herhangi bir şeyin bireylerden bağımsız olarak varolmasını imkânsız kılan temeldir, çünkü gerçeklik bireylerarası ilişkinin bir ürünüdür yalnızca" (*Alman İdeolojisi* I, IV. 6).

SL/ÜA

OKUMA

Lukács, Georg 1923 (1971) *History and Class Consciousness.*

Lukes, Steven 1973 *Individualism.*

Macpherson, C.B. 1962: *The Political Theory of Possessive Individualism.*

Plamenatz, John 1975: *Karl Marx's Philosophy of man.*

Tucker, D.F.B. 1980: *Marxism and Individualism.*

Birikim (*İng.* ve *Fr.* Accumulation, *Alm.* Akkumulation)

"Biriktir, biriktir! Musa da bu, Peygamberler de bu!" (*Kapital I*, 24. bölüm, 3. kesim). Bu sözleriyle Marx, tahlilinden burjuva toplumunu yönlendiren en önemli egemen gücün ne olduğunu ortaya koymaktadır. Dinsel eğretilemeye (metafor) karşın, Marx birikimi, Weber tarafından ileri sürüldüğü gibi, yükselen bir Protestan tutumluluk etiğinin sonucu olarak görmez. Birikim, neo-klasik burjuva iktisadının fayda teorisine dayanarak öne sürdüğü gibi, bireylerin bugünkü tüketimden vazgeçerek gelecekteki TÜKETİM için yaptıkları öznel bir tercihin tatminine yönelik bir perhizin sonucu da değildir. Marx'a göre birikim, bireysel kapitalistlerin öznel tercihlerinden ve dinsel inançlarından bağımsız olarak, bizzat sermayenin özünden sağlanmalıdır.

Bireysel kapitalistleri birikim yapmaya zorlayan güç, REKABET mekanizması aracılığıyla işler. Sermaye kendiliğinden genişleyen bir değer olduğundan, değerinin en azından korunması gerekir. Rekabetten ötürü, ayrıca genişletilmedikçe, sermayenin saf bir biçimde korunması mümkün değildir. Kapitalist üretimin gelişmesinin farklı aşamalarında, rekabet mekanizması farklı biçimlerde işler. Başlangıçta birikim, üretim yöntemleri aynı kalırken, üretim ilişkilerinin ücretli emek yaratmak üzere dönüşmesi yoluyla ortaya çıkar. Kapitalizm öncesi toplumlardan miras alınan ve uyarlanan geri üretim yöntemlerinde birikim, işgücünün yayılmasını garanti etmek, ona hammadde sağlamak ve emeğin denetiminde ölçek ekonomilerine fırsat vermek için gereklidir. MANÜFAKTÜR'de birikim, emeğin, elbirliği ve İŞBÖLÜMÜ içinde uygun oranlarda istihdamının sağlanması için gereklidir. MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ'nde birikim, gerekli sabit sermayeyi, hammaddenin yaygın kullanımını ve ona bağlı olan emeği sağlar.

Birikim, yalnızca üretim ile ARTIK DEĞER'in sermayeye dönüştürülmesi arasındaki basit bir ilişkiden ibaret değildir. Birikim aynı zamanda bir yeniden üretim ilişkisidir. Marx sermayenin DOLAŞIM'ını *Kapital*'in II. cildinde ve bir ölçüde de I. cildinde incelemiştir. Yeniden üretim, değer ve artık değer ilişkilerinin aynı kaldığı basit bir yeniden üretim ilişkisinin ifadesi, SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ'nin artabileceği veya değişmeden kalabileceği genişleyen ölçekte bir yeniden üretimin temeli olarak ele alınmıştır. Her iki durumda da, ekonominin kesimleri arasında değer ve KULLANIM DEĞERİ cinsinden belirli bir oranın kurulması gerekir ve bu da YENİDEN ÜRETİM ŞEMASI'nda incelenmiştir.

Kapital'in II. cildinde Marx birikimi, artık değerin ve sermayenin DAĞILIM'ı (ve yeniden dağılımı) açısından çözümler. Gelişmenin ilk aşamaları için birikimin temeli sermayenin yoğunlaşmasıdır (☞ SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI). Daha sonraki aşamalarda merkezileşme, sermayenin giderek artan miktarlarda kullanımının düzenlendiği başat bir yöntem haline gelir. Bu gelişkin bir KREDİ sistemini gerektirir. Birikimin amacı verimlilik artışı olduğundan, bunu sağlamanın mekanizması kredi kullanımıdır. Sonuç olarak üretimde sermaye birikimi ile malî sistemde sermaye birikimi arasında bir farklılaşma yaratılmış olur. Bu, hayalî sermayenin temelidir ve birikim, artık değer üretiminin sürekli bir biçimde genişlemesinin karşısına çıkan engelleri aşamadığı durumlarda EKONOMİK BUNALIMLAR'ın artmasına yol açabilir. Ek olarak, sermayenin merkezileşmesi ve birikimin kendisinin eşitsiz bir biçimde seyretmesi, ekonomilerin ve toplumların EŞİTSİZ GELİŞİM'i ile ilişkilendirilmelidir. Buna bağlı olarak birikim süreci sadece ekonomik bir süreç değildir, birikim aynı zamanda Marxist gelenekte SÖMÜRGECİLİK, EMPERYALİZM ve devletin değişen rolleri gibi konuları da içeren, toplumsal ilişkilerin genel gelişimini de kapsar.

Marx'a göre birikim süreci hiçbir zaman pürüzsüz, uyumlu, basit bir genişleme olmamıştır. Bazen bunalımlar ve durgunluklarla kesintiye uğrar. Fakat sermaye birikiminin önündeki engeller hiçbir zaman mutlak değildir; kapitalizmin yeni bir genişleme dönemine izin verecek biçimde geçici olarak çözümlenebilen çelişkilerine bağlı olarak geçici niteliktedirler. Marx, çelişkilerin bu tür bir yoğunlaşmasının tahlilini ekonomik düzeyde, AZALAN KÂR ORANI eğilimi yasası ile ele almıştır; Marx, kârlılığın azalmasını tarımdaki verimliliğin düşmesine bağlayan Ricardo ile pazarın sınırlı büyüklükte olmasını çok önemli bulan Smith'den bu noktada ayrılır.

Marx, ekonomik tahlilinin önemli bir bölümünü, mantıksal ve ampirik çalışmalara dayandırarak, birikim sürecinin etkilerini ve biçimlerini incelemeye ayırır. Üretim yöntemlerindeki gelişmenin farklı aşamaları arasında ayırım yaparak EMEK SÜRECİ'nin kendisine ilişkin yasalar geliştirir. Aynı zamanda, birikimin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini de inceler. Makine ve makineli üretimle birlikte, öteki üretim yöntemleri rekabeti koruyabilmek için, en aşırı SÖMÜRÜ biçimlerine zorlanırlar. Makine ve makineli üretimin bizzat kendisi YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU ve onunla birlikte Kapitalist Birikimin Genel Yasası'nı yaratır: Yani resmen yoksullaştırıldıkça sayıları artan yedek işgücü ordusunun atıl kesimi. Bunun aksine, işçi sınıfı sendikalar oluşturarak birikime direnmek üzere güçlerini birleştirmiş olsa bile, makinenin tahakkümü ve kendisini hünersizleştirmesiyle karşı karşıya kalır. Marxist gelenekte, Lenin'de de olduğu gibi, tekelin rekabetin olumsuzlanması değil, yoğunlaşması anlamına geldiğini ileri sürenler tarafından sermaye birikiminin zorunluluğu vurgulanmıştır. Bazı yazarlar, karmaşık bir bütünlük pahasına, birikim sürecinin bir ya da daha fazla yönünü vurgulamaya çalışmışlardır. Eksik-tüketimciler bir durgunluk eğiliminden söz ederler ve tekeli, rekabetin ve yatırım saikinin yerini alan bir olgu olarak görürler. Buna bağlı olarak, piyasa düzeyinde talep yetersizlikleri (Keynesçi teoride olduğu gibi) ilgi odağı haline gelir. Militarizmin rolünü de vurgulamış olmasına karşın Luxemburg'un adı da en çok bu bağlamda geçmektedir. Baran ve Sweezy bu düşünce çizgisinin en son temsilcileridir. Yeni-Ricardocu ve Sraffacı gelenekteki diğerleri, sermaye birikimini aksiyomatik olarak kabul ederek Marx'ı izlerler, ama tahlillerinde zorunluluk unsurunu birikimle birleştirmeyi ihmal ettiklerinden bu konuyu açıklanmamış olarak bırakırlar. Rekabet yalnızca kâr oranlarını ve ücretleri eşitlemeye yarar. Böylece ücretler, verimlilik artışı yokken artarak ve kârlılığı azaltarak birikimi tehlikeye soktuklarında, birikim hızının belirlenmesinde odak olarak alınırlar.

BF/AD

Blanquicilik (*Ing.* Blanquism, *Fr.* Blanquisme, *Alm.* Blanquismus)

Büyük Fransız devrimci Louis-Auguste Blanqui'nin (1805-81) siyasal öğretisinin esasını anlatır. Babeuf ve Buonarroti'nin komplocu geleneği içinde Blanqui'nin amacı, kapitalist devlet gücünün yerine kendi devrimci diktatörlüğünü geçirecek bir isyanı yürütecek olan görece küçük, merkezleşmiş, hiyerarşik bir seçkinler grubunu örgütlemektir. Blanqui, sınıf toplumuna ve dine uzun süreli bir bağımlılığın, çoğunluğu kendi gerçek çıkarlarının farkına varmaktan alıkoyduğuna inanarak, halkın Paris'te üslenmiş bu diktatörlük altında uzun dönemli bir yeniden eğitimden geçmeksizin genel ve eşit oy hakkına sahip olmasına karşı çıkmıştır. Nihayetinde, komünizmde bir "yönetim yokluğu" gerçekleşecektir (Bernstein, 1971, s.312'de zikredilmektedir).

Marx ve Engels Blanqui'yi cesur bir devrimci önder olarak takdir etmişlerdi. Blanqui'nin destekleyicileriyle 1850'de (Ryazanov 1928) ve Marx'ın Blanqui'yi I. Enternasyonal'e girmeye razı etmeye çalıştığı ve girişiminde başarısız olduğu Paris Komünü'nün ardından, 1871-72'de kısa süreli bir ittifaka girmişlerdir. Bununla birlikte, Marx ve Engels, "devrimci gelişme sürecini önceden" yapay bir biçimde "başlatmaya" çabalayan "devrim simyacıları"nın komplocu yaklaşımlarını reddetmişlerdir (*NRZ Revue*, sayı 4, 1850). Blanqui'nin aksine, Marx ve Engels, proletarya hareketini "büyük çoğunluğun öz bilinçliliğe sahip bağımsız hareketi" olarak kavramışlar ve "işçi sınıfının, birleştirilmiş eylemin ve karşılıklı tartışmanın sonucunda kesin olarak ortaya çıkacak olan entellektüel gelişimine tamamen güvenmiş"lerdir (*Komünist Manifesto* bl. 1). Engels, Bernstein ve başkaları, Marx'ın ve Engels'in 'Komünist Birliği'ne Mesaj'larını (Mart 1850), güçlü bir biçimde "Blanquici" olarak nitelendirmişlerdir. Ancak, bu mesaj, Almanya'daki devrimin bir sonraki aşamasının küçük burjuva demokratların iktidara gelmesine yardımcı olacağını, buna karşılık Alman işçilerinin, iktidarı ele almadan önce, "uzun bir devrimci gelişme"den geçmeleri gerekeceğini ileri sürüyordu.

Blanqui'nin proletarya diktatörlüğü terimini ilk kez ortaya attığı ve Marx'ın bunu ondan aldığı yolundaki yaygın anlayışın herhangi bir temeli bulunmamaktadır. Blanqui'nin bu terimi hiçbir zaman kullanmadığı sadece Dommanget (1957, s.171) ve Spitzer (1957, s.176) tarafından kabul edilmekle kalmamış, Engels de, bu Marxçı kavramla Blanqui'nin anladığı devrimci diktatörlük arasındaki temel farkı vurgulamakta güçlük çekmiştir. Engels, "Blanqui'nin her devrimi küçük bir azınlıkça gerçekleştirilmiş bir *coup de main* (ani darbe) olarak kavraması, başarılı olması halinde bir diktatörlüğün kurulmasını gerektirmektedir: Bu, elbette, devrimci sınıfın, proletaryanın değil, fakat *coup*'yu (darbeyi) gerçekleştirmiş olan ve önceki örgütlenişlerini de bir kişinin veya bir azlığın diktatörlüğü altında gerçekleştirmiş bireylerin diktatörlüğüdür" diye yazıyordu. (Engels, Programme of the Blanquist Commune Refugees, 1874). "Blanquicilik" suçlaması, Ekim 1917 devriminden önce ve sonra, Menşevikler (özellikle de Plehanov) tarafından Lenin'e ve Bolşevizme yöneltilmiştir. Yakın dönemdeki bazı yazarlar da, "Lenin'in eylem kılavuzunun temelde Tkachev (19. yüzyıl ortalarının halkçı düşünürü) tarafından Rus terimlerine tercüme edilmiş Jakoben Blanquicilik geleneğinden türediği"ni ileri sürmüşlerdi (Fishman 1970, s.170). Bununla birlikte Lenin, Nisan 1917'de, Blanquiciliği, "bir azınlığın desteği ile iktidarı ele geçirmeye yönelik bir çabalama" olarak aşağılamıştır. "Bizim için durum oldukça farklıdır. Biz hâlâ bir azınlığız ve bir çoğunluğu kazanma gereksinimi içinde olduğumuzu biliyoruz" ("Report on the Present Situation and the Attitude towards the Provisional Government"). Bolşevikler, Ekim 1917'deki devrimde bu çoğunluk desteğini kazandıklarını ileri sürmüşlerdir. Bu iddia muhalifleri tarafından karşı iddialara muhatap olmuşsa da, Bolşevik devrimindeki işçi, köylü ve askerin kitlesel katılımı, belirgin bir biçimde, Blanquici modelden köklü bir farklılık yaratmıştır.

MJ/LK

OKUMA

Bernstein, Samuel 1970 (1971): *Auguste Blanqui and the Art of Insurrection.*

Blanqui, Louis-Auguste 1956: *Textes choisis.*

Cole, G.D.H. 1956: *A History of Socialist Thought* cilt. I: *The Forerunners.*

Dommanget, Maurice 1957: *Les Idées politiques et sociales d'Auguste Blanqui.*

Draper, Hal 1962: "Marx and the Dictatorship of the Proletariat".

Fishman, William J. 1970: *The Insurrectionists*.
Ryazanov, David Borisovich 1928: "Zur Frage des Verhaltnisses von Marx zu Blanqui".
Spitzer, Alan B. 1957: *Revolutionary Theories of Louis-Auguste Blanqui*.

Bloch, Ernst (d. 8 Temmuz 1885, Ludwigshafen; ö. 3 Ağustos 1977, Stuttgart)

Bloch da arkadaşları Lukács ve Benjamin gibi I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu dehşetten etkilenerek Marxizm'e yöneldi. Bloch, Marxizm'i uluslararası savaşa karşı bir savunma (aracı) olarak görüyordu. Zira, Bloch, uluslararası savaşın bütün insanlığı girdabına alacağını düşünüyordu. Nazi iktidarı döneminde, Bloch, ABD'de siyasal mülteci olarak bulundu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yeni kurulan Doğu Alman Cumhuriyeti'nde bir dayanak bulmaya çalıştı. Gelgelelim, ortodoks olmayan Marxizminden dolayı bu ülkede kendisine sempati duyanların sayısı fazla olmadı. Bunun üzerine Doğu Almanya'dan ayrılarak, yaşamının geri kalan kısmını Tübingen'de geçirmeye karar verdi. Doğu Almanya'dan ayrılışından sonra, Marxizmin çok ötesinde etkinliği olan bir kişi haline geldi.

Bloch'un denemeci (*essayistic*) olan ve sistematik olmayan Marxizmi çözümleyici olmaktan çok (en iyi durumda) uyandırıcı öğüt (*homiletic*) niteliğindedir. Bloch'un Marxizminin özünde, insanın bu dünyada ve çağımızda bütün günahlarından daima arınabileceğini savunan Yahudi öğretisi ve laikleştirilmiş bir Mesihçilik yer alır. Bloch'a göre, "günahlarından arınmış" bir dünya, bu dünyadan, temelleri bakımından, kaçınılmaz olarak çok farklı bir dünya olacaktı. Bu yüzden bir "ütopya" idi. Ancak, Hıristiyanlığın öldükten sonra yeniden dirilme eskatalogyasına bağlanmaksızın da böyle bir dünya olanaklıdır. Bu konu, ilk kez *Spirit of Utopia*'da (1918) ortaya kondu. *The Principle of Hope*'ta (1959) ise ayrıntılı biçimde açıklandı. Bloch, bu eserinde, Aristoteles'in felsefesindeki kuvvet (madde) ve eylem (zihin) ikiliğini, tamamen aklın aydınlattığı bir dünyada, kuvvetin zaman içinde gerçekleşmesi açısından yeniden incelemiştir. Skolastik öğretinin, evrenin ilk nedeninin iptidaî (*primordial*) madde olduğu yolundaki ilkesi, bu şekilde, bizim tarihimizde, ulaşılması olanaksız bir cennet bakımından, düşey olmaktan çok yatay olarak yorumlanmıştır. Marxizmin kendisi de bu sürecin tarih içinde "biçimlenmesi"dir. Bloch, örneğin, Thomas Münzer hakkındaki eserinde, 16. yüzyılın Anabaptist devrimini, günümüzde ancak Bolşevik devrimiyle tamamen gerçekleştirilmiş olanın bir önbiçimi olarak anlar. Bloch'a göre, tarih, bir bakıma Walter Benjamin'in 1940'ta kaleme aldığı "*Tezler*"inde de açıklandığı gibi, günümüzdeki mücadeleleri ateşleyen "sürekli kanıtlanan" "(*das stetig Gemeinte*) bir tarihtir.

JR/OE

OKUMA
Benjamin, Walter 1940: "Theses on the Philosophy of History". *Illuminations* içinde.
Bloch, Ernst 1967: *Gesamtausgabe* içinde:
1918: *Geist der Utopie*. (*Spirit of Utopia*).
1921: *Thomas Münzer als Theologe der Révolution*. (Thomas Münzer as Theologian of the Révolution).
1959: *Das Prinzip Hoffnung*.("The Principle of Hope").
1971: *On Karl Marx*.
Hudson, Wayne 1982: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*.

Bolşevizm (*İng*. Bolshevism, *Fr*. Bolchevisme, *Alm*. Bolschewismus)

Bu terim genellikle, Leninizm ile eşanlamda kullanılmakla birlikte, Marxist sosyalist devrimin pratiği ya da Marxist hareket karşılığı olarak da kullanılır. Leninizm ise, sosyalist devrimin teorik açıdan (devrim teorisi ve pratiği açısından) incelenmesidir. Bu politik akımın kurucusu Lenin'dir. Ancak, Bolşevizm, Stalin, Troçki, Mao Ze-dong gibi birçok Marxistin paylaştıkları, toplumun devrim yoluyla değiştirilmesi yaklaşımıdır. Bolşevizm, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) İkinci Kongresi'nde, 1903'te doğmuştur. Lenin, "bir politik düşünce akımı ve bir politik parti" olarak Bolşevizmin 1903'te doğduğunu kabul eder. Bu Kongrede parti tüzüğünün RSDİP'e üye olmakla ilgili 1. maddesi konusunda Lenin ve arkadaşları ile Martov arasında fikir ayrılığı çıktı. Lenin, aktif ve politik bağlanmışlığı olan parti üyeliğini savunarak sendikaları temel alan ve mutlaka katılımcı üyeliği gerekli görmeyen öteki sosyaldemokrat partilerin yaklaşımından farklılaşıyordu. Yeni doğmuş olan parti, bu konuda farklı görüşler ortaya koyan iki gruba ayrıldı: ("çoğunluk" anla-

mındaki Rusça *bolşintsvo* kelimesinden) Bolşevikler ve ("azınlık" anlamındaki Rusça *menşistvo* kelimesinden) Menşevikler. "Bolşevik" adı, partinin Yedinci (Nisan) Konferansına kadar kullanılmadı. Ancak bu konferanstan sonra, resmen Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi —Bolşevik— adı kullanılmaya başladı. Partinin adı Mart 1918'de Rusya Komünist Partisi, Aralık 1925'te ise tekrar değiştirilerek Bütün-Birlik Komünist Partisi —Bolşevik— olmuştur. Bu ad, 1952'den sonra kullanılmadı. Bu tarihte, partinin adı Sovyetler Birliği Komünist Partisi oldu. Bolşeviklerin tutumunun en önemli özelliği, işçi sınıfının "öncüsü" ya da önderi olarak, Marxist politik parti ile politikaya etkin olarak girmekti. Parti, kendilerini tamamen "sosyalist devrim"e adamış aktif Marxistlerden, yani militanlardan oluşacaktı. Sosyalizme sadece sempati duyanlar ise parti üyesi olamayacaklardı. Partinin görevi, burjuvazi ile devrim mücadelesinde (ve otokrasi gibi, diğer baskıcı egemen gruplarla mücadelesinde de) önderlik yapmaktır. Partinin, Marxist devrim teorisini ve devrim deneyimini kitlelere ulaştırmak gibi önemli bir rolü de vardır. Zira, Bolşeviklere göre, kitleler sınıf bilincini kendiliğinden benimseyemezler. Bu parti, demokratik-merkeziyetçilik ilkesi temelindeki bir karar alma mekanizmasına sahip bir parti olacaktır. Üyeler politikanın saptanmasına ve önderlerin seçimine katılırlar. Ancak, politika bir kez saptanınca, bütün üyeler bu politikanın hayata geçirilmesinden sorumludur. Partide önderliğe mutlak bağlılık gerekir. Parti, deniyordu, proletaryanın burjuvazi ile yürüttüğü devrim mücadelesinde ancak bu şekilde etkili bir silah olabilir. Lenin'in tasarladığı, baskıcı Çarlık Rusyası'nın koşullarına uygun bir parti örgütü idi. Daha liberal toplumlarda yaşamakta olan Bolşevikler ise, demokratik öğeler üzerinde daha fazla duruyor ve buna özel bir önem veriyorlardı. Bundan dolayı, Bolşevik hareketin merkezci ve demokratik unsurları arasında bir belirsizlik ve gerilim ortaya çıktı. Bazı aktivistler, birinci tutumun uygun olduğunu düşünürken, başkaları da ikincisine ağırlık veriyorlardı. Bolşevik partisinin Rusya'da 1917'de iktidarı ele geçirmesinin öteki sosyalist partilerde yansımaları oldu. Komünist Enternasyonal, 1921'deki İkinci Kongresi'nde Rus partisinin üyelik koşullarını belirleyen 21. maddesini örnek alarak örgütlendi (☞ Carr 1953, s.193-6). Bolşevizm, bundan sonra uluslararası çapta bir hareket haline geldi.

Bolşevizm, Sovyet Rusya'da Stalin'in iktidara yükselişinden sonra, onun politikaları olan, süratle sanayileşme, tek ülkede sosyalizm, merkezî bir devlet aygıtı, tarımda kollektivizasyon, öteki komünist partilerin çıkarlarının Sovyet partisinin çıkarlarının yanında ikinci planda kalması gibi politikalar tarafından belirlendi. Stalin döneminde, devlet olarak üstyapıya (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI) önemli bir rol verildi. Zira, Stalin'e göre, sosyalizmin ekonomik temelini, sosyalist doğrultuda sanayileşme yoluyla devlet kuracaktı. 1936'da SSCB'nde bu hedefe ulaşılmış olduğu açıklandıktan sonra Stalin, üretici güçlerin daha da gelişmesi ile sosyalist bir üst yapının kurulabileceğine inandığı için bir ekonomik sosyalizm görüşünü benimsedi. Stalinistler, Sovyet devletini, (dünya) işçi sınıfının politik ifadesi olarak da görüyorlardı. Böylece, Bolşevizm, Stalin'in kazandırdığı biçimle, sosyalizmin ekonomistik bir bakışla inşası ile politikanın araç olarak kullanılması görüşünü birleştirmiş oldu.

Sovyet önderleri Bolşevizmi tek bir politik hareket olarak değerlendirmekle birlikte, parti içinde bazı önemli görüş ayrılıkları da mevcuttu. Bu önemli ayrılıklar IV. Enternasyonal içinde Troçki ve taraftarlarının politikalarında (☞ TROÇKİZM) ve Maocu teoride görülebilir. IV. Enternasyonal, parti hegemonyası ilkesini hararetli bir şekilde savunurken, üyelerin daha geniş katılımının ve önderliğin daha etkili denetiminin gerektiğini açıkladı. Bolşevizmin Stalinist versiyonu, önderler, işçi sınıfı üzerinde meşru olmayan bir egemenlik uyguladıkları için "yozlaşmış" olarak değerlendirildi. Ayrıca, IV. Enternasyonal, kapitalizmin dünya çapında varolan bir sistem olduğuna dikkati çekerek, "tek ülkede sosyalizm"in inşasının tamamlanmasının olanaksız olduğunu savunuyordu. Bolşevik hareketin önderlerinin dünya devrimi için elverişli koşulları yaratmaları gerektiği belirtiliyordu. Rus devrimi ise, bu hedefe götürecek bir araç olarak görülüyordu. Maoizmin en önemli katkısı, üstyapıda, temeldekilerden bağımsız olarak ortaya çıkan değişiklikleri vurgulamak olmuştur. Bu değişiklikler, sosyalizmin evrimi için zorunlu değişikliklerdir. Maocular, Sovyet partisinin üzerinde durduğu gibi, üretici güçlerin gelişmesindeki değişikliklerden sonra toplumsal ilişkilerdeki değişiklikler üzerinde durmaksızın, ekonomi yüksek

düzeyde bir olgunlaşmaya ulaşmadan önce bile insanlar arasında sosyalist ilişkilerin oluşturulmasının önemine ağırlık vermişlerdir. Bu tür ilişkiler, kitlelerin doğrudan katılımıyla, farklı işçi tipleri arasında ve kadrolarla kitleler arasındaki farklılıkların asgariye indirilmesinde kendini açığa vurmalıydı.

Sosyalist toplumda kapitalist eğilimlerin köklerinin kazınmasında ve kitlelere sosyalist fikirlerin aşılanmasında devletin ideolojik rolü de kuvvetle vurgulanmıştır.

Bolşevizmin, Marxist karşıtları, Bolşevizmin öğretisine ve pratiğine köklü eleştiriler yapmışlardır.

Merkezî yönetimli bir parti örgütü ve parti hegemonyası fikrine temelden karşı çıkan Rosa Luxemburg, bunların işçi sınıfının devrimci etkinliğini sınırlayacağını öne sürmüştür. Ekim Devrimi'nden önce Lenin'e muhalif olan Troçki de partinin işçi sınıfının yerini alacağını öne sürmüştür. Menşevikler ise Marxizmin daha evrimci bir versiyonunu benimsemişlerdi. Menşevikler Bolşeviklerin devrimci teori ve taktiklerini erkencilik olarak görüyor, devrimci değişimin, sadece en ileri kapitalist ülkelerde sendikaların temel alan bir sosyalist parti aracılığıyla gerçekleşebileceğine inanıyorlardı. Bolşeviklerin yönetimindeki toplumlarda devletin egemenliğinin, üretici güçlerin geriliğinin ve kitlelerin bir sosyalist devrimi gerçekleştirecek düzeyde bilince sahip olmamalarının sonucu olduğu fikrindeydiler. Bu bakış tarzına göre, Bolşevizm iradeci (voluntarist) ve politik bakımdan fırsatçıdır. 1970'li yıllarda Avrupa Komünizmi'ni benimseyen partiler öteki eleştirileri yanında bu Bolşevik Parti anlayışı ve modelini de eleştirmiş ve unsurları özellikle Gramsci'de aranan bir yeni partinin zorunluluğunu vurgulamış iseler de; S. Birliği ve onun güdümündeki blok yıkılıp dağılıncaya kadar, gerek bu ülkelerdeki yönetici partiler gerekse öteki ülkelerdeki Ortodoks Marxistler Bolşevizmin tek doğru parti modeli ve stratejisi olduğu yolundaki düşüncelerini resmen terketmemişlerdir.

S. Birliği ve Sosyalist Blok'un çöküşünden sonra, hemen tümü iktidardan uzaklaşan bu partiler, genellikle "Sosyal Demokrat" ismini alarak yeniden siyasal sahnede yer almaya çalışmakta ve Bolşevik modelden uzak bir profilde görünmeye gayret etmektedirler. Ancak Bolşevizm, eski etkinlik ve itibarından pek çok şey yitirmiş olmasına rağmen söz konusu partilerin ya bir kanadını oluşturarak ya da ayrı bir partide örgütlenerek varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Bunun yanısıra, Bolşevizm, 1990'lardaki altüst oluştan görece daha az etkilenen, "Üçüncü Dünya" ülkelerindeki Ortodoks Marxist akımlar nezdinde itibarını büyük ölçüde korumaktadır.

DSL/OE

OKUMA

Carr, E.H. 1953: *The Bolshevik Revolution*, 1917-1923, Cilt I.

Corrigan, P., Ramsay, H.R. ve Sayers, D. 1978: *Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and its Critique*.

Harding, N. 1977 ve 1981: *Lenin's Political Thought*, I. ve II. Ciltler.

Knei-Paz, B. 1978: *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*.

Lane, D.S. 1981: *Leninism: A Sociological Interpretation*.

Lenin, V.I. 1902 (1961): "What is to be Done?"

Lukács, G. 1924 (1970): *Lenin*.

Luxemburg, R. 1961: "Leninism or Marxism". *The Russian Revolution and Marxism or Leninism* içinde.

Meyer, A.G. 1957: *Leninism*.

Stalin, J. 1924 (1972): "Foundations of Leninism". B.Franklin (der.), *The Essential Stalin* içinde.

Bonapartizm (*İng*. Bonapartism, *Fr*. Bonapartisme, *Alm*. Bonapartismus)

Marx ve Engels'in yazılarında bu, kapitalist toplumdaki bir rejim biçimini anlatır ki bu rejimde devletin yürütme gücü, tek bireyin egemenliği altında, devletin diğer kesimleri ve tüm toplum üzerinde diktatörce bir güç elde eder. Bundan ötürü Bonapartizm, devlet hakkında yakın dönemde Marxist yazılarda "göreli özerklik" diye adlandırılan şeyin (ör. Poulantzas 1973) uç bir ifadesini oluşturmaktadır. Bu rejim biçiminin Marx'ın yaşadığı dönemdeki esas kertesi, I. Napoleon'un yeğeni ve 2 Aralık 1851'deki *coup d'etat* (hükûmet darbesi) sonrasında III. Napoleon diye adlandırılan Louis Bonaparte'ın kurmuş olduğudur. Bu olay Marx'ın en önemli ve parlak tarihsel yazılarından birine, *18 Brumaire*'e esin

kaynağı olmuştur. Engels de, kendi payına, Almanya'daki Bismarck yönetimine önemli ölçüde dikkatle eğilmiş ve Bismarck tarzı rejim ile Bonapartizm arasında birçok koşutluklar bulmuştur.

Marx ve Engels'e göre Bonapartizm, kapitalist toplumdaki yönetici sınıfın kendi iktidarını artık anayasal ve parlamenter yollarla sürdüremediği; buna karşılık işçi sınıfının da kendi hegemonyasını kuramadığı bir durumun ürünüdür. İç Savaş'ta Marx, III. Napoleon'un İkinci İmparatorluğu, Fransa-Prusya savaşındaki yenilginin etkisiyle çöktükten sonra Bonapartizmin "ulusu yönetme beceri ve araçlarını burjuvazinin kaybettiği ve işçi sınıfının da henüz kazanmadığı bir zamandaki mümkün tek yönetim biçimi"i olduğunu söylemiştir (bl. 3). Benzer bir biçimde Engels, *Ailenin Kökeni*'nde, devletin genelde yönetici sınıfın devleti olduğunu, "ancak, istisnai olarak, birbirleriyle savaş halinde bulunan sınıflardan her biri diğerini öylesine yakın biçimde dengeler ki, devlet gücü, görünüşteki aracı olarak, o an için, her ikisinden de belirli bir ölçüde bağımsız hale gelir" (bl. 9). Bu formülasyonlar Bonapartist devletin yüksek bağımsızlık derecesini vurgulamaktadır ancak, bu devletin diktatörce niteliği de aynı ölçüde dikkate değerdir.

Bonapartist devletin bağımsızlığı ve savaşan sınıflar arasındaki "görünüşteki aracı" rolü, bu devleti, Marx'ın deyişiyle, "havada asılı" kılmamaktadır. Yine Marx, Louis Bonaparte'ın, Fransa'daki en kalabalık sınıf olan küçük mülkiyet sahibi köylüyü "temsil ettiği"ni söylemiştir ki, bununla, Louis Bonaparte'ın bu sınıf adına konuştuğunu ve bu sınıf tarafından desteklendiğini söylemek istemiş olduğu düşünülebilir. Ancak, yine Marx, Louis Bonaparte'ın, aynı zamanda toplumdaki tüm sınıflar adına konuştuğunu da söylemiştir. Aslında, Bonapartist devletin gerçek görevi, burjuva toplumunun güvenliğini ve istikrarını güvence altına almak ve kapitalizmin hızlı gelişimini olanaklı kılmaktır.

Bonapartist devlet tipi hakkındaki yazılarında Marx ve Engels, ayrıca devlet hakkında önemli bir kavramı, yani devletin gerçekte onu yürütenlerin çıkarlarını temsil etme derecesini dile getirmişlerdir. *18 Brumaire*'de Marx, "bu yürütme gücü, devasa bürokratik ve askeri örgütüyle, yarım milyonluk bir orduya ek olarak, sayılan yarım milyonu bulan memur kalabalığıyla Fransız toplumunu bir zar gibi kaplayan ve tüm gözeneklerini nefessiz bırakan bu dehşet verici asalak gövde..."den söz etmektedir (bl. 7). Bununla birlikte, Bonapartist devlet, Marx'ın *İç Savaş*'ta kabul ettiği gibi Fransa'nın tüm gözeneklerini tıkamamıştı çünkü, yine Marx, daha sonra, bu devletin egemenliği altında, "siyasal kaygılardan kurtulmuş olan burjuva toplumunun kendisinin bile beklemediği ölçüde bir gelişmeye ulaştığını" yazmıştı (bl. 3). Ancak bu durum, özerkliğe benzer bir konumda bulunan Bonapartist devletin, sermayeninki kadar kendi özgün çıkarlarına da hizmet etmeye çalıştığını gözden uzaklaştırmamaktadır.

RM/LK

OKUMA

Draper, Hal 1977: *Karl Marx's Theory of Revolution*, cilt I: State and Bureaucracy.

Poulantzas, Nicos 1973: *Political Power and Social Classes*.

Rubel, Maximilien 1960: *Karl Marx devant le Bonapartisme*.

Brecht, Bertolt (d. 10 Şubat 1898, Augsburg; ö. 14 Ağustos 1956, Berlin).

Oyun yazarı, şair ve tiyatro kuramcısı olan Brecht, mesleğine coşkulu ve özgün bir *lânetli şair (poète maudit)* olarak başladı. O sıralar Amerikan havası taşıyan her şeye sevgiyle bakıyordu ("Of Poor B.B.," *Baal*, *In the Jungle of Cities*) ve aynı zamanda Alman tiyatrosunu iki farklı aşırılıktan kurtarmak istiyordu, bir yandan duygusalcılık, öte yandan dışavurumculuk.

Weimar Cumhuriyeti'nin içine düştüğü ekonomik bunalımın Brecht üzerindeki etkisi, 1928 yılında "bilim çağının tiyatrosu" kurma biçiminde sonuçlandı. Serinkanlı, eğlendirici ama didaktik metinlerin yanısıra setler, oyunculuk tarzı ve yönetmenlik, tek başına bireyin çaresiz olduğu modern toplumun ikilemelerini yansıtacaktı (Bir elin nesi var-*A Man is a Man*'in tema'sı) ve yalnızca yeni düşünce, yeni örgütlenme ve üretkenlik biçimleri "insan insanın elinden tutarsa" (*The Baden Learning Play*'in tema'sı) körcesine kendi çıkarını kovalayan kapitalizmin barbarlaştırdığı insan, yeniden insanlaştirilebilecekti.

Titiz bir bilgiç ve bir kuşkucu olan Brecht, bu ahlâkî

bakışı, yaşamboyu incelediği Marx'ın ve bir ölçüde Lenin'in yapıtlanyla besledi. *St. Joan of the Stockyards* adlı oyununun hazırlık çalışmaları sırasında, Brecht *Kapital*'i keşfetti. Ortak çalıştığı birçok arkadaşından biri olan E. Hauptmann'a "bunun hepsini öğrenmek zorunda" olduğunu söyledi (Ekim 1926). Bundan yirmi yıl sonra *Komünist Manifesto*'yu "burjuva koşullarının gayri tabiiliğini vurgulayacak biçimde Lucretius'un *De rerum natura* adlı çok ünlü şiirine uyarlıyordu" (Völker 1975, s.47, 134).

Brecht'in Marxizmi, bir ölçüde Alman Komünist Parti'sinin bilimci iddialarıyla, bir ölçüde de, dostları ve ustaları kabul ettiği, aralarında başlıcaları Fritz Stenberg; Korsch ve Benjamin olan entellektüel yol göstericilerin etkileriyle biçimlenmişti. Brecht, Adorno'nun diyalektiğini yeterince *plumpe* (materyalist) olmadığı gerekçesiyle yadsıyor, Frankfurt okulunun oluşturduğu grubu da, burjuva çağında saray aydınları olarak hicvediyordu (*Tui-Roman, Turandot*). Lukács'ın edebî gerçekçilik kuramını diyalektik olmadığı, okurlann hayal gücünü ve üretkenliğini baskı altında tutuğu için reddediyor ve Lukács'ın Moskova'dan yönlendirilen edebî-siyasî iktidarından nefret duyduğunu da açıkça ifade ediyordu.

Brecht'in kendisinin SSCB'de etkisi yoktu. Ona yakın olan Sergei Tretyakov ya da yönetmen V. Meyerhold gibi sanatçı-düşünürler söndürülmüşlerdi, ve Brecht'in sağlığında yalnızca *Üç Kuruşluk Opera* sahnelenmişti. Hitler'in iktidara geldiği gün Batı'ya iltica eden Brecht, gelecekte Broadway'in ticarî tiyatrolarında ün kazanmayı umuyordu; ama ne yatırımcılara kendini sevdirdi ne de Amerikan solunu önemli satılık malları olduğu konusunda ikna edebildi. Santa Monica ve New York'da (1941-47) geçirdiği yıllar yönteminde oportünistçe bir kayma olmasını teşvik ederken, eserlerinin erişebilirliğini çok az artırdı. Oyunlarını ve yöntemlerini gerçekleştirmek için Avrupa'ya, (karısı büyük aktris Helene Weigel tarafından yönetilen) Berliner Ensemble'a döndü; Berliner Ensemble'ın turneleri, Fransa'da İngiltere'de, İtalya ve Polonya'da 1950'lerdeki tiyatro uygulamalarını kesin olarak belirledi.

Brecht, post-kapitalist, post-sübjektivist tiyatronun Marx'ı olmayı amaçlıyordu. Uygulamalarını açıklamak için verdiği reçeteler, "epik" (daha sonra "diyalektik" adını almıştır) tiyatro kavramı oyunculukta, "yönetmenlikte, ve oyun yazmada uzaklaştırma-yabancılaştırma yaratma teknikleri" modern estetik açısından okunması zorunlu olan bilgilerdir. Ama bir pastanın iyi olduğunu anlamak için yenmesi gerektiğine göre, Brecht'in *Ana, Antrepoların Ermiş Jan'ı, Alınan Önlemler, Cesaret Ana, Arturo Ui'nin Önlenemez Yükselişi, Kafkas Tebeşir Dairesi*, ve *Galileo Galilei* adlı yapıtları diyalektik nesnelliği öğreten, içselleşmiş bir üretkenliğe sahip oldukları kadar, seyirciyi çeken ve eğlendiren oyunlardır.

LB/TB

OKUMA

Bentley, Eric 1981: *The Brecht Commentaries*, 1943-80.
Brecht, Bertolt 1961: *Plays* (der.) Eric Bentley.
— 1964: *Brecht on Theater* (der.) John Willett.
— 1971: *Collected Plays* (der.) Ralph Manheim ve John Willett
— 1976: *Poems* 1913-1956 (der.) John Willett ve Ralph Manheim.
Ewen, Frederic 1967: *Bertolt Brecht.*
Fuegi, John 1972: *The Essential Brecht.*
Munk, Erika 1972: *Brecht: A Collection of Critical Pieces.*
Schoeps, Karl H. 1977: *Bertolt Brecht.*
Völker, Klaus 1975: *Brecht Chronicle.*
Willett, John 1968: *Theater of Bertolt Brecht,*

Buharin, Nikolay İvanoviç (d. 27 Eylül 1888, Moskova; ö. -idam edildi- 13 ya da 14 Mart 1938, Moskova)

Anne ve babası öğretmen olan Buharin Bolşeviklere 1906'da katıldı. Moskova'da üçüncü kez tutuklandıktan sonra, 1911'de hapishaneden kaçarak Viyana'ya yerleşti. Viyana'da Avusturya'daki marjinal faydacı ekonomi akımını eleştirel bir tutumla inceledi (1927). 1914'te Avusturya'dan çıkarılarak İsviçre'ye gönderilen Buharin, Şubat 1915'te Bolşeviklerin Berne'de düzenledikleri savaş karşıtı konferansa katıldı. Bu dönemde, ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi hakkını savunan LENİN ile arasında fikir ayrılığı çıktı. Bununla birlikte Lenin 1915'te, Buharin'in kaleme aldığı *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* adlı kitaba yazdığı önsözde, Buharin'in iç kapitalist rekabetin yerini giderek artan ölçüde "devlet kapitalist tröstleri" arasındaki mücadeleye bıraktığı şeklindeki fikrini onaylamıştır.

Buharin, 1916'da yazdığı makalelerinde, geçici bir proleter devletin gerekli olduğunu kabul etmekle birlikte, "prensip olarak devlete karşı" olduğunu açıklıyor ve yokedilmesi (*gesprengt*) gereken "emperyalist soyguncu devlet"i şiddetle eleştiriyordu. Lenin başlangıçta itiraz etmesine karşın, Buharin'in bu fikirlerine bir yıl sonra kendi eseri olan *Devlet ve İhtilâl*'de yer veriyordu.

Buharin, İskandinav ülkelerinde ve ABD'de bir süre yaşadıktan sonra, Mayıs 1917'de, Şubat Devrimi'nden sonra Moskova'ya döndü. Ekim Devrimi'nden üç ay önce Partinin Merkez Komitesine seçilen Buharin, 1934 yılına kadar merkez komitesinin asil üyesi olarak kaldı. 1934 ile 1937 yılları arasında ise aday üye idi. Aralık 1917 ile Nisan 1929 arasında partinin günlük yayın organı *Pravda*'nın başyazarlığını yaptı. Buharin, 1918'de Almanya ile Brest-Litovsk antlaşmasının imzalanmasına karşı çıkarak bir devrimci savaş çağrısında bulunan "Sol Komünistler"in önderleri arasında yer aldı. 1920-21 yıllarında sendikaların rolü konusunda parti içinde yapılan tartışmalarda, sendikaların devlet aygıtı ile birleştirilmesini savundu. 1921'de Sovyet Rusya içinde serbest ticarete izin veren Yeni Ekonomi Politikası'nın kabul edilmesinden sonra, Buharin, fikirlerini baştan aşağı yeniden değerlendirmeye girişti. 1922'nin sonunda, "sosyalizme doğru gelişen" Rusya için tedricî gelişmeyi temel alan bir stratejiyi savundu. İlk kez Stalin tarafından Aralık 1924'te açıklanan "tek ülkede sosyalizm" fikrini öncelemiş ve bu kuramın önde gelen savunucusu olmuştur. Köylülere ödünler verilmesini ve köylü ekonomisi ile sosyalist sanayi arasındaki ilişkilerin geliştirilerek dengeli bir değişim temeline dayanmasını savunmuştur.

1928-29'da, Stalin, köylülerden alınan "haraç"ın artırılmasıyla elde edilecek kaynağa dayanarak sanayileşmenin daha da hızlandırılmasını tercih ederek bu politikayı terkedince Buharin buna karşı çıktı. 1929'da açıkça sapmacı olarak eleştirilen Buharin, *Pravda*'nın başyazarlığından, 1926'dan beri önderliğini yaptığı Komünist Enternasyonal'deki çalışmalarından ve daha sonra da Politbüro'dan uzaklaştırıldı.

Buharin, 1934 yılından 1937 yılına kadar *Izvestia*'nın başyazarlığını yaptı. 1935'te, yeni Sovyet anayasasını hazırlayan komisyonda önemli rol oynadı. Bu anayasa 1936'da kabul edildi. Kendisi 1937'de partiden atıldı. Bir yıl sonra yargılanarak, üçüncü büyük Moskova Duruşması'nda hainlik ve casusluk yaptığı gerekçesiyle ölüme mahkûm edildi. Bu tarihten itibaren yakın döneme kadar Buharin SBKP tarihinde ve resmî Ortodoks Marxist literatürde bu suçlamayla birlikte anılageldi.

1980'lerde, savunduğu görüşlere sempatiyle bakılan Batı ülkelerindeki Komünist Partiler'in önde gelen şahsiyetlerinin Buharin'in saygınlığının iade edilmesi yolundaki talepleri, "Prestroika ve Glasnost"la birlikte SBKP yönetimince de benimsendi ve 1988 kongresinde Buharin'in itibarı iade edildi.

MJ/OE

OKUMA

Bukharin, Nikolai Ivanovich (1917-18) (1972): *Imperialism and World Economy*.

— 1919 (1927): *Economic Theory of the Leisure Class*.

— (Preobrazhensky, E.A. ile) 1919 (1968): *ABC of Communism*.

— 1920 (1971): *Economics of the Transformation Period*.

— 1921 (1925): *Historical Materialism: A System of Sociology*.

Coates, Ken 1978: *The Case of Nikolai Bukharin*.

Cohen, Stephen F. 1974: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography 1888-1938*.

Harding, Neil 1981: *Lenin's Political Thought*, Cilt 2, bl. 3, 5 ve Sonuç.

Heitman, Sidney 1969: *Nikolai I. Bukharin. A Bibliography with annotations*.

Lewin, Moshe 1975: *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to Modern Reformers*.

Burjuvazi (*T.* Kentsoylu, *İng.-Fr.* Bourgeoisie, *Alm.* Bürgertum)

Engels, burjuvaziyi, "bütün gelişmiş ülkelerde, tüm tüketim araçlarını ve bunların üretimi için gerekli olan hammadde ve araçların (makinelerin ve fabrikaların) hemen tamamını mülkiyeti altında bulunduran büyük kapitalistler sınıfı" (*Principles of communism* 1847) ve "modern kapitalistler, toplumsal üretimin araçlarının sahipleri ve ücretli emeğin işverenleri sınıfı" (*Komünist Manifesto*'nun 1888 İngilizce yayımla-

nışına not) olarak tanımlamıştı. Bu anlamıyla ekonomik olarak egemen sınıf olan ve aynı zamanda devlet aygıtı ile kültürel üretimi de denetimi altında bulunduran burjuvazi (☞ HÂKİM SINIF), işçi sınıfının karşısında yer alır ve onunla çatışma halindedir. Ancak, modern toplumun bu "iki büyük sınıf"ı arasında, Marx'ın da orta sınıf olarak adlandırdığı "ara ve geçiş niteliğindeki tabakalar" vardır.

Geçtiğimiz yüzyılda burjuvazi hakkında yapılmış olan Marxist incelemeler, iki konu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bunlardan biri burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki ayrılmanın derecesi (kutuplaşma) ile ve bunlar arasındaki sınıf çatışmasının yoğunluğuyla, özellikle de orta sınıfa mensup olanların sayılarındaki sürekli büyümenin koşullarıyla ilgilenmiştir. Bu çalışmalarda, yeni orta sınıfa ve yükselen yaşam düzeyi ile siyasal liberalleşmeye kayda değer bir toplumsal ve siyasal önem atfedenler (ör. Bernstein 1899, Renner 1953) ile orta sınıfın "proleterleşme"sini (Braverman 1974) ve siyasal mücadelenin niteliğinde çok az bir değişim olduğunu vurgulayanlar arasında bir ayrılık ortaya çıkmıştır. İkinci önemli konu ise, ileri kapitalist toplumlarda burjuvazinin doğası ve rolü, özellikle de, bir yanda anonim şirketlerin kitlesel gelişimi, diğer yanda da devlet müdahalesi ile, yöneticilerin ve yüksek devlet görevlilerinin, "yöneticilik devrimi"ni savunanların iddia ettikleri gibi, "büyük kapitalistler"in yerini ne ölçüde aldıklarıdır. Bu duruma ilişkin Marxist çözümlemeler önemli farklılıklar göstermişler ve iki temel tutum ortaya çıkmıştır.

Poulantzas (1975) burjuvaziyi, mülkiyet sahipliğine ilişkin hukuksal bir kategori olarak değil de, "ekonomik sahiplik" (yani üretim araçlarının ve ürünlerin gerçek ekonomik denetimi) ve "sahiplenim" (yani üretim araçlarını işletebilme yeteneği) ile tanımlayarak işe başlamaktadır. Bu ölçütlere göre yöneticiler, sermayenin işlevleri doğrultusunda gerekenleri yaptıkları için, hukuksal olarak sermaye sahibi olup olmamalarına bakılmaksızın, burjuvaziye dahil olmaktadırlar. Bu tür çözümlemenin sorunlarından biri, böyle bakıldığında, varolan sosyalist toplumlardaki egemen yöneticiler grubu ile parti memurlarının da bir burjuvazi olduğunu ileri sürmenin kolaylığıdır; çünkü, burjuvaziyi niteleyen "ekonomik sahiplik" ve "sahiplenim" olduğundan, terim herhangi bir kesin tarihsel ve sosyolojik anlamdan yoksun bırakılmaktadır. Yüksek memurlar (ve daha genel olarak da devlet memurları) söz konusu olduğunda, Poulantzas bunları, devlet aygıtıyla ilişkileri esas alınarak tanımlanmış bir kategoriye göre ele almakta, devletin, bazı memurların işlevlerini ekonomik yöneticiliğe dönüştürecek ölçüde üretimdeki giderek artan rolüne pek fazla dikkat göstermemektedir.

Diğer Marxistler —özellikle ÖRGÜTLÜ KAPİTALİZM üzerindeki incelemeleriyle Hilferding— bu olguları oldukça farklı bir biçimde, şirketlerin büyümesini ve devletin ekonomik faaliyetlerindeki büyük genişlemeyi kapitalizmdeki esas değişme ki, bu değişme kapitalizmi sosyalizm yolunda ileri bir noktaya getirmiştir, olarak değerlendirerek çözümlemişlerdir. Ancak Hilferding'in görüşünde ekonominin bu ilerlemeci toplumsallaşma, ancak, iktidarı burjuvaziden almakla ve büyük şirketler tarafından örgütlenen ve planlanan bir ekonomiyi demokratik devlet tarafından planlanan ve denetlenen bir ekonomiye dönüştürmekle tamamlanabilecektir. Yakın dönemlerdeki bazı incelemeler bu kavrayıştan köklü biçimde ayrılmışlardır ve Offe (1972), "toplumsal eşitsizliğin yeni biçimleri (nin) artık ekonomik olarak tanımlanmış sınıf ilişkilerine indirgenemeyeceğini)" ve "yönetici sınıfın yapısal olarak ayrıcalıklı çıkarları biçimindeki eski tanım çerçevesi'nin yerini, artık özel çıkarları aşan nesnel bir buyruk haline gelmiş bulunan sistem sorunlarını yönetmeyi çözümlemek için gereken yeni ölçütlerin alması gerektiğini" ileri sürmüştür. Benzer bir görüş, burjuvazinin ekonomik, toplumsal ve siyasal egemenliğinden çok bürokratik-teknokratik egemenlik üzerinde yoğunlaşmış bulunan Frankfurt okulunun son dönem "eleştirel kuramcılar"ı tarafından da benimsenmiştir.

Kapitalizmin son dönemlerdeki gelişimine ilişkin çok farklı bir çözümleme ise, üretim araçları üzerindeki hukuksal sahipliğin devam eden canalıcı önemini vurgulayan Marxistler tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim Mandel (1975), kapitalizmin çokuluslu şirketler ve bankalar aracılığıyla, uluslararası merkezleşmesini çözümlemektedir. Ona göre bu gelişmeyi yeni, ulus-üstü bir burjuva devlet iktidarının ortaya çıkması izleyebilir. Mandel, halihazırda AET içinde biçimlenmekte olan ulus-üstü emperyalist bir devletin Batı Avrupa'daki oluşumunu da içine alan, uluslararası sermaye ile ulusal devletler arasındaki

ilişkinin muhtemel biçimlerini ele alarak çözümlemesini sürdürmektedir. Bu görüşe göre, kapitalizmin 1945 sonrası gelişiminin en anlamlı özelliği uluslararası bir burjuvazinin oluşmasıdır. Daha genel olarak da, büyük şirketler, hukuksal sahiplik ile ekonomik sahiplik arasında kısmî bir ayrılmanın ortaya çıktığı ancak, yine de "biçimsel hukuksal sahipliğin, genelde ekonomik sahiplik için gerekli bir koşul olduğu" (Wright 1978) ileri sürülmüş veya, başka bir deyişle, "sahipliğin denetimden ayrılma" derecesinin büyük ölçüde abartıldığı ve bir "mülk sahibi sınıf"ın ekonomiye egemen olduğu iddia edilmiştir (Scott 1979).

TBB/LK

OKUMA

Mandel, Ernest 1975: *Late Capitalism.*

Offe, Claus 1972: "Political Authority and Class Structures: An Analysis of Late Capitalist Societies".

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Scott, John 1979: *Corporations, Classes and Capitalism.*

Wright, Eric Olin 1978: *Class, Crisis and the State.*

Bürokrasi (*İng.* Bureaucracy, *Fr.* Bureaucratie, *Alm.* Bürokratie)

Bürokrasi sorunu Marxist düşünce içerisinde başlangıçtan beri çok önemli bir rol oynadı. Marx bürokrasi kuramını Moselle bölgesindeki kıtlık sırasında (☞ makaleler *Rheinische Zeitung*, 17, 18 ve 19 Ocak 1843) devlet idaresinin kötü işleyişi üzerine edindiği kişisel tecrübelerine dayandırdı. Bürokrasi kavramını iktidarı elinde tutan kurumlarla onlara bağımlı kılınan toplumsal grupların arasında varolan bürokratik ilişkilerden çıkarsadı. Kararları verme konumunda olan kişileri de egemenliği altında tutan bu ilişkiyi, Marx temel bir toplumsal ilişki olarak adlandırır. Böylelikle Marx'a göre bürokratik bir devlet yönetimi, meseleleri ne kadar iyi niyetle, ne kadar derinden insanî bir yaklaşımla ele alırsa alsın, ve ne kadar akıllıca çözümler ararsa arasın, kendi asıl görevini yerine getirmesi mümkün değildir, bunun yerine gündelik hayatta bürokrasi dediğimiz fenomeni yeniden üretir. Bu aygıtlar kendi özel çıkarları doğrultusunda hareket ederler ve bunu genel ya da kamu çıkarlarıyla özdeşmiş gibi sunmaya çalışırlar. Böylelikle kendilerini topluma zorlarlar: Bürokraside devletin özü vardır; toplumun manevî hayatının özel mülkiyet olarak sahibidir. Bürokrasinin evrensel ruhu gizlilikten oluşur, bu gizliliği içeride hiyerarşi yoluyla korur; dış gruplara karşı ise, "kapalı bir korporasyon olma niteliği" ile savunur (Marx, *Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi* adlı yapıtında buna değinir: 290-297. paragraflar üstüne açımlamalar.)

Bürokrasiyi radikal ve özgün bir biçimde eleştirmelerine karşın, Marx ve Engels'in onun gerçek işlevini değerlendirmeleri hiçbir şekilde, son bir buçuk yüzyılın tarihsel deneyimlerinin doğrulanmış bulunduğu önkabullerden bağımsız değildi. Marx, hem erken dönem makalelerinde hem de sonraki yazılarında bürokrasi sorununu devlet idaresiyle sınırlı tutuyordu ve hayatın (yani, üretim ve tüketimin) ancak bürokrasinin iktidarının sona erdiği yerde başladığını düşünüyordu. Böylelikle *18 Brumaire*'de (bl. VII) Fransa'da yürütme erkini şöyle tanımlar: "Devasa bir bürokratik ve askerî örgütlenme; tabakalar incelikle belirlenmiş, sayısı yarım milyonu bulan bir memurlar sürüsü ve bunun yanısıra yarım milyonluk ordusuyla, Fransız toplumunu cenin zarı gibi sarmalayan ve bütün gözeneklerini tıkayan bu korkunç parazit madde..." Bunun etkileri ise şöyle oluyordu: "her *ortak* çıkar toplumdan soyutlanıyor ve karşısına hemen toplumun üyelerinin öz-etkinliğinden koparılmış daha yüksek bir *genel* çıkar konuyor ve bu, hükümet etkinliğinin amacı haline getiriliyordu". Marx şu sonuca varmaktadır: Şimdiye kadar bütün devrimler "bu aygıtı yıkacağına daha da yetkinleştirdi." Geçen yüzyılın yansından bu yana, bürokratik nitelikli yönetimler ekonomide gitgide daha büyük bir etki alanı kazandılar, özellikle de büyük sanayi kuruluşlarında. Marx ve Engels fabrikalardaki beyaz yakalı kadroların devlet yönetim aygıtındakilerle aynı toplumsal ilişkilerin taşıyıcıları olduklarını hiçbir zaman anlamadılar ve endüstrideki memur işçilerin ve yöneticilerin rollerinin gitgide daha büyük önem kazanması konusunu yazılarında basit ampirik bir olguymuş gibi ele almaya devam ettiler ("Bir orkestra şefi üyelerinin çalgılarının da sahibi olmak zorunda değildir" *Kapital*, III. cilt, bl. 23).

Öteki büyük hataları, kafalarındaki, geleceğin sosyalist toplumunun imgesiyle ilgiliydi. Bürokratik formasyonların devam edebileceğini, üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırılmasından sonra da

kendilerini yeniden üretebileceklerini hesaba katmadılar. Hatta bazı düşünceleri, Doğu Avrupa ülkelerinde devlet yönetiminin hatalarını bir haklılık gibi göstermeleri için uygun zemin yarattı; örneğin geleceğin sosyalist toplumunun "kocaman tek bir işletme" gibi işleyeceğini ve otorite ilkesinin üretim alanında kesinlikle korunması gerektiği konusundaki görüşleri, bunun en belirgin örnekleridir (Engels, "Otorite Üzerine"). Onların, özgür üreticiler toplumu kavramı, bürokrasi üzerine daha önceki görüşleriyle pek tutarlı bir biçimde bağlanamamıştır.

Günümüzün çok çeşitli ve plüralist Marxist düşüncesi, bu iki yanlışın da izlerini taşır, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da bu böyledir. Çok yüksek oranda endüstrileşmiş Batı toplumlarında bürokratikleşme süreci çok farklı biçimlerde devam etmiş ve yüksek bir düzeye ulaşmıştır. İş kuruluşlarında yönetimin iktidarı artarken devlet yönetiminin ekonomik kararlar üzerindeki etkisi de büyük ölçüde güçlendi. Aynı zamanda sendikaların ve siyasal partilerin önderliği gitgide daha fazla bürokratikleşti. Marxizm bu süreçlere vaktinde müdahale edemedi ya da etkili bir biçimde müdahale edemedi, ve böylece de değişimin çözümlenmesi Max Weber ve Michels ile başlayarak; başka ekollerden sosyal bilimcilere kaldı (☞ MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ).

Bütün bunların Marxizm üzerinde iki katlı olumsuz etkisi oldu. Birincisi, radikal komünist akımlarda, bürokrasiye karşı mücadelenin önemini kavrayamayan, çağını doldurmuş, duygusal bir anti-kapitalizm anlayışı varlığını sürdürdü. Bu, Avrupa Komünizmi akımları için (☞ AVRUPA KOMÜNİZMİ) çok önemli bir engel oluşturuyordu, çünkü Batı'da varolan iktidar ilişkilerinin gerçekçi ve eleştirel bir sosyalist yaklaşımla çözümlenmesinin, gelişmesinin önünü tıkıyordu. İkincisi revizyonist sosyalist odaklarda (yani: SOSYAL DEMOKRASİ) bu bakış açısı bürokrasi-karşıtı akımlar yerine bürokrasi-yanlısı akımları güçlendiriyordu. Endüstri bürokrasisinin başlıca sloganı "katılım" oldu (ör. Batı Almanya'da *Mitbestimmungsrecht*); bu kavram, aslında işçilerin neredeyse tüm hareketleri üzerinde toptan bir denetimi öngörüyordu.

Doğuda, ilkin Rusya'da, Marxizmdeki "büyük Doğu ayrılığı"nın bir sonucu olarak, LENİNİZM'in ideolojik temeli üstünde yeni sosyo-ekonomik oluşum tipleri ortaya çıktı. Bunun da esas itibariyle anti-bürokratik değil, anti-kapitalist bir niteliği vardı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu formasyonlar Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yayıldı. Bu ülkelerde üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması, bürokrasiyi azaltmadı, hatta hayli arttırdı. Böylelikle, devlet yönetiminin parlamenter denetimi de, girişimler yönetiminin kapitalist denetimi de ortadan kalktı; fakat bunların yerine, bürokratik-olmayan yeni toplumsal denetim biçimleri getirilemedi.

Bu devlet yönetimi modeline 1949'dan sonra Yugoslavya'da özyönetim ideoloji ve uygulamasıyla muhalefet edildi, ama zaman içerisinde bu ideoloji daha çok bir savunma niteliği kazandı ve böylece gerçek uygulamada özyönetim organları büyük ölçüde biçimsel bir işleyiş biçimi kazanırken bürokratik aygıt egemen oldu. Böylelikle, hem Doğu'da hem Batı'da Marxist düşüncede şimdi bir rönesans yaratılmasının başlıca koşulunun bürokrasinin etkili ve geçerli bir eleştirisinin yapılması olduğu denebilir. (☞ BONAPARTİZM; DEVLET).

AH/TB-MT

OKUMA

Hegedüs, András 1976: *Socialism and Bureaucracy*.

Luxemburg, Rosa 1922 (1961): *The Russian Revolution*.

Michels, R. 1911 (1949): *Political Parties*.

Mills, C. Wright 1951: *White Collar*.

Webb, Sidney ve Beatrice 1920: *Industrial Democracy*.

Weber, Max 1921 (1947): "Bureaucracy". H.H. Gerth ve C. Wright Mills, (der.), *From Max Weber* içinde.

Bütünlük (*İng.* Totality, *Fr.* Totalité, *Alm.* Totalität)

Bütünlüğü soyut, zamansız ve içerisinde parçanın değişmeyen bir bütünde belirli bir yer işgal ettiği "cansız bir bütünlük" olarak ele alan metafizik ve formalist kavramlara karşıt olarak, diyalektik bütünlük kavramı, nesnel gerçekliğin kapsayacağı, fakat tarihsel olarak değişen dolayımlara ve dönüşümleri de değerlendiren dinamik bir kavramdır. Lukàcs'ın belirttiği gibi:

> "Her şeyden önce materyalist-diyalektik bütünlük kavramı, etkileşen çelişkilerin somut

birliğidir...; İkincisi, bütünlüğün kendisine tabi bütünlüklerden oluştuğu ve sorgulanan bütünlüğün de daha yüksek bir karmaşıklık bütünlükleri tarafından üstbelirlendiği anlamına gelen aşağı ve yukarıya yönelik tüm bütünlüğün sistematik göreliliği söz konusudur ve üçüncüsü de tüm bütünlüğün tarihsel göreliliği, yani tüm bütünlüğün bütünlük-karakteri değişen, uyumsuzlaştıran ve belirli, somut tarihsel bir döneme adanmış olması." (1948, s.12).

Hegel'in felsefesinde bütünlük kavramı merkezidir. İçsel farklılaşımlarıyla birlikte, "somut bütünlük" olarak, ilerleme ve gelişmenin başlangıcını oluşturmaktadır (Hegel 1812, cilt II, s.472). Gelişmenin sonucu, "bütünlük sistemi"yle, "aşılmış belirlilik" formunda özgün dolaysızlığı kapsayan "kendisiyle özdeş bütün"dür (*a.g.e.* s.480).

> "Dolayısıyla içerisinde bütün belirlemenin soyutlama tarafından atlanılan ya da tükenmiş gözüken Oluş'un katışıksız dolaysızlığı yeterli kendi-eşitliğini dolayımlamayla yani dolayımlamanın aşkınlığıyla elde eden İdeadır. Salt Düşünce yönterni sadece kendisiyle ilişkilidir, dolayısıyla Oluş biçiminde kendisiyle basit ilişkisidir. Ancak şimdi tamamlanmış Oluştur, kendini-anlayan düşünce, somut ve Kesif bütünlüğün her yerinde olarak Oluştur." (*a.g.e.* s.485).

Böylece Hegelci bütünlük kavramı hem diyalektik *yöntemin* örgütleyici çekirdeği hem de hakikat ölçütü olmaktadır. Sonraki öğe, Lenin tarafından bu çerçevede Hegel övülürken kuvvetli bir şekilde vurgulanmıştır:

> "Gerçeklik görüngüsünün ve bunların (karşılıklı) *ilişkilerinin* tüm boyutlarının *bütünlüğü*, bir başka deyişle *hakikatin* neden ibaret olduğu. Bu kavramların (ve onların ilişkilerinin, geçişlerinin ve çelişkilerinin) nesnel dünyanın yansımaları olarak gösterildiği düşüncelerin (=mantığın esas içeriği) ilişkileri (=geçiş=çelişkiler). Şeylerin diyalektiği ideaların diyalektiğini üretir ama ideaların diyalektiği şeylerin diyalektiğini değil. Hegel parlak bir şekilde şeylerin diyalektiğini (görüngüler, dünya, doğa) kavramların diyalektiğinde kutsamıştır." (Lenin, 1916, s.196).

Marxist teorideki toplumsal bütünlük kavramı yapılaşmış ve tarihsel olarak belirlenmiş bir karmaşıklıktır. Çok boyutlu dolayımlar ve özgül parçaları ile karmaşıklarının —sözgelimi "kısmî bütünlüklerinin"— sürekli olarak değişen ve farklılaşan dinamik bir iç-ilişkiler kümesi ve karşılıklı belirlenimler yoluyla birbirlerine bağlandığı geçişler aracılığıyla ve bunlarda varolmaktadır. Bir eylem, ölçü, başarı, yasa vb.'nin anlamı ve sınırları buna göre, bütünlük yapısının diyalektik bir kavrayışa ilişkin durum istisna olmak üzere belirlenemez. Bu da zorunlu olarak verili bir toplumsal yapısını oluşturan çok boyutlu somut dolayımların (☞ DOLAYIMLAMA) diyalektik bir anlayışına işaret etmektedir.

Marx'ın TARİHSEL MATERYALİZM kavramı, maddî ve kişiler-arası süreçlerin nesnel belirlenimlerden kaynaklanan bütünleştirici bir "dünya tarihi" bakış açısından toplumsal gelişmeyi kuramsallaştırmaktadır. "*Toplumsal yapı* ve devlet sürekli olarak *belirli bireylerin yaşam-süreci* dışında evrilmektedir" (*Alman İdeolojisi*, cilt, 1. bölüm 1A), hatta yabancılaşmış ve şeyleşmiş nesnellik bütünüyle onlardan bağımsız bile gözükebilir. Kapsayıcı bir bakış açısının kendisi de tarihsel-toplumsal bir üründür. Çünkü "insan anatomisi maymunun anatomisine bir anahtar teşkil etmektedir... Yüksek gelişme benzeşimleri sadece sonraki yüksek gelişme zaten biliniyorsa anlaşılabilir. Burjuva ekonomisi böylece eskil ekonomiye bir anahtar sunmaktadır vb". (*Grundrisse*, Giriş). Böylece dünya tarihi yalnızca, kapitalist gelişme ve rekabetin, bütün uygar ulusları ve bunların tikel her üyesini isteklerinin karşılanması için bütün dünyaya bağımlı kıldıkça ve ayrı milletlerin önceki doğal münhasır konumlarını tahrip edip ilk defa "dünya tarihini üreten" şartlarının dışında bütünleştirici bağlantıları nesnel olarak çıktığında çözülebilir. (*Alman İdeolojisi* cilt I, bölüm IB 1). Buna uygun olarak;

> "şeyler şimdi öyle bir geçişe gelmişlerdir ki, birey sadece kendi-etkinliğini başarmak için değil yalnızca gerçek varlıklarını korumak üzere üretici güçlerin varolan bütünlüğünü temellük etmelidir. Bu temellük ilkin, bir

bütünlüğe doğru geliştirilen ve sadece *evrensel bir etkileşim* içerisinde varolan üretici güçler, yani temellük edilecek nesne tarafından belirlenir... Bu güçlerin temellük edilişinin kendisi üretimin maddi araçlarına karşılık gelen bireysel kapasitelerin gelişmesinden daha fazla bir şey değildir. Bu nedenle, *üretim araçlarının bütünlüğünün* temellük edilmesi, kendine bireylerin kapasitelerinin bütünlüğünün gelişmesidir. Temellük etkinliği daha ileride bu işi gerçekleştiren kişiler tarafından da belirlenmektedir. Günümüzün proletaryası, artık üretici güçlerin bütünlüğünün temellükünde ve bunun tarafından belirlenen kapasiteler bütünlüğünün gelişmesinden ibaret olan sınırlı değil *tam kendi etkinliğini* gerçekleştirecek konumdadır" (*a.g.e.*, bölüm IB3).

Son pasajı hatırlatan bir biçimde Lukàcs, "*nesnenin* bütünlüğünün sadece konumlayıcı *öznenin* kendisi bir *bütünlük* olduğunda konumlanabileceğini" iddia etmektedir (1923, s.28). Burjuva teorisinin "bireysel bakış açısını" eleştirirken, "Marxizm ve burjuva bilimi arasındaki önemli farklılık toplumun yorumlanmasında ekonomik motiflerin önceliği değil, bütünlük bakış açısı" olduğunu da vurgulamıştır. Bütünlük kategorisi parçalar üzerinde bütünün egemenliğini belirleyen ve Marx'ın Hegel'den devraldığı ve orjinal bir biçimde bütünüyle yeni bir temelinde dönüştürdüğü yöntemin özüdür.' (*a.g.e.*, s.27). "Bütünlük noktası" etrafında yoğunlaşarak, Lukàcs, en etkili İDEOLOJİ ve SINIF BİLİNCİ teorisini ortaya koymuştur. Sonraları bu Lukàcsçı ilke K.Mannheim tarafından, "bütüncül yönlenim ve bireşime duyulan ihtiyaçla" birlikte "bağlantısız aydınlar"ın (*freischwebendens Intelligenz*) konumlanmış sosyolojik birimliklerine çevrilmiştir. Burada varsayılan olguya bağlı olarak, "entellektüeller" kendilerinde toplumsal yaşamın nüfuz ettiği bütün ilgileri toplamakta... bir partiyle birleştiklerinde bile hâlâ *bütüncül bir yönlenim* yakalamaya muktedir olmaktadırlar" (Mannheim 1929, s.140-3).

Marx'ın Kapital'i üçüncü ciltle birlikte *bir bütün olarak* kapitalist üretim süreciyle sona ermektedir. Tam olarak değerlendirildiğinde, sermayenin çelişkilerini ortadan kaldırmaya yönelen karşıt eğilimler ve yapısal belirlenimler böylece sermayenin tarihsel/toplumsal güvenilirlik dönemini uzatırken, sermayenin kendi yayılımı ve Marx tarafından açığa çıkartılan nihaf parçalanmasının yasaları ve eğilimleri *bütüncül* toplumsal sermaye ve emeğin *bütünlüğü* arasındaki zorunlu yapısal ilişkiler çerçevesinde gerçek anlamlarını kazanmaktadırlar.

Toplumsal karşılaşmaların sonraki bir aşamasında Lenin özellikle tarihsel olarak özgül ve zorunlu olarak değişen verili toplumsal bütünlüğün en etkili şekilde, yeterli, bilinçli bir kollektif öznenin, ayrıntılı stratejik kavramını yürütmek için hazır olmasını sağlayan örgütlü toplumsal/siyasal eylem formunda denetlendiği, nesnel düzenleyici ya da stratejik bir "zincir bağıyla" özdeşleştirmeyle ilgilenmiştir. (Lenin, 1922)

Sartre'daysa "bütünlük", sorunlu bir kavramdır, çünkü bu sıfatla *bütünselleştirim* için olarak *bireysel* bir cüzettir. Sonuç olarak, "burada bizim ilgilendiğimiz şeyin *bütünlük* değil *bütünselleştirim*, belirli bir perspektiften pratik alanı bütünleştirmek için *kendisini bütünselleştiren* bir çoğunluk ve ortak eylemnin *her organik praxis* aracılığıyla, gelişen bir nesneleştirim olarak her ortak bireye açıklanmakta olduğunu farketmek önemlidir". (Sartre, 1960, s.492). Böyle belirlenmelerin ışığında, "'yapı'nın kendisi, uyarlanmış bir cansızlıktan başka bir şey olamaz ve "bütün" esas olarak *içselleştirim sorunudur*. Çünkü yapı karşılıklı bir ilişkinin bütüne ve bütünün dolayımlanması yoluyla bir diğerine olan ilişkisi şartlarında özgül bir ilişkidir. Gelişen bir bütünselleştirim olarak bütün *içselleştirilmiş çoğulluğun* birliği formunda herkeste vardır ya da hiç kimsede yoktur" (*a.g.e.*, s.499).

IM/AÇ

OKUMA

Hegel, G.W.F 1812 (1929): *The Science of Logic*.
Lenin, V.I. 1916 (1961): *Conspectus of Hegel's Science of Logic*.
— 1922: "Notes for a speech on March 27".
Lukàcs, György 1948: "A Marxista filosofia feladataiaz ui demokràciàban". (The Tasks of Marxist Philosopy in the New Democracy).
— 1923 (1971): *History and Class Consciousness*.
Mannheim, Karl 1929 (1936): *Ideology and Utopia*.
Sartre, Jean-Paul 1960 (1976): *Critique of Dialectical Reason*.

C

Cinsiyet (*Ing.* Gender, *Fr.* Sexualité, *Alm.* Geschlecht)

Modern sosyal bilimlerin ortaya attığı biçimde cinsiyet, yani kadın ile erkek arasındaki, doğanın verdiği cinsel farklılıklarından ayrı olarak, sosyal olarak biçimlenmiş farklılıkların açıklanması sorununa ne Marx ne de Engels eğildiler. Ne var ki bazı eserleri, cinsiyetin sosyal karakterinin açıklanmasına katkı olarak görülebilir.

Marx ve Engels, ve sonra gelen Marxist gelenek, bu konudan "Kadın Sorunu" olarak da söz eder. Böylece, örnek bireyin zımnen erkek olduğu burjuva sosyal bilimi ile birlikte, Marx için de örnek proleter zımnen bir erkek işçidir. Bu bazen, örneğin, başka üretim araçlarına sahip olmayan herkes ücret karşılığında emek gücünü satar varsayımında olduğu gibi zımnen ifade edilir. Bu yaklaşım, ev halkının-eşitsiz de olsa-olanakları paylaştığı gerçeğinin, ve işçinin kazancıyla beslenen başka üyeleri de bulunabileceğini, bunların üretim araçlarına sahip bulunmadıkları halde kendi emek güçlerini satmak zorunda olmadıklarını gözardı eder. Marx tarafından işçi sınıfını tanımlamak için birbirinin yerini tutar biçimde kullanılan bu son iki nitelik, malî bakımdan bağımlı kadının sınıf konumunu bulanık bırakır.

Başka yerlerde ise, örnek işçinin farzolunan erkekliği apaçıktır. Nitekim, örneğin emek gücünün değeri "sadece tek başına yetişkin işçinin yaşamının devamı için gerekli olan emek-zamanı ile değil, aynı zamanda ailesinin bakımı için gerekli olan emek-zamanıyla belirlenir" ve eşi ile çocukları da istihdam edildiği zaman, bu "erkeğin emek gücünün değerini bütün ailesine dağıtır. Böylece, erkeğin emekgücünün değerini düşürür." (*Kapital* I, Bl. 15, ayrım 3(a)). O halde kadınlar ve çocuklar kendilerini tipik erkekten farklı kılan cinsiyetleri ve yaşları ile proletaryanın figüranları olarak görülüyorlar demektir. Marx, daha güçsüz olmalarına rağmen kadınların (ve çocukların) işe alınmalarını makinelerin sağladığına işaret eder; aslında kadınlan sermayenin tercih ettiği işçiler haline ucuz olmaları ve erkeklerin ücretlerini düşürmek için kullanılabilmeleri kadar, doğal yumuşak başlılıkları ve beceriklilikleri getirir. O halde bu formülasyondan, Marx'ın, emek güçlerini satanların çoğunun neden erkek olduğu karşıt sorusunu açıklamak yerine, bazı işçilerin neden kadın olduğu sorusunu açıklamayı önüne koyduğu anlaşılıyor ve kadının işgücü (ve daha genel olarak toplum) içindeki konumu, erkeğin konumuna göre tartışılıyor.

Dahası, erkek ve kadınların kapasiteleri ve arzulanan rolleri hakkındaki açıklamalarının içinde saklı olan bazı naturalist varsayımları, Kraliçe Viktorya döneminin evin ekmeğini kazanan kocanın evdeki malî bakımdan bağımlı eş ve çocukların geçimini sağlaması idealine, Viktorya döneminin gerçekliğinden daha yakın düşer. Benzer biçimde, kadınların belli tür işlerde erkeklerle birlikte çalışmak üzere istihdam edilmesindeki ahlâksızlığı kınayışını, kadınların çalışma koşulları karşısında duyduğu kuşkusuz içten dehşet kadar, çağdaş burjuva ahlâkına da borçludur. Yine de, kapitalist sömürünün vahşi koşulları altında olmasa da, her iki cinsten ve her yaştan bireylerin işbirliği içinde çalışmasını insanlığın kurtuluş kaynağı olarak gördüğünü açıkça ifade eder. Ve hatta kapitalizmde kadının istihdam edilmesi, daha gelişkin bir aile biçimi ve cinsler arasında daha iyi ilişkiler kurulmasının ekonomik koşullarını yarattığından potansiyel olarak özgürleştiricidir (aynı yerde, ayrım.9)

Engels, belki de kişisel yaşam biçimlerindeki farkı yansıtarak, günündeki ahlâk anlayışını bir kenara itip erkek ve kadın rollerinin ne ölçüde sosyal olarak

oluştuğunu kavramaya Marx'tan daha hazır gibi görünür. Ama Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nin tüm ağırlığı, üretim araçlarında özel mülkiyeti geliştiren ve sonra da biyolojik olarak tanımlanabilen mirasçılara aktarmak isteyenlerin neden erkekler olduğunu açıklamak için kullanılan sorgulanmamış bir cinsel işbölümüne dayanır; analık hakkının alaşağı edilişi ve bunun sonucunda güçlenen tek eşlilik ile kadının eve kapatılması Engels için "kadın cinsinin büyük tarihsel yenilgisi"ni oluşturdu. (*Ailenin Kökeni*, Bl. II, ayrım 3). Engels, Marx'ın kapitalist ücretli emeğin potansiyel olarak kadınları özgürleştirici etkileri konusundaki görüşünü, sadece sosyal üretimde erkeklerle eşit bir rol oynamalarını sağladığı için değil, aynı zamanda onları ev işlerinden özgürleştirdiği için de paylaştı. Ama, "tüm kadın cinsini yeniden toplumsal üretime döndürmek" özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasına bağlıydı ve bunun için tipik tekeşli ailenin toplumun birimi olarak ortadan kaldırılması gerekiyordu (aynı yerde, ayrım. 4).

Böylece hem Marx, hem Engels cinsel rolleri açıklamaya-merkeze bunu koymasalar da- çabalarmış gibi görülebilirler, ama bunu yaparken her ikisi de naturalist varsayımlarda bulundular. Dahası görüşleri kadın mücadelesine pek az önem verdi. Onların devrimci sınıfı olan proletaryanın tipik görünümü bir erkekti ve kadınların kurtuluşu kapitalist ve onu izleyecek sosyalist gelişmenin görece sorunsuz bir sonucu olarak görülüyordu. Bebel, Lenin, Zetkin ve Troçki, özellikle evli kadınların mülkiyet hakları, şiddete maruz kalmamaları ve istediklerinde boşanabilmeleri için talepler ekleyerek bu düşüncelerden bazılarının politik içeriğini geliştirdiler, ama cinsiyet sorunlarının sınıf sorunlarına tabi olduğu aynı temel Kadın Sorunu çerçevesi içinde kaldılar.

1960'ların sorunlarında FEMİNİZM'in canlanması cinsiyet sorununa duyulan ilgiyi yeniledi. "Marxist feminizm" başlangıçta kendisini feminizmin diğer türlerinden, cinsiyetçi işbölümünün maddeci, yani kapitalizmin sınıf ilişkileri anlamında bir çerçeve içinde açıklanması gerektiği konusundaki ısrarıyla ayırdı. Bu çerçevede cinsiyet sorunları daha çok üstyapıda irdelendi; hem erkek ve kadınların aile içindeki rolleri, hem de ücretli istihdamdaki ayrımcılık kapitalist üretim ilişkilerinin ideolojik yan ürünleri olarak görüldü.

Ailede, EV EMEĞİ tartışması, bu noktanın ötesine geçme ve cinsiyet ayrımını maddi temelde anlatma girişimiydi. Bu, ev işlerindeki üretim ilişkilerini analizin içine sokarak, böylece kadınların durumunu, sadece işçi sınıfının bir bütün olarak içinde bulunduğu ilişkiler değil, kadınların içine girdikleri belirli üretim ilişkileriyle de açıklayarak yapıldı. Ama bu tartışma, ailenin maddî üretimin yapıldığı bir yer olduğunu göstermesi bakımından yararlı olmakla birlikte yeni bir analiz geliştirmeyi başaramadı ve sadece varolan Marxist kavramlardan yararlandı.

Ücretli istihdam içinde (evli) kadınlar sermaye için, yeterli sayıda erkeğin bulunmadığı dönemlerde işe alınabilecek ve ücret düzeyini düşük tutmak için her zaman kullanılabilecek bir YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU olarak görülüyordu. Evli kadınlar böyle bir yedek işlevi görebilirlerdi, çünkü aile içindeki rolleri yüzünden tamamiyle kendi ücretlerine bağımlı değillerdi. Ama II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, işgücünü oluşturan bireylerin değişme hızının yüksekliğine rağmen evli kadınların bir bütün olarak işgücünde kalmaları ve artık erkeklere göre daha fazla vazgeçilebilir olmamaları, istihdamda cinsiyet farklarının analizinde bu belirli Marxist kavramın yararlılığına şüphe düşürdü (Bruegel 1979).

Diger yaklaşımlar materyalin anlamını, cinsel ilişkileri ve/veya insanın YENİDEN ÜRETİM'ini de kapsayacak şekilde genişletmeye çalıştılar; kadının ezilmişliğinin daha eskiye dayandığını, dolayısıyla kapitalist üretim biçiminin kavramları içinde bütünüyle açıklanamayacağını belirttiler. Mitchell (1874) kadının ezilmişliğinin yapısalcı açıklamasını üretme yolunda psikoanalitik ve Marxist yaklaşımların bir sentezini gerçekleştirmeye çalıştı. Çalışmasında, radikal feminist bir kavram olan ve tarihsel olarak açıklanması gereken bir konuşa tarih dışı indirgemeci bir unsur soktuğu için Marxistlerin sakındığı, "ataerki" kavramını kullandı. Rubin (1975), kapitalizmin bir üretim biçimi olarak görülmesine analoji yaparak ataerkinin bir seks/cinsiyet biçimi olarak görülmesini önermişti. Eisenstein (1979) çağdaş toplumu "Kapitalist ataerki" diye adlandırdı, Hartman (1979) "sermaye ile ataerkinin bir ortaklığından" söz etti ve böylesi iki yapı arasındaki ilişkilerin nasıl kuramlaştırılması gerektiği konusunda uzun bir tartışma ortaya çıktı (Eisenstein 1979, Sargent 1981). Bu arada Marxist feminizm kendisini Marxizmin belirli bir soruna uygulanışı olarak tanımlamaktan çok, geleneksel Marxizmin, özellikle de cinsiyet ilişkileri de dahil her şeyin üretim biçimi

ve sınıf ilişkilerine başvurarak açıklanabileceğinde ısrar eden materyalizmin eleştirisi ve genişletilmesi olarak tanımlamaya başlıyordu.

Daha yakın zamanlarda ortaya atılan açıklamalar bu fazla kapsamlı açıklamaların değeri konusunda şüphe yarattı. Barret (1988) kadının ezilmişliğinin kapitalizmin içine gömülme sürecinin, kapitalist üretim ilişkilerinin mantıksal gereği gibi herhangi bir köktenci anlamda değil, tarihsel nedenleri henüz belli olmayan sebeplere dayanan bir biçimde görülmesi gerektiğini ileri sürdü. O zamandan beri birçok Marxist feministler, özellikle daha önce Althusserci çerçevede çalışıp, post-yapısalcılıktan etkilenmiş olanlar, Marxizmden uzaklaştılar; Marxizmin "teorik ev ödevi"ni yapan feministler olarak cinsiyet ayırımlarını ve kadınların sömürülmesini Marxizmin içinde anlatabilme çabalarından, yani kadının ezilmesine başlı başına bir konu olarak ciddi biçimde bakmak yerine, Marxizme cinsiyeti de kapsayacak ve feminist açıdan daha saygın olacak şekilde çeki düzen vermekten vazgeçtiler. Ancak, bu eleştiri oldukça geçerli olsa bile, Marxizmin cinsiyet sorunu ile sürekli ilgilenmediği anlamına gelmez; daha çok, Marxizmin bu sorunla şimdiye kadar yeterli biçimde başedemediğini gösterir.

SH/ÇA

OKUMA

Barrett, Michèle 1988: *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminism.*

Breugel, Irene 1979: *Women as a Reserve Army of Labour.*

Eisenstein, Zillah (der.) 1979: *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism.*

Hartmann, Heidi 1979: "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union".

Mitchell, Juliet 1974: *Psychoanalysis and Feminism.*

Rubin, Gayle 1975: The Traffic in Women Notes on the "Political Economy of Sex". Rayna Reiter, der. *Toward an Anthropology of Women* içinde.

Coğrafya (*İng.* Geography, *Fr.* Géographie, *Alm.* Geopraphie/Erdkunde)

Coğrafi bilgi, toplumsal hayatın yeniden üretiminin temelini oluşturan koşulların (ister doğal bir biçimde kendiliğinden oluşan ister insan eliyle oluşturulan) mekânsal dağılımını betimleme ya da çözümlemeyi kapsar. Aynı zamanda coğrafya, bu tür koşullar ile verili bir ÜRETİM TARZI altında ulaşılan toplumsal yaşamın niteliği arasındaki ilişkileri de açıklamaya çalışır.

Coğrafi bilginin içeriğini ve biçimini toplumsal bağlam belirler. Bütün toplumlar, sınıflar ve toplumsal gruplar başkalarınınkinden belirgin bir biçimde ayrılan bir "coğrafi bilgi"ye sahiptirler. Bu onların kendi toprakları ve buna bağlı olan kullanım değerlerinin mekânsal dağılımı konusunda edindikleri yararlı, pratik bilgilerden oluşur. Deneyimle edinilen bu "bilgi", bireyler ve grupların dünyayla geçerli ilişkiler kurabilmesini sağlayan kavramsal bir aygıtın parçası olarak toplanır ve toplumsal olarak aktarılır. Esnek bir biçimde tanımlanmış bir mekânsal-çevresel imgeler bütünü olarak yayılabileceği gibi, bir toplumun bütün üyelerinin ya da ayrıcalıklı seçkinlerinin bilgi aldığı formel, bir bilgi biçimi —coğrafya— olarak da yayılabilir. Bu bilgi, doğa üzerinde egemenlik kurma arayışında kullanılabileceği gibi, başka sınıflar ya da insanlar üzerinde egemenlik kurmak için de kullanılabilir. Aynızamanda bu, insanları "doğal felâketler" denen şeylerden ve iç ve dış baskılardan kurtarma mücadelelerinde de kullanılabilir.

Formel bir bilgi bütünü olarak burjuva coğrafyası, pratik zorlamalar nedeniyle ardarda birçok dönüşümden geçti. Denizciliğin başladığı ilk yüzyıllarda elde edilen bilgilerin doğru olmasına gösterilen özen, daha sonra özel mülkiyet ve devletin toprak haklarını sağlamlaştırmak amacıyla harita biliminin gelişmesine yol açtı. Dünya pazarının oluşması ise aynı zamanda "yeni, yararlı nesnelerin" keşfedilmesi için "yeryüzünün çok geniş bir biçimde araştırılması ve keşfedilmesi" anlamına geliyordu. Böylece "her iklimden her ülkeden ürünlerin evrensel değişimi" hızlanacaktı (Marx, *Grundrisse*, s.409). Doğal felsefe geleneği sınırları içinde çalışan coğrafyacılardan, örneğin Alexander von Humboldt (1769-1859) ve Carl Ritter (1779-1859) dünyayı sömürülebilir kullanım değerleri (hem doğal hem insan eliyle yaratılmış) açısından ve coğrafi bakımdan farklılaşmış ekonomi ve toplumsal yeniden üretim biçimleri olarak büyük bir hazine gibi görmüşler ve bu amaçla yeryüzünün sistematik bir tasvirini yapmaya başlamışlardır. 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde coğrafya uygulamaları

ve felsefesi, ticarî fırsatların keşfedilmesi, İLKEL BİRİKİM tasanları, emek rezervlerinin mobilizasyonu imparatorluk ve kolonyal idarenin yönetimi konularında doğrudan bir bağımlılık içinde olmanın getirdiği etkileri derinden taşıyordu. Dünyanın büyük emperyalist güçlerce etki alanlarına bölünmesi, Friedrich Ratzel (1844-1904) ve Sir Halford Mackinder (1861-1947) gibi coğrafyacıların jeopolitik perspektiflere yönelmelerine yol açtı. Ratzel ve Mackinder, mekânın denetimini ele geçirme mücadelesiyle yani hammaddeyi, emek tedarikini ve pazarı doğrudan doğruya coğrafî anlamda denetim altına almak konusuyla uğraştılar. Son yıllarda ise doğal ve insanî kaynakların ve mekânsal dağılımların "usçu yönetimi" ("usçu" burada genellikle "birikim açısından" anlamında kullanılıyordu) coğrafyacıların başlıca uğraş alanı oldu.

Burjuva coğrafyası alanında iki güçlü karşıt düşünce belirgindir. Bunlardan birincisi, derinden materyalist bir yaklaşım olmakla birlikte bir tür çevresel ya da mekânsal determinizme de (ekonomi, toplumsal yeniden üretim ve siyasal iktidar biçimleri çevresel koşullar ya da coğrafî yer tarafından belirlenir diyen doktrine) bağlıdır.

İkincisi ise idealizm dolu bir ruh taşır ve toplumu, yeryüzünün görünümünü dönüştürmek için ister Tanrının buyruğu ile ister insan bilinci ve iradesiyle olsun, çok etkin bir bağlanma içinde görür. Bu iki yaklaşım arasındaki karşıtlık burjuva coğrafyası içerisinde hiçbir zaman giderilememiştir. Bunlardan ikincisi her zaman çok güçlü bir ideolojik içerik de taşımıştır. Her ne kadar toplumsal hayatın çeşitliliğinin evrensel olarak anlaşılmasını sağlamayı amaçlar gibi görünse de genellikle bu çeşitliliğe ulusal kökeni merkez alan, dar bir taşralı görüş açısıyla bakmayı teşvik eder. Çoğunlukla, ırksal, ulusal ya da kültürel üstünlüğü yaymak için bir araç görevi görmüştür. "Coğrafî" ya da "apaçık" kader, "beyaz adamın çilesi" ya da burjuvazinin "uygarlaştırma misyonu" gibi düşünceler coğrafya felsefesinin içine serbestçe serpiştirilmiştir. Coğrafî bilgiler (örneğin haritalar) büyük bir kolaylıkla korku yaratmak, halklar arasında düşmanlığı kışkırtmak, ve böylece emperyalizmi, yeni-kolonyal egemenliği, ve içerdeki baskıyı (özellikle kentleşmiş bölgelerde) haklı göstermek amacıyla kullanılabilir.

Marx ve Engels formel bir disiplin olarak coğrafyaya pek fazla ilgi göstermemişlerdir, ama (örneğin Humboldt gibi) coğrafyacıların eserlerinden birçok şey aldıkları gibi, kendi eserleri de coğrafi konular üzerine değinmelerle doludur. Örtük olarak söyledikleri, burjuva düşüncesindeki ikiliğin aşılabileceğiydi. Dışsal dünyayı etkileyerek değiştirmek yoluyla kendi doğamızı da değiştirebileceğimizi ve insanlar kendi tarihlerini kendileri yapsalar da, bunu kendi seçtikleri toplumsal ve coğrafî koşullar altında gerçekleştiremediklerini öne sürüyorlardı. Ama Marx burjuva felsefesindeki determinist akımdan kendini ayırmak için çok açık bir çaba gösteriyordu, bunun için de genellikle çevresel ve mekânsal farklılaşmaların önemini azımsıyordu. Sonuç olarak coğrafî konular oldukça bulanık bir biçimde ele alınmış oldu.

Örneğin Marx, basit, tekçizgisel bir tarihsel ilerlemeyle bir üretim tarzından ötekisine geçileceğinin anlaşılmasına yol açabilecek tarzda yazılar yazdı. Ama aynı zamanda, bir ölçüde, yan-kurak çevrelerde büyük çaplı sulama projelerini inşa etmek ve yürütmek ihtiyacının belirlediği ASYA TOPLUMU'nda apayrı bir üretim tarzı olduğunu da kabul ediyordu. Daha sonra da "kapitalizmin doğuşu üzerine sunduğu tarih taslağı, bütün uluslar için kader tarafından tayin edilmiş bir genel gelişme yolu olarak tarihsel-felsefî bir teoriye dönüştürenlere" karşı öfkesini belirtmiş ve yalnızca "Batı Avrupa'da kapitalist ekonomik sistemin hangi yolları izleyerek feodal ekonomik sistemin rahminden doğduğunu "araştırmaya çalıştığını ileri sürmüştür (Oteçestvenniye Zapiski'ye mektup, Kasım 1877). Oysa Batı Avrupa bile kapitalist toplumsal ilişkilerin eşitsiz gelişmesi yüzünden yerel koşullara göre, sonsuz farklılaşmalar ve derecelenmeler gösteriyordu" (*Kapital III*. bl. 47).

Marx, kapitalizmin tarihsel dinamiğini, coğrafi perspektifleri dikkate almayan bir yaklaşımla çözümlemek isterken gerekçesi, coğrafyanın çok fazla bir şey katmadığı halde birçok karışıklık yaratacağı endişesiydi. Ama pratikte, emeğin fiziksel üretkenliğinin çevresel etmenlerden etkilendiğini, bunun da toplumsal işbölümü için fiziksel temeli oluşturduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır (*Kapital I*. bl. 16). Emek gücünün değeri (ve ücret düzeyi) yeniden üretim maliyetlerine, doğal ve tarihsel koşullara göre her yerde değişiktir. Diferansiyel rant bile bir ölçüde verimlilik ya da yere göre ayar-

lanabilir. Bu diferansiyellerin ücret ve kâr oranlarında coğrafyadan kaynaklanan farklılıklar yaratması ölçüsünde, Marx sermayenin (para, mal, üretim etkinliği vb. olarak) hareketliliklerini ve emeği,bunu azaltmanın bir aracı olarak görür. Bunu yaparken, coğrafî genişlemenin —kolonizasyon, dış ticaret, sermaye ihracı, değerli maden külçelerinin emilmesi vb.— kapitalizmin tarihsel dinamiği üzerindeki etkisini de dikkate almak zorundadır. Coğrafî genişlemenin, azalan kâr oranları doğrultusunda bir yönselmeye ters etki yapacağını kabul eder, ama kapitalizmin kriz yönselmesinin bu şekilde daimi olarak giderilebileceğini reddeder. Kapitalizmin çelişkileri sadece global ölçeğe yansımış olur. Ama Marx bu süreçlerin sistematik bir analizine girişmez. Kriz ve dünya pazarı üzerine planlı bir çalışması hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Marx'ın yorumlarının birleştirici bir teması vardır. Doğa, emeğin öznesi olsa bile, işlediğimiz coğrafi doğanın büyük bölümü toplumsal bir üründür. Örneğin toprağın üretkenlik kapasitesi ne orijinaldir ne de (Ricardo'nun savunduğu gibi) yok edilemez niteliktedir. Çünkü verimlilik kapitalin dolaşımına göre yaratılabilir ya da yok edilebilir. Mekânsal ilişkiler, burjuva çağında, sermaye dolaşımında paranın geri-dönme zamanını (Marx'ın "mekânın zaman tarafından sona erdirilmesi dediği şey") azaltmayı hedefleyen bir ulaşım ve iletişim endüstrisiyle etkin olarak biçimlendirilmiştir. Üretici güçlerin belirgin mekânsal biçimlenişleri ve kapitalizmin toplumsal ilişkileri (fiziksel ve toplumsal altyapılara yatırım, KENTLEŞME, yöresel işbölümü vb.) tarihsel gelişmenin belirgin süreçleri arasında yaratılır. Kapitalizm kendi imgesine uygun bir coğrafî ülke yaratır, ancak ortaya çıkan, çelişkilerle düğümlenmiş, ciddi bir biçimde çarpık ve bozuk bir imgedir. Kapitalizmin gelecekteki gelişme yollarını aynı zamanda hem kolaylaştıran hem de hapseden çevreler yaratılmış olur.

Sonraki Marxist yapıtlar genellikle, Marx ve Engels'in metinlerinde her zaman varolan ince "coğrafi bilgi" nüanslarını değerlendirememişlerdir. Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, bu kuralı bozan örneklerin ilkleri arasında yer alır. Egemen olan yaklaşım, doğayı ve coğrafî koşulları sorunsuz bir biçimde toplumsal olarak ele almaktı. Karl Wittfogel'in (1896-) Marxist düşünceye coğrafî determinizmi yeniden sokma girişimi, oldukça yetersiz ve yanlış olmakla birlikte, üretim tarzı ile çevresel koşullar arasındaki ilişkiler sorununu yeniden gündeme getirdi. Sovyetler Birliği'nde yeniden yapılanma, planlama, endüstriyel ve bölgesel kalkınma sorunlarının pratik gerekleri de coğrafyanın Marxist disiplin içinde formel bir disiplin olarak belirmesine katkıda bulundu. Toprakla uğraşan üretici güçlerin gelişmesine ilişkin neredeyse ayrıcalıklı büyük ilgi, bu tür üretici güçlerin somut gelişmesinin coğrafî bakımdan farklılaşmış toplumsal tarih içinde itici güç olarak görüldüğü bir çözümlemeye bağlanmıştı. Böyle bir düşünce tarzı başta Pierre Georges (1909-) olmak üzere, birtakım coğrafyacılar tarafından Batı'ya aktarıldı.

Emperyalizm ve dünya pazarının incelenmesi (Marx'ın hiç dokunmadığı konular) 20. yüzyılın başlarında Marxist düşünceye daha net bir mekânsal imgeler bütünü getirdi. Hilferding, Lenin, Buharin ve Luxemburg, sömürü, coğrafi büyüme, toprak bütünlüğü çatışmaları ve egemenlik hakları temalarını çok çarpıcı bir biçimde sermaye birikimi teorisiyle birleştirdiler. Sonraki yazarlar mekânsal imgeleri çok daha güçlü bir biçimde izlediler. Merkezler çevre ülkeleri sömürürler, metropoller hinterlandları sömürürler, Birinci Dünya acımasız bir biçimde Üçüncü Dünya'yı ezer ve sömürür, azgelişmişlik dışarıdan zorlanan bir şeydir vb. (☞ AZGELİŞME VE GELİŞME). Sınıf mücadelesi, merkeze karşı çevre, kente karşı kır, Birinci Dünya'ya karşı Üçüncü Dünya'nın mücadelesi içinde çözülmüştür. Bu mekânsal imgeler bütünü öylesine güçlüdür ki, kapitalizmin göbeğinde yer alan yapılann yorumlanmasına bile rahatça elverir. Bölgeler, egemen bir metropol tarafından —gettolar "içsel yeni-koloniler" olarak nitelenir— sömürülür. Kapital'in dili, bazı yeni Marxist yapıtlarda değişmeye başlar ve bunlarda bir yerdeki insanların başka bir yerdeki insanları sömürdüğü konusunda tartışma açan bir imgeler bütünü göze çarpar. Ne var ki, bu Marxist gelenek içinde, sınıf karşıtlıklarının mekânsal biçimlenişlere dönüştüğü somut süreçleri ele alan ya da kapitalizmin gerekleri altında mekânsal ilişkiler ve örgütlerin nasıl ortaya çıktığını araştıran örnekler hemen hemen hiç yoktur.

Bu sorunlar burjuva coğrafyasının radikal bir eleştirisinin güçlenmeye başladığı 1960'larda taze bir gözle yeniden ele alındı. Formel coğrafya anlayışını

sosyalist bir perspektiften yeniden oluşturma girişiminin bazı özel avantajları vardı. Geleneksel burjuva coğrafyası, imparatorluk ideolojisine bağlı tutucu düşünürlerin elindeydi. Böylelikle, farklı doğal ve toplumsal çevrelere yaklaşımları oldukça global, sentetik ve maddeciydi. Bu nedenle eleştiriye kolay bir hedefti ve tarihsel materyalist yaklaşımlara direnmesi güçtü. Buna karşılık Marxist coğrafya felsefesinde, Elisée Reclus (1830-1905) ve Kropotkin'in (1842-1921) yerli radikal anarşist geleneğinin kısa süren pırıltılan dışında umut verici açılımlar bulmak güçtü. Radikal atılım başlangıçta ideolojinin eleştirisi ve pratik coğrafya üzerinde yoğunlaştı. Böylece coğrafya metinlerinde ve eğitiminde görülen ırkçılığa, sınıfçılığa, ulusal kökeni merkez alan yaklaşıma ve cinsiyetçiliğe karşı sorgulamaya girişti.

Coğrafyacılara, burjuva yönetsel bilincinin açıkça görünmesini sağlayan çok belirgin pozitivist konumlarından ötürü saldırdı. Emperyalist girişimlerde coğrafyacıların oynadığı rolü, sermaye birikiminin çıkarları açısından kent ve bölge planlamalarında toplumsal denetimi hedef alan tutumlarını sergiledi. Coğrafyanın felsefî temelini sıkı bir eleştiriden geçirerek içindeki gizli varsayımları ve sınıfsal taraflılığı ortaya çıkarmaya çalıştı.

Ama aynı zamanda coğrafyanın sosyalist yeniden yapılanmaya elverişli yönlerini benimseyip ve burjuva coğrafyasının olumlu yanlarını, Marx ve Engels'in metinlerinde gömülü olan coğrafyayla birleştiren, yeniden oluşturulmuş bir anlayış yaratmak peşindeydiler. Daha gündelik teknikler —harita çiziminden kaynak envanteri analizlerine kadar— (Sovyet deneyiminin gösterdiği gibi) oldukça kullanılabilir durumda görünüyordu, ama kimsenin içini rahatlatamayacak kadar da burjuva uygulamasına benziyorlardı ve toplumsal tarafsızlıkları konusundaki varsayımlar da oldukça süpheliydi. Burjuva coğrafyası çok uzun bir süredir, farklı halkların kendi gereksinimleri ve özlemlerinin bir yansıması olarak kendi fiziksel ve toplumsal çevrelerini nasıl şekillendirdiklerini anlamaya çalışıyordu. Bir yandan da farklı toplumsal grupların (çocuklar, yaşlılar, toplumsal sınıflar, bazen bütün bir kültür) ne kadar farklı ve kimi zaman da birbiriyle hiç bağdaşmayan bir coğrafya bilgileri olduğunu ortaya koymuştu. Artık Marx'ın dış dünya üzerinde "etkin olarak onu değiştirmekle kendi doğamızı da değiştiririz" tezine dayanan daha diyalektik bir görüş açısı yaratmak çok kolaylaşmıştı. Buradan kalkarak coğrafya için yeni bir gündem oluşturulabilirdi: Maddi çevrelerin (hem fiziksel hem sosyal) belirli toplumsal süreçler aracılığıyla ve ortaya çıkan coğrafya bilgisinin (kendisi de o toplumsal süreçlere katkıda bulunan) eleştirel bir ele alınışıyla birlikte etkin olarak oluşturulması ve dönüştürülmesi. Bunun doğal sonucu olarak bir toplumsal süreç içindeki çelişkiler (örneğin sermaye ve emek arasındaki zıtlık temeline dayananlar gibi) kaçınılmaz olarak hem gerçek coğrafi mekânlarda (mekânın toplumsal örgütlenişi) hem de bizim o mekânı yorumlayışımızda açıkça belirir.

Marxist coğrafya Batı'da hâlâ çocukluk çağındadır. Burjuva sorularını yeniden formüle etmekle uğraştığı gibi Marxist teori ve pratikte yeni perspektifler arayışı içindedir. Farklı toplumsal oluşumlar kendi imgelerini yansıtan farklı maddî ve toplumsal mekânları nasıl yaratırlar sorusuna daha derin bir içgörüyle yaklaşmaya çalışmaktadır. Kapitalizmin doğayı nasıl topraktaki yeni üretici güçler olarak dönüştürüp yarattığını ve nasıl geri döndürülemez ve genellikle zarar verici ekolojik süreçler başlattığını araştırır. Üretici güçlerin ve toplumsal ilişkilerin mekânsal biçimlenişlerinin nasıl yaratıldığını ve ne gibi sonuçlar doğurduğunu, örneğin eşitsiz coğrafi gelişme, sermaye ve emeğin coğrafi hareketliliği aracılığıyla dünya kapitalizminin mekânsal bütünleşmesini inceler.

Bir yerdeki insanların başka yerdeki insanlar (çevrelerin merkezler, köylerin kentler) tarafından sömürülmesinin nasıl sermaye ve emek karşıtlığının başat olduğu bir toplumsal formasyon ortaya çıkarttığını açıklamaya çalışır. Mekânsal örgütlenmenin nasıl sınıfsal ilişkilerle bağlantılı olduğunu (örneğin, ayrımcılık) açıklamaya çalışır. Hepsinden de öte, coğrafyacılar bölgesel büyüme ve çürüme, iç-bölgesel rekabet ve yeniden yapılanma, işsizliğin ihracı, enflasyon, artık üretkenlik kapasitesi süreçleri aracılığıyla krizlerin de coğrafyada açıkça kendini gösterdiğini ve emperyalistler arası rekabet ve savaşa dönüşebildiğini anlamaya çalışırlar.

DWH/TB

OKUMA

Anuchin, V. 1977: *Theoretical Problems of Geography.*

Gregory, D. 1978: *Ideology, Science and Human Geography.*

Harvey, D. 1982: *The Limits to Capital.*
Johnston, R. J. (der.) 1981: *The Dictionary of Human Geography.*
Kidron, M. ve Segal, R. 1981: *The State of the World Atlas.*
Peet, R. 1977: *Radical Geography.*
Quaini, Massimo 1974 (1982): *Geography and Marxism.*

Ç

Çelişki (*İng.* ve *Fr.* Contradiction, *Alm.* Widerspruch)

Bu kavram herhangi bir türden uyumsuzluk ya da gerilimi anlatan bir eğretileme (metafor) olarak kullanılabilirse de; seçik anlamını, ilkin, bir tarafı tatmin etmenin ancak öteki tarafa zarar verme pahasına mümkün olabileceği bir durumu (bir bağlanma ya da zorlanma durumunu) betimlediği, bir insan eylemi (daha genel olarak söylendikçe, amaca yönelik bir eylem) örneğinde kazanır. O halde, bir *içsel çelişki*, öyle bir çifte bağlanma ya da kendi kendine zorlanmadır ki, bir sistem içinde, bir S etmeni ya da yapısı, bir R sistem kuralına göre işlemekten alıkonulur, çünkü zaten bir başka R'kuralına göre işlemektedir; yahut bir T eylem çizgisi, ona karşı çıkan, engelleyen ya da yasaklayan bir T' eylem çizgisini türetmektedir. Biçimsel *mantık çelişkisi*, bir tür *içsel çelişki*'dir, özne için ortaya çıkardığı sonuç, aksiolojik belirsizlik'tir: "A ve non-A" eylem (ya da inanç) çizgisini belirlenmemiş olarak bırakırlar.

Marxist gelenekte, diyalektik çelişkiler hem (a) terimleri ya da kutupları birbirini varsaydığı için bir *içine-alan* (inclusive) *karşıtlık* oluşturduklarından dışta-bırakan (exclusive) veya gerçek ya da çatışma (Kant'ın *Real-repugnanz*'ı) hem de (b) içinde yer aldığı ilişkilerin salt biçimsel değil, *anlam* (ya da içerik) *bağımlı* olması, dolayısıyla A'nın olumsuzluklanması onun soyutlukla ortadan kaldırılmasına değil, yeni, daha yüksek ve daha kapsayıcı bir içeriğin türemesine yol açtığı için biçimsel mantık karşıtlığı kategorilerinden ayrımlanmakla nitelenirler. Engels'ten Mao Ze-dong'a kadar bütün varlıkbilimsel (ontolojik) diyalektiğin baş özelliği olan "karşıtların birliği" tema'sı ilk ayrımla bağıntılıdır. İkinci ayrımla ise, Lukács'tan Sartre'a kadar Marxist *ilişkisel* (relational) diyalektiğin baş özelliği olan "belirleyici olumsuzlama", içrek (immanent) eleştiri ve toptanlaştırma tema'lan bağıntılıdır. Her iki bakımdan da, diyalektik çelişkiler karakteristik bir biçimde somut sayılır.

Marx'ın olgunluk döneminin iktisat yazılarında çelişki kavramı, başka şeylerin yanısıra, şunları da anlatır: (a) mantıksal tutarsızlıklar ya da uslamlama-içi (intra-discursive) anormallikler; (b) uslamlama-dışı (extra-discursive) karşıtlıklar, örneğin geçici ya da yarı-kalıcı dengeler içinde, sonuçları birbirlerini götürecek biçimde etkileşen (görece) bağımsız kökenli güç ya da eğilimlerin simgelendiği sunu ve istem (arz ve talep); (c) tarihsel (ya da zamansal) diyalektik çelişkiler; ve (d) yapısal (ya da sistematik) diyalektik çelişkiler.

(c) türü çelişkiler, bağımsız-olmayan kökenli güçlerle ilgilidir; bunlar öyle işlerler ki, bir G gücü, G'-nü boşa çıkarma, iptal etme, saptırma ya da dönüştürme eğiliminde olan bir karşı G gücünü üretmek ya da kendisi eşzamanlı olarak ya da sonradan G'-nü üreten koşulların ürünü olmak eğiliminde bulunur. Bu tür çelişki örnekleri, üretim ilişkileri ile güçleri ve sermaye ile işçi sınıfının örgütlü savaşımı arasındakilerdir. Böyle tarihsel çelişkiler, onları olanaklı kılan biçimsel koşulları *ab initio* (başından) sağlayan KAPİTALİZM'in yapısal çelişkilerinden (d) kaynaklanırlar. Marx için bunların en önemlileri, emeğin somut olarak yararlı yönleri ve META'nın kullanım değeri ile değeri arasındaki çelişkilerdir-bunlar göreceli ve eşdeğer değer biçimleri arasındaki ayrımda hemen ortaya çıkar ve meta ile PARA ve ücretli emekle sermaye arasındaki çelişkilerde dışsallaşırlar. Bütün bu çelişkiler (a) terimleri varoluşsal olarak birbirlerini gerektirdiğinden gerçek içine-alan karşıtlıklar oluşturdukları ve (b) mistikleştirici bir görünüş biçimine sistematik ya da içsel olarak ilişkin

bulunduklan için "diyalektiksel"dirler.

Marx'ta (c) ve (d) türü diyalektik çelişkilerin her ikisi de özneye-özgül ve ampirik temellidir. Fakat (Bernstein'dan Colletti'ye değin) gerek Marxist olan ve gerek olmayan düşünüşte uzun bir eleştiri dizisi vardır; bunlar, diyalektik çelişki kavramının (i) biçimsel mantık, dolayısıyla da tutarlı söylemle ve/veya (ii) bilimsel pratik, dolayısıyla da MATERYALİZM'le bağdaşmaz olduğunu ileri sürmektedirler. Bu iddialar doğru değildir. Çünkü içine-alan karşıtlıklar, ister varlık içinde olsun (karş. (a)'), ister varlıkla düşünce arasında olsun (karş. (b)), hem tutarlı olarak betimlenebilir hem de bilimsel olarak açıklanabilirler. Çelişkiler (betimlenmelerinden farklı olarak) ancak işlenirlerse (icra edilirlerse), o zaman çelişmezlik ilkesi çiğnenmiş olur; ve düşünüş (hipostatize edilmiş değil de) katmanlanmış bir gerçekliğin içinde sayılırsa, onun fetişist ve başkaca kategorik olarak mistikleştirici karakteri herhangi bir bilimsel saçmalığa yol açmaz. (☞ BİLGİ KURAMI)

RB/MT

OKUMA

Bhaskar, Roy 1983: *Dialectic, Materialism and Human Emancipation*.

Colletti, Lucio 1975 b: "Marxism and the Dialectic".

Godelier, M. 1966 (1972): "System, Structure and Contradiction in Capital".

Lukács, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness*.

Çokuluslu Şirketler (*İng.* Multinational Corporations, *Fr.* Sociétés Multinationales, *Alm.* Multinationale Konzerne)

Bu terim, birden fazla ülkede iş gören kapitalist girişimleri karşılar. Böyle geniş bir tanım, Avrupa kolonyalizminin erken dönemindeki (17. yüzyıl başları) uygulanabilirse de, bu terim II. Dünya Savaşı ertesine dek kullanılmamıştır ve özellikle endüstriyel sermayenin uluslararasılaştığı kapitalizmin tekelci evresinin bir fenomenini anlatır (☞ TEKELCİ KAPİTALİZM; KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ; MALİ SERMAYE).

Marxist kuramsal bir perspektif, endüstriyel sermayenin uluslararasılaşmasını, kapitalizmin gelişmesiyle açıklar. DEĞER'in genişlemesi ya da birikmesi, kapitalist üretim modelinin doğasında vardır ve kapitalist gelişmenin erken döneminde bu genişleme, yeni kapitalistleşmekte olan ülkelerin ulusal sınırları içinde bulunan pre-kapitalist üretimin zarannaydı (☞ İLKEL BİRİKİM). Marx'ın "imalat aşaması" olarak tanımladığı gelişmenin erken döneminde, para ihracı ya da üretken sermaye için uygun koşullar yoktu. Bu, kapitalist ve pre-kapitalist alanlar arasındaki ticareti kontrol eden TİCARİ SERMAYE'nin güçlü olduğu dönemdi. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, parasal sermayenin ihracını kolaylaştıran kredi sistemi de gelişti (☞ KREDİ VE HAYALİ SERMAYE; SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI). Lenin, bu konuyu ünlü kitabı *Emperyalizm*'de incelemiştir (☞ EMPERYALİZM VE DÜNYA PAZARI). Üretken ya da endüstriyel sermaye işgücünün mal biçiminde sömürülmesine dayandığından, üretici sermayenin ihracı (sabit üretim biçimleri) pre-kapitalist sosyal oluşumların çöküşünü geri plâna itmiştir. Pre-kapitalist sosyal oluşumlann bu çözülmesi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ölçeğinde olmaya başladı (☞ KAPİTALİST OLMAYAN ÜRETİM TARZLARI; KÖYLÜLÜK)

Tahmin edilebileceği gibi, üretken sermayenin gelişmiş kapitalist ülkelerden ihracı, bu faaliyetler ihracata yönelik olduğundan ve yalnızca üretimin kapitalist sosyal ilişkilerinin genişlemesiyle büyüyen iç pazara bağlı bulunmadığından; önce, doğal maddeleri işleme faaliyetlerine yönelik yatırımlar ve plantasyonlar biçimini aldı (Lenin). Üretken sermayenin genel ihracı (yani, imalatçı kesimler arasında genel) ancak kapitalizmin arka plândaki ülkelere yayılmaya başlamasıyla mümkün olmuştur. Üretken sermayenin bu genel ihracı, merkezi bir ülkede bulunan, üretim tesisleri ise dünyaya yayılan çokuluslu şirketi yarattı.

Çokuluslu şirketler hakkındaki yazın genellike betimleyicidir ve özellikle BAĞIMLILIK KURAMI'na dayalı kanıtlar kullanmaya yönelen bir eklektik teori doğrultusundadır. Bu yazında, paranın ve üretken sermayenin uluslararasılaşmasının karmaşık sürecini belgeleyen, oldukça değerli çalışmalar vardır. Gelişmiş ülkelerden gelişmemiş ülkelere teknoloji aktarımının analizi, özellikle önemlidir. Bu konuda ampirik çalışmalar, Marxistlerin arasındaki, kapitalizmin gelişmiş aşamada, üretim güçlerini dünya ölçeğinde geliştirmek mi, geciktirmek mi eğiliminde olduğu hakkındaki temel tartışmaya ilişkindir (bu

konuda ayrıntılı bilgi için ☞ EMPERYALİZM VE DÜNYA PAZARI). Benzer biçimde, şirketler arasında para-aktarımı (aynı şirketin şubeleri arasında uluslararası değişimler) ve pazar paylaşımı anlaşmaları hakkında çalışmalar da, emperyalizm aşamasındaki kapitalizmin hâlâ sermayeler arasında rekabet çekişmeleriyle mi yönlendirildiği tartışmasıyla ilgilidir.

Ampirik literatürdeki en temel teorik tartışma konusu, belki de, kapitalist sınıfla ulusal devlet arasındaki ilişkidir. Kapitalist rekabetle ilgili birçok Marxist teorinin temelinde, kapitalist sınıfla onun çıkarlarını uluslararası arenada koruyan devlet arasındaki köprü yatmaktadır.

Bazı yazarlara göre, sermayenin uluslararasılaşması, sermayelerin tâbiyetinin belirsizleşmesine ve çokuluslu sermayeye egemen olanların, ulusal devlet yapısında sürdürülemeyecek kadar karmaşıklaşmasına neden olmaktadır.

Bu konu, diğerleriyle birlikte, teorik ve ampirik çalışmanın uygun bir sentezinin sermayenin uluslararasılaşmasının anlaşılabilmesi için tamamlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

JW/BA

OKUMA

Barnet, R. ve Müller, R. 1974: *Global Reach.*

Lenin, V. I. 1893 (1960): "On the So called Market Question".

Radice, H. (der.). 1975: *International Firms and Modern Imperialism.*

d

Dağılım (*Osm.* İnkısam/Taksim, *T.* Bölüşüm, *İng.* ve *Fr.* Distribution, *Alm.* Verteilug)

Marx'a göre dağılım ilişkileri, J.S. Mill tarafından da anlaşıldığı gibi, bir toplumdan diğerine farklılık gösterir; fakat diğer yazarların tersine Marx, bunların ÜRETİM İLİŞKİLERİ'nden türediğini savunmuştur.

Demek ki, dağılım ilişkileri denilen ilişkiler, üretim sürecinin, tarih içersinde belirlenmiş özgül toplumsal biçimlerine... tekabül eder ve ondan doğarlar... Dağılım ilişkilerine, üretim ilişkileri olarak değil de, sırf tarihsel ilişkiler gözüyle bakan bir görüş... burjuva iktisadının, henüz eksik olmakla birlikte, ilk ve biricik eleştirel görüşüdür. (*Kapital III*, bölüm 51)

Marx'ın ÜRETİM kuramının merkezinde bir sınıfın bir diğer sınıf tarafından SÖMÜRÜ'sü bulunmaktadır. Artık değerin bu şekilde çekip alınması sınıflar arasında bir dağılım ilişkisi doğurur. Fakat bu, ancak üretim ilişkilerine atıfta bulunularak niceliksel ve niteliksel boyutlarıyla anlaşılabilecek bir ilişkidir. Marx'ın, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde komünizmde dağılım ilişkilerine ilişkin olarak söyleyeceği çok şey olmakla birlikte, bunu kapitalizm bağlamında göstermeye çalışalım.

Temel dağılım ilişkisi, her biri gelir olarak KÂR ve ÜCRET ile temsil edilen SERMAYE ve emek arasındadır. Bundan dolayı, kapitalizmin dağılım açısından çözümlemesi, bunu, kâr ve ücret arasındaki ters ilişkide ifadesini bulan, sömürü üzerinde bir mücadele olarak görür. Fakat Marx için, kârlar, işçilerin ücret malları üretmek için gerekli emek-zamandan daha fazla çalışmaya zorlanmasıyla, ARTIK DEĞER üretiminden çıkar. Kârlar ve ücretler arasındaki dağılım ise üretim ilişkilerinden çıkar. Ücretler, üretimin bir önkoşulu olarak avans verilir, artık değerin DEĞİŞİM'deki biçimi olarak kârlar ise, sermaye ve emek arasında EMEK SÜRECİ için bir mücadele olan üretimin *sonucudur*. Bu nedenle, kapitalizmde dağılım ilişkileri esas olarak, Marxizmin Sraffa okulunda olduğu gibi, net üründen alınacak paylar konusunda iki sınıf arasında bir mücadele olarak değil, sınıfların simetrik olarak konumlanmadıkları üretim için bir mücadelenin sonucu olarak görülmelidir.

Artık değer üretimi sermaye ve emek arasındaki dağılım ilişkilerinin doğasını ortaya koyar. Fakat artık değerin bölüşülmesi gerekir. Sanayi kapitalistleri arasında, ve sermayenin KREDİ aracılığıyla hareketliliği veri iken, artık değerin, konulan sermayeyle orantılı olarak kâr şeklinde bölüşülme eğilimi — ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU— vardır. Artık değere aynca, gayrimenkul ilişkilerinin önemli olduğu RANT, ve malî sermayenin çözümlenmesi gereken SERMAYE gibi diğer biçimlerde de elkonur. Buna ek olarak, örneğin EMEK GÜCÜ piyasasının ücretler için avantajlı olduğu durumlarda, zaman zaman ücretlerin artık değerin bir bölüşümünü içermesine olanak sağlayan REKABET, dağılımın en karmaşık ve somut hakemidir.

BF/AE

Darwinizm (*İng.* Darwinism, *Fr.* Darwinisme, *Alm.* Darwinismus)

Charles Darwin, *Türlerin Kökeni (The Origin of Species)* adlı eserini 1859 yılında yayımladı ve bu çalışmasında ulaştığı sonuçları, kalıtım, değişebilirlik, nüfus artışı, hayatta kalma mücadelesi ve karakterlerin farklılaşması ve yeterince gelişemeyen türlerin yok olmasıyla sonuçlanan doğal ayıklanma yasaları olarak özetledi. Marx, 18 Haziran 1862'de Engels'e yazdığı mektupta, kendisinin "İngiliz toplumu hakkındaki işbölümü, rekabet, yeni pazarların açılması, icatlar gibi değerlendirmelerini ve Malt-

husçu 'varolma mücadelesi' fikrini Darwin'in hayvanlar ve bitkiler dünyası için kabul etmesinden" duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Fakat Marx, bunları altüst edip, insanlık tarihini Darwin'in hayvanlar ve bitkilerle ilgili fikirlerine dayanarak açıklamaya kalkan sosyal Darwincilerle alay etmiştir. Zira Marx'ın teorisi, seçmeci uyumun, bütün olarak doğanın ve tarihsel çevrenin biçimlenmesinde önemli bir rolü olduğunu kabul ediyor, ama bu biçimlenmede en önemli rolü insanın kendi ÜRETİM TARZI içinde başlattığı ilerlemeye atfediyordu. Marx 1873 yılında *Kapital*'in imzaladığı bir nüshasını gerçekten Darwin'e yollamıştır. Ama, başkalarına da yollamıştır. Bundan dolayı, Marx'ın *Kapital*'in herhangi bir bölümünü baskısını ya da çevirisini özellikle Darwin'e ithaf etmek istediğine inanmamızı gerektirecek ikna edici bir neden yoktur.

Engels, 1883 yılında Karl Marx'ın mezarı başında yaptığı konuşmada "nasıl Darwin organik doğanın gelişme yasasını keşfetti ise, Marx da insanlık tarihinin gelişme yasasını keşfetmiştir" diyerek, Marx'ın çalışmalarıyla Darwin'in ulaştığı sonuçlar arasında yöntem bakımından bir benzerlik olduğuna işaret etmiştir. Engels, "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü" adlı eserinde Marx ve Darwin'in kuramlarını birleştirmeye çalışmıştır. Engels'e göre, insanlık tarihindeki ilk gelişme, kesinlikle insan emeğinin doğal karakterine bağlıdır. Doğal seçme fikri ise, Darwinist olmayan bir teoriye dayanak yapılmıştır. Bu teori, maymun soyundan gelen bir yaratığın nasıl olup da üretici faaliyette bulunduğunu kalıtımla edinilen maharete bağlar. Engels, tarihsel evrim ve türlerin, ulusların ve sınıfların doğması ve ölmesi hakkında bazı yerlerde yorum yapmış olmakla birlikte, insanlık tarihinde en uygun olanların hayatta kalması şeklindeki toplumsal Darwinci bir teoriyi değil, "bütün insanlık tarihi, sınıf mücadeleleri, sömürülenlerle sömürenler arasındaki, egemen sınıf ile ezilen sınıf arasındaki mücadelelerin tarihidir" (*Komünist Manifesto*'ya Önsöz, 1888) diyen Marxist fikri benimsemiştir. İnsanın üretici faaliyetinde ilerleme ve sömürücülerle sömürenler arasındaki mücadeleler, seçmenin, sadece en uygunların hayatta kalarak yeniden üremelerini sağlayacağı bir şemaya tıpatıp uymaz. Ayrıca, Engels'in Marx ve Darwin'in yöntemlerinin benzer olduğu hakkındaki fikri de tartışılabilir.

Evrimciler, Darwin'in doğal seçme yasasını, insanın varoluş tarzının da dahil olduğu doğal dünyada ileriye götüren bir gelişme olarak yorumlamışlardır. Bazıları, örneğin Pannekoek, bu ilerici mücadele ile Marxistlerin savundukları sosyalizmin kaçınılmaz olduğu fikrini uzlaştırmaya çalışmışlardır. Evrimcilerin bu fikirlerinin en önemli güçlükleri, bireylerin ya da sınıfların tedricî ya da devrimci mücadelesi sorunu, doğa ve tarih arasındaki farklılıklar, bilimsel insan davranışı yasası ile toplumların oluşmasında insanın belirli bir amaca yönelik eylemi arasındaki ilişki sorunudur.

TC/OE

OKUMA

Ball, T. 1979: "Marx and Darwin: A Reconsideration".

Carver, T. 1982: "The 'Guiding Threads' of Marx and Darwin".

Kelly, Alfred 1981: *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany 1860-1914*.

De Leon, Daniel (d. 14 Aralık 1852 Curaçao Adası, Venezuella; ö. 11 Mayıs 1914, New York)

Uzun bir tarihe sahip Sefardik (İspanyalı) bir Yahudi cemaatinden zengin bir ailenin çocuğuydu. 1866'da eğitimini sürdürmek için Avrupa'ya gönderildi, Hildesheim'da lisede, sonra da iki yıl Leiden Üniversitesi'nde okudu. 1872'de ABD'ye gitti, 1876'da Columbia Üniversitesi hukuk öğrencisi, sonra da hukuk fakültesinde öğretim görevlisi oldu. De Leon ilk kez 1886'da tutucu akademik meslektaşlarının tersine greve giden New York tramvay işçilerinin yanında yer aldığında radikal davaları benimsedi ve birkaç yıl sonra akademik kariyerine son verdi. Bu arada Henry George'un *İlerleme ve Yoksulluk* (1879) ve Edward Bellamy'nin *Geriye Bakarak* (1887) kitaplarını okuyarak radikalizmini kuvvetlendirmişti, ama kısa süre içinde bunların esinlendirdiği protesto hareketlerinin politikalarından düş kırıklığına uğradı ve sonunda Marx'ı okuyarak sosyalizme geçti. 1890'da Sosyalist Emek Partisi'ne katıldı, kısa sürede onun önde gelen propagandacısı oldu ve 1891'de, ölünceye kadar yöneticiliğini yapacağı partinin *The People* adlı gazetesini çıkarmaya başladı.

De Leon, kendisinin önde gelen bir Marxist düşünür sayılmasını gerektirecek önemli bir toplumsal teori yapıtı yazmış değildir, ama çevirileri ve sayısız konuşma, makale ve broşürleriyle Amerikan sosyalist hareketinin ilk döneminde Marxist fikirlerin yayılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Partinin yayınevi için Marx, Engels, Kautsky, Bebel ve başkalarının yapıtlarını çevirmiş, bu yazın'ın ilk kez geniş Amerikan işçi çevrelerine ulaşmasını sağlamıştır. Daha çok güncel ekonomik ve politik konular bağlamında Marxist görüşleri savunan kendi yazılarında, özellikle Marxist sosyalist düşünceyi, "yabancı", Avrupalı bir doktrin olduğu suçlamasından kurtarmak ve onun yerli, radikal demokratik Amerikan geleneğinin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğunu vurgulamak için çaba harcamıştır.

Ne var ki, De Leon yaşamı boyunca büyük ölçüde aşağıdan gelen, "kendiliğinden" bir hareket olarak sosyalizm fikrine bağlı kalmış (bu açıdan fikirleri Rosa Luxemburg ile belli bir benzerlik içindedir), ama aynı zamanda da Sosyalist Emek Partisi'ni Marxist sosyalizm ve sınıf mücadelesi fikirlerini sendikal harekette yaygınlaştıracak (daha çok sonraki Leninist modele benzeyen) sıkı disiplinli bir parti olarak örgütlemek isteniştir. Yakınlarda yayımlanan bir araştırma (Coleman 1990) De Leon'un fikir ve eylemlerinin daha sempatik bir muhasebesini verirken, Amerikan sosyalizmi tarihçilerinin çoğu, onun genel olarak sendika hareketine ve özel olarak sendikalara karşı sekterliğine son derece eleştirel yaklaşmıştır. Doktrin ve taktik konularındaki her zamanki uzlaşmazlığı Sosyalist Emek Partisi'nden sayısız kopmalara yol açmış ve 1890'ların başında ulusal örgütlenmesini yaygınlaştırmasına rağmen, partinin üye sayısı ve etkisi hiçbir zaman Eugene Debs'in Amerika Sosyalist Partisi'ninkine ulaşamamıştır. Amerikan sendikalarını sosyalizme kazanmada da daha başarılı olamamıştır. De Leon'un 1905'de Dünya Sanayi İşçileri'nin (IWW) kuruluşundaki coşkusu, O'nu, belki de sosyalist düşünceye en özgül katkısı olan bir sosyalist sanayi sendikacılığı ve barışçı devrim teorisi (De Leon 1952) geliştirmeye yöneltti. Ama 1907'den sonra IWW düşüşe geçti ve partinin etkisi gene azaldı. Bir düşünür ve propagandacı olarak yeteneklerine rağmen, De Leon'un sosyalist hareket ve Amerikan Marxist düşüncesindeki etkisi sınırlı kaldı ve kısa ömürlü oldu; toplumsal bilimler, tarih ya da felsefe alanlarında sonraki Marxist araştırmalar onun yapıtına hemen hemen hiç atıfta bulunmamıştır.

TBB/ZD

OKUMA

Buhle, Paul 1987: *Marxism in the USA.*

Coleman, Stephen 1990: *Daniel de Leon.*

De Leon, Daniel 1931:*Industrial Unionism: Selected Editorials by Daniel De Leon.*

— 1952: *Socialist Landmarks: Four Addresses.*

Peterson, Arnold 1941: *Daniel de Leon: Socialist Architect.*

Seretan, L. G. 1979: *Daniel de Leon: Tha Odyssey of an American Marxist.*

Değer (*Osm.* Kıymet, *İng.* ve *Fr.* Value, *Alm.* Wert)

Değer kavramı, Marx'ın düşünce sisteminin bütünlüğü içinde belki de en tartışmalı noktayı oluşturuyor. Marxist olmayanlar, Marx'ın hanesine yazılacak bazı parlak görüşler olabileceğini kabul etseler bile, büyük mantıksal hataların kaynağı olarak gördükleri değer kavramını mahkûm etmede birleşmişlerdir (bu konuda Böhm-Bawerk 1896 hâlâ klasik bir başvuru kaynağı durumundadır). Değer kavramı ayrıca Marxistler arasında da önemli tartışmaların konusu olmuştur. Bazı Marxistler değer'i kapitalizmin somut ekonomik olgularının çözümlenmesi çerçevesinde çapraşık bir yaklaşım saymakta, dolayısıyla da SÖMÜRÜ'ye ilişkin temel Marxist değerlendirme açısından bunu gereksiz bulmaktadırlar. Buna karşılık diğer Marxistler aynı kavramın, PARA'nın, SERMAYE'nin ve kapitalizmin genel dinamiğinin yeterince kavranabilmesi açısından temel bir unsur oluşturduğu, Marxist kapitalizm çözümlemesinin bu kavram olmadan çökeceği inancındadırlar. (İlk gruptaki Marxistler için ☞ Stedman 1977; ikinci gruptakiler için ise ☞ Hilferding 1904, Rubin 1928, Rosdolsky 1968; ayrıca, her iki gruptan değerlendirmelerin, aralarında büyük farklılıklar gösteren bir örnek derlemesi için ☞ Steedman, Sweezy vb. 1981).

Marx'a göre bir META'nın değeri, kapitalizm koşullarında emeğin toplumsal değerinin toplumsal EMEK GÜCÜ harcanışı olarak kazandığı özel tarihsel biçimi ifade eder. Değer, insanlar arasında gerçekleşen ve kapitalizmde özel bir maddî biçime

bürünen, teknik değil toplumsal bir ilişkidir; ve bu yüzden de kapitalist biçimin bir özelliği olarak görünür. Bu yaklaşımın ilk sonuçlarından biri, gerek insan emeğinin meta biçiminde genelleşmesinin, gerekse de çözümleme aracı bir kavram olarak değer'in kapitalizme özgü olmasıdır. İkinci sonuç, değer'in, varlığını ancak zihinde bulabilen bir kavramdan ibaret olmayışı, kapitalist toplumsal ilişkilerin özel olarak değer ilişkileri biçimine bürünmesiyle gerçek bir varlığa kavuşmasıdır. Sözü edilen maddî varlık biçimi meta'dır ve bu aynı zamanda Marx'ın çözümlemesinin başlangıç noktasını da belirler. Ekonomi politik üzerine son yazılarından birinde Marx, izlediği yolu şöyle özetlemişti:

> Benim yola çıktığım temel, "kavramlar" değildir; dolayısıyla "değer kavramı" da değildir... Benim yola çıktığım, emeğin ürününün çağdaş toplumda kendini ortaya koyduğu en basit toplumsal biçimdir ve bu da "meta" biçiminde gerçekleşir. İşte, benim çözümlemeye koyulduğum budur; öncelikle emin olunması gereken de, *bunun büründüğü biçimdir*. Bu noktada bulduğum, meta'nın, bir yandan kendi doğal biçiminde ve *kullanım değeri kapsamında değer'e sahip bir eşya* olduğu, öte yandan ise aynı meta'nın, değişim değeri'nin taşıyıcısı olması ve bu açıdan kendi adına bir değişim değeri de oluşturmasıdır. Değişim değeri'nin daha ileri bir çözümlemesinde bunun yalnızca bir "görünüş biçimi", meta'da içerilmiş bulunan değer'in kendini ortaya koyuşundan bağımsız bir tarz olduğunu keşfettim ve bu *değer*'in çözümlemesine bundan sonra koyuldum ("Adolph Wagner Üzerine Notlar"). (☞ KULLANIM DEĞERİ)

Meta, DEĞİŞİM amacıyla üretilmiş herhangi bir şey olduğundan, meta'nın bir "değişim değeri" vardır. Bu değişim değeri de, bir türdeki kullanım değerlerinin bir başka türdeki kullanım değerleri karşılığında değiştirildiği oran ile tanımlanır. Bu yüzden de metalar, hem kullanım hem de değişim değerleridir. Ne var ki, bu yanıltıcı bir açıklamadır. Değişim değerleri daima zamana, yere ve koşullara bağlıdır ve bir meta'nın kendisiyle değiştirilebilen farklı metalar kadar ayrı değişim değerleri vardır. Bu yüzden, belirli bir meta'nın kendisiyle değişime sokulduğu her meta, diğeriyle bir yönden eşit olmalıdır. Demek ki, değiştirilebilen tüm metaları birbiriyle eşit kılan bir şey vardır. Değişim değeri olan bu eşitleyici, meta'nın kendisinden ayrıştırılabilir görünüş biçimidir. Ayrıca, metalar için ortak ölçüt işlevi gören bu nicelik, söz konusu metaların fiziksel ya da doğal özelliklerinden de bağımsız olmalıdır; çünkü bunlar hep birlikte, heterojen bir bütün oluştururlar. Değişim süreci içinde, türdeş olan bir şey dışa vurulmaktadır; ve tüm metaların sahip oldukları ortak özellik, hepsinin de emek ürünü olmalarıdır. Böylece değişim süreci, meta üreten değişik tüm emek türlerini türdeş hale getirir. Metaları üreten türdeş emeğe SOYUT EMEK adı verilir. O halde değer, soyut emeğin nesneleşmesi ya da cisimlenmesi olarak tanımlanır. Burada değer'in kendini ortaya koyduğu biçim de, meta'nın sahip olduğu değişim değeri'dir. Dolayısıyla bir meta, bir kullanım değeri, bir de değişim değeri değildir; bir kullanım değeri'dir ve değer'dir.

Böhm-Bawerk'ten başlayarak eleştirmenler, Kapital'in daha ilk sayfalarında ortaya konulan bu tezi değer'in varolduğunu kanıtlama yolunda Marx'ın bir çabası olarak yorumlamışlar, gene tüm metalarca ortak olarak paylaşıldığı halde Marx tarafından dikkate alınmayan başka özelliklerin de bulunduğu gerekçesiyle Marx'ın çabasını eksik saymışlardır. Söz gelimi, değişime tabi olan tüm mallar, kendilerine yönelik talep açısından bakıldığında göreli olarak az bulunur bir niteliğe sahiptirler (eğer öyle olmasaydı, bunlar değişime tâbi olmaz, bedava dağıtılırdı); dolayısıyla Marx'ın aradığı ortak özellik psikolojide, mallar için bir arz ve talep oluşturan insanların dürtülerinde yatar. (Burjuva iktisatçılarının izledikleri yol da budur.) Bu tür bir tez, pozitivist ya da ampirist bir perspektiften bakıldığında karşı konulmaz bir özellik taşır. Ancak aynı tez, oldukça farklı bir felsefî gelenekte yer alan Marx'ın konumunu açıklamada başarısız kalır. Marx, ortada bulunan birbirinden farklı tüm mallara ilişkin deneyimimiz açısından ortak herhangi bir (keyfî) soyut özellikten hareketle değer'in varlığının formel kanıtını sağlıyor değildir. Tersine, burjuva toplumundaki insanlar arasında varolan tipik ilişkiyi —bir metanın diğeri karşılığında değişimini— çözümlemektedir. Çünkü ilk olarak, ekonomi politiğin kategorileri, üretim ilişkilerinin belirli bir

konumlanışının zorunlu yansımasıdır. Ve ikinci olarak, ancak söz konusu kategorilerin ve aldıklan biçimlerin eleştirel bir değerlendirmesiyledir ki burjuva ilişkilerin içeriği geliştirilip ortaya serilebilir. Formel, diyalektik olmayan bir çözümleme, gündemde olan somut ilişkilerle özsel bir bağlantıya sahip olmadığı için Marx'ın değer çözümlemesini kavrayamayacaktır. Marx bu konuda Kugelmann'a (11 Temmuz 1868 tarihli mektup) şu yorumunu iletiyordu:

> "Kitabımda 'değer' üzerine ayrı bir bölüm bulunmamasına rağmen, gerçek ilişkiler konusunda yaptığım çözümleme, gerçek değer ilişkisinin kanıtını ve tanıtlanmasını da içermektedir. Değer kavramını kanıtlama gerekliliği konusundaki bütün o boş sözler, gerek ele alınan konuya, gerekse de bilimsel yönteme ilişkin tüm bir cehaletten kaynaklanmaktadır."

Soyut emeğin nesneleşmesi olarak değer tanımına ulaştıktan sonra Marx, bunun nasıl ölçüleceği konusunu ele almaktadır. Değer, söz konusu meta her ne ise, bunu üretmek için gereken ortalama soyut emeğin zaman birimi cinsinden saptanmasıyla ölçülür (☞ TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK). Dolayısıyla, örneğin tüm üreticileri kapsamına alan bir üretkenlik artışı sonucunda söz konusu emek süresi kısalırsa, o meta'nın değeri de düşer. Sonuçta, bir malın değeri, o malın içinde nesneleşmiş bulunan soyut emek miktarıyla aynı, kendisini üreten somut emeğin üretkenliğiyle ise ters yönde değişir. Görünüş biçiminden bağımsız olarak değer'in bu kısa ele alınışından sonra Marx, değişim değerinin nasıl olup da değerin zorunlu görünüş biçimi haline geldiğini göstermeye koyulur. Nisbeten yakın denebilecek zamanlara kadar Marx'ın bu çözümlemesi büyük ölçüde dikkatlerden uzak kalmıştır. Her şey bir yana, değeri türetmek için değişim değerinin, sonra da değişim değerini türetmek için kullanım değerinin kullanılması, teze ilişkin belirli bir döngüsellik izlenimi vermektedir. Oysa sonuçta böyle bir itiraz da formel mantığın yaklaşımını benimseme anlamına gelmektedir; bu da, öz ile görüntü ya da içerik ile biçim konusundaki soruların anlamını kavrayabilme açısından yeterli değildir. Rubin aynı konuda şu yorumda bulunmaktadır:

> Öz ile biçim arasındaki ilişki sorununda Marx'ın, Kant'ın değil de Hegel'in konumunu sahiplendiği unutulmamalıdır. Kant biçimi, öz ile ilişkilerinde ona dışsal, öz'e ancak dışardan gelip ilişen bir şey olarak görüyordu. Hegel'in felsefesi açısından ise öz kendi adına, biçimin dışardan gelip iliştiği bir şey değildir. Tersine öz, kendi gelişimi sürecinde, kendinde potansiyel olarak zaten barınmakta olan biçim'e hayat verir. Biçim, zorunlu olarak öz'ün kendisinden doğar. (1928, s.117).

Gerçekten de Marx'ın ekonomi politik alanında kendi öncüllerine, özellikle de Smith ve Ricardo'ya yönelttiği başlıca eleştirilerden biri, değer'in biçimini boşlamaları, buna meta'nın doğasına dışsal bir şeymiş gibi bakmaları ve bunların sonucunda da değer'de ifade bulan şeyin neden emek olduğunu ve değer'in ölçümünün (toplumsal olarak gerekli emek süresi) neden parasal olarak ifade edildiğini kavrayamamalarıdır. Marx'a göre bu yanılgının nedeni, kapitalizmin en soyut, aynı zamanda da en evrensel biçimi olarak emek ürününün değer biçimine, kapitalist ilişkilerin bir sonucu olarak değil de toplumsal üretimin ebedi ve doğal bir sonucu olarak bakılmasıdır. Böyle bir bakışta değer ile onun büyüklüğü belirli üretim ilişkileri çerçevesinden koparılmakta ve çözümleme de diyalektik değil formel bir nitelik almaktadır (☞ RICARDO VE MARX). Ancak değer'in kendi ifadesini zorunlu olarak değişim değerinde bulduğunun gösterilmesiyledir ki değer'in parasal miktarlarla nasıl ifade edildiği, değer biçimi'nin para biçimi'ni nasıl gerekli kıldığı anlaşılabilir. Bu yüzden Marx'ın değer teorisi, aynı zamanda bir para teorisidir de.

O halde emek ürünleri, birer meta olarak, aynı anda hem doğal, hem de değer biçimlerine sahiptirler. Ne var ki metaların değer biçimleri ancak bir meta diğeri ile değiştirildiğinde ortaya çıkar. Değer, tek bir meta'nın doğasına içkin bir şey değildir ve o meta'nın bir başkasıyla değişiminden ayrı olarak ele alınamaz. Bunun yerine değer, emeklerinin toplumsal değeri ancak değişim eylemi sırasında ortaya vurulan bağımsız meta üreticilerinin içinde bulundukları İŞBÖLÜMÜ'nü yansıtır. Bu nedenle değer'in katıksız toplumsal gerçekliği vardır ve değer'in biçimi de yalnızca meta ile meta arasındaki toplumsal ilişkide ortaya çıkabilir. Marx'ın değer'in basit, ya-

tılmış ve tesadüfi biçimi adını verdiği ve x kadar malının y kadar B malıyla değiştirildiği durumu lalım. A malı kendi değerini B malında ifade ettiğine öre, bu değer göreli olarak ifade edilmiş demektir e burada A malı "göreli değer biçimi"ni almıştır. una karşılık B malı, A malının değerinin ifade dildiği cisimlenmedir ve bu nedenle B malı "değerin şdeğer biçimi"dir. Göreli ve eşdeğer biçimlerin her isi de, her durumda, değer'in herhangi bir ifadesine ittirler ve böyle bir ifadede birbirlerini dışlayıcı ilişki inde oldukları açıktır.

Önce değer'in göreli biçimini alalım. B malı, A alının değerinin maddî cisimlenişidir. Ancak mallar isimleşmiş emek miktarlarından ibaret değildirler; ünkü bu onlara doğal biçimleri dışında, onlardan rklı bir değer biçimi kazandırmaz. Cisimleşmiş emek larak A malının değeri, A malının bizzat kendisinden rklı, nesnel bir varlığa sahip olmalıdır. Böylece B alının fiziksel biçimi, A malının değer biçimi olur. eğer yaratıcı emeğin özgül karakterini açığa vuran, alnızca, değişik türde mallar arasındaki eşdeğerliğin adesidir. Çünkü, değişime tâbi bütün mallarda ci-imleşmiş bütün emek türlerini genel anlamda emek rünü olma şeklindeki ortak özelliğe indirgeyen, eğişim sürecinin bizzat kendisidir. Dahası, A malının eğeri B malının kullanım değeri ile ifade olunduundan, A malının değerindeki değişikliklerin, göreli eğerdeki değişiklikler olarak yansıma bulmaması a da bunun tersi mümkündür (Bu potansiyel ola-ılığın gelişmesi, Marx'ın EKONOMİK BUNALIMLAR eorisinde merkezî önemde bir yer tutar).

İkinci olarak değer'in eşdeğer biçimini ele alalım. urada Marx eşdeğer biçimin kendi deyişiyle üç özelliği"ni tanımlamaya koyulur. Birincisi, kullanım eğeri'nin değer'in görünüm biçimi halini almasıdır: ani B malı A malının değerini ifade eder; hiçbir bi-imde kendi değerini ifade etmez. Bu durumda B alının maddî varlığı, soyut emek'in nesneleşmesidir. öylelikle, ikinci olarak, B malını üreten somut emek, oyut emek'in görünüm biçimi halini alır. Bunun nlamı, özel kişilerin özel emekleri olmasına rağmen, malını üreten somut emeğin hemen, diğer emek ürleriyle özdeş hale gelmesidir. O halde, üçüncü larak, kişisel emek doğrudan toplumsal emek bi-imini alır. Kullanım değeri'nin değer, somut emeğin oyut emek ve kişisel emeğin de toplumsal emek alini aldığı bu üç özellik, Marx'ın değer teorisinin kavranmasında yaşamsal önemde yere sahiptir. Bir mal hem kullanım değeri hem de değer olduğu halde, bu ikili rol yalnızca o malın değeri kullanım değeri biçiminden bağımsız ve ondan ayrık bir görünüm elde ettiğinde ortaya çıkar. Sözü edilen bu bağımsız ifade biçimi, değişim değeri'dir. Değer'in doğası, onun değişim değeri olarak bağımsız ifadesine yol açar. Ve değişim ilişkisi içinde A malının doğal biçimi ancak bir kullanım değeri olarak anlam taşırken, B malının doğal biçimi de ancak değer biçimi olarak anlam taşır. Böylelikle, kullanım değeri ile malın içindeki değer arasındaki içsel karşıtlık da dışsallaştırılmış olur.

Daha sonra Marx A malının yalnızca B malıyla değil C, D, E, vb. mallarla da değiştirildiğini gözeterek, değer'in basit biçiminden "bütünsel ya da genişletilmiş biçim"e ilerler. Hangi malın eşdeğer biçim görevini yaptığı önemli değildir. Bu durumda A malı, diğer tüm malların oluşturduğu bir âlem ile toplumsal ilişkisi içinde ortaya çıkar; diğer malların her biri de değer içeren fiziksel bir nesne, genel anlamda insan emeğinin gerçeklenmesinde özel bir biçim olarak belirginleşir. Çağdaş burjuva iktisadına oldukça aykırı düşen sonuç ise şudur: Değer'in büyüklüğünü belirleyen şey meta değişimi değildir; metaların birbirleriyle hangi oranlarda değiştirileceklerini belirleyen, malların değer büyüklükleridir. Ne var ki, A malının değerini ifade için kullanılabilecek diziler fiilen sınırsızdır ve bunlar başka herhangi bir malın göreli değer biçiminden farklılık gösterirler. Ayrıca ortada sayısız eşdeğer biçim bulunduğundan, insan emeği genel anlamda birleşik ve tek bir ifadeye kavuşmadan, her somut emek soyut emek görünümüne sahip olur.

"Değer'in genel biçimi"ni türetmek üzere değer'in bütünsel ya da genişletilmiş biçiminin devreye sokulmasıyla bu durum kolaylıkla halledilebilir. Eğer A malı kendi değerini başka sayısız malda ifade ediyorsa, o zaman bu malların tümü de kendi değerlerini A malında ifade ediyordur. Böylece diğer tüm malların değerlerini ifade etmek üzere tek bir mal ayrıştırılır. Bu mal, başka her bir malı kendi kullanım değerinden ve diğer tüm kullanım değerlerinden ayrıştırarak tüm mallarda ortak olan şeyi ifade eder hale gelir. Bu mal'a "evrensel eşdeğer" adı verilir. Evrensel eşdeğer'in doğal biçimi, tüm malların değerleri tarafından alınan ortak biçimidir.

Marx'ın "mallar âleminin toplumsal ifadesi" adını verdiği, tüm emeğin görünür temsilidir. Kendi doğal biçimi diğer tüm malların değer biçimi olarak işlev gören özel mal, "değer'in para biçimi" çerçevesinde para mal olur. Bir malın değerinin, değişim değeri dışında başka hiçbir ifadesi yoktur ve değişim değeri de yalnızca para olarak ifade edilebilir. Değer hiçbir zaman içerdiği öz, soyut emek ya da ölçümünü oluşturan toplumsal olarak gerekli emek süresi cinsinden ifade edilemez. Değer'in göründüğü ve görünebileceği tek biçim, yalnızca para mal ve onun nicel ölçümü cinsinden olabilir. Marx'ın Engels'e yazdığı gibi (2 Nisan 1858) "Değer'in genel karakteri ile onun belirli bir maldaki maddî cisimlenişi vb... arasındaki çelişkiden para kategorisi doğar." Değer ve para konusundaki ilk taslaklarında Marx parantez içerisinde şunu belirtir: "Daha sonra, bu soru bir yana bırakılmadan önce, sanki bütün bunlar kavramsal belirlemeler ve bu kavramların diyalektiği ile ilgiliymiş gibi bir görüntü yaratan idealist sunuş tarzını düzeltmek gerekli olacaktır. Ancak sırayla gidecek olursak: ürün (ya da etkinlik) meta halini alır; meta değişim değeri olur; değişim değeri de parada ifade bulur." (*Grundrisse*, "Para Üzerine Bölüm"). Ekonomik kategoriler insan etkinliğinin yansımalarıdır ve Marx da kendi mantıksal türetmelerini aynı kategorilerin tarihsel türetimiyle koşut düşürür. Burada Marx, emek ürününün meta biçiminin gelişiminin, değer biçiminin gelişimi ile çakıştığını vurgular ve kendi mantıksal çözümlemesinin sonuçlarını gerçek tarihsel gelişimin sonuçlarıyla karşılaştırmaktan geri durmaz. Ancak Marx *Kapital I*'in 2.baskısına yazdığı Sonsöz'de araştırma çalışması ile bunun sunuluşu arasında önemli bir fark bulunduğunu vurgular. Marx'a göre araştırma yöntemi verili malzemeyi ayrıntılarıyla ele almalı, değişik gelişme biçimlerini çözümlemeli ve iç bağlantılarını bulup çıkarmalıdır. Ancak bu çalışmadan sonradır ki, gerçek hareket gerektiği gibi sunulabilir. Eğer bu başarılı biçimde gerçekleştirilir ve ele alınan konunun yaşamı fikirlerde yansıma bulursa, bu kez önümüzde sanki *a priori* (önsel) bir kuruluşun durduğu görünümü ortaya çıkabilir.

Marx, değer'i ve değer biçimi'ni sunuşunda büyük bir titizlik sergiledi. *Kapital I*'in sayfa redaksiyonu sırasında Engels tarafından yapılan eleştiriler üzerine ilk bölüm için bir ek kaleme aldı. Bu ek *Kapital*'in ikinci ve daha sonraki baskılarında ilk bölüme yedirilmiştir. Sözünü ettiğimiz bu ek, Marx'ın değer'in biçimi teorisinin en net sunuluşudur (☞ Marx, "Değer Biçimi").

Sorunun konuluşunun oldukça zorlu bir iş olduğunu farketmekle birlikte, Marx değer biçimine ilişkin çözümlemesinin bir yana bırakılamayacağını düşünüyordu: "Konu, kitabın bütünü açısından son derece önemlidir" (Engels'e 22 Haziran 1867 tarihli mektup). Ve gene Marx'a göre bu, "*önsel* bir kuruluş", "kavramsal belirlemeler ve bu kavramların diyalektiğiyle ilgili bir konu" değildi. Meta biçimini değer biçimi olarak ele alan soyutlama, gerçek bir soyutlamadır (Colletti 1972, s.76-92); çünkü değişim süreci, kapitalizmde emek ürünlerinin içinde ortak ölçüye vurulabildiği gerçek bir süreçtir. Bu da, değer'in herhangi bir önsel belirlenmesi olamayacağı anlamına gelir. Çünkü üretimi toplumsal kılan, bağımsız meta üreticileri arasındaki bağlantıları kuran, değişimde gerçekleşen değer'in herhangi bir emeğin değil de yalnızca ve yalnızca söz konusu malın üretimi için gerekli toplumsal emeğin görünüş biçimi olmasını güvenceye alan, ancak değişim sürecidir. Bir malın değeri ancak üretiminden sonra ve bir başka malın kullanım değerinde ifade olunabilir; ve gelişmiş kapitalizmde bu kullanım değeri de, değer'in evrensel eşdeğeri olarak para'dır. Marx bunu sergiledikten sonra "değer yasası"nın ayrıntılandırılmasına (değerin büyüklüğünün toplumsal olarak gerekli emek süresine göre belirlenmesi) girişmektedir. Marx bu ayrıntılandırmayı, sermaye ve onun BİRİKİM'i kategorilerini geliştirerek ve kapitalizmin yüzeyden bir görünümü açısından değer yasasıyla çeliştiği izlenimi veren olguları ortaya koyarak, paranın ve para ilişkilerinin egemenliği bağlamında gerçekleştirmektedir (☞ ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU; ARTIK DEĞER VE KÂR). Ayrıca, bütün bunlara koşut olarak Marx paranın ve para ilişkilerinin egemenliğindeki kapitalizmde, üretimin toplumsal ilişkilerinin nasıl tersyüz edildiğini ve bu durumun da bilinç'te nasıl yansıma bulduğunu ortaya çıkaracak bir temel de bulmuş olmaktadır (☞ META FETİŞİZMİ; FETİŞİZM).

SM/MÇ

OKUMA

Böhm-Bawerk, Eugen von, 1896 (1949): *Karl Marx*

and the Close of his System, (der.) Paul. M. Sweezy.
Colletti, Lucio 1972: *From Rousseau to Lenin*.
Hilferding, Rudolf 1904 (1949): *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*.
Rosdolsky, Roman 1968 (1977): *The Making of Marx's "Capital"*.
Rubin, I. I. 1928 (1973): *Essays on Marx's Theory of Value*.
Steedman, Ian ve d. 1981: *The Value Controversy*.

Değer ve Fiyat (*İng.* Value and price, *Fr.* Value et Prix, *Alm.* Wert und Preis)

Bir META'da nesnelleşmiş bireysel emek süresi SOYUT EMEK olarak evrensel karakter kazanabilmesi için belli bir metanın nesnelleşmiş evrensel çalışma zamanı biçimini alması gerekir. Metanın genel karakteri DEĞER ile özel karakteri KULLANIM DEĞERİ arasındaki çelişme, ancak kendisinin nesnelleşmesiyle çözülebilir; DEĞİŞİM süreci metanın değişim değeri ile kendisini maddî olarak ayırır, böylece bütün emtia kendi değerlerinin belirtildiği PARA meta, ile karşı karşıya kalırlar. Sonuç olarak Marx, fiyatı, değerin para formu, metanın değerinin para metasının (örneğin altının) birimleriyle ifade edilmesi olarak tanımlar.

Öyleyse, para metası hem değerin bir ölçüsü olarak, hem fiyat standardı olarak işlev görür. Yalnızca değerin bir ölçüsü olarak işlev görebilirken, kendisi emeğin bir ürünü ve dolayısıyla potansiyel olarak değişebilir değerli, sabit fiyat standardı olarak önemli olduğu açıktır. Öyleyse neden fiyatlar dalgalanabilir? Ya, para değeri sabit kalırken meta değerleri değiştiği için; ya meta değerleri sabit kalırken para değeri değiştiği için; ya da böyle değişikliklerin çeşitli bileşimleri nedeniyle. Ancak, bu, fiyatların her zaman değerleri kesin olarak ölçtüğünü varsayar ki, bu doğru değildir. Değeri ölçen TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK süresidir ve bu da, kavramsal olarak her zaman kesin bir ölçüdür. Ancak bu,yalnızca meta ile para metanın özel değişimindeki değişim oranı olarak görülür; iki bağımsız emtia olduğunda bu değişim oranı hem metanın değerinin büyüklüğünü, hem de özel değişim koşullarında daha çok ya da daha az miktarda paraya satılabileceğini gösterir. Böylece, fiyat ve değerin büyüklüğü birbirinden kolaylıkla ayrılabilir; ve Marx der ki: "Bu bir eksiklik değildir, tersine, bunu kanunlarının kendilerini ancak sürekli düzensizlikler arasında körlemesine ortalamalar olarak ifade edebildikleri bir üretim biçimi için uygun bir form haline getirir." (*Kapital*, I, bl. 3).

Bir metanın fiyatı ideal değerini, para-meta ile imgesel eşitliği gösterir; fakat bu değerin görülebilmesi için bir değişim gereklidir. Bu anlamda, fiyat formu hem emtianın değişim yeteneğinin, hem de böyle değişimlerin gerekliliğini gösterir, ve bu tür değişimlerin incelenmesi, Marx'a SERMAYE kavramının gelişme temelini sağlamıştır. *Kapital I*'i değerlere ilişkin ve *Kapital III*'ü fiyatlara ilişkin gibi görmek bir yanlış yorumdur; aksine, fiyat formu I. cildin başında geliştirilir. Marx daha sonra bunu, bütün sermayelerde ortak olarak bulunan nitelik açısından kapitalist üretim biçiminin dinamiği gelişimine uygun anlamda kullanmıştır. Sermayelerin rekabet yoluyla ayrıştırılması fiyat formunun üretim fiyatı ve piyasa fiyatına doğru gelişmesini gerektirir; fakat bu REKABET'in çözümlenmesi, ancak kapitalist ÜRETİM'in analizinden sonra mümkün olur; dolayısıyla bütünüyle III. ciltte incelenmiştir. (☞ ayrıca ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU; ARTIK DEĞER VE KÂR.)

SM/BA

Değişim (*Osm.* Mübadele, *İng.* Exchange, *Fr.* Echange, *Alm.* Tausch/Austausch)

"Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, 'muazzam bir meta birikimi' olarak kendini gösterir." Marx *Kapital*'e böyle başlar ve bundan, değişimin kapitalizmdeki ilk iktisadî ilişki biçimi olduğu ortaya çıkar. Her sınıftaki tüm bireyler örneğin ÜRETİM'in tersine, değişime katılırlar. Fakat değişim bir bütün olarak SERMAYE'nin DOLAŞIM'ında yalnızca bir andır. Değişimin önemini kavrayabilmek için, en görünür etkilerinin ötesine analitik olarak geçilmesi ve dayandığı sınıf ilişkilerinin gösterilmesi gerekir.

İlk aşamada değişim kendisini basit meta dolaşımı, M1-P-M2 olarak gösterir (bakınız *Kapital I*, 3. Kısım, Bölüm 2a). M1 metaları, para P ile değiştirilir ve bu da daha sonra farklı M2 metaları ile değiştirilir. Buradaki güdü, M1'in kullanım değerleri seti yerine, M2'nin kullanım değerleri setinin ikamesidir. İlke olarak, değişim dizisinde içerilen değerler farklılık gösterir: Bir tüccarın kazancı diğerinin kaybıdır. Fakat

bütün olarak, değişimi yapılan toplam DEĞER aynı kalmalıdır. Burjuva toplumu için değişimde eşitlik olması bir ilkedir ve şu düsturda özetlenir: Adil değişim hırsızlık değildir. Marx da bundan dolayı, SÖMÜRÜ'nün adil değişim koşullarında bile nasıl varolabileceğini göstermıe görevini üstlenmiştir.

Kapital'in Kısım 1, 4. Bölüm'ündeki, P-M-P' sermayenin genel formülünde içerilen değişimleri ele alalım. Burada PARA metalarla değiştirilmekte, böylece metalar da daha fazla para ve böylece ARTIK DEĞER oluşturmaktadır. Bu ancak, satın alınan metalardan birinin, kendi maliyetinden daha fazla bir değer kaynağı olması durumunda mümkündür. Burada söz konusu olan META, EMEK GÜCÜ'dür ve onun para-sermaye ile değiştirilebilir bir biçimde varolması, kapitalizmin sınıfsal ÜRETİM İLİŞKİLERİ'nin köklerine kadar uzanır. Burjuvazinin ideolojisi, değişim özgürlüğünün, mülkiyetin ve kişisel çıkar peşinde koşmanın kutsallığını vurgulamaktır. Değişimin altında yatan sınıf ilişkilerini gizleyen işte bu özellikleridir. Marx bu durumu alaycı bir biçimde şöyle özetler:

> Sınırları içerisinde emek gücü satım ve alımının sürüp gittiği ayrıldığımız bu alan, aslında, insanın doğuştan varolan haklarının tam bir cenneti idi. Burada egemen olan yalnızca, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlüktür, çünkü metanın, diyelim emek gücünün hem alıcısı hem satıcısı yalnızca kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar. Serbest taraflar olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinden başka bir şey değildir. Eşitliktir, çünkü birbirleriyle basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler ve eşdeğeri eşdeğerle değiştirirler. Mülkiyettir, çünkü taraflar, kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunurlar. Ve Bentham'dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür. Bunları biraraya getiren ve ilişki içersine sokan tek güç, bencillik, kazanç ve özel kişisel çıkardır. Herkes yalnız kendisini düşünür, kimse geri kalana kulak asmaz, ve böyle yaptıkları için de, şeylerin önceden düzenlenmiş uyumu gereği ya da kâdiri mutlak ve takdiri ilâhi ile hepsi de, herkesin mutluluğu ve yararı adına, kendi karşılıklı çıkarları adına elbirliği ile çalışırlar.

Değişimin üreticiler (ve üretici olmayanlar) arasında bir ilişkiyi içerdiği açıktır. Bu yolla, değerin özü olarak SOYUT EMEK'i oluşturarak farklı emek türleri arasında bir eşdeğerlik yaratır. Bu değer oluşumu metaların KULLANIM DEĞERİ arasında bir ilişkidir ve böyle ifade edilir ve sonuçta META FETİŞİZMİ olarak tanımlanır. Bu, her şeyin bir fiyatı olması gerektiğini söyleyen, paranın değişimdeki rolü ile uç noktaya varır. Üreticiler arasındaki sosyal ilişkiler, şeyler arasındaki maddî ilişkilerdir ve böyle ifade edilir. Bu, kapitalist iktisadî ilişkilere zorunlu olarak eşlik eder. Fakat daha ileri noktalara ulaşır. "Metaların muazzam zenginliği"ne uygun olarak piyasanın ideolojisi ve etkisi o kadar güçlüdür ki, toplumsal ilişkileri kendi görüntüsüne göre biçimlendirme eğilimindedir.

FAİZ sağlayan sermayenin örneğin tahvil biçiminde alınıp satılması ya da TOPRAK MÜLKİYETİ'ne konu olan şeylerin kiralanması, yüzeysel bir bakışla ya da buna katılan iktisadî birimler tarafından, uygulamada değişimin özel durumları olarak görülür. Marx'a göre ise bunlar tersine, artık değere ek konulmasının özel biçimleridir. Fiyatlar olarak görünen rant ve faizi doğursalar bile, doğrudan doğruya metaları içermezler.

Daha genel olarak, değişimin etkisi iktisadî ilişkilerin ötesine, hatta piyasanın doğrudan içerilmediği ilişkilere kadar uzanır. Örneğin evlilik çiftler arasında sözleşmenin az çok kapalı bir biçimi durumuna gelir. Daha genelde, burjuva toplumunda bireylerin atomize olması, bireyler arasındaki ilişkilerin, değişimin bulunmadığı durumlarda bile özel mülkiyet ilişkileri tarafından belirlenmesine neden olur. Böylece fetişleşmiş iktisadî ilişkiler genelde toplumsal ilişkilere aktarılır. Bu en fazla, burjuva düşüncesinin kapitalist olmayan ilişkileri ücret, kâr ve meta değişiminden başka bir şey olarak görmesinin tasavvur edilemeyeceği ideoloji düzeyinde belirgindir.

İktisadî ilişkilerin en doğrudan olanının değişim olması, bunun iktisadî gelişmelerin nedeni olarak kabul edilmesine yol açar. Tıpkı *laissez-faire*'in erdemlerinin değişim özgürlüğü ve uyumu olarak görülmesi gibi, EKONOMİK BUNALIMLAR da piyasa mekanizmasının aksaması olarak görülür. Key-

nesçiliğin, ve bunun yanısıra sendikaların ÜCRETLER işgücü talebi ve arzı arasındaki uyumun sağlanabileceği düzeyin üzerine çıkarmaya çalışmalarının yarattığı baskı bu kadar fazladır. Bazıları AZGELİŞME VE GELİŞME'de EŞDEĞER OLMAYAN DEĞİŞİM'i bir nedensel etken olarak görür, fakat Marx için genelde kapitalizm olgusunun değişimde eşitlik olarak açıklanması önemlidir. Böyle bir *eşitlik* kısmen kapitalizmdeki bir eğilimdir, öte yandan değişime zorunlu olarak eşlik eden REKABET, görünüşleri, bunun altında yatan gerçekliğin tersi biçiminde gösterme eğilimindedir.

BF/AE

OKUMA

Bununla ilgili okuma için ☞ DOLAŞIM.

Demokrasi (*İng.* Democracy, *Fr.* Démocratie, *Alm.* Demokratie)

Marx, ilk yazılarından itibaren, doğrudan demokrasi idealine bağlanmıştır. Bu tür bir demokrasi hakkındaki ilk kavrayışı, temsil ilkesinin Rousseaucu bir eleştirisiyle devletin yokoluşu ve dolayısıyla, "toplum dayanışma halindeki türdeş çıkarlardan oluşan bir organizma olduğu ve yönetenler ile yönetilenler arasındaki bölünmenin ortadan kaybolmasıyla birlikte 'genel çıkar'ın 'siyasal' alan olarak ayrılığı yokolacağı" (Colletti 1975, s.45) için devletin sivil toplumdan ayrılışının sona erişini kapsayan hakiki demokrasi görüşü içermektedir. Bu görüş, Marx'ın, her delegeyi "her zaman kendi seçmenleri tarafından görevden alınabilir ve bu seçmenlerin talimatlarıyla bağlı olarak" kabul etmesi bakımından hayranlık duyduğu Paris Komünü hakkındaki yazılarında yeniden ortaya çıkmaktadır: dolayısıyla, "her üç ya da altı yılda bir, yönetici sınıfın hangi üyesinin parlamentoda halkı yanlış temsil edeceğine karar vermek yerine, evrensel oy hakkı, komünlerde örgütlenmiş halkın hizmetinde olacaktır.." (*Fransa'da İç Savaş*, bl. III).

Kısmen görüşünün böyle olması yüzünden, Marx kollektif seçmenin veya karar almanın, aşağı veya yüksek düzeyde olsun, komünizmde ne tür biçimler alacağı hakkındaki usül sorununa hiç değinmemiştir.

Bununla birlikte, Marx'ın (genel ve eşit oy hakkı, siyasal özgürlükler, hukukun üstünlüğü ve siyasal rekabet ile nitelenen) burjuva demokrasisi hakkındaki görüşü, karmaşıktır ve çatışan olanaklara karşı duyarlıdır. Burjuva demokratik cumhuriyeti hakkında (*Fransa'da Sınıf Savaşları*'nda, bl.II), Marx, bu demokrasinin anayasasında burjuvazinin toplumsal gücü güçlendirilirken bu gücün siyasal güvencesinin ise geri alındığını ve yine bu gücün "her an düşman sınıfların zaferine ve burjuva toplumunun asıl temellerini sarsmalarına yardım edici demokratik koşullar içine itilmektedir" diye yazmıştır. Engels'in bu çalışmaya 1895'te yazdığı Giriş ile, Marxizm içindeki bir çizgi, oy sandığı ve parlamento yoluyla sosyalizmin sonuçta elde edeceği zaferi tasavvur ederek bu sonuncu olasılık üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu fikrin önemli savunucuları arasında, o dönemde Kautsky ve günümüzde de "Avrupa komünistleri" diye adlandırılanların pek çoğu yer almaktadır (☞ AVRUPA KOMÜNİZMİ).

Bunun aksine, Lenin, "bir liberalin genel olarak "demokrasi"den söz etmesinin doğal oldu (ğunu); ama bir Marxistin hiçbir zaman 'hangi sınıf için' diye sormayı unutmayaca (ğını)" belirterek (Lenin 1918 b [1965], s.235), Kautsky'nin görüşüne şiddetle karşı çıkmıştır.

Burjuva demokrasisi, diğer devlet biçimleri gibi, "yerle bir edilme"si ve yerine sovyetler biçimindeki PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ'nün geçirilmesi gereken bir sınıf egemenliği biçimidir.

İçinde bulunduğumuz yüzyılda bütün Leninistler ile Troçkistler arasındaki egemen bir görüş olan bu düşüncenin etkileri açıktır: ayaklanmacı bir geçiş siyaseti, burjuva devlet biçimleri arasındaki farklara karşı bir duyarsızlık ve burjuva demokratik özgürlüklerin sosyalist toplumda askıya alınmasının sosyalist proje ile uyumsuz olmadığı yolundaki bir görüş.

Rüşeym halinde de olsa, almaşık bir Marxist gelenek, burjuva demokrasisi içinde halk güçlerinin siyasal mobilizasyon ve örgütlenme yoluyla gelişimini ve hegemonik kültüre karşı bir kültürün olgunlaşmasını, bu gelişimlerin sosyalist dönüşüm için içinde barındırdığı her olanağın genişlemesini sağlayabilir nitelikte gören Gramsci'nin düşüncesinde bulunabilir. Bu tür bir görüş, diğerlerinin tümünden farklı olarak, demokratik oydaşma ve bunun sosyalizm için nasıl kazanılacağı sorunuyla hesaplaşmaya başlamaktadır.

Sosyalizmde demokrasi sorunu hakkında hem klasik Marxizmin hem de Marxizm-Leninizmin ayrıntılı olarak söyleyeceği bir şey bulunmamakla birlikte, Marxizm-Leninizme karşı olan bazı düşünce okulları (ör. AVUSTURYA MARXİZMİ), bu sorunu eleştirel biçimde tartışmışlardır.

1970'li yıllardan beri D. Avrupa'daki pek çok düşünür, "varolan sosyalizm"in nasıl demokratikleştirilebileceği sorusuyla uğraşmıştır. Ancak bu uğraşlar ne iktidardaki K. P.'ler içinde meşru ve açık bir zemin bulabilmiş ne de 1989'dan itibaren "demokrasi" sloganı altında patlak veren kitlesel hareketler içinde etkili olabilmiştir. Söz konusu partilerin bu kitlesel hareket ve başkaldırılar ortaya çıktığında alelacele ilan ettikleri rejimi demokratikleştirme tedbirleri ise, o kitleler nezdinde demokrasi ile sosyalizmin apayrı mecralar olduğu yolundaki -tarihsel mirasın oluşturduğu ve pekiştirdiği- kanı nedeniyle umulan yatıştırmayı sağlayamamış ve reel sosyalist düzen ve rejimlerin yıkılışıyla sonuçlanmıştır.

SL/LK

OKUMA

Bahro, Rudolph 1978: *The Alternative in Eastern Europe*.

Brus, Wlodzimierz 1972: *The Market in a Socialist Economy*.

— 1975: *Socialist Ownership and Political Systems*.

Colletti, Lucio 1968 (1972): *From Rousseau to Lenin*.

— 1975: *Introduction to Karl Marx: Early Writings*.

Hunt, Alan der. 1980: *Marxism and Democracy*.

Hunt, Richard M. 1974: *The Political Ideas of Marx and Engels*.

Maguire, John M. 1978: *Marx's Theory of Politics*.

Markovic, Mihailo 1982: *Democratic Socialism: Theory and Practice*.

Miliband, Ralph 1977: *Marxism and Politics*.

Demokratik Merkeziyetçilik (*İng.* Democratic centralism, *Fr.* Centralisme démocratique, *Alm.* Demokratischer Zentralismus)

Bu terim komünist partiler tarafından, sahip oldukları parti içi örgütlerin çoğu kez çok farklılık gösteren biçimlerini nitelendirmek için kullanılmıştır. Aynı zamanda (Sovyet Anayasası'nın 3. maddesinde olduğu gibi) SSCB ve öteki komünist rejimlerde devlet örgütlenmesinin ilkesi olarak ilân edilmiştir.

Marx ve Engels'de bu terim bulunmamakla birlikte, 1847'de onların katılımıyla hazırlanan Komünistler Birliği Tüzüğü, demokratik ve merkeziyetçi unsurları birleştirir ve demokratik merkeziyetçiliğin diyalektik bir sentez oluşturduğunu iddia eder (☞ Marx ve Engels, İngilizce *Toplu Eserleri*, 1975, c. VI, s.585-88, 633-38'deki 1. ve 10. ekler). Marx ve Engels 1871-72'de I. Enternasyonal'in (☞ ENTERNASYONALLER) yönetiminde Genel Konsey'in gücünü artırmaya ve eylemlerini merkezleştirmeye çalıştılar. Ama Alman İşçileri Genel Birliği'nde J.B. Schweitzer'in savunduğu "sıkı örgüt"ü eleştirdiler (☞ Engels'den Marx'a, 24 Eylül 1868). Schweitzer kendi yaklaşımı için "demokratik merkeziyetçilik" terimini kullanıyordu (*Der Social Demokrat*, Berlin, 7 Ekim 1868. Bu kavram herhalde ilk kez burada geçmektedir). Yaşamının son yıllarındaki bir dizi mektupta Engels, güçlenen işçi partilerinde farklı eğilimler için ifade özgürlüğünün zorunluluğu konusunda ısrarlı oldu.

Demokratik merkeziyetçilik Marxist partinin örgütlenme ilkesi olarak ilk kez, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) gerek Bolşevik, gerekse Menşevik fraksiyonları tarafından ayrı ayrı 1905 sonundaki konferanslarında formüle edilmiş ve bir yıl sonraki birleşme kongresinde oybirliğiyle kabul edilmiştir. 1905-1907 Rus devriminde kazanılan geçici özgürlük havası partinin artık demokratik örgütlenme ilkelerine başvurabileceği anlamına geliyordu, oysa önceki sert illegalite koşullarında, Lenin'in 1902'de "Ne yapmalı?" da belirttiği gibi, bu olanaksızdı. Lenin, 1906'da RSDİP içinde, "bütün azınlıkların hakları ve bütün meşru muhalefet için garantiler, her parti örgütünün özerkliği, bütün parti yetkililerinin seçilmesi, hesap vermesi ve geri çağrılabilmesi gerektiği gibi konular" üzerinde bir görüş birliği olmadığını saptıyordu. Lenin, bu ilkelere uyulmasını "parti içinde ideolojik mücadelenin sıkı örgütsel birlikle", bolşeviklerin azınlıkta kaldığı "birlik kongresinin kararlarının herkes için geçerli olmasıyla uyum içinde yürümesinin güvencesi" ("Birlik Kongresi Delegelerinin Partiye Çağrısı", İngilizce *Toplu Eserleri* X, s.314) olarak görüyordu. Lenin demokratik merkeziyetçiliği özlü bir şekilde, "tartışma özgürlüğü, eylem birliği"

("RSDİP Birlik Kongresi'ne Rapor", İngilizce *Toplu Eserleri* X, s.380) olarak ifade etti. Bu yıllarda Lenin, demokratik merkeziyetçiliğin fraksiyonların varlığıyla pekala uyum içinde olabileceğinin düşünüyordu (Lenin'in *Toplu Yapıtları*'nın 1960-70 İngilizce baskısı, Lenin'in RSDİP'de fraksiyonların meşruluğuna atıfta bulunduğu her yerde, *fraktsiya* sözcüğünü kasıtlı bir zayıf çeviriyle *section*, *wing*, *group* [bölüm, kanat, grup] sözcükleriyle karşılamaktadır.) Bolşevikler 1912'de, illegal parti örgütünün "likidatörleri" olarak saldırdıkları Menşeviklerden ayrı bir parti olarak örgütlendiklerinde, bu gevşek demokratik merkeziyetçilik anlayışını da ortadan kaldırdılar. Lenin, 1914'de, "Federasyon ya da bütün "eğilim" lerin eşitliği ilkesi kesinlikle reddedilmelidir" diye yazıyordu (Brüksel Konferansına Rapor, İngilizce *Toplu Eserleri* XX, s.518).

1917 Şubat devrimini izleyen dönemde Bolşevikler yeni legalite koşullarında daha geniş bir devrimci kitle partisi haline geldiler. Parti Ekim devriminden sonraki ilk yıllarda da politikasını, farklı platformların açık tartışıldığı ve oylandığı kongrelerde belirlemeye devam etti. Ama 1921'deki Onuncu Kongre'de, Sovyet Rusya'nın o sıra içinde bulunduğu kritik durumdan endişeye kapılan Lenin, partide fraksiyonları yasadışı sayan bir kararın alınmasını sağladı. Bu, parti içi demokratik tartışmaya son vermeyi amaçlamıyordu. Ama, artık oluşan tek parti sistemi (☞ PARTİ) çerçevesinde, bu karar Stalin'e kendi iktidarını pekiştirmede büyük bir olanak sağladı. 1920'lerin sonunda yukarıdan dayatılan "monolitik birlik" politik tartışmayı ortadan kaldırdı.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) 1934'deki Yedinci Kongre'sinde, kabul edilen yeni parti tüzüğü, demokratik merkeziyetçiliği, dünyadaki birçok komünist partisinin de kendi tüzüklerine aldıkları dört noktada tanımlıyordu: partideki bütün yönetim organlarının seçilmesi; ilgili parti organlarına periyodik olarak hesap vermeleri; sıkı parti disiplini ve azınlığın çoğunluğa tabi olması; üst organların kararlarının alt organları ve parti üyelerini mutlak olarak bağlaması.

Stalin'in keyfi kitlesel tasfiyeleri sahnelenmiş kongreler ve itirazsız seçimler karşısında bu kurallardaki demokratik unsur bir işe yaramadı. Gorbaçov, yalnızca Stalin döneminde değil, 1980'lere kadar, SBKP'de demokratik merkeziyetçiliğin, "parti aparatının bütün düzeylerde oynadığı rolü son derece büyüten" ve "iktidarın kötüye kullanılmasına ve ahlâki yozlaşmaya" yol açan "bürokratik merkeziyetçilikle büyük ölçüde yer değiştirdiği"ni gördü (Gorbaçov 1988, s.74-75).

Temmuz 1990'daki SBKP Yirmi Sekizinci Kongresi öncesindeki tartışmalarda 1920'den bu yana ilk kez parti basınında karşıt platformlar yayımlandı. Bunlardan biri olan Demokratik Platform demokratik merkeziyetçiliğe, kararların eleştirilmesinin ve yaratıcı fikirler üreten azınlıkların önündeki bir engel olarak karşı çıktı. Fraksiyon özgürlüğünün yeniden sağlanmasını ve SSCB'nin federal devlet yapısıyla uyumlu federal bir parti yapısı talep etti. Tam özerklik ve Litvanya eski Komünist Partisi'nin çoğunluğunun savunduğu gibi. SBKP'den ayrılma talepleri, Sovyet Birlik Cumhuriyetleri komünist partilerinde artan ölçüde dile getirilmektedir.

SBKP Yirmi Sekizinci Kongresi parti tüzüğünde değişiklikler yaptı. Gorbaçov'un önerisiyle, "demokratik merkeziyetçilik" teriminin "çoğunluğun aldığı kararın herkesi bağlaması" ilkesiyle birlikte tüzükte kalmasına karar verildi. Ama yeni tüzük şu eki yaptı: "Azınlık, konumunu parti toplantılarında, konferanslarında, kongrelerinde, yürütme ve kontrol organları toplantılarında, parti kitlesel medyasında savunmak ve paralel raporlar hazırlamak hakkına sahiptir." Fraksiyon oluşturmaya gene izin vermeyen tüzük şimdi "komünistlerin tartışma sürecinde platformlar çevresinde birleşme hakkı"nı tanımaktadır. Federal bir parti yapısı kabul edilmemekle birlikte, birlik cumhuriyetleri komünist partileri, "SBKP"nin temel programatik ve tüzüksel ilkeleri temelinde çalışan "bağımsız" partiler olarak tanımlanmaktadır. Kongre'nin "İnsancıl Demokratik Bir Sosyalizme Doğru" başlıklı politik bildirgesinde, "SBKP, demokratik merkeziyetçiliğin idari komuta ve katı merkeziyetçilik koşullarında aldığı biçimi kesinlikle reddeder" denmektedir. Kongre'de oluşan baskı sonucunda, taslakta yer alan "demokratik merkeziyetçilik ilkesinin yenilenmesi" gerektiği fikri bir kenara bırakıldı.

Kendisini "dünya çapındaki tek bir komünist parti" gibi gören Üçüncü (Komünist) Enternasyonal (1919-1943), demokratik merkeziyetçiliği özellikle sert bir biçimde uyguluyordu. 1920'deki İkinci Kongresi'nin saptadığı 21 kabul koşulunun birisi

"demir disiplin"di (Degras 1971, c.I, s.164, 171).

Komünist Enternasyonal'in 1943'de dağılmasından sonra, komünist partiler demokratik merkeziyetçiliğe uluslararası bir düzeyde bağlı kalmaktan çıktılar. Ne var ki, bunun her partideki uygulanışı, iktidarı elinde tutan partiler ile ötekiler arasında doğal olarak önemli farklılıklar göstermekle birlikte, Sovyetler Birliği"nin Stalinist modeli tarafından etkilendi. Ancak 1956'da Khruşçov'un SBKP Yirminci Kongresi'nde, Stalin'i eleştirmesinin etkisiyle artan sayıda komünist partisi, "merkeziyetçiliğe aşırı bir vurgu ve demokrasiye yetersiz bir yaklaşım- bu ciddi bir hatadır" (Komünist Parti (Büyük Britanya) 1957, s.36), saptamasıyla teorik ve pratik olarak demokratik merkeziyetçiliğin bu biçimini gözden geçirmeye başladı.

Gramsci demokratik merkeziyetçiliğin sunduğu "elastik formül"den söz etmişti (Gramsci, *Hapishane Defterlerinden Seçmeler*, 1971, s.189). Pratikte demokrasi ile merkeziyetçiliğin bir tür bileşimi Leninist gelenekle bağlı olmayan çok çeşitli kurumlarda da öngörülmüştür. Parti disiplininin sert ya da yumuşak biçimlerinin istenirliği ya da uygunluğu gerek komünist, gerekse komünist olmayan örgütlerde tartışma yaratmıştır. Robert Michels Birinci Dünya Savaşı öcesinde, modern demokratik partilerdeki "merkeziyetçiliğe karşı adem-i merkeziyetçilik sorunu üzerine mücadeleler büyük bilimsel önem taşımaktadır" (Michels 1959, s.199) diye yazmıştı. Özellikle incelediği sosyal demokrat partilerde "aşırı güçlü merkezci ve oligarşik eğilimler" saptamıştı (s.43). Stalinist Rusya gibi, demokratik seçimlere nominal bağlılığın yerine pratikte Marx'ın kesin olarak reddettiği (*Fransa'da İç Savaş*, bl. III) "hiyerarşik atama"nın geçirildiği tek parti devletlerinde böylesi eğilimlerin tepe noktasına ulaşmaları bir rastlantı değildir.

Doğu Avrupa'daki 1989 başkaldırıları birçok komünist partisinde bu sorunlar üzerine tartışmanın yoğunlaşmasına yol açtı. Adını Solun Demokratik Partisi olarak değiştiren İtalyan Komünist Partisi'nin yanısıra eski Doğu Avrupa komünist partilerinin kalıntılarından çıkan partilerin çoğu da demokratik merkeziyetçilik teorisini iflas etmiş sayarak reddetti. Başka komünist partiler, tarihsel olarak lekelenenin demokratik merkeziyetçilik değil, onun demokratik bileşiminin bastırılması olduğunu öne sürerek terimi korumaktadır. Fransız Komünist Partisi yönetiminin çoğunluğu, parti içindeki eşi görülmedik bir tepkiye karşın terimi savunmaktadır. Demokratik merkeziyetçilik anlayış ve pratiği ve terimin kendisi bugün her zamankinden daha çok keskin bir tartışma konusudur. (☞ BOLŞEVİZM; LENİN; STALİNİZM).

MJ/ZD

OKUMA

Communist Party (of Great Britain) 1957: *The Report of the Commission on Inner Party Democracy* (majority and minority reports.)

Degras, J. (der.) 1956-65 (1971): *The Communist International 1919-1943: Documents*.

Gorbachev, M. 1988: *Report to the Nineteenth All Union Conference of the CPSU*.

Hunt, R. N. 1974: *The Political 'Ideas of Marx and Engels*, cilt. I, bölüm 8.

Johnstone, M. 1980:Uno strumento politico di tipo nuovo il partito leninista d'avanguardia. E. J. Hobsbawn ve d., (der.) *Storia del Marxismo*, III/I içinde.

Komintern und Revolutionäre Partei: Auswahl von Dokumenten und Materialien 1919-1943, 1986.

Liebman, M. 1973 (1975): *Leninism under Lenin*.

McNeal, Robert H. (der.) 1974: *Resolutions and Decisions of the Communist Party of the Soviet Union*.

Martov, Y. O. ve Dan, F.I. 1926: *Die Geschichte der russischen Sozialdemokratie*.

Waller, Michael 1981: *Democratic Centralism: An Historical Commentary*.

Deutscher, Isaac (d. 3 Nisan 1907 Chrzanow-Cracow; ö. 19 Ağustos 1967, Roma)

Dini bütün bir Musevi ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi; bir Talmud bilgini olması beklenirken, gençliğinde dinsel inançlarını bir yana bırakarak, 1927 yılında Varşova'da yasadışı Polonya Komünist Partisi'ne katıldı. O sırada geçerli olan ve işçi sınıfı için faşizmin sosyal demokrasiden daha büyük bir tehlike olmadığını savunan çizgiye muhalefet ettiği için 1932 yılında Parti'den atıldı. Deutscher, Stalinizme karşı Troçkist muhalefetle ilişki kurmuş ve Polonya Sosyalist Partisi'ne üye olmuştur. 1938'de IV. Enternasyonal'in (Troçkist) toplanmasına, etkin olabilmesi için gerekli koşulların varolmadığı gerekçesiyle karşı çıkmış, 1939'da Varşova'dan ayrılarak Londra'ya

gitmiş ve 1940'tan 1942'ye kadar Polonya ordusunda hizmet etmiştir. Daha sonra The Economist ve *The Observer*'daki gazeteciliği ile kitap ve makale yazma işini birlikte yürütmüş ve zaman zaman konferanslar vermiş ve radyo-televizyon konuşmaları yapmıştır. 1966-1967 döneminde Cambridge Üniversitesi'nde Trevelyan Konferanslan'nı gerçekleştirmiş ve bunlar 1967 yılında *Bitmemiş Devrim: Rusya 1917-1967 (The Unfinished Revolution: Russia 1917-1967)* adıyla yayımlanmıştır.

Deutscher'in başlıca eserleri Stalin'in "sosyal biyografisi" ile Troçki üzerine üç ciltlik çalışmasıdır. Bunlar Marxist biyografi türünün belli başlı örnekleri olmanın yanısıra, edebî nitelikleri açısından da değerlidirler. Deutscher, gerek bu gerekse diğer çalışmalarında Sovyet devriminin dengeli bir değerlendirmesini ortaya koymuştur. Stalin'in ve Stalinizmin ciddi ve tutarlı bir eleştiricisi olan Deutscher, aynı zamanda Stalin tarafından gerçekleştirilen "yukardan devrim"e yönelik suçlamaları, olumlu yanlarını da dikkate alarak ortaya koymuştur. Deutscher'in yazılarının ana temalarından biri, Sovyetler Birliği'nde, 1917 Ekim'inde başlayan "bitmemiş devrim"in zaman içinde vaadini gerçekleştirecek bir işçi sınıfının doğmakta olduğudur.

RM/UK

OKUMA

Deutscher, Isaac 1949 (1966): *Stalin, A Political Biography.*

— 1954: *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921.*

— 1959: *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921-1929.*

— 1963: *The Prophet Outcast: Trotsky 1929-1940.*

— 1969: *Heretics and Renegades and Other Essays.*

Horowitz, David 1971: *Isaac Deutscher, The Man and His Work.*

Devlet (*İng.* State, *Fr.* Etat, *Alm.* Staat)

Marxist düşüncede canalıcı önemi bulunan bir kavramdır; çünkü Marxistler devleti, tüm diğer kurumların ötesinde, işlevi sınıf egemenliğini ve sömürüsünü sürdürmek ve savunmak olan asıl kurum olarak görmektedirler. Klâsik Marxist görüş, Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'daki ünlü formülasyonlannda ifade edilmiştir: "Modern devletin yürütme gücü, bütün burjuvazinin ortak işlerini idare eden bir komiteden başka bir şey değildir." Bu ilk bakışta göründüğünden daha karmaşık bir cümledir, ama çok özet bir ifadedir ve aşın basitleştirmeye maruz kalmaktadır: ancak, Marxizmin devlet konusundaki merkezî önermesini temsil etmektedir.

Marx'ın kendisi, hiçbir zaman sistematik bir devlet çözümlemesine girişmemiştir. Ancak, doktora tezinden sonraki ilk uzun yazısı, yani *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi* (1843), büyük ölçüde devletle ilgilidir ve bu konu çalışmaların bir çoğunda, özellikle de tarihsel yazılarında, örneğin *Sınıf Mücadeleleri* (1850), *18 Brumaire* (1852) ve *Fransa'da İç Savaş* (1871) önemli bir yer işgal etmektedir. Engels de, yazılarının birçoğunda, örneğin *Anti-Dühring* (1878) ve *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde (1894) devletle uzun uzadıya ilgilenmektedir.

Lenin'in en ünlü risalelerinden biri, Bolşevik Devrimi'nin şafağında yazılmış olan *Devlet ve Devrim*, Marxist devlet kuramının, kendisi tarafından II. Enternasyonal "revizyonizm"ince yozlaştırılmış olarak görülen şeye karşı yeniden ifadelendirilmesi niyetiyle yazılmıştır; Marxist gelenek içinde yer alan başkaları da devletle ilgilenmişlerdir-örneğin "Austro-Marxist" okulun Max Adler ve Otto Bauer gibi üyeleri (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ) ve en özel olarak da Gramsci. Fakat, ancak 1960'lardan itibaren devlet Marxizm içinde başlıca araştırma alanı haline gelmiştir. Bu konunun görece savsaklanmış olması, kısmen 1920'lerin sonlarından 1950'lerin sonuna kadar Stalinizm'in egemenliğinin bir ürünü olarak Marxist düşüncenin genel yoksullaşmasına ve ayrıca, devlete türevsel ve "üstyapısal" bir rol atfeden ve devleti, egemen ekonomik sınıfların basit bir hizmetkârı olarak görmekte hiçbir sorun bulmayan aşırı bir "ekonomist" önyargıya (☞ EKONOMİZM) bağlanabilir. Devlet üzerine yakın dönemlerdeki çalışmaların çoğu ise, aksine, devletin "göreli özerkliği"ni ve devletin toplumla ilişkisine dahil olan karmaşıklıkları araştırma ve açıklamayla ilgilenmektedir.

Hegel, *Hukuk Felsefesi*'nde devleti toplumun genel çıkarının cisimleştiği, özel çıkarların üzerinde bir konumda bulunan ve bundan ötürü de SİVİL TOPLUM ve devlet arasındaki bölünmenin ve bireyin kendi içinde özel kişi ve yurttaş olarak parçalanışının üstesinden gelme yeteneğine sahip bir varlık olarak sunmaktadır. Marx, bu savları *Eleştiri*'sinde, devletin,

gerçek yaşamda genel çıkarın yanında olmayıp mülkiyetin çıkarlarını savunduğunu esas alarak reddetmektedir. *Eleştiri*'de Marx, devletin genel çıkarı savunmaktaki bu yeteneksizliğinin esas olarak siyasal bir tedavisini yani demokrasinin gerçekleştirilmesi fikrini geliştirmektedir. Ancak Marx, çok geçmeden, demokrasiden daha fazlasının gerektiği ve "siyasal özgürleşme"nin tek başına "insanî özgürleşme"yi sağlayamayacağı görüşüne kaymıştır. Bu, toplumun, temel özelliği özel mülkiyetin ortadan kaldırılması olan, çok daha derinlikli bir yeniden örgütlenişini gerektirmektedir.

Devletin, üretim araçlarının mülkiyetini ve denetimini elinde tutması sayesinde böylece bir yönetici sınıfın aracı olarak düzenlenmiş olduğuna ilişkin bu görüş, Marx ve Engels için her zaman esas olarak kalmıştır. Engels, yazdığı son kitapta, devlet, "kural olarak, en güçlü, ekonomik bakımdan egemen sınıfın devletidir ki bu sınıf, devlet aracılığıyla, aynı zamanda siyasal olarak da egemen sınıf olmakta ve böylelikle de baskı altındaki sınıfın denetimini elinden kaçırmamanın ve bu sınıfı sömürmenin yeni araçlarını elde etmektedir" demiştir (*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, bl. 9). Ancak bu, devletin, ekonomik bakımdan egemen olan sınıf veya sınıflardan ayrı bir kurum olarak, neden ve nasıl bu rolü oynadığı sorusunu yanıtsız bırakmaktadır ve bu soru, özellikle devlet ile ekonomik güçler arasındaki mesafenin genellikle oldukça belirgin olduğu kapitalist toplum için anlamlıdır.

Bu sorunun cevaplandırılmasına yönelik olarak, son yıllarda iki farklı yaklaşım kullanılmıştır. Bunlardan ilki birkaç ideolojik ve siyasal etkene yaslanmaktadır: Örneğin, ekonomik bakımdan egemen olan sınıfların devlette ve toplum içinde uygulama yeteneğine sahip oldukları baskılar ve bu sınıflarla devlet iktidarını ellerinde tutanlar arasındaki ideolojik yakınlık. İkinci yaklaşım, devletin kapitalist toplum içinde tâbi bulunduğu "yapısal sınırlılıklar"ı ve devlet yönetiminden sorumlu olanların ideolojik ve siyasal yönelimlerinden bağımsız olarak, devlet politikalarının sermaye birikimini ve sermayenin yeniden üretimini sağlamak zorunda olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. İlk yaklaşımda devlet kapitalistlerin devletidir; ikincisinde ise sermayenin. Ancak, bu iki yaklaşım birbirini dışlamamakta, tamamlamaktadır.

Yaklaşımlar arasındaki farklar ne olursa olsun, ikisi de devletin kendi dışındaki güç ve baskılara tâbi olduğu ve bunlar tarafından sınırlandığı biçiminde ortak bir görüşe sahiptir: devlet, bu bakış açılarına göre, aslında, dinamiği ve güdüleri devlet dışından sağlanan bir ajan veya bir araçtır. Bu, Marx ve Engels tarafından kavrandığı biçimiyle Marxist devlet görüşünün çok büyük bir bölümünü açıklama dışında bırakmaktadır. Çünkü Marx ve Engels devlete önemli ölçüde bir özerklik derecesi atfetmişlerdir. Bu, özellikle Marx ve Engels'in özel bir dikkat sarfettikleri bir olguda, yani Fransa'da, Louis-Napoleon Bonaparte'ın 1852'deki hükümet darbesi'nden sonra ortaya çıkan Bonapartist rejim (☞ BONAPARTİZM) gibi diktatörlük rejimleri söz konusu olduğunda açıklık kazanmaktadır. Marx, *18 Brumaire*'de, hükümet darbesinin bir sonucu olarak Fransa'nın "bir sınıfın despotizminden, ancak bir bireyin despotizmi, gerçekte otoritesi olmayan bir bireyin otoritesi altına girerek kurtulmuş" gibi göründüğünü söylemiştir. "Mücadele", diye devam etmiştir, "tüm sınıfların, tüfek dipçikleri önünde eşit ölçüde uysal ve eşit ölçüde güçsüz bir biçimde diz üstü çökmeleri biçiminde bir uzlaşmaya erişmiş gibidir" (ayr.7). Ayrıca Marx, yaklaşık yirmi yıl sonra *Fransa'da İç Savaş*'ta Bonapartizm'in, "ulusu yönetme aracını burjuvazinin yitirmiş, işçi sınıfının ise henüz kazanmamış bulunduğu bir zamandaki tek mümkün hükümet biçimiydi," (ayr.3) demiştir. Engels de, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde, "istisnai olarak", "birbirleriyle savaş halinde bulunan sınıfların birbirlerini, devlet iktidarına, görünüşteki aracı olarak, o an için, her ikisinden de belirli bir ölçüde bağımsız hale gelme olanağını sağlayacak biçimde yakından dengelediği dönemler ortaya çıkar," diye yazmıştır (bl.9). 17. ve 18. yüzyılın mutlak monarşileri ve I. Napoleon ile III. Napoleon'un rejimleri, Almanya'daki Bismarck yönetimi gibi, bu dönemlerin örnekleridir: "burada", diyor Engels, "kapitalistler ve işçiler birbirleriyle denge içinde bulunmakta ve yoksullaşmış Prusyalı hırsız junkerlerin yararı uğruna eşit ölçüde dolandırılmaktadırlar." (bl.9)

Bu formülasyonlar, sadece devletin bir "göreli özerklik"ten yararlandığını belirtmeye değil, ayrıca devletin kendisini türnüyle toplumdan bağımsızlaştırdığını ve toplum üzerinde, devleti denetimleri altında tutanların uygun olduğunu düşündükleri bi-

çimde ve devletin dışında yer alan toplum içindeki hiçbir güce başvurmaksızın hüküm sürdüğü iddiasına da çok yaklaşmaktadır. Konuyla ilgili bir ilk örnek ise, Marx ve Engels'in 1850'ler ile 1860'larda epeyce dikkat sarfetmiş oldukları "Doğu Despotizmi" (☞ ASYA TOPLUMU) örneğidir, ancak bu daha genel bir biçimde uygulanmaktadır. Aslında, "Marxist devlet kuramı" devleti, kendi dışındaki güçlere tâbi bir ajan veya araç haline dönüştürmekten uzaklaşmış olarak, daha çok kendine özgü çıkarları ve amaçları bulunan ayrı bir kurum olarak görmektedir. Ayrıca Marx, *18 Brumaire*'de, Bonapartist devletin yürütme gücünden, bir "muazzam bürokratik ve askerî örgütlenme, kurnazca ve kapsamlı bir biçimde kurulmuş bir devlet makinesi ve yarım milyonu bulan bir orduya eklenmiş yarım milyonluk bir memurlar ordusu," diye söz etmekte ve sonra da bu gücü, "Fransız toplumunun bütününü zar gibi saran ve bu toplumun tüm gözeneklerini tıkayan ürkütücü bir asalak gövde" (ayr.7) olarak tanımlamaktadır. Böyle bir "devlet makinesi"nin kendine özgü çıkar ve amaçlarının olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Ancak bu, devletin egemen sınıf ya da sınıfların amaç ve çıkarlarına hizmet etmekle ilgili olarak kavranmasıyla çelişmemektedir: burada söz konusu olan, sonuçta, devleti denetimleri altında tutanlarla ekonomik faaliyetin araçlarına sahip bulunan ve bu araçları denetimlerinde bulunduranlar arasındaki *ortaklık*'tır. Bu, bugünkü ileri kapitalizmin betimlenmesinde "resmî" Komünist yazarlarca kullanılan TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ kavramının altında yattığını kabul etmenin zorunlu olduğu bir kavramdır. Bu betimleme, siyasal ve ekonomik alanların *içiçe geçmesi*'ni ifade ettiği ölçüde eleştiriye dayanıksızdır, çünkü gerçek durum, siyasal ve ekonomik alanların ayrı kimliklerini korudukları ve devletin önemli ölçüde bağımsız olarak, esasen ekonomik bakımdan egemen sınıfların yararlandıkları toplumsal düzeni sürdürmek ve korumak için eylemde bulunabildiği bir ortaklık durumudur. Bu bağımsızlık, *Komünist Manifesto*'daki başta alıntılanmış olan ve devleti bu tür bir tâbi konuma oturtuyormuş gibi görünen formülasyonda da örtük olarak vardır. Çünkü Marx ve Engels burada "*bütün* burjuvazinin *ortak* işleri"nden söz etmektedirler: bu, belirgin bir biçimde burjuvazinin farklı ve özel öğelerden oluşmuş bulunduğunu; ortak olanların yanında birçok ayrı ve özgül çıkarlara da sahip bulunduğunu ve bu sınıfın ortak işlerini devletin yönetmesi gerektiğini ima etmektedir. Devlet bunun gereklerini önemli ölçüde bağımsız olmaksızın yapamaz.

Devletin ekonomik bakımdan egemen olan sınıfla ortaklığında yer alan başlıca işlevlerinden biri sınıf çatışmasını düzenlemek ve toplumsal düzenin istikrarını sağlamaktır. Devletin güçlendirdiği ve koruduğu sınıf yönetimi "demokratik cumhuriyet"ten diktatörlüğe kadar birçok farklı biçimler alabilmektedir; sınıf yönetiminin aldığı biçim işçi sınıfı bakımından büyük önemi bulunan bir konudur. Bununla birlikte, özel mülkiyet ve edinim bağlamında bu, biçimi ne olursa olsun, sınıf yönetimi olmaya devam etmektedir.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Lenin, kendisinden önce Marx ve Engels gibi, Birleşik Devletler ve İngiltere'den, Çarlık Rusyası'nın aksine, "tam siyasal özgürlüğün varolduğu" ülkeler diye söz edecek ölçüde farklı rejim biçimlerini birbirinden ayırdetmiştir ("Dünya Siyasetinde Yanıcı Malzemeler" [1908, İngilizce *Toplu Eserleri* XXV, s.186]). Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Lenin, artık bu tür ayrımları anlamlı bulmamaktaydı. *Devlet ve Devrim*'in Ağustos 1917 tarihli önsözünde Lenin, "çalışan halkın giderek artan bir biçimde tüm-erkli kapitalist şirketlerle içiçe geçen devlet tarafından canavarca bastırılışı artarak canavarlaşmaktadır. İleri ülkeler —bunların ardalanını kastediyoruz— işçiler için askerî hapishaneler haline gelmektedir". Bu risalenin içinde Lenin, savaşla birlikte "hem İngiltere, hem Amerika, askerî hiziplere ve bürokrasiye sahip bulunmamaları anlamında Anglo-Sakson "özgürlüğü"nün en büyük ve son temsilcileri, her şeyi kendilerine tâbi kılan ve her şeyi baskı altına alan bürokratik-askerî kurumların bütün Avrupa'yı kaplayan iğrenç, kanlı bataklığına bütünüyle gömüldüler" (İngilizce *Toplu Eserleri*, XXV, s.383, 415-416) diye ısrar ediyordu. Bolşevik Devrimi'nin bir sonucu olarak Marxizm dünyasında Lenin'in sözlerinin engin otoritesi gözönüne alındığında, "burjuva demokrasisi" ile kapitalist yönetimin diğer biçimleri (örneğin FAŞİZM) arasındaki ayrımı güçlü bir biçimde bulanıklaştırmasının, bu tür ayrımların sonraki yıllarda Marxistler tarafından zararlı bir biçimde gözardı edilmesine pekâlâ katkıda bulunmuş olabilir.

Lenin'in *Devlet ve Devrim* ile başka yazılarındaki

ilgisi, burjuva devletinin düzeltilebileceği yolundaki "revizyonist" anlayışla savaşmaktı: bu anlayış "yerle bir edilmeliydi". Bu, bizzat Marx'ın *18 Brumaire*'de işaret ettiği ("bütün devrimler, bu makineyi yerle bir etmek yerine güçlendirmişlerdir") ve Paris Komünü sırasında da tekrarladığı (artık Fransız Devrimi'nin bundan sonraki girişimi, önceden olduğu gibi, bürokratik-askerî makineyi birinin elinden alıp diğerine vermek değil, bu makineyi yerle bir etmek olacaktır ki, bu kıtadaki her gerçek halk devriminin önkoşuludur". -Kugelman'a Mektup, 12 Nisan 1871). Bundan sonra devletin yerini PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ alacaktır ki, burada Lenin'in deyişiyle, "belli kurumlar, onlardan esas bakımından farklı başka kurumlarla büyük ölçüde yer değiştireceklerdir... ayrıcalıklı bir azınlığa (yüksek memurlar, sürekli ordunun komutanları) özgü kurumların yerini çoğunluğun kendisi doğrudan doğruya bütün bu görevleri yerine getirebilir ve devlet iktidarının işlevlerinden ne kadar fazlası halk tarafından yerine getirilirse bu iktidarın varlığına da o kadar az gerek duyulacaktır" (*Devlet ve Devrim*, İngilizce *Toplu Eserleri* XXV, s.419-420). Bu sözlerde, klasik Marxizmin konuyla ilgili temel önermeleri inançlı bir biçimde yankılanmaktadır. *Anti-Dühring*'deki ünlü bir parçada Engels şöyle demişti: "Devletin kendisini tüm toplumun temsilcisi olarak inşa etmesini sağlayan ilk eylem—üretim araçlarının mülkiyetini toplum adına devralmak—; bu, aynı zamanda, devletin bir devlet olarak son bağımsız eylemidir. Devletin toplumsal ilişkilere karışması, bir alandan diğerine giderek gereksizleşmekte ve sonra da devlet kendisini çürüyüp gitme sürecine sokmaktadır; kişilerin hükümeti yerine şeylerin yönetimi ve üretim süreçlerinin yönlendirilmesi geçmektedir. Devlet 'yokedilmemiş'tir. O, *çürüyüp gitmektedir*" (s.385. İtalikler metinde). Marx ve Engels'in yazılarında devlete ilişkin bu ve birçok diğer gönderme, klasik Marxizmin ANARŞİZM ile olan yakınlıklarını göstermektedir: ikisi arasındaki temel fark, en azından devlet söz konusu olduğunda, klâsik Marxizmin devletin devrimin sabahında ortadan kaldırılabileceği yolundaki anarşist anlayışı yadsımasıdır.

Klasik Marxizm ve Leninizm her zaman devletin zora başvurucu rolünü, neredeyse diğer tüm rollerini dışlayarak vurgulamıştır: devlet, esas olarak, egemen ve sömürücü bir sınıfın, üzerinde egemenlik kurduğu ve sömürdüğü sınıf veya sınıflara karşı kendi güç ve ayrıcalığını empoze etmesini ve korumasını sağlayan kurumdur. Gramsci'nin Marxist düşünceye yaptığı belli başlı katkılardan biri, yönetici sınıfın egemenliğine sadece zora dayanılarak ulaşılmadığını, aynı zamanda bu egemenliğin rıza ile de sağlandığı olgusunu keşfidir. Gramsci, ayrıca, devletin kültürel ve ideolojik alanlar ile rızanın örgütlenmesinde önemli bir rol oynadığını vurgulamıştır (☞ HEGEMONYA). Hem devletin, hem de toplumdaki birçok kurumun işleyişinde yer aldığı bu meşrulaştırma süreci, son yirmi yıl içinde Marxistlerin önemli ölçüde dikkatini çekmiştir. Bu bağlantı içinde, son yıllarda bazı kuramcıların başlıca ilgisini oluşturmuş bulunan bir soru, kapitalist-demokratik rejimlerde devletin, kriz ve gerilme dönemlerinde rızayı sağlama göreviyle ne ölçüde başa çıkabildiğidir. Bir yandan, bu rejimlerde devletin halkın çeşitli beklentilerini karşılaması gerekmektedir. Diğer yandan da, sermayenin gereklerini ve istemlerini karşılamakla yükümlüdür. Bu yükümlülüklerin giderek artan bir biçimde uyuşmaz hale gelmesi ile, kapitalist-demokratik rejimlerin çerçevesi içinde kısa yoldan çözümü bulunmayan bir "meşruluk krizi"nin ortaya çıktığı ileri sürülmüştür (☞ KAPİTALİST TOPLUMDA BUNALIM).

Sovyet devletinin kuruluşu, Marxist devlet kuramına önemli bir karşı çıkışı sergilemekteydi, çünkü burada üretim araçlarının kamu mülkiyetine geçirildiği ve rejimi de Marxizme bağlılığını ilân etmiş bir toplum vardı. Bu durum, kurulan devletin doğası sorusunu ortaya çıkardı. Ancak, bu soruya ilişkin herhangi bir tartışma, Stalinizm deneyimi tarafından gölgelenmiş ve beklenebileceği gibi, Stalinist devlet düşüncesi devletin fevkalâde ve kalıcı önemini vurgulamıştı: "çürüyüp gitmek"ten çok uzak olarak devlet, sosyalizmin inşasının ana motoru olarak ve ayrıca sosyalizmin içte ve dışta varolan çok sayıdaki düşmanıyla başa çıkabilmek için güçlendirilmeliydi. Stalin'in sözünü etmiş olduğu "tepeden devrim"in, yine ona göre, "devletin inisiyatifiyle" gerçekleştiği söylenmişti.

Bu devlet, yine Stalin'in iddiasına göre, işçilerin, köylülerin ve entelijensiya'nın —bir diğer deyişle bütün Sovyet nüfusunun— çıkarlarını temsil eden bir "yeni tür devlet"ti. O, bu anlamda, artık bir yönetici sınıfın ayrıcalıklarını çoğunluğun mahrumi-

yeti pahasına sürdürmeyi amaçlayan bir sınıf devleti değildi; o, aslında, Khruşçov zamanında kullanılmış olan bir deyimle, "tüm halkın devleti"ydi.

Bu sava, Sovyet rejimini eleştiren Marxistler tarafından karşı çıkılmıştır. Onların Sovyet rejimi (ve tüm Sovyet tipi rejimlerdeki devlet) hakkındaki görüşleri Sovyet tipi toplumların doğasına ilişkin yargılarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu toplumları "sınıf toplumları" olarak gören bu eleştiriciler aynı zamanda, buralardaki devleti de bir "yeni sınıf"ın devleti olarak ve bu haliyle de, kavramsal bakımdan, diğer sınıf toplumlarındaki devletlerden önemli bir farklılık içinde olmadığı biçiminde değerlendirmişlerdir. Diğer yandan, Sovyet tipi toplumları kapitalizmden sosyalizme "geçiş" evresindeki toplumlar olarak gören ve bir "yeni sınıf" kavramını reddeden eleştiriciler ise, bu toplumlardaki devletten, iktidar ve ayrıcalık hırsı içinde olan "bürokrasi"nin denetiminde bulunan ve sonuçta bir işçi devrimiyle yerinden edilecek olan "bozuk biçimli işçi devleti" diye sözetmişlerdir (☞ SINIF; TROÇKİ). Bu tartışma, reel sosyalist rejimlerin -tartışan tarafların tez ve öngörülerini hemen tümüyle dışta bırakan bir süreçte- yıkılışıyla birlikte teorik ve güncel önemini çok büyük ölçüde yitirmiştir. Ancak yine de işaret edilmelidir ki; tartışmada yer alanlar arasında, bu toplumlarda devletin elde ettiği kapsamlı iktidar konusunda herhangi bir anlaşmazlık bulunmamaktadır. Devletin aslında parti önderlerinin denetiminde olduğu gerçeği de bunu etkilemiştir.

Kapitalist toplumlardaki devletle ilgilenen Marxistler de, birçok farklı soru ve sorunla karşı karşıyadırlar: bugün, ileri kapitalist toplumlardaki devletin doğası ve rolü tam olarak nedir? Bu devletin sınıf niteliği kendisini nasıl açığa vurmaktadır? Bu devlet, hangi ölçüye kadar tâbi konumda bulunan sınıfların bir aygıtı haline dönüştürülebilir? Gelecekteki bir sosyalist toplumda, bu devletin uygunsuz ölçüde iktidar kazanması nasıl önlenebilir ya da, Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'nde ortaya koyduğu gibi, bu tür bir (sosyalist) toplumda devlet "topluma üstten zorlanmış bir organ halinden tamamen topluma tâbi bir organ haline" nasıl dönüştürülebilir? Devlet hakkında, bu ve benzeri çözümü bulunmamış birçok soru, gelecek yılların Marxist tartışmalarında başlıca yeri işgal edecektir.

RM/LK

OKUMA

Boggs, C. ve Plotke, D. (der.) 1980: *The Politics of EuroCommunism*.
Cliff T. 1970: *Russia. A Marxist Analysis*.
Draper, H. 1977: *Karl Marx's Theory of Revolution*, cilt I *State and Bureaucracy*.
Gold, D., Lo, C. ve Wright, E.O. 1975: "Recent Developments in Marxist Theories of the State".
Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks*.
Habermas, Jürgen 1973: *Legitimation Crisis*.
Hibbin, S. (der.) 1978: *Politics, Ideology and the State*.
Lenin, V.I. 1917 (1969): *The State and Revolution*.
Littlejohn, G., ve d. 1977: *Power and the State*.
Miliband, Ralph 1973: "Marx and the State".
Poulantzas, Nicos 1973: *Political Power and Social Classes*.
Tucker, R.C. (der.) 1977: *Stalinism*.

Devrim (*İng.* ve *Alm.* Revolution, *Fr.* Révolution)

Marx ve Engels tarafından ilk kez *Alman İdeolojisi*'nde anahatları ortaya konulmuş olan tarih şemasında baskın fikir, her biri bir ÜRETİM TARZI temeline dayanan çağların birbirini izlemesidir ve tam anlamıyla bir devrim, bu tarzlardan birinden sonrakine mahşeri bir sıçramadır. Devrimi ortaya çıkaracak olan da, eski kurumlarla özgürlük için çabalayan yeni üretici güçler ve biraz daha kişiselleşmiş bir biçimde eski düzen içindeki üst ve alt sınıflar ve üst sınıf ile ona meydan okuyacak ölçüde gelişen yeni bir sınıf arasındaki çatışmaların birbirine yaklaşmasıdır ki bu, sosyalist devrim düzeyinde, eski sömürülen sınıf ile yeni egemen sınıf aynı oluncaya dek sürer. Sonuçta, Marx ve Engels, yalnızca modern Avrupa'da geçmiş, o anki ve sonraki devrimler hakkında ciddi biçimde düşünmeye zaman bulmuşlardır. Marx, 1843'te (defterlerinde işaret edilmiş olduğu gibi) İngiliz, Fransız ve Amerikan devrimlerini inceleyerek bir başlangıç yapmıştır. Bunların tümü "burjuva devrimleri"ydi (ama Amerikan devrimi aynı zamanda ulusaldı), yeni orta sınıfın ihtiraslı kesimlerince yürütülmüşlerdi ve bunun altındaki itici güçlerini, yeni kapitalist üretici güçlerin yaygınlaşma gereksiniminden almışlardır.

Çok geçmeden, Marx ve Engels, Lutherci Re-

formasyon'u, ve bu reformasyonun ilk ve en cesaretli evresini oluşturan —ve Engels'in üzerine bir kitap yazmış olduğu— Almanya'daki 1524-25 Köylü Savaşı'nı, eskiyi uğurlamak ve yeniyi karşılamak amacına yönelik bu türden tüm girişimlerin en erken olanları arasında değerlendirme noktasına gelmişlerdi. Ancak, şehirliler ile köylülerin feodal egemenliği yıkmayı amaçlayan bir girişimi olarak bu hareket, ancak kısmen etkili olabilmişti. Bundan çok daha olgunlaşmış ve başarılı olanı ise, İngiltere'deki 1640'ların ayaklanmasıydı. Bununla birlikte, Marx ve Engels, İngiltere'deki oluşumun, yükselen burjuvazi ile burjuvalaşmış toprak sahipleri adına çarpışacak yeomenler ve kentli yoksul kesimler olmasaydı, bu denli ileri gidemeyeceğine inanıyorlardı. Bu durum da, bütün bu tür başkaldırı hareketlerinin, dalganın kaçınılmaz geri çekilme noktası 1688'deki gibi bir anlaşma olmayacaksa,burjuvazinin kendine özgü çıkarlarının çok ötesindeki bir noktaya doğru uzatılması gerektiğini ortaya koymaktadır ki,Marx ve Engels,bu gerekliliğin genel bir kural olduğunu sonradan kabul etmişlerdir (Engels, *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*' in İngilizce yayımlanışına giriş).Bir diğer genel özellik de,öne çıkmaya başlayan, kitlelerden destek alma gücüne sahip yeni mülk sahibi sınıfın kendisini,eski düzene karşı tüm Halk'ın temsilcisi gibi gösterebilmesi ve hatta,o an için kendisini böyle algılamasıdır.

1848-49'da,Almanya'daki radikal hareket içinde solda yer alan Marx ve Engels,bir burjuva devrimini içeriden görme fırsatına sahip olmuşlar ve sonuçta yenilgiye varan işleri karmakarışık eden duraksama ve zayıflık manzarası karşısında usanç içine düşmüşlerdi;sonradan Almanya'daki bu olup bitenler hakkında bolca düşünüp yazacaklardı.Yakın dönem iktisat tarihi hakkındaki incelemesi sonucunda,Marx Avrupa'daki karışıklığın 1847 ticaret bunalımından ve bu bunalımın dalgalandırdığı kitle hoşnutsuzluğundan kaynaklandığına ve ikinci bir bunalım dalgasının kitleleri eylerne itmesine kadar bir daha hiçbir ayaklanma şansının olmadığına inanmıştı. Gerçekte, Orta ve Doğu Avrupa burjuvazisi ile onların gerisinde bulunan işçilerin bu burjuvaziyle karşı karşıya gelen yönetimlerden daha sinirli olanları, 1905'te Rusya'daki yarı gönüllü olan hareket hariç, bir daha böyle bir deneme riskine girmemişlerdir. Rusya'daki hareket, siyasal iktidarı olmasa bile, burjuvaziye eski çerçeve içinde bir konum sağlamış ve bu sınıfı engellenmemiş bir sınai büyümeyi yürütebilecek yeterliliğe kavuşturmuştu ki, zaten, bu sınıf açısından bütün önemli olan şey de buydu.

Engels ("Tarihte Zorun Rolü"nde) bunu, Almanya'yla ilişkili olarak ve Bismarck'ın birliği kurma hareketini "devrimci" diye alarak Marxist şemaya uyarlamaya çalışmıştı — bu, onun ve Marx'ın devrim terimini ne denli esnek bir biçimde kullandıklarına bir örnektir; diğeri, İngiliz baskısının Hint köy yapısını bozmasına Marx'ın, "Asya tarihindeki" ilk "toplumsal devrim" demesidir ("The British Rule in India", 10 Haziran 1853). Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısındaki Marxist incelemelerde gözalıcı bir biçimde geliştirilmiş olmasına karşın, "burjuva devrimi" kavramı hakkında sayısız sorun ortaya çıkmıştır. İngiliz örneğinde, sınıflar ve sınıfların temsil ettiği ekonomik sistemler arasındaki bir ihtilâfı karşı çıkılamayacak bir biçimde kanıtlamak hâlâ mümkün değildir. Marxist veya ona yakın bir yaklaşımın daha yaygın olarak kabul edildiği 1789'un Fransız örneği bile büyük ölçüde tartışmalı olmaya devam etmektedir. Yine de, Marx'ın varsayımı, her şeyden çok konunun tümüne yönelik araştırmayı güdüleyici bir etki yapmıştır.

Bir diğer devrim türü, komünist devrim, birçoklarının zihninde varolagelmiştir, ancak Marx'ın her zaman üzerinde durmuş olduğu gibi, bu devrimin maddî koşulları ortaya çıkmadan pratik bir anlam taşıması mümkün değildi. Yani, komünizm ancak yeni bir işçi sınıfını, alternatif bir mülkiyet biçimi değil de, tüm mülkiyetten kurtulmayı temsil etmesi nedeniyle bütün sınıf bölünüşlerini silip süpürebilecek güce sahip bir sınıfı ilk kez vareden kapitalizmden sonra gelebilirdi. Bu yeni işçi sınıfının iktidara gelişi, toplumsal olduğu kadar ahlâki bir dönüşüm olacaktır, çünkü bu iktidar geçmişi temizleyecek, insanlığın Augias ahırını pisliklerinden arındıracak ve insanlığa taze bir başlangıç yapma olanağı verecektir (*Alman İdeolojisi*, ks.1, ayr.2c). Marx ve Engels'in hiçbir zaman terketmedikleri, erken oluşmuş bir diğer inanış da, büyük değişimin orada burada garip yerlerde ortaya çıkamayacağı, ama birlikte hareket eden sanayi uluslarının belirleyici bir miktarının eylemi sonucu olmasının zorunluluğudur (*a.g.e.*, ks.1, ayr.1a).

Marx, Paris işçilerinin Haziran 1848'deki isyan-

larının yenilgiye uğramasından, bunun, Yahudilerin çölde dolaşmaları kadar uzun süreli bir mücadelenin sadece başlangıcı olduğu sonucunu çıkarmıştı (*Sınıf Mücadeleleri*, ayr.3)— bu, sonradan Stalin'le birlikte beğenilen bir imge olmuştur. Sonraki yıllarda Marx ve Engels, 1848'de gençliğin tezcanlılığının etkisinde kaldıklarını ve kapitalizmin kıta boyunca ilerleyişinin sadece ilk aşamasındayken yıkılacağını umduklarını itiraf etmişlerdir. İktidar, birkaç heyecanlının, arkasında bütün bir sınıfın enerjisini bulmayan militan bir öncünün sürpriz saldırısıyla ele geçirilemezdi (Engels, Sınıf Mücadeleleri'nin 1895'teki yayımlanışına giriş).

Bu doğru kabul edilmiş ilkenin muhtemel bir istisnasını Engels Rusya'da görmüştür. 1875'te belki de savaşın hızlandırdığı bir Rus devriminin yakında patlak vereceğini düşünüyordu ("Rusya'daki Toplumsal Koşullar"); 1885'te bir Rus muhabirine, Rusya'da toplumu tepetaklak edecek bir komplocu gruba ilişkin Blanquist fantezinin belli bir anlamının olabileceğini, çünkü çarlığın tüm yapısının kararlı bir hareket tarafından yıkılabilecek ölçüde istikrarsız olduğunu söylemişti (Vera Zasulich'e mektup, 23 Nisan). Bir başka yerde işler daha yavaş yürüyebilirdi, ama çoğu durumda işlerin doruk noktası fizik güç için bir deneme olacaktı. Marx, birkaç ülkenin, özellikle de eskiye uzanan siyasal geleneğiyle İngiltere'nin sonuçta ortaya çıkacak olan ateşten gömleği giymek zorunda kalmayacaklarını kabul etmeyi istiyordu. Ancak, Çartizmin yenilgisinden sonra siyasal niteliklerinden arınmış bir sendikacılığa doğru geriye çekilen işçi sınıfı ile ve hiçbir sosyalist "misyon"un parıldamadığı İngiltere'deki gelişmeler düş kırıklığı yaratmıştı. Fransa'da siyasal ruh daha canlıydı, ama 1848'den hemen sonra Marx, esas olarak tarımsal nitelikli bir ülkede sınırlı işçi sınıfının köylülüğün yardımı olmaksızın iktidara gelemeyeceğini anlamıştı ki, köylülüğün giderek artan yoksullaşması nedeniyle bu yardımı sağlayacağına güveniyordu (*18 Brumaire*, ayr.7). Rusya'da bu, çok daha kaçınılmaz olacaktı.

1870'ten sonra Almanya'nın hızla sanayileşmesi, bu ülkede işçilerin önderliği alabileceği sanısını ortaya çıkardı. Çok geçmeden, güçlü bir sosyalist hareket, Reichstag'ta giderek artan temsilcileriyle, oluşmaya başlamıştı bile. En çok da Engels bu hareketin bir seçmen gücü olarak büyümesinin etkisi altına girmişti, çünkü o, aynı zamanda, yeni silahların tüm hükümetleri fiziksel güç bakımından kuvvetlendirdiğinin bilincinde olan bir askeri konular uzmanıydı. 3 Kasım 1892'de Lafargue'a, sokak savaşları ile barikatların geçmişe malolduğunu; orduyla girişilecek bir çarpışmadan sosyalistlerin en kötü bir durumda çıkacaklarının belli olduğunu yazıyor ve bu güçlüğün henüz açık bir çözümünü göremediğini itiraf ediyordu. Ancak bu durum, harekete kitleleri de katarak mümkün olduğunca yaygınlaştırılmasını ve Almanya'da Doğu Prusya gibi ordunun komutan yetiştirme merkezlerine dek taşınmasını her şeyden çok gerekli kılıyordu.

Engels, Marx'ın *Sınıf Mücadeleleri* adlı yapıtının 1895'teki Almanya yayımlanışına yazdığı önsözde bu uyarıların altını çiziyordu. Engels, buna rağmen, yayıncıların sansür korkusuyla metnini kesip biçmelerine kızmıştı; yayımlanan metin, sonradan Kautsky'ye yazdığı bir mektubunda (1 Nisan 1895) yakındığı gibi, onu "yasallığın barışçı hürmetkârı" olarak tanıtıyordu. Bu da, ölümünden üç yıl sonra, 1898'de, Bernstein "Revizyonist" tartışmaya yol açan fikirlerini (☞ REVİZYONİZM) ortaya attığında gerçekleşmişti. Bu tartışmanın karmaşıklığı içinde Bernstein'ın kendi temel inanışı olarak gördüğü şey, kapitalizmin iddia edilen yakın gelecekteki kaçınılmaz çöküşü sadece umutlu bir düşünceydi, ancak genel olarak anlaşıldığı üzere, bu iddia, devrimin eski anlamıyla pratik bir olanak olup olmadığı veya artık tümüyle anayasal yöntemlere dayanmanın gerekip gerekmediğine ilişkindi.

Rusya'da, 1905'ten önce hiçbir anayasal hak bulunmuyordu ve sonra da bu tür haklar pek olmamıştı. Lenin, bütün gücünü devrimi hazırlama ve sonra da yürütme gücüne sahip bir partinin oluşturulmasına vermişti; eskilere benzemeyen önceden plânlanmış bir devrim fikrini en uç noktasına dek götürüyordu. Partisi çok küçüktü ve esas olarak kendiliğinden gelişmiş olan 1905 ayaklanmasında herhangi bir güce sahip olacak kadar deneyimli değildi ki, 1905 ayaklanması da, en iyi olasılıkla geniş bir tarım reformu ile birlikte yürüyen burjuva-demokratik sınırların ötesine geçemezdi. Ancak, bu hareketin başarısızlığı, tıpkı 1848-49'da Almanya'da olduğu gibi, güçsüz Rus burjuvazisinin kararsızlığını ortaya koymuştu. Dolayısıyla da, burjuva devriminin burjuva için veya hatta burjuvaziye

rağmen, işçi sınıfı ve partisinin önderliğindeki kitleler tarafından gerçekleştirilmesi gibi bir paradoks ortaya çıktı. Bu düşünce de, kolayca, burjuva (veya artık daha yerinde bir deyişle demokratik) devrimden sadece anlık bir duraklamadan sonra sosyalist devrime ilerlemek biçimindeki "sürekli devrim" stratejisine dönüştü. Burada, daha batıda revizyonizmle ilgili olanda görüldüğü gibi, sol içinde sonu gelmez tartışmaları canlı tutmaya yetecek ölçüde karışıklık bulunuyordu.

Avrupa, yöneticilerinin komutasıyla 1914'te silâha sarıldığında Lenin, Enternasyonal'in savaşın devrim demek olduğunu öngörme aptallığı içinde bulunduğu suçlamasına karşı koymaya çalışıyordu. Enternasyonal hiçbir zaman böyle bir güvence vermemişti diye yazıyordu: her devrimci durum bir devrime yol açmaz ki, devrim de kendiliğinden oluşmaz ("İkinci Enternasyonal'in Çöküşü,". İngilizce *Toplu Eserleri* XXI, s.213-214). Devrim, ancak kitlelerin ayaklanmaya hazır olmaları ve buna ek olarak da üst sınıfların eski düzen altında işleri yürütme gücünden yoksun olmaları halinde ortaya çıkar; bunlar, sınıfların ve partilerin iradelerinden bağımsız nesnel koşullardır. Mart 1916'da, savaş dönemindeki bir diğer polemikte Lenin, sosyalist devrimin tek bir hamle olarak düşünülemeyeceğini bildirmiştir: sosyalist devrim tüm cephelerde yoğunlaşan bir mücadeleler dizisi olacaktır.

Rusya'da 1917 yılı, Lenin'in beklediği genel krizi ortaya çıkardı. Troçki, tarihinde (1932-3, ek 2) hiçbir devrimin o devrimi yapanların niyetleriyle örtüşmesinin mümkün olmadığını, ama Ekim Devrimi'nde bu örtüşmenin öncekilerden çok daha tam olarak gerçekleştiğini yazmıştı. Troçki ve Lenin, Ekim Devrimi'nin Avrupa'ya yayılan bir ayaklanma için bir işaret olacağına inanıyorlardı; Marx ve Engels gibi onlara göre de sonucun belirleneceği yer uluslararası alandı. Ancak doğu ve batı birbirinden çok uzaktı ve başka yerlerdeki sosyalistler, kavga ortasında terkedilmişlik duygusu içinde bırakılmış olan Bolşeviklerin izinden gitme konusunda pek istekli değillerdi. Çok geçmeden, Ekim Devrimi'nin gerçek bir sosyalist devrim olup olmadığı tartışmasına ilişkin olarak, bir yanda Lenin'in, diğer yanda ise Kautsky'nin yer aldığı ihtilâf patlak verdi. Lenin, kendisini eleştirenleri, Marxizmi terkedip reformcu olmakla suçladı. Kautsky de Bolşevikleri, Marx'ın her devrim-sonrası geçiş için bir zorunluluk olarak gördüğü PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ taklidi altında terörle iktidarda kalmakla itham etti. Marx ve Engels'in terörizm hakkındaki görüşleri, proletarya diktatörlüğünden ayrı olarak, Engels'in Marx'a yazdığı 4 Eylül 1870 tarihli mektupta, 1793 Terörü'nün insanların kendilerinin dehşet içine düşürüldüğü, kendi güvenlerini beslemek bakımından hiçbir yararı olmayan zalimliklerin işlendiği bir rejim biçiminde değerlendirilmesiyle ilgili olarak belirtilmiştir.

İzleyen birkaç yıl içinde, Avrupa'nın başka yerlerinde çıkan ayaklanmaların tümü fiyaskoyla sonuçlandı. Deneyimin dersleri üzerine, hapishanede geçirdiği süre içinde kafa yoran Marxistlerden biri de Gramsci'ydi. 19. yüzyılda İtalya'da meydana gelmiş olan olaylara dayalı bir ayrım ortaya koymuştu. Bu ayrım, Mazzini'ninki gibi aktif başkaldırılar ile savunuculuğunu Cavour'un yaptığı, yönteminin ise sakin bir hazırlık olduğu, insanların zihinlerinde değiştirilmiş bir toplumsal güçler kompozisyonunu oluşturan "küçük değişiklikler" yoluyla ortaya çıkan "pasif devrim" arasındaydı. Gramsci, her ikisinin de İtalya için belki de gerekli olduğu ve Avrupa'nın geri kalan bölümünün 1848'den sonra pasif devrim biçimine doğru yöneldiği tahmininde bulunmuştu. Gramsci, burjuva-demokratik veya burjuva-millî devrimi hakkında yazıyordu; 1918'den ve daha bilinçli olarak 1945'ten sonra, Avrupa sosyalizminin benzer bir kayma yaşadığı söylenebilir. Batı'da, devrim amacına sarılmak sonuçta toplumun topyekûn dönüştürülmesine inanmak anlamına gelmişti ve bunun karşısında eski toplumu küçük reform parçalarıyla düzeltmek düşüncesi bulunuyordu. SSCB'de, aynı yöne doğru bir gidiş görülmekteydi; 1960'ların başında Sovyet kuramı, büyük bir bölümünde sosyalizmin kurulmuş olduğu bir dünyanın başka yerlerinde sosyalizm barışçı aşamalardan geçerek iktidara gelebileceği görüşünü benimseneye hazırdı.

Bu tez, sosyalist kampın liderliği için Moskova ile yarışma içindeki Maoizmin (☞ MAO ZE-DONG) kan ve fırtına dolu öğretilerinin baskısı altında ve bir kez daha mücadelenin uluslararası niteliğini vurgulayarak uygun bulunuyordu. Daha yakın yıllarda Pekin aşırı devrimci tavrını terketti. Ancak, Lenin'in sömürge ülkelerindeki devrimci hareketleri Avrupa'dakileri güçlendiren hareketler olarak gördüğü 1914'ten önceki yıllardan itibaren, silahlı ayaklanma Avru-

pa'dan çıkmış, Üçüncü Dünya'ya girmişti. Asya ve Latin Amerika'nın büyük bir bölümündeki yabancı destekli sağcı askerî yönetimin başka herhangi bir alternatife izin vermiyor gibi göründüğü Üçüncü Dünya'da bu, hararetli bir sorun olmayı sürdürmektedir. Sosyalizm ve ulusallık veya köylü duygusu, çoğu kez içiçe geçmiştir, ama birçok bölgede yönverici çizgi Marxizm veya Marxizmin uyarlanmış bir biçimidir. (☞ MİLLİYETÇİLİK; SAVAŞ)

VGK/LK

OKUMA

Bricianer, Serge 1978: *Pannekoek and the Workers' Councils.*
Blackburn, Robin (der.) 1978: *Revolution and Class Struggle: A Reader in Marxist Politics.*
Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*
Hobsbawm, E.J. 1973: *Revolutionaries.*
Kautsky, Karl 1902: *The Social Revolution.*
Lenin, V.I. 1918 (1965): *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky.*
Marek, Franz 1966: *Philosophy of World Revolution.*
Trotsky, Leon 1932-33 (1967): *History of the Russian Revolution.*
Woddis, J. 1972: *New Theories of Revolution.*

Dietzgen, Josef (*d.* 9 Aralık 1828, Blankenburg, Köln; *ö.* 15 Nisan 1888, Chicago.)

Marx ve Engels'in övgüsünü kazanan Dietzgen büyük ölçüde kendi kendini eğitmiş bir düşünürdü; izleyicileri ona en azından Marxizmi tamamlayan bir "anlayış bilimi"ni dile getirdiği için itibar ettiler.

Dietzgen babasının tabakhanesinde çalışmaya başlamadan önce sınırlı bir eğitim gördü. Boş zamanlarında okuduğu kitapların arasında *Komünist Manifesto* vardı. 1848 olaylarının neden olduğu baskıcı tepkiler yüzünden birkaç yıllığına ABD'ye gitti, ve 1859'da yine buraya dönerek Amerikan İç Savaşı'nın patlak vermesine kadar Alabama'ya yerleşti. 1864'te Rus hükümetinin St. Petersburg'da işlettiği bir tabakhanenin yöneticisi oldu ve ilk eseri olan "Bir İşçinin Anlatımıyla, İnsan Beyninin İşleyiş Biçimi"ni burada yazdı. Ren bölgesine dönünce sosyal demokrat yayınlara yazılar yazdı. Enternasyonal'in Lahey Kongresine katıldı ve Alman Meclisine (Reichstag) adaylığını koydu. Ömrünün son yıllarını, en önemli eseri olan *"Felsefenin Olumlu Sonucu"*nu tamamladığı ABD'de geçirdi.

Duyusal deneylere dayalı türevarımsal bir yönteme ihtiyaç olduğunu ısrarla savunan Dietzgen spekülatif düşünce tarzının ateşli bir karşıtıydı. İnsanlığın geleneksel dinlerden ve aklı maddeden, olguyu değerden koparark metafizik sistemlerden kurtarılması gerektiğine inandı. Kendi monist felsefesinin iddiası, proletaryayı "her şeyin özünün her şey olduğu, her şeyin tümde varolduğu, her şeyin ilişkili, her şeyin birbiriyle bağlantılı, her şeyin karşılıklı bağımlılık içinde bulunduğu" birleşik diyalektik bir sistemle donatmaktı. Son yazılarında epistemolojinin sorunlarından hareket ederek, önermelerinde bilimsel olan, ama proletaryanın artan bilinci sayesinde kurtuluş vaat eden bir sosyal demokrasi dini ortaya koydu.

Dietzgen'in ilk yazılarında, onu I. Enternasyonal'in Lahey Kongresi'nde "bizim filozofumuz" biçiminde takdim eden Marx'ın ve *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* kitabında materyalist diyalektiğin başlı başına keşfi ile onurlandıran Engels'in açık övgülerini kazandı. Özel mektuplarında, Marx ve Engels onun formel eğitiminin yetersizlikleri konusunda daha eleştirel oldular.

Dietzgen daha sonra önemli sayıda uluslararası taraftar kazandı. Başlıca yazılarının İngilizce çevirisini 1906'da Charles Kerr yayımladı. Rusça çevirileri de aynı sırada çıktı. Bunu 1911'de eserlerinin toplu olarak Almanca basımı izledi. Lenin ampirio-kritistlere saldırırken Dietzgen'i de ele aldı, ama "kafası karışık" Dietzgen'in kozmik aşırılıkları ile ateist Dietzgen'in tam anlamıyla gerçekçi katkılarını birbirinden ayırdı. Daha ateşli taraftarları 1920'lerde Dietzgen'in Marxizmin felsefî temellerini genişletip tamamladığı iddiasını destekleyince ortodoks komünistler Dietzgen'e karşı daha da eleştirel bir tavır aldılar. Bunun üzerine Dietzgen'in fikirleri işçi sınıfı eğitiminin köşelerine sıkışıp kaldı.

SMc/ÇA

OKUMA

Dietzgen, J. 1906: *Philosophical Essays.*
— 1906: *The Positive Outcome of Philosophy.*
Macintyre, S. 1974: "Joseph Dietzgen and British Working-Class Education."

— 1980: *A Proletarian Science: Marxism in Britain 1917-1933.*
Ree, J. 1984: *Proletarian Philosophers: Problems in Socialist Culture in Britain, 1900-1940.*

Dilbilim (*İng.* Linguistics, *Fr.* Linguistique, *Alm.* Linguistik)

Tek tek diller fenomenlerinin sistematik olarak betimlenmesiyle uğraşan, bu amaca uygun kavramsal sistemler ve teoriler geliştiren bir bilim dalı. Dilbilim çeşitli dilleri karşılaştırır, bu dillerde görülen benzerlikleri, farklılıkları açıklar ve dilin biçimsel ve işlevsel niteliklerini açıklayan teoriler geliştirir. Bunun yanısıra insan dilinin kökeni, toplum içindeki yeri, düşünce ve gerçeklikle ilişkisi vb. felsefî sorularla da uğraşır.

Marx ve Engels dil teorisinin sorunlarıyla zaman zaman, ama oldukça sistematik bir şekilde uğraştı. Marx'ın dilbilimle ve dil felsefesiyle ilgili gözlemlerinin ilk dizisi, dilin özü veya doğası sorunuyla ilgilidir. *Alman İdeolojisi*'nde açıkladığı toplumsal teori maddî-toplumsal etkinlik ve dilin birliğini öneren bir tez içerir. Buna uygun olarak, iletişim yalnızca dilin işlevlerinden biri değildir. Aksine, hem mantıksal hem de fiilî olarak dil insanlararası etkileşimi öngerektirir: "Bilinç gibi dil de öteki insanlarla ilişkiye geçme gereksiniminden, zorunluluğundan kaynaklanır" (*Alman İdeolojisi*, c. I, bl. IA, 1). Bu nedenle Marxist dil teorisinin karakteristik tezi, dilin sadece olumsal veya ikincil olarak değil, *özünde* toplumsal bir fenomen olduğu yolundadır. Bilinç ve dilin karşılıklı olarak birbirini öngerektirdiğine ilişkin öncülle bağlantılı bu varsayım, her şeyden önce bilincin toplumsal doğasını öneren tezi destekler: "Bundan ötürü bilinç en başından beri toplumsal bir üründür..." (*a.g.e.*). Toplumsal olarak belirlenme düşüncesi Marxist dil anlayışını dil yetisinin doğuştan, biyolojik belirlenimini vurgulayan teoriden ayıran temel nokta gibi gözükmektedir. Chomsky'nin dil teorisine yöneltilen kimi Marxist eleştirilerin temelini de bu anlayış oluşturur (☞ Ponzio 1973). Toplumsal belirlenme düşüncesi, aynı zamanda özel bir dilin mantıksal olanaklılığına ilişkin spekülasyonların da doğal olarak karşısında yer alır ve bu Wittgenstein'ın "Marxist kullanımı" olasılığını gündeme getirir (☞ Rossi-Landi 1968). Dilin toplumsal doğasına ilişkin tezi, Engels dilin (bilinç gibi) işten kaynaklandığını ortaya atan hipotezle destekledi. Engels'den sonra dilin oluşumunu emeğe kadar götürmek çeşitli Marxist yaklaşımların paylaştığı öğe oldu. Engels'in dilin oluşumuna ilişkin önerdiği hipotezi en radikal şekilde geliştiren, emeğin yalnızca dilin kökenini değil, yapısal özelliklerini de açıkladığı görüşünü öne süren Lukács'tı. Lukács'a göre iş, dilsel etkinlik dahil tüm insanî etkinliklerin temel modeliydi.

Marx'ın bu konudaki düşüncelerinin bir dizisi de dil, düşünce ve gerçeklik arasındaki karşılıklı ilişki sorunuyla ilgilidir. Bu spekülasyonlara göre dil ve düşünce, kökenleri bakımından olduğu kadar işlevleri bakımından da birbirinden ayrılmaz bir birlik oluşturur: Dil, düşüncenin varlık tarzıdır. Bu anlayış, ifade ediliş tarzında bile, Kant sonrası "*Sprachphilosophie*" ve Alman filoloji geleneklerini (Herder, Schlegel, Bopp, Grimm kardeşler, W. v. Humboldt) sürdürür. Marx ve Engels'in önerdiği biçimde düşünce ve dilin birliği tezi, bir anlamda dilsel görececiliğin, yani dilsel yapıların farklı düşünme tarzlarını, dünya görüşlerini belirlediğini öneren tezin (Sapir-Whorf hipotezi, Neo-Humboldtçuluk vb.) zayıf bir değişkesini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, genel olarak yansıtma teorisinin şu veya bu değişkesini aynm noktası olarak benimsemeleri ve insanın düşünme biçimlerinin evrenselliğini vurgulamaları nedeniyle Marxistlerin çoğu dilsel görececiliği reddeder. Böylece ortaya çıkan çelişki birkaç yoldan çözülebilir. İnsanın düşünme biçiminin evrenselliği, dil tipolojisinin betimlediği dilsel yapıların evrenselliğiyle ilişkilendirilebilir. Bu görüş evrenselliğe dil biçiminin bakış açısından yaklaşır. Başka bir çözüm de, konuşmanın (konuşma edimi teorisinde görüldüğü gibi) etkinlik kategorisi altında ele alınması veya dilin insan hayatının evrensel bir koşulu olarak emeğe kadar uzatılması olurdu.

Dil teorisiyle ilgili olarak Marx'ın yaptığı spekülasyonların üçüncü dizisini toplumsal sınıflar ve ideolojilerin ilişkileri oluşturur. Anlamsal düzlemde yorumlanabilecek gözlemler *Alman İdeolojisi*'nde bir "burjuva dili" varsayımını destekler gibi gözükmektedir. Ayrıca Marx "düşüncelerin dilden ayrı olarak varolmadığını" belirtmekte (*Grundrisse*, s.163) ve "her çağda egemen düşünceler egemen sınıfın düşünceleri olmuştur..." (*Alman İdeolojisi*, c. I, bl. IA, 2) demektedir. Bu gözlemler bizi, dilin kullanımının sınıf ilişkileri ve ideolojilerinin izini ta-

şıdığı ve yönetici sınıfın gücünün dilin kullanımına kadar uzandığı sonucuna götürüyor. Burada oldukça güç bir soru başgöstermektedir: İçinde barındırdığı ideolojiler gibi dilin de üstyapısal bir karakteri olduğu söylenebilir mi? (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI; İDEOLOJİ). Genel olarak bakıldığında, Marx'a göre dilin toplumdan (yani insan etkinliğinin zorunlu kollektif doğasından) daha fazlasını öngerektirmediğini, ama somut toplumsal-ideolojik yapılarla karşılıklı ilişkisinin dilin kullanımının özel alt-kodları düzeyinde ortaya çıktığını söylemek, en olası yanıt gibi gözüküyor. Bu karşılıklı ilişkinin ampirik boyutları artık toplumsal dilbilimin alanına girmektedir.

Tarihsel karşılaştırmalı dilbilim veya "modern tarihsel gramer"in Bopp, Grimm ve Diez'in çalışmalarında ortaya çıkan sonuçları, Marx ve Engels izlenmesi gereken bilimsel standartlar olarak görmüştü. Engels karşılaştırmalı dil tarihiyle bizzat uğraştı. Çalışmalarının bulgularını eski Alman tarihi, daha özgül olarak da Franklar devri ve Frank dili (Engels, "Zur Urgeschichte der Deutschen" ve "Fränkische Zeit", Ruschinski ve Retzlaff-Kresse 1974) üzerine kaleme aldığı elyazmalarında özetler. Örneğin, kabile lehçelerinin çekim biçimlerini, fonetik karakteristiklerini inceledikten sonra, ikinci Almanca ses değişimi (uyumu) düşüncesi temelinde Almanca lehçelerinin sınıflandırılmasını eleştirerek her lehçeyi ya Yüksek veya Düşük Almanca olarak gruplandırdı (Engels, 'Fränkische Zeit'). Böylece hem coğrafi ve hem de dilsel açıdan Frank lehçesinin daha kesin olarak yeniden kurulmasına katkıda bulunmuş oldu. Dilsel gelişmeyi dili kullanan topluluğun tarihine uygun olarak ele aldığı, mantıksal ve tarihsel yaklaşımı bağdaştırdığı ölçüde, bu elyazmaları Marxist dilbilimin temelini oluşturur.

Marxizm dil teorisi çerçevesinde 20. yüzyılın ilk yarısında iki eğilim sergiledi. Birincisi Marx'ın dil ve ideoloji arasındaki ilişki üzerine geliştirdiği teoriye kadar uzanır. Lukács'ın yorumuna göre Marx'ın yaptığı analizlerin kimisi şeyselleşmenin dil üzerindeki etkilerini açığa çıkarır. *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde Lukács "tarihsel maddeci bakış açısından" bu temel üzerinde yürütülebilecek "filolojik bir çalışma"nın olanaklılığına işaret eder (Lukács, 1923, s. 209). Özünde 1960'lardaki başlangıcından beri Marxist anlambilimin izlediği yol budur ve bu yaklaşım başka konuların yanısıra "dilsel yabancılaşma" ile uğraşır. Sonuçta dil teorisi "dilsel iş", "dilsel alet", "dilsel sermaye" vb. kategorilerle zenginleştirildi (Rossi-Landi 1975).

Dilin toplumsal ve ideolojik bir fenomen olduğu yolundaki tez, 1930'larda esas olarak Marr'ın görüşlerinden etkilenmiş olan Sovyet dilbilimcileri tarafından dilin sınıfsal bir niteliği olduğu ve bu nedenle üstyapının bir bölümünü oluşturduğu şeklinde yorumlandı. Marr'a göre, dil sınıf egemenliğinin bir aracı olarak doğmuş ve gelişiminin her evresinde sınıf mücadelesi tarafından nedensel olarak belirlenmiştir. Dil yaratım sürecinin birliği sayesinde bilinen tüm diller aynı unsurlara indirgenebilir; diller arasındaki farklılıklar ise, gelişme sürecinin farklı aşamalarında ortaya çıkmış oldukları gerçeğinden hareketle açıklanabilirdi. Dillerin sınıfsal belirlenimi Marr için farklı dillerin kabilesel, etnik veya ulusal toplulukların değil, farklı sınıfların ürünleri olmaları anlamına geliyordu. Marr'ın görüşü, dili yine sosyo-ideolojik bir fenomen olarak gören, ama dil topluluklarının sınıfsal bölünmelerle örtüşmediğini öne süren (çağımızın dil felsefesinin chef-d'oeuvre'ünü [başyapıtını] —1973— Volosinov takma adıyla yayımlayan) Bakhtin'in rakip görüşleri karşısında galip geldi. Bakhtin'e göre çeşitli sınıflar aynı dili kullanır; buradan kalkarak sınıf mücadelesinin dili belirlediğini düşünmek yerine, sınıf mücadelesinin dilin kendi içinde sürmekte olduğunu söylememiz gerekiyor. Kendi sözleriyle ifade edilecek olursa: "Gösterge sınıf mücadelesinin bir alanı haline gelir" (Volosinov 1973, s. 23).

Marxist dil çalışmalarını uzun süre etkileyen ikinci eğilim, hem Volosinov ve hem de Marr'ın dilin toplumsal doğası anlayışıyla garip bir karşıtlık içindedir. Bu eğilim dili ikincil işaretleme sistemiyle özdeşleştiren Pavlovcu tepke teorisiyle ilişkilidir. Bu görüş —diyalektik materyalizm çerçevesinde— dil ve biliş arasındaki karşılıklı ilişkiyle ilgili öğretiyi açımlamada, genel olarak dilbilimde olduğundan daha çok etkili olmuştur. Pavlovcu doğalcılığın ve Marrizmin bir ve aynı zamanda resmî olarak öğretilmesi, bilim ve ideoloji tarihinin bir paradoksu olarak durmaktadır.

Stalin'in dil üzerine kaleme aldığı makale Marrizme bir son verdi (Stalin 1950). Temel argümanı, özet olarak, temel ve üstyapı ikiciliği içinde dile bir yer atfedilemeyeceği şeklindeydi. Stalin'e göre, farklı

toplumsal sistemlere hizmet edebilmesi nedeniyle dilin işler haldeki araçların örüntüsünden hareketle yorumlanması gerekiyordu.

Günlük dili de içeren kendi günlük hayat teorisi çerçevesinde "1. işaretleme sistemi"yle ilintili bir hipotez öneren Lukács, Pavlov'un tepke teorisini uygulama ve geliştirme yolunda dikkate değer bir girişimde bulundu (Lukács 1963, c. 2, s. 11-193). Aynı zamanda doğalcılığı nedeniyle Pavlov'u eleştirdi ve sonraki çalışmalarında dili esas olarak toplumsal yeniden üretimin bir öğesi, toplumsal hayatın sürekliliğinin bir aracı olarak ele aldı.

Marxizmin günümüz dilbilimiyle ilişkisi açısından temel soru, "Marxist bir dilbilim"den söz etmenin mümkün olup olmadığı, eğer mümkünse, bunun ne anlama geldiği sorusudur. Marxizmin tarihi, insan dilini yorumlayan özgül bir Marxist yaklaşımın (elbette birkaç değişkesiyle beraber) varolduğunu göstermektedir. Önceliği dilin toplumsal niteliğine ve toplumsal iletişime veren bir Marxist dil felsefesi mevcuttur. Bu yaklaşım dilin yapısal boyutlarının açıklanması işini de üstlenir. Ancak, her şeye rağmen, hiç değilse dilbiliminin günümüzde içinde bulunduğu durum nedeniyle, modern teorik dilbilimin önde gelen amaçlarından biri olan gramatik yapıların bilimsel bir temsilî kurgusunu tasarlama sürecinde, toplumsal nitelik üzerindeki bu yoğunlaşma geçici olarak ertelenebilir. Dilbilimsel bir teorinin Marxist bir nitelik taşıyıp taşımadığı sorusu, gramatik betimleme düzeyinde değil, insan dili hakkındaki bilgimizin bir bütün olarak bilgiyle tümleşikleştiği düzeyde yanıtlanacaktır.

KR ve JK/MK

OKUMA

Lukács, György 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

— 1963: *Die Eigenart des Ästhetischen.*

Ponzio, Augosto 1973: *Produzione linguistica e ideologia sociale. Per una teoria marxista del linguaggio e della communicazione.*

Rossi-Landi, Ferruccio 1968: "Per un uso marxiano di Wittgenstein".

— 1975: *Linguistics and Economics.*

Ruschinski, H. ve Retzlaff-Kresse, B. (der.) 1974: *Marx-Engels über Sprache, Stil und Überzetzung.*

Stalin, J.V. 1950: "Marxism in Linguistics".

Volosinov, V. N. 1973: *Marxism and the Philosophy of Language.*

Din (*İng., Fr.* ve *Alm.* Religion)

Marx ve Engels, toplum hakkında düşünmeye, Engels'in daha sonradan belirtmiş olduğu gibi, doğrudan siyasal faaliyetin nadiren mümkün olduğu ve ilerici heveslerin toplumsal ve siyasal düzenin dayanağı olan ortodoks dinin eleştirisi içinde ifade edilmekte olduğu bir Almanya'da başlamışlardı (*Feuerbach*, aynm 1). Hegel'in tarihe evrimci yaklaşımı 18. yüzyıl filozoflarının basit materyalizminin yersizliğini göstermişti: HIRİSTİYANLIK'ın ve diğer tüm dinlerin sahtekarlar tarafından kurulmuş düzenler olduğunu düşünmek yeterli değildir (Engels "Bruno Bauer ve erken Hıristiyanlık"). Marx, Hegel'in *Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* adlı yapıtının Giriş'inde, gerekli olan, dinleri insanlık için vazgeçilmez kılan insanî koşullar ile ilişkilerin bir çözümlenmesidir, diye yazmıştı. Din, insanın bozuk öz bilinçliliğinin bir ifadesiydi: soyut birey olarak insanın değil, toplumsal insanın veya insanî kollektivitenin. Din, insan varlığının çarpıtılmasıydı, çünkü toplum çarpıtılmıştı. Marx'ın en ünlü sözleriyle din kalpsiz bir dünyanın kalbiydi, acı çeken kitlelerin afyonu—veya ağrı kesicisi— idi. İnsanlar için gerçek mutluluğa giden yol, kendilerini bu ikameyi şiddetle arzulamak durumunda bırakan yaşam türünden kurtarmalarıdır. Marx, insanın kendi özgürleşmesi, sadece istenilen bir şey değildir diye eklemişti: kendisini yetersiz ve alçaltıcı kılan her şeyi ortadan silerek en yüksek potansiyelini gerçekleştirmek insanın görevidir de.

Feuerbach Üzerine Tezler'in birinde (4'üncü tez) Marx, dinin liberal eleştiricisinin onun dünyevî köklerini görmüşse de, dinin köklerinden sökülüp atılmasının ancak toplumun yeniden örgütlenmesiyle mümkün olduğunu görmediğinden yakınmıştır. Engels'in daha sonraki çalışmasında yazmış olduğu gibi (*Feuerbach*, aynm 3), Feuerbach aslında, dinden kurtulmaya değil, dini sadece yeniden inşa etmeye istekliydi. Feuerbach tarihi, dinlerin eşlik ettiği maddî, toplumsal değişimler olarak değil de, dinsel dönüşümler olarak görmüştü. Marx ve Engels, en azından gençliklerinde bu tür değişimlerin ortaya çıkarabileceği aydınlanmanın hızı veya tamamlanmışlığı konusunda aşırı iyimserdiler. Kapitalist maske

altındaki sanayileşmeciliğin bile, yaşamlarını biçimlendirdiği insanları sosyalizmden epeyce önce dinsel yanılsamalardan kurtarabileceğine inanmaya hazırdılar. *Alman İdeolojisi*'nde, sanayinin, tüm ilişkileri ticarileştirerek hem dini, hem de ahlâkı silip atmak veya onları saydam bir yalan düzeyine düşürmek için elinden geleni yaptığını yazmışlardı. (Bir buçuk yüzyıl sonra, sanayinin bu yolda oldukça ilerleme kaydettiğini söylemek mümkündür.) Marx ve Engels, dinsel inancın, gerçeklerinden daha fazla bir *tabula rasa* olarak görme eğiliminde oldukları işçi sınıfı üzerinde hiçbir tutunum edinemeyeceğine kesinlikle inanmışlardı. Bu tür tüm gerçek olmayan şeylerin tartışma yoluyla değil de, daha çok yaşantı içinde dağılıp gideceğini düşünüyorlardı, ama yeni proletarya bu yanılsamalara hiç bağlanmamıştı veya bu yanılsamalardan kopalı çok zaman geçmişti.

Tarihin çöp sepetine güvenin daha da çarpıcı bir örneği, Marx'ın ilk denemelerinden olan "Yahudi Sorunu"ndaki iddiada bulunmaktadır. Buna göre, Yahudiler o günkü seyyar satıcı hayatından kurtarılabilirlerse, YAHUDİLİK de kolayca ortadan kaybolacaktır. Marx, dinsel düşlerin tek işlevinin üretim sisteminin akıldışılıklarının üstünü örtmek olduğunu ve insanlar birbirleriyle rasyonal ilişkilere girdiklerinde ve toplumsal bütünün rahatsızlıklarını tedavi ettiklerinde bunların ortadan kalkacaklarını *Kapital I*'de, daha bilinçli bir biçimde tekrarlamıştır.

Marx din konusu üzerinde en sistematik olarak gençliğinde düşünmüş; Engels ise, etkisinden kurtulması hiç de kolay olmayan bir dinsel eğitim almış olmasının sonradan ortaya çıkan bir sonucu olarak konuya zaman zaman dönmüştü. Engels, Almanya'daki 1524-25 Köylü Savaşı hakkındaki kitabında, devrimci bir kriz anında siyaset ve dinin nasıl etkileşim içinde olduklarını enine boyuna tartışma olanağı bulmuştu. Engels'e göre, 16. ve 17. yüzyıl Avrupa'sında "dinsel savaşlar" denilen savaşlarda, Kilise ile sapkın mezhepler arasındaki Ortaçağ çatışmalarındaki gibi, incelenmesi gereken gerçeklik, birbiriyle rekabet halinde bulunan maddî çıkarlar üzerine kurulu olan sınıf mücadelesiydi. Buna karşılık akademik Alman kafası ilâhiyat tartışmalarından başka hiçbir şeyi göremeyecek durumdaydı ve böylelikle de geçmiş dönemlere ilişkin yanılsamaları göründükleri gibi kabulleniyordu (bl.2). Engels'in bu yaklaşımı dine karşı bütünüyle olumsuz gibi görünebilir, ancak bu yaklaşım, resmî kültlere karşı girişilen protestoda ortaya çıkan aykırı eğilimlerin yeni ilerici toplumsal akımlar tarafından yönetildiğini görme olanağı sağlamaktadır. Her şeyden önce, Reform hareketinde durum böyleydi.

Anti-Dühring'in son bölümünde Engels, insan varoluşuna gölge düşüren güçlerin kendi kaprislerini ortaya koyan bir tasarımı olarak din konusuna geri dönmektedir. Bu güçler önce, çeşitlenmiş bir mitolojinin oluşumuna neden olan doğa güçleri ve sonra da, hiç de yabancı olmayan ve son zamanlara kadar gizemliliğini sürdüren toplumsal düzendir. Engels, tektanrıcılığın önceki tüm kutsallıkların biraraya getirildiği tek tanrısını soyut insanlık fikrinin bir kişiselleşmesi olarak görmektedir. Tektanrıcılığın ortaya çıkışı, *Feuerbach*'ta (ayrım 2) işin başından itibaren ele alınıp incelenmiştir. Engels burada, dinsel kavramların diğer kavramlardan çok daha fazla maddî yaşamın üzerinde yer aldığı, maddî yaşamdan en bütünlüklü bir biçimde ayrıldıkları, aynı zamanda da çağdaş yaşamın doğrudan ürünleri olmayıp uzak geçmişten alınma kavramlar oldukları gerçeğiyle karşı karşıya gelmiştir. Engels'in yanıtı, her "ideoloji"nin kendi amacını gerçekleştirmek —bizi gerçekliğin dışlanması pahasına fikirlerle tatmin etmek— için geçmişten devralınmış, uzun bir süre boyunca el üstünde tutulmuş materyallerin içinden geliştirilmesinin zorunlu olduğu yolundadır. Ancak, dinsel fikirlerin geçirdiği değişimler, toplumsal koşullar ile sınıf ilişkilerindeki kaymalara karşılık olmaktadır.

Doğu Avrupa'daki ilk sosyalistler, en derinlemesine bir biçimde Rusya'da, özel olarak hurafelerle yüklü olan türden ve her zaman da büyük ölçüde çarların hizmetinde bulunan bir dinsellikle doldurulmuş geniş bir köylü nüfusuyla çevrelenmişlerdi. Diğer Hıristiyan kültlerinin ve Hıristiyan olmayan dinlerin çarlık imparatorluğu içindeki çeşitliliği durumun karışıklaşmasına yardımcı olmuştur. Bütün dinlere karşı kararlı bir mücadele, ilerlemenin esası olarak görülüyordu. Nitekim, Plehanov en keskin materyalizmden yana ödün vermez bir tavır almış ve 18. yüzyıl *filozoflar*'ının yazılarında, kendisinin materyalist düşüncenin en zarif çiçeklenişi dediği şeye hayranlığını belirtmişti. Plehanov, Engels'in dinin tüm olanaklarını tükettiği yolundaki eski bir sözüne tam olarak katılıyordu (*Materialismus Militans*, s.13, 20).

Ancak içinde bulunduğu ortam, dinin henüz tam olarak sınıf bilincini kazanmamış bulunan işçi-sınıfı tabakaları üzerinde hâlâ geriletici bir etki yapabileceğini görmesini kolaylaştırmıştı. Bazı önde gelen ilericilerin 1905 devriminin başarısızlığından sonra, bezginlik ve düş kırıklığının etkisiyle ortaya çıkmış olan ve özellikle Lunaçarski'de bir "Tanrı-oluşturma" biçimi almış bulunan bir tür mistikliğe sürüklenmelerine kızıyordu.

Bu Lenin için çok daha ciddi bir sorundu. Engels, Paris Komünü'nün bazı Blanquist üyelerinin yapmak istedikleri gibi, dini zor kullanarak ortadan kaldırmaya çalışmadaki ahmaklığa karşı uyarıda bulunmuştu (Blanquist Komün Mültecilerinin Programı). Lenin bu uyarıya katılıyordu, ama dinsel mikroplanmanın ödlek aydınlarla sınırlı olmadığının ve sürekli önceden bilinmesi olanaksız belâlarla tehditler üreten kapitalizmin kör güçlerince güvenleri sarsılmış bazı işçilerde de bulunduğunun farkındaydı. Devlet söz konusu olduğu ölçüde din özel bir sorun olmalıdır diye yazmıştı (26 Mayıs 1909); bu bir sosyalist parti için geçerli değildir, ama *bona fide* [hakikaten] sosyalist olmaları halinde inananlara üyelik kapılarının kapatılacağı anlamına da gelmemekteydi. Tanrıtanımazlığın parti programında hiçbir yeri yoktu. Dinin tutunumu ekonomik güçlerin işleyişine dayandığından işçi sınıfını dine karşı korumak bildirilerle değil, ancak kapitalizme karşı mücadeleyle olabilirdi ve bu mücadele içinde birlik olmak göksel sorunlara ilişkin ittifak sağlamaktan çok daha âcildi ("İşçi Sınıfı Partisi'nin Dine Karşı Tutumu," İngilizce *Toplu Eserleri*, XV). Stalin'in, parti tüm cemaatlerin kendi imanlarını uygulamakta özgür olduklarını savunmalı, ama bütün dinlerin ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğunu da açıklamalıdır yolundaki 1913 tarihli önerisi, vurgulama bakımından belirli bir fark göstermektedir (*Marxizm ve Milli Mesele*, ayrım 6).

Parti Rusya'da iktidara geldiğinde bu engel daha somut biçimde hissedildi. *Tarihsel Materyalizm* adlı yapıtında Buharin, hem kuramsal, hem de pratik olarak bu konuda güçlü bir tavır aldı. Buharin, Marxizm'in her zaman yapmaya çok fazla istekli olmuş olabileceği gibi, dini, alternatif veya tamamlayıcı olarak insanın birey olarak içinde bulunduğu durumdan, ölümden olduğu kadar yaşamdan da ve eski zamanlarda parçalanmış ruhlardan korkmasından çıkarmayı reddetti (s.172). Buharin'in savına göre, tıpkı bunalmış bir yönetici sınıfın dinsel uyuşukluk içine düşmesinde olduğu gibi, genç ve devrimci bir işçi sınıfının da dünya görüşünde materyalist olmasının gerekliliği sadece mantıksaldır (s.58). Buharin, meleksi ordunun başkomutanlığında St. Mikhail'in bulunduğu Ortodoks Kilisesi'nin semavî hiyerarşisini çar yanlısı bürokrasiye koşut bir kurumlaşma olarak alaya alıyordu (s.176). Ancak, dine etkin biçimde karşı çıkılmalıydı; herhangi bir şeyin kendiliğinden ölüp gitmesini beklemenin bir anlamı yoktu (s.180). Sonunda, kaçınılmaz bir biçimde, inananları, yeni düzene bağlılıkları kuşkulu ve sorumlu makamlar için uygun olamayan bir grup olarak değerlendirme eğilimi gelişti.

Marx ve Engels'in dinsel geçmişe ilişkin deneme niteliğindeki incelemeleri, çok geçmeden, izleyicileri tarafından özellikle de ilk Hıristiyanlığın tarihi alanında Kautsky tarafından geliştirildi. Diğerlerinin yanında Pannekoek (1938, s.16-7), burjuvazinin ön saflara çıktığı andaki felsefesi olan materyalizme bağlanışının kısalığını çok anlamlı buluyordu; Fransız Devrimi sırasında patlak veren kitle ayaklanması bu materyalizmi ürkütüp kaçırdı ve burjuvazi kitleleri yerlerinde tutmanın bir aracı olarak yeniden dine döndü. Marxistler, bu tür bir siyaset değişikliğinin kendi diyalektik tarih görüşleri tarafından açıklanabileceğine inanıyorlardı ki bu Hıristiyanlık gibi özel bir dinin olduğu kadar genel olarak dinin başlangıçlarını da araştırıyorlardı. Etiğin evrimi hakkındaki yapıtının (1906) ilk bölümünde Kautsky, Engels gibi, eski ahlâkî kutsallık kültleri içinde tektanrıcı ve ahlâk oluşturucu akımların oluşumunu merak ediyordu. Tarih öncesine veya antropolojiye ilişkin bu alanda Marxizm kesin bir etki yapmıştır. Durkheim okulunun Marxizm ile ortak birçok noktasının olduğu, ancak Marxizmin toplumsal yapıyı verili bir olgu olarak kabul etmek yerine konuya insan ile çevresi arasındaki etkileşimin gelişim süreci bakımından yaklaştığı gözleminde bulunulmuştur. Aynı yorumcu, iki okulun da pratikte, dinsel evrime, daha katı olan formülleştirmelerinin izin verebileceğinden daha fazla özerklik tanıdıklarını da eklemektedir (Robertson 1972, s.19, 21).

Marx ve Engels, bunların yanında, Avrupa dışındaki dünyaya ve Hıristiyanlıktan başka inanç sistemleri hakkında yorumlarda bulunmaya giderek artan bir ilgi duyuyorlardı. Marx, doğu tarihinin

üzerine sanki bir dinler tarihi kılıfı geçirilmiş gibidir diye yazmıştı (Engels'e mektup, 2 Haziran 1853). Hindistan hakkındaki makalelerinden birinde (10 Haziran 1853) Hindistan'da lüks zenginlik ile perişan yoksulluğun birbirlerine yakınlığı, HİNDUİZM'in "duygusal bolluk" ve "kendine işkence eden çilecilik" karmaşasında yansımıştır diyerek anlamlı bir noktaya işaret etmiştir. Marx ayrıca, Doğa'ya çaresizce bağımlı olmanın doğa-tanrılara veya hayvanlara tapınmada ifadesini bulduğunu belirtmiştir. Marxistler, daha sonraları bu ilgiyi diğer dinlerin, özellikle de İSLÂMİYET'in niteliğine yönelik olarak geliştirmişlerdir.

Avrupa dışındaki bazı bölgelerin,epeyce bir süredir, kendi durumlarını inceleyecek kendi Marxistleri vardır. Hindistan'da bu Marxistler çoğu kez eski çağları ve hem Brahmancılığı, hem de Budizmi incelemeye yönelmişlerdir. Yaygın bir putkırıcılığı, Kosambi'yi (1962, s.17), ülkenin en sevilen ve yoğun etkisi bulunan kutsal kitabını, Gita'yı, "uzlaşmaz olanları uzlaştırır gibi göstermekteki el çabukluğu" ve "kaygan oportünizm" ile itham etmesine yol açmıştır. Chattopadhyaya (1969), güçlü materyalist bir geleneğin Hindistan'ın en iyi dönemlerindeki düşünüşün parçası olduğunu vurgulamış ve zaman içinde Hindistan'da her zaman bolca rastlanan hurafelerle yüklenmiş bulunan Jainizm ile Budizm'in köken olarak tanıtanımaz felsefeler olduğunu yazmıştır. Sonraki dönemler hakkında daha fazla Marxist araştırma beklenebilirdi, ama cemaatlar arasındaki gerginlik bunu hassas bir konu haline getirmiştir. Hintli komünistlerin 1947'deki bölünmeden önce aynı ölçüde laik fikirli Nehru gibi, dinsel husumetin büyük yıkıcı gücüne nüfuz etmekte başarısız kaldıkları itiraf edilmelidir. Çin'de, yol açıcı Marxist tarihçi Kuo Mo-jo eski çağdaki atalara tapınmayı özel mülkiyetin doğuşuna, üstün bir tanrısallığa tapınmayı da göksel bir güvence gereksinimi içinde bulunan merkezî bir siyasal otoriteye bağlamıştır (Dirlik 1978, s.150, 156). Aslında, düşünsel yaşamının başlangıcındaki Marx gibi, Marxizmin de, dinin tarihsel incelenişinde en tahrik edici görevlerinden birini bulduğu söylenebilir.

VGK/LK

OKUMA

Bukharin, Nikolai 1921 (1925): *Historical Materialism: A System of Sociology.*

Chattopadhyaya, Dabiprasad 1969: *Indian Atheism: A Marxist Approach.*

Dirik, Arif 1978: *Revolution and History. The Origins of Marxist Historiography in China*, 1919-1937.

Kosambi, D.D. 1962: *Myth and Reality: Studies in the Formation of Indian Culture.*

Lenin, V.I. 1909 (1963): "The Attitude of the Workers' Party towards Religion" (26 Mayıs 1909).

Pannekoek, Antonie 1938 (1948): *Lenin as Philosopher.*

Robertson, Roland 1972: *The Sociological Interpretation of Religion.*

Seliger, Martin 1977: *The Marxist Conception of Ideology.*

Thompson, George 1941: *Aeschylus and Athens. A Study in the Social Origins of Drama.*

Diyalektik (*Ing.* Dialectics, *Fr.* Dialectique, *Alm.* Dialektik)

Bu konu, Marxist düşünce içinde, Marxist felsefî tartışmanın üzerinde durduğu iki temel sorundan, yani Marx'ın Hegel'e olan borcu ile Marxizmin ne anlamda bir bilim olduğu sorunlarından kaynaklanan, belki de en çatışmalı konudur. Kavramın Marxist gelenek içinde en yaygın anlamları, (a) bir metod, en çok da, *epistemolojik* diyalektiği örnekleyen bilimsel bir metod olarak; (b) tüm gerçekliğin bir bölümüne egemen olan yasalar veya ilkeler kümesi, *ontolojik* diyalektik olarak; (c) tarihin hareketi, *ilişkisel* diyalektik olarak kullanılmasında görülmektedir. Bu üç anlamın hepsi Marx'ta vardır. Ancak bunlara ait paradigmalar, Marx'ın *Kapital*'deki metodolojik açıklamaları, Engels tarafından *Anti-Dühring*'de savunulmuş olan doğa felsefesi ve genç Lukács'ın "*Tarih ve Sınıf Bilinci*"ndeki ki "Hegel"i dışlayan Hegelciliği'dir —ki bu metinler, sırasıyla Marxist toplumsal bilimin, diyalektik materyalizmin ve Batı Marxizmi'nin kurucu belgeleri olarak görülebilir.

Hegel'de diyalektiğin iki değişken durumu vardır: (a) bir mantıksal süreç olarak ve (b) daha dar anlamda bu sürecin harekete geçirici gücü olarak.

(a) Hegel'de idealizm ilkesi, gerçekliğin kurgusal bir biçimde (mutlak) tin olarak anlaşılması, eski çağdaki iki diyalektik anlayışını, Elea okulunun *akıl* olarak diyalektik düşüncesiyle İyonya okulunun *süreç* olarak diyalektik düşüncesini, *aklın* kendini oluşturma,

kendini farklılaştırma ve kendini tikelleştirme *süreci* olarak diyalektik kavramı içinde birleştirmektedir. Birinci düşünce Zenon'un paradokslarıyla başlamakta, farklı Sokratesçi, Platoncu ve Aristotelesçi diyalektiklerden geçerek, Ortaçağ tartışmaları üzerinden Kantçı eleştiriye dek uzanmaktadır. İkincisi ise, tipik olarak, ikili bir biçim almaktadır: yükselen diyalektikte, daha yüksek bir gerçekliğin (ör. Tanrı'nın Biçimleri) gösterilmektedir ve *alçalan* diyalektikte ise, bu daha yüksek gerçekliğin fenomenler dünyasındaki tezahürü açıklanmaktadır. Bunun ilk örnekleri eski çağ kuşkuculuğundaki maddenin aşkın diyalektiği ve Plotinus ve Euriugena'dan başlayarak süren yeni-Platoncu Hıristiyan ahret bilgisindeki kutsal kendini gerçekleştirmenin içkin diyalektiğidir. Yükselen ve alçalan evrelerin birleştirilmesi, başlangıçtaki birliğin kaybolma, bölünme ve geriye dönme ya da yeniden birlik olma gibi zamansallığa benzer bir kalıpla veya mantıksal benzeri bir dayantı (hypostasis) ve edimselleştirme (actualisation)kalıbıyla sonuçlanır. Elea ve İyonya çizgilerinin birleştirilmesi Hegelci Mutlak'ta sonuçlanır —kendisini kendine yabancılaştırarak edimselleştiren ve kendi birliğini, bu yabancılaşmanın kendi özgür ifadesinden veya tezahüründen başka bir şey olmadığının farkına vararak yeniden oluşturan ve Hegelci Sistem'in kendi içinde özetlenen ve tamamlanan mantıksal bir süreç veya *diyalektik*.

(b) Bu sürecin motoru, Hegel'in "karşıtları kendi birlikleri içinde veya olumsuzda olumluyu yakalamak" (1812-16 [1969], s.56) diye ifade ettiği daha dar anlamda anlaşılan diyalektiktir. Bu, diyalektik yorumcuya, bilinç kategorilerinin, kavramlarının veya biçimlerinin her birinin diğerinden, daha da kapsayıcı bütünsellikleri, bir bütün olarak kategoriler, kavramlar ve biçimler sisteminin tamamlanmasını sağlamak üzere doğuşu sürecini gözlemleme olanağı sağlayan bir yöntemdir. Hegel için Hakikat bütündür ve yanlış tekyönlülükte, tamamlanmamışlıkta ve soyutlamada yer alır; hakikat kendinin oluşturduğu çelişkiler tarafından tanınabilir ve bu çelişkilerin daha tam, daha zengin, daha somut kavramsal biçimler içine alınmasıyla düzeltilebilir.

Bu süreçte ünlü *koruyarak aşma (sublation/ aufhebung)* ilkesi gözlenir: yani diyalektik süreç açılıp kendini ortaya sererken, önceki kısmî kavrayışlardan hiçbiri büsbütün kaybolup gitmez. Aslında Hegelci diyalektik iki temel yoldan ilerlemektedir: belirli bir fikirde açıkça konulmayıp örtük biçimde varolanı ortaya çıkararak, ya da aynı fikirdeki herhangi bir zaafı, yokluğu ya da yetersizliği gidermek suretiyle... "Yansımacı" (ya da analitik) olanın tersine diyalektik düşünce, kavramsal biçimleri yalnızca belirlenmiş farklılıklar olarak değil, karşılıklı sistematik bağlarıyla kavrar ve her gelişmeyi bir önceki ve daha az gelişmiş evre'nin ürünü olarak görür. Gelişme, bir önceki evre'nin taşıdığı doğru'yu ve bu doğru'nun karşılığının verilmesini temsil eder. Bu yüzden herhangi bir biçim ile, varoluş sürecini yaşayan her şey arasında, her durumda, bir gerilim, henüz açık olmayan bir ironi ya da henüz başlangıç halindeki bir çarpıcılık saklıdır.

Marx'ın Hegel diyalektiği üzerindeki düşüncesinin gelişiminde en önemli evreler şöyle sıralanabilir: ① Hegel diyalektiğinin "mistifikasyona uğratılmış" mantığının *Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi*'nde yapılan parlak bir çözümlemesi. Bu çözümleme, Hegel'in idealist emek kavramının odak alındığı *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nın son yazısında özetlenmiştir; ② hemen ardından gelen *Kutsal Aile* ve *Alman İdeolojisi* ile daha sonraki *Felsefenin Sefaleti*'nde ise Hegel eleştirisi, kurgusalcı felsefeye yöneltilen şiddetli bir polemiksel saldırıya içselleştirilmiştir; ③ *Grundrisse*'den başlayarak bu kez Hegelci diyalektiğin belirtik-pozitif bir yeniden değerlendirilmesine girişilmiştir. Sözü edilen bu yeniden değerlendirmenin boyutları bugün de canlı bir tartışmanın konusunu oluşturur. Bununla birlikte iki nokta kuşkunun dışında açık görünmektedir: Marx Hegelci diyalektiğe eleştirel yaklaşımını sürdürmüş, buna rağmen kendisinin de Hegelci olanla bağlantılı bir diyalektik kullanarak çalıştığına inanmıştır. Dühring'i kastederek yazdıkları şöyledir: "Benim geliştirme yöntemimin Hegelci *olmadığını* o da pek iyi bilir. Çünkü ben bir materyalistim; Hegel ise bir idealist. Hegel diyalektiği her türden diyalektiğin temel biçimidir; ama ancak mistifikasyona uğratılmış yanlarından kurtarıldıktan sonra. İşte, benim yöntemimi ayırdeden de tam tamına budur." (Kugelmann'a mektup, 6 Mart 1868). Ayrıca Marx *Kapital I*'in 2. baskısı için yazdığı Sonsöz'de şöyle demektedir: "Diyalektiğin onun elinde uğradığı mistifikasyon, diyalektiğin genel hareket biçimlerini kapsamlı olarak sunan ilk kişinin gene Hegel oluşunu engellemez.

Diyalektik, Hegel'in elinde başı üzerinde durmaktadır. Mistik kabuğun altındaki rasyonel çekirdeği bulup çıkarmak için bunun ayakları üzerine dikilmesi gerekir." Marx'ın kullandığı iki mecaz — çekirdek, ayakları üzerine dikmek— Marx'ın , Hegelci diyalektiğin bir bölümünün, ait olduğu bütün içinden çıkarılmasının mümkün olduğuna inandığı biçiminde yorumlanabilir. Bu durumda Marx hem ① Diyalektik yöntemin Hegel'in sisteminden eksiksiz olarak çıkarılıp alınabileceği yolundaki Genç Hegelci ve Engelsçi görüşe; hem de ② Bernstein'dan Colletti'ye kadar pozitivist düşünceli tüm eleştirmenlerin, hiçbir çıkarımın mümkün olmadığı, Hegelci diyalektiğin Hegelci idealizmle büsbütün uzlaşma-içselleşme halinde olduğu yolundaki görüşlerine karşıt bir konumda yer almaktaydı. Ne yazık ki, Marx "Hegel'in keşfettiği, ama aynı zamanda da mistifikasyona uğrattığı yöntemde neyin *akılcı* olduğunu iki üç sayfalık bir özetle ortalama insan tarafından anlaşılır hale getirme" arzusunu (Marx'tan Engels'e 14 Ocak 1858) hiçbir zaman gerçekleştiremedi.

Marx'ın Hegel'e borcu ne olursa olsun, 1843'ten 1873'e uzanan Hegel eleştirilerinde çarpıcı bir tutarlılık görülür. (a) Biçimsel olarak bakıldığında Marx'ın üç saldırı hedefi vardır: Hegel'in ters çevirmeleri, özdeşlik ilkesi ve mantıksal mistisizmi. (b) Öze ilişkin olarak ise Marx'ın yoğunlaştığı yer doğa'nın özerkliğini ve toplumsal biçimlerin tarihselliğini kurmada Hegel'in başarısızlığıdır.

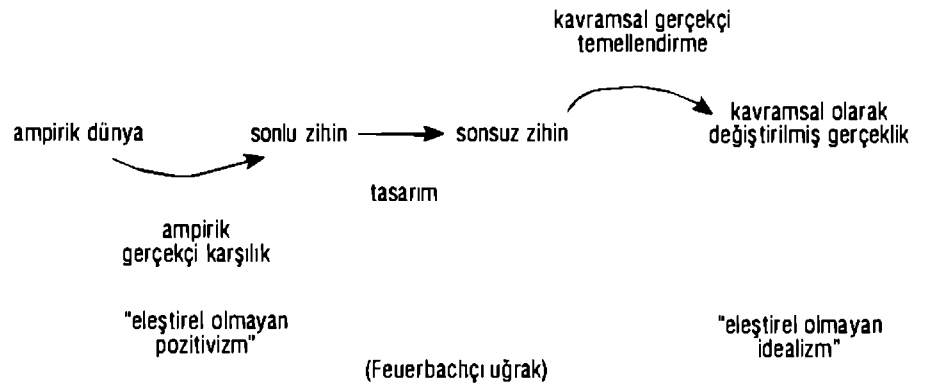
(a) (1) Marx'a göre Hegel özne'nin ve yüklem'in üçlü ters çevrilmesinden suçludur. Ele aldığı her konu için Marx, Hegel'in bu konuya ilişkin konumunu bir ters çevirme olarak değerlendirir. Kendi konumu ise, bu kez Hegel'inkinin ters çevrilmesidir — yani ters çevirmenin ters çevrilmesi. Böylece Marx Hegel'in mutlak idealist ontolojisi, kurgusal-rasyonalist epistemolojisi ve katı idealist sosyolojisini karşısına, sırasıyla, tikel varlıkların içerdikleri özellikler olarak evrensellikleri, indirgenemez biçimde deneysel olan bilgi'yi ve devletin temeli olarak da sivil toplum'u (daha sonra üretim tarzlarını) çıkarır. Ne ki Marx'ın salt Hegel'inkine karşıt bir konumu doğrulamakla mı yetindiği, yoksa bu konuma özgü sorunsalın kendisini de mi dönüştürdüğü net değildir. Aslında genellikle yaptığı, bunlardan ikincisidir: Eleştirisi, Hegel'in "ters çevirme"lerini olduğu kadar onun kavramlarını ve ilişkilerini de hedef almaktadır. Marx sonsuz zihni (yabancılaşmış) sonlu varlıkların yanılsamalı bir tasarımı, buna karşılık doğa'yı da bu varlıklara aşkın bir gerçeklik olarak görür. Böylece Hegel'in sonsuz, taşlaşmış ve sonlu zihne hep birlikte içsel olan tinsel erekçiliğinin yerini Marx'ta, tarihsel olarak belirgin ve gelişen insanlıkla, indirgenemeyecek şekilde gerçek ama gene de değiştirilebilir olan doğa'nın hem kendi aralarındaki hem de içlerindeki nedensel ilişkilerin deney-denetli araştırmasına yönelik yöntemsel bir sahipleniş alır. Marx Hegel'de saptadığı üç ters çevirmeyi birbirinden açıkça ayrıştırmaz. Bununla birlikte bu üçünün ayrıklığı, Marx'ın ikinci ve üçüncü eleştiri çizgilerinde örtük biçimde yer alır. Bu eleştirilerde öne çıkarılanlar. Hegel'in, varlığı bilme'ye ("epistemik yanlışlık") ve bilimi de felsefeye ("kurgusalcı yanılsama") indirgeyişidir.

(2) Hegel'in özdeşlik ilkesine (varlık ile düşüncenin *düşüncedeki* özdeşliği) Marx'ın yönelttiği eleştiri ikili bir nitelik taşır. Feuerbach'ın dönüştürmeci yöntemini izleyen *dışrak* eleştirisinde Marx, Hegel'de ampirik dünyanın, düşüncenin temellendirilmesinin bir *sonucu* olarak göründüğünü sergiler. Ancak *içrek* eleştirisinde, ampirik dünyanın düşüncenin gizli *koşulu* olduğunu savunur. Böylelikle Marx, Hegel'in, kendi etkinliğini ya da genel olarak düşünce sürecini bağımsız bir özne'ye (Fikir) dönüştürerek bunu deneyle algılanan dünyanın yaratıcısı olarak nasıl sunduğuna dikkat çeker. Daha sonra da, kurgusalcı filozofun düşüncesinin içeriğinin, aslında, eleştiriden geçmeksizin edinilen deneysel verilerden, olayların o günkü durumundan kaynaklandığını ve bunların gene aynı yoldan şeyleştirilip ebedileştirilerek düşünceye özümlendiğini savunur.

Karşı sayfadaki şema, Marx'ın Hegel'e karşı çıkışındaki mantığı sergilemektedir:

Marx'ın çözümlemesi şunlara işaret etmektedir: ① Tutuculuk ya da kılıfçılık, Sol Hegelcilerin düşündükleri gibi kişisel bir zaafın ya da uzlaşmacılığın ürünü olmayıp Hegelci yönteme içseldir, ve ② diyalektikçi adımların diyalektikçi olmayan, düşünülmemiş ve şu ya da bu ölçüde kaba deneysel algılamalarca dürtüklenmesi anlamında, Hegel'in mantıkçı teorisi, kendi edimsel pratiğiyle de tutarsızdır.

(3) Hegel'in "mantıksal mistisizmi"ne, kavramların kendinde doğurganlığına ve olanak tanıdığı ideolojik

Marx'ın Hegel'in Özdeşlik İlkesine Yönelik Eleştirisi

oldu bittilere Marx'ın karşı çıkışı, felsefenin (ve genel olarak da fikirlerin) özerkliğine ya da nihaî anlamda kendine yeterliliğine dönük eleştiriler üzerinde temellenir. Ne var ki burada da Marx'ın ① *Alman İdeolojisi*'nde girişilen polemiklerin de çağrıştırdığı gibi, sözcüğün tam anlamıyla bir tersine çevirmeyi, yani felsefenin (ya da onun pozitivist ikamesinin) bilim tarafından büsbütün özümsenmesini mi savunduğu; yoksa ② kendisinin (ve Engels'in) yaşamının da sergilediği gibi çok yanlı olarak dönüştürülmüş bir felsefe pratiğini; yani felsefenin bilime ve diğer toplumsal pratiklere bağımlı olduğu, ama gene göreli özerk işlevler taşıdığı bir anlayışı mı öngördüğü, açık değildir.

(b) *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda Marx'ın Hegel'e yönelttiği eleştiri kavramsal iki boşluk saptar: (1) doğa'nın ve genel olarak varlığın, düşünce'ye köktenci biçimde dışsal oluşu; yani bunların kendi gerçeklikleriyle herhangi bir zihne ne raslantısal ne de erekselci anlamda zorunlu kılınmış bir bağımlılık taşımaları anlamında *nesnellik*; ve (2) *nesneleştirme* ile YABANCILAŞMA arasında bir ayrım gözetilmemesi. İnsan nesneleştirmesinin güncel, tarihsel olarak belirlenmiş ve yabancılaşmış bir tarzına ilişkin olasılığı da peşinen dışlamış olmaktadır. Daha genel olarak, "tek emek... soyut, zihinsel emektir," diyen (*Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* üçüncü yazının sonu) Hegel'e karşı, Marx'da, emek her zaman ① "insanın yardımı olmaksızın oluşan maddî bir alt katmanı" öngörür (*Kapital I* 1, bölüm 1, kesim 2) ve ② emek, karşılanamaz kayıpla sonluluğu ve gerçek anlamda yenilenmeyle doğumu birlikte içeren, gerçek bir dönüşüm geçirir. O halde Marxist bir diyalektik nesnel olarak koşullanmış, mutlak anlamda sonlu ve geleceğe dönük olarak da açık uçlu (yani sonsuz)'dur.

Hegel'in özdeşlik ilkesine Marx'ın yönelttiği eleştirinin ortaya çıkardığı bir olasılık, Marx'daki (ve Marxizmdeki) diyalektiğin *bölünmez teklikte* bir olguyu değil de çok sayıda farklı durumu ve konuyu kapsamakta oluşudur. Bu durumda da Marx'ın diyalektiği, felsefedeki, bilimdeki ya da dünyadaki örüntü ya da süreçlere; varlığa, düşünceye ya da bunların ilişkisine (ontolojik, epistemolojik ve ilişkisel diyalektik); gerek zaman "içi" gerekse zaman "dışı" biçimde doğa'ya ya da topluma (tarihsel diyalektik karşısında yapısalcı diyalektik); evrensel ya da özel, tarih-ötesi ya da geçici vb. şeylere karşılık düşebilir. Ayrıca bu kategorilerin her biri içinde daha ileri düzeyde bölümlemeler de anlamlı olabilir. Bu yüzden de epistemolojik herhangi bir diyalektik, değişken-kavramlı ya da yöntemsel (eleştirel ya da sistematik), anlatımcı ya da özsel (betimleyici ya da açımlayıcı) olabilir. İlişkisel bir diyalektik ise, ontolojik bir süreç (örneğin Lukács) ya da epistemolojik bir eleştiri (örneğin Marcuse) olarak görülebilir. Sayılan bu diyalektik tarzlar arasındaki ilişki (a) hepsi için ortak bir kaynağın varlığı, ve (b) Marxizm içinde taşıdıkları sistematik bağlar sayesinde kurulabilir. Bunun için de her birinin, (c) ortak bir özle, çekirdekle ya da nüveyle, hele hele (c) ta Hegel'e kadar geri götürülebilecek (değişmez) bir özle ilişkilendirilmesi de *gerekmez*. Marx kendi çalışmalarında bu diyalektiği (ne çekirdek ne de ters çevirme mecazlarını gerekli kılacak şekilde) bütünüyle *dönüştürmüş* ve/ya da onu değişik yollardan *geliştirmiş* olsa bile,

kendisinin Hegelci diyalektiğe gene de borçlu kaldığını söylemek bu durumda mümkün olabilir.

Marxçı diyalektiğe ilişkin en yaygın pozitif teoriler, ① bir dünya görüşü olarak (örneğin Engels, DİYALEKTİK MATERYALİZM, Mao); ② bir uslamlama teorisi olarak (örneğin Della Volpe, Adorno); ve ③ bunların hepsi arasındaki ilişkiler bağlamında (diğer bir deyişle düşünce ile varlık, özne ile nesne, teori ile pratik vb. arasındaki ilişkiler) inşa edilmişlerdir (örneğin Lukács, Marcuse). Marx'ın kendi anlayışında, kavramın asıl vurgusunun *epistemolojik* nitelikte olduğundan pek az kuşku vardır. Marx "diyalektik olan"ı, çoğu durumda "bilimsel"yöntemle eşanlamlı kullanmaktadır. *Kapital I*'in 2. baskısı için yazdığı Sonsöz'de, St. Petersburglu bir eleştirmenin kendi yöntemine ilişkin olarak seçkin bir pozitivist konumdan (☞ POZİTİVİZM) yaptığı tanıtım üzerinde dururken şu yorumu yapmaktadır: "yazar benim fiilen kullandığım yöntemi... bunca yetkin biçimde anlatırken asıl anlattığı şey diyalektik yöntemden başka nedir ki?" Gene de, doğacı ve deneyci olmasına rağmen Marx'ın yönteminin pozitivist değil de *gerçekçi* (☞ GERÇEKÇİLİK) kaldığı, epistemolojik diyalektiğinin ise onu aynı zamanda ontolojik ve koşullu, ilişkisel nitelikte özel bir diyalektiğe bağladığı açıkça görülmektedir. J.B.Schweitzer'e yazdığı bir mektupta (24 Ocak 1865) Marx "bilimsel diyalektiğin gizeminin, *ekonomik kategorilerin, maddi üretimin gelişiminde belirli bir aşamaya karşılık düşen tarihsel üretim ilişkilerinin teorik ifadesi*" olarak kavranmasına dayandığını söylemiştir. Marx'ın diyalektiği bilimseldir; çünkü bu diyalektik, düşüncedeki çelişkileri ve toplumsal-ekonomik bunalımları, kendilerini doğuran çelişkili özsel ilişkiler bağlamında açıklamaktadır (ontolojik diyalektik). Ve Marx'ın diyalektiği tarihselcidir; çünkü bu diyalektik, bir yanıyla tanımladığı ilişkilere ve koşullardaki değişimlere yerleştikten (ilişkisel diyalektik), aynı zamanda bu değişimlerin (koşullanmış olarak) etken'i durumundadır.

Marx'ın kendi deney-denetimi araştırma tarzıyla türndengelimci-benzeri sunuş yöntemi arasında gözettiği farklılıktan hareketle, onun eleştirel diyalektiğiyle sistematik diyalektiği arasında bir ayrım da yapılabilir. Bunlardan, aynı zamanda tarihe pratik bir müdahale anlamını da taşıyan ilki, üçlü bir eleştiri biçimini alır. Bu üçlü eleştiri ekonomik öğretileri, toplumdaki unsurların kavrayışlarını ve bunlara temel olan doğurgan yapılarla özsel ilişkileri kapsar. Üçlü eleştiri aynı zamanda, eleştiriye hedef olan çeşitli kategorilerin, teorilerin ve biçimlerin tarihsel geçerlilik koşullarının ve pratik yeterliliklerinin titiz biçimde yerli yerine oturtuldukları (tarihselleştirilmiş) Kantçı bir uğrağı da içine alır (bu nokta ilk kez Max Adler tarafından vurgulanmıştır). Marx'ın eleştirel diyalektiği belki de en iyi şekilde, deneysel anlamda açık uçlu, maddî anlamda koşullanmış ve tarihsel anlamda da sınırları belirlenmiş bir diyalektik fenomenoloji olarak ele alınabilir.

Marx'ın sistematik diyalektiği ise, *Kapital*'in I cildinin ilk bölümünde meta diyalektiği olarak başlar ve *Artık Değer Kuramları*'nda ekonomi politiğin eleş-tirel bir tarihiyle doruk noktaya ulaşır. Marx için kapitalizmin tüm çelişkileri, önünde sonunda meta'nın sahip olduğu değer ile kullanım değeri arasındaki temel-yapısal çelişkilerle, gene meta'nın içerdiği emeğin somut yararcı yönleriyle soyut toplumsal yönleri arasındaki çelişkilerden türer. Temelini oluşturdukları yapısal ve tarihsel diğer çelişkilerle (örneğin üretici güçlerle üretim ilişkileri, üretim ve fiyatlanma süreçleri, ücretli emek ile sermaye arasındaki çelişkiler) birlikte bu çelişkiler ① çelişki terimlerinin ya da kutuplarının varolmak için birbirlerini öngerektirmeleri anlamında gerçek-kapsayıcı karşıtlıklardır, ve ② içsel olarak da mistifikasyon doğurucu bir görüntü biçimine sahiptirler. Bu türden *diyalektik çelişkiler*, tutarlı biçimde tanımlanabildikleri için, çelişmezlik ilkesini ihlâl etmezler. Ayrıca, çekim yasasını da ihlâl etmezler; çünkü burada gerçek bir nesnenin gene aynı nesne tarafından yaratılan gerçek anlamda tersine çevrilmiş (yanlış) temsili anlayışı, hemen aynı anda, Marx'ın sahiplendiği türde, deneyci olmayan, katmanlı bir ontoloji tarafından takviye olunur (☞ ÇELİŞKİ). Marx bu temel-yapısal çelişkileri, doğrudan üreticilerin ① üretim araçlarından ve malzemelerinden, ② birbirlerinden, ve ③ böylelikle de doğa üzerindeki edimlerinin (ve doğa'ya tepkilerinin) içinde cereyan ettiği toplumsal ilişkiler bağından koparılmalarının tarihsel mirası olarak görür. Kabul etmek gerekir ki burada, tarihi, en baştaki ayrışmamış birlik, sonra bölünme ve nihayet birliğin bu kez ayrışmış öğelerle yeniden kurulduğu bir diyalektik süreç olarak gören Schillerci şemanın, değişmiş de olsa, basit izlerinin ötesinde

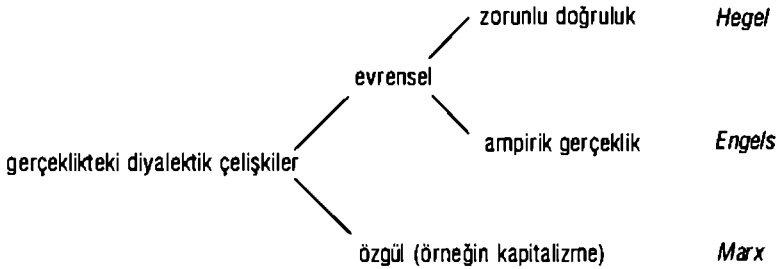
nüveleri de yer almaktadır. Buradan hareketle Marx şunları söylemektedir: "Açıklama gerektiren ya da tarihsel sürecin sonucu olan şey, varolan ve etkin insanlığın, doğa ile olan metabolik değişiminin doğal ve inorganik koşulları ile oluşturduğu *birlik* ve dolayısıyla da doğayı edinimi değildir. Açıklama gerektiren ya da tarihsel sürecin sonucu olan şey, insanların, yalnızca ücretli emeğin sermaye ile ilişkilerinde tam anlamda gerçekleştiği üzere, kendi inorganik koşullarından koparılmalarıdır." (*Grundrisse*, "Sermaye Üstüne Bölüm", V defter). Marx bunu deneysel olarak kurulu bir olgu biçiminde görmüş olabilir. Ancak gene de, böyle bir kabullenişi bilime yasaklamak, gereksiz bir sınırlama anlamına gelecektir. Örneğin böyle bir görüş kendi başına doğrudan sınanabilir olmasa bile, metafizik bir yol gösterici işlevi görebilir; ya da deneysel uzanımlara da sahip geliştirici bir araştırma programının merkezi olarak kullanılabilir.

Marx'ta asıl ayırdedici olan yan "diyalektik" adı verilen tanımlamaları ya da merkezden ayrılmaları değildir. Asıl ayırdedici olan, karşıt güçlerin, eğilimlerin ya da ilkelerin, ortaklaşa sahip oldukları nedensel varlık koşulları bağlamında anlatıldıkları diyalektik *açımlamalar* ile, yetersiz teorilerin, olguların vb. ait oldukları tarihsel koşullar bağlamında anlatıldıkları *eleştiriler*'dir. Örneğin Marx'ın ekonomi politiği eleştirisi niçin açık bir *Aufhebung* (koruyarak aşma) biçimini alır? Yeni bir teori, her durumda, yerine geçmeye talip olduğu teorilerce daha önce başarılı biçimde açıklanmış olguların çoğunu sahiplenmeye yönelecektir. Ancak bu olguları teorik olarak sahiplenirken, Marx, bunlara ilişkin tanımlamaları köklü bir dönüşüme de uğratır. Ayrıca, söz konusu olgulan eleştirici-açımlayıcı yeni bir çerçeveye oturturken, bunların pratik dönüştürülme süreçlerine de katkıda bulunur. Peki Marx, kendi eleştirel ya da sistematik diyalektiğinde Hegel'in gerçeklik anlayışına bir şeyler borçlu mudur? Hegel'in ontolojisine giden kapıları açan üç anahtar ① gerçeklenmiş idealizm, ② tinsel tekçilik, ve ③ içsel erekçilik'tir. Bunlardan ① karşısında Marx, maddenin ve varlığın (yabancılaşmış biçimleri olan) tin'e ve düşünceye indirgenemeyeceğini ileri sürerek hem Hegelci mutlak, hem de takımcı-kapsayıcı özdeşlik anlayışlarını reddeder. ②'ye karşı Althusser, ayrışma ve karmaşıklığın Marx açısından vazgeçilmez önemde olduğunu haklı olarak savunmuş, Della Volpe da gene yerinde olarak, Marx'ın bütünselliklerinin kurgusal değil deneysel doğrulamalara tabi olduğunu vurgulamıştır. ③'e gelince: Marx'ın vurgusu kavramsal olan'a değil nedensel olana'dır; gerekircilik-erekselcilik de insanal praxis'le sınırlı olup, bunun başka yerlerde de ortaya çıkışı halinde "rasyonel bir açıklama" yoluna gidilmektedir (☞ Marx'ın Lassalle'a 16 Ocak 1861 tarihli mektubu). Hepsinden önemlisi ise şudur: Marx için, *tarih bilimi*'nin kuruluşunda ontolojik *tabakalaşma* ve *oluş* indirgenemez nitelik taşırken, Hegel'de, öz ile varoluş'un kendi mantıksal alanlarında ele alınışları sırasında bunların her ikisi de edimsellik ve sonsuzluk içinde (dolayısıyla da Fikir'in kendini açımladığı alanda) ayrı ayrı eritilmektedir. Felsefî açıdan anlamlı bütün yönlerden bakıldığında Marx'ın ontolojisi, Engels'in daha sonraki felsefe çalışmalarının hedefini oluşturan ve Marx'ın gençlik dönemi eleştirisinde Hegel idealizminin örtük biçimde öngördüğünü sergilediği atomist ampirizm'den olduğu kadar, Hegel ontolojisinden de büyük farklılık gösterir.

Diyalektik karşısında en yaygın rastlanan üç konum şöyle özetlenebilir: bunun büsbütün anlamsız olduğu (örneğin Bernstein); evrensel bir uygulanabilirlik taşıdığı; ve kavramsal ve/ya da toplumsal alanlarda geçerli olup doğa alanında olmadığı (örneğin Lukács). Engels büyük otoritesini ikinci, yani evrensel uygulanabilirlikçi çizgiden yana koymuştu. Engels'e göre diyalektik "doğa'nın, insan toplumunun ve düşünce'nin hareket ve gelişiminin genel yasalarının bilimi" idi (*Anti-Dühring*, I. kitap 13. bölüm). Gene Engels'e göre bu yasalar "başlıca üç alana indirgenebilir"di (*Doğa'nın Diyalektiği* 'Diyalektik'): ① Niceliğin niteliğe dönüşümü ve tersi; ② karşıtların birbirine nüfuzu, ve ③ inkâr 'ın inkârı.

Engels'in yaklaşımında belirsiz yanlar bulunmaktadır. Örneğin söz konusu yasaların az çok önsel doğrular mı, yoksa deney üstü genellemeler mi sayıldıkları; bunlann bilimsel pratik açısından vazgeçilmezlik mi taşıdıklan yoksa yararlı sunuş araçlarından mı ibaret oldukları, açık değildir. Engels'in verdiği örneklerin bilinen keyfîliğinin yanısıra, indirgemeci türde herhangi bir materyalizme kendisi de özellikle karşı olduğundan, Engels'in diyalektiğinin bir toplum bilimi olarak Marxizmle ilişkisi de sorgulanabilir. Eldeki kanıtlar Marx'ın, Engels tarafından

yapılan müdahalenin genel sonuçlanyla aynı fikirde olduğunu gösterse bile, Marx'ın kendi ekonomi politik eleştirisi, herhangi bir doğa diyalektiğini ne öngörmekte ne de içermektedir. Ayrıca Marx'ın önselciliğe yönelttiği eleştiri de, bunlar diyalektik olsun başka türden olsun, süreçlerin gerçeklikteki varlığına ilişkin tezlerin deney sonrası ve özneye özgül niteliğine dolaylı biçimde işaret etmektedir. Bu konuda Marxçı, Engelsçi ve Hegelci konumlar şöyle özetlenebilir:

Bir doğa diyalektiği varsayımının doğrudan kendisi, Lukács'dan Sartre'a kadar pek çok eleştirmene kategorik olarak yanlış görünmüştür. Yanlışlığın ölçütü de, örneğin ancak insanal alanda anlamlı olan çelişki'nin ve inkâr'ın insanbiçimci (ve dolayısıyla da idealistçe) bir yoldan doğa'nın kategorilerine kadar uzatılmasıdır. Bu eleştirmenler toplumsal-tarihsel dünyanın bir parçası olarak doğa biliminin de diyalektik olabileceğini inkâr ediyor değillerdir. Buradaki asıl sorun, kendi başına bir doğa diyalektiğinin olup olamayacağına ilişkindir. Doğal ve toplumsal alanlar arasında farklılıklar bulunduğu açıktır. Peki, sahip oldukları genel benzerliklere göre bunların özel farklılıklarının taşıdığı önem daha mı büyük, yoksa daha mı küçüktür? Aslında doğa diyalektiği sorunu, genel anlamda natüralizm sorununun bir türevine iner. Sorunun çözümleniş yolu da, diyalektiğe yeterince geniş bir açıdan yaklaşılıp yaklaşılmadığına; toplumun ise, diyalektiğin doğa'ya uzatılmasını makûl kılacak ölçüde doğacı tarzda ele alınıp alınmadığına bağlı kalacaktır. Ancak, böyle bir durumda bile tek bir yanıt beklenilmemelidir: doğa'da diyalektik kutupsallıklar, kapsayıcı karşıtlıklar olabilir; ama, diyalektik anlaşılabilirlik ve akıl olamaz. Engels'in haklılığını göstermek isteyen bazıları (örneğin P. Ruben) "kategoriler ötesi" bağların anlaşılabilirliğini savunmak için ① doğa'nın insan tarafından epistemolojik sorgulanışının, ve ② insanın doğa'dan tarihsel çıkışının, Schellingci ayniyet noktaları (ya da diyalektik özdeşlik noktaları) öngerektirdiğini ileri sürmüşlerdir. Ne var ki hem (ölçüm ya da deneydeki) epistemik türdeşleştirme ya da eşitleme, hem de (oluşumdaki) tarihsel ortaya çıkış, ilgili doğal kutupların praxis-bağımsızlığı'nı öngerektirir. İnsanlıkla doğa arasındaki herhangi bir diyalektik ilişki, *asimetrik* olarak içsel bir ilişkinin Hegelci olmayan yanını edinir (toplumsal biçimler doğal biçimleri öngerektirir; ama bunun tersi doğru değildir). Böylelikle de epistemolojik ya da ontolojik herhangi bir özdeşlik, ancak aşkın bir materyalist *özdeş-olmama* durumu içinde ortaya çıkabilir.

Engels'in müdahalesinin kısa dönemdeki paradoksal sonucu, II. Enternasyonal'in evrimci Marxizmi içindeki bir eğilim biçiminde ortaya çıktı. Bu eğilimin aşırı doğacılığı ve tekçiliği, pek çok yönüyle, Engels'in bilinçli bir mücadele verdiği Haeckel, Dühring ve diğerlerinin pozitivizmiyle kıyaslanabilir boyutlar taşımıştır. Ancak Engels'in Hegelci diyalektiği sahiplenişindeki (ki burada düşüncecilik, özdeşlik ilkesi adına epistemik bir vekil olarak hareket etmekte ve süreçselci bir dünya görüşü de biçimdeki benzeşimi öne çıkarmaktadır) bazı biçimsel sonuçları, kendilerini zamanla ortaya koydular. Bunlar Marxist bilginin mutlaklaştırılması ya da dogmatik biçimde çevrilip kapatılması, bilimin felsefeye emdirilmesi, hatta statüko'nun (örneğin Sovyet Marxizminin uzlaştırıcı *Ansicht*'inde) bu kez kılık değiştirerek varlığını sürdürmesidir.

Kendisi istemi dışında da olsa Engels tarihin doğallaştırılmış *sürecini* bir "yeni mutlak" olarak nasıl

kurumlaştırmışsa, Lukács da, tarihin *amacının*, felsefede Hegel'in boş yere arayıp sonunda ekonomi politik'de Marx'ın bulduğu o mutlak'ın tam gerçekleşmesi olduğunu göstermeye girişti. Lukács'a göre Marx'ın bulduğu mutlak, tarihin özdeş özne-nesne'si olarak proletaryanın kaderi ve rolüdür. Gerek Engels'de gerekse Lukács'da "tarih" özden fiilen arındırılmıştır. Bu iş tarihin Engels'de evrensel bir sürecin kategorileri bağlamında "nesnelce" yorumlanmasıyla, Lukács'da ise mantıksal temelini oluşturduğu perdeyi kapatıcı nihaî ve koşullanmamış bir öz-gerçeklenme eyleminin çok sayıdaki dolayımı ve uğrağı olarak bu kez "öznelci" ele alınışıyla yapılmıştır.

Bu ilk kusurlara rağmen gerek diyalektik materyalist gerekse de Batılı Marxist gelenekler, bazı önemli diyalektikçiler yetiştirmiştir. Batı Marxizminde, Lukács'ın tarihsel öz-bilinç ya da özne-nesne diyalektiğinin yanısıra Gramsci'de teori/pratik, Marcuse'de öz/varoluş ve Colletti'de görüntü/gerçeklik çelişkileri öne çıkar. Hepsi de şu ya da bu ölçüde Hegel kökenlidir. Benjamin'de diyalektik, tarihin kesintili ve katastrofik yönünü temsil eder; Bloch'da hedeflenen bir hayâl dünyası olarak algılanır; Sartre'da birey'in kendi bütünleyici etkinliğinin anlaşılabilirliğinde yatar; Lefebvre'de ise yabancılaşmadan arınmış insanın önüne koyduğu hedefe işaret eder. Daha anti-Hegelci konumdaki Batılı Marxistler (Colletti dahil) arasında Della Volpe'nin diyalektiği temelde katı olmayan, aşırı yerleşikleşmemiş düşünceden ibaretken, Althusserci diyalektik bütünlerin karmaşıklığını, ön oluşumunu ve üstbelirlenmesini öne çıkarır. İki kamp arasında dengede olan Adorno ise bir yanda tüm eleştirinin içselliğini, diğer yanda da özdeşlik-dışı düşünceyi vurgular.

Bu arada Engels'in üçüncü yasası diyalektik materyalist gelenek içinde, Stalin tarafından kestirmeden bir kenara bırakılmıştır. Birinci yasa da Mao tarafından, Lenin'den bu yana giderek artan biçimde diyalektiğin büyük yükünü taşır hale gelen ikinci yasanın özel bir durumu olarak konumlandırılmıştır. Elbette bu adımların (siyasal dürtüler kadar) sağlam materyalist gerekçeleri de vardı. Olumsuzlamanın olumsuzlanması, Hegel'in sınırlanmış varlığı çözüp sonsuzluğa dağıtma aracıydı. Buna karşılık Godelier'nin de işaret ettiği gibi diyalektik materyalistler karşıtların Marx'daki *birliği* ile Hegel'deki *özdeşliği* arasındaki farklılıkların hakkını nadiren verebilmişlerdir. Bu gelenek içinden Mao, yaptığı potansiyel olarak verimli bir dizi ayrımla kayda değer bir yere sahiptir -örneğin düşmanca olan ve olmayan çelişkiler, başat ve talî çelişkiler, belirli bir çelişkinin başat ve talî yönleri vb. ayrımları ile- Lenin ve Troçki'nin yaptıkları gibi, bunların "bileşik ve eşitsiz" gelişimlerinin vurgulanması ile...

Uzun ve karmaşık tarihi içinde diyalektiğe ilişkin olarak, her biri Marxizmde şu ya da bu ölçüde dönüşüme uğramış beş temel anlayış öne çıkmaktadır: ① Herakleitos'tan kalan ve bağımsız olmayan kökenlere sahip güçlerin kapsayıcı karşıtlık ya da çatışmalarını içeren *diyalektik çelişkiler*, Marx tarafından kapitalizm ve onun üretim tarzı açısından asal sayılmışlardır. ② Sokrates'ten kalma yanlışlama ya da *diyalektik tartışma* bir yanıyla sınıf mücadelesi çerçevesi içinde dönüştürülürken, bazı Marxist düşünürler tarafından "ideal koşullarda" (Gramsci'de bu komünist toplumdur; Habermas'da ise "sınırlanmamış oydaşma [konsensus]") bir gerçeklik norm'u olarak işlevini korumaktadır. ③ Platon'dan kalma *diyalektik akıl* bir yanda aydınlanma ve demistifikasyondan doğan (Kantçı eleştiri) kavramsal esneklik ve yeniliklerden —burada kastedilen, deneysel, mantıksal ve çevresel denetimlere tâbi olarak bilimsel keşif ve gelişmelerde hayatî rol oynayan kavramsal yeniliklerdir— öte yanda kollektif öz kurtuluşun maddî temelli ve koşullanmış pratiklerinin rasyonalitesine kadar uzanan bir dizi çağrışım yaptırmaktadır. ④ Plotinus'dan Schiller'e uzanan, başlangıçtaki birlik, tarihsel ayrışma ve ayrışmış birlik şeması, bir yandan Marx'ın meta biçimine ilişkin sistematik diyalektiğinin belirttiği kesin olmayan sınırlar ya da kutuplar olarak kalırken, öte yandan da sosyalizm için yürütülen pratik mücadelenin dürtüsü olarak işlev görmektedir. ⑤ Hegel'den gelen *diyalektik kavranabilirlik* Marx'ta, hem toplumsal nesnelerin nedenselliğe bağlı sunuluşunu, hem de bunların açımlayıcı eleştirisini, gerek tarihsel olarak özgül ve praxis-bağımlı olanlar gerekse de böyle olmayanlar bağlamını da içerecek şekilde dönüşüme uğratılmıştır (☞ BELİRLENİMCİLİK; BİLGİ KURAMI; MANTIK).

RB/LK-MÇ

OKUMA
Althusser, L. 1965 (1969): *For Marx*.
Bhaskar, R. 1983: *Dialectic, Materialism and Human Emancipation*.
Colletti, L. 1969 (1973): *Marxism and Hegel*.
Della Volpe, G. 1950 (1980): *Logic as a Positive Science*.
Kolakowski, L. 1978: *Main Currents of Marxism* cilt. I, bölüm. 1.
Lukacs, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness*.
Marcuse, H. 1941 (1955): *Reason and Revolution*.
Stedman-Jones, G. 1973: "Engels and the End of Classical German Philosophy".
Wood, A. W. 1981: *Karl Marx*.

Diyalektik Materyalizm (*İng.* Dialectical materialism, *Fr.* Matérialisme dialectique, *Alm.* Dialektischer Materialismus)

Diyalektik materyalizm, genelde, Marxizm'in, tarihsel materyalizm olarak ayrımlanan Marxist bilimle karşıtlık ve ilişki içinde olan FELSEFE'si olarak düşünülmüştür. Terim ilk kez muhtemelen 1891'de Plehanov tarafından kullanılmıştır. Marx'ın ölümünden sonraki bu ilk kuşakta (özellikle SSCB'de yaygınlaşan kısaltma bir terim olan) "Diamat", Marx ve Engels'in yapıtının yerini izleyicilerinin çalışmaları almaya başladığı sırada ortaya çıkmıştır. Marxizm de, bu geçiş süreci içinde billurlaşmıştır ki, kurucu öğelerinden biri de diyalektik materyalizmdir (☞ MARXİZMİN GELİŞİMİ). İlk kuşak Marxistler, kurucularının iki en ünlü yapıtının, Marx'ın *Kapital*'i ile Engels'in *Anti-Dühring*'inin etkisi altında kalmışlardır. Bu yapıtlardan ilki tarihsel materyalizmin temel ekonomi bilimini temsil ediyordu. Buna "son biçimi"ni veren, Marxizm'in felsefesini ortaya koyan kişi ve yapıt olarak ise, Engels'in *Anti-Dühring*'i görülüyordu (Plehanov 1908, s.23). Diyalektik materyalizm II. Enternasyonal'de güçlü bir etkiye sahipti ve Rus devriminin ardından da Komünist Parti ortodoksluğu açısından öz bir önem kazanmıştı.

Kendi anlaşılışına göre, diyalektik materyalizm iki burjuva felsefesinin birleşmesinden ortaya çıkmış bir melezdi: Bilimsel Devrim ve Aydınlanma'nın mekanik MATERYALİZM'i ile Hegel'in idealist DİYALEKTİK'i. Birincinin diyalektik ile uyuşması mümkün olmayan mekanikliği ve ikincinin de materyalizmle uyuşması olanaksız olan idealizmi yadsınmış ve bunlara "metafizik" ve "ideoloji" denilerek karşı çıkılmıştır. Ortaya çıkan sonuç, bir "dünya görüşü", Engels'in deyişiyle "komünist dünya görüşü" (*Anti-Dühring*, 2'nci yayımlanışa Önsöz) anlamında bir felsefeydi: bir bütün olarak somut gerçeklik hakkında doğru olduğu kabul edilen ve genelleme yapan ve tarihsel materyalizm olarak, sosyal bilim de dahil olmak üzere olgunlaşma yolunda ilerleyen özel bilimlerin bulgulanyla desteklenen, bir anlamda bilimsel bir tür "doğa felsefesi" olarak kavranan bir kuram bütünü. Nitekim, Marx'ın kuramsal çalışması toplum hakkında bir inceleme olurken, Engels, "doğada... aynı diyalektik yasalar (ın). ..tıpkı tarihte... olayları yönlendiren (yasalardaki) gibi kendi buyruklarını yürüttükleri" (*Anti-Dühring*, 2'nci yayımlanışa Önsöz) savıyla temellendirilmiş bir "doğanın diyalektiği"ni (*Doğanın Diyalektiği*) oluşturmaktaydı. Diyalektik materyalizmin merkezî kuramları, bu durumda, bütünüyle genel nitelikte olan ve "doğa, toplum ve düşünce"yi yöneten türden bilimsel yasalar olarak (*Anti-Dühring*, ks.I, bl.XIII)sunulmuştur. Böyle bir kuramın, özellikle de Engels'in özgün katkısının genel olarak siyasal anlamı, DOĞA BİLİMİ'nin sahip bulunduğu bilgisel otoritenin desteğini tarihsel materyalizme devşirerek ve aynı zamanda da bu desteğe sahip çıkan Dühring'in yapıtı veya "toplumsal Darwinizm" gibi diğer siyasal ve kültürel akımları (Benton, Mepham ve Ruben 1979 içinde, cilt II, s.101) bu destekten yoksun bırakarak, Marxizmin bilimselliğini ileri sürmekti.

Materyalizm ile diyalektiğin biraraya gelmesi, her ikisini de dönüştürmektedir. Gereği gibi anlaşıldığında, diyalektik materyalizmin materyalizmi, geleneksel atası gibi indirgemeci değildir. Bu materyalizm fikirleri, onların nihaî özdeşliğini belirterek maddeye indirgemez. Bu materyalizm, diyalektik bir biçimde, maddî olan ile ideal olanın farklı ve gerçekte birbirlerinin zıddı olduğunu, ama maddî olanın temel veya öncelikli olduğu bir birlik içinde varolduklarını kabul etmektedir. Madde, zihin olmadan da varolabilir, ama bunun tersi mümkün değildir ve zihin tarihsel olarak maddeden çıkmıştır ve ona bağımlıdır. Bundan da, olgunlaşmış özel bilimlerin, temelinde fiziğin bulunduğu, ama hiçbirinin fiziğe indirgenemeyeceği bir hiyerarşik birlik oluşturdukları sonucu çıkmaktadır. Yine bundan, epistemoloji bakımından,

fiziğin bize zihinden bağımsız nesnel gerçekliğin bilgisini sağladığı sonucu da çıkmaktadır. Diyalektiği oluşturan öğenin ileri sürdüğü şey, somut gerçekliğin farklılaşmamış bir birlik içindeki durağan bir töz değil de, farklılaşmış ve zıtların çelişkisinin tarihsel süreci sürekli ilerleyen, hem evrimci hem devrimci bir değişim içine soktuğu ve devrimci veya kopuş niteliğindeki değişimlerde hakikî niteliksel yenilikleri doğuran özellikle çelişkili bir birlik olduğudur. Bu öyle bir oluşum halindeki yeniliktir ki, zihin diyalektiğin bu materyalist biçimiyle anlaşılmaktadır. Mantığın en temel entellektüel düzeyinde, gerçekliğin bu çelişkili doğası, çelişkili önermelerin gerçeklik bakımından doğru olduğunu ve sonuçta biçimsel mantığa, bu mantığın özüne ilişkin olan çelişkisizlik ilkesiyle birlikte üstün gelen özel bir diyalektik mantığa gerek bulunduğunu içerecek biçimde anlaşılmaktadır (☞ ÇELİŞKİ; MANTIK).

Dolayısıyla, diyalektik materyalizmin yasaları şunlardır: ① niceliğin niteliğe, aşamalı niceliksel değişimlerin devrimci niteliksel değişimleri doğurmasına uygun olarak dönüşmesi yasası; ②somut gerçekliğin bir karşıtlar ve çelişkiler birliği olduğunu kabul eden zıtlann birliği yasası; ③ karşıtların çarpışmasında karşıt bir şeyin diğerini olumsuzladığını ve bunun da, karşılık olarak, olumsuzlanmış olan terimlerin her birinden bir öğeyi koruyan tarihsel gelişmenin daha yüksek bir düzeyinde olumsuzlandığını (bazen tez, antitez ve sentezden oluşan üçlü şema olarak ifade edilen bir süreç) ileri süren OLUMSUZLAMA'nın olumsuzlanması yasası.

Marx'ın toplum kuramının hem materyalist, hem de diyalektik olduğunda ve bilimsel olma iddiasında bulunduğunda hiçbir kuşku yoktur. Bu kuram, bilimselliğin bilgisel üstünlüğüne sahip olma iddiasıyla haklılaştırılırsa, doğal bilimlerle önemli yerleşik süreklilikliklerinin bulunması gerekir. Ancak, Engels ve diyalektik materyalizm tarafından ileri sürülenlerden başka ve daha güvenilir nitelikte süreklilikler, yani bir bütün olarak gerçeklik hakkında çok genel bir kuramı meydana getiren paylaşılmış bir içerik olarak "komünist dünya görüşü" de bulunabilir. Her hâlükârda, diyalektik ile materyalizmin birliğinde, özellikle de mekanik indirgemeciliği ve yalınkat nesnelciliği ile doğa bilimlerinin materyalizminde sorunlu bir gerilim vardır. Marxizmde ayırdedici olan, doğal bilimler ile toplumun doğal bilimi olarak tarihsel materyalizm üzerindeki bu vurgudur. Sonuçta, diyalektik materyalizm tarihsel materyalizmi EKONOMİZM'e, toplumun maddî temeli olarak sadece ekonominin ve hatta belki de ekonominin de "en maddî" yönünün, üretim teknolojisinin gerçek nedensel etkiye sahip bulunduğu, siyasal ve kuramsal üstyapının yansıma fenomenler olduğu varsayımına doğru zorlamıştır. Lenin ve Mao Ze-dong (ki ikisi de, "komünist dünya görüşü"nün sadık savunucularıydı) ekonomizme karşı direnmişlerdir; ancak ekonomizmin II. Enternasyonal, sonradan da Komünist Parti ortodoksluğundaki Marxizm anlayışında karşı-devrimci etkileri olmuştur.

1920'lerde ve 30'larda, Rus devriminin Stalinist zorbalığa ve parti bürokrasisine doğru yozlaşması sürecinde, Marxist felsefenin genel olarak diyalektik materyalizmin egemenliği altına girişi, SSCB dışında, çökmeye başlamış ve bir ikinci Marxist felsefenin, Marxist hümanizmin yolu açılmıştır, bu yeni felsefenin önde gelen kuramcıları Lukács'la Korsch'tu ve onların doğal bilimlerin materyalizmini reddetmeleri ve diyalektik konusundaki Hegelci vurgulamaları, Marx'ın ilk felsefî yazılarının yeniden keşfedilmesiyle desteklenmiş gibiydi. Bu Hegelcileştirici eğilimler, son yirmi yıl içinde, Althusser ve Della Volpe okullarının şiddetli saldırılarına uğramıştır. Bu Batı Marxizmine karşıt bir biçimde SOVYET MARXİZMİ, son zamanlarda biçimsel mantığa üstün gelen özel bir diyalektik mantık kavramını reddetme eğilimi ortaya çıkmış olmakla birlikte, genelde, 'Diamat'a bağlılığını sürdürmüştür.

RE/LK

OKUMA

Colletti, Lucio 1969 (1973): *Marxism and Hegel.*
Jordan, Z.A. 1967: *The Evolution of Dialectical Materialism.*
Lenin, V.I. 1908 (1962): *Materialism and Empirio-Criticism.*
Lenin, V.I. 1929-30 (1963): *Philosophical Notebooks.*
Mao Tse-tung 1937 (1967): *"On Contradiction".*
Mepham, J. ve Ruben D.-H., (der.) 1979: *Issues in Marxist Philosophy.*
Norman, R. ve Sayers, S. 1980: *Hegel, Marx and Dialectic.*
Plekhanov, G.V. 1908 (1969): *Fundamental Problems*

of Marxism.
Stalin, J.V. 1938 (1973): *Dialectical & Historical Materialism.* B. Franklin der. *The Essential Stalin* içinde.
Wetter, G.A. 1958: *Dialectical Materialism.*

Dobb, Maurice H. (d. 24 Temmuz 1900, Londra; ö. 17 Ağustos 1976, Cambridge)

20. yüzyıl İngiltere'sinin en önde gelen Marxist iktisatçısıdır. Londra ve Cambridge'de öğrenim gördükten sonra Cambridge'deki hocalık görevine ilk kez 1924'te başladı ve emekliliğine kadar ve emekliliğinden sonra orada sürdürdüğü çalışmalar, kapitalizmin ortaya çıkışı, sosyalist planlama, değer kuramı ve burjuva iktisadının tarihi gibi konularda Marxist akademik düşünceyi derinden etkilemiştir. Akademik çalışmalarının gücü, büyük ölçüde aktif bir politikacı olmasından ve kuramsal çalışmalarını ve özellikle sosyalist planlama konusundaki çalışmalarını uygulamaya ilişkin sorunlara yöneltmesinden kaynaklanır. Dobb, otobiyografik notlarında (1978) siyasal faaliyetlerinde komünist olduğunu vurgular ve 1922 yılından ölümüne kadar Komünist Parti'nin bir üyesi olduğunu belirtir.

Kapitalizmin Gelişimi Üzerine Çalışmalar'ında (1946) feodal *üretim*'in kendi bunalımına ve çözülüşüne yol açan 'hareket yasası'nı inceledi; artan değişim ve ticaretin dışsal bir güç olarak belirleyici olduğu tezini reddetti. Bu ve ilgili çalışmaları başkalarının sonraki çalışmalarını belirledi. (☞ FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ). Sosyalist planlama konusunda 1928'den 1970'deki "*Sosyalist Planlama: Bazı Sorunlar*" adlı çalışmasına kadar olan yayınları piyasa ile plân arasındaki ilişkilerle ve tüketim mallarıyla üretim araçları üretiminin dengesiyle ilgilidir. Değer kuramı ve burjuva iktisadı üzerine çalışmaları yıllarca İngiltere'deki Marxist iktisadın tek örneği olmuştur. Değer kuramı konusundaki yorumu Ricardo ve Ricardo'nun Eserleri'ni yayımlarken iş-birliği yaptığı Sraffa'nın çalışmalarından (1970, 1973) etkilenmiştir.

LH/UK

OKUMA

Cambridge Journal of Economics 2.2 (Maurice Dobb Memorial Issue).
Dobb, M.H. 1925: *Capitalist Enterprise and Social Progress.*
— 1928: *Wages.*
— 1937: *Political Economy and Capitalism.*
— 1946: *Studies in the Development of Capitalism.*
— 1955: *On Economic Theory and Socialism.*
— 1969: *Welfare Economics and the Economics of Socialism.*
— 1973: *Theories of Value and Distribution Since Adam Smith: Ideology and Economic Theory.*
— 1965 (1978): "Random Biographical Notes".
Hilton, R.H. (der.) 1976: *The Transition from Feodalism to Capitalism.*

Doğa (*İng.* ve *Fr.* Nature, *Alm.* Natur)

Marxizm bir materyalizm olduğu için, "doğa" kategorisinin bir sorunsal oluşturmayacağı düşünülebilir; oysa, durum böyle olmaktan uzaktır. Marx'ın erken dönem not defterleri, soyut materyalizmin, insanın çalışması üstünde odaklanan bir materyalizm adına yapılmış bir eleştirisini içermektedir. Doğa bağımsız olarak vardır; fakat insanlık için niteliklerini ve anlamını, ancak insan emeğiyle dönüştürücü bir ilişki içinde kazanır. Emek ne doğadır, ne kültürdür; onların matrisidir. Bunun içindir ki, hiçbir Marxist (Marxist gelenekteki Hegelci yanları vurgulayanları eleştirmek için sık sık kullanılan bir sıfatla) "idealist" diye yaftalanmaktan hoşnut olmayacağı halde, onların pek azı Marxizmin doğacılığının eleştirel bir doğacılıktan farklı bir şey olmasını ister.

İnsanlık için doğa, kendisi için bir güç değil, bir yararlanma kaynağıdır. Doğa'nın özerk yasalarını keşfetme çabalarının amacı, doğayı bir tüketim nesnesi ya da üretim aracı olarak insan gereksinimlerine boyun eğdirmektir (*Grundrisse*, İngilizce çevirisinde "Sermaye üstüne Bölüm", s. 409-10). "Çalışma doğa'nın, dolayısıyla da doğa biliminin insanla arasındaki edimsel tarihî ilişkidir (*Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*. Üçüncü yazma). Doğayı tarihselleştiren yaklaşım, Buharin'in, (erken döneminde) Lukács'ın, Gramsci'nin ve Frankfurt okulunun yazılarında karakteristiktir. Bu yaklaşım, Lukács'ın şu sözleriyle özetlenebilir: "Doğa toplumsal bir kategoridir. Yani, toplumsal gelişmenin herhangi bir aşamasında her ne doğal sayılırsa, bu doğa insanla nasıl ilişkilenirse ilişkilensin ve onunla bağı hangi biçimi alırsa alsın, yani doğa'nın biçimi, içeriği, kapsamı ve nesnelliği hep toplumsal olarak ko-

şullanmıştır" (1923, s. 234).

Böyle olmakla birlikte, Marxist gelenekte, doğa düşüncesine insanlık tarihinin ve insan amaçlarının aracılık etmesini en aza indirme eğilimini taşıyan hiç değilse iki başka akım daha vardır. Bunların ilki, Engels'ten kaynaklanan DİYALEKTİK MATERYALİZM, II. Enternasyonal Marxizmi içinde geliştirilmiş ve Sovyet felsefesinin resmî ortodoksluğu olmuştur. Bu yaklaşıma göre,doğa esas itibariyle, insanların toplumsal aracılığı terimleriyle görülmektedir; daha çok, Marxist anlayış ve kategoriler öyle varlıkbilimselleştirilmekte (ontolojize edilmekte) dir ki, doğa bilinemeyecek numenlerin insan tarafından yapılmış bir dönüştürümü değil, Marxist kuramla doğrudan doğruya ifade edilebilecek bir şey olur. Doğayı izler ve onun gerçek kategorilerini çarpıtmazsak, sosyalizm güvencededir. İkinci akım, diyalektik materyalizme yakın olmakla birlikte, daha pozitivist bir yapıdadır ve GERÇEKÇİLİK (Realizm) diye adlandırılması doğru olur. Bu görüşü tutanlar, diyalektik kategorileri varlıkbilimselleştirdiklerini yadsır ve doğa'nın kategorileri ile bilginin kategorileri arasında bir çeşit bire bir karşılıklılık bulunduğunu ileri sürerler. Lenin, Bhaskar ve Timpanaro'nun felsefî yazıları bu eğilime girer ve doğa bilimlerine ve doğa bilim modellerine dayanan toplumsal bilimlere saygı ile niteliklenirler.

Burada tartışılan üç eğilimi niteliklendirmenin bir yolu, ilk grubun felsefesini doğa kavramlarının hümanist bir eleştirisine dayandırdığını ve buradan hareketle, doğal, biyolojik ve beşerî bilimlerin kavram ve varsayımları üstüne sorgulayıcı çözümlemeler yaptığını söylemektir.

Diyalektik materyalist grup, doğa'nın ve bilimlerin kavramlarını tek bir diyalektik yasalar setinde bitiştirmektedir. Gerçekçiler ise, doğa kavramlarına fizik bilimlerin yöntem ve varsayımlarıyla bakmakta ve beşerî bilimleri biyolojinin bulguları kökünden üretmektedirler.

RMY/MT

OKUMA

Bhaskar, Roy 1978: *A Realist Theory of Science.*
Bukharin, N. I. ve d. 1931 (1971): *Science at the Crossroads.*
Jay, Martin 1973: *The Dialectical Imagination.*
Joravsky, David 1961: *Soviet Marxism and Natural Science 1917-1932.*
Lukács, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*
Marcuse, Herbert 1964: *One-Dimensional Man.*
Schmidt, Alfred 1962 (1971): *The Concept of Nature in Marx.*
Timpanaro, S. 1976: *On Materialism.*

Doğa Bilimi (*İng.* Natural science, *Fr.* Science naturelle, *Alm.* Naturwissenschaft)

Marxizmin tarihinde doğa biliminin sorunlu oluşu, bunun her zaman idealizme ve ütopyacılığa bir seçenek oluşturmuş bulunmasındandır. Birçok onyıllar boyunca, Engels'in Anti-Dühring'inden seçme bölümlerle meydana getirilen *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm* broşürü, en yaygın Marxist metindi. Marx'la Engels'in her ikisi de, 19. yüzyıl düşünüşünü niteliklendiren "ilerleme olarak bilim" kavramına derinden bağlıydılar ve onlann —Bernstein, Kautsky, Plehanov gibi— en etkili yorumculanndan bazıları da, Marxizmin bilimsel karakterini vurgulamak için doğa bilimi örneklerinden ve benzetmelerinden, özellikle de Darwinci evrim kuramından geniş ölçüde yararlanmışlardır. Marx'la Engels, Darwinizm üstüne ince ayrımlı yargılar verirlerken; kuramsal yorumcuları, insanlık ve toplum kavramlarını bilimin yöntem ve varsayımlarına bağlayan kuram olarak ona dayanmışlardır. Marx, kendilerinin tarih görüşlerinin doğa tarihindeki temeli diye Darwinizme gönderme yapmış (Engels'e 19 Aralık 1860 tarihli mektubu), Engels de Marx'ın mezarının başında konuşurken, Marx'ın insanlık tarihinin temel yasasını keşfetmesini, Darwin'in organik evrim yasasını keşfetmesine benzetmiştir. Fakat her ikisi de, Darwinizmin kaynaklandığı canlı doğa tasarımından —Malthus'un savaşım yasasından ve Hobbes'un herkesin herkese karşı olması yasasından— eşit ölçüde dehşete düşmüşlerdir (Marx'ın Engels'e 18 Haziran 1862 tarihli mektubu). Doğa bilimine en saygılı olduğu yazılarında bile, Engels maymunlarla insanlar arasına emek kavramını koymuştur (*Doğa'nın Diyalektiği*, bl. IX).

Hem Marx, hem de özellikle Engels, matematik, biyoloji, fizik ve kimyadaki bilimsel gelişmeleri yakından izliyorlardı. Engels diyalektiği doğanın yasalarıyla bütünleştirmekte Marx'tan çok daha ileri gitmiştir (☞ DOĞANIN DİYALEKTİĞİ). Marx bilimle

daha ziyade bir üretici güç ve bir işgücünü denetleme aracı olarak ilgileniyordu. Bu konuda şunları yazmıştır: "doğa bilimleri endüstri yoluyla *pratikte* insan yaşamına sızmış ve insan yaşamında dönüşümler yaratmıştır; insanlıktan uzaklaştırmayı doğrudan doğruya doruğuna vardırdığı halde, aynı zamanda insanın kurtuluşunu da hazırlamıştır. ... doğa bilimleri soyut materyalist —ya da daha doğrusu, idealist— yönelimini yitirecek, yabancılaşmış bir biçimde de olsa, insanın edimsel yaşamının temeli olduğu gibi, bir *insan* biliminin de temeli olacaktır. Yaşam için bir temel, *bilim* için de bir başka temel, *a priori* bir yalandır" (1844 —*Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*. Üçüncü yazma). Marx *Grundrisse*'de de, endüstri ile bilimin yakın bağları olduğunu vurgulamış ve bunların daha da büyümeye devam edecekleri öndeyişinde bulunmuştur ("Sermaye üstüne Bölüm", s. 704-5). *Kapital I* de ise, işçileri denetlemek için geliştirilen teknolojik yeniliklerle ilgili ürkütücü bir pasajda, Ure'yi alıntılamıştır; "Bu buluş, daha önce serimlenmiş bulunan büyük öğretiyi doğruluyor; sermaye, bilimi kendi hizmetine koşunca, emeğin söz dinlemez eline her zaman uysal olması öğretilecektir" (bl. 15, kesim 5).

Marxizmin içindeki birçok akım, onun bilim olma niteliğinde ısrar eder, fakat "bilim" terimi açılınca, sık sık meşruluk arayışının bir parçası olarak ona gönderme yapıldığı ve çoğunlukla, söz konusu edilenin doğa bilimi olmadığı görülür (☞ BİLİMSEL VE TEKNOLOJİK DEVRİM). Doğa bilimi kastedildiğinde, yapılan gönderme genellikle, üretim gereksinmeleri için bilimsel araştırmanın kaynaklarınadır. Bu durum, en iyi biçimde, Boris Hessen'in bilimsel devrimin o en ünlü belgesini 17. yüzyılın ekonomik sorunlarıyla bağıntılandıran "Newton'ın 'Principia'sının Toplumsal ve Ekonomik Kökleri" denemesinde gösterilmiştir (Buharin, 1931'de). Aynı yapıtta yer alan öteki denemeler de, bilimsel kuramın pratiğin başka araçlarla sürdürülmesi olduğunu vurgulamaktadırlar. Buharin, bilimin kendi kendine yeterli nitelikte olduğu fikrinin yanlış bilinçlilik —profesyonel bilgin'in öznel tutkularıyla bilimin nesnel toplumsal rolünün karıştırılması— olduğunu ileri sürmüştür. Bilimin üretim sürecindeki toplumsal işlevi devam etmektedir (1931, s. 19-21).

Gramsci, bütün bilimsel varsayımların üstyapılar olduğunu ve her türlü bilginin tarihsel olarak göreli bulunduğunu iddia etmiştir (*Hapishane Defterleri*, İngilizce çevirisinde, s. 446, 468).

> Dolayısıyla, bizim konumuz, kendi başına madde değil, onun üretim için toplumsal ve tarihsel olarak nasıl örgütlendiğidir. Doğa bilimi de buna koşutlukla, esas olarak bir tarihsel kategori, bir insan ilişkisi diye görülmelidir. ... Bir anlamda ve belli bir noktaya kadar, doğa'nın fırsatını hazırladığı şeylerin önceden varolan güçlerin —ve maddenin önceden varolan niteliklerinin— keşif ve icatları değil, toplumun çıkarlarıyla ve üretim güçlerinin gelişmesi ve bu gelişmenin daha ileriki gereksinimleriyle yakından ilişkili "yaratılar" olduğu söylenemez mi? (*a.g.e.*, 465-66).

Bir üretici güç olarak bilimin gelişmesi ve doğa biliminin rolü, bilimle teknoloji arasındaki ayrımın zayıflamasına yol açmıştır; böylece kapitalizmin örneğin mikroelektronik, biyoteknoloji ve gittikçe inceleşen ölçüm, gözetim ve denetim araçları çevresinde yeniden yapılanması, siyaseti bilimin, teknolojinin ve tıbbın içinde sürdürme gereksiniminin daha çok farkına varılmasına yol açmıştır. Genelinde "Diamat" geleneğinden ortodoks Marxistler (☞ DİYALEKTİK MATERYALİZM) bilimsel uygulamaları değer-yansız ve sınıf mücadelesinin üstünde saymışlar (☞ BERNAL); "eleştirel kuramcılar"sa (☞ FRANKFURT OKULU) kategorileri, varsayımları ve doğa biliminin meşrulaştırıcı rolünü, devrimci dönüştürüm sorununun yüreği yerinde görmüşlerdi. Marx'la Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde söyledikleri gibi (cilt I. kesim IA), "Biz yalnızca bir tek bilim tanıyoruz— tarih bilimi."

RMY/MT

OKUMA

Arato, Andrew 1973-74: "Re-examining the Second International".

Bukharin, Nikolai ve d. 1931 (1971): *Science at the Crossroads*.

Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks*.

Jacoby, Russell 1971: "Towards a Critique of Automatic Marxism: The Politics of Philosophy. From Lukács to the Frankfurt School".

Lichtheim, George 1961: *Marxism: An Historical and*

Critical Study.

Radical Science Journal Collective 1981: "Science, Technology, Medicine and the Socialist Movement".

Doğanın Diyalektiği (*İng.* Dialectics of nature, *Fr.* Dialectique de la nature, *Alm.* Dialektik der Natur)

19. yüzyıl biliminin saygınlığının en çarpıcı kalıtlarından biri, II. Enternasyonal Marxizmi ve SOVYET MARXİZMİ üstündeki etkisiydi. Engels, Marxizm açısından bilim ve doğa üstüne bir dizi tartışmalı ve açıklayıcı ölçünmeyle, *Anti-Dühring*'te Dühring'in "bilimde devrim"ine saldırmış, *Doğanın Diyalektiği*'nde de birçok notlar ve kurgulamalar kaleme almıştır. Bunlar, tarihî materyalizmin belli kavramlarını doğa felsefesiyle bütünleme yolunda bir girişimdir — Engels gerçekten, Marxizmin doğa yasalarını formüle edebileceğini ve tek bir varlıkbiliminin (ontoloji) hem doğayı hem de insanlığı kapsayabileceğini göstermek istemiştir.— Doğal ve toplumsal süreçleri kavramakta kullanılabilecek çözümleme araçları, bu girişimde diyalektik yasalara indirgenmiştir. Engels —örneğin, "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü" üstüne düşüncelerinde— 19. yüzyılın bilimsel bulgu, kuram ve tartışmalarıyla diyalektik kavramlar arasındaki uygunluğu araştırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşımın ondan sonraki yasakoyucuları, bunu varlığın farazî yasalarını saptayan katılaşmış bir Marxist metafiziğe dönüştürmüşlerdir (☞ MARXİZMİN GELİŞMESİ). Doğa diyalektiğinde özellikle, üç evrensel teorem vardır: her türlü gelişmenin yasası olarak, tez-antitez-sentez ya da "olumsuzlamanın olumsuzlanması"; evrimci değişikliklerin nasıl devrimci değişiklikler haline geldiğini açıklamayı amaçlayan niceliğin niteliğe dönüşmesi; temel bir diyalektik ilişki türü olarak karşıtların sızışması (interpenetration) (☞ DİYALEKTİK). Doğa'nın diyalektiği bir bilim felsefesi olarak Batı'da pek tutulmamıştır. Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Avrupa'da ise gerçekten çok ciddiye alınmıştır; fakat orada da büyüyen ve gitgide derinleşen bir gelenek olmak yerine, bir ilmihâl (kateşizm) havasındadır (☞ FELSEFE).

RMY/MT

OKUMA

Graham, Loren R. 1973: *Science and Philosophy in the Soviet Union.*

Kolakowski, Leszek 1978: *Main Currents of Marxism.* Cilt 2. The Golden Age. bölüm 15.

Wetter, Gustav, A. 1952: *Dialectical Materialism.*

Doğu Avrupa'da Marxizm (*İng.* Marxism in Eastern Europe, *Fr.* Marxisme en Europe de l'Est, *Alm.* Marxismus in Osteuropa)

Doğru bir biçimde farklılaştırılmış bir konu olarak Doğu Avrupa Marxizmi'nin tarihi, bu bölgenin Sovyet bloku içinde bütünleşmesiyle başlar. Daha önce, bugünün Doğu Avrupa ülkelerinden gelen veya bu ülkelerde yerleşmiş olan belli başlı düşünürlerin (ör. Dimitrov, Varga, 1930 dolayları ile 1945 arasında Lukács) çalışmaları SOVYET MARXİZMİ'nin tarihine veya Marleau-Ponty'nin deyişiyle BATI MARXİZMİ'ne (ör. Lukács 1918-1929, Bloch) ait olmuştu. Daha tartışmalı olsa da, benzer bir biçimde, bu konu içine sadece ortodoks olmayan yaklaşımlar girmektedir: 1945 sonrası dönemin ortodoksluğu (içeriği, gelişme aşamaları ve toplumsal işlevi) *Sovyet* Marxizmi'nin Doğu Avrupa'daki gelişimine ilişkindir. Nihayet, Yugoslav Marxizmi, coğrafî bakımdan bu bölgede yerleşmiş olmakla birlikte, zihniyet olarak, büyük bölümü itibariyle Batılı Marxist düşünce bütünü içinde yer almaktadır.

Doğu Avrupa'da Marxizm, ilgili olduğu ülkede farklı zaman dizilerini içeren dört ayrı aşama çerçevesinde çözümlenmelidir: Doğu Almanya (GDR), Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan. Bu bağlamda, varolan rejimin kuram ve pratiğini, kendi özgün Marxist-Leninist (olduğu varsayılan) ilkeleri temelinde düzeltme projesi anlamını kazanmış bulunan *revizyonizm* terimine üç terimin daha eklenmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki, rejimin, resmî biçimlerinden açıkça farklı olan başlangıçtaki Marxgil felsefe ve toplum kuramının yeniden canlandırılmasının, ki (Lukács tarafından) gayet yerinde olarak Marxizm'in *rönesans*'ı olarak adlandırılmıştır, sonuçlarıyla eleştirel bir biçimde karşı karşıya kalmasıdır. Marx'ın klasik toplum kuramının bir biçimini doğrudan doğruya Sovyet tipi toplumlara uygulama girişimi, Doğu Avrupa'da Batı'ya göre daha ender olsa da, bu aşamanın mantıksal bir sonucudur. İkincisi, Marx'ın toplumsal felsefesinin belli başlı bazı öğe-

lerinin oluşturduğu normatif temeller ile Marx'ın siyasal iktisadı eleştirisinin genel modeli esasında, ama bütünüyle farklı çözümleyici araçları kullanarak kendi toplumları hakkında, eleştirel kuramlar geliştirme projesi en iyi biçimde Marxizmin *yeniden inşa*'sı (Habermas) olarak nitelendirilmiştir. Üçüncü olarak, gelenekten ayrılma konusunda açık bir niyete dayanan Marxçılık-sonrası eleştirel bakış açılarının inşasını, yine de, bu tür bir çabanın, kuramın 'yeni doğmuş' ve 'yeniden inşa edilmiş' biçimleriyle örtük de olsa devamlılıklar içermesi ölçüsünde, koruyarak aşma (*Aufhebung*) anlamında Marxizmin aşılması olarak adlandırmak gerekmektedir.

Açıktır ki, Doğu Avrupa Marxizminin aşamaları arasında *revizyonizm* en evrensel olanıdır. (Aynı zamanda Sovyetler Birliği'nde açık seçik karşılığı bulunan da sadece revizyonizmdir.) Bununla birlikte revizyonizm, en paradokslu aşamadır da. Revizyonizm, bir yanda, içlerinde otoriter olmayanlarının dikkatlice seçilmiş olduğu kendi özgün Marxist-Leninist ilkelerine sahip totaliter yönetici partilerle karşı karşıyaydı. Diğer yandan revizyonizm, ayrıca, Leninizm'in herhangi bir makul anlaşılış biçiminin ötesine geçen demokratik ve çoğulcu bir meydan okuma kapısını açıkça temsil ediyordu. Bu öğelerin kimi zaman, W. Harich gibi tek bir kişi tarafından gerçekten biraraya getirilerek karıştırılması, bu karışımı daha az çelişkili kılmamaktadır. Revizyonizm, kuramda, doğal olarak resmî açıdan izin verilen iki toplum bilimsel alanda —felsefe ve ekonomi alanlarında— yeterince iyi bir biçimde ortaya konmuştu. Felsefede, Lukács, Bloch ve onların öğrencileri gibi düşünürler, Harich ve onun *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*'si, Polonya'daki öğrenci dergisi *Pro Prostu*'nun çevresindeki gruplar ve Macar "Petöfi Çevresi", Marxizmi epistemoloji ve antropolojide determinizmden ve nesnelcilikten (insan öznelliğini ve ajanlığını gözardı etmekten) etikte ise bilimcilik ve tarihsicilikten kurtarmanın yollarını aramışlardı. Birçok durumda, böylece gözden geçirilen kuramın sonuçta, ilk önce istenildiği gibi, sadece genel reform (polis baskısının sona ermesi, hukuk reformu, sansürün kaldırılması, yönetsel merkeziyetçiliğin azaltılması) için bir araç olmakla kalmayıp ayrıca, en azından bazı revizyonistlere göre, demokratikleşme (işçi konseyleri, özgür sendikalar, özgür tartışma ve hatta yönetici parti içinde çoğulculuk, bazen da çok-partili sistemin yeniden canlanması) için de bir araç olacağına inanılıyordu. Bazı örneklerde (özellikle Polonya'da) böyle bir programın nihaî olarak Leninizmin hiçbir biçimiyle uyuşmayacağı düşünülürken, başka yerlerde, *Felsefe Defterleri*'nin ve *Devlet ve Devrim*'in yazarı (ve hatta sendika tartışmalarındaki) Lenin ile *Materyalizm ve Ampiriokritisizm* ile *Ne Yapmalı*'nın yazarı Lenin karşılaştırılıyordu. Revizyonistlerin birçoğu için, Kolakowski'nin örneklediği tutarlı ve ödün vermez bir anti-Leninizm hâlâ geleceğe ilişkindi.

Ekonomide revizyonizm, en azından (kısmen bağımsız kökenleri bulunan) "piyasa sosyalizmi" fikirlerinin bütünüyle ifade edilebildiği ilk düşünsel bağlamı dile getirmişti. Tümüyle ekonomik bir düzeyde, Doğu Avrupa Marxizminin bütün aşamalarını niteleyen yaklaşımlar arasında, Marxçılık-sonrası olası reform modelleri hakkındaki tartışmalar da dahil olmak üzere, elbette önemli ölçüde bir devamlılık vardı. Merkezî planlama ile adem-i merkezleşmiş piyasa mekanizmalarının en uygun biçimde birleştirilmesi isteği, Polonya'da O. Lange'ye, Doğu Almanya'da, 1950'lerin başında, F.Behrens ve A.Benary'ye kadar geriye gitmektedir ve ilgili kuramsal modeller 1956'dan sonra, W.Brus, M. Kalecki, O. Sik, J. Kosta ve J. Kornai gibi iktisatçılar tarafından zenginleştirilmişlerdir. Burada tanımlandığı biçimiyle revizyonizm bağlamında bu çabaları niteleyen şey, neredeyse tümüyle iktisadî konular üzerinde odaklaşmak ve sistemin yapısal olarak düzeltilmesinin siyasal ve toplumsal önkoşullarını gözardı etmekti. Bu, hemen hemen, "Prag Baharı"ndaki Çek iktisadî reformcularının tutumuydu. Başka yerlerde de, iktisat mesleği ile Marxizmin rönesansı arasında çok az ortak nokta bulunuyordu çünkü, geleneğin orijinal kaynaklarına bağlı kalma isteği bu alanda her zaman dogmacılığın tanımı olmuştu. Diğer yandan, Marxizmin yeniden inşası programı, halihazırda Marxgil olmayan kavramları, siyasal iktisadın klasik eleştirisinde bilerek atlanmış bir sorun alanı olan sosyalist ekonomi modelleri kurmak üzere kullanmaya başlamış bulunan iktisatçılar tarafından gereksiz görülüyordu. Sadece Marxizmin aşılması iktisat alanında bir yankı yapabilirdi ama bu etki Polonya ile (Lipinski, Kowalik ve sürgünde Brus ile) ve daha az bir ölçüde de Macaristan'la sınırlıydı.

Marxizmin rönesansı ("praxis felsefesi" diye de adlandırılmıştır) Leninizmin genel olarak terkedilmesini ve Marxizmin orijinal kaynaklarına ve tarihsel değerlerine dönmeyi içeriyordu. Bir bütün olarak bu yönelim, yönetici partilerin, toplumsal hareketlerin sükûnet içinde oldukları dönemlerdeki kinik ideolojik törenciliğine karşı bir yanıttı. Düşünsel bakımdan Doğu Avrupa Marxizminin bu aşaması Batılı Yeni Sol ve Yugoslavya'daki *Praxis* grubuyla birçok ortak noktaya sahipti. Ancak, Doğu Avrupa'da, Marxizmin rönesansının en iyi sonuçları felsefe alanına ait olmuştu. Bu, her şeyden önce, Genç Marx'a bir geri dönüşü ve aynı zamanda siyasal iktisadın eleştirisinde (A. Schaff, Kolakowski, Lukács, A. Heller, G. Márkus) yer alan aynı felsefî ilgilerin yeniden keşfini de içeriyordu. Genç Lukács, Korsch ve Gramsci'nin yazılarının incelenip yorumlanması, bu bağlamda, neredeyse evrenseldi. Kimi kez de, orijinal bakış açıları ilgili Marxist olmayan felsefî gelenekler, ör. Heidegger (Kosik), Husserl (Vajda) ve Yeni-Kantçılık (Heller) tarafından zenginleştiriliyordu. Ancak, sadece bir tek anlamlı örnekte, Modzelewski ve Kuron'un *Açık Mektup* adlı yapıtlarında, klasik Marxgil toplum kuramının incelmiş bir biçimi Sovyet tipi sistemlere uygulanmıştı. Marxizmin rönesansının kuramcıları aslında bu klasik kuramı tanıyorlardı, ama bir bütün olarak, sınıf kuramının, toplumsal değişimi güç ilişkileriyle açıklayan modelin, değer kuramının, meta fetişizmi kavramının ve devletin üstyapı olarak anlaşılmasının Doğu Avrupa'daki bağlamlarda uygulanabilirliğinden kuşku duyuyorlardı. Bu nedenle Marx, kendisinin kesinlikle istemediği bir biçimde, bir felsefeci olarak kabul edilmişti. Marxizmin rönesansındaki felsefî ütopyacılığın, Bolşevizmin yeni-Bolşevik bir eleştirisini, yani varolan sistemi, ancak aynı ölçüde otoriter bir toplumsal düzenin savunusuna doğru bozulabilecek olan fikirlerin kalkanı altında yeniden etmeyi uman bir eleştiriyi imâ ettiğini ileri sürmek (Szelenyi ve Konrad 1979) haksızlık olsa da, toplum kuramıyla ilgili olarak praxis felsefecilerinin suskunluğu, onların klasik kuramın en iyi biçimini bile mitolojiye veya öncülüğe ya da her ikisine birden dönmeksizin kullanamayacakları yolunda gizli bir inanca sahip olduklarının işaretidir. Ve gerçekten de, Kuron ve Modzelewski, Leninizme karşı sadece işçi sınıfı ve konsey demokrasisi (☞ KONSEYLER) mitlerini yeniden canlandırarak kendilerini koruma altına almışlarken, Marxizmin rönesansının son önemli kuramcısı R. Bahro, on yıl sonra, çok farklı bir bağlamda yazarken, açık bir biçimde klasik kuram ile Leninizm arasındaki bağları yeniden kurmuş oluyordu.

Yeni-Marxizm ile Marxizm-sonrasının yeniden inşası ve aşılması Polonya ve Macaristan'daki yeni duruma verilen iki yanıtı temsil etmektedir. Bu iki ülkenin alternatif kamusal alanlarında yapılan siyasal programlar hakkındaki en son tartışmalar düzeyinde Marxizm-sonrası karşı konulmaz bir egemenliğe sahip olmuşsa da, kuramsal üretim düzeyinde yeni-Marxizmin başarısı kuşkusuz daha çarpıcıdır. Bu farklılık, bir bakıma kısmen farklı kökenlerle açıklanabilir. 1968 yılı, elbette Doğu Avrupa'nın her yanındaki (belki "Doğu Almanya" hariç) eleştirel aydınlar arasında, sistemlerin tepeden yapısal olarak düzeltileceğine ilişkin tüm yanılsamaların kesin olarak sona erdiğini simgelemektedir. Sadece Prag Baharı'nın yenilgiye uğramış olması değil, fakat özellikle yönetici partilerin bu olaydan çıkardıkları ders önemliydi. İzleyen dönemin tümünde bu partiler, siyasete veya kültüre bulaşabilecek hiçbir ekonomik veya yönetsel reformun riski altına girmemek konusunda kesin kararlı bir biçimde davrandılar. Bu yeni tutum veri alındığında, Doğu Avrupa Marxizmi geleneğinden gelenler, parti-devlet ile toplum arasındaki ilişkileri önemli ölçüde değiştirecek yapısal değişimlerin öyle veya böyle aşağıdan başlatılması gerektiğini farketmek durumunda bırakılmışlardı. Bununla birlikte, bu tür bir olanağın araştırılmasını sağlayacak yollar ise, ilgili ülkelerin toplumsal bağlamlarının önemli ölçüde etkisi altındaydı. Yüksek düzeyli bir baskının az ya da çok işlev gören alternatif bir kamusal alan oluşturma olanağını engellediği ülkelerde, hiçbir yeni siyasal söylem dili geliştirilemezdi ki, bu da ya eski kavramların, (Doğu Almanya'daki kalıp üzere) herhangi bir heyecan duyulmaksızın da olsa kullanılmalarının devamına ya da muhalefetteki herkesin üzerinde anlaşabileceği mutlak asgarî bir duruma, insan hakları diline (Çekoslovakya) doğru geri çekilmeye yol açmıştır. Macaristan'ın, esas olarak ekonomiyle sınırlı kalmış olan ancak görece geliştirilmiş bir hukuksal çerçevenin korunmasıyla da sonuçlanmış bulunan çekingen tepeden modernleşmesi bağlamında, alternatif bir kamusal alanın gelişme olanağı (diğer

toplumsal güçlerle hiçbir ilişkiye sahip olmamakla birlikte) doğası itibariyle esasen kuramsal olan bir tartışmaya yol açmıştır. Nihayet, gelişmiş bir alternatif kamusal alanın başlangıçtan beri büyüyen bir toplumsal hareketin gücü ve gerekleri tarafından belirlendiği Polonya'da tartışma esas olarak siyasal ve pratik olmuştu. Macaristan'da yapısal değişim olanakları, an azından başlangıç olarak, yönetsel ve ekonomik rasyonalite krizi ve bu durumla baş etmek üzere düzenlenmiş tepeden modernleştirme girişimleri ("kriz yönetimi") tarafından giderek artan biçimde etkilenmiş olan toplumların dinamiğini çözümleme düzeyinde araştırılırken, Polonya'da kuramcılar, kendi toplumsal formasyonlarının sınırlarını ve biçimlendirilebilirliğini pratikte aramakta olan toplumsal hareketlerin görüş açısını benimseme eğilimi içindeydiler ki bu, praxis felsefesine hiç de yabancı olmayan bir yaklaşımdı.

Macaristan'daki tartışmanın kuramsal niteliği ve yeni-Marxist dili, ayrıca, etkili bir aydın çevrenin, Budapeşte Lukács okulunun en azından 1977'ye kadar devam eden varlığının bir fonksiyonu olmuştu. Bu çevrenin Batılı yeni sol kesimlerle olan bağları, Marxist bir dil konuşmayı sürdüren daha geniş bir uluslararası topluluğa seslenmeyi gerektirmişti. "Eleştirel Kuram"ın Frankfurt ve Starnberg türlerinin Doğu Avrupa tarafından hayli benzeri görülmedik bir biçimde benimsenmesini içeren Marxizmin yeniden inşası programı bu etkileşimin ürünüydü. Başka yerlerde ise sadece Polonyalı sosyolog Staniszkis, en genel olarak, Weber, Polanyi, Keynesçilik-sonrası iktisat, sistem kuramı ve Marx'ın kendisinden çeşitli biçimlerde türetilmiş kavramlar etrafında oluşturulan, ama yine de Marxgil eleştirel kuramın örnek niteliğini koruyan dinamik bir toplum kuramı inşa etme girişimi olarak betimlenebilecek olan benzer bir girişime katılmıştı. Bu temeller üzerinde, Sovyet tipi toplumlardaki ekonomik yeniden üretimin yeni yapısını (Kis, Bence-"Marc Rakovski"-Markus), yeni tabakalaşma biçimleri (Hegedüs, Konrad, Szelenyi), siyasal ve ideolojik kuramları (Feher, Heller) ve toplumsal hareketlerin toplumsal sistem içindeki yerini (Staniszkis) çözümleme amacıyla önemli ilk adımlar da atılmıştı. Bununla birlikte, yeni-Marxist yaklaşımlara göre Polonya'da yeni muhalefet siyasetinin öğelerini önceden bilmek ancak arada sırada mümkün olabilmişken (Szelenyi, Konrad, Hegedüs), daha genel olarak Marxist yaklaşımlar, yeni toplumsal hareket içinde gerçekten *yeni* olanı gözlerden saklama *eğilimindeydiler* (Staniszkis ve farklı bir düşünsel temelde Bahro). Tam da Polonya'da toplumsal bir hareketin varolan sisteme aşağıdan o ana dek benzeri görülmemiş ölçülerde yenilikler getirmekte olduğu bir zamanda yazan yeni-Marxist kuramcılar ya kapalı, neredeyse değiştirilmesi olanaksız, görünüşte tepeden veya aşağıdan gelen reform öğelerine karşı dayanabilecek veya bu öğeleri kendi içinde bütünleştirebilecek nitelikteki bir toplumsal yapıyı inşa etme (Rakovski, Markus, Feher, Heller, Staniszkis) ya da nihaî olarak katı tarihsel materyalist öncüller esasında, reformcu, teknokrat bir devlet sosyalizmi aşamasının olası zaferine ilişkin yanlış sonuçlara yol açan toplumsal değişme modelleri oluşturma (Szelenyi ve Konrad) eğilimindeydiler.

Bu kuramsal sorunlar, Polonya'daki toplumsal hareketin kendisini bütünüyle açığa vurduğu tarihsel bağlamda, yeni-Marxizm'in yerini hemen her yerde, Polonya'daki türden bir hareketin gelişme şansının hiç bulunmamasına rağmen Macaristan'da da Marxizm-sonrasına bırakmasına yol açmışlardı. Bugün, yeni-Marxist yaklaşımlar, bütünüyle (Polonyalıların aksine) aynı zamanda Batılı radikal çevrelere de seslenmekte olan sürgündeki Macar kuramcılar tarafından izlenmektedir, buna karşılık Marxizm-sonrası tutum Polonyalı (Modzelewski, Michnik, Kuron vb.) ve Macar (Kis, Bence, Vajda vb.) iç muhalefet hareketlerinin en önemli kuramcıları arasında egemen olmuştur. (Ülke içindeki yönelimin tek istisnaları muhtemelen Hegedüs ve Staniszkis'tir.)

Felsefî açıdan bakıldığında, Marxizm-sonrası, ilk kez Hegel ve genç Marx tarafından ifade edilmiş olan devlet ve sivil toplum sorununun yeniden değerlendirilmesine dayanmaktadır. Marxizm-sonrası, bu bağlamda, kuşkusuz Marxizmin rönesansına ilişkin çalışmalarla devamlılık halindedir. Kolakowski'nin önderliğini izleyen Marxizm-sonrası kuramcılar, devlet-sivil toplum ikiliğine içkin olan yabancılaşma sorununa getirilen Marxist çözümün, yani devlet ve toplumun demokratik birleşmesinin kaçınılmaz olarak otoriter olduğunu yadsıma eğilimindedirler. Bu kuramcılar, bunun yerine, toplum ile devlet arasındaki kurumsal dolayımları (Vajda) savunma veya bu dolayımları —hukuksallık, çoğulculuk, kamusallık—

yeniden oluşturmanın arayışı içindedirler. Buna uygun olarak, yeni toplumsal hareket, bugüne kadar totaliter devletler tarafından baskı altında tutulmuş, tâbi bir konuma itilmiş veya hatta ortadan silinmiş bir sivil toplumun oluşturulması veya kendisini oluşturması olarak yorumlanabilmiştir (Kuron). Marxizm-sonrasının en önemli yazılarından bazıları (Kolakowski, Kuron, Michnik) sivil toplumu kurmanın stratejik sorunlarıyla ilgilenmişlerdir ve bu halleriyle de 1980-81'in Dayanışma hareketini hem önceden sezebilmişler ve hem de bu harekete katkıda bulunmuşlardır. Burada, aydınlarla işçiler arasında Leninizm-sonrası yeni ilişkiler kurmakta KOR'un başarısı özellikle belirtmeye değer. Bununla birlikte, Marxizm-sonrası kuramsal yaklaşımlar, bu bağlamda ortaya çıkan iki ciddi soruna neredeyse hiç eğilmemişlerdir. Bunlardan ilke, felsefe düzeyinde Marx'ın sivil toplum sorununu çözüşünü yadsımanın, ne denli haklılaştırılmış olursa olsun, Marxizm-sonrası kuramcılar tarafından, kendilerinin sivil toplumun kapitalist biçimine getirilen Hegelci ve Marxgil eleştiriyle olan ilişkilerini açıklığa kavuşturmaya ender olarak yol açmış olmasıdır. Eğer bu eleştiri basitçe dışlanacaksa (Kolakowski), o takdirde kuramcı, tehlikeli bir biçimde, kapitalist toplumun bir tür meşrulaştırılmasına yakınlaşmaktadır. Bu eleştiri en azından kısmen de olsa kabul edilecekse (Vajda), bu takdirde de kuramcı, hâlâ sadece otoriter devletten kurtarılmış olmakla kalmayıp aynı zamanda kapitalist toplumlarla olan tarihsel bağlarından da kurtulmuş bir sivil toplum türü tasarımını kavramlaştırmak durumundadır. Bu sorunun birçok yönü, aslında Polonya'daki 1980-81 hareketi tarafından yaratıcı bir biçimde göğüslenmiştir, ancak burada bile kuramsal düşünüş gerçek pratiğin gerisinde kalmıştır. Böyle bir geriliğe, yakınlarda Michnik tarafından, Bialoleka hapishanesinden dışarı kaçırılmış bir metinde işaret edilmiştir.

İkinci bir düzeyde de, Marxizm-sonrası yaklaşımlar bakımından çözülmemiş bir sorunlar kümesi bulunmaktadır. Toplumsal hareketin bakış açısını esas alarak, ne varolan sistemin nesnel sınırlarını ne de sistemin kendisinin neden olduğu güçlükleri açıklayabilmek mümkündür ki, bunların ikisi de, Doğu Avrupa rejimlerinin bütünüyle yıkılmasının olanaksızlığı karşısında, sivil toplumu yeniden kurmak isteyenlerin eylem alanını belirleyici bir biçimde etkilemektedir. Şu ana kadar, Marxizm-sonrasının çerçevesi içinde, bu soruna, merkezde sistemin istikrarını, çevrenin bazı bölgelerinde de istikrarsızlığı açıklayabileceği düşünülen çeşitli Doğu Avrupa ülkeleriyle Sovyetler Birliği'ndeki farklı toplumsal bağımsızlık geleneklerinin tarihsel olarak araştırılması bakımından değinilmiştir. Bu tür bir tarihsici dönüş yeni-Marxist kuramların yapısalcı önyargısını altetmeye yardımcı olmuşsa da (Vajda 1981), toplumsal değişmeyle olan ilişkisi esasen geriye dönük kalmıştır. Tek başına ele alındığında bu yaklaşım, olsa olsa, Sovyet tipi toplumlardaki bellek ve geleneklerin tahrip edilmesine karşı önemli bir savunma yanıtıdır (Kundera). Ancak, dinamik bir toplum kuramı bakımından bu yaklaşımın anlamı, sadece tarihsel ve yapısal yöntemler birleştirilebilirse kurulabilir. Vajda gibi Marxizm-sonrası bazı kuramcıların yapısal çözümlemeye ilişkin yakın dönemlerde yenilenmiş ilgileri, Szelényi gibi bazı yeni-Marxistlerin sosyalist bir sivil toplum sorununu gündeme getirmeleri gibi, buradaki tüm polemiklerin yanında, iki yönelim arasında önemli bağların olduğuna işaret etmektedir ki bu yönelimlerin çoğulluğu Doğu Avrupa entellektüel yaşamının bazı kesimlerinin sağlıklı olduğunu göstermektedir.

AA/İLK

OKUMA

Bahro, R. 1978: *The Alternative in Eastern Europe.*
Brus, W. 1975: *Socialist Ownership and Political Systems.*
Erard, Z. ve Zygier, G.M. 1978: *La Pologne: une société en dissidence.*
Hegedüs, A. ve d. 1974 (1976): *Die Neue Linke in Ungarn.*
Kolakowski, L. 1968: *Toward a Marxist Humanism.*
— 1978: *Main Currents of Marxism*, cilt III.
Konrád, G. ve Szelényi, I. 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power.*
Labedz, L. ed. 1962: *Revisionism. Essays on the History of Marxist Ideas.*
Rakovski, M. 1978: *Toward an East European Marxism.*
Silnitsky, F. ve d. (der.) 1979: *Communism and Eastern Europe.*

Vajda, M. 1981: *The State and Socialism.*

EK

Komünist rejimlerin yıkılması Doğu Avrupa Marxizminin içinde geliştiği koşulları köklü şekilde değiştirdi. Bu bölümde tartışılan revizyonist düşüncenin çeşitli biçimleri politik diktatörlüğe ve onun ideolojik desteğini sağlayan "resmî" Marxizme yönelmişti, ama şimdi bu eleştiri hedefleri ortadan kalktığına göre Marxist düşüncenin farklı bir stilinin varlık nedeni de büyük ölçüde ortadan kalkmış olmaktadır. Özellikle burada "post-Marxizm" olarak adlandırılan şeye, devletten bağımsız bir sivil toplumun yeniden kurulmasına yapılan vurgu artık gerekli değildir ve Marxist düşünürlerin artık, demokratik bir sosyalist sistemde sivil toplumun özgül doğası konusunda her yerdeki Marxistler arasında süren daha genel tartışmaya katılması beklenmelidir. Öte yandan revizyonistlerin (Batılı Marxistlerce paylaşılan) özellikle PİYASA SOSYALİZMİ gibi bazı başka tartışma konuları, bazı Doğu Avrupa toplumları kapitalist pazar ekonomisinin restorasyonuna yöneldiği için en azından şimdilik daha az önemlidir. Daha genel olarak, post-Marxist düşünce okullarının ağırlığı yakın gelecekte devam edeceğe benzemektedir, ama neo-Marxizm, post-Marxizm ve öteki Marxist okulları arasındaki entellektüel çatışmanın olası sonucu, Doğu Avrupa'daki yeni ekonomik ve sosyal yapılar henüz yeni şekillenmekteyken, henüz belirsiz görünmektedir (☞ SOSYALİST TOPLUMDA BUNALIM).

TBB/ZD

Doğu Despotizmi ☞☞☞ Asya Toplumu

Dolaşım (*Osm.* Tedavül, *İng.* ve *Fr.* Circulation, *Alm.* Zirkulation)

Marxist kuramda, ARTIK-DEĞER'in oluştuğu ÜRETİM alanı ile, metaların alınıp satıldığı ve finansmanın örgütlendiği DEĞİŞİM alanı arasında kesin bir ayrım yapılmıştır. Sermaye BİRİKİM'i sırasında bu iki faaliyet alanı arasında sürekli bir hareket vardır ve bu SERMAYE'nin dolaşımını oluşturur. "Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Çözümlemesi" *Kapital II*'nin konusu, "Sermayenin Dolaşım Süreci" *Kapital III*'ün konusudur (öte yandan *Kapital III* DAĞILIM ilişkilerini de bütünleştirir ve altbaşlığı "Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci"dir).

Sermayenin dolaşımı bireysel kapitalist açısından da ele alınabilir ve sanayi sermayesinin şu devresini doğurur: P-M... M... M^{1}-P^{1}. Para sermaye M'yi, yani ÜRETİM ARAÇLARI'nı ve EMEK GÜCÜ'nü satın almak için kullanılır. Bunlar daha sonra üretim sürecini başlatmak için birleştirilir ve üretken sermaye Ü'nün öğelerini oluşturur. Bu metaların satışı ya da gerçekleşmesi, devreyi para biçimine geri getirir, fakat bu, kârı içerecek şekilde niceliksel olarak P^{1}'ye genişlemiştir. Devrenin şimdi birikimi de içerecek şekilde genişlemesi mümkündür. ...Ü... üretim devresini oluşturur ve devrenin sürmesi için metaların üretilmesinin yanısıra alımı ve satımı da gerektirdiğinden, tıpkı değişim alanının üretim alanını kesmesi gibi, bu da sermaye dolaşımında değişim alanını keser.

Bir bütün olarak sermaye için, dolaşım bu gibi çok sayıda sanayi devrelerini bütünleştirir. Bunun gerçekleşmesi sırasında çok sayıda değişik iktisadî dengenin oluşması gerekir. KULLANIM DEĞERİ açısından, ekonominin çeşitli sektörlerinde üretimin ve emeğin istihdamının sürmesi için üretim araçlarından ve TÜKETİM araçlarından uygun oranlarda üretilmesi ve değiştirilmesi gerekir. Değişim açısından, kapitalistlerin ve işçilerin uygun metalardan uygun oranlarda ve gerektiğinde kârla sağlayabilmeleri için değer-fiyatların belirlenmesi ve para ya da kredinin mevcut olması gerekir. Burjuva iktisadı, ve bu dolaşım ilişkilerine sınıfsal açıdan bakan Marxist gelenekten bazı iktisatçılar bu dengelerden birini veya diğerini çözümlemelerinin merkezi olarak alırlar ve kriz ve durgunluğun oluşmasını bunun çökmesiyle açıklarlar. Marx'ın da kapitalist üretimdeki anarşiyi vurgularken, hemen hemen aynı şeyi yaptığı söylenebilir; fakat Marx kullanım-değeri ve değişim-değerinin diğer iki dengesini birleştiren bir üçüncü dengenin oluşması gerektiğini eklemiştir. Bu, değer ilişkilerinin bir dengesi olarak dolaşımdır. Ancak bunun yapılmasıyla kapitalist üretimin çelişkileri dolaşım sürecinin çözümlemesinin önüne gelebilir.

Bu, Marx'ın kapitalist üretimi çözümlediği *Kapital I*'de ulaştığı sonuçlardan çıkar. Marx, değer ilişkileri oluşurken, bunların, makine'nin kullanılmaya başlanmasıyla üretkenlik artışını sağlayarak değerleri azaltan sermaye birikimi tarafından dönüş-

türüldüğünü gösterir. Dolaşım üretimden soyutlanarak çözümlenirse, kullanım-değeri, değişim-değeri veya değer ilişkileri temelinde yalnızca EKONOMİK BUNALIM(LAR) olasılığı ortaya çıkar. İktisadî ilişkilerde krizin kaçınılmazlığı, ancak sermaye dolaşımının değişim aracılığıyla birikim sürecini koordine etmesinden kaynaklanır. Marx'ın AZALAN KÂR ORANI eğilimi yasasını tartışırken zihnini meşgul eden konu budur.

Marxizmde değişik ekonomi politik okulları, genellikle algılamaların açıkça ortaya konulmamasına karşın, dolaşım sürecinin algılanmasındaki farklılıklardan ortaya çıkmıştır. Eksik-tüketim kuramlarına göre, sermayenin dolaşımı talep düzeyi tarafından belirlenir ve esas olarak değişim ilişkilerinin hareketinde yer alır. Neo-Ricardoculara göre ise, dolaşım ücret ve kâr arasındaki ters ilişkiyi içeren bölüşüm ilişkileri tarafından belirlenir. Fundamentalistler ya da sermaye-mantığı okulu ise üretimdeki dolaşımı belirler, fakat çelişkileri, bir bütün olarak dolaşımın bir sonucu olarak görmek yerine, üretim alanıyla sınırlar ve üretimin belirleyiciliğini kabul eder.

BF/AE

OKUMA

Fine, Ben 1975: *Marx's "Capital"*, bl. 7.
— 1980: *Economic Theory and Ideology*, bl. 2.
— ve Harris, Laurence 1979: *Rereading "Capital"*, bl. 1.

Dolayımlama (*İng.* Mediation, *Fr.* Médiation, *Alm.* Vermittlung)

DİYALEKTİK'in merkezî bir kategorisi. Kelime anlamıyla bir aracı vasıtasıyla bağlantılar kurmaya gönderme yapmakta ve bu sıfatla öncelikle epistemoloji (☞ BİLGİ KURAMI) ve genelde mantıkta yer almakta; kendisini bir taraftan dolaysız/dolaylı bilgi, diğer taraftan da mantıksal tasım —ya da "dolaylı çıkarım"— sorunlarına uygulamaktadır. Böylece bilgi formları ve çeşitleri, kendi açıklama ve haklılaştırımlarını sınıflama ve şarta bağlanmış geçerlileştirim bağlamına çevrimsel bir gönderimde değil, varlığın incelenmesinde bulması gereken biçimsel işlemler ve belirli kurallar çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu da dolayımlama kategorisinin Marxist diyalektikte nitel olarak farklı bir anlam kazanmasının nedenidir. Marxist diyalektik, felsefenin geleneksel herhangi bir dalının özerkliğine teslim olmayı reddeder ve bu dalların —dolayısıyla da dolayımlamanın— sorunlarını geçmiş epistemoloji ve mantıktan, özel bir anlamda da ("aracı" ya da "araç" biçiminde), toplumsal varlığı nesnel belirlenimleri, bağlantıları ve karmaşık dolayımlamalarının BÜTÜNLÜK'üyle birlikte, uygun bir şekilde incelenmesinin uyumlu parçaları olarak Aristotelesçi etikten miras alındığı biçimiyle değerlendirir.

Böyle bir kavramın öncüleri arasında Aristoteles önemli bir yer işgal etmektedir. "Aracı olanı amaçlamasından dolayı", erdemi "bir tür araç" olarak tanımlarken, anahtar teriminin toplumsal/insanî özgüllüğü üzerinde durmuştur: "*Nesnedeki aracı*"yla, uç noktaların her birinden *eşit uzaklıkta* bulunan ve *bütün insanlar için bir ve aynı olanı, bize göreli olarak aracı*" (ne çok fazla ne de çok az)yla da, *bunun herkes için bir ve aynı olmadığını* kastediyorum" (Aristoteles, 1954, s.37-38). Epistemolojide sorun kendisini bilen özne ve onun bilgisinin göndermede bulunduğu dünya arasındaki dolayımlamanın zorunluluğu, yani "hakikati, bir başka deyişle, gerçeklik ve gücü, bilen öznenin düşüncesinin bu yanlılığını (*Diesseitigkeit*) kanıtlama" olarak sunmuştur (*Feuerbach Üzerine Tezler*, 2.tez). Sonuçta bilginin görevini başarılı bir şekilde ifa etmesini güvence altına almanın yolları ve biçimleri kadar bilgiye neyin erişebildiğini göstermede de, bilinç ve onun nesnesinin gerçek aracısı olarak insan "pratiği" kavramı eskisinden daha çok anlam kazanmaktadır. Böylece çok önceleri, Goethe, bu başlığı taşıyan bir makalesinde "Özne ve Nesne arasındaki Dolayımlayıcı olarak Deney"den söz edebildi. Vico, "felsefecilerin bütün enerjilerini, Tanrı'nın insanın bilmesini istediği yegane şey olan *doğanın* dünyasını incelemeye harcamaları ve insanların yaratmalarından dolayı bilebildikleri ulusların dünyası ya da uygar dünyanın incelenmesini yadsımaları gerekliliğine duyduğu hayreti" açıkladı (Vico 1744, s.53).

Hegelci diyalektikte biriken bu felsefe geleneğe bağlandığında, Marx "şimdiye kadar varolan bütün sosyalizmin" tek yanlı dolaysızlığı ve "yalnızca kirli-Yahudi görünüş biçiminde belirlenmiş" olarak dar pratik kavramını reddetti. *Hegel'in Hukuk Felsefesi*'nde dolayımlama kavramını ortaya koyarken sergilediği kullanışı eleştirirken, "birbirleriyle değiştirilebilir şekilde, kah uç kah orta nokta rolünü

oynayan kurgusal uç noktalar" aracılığıyla "bir tür karşılıklı uzlaşım toplumu" betimi sunmuştur ki, "gerçek uç oldukları" "olgusuna rağmen", "her uç nokta bazen karşıtlığın aslanı, bazen de dolayımlamanın konforudur." (*Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi*, Kesim B) Marx ayrıca, Hegel'in 'emeğin özünü' kavrama ve "nesnel insanı-doğru, çünkü gerçek insan-kendi emeğinin sonucu olarak anlayışındaki" yol açıcı başarısını da kabul etmektedir (Marx, *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* Üçüncü Elyazması). Aynı ruh içerisinde Marx, emeği (ya da "endüstriyi") insan ve doğa arasında dolayımlayıcı, ve böylece insanın kendini-kurmasının hayati şartı olarak, "kendini dolayımlayan doğal varlığın" üretken etkinliğinde özdeşleştirici olarak görmüştür. Ancak Hegel için, etkinliğin dışsallaştırıcı dolayımı "yabancılaşmayla" aynı anlama gelirken, Marx üretken kendini-dolayımlamanın yabancılaştırıcı ayırtmasına sorumlu olarak, para, mübadele ve özel mülkiyetin tarihsel olarak özgül ve aşılabilir ikinci sınıf dolayımlarına parmak basmıştır (☞ YABANCILAŞMA). Benzeri şekilde, "mal fetişizminin sırrı", kullanım değeri üretiminin, belirli bir toplumsal ilişkiler kümesinin gerekliliklerleriyle uygunluk içerisinde, mübadele değerinin üretimi tarafından dolayımlanması ve ona ikincil kılınması zorunluluğu tarafından açıklanmaktadır (☞ META FETİŞİZMİ).

Lenin özellikle dolayımlamanın dinamik geçişli işlevine dikkat çekmiştir; *Dolayımlanan (vermittelt)* her şey, geçişler tarafından bağlanmış başka bir şeyle sınırlıdır... "Yalnızca karşıtların birliği değil, fakat her belirlemenin, niteliğin, özelliğin, yanın ve durumun bir diğerine geçişi de" (Lenin, 1914-16, s. 103-222) Aynı zamanda Hegelci tasımda eklemlendiği biçimiyle mantık şekillerinin pratik temelini vurgulamaya da duyarlıydı:

> Hegel için, eylem, pratik bir *mantıksal tasım*, bir mantık modelidir. Bu doğru ancak, mantık modelinin, insan pratiğinde (= mutlak idealizm) başka bir varlığa sahip olduğu anlamında değil, tam tersi anlamında doğru: insanın pratiği kendisini yüz milyonlarca kez tekrarlayarak, mantık modelleri tarafından insanın bilincinde takviye edilmektedirler. Bu yüzmilyon (kez-katlanmış tekrarın) açıkça ve sadece değerlendirilmesi, bu modellerin bir önyargının, koyutsal (axiomatic) bir özelliğin sabitliğine sahip olduğunu gösterecektir. Birinci öncül: *Gerçekçiliğe* ('dışsal gerçeklik') karşı iyi amaç (öznel amaç). İkinci öncül: dışsal araçlar (araç), (*nesnel*). Üçüncü öncül ya da sonuç: öznel ve nesnelin, öznel idealların test edilmesiyle, nesnel hakikat ölçütünün birbirine uygunluğu (aynı yerde s.217).

Burada, Marxist birikimin başka yerlerinde de olduğu gibi, teori ve pratiğin birliği, pratik etkinlik ve onun zorunlu araçsallığının dolayımlayıcı mihrakı tarafından eklemlenmektedir (☞ PRAXİS). Dolayımlamanın diğer önemli boyutları olumsuzlama ve "somut dolayımların somut bütünlükle" varolan karmaşık ilişkilerini içermektedir.

IM/AÇ

OKUMA

Aristotle 1954: *The Nicomachean Ethics*.

Lenin 1914-16 (1961): "Conspectus of Hegel's *Science of Logic*".

Lukács, Georg 1968: "Moses Hess and the Problems of Idealist Dialectics", *Political Writings 1919-1929*.

Vico, Giambattista 1744 *(1961): The New Science*

Dönüştürme Sorunu ☞☞☞ Değer ve Fiyat

Dünya-sistemi (*İng.* World system, *Fr.* système mondial, *Alm.* Welt-System.)

Marxist düşüncede daha ilk baştan bir dünya-sistemi fikri hem vardı, hem de yoktu. Geriye dönüp baktığımızda Marx'ın, özellikle *Kapital*'de, tarihsel bakımdan yeterince somut olmayarak kendi metodolojik uyarılarını çiğnediğini söyleyebiliriz. O nedenle yazıları, ne Marx, ne de Engels tarafından kullanılmış olan (bu belirtilmelidir) bir dünya-sistemi kavramı konusunda müphem, hatta karşıt yorumlar içermiştir.

Kapital'deki kapitalizmin soyut tartışmalarında analizin geçerli olduğu coğrafi sınırlar belirsizdir. Başlangıç cümlesi Marx'ın, "kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlar"dan söz edeceğini göstermektedir ve (19. yüzyıl düşünürlerinin çoğunda ortak olan) anlayış bir "toplum"un sınırlarının normal olarak bir "devlet"inkilerle özdeş olduğudur. O nedenle aynı zamanda "toplumlar"da kapitalizmin egemen

olduğu, bazılarında olmadığı söylenmiş olmaktadır.

Ama elbette, farklı bir coğrafyayla ilgili başka pasajlar da vardır. I. cildin, 2. kısmının 4. bölümü sık sık atıfta bulunulan şu cümleyi içerir: "Sermayenin modern tarihi, 16. yüzyılda bütün dünyayı kapsayan bir ticaret ve bütün dünyayı kapsayan bir pazarın oluşmasıyla başlar." Burada da "dünya" ile kesin olarak neyin kasdedildiği açık olarak somutlanmamıştır.

Üçüncü cilt bir dünya-sistemi konusunda bazı daha kesin saptamalar içerir: Marx "dünya pazarında rekabeti.. kapitalist üretimin temeli ve yaşamsal unsuru" (III, kıs. 1, böl. 6, kes. 2) sayar, "dünya pazarının oluşması"nı, "üretim araçlarının az sayıda elde yoğunlaşması" ve "emeğin kendisini toplumsal emek olarak örgütlemesi" ile birlikte "kapitalist üretimin üç ana olgusu"ndan birisi olarak kabul eder (III, kıs. 3, böl. 15, kes. 14). Ve görüşlerini belki de en kesin şekilde, "dünya pazarı için üretim ve ürünün metalara, dolayısıyla paraya dönüşmesi, kapitalist üretimin önkoşulu ve koşuludur" (III, kıs. 6, böl. 47, kes. 1) diyerek özetler. Daha önce *Grundrisse*'de Marx, "*dünya pazarı* oluşturma eğilimi doğrudan sermaye kavramının kendisinde vardır" demişti (4. Not defteri).

Ama *Kapital*'de "dünya pazarı"nın nasıl işlediğinin somut bir analizi yoktur. Bu herhalde orijinal plana göre "dünya pazarı ve bunalımlar" olarak betimlenen ama, hiçbir zaman yazılmamış olan altıncı ciltte incelenecekti. Ne olursa olsun, bir "dünya pazarı"na yapılan çeşitli atıflar bir "kapitalist dünya-sistemi"nin varolduğu anlamına gelir mi? Bunun doğrudan bir yanıtı yoktur. Ama, *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri* ve *18 Brumaire*'in dikkatli bir okuması böyle bir yoruma gene de olanak vermektedir. Marx, İngiliz ve Fransız burjuvazisinin farklı somut politik eylemlerini tekrar tekrar onların dünya pazarında oynadığı farklı rollerle açıklamaktadır. Fransa sanayi burjuvazisinin 1848-50'deki sıkıntılarını açıklarken Marx şöyle yazıyordu:

> "Sanayi burjuvazisi ancak modern sanayinin bütün mülkiyet ilişkilerini biçimlendirdiği yerde egemen olabilir ve sanayi ancak dünya pazarını fethettiğinde bu güce erişebilir, çünkü ulusal sınırlar onun gelişmesi için yeterince geniş değildir," (İngilizce *Seçme Eserleri*, II, s. 203-204)

Marx'ın yapıtındaki bu ve başka argumanlara rağmen, II. ve III. Enternasyonallerde kurulan Marxist partiler ulusal partiler oldu ve bütün amaç ve hedeflerinde tamamen ulusal bağlamda kalan sınıf analizlerini izlediler. Dünya pazarı kavramı, bir dünya-sistemine benzer herhangi bir şey genel olarak olgularüstü bir şey olarak ele alındı ve hiçbir zaman, "kapitalist üretimin üç ana olgusu"ndan biri olarak görülmedi. Bu, mevcut tüm farklı Marxizm versiyonlarının temsilcilerinin çoğu için geçerlidir.

"Uluslararası" boyut ihmal edilmiş değildir. Ne de olsa, Enternasyonaller kurulmuştur. Ve 19. yüzyılın son üçte birindeki sömürgeci yayılmanın ardından "emperyalizm" analiz konusu oldu, elbette en dikkate değer Lenin'in analiziydi. Lenin'in emperyalizm tartışması, dünya "yapıları" ve bir dünya-sistemi konusundaki büyük dikkat ve tartışmanın bir bölümü olarak görülmelidir. Hilferding'in *Finanz-Kapital*'i, Rosa Luxemburg'un *Sermayenin Birikimi*, Kautsky'nin çeşitli yazıları ve Buharin'in, Lenin'in tanıtıcı bir önsöz yazdığı *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* bu tartışmanın unsurlarıydı. Son yapıt kapitalizmi en azından son dönemlerinde bir dünya-sistemi olarak görmeye en yakın olandı. Nasıl her bireysel işletme "ulusal" ekonominin bir parçasıysa, aynı şekilde bu "ulusal ekonomiler"in her biri de dünya ekonomi sisteminin içindedir" (Buharin 1917-18, böl.1, s.17). Gerçekte Buharin çekirdek-çeper analizinin bir ilk versiyonunu ortaya koymuştu:

> Bugün ülkelerin yani sanayi ülkelerinin bütünü "kentler" tarımsal bölgelerin bütünü ise "taşra" olarak görünmektedir. Burada uluslararası işbölümü, bir bütün olarak toplumsal üretimin iki büyük dalı, sanayi ile tarım arasındaki işbölümü ile çakışmakta ve "genel işbölümü" olarak ortaya çıkmaktadır (s.22).

Bütün bu tartışma, en başta Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin "tek ülkede sosyalizm"i izlemeye karar verdiği ve sonra da Stalin-Troçki mücadelesi önceki yirmi yılın açık tartışmasını kapattığı için kısa süre sonra sona erdi. Bir üretim tarzları aşamalar teorisinin kodlaştırılması, politik ve entellektüel analizi, tarihsel olarak açıklanması gereken olgulardan çok veri olarak kabul edilen ulusal devletler/toplumlar/toplumsal formasyonlar çerçevesi içine köşeli bir

şekilde yerleştirdi.

II. Dünya Savaşı sonrasındaki dünya politik gelişmelerinin gerçekliği, ABD hegemonyası, ulusötesi şirketlerin artan rolü, "sosyalist blok"un oluşması, Çin-Sovyet bölünmesi ve bir "Üçüncü Dünya"nın kollektif varlığının politik sahnede ortaya çıkması, bir "dünya-sistemi" olarak kapitalizm konusunun Marxist gündeme tekrar alınmasını zorladı. Paul Baran ve Samir Amin gibi kapitalizmi bu tarzda analiz etmeye başlayan Marxistler, kendilerine katılmayanlar tarafından "neo-Marxistler" olarak damgalandılar. Tartışmanın candamarı günümüzde iç/dış faktörler ayrımındadır. Bazıları için devlet/toplum/toplumsal formasyon "içindeki" sınıf mücadelesi birincildir ve ("dünya ticareti" gibi) "dış" faktörler ikincildir, ontolojik olarak "üretim alanı"na tabi olan "dolaşım alanı"nın olgularıdır. Başkaları için, kapitalizmi tarihinin ilk başlarından beri devlet-üstü bir işbölümü belirlemekle kalmaz, bu kapitalizmin işleme tarzının bütünü için esastır. Bu görüşe göre modern devletlerin kendileri kapitalist üretim tarzının evrim de geçiren kurumsal bir ürünüdür. Elbette bu iki konum arasında "uzlaşmacı" bir yol izlemeye çalışan birçok Marxist de vardır.

Bu temel tartışma; dünyanın çeşitli bölgelerinde "feodal" biçimler/toplumsal formasyonlar varlığını hala sürdürmekte midir; sosyalist ülkeler sosyalist mi, devlet-kapitalist mi, yoksa adlandırması zor üçüncü bir olgu mu; artık değer yalnızca ücretli emekle mi elde edilebilir, yoksa emeğin başka biçimleriyle de sağlanabilir mi; dünya sosyalist mücadelesinin stratejik öncelikleri gelişmiş ülkelerde mi, Üçüncü Dünya'da mı, yoksa her ikisinde birden mi gibi, bir dizi alt tartışma konusuna sahiptir.

IW/ZD

Düzenleme Kuramı (*İng.* Regulation theory, *Fr.* Theorie de la régulation, *Alm.* Regulationstheorie)

"Düzenleme kuramı" ilk olarak 1970'lerin ortalarında Michel Agliette, Robert Boyer, Alain Lipietz gibi bazı Marxist kökenli Fransız iktisatçılar tarafından geliştirildi. O yıllarda bu, Althusser okulunun (☞ ALTHUSSER, YAPISALCILIK) yapısalcı yönelimine bir tepkiydi. Bu okul, kapitalizmin otomatik, kişilerden bağımsız YENİDEN ÜRETİM'i üzerinde ısrar ederken, yeni yaklaşım, kapitalizmin çelişkili karakterini, beklentiler ile aktörlerin projeleri arasındaki çelişkileri çözme güçlüklerini ve toplumun çelişkilerini bir süre için çözmek üzere bir uzlaşma gerçekleştirmesinin zorunluluğunu vurguluyordu.

"Düzenleme" böylece bir toplumsal sistemin kendi çelişkilerine rağmen ve onlar aracılığıyla kendini yeniden üretmesinin yolunu göstermektedir. Somut düzenleme tarzları ise zaman içinde (krizler ve sosyal mücadeleler aracılığıyla) değişikliklere tâbidir. Bu şekilde kapitalizm, üç ayrı açıdan analiz edilmesi gereken bir *gelişme modelleri* dizisi gösterir:

① *Sanayileşme modeli (ya da paradigması)* olarak: modelin üstünlük döneminde iş örgütlenmesinin erimine egemen olan genel ilkeler.

② *Birikim rejimi* olarak: üretim koşullarındaki ve toplumsal ürünün kullanım tiplerindeki dönüşümlerin uzun süreli bir dönemi boyunca uyuşmayı tanımlayan makroekonomik ilkeler.

③ *Düzenleme tarzı* olarak: Beklentilerin ve bireysel aktörlerin çelişik davranışlarının birikim rejiminin kollektif ilkeleri ile uyumlaştırılması tarzı. Bu uyumlaştırma biçimleri kültürel alışkanlıklar kadar yasalar, antlaşmalar vb. gibi kurumsal özellikleri de kapsayabilir.

Birikim rejimi o nedenle, bir sanayileşme modeline *dayanan* düzenleme tarzının işlevinin makroekonomik *sonucu* olarak görünür.

Düzenlemeciler, ilk olarak Gramsci tarafından önerilmiş bir terimi kullanarak II. Dünya Savaşı sonrasındaki egemen gelişme modelini "Fordizm" olarak damgaladılar. Bunun *sanayi paradigması*, işin planlanması ile yapılmasının ayrılması, sürekli mekanizasyon yoluyla rasyonelleştirmeye ilişkin Taylorist ilkeleri kapsıyordu. Taylorizm böylece emeğin sermayeye eşi görülmedik ölçüde "gerçek bağımlılığı"nı sağlıyordu. Ama düzenlemeciler "post-Fordist" bir modelde, iş sürecinin çelişkilerinin daha pazarlıkçı bir işçi katılımıyla çözülebileceğine inanmaktadır. Ne olursa olsun, Taylorizm üretkenlikte dramatik kazanımlara yol açmış, 1930'ların aşırı-üretim krizini getirmişti. Sonunda II. Dünya Savaşı sayesinde çözüm (ücret artışları) zafer kazanmış ve aşağıdaki gibi karakterize edilen yeni bir *birikim rejimine* yol açmıştı:

(a) Becerilerin kutuplaşmasıyla kitlesel üretim, yüksek üretkenlik artışı, sermaye-ürün oranının (değer

değil, miktar olarak) büyümesi.

(b) Ücretlilerin gerçek gelirleri üretkenliğe paralel büyüdüğü için katma değerden sürekli pay almaları.

(c) Böylece kâr oranının oldukça istikrarlı kalması, üretim kapasitesi ve emek gücünün tam istihdamı.

Başka bir deyimle, "Fordist uzlaşma" kitlesel üretimle kitlesel tüketim arasındaki bir yarışmadan ibaretti. Ama, bireysel patronları kendi orta-erimli çıkarlarıyla uyum içinde olan bu uzlaşmayı kabul etmeye sonunda hangi güçler zorlayacaktı? Az ya da çok aşağıdakileri kapsayan yeni *düzenleme tarzının* sorunu buydu:

(a) Asgari ücretin artması için sosyal yasalar ve *bütün* patronları gerçek ücretlerde ulusal üretkenlikteki kazanımlara paralel yıllık artışlar yapmak zorunda bırakan sıkı bir toplu sözleşme mekanizması.

(b) Yaklaşık bütün nüfusa, hastalık, işsizlik, emeklilik vb. gibi, geçici ya da süresiz olarak çalışmasıyla para kazanamama durumlarında bile tüketici statüsünü garanti eden gelişmiş bir refah devleti.

(c) Özel bankalar tarafından (altın stokuna göre değil) ekonominin ihtiyaçlarına göre çıkarılan ve merkez bankası tarafından düzenlenen bir tahvil arzı.

Görülebileceği gibi, "Fordizm" ulusal temelli bir gelişme modelidir. Onun "altın çağı"nı (ekonometrik ve tarihsel olarak) inceledikten sonra, düzenlemeciler, çöküşünün nedenlerini incelediler. Birincisi, Taylorist paradigma kendi çelişkilerini geliştirmişti. İkincisi, uluslararasılaşma düzenleme tarzını etkisizleştirmişti.

Düzenlemeciler çalışmalarını daha sonra uluslararası düzenleme, yeni modeller oluşturma denemeleri ve benzeri konulara doğru genişlettiler. Metodolojileri, coğrafyacıları, sosyologları, tarihçileri de kapsayan dünya çapında gelişen bir araştırmacılar dalgasından derleniyor ve yeni alanlara yöneliyordu. Ne var ki, bu durum bazı yanlış anlamalara yol açtı. İlk araştırma kuşağının vardığı ("Fordist durum") *sonuç*, çoğu kez düzenleme yaklaşımının metodolojisiyle karıştırılmaktadır. *Bir* düzenleme tarzının (bir gelişme modelinin istikrarı için) olması gerektiği vurgusu, düzenleme tarzının kapitalizmin *fonksiyonel* bir ihtiyacı olduğu fikrine yol açtı. Aslında, toplumsal süreçler aynı hareket içinde yeni düzenleme tarzları ve yeni modeller "icat ederler". Düzenlemecilerin *herhangi* bir sosyal uzlaşmanın zorunluluğunda ısrar etmeleri, onların reformist olduğu fikrine yol açmıştır. Aslında düzenlemecilerin politik konumları ılımlı sosyal demokrasiden yeşil hareketlere kadar uzanmaktadır.

Ne var ki, bir metodoloji olarak düzenleme yaklaşımı yalnızca Marxist teori ile sınırlı olmayan geniş bir uygulama alanı buldu. Gerçekte "düzenleme", "çelişki" ve "diyalektik"in işlevli olduğu yerde işlevlidir ve bu da bu yaklaşımın Marxizme getirdiği başlıca iyileştirmedir. Ama Marxizmin dağılma içinde olduğu bir durumda, bu, birçok düzenlemecinin Marxizmden vazgeçmesine ve "düzenleme" yapmasına neden oldu.

AL/ZD

OKUMA

Aglietta, Michel 1976 (1979): *A Theory Capitalist Regulation: The US Experience.*

Boyer, Robert 1986: *La théorie de la regulation: une analyse critique.*

Lipietz, Alain 1983: *Le monde enchante. De la valeu a la crise inflationnoist.*

— 1985: *Mirages et miracles: Problems de l'industrialisation dans le Tiers Monde.*

e

Edebiyat (*İng.* Literature, *Fr.* Littérature, *Alm.* Literatur)

Marx ve Engels'in estetik görüşleri daha çok edebiyata ilişkin (tiyatro metinleri de dahil olmak üzere) düşünceleri tarafından şekillenmiş ve bu düşüncelerin egemenliği altında kalmıştı, bütün öbür sanatlar onların hemen hemen hiç ilgisini çekmemişti. Çoğunlukla mektuplarında ortaya çıkan düşünceleri, kanıları ve güncel olaylara değinmeleri edebiyat kuramına (dolayısıyla da eleştiri kuramına) birkaç keskin ve belirgin olarak özgün katkıyla doruk noktasına ulaşır. Ama bu Marxçı temalar kapsayıcı bir edebiyat kuramı sistemi oluşturmadığı gibi, geleneğin "biçim" dediği şeyden çok "içerik" dediği şeyi başlıca çıkış noktası kabul ettiği için, kendi içinde de yeterli değildir. Dahası sonraki Marxist eleştirmenler, hem yaşadıkları dönemin ideolojik akımlarına bulaşmış oldukları, hem de Marx ve Engels'in edebiyat incelemelerinin dayandırdıkları temeli bilmedikleri için (ilk kısa antoloji olan ve çeşitli yerlerde dağılmış yazılarını toplayan Michael Lifshitz'in derlediği kitap, F.P. Schiller tarafından 1933 yılında yayımlanana değin bilinmiyordu ve yapıt 1945 öncesinde kimsenin dikkatini de çekmemişti) heyecan uyandırıcı olmakla birlikte, oldukça tehlikeli görüşler öne sürdüler. Marxist bir edebiyat kuramı oluşturmak için oldukça erken bir dönemde, biri Mehring (1893) öbürü Plehanov (1912) tarafından olmak üzere iki dikkate değer adım atıldıysa da, belirli temaların sistemli bir biçimde işlenip geliştirilmesi ve edebiyatın Marxist bir yöntemle incelenmesini sağlayacak bir çatının çatılmasına kadar Engels'in ölümünün üzerinden yarım yüzyıl geçmesi gerekiyordu.

Sonraki Marxist yazarların bu alandaki yapıtlarının altında yatan temel değerler, kısaca *gerçekliğin sunuluşu* açısından tanımlanabilir. Bu alandaki çözümlemelerin temelini materyalist ve diyalektik bir inceleme yöntemine dayanan Marx'ın tarih teorisi oluşturur. Buna göre, Marxist edebiyat ve eleştiri kuramı siyasal övgüler ya da karalamalar şöyle dursun, hiçbir şekilde yalnızca ahlâkî yargılara indirgenemez.

Bu perspektiften bakılınca, edebiyat incelemeleri hem etkin hem davranışçı yaklaşımla yeniden değerlendirmelere ve kararlara yol açmak zorundadır, ama bu anlama ve çözümleme amacıyla (edebî) gerçekliğin özümsenmesinden sonra gelir. Marxistleri ilgilendiren ana temalar, sınıfsal eşdeğerleridir, gerçekçi edebiyatın yöntemi ve algılanışıdır, ve edebiyat deneyiminde yabancılaşma/yabancılaşmama sorunlarıdır.

Sınıfsal Eşdeğerler

Edebiyatta gerçekliğin toplumsal sınıf açısından sunuluşunda önemli öğelerin yalıtılması, Marx'tan önce başlamıştı; bunu başlatan da, herhalde Mme de Stäel'di. Sanayi kapitalizminin yükselişi ve başlıca kitlesel toplumsal grup olarak köylünün yerini yoksullaşmış kentli proletaryanın almasıyla edebiyat üreticileri ve eleştirmenleri, toplumsal formasyonların, "sınıf" etik'inin ve politikalarının geleceği şekillendirmedeki rolünün görece istikrarsızlığının farkına vardılar. Marx, Almanya'da, toplumsal olayları ve bunların sunuluşunu tarihsel ve değişken olarak kavrayan Genç Hegelciler kuşağından biriydi. Başlangıçta niyeti arkadaşları E.T. Hoffman, Heinrich Heine, ve F.Freiligrath gibi ateşli bir fantazi şairi, ve solgun bir toplum eleştirmeni olmaktı, ama felsefe ve toplumsal düşünceyle daha yoğun ilgilenmeye başladıktan sonra, siyasal gazetecilik, siyasal etkinliklerle uğraşıp yeni yeni yeşermeye başlayan

uluslararası işçi sınıfı hareketinin önderi durumuna gelince bu isteğinden vazgeçti.

Proletaryayı "gerçeğin kendisinde düşünce" olarak keşfetmesinden (1840'ların başları) Marx'ın düşüncesinde sınıf en önemli kavramdı ve Marxist edebî felsefe zorunlu olarak sosyal sınıfların etkilediği edebi ürünler ve algılamalardaki değer-kümelerine yöneliyordu. Aynı zamanda bu temanın bir bütün olarak, belirli edebî ürünleri inceleyen çok sayıda eleştirmenin içgörüsü kadar hatalarından da oluştuğunu görmek gerekiyordu.

Elbette, edebiyatın sınıfsal açıdan çözümlenmesi için gereken anahtar kavram —sınıfsal *eşdeğerler*— Marx ve Engels'in buldukları bir şey değildi, bunu Mehring ile birlikte ilk Marxist edebiyat kuramcı sayılan Plehanov öne sürmüştü ilk kez.

Sınıfsal eşdeğerler kavramı, edebiyat yapıtlarında birçok değişik "karşılıklara" da uygulanabilir; bu yelpazenin içinde, en çok Genç Hegelciler'in *Tendenz* yazarları dedikleri arasında rastlandığı gibi, siyasal görüşlerin (az çok sınıfsal ilişkilere bağlanabilecek) açıkça beyanından tutun, Marx'ın daha olumlayıcı bir ifadeyle, Freigrath'a 29 Şubat 1860 tarihli mektubunda "Partiye büyük tarihsel anlamda gönüllü yazılma", yani insanlığın ilerici hareketi, dediği şeye kadar, birçok farklı yaklaşım yer alır. Ne var ki, Marx birçok yazarın, kişisel çıkardan (sınıfsal çıkar) gerçekten evrensel edebî duygu paylaşımına doğru büyük sıçramayı gerçekleştirecek yeteneğe sahip olduklarından kuşkuluydu; ama bu gerçekleştiğinde, örneğin Balzac'ın romanlarında olduğu gibi, (yazarın kendisinin monarşi ilkelerine bağlı olduğunu belirtmesine karşın) Marx başarıyı selâmlamaya hazırdı. Öte yandan Marx, eşitlik, kardeşlik bayrağını kaldırdığı halde kendi sınıfsal kökenleri ve konumlarının etkisinden sıyrılamamış yazarlarla ister sosyalist olsun (hatta özellikle), ister radikal olsun alay ederdi; Eugene Sue bu alandaki ilk hedeflerinden biridir. (*Kutsal Aile*, bl. V; ☞ Prawer 1976, bl. 4)

Edebiyatta sınıf "karşılıkları konusunu içeren sonraki Marxist çözümlemeler büyük bir çeşitlilik gösterir; bunlar sınıf mücadelesini vurgulayan Buharin'in radikal hümanizminden (1929, 1965) (☞ Solomon, 1979, s. 292-300) başlayıp, yapıtları içinde ifade edilen bir sınıfın "dünya görüşü" açısından edebiyatı inceleyen Goldmann'ın "genetik yapısalcılığına" kadar uzanır.

Goldmann'ın yapıtları (1955, 1964, 1980) edebiyatı, onun içinde ifade edilen bir sınıfın "dünya görüşü" açısından inceliyordu. Bu tür yapıtlar, Lenin'in, hikaye çözümlemelerine dayanan edebiyat üzerine yazdığı birkaç metni kat kat aşıyordu; tıpkı bunun gibi Bolşevik edebiyat eleştirisinde 1930'larda egemen olan, yazarın sınıf kökeninin tavırlarını ve ilgilerini bütünsel ve sürekli bir biçimde belirlediği görüşünden hareket eden bütün o "bayağı" çözümlemeler de aşılmış oluyordu. Sınıf eşdeğerleri kavramını çarpıtarak basit bir etiket bulma sürecine indirgeyen bu tür çözümlemelerin tipik örneği, Sovyet eleştirmeni V. Friche'in yazılarında bulunur: ancak son zamanlarda bu yaklaşım, Sartre'ın Flaubert'in sınıfsal eğitimini konu alan çok kapsamlı çalışması gibi oldukça farklı bir düşünce bağlamında, bir ölçüde kurtarılmıştır. Elbette söylemeye gerek yok ki, her ne olursa olsun edebiyat olarak başarısından ötürü kendi okurunu bulan yapıtlar, duyarlı eleştirmenlerin elinde içerik değerleri yönünden de ilgiye değer oluyorlar.

Gerçekçi Yöntem

Marx ve Engels'in oldukça somut formülasyonları, toplumsal sınıfların betimlenmesinin anlatı olanaklarına dökülmesi için somut bir temel sağlıyordu. Burada Yeni Hegelcilerin "tipiklik" kavramı merkezî bir rol oynuyordu. Marx ve Engels, Lassalle'ın *Franz von Sickingen* adlı tarihsel oyunu yapılandırmasının edebî yöntemi üzerine çok uzun bir yorum yazmışlardı (19 Nisan 1859'da Marx'dan Lassalle'a; 18 Mayıs 1859'da Engels'den Lassalle'a). Engels'in daha sonra yazdığı mektuplarla bu iki metin birlikte, onların tarihî olayların edebiyat ve tiyatroda verilişi üzerine tezlerini daha ince noktalarda işlemeyi amaçladıklarını gösterir; ve böylece Engels, Margaret Harkness'e *A City Girl* adlı romanı konusunda (Nisan başları 1888) şunları yazıyordu: "Eğer yapabileceğim bir eleştiri varsa, o da şu olabilirdi, romanınız yeterince gerçekçi değil. Benim düşüncemе göre, gerçekçilik ayrıntıların doğruluğunun ötesinde, tipik karakteri tipik durumlar içerisinde gösterebilmektir." Lukács'ın edebiyatta gerçekçilik üzerine incelemeleri, oldukça dar görüşlü de olsa, bu önermenin başlıca ya da en önemli yorumudur.

Marxçı edebî gerçekçilik kavramının araştırılmaya başlaması da bu önermeyle başlamıştı, bu aynı zamanda edebiyat kadar (hatta belki daha da fazla) tarih yazımı için de böyleydi. Marx, Hoffmann ve Balzac'ın fantezi dolu masallarını övmüştü; insan, betimleyici anlatının sorunlardan arındırılmış bir "yansıtma kuramına" göre işleyen Marxistleri okursa, yukarıda sözü geçen bu önermenin yaratacağı sorunların en ufak bir izine bile rastlamaz. İlk Marxist yazarlar, örneğin Amerikalı L.Fraina (dans ve fütürizm konularında yazmıştı), Brecht ve başkalarının 1930'larda ve daha sonraları gerçeklik ve modernizm (☞ Bloch ve d., 1977) konusunda incelikle tartışmalara girdikleri konuları ilk kez ortaya atmışlardı. Sonunda, Kafka'nın yapıtları sorunu en kesin biçimiyle ortaya koymuştu. Stalin-sonrası dönemin daha geniş özgürlükler ortamında Marxist edebiyat eleştirmenleri, Fisher, Garaudy ve Fuentes gibi gerçekçilik "dönekleri"nin Kafka'yı öven yazılarıyla karşılaşmak durumunda kaldılar. Öte yandan Sovyetlerdeki Ortodoksluk yılları boyunca ve gene Sovyet yönetici partisinin yurt dışında egemen olduğu aydın çevrelerinde birçok Marxist ya da Marxçı sanatçı sembolizm, fantezi, gerçeküstücülük alegori ve öznellik akımlarıyla serbestçe ilgilenip çeşitli denemelerde bulundukları için, bu konuları komünist editörlerin ve eleştirmenlerin sunuş biçimi oldukça yanıltıcıydı. Marxist gerçekçilik kuramının yeterli bir tarihinin yazılması, ancak bunu temsil eden sinemacıların, şairlerin, romancıların, ressamların, endüstri tasarımcılarının ve başka yaratıcı katkıda bulunmuş kişilerin yaptıkları işler ve çıkış noktaları doğru bir biçimde ele alındığında mümkün olacaktır. Bu çok büyük, ama önemli şeyleri de açığa çıkaracak olan bir iştir.

Yabancılaşma ve Yabancılaşmama:

Marx'ın yabancılaşma kavramı, onun tarih kuramındaki sınıf mücadelesi temasının altında yatan temel bir boyuttur, aynı biçimde bu, edebiyat kuramı için de geçerlidir. Edebiyat alanında sınıf eşdeğerlerinin algılanışı olarak başlayan şey (Başka birçok önemli öğe arasında) keskin görüşlü ve deneyimli eleştirmenin edebî üründe mitik, türe-dayalı ve/veya biçimsel eşdeğerlere yönelmesine yol açar, bu da toplumsal hayatta türsel-potansiyelin yitirilmesi, karışıklık ve çelişkiler doğurur. Böylelikle Marx, Sue'nun *Paris'in Esrarı* adlı romanındaki kadın kahramanın niyet edilen genel-insanlığı konusunda, bu kahramanın yazarın düşünsel ve yaşantısal düzeydeki sığlığını ele verdiğini söyledi. Ayrıca çok daha geniş bir biçimde sanayi çağının yaratıcı imgelemin gitgide yoksullaşmasına yol açtığını —mitler ve Yunanlıların estetik uyumu bir daha geri dönmeyecek— söylerken kapitalizmin egemen sosyal sınıflarının, rönesans'ın yönetici çevrelerinin baş tacı ettiği birçok özelliğinin ayaklar altına alınmasına yol açtığını vurguladı (*Grundrisse*, Giriş).

Marx ve Engels'in tek tek edebî yapıtlar üzerine yorumlarının bu felsefî boyutunu ele alıp derinleştirmek mümkün olabilirdi ve sonuçlar, onların izinden yürüyen bazı Marxist yazarların konuyu saptıran tezlerinin önemini iyice küçültecekti. Çünkü, Marx'ın yazıları insan hayatının niteliğinin ve insan —türünün kendini— gerçekleştirme potansiyelinin çarpıtılmasına karşı büyük bir öfke duygusuyla doludur ve çok önemli bir yer tutar, özellikle de *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda. Güdüleyici ve yetkili öğe, yabancılaşmama ahlâkî bir olanak ve pratik bir yol gösterici olarak ve onun (Morawski'nin 1974'te koyduğu adla) bilinci, Marxizmi çağımızın başka felsefelerinden ve tarihsel teorilerinden ayırt eden teraziye, Marxizm lehine bir ağırlık ve içerik katar.

Ampirik bir eleştirel çözümlemeye, ütopyabenzeri gibi düşünülebilecek bir boyutun uygulanması risklerle doludur. Kaybetme bilinci, küçültme, bilgisizlik, kafa karışıklığı ve varolmayanlar, olan şeyi ayrıntılandırırken ortalığı boğabilir. Ama gene de, yöntem açısından, yabancılaşmış olan ve bunun içinde varolduğu mekân üzerine kavramlar düzenlenmeden, pragmatik olarak, şöyle bir yaklaşım uygulamak mümkün değildir: elde edilebilir, ama varolmayana başvurulmadan, varolan ancak bir dereceye kadar açıklanabilir. Edebiyat ve genel olarak sanatlar, böyle yapmak için en ideal alanlardır. Bahro (1978) son dönemlerin başka eleştirel Marxistleri gibi "bütün sanatların özgürleştirici ve insancıllaştırıcı gücü"nü vurgulamıştır. Çünkü sanatçı, yazar yabancılaşma/yabancılaşmama sorunsalının yanaraştırıcısıdır, ve estetik (edebî) değer, kamu alanına sunulan değer-kümeleri içinde en fazla elle tutulabilir olanlarından biridir. (☞ ESTETİK; SANAT)

LB/TB

OKUMA
Baxandall, Lee 1968: *Marxism and Aesthetics: A Selective Annotated Bibliography.*
Bisztray, George 1978: *Marxist Models of Literary Realism*
Bullock, Chris ve Peck, David 1980: *Guide to Marxist Literary Critisism.*
Demetz, Peter 1967: *Marx, Engels and the Poets: Origins of Marxist Literary Criticism.*
Eagleton, Terry 1976: *Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory.*
Goldmann, Lucien 1964 (1975) : *Towards a Sociology of the Novel.*
Jameson, Fredric 1971: *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectial Theories of Literature.*
Lukács, Georg 1964: *Realism in our time Literature and the Class Struggle.*
Morawski, Stefan 1974: *Inquiries Into the Fundamentals of Aesthetics.*
Prawer, S.S. 1976: *Karl Marx and World Literature.*
Weimann, Robert 1976: *Structure and Society in Literary History.*
Williams, Raymond 1977: *Marxism and Literature.*

Eğitim (*İng.* ve *Fr.* Education, *Alm.* Erziehung)

Marxist bir eğitim kavramının öğeleri, 1840'lardan başlayarak, Marx ve Engels'in birçok yapıtında görülür (ör. *Kapital*, I. bl. 13; *Alman İdeolojisi*, cilt I, ks. 1; Gotha Programının Eleştirisi, Böl. IV; *Principles of Communism*, Engels 1847). İç bütünlüğü daha yüksek bir eğitim kuramı ise bu temel üzerinde inşa edilmiştir. Bu yöndeki temel güdülerden biri, Ekim Devrimi ve bu devrimin Marxist bir eğitim praxisine duyduğu gereksinim tarafından ortaya konulmuştur (Lenin, Krupskaya, Blonskij, Makarenko). Aslında, Marxist eğitim kuramı özü itibariyle bir *uygulama kuramı*'dır. Bu kuramı katkıda bulunanlar arasında başlıca isimler Bebel, Jaurès, Zetkin, Liebknecht, Gramsci, Langevin, Wallon ve Sève'dir. Bu kuramı daha da geliştirmek için birçok araştırmacı halihazırda çalışmaktadırlar.

Kuramın temel bileşenleri şöyledir: ① Tüm çocuklar için sorunlu ve tek biçimli olan özgür kamusal eğitimin kültür veya bilgi tekellerini ve ayrıcalıklı okullaşma biçimlerini yok etmeyi sağlaması. İlk formülasyonlarda bu, kurumlarda yapılan bir eğitim olmak durumundaydı. O tarihlerde gösterilen sebep, işçi sınıfının içinde bulunduğu kötü yaşam koşullarının çocukların bütün yönleriyle gelişmelerini engellemesini önlemekti. Daha sonraları ise, toplumsal yeniden üretimde ailenin rolünü zayıflatmak, çocukları daha az eşitsiz olan koşullarda yetiştirmek, topluluğun toplumsallaştırma gücünü uygulanabilir kılmak gibi başka hedefler de açıkça ortaya konmuştur.

② Eğitimin maddi üretimle birleştirilmesi (veya, Marx'ın formülasyonlarından birine göre, ders, jimnastik ve üretken çalışmayı birleştirme). Burada örtük olarak benimsenen hedef daha iyi bir meslekî eğitim, ya da bir iş ahlâkının yerleştirilmesi olmayıp, kol ve kafa emeği, kavrama ile yürütme arasındaki tarihsel uçurumu, herkese üretim süreci hakkında tam bir anlayış sağlamak yoluyla yok etmektir. Bu ilkenin kuramsal geçerliliği yaygın biçimde kabul edilmekle birlikte, pratikteki uygulanışı (birçok kısa ömürlü veya sadece kısmen başarılı deneyimlerin de gösterdiği gibi) özellikle hızlı bilimsel ve teknolojik değişim koşullarında, birçok sorun çıkarmaktadır.

③ Eğitim, kişiliğin tüm yönleriyle gelişimini sağlamak zorundadır. Yeniden birleştirilmiş bilim ile üretim sayesinde, insan tam anlamıyla bir üretici haline gelebilir. Bu temelde, o erkek veya kadının tüm potansiyelleri dışa vurulur. Bundan sonra, bireyi tüketim, zevk, kültür yaratma ve kültürü yaşama, toplumsal yaşama katılma, başkalarıyla etkileşim ve kendini bütünleştirme (kendi kendine yaratma) da dahil olmak üzere, toplumsal yaşamın tüm alanlarında etkin hale getiren bir gereksinimler evreni ortaya çıkar. Bu hedefin gerçekleştirilmesi, başka şeylerin yanında, toplumsal işbölümünün dönüştürülmesini gerektirir ki bu, şu an için henüz başlangıç evrelerini yaşayan muazzam bir görevdir.

④ Topluluk, eğitim sürecinde yeni ve kapsamlı bir role sahip kılınmaktadır. Bu, okulun grup içi ilişkilerini değiştirmekte (rekabetçilikten işbirliğine ve desteğe doğru bir değişim), okul ile toplum arasında daha açık bir ilişkiyi içermekte ve öğretmen ile öğrenci arasında karşılıklı olarak zenginleştirici, etkin bir ikili ilişkiyi öngörmektedir.

Yukarıda ana çizgileri verilen kuram kapalı değildir. Yukarıdaki ilkelerin yorumuna veya bu ilkelere denk düşen praxis'e ilişkin ikilemler vardır. Ayrıca, (hem, Marxistler içinde, hem de Marxistler ile Marxist ol-

mayanlar arasında), kişilik kuramı, "doğa-yetişme" çatışması, toplumsal yeniden üretimde okul ve eğitimin rolü ve mevcut toplumsal belirlenimler içinde bunlann yenilik yaratıcı potansiyeli ve eğitimin içeriği, yöntemleri ve yapılandırılışının göreli önemi gibi konularda sürüp gitmekte olan tartışmalar da bulunmaktadır.

ZF/LK

OKUMA

Appel, M. W. 1979: *Ideology and Curriculum.*
Bebel, August 1879 (1886): *Women and Socialism.*
Bourdieu, P. ve Passeron, J. C. 1977: *Reproduction in Education, Society and Culture.*
Bowles, S. ve Gintis, H. 1976: *Schooling in Capitalist America.*
Ferge, Zsuzsa 1979: *A Society in the Making*, bl. 4.
Freire, Paolo 1970: *Pedagogy in the Oppressed.*
Gramsci, Antonio 1973: *L'alternativa pedagogica.*
Jaurès, Jean 1899: *Le socialisme et l'enseignement.*
Langevin, Paul 1950: *La pansée et l'action.*
Lenin, V. I. 1913 (1963): "The Question of Ministry of Education Policy".
— 1920 (1966): "The Tasks of the Youth Leagues".
— 1920 (1966): "On Polytechnical Education Notes on Theses by Nadezhda Konstantinovna".
Lindenberg, D. 1972: *L'Internationale communiste et l'école de classe.*
Manacorda, M. A. 1966: *Marx e la pedagogia moderna.*

Eisenstein (Ayzenştayn), Sergey

(d. 22 Ocak 1898 Riga; ö. 11 Şubat 1948 Moskova.)

1917 Rus Devrimi sırasında mühendislik öğrenimini yarıda bırakarak gönüllü olarak Kızıl Ordu'ya katıldı, İç Savaş'ta orduda önce teknisyen sonra dekorcu, prodüktör ve aktör olarak çalıştı. 1920'de sivil yaşama döndükten sonra desinatör ve prodüktör olarak Birinci Proletkült İşçiler Tiyatrosu'na katıldı.

Genel bir sanatsal mayalanma döneminde Proletkült grubu, kendisinin burjuva "yüksek sanat" biçimleri olarak kabul ettiği şeyleri yıkmak ve onlann yerine, sirk ya da müzikhol gibi daha proleter yönelimli "alçak" kitle sanatı biçimlerinden alınan unsurlar geçirmek istiyordu. Tiyatroda Vsevolod Meyerhold ya da Lev Kuleşov ya da sinemada Petrograd Eksentrizm grubu gibi başka sanatsal devrimcilerle birkaç yıl süren deney ve işbirliği Eisenstein'ı 1924'de, havagazı fabrikasında geçen bir oyunu gerçek bir havagazı fabrikasında sahneye koymaya yöneltti. Fabrikada çalışanlardan oluşan izleyiciler deneyi takdir etmediler ve bu başarısızlık Eisenstein'ı, tiyatronun etkili bir devrimci kültür için çok sınırlı bir araç olduğu sonucuna götürdü. "At kaçtı ve araba sinemanın içine düştü" diyordu.

Eisenstein'ın sonraki kariyeri sinemaya ve sinemayı etkili bir politik silâh haline getirmeye adanmıştır. Sinemayı odak noktasına alarak aynı zamanda kendisinin, Marxizmin temel ilkeleri olarak gördüğü şeyler üzerinde kurulu olan kapsayıcı bir kültür teorisi geliştirmeye de çalıştı. Eisenstein'ın Marxizmi salt bir makyaj *değildi*. 1923'de yazdığı ilk teorik makalelerinden birinde, herhangi bir sanatsal etkinliğin özünün, bireysel cazibelerin bir çarpışması olduğunu savunmuştu. Her birey bu çarpışmaya, izleyicilerin düşüncesinde bir reaksiyon zinciri başlatan kendi çağrışımlar demetini katıyordu. "Cazibelerin montajı" olarak adlandırdığı bu yaklaşım, Marxist diyalektiğin tez, antitez, sentez şeklindeki temel süreçleri konusundaki anlayışına dayanıyordu.

1920'lerde Eisenstein, sinemanın tiyatrodan bağımsız bir sanat biçimi olarak meşruluğunu oluşturmaya çalışan bir dizi Sovyet film yapımcısı arasında yer aldı. Ötekilerin hepsi sinemada özgül kilit unsuru olarak montaja dayanırken, Eisenstein bir çarpışma olarak montaj kavramını geliştirdi. Aynı zamanda "bütün sanat çatışmadır" görüşünde olduğu için, montaja, dolayısıyla sinemaya genel olarak devrimci sanatta merkezî önem veriyordu. Çatışma fikri O'nu, "entellektüel sinema"da merkezî unsur olarak "entellektüel montaj" kavramına götürdü. 1927'de, devrimin onuncu yıldönümünde Ekim filmiyle bunu örnekledi. Eisenstein entellektüel montajın, "burjuva" sinemasının rahatlatıcı, hatta uyutucu, düz öyküsünden farklı olarak cazibelerin çarpışması ve onların bağlı çağrışımları aracılığıyla izleyiciyi, kendisine sunulan argümanları objektif ve mantıksal bir değerlendirmeye provoke edeceğini savunuyordu. Bireysel bir vahşetteki duygusal ve ahlâkî zorbalığın perdede betimlenmesi, vahşetin ardındaki politik

sistemin daha geniş bir reddiyesi olarak entellektüelleşecekti. O nedenle Eisenstein'ın entellektüel sinemasının amacı BRECHT'in yabancılaşma teorisiyle ortak çok şeye sahipti.

Bu avantgard sinemanın izleyici kitlelerini harekete geçirmedeki başarısızlığı, Eisenstein'ı metodolojisini gözden geçirme ve yeniden tanımlamaya yöneltti. Batı'da geçirdiği yaklaşık üç yıldan sonra 1932'de SSCB'ye geri döndüğünde, otoriteler tarafından kısmen kasıtlı, kısmen rastlantısal olarak yanlış anlaşılması nedeniyle film yapımcısı kariyerinin önünün kesildiğini gördü. Zamanını artan ölçüde Moskova Sinema Enstitüsü'nde ders vermeye ve yazı yazmaya ayırmaya başladı. Temel ilkeler olarak montaj ve diyalektiğe dayalı, özellikle müzik, resim ve heykeli kapsayan genel bir estetik teorisi geliştirme denemeleri, *Bir Montaj Teorisine Doğru* ve *Kayıtsız Olmayan Doğa*'nın taslaklarında yer almaktadır, fakat söz konusu teori ölümünde henüz tamamlanmış değildi.

Gene de Eisenstein'ın filmleri ve teorik yazıları gelecek kuşaklara, kendisinin "inşa edilecek bina" diye adlandırdığı bir diyalektik nesnellik teorisinin en azından anahatlarını sunmaktadır.

RT/ZD

OKUMA

Aumont, Jacques 1987: *Montage Eisenstein.*
Christie, Ian ve Elliott, David 1988: *Eisenstein at Ninety.*
Eisenstein, Sergei 1942: *The Film Sense.*
— 1949: *Film Form. Essays in Film Theory.*
— 1968: *Film Essays and a Lecture.*
— 1970: *Notes of a Film Director.*
— 1985: *Immoral Memories. An Autobiography.*
— 1987: *Nonindifferent Nature.*
— 1988: *Selected Works, I: Writings, 1922-34.*
— 1991: *Selected Works, II: Towards a Theory of Montage.*
Leyda, Jay ve Voynow, Zina 1982: *Eisenstein at Work.*

Ekoloji (*T.* Çevrebilim, *İng.* Ecology, *Fr.* Ecologie, *Alm.* Ekologie)

Marx ve Engels, kapitalist üretim tarzının genişleme eğilimini sosyalizme geçiş için zorunlu bir koşul olarak gördülerse de, gene de bu üretim tarzının yıkıcı şiddetini vurgulamaktan da kaçınmadılar. Ne var ki Marxist teori geliştikçe, bu birinci nokta, tek yanlı bir tavırla gittikçe daha fazla vurgulandı ve öyle ki sonuçta Stalin'in sosyalizm'in kapitalizme üstünlüğünü sadece onun üretici güçlere optimal büyüme koşulları sağlamasında görmesine yol açtı.

Engels, daha *İşçi Sınıfının Durumu* adlı yapıtında, endüstrinin genişleyip yayılmasının doğal çevre üzerinde yarattığı korkunç etkilerden söz ederken Marx, şu gözlemde bulunur: "üretim sürecinin kapitalizme dönüşmesi aynı zamanda üreticilerin kurban edilmesidir" ve "kapitalist tarımda her ileri adım, yalnızca işçinin değil toprağın da soyulmasında bir ileri adımdır,"; bu tür ilerleme, böylelikle, uzun vadede "bu doğurganlığın/toprağın/sürekli kaynaklarının yok edilmesidir" (*Kapital I* bl. 13). "Kapitalist üretim böylelikle yalnızca toplumsal üretim sürecinin tekniklerini ve örgütlenmesini geliştirir ve aynı zamanda refah kaynaklarının önemini azaltır; toprak ve işçi" (*a.g.e.*). *Kapital III* (bl. 46)'da Marx, insanların, gelecek nesillerin hayatının ekolojik önkoşullarını korumak için insanlara görev düştüğünü açıkça belirtir... "Daha yüksek bir sosyo-ekonomik formasyon (yani, sosyalizm) açısından yeryüzünün bireysel mülkiyeti tıpkı bir insanın başka bir insanın mülkiyetinde olması kadar çirkin görünecektir. Bütün bir toplum, bir ulus, ya da çağdaş bütün toplumlar hepsi birarada ele alınsa bile yeryüzünün mutlak sahibi değildirler. Onlar sadece maişet sahipleri, geçici olarak yeryüzünden yararlanan ve ona yararlı olmak zorunda olan varlıklardır ve onu sonraki nesillere daha iyi koşullarda devretmek zorundadırlar."

IF/TB

OKUMA

Bahro, Rudolf 1980: *Elemente einer neuen Politik, zum Verhältnis von Ökologie und Sozialismus*
Fetscher, Iring 1982: "Fortschrittsglaube und Ökologie im Denken von Marx und Engels". *Vom Wohlfahrtsstaat zur neuen Lebensqualität* içinde.
Leiss, William 1972: *The Domination of Nature.*

Ekonomi Politik (*İng.* Political Economy, *Fr.* Economie politique, *Alm.* Politische Wirtschaft/Ökonomie)

Kaynak dağılımını ve toplam ekonomik etkinliğin belirlenmesini inceleyen alanın adı olarak, çoğu

durumda "ekonomi" ile eşanlamlı biçimde kullanılan bir deyimdir. Ekonomi politiğin Marxist çerçevedeki daha özel anlamı ise, ekonomik artığın birikimini ve dağılımını ele alan bazı yazarların çalışmalarındaki ağırlık noktasına, bununla doğrudan bağlantılı olarak da fiyatların, ücretlerin, istihdamın belirlenmesiyle ilgili sorunlara, verimliliğe, ya da birikimi geliştirecek siyasal düzenlemelere ilişkindir. Bu ise Adam Smith ve Ricardo başta olmak üzere, Malthus, James-John Stuart Mill, Mc Culloch, Senior gibi yazarların çalışmalarıyla bağlantılıdır. Marx (başta Ricardo olmak üzere Adam Smith ve Ricardo, ☞ RİCARDO VE MARX, tarafından temsil edilen) bilimsel ekonomi politik ile, 1830'dan sonra gelişen vülger ekonomi politik (☞ BAYAĞI İKTİSAT) arasında kesin bir ayrım çizgisi gözetmiştir. Marx, başlıca yapıtı olan *Kapital*'i, ekonomi politiğin bir eleştirisi olarak görmüştü. Ancak daha yakın zamanlarda, Marxizme yakınlık duyan iktisatçılar, ekonomi politik deyimini burjuva ya da neo-klasik iktisattan ayrı, radikal bir iktisat bilimini tanımlamak üzere kullanmışlardır. Ayrıca iktisat biliminde, kendini gene "ekonomi politik" olarak tanımlayan bir başka anlayış ise, demokratik siyasal süreçlerle piyasa tarafından belirlenmiş ekonomik ilişkiler arasındaki etkileşimi konu alıp bunu incelemektedir. Sözünü ettiğimiz bu son anlayışa dahil çalışmalarda piyasa (meta) ilişkilerine dayanmadığı takdirde siyasal süreç, piyasa ekonomisinin bir çarpıtılışı olarak değerlendirilmektedir.

Sayılan bütün bu çizgiler, ayrık görünseler bile, Adam Smith'in çalışmasında şekillenen ortak bir kaynağa dayanırlar; ve Smith'in çalışmasındaki kilit öğe de SİVİL TOPLUM olarak tanımlanan özerk, kendi kendini yöneten ekonomi anlayışıdır. Adam Smith'in dehası, sivil toplumun siyasal alandan (devlet) soyutlanabilme *olasılığını*; eğer engellenmezse bu toplumun kendi kendini yönetebilecek *yetenekte olduğunu*; tüm katılımcılarının kendi çıkarlarını koruyabilecekleri, hepsi açısından azamî yarar sağlama *potansiyeli taşıdığını*; ve hepsinin sonucu olarak da sivil toplumun devletten bağımsızlık elde edebileceği bu koşulları yaratmanın *felsefi istenirliğini* görebilmesindedir.

Adam Smith daha sonraki çelişmelerin ve ayrılmaların kaynaklandığı bir alanı tanımlamış da olsa, çalışması kendi özgün çerçevesi içinde ele alınmalıdır. Tek tük bazı erken dönem iktisatçılara rağmen (en önde gelenleri John Locke ve Richard Cantillon'dur) ekonomi politiğin kökenleri 18. yüzyıl Aydınlanması'nda yatar. Dinsel otoritenin güç kaybına uğraması, toplumsal olayların yeni bir açıklaması için gereksinim doğurmuştu ve özellikle 17. yüzyılda Isaac Newton'un çalışmalarıyla gelişme gösteren doğa bilimleri, bilimin yöntemlerinin kullanılmasıyla böyle bir açıklamaya ulaşmanın mümkün olacağını sergilemişti. Toplumsal olayların bilimini kurmaya yönelik çabalar arasında bir anlayış, Montesquieu'nun *Yasaların Ruhu* adlı yapıtında ifade bulur. Montesquieu'nun çalışması sınıflayıcı (taksonomik) bir nitelik taşıyordu; insanal toplum düzenlemelerinin çeşitliliğini açıklamak üzere bir "model" geliştirirken, dinamik bir açıklama getiremiyordu. Bir grup İskoç felsefeci, yüzyıl boyunca süren bir öğretmen-öğrenci yetiştirme süreci içinde, ekonomi politik olarak adlandırdıkları bir toplumsal bilimin kökenlerini de içinde taşıyan bir dizi çalışma gerçekleştirdiler. Francis Hutcheson, Adam Ferguson, David Hume, Adam Smith, John Millar ve Lord Kames bu grubun başlıca üyeleriydiler. Grup kollektif olarak ve zaman içinde giderek ayrıntılanan şekilde, insanlığın gelişme aşamaları boyunca tarihsel ilerleyişi fikrini işledi. Burada gerek tek tek her aşamanın, gerekse de bir aşamadan ötekine geçişin belirlenmesindeki kilit unsur, herhangi bir toplumda yaşamın elde edilip sürdürülme tarzı idi. Avcılık, doğal yaşam, tarım ve ticaret, belli başlı dört tarz olarak tanımlanıyordu. Ayrıca toplumsal koşullardaki çeşitlilik de -siyasal otoritenin niteliği, "ahlâk"ın gelişimi, kadının konumu, "sınıf yapısı"- gene yaşamı koruyup sürdürmenin özgül tarzları bağlamında açıklanıyordu. Ancak bu, tek nedenselliğe dayalı bir açıklama değildi; üstelik tarihsel ilerlemeye ilişkin tek kaynaklı, tek yönlü ya da determinist bir model de koymuyordu ortaya. Yapılan, değişik toplumlardaki koşullara ilişkin olarak gezginciler tarafından yapılmış gözlemlerin yoğun biçimde taranması sonucu ortaya çıkanlar ile, eski Yunanlılar ve Romalılardan başlayarak çeşitli ulusların tarih kayıtları (☞ GELİŞME EVRELERİ) tarafından desteklenen, yalın bir düşünsel kurgudan ibaretti.

Gerçi Adam Smith İskoç felsefeciler arasında en "materyalist" olanı değildi (oysa örneğin John Millar böyleydi), ama hiç kuşkusuz en etkilisi ve ünlüsüydü. *Ulusların Zenginliği*'nde dört aşama teorisi hemen ilk plânda ortaya çıkmaz; ancak gene de bu teorinin

kendi iç mantığı, Smith'i, ticaret ile özgürlüğü ilişkilendirmeye götürür. Ticaretin gelişmesiyle özgürlüğün gelişmesi, birbirlerini karşılıklı olarak belirlerler. Ticaret, varlıklılık için kilit öğe olarak görülebilirdi; ne var ki azamî varlıklılık düzeyine ulaşılabilmesi, ancak, ticaretin hiç engelle karşılaşmadan yürütülmesiyle güvenceye alınabilirdi. O halde özgürlük, ticaretin büyümesi açısından kilit önemde bir koşuldu. Ticaret, dünya çapında yayılarak ve zenginliğin likit (sıvı, yani bir yerden diğerine taşınabilir) biçimde birikimini mümkün kılarak, ticaretle uğraşanları siyasal baskıdan bağımsız konuma getirir ve böylelikle de özgürlüğün gelişmesi olanaklarını artırır.

Sanayi Devrimi'nin henüz çok erken bir aşamasında çalışmalarını gerçekleştiren Adam Smith, sanayi üretiminin taşıdığı yaşamsal önemi görmüştü. Sanayi üretimindeki işbölümü, toplam hasılada ve üretkenlikte eşi görülmedik bir artışa olanak tanımıştı. Eğer bu artmış hasılayı geniş bir pazarda satmak mümkünse o zaman böyle bir işbölümünün yararı da ortaya çıkacak, elde edilen kârlar da gene kârlı başka etkinlikler için kullanılabilecekti. Zenginliğin artışını işbölümü ile pazarların büyümesi arasındaki etkileşime bağlayarak Smith, iktisadı hem Fizyokratların damgasını taşıyan tarımcı bir önyargıdan, hem de Merkantilistlerin eseri olan dar anlamda ticarî bir tek yanlılıktan kurtarmış oluyordu. Artık, ne yalnızca topraktan kaynaklanıyordu; ne de eldeki hazinenin (değerli madenler) büyümesi ekonomik varlıklılığın tek ya da arzu edilir ölçütü sayılabilirdi. O halde zenginlik (yeniden üretilebilir) satılabilir mallar biçimini almaktaydı. Bu zenginliğin sahiplerinin ellerindekileri ek yatırımlarla üretken biçimde kullanmaları durumunda ise, toplam zenginlik daha da artacaktı.

Adam Smith'in verdiği mesajın bir diğer yönü, dış siyasal müdahale olmaksızın, bireylerin kendi çıkarlarını aramada serbest bırakılmaları gereğiyle ilgilidir. Kendi öz çıkarları peşindeki bireylerin, dolaylı yollardan ve kendi istemlerinin de dışında aynı zamanda kollektif çıkarı geliştireceklerini savunan Adam Smith, böylece kendi kendini yöneten ve yararlı bir düzen olarak sivil toplum anlayışını geliştirdi. Bireysel rasyonalite kollektif yarara götürüyordu; bencil çıkarların bireysel düzlemde kovalanması sürecinin görüntüdeki anarşisi, sonuçta düzenli bir evrene yol açıyordu. Bu düzen bilinçli siyasal etkinliğin sonucu olarak ortaya çıkmıyor, pek çok bireyin etkinliği sonucunda bilinçsiz biçimde elde ediliyordu. Böylece özel çıkarlar alanı kamu çıkarı alanına göre özerklik kazanıyor, özel olarak birey de, vatandaş'tan ayrılıyordu. Böyle bir durumda düzenin çökeceğine, ekonomik alanı gözleyen bir devletin yokluğunda ise özel çıkarlar arasında bir iç savaş çıkacağına ilişkin daha önce beslenen korkuların tersine, Smith, tam tamına devletin özel alanda *yer almayışından* sağlanan bir uyum, iyilik ve varlılık tablosu çiziyordu.

Böylelikle sivil toplumun özerk, iyi ve ilerlemeye yatkın olduğu ileri sürülüyordu. Zenginlik satılabilir ve yeniden üretilebilir mallardan ibaret olduğuna göre, üretimin başlıca öğesi olarak (ve ayrıca işbölümü sayesinde üretkenlik artışında bir kilit unsur olarak) emek de, hemen ilk plânda, bu metaların değerlerinin saptanmasında kullanılacak ölçüt haline geliyordu. Ancak burada emek, yalnızca değerin *ölçümünden* ibaret değildi; aynı zamanda emek, değerin *nedeni* ya da kaynağı olarak ele alınmaktaydı. Peki, her tür değerin kaynağı emek ise, emek-dışı gelirin iki kategorisi olarak rant ve kâr nasıl haklılaştırılabilir?

Ekonomi politik üzerindeki daha sonraki çalışmalar da — ki bu çalışmalar toplum-bilimin büyük bölümünü kapsayacak şekilde geniş bir ölçekte tanımlanır— Smith'in çalışmalarındaki bu ipuçlarından hareketle gelişmiştir. Sayacak olursak bunlar ① tarihsel gelişimin ekonomik teorisi; ② işbölümü ve değişimin yayılması aracılığıyla gerçekleşen birikimin ve ekonomik büyümenin teorisi; ③ zenginliğin, yalnızca eldeki hazineden ibaret kalmayıp, asıl malları kapsayacak şekilde yeniden tanımlanmasına ve böylece merkantilist politikaların eleştirisiyle Serbest Ticaret'in savunulmasını canlandıran yaklaşım; ④ Laissez-faire ve asgari düzeyde devlet etkinliği programıyla birlikte, bireysel çıkar aranışı-kollektif yarar uyumunu sağlayan bireysel davranış teorisi; ve ⑤ emeğin, değer'in bir ölçüsü ve bazen de kaynağı olduğunu savunan emek-değer teorisidir.

Ricardo, Smith'in çalışmasının daha dar anlamda ekonomik olan anlayışlarını yukarda sayılanlardan ②, ③ ve ④ doğrultusunda yeniden ele alıp geliştirdi; ancak bu arada ilerleme teorisini boşlamıştı. Hegel ise Smith'ten, kendi devlet teorisinde kullanacağı ilerleme teorisi ile sivil toplum anlayışını devraldı. Marx ve Smith iktisadıyla, *Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi* adlı çalışması sırasında tanıştı. Sivil toplum

anlayışının ve bu toplumun siyasal toplumdan ayrıştırılmasının merkezî bir yer tuttuğu çalışma, budur. Hegel sivil toplumun siyasal toplumdan ayrılmasının temel nitelikte bir toplumsal bölünme nedeni olduğunu ve böylelikle de tarihsel ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğunu ileri sürerek, yönetimin aile içinde devralındığı Prusya monarşisini ideal devlet olarak haklılaştırmaya çalıştı. Hegel'in görüşüne göre bencil çıkarlar alanı olarak siyasal toplum alanı olarak sivil toplumla kamu çıkarı alanı arasındaki bu çelişki, sivil toplumun üzerinde ve dışında kalan —"sınıf üstü" kuruluşlar— siyasal düzenlemelerle uzlaştırılabilirdi. Bunlar ise hak sahipliği sistemi, bürokrasi ve monarşi idi. Hegel'in teorisini eleştiren Marx, Hegel'in üçlüsünün karşısına evrensel hak, proletarya ve demokrasi üçlüsünü çıkardı. Hegel'in yaklaşımından farklı olarak bu üçlü komünizmi getirerek, böylelikle de insanın kendini gerçeklemesini sağlayarak, sivil toplumdaki çelişkilerin yerini alabilirdi. Ancak Marx sivil toplumun özerkliğini bir başlangıç verisi olarak almıştı. Daha sonraki araştırmalarında, devlet teorisinden ayrılarak sivil toplumun işleyişine ilişkin bir teoriye, yani ekonomi politiğin eleştirisine yöneldi.

Nitekim ilerleme teorisi Marx'ın elinde tarihsel materyalizme dönüştü. Marx'ın değer teorisi, değer'in hem ölçüsü hem de kaynağı olarak emeğin ikili doğasında örtük olarak yer alan çelişkinin daha da keskinleşmesini getirdi. Birikim teorisini benimserken Marx, içsel eleştiri yöntemi aracılığıyla, kapitalizmin işleyişinin iyilikçi yönlerini sorgu masasına yatırmayı amaçladı. Kapitalizmin tarihselliğini —yani tarihsel gelişimde kapitalizmin yalnızca bir aşama olduğunu— göstermek için tarihsel materyalizmi, kapitalizmin emek ile sermaye arasında karşıtlık biçimine büründüğü bir sınıf mücadelesi teorisi şekillendirmek için de değer teorisindeki çelişkiyi kullandı. Marx'ın amacı, bireysel çıkar peşindeki etkinliğin, kollektif bir rasyonaliteye ya da kamu çıkarına yol açmak şöyle dursun yinelenen bunalımlara neden olduğunu, kapitalistlerin bu bunalımları yenme girişimlerinin kapitalizmin nihai çöküşünü nasıl hazırladığını ve/ya da siyasal mücadele yoluyla elde edilecek sosyalizmin kapitalist dünyanın yerini nasıl alacağını açıklamaktı.

Böylece Marx ekonomi politiğin temel kategorilerinin evrensel değil de tarihsel olduğunu gösterdiği için kendi çalışmasını da ekonomi politiğin eleştirisi olarak adlandırdı. Katışıksız anlamda ekonomik olan, dönem çerçevesinde görelilik ve geçicilik kazanıyordu. Ancak, iktisattaki daha sonraki gelişmeler Marx'ın eleştirisini kasten ya da bilmeden boşladı. 1870'lerden başlayarak neo-klasik iktisat Adam Smith'in çalışmasındaki ① ve ⑤ anlayışları (özellikle de ⑤'i) boşlarken, bireysel davranış teorisi ve serbest ticaret savunusunu sahiplenip bunları katışıksız bir iktisat bilimine uyarladı. BİRİKİM teorisi, Schumpeter'e kadar Marxistler dışında herkes tarafından boşlanmışken Keynes-sonrası yazarlarca yeniden canlandırıldı. İngiliz iktisat bilimi Marshall ile Pigou'nun etkisi altında, bireysel çıkarla kamu yararını eşitleyen basitleştirici yaklaşıma istisna oluşturan pek çok örneğe işaret ederken, ekonomik refahın devlet müdahalesiyle artırılması yönünde bir görüş oluşturdu. Sivil toplumun, ekonomideki kaynakların tam kullanımındaki yetkinliği biçiminde sunulan özerkliği, Keynes'in Say Yasası'na (☞ EKSİK-TÜKETİM) yönelttiği eleştiriden sonra yeniden tartışmalı bir konu haline geldi. Son zamanlarda *laissez-faire* ideolojisinin yeniden canlanışına tanık olunuyor. Bu ideoloji Chicago okulunun elinde, bir yanda "görünmez el"in başarısızlığını düzeltmek üzere belirli ekonomik etkinliklere müdahale edilmesini savunan Marshall-Pigou anlayışına, öte yanda da ekonominin kendi kendini yönetebileceği tezini eleştiren Keynes'in görüşlerine yönelik iki başlı bir saldırı aracına dönüşmüştür.

Bu yeni klâsik okul, klasik ekonomi politiğin tarihsel boyutlarını boşlayıp Smith'in tezlerine geri dönme yoluyla "ekonomi politik" adı üzerinde hak iddia etmektedir. Bu yeniden canlandırıcı okul içindeki bir eğilim demokrasiyi serbest piyasanın etkin işleyişi önündeki engel olarak görmekte, siyasal olan'ı ekonomik olan'a tabî kılmayı, yani devleti sivil toplum imgesi bağlamında biçimlendirmeyi savunmaktadır. Bu durumda ekonomi politiğin bir sivil toplum teorisi olarak tanımlanması, bugün de geniş ölçüde geçerlidir.

MD/MÇ

OKUMA

Desai, M. 1979: *Marxian Economics, s. 199-213.*
Meek, R. L. 1967: "The Scottish Contribution to Marxist Sociology". *Economics and Ideology* içinde
O'Malley, J. 1970: Editorial Introduction to Karl Marx, *Critique of Hegel's Philosophy of the State.*

Skinner, A. 1982: "A Scottish Contribution to Marxist Sociology?". Bradley ve Howard (der) *Classical and Marxian Political economy* içinde.

Ekonomik Bunalımlar (*Os.* İktisadî buhran, *İng.* Economic crises, *Fr.* Crise économique, *Alm.* Wirtschaftskrise)

Bunalım kuramlarını tartışırken, yeniden üretimin ekonomik ve siyasal ilişkilerinde geniş bir çöküntüyü içeren *genel bunalımlar* ile kapitalist tarihin düzenli bir özelliği olan kısmî bunalımlar ve iş çevrimleri arasında ayrım yapmamız gerekir. Kapitalist üretimde bireysel kâr arzusu, periyodik olarak, toplumsal bir işbölümünün nesnel gerekliliği ile çatışır. Kısmî bunalımlar ve iş çevrimleri yalnızca, sistemin bu ikisini yeniden bütünleştirilmesinde kullandığı aslî bir yöntemdir. Sistem sağlıklı olduğunda, kendisini kısa bir sürede yapısal dalgalanmalardan kurtarır. Fakat sistem sağlıksızlaştıkça, nekahat dönemi uzar, toparlanması zaman alır ve uzun bir buhran dönemine girme olasılığı artar. Örneğin ABD'de, 1834 yılından bugüne toplam 35 ekonomik çevrim ve bunalım olmasına karşın, sadece ikisi -1873-93 ve 1929-41 Büyük Buhranları- genel bunalımlar olarak nitelendirilir. Şimdi kapitalist dünyanın karşısındaki sorun, 1980'lerin Büyük Bunalımı'nın da, bir gün bu listeye eklenip eklenmeyeceğidir. (Mandel 1972, Burns 1969)

Marx kapitalist sistemi tahlil ederken daima onun "hareket yasaları"na atıfta bulunur. Örneğin, kâr oranının düşme *eğiliminden* genel bir yasa olarak söz ederken aynı zamanda, "genel yasanın etkilerini gideren ve sona erdiren" *karşı koyucu eğilimleri* ortaya koyar. Böylece şu soru doğal olarak akla gelir: Eğilim ve karşı - eğilimden bir "yasa" nasıl doğar? Bu soruyu yanıtlamak için iki temel yol vardır. Bir olasılık çeşitli eğilimleri eşit koşullarda işleyen eğilimler olarak kavramlaştırmaktadır. Kapitalizm *birbiriyle çatışan* bir *eğilimler* dizisine yol açar ve böylece belirli bir tarihsel "konjonktür" deki mevcut güçlerin dengesi, sistemin nihaî yönünü belirler. Bu bakış açısında, yapısal reform ve devlet müdahalesinin büyük potansiyele sahip oldukları görülür, çünkü uygun koşullarda bunlar dengeyi etkilerler ve böylece sonucu düzenlerler. Bu genel bakış açısı, ileride de görüleceği gibi, birçok çağdaş Marxist bunalım kuramının temelini oluşturur ve önemli siyasal uzantılara sahiptir.

Öte yandan Marx'ın konuya oldukça farklı bir yaklaşımı vardır. Onun için önemli olan, *başat* eğilim ile ona bağlı çeşitli karşı koyucu eğilimleri birbirinden ayırmaktır. Çünkü sonuncusu, birincinin çizdiği sınırlar içinde işler. Başat eğilimler sistemin kendi öz doğasından kendiliğinden doğduğundan ve ona güçlü bir devinim kazandırdığından, bağlı eğilimler değişen sınırlar içinde işlerler ve deyim yerindeyse belirli bir yöne *kanalize olurlar*. (Bu sınırlar içinde, bağlı eğilimler, ancak eşit koşullarda birbiriyle çatışan eğilimler olarak işleyebilirler.) Bu üstün bakış açısından sistemin temel doğasına dokunmayan yapısal reformlar ve devlet müdahalesi ve hatta sınıf mücadeleleri, sınırlı bir potansiyele sahiptirler, çünkü sistemin iç dinamiğine bağımlı hale gelerek sonuçlanırlar.

Şimdi artık kapitalizmin tarihine iki farklı yöntemsel yaklaşıma tekabül eden iki tür bunalım kuramını tanımlayabiliriz: Birbiriyle çatışan eğilimlerin bir bileşkesi biçimindeki bir yasa kavramına dayanan, genel bunalımların ancak tarihsel olarak belirlenmiş faktörlerin belli bir anında ortaya çıktığı *olasılık kuramları*; ve karşı koyucu eğilimleri kendisine bağlayan bir aslî başat eğilimin ifadesi biçimindeki bir yasa kavramına dayanan, genel bunalımların dönemsel olarak ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu *zorunluluk kuramları* (buna karşın, elbette ki bunalımın özel biçimi ve zamanı *belli sınırlar içinde*, tarihsel ve kuramsal faktörler tarafından belirlenir.) Marxist bunalım kuramlarının bu iki yaklaşımı nasıl örneklendirdiğini göreceğiz.

Olasılık Kuramları

Burada, iki ana grup saptayabiliriz: eksik-tüketim/durgunluk kuramları ve ücret sıkıştırması kuramları.

A. Eksik-tüketim / Durgunluk Kuramları

Kapitalist bir toplumda net ürünün parasal değeri, işçilere ödenen ücretlerle kapitalistlere giden kârların toplamına eşittir. İşçilere net ürünün toplam değerinden daha azı ödendiğinden, tüketimleri net ürünü satın almaya hiçbir zaman yeterli olmaz: İşçilerin tüketimi bir "talep boşluğu" yaratır ve katma değer içinde kârların payı ücretlerin payına göre arttıkça bu talep boşluğu da büyür. Kuşkusuz kapitalistler kârlarının bir bölümünü tüketirler ve bu, boşluğun

bir kısmının doldurulmasına yarar. Ancak, kapitalistlerin gelirlerinin büyük kısmı tüketime değil, tasarruflara gider ve Keynesçi yaklaşımda bu tasarruflar, başlıca temeli kitlelerin sınırlı geliri ve tüketimi olan talepten bir "sızıntı" gibi görülür. Kapitalistlerin tasarruflarına tekabül eden talep boşluğundaki bu kısım doldurulmadığı takdirde, ürünün bir kısmı satılamayacak ya da en azından normal fiyatından satılamayacaktır; öyle ki, kârlar, kapitalistleri bütün gelirlerini harcamaya zorlayacak biçimde düşene dek bütün sistem daralacaktır; bu durumda net yatırım ve dolayısıyla büyüme olmayacaktır. Buna dayanarak, kapitalist bir ekonominin içsel iktisadî mantığının onu durgunluğa yönelttiği söylenir.

Kuşkusuz, talep boşluğu sadece tüketimle doldurulmaz, yatırım (tesis ve donanım) talebi ile de doldurulabilir. Bu talep arttıkça, herhangi bir anda sistemdeki üretim ve istihdam düzeyi yükselir, sistem daha hızlı büyür. Böylece sonuçta, sistemin nihaî hareketi, kapitalistlerin tasarruf planlarının yarattığı durgunluk eğilimi ile genişlemeye yönelik yatırım planlarının karşı koyucu eğilimleri arasındaki etkileşime bağlı olur. Kapitalistler tasarrufta bulunurlar, çünkü bireysel kapitalistler olarak yaşamlarını sürdürebilmek için büyümeye çalışmak zorundadırlar. Ancak nesnel olanaklar mevcut olduğunda yatırım yapabilirler ve bunlar sırayla iki faktöre bağlıdır. Özellikle, geniş ölçekli ticaret ve alış-verişin *temeli*, belli bir kapitalist ülkenin (19. yüzyıldaki Britanya ve 20. yüzyıldaki ABD) hegemonyası, onun uluslararası siyasal ve ekonomik istikrarı gerçekleştirmesine ve uygulamasına olanak verdiğinde sağlanmış olur. Ve geniş ölçekli yatırım için gerekli *enerji*, belirli bir yeni ürün, yeni pazar ve yeni teknoloji kitlesinin tümü biraraya geldiğinde sağlanır. Temel ve enerji birarada olduğunda, büyümeyi sağlayacak genişletici faktörler geçerli olacaktır. Öte yandan enerji tükenir ve sermaye içi rekabet temeli giderek zayıflatırken bir an gelir, daraltıcı faktörler kendilerini yeniden ortaya koyarlar. Ve durgunluk günlük düzen haline gelir, elbette (belki de bir dünya savaşı sonucu ortaya çıkacak) yeni bir hegemonya düzeni ve buluşlardaki bir patlama birbaşka büyüme çağını yeniden başlatıncaya kadar.

Bunların hiçbiri, tekel gücü sorununun ortaya çıkışı ile temelde bir değişikliğe uğramamıştır. Çağdaş kapitalizmde her bir endüstride birkaç güçlü firma egemendir ve çıktıyı azaltıp yükselterek, geliri işçilerin ve daha küçük kapitalistlerin aleyhine, kendi lehlerine yeniden dağıtabilirler. Büyük kapitalistler gelirin daha yüksek bir oranını tasarruf ettiklerinden, toplam tasarruflar artar; öte yandan büyük firmalar, fiyatları ve kârları yüksek tutmak için, kendi endüstrilerindeki yatırımları sınırlarlar, böylelikle mevcut yatırım kaynaklarını kısmış olurlar. Talep boşluğunu arttırarak ve aynı zamanda yatırım fırsatlarını zayıflatarak tekeller, teorik olarak durgunluğu gerçekten kaçınılmaz hale getirirler. Elbette ki, *pratikte* savaş sonrası kapitalizm yakın zamanlara kadar "tarihindeki her şeyi birçok açıdan aşan... uzun süreli bir *boom* yaşamıştır." (Sweezy) ve böylece, bir kez daha, durgunluğun olmayışı istisnai güçte karşı koyucu faktörlerle açıklanmış olmaktadır: savaş sonrası ABD hegemonyası, yeni ürünler ve teknolojiler ile askerî harcamalar gibi.

Böyle bir çerçeve içinde, genişletici faktörleri güçlendiren ve yönlendiren herhangi bir ekonomik müdahalenin, ilke olarak durgunluk tehlikesini giderebileceği açıktır. Örneğin Keynesçi iktisat, devletin ister kendi harcamaları, ister özel harcamaları özendirmesi aracılığıyla, toplumsal olarak arzu edilen üretim ve istihdam düzeyine ulaşılabileceğini ve böylelikle *son kertede, kapitalist ekonominin hareket yasalarını belirlediğini* öne sürer (☞ KEYNES VE MARX). *Eksik-tüketimciler bu olasılığı reddetmezler.* Sadece bunun artık uygulanabilir olmadığını, çünkü çağdaş kapitalizmin özelliğinin rekabet değil, tekel olduğunu öne sürerler: Tekel, kapitalizmin durgunluk eğilimini artırır; bu durgunluğa karşı devlet toplam talebi canlandırıcı bir tepki verir; ama tekeller buna (rekabetçi firmaların yapacağı gibi) çıktıyı ve istihdamı arttırmak yerine, fiyatları yükselterek karşılık verirler. Böylece devlet gücü ile tekel gücü arasında ortaya çıkan bu düğümlenme, durgunluk içinde enflasyon yani stagflasyon üretir. (Sweezy; Harman, Shaikh 1978). Devletin bu mücadeleden ve uygulamadan vazgeçmesi durumunda ise, bir resesyon ya da muhtemel bir buhranla karşılaşırız. Bu bakış açısına göre, bir bunalımın ortaya çıkışı, devletin tekellerle uğraşmak istememesinden kaynaklanan siyasal bir olaydır. Keynesçi kuram, devletin kapitalist sistemi yönetecek ekonomik güce sahip olduğunu *ve bu öncül bir kez kabul edildiğinde*, bir bunalımın hem varlığı hem de atlatılmasının bu gücün uygulandığı siyasal sonuçlar sorunu olduğunu iddia eder. Böylece, fiyat

denetimleri, düzenlemeler ve zorlayıcı bir iktisadî planlama aracılığıyla tekellerin kısıtlanmasına yönelik bir siyasal programın, enflasyonu gerileteceği, aynı zamanda artan toplumsal refah harcamaları ve hatta yükselen ücretlerden sadece işçilerin değil, (talep boşluğunun azalmasıyla) bir bütün olarak kapitalist sistemin yararlanacağı sonucuna ulaşılır. Sistemin çelişkileri böylelikle yer değiştirebilir ve siyasal alanda çözümlenebilir, yeter ki devletin bunu yüklenmesi için yeterli baskı yapılabilsin.

Sweezy, kapitalistlerin kendi kendilerine sistemi yönetmek için yeni teknikler bulabileceği uyarısını yapmasına karşın, kendi savına ilişkin olan siyasal sonuçları ortaya koymaktan özenle kaçınır. (1979, *Monthly Review* 31. 3, s. 12-13) . Fakat diğerleri bu konuda daha az ketumdurlar (Örneğin ☞ Harrington 1972 bölüm XII ve1979 s.29; *Dollars and Senses*'in çeşitli sayıları, özellikle Ekim 1979 ve Temmuz-Ağustos 1981 sayıları ve Gordon ve d. 1982 s.589-91)

B. Ücret Sıkıştırması Kuramları

Ücret sıkıştırması kuramları, genel bunalımları kâr oranında sürüp giden bir düşüşe bağlamaya çalışırlar. Hareket noktası, reel ücretlerin yükseldiği ve/veya işgücünün uzunluğu ve yoğunluğunun azaldığı bir durumda -başka şeyler eşit olunca- potansiyel kâr oranının düşeceğinin kabulüdür. Marxist terimlerle, artık değer oranında bir düşüş, *ceteris paribus* genel kâr oranında bir düşüş yaratır. Aslında bu, (işgününün uzunluk ve yoğunluğuna göre belirlenen) reel ücretlerdeki bir artışın, kendi kendine göre kâr oranını azaltacağını söylemekten ibarettir. Kâr oranı bundan bağımsız bir biçimde düşmeye başlarsa, o zaman (belirlenmiş) reel ücretlerdeki artış, kâr oranındaki daha önceden mevcut olan düşüşü şiddetlendirecektir. Bu, sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Marx'ın tartıştığı bir konudur. Eğer kâr oranı aksine yükselmeye başlarsa, o zaman ancak gerçek ücretlerde hızlı bir artış kâr oranında cârî bir düşüşün nedeni olabilir. Reel ücretlerde herhangi bir değişme olmadığında, teknik değişmelerin kâr oranını ve kârların ücretlere oranını yükselttiğini varsayan eksiktüketim/durgunluk kuramcılarının tipik bir biçimde öne sürdükleri de budur.

Bu kuramın bir versiyonunda, yükselen bu kâr oranı, doğrudan bir yatırım artışını körükler; eksiktüketim/durgunluk kuramının gerçekten bir uzantısı olan diğer bir versiyonda, yükselen kâr/ücret oranı ve artan tekel gücü, talep boşluğunu ve dolayısıyla sistemin durgunluk eğilimini şiddetlendirir, fakat devlet giderme gücüne sahiptir ve böylelikle *boom*'u sürdürebilir. Her iki durumda, eğer *boom* emek piyasasının daralmasına ve işçilerin ücret taleplerinin carî kâr oranında sürekli bir düşüş yaratabilecek biçimde işçilerin militanlaşmasına yetecek kadar uzun sürerse, sonunda bunalım ortaya çıkar. Ücret sıkıştırması kuramı, tipik bir biçimde, bunalımların ardında emeğin yattığına kanıt olarak, verimlilikten daha hızlı artan gerçek ücretleri bulmaya çalışır.

Örneğin, teknik seçimi olarak adlandırılan geleneksel matematik işlem, gerçek ücretlerdeki artış kâr oranının yönünü tersine çevirmedikçe kâr oranının artması anlamına gelir (Shaikh 1978, s.242-7). Bu durum, Roemer (1979), Bowles (1981) ile Armstrong ve Glyn (1980) gibi ücret sıkıştırmasının savunucularının birçoğu tarafından ortaya konmuştur. Hodgson (1975, s. 75-6) gibi diğerleri, organik bileşim verilerinin istikrarlılığını çağdaş kapitalizmin bir özelliği olarak belirtmekle yetinirler. Nihayet Kalecki (1971), devlet müdahalesinin eksik-tüketim eğilimini bir ücret sıkıştırmasına dönüştüreceği savının kaynağı olarak gösterilir. Geleneksel teknik seçimi literatüründe bile, *verimliliğe* göre artan bir gerçek ücretin kâr oranının düşmesi için ne yeterli ne de zorunlu olduğunun gözönüne alınması gerekir. Bu, maksimum ücret haddinin (dikey kesişim noktası) işçi başına net ücret ifade ettiği Shaikh'in (1978a, s. 236) diyagramında kolaylıkla görülebilir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Bunalımlar ancak işçi ücretlerindeki artışın "aşırı" hale geldiğinde ortaya çıktığına göre, bu kuramda, hem işçilere yükselen ücretler hem de kapitalistlere artan bir kâr oranı sağlayabilen bir kapitalizm anlayışı için fazlasıyla imkân bulunmaktadır. Bu bakış açısına göre, işçiler ve kapitalistler yeterince ödün verirlerse, devlet, ilke olarak, bir iyileştirme gerçekleştirebilir ve her iki tarafın da sağduyu göstermesi durumunda gelecekteki bunalımları önleyebilir.

Genel olarak olasılık kuramlarının belirgin özelliği, devlete kapitalizmin temel hareket yasalarını belirleme gücü bahşederek sona ermeleridir. Savunucularının taahhütleri ve beklentileri, kapitalizmde bile, *siyasetin* sisteme kumanda *edebildiği* düşüncesine bağlı hale gelir.

Eğer bu öncül yanlış ise, bu durumda en azından öncülü kuşatan taktik ve stratejiler ciddi bir sorgulamaya açıktır. İleride göreceğimiz gibi zorunluluk kuramlarının ifade ettiği de budur.

Zorunluluk Kuramları

Temel çağdaş zorunluluk kuramı, Marx'ın azalan kâr oranı kuramıdır. Daha önceleri, (Luxemburg'un kuramı gibi) eksik-tüketim kuramının bazı versiyonları bile zorunluluk kuramları olarak sayılıyorlardı. Fakat bunun, kendi savlarının mantığının yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı genelde kabul edildi. Azalan kâr oranı kuramı, kapitalizmin neden kaçınılmaz olarak, yavaş büyüme ve sonuçta bunalım dönemlerince izlenen uzun süreli hızlı büyüme dönemleri boyunca ilerlediğini açıklamaya çalışır. Eksik-tüketim kuramının, birdenbire ortaya çıkan buluşlar gibi görünüşte dışsal faktörlerle açıklamaya çalıştığını Marx, potansiyel kâr oranının hareketine dayanan içsel faktörlerle açıklar.

Bütün kapitalist faaliyetin temel yönlendirici gücü kârdır ve artık değer de onun gizli temelini oluşturur. Mümkün olduğunca çok artık değer elde etmek için, kapitalistlerin iş gününün uzunluğunu veya yoğunluğunu artırmaları ve her şeyin ötesinde emek verimliliğini arttırmaları gerekir. Ve diğer kapitalistlerle etkin bir biçimde rekabet edebilmek için, aynı zamanda, birim üretim maliyetlerini de düşürmeleri gerekir. *Değişmeyen sermayenin artışı her iki sorunun da çözümünü oluşturur.* Kısacası, emeğe oranla değişmeyen sermayenin artması (üretimin mekanizasyonu) emek verimliliğini arttırmanın başlıca yoludur ve çıktıya oranla değişmeyen sermayenin artması (üretim sermayeleşmesi) da birim üretim maliyetlerini düşürmenin başlıca yoludur. Bununla birlikte, değişmeyen sermayenin büyümesinin, aynı zamanda, daha ileri üretim yöntemlerinden sağlanan kâr oranını düşürdüğü gösterilebilir. (☞ AZALAN KÂR ORANI'nda belirtilen kaynaklar) Düşük birim maliyetleri, daha geniş ve daha sermaye-yoğun yöntemleri benimseyen kapitalistlere fiyatları düşürme ve rakiplerinin aleyhine genişleme ve böylece de daha büyük bir pazar payı sayesinde daha düşük kâr oranının zararını giderme olanağını sağlar. Fakat bu durum, sistemin bütünü için ortalama kâr oranını aşağıya çeker. Çeşitli faktörler bu eğilime karşı koysa da, bunlar belirli sınırlar içinde işler, öyle ki kâr oranında uzun dönemli bir düşüş *başat eğilim* olarak ortaya çıkar.

Uzun bir zaman dilimi içinde kâr oranındaki bu azalma eğiliminin yatırım üzerindeki etkileri toplam potansiyel kâr kitlesinde önce hızlanan, sonra yavaşlayan ve durgunlaşan bir "uzun dalga" yaratır. Sonraki evrede yatırım talebi azalır ve âtıl kapasite yaygın hale gelir, bu arada net yatırım açığı, belirli bir zaman için ücretleri verimliliğe oranla yükseltecek biçimde verimlilik artışını azaltır. Başka bir deyişle, hem eksik-tüketim hem de ücret sıkıştırması kârlılık bunalımının *etkileri* olarak görünürler. Fakat bunlar genel bunalımlara *neden* olamazlar, çünkü kapitalist birikimin, kapasiteyi efektif talebe göre ayarlayan ve ücret artışlarını verimlilik artışı sınırları içinde tutan içsel mekanizmaları vardır. (*Kapital I*, bölüm 25, kısım 1; Garegnani 1978)

Her genel bunalım güçsüz sermayelerin toptan çöküşünü hızlandırır ve emeğe yönelik yoğun saldırıları arttırır; bu durum, merkezleşmeyi ve yoğunlaşmayı arttırarak ve genel kârlılığı yükselterek birikimin restorasyonuna yardım eder. Bunlar sistemin "doğal" onarım mekanizmalarıdır.

Fakat kâr oranındaki süreğen düşüş yüzünden, birbirini izleyen her uzun salınım, genel olarak daha düşük uzun dönemli kâr ve büyüme oranları ile nitelendirilir; *öyle ki kapitalist egemenlikli dünyada durgunluk ve dünya ölçeğinde işsizlik sorunları zamanla daha da kötüleşir.* Bu sorunlar yetersiz rekabet ya da yüksek ücretlerden değil, kapitalist birikimin kendisinden kaynaklandığından, *devletin niyetinin ne kadar ilerici olduğundan bağımsız olarak*, devlet müdahalesi ile yoluna koyulamazlar.

Siyaset, bunalımın kapitalist çözümünün işçi sınıfına yönelik bir saldırıyı gerektirdiğini, sosyalist çözümünün ise sistemin kendisine bir saldırıyı gerektirdiğini kabul etmediği sürece, sistemi denetleyemez, denetleyemeyecektir. Yaffe (1976)'da da ifade ettiği gibi, olasılık kuramlarının devletin gücüne duyduklan tipik güven, tehlikeli bir yanılsama olabilir. (☞ KAPİTALİST TOPLUMDA BUNALIM)

AS/AD

OKUMA

Armstrong, P. ve Glyn A. 1980: "The law of the falling rate of profit and oligopoly: a comment on

Shaikh."
Bowles, S. 1981: "Technical Change and the Profit Rate: A Simple proof of the Okishio Theorem".
Burns, A.F. 1969: *The Business Cycle in a Changing World*,tablo 1.1,s 16-17.
Garegnani, P. 1978: "Notes on Consumption, Investment and Effective Demand: A Reply to Joan Robinson."
Harman, C. 1980: "Theories of Crisis."
Hilferding, Rudolf 1910 (1981): *Finance Capital*, kesim IV.
Hodgson, G. 1975: *Trotsky and Fatalistic Marxism.*
Jacoby, Russel 1975: "The Politics of Crisis Theory: Towards a critic of Automatic Marxism II"
Kalecki, M. 1943 (1971): "The Political Aspects of Full Employment". *Selected Essays* içinde.
Mandel, E. 1972 (1975): *Late Capitalism.*
Roemer, J.E. 1979: "Continuing Controversy on the Falling Rate of Profit: Fixed Capital and Other Issues."
Shaikh, A. 1978 : "An Introduction to the History of Crisis Theories". *U.S. Capitalism in Crisis*
— 1978b: "Political Economy and Capitalism."
Sweezy, Paul 1979-82 *Montly Review* dergisindeki başlıca makaleler 31 (3,6), 32 (5), 33(5,7), 34 (2).
Yaffe, D. 1976: "Hodgson and Activist Reformism".

Ekonomik Planlama (*Ing.* Economic Planning, *Fr.* Planification economique, *Alm.* Wirtschaftliche Plannung)

Sosyalist teorinin 19. yüzyıldaki kurucuları ekonomik planlama üzerine çok az şey söylemişlerdi. Marx ve Engels, ütopik olduğu, için gelecekteki sosyalist örgütlenmenin ayrıntılı bir tartışmasından özenle kaçınmışlardı. Bunun yerine, Engels'in, "Toplumsal üretimin anarşisinin yerine üretimin, gerek bir bütün olarak toplumun gerekse her bireyin ihtiyaçlarıyla uyum içinde olacak toplumsal olarak planlanmış bir düzenlemesini geçirmek"e (*Anti-Dühring.* böl. III, 2) atıfta bulunmasında olduğu gibi, yeri geldiğinde genel açıklamalar yapmakla kendilerini sınırlamışlardı.

Ne varki, 20. yüzyılın başlarında sosyalizmin teorik eleştirisi, üretim araçlarının kamusal mülkiyetinin zorunlu olarak merkezî ekonomik planlamayı içerdiği varsayımı üzerinde gelişti. Bu durum, "sosyalist hesaplama tartışması" diye bilinen ve 1930'larda tepe noktasına ulaşan tartışmaya yol açtı. Mises ve Hayek böyle bir sistemde rasyonel ekonomik hesaplamanın olanaklı olmadığını, en başta da Oscar LANGE tersini savunuyordu. Tartışma, pazarların ve üretim araçları için fiyatların olmadığı bir durumda, kaynak dağılımında Pareto katsayısının (neo-klasik iktisatçıların refahı değerlendirmek için kullandığı idealize edilmiş bir yargı ölçüsü) sağlanıp sağlanamayacağı konusundaydı. Mises bunun teorik olarak olanaklı olmadığını öne sürmüş, argümanı çürütülünce de Hayek, teoride olanaklı olsa bile pratikte bunun olamayacağını savunmuştur. Genel olarak Hayek'in argümanını, etkili bir kaynak dağılımını merkezi olarak yürütmek için gerekli enformasyonu toplama ve işlemenin olanaksızlığına dayandırdığı söylenir. Etkili bir kaynak dağılımının pratikte ancak pazar kuvvetlerinin işlemesinin, pazarda belirlenmiş fiyatların merkezi olmayan karar alıcılara enformasyon iletmede merkezî rolü oynamasının bir sonucu olabileceğini öne sürdüğü kabul edilir.Lange, bu meydan okumaya karşı durdu ve "muhasebe fiyatları"nın kullanılmasıyla üretim araçlarındaki kamu mülkiyeti ile merkezî-olmayan karar almanın birleştirilebileceğini gösterdi. Bu fiyatlar pazar tarafından değil, bir merkezî planlama kurulu tarafından belirlenecek ve planlama arz ile talep eşitleninceye kadar değiştirilecekti. Sonuç neo-klasik iktisadın tam rekabetçi genel dengesiyle özdeş bir Pareto katsayılı genel denge olacaktı. Bu yorumla Lange tartışmadan daha başarılı çıktı, ama son yıllarda Avusturyalı eleştirmenler, bu yorumun yanlış olduğunu, Hayek'in kaynak dağılımında statik bir Pareto katsayısı için gerekli koşullarla ilgilenmediğini öne sürdüler. Hayek'in sorununun, pazarda belirlenmiş fiyatların bağımsız karar almaların koordinatörü rolünü oynadığı durumda merkezî-olmayan karar alıcıların ellerindeki sürekli değişen enformasyona sürekli yanıt vermelerinden oluşan kaynakların yeniden dağılımı süreci olduğunda ısrar ettiler.

Lange'nin pazar mekanizmasını taklit etme ve üretim araçlarında kamu mülkiyetine dayalı bir ekonominin özel mülkiyete dayalı bir ekonomi ile aynı etkinlik özelliklerinde bir kaynak dağılımına ulaşabileceğini gösterme şeklindeki çözümü bütün Mar-

xistlerce benimsenmedi. Özellikle Maurice DOBB, ekonomik planlamanın asıl pazar kuvvetlerinin işlemesinin ortaya çıkardığı sonuçlardan farklı sonuçlar yarattığı için arzu edilir olduğunu öne sürdü. Bu açıdan ekonomik planlamanın özü, karşılıklı bağımlı kararlar arasında, bu kararlar uygulanmadan önce bir koordinasyonu olanaklı kılmasıdır. Bu, pazar mekanizmasının atomistik karar alıcılarının değişen pazar fiyatlarına ve kâr olanaklarına yanıt vermesinden oluşan plânsız *ex post* (olay sonrası) koordinasyonunun yerine, kararların bilinçli olarak planlanmış *ex ante* (olay öncesi) koordinasyonunu geçirmektedir.

Ekonomik faaliyette karşılıklı bağımlılık en çok büyük yatırımlarla ilgili olarak önem kazanmaktadır. Dobb, kaçınılmaz belirsizlik ile atomize karar alıcıların rakiplerinin niyetlendiği eylemler konusundaki zorunlu bilgi eksikliğinden gelen belirsizlik arasındaki ayrımın planlama açısından taşıdığı önemi vurguladı. Kapitalist ekonomilerde yatırım kararları gelecekteki kârlılığa ilişkin beklentiler temelinde alınır. Gelecekteki kârlılık kısmen eşzamanlı olarak girişilmiş bütün projelerin birleşik etkisine bağlıdır. Ne var ki, parçalanmış, atomistik, pazara dayalı karar almada, bireysel yatırım kararları ötekilerin eylemleri ihmal edilerek alınır. O nedenle de, bu kararlara temel olan beklentiler genel olarak gerçekleşmez.

Ekonomik planlama bu karşılıklı bağımlılığın dikkate alınmasını sağlar. Yatırım kararları, rasyonel olması için, görece maliyet ve fiyatların şimdiki modeli değil, gelecekte beklenen modeli temelinde alınmalıdır. Ötekilerin eylemleri konusundaki belirsizlik, atomize karar alıcıları gelecek öngörülerinde bulunmaktan alıkoyar, planlı bir ekonomide ise bu öngörüler tamamen olanaklıdır. Planlı bir ekonomide marjinal olmayan değişikliklere yol açan büyük yatırımlar, daha kaynaklar seferber edilmeden önce birlikte planlanıp koordine edilebilir.

Bu kaçınılmaz gerçeklikler ekonomik planlama biçimlerinin gelişmiş kapitalist ve azgelişmiş ülkelerde zaman zaman benimsenmesini getirmiştir. Bu, II. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'de özellikle öne çıkmış, bütün ekonomiyi savaş çabası için seferber edebilmek üzere planlama getirilmiştir. O sıra kaynakların büyük bir seferberliği ya da yeniden konumlandırılması istendiğinde planlamanın üstün bir dağılım mekanizması olduğu genel olarak kabul edildi. Benzer argümanlar ekonomik planlamanın gelişmekte olan ülkelerde de geniş ölçüde benimsenmesini getirdi, ama çeşitli nedenlerden bu daha çok fazla pratik sonucu olmayan masa-üstü alıştırmalar olarak kaldı. II. Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yıl içinde, gelişmiş kapitalist ülkelerin çoğu, yeniden yapılanmayı ve uluslararası rekabet gücünü desteklemek için, gösterge planlamasından sanayi politikasına kadar birçok devlet müdahalesi önlemleri aldılar. 1980'lerin ve 90'ların neo-liberal meydan okumasından sonra bile, hâlâ, kaynakların dağılımının yalnızca pazar kuvvetlerinin işlemesine bırakılmış olduğu hiçbir kapitalist ülke yoktur.

Ne var ki, ekonomik planlama öncelikle Sovyetler Birliği ve uzantısında Doğu Avrupa ile ilgili olmuştur. Sovyet merkezî planlama sistemi 1929'da Birinci Beş Yıllık Plan'ın kabul edilmesinden sonra 1930'larda geliştirilmiş ve 60 yıl sonra sökülmeye başlanmıştır. Hızlı sanayileşme, Nazi işgalcilere karşı "Büyük Anayurt Savaşı" için seferberlik, savaş sonrası yeniden inşa ve Soğuk Savaşı sürdürme gibi birbirini izleyen hedefler bu sistemin özgül biçimini belirlemiştir. Sistem, hızlı ekonomik büyüme ve bölgesel gelişmenin, tam istihdamın ve düşük enflasyon oranlarının korunmasının aracıydı ve yaşam standartlarında ve kültürel gelişmede bir ölçüde artış sağlanmasıyla bağlıydı. Bireysel özgürlüğün dehşet verici şekilde baskı altına alınması ve çığnenmesi ile birlikte varoldu ve keyfi karar alma, verimsizlik ve israf, yaygın kirlilik ve çevre bozulması, sürekli kıtlık ve tüketicilerin tatmin eksikliği hep bu merkezî plânlama sistemine bağlıydı.

Sovyet modeli, her işletme için bağlayıcı hedefler, hammaddelerin kullanımını ve kaynaklarını, ürünlerin miktarını ve sevkedilecekleri yerleri içeren yıllık planlara dayalı son derece merkezî bir idari komuta sistemiydi. Plan yapmada kullanılan başlıca yöntem "maddî denge" yöntemiydi. Bu, başlıca her ürün için kullanımın ve arz kaynaklarının planlamasını kapsıyordu, karşılıklı bağımlı dengeler arasındaki başlangıçtaki tutarsızlıklar bir ya da birkaç tur yeniden gözden geçirme yoluyla gideriliyordu. Planı yapmak için gerekli enformasyon işletmeler tarafından sağlanıyordu ve teşvik sistemi hedeflerin doldurulmasıyla bağlı primlerden oluştuğu için işletmeler kolay hedefler almak için enformasyon vermeye teşvik edilmiş oluyordu.

Modelin enformasyon ve motivasyon konusunda sistemsel bir zayıflığa vardı, bunlar ancak kaynakların sınırlı sayıda sektörde yoğunlaştığı öncellik planlamasının ağır bastığı, önceliği olmayan alanlar, özellikle de tüketim mallan sektörü önemsiz görüldüğü sürece kontrol altında tutulabiliyordu. 1970'lerin ortalarında ise Sovyet ekonomisi tıkanmıştı ve yaşam standartları ve refah arzı kötüleşiyordu. 1985'de Gorbaçov döneminin başlaması uzun bir reform denemeleri sürecini gündeme getirdi, ama bunun sonuçları henüz tamamen belirsizdir. Bu arada birçok Doğu Avrupa ülkesi komünist rejimi devirdi ve biçim olarak ülkeden ülkeye farklı olsa da, belli bir şekilde pazar kuvvetlerine dayanan ekonomilere geçme yoluna koyuldu.

Batı'daki sosyalist teorisyenlerin görüşlerinde de paralel değişiklikler oldu. Plan ve pazar arasındaki tarihsel antitez büyük ölçüde ortadan kaldırıldı ve sosyalist iktisatçıların savunduğu başlıca ekonomik model olarak bir tür PİYASA SOSYALİZMİ ortaya çıktı. Ne var ki, Doğu Avrupa'nın deneyimi, özellikle Macaristan'da 1968'de getirilen Yeni Ekonomik Mekanizma deneyimi, ekonomik planlamaya ilişkin ilk Marxist görüşlere benzeyen herhangi bir şeyin olabilirliğine artan ölçüde kuşkuyla yaklaşılmasını getirdi. Başlıca argüman, işletmelerin kaynakları verimli bir şekilde kullanabilmesi ve yerel enformasyondan yararlanabilmesi için tamamen özerk olması gerektiğidir. Ama işletmeler ancak yatırım kararları da dahil kararları kendileri alırlarsa ve başarılı olup olmadıklarına göre yarar ya da zarar görürlerse tamamen özerk olabilirler. Bu ise bir sermaye ve emek pazarını, yatırım kararlarının koordinasyonunun ve kaynakların yeniden dağılımının pazar kuvvetlerinin işlemesiyle sağlanmasını gerektirir.

İşletmeler bazı piyasa sosyalizmi modellerinde kamu mülkiyetindedir, bazılarında işçi kooperatiflerinin mülkiyetindedir; hiçbir modelde kapitalistlere ait değildir ve bu anlamda özel mülkiyet söz konusu değildir. Ama, eğer tamamen özerk iseler ve başarılarına göre ödüllendiriliyor ya da cezalandırılıyorlarsa, bir başka anlamda özel mülkiyet söz konusu olmaktadır; atomistik işletmeler tarafından parçalanmış karar almanın varlığı, mantıken ekonomik planlama olarak düşünülebilecek herhangi bir şeye engel olur. Bu modellerde mali ve parasal politikaya, sanayi politikasına ve bazen hatta gösterge planlamasına önemli bir rol verilmektedir. Ne var ki, Dobb'un ekonomik planlamanın özü olarak gördüğü, karşılıklı bağımlı başlıca yatırım kararlarının bilinçli olarak *ex ante* koordinasyonu tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Günümüzde Marxist iktisatçılar arasında yalnızca bir azınlık piyasa sosyalizmini reddediyor. Bunlar, devlet mülkiyetinden *de facto* (fiilen) özel mülkiyete geri dönüşe değil, toplumsal mülkiyetin gelişmesine yönelen bir tür katılımcı planlamayı savunuyorlar.

PD/ZD

OKUMA

Brus, Wlodzimierz ve Laski, Kazimierz 1989: *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System.*

Buchanan, Allen 1985: *Ethics, Efficiency, and the Market.*

Devine, Pat 1988: *Democracy and Economic Planning. The Political Economy of a Self-governing Society.*

Dobb, Maurice 1955: *On Economic Theory and Socialism.*

— 1960: *An Essay on Economic Growth and Planning.*

— 1974: "Some Historical Reflections on Planning and the Market." C. Abramsky 1974: *Essays in Honor of E. H. Carr* içinde.

Horvat, Branko 1982: *The Political Economy of Socialism.*

Lavoie, Don 1985: *Rivalry and Central planning: The Socialist Calculation Debate Deconsidered.*

Nove, Alec 1983: *The Economics of Feasible Socialism.*

Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları

(*İng.* Economic and Philosophical manuscripts, *Fr.* Manuscrits economiques et philosophiques, *Alm.* Ekonomische und philosophische Manuskripten)

Marx'ın 1844'de Paris'te yazdığı elyazmalarının ilk yayımı (1932) için Sovyet editörler bu adı seçmişlerdi. Yapıt, 1844 Elyazmaları ve Paris Elyazmaları olarak da bilinir. Bu, Marx'ın, kendisinin "politik ekonominin eleştirisi" olarak adlandırdığı yaşam boyu süren projesinin gerçekten de ilk versiyonudur. Elyazmaları kabataslak halindedir ve büyük bir bölümü kayıptır. İlk editörler materyali Marx'ın görünürdeki

planına göre yeniden düzenlemişlerdir. Elyazmalarının orijinal biçimlerine olanaklı olan en yakın ilk baskısı yeni MEGA'da (1982) yer almaktadır. Çok sayıda İngilizce çevirisi vardır, en iyisi herhalde hâlâ ilk çeviridir. Milligan'ın 1959 tarihli bu çevirisi *Toplu Eserleri* III'teki çeviriye de temel olmuştur.

Bu elyazmaları tamamlanmamış, parçalar halinde ve çok tabakalı olduğu için ve HEGEL ve FEUERBACH'dan alınma felsefi terminolojiye yeni anlamlar yüklediği için çok dikkatli bir okumayı (ama buna değer) gerektirmektedir. Böylesi terimleri çevirmede de güçlükler vardır: özellikle *Entfremdung* ve *Entaeusserung*'un ikisi de "yabancılaşma" ile karşılanabilir, o nedenle çevirmenlerin notlarına her zaman başvurmak gerekir.

Marx'dan kalan 50 bin sözcüğün içine, onun politik ekonomi okumalarını, komünizm üzerine görüşlerini ve Hegel'e yanıtlarını esaslı yeni bir teorik çerçeve içinde ortaya koyan karmaşık ve hayali bir tanıtım tıka basa doldurulmuştur. Birçok yerde Marx'ın coşkulu Feuerbach kavrayışı kendini gösterir, ama Marx'ın insanlığın maddi emek aracılığıyla kendi kendini yaratması şeklindeki temel fikrinde Feuerbach'ın eylemsiz natüralizmi tamamen aşılmıştır.

Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları ilk yayımlandığında önemi Almanya'da Marcuse (1932) ve Fransa'da Lefebvre (1939) tarafından anlaşıldı. ABD'de geniş bir okuyucu kitlesine ilk kez Erich Fromm'un önsözünü yazdığı bir baskıyla (1961) ulaştı.

Marx'ın bu yapıttaki YABANCILAŞMA teorisi, kapitalist toplumu ilişkin alışılmış sömürü teorisini tamamlayan (ya da bazılarına onu ikame edebilecek gibi görünen) şaşırtıcı yeni bir perspektif olarak algılandığı için, yapıt 1950'lerde ve 60'larda çok yayıldı ve büyük ilgi yarattı. Ama, *Kapital*'in (1867) bölüm başlıklarında "yabancılaşma" kategorisine rastlanmadığı için, bu yapıtların ilişkisi sorunu üzerine hararetli bir tartışma başladı. Arada bir kopuş olan bir "genç" ve bir "yaşlı" Marx mı söz konusuydu? Ve belki de, "felsefe" ile "bilim" arasında bir kopuş mu? Ve öyleyse, hangisine değer verilmeli? (☞ Mészàros 1970, Petroviç 1967, Althusser 1965, Mandel 1971) Marx'ın *Grundrisse*'sinin (1857-58) yayımlanmasıyla (1953) "süreklilik tezi" bir ölçüde destek kazandı.

Özetle, ölümünden sonra hiçbir entellektüel olay bu elyazmalarının yayımlanması kadar Marx'ın anlaşılışını değiştirmiş değildir. *Elyazmaları* sözde "Marxist hümanizm" için en önemli referans oldu. Bugün, Marx'ın İnsanlık ve Doğa ile ilgili görüşleri konuyla ilgili (ama müphem) bir miras olarak görülmektedir.

CA/ZD

OKUMA

Arthur, C. J. 1986: *Dialectics of Labour: Marx and his Relation to Hegel.*

Fromm, Erich 1961: *Marx's Concept of Man.*

Marcuse, Herbert 1932 (1983): "The Foundations of Historical Materialism". *From Luther to Popper* içinde.

Ekonomizm (*İng.* Economism, *Fr.* Economisme, *Alm.* Ökonomismus)

1899 yılında kaleme alınan bazı yazılarında (İngilizce *Toplu Eserleri*'in 4. cildinde yer alan "Rus Sosyal Demokrasisinde Gerici Bir Çizgi", "Bir Siyasal Çizgi Açıklamasının Satır Satır Yorumu" ve diğer makaleler) Lenin tarafından geliştirilen ve Rus sosyal demokrasisi içindeki bazı grupları siyasal mücadeleyi ekonomik mücadeleden ayırmakla ve bunlardan ikincisi üzerinde yoğunlaşmakla eleştiren bir kavram. Lenin bu tavrı "Bernsteinci görüşler" le ilişkilendiriyordu. (☞ BERNSTEIN). Lenin, "eğer ekonomik mücadele kendi adına tam bir mücadele olarak alınırsa, bunun içinde sosyalist olan hiçbir şey bulunmayacaktır," diyordu. Daha sonraki (1901) bir yazısında Lenin 'ekonomizm'i sosyal demokrat hareket içinde *ayrı bir eğilim* olarak tanımlamış, bu eğilimin karakteristik özelliklerini de şöyle sıralamıştı: Marxizmin, toplumsal yaşamda bilinçli unsurun önemini küçülten bir biçimde bayağılaştırılması; siyasal ajitasyon ve mücadeleyi sınırlamaya yönelik bir çaba; "devrimcilerin güçlü ve merkezîleşmiş örgütünü kurma" gereğini kavramada başarısızlık. Lenin'in ana hedef olarak ekonomizmi alan 1902 tarihli broşürü *Ne Yapmalı?* sendikalist politikalarla sosyal demokrat politikalar arasında bir ayrım gözetmekte ve "kendiliğindenliğin önünde eğilme"yi (burada kastedilen, ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak sosyalizme yönelik kendiliğinden hareket anlayışıdır) reddetmektedir.

O halde Lenin bu kavramı en başta pratik politika çerçevesinde kullanmıştır. Ayrıca Lenin'in işçi sınıfına dışarından gelişkin bir sınıf bilinci taşıyacak merke-

ziyetçi ve disiplinli bir parti gereği (☞ LENİNİZM) konusundaki daha geniş bir çerçeveye sahip fikirleri arasında bu kavramın da yeri vardır. Ancak ekonomizm kavramının teorik bir anlamı da vardır; bu kavram, toplumsal yaşamın bir bütün olarak ekonomik temel tarafından belirlenişini vurgulayan (eleştiricilerinin gözünde de aşırı biçimde vurgulayan) bir Marxizm anlayışını yansıtmakta (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI) ve genelde Marxist teorinin determinizmi üzerinde ısrar etmektedir. Gramsci (1971, bölüm II, Kesim I) kendi ekonomizm çözümlemelerine, bunun siyasal dışavurumlarını ele alarak başlamaktadır. Burada Gramsci ekonomizmi tümü de siyasal eyleme ve siyasal partiye bir ölçüde karşıtlık ifade eden sendikalizmle, *Laissez-faire* liberalizmiyle ve "seçimlere kayıtsızlığın" başka biçimleriyle tanımlamaktadır. Ancak daha sonra Gramsci, ekonomizmi toplumbilimlerinde görülen özel bir teorik yönelime bağlamaktadır. Bu da "tarihsel gelişimin de doğa yasalarına benzer nesnel yasaları bulunduğuna ilişkin sarsılmaz inanç ile tıpkı dindeki gibi önceden belirlenmiş bir teleolojiye duyulan imân"a ilişkindir.

Son zamanlardaki tartışmalarda ekonomizm, çok yetersiz de kalsa, en sert biçimde yapısalcı Marxistler tarafından (☞ YAPISALCILIK) temel/üstyapı modelini ve teleolojiyi reddedişleri sırasında eleştirilmiştir. Komünist Enternasyonal'in faşizme yönelik politikalarını inceleyen Poulantzas (1974) bu politikaların emperyalizmi salt ekonomik bir olguya indirgeyen (doğrusal bir ekonomik oluşum süreci); İtalya'daki faşizmi ülkenin ekonomik geriliğiyle açıklayan; ileri düzeyde sanayileşmiş, ileri bir ekonomiye sahip Almanya'da ise faşizmin beklemeyen özel bir ekonomizm türüne dayandığını ileri sürmektedir. Geldiği değişik anlamlarla ekonomizm ve buna yönelik eleştiriler (ki bunlar başka bağlamlarda da dile getirilmişlerdir), Marx'ın tarih teorisinde ekonomik (ve teknolojik) gelişmenin kesin yerine; ayrıca özel olarak da insan unsurunun etkinliğinin dışavurumu olarak alınan ideoloji, sınıf bilinci ve siyasal eylem gibi etmenlerin (göreli) bağımsız rolleri karşısında ekonomik ve teknolojik gelişmeye ne kadar ağırlık tanınması gerektiğine ilişkin bazı temel soruları gündeme getirmektedir.

TBB/MÇ

OKUMA

Gramsci, Antonio, 1929-35 *(1971)*: "Some Theoretical and Practical Aspects of Economism." *Selections From the Prison Notebooks*, ks. II. içinde.

Lenin V.I. 1902 (1961): *What is to be Done?*

Eksik-tüketim (*İng.* Underconsumption, *Fr.* Sousconsumation, *Alm.* Unterkomsumtion)

Sistemin eğilimleri nedeniyle tüketim maddeleri için olan talebin azalmaya başlaması ve bunun sürmesi durumudur. Kapitalist ekonomilerde stagnasyon ve aşırı tüketime olan kronik bir eğilimin nedeni olduğu kadar, periyodik krizlerin (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR) de nedeni olarak ileri sürülür.

Kapitalizm, tekrarlanan kabarma ve çökmelere (*boom* ve *slump*) ya da konjonktür döngülerine maruz kalan bir sistemdir. Bu döngüler rastlantısal ya da zorlayıcı koşullar nedeniyle oluşmaz, kapitalist birikimin dinamiğinin bir parçasıdır. Marx, *Kapital I*'de (kısım 7 ve özellikle "Kapitalist Birikimin Genel Kuralı" üzerine bl. 23) birikim oranı, emeğin emilmesi oranı, emek üretkenliğinin artışı ve gerçek ücretlerin değişim oranı arasındaki ilişkileri modelleştirmiştir. Bu değişkenler, kârların oran ve toplamının bulunmasını sağlayarak gelecekteki birikim oranını belirlemeye yarar. Bu dizide birikim, kapitalin kendi kendine genişlemesi için ana itici güç olup, kapital kendi kendine genişlemesinin bir biçimi olan yeniden yatırımla körüklenir. Dizideki en önemli antagonizma, eldeki emek gücü toplamıyla bunu emebilecek birikim oranı arasındadır. Hızlı birikim varolan emeği aşar ve gerçek ücret artışına neden olur. Karşı güçlerin yokluğunda bu kâr oranı için bir tehdittir. Karşı güçlerden kasıt nisbî artık-değerde artış (emek üretkenliğinde bir artışla) veya mutlak artık-değerde artış (daha uzun çalışma saatleri) ya da (köy tarımı, küçük aile işletmeleri, sömürgeler ya da henüz tam kapitalistleşmemiş yabancı ülkeler gibi) kapitalist olmayan sektörlerden emek akışında artıştır. Kârın azalması tehdidine bir karşılık da, emeğin yerini alacak yeni metotlarla işsiz sayısını arttırmaktır.

Bu Marx'ın *Kapital*'deki tartışmasının kısa bir özetidir. Bir döngüler teorisi olarak kapitalist birikim probleminin iki boyutunu eksik bırakır: paranın, özellikle kredinin birikimi kolaylaştırma ya da ya-

vaşlatmadaki rölü; ve gerçekleştirme sorunu, yani artık değeri emek halinden, meta hali kullanılarak kâr haline, yani paraya çevirebilmek için üretileni satma ihtiyacı. Daha önceki ya da sonraki çalışmalarından hiçbirinde kapitalist bunalım sorununu tüm boyutlarıyla incelememiş olan Marx'ın değişik yazılarında bu konuda dağınık notlar vardır.

Engels'in ölümüyle I. Dünya Savaşı arasında geçen 20 yılda, Avrupalı Marxistler arasında Marx'ın konuyla ilgili dağınık yazılarından nasıl bir krizler teorisi geliştirilebileceği uzun uzun tartışılmıştır. Bu tartışmalar sistemdeki bir çöküşten çok, yeni bölgeler ve yeni sanayilerde büyük bir kapitalist genişlemenin olduğu bir ortamda yer almaktaydı. Zaten o sıralarda da Marx'ın krize boğulmuş bir kapitalizm tanısını sorgulayan ve Bernstein'ın başını çektiği REVİZYONİZM hareketi başlamaktaydı.

Analitik olarak, bir kriz teorisi kapitalizmin ekonomik bir çöküş olmadan da sürebileceği ve çöküşün dış politik güçlerden kaynaklanabileceği (ör. ayaklanmaya yol açan bir savaş yenilgisi) varsayımına da dayandırılabilir (☞ KAPİTALİST TOPLUMDA BUNALIM). 1895-1914 tartışmalarında bu iki durum ayrılmamıştı. Bir krizler teorisinin, ekonomik krizlerin nasıl kapitalizmin içinde çıktığını açıklamak kadar, kapitalist sistemin çöküşüne yol açıncaya dek artan şiddetteki krizleri de açıklaması isteniyordu. Belli krizleri çok iyi açıklayan teoriler bu fazladan istekleri sağlamıyor ve tartışma, Marxist literatürün en iyi örneklerini vererek sonuçlanmadan devam ediyordu.

Marxist bir bunalım teorisi geliştirmekte karşılaşılan en büyük sorun, Marx'ın *Kapital II*'de (bl.21) gösterdiği kapitalizmde bastırılmış, krizsiz genişleme örneğinden kaynaklanıyordu. Bu bölümün Marx'ın toplam teorisinde nasıl bir işe yaradığı hâlâ tartışma konusu olsa da, Genişlemiş Yeniden Üretim Şeması (☞ YENİDEN ÜRETİM ŞEMASI) birisi makine malları üreten, diğeriyse ücret malları üreten iki bölmedeki dengeli büyümeye bir örnektir. Marx, iki bölmenin birbirlerinin ürünlerine olan ihtiyaçlarının, düzenli birikimi neredeyse sonsuza kadar sürdürdüğünü gösterir. Tugan-Baranowsky, Luxemburg, Buharin, Lenin ve Bauer gibi Marx'ı izleyen yazarlar, bu şemayı tartışmalarında basit bir araç olarak kullandılar. *Kapital I* (bl.23)'le *Kapital II* (bl.21) arasındaki açık çelişki bu durumda sorun yaratlı, ve sorunun tek nedeni revizyonist saldırılar değildi. Marx'ın özel sayısal örneği, sanki hokkabazcasına, gerçekleştirme problemini, para veya kredi problemlerini ve hatta azalan kâr oranı problemini söz konusu iki bölmede dengeli-orantılı bir genişleme varsayarak ortadan kaldırmıştı. Bu nedenle de orantısızlık Marxist kriz teorisinde önemli bir yer işgal etmeye başladı. (ör. Hilferding *Finanz Kapital*, bl. IV).

İşte eksik-tüketimin gerçekleştirme probleminin olası bir nedeni olarak öne sürülmesi böyle bir bağlamda oldu. Ücret malları için talep-bölme II'nin çıktısı- (az sayıda kapitalist dışında) sadece işçilerden gelebilirdi, fakat artık değerin oranını ve kârları arttırmaya uğraşan kapitalistler gerçek ücret artışını da durdurmaya çalışmalılardı. İş vermeyi (yedek bir işsizler ordusu bulundurarak) ve gerçek ücretleri azaltarak kapitalistler bölme II'nin mallarını satabilme şansını kesinlikle azalttılar. İşçilerin fakirliği, kâr oranını yüksek tutmak için gerekli olsa da, artık değeri sağlamayı zorlaştırarak sistem üzerinde bir bumerang gibi etki gösterir. Eksik-tüketimci düşüncenin ana hatları bunlardı.

Bu basit sava teorik olduğu kadar, pratik de pek çok itiraz gelmiştir. Önce teorik olanlara bakalım: Öncelikle kapitalistlerin satıldığı sürece ürettiklerinin ne olduğuna ve onları satın alanın kim olduğuna aldırmadığı; böylece eğer sermaye mallarına olan talep azaltılırsa, Bölme I'in işi yavaşlatıp Bölme II'nin çıktısını ancak satabileceği bir alan bırakabileceği söylendi. Bu da zaten Marx'ın şemasının ana mesajıydı. Fakat sık sık yanlış olarak eksik-tüketimci diye adlandırılan Luxemburg, makine mallarına olan bu talep artışının temelini sorgulamıştır. Makine mallarına olan talebin, işçilerin fakirliği ya da insanların tüketim maddelerini eritme kapasitesinden bağımsız olduğu açıktır. Makineler üzerindeki talebin en önemli faktörü onları çalıştırarak elde edilecek olan kâr düşüncesidir. Makineler yeni makineler ya da (ücret malları) üretebilirler fakat sonuçta tüm makineler tüketim malları üretmektedirler ve eğer kârların üzerindeki baskıyı azaltmak için ücret mallarındaki toplam talep kısıtlanmaya kalkılsa, makine satın almak kârlı olmaktan çıkardı.

Eksik-tüketimci savı tamamen olumsuzlamasa da etkisini hafifleten itirazdan üç kaçış yolu vardır. Birincisi Luxemburg'un da dediği gibi, kapitalist sektörler dışındaki pazarların-ülke ekonomisi içindeki

kapitalizm öncesi tarım veya sömürge olan ya da olmayan yabancı ülkelerin çıktının bir kısmını emiyor olması ve bu yüzden de iki bölme'li şemanın total ekonomiyi tasvir etmiyor oluşu. Rus Narodniklerinin kapitalizmin Rusya'ya yabancı olması eleştirisinin temelinde de kapitalizmin birikimi engellemek için yabancı pazarlara sürekli ihtiyaç duyması yatar. Lenin "'Piyasa Sorunu' denilen şey üstüne" yazısında Marx'ın şemasını, eksik tüketimin bu varyasyonunu reddetmek için kullanır. Ticaretin "artanlar için bir delik" olduğu klasik, hatta Merkantilist doktrine dayanmaktadır. Son yıllarda da, sürekli ihracat ihtiyacı duyan Japon kapitalizmi analizinin bir parçası olmuştur.

İkinci kaçış yolu askerî harcamalarladır. Buradaki sav, askerî harcamaların kâr hesaplarıyla ilgisi olmadığından gerçekleştirme problemini ortadan kaldırdığı ve devletin bu silahları satmak zorunda olmadığıdır. Ancak devletin bu satın alımları vergi ya da borç yoluyla karşılaması gerekmektedir. Tartışılabilen nokta vergi ve borçlanmanın külfetinin sabit bir kârlar toplamına mı düşeceği yoksa eksik-tüketim sorununu rahatlatan devletin bu harcamaları karşılayabilmesini sağlayan fazladan kâr mı yapmış olacağıdır. Eğer geçerli olan ikinci durumsa, o zaman silahlanma ya da değişim değeri yaratmadan işçi kullanımı sağlayan başka etkinlikler gerçekleştirme problemini çözüp eksik-tüketim tehlikesini ortadan kaldıracaklardır. Devletin toplam talepteki boşluğu silahlanmaya ya da çukur kazmaya yapılan harcamalarla kapatabileceğine dayalı bu görüşün en iyimser şekline (Marxizm içindeki tartışmanın bir parçası olmamakla birlikte) klasik ekonomi politiğin özellikle Say'in yasasının eleştirisiyle uğraşmış olan Keynes'in eserlerinde rastlanır (☞ KEYNES VE MARX). Başarılı bir devlet tarafından sağlanan yüksek kârlar, tam istihdam ve artan gerçek ücretlerin toplamından oluşan ve 1950 ve 60'lardaki pek çok yazar tarafından çizilen pembe tablo, son zamanlarda enflasyonun baskısıyla acılaşmıştır. Kâr oranıyla işsizliğin yokedilmesi arasında bir çelişki olduğu görülmüş ve Keynes'in görüşlerinden uzaklaşılmıştır. Bazı Marxist yazarlar bunu teorik çözümün Keynes tarafından önerilmiş olmasına rağmen, kapitalist devletin eksik-tüketimi çözememesi olarak yorumlamışlardır.

Üçüncü bir kaçış yolu, lüks tüketimledir. Kapitalistler ve aynı zamanda proleter de kapitalist de olmayan-memurlar, ticaret ve sanayi sektörlerindeki kafa işçileri, din adamları, eğitimciler ve serbest çalışan profesyoneller- tüketim maddeleri için başka bir toplam talep kaynağıdır. Yeni maddelerin icadı veya aynı ürünün değişik markalarının reklam ya da ürün farklılaştırmasıyla çoğaltılması da bu lüks tüketimin bir yoludur.

Bu üç kaçış yolu değişik şekillerde ya eksik-tüketime karşı savlar ya da problemin ve kapitalist sistemin onun üstesinden gelme çabalarının kanıtları olarak sunulmuştur. Örneğin, *Tekelci Sermaye*'de Baran ve Sweezy lüks tüketim, aşırı kamu ve özel harcama ve silahsızlanma gibi çeşitli öğeleri, artan bir ekonomik fazlalık olduğunu düşündükleri bir şeyi emmek için kullanılan araçlar olarak biraraya getirmişlerdir. Bu çeşitli öğelerin ampirik önemi ise hâlâ tartışılan bir konudur. Son yüzyılın büyük kısmında, gelişmiş kapitalist ülkelerde, artan üretkenlikle beraber gerçek ücretler de artmıştır, işsizlik oranında ise değişiklikler görülmesine rağmen belirli bir eğilim fark edilmemiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemdeki enflasyonun suçunu talep azlığına yüklemek zor olsa da, gerçek talepte artış sağlamak için kullanılan stratejiler suçlanabilir. Düşük işsizlik oranı ve sendikalar aracılığıyla işçi sınıfının hareketlenmesi sonucu kâr oranına yönelen tehdit, eğer ücret politikasıyla nötralize edilebiliyorsa, o zaman teknik olarak eksik üretim tehlikesi çok fazla değildir. Fakat devletin tam istihdamı sağlayıp aynı zamanda kârlılığı düşürmemeye çalışması durumunda, karşılaşılacak politik sınırlar epey dardır. Bu durumda birikimle ona göreceli olarak ortaya çıkan emek gücü talebinden kaynaklanan ücret/kâr çelişkisi, eksik-tüketimci çelişkileri ikincil konumda bırakarak daha önemli görünse de, teorinin kapitalizmin çalışmasının anlaşılmasına katkıları unutulmamalıdır.

MD/YÖ

OKUMA

Baran, P. ve Sweezy, P.M. 1966: *Monopoly Capital*
Bleany, M. 1976: *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*.
Brewer, A. 1980: *Marxist Theories of İmperialism*.
Lenin, Vl. 1893 (1960):On the So-Called "Market Question".
Luxemburg, R. 1913 (1951): *The Accumulation of Capital*.

Mattick, P. 1969: *Marx and Keynes. The Limits of the mixed Economy.*
O'Connor, J. 1973: *The Fiscal Crisis of the State.*
Sweezy, P. 1942: *The Theory of Capitalist Development.*

Eleştirel Kuram ☞☞☞ Frankfurt Okulu.

Emek Gücü (*İng.* Labour Power, *Fr.* Force de travail, *Alm.* Arbeitskraft)

Metalara DEĞER kazandıran yararlı iş yapma yetisi (☞ META). İşçilerin kapitalistlere ücret karşılığı sattıklan şey, emek gücüdür. Emek gücü, insanlann kullanım değerini dönüştürerek metalara değer kazandırdığı gerçek üretici gücü olan *emekten* ayrı tutulmalıdır. Emeğin ürünleri birer meta olarak satın alınabilir ve satılabilir. Ama emeği, yani üretici etkinliğin kendisinin alınıp satılması fikrine tam bir anlam vermek imkânsızdır. Emeğinin ürününü satamayan üretici, emeğini belirli bir miktar paraya, yani ücrete karşılık olarak, parayı ödeyenin yönetimi altında ve onun çıkarlan doğrultusunda sarf edeceğini vaat ederek, emek gücünü satmak zorundadır.

Emek gücü kategorisi ARTIK DEĞER'in kaynağı açıklanırken değerin emek kuramında ortaya çıkar. Kapitalist, metalan satın almak için parasını kullanır ve daha sonra kullandığı paradan fazlasını kazanmak için bu metaları satar. Bunun sistematik olarak mümkün olması için kullanımı başka metalara değer katan bir metanın varolması gereklidir.

Emek gücü tam olarak böyle bir metadır ve böyle olan tek metadır; kapitalist, emek gücünü satın alıp kullandığı için emeğe el koyar, değerin kaynağı ise emektir. Bir bütün olarak kapitalist üretim sisteminde artık değerin, kaynağı, kapitalistlerin emek gücüne ödedikleri değerin, el koydukları emeğin metalara kattığı değerden daha düşük olması gerçeğinde aranmalıdır.

Artık değerin açıklanmasının başka yegâne yolu kapitalistlerin metaları değerinin altında satın alması veya üstünde satması olabilir, ancak bu tek tek artık değerleri açıklayabilir, bu şekilde kazanılan değerin bir başka meta üreticisi tarafından kaybedilmesi gerektiğinden tüm bir üretim sistemindeki artık değeri açıklayamaz.Kapitalistlerin satın almalan için pazarda "emek" gücünün ortaya çıkmasının tarihsel ön-koşulu "özgür" emekçi sınıfının oluşmasıdır: Öncelikle kendi emek güçlerini değişim pazarlıklarında sınırlı zaman dilimleri için potansiyel alıcılara satma hakkına yasal olarak sahip oldukları için "özgür"; ve aynı zamanda kendi üretim araçlarına sahip olma ve kullanma konusunda "özgür". Böylelikle, emek gücünün ortaya çıkabilmesi için köleliğin, serfliğin ve emek gücünü belli bir karşılıkla satma hakkı üzerindeki tüm kısıtlamalann çözülmesi gereklidir. Emek gücünün ortaya çıkabilmesi için doğrudan üreticilerin üretip emeklerinin ürünlerini satamayacak ve emek güçlerini satarak yaşamak zorunda kalacak şekilde üretim araçlarından ayrılmaları da gereklidir. (☞ İLKEL BİRİKİM)

Emek gücünün tam olarak gelişmiş kapitalist üretim koşullarında bir pazar metası olarak ortaya çıkmasına karşın, onu diğer metalardan ayıran ve kapitalist üretim sisteminde önemli çelişkilerin doğmasına yol açan birkaç özelliği vardır. İlk olarak, pazarda satılan bir meta olmasına rağmen emek gücü diğer metalar gibi üretilmez. Emek gücünün üretimi işçilerin birer insan olarak biyolojik ve toplumsal YENİDEN ÜRETİM'inin bir yönüdür. Bu karmaşık yeniden üretim süreci genelde kapitalist ya da meta ilişkilerinden farklı olan toplumsal ilişkileri de içerir. Örneğin, çok gelişmiş kapitalist toplumlarda emek gücü ücretsiz ev içi emeğiyle yeniden üretilir; az gelişmiş kapitalist ülkelerde ise emek gücü genellikle hâlâ varlığını sürdüren kapitalist- olmayan üretim tarzları aracılığıyla yeniden üretilir. Bu süreçlerin kendilerine has mantıkları ve ideolojileri vardır; kapitalist ilişkilerin saf mantığı kendi içinde ve kendiyle ilgili olarak emek gücünün yeniden üretimini garantileyemez. (☞ EV EMEĞİ)

İkincisi, emek gücünün kullanım değeri onun değer üretme kapasitesidir. Emek gücü diğer metalardan, yani kapitalistin, onu kullanabilmek için satanla, yani işçiyle, bütünüyle yeni bir dizi ilişkiye girmek zorunda olmasıyla aynlır. Emeğin emek gücünden çekilmesi, metayı satan ve satın alan arasında, fiyat, bu durumda ücret üzerinde yapılan olağan pazarlığın ötesinde, işin yoğunluğu ve koşullarına dair ilave çelişki noktalarının doğmasına yol açar. Bu türden uzlaşmaz sınıf çelişkileri, asıl olarak kapitalist üretimin toplumsal ve teknik yönlerini yapılaştırır.

Son olarak, emek gücünün satılması, işçiyi kendi yaratıcı üretici güçlerine ve emeğinin ürünü üzerindeki

her türlü denetime yabancılaştırarak emek gücünü kapitalistin ellerine bırakır. Emek gücünün bir meta olarak ortaya çıkışında, metanın kullanım ve değişim değerleri arasında biçimlenen çelişkileri, işçinin kendi emeğine ve onun ürününe YABANCILAŞMA'sı olarak yeniden oluşur.

Ricardo'nun çalışmasına kadar katedilen ciddi mesafelere karşın, klasik ekonomi politik, tutarlı bir değer kuramı formülleştirirken, kimi bağlamlarda ücret, kimilerinde ise emeğin ürettiği değer anlamını taşıyan "emek değeri" kavramının doğasında bulunan bulanıklığı çözememiştir. Marx, emek kavramını emek/emek gücü çiftine ayırarak bu bulanıklığı ortadan kaldırır (*Kapital I*, bl.,6 ve 19.). Bu ayrım, emek gücünün ücret karşılığında kapitaliste satılmasının, üretimi ve üründe bir değerin oluşmasını önceleyiğini ve kapitalist üretimde artık değerin çekilmesinin tam düzeneğini görmemizi sağlar. Marx, emek ve emek gücü ayrımının keşfini ekonomi bilimine yaptığı en önemli katkı olarak değerlendirmiştir. (☞ SÖMÜRÜ; TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK; SOYUT EMEK.)

DF/HN

Emek Gücünün Değeri (*İng.* Value of labour power, *Fr.* Valeur de force de travail, *Alm.* Wert der Arbeitskraft).

"Emek gücünün değeri, diğer tüm metalarda olduğu gibi, üretimi ve sonuç olarak özellikle bu malın yeniden üretimi için gerekli olan emek zamanı ile belirlenir". (*Kapital I*, Bl. 6). Bu görünürde zararsız ve kesinlikle tutarlı cümle, özel olarak bu malın, EMEK GÜCÜ'nün değerinin nasıl belirlendiğine dair, kimi Marx tarafından farkedilmiş, kimiyse ancak son zamanlardaki tartışmaları canlandırmış olan bir dizi sorunu gizler.

Marx, öncelikle, bir işçinin emek gücünün ikmali için gereken kullanım değeri kümesinin asgari fiziki geçim olmadığını fark etti. Fizik ihtiyaçlar sarf edilen emek tipine göre değişebilir, iklimsel ve coğrafik etkenler tarafından etkilenebilirken, tüm bu sapmalar toplumsal farklılıkların yarattığının yanında çok önemsiz kalırlar. İşçi sınıfının ihtiyaçları "bu nedenle büyük oranda ülkenin eriştiği medeniyet düzeyine, özellikle özgür işçi sınıfını oluşturagelen mevcut koşullara ve sonuç olarak alışkanlıklarla beklentilere dayanır" (*a.g.e.*) Böylece ücretlerin en az geçimlik düzeyine çıkabilmesini yalnızca emeğe olan talep fazlalığına dayalı olumlu koşullara bağlayan Ricardo ve Malthus'un tersine -emek değeri, etrafında onun pazar fiyatı, yani ücret dalgalandığından doğal olarak belirlenir-Marx, emek gücünün belirlenim sürecine dahil olan, emek gücü arz ve talebine göre ücretlerin etrafında dalgalandığı "tarihî ve moral bir unsur" görmüştür. Bu, Marx'ın göremediği anlaşılan, ancak son zamanlardaki "eviçi emeği tartışmalarıyla" (☞ EV EMEĞİ) öne çıkmış olan bir başka soruna yol açar; açıkçası, emek gücünün üretimi ve yeniden üretimi için gerekli emeğin önemli bir bölümü meta şeklinde tüketilmez, ama pazarda hiçbir zaman değerlenmemiş olan ve evde tüketilen kullanım değerini doğrudan doğruya üretir. Bu emek evişleridir. Eğer bu tür emek, emek gücünün değerine dahil edilseydi, sonuçta bunun değeri, emek gücünün ikmali için gerekli olan metaların değerinden daima daha yüksek olurdu. İşçinin niçin böyle bir "artı" ücreti alıyor olması gerektiğinin, çoğu böyle bir ödemenin evkadınına aktarılacağı görüşünden hareket eden, çeşitli açıklama girişimleri mevcuttur (Örneğin ☞ Seccombe 1974). Ancak bunların tümü türdeş olmayanları, meta üretiminin değer yasasına tabi olan ve buna tabi olmayan emeği, toplamanın imkânsızlığında tökezlemişlerdir (☞☞ Gardiner, Himmelweit ve Mackintosh 1974). Meta üreten ve üretmeyen emeği ayıran sınırları aşan bir değiş tokuş, ikincisini ilkinden ayırt edilemez kılan ve her birinde söz konusu olan özgün ve farklı üretim ilişkilerinin tanınmasını engeller. Bu yüzden Marx'ın tanımının aşağıdaki gibi dönüştürülmeye ihtiyacı vardır: "Emek gücünün değeri, diğer tüm metalarda olduğu gibi, üretilmesi ve sonuç olarak özellikle bu malın yeniden üretilmesi için gerekli olan *meta üreten* emek zamanı ile belirlenir." Dahil olan diğer tüm emek biçimleri, gayet gerekli olsalar bile, işçinin meta ihtiyaçlarının kurulduğu ardyöresini biçimlendiren tarihî ve moral unsurun bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Elbette ki, emek gücünün belirlenmesindeki bu farklı rol yalnızca evişlerine değil, ama diğer tüm meta üretmeyen gerekli emek biçimlerine aittir. Dolaşımdaki emek -örneğin reklâmlarda- belirlenmesinde rolü olan ardyöreyi kısmen biçimlendirse de, emek gücünün değerine dahil değildir.

Marx'ın gördüğü bir diğer problem, emek gücünün iki tamamen farklı yoldan yeniden üretilmesinin

gerektiğidir. İlkin her işçinin kendi emek gücünün günden güne yeniden üretimine gereksinimi vardır. İkinci olarak da, kapitalizmin varlığını sürdürebilmesi için ölümlü olan işçinin yerinin başka genç işçilerince doldurulması gerekmektedir. Böylece emek gücünün değerine dahil olan emek zamanı, yeni bir kuşağın oluşumu için gerekli olan zamanı da kapsamak zorundadır; ve bu tümüyle bire bir olamaz, çünkü işçilerin yer değiştirmeleri birey düzeyinde değil, aile içinde gerçekleşmektedir (☞ AİLE). Buradan kalkarak, emek gücünün yeniden üretildiği bir birim olan ailenin emek gücünün değerinden söz etmek daha tutarlı olacaktır. Ancak bu da, ücretlerin bireysel emek güçlerini satan işçilere ayrı ayrı ödendiği ücret-emek sistemi gerçekliğiyle ilişkisini kaybetmeye başlayacaktır. Ailenin emek gücü değerinin ve ücret-emek sisteminin gerçekliğinin biraraya gelmesi, belki de Viktoryan burjuvazi idealindeki gibi, ancak aile tek bir ücretliden oluştuğunda mümkündür, ne var ki bu, işçi sınıfının uğrunda mücadele vermesi gereken, hiçbir zaman evrensel olmamış ve kesinlikle kapitalist üretimin bir parçası olmayan bir idealdir ve bu nedenle bir ücret belirlenim kuramının üzerinde durması için hiç de anlamlı bir temel sayılamaz. İşçi sınıfı pratiğini karakterize eden aile ilişkilerindeki düzensizlik hem kapitalist işverenler ve işçi sınıfı hem de kadınlarla erkekler arasında bir mücadele alanı olagelmiştir (☞ Humphreys 1977; Barrett ve McIntosh 1980) ve bu, yalnızca ortalama civarındaki sapmalar sorunu olarak değerlendirilemez.

Marx, "emek gücünün değer oranındaki değişmeleri belirleyen tüm etkenlerin' listesini çıkarırken bu durumu farketmiş görünmektedir:" "...doğal ve tarihî gelişimi içinde yaşamın önde gelen gereksinimlerinin miktar ve fiyatı, işçilerin yetiştirilme maliyetleri, kadın ve çocuk emeğince belirlenen kısım, emeğin üretkenliğiyle yoğunluk ve yaygınlık derecesi" (*Kapital I*, Bl.22), ama bu metanın, emek gücünün, olağan olmayan doğasından kaynaklanan ve değerinin belirlenmesiyle ilgili sorunların tam bir çözümlemesine hiçbir zaman kalkışmamıştır. Emek gücü, kapitalist üretimin dışında, eğer üretilme doğru sözcük ise, onu satanlardan başkalarının da dahil olduğu bir birim tarafından üretilmektedir. Bu nedenle emek gücü, eğer meta doğru sözcük ise, değişim değerinin onu üretenlerin tek amacı olmaması, hatta bir amaç olmamasıyla diğerlerinden ayrılan bir metadır. İşçi ve emek gücü birbirlerinden ayrılamaz; ve eğer bu sermaye için bir sorunsa, bu sorun aynı zamanda işçi sınıfı ailesiyle onun emek gücünün değerinin yeniden üretimindeki rolünün anlaşılması için de geçerlidir.

SH/HN

OKUMA

Barret, M. ve Mackintosh, M. 1980: "The Family Wage".

Gardiner, J., Himmelweit S. ve Mackintosh, M. 1975: "Women's Domestic Labour."

Humpreys, J. 1977: "Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family".

Seccombe, W. 1974: "The Housewife and her Labour under Capitalism".

Emek Süreci (*İng.* Labour process, *Fr.* Procéss de travail, *Alm.* Arbeitsprozess)

Emek süreci en basit anlamıyla emeğin maddeleştiği ya da KULLANIM DEĞERİ olarak nesneleştiği süreçtir. Emek, burada, çalışan kişiyle öğeleri bilinçli olarak ve belli bir amaç doğrultusunda dönüştürülen doğal dünya arasındaki bir etkileşimdir. Bu anlamda emek sürecinin öğeleri üçe ayrılır: Birincisi, amaçlı üretken bir etkinlik olan iş; ikincisi, bu işin gerçekleştirildiği nesne(ler); ve üçüncüsü, iş sürecini kolaylaştıran araçlar. İşin gerçekleştirildiği nesnelere, genellikle önceki bir emek süreciyle elde edilen "hammaddeler" denir. İş araçları, hem altyapısal, veya emek süreciyle dolaylı olarak ilgili olan (kanal, yol gibi) öğeler, hem de aletler gibi emeğin nesnesi üzerinde doğrudan çalıştığı öğeleri kapsar. Bunlar her zaman daha önceki bir emek sürecinin ürünüdürler ve belirleyici nitelikleri hem emeğin gelişkinlik düzeyiyle hem de yapılan işin içinde gerçekleştiği toplumsal ilişkilerle ilişkilidir. İşin nesnelerine ve iş araçlarına beraberce "üretim araçları" adı verilir. Emeğin etkisiyle iş nesnesinin dönüştürülmesi kullanım değerinin yaratılmasıdır; emeğin nesneleşmesi derken aynı şeyi kastederiz. Üretim araçları da emek sürecinde tüketilen kullanım değerleri olduklarından, bu süreç bir "üretken tüketim"dir. Ve kullanım değeri bu yolla üretildiğine göre, emek sürecinin bakış açısından, ortaya koyulan emek "üretken emek"-tir.

Her tür insan toplumunda ortak olan emek süreci

insan varoluşunun bir koşuludur: Bir yanda etkin öğeler, emekleriyle insanlar, diğer yanda edilgin öğeleri oluşturan doğal, cansız dünya. Ancak, emek sürecine katılanlann diğerleriyle nasıl bir ilişki içinde olduklarını görebilmek için bu sürecin içinde yer aldığı toplumsal ilişkileri dikkate almak gereklidir. Kapitalist emek sürecinde üretim araçları kapitalist tarafından pazarda satın alınmıştır. Satın alınan bir başka şey de EMEK GÜCÜ'dür. Böylece kapitalist, emek gücünün taşıyıcılarını (işçileri), emekleriyle üretim araçlarını tüketmelerini sağlayarak emek gücü "tüketir". Bu yolla iş, kapitalistin nezareti, yönlendirmesi ve denetimi altında gerçekleştirilir, üretilen ürünlerse gerçek üreticilerin değil, kapitalistin malı olur. Basitçe, emek süreci kapitalistin satın aldığı şeyler arasındaki bir süreçtir dolayısıyla bu sürecin ürünleri de kapitaliste ait olur (☞ SERMAYE; KAPİTALİZM).

Bu ürünler kapitalist için bir değişim değeri taşıdıkları sürece kullanım değerine sahiptirler. Kapitalist emek sürecinin amacı DEĞER'i emek gücünün değeriyle üretim sürecinde tüketilen üretim araçlarının değerlerinin toplamını aşan metalar üretmektir. Böylece, bu üretim süreci hem kullanım değeri yaratan bir emek süreci ve hem de değer ortaya çıkaran bir değer yaratma (*valorization*) sürecidir, ikincisini mümkün kılan şey ise emek gücünün kullanım ve değişim değerleri arasındaki farktır. Marxist ekonomide emek gücünün değerini, bu emek gücünün harcanmasıyla emek sürecinde oluşan değerden ayırmak canalıcı önem taşır. İkincisi ilkini aşmadığı sürece ARTIK DEĞER yaratılamaz. Dahası, tarihsel olarak, insanların ücret ilişkisi dışında üretim araçlarının mülkiyetinden uzaklaştırılmalarından dolayı emek güçlerini ücret karşılığı satmaya zorlanmaları, sermayenin emek üzerinde hakimiyetini sağlamıştır. Bu nedenle kapitalizm, zora dayalı bir toplumsal ilişkidir,

Emek süreci, açık bir amacı ve içeriği olan, belirli bir ürünü üretmeye yönelik nitel üretme faaliyeti ile ilgilidir. Değer yaratma süreci, aynı sürecin nicel yönünü oluşturur, sürecin tüm unsurları toplumsal olarak süreye göre değerin evrensel karşılığı olan birimlerle (☞ PARA) ölçülen nesneleşmiş emeğin belirgin nicelikleri olarak kavranırlar. Tüm meta üretimi süreçleri emek süreci ve değer yaratma sürecinin birliğinden oluşur. Değer yaratma süreci bir kez belli bir noktanın ötesine taşındığında, kapitalist meta üretim tarzıyla ya da emek süreciyle değer yaratma sürecinin bütünleştiği kapitalist üretim süreciyle karşılaşırız.

Kapitalist üretim süreci konusundaki modern Marxist yazıların çoğunda, söz konusu süreç sıkça emek ve değer yaratma süreçlerinin bütünlüğü yerine yalnızca kapitalist emek süreciyle özdeş tutulduğundan bazı terminolojik muğlaklıklar vardır. Bildik Marxist kullanım değeri ve değer süreçleri ikiliğini koruyabilmek için bu iki süreç arasındaki ayrımın korunması önemlidir. Kapitalizmdeki üretim araçları benzer bir ikili yöne sahiptir. Emek süreci açısından üretim araçları amaçlı üretken etkinliğin araçlarıdır ve işçi emek harcama etkinliğinin ürünlerde nesneleşmesi açısından zaruri unsurlar olan üretim araçlarıyla ontolojik bir ilişki içindedir. Ancak, değer yaratma süreci açışından üretim araçlarının görevi emeği çekip almaktır. İşçi, üretken etkinliğin (emek süreci) unsurları olan üretim araçlarını tüketirken, aynı anda, üretim araçları da değerin oluşabilmesi için (değer yaratma süreci) işçiyi tüketir. Kapitalizmde işçilerin üretim araçlarını kullanmalarından ziyade, üretim araçları işçiyi kullanırlar. Kapitalistin parası bir kez üretim araçlarına dönüştüğünde, üretim araçları da kapitalistin, nihaî olarak kapitalist devlete ait zorlayıcı güçlerin koruması altında olan mülkiyet hakları tarafından meşrulaştırılan, başkalarının emekleri ve artık emekleri üzerindeki yetkilerine dönüşür. Nesneleşmiş emek, ya da ölü emekle, emek gücü ya da canlı emek arasındaki ilişkinin bu şekilde tersine dönmesi kapitalist üretim tarzının bir karakteristiğidir ve bu burjuva ideolojisine bir yanda üretim araçlarının değeriyle öte yanda kendi kendilerine değer kazandıran sermaye olmak üzere sahip oldukları mülklerin karıştırılması olarak yansımıştır. Böylece, yalnızca emek bir şeyler üretme yeteneğine sahipken, üretim araçları üretken olarak görülmüştür. (Bu şekilde tersyüz olmuş bilinç tipleri için ☞ FETİŞİZM ve META FETİŞİZMİ)

Tam tersi değil de, üretim araçlarının işçiyi kullandığı şeklindeki formülleştirme emeğin sermaye egemenliği altına girmesini vurgular. Ancak Marx, ("anlık üretim sürecinin sonuçları") kendi deyişiyle, "emeğin sermayeye tâbiyetinin" iki biçimini birbirinden ayırır, bunlar kapitalizmin tarihî ve tarih öncesi olmak üzere iki tarihsel döneme karşılık gelir. Birinci biçim daha önceki üretim tarzlarının içinden gelişen

kapitalizmde bulunabilir ve salt artık değerin çekilme yönteminin farklılaşmasıyla ilgilidir. Marx buna, emeğin şimdiye kadar sarf edildiği, üretimin aynı teknik koşulları (üretici güçlerin aynı gelişkinlik düzeyi) temelinde, sermayenin emeğe hükmettiği süreci betimlemek için "emeğin sermayeye biçimsel tabiyeti" adını vermiştir. Feodal kasabaların lonca üretimi ve kırsal kesimlerdeki köylü üretiminin karakteristiği olan tüm kişisel hükmetme ve bağımlılık ilişkileri, para bağlantısıyla çözülürken farklı metaların (emek koşullarının ve emek gücünün) sahipleri arasındaki tek ilişki, üretim sürecinde emek ve sermaye olarak karşılaşmak üzere, alma ve satma temelindedir. "Emeğin sermayeye biçimsel tabiyeti" emek sürecinin kendisini farklılaştırmadığına göre artık değerin çekilmesinin tek yolu iş gücünün süresini gerekli emek zamanının ötesine uzatmak olabilir. Bu bakımdan, biçimsel tabiyet, Marx'ın 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın sonlarına kadar Britanya'da varlığını saptadığı emek sürecinin önce basit *kooperasyon* (işbirliği) ve sonra *manüfaktür* ile karakterize olduğu mutlak artık değer üretimiyle eşleştirilir. Ancak makinelerin ve makine üretiminin gelişmesiyle emek sürecinin kendisi üretkenlik kazançları peşinde sürekli olarak dönüştü ve devrimcileşti. Makineler, üretim sürecinin, emeğe katı bir fabrika düzeninin dayatılmasını gerektiren sürekli, tekdüze ve tekrara dayalı görevler yükleyen etkin unsurlarına dönüştü. Dahası, el zanaatları yeteneklerine dayanan eski işbölümü devre dışı kaldıkça, makineleşme ile zorunlu bir bağlantısı olan bilimsel bilgi, kafa ve kol emeği arasında yeni hiyerarşiler yarattı. (☞ İŞBÖLÜMÜ). Marx, makineye dayalı üretimin yapıldığı geniş ölçekli endüstriye "emeğin sermayeye gerçek tabiyeti" adını verir ve bunu göreli artık değer üretimiyle eşleştirir. İngiltere'de "endüstri devrimi" ile başlayan emeğin sermayeye gerçek tabiyeti değerin birikimine yönelik olarak emek sürecini durmaksızın dönüştürür ve genellikle kapitalizmin üretim tarzı olarak olgunlaşmasının bir işareti olarak kabul edilir.

Marx'ın bu konudaki yazılarından sonra, yaklaşık yüzyıl içinde Marxistler tarafından bunları izleyen çok az kapitalist üretim tarzı çözümlemesi yapılmıştır. Bu belki de kısmen Marx'ın çözümlemesinin başarısına bağlıdır: Marx'ın ölümünden sonra gerçekleşen fabrika üretimindeki gelişmeler, aradaki benzeşimden dolayı, onun yazdıklarını doğrular görünmektedir. Ancak, bilimin üretkenlik kazançlarını hedefleyen itkisinin kapitalizmi, depresyona, faşizme, dünya savaşlarına vb. rağmen, olağanüstü geliştirmesi, Marxistler arasında gelişmiş kapitalist teknolojinin toplumsal üretim ilişkileri ne olursa olsun, emek sürecinin örgütlenmesinin zorunlu biçimi olarak görülmesi eğilimine yol açtı. Bu, teknolojinin sınıflarından bağımsız ve onun otoriter, hiyerarşik doğasının süregiden üretim ilişkilerinin bir işlevi olarak görülmeye başlanması demektir. Bu görüş, bir başkasıyla yakından bağlantılıdır: Teknolojinin, hangi üretim ilişkilerinin zamanın belli bir noktasında uygun olduğunu belirleyen, düzgün doğrusal bir gelişme süreci olarak görüldüğü, üretici güçlerin gelişiminin egemenliği altında bir tarih yorumu. Burada, sınıf savaşı değil de teknoloji tarihin itici gücü halini almıştır. Her iki görüş de gücünü Lenin'in Frederic W. Taylor'a ait "bilimsel yönetim" ilkelerini SSCB'nin kapitalizmi yakalayıp geçmesinin bir aracı olarak bağrına basmasının heyecanından almaktadır. Bu anlamda Lenin 1918 yılında Taylorizm için şunları söylemiştir:

> "Taylorizm, diğer tüm kapitalist gelişmeler gibi burjuva sömürüsünün inceltilmiş zalimliği ile iş esnasındaki mekanik hareketlerin çözümlenmesi alanındaki beceriksizce ve gereksiz hareketlerin ortadan kaldırılması, doğru iş yöntemlerinin geliştirilmesi, en iyi muhasebe ve denetim sisteminin kullanılması gibi birkaç büyük bilimsel başarının biraraya gelmesidir. Sovyet Cumhuriyeti, bu alandaki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri ne pahasına olursa olsun benimsemek zorundadır. Sosyalizmi inşa etme olasılığı kesinlikle bizim Sovyet gücü ve Sovyet idari örgütlenmesiyle kapitalizmin bugüne uyarlanmış başarılarının birleştirilmesindeki başarımıza bağlıdır. ("The Immediate Tasks of the Soviet Government," İngilizce *Bütün Eserleri* cilt XXVII, s. 259)".

Böyle bir strateji sonuçta Sovyet emek sürecinin kapitalist benzerlerinden pek az farklı olmasıyla, Sovyet toplumunun sosyalist gelişiminde aksaklıklara yol açmıştır. Bu, geriye dönüp baktığımızda, belki de, Sovyet sanayileşmesinin 1929'dan 1932'ye kadar daha sonraları kopya edilecek olan büyük ölçekli kapitalist teknoloji ithali üzerinde durmasından dolayı

pek şaşırtıcı değildir; Sovyetler Birliği'nin ileri kapitalist ülkelerdeki dinamik teknolojik yeniliklere yönelik ne varsa tekrarlama konusunda her zaman sorunlan olmuştur. Bu, tartışmalı da olsa, sınıf ilişkilerinin teknoloji tarafından değil de, teknolojinin sınıf ilişkileri tarafından nasıl belirlendiğinin açık bir örneğidir.

Batı'da tarihin "teknolojist" kavrayışının başlıca sonucu, özellikle 1950'lerde sosyal demokrat revizyonizmine ideolojik destek sağlayan kapitalizm-sonrası ya da sanayi-sonrası sosyolojilerinin önünü açan, ileri kapitalist ülkelerdeki değişen sınıf yapılarının Marxist çözümlemesinin durağanlaşmasıdır. Ancak 1960'ların sonlarını izleyen yıllarda, Marxistlerin ilgisi, Marxist kapitalizm çözümlemesinin canlanmasının bir parçası olarak yavaş yavaş kapitalist emek sürecinin yeniden keşfine yönelmiştir. Bu gelişme içinde, Braverman'ın çalışmasının yayımlanması (1974) ileri kapitalist ülkelerin gelişen sınıf yapıları için Marxist çözümlemeler geliştirilmesi bakımından çok etkili ve harekete geçirici olmuştur. (Bazı örnekler için ☞ Nichols 1980) Braverman'ın çözümlemesi, Marx'ın üretimin artışıyla emeğin değer kaybetmesinin eşzamanlılığına yaptığı vurguyu koruyarak kapitalizmin temel dinamiği olan sermaye birikimi etrafında yapılanmıştı. Üretimin artışıyla ilgili olarak Braverman'ın çözümlemesi özellikle yönetim ve makineleşmenin öneminin vurgulandığı TEKELCİ KAPİTALİZM'e dairdi. Büyük oligopol firmaların yükselişi, devletin ekonomik etkinliklerinin gelişmesi ve değişen pazar yapısı çözümlemeyle öyle bir şekilde bütünleştirilmişti ki, sermayenin değişen yapısının işçi sınıfının yapısını da değiştirdiği gösteriliyordu. Braverman özel olarak YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU'nun bileşim ve özelliklerindeki değişimleri, cinsiyete dayalı işbölümünün önemi ve hizmet sektörüyle bu sektördeki mesleklerdeki emek sürecinin değişimi üzerinde durmaktadır. Madalyonun öbür yüzü ise, kapitalist emek sürecinin örgütlenmesinin durmaksızın emeği ucuzlatmaya çalışması ve üretimin yeniden örgütlenmesine yönelik sermaye girişimini baltalayan her türlü bilgi ve yetiyi ortadan kaldırarak emek sürecinin etkili denetimini güvence altına almasıyla emeğin, özellikle teknik yeti gerektiren işe ait olan emeğin değer kaybetmesidir. Sermayenin üretimi yeniden örgütleme girişimleri, Braverman'a göre, teknik yetilerin değersizleştirilmesi aracılığıyla emeğin sermayeye gerçek tabiyetini oluşturur.

Braverman'ın çalışmasının eleştirileri (Elger (1979) iyi bir kaynakça verir; genelde onun modern işçi sınıfını "kendi için" değil de "kendinde" bir sınıf olarak çözümleme girişiminde ve bunun bir sonucu olarak işçi sınıfı bilinci, örgütlenmesi ve etkinliğinin çözümlemesinden kaçınmasında odaklanma eğilimindedir. Bu yaklaşım işçi sınıfını, değer yaratımının değişen dinamiğinde yer alarak sermayenin basit bir nesnesi haline getirmektedir ve üretim noktasındaki sınıf mücadelesi biçimlerinin gözardı edilmesi kapitalist emek sürecinin gelişiminin anlaşılmasında merkezî önem taşımaktadır.(Ayrıca ☞ Rubery 1978). Dahası, Braverman'ın çözümlemesi kapitalist denetim ve egemenliğin tümüyle üretim sürecinde gerçekleştiğinin iması olarak alınabilir ki, bu, politik ilişkilerin ve kapitalist devlet kurumlarının anlam ve öneminin dikkate alınmamasına yol açar; eğer sermaye için sınıf ilişkileri üretim kapsamında sıkça sorun yaratıyorsa, politik kurum ve süreçlerin bu sorunlu ilişkileri sermaye lehinde güvenli hale getirdikleri görülebilir.

Braverman'ın çalışması, onun işçi sınıfının edilginliğine rağmen, hem de onun ötesinde (belki Amerika'nın koşullarının bir sonucu olarak, ancak ☞ Aglietta 1979 bl.2) Marxistlerin ilgisini tekrar kapitalist emek sürecine yönlendirmesi ve Marxist kuramda merkezî yeri olan konulara bir odak ve bir başvuru noktası sağlaması bakımından gayet büyük bir önem taşımaktadır. (☞ BİRİKİM; SINIF BİLİNCİ; SÖMÜRÜ; SANAYİLEŞME)

SM/HN

OKUMA

Aglietta, Michel 1979: *A Theory of Capitalist Regulation. The US Experience.*

Berg, M. (der.) 1979: *Technology and Toil in Nineteenth Century Britain.*

Braverman, Harry 1974: *Labour and Monopoly Capital.*

Elger, Tony 1979: "Valorization and 'Deskilling' A Critique of Braverman".

Marglin, Stephen 1974-5: "What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production". Ayrım I.

Nichols, Theo 1980: *Capital and Labour: Studies in the Capitalist Labour Process.*

Rubery, Jill 1978: "Structured Labour Markets. Workers Organization and Low Pay".

Samuel, Raphael 1977: "The Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in mid-Victorian Britain".

Emperyalizm ve Dünya Pazarı

(*İng.* Imperialism and world market, *Fr.* Impérialisme et marché mondial, *Alm.* Imperialismus und Weltmarkt).

Belki de, Marxist kuramın hiçbir kavramı emperyalizm kadar üzerinde yükseldiği kuramsal temel hiç dikkate alınmadan ve son derece eklektik bir tarzda kullanılmadı. Kelimenin en yaygın kullanımında, geri kalmış ülkelerle ileri kapitalist ülkeler arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkilere dar bir gönderme vardır. Gerçekten de, II. Dünya Savaşı'ndan beri emperyalizm kelimesi, yoksullaştırılmış, zayıf ülkelerin güçlü ülkeler tarafından baskı altında tutulması ve "sömürülmesi"yle eşanlamlı hale gelmiştir. Lenin Kautsky'i emperyalizmi bu biçimde tanımladığı için eleştirmişse de, emperyalizmi bu tarzda yorumlayan birçok yazar Lenin'i kuramsal kaynakları olarak göstermiştir.

Emperyalizm, TEKELCİ KAPİTALİZM devrinde dünya ölçeğindeki BİRİKİM sürecine atıf yapar, emperyalizm kuramı da bu birikim tarafından yaratılan dünya ölçeğindeki birikimin sorgulanmasıdır. Kuramın üç öğesi vardır; ① kapitalist birikimin çözümlenmesi ② KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ ③ dünyanın 'ülkelere' siyasal bölünüşü çerçevesinde bu olgunun nerelerde yer aldığının gösterilmesi. Birinci öğe ikincisini de içerdiğinden, geriye iki ayrı öğe kalır. Bunlar birleşerek birbiriyle oldukça ilintili, ama ayrı araştırma konuları yaratır: ① ileri kapitalist ülkeler arasındaki ilişkiler ("emperyalist" rekabet); ② kapitalizmin kapitalist olmayan toplumsal formasyonlar üzerindeki etkisi (üretim tarzlarının eklemlenmesi) ve ③ sermayenin kurallarına boyun eğdirilen halkların baskı altında tutulması ("Ulusal Sorun", ☞ ULUS). Lenin'in eseri Ortodoks Marxist emperyalizm kuramının temeli olmuştur. Bu konu hakkında en çok tanınan çalışması aynı adı taşıyan broşürdür; fakat bunun, kapitalizmin dünya ölçeğindeki gelişiminin tahliline Lenin'in bir katkısı olarak değerlendirilmesi bir hatadır. Lenin'in "popüler bir taslak" olarak adlandırdığı kuramsal temel, ondan yirmi yıl önce yazdığı iki uzun makalede, "Sözde 'Pazar Sorunu' Üzerine" ve "Bir Ekonomik Romantizm Tanımlaması"nda bulunabilir. Bu denemelerin ikisinde de Lenin'in amacı, Marxist birikim kuramını tüketim düşüklüğü iddiacılarına karşı savunmak ve dolayısıyla kapitalist bir dünya pazarı kuramı geliştirmek, hem de kapitalizmin ilerlemeci doğasını göstererek ütopik sosyalizmi eleştirmektir. (☞ PROUDHON)

Lenin, emperyalizm hakkındaki broşüründe, olgunun şimdi çok iyi tanınan özelliklerinin bir dökümünü yapmaktadır: ① metaların ihracının yanısıra 'sermaye ihracı' büyük bir önem taşımaya başlar; ② üretim ve dağıtım büyük tröst ve kartellerin elinde merkezîleşir; ③ banka ve sanayi sermayesi birleşir ④ dünya, kapitalist güçler tarafından nüfuz alanlarına bölünür ve ⑤ bu bölünmenin tamamlanması, dünyayı yeniden paylaşmak için gelecekteki bir kapitalistler arası mücadelenin habercisi olur. Bu özelliklerin ilki, "sermaye ihracı" çoğu zaman emperyalizm döneminin tek tanımlayıcısı olarak görülmüştür. Ama, Lenin'in kuramsal iki makalesinde işaret ettiği gibi, terim muğlaktır. Bu muğlaklığın nedeni, metaların sermaye, yani sermayenin dolaşım devresi içersinde büründüğü biçimlerden birisi para sermaye-üretici sermaye-meta sermaye, yeniden para sermaye oluşudur.

Emperyalizmin, para ve üretici sermaye ihracıyla tanımlanışının nedenlerine eğilmeden önce, ihraç kelimesinin kullanımını gözden geçirmek gerekiyor. Emperyalizm literatürlerde sermaye hareketi terimiyle tanımlanmayıp ulusal ve uluslararası sermaye hareketleri arasında açık bir ayrımı içeren özel bir sözcük, ihraç ile tanımlanmıştır. Bir sınırı ya da gümrüğü aşması sermayede herhangi bir dönüşüm yaratmadığından, sermaye hareketleri için siyasal sınırların ne anlama geldiğinin açıklanmasıyla, bu analitik ayrıştırmaya haklılık kazandırılmalıdır. Başka bir ifadeyle, soyut bir kapitalist toplumdan ülkeler bazında dünyanın paylaşılmasını dikkate alan somut bir formülasyona geçişte neden (emperyalizm gibi) birtakım ek terimlere gerek duyulduğu açıklanmalıdır. Burada söz konusu olan, ülke kavramına atfedilen anlamdır. Lenin'in emperyalizm kavramını Kautsky'ninkinden ayıran, siyasal bölünmüşlüğe gösterdiği somut yaklaşımdır. Sermaye ihracı, Leninist formülasyonda, iktidarları her ülkenin DEVLET'i tarafından temsil edilen farklı yönetici sınıflarca paylaşılmış bir dünya bağlamında gerçekleşir. Sermaye ihracı, bu durumda, yönetici sınıflar arası olası çelişkileri ve devletlerin aracılık rollerini de işin içine katar. Bu olası çatışma, kapitalist devletler arasında

(kapitalistler-arası rekabet) doğabileceği gibi, kapitalist bir devletle kapitalizm öncesi bir devlet ya da yönetici sınıf arasında da meydana gelebilir; (üretim tarzlarının eklenmesi ve ulusal sorun). Lenin, kapitalistler arasındaki rekabete özel bir önem vererek, emperyalist dönemdeki birikimin kapitalistler arası bir savaş eğilimini doğurduğuna ilişkin çok merkezî bir politik sonuca ulaşmıştır. Bu çerçevede I. Dünya Savaşı'nı emperyalist bir savaş olarak tanımlamış ve bu tanımlama, Sovyetler Birliği'nin Naziler tarafından işgaline kadar Komintern'in II. Dünya Savaşı'nı değerlendirişinde sürdürülmüştür.

Diğer taraftan ise, Kautsky emperyalizmi ileri kapitalist ülkelerle gerikalmış ülkeler (tarımsal alanlar) arasındaki ilişkiler olarak tanımlamış ve açık bir şekilde de, ileri kapitalist ülkelerin yönetici sınıfları arasındaki çatışmanın emperyalist dönemde ortadan kalkma eğilimine girdiğini ileri sürmüştür. Kautsky'nin kuramının bu iki temel taşı II. Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana, emperyalizm literatürünü, özellikle de BAĞIMLILIK KURAMI'nı tanımlar duruma gelmiştir. Bu literatür, ABD yönetici sınıfının bütün diğer kapitalist sınıflan kendine bağımlı konumuna getirebilecek ölçüde güçlü olduğuna ilişkin açık veya örtülü bir görüşle bütün vurgusunu gerikalmış ülkeler üzerindeki emperyalist hâkimiyet üzerine yapmıştır.

Bu emperyalizm yorumlarının hangisinin doğru olduğu, hem ampirik hem de kuramsal bir konudur. Lenin'in geliştirdiği biçimiyle emperyalizm kuramı, Marx'ın birikim kuramının izleyicisidir. Kapitalizm sınıflı toplumun özel bir biçimidir ve onun özgül gelişim yasaları, dolaysız üreticinin elinden artık değerin nasıl bir tarzda çıkarıldığını yansıtır. Artık değere elkonması üretimde gerçekleşir ve kapitalist toplumda EMEK GÜCÜ'nün alım satımı bunu öngörür. Emek gücünün alım satımı hem kapitalizmin doğal temelini yansıtır, hem de bu doğal temeli belirler. İşçilerin üretim araçlarından kopuşunu yansıtır (☞ İLKEL BİRİKİM) ve bu kopuş bir kez tamamlanmaya görsün, emek gücünün META statüsü kapitalizmin kendini yeniden üreteceği şartları da dayatır. Bu yeniden-üretim, metaların dolaşımı aracılığıyla gerçekleştirilmek zorundadır; mülksüzleştirilmiş işçilere kendilerinin artık üretemeyecekleri metaları alabilmeleri için ücret ödenmelidir; kapitalistler, emek gücü ve üretim araçlarını satın alarak üretim sürecini yeniden başlatabilmek için gerekli olan para sermayeyi ellerindeki metaları satarak sağlamak zorundadır.

Böylelikle, kapitalist toplum kendisini sürekli tekrarlayan mübadele, üretim ve gerçeklenme döngüsü (sermaye'nin dolaşım devresi) yoluyla yeniden üretir ki, Marx sermayeyi, bu nedenle, kendini-genişleten DEĞER olarak tanımlamıştır. Sermaye, yeniden-üretimini para biçimindeki belirli bir miktarda değeri, emek gücü ve üretim araçlarıyla mübadele ederek başlatır ve bu üretim sonucunda para sermaye biçiminde gerçekleştirilmek zorundaki genişlemiş değerin metalar yığını doğar. Bu kendini genişletme süreci, REKABET bağlamında, büyüyen bir ölçekte süregider ve bu sermayenin genişlemesi kuramıdır. Sermayenin genişlemesi kuramı bütünüyle geneldir, herhangi bir uzamsal bağlamdan soyutlanmıştır. Dünyanın siyasal bölünüşünü dikkate aldığımızda, sermayenin genişlemesine ilişkin özel bir kurama gerek kalmamaktadır. Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği bu kuram, kapitalizmin kendini yeniden-ürettiğini yadsıyarak sermayenin coğrafi bölgeler arasındaki hareketine ilişkin özel bir kuramın gerekli olduğunu ileri süren tüketim-düşüklüğü savunucularının, özellikle de Luxemburg'un analizlerine ters düşmektedir.

Marx'ın yaklaşımı, sermayenin çeşitli biçimlerinin (para sermaye, meta sermaye, üretici sermaye) uluslararası hareketini değerlendirmek için kapitalizmin açıkça dönemlendirilmesine yol açar. Belirttiğimiz gibi, sermaye doğası gereği yayılmacıdır. Kapitalist gelişmenin erken aşamasında toplumsal üretim ilişkilerinin gelişmemişliği nedeniyle para ve üretici sermayenin hareket alanı sınırlıdır. Marx'ın "manüfaktür aşaması" dediği dönem boyunca kapitalist toplumsal formasyonlarda ve bunlarla kapitalizm-öncesi formasyonlar arasında para sermayenin hareketini güçlükle yönlendiren kapitalist kredi kurumları nisbî olarak azgelişmiştir. Dahası, kapitalist gelişmenin bu erken aşamasında dünyanın büyük bir bölümü kapitalizm öncesindedir ve paranın rolü son derece kısıtlıdır ki, kapitalist toplumsal formasyonlar dışındaki toplumsal ilişkiler para ve üretici sermayenin hareketliliğini sınırlamıştır. Sonuç olarak, sermayenin bu dönemdeki uluslararası hareketliliği meta-sermaye (ticaret) ve bu ticaret gitgide ilerleyerek kapitalist üretim için bir dünya pazarı yaratmıştır. Bu ticaret esnasında kapitalist kaynaklı mamul ürünler kapitalizm-öncesi toplumsal ilişkilerle (Yeni

Dünya köleciliği gibi) üretilen hammadde ve yiyecek ürünleriyle mübadele edilme eğilimindedir.

Kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonlar için bu ticaretin sonuçları, özellikle üretim tarzlarının eklenmesinin analizi açısından, önemli bir tartışma konusu olmuş ve emperyalizm kuramında merkezî bir konum kazanmıştır. Bazı yazarlar, ticaretin tek başına kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonları özünde kapitalizmin hâkim olduğu yapılara dönüştürmeye yeterli olabildiğini ileri sürerek (Sweezy ve d. 1967),19. yüzyıl boyunca dünyanın azgelişmiş bölgelerinin bu dönüşümü yaşadıklarını iddia etmişlerdir (☞ KAPİTALİST-OLMAYAN ÜRETİM TARZLARI). Fakat Marx, TİCARÎ SERMAYE'nin hâkimiyeti altındaki ticaretin tekbaşına kapitalizm-öncesi ilişkileri katılaştırma eğiliminde olduğunu söyler. Bu tartışma çizgisi izlendiğinde, dünya pazarının başlangıçtaki gelişiminin Lenin'in "gerikalmış" ya da sömürge ve yarı-sömürge bölgeler olarak adlandırdığı alanlarda kapitalizmin gelişimini engellediği sonucuna varılır. Böylece, manüfaktürün bu döneminde, kapitalizmin yayılması kapitalist ülkelerde üretim ilişkilerini dönüştürmüş ve üretici güçleri geliştirmişken başka yerlerde aynı dönüşüm ve gelişimi engellemiştir.

Ne var ki, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kapitalizm, Marx'ın Modern Sanayi (*Kapital*, I.Cilt, özellikle 13.-14.bölüm) dediği nisbi artık değer üretiminin sermayenin merkezîleşmesi ve bu merkezîleşmeyi mümkün kılan kredi kurumlarının gelişimiyle birlikte tanımlanan bir evreye girmiştir. Gün geçtikçe büyük ölçekte yapılan üretim (yoğunlaşma) ulusal ve uluslararası ölçekte bir tekelleşme eğilimi yaratarak TEKELCİ KAPİTALİZM çağını başlatmıştır. Marx'ın ve daha sonra Lenin'in kuramsal formülasyonunda bu tekelleşme süreci, yoğun bir rekabetle birarada gerçekleşmiştir. Önceden anlatıldığı gibi, Kautsky tekelleşmeyi sözcük anlamıyla, rekabetin zıttı olarak değerlendirip, kapitalistler arası mücadelenin sonuna işaret ettiğini ileri sürmüştür. Ortada bir tavır takınan Buharin ve Preobrajenski ise tekelci kapitalizm aşamasında rekabetin kapitalist ülkeler içinde yok olduğunu, fakat kapitalist ülkeler arasında devam ettiğini ileri sürmüşlerdir. TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ terimi bu durumu tanımlamak için kullanılmıştır.

Marx ve Lenin'in değerlendirmelerini izlersek,tekelleşme ve şiddetlenmiş rekabet birliği emperyalizm çağında ortaya çıkar. Bu kapitalist ülkeler arasında kapitalistler arası bir savaş eğilimi doğurur ve ekonomik düzlemde bu çatışma sermaye ihracı biçimine bürünür. Kredi sisteminin gelişimi malî ve sanayi sermayelerinin entegrasyonunu (☞ FİNANS KAPİTAL) mümkün kılar ki, para sermayenin büyük bir ölçekte ihracı imkânı doğar. Emperyalist çağ boyunca para sermayenin ihracı (önceden incelendiği gibi, üretici sermayenin de büyük ölçüde ileri kapitalist ülkeler arasındaydı[dır] ve bu, meta sermayenin hareketi için de geçerlidir. Bu, gerikalmış ülkelerde üretici güçlerin ve toplumsal ilişkilerin azgelişmişliğini deyansıtır. Emperyalizm literatüründeki tartışmaların iki temel konusu, kapitalistler arası rekabet ve para sermayenin, özellikle de üretici sermayenin azgelişmiş bölgelere ihracının buralarda yarattığı etkinin bu çağın başlıca özelliği olup olmadığı üzerinedir. İkinci mesele ise, Marxist bir bakış açısından, bu tür sermaye ihracının azgelişmiş ülkeleri dönüştürme ve oralarda kapitalizmi geliştirme eğilimi taşıyıp taşımadığıdır. Eğer, kapitalizmin kendi yeniden-üretimini azgelişmiş ülkelerde sürdürme eğilimi, üretici güçlerin ilerleyen gelişimini ve sınıf mücadelesinin önemli bir gücü olan proletaryanın doğuşunu beraberinde getiriyorsa; emperyalist çağ kapitalizmini ilerlemeci olarak değerlendirmek gerekir.

Emperyalizm kuramının bu noktasında, dünyanın siyasal bölünmüşlüğünü açık bir şekilde dikkate almak zorunlu olmaktadır. Eğer, Marx'ın ileri sürdüğü gibi, mübadele tekbaşına kapitalizmin gelişimini yaratmıyorsa, o zaman özgür bir ücretli emek gücünün gelişimini engelleyen kapitalizm-öncesi toplumsal formasyonların yıkılması için güç kullanmak gerekir ki, bu gücün kullanımı devlet kontrolünü zorunlu kılar. Marxist düşüncenin bir okulu, Lenin'e atıfta bulunarak, ileri kapitalist ülkelerin yönetici sınıflarının, gerikalmış ülkelerin kapitalizm-öncesi yönetici sınıflarıyla ittifak yapma eğiliminde olduklarını ve bu ittifakın, gerikalmış ülkelerin yerel burjuva devrimini gerçekleştirmesini engellediğini ileri sürmüştür (☞ ULUSAL BURJUVAZİ). Devlet gücü olmadığından yerel burjuvazi cılız, kapitalizm de azgelişmiş kalır.

Bu analizde kapitalizmin kendisi ilerlemeci olarak değerlendirilmiştir, fakat, dünyanın kapitalist yönetici sınıflar blokunca emperyalist hâkimiyet altında tutulması, bunun azgelişmiş dünyada gelişimini engeller. Yerel burjuvazi emperyalist burjuvaziyle olan

çelişkilerinden dolayı potansiyel bir anti-emperyalist güç olarak görülür. Yazarların bir kısmı, en fazla da Mao Ze-dong, bundan azgelişmiş ülkelerdeki devrimci mücadelenin iki aşamalı olacağı sonucunu çıkarır ki, ilk anti-emperyalist aşama emperyalist sermaye ile kapitalizm-öncesi sınıfların birleşik yönetimini devirirken bunu sosyalist devrim aşaması izleyecektir. Mao Ze-dong'un Yeni Demokrasi dediği ilk aşama proletarya, köylülük ve yerel burjuvazinin en azından emperyalist sermaye ile büyük çelişkileri olan bazı öğelerin ittifakını içerir.

Esas olarak anti-emperyalist bir mücadelenin kapitalizm-öncesi yönetici sınıfların hâkimiyetindeki bir ülkede gerçekleşecek sosyalist bir devrimin önkoşulu olduğuna dair bu genel tez üzerine görece bir uzlaşma vardır. Fakat, kapitalizmin başat olduğu bir azgelişmiş ülkede emperyalizmin nasıl tahlil edilmesi gerektiği konusunda anlaşmazlık doğmaktadır. Bazıları, kapitalizmin başat hale geldiği ülkelerde bunların şimdiki ileri kapitalist ülkeler benzerinde yapı ve düzeyler geliştirmesinin bekleneceğini ve aslında bunun Brezilya ve Meksika gibi ülkelerde yaşandığını (Warren 1973) ileri sürmüştür. Bağımlılık kuramcıları bunun olasılık düzeyinde bile olanaksız olduğunu ileri sürerek reddetmiş ve azgelişmiş dünyanın başat olarak kapitalist toplumsal formasyonlarını tanımlamak için "bağımlı kapitalist gelişme" (ya da "çarpıtılmış" kapitalist gelişme) terimini kullanmışlardır. Terim ilgi çekici olsa da, genelde oldukça öznel bir tarzda kullanılmış ve bağımlılık kuramının "bağımlı kapitalizm"e atfettiği özellikler genelde şimdiki gelişmiş kapitalist ülkelerin kapitalist dönüşümlerinin erken aşamalarındaki özelliklerin aynısı olmuştur. Farklı bir özellik, şimdiki azgelişmiş ülkelerin kapitalist dönüşümü kapitalist güçlerin hâkimiyeti altındaki bir çağın dünyasında yaşamak zorunda kalmalarıdır. Bağımlılık kuramcıları tahlillerini bütünüyle bu gerçeklik üzerinde temellendirerek azgelişmiş ülkelerin dinamiğini, bütünüyle, sadece dışsal hâkimiyete bir karşılık olarak görmüşler ve emperyalizm terimini ileri kapitalist ülkelerle gerikalmış ülkeler arasındaki ilişkiler için oldukça sınırlı bir anlamla kullanmışlardır. Dahası, bağımlılık kuramcılarınca ileri sürülen bağımlı kapitalist gelişme, ileri kapitalist ülkeler içi ve arası rekabetin ortadan kalktığı hakkında mantıksal bir önerme üzerinde temellenmiştir. İddia edilen rekabet yokluğu, emperyalist sermayenin kendi tekelci konumlarını sürdürme arzusunun bir uzantısı olarak gerikalmış ülkelerde kapitalist gelişmeyi sınırlandırmakla ilgilenmesini sağlar. Bu dogmatik tekelci kapitalizm görüşü son yıllarda dikkat çekici eleştirilere uğramıştır. (Clifton 1977;Weeks 1981)

Lenin'in zamanından 1970'lere gelinceye kadar, II. Dünya Savaşı sonrasındaki ampirik özlü katkılarla birlikte emperyalizm kuramının büyük ölçüde hantallaştığını söylemek abartı olmayacaktır. Ancak son yıllarda nesnel koşulların, gerikalmış ülkelerde kapitalizmin gelişiminin etkisiyle kuramsal tartışmalar yeniden başgöstermiştir. Bu gelişme, kapitalizmin gelişimini engelleyen bir emperyalist-kapitalizm-öncesi ittifakına dayanan gerikalmışlık analizini, en iyi halinde kısmî bir konuma indirger. Diğer karşıt uçta ise, gerikalmış dünyada kapitalizmin genel fakat "bağımlı" ya da "çarpıtılmış" olduğunu ileri süren bağımlılık görüşü, birtakım gerikalmış ülkelerdeki açıkça başarılı kapitalist birikimi açıklayabilmek için kabul edilemeyecek kadar çok sayıda *ad hoc* bildirim gerektirmektedir. Sonuç, Marxist yazarlar arasında sağlıklı bir kuramsal rahatsızlık ve tekelci kapitalizm çağında birikimin dinamiğinin mümkün bir açıklaması olarak kapitalistler arası rekabete yenilenmiş bir ilginin gösterilmesidir.

JW/ŞK

OKUMA

Brewer, A. 1980: *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey.*

Clifton, J.A. 1977: "Competition and the Evolution of the Capitalist Mode of Production".

Hilton, Rodney (der.) 1978: *The Transition from Feudalism to Capitalism.*

Kemp, T. 1967: *Theories of Imperialism.*

Lenin, V.I. 1916 (1964): *Imperialism.*

Warren, B. 1973: "Imperialism and Capitalist Industrialization".

Weeks, John 1981: *Capital and Exploitation.*

Engels, Friedrich (d. 28 Kasım 1820, Barmen; ö. 5 Ağustos 1895, Londra)

Westphalia, Wuppertal'de bir tekstil imalâtçısının büyük oğlu olan Engels katı bir Calvinist olarak yetiştirildi ve Gymnasium'u bıraktıktan sonra Bremen'de ticari işler konusunda eğitim gördü. Bununla birlikte okulu bitirdikten sonra radikal eğilimler gösterdi. İlkin

1830'lardaki Genç Almanya hareketinin demokratik milliyetçi yazarlarına eğilim duydu, daha sonra artan bir şekilde Hegel'in etkisi altında kaldı. Askerlik görevini tüccarlık faaliyetini geri bıraktıracak bir fırsat olarak değerlendirdi ve 1841'de Berlin'e giderek Bruno Bauer çevresindeki Genç Hegelcilere katıldı. Orada Schelling'in Hegel'e yönelik eleştirilerine karşı isimsiz olarak giriştiği saldırılarla ün kazandı.

1842 güzünde Engels, Manchester'de babasının firmasında çalışmak üzere İngiltere'ye gitti. Moses Hess'in etkisi altında bir süredir zaten komünist olmuştu ve onun *"Avrupa'nın Üçlü Yönetimi"* adlı yapıtının etkisiyle İngiltere'nin sosyal devrime koşullanmış olduğuna inanıyordu. Tekstil bölgesinde iki yıl kalışı ve Owenciler ve Chartistlerle ilişkileri onu Bauer çevresinden uzaklaştırdı. *İşçi Sınıfının Durumu*'nda yazıya döktüğü bu deneyim, "endüstri devrimi"nin yarattığı tamamen yeni bir güç olan işçi sınıfının devrimci dönüşümün aracı olacağı konusunda onu ikna etti. İngiltere'den ayrılışı ve kitabını yazışı arasında Marx'la ilk ciddi görüşmesini yaptı. Bauer grubuna karşı ortak bir tutum benimsedikleri ve Almanya dışındaki işçi sınıfı hareketinin önemi konusunda aynı şekilde etkilendikleri için durumlarını açıklayan ortak bir çalışma (*Kutsal Aile*) yapmayı kararlaştırdılar. Bu onların yaşamboyu sürecek ortaklıklarının başlangıcı oldu. İşçi sınıfı ve politikaya büyük önem vermiş olmalarına rağmen, onların benimsedikleri komünizm büyük ölçüde Feuerbach'ın etkisi altındaydı. Bununla birlikte 1845 başlarından itibaren, kısmen Stirner'in *Benlik ve Kendilik* adlı Feuerbach eleştirisinin etkisi altında, Marx, gerek Genç Hegelcilere gerekse Feuerbach'a karşı kuramsal konumunu açıklığa kavuşturdu. Bu kesinlikle "Marxist" tarih anlayışının başlangıcı oldu. Kendi ifadesine göre, Engels'in bu süreçteki rolü ikincildi. Ancak ekonomi politik ve İngiltere'de endüstri devrimi ile sınıf bilinci arasındaki ilişki konusundaki çalışmaları Marx'ın genel sentezine çok önemli unsurlar kattı. Üstelik Engels, yeni kavramı, *Alman İdeolojisi*'ni ortaya koyarak tamamlanmamış ortak çalışmalarına çok temel bir katkıda bulundu.

1845 ve 1850 arasındaki dönem çok yakın işbirliği dönemi oldu. Engels babasıyla olan ilişkilerini kesti ve Marx'la birlikte Brüksel ve Paris'teki politik çalışmalara kendini tam olarak verdi. Ortak tutkuları Alman komünistlerini kendi yanlarına çekmek ve bir ortak devrimci proletarya platformu etrafında başka ülkelerin işçi sınıfı hareketleri arasında uluslararası bağlar kurmaktı. Bu amaçla, adını Komünist Ligi (Birliği) olarak değiştirdikleri Alman Âdiller Ligi'ne girdiler ve 1848 devrimlerinin arifesinde bu birlik için *Komünist Manifesto*'sunu yazdılar. Devrim sırasında Engels Marx'la birlikte Köln'de *Neue Rheinische Zeitung*'da çalıştı. Tutuklanmak tehlikesiyle karşı karşıya kalınca, 1848 Eylülünde Fransa'ya gitti ancak 1849 başlarında geri döndü ve Mayıstan Temmuza kadar karşı-devrimin zaferine karşı direnen silahlı hareketin son aşamalarına katıldı. Askeri konulara ilgi duyması bu dönemden kalmadır ve devrime ilişkin genel yorumunu *Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim*'de (1851-2) ortaya koyar.

İsviçre'de ve Komünist Lig'in en sonunda dağıldığı İngiltere'de bir süre geçirdikten sonra Engels 1850'de Manchester'de yerleşti ve aile firmasına katıldı. Burada 1870 yılına kadar kaldı. Başarılı iş hayatına ek olarak, sefalet çeken Marx ailesine yardım etti; Marx'ın önde gelen siyasal ve düşünsel arkadaşı olarak kaldı ve ortak konumlarını pek çok yayıncılık faaliyetinde ortaya koydu. 1950'lerin sonlarından itibarendir ki, materyalist tarih anlayışı ile doğa bilimleri (☞ DOĞA BİLİMİ) arasında diyalektik ilişkiler kurmaya artan bir ilgi duydu. Bu temalar etrafındaki tamamlanmamış çalışması nihayet 1920'lerde Moskova'da biraraya getirilmiş ve *Doğa'nın Diyalektiği* adıyla yayımlanmıştır.

1870'te Engels rahat bir şekilde emekliye ayrıldı ve Londra'ya taşındı. Marx'ın sağlığının giderek bozulması karşısında, Engels başta I.Enternasyonal'in son dönem çalışmalarını yürütmek olmak üzere ortak siyasal çalışmalarının büyükçe bir kısmını üstlenmiştir. Bu politik sıfatladır ki Engels, Alman Sosyal Demokratik Partisi'ndeki pozitivist akımlara karşı çıkmış ve Marxist konumun ilk genel açıklaması olmak üzere *Anti-Dühring*'i üretmiştir. Bu çalışma ve *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*'de olduğu gibi ondan yapılan kısa aktarmalar, 1880 ve 1914 yılları arasındaki yeni sosyalist akımlar da Engels'e muazzam bir ün kazandırmıştır. *Ailenin Kökeni* ve *Ludwing Feuerbach* gibi sonraki çalışmaları, II. Enternasyonal döneminde onun bir düşünür olarak Marx'tan da önemli konumunu pekiştirmiştir. Marx'ın 1883'deki ölümünden sonra, Engels zamanının büyük bir kısmını *Kapital*'in 1885 ve 1894'deki ikinci ve üçüncü cilt baskılarına

hasretmiştir. Fakat aynı zamanda, sosyalizmin daha da gelişmesi için çok önemli bir araç ve Fransa ile Almanya arasındaki yıkıcı savaşa karşı bir engel olarak gördüğü II. Enternasyonal'in kurulması çalışmalarında da aktif bir rol oynamıştır. Kanserden öldüğü zaman (daha sonra *Artık-Değer Kuramları* adıyla basılacak olan) *Kapital*'in dördüncü cildi üzerindeki çalışmalara henüz başlamıştı.

1914'ten önce Engels sınırsız bir üne sahipti. O, sosyalist hareket için Marxizmin bir dünya görüşü olarak yayılmasında Marx'tan da daha fazla etkili olmuştur. (☞ MARXİZMİN GELİŞMESİ). Bununla birlikte 1914'ten ve Rus Devrimi'nden sonra konumu sarsılmıştır. Bir yandan Sovyet Marxistleri onun yazılarındaki apaçık bilimciliği (scientism) "diyalektik materyalist" resmi felsefenin bir parçası olarak vurgularken, Batılı sosyalistler de onu pozitivizm ve revizyonizmle suçlamışlardır. Her iki değerlendirme çizgisi de ciddi hatalarla yüklüdür, çünkü Engels pozitivizm-öncesi bir kuşağa dahildi. Marx'ın dışında onun güvendiği rehberleri Hegel ve Fourier olmuştur ve onun sosyalizm yorumu bu çerçevede anlaşılmalıdır.

GS/UK

OKUMA

Carver, Terrell 1981: *Engels*.
— 1983: *Marx and Engels: The Intellectual Relationship*.
Henderson, W.O. 1976: *The life of Friedrich Engels*.
MacLellan, David, 1977: *Engels*.
Marcus, S. 1974: *Engels, Manchester and the Working Class*.
Stedman Jones, Gareth 1978 (1982): "Engels", Eric Hobsbawm ve d. (der.) *History of Marxism*, Cilt I'de.

Enternasyonalizm (*İng.* Internationalism, *Fr.*, Internationalisme, *Alm.* Internationalismus).

Fransız Devrimi'yle ilan edilen "insanların kardeşliği" fikrine (proletarya enternasyonalizmi diye) bir sınıf temeli kazandıran Marx ile Engels'in düşünce ve eylemine merkez oluşturmuştur. Engels "serbest ticaretin eski, içgüdüsel milli bencilliği ve ikiyüzlü bencil kozmopolitliği"nin karşısına, "emekçi parti tarafından şu anda her yerde sergilenmekte olan, milletlerin kardeşliği" ni çıkarmıştır. Burjuvazinin her ülkede kendi özel çıkarları olmasına karşılık, "bütün ülkelerin emekçilerinin bir ve aynı çıkarı, bir ve aynı düşmanı ve bir ve aynı mücadelesi vardır" ("Londra Uluslar Festivali"). Marx ile Engels, bu ortak çıkarın sadece anlık sınıf çıkarlarını savunmak üzere sınırlar arasında oluşturulmuş bir işbirliğinde değil; bu işbirliğinin beraberinde getireceği, "burjuva çağının yarattığı sonuçlara, dünya pazarına ve gelişkin üretim araçlarına hâkim olarak bunları giderek gelişen insanların denetimine sunacak olan bir toplumsal devrimde yattığını" görmüştür. (Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları")

Marx ile Engels 1847'de Komünistler Birliği'ne katıldıklarında, Birliğin eski "Bütün İnsanlar Kardeştir" şiarı, "Bütün Dünya İşçileri, Birleşin!"e dönüştü. Marx ve Engels komünistleri farklı kılanın ne olduğunu belirlerken, önce "farklı ülkelerin emekçilerinin milli mücadelelerinde, milliyetlerinden bağımsız olarak proletaryanın ortak çıkarlarına işaret ettikleri ve bunları öne çıkardıkları" gerçeğini ortaya koymuşlardır (*Komünist Manifesto*, ayrım 2). Aynı zamanda, "proletaryanın burjuvazi ile mücadelesinin öz olarak olmasa da, biçim olarak şimdilik milli bir mücadele" olduğunu; elbetteki her ülkede proletaryanın öncelikle kendi burjuvazisi ile olan sorunlarını halletmek zorunda" bulunduğunu belirtmişlerdir. Marx, "*enternasyonal* işçi partisinin Polonya'da kurulma mücadelesi vermesinde hiçbir çelişki olmadığını" vurgulamıştır. ("Polonya Hakkında". Vurgu özgün metindedir). Marx İrlanda'nın bağımsızlığı için çalışırken, bu çabanın İngiltere'deki toplumsal devrim için de bir dörtlü unsuru olacağını düşünmüştür (S. Meyer ve A. Vogt'a Mektup, 9 Nisan 1870).

I. Enternasyonal "farklı ülkelerdeki emekçi dernekleri arasında merkezî iletişim ve işbirliğini güçlendirmek için" oluşturulmuş olsa da ("Uluslararası İşçiler Birliği'nin Temel Kuralları," hazırlayan Marx), Marx ile Engels böyle bir kurumu enternasyonalizm açısından daimi bir gereklilik saymamışlardır. 1885'de Engels, "sınıfsal konuma ilişkin kimliği kavramaya dayalı, basit birlik anlayışının oluşturmaya ve ayakta tutmaya yettiği" ("Komünistler Birliği'nin Tarihi Hakkında"- sonuç) I. Enternasyonal'in, uluslararası hareket için "bir köstek" haline geldiğini yazmıştır. Engels'in beklentileri aşırı iyimserdi, fakat 1914

savaşının patlamasıyla yükselen milliyetçilik dalgası içinde boğulacak olan II. Enternasyonal'in oluşumu da bu sorunu çözmedi.

Lenin, 1914'den itibaren enternasyonalizm taraftarlarının "mevcut emperyalist savaşı iç savaşa dönüştürmek" için çalışmalan gerektiğini ileri sürmüştür ("Savaş ve Rus Sosyal Demokrasisi", İngilizce *Toplu Eserleri*, Cilt XXI, s.34). "Ülkeyi ekonomik olarak bölmeye ya da küçük devlet ideallerine dayalı hayaller kurduğumuzdan değil; tam tersine, büyük devletler istediğimizden, milletler arasında daha büyük yakınlaşmayı, hatta milletlerin kaynaşmasını istediğimizden dolayı; bu ise ancak gerçek demokrasi ve gerçek enternasyonalizm temelinde gerçekleşebilir, (milletlerin) ayrılma özgürlüğü olmaksızın ise *mümkün değildir*" diyen Lenin, Çarlık Rusyası'ndaki (ve herhangi bir başka yerdeki) ezilen halkların, kendi kaderlerini belirleyebilme hakları için savaşmıştır ("Devrimci Proletarya ve Milletlerin Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı", *a.g.e*, s.413-414. Vurgu özgün metindendir). Savaş sırasında ve savaş sonrasında, "gelişmiş kapitalist ülkelerdeki devrimci emekçilerle, proletaryanın neredeyse hiç oluşmamış olduğu ülkelerdeki devrimci kitlelerin, yani sömürgeleştirilmiş Doğu ülkelerinin ezilen kitlelerinin emperyalizme karşı birleşmesi"ni önemle vurgulamıştır. ("Milletlerarası Durum ve Komünist Enternasyonal'in başlıca Görevleri Üzerine Rapor", *a.g.e*, cilt XXXI, s.232). Proletarya enternasyonalizminin "öncelikle emekçilerin herhangi bir ülkedeki mücadelesinin çıkarlarının, bu mücadelenin dünya çapındaki çıkarlarına tâbi kılınmasını; ikinci olarak da burjuvaziye karşı zafer kazanmakta olan bir milletin, milletlerarası sermayeyi devirmek için en büyük milli özverilerde bulunabilecek, bunu isteyecek durumda olmasını" gerektirdiğini ısrarlı belirtmiştir. (II. Komintern Kongresi İçin Milli ve Sömürgesel Sorunlar Üzerine Taslak Tezler, *a.g.e*, s.148).

Lenin ve Bolşevikler, Ekim 1917'deki Rus Devrimi'nin enternasyonal bir sosyalist devrimin habercisi olduğunu umuyorlardı. Stalin yönetimi altında ülkenin tecrit edilmesi, Lenin dönemindeki enternasyonalizmin, büyük ölçüde milli bencillik unsurlarıyla ikamesine yol açmıştır. Bu unsurlar II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden ve tecritin kalkmasından sonra da ortadan kalkmayarak, Sovyet hükümetinin 30 Ekim 1956 tarihli açıklamasında belirttiği gibi, "sosyalist devletler arasındaki ilişkilerde eşit hakların varlığını ihlâl eden tecavüzler ve yanlışlıklar"a meydan verdiler (*Soviet News*, 31 Ekim 1956). O zamandan beri (Küba, Vietnam, Angola gibi ülkeler için özellikle önemli olan) karşılıklı yardımlaşma ve "dünya sosyalist sistemini" bütünleştirme girişimleri, milliyetçiliğin uyanmasını ve bu devletlerden bazıları arasında (uç durumlarda savaşa ve "karşı devrim'e karşı ulusal yardımlaşma" biçiminde sunulan askeri müdahalelere dek varan) anlaşmazlıkların çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Bugün, böylesi gelişmeler, "millet içindeki sınıflar arasında mevcut kinin yok olmasıyla orantılı olarak, bir milletin diğerine olan düşmanlığı son bulacaktır" (*Komünist Manifesto*, ayrım 2) sözünün geleneğini izleyen Marxistlere ağır bir şekilde meydan okumaktadır. Bu olaylar, hâlâ 1930'lardaki gibi "Sovyetler Birliği'ne karşı tavrı enternasyonalizmin mihenk taşı olarak" gören komünist partilerle, İtalya Komünist Partisi gibi SSCB'yi alenen eleştiren ve "hiç kimseyle özel ya da ayrıcalıklı bağları bulunmayan... yeni bir enternasyonalizm"i (İtalya Komünist Partisi Önderliğinin Karar Metni, 29 Aralık 1981, E. Berlinguer 1982, s.28) ilân eden Avrupa Komünizmini benimseyen partiler arasında gergin ilişkilere neden olmuştur. (☞ ULUS; MİLLİYETÇİLİK)

MJ/ÖO

OKUMA

Berlinguer, Enrico 1982: *After Poland: Towards a New Internationalism.*

Deutscher, İsaac 1964 (1972): *Marxism in Our Time.*

Dutt, Rajani Palme 1964: *The Internationale.*

Johnstone, Monty, ve d. 1979: "Conflicts between Socialist Countries".

Klugmann, James 1970: "Lenin's Approach to the Question of Nationalism and Internationalism".

Lenin, V. I. 1970: *On the National Question and Proletarian Internationalism.*

Miliband, Ralph 1980: "Military Intervention and Socialist Internationalism."

The World Socialist System and Anti-Communism. 1972.

Zagladin, V.V. (der.) 1973: *The World Communist Movement.*

Enternasyonaller (*İng.* ve *Fr.* Internationals, *Alm.* Internationalen).

Sonradan *I. Enternasyonal* diye tanınan Uluslararası İşçiler Birliği (UİB) (*The International Working Men's Association*: 1864-76), 1848-49 ayaklanmalarından sonra işçi hareketinin yükseldiği orta ve batı Avrupa'daki işçi örgütlenmelerine dayanıyordu. Paris ve Londra işçilerinin, 1863 Polonya ulusal başkaldırısıyla dayanışma göstererek kendiliğinden çabalarıyla kurulmuş olmasına rağmen, (1864'ten 1872'ye kadar) Marx ve (1870'ten 1872'ye kadar) Engels Enternasyonal'in önderliğinde anahtar rol oynamışlardır. Marx gerçek "güçler" in söz konusu olduğunu hemen farketmişti; fakat 1847'den 1852'ye kadar Marx'la Engels'in önderlik ettikleri uluslararası kadroların Komünistler Ligi'ni niteliklendiren eski cesur konuşmalara, yeniden doğmuş hareketin izin vermesizaman alacaktı (Engels'e 4 Kasım 1864 tarihli mektubu). Onun içindir ki, İngiliz sendikalarının liberal önderleriyle de, Proudhon, Mazzini ve Lasalle'in Avrupalı izleyicileriyle de işbirliği yapılmasına temel olacak biçimde çerçevelenmiş bir Açış Konuşması ve Tüzük hazırladı ve bunların kabul edilmesini sağladı. Birlik hem bireysel üyeliklere, hem de gerek yerel ulusal düzeydeki örgütlerin katılmalarına açıktı. (olağan olarak) Yıllık kongrelerinde seçilen Genel Konsey'inin çalışma merkezi 1872'ye kadar Londra'daydı.

Enternasyonal'in ilk yıllarında Genel Konsey tarafından yayımlanan hemen hemen bütün belgelerin taslaklarını hazırlayan Marx, kendisini işçiler arasında hızla anlaşma sağlayacak ve onları birleşmiş olarak harekete getirecek noktalarla sınırlamıştı (Kugelman'a mektup: 9 Ekim 1866). Bu noktalar grev kırıcıların getirilmesine karşı eylemleri, İrlanda'daki mahkûmlara eziyet edilmesine karşı itirazları ve savaş aleyhtarı mücadeleleri içeriyordu. Enternasyonal gelişirken, Marx giderek artan sosyalist eğilimli taleplerin benimsenmesini sağlamayı başarmıştır. Böylece 1868'de azınlıktaki Proudhoncu muhalefete karşın, başlangıçta kamusallaştırmaya bağlanmamış olan UİB, madenlerin, demiryollarının, tarımsal toprakların, ormanların ve iletişim araçlarının ortak mülkiyet altına alınmasına dair bir bildiri çıkardı.

1871'deki PARİS KOMÜNÜ, UİB'in de tarihinde bir dönüm noktasıdır. Engels, Paris'teki Bahar devrimini, Enternasyonal onu yapmak için parmağını kımıldatmamış olmasına rağmen, Enternasyonal'in hiç kuşkusuz manevi çocuğu olarak niteler (Sorge'ye mektup: 12-17 Eylül 1874). Enternasyonal'in Fransız destekçileri, ağırlıklı olarak da Proudhoncular bunda önemli bir rol oynadılar ve Genel Konsey, uluslararası bir dayanışma kampanyası örgütledi. Marx Komün'ü tutkulu bir biçimde savunduğu tarihi *Fransa'da İç Savaş* adlı yapıtı için Genel Konsey çoğunluğunun desteğini sağladı; bu metin Genel Konsey adına bir söylev olarak verildi. Bir yandan Komün deneyi, bir yandan da işçi sınıfının oy hakkının genişletilmesi, Marx ve Engels'in siyasal eylemin etkili biçimlerine duyulan ihtiyaç üzerinde daha fazla durmalarına da yol açtı. Eylül 1871'de yine Marx ve Engels'in girişimiyle, UİB ilk kez, "İşçi Sınıfının bir siyasal parti olması"ndan yana çıktı. (☞ PARTİ). "Siyasal iktidarın ele geçirilmesi, proletaryanın en büyük görevidir" diye ifade edilen bu amaç, Enternasyonal'in 1872 Lahey Kongresi'nde yeni bir madde (7a) olarak programa eklendi.

Anarşist öncüllerden hareketle, siyasetten uzak durmayı savunan Bakunin ve Enternasyonal'deki yandaşları bu taleplere karşı koydular (☞ ANARŞİZM). Bakunin'in Uluslararası Sosyalist Demokrasi Birliği, 1868'de UİB'e girmek için başvurdu. Programlarını beğenmemesine karşın, Marx ertesi yıl, UİB'in "her bölüm, kendi teorik programını özgürce yapabilir" ilkesine dayanarak, onların Birliğe kabul edilmelerini destekledi (Documents of the First International, cilt 3, s. 273-77, 310-11). Marx ve Bakunin taraftarlarının, Enternasyonal'de 1869-1872 arasında daha da artan anlaşmazlıkları, esas olarak UİB'in nasıl örgütlenmesi gerektiği konusundaydı. Bakunin Genel Konsey'in "otoriterliği"ne saldırırken, aynı zamanda Enternasyonal'i kendisinin denetlediği gizli bir ya da birçok topluluğun vesayeti altına sokmaya çalışıyordu. Dışarıdan devlet baskısı, içeriden de Bakuninci yıpratmalar karşısında, Marx ve Engels Genel Konsey'in yetkilerinin arttırılmasını savundular. Bakunin buna karşı, İngiltere'de esaslı bir destek bulmasının yanısıra, İsviçre, İtalya, İspanya ve Belçika'da da taraftarlar kazandı.

1872'deki Lahey Kongresi, 13 Avrupa ülkesi ile Avustralya ve Amerika'dan 65 delegenin katılmasıyla yapıldı. Bu sayı, önceki kongrelerin hepsinin üye sayısından fazla idi. Genel Konsey'in gücünün arttırılması, Bakunin ve arkadaşı Guillaume'un Enter-

nasyonal içinde gizli bir örgüt kurmaya çalışmakla (ayrıca Bakunin hakkında daha da ağır bir sahtekârlık bulgusuyla) suçlanarak UİB'den atılması kabul edildi. Kongre aynı zamanda Marx Engels ve destekleyicilerinin Genel Konsey'in New York'a taşınması yolundaki önerilerini de az bir çoğunlukla benimsedi. Bu kararın verilmesindeki en büyük etken, muhtemelen, Bakunin'i yenilgiye uğratmak için işbirliği yapmak zorunda kaldıkları Fransız Blanquist sığınmacıların örgütü ele geçirmelerinden endişe etmeleriydi (☞ BLANQUİCİLİK). Bu, 1876'da Philadelphia'da çözülen UİB için sonun başlangıcıydı. UİB kisvesini devralmaya çalışan "anti-otoriter" Enternasyonal, başlangıçta bazı başarılar göstermesine rağmen, 1877'de kendini ikiye bölünmüş buldu, 1881'de de salt anarşistlerin ağırlıkta olduğu son kongresini yaptı.

Sonraki yıllar, çoğunluğu az çok Marxist olan Ulusal işçi partilerinde önemli bir büyümeye tanık oldu. 1884'teki ölümüne değin Marx ve II. Enternasyonal'in kuruluş kongresinin arifesinde bile Engels, "işe yaramaz oldukları kadar imkânsız da olan" uluslararası örgütlenme girişimlerine muhalefet ettiler (Laura Lafargue'a mektup: 28 Haziran 1889). Buna rağmen Engels Enternasyonal'a sık sık destek vermekten ve yol göstermekten geri kalmadı.

II. Enternasyonal (1889-1914) Temmuz 1889'da Paris'te toplanmış olan Marxistlerin örgütlediği bir Uluslararası İşçi Kongresi'nde fiilen kurulmuştu. I. Enternasyonal gibi bu da, esas olarak Avrupa işçi hareketine dayanıyordu, ama birinciden daha geniş kapsamlıydı. Büyük ölçüde Alman Sosyal Demokrasisi'nin egemenliğindeki bu Enternasyonal'e katılan partiler bir kitle tabanını sağlamışlardı veya sağlama sürecinde bulunuyorlardı. Bu partiler, 1904'te yirmi bir ülkede seçimlere katılıyorlardı ve 6.6 milyondan fazla oyları ve 261 sandalyeleri vardı. Partilerin, 1914'te üyeleri 4 milyona ve parlamento seçimlerinde aldıkları oylar 20 milyona yükselmişti. II. Enternasyonal, esas olarak, partilerin ve sendikaların gevşek bir biçimde oluşturdukları bir federasyondu. 1900'de, işlevi yönlendirici olmaktan çok, teknik ve işgüdücü olan bir Enternasyonal Sosyalist Büro, Brüksel'de kuruldu; tam zamanlı çalışan sekreteri de Camille Huysmans'dı. Enternasyonal'e katılan partilerin çoğunda, en baş istisna olarak İngiliz İşçi Partisi (1908'de kabul edilmişti) dışında, Marxizm egemen ideolojiydi; ama başka eğilimler ve etkiler de vardı. Bunlar içinde, 1893 ve 1896 kongrelerinde siyasal mücadele sorununa ilişkin olarak uğradıkları yenilgiden sonra Enternasyonal'den çıkarılan anarşistler başta geliyordu. Engels'in 1895'teki ölümünden sonra resmi Marxizm'in karakterine en fazla katkı yapmış olan iki kuramcı, Kautsky ve Plehanov'du.

Enternasyonal, ortak eylemler hakkında karar vermek ve izlenecek politika sorunlarını tartışmak için kongrelerini her iki ya da dört yılda bir topluyordu. Ortak eylemler arasında, 1890'dan itibaren, her 1 Mayıs Günü, her ülkede çalışma saatlerinin sekiz saat olmasını desteklemek amacıyla gösterilerin tertiplenmesi çağrısı vardı. Sağ, sol ve merkez eğilimler arasındaki, önce ulusal partiler içinde çıkan mücadeleler uluslararası alana da yansıtılıyordu. 1900'deki Paris Kongresi'nde "Millerandizm" sorunu keskin bir biçimde tartışılmıştı. Sorun, bir önceki yıl Fransız sosyalisti Millerand'ın yaptığı gibi, bir burjuva hükümetine katılmanın izin verilebilir olup olmadığıydı. Nihayet, böyle bir adımın "geçici bir süre için... en uygun yol" olarak kabul edilebilir olduğunu içeren, taslağını Kautsky'nin yazdığı bir uzlaşma önergesi kabul edildi. (Braunthal, 1966, cilt I. s. 272-3 te alıntılanmıştır).

Amsterdam'da 1904'te toplanan bir sonraki kongre, bir önceki yıl Dresden'de toplanmış olan Alman Sosyal Demokrasi kongresinde verilen Bernstein'ın revizyonist fikirlerinin mahkûm edilmesi kararına uluslararası onay ve geçerlilik sağlamaya çağrılmıştı. Bu, Alman Sosyal Demokrat önderi Bebel'in kendi partisini, Fransız sosyalist önder Jaurès'den gelen ve partinin öğretiye ilişkin katılığının seçmen desteğindeki büyüme ile Kayzer'in otokratik rejimini değiştirmedeki beceriksizlik arasındaki ürkütücü zıtlıktan sorumlu olduğu suçlamalarına karşı savunduğu önemli ve etkileyici bir strateji tartışmasına yol açmıştı. Kongre, 25'e karşı 5 oy ve 12 çekimserle Dresden önergesini desteklemiş, ancak, revizyonistler, fikirlerinin yayılmış olduğu Enternasyonal'de ve Alman partisindeki varlıklarını sürdürmüşlerdir (☞ REVİZYONİZM).

Bir diğer önemli tartışma konusu, Boer Savaşı sırasındaki 1900 tarihli Enternasyonal kongresinde herkesin mahkum etmiş olduğu SÖMÜRGECİLİK'ti. Bununla birlikte, yedi yıl sonraki Stuttgart Kongresi'nin sömürge komisyonu, "her türlü sömürge

politikalarını, örneğin sosyalist bir rejim altında uygarlaştırıcı bir amaca hizmet edebilecek olanları, tüm koşullar altında reddetmeme" leri gerektiğini ileri sürmüştü (Braunthal, *a.g.e.* s.318). Ağır sonuçları olan bir tartışmadan sonra, bu görüş 127'ye karşı 108 oyla reddedilmiş ve "doğaları gereği mutlaka köleliğe, zorunlu çalışmaya ve yerli halkların yokedilişine yol açacak kapitalist sömürge politikalarını" mahkum eden bir önerge kabul edilmişti (Braunthal, *a.g.e.* s.319).

Savaşa karşı mücadele Enternasyonal için esas olmuş ve kuruluşundan beri kongre önergelerinde yansıtılmıştı. Bu, savaş bulutlarının Avrupa üzerinde toplanmaya başladığı bir sırada, 1907'deki Stuttgart Kongresi'nde de egemendi. Orada-tartışma içindeki ciddi farklılıkların varlığına rağmen herkes tarafından kabul edilen önergede, Lenin, Luxemburg ve Martov tarafından sunulmuş olan, "savaşın patlak vermesini önlemek için her türlü çaba"nın ortaya konulmasını ileri sürdükten sonra, şöyle devam eden bir ek de vardı: "Savaşın her şeye rağmen çıkması halinde, onun hızla sona erdirilmesi yolunda, kitleleri uyandırmak amacıyla savaşın yarattığı ekonomik ve siyasal krizi kullanmak ve böylelikle kapitalist sınıf egemenliğinin çöküşünü hızlandırmak için olaya müdahale etmek (işçi hareketlerinin) görevidir: (Braunthal, *a.g.e.* s. 363).Bu, sonraki iki kongrede de yeniden benimsenmişti. Savaştan önceki son kongre olan Basel'deki 1912 kongresi barış için hareketli bir gösteri haline gelmiş ve -yine herkes- savaşın gelmesi halinde devrimci eylem çağrısı yapmıştı. İki yıl sonra I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, "derinlere kök salmış milliyetçiliği gizleyen ince bir cilâ olmak" türünden sözlerin benimsendiğini göstermişti (Deutscher 1972, s.102). II. Enternasyonal'in önde gelen partileri kendi hükümetleri tarafından yürütülen savaşa destek vermişler ve böylelikle Enternasyonal'in onursuz bir biçimde çöküşü ortaya çıkmıştı. Bu, bütün bir kapitalist yayılım döneminin ve işçi hareketinin ulusal bütünleşmesinin doruğa ulaşmasıydı.

Sadece Rus, Sırp ve Macar partileri diğer partilerin içinde yer alan küçük gruplarla birlikte Enternasyonal tarafından tekrar tekrar yüceltilen ilkelere sadık kalmışlardı. Özellikle tarafsız ülkelerdeki partiler tarafından, Enternasyonal Bürosu Hollanda'ya taşınmış bulunan II. Enternasyonal'i canlandırmak amacıyla savaş döneminde bazı başarısız girişimler yapılmıştı. Bununla birlikte 1919'da, Bern'deki bir konferansta, eski II. Enternasyonal'in gölgesi niteliğinde olan bir biçimi yeniden kurulmuş (Bern Enternasyonali) ve on yedi ülkenin temsil edildiği ilk kongresini de Cenevre'de toplamıştı. 1921'de, Alman Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi (USPD), Avusturya Sosyal Demokratları (SPÖ) ve İngiliz Bağımsız İşçi Partisi (ILP) de dahil olmak üzere on partiden gelen sol sosyalistler Viyana'da, takma adı "İki Buçuğuncu Enternasyonal" olan Sosyalist Partilerin Uluslararası İşçi Birliği'ni ("Viyana Birliği") kurmak üzere toplanmışlardı. Bu birlik kendisini bütünü kucaklayan Enternasyonal yolunda atılmış ilk adım olarak görüyordu. 1923'te, Hamburg'daki bir kongrede, bu birlik, 1940'ta faaliyeti sona eren *İşçi ve Sosyalist Enternasyonali* meydana getirmek üzere yeniden canlandırılmış II. Enternasyonal ile birleşti. Bu, 1951'de, dünya üzerindeki belli başlı tüm Sosyalist ve Sosyal Demokrat Partiler'in gevşek bir birliği niteliğinde olan ve merkezi Lonra'da bulunan bugünkü *Sosyalist Enternasyonal*'i oluşturdu.

III. Enternasyonal (1919-43) II. Enternasyonal'in I. Dünya Savaşı'nın çıkması anında meydana gelen çözülmesinin ardından Lenin, Kasım 1914'te "Oportünizmin etkisindeki II. Enternasyonal öldü... Yaşasın III. Enternasyonal..." diye yazmıştı (The Position and Tasks of the Socialist İnternational;İngilizce *Toplu Eserleri* cilt XXVIII s.40). III. Enternasyonal, Komünist Enternasyonal veya Komintern denilen bu enternasyonal, Bolşeviklerin, Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi'ndeki başarılardan sonraki girişimleri sonucunda ve Orta Avrupa'da devrimci bir ayaklanmadan söz edildiği bir anda, 1919'da Moskova'da kurulmuştu. İlk kongresinde konuşan Lenin, "uluslararası bir Sovyet Cumhuriyeti kuruluş yolundadır" dediğinde mevcut havayı ve beklentileri ifade ediyordu (*a.g.e.* Cilt XXVIII,s.477). Lenin, daha sonra, "burjuva demokrasisi yerine proletarya diktatörlüğünün ve Sovyet iktidarının tanınmasını "III. Enternasyonal'in temel ilkeleri' olarak tanımlamıştı (*a.g.e.* cilt XXXI, s. 197-8). Bir "Sosyalist Sovyet Cumhuriyetlerinin Dünya Birliği" (Degras 1971, cilt 2, s.465) III. Enternasyonal'in tüm varoluşu boyunca, 1935'ten sonra geri plana düşse de, resmî amacı olarak kalacaktı. Temmuz-Ağustos 1920'de Moskova'daki İkinci kongresinde kırk bir ülkedeki parti ve örgütlerden delegeler ve diğerlerinin yanında

Fransız Sosyalist Partisi'nden ve kongrelerindeki bir çoğunluğun yıl sonunda önce Komintern'e katılma lehinde oy kullanacağı Alman USPD'den gelen istişarî delegeler vardı. Yeni Enternasyonal'in istikrarsız Sosyal Demokrat öğeler tarafından sulandırılma tehdidi altında olduğunu dikkate alan kongre, katılım için gerekli olan olağanüstü katı yirmi bir koşul getirdi. Katılmayı arzu eden tüm partiler, "işçi hareketinin sorumlu mevkilerinden reformcuları ve merkezcileri atmak" ve ordu içinde sistemli propagandayı da içeren yasal ve illegal çalışmayı birleştirmek durumundaydılar. Dönemi bir "keskin iç savaş" o'arak tanımlayarak, hem ulusal olarak parti merkezleri ve hem de uluslararası olarak kararlan kongreler arasında bağlayıcı olan Komintern yürütme organı altında olabilecek en yüksek merkezîleşme ve "demir disiplin" isteniyordu (Degras, cilt I, s.166-172).

Komintern, Kurallar'ında, "içinde sadece beyaz derili insanların yer aldığı II. Enternasyonal'in gelenekleriyle ilk ve son olarak bağları kopardığı"nı ilân etmişti. Komintern'in görevi tüm renklerden çalışan insanları kucaklamak ve özgürleştirmekti. İkinci Kongre, Lenin tarafından kaleme alınmış olan ve ulusal ve sömürge kurtuluş hareketleri ile Sovyet Rusya ve kapitalizmle savaşan işçi sınıfı hareketleri arasında bir anti-emperyalist ittifak gereğini vurgulayan Ulusal ve Sömürge Sorunu Üzerine Tezler'i kabul etti (Degras, cilt I, s.136-44). Lenin'in 1920'da yazılmış olan *"Sol Komünizm-Bir Çocukluk Hastalığı"* broşürü, Komintern içindeki "solcu" eğilimlerle çarpışmanın arayışı içindeydi ve parlamento seçimlerinde ilkeli bir Komünist katılım ve gerici sendikalar içinde faaliyet gösterme iddiasını savunuyordu. Bunlar, Lenin'in, 1921'deki III. Komintern kongresinde, devrimci dalganın durulduğunu, Rusya dışındaki Komünist Partiler'in işçi sınıfının azınlığını temsil ettiğini ve esas olarak Rus deneyimine dayanılarak biçimlendirilmiş önceki saldırgan devrimci taktiklerin artık Batı için uygun olmadığını gördüğünde karşı çıktığı yönelimlerdi. Kongre, işçi sınıfının dolaysız gereksinimleri için çarpışmak amacıyla, işçi sınıfı partilerinin ulusal ve uluslararası birliği çağrısını yapmıştı. Bu çağrıdan kaynaklanarak, Komintern, II. Enternasyonal ve Viyana Birliği yöneticilerinin bir konferansı 1922'de Berlin'de toplandı, fakat anlaşma sağlanmasında başarısız oldu.

Ekim 1923'te Almanya'da umulan devrimin başarısızlığından sonra Komintern, göreli bir kapitalist istikrar döneminin yerleştiğini farketti. Sonraki birkaç yıl içinde, Sovyet Partisi'ndeki iç mücadeleler Komintern'e yansıdı. Stalin'in Tek Ülkede Sosyalizm politikalarına karşı Troçkist muhalefetin giriştiği birçok acı çatışmadan sonra, İngiliz-Rus Sendika Birliği ve 1925-27 Çin devriminde izlenecek strateji ve taktikler bozguna uğradı ve Troçki, Eylül 1927'de Komintern Yürütme Kurulu'ndan çıkarıldı. Komintern'in 1928'deki Altıncı Kongresi, büyük kısmı Buharin tarafından kaleme alınmış olan kapsamlı bir programı kabul etti. Bu program, ayrıca, sosyal demokrasinin "sosyal faşizm" olarak aşağılandığı ve bu hareketin önderleriyle birleşik bir çephe oluşturma önerilerinin reddedildiği Komintern'in üçüncü döneminde de öncülük etti. 1931'de Komintern yürütme kurulu, "faşizm ve burjuva demokrasisi arasında ve burjuva diktatörlüğünün parlamenter biçimi ile açık faşist biçim arasında" bir ayrım çizgisi koymaya son vermenin gerekli olduğunu kaydetti (alıntı Sobolev, 1971,s.313). Bu politikanın her şeyden önce Almanya'daki yıkıcı etkileri, 1933'ten itibaren Komintern stratejisinin yeniden gözden geçirilmesine yol açtı. Mart 1933'te, Nazi diktatörlüğünün kurulmasının ardından, Komintern yürütme kurulu herkese açık bir biçimde, kendisine bağlı partilerin, Sosyal Demokrat Partiler'in merkez komitelerine faşizme karşı birleşmek için yakınlaşmalarını önerdi. Bu öneri Fransa'da, Komünistler ile Sosyalistler arasında bir eylem birliğine yol açtı. 1935'deki yedinci ve son Komintern kongresi, altmış beş parti içindeki üç milyonu aşkın Komünist (785.000'i kapitalist ülkelerde) temsilcisiyle, faşizm dalgasını durdurmak için işçi sınıfı partilerinden oluşan bir birleşik cephe ve bu cephenin daha kapsayıcı bir Halk Cephesi'ne doğru genişletilmesi yönünde güçlü bir öneri getirdi. Yazdığı temel raporunda Dimitrov, seçimin artık proletarya diktatörlüğü ile burjuva demokrasisi arasında değil, burjuva demokrasisiyle faşizmin temsil ettiği açık terörist burjuva diktatörlüğü arasında olduğunu vurguladı. Komintern'in yeni stratejisi Fransa ve İspanya'daki Halk Cephelerini esinlendirmekte yardımcı oldu. Bu yeni strateji, faşist saldırganlığı dengelemek üzere SSCB ile Batılı burjuva demokrasileri arasında bir barış cephesi oluşturulmasına yönelik Sovyet hükümetinin önerilerini olduğu kadar, İspanya Cumhuriyetinin faşizme karşı mücadelesini

de harekete geçirdi.

Her zaman fiilen Sovyet Komünist Partisi'nin egemenliğindeki Komintern, önde gelen üyelerinden bazılarının ortadan yok olduğu ve Polonya Komünist Partisi'nin 1938'deki çözülüşüne yol açan Stalin'in uyduruk suçlamalara dayandırdığı tasfiyelerine tam desteğini vermişti. Ağustos 1939'daki Almanya-Sovyet saldırmazlık paktından sonra, Komintern, Batılı burjuva demokrasileriyle faşist devletler arasındaki canalıcı farklılaştırmaya dayanan stratejisini yeniden gözden geçirdi. 1939'dan 1941'e kadar savaşı, her iki yan için de haksız, gerici ve emperyalist olarak mahkum etti. Almanların Haziran 1941'deki Sovyet saldırısından sonra Komintern, kayıtsız desteğini Sovyetler Birliği'ne ve onun Mihver güçlerine karşı mücadele eden Batılı müttefiklerine verdi. Komintern, büyük ölçüde yaygınlaşmış Komünist hareketin içinde çalışmak zorunda olduğu farklı koşulların uluslararası bir merkezden yönlendirilmesini olanaksızlaştırdığını ileri süren prezidyum önerisi sonucunda Haziran 1943'te dağıldı.

IV. Enternasyonal, 1938'de Troçki'nin girişimiyle, kendisini destekleyen küçük gruplardan oluşan bir biçimde, "karşı devrimci" olarak mahkum ettiği II. ve III. Enternasyonaller'e karşı çıkarak kuruldu. Son derece küçük kaldı ve ciddi bölünmeler yaşadı (☞ TROÇKİZM). (Ayrıca ☞ ENTERNASYONALİZM)

MJ/LK

OKUMA

Braunthal,Julius 1961-71 (1966-80): *History of the International*, cilt I-II.

Claudin, Fernando 1972(1975): *The Communist Movement. From Comintern to Cominform*. Ayrım 1.

Cole, G.D.H. 1954-60: *A History of Socialist Thought*. Cilt II-V.

Collins, Henry ve Abramsky, Chimen 1965: *Karl Marx ve the British Labour Movement. Years of the First International*.

Degras, Jane (der.) 1956-65 (1971): *The Communist International 1919-1943: Documents*. Cilt I-III.

Deutscher, Isaac 1964 (1972): "On Internationals and Internationalism". *Marxism in Our Time* içinde.

Documents of the First International

Documents of the Fourth International. The Formative Years, (1933-40) 1973.

Joll, James 1955 (1975): *The Second International 1889-1914*.

Sobolev, A. I. ve d. 1971: *Outline History of the Communist International*.

Estetik (*İng*. Aesthetics, *Fr*. Esthétique, *Alm*. Ästhetik).

Marx ve Engels'in yazılarında sistematik bir sanat teorisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte her ikisi de yaşamları boyunca estetik ve sanatla ilgilenmiş ve son birkaç on yıl içinde özellikle Marxist estetik kuramı oluşturmaya yönelik çok sayıdaki girişim için temel olabilecek çeşitli kısa yorumlarda bulunmuşlardır. Marx ve Engels'in sanat üzerine olan dağınık görüşleri son yıllarda yayımlanan kitaplarda toplanmış ve estetik üzerine Marxist düşüncenin gelişimini gösteren kitaplarda (Arvon 1973, Laing 1978) göndermelerle değerlendirilmiştir. Bu tür yorumların dağınık olma özelliklerinin daha sonraki yazarların vurgu ve konumlarında bir çeşitliliğe neden olması doğaldır. Bu madde, Marx ve Engels'in çalışmalarındaki kalkış noktalarından bazılarını ve bunların çeşitli yazarlar için yol gösterici niteliklerini kısa olarak tanımlamakla başlamaktadır. Daha sonra, Marxist estetik tarihindeki ve bu alanda son yıllardaki bazı önemli tezleri gözden geçirmektedir.

Marx ve Engels'in Yapıtlarında Estetik

Marx'ın, diğer (yabancılaşmamış) emekten nitelikçe farklı olmayan yaratıcı emek olarak sanatın doğası üzerine yapmış olduğu yorumlardan bir hümanist estetik kuramı oluşturulmuştur (Vázquez 1973). Marx, mimar ile arı örneklerini karşılaştırarak, emeğin özsel olarak insanî niteliğinden söz ederken (*Kapital I*, bölüm 5, kısım I), mimarın, ayrıcalıklı bir sanatçı kategorisi olarak değil, yalnızca bir insan işçi örneği olarak anılması anlamlıdır. *Bütün* yabancılaşmamış emeğin yaratıcı olduğu ve bu nedenle de öz olarak sanat emeği ile aynı olduğu anlayışı, bize, sanata tarihsel gelişimi ve diğer etkinliklerden ayrılığı içinde bakma cesaretini vermekte, sanatın gizemlileştirici özelliğini başarı ile ortadan kaldıran bir hümanist estetik için temel oluşturmaktadır (☞ YABANCILAŞMA).

Bu görüşten zorunlu olarak çıkan sonuç, kapitalizm

koşullarında sanatın, diğer emek biçimleri gibi, gittikçe yabancılaşmış emek durumuna geldiğinin kabul edilmesidir. Sanatın kendisi bir meta halini alır ve sanatsal üretim ilişkileri sanatçıyı artık değer üreten sömürülen emekçilerden biri durumuna indirger. Marx'ın belirttiği gibi (*Artık Değer Kuramları*, "Üretken olan ve Üretken Olmayan Emek" üzerine Ek, ayrım I); "kapitalist üretim örneğin resim ve şiir gibi tinsel üretimin belli alanlarına karşıdır". Kapitalizm koşullarında sanatsal emeğin dönüşümünü açıklarken Marx şöyle devam etmektedir:

> "Beş pounda *Yitirilmiş Cennet*'i (*Paradise Lost*) yazmış olan Milton *üretken olmayan bir emekçiydi*. Öte yandan yayıncısı için seri olarak ürün veren yazar *üretken emekçidir*... Yayıncısının yönetimi altında kitap üreten Leipzig'in edebiyat işçisi *üretken emekçidir*; onun için ürün başından beri sermaye olarak içerilmiştir ve yalnızca bu sermayeyi arttırma amacı için varlık haline gelir. Kendi hesabına şarkısını satan bir şarkıcı *üretken olmayan bir emekçidir*. Ancak bir girişimci ile kendisine para kazandırmak için anlaşma yapmış olan aynı şarkıcı, sermaye ürettiği için, *üretken emekçidir*."

Kapitalizm koşullarında sanatsal emeğin ve kültürel ürünlerin çarpıtılmasının bu çözümleme biçimi, içinde, değer yasası eliyle ve kültürel ürünlerin metalar durumuna dönüştürülmesi sayesinde, kültürün ve sanatın, işlevleri siyasal suskunluk sağlamak olan uzlaşmacı, taklitçi, değersiz şeyler konumuna indirgendiği belirtilen "sanayi kültürü" nün daha sonra yapılmış eleştirilerinin (örneğin Adorno ve Horkheimer) öncülünü oluşturur. Marxist bir estetikçi olan Lukács Marx'ın genel meta fetişizmi teorisinden bir sanat teorisi geliştirdi. En büyük felsefî çalışması olan *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde Lukács meta fetişizminin bilinç üzerindeki etkisini çözümleyerek kapitalizm koşullarında insan yaşamının ve deneyinin şeyleşmiş ve parçalı doğasını betimledi. Şeyleşmiş düşünce toplumsal ve ekonomik ilişkilerin bütünselliğini kavramada başarısız kalmaktadır. Lukács'ın geri kalan yaşamının tümü, "bütünsellik" kavramının merkezî bir rol oynadığı edebiyat ve estetik üzerine olan çalışmalara odaklanmıştır. Lukács'a göre büyük edebiyat; toplumsal bütünselliği bütün çatışmaları ile birlikte kavramak ve ortaya sermek için, yüzeydeki görünüşlerin ötesine geçmeyi başarmış olan edebiyattır.

Sanatta gerçekçilik teorisi bununla ilgilidir. Lukács'a göre iyi bir "gerçekçi" edebiyat, bütünselliği "tipik" karakterler kullanarak betimler. Bu gerçekçilik anlayışı, Marxizmin kuruculannın yazmış olduğu diğer yazılardan, özellikle Engels'in kadın romancılara 1880'lerde yazmış olduğu iki önemli mektuptan destek görmektedir. Bu mektuplarda Engels, yine de doğru bir siyasal çözümleme doğurabilecek "gerçekçi" bir metnin lehine, (açık bir siyasal mesaj taşıyan) "eğilim edebiyat"ını (tendens roman) kesin bir biçimde reddeder. "Yazarın kanaatleri ne kadar gizli kalırsa sanat eseri de o kadar iyi olur. Hatta sözünü ettiğim gerçekçilik, yazarın kanaatlerine rağmen esere sızabilir" (Margaret Harkness'e mektup, Nisan 1888, *Sanat ve Edebiyat* Marx ve Engels, 1971, s.116). Engels "yok olmaya mahkum bir sınıfa sempati duyan bir lejitimist (meşruiyetçi, yani kralcı) olmasına rağmen Fransız toplumunun gerçekçi bir tarihini en mükemmel biçimde sunan" Balzac örneğini vererek devam eder. "Tipleştirmeler" kullanarak, bir toplumun ve onun yapısal (sınıfsal) çelişkilerinin doğru bir anlatımı olarak gerçekçilik anlayışı, Marxist estetikte merkezî bir konuma sahip olmuştur.

Sanat ya da edebiyatın ortaya çıktıkları toplum ile olan ilişkilerinin teorileştirilmesi, daha genel olarak Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya yazdığı 1859 Önsöz'ünde yapmış olduğu; estetiğin açık bir biçimde üstyapının bir parçası olarak ve sınıf çelişkisinin içinde yaşandığı "ideolojik biçimler"den biri olarak anıldığı yapı-üstyapı metaforu formülasyonuna borçludur. Çağının ideolojik anlatımı olan sanat anlayışının ilk formülasyonu, "edebiyat ve sanat toplumsal yaşamın aynasıdır" ifadesi kendisine ait olan Plehanov'un çalışmasında bulunmaktadır (Arvon, 1973, s.12). En kaba anlamıyla böyle bir anlayış için sanat, toplumsal ilişkilerin ve sınıf yapısının otomatik olarak bu maddî özelliklerinden ortaya çıkmış olan yansımalarından başka bir şey değildir. İdeoloji olarak sanatın daha karmaşık bir çözümlemesi yakın zamanlardaki yazarların çalışmalarında, örneğin Goldman'da bulunabilir.

Son olarak Marxist estetik kuramları içinde gerçekten farklı bir gelenek sanatın devrimci potansiyelini ve sanatçı için bağlama sorununu vurgulamaktadır.

Gerçekçilik üzerine yaptığı yorumların açıkça gösterdiği gibi, Engels nesnel betimlemeye, açık bir partizanlıktan daha fazla önem vermiştir. Buna rağmen Marxistler, Marx ve Engels'in yazılarından radikal bir sanat teorisi çıkarmışlardır. Lenin, yazarın sanatını partinin hizmetine vermesi gerektiğini önermiştir (1905[1970] s. 22-7). (Bunu Lenin'in bilgisizliği ve zevksizliğinin kanıtı olarak kullananlar, onun sanat ve edebiyat, özellikle Tolstoy'un eserleri üzerine olan diğer denemelerini ihmal etmektedirler [*a.g.e.* s. 48-62]). "İnsanlar kendi tarihlerini yaparlar" ve bilinç siyasal dönüşümde yaşamsal bir rol oynar biçimindeki Marxist düşünceden Mayakovski, Brecht ve Benjamin gibi estetikçi ve sanatçılardan, Godard ve Pasolini gibi günümüzün film yapımcılarına kadar pek çok kişi devrimci estetik pratik için bir program çıkarmıştır.

Marxist Estetiğin Temel Konuları

Gerçekçilik kavramı,sosyalist gerçekçiliğin çeşitlemeleri de dahil (ne Sovyet ne de Çin türleri, ne de Batı Marxizmininkiler, ☞ Laing 1978 ve Arvon 1973) çok sayıda Marxist estetikçi için merkezî önemini korur. Aynı zamanda gerçekçilik iki saldırı biçiminin hedefi olmuştur. Birincisi; klasik 19. yüzyıl gerçekçi edebiyatının 20. yüzyıl okurları ya da seyircileri için artık uygun olmadığını ve özel olarak da radikalleştirme gücünden yoksun bulunduğunu ileri süren Brecht ile Lukács arasındaki ilk tartışmaya kadar geri gider (Bloch 1977, ☞ Arvon 1973). Konunun, sanatın toplumun doğru, eleştirel bir anlatımı mı, yoksa taşıdığı devrimci potansiyeli bakımından mı değerlendirileceği noktasına geldiği açıktır. Bu tartışmanın günümüzdeki izdüşümü, sanatta, edebiyatta ve dramadaki daha geleneksel anlatım biçimleri (karşısında) avantgarde ve formel yenilikçi anlatım biçimleridir. İkincisi birincisinin, yapıtın içeriği radikal olsa da edilgin ve eleştirisiz değerlendirmeleri cesaretlendirdiğini ileri sürmektedir. Gerçekçiliğe ikinci saldırı bu tartışmayla ilgilidir. Birleşik ve tutarlı bir anlatım üzerine kurulmuş olan geleneksel gerçekçiliğin yansıttığı şeydeki gerçek çatışma ve karşıtlıkları gizlediğini ve temsil ettiği dünyada yapay bir birlik tasarımladığını savunur. Öte yandan modernist bir metin çatışmayı yakalama ve metni parçalara ayırma, akışını kesme teknikleri ile sözü susturmaya ve gizlemeye olanak vermektedir. Bu eğilim Althusser'in çalışma arkadaşı olan Pierre Macherey'in çalışmalarından ve Roland Barthes ile Julia Kristeva gibi Fransız göstergebilimcilerden etkilenmiştir.

İdeoloji olarak sanat teorisi son zamanlarda özellikle Batı Marxizmi'nde, ama aynı zamanda Doğu Almanya ve Sovyet Rusya'daki çalışmalarda büyük ölçüde inceltildi ve değiştirildi. Sanat hâlâ ideolojik önemi bakımından anlaşılmış olsa da, toplumsal yaşamın saf bir yansıtması olarak bir yana itilmez, dolayımlanmış bir ideolojik anlatım olarak görülür. Özelde, temsil etmenin biçim ve yasaları içlerinde ideolojinin edebi ve sanatsal biçimleri altında üretildiği merkezî süreç ve eğilimler olarak onlara özgürlüklerini vermiştir. Rus formalistlerinin çalışmalarında yeniden canlanan ilgide görüldüğü gibi (Bennet, 1979) YAPISALCILIK'ın ve göstergebiliminin etkisi önemli olmuştur. Gittikçe daha çok birbirine benzeyen sanatsal kurum ve pratikler, metinlerin üretim ve doğalarının anlaşılması için temel olarak kabul edilmektedir. Örneğin yayıncılar, sergiler, eleştiriler vb. türünden aracıların rolleri. Eleştiriler şimdiye kadar yalnızca, çoğu sanat ya da iletişim ile ilgili birkaç Marxist sosyolog tarafından ciddiye alınmıştır. Son olarak seyircilerin ve okurların rolü, çoğunlukla *Grundrisse*' nin girişindeki "üretken tüketim" yorumunda destek gören yazarlar tarafından kısmen bizzat sanat yapıtının oluşturucuları olarak kabul edilmiştir. Çoğu Marxist gelenek içinde bulunmayan-Yorumsama Kuramı (Hermeneutik teori), göstergebilim ve alımlama estetiği, kültürel eserlerin ve bunların anlamlarının üretiminde alıcıların etkin rolünün çözümlenmesi için görüş ve araçlar sağlamışlardır. Yani, bir yapıtın "anlamı" değişmez olarak kabul edilmemekte, alıcısına bağlı görülmektedir.

Estetik ve siyaset sorunu çağdaş Marxist estetikçiler için merkezî yerini korumaktadır (Baxandall 1972). Bu, yukarıda gerçekçilik ile ilgili yaptığımız tartışmalara yakından bağlıdır. Benjamin'in çalışmasında yeniden canlanan ilgi kültürel ürünlerin içerikleri ya da hatta biçimlerinin radikalliği sorunları üzerine tümüyle yoğunlaşmaktansa bir siyasal eylem ve strateji olarak sanatsal üretim araçlarının devrimcileştirilmesi sorununun odağa alınmasına neden oldu. Bugünkü tartışmanın bir diğer görünümü de, radikal düşüncelerin teknik yenilik ve "Brechtçi" anlatımlar için sunduğu fırsatlar kadar potansiyel alıcı

kitlesi açısından da sahip olduğu avantajlardan ötürü, televizyonda mı, yoksa daha küçük bir dinleyici kitlesine karşı yapısal, meslekî topluluk ya da sokak tiyatrolarında ideolojik zorlamalardan görece bağımsız olunan tiyatroda mı, sunulmasının daha yararlı olacağı sorusunun, sosyalist tiyatro yazarları tarafından araştırılmasıdır. Son olarak Marxizmin bizzat kendisinin feminist bir eleştirisinin gelişimine bağlı olarak (☞ FEMİNİZM) son zamanlarda sınıf ve ideoloji sorunları ile aynı merkezî konumu paylaşan sanatta patriarkal tezlerin, tiyatroda ve diğer kültürel kurumlarda patriarkal ilişkilerin eleştirildiği ve tersine çevrildiği sosyalist-feminist bir teori ve pratik gelişmiştir.

Marxist bir estetiğin gelişimi estetik değer anlayışını ortaya çıkarmıştır. Yalnızca sanatların kendilerinin değil, aynı zamanda sanat eleştirisi pratik ve kurumlarının da ideolojik ve çıkar-bağlı olarak yorumlanmak zorunda olduklarının kabul edilmesi, sanat eserleri üzerine değer bildirimlerinin göreli ve keyfî doğasını ortaya koyar. Son zamanlara kadar bu, Marxist estetikçiler tarafından bir sorun olarak görülmedi ve edebiyatta, Lukács gibi yazarlar kullandıkları belli siyasal-estetik ölçütler bakımından büyük burjuva eleştiri geleneğine belki de şaşırtıcı bir biçimde yakın olan bir "büyük geleneği" korumayı başardılar. "Yüksek" ve popüler sanat arasındaki ilişki sorunu, eleştirinin kısmî perspektifinde olduğu gibi, seyrek olarak ele alınmaktaydı. Değer sorunu Marxistler tarafından güncel olarak, eleştirinin görece ideolojik gereklerine büyük bir istekle rıza gösterilmesinden, antropolojik ya da psikolojik olarak varsayılmış evrensel insan nitelikleri üzerine temelleşmiş olan güzellik ve değerin mutlak ölçütlerinin yeniden öne sürülmesi çabasına kadar uzanan bir çeşitlilik içinde karşılanmaktadır (☞ SANAT; EDEBİYAT).

JWo/SŞ

OKUMA

Arvon, Henri 1973: *Marxist Esthetics*.
Baxandall, Lee (der.) 1972): *Radical Perspectives in the Arts*.
Bennett, Toy 1979: *Formalism and Marxism*.
Bloch, Ernst ve d. 1977: *Aesthetics and Politics*.
Laing, David 1978: *The Marxist Theory of Art*.
Lenin, V.I. 1905 (1967): *On Literature and Art*.
Vázquez, Adolfo Sanches 1973: *Art and Society. Essays in Marxist Aesthetics*.
Williams, Raymond 1977: *Marxism and Literature*.

Eşdeğer Olmayan Değişim (*Ing.* Unequal exchange, *Fr.* Echange inégale, *Alm.* Ungleicher Tausch).

Dünya ölçeğindeki eşitsiz gelişimi açıklamak üzere ilk kez Emmanuel 1969 (1972) tarafından savunulmuş ve 1970'lerde oldukça etkili olmuş bir teori (☞ EMPERYALİZM VE DÜNYA PAZARI). Bu teoride merkezî öğe, uluslararası değişim oranlarının belirlendiği mekanizmadır. Gene aynı çözümlemede, tek tek ülkelerde üretici güçlerin ulaştığı gelişme düzeyinden bağımsız olarak, tüm ülkelerdeki kapitalistlerin aynı teknik üretim olanaklarından yararlanabildikleri varsayılmıştır. Bu yaklaşım, her ülke için aynı üretim fonksiyonunun geçerliliğini varsayan neo-klasik ticaret teorisi ile benzerlik taşımaktadır. Sermayenin uluslararası plânda tam bir hareket serbestisine sahip olduğu varsayımı da eklendiğinde ortaya çıkan sonuç, dolaşım içindeki üretim araçlarını bir yana bırakırsak, üretim araçlarının üretim maliyetlerinin her ülke için aynı olacağıdır.

Eğer ücretlerin düşüklüğü emek üretkenliğinin düşüklüğü ile bağlantılı değilse bütün bu varsayımlar bizi ücretlerin düşük olduğu yerlerde birim maliyetlerin de düşük olacağı sonucuna götürür. Emmanuel, emek üretkenliğinin, ücret düzeylerindeki değişimler kadar büyük değişiklik göstermeyeceğini, dolayısıyla da bu teorinin genelliğinin emeğin her ülkede eşit üretkenlik düzeyinde olduğu varsayımından etkilenmeyeceğini ileri sürer. Eğer emek dışı maliyetler tüm ülkelerde aynı ise ve cârî (canlı) emek, birim zaman başına aynı değeri üretiyorsa, ücretlerin düşük olduğu yerlerde kâr oranı da daha yüksek olacaktır. Eşdeğer olmayan değişim, yüksek kâr oranları peşindeki sermayenin hareketinden doğar. Yüksek ücret düzeyli ülkelerdeki mal fiyatları, sermaye (göreli olarak) buralardan ayrıldıkça yükselir, düşük ücret düzeyli ülkelerde ise düşer. Bu fiyat hareketleri aracılığıyla kâr oranının eşitlenmesi sonucunda, uluslararası değişim de, bu değişime konu olan mallara içkin emek süresini yansıtmayan oranlarda gerçekleşir. Daha açığı gelişmiş ülke fiyatlarının azgelişmiş ülke mallarındaki emek süresine oranından daha büyüktür. Burada "gelişmişlik" ve "azgelişmişlik" tek başına, söz konusu ülkelerdeki ücret düzeyi itibarıyla ta-

nımlanmaktadır. Bu durumda gelişmiş ülkeler, üretim sırasında ortaya çıkandan daha büyük bir emek süresine değişim yoluyla sahip çıkmaktadırlar. Böylece gelişmemiş ülkelerden gelişmiş ülkelere, yatırılabilir yeterlilikte artığı emerek birikim oranını düşüren bir artık transferi ortaya çıkmaktadır.

Bu teori yaygın eleştirilere uğramıştır. Ampirik düzeyde bakıldığında teori, dış yatırımlann gelişmemiş ülkelere yöneleceği bir eğilimi öngörmektedir; oysa durum böyle değildir (☞ ÇOKULUSLU ŞİRKETLER). Bu bir yana, kâr oranının eşitlenmesini vurgulayarak bu teori, örtük biçimde, göreli artığın gerek gelişmiş gerekse azgelişmiş ülkelerde aynı olacağını öngörmektedir; yani en kötü durumda bile, azgelişmiş ülkelerde kalan artık, gelişmiş ülkelerdeki birikim hızına uyum sağlayabileceği bir yeterlilik düzeyinde olacaktır.

Emmanuel'in çalışmasına Marxist açıdan yöneltilebilecek temel bir itiraz, ücretleri ele alırken, kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki ayrımı görememesidir. İşçiler, emek güçlerini gerek güncel olarak, gerekse de gelecek açısından yeniden üretebilmek için belirli miktarda kullanım değerleri tüketmek zorundadırlar. Sözü edilen kullanım değerleri toplamı bir işçinin yaşam standardını oluşturur ve işçi sınıfının yaşam standardı da ülkeden ülkeye büyük farklılıklar gösterir. Ücret, sözü edilen kullanım değerlerinin değişim değerini temsil etme durumundadır (☞ ÜCRETLER). Kullanım değerleri toplamı (yaşam standardı) verili iken, ücret, işçilerin satın aldıkları malların ne ölçüde verimli üretilebildikleriyle belirlenir. Emek üretkenliği ne ölçüde yüksekse, malların değeri ve değişim değeri de o ölçüde düşüktür. Kapitalizm geliştikçe üretkenlik artar, malların değeri azalır ve belirli bir kullanım değerleri toplamını karşılayabilmesi (yaşam standardı) için işçiye ödenen ücret de düşer. Marx bu sürece, göreli artık değerin arttırılması adını vermiştir. Emek üretkenliğinin daha yüksek olduğu yerler gelişmiş kapitalist ülkeler olduğundan, bu ülkelerdeki işçilerin yüksek yaşam standardının, bu standardı oluşturan malların değişim değerinin de azgelişmiş ülkelerdekinden daha yüksek olması anlamına gelip gelmeyeceği belirli değildir. Olguların görünümünün (yaşam standartlarındaki farklılıklar) zorunlu olarak emek gücünün değişim değerindeki farklılıkları da göstereceği teorik olarak kanıtlanamaz. Dolayısıyla, gelişmemiş ülkelere kıyasla gelişmiş ülkelerdeki kâr oranı konusunda genel bir sonuca ulaşılması da mümkün görünmemektedir. (Bettelheim 1972). Emmanuel'in teorisine neo-klasik iktisat konumundan yöneltilen eleştiriler de oldukça çürütücü bir içerik taşımıştır.

Son zamanlardaki bazı yazılar, eşdeğer olmayan değişim teorisinin ayrıca kendi içinde de çelişkili olduğunu sergilemiştir (Dore ve Weeks 1979). Teorinin bütün varsayımlarını kabul etmek, sonra da bu model içinde herhangi bir transferin gerçekleşmeyeceğini göstermek mümkündür. Anımsanacağı üzere eşdeğer olmayan değişim tezi sabit sermaye unsurlarının (makineler, ara mallar ve hammaddeler) uluslararası ticarete tâbi olduğunu varsaymaktaydı. Bu, gördüğümüz gibi, fiilen gerçekleştiği ileri sürülen artık transferi sonucuna ulaşılabilmesi için teori açısından gerekli bir varsayımdır; çünkü ticaret olmadığı sürede azgelişmiş ülkelerde kâr oranları daha yüksek kalacaktır. Teoriye göre uluslararası ticaret kâr oranlarını eşitlemekte, bu da gelişmiş kapitalist ülkelere kâr transferi sonucunu vermektedir. Eğer azgelişmiş ülkelerde kâr oranlan daha yüksek olmamış olsaydı, herhangi bir kâr transferi de gerçekleşemeyecek, ya da sözü edilen transfer ters yönde olacaktı. Eğer sabit sermaye unsurları uluslararası ticarete tâbi değillerse, o zaman bu unsurların gelişmiş ülkelerde daha ucuz olabilecekleri olasılığını da kabul etmek gerekir. Bu ucuzluğun nedeni, aynı makinelerin ve cârî girdilerin bu ülkelerde daha düşük fiyatlardan bulunabilmeleri ya da azgelişmiş ülkelerde bulunmayan (daha düşük maliyetli) daha ileri tekniklerin kullanılabilmesidir. Bu durumda, eğer bu unsurlar uluslararası ticarete tâbi değillerse (yani tek bir fiyattan tüm üreticilerin alımına açık değillerse), kâr oranlarının azgelişmiş ülkelerde daha yüksek olacağı sonucuna, yani eşdeğer olmayan değişim teorisi açısından kilit önemde olan bir sonuca ulaşmak mantıken mümkün olmayacaktır.

Ayrıca, eşdeğer olmayan değişim'in açık bir savunusunda Amin (1977) bu teorinin kitle tüketim mallarının da uluslararası ticarete tâbi bulunmasını gerekli kıldığını gösterdi. Bu varsayım, Bettelheim'ın eleştirisinin (yukarıya bakınız) karşılanabilmesi açısından gereklidir; çünkü eğer bu maddeler uluslararası ticarete tâbi değillerse, düşük yaşam standartlarına rağmen azgelişmiş ülkelerde sömürü oranının da düşük olabileceği ihtimalini dışlayamayız. Bu da, emek

gücünün değeri ile yaşam standardını oluşturan kullanım değerleri arasındaki çelişkili ilişkiyi göstermektedir. Temel tüketim mallarının uluslararası ticaret kapsamına girmesi, eşdeğer olmayan değişim teorisi hesabına bu sorunu çözmüş görünmektedir.

Bununla birlikte, uluslararası ticarete tâbi mallar için eşdeğer olmayan değişim mümkün değildir. Bunun için, kâr oranının tüm ülkelerde eşitlenmesi gerekir; oysa serbest ticaret, ticarete tâbi bir malın fiyatının tüm ülkelerde aynı olmasını gerektirmektedir. Bu nedenle kâr oranlarını eşitleyen (ve artık transfer eden) süreç aynı zamanda fiyatları da eşitler. Ancak, eğer azgelişmiş ülkelerde emek maliyetleri daha düşükse, (emek dışı maliyetlerin aynı olması durumunda) hem kâr oranlarının hem de fiyatların eşitlenmesi mantıken mümkün değildir. Eğer kâr oranları eşitlenirse, belirli bir malın fiyatı gelişmiş ülkede daha yüksek olacaktır ve bu da malların uluslararası ticarete tâbi olması yolundaki zorunlu varsayıma ters düşecektir. Uluslararası ticaret varsayımıyla tutarlı olarak fiyatlar eşitlenirse, bu kez de emek maliyetlerinin düşük olduğu azgelişmiş ülkelerde kâr oranının daha yüksek olması gerekecek ve sonuçta da herhangi bir artık transferi gerçekleşmeyecektir. O halde kâr oranlarının eşitlenmesi ancak uluslararası ticarete tâbi olmayan ya da sınırlı olarak tek bir ülkede üretilen mallar açısından mümkün olabilir. Bu tür mallar toplam dünya üretiminde küçük bir yer işgal ederler. Sonuçta eşdeğer olmayan değişim teorisi, kendi çerçevesi içinde ele alındığında bile, en iyi durumda küçük bir mantık oyunundan öteye geçemez.

JW/MÇ

OKUMA

Amin, Samir (1977): "The End of a Debate". *Imperialism and Unequal Development* içinde.

Bettelheim, C. 1972: "Theoretical Comments". *A. Emmanuel* (der.) *Unequal Exchange* içinde.

De Janury, A. ve Kramer, F. 1971: "The Limits of Unequal Exchange".

Dore, Elizabeth ve Weeks, John 1979: "International Exchange and the Causes of Backwardness".

Emmanuel, A. 1969 (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade.*

Eşitlik (*İng.* Equality, *Fr.* Egalite, *Alm.* Gleichheit).

Marxist kuram, devrim-sonrası toplumun iki evresine tekabül eden iki tür eşitlik kabul etmektedir. Birinci evrede "herkesten yeteneklerine göre ve herkese yaptığı işe göre" ilkesi geçerlidir. Bu bölüşüm ilkesi-bugünkü kapitalist toplumu savunanların iddialarının aksine-önce, bölüşümün gerçekleştirildiği diğer bütün ölçütlerin gayri meşru ve gayri âdil sayılarak ortadan kaldırıldığı devrim-sonrası toplumda gerçekleştirilecektir. Ancak, bireysel başarılar arasındaki farkların en azından kısmen öze ilişkin veya çevresel koşulların ürünü olan yetenek ve beceriye bağlı olması ve farklı bireylerin aile durumlarıyla yaşam koşullarının (fizik farklılıklar ile bunlara tekabül eden giyim ve beslenme gereksinimlerden aile büyüklüğündeki farklılıkların zorladığı farklı yüklenimlere vb. kadar) büyük farklılıklar göstermesi yüzünden, bu bölüşüm ilkesi, *âdil bir eşitlikle* (eşit muamele) sonuçlanmamaktadır. "*Soyut olarak insanlı*" bir ölçünün biçimsel olarak tüm bireylere uygulanması ölçüsünde, bu bireyler aslında *maddi olarak eşitsiz* muamele görmüş olacaklardır.

"Herkesten yeteneklerine göre, herkese gereksinimine göre" ilkesi devrim-sonrası toplumun daha ileri komünist evresine tekabül etmektedir. Sadece komünizmde, eşit olmayan insanların zorunlu olarak eşit olmayan gereksinimlerine gerçekten eşit muamele edilecektir. Bir müzisyen, örneğin, kamuya açık bir sunumda bulunmasa bile gereksinim duyduğu müzik âletini elde edecektir ve benzerleri. Burada, elbette, sürekli daha fazla şeye sahip olma yönündeki evrensel istek ve çabanın, herkes için maddî bakımdan uygun bir yaşamı güvence altına almış bulunan ve artık iktidar ve prestij hiyerarşisinin bulunmadığı bir toplumda ortadan kalkacağına ilişkin bir önkabul vardır. Bu bakış açısının "ütopik" olduğu yolundaki yaygın eleştiriye yanıt olarak, yüksek düzeyde sanayileşmiş birçok toplumda "madde-sonrası değerler"in kendiliğinden ortaya çıkışına işaret edilebilir. Herkes için tatmin sağlayıcı etkinliklerin (ve bu etkinlikleri çeşitlendirme olanağının) sağlanması ve toplumsal ilişkilerin de bu etkinlikleri sürdürmesi ve ifade etmesi halinde, sahiplenmeye yönelik isteğin kendiliğinden azalacağı ve bir "ussal ılımlılaşma" nın yerleşeceği ileri sürülebilir.

IF/LK

OKUMA

Heller, Agnes 1976: *The Theory of Need in Marx.*

Eşitsiz Gelişme (*İng.* Uneven development, *Fr.* Développment inégale, *Alm.* Ungleiche Entwicklung)

Sözcüğün en genel anlamıyla eşitsiz gelişme, toplumların, ülkelerin, ulusların düz olmayan bir gelişme çizgisi izledikleri anlamına gelir, öyle ki bazı durumlarda diğerlerine göre önde başlayanlar bu önderliği arttırabilirken, bazı durumlarda da gelişme ritmindeki aynı farklılık nedeniyle geride kalanlar öndekileri yakalayıp başlangıçta avantajlı olanları geçebilirler. Böylece "eşitsiz gelişme" kavramının anlamlı olabilmesi için her özgün durumda gelişme seyrindeki bu farklılıkları belirleyen temel yönlendirici güç(leri)ü kapsaması gerekir.

Kapitalizmde hem firmaların hem de ulusların gelişme temposunu belirleyen şey, esas olarak, en son üretim teknikleri ve/veya emek düzenlemelerinde rakipleri geride bırakma olasılığıdır, başka bir deyişle daha yüksek bir emek verimliliğinden yararlanmaktır. *Birikimli büyüme*, sermaye birikiminde, sanayileşmede, işçilerin mühendislerin ve bilimadamlarının vs. teknik eğitiminde bir kez belirli bir eşik geçildikten sonra olanaklı hale gelir. Bu nedenle 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında sanayi devrimi sürecinden geçen ilk ülkeler, aynı sürece daha sonra giden ülkelere karşı kesin bir üstünlük kazandılar ve bu sayede başlangıçta küçük olan gelişme düzeyindeki farkı giderek arttırdılar. Öte yandan, yeni tekniklerde periyodik olarak gerçek ilerlemeler olduğu bilindiğine göre, büyük ölçekli endüstri geliştirmede gecikmiş, ama birikimli büyümenin önkoşullarına zaten sahip bulunan ülkeler, dünya pazarında kendilerine daha önceden üstünlük sağlayan ülkeleri yakalayabilirler. Bunu, yirmi-otuz yıl öncesinin geniş ölçekli sanayi temeli üzerinde ve bu nedenle daha yeni alanlarda yanyana oldukça eski fabrikalarda iş görenlerden daha yeni bir teknik profil elde ederek gerçekleştirirler. Ayrıca görece gecikmiş bu ülkeler, sanayinin yeni dallarına daha büyük kolaylıkla yönelebilirler. Bu, Almanya ve ABD'nin önemli sanayi üreticileri olan İngiltere ve Fransa'yı nasıl geçebildiklerinin ve Japonya ile Batı Almanya'nın bugün ABD'ye nasıl yetişebildiklerinin yanıtlarından birisidir.

Troçki (Marx ve Lenin tarafından çok kullanılan) eşitsiz gelişme kavramını, daha karmaşık bir olguyu, *eşitsiz ve birleşik gelişme* olgusunu kapsayacak biçimde genişletmiştir. *Laissez-faire kapitalizmi* altında, görece gerikalmış ülkeler, daha ileri ülkelerin birkaç on yıl önce geçtikleri gelişme aşamalarına benzer süreçlerden genellikle geçebilirken, emperyalizm koşullarında bu artık mümkün olmamaktadır. Azgelişmiş ülkelerin birçoğu, organik büyüme yerine, birleşik bir "gelişme ve azgelişme gelişmesi" deneyimi yaşadılar. Ekonomileri (çoğunluk yabancı hâkimiyetinde veya devletçe geliştirilmiş ya da her ikisinin bileşimi olan) bir "modern sektör" ile (ya tarımda olduğu gibi ilkel ya da prekapitalist veya tüccar kapitalist egemen sınıfların hâkimiyetinde) bir "geleneksel sektör"ün bileşimi olarak göründü. Bu kendine özgü bileşimin bir sonucu olarak, birikimli bir büyüme olmadı, tarımın gerikalmışlığı iç pazara, sanayileşmenin seyrini frenleyen bir sınırlama getirdi ve birikmiş parasal sermayenin önemli bir kısmı sanayiden uzaklaşarak, gayrimenkul spekülasyonu, tefecilik ve stokçuluğa yöneltildi. (Ayrıca ☞ AZGELİŞME VE GELİŞME)

EM/AD

OKUMA

Lenin, V. 1916 (1964): *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism.*

Trotsky, Leon 1932: *History of Russian Revolution* Cilt I, önsöz.

Etik (*İng.* Ethics, *Fr.* Ethique, *Alm.* Ethik).

Marx'ın savunduğu sosyalizm öznel bir ahlâkî talep üzerine değil de bir tarih kuramı temelinde kurulmuştur. Marx, kendisinden önce Hegel gibi, tarihi ilerlemeci bir biçimde görmüştür. Ancak, tarihin akışı içinde gerçekleştirilen ilerleme diyalektik olarak gerçekleştirilmiştir; yani çelişki içinde ve çelişki yoluyla gerçekleştirilmiştir. Marx için tarihsel gelişim süreci hiçbir biçimde sona ermiş değildir; bugünkü kapitalist toplum tarihin sonu ve amacı değildir. Marx'ın tarih kuramına göre, kapitalist üretim tarzının işlevi gelecekteki sosyalist bir toplumun ve komünizmin maddî önkoşullarının yaratılmasında yatmaktadır. Tarihin kendisi daha iyi, daha insanî bir toplumsal düzenin gerçekleştirilmesine doğru hareket halindedir ve tarihin bu nesnel yönelimine ilişkin bilinçli düşünüş, sanayi proletaryasına tarihsel süreci

hızlandırma, yeni toplumun doğum sancılarını kısaltma olanağını sağlamaktadır. Bunu ileri sürerken Marx, ahlâkçılığın Hegelci eleştirisini benimsemektedir; yine de, ahlâkî bir yargı, her şeye rağmen, Marxist tarih kuramının özünde yer almaktadır. Tarihsel gelişmenin sürdürülmesi, ancak tarihin "daha iyi" olana, proletaryanın özgürleşmesi biçiminde ulaşılacak olan "insanlığın özgürleşmesi"ne doğru hareket etmesi halinde değerli bir görev olarak ortaya atılabilir (☞ İLERLEME).

Marx'ın siyasal iktisadı eleştirisi, kesinlikle kapitalist üretim tarzı hakkında ahlâkî bir yargıda bulunma niyeti taşımamaktadır, ama bu üretim tarzının özüne ilişkin olan ve bu üretim tarzının ötesine işaret eden çelişkilerini göstermeye yöneliktir. Yine de, Marx'ın eleştirisi hiç de muğlak olmayan ahlâkî değerlendirmelere sahip bulunmaktadır. "İnsanın insan tarafından sömürülmesi", insanlar arasındaki ilişkilerin "şeyler" (PARA; META) arasındaki ilişkiler olarak ŞEYLEŞME'si, tüm üretimin, doğanın ve insanlığın yaşayan önkoşullarının tahribi, kapitalist üretim tarzının olumsuz sonuçlarına ilişkin bu göstergelerin tümü ahlâkî değerlendirmelerle yüklüdür. Ancak Marx, bu üretim tarzının, sömürgeci yayılma evresi de dahil olmak üzere, tüm evrelerini gelecekteki sosyalist toplumun tarihsel olarak zorunlu önkoşulları olarak gördüğü için, bu olumsuz yönleri de kabul etmek durumunda kalmaktadır. Hindistan'daki İngiliz yönetimi hakkındaki bir makalede şöyle yazmıştır:

> "İngiltere, doğrudur, Hindistan'da, sadece en aşağılık çıkarlarının hız verdiği toplumsal bir devrime neden olmaktadır ve bu çıkarlarını sağlamaktaki tarzı aptalcadır. Ama sorun bu değildir. Sorun, insanlığın kendi kaderini Asya'daki toplumsal durumda köklü bir devrim olmaksızın gerçekleştirebilip gerçekleştiremeyeceğidir. Gerçekleştiremeyecekse, İngiltere, suçu ne olursa olsun, tarihin devrim yaratışındaki bilinçsiz âleti olmuştur". (*New York Daily Tribune*, 25 Haziran 1853)

Ancak sosyalizmin gelişmesiyle ilerlemeyi ortaya çıkarmanın bu çelişkili yolu aşılacaktır:

> Bir büyük toplumsal devrim burjuva çağının sonuçlarını, dünya pazarını ve modern üretim güçlerini egemenliği altına alıp bunları en ileri halkların ortak denetimine tâbi kıldıktan sonradır ki, ancak o zaman, sadece kılıçtan geçirilmiş kafataslarından abıhayat içen o iğrenç pagan putuna benzeyen insan ilerlemesi sona erecektir. (*a.g.e.* 8 Ağustos 1853)

Marx ve Engels, geleceğin sosyalist toplumunda ahlâkın olup olmayacağı ve eğer olacaksa bunun nasıl bir biçim alacağı hakkında farklı görüşler ortaya koymaktadırlar. İlk yazılarında Marx, birey için davranış kuralları koyan bir ahlâkın artık olmayacağına inanıyor gibidir. Nitekim, Helvétius ve Fransız materyalistleriyle uyum içinde, şöyle yazmaktadır:

> Aydınlatılmış öz çıkar tüm ahlâkın ilkesiyse, her kişinin özel çıkarının insanlığın genel çıkarıyla denk düşmesi zorunludur...İnsan eğer koşullar tarafından oluşturuluyorsa, bu koşulların insanî bir biçimde oluşturulması gerekir. (*Kutsal Aile*, bl. VI)

Bununla birlikte Engels, tarihin, muzaffer proletaryanın ahlâkının sonuçta insanlığın evrensel ahlâkı haline geleceğini imâ ediyor gibi görünen, hep daha yüksek ahlâk türlerine doğru bir ilerlemeyi sergilediğini kabul etmektedir.Önceki ahlâk sistemlerinin evrensel geçerlilik iddialan aslında birer yanılsamadır. Nitekim Feuerbach'ın etik kuramı "bütün çağlara, bütün halklara ve bütün koşullara uyacak biçimde düzenlenmiştir ve tam da bu nedenden ötürü hiçbir zaman ve hiçbir yerde uygulanabilir olmamıştır. Gerçek dünya karşısında bu kuram, Kant'ın kategorik buyruğu kadar güçsüz kalmıştır. Gerçekte her sınıf ve hatta her meslek, gereğini yaptığında aynı zamanda hiçbir ceza görmeden ihlâl de ettiği kendine özgü bir ahlâka sahiptir". (Ludwig Feuerbach, bl. III)

Marxist etik kuramındaki değişmeler tarih kuramındakilerle ve tarihsel koşullardaki değişimlerle bağlantılıdır. Tarihsel süreç içindeki olgu değer birliğinin çözülmesi ve pozitivist bir ilerleme kuramına yerini bırakması ölçüsünde, Marxizm'in etik bakımdan tamamlanması gereksinimi ortaya çıkmıştır. Revizyonistlerden birçoğu (Bernstein, Staudinger, vb.) bu tamamlama işini Yeni-Kantçılık'ta ararken (☞ KANTÇILIK VE YENİ-KANTÇILIK), Kautsky (1906) ahlâkın "yüksek memeliler" arasında görülen "toplumsal" güdülere bağlı kılındığı kaba bir natüralizme dönmüştür. Bununla birlikte, tarihsel sürece etkin

ve kapsamlı bir müdahalede bulunmak gibi pratik bir gerekle ve Rusya'nın geri durumuyla yüzyüze gelmiş olan Lenin, sosyalist etik'i sınıf mücadelesine ve proletaryanın zaferini geliştirme ve hızlandırma görevine indirgemiştir:

> "Ahlâk, eski sömürü toplumunu yıkmaya ve çalışan tüm insanları yeni, komünist bir toplum kurmakta olan proletarya çevresinde birleştirmeye hizmet eden şeydir" (Lenin 1920).

Açıktır ki, bu tanımın örtülü olarak altında yatan tez, "komünist toplum'un mevcut kapitalist topluma ahlâk bakımından üstün olduğudur. Ancak, etik'in bu biçimde bütünsel olarak araçsallaştırılması, araçlarla amaç arasındaki ilişki sorusunu ortaya koymaktadır. Kolakowski (1960, s. 225-37), ahlâkî bir hedefe (örneğin gerçekten insanî bir toplum gibi) ulaşmak bakımından ilke olarak elverişsiz araçlar olduğunu ileri sürmüştür. "Kötü"nün, bugünden geçmişe bakılarak, ilerlemeyi sağlamak için vazgeçilmez bir araç olarak haklılaştırılması (Marx'ın Hindistan hakkındaki makalesinde olduğu gibi), ilke olarak, "kötü"nün devrimci bir parti tarafından bilinçli planlanışından ve uygulanışından farklıdır. (☞ AHLÂK)

IF/LK

OKUMA

Bauer, Otto 1905-6: "Marxismus und Ethik", *Die Neue Zeit*, XXIV. Kısmen Bottomore ve Goode, (der.) *Austro-Marxism*' de (İngilizceye) tercüme edilmiştir.

Kautsky, Karl 1906 (1918): *Ethics and the Materialist Conception of History*.

Kolakowski, Leszek 1960: *Der Mensch ohne Alternative*, "Über die Richtigkeit der Maxime 'Der Zweck heiligt die Mittel'".

Lenin, V.I. 1920 (1966): 3. Komsomol Kongresi'ndeki konuşma, 2 Ekim 1920.

Stojanovic, Svetozar 1973: *Between Ideals and Reality, bl. 7*.

Ev Emeği (*İng.* Domestic Labour, *Fr.* Travail domestique, *Alm.* Heimarbeit)

Engels (*Ailenin Kökeni*, bölüm II.IX), Bebel, Lenin, Troçki ve diğerleri tarafından, kadınları toplumsal üretimden koparark ekonomik anlamda ezilmelerine katkıda bulunan bir etmen olarak sözü edilen ev emeği, Marxist feministlerin kadınların kapitalizm altında ezilişlerinin maddî temelini araştırmaları sırasında, çağdaş feminist hareketle birlikte Marxist düşüncenin genel kabul gören bir kategorisi haline geldi (☞ FEMİNİZM). Kadınları konu alan daha önceki Marxist yazılar, kadınların ekonomik anlamda ezilmelerini, evdeki temel sorumluluklarının bir sonucu olarak, salt kadınların emek piyasasındaki zayıf konumları açısından ele almaktaydı. Bu yazılarda ailenin kendisi de, etkileri en başta ideolojik nitelik taşıyan üstyapısal bir kurum olarak görülüyordu. Ev emeği üzerinde durulmasıyla, bir yerde çelişkili olan bu durumun düzeltileceği düşünülüyordu. Bu da, aile içinde de emeğin söz konusu olduğunun, cinsiyete dayalı işbölümünün en anlamlı biçiminin de aslında aile içindeki ev emeği ile (ki bu, çoğunlukla kadınlarca yerine getiriliyordu) sermaye için gerekli ücretli emek (her iki cins tarafından da sergilenmekle birlikte egemen olarak erkeklere ilişkindi) ayrımında ortaya çıktığının kabul edilmesiyle gerçekleşecekti. "Ekonomik" kavramının kapsamının kadın emeğinin büyük bölümünü de içerecek şekilde geniş tutulmasıyla, kadınların ezilmelerinin materyalist bir açıklamasına ulaşılacağı umuluyordu.

Tartışma, ev işi için ücret talebinin ortaya atılmasıyla doğan anlaşmazlıklar üzerine daha da kızıştı. Talebi ortaya atanlar, ev emeğinin sermaye için ARTIK DEĞER yaratan üretken bir emek olduğunu savunuyorlardı. Çünkü bu emek özel bir meta, yani EMEK GÜCÜ üretmekteydi. Bu açılardan bakıldığında, ev kadınlarına ücret ödenmemesi dışında, ev tam anlamda bir kapitalist fabrika özelliği taşımaktaydı. Böylece ev kadınları da işçi sınıfının bir kesimini oluşturmaktaydılar; üstelik ücret alanlara göre daha da çok sömürülen bir kesimini. Bütün bu betimlemelerin karşısında, ev emeğine ücret ödenmesi talebini reddedenler yer almaktaydı. Bu kesim, böyle bir talebin yalnızca kadının evdeki rolünün kutsanması sonucunu verebileceğini, ev emeğinin, ücretli emeğe göre salt ücretsiz olmanın dışındaki farklılıkları da içeren üretim ilişkileri çerçevesinde harcandığını ileri sürüyordu.

İki kesim arasındaki ortak zemin, ev emeğinin, üretici'nin aile üyeleri tarafından doğrudan tüketilecek kullanım değerleri üretimi anlamına geldiği, bunun

da emek gücünün yeniden üretimine katkıda bulunduğu idi. Ancak, sermayenin kullandığı ücretli emekten farklı olarak burada pek az İŞBÖLÜMÜ, KOOPERASYON ya da uzmanlaşma söz konusuydu. Tartışmalar, ev emeğine, onun ürünlerine, üretim ilişkilerine ve çalışanlarına Marx'ın hangi kategorilerinin uygulanabileceği üzerinde odaklaşıyordu.

Önce ev emeğinin meta üretimi anlamına gelmediği, bu yüzden değer üretmediği ve bu durumda da bir artık değer kaynağı oluşturmasının mümkün olmadığı ileri sürüldü. Böyle bir tez iki gerekçeden hareketle ileri sürülebilirdi. İlki, bir meta olarak emek gücünün özel niteliklerinden ileri geliyordu. Çünkü emek gücü "başka herhangi birine benzer" bir meta olmanın çok ötesinde (☞ EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ) herhangi bir emek sürecinde üretilmemiş olmasıyla diğerlerinin tümünden farklıydı. Emek gücü, bizzat kendilerince tüketilen kullanım değerleri (ki bunların bir bölümü ev emeğince üretilmiştir) aracılığıyla varlığını sürdürebilen (ama üretilmeyen) yaşayan insanların bir özelliğidir. Emek gücünü ev emeğinin bir ürünü olarak gören yaklaşımın karşısında yer alan ikinci gerekçe ise, ev emeğinin büyük bölümünün piyasadan sağlanabileceklerle ikâme edilebilmesidir. Eğer evde ekmek pişiren bir kadın emek gücü üretiyorsa, satmak üzere ekmek üreten bir fırıncı neden aynı işi yapıyor olmasın? Eğer bu mantığı daha da genişletirsek, emek gücü pek çok sanayi kolunun bir ürünü olarak ortaya çıkar ve hiç kuşkusuz ev emeğinin ayrık bir özelliği olarak görülemez (☞ Harrison 1973, Seccombe 1975).

Nitekim ev emeğinin, ortaya çıkardığı ürünlerle değil, değer üretimine özgü olmayan üretim ilişkileriyle ayırt edilmesi gerektiği de savunulmuştur. Ev emeğinin ürünleri satılmak üzere üretilmediklerinden, buradaki emek süreci değer yasasının işleyişine ve meta üretimi sürecinde emek süresinin asgari düzeyde tutulmasını sağlayan rekabetin zorlayıcı gücüne tâbi değildir. Esasen TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK düşüncesi ancak bu koşullarda herhangi bir toplumsal anlam taşıyabilir. Değer yasası işlemediği sürece, ortada emeğin SOYUT EMEK özelliğini aldığı herhangi bir süreç de yoktur; oysa, soyut emek tek başına değerin özünü oluşturmaktadır (☞ Seccombe 1974, Huimmelweit ve Mohun 1977). O halde eğer ev emeği değer üretmiyorsa, elbette artık değer de üretemez. Ne var ki bu, ev emeğinin hiç mi hiç artık üretmediği, bu artığın da değer dışı bir kanaldan edinilmediği anlamına gelmez. Eğer ev emeğine özgü bir artık edinim biçiminin varolduğu gösterilebilirse, bu durumda bu türden emek ayrı bir üretim tarzı oluşturacak, ev emeği sarfeden insanlar olarak ev kadınları da işçi sınıfınınkinden farklı bir sömürü türüne tâbi ayrık bir sınıf oluşturacaklardır (☞ Delphy 1977, Gardiner 1973, Harrison 1973. Molyneux 1979).

Bu görüşe karşı, ev emeğinin bir üretim tarzı oluşturamayacağı, çünkü buna özgü üretim ilişkilerinin kendi kendilerini yeniden üretebilme yetisine sahip bulunmadıkları görüşü ileri sürülmüştür. Ev emeği kendi üretim araçlarını üretmemekte, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde üretilen meta girdilere uygulanmaktadır. Ev emeğinin kapitalist tarza bağımlı, ama ondan ayrık "alıcı" bir üretim tarzı olarak görülmesi gerektiğini savunan tez bazı noktaları gözden kaçırmaktadır. Bir kere bu ikisi arasındaki ilişki - kapitalist üretim ilişkilerinin emek gücü arzı açısından ev emeğine bağımlı olması- aslında sembolik bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca, eğer hiç olmazsa teorik düzeyde kendi kendini bağımsız biçimde yeniden üretebilme, böylelikle de tarihin bir dönemini tanımlayabilme özelliği bir üretim tarzı tanımı için olmazsa olmaz koşul sayılacaksa, bu durumda yeniden tanımlanması gereken şey kapitalist üretim tarzına ilişkin geleneksel görüştür (☞ Himmelweit ve Mohun 1977). Eğer bu itiraz benimsenirse, ev kadınlarını ayrı bir sınıf olarak niteleme gereği de ortadan kalkar. Ve ancak ücretli işçiler için geçerli olan üretken emek, kendisinden sermaye tarafından kâr çıkarılan emektir ve bu süreçte iki değişim görülür: Birinci değişim emek gücü satın alındığında, ikinci değişim de emek gücünün kullanımı sonucu ortaya çıkan ürünler satıldıklarında ortaya çıkar. Ev emeği ise bu değişimlerin ikisinde de yer almaz, ortaya çıkardığı ürünler satılmaz, ne de kendisi ücretli emek durumundadır (☞ Dalla Costa 1973, Fee 1976).

Eğer kapitalist üretim tarzı ev emeğini de içerecek biçimde yeniden tanımlanacak olursa bu yeni tanım iki emek biçimini öngörecek, ama bunlar arasındaki ayrım mutlaka değişik sınıflara karşılık düşmeyecektir. Ancak, dediğimiz gibi bu ayrıntılandırma her bir emek biçimi içindeki işçileri birbirinden ayıran bir özellik taşımaz; bu işbölümünün aynı zamanda nüfus içindeki bir bölünmeye karşılık düşmesi için ortadan hiçbir

zorunluluk yoktur. Aynı ayrım, istihdam edilen kadınların yaşamlarındaki çift vardiya gerçeğine uygun düşebilirken, ev emeğinin büyük ölçüde kadınların çalışmasına dayandığı cinsiyet temelli işbölümüne hiçbir açıklık getirmez. Ortadaki "tartışma"nın özgün hedeflerinden birinin cinsiyetçiliğin maddî temelinin ortaya çıkarılması olduğu düşünülürse, tartışmanın bu açıdan bir başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Bu sonuç da hepten şaşırtıcı sayılamaz. Çünkü tartışma bütünüyle, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesindeki ücretli emek çözümlemesinden türemiş Marxist kavramların konuya uygulanabilirliği ya da uygulanamazlığı üzerinde cereyan etmiştir. Oysa daha ileri yol almak için, doğrudan doğruya ev emeği ve kadınların ezilmesi süreçlerinin içinden kaynaklanan kavramlara gerek vardır. Her şeyin ötesinde bu kavramlar kadın ile erkek arasındaki farkı gözeten, ücretli emeğin çözümlenmesinde Marx'ın kullandığı kategorilerin cinsiyet ayrımı hiç gözetmeyen özelliğini aynen tekrarlamayan kavramlar olmak zorundadır. İki cins arasındaki farklılığın gözönüne alınması sonucunda Marx'ın sözünü ettiğimiz kategorilerinin temel bir değişime uğrayıp uğramayacakları, ücretli çalışmada cinsiyete dayalı işbölümünün daha yeterli bir çözümlemesine bağlıdır.

Ancak, eğer gündemde olan konu ev emeği ise, yeniden üretime ilişkin yaşamsal önemdeki sorular ortaya atılır atılmaz cinsiyete özel kategorilerin işin içine sokulması da başlamalıdır. İşin ilginç yanı, tartışmanın da aslında bu konular üzerine başlamış oluşudur. Ve şimdi gene aynı yere dönmek gerekmektedir.

Eğer çözümlenecek konu kadınların bu anlamda ezilmeleri ise, eğer ele alınacak konu ev emeği harcayan belirli bir işçi kategorisinin durumu değil de *kadınların* ezilmeleri olacaksa, böyle bir dönüş zorunludur. Bu tür bir atlamadan kaçınmak içinse ev içinde harcanan özel bir emek olarak anlaşılan ev emeği ile yeniden üretimde rolü olan bir emek olarak ev emeği arasındaki ilişkinin netleştirilmesi gerekmektedir.

SH/MÇ

OKUMA

Coulson, M., Magas, B. ve Wainwright, H. 1975: "The housewife and her labour under capitalism" a critique.

Dalla Costa, M. 1973: *"Women and the subversion of the community" The Power of Women and the Subversion of the Community* içinde.

Delphy, C. 1977: *The Main Enemy.*

Fee, T. 1976: "Domestic Labour: an analysis of housework and its relation to the production process".

Gardiner, J. 1973: "Political economy of housework"

Harrison, J.1973 "Political economy of housework".

Himmelweit, S. ve Mohun, S. 1977: "Domestic Labour and Capital".

Molyneux, M. 1979: "Beyond the Domestic Labour Debate".

Seccombe, W. 1974: "The housewife and her labour under capitalism'.

Seccombe, W 1975: "Domestic labour-reply to critics".

Faşizm (*Ing.* Fascism, *Fr.* Fascisme, *Alm.* Faschismus).

Faşist hareketlerin doğuşu ve 1920'li ve 30'lu yıllarda bazı Avrupa ülkelerinde faşist rejimlerin kuruluşu, Marxist düşünürleri çözümlenecek yeni ve âcil bir sorunla yüzyüze bırakıyordu. Ortada, başlıca iki konu vardı: ① faşizmin doğuşuna hangi ekonomik ve toplumsal koşulların yol açtığı ve ② faşizmin bazı ülkelerdeki zaferini ve işçi sınıfı hareketinin tasfiyesini neyin mümkün kıldığı. İlgilendiği asıl konu işçi sınıfı hareketi adına faşizmin Almanya'daki ilerleyişini durdurabilecek geçerli bir siyasal stratejinin geliştirilmesi olmasına rağmen, Troçki 1930-33 yılları arasında kaleme aldığı bir dizi broşür ve makalede faşizmin ana özelliklerini saptamıştı. Troçki'ye göre faşizm, geç dönem kapitalizmin derin yapısal bunalımının ifadesi olup tekelci sermayenin (Hilferding'in değindiği gibi) toplumsal yaşamın bütününü totaliter biçimde "örgütleme" eğiliminden kaynaklanmaktaydı (☞ TOTALİTERLİK). Bu arada, gene Troçki'ye göre faşist kitle hareketlerinin toplumsal temelini oluşturan da, küçük burjuvazi ya da orta sınıflardı. Faşizmin daha sistematik bir genel çözümlemesi Bauer tarafından gerçekleştirildi (1936). Bauer'e göre faşizm "birbirleriyle yakından bağlantılı üç sürecin ürünü" idi. Önce, I. Dünya Savaşı çok sayıda insanı burjuva yaşamından dışlamış, bunları *deklase* unsurlar haline sokmuştu. Söz konusu kesimler savaş sonrasında, militarist, anti-demokratik ve ulusalcı ideolojileriyle faşist "milisleri" ve "savunma birlikleri" ni oluşturmuşlardı. İkincisi, savaş sonrası ekonomik bunalım, alt orta sınıfın ve köylülüğün büyük kesimini yoksullaştırmış, bu kesimler de burjuva demokratik partilere yüz çevirip faşist milislere katılmışlardı. Üçüncüsü, ekonomik bunalım kapitalist sınıfın kârlarını da düşürmüştü; sömürü düzeyinin yükseltilmesi yoluyla kârların yeniden arttırılması, işçi sınıfının direncinin kırılmasını gerektiriyordu ve bu da demokratik bir rejim içerisinde gerçekleştirilemezdi.

Frankfurt okulunun çeşitli temsilcileri de faşizmin yükselişine ilişkin ayrıntılı çalışmalar gerçekleştirdiler. Nasyonal Sosyalist Almanya üzerine klasik çalışmasında (1942) Neumann "tekelci sistemde totaliter nitelikli bir siyasal ikidar olmaksızın kârların gerçekleştirilip korunamayacağını...bunun da Nasyonal Sosyalizmin ayırt edici özelliği olduğunu" (s.354) ileri sürüyordu. Daha sonra Neumann bu rejimi "buyrukçu ekonomi" ya da daha genel bir kavramla "totaliter tekelci kapitalizm" biçiminde tanımlıyordu. Neumann'a göre sermayenin, tekelleşmeyle sonuçlanan merkezîleşme ve yoğunlaşma süreçleri, Almanya'da başka ülkelere göre daha ileri boyutlara varmıştı ve yaşanan ekonomik bunalımın aşın keskinliğiyle birlikte bu olgu, faşizmin gücünü açıklamaktaydı. Az çok farklı bir çözümleme ise, 1932-41 arasında yazılan makalelerinde Pollock tarafından yapılmıştır. Pollock tekelci kapitalizmin önemini kabul ederken asıl vurgusu müdahaleci devletin rolü üzerinde toplanıyor ve sistemi "devlet kapitalizmi" olarak tanımlıyordu (Neumann ise bu tanımı ekonomik açıdan çözümlemesi yapılamayacak bir *contradictio in adjecto* olarak görüyordu). Nihayet 1945'ten sonra Adorno ve Horkheimer bazı Amerikalı toplum bilimcilerle işbirliği halinde, faşist hareketlerin psikolojik temelini özellikle "otoriter kişilik" ve anti-Semitizm üzerinde yoğunlaşarak- açıklamaya yönelik bir dizi çalışma gerçekleştirdiler (☞ özellikle Adorno ve diğerleri 1950; ayrıca ☞ PSİKANALİZ).

Daha yakın tarihli bazı çalışmalar, faşizmi tekelci

kapitalizme, keskin ekonomik bunalıma ve orta sınıfın geniş kesimlerinin tehdit altındaki konumlarına bağlayan daha önceki çözümlemelerde yer alan ana öğeleri büyük ölçüde benimserken, birtakım yeni noktalar da ortaya atmıştır. Poulantzas'ın (1974) asıl konusu III. Enternasyonal'in getirdiği öğreti ve politikalar ile İtalya ve Almanya'daki komünist partilerin faşizm karşısındaki konumlarının (özellikle de Sosyal Demokrasiyi "sosyal faşizm" biçiminde nitelendirmelerinin) eleştirel değerlendirilmesi olan çalışması, aynı zamanda daha genel nitelikli bazı sorunları da ele almaktadır. Burada özellikle öne çıkan, Bonapartizm ile, askeri diktatörlük türleri dahil olmak üzere "kural dışı kapitalist devlet"in diğer biçimleri karşısında faşizmin kendi aynk konumudur. Faşizme ilişkin Marxist çözümlemelerde henüz çözüme bağlanmamış sorunlan ele alan kısa bir makalesinde ise Mason (1981), bir lider olarak Hitler'in ve anti-Semitizmin taşıdığı anlama özellikle dikkat çekmektedir. Mason Üçüncü Reich'in "kendine özgü" bir rejim sayılabileceğini de ileri sürdükten sonra önemli bir konuya parmak basmaktadır: Faşizmin doğuş koşulları tüm gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkabilecek özellik taşımalanna rağmen, faşizmin zaferi pekâlâ özel ulusal koşullara ve tarihsel geleneklere bağlı olabilir. Nihayet,başka yazarların (ki aralarında Adler ve Bauer gibi Marxist olanlar da vardır) vurguladıkları örneğin işsizlik gibi olguları daha çok dikkate alınak gerekli görünmektedir. Nitekim bu bağlamda Carsten (1967) "1930-32 yıllarında SA'ların topladığı 300.000 kişilik özel ordunun özellikle işsizler kesiminden geldiği"ne dikkat çekmektedir. O halde, gerek Marxist gerekse diğer çalışmalardan hareketle, keskin bir ekonomik bunalımın yalnızca işçi sınıfı radikalizmine değil sağ kanat siyasal hareketlerin hızlı gelişimine de yol açabileceği sonucuna varmak mümkündür.

TBB/MÇ

OKUMA

Adorno, Theodor W. ve d.1950: *The Authoritarian Personality.*

Bauer, Otto 1936 (1978): "Fascism". *Austro-Marxism* içinde, (der.) Bottomore ve Goode.

Beetham, David (der.) 1984: *Marxists in Face of Fascism.*

Carsten, F.L. 1967: *The Rise of Fascism.*

Mason, Tim 1981: "Open Questions on Nazism", *People's History and Socialist Theory* içinde (der.) R. Samuel.

Neumann, Franz 1942 (1944): *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism.*

Pollock, Friedrich 1975: *Stadien des Kapitalismus.*

Poulantzas, Nicos 1974: *Fascism and Dictatorship.*

Trotsky, Leon 1930-33 (1971): *The Struggle Against Fascism in Germany.*

Felsefe (*İng.* Philosophy, *Fr.* ve *Alm.* Philosophie)

Sosyalizmin bir biçimi olan Marxizm esas olarak pratik siyasal bir harekettir. Onu sosyalizm içinde ayırdedici kılan, devrimci pratik ile radikal ve kapsamlı bir toplumsal teoriyi birleştirmekte oluşudur. Ancak bu teori (toplumsal ya da siyasal) bir felsefe olmadığı, toplumsal bilim olduğu, amaç ve savını taşımaktadır. Öyleyse bir yandan biraraya getirilmiş bilim ve siyasal pratik ile öte yandan felsefe arasındaki ilişki nedir? Ve Marxizm bu ilişkiyi nasıl anlamaktadır?

Marx düşünsel kariyerine, *Kapital*'de son halini alan tarihsel materyalizm biliminden önce, bir filozof olarak başladı. Bu geçişin (felsefeden bilime) doğası nedir? Ve bu geçişin, felsefenin entellektüel egemenliğini ilk olarak 17. yüzyılda doğabilimine, daha sonra da Marx'ın yaşadığı yüzyılda toplumbilimine bıraktığı, bir bütün olarak Avrupa kültüründe ortaya çıkan daha geniş çaplı geçişle ilişkisi nedir?

Marxizm pratikte burjuva siyasetine karşı olduğu için, aynı zamanda burjuva teorisi ve düşüncesine de karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte burjuva teorileri basit bir biçimde reddedilmez; gerçekte diyalektik olarak massedilir ve dönüştürülür. Özünde toplumsal bilim olan Marxist teori her ne kadar doğa bilimlerinin tarihsel olarak değiştiğini söylese de ve özelde onu, doğanın tarihselliğini kabul etme ve teorileştirmede başlangıç olarak alsa da; doğa bilimlerinde burjuva kültürü tarafından yaratılmış olan bilimsellik geleneğini miras edinmeye çalışırken, saldırılarını daha çok burjuva toplumsal bilimlerine yöneltmektedir. Burjuva bilimi ile bu ilişkiler kurulurken Marx ve Marxizm burjuva felsefesinin üç yönüne olumlu karşılık verir; Aristotelesçilik, Bilimsel Devrimin ve Aydınlanma'nın materyalizmi ile Hegel'in DİYALEKTİK'i. Ancak her ne kadar bu felsefelerdeki anahtar öğeler benimsenerek alınmışsa da, aynı zamanda bu öğeler

burjuva felsefesine tamamen karşı olan bir teorinin gövdesi içinde dönüştürülür. Marxizm açısından burjuva felsefesi burjuva ideolojisidir.

Sorulacak olan ana soru şudur; Marxizm burjuva felsefesini kendi Marxist felsefesi içinde birleştirmek suretiyle mi benimsedi ve ona karşı çıktı? Marxist bilime eklenmiş ya da Marxist bilimde içerilmiş bulunan ayrı bir Marxist felsefe var mı? Ya da tarihsel materyalizm felsefeyi reddedip onun yerini mi almaktadır? Marx'ın ölümünden sonraki yüzyılda Marxizmin kendini verdiği bu soruların ezici yanıtı, gerçekte bir Marxist felsefenin olduğu ve Marxizmin burjuva felsefesine karşı oluşunun bu felsefeye göre anlaşılacağıdır. Gerçekte, şimdiye dek Marxizmin gelişimi, genel olarak, birbirinin ardısıra harekete egemen olan iki Marxist felsefeye göre teorileştirilir; birincisi, Engels'in geç yazıları ile son derece yakın ilişkisi olan bir felsefedir, diğeri ise Marx'ın erken dönem yazılarıyla ilintilidir.

Diyalektik Materyalizm

Marxizmin ilk felsefesi DİYALEKTİK MATERYALİZM'di. Bu felsefe; çelişkileri, kendisini sürekli bir tarihsel değişim, evrim ve devrim süreci içinde ileriye götüren somut gerçekliğin, (çelişkili) bir birlik olduğunu düşünen bilimsel MATERYALİZM ile Hegel diyalektiğinin bir birleşimidir. Çelişkili olan bu gerçeklik temelde ancak çelişen önermelerle betimlenebilir ve sonuçta çelişmezlik ilkesine dayanan formel mantığı aşacak özel bir diyalektik MANTIK'ı gerektirir. Bu görüşte materyalizm, maddeyi ve zihni; maddî olanın temel olduğu bir birlik içinde, birbirleri ile karşıtlık durumunda kavrar. Şu halde diyalektik materyalizm bir "dünya görüşü" (Engels, *Anti-Dühring*'in İkinci basımına önsöz),bir bütün olarak gerçekliğin doğasına ilişkin bir teoridir. Diyalektik materyalizm; hem doğal hem de toplumsal olan özel bilimlerde, bu bilimler olgunlaştıkça, "bilimin birliği"nin Marxist bir versiyonunun oluşumu ile tarihsel materyalizmin bilimselliğini kanıtlama sürecinin birlikte bulunacağını öne sürmektedir. O halde diyalektik materyalizm felsefe midir, bilim mi?

Engels bu soruyu, *Anti-Dühring*'in 2. basımına Önsöz'de ve aslında birinci basım için yazılmış, ancak daha sonra çıkartılmış, son olarak da *Doğanın Diyalektiği* materyallerine katılmış olan "Eski Önsöz" adı verilen yerde tartışır. Bu tartışma, diyalektik materyalizmi bir felsefe olarak kabul eden geleneksel eğilimi pek haklı çıkartmamaktadır. Engels, diyalektik materyalizmi onaylama eğiliminde olan doğa bilimindeki gelişmelerin, *teorik* doğa biliminin gelişmeleri olduğunu ileri sürer. Engelsin burada "teorik olan"la anlatmak istediği, bilimlerin kavramsal gelişimi ve özellikle kesin ampirik kanıtlamalar tarafından onaylanmış olsa da, bunun da ötesine geçen, kavramların görece spekülatif gelişimidir. Engels bu türden kavramların birbirlerinden ayrı özel bilimleri birleştirme eğiliminde olacağını düşünür. Bu ampirik olmayan kavramsal biraraya getirme süreci, şimdiye dek felsefenin alanını oluşturmuş beceri ve düşünceleri zorunlu kılar. Ancak her ne kadar Engels'in kendisi konuya felsefeden, materyalist ve diyalektik felsefeden yaklaşmaktaysa da, doğa bilimlerinin kendi içlerindeki olası gelişmelerin en sonunda "çalışmaları(nı).....gereksiz" kılacağını düşünmektedir (*Anti-Dühring*, ikinci basım önsöz). Engels'in "doğa felsefesi" "teorik doğa bilimi" durumuna gelecektir. Felsefî olanın kendisi gereksiz olacak, içinde değeri olan ne varsa bilim tarafından temellük edilmiş ve bilime dönüştürülmüş olacaktır.

Marxist Hümanizm ve Batı Marxizmi

Rus devriminin geri çekildiği ve "*Diamat*"ın (özellikle SSCB'de geçerli olan diyalektik materyalizmi belirtmek için kullanılan kısa deyim) komünist parti ortodoksisinin temelini oluşturmaya başladığı 1920 ve 30'lu yıllarda, bu ilk Marxist felsefenin hegemonyası bir ikincisine yer açmaya başladı. İyi tanımlanmış tek bir bilimden oluşan bir doktrinden ziyade, gevşek bir biçimde biraraya gelmiş bir eğilimin ilk teorisyenleri Lukács ve Korsch'du, ancak hemen hemen aynı dönemde Marx'ın ilk felsefî yazıları yeniden keşfedilmekte ve bunlar diyalektik materyalizmden ziyade bu yeni felsefeye destek verir gibi görünmekteydi. *"Diamat"* bir bütün olarak gerçeklikle ilgili bir teori iken ve toplumun doğal bilimi olan bir toplumsal bilim bağlamında insanları ve toplumu evrensel doğal süreçlerle aynı anda oluşmuş olarak değerlendirirken, bu yeni eğilim hümanistti; insanların ve toplumun merkezliğini ve ayrılığını öne sürerek ve yalnızca toplumsal olanın anlaşılmasında kullanılan doğal bilim modeline değil, hatta bilim ve teknolojiyi

de sorgulamanın ve pratiğin yabancılaşmış ve güdümlenmiş biçimleri, yani burjuva nitelikli oldukları için saldırarak "her şeyin ölçütü insandır" eski hümanist öğretisini yeniden olumladı. Gerçekten de *Anti-Dühring*'ten tamamiyle çıkartılmış, ancak Marx'ın *Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları*'nın (1844) temelini oluşturan Hegelci YABANCILAŞMA kavramı, şimdi, tıpkı *1844 Elyazmaları* gibi hâkim bir konuma yükseltilmişti. Bu kavramın ŞEYLEME ve FETİŞİZM gibi ilgili kavramları da beraberinde getirmesiyle her şey görünüşe göre değer-bağlamlı ve etik olmaktaydı. İnsanlar nesneler olarak değil, özneler olarak kavramlaştırılmaktaydı; bilinçliliğin ve değerlerin odağını oluşturmaktaydılar ve böylelikle doğal düzenin bilim tarafından açıklanmış geri kalanından temelli farklıydılar.

Diyalektik materyalizm için Marxist teori başat olarak bilimseldir ve kaderi "teorik doğa bilimi" geliştikçe, felsefî karakterini yitirmek ve tamamen bilimsel duruma gelmek olan diyalektik materyalizmin kendisi de "doğa felsefesi" anlamında bir bilim felsefesidir. Marxist hümanizm için, Marxist teori tersine, öncelikle bilimsel değil, felsefidir; hümanist felsefenin bütünselleştirici perspektifi içine görmülü olarak ortaya çıkan bir bilimdir. Marxist hümanizmin tezleri, Aydınlanma rasyonalizmine karşı genel Romantik tepki kültüründe yansımasını bulur, devraldıkları felsefî gelenek Romantizme en yakın olan Alman idealizmidir; Kant (☞ KANTÇILIK), Hegel ve *Geisteswissenschaften*'ın (manevi bilimler) *hermeneutik* (yorumsama) felsefesi. Bütün bu felsefeler, bildiğimiz gerçeğin bu bilgiden bağımsız olarak varolmadığında ve ancak (kısmen) bu bilgi tarafından oluşturulduğunda anlaşırlar. Özelde hermeneutik, bilimin ampirist birliği doktrinini reddetmiş ve insanın ve toplumsal sorunların anlaşılmasındaki mantık ve yöntemin ampirik doğal bilimlerle aynı olamayacağını savunmuştur; olayların nedensel açıklanışı ile düşüncelerin ve dilin anlamının anlaşılması arasında çok az benzerlik vardır. Gerçekte bir toplumun dilinin anlaşılması o toplumun kendisinin anlaşılmasında önemli bir bölümü oluşturur. Kendi dillerini anlama sürecinde, taraflar toplumlarının, bilimin bozamayacağı bir anlayışına sahiptirler. Bu anlayışın teorik açıklanışı ampirik gözlemin nesnel tarafsızlığını gerektirmez, ancak "empati" ya da hatta gözlem alanını oluşturan toplumsal etkinliklere katılımı gerektirir ve bu ampirik ve bilimsel olmaktan çok kavramsal ve felsefîdir.

Bu eğilim az çok güçlü bir biçimde FRANKFURT OKULU'nun, SARTRE'ın ve (*Praxis* dergisinde anlatımını bulan) aykırı çağdaş Marxist Yugoslav filozoflarının eserlerinde varolmuştur. Fakat son yirmi yıldır bu Marxist hümanizm ve onun Marx'ın ilk felsefesinde taşıdığı büyük değer, Marxist felsefenin içinden özellikle Althusser ve izleyicileri tarafından saldırıya uğradı. Della Volpe'un İtalyan okulu gibi Althusser de Marxist hümanizmdeki Hegelci ve idealist eğilimlere karşı çıktı. Althusser, Marxist teorinin esas olarak bilim olduğunu, ancak çözümlenmeyle açık kılınabilecek bir Marxist felsefenin tarihsel materyalizm içinde zımnen bulunduğunu ileri sürdü. Öyleyse, diyalektik materyalizm de olduğu gibi, bu Marxist felsefe de bilim felsefesidir. Ancak Marxizmin doğa bilimlerinin gelişiminden payını alan bir dünya görüşü olmasının tersine, Althusser'in Marxist felsefesi "doğa felsefesi" değildir. Gerçekte o, epistemolojiye yani bilim felsefesinin ortodoks kavranışına daha yakındır; bilim "teorik pratiktir", felsefe "teorik pratiğin teorisi" dir. Bununla birlikte daha sonraki özeleştirisinde Althusser, her ne kadar hâlâ bilim felsefesi olsa da, Marxist felsefenin normatif ve ideolojik, özellikle de siyasal olmak bakımından bilimden farklılaştığını belirtmekle, bu kavramlaştırmanın niteliklerinde bazı değişiklikler yapar. Marxist bilimin tersine Marxist felsefe "teorideki siyasettir", "teorideki sınıf mücadelesidir" (Althusser, 1976, s.68-142).

Felsefe, İdealizm ve Materyalizm

Marx düşünsel kariyerine, felsefenin fikirler alanında düşünsel üstünlüğü olduğu yolundaki geleneksel ve kesin savı kabul eden bir filozof olarak başladı. Fakat daha ilk dönemlerinde bu savın ve bu savla birlikte felsefenin de eleştirisine yöneldi. Marx "felsefenin sonu" düşüncesini, *a priori* bir metafiziğin ampirik bilimle yer değiştirmesi olarak, amprist bir biçimde değil, felsefenin sonunu ya da amacını, felsefenin gerçekleşmesi ve böylelikle de artık bir gereksizlik diye sona erişi ya da aşılması olarak kabul etti. Bununla birlikte, Marx felsefenin "gerçekleşmesini" gerçeklikte değil, başka bir teorik bir biçim altında, bilimde gördü. Bütün teori türleri arasında

gerçekliğe en yakını ve bu gerçekliği açıklama yeteneğine en fazla sahip olanı bilim iken, felsefe en açık sezişleri bile sistematik çarpıtmaya uğratan bir teori biçimidir. Felsefe tam olarak, bütün (diğer) idealann ideanın kendi içinde haklılaştırılması arayışlarından, dolayısıyla da genelde düşüncenin *a priori* temelini ve ebedi-ezeli geçerliliğini meydana getiren arayışlardan oluşur. Bu arayıştır ki, felsefeyi a priori bir dogmatizmle tam bir şüphecilik arasında bocalamaya iter. Felsefe yolu ile haklılaştırma, bilimin elde edemeyeceği ve gerek de duymadığı bir şeydir. Bilim, teorinin kendi içinde temellere sahip değildir. Gerçekten de bütün teoriler kendi temellerini maddî dünyada bulurlar, ancak yalnızca bilimsel teori bu durumu kabul eder ve o nedenle de gerçekliği en uygun biçimde temsil etme yeteneğine sahip olan biricik teori, bilimseldir. Maddî temellerinden ötürü felsefe gibi diğer teori türleri, bu maddî gerçeklikten bir şeyler sunmayı başarırlar, ama bunu gizemci bir biçimde yaparlar. Bilim, felsefeyi aşarak onun yerini alırken, felsefî anlayışlann içeriklerini özümser, ancak bunları, kendi daha uygun ve elverişli biçimi içinde dönüştürür.

Marx'ın, gerek idealizme karşı materyalizm savunularını yoğunlaştırdığı ve gerekse kendi tarihsel materyalist toplumsal bilimin yapısını da örneklediği görüş ve tartışmalan buradadır. Marxist bir felsefenin varolduğu kanaatinden kısmen sorumlu olan, Marx'ın materyalizmi bir *felsefe* olarak savunduğu yolundaki görüştür. Geleneksel materyalizm bir felsefe olabilir, ancak hem Marx hem de Engels'in felsefenin az ya da çok dinden arta kalmış bir idealizmi taşıdığını, bu nedenle felsefî idealizme göre bir ilerleme olsa da, felsefî materyalizmin felsefe *olarak* yine de hâlâ idealist olduğunu, düşüncenin temelini maddî gerçeklik olarak değil, ancak (aşkın bir biçimde) maddî gerçekliğin zorunlu idea'sı olarak tasarladığını düşünmeleri daha tutarlı gibi görünmektedir. Toptan şüpheciliğin felsefî almaşığı, daima biraz ontoloji, metafizik ya da epistemolojidir. Kendi temelini maddî gerçekliğin içinde bulmak ve tanımakla, felsefî olmayan almaşık bilimdir. Bilim için gerçekliğin bilgisi mümkündür, kavramsal çerçeve içine ne denli derinlemesine görmülmüş olsa da, hiçbir idea'nın genel olarak tartışma götürmeyeceği söylenemez; bütün idealar önünde sonunda dolaylı da olsa bilimsel olarak gerçekliğe uygunlukları bakımından temellendirme gerektirirler.

Geleneksel epistemoloji bilgiyi bilinen bir nesneyle ilişkisi içinde bir özneye sahip olma şeklinde kavrar. Bu bilgi öznenin aklındaki nesnenin bir idea'sıdır ve materyalizm için nesne paradigmatik olarak "maddî öz" ya da "madde"dir. Felsefenin, öznenin düşünceleri ve "ideaların akışına" genel bağlanışı içindeki verili klasik kalkış noktasından, bu tür ideaların ideaya dışsal ve ondan bağımsız olan maddî bir nesnenin bilgisini nasıl oluşturabileceği biçimindeki şüpheci sorun ortaya çıkar. Felsefî idealizm böyle bir nesne olmadığı görüşündedir. Hegel'in idealizmi açısından bilgi nesnesi maddî değil düşünseldir, ruhun kendini nesnelleştirdiği ve yabancılaştığı bir etkinlik içindeki aklın ya da ruhun ürünüdür. Yabancılaşma, yitirme ve yanılsamaya yol açar, benliğin yitimine ve bu yitirilen şeyin ruhun kendi ürünü olmadığı, başka bir şey olduğu yanılsamasına varır; ve bu, Hegel'in ünlü aslına dönme ya da uzlaşma tarihsel öyküsünün sahnesini oluşturur; bilinçlilik içindeki, Mutlak Bilgi hedefine ulaştıran bilişsel bir öykü.

Marx, bu felsefî idealizmi onun felsefî karşılığı olan felsefî materyalizme değil, bir toplum biliminin öğelerine dönüştürmüştür. Bu dönüştürme sürecinde Marx maddî olanın kavramlaştırılmasını, maddeden (maddî olan) pratiğe çevirerek özgül bir toplumsal materyalizm geliştirir. Doğanın fiziksel bilimler tarafından elde edilmiş olan bilgisi, bilinci dışsal ve bilinçten bağımsız olarak kendini ortaya koyan bir nesnenin bilgisidir. Ancak Marx felsefî materyalizmin içeriğinin çoğunu kabul ederken, (felsefî materyalizmin) temeli olarak bireysel özne-nesne ilişkisini reddeder. Hegel'i izleyerek, bilginin edinilmesinin üretimin etkin bir toplumsal-tarihsel süreci olduğunu vurgular, fakat buna; bilginin içeriği ussal etkinlikle yapılan bir soyutlama olduğundan ussal etkinliğinin (maddî) pratikten ve somut olarak maddî malların ekonomik üretiminden yapılan bir soyutlama olduğunu ileri sürmekle materyalist bir yorum verir. Böylelikle düşünce ve maddenin geleneksel ikiliği, doğa hakkındaki bilgimizin değişmez koşulu olan maddî pratik tarafından dolayımlanır. Bununla birlikte, toplumbilim açısından toplumsal-tarihsel pratik yalnızca kaçınılmaz bir koşul değil, aynı zamanda bilginin nesnesidir de (☞ BİLGİ KURAMI). Bilimsel bilginin bir nesnesi olarak toplum, temelinde maddî pratik olan, pratiklerin bir yapısıdır. Her ne kadar doğayı biz üretmesek de

ve idealizmin ileri sürdüğü gibi saf ussal bir etkinliğin ürünü olmasa da, mal ve ürünleri biz üretiyoruz ve bunu yaparken bilinçli olsa da olmasa da toplumsal ilişkilerimizi ve böylelikle toplumun kendisini üretiyoruz ve yeniden üretiyoruz. Gerçekten de burada doğal olmayan ancak toplumsal nesne ve etkinliklerde, yitirme, yanılsama ve öznelleşmeye yol açan bir yabancılaşma ilişkisi vardır; örneğin emek ticari metalar üretir, bunlara sermaye tarafından el konur ve bu nedenle emeğin ürünleri olarak değil, sermayenin ürünleri olarak görünürler, ürün üreticiyi denetlemektedir. Toplumun kendisi de üyelerine, onların değiştirme güçlerini aşan doğal bir nesne olarak gözüktüğü, yabancılaşmış bir üründür. Fakat bu yabancılaşma insanın varolma koşulunun ezeli ve ebedi bir görünümü olarak felsefî biçimde değil, değişime açık olarak, üstelik bilimin de değişmesinde etkin bir pratik rol alabileceği ve almak zorunda olduğu bir değişim nesnesi olarak bilimsel biçimde anlaşılmalıdır. Toplumsal yapının birliği, çelişkili bir birliktir; temelini çelişkili kapitalist üretim tarzının oluşturduğu çelişkili bir sınıf yapısıdır. Bu çelişkilerin baskısı altında toplum, teorik İDEOLOJİ olarak Marx'ın bilimi ile silâhlanmış çalışan sınıfın, toplumsal düzeni insanın denetimi altına vereceği, kendilerini ve genel olarak insanlığı özgürleştirme sürecinde bu çelişmeleri ortadan kaldıracağı devrimci bir duruma doğru değişir.

Bilimsel Gerçekçilik ve Diyalektik

Geleneksel epistemolojinin özne-nesne ilişkisini reddetmekle, Marx onun AMPİRİZM'e özgü biçimini de reddeder. Marx bunu, yalnızca ampirizmi değil, aynı anda hermeneutik seçeneği ve onunla birlikte daha ileride Wittgenstein'ın dil teorisindeki felsefî yöntemi çürütecek, modern bilim felsefesi içinde destek bulan, tek bir kavramlaştırma içinde yapar. En ünlü ve bilinen temsilcisi Platon olan bir antik felsefe doktrinini ele alıp dönüştürürken, Marx doğada olduğu gibi, toplumda da ampirik görünüşün yüzeysel olduğunu ve temelindeki gerçeklikle çatıştığını düşünür. Bu ampirik görünümler gerçektir, ancak toplumdaki tarafların kendiliğinden düşüncelerine yerleşmiş basit her günkü dil içinde kavramlaştırılmış bir toplumun teorik olarak incelenmesine az ya da çok, ama kesinkes giren ve onu etkileyen yüzeysel görünüşlerdir. Marx için bilimsel teorinin gerçek işlevi gerçekliğin ampirik yüzeyinden içeriye geçmek ve gerçekliğin hem "görüngüsel (fenomenal) biçimlerini" hem de temel tarihsel eğilimlerini yaratan temeldeki yapı ve güçleri ortaya çıkarmaktadır. Şu halde bilimdeki teorik kavramlar ne ampirizmde olduğu gibi, gözlem kavramlarına indirgenebilirler, ne de idealizmde olduğu gibi, bu kavramlar teorisyenler tarafından gerçekliğe zorla yüklenen öznel yapılardır. Onlar az ya da çok doğru bir biçimde (maddî) gerçekliğin gözlemlenemeyen özelliklerini betimlerler. Marx'ın bilim kavramlaştırması, son zamanlarda gelişmiş olan İngiliz Marxist felsefeciler grubunun üyelerinin (örneğin ☞ Bhaskar 1979, Mepham ve Ruben 1979) ileri sürdükleri gibi gerçekçidir (☞ GERÇEKÇİLİK).

Buradan şu sonuç çıkar ki, Marx açısından gelişmiş bir bilim ne tam olarak ampirik ne de *a priori* olan kavramlar içerir; bu kavramlar az ya da çok gerçekliğe uygun düşen kavramsal bir çerçevenin bir parçası olarak, felsefe değil, ancak bilimsel olarak kalıcılaşan ya da bir yana atılan kesin ampirik kanıtlamanın ötesine geçerler. Buradan aynı zamanda şöyle bir sonuç çıkar; kavramsal eleştiri ve yenilenme, bilimsel yöntemin canalıcı öğeleridir. Tarihsel ve toplumsal olarak belirlenmiş bir toplumsal pratik olarak Marx'ın bilimi bu hammaddeyi düşünsel bir emekle daha uygun bir teorik ürüne dönüştürerek hem basit-gündelik dilin hem de mevcut teorilerin kavramlarını eleştirel incelemeye tâbi tutar. Ancak bu güncel düşünceler toplumun parçası oldukları için, her ne kadar toplum doğal bilimin anladığı ve açıkladığı bir nesne olmasa da Marx'ın bilimi, bu düşüncelerin eleştirel karşıtlığında aynı zamanda onları maddî koşullarına kadar izlemek suretiyle açıklamaya çalışır. Burada Marx, düşüncenin materyalist açıklamasının, düşüncenin bilişsel değeri ile uyuşmadığını ve bu nedenle tutarsız bir şüpheci görecelikle kuşatıldığına inanan, "bilgi sosyolojisi"ndeki o çok güçlü eğilime kapılmaz. Tersine yanlış düşünceleri onları zorunlu kılan maddî koşullarına bilişsel olarak geri götürmekle Marx, toplumun ve özel olarak da toplumsal üretimin egemen tarzının, gizemlileştiren bir nesne, kendi temelini oluşturan gerçekliği gizleyen ve bu nedenle taraflarını şaşırtan, düşüncelerini karıştıran ve gizemli bir duruma getiren bir nesne olduğunu ortaya çıkartır (Marx, *Kapital I*, bölüm I, kısım 4 "Meta Fetişizmi"). Bu

nesnel gizemleştirme, sayesinde toplumun kendini yeniden ürettiği sürecin bir parçasıdır. Şu halde sınıf mücadelesinde egemen sınıfı destekleyen siyasal bir işlev vardır. Bu nedenle Marx'ın diğer düşünce ve teorileri bilimsel olarak eleştirmesinin kendisi siyasaldır. Bu düşüncelerin ve teorilerin burjuva ideolojisi olduklarını ortaya koyar ve bunları eleştirirken aynı zamanda onları zorunlu kılan maddî koşulları da eleştirir; "onların kendi koşulları ile ilgili yanılsamalarından vazgeçmelerini istemek bu yanılsamaları zorunlu kılan koşullardan vazgeçmelerini istemektir" (Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş'te). Bu yolla Marx'ın bilimi burjuva bilim felsefesinin en önemli ilkesi olan, bilimin nesnesiyle olan ilişkisinde tarafsız olmak gerekliliğini tanımaz. Hatta bu bilim anlayışı burjuva ideolojisi olarak gösterilir. Ancak Marx'ın materyalizmi gerek bu yanlış düşüncelerin ve gerekse onları gizemlileştiren maddî koşulların yalnızca teorik bir eleştirisi ile değiştirilebileceği inancıyla uyuşmaz. Onun bilimi "devrimci" olarak tanımladığı "pratik eleştirel" etkinliğin bir bölümünü oluşturur. (*Feuerbach Üzerine Tezler*, 1); bu bilim, kapitalizmin ve burjuva toplumun pratik yokoluşuna yol açan sosyalist hareketten ayrı değildir, aksine onun içsel bir parçasıdır. Marx'ın bilimi çalışan sınıfın bakış açısına sahip bir bilimdir ve bu sıfatla hem yükselen bir sınıfa genel hem de diğer sınıfın yerini almayacak olan bir sınıfa özgü bilişsel avantajlara sahiptir. Onun bilimselliği proletarya ile yalnızca uyuşum halinde değildir, ancak pozitif bir biçimde onun ideolojisi olmayı gerektirir. Althusser'in tersine "teorideki sınıf mücadelesi"nin Marxist cephesini felsefe değil bilim oluşturur.

Bu ilişkiler materyalist bir biçim kazandırılmış diyalektik tarafından teorileştirilir. Burjuva felsefesinin bakış açısından, Marx mantıksal ÇELİŞKİ kategorisinin uygulanma alanını düşünceden maddî gerçekliğe yaygınlaştırmakla ciddi ve saldırgan bir adım atmıştır. Bu adım hem yukarıdaki tartışmanın bir parçası olarak hem de yabancılaşma ve fetişizm kavramlarının bir genelleştirilmesi olarak anlaşılır nitelik kazanmaktadır. Aralarındaki benzerlikler ne olursa olsun, toplumsal bilim doğal bilimlerin inorganik gerçekliği incelemesi bakımından farklılaşır, düşünce bu sıfatla toplumsal bilimin nesnesi olan gerçekliğin, tam olarak söylersek toplumsal gerçekliğin bir parçasıdır ve bu nedenle böyle bir düşünce yalnızca bilişsel olarak değerlendirilme ve eleştirilmeyi gerektirmez, ancak aynı zamanda maddî koşullar bakımından ve bununla ilgili açıklayıcı bir yorumlamaya da gerek duyar. Maddî yaşamı ve emeği biçimlendiren temel yapı ve güçler aynı zamanda ussal yaşamı ve düşünsel emeği de biçimlendirir. Şu halde gerçekliği kendi kesin içeriği ile yansıtmaya çalışırken düşünce, kendisinin fark etmeyebileceği zımni ve yapısal yollarla maddî pratiğin gerçekliğini yansıtacaktır. Düşünce ile eylem arasındaki bu açıklayıcı bağlantı, düşüncelerin eleştirisinin, bu düşünceleri zorunlu kılan (maddî) pratiğin eleştirisi ile birleştirileceği bir kanal sağlar. Çelişmenin diyalektik kavramlaştırılması ile kategorize edilen bu birlik yabancılaşmanın özel bir durumunu oluşturur. Bilim için çelişme; uygulandığı konunun mantık ve akıl dışılığını gösteren bir mantık kategorisi, yaşamsal bir kategoridir. Ancak düşünce kadar pratik de az ya da çok akıldışı olabilir. Diyalektik bir bilim için, yanılsama ve gizemliliğe somut bir biçim veren çelişkili düşünce sistematikleri, çelişkili olan bir (maddî) pratik sisteminin yapısındaki akıldışılıkları, kendisiyle çelişik bir biçimde yansıtır. Temelde tarafların düşüncelerini karıştıran, bozan ve gizemlileştiren bu pratik akıldışılıklardır. O zaman Marx'ın eleştirisi ahlâkî değil, rasyonel bir kategori altında yapılacak olan bir değerlendirme biçimini gerektirir.

Bununla birlikte, bu gerçek toplumsal çelişkiler, insan varlığının ezeli ve edebi bir parçası olarak felsefî değil, tarihsel olarak özeldir. Aynı şey diğer anlamlı felsefî doktrinler için de söylenebilir. Devrim toplumun yapısal çatışmalarını ortadan kaldırdığında bu yapı daha akılcı bir biçimde örgütlenecek, tarafların kontrolüne daha açık olacak ve kendiliğinden düşünce için daha anlaşılır olacaktır (*Kapital* cilt I, bölüm 1, kısım 4 "Meta Fetişizmi"). Hermeneutik gerçekleştirilecektir, ancak felsefî biçimi içinde değil. Bu nedenle, bilimsel gerçekliğin doğruluğu olarak ampirizmin yerine konur. Yüzeysel toplumsal görünüş ile gerçeklik arasındaki çelişki ve bununla birlikte toplumun gizemlileştirici özelliği de ortadan kalkacaktır. Artık teoriye, yani toplumsal bilime gerek kalmayacak hatta böyle bir bilim olanağı da olmayacaktır (Cohen 1978, s.326).

Bu şema, Marx ve Engels'in felsefe ve felsefenin materyalizm ve idealizm ile ilişkisi hakkındaki görüşlerinin sonul anlamını gösterir. Marx'ın materyalizmi açısından yalnızca din ve felsefe değil, hatta

toplumsal bilimi de içeren bütün teoriler son tahlilde idealisttir; (teori) bütün işbölümü biçimlerinin en merkezîsi olan kafa ve kol arasındaki işbölümünü ve bununla birlikte gizemlileştirici ve yabancılaştırıcı bir toplumu gerektirir. Bilimin felsefeyi özümsemekte ve aşmakta oluşu, felsefenin içeriğini daha materyalist bir varoluş tarzına sahip olan bir teoriye dönüştürmesi, içinde bulunduğumuz çağa damgasını vurmaktadır. Ancak eksiksiz ve tam bir toplumsal materyalizm, açıklığı ve anlaşılırlığı onu taraflarının kendiliğinden bilinçleri için teorisiz, demek ki idealizimsiz (fakat idealizm, pratik yaşamdan zorunlu olarak ayrılan, kopan bir etkinlik biçiminde tortu olarak mutlaka vardır) kavranabilir kılacak bir toplumsal pratik içinde ve bir toplumsal pratik olarak gerçekleştirilecek bir şeydir. (*Feuerbach Üzerine Tezler*, özellikle 8'nci tez)

RE/SŞ

OKUMA

Althusser, L. 1976: *Essays in Self-Criticism.*
Althusser, L. ve Balibar, E. 1970: *Reading "Capital".*
Bhaskar, R. 1979: *The Possibility of Naturalism.*
Cohen, G. 1978: *Kral Marx's Theory of History.*
Colletti, L. 1969 (1973): *Marxism and Hegel.*
Habermas, J. 1968 (1971): *Knowledge and Human Interests.*
Korsch, K. 1923 (1970): *Marxism and Philosophy.*
Lenin, V.I. 1929-30 (1963): *Philosophical Notebooks.*
Lukács, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*
Mepham, J. ve Ruben, D-H. (der.) 1979: *Issues in Marxist Philosophy.*

Feminizm (*İng.* Feminism, *Fr.* Feminisme, *Alm.* Feminismus.)

Marxist düşünce içinde feminizmin yeri, tartışma konusudur. Bir yandan kadınların erkeklerle eşitliği olarak görüldüğünde feminizmin, esas olarak bir liberalizm ve aydınlanma doktrini olduğu, devrimci Marxizme çok az borcu bulunduğu öne sürülebilir. Öte yandan ise, kadınların baskı ve sömürüden kurtulmasının, yalnızca sosyalist devrimin ortaya çıkarabileceği bir insan özgürleşmenin parçası olarak başarılabileceği iddia edilmiştir.

Feminizm içinde tarihsel olarak oldukça birbirinden ayrı yönelimler tanımlamak kesinlikle doğru olacaktır. Büyük Britanya ve ABD'de en uzun süren gelenek, kadınlar için eşit haklar ve fırsatlar elde etmeye yönelmiş olan demokratik, liberal feminizmdir. 19. yüzyıldaki bu uğraşının çoğu, eğitime ilişkin ve mesleki engellerin ortadan kaldırılması üzerinde odaklanmıştı; ancak, bu reformcu kampanyaların ardındaki itki genellikle oldukça militancaydı. Eşit haklar'a ilişkin bu militanlığın en yüksek noktası, oy hakkı için savaşan 20. yüzyıl başı süfrajet'lerinin şiddetli mücadeleleri sonucu ortaya çıktı. "Eşit haklar" feminizminin son zaferleri, İngiliz Eşit Ücret ve Seks Ayrımcılığı (Equal Pay and Sex Discrimination) yasası ve bunun ABD'deki karşılıkları oldu; ve şimdilerde toplumsal siyasal, istihdam ve benzeri alanlarda pek çok reform için kampanyalar sürdürülmektedir.

Feminizm içindeki ikinci hâkim geleneğin karakteri daha "ayrılıkçı" olarak tanımlanabilir. Feminist ütopyalar çoğu kez, erkeklerin şiddete dayalı, militarist, hiyerarşik ve otoriter olduğu düşünülen karakteristiklerine iyi ki yer vermeyen kadın toplulukları tanımlamışlardır. Bu feminist düşünce çizgisi, erkek vahşetinin (kabalığının) iyileştirilmesi sorununda karamsar olma yönelimindedir; ve kadın topluluklarının kurulmasını ve kadınların birbirleriyle ilişkilerinin güçlendirilmesini önerir. Tarihsel olarak bu gelenek, kadınlar arasındaki ilişkilere erotik bir yaklaşım yerine, bu ilişkileri duygusallaştırmaya yönelmiştir; ancak ayrılıkçı feminizmin çağdaş mirasçıları, diğerlerinde olduğu gibi bu konuda da, daha az uzlaşıcı ve saygın bir tutum alırlar. 1960'ların sonunda Büyük Britanya ve ABD'de oluşmuş olan (ve Firestone ve Millet'inkiler gibi ilk klâsik metinlerde temsil edilen) günümüzdeki kadınların özgürleşmesi hareketi (*women's liberation movement*), siyasal etkisini, (fiziksel ve zihinsel) erkek vahşetine ve (ekonomik, siyasal ve askerî) erkek iktidarına yönelik olarak uzlaşmaz bir eleştiri getirmesinden alır. Pek çok feministe göre, erkek hâkimiyeti (patriyarki) birincil toplumsal ayrımdır ve sınıf ya da ırk ayrımlarından daha önemlidir.

Üçüncü feminizm çizgisi, kadınların özgürleşmesi mücadelesini daha genel sosyalist perspektifler ve politikalarla birleştirir. Büyük Britanya'daki günümüz feminist hareketinin, siyasal olarak Marxist-Leninist gelenekten çok, ütopik sosyalizm, özgürlükçü dü-

şünce (*libertianism*), Maoizm, anti-sömürgecilik ve anarşizmden etkilenmiş olduğunu belirtmek önemlidir. Fanon ve Mao Ze-dong'a çok şey borçlu olan "bilinç yükseltme", örneğin, feminizm için merkezî bir stratejidir. Bu belirli sosyalist geleneklerin, ideoloji, bilinçlilik ve kültürel devrim sorunlarını çok ciddiye almaları, bir rastlantı değildir.

O halde, Marxist düşünce içinde feminizmin yeri tam olarak nedir? Bu soruya, Marx yorumlarının sayısı kadar çok yanıt verilebilir. Feminizm, genç Marx'ın yabancılaşma kuramında bulunacak olan adalet, eşitlik ve kişisel ergi ruhuna açıkça uygundur. Ama *Kapital*'in olgun Marx'ının, kapitalizmin dayandığı dinamiğe ilişkin ayrıntılı analizinde, toplumsal cinsiyetin (*gender*) ele alınması için herhangi bir yer bırakıp bırakmadığını görebilmek daha zordur. Genel olarak Marx'ın hümanist yorumları, feminizme, anti-hümanist tutumlardan daha çok uygun olma yönelimindedir. Ancak son yıllarda Althusser'in takipçileri, (anti-hümanist bir konumdan kalkarak) kadınların baskı altına alınmasının, emek gücü ve toplumsal üretim ilişkilerinin (AİLE aracılığıyla) kapitalist yeniden üretiminin gerekleri açısından anlaşılabileceğini öne sürmeye çalıştılar. Bu iddialar, en azından, bütün bilinen üretim tarzlarında varolduğu bilinen bir olguyu (kadınların baskı altına alınmasını), kapitalizmin bir sistem olarak gereksinimlerine gönderme yaparak açıklamaya çalıştıkları için, tamamen inandırıcı olmadılar.

Marxist ve feminist düşünce ve siyasal pratik arasında hayli önemli bir gerilim bulunagelmiştir; ve Marx'ın kendisi de yazılarında, feminizme ilişkin olarak pek az cesaret verir. Öte yandan Engels, AİLE'ye ilişkin gayet etkili bir analiz yapmasının yanısıra, feminizmle ilgili olarak yaşamı boyunca daha hayırlı bir tutum benimsemiştir. Feministlerin çoğu kez, Marxizmi, toplumsal cinsiyet eşitliği konusuna öncelik vermekte isteksiz bulmalarına, Marxistlerin de feminizmi çok kere devrimci yoldan birkaç burjuva sapmasından bir tanesi olarak değerlendirmelerine rağmen, aralarında bir zamandır karşılıklı sempati ve ittifak temelinin varolduğu konusunda şüphe yoktur. Feminist düşüncenin kendisi dışında, kadınların baskı altında tutulmalarına ilişkin olarak, birbiri ardından Marxist düşünürlerin bu soruna gösterdikleri kesin ve açık ilgiye denk düşebilecek olan bir başka eleştirel analiz geleneği yoktur. Özellikle Lenin, Troçki ve Bebel düşüncelerini, Engels'in bu alandaki çalışmasının üzerine inşa ettiler. Sosyalizme Marxist bir geçişi yürütmeye çalışan toplumların politikaları, istisnasız, kadınların özgürleşmesine önemli bir ağırlık verdiler. Pek çok eleştirmenin Küba gibi daha yeni sosyalist toplumlardan daha az radikal olarak gördüğü SSCB'de bile, kadınların konumu, komşu ülkelerdeki durumla karşılaştırıldığında çok daha iyidir. (Bu, diyelim ki Sovyet Orta Asyası, sınırındaki İran gibi ülkelerle karşılaştırıldığında özellikle açıktır).

Komünist hareket içindeki feminizmin tarihi, Klara Zetkin ve Aleksandra KOLLANTAY gibi kadınların biyografileri aracılığıyla izlenebilir. Marxizmden esinlenen rejimler genellikle, baskıcı kişisel ve aile ilişkilerinin feminist eleştirisine erişmekte başarısız kaldılar; ancak yine de kadınların durumunda maddî düzelmeler açısından ve yasama ve siyasalara ilişkin reformlarda önemli ölçüde ileri gittiler. Marxizmden esinlenen programlarda feminizme, son zamanlarda şu ya da bu türde dinsel köktencilik (*fundamentalism*) temeline dayanarak iktidara gelen rejimlerde olduğundan çok daha saygıyla davranıldığı açıkça gösterilebilir. (☞ EV EMEĞİ)

MB/MÖ

OKUMA

Banks, Olive 1981: *Faces of Feminism*.

Firestone, Shulamith 1970: *The Dialectics of Sex*.

Millet, Kate 1971: *Sexual Politics*.

Mitchell, Juliet 1976: "Women and Equality". J. Mitchell ve A. Dakley (der.), *The Rights and Wrongs of Women* içinde.

Rowbotham, Sheila 1974: *Women, Resistance and Revolution*.

Feodal Toplum (*İng.* Feudal society, *Fr.* Société feodale, *Alm.* Feudale Gesellschaft).

Tarihsel ilgileri çok geniş olmakla birlikte, Marx ve Engels, esas olarak kapitalist ÜRETİM TARZI'nın tanımlanmasıyla ilgilenmişlerdir. Onların feodalizm üzerine yazdıkları, feodal toplumdan kapitalist topluma geçiş üzerinde odaklaşmanın yanısıra bu ilgiyi yansıtmaya yöneliktir. Marx ve Engels emeğin "varoluş biçim"i ve emeğin ürünlerinin yönetici sınıflar tarafından edinim yolu üzerinde durmuşlardır. O halde, iki üretim tarzı arasındaki benzerlik, sanayileşen

toplumlarda veya sanayi toplumlarında artık değerin, proletaryayı meta üretiminde bireysel olarak çalıştıran kapitalistler tarafından, feodal rantın da esas olarak tarıma dayanan bir toplumda, kendi geçimlik gereksinimleri bulunan ve aileye dayalı bir emek gücüne sahip bulunan küçük üreticiler niteliğindeki kiracı köylülerden feodal senyörler tarafından edinilmesidir.

Marx, feodal rantın en son görülen para biçimini bile, düzeyi nihaî olarak sermayenin genel kâr oranı tarafından belirlenen kapitalist toprak rantından ayrıştırmıştır. Feodal rantın düzeyi toprağın bereketliliği ve köylünün toprağı işleyişinin verimliliği gibi temel etkenlerden ayrı olarak-feodal yönetici sınıfın rantın çekip alınması bakımından ekonomik-olmayan zorlama biçimlerini uygulamasındaki becerisiyle belirlenmektedir. Ekonomik-olmayan zor, toprak sahipleri ile kiracılar arasında, topraktaki arz ve talep tarafından belirlenen bir rant düzeyinin ortaya çıkarılmasını sağlayacak piyasaya dayanan bir pazarlığın bulunmadığını, ama kiracıların toprak sahibi tarafından uygulanan üstün bir güç nedeniyle rant ödemeye zorlandıklarını içermektedir. Feodalizmin oluştuğu yerleşik toplumda bu güç SERFLİK kurumu tarafından meşrulaştırılmıştır. Hukuksal bakımdan özgür olmayan köylüler, kullanma hakkına sahip olsalar bile, mülkiyet haklarından yoksun bırakılmışlardır. Ailenin geçimi ve köylü hane ekonomisinin basit yeniden üretimi için gerekenin üzerinde ve dışında kalan kendi emeklerini veya emeklerinin ürünlerini teslim etmekle yükümlü kılınmışlardır.

Marx ve Engels, feodal toplumu, zaman dizimsel ve mantıksal olarak, eski çağın köleci toplumu (☞ KÖLELİK) ile modern çağdaki kapitalist ve proletarya dünyası arasında yer alır biçimde görmüşlerdir. Ancak, bu model, içinden bildiğimiz kapitalist toplumun çıktığı Batı feodalizminin özgül niteliklerini açıklamak bakımından elverişsizdir. Eski çağın dünyası, basit bir biçimde, ekili arazilerde veya madenlerde çalışan köleler ile onların efendileri arasındaki ilişkiye göre nitelenemez. Bu dünyada muhtemelen her zaman azınlıkta bulunan köleler ve bir çoğunluk oluşturan özgür veya yarı özgür köylü ve zanaatkârlar vardı. Artık emek, mahkum kölenin karşılığı ödenmemiş emeğinden çok, rant ve vergi biçiminde gerçekleşiyordu. Diğer yandan, feodal dönemde de, toprak beylerinin malikânelerinde çalışan kölelere onuncu yüzyıla kadar (hatta, İngiltere'de on birinci yüzyıla kadar) rastlanıyordu. Ve, her ne kadar hukuksal bakımdan serf olanlar Ortaçağ Avrupası'nda KÖYLÜLÜK'ün önemli fakat değişken bir öğesini oluşturmuşlarsa da, yüksek bir oranda özgür statüde bulunan köylüler her zaman vardı. O halde bu, Marxist açıdan bakıldığında, feodal toplumu diğer kapitalizm-öncesi toplumlardan farklılaştırmanın mümkün olmadığı anlamına mı gelmektedir?

Feodal üretim tarzının temel özellikleri hakkında yukarıda verilen kısa tanım, Ortaçağ feodalizminin bütünsel evrimini incelememesine rağmen, feodalizmi tarihsel bir süreç olarak görmüş olan Marx ve Engels'in hakkını vermemektedir. Marx ve Engels yalnızca feodalizmden kapitalizme geçişle ilgilenmekle kalmamışlar, ayrıca çöküş halinde Roma İmparatorluğu üzerinde Germen kabilelerinin etkisiyle de ilgilenmişler ve Ortaçağ toplumunun özgül biçimleri hakkında, bu biçimlerin sözü edilen etkiden kaynaklanan bir sentez olduğu yolunda bir kurgulama yapmışlardır. Bu kurgulama, çok ileri götürülmemiştir, ama feodal toplumla ilişkin Marxist bir anlayışın, bu toplumu, birbirine rakip iki ana sınıf, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki durağan bir ilişkiler kümesi olarak değil de, tarihsel bir gelişme olarak görmeye bağlı bulunduğunu belirtmektedir. Bu da, elbette, feodal ekonomiyi ve toplumu, içinde yer alan zor ilişkisini ve bu zorun özel (ve değişen) niteliğini anlamaksızın kavramanın mümkün olacağı anlamına gelmemektedir. Ancak, feodal toplumda, köylülerin toprak beyleri tarafından sömürülmesi ve köylülerin de buna karşı dirençleri dışında pek çok şey vardır.

İlk olarak, sadece emeğin "varoluş biçimi"ni değil, toprak mülkiyetinin "varoluş biçimi"ni de anlamak zorundayız. Bu bizi, burjuva tarihyazıcılığının (Marxistlerce hayli ihmal edilmiş bulunan) temel konularından birine, feodalizme adını vermiş olan kuruma, yani 'fief'e (Latince feodum, feudum) getirmektedir. Klâsik *fief* (tımar) bir vassalın askerî hizmetlerinin veya yardımının ve danışmanlığının karşılığı olarak bir senyörden aldığı bir toprak parçası üzerindeki mülkiyetti. Fief, feodal yönetici sınıf içinde daha genel bir ilişkinin özgül bir ifadesiydi. Bu güçlü ilişki, efendiye bağlılık yemininde ifade edilen ve yönetici sınıfın ahlâkı (*ethos*) içinde uzunca süre varlığını devam ettiren senyörlük ve vassallıktı. Bu ilişki,

Romalı nüfuzlular ile yanaşmaları ve özellikle de Germen savaşçı önderleri ile izleyicileri arasındaki ilişkiye dek geriye götürülebilir. Bu ikinciler, savaştan elde edilen zenginlikten -yani yağmadan- kendilerine de armağanlar düşeceği beklentisi içinde sadakatlerini, hizmetlerini ve danışmanlıklarını önderlerine adamışlardır. Toprak fief'i, kısmen yeniden bölüştürülen yağmanın sonradan ortaya çıkmış biçimiydi ki, ilk kez Karolenjlerin egemenliği döneminde göreli bir istikrara ulaşıldığı dönemde gelişmişti.

Feodal toplum hakkındaki orta ve modern çağların kavrayışını belirleyen şey, kapitalizm hakkındaki kavrayışları belirleyenin fabrika sistemi olmasına benzer biçimde, senyör-vassal ilişkisi ve bu ilişkinin fief'in olanaklı kıldığı mülkiyet sahipliğindeki ifadesidir. Bununla birlikte, özellikle fief, bizim "feodal toplum" diye adlandırdığımız toplumda hiçbir şekilde evrensel olmamıştı. Fief, esas olarak Loire-Ren bölgesinde ve Norman İngilteresi'nde gelişmişti ve bu bölgenin güneyinde ve doğusunda birçok feodal toprak sahibi topraklarını tek başlarına, yani mutlak mülkiyet biçiminde ellerinde tutuyorlardı. Yine de kavram, Engels'in de belirttiği gibi, her yerde, haçlıların kurduğu kısa süreli Kudüs Krallığı'nın meclislerinde (Assize), "feodal düzenin klasik ifadesi" haline gelebilecek ölçüde güçlüydü.

Senyör-vassal ilişkisi, erken Ortaçağın en güçlü devletlerinde Karolenj ve Osmanlı İmparatorluklannda, İngiliz ve Anglo-Norman krallıklarında-bile önemli bir bağlantı öğesiydi. Bu ilişki bazı devlet güçlerinin parçalanmasında sonra daha da önemli olmuştu. İletişimin kötülüğü ve ekonominin yerelleşmiş niteliği yüzünden etkin bir yönetim ancak görece küçük bir bölge üzerinde yürütülebiliyordu. Dükalık, kontluk ve kale beyinin denetimindeki bölge içinde, senyör-vassal ilişkilerinin oluşturduğu ağ, birliğin temeliydi. Bu birlik, dinsel kurumlar (kendileri de feodal toprak sahipleri olan piskoposlar, manastırlar) tarafından pekiştirilmişti. Bu da, esas olarak yargı yoluyla uygulanmaktaydı. Senyörlerin, davacı, danışman ve geleneğin temsilcileri olarak katılan vassalları için bir mahkeme kurma hakkı, onların feodal toplumda, çekişmeleri karara bağlayarak yasa ve gelenek ihlâllerini cezalandırarak iktidarlarını yürütmelerinin temel yoluydu. Mahkeme ayrıca, vergi koyma ve asker toplama işlerini de yerine getiren yönetsel bir organdı. Devletlerin alanının (feodal monarşilerde olduğu gibi) büyümesi söz konusu olduğunda bu büyüme, ilk olarak, denetim hiyerarşisinin yargısal yolla genişletilmesiyle sağlanmıştı. Vergilendirme sistemlerinin, bürokrasinin ve düzenli orduların oluşturulması ikinci plânda geliyordu.

Yukarıda betimlenen yargı sistemi, tümü de esas olarak askeri aristokrasinin bir kesimini oluşturan senyörlerle vassallar arasındaki -her zaman barışçı olmayan- ilişkiyle ilgiliydi. Hatta yargı gücü, toprak sahibinin köylülük üzerindeki denetiminin sürdürülmesi bakımından daha da önemliydi. Şu nokta da vurgulanmalıdır ki, büyük senyörlerle onların özgür vassalları arasındaki ilişki, bir bütün olarak toprak sahibi sınıf ile kiracı köylüler arasındaki ilişkiye benzemiyordu. Askerî vassallar, bütünüyle ihlâl edilemez olmamakla birlikte, ciddi bir neden olmaksızın karşı çıkılamayacak olan aile haklarına kendi malîkânelerinde sahip bulunan özgür insanlardı. Ve, sadakat konusuna ilişkin değişimler ihanet suçlamalarını tahrik edebiliyorduysa da, bu tür değişimler hiç de olanaksız değildi. Ancak, özgür kişi statüsündeki köylüler bile, yer değiştirme ve mallarını elden çıkarma özgürlüğü bakımından, özgür olmayan statüye sahip olanlara göre biraz daha fazla, ama yine de çok az olanağa sahiptirler. Özgür olmayan köylüler üzerinde, senyörlerinin yargılama gücü, onlan *demesne*'de (malîkâne çiftliğinde) karşılığı ödenmeyen işler yapmaya (angaryaya) ve ailenin varlığı üzerinden hesaplanan aynî veya nakdî ödemeler yapmaya zorlamak amacıyla kullanılıyordu. On ikinci yüzyıla gelindiğinde, (gelişmenin temposu Avrupa'nın farklı bölgelerine göre değişmekle birlikte) yargısal uygulamanın alanı önemli ölçüde genişlemiş bulunuyordu. Feodal gücün aderni merkezîleşmesi, köylerdeki küçük senyörlerin, (kiracı olsun olmasın) bütün köy sâkinlerini vergilendirmesine, onları -para karşılığında- hububat ürünlerini senyörün değirmeninde öğütmeye, üzümlerini senyörün üzüm cenderesinde ezmeye, ekmeklerini senyörün fırınında pişirmeye zorlamasına olanak sağlamak anlamına geliyordu. Köylüler, senyörün mahkemelerinde ufak tefek suçlardan hüküm giydiklerinde para cezaları, bir kızın evliliğine izin almak için harçlar ve öyle veya böyle ağırlıkta bir veraset vergisi ödüyorlardı.

Köylülüğe uygulanan bu karmaşık zorlayıcı cezalar, feodal rantın özü itibariyle tanımlanması sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bazı Marxistlere göre esas

feodal rant,yönetici sınıfın artık emeğe el koyuşunun açık bir yolu olarak *demesne*'deki emekçi hizmetiydi. Onlara göre, rantın mal ya da para olarak gelişimi tâliydi ve sadece Batıda-Doğu Avrupa'da, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar, büyük *demesne*'ler ve serf emeğinin rantı ile feodalitenin sürdürülmesine zıt bir biçimde- feodal üretim tarzının çöküşünün bir simgesiydi. *Demesne* topraklarını emek rantı aracılığıyla işlemenin zaman içindeki dalgalanmalan gözönüne alındığında bu görüşü savunmak zordur. Bu durum, dokuzuncu yüzyıldaki Karolenj dönemi Frankia'sına, on üçüncü yüzyıl İngiltere'sine ve on yedinci yüzyıl Polonya'sına özgü ise de, aynı zamanda on birinci yüzyıl Fransa'sında, on ikinci ve on dördüncü yüzyıl İngiltere'sinde ve on üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Doğu Avrupa'da azalmış bir öneme sahiptir. Feodal rantın bir biçimini, tüm gelişimi boyunca feodal toplumun niteliği ile özdeşleştirmenin yanlış olduğundan başka bir sonuca varmak mümkün değildir.

Batı Frankia'da, on birinci yüzyıldan itibaren, "sıradan" feodal ranta özel yargılama yetkisinin kazançlannın eklenmesi dikkatimizi bu kazançların doğasına yöneltmektedir. Bu kazançlar ve mal mülkten elde edilen rantın büyük bölümü çoğunlukla para biçiminde alınıyordu. Rantı ve cezalan para olarak ödemek, bağışıklıkları ve hatta beratları satın almak için para kullanmak (bu on ikinci yüzyılın sonlan kadar erken bir tarihte ortaya çıkmıştı) için köylülerin geçimlik ve yeniden üretim gereksinimlerinin üzerinde bir artık üretmiş olmalan gereklidir. Bu artıklar da piyasada meta olarak satılmış olmalıdırlar. O halde, feodal toplumda meta üretiminin rolü neydi?

Şurası açıktır ki, geçimlik ekonominin yanı başında bir piyasa ekonomisi de vardı. Muhtemelen toplumsal ürünün en büyük bölümü (esas olarak da yiyecek maddeleri) hiçbir zaman piyasaya sürülmemişti. Piyasaya sürülmeyen ürünün büyük bölümü köylü hanesi içinde tüketilmekte veya mal olarak köylüden senyöre aktarılmaktaydı. Burada ayrıca senyörün de geçimlik bir ekonomisi vardı, çünkü demesne ürününün bir bölümü piyasaya sürülmüş olsa bile, bu ürünün önemli bir bölümü de aristokrat hanelerinde, müsrif yüksek kilise kurumlarında ve hizmetlere sık sık verilen şölenlerde doğrudan tüketilmekteydi.

Çiftlik ürününü piyasaya sürmeye zorlayan baskılar iki yönden gelmişti. Her şeye rağmen, toprağı işleme, imalât, ibadet savaşı yönetme ve sürdürme işleri arasındaki bölünme feodalizmin ortaya çıkışından önce kadim bir özellik kazanmış bulunuyordu. Bu tür bir işbölümü, toprağı işleyenlerin, başka işlerdekilerin tam ya da yarı zamanlı faaliyetleri üstlenebilmelerine olanak verecek ölçüde artık yiyecek üretmelerini içeriyordu. Dönemin koşulları, yani: toprak/emek oranı, teknoloji düzeyi,üretimin (hiç değişmez bir biçimde bir tür yağma olan) savaş yüzünden aksaması gözönüne alındığında, kullanıma sunulabilir artık miktar ve edinilebilirlik bakımından önemli değişiklikler gösterebiliyordu. Feodal toplum on birinci yüzyılda yukarıda betimlenen tarzda istikrar kazanmaya başladığında, köylüler artık üretme bakımından yeterli olabiliyorlardı, çünkü koşullar görece barışçıl hale gelmiş, nüfus artmaya başlamış ve teknolojik ilerlemenin işaretleri ortaya çıkmıştı. Tarım ve imalât ürünlerinin mübadelesine yönelik yerel ve bölgesel pazarlar irili ufaklı köy topluluklarından başlayarak ortaya çıkmaktaydı.

Ortaçağ feodal toplumunda meta üretiminin gelişmesindeki bir diğer esaslı öğe yönetici sınıfın özel gereksinimleriydi. Bu gereksinimler, önemli ölçüde Roma İmparatorluğu'nun yönetici sınıfının tüketim alışkanlıklarının, üst düzeydeki kilise mensupları (başpiskoposlar, piskoposlar ve manastır papazları) tarafından devralınıp sürdürülmesinden kaynaklanmıştı. Tüketilenler de ancak kısmen eğlenceye yönelikti: Tüketim aynı zamanda bir gösteriş ve ödüllendirme konusuydu- bir diğer deyişle siyasal bir işlevi bulunuyordu. Tüketim malları arasında ipek, baharat, Akdeniz meyveleri ve şarapları vardı. Bu tüketim mallarını özellikle niteleyen ise, başlangıçta miktarlannın az, fiyatlarının yüksek olmasıydı ve tüketildikleri yerden çok uzaklarda özellikle Orta ve Uzak Doğu'da üretiliyorlardı. Bu mallar uluslararası ticaretin konusunu oluşturan metalardı ki, istikrarlı bir feodal toplumda elde edilmeleri mümkün olmazdı veya ancak zaman zaman yapılan savaşlar ve yağma ile ele geçirilebilirlerdi. Feodal yönetici sınıfın bu mallan satın almak için paraya ihtiyacı vardı ve bu para rant ve yargı işlerinden sağlanan kazançlar ile sağlanıyordu; köylüler de artık ürünlerini yerel pazarlarda satmak suretiyle para elde ediyorlardı.

Feodal aristokratik talep, uluslararası ticaret yolları üzerinde sonradan büyük ticaret merkezleri haline gelen (ör. Venedik, Köln, Brugges, Londra) önemli

kentlerin gelişimini kamçılamıştı. Talep, aynı zamanda, yöneticileri, ruhbanın, silâhlı güçlerin ve memurlann sürekli kaldıklan kuruluşlann yerleştirilmiş olduğu siyasal ve idari bakımdan önemli yerlerde yoğunlaşmıştı. Dolayısıyla, bu pahalı lüks mallar, büyük manastır ve piskoposluk makamlarıyla feodal gücün, monarşik ve bölgesel başkentleri de için alan tahkim edilmiş merkezlerinde yeniden bölüştürülüyordu. Dahası, yine üst sınıfın talebi sayesinde sürdürülen uluslararası ticaret mallarına, Avrupa'da imal edilen ve içinde özellikle yüksek kaliteli yünlü dokumaların yer aldığı yeni bir metalar kümesi de eklenmişti. Bu durum, Orta İtalya'da, Benelüks ülkelerinde ve başka yerlerde, uluslararası ticaret mallarına hububat, yağ, şarap ve kerestenin de eklenmesini yüreklendiren yeni bir kentleşme dalgasına yol açtı.

Pazarlama, imalât ve kentleşme, kent tüccarları, perakendeciler ve zanaatkârlar gibi sınıfların sayısını arttırdı. Bunların feodalizm içinde, çelişkili veya hatta devrimci öğeleri oluşturup oluşturmadıkları sorunu da ortaya çıktı. Sorun, bazen başka biçimde ortaya konuyordu. Feodal toplumda üretim kullanım içinse, piyasa için üretimin gelişmesi feodal toplumsal düzenle çatışmaz ve sonuçta onu aşındırmaz mı?

Kapitalizm, Marxist terimlerle, toplum ve ekonomi biçiminin büyük ölçüde, mülkiyetsiz ücretli işçilerin sermaye sahiplerince sömürüsü tarafından belirlenmesine kadar olanaklı değildir. FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ sorunu esasolarak bu konuyla ilgilidir, ama tümüyle değil, çünkü buraya, kapitalistlerin yönetici sınıf olarak aristokrasinin yerini almalarını sağlayan toplumsal ve siyasal süreçleri saymasak bile, sermayenin oluşumu da dahildir.

Meta üretiminin, uzun mesafeli ticaretin, uzmanlaşmış imalât merkezlerinin ve kentleşmenin gelişimi, iki temel sınıf, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişki üzerine kurulu olan feodal üretim tarzını ne ölçüde bozmuştur? Feodal toplum içinde kentleşmenin derecesi değişkendir. İngiltere'nin Ortaçağdaki kentli nüfusu yüzde on ile on beş arasında dalgalanmıştır. Uzmanlaşmış bölgeler (Benelüks ülkeleri gibi) yüzde 30'un üzerine çıkmış olabilirler. İleri düzeydeki kentleşmenin örnekleri büyük kentlerdir: Venedik, Floransa, Milano ve Cenova'da, on üçüncü yüzyılın sonunda belki 100.000 kişi yaşıyordu; bu sayı, Paris'te 200.000, Londra'da 50.000 olabilir. Ancak, konu açısından daha önemli olan nokta ise kentlerin toplumsal yapısıdır. Temel üretim birimi, orta ölçekli bir köylü işletmesinden hiç de büyük olmayan bir emek gücüne sahip bulunan zanaatkâr atölyesiydi. Perakende piyasasının temel birimi ise, bir ya da iki kişi tarafından işletilen dükkân veya seyyar satıcı tezgâhıydı. Hatta, toptancı tüccar mağazalarında bile yüzler yerine onlarla ifade edilen bir emek gücü bulunuyordu. Başkasına bağımlı olarak yaşamlarını sürdürenler, yalnızca tüccar seçkinlerin klan benzeri işletmelerinde büyük yoğunluklara ulaşmıştı - ve bu işletmeler de, eğer bir şeye benzetilecekse, modern fabrika sisteminin ilk örnekleri olmaktan çok aristokratik feodal işletmelerin benzerleriydi. Her büyük kentte, çoğunluğunu göçetmiş köylülerin oluşturduğu köklerinden kopmuş ve marjinalleşmiş kişiler vardı. Ancak bunlar hiçbir şekilde bir proletarya meydana getirmediler.

Ortaçağ kentinin feodal düzene temelden ters düşmediği veya bu düzeni tehdit etmediği sonucuna varmak gerekmektedir. Ortaçağ kentlerinin burjuva seçkinlerin çıkarları, feodal aristokrasinin çıkarlanyla esaslı biçimde çatışmıyordu. Bu burjuva seçkinlerin, özellikle on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda, değişen ölçülerde siyasal özerklik ve yargısal ayrıcalık kazandıkları doğrudur. Böyle olmakla da, feodal senyörlük hiyerarşisine tam bir uyum sağlamışlardı. Ticaret burjuvazisinin gücünün, kırsal küçük aristokrasi üzerinde yerel bir egemenlik kurmuş olduğu hayaline kapılmamak gerekir. Burada olan, tüccar kapitalistlerle feodal çıkar arasında bir çatışmadan çok bir birleşmedir. Büyük İtalyan kentlerinin burjuva yöneticileri, bir bütün olarak Avrupa'nın feodal yöneticileri ile aristokrasilerine hizmet ediyorlardı ki, kuzey kentlerindeki daha küçük tüccarlar daha küçük bir ölçü içinde- mal temin ederek ve ödünç para vererek - bu hizmeti yapıyorlardı. Kriz içindeki feodalizm giderek daha fazla savaş haline girdikçe, yöneticiler de tüccar-banker-tefecilerin sağladığı nakite daha fazla ihtiyaç duydular. Ve her zamanki gibi, tefeciler ile aristokratik borçlular daha fazla birbirlerine ihtiyaç duydular.

Feodal toplumdaki temel çatışma toprak beyleri ile köylüler arasındaydı. Bu çatışma, çoğunlukla gizliydi, ama bazen, Ortaçağın sonlarındaki büyük köylü ayaklanmalarında olduğu gibi açığa çıkıyordu. Kendi cemaatleri içinde ve kendine yeterli aile iş-

letmelerini denetim altında tutan kimseler olarak köylüler, ekonomik bakımdan senyörlere bağımlı değillerdi. Bu nedenle, köylülerin direnme potansiyelleri gözardı edilemezdi. Nitekim, rantın düzeyi, piyasa güçleri tarafından değil de, çatışan tarafların göreli güçleri tarafından belirleniyordu ki, güçlenen bir köylü direnişi yönetici sınıfa aktarılan rantın- ve devlete verilen verginin- düzeyini düşürmüştü. Bu, feodal düzenin krizinin köklerinden biriydi.

"Feodal toplum"u, "feodal üretim tarzı"ndan daha geniş olarak tanımlarsak, siyasal ve ideolojik boyutları da gözardı etmememiz gerekir. Görmüş olduğumuz gibi güç, genellikle yargılama yoluyla yürütülüyordu. Yargılama siyaset olmuştu, o kadar ki, toprak sahiplerinin köylülerden artığı çekmesinin aracının ekonomik olmaktan çok siyasal olduğunu söylemek mümkündür. Feodal toplum daha karmaşık bir hal aldıkça, yönetici sınıfın esas işi -savaşmak- merkezleşip düzenleştikçe, yargılamanın da bir başka artık çekme biçimiyle -esas olarak savaş için vergilendirme niteliğinde olan vergilendirme ile- güçlendirilmesi gerekli oldu. Ancak, bu vergilendirme, toprak üzerindeki çıkarlara ve burjuva seçkinlere mümkün olan en az tecavüzle, yani feodal ilişkiler içindeki uzlaşma öğesinin bir uzantısı olan, belirli dönemlerde toplanan meclislerde (ör. Parliament Etats Géneraux) oluşacak rıza ile alınmalıydı.

Bu meclisler toplumun gerçekte nasıl olduğunu değil de, toplumsal düzen hakkında o tarihte yürürlükte olan resmi görüşü yansıtma eğilimindedirler. Fransa ve İspanya krallıklarında ve Alman prenslikle rinde meclisler, toplumun kilise, soyluluk ve "üçüncü tabaka" (kentler) arasındaki üçlü bölünüşü esası üzerine kurulmuşlardır. Bu, ilâhî olarak yaratılmış, dua edenler (ruhban), savaşanlar (soyluluk) ve çalışanlar (köylüler) arasında bölünmüş zümreler toplumu biçimindeki ideolojik görüşü yansıtmaktadır. Bu organik toplum görüşünde siyasal gövdenin zümreleri karşılıklı olarak birbirlerine destek olurlardı ve özel bir zümreye (veya tabakaya) ait olarak dünyaya gelen birinin aşmaması gereken roller de tanımlanmış bulunuyordu. Bu rollerin dışına çıkmak sadece topluma karşı bir suç olmayıp, ayrıca Tanrı'ya karşı da günahtı. Bu öğreti, en azından dokuzuncu yüzyıla dek geriye uzanmaktadır ve özellikle ruhban kesimi tarafından yaygınlaştırılmıştır. Bu öğreti, on yedinci yüzyılda burjuva bireyselciliğini ifade eden çeşitli öğretilerce yerinden oynatılıncaya kadar, kabul edilmiş toplumsal anlayış olarak varlığını sürdürmüştür. Kentleşme geliştikçe, bu öğreti, başlangıçtaki üç zümrenin dışındaki toplumsal sınıflara uyarlanmak durumunda kalmış, ancak toplumsal uyum ve hareketsizlik mesajı aynı kalmıştır. Bu öğretiye karşı çıkış gelmemiştir. Öğretiye meydan okumaya en yaklaşan hareket, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında, köylülüğün sözcülerinden İngiliz John Ball'dan gelmiştir: "Adem toprak belleyip Havva örgü örerken, beyefendi kimdi o zaman?"

RHH/LK

OKUMA

Anderson, P. 1974: *Passages from Antiquity to Feudalism.*

Bloch, Marc 1961: *Feodal Society.*

Bois, G. 1976: *Crise du feodalisme.*

Centre D'etudes et de recherches marxistes 1974: *Sur le Féodalisme.*

Duby, Georges 1973 (1974): *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants.*

Geremek, B. 1968: *Le Salariat dans l'artisanat parisien aux X11e-Xl Ve.*

Hilton, R. 1973: *Bond Men made Free.*

Kuchenbuch, L. ve Michael, B. der. 1977: *Feudalismus-Materialen zur Theorie und Geschichte.*

Kula, W. 1976: *Economic Theory of the Feudal System.*

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş (*İng.* Transition from feudalism to capitalism, *Fr.* Transition du féodalisme au capitalisme, *Alm.* Übergang von Feudalismus zum Kapitalismus).

Bu hiçbir zaman Marx ve Engels'in ilgilendiği temel konulardan biri olmamıştır. Dönem dönem tarihsel materyalist metod, kapitalist üretim tarzı veya tarih boyunca sınıf çatışması gibi daha temel konuların tartışılması sırasında zaman zaman gündeme gelmiştir (☞ TARİHSEL MATERYALİZM). Bu yüzden "geçiş"e incelenen olaylara bağlı ve ikincil önem verilmiştir. Tartışıldığı yerler (kronolojik olarak) *Alman İdeolojisi*'ndeki birtakım betimlemeler, *Komünist Manifesto*'daki kabadayı önermeler, *Kapitalizm Öncesi Ekonomik Oluşumlar* adıyla yayımlanan Marx'ın zengin ve karışık notları ve *Kapital*'in İLKEL BİRİKİM ve TİCARİ SERMAYE gibi bölümlerindeki tartışmalardır.

Bu eserin iki özelliği bilhassa dikkate değer. Birincisi, kapitalizme geçişle ilgili araştırmaların, zamanla, sosyal değişim üstüne genel bir formülden çıkarsanabileceği görüşünün sona ermesidir. Bu Marx'ın 1840'larda geçerli "üretici güç" determinizminden (ki ünlü "el değirmeni feodal lordu olan toplumu, "buhar değirmeni endüstriyel kapitalisti olan toplumu" yaratır" aforizmasında (*Felsefenin Sefaleti* bl.2, kesim.1) da görüldüğü üzere, "teknolojik determinizm" olarak da adlandırılır) uzaklaşmasında da açıkça görülür. Öte yandan *Kapitalizm Öncesi Ekonomik Oluşumlar*'da da sosyal değişimin değişik durumlarında farklı şekillerde kullanılan bir grup formel kavram (ör. üretim tarzı, mülk vb.) kullanılır. Başka bir deyişle, geçişin jenerik bir kuramı yoktur.

İkinci olarak, Marx'ın feodalizmden kapitalizme geçişle ilgili değişik yorumları bulanık ve birlikten uzaktır. İki geniş perspektif önerilir. Birincisi, 1840 ve 50'lerde görüldüğü üzere ticarî etkinliklerin feodal sistem üzerindeki yıpratıcı etkisini, dünya pazarının büyümesini ve büyüyen kentleri öne çıkarır. Belli bir kentsel çevrede ortaya çıkan ticarî kapitalizm, kapitalizme doğru ilk itici güçtür. Özellikle *Kapital*'de görülen ikinci değişken "üretici" ve "üreticinin tüccar ve kapitalist olma" sürecidir. Marx buna "gerçek devrimci yol" adını verir. Nedensel çözümlemeye daha sonra, bazı üreticilerin kapitalistleşmelerine yol açan önkoşullar ve özellikle üreticilerin büyük çoğunluğunun üretim araçlarından ayrılması ve mülksüz emeğin yaratılması üzerinde yoğunlaşır. *Kapital*'de bu iki değişkeni kapitalist gelişime giden iki yol olarak gösteren Marx, ikincisini geçişin gerçek belirleyici özelliği olarak görür. Ticarî etkinlik, ürünleri metaya (☞ META) dönüştürebilir, ama bu emeğin kendisinin nasıl ve niçin bir meta haline geldiğini açıklamaz. Dolayısıyla geçişi de açıklayamaz. Bu yüzden de nedensel açıklama değişim ilişkilerinde değil, üretimin sosyal ilişkilerinde yatar. Kapital'de genişleyen dünya pazarı ve kasabalardan çok sınıf çatışmasıyla sonuçlanan mülk ilişkilerindeki değişimlerle ilgilenen Marx, köylülerin topraklarını kaybetmesiyle proleterleştiği Tuder İngilteresi örneğini inceler. Gene de, esas ilgi alanı kapitalizmin doğuşundaki önkoşulların nedensel mekanizmalarından çok, bu önkoşulları yapısal olarak belirlemektedir.

Marx'ın geçiş üzerine açıklamasındaki teorik belirsizlik ve ampirik yetersizlikler, bu konunun niye hâlâ daha en çok tartışılan konulardan biri olduğunu gösterir. Savaş sonrası ve Stalin sonrası evrimin tüm toplumların geçmesi gereken bir aşaması olarak görülüp görülemeyeceğinden çok (☞ GELİŞME EVRELERİ), Batı Avrupa'daki geçişin çözümlenmesiyle uğraşılmıştır. Bu çerçevede, Sweezy ve Dobb arasında 1950'lerin başlarında geçen ünlü görüş alışverişinden sonra birbirinden oldukça farklı üç ayrı görüş türemiştir. (☞ Dobb 1946; Hilton 1977)

"Değişim ilişkileri" bakış açısı (Sweezy 1976; Wallerstein 1974) kapitalizmi feodalizmdeki kendi için üretime karşılık olarak pazar için üretimle tanımlar. Kapitalizm, feodalizme dışsal olarak görülen ticaret ve uluslararası işbölümünün sonucu olarak doğar. Fakat ticâret ve pazar feodalizmin içinde doğmamışlarsa nerede doğmuş olabilirler? Ve bunların pazar aracılığıyla kâr için üretim yapılan bir sistemde belirlenmesi, kapitalizmi diğer üretim tarzlarından ayırmaya yeter mi?

"Mülkiyet ilişkileri" bakış açısıysa (Dobb 1946; Hilton 1973; Brenner 1976,1977) bu sorunlardan hareketle *Alman İdeolojisi*'nden çok *Kapital*'deki görüşleri savunur. Bu kez de kapitalizm, sürekli sermaye birikimini sağlamak amacıyla ve özgür ücretli emeğe dayanarak yapılan üretimdeki sosyal ilişkilerle tanımlanır. Buna karşılık, feodalizmse serflik ve vassallık gibi birtakım kurumlar çerçevesinde kişisel bağımlılık ve karşılıklı yükümlülük ve yargı gücüyle zorlanan artık sızdırma ilişkilerine dayandırılır. Sweezy ve Wallerstein'ın görüşlerinde hissedilen "Adam Smithçi" gizli el dinamiğine karşılık, bu görüş feodalizmin iç çatışmalar sonucu parçalandığını savunur. Bu çatışmalar serfliği sona erdirip özgür tarımsal bağların kurulmasını sağlayan bir sınıf mücadelesiyle kendini gösterir. Bu yaklaşım değişim ilişkileri perspektifindeki, serfliğin ortadan kalkmasıyla pazar güçlerinin ortaya çıkışındaki bağlantı eksikliği gibi birtakım açıkları kapasa da kendi eksikleri de yok değildir. Buna örnek olarak niye lordlar ve serfler arasındaki sınıf mücadelesinin Avrupa'nın değişik yerlerinde değişik sonuçları olduğu ve niye serflerin özgürleştirilmesinin bazı yerlerde tarımsal kapitalizmine yol açarken bazı yerlerde köylü tarımına yol açtığı gibi soruları cevaplamaması gösterilebilir (☞ FEODAL TOPLUM; KÖYLÜLÜK).

Öte yandan Anderson'un geçişe yaklaşımı (1974a,

1974b) bildik Marxist vurgularla, yeni Malthusçu demografi gibi Marxist olmayan konuların bir sentezinden oluşur. Marxist kaynaklara dayandığı ölçüde yukandaki anlatılan bakış açısı arasında serbestçe gidip gelir. Sosyal ilişkilerdeki değişimin kapitalizme özgü üretici güçlerin gelişmesine öncül olduğuna olan inancı onu Dobb ve yandaşlarıyla aynı çizgiye koyar.

Gene de "feodal kriz"in ortaya çıkmasındaki tek belirleyici rolü oynayan basit bir evrimsel değişim teorisini reddeder. Sweezy ve Wallerstein gibi şehirlerin ve uluslararası ticaretin önemini vurgularken onların hatasına düşmez. Kent kültürüne dayalı dinamizmi öncekiler gibi feodalizmin dışında asılı kalmaz, eski Yunan ve Roma klasik dünyasının bir uzantısı olarak açıklanır.

Burada Anderson, kapitalizmin oluşumunda klasik dünyanın mirasının önemi konusunda Max Weber'le aynı fikirdedir. İnsanlık tarihini klasik köleliğe dayalı toplumların politik ve kent kültürel mirasını uluslararasılaştırabilen bir materyal düzenin çıkışı olarak yorumlar. Bu Sweezy ve Wallerstein'daki Smithçi insan görüşüyle çelişir. Ayrıca insanlık tarihini, insanın, doğa üzerindeki hâkimiyet kurarak ve sosyal ilişkilerdeki yabancılaşmanın üstesinden gelerek, yaratıcı *praxis*'teki güçleri ele geçirmeye çalışması diye açıklayan klasik Marxist teleolojiye de yeni bir yaklaşım getirir.

RJH/YÖ

OKUMA

Anderson, P. 1974a: *Lineges of the Absolutist State.*

— 1974b: *Passages from Antiquity to Feudalism.*

Brenner, R. 1976: "Agrarian Class Structure and Economic of Development in pre-Industrial Europa",

— 1977: "The Origins of Capitalist Development: a Critique of neo-Smithian Marxism".

Dobb, M. 1946: *Studies in Development of Capitalism.*

Hilton, R. 1973: *Bond Men Made Free.*

Hilton, R. (der.) 1976: *The Transition from Feudalism to Capitalism.*

Holton, R. 1981: "Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism"

Sweezy, P. 1976: R. Hilton'un derlediği (1976) kitap içindeki denemeler.

Wallerstein, I. 1974: *The Origins of the Modern World System.*

Fetişizm (*İng.* Fetishism, *Fr.* Fetishisme, *Alm.* Fetischismus).

Marx kapitalist toplumda, maddî nesnelerin varolan toplumsal ilişkiler bağlamında kendilerine yüklenilen belirli karakteristikleri bulunduğunu ve bu karakteristiklerin nesnelere doğal olarak aitmişçesine bir görünüm aldığını söylemektedir. Marx'ın fetişizm olarak adlandırdığı ve kapitalist üretimin tümünü kaplayan bu sendromun başlangıç formu, DEĞER taşıyıcı ya da deposu olarak META fetişizmi şeklindedir. Halkın muhayyel bir güç üstüne varlık yüklediği dinle bir benzetme yapar. Bununla birlikte, Marx'ın belirttiği gibi kapitalist ekonomide maddî nesnelere yüklenilen özellikler, imgelem ürünü değil de gerçek olduklarından analoji tam değildir. Bu özellikler doğal değil, toplumsal özelliklerdir. İnsanlar üzerinde etkide bulunan, ancak onlar tarafından denetlenemeyen gerçek güçleri oluşturmaktadırlar; kapitalizmin tanımlayıcısı ekonomik ilişkilerin nesnel "görünüş biçimleri"dirler. Eğer bu biçimler doğal biçimler olarak ele alınıyorsa, bu onların toplumsal içerik ya da özünün dolaysız olarak görünür olmamasından değil, sadece teorik analiz tarafından açıklanmış olmasından ileri gelmektedir.

Her zaman anlaşılmamakla birlikte, Marx'ın fetişizm öğretisi ve değer teorisi ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıdır. Bunlar burjuva toplumunda harcanan emeğin aldığı özel biçimi aydınlatmaktadırlar. Emeğin kendisi insan toplumlarına evrenseldir. Ancak kapitalizmde genelleştirilmiş malların değişim ve üretimiyledir ki, emek, kendi ürünlerinin nesnel niteliği, değerleri olarak ifadesini bulmaktadır. Komünal ve sömürüye dayanan ekonomi türlerinde, emek, doğrudan ne olduğuyla, yani toplumsal bir süreç olmasıyla tanınabilir. Bu sıfatla yetke tarafından ya da anlaşma ile açıkça düzenlenmekte ve eşgüdülmektedir. Kapitalizmde ise, tersine, malların bireysel üreticileri birbirlerinden bağımsız olarak çalışmakta ve buradaki eşgüdüm gayri şahsi olarak, pazar aracılığıyla bireylerin arkasından gelmektedir. Bunların hepsi iyi işlenmiş bir İŞBÖLÜMÜ içerisinde işlev görmektedirler. Fakat üreticiler arasındaki toplumsal ilişki, yalnızca ürünler, alıp sattıkları mallar arasındaki

ilişkinin bir biçiminde etkilenmektedir. Emeğin toplumsal karakteri onlara bu mallann değerinde dolaysız olarak gözükmektedir. Dolayısıyla değerler, emeğin hepsi eşit derecedeki düzenlemeleri olarak ortak bir ölçüye vurulabilir. Şeyler de tarihsel olarak özgül bir karakteristiğin taşıyıcıları olmaktadır.

Fetişizm yanılsaması toplumsal karakter ve onun maddî şekillerinin aynı yerde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Değer, mallarda içkin ve şeyler olarak onlara doğal gözükmektedir. PARA rolünde, bu esas fetişizmin yayılmasıyla, belirli bir şey, sözgelimi altın, gerçekte toplumsal olan bir gücün görünür salt yoğunluğu, değerin kendisinin bedene bürünmesi olmaktadır. Benzeri şekilde sermaye fetişizminde, üretim araçlarına SERMAYE konumu veren özgül ekonomik ilişkiler karanlıkta bırakılmaktadır. Komuta ettiği güçler ve toplumsal emeğin bütün üretken gizil güçleri doğal olarak sermayeye ait gözükmektedir. En yüksek açıklaması, üretken emeğin yardımı olmaksızın bile sermayenin FAİZ türetme kapasitesi olan gizemleştirici bir görünüşü vardır.

Ekonomik sürecin üzerlerine özellikler yüklemiş nesneleri, böylece, halkı bu sürece tâbi kılan gerçek güçlerdir. Bunlar kapitalizmin bir tür maske takmış belirli ilişkileridir. Bu olay, bu güçlerin doğal kaynaklanyla ilgili yanılsamalann ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ancak maskenin kendisi yanılsama değildir. Kapitalist düzenin kendiliğinden algılanmasını gizemleştiren ve tahrif eden görünümler gerçektir: Esas ilişkiler tarafından belirlenen ve de onlan gizleyen nesnel toplumsal formlardır. Bu kapitalizmin *kendisini* tebdil-i kıyafette *sunma* biçimidir. Böylece toplumsal emeğin gerçekliği malların değeri arkasında gizlenmektedir. Ve yine böylece ÜCRETLER de SÖMÜRÜ'yü gizlemektedir. Çünkü sadece EMEK GÜCÜ'nün değerine eşitken, emek gücünün çalışırken yarattığı en büyük değere eşit olarak gözükmektedirler. Gerçekte toplumsal olan doğal, sömürücü bir ilişki de âdil bir ilişki gibi görünmektedir. Her açığa vurulmuş biçimde varolan esas gizli içeriği keşfetmek teorinin işidir. Bununla birlikte, bu tür biçimler ya da görünüşler, o suretle, ortadan kalkmamıştır. Burjuva toplumunun kendisi kadar uzamaktadırlar. Marx'a göre, komünizmle ekonomik süreç üreticilerin denetimi altında ve onlar için cam gibi saydam olacaktır (☞ META FETİŞİZMİ).

NG/AÇ

OKUMA

Cohen, G.A. 1978: *Karl Marx's Theory of History.* 5. Bölüm ve Ek.1.

Geras, Norman 1971: "Essence and appearance: Aspects of Fetishism in Marx's *Capital*."

Feuerbach, Ludwig (d.28 Temmuz 1804, Landskut, Bavyera; ö. 13 Eylül 1872, Nuremberg.)

Dinin bir tür yabancılaşma ve insanî arzuların yansıtılması olduğu tezini savunan kitabı *Hıristiyanlığın Özü* (1841) dünya çapında ilgi uyandırdı; Hegel ve din konusundaki eleştirileri genç Marx ve Engels üzerinde önemli etki yaptı.

Tanınmış ve o zaman için ilerici bir hukuk bilgini ve (Paul Johann Anselm von Feuerbach) kriminolojistin oğlu olan Feuerbach, 1823'te Heidelberg'de başladığı çalışmalarında teoloji yoluyla felsefeye kaydı. 1824 yılında Berlin'e taşındı ve Hegel'in konferanslarına katıldı; 1825'te dinsel inancını yitirdi, bir felsefî Hegelci olarak Felsefe Fakültesi'ne transfer oldu ve 1828 yılında Erlangen'de derecesini tamamladı. *Ölüm ve Ölümsüzlük Üzerine Düşünceler*'i (1830) ruhun ölümsüzlüğünü inkâr ettiği için bir skandala neden oldu. 1829 yılında Erlanger'de felsefe doçenti oldu ve üniversitenin dine karşı görüşleri nedeniyle kendisini profesör atamamasını protesto ettiği 1832 yılına kadar ders vermeyi sürdürdü. Yaşamının geri kalan kısmını özel çalışmalarıyla geçirdi, 1830'larda modern felsefe tarihî konusunda bazı öncü çalışmalarını yayımladı. Bunları Hegel'in idealizmini "materyalist" açıdan eleştiren ve eleştiri dozu giderek artan makaleler izledi. *Hıristiyanlığın Özü* (1841), *Geleceğin Felsefesi Üzerine Temel Öneriler* ve *Felsefenin Reformu Üzerine Tezler* (her ikiside 1842) bir Feuerbachçılar kuşağı yarattı. Bu kuşak, tıpkı onun gibi monarşizmi, Mutlak Aklın iddialarını reddediyor ve dini, insanın insanî güçlerini soyutlamaya, düşünen insan yerine düşünceyi koyan ve bütün bunları insana egemen olmaya yönelik gayrimeşru girişimler olarak görüyordu. Bunları din üzerine başka çalışmalar da izledi ve 1848 devrimi patlak verdiğinde Feuerbach, en azından Heidelberg'deki öğrencileri tarafından, bu devrimin düşüncel babası ve kahramanı olarak selâmlandı. Oysa kendisi, Almanya'nın bir cumhuriyet olabilmek için dinsel saplantılardan henüz yeterince kurtulamadığına inandığı için, devrime karşı pasif ve kuşkucu bir tavır

takmıyordu. Feuerbach 1850 yılında Moleschott'un tıbbi materyalizmine yöneldi ve insanın günaha karşı nasihatlar yerine, yediği şeylerin doğası ve niteliği tarafından belirlendiği görüşünü Almancadaki "insan ne yerse odur" sözüyle özetledi. Bundan sonra ahlâk üzerine birkaç şey hariç önemi olan pek bir şey yazmadı ve kamuoyunun dikkatini çekmedi. 1868 yılında Marx'ın *Kapital*'ini okudu ve insanlık dışı, korkunç koşulları sergilediği için onu övdü ve 1870'de Sosyal Demokrat Parti'ye katıldı.

Feuerbach ne sistematik ne de istikrarlı bir düşünürdü; fikirler ve aforizmalar ortaya atmış, çalışmalarına esas olan felsefenin temel sorunlarından hiçbiri üstüne, ardında, titizlikle çözümlenmiş ve birbiriyle tutarlı bir şekilde işlenmiş bir fikir bırakamamıştır. Ancak onun "materyalizm"i (ya da daha doğrusu doğacı, atomistik olmayan ampirizmi) ve bilgi kuramı yoruma ve tartışmaya açık şeylerdir. Marx'ın *Feuerbach Üzerine Tezler*'de onu zihnin aktif yanını görmemezlikten gelen ve derin düşüncelere boğulmuş bir materyalist şeklinde ele alışı düpedüz yanlıştır. Onun *Praxis*'i yalnızca "kirli Yahudi" (kaba pratik için Marx'ın kullandığı terim) yönleriyle gördüğü iddiası da eşit ölçüde yanlıştır. Almanya'da 1840'larda, Rusya ve Fransa'da 1850'lerde ve 1860'larda büyük ölçüde etkili olan Feuerbach daha sonra yeniden gözden geçirilmiş, kabul görmüştür ve 19. yüzyılın dine karşı önde gelen kişisi olmasının yanısıra, dinin içeriği olarak insanı yükselten bir kişi olarak 20. yüzyıl teolojisinin temel şahsiyetlerinden birisi haline gelmiştir. İnsanlar arasında birlik ilkesinin öğesi olarak sevgiyi yüceltişi; onun, (düşünme, konuşma, sevgi gibi) gerçekten insancıl her türlü içeriğin asgari öğesi olarak Ben-Sen doktrini, çağdaş ilâhiyatçılara ve teknik gelişmeye yakın bulunan diğer bazı filozoflara cazip gelmiş, ancak Marxistleri fazla ilgilendirmemiştir. Feuerbach'ın dini eleştirisi, yabancılaşma kavramı, "materyalizm"i ve Hegel'e ilişkin eleştirisi son yıllarda yeni çalışmalara konu olmuş ve Marxist düşüncenin yeni felsefî yaklaşımının bir parçasını oluşturmuştur. Marx'ın kendisi, Feuerbach'ın dine ilişkin eleştirisini, insanın insanlık için en yüce varlık olduğu önermesiyle sonuçlandığı şeklinde algılamış ve böylece gerçekten devrimci bir felsefe için bir başlangıç noktası olarak değerlendirmiştir. Feuerbach'ın, Hegel'in özne ile yüklemi yer değiştirttiği, düşünceyi insanın bir özelliği değil de insanı düşüncenin bir özelliği sayışına yönelttiği eleştiri, kuşkusuz Marx'ın "Hegel'in baş aşağı çevrilmesi" düşüncesindeki önemli etkenlerden birisi olmuştur. Feuerbach'ın din gibi toplumsal kurumların kökenlerini ve işlevlerini ortaya koymaya yönelik genetik eleştirel araştırma yönterni, Marx tarafından 1843'te devlete uygulanmış ve denebilir ki onun maddeci tarih anlayışının unsurlarından birisi olmuştur. Bununla birlikte, Marx'ın ilk felsefî yazılarının keşfi ve yeniden keşfiyledir ki Feuerbach'la Marx arasındaki ilişki derinlemesine incelenmiş ve daha iyi anlaşılmıştır. Marx'ın kendisi Feuerbach'ı kendi düşünsel gelişmesinde önemli, fakat geçici bir aşama olarak değerlendirmiş ve her ne kadar 1860 yılında Londra'dan Feuerbach'ın 7 ciltlik toplu eserlerini ısmarlamışsa da, ona kalıcı bir ilgi göstermemiştir. Resmi Sovyet diyalektik materyalizminin gelişmesinde önemli bir metin olan Engels'in *Ludwig Feuerbach*'ı ne Feuerbach'ın felsefesinin değerli bir incelemesi ne de gelişmiş Marxist felsefî düşünceye önemli bir katkıdır. Klasik Marxistler ve son zamanlarda Sovyetler Birliği'ndeki düşünürler, Feuerbach'a, Marxizmin önemli, ama yetersiz bir öncüsü olarak sözde kalan övgüler sunmuşlar fakat A.M. Deborin'in (1923) çalışması dışında ciddi bir çalışma ortaya koymamışlardır. Deborin'in birinci baskıda yer alan, Feuerbach'ın önemli bir düşünür olduğu ve Marxizmin, Feuerbachçılığın bir türü olduğu iddiası, sonraki baskılardan çıkartılmış, Marx ve Feuerbach arasındaki ilişkiler konusundaki yanlış değerlendirmesi, Stalin'in emriyle görevinden alındığında kendisine karşı bir koz olarak kullanılmıştı. Kamenka'nın çalışması (1970) ise Feuerbach'ı tarihsel olarak önemli ve atomistik olmayan amprisizmi içinde temelde tutarlı, düşünceye ilişkin aktif kuramı ve dine yönelik eleştirisi yönünden sağlam bulmakla birlikte, onu sistemli ya da büyük bir düşünür olarak değerlendirmez. Wartofsky (1977) ise Feuerbach'ı çok daha derin konuları ortaya atan bir düşünür olarak ele alır ve Feuerbach'ın felsefî gelişmesinin, düşüncenin evriminin diyalektik kavranışı açısından çok büyük önem taşıdığını göstermeye çalışır.

EK/UK

OKUMA

Feuerbach Ludwing 1841 (1957): *The Essence of Christianity*.

— 1843 (1966): *Principles of The Philosophy of the Future.*
— 1851 (1873): *The Essence of Religion.*
— 1967: *The Essence of Faith According to Luther.*
— 1851 (1967): *Lectures on the Essence of Religion.*
Kamenka, Eugene, 1970: *The Philosophy of Ludwig Feuerbach.*
Wartofsky, Marx W. 1977: *Feuerbach.*
(Feuerbach'ın Almanca Toplu Eserleri kendi sağlığında yayımlanan on cilt halinde 1903-1911 yıllarında Bolin ve Jodl'un editörlüğünde basıldı. 1960-4 yıllarında Hans-Martin Sass'ın editörlüğü altında, ek malzeme ile, Fromann Verlag/Günter Holzboog, Stutgart-Bad Canstatt tarafından 12 kitap içinde 13 cilt halinde yeniden yayımlandı. Feuerbach'ın Almanca'daki en eksiksiz basımı, Doğu Alman Akademi Yayınevi'nce Werner Suchuffenhauer'in editörlüğü altında yayımlanmakta bulunan 16 ciltlik açıklamalı-eleştirel baskı olacaktır.)

Finans Kapital (*İng.* ve *Fr.* Finance Capital, *Alm.* Finanz Kapital)

Marx'ın kuramlaştırdığı, fakat 20. yüzyıl Marxist kuramında geçerli bir kategori teşkil eden tek sermaye biçimidir. Malî faiz getiren ya da parasal sermaye gibi (sermaye) biçimlerinden oldukça farklıdır. Hilferding (1910) tarafından ilk kez ileri sürüldüğünde iki merkezî karakter isteği vardır. Birincisi sanayi sermayesiyle bankaların elindeki malî sermayenin içiçe geçmesi; ikincisi ise kapitalizmin sadece belirli bir aşamasında bunun ortaya çıkabilmesidir. Hilferding finans kapitalin varlığının kapitalizm için çok önemli sonuçlarının olduğunu, tekellerin gelişiminden, EMPERYALİZM'den ve kapitalizmin yıkılması ümidinden ayrı düşünülemeyeceğini söyler (☞ SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI). Bu dinamik yanlarıdır ki, Lenin ve Buharin'nin yazılarında finans kapitalin önemli bir yer edinmesine ve günümüze kadar süren bir tartışmanın beslenmesine neden olmuştur. Kautsky ve Bauer, Hilferding'in kitabı *FİNANZ KAPİTAL*'i Marx'ın ölümü öncesinde oluşum halindeki kapitalist aşama üzerine öndüşüncelerinin tamamlanması olduğunu belirterek Marxist kuramın 20.yüzyıl koşullarına uyarlanmasında onun önemine işaret etmiştir. (Hilferding'in eseri ile onun çağdaşları arasındaki ilişkiyi görmek için ☞ Bottomore 1981 ve Coakley 1982)

Malî sermaye ileri sanayi sermayesinin bütünleşmesi, genel anlamda, finans kapitale özgü bir olgu değildir. Parayı elinde tutan, mübadele eden, borç alan, kiralayan uzmanlaşmış malî kapitalistlerin kapitalizm koşullarındaki varlığı onun üretici sektörlerle eklemlenmiş olmasıyla mümkündür; sanayici kapitalistlere borç verdikleri takdirde faiz aracılığıyla artık değerin bir parçasına el koyabilir ve bütün ekonominin kambiyo ve ödeme işlemlerini yürüterek kâr aracılığıyla artık değerden pay alabilir (☞ MALÎ SERMAYE VE FAİZ). Fakat finans kapitali farklı kılan iki sermaye biçiminin bütünleşmesindeki özgüllüktür ki, bunun özü aralarındaki ayrılığın son bulmasıdır; Hilferding'in belirttiği gibi, finans kapital "banka ve sanayi sermayesini daha *içli dışlı* (vurgu yazara aittir) ilişkilere" sürükleyen güçlerden doğmuştur. Bu *içli dışlı* ilişkiler içerisinde bankalar artık sanayiyi kontrol edebilen, değişikliğe zorlayabilen yaptırımcı ortaklardır.

Hilferding ve Lenin, farklı vurgularla, bankaların sanayiyi kontrol etme işlemlerinde üç kanal ayrımlamışlardır. Birincisi, ANONİM ŞİRKETLER'deki artış sanayici firmaların hisse senetlerini kontrol edebilmelerine imkân tanırken, ayrıca da, kontrolün ötesinde, "kimliklerin birleşmesi" ni de kolaylaştırmışlardır ki, "bankalar gün geçtikçe büyük ölçüde sanayici kapitalist olmaya başlamışlardır" (Hilferding 1910, s. 225). İkincisi, sanayi firmalarının yönetim kurullarına banka yöneticilerinin atanmasıyla ya da tersiyle kurulan "kişisel bağlantılar" (Lenin 1916, s. 221) ve bankalarda en büyük hisseleri ellerinde tutunların sanayide de aynı konumu sürdürdükleri gerçeğidir. Sonuncusu ise, malî işlemlerini yürüttükleri için bankaların "kendi" sanayi firmalarının ayrıntılı bilgilerine sahip olabilmeleridir; firmanın gündelik işlemleri sırasında gerçekleşen kredileri (mübadele hesapları) ve gün be gün banka hesap durumlarını belirler. Finans kapital kavramının sanayiye hükmeden malî sermayeden doğmaması oldukça anlamlıdır; ilkinin özel bir kurumsal biçimin, bankaların, ikincisinin anonim şirketlerin kurumsal yapılanmasıyla içiçe geçerek onlara hükmetmesi, kontrol etme kanallarıyla olur. Gerçekte ise çerçeve daha fazla özgüldü, çünkü diğer ülkeler için geçerlilik taşısa da Hilferding ve Lenin düşüncelerini öncelikle

"evrensel banka"nın tipik olduğu sanayileşmiş Orta Avrupa'ya hükmeden sistem üzerine yaptıkları gözlemlerle temellendirmişlerdi. İngiltere'de ticari bankalar, sanayicilerin bankacılardan daha fazla sanayiden anladığı düşünüldüğünden, tarihsel olarak sanayiye kısa vadeli kredi vermek ve ödeme işlemlerini yürütmek üzerinde yoğunlaşırken, Alman evrensel bankaları sanayi şirketlerinin yönetimini, hissedarlığını ve hisse senetlerinin pazarlanması işiyle bu işlevlerini bütünleştirmişti.

Bankalarla sanayi firmalarının eklemlenişinde birincisinin hâkimiyeti düşüncesi, bu haliyle statiktir, fakat finans kapital düşüncesinin özü kapitalizm tarihinin bir aşamasına özgülüğü ve ayrıca da hem dünyayı dönüştüren güçlerin motoru hem de tarihsel güçlerin ürünü olmasıdır. Lenin'e (1916) göre finans kapital kapitalizmin bir aşaması değil tekelci kapitalizmin veya emperyalizmin asli bir özelliğidir. (☞ KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ). Tekelci kapitalizm aşamasında, birçok sermaye arasındaki rekabet bütün sanayinin büyük birkaç girişimci, tröst ya da kartelin egemenliği altına girmesine dönüşür ki, finans kapital bunun en temel özelliğidir. Finans kapital herhangi bir bankanın herhangi bir firmayla içiçe geçmesi değil, "birkaç büyük tekelci bankanın sermayesinin sanayicilerin tekelci birliklerinin sermayesiyle birleşmesidir" (Lenin 1916, s. 266). Karşımıza çıkan manzara, ellerinde büyük güçleri tutan bankaların yönettiği dev tröstlerdir. Bu aynı görüntü yüzyılın ilk yarısında Marxist olmayanların finans kapitale karşı popülist hatta faşizan saldırılarına kaynaklık ederken, Hilferding, Lenin ve Buharin kendilerini finans kapitalin ortaya çıkışını ve geleceğini belirleyen yasaların keşfine adamışlardı. Finans kapital Marx'ın ayrıştırdığı iki olgunun işleyişi sonucunda ortaya çıkmıştı. Yoğunlaşma ve merkezileşme sanayide tekelci firmalar yaratmış, modern kredi sisteminin yükselişiyle de bütün toplumun tasarruflarının bankaların ellerinde toplanması gerçekleşmişti; bu ikisinin birleşmesi sanayideki tekelci firmaların birikimlerini mümkün kılacak genişlikteki finansman ihtiyaçlarını karşılamak için gidebilecekleri başka hiçbir yer olmayışının ve bankaların ellerine geçirdikleri büyük ölçülerdeki kaynakları sanayiye yatırmak dışında kârlı olabilecekleri seçeneklerinin olmamasının sonucuydu. Dahası, malî sınaî sermaye blokunun kendi pazarlarındaki anarşi üzerinde başlattığı daha fazla kontrol kurma girişimiyle, finans kapital biçiminde birleşme tekellerin daha fazla gelişiminde uyarıcı oldu. Bu süreç içerisinde yeni sanayi girişimlerinin bankalarca teşviki, bu teşvik yoluyla yeni bir kâr biçiminde, teşvik kârının doğuşu, önemli bir stratejiydi.

Lenin, finans kapitalin tabanını oluşturduğu ve ek bir ivme kattığı tekellerin yaratılmasının emperyalizm döneminde sermayenin *uluslararasılaşmasından* ayrı düşünülemeyeceğini söyler. Buharin'in *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* (1917) adlı eserine yazdığı girişte finans kapitalin büyümesini açıklarken;

> "mübadelenin gelişiminin belli bir aşamasında 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın başlangıcında geniş-ölçekli üretimin büyümesinin ulaştığı belli bir evrede, malların/metaların mübadelesi iktisadî ilişkilerin ve sermayenin uluslararasılaştırmasını doğurmuştur ki, bu geniş-ölçekli üretimindeki büyük artışlarla birarada gerçekleşmiş ve serbest rekabet yerini tekellere bırakmaya başlamıştır". (s, 11)

Fakat ne var ki, bu yine iki yönlü bir ilişki olarak algılanmaktadır. Emperyalizm tekeller için bir koşulken tekeller de finans kapital için bir koşuldur ve hem de emperyalizmin belirleyici bir özelliği ve uyarıcı gücüdür. Lenin, *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*'nda (1916) bunu şöyle ifade eder:

> Emperyalizmin en belirgin özelliği sanayi sermayesi *değil*, finans kapitaldir. Fransa'da finans kapital olağanüstü güçlenirken sanayi sermayesinin zayıflamasının 80'leri izleyen yıllardaki sömürgeleştirme politikasının aşırı yoğunlaşmasını doğurması rastlantısal değildir.(s. 268)

Lenin ve Buharin'in emperyalizmin belirgin bir karakteri olan finans kapitale sanayi ve diğer sermaye türlerinden ayrı bir önem vermeleri,onların diğer Marxist görüşlere yönelttikleri eleştirilerin ana ekseni olmuştur.Lenin (1916),Kautsky'nin emperyalizmi tarımsal/kırsal alanları boyunduruğu altına almak isteyen enüstriyel sermayeyle karakterize etmesine saldırırken, Buharin "Emperyalizm ve Sermaye Birikimi" nde (Luxemburg ve Buharin 1972 içinde) Luxemburg'un emperyalizm teorisinin genel eleşti-

risini, özellikle Luxemburg'un, emperyalizmin tabanını oluşturan özgül sermaye biçimini, finans kapitali genel olarak sermayeden ayrıştırmadaki başarısızlığı üzerinde temellendirmiştir.

Lenin ve Buharin'e göre emperyalizmin kırsal alanları ele geçirme ya da Luxemburg'da olduğu gibi pazar arayışı içindeki sermayenin kapitalist olmayan alanlara doğru genişlemesi türünden görüşler gerçekliğe ters düşmüştür. Çünkü emperyalizmin yüzyılın başındaki karakteri kapitalist sanayinin zaten yerleşmiş olduğu alanlara doğru ilerlemesidir. (Buharin Ruhr'un 1923'de Fransa tarafından işgalini, Lenin ise Almanya'nın Belçika ve Fransa'nın Lorraine ile ilgili niyetlerini örnek olarak sunmuştur). Sanayileşmiş ekonomiler üzerinde olduğu kadar sanayileşmiş ekonomiler için de verilen bu emperyalist mücadeleler yalnızca finans kapitalin hâkimiyetiyle açıklanabilir. Bu, el atılmamış alanlara doğru genişlemek yerine dünyanın yeniden paylaşımı için mücadelenin belirtisidir ve finans kapitalin hâkimiyeti ve olgunluğu yeniden paylaşımı kaçınılmaz kılmıştır. Çünkü malî sermaye ve üretici sermayeyi bütün dünyayı finans kapital bloklarının birine veya diğerine bağlayana kadar ihraç etmesiyle bir dünya sistemi yaratan finans kapitaldi. Dünya Savaşı öncesi yıllarda olgunlaşmasını tamamlamıştı. Lenin'e göre; "finans kapital, sözcüğün tam anlamıyla, bütün dünya ülkelerine ağlarını salar... Sermaye ihraç eden ülkeler dünyayı kendi aralarında kelimenin mecazi anlamında paylaşmışlardır. Fakat finans kapital dünyanın gerçek paylaşımını yaratmak zorundadır." (1916, s. 245). Dünya zaten paylaşılmış olduğundan, tröstlerin rekabetçi gelişimleri bir yeniden paylaşım mücadelesini içermek zorunda kalmıştır.

Bu mücadele emperyalist savaşın temel kaynağı olarak görülmüştür ki, Lenin ve Buharin için savaş finans kapital egemenliğinin zorunlu uzantısıdır. Lenin ve Buharin bu noktada Hilferding'den ayrılmışlardır, çünkü onun finans kapital merkezini oluşturduğu emperyalizm kuramı, çok iyi tanınan yazarların eserlerine taban olsa da, o savaşı emperyalist rekabetin kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirmemiştir. Ayrıca, Lenin ve Buharin finans kapital emperyalizminin sadece sosyalist devrimin kapitalizmi yıkıp onun devletini ele geçirme koşullarını değiştirdiğini düşünürken, Hilferding devletin finans kapitalin hâkimiyeti altına girmesinin ve tröstlerin zorlamasıyla oluşan müdahaleciliğin rahatlıkla ele geçirilebilecek ve dönüştürülmeksizin proletarya tarafından kullanılabilecek bir sistemin temellerini attığını ileri sürmüştür (daha sonra bunu "örgütlenmiş kapitalizm" olarak adlandırmıştır). Hilferding ve Lenin arasındaki siyasal ayrışmanın en önemli nedeni de bu olmuştur. Emperyalist savaş ve devletle tröstlerin düzenlenmesi altındaki kapitalizmin sınıflararası güç dengesinin ve kapitalizmin geleceğini ne şekilde etkileyeceği hakkındaki tartışmalar, ne var ki, finans kapitalin merkezini oluşturan iktidar sorununun gözardı edilmesine yol açmıştır; siyasal, ekonomik ve toplumsal güçlerin bir elin parmakları sayısındaki kapitalistlerin ve bankaların elinde giderek yoğunlaşarak büyüdüğü ve onlar tarafından kontrol edildiği görülmekteydi. Sonraki kapitalist toplumlar için finans kapital kavramının geçerliliği, bankaların bağlantılı oldukları sanayi şirketleri üzerindeki hakimiyeti olarak tanımlanan bu iktidarın varolup olmadığı sorusu ekseninde gelişti. Sweezy'nin 1941'de yazdığı makalesi ve onu izleyen kitabıyla (1942) bu soru etrafında açtığı tartışma, özellikle hisse senedi ve yöneticiliğin içiçe geçmesi üzerine ampirik verilerin Hilferding'in tanımladığı kontrol kanallarını doğrulayacak ölçüde varolup olmadığı ile ilgiliydi ve ABD üzerinde yoğunlaşmıştı. Finans kapital kavramının teorik sorunlarına- bankalarla firmalar arasındaki ilişkilerde hâkimiyet, iktidar ve entegrasyonun anlamı- bu tartışmada fazla bir yer verilmedi.

Sweezy, Hilferding ve Lenin'in kapitalizmin yeni bir aşamasının TEKELCİ KAPİTALİZM'in doğuşuna tanıklık ettiklerini ve bankaların hâkimiyetinin onun doğum sürecinde sadece geçici bir olgu olduğunu söyler "banka sermayesi, en şanlı dönemini yaşamışken sanayi sermayesinin yanında yeniden ona tâbi bir konuma düşer" (1942, s. 268). Bu tezi sarsan anlamlı bir karşı çıkış, Birleşik Devletler'de büyük firmaların başta gelen bankalar tarafından kontrol edildiğini söyleyen Fitch ve Oppenheimer (1970) ile Kotz (1978) dan geldi. (Her ne kadar finans kapital kuramı bunun tröstlere kazandırdığı gücü vurgulamışsa da, Fitch ve Oppenheimer bankaların izledikleri siyasetin demiryolu ve enerji şirketlerinde yarattığı zayıflığa işaret ettiler). Birleşik Devletler bankalarının tröst departmanlarınca emeklilik fonu ve kişiler adına şirket hisselerinin yönetiminin (yönetim komitesinde temsil edilmeye ek olarak) bazı bankalara hisselerin

stratejik miktarları üzerinde etkin bir kontrol imkanı tanıması önemli bir kontrol mekanizması olarak değerlendirildi. Kotz çalışmasında diğer finans kuruluşlarının bankacılık grubundaki iştiraklerini de incelerken, Minns (1980) çalışmasında Britanya örneğinde bankaların emeklilik fonunun portföyünü yönetmesinin hisselerin önemli bir bölümünün kontrolünün ve de en azından hemen göze çarpacak derecede bunu sanayinin gelişimini kontrol etmede kullanma olasılığını gösterdi. Bu gücün modern Amerika ve Britanya'da gerçekte ne ölçüde uygulandığı hâlâ yanıtlanmamış bir sorudur. 60'ların başlarından sonraki iki on yıl sürecince sermayenin daha da merkezleşmesini sağlayan şirket birleşmeleri dalgasıyla, yetmişlerin ve seksenlerin ekonomik krizlerinde sanayinin yeniden yapılanmasında bunların yer alışları kanıtlayıcı bilgilerin bulunması ve nicelendirilmesi zor olsa da sorunun dışındadır; fakat finans kapital kavramının içerdiği gibi bu değişimlere hâkim olup onlara önemli bir etkide bulunup bulunmadıkları pek açıklığa kavuşmadı.

Bankaların hâkimiyetine ilişkin tezin ampirik geçerliliğine karşıt olarak finans kapital kavramının teorik iç tutarlılığı, kuşkulardan uzak kalmamış olsa da, yanıtlanmadan bırakılmıştır. Başlıca güçlük, iki ayrı bütünün, bankaların elindeki malî sermaye ile anonim şirketlerde örgütlenen sanayi sermayesinin birleşmesi olarak algılanırken, yine de, birinin diğerinin üzerinde hâkimiyeti ölçüsünde birbirinden ayrı kalmasıdır. Bu düşünce, "birleşme" esnek bir yorumla, öğelerin birbirinden ayrı kalırken belli kanallarla birbirine eklemlenmesini ve de bağlantıları aracılığıyla karşılıklı olarak dönüşümlerini ifade ettiği ölçüde geçerlilik taşır. Fakat her ne kadar (sanayi sermayesinde tekelleşme derecesinin artışı gibi) dönüşümlerden bazıları kavram tarafından sıralanmışsa da Hilferding, Lenin ve Buharin sorunu finans kapital özelliklerini, onun öğelerinden birinin ya da diğerinin üzerine yıkarak dile getirmişlerdir. Hilferding her ne kadar finans kapitalin "görece bağımsızlığı"ndan söz etmişse de, bazı yerlerde banka sermayesinin düpedüz sanayi sermayesi olduğunu rahatlıkla söyleyebilmiştir; o "bankalar.... gittikçe artan ölçülerle sanayici kapitalistler oldu" (1910, s. 225) derken, Lenin ise Buharin'e (1917) Girişte Marx'ın (faiz getiren sermaye biçiminde) malî sermayeye atfettiği evrensellik karakterinin aynını finans kapitale atfetmeye yönelir; "finans kapital olağanüstü bir hareketlilik ve esnekliğe sahip, olağanüstü ölçülerde uluslararası ve yerli karması, olağanüstü derecede kişisellikten uzak ve halihazırda üretim sürecinden koparılmış bir güçtür".

Birleşmelerin doğası ve finans kapitalin öğelerinin dönüşümüyle bağlantılı olan farklı bir sorun da, ne yazık ki, malî sermayenin banka sermayesiyle, sanayi sermayesinin de faaliyetlerini sadece sanayi alanında yürüten firmalarla özdeşleştirilmesidir. Bunun anlamı, bankalarla firmalar arasındaki bağlantılarda uzlaşmayan malî sermaye ile sanayi sermayesinin eklenme biçimlerinin (ayrıca bir sürü ampirik sorgulamanın da) kuramsal ilgi alanı dışına çıkarılmasıdır. Oysa finans kapital kavramı daha genel kalmaya devam eder. Bu kuramsal sınırlamadan kaynaklanan ampirik zayıflığın bir örneği, sanayi üretim, ticari işlemler ve para alım satımıyla yatırım fonlarının kontrolü gibi bankacılık faaliyetlerini (tasarruf edilmiş kazançlar ve kaynaklar biçiminde ve bankaların üzerinde işlem yaptıkları gibi bütün para piyasalarında borçlanma biçiminde) yürüten modern çokuluslu şirketlerdir; bunlar malî ve sanayi (ve ticarî) sermayelerini içiçe geçirirler, fakat bu kendi içlerinde gerçekleştiğinden bankalar ve firmalar bazında tanımlanan finans kapital kavramı bunlara tam anlamıyla uygulanamaz.

Marxist siyasal stratejilerde kavramın günümüzdeki geçerliliği sorusu eğer kapitalizm yıkılacaksa, finans kapitalin son analizde yenilmesi gerekecek bir siyasal ya da ekonomik güç yaratıp yaratmadığı sorunu etrafında düşünülür. Hilferding ve Lenin bunun iktidarın yoğunlaşmasını yarattığını göstermişlerdir; Lenin "birkaç bin kişilik milyarder ve milyonerin bütün dünyanın kaderini ellerinde taşıdıklarından" söz ederken, Hilferding de "Berlin'deki altı büyük bankanın mülkiyetinin ele geçirilmesinin geniş ölçekli sanayinin en önemli kısmının ele geçirilmesi" anlamına geleceğini ve "bunun da geçiş sürecinde ilk sosyalist politikaların uygulanmasını büyük ölçüde mümkün kılacağını" düşünüyordu. Seksenli yıllarda sosyalizmin kuruluşunun, bankaların bağımsız gücünün yıkılmasını zorunlu kıldığı tezi doğruluğunu sürdürmektedir; fakat bunun nedenleri onların finans kapital içindeki hâkim konumlarından daha fazla malî sermaye olarak karakterleriyle bağlantılıdır. Bazı istisnalar dışında (Japon ekonomisi bunun başta gelen örneklerindendir) kapitalist sistemde bankaların gücü, sanayide faaliyetleri olsa da asıl olarak onların sa-

nayide dolaysız yer almalarından ve onu kontrol etmelerinden doğmaz. Bu güç kendi (ve diğer) malî sermayelerini kambiyo işlemleri ve para piyasalarında etkili bir şekilde kullanarak bütün ekonomiyi etkileyen faiz ve mübadele oranlarını belirleyen yapısal güçlerinden doğar. Güçlerinin diğer bir kaynağı da özel bankaların uluslararası ölçekte kredi hareketlerini yönlendirebilme rahatlığına sahip olabilmeleridir ki, bu krediler sanayiye bağlı banka sermayesi değil, malî sermayedir; 1970'lerde uluslararası bankacılık sisteminin bazı Üçüncü Dünya ve sosyalist hükümetlerinin başlıca kredi kaynağı durumuna gelmesi bunun somutlaşmasıdır, ama bu konumları kendilerine büyük güçler kazandırmışsa da finans kapital konumuna gelememişlerdir.

LH/ŞK

OKUMA

Bottomore, Tom 1981: "Introduction to the Translation". Hilferding, *Finance Capital* içinde.
Bukharin, Nikolai 1917 ,(1972): *Imperialism and the World Economy.*
Coakley, Jerry 1982: "*Finance Capital*".
Fitch, Robert ve Oppenheimer, Mary 1970: "Who Rules the Corporation?"
Hilferding, Rudolf 1910 (1981) : *Finance Capital.*
Kotz, David 1978: *Bank Control of Large Corporations in the United States.*
Lenin, V.I. 1916 (19164): *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism.*
Luxemburg, Rosa ve Bukharin, Nikolai 1972: *Imperialism and the Accumulation of Capital.*
Minns, Richard 1980: *Pension Funds and British Capitalism.*
Sweezy, Paul 1941: *The Theory of Capitalist Development.*

Finanz-kapital (*İng.* Finance kapital, *Fr.* Capital financie, *Alm.* Finanz-kapital)

Hilferding'in "kapitalist gelişmenin son aşaması"na ilişkin araştırması 1910'da yayımlandığında Marxist ekonomik teoriye başlıca özgün bir katkı olarak alkışlanmıştı. Otto Bauer (1909-10) kitabın neredeyse *Kapital*'e ek bir cilt olarak görülebileceğini söylemiş, Karl Kautsky (1911) ise onu, Marx'ın *Kapital*'in bitmemiş ciltlerinde bütünüyle analiz edemediği olgulara Marxist yöntemin uygulanışının verimliliğinin parlak bir örneği olarak tanımlamıştı. Daha sonra Lenin'in (1916) emperyalizm incelemesi büyük ölçüde Hilferding'in "çok değerli teorik analizi"ne dayandı ve Buharin ona, Lenin'in kendi incelemesini tamamlamadan taslak halindeyken okuduğu yapıtı *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* (1918) için, "başlangıç noktası ve başlıca esin kaynağı" olarak atıfta bulundu. Kitap, Marxist çevreler dışında da, örneğin Schumpeter'in yazıları ve özellikle onun emperyalizm üzerine monografisi üstünde (1919) etkide bulundu.

Fakat Hilferding'in emperyalizm teorisi; anonim şirketlerin ve banka kredisinin piyasaya çıkmasıyla kredi parasının büyük ölçüde genişlemesi, sermayenin büyük şirketlerde artan ölçüde merkezleşmesi ve yoğunlaşması, sanayi dallarının bütününü kontrol eden kartel ve tröstlerin oluşması ve bankaların ekonomik sistemdeki büyüyen gücü gibi ve kapitalist ekonomideki başlıca değişikliklerin her şeyden önce banka ve sanayi sermayesi arasında bankaların ağır basan taraf olduğu "her zamankinden daha sıkı bir ilişki"nin gelişmesi tarafından belirlenen sürecin çok daha geniş bir analizinden türetilmişti. Hilferding, "altı büyük Berlin bankasını ele geçirmek büyük sanayinin en önemli alanlarını ele geçirmek anlamına gelir" diyerek ana tezini özetlemiştir.

Bu tez daha sonra, Hilferding'in analizinin aşırı biçimde yalnızca bankaların egemenliğine dayandırıldığını ileri süren, aralarında Marxistler de olan başka iktisatçılar tarafından eleştirildi. Daha yeni yazarlar ise iyileştirmeler getirerek ve bazı çözülmemiş sorunlara işaret ederek tezi savundular (☞ FİNANS KAPİTAL). Maerz (1968), bankaların 19. yüzyılın ortasından itibaren sanayinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını ve banka ve sanayi sermayeleri arasında sıkı örgütsel ve kişisel ilişkiler geliştiğini ileri sürdü, ama bu durumun Batı Avrupa'da 1945'den sonra birçok bankanın millileştirilmesi ve devletin sanayi gelişmesini desteklemeye ve finanse etme rolünün büyük ölçüde genişlemesiyle değişmeye başladığını ileri sürdü. Hilferding'in kendisi de, büyük şirketlerin ve bankaların egemenliği ile birlikte devletin ekonominin düzenlenmesine artan ölçüde karışmasının ekonomik yaşama önemli bir planlama unsuru getirdiğini ve böylece sosyalist planlama için yolu hazırladığını savunduğu, 1915 ile 1920'ler ortası arasında yayımlanan ÖRGÜTLÜ KAPİTALİZM üzerine makalelerinde ana tezini bir ölçüde iyileştirmişti.

Finanz-kapital kapitalizmin gelişmesi üzerine Marxist araştırmalara büyük bir ivme kazandırdı ve özgün tezi daha sonra çeşitli biçimlerde değiştirilmiş ve inceltilmiş olsa da, dikkatleri yirminci yüzyılın son on yılında daha da açık görülen başlıca iki özelliğe, dev şirketlerin büyümesi ve mali kurumların muazzam önemli rolüne çekmeyi tartışılmaz bir biçimde başarmıştır.

TBB/ZD

Frankfurt Okulu (Eleştirel Kuram)

(*İng.* Frankfurt School (Critical Theory), *Fr.* Ecole de Frankfurt (Theorie Critique), *Alm.* Frankfurter Schule (Kritische Theorie)

Almanya'da 1920'li ve 1930'lu yıllarda ortaya çıkan Frankfurt okulunun menşei, Marxizmin ya da her türlü tahakkümü eleştirmek ve ortadan kaldırmak gibi pratik bir niyetle tasarlanmış bir kuramın kapsamını neyin oluşturduğu tartışmasından bağımsız değildir. Okulun düşünsel gelişim eksenini kavramak için, bu eksenin bağlamını oluşturan çalkantılı olayların yerli yerine oturtulması gereklidir: I. Dünya Savaşı'nın ardından Batı Avrupa'daki sol kanat işçi sınıfı hareketlerinin yenilgisi, Almanya'daki kitlesel sol kanat partilerinin reformist ya da Moskova denetimindeki hareketler şeklinde çöküşü, Rus Devrimi'nin Stalinizme dönüşerek yozlaşması, Faşizm ve Nazizmin yükselişi. Bu olaylar, Marxizmden esinlenen, ama ya sosyalizmin "tarihin planı"nın kaçınılmaz bir parçası olduğu, ya da "doğru" toplumsal eylemin yalnızca "doğru" parti çizgisinin resmi duyurusunu takip edeceği görüşlerinin ne kadar yanıltıcı ve tehlikeli olduğunu anlamaya hazır olanlar açısından temel soruların sorulmasını sağladı.

Frankfurt okulu, doğrudan doğruya anti-Bolşevik bir radikalizm ve ucu açık bırakılmış ya da eleştirel bir Marxizm ile ilişkilendirilebilir. Hem kapitalizme hem de Sovyet sosyalizmine düşman olan Frankfurt okulunun yazılan, toplumsal gelişme için alternatif bir yol olanağını canlı tutma arayışı içinde olmuş; ve 1960 ve 1970'li yıllarda "Yeni Sol"a bağlı olanların çoğu, okulun çalışmalarında, hem Marxist kuramın ilgi çekici bir yorumunu ve hem de Marxizme daha ortodoks yaklaşımlar tarafından hemen hiç araştırılmayan konu ve sorunların (örneğin bürokrasi ve otoriterlik) üzerinde önemle durulduğunu görmüşlerdir.

Frankfurt okulunun düşünceleri genel olarak "eleştirel kuram" başlığı altında adlandırılmaktadır (Jay 1973; Jacopy 1974). Ancak, eleştirel kuramın bir bütün oluşturmadığını önemle vurgulamak gerekir; eleştirel kuram, ona bağlı olan herkes açısından aynı anlama gelmez (Dubiel 1978; Held 1980). Bu ad altında gevşek bir biçimde toplanabilecek düşünce geleneği, iki kola ayrılmıştır. Birincisi, 1923'de Frankfurt'ta kurulan, 1933'de Almanya'dan sürgün edilen, bundan kısa bir süre sonra Amerika'ya yerleşen ve 1950'li yılların başlarında Frankfurt'ta yeniden kurulan "Toplumsal Araştırma Enstitüsü" etrafında toplanmıştı. Enstitünün önemli üyeleri, Max Horkheimer (felsefeci, sosyolog ve sosyal psikolog), Friedrich Pollock (iktisatçı ve ulusal planlama sorunları konusunda uzman), Theodor Adorno (felsefeci, sosyolog, müzikolog), Erich Fromm (psikanalist, sosyal psikolog), Herbert Marcuse (felsefeci), Franz Neuman (siyaset bilimci, özellikle hukuk alanında uzman), Leo Lowenthal (popüler kültür ve edebiyat konularında uzman), Henryk Grossman (siyasal iktisatçı), Arkadij Gurland (iktisatçı, sosyolog) ve Enstitünün "dış çevresi,"nin bir üyesi olarak Walter Benjamin (denemeci ve edebiyat eleştirmeni). Enstitünün üyelerine sık sık "Frankfurt okulu" olarak hitap edilir. Ancak bu, Enstitü üyelerinin çalışmaları her zaman birbirine sıkıca bağlı ya da tamamlayıcı bir projeler dizisinden oluşmadığı için, yanıltıcı bir adlandırmadır. Bir "okul" dan meşru bir biçimde söz edebilebilmesi, yalnızca Horkheimer, Adorno, Marcuse, Lowenthal, Pollock ve (Enstitünün ilk dönemleri için) Fromm'un çalışmalarına referansla mümkündür ki, bu kişiler arasında da oldukça temel görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Eleştirel kuramın ikinci kolu, Jurgen Habermas'ın felsefe ve sosyoloji alanlarındaki, eleştirel kuram kavramını yeniden şekillendiren yakın dönem çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yeniden şekillendirilme girişimine katkıda bulunanlar arasında, Albrecht Wellmer (felsefeci), Claus Offe (siyaset bilimcisi, toplumbilimci) ve Klaus Eder (antropolog) bulunmaktadır. (Wellmer 1974)

Aşağıda yapılacak olan değerlendirme, Frankfurt okulunun önde gelen üyelerinin -Adorno, Horkheimer, Marcuse ve Habermas- çalışmalarına yöneliktir; onlar, eleştirel bir toplum kuramının geliştirilmesinde bugüne dek başlıca katkıları gerçekleştirmiş olan kişilerdir. Bu tür bir kuram fikri, onların çalışmalarındaki birtakım ortak öğeler aracılığıyla saptanabilir. Eleştiri

kavramının akıl ve bilginin olanaklılığının koşullarına yönelik bir ilgiden (Kant), tinin ortaya çıkışı üstüne düşünmeye (Hegel) ve daha sonra da özgül tarihsel biçimler üstünde bir vurguya-kapitalizm, değişim süreci (Marx) doğru genişletilip, geliştirilmesi, Enstitü tarafından da sürdürülmüştür. Enstitü üyeleri, tüm toplumsal pratiklerin tartışılmasında eleştirel bir perspektif geliştirmeye çalıştılar; bu, ideoloji eleştirisiyle, yani asimetrik iktidar ilişkilerini gizlemeye ve meşrulaştırmaya çalışan ve gerçekliğin sistematik bir biçimde tahrif edilmiş yorumları olan ideolojinin eleştirisiyle uğraşan bir perspektifti. Onlar, toplumsal çıkarların, çatışma ve çelişkilerin düşüncede nasıl ifade edildiği ve bunların tahakküm sistemlerinde nasıl üretildiği ve yeniden üretildiğiyle ilgiliydiler. Bu sistemlerin incelenmesinin, tahakkümün kökleri konusunda uyanışı çoğaltmada, ideolojileri geriletme ve bilinçlilik ve eylem değişikliklerini zorlamada yardımcı olacağını umuyorlardı.

Öncelikle felsefe eğitimi almış olan eleştirel kuramcıların hepsi, Alman Felsefe Geleneğinin temel kazanımları üzerine yazdılar. Amaçları bütün kapalı düşünce sistemlerinin kilidini kırmak ve eleştirel projenin gelişiminin önüne set çeken gelenekleri yıkmak olduğundan, onlar bu çalışmalarını, hem çözümleme hem de müdahale olarak kavrıyorlardı. Bu dört düşünür, Alman idealizminin ilgilerinin çoğunu saklı tuttular -örneğin, aklın, hakikatin ve güzelliği doğası-; fakat Kant ve Hegel'in bunlara ilişkin anlayışlarını yenilden formüle ettiler. Marx'ı izleyerek tarihi, felsefe ve topluma yaklaşımlarının merkezine yerleştirdiler (örneğin, Marcuse 1941). Ancak, her bir üye, bir yandan bütün bilginin tarihsel olarak koşullandığı fikrini muhafaza ederken, öte yandan da bu bilgiye ilişkin hakikat iddialarının özgül toplumsal (örneğin sınıfsal) çıkarlardan bağımsız bir biçimde rasyonel olarak değerlendirilebileceğini ileri sürdü. Eleştirel kuramcılar, özerk bir eleştiri momentinin olanaklılığını savunmuştur (Horkheimer 1968, Adorno 1966).

Eleştirel kuramcıların çalışmalarının çoğu, geçmişin ve günümüzün önemli felsefeci ve toplumsal düşünürleriyle girilen bir dizi eleştirel diyalog etrafında odaklanmıştır. Frankfurt okulunun önde gelen simaları, diğerlerinin yanısıra Kant, Hegel, Marx, Weber, Lukács ve Freud'un çalışmalarıyla ilgilenmeyi ve bu çalışmaların bazı yönlerini bir senteze ulaştırmayı denediler. Habermas için, Anglo-Amerikan düşüncesinin belirli gelenekleri, özellikle dil felsefesi ve son dönem bilim felsefeleri de önemlidir. Bu tür bir girişim için gerekli motivasyon her bir kuramcı için benzerlik göstermektedir. Yani, disiplinler arası bir araştırma bağlamı içersinde, toplumun yeniden üretimi ve dönüştürülmesini mümkün kılan koşullar, kültürün anlamı ve birey, toplum ve doğa arasındaki ilişki konusundaki soruların araştırılmasında bir temel oluşturma arayışı.

Marxizmin Stalinist görünümüyle baskıcı bir ideoloji haline geldiğinin teslimi -böylece de Marxizmin doktrinlerinin zorunlu olarak hakikati açıklayan anahtar konumunda olmadığının doğrulanması-, eleştirel kuramın hayati öncüllerinden birini oluşturmaktadır. Bu yalnızca "klasik" Marxist kavramların, (diğerleri arasında Stalinizm ve Faşizm gibi) bir dizi olgunun değerlendirilmesinde yetersiz kaldığının değil, ama aynı zamanda Marxistlerin karşı karşıya kaldıkları sorunların çözümünde -devrim neden Batı'da bekleniyordu ve neden gerçekleşmedi?- Weber ve Freud gibi düşünürlerin düşünce ve kuramlarının önemli ipuçları sağladığının kabulünü de beraberinde getirmektedir. Eleştirel kuramcıların Marxist olmayan düşünce biçimlerine kıymet vermeleri ve bunları, uygulanabilir bulduklan ölçüde de geliştirmeye yönelik ilgileri, Marxizmi zayıflatmak yönünde bir çaba anlamına gelmez; tersine bu, Marxizmi yeniden canlandırmak ve geliştirmek için gösterilen bir çabadır.

Bu anlamda, eleştirel kuramcılar, Marx'ın ekonomi politiğe yaptığı katkının önemini teslim ederken, bunun günümüz toplumunu anlamada yetersiz bir temel oluşturduğunu düşünmektedirler. Devletin giderek daha çok alanlara yayılması, "altyapı" ve "üstyapı"nın artan kenetlenmesi, "kültür endüstrisi" adını verdikleri olgunun yayılması, otoriterliğin gelişmesi; bütün bunlar, ekonomi politiğin diğer ilgi alanlarıyla bütünleştirilmesi gerektiğine işaret ediyordu. Böylece siyaset sosyolojisi, kültürel eleştiri, psikanaliz ve diğer disiplinler, eleştirel kuramın çerçevesinde kendilerine bir yer buldular. Mülkiyet ve kontrole ilişkin temel sorunun yanısıra, işbölümü, bürokrasi, kültürel örüntüler ve aile yapısına ilişkin sorunları ortaya atan Frankfurt okulu, "eleştiri"nin konusu olan alanı kesin bir biçimde genişletti ve "siyasal" nosyonunun dönüşmesine yardımcı oldu.

Eleştirel kuramcıların çalışmaları, belki de Marxçı külliyatın en temel dayanağı olan üretim tarzının, basitçe, nesnel yapılar, yani insanî ajanların "zihinleri üzerinde" yükselen şeyler olarak karakterize edilmesini önleyen karmaşık ilişki ve dolayımların gösterilmesiyle yola çıktı. Onlar, özellikle, (görünürde özerk olan ekonomik "altyapı" tarafından yönlendirilen) tarihsel gelişmenin tersine çevrilemez aşamalarını ve bu aşamaların anlaşılmasında doğa bilimlerinin yöntembilimsel tarzının uygunluğunu vurgulayan tarihsel materyalizmin "determinist" ve "pozitivist" yorumunu sorguladılar. Marx'ın kendisinin de reddettiği bir düşünce tarzına yani, insanî öznelliğin merkezi önemini gözardı eden bir "tefekkürcü materyalizm"e denk düştüğünü iddia ettiler. Ortodoks Marxizmin geleneksel görüş açısı (Alman Komünist Partisinin doktriniyle örneklenebileceği gibi), hem eylemin nesnel koşullarının hem de bu koşulların hangi tarzlarda anlaşıldığı ve yorumlandığının birlikte incelenmesinin önemini kavramakta başarısız kalmıştır. Örneğin, kültür ya da kimlik oluşumunun öğelerinin çözümlenmesi zorunludur; çünkü "tarih", "kısmen bilen öznelerin konumlanmış davranışları" tarafından "yapılmaktadır". Üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki çelişki, önceden belirlenmiş bir kriz rotasına yol açmaz. Krizin yönü, çözümünün doğası, toplumsal ajanların pratiklerine ve kendilerinin de içinde olduklan durumu nasıl anladıklanna bağlıdır. Eleştirel kuram, yapı ve toplumsal pratikler arasındaki karşılıklı etkilemelerin, nesnel ve öznel olanın belirli toplumsal olaylar içinde ve onlar aracılığıyla dolayımının incelenmesini çağırır.

Sorunlan formüle ediş tarzlan açısından aralannda önemli farklar bulunmasına karşın, eleştirel kuramcılar, gerçekleşebilirse toplumun rasyonelliğini arttıracak olan ilerdeki olanakları, çağdaş siyasal ve toplumsal sorunların incelenmesi aracılığıyla aydınlatabileceklerine inanıyorlardı. Bununla birlikte ne yalnızca örtük olanı ortaya çıkarma, ne de Horkheimer ve Adomo'nun sıkça belirttikleri gibi, unutulma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir geçmişi -yani, özgürleşme için yapılan mücadeleyi, bu mücadelenin nedenlerini, eleştirel düşüncenin kendi doğasını- yalnızca "hatırlamaya" ya da "yeniden biriktirmeye" çalışıyorlardı; onlar aynı zamanda, kuram ve pratik anlayışları aracılığıyla, önemli yeni vurgular ve fikirler de geliştirdiler. Marcuse'nin örneğin, (çileci ve püriten bir bakış açısını sürdüren devrimcilere karşı) kişisel doyumu; (özgürlüğün basitçe üretici güçler ve üretim ilişkilerindeki değişimi izleyeceği yolunda tartışmalar yapanlara karşı) bireysel özgürleşmeyi; (varolan teknolojik biçimlerin gelişiminin hızlandırılması yanlılanna karşı) insanlık ve doğa arasında varolan ilişkilere karşı radikal alternatifleri savunması...; bütün bunlar geleneksel Marxist doktrinlerden belirgin bir ayrılma oluşturmaktadır (Marcuse 1955). Bununla birlikte, Horkheimer, Adorno ve Marcuse hiçbir dönemde katı bir siyasal talepler dizisi sunmadılar. Çünkü düşüncelerinin temel bir ilkesi, ki Habermas da buna dahildir, özgürlük sürecinin bir *kendini özgürleştirme* ve *kendini yaratma* süreci gerektirdiğinde yatmaktadır. Bu anlamda Leninist öncü örgütleri, bunlann emek, bürokrasi ve otoriter önderlik arasında kronik bir bölünmeyi yeniden ürettiğini düşündükleri için eleştirel bir biçimde değerlendirdiler. Eleştirel kuramcılar, sürekliliği olan bir siyasal kuram üretmemiş olmalanna rağmen, özgürlük ve sosyalizmi birarada düşünen ve rasyonel bir toplumun hedeflerinin, bu topluma ulaşmak için gerekli araçlar içinde ve bu araçlarla tutarlı olarak tasarlanması gerektiğini iddia eden bir gelenek içinde yer aldılar.

1930'lu ve 1940'lı yıllar boyunca Horkheimer'in yönetimindeki Toplumsal Araştırma Enstitüsü, bireysel kimlik oluşumu, aile ilişkileri, bürokrasi, devlet, ekonomi ve kültürü içeren birkaç farklı alanda araştırma ve çözümleme gerçekleştirdi. "Frankfurt" toplumsal kuramı olarak bilinegelen eleştirel kuram genellikle bildik Marxçı aksiyomlarla işe başlamış olsa da, bulguları görülebilir bir gelecekte toplumsal dönüşümün önündeki pek çok engeli aydınlattıkça, vardığı sonuçlann çoğunluğu geleneksel Marxist kurama aykırı düştü. Aşağıda belirtilen öğeler takımı, Frankfurt okulunun kapitalist toplumda meydana gelen çağdaş gelişmeleri değerlendirmeleri açısından önem taşımaktaydı.

Birincisi, ekonomik ve siyasi olanın giderek daha çok bütünleşmesini getiren bir yönelim saptadılar. Tekeller ortaya çıkıp, devlete müdahale ederken, devlet ekonomik süreçleri himaye etmek ve sürdürmek için müdahalede bulunmaktadır.

İkincisi, ekonomi ile siyasal toplumun (*polity*) giderek artan kenetlenmesi, yerel girişimin bürokratik kararlara ve kaynaklara, pazar içindeki dağılımın merkezî plânlamaya boyun eğişini garantilemektedir.

Toplum, giderek daha kendine yeterli hale gelen ama tek yönlü bir biçimde üretime yönelen, güçlü (özel ve kamusal) yönetimler tarafından düzenlenmektedir.

Üçüncüsü, bürokrasinin ve örgütlülüğün yayılması sonucu, araçsal aklın, yani önceden belirlenmiş hedefler doğrultusunda araçları verimli olarak kullanmaya yönelik ilginin yayılması aracılığıyla toplumsal yaşam artan bir biçimde rasyonelleşmektedir.

Dördüncüsü, işbölümünün sürekli olarak genişlemesi, yapılması gereken işleri de parçalamaktadır. Yapılan işler giderek artan ölçüde makineleştikçe, erkek ve kadın işçilerin kendi emekleri üzerinde düşünme ve örgütlenme şansları azalmaktadır. Toplam iş sürecine ilişkin bilgi, daha az ulaşılabilir hale gelmektedir. Mesleklerin çoğu, atomize olmuş ve yalıtılmış birimler haline gelmektedir.

Beşincisi, yapılan işlerin ve bu işlere ait bilginin parçalanması, sınıfsal tecrübeyi zayıflatmaktadır. Tahakküm hiçbir zaman olmadığı ölçüde giderek kişisellik dışı olmaktadır. İnsanlar, kendine ait bir varoluşa sahip olduğunu gösteren amaçların yerine getirilmesi için araçlar haline gelmektedir. Bu süreçleri koşullandıran belirli toplumsal ilişki örüntüleri -kapitalist üretim ilişkileri- şeyleşmektedir. Toplumsal yaşamın giderek daha çok alanı, salt meta özellikleri kazanmaya başladıkça, şeyleşme desteklenmekte ve toplumsal ilişkiler görülmedik biçimde daha az anlaşılır hale gelmektedir (☞ META FETİŞİZMİ; DEĞİŞİM). Çatışma, giderek, toplumun temelini sorgulamayan marjinal sorunlarda ortaya çıkmaktadır.

Frankfurt okulunun bu süreçleri çözümlemesi, görünürde anonim olan tahakküm biçimlerinin özgül toplumsal temelini ortaya çıkartmak ve böylece de, insanların, kendiliğindenlik ve pozitif eylem yeteneğine sahip "özneler olarak kendilerinin bilincine varmaları"nı neyin engellediğini göstermek için yola çıkmıştır. Bu temanın izlenmesinde dikkat, "popüler kültür" aracılığıyla fikir ve inançların aktarılması yolunun yani, benliğin dışsal (aile dışı) toplumsallaşması aracılığıyla kişisel, özel alanın zayıflatılmasının yolunun değerlendirilmesi üzerinde odaklanmıştır.

Horkheimer ve Adorno, burjuva döneminin büyük sanatçılarının ürünlerinin, tıpkı Rönesans ve Hıristiyan Ortaçağı'nın büyük sanatçılarının ürünleri gibi, tamamen pragmatik olan çıkarlar dünyasından belirli bir özerkliği koruduğuna inanıyorlardı (Horkheimer ve Adorno 1947). Bu sanatçıların yapıtları, biçim ya da üsluplan aracılığıyla, bireysel tecrübelerini, bu tecrübelerin anlamına ışık tutacak bir biçimde temsil ediyordu. Adorno'nun sıkça başvurduğu adıyla "özerk" sanat, güzellik ve düzen ya da çelişki ve uyumsuzluk imgeleri gerçeklikten aynı anda hem uzaklaşan ve hem de onu aydınlatan bir estetik alan üretmektedir (☞ ESTETİK; SANAT). Bu estetik alanın nesne dünyası kurulu düzenden türetilmekte, ancak bu düzen konvansiyonel olmayan bir biçimde resmedilmektedir. Bu suretle sanat, hem bilişsel hem de başkaldırıcı bir özelliğe sahiptir. Sanatın "hakikat-içeriği", konvansiyonel anlam örüntülerini yeniden yapılandırması yeteneğinde yatar.

Frankfurt okulu kuramcıları, onların dönemine kadar kültürün kendisinin bir "endüstri" ve kültürel varlıkların çoğunun da metalar haline gelmiş bulunduğunu öne sürdüler. Burada "endüstri" terimi, kültürel yapıntıların (*artifact*) "standartlaşması" ve "sözde bireyselleşme" ya da farklarının marjinal olmasına (örneğin, televizyon Westernleri ya da film müzikleri) ve bu ürünlerin tanıtma ve dağıtım tekniklerinin rasyonelleşmesine işaret eder. Sanatsal biçimin bütünselliğine önem vermeyen kültür endüstrisi, yaratılacak "etkinin öncelikle hâkimiyeti" ile ilgilidir. Kültür endüstrisinin öncelikli amacı, gündelik hayatın sorumluluk ve ağır, sıkıcı işlerinden geçici bir kaçış sağlayarak, oyalanma ve zihinsel uzaklaşma yaratmaktır. Bununla birlikte kültür endüstrisinin sunduğu kaçış hakiki değildir. Çünkü onun sağladığı -talepler ve çabalardan yalıtılmış- dinlenme, insanları yalnızca yaşamlarındaki temel baskılardan uzaklaştırmaya ve çalışma azimlerini yeniden üretmeye hizmet eder. Televizyon, sanat, popüler müzik ve astroloji çözümlemelerinde Adorno, özellikle "endüstri" ürünlerinin insanların kaçındıkları dünyanın yapısını nasıl yalnızca kopyaladığını ve güçlendirdiğini göstermeye çalıştı. Kültür endüstrisi ürünleri, hayattaki olumsuz faktörlerin doğal nedenlere ya da şansa bağlı olarak ortaya çıktığı inancını ve böylece de, bir tür kadercilik, bağımlılık ve yükümlülük anlayışını güçlendirirler. Kültür endüstrisi, mevcut düzen için bir "toplumsal sıva" üretir. (Adorno bunun bütün sanat ve müziğin kaderi olduğu düşüncesinde değildi. Örneğin, Schönberg'in yaptığı atonal müziğin eleştirel, olumsuzlayıcı bir işlevi saklı tuttuğu fikrini yorulmadan

sürekli vurguladı.) Frankfurt okulu, modern sanat ve müzik incelemeleri aracılığıyla, çeşitli kültürel olguların doğasını değerlendirmeye çalıştı. Bu araştırmada, boş zaman etkinliklerinin nasıl denetlendiği ve kontrol edildiğini göstermeye çalıştılar. Hem üretim hem de tüketim alanlarının, bireyin toplumsallaşması üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Kişisel olmayan güçler yalnızca bireylerin inançları üzerinde değil, ama aynı zamanda onların sâikleri üzerinde de hükmünü sürdürür (☞ KÜLTÜR).

Frankfurt okulu, kullandığı pek çok psikanalitik kavram aracılığıyla, toplumun, toplumsal karakter tiplerini üreterek bireyi nasıl oluşturduğunu inceledi. Toplumsallaşma sürecinde ailenin öneminin giderek azaldığını tespit ettiler. Aileler, dış dünyanın çok güçlü baskılarına karşı giderek zayıflamaya başladı. Bunun sonucu, örneğin, erkek çocuğun babası gibi olmayı özlemek yerine, giderek daha çok, genel olarak kültür endüstrisi (ya da Nazi Almanyası'nda Faşizm) tarafından sunulan imajlara benzemeyi özlemesidir. Baba belirli bir gücü sürdürmekte, ancak talepleri ve koyduğu yasaklar çocukta, en iyi haliyle, zayıf bir içselleşmeyle sonuçlanmaktadır. Babanın iktidarı, bu nedenle, keyfî görünmektedir. Bu durumda çocuk, soyut bir iktidar ve güç fikri edinmekte ve bu imaja uygun daha güçlü bir "baba" figürü aramaktadır. Dışsal güçlere karşı böylece genel bir dayanıksızlık durumu yaratılmış olmaktadır faşist demagojilere karşı, örneğin.

The Authoritarian Personality adlı klasik çalışmaları (Adorno ve arkadaşları 1950), bu dayanıksızlık durumunu, böyle baskılar altında belirginleşen bir kişilik sendromu aracılığıyla çözümlemeyi amaçladı. Bu çalışma, belirli kişilik özellikleri ile, saldırgan milliyetçilik ya da ırkçı önyargı (☞ IRK) gibi, potansiyel olarak faşist diye tanımlanabilecek siyasal görüşler arasındaki iç bağlantıları kurmaya yönelmişti. Çalışma, stereotipler kullanmaya eğilimli olan katı bir düşünce tarzına sahip, konvansiyonel değerlere ve otoriteye körlük derecesinde itaatkâr ve bâtıl inançlı olan bir "standartlaşmış" birey ortaya çıkardı. İdeolojinin ne kadar derinde kök salmış olduğunu ve insanların "kendi rasyonel çıkarına karşıt" inanç sistemlerini neden kabul edebildiklerini gösterdi. Çalışmada otoriter kişilik tipi, eleştirel yargı yeteneğine sahip olan özerk bir bireye karşıt olarak ortaya konuyordu.

Frankfurt okulunun çağdaş kültür, otoriterlik örüntüleri vb. değerlendirmeleri, özgürleşme için yapılan mücadelenin büyümesine yardım niyeti taşıyordu; ancak, bu tasarımın katı anlamı üzerinde okul üyeleri arasında bir tartışma bulunduğu gerçeği de hemen ardından eklenmelidir. Zaten, Frankfurt okulunun çalışmalarında belirgin bir paradoks bulunduğu açıktır, bu, insanî ve toplumsal değişme potansiyellerinin tarihsel olarak temellendirilmesi gerekliliğini savundukları için özellikle rahatsız edicidir. Sunduklan kuram temelden bir toplumsal dönüşümün önemini vurgulamasına rağmen, bu temel pek de toplumsal mücadelede yatmıyordu. Eleştirinin ilişkilendirme terimlerini ve siyaset kavramını genişletmeleri, kendi konumlarından dolayı ortaya çıkan gerilimleri birarada tutmada önemli bir adım oluşturuyordu. Tam da, kapitalizmin dönüşmesinin kaçınılmaz olmadığını gördükleri için, ideoloji eleştirisiyle bu denli ilgileniyor ve böylece varolan hâkimiyet yapısından bir kopuşun olanaklılığına dair bir farkındalık yaratılmasına yardım ediyorlardı. Ancak gerilimler, sorgulanabilir bir tezden kaynaklanmaktadır: Hem belirli siyasal mücadele tiplerinin ve hem de kendi çalışmalarının bu mücadeleler için önemini değerlendiremeyen bir tezden.

Frankfurt okulunun başlıca ilgilerinden bir tanesi, Marx'ın düşündüğü gibi devrimin neden Batı'da gerçekleşmediğini açıklamaktı. Devrimin olmaması durumunu yorumlamaya çalışırken, siyasal olayların karmaşıklığını gözardı ettiler. Değişmenin mevcut düzenle kat'i bir kopuş sonucu gerçekleşmesi gerektiğine dair varsayımları, toplumu dengede tutmak üzere çalışan güçlerin kudretine gereksiz bir önem vermelerine neden oldu. Umduklarının neden gerçekleşmediğini açıklamaya çalışırken, "sistem"in muhalefeti emme kapasitesini abarttılar. Bunun sonucu olarak, eleştirel kuram, Batı'da ve Batı dışındaki önemli toplumsal ve siyasal mücadeleler - siyasetin yüzünü değiştiren ve hâlâ da değiştirmekte olan mücadeleler- alanının önemini kavramakta yetersiz kaldı (☞ KAPİTALİST TOPLUMDA BUNALIM).

Frankfurt okulu kuramcıları, değişen siyasal olaylar kümesine her zaman gerekli kıymeti verememelerine rağmen, yine de kuram, eleştiri ve radikal siyasal hareketleri kısıtlayan birçok tahakküm biçimini çözümlenmesi konularındaki ilgileri, dikkate değer pratik

bir etkide bulunmuştur. Bu alandaki çalışmaları, Marxist geleneğin bütünleyici ve önemli bir parçası durumundadır.

Burada ele alınamayacak olmasına karşın, Frankfurt okulunun konumuna ilişkin başka eleştiriler de mevcuttur (Anderson 1976; Held 1980; Thompson 1981; Geuss 1982). En önemli kusurlara, eleştirel kuramcıların ikinci kuşağına mensup üyelerin yazılarında, özellikle de düşüncelerini Adorno, Horkheimer ve Marcuse'ninkinden temelden farklı bir çerçevede oluşturan ikinci kuşağın önde gelen ismi Habermas tarafından değinilmiş olması anlamlıdır. Habermas, özellikle, eleştirel kuramın rasyonellik ve "iyi toplum" konusundaki ön gereklilikleri açımlamaya girişerek eleştirel kuramın felsefi temellerini derinlemesine araştırmış ve eleştirel kuramın kapitalist toplumun gelişme olanakları konusundaki yorumunu yeniden değerlendirmiştir (Habermas 1968,1973). Henüz bir gelişme süreci içinde olan Habermas'ın çalışması, her ne kadar bugün biz eleştirel kuramın çoğu doktrinini eleştirmeden kendimize mal edemiyorsak da, eleştirel toplum kuramının geliştirilmesinin hâlâ canlı bir proje olduğu gerçeğine bir delil teşkil etmektedir (☞ BİLGİ KURAMI; BATI MARXİZMİ).

DH/MÖ

OKUMA

Adorno, Theodor 1966 (1973): *Negative Dialectics.*

Adorno, Theodor ve Horkheimer, Max 1947 (1973): *Dialectic of Enlightenment.*

Adorno, Theodor ve d. 1950: *The Authoritarian Personality.*

Anderson, Perry 1976: *Considerations on Western Marxism.*

Dubiel, Helmut 1978: *Wissenschaftorganisation und politische Erfahrung.*

Geuss, Raymond 1982: *The İdea of a Critical Theory.*

Habermas, Jurgen 1968 (1971): Knowledge and Human İnterests.

— 1973 (1976): *Legitimation Crisis.*

Held, David 1980: *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas.*

Horkheimer, Max 1968 (1972): *Critical Theory.* (Bu kitap, 1930'lar ve 1940'ların ilk yıllarında yazılmış olan makalelerden oluşmuştur)

Jay, Martin 1973: *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950.*

Marcuse, Herbert 1941: *Reason and Revolution.*

— 1955 (1966): *Eros and Civilization.*

Thompson, John 1981: *Critical Hermeneutics.*

Wellmer, Albrecht 1974: *Critical Theory of Society.*

Fromm, Erich (d. 23 Mart 1900, Frankfurt am Main; ö. 18 Mart 1980, Locarno.)

Ortodoks bir Yahudi şarap tüccarının tek çocuğu olan Fromm, Frankfurt'da hukuk, daha sonra Heidelberg'de sosyoloji, psikoloji ve felsefe okudu ve 1926'ya kadar ayrıca Talmud dersleri aldı. 1924'de başladığı psikanaliz dersine 1929'a kadar devam etti, bu tarihte Frankfurt'taki Güney Alman Psikanaliz Enstitüsü'nün kurucularından biri oldu. Ertesi yıl Sosyal Araştırma Enstitüsü'nün bir üyesi olarak FRANKFURT OKULU ile birlikte çalışmaya başladı ve enstitünün dergisine dikkate değer bir makale ile (1932) katkıda bulundu. Fromm bu makalede, öncelikle Wilhelm Reich'ın fikirlerinden kısmen etkilenerek (Funk 1983, s.55; Springborg 1981, böl.8), Freud'un bireyin tarihine ilişkin açıklamalarını, ailenin sınıf konumunu ve sosyal sınıfların tarihsel durumunu kapsayacak şekilde genişleterek PSİKANALİZ ile Marxizm arasında bir ilişki kurmaya çalıştı. Bu fikirleri daha sonra "sosyal karakter" modelinde (1942) ve Marx'ın İNSAN DOĞASI anlayışının analizinde (1960) geliştirdi.

Fromm 1933'de ABD'ye göç etti ve ertesi yıl pratisyen psikanalist olarak New York'a yerleşti. O tarihte Colombia Üniversitesi'nde çalışan sürgündeki Frankfurt Enstitüsü ile birlikte çalışmaya devam etti. Burada "otoriter karakter" üzerine bir araştırma yaptı ve 1936'da yayımlanan (Horkheimer ve Marcuse'nin de makalelerini içeren) kollektif bir yapıta uzun teorik bir makale ile katkıda bulundu. Ama bu sırada Fromm ile Enstitü'nün öteki önde gelen üyeleri arasında ciddi görüş anlaşmazlıkları vardı ve onun psikanalizi artan ölçüde sosyolojik (ve aynı zamanda daha ampirik ve Marxist) olarak yeniden yorumlamaya yönelmesi, giderek Adorno (1946) ve Marcuse'nin (1955) eleştirilerine hedef oldu.

Fromm 1938'de Enstitü'den ayrıldı ve bundan, ama özellikle 1949'da Mexico City'e yerleşip Ulusal Üniversite'de ders vermeye başladıktan sonra yazıları

gerek sosyolojik gerekse psikolojik analize konu yaptığı politik sorunlarla daha doğrudan ilgilenmeye başladı.

Temel etkinlik alanlarından birisi barış hareketiydi. Bununla bağlı olarak saldırganlığın yeni bir analizini yaptı. Hayvan psikolojisi ve antropoloji araştırmalarına da dayanan bu çalışma *İnsan Yıkıcılığının Anatomisi* adlı büyük bir psikanalitik yapıtla (1973) sonuçlandı.

Öteki başlıca ilgi alanları ise, çağdaş toplumlar üzerine araştırmalarında, kapitalizmin patalojik özelliklerinin ve otoriter sosyalist alternatifin eleştirel analizinde (1956), öte yandan da Doğu Avrupa'nın muhalif demokratik sosyalistlerini desteklemesinde, sosyalist bir hümanizmi savunmasında (1965) ve "*Praxis*" grubundan Yugoslav filozof ve sosyologlarla özellikle yakın ilişkilerinde görülüyordu.

TBB/ZD

OKUMA

Fromm, Erich 1932 (1971): "The Method and Function of an Analytical Social Psychology: Notes on Psychoanalysis and Historical Materialism" *The Crisis of Psychoanalysis* içinde.
— 1942: *The Fear of Freedom.*
— 1956: *The Sane Society.*
— 1961: *Marx's Concept of man.*
— der. 1965: *Socialist Humanism.*
— 1973: *The Anatomy of Human Destructiveness.*
Funk, Rainer 1983: *Erich Fromm.*
Springborg, Patricia 1981: *The Problem of Human Needs and the Critique of Civilisation.*

g

Gelişme Evreleri (*İng.* Stages of development, *Fr.* Elages de développment, *Alm.* Stufen der Entwicklung).

Dünya tarihini, her biri kendine ait bir sosyo-ekonomik yapıya sahip ve her biri diğerini mantıksal bir düzenle izleyen aşamalara bölmek isteyen Marx ve Engels, 18. yüzyıldaki dört tür geçim aracının -avcılık, pastoralizm, tarım, ticaret- tek bir dizi oluşturduğu görüşünü benimsediler. *Alman İdeolojisi*'ndeki (bl. 1, Kesim 1) ilk taslakları sadece Avrupa tarihine dayalıydı ve oldukça basitti. Bu taslakta Avrupa tarihi dört çağda ele alınıyordu: birincisi ilkel komünal ya da kabileye dayalı, ikincisi köleliğe dayalı klasik çağ, üçüncüsü feodal ve sonuncusu kapitalist çağ. Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisi*'ne yazdığı önsözde de hâlâ bu seriyi kabul ettiği, fakat artık ilk dönemi Asyatik olarak adlandırdığı görülür. Ancak bundan önceki iki yıla ait kapitalizm öncesi ekonomik oluşumlarla ilgili notları (*Grundrisse* s. 471-514) onun daha karmaşık bir evrimsel süreci ortaya çıkarmak için çalıştığını gösterir. Üretici sistemleri sıralamak ya da birinin diğerinin yerine nasıl geçtiğini göstermekten çok, olan bütün üretici sistemleri tanımlamak peşinde olduğu görülür. Avrupa evrime uğrarken Asya'nın bir noktadan ileriye gidememiş olmasını açıklayabilmek içinse, sadece belli durumlarda ekonomik bir etken olduğu söylenebilecek olan bireysel enerji ve inisiyatifin üzerinde durur. Buna iki kaynak gösterir: Asya'dakinden çok farklı bir toplumsal hayatın beşiği olan klasik Akdeniz kenti ve Batı Avrupa'nın ilk dönemlerinde görülen Slavonik'in tersi olarak Germanik olarak adlandırdığı ve mülkiyetin komünal değil bireysel olduğu bir mülkiyet biçim. *Grundrisse*'de en çok üzerinde durduğu örnek toprak için silâhlanmış Akdeniz dünyasını kontrol altına alan Roma'dır. Aşırı nüfus ve fetih savaşları sonucu oligarşik bir köle ekonomisine dönüşen köylü bir halk görür burada. Bu Malthusçu neden sonuç ilişkisinin başka yerlerde, özellikle Asya'da, neden benzer sonuçlar doğurmadığı sorusunu ise hiç sormaz.

Engels ise *Anti-Dühring*'de (kısım 2, bl.4) köleliği doğrudan ilkel yaşamdan türetir ve onu ilkel yaşamdan ileriye doğru ilk adım olarak görür. Sonralan Morgan'ın (1877) ilkel klan üzerine olan çalışmasına Marx gibi ilgi duyar ve bundan klan toplumunun parçalanması ve onun yıkıntılarının üzerine devletin kurulmasını çözümlemek için faydalanır. Atina'da, meta takası arttıkça metanın üreticinin üzerinde üstünlük kazanması ve para ortaya çıktıktan sonra da, üreticinin borca girmesinin değişikliğin nedeni olduğunu söyler. Bu dürtüyle, işbölümünün artması ve tüccar sınıfın yükselişiyle uygarlığın doğuşuna bir tür barbarlığın "üst aşaması" ulaşır. (*Ailenin Kökeni*, bl. 5,9). Onu izleyen Lafargue, teorisini canlı bir şekilde popülerleştirerek tarihin ilkel komünizmden kapitalizme birbirini izleyen çağlarını yeni ve ileri bir komünizmin temelleri olarak yorumlayan bir şekilde açıkladı. Tüm toplumların, her insanın doğumdan ölüme gidişi gibi aynı yoldan geçtiklerini düşünüyordu (1895, bl.1).

Marx kendisi ise zamanla her yerde geçerli bir sabit seri inancını reddederken (*Otecestvenniye Zapisti*'nin yazı işleri müdürüne mektup, Kasım 1877), yaşamının sonuna doğru Avrupa'daki uygun şartlarla mir ya da Rus komününün ilkel komünizminden modern sosyalizme doğrudan geçilme olasılığı olduğunu iddia etmiştir. Kendinden sonraki Marxistler ve Engels, çözülmesi gereken pek çok karanlık noktayla başbaşa kalmışlardı. Plehanov Avrupa'daki döngüyü geliştirirken, Asya'nın su kontrolüne dayalı devlet gücünün gelişmesine yol

açan coğrafî ve iklimsel şartları nedeniyle ortak başlangıçlarından uzaklaştığını ileri sürdü. Peiodizasyonun sorunlarını araştıran bir grup Sovyet akademisyen, 1931'de, ayrı bir Asyatik tarz (☞ ASYA TOPLUMU) kavramını reddetti. (Dirlik 1978, s. 180-1, 196-8; Enteen 1978, s. 165). Bununla Marx'ın uzun süre çözüm bulmaya çalıştığı Asya'nın uzun süren hareketsizliği problemi ortadan kaldırılabiliyordu. Stalin, (1938) "üretim tarzı aynı noktada uzun süre kalmaz ve emekçi kitlelerin itici gücünü oluşturduğu sürekli bir değişim ve ilerleme halindedir," demiştir. Artık tek, evrensel bir sınıflandırma hipotezi için yol açılmıştır. Bu hipotezi, köleliği gerekli bir aşama saymaktan vazgeçerek basitleştirmek, böylece de klanla kapitalist fabrika arasında sadece feodalizmden oluşan bir aşama görmek mümkündür. Ancak derleyiciliğini Kuusinen'in yaptığı ders kitabında (1961) köleliğe yer verilir ve katı bir şekilde yerel varyasyonlara rağmen "tüm halkların aşağı yukarı aynı yolu katettikleri" çünkü üretimin gelişiminin "aynı iç kurallara uyduğu" ortaya konur (s, 153). Çelişkili bir şekilde "pek çok stagnasyon ve retrogresyon döneminden" ya da birtakım uygarlıkların çöküşünden bahsedilebiliyordu (s. 245).

Başka bir Sovyet kuramcı Glezerman, tarihin kurallarının yok sayılamayacağı ve evrelerin oluş sırasının değiştirilemeyeceğini söylerken kölelik gibi bazı evrelerin atlanabileceğini de ekler. Glezerman, değişmez bir dizi doktrinin, emperyalizmin kapitalizmi sömürgelere iterek gerekli bir şey olup olmadığının tartışılmasına neden olması nedeniyle II. Enternasyonel'e zarar verdiğini iddia eder (1960, s. 202, 206). Lenin'se Çin'in, uzun bir kapitalist dönemden oluşan bir hazırlık yaşamadan sosyalizme gecebilmesini komik bulur (Çin'de Demokrasi ve Narodizm, Temmuz, 1912). Ancak son yıllarda Batı Marxistleri gitgide daha esnek ve değişken dizilerin mümkün olduğunu düşünmeye başlamışlardır. Böylece, Gordon Childe, Avrupa'nın ön Asya'dan metalürji öğrenmiş olması gibi "kurbağa atlayışlarını" buna yol açan ön adımlarla ilgilenmeyerek daha iyi değerlendirebilmiştir (☞ Örneğin 1950; aynı zamanda ☞ ARKEOLOJİ VE PREHİSTORYA). Öte yandan Garaudy, "beş aşama" tüm insanlık için "mutlak ve tüm gerçek" alınarak ve katı bir şekilde uygulanarak Marxizmin etkisiz hale getirildiğini söyler (1969, s. 46). İtalyan Melotti de tek çizgisel şemayı emperyalistçe bulurken, aynı zamanda, Montesqueieu, Hegel ve İngiliz ekonomistlerinden esinlenildiğini düşündüğü, biri Avrupa biri Asya olmak üzere eşit olmayan iki gelişim çizgisi postulatını da reddeder (1972, s. 46, 156). Onun yerine hepsi ilkel komünden çıkan beş paralel, fakat yer yer ortak noktaları olan çizgiden oluşan karışık bir diyagram sunar (s. 25-26).

Bütün bunlara rağmen, değişimin mekaniği, neden çok farklı yollar izlediği ya da bazı yerlerde neden meydana gelmediği sorusu pek çok yönden cevaplanmamıştır. Ortaçağ feodalizminin tek bir öncülden değil de, geç Roma ile barbar karışımı ortamdan çıktığı konusu ise pek çok kereler gündeme gelmiştir. Marx ve Engels kapitalizmin feodalizmden ve özellikle bunun Avrupa'da görülen kentsel özellikler taşıyan halinden türediğini yazarken, sürecin ayrıntıları ya da feodalizmin bu değişime yol açan iç çelişkileri konusunda söyleyecek pek fazla bir şeyleri olmaması dikkat çeker. Marxist tarihçiler içinde Avrupa'nın Ortaçağdan Yeniçağa geçişi hâlâ en zor problemlerden biridir (☞ FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ).

Avrupa dışında da sayıları epey artmakta olan Marxist tarihçiler yeni düşünceler üretmektedirler. Hindistan'da Marx'ın uzun süreli (durgunluk) tasvirini reddedip, onun yerine (henüz lehine yeterince kanıt bulunamamış olan) İngiliz işgaliyle ilerleme kesilmeden en azından kapitalizmin başlangıcının çıkmakta olduğu varsayımı kabul edilmeye başlanmıştır. Öte yandan bazı Asyalı Marxistler için de evrensel dizi, bir Batı uydurması olarak görülüp reddedilmek yerine, Avrupa'yla eşitlik anlamına geldiği için çekicidir. 1930'larda konu Çin'de tartışılırken, ayrı bir "Asyatik toplum" fikri çok az kabul görmüştür. Ortaya çıkan bir zorluk da, eski Çin'de Greko-romen kölelik çağına denk düşen bir kölelik çağının keşfedilmesi gereğidir. (☞ TARİHSEL MATERYALİZM; ÜRETİM TARZI; İLERLEME).

VGK/YÖ

OKUMA

Dirlik, Arif 1978: *Revolution and History. The Origins of Marxist Historiography in China, 1919-1937.*

Enteen, George M. 1978: *The Soviet Scholar- Bureaucrat. M. N. Pokrovski and the Society of Marxist Historians.*

Evans, M. 1975: *Karl Marx.*

Glezerman, Grigory 1960: *The Laws of Social De-*

velopment.
Hilton, R. H. (der.) 1976: *The Transition from Feudalism to Capitalism.*
Kuusinen, O. (der.) 1961: *Fundamentals of Marxism Leninism.*
Lafargue, Paul 1895 (1910): *The Evolution of Property from Savagery to Civilization.*
Melotti, Umberto 1972 (1977): *Marx and the Third World.*
Plekhanov, G. V. 1895 (1945): *In Defence of Materialism. The Development of the Monist View of History.*

Genç Hegelciler (*İng.* Young Hegelians, *Fr.* Jeunnes Hegeliennes, *Alm.* Jung-Hegelianer)

Genç ya da Sol Hegelciler, Hegel'in Almanya'da 1830'ların sonuyla 1840'ların başlarında bir okul meydana getirmiş bulunan köktenci izleyicileriydi. Genç Hegelciler,ilk olarak, görece özgür bir tartışmanın mümkün olduğu tek alan olması nedeniyle tamamen dinsel sorularla ilgilenmişlerdi. Genç Hegelciler arasında gerçekten siyasal nitelikli iddialar, 1840'a, IV. Friedrich Wilhelm'in tahta çıkışı ve bunun sonucunda da basında sansürün yumuşamasıyla gazetelerin kısa bir süre için Genç Hegelciler'in propagandasına açılışına kadar, olanaklı değildi. Üç yıl kadar sonra, hükümet denetiminin yeniden uygulanışı hareketin sona ermesini ifade ediyordu.

Köken olarak Genç Hegelciler felsefî bir okuldu; din ve siyasete yaklaşımları da, her zaman entellektüelce olmuştu. Felsefeleri, en iyi ifadeyle, kurgusal bir rasyonalizm diye adlandırılabilir. Romantik ve idealist öğelerine Aydınlanma'nın keskin eleştirel yönelimlerini ve Fransız Devrimi'nin ilkelerine olan hayranlıklarını eklemişlerdi. Akla, sürekli bir biçimde kendisini açığa vuran bir süreç olarak inanıyorlardı ve aklın müjdecisi olmayı kendi görevleri sayıyorlardı. Hegel gibi onlar da, bu sürecin nihaî bir birliğe erişeceğine inanıyorlar, ama buna erişmeden önce nihaî bir bölünüşün olacağını düşünme eğiliminde bulunuyorlardı. Bu, onların bazı yazılarının çok kıyamet habercisi bir çerçevesi olduğu anlamını taşımaktaydı, çünkü Genç Hegelciler, yaptıkları eleştiri yoluyla bölünmeleri nihai bir kopuşa doğru zorlamanın ve böylece de bu bölünmelerin çözülümünü çabuklaştırmanın kendi görevleri olduğunu düşünmekteydiler.

Genç Hegelciler, genç Marx'ın fikirlerinin biçimlenişinde önemli ölçüde etkili olmuşlardır. Marx, siyaset ve ekonomi hakkındaki ilk çözümlemesine bir model oluşturan dine ilişkin keskin eleştirisini Genç Hegelcilerin en önde gelenlerinden Bruno Bauer'den almıştı. Feuerbach'tan ise, Hegel felsefesinin sistematik biçimde dönüştürülmesini ve Hegel'in idea'nın üstünlüğü anlayışının yadsınmasını içeren radikal bir hümanizm almıştı. Genç Hegelciler'in üstün egoisti ve en olumsuzu olan Stirner, Marx'ı, Feuerbach'ın bir bakıma durağan hümanizminin ötesine geçmeye itmişti. Nihayet,Almanya'da komünist fikirlerin yayılmasını sağlayanların ilki olan Hess, radikal fikirlerin ekonomiye uygulanmasına öncülük etmişti. Bununla birlikte Marx, 1840'ların ortalarına gelindiğinde, *Alman İdeolojisi*'nde bulunan ve Genç Hegelcilerin acı bir eleştirisini içeren materyalist bir tarih kavramına doğru yönelmiş bulunuyordu.

DMcL/LK

OKUMA

McLellan, David 1969: *The Young Hegelians and Karl Marx.*

Gerçekçilik ☞☞☞ Realizm

Gereksinimler ☞☞☞ İnsan Doğası

Goldmann, Lucien (d. 20 Haziran 1913 Bükreş; ö. 3 Ekim 1970 Paris)

1930'larda Viyana'daki öğrenimi sırasında, düşünüşü üstünde derin ve sürekli bir etki yapan Lukács'ın erken dönem yapıtlarını -özellikle "Trajedinin Metafiziği" (*Ruh ve Biçim*'den), *Roman Kuramı*, *Tarih ve Sınıf Bilinci*- tanıdı. Aldığı belli başlı diğer etkiler, Jean Piaget'nin "genetik epistemoloji"si ile 1960'larda da içsel çelişkilerin ustası Marcuse'nin ÖRGÜTLÜ KAPİTALİZM hakkındaki tezi oldu: Goldmann'ın *Roman'ın Sosyolojisi ve Beşeri Bilimler ve Felsefe*'sinin yeni basımı bu etkiye tanıklık eder.

Lukács'ın SINIF BİLİNCİ tartışmasından esinlenerek Goldmann eleştirel anlayışının kendi kavramsal çerçevesini formüle etmiştir. Bu anlayış, "birey ötesi özne"nin "tutarlı dünya görüşü"nün üretilmesini olanaklı kılan "özneyle nesnenin kısmi özdeşliği" kavramı üstünde merkezlenmektedir. Goldmann'ın

görüşünce, ancak böyle bir "birey ötesi özne", bireysel bilinçliliğin olumsallık ve sınırlılıklarının tersine, felsefe ve sanat/edebiyat açılarından anlamlı bir "en yüksek olanaklı bilinç" düzeyine erişmeye nesnel olarak elverişlidir. Dolayısıyla, kültürel yaratının gerçek öznesi, dinamik toplumsal bütünlüğün içinde olarak bir toplumsal grup ya da sınıfın gereksinim ve belirlenmelerine yanıt olarak tarihsel bilincin "anlamlı yapıları"nı eklemleyen "ortaklaşa (kollektif) özne"dir.

Ayrıntılı tarihsel araştırmalara dayanan (biri Zürih'te Kant üstüne, öteki Paris'te Racine ve Pascal üstüne) iki doktora tezinin yayımlanmasından sonra, Goldmann'ın ilgileri esas itibarıyla metodolojik ve meta-teorik konulara kaymıştır -bu denemeleri ilk kez polemik bağlamları içinde yayımlanmalarının ardından birçok ciltlerde toplanmıştır- YAPISALCILIK'ın en moda olduğu bir dönemde Fransa'da yazarken, kendi konumunu yapısalcılığın yörüngesi içinde, fakat onun dogmatik tekyanlılığı dediği tutumuna karşıt diye tanımlamış, kendi yaklaşımını da, tarihsel boyutunu vurgulamak için "genetik yapısalcılık" olarak adlandırmıştır. Goldmann'ın -kendisini çok şaşırtarak- en çok tutulan yapıtı, büyük sayılarda birçok kez yeniden basılan *Roman'ın Sosyolojisine Doğru* başlığı altında toplanmış denemeler derlemesidir. Lukács'ın *Roman Kuramı*'nın bazı merkezî fikirlerini canlandırarak, ŞEYLEŞME'nin gücünü Macar filozofundan çok daha aşırılıkla vurgulamış, Lukács'ın erken döneminin özgün düşüncelerini Marcuse'nin *Tek-Boyutlu İnsan*'ındaki görüyle birleştirerek "yeni roman"ın anlaşılmasının anahtarını, çağdaş kapitalizmin kitlesellikle şeyleşmiş dünyasından etkin aracılığın ortadan kalktığı savında bulmuştur. Bu dönemde, olumsuzluk kavramı, "yapılama"yı "yapısını bozma" ile eşitleştirip "endüstri toplumlarının evriminin geri çevrilemeyecek birtakım durumlar yarattığı" (Goldmann 1966, s. 19) üstünde ısrar ederek, düşünüşünde gitgide büyüyen bir rol oynamıştır. Her şeyi yok eden bir toplumsal felce uğramışlık diye gördüğü böyle bir ardalanın önünde, 1968 Mayısını coşkuyla bir kurtuluş eylemi diye karşılamıştır. Ama iyimser siyasal görüngülerini, yapmayı umduğu gibi, yeni bir kuramsal görüye çevirmeye yetecek kadar yaşayamamıştır.

IM/MT

OKUMA

Goldmann, Lucien 1948 (1971) *Immanuel Kant.*
— 1952 and 1966 (1969): *The Human Sciences and Philosophy.*
— 1956 (1967): *The Hidden God.*
— 1958: *Recherches dialectiques.*
— 1964 (1975): *Towards a Sociology of the Novel.*
— 1970: *Structures mentales et creation culturelle.*
— 1977: *Lukács and Heidegger.*
— 1981: *Method in the Sociology of Literature.*
Nair, Sami 1981: "Goldmann's Legacy"
Williams, Raymond 1971: "Literature and Sociology: in Memory of Lucien Goldmann".

Gramsci, Antonio (d. 22 Ocak 1891, Ales, Sardunya; ö. 27 Nisan 1937, Roma)

Yoksullaşmış Sardunya Adası'nın alt orta sınıf bir ana babasından doğan Gramsci, 1911 yılında Torino Üniversitesi'nde bir burs kazandı. Orada, İtalyan idealist filozof Benedetto Croce'den etkilendi. Torino işçi sınıfı hareketinin derin tesiri altında kalan Gramsci, 1913 yılında İtalyan Sosyalist Partisi'ne (PSI) katıldı ve sosyalist gazetelere yazılar yazmaya başladı. Geri bırakılmış köylü kültürü ile endüstriyel kent tecrübesine sahip olması, İtalya'da sosyalist bir devrimin, ulusal-popüler bir perspektifi ve işçi sınıfı ile köylülük arasında bir ittifakı gerektirdiğine ilişkin görüşünü etkiledi. İşçi sınıfının toplu çıkarının ötesine geçmesi gerektiği düşüncesi ve kültür ile ideolojinin siyasal rolü, onun çalışmasında değişmeyen bir tema olarak kalacaktı. Gramsci Ekim Devrimi'ni, Marx'ın *Kapital*'inin, devrimin kapitalist üretim güçlerinin tam olarak gelişmesini beklemesi gerektiğini öne sürebilen her çeşit yorumunu hükümsüz kılmasından; ve seçkinler yerine toplum kitlesi tarafından gerçekleştirilen bir toplumsal değişme örneği olmasından dolayı selâmlamıştı (☞ ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ). Toplumun sosyalist dönüştürülmesi, onun çalışması boyunca, demokratik denetimin genişlemesi olarak tanımlanmıştır.

1919 yılında Gramsci, hızlı bir biçimde değişmekte olan fabrika konseyi hareketine (☞ KONSEYLER) bir ses sağlayarak Rus devriminden çıkartılan dersleri İtalyan bağlamına tercüme etmek amacıyla, yeni Torina sosyalist haftalık dergisi *Ordine Nuovo*'nun

kurulmasına yardım etti. Üretici alanın yeni bir uygarlık için temel sağlayabileceğine ilişkin Sorel'in fikrinden etkilenen Gramsci, fabrika konseylerinin, işçi sınıfını birleştirmeye yardım ettiğini; işçilerin üretici ve toplumsal sistem içindeki yerlerini anlamalarına; ve burjuvazinin artık üretici güçlerin gelişmesini garanti edemediği bir dönemde, yeni bir toplum ve yeni bir devlet tipinin yaratılması için gerekli becerilerin geliştirilmesine imkân verdiğini yazdı. Eski toplumu yıkmanın ve işçi sınıfının iktidarını sürdürmenin tek yolu, yeni bir düzen inşa etmeye başlamaktı. Böylece Gramsci'nin HEGEMONYA kavramının kökleri bu dönemde bulunabilir. (Buci-Glucksmann, 1979). İşçi sınıfının yeni kurumlarının içinde bulunduğu bağlam, kişisel girişimcinin rolünün gerilemesi, bankalar ve devlet tarafından yapılan yatırımın artması ve siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlar arasındaki bu ilişkinin değişmesi sonucu ortaya çıkan liberal demokrasinin kriziydi. 1920-1921 yıllarındaki faşist saldırı Gramsci'yi, büyük toprak sahipleri, endüstriyel burjuvazinin bazı kesimleri ve devlet makinesindeki bazı unsurlar tarafından araç olarak kullanılan küçük burjuvazinin etkilenmeyen kesimlerindeki faşist kitle tabanını çözümlemeye yöneltti. Faşizmin İtalyan devleti için yeni bir birleşme temeli sağlayacağını yazan Gramsci, her ne kadar yeni rejimin kınlganlığını abartmış olsa da, bir hükümet darbesi (coup d'etat) olacağını öngördü.

1921 yılı Ocak ayında Gramsci, İtalyan Komünist Partisi'nin (PCI) kurulmasına yardım etti. 1922 ile 1924 yılları arasında Moskova ve Viyana'da, Sovyetler Birliği'nde sosyalizmi inşa etmek için nasıl bir politika takip etmek gerektiği ve Sosyalistlerle Batı'daki yeni komünist partiler arasındaki ilişkileri tartışmakta olan Komintern içinde çalıştı. 1924'de İtalyan Parlamentosu'na seçilen Gramsci, İtalya'ya dönerek Parti liderliğini ele aldı ve PCI'yı önceki yıllardaki sekterliğinden kitle hareketi içinde kökleri olan bir parti haline dönüştürmek için mücadeleye girdi. 1926 yılında tutuklanan Gramsci, 20 yıldan fazla hapse mahkum edildi. Hapisanedeki çalışmalarının başlangıç noktasının, entellektüellerin siyasal işlevinin araştırılması olacağını yazmıştı. Aynı anda çeşitli defterler ve değişik temalar üzerinde çalışan, hapisane sansürüne maruz kalan ve kaynak konusunda rastgeleliğe mahkum olan Gramsci, giderek sonunda otuz dört not defteri doldurdu. Tek bir not genellikle birkaç kavramı birleştirip, belirli bir tartışma ya da tarihsel gönderme içerdiğinden ve pek çoğunun da birçok versiyonu bulunduğundan, *Hapishane Defterleri*'ndeki fikirlerinin kronolojik ya da çizgisel bir tarifini yapmak mümkün değildir.

Gramsci, İtalya'nın birleşmesini, özellikle de İtalyan entellektüllerinin rolü ve köylü kitlesinin yeni siyasal düzene olsa olsa en çok pasif bir rıza göstermekte olduğu bu yeni ulus-devletin nasıl bir "pasif devrim"in sonucu ortaya çıktığını analiz etti. AYDINLAR'ı her yeni ilerici sınıfın yeni toplumsal düzeni örgütlemek için ihtiyaç duyduğu organik entellektüeller; ve daha önceki bir tarihsel döneme giden bir geleneğe sahip bulunan geleneksel entellektüeller olmak üzere ikiye ayırır. Entellektüelleri çok genel olarak, "geniş anlamıyla örgütleyici işlevi olan" herkesi kapsayacak bir biçimde tanımlamıştı (Gramsci 1971, s. 97).Bütün insanların akılcı ve düşünsel yetenekleri olmasına rağmen, günümüzde yalnızca bazılarının toplumda entellektüel bir işlevi olduğunu öne sürer.

Entellektüeller, Gramsci'nin hegemonya dediği inançlar ağını ve kuramsal ve toplumsal ilişkileri örgütlerler. Böylece, Gramsci, siyasal toplumun gücü örgütlediği ve SİVİL TOPLUM'un ise rızayı sağladığı yerde devleti, güç artı rıza, ya da cebirle donanmış hegemonya olarak yeniden tanımlar (Gramsci, 1971, s. 263). Gramsci "devlet" sözcüğünü değişik biçimlerde, hukukî-anayasal dar anlamıyla siyasal ve sivil toplum arasında bir denge olarak ya da ikisini birden kapsayarak kullanır. Bazı yazarlar rıza öğesini çok fazla vurgulayan "zayıf" devlet görüşünü eleştirirken (Anderson 1976-77), diğerleri de Gramsci'nin sivil ve siyasal toplumu ayıran çizgilerin giderek daha bulanıklaştığı modern müdahaleci devleti analiz etmeye çalıştığını vurgular (Sassoon 1980). Gramsci, sivil toplumun karmaşık kurumlar ve kitle örgütleri içerdiği ileri kapitalist ülkelerdeki siyasal iktidarın doğasının, varolan düzeni ortadan kaldırmaya ve sosyalist dönüştürme için kesin bir zafere yol açmaya muktedir tek stratejiyi belirlendiğini öne sürer: Çarlık Rusyası'nın çok değişik koşullarında başarılı olmuş olan hareket savaşı ya da cepheden hücumun yalnızca belirli bir taktik olduğu yerde, artık bir mevzi ya da siper savaşı. Machiavelli'den etkilenen Gramsci'ye göre, Modern Prens -yani devrimci parti- kendi organik entellektülellerini ve alternatif bir hegemonyayı geliştirmeye yardım ederek işçi sınıfının yeni

bir toplum yaratmasına imkân veren yapıdır. Ancak, kapitalizmin siyasal, toplumsal ve ekonomik krizi, bir yandan üretici güçlerin gelişmesini sağlarken, diğer yandan yönetici hareketinin bir tehdit oluşturmasını önlemek için, çeşitli pasif devrim türleri aracılığıyla yeniden örgütlenmesiyle sonuçlanabilir. Gramsci bu kategori içine, faşizmi, değişik reformculuk türlerini ve Avrupa'da başlatılan bilimsel yöneticilik ve yürüyen bant üretimini sokar.

Entellektüellere ilişkin fikirleri konusunda Gramsci, profesyonel filozofların soyut düşünme becerisini geliştirmelerine rağmen, bütün insanların dünyayı yorumlarken, genellikle sistematik ve eleştirel olmayan bir biçimde olsa da, felsefî bir pratik içine girdiklerini söyler. Felsefe çağın "ortak duyusu" üzerindeki etkileriyle, Marx'ın terimleriyle, "maddî bir güç" haline gelir. Felsefî bir sistem, basitce soyut bir düzeyde eleştirilerek değil, çeşitli toplumsal güçlerin ideoloji oluşturmalarına yardım ettiği için bu ideolojilerle ilişkisinin kurulması gerektiği anlamında tarihsel bir perspektife oturturulmalıdır. Bir "praxsis felsefesi" olarak Marxizm, giderek daha çok insan uzmanlıklar, eleştirel entellektüel beceriler ve tutarlı bir dünya görüşü edindikçe, kitlelerin tarihin yapıcıları olmalarına yardım edebilir. Gramsci kendi dönemindeki, "bu konuda felsefî olmalıyız" deyiminde yansıyan ve pasifliği ve elayak çekmeyi destekleyen iki etkili görüşe saldırır: Croce'nin idealizmi ve Buharin'in, Gramsci'ye göre basit ve mekanik olan Marxizm yorumu. Bu yaklaşım Gramsci'nin edebiyat, folklor ve -bir grup olarak entellektüellerin nüfus kitlesi ve ulusal-popüler bir kültürün gelişmesi ile nasıl bir ilişki içinde oldukları bakış açısından analiz edilmesi gereken- popüler kültür ile "yüksek" ya da "resmi" kültür arasındaki ilişkiye popüler eleştirel bakışında da yankısını bulur.

Sağlıksız geçen uzun yılların sonunda Gramsci, 1937 yılında beyin kanamasından öldü. II. Dünya Savaşı'nın ardından yayımlanmaya başlanmasıyla birlikte, çalışmaları üzerine çeşitli tartışmalar gelişti (Jocteau 1975; Mouffe ve Sassoon 1977). Ortaya atılan sorular arasında, düşüncesinin önemli boyutlarının İtalyan ya da uluslararası olup olmadığı; fikirlerinin Lenin'inkilerle ilişkisi; ve hapishanedeyken PCI ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerle ilişkisi bulunur. Son zamanlardaki yorumlar Gramsci'nin embriyonik sosyalist kuramına ve varolan sosyalist toplumların tecrübesinin eleştirel olarak incelenmesine katkıda bulunduğuna işaret etmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası PCI üzerindeki etkisi ve fikirlerinin AVRUPA KOMÜNİZMİ ile ilişkisi de tartışma konusudur.

ASS/MÖ

OKUMA

Anderson, P. 1976-77: "The Antinomies of Antonio Gramsci"

Buci-Glucksmann, C. 1979: *Gramsci and the State.*

Davidson, A. 1977: *Antonio Gramsci: Towards an Intellectual Biography.*

Fiori, G. 1965 (1970): *Antonio Gramsci: Life of a Revolutionary.*

Gramsci, A. 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*

— 1975: *Quaderni del Carrere I-IV.*

— 1977: *Selections from Political Writings, 1910-1920.*

— 1978: *Selections from Political Writings, 1921-1926.*

Jocteau, G. C. 1975: *Leggere Gramsci: Una guida alle interpretazioni.*

Mouffe, C. der. 1979: *Gramsci and Marxist Theory.*

Mouffe, C. ve Sassoon, Anne S. 1977: "Gramsci in France and Italy".

Sassoon, Anne S. 1980: *Gramsci's Politics.*

Grevler (*İng.* ve *Alm.* Strikes, *Fr.* Grèves).

Grevler, kapitalist üretim ilişkileri içinde, işçilerin işverenlere karşı olağan boyun eğişlerinde açıkça bir kopmanın olması anlamına gelir. 19. yüzyıl boyunca (ve sonraları da) pek çok ülkede grevler yasadışı eylemlerdi ve dolaylı olarak devlete karşı bir meydan okuma anlamına gelmekteydi. Grevler, çalışan sınıfın siyasal iktidara karşı hoşnutsuzluğunu gösterdiği daha genel başkaldırıların bir parçasını oluşturmaktaydı. Grevler, SENDİKALAR'ın Marx ve Engels tarafından ilk kez coşkuyla değerlendirilmesine yol açtı. *İşçi Sınıfı'nın Durumu*'nda Engels, İngiliz grevlerinin genellikle yenilgiyle sonuçlanmalarına karşın "toplumsal savaş"ı müjdelediklerini ve "işçi sınıfının kaçınılmaz büyük mücadele için kendilerini hazırladıkları askeri bir okul" olduğunu ileri sürdü.

Felsefenin Sefaleti'nde Marx, yalıtık çelişkilerin, proletaryanın "kendisi için bir sınıf" olmasını sağlayan "gerçek bir iç savaş" içinde doğal gelişmelerini gösterdiklerini belirtti. Aynı mesaj, *Komünist Manifesto*'da da görülmektedir. Daha sonraki I. Enternasyonal'in pratik çalışmalarının çoğu (☞ ENTERNASYONALLER), (1860'lardaki ekonomik kriz sürecinde sayılan artış gösteren) grevler için maddî destek sağlanması ile ilgiliydi. Ancak Marx, grevlerin, yalnızca sınırlı amaçlar için yapılan gelişimden görece yoksun birtakım uğraşılar durumuna gelebileceğini de kabul etmiştir. Enternasyonal'deki sendikaları "nedenler ile değil, sonuçlar ile savaşmakta olduklarını unutmamaları gerektiği" konusunda uyardığında, sonuç, sendikacıların "bu kaçınılmaz gerilla savaşlarına kendilerini tümüyle vermekten" memnun olduklarıydı (*Değer, Fiyat ve Kâr*).

Grevler konusunda farklı bir yaklaşım da (kökenlerini Benbow'un 1832'deki "Büyük Ulusal Tatil" önerisinde bulan) genel grev düşüncesini savunmakta olan Bakunin ve destekçileri tarafından geliştirilmiştir. 1868'de Enternasyonal savaş ilânına karşı koyabilmek için böyle bir grev stratejisini kabul etti. Bu durum Marx'ın hoşuna gitmedi. Hemen ardından Bakuninciler, ortak sloganı SENDİKALİZM olan devrimci bir genel grevin ilkelerini ayrıntılı bir biçimde ortaya koydular. Her ne kadar, özelde seçme hakkının yaygınlaştırılması konusundaki mücadeleyi kazanmak ya da kaybetmek bakımından sınırlı bir taktik de olsa, II. Enternasyonal'in sosyal demokrasisi açısından da önem taşıyan bir konuydu. Siyasal grevlerin geçerliliğine olan inanç, Alman Sendikalarının "büyüyen muhalefeti ve İsveç emekçilerinin 1909'da uğradıkları yenilgi karşısında azalmış olsa da, 1893 Belçika örneği pek çok Avrupa ülkesinde de yaşandı; 1914 Ağustosu, savaşa karşı genel grev konusunda geriye kalan bütün hayalleri de ortadan kaldırdı.

Reformcu genel grevin çöküşü, Marxist çözümlemede önemli gelişmelere uygun düştü. (İngiltere'deki 1926 olayları bu durumu doğrulayan bir dipnot oluşturmuştur.) Rusya'da 1905 yılındaki devrimci ayaklanma Luxemburg'un *Kitle Grevi, Siyasal Parti ve Sendikalar* kitapçığını yazmasına neden oldu. Burada Luxemburg özellikle "devrimin yaşayan kalbi ve aynı zamanda en güçlü dişlisi..." olarak hareketin kendiliğinden niteliği üzerinde durdu. Bu kendiliğinden eylemin, sendikaların olağan işleyişlerini altüst ettiğini, siyaset ile ekonomi arasındaki reformist ayrımı parçaladığını ve sınıf mücadelesinin temelindeki birliği ortaya çıkardığını belirtti.

Lenin de 1905 olaylarından derin bir biçimde etkilenmiştir. 1890'larda sınıf bilincini arttırması bakımından grevlerin önemini vurgularken, Marx ve Engels'in yolunu izlemişti. Siyasal örgütlenme ve mücadelenin eşlik etmediği grevler, hatta genel grev dahi, kapitalist kontrolü ve devlet iktidarını yıkamazdı. Bu belirleme, *Ne Yapmalı*'da temel bir düşünce durumuna geldi. "Siyasal sınıf bilinci işçilere, ancak dışarıdan yalnızca ekonomik mücadele alanının dışından getirilebilir". Fakat, Lenin 1905'de "hareketin ülkenin belli bölgelerinde yalnızca bir grevden, birkaç gün içersinde, müthiş bir devrimci patlayışa doğru geliştiğini" kabul etti. Luxemburg gibi Lenin de ondan sonra ısrarla, kitle grevlerinin, diyalektik olarak, devrimci bilincin yükselmesine bağlı olduğunu vurguladı.

Rus devriminden sonra yeni bir sorun ortaya çıktı; bir işçi devletinde grevler, "işçilerin kendilerine karşı" olmayacak mıydı? Lenin 1921'de, "siyasal iktidarın proletaryaya ait olduğu bir devlette grevlerin, yalnızca proletarya devletinin bürokrasinin bozucu etkisine maruz kalması durumunda ve kapitalist sistemin hâlâ yaşamakta olan eski biçimlerine karşı meşru olabileceğini" ileri sürdü. Stalin zamanında, grevler asla resmen yasaklanmamışsa da, uygulamada, disiplinsiz davranışlar, işi aksatma ya da hatta "karşı devrimci sabotaj"lar olarak görülerek,baskı altına alındı.

Batı'da ilk komünist partiler, özellikle (Komünist Enternasyonal tarafından Avrupa'da 1928'den sonraki yeni bir devrimci kabarma dönemi olarak tanımlanan) "üçüncü dönem" boyunca grevlere büyük önem verdiler. Ancak, 1934'de "halk cephesi" taktiklerine dönülmesiyle de bu önem azaldı ve 1941'den sonra Rusya'nın müttefikleri olan ülkelerdeki komünist partiler grevlere şiddetle karşı çıktılar. Savaştan bu yana pek çok ülkedeki komünist sendikalar, ulusal greve (yüzyılın başında II. Enternasyonal'le paralellikler gösteren) siyasal bir gösteri aracı olarak sık sık başvurdular. Bu arada, sınıf mücadelesini ilerletmede belirleyici rolü grevlerin oynadığı düşüncesi, Troçkistler ve "resmi" komünizmin solundaki diğer gruplar tarafından benimsendi.

RH/ŞS

OKUMA
Brecher, J. 1972: *Strike!*
Crook, W. H. 1931: *The General Strike.*
Hyman, R. 1972: *Strikes.*
Lenin, V. I. 1970: *On Trade Unions.*
Lozovsky, A. 1931: *The World Economic Crisis, Strike Struggles and the Tasks of the Revolutionary Trade Union Movement.*
— 1935: *Marx and the Trade Unions.*
Luxemburg, R. 1970: *Rosa Luxemburg Speaks.*

Grundrisse (*İng, Fr, Alm.* Grundrisse)

Marx tarafından 1857-58'de yazılmış geniş bir elyazmasına genel olarak *Grundrisse* ("anahatlar") adı verilmektedir. Marx, iktisat konusundaki *magnum opus*'u (büyük yapıtı) üzerinde yıllardır çalışmaktaydı, fakat Avrupa'da yeni bir devrimci başkaldırı dalgasının patlamak üzere olduğu izlenimi, onu altı ay süren olağanüstü çılgın bir çabayla yapıtının anahatlarını ortaya koymaya itti. Bu özet dar aralıklarla basılmış yaklaşık 800 sayfa oluşturdu. Ama, eğer *Kapital* ciltlerinin önemli de olsa yalnızca bir parçasını oluşturduğu yapıtın bütününün altı bölümden meydana geleceği düşünülürse, bu uzunluk pek şaşırtıcı değildir.

Grundrisse hiçbir zaman yayımlanmak için düşünülmemişti. Orijinal ilk kez 1941'de Moskova'da gün ışığına çıktı ve İngilizce çevirisi 1973'de yapıldı. Ama kısa sürede birçokları tarafından Marx'ın merkezî yapıtı olarak görülmeye başlandı. Bunun başlıca iki nedeni vardır: Birincisi, *Grundrisse* sözcüğün gerçek anlamında merkezdedir. Marx'ın ilk yazıları, yaşlı Marx'ın oldukça kuru iktisadından genellikle çok uzak bir feryat gibi görünen, Hegelci bir felsefî hümanizmle doluydu. Marx'ın iktisadının anahatlanyla birlikte onun birçok eski yapıtını hatırlatan ve genel olarak Hegel'in onun ekonomik kavrayışı üzerinde süren etkisini gösteren yabancılaşma gibi kavramların tartışılmasını içeren *Grundrisse*, arada eksik olan bağlantıyı sağlamıştı. İkincisi, *Grundrisse Kapital*'den daha geniş bir perspektife sahiptir. Marx'ın planladığı çalışmanın yalnızca bir bölümünü tamamlayabildiği bilinmektedir,

Grundrisse ise, daha sonra yayımlanan yapıtına dahil edemediği konulardaki tartışmaları da içermektedir. Gerçekte *Kapital*'in üç cildi, O'nun 1857'de yazmaya niyetlendiği altı bölümlük "İktisat"ın birinci bölümünü oluşturmaktadır. Devlet, uluslararası işbölümü ve dünya pazarı gibi önemli konular öteki bölümlerde analiz edilecekti. *Grundrisse* Marx'ın bu konulan nasıl ele alacağı konusunda ipuçları vermektedir. Ayrıca bu tartışmalar, bireyin toplumla ilişkisi, otomasyonun etkisi, artan boş zaman sorunu, kapitalizm öncesi ekonomik formasyonların doğası, kapitalizmin devrimci doğası ve içerdiği evrensellik vb. gibi çok daha geniş nitelikteki konu dışı sorunlarla bağlıydı.

Genel olarak *Grundrisse* okuyucuya, klâsik geleneğin kavramlarını inceltip yeniden yapılandırarak, Ricardo ile Hegel'i eşleştirerek kendi iktisadi kavramlarını biçimlendiren çalışma odasındaki Marx'a ilişkin bir izlenim vermektedir. Öte yandan, notlar halindeki biçimi kitabı karışık ve imalı kıldığı için, okuması güç bir yapıttır. Ama, Marx'ın usta bir analizi geniş tarihsel vizyonla birleştirmedeki olağanüstü yeteneğini göstermektedir ve bu metnin zenginliği daha birçok yıl yeni görüşler için ilginç bir malzeme sağlayacaktır.

DM/ZD

OKUMA
Mc Lenan, David 1973: *Marx's Grundrisse.*

Grünberg, Carl (d. 10 Şubat 1861, Focşani, Romanya; ö. 2 Şubat 1940, Frankfurt am Main)

Viyana Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördükten sonra yargıç oldu, daha sonra bir süre avukat olarak çalıştı, fakat aynı zamanda tarım ve sosyalizm tarihi üzerine araştırmalarını sürdürdü. 1893'de (başkaları ile birlikte) *Zeitschrift für Wirtscharfts-und Sozialgeschichte*'yi kurdu. 1894'den 1899'a kadar Viyana Üniversitesi'nde konferanslar verdi; 1909'da siyasal ekonomi profesörlüğüne yükseltildi ve böylelikle Almanca konuşulan bir üniversitede ilk "profesör kariyerine sahip Marxist" oldu. 1924'de Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nün ilk yöneticisi olarak atandı (☞ FRANKFURT OKULU), fakat bir felç geçirince 1928'de görevden çekilmek zorunda kaldı. Grünberg'in Marxist düşünceye katkısı üç yöndedir. Öncelikle Grünberg, önde gelen bütün Avusturya Marxist düşünürlerinin öğretmeniydi ve bu nedenle, "Avusturya Marxizminin babası" olarak adlandırılmıştır. İkinci olarak 1910'da, dönemin bütün ilkece Marxistlerinin katkıda bulunduğu ve amacını genel

bir sosyalizm görüşü sağlamak ve emek hareketini tek tek bilimadamlarının ve araştırma gruplarının özel araştırmalarına dayandırmak olarak tanımladığı ünlü *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewergung*'u kurdu. Üçüncüsü, her ne kadar selefi olan Max Horkheimer zamanında son derece farklı bir yön verilmiş olsa da yöneticisi olduğu kısa zamanda içersinde Frankfurt Enstitüsü'nün çalışmalarını verimli tarihsel araştırmalar ve teorik tartışmalar temelinde sürdürdü.

TBB/SŞ

OKUMA

Grünberg, Carl, (der.) 1910-1930: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und dern Arbeiterbewegung* cilt I-XV.

Festschrift für Carl Grüngberg zum 70.Geburtstag. 1932.

Indexband zu Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewengung (C. Grünberg) 1973. Günter Nenning tarafından yazılmış Grünberg biyografisini içerir.

h

Habermas, Jürgen (d. 18 Haziran 1929, Düsseldorf).

Göttingen Üniversitesi'nde daha sonra Zürich ve Bonn'da felsefe, tarih, psikoloji ve Alman Edebiyatı okudu, 1954'de Bonn'da doktorasını verdi. Bir süre gazeteci olarak çalıştıktan sonra, 1956'da yeniden kurulan Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde Adorno'nun asistanı oldu. Burada, öğrencilerin politik ilgisi üzerine 1961'de yayımlanan ampirik bir araştırmada yer aldı. 1959'dan 1961'e kadar *Kamuoyunun Yapısal Dönüşümü* (1962) adlı yapıtı üzerinde çalıştı. Bir süre Heidelberg'de felsefe profesörlüğü yaptıktan sonra, 1964'te felsefe ve sosyoloji profesörü olarak Frankfurt'a döndü. Burada, başlangıç konferansı olarak "Bilgi ve Çıkar" üzerine konuştu, bu ders daha sonra 1968'de aynı ad altında yayımlandı. bu döneme ilişkin öteki yapıtlan, *Teori ve Pratik* adını taşıyan makaleleri (1963), *Toplumsal Bilimlerin Mantığı* üzerine bir araştırma çalışması (1967) ve *İdeoloji Olarak Teknik Bilim* başlığı altında toplanan öteki makaleleridir (1968).

1968 yılı aynı zamanda başka yerlerde olduğu gibi Batı Almanya'da da öğrenci kaynaklı önemli protestolar yılıydı. Habermas harekete bütün varlığıyla katıldı, onun, Batı Alman demokrasisinin kendini beğenmişliğine entellektüel ve politik meydan okumasını (ve *Öğrenci ve Politika* adlı çalışmasındaki Batı Alman öğrencilerin apolitik yönelimine ilişkin hüzünlü teşhisini boşa çıkarmasını) hoşnutlukla karşıladı. Hareketin aşırılığını eleştirdi ve başarısızlığının kısa erimdeki mirası olan yalıtlanmaya ve çılgın terörizme acıyla yaklaştı, ama aynı zamanda onun Federal Cumhuriyet'teki değerler açısından uzun erimdeki çok olumlu etkilerini savunmaya devam etti.

Habermas 1971'de Frankfurt'tan ayrılıp doğa bilimci C. F. von Weizsaecker ile birlikte Bavyera'da, Stamberg'de yeni kurulan Bilimsel-Teknik Dünyada Yaşam Koşullannı Araştırma-Max Planck Enstitüsü'nün yöneticisi oldu. Ülkedeki en parlak genç sosyologları çeken bir çevrede muazzam miktarda materyal yayımladı. Ünlü *Meşruiyet Bunalımı* (1973) ve bir tepe noktası oluşturan İletişimsel *Davranışın Teorisi* (1981) bunlar arasındadır. 1982'de Frankfurt'a, Sosyoloji ve Felsefe kürsüsüne geri döndü ve bugün hâlâ buradadır. En yeni önemli yapıtı 1985'de yayımlanan *Modernliğin Felsefi Tartışması*'dır.

Eğer Max Weber burjuva bir Marx olarak tanımlanmışsa, Habermas da özet olarak Marxist bir Max Weber olarak nitelendirilebilir. Weber gibi o da, bir eylem adamı olmaktan çok temelde bir düşünürdür; ama sık sık dediği gibi, herhangi bir şey kendisini "sinirlendirdiğinde" politik konulara müdahale eden bir düşünürdür. Çeşitli konferans ve röportajlan içeren toplu "politik yazıları" yedi cilt oluşturmaktadır. Weber'in değerden bağımsız bilim doktrinini reddetmekle birlikte, Weber gibi araştırma ve politika tartışması arasında ayrım yapmada ısrarlıdır (Dews 1986, s.127). Weber ve savaş sonrası dönemdeki Karl Jaspers gibi, politik bir role sıvanmayan birisi için beklenebilecek olandan çok daha yüksek bir kamuoyu profili ile Almanya'nın bir tür entellektüel vicdanı işlevini gördü.

Habermas, felsefi gelenekteki derin temeller ile çağdaş felsefi ve toplumsal teorilerin geniş bir yelpazesine son derece açık olmayı birleştirir. Kant ve Hegel'in, Marx ve Weber'in, Parsons ve Piaget'in ve benzerlerinin O'nun üzerindeki etkileri konusunda ciltlerle kitap yazılabilir. Ama en önemli kaynak tartışmasız, başlangıçta Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nü de esinlendirmiş olan genç Marxist

gelenektir. Frankfurt eleştirel teorisiyle ilişkisi çoğu kez varsayılandan daha az dolaysızdır. Entellektüel açıdan Habermas, Enstitüsü'nün eski programına daha yakındır, eleştirisini çeşitli toplumsal bilimlerden oluşturulan disiplinler arası bir senteze dayandırır. Ama *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nden beri (1947) Adorno ve Horkheimer'in düşünce biçiminden hoşnut olmamakla birlikte, onların, araçsal rasyonellik (amaçlardan çok araçların rasyonelliği) biçimindeki aydınlanmanın bir özgürleşme aracından köleliğin yeni bir kaynağına dönüşme yoluyla özlü bir şekilde ilgilenmesini paylaşır. Son yıllardaki bir röportajda dediği gibi, en geç 1950'lerin sonundan beri, "benim sorunum, aklın tarihdeki gerçekleşmesi -deforme olmuş gerçekleşmesi- açısından modernliğin bir teorisi, modernliğin patolojisinin bir teorisiydi" (Dews 1986, s.96).

Habermas'ın ilk yapıtlarında bu ilgi üç biçim almıştır: Önce, klasik felsefî metinlerin, Marx ve Weber, aynı zamanda Kant, Fichte ve Hegel, bu arada Yunanlıların elden geçirilmesi. İkinci olarak, teknolojiyle ilgilenme ve kısmen Heidegger'den ve savaş sonrası Almanya'da Arnold Gehlen ve Helmut Schelsky'den kaynaklanan, teknolojik determinizme "sol" bir alternatif oluşturma çabası. Üçüncü olarak ve bununla bağlı bir şekilde, modern teknokratik demokrasi koşullarında rasyonel politik tartışmanın ya da pratik aklın koşullanıyla ilgilenme. Bu temaların birincisi *Teori ve Pratik*'de ağır basar; ikincisi Habermas'ın erken gazeteciliğinde ve *İdeoloji Olarak Teknoloji ve Bilim*'de bulunabilir; üçüncü tema her iki yapıtta da yer alır, ama ilk kez *Öğrenci ve Politika* ve *Kamuoyunun Yapısal Dönüşümü*'nde değinilmiştir.

Bir bütün olarak alındığında *Teori ve Pratik*, Habermas'ın sonraki yapıtında tekrar tekrar gündeme gelen başlıca üç temaya sahiptir: ① Marxist geleneğin eleştirel bir değerlendirmesi; ② daha sonra tarihsel materyalizmin "yeniden kurulması" dediği şeyin olanaklılığı konusunda bazı düşünceler ve ③ bir yanda, Aristoteles'de, doğal yasa teorisinde ve Marxizmde bulunan ampirik ile normatif ya da teknik ile "pratik" konuların birliği ile öte yanda modern toplumsal bilimlerin bilimci, sözde değerlerden bağımsız yaklaşımı arasında metodolojik bir karşılaştırma. *Bilgi ve İnsan Çıkarları*'nda (1968) Habermas gerek doğa, gerekse toplum bilimlerinde pozitivizmin tarihsel olarak temellendirilmiş bir eleştirisine girişti. Sonra 1970'lerde giderek kendi iletişimsel davranış teorisi'ni geliştirdi; bu, toplumsal bilimler için felsefî bir temel olarak kabul edilmiyordu, "kendi eleştirel standartlarını örneklemekle ilgilenen" kendi başına *kendini yansıtan* bir toplumsal teoriydi. (1984, s.xxxix). Araçsal ya da stratejik davranıştan farklı olarak iletişimsel bir davranış, insanların başka insanlara, olan ya da olması gereken konusunda açıklamalar yaptığı yerde gündeme gelir. Bu çekirdek kavramdan Habermas, hakikat/ahlâk, insanın evrimi ve politik meşruiyet teorileri ve bir tarih felsefesi geliştirir. Bu felsefe, modernliği, "evrensel olarak haklı gösterilebilir bazı Aydınlanma değerlerini *inter alia* gerçekleşmenin tamamlanmış bir projesi" olarak görür ve buna uygun olarak "postmodernlik" peygamberlerine düşmanca yaklaşır.

Habermas Marxist bir düşünür olarak görülebilir mi? Kendisi bu adlandırmayı her zaman benimsemiştir, ama onun Marxizmi, FRANKFURT OKULU'nunki gibi, hiçbir şekilde ortodoks değildir ve özellikle ETİK'in tartışma temellerine gösterdiği süreğen ve artan ilgi onu birçok Marxistten, hatta neo-Marxistten ayırmaktadır. Kendisini Marxist olarak tanımlaması zaman zaman Batı Alman McCarthyizminin kurbanlarıyla bir dayanışma ifadesinde daha fazla bir şey olarak görünmüş olsa da, sürekli artan ilgisi, kendisinin bir aşamada TARİHSEL MATERYALİZM'in yeniden kurulması olarak adlandırdığı şeye, onun kendisince daha uygun görülen açılardan yeniden doğrulanmasına yönelik olmuştur. Her durumda, Habermas'ın bu yüzyılın ikinci yarısının en önemli düşünürlerinden biri olarak hatırlanacağından kuşku duyulmamalıdır.

WO/ZD

OKUMA

Bernstein, R.J. 1985: *Habermas and Modernity.*
Dews, P. (der.) 1986: *Autonomy and Solidarity: Interviews with Jürgen Habermas.*
Habermas, Jürgen 1962: *Strukturwandel des öffentlichkeit.*
— 1963 (1974): *Theory and Practice.*
— 1968a (1970): *Toward a Rational Society.*
— 1968b (1971): *Knowledge and Human Interests.*
— 1973 (1976): *Legitimation Crisis.*
— 1976 (1979): *Communication and the Evolution*

of Society.
— 1981: *Theorie des Kommunikativen Handelns.*
Ingram, D. 1987: *Habermas and the Dialectic of Reason.*
McCarthy, T. 1978: *The Critical Theory of Jürgen Habermas.*
Roderick, R. 1986: *Habermas and the Foundations of Critical Theory.*
Thompson, J. ve Held, D. (der.) 1982: *Habermas Critical debates.*
White, S. K. 1988: *The Recent Work of Jürgen Habermas Reason, Justice and Modernity.*

Hakikat (*İng.*Truth, *Fr.* Verité, *Alm.* Wahrheit)

Marx ve Engels'in yazılarında (a) "hakikat" normal olarak "gerçekliğe uygunluk" *anlamına gelirken*, (b) hakikate ilişkin savları değerlendirme *ölçütü*, normal olarak insan pratiğidir veya insan pratiğini kapsar; yani Marx ve Engels klasik (Aristotelesçi) bir kavramı ve pratikçi bir hakikat ölçütünü benimser.

Marxist gelenekte "uygunluk" sık sık "yansıma" eğretilemesi veya buna benzer bir anlayış altında yorumlandı. Yansıma anlayışı Marxist epistemolojiye iki düzeyde girer. Marx hem (a) dolaysız biçimlerden ve hem de (b) "*yansıtılan*" nesnelerin içsel veya temel özünden söz eder, ama (a)'da söz konusu olan açıklayıcı bir boyut veya metodolojik bir başlangıç noktasıyken, (b)'de söz konusu olan bir betimleme normu veya bilimsel yeterliliktir. Böylece (a) şıkkında Marx bayağı ekonomiyi yalnızca "temel ilişkilerin dolaysız tezahür biçimini yansıttığı" için eleştirirken (Engels'e 27 Haziran 1867 tarihli mektup), (b) şıkkında gerçekleştirdiği şey tam da bu ilişkilerin içsel bağıntılarının yeterli bir temsilini veya "yansıması"nı düşüncede üretmektir. Bu ise gerçekliğin basitçe pasif bir şekilde kopya edilmesini değil, kuramsal çalışmayı ve kavramsal dönüştürme faaliyetini kapsayan bir görevdir. Normal olarak anlaşıldığı şekliyle bir "yansıma" nın hem ① kendisinden bağımsız olarak varolan bir şeyin yansıması ve ② belli düşünce ilkeleri veya temsil uzlaşımlar uyarınca üretilmesi olduğuna dikkat edilsin. ① gerçekçi öğeyse ② de pratikçi bir vurguyla ve gerçekliğin dolayımlanmamış temsilleri olamayacağı düşüncesiyle tutarlıdır. Bununla birlikte, ①'in epistemolojik olarak âtıllaşması (örneğin Althusser'de olduğu gibi) istenmiyorsa, gerçek nesnenin kendisi tarafından yaratılan temsil edici süreç üzerinde birtakım kısıtlamaların olması gerekir; örneğin, deneysel bir sonuç veya bunun güdülediği inanç, incelenen yapıya nedensel olarak bağımlıdır.

Marx ve Engels "imgeler"den, "kopyalar"dan ve Lenin 'fotoğraflar'dan, 'yansımalar'dan söz eder. Bu eğretilemeler, hemencecik eğretilemenin bilişsel işlevinin dağılarak nedensel işleve, (b)'nin (a)ya, bilgi ve doğrulama kavramlarının algı ve açıklama kuramlarına dönüşüvermesini kolaylaştırmaktadır. GERÇEKÇİLİK nesnelerin bilgiye indirgenemezliğini varsayar ve böyle bir bilginin toplumsal olarak üretildiğini ve böylece tarihsel olarak göreli (ama yargısal açıdan görecelikçi olmayan) niteliğini savunur. Ama ortodoks "yansıtma teorisinde" hakikatin şeyleştirilerek yansımanın açıklayıcı-algısal bir tarzda yorumlanması ve böylece Marx'ın *Feuerbach Üzerine Tezler*'de bilgi dahil toplumsal hayatın oluşumunda insan pratiğinin aktif rolünü gözardı ettiği için ağır eleştirilerde bulunduğu "temaşacı veya tefekkürcü materyalizm"in sorunlu alanına geri dönme eğilimi vardır.

İşte, hakikatin bir nesnenin teorik olarak yeterli bir temsilinden daha ziyade, özünde bir öznenin pratik *dışavurumu* olarak kavrandığı yansıtmacılık karşıtı Batılı Marxist teorilerin (☞ BATI MARXİZMİ) epistemolojik başlangıç noktasını biçimlendiren, tam bu izlekle birlikte düşünce ediminin nesnesinin (doğa bilimlerinde varsayılabileceği gibi) bilişsel süreçten mutlak olarak bağımsız olmadığı düşüncesidir. Böylece Lukács'ın *uygunluk* teorisinde hakikat özne ve nesnenin tarihte gerçekleştirilmiş özdeşliğinde (proleter özbilinçliliğinde) ulaşılacak bir bütünsellik haline gelir; Korsch'un *pragmatik* teorisinde hakikatler belirli sınıf ilişkili gereksinim ve çıkarların bu dünyadaki tezahürleridir; Gramsci'nin *oydaşma* teorisinde, hakikat tarih içinde sonuşmaz (asimptotik) bir tarzda yaklaştığımız, ama yalnızca komünizm altında pratik bir oydaşmaya varıldıktan sonra gerçekleşebilecek bir idealdir. Tüm bu ve buna benzer sonraki teorilerin hepsi ① yargısal göreceliğe ve ② iradeciliğe meyleder. Nitekim, yansıtmacı ve nesnel ampirist Marxist hakikat teorilerinin genel zayıflığı hakikat yargılarının toplumsal olarak üretilmiş ve tarihsel niteliğini gözardı etmekse, epistemik açıdan idealist olan Marxist teorilerin zayıflığı da böylesi yargıların nesnelerinin bağımsız varoluşunu ve olgu

ötesi etkililiklerini gözardı etmektir.

Hakikatin *ölçütlerine* (b) dönecek olursak, sosyo-ekonomik alanda kapalı sistemleri yapıntısal olarak kurmanın olanaksızlığı ve bunların kendiliğinden ortaya çıkmayışı (*Kapital I*, Önsöz), teorilerin ampirik açıdan değerlendirme ölçütlerinin öngörüye yönelik olamayacağı ve bu nedenle açıklayıcılığın ölçüt alınması gerektiği anlamına gelir. Böyle bir tarihsici olmayan, ama ampirik olmaya devam eden ölçüt, Della Volpe ve pozitivistik Marxizmin (☞ POZİTİVİZM) ayrımlaştırılmamış ampirik ölçütünden, Lukács ve Althusser'in rasyonalist (ama başka bakımlardan oldukça farklı) ölçütlerinden, Gramsci'den Habermas'a uzanan öznel-pratik ölçütlerinden ve Korsch'dan Kolakowski'ye uzanan öznel-pragmatik ölçütbilimciliğinden (kriteroloji) farklıdır. (☞ DİYALEKTİK; BİLGİ KURAMI; MATERYALİZM)

RB/MK

OKUMA

Bhaskar, Roy 1983: *Dialectic, Materialism and Human Emancipation.*

Della Volpe, G. 1950 (1980): *Logic as a Positive Science.*

Gramsci, Antonia 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*

Kolakowski, Leszek 1958 (1968): "Karl Marx and the Classical Definition of Truth".

Korsch, Karl 1923 (1970): *Marxism and Philosophy.*

Hâkim Sınıf (*İng.* Ruling class, *Fr.* Classe dominante, *Alm.* Herrschende Klass).

"Hâkim Sınıf" deyimi, Marx ile Engels'in, sistematik bir açıklamasını yapmadıkları halde bizzat ayırdıkları iki fikri biraraya getirir. Bu fikirlerden ilki ekonomik olarak egemen durumdaki sınıftır ki burada söz konusu sınıf ekonomik konumu aracılığıyla toplumsal yaşamın tüm yönleri üzerinde egemenlik ve denetim uygulayabilmektedir. Bu fikir, *Alman İdeolojisi*'nde şöyle ifade edilmektedir (cilt I, kesim 1A2): "Hâkim sınıfın fikirleri her dönemde hâkim durumdaki fikirlerdir; bir başka deyişle, toplumda maddî anlamda egemen güç durumunda olan sınıf, aynı zamanda bu toplumun egemen *düşünsel* gücüdür. Maddi üretimin araçlarını kendi denetimi altında tutan sınıf, zihinsel üretimin araçları üzerinde de denetim sahibidir..." İkinci fikir ise, varolan üretim tarzını ve toplum biçimini koruyup yeniden üretebilmek için, egemen sınıfın zorunlu olarak devlet gücü kullanmasıyla, yani politik anlamda da *yönetmesiyle* ilgilidir. *Komünist Manifesto*'da Marx ve Engels bu konuda şöyle diyorlardı: "Çağdaş sanayinin ve dünya pazarının kurulmasından bu yana ilk kez, burjuvazi, çağdaş temsili devletin şahsında kendisi için özel bir siyasal araç bulmuştur. Çağdaş devletin yürütme görevi yapan kolu, bir bütün olarak burjuvazinin sıradan işlerini düzenleyen bir komiteden öte bir şey değildir."

Daha sonraki Marxistler arasından Gramsci, karşılık olarak "hegemonya" deyimini kullandığı sivil toplumdaki sınıf egemenliği ile siyasal egemenlik ya da devlet iktidarı arasında en net ve açık ayrımı yapan kişi oldu: "Şu an için yapabileceğimiz, başlıca iki üstyapısal 'düzey' belirlemektir: İlki, yaygın biçimde 'özel' olarak nitelenen organizmaların topluluğu halindeki 'sivil toplum'; ikincisi ise 'siyasal toplum' ya da 'devlet'. Bu iki düzey bir yanda egemen grubun tüm toplum üzerindeki 'hegemonya' işlevine, öte yanda da 'doğrudan egemenliğe' ya da Devlet ve 'hukuki' bir organ olarak hükümet tarafından uygulanan yönetime tekabül eder." (*Hapishane Defterleri* s.12, ayrıca II bölüm 2., kesimde; Devlet ve Sivil Toplum'da yer alan daha geniş çözümlemeye bakınız). Son yıllarda ise, daha sistematik bir Marxist politika teorisi geliştirmeye çalışanların karşısına başlıca iki ana soru çıkmıştır. Bunlardan ilki, sınıf egemenliğinin korunması ve yeniden üretiminde hegemonyanın (yani, ideolojinin genel kültürel etkisinin) özel rolüyle ilgilidir. Gramsci bu sorunun önemini açıkça kavramıştı. Ancak, gelişmiş kapitalist ülkelerde devrimci sınıf bilincinin yokluğunun ve işçi sınıfının sürekli egemenlik altında bulunuşunun nedenlerinin açıklanmasında bu soruyu odak noktaya yerleştirenlerin başında asıl Frankfurt okulunun düşünürleri gelir. Bu düşünürlere göre "egemen ideoloji" -ki bunun unsurları pek net tanımlanmamıştır-toplumsal çatışmanın "yatıştırılmasını" işçi sınıfının mevcut toplumsal düzene toptan denebilecek biçimde özümsenmesini ve toplumsal yaşama ilişkin köktenci almaşık fikirlerin yaygın tartışmalar safından dışlanmasını güvenceye alır. Açıkçası bu söylenenler, Marx ve Engels'in hâkim fikirler'e biçtikleri başarı şansının ötesindedir. Bu nedenle egemen ideoloji tezi, "ekonomik ilişkilerin zorlaması", siyasal baskı ve

reformizmin başarısı gibi gerekçeler karşısında fikirlerin etkisini abarttığı gerekçesiyle, Marxizmden bir ayrılış olarak bizzat Marxistler tarafından eleştirilmiştir (☞ Abercrombie, Hill ve Turner, 1980).

İkinci soru ise sınıf egemenliği ile devlet iktidarı arasındaki ilişkileri konu almaktadır. Son zamanlarda gerçekleştirilen çalışmalarda (örneğin Poulantzas 1973, Miliband 1977) Devlet'in "göreli özerkliği" üzerinde güçlü bir vurgu görülür. Savunulan görüşe göre sınıf egemenliği otomatikman devlet iktidarına dönüşmez ve devlete de kestirme yoldan bir sınıfın aracı gözüyle bakılamaz. Diğer radikal düşünürler ise ekonomik egemenliğin siyasal yönetiminden ayrıştırılmasında daha da ileri gitmişlerdir. Örneğin Mills (1956) "iktidar seçkinleri" deyimini "egemen sınıf" deyimine tercih etmiştir (☞ SEÇKİNLER).

Başka bir dizi sorun ise, egemen sınıfın, belirli bazı tarihsel toplum biçimleri açısından tanımlanması ve belirlenmesi çabalarında ortaya çıkmıştır. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine ilişkin tartışmalarda Dobb, 14. yüzyıl sonları ile 17. yüzyıl arasında Avrupa'daki feodal toplumlarda hangi sınıfın hâkim sınıf olduğu seklinde bir soru ortaya attı (Hilton, 1976). Benzer türde, sorular, başka bağlamlarda da ortaya atılabilir. Egemen ya da hâkim sınıfın tam anlamda ayırdedici özelliklerini eski-toplum'da ya da ASYA TOPLUMU'nda iz sürerek bulmak kolay değildir. Kapitalist toplumlar söz konusu olduğunda ise, bu toplumların geç 20. yüzyılda burjuvazinin egemenliğini tam tamına 19. yüzyılda olduğu gibi yaşayıp yaşamadıkları sorusu da ortaya atılabilir. Aynı şekilde bugün egemen sınıfın (bugünkü kapitalizmin tekelci devlet kapitalizmi biçiminde tanımlanmasının da çağrıştırdıklarıyla) burjuva, teknokrat ve bürokrat unsurlardan oluşan bir bütün sayılıp sayılamayacağı, bu sınıfın işçi sınıfı ile diğer örgütlerin karşıt denge yaratıcı gücü sonucu alttaki sınıflarla farklı ilişkiler içerisinde yer alıp almadığı da soru olarak gündeme getirilebilir. Nihayet, bugünkü sosyalist ülkelerde yeni, tarihsel açıdan kendine özgü bir hâkim sınıfın ortaya çıkışı konusunda sıkça ortaya atılan sorular da vardır (☞ SINIF; ayrıca ☞ Konrad ve Szèleny, 1979). Bu konular Marxist politika teorisine ilişkin güncel tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Aynı konular teorik netleşme yönünde yeni girişimlere de yol açmış (☞ Poulantzas 1973, Therborn 1978), aynca, özellikle kapitalist toplumları konu alan daha ampirik nitelikli çalışmalara zemin oluşturmuştur (Domhoff 1967, Miliband 1969).

TBB/MÇ

OKUMA

Abercrombie, Nicholas, Hill, Stephen ve Turner, Bryan S. 1980: *The Dominant Ideology Thesis.*

Domhoff, G. William 1967: *Who Rules America?*

Konrad, George ve Szelényi, Ivan, 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power.*

Miliband , Ralph 1977: *Marxism and Politics.*

Poulantzas, Nicos 1973: *Political Power and Social Classes.*

Therborn, Göran 1978: *What Does the Ruling Class do When it Rules?*

Hapishane Defterleri (*Ing.* Prison Notebooks, *Fr.* Les cahies de la prison, *Alm.* Gefängnishefte.)

Antonio Gramsci 1928'de bir faşist mahkeme tarafından hapishaneye gönderildiğinde amaç belliydi. Savcı, "bu beynin işlemesini yirmi yıl durdurmalıyız" diye ilân etmişti. Sonuç ise tam tersi oldu. 1929-1935 arasında, çalışamayacak kadar hasta durumdayken, Gramsci otuz üç not defteri üretmişti; bunlar Nisan 1937'de öldüğünde kurtarıldı ve savaş sonrası dönemde yayımlandı. Birçok kişi bu not defterlerini yirminci yüzyıl düşüncesine yapılmış en özgün katkılardan biri olarak kabul etmektedir. Aynı zamanda, not biçiminde olmaları, Gramsci'nin ilgilendiği konuların geniş yelpazesi, çalışma sırasını izlemedeki güçlükler ve ucu-açık yaklaşımı yüzünden defterleri, gerek entellektüel çalışma, gerekse politik pratikte geniş bir etkide bulunmuş yeni kavramların ve son derece özgün yaklaşımların zengin bir kaynağı olmalarına rağmen, her türlü kesin bir sistematikleştirme çabası muazzam engellerle karşılaşmaktadır ve bu, büyük bir olasılıkla olanaksızdır. İlk baştaki planını birçok kez değiştirmiş, notların büyük bir bölümünü yeniden tasarlamış olan Gramsci aynı anda birkaç not defteri üzerinde çalışmış ve birçok konuda yoğunlaşmıştır; aynı konuyla ilgili görüşler çoğu kez birkaç defterde yer almakta ve aynı notta birçok konuya değinilmektedir. Sonuç, Francioni'nin göstermiş olduğu gibi, İtalyanca eleştirel baskının bile bazı ciddi hatalar bulundurmasıdır, öteki dillerdeki baskılara da kaynaklık eden İtalyanca ilk baskı ise

notları çoğu kez, Gramsci'nin düşüncesinin doğru olmayan yansımaları olan kategoriler içine sokmaya zorlamaktadır.

Gramsci'nin amacının, yalnızca Marxizme değil, genel olarak modern düşünceye bir meydan okuma olan kapitalizmdeki son gelişmeler ve sosyalizmi kurmadaki ilk somut deneme ışığında, Marxist teoriyi yeniden kurmak olduğu söylenebilir. Revizyonizm konusundaki tartışmalardaki ve komünist hareketteki kökleriyle Gramsci, hem teorinin hem de işçi sınıfı hareketinin 1920'lerdeki ve 30'lardaki pratiğinin bunalımına müdahale edebilmek için, Marx'ı, onu Marxizmden kurtarabilmek için yeniden okur. Bu bunalım, Fordizm, faşizm, modern kitle kültürü, sivil toplumun artan karmaşıklaşması, müdahaleci devlet gibi benzeri görülmedik gelişmelerle karşı karşıya gelmeyi gerektiren uzun süreli bir dönüşüm sürecinin bir parçası olarak görülür. Herhangi bir etkili teorinin modası geçmiş kavramların ve dilin esiri olmaktan kurtulmak için mücadele etmesinin zorunlu olduğuna inanan Gramsci, geniş şekilde okur; Croce gibi düşünürlerde, Sorel, hatta bazı faşist düşünürler gibi şaşırtıcı gelebilecek kaynaklarda, çıkardıkları sonuçlara son derece eleştirel yaklaşmakla birlikte bunların çağdaş gerçekliğin bazı önemli yanlarını yakaladıklarını düşünerek görüşler arar.

Böylece, defterler yeni sorunların ışığında Marx'ın yeniden okunması kadar günümüzde hâlâ yararlı yeni araçlar da sunmaktadır. Defterlerin gerek biçim gerekse içerik olarak muazzam karmaşıklığı, Gramsci'nin hiçbir şema tarafından yakalanamayacak olan gerçekliğe yaklaşımını yansıtmaktadır. Parçalar okuyucunun kafasında birleştirilmektedir; okuyucu, zorunlu olarak çağdaş sorun ve kategorilere göre bir metin yaratmaktadır. Defterlerin içerdiği görüşlerin bu kadar hayranlık yaratmasının ve böylesi yaygın tartışmalar kışkırtmasının bir nedeni belki de budur.

ASS/ZD

OKUMA

Francioni, G. 1984: *L'Officina gramsciana. Ipotesi sulla struttura dei Quaderni del Carcere.*

Gramsci, A. 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks*, (der.) Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith.

— 1975: *Quaderni del carcere I-IV.*

Mangoni, L. 1987: "La genesi delle categorie storico-politiche nei Quaderni del carcere."

Sassoon, Anne S. der. 1982: *Approaches to Gramsci.*

— 1980 (1987): *Gramsci's Politics.*

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich

(d. 27 Ağustos 1770, Stuttgart; ö. 14 Kasım 1831, Berlin)

Bir vergi memurunun oğlu olan Hegel Tübingen Üniversitesi'nde felsefe, edebiyat ve teoloji eğitimi gördükten sonra önce Bern'de daha sonra da Frankfurt'ta özel öğretmenlik yaptı. 1801'de Jena Üniversitesi'nde doçent (privatdozent) 1805'de aynı üniversitede profesör oldu. İlk büyük çalışması olan *Tinin Fenomolojisi*'ni (1807) burada yazdı. 1808'den 1816'ya kadar Nürnberg'de Aegidiengymnasium'un rektörlüğünde bulundu, daha sonra Heidelberg'de (1816-18) profesörlük yaptı, 1818'den ölümüne kadar Berlin'de kaldı ve bu sürede Hegelci okulu kurdu.

Marx açısından Hegel'in felsefesinin iki bakımdan önemi vardı: öncelikle Hegel'in Kant eleştirisinden ve tarih felsefesinden derin bir biçimde etkilenmişti. İkinci olarak, Hegel'in *Mantık*'ındaki diyalektik yöntemi en kapsamlı ve geniş biçimiyle alarak, kapitalist üretim tarzının dinamik yapısını açığa çıkarmak için kullandı. Bilgi eleştirisinde Kant, bilginin yalnızca bir yandan bilen öznede doğuştan bulunan kategoriler ve sezgi formlarının ve öte yandan dışsal olarak meydana gelen duyu verilerinin birleşiminden ortaya çıkabileceğini belirterek, insanın gerçek bilimsel bilgi ile ilgili savlarını, "görünüm" alanıyla sınırladı. Eleştirel düşünümle kurulan bu ilişkinin ötesinde, ilke olarak bilinemez olan "kendinde şey" vardır. İnsanın bilebileceği şey yalnızca "görünüm"dür. Ancak Hegel Kant'a karşı, görünüm ile özün birarada olduklarını ve gerçekliğin içsel yapısının kendini bilen insan ruhunun yapısına karşılık geldiğini ileri sürdü. Teolojik terimlerle bu, tanrının (mutlak varlık), insan bilgisi aracılığıyla kendi bilgisine varması anlamına gelmektedir. Şu halde insan düşüncesinin kategorileri aynı zamanda varlığın nesnel formlarıdır ve Mantık aynı zamanda varlıkbilimdir (ontoloji).

Hegel tarihi "özgürlük bilincindeki ilerleme" olarak yorumlar. Toplumsal örgütleme biçimleri özgürlük bilincine karşılık gelir ve bu nedenle bilinç varlığı belirler. Tarihsel bir dönemin ve halkın bilinci her

şeyden önce, "insanların kendileri için gerçek olarak kabul ettikleri şeyi tanımladıkları yer olan" din içinde anlatımını bulur. "... Din, halkın ne olduğunun ve onun en yüksek varlığının bilincidir" (*Tarih Felsefesi*). O halde tanrıları olarak taşa ya da hayvana tapan insanlar özgür olamazlar. Özgür toplumsal ve siyasal ilişkiler öncelikle insan ya da "ruh" (kutsal ruh) formunda bir tanrıya tapmakla mümkün olabilir. Tarihsel ilerleme; sefalet, yoksulluk, acı savaş, ölüm hatta bütün kültürlerin ve halkların çöküşü süreçlerinden geçer. Ancak Hegel bu tarihsel mücadele içinden daha yüksek bir özgürlük ilkesinin gerçeğe daha bir yakınlaşmanın, özgürlüğün doğası konusunda daha derin bir anlayışın doğmakta olduğuna inanmaktadır. İnsanlık tarihinin akışı; Hıristiyanlık, Reform, Fransız devrimi ve meşruti monarşi yönündedir. Dinsel anlayış ve felsefî düşüncelerdeki ilerleme toplumsal ve siyasal ilerlemeye karşılık gelir.

Marx'ın, Hegel'in felsefesi ile kendileri aracılığıyla tanıştığı GENÇ HEGELCİLER, ustalarının öğretisini, muhafazakâr bir duruma gelmiş olan Prusya Monarşisine karşı bir eleştiri silâhı olarak kullandılar. Bunu yaparken Hegel'in, aydınlanmış devlet görevlileri tarafından yönetilen anayasal bir monarşi olarak devlet kavramlaştırmasının ötesine geçtiler. Hegel, yalnızca felsefe eğitimi görmüş devlet görevlilerinin öznel (birey olarak insan) ve nesnel (devlet) ruhun birliği ile ilgili gelişmiş bir kavrayışa sahip olabileceklerini kabul ederken, Genç Hegelciler böyle bir kavrayışa ulaşmanın bütün yurttaşlar için olanaklı olduğunu savundular. Bu nedenle Genç Hegelciler, aynı zamanda, geleneksel Hıristiyanlığın allegorik soluluğunun yalnızca Hegel mantığının felsefî kavrayışının genelleştirilmesi ile ortadan kaldırılabileceğini ve bunun zorunlu olduğunu ileri sürdüler. İnsanlık düşüncesi, Hıristiyanlığın allegorik bir biçimde temsil edilen tanrısının yerini almaktaydı:

"İnsanlık iki doğanın birliğidir: Tanrı insan oldu, sonsuzluk, kendi sonsuzluğunu unutmayan sonlu bir ruh, sınırlılık içinde nesnelleşti. İnsan, insanlık tarihinin akışı içinde her zamankinden daha tam olarak hem içindeki hem dışındaki doğaya egemen olmakla ve doğayı kendi egemenliğinin edilgen bir öğesi olarak kendine bağımlı duruma getirmekle, bir mucize başardı. Gelişme süreci lekesiz olmakla, günahlardan uzaktır. Türlerin ve tarihin sınırlarının ötesinde olan günahkârlık tek tek bireylerin bir niteliğidir" (D.F. Strauss, 1839).

(☞ HEGEL VE MARX)

IF/SŞ

OKUMA

Avineri, Shlomo 1972: *Hegel's Theory of the Modern State.*

Hegel, G. W. F. 1807 (1931): *The Phenomenology of Mind.*

— 1812 (1929): *The Science of Logic.*

— 1821 (1942): *The Philosophy of Right.*

— 1830-31 (1956): *The Philosophy of History.*

Hyppolite, Jean 1955 (1969): *Studies on Marx and Hegel.*

Kojève, A. 1947: *Introduction à la lecture de Hegel.*

Lowith, Karl 1941 (1964): *From Hegel to Nietzsche. The Revolution in Nineteenth-Century Thought.*

Hegel ve Marx (*İng.* Hegel and Marx, *Fr.* Hegel et Marx, *Alm.* Hegel und Marx)

Marx'ın düşüncesi, pek çok yönden, Hegel'in diyalektik felsefesinin etkilerini ortaya koyar. Bu felsefe ile ilk kez Berlin'deki öğrencilik yıllarında tanışmış ve örneğin Eduard Gans tarafından temsil edilen, Hegel'in tarih felsefesinin her şeyden önce cumhuriyetçi bir yorumunu benimsemiştir. Hegel gibi Marx da dünya tarihini diyalektik bir ilerleyiş olarak görür, ancak Feuerbach'ın Hegel'i maddeci bir yoruma tâbi tutmasını izleyerek "maddî emeği insanlığın özü kendi kendini onaylayan özü" olarak değerlendirir. (*Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları*). Marx'ın, Hegel'in tarih felsefesini eleştirel bir biçimde yeniden formüle etmesi, dünya tarihinin o "dünya ruhu" denen hayalî maddesinin bir yana bırakılması ve tarihsel gelişmenin diyalektik sürecinin ileriye doğru uzatılmasından oluşur. Hegel'in şimdi ve burada tamamen gerçekleşeceğini iddia ettiği özgürlük alanı, Marx'ta, bugünün gerçek bir olasılığı olarak gelecekte yatmaktadır. Tarihsel gelişmeyi etkileyen üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin diyalektiği, Hegel'in dünya ruhunun diyalektiğinden farklı olarak özgürlük alanının (☞ ÖZGÜRLEŞME) gerçekleşeceği konusunda garanti vermez; yalnızca böyle bir gelişmenin nesnel olasılığını ortaya koyar. Toplumun tarihsel olarak olanaklı devrimci gelişmesi

gerçekleşmezse, o zaman, barbarlığa geri dönüş (Luxemburg) ya da "çatışan sınıfların ortak çöküşü" (Marx) de olasıdır.

Hegel'in tarihsel gelişmenin son noktası olarak gördüğü anayasal burjuva devletinin yerine, Marx, "üreticilerin özgür birliği" kavramını koyar. Bu, kendi üzerinde her türlü baskıcı gücü reddeden ve daha da önemlisi üyelerinin kendi işlerini görüş birliği ile yürüttükleri bir sosyal düzendir. Hegel'e göre, bir bireyin doğal varlığından kendini özgürleştirdiği süreç, "manevileşme" sürecidir; nesnel durumuna felsefî bir kavrayışla bakan birey, iradesi üzerinde dışsal engellemeler olarak *görünen* şeylerin, düşüncenin de kendi iradesi olması gibi bu kavrayışla nesnel gerçekliğin bağdaştırılabileceğini görür. Hegel ve tutucu Hegelciler böyle bir kavrayış, bağdaştırma ve özgürleşmenin, en iyi şekilde yalnızca felsefî olarak eğitilmiş devlet görevlilerince kazanılabileceğini GENÇ HEGELCİLER ise bu düşünceyi genelleyerek "manevileşme" sürecini bireyin vatandaşlığa doğru olgunlaşması süreciyle özdeşleştirirler. Bununla birlikte, her iki yorumda da birey bir tür çifte kimlikle başbaşa bırakılmaktadır: Bir yanda, kendini kaba ve dışsal güçlere açık hisseden doğal bir birey; öte yanda ona özgürlüğünü tanımayı reddeden ve aslında özgürlüğü ve gerçekliğin kendisini reddeden ve bunların böyle olduğu bilgisine sahip "manevi bir varlık". Özgürleşme uzlaşmadır. Bununla birlikte, Marx'a göre özgürleşme, ancak insan kimliğinin insan ve vatandaş olmak, doğal bir birey ve manevi bir varlık olmak şeklindeki ikiliğinin artık gerekli olmadığı, aşıldığı; insanların kendi sosyal sınırlılıklarını "kendi üzerlerinde ve tepelerinde duran yabancı bir öz"le, devletle cisimlendirme zorunda olmadıkları durumda olanaklıdır. Hegel'e yönelik bütün eleştirilerine rağmen, Marx tarihte insanlığın ilerleme kaydettiği yolundaki Hegelci inanca bağlı kalmıştır. Ayrıca ve aslında doğal bir şey olarak, Hegel'in Avrupa-merkezciliğini almıştır. Hindistan ve Çin'e ilişkin yazılarında kendi Avrupa-merkezciliği çok açıkça görülür.

Marx'ın "ekonomi politiğin eleştirisi" çalışmasında, Hegel'in ikinci bir etkisi kendini hissettirir. Bu etkinin anlaşılması, Marx'ın temel çalışması *Kapital*'in yeterince anlaşılabilmesi için özellikle zorunludur, çünkü bu onun kapitalist üretim biçimini çözümleme yöntemiyle ilgilidir. Burada Marx, Hegel'in diyalektik yöntemini kullanır ve kapitalist üretimin sistematik yapısını ve içsel dinamiğini ortaya koyabilmek için bu yöntemi ayakları üzerine oturttuğunu savunur. Kapitalist üretim ilişkileri sistemi bir bütünlük, yani, sırf bu nedenle birbiriyle ilişkili bir bütün olarak ortaya konması ve incelenmesi gereken her şeyi kapsayan bir bütünlük ortaya koyar. Bununla birlikte, ampirik araştırma ve belirli ampirik verilerin işlenmesi bu bütünlüğün sunuluşundan önce gelmelidir. Değer, para, kapital gibi aynı zamanda nesne ve öznel kategorilerin diyalektik kendiliğinden hareketi, dıştan empoze edilmiş yöntemsel bir planın değil, araştırma konusu olan nesnenin bir özelliği olmalıdır. Marx, ampirik ilişkileri ve gerçekleri kendi ele alış biçimiyle Hegel'in ele alış biçimi arasındaki farklılığı, ilk çalışmalarından biri olan *Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi*'de belirttiği gibi, *Mantık*'ında önce kategorilerin planını geliştiren ve daha sonra aile, sivil toplum ve devlet gibi sosyal kurumları ve bunların içsel yapılarının bu planla soyut bir uyum içinde olduğunu söyleyen Hegel'den ayrılarak ortaya koyar. Marx'a göre bir araştırma konusunun tek yeterli diyalektik açıklaması, konunun dinamik ve yapısal özgüllüğüne duyarlı bir açıklamadır. Kapitalist üretim biçiminin kendi kendine hareket eden "özne"si, uğruna kapitalist üretimin yapıldığı sermayedir. Ancak sermaye, kendi başına bir gerçeklik olmak yerine, bireylerin ve sınıfların farkında olmadan yürüttükleri bir etkileşim ve işbirliğinin sonucu ortaya çıkan ve bu nedenle de ancak kapitalist toplum dönüştürüldüğünde ortadan kalkacak olan bir şeydir. Sermaye üretimin gerçek öznesi değil, "sahte-özne"sidir. Bu nedenle, Hegel'in düşünce ve sisteminde "ruh" kategorisinin oynadığı rolü, Marx'ın düşüncesinde "kapital" kategorisinin oynadığını ileri sürmek en azından yanıltıcıdır. Hegel'in idealist felsefesine göre tarihi fiilen yapan (dünya) ruhun(un) aksine, sermaye, kapitalist üretim biçiminin yalnızca görünürdeki gerçek öznesidir. Bu üretim biçiminin fiilî "öznesizliği" (Althusser), hiçbir ölçüye göre, Marx'ın yalnızca metodolojik bir başarısı değildir; bir yanda sermayenin üretimin bağımsız gerçek öznesi olarak ortaya çıkması, oysa öte yanda "gerçekten gerçek" olmaması ve aslında bağımsız bir özne hiç olmaması, sermayeyi meydana getiren üretim biçiminin üstü kapalı bir eleştirisini de içerir. Marx'a göre, üreticilerin özgür birliği zorunlu olarak kapitalizmin yerini alacaktır. O kapitalizm, üretim biçiminin yapısal kanunları tara-

fından "sahte-özne" sermayeye kişilerin ve sınıfların hizmet ettiği, amansızca ve kısa görüşlülükle doğanın sömürüldüğü bir sosyal düzendir. Marx'a göre üreticilerin özgür birliği, doğa ve toplum arasındaki metobolik etkileşimi rasyonel olarak düzenleyecek ve üretimin yalnızca sermayenin çıkarlarına bağımlı ve hevesli olduğu kapitalist toplumdan farklı olarak, üreticilerin bireysel gelişmesi, toplumsal hayatı, (toplumsal) faaliyetleri için gerekli maddî ihtiyaçların üretilmesini sağlayacaktır. Çalışanların özgür birliği, üretimin gerçek öznesi olarak, "sahte-özne" sermayenin, üretimin öznesinin, nesnel olarak yalnızca "görünürde" varolan yerini alacaktır. Üretimin bu henüz gerçekleşmemiş öznesinden Hegelci Dünya Ruhu ampirik ifadesini bulacaktır.

Marx Hegel'in diyalektik metodolojisini yalnızca tarihsel gelişme konusundaki görüşlerini üstü kapalı olarak anlatmak için kullanmıştır. Bununla birlikte Engels, *Anti Dühring*'de bunun ötesine geçmeye, bir tür diyalektik materyalist ontoloji ve gelişme kuramı tasarısı ortaya koymaya çalışır (☞ MATERYALİZM). Bu girişimden, aslında Hegel'den çok Darwin'e ve 19. yüzyılın doğa bilimi ve bilimsel dünya görüşlerine daha fazla şeyler borçlu olan "diyalektik materyalizm" denen şey çıkmıştır ki, bunun sonraki gelişmesine ve incelikle işlenmesine Plehanov, Lenin, Stalin ve bir dizi Sovyet düşünürü katkıda bulunmuştur.

IF/UK

OKUMA

Colletti, Lucio 1969 (1973): *Marxism and Hegel.*
Fetscher, Iring 1967 (*1970*): *The Relation of Marxism to Hegel*, Karl Marx and Marxism'de.
Hyppolite, Jean 1955 (1969): *Studies on Marx and Hegel.*
Korsch, Karl 1923 (1970): *Marxism and Philosophy.*
Lachtheim, George 1971: *From Marx to Hegel and other Essays.*
Marcuse, Herbert 1941: *Reason and Revolution: Hegel and The Rise of Social Theory.*
Negt, Oskar (der.) 1970: *Aktualität und Folge der Philosophie Hegels.*
Riedel, Manfred 1974: "Hegel und Marx", *System und Geschichte!* içinde.
Wolf, Dieter 1979: *Hegel und Marx.*

Hegemonya (*İng.* Hegemony, *Fr.* ve *Alm.* Hegemonie)

Hegemonyanın her tanımlaması, sözcüğün birbirine taban tabana zıt olan iki anlamda kullanılması nedeniyle karmaşıklık gösterir: sözcük ilkin, "hegemonyacılık"ta (*hegemonism*) olduğu gibi, hâkimiyet anlamında; ve ikinci olarak, bir tür "rıza" anlayışını imâ ederek, liderlik anlamında kullanılır. Böylece Mao Ze-dong "hegemonyacılık" kavramını, bir ülkenin diğeri üzerindeki emperyalist olmayan türdeki hâkimiyetine işaret etmek için kullanmıştır. İkinci anlam Marxist yazın için daha geçerlidir. Anderson (1976-7), hem Menşeviklerin hem de Lenin'in, sözcüğü, demokratik devrimde köylülük kesimleriyle ittifaka dayanan siyasal liderliğe işaret etmek için kullandıklarını belirtmiştir. Buci-Glucksmann (1979) sözcüğün 1920'lerde Buharin ve Stalin tarafından nasıl kullanılmış olduğun tartışır. Marxist bir kavram olarak tamamen geliştirilmesi ise Gramsci'ye atfedilebilir. Eleştirmenlerin çoğu, hegemonyanın, Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nin anahtar kavramı olduğu ve onun Marxist kurama en önemli katkısı olduğu üzerinde anlaşırlar. Hapishane öncesi yazılarında terim, kullanılmış olduğu pek az durumda, işçi sınıfı stratejisine gönderme yapar. 1926'da hapsedilmesinden hemen önce yazdığı bir makalede Gramsci sözcüğü, işçi sınıfının burjuva devletini yıkmak ve işçilerin devletinin toplumsal tabanı olarak hizmet etmesini sağlamak için yaratması gereken ittifaklar sistemine işaret etmek için kullanmıştır (Gramsci 1978, s.443). Aynı sıralarda, hegemonya terimini, Sovyet proletaryasının, köylülük ile ittifakını sürdürmesi ve kendi genel çıkarına hizmet etmesi amacıyla, toplu ekonomik çıkarlarını feda etmek zorunda kalacağını öne sürmek için de kullanmıştır (Gramsci 1978. s. 431).

Hapishane Defterleri'nde Gramsci, terimin dönemin Komünist Enternasyonali'ndeki tartışmalardaki kullanımına benzeyen bu kullanımının ötesine geçer ve terimi, burjuvazinin kendi yönetimini kurması ve sürdürmesinin yolu olarak kullanır. Bu bağlamda iki tarihsel örnek olarak Fransız Devrimi ve İtalyan Risorgimento'sunu tartışan Gramsci, yeni Fransız devleti için genişletilmiş rıza tabanı ile birleşik İtalya'da devletin dayandığı sınırlı rızayı karşılaştırır. Burjuva hâkimiyetinin değişik görünümlerini tartış-

tığında, devleti, güç artı rıza olarak tanımlarken, Machiavelli ve Pareto türü düşünürlere değinir. Gramsci'ye göre modern koşullar altında bir sınıf, hâkimiyetini, basitçe özel bir güç düzeni (organizasyon) aracılığıyla değil; fakat dar, toplu çıkarlarının ötesine geçebildiği, ahlâkî ve entellektüel bir liderlik kullanabildiği ve Gramsci'nin tarihsel blok dediği bir toplumsal güçler bloku şeklinde birleşmiş çeşitli müttefiklerle (belirli sınırlar içinde) uzlaşmalar yapabildiği için sürdürebilir. Bu blok, hâkim bir sınıfın hegemonyasının (☞ HÂKİM SINIF), bir kurumlar, toplumsal ilişkiler ve fikirler ağı içinde yaratıldığı ve yeniden yaratıldığı belirli bir toplumsal düzen için rıza temelini temsil eder. Bu "hegemonya kumaşı" Gramsci'ye göre, toplumda düzenleyici (organizasyonel) bir role sahip olan entellektüeller tarafından dokunur. Gramsci böylece, Marx, Engels ve Lenin tarafından kullanılan, devletin bir sınıfın aracı olduğuna dair tanımın ötesine geçer.

Gramsci, hegemonya kurumlarının SİVİL TOPLUM içinde yer aldığını, halbuki siyasal toplumun hukukî-anayasal anlamda siyasal kurumların arenası olduğunu yazmasına rağmen, aynı zamanda, bu ayrımın yalnızca metodolojik bir ayrım olduğunu söyler ve gerçek toplumlarda varolan örtüşmeyi vurgular (Gramsci 1971, s.160). Gerçekten de, sivil toplum içinde genişleyen devlet müdahalesinin siyasal koşulları, sendikalar ile siyasal partilerin örgütlendikçe siyasal arena üzerinde yaptıkları taleplere yanıt olarak ortaya çıkan reformizm altında, ve ekonomi "örgütlü kapitalizm" denilen biçime dönüştükçe, hegemonyanın biçimi değişir ve burjuvazi, Gramsci'nin pasif devrim dediği sürece angaje olur. Böylece hegemonyanın maddî temeli, bir sınıfın liderliğinin sürdürülmesini sağlayan, ama diğer sınıfların da belli taleplerinin karşılandığı bir reformlar ve uzlaşmalar aracılığıyla kurulur. Gramsci'nin tanımına göre, böylece, lider ya da hegemonik sınıf hakikaten siyasaldır, çünkü toplumun evrensel ilerlemesini temsil etmek için (siyasal arenada kavgasını verebilecek olduğu) dolaysız ekonomik çıkarlarının ötesine geçer. Böylece Gramsci, hegemonya kavramını, siyaset ya da kültür analizinde dolaysız ekonomik sınıf çıkarı arayan her ekonomist siyaset ve ideoloji anlayışının, siyasal durum ve siyasal güçler dengesinin doğru bir analizini yapmakta yetersiz kalacağını ve devlet iktidarının doğası konusunda yeterli bir anlayış geliştiremeyeceğini öne sürmek için kullanır (☞ EKONOMİZM). Böylelikle ekonomist anlayış, işçi sınıfı hareketi için siyasal bir strateji temeli oluşturmada yetersiz kalır.

Gramsci'nin, kendi tanımıyla Marxist bir siyaset bilimi geliştirme çabasına yaklaşımının çeşitli sonuçları vardır. Tamamiyle genişletilmiş bir hegemonya, toplumdaki çeşitli grupları birleştiren aktif bir rızaya, kollektif bir iradeye dayanmalıdır. Gramsci böylece, soyut kamu özgürlüklerine dayanan siyasal yükümlülük kuramının ötesine geçer ve tamamiyle demokratik olan bir kontrolün, hegemonyanın en üst biçiminde gelişeceğini öne sürer. Ancak Gramsci'nin hegemonyanın çeşitli biçimlerine ilişkin analizi, İtalyan Risorgimento'sunda hâkim olan biçiminde olduğu gibi, sınırlı olan bir rızanın doğasının, siyasal düzen için zayıf bir temele yol açabileceğini, giderek artan bir şekilde güce dayanmaya başlayabileceğini gösterir. Hegemonyanın, meşruiyet, yanlış bilinçlilik ya da nüfus kitlesinin güdümlü yönetimine indirgenemeyeceği söylenebilir; çünkü Gramsci'ye göre, kitlelerin "ortak duyusu" ya da dünya görüşü, gündelik tecrübelerin çoğunda olduğu gibi bazısı hâkim ideolojiyle çelişen çeşitli öğelerden oluşmuştur. Hâkim, hegemonik bir ideolojinin yapabildiği, daha tutarlı ve sistematik bir dünya görüşü sağlayarak yalnızca nüfus kitlesini etkilemekle kalmayıp, toplumsal kurumları örgütleyen bir prensip olarak da hizmet etmektir. Bu açıdan Gramsci'ye göre, ideoloji, ekonomik sınıf çıkarlarını basitçe yansıtmaz ya da görüntülemez; ve bu anlamda ekonomik yapı ya da toplumsal örgütlenme tarafından belirlenen bir "veri" değil, bir mücadele alanıdır. İdeoloji, toplumsal ilişkiler, kurumlar ve pratikler içindeki somutlaşma biçimi aracılığıyla eylemi örgütler ve bütün bireysel ve kollektif etkinliklere şekil verir (Mouffe 1979).

Gramsci, proletaryanın özgül tarihsel projesini, hegemonya ve sivil toplumun, ya da rıza alanının, tamamiyle genişletildiği ve siyasal toplum, ya da sınırlamalar alanının küçültüldüğü bir "düzenlenmiş toplumun" yaratılması olarak tanımlar. Bu, proletaryanın, çeşitli grupların çıkarlarının yeni bir tarihsel blok oluşturmak üzere biraraya geldiği, sürekli olarak genişletilen bir rıza yaratması gerektiği anlamına gelir. Bu amaca yönelik bir strateji geliştirilirken, yeni bir hegemonya, popüler fikirler ve pratiğin öğelerini işe koşmak ve sistemli bir hale getirmek zorundadır.

Hegemonya kavramı, böylece Gramsci'nin folklor ve popüler kültüre ilişkin eleştirel analizinin; dine ve filozofların sistematik felsefesiyle, nüfus kitlesinin sistematik olmayan felsefesi ve dünya görüşüne ilişkin tartışmasının temelini oluşturur.

Gramsci'nin hegemonya kavramı hakkında çeşitli sorular ortaya atılmıştır. Bu soruların bir kısmı, Gramsci'nin burjuva devlet iktidarı analizinin ve bu analizden çıkarttığı stratejik sonuçların yeterliliğine ilişkindir (Anderson 1976-77). Bu tartışmanın bir yönü, işçi sınıfı hegemonyasının devlet iktidarı dönüştürülmeden ne ölçüde geliştirilebileceği ya da geliştirilmesi gerektiği ve hegemonyayı geliştirmenin ne ölçüde bir sosyalist devletin görevi olarak kalması gerektiğiyle ilgilidir. Diğer sorular, proletaryanın hegemonyasının yaratılmasında devrimci partinin rolüne ilişkindir. Bazı yazarlar hegemonyanın türdeş ya da tekçi ve belki de toplayıcı (*totalizing*) karakterini vurgularken; bazıları, zorunlu biçimde ekonomik olarak tanımlanan sınıflar içinde kök salmayan farklı unsurları, ve imâ ettiği uzlaşmalar yoluyla oldukça farklı grupların biraraya gelmesini temsil ettiğini vurgulamaktadır. Son zamanlardaki bazı yorumlar, hegemonyanın yalnızca burjuva toplumunun analizi ve sosyalizme geçiş stratejisinin gelişmesi için kavramsal bir araç sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda sosyalist toplumların kendi kazanımlarının ve sınırlılıklarını çözümlemek için de kullanılabileceğini iddia etmektedir.

ASS/MÖ

OKUMA

Anderson, P. 1976-77: "The Antinomies of Antonio Gramsci".

Buci-Glucksmann, C. 1979: *Gramsci and the State*.

— 1982: "Hegemony and Consent" A. S. Sassoon (der.) *Approaches to Gramsci* içinde.

De Giovanni, B. ve d. 1977: *Egemonia, Stato, partito in Gramsci*.

Femia, J. 1981: *Gramsci's Political Thought. Hegemony, Consciousness and the Revulotionary Process*.

Gramsci, A. 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks*.

— 1978: *Selections From Political Writings 1921-1926*.

Mouffe, C. 1979: "Hegemony and Ideology in Gramsci." C. Mouffe (der.) *Gramsci and Marxist Theory* içinde.

Sassoon, A. S. 1980: *Gramsci's Politics*.

Hıristiyanlık (*İng.* Christianity, *Fr.* Chrétienisme, *Alm.* Christentum).

Marx, ilk eserlerinden olan "*Yahudi Sorunu*" adlı kitabında modern toplumda, insanların, kendilerini din kâbusundan, onu bireysel alana iterek ve rekabetin kargaşasına sokmayarak kurtardıklarını yazmıştır. Marx, insanın insandan yabancılaşmasının ibresinin bu ayrım olduğu görüşündeydi. Böylece, insanın insandan yabancılaşması, bireyin tam bir insan olmasını olanaksızlaştırıyordu. Ancak, bu, ileriye doğru atılması gereken zorunlu bir adımdı. Yabancılaşmanın açılış töreni niteliğini taşıyan Reformasyon ise bir devrimci ilerleme idi (Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi'ne Önsöz). İnsana ve insan ruhuna özel bir önem veren Hıristiyanlığı özellikle de Hıristiyanlığın Protestan türünü, hiç kimsenin adını taşımayan bir meta-değişimi ekonomisine en uygun itikat olarak görüyordu. Engels de Lutherciliği, kendi atalarına ait olan Calvinizm ile karşılaştırırken aynı fikirden hareket ediyor ve Calvinizmi daha olgun, daha tam kentsel-karakterli ve mizaç olarak cumhuriyetçi buluyordu (*Feuerbach*, 4. bölüm). Engels'e göre, Calvinizmin, en atılgan ve tutkulu burjuvaziye ya da Calvinizm doğduğu dönemin ilk kapitalist gruplarına uygun bir inançtır. Calvinizmin kader dogmasının köklerinin, iş yaşamındaki başarı ya da başarısızlığın önceden görülemezliğinde olduğunu savunur (*Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*, İngilizce baskısına yazdığı Önsöz).

Marx, 1847'de Hıristiyanlık öğretisinin komünizme bir alternatif olabileceği fikrine karşı çıkmıştır. Marx'a göre, Hıristiyanlık korkakça boyun eğmekten başka bir şey değildir. Oysa işçi sınıfının cesaret ve kendine saygıya ihtiyacı vardır (Marx ve Engels, *On Religion, [Din Üzerine]* s. 83). Hıristiyan sosyalizmi *Komünist Manifesto*'da (3. bölüm) işçilerin kolaylıkla anladıklar feodal-muhafazakâr bir hile olduğu için reddedilmektedir. Fakat Marx, Fransa gibi köylü özellikleri ağır basan bir ülkede, dinin etkisinin hâlâ oldukça fazla olduğunu farketti. Fransa hükümetinin, Roma'da papalık yönetimini yeniden kurmak için silahlı müdahalede bulunmasının nedeni buydu (Sınıf Müca-

deleleri, aynm 2). Marx, birkaç yıl sonra, Rhinelend'a yaptığı bir ziyaret sırasında, Mainz piskoposu Ketteler'in savunuculuğunu yaptığı sosyal Katolikliğin, aslında emekçileri etkilediğini teslim etmek zorunda kalmıştı (Engels'e mektup 25 Eylül 1869).

Engels, Almanya'nın ekonomik gelişmesinin ve ülkenin uluslararası ticareti içindeki payının artmasının Reformasyonu olanaklı kıldığı görüşündeydi. 1524-25 Köylü Savaşı hakkındaki eserinde, Reformasyonu, ilk ulusal devrim girişimi olarak değerlendirdi. Bu devrim girişimi, kentlilerle köylüler arasında kaynaşma olmadığı için gerçekleşememiş bir burjuva ya da anti-feodal devrimdi. Toplumun en alt tabakası, yoksulların oluşturduğu tabaka ise, toplumun dışında durmakta ve sadece Hıristiyanlığın ilk dönemine ait bin yıl ruhuyla aslında gerçekleştirilmesi mümkün olmayan gelecekteki ideal bir dünyanın düşlerine dalabilmekteydi. Bu tabakanın Anabaptizmi (yeniden vaftizciliği) modern sosyalizmin ilk, ama soluk bir pırıltısıydı (bl. 2).

Engels, daha sonra, Hıristiyanlığın kökeni ve ilk dönemindeki gelişimi sorunu üzerinde tekrar tekrar durmuştur. Konunun öncülerinden Bruno Bauer hakkındaki denemesinde, dünya tarihinde bu kadar büyük bir rol oynamış olan bir dinin, basit bir yanıltma olarak bir kenara atılamayacağını belirtmiştir. Engels'e göre Hıristiyanlığın ortaya çıktığı koşulları kavramak gerekir. Roma İmparatorluğu'nda kitleler, bu dünyada kurtuluş umutlarını yitirdikleri için ruhsal selâmet düşüncesine yöneldiler. Sefalet içinde yaşayan bu kitle, bütün suçu insanın işlediği günahlara yüklemeyi öğrendi. İnsanın, kurtuluşu günahlarının kefaretini ödemesiyle (*Atonement*) mümkündü. Engels *Anti-Dühring* adlı eserinde, ilk günah inancı, Hıristiyanlığın yegâne eşitlik ilkesidir, diyordu (ayrım 1, bl. 10). Bu inanç, kölelerin ve ezilenlerin imânına uygundu. Fakat, Engels, yaşamının son yıllarında, bunun da ötesine geçerek, ilk Hıristiyanlar ile kendi çağının işçi sınıfı hareketi arasında bir benzerlik olduğunu ifade edecekti.Her ikisi de yoksul kitleler içinde yayılmış, ama, Hıristiyanlık, tam zamanında din devleti olmuştu. Sosyalizm ise, artık, kesinlikle kısa süre içinde zafere ulaşacaktı (*On Religion* s. 313). Marx'ın *Sınıf Mücadeleleri* adlı eserinin 1895'de hazırlanan baskısına yazdığı önsözün sonlarında yaptığı açıklamalarından birinde, Hıristiyanları imparatorlara meydan okumaya ve onların sunaklarına kurban vermeyi reddederek mevcut otoriteyi sarsmaya hazır bir "tehlikeli âsi grup" olarak tanımlayarak, onlara duyduğu saygıyı dile getirmiştir.

Bir sonraki neslin bazı Marxistleri Hıristiyanlığın kökleri konusuna eğilmişlerdir. Kautsky, Hıristiyanlığın köklerini bütün ayrıntılarıyla ortaya çıkaran ilk kişi olmuş, ayrıca bazı eserlerinde Hıristiyanlığın doğuşundan sonraki döneminin tarihine ilişkin bilgiler de vermiştir. Örneğin, Alman teolojisinin materyalizmin karşısında Kantçı etiki benimsemesinde Fransız Devrimi'nin etkisi üzerinde durmuştur (1906, s. 66-7). Hıristiyanlığın ilk dönemini en fazla eleştiren Kautsky olmuştur. Kautsky, Hıristiyanlığın, kölelere hizmetkârca boyun eğme inancı aşıladığı için, köle sahiplerinin işine geldiğini belirtmiştir. Zira, köle sahipleri böyle bir inanç olmasaydı, kendi otoritelerini ancak kuvvet kullanarak sürdürebileceklerdi. Kautsky, Hıristiyanlığın, kaynaklarının ve statüsünün Roma toplumunun sert yapısı içinde gelişmiş olmasından dolayı yumuşatıcı ve arındırıcı bir etkide bulunduğunu kabul etmemiş, koşullarda herhangi bir düzelme olmuşsa, bunu nesnel ortama, ekonomik ve politik nedenlere atfetmişti (1925, s. 165-7). Daha sonra resmî Marxizm de, sık sık aynı yaklaşımı tekrarlamıştır. Bir Sovyet bilim adamının sözleriyle, "Hıristiyanlığın kefaret öğretisi ezilen emekçi kitlelerin güçsüzlüğünü, içinde bulundukları feci durumu ve çaresizliklerini yansıtır" (Prokofev, 1967, s. 464). Fakat Luxemburg, bu dünyadan hiçbir umudu kalmamış olan yoksullara inançlarının verdiği teselli duygusunu anlamış ve ilk Hıristiyanlar arasındaki mülkiyet ortaklığı ilkesinden etkilenmiştir. Gerçi, ilk Hıristiyanlar arasındaki bu paylaşımcılık oldukça sınırlıydı. Zira, ilk Hıristiyanların komünizmi üretime değil, tüketime yönelik bir komünizm idi. Luxemburg, bunları 1905 Devrimi'nin fırtınası içinde yazıyor ve sosyalistlerin papazlar tarafından kötülenişinden yakınıyordu. Bundan sonra, Batı Avrupa'daki Marxistler, Hıristiyanlık hakkında çeşitli tarihsel ve politik değerlendirmeler yaptılar. Kilisenin gücünün uzun bir süre muhafazakârlığın dayanağı olarak kaldığı Katolik ülkelerde, Marxistlerin Hıristiyanlık hakkındaki değerlendirmeleri kaçınılmaz olarak pratik bir doğrultu izlemiştir. Buna örnek olarak, İtalya'da Kilisenin de desteklediği ve ortaklık ettiği faşist yönetim altında Gramsci'nin değerlendirmelerini gösterebiliriz. Marxist tarihçilerin en verimli konularından birinin 17. yüzyılda

cereyan eden çatışmalar olduğu İngiltere'de, din mülksüzlerin Anabaptizminin soyundan, olumlu ve dinamik bir işlevi olan bir kurum, Calvinizm ise yeni doğmuş mülk sahibi sınıfların ideolojisi olarak değerlendirilmiştir. En önplana çıkan başka bir sorun da Metodizm ile sanayi devrimi arasındaki ilişki idi. Birçok Marxist, Metodizmin henüz gelişmesini tamamlamamış işçi sınıfına bazı yararlı dersler vermiş olmakla birlikte, genel olarak, işçilerin "politik bakımdan gelişmesini geciktirme yönünde etkide bulunduğu" görüşünü paylaşmıştır (Thomson 1949, s. 23).

Aynı yazara göre, bütün dinsel hareketlerin hem ilerici hem de gerici etkileri vardır. "İki İsa vardır" biri egemenlerin İsa'sı, öteki ise emekçilerin İsa'sı (Thomson 1949. s. 4). Birkaç on yıl öncesinden itibaren, Kilisenin komünizme karşı eski düşmanlığında, en azından iki tarafın uygun gördüğü süre için, yumuşamalar oldu. Fransa'da Garaudy, İngiltere'de ise Klugmann gibi Marxistlerin geliştirilmesinde etkili oldukları iki taraflı "diyaloglar" için elverişli bir ortam da mevcuttu. Hıristiyanlar ve Kilise, ilerici hareketlere, bu arada sömürgelerdeki ayaklanmalara sık sık destek olmuşlardır. Marxistler, geçmişte, sosyalizmin birçok bakımdan Hıristiyanlığın soyundan geldiği konusunda bilinçli bir ilgisizlik içinde bulunup bulunmadıklarını düşünmelidirler.

GK/OE

OKUMA

Garaudy, Roger 1970: *Marxism and the Twentieth Century.*

Hill, Christopher 1964: *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England.*

Kautsky, Karl 1906 (1918): *Ethics and the Materialist Conception of History.*

— 1908 (1925): *Foundations of Christianity. A Study in Christian Origins.*

Luxemburg, Rosa 1905: *Socialism and the Churches.*

Prokofev, V. I. 1959 (1967): "Religious and Communist Morality".

Thompson E. P. 1963: *The Making of the English Working Class.*

Thomson, George 1949: *An Essay on Religion.*

Hilferding, Rudolf (d. 10 Ağustos 1877, Viyana; ö. Şubat 1941, Paris)

Viyana Üniversitesi'nde tıp eğitimi gördükten sonra 1906'ya kadar (ve 1915-18 yılları arasında askerlik hizmeti süresince) doktor olarak çalıştı, fakat lise günlerinden itibaren ekonomik sorunlarla yakından ilgilendi. 1902'den sonra ekonomik konularda *Die Neue Zeit*'a sürekli olarak katkılarda bulundu ve 1904'de, Paul Sweezy'nin (1942) "Marxist bir bakış açısından öznel değer teorisinin en iyi eleştirisi" dediği bir kitabında Böhm-Bowerk'in Marx'ın ekonomik teorisini (Avusturyalı marjinal fayda teorisi açısından) eleştirisine yerinde ve sert bir yanıt verdi. Aynı zamanda 1904'de Max Adler'le *Marx-studien*'i kurdu. 1906'da Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD) okuluna ders vermek üzere Berlin'e çağrıldı, daha sonra Vorwärts'ın yabancı editörü oldu. 1914'de, savaş kredilerine muhalefet eden SPD'nin sol kanadına katıldı ve savaştan sonra Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'nin (USPD) yayın organı olan *Freiheit*'i çıkardı. 1920'de Prusya yurttaşlığına geçti. Reich ekonomi kuruluna atandı ve 1924'ten 1933'e kadar Reichstag üyesi ve iki hükümette (1923 ve 1928-9) maliye bakanı oldu. İktidar Nazilerin eline geçtikten sonra, sürgüne gitmek zorunda kaldı ve 1938'de Paris'e geçti; Fransa'nın düşüşü üzerine işgal edilmemiş bir bölgeye hareket etti, fakat sonunda Vichy hükümeti tarafından Alman yetkililere teslim edilerek Gestapo'nun elinde can verdi. Hilferding'in en iyi bilinen yapıtları, "kapitalist gelişmenin en son dönemi"ni analiz ettiği büyük eseri *Finanz Kapital* ve ÖRGÜTLÜ KAPİTALİZM üzerine sonraki yazılarıdır (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ).

TBB/ŞS

OKUMA

Gottschalch, Wilfried, 1962: *Strukturveränderungen der Geselleschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hiferding.*

Hilferding, Rudolf, 1904 (1949): *Böhm-Bawerk's Marx-Critique,* (der.) *Paul Sweezy.*

— 1910 (1981): *Finance Capital.*

Hindistan'da Marxizm (*İng.* Marxism in India, *Fr.* Le marxisme en Inde, *Alm.* Marxismus in Indien)

Hindistan'da Marxist geleneğin katkıları başlıca itici gücü, Hindistan toplumunun özgüllük ve karmaşıklığından almıştır. Bu karmaşıklığın analizinde

çıkış noktaları, bir Marxist teorik gelenek özbilincinin gelişmesinden çok, olanaklı olan yerlerde geleneksel Marxist kategorilerin kullanılmasıyla politik pratik amaçlar olmuştur. O nedenle teorik iyileştirmeler somut analizlerin bir yan ürünü olmuş ve tartışmalar klasiklere, yalnızca Marx ve Engels'e değil, aynı zamanda Lenin ve Mao'nun yapıtlarına, bunlardan uzaklaşmalar olsa bile, çağdaş Batı'da olduğundan daha yakın bir ilgi göstermiştir. Hindistan'daki Marxizm, "Hint Marxizmi" olarak adlandırılmasından herhalde hoşnut olmayacaktır.

Önemli bir tartışma alanı sömürge öncesi toplumsal formasyonun doğası, kastın bunun içindeki rolü ve kapitalist gelişmenin mevcut potansiyeli konuları olmuştur. Önceki toplumsal formasyonun nitelendirilmesi için Kosambi (1956) ve Şarma (1965) tarafından "feodalizm" terimi kullanılmışsa da, her ikisi de bunun Avrupa modelinden olan farklılığının bilincindeydi ve özellikle Kosambi iki oluşturucu süreci, "yukarıdan feodalizm"i (vergi toplama yetkisinin yöneticilerce devredilmesi) ve "aşağıdan feodalizm"i (köyün içinden toprak sahiplerinin oluşması) vurguluyordu. Buna karşılık başkaları (örneğin Mukhia) kavram çok kapsayıcı hale geldiği ve aynı zamanda sömürgeci müdahale ile kapitalizme geçişin kaçınılmazlığını ifade ettiği için bu kullanıma karşı çıktılar. "Asyatik üretim tarzı" terimi (☞ ASYA TOPLUMU) hâlâ zaman zaman kullanılmaktaysa da (örneğin Namboodiripad), köylülük içindeki hatırı sayılır katmanlaşma, köylüler ile (genel olarak "dokunulmaz" kastlara dahil olan) işçiler arasındaki sosyal bölünme, kast ideolojisinin ve toplumsal örgütlenme birimi olarak köyün sağladığı süreklilikte zamanla ortaya çıkan önemli boşluklar, ticari üretimin artması ve köylü ayaklanmalarına yol açan çelişkiler gibi olgular karşısında doğru olmayacağı düşünülerek giderek daha az kullanılmaktadır. Müslüman işgalini izleyen başlıca değişiklik olan kent merkezlerinin, zanaatkâr üretiminin ve merkezî iktidarın büyümesi için Habib, nötr (ama pek de doyurucu olmayan) bir terim olarak "Ortaçağ toplumsal formasyonu" terimini önermektedir. Kapitalist gelişme potansiyelleri farklı farklı değerlendirilmektedir. Bazıları bunun büyük olduğunu düşünmekte, başkaları ise (örneğin Habib) yalnızca artığın metalaşması, köylü ayaklanmalarının kast faktörleri nedeniyle parçalanması ve çoğu kez yerel beyler ("zamindarlar") tarafından yönetilmesi ve soyluların kontrolü yüzünden zanaatkâr üretiminin engellenmesi gibi nedenlerden daha az iyimserdir. Şankara'nın felsefî idealizminin zaferini ve materyalist eğilimlerin bastırılmasını (Çattopadhyaya 1959) izleyen bilimlerdeki düşüş, büyük önem taşıyan bağlantılı bir süreç oldu.

SÖMÜRGECİLİK'in toplam ekonomik etkisi konusunda Marxistler arasında fazla ayrıntılı bir karşıtlık olmamış, çabalar daha çok resmin boşluklarını doldurmaya yönelik olmuştur (örneğin Bagçi 1982). Ama tedirgin edici bir teorik sorun çözülmeden kalmıştır: Sömürge sömürüsünün metropollerdeki işçi sınıfının iç sömürüsü ile ilişkisi nedir? Şu, yanıtın kolay yanıdır: ucuz hammadde sağlamak için sömürge emeği de (hatta daha acımasızca) sömürülmektedir ve ek olarak artık değerin doğrudan "akışı"nı söz konusudur. Zor yanı ise şudur: İngiliz kumaşının Hindistan'da satılması İngiliz emekçilerin sömürülmesine dayanmaktadır, o zaman Hintli zanaatkârların tasfiye olması teorik olarak nereye oturmaktadır? Onların mülksüzleşmesi üretilen artık değer miktarına eklenmediğine göre, bu kapitalist gelişme sürecinde *zorunlu* bir role sahip midir?

Sömürgeciliğe karşı mücadelede şu soru ortaya çıktı: Bu mücadele çok sınıflı olduğuna göre, komünistler etki kazanmak için iç sınıf mücadelesinin önemini azaltmalı mıydılar? Bir görüşe göre bunu yapmalıydılar ve 1930'larda ve 40'larda böyle yapmadıkları için etkileri sınırlı kalmıştı (Bipan Çandra). Başkaları, (sosyal demokratların çöküşüne işaret ederek) bunun onları burjuva önderliğinin kuyruğu haline getireceğini, 1947'nin demokratik devrimde kritik bir aşama olmasına karşın, bunun sonu olmadığını ve tamamlanmamış demokratik devrimde proletaryanın önderliği için mücadelenin sürdüğünü savundular.

Son yıllarda bazı yazarlar (*Alt Araştırmalar*'da R. Guha ve başkaları) sömürge dönemindeki halk mücadelelerine ilişkin geleneksel Marxist yorumları sorguladılar. "Alt sınıflar"ın (Gramsci) bazı mücadeleleri konusunda "elit" olmayan bazı veri kaynaklarını kullanarak bu mücadeleleri bilgilendiren "özerk" ideolojilerin rolünü vurguladılar. Bu çaba yeni kaynak materyali talebini ortaya çıkardı, ekonomik determinist yorumlara bir karşı ağırlık oluşturdu ve (belki de dolaylı olarak) kültür ve edebiyat alanlarında taze Marxist araştırmaları esinlendirdi, ama geleneksel

sınıf analizinden uzaklaşması, bu şekilde aydınlığa çıkarılan "alt" mücadelelerin sürdürücülerin, çoğu durumda farklı sınıflardan serseriler olduğu, ideolojilerinin gerçekte "özerk" değil, egemen kast ideolojisinin kırılmış bir biçimi olduğu, o nedenle "alt araştırmaları"nın praxis amaçlı Marxist anlamayı genişletmekten çok sınırladığı suçlamalarına yol açtı.

Başka şeylerin yanısıra radikal bir toprak dağıtımını da içeren proletarya öncülüğündeki bir demokratik devrimin bağımsızlık sonrası dönemde de hâlâ gündemde kalıp kalmadığı, eğer böyleyse bunun koşullarının ne zaman ve nasıl "olgunlaşacağı"na ilişkin politik soru, son yıllardaki gelişmeler üzerine Marxist tartışmada büyük bir yer tutmaktadır. "Tarımdaki üretim tarzı" (tanım ayrı bir büyüklük olmadığı için bu yanlış bir adlandırma) üzerine, Thorner, Rudra, Patnaik, Çattopadhyaya, Baduri, Alavi, Banaji, Sau ve daha birçoğunun katıldığı ve temel sorunların geniş bir yelpazesini gündeme getiren tartışma iyi bir örnektir. Ücretli emek kullanımının genişliği *per se* (kendi başına) kapitalist tarımın büyüklüğü için uygun bir endeks midir, yoksa kapitalizme daha başka bir şeyle, birikim sürecinin içsel olmasıyla mı (bu olmasaydı Mughal Hindistan bile büyük bir kapitalizme sahip olurdu) belirlenmektedir? Tarımda kapitalist gelişme doğrultusunda bir eğilim var mıdır (☞ TARIM SORUNU) ve bunu hangi ampirik kriterlerle saptayabiliriz? Böyle bir eğilimin varlığı tarımın *de facto* (fiilen) kapitalist sayılmasını haklı gösterir mi (yoksa Lenin'in "eğilim" ve "moment" ayrımı mı önemlidir), bu durumda tarım devrimi programı toprak dağıtımı konusundan arındırılmalı mıdır? Oluşan kapitalizmin nitelikleri nedir, toprak sahibi kapitalizmi mi yoksa köylü kapitalizmi mi ve bunun sınırları nedir? Yarı-feodalizm ne anlama gelmektedir, oluşan kapitalizmle ilişkisi nedir, ve üretici güçleri nasıl engellemektedir? Bu tür bir tarımsal yapıda sınıflar ampirik olarak nasıl belirlenebilir? "Sömürge üretim tarzı" kavramı yararlı bir analitik kategori midir yoksa yalnızca betimleyici midir? Bu tartışma şimdi (bitmekten çok) sönmüşse de, yankıları somut konular üzerine, örneğin sektörler arası ticaret hadleri konusundaki (Mitra (1977) tartışmalarda hâlâ görülmektedir.

Bir başka örnek, emperyalizmin rolü ve burjuvazinin doğası üzerine tartışmadır (Bagçi 1982, Çandra 1988). Sömürge döneminde bile (belki de yerel burjuvaziye her alanda ayrımcılık uygulanmasının bir sonucu olarak) zaman zaman kullanılan ve yerine genellikle bir bütün olarak burjuvazinin "ikili doğası" ya da "çelişkili karakteri" kavramı geçirilen komprador burjuvazi/ulusal burjuvazi ayrımı, bazıları tarafından, "sosyal emperyalizm" teorisine yazılmanın bütün egemen sınıfı komprador olarak damgalamaya izin verdiği Çin Kültür Devrimi'nin dümen suyunda yeniden canlandırıldı. Ama daha ağır basan görüş, burjuvaziyi kendisi için daha fazla alan uğruna mücadele ederken bile emperyalizmle uzlaşmalar yapan ve bir *modus vivendi* (ilişki tarzı) oluşturmaya çalışan, verdiği ödünlerin çapı iç çelişkilerin keskinliğine bağlı olan bir sınıf olarak görmektedir. Kamu sektörü, kapitalist olmayan yolun bir müjdecisinden çok kapitalizmin bir destekçisi ve emperyalizme karşı potansiyel bir kale (son yıllarda olduğu gibi Dünya Bankası gibi metropol sermaye ve acentalar doğrudan sızmaya başlayana kadar) olarak kabul edilmekteydi.

KAST'ın modern Hindistan'daki rolü bazıları tarafından (örneğin Ranadive, Omvedt 1976) tartışılmış olsa bile, Hindistan Marxistlerinin gözünde hakkettiği ilgiyi bulamamaktadır. Hindistan'ın çok uluslu bir ülke olduğu şeklindeki genel olarak paylaşılan görüş temelinde Komünist Parti uzun yıllar (Lenin'i izleyerek) tek tek milliyetlerin kendi kaderini belirleme hakkını savundu, hatta 1947'de Müslümanların ayrı bir milliyet oluşturduğu görüşüyle ayrılmayı destekledi. Dinin milliyetle özdeşleştirilmesi bugün Marxistler arasında "milliyet" terimi daha ortodoks bir tarzda tanımlandığı için pek bir destek sağlayamaz, ama son ayrılıkçı hareketler eski sorunu canlandırmıştır: Eğer Hindistan bir milliyetler karmaşası ise, bir "Hint ulusu" kavramı için herhangi bir temel var mıdır ve bu bütünlük ayrılıkçı hareketlere karşı savunulmalı mıdır? (☞ MİLLİYETÇİLİK)

Bugün bu soruya çok farklı yanıtlar verilmektedir. Örneğin A. Guha (1982), bir ikili ulusal bilinç anlayışını; sömürgeciliğe karşı mücadele sırasında kristalleşen bir pan-Hindu milliyetçiliği ile Bengal ya da Maharaştri gibi kökleri daha eskide olan yerel milliyet bilincinin birlikte varolmasını önermektedir. Buna verilen yanıt, bunlardan birini ötekini dışlayıcı bir şekilde aşırı vurgulama eğiliminin karşılıklı olarak birbirlerini güçlendirici bir etki yapacağı ve bunun ortak kitlesel mücadeleler için yıkıcı sonuçlar geti-

rebilecek potansiyel bir tehlike olduğudur. Politik solun geniş kesimlerini birleştiren paralel bir gelişme de (Lenin'den uzaklaşarak) emperyalizmi güçlendirdikleri gerekçesiyle ayrılıkçı hareketlere karşı çıkılması ve daha fazla bölgesel özerklik ve gerçek federalizmin talep edilmesidir (Gorbaçov'dan daha önce gündeme gelen bir yaklaşım). (☞ SÖMÜRGE VE SÖMÜRGE SONRASI TOPLUMLAR; HİNDUİZM)

PP/ZD

OKUMA

Bagchi, A. K. 1982: *The Political Economy of Underdevelopment.*

Byres, T. J. ve Mukhia, H. (der.) 1985: *Feudalism and Non-European Societies.*

Chandra, N. K. 1988: *The Retarded Economies.*

Chattopadhyaya, D. P. 1959: Lokayata: *A Study in Ancient Indian Materialism.*

Guha, Amelendu 1982: *The Indian National Question: A Conceptual Frame.*

Habib, Irfan 1963: *Agrarian System of Mughal India.*

Kosambi, D. D. 1956 (1975): *An Introduction to the Study of Indian History.*

Mitra, Ashok 1977: *Terms of Trade and Class Relations.*

Namboodripad, E. M. S. 1966: *Economics and Politics of India's Socialist Pattern.*

Omvedt, Gail 1976: *Cultural Revolt in a Colonial Society: The Non-Brahmin Movement in Western India, 1873-1930.*

Patnaik, U. (der.) 1989: *Agrarian Relations and Accumulation: The Mode of Production Debate.*

Sharma, R. S. 1965: *Indian Feudalism* c.300-1200.

Subaltern Studies 1982- : (der.) Ranajit Guha. cilt: 1-6.

Hinduizm (*İng.* Hinduism, *Fr.* Hinduisme, *Alm.* Hinduismus).

Marxizmin Hinduizmle ilgilenmesi, bu konuda düzenli bir çalışma yapmamış olsa da, Marx'ın kendisiyle başlar. Marx'a göre, Hinduizm baskıcı ve köhnemiş bir toplumun ideolojisi idi ve kimi korkutucu özelliklerine karşı pek çok Avrupalının duyduğu hoşnutsuzluğu o da paylaşıyordu. "İlahi canavarların hepsinden daha canavarca bir kanşım, Salsette Tapınağı'nda bizi ürkütmektedir" sözleri, Marx'ın Asya Despotizmine aşılanan Britanya despotizmine ilişkin özetlemesidir; ve Hintli Marxistler gibi, o da geçmişte bir Hindu "altın çağ"ı olup olmadığı fikri konusunda kuşkuludur (The First Indian War of İndependence, s. 156). İçinde bulunduğumuz yüzyılda Hindistan dışında Marxizmin Hinduizmle ilgilenmesinin temel nedenlerinden birisi, genel olarak, DİN sorusudur; ülke içinde ise büyük ölçüde, Hinduizmi son zamanlarda meşgul eden, Marxizmin ulusal hareket içindeki yeri, bağımsızlıktan sonra bölünme ve katliamla sonuçlanan cemaat tutkuları gibi pratik sorunlarla ilgilenilmiştir.

Romila Thapar'ın işaret ettiği gibi, "Hinduizm" adı eski Hindistan'la ilgili olarak kullanıldığında bir tür anokronizmdir, ama iki bin yıl önce Aryan istilacıların Vedalar kültünden dinin gelişmesini ifade etmek üzere uygun bir etikettir. Hinduizm, Aryan ve Dravidian düşüncesinin, inançlar yönünden tanımı netlikle yapılamayacak, Budizm ve Jainizm'den de etkiler taşıyan bir karışımıydı. Thapar, Upanişadlarda ya da daha sonra ki Vedacı metinlerde ortaya çıkıp yaratan, esirgeyen ve yok eden şeklinde bir üçleme kılığına giren bir mutlak kavramına işaret etmektedir ki, bundan doğa düzeni, doğum, yaşam ve ölümün bir yansıması görülebilir. Daha sonra bu üçlemenin ilk tanrısı Brahma geri planda kalırken, doğurganlık ritüelleriyle ilişkili bir Aryan-Davidian melezi olan Vişnu ve Şiva çok önemli tanrılar olacak ve Hinduların sadakatini bölerek varlıklarını sürdüreceklerdir. Sonraki çağlar, merasime ilişkin âdetler *bhakti*'ye doğru bir geçişe ya da tanrıyla bireysel bir iletişim ve "daha sonraki Hinduizmin dinamik biçimi olarak" ona kendinden geçercesine bir bağlılık gösterilmesine tanık oldu (1966, s. 131-133).

Ortaçağın sonlarına doğru, Kabir ve Namak gibi öğretmenler İslâmî düşünceleri katarak *bhakti*'ye yeni bir dinamizm kazandırdılar; o sorunlu çağın mütevazi kentlileri ve kent hayatıyla ilgili kırsal zanatkârların duygularına bir anlatım olanağı verdikleri düşünülebilir (s. 308).

Mistisizmin herhangi bir biçimi gibi, kişisel ibadet, bir bakıma rahiplerin hegemonyasından kaçmaktı; ancak bütün bu süre içinde Brahmin'in yükselişi gözetildi ve hatta güçlendirildi. Bu işin örgütlenmesinin öğelerinden birisi, zengin malî kaynaklara sahip

bir kurum olarak tapınaktı. Ortaçağda güney Hindistan'ın incelenmesi, tapınaklara, tacirlerden ve ticaret loncalarından, belki de bağış yapana daha yüksek bir sosyal statü prestijinin yanısıra ilahî bir kutsama sağlamak amacıyla büyük katkılar yapıldığını ortaya koyar (Jha, 1976).

R. S. Sharma'nın bir makalesi (1966, Böl. 1) modern yazılarda, kimi tarihsel materyalizmin ilhamıyla kaleme alınmış, eski Hindistan'a ve Hinduizme ilişkin belli başlı düşünce akımlarının planını verir. Bir başka yazısında Rig Veda'da, ibadetin temel meselesinin Aryan'lann maddî refahının sağlanması olduğu gözleminde bulunur (1976, s.39); Hinduizmin dinsel yasasının ya da *dharma*'nın en temel sorunlarından birisinin, yüksek kastlara mensup erkeklerin hem aşağı tabakalara hem de kadınlara karşı refahının sağlanması olduğunu da en azından ekleyebilirdi. Bir başka yerde işaret ettiği gibi, metinlerde sık sık, kadınlarla *sudra*'lar, yani kast sisteminin köleleri, aynı kategori içinde ele alınmakta ve bu iki kategori açıklıkla "toplumun en aşağı kesimlerini" temsil etmektedir (1966, s. 29-32). D. Chattopadhyaya, *dharma*'nın ilkelerini formüle eden yasa koyucu Manu gibilerin, "akılcılık ve özgür düşünceye büyük bir düşmanlık beslediğini" bunun da pek büyük bir sürpriz olmadığını, çünkü "milyonlarca çalışan insanın kölelik altında tutulabilmesi"ni gerektiren bir sosyal düzenin sürdürülebilmesi için baskının yanısıra gizemleştirmenin de gerekli olduğunu söyler (1976, s. 83). Chattopadhyaya, Hint düşüncesindeki karşıt agnostik bir geleneğe önem verir ve bazı bilimadamlarının Budizm'in eski Samkhya okulu filozoflarına çok şey borçlu oldukları yolundaki düşüncelerine katılır: Bunların her biri ilahîlik düşüncesini reddetmekte azimli ve kategorik'tirler (1969, s. 95).

Güney'deki Kerala eyaletinin tarihçisi ve komünist parti önderi Namboodripad tarafından da kimi benzer konular ortaya atılmıştır. Bu yöre Brahminizmi kabul etmiş, ancak kendi eski toplumsal alışkanlarının çeşitli özelliklerini de korumuştur ve kuzey Hindistan'dan farklı olarak, Ortaçağlarda toprağın özel mülkiyetinin feodal türlerine doğru bir gelişme göstermiştir. Bu geçiş süreci içersinde egemen sınıf ve onun dinsel ideolojisinin desteklenmesi doğrultusunda oldukça yaygın bir polemik edebiyatı geliştirilmiştir ve bunun amaçlarından biri, Budizmin bertaraf edilmesi olmuştur (1952, Bl. 3).

Tanınmış bir Hintli Budist komünist olan Rahul Sankrityayana, pek çok başka çalışmanın yanısıra, Hinduizmin çağlar boyuncaki evriminin eleştirel anlatımını hayali edebiyat biçiminde yazmıştır. Son yıllarda Marxist yaklaşım, kendi dinlerinin ya da başka dinlerin tarihini açıklayacak ipuçları arayan diğer din yazarlarınca kısmen kullanılmıştır. Hindistan ve Sri Lanka'da çalışan Houtart ve Lemercinier adlı iki katolik, buna iyi bir örnek oluşturur. Onlar Vedacı Aryanların mitoslarına, önce bir göçebe yaşamının gereksinimlerini, sonra da bu mitoslar ayn bir panteon oluşturunca, yerleşik tarıma dönüşümü yansıtıyor diye bakmışlardır. Rahibin aracılık rolünden "ancak bir tanrının tanrılarla konuşmaya yetenekli olduğu" inancı gelişmiş; böylelikle de, işlevi "grubun kendi çelişkilerini çözmekteki yeteneksizliğine dayanan" Brahmin'in kendisi ilahî bir varlık olmuştur. Aşağı sınıftan bir birey, ancak toplumsal düzeni tümüyle kabul etmesi koşuluyla, hiyerarşide yükselebilirdi. Dolayısıyla, "dine dayalı herhangi bir toplumsal hareket olanaksızdı" (1980, s. 36-38, 45). Bu, Hinduizm ile Hıristiyanlık arasında çarpıcı bir karşıtlıktır.

19. yüzyıl boyunca, öncüleri Ram Mohun Roy olmak üzere birçok ilerici Hintli, yurttaşlarının zihinlerini inanç, görenek ve törenlerin karmaşık dokusunun zararlı etkilerinden özgürleştirmeyi, birinci amaçları olarak benimsediler. Fakat ulusal kurtuluş hareketi, kendisinin yanısıra, iyi ve kötü bütün yanlarıyla birlikte Hinduizmin enerjik bir dirilişini getirdi. Hindistan'da bir başka Hıristiyan sözcüsü Wielenga, Hint Marxizminin açık-kafalı bir irdelemesini yaparken, onunla dirilişçi zihniyet arasındaki fikir çatışması konusuna girmektedir (1976, s. 113 vd.). Bunun özlü bir anlatımı da, İngiliz Komünist Partisi'nin Hintli kuramcısı Palme Dutt'ın yapıtında bulunabilir. Dutt, siyaset hakkında güncel bir anlayışı olmayan önderlerin, milliyetçiliği "Hindistan'da hâlâ kitlesel boyutlara varan toplumsal tutuculuk" ve eski Hindistan'ın çağdaş Avrupa'ya "farazî ruhsal üstünlüğü" düşüncesi üstüne kurmaya kalkıştıklarını yazmıştır. Tilak ve Aurabhindo gibi propagandacılara, (Kutsal) İnekleri Koruma Derneği'nin kurulmasına, fil-başlı tanrı Ganeş'in ve yıkıcılık tanrıçası Kali'nin onuruna ulusal bayramlar düzenlenmesine değinen Dutt, bu adamların kendilerini davalarına adamış yurtseverler olmakla birlikte, gerçekte "toplumsal reaksiyon (irtica) ve boş inançların, kast ayrımı ve ayrıcalıkların sa-

vunucuları" haline geldiklerini ileri sürmektedir (1940, s. 291-92, 294).

Gandhi ister istemez, yükselen Hinduizmin yeni Kâhini sayılmıştır. Siyasal sorunları dinsel kalıplara döküyor, umutla beklenecek ütopya, yeniden canlandırılacak altın çağ olarak, sosyalizm yerine Ram Rajya'dan, Tanrı'nın egemenliğinden söz ediyordu. Vaazlarında, makinelerin ve çağdaşlığın diğer gereçlerinin bir yana bırakılmasını ve geçmişin basit köy yaşamına dönülmesini öğütlüyordu. Dutt'a göre, Gandhi'nin hayranlarının gerçek Hindistan'ın, köylülüğün özlemleri diye baktığı bütün bunlar, gerçekte, "geriye dönüşü olmayan ekonomik değişme süreçlerinin tehdit ettiği, durumlarını tehlikeye soktuğu, "eski bir güvenlik kayasının rahatı"nı arayan "ürkmüş küçük burjuvazi"nin bir kesiminin nostaljisinden başka bir şey değildi. Gandhi'nin bir müridi olmakla birlikte, Marxizmden derinliğine etkilenmiş bir sosyalist olarak Jawaharlal Nehru'nun kendisi sık sık, insanlığın "ancak kıtlık terimleriyle düşünebildiği" çoktan geçmiş çağların bir kalıntısı olarak "yoksulluğun yüceltilmesi"nden dehşete düşüyordu (Norman 1965, cilt I, s. 85-86).

Nehru, Gandhi'nin özellikle Dokunulmazlar uğruna açtığı savaşımda, "yavaşça, ama karşı konulmaz bir biçimde" ortodoksinin altını oyduğu Hindistan'ı sarsıp kendine getirmek için, solun herhangi bir masa-başı kuramcısından daha çok şeyler başardığı düşüncesiyle kendini avutmaktaydı (cilt I, s. 299-300). Gandhi'ye ve onun Hindu inançlarına uzlaşmaz bir karşıtlık göstermeleri, komünistlerin yurtseverlik mücadelesinin ana-akımından önemli bir ölçüde dışlanması anlamına geliyor ve sosyalistlerin İrlanda'daki gibi, yalıtılmış bir duruma düşmeleri riskini doğuruyordu. Bağımsızlıktan sonra, aralarından Mukerjee gibi, Mahatma'yı ve onun Hindistan için yaptığı hizmetleri yeniden değerlendirme zorunluluğunu hissedenler çıktı; ama Gandhi'nin gerici Hinduizmle özdeşleşmesi, büyük bir engel oluşturmaya devam ediyordu. Bu tedirginliklerin hiç değilse kimilerinin haklılığı ortaya çıkmıştır. Bettelheim'ın özgür Hindistan üzerine araştırmasında, kast'ın yerel ve ulusal seçimlerdeki kötü etkileriyle ilgili birçok örnek vardır. Hâlâ büyük bir azınlık oluşturan Müslümanlarla sürtüşmeler devam etmekte, zaman zaman da yanardağ gibi patlamaktadır. Namboodripad, tutucuların çokça sözünü ettikleri "Hindistan tini"nin Hinduizmin ruhundan başka bir şey olmadığını yazmıştır ve "bu kuramı savunanlar, Hintli-olmayanların yabancı olduklan yolundaki şoven Hindu fikrine kayıvermektedirler" (1966, s. 295).

VGK/UK ve MT

OKUMA

Barun De, ve d. (der.) 1976: *Essays in Honour of Professor S. C. Sarkar.*

Bettelheim, Charles 1968: *India İndependent.*

Chattopadhyaya, Debinprasad 1969 (1980): *Indian Atheism: A Marxist Approach.*

— 1976: Social Function of İndian İdealism. Barun De, *y.a.g.e.* içinde.

Dutt, R. Palme 1940: *India To-day.*

Houtart, François ve Lemercinier, Genevieve 1980: *The Great Asiatic Religions and their Social Functions.*

Jha, D. N. 1976: "Temple and Merchants in South İndia c. AD 900-AD 1300" Barun De, *y.a.g.e* içinde.

Namboodripad, E. M. S. 1952: *The National Question in Kerala.*

— 1966: *Economics and Politics of India's Socialist Pattern.*

Norman, Dorothy (der.) 1965: *Nehru, the First Sixty Years.*

Sankrityayana, Rahul 1942 (1947): *From Volga to Ganga Ganges.*

Sharma, R. S. 1959: *Aspects of Political Ideas in Ancient India.*

— 1966: *Light on Early Indian Society and Economy.*

— 1976: "Froms of Property in the Early Portions of the Rg Veda". Barun De. *y.a.g.e* içinde.

Thapar, Romila 1966: *A History of India*, cilt I.

Wielenga, Bastiaan 1976: *Marxist Views on India in Historical Perspective.*

Horkheimer, Max (d. 14 Şubat 1895, Stuttgart; ö. 7 Temmuz 1973, Nuremberg)

Münih, Freiburg ve Frankfurt Üniversitelerinde, önce psikoloji, sonra da esas olarak felsefe alanında çalıştı. Kant hakkındaki doktorasını 1923'te tamamladı. 1930'lardan itibaren Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün yöneticisi olarak, sonradan FRANKFURT OKULU'nun üyeleri diye bilinecek

olan insanları biraraya getirmesiyle muazzam derecede etkili oldu. Bir felsefeci olarak yetişmiş olmasına rağmen, toplumsal bilimler hakkındaki geniş bilgisi okulun gelişiminde belirleyici oldu (Dubiel 1978; Held 1980). Horkheimer, özel olarak tarihsel materyalizmin tüm "determinist" ve "pozitivist," yorumlarını bir sorun olarak alarak, II. ve III. Enternasyonaller tarafından yürürlüğü ilân edilen Marxizm türüne eleştirel biçimde yaklaşıyordu. Çalışmasının merkezinde, Marxizm'in felsefî ve siyasal bakımlardan yeniden oluşturulması yer almaktaydı.

Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, Horkheimer'in yöneticiliği altında, eleştirel bir toplum kuramının geliştirilmesine yönelmişti. Konumu zaman içinde önemli ölçüde değişmiş olmakta birlikte Horkheimer, bu proje içinde en azından üç öğeyi vurgulamıştı. İlk olarak, kendisinin yapı bakımından Marx'ın kapitalist meta üretimine ve mübadeleye getirdiği eleştiriye benzer olarak değerlendirdiği bir ideoloji eleştirisi fikri vardı. İkincisi, disiplinler arası araştırma yoluyla olarak da, kuramların nihaî olarak doğrulanmasında PRAXİS'in merkezî rolünün vurgulanması söz konusuydu: eleştirinin, uygulamada desteklenmesi gereken "toplumun potansiyel eleştirici kendi farkına varışı" olacağı iddiası.

Horkheimer'in en önemli başarıları arasında, eleştirel kuramın felsefî temelinin irdelenmesi ve deneycilik ile pozitivizmin bir eleştirisi (1947), araçsal aklın kökeni ve doğası hakkında (Adorno ile birlikte) yapılan önemli bir çözümleme (1947), modern kültürün metalaşmasının açıklanması (1968), kapitalist toplumun ekonomik yapısının iç kesitinde ve ideolojik üstyapısında, yani ataerkil aile noktasında otoriterliğin nasıl billurlaştığının incelenmesi (1939) ve çağdaş kültür ve siyaset üzerine çok kapsamlı bir yorumlamalar demeti (1974) bulunmaktadır.

DH/LK

OKUMA

Adorno, Theodor ve Horkheimer, Max 1947 (1972): *Dialectic of Enlightenment.*

Dubiel, Helmut 1978: *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung.*

Held, David 1980: *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas.*

Horkheimer, Max 1939: "Die Juden und Europa".

— 1947: *Eclipse of Reason.*

— 1968 (1972): *Critical Theory.* (Bu cilt "Art and Mass Culture", "Authority and the Family" ve "Traditional and Critical Theory" adlı, 1930'larda ve 1940'ların başında yazılmış denemeleri içermektedir.)

— 1974: *Notizen 1950 bis 1969 und Dammerung.*

Schmidt, Alfred 1974: *Zur Idee der kritischen Theorie: Elemente der Philosophie Max Horkheimers.*

Hukuk (*İng.* Law, *Fr.* Droite, *Alm.* Recht)

Çoğu kez, Marxizmin radikal devrimci sosyalizm ve anarşizmle birlikte, hukuka karşı derin bir düşmanlığı paylaştığı sanılır ki, bu, hukukun mülkiyeti, toplumsal eşitsizliği ve sınıf egemenliğini koruduğu ve gerçekten insanî işbirliğine dayanan bir toplumda hukuka olan gereksinim ortadan kalkacağı yolunda bir inanıştır. Marx'ın kendisi, üniversite yaşamına bir hukuk öğrencisi olarak kuramına, hukuk tarihine veya toplumda hukukun yerine ilişkin sorular hakkında sistematik veya kalıcı hiçbir şey yazmamıştır. Sol Hegelci ve radikal demokrat olduğu gençlik döneminde (1842-3), "hakiki" hukukun, özgürlüğün, "evrensel", tutarlı insan faaliyetlerinin içsel kurallarının sistemleştirilmesi olduğu ve dolayısıyla da insanlarla, onları sanki hayvanlarmış gibi belirlemenin yolunu arayan dışsal bir zorlama biçimi olarak karşı karşıya değildir, biçimindeki radikal Hegelci görüşü benimsemiştir. 1844-7'de, özel mülkiyet temeline dayanan bir toplumun hâlâ felsefî nitelik taşıyan bir eleştirisini geliştirme süreci içinde, Marx gerçek, varolan hukukun bir yabancılaşma biçimi olduğu,hukuksal özneyi ve hukuksal ödevleri ve hakları somut insanlardan ve toplumsal gerçekliklerden soyutladığını, biçimsel hukuksal ve siyasal eşitlik iddiasında bulunurken ekonomik, dinsel ve toplumsal kulluğu güçlendirdiği, hukuksal bir özne ve siyasal yurttaş olarak insanî sivil toplumun ekonomik insanından ayırdığı görüşünü benimsemiştir. 1845'ten başlayarak materyalist tarih kavramını ileri sürüp işleyişi ile Marx, hukukun özde bir gölge fenomen, üstyapının bir kısmı olduğu (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI), toplumsal gelişmenin ekonomik temelini meydana getiren üretici güçler ile üretim ilişkilerindeki gelişmenin ürünü olan bir yönetici sınıfın bakış açılarını, gereksinimlerini ve çıkarlarını yansıttığı görüşünü geliştirmiştir.

Marx'ın olgunluk döneminde, hukuku sınıf ege-

menliğinin bir biçimi olarak görmesi daha önceki iki görüşüyle uzlaştırılabilir ve aslında bu iki görüşü içine almaktadır. Ancak, hukukun bir yabancılaşma biçimi olarak eleştirisi hukuku bir soyut kavramlar sistemi olarak görürken, hukukun bir sınıf egemenliği biçimi olarak, özellikle Engels tarafından eleştirisi hukuku devlet müeyyidesine bağlanmış bir emirler kümesi olarak görmektedir. Bu üç görüş de, hakikaten insanî, yabancılaşmamış komünist toplumda bireylerin karşısında yer alan dışsal bir güç olarak hiçbir hukukun olmayacağı sonucuna varmaktır. *Gotha Programının Eleştirisi*'nde (1875) Marx, burjuva alışkanlıklarının henüz ortadan silinmediği, "burjuva hukukunun dar ufuklar"nın henüz aşılamadığı ve herkesin yeteneğine göre çalışıp katkısına göre karşılığını aldığı devrimden sonraki evre ile herkesin yeteneğine göre katkıda bulunup karşılığını gereksinimlerine göre aldığı nihaî evreyi ayıştırmıştır. Engels, özel mülkiyet ile sınıf bölünmesinin ortadan silinmiş olduğu bu evrede devlet ve hukukun da yok olup gideceğini çünkü ikisinin de, sınıf yönetiminin organları olarak *raison d'etre*'larını (varlık nedenlerini) yitirdiklerini belirtmiştir.

Marx ve Engels'in hukuk hakkındaki görüşüne ilişkin Marxist ve Marxist olmayan tartışmanın çoğu materyalist tarih kavramının daha genel sorunları -hukuk ve genel olarak üstyapı ile ekonomik temel arasındaki ilişkinin nedensel ve işlevsel olarak anlaşılmasının gerekli olup olmadığı, nedensel bir ilişkinin, Engels'in inanmış olduğu gibi, üstyapıdan temele yönelen sınırlı bir tepkiye izin verebilip veremeyeceği (iki-yönlü determinizim),. toplumda görece bağımsız yapıların ve hukukun böyle bir yapı olup olmadığı- üzerinde yoğunlaşmıştı. Eleştirmenler hukukun ekonomik üretimin niteliğini belirleyebileceğini ve sahiplik gibi hukuksal kavramlar ile gerçekliklerin tam da Marx'ın üretim ilişkileri tanımının bir bölümü olduğunu ve dolayısıyla da bu ilişkiler tarafından belirlenemeyeceklerini ileri sürmüşlerdir. Savunucular ise Marx'ın "edinim" ve "sahiplik" gibi terimleri kullanışının hukuk-altı öğelere göndermede bulunduğunu göstermeye çalışmışlardır, ama bununla birlikte determinist görüşte, hukukun neden kendisinden bağımsız olarak erişilmiş ve tanımlanmış bulunan iktidarı güvence altına almak zorunda olduğu sorusu cevapsız kalmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet blokundaki ülkelerde bulunan bazı Marxist yazarlar hukuku bir maddî güç olarak ve son yıllarda da, hem sınıf temeline dayanan hem de insan toplumlarının genel koşullarını ve gereksinimlerini yansıtan öğeleri birarada bulundurduğu için, her tür toplum açısından bir biçimde gerekli olarak görmektedirler.

Yalnızca iki Marxist hukuk kuramcısı, Karl Renner ve E. B. Pashukanis (1891-1937) Marxist olmayan hukuk kuramcılarının ilgilerini ve saygılarını çekmiştir. Hukukun gölge fenomen olduğu görüşünü reddeden ve hukuksal kavramların üretim tarzı tanımının bir bölümü olduğunda ısrar eden Renner, birbirinden büyük ölçüde farklı üretim tarzları içinde hukuksal kavramların sürekliliği ve karşılaştırmalı olarak değişmeyen tanımlanışları üzerinde odaklaşmıştır. Renner, hukuksal normların tarafsız ve görece istikrarlı olduğunu, çok çeşitli toplumlarda görülen insan ilişkilerine ve faaliyetlerine dayandığını ileri sürmüştür. Ancak, bu tür normlar, içinde işlev gördükleri üretim tarzına uygun farklı toplumsal işlevlerin gereğini yerine getirmek üzere, hukuksal kurumlar ve hukuksal kurumların oluşturduğu kümeler biçiminde biraraya getirilmişlerdir. Hangi toplum olursa olsun, kimin neden ötürü sorumlu tutulacağını belirlemek için bir anlamda gerekli olan mülkiyet normu, burjuva toplumunun gelişiminin özel, başlangıçta haneye ait olan mükiyeti yıkıp ona kamusal ve sosyal bir nitelik vermesi olgusunun bir sonucu olarak toplumsal işlevi bakımından temel bir dönüşüm geçirmektedir. E. B. Pashukanis, bunun aksine olarak, hukuku, temel olarak, doruğuna burjuva toplumunda ulaşan ticari bir fenomen olarak görmüştür. Hukuk, Pashukanis'e göre, hukuksal ilişkinin taraflarının soyut bireyselliklerine, eşitliklerine ve denkliklerine dayanmaktadır. Hukuk, aile, ceza hukuku ve devlet de dahil olmak üzere tüm hukuksal kurumları, bireylerle hukukun *quid pro quo*'su olarak değerlendirir.

Dolayısıyla hukuk, haklardan çok ödevleri ve sosyalizmde ise biçimsel eşitlik yerine ortak iyiye tâbi olmayı, bireylerin yerine toplumsal teknik normları, çıkarların çatışması yerine amacın birliğini vurgulayan yönetimden esas olarak farklıdır. Bütünüyle gelişmiş sosyalizmde politika ve plânlama hukukun yerini alacaktır.

Marxist-Leninist partilerin yönetimi altındaki ülkelerde hukuk düşüncesinin gelişimi, artık, hukukun sınıfsal doğası ve bu hukukun yerine iradî, gayri resmi

ve katılımcı usüller getirme konusunda giderek artan Batılı vurguyla çelişkili bir konumda bulunmaktadır. Resmî Sovyet kuramı, hukuku uzunca bir süre ilgili olduğu üretim tarzının temelini ve doğasını güvence altına alan ve böylece de yönetici sınıf yararına olan devletçe müeyyidelendirilmiş normların bütünü olarak tanımlamıştır.

Khruşçov'un SSCB'de proletarya diktatörlüğünün sona erdiğini ve Sovyet devletinin artık tüm halkın devleti olduğunu ilân edişini, sosyalist toplumda hukukun yönetim, eğitim ve ideoloji bakımından öneminde durmak bilmez bir artış izledi. Hukukun, istikrarlı ve önceden bilinebilir bir toplumsal yaşamı güvence altına aldığı, üretimi örgütlediği ve bireyi ve haklarını koruduğu söylendi. Hukuk artık, toplumu toplumsal mülkiyet koşullarına doğru yöneltmede kullanılan düzenli, gerekli, hakça ve etkili bir araç olarak Devlet gibi hukukun da, insan ilişkilerinde, sınıf toplumlarındaki sınıf çıkarları içinde yakalanan ve bozulan temel bir öğe olduğu ama sınıflar yokolduktan sonra silinip gitmeyeceği ve kendi içinde sınıfsal-olmayan mahiyette öğeler barındırdığı ileri sürülmektedir.

EK/LK

OKUMA

Cain, Maureen ve Hunt, Alan 1979: *Marx and Engels on Law*.

Hazard, John N. 1969: *Communists and their Law: A search for the Common Core of The Legal Systems of the Marxian Socialist States*.

Kamenka, Eugene ve Tay Alice Erh-Soon 1978: "Socialism, Anarchism and Law". Eugene Kamenka, Robert Brown ve Alice Erh-Soon Tay (der.) *Law and Society: The Crisis in Legal İdeals* içinde.

Pashukanis, E. B. 1979: *Selected Writings on Marxism and Law*.

Renner, Karl 1929 (1949): *The Institutions of Private Law and their Social Function*.

Irk (*İng.* ve *Fr.* Race, *Alm.* Rasse)

Irk ve ırk ilişkileri, Marxist sosyologlar arasında ister istemez kuşkular uyandıran kavramlardır. Zira bu kavramlar bir yanda toplumsal ve kurumsal olgulara biyolojiye ya da en azından kültüre dayalı açıklamalar getirirken, diğer yanda politik bağlamda, sınıf oluşumlarından kaynaklananlara rakip toplumsal bağlara gönderme yaparlar. Bu nedenle, "politik bir etmen olarak ırk"ın Marxist açıklaması, normal kurumsal ilişkiler olarak düşünülebilecek durumlar ve sınıf oluşumu ile "ırk ilişkilerini"nin kanıştığı düşünülen durumlar arasındaki ilişkilere yönelmelidir.

Doğrusu, siyasal davranış ve ilişkilerin genetik köken taşıdıkları düşüncesi, ne biyologlar ne de sosyal bilimciler arasında ciddi bir destek görmektedir. İnsan türlerinin ırklar halinde sınıflandırılmasının politik farkların açıklanmasında pek az faydası olduğu, hatta "ortak genlere sahip biyolojik popülasyon" gibi daha sınırlı bir anlayışın bile politik olarak hareket eden ve kaynaklar için rekabet halinde olan güncel ampirik gruplaşmaları tek başına açıklayamayacağı düşünülür. Bu türden gruplaşmaların genellikle grupların üretim araçları karşısındaki farklılaşmış konumlarından kaynaklanan daha başka kökenlere sahip olduğu açıktır. Ancak kimi zaman, daha ikna edici biçimde, çoğunlukla kültürden ya da dinden türediği düşünülen etnik bağların toplumsal ve politik biçimlenmenin gelişiminde bağımsız bir rol oynadığı öne sürülür. Ne var ki Marxist sosyoloji, hâlâ farklı etnik grupların grup olarak farklı ekonomik ve politik işlevlerine göre işbirliği, birliktelik ya da çelişki ilişkilerinde konumlandıklarını öne sürebilmektedir.

Marxizm, başlangıçta Avrupa bağlamında geliştirildiğinden ve kapitalist endüstri toplumlarında üretim biçimi ve sınıf oluşumu arasındaki ilişkileri de çözümlemesinde kullandığından; "sınıf" ve "sınıf kavgası" kavramlarının içeriklerinin başka toplumlara, özellikle de sömürgeleştirilmiş çevredeki toplumlara uygulanırken, genişletilmesi gerekmektedir. Günümüzde Marxist sınıf analizinin bu yönde genişletilmesi, alışılagelmiş bakışla ırk ve etnik köken sorunu olarak kabul edilen problemlerin kavranabilmesinde, önemli bir güce sahiptir. Sınıf kavgasını sınırlı bir biçimde ulusal ve etnik olarak türdeş birimler içinde kavrayabilen bir Marxizm, sığ ve dar fikirlidir. Kapitalizm, dünya ölçeğinde bir olgu haline gelme yolundadır ve kapitalist sistem bir dünya ekonomik sistemi olarak anlaşılmalıdır. Bu çerçevede, bazı Avrupalı güçlerin 16. yüzyıldan 19. yüzyıla dek politik ve ekonomik olarak denizaşırı genişlemelerinden doğan dünya imparatorlukları anlamlı analiz birimleri olabilirler. Bunlardan yalnızca nüfusun burjuvazi ve proletarya olarak bölünmesi değil, kendilerini ayrık ve çelişen çıkarlara sahip olarak gören her çeşit etnik ve ırksal grubun ekonomik ve politik düzenle farklı ve çeşitli ilişkileri söz konusudur.

İleri kapitalist toplumların karakteristiklerine sahip olmayan toplumsal sistemlerin "feodal" ya da "oryantal" oldukları biçimindeki anlayış, yakın geçmişte pek çok Marxist düşünürün 16. yüzyıldan bu yana Kuzey Avrupa toplumlarında kapitalizmin klasik gelişimi ve sınıf kavgası yaşanırken, iki farklı periferinin geliştiği tasavvuruna varmasına yol açmıştır. Bunlardan ilki, antik kurumların dünya kapitalizmi içinde yeni bir baskıcı rol üstlendiği "ikinci serflik", diğeri ise, Kuzey ve Güney Amerika'da, Asya'da ve Afrika'da yeni sömürge yerleşme biçimleridir. Marxist olmayan düşünürlerin ırk ilişkisi bağlamında yaklaştığı özel politik etkileşim biçimleri bu ikinci periferide ortaya çıkmaktadır. Kolonyal toplumların sınıf analizleri olağanüstü karmaşıktır, (☞ SÖMÜRGE VE SÖMÜRGE SONRASI TOPLUMLAR). Merkezde köle

ya da anlaşmalı işçi çalıştırılan plantasyon tarımı, köylülüğün zorunlu bağımlılığı, iltizama dayalı küçük çiftçilik gibi biçimler alabilen ekonomik sömürünün temel biçiminden türeyen sınıfsal bölünme yer alır. Ne var ki, yeni -ya da yeniden- kurulan kolonyal toplumlarda azat edilen köleler, renkli halk, ne sömüren ne de sömürülen sınıfa ait olan yoksul beyazlar, üçüncü ülkelerden gelen ara tüccarlar, metropolden gelen çiftçiler, kapitalist girişimci, misyoner ya da yönetici olarak gelen göçmenler de farklı gruplar oluştururlar. Bu gruplar arası ilişkilerde hem sömürünün temel yapısından kaynaklanan sınıf kavgaları, hem de özel çıkarlarını korumaya çalışan sömürgeci sınıflar arasındaki mücadeleler yer alır. Mücadelede taraf olan grupların genellikle farklı ırksal, etnik, ulusal kökenden gelmeleri, mücadelenin çok zaman ırk ya da etnik kökenli olduğu izlenimini verir.

Bunun da ötesinde, bu türden sömürgesel toplumsal oluşumlara daha sonraki gelişme aşamalarından kaynaklanan farklı eğilimler de eklenir. Weber'in "yağmacı kapitalizm" olarak adlandırdığı saf sömürgesel yapı, kölelerin salıverilmesi ve toprak reformunu da içeren süreçlerle daha klasik anlamda "laissez-faire" sistemine dönüşürken, farklı gruplar, sömürgesel bağımsızlığa giden yolda politik nüfuz kazanırlar. Sömürge sistemi az ya da çok -ama asla mükemmel biçimde değil- gelişen dünya kapitalist sistemine dahil olur ve değişmeci ve devrimci güçler içinde, ulus ya da sınıf esasına dayalı devrim modelleri arasında ikilik çıkar. Bu değişen sınıf düzeni içinde insanlar birbirlerini farklı sosyal ve politik konumlara yerleştirirken ırksal farklılığın dilini kullanırlar. Bu süreç kimi zaman bireyleri iki gruptan birine dahil etme gibi basit bir biçimde yaşanır. Dolayısıyla, ABD'de siyah ya da beyaz, Guyana'da Doğulu Kızılderili ya da Afrika kökenli Karayipli olmak, Latin Amerika'nın pek çok bölgesinde ya da Karayiplerde daha akışkan bir ırksal düzen içinde yansıyan statü farklılaşmasının temel yapısal ilkelerini ortaya koyar.

Irka ve etnik kökene dayalı gruplaşmaların direnci, kimi zaman, Marxizmin "kendinde sınıf"ın "kendisi için sınıf"a dönüşümü sorunsalı içinde zamanla yerini gerçek SINIF BİLİNCİ'ne bırakacak olan geçişsel bir yanlış bilinçlilik hali olarak değerlendirilmektedir. Ne var ki, ırksal ve etnik bilinçlilik, bu dönüşüme inatla direniyor gibi görünmektedir. Bu inat, yalnızca yanlış bilince dayandırılamaz. Ancak savunduğu tikel çıkarlar bulunan her grubun politik ve ekonomik düzenle farklı ilişkiler halinde olduğu gerçeğinden kavranabilir. Klâsik anlamda ırk ilişkileri çerçevesinde açıklanabilecek durumlar, modern dünyada ABD, Güney Afrika ve pek çok sömürge sonrası toplumda yaşanmaktadır. ABD'de eski kölelerin çocukları yeni kurulan kapitalist metropol içinde bir yandan özgür göçmen işçilerle rekabet etmek zorunda kalırken, diğer yandan bu özgür işçilere dayanan bir politik düzende yer edinme savaşı vermektedirler. Güney Afrika'da kendi iç sınıf mücadelesi süreçleri olan beyaz ekonomi, bir yandan da, emek bileşimi, kentsel yerleşim ve kırsal rezerv kurumlarıyla yerli emeği sömürmektedir. Malezya ve Guyana gibi sömürge sonrası toplumlarda, farklı etnik kökenlere sahip işçilerin çocukları, kaynaklar, politik güç ve etki için rekabet etmektedirler.

Ne var ki, metropollerdeki sınıf mücadelesi de bu tür süreçlerden bağışık değildir. Girişimcilerin ve işçilerin daha iyi fırsatlar sunan alanlara göçünün metropol toplumlarında yarattığı boşluk, periferideki daha yoksul ülkelerden gelen işçilerle doldurulmaktadır. Sömürge toplumsal düzenindeki geçmiş deneyimler ve bağlantılar nedeniyle bu işçiler normal işçi kabul edilmemekte, dışlanmaktadırlar. Metropoldeki işçi sınıfının vatandaşlık ya da refah hakkı gibi kurumlarla mevcut düzende bir yere sahip olduğu koşullar altında, sömürge (kökenli) işçi kendini sınıflar-altı bir konumda bulmaktadır. Bu, ABD'de olduğu gibi hastalıklı davranışlar üreten bir yoksulluk kültürüne düşmüş umutsuz bir kitlenin oluşması anlamına gelmeyebilir.

Bu daha çok, ulusal, etnik ve ırk ideolojileri etrafında hareketlenen bağımsız bir sınıf mücadelesinin doğuşunu gösterir. Öte yandan, refah devleti üzerindeki mutabakatın çöküşü, metropollerdeki işçilerin, aşırı sömürü altındaki sömürge işçileriyle ittifak ihtiyacı duymalarına yol açabileceği gibi; sömürge işçilerinin ekonomik bunalım koşullarında hak kayıplarına katlanmaları nedeniyle sorumlu tutularak suçlanmalarına yol açabilir. Tam da bu nedenle, ırk ve ırk ilişkileri kavramları, bağımsız değişkeni kapitalist gelişmenin normal süreci olan ikincil bir hipotezin sınırları içine hapsedilmemelidir -bu tür bir hipotezin yararları olsa bile-. Burada kullanılan analiz biçimine göre, bu grupların maruz kaldığı sömürünün

kapitalizmle bütünleştiği; ve etnik grupların, maruz kaldıkları çeşitli ve apaçık sömürü nedeniyle birleşip harekete geçtikleri açıkça görülmektedir. Irk ilişkileri ve ırksal çelişki, her durumda daha genel düzeydeki politik ve ekonomik faktörler tarafından yapılandırılmaktadır.

JR/AB

OKUMA

Brenner, Robert 1977: "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism".

Cox, Oliver Cromwell 1948 (1970): *Caste, Class and Race.*

Mason, Philip 1970: *Patterns of Domination.*

Rex, John 1982: *Race Relations in Sociological Theory.*

Van Den Berghe, Pierre 1978: *Race and Racism; A Comparative Perspective.*

Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the World Economy.*

Zubaida, Sami (der.) 1970: *Race and Racialism.*

İ

İdealizm (*İng.* Idealism, *Fr.* Idealisme, *Alm.* Idealismus).

Marx, idealizmin metafizik, tarihsel ve etik biçimlerine karşı çıkmıştır. Metafizik idealizm gerçekliği, (bitimli veya bitimsiz) zihinlere veya (özel ya da aşkın) fikirlere bağlı olarak görmekte; tarihsel idealizm, tarihin başta gelen veya tek yürütücü gücünü ajanlık, fikirler veya bilinçlilik içine yerleştirmekte; etik idealizm ise, eylemi değerlendirme veya ussallaştırma yolu olarak, deneysel olarak temellendirilmemiş ("daha yüksek" ya da "daha iyi") bir durumu ortaya atmaktadır. Marx'ın idealizm aleyhtarlığı veya "materyalizm"i, fikirlerin varlığını ve/veya nedensel etkililiklerini yadsımaya değil (aksine, indirgemeci materyalizme zıt bir biçimde, bu nokta üzerinde durmaktadır) ama, fikirlere atfedilen özerkliğe ve/veya açıklayıcı önceliğe yöneliktir.

Marx'ın 1843 ile 1847 arasındaki yazıları, idealizmin genişletilmiş bir eleştirisi olarak görülebilir ki, bu eleştiri süreci içinde Engels'le birlikte, "eski felsefî bilinçleri"yle hesaplaşmışlar ve bilimsel araştırmalarının ilk örnekleri için gereken temeli hazırlamışlardır. Bu idealizm eleştirisi iki yönlü bir hareket içinde olmuştur; nitelik bakımından Feuerbachçı olan ilk anda fikirler bitimli, bedenlenmiş zihinlerin özellikleri olarak; belirgin biçimde Marxçı olan ikincisinde de bu zihinler, tarihsel olarak gelişen toplumsal ilişkilerin ürünleri olarak konumlandırılmışlardır.

Marx, çalışmasını ilk süreç boyunca sürdürürken, başlangıçta Hegelci DİYALEKTİK üzerinde odaklaşmış ve Hegel'in özne-yüklemi üç yönlü tersine çevirişinin, Hegel'in mutlak idealist ontolojisine, kurgusal rasyonalist epistemolojisine ve tözsel idealist sosyolojisine karşı yöneltilen ve tersine çevirişlerdeki konuların -önce, saklı koşulu Marx tarafından eleştirel olmayan bir pozitivizm diye ayrıştırılan, varlığın bilgiye, sonra da, sonuçta ideolojinin bütünsel esnekliğine vardığı Marx tarafından gösterilen bilimin felsefeye indirgenmesi- Hegelci belirlenişinin eleştirisiyle ilgilenmiştir. Feuerbachçı idealizm eleştirisini tamamlamış olarak Marx, bundan sonra Feuerbachçı sabitleştirilmiş İNSAN DOĞASI sorunsalı yerine insanî toplumsallığı geliştirmenin tarihsel-materyalist sorunsalını koymuştur: İnsanın özü, her bir tekil bireyin içinde varolan bir soyutlama değildir.Kendi gerçekliği içinde o, toplumsal ilişkilerin biraraya gelmiş halidir (*Feuerbach Üzerine Tezler*, 6. tez). Marx aynı zamanda tarihin insanların kendi amaçları doğrultusundaki faaliyetlerinden *başka bir şey* olmadığında (*Kutsal Aile*) ısrar etmekte; toplumsal biçimlerin yeniden üretimi ile dönüşümünü ve genel olarak tarihsel süreç kavramını insan PRAXİS'i veya emeği içinde formüle ederken, özcü bireyselcilik olarak ontolojik dayantılardan (hypostases), volontarizmden olduğu kadar ŞEYLEŞME'den de kaçınma heyecanı içinde bulunmaktadır.

Engels ve Lenin'in kuşkuculuğa ve öznel idealizme karşı sert polemikler yürütürken oluşturdukları diyalektik materyalist gelenek, dogmatik ve tasarımsal bir materyalizme sapmıştı. Diğer yandan, Lukács ve Korsch tarafından Marx'ın materyalizminin öznel ve eleştirel yönleri yeniden vurgulanarak yerleştirilen BATI MARXİZMİ, her zaman bir tür epitemolojik idealizm biçimine eğilimli olmuştur. Marx'ın "etik doğalcılığı" hem II. Enternasyonal'in Kantçıları ve hem de II. Dünya Savaşı ile Stalin sonrası dönemde fışkıran hümanist ve varoluşçu felsefelerin birçoğu tarafından reddedilmiştir. Aynı zamanda, TARİHSEL MATERYALİZM'in tam anlamı ve statüsü bugün için bir tartışma konusudur. Bunun gibi, öyle veya böyle, idealizm sorunu başlangıçta olduğu gibi, Marxist düşüncenin merkezine yakın bir yerde varlığını

sürdürmektedir. (☞ BİLGİ KURAMI)

RB/LK

İdeoloji (*İng.* Ideology, *Fr.* ve *Alm.* Ideologie).

Marx ve Engels'in ideoloji kavramını, kendilerinden önce mevcut iki eleştirel felsefî düşünce çizgisi doğrudan doğruya etkilemiştir. Bir yandan Fransız materyalizmi ve Feuerbach'ın geliştirdiği din eleştirisi, öte yandan Alman bilinç felsefesinin (☞ İDEALİZM) ve özellikle Hegel'in yürüttüğü geleneksel epistemolojinin eleştirisi ve öznenin etkinliğinin yeniden değerlendirilmesi bu bağlamda etkili olmuştur. Ama bu eleştirel dinsel veya metafizik çarpıtmaları özgül toplumsal koşullarla bağlantılandıramazken, Marx ve Engels bilincin "tersyüz olmuş" biçimleri ve insanların maddî varoluşları arasında zorunlu bir bağ olduğunu göstermeye çalışır. Toplumsal çelişkilerden (☞ ÇELİŞKİ) kaynaklanan ve aynı zamanda bu çelişkileri gizleyen bir düşünce çarpıklığına göndermede bulunarak ideoloji kavramının ifade ettiği, işte bu ilişkidir. Bu nedenle ideolojinin başlangıçtan beri yalınkat ve eleştirel bir çağrışımı vardır.

Marx'ın yazılarını tamamen eşsüremli bir okumaya tâbi tutmak yerine, dramatik bir "epistemolojik kopuş" düşüncesini yadsımak kaydıyla, ideoloji kavramını Marx'ın düşünsel gelişiminin çeşitli aşamaları bağlamında ele almak zorunludur. Marx konumunu geliştirir ve yeni sorunlarla uğraşırken temel bir anlam çekirdeği yeni boyutlara kavuşur. İlk aşama, erken dönem yazılarını kapsar ve 1844 yılına kadar uzanır. Bu dönemin alâmet-i farikası, temel gönderme noktaları Hegel ve Feuerbach olan felsefî bir tartışmadır. Bu yazılarda ideoloji terimi henüz ortaya çıkmamıştır, ama kavramın gelecekteki maddî unsurları Marx'ın din ve şeylerin gerçek niteliklerini gizleyen "tersyüz etmeler" olarak tanımladığı Hegelci devlet anlayışının eleştirilerinde mevcuttur. Hegelci "tersyüz etme" öznel olanı nesnel olana çevirme ve tersini yapma anlamına gelir; öyle ki, Tin'in (İdea) kendini zorunlu olarak ampirik dünyada maddîleştirdiği varsayımından hareketle Prusya devleti Tinin kendi kendini gerçekleştirmesi olarak, sivil toplum tarafından belirlemek yerine sivil toplumu belirleyen "evrensel mutlak" olarak ortaya çıkar.

Bununla birlikte, Hegelci tersyüz etme hayalî bir algının ürünü değildir. Hegel'in bakış açısının soyutluğu "politik devletin 'soyutlama' olmasından" (*Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi*, Yasama) kaynaklanır. Marx bu anlamda ideolojik tersyüz etmenin kaynağının gerçekliğin kendisinde mevcut bir tersyüz olmada bulunduğunu savunur. Aynı düşünce din eleştirisini de biçimlendirmiştir. Feuerbach'ın dini yaratanın insan olduğunu ve Tanrının insanı yarattığı düşüncesinin bir tersyüz etme olduğu yolundaki temel öğretisini kabul etmesine rağmen, Marx bu tersyüz etmenin felsefî yabancılaşma veya yalnızca bir yanılsamadan daha fazla bir şey olduğunu ve gerçek dünyanın çelişkilerini ve ezalarını ifade ettiğini öne sürerek Feuerbach'ın bıraktığı noktanın ötesine uzanır. Devlet ve toplum "tersyüz olmuş bir dünya olmaları nedeniyle dünyanın tersyüz edilmiş bir bilinci olan" (Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Giriş) dini üretir. Dinsel tersyüz etme eksikli bir gerçekliği insan zihninde telâfi eder; gerçek dünyanın çelişkilerini uzlaştırmak için gerçek dünyanın ötesinde insan imgeleminde uyumlu bir çözümü yeniden oluşturur.

İkinci aşama, 1845 yılında Feuerbach'tan kopmasıyla başlar ve 1857 yılına kadar sürer. Bu döneme egemen olan, Marx ve Engels'in toplum ve tarihe yaklaşımlarının genel öncüllerinin geliştirdiği ve ilk dönemin Feuerbachçı yöneliminin kesin olarak terkedildiği TARİHSEL MATERYALİZM'in kurulmasıdır. İdeoloji kavramı ilk olarak bu bağlamda sunulur. Tersyüz etme düşüncesi alıkonulmuştur, ama Marx bunu şimdi GENÇ HEGELCİLER'in yürüttüğü din ve Hegel felsefesi eleştirilerini kapsayacak şekilde genişletir. Marx, yerine getirilmesi gereken görevin insanları yanlış düşüncelerden kurtarmak olduğuna inanmaları nedeniyle GENÇ HEGELCİLER'in eleştirilerinin tam da Hegelci öncüllere dayandığını farkeder. "Ancak" der Marx, "bu tümcelere sadece başka tümcelerle karşı çıktıklarını, gerçekten varolan dünyayla hiçbir şekilde mücadele etmediklerini unutuyorlar." (*Alman İdeolojisi*, c. I, böl. 1). Böylece Marx'ın şimdi ideoloji dediği tersyüz etme, hem eski, hem de genç Hegelcileri kapsar ve ideoloji, maddî gerçeklik yerine bilinçten hareket etmek anlamına gelir. Bunun aksine, Marx insanlığın gerçek sorunlarının yanlış düşünceler değil, gerçek toplumsal çelişkiler olduğunu ve yanlış düşüncelerin toplumsal çelişkilerin bir sonucu olduğunu belirtir.

Aslında sınırlı maddî etkinlik tarzlarından ötürü insanlar bu çelişkileri, pratikte çözmeye muktedir

olmadıklan sürece, ideolojik bilinç biçimlerinde bu çelişkilerin varlığını ve niteliğini etkili bir şekilde gizleyen veya yanlış temsil eden tamamen zihinsel veya gidimli çözümlerde yansıtmaya eğilim gösterir. İdeolojik çarpıtma çelişkileri gizleyerek yeniden üretilmelerine ve bundan dolayı yönetici sınıfın çıkarlanna hizmet eder. Böylece ideoloji olumsuz ve sınırlı bir kavram olarak ortaya çıkar: Olumsuz, çünkü bir çarpıtmayı, çelişkilerin yanlış temsilini ifade eder; sınırlı, çünkü her türden yanılgı ve çarpıtmaları kapsamaz. İdeoloji ile ideolojik olmayan düşünceler arasındaki ilişki, genel bir yanılgı ve hakikat ilişkisi olarak yorumlanamaz. İdeolojik çarpıtmalar eleştiri yoluyla altedilemez; bu çarpıtmalar yalnızca kaynaklandıkları çelişkiler pratik olarak çözüldüğünde ortadan kaldırılabilir.

Üçüncü aşama, 1858 yılında *Grundrisse*'nin yazılmasıyla başlar ve *Kapital*'le sonuçlanan ileri kapitalist toplumsal ilişkilerin somut analiziyle nitelenir. Bu metinlerde ideoloji terimi ortadan kalkar, ama tersyüz etme kavramının kullanımı ve yeniden işlenmesi, ideoloji kavramının Marx'ın ekonomi analizlerine uygun olduğunu gösterir. Eğer kimi düşünceler gerçekliği çarpıtıyor veya "tersyüz" ediyorsa, bunun nedeninin gerçekliğin kendisinin altüst oluşunda yattığı sonucuna varmıştı Marx zaten. Ama bu ilişki dolayımsız ve doğrudan gibi gözükmüştü. Kapitalist toplumsal ilişkilerin özgül analizi, Marx'ı "tersyüz bilinç" ve "tersyüz gerçeklik" arasındaki ilişkinin gerçekliğin kendisini oluşturucu bir işlev gören görünüş kertesiyle dolayımlandığı şeklinde başka bir sonuca götürdü. Bu "fenomenel biçimler" kapitalist toplumlardaki pazann işleyişi ve rekabet tarafından oluşturulur ve "gerçek ilişkiler"in temel düzeyi olan üretim alanının tersyüz olmuş bir tezahürüdür. Marx'ın sözleriyle;

> *"rekabette her şey tersine çevrilmiş olarak görünür.* Ekonomik ilişkilerin yüzeyde görülebileceğimiz sonul kalıbı ve bu ilişkilerin taşıyıcılanyla fâillerinin bunlan anlamaya yönelik kavrayışları içsel ama gizlenmiş esas kalıptan ve buna karşılık gelen kavrayıştan çok farklı ve gerçekten de tersine çevrilmiştir". (*Kapital III*, bl. 12)

Böylece ideoloji ekonomik ilişkilerin yüzeyde görünüş tarzına yoğunlaşarak temel gizil örüntünün çelişkili niteliğini gözden uzak tutar. Dolaşım alanının oluşturduğu görünüşler dünyası yalnızca ekonomik ideoloji biçimlerini yaratmakla kalmaz, aynı zamanda "insanın doğuştan getirdiği haklarının cennetidir. Orada yalnızca özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham hüküm sürer" (*Kapital*, c. I, böl. 6). Bu anlamda pazar aynı zamanda burjuva politik ideolojisinin kaynağıdır: "Böylece eşitlik ve özgürlük değişim değerine dayanan değişimde tamamlanmakla kalmaz, aynı zamanda tüm eşitlik ve özgürlüğün gerçek üretici temelidir" (*Grundrisse*, Sermaye Bölümü). Ancak, doğal olarak, burjuva özgürlük ve eşitlik ideolojisi yüzeydeki değişim süreci altında olup biteni, "bireysel eşitlik ve özgürlüğün yokolarak eşitsizlik ve özgürlüksüzlüğün hüküm sürdüğü gerçekliği" gizler (*a.g.e.*)

İlk din eleştirisinden gizemli ekonomik görünüşlerin ve görünüşteki özgürlükçü ve eşitlikçi ilkelerin maskesinin düşürülmesine kadar, Marx'ın ideoloji anlayışında dikkate değer bir tutarlılık mevcuttur. Sonunda kapitalist üretim tarzında gerçekliğin çifte boyutunu ayrımlaştırarak daha karmaşık kılınmasına rağmen, bilinçte ve gerçeklikte ayn ayrı olmak üzere çifte tersyüz olma düşüncesi çalışmalarının başından sonuna dek alıkonulur. Bundan ötürü, ideoloji terimi eleştirel ve olumsuz çağrışımını korur, ama yalnızca çelişkili ve tersyüz olmuş bir gerçekliğin gizlenmesiyle ilintili çarpıtmalar için kullanılır. Bu anlamda, eleştirilen çarpıtma türünü özgülleştirmeye elvermemesi ve böylece ideoloji ile tüm hata türlerini birbirleriyle karıştırmanın önünü açması nedeniyle, sık sık alıntılanan yanlış bilinç olarak ideoloji tanımı yetersiz bir tanımdır.

İdeoloji kavramı, Marx'ın ölümünden kısa bir süre sonra yeni anlamlar kazanmaya başladı. Başlangıçta eleştirel çağrışımını mutlaka yitirmesi gerekmedi, ama kavramın bu boyutuna ikincil bir yer verme eğilimi baş gösterdi. Bu yeni anlamlar başlıca iki görünüme büründü: Toplumsal bilinç biçimlerinin bütünü anlamında bir ideoloji anlayışı -ki "ideolojik üstyapı" kavramıyla ifade edilir olmuştur- ve bir sınıfın çıkarlarıyla bağlantılı politik görüşler anlamında bir ideoloji anlayışı. Bu yeni anlamlar Marxizmde yer alan kavramın sistematik olarak yeniden işlenmesi sonucunda elde edilmemiş olsa bile, sonunda kavramın başlangıçtaki olumsuz çağrışımını yerinden etti. Bu yerinden etme sürecinin nedenleri karmaşıktır. Bi-

rincisi, nötr bir ideoloji kavramının öğeleri, Marx ve Engels'in kendilerinin kimi formülleştirmelerinde bulunabilir. Olumsuz bir kavram yönündeki temel bir çizgiye rağmen, yazıları zaman zaman farklı bir yönelime işaret ediyormuş gibi gözüken bulanıklıklardan ve net olmayan tümcelerden arınmış değildir. Örneğin, Gramsci insanların kendi çelişkili toplumsal ilişkilerinin bilincine vardıkları her şeyi kuşatan üstyapısal bir alan olarak yaptığı ideoloji yorumunu (Gramsci, 1971, s. 138, 164, 377) desteklemek için sık sık Marx'ın hukukî, politik, felsefî "kısacası insanların bu mücadelenin bilincine vardıkları ve savaş verdikleri ideolojik biçimler"e göndermede bulunduğu pasajı alıntılar (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz). Öte yandan birkaç vesileyle ideolojinin bilinç biçimlerinin bütününü kapsadığına inanmamızı olanaklı kılacak yeterli genellikte "ideolojik üstyapı", "ideolojik alanlar" ve "ideolojik bölge"den söz eder (*Anti-Dühring*, bl. 9).

Olumlu bir ideoloji kavramının evrilmesine katkıda bulunan başka bir öğe de, Marx'tan sonraki ilk iki Marxist düşünür kuşağının 1920 yıllarına dek yayımlanmayan *Alman İdeolojisi*'ne erişme olanağından mahrum olmalarıdır. Nitekim Plehanov, Labriola ve en önemlisi Lenin, Gramsci ve ilk yazılarında Lukács, Marx ve Engels'in olumsuz bir ideolojik kavramı lehine yürüttükleri en güçlü tartışmalardan habersizdiler. Bu çalışmanın yokluğunda yeni Marxist kuşakların ideoloji kavramı tartışmalarında sık sık alıntıladığı en etkili iki metin, Marx'ın 1859 tarihli "Önsöz"ü ve Engels'in *Anti-Dühring*"iydi. Ama bu iki metin önemli belirsizlikler taşımakta ve temel-üstyapı ilişkisi ve ideolojik fenomen arasında kesinlikle yeterli bir ayrım yapmamaktadır. Sonuçta Kautsky, Mehring ve Plehanov gibi düşünürlerin yazılarında ideolojik bir üstyapı düşüncesi adım adım oluşur. Ama ilk kuşağın bu düşünürlerinin hiçbiri, 1898 yılına dek Marxizmin kendisini açıkça bir ideoloji olarak tanımlamamıştır.

Marxizmin bir ideoloji olup olmadığı sorununu ilk ortaya atan düşünür Bernstein'dır. Kendi yanıtı, toplumların evrimini açıklayan maddî öğelere işaret etmeleri nedeniyle proletarya yanlısı düşüncelerin yönelimleri bakımından gerçekçi olmalarına karşın, yine de düşünce yanılmaları ve bundan dolayı ideolojik oldukları yolundadır: Bernstein ideolojiyi düşünceler ve ideallerle özdeşleştirirken, Mehring ve Kautsky'nin önceden söylemiş oldukları bir şeyi yinelemekten fazla bir şey yapmış olmuyor. Ama Mehring ve Kautsky'nin yanaşmadıkları bir sonuca, Marxizmin bir ideoloji olması gerektiği sonucuna varıyor. Bernstein Marx'ı "revize" etme suçlamasıyla (☞ REVİZYONİZM) saldırılara maruz kalmasına rağmen, bu eleştiriyi yapan Marxistlerin hiçbirinin ideoloji bağlamında Bernstein'la tartışmaya girmemesi ve revizyonizm tartışmalarında olumsuz bir ideoloji kavramı hakkında açık bir düşüncenin yokluğu anlamlıdır. Bu durum ilk Marxist kuşağın olumsuz bir ideoloji kavramını savunmasının Marxizmin özünde yer almadığını düşündüklerini gösterir.

Bununla birlikte, ideoloji kavramının evriminde rol oynayan en önemli neden olumludur ve 19. yüzyılın son on yılında, özellikle Doğu Avrupa'da verilen politik mücadelelerden kaynaklanır. Bu dönemde Marxizm dikkatini politik pratiğin bir teorisini yaratma gereksinimi üzerinde yoğunlaştırır ve bundan ötürü gösterdiği gelişim sınıf mücadeleleriyle, parti örgütlenmeleriyle giderek daha çok ilişkili hale gelir. Bu bağlamda mücadele halindeki sınıfların siyasal düşünceleri yeni bir önem kazandı ve kuramsal olarak açıklanması gerekti. Lenin ideoloji kavramının anlamını genişleterek soruna bir çözüm getirdi. Sınıfların karşı karşıya geldikleri bir durumda ideoloji yönetici sınıfın çıkarlarıyla, ideolojinin eleştirisi ise tahakküm altındaki sınıfın çıkarlarıyla bağlantılı olarak ortaya çıkar; başka bir anlatımla, yönetici sınıfın ideolojisinin eleştirisi farklı bir sınıf konumundan veya -kavramı genişletecek olursak- farklı bir ideolojik bakış açısından yürütülür. Böylece Lenin için ideoloji çeşitli sınıfların çıkarlarıyla bağlantılı olan politik bilinç haline gelir ve özellikle burjuva ve sosyalist ideoloji arasındaki karşıtlık üzerinde yoğunlaştırır dikkatini. Bu nedenle ideolojinin anlamının değişmesi süreci, Lenin'le birlikte zirvesine ulaşır. Bundan böyle ideoloji çelişkileri gizleyen zorunlu bir çarpıtma değil, proleter sınıfı da içermek üzere sınıfların politik bilincine işaret eden nötr bir kavram haline gelir.

Lenin'in ideoloji anlayışı o zamandan beri en etkili olan anlayış haline geldi ve konuya yapılan yeni katkıları biçimlendirmede canalıcı bir rol oynadı. Örneğin, ilk yazılarından itibaren ideoloji terimini zorunlu bir olumsuz çağrışım ima etmeksizin hem burjuva ve hem de proleter bilincine göndermede bulunmak için kullanan Lukács'ta bu durum açıkça görülebilir. Lukács'a göre Marxizm "proletaryanın

ideolojik ifadesi" veya "savaş halindeki teslimiyetine" yol açacak proletaryanın "en güçlü silahıdır" (Lukács, 1923, s. 258-9, 227 ve 228). Burjuva ideolojisi genel olarak olduğu için değil, burjuva sınıf konumu yapısal olarak sınırlı olduğu için yanlıştır. Bununla birlikte, burjuva ideolojisi proletaryanın psikolojik bilincine sirayet ederek üzerinde tahakküm kurar. Lukács'ın bu fenomeni açıklama tarzı Lenin'in açıklamalarının ötesine uzanır. Proletaryanın ideolojik olarak tahakküm altında olması, Lenin'e göre, burjuvazinin daha eski bir ideolojisi olması ve düşüncelerini yaymak için daha güçlü araçları elinde bulundurmasının bir sonucuyken, Lukács'a göre bu duruma yol açan kapitalist ekonominin şeyleşmiş görünüşleri içinde yer alan proletaryanın durumu ve pratiğidir. Öte yandan, yaşamının sonraki döneminde kendisinin de görerek kabul etmiş olduğu gibi, Lukács ilk yazılarında ideoloji ve ideolojik mücadelenin rolünü gereğinden fazla önemser; öyle ki, bunlar neredeyse gerçek politik pratiğin ve sınıf mücadelesinin yerini alabilirmiş izlenimi yaratır.

Lenin'in ideolojiye yaklaşımı, olumsuz bir ideoloji kavramını açıkça reddeden Garmsci'yi de etkilemiştir. Ancak, Gramsci'nin olumsuz ideoloji anlayışı Marx'ınkiyle örtüşmeyip daha çok "tekil bireylerin keyff çalışmaları"na (Gramsci, 1971, s. 371) göndermede bulunur. Nitekim "keyff ideolojiler" ve "organik ideolojiler" arasında ayrım yapmayı önererek "organik ideolojiler" üzerinde yoğunlaşır. Bu anlamıyla ideoloji "sanat, hukuk, ekonomik etkinlik, bireysel ve kollektif hayatın bütün belirimlerinde üstü örtük olarak bulunan bir dünya görüşüdür" (*a.g.e.* s.328). Ama ideoloji bir düşünce sisteminden daha fazla bir şeydir; somut tutumlar esinlendirme ve eylem için yönelimler sağlama kapasitesiyle de ilgilidir. Bundan ötürü bir sınıf öteki sınıf üzerindeki hegemonyasını ideoloji içinde ve ideoloji yoluyla icra edebilir, yani geniş kitlelerin bağlılığını ve rızasını güvence altına alabilir. Lenin ve Lukács ideolojiyi teori düzeyinde ele alırken, Gramsci katılığı ve düşünsel bütünlüğü ölçüt alarak ideolojiyi felsefe, din, sağduyu ve folklor şeklinde dört düzeye ayırır.

Gramsci aydınların ve ideolojik aygıtların (eğitim, kitle iletişimi vb.) ideoloji üretiminde oynadıkları rolü oldukça anlamlı bir şekilde analiz ederek yeni bir başlangıç yapmıştır. Lenin ve Lukács sosyalist ideoloji ve kendiliğinden bilinç, "atfedilmiş" bilinç ve sınıfın psikolojik bilinci arasındaki uzaklığı yokedemezken, Gramsci bu ikisi arasında bir belirlenim saptar. Doğrudur, sosyalist ideoloji aydınlar tarafından geliştirilir, ama aydınlar ve aydın olmayanlar arasında mutlak bir ayrım olamayacağı gibi, üstelik, sınıf kendi organik aydınlarını yaratır. Bundan ötürü burada söz konusu olan, işçi sınıfına dışarıdan getirilen bir bilim sorunu değildir, daha ziyade yapılması gereken zaten varolan düşünsel etkinliği yenileştirmek ve eleştirel kılmaktır. Marxist ideoloji eksik bir bilincin yerini almayıp, kollektif bir iradeyi, sınıfta mevcut tarihsel bir yönelimi ifade eder.

Marxist gelenek içinde başlıca iki ideoloji anlayışının bulunması birçok tartışmanın kaynağını oluşturmuştur. Günümüzde kimi yazarlar bu değişkenlerden yalnızca birinin gerçek anlamda Marxist olduğuna inanırken, Marx ve Lenin arasında bir fark olabileceğini kabul etmek isteyeyen diğerleri sözünü ettiğimiz iki değişkeyi biraraya getirmeye çalışır. Son yirmi yılda ideoloji hakkında en etkili açıklamaları önermiş olan Althusser bu ikinci gruba girer. Althusser genel bir ideoloji teorisi ve özel ideolojileri birbirinden ayırır. Genel olarak ideoloji toplumda uyum sağlama işlevini yüklenir, ama bu genel işlev, bir sınıfın egemenliğini güvence altına alan özel ideolojilerin yeni işlevi tarafından üstbelirlenir. Bu yeni işlev "bireylerin kendi gerçek varoluş koşullarıyla girdikleri hayali ilişkiler" (Althusser, 1971, s. 153) olması nedeniyle ve bireyleri çağırarak onları belirli bir üretim ilişkileri içinde üstlerine düşen rolleri kabul eden özneler olarak kurduğu ölçüde ideoloji tarafından yerine getirilir. Diğer yandan, Althusser sömürülen sınıfların protestosunu dile getiren tâbi ideolojilerin varlığını da kabul eder. İdeolojinin mutlak karşıtının bilim olduğunda ısrar eden Althusser, aynı zamanda ideolojiyi toplumun göreli özerkliğe sahip nesnel bir kertesi olarak tanımlar. Bu yaklaşımın zorluğu tüm ideolojilerin bireyleri egemen sisteme maruz bıraktığı savıyla devrimci bir ideolojinin varlığını bağdaştırmanın olanaksızlığı gerçeğinden kaynaklanır. Üstelik, bilimin tersine, yanlış bir tasarım olarak ideoloji anlayışıyla, toplumun üstyapısı olarak ideoloji anlayışını bağdaştırmak oldukça zordur. Böyle bir şey, ancak üstyapının ideolojik çarpıtmalardan başka bir şey içermediğini söyleyerek bilim farklı bir yere yerleştirildiği takdirde öne sürülebilir, ama bu hile sorunu çözmez.

JL/MK

OKUMA
Althusser, Louis 1971: *Lenin and Philosophy.*
Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*
Larrain, Jorge 1979: *The Concept of Ideology.*
— 1983: *Marxism and Ideology.*
Lenin, V. I. 1902 (1961): *"What is to be done?"*
Lukács, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

İhanete Uğrayan Devrim (*İng.* The Revolution Betrayed, *Fr.* La révolution trahie, *Alm.* Die verratene Revolution)

"Sovyetler Birliği Nedir ve Nereye Gidiyor?" (What is the Soviet Union and Where is it Going?) Troçki'nin 1936'da Norveç'te yazdığı bu kitap, tamamlayabildiği son yapıtıdır ve birçoklarınca onun siyasî vasiyetnamesi sayılır. Yıllar boyunca, bu yüzyılın en etkili kitaplarından biri haline gelen *İhanete Uğrayan Devrim*, son derece özgün fikirlerle doludur. Fakat aynı zamanda çelişkiler ve sadece geçici deneme niteliğinde önermeler de içerdiği için, çok farklı eğilimdeki yazarlarca rastgele kullanılabilmiştir. Bu gayet karmaşık yapıtta, Troçki Sovyet toplumu ile Stalinizmin kökeni ve tarihi üstüne sonul çözümlemesini yapar. Yaşanan durum iç karartıcı gerçeklerini klâsik Marxist Sosyalizm tasarımlanyla karşılaştırarak, Stalin'in SSCB'de sosyalizme erişildiği yolundaki savlarını çürütür. Böylelikle de, Stalin'in Marxist düşünceyi saptırmasında Marxizmin manevi bir sorumluluğu olmadığını etkin bir biçimde kanıtlar.

İhanete Uğrayan Devrim devrim-sonrası Rusya'da korkunç bir kudret kazanan bürokrasiye klâsikleşen ağır suçlamalar yöneltmektedir. Bu ülkenin gerilik ve yoksulluğundan ileri gelmekteydi; toplumda büyük eşitsizlikler olduğu için, yönetici grup yoksul kitlelerin hoşnutsuzluğu karşısında, kendi çıkar ve ayrıcalıklarını korumaktaydı. Geçerken şurasını da belirtmek gerekir ki, Troçki böyle bir çatışmanın en zengin ülkelerde bile görüleceğini, çünkü hiçbir proleter devriminin emeği hemen "ihtiyaçlan kadar" ödüllendiremeyeceği uyarısını araya sıkıştırmıştır. Bu, ancak toplum hayal bile edilemeyen üretim düzeylerine ve kol emeği ile kafa emeği arasındaki uçurumu kapatacak evrensel bir eğitim ölçüsüne erişildiğinde, olabilecektir.

Sosyalizme geçişte, devrimci devlet yalnızca üretim araçlarının toplumsal mülkiyetini savunduğu ölçüde sosyalisttir, ama malların eşitsiz bir dağıtımı üzerinde yöneticilik ettiği ölçüde de "burjuva" niteliğini sürdürür. Fakat bu "burjuva"lık etkeni, "devlet kapitalizmi"ni oluşturmaz. "Sovyet bürokrasisini bir 'Devlet kapitalizmi' sınıfı olarak gösterme çabası, besbelli ki, eleştiriler karşısında ayakta kalamayacaktır" (s. 236). Stalin'in zaman zaman tasfiye ettiği, sıkıştırıp dağıttığı bürokrasi bir sınıf türdeşliği edinmeyi ve pekiştirmeyi başaramamıştır. Ayrıcalıkları vardır, ama üretim araçlarının mülkiyetine sahip değildir; üstelik, ayrıcalıklarını çocuklarına aktararak kendi kendisini sürekli kılamaz.

Bu yapıtın en yoğunlukla tartışılan yeri, Troçki'nin Sovyetler Birliği'nin geleceğine ilişkin cüretli öndeyilerde bulunduğu bölümdür. "Üretim araçları Devlete aittir. Fakat Devlet de adeta bürokrasiye aittir" (s. 236). Eğer bu ilişkiler katılaşıp yasallaşırlarsa, uzun dönemde proleter devriminin toplumsal kazanımlarının tamamen yokolmasına yol açacaklardır (*a.g.e.*).

Bürokrasi -yani "parazit" buyurgan tabakalar- devlet mülkiyetini, kendi erk ve gelirinin kaynağı olarak savunur. "Etkenliğinin bu yanıyla hâlâ proleter devriminin bir silâhı olarak kalmaktadır" (*a.g.e.*). Bürokrasi devlet mülkiyetini savunuyor göründüğü için "işçiler bürokrasiyi devirmekle kapitalizmin geri gelmesine yol açacaklarından korkarlar" (s. 269). Öte yandan, Troçki bürokrasinin "devlet mülkiyetini ancak proletaryadan çekindiği ölçüde korumaya devam ettiği"ni de söylemektedir.

Troçki bu yapıtında, önceleri umduğu gibi, çatışmanın düzeltimci bir yoldan çözülebileceği yolundaki görüşlerini terketmekte; biraz tereddütle de olsa devrimci bir çözüme yönelmektedir. Son tahlilde, bu sorun "yaşayan toplumsal güçlerin savaşımıyla" (s. 241) sonuca bağlanacaktır. Troçki, kesin bir niteliği olmayan olgulara kategorik formüller uygulanmamasını ister. Bürokrasinin buyurganlık ve tüketim ayrıcalıklarıyla yetinmeyerek kamu mülkiyetini kendi eline geçirmek isteyeceğini de öngörmektedir; "endüstri yöneticileri" ve tarım işletmecileri, hisseler, tahviller edinecek, Sovyet ticaret tekelini de ortadan kaldırmaya kalkışacaklardır. Geçiş rejiminin gerisin geriye kapitalizme kayması, tümüyle olanaklıdır.

Hiç şüphesiz, Troçki Stalinist rejimin kalıcığını hafife almıştı. II. Dünya Savaşı'na da, I.nin prizmasından bakarak, bunun *Batı*'da bir proleter devrimiyle

sonuçlanacağını ummuş, ancak böylece Stalin Rusyası'nın yanştan galip çıkabileceğini düşünmüştü.

Esinleyici tarihsel benzetmelerinden birinde, Troçki Marxistlerin o zamana değin çantada keklik saydıkları bir konuyu ele alır: bir proletarya devriminden çıkan bir işçi devleti mutlaka bir proletarya demokrasisi olacaktır. Oysa Troçki, tıpkı devrim -sonrası burjuva devletinin -meşrutî (anayasal), monarşik ya da otokratik- çeşitli siyasal biçimler alması gibi, bir işçi devletinin de bürokratik bir mutlakiyetten demokratik Sovyetler yönetimine kadar çeşitlenen siyasal biçimlerde varolabileceğini göstermiştir.

İhanete Uğrayan Devrim'in yazan bir kuramcı olarak, Marxizm mirasını zenginleştirmiştir; bir çözümlemeci olarak da eşsizdir; polemik kızışması içinde yanlışlar yapmamış değildir, ama bu yanlışların niteliği yapıtının kalıcı değerini azaltmamaktadır.

TD/MT

OKUMA

Trotsky, Leon 1937: *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going?*

İktisat ☞☞ Ekonomi Politik

İlerleme (*İng.* Progress, *Fr.* Progrès, *Alm.* Fortschritt).

Hiçbir yerde bütünüyle ortaya konulmamış olmakla birlikte, Marx'ın tarih kuramının altında bir ilerleme kavramı yatmaktadır (☞ TARİHSEL MATERYALİZM). Marx, *Grundrisse*'nin girişinin sonundaki kısa bir notta, maddî üretim ile sanatsal üretimin gelişmesi arasındaki ilişkiye değinerek, "ilerleme kavramı, aşina olduğumuz soyutluğu içinde anlaşılmamalıdır" diye yazmıştır; 1859'daki Önsöz'de başlıca üretim tarzlarını "toplumun ekonomik formasyonundaki ilerlemeci devreler" olarak bir seri içinde düzenlemektedir ve aynı metinde "yeni, daha üstün üretim ilişkilerinin ortaya çıkabileceği koşulları" tanımlamaktadır. Büyük ölçüde örtük olarak varolan bu ilerleme kavramının temel öğeleri iki yönlüdür. İlk olarak, kültürel ilerleme -insan potansiyellerinin bütünüyle irdelenmesi', en geniş anlamıyla insanî özgürleşme- "doğanın güçleri üzerinde insan egemenliğinin tümüyle gelişmesi"ne (*Grundrisse* s. 187-8) yani, üretici güçlerin ve özellikle modern çağlarda bilimin ilerlemesine bağlıdır. İkincisi, ilerlemenin, örneğin Comte'un ya da Spencer'in evrimci kuramlarında olduğu gibi tedrici, kesintisiz ve bütünleşmiş bir süreç olarak görülmeyip, kesintili, uyumsuz ve bir toplum tipinden diğerine, öncelikle sınıf çatışması yoluyla tamamlanan az ya da çok anî sıçramalar tarafından nitelenmesidir.

Sonraki birçok Marxist bu ilerleme görüşünü, sadece "ilerici güçler" ve "ilerici hareketler" gibi deyişlerin sıradan bir yer edinmiş olduğu gündelik politik söylemde değil ama,ayrıca akademik yazılarda da benimsemişler veya bu görüşü daha açık biçimde sergilemişlerdir. Nitekim, Marxist arkeolog Gordon Childe (1936), ekonomik devrimlerin nasıl uygarlığı ortaya çıkardığını göstererek ilerleme fikrini kanıtladığını iddia etmiştir. Bir başka yönden Friedmann (1936), Marxizmin, burjuva devrimlerinin düşünürleri tarafından 18. yüzyılda formüle edilmiş olan ilerleme fikrini kendi içine aldığını ve genişlettiğini ileri sürmüştür. Daha yakın bir dönemde Hobsbawm, *Grundrisse*'nin kapitalizm-öncesi ekonomik formasyonlarla ilgili bir bölümüne yazdığı girişte (1964), Marx'ın amacının "tarihin *içeriğini* en genel biçimiyle formüle etmek" olduğunu ve "bu içeriğin de *ilerleme* olduğunu" iddia etmektedir; Marx'a göre "ilerleme nesnel olarak tanımlanabilir bir şeydir" (s.12). İlerleme, bir başka biçimde, tarihsel süreci, bir anlamda özgürleşmenin ilerlemeci bir hareketi olarak gören Marxizmin daha Hegelci biçimlerinde (☞ LUKÂCS; FRANKFURT OKULU) önemli, ama büyük ölçüde incelenmemiş bir kavramdır.

Diğer yandan, her zaman, ilerleme fikrinin önemini sınırlandırmanın -ki bu, kendilerince arı bir bilimsel kuram olarak kabul edilen şeye değer yargılarını katmanın yolunu açmaktadır- yollarını arayan Marxistler de olmuştur. Bu, çeşitli vesilelerle sosyalizmin etik amaçları sorusuyla yüzyüze gelmek durumunda kalmış olmakla birlikte, "ekonomik determinizm" kavramına sıkı sıkıya sarılmış olan II. Enternasyonal'deki bazı düşünürlerin (örneğin Kautsky ve Avusturya Marxistleri'nin çoğunluğu) konumunu ifade etmektedir (Kautsky 1906). Bu, ayrıca, her şeyden önce tarihsiciliğin bütün biçimlerini içeren ideolojik düşüncenin karşıtı olarak Marxizmin bilimsel niteliğini kesin olarak yerleştirmekle ilgilenmiş olan yakın dönemlerdeki yapısalcı Marxistlerin, özellikle de Althusser'in konumudur.

TBB/LK

OKUMA
Childe, Gordon 1936: *Man Makes Himself.*
Cohen, G. A. 1978: *Karl Marx's Theory of History: A Defence. bl. 1.*
Friedmann, Georges 1936: *La crise du progrés.*
Hobsbawm, Eric 1964: Karl Marx, *Pre-Capitalist Economic Formations* Giriş.
Kautsky, Karl 1906 (1918): *Ethics and the Materialist Conception of History.*

İlkel Birikim (*İng.* Primitive accumulation, *Fr.* Accumulation primitive, *Alm.* Ursprüngliche Akkumulation).

Marx, ilkel birikimi *Kapital*'in birinci cildinde VII. kısımda tanımlar ve tahlil eder. Sermaye yoluya üretimin gelişme yasalarını inceledikten sonra, kapitalizmin tarihsel olarak ortaya çıktığı süreçle ilgilenir. Marx'ın kapitalizm anlayışı, ÜRETİM TARZI'nın daha genel tahlilinde olduğu gibi, bunun bir önkoşuludur. Bu anlayışa, üretimin bir dizi sınıflar ilişkilerinin nasıl bir başka dizi ilişkiye dönüştüğü yolundaki zorunlu hareket noktasından çıkarak ulaşır. Özellikle, ücretli emekçi mülksüz sınıf nasıl olup da üretim araçlarını tekeline alan kapitalist sınıf ile karşı karşıya gelmektedir?

Marx'ın yanıtı basittir. Kapitalizm öncesi üretim ilişkileri tanım egemenlikli olduğuna, köylüler temel üretim araçlarını, yani toprağı elinde bulundurduğuna göre, kapitalizm, ancak, köylünün toprağından mülksüzleştirilmesi yoluyla ortaya çıkabilir. Buna bağlı olarak, kapitalizmin kökenleri topraktaki üretim ilişkilerinin dönüşümünde aranmalıdır. Köylünün topraktan özgürleşmesi, hem tarım hem de sanayi sermayesi için gerekli ücretli emeğin kaynağını oluşturur. Bu Marx'ın temel bir gözlemidir ve bunu, alaycı bir biçimde "ilkel birikimin sözde sırrı" deyişiyle vurgular. Çağdaşlarının çoğu, sermayeyi, tutumluluğun bir sonucu, birikim için bir ilk kaynak olarak gördüler. Marx'ın görüşü, ilkel birikimin hiç de bu anlamda bir birikim olmadığı biçimindedir. Tutumluluk ancak kapitalist üretim ilişkileri zaten mevcut ise sermaye birikimine yol açabilir. Marx'a göre "sır" üretim ve geçim araçları arzındaki bazı nicel değişmelerden çok, mevcut üretim ilişkilerinin devrimci ve daha geniş bir yeniden örgütlenmesinde aranmalıdır ve Marx bu savını İngiltere'deki Çit-çekme Hareketine atıfta bulunarak açıklar. Fakat Marx, aynı zamanda, kapitalist servetin kaynaklarını ve köylüyü ücretli emekçi olmaya zorlayan ve proletaryayı yeni bir yaşama biçiminde disiplin altına sokan yasaları da inceler.

Marx'ın kullandığı kavram görece açıktır, ama bu kavramın, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin tahlili için geçerli bir çerçeve oluşturup oluşturmadığı konusunda tartışmalar vardır. Marx'ın İngiltere örneği ile ilgili açıklaması doğru olsa bile, kapitalizmin başka yerlerde, örneğin Avrupa'da kurulması açısından tipik bir örnek olarak alınamaz. Bu, Sweezy gibi yazarların, kapitalizm öncesi ilişkilerin çözülmesinde etkin gücün değişim olduğunu ve bunun sonucunda da, kapitalizmin kökenlerinin kentlerde, ticaret merkezlerinde aranması gerektiğini ileri sürmelerine yol açmıştır. Sweezy, toprak rantının ve ticarî sermayenin tarihsel olarak ortaya çıkışını incelerken, Marx'ın *Kapital*'in III. cildinde daha sonra geliştirdiği yaklaşıma benzer bir yaklaşım izleyen Dobb'u (1946) yanıtlıyordu. Dobb'a göre, kapitalizm, ticarî sermayenin en fazla bir katalizör görevi gördüğü ve tarımsal üretim ilişkilerinin en anlamlı ilişkiyi oluşturduğu kapitalizm öncesi toplumların içsel çelişkilerinden doğmaktadır.

Dobb ve Sweezy arasındaki tartışmalar, diğer katkılarla birlikte Hilton (1976)'da biraraya getirilmiştir. (☞ FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ). Bu tartışma, azgelişmişliğin bugün nasıl anlaşıldığına ilişkin çok önemli uzantıları olmasından ötürü, tarih içinde basit bir gezintiden ibaret değildir (☞ AZ-GELİŞME VE GELİŞME). Burada sorun, kapitalizmin, değişim ilişkilerinin dışarıdan yayılması ve sızmasından hareketle mi, yoksa toprak mülkiyetine çok özel bir önem atfeden sınıf içi ilişkilerin gelişmesinden hareketle mi tahlil edileceğidir. Brenner (1977), başka isimlerin yanısıra Wallerstein, Frank ve Sweezy'ye bağlı olan ilk görüşün entellektüel kökenlerinin Adam Smith'in eserinde bulunduğunu ve bu görüşün Marx'dan uzaklaştığını öne sürer.

The New Economics'de Preobrajenski sosyalist ilkel birikim kavramını önerir. Bu kavram, varlıklı sınıflardan alınan kaynakların, merkezî planlama yoluyla sosyalizmin kuruluşu için kullanılması amacıyla 1920'lerde Sovyet ekonomisi için tasarlanmış bir dizi politikayı kapsar. Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı eseri, Marx'ın ilkel birikim kuramının Rusya'da devrim öncesi iktisadî gelişmeye klâsik bir uygulamasıdır.

BF/AD

OKUMA
Brenner, R. 1976: "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe".
1977: "The Origins of Capitalist Development"
Dobb, M. 1946 (1963): *Studies in The Development of Capitalism.*
Hilton, Rodney (der.) 1976: *The Transition from Feodalism to Capitalism.*
Laclau, E. 1971: *Feodalism and Capitalism in Latin America.*
Marglin, S. 1974: *What Do Bosses Do?*
Preobrazhensky, E. 1926 (1965): *The New Economics.*

İlkel Komünizm (*İng.* Primitive communism, *Fr.* Communisme primitive, *Alm.* Urkommunismus).

Bu terim, temel kaynaklar üzerinde ortak hak, otoriter yönetim ya da babadan oğula statü aktarımının yokluğu ile insanlık tarihinde ekonomik tabakalaşma ve sömürüden önce gelen eşit ilişkileri anlatmaktadır. Sınıflı toplumlardan gelen seyyahların eskiden beri inceleme konusu olan, More'un *Ütopya*'sı gibi, hümanist metinler üzerinde ve siyasal başkaldırıcılarla deneysel sosyalist toplulukların kurucuları için bir ilham kaynağı olan ilkel komünizm kavramı, ilk olarak 1877 yılında Lewis Henry Morgan tarafından etnografik olarak tanımlandı. Iroquis kızılderilileri hakkındaki birinci elden bilgilerine dayanarak, Morgan, "*Ancient Society*" (Eskil Toplum) adlı kitabında, onların arasındaki "özgürlük, eşitlik ve kardeşliği" betimledi. "*Amerika Yerlilerinin Evleri ve Ev Yaşamı*" (1881) adlı kitabında da yaşadıkları komünizmin Amerika yerlilerinin köy mimarisine nasıl yansıdığını anlattı.

"*Ailenin Kökeni*"nde Engels, ilkel komünizmi ve dönüşüm sürecini incelemek için hem Marx'ın "eskil toplum" üzerine notlarını (Kraden, 1972), hem de Morgan'ı kullandı. Morgan ve diğerlerinin verilerine, Marx'ın kapitalizm tahlilinin merkezinde yer alan kullanım için üretimden, değişim için meta üretimine geçiş kavramını uyguladı. Buna, komünal aile ilişkileri ve cinsiyetler arasındaki eşitlikten, ailenin ekonomik biçimler haline gelmesi ve kadınların erkeklere tâbi olması süreci hakkındaki kendi fikirlerini de ekledi.

Antropolojinin 19. yüzyıl sonunda bir disipline dönüşmesi ile Engels'in tanımladığı anlamda bir toplumsal evrimin ve ilkel komünizmin varlığı düşüncesine genel bir muhalefetin ortaya çıkması aynı zamana denk geldi. (Leacock, 1982). O sırada ağır basan antropolojik görüş, özel mülkiyet ve sınıf farklarının politik olarak örgütlü tabakalaşmış toplumlarda önemi artan insan özellikleri olduğu biçimindeydi (Lowie, 1929). Bu duruma, Morgan/Engels tezini destekleyen İngiliz arkeolog Gordon Childe (1954) ve Amerikalı sosyal antropolog Leslie White (1959) karşı çıktılar. Onların ve başkalarının çalışmaları yüzyılın ortalarından sonra ilkel komünizmin varlığının kabul edilmesine yol açtı, ama onun yerine eşitlikçilik gibi, politik olarak daha az yüklü terimler yeğlendi (Fried, 1976). Günümüz antropoloji kitaplarında, eşitlikçi toplumlarda kaynakların ortak kullanıma tâbi olduğu, ancak kişisel eşyaların mülk edinilemediği ve statünün de soydan değil, kanıtlanmış bilgeliğin, yetenek ve cömertliğin sonucu olduğunu ve bu insanların temelde kitlesel olan bir karar verme sürecinde "eşitler arasında birinci" den başka bir şey olmadığı anlatılmaktadır.

Son yıllarda, özellikle Fransız antropologlar tarafından Marxist kavramların sınıfsız toplumlara uygulanması sonucu, ilkel komünizm biçim ya da biçimleri üzerine polemiklerden oluşan önemli bir yazın birikimi oldu (Seddon, 1978). Bu yapıtların bazılarındaki önemli bir sorun da, tamamiyle komünist yapıdaki toplumlarla sınıf sürecine girmiş olanların ayırt edilmemesidir (Hindess ve Hirst 1975). Tüm ilkel toplumların, Avrupa'nın yayılması döneminde Komünist olduğu konusundaki hatalı varsayım, kısmen, Morgan'ın son derece gelişmiş bir sosyal tabaka sistemi olan Aztekler arasındaki demokrasiyi abartması ve Engels'le başkalarının da Morgan'ın hatalı sınıflandırmalarını kabullenmesinden ileri gelmektedir. İlkel komünal toplumun analizleriyle ilgili diğer bir sorun, Avrupa sömürgeciliğinin yol açtığı değişikliklerin tanımlanmasının başarılamamış olmasıdır. Sonuçta, Marxist ve Marxist olmayan antropologlar, diğer yönlerden eşitlikçi olan toplumlarda bile kadınların erkeklere tâbi olduğu gibi yanlış sonuçlara varabildiler (Leacock, 1982).

EBL/ZA

OKUMA
Childe, V. Gordon 1954: *What Happened in History.*

Fried, Morton H. 1967: *The Evolution of Political Society.*
Hindess, Barry ve Hirst, Paul Q. 1975: *Pre-Capitalist Modes of Production.*
Krader, Lawrence (der.) 1972: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx.*
Leacock, Eleanor 1981: "Marxism and Anthropology". Bertell Ollman ve Edward Vernoff (der.) *The Left Academy.*
— 1982: *Myths of Male Dominance.*
Lowie, Robert, H. 1929:*The Origin of the State.*
Morgan, Lewis Henry 1877 (1974): *Ancient Society.*
1881 (1965): *Houses and House-life of the American Aborigines.*
Seddon, Devid (der.) 1978: *Relations of Production: Marxist Approaches to Economic Anthropology.*
White, Leslie A. 1959: *The Evolution of Culture.*

İngiliz Marxist Tarihçileri (İng. British Marxist Historians, Fr. Les historiens marxistes britanniques, Alm. Englische Marxistische Historiker.)

İngiliz Marxist tarihyazıcılığının, Marx'ın kendisiyle başladığı söylenebilir -gerçekten Marx, kapitalist üretim tarzının oluşumu ve dinamiği üstüne çalışmalarını British Museum'da yapmıştı. Fakat "İngiliz Marxist Tarihçileri," özel olarak, 1930'ların sonlarından beri ilgilendikleri temel araştırma alanlarına eleştirel ve belirleyici katkılarda bulunmuş bir bilimadamları kuşağını anlatır; bir tarih ve kuram geleneği olarak düşünürsek, İngiliz Marxist Tarihçileri, yalnızca tarih disiplininin, özellikle de *sosyal* tarih yazımının değil, Marxist düşünüşün de, radikal-demokrat ve sosyalist tarih bilincinin de gelişmesini önemli ölçüde biçimlendirmiştir. Bu, "kuşak" Cambridgeli iktisatçı Maurice Dobb (☞ DOBB, MAURICE) ile Dona Torr ve Leslie Morton gibi yazarlar benzeri daha "yaşlı" düşünürleri de içermekle birlikte, asıl temsilcileri, nisbeten daha genç tarihçilerdir. Rodney Hilton, Christopher Hill, Eric Hobsbawm, George Rudé, Edward Thompson, Dorothy Thompson, John Saville ve Victor Kiernan.

Bu kuşağın düşünsel ve siyasal bakımlardan yetişmesi, 1930'larda, dünya bunalımının, Orta Avrupa ve İspanya'da nazizm ve faşizmin zafer kazanmasının ve gitgide büyüyen dünya savaşı olasılığının gölgesinde başlamıştı. Sovyetler Birliği'nin ilerici bir ekonomik gelişme modeli seçeneğini ve faşizmin yayılmasının en önde gelen karşıtını temsil ettiğine; İngiliz İşçi Partisi'ninse çağdaş bunalımın üstesinden gelmek ve sosyalizmi kurmak için yetersiz kaldığına inanan bu yaşlı ve genç tarihçiler (ikinci öbek, bu dönemde çoğucası, Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde öğrenci idiler), bilimsel çabalarıyla işçi sınıfı savaşımının ilerlemesine katkıda bulunabileceklerini umarak İngiliz Komünist Partisi'ne katıldılar. Savaştan ve sivil yaşama dönüşten sonra, İngiltere ve Britanya tarihinin Marxist bir yorumunu -o zamanlar besbelli, bunun bir değil, "tek" yorum olacağına inanıyorlardı- geliştirmek ve yaymak üzere, kendilerini Komünist Partisi Tarihçiler Grubu'nda örgütlediler.

Tarihçiler Grubu'nun parlak dönemlerinde, üye sayıları "dönem bölümleri" kurmaya yetecek kadar çoktu. Bireysel üyelerin üstlendikleri çalışmalardan başka, grup olarak da, işbirliğiyle ve ortaklaşa birçok araştırma ve yayın etkinlikleri tasarlayıp başlattılar (ör. Saville vb. 1954). Fakat Khruşçov'un SBKP 20. Kongresi'ndeki STALİNİZM'e ilişkin söylevinin ardından, Sovyetlerin Macaristan'ı istilâsı, İngiliz Komünist Partisi'ninse bu istilâya karşı çıkamaması ve kendini demokratlaştıramaması üzerine, Tarihçiler Grubu üyelerinden birçoğunun partiden istifasıyla hemen neredeyse çöktü.

Tarihçiler Grubu'nun çeşitli girişimleri, komünist ve Marxist çevrelerin dışında sınırlı başarılar kazanmıştır; ancak belirli bir çabanın, biçimsel olarak bu grubun bir projesi olmamakla ve sadece bir Marxist tarih incelemeleri yayını diye tasarlanmış bulunmakla birlikte, 1952'de grubun birçok önde gelen üyesince (Hilton, Hill, Hobsbawm, Dobb ve John Morris) kurulan *Past and Present* dergisinin giderek sosyal tarih alanında en önemli İngilizce süreli yayın haline geldiği belirtilmelidir. Yine de, bugün anlaşılmaktadır ki, Tarihçiler Grubu üyeliğinin sağladığı felseff ve siyasî fikir alışverişi ve yoldaşlık duygusu, gerek bu tarihçilerin daha sonraki bireysel ve ortaklaşa başarılarında, gerekse ayrı bir İngiliz Marxist tarih geleneğinin ortaya çıkmasında, yani belirli sorunsalların ve görüş açılarının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Burada Dobb, Morton ve Torr'un, geleneğin oluşumundaki özgün etkilerini belirtmek gerekir.

Dobb'un FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ sorununa yönelik *Kapitalizmin Gelişmesi Üstüne İncelemeler* (1946) kitabı ve bunun gerek Tarihçiler Grubu'nda gerekse (uluslararası çapta) *Science and Society* adlı Amerikan dergisinde yarattığı tartışmalar (Hilton 1976, ör. "Brenner tartışması" ile bugüne değin devam ediyor, Aston ve Philpin 1985), yalnızca bu grubun çalışmaları değil, tarihçilerin İngiltere ve Britanya tarihi için Marxist bir sentez ya da "büyük anlatı" oluşturma çabaları için de tarihsel sorunsalı ve çerçeveyi belirlemiştir. Morton ve Torr'un etkileriyse, tarihçilerin bu anlatıyı "halkın tarihi", yani seçkinlerin ya da egemen sınıfların yaşam ve etkinlikleriyle sınırlı olmayan, aynı zamanda "sıradan halk"ın ya da "aşağı tabakalar"ın yaşam ve etkinliklerini de kapsayan bir tarih olarak yazmaya yönelmelerinde görünebilir. Gerçekten, Morton'un *A People's History of England*'ı (1938) tarihçilerin hem temel tarihsel yazımlamaya *kimlerin* alınacağında sınırların genişletilmesi hem de bu tarih yazımının halka ve işçi sınıfına erişilebilir ve anlaşılabilir kılınması anlamında, geçmişi "demokratikleştirme" kampanyaları için bir öncü metin olmuştu. Torr'un ayrıca, grup üyelerinin ekonomistik, deterministik ve kaderci tarih yorumlarını ve yadsımaları için ısrar etmesinden ve böylelikle, genç tarihçilerin yapıtlarına, tarihin *oluşumunda* insan bilincinin ve etmenliğinin rolüyle ilgili bir duyarlık kazandırmasından ötürü de, hakkının teslim edilmesi gerekir.

Tarihçiler Grubu'nun deneyim ve hevesleriyle biçimlenen genç İngiliz Marxist tarihçileri, belli başlı bilgince yapıtlarını 1950'lerin ortalarını izleyen onyıllarda vermişler ve bu süreç içinde kendi araştırma alanlarına, etkinlikle yeni anlayışlar getirmişlerdir: Rodney Hilton, Ortaçağ ve köylü araştırmaları (ör. Hilton 1973, 1984); Christopher Hill, 16. ve 17. yüzyıl araştırmaları ve İngiliz Devrimi (ör. Hill 1964, 1972); George Rudé, Eric Hobsbawm ve E.P.Thompson 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başları toplumsal tarihi ve halk hareketleri araştırmaları (ör. Rudé 1964, 1980, Hobsbawm ve Rude 1969, Hobsbawm 1964, Thompson 1963); John Saville ve Dorothy Thompson 19. yüzyıl işçi sınıfı araştırmaları ve Chartism (ör. Saville 1987, Thompson 1984); ve V.G.Kiernan ile Eric Hobsbawn, Avrupa tarihi ve emperyalizm (ör. Kiernan 1972, 1982, Hobsbawm 1962, 1977, 1987).

Bireysel olarak elde ettikleri bu başarıların ötesinde, İngiliz Marxist tarihçilerin bir "kollektif" olarak yaptıkları çok önemli dört katkı da olmuştur. Bunların birincisi, "sınıf savaşımı çözümlemesi"nin geliştirilmesidir. *Komünist Manifesto*'daki "Şimdiye değin varolan bütün toplumların tarihi, sınıf savaşımları tarihidir" sözünü, bu tarihçiler temel çalışma varsayımları olarak benimsemişlerdi. Buna göre, Ortaçağ dünyası uyumlu bir biçimde üç tabakaya bölünmüş bir örgütlenme değil, lordlarla köylüler arasında bir savaşım düzeniydi; 17. yüzyıldaki çatışmalar yalnızca bir iç savaş değil, aynı zamanda aşağı tabakaların çabalarından da kaynaklanan bir "burjuva devrimi" idi; 18. yüzyıl çatışmasız değildi, "patriciler ile plebler" arasındaki karşıtlıklarla (yani "sınıfsız sınıf savaşımı" ile) bezenmişti; Endüstri Devrimi yalnızca toplumsal ve ekonomik değişimlere yol açmakla kalmamış, "Sermaye ile Emek" arasındaki çatışmalar boyunca, geniş ölçüde işçilerin kendilerinin belirlediği dramatik bir sınıf oluşumu sürecini de içermişti. Bütün bu öykülere düzeltimler getirilmiştir, fakat sınıf savaşımının merkezliği süregelmektedir. Üstelik, bu gibi savaşımlar, doğrudan doğruya ayaklanma ya da devrim anlarıyla sınırlı kalmamıştır. Tarihçiler "savaşım"dan ne anlaşılmak gerektiğinin kapsamını genişletmişlerdir; bunun sonucunda, kimi dağınık toplu halk etkinliklerini yeniden değerlendirmek için, tarih sözlüğümüzün ayaklanma ve devrim maddelerinin yanısıra, şimdi elimizde bir de "direniş" kavramı vardır.

Halkın tarihiyle bağlantılı olan ikinci katkı, "aşağıdan tarih"in ya da daha eleştirel bir deyişle "alttan üste tarih"in izlenmesi ve geliştirilmesi olmuştur. İngiliz Marxist Tarihçileri, aşağı tabakaların - köylülerin, zanaatçıların ve işçilerin- yaşam deneylerini de, etmenliklerini de (unutulmuşluktan) kurtarmaya veya (tarihe) geri vermeye çalışmışlardır. Bu görüş açısı ve özlemin klâsik bildirimi, E.P.Thompson'ın şu cümlesiydi: "Ben yoksul çorapçıyı, makine kırma (Luddcu) eylemlerine katılan yarıcıyı, eltezgâhıyla çalışan 'modası geçmiş' dokumacıları, ütopyacı zanaatkârı, hatta Joanna Southcott'un ayartılmış izleyicisini, sonraki kuşakların müthiş umursamazlıklarından kurtarmaya çalışıyorum..." (1963). Fransız *Annales* tarihçileri, "aşağıdan tarih"i başlatmış diye görülebilirler; ama onlar bunu İngiliz tarihçilerinin yaptığı gibi, sınıf savaşımına ve "etmenlik" konumuna

ilgi duyarak yapmamışlardır (☞ ANNALES OKULU; TARİH YAZICILIĞI). Aşağıdan/alttan üste tarih, çoğu kez halkın tarihiyle eşit sayılmış olmakla birlikte, bunun başlangıçta "eleştirel bir görüş," yani tarihi ezilen ve sömürülenlerin bakış açısından kavramaya bir adanış olarak düşünüldüğü belirtilmelidir. Böylelikle, alttan üste tarih, aşağı sınıfların araştırılmasıyla sınırlı kalmamış, egemen sınıfların ve onların başat olma tarzlarının eleştirel incelemesine de yol açmıştır (özellikle Kiernan'ın yapıtlarında, ör. 1980, 1988).

Üçüncü katkı, "karşı-hegemonyacı" özgürlük, eşitlik ve topluluk anlayışlarını savunan bir "radikal-demokratik gelenek"in sağıltılarak derlenip toplanması olmuştur (☞ HEGEMONYA). Gramsici bir biçimde, tarihçiler düşün adamlarının kafalarının içinden kaynaklanan siyasal düşünceler tarihini değil, siyasetin ve düşüncelerin tarihiyle diyalektik bir ilişki içinde olan yaygın ideolojinin tarihini ortaya koymuşlardır. Magna Carta'nın yanında, bize 1381 köylü ayaklanmasını sunmaktadırlar; 17. yüzyılda Parlamentonun yanında Düzleyiciler (*Levellers*), Kazıcılar (*Diggers*) ve Atıp Tutucular (*Ranters*) ile karşılaşıyoruz; 18. yüzyılda yalnızca Wilkes'in değil, "özgür doğmuş İngiliz'in hakları"nı savunan Londra kalabalıklarının da seslerini işitiyoruz; Devrim Çağı'nda da bize anımsatılıyor ki, İngiliz siyasal yaşamı'nın "olağandışılık" sınırları içinde Jakobenler, Luddcular (makine kırıcılar) ve Chartistler de yer alıyordu. Aynı zamanda, İngiliz Marxistlerinin geçmiş düşünürleri de vardı: John Ball ve radikal papaz yoldaşları, Milton ve Winstanley; Wilkes Paine ve Wollstonecraft; Wordsvarth ve Blake; Cobben, Owen, Jones, Marx ve Morris (☞ MORRIS, WILLIAM).

Nihayet çok önemli bir başka katkı da, sınıf savaşımı çözümlemesi alttan üste tarih ve radikal-demokratik geleneğin diriltilmesiyle, tarihçilerin gerek sağın ve gerek solun "büyük anlatı"larının yıkılmasına etkin bir biçimde yardım etmiş olmalarıdır. Öte yandan, içinde tarihin tek-çizgili mekanik ve teknik-ekonomistik terimlerle kavrandığı (sözde) Marxist tarih sunuşlarından kurtulmamıza da yardım etmişlerdir.

Onların kendi geliştirdikleri anlatı, geçmişin ve halin okul kitaplarındaki öyküsü olmayabilir, ama İngiltere'de radikal-demokratik ve sosyalist tarih bilincini kesinlikle o biçimlendirmiş ve bilgilendirmiştir.

İngiliz Marxist Tarihçileri bütün insan ve toplum bilimlerindeki çalışmaları da etkilemişlerdir: edebiyat ve kültür incelemelerini, kadın araştırmalarını, kölelik ve köylülük incelemelerini, hatta eleştirel hukuk incelemelerini. Bugün İngiliz Marxist tarihçilik geleneği İngiltere'nin yanısıra ABD'de de sürdürülüyor: İngiltere'de Emek Tarihini İnceleme Derneği ile sosyalist ve feminist tarihçilerin Tarih İşliği (*Workshop*) hareketlerinin çalışmalarını; ABD'de ise bir yanda Marho ve *Radical Historical Review* gibi grupların üyesi olan ve (uluslararası çapta) köylülerin, (Amerika'da) çiftçilerin, zanaatçıların ve genel olarak işçilerin deneyim ve savaşımlarını araştıran sosyal tarihçileri, öte yanda da ekonomik gelişme ve toplumsal değişimle, özel olarak da feodalizmden kapitalizme geçiş sorunuyla ilgilenen iktisat tarihçilerini ve tarih sosyologlarını anabiliriz. Gerçekte İngiliz Marxist tarihçi geleneğinin Kuzey Amerika'daki etkisi öyle güçlü olmuştur ki, şimdiki tarihçiler kuşağından sonra da bu geleneğin devam edip etmeyeceği sorusuna verilebilecek karşılıklardan biri, bunun bir Anglo-Amerikan geleneği olarak sürmekte bulunduğudur.

HJK/MT

OKUMA

Hobsbawm, Eric 1978: "The Historians Group of the Communist Party," Maurice Cornforth, (der.) *Rebels and Their Causes.*

Johnson, Richard 1979: "Culture and the Historians," J.Clarke, C. Critcher ve R. Johnson (der.) *Working Class Culture Studies in History and Theory.*

Kaye, Harvey J. 1984: *The British Marxist Historians.*

— 1988: George Rudé, "Social Historian", *The Face of the Crowd: Selected Essays of George Rudé,* (der.) *Harvey Kaye.*

— 1988: V.G. Kiernan, Seeing things historically. Victor Kiernan, History, Classes and Nation-States: *Selected Writings of V.G. Kiernan,* (der.) Harvey Kaye.

— 1990: "E.P. Thompson, the British Marxist Historical Tradition and the Contemporary Crisis". Harvey Kaye ve Keith McClelland, (der.) E.P. *Thompson: Critical Perspectives.*

Samuel, Raphael 1980: "The British Marxist Historians I."

Schwarz, Bill 1982: The People in History: Communist Party Historians Group 1946-56. Richard Johnson

ve d., (der.) *Making Histories: Studies in History-Writing and Politics.*

İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu (*İng.* Condition of the Working Class in England, *Fr.* Situation de la classe ouvriére en Angleterre, *Alm.* Der Zustand der Englischen Arbeiterklasse.)

Bu kadar genç bir yazar tarafından bu kadar anlam ve canlılık dolu bir yapıt şimdiye kadar çok az yazılmıştır. Kitap, Engels'in İngiltere'deki ilk kalışı sırasında topladığı materyallerden 1844 sonu ve 1845 başında yazıldığında -o her zaman çok hızlı çalışırdı- 24 yaşındaydı. Manchester'de babasının ortak olduğu bir fabrikaya bağlıydı, ama enerjisinin büyük bölümünü Sanayi Devrimi'nin sert koşullarındaki işçiler ve onların yaşamları konusunda bulabileceği her şeyi bulmaya ayırmış olsa gerektir. Elde olan bütün istatistiksel enformasyonu inceledi. Manchester ve çevresinde yaptığı inceleme gezilerinin çeşitli insan ve sahnelere ilişkin izlenimleri, bir buçuk yüzyıl sonra bile okuyucular için canlı gibidir. Engels edebiyata çok meraklıydı, şiir ve dramda kendini denemişti. Birçok bakımdan Romantik kuşağın geç kalmış bir üyesiydi, kitapta, "dâhi, peygamber Sheley"den ve Byron'un "mevcut toplumumuzla acı alayı"ndan söz eder.

Kitap, yoksulluğun, açlığın, kötü konutların ve kronik güvensizliğin dehşetine ilişkin cehennem benzeri bir görünümdür. Olumlu bir yanı da olmasaydı, okuyucuyu acı bir şekilde ezen bir kitap olurdu. Engels, yeni çağın devi olan buharı hem bir kurtarıcı, hem de bir titan olarak görüyordu. Onun varettiği işçi sınıfı, yaşamının hoşgörüsüz baskılarının itişiyle, çok geçmeden grev eylemleriyle öğrendiği gibi birleşecek ve kendisini sömürenleri devirecekti. Geleceğe bu hararetli inancın, kıyamette son bulan bir kötü dünyaya ve şafakta beliren yeni dünyaya ilişkin, Engels'e dinsel yetiştirilişinden yabancı olmayan binlerce yıllık düşlerle bir benzerliği vardır.

Manchester'deki ilk bulunuşu ve bunun bir ürünü olan kitap, Engels ile Marx'ın büyük beraberliğinde olan her şeye bir başlangıç olarak görülebilir. Bu beraberlik 1844 yazında, Engels Almanya'ya dönüş yolu üzerinde Paris'deyken başladı. Bir sonraki yıl Brüksel'de güçlerini birleştirdiler ve Engels dostunu Londra ve Manchester'e bir geziye götürdü. Marx onun kitabına büyük bir hayranlık duydu, bunun etkileri daha çok Marx tarafından yazılmış olan ilk iki ortak kitaplarında, *Kutsal Aile* (1845) ve *Alman İdeolojisi* (1845-46)'nde görülebilir; bu sonuncusu, bir tarih yorumu oluşturma ve bunun işaret ettiği geleceği görmeye çalışma denemesiydi. Daha sonraki yıllarda *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nun Marxist politik felsefenin temellerinin, gömülü de olsa ayrılmaz bir parçası haline geldiği söylenebilir.

Bu kitap, bu temellere sanayi işçi sınıfının devrimci kaderi konusunda oldukça sağlam bir inanç yerleştirmiş gibidir. Bu sınıf gerçekten de tarihte büyük bir rol oynamaya adaydı ve Marx ve Engels bunu ilk görenler arasındaydı, ama bu rol onların beklediği rol değildi. Onun İngiltere'deki en militan politik hareketi, Chartizm, Engels kendisiyle karşılaştığında, tarihin bir cilvesi olarak sonuna, 1848 yenilgisine yaklaşmıştı. Ve 1849 Alman devrimlerinden sonra kendisi ve Marx İngiltere'ye geri çekilmek zorunda kaldıklarında, Engels Manchester'deki iş hayatının sıkıntılarına dönmek zorundaydı. Manchester burjuvazisini ateşli şekilde suçlayan kitabının İngilizce bir baskısını artık kolay kolay çıkaramazdı. Kitap İngiltere'de tanınmadan kaldı, ancak 1886'da, o da Amerika'da İngilizceye çevrildi.

VGK/MT

İnsan Doğası (*İng.* Human nature, *Fr.* Nature humain, *Alm.* Menschliche Natur)

İnsan doğası kavramı, bütün insan bireylerin ortak bazı özellikleri paylaştığı inancını içermektedir. Bu özellikler edimsel olarak dışa vurulan nitelikler olarak anlamlandırılırsa, insan doğası kavramı betimsel bir nitelik alır. Kavram, uygun koşullar altında dışa vurulmaya eğilimli ve dışa vurulması gereken potansiyel yönelimleri kapsayıcı olması halinde, normatiftir.

Betimsel insan doğası kavramı, tarih içinde insanlar hakkında giderek artan ölçüde zengin güvenilir bilgiler kucaklamaktadır. Bu veriler insan doğasına ilişkin her makul kuramın deneysel, bilimsel temelini oluşturmaktadırlar. Bununla birlikte, betimsel yaklaşım pozitif bilim ve tarihyazıcılığının geleneksel zayıflığının acısını çekmektedir: ① Akademik işbölümünün ve dar uzmanlaşmanın bir sonucu olarak, insan doğasını boyutlarından sadece birine indirgeme eğilimi vardır; biyolojik (saldırganlık, ülke konusundaki kıskanç ilgi, egemen erkeğe tâbi olma), sosyolojik (Levi-Strauss'un görüşünde ensestin yasaklanması)

veya psikolojik (Freud'da *libido* ve diğer içgüdüler). ② Betimsel kavramın değer yargılarından arındırılmış olması gerektiği kabul edilmiştir ancak bu sav genellikle yanlıştır; deneysel bilimsel araştırma, hiç değişmeyen bir biçimde belirli (az ya da çok bilinçsiz) çıkarlar tarafından yönlendirilmekte ve örtük olarak bazı değer-yüklü kavramları içermektedir. Ancak, bu sav doğru olsaydı, betimsel insan doğası kavramı, insanın kendini geliştirmesinin temel sınırlılıkları ve uygun olanakları hakkında pratik kavrayışlardan da yoksun olacaktı. ③ Yapısalcılık ile tarihsicilik arasındaki ikilik betimsel kavramın üstesinden gelemeyeceği bir şeydir. Çözümleyici, yapı yönelimli deneysel araştırma programları insan doğasını, kalıcı, tarih dışı bir davranış modelleri kümesi olarak anlamaktadırlar. Tarihsel bir yaklaşım ise farklı yer ve zamanlardaki davranış kalıpları, gelenekler ve kurallar arasındaki farklılıkları vurgulamaktadır; bu da görecilik ile sonuçlanmaktadır.

Normatif yaklaşım görecilikten kaçmakta ve eleştirel çözümleme ve değerlendirme için kuramsal bir temel oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu yaklaşımın da metafizik bir niteliği vardır, bu yaklaşım, gereçliliği ilke olarak bile sınanabilir olmayan bir insan yapısını vaz etmektedir. Örneğin Hobbes, temel özelliğin bencil bir güç isteği olduğunu düşünmüştür. Bu istek yalnızca, varsayımsal olarak tasarlanmış bir doğa durumunda açığa vurulmaktadır; sonuç olarak da, Hobbes'un kuramını doğrulayacak ya da çürütecek herhangi bir kanıt bulmak olanaksızdır. Bu tür kuramlardan birini diğerine yeğlemek, birinin gerekliğe diğerinden daha iyi uyduğunu gösteren iyi nedenlere dayanmamakta fakat özel bir ilgi sorunu olmaktadır. Bu anlamda normatif kavrayışlar ideolojik bir işlev kazanma eğilimindedirler. İnsan yaşamının belli tarihsel olarak sınırlandırılmış biçimlerini doğal, kalıcı, zorunlu diye anlayarak, bu kuramlar egemen toplumsal grupların özel çıkarlarını ussallaşmakta ve meşrulaştırmaktadır. Kuramlarını uygun bir insan "tasarımı"ndan türetmeye çalışmayan büyük bir ideolog bulmak hemen hemen olanaksızdır. Machiavelli'nin tasarımsal hükümdarına sadece hukuka dayanarak hüküm sürmemesi, güce de başvurmasının gerektiği yolundaki tavsiyeleri, Machiavelli'nin insanı "nankör, dönek, hain, ödlek, açgözlü" diye görmesinden kaynaklanmıştır. Zulüm tavsiye edilebilir bir şeydir çünkü, "korkulan biri olmak, sevilen biri olmaktan daha güven vericidir". Hukuk ve düzenin tüm muhafazakâr savunucuları, baskıcı bir devlet mekanizmasının meşruluğunu,insanların doğal olarak bencil, saldırgan, edinimci, öncelikle kendi zevklerinin tatmini peşinde koşan varlıklar olarak görülmesinden türetmektedirler. Bırakınız yapsınCı (*laissez-faire*) kapitalizmin tüm ideologları, insanların "gerçekte atıl, tembel, zorunlu olmadıkça çalışmaktan kaçan" varlıklar olduğu konusunda Malthus'la (1798) aynı fikirdedirler. Liberalizmin yerini yavaş yavaş devlet-bürokratizmi aldıkça, insan türünün merkezî genetik nitelikleri arasında egemen olma ve hiyerarşi de daha fazla vurgulanır olmuştur. Desmond Morris'e göre (1967): "Primatlar olarak bizler halihazırda hiyerarşi sistemi ile yüklenmiş bulunuyoruz. Primat yaşamının temel yolu budur."

İdeolojiler ile (☞ İDEOLOJİ) insan doğası kavramları arasındaki bağlantılar üç basit kural biçiminde ifade edilebilir: *Status Quo* ideolojileri kuşkucu görüşler geliştirmeye yatkındır. Bu kuşkuculuğun biçimlerinden biri, insanlarda serbest bırakılmaması zorunlu olan hayvansal güdüler bulunduğundan, herhangi bir yapısal değişimi onaylamakta isteksizdir. Bir diğer biçimi ise, tam da bu insan doğası fikrini metafizik bir kavram diye yadsımaktadır. Köktenci toplumsal değişimi içeren uzun dönemli bir projenin hiçbir antropolojik temelinin bulunmadığı bir durumda, makul tek alternatif, deneme yanılma yöntemiyle yürütülen ihtiyatlı bir büyümedir. Geleceğe dönük, varolan toplumun haksızlıklarına köktenci bir biçimde karşı çıkan kuramcılar, kendi insan doğası kavrayışlarında oldukça iyimser gibidir. Bazen, insanın özünde iyi olduğu inancı, durumun umutsuzluğunu ve devrimci görevin güçlüğünü telâfi etmektedir. Bir ideoloji ne denli geçmişe dönükse ve tarihsel olarak zamanı geçmiş egemenlik yapılarını ihya etmeyi umanların çıkarlarını dile getiriyorsa, insanlar hakkındaki görüşü de, ki esasta kötü(tembel, saldırgan, bencil, tamahkâr, edinimci ve hatta hayvansı) olarak nitelendirmişlerdir, daha kasvetli ve daha alaycı olmaktadır. İmgelerin kötüleşmesi ölçüsünde, toplumsal ilerlemeye ilişkin herhangi bir proje için de daha az umut, özgürlüğü sınırlandırmak için de daha çok haklılaştırma nedeni bulunmaktadır.

Marx, kendi konumunu doğalcılığın ve hümanizmin oluşturduğu bir birlik olarak betimlemiştir. Doğalcılıktan kasıt insanın doğanın bir parçası olduğudur.

İnsan, aşkın bir tinsel eyleyici tarafından yaratılmamış fakat, belirli bir anında yeni özgül bir gelişme biçimine, özerk, kendini anlamaya çalışan, yaratıcı bir eylemde bulunma -PRAXİS- ile nitelenen insanlık tarihine dahil olduğu, uzun bir biyolojik evrimin ürünüdür. Dolayısıyla insan özünde praxis'in bir varlığıdır. Hümanizm ise, bir praxis varlığı olarak insanın hem doğayı değiştirdiği ve hem de kendini yarattığı görüşüdür. İnsan, doğanın karanlık güçleri üzerinde giderek daha fazla denetime sahip olmakta ve yeni, insanileşmiş bir doğal çevre yaratmaktadır. Diğer yandan da, kendi özgün kapasitelerinin ve gereksinimlerinin zenginliğini üretmektedir ki bu zenginlik de, sonradan yeni bir kendini geliştirme sürecinin başlangıç noktası haline gelmektedir.

Marx, insan doğasının sistematik bir kuramını geliştirmemiş ancak, (sadece ilk felsefî yazılarında değil, olgun bilimsel yapıtlarında da) kalıcı değeri olan katkılarda bulunmuştur. İlkin, insan doğasının, göreceliğe sapmadan nasıl dinamik, tarihsel bir kavram olarak inşa edilebileceğini göstermiştir. Bu nitelikteki insan doğası kavramı, hem evrensel değişmezleri ve hem de çağdan çağa değişen kurucu öğeleri içermelidir: "Tüm insan eylemleri, hareketleri, ilişkileri vb. fayda ilkesine uygun bir biçimde değerlendirmek istenirse, önce genel olarak insan doğası ile, sonra da insan doğasının her tarihsel çağda değişmiş haliyle ilgilenmek zorunludur" (*Kapital*, bl. 22). İkinci olarak Marx, bencil bireyselcilik ile soyut, ilkel kollektivizm arasındaki ikilemi aşmıştır. İnsan birey, aynı zamanda, kendi öznel güçlerini olumlamak ve nesneleştirmek isteyen *benzersiz* bir *kişi* ve tüm güçleri toplumsal olarak biçimlendiği ve yaratıcı faaliyeti başkalarının gereksinimlerini tatmin ettiği için de *toplumsal* bir *varlık*'tır. "Her şeyden önce, 'toplum'u bir kez daha insanın üzerinde ve ona karşı duran bir soyutlama olarak düşünmekten kaçınmak gerekmektedir. Birey, toplumsal bir varlıktır." (*Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları* Üçüncü Elyazması). Üçüncü olarak Marx, Aristoteles'in *fiillik* ile *potansiyellik* ayrımına yeni bir hayat vermiştir. Fiili insan varoluşu ne denli alçaltıcı ve yabancılaşmış olursa olsun, insan her zaman özgürleşme ve yaratıcılık potansiyelini korumaktadır. Dördüncü olarak Marx, insan potansiyelinin arızalanmasının ve boşa gidişinin koşullarını da belirlemiştir: işbölümü, özel mülkiyet, sermaye, devlet baskısı, yanlış ideolojik bilinçlilik. Bunların ortadan silinmesi evrensel özgürleşmenin zorunlu koşuludur.

Marx'ın (kendi gelişiminin farklı aşamalarında, farklı muhaliflerine karşı yazılmış çeşitli parçalarda açıklamış olduğu) görüşleri biraraya getirildiğinde önemli güçlükler ortaya çıkmaktadır. *Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları*'nda normatif bir insan doğası kavramı vardır ve bu kavram insan özgürlüğü, üretkenlik, yaratıcılık, toplumsallık, gereksinimlerin zenginliği, insan duyumlarının artan gücü gibi terimler altında ortaya konmuştur. Bir yıl sonraki *Feuerbach Üzerine Tezler*'de ise Marx, insanın özünü, "*toplumsal ilişkilerin toplamı*" olarak tanımlamıştır. Bu sonuncusu, varolan toplumu eleştirmek için kullanılamaz olan betimleyici bir kavramdır. Normatif kavram bütünüyle iyimserdir. İnsanın olumsuz özellikleri sadece olgusal durum olarak, bu olumsuz özellikleri üreten istenmeyen koşullar ortadan kaldırıldığında yokolacak olan geçici özelliklerdir. Bununla birlikte, Marx'ın ölümünden sonraki çalkantılı ve çarpıcı olaylarla dolu yüzyıldaki birçok deneyim, kötülüğün çok daha derinlere kök salmış olduğunun ifadesidir. Dahası, insan doğası kavramı içsel bir diyalektikten de yoksundur. Tarihsel bir kavram olduğundan ve gelişimi de dışsal nedenler tarafından belirlenemeyeceğine göre, insanın kendini yaratmasının kaynağı insan doğasının içsel çelişkilerinde bulunmak gerekir. Olumlu olanı "öz", olumsuz olanı da "olgusal durum" olarak tanımlamak yerine, genel insanî eğilimlerin çatışmasını "öz"ün kendi içinde görmek gerekmektedir.

Marxistler arasında, Marx'ta insan doğası ve hümanist gelenek sorununa ilişkin olarak temel bir bölünme vardır. "Gerçek sosyalizm"in ülkelerindeki resmi ideoloji genel bir insan doğası kavramını dışlamaktadır. Çünkü, bu kavramın, TEMEL VE ÜSTYAPI modeliyle ve sınıf mücadelesi kuramıyla uyuşmasının mümkün olmadığı ileri sürülmektedir. İnsanların sahip bulundukları genel nitelikler, tarihsel materyalizmin gereklerine göre, sadece belirli bir üretim tarzı tarafından belirlenmiş olanlardır ve sınıfsal bir nitelik taşımaları zorunludur. Marxist YAPISALCILIK (örneğin Althusser), aynı çizgiyi, çeşitli toplumsal yapı tipleri arasındaki aşılmaz uçurum fikrini işin içine katarak, daha karmaşık bir biçimde izlemektedir. Sonuç olarak, çağları aşan ve bir bütünselleşme sürecinden geçen bir insan doğası yoktur.

Kendilerini hümanist ve eleştirel kuramcı olarak

tanımlayan Marxistlere göre ise, insan doğası, en azından iki nedenden ötürü canalıcı bir öneme sahiptir. Bir kere, köktenci sosyalist eleştiri, sonuçta insanlık durumunun eleştirisidir ve insanların ne olduklarını bilmeksizin, değişik çağlarda insanın durumunda olumsuz olanların ne olduğunu belirlemek mümkün değildir. İkincisi, insanlık tarihi kavramı, tüm değişimler içinde değişmeksizin süren bir şeyin olmaması halinde tüm anlamını yitirecek ve değişik çağların tarihleri halini alacaktır. Bazı Marxist hümanistler, temel sorunlara ilişkin daha çok ortodoks yorumlar ortaya atmakta ve sorunları çözmeden bırakmaktadırlar; buna karşılık diğer bazıları ise bu sorunları tarihsel materyalizmi ve Marx'ın felsefî antropolojisini yeniden inşa ederek çözmeye çalışmaktadırlar. Tarihte katı determinizm reddedilmekte ve insanın özgür ve yaratıcı faaliyette (praxis) bulunan bir varlık olarak özgürleşmesinin ve kendini gerçekleştirmesinin zorunlu değil ama, sadece mümkün olduğu görüşü benimsenmektedir. İnsanın praxis potansiyelinin çözümlenmesi, evrensel insanî kapasiteler kümesinin (ör. duyumların sınırsız biçimde işlenip geliştirilmesi, simgesel iletişim, kavramsal düşünme ve sorun çözme, özerk yaratıcı faaliyet, diğer bireylerle olan ilişkileri bir topluluk içinde uyumlu kılabilme yeteneği) oluşturulmasına yol açmaktadır. Bunlar insanın özleri değil fakat, kendilerine ters düşen eğilimlerle (farklı kurallara göre ve tekrarlamalı, hatta yıkıcı eylemlerde bulunmak, güç yaratmanın yerine güce egemen olmak, iletişim araçlarını başka topluluklarla ilişkiye yönelik bir köprü olarak değil de, onlarla araya engeller koymak için kullanmak, saldırgan biçimde davranmak) sürekli çatışma halinde bulunan gizil eğilimlerdir. Bu zıt eğilimlerin çatışması (ki, betimleyici insan doğası kavramına girmektedir) tarihsel diyalektiğin kaynağını oluşturmaktadır.

Hümanist eleştirinin tümü için zemin oluşturan normatif insan doğası kavramı, çatışan çeşitli eğilimleri değerlendirmeye yönelik temel bir ölçütü önceden kabul etmektedir. Şu eğilimler olumlu ve gerçekleştirilmeleri için uğraşmaya değer nitelikte görülmektedir: ① özgül olarak insanî ve ② tarihin gerçekten etkileyici gelişme dönemlerine neden olanlar. Nitekim, yaşayan tüm canlılar içinde sadece insanlar simgelerle iletişimde bulunmakta ve kavramsal olarak düşünmektedirler. Barış, özgürlük ve yaratıcılık içindeki yaşam evrimi hızlandırmış ve kültürün gelişimini mümkün kılmıştır. Saldırganlık ve yıkıcılık, durgunluk ve çürüme dönemlerini ortaya çıkarmıştır. Bunların tümü varolan insan doğasının kurucu öğeleri olarak kabul edilirken, praxis potansiyeli ise insanın tarih içinde kendini yaratmasına ilişkin bir yön duygusu olmaktadır.

MM/LK

OKUMA

Althusser, Louis 1970: *For Marx.*
Fromm, Erich 1961: *Marx's Concept of Man.*
— 1973: *The Anatomy of Human Destructiveness.*
Hobbes, Thomas 1651: *Leviathan*, ks. 1, bl. 13.
Lukács, György 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*
Markovic, Mihailo 1974: *The Contemporary Marx, bl. IV.*
Petrovic, Gajo 1967: *Marx in the Mid-Twentieth Century.*
Schaff, Adam 1963: *A Philosophy of Man.*
Venable, Vrnon 1945 (1966): *Human Nature: The Marxian View.*

İslâmiyet (*İng.*, *Fr.*, *Alm.* Islâm).

Marxistler bir genel kural olarak İslâmiyetin kökenleri ve tarihsel rolü konularında sessiz kalmışlardır. Marx ve Engels'in İslâmiyete ilişkin yorumları şaşırtacak ölçüde ipuçlarıyla dolu, ama aynı ölçüde de eksiktir. Engels'e yazdığı, Asya tipi toplumun doğasını tartışan bir mektubunda Marx, bugüne dek cevaplandırılmamış olan temel bir soruyu ortaya atmıştır: Doğu'nun tarihi, neden bir dinler tarihi gibi görünmektedir? Daha somut olarak da Engels, *Die Neue Zeit* için yazdığı ilk Hıristiyanlık üzerine bir makalede İslâm'ın toplumsal yapısının temel süreçlerinden birini, yani göçebe ve yerleşik kültürler arasındaki siyasal gel-gitleri yakalamıştır.

İslâmiyet'e ilişkin, İbn-i Haldun'un kabile seçkinlerinin dolaşımı kuramını yeniden üreten bir yorumda, Engels İslâmiyetin Arap şehirlilerine ve göçebe Bedevilere uyarlanmış bir din olduğu gözlemini yapmıştır: "Bununla birlikte orada, dönem dönem ortaya çıkan bir ihtilafın rüşeymi yatmaktadır. Şehirliler zenginleşir ve lükse kavuşurlar ve "hukuk"u gözetmek konusunda kayıtsız hale gelirler. Bedeviler, yoksul ve sıkı ahlâklı bir halde, bu zenginlikleri ve zevkleri haset ve hırs içinde düşünürler: (*Din Üzerine*:

"Erken Hıristiyanlığın Tarihine Dair")

Yoksul göçebeler, dönem dönem, yozlaşmış şehir sâkinlerini defetmek, ahlâkî davranışı düzeltmek ve eskinin bozulmamış imanını ihya etmek üzere bir peygamberin arkasında birleşirler. Birkaç kuşak içinde, saf inançlı Bedevilerin kendileri ahlâkî bakımdan bireyci ve dini gözetmek bakımından da kayıtsız hale gelirler; şehirleri temizlemek üzere bir kez daha çölden bir Mehdi çıkar ve siyasal egemenlikteki döngü tekrarlanmış olur. Ancak, siyasal önderliğin bu sürekli dönüşümleri toplumun belirgin biçimde durağan olan ekonomik temelinin esaslı biçimde yeniden örgütlenmesi ile hiçbir türlü çakışmaz (☞ ASYA TOPLUMU).

Engels, göçebeler ile şehirliler arasındaki bu sürekli çatışmanın dışavurumları olarak İslâmiyet içinde bazı nesihçi ve sekter hareketleri yorumlamıştır, ama İslâmiyet'in kendisine göçebe kırsallık ile yerleşik toplum arasındaki çelişkili birleşmenin bir sonucu olarak yaklaşmak mümkündür. Kökeni MS 622'deki *Hicret*'te (Peygamber'in Mekke'den Medine'ye göçünde) bulunan İslâmiyet, Arap yarımadasının ticaret merkezlerindeki tüccar kültürünün bir bölümü olarak düşünülmek gerekir. Max Weber gibi toplumsal bilimciler İslâmı bir "cengaver dini" olarak ele almış olsalar da, esasen İslâmiyet, yedinci yüzyılda Arap ekonomisine egemen olmuş bulunan ve Mekke aracılığıyla yürütülen yaygınlaşmış ticaretin ekonomik nimetlerinden yararlanmakta olan şehirli seçkinlerin dinidir. Şehirli dindarlığı ile kabile ahlâkının karışımı olarak İslâmiyet, kan yerine iman esasına dayalı, bir peygambere ve evrenselci değerlere bağlılık etrafından örgütlenmiş yeni bir siyasal bütünleşme sağlamıştır. İslâmiyet, bölünerek üreyen kabileleri, şehirli, tüccar bir önderlik altındaki tek bir dinsel cemaat içinde birleştirerek ticareti korumuş ve kendine özgü dinamik bir siyasal güç olduğunu kanıtlamıştır. Peygamber Hz. Muhammed'in 632'deki ölümünden sonra İslâmiyet, Ali'nin izleyicileri (Şiiler) ve "hak doğrultusundaki halifeler"in destekleyicileri (Sünni Müslümanlar) arasındaki siyasal halefiyet sorunu üzerinde odaklaşan bölünmeye rağmen, hızlı bir biçimde Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da egemenliğini kurmuştur.

Genişleyen İslâm cemaatinin başlangıçtaki başarısı, ki bir şehirli tüccar seçkinler grubu ile Bedevi göçebe cengaverleri arasındaki bir birleşme olarak görülebilir, kısmen çevredeki imparatorlukların (Sassani ve Bizans) zayıf oluşlarıyla, kısmen de "millet sistemi" denilen ve muhafaza altındaki bağımlı Hıristiyan ve Yahudi kabilelerine ilişkin olarak İslâmiyet'in yarattığı himaye sistemiyle açıklanabilir. Bu İslâmî fetihler, o halde, İslâm inanının egemen hale geldiği toplumsal formasyonların toplumsal yapısını yerle bir etmemiştir. İslâmiyet, şu kurucu özellikleri bulunan bir dizi patrimonyal imparatorluk biçiminde yayılmıştır: ① toprak mülkiyeti devletin denetimi altındadır ve toprak beylerine misal yoluyla geçmesi mümkün olmayan tahsisatlar (prebend) biçiminde dağıtılmaktadır; ② bu tahsisat temelli sahipliğe ek olarak, kabile toprağı ve dinsel mülkiyet (vakıf ve bir kul ordusu saray ile kendilerine toprak tahsisatı yapılmış süvariler ve şehirli nüfus arasında tampon görevi yapmaktadır; ③ şehir kültürü ve dinsel müminlik, özellikle Kuzey Afrika ile Ortadoğu'nun daha ileri toplumlarında, zenginlikleri lüks malların kıtalararası ticaretine dayanan bir tüccar sınıfının çıkarları ve yaşam tarzı ile hukuk (*Şeriat*) üzerindeki denetimleri toplumsal üstünlüklerine katkıda bulunan dinsel önderler (*ulema*) tarafından biçimlendirilmiştir. İslâmî toplumun üç imparatorluğa (Safavi, Timur, Osmanlı) bölünmesinden önceki yayılma ve sağlamlaşma döneminde (700-1500), on üç ve on dördüncü yüzyıllardaki Moğol akınlarının sonucunda ortaya çıkmış olan ekonomik durgunlaşmaya rağmen, lüks mallar (baharat, ipek, parfüm ve mücevherat) temeline dayanan tüccar zenginliğine ek olarak kâğıtçılık, dokuma, halı, dericilik ve çömlekçilik hızla yaygınlaşmıştır. Özellikle İslâmiyetin egemenliği altındaki İspanya büyük bir tarımsal gelişme, gemi yapımı, madencilik ve dokumacılık merkezi haline gelmişti. Fetihin ürünü olan ekonomik artık, el zanaatlarının yayılması ve gelişimi, krallık himayesi altında bulunan bilim, tıp ve sanatlar aracılığıyla, karmaşıklaşmış, akılcı bir saray kültürünün temeli olmuştur. Bu yolla İslâmiyet, egemenliği altındaki İspanya aracılığıyla Rönesans'ın entellektüel temelini sağlamış bulunan Yunan felsefe ve biliminin yaratıcı taşıyıcısı olmuştur.

İslâmî toplumda içeriden bir kapitalist gelişmenin olmayışı Marxist tarihyazıcılığı için temel bir sorun oluşturmaktadır. Müslümanların inançlarının, İslâm ilahiyatının kaderciliğinin ya da faizi yasaklayan hukuk normlarının kapitalist toplumun gelişimini engellediği

fikri Marxistler tarafından kabul edilmemiştir. Örneğin Rodinson (1974), *Kuran*'da (Allah'ın emirleri) ve Sünnet'te (Peygamber'in İslâm esaslarına uygun uygulamaları) varolan ekonomik davranışa ilişkin kuralların ekonomik gelişmeyi engellemediğini göstermiştir; aksine, İslâmiyette, Avrupa'daki gelişmelere büyük ölçüde benzeyen bir kapitalist sektör gelişmiştir. Bununla birlikte, İslâmiyette bu sektörün gelişmesinin önünde üç sınırlama bulunmaktaydı: ① yerel köy cemaatinin kendine yeterliliği; ② lonca sistemi, ticaret ilişkileri ve toprak kullanımı üzerinde devletin egemenliği ve ③ toplumsal-ekonomik gelişme üzerinde, göçebe istilalarını izleyen dönemsel engeller. Rodinson'un savıyla ilgili bir sorun, ticaret ve ticaret sermayesinin kapitalist üretim ilişkileriyle eşitlenmesidir. İslâmiyette, sermaye birikiminin ana kaynağı olan kıtalararası ticaret, yerel üretim ve bölüşümde hemen hemen hiçbir rolü bulunmayan küçük bir tüccar grubunun denetimindeydi. Kırsal artığa vergilendirme sistemi yoluyla şehirliler tarafından elkonulmasına rağmen, köylülerin gereksinimlerinin yerel düzeyde karşılanması nedeniyle, şehir ile kır arasında az bir ekonomik mübadele vardı. İslâmî toplumlarda ticaretin rolü, ticaretin Avrupa'da geleneksel ekonomik ilişkileri çözmüş olmasına karşılık, bu çözücü sonuçların aralannda ticaretin gerçekleştiği üretim topluluklarının doğasına bağlı bulunduğu yolundaki Marx'ın savı konusunda bir örnek oluşturmaktadır. Nitekim, eski çağın Asya toplulukları bu tür kıtalararası ticaretin bozucu etkileriyle hemen hiç karşılaşmamışlardı.

Marx ve Engels, kapitalist ilişkilerin gelişmesinin dinsel inanç ve kimliği zayıflatacağı beklentisi içinde olmuşlarsa da, İslâmiyet, bugüne kadar,kapitalist dönüşümün laikleştirici etkisine karşı büyük ölçüde dirençli olduğunu kanıtlamıştır. Emperyalizme ve sömürgeciliğe karşı İslâmî tepkilerin bir sonucu olan bu çabuk toparlanabilme yetisi iki aşamaya bölünebilir. Birinci aşamada, Sufilik ile ve ermişlere hürmetle birleşmiş bulunan kırsal nitelikli sihir uygulamalarını bastırmayı amaçlayan geniş çaplı bir dinsel reform hareketi varolmuştur. Dolayısıyla da, okuryazarlık, Kuran'ın aslına dayanma ve dinsel tören kurallarının basitliği yeniden vurgulanmış; şehirli eğitilmiş müminlik kırsal yörenin kitle dinselliği üzerinde egemen kılınmıştı. Düzeltilmiş İslâmiyet, aynı zamanda Kur'an geleneğine bir geri dönüş ve İslâmiyeti modern laik sanayi toplumu ile uyuşabilir kılmaya yönelik bir girişimdi. İkinci aşamada İslâmiyet, ulema'nın kentlileşmiş yoksulların, işsiz gençliğin ve yabancılaşmış öğrencilerin temsilcisi olarak belirdiği militan, sömürge aleyhtarı, popülist bir tavır niteliğini kazandı. Camiler, *medreseler* (din okulları) ve ulema kitlelerden destek gördükleri için, püriten, militan İslâmiyet, Afrika ve Asya'nın yanaşma rejimlerine karşı başlıca bir muhalefet kaynağı olarak ortaya çıkabildi.

BST/LK

OKUMA

Ashtor, E 1976: *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages.*
Gellner, Ernest 1981: *Muslim Society.*
Hodgson, Marshall G. S. 1974: *The Venture of Islâm.*
Lombard, Maurice 1975: *The Golden Age of Islâm.*
Robinson, Maxime 1971: *Mohammad.*
— 1974: *Islâm and Capitalism.*
— 1979: *Marxism and the Muslim World.*
Turner, Bryan S. 1974: *Weber and Islâm: a Critical Study.*

İşbölümü (*Ing.* Division of labour, *Fr.* Division du travail, *Alm.* Arbeitsteilung).

Marx, toplumsal işbölümünü "katman, cins, tür olarak farklılaşan, kendi içlerinde de çeşitlilik gösteren çalışma şekillerinin tümü olarak tanımlar" (*Kapital I*, Bölüm I). Daha sonra birbirlerinden yalıtılmış olarak yapılan birbirlerinden bağımsız işler olmadan, piyasada birbirleriyle değiştirilecek mal bulunamayacağından, böyle bir işbölümünün meta üretimi için şart olduğuna işaret eder. Tersi, yani mal üretimi toplumda bir işbölümünün olmasını gerektirmez: ilkel toplumlarda işbölümü vardır, fakat ürünleri meta yerine geçmez. Benzer şekilde, bir fabrikadaki, işbölümü işçilerin kendi ürünlerini değiş tokuş etmelerinin sonucu oluşmaz. Görülüyor ki, gözönüne alınması gereken, büsbütün farklı iki işbölümü mevcuttur. Birincisi, bireysel, bağımsız, birbirleriyle rekabet eden (kapitalizm söz konusu olduğunda) kapitalistler arasındaki işbölümüne denk düşen, bireysel üreticiler tarafından birbirinden bağımsız olarak

sürdürülen tüm farklı çalışma şekillerinden meydana gelmiş karmaşık bir sistem olarak anlaşılan toplumsal işbölümüdür. İkincisi ise, her bir işçinin işin bir bölümünü aynı anda yaptığı işçiler arasındaki işbölümüdür. Bu işbölümü sonucunda kollektif işçinin toplumsal ürünü oluşur. Bu üretim süreci içindeki sermayeyle emek arasında üretimde oluşan bir işbölümüdür ve değiş tokuşa dayanan işbölümüyle karşılıklı bağlantılan varken, iki işbölümünün çıkış noktalan ve gelişimleri oldukça farklıdır (☞ SERMAYE; META; DEĞİŞİM; DEĞER).

İlk olarak toplumsal işbölümünü ele alalım. Böyle bir işbölümü bütün toplumlarda bulunur ve insan psikolojisindeki farklılıklardan, toplumda hâkim olan belirli ilişkilere bağlı olarak belirli amaçlara ulaşmada farklı yolların kullanılmasından kaynaklanır. Ayrıca, farklı toplumların doğal çevrelerine bağlı olarak farklı üretim araçları ve kendi maddi yaşamlarını üretme yolları vardır ve bu farklılıklar toplumlann birbirleriyle temasa geçmesiyle karşılıklı mal mübadelesini körükler. Böylece toplumsal birimlerin (aile, kabile, köy, topluluk vb.) kendi içlerindeki ve aralarındaki mübadele, üretimde uzmanlaşmayı ve dolayısıyla işbölümünü hızlandırır, itici güç sağlar. Bununla beraber, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, ürünler yavaş yavaş meta haline dönüşmekte ve üretim sürecinde toplumsal işbölümüyle etkileşime giren kapitalist topluma özgü bir işbölümü doğmaktadır. Emeğin değerinin düşük tutulması (valorization) ve dolayısıyla artık değerin artışı (☞ BİRİKİM) daha önceki bağımsız el emeği üreticilerini sermayenin hakimiyetinde tek bir çatı altındaki üretim sürecinde birleştirir bu durumda üretimdeki işbölümü toplumsal işbölümüne rağmen gelişir. Aynı zamanda, belirli bir iş sürecindeki üretim kendisini meydana getiren ve her biri ayrı bir üretim süreci oluşturan parçacıklara ayrılır; bu durumda da toplumsal işbölümü üretimdeki işbölümüne rağmen gelişir. Fakat üretici güçler sermaye birikiminin artışıyla birlikte, her iki işbölümünün de aralarındaki çizgileri sürekli olarak ayrıştırarak ve yeniden çizerek genişlediği böyle bir ortamda gelişmiştir. Şöyle ki, bu kapitalist toplumdaki işbölümünü örgütleyen sermaye birikiminin zorlamasıdır, yoksa piyasanın genişlemesinin verdiği sınırlar değil (☞ KOOPERASYON; EMEK SÜRECİ; MANÜFAKTÜR).

Aralarındaki bu sürekli etkileşime rağmen, sermayenin hakimiyeti altındaki üretimde oluşan uzmanlaşma, farklı sermayeler arasındaki mübadelede oluşan uzmanlaşma biçiminden oldukça farklıdır. İlki, mübadeledeki işbölümü, meta üretiminde bulunduğu sürece varolan bütün farklı üretim süreçlerini sadece birbirine bağlar; sadece alım satım eylemlerinde kurulan bir bağlantıyla sadece metalar halindeki ürünleri yoluyla farklı işler birbirine bağlanır. Oysa üretimdeki işbölümünde tek bir işçi bir mal üretmez; her bir işçi tüm uzmanlaşılmış eylemlerin biraraya gelmesiyle oluşan kollektif işçinin sadece bir parçasıdır. Ve oluşan yegane alım satım hareketleri, gerekli sayıdaki işçinin işgücünün kapitalistler tarafından satın alınmasıdır.

İkinci olarak, toplumdaki işbölümü çok sayıdaki bağımsız üreticiler arasında üretim araçlarının geniş bir dağılımını gerektirir. Fakat üretimdeki işbölümü, kapitalistlerin özel mülkiyetinde olduğu hesaba katılmadan, üretim araçlarının yoğunlaşmasını önceden varsayar.

Üçüncü olarak, iki işbölümünün örgütlenme yollan oldukça farklıdır. Marx'ın "rastlantı ve kapris eseri" olarak nitelendirdiği (*Kapital* 1. bl. 14) toplumsal işbölümüne gelince, bu toplumsal emeğin değişik dalları arasında keyfi görünen bir biçimde dağılımıyla sonuçlanır. Her bir kapitalist bir kullanım değeri üretmenin zorunluğuyla sınırlanmışken ve nihaî olarak kârlılığını gözönünde bulundurmak zorunda iken, bu sınırlamalar fiyat dalgalanmaları yoluyla kapitalistlerin aleyhine işleyebilir. Böylece, REKABET süreci yoluyla toplumsal işbölümü a posteriori zorlanır. Bu arada "rastlantı ve kapris"in üretim sürecinde artık hiç egemenliği kalmaz; her bir işçinin diğer işçilerle ve üretim araçlarıyla belirli oranlarda biraraya gelmesiyle oluşan belirli bir fonksiyonu vardır. Üretim araçlarını özel mülkiyetinde bulundurduğundan sermayeye ait bir mekanizma olan üretimdeki işbölümü kapitalistler tarafından plânlanır, düzenlenir ve yönetilir: böylece sermayenin boyun eğdiren güçleri tarafından *a priori* zorlanır. Marx "kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumlarda toplumsal işbölümünde anarşinin ve üretimdeki işbölümünde despotizmin karşılıklı olarak birbirlerini şartlandırdıklarını söyler. (*Kapital I.* Bölüm 14). Manüfaktür üretim için geçerli olan, el emeğinin tam anlamıyla üretim araçlarına göre ikinci planda kaldığı, makinelerle yapılan üretim için daha da fazla geçerlidir (☞ MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ).

Sonunda, "anarşi" ve "despotizm" arasındaki bu karşılık, burjuva ideolojisiyle pekiştirilir. İşçilerin tüm yaşamları boyunca kişiliklerini tahrip eden ve gelişmesine engel olan parça buçuk işlere tutsaklıkları kolaylıkla gözardı edilirken, üretimdeki işbölümü sermayenin üretici gücünü arttıran bir örgütleme olarak yüceltilir. Fakat organize edilmemiş toplumsal işbölümünü düzenlemek, toplumca kabul görmüş kriterlere göre ona hâkim olmak, planlamak için yapılan her bilinçli deneme, ânında bireysel özgürlüğe, özel mülkiyet haklarına ve kapitalistlerin girişimciliğine veya bireysel çabalarına yapılan tehlikeli bir saldırı olarak nitelendirilmiştir. Burjuva ideolojisi böylece işbölümünü, bireylerin seçimlerine ve yeteneklerine göre (doğuştan ve sonradan kazanılmış) işlere dağılımı yoluyla analiz etmeye, uzmanlaşmayı artan büyümenin ve verimliliğin kaynağı olarak tanıtmaya ve genel olarak işbölümünü belirli ekonomik ve sosyal ilişkilerin ürünü olarak hasıraltı etmeye yönelir. Böylece, tarihin belli dönemine ait kategorilere ve kurumlara geçici olmak yerine mutlakmış, ebedi ve ezeliymiş gibi bakılır; kişisel tercihler ve üretim teknolojileri daima varolacağından, Marx ve Engels'in kavramını umutsuzca ütopik olarak yermek kolaylaşır:

> "Herkesin başka işe meydan vermeyen bir faaliyet alanı olmadığı, ama herkesin hoşuna giden faaliyet dalında kendini geliştirebildiği komünist toplumda, toplum genel üretimi düzenler, bu da, benim için, bugün bu işi, yarın başka bir işi yapmak, canımın istediğince, avcı, balıkçı ya da eleştirici olmaksızın, sabahleyin avlanmak, öğleden sonra balık tutmak, akşam hayvan yetiştiriciliği yapmak, sonra eleştirmenlik yapmak olanağını verir" (*Alman İdeolojisi*, cilt I. bölüm. IAI.).

Bununla beraber, böyle bir kritik oldukça yanlış anlaşılabilir. Marx'ın kapitalizm analizinin en önemli tarafı, görünüşte objektif olan arz ve talep kanunları yoluyla sermaye yaşayan emek üzerinde hakimiyet kurarken, insan emeği ürünlerin nasıl ve niçin üreticilerin kendilerine hükmettiğini, emeğin varoluşunda nasıl nesneleştiğini ortaya koymasıdır. Bunun yanısıra gelen öğelerinden biri de, bireylerin üzerine, kendilerinin yarattığı toplum tarafından bir işbölümünün zorlanmasıdır. Bu halde üretim tabiî ki daima emeği ürünlerde nesneleştiren bir eylemdir. Fakat böyle nesneleşmenin oluşmasının altındaki sınıf ilişkileri şunun saptanmasından canalıcıdır:

> "Özel çıkar ile ortak çıkar arasında bölünme olduğu sürece, demek ki, faaliyet isteyerek değil de doğal olarak bölündüğü sürece, insan kendi işine hükmedeceğine, insanın bu kendi işi insan için kendisine karşı duran ve kendisini köleleştiren yabancı bir güç haline dönüşür... toplumsal faaliyetin bu durağanlaştırılması, kendi ürünümüzün bize hükmeden... nesnel bir güç halinde bu taşlaştırılması zamanımıza kadarki tarihsel gelişmenin belli başlı uğraklarından biridir" (*a.g.e.*).

Bu özneleri nesne haline getiren ve nesneleri özne yapan kapitalizmin karakteristik bir tersine çevirme özelliğidir. Bunun sonucu olarak, Marx ve Engels işbölümünün ortadan kalkışını özel mülkiyet ilişkilerinin yıkılışıyla eş tutarlar: insanlar üretim ve mübadele üzerinde hakimiyet kurup, bilinçli olarak onları planlamaya başladıklarında gerçek özgürlüklerine kavuşacaklardır. Meta tarzının ortadan kalkmasıyla birlikte, emeğin toplumsal özellikleri emeğin ürünlerinin nesnel özellikleri olarak artık gözükmeyecektir: üreticilerin kendilerine hükmeden hareketler, nesneler arasındaki toplumsal bir ilişki olarak, daha doğrusu tersi, yani gerçek tersine çevirme özel mülkiyet üzerine kurulu işbölümünün ortadan kalkmasıyla yokolacaktır.

Tabiî ki, toplumsal işbölümünün bazı biçimleri, insanların maddî yaşamlarını ve yeniden üretmelerini sürdürmeleri için hâlâ gerekli olacaktır. Gerçek özgürlük sadece halihazırdaki üretim alanının dışında mümkündür; üretimin içinde özgürlük.

> "Birleşik üreticiler, Doğa'nın kör güçleri tarafından yönetilmek yerine, Doğa ile alışverişlerini akla uygun olarak düzenleyen, onu ortak hakimiyetleri altına alan toplumsallaşmış insanda gerçekleşebilir. Ve insanlar buna enerjilerinin en azını harcayarak, insan tabiatına en uygun şartlarda ve onu zenginleştirerek ulaşacaklar." (*Kapital III*, bl. 48).

Böylece üretimdeki işbölümüne hükmeden "despotizm" yerine, üreticilerin kendilerinin de-

mokratik plânlamayla denetledikleri işbölümü doğacaktır. Toplumsal işbölümüne hükmeden "anarşi" yerine, "toplum... tüm ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli bir üretim seviyesine ulaşmak için zamanını amaçlarına uygun olarak düzenlemek zorundadır: bireyler de uygun oranlarda bilgiye ulaşmak için veya eylemlerinde çeşitli isteklerini tatmin etmek için zamanını uygun olarak düzenlemek zorunda olacağı gibi" (*Grundrisse*, "Para ile İlgili Bölüm".)

Makinelerin, gelişen gizil gücü ve kısmen OTOMASYON üretimin toplumsallaşmış ilişkileri altında, "kendi başına bir amaç olan insanlık enerjisinin gelişimini" kapsayan, insanlık tarihinde ilk defa olarak maddî üretimin dışında "özgürlüğün gerçek krallığı"nın yaratılacağı üretimde böyle bir zaman ekonomisinin oluşmasına izin verecektir. (*Kapital III*, bl. 48)

> "Böylece bireyliklerin serbestçe gelişimlerine ve artık emek oluşturmak üzere gerekli işgücü zamanının azaltmaktan ziyade, bireylerin oluşan boş zamanlarda sanatsal, bilimsel vb. gelişimlerini sağlamak ve bunun araçlarını yaratmak üzere toplumun gerekli emeğinin en aza genel olarak indirimi gerçekleşecektir." (*Grundrisse*, "Sermaye ile ilgili Bölüm").

Bu durumda işbölümü ortadan kalkacaktır. (Aynı zamanda ☞ KOMÜNİZM)

SM/ŞK

İşçi Aristokrasisi (*İng.* Labour aristocracy, *Fr.* Aristocratie du travail, *Alm.* Arbeiteraristokratie).

"İşçi aristokrasisi" deyimi, Hobsbawm'ın (1964) belirttiği gibi, "19.yüzyıl ortalarından itibaren, en azından çalışan sınıfın üst tabakasının belli ayırdedici özelliklerini betimlemek amacıyla kullanılmaktaydı" (s. 272). *Neue Rheinische Zeitung Politisch-Ökonomische Revue* (Ocak 1850)'deki siyasal incelemelerinden birinde Marx ve Engels, Chartist hareketin, biri; "gerçekten proleter koşullarda yaşamakta olan işçi kitlelerinin içinde bulunduğu devrimci", diğeri; "küçük burjuva üyeleri ve işçi aristokrasisini kapsayan" reformist olmak üzere iki kanada bölünmüş olduğunu belirttiler. Buna uygun olarak Lenin de emek hareketindeki reformizmi işçi aristokrasisi ile birleştirdi; özellikle I. Dünya Savaşı süresince yazmış olduğu yazılarda "çalışan sınıfın belli bir tabakasının (emek hareketindeki bürokrasi ve işçi aristokrasisi...), küçük burjuva yoldaşlar gibi... oportünizm ve revizyonizm eğilimlerinin toplumsal destekçileri olarak hizmet gördüğünü" ileri sürdü (İngilizce *Seçme Eserleri*, cilt XXI, s. 161). Çalışan sınıfın faşizmle ilişkisi üzerine bir incelemesinde (1933) Max Adler, işçi aristokrasisini "proletaryanın geri kalanından kendini köklü bir biçimde ayıran", tutucu bir ideolojinin yayılmasından sorumlu "sayısal olarak geniş, ayrıcalıklı bir tabaka"olarak yorumladı. Adler'in çözümlemesi sonuçta, işçi aristokrasisi kavramını (Engels'in 1880'ler ve 90'larda ortaya atmış olduğu) *embourgeoisement* (burjuvalaşma) kavramı ile kaynaştırmakta, böylelikle de daha yakın zamanlara işaret etmektedir. Hobsbawm (1964), 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'deki işçi aristokrasisinin, çalışan sınıfın % 15'ini oluşturduğu sonucuna vardı ve özellikle beyaz yakalıların ve teknisyenlerin oluşturduğu "yeni işçi aristokrasisi" ne dikkat çekerek, 20. yüzyılda ortaya çıkan değişiklikleri gözönüne aldı. Bu, günümüzün kapitalist toplumlarında işçi aristokrasisinin, çalışan sınıfın konumundaki daha genel değişiklikler ve yeni orta sınıfın büyümesi hesaba katıldığında, daha az önemli bir olgu olduğu düşüncesini uyandırmaktadır.

TBB/SŞ

OKUMA
Adler, Max 1933 (1978) "Matemorphosis of the Working Class," (der.) Bottomore ve Goode, *Austro-Marxism* içinde.
Hobsbawm, Eric 1964: "The Labour Aristocracy in 19th Century Britain." *Labouring Man* içinde.
Morehouse, H.F. 1978: "The Marxist Theory of the Labour Aristocracy," *Social History*, cilt III (1).

İşçi Sınıfı (*İng.* Working class, *Fr.* Classe ouvrier, *Alm.* Arbeiterklass)

Marx ve Engels'e göre, burjuvazi ile savaşan işçi sınıfı, kapitalizmi yıkarak sosyalizme geçişi başarabilecek politik güç ve "geleceğin sahibi olan sınıf" tır (Marx, *Enquête Ouvriere*'e önsöz 1880). Marx ve Engels, işçi sınıfının oluşum sürecini *Komünist Manifesto*'da genel hatlarıyla açıklamışlardır:

"Proletarya, çeşitli gelişme evrelerinden

geçer. İşçi sınıfının burjuvaziyle mücadelesi, doğuşuyla birlikte başlar. Bu mücadele, önce tek tek emekçiler tarafından ve nihayet bir yörede bir iş kolunda çalışan işçiler tarafından yürütüldü... Ancak, sanayinin gelişmesiyle birlikte proletarya sadece sayısal olarak genişlemekle kalmadı, mücadelesi daha geniş kitleler içinde yoğunlaştı, böylece gücü de artmış oldu... işçiler artık birlikler oluşturmaya başladılar."

Sonunda yerel mücadeleler, modern haberleşme araçlarının da yardımıyla "ülke düzeyinde sınıflar arası mücadele" içinde merkezîleşti. 19. yüzyılın ikinci yarısında, işçi sınıfı hareketlerinin gelişmesi Marx ve Engels'in beklentilerine büyük ölçüde uyuyordu. Gelgelelim, farklı parti örgütlenmeleri, Almanya ve Avusturya dışında buna oranla daha ağır bir tempoyla gerçekleşti. Almanya ve Avusturya'da 19. yüzyılın sonunda geniş ve güçlü Marxist partiler vardı. Ancak, bundan sonra, işçi sınıfının devrimci rolü konusunda ilk kuşkular ortaya atılmaya başlandı. Bu konudaki kuşkuları özellikle, sınıflar arasındaki kutuplaşmanın artlığı ve sınıfların bir devrim içinde karşı karşıya gelecekleri fikrine karşı çıkarak, sosyalizme daha tedrici ve barışçıl yöntemle geçilmesini savunan Bernstein dile getirmiştir. Bu dönemden itibaren, işçi sınıfı hareketi içinde kesin hatlarıyla birbirinden farklılaşmış reformist (☞ REFORMİZM) ve devrimci kanatlar ortaya çıkmıştır. Bu iki kanat arasında yer alan gruplar da oluşmuştur. Ortadaki gruplardan biri Ostro-Marxistlerin (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ) yönetimindeki Avusturya Partisi (SPÖ) idi. Reformist ve devrimci kanatlar arasındaki farklılık, Rus Devrimi'nden sonra, Komünist partilerin ve eski sosyaldemokrat partilerin ve II. Enternasyonal'in (☞ KOMÜNİZM; ENTERNASYONALLER; LENİNİZM) rakipleri olarak kurulmasıyla daha belirgin bir karakter kazandı.

Devrimci ve reformist kanatlar arasındaki tartışmalar günümüze kadar süregelmiştir. Ancak, bu tartışma sadece ilk ilkelere ilişkin bir tartışma olmamıştır ve günümüzde de olamaz. Bu tartışma, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki işçi sınıfının gerçek toplumsal durumu ve politik bakış tarzı konusunda olmak zorundadır. Bu konuda iki büyük sorun ortaya çıkmıştır. Birinci sorunun ağırlık merkezi, hiçbir ülkede, işçi sınıfının çoğunluğunda devrimci sınıf bilincinin gelişmemiş olmasıdır (İngiltere ve ABD gibi bazı ülkelerde çok küçük bir azınlık arasında devrimci sınıf bilinci gelişebilmiştir). Ayrıca herhangi bir tür sosyalist bilinç, işçi sınıfının tamamında köklü bir şekilde yerleşmemiştir. Öte yandan, bu yüzyılda komünist partilerin önderlik yaptığı sosyalist devrimlerin çoğunluğu ileri kapitalist ülkelerde değil, köylülüğün ağır bastığı ülkelerde gerçekleşmiştir. Marxistler, bu duruma değişik yanıtlar vermektedirler. Lenin, yaptığı genel değerlendirmede, işçi sınıfının kendi kendine devrimci bilince ulaşamayacağını, bu bilincin, kendisini devrime adamış Marxist devrimcilerden oluşan bir parti tarafından dışarıdan getirilmesi gerektiğini savunmuştur. Lukâcs'da (1923) daha teorik ifadelerle aynı görüşü savunmuştur. Öteki Marxistler, ve özellikle Luxemburg, Lenin'in bu konudaki fikrini, partiyi sınıfın yerine koyduğu gerekçesiyle eleştirmişler ve bunun sınıf üzerinde bir partinin diktatörlüğüne yol açacağını öne sürmüşlerdir. Ancak, devrimci bilincin dışarıdan taşınması fikri, nispeten uzun bir dönemde, kapitalist ülkelerin çoğunda, devrimci partilerin özellikle de Leninist partilerin işçi sınıfının çok küçük bir kısmının dışında destek sağlayamamış olmasından dolayı başka tür bir güçlükle karşı karşıya kalmıştır. Bu durum da Leninistleri ve öteki Marxistleri, işçi sınıfı hareketi içindeki reformizmin işçi aristokrasisinin etkisinin artmasından kaynaklandığı sonucuna götürmüştür. Ancak, son zamanlarda bu yaklaşım, işçi sınıfının geniş kesimlerinin tedrici olarak burjuvalaştığı fikriyle kaynaşmış ve işçi sınıfının tarihsel görevi konusunda daha kötümser değerlendirmeler yapılmasına yol açmıştır. İşçi sınıfının tarihsel görevi konusundaki kötümserlik, Frankfurt okuluna mensup Marxistler tarafından en tam biçimde ifade edilmiştir. Frankfurt okulu, Batı ülkelerindeki işçi sınıfının devrimci karaktere sahip olmadığını savunmaktadır. Bu okul bundan dolayı, işçi sınıfının rolünün çok önemsiz olduğu fikrinden hareketle, modern toplumun devrim güçlerini başka kesimlerde, özellikle 1960 ayaklanması sırasında, öğrencilerde, gençlikte, sömürülen etnik gruplarda ve Üçüncü Dünya'nın köylü kitlelerinde bulmaya çalışmaktadır.

Bununla birlikte, 20. yüzyılda işçi sınıfının politikasının gelişimini eskiden kabul edilen iki tutum arasında ortada yer alan bir yaklaşımla yorumlayan geniş bir Marxist düşünce akımı da vardır. Bu şekilde

düşünenlere göre; iktidarın fethi, birbirini izleyen reformlarla daha tedrici bir şekilde gerçekleşecektir (Otto Bauer'in ifadesiyle "yavaş devrim"). Bu devrimin sonucu olarak, kapitalizm içinde ekonomi adım adım toplumsallaştırılacak ve sonunda demokratik bir sosyalist toplum biçimine ulaşılacaktır.

Bu yaklaşım, yukarıda açıklanan ikinci sorunla ilgili bir yaklaşımdır. Yani, gelişmiş kapitalist ülkelerde, toplam nüfus içinde işçi sınıfının oranı düzenli olarak ve engellenemez biçimde azalmakta olduğu iddiası doğru mudur? Orta sınıfın büyümesi sorunu ile sıkı bir bağlantı içinde olan bu konuda bu sınıfın içinde yer alan bazı kesimlerin "proleterleşmekte" (Braverman 1974) bazı kesimlerin de orta sınıf işleri olarak kabul edilen işlerde çalışanların oluşturduğu bir "yeni işçi sınıfı"nın doğduğunu (Mallet 1975) savunanlarla, orta sınıfı, emeğinin karakterine göre zihinsel emeğiyle çalışanlar ve yönetici olarak çalışanlar ya da pazar ilişkileri ve toplumsal statüsüne göre tanımlanabilecek farklı ve gelişmekte olan bir kategori olarak kabul edenler ve bundan dolayı sosyalizme doğru ilerlemenin işçi sınıfı ile orta sınıfın geniş kesimleri arasındaki bir ittifaka bağlı olduğunu savunanlar arasında hararetli bir tartışma sürdürülmektedir.

Fakat iki yorumda da, "sosyalizme doğru yürüyüş"ün (Schumpeter) sürekliliğinin kesinlikle günümüzde de köklü bir değişim için en güçlü politik güç olan örgütlü işçi sınıfına bağlı olduğu kabul edilmektedir.

TBB/OE

OKUMA

Adler, Max 1933 (1978): "Metamorphosis of the Working Class?" Bottomore ve Goode (der.) *Austro-Marxism* içinde.

Braverman, Harry 1974: *Labor and Monopoly Capital.*

Mallet, Serge 1975: *The New Working Class.*

Mann, Michael 1973: *Consciousness and Action among the Western Working Class.*

Przeworski, Adam 1977: "Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's The Class Stuggle to Recent Controversies".

İşçi Sınıfı Hareketleri (*İng.* Working class movements, *Fr.* Mouvements du classe ouvriére, *Alm.* Arbeiterbewegung.)

Marxist düşüncenin temelinde işçi sınıfı hareketlerinin yer aldığı ifadesi bu düşünce hakkında tam bir açıklama değildir. Marxistler, işçi sınıfı hareketlerinin kronolojisi ve biçimleri hakkında çok şey söylemek zorunda kalmışlardır. Fakat, işçi sınıfı hareketleri konusunda öne sürülen bu fikirlerden daha önemli olanı, Marxist düşüncenin bu hareketlerden kaynaklandığı ve hatta (gelişiminin) bu hareketler tarafından belirlenmiş olduğudur.

Bu tarihsel materyalizme inananları şaşırtmamalıdır. Tarihsel materyalizmi öteki düşünce akımlarından ayırdeden unsur, kendisinin tarihte fiilen varolan (ve değişen) hareketlere bağımlı olması ve hareketlerin sınıfsal açıdan kavranabilir (ve değiştirilebilir) olduğu ilkesidir. Sınıf hareketi, işçi sınıfına ilişkin teorilerden önce doğmuştur. İşçi sınıfı teorileri tarihsel bakımdan önem kazandığı ölçüde, sınıf hareketi ile birbirine eklemlenmiştir. *Kapital*'in I. bölümünün 24. sayfasında ifade edildiği gibi, tarihsel materyalizmin en önemli buluşu, işçi sınıfı hareketinin kapitalizmin hareket yasalarının kopmaz bir parçası olduğudur:

> "Bu dönüşüm sürecinin bütün üstünlüklerini gaspederek tekeline geçiren kodaman kapitalistlerin sayılarının artmasına paralel olarak, sefaletin, baskının, köleciliğin, aşağılanmaların ve sömürünün boyutları da genişlemektedir. Ancak, sayısı muntazam bir şekilde artan ve bizzat kapitalist üretim süreci tarafından eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen bir sınıf olan işçi sınıfının isyanı da genişlemektedir. Sermayenin tekeli, bu süreç içinde ve bu sürecin yanısıra gelişip serpilmiş olan üretim tarzının önünde bir engel teşkil etmektedir. Üretim araçların merkezileştirilmesi ve emeğin toplumsallaştırılması, kendilerini çevreleyen kapitalist zara sığmaz hale gelir. Bu zar, artık parçalanmıştır. Kapitalist özel mülkiyetin matem çanı duyulmaktadır. Gaspedenlerin mülkleri gasbedilmiştir."

Dünyayı değiştirme görevine elverişli teoriler işçi hareketinden doğdu. Hareket, Silezyalı dokumacıların isyanı, Chartist hareket, 1848 devrimleri ve neticeleri, Fianna hereketi, İngiltere'de işçilerin kendi kooperatif

fabrikalarının, sendikaların kurulması, Paris Komünü ve ilk işçi partilerinin deneyimleri, özellikle Alman Sosyal Demokrat Partisi deneyimi gibi aşamalardan geçerek, zamanla, özellikle hareketin karşıtları tarafından "Marxist" olarak adlandırılan düşüncenin içinde biçimlendiği pota ortaya çıktı.

İşçi sınıfı hareketi ile Marxist düşünce arasındaki ilişkilerde, dört evre Marxizmin gelişmesi açısından son derece önemli olmuştur. Bu dört evreden birincisi, 1840'ların ortalarında tarihsel materyalizmin ortaya çıkışıdır. Bu evrede işçi sınıfının koşullarının ve Manchester'deki politik derneklerin faaliyetlerinin Engels tarafından 1842 ve 1844 yılları arasında incelenerek özet halinde Marx'a aktarılması çok önemli bir rol oynamıştır. Rekabetten çok üretime, modern sanayinin özel kapitalist ilişkilerine, özel mülkiyetin baskı aracı olarak devlete ve felsefî bir fikir olmaktan çok gerçek sınıf hareketi olarak komünizme özel bir önem verilmesinde, bunların "toplumsal hareket"ten sosyalist düşünceye aktarılmasında rolü olmuştur. Bu fikirler, aslında, sosyalist düşünceden "toplumsal hareket"e geçmemiştir. İşçi sınıfının kendisi için bilkuvve mevcut ve potansiyel bir dışavurum, bir kitlesel hareket haline geldiği 1840'lardan itibaren çelişki (Marxist düşünce içindeki) kökleri soyutlama da ya da insan tabiatında değil, kapitalizmin emek süreçlerinde bulunan maddi bir olgu haline gelmiştir. Kapitalizmin gelişiminin doğurduğu şeyler (ilişkiler), bunun dışındaydı. *Komünist Manifesto*'nun yayımlanmasını izleyen çeyrek yüzyılda, işçi sınıfı hareketinin tarihsel materyalist açıdan incelenmesinde en önemli politik konular şunlar olmuştur: ① işçi sınıfı hareketleri demokratik burjuva devrimlerinden, çoğunluğun çıkarları doğrultusunda bu devrimlerin ötesine geçmek için hangi ölçüde yararlanabilir? ② "emeğin politik ekonomisi" sermayenin denetimine tecavüz eden "toplumsal öngörünün denetimindeki toplumsal üretim" nerede ve nasıldır? ③ "emekçilerin birlikleri" -sendika, kooperatifler ya da politik dernekler- Ortaçağ belediyelerinin ve komünlerinin orta sınıf (*Bürgertum*) için ifade ettiği gibi işçi sınıfının *örgütlenme merkezleri* olmayı hangi ölçüde başarabileceklerdir? (Marx, "Briefing for Delegates" - to the Geneva Congress of the IWMA- 1867 ayrım. 6) ④ "kapitalist üretim tarzından birleşik üretim tarzına geçişin biçimleri olarak" yeni biçimlerin görülebilir hale gelmesine olanak veren olumlu ve olumsuz çelişkiler nelerdir? (*Kapital III.* bl. 27) ⑤ Genelleşmekte olan gerçek gruplar arası mücadeleler nasıl oldu da bastırılmak yerine ifade edilebildi?

Hareketin tarihi açısından son derece önemli ikinci önemli evre 1871 *Paris Komünü* ile başlayan evredir... Proletaryanın ilk kez tam iki ay politik iktidarı elinde tutması deneyiminin (Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*, 1872'de yayımlanan Almanca 2. baskısına Önsöz) Marxist düşünce üzerindeki etkisi, *Fransa'da İç Savaş* adlı eserin taslakları ve asıl metnindeki düşüncelerde açıkça hissedilir. Komün, burjuvazinin politik olanla ekonomik olanı birbirinden ayırmasına bir eleştiridir. Komün, işçi sınıfı hareketlerinin hedefi olarak Devletin ele geçirilmesini değil, yerine başka bir devlet mekanizmasının kurulması gerektiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, varolan politik işbölümünün kaçınılmaz ya da doğal olmasından dolayı işçilerin dünyayı yönetemeyecekleri şeklindeki "büyük yanılgıyı" da silip süpürmüştür. Komün, Marx ve Engels'in *Manifesto* döneminde ağırlık verdikleri bazı fikirlerinde değişiklik yapmalarına neden olmuştur.

İşçi sınıfı hareketleri ile Marxist düşünce arasındaki ilişkilerde üçüncü evrenin süresi ötekilerden daha uzundur. Bu evre özellikle Almanya'da işçi sınıfının politik partilerinin kurulmasıyla birlikte başlar. Marxizm, ilk kez 1880'lerle 90'lar arasındaki dönemde önemli sayılabilecek işçi hareketleri için etkili olmuştur. İşçi sınıfının politik örgütü, II. Enternasyonal döneminde yeni olanaklara kavuşurken, büyük baskılarla da karşılaştı. Fakat buna rağmen Marxist politik düşüncenin temeli haline geldi (☞ ENTERNASYONALLER). Enternasyonalle bağlantılı işçi sınıfı hareketleri içinde örgütün asıl uğraş konuları ve günlük tartışma konuları şunlardı: Bir Mayıs'ın nasıl kutlanması gerektiği; sendikaların, *grevlerin* ve genel grevlerin emeğin kurtuluşundaki rolü; burjuva yasama organlarına ve hükümetlerine katılım; reformların devrim için basamak taşları mı yoksa engelleyici bir faktör mü olduğu; kapitalizmin kendi çelişkilerini reformlar aracılığıyla hangi ölçüde denetim altında tutabileceği; milliyetçiliğin, emperyalizmin, iç ve uluslararası *savaşın* özellikleri (kısıtlamaları ve yarattığı olanaklar) işçi hareketinin. kendiliğindenciliğin sınırlayıcı etkilerini aşabilmesi için yeni tarzda kurulacak bilinçli örgütlerin ne ölçüde gerekli olduğu; kapitalizmde ekonomik ve politik alanlardaki bölünme ve örgütsel kemikleşmenin demir yasası (ya da demir

örgütsel kemikleşme yasası) (☞ Michels 1911; SEÇKİNLER) 19. yüzyılın ileriki yıllarında ve 20. yüzyılın başlarında bu konular işçi sınıfı hareketlerinin günlük tartışma konuları olmuştur. İşçi sınıfı hareketleri içinde bu konulardaki tartışmalar sonunda "revizyonistler", "devrimciler", "bilimsel sosyalistler" ve "ahlâkçı sosyalistler", "sendikalistler" ve "sosyal demokratlar" gibi gruplar ortaya çıkmıştır.

İşçi sınıfı hareketleri ile Marxist düşünce arasındaki ilişkideki dördüncü önemli evreyi izleyen dönemde de 1917 Bolşevik Devrimi ve 1921'e kadar devam eden çalkantılı yıllarda Avrupa'nın başka bölgelerinde devrimin etkileri ile bu tartışmalar sürdürülmüştür. Ancak, tartışmalar olaylarla yeni biçimlere bürünerek yapılmıştır. Böylece ortaya Komünist Partiler, Sosyal Demokratik Partiler ya da İşçi Partileri ve büyük bir kısmı politik olmayan sendikal hareketler biçiminde *örgütsel* bakımdan katılaşmış farklılıklar ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfı hareketlerini temel alan Marxist düşünce, "sosyalist" rejimlerin ortaya çıkmasından sonra bu ülkelerde dogma haline gelmiştir. Batıdaki kapitalist toplumlarda, emperyalizm, anonim şirketleşme, başarılı reformizm, baskı, kültürel hegemonya ve benzerlerinden dolayı, Marxist düşünce ve hareketin neden parçalandığına ilişkin açıklama çabalarına dönüştü. 1920'lerin başlarıyla 1960'ların sonları arasındaki dönemde Marxist düşünce ile işçi sınıfı hareketleri arasındaki ilişki - en azından politik bakımdan- trajik bir kopuş, hatta çatışma içine girdi. Tarih, II. Enternasyonal Marxistlerinin çoğunun 1914'ten önceki tahminlerinden farklı gelişti. Bundan dolayı Marxist düşüncenin görevini yerine getirememiş olmasının nedenleri üzerinde düşünülmeye başlandı.

Marxist düşüncede işçi sınıfı hareketlerinin gelişmesi konusundaki ortodoksluk, çok daha önce, Engels'in İngiltere deneyimi ile yerleşmiş, Engels ölünceye kadar yerini korumuş ve öldükten sonra da oldukça sağlam bir yer tutmuştur. Yöresel ve bölgesel mücadelelere yol açan da, bu bireyselleştirilmiş itirazdır. Bu mücadeleler, önce ya dar ekonomik ya da dar politik mücadeleler olmuşlardır ve bu kategorilerin yeni yeni ortaya çıkmakta olan kapitalist tanımlamalarına açıktan karşı koymamışlardır. Bu hareketler, önceleri sağlam bir örgütlenmeye de dayanmıyorlardı. Sadece, anayasal değişikliklerle, yasalardaki rasyonalleştirmelerle ve tek tek ülkelerdeki işbölümleri ile ağır bir tempoyla yasal örgütlenmeler haline gelmişlerdir. Bu örgütsüzlük, işçi sınıfının hedeflerinden uzaklaşılarak, özel bir toplumsal tabakanın, meslek gruplarının, ulusal ve ulus-altı kurumların çıkarları doğrultusunda hedefler saptanmasını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte, kapitalizmin çelişkileri öylesine gelişiyordu ki, bu yöresel ve bölgesel çatışmalar aşamasının yerini, "bir ülkedeki sınıflar arasında mücadele" aşaması aldı. Bu ise, devlet seviyesinde iktidar mücadelesi verecek eşgüdümlü bir politik yapı gerektiriyordu. İşçi hareketinin politika ve sanayi alanlarındaki farklı kanatları, gerilemelere ve gecikmelere rağmen, hareketi, bütün güçlükler karşısında tam anlamıyla bir sınıf hareketi haline getirmek üzere biraraya geldi. Tek tek ülkelerdeki eşitsiz gelişme süreci, uluslararası alanda da yaşanıyordu. Oysa bu sorunun da aşılması gerekiyordu.

Nitekim, Marxist düşünce, buna da *Komünist Manifesto*'da çözüm buldu: "farklı sınıfları ve uzlaşmaz sınıf çelişkilerini bünyesinde barındıran eskimiş burjuva toplumunun yerine, gelecekte, tek tek bireylerin özgürce gelişiminin herkesin özgürce gelişiminin koşulu olduğu bir birliğe sahip olacağız". Önderlik yapan sektörler önderlik yapacak. Ancak, sonunda hepsine yetişilecek. Gelişme eşitsiz olabilir, fakat eşitsiz gelişen unsurlarda biraraya gelecektir. Marxist düşünce içindeki ortodoksluklar bilinmektedir. Ancak, bu yaklaşım yukarıda bahsedilen tamamlanmamış görevlerin tamamlanmasına daima katkıda bulunmamıştır. Ayrıca son zamanlarda, bu ortodoks tutumlara karşı Marxist düşüncenin kendi içinde karşı çıkışlar olmuştur. Bu konuda üç tutumdan söz edilebilir. İşçi sınıfı hareketlerini inceleyen tarihçiler, 20. yüzyılın işçi sınıfı hareketlerinin egemen komünist ve sosyal demokratik biçimlerin öncesini araştırmaya çalışmışlar ve hareketin "ilkel" ve "ütopik" (☞ ÜTOPİK SOSYALİZM) olarak adlandırılan biçimlerinin rasyonelliğini, etkililiğini ve yaratıcılığını farketmişler ve bu biçimleri habercilerinden daha değerli bulmuşlardır. Feministler, işçi sınıfı hareketlerinin yapısında erkeklerin egemen oluşunu çoğunluğu erkekler tarafından yazılmış olan hareketin tarihini derinlemesine incelemeye çalışmışlar ve insan soyunun yarısını temsil eden kadınların rolünün tarihin bu kesiminde, hareketin aktif ve yaratıcı geçmişinde bile gizli kalmış olduğunu ortaya çıkarmışlardır (☞ FEMİNİZM). Kadın, artık sınıflardan bağımsız, fakat

sınıflarla ilişkisi tamamen gözardı edilmeden incelenmektedir. Öte yandan, yeni ortaya çıkmış olan "kültür araştırmaları" dalının uzmanları, Marxist düşüncenin *Emek Süreci*'ne ilişkin fikirlerini, "ekonomik" üretim sınırlarının ötesine geçerek kültürel ve politik üretim alanını da kapsayacak ölçüde genişletmek amacıyla, "üretim"i oluşturan unsurlara ilişkin yorumları derinlemesine incelemeye çalışmışlardır. İşçi sınıfı hareketlerinin gelişmesinde öncü sektörler kavramı birbirini tamamlayan bu üç açıdan eleştirilmektedir.

İşçi sınıfı hareketlerinin gelişmesinde daha az evrimci fikirler de ileri sürülmektedir. 19. yüzyılın ortalarında, işçi sınıfı hareketleriyle tarihin akışını eşitleyen yaklaşımı bir ölçüde gereksizleştiren bir tutum olan işçi sınıfının bakış açısından *aracılık* sorunu konusundaki yaratıcı fikirler tekrar öne sürülmektedir.

SY/OE

OKUMA

Blackburn, Robin (der.) 1978: *Revolution and Class Struggle: a Reader in Marxist Politics.*

Braunthal, Julius 1966-80: *History of the International*, cilt I-III.

Caute, D. 1966: *The left in Europe since* 1789.

Cole, G. D., H. 1953-60: *A History of Socialist Tought*, cilt. I-VII

Hobsbawm, Eric J. (der.) 1982: *History of Marxism*, (der.) I-IV.

Kuczynski, J. 1967: *The Rise of the Working Class.*

Rowbotham, S. 1973: *Hidden from History.*

Sterman, Jones G. 1977: *Engels and the Genesis of Marxism.*

Thompson, E. P. 1963: *The Making of the English Working Class.*

Williams, R. 1979: *Politics and Letters.*

J

Japonya'da Marxist İktisat (*İng.* Marxist economics in Japan, *Fr.* Economie politique Marxiste a Japan, *Alm.* Marxistische Ökonomie in Japan)

Marxist iktisat Japonya'ya ilk kez bu yüzyılın ilk yıllarında geldi. Japon Sosyal Demokrat Partisi 1901'de kurulduğu gün yasaklandı, fakat yine de Marxist düşüncelerin yaygınlaşmasında temel oldu ve esas olarak akademik-olmayan aktif sosyalistler üzerinde etkiler yarattı. *Komünist Manifesto*'nun ilk Japonca çevirisi 1904 yılında partinin haftalık dergisinde yayımlandı ve *Kapital*'in giriş bölümünün kısaltılmış bir baskısı 1907'de yayımlandı. Japon kökenli diğer kitaplar, sosyalizmin temeli olarak Marxist düşünceleri tanıtmaya çalıştılar.

Bu dönemde Marxizm, Japonya'ya 1868 Meiji Restorasyonu'ndan sonra toptan ithal edilen bir dizi Avrupa (esas olarak Alman) kökenli düşüncelerin ve kurumların yalnızca biriydi. Bunun Japon ekonomisinin yapısı üzerinde yaptığı dönüşümün özel niteliği, Japon Marxistler arasında bazı tartışmalann konusu olmuştur (aşağıdaki bölümlere bakınız), fakat Japonya erken Avrupa kapitalizminin göreli olarak yavaş gelişmesiyle ve hatta Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'nın daha sonraki çağdaş büyüme hızları ile karşılaştırıldığında görülmemiş bir kapitalist genişleme ve büyümeyi başlatmıştır. Japon sanayi kapitalizmi, bu eski kapitalist ekonomilerin tersine, büyük ölçüde, ağırlıklı olarak sanayi tekniklerinin ve teknik bilginin ithaline dayalı olmasına karşın, Japonya'nın gelişmiş kapitalist ülkelerin sanayisi ile rekabet etmesini sağlayan, modern fabrikaların, dokların ve madenlerin satılmak üzere inşasını gerçekleştiren Meiji hükümeti tarafından oluşturulan bir altyapı üzerine kurulmuştur. İthal edilen kurumsal yapılar hemen bunu izledi. Burada özellikle Prusya, seçilen meclisin iktidarının sıkı biçimde denetlendiği ve meclise değil de doğrudan imparatora karşı sorumlu olan bir yürütme ile sınırlandırıldığı bir anayasa için model oluşturmada etkili oldu. Meiji Anayasası, iktidarın büyük ölçüde devri olmaksızın "modernizasyonu" hedeflemişti ve Bismarck Almanyası uygun bir modeli sağladı. Ulusal ve tarihsel gelişmenin özgüllüğünü vurgulayan Alman "tarihçi okulu" dönemin sosyal ve iktisadî düşüncesinde başat etkiye sahipti. Bu, büyük ölçüde müdahaleci olan Japon devleti için, kısa sürede üniversitelerde gözden düşen klâsik politik iktisadın *laissez-faire* politikalarından kesin biçimde daha uygundu. Bu arada Japonya'nın 1894-5'de Çin ile, 1904-5'te Rusya ile savaş aracılığıyla kendi emperyalist genişlemesi, hızlı bir gelişmeyi ve bunun yanısıra yoksullaşmış bir proletaryayı getirdi, oransal olarak hâlâ kitlesel olan köylülüğü ve kırsal kesimdeki işsizleri engelledi.

Rus devrimi, Avrupa'da olduğu gibi Japonya'da da sosyalist hareketlere yeniden ilgi ve destek doğurdu. 1922'de Japon Komünist Partisi kuruldu ve aynı dönemde diğer sosyalist halk cephesi, işçi ve köylü partileri de kuruldu. Japon sermayesi dünya krizine, tekelleşme sürecini yoğunlaştırarak karşılık verdi. Bugün Japon kapitalizminin o derece belirgin karakteristiği olan "Daibatsu" Holdinginin kökleri, Rus-Japon savaşından sonra oluşan kartellere uzanır, fakat MALÎ SERMAYE'nin özellikle bütünleştiği dönem, iki savaş arasındaki dönem oldu. Bu büyük firmaların gelişmesi, işçi sendikalarının hızla gelişmesine ve büyümesine yol açmakla birlikte, çalışan nüfusun yüzde 20'den azının imalat kesiminde olmasına karşılık, hâlâ bu nüfusun yaklaşık yarısını istihdam eden tarım ve balıkçılık kesiminde çalışanlardan oluşan, kırsal alandaki kitlesel yedek işçi ordusu ile birlikte kentlerdeki ücretler ve çalışma

koşulları çok geri kaldı (Itoh 1980, s.16). Sosyalist partiler köylüler ve toprak sahipleri arasındaki mücadeleler genel oy talebi ve işçi sendikaları konuları ile uğraşırken Marxist düşünceler de ilk kez üniversitelere girmeye başlıyordu. Yeni kurulan ekonomi bölümleri ile, hiç ekonomi bölümü bulunmayan üniversitelerdeki öğrenim kadrolarına, çoğu kez Almanya'da eğitim görmüş ve savaş öncesi ve savaş sonrası Almanya'nın gelişen Marxist kültüründen etkilenen kişilerce doldurulyordu. Marxist yapıtların çevirisi, hemen hemen Japon sermayesinin gelişmesine eşit bir hızda gelişti. *Kapital*'in üç cildinin ilk Japonca çevirisi ancak 1920'lerin başlarında yayımlanmakla birlikte, 1933'de dünyada ilk kez Marx ve Engels'in toplu yapıtlarının bütünü, ayrıca diğer dillerdeki basımlarında eşi bulunmayan ayrıntıda bir dizin Japonca olarak yayımlandı. 1930'lardaki şiddetli siyasal baskı, Japon Marxizminin gelişmesini etkiledi. Çin-Japon çatışması İkinci Dünya Savaşı'na doğru kızışınca, üniversitelerdeki Marxistlerin hemen hepsi kadrolarından oldular ve kitlesel tutuklamalar ve sansür üniversiteler dışındaki gelişmelerin tümünü etkin biçimde ezdi.

Savaştan sonra akademik Marxizm tüm siyasal hareketlerden büyük ölçüde koptu ve Japon kapitalizminin hızla genişlemesiyle, siyasal hareketlerdeki sosyalist gelişmeler çöküntüye uğradı. Aynı zamanda, Marxizm ekonomi bölümlerinde egemenlik kazandı ve bir süre için gerçekten ortodoks durumuna geldi. Fakat Amerika Birleşik Devletleri ile akademik değişimin artmasıyla birlikte, neoklasik ve bir ölçüde de Keynesçi iktisat da bir yer edindi. Bugün iki önemli okul olan Marxist ve "modern" (diğer bir deyişle Marxist olmayan) okullara dahil olanların sayısı hemen hemen eşittir. İki okul büyük ölçüde birbirinden bağımsız olarak gelişti, fakat 305 Japon üniversitesinin çoğunda temel eğitim hâlâ Marxist ve Marxist-olmayan iktisadın her ikisinin de öğelerinden oluşmaktadır. Bu yüzden, Batının tersine, Japon neoklasik iktisatçılarının çoğunluğu Marxizmin öğelerinden haberdardır. Bu, özellikle matematiksel alanlarda bazı eklektik gelişmeleri doğurmuştur. Koşimura (1975) Marx'ın yeniden-üretim şemasını oransızlık krizlerini ele alacak şekilde genişletmek için, Okişio da (1963-1977) kâr oranının düşme ve yedek sanayi ordusunun büyümesi eğilimlerini modelleştirmek için matematiksel modelleri kullanmışlardır. Morişima (1973), daha kapsamlı bir şekilde, Marxizmi Von Neumann'ın büyüme kuramı ile bütünleştirmeye çalışmıştır. Bazı Marxist iktisatçılar, ampirik çalışmalarında modern ekonometrik yöntemleri de kullanmışlardır.

Tartışmalar

1920'lerde ve 1930'larda Japon ekonomisinin niteliğine ilişkin olarak yapılan tartışmalar siyasal sonuçları açısından, yüzyılın başlarında Rusya'da gerçekleşenlerden farklı değildir. Komintern, Japonya'nın önündeki önemli dönüşümün sosyalist devrim yönünde mi olduğu, yoksa sosyalist devrimin başlatılmasından önce henüz burjuva devrimini geçirmesinin gerektiği konusunda kararsızlık göstermiştir. Japonya Komünist Partisi nihayet 1932 yılında, hâlâ temelde bir feodal toplum olan Japonya'ya Meiji Restorasyonu'nun kapitalizmi getirdiğini öne sürerek bunların ikincisinde karar kılmıştır. Bu çizginin destekçileri Koza-Ha (feodalci) olarak tanınmaya başlamışlar ve kuramsal konumları resmi Komünist Partisi dışındaki çeşitli sosyalist partilerin sol kanatları tarafından benimsenen Rona-Ha (işçiler ve köylüler) okulunun karşısında yer almışlardır.

Koza-Ha okulu kendi konumunu savunmak için, Batılı kapitalist ülkelerdekine benzer reformlar yapılmayan Japon devletinin mutlakiyetçi doğasına işaret etmişlerdir. Meiji Restorasyonu'nun, yalnızca, yükselmekte olan bir kapitalist sınıfın, feodal toprak sahipleri ile, toprak sahiplerinin egemenliklerini sürdürdükleri bir dizi feodal toprak sistemi reformları olduğunu öne sürmüşlerdir. Sayısal olarak ekonomiye egemen durumdaki, yoksullaşmış tarım kesiminde, çoğunlukla aynî olarak ödenen yüksek rantların sürmesi, tarımdaki köylülerin feodal sömürüsünün Japonya'da artığa el konulmasının egemen biçimi olduğunu öne sürmelerinin gerekçesi olmuştur. Öte yandan, Rona-Ha okulu, Meiji Restorasyonu'nu, arkasından Japon ekonomisinde feodal sömürünün değil, kapitalist sömürünün egemen olduğu, Japon burjuva devrimi olarak görmüş ve köylülüğün hızla proleterleşmesiyle birlikte sınıf yapısının değiştiğini savunmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana, Koza-Ha okulu içinde, Amerikan işgalinin zorladığı savaş sonrasındaki toprak reformunun bir sonucu olarak Japonya'ya

kapitalizmin getirilip getirilmediği konusunda benzer bir tartışma olmuştur. Kurihara, toprak reformunun bir sonucu olarak, toprak sahibi sınıfın büyük ölçüde ortadan kalktığını, fakat bunun tarımda kapitalist gelişmenin gerçekleştiği anlamına gelmediğini öne sürmüştür. Tersine, tarımda üretim ilişkilerinin devlet tarafından denetlenmesi, TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ'nin bir biçiminin yukarıdan aşağı zorla kabul ettirildiği anlamına gelmektedir. Ortodoks Koza-Ha kuramcıları bu görüşü reddetmeyi sürdürmüşlerdir, Rona-Ha eleştiricilerinin işaret ettiği gibi, savaş sonrası toprak reformu her ne biçimde olursa olsun yukarıdan aşağı kapitalist gelişmeyi başlatmış olsaydı, Meiji hükümetinin çok daha önceden bunu başaracağı görüşü tutarsızdı. Öte yandan, Meiji Restorasyonu devrimci bir hedefe sahip olmaması ve yukarıdan dayatılan bir yeniden örgütlenme olması nedeniyle burjuva devrimi değilse, bu, istilâcı bir güç tarafından getirilen savaş sonrası değişiklikler için de geçerlidir. Bunlar, işgalin aslında, Japonya'nın hâlâ pre-kapitalist olduğu; mutlakiyetçi devletle işbirliği yaparak yöneten Amerikan emperyalizminin egemenliğindeki bir iç yarı-feodal yapıyı koruduğu biçimindeki iddialarına destek sağladığını öne sürmüşlerdir. Yine bu görüş bir burjuva devriminin siyasal olarak gerekliliğine destek sağlamıştır. Bu kuramsal konum, 1950'lerden başlayarak Japon kapitalizminin ve gerçekte Japonya'nın kendisinin modern bir emperyalist güç olarak gelişmesi karşısında desteğini kaybetmiştir. Bununla birlikte, parti önderliği arasında AVRUPA KOMÜNİZMİ'ne yakın konumların gelişmesi, ekonominin bölümlerinin önceleri, tekelci devlet kapitalizmi olarak karakterize edilmesine kadar uzandığı halde, Japon Komünist Partisi içinde reformculuk yönündeki eğilimlerin kökleri bu ilk konumda bulunur. Öte yandan, şaşırtıcı olmayan biçimde, savaş sonrası toprak reformları Rona-Ha kuramcıları tarafından, büyük toprak sahiplerinin gücüne karşı yapılmış ve kapitalist gelişmeyi önleyen özel toprak mülkiyetinin kapitalist bir reformu olarak tahlil edilmiştir. Bu konum, Japonya'nın demokratikleşmesinin sonraki aşamasının sosyalist devrim olduğunu sürekli olarak öne süren Sosyalist Partinin sol kanadı tarafından savunulmuştur.

Dönemin metodoloji tartışmalarında, Japon ekonomisinin niteliği ile Meiji ve savaş sonrası reformlarının doğasına ilişkin bu tartışmanın iki yönü önemlidir ve bunlar sonuçta bir üçüncü grubun, Japon Marxizminin Uno okulunun gelişmesine yol açmıştır. Birincisi, Koza-Ha okulunun Japon ekonomisini feodal olarak nitelendirmesine neden olan öğeler, eleştiricileri tarafından, belli bir kapitalist gelişmenin karakterize edilebileceği bir temel olarak görülmüştür. Bu, bir üretim tarzının soyut tanımlaması ve hareket yasası ile belli ekonomilerde bunların aldığı özgül biçimler arasındaki ilişkiler konusunda soruları ortaya çıkarmıştır. İkincisi, bir siyasal partininkine benzeyen ortodoks (Koza-Ha) kuramsal bakışının kararsızlığı, iktisat kuramı ve siyasal mücadele arasındaki ilişki sorusunu gündeme getirmiştir. Kozo Uno *Principles of Political Economy* (1964) adlı yapıtında Marxizmin üç tahlil düzeyini kabul etmesi ve bunları açıkça ayırması gerektiğini öne sürmüştür:

① *Principles* Marx'ın *Kapital*'indeki çözümlemelerinden elde edilmiş ve gerekli olduğu yerde, ondan geliştirilmiştir. Bu düzeyde, kapitalist üretimin saf iktisadî hareket yasaları formüle edilebilir. Uno Marx'ın *Kapital*'de 19. yüzyıl başları ve ortasındaki İngiliz ekonomisinin, saf bir kapitalist ekonomi paradigması yönüne götüren bir gelişme içinde olan ve sonuçta bu gibi temel ilkelerin soyutlanmasının yapılabileceği bir ekonomi olması nedeniyle asıl örneği olarak kullandığını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, ilkeler, herhangi bir reel ekonominin uymayacağı bazı yönlerin soyutlamalarıdır.

② Bundan sonraki tahlil düzeyi, tüm dünyada kapitalist gelişmenin hareket yasalarının işlediği tarihsel biçimlerin ve bunların doğurduğu politikaların bir *evreler kuramını* geliştirecektir. Uno üç evreyi önermiştir: Yün sanayine dayalı İngiliz tüccar sermayesinin egemen olduğu merkantilizm, bundan sonra, pamuk sanayinde odaklaşan İngiliz Sınaî sermayesinin egemen olduğu liberalizm, ve son olarak Almanya ve ABD'nin yanısıra İngiltere'de ağır sanayinin gelişmesine dayanan malî sermayenin egemen olduğu emperyalizm.

③ *Ampirik analizin* üçüncü düzeyi belli ülkelerin ekonomilerinin gelişmesini ele alacak ve siyasal konuların yanısıra tümüyle iktisadî karakterli konuların da çözümlenmesinin gerektiği geçiş dönemlerinin tahlili için uygun olacaktır. Uno Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen dönemi, böyle bir dönem, kapitalizm ve sosyalizm arasındaki geçiş dönemi ve

bundan dolayı da, kapitalist ekonomilerin içindeki ve dışındaki sosyalist güçler arasındaki siyasal mücadeleler politikaya şekil verdiği için artık tam bir kapitalist gelişme aşaması olmayan bir dönem olarak görmüştür. Bu üç tahlil düzeyi arasında yapılacak kesin bir ayrımın, Japon kapitalizminin gelişmesinin, *Kapital*'de anlatılan kapitalist gelişme modeline uymaması sonucunda ortodoks kuramın düştüğü zor durumdan kurtaracağını öne sürmüştür. *Kapital*'deki bu modelin ilkeler düzeyinde olmasına karşılık, Japonya'nın kapitalist gelişmesi Japon tarımının ve sınıf oluşumunun özgül karakterinin ayırdedilebileceği ampirik düzeyde tahlil edilmelidir.

Uno Okulu, yukarıda özetlenen metodolojik reçeteye bağlı kalarak DEĞER ve kriz (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR) kuramına ilginç katkılarda bulunmuş ve genelde Japon Marxizminin karakteristiği olmayan sağlıklı bir dogmatizmden-arınmışlık göstermiştir. Japonya'da Uno kuramcıları ile diğerleri arasındaki önemli uyuşmazlık alanlarından biri, Uno'nun iktisadın siyasal ve ideolojik hareketlerden bağımsız olabileceğini ısrarla savunmasıdır. Bu, Sosyalist Parti'nin sol kanadında bazı taraftarı olmasına karşın, izleyicilerinin sosyalist dönüşüme esas katkılarını kapitalizmin bilimsel biçimde kavranışının geliştirilmesi olarak gördükleri, genelde bir akademik okul olarak kalan bu okulun gelişmesinden ortaya çıkmıştır. Bu ayrım ve bunun onların çalışmaları üzerine koyduğu sınırlama, tahlilin düzeylerinin metodolojik ayrımında içsel olabilir. Çünkü kapitalizmin hareket yasalarında dar bir bakış, belki de sınıf mücadelesinin rolünün gözardı edilmesine yol açmıştır. Uno bunu ampirik olana bırakmaktadır, fakat diğerleri sınıf mücadelesinin üretim tarzlarının kendilerini yeniden-ürettikleri ve bu yüzden onların tanımına içsel olan (yalnızca geçiş dönemlerinde bulunmayan) sürece içsel olarak görülebileceğini öne süreceklerdir. Uno'nun kapitalist krizlerin temeli olarak ilkeler düzeyinde çözümlediği, kapitalizmin, EMEK GÜCÜ'nün meta biçiminde varolan türden çelişkileri, sınıf mücadelesinin yalnızca nedeni değil, sonucudur. Sınıf mücadelesini kapitalizmin hareket yasalarına içsel olarak görmek gerektiğini vurgulayan eğilimler, bu açıdan, dünya ekonomisinin bugünkü durumunun tahlil edilmesinde daha verimli olabilir.

SH/AE

OKUMA

Burkett, Paul 1983: "Value and Crisis: Essays on Marxian Economics in Japan, A Review".

Itoh, Makoto 1980: *Value and Crisis, Essays on Marxian Economics in Japan.*

Kim, Soo Haeng 1982: "The Theory of Crisis. A Critical Appraisal of some Japanese and European Peformulations".

Koshimura, Shinzaburo 1975: *Theory of Capital Reproduction and Accumulation.*

Morishima, Michio 1973: *Marx's Economics.*

Okishio, Nubuo 1963: "A Mathematical Note on Marxian Theorems".

1977: "Notes on Technical Progress and Capitalist Society".

1975: "Uno-Riron: a Japanese Contribution to Marxian Political Economy".

Uno, Kozo 1964 (1980): *Priciples of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society.*

Jaurès, Jean (d. 3 Eylül 1859, Castres, Languedoc; ö. -öldürüldü- 31 Temmuz 1914, Paris)

Mütevazi bir orta-sınıf aileden gelen Jaures parlak bir öğrencilikten sonra, çok farklı ilgi alanları bulunan ve çok güzel yazan ve konuşan bir üniversite hocası oldu. Politikaya erken atıldı; kendi bölgesi olan Tarn'dan 1885'te ve bu kez kesinlikle sosyalist olarak 1893'te (uzun bir grev sonucunda Tarnlı mühendislerin temsilcisi olarak) Parlemento'ya seçildi. Sağlam bir Cumhuriyetçi ve demokrat olarak Dreyfus'un savunmasında ve kilise ile devletin ayrılması kampanyasında aktif rol oynadı. Sosyalist hareketin daha uzlaşmaz ya da Marxist kanadında yer almamakla birlikte, sık sık göndermeler yaptığı Marx'a büyük saygısı vardı. Kendisi hakkında pek iyi düşünmeyen kimi Marxistlerden biri olan Engels, özellikle onun iktisadi görüşlerine karşı idi (Lafargue'a 6 Mart 1894 tarihli mektup). Bir tarihçi olarak Jaures, Fransız Devrimi'nin sosyal temellerinin incelenmesinde öncülük etmiş ve Marx'ın tarihsel materyalizmini, ideallerin varlığı ve etkileriyle (Lévy, 1957, s. XIV) bağdaştırmaya çalışmış, sosyalizmi devrimin doğal mirasçısı ve tamamlayıcısı olarak desteklemek amacını gütmüştür. Sınıf mücadelesi kavramlarıyla konuşmaya bir hayli yatkın ve işçi sınıfını, köylülüğün de yardımı ile Fransa'yı ileriye götürecek güç olarak görmüştür. İşçinin kitle içinde bir birim olarak değil

de özgürleşmiş bir birey olarak önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Vatansever bir Fransız olarak ordunun daha etkin ve daha demokratik olmasını sağlayacak, genel ve kısa dönemli hizmet esasına dayanan bir ordu reformu tasarlamış ve bunu 1910 yılında yayımlamıştır. Ancak barışın sınırsız bir savunucusu olarak, bunu sağlayacak olan Enternasyonal'e büyük umut bağlamıştır.

1914 yılında, savaş yaklaştığında, fanatik bir milliyetçi tarafından öldürüldüğünde, savaştan kaçınılması için çağrılar yapıyordu.

VGK/UK

OKUMA

Jackson, J. Hampden 1943: *Jean Jaurés, his Life and Work.*

Jaurès, Jean 1898-1902 (1922-24): *Histoire socialiste.*

— 1901: *Études Socialistes.*

— 1910: *L'Armee nouvelle.*

Lévy, Louis 1947: *Anthologie de Jean Jaurés.*

Pease, Margaret 1916: *Jean Jaurés, Socialist and Humanitarian.*

Rappoport, Charles 1915: *Jean Jaurès, l' homme, le penseur, le socialiste.*

k

Kabile Toplumu (*Ing.* Tribal society, *Fr.* Société, tribale, *Alm.* Stammesgesellschaft)

Her ne kadar Marx (özellikle H.Morgan'ın *Ancient Society* kitabı üzerine yazdıklarında; Krader 1972'ye bakınız) ve Engels (*Ailenin Kökeni*'nde) zaman zaman "kabile" ve "kabilesel" terimlerini kullandılarsa da, ayrı bir toplum biçimi olarak ele alıp incelemediler. Engels (*a.g.e.*, bölüm I), H.Morgan'ın tarih öncesi kültürü vahşilik-barbarlık-uygarlık biçiminde kavramsallaştırmasını, materyalist tarih kavramı ile tam anlamıyla tutarlı bularak, ona, "ilk insanın tarihine kesin bir düzen getirme" girişimi olarak özel bir önem verdi. Marx, etnolojik çalışmalara daha sistematik olarak yöneldiği (Krader 1972) 1879-82 yıllarındaki elyazmalarında ilkel toplumların tarihsel gelişimi ile ilgilendi ve yalnızca Morgan'ın değil, aynı zamanda Maine'in, Lubbock'un, Kovalevsky'in ve diğerlerinin de çalışmalarını yorumladı. Ne var ki, Marx ve Engels'in ilgisi esas olarak (çeşitli biçimleri içinde "ilkel toplum"da) sınıf farklılıklarının ve devletin ortaya çıkışına yönelikti.

Modern akademik antropolojide "kabile" terimi, "ilkel" teriminde olduğu gibi karmaşık bir yapıya sahiptir. Her ne kadar ilk olarak Kroeber (1948) "kabile" kavramının, Kuzey Amerika'nın yerli toplumsal formasyonlarının özelliklerini tanımlamak için kullanılmasına karşı çıkmışsa da, Fried'in (1966), sözcüğün genel olarak yerli toplumları tanımlamak için kullanılmasına karşı bir haçlı seferi yürütmesine kadar, itirazları büyük oranda gözden uzak kaldı. Her iki bilimadamı da -metropolitan teori ve pratik içinden kavranılarak- kabilenin, diğer çeşitli ve siyasal olarak özerk gruplar üzerinde sömürgesel bağlamda, zorlamada bulunan yönetsel bir birim olduğuna işaret ettiler.Leacock (1983) "kabile"nin, hiyararşik olarak yapılaşmış siyasal bir grup olarak, verili bir bölgede emperyalistlerin egemen olmaya yönelik girişimlerine karşı savunma gereksiniminin bir dışavurumu olabileceğini ekler.

Son zamanlardaki Marxist çalışmalarda bir yandan kavramsal sorunlar (Godelier, 1973) öte yandan da tarihsel ve siyasal gerçeklerle ilgilenilmiştir. Örneğin, aynı anda egemen seçkinlerle bazı haraç ilişkileri içinde de bulunabilen, önceleri eşitlikçi olan yerli gruplardan oluşan siyasal olarak hiyerarşik bir yapıyı incelediğimizde, proto-devlet (Diamond'un kullandığı bir deyim, 1983) bağlamında kullanılmazsa eğer, "kabile" teriminin bir zararı yoktur. Öte yandan, "kabile" sıfatı aynı zamanda ilkel olan eşitlikçi ve sınıfsız bir topluma da uygulanırsa o zaman kavramın karmaşıklığı açık hale gelir. Dikkat edilmesi gereken, "eşitlikçi" kavramının statülerin, derecelerin ya da yaşa bağlı hiyerarşilerin yokluğuna işaret etmediği, yalnızca ekonomik sömürünün olmadığını belirttiğidir. "Kabile" terimi aynı zamanda "folk" ve "geleneksel" ya da "uygar olmayan" gibi diğer bulanık ifadelerle benzerliklere sahip olduğu için, okur-yazar yüksek uygarlıklar ile okur-yazar olmayan, büyük bir olasılıkla daha az karmaşık ve teknolojik düzeyleri "aşağı" kültürlerin temaslarından, soya dayanan, kan bağlı ve kesinlikle şiddetli bir öz savunmaya sahip bir topluluk görüntüsü ortaya çıkmıştır. Bu etnosentrik ölçütler, kabile devletleri ile devletsiz kabile toplumları arasındaki ayrımı gölgelendirme eğilimindedir. Fakat devletsiz bir kabile toplumundaki güçlü toplumsal bağların, varlığını dolaylı ya da dolaysız, dışardan gelen emperyalist saldırılara borçlu olduğunu da akıldan çıkarmamalıdır. Böyle bir ikinci yapı henüz ortaya çıkmakta olan kabile devletleri ile karıştırılmamalıdır.

Her ne kadar Godelier (*a.g.e.* s. 93-96) bu toplumların aldıkları biçimlere daha az dikkat gösteri-

lebileceği ve bu toplumlardaki farklı üretim tarzlarının daha kesinlikle analiz edilebileceği, daha temelli bir teorik yeniden inşanın zorunlu olduğunu düşünse de, "kabile"nin çeşitli anlamlara sahip olmasından ortaya birtakım sorunların çıktığı bir gerçektir. Fakat bu sorunlar yeniden tanımlanmak suretiyle çözümlenebilir. "Kabile" teriminin tarihsel olarak ortaya çıkmış olan (Asyatik, köleci, feodal, kapitalist, sosyalist) çeşitli devletçi toplumsal formasyonlar hakkında kullanılmaması ancak devletsiz ya da ilkel toplumlar için kullanılması için de bir neden yoktur. Buradan, ortak bir ad, ortak bir dil, kültür ve köy topluluğu sınırları ile eşbiçimli olan evlenme sınırları üzerine kurulmuş olan, birbirleri ile geleneksel bir ilişkiyi ve büyük bir olasılıkla köy-üstü dinsel otoriteleri kabul ve tasdik eden çok sayıda köyden oluşan, örneğin kuzey-doğu Nijerya'da bahçe tarımı temelinde kurulmuş ilkel toplum "kabile" tanımını karşılamaktadır. Böyle sınıfsız ve işlevleri akraba ya da yarı akraba birlikler içinde düzenlenmiş olan bir toplum, sivil yapıya ve sivil otoriteye sahip değildir. Kabileyi oluşturan köyler özerktirler ancak birbirlerine bağlıdırlar; içerde eşitlikçiliği sürdürürken, sömürü ve istismara dayanmayan bir çerçevede diğer kabilelerle de ilişki kurmaktadırlar. İşbirliği halindeki çalışma grupları, askerî ve/ya da avlanma birimleri aynı zamanda "kabilesel" bir bağlamda köyleri biraraya getirir. Bununla birlikte, bir "kabile"de açık ve seçik olan kültürel bağlılık belirgin bir kabilesel yapının yokluğunda varolabilir ve doğu Nijerya'nın Ibo-konuşan halkları arasında bir temasın olmadığı dönemde olduğu gibi, dikkate değer bir alana yayılmış durumda bulunan çok sayıdaki yerli grubu kucaklayabilir. Böyle bir grup ilkel bir ulusallık düzeyine sahip olarak değerlendirilebilir; belli bir bölgenin dışında bu paylaşılmış kültürel kimlik; siyasal federasyonun ya da çok uzaklara yayılmış dinsel ya da ticarî bağlantıların yokluğunda, halkın kendisi tarafından bile bilinmeyebilir.

O halde, kabile toplumu, kendi temel karakteristikleri içinde ilkel bir toplumdur. "Kabile" terimi, hatta emperyalist saldırı ve işgallere doğrudan ya da dolaylı "ikincil bir karşılık" olmak bakımından dahi olsa, özsel anlamda kullanılırsa, yerel gruplar arasında belli bir karşılıklı bağlılık biçimini yansıtır. "Kabile" bir nitelik olarak kullanıldığında (aynı zamanda ilkel bir toplum olan) bir topluluğa ya da sivil bağların istisnai olarak sınıf ve/ya da kast biçiminde belirginleştiği yerel bölgelerde, ilkel özelliklerin, her ne kadar biçim değiştirmiş olsa da, içinde sürmekte olduğu ve henüz doğmakta olan bir devlete işaret eder. Iroquois bir "kabile", Dahomey bir "kabile devlet", Bushmen "kabile" ilişkisine sahip bir toplum örneği olabilirler. Marx'ın kendisi, kabile devleti biçiminin toplumsal formasyonlarını Asyatik üretim tarzı genel başlığı altında biraraya getirme eğilimindeydi. (☞ İLKEL KOMÜNİZM)

SD/SŞ

OKUMA

Diamond, Stanley 1981: *In Search of the Primitive: A Critique of Civilization.*

— 1983: Dahomey, *Transition and conflict in State Formation.*

Fried, Morton 1966: "On the Concepts of Tribe and Tribal Society."

Godelier, Maurice 1973 (1977): The concept of the tribe. *Perspectives in Marxist Anthropology* içinde.

Krader, Lawrence (der.) 1972: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx.*

Kroeber, Alfred 1948: *Anthropology.*

Leacock, Eleanor 1983: "Interpreting the Origins of Gender Inequality: Conceptual and Historical Problems."

Service, Elman 1962: *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective.*

Kalecki, Michal (d. 22 Haziran 1899, Varşova; ö. 17 Nisan 1970, Varşova.)

Polonyalı bir iktisatçı olan Kalecki'nin genç yaşlardaki Marx, Luxemburg ve Tugan-Baranovsky okumaları ve sanayi davranışı üzerine araştırmaları, 1930'ların başından sonra yayımlanmaya başladığı iş devreleri modellerinin temeli oldu. Kâr ve yatırımlardaki dalgalanmaları iş devrelerindeki kilit faktörler olarak görmesine rağmen, efektif talep kavramını kullanması geniş ölçüde Keynes'in bir öncülü ve sol Keynesçiliğin bir teorisyeni olarak görülmesine neden oldu. Bu görüş 1968'de, Kalecki Polonya hükümetinin yönlendirdiği iktisatçılar tarafından, Keynes'in etkisine kapılmış "yetersiz bir Marxist" olmakla suçlandığında ilginç bir yankı buldu.

Yaşamı boyunca Kalecki, kapitalist ekonomilerdeki iş devreleri teorisini iyileştirmeyi sürdürdü ve aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerin ve sosyalist ekonomilerin ekonomik analizine önemli katkılarda bulundu. Derin ekonomik görüşleri genel olarak pratik politikaya bir yardım olarak gelişti. İş devreleri teorisinde, kapitalizmin temel ekonomik zayıflığı olarak gördüğü kapitalist ekonomilerin istikrarsızlığını, tekelci kapitalizm dönemine 19. yüzyıl kapitalizminin işçi sınıfının mutlak yoksullaşmasını yerleştirerek açıklamaya çalıştı. Kâr ve yatırımlardaki dalgalanmalardan kaynaklanan bu istikrarsızlık hükümet harcamalarıyla ve yatırımların teşvik edilmesiyle hafifletilebilirdi, ama kapitalistlerin sürekli bir tam istihdam rejimine düşman olmaları nedeniyle bu ancak geçici olabilirdi.

Özel sermaye birikiminin zayıf ve olgunlaşmamış ve devletin finanse edeceği birikim için vergi tabanının dar olduğu gelişmekte olan ekonomilerin kilit sorunu olarak Kalecki, gelişmenin finansmanını görüyordu. Bu ekonomilerde ilerici, modernleştirici hükümetler altında bile görülen yaygın ekonomik durgunluk eğiliminin nedeni ona göre buydu.

Sosyalist ekonomilerde Kalecki daha çok, emek arzı, yatırım ve ücret malları arzının yaşam standartlarında dengeli bir büyüme sağlayacak şekilde nasıl birleştirileceğinin analiziyle ilgileniyordu. Ekonomik planlamayı sosyalist bir ekonominin koordinasyonu için zorunlu görüyordu, ama bu planlama ekonominin bürokratikleştirilmesini önlemek için işçi denetimi ile dengelenmeliydi.

Kalecki'nin iş devreleri teorisi ile Keynes'in makroekonomik analizi arasında, efektif talep kavramının ortak kullanımı gibi bazı yüzeysel benzerlikler vardır. Kalecki ayrıca gerçekte yapıtında emek değer teorisini hiç kullanmamıştır. Ama kapitalist ve gelişmekte olan ekonomilerin analizini sağlam bir şekilde Marxist sınıf kategorileri üzerine oturtmuştur. Kârlar (kapitalistlerin tüketim ve yatırım harcamaları, hükümetin bütçe açığı ve dış ticaret fazlası tarafından belirlenir), yatırım (kârlar ve mevcut sermaye stoku tarafından belirlenir), tüketim (toplam üretim ve gelirin ücret ve kârlar arasındaki dağılımı tarafından belirlenir) ve ücretler (tekelleşme derecesi ve hammaddelerin görece fiyatları tarafından belirlenir) teorisi gibi başlıca özelliklerinde Keynes ve izleyicilerinden tamamen farklıdır. Kalecki'nin iş devreleri teorisi Marxist yeniden üretim şemalarından çıkarılmıştır. Kalecki bu şemalardan ayrıca bir Keynes Yatırım Katsayısı türetmiştir.

Kalecki ayrıca tarihsel materyalizme dayalı bir ekonometri eleştirisi yazmıştır. Her zaman işçi sınıfına sempati ile bakmış ve sosyalizmi kapitalizmin sorun ve adaletsizliklerinin biricik kalıcı çözümü olarak görmüştür.

JT/ZD

OKUMA

Kalecki, Michal 1971: *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-1970.*
— 1972: *Selected Essays on the Economic Growth of the Socialist and the Mixed Economy.*
— 1976: *Essays on Developing Economies.*
— 1986: *Selected Essays on Economic Planning.*
— forthcoming: *Collected Works.*
Osiatynski, Jerzy 1988: *Michal Kalecki on a Socialist Economy.*
Sawyer, Malcom 1985: *The Economics of Michal Kalecki.*

Kantçılık ve Yeni-Kantçılık (*Ing.* Kantianism and neo-Kantianism, *Fr.* Kantianisme et neo-kantianisme, *Alm.* Kantianismus und Neo-Kantianismus)

Alman filozofu Immanuel Kant'ın (1724-1804) yapıtları, gerek çağdaş bilgi kuramını gerekse çağdaş toplum kuramını anlamak bakımından büyük önem taşır. Bilgi kuramında, Kant'ın yapıtları rasyonalizm ile ampirizimin öğelerinin öyle bir bileşimini meydana getirmiştir ki, bunun aracılığıyla bilim ve sağduyu yargılarının nesnelliği savunulabilir, metafizik kurgulamalarsa yadsınabilir. Nesnel yargılara varılması, temel kavramlar ya da "kategoriler" ile "sezgi formları"nın (uzam ve zaman'ın) olanaklı duyumsal deneyimin içeriğine uygulanmasını gerektirir. Ama bundan şu sonuç çıkar ki, hakkında bilgimiz olan dünya, olanaklı deneyim nesnelerinin dünyasıdır: "kendi içlerinde" halleriyle şeylerden ayrı ve insanın bilişsel yetilerinden bağımsız olan "fenomenler" (görüngüler) dünyası. Fakat pratik ve moral yaşam amaçları ile -hatta bilimin kendisinin yürüyebilmesi için-nesneleri duyumsal deneyimin ötesinde bulunan fikirler olmaksızın edemeyiz: Tanrı, istem (irade)

özgürlüğü ve ruhun ölümsüzlüğü gibi fikirler. Kendi içlerinde şeyler ("numenler") olarak bu gibi nesneler bilginin nesneleri olamazlar ve inanç alanına girerler.

Bilgi kuramında ve tarih, felsefe ve bilim sosyolojisi gibi onunla bağlaşık disiplinlerde, Kant'ın yapıtları, bilim ve bilme konularında hemen hemen evrensel başatlıktaki pozitivist ve ampirist açıklamaların eleştirisi için önemli bir kaynak oluşturmuşlardır (☞ AMPİRİZM; POZİTİVİZM; BİLİM). Kantçılığın bilginin kurulmasında bilen öznenin etkin katkısını tanımaları, bilim tarihini ampirik olguların derece derece birikmesinden başka bir şey diye anlama yolundaki herhangi bir girişim için zorunlu bir önvarsayım ve herhangi bir türden bilim sosyolojisi için zorunlu bir sayıltıdır. Fakat Kant'ın "fenomenler" ile "kendi içlerinde şeyler" arasında yaptığı ayrım, hem Kant'ın kendi konumunda ciddi güçlükler çıkan bir yerdir, hem de Kantçı fikirlerin daha sonraki kullanımlarında önemli bulanıklıkların kaynağıdır. Kendi içlerinde şeylerin bilişsel olarak tanınması, Kant'ın bilgi kuramında olanaksız kabul edildiğinden, "fenomenler" ya da "görünüşler" hakkındaki bilgimizin görelileştirilmesinin yolu açılmış olur; böylelikle de, (Hegel'den Bloor ve Feyerabend gibi çağdaş sosyolog ve bilim felsefecilerine değin) bilimde nesnellik düşüncesinin daha sonraki eleştiricileri belirli birtakım Kantçı fikirleri, Kant'ın kendi düşünsel amaçlarını çürütmek için kullanabilmişlerdir.

Marx, Engels ve Lenin için, Kant'ın bilgi kuramı, birbirleriyle bağıntılı üç bakımdan kusurluydu. Bir kere, bu kuramın bilginin kuruluşunda zihnin *a priori* katkıları olduğunu söylemekle tarih-dışı olduğu düşünülüyordu: Kant'a göre bu temel kavramlar zihnin evrensel yetileriydi, oysa Marxistler insanın bilişsel güçlerini tarihsel dönüşüm ve gelişimine tâbi saymak eğiliminde olmuşlardır. Bununla ilişkili olarak, Kantçılığın nesnel bilginin *a priori* koşullarını zihnin yetilerinde görmelerine karşılık, Marxizm karakteristik bir biçimde, bunları bedensel olduğu kadar ruhsal yönleri de olan insanın onlarsız edilemeyecek toplumsal pratiklerinde görür. Son olarak da, Engels ve Lenin, bilinebilir "fenomenler" dünyası ile bilinemez "kendi içlerinde şeyler" arasındaki sınırın, Kantçılığın gerektirdiği gibi, sabit ve mutlak olmadığını, tarihsel açıdan göreli olduğunu ileri sürmüşlerdir. İnsan-özneden bağımsız ve öncel olarak, olduğu gibi dünyanın gizil bilinebilirliği, Marxizmin materyalist dünya görüşü için özsel sayılmıştır.

Doğal-bilimsel bilginin olanaklı nesnesi olarak görünüşler dünyası ile inanç nesneleri olarak ruh, irade ve ahlâkın dünyası arasında gözetilen Kantçı ayrım, çağdaş toplum kuramı açısından da çok önemliydi. Hegel için bu ayrım, idealist bir toplumsal varlıkbilimin (ontolojinin) ve (içinde kendini gerçekleştirmiş ruhun mutlak bilgisinin bilimsel nesnelliğin ve materyalizmin eleştirisi için bir dayanak sağladığı) tarihsel diyalektiğin temeli olmuştur. Çağdaş bir Marxist düşünüre (Colletti, 1973) göre, Marx'ın Hegel'i materyalistçe başaşağı edişi, Kant'ın felsefesindeki materyalist öğelere bir dönüş olarak anlaşılmalıdır. Almanya'da Hegel'in etkisinin gerilemeye başlamasından ve pozitivist ve materyalist bir felsefe kültürünün onu izleyen yayılışından sonra, pozitivizme karşı bir "başkaldırı", yeni bir metodolojinin kaynağı ve kültürel ve tarihsel bilimlerin felsefî temeli olarak Kant'a bir dönüş biçimini almıştır. Bu Yeni-Kantçı hareket gerek coğrafî olarak gerekse Kant'ın yapıtını kullanma türleri bakımından çok yaygındı, fakat karakteristik olarak, doğa bilimleri ile insanın kültürel ve tarihsel fenomenlerini kendilerine nesne edinen öteki bilgi biçimleri arasında temel bir ayrım yapmaya hep bağlı kalmıştır. Bizim tarihsel ve kültürel bilgilerimizi aracılıklarıyla düzenlediğimiz anlam, değer ve amaç gibi temel kavramlar, bir bakıma Kant'ın doğal bilimsel bilgi görüşündeki sezgi formlarını ve *a priori* kategorileri andıran biçimde işlev görürler. Ama, insan bilimlerini kuran bu kavramların aynı zamanda insan eylemcilerin aracılıklarıyla toplum dünyasını kurdukları kavramlar olmalarıyla, onlardan ayrılırlar: toplumsal bilimsel bilginin öznesi ile nesnesinin nihaî özdeşliği, bu araştırma alanında bilgi ile nesnesi arasında niteliksel olarak farklı bir ilişki öngörür.

Lukács'la ilintili felsefî Marxizm ile Weberci sosyolojinin her ikisi de, hem düşünsel hem de biyografik anlamda Dilthey ve Rickert'in Yeni-Kantçılığından kaynaklanmışlardır. AVUSTURYA MARXİZMİ'nin ve en dikkate değer olarak Max Adler'in yapıtlarının felsefî temeli de Yeni-Kantçıydı. Sonraki Marxizm felsefî açıdan kabaca iki eğilime bölünmüştür: Engels'in geç dönem yapıtlarını ve Lenin'in *Materyalizm ve Ampirio-Kritisizm*'ini kendilerine paradigma kabul edenler ile Yeni-Kantçılığın çeşitli biçimleri. Bunlardan

ilki, Doğa düzeninin bir parçası olarak insan türünün tarihi üstüne doğalcı/materyalist bir bakış sunmakta ve esas itibanyla doğal-bilimsel bilgi biçimleri aracılığıyla anlaşılabilir olmaktadır; ötekiyse, doğal ve insan-tarihsel alanı, (doğa bilimlerindekilerden niteliksel olarak farklı anlama biçimleri gerektiren) insan toplumsal pratiğinin amaç gözeten, dönüştürücü karakteriyle derinliğine bölmektedir. (☞ BİLGİ KURAMI; FELSEFE)

TB/MT

OKUMA

Althusser, L. 1971: "Lenin and Philosophy" *Lenin and Philisophy and Other Essays* içinde.
Bleicher, J. 1980: *Contemporary Hermeneutics.*
Colletti, L. 1973: *Marxism and Hegel.*
Hughes, H.S. 1959: *Consciousness and Society.*
Korner, S. 1955: *Kant.*
Lenin, V.I. 1908 (1962): *Materialism and Empirio-Criticism.*
Lukács, G. 1923: *History and Class Consciousness.*
Outhwaite, W. 1975: *Understanding Social Life.*

Kapital (*İng.* Capital, *Fr.* Capital, *Alm.* Das Kapital)

Marx'ın bilimsel araştırmalarının en gelişkin ürünlerini içeren en büyük eseri. *Kapital* en çok üç ciltlik bir eser olarak ün yapmıştır. Birinci cilt 1867'de Almanca yayımlandı; II. cildi, Marx'ın ölümünden iki yıl sonra 1885'te Engels yayımladı; ve Engels'in editörlüğünü yaptığı III. cilt 1894'te yayımlandı. Ama *Kapital*, Marx iktisat kuramları tarihi konusundaki eserini planladığı için aslında dört ciltlik bir eserdir. *Artık Değer Kuramları*, bu eserin dördüncü bölümü olarak Kautsky tarafından 1905-10 tarihleri arasında ilk kez yayımlandı.

Kapital'de Marx'ın en ünlü önermelerinin ardındaki usavurumu buluruz: bu önermeler arasında kapitalist gelişme ve gerilemenin kökeninde (alışveriş ve ticaretin değil) üretimin bulunduğu; kapitalizmin tarihte ekonomik ilişkilerde sürekli devrimci değişmelere dayanan ilk sistem olduğu; bir yedek işsizler ordusu gerektirdiği; ekonomik krizlerin kapitalizmin ayrılmaz bir parçası olduğu düşünceleri yer alır. Marx *Kapital*'de, kapitalizmin bu doğrultulardaki gelişiminin nasıl emek-sermaye çelişkisine dayandığını gösterir. Kitabın konusu, en azından ekonomik rolleri bakımından işçi sınıfı ile kapitalist sınıfın ortaya çıkış ve gelişiminin (ve farklılaşmasının) öyküsüdür.

Kapital büyük ölçüde ekonomik boyutla sınırlı olmasına rağmen, Marx'ın, kapitalizmin analizine uygulanmış tarih bilimini ("tarihsel materyalizmi") olgun haliyle sunar. Marx'ın okuyucuyu zımnen karşı karşıya bıraktığı birçok soru arasında dördü, bütünü birbirine bağlayan sürekli bir tema sağlar: Kapitalist ekonomi kendini nasıl yeniden üretir? Kapitalizm, prekapitalist toplumlardan nasıl doğdu? Gelişiminin, yayılmasının ve yozlaşmasının iç dinamiği nedir? Ve kapitalizmin yüzeysel görünümü, altında yatan ilişkilerden ve güçlerden nasıl farklıdır ve bunları nasıl gizler?

Bu sorular hem soyut analizleri, hem de kapitalizmin doğuşu, işleyişi ve gelişimine ilişkin dramatik tarihsel deneyimin irdelenmesini gerektirir. Bu iki görev *Kapital*'de olağanüstü bir güçle birleştirilmiştir. Birçok okura göre İngiltere'de tarımsal alanların çitle çevrilmesini ve kapitalizmin vahşi bir biçimde doğuşunu, kapitalist işverenlerin İngiliz Fabrika Yasaları konusunda daha sonraki mücadelelerini, ya da işyerinin içinde ve dışındaki yaşam koşullarını anlatan güçlü, kılı kırk yaran tarihsel bölümler *Kapital*'in özüdür. Bunların ampirik sağlamlığı su götürmez. Marx'ın bu çalışmalarında hep dışa vuran öfkesi verilere yönelttiği titiz özeni zayıflatmaz ve olaylar kapitalizmin doğasını açığa vurmak için bizzat konuşur gibidir. Ama aslında olaylar bizzat konuşamazlar. Marx'ın anlatımındaki güç, o anlatımın kapitalizmin, ekonomik kategorilerin soyut analizinde açıkça sergilenen yasalarıyla ilişkilendirilme biçiminde yatar.

Bu analizi okuyan insan, Marx'ın diyalektik metodunu bilfiil nasıl kullandığını görür. Marx, *Kapital*'in ilk taslağı olan *Grundrisse*'de metodunun anahtar bir veçhesini özetledi; orda, kapitalizmi anlamak için onun en basit, soyut kategorilerini incelemek ve bunların içsel bağları ile çelişkilerinden giderek karmaşıklaşarak günlük fenomenlere denk düşen kategorileri kurmak zorunda olduğumuzu belirtti. *Kapital* bu prensiple yazıldı. Bu metodun kitapta yer alan birçok örneğinden en açık olanı, Kapital'in basit bir kavram olan "meta"nın oldukça soyut bir analiziyle işe başlaması, ve bu temel üzerinde para, sermaye yedek işsizler ordusu, dolaşım ve yeniden üretim, kredi sistemi, buhranlar ve tekelci sermayenin doğuşu

gibi karmaşık fenomenleri adım adım incelemesidir. Her bir adımda, her kategorinin doğasında varolan diyalektik çelişkiler daha karmaşık kategorilerin temelidir; örneğin metalarda kullanım değeri ile değişim değerleri arasındaki çelişkili ilişkiden paranın özellikleri türetilir.

Marx'ın bu konuyu *Kapital*'in ilk üç cildi arasında bölüş biçimi de bir soyutlama düzeyinden diğerine ilerlerken analizlerinin yapısı hakkında açık bir ipucu sağlar. "Kapitalist üretim"in eleştirel analizi olan birinci cilt genel olarak sermaye hakkındadır ve Marx burada sermayenin tüm biçimlerinin esas karakteri olan kendini büyütmenin altında yatan sırrı ortaya çıkarır. Sermayenin genişlemesinin, artık değerin yaratılmasına ve ele geçirilmesine dayandığını, sermayenin bunu üretim sürecini denetlemesi sayesinde başardığını gösterir. Bu da, yine genel olarak sermaye konusunu işleyen ikinci ciltte "sermayenin dolaşım süreci" analizinin temellerini oluşturur. Ve III. ciltte genel olarak sermaye, tek tek sermayelere dönüştükçe kapitalistler arası rekabetin esas ama daha karmaşık gerçekliği incelenir. Burada artık değerin kâr, faiz ve ranta dönüşümü ve günlük piyasa güçlerinin üretim üzerinde dinamik etkisi ve kredi sisteminin etkisi açıklanır.

Sermayeyi birbirini izleyen soyutlama düzlemlerinde inceleme yöntemi, bizzat ekonomik kategorilerin sürekli biçimde dönüştüğü anlamına gelir. Nasıl sermayenin genel olarak analizi için uygun bir kavram olan artık değer kavramı, tek tek sermayeler bağlamında kâr gibi biçimlere dönüşüyorsa, aynı şekilde I. cildteki değer kavramı III. ciltte üretimin fiyatı, piyasa değerleri ve piyasa fiyatlarıyla bağlantılıdır. "Dönüşme sorunu" yani değerin üretim fiyatlarına (ve artık değerin kâra) dönüşmesi, *Kapital*'in yayımlanmasından bu yana Marx'ın ekonomi görüşü üzerindeki tartışmalarda büyük öneme sahip olmuştur. Marx'ı savunanlar dönüşümün ancak Marx'ın diyalektik metodu bağlamında anlaşılabileceğini çeşitli biçimlerde ileri sürerlerken, Marx'ı eleştirenler dönüşümdeki mantıksal hataların Marx'ın ekonomi teorisinin temellerini tahrip ettiğini iddia ettiler (☞ DEĞER VE FİYAT; ARTIK DEĞER VE KÂR; MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ).

Kapital'in içsel yapısı konusundaki bu tartışmalar, metnin açık bir metin olduğu gerçeğini örtmemelidir. Metnin mantıksal kanıtları Marx'ın sergilediği tarihsel ve çağdaş sosyal gerçekler aracılığıyla kapitalizmin gerçek öyküsüyle irtibatlı olduğu gibi, ayrıca kitabın kuramsal tezleri tamamlanmamıştır ve gelişmeye açıktır. Örneğin kâr oranının düşme eğilimi ve ekonomik bunalımların nedenlerine ilişkin ünlü önermeler, konuyla ilgili başka çalışmalan engellercesine değil, bölük pörçük ve tamamlanmamış bir halde sunulmuştur.

Gelişmeye açık oluşunun bir başka boyutu, *Kapital*'in mevcut dört cildinin, Marx'ın kapitalizmin ekonomisi konusundaki çalışmalarının tamamını kapsamasının asla düşünülmemiş olmasıdır. Marx'ın büyük eseri için 1857'de hazırladığı ilk taslakta eserin altı cilt olması öngörülüyordu. Son üç ciltte devlet, dış ticaret ve dünya pazarı ele alınacaktı. 1857'de ilk üç kitabı için öngördüğü malzeme, değişik bir biçimle, *Kapital*'in ilk üç cildinin bildiğimiz biçimi içinde yer aldı. Ama Marx devlet, dış ticaret ve dünya pazarı üzerinde çalışma planını gerçekleştirmeye fırsat bulamadı. Kapitalizmin bu temel özellikleri üzerinde sonraki çalışmalar bu yüzden Marx'ın kendi açıklamalarının bir hayli ötesinde ele alınmıştır.

Kapital'de ekonomik ilişkilerle kültürel, siyasal ve sosyal ilişkiler arasındaki bağ da, benzer biçimde açık bırakılmıştır. Dolayısıyla eserin, sınıfların ekonomik konumları ve değişimleri konusunda analizi sınıfları kendi ekonomik oyuklarına kapatma yolunda bir girişim değil, sınıf bilinci ile sınıf politikasını bütünleştiren sınıf analizleri için bir başlangıç noktasıdır (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI; SINIF).

Kapital'in Marx'ın bir bütün olarak eserleri içindeki yeri tartışılmıştır. Birçokları *Kapital*'in daha önceki eserlerinde bulunan köklerine ve Hegel'in diyalektiği ve Marx'ın başlangıçtaki yabancılaşma kavramları gibi esasta Hegelci ilgi alanlarının fasılasız gelişimine vurgu yapmıştır. Ama başkaları *Kapital*'i tamamen farklı olgun bir çalışmanın zirvesi olarak görür. Birincileri en iyi, *Kapital*'in *Grundrisse*'de bulunan kökleri konusundaki analizi ile Marx'ın Hegel'i inceleyerek geliştirdiği kavramların rolünü aydınlatan Rosdolsky temsil eder. Alternatif "olgun Marx" tezinin en önde gelen yorumu, *Kapital*'in, Marx'ın ilk ve son eserleri arasındaki bir "epistomolojik kopuşun" nihaî ürünü olduğunu ileri süren Althusser ve yandaşlarına aittir. Onlara göre *Kapital*, kapitalizmin sosyal ilişkilerini yapıların içindeki ve arasındaki ilişkiler olarak sunar; bireylere, ya da sınıflara tarihin özneleri olarak

herhangi bir rol atfetmez. (☞ HEGEL VE MARX; YAPISALCILIK; *GRUNDRİSSE*).

Marx'ın kendisi için *Kapital*'i yazmak proletaryaya kapitalizmin mezar kazıcası misyonunda yardımcı olan görevinin hayati bir parçasıydı, ve hem o hem de Engels için *Kapital*'e harcadıkları emek, Uluslararası Emekçi Birliği ve ulusal işçi partilerinin kurulması için sarfettikleri çabadan ayrılamazdı (☞ ENTERNASYONALLER). Şimdilerde *Kapital*, genellikle, entellektüeller tarafından çürük yanları ayıklanabilecek bir akademik metin ya da eski komünist rejimlerin propagandacıları için bir dogma kaynağı gibi görünüyor ama onun en büyük gücü yüz yılı aşkın bir süreden beri sosyalizm için ön safta mücadele eden emekçi kuşakları tarafından okunmuş ve üzerinde düşünülmüş olmasından geliyor. Gelecekte de böyle bir etki yapacağı konusunda hiçbir kuşku yok.

LH/ÇA

OKUMA

Althusser, L. ve Balibar, E. 1970: *Reading Capital*.
Rosdolsky, R. 1968 (1977): *The Making of Marx's Capital*.

Kapitalist Olmayan Üretim Tarzları (*Ing.* Non-capitalist modes of production, *Fr.* Modes du production non-capitaliste, *Alm.* Nichtkapitalistische Produktionsweisen)

Marx kapitalizmin, üretim araçlarıyla emek gücünün, yaşamın maddî koşulları yeniden üretmek üzere biraraya geldiği tarihsel açıdan özgül bir biçim olduğunu savunmuştur. Yaşamın maddi koşulları kapitalist dönemden önce, bugün azgelişmiş dünyanın büyük bölümünde halen görülebileceği üzre, kapitalist olmayan ilişkiler aracılığıyla yeniden üretilmekteydi. Kapitalist olmayan üretim tarzlan deyimi, tam karşılığı açısından bakıldığında, kapitalizm sonrası toplumları da içerir. Ancak biz burada kapitalizm öncesi toplumsal sistemleri ele alacağız. Bununla kasdedilen, dünya ölçeğinde kapitalizmle çağdaş olsalar bile, birer toplumsal formasyon olarak kapitalizmi tarihsel açıdan önceleyen sistemlerdir.

Marx'ın kendi çerçevesi içinde herhangi bir ÜRETİM TARZI genel olarak üretimin örgütleniş biçimiyle, daha özelde ise doğrudan üreticilerle sömürücü sınıf arasındaki ilişki bağlamında tanımlanır. Marx'ın zaman zaman "sömürü tarzı" (ya da edinme tarzı) adını verdiği bu ilişki, artık ürün'ün sömürücüler sınıfı tarafından üretici sınıftan alınış yolunu anlatır. Bu ilişki ortodoks Marxist teoride toplumun asıl temelini oluşturur; tarihsel olarak somut çeşitliliklere pay bırakarak, siyasal denetim sistemini, ideolojiyi ve kültürü de belirler. Toplumsal gelişmeyi birbirini aşağıdaki sıra içinde izleyen beş üretim tarzıyla özetlemek, yakın zamanlara kadar Marxistler arasında yaygındı: İlkel komünizm, kölecilik, feodalizm, kapitalizm ve komünizm. Sosyalizm ise, kendisini bir üretim tarzı olarak görenler tarafından bu sıralamaya dahil edilirken, onu kendine özgü belirlenmiş üretim ilişkilerine sahip olmayan ve en çoğu son iki üretim tarzı arasındaki bir geçişten ibaret kalan bir evre biçiminde değerlendirenler tarafından aynı sıralamadan dışlanacaktır. Önerilen bu aşamalar teorisi zamanla giderek daha çok sorgulanmış (☞ GELİŞME EVRELERİ), özel olarak da köleci üretim tarzı tanımlaması tarihin (gerek eski gerekse yeni dünyalarda) KÖLELİK'in birbirinden nitelikçe farklı pek çok biçimine tanıklık etmiş olması nedeniyle eleştirilere uğramıştır.

Bir üretim tarzının tanımlanmasındaki merkezî öğe, üreticiyi sömürücüye bağlayan toplumsal ilişkilerdir (sömürünün bulunmadığı tarzlar, yani ilkel komünizm ve komünizm hiç kuşkusuz buraya dahil değildir). Marx'ın çalışması, büyük ağırlık ilkinde olmak üzere, temelde kapitalist ve feodal üretim ilişkilerinin tanımlanmasıyla ilgiliydi. Avrupa feodalizminin tanımlanmasında göreli bir görüş birliği bulmak mümkündür (☞ FEODAL TOPLUM). Avrupa feodalizmi, bir köylü sınıfının ya da serflerin ekonomidışı zor kullanımıyla bağlı tutuldukları geçimlik toprak parçalarını denetleyebildikleri ve bu toprakların sahibi olan sınıfa belirli bir artık ürün teslim etme zorunda oldukları kendi kendilerine yeterli üretim birimleriyle (*manor*'lar) tanımlanır. "Toprak sahibi" deyiminin kullanımı tercihe bağlıdır; çünkü toprağın sömürücü sınıf tarafından çağdaş, hukukî bir anlamda sahiplenilmesi, feodal olarak tanımlanan toplumlarda ne gereklidir, ne de pratikte buna yaygın biçimde rastlanır.

Buna karşılık, geçmiştekiler olsun günümüzdekiler olsun, diğer üretim tarzlarının tanımlayıcı özellikleri konusundaki görüş birliği önemli ölçüde daha azdır. Örneğin antik Yunan'dan Roma'nın düşüşüne kadar

olan dönemdeki Akdeniz havzasını tanımlayıcı bir deyim olarak "antik üretim tarzı"nı Marxistlerin çoğu benimsemiş olsa bile (Anderson 1974 b; ayrıca ☞ ANTİK TOPLUM), bunun ötesinde bir görüş birliğinin sağlanması güçtür. Özellikle geri kalmış ülkelere ilişkin olarak ileri sürülen üretim tarzı tanımlamaları, Marxistler arasında genel kabul görmekten uzak kalmıştır. Silsileci üretim tarzı (Rey 1975) -iki yazar bu deyimi farklı kullanmış olsalar bile- kolonici üretim tarzı (Rey 1973; ve Alavi 1975) ve And Dağları bölgesi üretim tarzı, bu konuda en iyi bilinen örneklerdir. Üretimdeki somut toplumsal ilişkileri belirlemeye yönelik bu tür girişimlerden daha temel bir özellik taşıyan sorun ise, kapitalist olmayan üretim tarzlarının de içsel çelişkilerle nitelenip nitelenemeyecekleri üzerine olan tartışmadır. Buradaki sorun, söz konusu üretim tarzlarının kendi yeniden üretim süreçlerinin doğrudan doğruya kendi sonlarını hazırlayacak biçimde hareket eden denge bozucu güçlere içsel olarak sahip bulunup bulunmadıklarıyla ilgilidir.

Hiç kuşkusuz yukarıdaki, Marx'ın kapitalizm için ileri sürdüğü tezdi. Şematik biçimde konulacak olursa Marx sermayenin merkezileşmesi süreciyle proletaryanın giderek büyümesinin, işçi sınıfı tarafından alaşağı edileceği koşulları yaratarak aynı anda bu düzenin temellerini de sarstığını söylemişti. İşte, tüm üretim tarzlarının da benzer biçimde çelişkili olup olmadıkları, hayli tartışmalı bir konudur. Devrimci ve entellektüel içerikli herhangi bir bireysel süreçten beklenebileceği gibi Marx'ın görüşleri de zamanla değişikliğe uğradı; başka konularda olduğu gibi bu konuda da Marx'ın değişik yazılarında değişik konumlar aldığı görülebilir. Sıkça alıntılanan bir pasajda (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz). Marx (Komünizm hariç) tüm üretim tarzlarını, önünde sonunda üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişki tarafından sona erdirilecek yapılar olarak gördüğünü açıkça belirtir. Engels de (*Kapital III*, "Değer ve Kâr Oranı Yasası"na Engels'in ek notu) tüm toplumları geçici kılanın, özünde özerk bir süreç olarak üretici güçlerin gelişimi olduğunu savunarak, genelde bu görüşü benimsemiştir.

Marx, Hindistan ve Çin'e ilişkin yazılarında "Asyatik" üretim tarzı deyimini kullandı. Herhangi bir yöndeki değişime karşı gösterilen direnç ve düzenin kendi sonunu getirecek iç çelişkilerin yokluğu, bu tarzın özellikleri arasındaydı. Anderson tarafından etraflıca eleştirilen (1974 b) bu görüş, bugün pek az kimse tarafından benimsenmektedir (☞ ASYA TOPLUMU). Buna karşılık Marx'ın çelişkilere ilişkin çözümlemesinin kapitalizme özgü olduğu görüşü, daha yaygın yandaşa sahiptir. Bu görüşü yetkin biçimde savunan Colletti'nin (1974) Marx yorumu şöyle özetlenebilir: kapitalizmin çelişkileri, kendini META FETİŞİZMİ biçiminde ortaya koyan KULLANIM DEĞERİ-DEĞER karşıtlığından türemektedir ve üretimin toplumsal çelişkileri de üstyapıya biçimsel eşitlik ilkeleri halinde yansımaktadır. Bu yorumun sonucu, kapitalizmdeki sınıf mücadelesinin yalnızca antagonist olmakla kalmayıp aynı zamanda kendi içsel kararsızlığı anlamında da çelişkili olduğudur. Eğer Colletti'nin tezi doğru ise, üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çatışmanın genel bir teorisi, kapitalizm çözümlemesinden elde edilemez.

Colletti'nin tezi de bir yana ortadaki gerçek, sınıflı tüm toplumların en azından potansiyel olarak sınıf düşmanlıklarıyla nitelendirilmesidir. Bu belite dayanılarak da, tüm üretim tarzlarının kendi temel dinamizmlerini doğrudan üreticilerle sömürücü sınıf arasındaki çatışmadan aldıkları savunulmuştur (Bettelheim 1974; Brenner 1977). Brenner, kapitalizm öncesi üretim tarzlarında, yeniden üretim süreçlerini dinamitleyerek bu üretim tarzlarının çözülmelerini ve yeni bir tarza geçişi gündeme getirenin, üretici güçlerin gelişmesi değil bu çatışma olduğu görüşünü savunmaktadır.

Teori ve pratiğin bugünkü aşamasında, kapitalizmle, feodalizmle, hatta belki de "antik" üretim tarzıyla neyin kastedildiğine ilişkin genel bir görüş birliği vardır. Buna karşılık diğer üretim tarzlarının, özellikle azgelişmiş dünyadaki toplumsal ilişkilerin nasıl niteleneceği konusunda hiç denmese bile pek az uzlaşmaya varılabilmiştir. Bu son nokta, azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist dönüşümün doğasına ve olanaklılığına ilişkin yaygın tartışmalarda kendini ortaya koymaktadır (☞ EMPERYALİZM; BAĞIMLILIK KURAMI; AZGELİŞME VE GELİŞME).

JW/MÇ

OKUMA

Alavi, H. 1975: "India and the Colonial Mode of Production. Miliband ve Saville (der.) *The Socialist Register*" içinde.

Anderson, P. 1974a: *Lineages of the Absolutist Sta-*

te.
— 1974b: *Passages from Antiquity to Feudalism.*
Bettelheim, Charles 1974: *Les luttes de classes en URSS, cilt. I.*
Brenner, R. 1977: "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism."
Colletti, L. 1968 (1972): *From Rousseau to Lenin.*
Rey, P.P. 1973: *Les alliances de classes.*
— 1975: "The Lineage Mode of Production."

Kapitalist Toplumda Bunalım (*Ing.* Crisis in capitalist society, *Fr.* Crises dans la société capitaliste, *Alm.* Krise in der kapitalistischen Gesellschaft)

Geleneksel olarak Marxistler, bunalımı, toplumun işlerlikteki ilkelerinin çöküşü olarak algılarlar. Kapitalist toplumda bu tür bir çöküş, kâr oranının düşme eğilimi tarafından belirlenen birikim süreciyle sıkı sıkıya bağlıdır (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR). Ancak burada, bir yanda kısmi bir bunalım ve çöküş ile, öte yanda, bir toplumun dönüşümünü veya toplumsal bir oluşuma yol açan bunalım arasında bir ayrım yapılmalıdır. İlki, ardından keskin inişlerin geldiği, görünüşte sonsuz boom'lan içeren ve kapitalizmin kronik bir özelliği olan politik-iş çevrimleri gibi olgulara atıfta bulunur. İkincisi ise, bir toplumun örgütsel temelinin ya da özünün zayıflatılmasına atıfta bulunur; yani, ekonomik ve siyasal faaliyetin (öteki şeylerle birlikte) değişim alanını ve sınırlarını belirleyen türden toplumsal ilişkilerin çöküşünü ya da erozyonunu ifade eder.

Marx, kapitalist toplumun örgütsel temelini ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişki olarak tanımlamıştı; bu tür bir toplumun temel çelişkisinin özel mülkiyet ile toplumsal üretim arasındaki çelişki olduğunu, yani özel çıkarların arttırılması için toplumsal üretim olduğunu ifade etmiştir. Marx'ın haklı olduğu varsayıldığında, şu sorular ortaya çıkar: Son yüzyıldaki olaylar, kapitalizmin temel çelişkisinin toplumun dinamiklerini etkileme biçimini değiştirdi mi? Bunalımların mantığı değişerek, bunalımla birlikte yürüyen bir gelişme çizgisinden tümüyle farklı bir mantığa mı ulaştı? Eğer öyleyse, toplumsal mücadele biçimlerine ilişkin sonuçlar nelerdir?

Marx, çok doğru bir biçimde, tüm kapitalist toplumlarda, sermaye-yoğun endüstrilere ve sermayenin artan yoğunlaşmasına doğru bir eğilimin varlığını öngörmüştür. Sonraki Marxistler, firmaların ve endüstrilerin giderek nasıl birbirlerine bağımlı hale geldiklerini belgelemişlerdir (Gurland 1941, Neuman 1944; Baran ve Sweezy 1966). Günümüzün kapitalizmini belli sayıda sektör itibariyle çözümlemek yararlı olmakla birlikte (rekabetçi ve tekelci sektörler, onun dışında kalan emek sektörü ve devlet sektörü) pek çok firma ve endüstrinin kaderinin birbirine ne kadar bağlı olduğu da dikkat çekicidir. Karşılıklı bağımlılık ağı, en iyi olasılıkla hassas bir denge sağlar.

Ekonomik yaşamda herhangi bir kesinti ya da rahatsızlık, potansiyel olarak tüm sistem içinde dallanıp budaklanabilir. Örneğin, büyük bir firmanın ya da bankanın iflası, görünürde sağlıklı çok sayıda firmayı, toplumun bütününü ve dolayısıyla siyasal istikrarı etkileyecek sonuçlar doğurur. Bu nedenle günümüz toplumlarının ekonomik ve toplumsal düzenlerinin korunması için yaygın devlet müdahalesi gereklidir. Bu açıdan bakıldığında, 20. yüzyılda devlet müdahalesinin filizlenmesi, "müdahaleci aygıtın" genişlemesi kaçınılmaz olarak görülebilir. Sistem içindeki değişikliklerin giderek artan yaygın etkileri (politik-iş çevrimlerinin iniş-çıkışlarında yüksek enflasyon ve işsizlik oranları) ve/veya dışsal faktörlerin etkisi (örneğin uluslararası olayların sonucu olarak hammadde kıtlığı) büyük bir dikkatle idare edilmelidir. Keynes ve malî, parasal yönetim düşüncesi ile sıkı sıkıya bağlı olan, ekonomik faaliyeti düzenlemeye ve büyümeyi korumaya yönelik sürekli çaba, devletin giderek daha çok alana girmesini hızlandırdı. (☞ TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ). Bu yayılma bazı devletler ekonomik dalgalanmaları en aza indirgemede başarılı oldularsa da, bu başarı, sorunların ve potansiyel bunalımların uzak tutulması yoluyla elde edilmiştir (Habermas 1973). Ekonomik bunalımlar ve siyasal karışıklıklardan kaçınmak için, hükümetlerin ve devletlerin, üretim maliyetlerinin giderek artan oranda bir payını üstlenmeleri gerekir. Ayrıca giderek çeşitlenen rollerini yerine getirebilmek için de, bürokratik yapılarını büyütmeleri, böylece bu yapıyı içsel olarak daha karmaşık hale getirmeleri gerekir. Bu artan karmaşıklık, işbirliğine daha çok gereksinim doğurur ve daha da önemlisi genişleyen bir devlet bütçesini zorunlu kılar. Devlet, finansmanını, vergi ve sermaye piyasalarından borçlanma yoluyla sağlamalıdır, ancak bunu, birikim sürecine müdahale edecek ve ekonomik büyümeyi tehlikeye düşürecek biçimde yapamaz. Bu kısıtlamalar, hemen hemen

sürekli bir enflasyon ve kamu finansmanı bunalımı durumu yaratılmasına yardımcı olur (O'Connor 1973). Eğer devlet karşı karşıya geldiği kısıtlamalar çerçevesinde uygun politik stratejiler geliştiremezse, sonuç, politikada ve planlamada sürekli bir değişkenlik ve başarısızlık olur (Best ve Connoly 1976). Sorunlar öylesine derindedir ki, İngiltere ve ABD'de yeni sağ hükümetlerin yaptığı gibi, gelişmelerin tersine çevrilmesi, kısa dönemlerin dışında pek mümkün olamamaktadır.

Bu durumun politik sonuçları farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Habermas (1973) ve Offe (1972), eğer ekonomik sorunlar ve ulus devletleri arasında süren mücadeleler savaşa ve halen mevcut olan nükleer felaket tehlikesinin gerçekleşmesine yol açmazsa, bir meşruiyet bunalımının Batı'nın sınıf demokrasilerinin karşısına çıkacağını öne sürmüşlerdir. Devlet çelişkiler ağı içindedir: ekonomiye müdahale kaçınılmazdır, ancak, ekonomi üzerinde siyasal denetim uygulanması -kollektif amaçların, en iyi biçimde, rekabetçi bir ortamda en az devlet müdahalesiyle kendi amaçlarını güden özel kişiler eliyle gerçekleştirileceğine olan inancı- toplumsal düzenin geleneksel meşruiyet temelini sarsan riskler taşımaktadır. Devletin ekonomiye ve öteki alanlara müdahalesi, dikkati, seçim, planlama ve denetim gibi konulara çeker. "Devletin eli", piyasanın "görünmez eli"nden daha görünür ve anlaşılır bir şeydir. Yaşamın giderek daha fazla alanı, genel nüfus tarafından siyasallaşmış yani, (devletin) potansiyel denetimine girmiş olarak görülür. Bu gelişme, karşılığında devletten daha fazla şeyler talep edilmesini kamçılar: örneğin kararlar üzerinde görüşme ve kararlara katılma. Bu taleplerin, mevcut seçenekler çerçevesinde karşılanamadığı durumda, devlet bir "meşruiyet bunalımı" ile karşı karşıya gelebilir. Başka şeylerin yanısıra, gelir, işyeri denetimi, devletin mal ve hizmetlerinin türü ve kalitesi üzerine verilen mücadeleler, mevcut iktisadi yönetim ve siyasal denetim kuramlarının sınırları ötesine taşabilir. Bu koşullar altında sistemin kökten dönüşümüne engel olunamaz; devlet erkinin devrimci bir yolla yıkılmasıyla ortaya çıkan bir durum değildir bu, daha çok, alternatif kurumlann ilerici bir doğrultuda ortaya çıkması ve mevcut düzenin kapasitesinin yeniden üretilmek üzere erozyona uğramasıyla tanımlanabilecek bir durumdur.

Bu senaryoyu kabaca çizenler, insanlann toplumsal dünyaya ilişkin deneyimlerini parçalayan, atomize eden ve böylece özelleştiren toplumsal güçlerin önemini en aza indirgemeye çalışmışlardır. Farklı ücret yapıları, sürekli enflasyon, kamu maliyesi bunalımı ve hatta -ekonomik bunalımın etkilerini tüketiciler, yaşlılar, hastalar, okul çocukları gibi "gruplar"ın üzerine yayan- eşitsiz ekonomik gelişme gibi etkenlerin tümü, sınıf karşıtlığı cephesini sürekli olarak bölen ve daha az anlaşılır kılan bir dizi karmaşık gelişmenin parçalarıdır (Held 1982). Bu eğilimlerin en çarpıcı özelliği, Batı toplumlarında "korporatist düzenlemeler" olarak adlandırılan oluşumların ortaya çıkması olmuştur. Mevcut düzenin sürekliliğini koruma çabası içinde devlet, destek ve itaati önemli olan grupları tercihen gözetir: tekelci sermaye ve örgütlü emek. Bu "stratejik grupların" temsilcileri (işçi sendikaları ve işveren konfederasyonları) ortak çıkarlarının korunması karşılığında, büyük ölçüde enformel, parlamento-dışı bir görüşme süreci yoluyla, siyasal istikrara yönelik tehditlerin ortadan kaldırılmasında devlet temsilcilerinin yanında yer almaya başlarlar (Scmitter 1977; Panitch 1977; Offe 1980). Böylelikle, güçlüler arasında bir "sınıfsal uzlaşmaya" ulaşılmış olur, ama bu uzlaşma, yaşlılar, hastalar, sendikasızlar, beyaz olmayanlar gibi zayıf gruplarla, ekonomi için artık önem taşımayan "çökmekte" olan endüstrilere sahip alanlar gibi zayıf bölgelerin aleyhine gerçekleşir (Held ve Krieger 1982). Böylece, toplumsal mücadelenin en önemli safları ardarda parçalanmış olur. Bu koşullar altında, siyasal sonuçlar belirsizliğini korur.

Ancak, şiddetli bir bunalım olasılığını arttıran önemli eğilimler de vardır. Korporatist düzenlemelerle ifade edilen egemen gruplara yönelik gözetmecilik -üç taraf arasında varılan anlaşmanın içeriği- düzenin sürmesi için ihtiyaç duyulabilecek zayıf grupların seçim/parlamento desteğini aşındırır. Daha da önemlisi, korporatist düzenlemeler, geleneksel olarak çatışmaları kanalize etmiş kurumların kitleler gözündeki geçerliliğini aşındırabilir; örneğin, partilere dayalı sistem ve toplu pazarlık gelenekleri. Böylece, yeni düzenlemeler, işletme düzeyinde çalışan işçiler, işyeri temsilcileri, çevre sorunları ile ilgilenenler, kadın hareketi eylemcileri gibi önemli karar alma süreçlerinin dışında tutulanlara dayanan, statükoya muhalif oluşumları teşvik ederek fitili ateşleyebilir (Offe 1980).

Bununla birlikte, bu tür eğilimler, uluslararası

koşullar ve baskılardan bağımsız olarak yorumlanamazlar. Kapitalist dünya uluslararası pazara bağımlı olarak oluşmuştur ve bugün uluslararası ticarete eskiden olduğundan daha çok bağımlıdır. Denetimin hangi devletin olduğunun ötesine geçen, ulus devletleri arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılığın çeşitliliği (Wallerstein 1974), gelişmiş sanayi toplumları ve Üçüncü Dünya ülkeleri içinde ve arasındaki oransız ekonomik büyüme ve genel olarak eşitsiz gelişme, kimin ekonomik düzenin merkezinde kimin çevresinde yer alacağı ve kimin kaynakları denetimi altında tutacağı üzerinde verilecek yoğun mücadele olasılığını güçlendirmektedir. Kapitalist gelişmeden önce ortaya çıkan ama onun tarafından derinden etkilenen (Poggi 1978) ulus devletleri uluslararası sisteminin oldukça arızî, içsel olarak tehlikeli doğasını küçümsememek gerekir.

Bu nedenle, bugün bunalım eğilimlerini kavrayabilmek için, çağdaş toplumların politikalarının içeriğini ve sınırlarını biçimlendiren uluslararası koşulların ayrıntılı bir tahlili gerekmektedir. Bu tahlil, toplumun örgütsel temelini etkileyen dönüştürücü bunalımların önemli belirleyicileri olan ulusal arenadaki süreçler ve olaylar -belirli devlet biçimlerinin bunalımı, yeni toplumsal ve siyasal hareketlerin ortaya çıkışı, rejimler arası ilişkilerde çatışmalar, partiler ve ekonomik kuramlar- ile uluslararası gelişmelerin tam bir kesişimi olmalıdır (Skocpol 1979). Fakat böyle bir tahlilin, örneğin, üretim güçlerinin ilerici gelişimi olarak tarih veya toplumların sınıf mücadeleleri aracılığıyla ilerleyen evrimi olarak tarih vurgulanıyla klâsik Marxizmin öngördüğü biçime ne ölçüde uyacağını kestirebilmek güçtür. Toplumlar arasında ve içindeki gelişmeler, bu kavramsal şemanın sınırlarını aralamışa benzemektedir.

DH/AD

OKUMA

Best, Michael ve Connolly, William 1976: *The Politicized Economy.*

Giddens, Anthony 1981: *A Contemporary Critique of Historical Materialism.*

Gurland, A.R.L. 1941: "Technological Trends and Economic Structure under National Socialism."

Habermas, Jürgen 1973 (1976): *Legitimation Crisis.*

Held, David 1982: "Crisis Tendencies, Legitimation and the State". John Thompson ve David Held (der.) *Habermas Critical Debates* içinde.

— Krieger, Joel 1982: "Theories of the State: some competing claims", Stephan Bornstein, ve d. der. *The State in Capitalist Europe* içinde.

O'Connor, James 1973: *The Fiscal Crisis of the State.*

Offe, Claus 1972: *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*

— 1980: "The Separation of Form and Content in Liberal Democratic Politics."

Panitch, L. 1977: "The Development of Corporatism in Liberal Democracies."

Poggi, Gianfranco 1978: *The Development of the Modern State.*

Schmitter, P.C. 1977: "Modes of İnterest Mediation and Models of Societal Change in Western Europe."

Skocpol, Theda 1979: *States and Social Revolutions.*

Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World System.*

Kapitalizm (*İng.* Capitalism, *Fr.* Capitalisme, *Alm.* Kapitalismus)

Çeşitli biçimleriyle sermayenin, temel üretim aracını oluşturduğu üretim biçimini gösteren terim. Sermaye, emek gücü ve üretim maddeleri almaya yönelik para veya kredi; fiziksel anlamda makine (dar anlamda sermaye); ya da tamamlanmış veya işlenme sürecindeki mal stokları biçimlerini alabilir. Sermayenin aldığı biçim ne olursa olsun bir üretim biçimi olarak kapitalizmin temel özelliği, sermayenin özel mülkiyetinin bir sınıfın -nüfusun büyük kitlesinin dışındaki kapitalistler sınıfının- elinde olmasıdır.

Tawney ve Dobb'un da belirttiği gibi "kapitalizm" sözcüğü Marxist olmayan iktisat okullarınca ender olarak kullanılmıştır. Ancak, sözcüğün Marxist yazına girmesi bile geç olmuştur. Marx, gerek *Komünist Manifesto*'da gerek *Kapital*'in I. cildinde "kapitalistik" sıfatını kullanırken veya "kapitalistler"den söz ederken kapitalizmi bir isim olarak kullanmamıştır. Sadece 1877 yılında Rusya'daki taraftarlarıyla yazışmasında, Rusya'nın kapitalizme geçiş sorunu üzerine bir tartışmada bu sözcüğü kullanılmıştır. sözcüğün kullanılmasındaki bu çekingenlik, Marx'ın yaşadığı dönemde görece yeni olmasından kaynaklanmış olabilir.

Oxford English Dictionary, sözcüğün ilk kullanımının 1854 yılının sonlarına doğru, (Thackeray tarafından) yapıldığını belirtmektedir.

"İzm" takısı, bir tarih evresini (ör. Absolutizm), bir hareketi (ör. Jakobenizm) veya bir düşünce sistemini (ör. Millenarianizm) ya da bunların belli bir bileşimini ifade etmek için kullanılabilir. Nitekim sosyalizm, hem bir üretim biçimidir (bir tarih evresi) hem de bir düşünce sistemidir. Kapitalizm sözcüğü ise belirli bir düşünce sistemini yayan bir düşünce sistemini ender olarak ifade eder. Tarihin sadece bir evresi olarak kalır. Fakat bu sınırlı kullanım kavrama açıklık kazandırmaz. Tarihin bir evresi olarak kapitalizmin sınırları hep tartışma konusu olmuştur, kökenlerine ilişkin kuramlara uydurabilmek için ileriye ya da geriye çekilmiştir; ve özellikle son yıllarda, kapitalizmin dönemleştirilmesi hararetle tartışılmıştır. Başına sıfatlar getirerek kavramın genişletilmesine yönelik girişimler de vardır, TEKELCİ KAPİTALİZM, TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ gibi. (☞ KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ)

Kapitalizmin kökenleri ve dönemlendirilmesine ilişkin tartışmalar, bu üretim biçimini niteleyen birçok özellikten birisini vurgulama eğiliminden kaynaklanmaktadır, bu nedenle bu özellikleri sıralamak yararlı olacaktır. Bir üretim biçimi olarak kapitalizmi niteleyen özellikler şöyle sıralanabilir:

(a) Çok sayıda üreticinin, kendi kullanımları için değil, satmak için üretmeleri; bu, basit meta üretimi ile bir karşıtlık oluşturur.

(b) Değişim biriminin belli bir zaman karşılığı parasal ücret (saat hesabı) veya belirli bir hedef (parça başına) karşılığı parasal ücret olduğu, EMEK GÜCÜ'nün alınıp satıldığı bir piyasa; zımnî bir sözleşme ilişkisi ile birlikte bir piyasanın varlığı, kölelik ve serfliğin erken aşamaları ile bir karşıtlık oluşturur.

(c) Evrensel olmasa da, başat değişim aracı olarak paranın kullanılması. Sermaye para biçimini aldığında, sahibine yeniden kullanım için maksimum esneklik sağlar. Bu durum, bankalara ve malî aracılara sistematik bir rol yükler. Saf anlamda takas, para kullanımının idealleştirilmiş bir karşıtıdır, fakat saf anlamda takasın ortaya çıkışı sınırlıdır. Burada karşıtlık, gelişmekte olan tüccar sermayenin feodal soylulara verdiği tüketim kredileri dışında alım/satım için borç/kredi araçları olanaklarının bulunmadığı, madeni paranın sınırlı bir biçimde kullanıldığı ilk evrelerde aranmalıdır (☞ PARA; TİCARÎ SERMAYE; FİNANS KAPİTAL).

(d) Kapitalist ya da onun adına yöneticisi, üretim(emek) sürecini denetler. Bu sadece işçilerin işe alınıp işten çıkarılmasının denetimi değil, aynı zamanda tekniklerin seçimi, çıktı bileşimi, çalışma ortamı ve çıktının satışının düzenlenmesinin de denetlenmesi anlamına gelir; burada, ev sanayi sistemi veya kooperatif, işçilerin yönettiği firma, veya işçilerin ve/veya devletin mülkiyetindeki firma gibi alternatif çağdaş protososyalist biçimlerle bir karşıtlık söz konusudur.

(e) Malî kararlar üzerinde denetim: para ve kredinin evrensel kullanımı, birikimin başkalarının kaynaklarıyla finanse edilmesini kolaylaştırır. Kapitalizmde bu, kapitalist girişimcinin, finansmanını artırmak için borçlanma hisse senedi çıkarma veya fabrika binalarını ipotek altına aldırtma erki demektir. İşçiler bu kararların dışında tutulurlar ama kapitalistin yanlış hesaplarının, örneğin iflâsa yol açan bir hatasının acısını çekeceklerdir. Bununla birlikte, kapitalist denetimi elinde tutmak için alacaklılar ve/veya hisse sahipleriyle mücadele etmek zorundadır. Bazı yazarlar, (örneğin Berle ve Means 1932) hisse sahiplerinin pasif kaldığı geniş bir hisse senedi sahipliğini, mülkiyet ve denetimin birbirinden ayrıldığı yeni bir aşamanın işareti olarak gördüler (☞ ANONİM ŞİRKET). Bir diğer yazar (Drucker 1976) hisse sahipliğini, tıpkı sosyalizmde olduğu gibi emekli düzenlemelerine katılan işçilerin yararına emekli aylığı fonları olarak nitelendirmiştir. Kapitalizmin geçiciliğinin bu belirtileri, önemli unsurun, mülkiyetle birarada olsun ya da olmasın, denetim olduğunu göstermeye yöneliktir. Burada, merkezî malî denetimin sosyalizmde bir plânlama otoritesi tarafından yapılmasıyla bir karşıtlık söz konusudur.

(f) Sermayeler arası rekabet: bireysel kapitalistlerin emek süreci ve malî yapı üzerindeki denetimi, aynı malı veya yakın bir ikame malını üreten ya da pazar veya fonlar için mücadele eden diğer sermayelerle bir REKABET ortamı içinde çalışmasıyla yönlendirilir. Bu artan rekabet, kapitalisti, maliyet düşürücü yeni teknikler ve uygulamaları benimsemeye, daha gelişmiş makineler alabilmek için birikim yapmaya zorlayan bir değer yasası olarak işler. Değerdeki bu sürekli devrim, kapitalizmin dinamiklerinin önemli bir unsurudur. Rekabet, neo-klâsik iktisatçıların basit

meta üretimindekine benzeyen tam rekabeti gibi dar anlamda değil geniş anlamda yorumlanmalıdır. Bu, sermayenin büyük şirketlerde yoğunlaşması eğilimini güçlendiren bir rekabettir. Tekeller ve karteller rekabeti nötralize etmek üzere ortaya çıkmışlardır. Teknolojideki sürekli devrim, birden fazla ürün üreten şirket, hatta çok uluslu şirket gibi yeni oluşumların ortaya çıkmasını dayatır. Fakat bu çeşitli oluşumlar, rekabeti ortadan kaldırmaz, yalnızca firmanın karşılaştığı rekabet biçimini değiştirir. Bazı yazarlar (Galbraith 1967) çağdaş büyük şirketlerin kendilerini piyasadan tecrit etmeyi tasarlayabileceklerini öne sürmüşlerse de, uluslararası rekabet karşısında ABD otomobil ve çelik endüstrilerinin yakın geçmişte yaşadıkları deneyim, bu görüşün sınırlarını ortaya koymuştur.

Kapitalizmin kökenleri, tüccar sermayenin ve dış ticaretin büyümesine veya feodalizm içinde parasal işlemlerin feodal rant ve hizmetlerin yerini alarak hız kazanmasına dayandırılmıştır. Bu tartışma FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ ile ilişkilidir ve daha çok, kapitalizmin ilk olarak ortaya çıktığı Batı Avrupa deneyimini kapsar. Kökenleri ne olursa olsun, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar süren dönem, kapitalizmin ticarî sermaye evresi olarak genelde kabul görmüştür. Kapitalizmin bu evresinde, Hollanda, İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa'da devlet himayesine sahip tekellerin gerçekleştirdiği denizaşırı ticaret ve sömürgeleştirmeler merkezî bir rol oynamıştır. Daha hızlı gemilerin yapılması sonucunda deniz ticareti kara ticaretinden daha masrafsız hale gelmiş ve böylece köle, değerli madenler ve basit manüfaktür ürünlerini kapsayan bir ticaret ağı ile keşfedilmemiş alanlar Avrupa tarafından birbirine bağlanmıştır.

Endüstriyel evre, Sanayi devrimi adı ile bilinen, enerji kullanan makinelerin ani yükselişiyle başladı. Pamuk ipliği endüstrisinde başlayan devrim özellikle buharlı makinelerin kullanımını evrenselleştirerek, diğer endüstrilere ve Batı Avrupa'nın çeşitli ülkeleri ile Kuzey Amerika'ya yayıldı. Kapitalizmin bu evresi, EKONOMİ POLİTİK biliminin ve *laissez-faire* ideolojisinin gelişimine tanık oldu. *Laissez-faire* ideolojisi, devletin emek piyasasına, dış ve iç ticarete müdahalesini azaltmaya ya da ortadan kaldırmaya yönelik bir mücadele ile belirlenmiştir ve Adam Smith ile Ricardo'nun kuramları, bu mücadelenin güçlü silahları olmuşlardır (☞ BAYAĞI İKTİSAT). Sonunda İngiltere'de *laissez-faire* ideolojisi için verilen mücadele, Tahıl Yasasının iptali, Banka Yasası'nın kabulü ve Denizcilik Yasası'nın iptali ile 1840'larda kazanıldı. Yoksullar Yasası reformu, yoksullara devlet desteğini *laissez-faire* doktrini ile uyumlu hale getirdi. *Laissez-faire* ideolojisince en aza indirgenmesine ve İngiltere örneğinde mütevazi bir yere sahip olmasına karşın kapitalizmde devletin rolü, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya'da kapitalizmin daha sonraki gelişiminde önemini korudu. İngiltere deneyimi ile paralellik gösteren tek istisnaî örnek Amerika Birleşik Devletleri oldu.

Bununla birlikte, kapitalizmin bu ara evresini -en az devlet katılımı ve yaygın rekabet altında, bireylerin mülkiyetindeki küçük firmalardan oluşan hızlı bir büyüme ve teknik ilerleme dönemindeki endüstriyel kapitalizm- her nasılsa doğal bir evre olarak nitelendirme eğilimi vardır. Bu nedenle, sonraki evreler tekelci kapitalizm, FİNANS KAPİTAL, geç kapitalizm vs. olarak adlandırılmıştır. Tekelci (finans) kapitalist evrenin tarihi, İkinci Sanayi Devriminin ortaya çıkışıyla büyük ölçekli endüstriyel süreçlerin olanaklı hale geldiği bu yüzyılın başları olarak saptanır. Yukarıda sayılan özelliklerden birini kapitalizmin temel özelliği olarak gördükleri ölçüde, birçok yazar, kapitalizmin sonunu ilan etmişlerdir. *Laissez-faire* ideologları (Friedman, Hayek) toplu pazarlıktaki ve iktisadî faaliyetin çelişik sonuçlarını düzenlemeye yönelik yasalardaki artışı, klâsik kapitalizmden bir uzaklaşmanın işareti olarak gösterdiler. Marxist yazarlar tekellerin büyüyen ölçeklerini ya da devletin baskın rolünü, kapitalizmin hastalıklı durumunun veya ilerlemiş yaşının işaretleri olarak gördüler. Sermayenin deniz aşırı pazarlar arayışına, ulus devletinin siyasal kontrol altında tutulan sömürgelerde yardımcı olması. Lenin tarafından, emperyalist aşama -kapitalizmin en yüksek aşaması- olarak görüldü. Keynes sonrası dönemde, devletin ülke içinde kamu harcamaları yaparak gerçekleşme sorunun hafifletici rolü, liberal iktisatçılar (Shonfield 1965, Galbraith 1967) tarafından kapitalizmin yeni bir döneminin müjdecisi olarak düşünüldü ve bazı sosyal demokratlar da bu görüşü paylaştılar (örneğin, Crosland 1956).

Çağdaş kapitalist ülkelerin çoğunda yukarıda sayılan özellikler halen görülebilir: üretim araçlarında özel mülkiyet, sermaye birikiminde borç/kredi kullanımı, emek gücünün alınıp satılması ve işe alma

işten çıkarma ve teknik seçimi konularında açık ya da gizli kapitalist denetim. Uluslararası alanda kapitalist ekonomiler daha açık hale geldiler ve ileri kapitalist ülkeler, gelişmemiş ya da Batı Avrupa'nın yörüngesi dışında kalan ülkelerin rekabeti ile karşılaştılar. Bütün bu ekonomilerde, özel kâr, girişim faaliyetinde başlıca saik ve birikim plânlarının başlatılıp tamamlanmasında başlıca işaret ve kaynak olarak kaldı.

Bu, kapitalizmin değiştiğinin ve geliştiğinin yadsınması demek değildir. Kapitalizmin gelişmesindeki başlıca etkiler hem teknolojik hem de toplumsal etkilerdir. Buharlı motor gücünün demiryolları, çelik yapımı ve elektrikli ürünlere uygulanması, sanayiyi olduğu kadar tarımı da etkileyen kimya devrimi, buharlı gemilerle başlayarak birbirini izleyen yenilik dalgaları kadar, radar ve elektronik alanındaki son buluşlar, kapitalizmi bireysel sermayenin gerekleri doğrultusunda değiştirdi. Aynı zamanda, hakların genişletilmesi, serbestçe konuşma ve toplanma, vicdan özgürlüğü gibi siyasal haklar için verilen siyasal ve toplumsal mücadeleler, kapitalizmin işlediği hukukî ve idarî ortamı da değiştirdi. Kuşkusuz, devlet, kapitalist ülkelerde çeşitli siyasal biçimler almaktadır -faşist, otoriter, cumhuriyetçi, demokratik, monarşik vb.- fakat iletişimin gelişmesi ve uluslararası olayların anında öğrenilmesi, siyasal rengi ne olursa olsun, devletleri, ekonomik süreçler üzerinde daha fazla denetim hakkına yönelik popüler talepleri ya uzlaştırmaya ya da etkin baskı önlemleriyle karşı koymaya zorlayan bir demokratik baskı gücünün her yerde varolduğu anlamına gelmektedir. Kapitalist DEVLET üzerine yapılan Marxist tartışmalar bu görüşleri yansıtmaktadır (örneğin, Miliband 1969, Poulantzas 1973).

İşçilerin emek süreci üzerindeki denetim eksikliğini emeğin dışsal güçlere bağımlılaşması olarak vurgulayanlar Sovyetler Birliği, Çin ve Doğu Avrupa ülkeleri ekonomilerini, bir tür kapitalizm olarak nitelendirirler. Özel mülkiyetin (en azından tarım dışı faaliyetlerde) olmaması veri alındığında, bu ekonomileri, tanımlamak için kapitalizm sözcüğünün başına "devlet ya da tekelci devlet" sıfatını koyarlar. Bu sıfatın, özel mülkiyetli kapitalist ekonomilerde devlet yayılmacılığının artışını anlatmak üzere daha gevşek bir kullanımı da vardır. (☞ TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ). Bazı yazarlar, ABD ekonomisini tekelci devlet kapitalizmi olarak adlandırırlar. Devlet kapitalizmi terimi, Lenin tarafından, Sovyet ekonomisinin bazı sektörlerinin devlet elinde olduğu, fakat ekonominin geniş bir kesiminde kapitalist biçimin hüküm sürdüğü bir ara dönemi anlatmak için kullanıldı. Lenin daha sonra, I. Dünya Savaşı sırasındaki Almanya örneğini, tek bir tröst olarak devlet tarafından yönetilen bir kapitalist ekonomi olarak gösterdi. Bu, Marx'ın önceden haber verdiği SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI sürecinin sınırı olarak görüldü. Lenin, Sovyet Rusya'nın siyasal bağlamının Almanya'nınkinden farkını vurguladı ve buna dayanarak devlet kapitalizmini kapitalist evrenin ötesinde bir ilerleme olarak nitelendirdi. Daha sonraki yazarlar, özellikle Troçki, diğerlerinin devlet kapitalizmi olarak adlandırdıklarını, sosyalizmin yozlaşmış bir evresi ya da henüz ulaşılmamış bir sosyalizmin işareti olarak ele aldılar.

Bu toplumlarda, sömürgelikten yeni kurtulmuş Asya ve Afrika toplumlarında da olduğu gibi, kıtlığın hüküm sürmesi ve birikime yönelik ısrarlı baskı, bazı yazarların, dünya tarihinin bu evresini tanımlamak için kapitalizm yerine sanayileşmenin kullanılması gerektiğini önermelerine yol açtı. Bu görüşün en önemli temsilcisi, kişi başına ürün, tasarruf oranı vb. gibi iktisadî ölçülerle belirlenmiş aşamaları tercih ederek Marxist kategorileri kullanmaktan bilinçli bir biçimde kaçınan bir aşamalar şeması öne süren W. W. Rostow (1960)'dur. Bütün toplumların, başında, devlet ya da tekelci gibi önekler olsun ya da olmasın, ortak bir biçimde kapitalist olarak adlandırılması, farklı toplumların evrensel bir yüksek tüketim ve ileri teknoloji aşamasına doğru yakınlaşması kavramını teşvik eder. Bu, Marx'ın sosyalizme giden yolda belirli ve geçici bir tarihsel evre olarak gördüğü kapitalizm anlayışıyla çelişir. Rostow'un şeması Marxist-olmayan yazarlar kadar Marxistlerce de çok eleştirildiği halde, önemli bir ifade olmaya devam etti. Marxistler açısından şu soruları ortaya koydu: Kapitalizmin geçici bir evre olduğu kanıtlanacak mı? Sosyalist oluşumlar kapitalizmle paralel gidebilirler mi? Kapitalizm sonrası toplumların doğası ve bu toplumların sosyalizme ulaşmada geçeceği yollar nelerdir? (☞ SOSYALİZME GEÇİŞ)

MD/AD

OKUMA
Berle, A. ve Means, G.C. 1932: *The Modern Corporation and Private Property.*
Crosland, C.A.R. 1956: *The Future of Socialism.*
Drucker, P. 1976: *The Unseen Revolution: How Pension Fund Socialism Came to America.*
Galbraith, J.K. 1967: *The New Industrial State.*
Hilton R. der. 1976: *The Transition From Feudalism to Capitalism.*
Miliband, R. 1969: *The State in Capitalist Society.*
Poulantzas, N. 1973: *Political Power and Social Classes.*
Rostow, W.W. 1960: *The Stages of Economic Growth.*
— 1963: *The Economics of Take off Into Self Sustained Growth.*
Shonfield, A. 1965: *Modern Capitalism.*

Kapitalizmin Dönemlendirilmesi

(*İng.* Periodization of capitalism, *Fr.* Periodisation du capitalisme, *Alm.* Periodesierung des Kapitalismus)

Bir tarih teorisi olarak Marxizm, diyalektiğin bir üretim tarzından diğerine geçişe uygulanmasından ötededir; aynı zamanda, her bir üretim tarzının *kendi içinde* ortaya çıkan tarihsel değişiklikleri de kapsar. Diğer üretim tarzları gibi kapitalizm de ayn ayrı aşamalarla gelişen bir süreç olarak görülür. O da, içsel çelişkilerinin olgunlaşmasıyla düz bir çizgide gelişmek yerine, birbirinden ayrışmış parçalara sahip kırık bir çizgi doğrultusunda ilerler. Bu nedenle kapitalizmin içinde bulunduğumuz yüzyılın üçüncü çeyreğinde ulaştığı aşama, Kapital'in paradigması olan rekabetçi kapitalizmden oldukça ayrışmış yönleriyle ele alınır ve aynı aşama TEKELCİ KAPİTALİZM (Baran ve Sweezy 1966), TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ (Boccara 1976) ya da geç dönem kapitalizmi (Mandel 1975) gibi değişik adlarla tanımlanır.

Her üretim tarzının kendi tarihi olduğu düşüncesi, tarihsel materyalizme içseldir. Çünkü, toplumun bir üretim tarzından diğerine sistematik ilerleyişi, ancak, olgunlaşmalarıyla birlikte içinde bulundukları üretim tarzının sonunu hazırlayan ve bir yenisinin temellerini atan çelişkiler bağlamında teorileştirilebilir. Peki, bu tarihin ayn aşamalar biçiminde ele alınmasını gerektiren nedir? Kapitalizmin bu şekilde dönemlere ayrılmasının altında yatan mantık, kapitalizm geliştikçe, üretim ilişkilerinin (bu ilişkiler ya dar olarak ya da toplumsal ilişkilerin toplamı şeklinde tanımlanırlar) büründüğü biçimlerin de önemli dönüşümler geçirmesidir. Örneğin ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ arasındaki çelişki gibi kapitalizme içsel olan çelişkiler sistem olgunlaştıkça yoğunlaşırlar; ancak, bu süreç içerisinde dönüşüme de uğrarlar. Tüm ilişkiler alanını ve içinde yer aldıkları toplumun kurumsal çerçevesini etkileyen bu değişiklikler, herhangi bir toplumun tarihinde farklı kapitalizm türlerine yol açarlar. Üretim tarzlarının kendi iç tarihlerinin kurulması en başta teorik bir gereklilik olmakla birlikte, kapitalizmin aşamalarının çözümlenmesi, pratikte, gerçekliğin baskısıyla ve halihazırda gerçekleşmiş bulunan tarihsel değişikliklerin ampirik olarak gözlenmesi ve açıklanmasıyla bir dürtü kazanmıştır. Örneğin Lenin'in kendi emperyalizm teorisini geliştirmesi, Baran ile Sweezy'nin ise tekelci kapitalizm kavramını açımlamaları, sistem tarafından sergilenip sosyalist hareketin fiilen karşı karşıya geldiği değişikliklerin hakkını verme ve kapitalizmin ömrü için yapılan tahminleri gözden geçirme gibi siyasal gereklilikler sonunda gerçekleşmiştir.

Bazı yazarlar kapitalizmi rekabetçi kapitalizm, tekelci kapitalizm ve tekelci devlet kapitalizmi olarak birbirini izleyen üç aşamaya ayırmaktadırlar. Ne var ki gerek tek tek, gerekse de izledikleri sıra açısından bu kategorilerin geçerliliği konusunda anlaşmazlıklar da görülmektedir. Tartışma, kısmen, siyasal perspektiflerin farklılığından kaynaklanmıştır. Söz gelimi Mandel (1975) tekelci devlet kapitalizmi kavramını Komünist partilerin izledikleri siyasal stratejiye bağlı bir kavram olarak görmektedir. Ancak aynı tartışmanın ardında bazı teorik belirsizlikler de vardır. Örneğin aşamalar arasındaki farklılıkların belirlenmesinde geçerli olacak ilkeler sorunu bir çözüme bağlanmamıştır; hatta bu sorunun tam olarak ele alındığı bile söylenemez (☞ JAPONYA'DA MARXİST İKTİSAT maddesinde ele alınan -Uno 1964- eleştirel yorumlar).

Kapitalizmin aşamaları arasındaki farklılıklar, geniş anlamıyla üretimin toplumsallaştığı düzeye bağlıdır. Marx'ın üretici güçler ve üretim ilişkilerinin çelişkili doğasına ilişkin görüşü, üretimin giderek daha çok toplumsallaşması, buna karşılık sermaye sahipliği ile artık değerin edinilmesinin özel niteliği üzerinde odaklaşıyordu. Ne var ki kapitalizm geliştikçe bizzat

özel mülkiyetin ve artık değer ediniminin de giderek toplumsallaşan biçimler aldığı görüldü. İşte bu nedenledir ki *Kapital*'in III cildinde (bölüm 27) Marx hisse senetli şirketlere (ki bunlar tekelci kapitalizmin tipik özelliğidir) ilişkin özlü yorumlannda şu noktaya dikkat çekiyordu:

> "Doğrudan doğruya kendisi bir toplumsal üretim tarzına dayanan ve üretim araçlanyla emek gücünün toplumsal olarak yoğunlaşmasını ön gerektiren sermaye, burada, özel sermayeden ayn olarak doğrudan toplumsal sermaye biçimine (doğrudan biraraya gelen bireylerin sermayesi) kavuşmakta, girişimleri de, özel girişimlerden farklı olarak toplumsal girişimler biçimini almaktadır"...

Kapitalizmin birbirini izleyen aşamaları, ekonominin tüm yönlerinin giderek daha büyük ölçüde toplumsallaşmasıyla belirginlik kazanır. İşbölümü nitel olarak değişirken, üretimin doğrudan kendisi de artan ölçüde toplumsallaşır. Böylece rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme yol alınırken, ağırlıklı durumdaki üretim yöntemi de, mutlak artık değerin üretildiği durumdan bu kez birikimin ana kaynağını göreli artık değer üretiminin oluşturduğu bir başka duruma geçer. Çünkü artık makineler (☞ MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ) emek sürecine egemen olmuştur (Marx buna, emeğin sermaye tarafından gerçek anlamda içerilmesi adını verir). Tekelci kapitalizmin makine üretimiyle birlikte üretim, bir önceki aşamada olduğundan da yüksek bir düzeyde toplumsallaşır. Üretken emek (☞ ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK) tek tek işçilerin kendi vasıflanyla değil, bütünleşmiş bir iş gücü olarak kollektif işçide vücut bulur. Nihayet göreli artık değer üretimi de, belirli bir sanayideki artık değer üretiminin, ücret mallarının değerini, dolayısıyla da EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ'ni doğrudan ya da dolaylı yollardan düşürmeleriyle diğer tüm sanayilerdeki üretkenliğe bağımlı duruma gelmesi anlamını taşır.

Kapitalizmin artan toplumsallaşmasının tarihini aşamalara ayırmada, üretim yöntemlerinde, meydana gelen yukarıdaki türde değişiklikler kullanılabilir (örneğin Friedman'ın yaptığı gibi, 1977). Oysa bunun ötesinde, artık değerin edinilme biçimlerinde ve ekonomik yeniden üretimle toplumsal işbölümünü yönlendirip yöneten yapılar ve ilişkilerde ortaya çıkan değişikliklerde de eşit ölçüde net ayrımlar görülür; yani bunlar da rekabetçi, tekelci ve tekelci devlet olmak üzere kapitalizmin üç aşamasına göre aynştırılabilirler. Rekabetçi kapitalizmde artık değer çok büyük ağırlıkla kâr biçiminde edinilir, işbölümü de üretilen malların satıldıkları piyasalar tarafından eşgüdümlenip yönlendirilir. Uluslararası çerçevede sermaye, mal ihracı ve ithali aracılığıyla yayılır. Tekelci kapitalizmde piyasalara egemen olup onları çalıştıran, kredilerin kârsız sektörlerden kârlı sektörlere tahsisi aracılığıyla toplumsal işbölümünü yönlendiren ise kredi sistemidir. Bu kez artık değerin edinildiği başlıca biçim, faiz'dir. Böylece kânn faiz ve girişim kân olarak bölünmesi zorunluluğu ortaya çıkar ve Marx'ın da saptadığı gibi kârın bütünü faiz görünümünü alır:

> "Elde ettikleri pay faizi ve girişim kârını içerse bile...bu toplam kâr artık yalnızca faiz biçiminde alınır. Başka deyişle alınan pay, artık fiilî üretim sürecindeki işlevinden büsbütün koptuş durumdaki bir sermayeye sahip olma nedeniyle alınan bir karşılıktan öte değildir; aynı, bir şirket yöneticisinin kişiliğinde somutlaşan işlevin, sermayenin doğrudan sahipliğinden büsbütün koptuş olması gibi." (*Kapital III*, bölüm 27).

Bu aşamada malî sermaye FİNANS KAPİTAL biçiminde özel bir egemenlik sağladığında, edinimin yeni bir biçimi olarak girişimci kân önem kazanır. Ve uluslararası düzeyde toplumsal işbölümü, bu aşamada, Hilferding, Buharin ve Lenin tarafından emperyalizmin bir özelliği olarak tanımlanan, sermayenin malî sermaye biçiminde ihracı tarafından belirlenir. Aslında emperyalizm, kapitalizmin bir aşaması olarak tekelci sermayeyle aynı kapsayıcı sınırlar içerisinde tanımlanmaktadır.

En son aşama olan tekelci devlet kapitalizmi devletin toplumsal işbölümünde (kredi sistemi ve mal piyaslanyla ifade edilmiş) eşgüdüm sağlayıcı rolüyle ayırdedilir. Bu aşamada devlet Keynesçi makro-ekonomik politikalarla, kamu kesimi tarafından üretilen mal ve hizmetlerle (bu hizmetler ya mal olarak piyasaya sunulurlar ya da ücretsiz eğitim örneğinde olduğu gibi piyasadan soyutlanırlar), korporatist, yol gösterici planlar ve gelir dağılımı politikalarıyla ekonominin yapısını etkileyen faal bir rol oynar. Ayrıca bu aşamada artık değerin ediniminin bir biçimi olarak

vergileme de önem kazanır. Dünya ölçeğinde ise sermaye ÇOKULUSLU ŞİRKETLER bünyesindeki üretken sermaye biçiminde uluslararası nitelik kazanır. Sermayenin dolaşımının tek biçimi olarak mal değişiminin ve dış borçların ötesinde, üretim süreçleri de bölünerek değişik ülkelerdeki fabrikalar arasında paylaştırılır. Bu aşamaya ilişkin teorilerde, devlet ile büyük tekelci sermaye arasında yakın bir bağ olduğu genellikle varsayılır (☞ TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ).

Kapitalizmin dönemlere ayrılmasında benimsenen ilkeler, Marx tarafından feodalizmin dönemlere ayrılmasında kullanılan ilkelerle paralellikler taşır. Marx *Kapital*'in III cildinde (bölüm 47) "Kapitalist Toprak Rantı'nın Doğuşu"nu, feodalizmin üç ayrı aşaması bağlamında çözümlemiştir. Bu aşamaların göstergesi olarak (ancak aynı gösterge, bu aşamaların tüm özelliklerini yansıtmıyordu) Marx, artık emeğe el konulma biçimlerini alıyordu: rant, ürün rant ve para rant. Ve artık ürüne el konulmasının değişik biçimlerinde, ekonominin yeniden üretimini de farklı farklı mekanizmalar düzenliyordu. Bunlar da zor, sözleşme ve piyasa takviyeli sözleşme (yani parasal hükümlerle belirginleştirilmiş sözleşme) idi.

Ancak Poulantzas (1975) yalnızca kapitalizmin dönemlere ayrılabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca Poulantzas burada benimsenen yaklaşımdan, başka konularda da farklı düşmektedir. Poulantzas'a göre kapitalizmin, üretim tarzı olgusunun teorileştirildiği soyutlama düzeyiyle aynı düzeyde dönemlere ayrılması mümkün değildir; bu iş ancak daha karmaşık olan TOPLUMSAL FORMASYON düzeyinde yapılabilir (burada Poulantzas'ın savunduğu, daha alt bir soyutlama düzeyinin gerçek toplumların görünümlerini ve karmaşıklıklarını daha eksiksiz biçimde kucaklayabileceğidir). Baran ve Sweezy (1966), Marx'ın üzerinde yoğunlaştığı rekabetçi kapitalizm ile en son dönemi niteleyen "tekelci kapitalizm" arasında basit bir ayrım önererek oldukça farklı bir dönemleştirme yolunu savunmaktadırlar. Baran ve Sweezy'nin son aşamaya yaklaşımları da buradakinden oldukça farklıdır (☞ TEKELCİ KAPİTALİZM) ve ayrıca bu yaklaşımda tekelci kapitalizm ile tekelci devlet kapitalizmi arasına bir ayrım konulmamaktadır. Aşamaları birbirinden ayırmada Baran ve Sweezy'nin başvurdukları ölçüt, tüm üretim ilişki ve güçlerinin biçiminde ortaya çıkan ve artan toplumsallaşmayı yansıtan değişiklikler değil, tek başına kilit önem taşıyan bir değişikliği, yani rekabetçilik tekelciliğe dönüşürken firmaların yüzyüze geldikleri piyasa yapısı değişikliklerini yansıtan, birikim yasalarındaki değişikliklerdir. Bu yaklaşımda kapitalizmin kendi birikim yasasını ortaya çıkaran temel çelişkilerinin gene yerli yerinde kaldığı, ancak bu çelişkilerin içinde ortaya çıktıkları ilişkiler biçiminin değiştiği varsayılmaktadır. Kapitalizm her aşamasında AZALAN KÂR ORANI'nın ve EKONOMİK BUNALIMLAR'ın etkisi altındadır; nitekim temel ekonomik bunalımlar, yeni aşamaların yolunu açmıştır (örneğin belli başlı kapitalist ülkelerde 1870'lerin tekelci kapitalizmin, 1930'ların da tekelci devlet kapitalizminin başlangıcını oluşturması gibi). Ancak, çalışmalarını uzun süren savaş sonrası canlanma döneminde (bu dönemin sonuna gelinmekle birlikte) gerçekleştiren Baran ve Sweezy'ye göre tekelci sermaye bu yasaları dönüştürmüşe benzemektedir.

Mandel'in kapitalizmin en son dönemini ele alan kapsamlı çalışması (1975), yukarıda özetlenen üç aşamalı şemayı izlememektedir. Gene de Mandel'in geç dönem kapitalizm aşaması, burada anlatılan devlet tekelci kapitalizminden pek az farklıdır. Çalışmasının asıl önemli yanı, sistemin dinamiğini, kapitalizmin bir aşamadan ötekine geçmesini sağlayan birikim yasalarını ayrıntılı biçimde ele almasıdır. Yeni aşamalara geçiş sorununa Mandel'in yaklaşımı, birikim sürecinin Marx tarafından tanımlanan çelişkilerinin kapitalizmi yeni bir aşamaya taşıdığı, sonra da aynı çelişkilerin bu kez yeni aşamanın yeni yapısal ilişkileri tarafından keskinleştirildiği tezini benimsediğinden, diğerleri ile benzerlik taşımaktadır. Mandel'in çalışmasında, üretimdeki yeni toplumsal işbölümünden devletin finansmanı ve ekonomik etkinliğine kadar ekonominin tüm düzeylerinde ortaya çıkan dönüşümler, bütünlüklü bir yapı içerisinde teorileştirilmektedir.

LH/MÇ

OKUMA

Baran, Paul ve Sweezy, Paul 1966: *Monopoly Capitalism.*

Boccara, Paul der. 1969 (1976): *Traité d'économie politique, Le Capitalisme monopoliste d'état.*

Fine, Ben ve Harris, Laurence 1979: *Rereading Capital.*

Friedman, Andrew 1977: *Industry and Labour.*

Mandel, Ernest 1975: *Late Capitalism.*

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Kâr ☞☞☞ Artık Değer ve Kâr

Kartel ve Tröstler ☞☞☞ Tekelci Kapitalizm

Kast (*İng.* ve *Fr.* Caste, *Alm.* Kaste)

Marx, 1850'lerde, dikkatinin büyük bir kısmını Hindistan'a yöneltmişti (özellikle *New York Daily Tribune* 'daki makalelerine ve *Grundrisse*'deki çeşitli pasajlara bakınız), ama öncelikle, ASYA TOPLUMU'nun genel özelliği olarak köy cemaatindeki "ortaklaşa mülkiyet"in varlığı ve İngiliz kapitalizminin Hindistan üzerindeki etkisiyle ilgilenmişti. Bu bakımdan, başlı başına kast hakkında söyleyecek pek fazla bir şeyi yoktu (☞ Thorner 1966). Kast hakkındaki başlıca ifadesi, "Hindistan'da İngiliz Egemenliğinin Gelecek'teki Sonuçları" adlı yazısındadır. Burada Marx, "sadece Müslümanlar ve Hindular arasında değil, kabileler, kastlar halinde bölünmüş olan bir ülkede; varoluş çerçevesi üyeleri arasındaki genel bir iticilikten ve temel örgütlenmedeki dışlayıcılıktan kaynaklanan bir tür dengeye dayanmış olan bir toplum(un)", diye yazmaktadır, "fethe yem olması da önceden belirlenmiş değil midir?" Kapitalizmin yaratacağı etkiler altında, Marx, "demiryolu sisteminin sonucu olan modern sanayinin, Hindistan'ın ilerlemesinin ve Hintli gücünün belirleyici engelleri olan Hint kastlarının temelini oluşturan, emeğe ilişkin kalıtsal bölünmeleri ortadan kaldıracağı sonucuna varmıştır.

Sonraki Marxistlerden pek azı kast sistemini çözümlemeye veya açıklamaya girişmişlerdir. Bu girişimde bulunanlar ise, genellikle, *varnas* sisteminin geniş, dört katlı bölünüşünü bir sınıf sistemi içinde eritmeye çalışmışlardır; Nitekim Rosas (1943), feodal biçimler çoğu kez Hindistan'ın Asya tipi bir toplum olmasını gözlerden saklarken, kast sisteminin de Hindistan'da sınıf toplumunun doğasını belirsizleştirdiğini ileri sürmektedir (s.159). Bununla birlikte, Rosas, kast sisteminin, tüm karmaşıklığı içinde, sayısız küçük yerel kast gruplarını (*Jatis*) barındırdığını, bunun tümüyle Hindistan'a özgü, benzersiz bir şey olduğunu ve bu sistemin buradaki gelişiminin mevcut bilgi temelinde nihaî olarak açıklanamayacağını da teslim etmektedir (s.162). Marxizm'e sempati duyan bir Hintli tarihçi (Kosambi 1944), yine de, Rosas'ın açıklamasını "yararlı olmayacak ölçüde çok fazla ayrıntıyı bozmak"la eleştirmektedir (s.243). Diğer yandan, Marxist olmayan bilginler kast sistemi içinde önemli sınıf öğeleri bulunduğunu farketmişlerdir; Béteille (1965), "geleneksel toplumda ve hatta elli yıl öncesinde bile... sınıf sisteminin kast yapısı içinde kapsanmış olduğunu (ve) toprak mülkiyeti ve mülksüzlüğü ile üretim sistemindeki ilişkilerin kast sistemi ile çok daha büyük ölçüde birleşmiş oldu (ğunu)" ileri sürerken (s.191) Srinivas (1959), "toprak sahibi olan bir kastın, dinsel törenlerdeki statüsü ne olursa olsun, etkin bir egemenlik yürüttüğü" gözleminde bulunmaktadır.

Ancak bilginler, genelde, yerel kast gruplarını (*Jatis*), Max Weber'in kullandığı anlamda, üretim sistemi içindeki yerlerinden çok "yaşam tarzları"yla tanımlanan statü grupları olarak görmüşlerdir (Béteille 1965, s.188; ayrıca ☞ SINIF; MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ). Bu görüş açısından kastlar, Marx ve Engels'in "tarihin önceki çağlarında, hemen her yerde, toplumun çeşitli tabakalar halinde karmaşık bir düzenlenişini, toplumsal mertebelerin çoklu bir derecelendirilmesini görmekteyiz" (*Komünist Manifesto*, bl. I) diyerek ayırdettikleri bir kategori içine girmektedirler.

Buradaki soru, bu tür bir "çoklu derecelendirme"nin ve bunun özel bir kertesi olarak kast sisteminin tarihsel materyalizmin şeması içinde tümüyle açıklanabileceği mi yoksa bu gibi durumlarda (Marxist tarih kavramından Engels'in C. Schmidt'e yazdığı 5 Ağustos 1890 tarihli mektubunda ifade ettiği gibi bir "inceleme kılavuzu" olarak yine de etkilenmekle birlikte) bazı *ad hoc* varsayımlara mı (ör. dinin kast üzerindeki etkisi gibi; ☞ Dumont 1967, ve HİNDUİZM) gerek olduğudur. Sözü edilenlerden sonuncusu, muhtemelen, hem Marxist hem de Marxist olmayan bilginlerin sınıf ile kast arasında yakından bir iç bağlantı bulunduğu gerçeğini kabul etmelerinden destek almaktadır.

Dahası, Hindistan'daki ekonomik kalkınma kast sisteminde, en anlamlılarından biri "kast birlikleri"nin önemli ekonomik çıkar grupları olarak ortaya çıkmaları olan (Bailey 1963, s.122-135) önemli değişiklikler yaratmaya başlamıştır.

Yine de, kast hakkında Marxist tarihçi, antropolog

ve sosyologlar tarafından yapılan incelemelerin hâlâ çocukluk evresinde olduğu da açıktır.

TBB/LK

OKUMA

Bailey, F.G. 1963: *Politics and Social Change: Orissa in 1959.*

Béteille, André 1965: *Caste, Class and Power: Changing Patterns of Stratification in a Tanjore Village.*

Dumont, Louis 1967 (1970): *Homo Hierarchicus: The Caste System and Its Implicatons.*

Kosambi, D.D. 1944: *Caste and Class in India.*

— 1956: *An Introduction to the Study of Indian History.*

Rosas, Paul 1943: "Caste and Class in India."

Srinivas, M.N. ve. d. 1959: "Caste: A Trend Report and Bibliography".

Thorner, Daniel 1966: "Marx on India and the Asiatic Mode of Production."

Kautsky, Karl (d. 16 Ekim 1854, Prag; ö. 17 Ekim 1938, Amsterdam)

Kautsky, Viyana Üniversitesi'nde tarih, ekonomi, felsefe okudu ve henüz daha öğrenci iken makalelerle sol basına katkıda bulundu. 1875 yılında Avusturya Sosyal Demokrat Partisi'ne katıldı ve 1880'de Zürih'e taşındığında Bernstein'la arkadaşlık etti. 1885'ten 1890'a kadar Londra'da yaşadı ve Engels'le yakın ilişki içinde oldu. Anti-Sosyalist Yasa'nın kaldırılmasından sonra Almanya'ya döndüğünde Erfurt Programı'nın (1891) kuramsal bölümünü yazarak kısa sürede Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) önde gelen kuramcısı olarak yerini sağlamlaştırdı. 1917 yılında Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'ye (USPD) katılıncaya kadar SPD'de kaldı. 1922'de yeniden SPD'ye döndü ama eski ağırlığını kazanamadı. 1934'te Prag'a göç etti ve Amsterdam'da sürgünde öldü.

Kautsky 1889-1914 döneminde II. Enternasyonal'in en önde gelen Marxist düşünürüydü ve Marxizmin ciddi bir entellektüel disiplin olarak oluşmasında önemli bir rol oynamıştı. 1858'den sonraki ilk Marxist dergi olan *Die Neue Zeit*'ı (1883'ten başlayarak) yönetmiş ve "ortodoks" Marxizmi "revizyonist"lere (☞ REVİZYONİZM) karşı, önce belirli bir konuda, tarım konusunda (*Die Agrarfrage* - 1899), daha sonra ise daha genel çerçevede Bernstein'a karşı savunmuştur. 1880'lerde Engels'le birlikte çalıştıktan sonra, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'ni çevirmiş ve bir süre sonra *Artık Değer Kuramları*'nın editörlüğünü yapmıştır. Marx'ın ekonomik ve felsefî kuramlarını popülerize eden çeşitli eserler yazmış ve ütopyacı dinsel düşüncenin doğası ve Hıristiyanlığın kökenleri (1908) gibi konuların incelenmesinde Marxizmden yararlanmıştır. İlk entellektüel yönelişi, doğal-bilimsel materyalizme, özellikle Buckle, Haeckel ve Darwin'in çalışmaları yönünde oldu ve kişisel Marxizm anlayışı yaşamı boyunca bu kalıbın dışına çıkmadı. Marxizmin topluma uygulanan bir doğal-bilimsel materyalizm olduğu konusundaki düşüncesinin özeti *Die Materialistische Geschichtsauffassung*'dur (1927). Marxist kuramın determinist yönlerine ilişkin bu bağlılığı, onu, Marxizmi yalnızca bir çözümleme yöntemi olarak değil de, devrimci eyleme rehberlik edecek bir düşünce olarak değerlendirenlerle artan bir şekilde çatışmaya itti. "*İktidara Giden Yol*" (1909) açık revizyonistler dışında değişik Marxist eğilimlerin tümünce kabul gören son çalışması oldu. O burada işçi sınıfının devlet iktidarına karşı doğrudan devrimci eylemi ele alması gerektiğini yeniden ifade ediyordu. İlginçtir ki Kautsky, metropoliten ülkelerin işçi sınıflarıyla, kolonilerdeki ulusal kurtuluş hareketleri arasında bir ittifak olasılığının varlığından söz ediyordu. Kitlesel grev konusunda Luxemburg'la olan tartışmalarından itibaren Kautsky (1914) kendini sol kanat Marxizmin giderek artan saldırıları karşısında buldu. Birinci Dünya Savaşı karşısında, emperyalizmin, kapitalist gelişmenin zorunlu bir sonucu olmadığı yolundaki kuramsal düşüncesine dayanan iki yönlü tutumu Lenin tarafından kesin ve ağır bir şekilde mahkûm edildi. Kautsky'nin Bolşeviklere ilişkin eleştirileri, proletarya diktatörlüğüne karşı çıkışı (1918) ve parlamenter demokrasiyi destekleyişi, onun Lenin tarafından "dönek" olarak damgalanmasına yol açtı. Kautsky bu eleştirilerini yaşamının sonuna kadar dile getirmeyi sürdürdü, ancak siyasal hayattan giderek daha fazla uzaklaştı. Gerçi ölünceye kadar yazmayı sürdürdüyse de, 1920'lerin başından itibaren eski çalışmalarıyla aynı kalitede herhangi bir şey üretemedi.

PGo/UK

OKUMA

Blumenberg, Werner 1960: *Karl Kautsky literarisches*

Werk. Eine bibliographische Übersicht.
Kautsky, Karl 1899: *Die Agrarfrage.*
— 1908: (1925): *Foundation of Christianity: A History of Christian Origins.*
— 1909: *The Road To Power.*
— 1914: *Der politische Massenstreik.*
— 1918 (1919): *Dictatorship of the Proletariat.*
— 1927: *Die materialistische Geschichtsauffassung.*
Steenson, Gary P. 1979: *Karl Kautsky 1854-1938.*

Kentleşme (*İng.* Urbanization, *Fr.* Urbanisation, *Alm.* Urbanisierung)

Marx ve Engels, değişik üretim tarzlarının tarihinde ve dönüşümünde kentleşmenin taşıdığı önemden sık sık söz etmişlerdir. *Alman İdeolojisi*'nde şöyle demekteydiler: "Kentle kır arasındaki karşıtlık, barbarlıktan uygarlığa geçişle başlar ve günümüze dek uygarlık tarihinin bütününde varlığını korur" (cilt:I kısım IB2). Kentle kır arasındaki ayrım işbölümü ile sınıf farklılıklarının da "temeli"ni oluştururken öte yandan "kentin varlığı yönetim, güvenlik, vergi vb. zorunlulukları, kısacası genel anlamda politikayı gündeme getiriyor"du. *Emekçi Sınıfın Durumu*'nda Engels'in Manchester ile çevresindeki yerleşimler üzerinde yaptığı dikkat çekici araştırma, ayrıca kapitalist dinamiğin ve bunun emekçi halk üzerindeki etkisinin ilk düzey çözümlemesi için gerekli verilerin büyük bölümünü sağlıyordu. Nihayet *Komünist Manifesto* üretici güçlerin ve proletaryanın büyük kent merkezlerinde yoğunlaşmasının getirdiği ekonomik ve siyasal sonuçlara uzunca değinmekteydi.

Gene de, oldukça aşikâr teorik, siyasal ve tarihsel önemine rağmen (söz gelimi kapitalizmde dünya nüfusunun giderek artan kesimleri kentsel merkezlere ve buralara özgü işlere akmakta, dolayısıyla da ayrık biçimde kentsel özellikli politik ve kültürel etkilere açık bulunmaktadır) kentleşmeye ilişkin çalışmalar Marxizmin ilgi alanında önplânda yer almamıştır. Bu ihmâl son derece şaşırtıcıdır; çünkü (1848'den başlayarak, Paris Komünü'nden ABD'de 60'ların getto ayaklanmalarına ve Paris'teki 68 Mayıs olaylarında büyük payı olan kentsel toplum hareketlerine kadar) pek çok devrimci hareketin kentsel temellere dayandığı açıkça ortadadır. Dahası, kent-kır çelişkisi eksenindeki sınıf ittifaklarının (örneğin kent proletaryası ile köylülük arasındaki ittifak gibi) özellikle Üçüncü Dünya'da, devrimci stratejinin temeli olarak taşıdığı önem kabul edilmek zorundadır (Gramsci ve Mao'nun yazılarında bu konuda pek çok örnek yer alır). Nihayet, kent-kır çelişkisinin sosyalizme geçiş sürecinde nasıl çözümlenebileceği (ki bu Marx ile Engels'in özellikle öne çıkardıkları bir sorundur) Sovyetler Birliği, Çin, Küba, Tanzanya vb. ülkelerde dayatıcı önemde bir konu olmuştur.

Olayların dürtüklenmesiyle Marxistler 60'lı yıllarda kentsel konuların doğrudan çözümlemesine yöneldiler. Kentsel cemaat temeline dayalı toplumsal hareketlerin ekonomik-siyasal anlamını ve bunların geleneksel ilgi odağını oluşturan çalışma yaşamı temelli hareketlerle ilişkisini kavramaya çalıştılar. Kent bu kez farklı biçimde üretimin, artık değerin gerçeklenmesinin (gösteriş amacıyla yapılanı dahil, tüketim yoluyla efektif talep yaratılması), emek gücünün yeniden üretilmesinin (burada, fiziksel ve toplumsal altyapıyla -konut, sağlık, eğitim, kültürel yaşam- desteklenen aile ve kamu kurumları, devletin de arka çıkmasıyla,kilit önemde rol oynamıştır) odağı olarak ele alınınca, üretim ile toplumsal yeniden üretim arasındaki ilişkiler de daha yakından incelenmeye başladı. Ayrıca bu çalışmalarında kent, üretimi, değişimi ve tüketimi kolaylaştırmak üzere kurulmuş bir ortam, uzamın (üretim ve yeniden üretim için) toplumsal bir örgütlenme biçimi ve nihayet kapitalizmdeki emek ve işlev bölünmesinin (malî sermaye-üretim karşıtlığı vb.) belirli bir tezahürü olarak ele alındı. Hepsinin sonucunda ortaya çıkan genel anlayış, kentleşmenin, kapitalizmin tüm bu yönlerinin çelişkili bir birliğini oluşturduğu doğrultusundaydı. Kent-kır çelişmesinin tarihsel rolü gibi eski sorunlar ise Üçüncü Dünya, gelişmiş kapitalizm ve sosyalizme geçiş bağlamlarında yeniden gündeme girdi. Kentsel yaşamın niteliği, toplulukla sınıf arasındaki ilişkiler, yerel yönetimlerin rolü, kentsel toprak piyasasının işleyiş biçimi, kentsel malî sorunlar ve toplumsal huzursuzluk gibi konuları ve hepsinin ötesinde, cemaat temelli mücadelelerle çalışma yaşamı temelli mücadeleler arasındaki gerilimli ve açıklamaya muhtaç ilişkileri odak alan yeni perspektifler oluştu.

DWH/MÇ

OKUMA

Anderson, J. 1975: *The Political Economy of Ur-*

banism: an Introduction and Bibliography.
Castells, M. 1977: *The Urban Question.*
Dear, M. ve Scott, A. (der.) 1981: *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies.*
Harvey, D. 1973: *Social Justice and the City.*
Lefebvre, H. 1972: *Le Droit et la ville: suivi de Espace et Politique.*
Merrington, J. 1975: "Town and Country in the Transition to Capitalism."
Roberts, B. 1978: *Cities of Peasents: The Political Economy of Urbanization in the Third World.*
Williams, R. 1973: *The Country and the City.*

Keynes ve Marx (*İng.* Keynes and Marx, *Fr.* Keynes et Marx, *Alm.* Keynes und Marx)

Marx ve J. M. Keynes'in ekonomik sorunlara ve teoriye yaklaşımlarında en önemli ortak özellikleri, fizyokratların başlattığı ve klâsik iktisatçıların (özellikle Ricardo'nun) tamamladığı bir geleneği sürdüren *makroekonomik karakterleridir.* Aralarındaki en önemli fark şudur: Marx'ta makroekonomik yaklaşım ve değerlendirmeler, özgül bir değer ve artık değer kuramıyla (kendisinin mükemmelleştirdiği emek-değer teorisi) temellendirilmiştir; Keynes ve okulunda ise, makroekonomik hesaplamalar tamamen ampirik ve "dolaysız" karakterlidir (GSMH hesaplamaları hükümet istatistiklerine dayanır) ve kendisinin hâlâ dayandığı değerin neo-klâsik teorisiyle ilgisi yoktur. Bu sonuncusu, herhangi bir istatistiksel doğrulama olasılığı olmaksızın, esas itibarıyla mikro-ekonomiktir. Bu, başka şeylerin yanısıra, İngiliz Cambridge okulunun (Straffa, Joan Robinson vb.) neo-klâsik teori üzerindeki bütün yıkıcı etkilerini gösterdiği üzere, sermayenin (Marxist olmayan anlamında) Keynesyen ve post-Keynesyen değerlendirmelerinin içerdiği patlayıcı bir çelişki yaratmıştır. Keynes'e göre, makroekonomik hesaplamalara (Leontiev'in girdi-çıktı tablolarının yardımıyla) dönüş bilimsel araştırmadan doğmuş bir çaba değildir, belli bir amaca, yani, *hükümetin ekonomik politikalarını kesin olarak biçimlendirmeyi etkilemeye* yönelmiş pragmatik bir araçtır. Marx gibi Keynes de, kapitalist sistemin piyasa kanunlarının işlemesiyle, dengeye ve çok ya da az güvenli büyümeye doğru kendiliğinden eğilimli olduğunu savunan neo-klâsik teoremi reddeder. Ancak, Marx'tan farklı olarak, ticaret döngüsünün (ya da endüstriyel döngünün) kapitalist üretim biçiminin hareket kanunlarının işlemesinin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu da reddeder. Keynes'e göre, doğru bir döngü-karşıtı hükümet politikası, özellikle (fakat yalnızca bunlarla sınırlı kalmaksızın) vergileme, para arzı, kredi büyümesi ve çekilmesi, faiz oranları ("ucuz para"), bayındırlık, özellikle de bütçe açıkları (açık finansman) ve bütçe fazlaları alanlarında, tam ya da tama yakın istihdamı ve önemli bir oranda ekonomik büyümeyi sürekli olarak ya da uzun dönemler için sağlayabilir.

Bu varsayım, özellikle Malthus, Sismondi, Rus popülistleri, Luxemburg ve okulu, Major Douglas ve diğerlerinin "eksik tüketimci" geleneğinde, özel bir kriz teorisine (ticaret döngüleri teorisi; ☞ EKONOMİK BUNALIMLAR) dayanır. Marx gibi, Keynes de belli bir arz düzeyinin otomatik olarak kendi talebini doğuracağını savunan "Say Kanunu"nu reddeder. Keynes, tüketim eğilimi'nin (yani, cari üretim ile o ürüne olan cari talep arasındaki ilişkinin) düşük gelir düzeyine göre, yüksek gelir düzeyinde doğal olarak daha yüksek olan tasarruf oranı ile sınırlı bulunduğunu görmüştür. Ulusal gelir düzeyi, istihdam düzeyinin bir fonksiyonu ve tam istihdam politikası da devamlı bir ekonomik büyüme politikası için temel koşuldu. Bu düşünce, ABD'de Roosvelt'in "New Deal"inda denenmiş ve İkinci Dünya Savaşı ertesinde ABD, İngiltere, Hollanda, Fransa ve Japonya'da, daha sonra da hemen hemen tüm kapitalist ülkelerde (OECD ülkelerinde) uygulamaya konulmuştur.

Kapitalizmin, üretim güçlerini sınırsız olarak geliştirme eğilimi ile sınırlı kütle tüketimi arasındaki çelişki Marx'ın da ekonomik krizleri açıklamasına temel oluşturmakla birlikte Marx'ın kriz teorisi, döngünün tek nedene bağlı bir açıklamasına, Keynes'e göre daha az dayanır. Marx, her zaman, emtianın aşırı-üretimi eğilimini, sermayenin aşırı-kümelenmesi eğilimi (belli bir ortalama kâr oranında ek sermaye fiyatı belirlemenin olanaksızlığı) ile birleştirir. Marx'a göre, kapitalizmde ulusal gelir hem tüketim ve istihdam düzeyinin; hem de, kâr oranının bir fonksiyonudur (başka bir deyişle istihdam düzeyi de, kâr oranının bir fonksiyonudur). Dolayısıyla, tam istihdam sağlayan bütün güçler, ancak kâr oranını kendileri düşürmez ya da bunu yapan başka eğilimlerle birlikte gelmezlerse, işlemeye devam ederler. Aynı şekilde, kârları arttıran bütün güçler, aynı zamanda, "son tüketiciler" için pazar genişletilmesine

gitmezlerse, yani tam istihdam sağlamazlarsa, ivmeli uzun dönem büyümesine ulaşamazlar. Bu, hiçbir idari ekonomik politikanın uzun dönemde çözemeyeceği, döngülü gelişmenin temel sorunudur.

Keynes ve yandaşları bu genel teorik sorunla değil, 1930'lardaki büyük ölçekli işsizlik, ve bu işsizliğin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra (silâhlanma hamlesinin sona ereceğinin varsayıldığı dönemde) tekrarlanacağı tehdidiyle karşı karşıya geldiklerinde, Marxistlerin uyarılarını görmezden gelme ve polemiklerini "ortodoks" neo-klasik liberallerin, önerdikleri politikaların uzun dönemde yüksek enflasyon getireceği savlarını çürütme üzerinde yoğunlaştırma eğilimine girdiler. Hatta, kurnaz bir burjuva politikacısı olarak Keynes, işçi sınıfı ve sendikaların reel ücretlerin enflasyon nedeniyle yavaş yavaş erimesine karşın nominal ücretlerin artması durumunda, sabit kâğıt para karşısında nominal ücretlerin düşürülmesine oranla daha az tepki göstereceklerini öne sürdü. Bugün ise Keynes'in yandaşları, "stagflasyon"u ortadan kaldırmak için ücretleri kontrol altında tutmak gerektiğini savunuyorlar. Monetaristlerin ve Keynes'in kendisinin mevcut hükümet politikaları (monetaristlere göre para arzı alanında) üzerinden ulaşmaya çalıştığı hedefe, Neo-Keynesyenler bir "gelirler politikası" (yani, idarenin ücretleri kontrol etmesi) üzerinden, olanaklara göre, sendika bürokrasisinin işbirliği ile birlikte ya da ondan ayrı olarak ulaşmak istiyorlar.

Bu noktada, tam istihdamı sağlamakta Marxist ve Keynesyen önerilerin farkları çok çarpıcıdır. Keynes, kapitalist sistemin mantığını kabul eder ve önerilerini dürüstçe bu çerçeve içine koyar. Bu sistemin büyük zayıflığı ve (diğerlerinin yanısıra "New Deal"ın *tam istihdama* ulaşmakta başarısız kalmasına da neden olan); yaygın genel önlemler ve "açık vererek harcama" geçici olarak tüketim mallarının satış ve üretimini gerçekten arttırsa da, bunların ancak kapitalistlerin üretken sermayeyi -eğer, aynı zamanda kâr oranlarını ve kâr umutlarını da arttırırlarsa- arttırmalarına yarayacağıdır. Bu ise, Keynesyen politikalarla üretilmeyen ve genel olarak görülmeyen rastlantısal koşulların biraraya gelmesini gerektirir. Marxistler için, kapitalist sistemin iç mantığını kabul etme zorunluluğu yoktur. Öncelik, bir sosyal amaca ulaşmaya ve bu amaca ulaşmanın önkoşullarını oluşturacak politik stratejiler yaratmaya verilmiştir. Bu, farklı bir ekonomik mantık ve üretim ilişkileriyle, başka bir ekonomik sistem yaratılmasını, sosyalizme bir geçiş yapılmasını, burjuva sınıfın mülkiyetinin kamulaştırılmasını, ve burjuva devlet gücünün eritilmesini gerektirir.

Keynesyen ve Marxist projeler arasındaki boşluğu doldurma girişimleri, teorik alanda da (örneğin Kalecki tarafından), ve özel sektörün kâr oranının düşmesiyle başlattığı "sermaye grevi"ni nötralize etmek için yeterli üretken sermaye sunabilecek güçlü bir kamu kesimi olan "karma ekonomi" önerileriyle ekonomik politikalar alanında da olmuştur. Böyle bir modelin uygulanmışlığı ya da uygulanabileceği konusunda, tek bir ekonomide kâr üretimi mantığı ile gereksinimlere göre planlanmış üretim mantığını birleştirmenin olanaklı olduğu konusunda hiçbir kanıt yoktur. (☞ MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ)

EM/BA

OKUMA

Kühne, Karl 1979: *Economics and Marxism* cilt II, ayrım IV.

Mattick, P. 1969: *Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy.*

Robinson, Joan 1948 (1968): "Marx and Keynes." Horowitz (der.) *Marx and Modern Economics* içinde.

Tsuru, Shigeto 1954 (1968): "Keynes versus Marx; The Methodology of Aggregates." Horowitz (der.) *Marx and Modern Economics* içinde.

Kırsal Sınıf Yapısı (*İng.* Rural class structure, *Fr.* Structure de la classe rurale, *Alm.* Landwirtschaftliche Klassenstruktur)

Kapitalizme geçişler, anti-emperyalist mücadeleler, sosyalizme geçişler gibi birçok bağlamda, Marxizmin uğraştığı önemli bir sorun. Tarımsal emek gücünün küçüldüğü ve tarım işletmelerinde sermayenin yoğunlaştığı gelişmiş ülkelerde, şimdi bu sorunla daha az ilgilenilmektedir; ama Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunda hâlâ merkezî bir yer tutmaktadır. Konunun hem ekonomik hem de siyasal sonuçları vardır: kırsal sınıf yapıları tarımda üretici güçlerin gelişmesini (ya da tıkanıp durgunlaşmasını) ve genel birikim ve endüstrileşme süreçlerini etkilemekle kalmaz, köylülüğün öteki sınıflarla ve devletle ilişkileri ve sınıf bağlaşmaları gibi siyasal konularla da eklemlenir. Bütün bu meseleler, TARIM SORUNU kavramında

biraraya gelmektedir.

FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ'te toprak sorunu merkezdedir; tarımın gelişmesini ve daha genel olarak da toplumsal ilerlemeyi engelleyen toprak mülkiyetinin ve toprak sahipliğinin kaldırılması önem taşır. Bu sorun, Bolşevikleri, Çinli ve diğer Asyalı Komünistleri, Güney Avrupa ve Latin Amerika Marxistlerini uğraştırdığı kadar, kendi farklı bakış açılarından, sömürgeciliğe karşı çıkan milliyetçileri, burjuva çağdaşlaşmaya heveslenenleri ve tarımsal popülistleri de yakından ilgilendirmiştir. Böylece anti feodal mücadeleler geniş sınıf bağlaşmalarına yol açabilmektedir; özellikle de, ulusal sorun bağlamında işçi sınıfını, ulusal burjuvazi öğelerini ve çeşitli köylü sınıfların işbirliğine zorlamaktadır. Bu durum, hem (orak-çekiçle simgelenen) Marxist işçi-köylü bağlaşması kavramını, hem de "toprak işleyenindir" gibi güçlü bir popülist sloganı ortaya çıkarmıştır.

Bu anlamdaki toprak sorunu ya devrimci yöntemlerle ya burjuva toprak reformlarıyla ya da feodal mülkiyetin içeriden kapitalist çiftçiliğe dönüştürülmesiyle çözülmüştür. Toprak, Üçüncü Dünya'nın birçok yerinde yakıcı bir sorun olmaya devam etmekle birlikte, bunun şimdilerde -emek rejimleri hâlâ borçlandırarak toprağa bağlama, yarıcılık ve yarı-proleterleşmiş köylülerin yedek işgücü oluşturmasından yararlanıyor olsalar bile- (feodal değil) kapitalist mülkiyet biçimleriyle ilgili olduğu ileri sürülmektedir.

Bununla bağlantılı ve daha da önemli bir başka sorun, tarımsal sermayenin ve ücretli emeğin oluşturulmasına ve yeniden üretilmesine ilişkindir. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı yapıtında (1899), başlıca iki "yol"u ayrımlamıştır: topraklı mülkiyetin eskiden bağımlı köylülüğü de proleterleştirerek kendisini kapitalist girişimciliğe dönüştürdüğü Prusya yolu ve çiftçi ailelerinin sınıfsal farklılaşmasıyla tarımsal sermayenin ve ücretli emeğin doğduğu Amerikan yolu (KÖYLÜLÜK; KÜÇÜK META ÜRETİMİ). Elbette, gerek tarımsal sermayenin kökeni ve örgütlenme biçimleri açısından, gerekse farklı SÖMÜRGECİLİK deneyimleriyle Üçüncü Dünya oluşumlarında tarihsel gerçeklikleri biribirlerinden ayrılan köylü farklılaşması süreçleri bakımından, tarımsal geçiş yolları ve sınıf koordinatları, çok daha çeşitli ve karmaşıktır (Byres 1990).

Marxistlerin çoğunun, kapitalizmin içinde genel bir farklılaşma olduğu konusunda Lenin'in görüşlerini paylaşmalarına karşılık, kırsal sınıf oluşumunun mekanizmaları, kapsamı ve görece istikrarı her zaman, köylülerin ve köylülerle diğer toplumsal güçlerin arasındaki rekabet ve mücadelelerin özgül tarihsel koşullarının sonucudur. Öte yandan, Üçüncü Dünya'nın her yerinde birçok "köylü"nün yarı-proleterleştiği açık bir gerçektir; yani bunlar, marjinalleşen aile çiftçiliği, küçük ticaret ve tarım-dışı küçük meta üretimiyle beraber ücretli emek gücü üzerinden yeniden üretilmektedir. Fakat (zengin) köylü sermaye birikimi, kira, ticaret sermayesi ve tefeci sermayesi emişleriyle (Bhaduri 1983) ya da devletin el koymasıyla (örneğin Sahra-güneyi Afrikası'nda, Mamdani 1987) yahut uluslararası tarım işletmelerini de içeren daha güçlü sermayelerin rekabetiyle engellenebilmektedir.

Üçüncü bir sorun türü, kırsal sınıf yapılarının etkileri ve siyasal mücadeleler için köylülüklerin nitelikleriyle ilgilidir. Marxizm çoğu zaman özünde "köylü-aleyhtarı" sayılır; en azından Marx'ın Fransa hakkındaki yazılarına gönderme yapılır; bunlarda, gerek tanımın geriliği ve gerekse köylülüğün "kendisi için sınıf" oluşturamaması, küçük mülkiyete dayalı tarımın niteliğiyle açıklanır.

Ama Marx, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire*'inde "toplumsal varoluş koşullarının, yani küçük toprak sahipliğinin dışına taşan" devrimci köylü ile "bu sahipliği pekiştirmek isteyen" tutucu köylüyü ayrımlamaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde, hızlı endüstrileşme ve parlamenter demokrasi olgulan karşısında, Batı Avrupa Marxistleri "kırsal nüfusun (hangi) altbölümlerinin Sosyal Demokrat Parti'ye kazanılabileceği"ni araştırmışlardır (Engels, "Fransa'da ve Almanya'da Köylü Sorunu," 1894-95). Kautsky'nin *Tarım Sorunu* (1899) yapıtında, kapitalizmin tarımdaki ve endüstrideki gelişmesinin farklarını çözümleme çabaları da, aynı konudan kaynaklanmıştır. Benzer bir biçim de, Lenin'in iki "yol"u (yukarıda değindiğimiz Prusya ve Amerikan yollarını) ayrımlaması, hangisinin burjuva demokrasisine, dolayısıyla da işçi sınıfının eylem özgürlüğüne elverişli olduğunu (Amerikan yolu) belirlemek içindi. Üçüncü Enternasyonal'in kurulması ile, kırsal sınıf yapısı sorunu, özellikle Asya'da anti-emperyalist mücadele alanının da kapsamına sokulmuştu (MİLLİYETÇİLİK).

1920'lerden 1950'lere değin, Mao Ze-dong Çin'de anti-feodal mücadele, millî demokratik mücadele ve sosyalist yapılanma bağlamında bir dizi kırsal sınıf yapısı çözümlemesi yapmıştır; bunların en ilginci de *Hunan'daki Köylü Hareketi Üstüne Araştırma Raporu*'dur (1927). Mao bu yapıtında ve başkalarında, yoksul köylülerin *ancien régime'e* karşı ve dolayısı ile sosyalizm yolundaki savaşımlarda oynayabilecekleri role Bolşeviklerin yaptığından daha büyük bir dinamizm atfetmiştir. Köylülüğün siyasal yeteneği üstüne bu olumlu değerlendirme, Asya'nın başka yerlerindeki, Afrika'daki, Orta ve Güney Amerika'daki ulusal kurtuluş hareketleriyle ilgili diğer Marxist çözümlemelerde ve programlarda da yankılar bulmuştur.

Sosyalist tarımsal geçiş girişimlerinin -ister SSCB'de olsun, ister Çin, Vietnam, Mozambik ya da Sandinista Nikaraguası'nda- başarı derecesiyse, son derece problematik kalmaktadır. 1980'lerde Çin'de özel üretime dönülmesi için komünler kaldırıldı; sosyalist bir çerçevede meta üretiminin ve pazarların yeri konusu, 1990'ların başındaki *perestroyka*'nın özüdür - ama Lenin, Preobrajenski, Buharin ve Kritsman'ın kalıcı önemde katkılar yaptıkları daha 1920'lerdeki Sovyet tarım tartışmalarında, bu kritik bir temaydı. İktisaden "geri" ülkelerde sosyalist tarımsal geçiş girişim denemelerinin ne ölçüde köylülerin özel mülkiyete düşkünlükleri ve sınıf farklılaşması eğilimleri yüzünden tökezlediği ve bunların nereye kadar öteki nesnel koşul çelişkileri gösterdiği, köylülüğe zorlanan KOLLEKTİFLEŞTİRME ve çağdaşlaşma ve "büyük güzeldir" (devlet çiftlikleri) anlayışının kuramı ve uygulaması, süregelen araştırma, tartışma ve eleştiri konularıdır.

Marxist analiz, çağdaş Üçüncü Dünya'daki karmaşık sınıf yapıları ve tarımsal değişimin dinamiği karşısında da sınanmaya devam etmektedir. Emek örgütlenmesinin besbelli kapitalizm-öncesi, köleci ya da göreneksel biçimleri içinde kapitalist sömürü ilişkilerinin gelişmesi; zengin köylülerin kırsal siyaset örgütüne hâkim olma ve "bir bütün olarak çiftçiler"in çıkarlarına yön verme becerisi; çoğu kere zengin ve orta köylülerin (ve tarımsal sermayenin) kırsal işçilere uyguladıkları sınıf şiddeti bu konular arasındadır. Çağdaş Marxist çalışmalar gündemlerini genişleterek, kırsal sınıf yapılarının cinsiyet boyutunu, piyasaların kırsal emek gücü, kredi, girdiler ve tarımsal metalar açısından ayrıntılı işleyişlerini, yarı-proleterleşme ve kırsal yoksullaşma süreçlerini taşranın teknik ve çevresel değişimini, kapitalist tarımın global ekonomi politiğini araştırmayı da kapsamlarına almışlardır; ayrıca, işaret edilmiş olduğu üzere, bizzat sosyalist tarımsal geçiş projesinden günümüze kalan kavramlar da yeniden incelenmektedir.

OKUMA

Beneria, Lourdes (der.) 1985: *Women and Development: The Sexual Division of Labour in Rural Societies.*

Bhaduri, Amit 1983: *The Economics of Backward Agriculture.*

Brass, Tom 1986: "Unfree Labour and Capitalist Restructuring in the Agrarian Sector: Peru and India".

Byres, T. J. 1990: "The Agrarian Question and Differing Forms of Capitalist Agrarian Transition: An Essay with Reference to Asia". Jan Breman ve Sudipto Mundle, (der.) *Rural Transformation in Asia* içinde.

de Janvry, Alain 1981: *The Agrarian Question and Reformism in Latin America.*

Levin, Richard ve Neocosmos, Michael 1989: "The Agrarian Question and Class Contradictions in South Africa: Some Theoretical Considerations".

Lewin, Moshe 1968: *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivisation.*

Mamdani, Mahmood 1987: "Extreme but not Exceptional: Towards an Analysis of the Agrarian Question in Uganda".

Patnaik, Utsa (der.) 1990: *Agrarian Relations and Accumulation: The "Mode of Production" Debate in India.*

Saith, Ashwani (der.) 1985: *The Agrarian Question in Socialist Transition.*

Kollektifleştirme (*Ing.*Collectivization, *Fr.* Collectivisation, *Alm.*Kollektivisierung.)

Marxist teoride kollektif çiftlik, sosyalist üretim tarzına özgü bir mülkiyet tipi temsil eder. Özel ve devlet çiftliği arasında bir ara aşamadır, bütün halkın adına kullanılan devlet mülkiyetinden farklı olarak nüfusun bir alt bölümü (genellikle bir köy topluluğu) tarafından uygulanan bir mülkiyettir.

Pratikte kollektif çiftlikler bu teorik anlayıştan çok farklı olmamıştır, başlıca üretim araçlarının mülkiyeti genellikle biçimsel olarak devlet tarafından kullanılmışsa da, kontrol yerel köylü topluluklarına bırakılmıştır. Ama, kollektifleştirme özel sektörün tam tasfiyesini pek sağlamamış, tarıma elverişli toprakların ülkeden ülkeye ve zamana göre değişen bir şekilde % 20'ye kadar varan bir bölümü özel ellerde kalmıştır ve ailelerin kendileri için domuz beslemesi ve sebze yetiştirmesi yaygın bir uygulama olmuştur.

Kollektif çiftlik, kapitalist üretim tarzının yarattığı sömürüye ve üretim güçlerinin elverişsiz gelişmesine karşı bir Marxist yanıttır. Marx ve Lenin'e göre, kapitalist üretim ilişkilerinin büyümesi tarımda feodal üretim tarzının giderek ortadan kalkmasına yol açar, bir geçiş döneminde küçük ölçekli köylü tarımı varlığını onlarca yıl sürdürse bile, köylülük giderek ücretli işçiler ve ücretli emek kullanan büyük ölçekli kapitalist çiftçiler olarak kutuplaşır. Marx ve Lenin'in gösterdiği gibi, bu süreç Avrupa'da üretim güçlerinin bir ölçüde gelişmesine yol açmış, ama bu kapitalist üretim ilişkileri tarafından zorunlu olarak engellenmiştir. Çiftlik işçileri yabancılaşmış olduğu için emek üretkenliği düşüktür. Küçük ölçekli köylü tarımının uzun yıllar varlığını sürdürmesi, büyük ölçekli çiftlik ekonomilerinde makine yatırımlarıyla sağlanabilecek tam sömürüyü engeller. Özel mülkiyet, tarım üretimini artırmak için, özellikle pirince dayalı ekonomilerde temel olan büyük ölçekli su toplama projelerinin geliştirilmesini güçleştirir ve bunun yerine suyun mülkiyeti ve sulama projelerinin işgal ettiği arazilerin karşılanması konusunda sürekli çatışmalar olur. Özel mülkiyet, kadınlar ev işleriyle uğraştığı için tarım işgücünün doğrudan üretici faaliyetlerde tam kullanımının da önüne geçer.

Kollektif çiftçilik, üretim araçlarının mülkiyetini köylülüğe vererek bütün bu sorunları ortadan kaldırır. Bu arada mekanizasyonu teşvik eder, mülkiyet kavgalarını ortadan kaldırır ve çocuk bakımını komünal olarak sağlayarak kadın emeğini özgürleştirir. Ayrıca mülkiyetin sağlanması yabancılaşmaya da son verir ve böylece çiftlik işçilerine özerklik ve kendilerini gerçekleştirmek için olanaklar sağlar.

Bununla birlikte, ilk Marxist yazılar özel çiftçilikten kollektif çiftçiliğe uzun bir geçiş döneminin zorunluluğunu özenle vurgulamışlardır. Marx, Çarlık komününün gerçek bir kollektife evrilebileceğini, ama bunun ancak devlet tarım makineleri satın almak için gerekli fonu sağlarsa olanaklı olabileceğini söylemiştir ("Vera Zasuliç"e göre Mektup'un İlk Taslağı, 1881, Marx-Engels İngilizce *Toplu Eserleri* XXIV). Ve Lenin, Sovyetler Birliği'nin ilk günlerinde öteki Bolşeviklerle birlikte kollektifleştirmenin gönüllü olması gerektiğinde ısrar etmiştir; devlet böyle bir değişikliği dayatabilecek kapasiteye sahip olsa bile köylüler kollektiflere zorlanmamalıydı:

> "Ülkemizde uzak kırsal bölgelere saçılmış ve dağılmış milyonlarca bireysel çiftliğe sahibiz. Bir kararname çıkararak ya da baskı uygulayarak bu çiftlikleri hızlı bir şekilde, yeniden düzenlemek tamamen saçma olur... Köylüler, herhangi ciddi bir değişikliğe yalnızca öneri ya da kitap talimatları temelinde rıza göstermeyecek kadar çok pratiktir ve eski çiftlik yöntemlerine inatla yapışırlar." (Lenin 1919, s.196)

> "Yeni Ekonomik Politika aracılığıyla bütün nüfusu kooperatiflerin çalışmasına dahil etmek bütün bir tarihsel dönemi kapsayacaktır. En iyi durumda buna on ya da yirmi yıl içinde ulaşabiliriz... Bu tarihsel dönem yaşanmadan, evrensel okur-yazarlık, yeterli bir verimlilik derecesi, nüfusun kitap okuma alışkanlığını yeterince kazanması için eğitilmesi ve bunun maddî temeli, kötü hasat, açlık vb.'ne karşı yeterli önlemler-bütün bunlar olmaksızın hedefimize ulaşamayız." (Lenin 1923, s.470)

Aynı argümanlar, Troçki ve Buharin'in 1920'lerin başındaki ve Mao'nun ve öteki Çin Komünist Partisi üyelerinin 1955'den önceki yazı ve konuşmalarında bulunabilir.

Fakat olayların gelişimi içinde bu uyarılar dikkate alınmadı. Gerek Sovyetler Birliği'nde (1928-32), gerekse Çin'de (1955-56) kollektifleştirme zorlamayla ve tarımın mekanizasyonundan önce yapıldı. Stalin açısından bunun gerekçesi varsayılan askerî tehdit ve şehirlere yeterli tahıl sağlama zorunluluğuydu. Troçki (örneğin ☞ Troçki 1937) ve Leninist vizyona sadık kalan ötekilerin sert eleştirileri, sonunda onların iktidardan uzaklaştırılmasıyla boşa çıkarıldı. Kamanev, Zinovyev ve Buharin de benzer bir sonuçla karşılaştılar

ve böylece 1920'lerin sonunda zorlama çözümü olanaklı oldu. Mao, tersine (yanlış olarak) köylülerin coşkusunun muazzam ve önlerindeki tek engelin tutucu bir önderlik olduğunu öne sürüyordu. Birçok "liberal" hatta sosyalist yazar açısından, kollektifleştirmenin yalnızca bir yanlış değil, aynı zamanda bir felâket olmasının nedeni, bu "olgunlaşmamış geçiş"ti. (*Selden 1982*) Özellikle mekanizasyon yokluğunda üretimde emek yoğun tekniklere bağımlı olmaya zorlanma çözümsüz güçlükler yarattı. Kollektifleştirme zorlama olduğu için, kollektif işgücü bir özmotivasyona sahip değildi ve o nedenle de tatmin edici bir emek üretkenliği sağlamak için ayrıntılı bir teşvik ve gözetim sistemi gerekliydi. Ne var ki, çiftlik işinin özel nitelikler, özellikle de işgücünün mekansal dağınıklığı, üretimin (yıl boyu uzmanlaşmayı engelleyen) döneme bağımlı doğası ve iklimin rolü nedeniyle böylesi bir sistemi oluşturmak gerçekte olanaksızdı (Nolan 1988). Yoksul kapitalist ekonomilerde toprak sahiplerinin ücretli emek kullanmaktan çok toprak kiralamaya yönelmesinin nedeninin de bu tür sorunlar olduğu öne sürüldü. Ayrıca kollektif çiftlikler ve üyeleri çok az işlevsel bağımsızlığa sahipti. Yukarıdan üretim kotaları dayatılıyor ve işgücü göçü konusunda sıkı bir kontrol uygulanıyordu. Sonuç olarak, Lenin ve Marx'ın vurguladığı özerklik ve kendini gerçekleştirme gerçekte çok azdı.

Çiftlik sektöründe "olgunlaşmamış geçiş"in uzun erimli sonuçları o nedenle çok yıkıcı oldu. Zaman içinde ürün miktarı arttıysa da, bu, emek üretkenliğindeki iyileştirmelerin bir sonucu olarak değil, üretime sokulan emek miktarının sürekli artması sonucunda sağlandı ve o nedenle kişi başına kırsal gelirde bir artış olmadı. Ayrıca, kollektifleştirme süreci kapitalist ekonomilerde hiçbir zaman görülmemiş ölçüde doğrudan açlığa yol açtı. Son zamanlarda bir Sovyet uzmanı tarafından yapılan bir tahmine göre, 1932-33'deki kıtlık üç milyon kişinin ölümüne neden olmuştur (Danilov, Davies 1989'da, s.177). Çin'de 1960'ların başında doğal ölümlere ilaveten kıtlıktan otuz milyon kişi ölmüştür (Ashton ve d. 1984).

Bu iki kıtlıktaki ölümler tarihsel bir olgu olmakla birlikte, kıtlık ile kollektifleştirme arasındaki nedensel bağlantı kaçınılmaz değildi. Sovyet kıtlığı kendi başına kollektifleştirmenin değil, bunun aşırı hızının bir sonucuydu. Sürecin 1957'de tamamlandığı Çin'de ise, tam kollektif mülkiyetten önce karşılıklı yardım ve işbirliği üzerinden yavaş bir geçiş olsaydı, başarılı bir kollektifleştirme olanaklı olabilirdi. Bu ülkedeki kıtlığın nedeni ise daha çok, komünlerde maddi teşviğin *de facto* kaldırılmasında ve çiftlik emeğinin kırsal demir ve çelik üretimine karıştırılmasında aranmalıdır. 1958-62 arasında Çin'de teşvik sistemleri iflâs etmiş değil, denenmemiştir.

Kollektifleştirmenin uzun erimde emek üretkenliğinde kaçınılmaz olarak tıkanmaya yol açtığı görüşünü çürütmek daha zordur. Ama bu argümanın, emek üretkenliğinin modern sermaye yatırımları yapılsa *bile* tıkanacağını öne süren güçlü biçimi ikna edici değildir. Elbette, pirinç üretiminde çiftliklerin çok büyük olduğu doğrudan büyük ölçekli ekonomiler çok azdır, bunun bir nedeni de en başta sulak arazi sorunudur. Ama Çin'de bile pirinç üretimi bütün tahıl üretiminin % 40'ından biraz daha fazladır ve ortalama çiftlik büyüklüğü gerek 1930'larda gerekse 1980'lerde, ekonomilerin sömürülebileceği kadar küçüktü; ortalama çiftlik büyüklüğü 1988'de, köyün içine dağılmış, bitişik olmayan on arazi parçasına bölünmüş toplam yarım hektar kadardı. Başka bir deyimle, çiftlik büyüklüğü ile toprak verimliliğinin ilişkisini kuran göstergenin söz konusu sahanın bir bölümünde yukarı doğru eğimli olduğunu görmek gerekir. Ayrıca, tahıl işleme ve su toplama gibi büyük ölçekli ekonomilerin varolduğu ve modern sermaye mallarının emek üretkenliğini büyük ölçüde arttıracağı geniş bir çiftlik dışı işlemler alanı da vardır. Klasik "liberal" yanıt, bu tür yararların gönüllü işbirliğiyle sağlanabileceğidir, ama kısmen devlet tarafından paraca desteklense bile, gönüllü kooperatif oluşturmanın gerçekleşebileceğini ummak ilkeldir. Yoksul köylüler, kooperatiflere, kooperatif politikasını kendi çıkarlarına uydurmak için çalışacak zengin köylüler tarafından "elkonması"ndan haklı olarak korkmaktadır. Ayrıca, yatırım kaynakları sağlandığında kollektif çiftlikler iyi çalışmıştır. Khruşçov zamanında, yatırımların yanlış kavranan bakir topraklar şemasına göre yoğunlaşmasına ve tahıl üretimine aşırı vurgu yapılmasına rağmen, üretim hızla artmıştır. Çin'de 1977 ile 1981 arasında, kollektifleştirmeden vazgeçilmesinden *önce* çiftlik üretimindeki büyük yükseliş, Maoist dönemde su toplama projelerine yapılan yoğun yatırımların ve 1977'de ciddi olarak başlayan modern sabit ve döner sermaye akışının doğrudan bir sonucuydu.

Antikollektivist argümanın zayıf biçimi, kollektifleştirmenin büyük ölçekli ekonomileri bir ölçüde olanaklı kıldığını kabul eder. Ama, kollektifleştirme döneminde Çin'de de, Sovyetler Birliği'nde de modern yatırım mallarına ulaşmak olanaklı olmadığına göre, özel çiftçilikle devam etmek, bu arada en azından iyi motive olmuş bir tarım işgücü sağlamak daha anlamlı olurdu. Başka bir deyimle, eğer Çin'in, Sovyetler Birliği'nin ve Vietnam'ın kollektifleştirme dönemlerinde stratejik tehditle karşı karşıya oldukları ve bu nedenle yatırımları tarımdan silah üretimine kaydırma kararı aldıkları kabul edilirse, kollektifleştirilmiş tarımın pratik olmadığı görülür. Ama argümanın bu zayıf biçimi bile, kollektif çiftçiliğin gerçek kazanımlarını görmezden gelmektedir. Çin'de 1970'lerdeki gelir dağılımı, kollektif müdürlerin (kadroların) büyük çoğunluğunun az bulunan kalıcı tüketim mallarında kendilerine ayrıcalık sağlamış olmasına rağmen, dünyadaki en eşit gelir dağılımlarından biriydi. Kollektif çiftlikler ve üretim araçlarında özel mülkiyetin kaldırılması olmadan bu derecede bir eşitliğin sağlanabileceğini söylemek zordur.

Evrensel yoksulluğun sosyalizm olmadığını söyleyenler vardır ama sosyalizm, Çin'de 1980'lerde ortaya çıkan eşitsizliklerle de özdeş değildir. Ayrıca kollektifleştirme üretim güçlerini geliştirmede de büyük katkılarda bulunmuştur. Gerek Çin'de, gerekse Sovyetler Birliği'nde tarımın kaynak transferinde net bir alıcı olmuş olması olasıdır (Ellman 1989), bu nedenle Stalin'in, birikimi ve özellikle ağır sanayinin gelişmesini finanse etmek için bir artı sağlayacağı gerekçesiyle kollektifleştirmeyi savunması (bu tür akışları ölçmenin kötü bir ün kazanacak kadar zor olmasına rağmen) temelsiz olmuş olabilir. Gene de kollektif çiftlikler kırsal işgücünün benzeri görülmedik ölçüde hareketlenmesini, bu ise tarım üretimini arttırmada kritik bir rol oynayan büyük su toplama projelerine ve altyapı inşaatına girişilmesini olanaklı kılmıştır.

Son olarak, kollektifleştirilmiş tarımın kazanımları, herhangi bir ideal tiple değil, karşılaştırılabilir durumdaki gelişmekte olan ülkelerin tarımıyla karşı karşıya konmalıdır. Hindistan ve Brezilya'nın 1950 sonrasındaki kırsal gelişmeleri (özellikle Brezilya'nın daha önce tarım dışı olan alanları kullanıma açması dikkate alınırsa) hiç de etkileyici değildir ve Çin ve SSCB'nin bu iki ülkeyle karşılaştırılması gerekir. Ayrıca, gelişmekte olan bazı kapitalist ülkelerde tarım üretimi oldukça hızlı artmış olmasına rağmen, bunların hemen hemen hiçbiri büyümeyi eşitlikle birleştirmemiştir. Tayvan'ın başarı kazandığı söylenebilir; ama bu, yalnızca ABD yardımı ve Kıta Çini'nden kalifiye emek akışı gibi özellikle elverişli faktörlerin bir kereye özgü biraraya gelmesi sayesinde olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda bir müterakki vergi sistemini projelendirmek oldukça kolay oluşmuşsa da, vergi kaçağını ve vergi toplama maliyetinin şişmesini önlemek pek olanaklı olmamıştır.

Kollektifleştirilmiş tarımın toplam sonucu, birçok Marxistin umduğundan çok daha az olumlu olmuştur. Gene de, genel başarının, yani üretim güçlerinin gelişmesi ve sömürünün kaldırılması, kapitalist ekonomilerin çoğundan daha kötü olup olmadığı açık değildir. Aslında, Çin, SSCB ve Vietnam'ın düşmanca bir uluslararası çevreyle karşı karşıya kaldığı düşünülürse, tarım sektörlerinin kazanımlarının dikkate değer olduğu görülür.

CB/ZD

OKUMA

Ashton, Basil, Hill, Kenneth, Piazza, Alan ve Zeirz, Robin 1984: "Famine in China."

Davies, R.W. 1989: *Soviet History in the Gorbachev Revolution.*

Ellman, M. 1989: *Socialist Planning.*

Lenin, V.I. 1899 (1960): *The Development of Capitalism in Russia.*

— 1919 (1965): "Speech delivered at the First Congress of Agricultural Communes and Agricultural Artels."

— 1923 (1966): "On Cooperation."

Mao Zedong 1955 (1971): "On the Question of Agricultural Cooperation."

Nolan, Peter 1988: *The Political Economy of Collective Farms.*

Selden, M. 1982 (1988): "Cooperation and Conflict." *The Political Economy of Chinese Socialism* içinde.

Trotsky, L. 1937 (1972): *The Revolution Betrayed.*

Kollontay, Aleksandra (d. 19 Mart 1872, Petersburg; ö. 9 Mart 1952, Moskova)

Alexandra Kollantay, Rus devrimi sonrasının en tartışmalı kişilerinden birisidir. Şimdi adı, 1920'lerde

yenilgiye uğratılan devrimci idealist ruhla özdeşleşmiştir. Ölümünden sonra Sovyet yetkililerince önemsenmeyen yaşamı ve çalışmaları, şimdi Batılı sosyalist feministlere bir ilham ve uyarı kaynağı olmaktadır.

Kollantay 1914 yılında Bolşeviklere katıldı ve 1917 yılında Parti'nin Merkez Komitesi'nde görev yapıyordu. Ekim Devrimi'nden sonra, Sosyal Refah Halk Komiserliği görevine getirildiğinde, Lenin Hükümeti'nin tek kadın bakanıydı. 1920 yılında Parti'nin kadın kolunun yöneticisi oldu. Aile ve burjuva cinsel ahlâkını eleştiren pek çok kitap yazmış ve çoğu kez yanlış olarak "serbest aşk" durumu olarak tahrif edilmiş olan bu konudaki ödün vermeyen tutumu, kısa süre sonra aileye ilişkin Parti politikasıyla baskı altına alınarak, kişisel ilişkilerde idealizm ve özgürlükçülüğe yol açmıştı.

Kollantay, bürokratikleştirme, seçkincilik ve Lenin'in Yeni Ekonomik Politika'sınca (NEP) vurgulanan üretime büyük önem verilmesinden giderek artan bir şekilde rahatsız olmuş ve 1920 yılında Bolşevikler içinde "işçilerin muhalefeti"ne katılmıştır. Bu nedenle gözden düşmüş, Lenin tarafından ağır bir şekilde ithâm edilmiş ve 1922 yılında Stalin tarafından Oslo'ya önemsiz bir diplomatik görevle sürgün edilmiştir. Bu tarihten sonra, pek çok sol muhalif yoldaşının hayatını yitirdiği Stalin tasfiyelerinden kurtulmuş ve Sovyetler'in İsveç Büyükelçisi olmuştur.

Kollantay güçlü bir yazar ve konuşmacı idi ve popüleritesi, kendisinin ve düşüncelerinin Sovyet bürokrasisinde bir diken olmasına yol açmıştır. Yaşamının sonuna doğru, her ne kadar nişanlar kazanmışsa da, Sovyetler Birliği'nde büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bununla birlikte Batı'da, sosyalist feministlere ilham kaynağı olmaya devam etmiş, yaşamı ve düşünceleri takdir edilmiş, düşünceleri şevkle savunulmuş ve erkek egemenliği ve Parti bürokrasisinin ortodoksluğuna verilmiş bir kurban olarak değerlendirilmiştir. Kollantay hakkındaki tartışmalar, en azından, görüşlerini reddeden Parti'ye sadık kaldığı, sürekli muhalefet yerine uysal bir sürgün yaşamını seçtiği için devam edeceğe benzemektedir.

MB/UK

OKUMA

Porter, Cathy 1980: *Alexandra Kollantai: A Biography.*

Kollantai, Alexandra 1977: *Selected Writings.*

Komünist Manifesto (İng. Communist Manifesto, Fr. Communist Manifest, Alm. Kommunistische Manifest.)

Komünist Manifesto, çoğunluğu Almanlardan oluşan küçük bir devrimci grubun, 1847 yazında kurulan Komünistler Birliği'nin isteği üzerine Aralık 1847 ve Ocak 1848'de yazıldı, ve *Manifest der Kommunistischen Partei* başlığıyla Şubat 1848'de, Londra'da yayımlandı. Hem Marx'ın, hem de Engels'in imzalarını taşımasına rağmen asıl yazar Marx'tır. Ama bazı fikir ve formülasyonları, Engels'in Ekim 1847'de yazdığı *Komünizmin İlkeleri*'nde bulunabilir.

Komünist Manifesto'nun, Helen Macfarlane'in yaptığı ilk İngilizce çevirisi, Julian Harney'in editörü olduğu Chartist dergi *The Red Republican*'da 1850 yılının Haziran, Temmuz ayları arasında yayımlandı. Samuel Moore'un 1888'de yaptığı yeni bir çeviriyi yayına Engels hazırladı ve dipnotlarını yazdı. Manifesto 'nun yüzüncü yıldönümü nedeniyle İşçi Partisi'nin Ulusal İcra Komitesi 1947 yılında yeni bir basımının yayımlanmasına karar verdi. Bu yeni basım Harold J. Laski'nin kapsamlı sunuş yazısıyla 1948'de yayımlandı.

Manifesto, Marx ve Engels yeni bir "dünya görüşü"ne biçim verdikleri yoğun bir entellektüel ve siyasal faaliyet döneminin ürünüdür. Bu iki insan sonraki yıllarda bu "dünya görüşü"nü daha da geliştirdiler. Ama *Manifesto* yine de -Marx'ın bizzat hiç kullanmadığı bir terimle- Marxizmin ana çerçevesini oluşturur.

Manifesto'nun dikkate değer bir özelliği sanayi kapitalizminin tüm dünya üzerinde nasıl kaçınılmaz bir devrimci etkisi olacağını ve burjuvazinin nasıl son derece "devrimci bir rolü" oynayacağını daha onun ilk aşamalarında sezmiş olmalarıdır. Marx ve Engels, "burjuvazi üretim araçlarını, ve bundan dolayı üretim ilişkilerini, ve bunlarla birlikte toplumun tüm ilişkilerini sürekli olarak devrimci bir biçimde değiştirmeden varolamaz... Üretimin sürekli devrime uğratılması, tüm sosyal koşullarda sürekli istikrarsızlık, sonu gelmez belirsizlikler ve çalkantı burjuva çağını daha önceki bütün çağlardan ayıran özelliktir" diye yazdılar. Bununla birlikte *Manifesto*, burjuvazinin kendi "mezar

kazıcılarını" modern proletaryayı da yarattığını ilân etti. Zamanla, ve büyük ya da küçük amaçlar için sürdürülen mücadelelerin sonucu olarak, işçi sınıfı devrimci bir rol üstlenecek, kendisini ve tüm toplumu azınlık tahakkümünden ve sınıf egemenliğinden kurtaracaktı. Zira "daha önceki tüm tarihsel hareketler azınlıkların hareketleriydi, ya da azınlıkların çıkarına"ydı, oysa proletarya hareketi "muazzam çoğunluğun çıkarına bağımsız, bilinçli hareketidir". *Manifesto* bu kurtuluşu salt ulusal çerçevede öngörmüyordu; tersine, dünyayı içine alacaktı. Bu tasarım *Manifesto* 'nun kapanış sözcüklerinde şöyle formüle ediliyordu: "Bütün ülkelerin işçileri, Birleşin!"

Manifesto'nun bir bölümü komünistlerin bu süreçteki rolüyle ilişkilidir; ama ilginçtir ki metin, taşıdığı başlığa rağmen, "komünistler, diğer işçi sınıfı partilerinin karşısında ayrı bir parti oluşturmaz" der. Onların rolü daha çok, "her ülkedeki işçi sınıfı partilerinin en ileri ve kararlı kesimi" olmaktır.

Manifesto'nun son bölümü, mevcut sosyal düzeni eleştirmelerine rağmen önerdikleri alternatifleri Marx ve Engels'in sahte, ya da yetersiz bularak kınadıkları çağdaş düşünce akımlarının sert eleştirisini içerir. "Eleştirel-Ütopik Sosyalizm ve Komünizm" diye adlandırdıkları düşüncelerin "işçi sınıfının aydınlanması için çok değerli malzemelerle dolu olduğunu" seve seve kabul ediyorlar, ama sınıf mücadelesinin reddini ve devrimci eylemin bir kenara bırakılmasını kınıyorlardı.

Marx ve Engels daha sonraki basımlar için yazdıkları önsözlerde *Manifesto*'nun bazı yönlerinin, özellikle de önerdiği acil reform programının değiştirilmeye muhtaç olduğunu yazdılar; ama belgenin ortaya serdiği "genel ilkeleri" savunduklarını söylediler. 1872'de *Manifesto*'nun Almanca üçüncü baskısının önsözünde, 1848 devriminin ve özellikle 1871 Paris Komünü'nün deneylerinin "işçi sınıfının sadece hazır devlet makinesini ele geçirmek ve kendi amaçları için kullanmakla yetinemeyeceğini" gösterdiğini vurguladılar; ve Engels 1888'deki İngilizce basımın önsözünde bu görüşü yineledi. Lenin'in 1917'de yayımlanan *"Devlet ve Devrim"*inde bu noktaya büyük önem verildi.

Komünist Manifesto gelmiş geçmiş siyasi broşürlerin en etkilisidir. Düzinelerce dile çevrilmiş ve tüm dünyada birbirini izleyen birçok kuşağa ilham vermiştir. 1848'de ortaya çıkışı sosyalizm tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı; ihtiyaç duyduğu tüm değişikliklere ve düzeltmelere karşılık, geçen zaman mesajının gücünü ve başarısını bulandırmamıştır.

RM/ÇA

Komünizm (*İng.* Communism, *Fr.* Communisme, *Alm.* Kommunismus)

Marx, komünizmden -bu sözcük 1830'ların ortalarında, Paris'teki devrimci gizli örgütlerden kaynaklanmıştır- iki farklı ama birbiriyle ilgili anlamda söz etmektedir: kapitalist toplumda işçi sınıfının fiili bir devrimci hareketi olarak ve işçi sınıfının kendi verdiği mücadele yoluyla oluşturacağı bir toplum biçimi olarak. Birinci anlamı için -ki muhtemelen, sadece Lorenz von Stein'in (1842) proletarya ve komünizm hakkında (bunların "bütün bir sınıfın tepkisi" olduğu yolundaki) değerlendirmesinden değil, ayrıca kendisinin *Ligue des Justes*'teki Fransız komünistleriyle olan kişisel temaslarından da etkilenmiştir- Marx, "tüm tarihsel gelişme, hem komünizm *gerçek* oluşumu (ampirik varoluşunun ortaya çıkışı)ve hem de düşünce düzeyindeki bilinçliliği, komünizmin derinlemesine kavranmış ve bilinçli oluş sürecidir" diye yazmıştır (*Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* 3. Elyazması). Birkaç yıl sonra, *Komünist Manifesto*'da Engels'le birlikte, "Komünistler(in) diğer işçi sınıfı partilerinden ayrı bir parti oluşturma(dıklarını)... bir bütün olarak proletaryanın dışında ve ondan ayrı çıkarlarının bulunma(dığını)" ve sadece sürekli olarak "bütün proletaryanın ortak çıkarları"nı vurgulamakla ve "bütün hareketin çıkarları"nı temsil ettiğini belirtmekle ayrıldıklarını belirtmişlerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısında sosyalizm ve komünizm terimleri, birincisi her ne kadar daha yaygın biçimde kullanılıyorsa da, genelde, işçi sınıf hareketine işaret eden eşanlamlı sözcükler olarak kullanılıyordu. Marx ve Engels, bir dereceye kadar bu kullanıma bağlı kalmışlar ve hatta, Engels'in 1894'te, (sosyal demokrat) "sözcüğü kabul edilecektir", ama bu sözcük "ekonomik programı genelde sadece sosyalist değil, özgüllükle komünist, ve nihaî siyasal amacı bir bütün olarak devleti ve dolayısıyla demokrasiyi de altetmek olan bir parti" için yine de elverişsizdir (*Volkstaat*'taki yazılarından yapılan bir derlemenin önsözü) diyerek bazı çekinceleri ifade etmesine rağmen, "Sosyal Demokrat" adına bile önemli bir itirazda bulunmamışlardır (☞ SOSYAL DEMOKRASİ).

Ancak 1917'den, Üçüncü (Komünist) Enternasyonal'in kurulmasından ve ayrı Komünist partilerin diğer işçi sınıfı partileriyle kıyasıya bir çatışmaya girmesinden sonra komünizm terimi yeniden, aşamalı reform temeline dayalı, daha barışçı ve anayasal bir hareket olarak sosyalizme karşı, kapitalizmin şiddete dayanılarak ortadan kaldırılmasını amaçlayan devrimci bir eylem biçimi olarak anlaşıldığı 19. yüzyıl ortalarındakine benzeyen oldukça ayrı bir anlam kazanmıştır. Daha sonra ise -özellikle de Stalinizm döneminde- komünizm bir başka anlam daha kazanmıştır: bu yeni anlamıyla komünizm, Marxist kuramın veya siyasal stratejinin açıkça tartışılmasının engellendiği ve diğer ülkelerdeki komünist partilerin az ya da çok Sovyet partisinin egemenliğine girmesiyle nitelenen otoriter partilerce yürütülen bir harekettir. İşte bu anlamdadır ki komünizm, sadece Marxizm'e karşı olanlar tarafından (gayet doğal olarak) incelenip eleştirilmekle kalmayan, birçok Marxist tarafından da incelenip eleştirilen, 20. yüzyıldaki belirgin bir siyasal hareket diye görülebilmektedir. Claudin (1975), Komintern'in 1930'lardaki (Almanya'da o dönemdeki halk cephelerinde ve Çin'de) izlediği politikalardaki başarısızlıkları ve Yugoslav ayrılmasından, Doğu Avrupa'daki ayaklanmalardan ve Çin'le olan kavgadan sonra Sovyet etkisindeki azalışı incelediği bir çalışmada, komünist hareketin bozuluşuna ilişkin en derinlikli açıklamalardan birini ortaya koymuştur. "Stalin'in ölümüyle", Claudin'in vardığı sonuca göre, "komünist hareket tarihsel gerileme süreci içine girmiştir". Buna birçok bakımlardan benzeyen, Doğu Avrupa içinden yazılımı ve dünyanın bu bölgesinde yaşayabilir bir sosyalist projeyi yeniden kurmak için yollar gösteren bir çözümleme de, Bahro'nunkidir (1978). Batı Avrupa'da komünist hareketin bunalımı, Batılı demokratik kurumların tarihsel evriminin değerini vurgulayışında ve sosyal demokrasiyle olan geçici uzlaşmasında, siyasal eğilimler olarak komünizm ile sosyalizm arasındaki keskin ayrılığın bir kez daha incelenmesine ve ortadan kaybolmaya yönelmesine olanak sağlayacak yeni bir evrenin başlangıcını belirtiyor gibi görünen AVRUPA KOMÜNİZMİ'ni doğurmuş ve ayrıca bu hareket içinde de ifadesini bulmuştur.

Komünizmin -bir toplum biçimi olarak- ikinci anlamı, Marx tarafından hem erken hem geç dönem metinlerinde çeşitli vesilelerle, ama Marx'ın "gelecekteki mutfaklar için (Comteçu) tarifler" yazma konusunda hiçbir niyeti olmadığını belirtmesi nedeniyle, sadece çok genel terimlerle tartışma konusu yapılmıştır *1844 Elyazmaları*'nda (Üçüncü Elyazması) Marx, "*Komünizm özel mülkiyetin insanî kendine yabancılaşma*"nın pozitif olarak ortadan kaldırılışı ve dolayısıyla da insan doğasının gerçek edinimının insanla ve insan için sağlanışıdır. Bundan ötürü de, komünizm, insanın sosyal, yani gerçekten insanî bir varlık olarak kendine dönüşüdür; bu, önceki tüm gelişmenin zenginliğini kendi içinde eriten tamamlanmış ve bilinçli bir kendine dönüştür" demiştir. Daha sonra, Engels'le birlikte, bu kavrama, komünist bir toplumun önkoşulları olarak sınıfların ve işbölümünün yokedilişini belirleyerek daha kesin bir sosyolojik anlam vermişlerdir: nitekim, *Alman İdeolojisi*'nde (cilt I, bl. IC) Marx böyle bir topluma erişebilmek için bireylerin "bu maddî güçler üzerinde kendi denetimlerini yeniden kurma(larının) ve işbölümünü ortadan kaldırma(larının)" gerekli olacağını ileri sürmüştür. "Bu da bir topluluk olmaksızın olanaksızdır... Bugüne kadar, bireylerin biraraya geldikleri aldatıcı topluluklar, hep bireylerden ayrı bağımsız bir varoluşa sahip olmuştur ve bu topluluklar, bir sınıfın diğeri karşı olması nedeniyle, egemenlik altında tutulan sınıf için, sadece bütünüyle aldatıcı bir topluluğu değil, ayrıca yeni bir prangayı da ifade etmiştir. Hakiki bir toplulukta bireyler kendi birliktelikleri içinde ve bu birliktelik yoluyla kendi özgürlüklerini elde ederler." Marx ve Engels, -özel mülkiyetin, sınıf ayrımlarının ya da yaygın bir işbölümünün bulunmadığı- ilkel kabile toplumlarını, bu anlamda da ilkel komünizm diye adlandırmışlardır. Marx, sonraki yapıtlarında, gelecekteki komünist toplumun ekonomik niteliğini "birleşmiş üreticilerin toplumu" olarak *Kapital III*'te (bl. 48) ekonomik alandaki özgürlüğün sadece "toplumsallaşmış insanlığın, birleşmiş üreticilerin, doğayla olan ilişkilerini, bilinmeyen bir güç olarak onun egemenliği altında bulunmak yerine, doğayı kendi ortak denetimlerine tâbi kılarak rasyonel bir biçimde düzenlemeleri gerçeği"nde oluşabileceğini ileri sürerek vurgulamıştır.

Marx, sadece *Gotha Programının Eleştirisi*'nde komünist toplumun iki aşamasını birbirinden ayırdetmiştir: kapitalist toplumun içinden çıkarak oluştuğu ilk evre ki, bu evrede bireye emeğinin karşılığı

ödenmekte ve o da tüketim mallarını satın almaktadır (yani DEĞİŞİM sürmektedir); daha yüksek bir evrede ise kişi topluma yeteneğine göre katkıda bulunmakta ve ortak üründen kendi gereksinimlerine göre pay almaktadır. Bu iki evrenin "sosyalizm" ve "komünizm" olarak betimlenmesine (Tugan-Baranovsky 1908, bu kullanım biçimini daha önce önermiş olmakla birlikte), Lenin, *Devlet ve Devrim*'de yaygınlık kazandırmıştır. Ancak bu, SSCB'deki ve Doğu Avrupa'nın diğer ülkelerindeki resmi ağızlar her iki aşamaya atıfta bulunmakla birlikte, Marxistler arasındaki, aslında varolan sosyalist ülkelerdeki gerçek deneyimlerden kaynaklanan iki sorunla ilgili olan bugünkü tartışmaların odak noktası değildir. Bu sorunlardan ilki sosyalist bir sistemde piyasanın rolünü ya da daha doğrusu, piyasa ilişkilerinin giderek artan biçimde sisteme dahil olmasıyla "bir sosyalist piyasa ekonomisi"nin etkili biçimde işlemesi sorunudur ki, bu tür bir ekonominin hem üretimde ve bölüşümde kaynakların daha akılcı dağılımı ile daha büyük bir ekonomik verimliliği ve hem de karar almayı "özyönetim"e dayanan her türden kamu girişimlerine ve küçük ölçekli özel mülkiyete konu olan işletmelere bırakan esaslı bir ademi merkezleşmeyi ortaya çıkaracağı düşünülmektedir (☞ özellikle Brus 1972, 1973). Bu nokta, yine de, bugün ayrıca gelişmiş kapitalist ülkelerin de bir özelliği olmakla birlikte, gayri safi milli hâsılanın büyük bir bölümünü yaygın sosyal hizmetler biçiminde, piyasaya dayalı olmayan yollarla dağıtmanın sürdüğü bağlam içinde değerlendirilmelidir.

İkinci sorun Marx'ın, komünist toplumda insan gereksinimleri ve insan emeğinin bu gereksinimleri karşılamaya yetecek biçimde örgütlenişi hakkındaki görüşüdür ki, bu gelecekteki toplumsal düzene ilişkin Marxist kavrayışlara bulanık bir arkaplan sağlamış olmasına rağmen, son yıllara gelinceye dek, sosyalizmin pratik sorunlarıyla ilişkili bir biçimde açıkça pek ele alınıp incelenmemiştir. Önemli bir incelemede (Heller 1976), Marx'ın kendi kavrayışındaki bazı tutarsızlıklara işaret edilmiştir. Emeğin yabancılaşması (emeğin dışsal olarak zorlanmış niteliği), *Grundrisse*'de giderilmiş ve aynca emek, *travail attractif* (çekici iş), yaşamsal bir gereksinim haline getirilmiştir, çünkü "tüm emek esasen zihinsel emek haline, insan kişiliğinin kendini gerçekleştirme alanı haline gelmektedir", ancak *Kapital*'de (III, Bl. 48), yabancılaşmanın sona ermesine rağmen, emek *travail attractif* haline gelmemektedir, çünkü "maddi üretim alanı... bir zorunluluk dünyası olmayı sürdürmektedir" ve "hakiki özgürlük dünyası" ancak bu (zorunluluk dünyasının) ötesinde, boş zaman içinde başlamaktadır. Dolayısıyla, birleşmiş üreticilerin toplumunda bir zorunlu çalışma (yani bir sınırlama) varlığını sürdürmektedir. Heller, sorunun bir çözümünün Marx'ın kendi yapıtı içinde, bu tür toplumda yeni bir "gereksinim yapısı"nın ortaya çıkacağı ve gündelik yaşamın üretken emek ve maddî tüketim temelinde değil de, kendi içinde amaç niteliğinde olan ve öncelikli gereksinimler haline gelen etkinliklerle insan ilişkileri temelinde kurulacağı fikrinde bulunduğunu ileri sürmektedir. Ancak, yine Heller, bir yanda üretim alanındaki "hakiki toplumsal gereksinimler"in neler olduğunu tesbit etmekteki ve üretim kapasitesinin nasıl dağıtılması gerektiğine (ki komünist toplumun, olması gerektiği gibi, dünya ölçekli bir toplum olarak kavranması halinde çok daha da şaşırtıcı ölçülere ulaşacak bir sorundur) karar vermekte *herkesin* payının olmasını sağlamaktaki yoğun güçlüğün; diğer yanda da, Marx'ın yeni gereksinimler sistemi hakkındaki düşüncelerinin ütopik -ama bugünkü yaşamın niteliğini ölçmekte bir kural getirdikleri ölçüde de verimli- olduğunun farkındadır. Benzer bir biçimde, Marxizmin esaslı yenilikler doğrultusundaki temel beklentilerinin, bugün varolduğu biçimiyle sosyalist toplumla olan eleştirel karşıtlığında yer aldığını düşünen Stojanoviç (1973), gelişmiş bir sosyalist toplumu inşa etmenin "ancak olgun komünizm açısından" yani, ahlâki (hatta ütopik) bir kural açısından "yaklaşıldığında mümkün olduğu(nu)" ileri sürmektedir.

Sosyalizm ile komünizmin "aşağı" ve "yukarı" aşamalar olarak ayrılması, gelecekteki bir sınıfsız topluma ilişkin yakın zamanlardaki Marxist tartışmalar içinde öneminden pek çok şey yitirmiştir ve aslında basitleştirme gibi görünmektedir. Böyle bir topluma doğru hareket, bugün için önceden görülmesi pek de mümkün olmayan birçok aşamalardan geçebilir ve böyle bir hareket aynca kesilmelere ve gerilemelere de maruz kalabilir. Tartışmaya katılanların çoğu için şu anda önemli görünen, hem kapitalist, hem sosyalist ülkelerde varolan toplumsal kurumların, pratiklerin ve kuralların, Marx'ın idealine doğru gelişme bakımından içlerinde taşıdıkları potansiyeller açı-

sından, sosyalist bir toplumun ahlâki normlarının daha titiz bir incelemesini de içine alan daha derin bir deneysel ve eleştirel incelemesidir (☞ ETİK; AHLÂK). Wellmer'in "özgürleşmenin ekonomik olarak temellendirilmiş mekanizma"sı kavramını reddeden ve "sosyalist demokrasiyi, sosyalist adaleti, sosyalist etiği ve bir sosyalist bilinçlilik"i, kapitalist bir düzenin dölyatağı içine "yerleştirilecek" bir sosyalist toplumun kurucu öğeleri içine dahil etmenin gerekli oldu(ğunu)" ileri süren savı (1971, s. 121-2), aynı biçimde varolan sosyalist ülkelerle, bunların özgül nitelikleri ve sorunlarına gerekli dikkat gösterilerek, pekâlâ uygulanabilir (☞ EŞİTLİK; SOSYALİZM).

TBB/LK

OKUMA

Bahro, Rudolph 1978: *The Alternative in Eastern Europe.*

Brus, Wlodzimierz 1972: *The Market in a Socialist Economy.*

— 1973: *The Economics and Politics of Socialism.*

Claudin, Fernando 1975: *The Communist Movement: From Comintern to Cominform.*

Heller, Agnes 1976: *The Theory of Need in Marx.*

Lenin, V.I. 1917 (1964): *State and Revolution.*

Moore, Stanley 1980: *Marx on the Choice between Socialism and Communism.*

Müller, Hans 1967: *Ursprung und Geschichte des Wortes Sozialismus und seiner Verwandten.*

Stojanovic, Svetozar 1973: *Between Ideals and Reality: A Critique of Socialism and its Future.*

Konseyler (*İng.* Councils, *Fr.* Conseils, *Alm.* Räte)

Marx ve Engels'in yaşadığı dönemde, 20. yüzyılın işçi Konsey ve Sovyetlerini önceleyen yalnızca bir tek hareket vardı: PARİS KOMÜNÜ. Daha sonraki hareketlerde olduğu gibi Paris Komünü de, tamamen kendiliğinden bir biçimde doğdu ve Marx'ın devrimci harekette yeni bir döneme damgasını vurmakla övdüğü, halk iktidarının son derece demokratik bir biçimini temsil etmekteydi.

İlk Sovyet, Ekim 1905'de St. Petersburg'da kuruldu. Her ne kadar bölgesel ve kısa ömürlü olsa da, 1905 devriminin önderlerinden olan Troçki tarafından bu Sovyet'e devrimde son derece önemli bir rol yüklendi: "Sovyet, çalışan kitleleri örgütledi, siyasal grevleri yönlendirdi, işçileri silâhlandırdı ve halkı saldırılara karşı korudu" (Troçki, 1905). Troçki, Sovyet'in, çoğu Batı demokrasilerinde olduğu gibi alt ve üst olarak ikiye ayrılmadığı için "otantik bir demokrasi" olduğunu belirtti; Sovyet, profesyonel bir bürokrasiye sahip değildi ve seçmenler her an temsilcileri geri çağırma hakkına sahipti. Sovyet, fabrikalarda çalışan sınıfa dayanmaktaydı ve gücü belli bir düzeye ulaştığında, kolayca işçilerin "embriyon halindeki hükümeti" olacaktı.

Sovyetler daha çok 1917 devriminde etkin hale geldilerse de, Lenin ya da Troçki, siyasal bir örgütlenme biçimi olarak Sovyetler üzerine genel bir teorik eser yazmadılar. Özellikle Lenin, Sovyetleri 1905'de olduğundan çok daha geniş bir temel üzerinde, iktidarı ele geçirme ve burjuva devletini ortadan kaldırma amacına yönelik araçlar olarak kabul eder görünmektedir. Ancak, Sovyetler Menşeviklerin etkisi altına girdiğinde Lenin "bütün iktidar Sovyetler"e sloganını geri aldı ve amacına ulaşmasını sağlayacak -çalışan sınıflar içindeki temelleri çok daha dar olan örneğin fabrika komiteleri gibi- başka örgütsel yollar aradı. Bütün bu taktik değişiklikler süresince Lenin, burjuva devletini ortadan kaldırma ve onun yerine sosyalizme geçişi sağlayacak yeni bir devlet biçimi yerleştirme gereğini vurgulamaya önem verdi; ve bu düşünce içinde kendi konumunu yalnızca, Marxizmin temel teorik tezlerini yinelemek olarak değerlendirdi. Nitekim *Devlet ve Devrim* (1917) büyük oranda Marx ve Engels'in yazılarının yeniden onaylanmasından oluşmaktadır. Eylül ve Ekim 1917'de Sovyetler devrimci özelliklerini yeniden kazandıklarında Lenin onları devlet iktidarının yeni taşıyıcıları olarak tanımladı. Devrimden önceki en önemli makalesi olan "Bolşevikler devlet iktidarını koruyabilir mi?" (1917)'de Lenin Sovyetlerin "işçi ve köylülerin silâhlı gücünü oluşturan yeni bir devlet aygıtı" olduğunu ileri sürdü; "ve bu güç, eski düzenli orduda olduğu gibi, halktan ayrılamazdı, o mücadelesini halkla içiçe verdi..." Profesyonel politikacılardan oluşan bir bürokrasinin büyümesinin önüne geçilebildiği, şimdiye kadarki bütün devlet aygıtlarından çok daha demokratikti ve hem yasama hem yürütme işlevleri halkın seçilmiş temsilcilerine bırakılmıştı. Anarşist ve sendikalistlere karşı Lenin Sovyet iktidarının merkezileşmesi gereğinde ısrarlıydı.

Troçki Lenin'in Sovyetler üzerindeki düşüncelerini

1917 devrimi süresince paylaştı, ancak bu dönem boyunca varolan durumu *İkili İktidar* olarak kavramsallaştırdı. Ya burjuvazi, Sovyetlerin sonul olarak ortadan kaldırılacağı bir koşulda, kendi amaçları uyarınca yalnızca birkaç küçük değişiklik yaparak eski devlet aygıtını egemen kılacaktı; ya da Sovyetler, hem eski yönetim aygıtını yokedebileceği ve onun hizmet ettiği sınıfları egemenliği altına alabileceği, yeni bir devletin temellerini oluşturabilecekti. İktidarın ele geçirilmesinden sonra Lenin, çalışan sınıfın iktidarının dolaysız bir anlatımı olarak kabul ettiği Sovyet iktidarının burjuva demokrasisi ile uzlaşmazlığını ısrarla vurguladı. Bundan dolayı, Sovyetlerde çoğunluğu (sol sosyal devrimcilerle) kazandıktan sonra; Ulusal Meclisi, Sovyetlerin burjuva parlamentarizminden daha demokratik bir biçimi temsil ettiği düşüncesine dayanarak dağıttı. "Sovyet yönetiminin dolaysız görevleri"nde (1918) aldığı bir diğer önlemi de, iki devlet biçimini birbirlerinden ayırmak suretiyle meşrulaştırdı; "Sovyetlerin sosyalist karakteri, yani bugün uygulandığı biçimiyle *proleter* demokrasi, öncelikle seçmenlerin, burjuvazi hariç, çalışan ve sömürülen halk olduğu gerçeğine dayanır".

Lenin ve Troçki, işçi konseylerinde aşırı sol kanat bir konumu temsil ettiler, ancak 1918'deki devrim dalgası, işçi konseylerinin etkin bir rol oynadığı Orta ve Batı Avrupa'yı kasıp kavururken, Lenin ve Troçki'nin görüşleri etkinlik kuramadı. Bu dönemde farklı iki siyasal konum vardı: Almanya'da, Marxizmle ilişkileri oldukça zayıf olan Ebert ve Cohen gibi kişiler tarafından temsil edilen sağ kanat, konseyleri, parlamenter demokrasi kurumları kurulur kurulmaz ortadan kaldırılacak örgütlenmeler gözüyle gördüler. Marxizmi en fazla temsil edenler, her iki ucu da uzlaştırmaya çalışan Kautsky ve Adler (1919) oldular. Proletarya Diktatörlüğü 'nde (1918) Kautsky, Sovyet örgütlenmesinin zamanımızın en önemli olgusu olduğunu kabul etmekle birlikte, Bolşeviklerin Ulusal Meclisi dağıtmalarına ve şimdiye kadar bir sınıfın mücadele örgütü olan Sovyetlerin, bir yönetim organı durumuna getirme girişimlerine şiddetle karşı çıktı. Özel olarak da, burjuva üyelerin Sovyetlerin dışında tutulmalarını, bu durum Almanya'da çok sayıda insanın seçim hakkından yoksun bırakılması anlamına geleceğini öne sürerek, sert bir biçimde eleştirdi; bu dışlamanın ölçütü son derece bulanıktı ve muhalifleri dışlamak siyasal mücadele deneyiminden yoksun bırakabileceği için proletaryada siyasal bir sınıf bilincinin oluşumunu engelleyebilecekti. Sonuç olarak, Bolşevikler tarafından kurulmuş olan Sovyet yönetimi, proletarya içinde bir parti diktatörlüğü ile sınırlı duruma geldi.

Şimdiye kadar bütün yazarlar Sovyetleri, dolaysız siyasal sorunlarla ilgisi bakımından incelemeden tartışırlarken Gramsci (1977) Konseylerin doğasının, kimi zaman ütopyacılığa yaklaşan daha teorik bir çözümlemesini yaptı; ve konseylerin, diğer proleter örgütlenmelerle ilişkisi üzerinde durdu. (Gramsci'nin Sovyetlerle eşdeğer tuttuğu) Fabrika Konseyi yalnızca sınıf mücadelesini yürütmenin bir aracı değil aynı zamanda "proleter devletin de modeli"dir. Proletarya devlet örgütlenmesindeki sorunlar konsey örgütlenmesi için de kaçınılmazdır. Bu kurumları birleştirmek ve büyük oranda merkezleşmiş bir güç hiyerarşisi içinde düzenlemek, idare ve kontrolün bütün temel işlevleri bakımından burjuvazinin yerini almaya hazır gerçek bir işçi demokrasisini yaratacaktır. Bu görev için proleter örgütlenmenin başka hiçbir biçimi uygun değildir. Sendikalar kapitalist toplumun bir kurumudur, bu toplumun potansiyel ardılı değildir; bunlar kapitalizmin bütünleşmiş parçalarıdır ve temelde komünist değil rekabetçi bir karaktere sahiptirler; çünkü işçileri üreticiler olarak değil, emek gücü metasını satan ücretliler olarak örgütlemektedirler.

Kendini siyasal olarak konumlandıran işçi konseyleri (Sovyetler, Arbeiterräte), tek tek fabrikaların ekonomik idaresi ile ilgili olan fabrika konseylerinden ayırdedilmelidir. Fabrika konseyleri "endüstriyel demokrasi"nin kazanılmasında bir aygıt olarak kabul edilmeliydi. Bu kavram, Korsch ve Bauer gibi Marxistlerin yanısıra Sydney Webb ve G.D.H.Cole gibi Marxist olmayanları da içeren oldukça farklı bir grup düşünür tarafından geliştirilmişti. Bauer bu düşünceyi aşağıdaki gibi ifade etmiştir (1919):

> "Fabrika komitelerinin kurulmasıyla, fabrikalarda meşrutî monarşiye kavuştuk; resmî egemenlik yetkisi, işi, soya dayalı bir monarşi gibi yöneten patron ile, parlamenter rolü oynayan fabrika komitesi arasında paylaşılmaktadır. Bu dönemin sonrası bizi endüstrinin anayasal cumhuriyetine götürür. Patron sahneden çekilir, endüstrinin ekonomik ve

teknik yönetimi bir idarî konseye bırakalır."

Fabrika konseylerinin siyasal potansiyelinin bu oldukça ütopyacı değerlendirilişindeki kaçınılmaz güçlükler, Renner (1921) tarafından ortaya konulmuştu. Renner, fabrika konseylerine dayanan ekonomik demokrasinin yalnızca sınırlı ve bölgesel olarak özdeş çıkarları temsil edebileceğini ve farklı sınıf ya da gruplar *arasındaki* çıkar çatışmalarının yalnızca siyasal araçlarla -Renner'in düşüncesinde konsey diktatörlüğünden ziyade siyasal demokrasi ile- düzenlenebileceğini ileri sürdü. Renner, fabrika konseylerinin yalnızca bir biçimini temsil eden ve zaten İngiltere'de başka biçimler altında (kooperatifler, trade union'lar vb.) başarı kazanmış olan ekonomik demokrasiyi, siyasal parlamenter demokrasinin tamamlayıcısı olarak görmüştür.

Devrimlerin Orta Avrupa'da başarısızlıkla sonuçlanmasından ve Sovyetler Birliği'nde Sovyetlerin öneminin azalmasından sonra, Pannekoek'in Uluslararası Hollanda Komünistleri ve Korsch'un da üyesi olduğu Matties'in Komünist Konsey Grubu dışında, konseylerin anlam ve önemi konusunda çok az teorik yazı yazıldı. Her iki grup da siyasal devrimlerde konseylere şimdiye dek bütün teorisyenlerin yaptıklarından çok daha fazla canalıcı rol yüklediler ve sovyetlerin gücünü bir devrimin başarısının göstergesi olarak yorumladılar. Böylelikle, sözünü ettiğimiz gruplar, Sovyetler Birliği'ni, konsey iktidarını sürdüremediği için eleştirdiler. Onlar, konseyleri, çalışan sınıfın iktidarının özel bir biçimi ve devrimci partinin emirlerine körü körüne bağlanmamak zorunda olan çalışan sınıfın örgütlülüğünün kendiliğinden bir biçimi olarak tanımlama amacındaydılar.

PGo/SŞ

OKUMA

Adler, Max 1919: *Demokratie und Rätesystem.*

Anweiler, Oskar 1958 (1975): *The Soviets: The Russian Workers, Peasants and Soldiers Councils, 1905-1921.*

Bauer, Otto 1919: *Der Weg zum Sozialismus.*

Bricianer, Serge 1978: *Pannekoek and the Workers' Councils.*

Gramsci, Antonio 1977: *Selections from Political Writings. 1910-1920.*

Kautsky, Karl 1918 (1919): *The Dictatorship of the Proletariat.*

Korsch, Karl 1922: *Arbeitsrecht für Betriebsräte.*

Korsch, Karl 1969: *Schriften zur Sozialisierung.*

Lenin, V.I. 1917 (1964): "Can the Bolsheviks Retain State Power?"

Lenin, V.I. 1918 (1965): "The Immediate Tasks of the Soviet Government."

Renner, Karl 1921 (1978): "Democracy and the Council System." Bottomore ve Goode, der. *Austro-Marxism* içinde.

Kooperasyon (*T.* İşbirliği, *İng.* Cooperation, *Fr.* Coopération, *Alm.* Kooperation)

Marx *Kapital*'in Birinci cildinde kooperasyon kavramına ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bu da, mutlak ve göreli ARTIK DEĞER üretiminin çözümlenmesinin hemen ardından gelmektedir. Kooperasyona ilişkin bölümü ise, kapitalist EMEK SÜRECİ'nin MANİFAKTÜR, MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ aşamaları boyunca gelişim tarzının incelenmesi izlemektedir. Bu nedenle İŞBÖLÜMÜ ile birlikte kooperasyon, mutlak ve göreli artık değere ilişkin soyut kavramlarla, özel olarak kapitalizme ait üretim yöntemlerinin daha karmaşık nitelikli çözümlemesi arasında önemli bir halka oluşturmaktadır. Kooperasyon 13. bölümde yalın biçimde tanımlanmıştır: "Tek bir süreç içinde olsun, farklı ancak bağlantılı süreçlerde olsun, çok sayıda işçi yanyana çalıştığında bunların kooperasyona girdikleri ya da kooperasyon halinde çalıştıkları söylenir." Bu tanım, herhangi bir özel üretim tarzından bağımsız oluşuyla dikkat çeker. Marx'ın konuya ilişkin gözlemlerinin pek çoğu için de aynı şey geçerlidir. Bir örnek daha: "Bir işçi diğer işçilerle sistematik bir kooperasyona girdiğinde, kendi bireyselliğinden gelen ayakbağlarından kurtulur ve kendi türüne özgü yetileri geliştirir." Genel olarak bakıldığında Marx'ın belirli bir üretim tarzından bağımsız olan gözlemleri, çoğu durumda, kooperasyonun KULLANIM DEĞERİ yönü üzerinde yoğunlaşan bir perspektiften türetilmişlerdir. Marx bu doğrultuda, kooperasyonun, kendi bileşenlerinin toplamını aşan bir kollektif emek gücünün yaratılmasına yol açtığını ileri sürer. Gene de, yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı gibi, en genel yönüyle bile kooperasyon, şeyleşmiş değil toplumsal bir bağlamda ele alınmaktadır. Dahası, sözü edilen genel çözümleme doğrudan kapitalizme özgü yönlerle birlikte geliştirilmekte, yani kooperasyon üreticiler arasındaki bir (artık) değer ilişkisi

biçiminde ele alınmaktadır. Kooperasyon daha önceki üretim tarzlannda da iyi bilinmekteydi; ama yalnızca kapitalizmdedir ki biraraya getirilebilecek ücretli işçilerin varlığı nedeniyle bundan sistemli biçimde yararlanma olanağı doğar. Ayrıca, emeğin kollektif gücünden, TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK zamanı içinde üretim yapmak üzere yararlanmak söz konusu olduğundan, REKABET bu olasılığı aynı zamanda bir zorunluluk haline getirir. Dolayısıyla, rekabet çerçevesi içinde, emeğin kollektif bölümü üretim araçlarının kullanımında tasarruf yaratırken bile, sermayenin tekil düzeyde ve toplumsal BİRİKİM'i gereğinin ortaya serilmesi açısından, tek başına kapitalist kooperasyonun ele alınması yeterli olacaktır.

Kooperasyon aynı zamanda kullanım değeri ve denetim özellikleriyle ilgili değer olmak üzere iki yönüyle ele alınır. İşçilerin kooperasyona sokulmalan, hangi koşullar altında olursa olsun bir örgütlendirici rolü gerekli kılar. Ancak kapitalist üretimde bu örgütlendirici rol, artık değer çıkarımı açısından emek sürecinden işçileri disipline etme rolüyle ayrıştırılamaz biçimde kaynaşmıştır. Ortaya çıkan daha yüksek üretkenlik, sermayenin gücüne ya da kapitaliste bağlanır ve bu yüksek üretkenliğin ödülünün de oraya gitmesi gerektiği sanılır. Bu da, (artık) değerin kaynağı olarak emek tarafından oynanan rolü gizleyici bir yön taşır.

BF/MÇ

Kooperatif Birlik (*İng.* Cooperative association, *Fr.* Coopératif, *Alm.* Genossenschaft)

Marx ve Engels'in yapıtlarında, kooperatif hareketin veya kooperatif üretimin belli biçimleri anlamında işbirliğinin sistematik bir incelemesi yoktur, fakat konuya bazen kabul edildiğinden daha fazla ve daha olumlu değinmeler vardır. Lowit (1962) bunları yararlı olacak biçimde düzenlemiştir ve belli başlı atıflar aşağıda belirtilmiştir.

Birkaç genel noktaya işaret edilebilir. Kooperatif birlikler, ister varolanlar olsun, ister gelecekte ortaya çıkabilecek bir üretim tarzının hücreleri (*Kapital III*'ün "birleşik üretim tarzı") olarak olsun, Marx'ın yapıtlarında kendi içinde ve kendisi için değil, her zaman işçi sınıfının kurtuluşunun genel perspektifi içinde düşünülmüştür. İkincisi, "ütopik sosyalizm", esas olarak kooperatiflere ya da kooperasyona yönelmiş bir nitelik değildir. Kooperatif düşüncesi değil, yalnızca bunun çarpıtılmış biçimleri mahkûm edilmiştir. Nitekim Marx, Prusya'daki devlet desteğindeki kooperatiflere ve bunların Lasalle tarafından sosyalizm olarak savunulmalanna karşı çıkmıştır. Kooperatif mağazalar, üretici güçler ve üretim ilişkileri içinde *üretici* birliklerin bir bölümünü oluşturmadıkları ve "toplumun örgütlü güçleri" (devlet gücü), işçi sınıfının faaliyeti aracılığıyla üreticilerin kendilerine aktarılmadığı sürece kapitalizmin yüzeyindeki çizikler olarak kabul edilmektedir. Marx'a göre, kooperasyon ücretli emeğin reddidir. Pozitif biçimiyle, "çalışmasını istekli bir şekilde, kavrayan bir kafayla ve sevinçli bir yürekle sürdüren biraraya gelmiş emek", "kiralanmış emeği", kapitalizmin köle emeğini ve serf emeğini yapmış olduğu kadar modası geçmiş kılabilir. (Marx, *Inaugural Address*, 1864). Fakat kapitalizmde, kooperatif birlik, yeninin tohumlarının yanısıra, eski sistemin kabuklarını da mutlaka taşıyacaktır. Fakat bu tür bir çelişki, onu karşı tarafa atmanın gerekçesi değil, kooperasyona ilişkin bir tavsiyedir. Açış konuşması, bu konuya ilişkin tartışmanın ana hatlarını açıkça ortaya koyar. Kooperatif hareketi, emeğin politik iktisadının mülkiyetin politik iktisadı üzerinde bir ilk zaferini temsil eden bir "Büyük Olgu" durumuna gelmişti. Patronlann büyük-ölçekli üretimi için gerekli olmadıklarını ikna için sunulan kanıtlarla değil, uygulama ile göstermiş durumdadır. Yalnızca bu nedenden dolayı, 1848 ve 1864 yılları arasında Kooperatif fikrinin birçok sahte tarafları, onu kendi şarlatan amaçları için kullanmaya istekli "hayırsever orta sınıf söylevcileri" olmuştur. Herhangi bir yerelcilik ve kendi kendine yeterlik eğilimine olduğu gibi, bunlara da karşı konulmalıdır. Kooperasyon, ulusal boyutlarda geliştirilmediği sürece, tekelciliği hiçbir zaman yenilgiye uğratamaz. Onu "özel işçilerin rastgele çabalarının dar çemberinden" ancak siyasal güç kurtarabilir.

Marx, kapitalizmin tümü de onun varlığının sürmesi ile uyuşmayan çelişkilerle parçalanmış olduğunu görmeyenlere karşı sabırsızdı. 1860'larda ve 1870'lerde, işçi sınıf pratiğinde ve "kapitalist üretimin bağrında" komünizmin olanağı ve (bir ölçüde) gözle görülebilirliği üzerinde ısrar etmiştir. Burada kullanılan anlamında Kooperasyon hakkındaki görüşleri bu ısrarın bir parçasıdır. Bunlar Marxizmin egemen biçimlerinin sonraki tarihinde çok fazla vurgulanmadığı için alıntı yapılarak üzerinde durmaya

değer. "*Vulgus* (avam) kapitalist üretimin bağrında, kendi zıt kapitalist niteliklerinden ayrı ve ayrılmış olarak gelişen biçimleri kavrayamaz" (*Kapital III*, bölüm 23). Marx, siyasal açıdan bunun Paris Komüncülerinin birlikçi tarzları aracılığıyla açıklığa kavuşacağını düşünmüştür. Fakat:

> "Tuhaf şeydir. Emekçilerin kurtuluşu üzerindeki son altmış yılın bütün cafcaflı söylevlerine ve tüm muazzam yazınına karşın, işçiler, nerede olursa olsun, kendi öz davalarını ele almaya görsünler; sanki kapitalist toplum, daha tüm çelişkileri gelişmemiş, daha bütün yalanları ortaya çıkmamış, daha pis gerçekleri gözler önüne serilmemiş de, henüz bâkir suçluluğunun en arı durumu içinde bulunuyormuş gibi, sermaye ve ücretli kölelik gibi iki kutbu... ile birlikte bugünkü toplumun sözcülerinin bütün savunmaya yönelik lâfazanlıklarının gürlediği hemen duyulur." (*Fransa'da İç Savaş*, Kesim III)

Sınaî bir bakış açısından, kooperatif fabrikaları, Marx'ın kapitalizmi algılamasında o kadar karakteristik olan, benzer şekilde işçi sınıfı tarafından üretilmiş, gelecek-bugünkü, içsel-dışsal, ya da *maddî* diyalektiği temsil ederler. Bu fabrikalar;

> fiilî kuruluşlarının her yerinde, mevcut sistemin bütün kusur ve eksikliklerini doğal olarak yeniden ürettikleri ve üretmek zorunda kaldıkları halde, eski biçim içerisinde, yeninin ilk sürgünlerini temsil ederler. Ama sermaye ile emek arasındaki zıtlık, buralarda önce, ancak biraraya gelmiş emekçileri kendi kendilerinin kapitalistleri haline getirmek, yani bunlara, üretim araçlarını kendi emeklerinden yararlanmak için kullanma olanağı vermek şeklinde olsa bile aşılmış olur. Bunlar, maddî üretim güçlerindeki ve buna tekabül eden toplumsal üretim biçimindeki gelişme belli bir aşamaya ulaştığı zaman, yeni bir üretim tarzının eskisinden doğallıkla nasıl doğup büyüdüğünü gösterirler. Kapitalist üretim tarzının doğurduğu fabrika sistemi olmasa, kooperatif fabrikalar olmazdı. Ne de bunlar, aynı üretim tarzından doğan kredi sistemi olmaksızın gelişebilirdi. Kredi sistemi yalnız, kapitalist özel girişimlerin kapitalist hisse senetli şirketlere yavaş yavaş dönüşmesi için belli başlı temel olmakla kalmaz, bu kooperatif girişimlerin, az çok ulusal bir ölçekte yavaş yavaş genişlemesi için de aracılık eder. Kapitalist hisse senetli şirketler de kooperatif fabrikalar kadar, kapitalist üretim tarzından ortaklaşa üretim tarzına geçişte geçici biçimler olarak kabul edilmelidir; aradaki tek ayrım, zıtlığın, birisinden negatif diğerinde ise pozitif olarak çözülmesidir. (*Kapital III*, Bölüm 27). (☞ KONSEYLER; ÖZYÖNETİM).

SY/AE

OKUMA
Lowit, T. 1962: "Marx et le mouvement cooperatif."

Korporasyon ☞☞☞ Anonim Şirket

Korsch, Karl (d. 15 Ağustos 1886, Todstedt, Hamburg; ö. 21 Ekim 1961, Belmont, Massachusetts)

Bir banka memurunun oğlu olan Korsch çeşitli üniversitelerde hukuk, ekonomi ve felsefe eğitimi gördükten sonra Jena'da doktorasını aldı. "Özgür Öğrenci Hareketi"nin üyesi oldu, ardından İngiltere'de bulunduğu süre içerisinde (1912-14) Fabian topluluğuna katıldı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra hızla sola kayarak ilk olarak Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'ye (USPD) daha sonra da Alman Komünist Partisi'ne (KPD) katıldı. Bu zaman içerisinde KONSEY hareketinde etkin bir biçimde yer aldı. 1920'den 1926'ya kadar, partinin gazetesi için sürekli yazılar yazan ve (1924'e kadar) teorik bir yayın organı olan *Die Internationale*'nin editörlüğünü yapan Korsch, KPD'nin önde gelen üyelerindendi. Komünist Enternasyonal'in 5. kongresinde (1924) Zinoviev tarafından "revizyonist" olarak suçlanan (☞ REVİZYONİZM) Korsch, 1926'da KPD'den çıkartıldı. 1934'de Almanya'dan ayrılıncaya kadar, çeşitli küçük gruplarda siyasal etkinliğini sürdürdü. 1938'den ölümüne kadar ABD'deki sürgün yaşamında, Marxizmin başat yorumlarından göreli olarak uzaklaştı.

Marxizm ve Felsefe (1923) kuşku yok ki, Korsch'un en özgün yapıtıdır. Korsch'un buradaki

amacı "döneminin zorunlu bir ürünü olarak kendi kökenlerini Alman idealist felsefesinde bulan Marxist teorinin geçirmiş olduğu her değişme, gelişme ve dönüşümü anlamaktı..." Korsch, Marxizmin üç büyük aşamadan geçtiği düşüncesindeydi: 1843'den 1848'e kadar Marxist teorinin oluşturucu öğeleri ekonomi-siyaset-ideoloji alanlarına ayrıldı; ve son olarak 1900'den belirsiz bir geleceğe değin Marxistler, bilimsel sosyalizmi siyasal mücadele ile herhangi bir dolaysız bağlantı içinde olmaksızın, saf bir bilimsel araştırma yığını olarak kabul etmeye başladılar. Korsch'un kendisinin ileri sürdüğüne göre, II. Enternasyonal'in Marxist düşünürlerinin çok az dikkat göstermiş oldukları felsefî sorunlar, el değmemiş bir alan oluşturmaktaydı. Korsch'un başarısı, yayımlandığından bir on yıl hatta daha sonra, Marx'ın hem *Ekonomik ve Felsefî Elyazmaları* hem de *Grundrisse* ile yarattığı etkiden daha fazlaydı. Genel olarak Korsch, II. Enternasyonal'in "ortodoks Marxistlerin"nin indirgemeci formülasyonlarının tersine, Marxist siyasetin öznel ve etkin öğelerini öne çıkardı.

Diğer önemli çalışması olan *Karl Marx* (1938), Korsch'un siyasal bir hareketin bir parçası olmadığı ve Marxizmin, işçi hareketine uygun biricik ideoloji olduğunu düşünmediği bir dönemin, tamamiyle farklı koşulları içinde yazıldı. Kitabın amacı, "Son tarihsel olaylar ve bu tarihsel olayların etkisi altında ortaya çıkan yeni teorik gereksinmelerin ışığında Marx'ın toplum biliminin en önemli ilke ve özelliklerini yeniden vurgulamaktı...". Korsch, Marxizmi tarihsel belirleme, eleştirel karater ve pratik konumlandırma gibi üç temel ilkeye sahip materyalist bir bilim olarak ele aldı. Marxizm; materyalist tarih kavramsallaştırması ve siyasal ekonomi ilkeleri üzerine temellenen iki yönlü bir içeriğe sahiptir. Kendisinin de belirttiği gibi, belli bir dereceye kadar, Marxizmin hem içeriği hem de ilkeleri bakımından, *Marxizm ve Felsefe*'deki felsefî konumundan, Marxizmin daha pozitivist bir kavrayışına doğru yöneldi. Marxist ekonomi politiğin temel önvarsayımlarını ortaya koyan bölümleri -ki Marxizmin görece olarak ihmal edilmiş bir yönüdür- *Karl Marx*'ın belki de en değerli bölümleridir. Karl Marx, *Marxizm ve Felsefe*'nin öncü ruhuna sahip değildir, ancak herhangi bir dönemde yazılmış Marxizmin temel teorik tezlerinin başka önemli açımlamaları ile karşılaştırılabilecek bir önem taşımakta ve günümüzde de anlamlılığını sürdürmektedir. Korsch'un diğer yazılarının küçük bir bölümü, geçici olarak yaptığı siyasal gazeteciliği sırasında yazdıklarından oluşur. Ancak, çözümlemesini yalnızca Marxist bir bakış açısından değil, daha genel deyimlerle hukuk ve toplum arasındaki ilişkiyi de gözönünde bulundurarak yaptığı özel bir yasa ile ilgili olan Fabrika Konseyleri İş Yasası (*Arbeitsrecht für Betriebsräte*, 1920); ve Kautsky'nin aynı adı taşıyan çalışmasının felsefî temellerinin ilginç bir biçimde eleştirisini sunduğu Materyalist Tarih Anlayışı (*Die Materialistische Geschichtsauffassung*, 1929) yazılarıdır. Yukarıda, da belirtildiği gibi, 1930'lu yılların ortalarından sonra Korsch, Marxizmin rolüne ilişkin bakış açısını değiştirdi ve "bir bütün olarak Marxist teoriyi yeniden oluşturmaya yönelik bütün girişimlerin, ve Marxizmin çalışan sınıfın toplumsal devriminin teorisi olarak özgün işlevinin şimdi tepkisel ütopyalar" olduğunu ileri sürdüğü Bugünün Marxizmi Üstüne On Tez (Zehn Thesen Über Marxismus Heute, 1950) konferans notlarında, bu sonraki konumunu son derece açık bir biçimde ifade etti.

PGo/SŞ

OKUMA

Goode, Patrick 1979: *Karl Korsch.*
Korsch, Karl 1922: *Arbeitsrecht für Betriebräte.*
— 1923 (1970): *Marxizm and Philosophy.*
— 1929: *Die materialistische Geschichtsauffassung.*
— 1938 (1967): *Karl Marx.*
— 1950 (1965): "Zehn Thesen über Marxismus heute."

Kölelik (*İng.* Slavery, *Fr.* Esclavage, *Alm.* Sklaventum)

Tarihin büyük bir kesiminde emeğin ekonomik olmayan bir tür baskı altında olması kuraldı ve bu günümüzde de görülebilen bir olgudur (Kloosterboer, 1960). Bağımlılığın en iyi bilinen ve en dramatik biçimi kölelik olduğu için, en yaygın biçiminin de bu olduğuna genellikle inanılmaktadır. Dolayısıyla Antik Yunan'dan itibaren Batı dillerinde "köle", "kölelik", "köle gibi" kavramları ekonomik olmayan bir içerikle kullanılmaktadır. Ancak gerçek odur ki, bir bütün olarak dünya tarihinde köleler, (her ne kadar kesin sayılar elimizde pek yoksa da) daha az topyekün diğer

özgürsüzlük türlerinden sayıca çok daha küçük olmuştur. Kölenin kendisi de özel mülkiyete konu olan bir maldı ve üretim araçları mülkiyeti, kendi emeği ya da emeğinin ürünleri ve kendi neslinin ürünleri üzerinde mülkiyet hakkından yoksundu. Serfde (☞ SERFLİK), peon'da, ASYA TOPLUMU'nun az ya da çok bağımlı köylüsünde, Spartalı helot'ta ve diğer bağımlılık biçimlerinde durum böyle değildi. Herhangi bir köle sahibi, kölelerine her zaman belirli ayrıcalıklar ve azatlık yoluyla özgürlüğünü verebilirdi. Ancak bu davranışlar, hiçbir şekilde tanımda bir çatlağa yol açmaz ya da kölelik sisteminin çözülmesi sonucunu doğurmazdı. Bununla birlikte bu olgu, azat etmenin Roma'da sık, Amerika Birleşik Devletleri'nde seyrek başvurulan bir yol olmasında da görüldüğü gibi, köleliğin herhangi bir toplumda nasıl işlediğinin göstergesi olarak önemliydi.

Kölelerin diğerlerinden bir ölçüde farklı oldukları konusunda tartışma yoktur, ancak bu farklılığın vurgulanıp vurgulanmamasının ne ölçüde bilgiçlik taslamak olacağı konusunda büyük görüş ayrılığı vardır. Şematik olarak köleliği, "bağımlı (ya da isteğe bağlı olmayan) emek" türünün biçimlerinden biri olarak görmekle, birkaç türden oluşan birtakım olarak görmek arasında bir alternatif bulunabilir. Köle-serf ayrımının, daha ileri farklılaştırmaları reddedenler tarafından bile kabul edilmesi, yanıtı, Marxist terimlerle ÜRETİM TARZI ve TOPLUMSAL FORMASYON kavramlarında saklı olan bir olgunun ipuçlarını ortaya koyar. Serfler feodalizme uygun emek biçimleriydi (☞ FEODAL TOPLUM), antik toplumdaki köleler ise özel mülkiyet ve meta üretiminin yanısıra üretimin toplumsal ilişkilerinde belli başlı bir unsurdu.

Karışıklık o zaman ortaya çıkmaktadır. Bir kere, Greko-Romen dünyasında, bir zamanlar... Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olan geniş doğu bölgelerde kölelik yalnızca önemsiz olmakla kalmıyor, aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun kuzey ve batı kesimlerinin pek çok yerinde marjinal bir görünüm ortaya koyuyordu (☞ ANTİK TOPLUM). Orada bağımlı işgücü, değişik ama daha az ölçülerde özgürsüzlüğe tâbi oluyor; örneğin çoğu durumda normal olarak kendileri mal sayılmıyor ve çoğu kez en azından üretim yapacak bazı aletlere sahip oluyorlardı (☞ Finley, 1981, bl. II). Başka deyişle, bağımlı emek, farklı sosyal üretim ilişkilerine sahip toplumlarda (bu toplumlar Roma İmparatorluğu gibi tek bir siyasal birliğin içinde olsun ya da olmasın) varlık ve işlev gösterdi. O zaman, önemli kuramsal sonuçlan olan ve cevaplandırılması gereken soru, üretim ilişkilerinin, bu tür toplumlan köleci üretim tarzının egemen olduğu tek bir toplumsal formasyon altında toplanmaktan alıkoyacak kadar farklı olup olmadığıdır.

İkinci olarak, Asya ve Afrika'nın daha basit toplumlarındaki köleliğe oldukça yakın zamanlarda gösterilen ilgi üzerine benzer güçlükler ortaya çıkmıştır Antropologlar arasındaki başat eğilim, kölelik tanımından mülkiyet konusunu ve kölenin bir özelliği olarak nesepsiz "yabancı" özelliğini çıkartmak suretiyle sorunun üstesinden gelmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, Marxist antropologlar aynca üretim tarzlarındaki farklılıklarla boğuşmak zorunda kalmışlardır (☞ ANTROPOLOJİ). Örneğin Meillassoux (1975) köleliği betimleyecek genel bir kuram olmamasından yakınmakta ve köleliğin yalnızca bir "üretim" ilişkisi sorunu olmasının da aslında kesin olmadığını ileri sürmektedir. Ve Maurice Bloch (Watson 1980), "amacımız bakımından istediğimiz kadar çok ya da az üretim ilişkisi tarzını kurmak hakkını saklı tutmalıyız" demektedir.

Üçüncü bir sorun, başlıca Amerika'nın güneyinde, Karayipler'de ve Brezilya'da şüphe götürmeyen köle toplumlannın varlığından kaynaklanmaktadır (Padgug, 1976). Marx'ın *Grundrisse*'de (Penguin Yay. s. 513) yazdığı gibi: "Sadece şimdi bizim Amerika'daki plantasyon sahiplerini kapitalist olarak nitelememiz değil, onların gerçekten de kapitalist olmaları, özgür emeğe dayanan bir dünya pazarı içinde bir anormallik olarak yer almalarından kaynaklanmaktadır." Bu anormal durum, kuşkusuz, Yeni Dünya köleliğinin kaldırılması, antik köleliğin ise kaldırılmamış olması şeklindeki farklılığın anahtarıdır. Amerikan köleliği 1865'te yapılan bir anayasa değişikliği ile yerini özgür işgücüne bırakarak kesin bir sona ulaştı; Greko-Romen köleliği ise yüzyılları kapsayan bir süre ve bugün de hâlâ tartışılan bir süreç ve tempo içinde yerini özgür işgücüne değil, sonunda serfliğe varacak olan bir başka bağımlı emek türüne bıraktı. Ve hiçbir zaman da tümüyle ortadan kalkmadı: Ortaçağlarda toprağa bağlı olmayan köleleri, egemen işgücü biçiminde olmasa da, varlıklarını büyük ölçüde sürdürdüler (Verlinden 1955-77).

Bu tür bir "varlığını sürdürme", toplumsal formasyon kavramının doğasında vardır. İnsanlık tari-

hinin büyük bir kesiminde köleler her yerde hâzır ve nâzır olmuşlardır, ancak egemen işgücü olarak yalnızca Batı'da belirli dönemlerde ve yörelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Aynı şekilde, kendi toprağını işleyen özgür köylüler ve kentlerdeki özgür bağımsız zanaatkârlar, köle toplumlarında ve özellikle köle üretiminin başarılı bir biçimde yürümesi için normal olarak gereksinme duydukları antik dünyada büyük sayılarda yer almışlardır (Garnsey 1980). Köleci üretim biçiminin egemen olup olmadığının ölçütü, kölelerin sayısında değil, onların yerleşimlerinde, yani elitlerin kendi zenginlikleri için ne ölçüde onlara gereksinme duyduklarıdır.

MİF/UK

OKUMA

Ampolo, C ve Pucci, G. (der.) 1982: *Problemi Della Schiavitu* = Opus, I 1.

Dockes, P. 1979: *La liberation mediévale.*

Finley, M.I. 1970: *Ancient Slavery and Modern Ideology.*

— 1982: *Economy and Society in Ancient Greece.*

Garlan, Y. 1982: *Les esclaves en Grece ancienne.*

Garnsey, P. (der.) 1980: *Non-slave Labour in Graeco-Romen Antiquity (Proceedings of the Cambridge Philological Society),*

Kloosterboer, W. 1960: *Involuntary Labour after the Abolition of Slavery.*

Meillassoux, C. (der.) 1975: *L'esclavage en Afrique précoloniale.*

Padgug, R.A. 1976: "Problem in the Theory of Slavery and Slave Society". *Science and Society 40.*

Verlinden, C. 1955-77: *L'esclavage dans l'Europe mediévale.*

Watson, J.L. (der.) 1980: *Asian and African Systems of Slavery.*

(ANTİK TOPLUM'un okuma önerileri ve bibliyografya için ☞ Finley 1980)

Köylülük (*İng.*Peasantry, *Fr.* Paysannerie, *Alm.* Bauernschaft.)

Marx ve Engels köylülüğün tarihsel öneminin ve kendi dönemlerindeki Avrupa'daki (ve başka yerlerdeki) öneminin açık bir şekilde bilincindeydiler. Ayrıca her ikisi de köylülüğün sosyal ayrışmasını dikkate alma zorunluluğunu vurguladılar. Örneğin Marx, "kapitalist toprak rantının oluşumu"nu incelerken ve feodalizmden kapitalizme geçişe ışık tutarken (*Kapital III*, kes. 47) buna işaret ediyordu. 19. yüzyılın sonunda Engels'in de içinde bulunduğu Avrupa Marxistleri, Avrupa'da köylülüğün varlığını sürdürmesinin, kapitalizme tam olmayan bir geçişi yansıtan TARIM SORUNU'nu oluşturduğunu öne sürdüler. Tarım sorununun merkezinde köylülüğün ayrışması olgusu duruyordu.

1920'lerde Sovyetler Birliği'nde sosyalist geçiş tartışmasının kritik bir bölümü, köylülükteki geniş bir ayrışmanın anlamı üzerine yoğunlaştı. Liderleri L. N. Kritsman olan Tarımsal Marxistler bu konuda çok verimli bir çalışma yaptılar (Cox ve Littlejohn 1984). Ulusal kurtuluş hareketlerinde ve 20. yüzyıl devrimlerinde köylülüğün belli tabakaları çelişkili ama önemli bir rol oynadı: bazı yazarlar yoksul köylülerin rolünü, bazıları orta köylülerin rolünü vurguladı (Byres Rahman 1986). Günümüz yoksul ülkelerinde sosyal bakımdan ayrışmış köylülük çok büyük bir yer tutmaktadır.

"Köylülük" terimi Marxist tartışmada, genel olarak kapitalist olmayan ya da sosyalist olmayan tarımsal üretimin çok çeşitli biçimlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Ama bu, analitik olmaktan çok betimleyici bir kullanımdır. O nedenle, genel olarak kullanılanlara (feodalizm, kapitalizm, sosyalizm vb.) ek olarak farklı bir köylü ÜRETİM TARZI tanımlama çabaları Marxist analizde benimsenen bir yer bulamamıştır (Ennew, Hirst ve Tribe 1977). Önemli Rus neo-popülist köylü teorisyeni A. V. Çayanov'un bu yoldaki ilk denemesi, Marxist açıya oturtulmamıştı ve kabul edilemezdi.

Köylü tarımının Marxist terimlerle bir tanımını Kritsman şöyle verdi:

> "Köylü çiftçiliği küçük üretici çiftçiliğidir. Bunların bir özelliği işletmelerinde kendi üretim araçlarının varlığı ve bunların kendi emekleriyle kullanılmasıdır. Başka bir deyimle... köylü çiftliğini yalnızca kendi işgücü ile kendi üretim araçları arasındaki ilişki belirleyebilir. (Atıfta bulunan Cox, ve Littlejohn 1984, s. 25)"

Kendi başlarına ayrı bir üretim tarzı oluşturmayan bu özelliklere sahip köylüler, yazılı tarihin başlangıcından beri çeşitli üretim tarzları içinde varolmuş-

lardır. Materyalist bir yaklaşımda, köylülerin içine yerleşmiş oldukları ÜRETİM TARZI açısından ve bu tarzın ayırdedici ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ dikkate alınarak analiz edilmesi gerekir. Özerk büyüklükler değil, mevcut kırsal sınıf yapısının bir parçasıdırlar.

Kritsman'ın tanımı köylü tarımının Marxist analitik terimlerle KÜÇÜK META ÜRETİMİ'nin bir örneği olarak belirlenmesi sayılabilir. Bu, günümüz yoksul ülkelerinde ve köylülerin değişim için meta ürettiği bir dizi tarihsel durumda köylülüğü ele almada aydınlatıcı bir yaklaşımdır. Örneğin Bernstein (1979) Afrika köylülüğünün analizi için böylesi bir çerçeve sunmaktadır.

Köylülüğün ayrışmasının incelenmesinde özellikle Lenin (1899) ve Mao'nun (1933) formülasyonları etkili oldu. Günümüz Marxistleri arasında Utsa Patnaik (1987) ayrışma analizine güçlü ve özgün bir katkıda bulundu. Burada Marxist ve Neo-popülist anlayışlar arasındaki temel ayrıma dikkat edilmesi gerekir. Çayanov gibi neo-popülistleri sosyal ayrışmadan çok *demografik* ayrışmayı vurgulamaktadır. Bu, Rusya için Harrison (1977) ve Bangladeş için Rahman (1986) tarafından sınanmış ve çürütülmüştür.

Bu dinamik görüşe göre, köylülük, proleter statüye doğru yönelme işaretleri gösteren kesimler (yoksul köylülük); kapitalist bir sınıfa dönüşme olanağına sahip kesimler (zengin köylülük) ve Kritsman'ın saptadığı gibi "ilkel türden" bir köylü durumuna yönelme eğilimindeki kesimlerden (orta köylülük) oluşmaktadır. Böylesi eğilimler çok zayıf ya da çok güçlü gelişmiş olabilir. Ayrışmış köylülük kendini uzun zaman dilimlerinde belli bir düzeyde yeniden üretebilir, ayrışma bir anlamda niceliksel olarak kalabilir. Köylülüğün ayrışmış kesimlerinin herhangi birinin tam gelişmiş bir kapitalist tarıma dönüşeceğinin, ayrışmaya temel olan süreçlerin niteliksel değişim yaratacağının zorunlu bir güvencesi yoktur.

Köylülük bir tarafta *ücretli işçi* sınıfından, öbür taraftan *kapitalist çiftçi* sınıfından ayrılır. Köylülük kapitalist yolun geçilip tamamlandığı yerde geri dönülmez şekilde çözülüp bu iki sınıfa dönüşebilir. Ama ekonomik geri kalmışlık koşullarında bunlardan farklı olarak varlığını sürdürecektir. Köylülük bir *toprak sahipleri* sınıfından da farklıdır. Çok çeşitli tarihsel durumlarda köylülüğün benzer doğasına ilişkin bir Marxist görüşü somutlamak ve sosyal bakımdan ayrışmış bir köylülüğün neyi kapsadığı konusunda bir ilk anlayış oluşturmak için bu ayrımları kullanılabilir.

Bir *saf ücretli işçi* üretim araçlarından ayrılmıştır. İki anlamda özgürdür, özgür bir insan olarak işgücünü kendi malı olarak kullanabilir ve öte yandan satacak başka hiç bir malı yoktur, işgücünü gerçekleştirmek için hiçbir şeye sahip değildir (*Kapital I*, kes. 6). Üretim araçlarına sahip değildir ve yaşama araçlarına ulaşamaz. O nedenle işgücünü satmak zorundadır.

Buna karşılık bu anlamda üretim araçlarından ayrılmış olmamak *köylünün* bir özelliğidir. Toprak yitirmiş ve daha da fazla yitirebilecek durumda olabilir. Başka bir deyişle, *yoksul köylü* olmuştur ya da olma sürecindedir. Ama toprağa ve üretim âletlerine sahip olduğu sürece bir köylüdür. Toprağa sahip olabilir, kiralayabilir ya da ikisini birden yapabilir. Toprağı elinde bulundurmasının biçimi ne olursa olsun köylünün kritik bir ayırdedici özelliği toprağa sahip olmasıdır. Yaşamını sürdürmek için işgücünü başkalarına satmaya zorlanmış olabilir, bu da yoksul köylülüğün karakteristik bir özelliğidir. Bu onun tek yaşam aracı haline gelmediği sürece, o bir köylüdür.

Bir *kapitalist çiftçinin* özellikleri arasında onun, "para, üretim araçları, yaşam araçları sahibi olması, başka insanların iş gücünü satın alarak sahip olduğu değerler toplamını artırmaya çalışması" (*Kapital I*, kes. 26) yer alır. "Toprağın gerçek işleyicilerinin bir kapitalist tanımla yalnızca sermayenin belli bir sömürü alanı olarak ilgilenen bir kapitalist çiftçi tarafından çalıştırılan ücretli işçiler" olması, tam oluşmuş bir kapitalist tarımın önkoşullarından birisidir. Kapitalist çiftçi artık değere tamamen ücret ilişkisi üzerinden, başkalarının işgücünü satın alması, çalıştırması ve sömürmesi ile elkoyar. Bu, kapitalist tanım için yeterli olmasa da, zorunlu önkoşuldur.

Ama bir *köylü*, aile emeği kullanacaktır. İdeal olarak yalnızca aile emeği kullanan "ilkel türden" bir köylü düşünülebilir. Ayrıca köylülüğün sosyal bakımdan ayrışmış olduğu yerde bu, *yoksul* ya da *orta* köylülüğün bir özelliği olacaktır. Ama bir köylü, hatta bir yoksul ya da orta köylü, pekala aile dışı emek de kullanabilir. Kendi emeğini satabileceği gibi, yoğun mevsimlerde (örneğin hasat döneminde ya da pirinç yetiştirmede olduğu gibi ekim döneminde) sıkı çalışma koşullarını gevşetmek için emek de kiralayabilir, hatta

bunun süresini uzatabilir de. Köylülüğün bir bölümü, zengin köylü, "sömürücü, artığa el koyan bir sınıf" oluşturabilir (Patnaik 1976, s. A85). Bir zengin köylünün toprağında çalışan emeğin önemli bir bölümü ücretli emek olabilir. Köylüyü kapitalist çiftçiden ayıran ise onun ailenin el emeğine süren bağımlılığıdır.

Toprak sahibi sınıf, toprağa sahip olan ve onu kiraya veren, artığa kira aracılığıyla el koyan bir sınıftır. Bir toprak sahibi, toprağının bir bölümünü, kiralarını çalışarak ödeyen emekçiler, bağlı emekçiler ya da ücretli işçiler kullanarak işletebilir. Sömürünün ağır basan biçiminin kira (rant) olduğu yerde bir toprak sahibi sınıfı sözkonusudur. Bir *köylü* de pekala toprağa sahip olabilir, bunun bir bölümünü işleyebilir ve bir bölümünü de kiraya verebilir. Ama bu onun toprak sahibi ya da toprak sahibi sınıfının bir parçası olarak görülmesini gerektirmez. Kendisinin toprağı işlemesi, bunun onun etkinliğinin önemli bir bölümünü oluşturması ve bir köylünün öteki ayırdedici özelliklerine sahip olması ölçüsünde, toprak sahibi sınıfın bir üyesinden çok, bir köylü, zengin köylü ya da *kulak* olarak görülmelidir. Yüksek faizle tefecilik yapan köylüler için de aynı mantık geçerlidir.

Aynı yolu (kapitalist ya da sosyalist) izleyen ülkeler arasındaki en önemli fark, belki de, köylülüğün ayrışmasının çapı ve doğasındaki farklılıklara bağlı kalacaktır (kapitalist yol için ☞ Byres 1991). Farklı yollar izleyen ülkeler arasındaki ayrım, kısmen her bir yoldaki ayrışmaya verilen farklı rolden kaynaklanmaktadır. Başarılı bir kapitalist yol için en azından bazı durumlarda denetlenmeyen sosyal ayrışma süreçleri esastır. Sosyalizmde ise kollektif yapılar yararına ayrışmayı ortadan kaldırmak için çaba harcanacaktır. *Popülist* stratejiler izlenen yerde, ayrışmayı asgariye indiren ya da küçük, bireysel işletmelerle ikame eden çabalar önerilecektir.

JB/ZD

OKUMA

Bernstein, Henry 1979: "African Peasantries A Theoretical Framework."

Byres, "The Agrarian Question and Differentiation of the Peasantry."

— 1991: "The Agrarian Question and Differing Forms of Capitalist Agrarian Transition: An Essay with Reference to Asia". J.C. Breman ve SZ. Mundle, (der.) *Rural Transformation Asia.* içinde.

Cox, Terry ve Littlejohn, Gary (der.) 1984: *Kritsman And the Agrarian Marxism.*

Ennew, Judith, Hirst, Paul ve Tribe, Keith 1977: *Peasantry as an Economic Category.*

Harrison, Mark 1977: "Resource Allocation and Agrarian Class Formation The Problem of Social Mobility among Russian Peasant Households, 1880-1930".

Journal of Peasant Studies, 1973 sonrası (cilt I. no.I).

Lenin, V.I. 1899b: *The Development of Capitalism in Russia.*

Mao Tse-tung 1933 (1967): "How to Differentiate the Classes in the Rural Areas." *Selected Works*, cilt I içinde

Patnaik, Utsa 1976: "Class Differentiation Within the Peasantry: An Approach to Analysis of Indian Agriculture."

— 1987: Peasant Class Differentiation: *A Study in Method with Reference to Haryana.*

Rahman, Atiur 1986: *Peasants and Classes: A Study in Differentiation in Bangladesh.*

Kredi ve Hayalî Sermaye (*İng.* Credit and fictitious capital, *Fr.* Crédit et capital fictive, *Alm.* Kredit und fiktives Kapital)

En basit biçimiyle, bir metanın satışı, metanın PARA karşılığında DEĞİŞİM'inden oluşur. Fakat meta satıcısı, para yerine, alıcının gelecekte ödeme yapma taahhütünü kabul edebilir. Bu durumda satıcı alıcıya *kredi* açar ve ikisi ödeme taahhütü gerçekleşene kadar *alacaklı* ve *borçlu* olarak yeni bir ilişkiye girerler. Borçlu alacaklıya borcunu para ödeyerek kapatabilir. Bu durumda para bir ödeme aracı işlevi görür. Fakat iyi gelişmiş kredi sistemlerinde, borçlular genellikle diğer aracıların alacaklıya ödeme yapma taahhütlerini devrederek ödeme yaparlar. Birçok durumda bu taahhütler, işin içine para girmeden birbirini götürür (örneğin, A, B'ye 1.000 dolar borçlu, B, C'ye 1.000 dolar borçlu ve C de A'ya 1.000 dolar borçlu ise, bu borçlar birbirini götürür). Kredi işlemlerinin yoğunlaştığı önemli ticaret merkezlerinde, para, birbirini karşılıklı olarak götüren krediler yoluyla aktarılan değerlerin ancak çok küçük bir bölümüne aracılık eder.

Böylece kredi, metaların DOLAŞIM'ında ve DE-

ĞER'in aktarılmasında parayı ikame eder. Kredi, değerli meta paranın elde bulundurma maliyetini azaltır ve sermayenin devir hızını arttırır. Bankalar kapitalist firmalar için krediyi merkezileştirir. Bireysel kapitalistlerin birbirine kredi açması ve kredi işlemlerindeki tahsilat maliyetlerine ve zarar riskine katlanması yerine, tüm kapitalistler bankaya tasarruflar biçiminde kredi açarlar ve gerek duyduklarında borç olarak kredi çekerler. Aynı şekilde banka bireysel kapitalistlerin ödeme taahhütlerini ciro ederek veya "kabul ederek" ilk ihraççının ödeyememesi durumunda bankanın fonlarından ödeme yapmayı garanti eder ve aynı amaca ulaşır. Son olarak, banka bir özel ödeme taahhütünü kabul ederek bunun karşılığında kendi taahhütünü oluşturan kağıt parayı ihraç eder. Banka bu işlemlerde kendi aldığı borç için ödediği faizden daha yüksek bir faizle borç vererek, ya da poliçelerde bu poliçeleri nominal değerinden daha düşük bir değerden alma ve bunları nominal değerlerinden tahsil etme yoluyla özel ödeme taahhütlerini "iskonto ederek" bir kâr elde eder.

Kredinin genişlemesi, her borçlunun borçlarını ödeyebilmek için, alacaklıların yapacağı ödemeye bağlı olması nedeniyle, potansiyel olarak istikrarsız bir malî karşılıklı bağımlılık zinciri yaratır. Örneğin bir gerçekleşme krizi sırasında meta satışlarındaki bir düşüşten kaynaklanan önemli bir ödeyememe durumu, herkesin kredileri paraya dönüştürmeye çalıştığı ve para ile ödemeyi talep ettiği bir kredi krizini ya da paniğini başlatabilir (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR). Bu mümkün olmadığı için, baskılar önce faiz oranlarında büyük artışlara, daha sonra da iflâslara ve sermayelerin en zayıflarının güçlüler tarafından ele geçirilmesine neden olur.

Marx metaların alım ve satımını kolaylaştırmak için açılan kredi ile, hiç meta alımının söz konusu olmadığı kredi arasında bir ayrım yapar. Sermayeyi ödünç veren, paranın kapitalist üretimi finanse etmek için kullanılmasından ortaya çıkan ARTIK DEĞER'e faiz biçiminde katılmak için bir kapitalist borçlanıcıya parayı emanet eder (☞ MALÎ SERMAYE VE FAİZ). Gerçekte kredi ve borç işlemleri, iyi gelişmiş kapitalist malî sistemlerde benzer bir biçime sahiptir ve içiçe geçmiştir. Burada aynı kurumlar, örneğin bankalar, genellikle her iki tür işlemlerde de aracılık yapar.

Ödünç sermayenin belli biçimleri aynı zamanda hayalî sermayeyi de yaratır. Anonim şirket biçimindeki bir kapitalist firma örgütlenmesinde firmanın ve varlıklarının mülkiyeti, her biri firmanın artık kârının belli bir bölümü üzerinde hak sahibi olan devredilebilir hisselere aittir (☞ SERMAYENİN VE GELİRLERİN BİÇİMLERİ). Bu hisselerin ilk sahipleri, firmaya esas para-sermayeyi yatırır. Hisseler ilk sahipleri tarafından satılırsa, bu hisseler için ödenen para firmanın sermaye devresine girmez, yalnızca satıcı için gelirdir. Firma, oluşturduğu artık-değerden biriktirdiği bölümün eklenmesiyle ilk sermayeyi çevirmeyi sürdürür. Bu durumda firmanın mülkiyet hisseleri, işletmenin artık-kârından ortaya çıkan belli bir gelir akışı üzerindeki bir hak talebini temsil eder. Para sahipleri ya paralarını ödünç verirler ve bunun üzerinden bir faiz geliri elde ederler, ya da hisse senedi alırlar ve temettü geliri elde ederler. Geriye kalan kârlar, faize göre daha riskli olduğundan dolayı, kredilerle rekabet edebilmek için hisse senetlerinin fiyatları bunları bir yatırım aracı olarak çekici kılacak şekilde belirlenir. Fakat hisse senetlerinin bu fiyatı, firmanın faaliyetlerine gerçekte yatırılmış sermayenin değerini aşabilir. Marx bu aşan bölüme, firmanın üretimine gerçekte katılan sermaye değerine karşılık gelmediği için hayalî sermaye adını verir. Örneğin, hiç borcu ve ödenecek vergisi olmayan bir firmanın 100 milyon dolar sermayesi olsun ve her yıl 20 milyon dolar kâr sağlayarak yılda ortalama olarak % 20'lik bir kâr oranını gerçekleştirsin. Her biri, yıllık 20 dolar, kâr üzerinde hak talep eden bir milyon hisse senedi olduğunu kabul edelim. Alınan borçların faiz oranı yılda % 5 olduğunda ve temettü akışının riskinin yatırımcıları hisse senetleri üzerinden yılda % 10 getiri talep ettiğinde, her hisse senedinin fiyatı 200 dolar ve bir milyon hisse senedinin fiyatı 200 milyon dolar olacaktır. Marx hisse senedi fiyatı ile 100 milyon dolarlık gerçek sermaye arasındaki 100 milyon dolarlık farka hayalî sermaye demektedir.

Genelde, hayalî sermaye, malî piyasaların bu yolla bir gelir akışını "kapitalize etmesi" durumunda ortaya çıkar. Örneğin devlet borcu hiçbir sermaye yatırımına karşılık gelmez ve yalnızca vergi gelirlerinin belli bir sabit bölümü üzerinde bir hak talebidir. Bununla birlikte, malî piyasalar, devlet borcunu bir üretken yatırım gibi ele alırlar ve buna ilişkin olarak borçlar üzerindeki faiz oranı ile ilişkili bir sermaye değeri belirlerler. (☞ FİNANS KAPİTAL)

DF/AE

OKUMA

Hilferding, Rudolf 1910 (1981): *Finance Capital*, ayr. II.

Kullanım Değeri (*İng.* Use Value, *Fr.* Valeur d'utilisation, *Alm.* Gebrauchswert)

META, değişime giren bir ürün olduğundan, iki farklı yönün bileşimi olarak görünür: metanın tümüyle değişime girmesine olanak veren belli bir kişiye yararlılığı; ve değişimde başka metaların belirli miktarlarına hâkim olma gücü. Klasik ekonomi politikte, metanın bu birinci yönüne kullanım değeri ikincisine de değişim değeri adı verilmiştir.

Marx, kullanım değerinin, metanın değişime girmesi ve dolayısıyla bir değişim değerine sahip olması için yeterli bir koşul olduğunu (hiç kimse yararlı bir ürünü yararsız bir ürünle değiştirmez), ancak metanın kullanım değerinin, metanın üretim koşullarının bir yansıması olan değişim değeriyle sistematik bir niceliksel ilişki içinde olmadığını vurgular. Marx, daha da ileri giderek, ekonomi politiğin esas konusunun üretimi ve değişim değeri hareketini yöneten yasalar ya da daha açık bir deyişle, metaların değişim değeri biçiminde ortaya çıkan bir özelliği olarak DEĞER'İ yöneten yasalar olduğunu öne sürer (*Kapital I*, bölüm I).

Genel olarak metaların kullanım değeri, Marx'ın araştırmalarında önemli bir odak noktası değildir. Fakat kullanım değerinin, kendini insan bilincinde bir kavram olarak farklılaştırdığını bilmek önem taşır. Ürünlerin yararlılığı, meta değişimi olmadan, genelde kendiliğinden ortaya çıkan ve bu yüzden de üretenler ve kullananlar için fark edilemeyen bir olgudur. Meta ilişkilerinin ortaya çıkmasıyladır ki, yararlılık ve mübadele edilebilirlik birbirinin karşısında yer alır ve meta-düzenli bir yaşamın buradan kaynaklanan çelişkileri ve karışıklıkları spekülasyon ve sorgulama konusu olur. Ayrıca, ürünlerin belli yararlılıklarının veri bir toplumdaki toplumsal ilişkilere ve üretim güçlerinin gelişimine bağlı olduğunun bilinmesi de önemlidir. İnşaat çeliğinin, hayvancılıkla geçinen göçerler için herhangi bir kullanım değeri yoktur.

Kullanım değeri Marx'ın, EMEK GÜCÜ'nün bir meta olarak ortaya çıkmasından kaynaklanan çelişkileri çözümlemesinde kritik bir yol oynar. Emek gücünün kullanım değeri, onun üretimde emeğe dönüştürülerek yeni değer yaratması yeteneğidir. Böylece emek gücünün kullanım değeri, meta ilişkilerinin gelişiminden, değer ve paradan türer. Meta biçimine içsel olan kullanım değeri ve değişim değeri arasındaki çelişki, bir meta olarak görülen emek gücünde ortaya çıktığında, kapitalist üretimin temel toplumsal çelişkisinin, işçiler ve kapitalistler arasındaki sınıfsal bölünmenin kaynağını oluşturur.

DF/AD

OKUMA

Rosdolsky, Roman 1968 (1977): *The Making of Marx's Capital*.

Kurtuluş Teolojisi (*İng.* Liberation theology, *Fr.* Theologie de Liberation, *Alm.* Theologie der Befreiung)

Baskıdan kurtuluşu evrensel dinsel önem taşıyan bir şey olarak gösterme amacıyla Hıristiyan inancın Üçüncü Dünya'da ele alınmasının ilk teorik kurgusu. 1960'larda Latin Amerika'da ortaya çıkan kurtuluş teolojisi toplumsal bilimlerin kavramlarıyla *İncil* ve teolojinin fikirlerini birleştirir. Özellikle Marxist ve Neo-Marxist toplumsal teoriyi kullanması yüzünden, işin farkında olmayan teologlar ve sempatizan sosyologlar tarafından yüzeysel olarak okunduğunda, radikal toplumsal teorinin dünyevi bir adalet ahlâkını temsil eden bir biçimi olarak algılanabilir. Öte yandan, son yıllarda Katolik kilisesinin kurtuluş teolojisine verdiği resmî bir yanıt, Marxizmin materyalist temelleri ile Hıristiyanlığın insan üstü unsurlarını birleştirmeyi deneyen bir teolojinin epistemolojik statüsünü sorgulamaktadır (İnanç Doktrini İçin 1984).

Kurtuluş teolojisinin melez biçimi, tanımlama için ilk başta bir engel yaratmaktadır. Daha da ileri gidip, denilebilir ki, kurtuluş yazınının bütününü tanımlamak için, klasik sistematik teolojiyle herhangi bir şekilde karşılaştırılabilirmiş gibi, ismin tekil halinde "teoloji"yi kullanmak yanıltıcıdır. Bir dizi kurtuluş teolojisi vardır: Siyah Kurtuluş Teolojisi (Cone 1969), Yahudi Kurtuluş Teolojisi (Ellis 1987), Asya Kurtuluş Teolojisi (Suh Kwang-sun 1983) ve Latin Amerika Kurtuluş Teolojisi (Haight 1985). Bunlara ek olarak, Batı kapitalist toplumu için bir kurtuluş teolojisi olarak tanımlanabilecek, FRANKFURT OKULU'nun etkilediği politik teoloji diye adlandırılan yaklaşım vardır (Metz 1969). Başka bir deyimle, bir "kurtuluş teolojisi"nden çok, "kurtuluş teolojileri" vardır.

Tek bir tanım olanaklı olmasa bile, çağdaş teolojinin üç değeri temel alması gerektiği varsayımını paylaştıklan için, bu teolojilerin hepsi bir başlık altında toplanabilirler: Birincisi, baskının analizi ve buna uygun kurtuluş biçimi; ikincisi, toplumsal analiz ve teorinin geleneksel teolojinin "özelleştirilmiş" tarzı için bir düzeltici olarak kullanılması ve üçüncüsü, (*Kitab-ı Mukaddes*'teki) Çıkış Kitabı'nın kurtuluş paradigmasının kullanılması.

Baskı ve Kurtuluş

Kurtuluş araştırmalarında geliştirilen özgül teoloji yapma tarzı, baskı biçimlerinin ayrıntılı ampirik analizi ile bu biçimlerin sosyolojik ve politik analizinin birleştirilmesinden çıktı. Latin Amerika'da Paulo Freire'in eğitim teorileri (1970), kitleler arasındaki yoksulluk ve güçsüzlüğün betimlenmesini geliştirdi. Yetişkin eğitim için yeni biçimler oluşturma doğrultusunda, bu baskı biçimlerini zenginlik ile gücün kapitalizme özgü birliğinin kaçınılmaz sonuçları olarak belirlemede Marx'ın sosyo-ekonomik analizinin etkili olduğu görüldü. Halkla birlikte yoksulluk deneyimini yaşayıp yansıtan teologlar "baskı yapıları"ndan söz etmeye başladılar ve durumu teolojik olarak yorumlayarak "günah yapıları" terimini benimsediler.

Kurtuluş teologlarının, kendi teoloji yapma tarzlarıyla Marx'ın, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*'ndeki (1843) somut baskı analizi arasında metinsel bir bağlantı yapıp yapmadıklan açık değildir. Fakat benzerlikler çarpıcıdır. Marx, ezen sınıfı, "genel saldırı olan"... "bir sınırlılığın cisimleşmesi" olarak (kurtuluş teolojisinin terimleriyle bu, yaygın yoksulluğu yaratan günahkâr yapılar olabilir); ya da "toplumun bütününün kötü ünlü suçu" haline gelen somut bir alanın eksikliği ile (bu Yahudi Kurtuluş Teolojisinde Nazi Kırımının yerini betimleyebilir) tanımlar (Marx 1844, *İlk Yazılar*'da, 1975).

Teolojinin temellerinin kişisel ve psikolojik kavranmasından, gerçekliğin sosyolojik yorumuna ilerleme kurtuluş teolojisi için tipiktir. Örneğin, Katolik kilisesinin sübjektif yoksulluk yaşam tarzı önerisinin yerine, kurtuluş teolojisinde objektif bir "yoksuldan yana tercih" geçirilmiştir. Kilise ezen servet sahibi sınıfla uzlaştığı için, şimdi kendini kurtuluş savaşında yoksullarla özdeşleştirmek zorundadır. Bu "yoksullardan yana temel tercih" önerisi, Marx'ın, "eğer bir sınıf *par excellence* (sözcüğün gerçek anlamında) kurtuluşun sınıfı olacaksa, o zaman bir başka sınıf da baskının sınıfı olmak zorundadır" (1975, s. 254) şeklindeki görüşünü yansıtmaktadır.

Marx'ın, bu tür sosyal baskının, "günahlarını ancak insanlığın toplam kefareti ile bağışlatabilecek tam bir insanlık yitirilmesi" (s.256) anlamına geldiği şeklindeki (kendisi de ilginç teolojik yankıya sahip olan) sonucu, kurtuluş teolojisinin merkezinde yatan, Tanrı'nın Evrensel Krallığını kurma mücadelesi (ve onun sosyal ve politik sonuçları) şeklindeki nihaî kadere ilişkin temanın dünyevî biçimini temsil eder.

Bu tür açıklamalardaki evrensel kardeşlik ilkesi yankıları, bunlara atıfta bulunan kurtuluş teoloğunu, Marx'ın o "anlaşılmaz evrensel insan sevgisi"ne yönelttiği lânetlere hedef yapabilir. Gene de, *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda kurtuluş teolojisindeki dayanışma temasını çağrıştıran bölümler vardır ve Marx'ın, Bauer'in *Yahudi Sorunu*'nu eleştirirken vardığı sonuç aynı temayı hatırlatmaktadır.

Radikal Sosyal Teori

Hıristiyanlığın mesajını özelleştirmekten vazgeçmede kurtuluş teolojisinin gelişim ve doğasını, onu kısmen birinci olarak klasik Batı teolojisinin bireyciliğine, ikinci olarak, geleneksel Katolik toplumsal düşüncesinin teorik mutabakat yaklaşımına karşı bir tepki olarak görmeden anlamak olanaklı değildir. İlk zayıflığı gidermek için iki etkiye; Metz tarafından, "çağdaş teolojinin özel birey üzerinde yoğunlaşma eğilimini eleştirel düzeltme" (1968, s.3) olarak tanımlanan Alman politik teolojisi ile *Kutsal Kitap*'ın toplumsal anlamının adalet mücadelesine katılan Latin Amerikan Hıristiyanları tarafından iyileştirilmesine başvurulmuştur. Kurtuluş teolojisi ikinci zayıflığı gidermeyi, sosyal baskının analizinin bir çatışma ve eylem teorisi gerektirdiğini gösteren Marxist katkılara dayanarak denemiştir. Marxist görüşleri kullanmada, Marxist sistemi kabul etmekten kaçınmak için seçmeci olmaya çalışmıştır, ama birçok Hıristiyan yorumcu bu analizin, tarihin materyalist yorumunu kabul etmeden kullanılıp kullanılamayacağından kuşkuludur.

Kurtuluş teolojisini önceki biçimlerden ayırdeden ve daha önemlisi onun özgül epistemolojisini oluş-

turan şey onun PRAXİS terimini kullanımında özetlenmektedir. Batılı teologlar teorik bilgiye öncellik veren bir gelenek içinde yetişmiştir. Önce hakikat, sonra onun uygulanışı gelirdi. Kurtuluş teologları bu buyruğu sorgulamaktadır. Onlar öncelliği eyleme tanıyor; praxis teoriden önce gelir; ortopraxis ortodoksluktan önce gelir Bu yaklaşımın teolojiye olan yararını inkâr etmeden, praxisin bu kullanımının, Aristoteles'in, *polis*'teki yaşamla ilgili konuları betimlemek için kullandığı terimden farklı bir şey olup olmadığı sorulabilir; Marx'ta ise, "praxis", üretim ilişkileriyle bağlı eyleme özgül bir atıftır. Bir kere daha söylemek gerekirse, Marxizmdeki praxis kavramı ile gerçekliğin materyalist yorumu arasındaki üstü kapalı bağlantılar, tarihin teolojik yorumu için güçlükler çıkartmak durumundadır.

Çıkış (eksodus) Paradigması

Ne var ki, kurtuluş teolojisini, onun kendi içindeki uyumu sanki yalnızca somut tanımlanmış bir Marxizme kesin denk düşüp düşmediğine bağlıymış gibi tartışmak, hele Marxizmin ekonomik önermelerinin evrensel doğasını sürdürmede kendini giderek daha çaresiz gördüğü bir zamanda, yanıltıcı olacaktır. Bu noktada Marxizm kurtuluş teolojisinden bir şeyler öğrenebilir.

Ernst Bloch 1921'de, Marxizmi özgün ve bağımsız yorumlaması sırasında, Engels ve ötekilere karşı, Thomas Münzer'in 1524 Köylü Savaşı'nda kullandığı dilin, dünyevî politik amaçların gizlenmiş bir biçimi değil, politik tutumunu da güçlendiren derin hissedilmiş dinsel deneyimlerin bir ifadesi olduğunu savunmuştu. Kurtuluş teolojisinde Çıkış Kitabı, baskı bağlarını kırmak için Hıristiyan çabalarını teşvik etmede merkezî ve paradigmik bir yer işgal eder. Çıkış öyküsünde inanç ve politika birliktedir; insanların eylemi ile Tanrı'nın eylemi birdir; politik olay, olgu ile teolojik olay birlikte gider. Kurtuluş süreci açısından bakıldığında, Çıkış Kitabı iki şeyi tanımlar: bir şeyden (Firavunun baskısından) kurtuluşu ve bir şeye (Vaadedilmiş Toprağa) kurtuluşu anlatır. Kurtuluş teolojisinin büyük bölümünü yönlendiren bu paradigmadır. Daha 1968'de Latin Amerika Piskoposları Konferansı (kurtuluş tematiğini resmen kutsayan) ünlü Medellin belgesinde, Çıkış'taki kurtuluşun yansıttığı devrimci kuvvete atıfta bulunmuştu. Gutierrez ise "Tanrı"nın insanları benzer tarihsel deneyimlere hedef oldukları için Çıkış hâlâ canlı ve çağdaştır" demektedir (1973, s.159).

FH/ZD

OKUMA

Boff, L. 1985: *Church, Charism and Power.*

Boff, L. ve Boff, C. 1987: *Introducing Liberation Theology.*

Bonino, J. 1983: *Towards a Christian Political Ethics.*

Concilium, 189 Special Column, 1987, s. 1-133.

Cone, J. 1969: *Black Theology and Black Power.*

Congregation for the Doctrine of the Faith 1984: *Instruction on Certain Aspects of the Theology of Liberation.*

Ellis, M.H. 1987: *Towards a Jewish Theolgy of Liberation.*

Freire, P. 1970: *Pedagogy of the Oppressed.*

Gutierrez, G. 1973: *A Theology of Liberation.*

Haight, R. 1985: *An Alternative Vision: An Interperatition of Liberation Theology.*

Lane, D. 1984: *Foundations for a Social Theology.*

Marx, K. 1975: *Early Writings.* Lucio Colletti'nin önsözüyle.

Metz, J.B. 1968: "The Church's Social Function in the Light of Political Theology."

— 1969: *Theology of the World.*

A Monograph of Christian Jevish Relations, cilt 21, no. 1, Güz 1988.

Sabrino, J. 1978: *Sprituality of Liberation.*

Suh Kwang-sun, D. 1983: "A Biographical Sketch of an Asian Theology." Minjung Theology: *People as the Subjects of History* içinde. (der.) "Commission on Theological Concerns of the Christian Conference of Asia".

Küçük Burjuvazi ☞☞ Orta Sınıf

Küçük Meta Üretimi (*İng.* Petit commodity production; *Fr.* Production des marchandises petites; *Alm.* Production der klein ware)

Çoğu kez betimsel olarak "ev üretimi" olarak da adlandırılan "KMÜ", Marxizmde, kapitalizmin doğası ve dinamiği üzerine çatışan yorumlar içeren, ama önemli ve sürekli bir yere sahiptir. Bireysel ya da aile emeği ile özel mülkiyete dayalı üretim araçlarının

değişim amacıyla mal üretmek için birleşmesidir. Bu tanım farklı görüşlerle kuşatılmaktadır: ① (Marx'ın "basit" bir kategori olarak adlandırdığı) "KMÜ", kapitalizme ve başka üretim tarzlarına özgüdür; ② kapitalizmin gelişmesi tarafından er ya da geç yıkılacak kapitalizm öncesi ya da geçici bir kategoridir; ③ kapitalizmin, düz bir çizgide olmasa da sürekli yıkılan *ve* yeniden yaratılan özgül bir kategorisidir.

Bütün bu konumlar (ve bunların çeşitlemeleri) Marx'ın çeşitli bölümlerinin kendilerini desteklediğini öne sürebilirler. "KMÜ'nün özellikle tarımdaki direşkenliğini kapitalizme uzamış ya da "bloke edilmiş" geçişlerle açıklamak ikinci konumu örnekler (☞ KÖYLÜLÜK, TARIM SORUNU). Başkaları KMÜ'yü kapitalizm için "işlevleri" ile açıklar; ödenmemiş aile emeği üretilen malların değerini ucuzlatır ya da "sübvanse eder". Rosa Luxemburg'un emperyalizm teorisi ile benzerliklere sahip olan "üretim tarzlarının eklemlenmesi" kavramı bunun bir varyantıdır (☞ MARXİZM VE ÜÇÜNCÜ DÜNYA).

Önemli bir saptama ile üçüncü konumu savunan Gibbon ve Neocosmos (1985) Marx'ın *Artık Değer Kuramları*'na (c.3) atıfta bulunurlar:

> Bağımsız köylü ya da zanaatkâr iki kişiliğe bölünmüştür. Üretim araçlarının sahibi olarak kapitalisttir, emekçi olarak kendi ücretli işçisidir. Kapitalist olarak kendisine ücret öder ve sermayesinin kârını alır; yani ücretli işçi olarak kendisini sömürür ve emeğin sermayeye borçlu olduğu haracı artık değerde kendisine öder (s.408).

Burada KMÜ, kapitalizmin başlıca koşulu olan sermaye ile emeğin önceden ayrılmasını varsayan çelişkili bir birliktir, kapitalizm öncesi üretim tarzlarındaki emek ve üretim aracı birimlerinden farklı olarak ele alınmıştır ve içsel bir istikrarsızlığa, bileşen "kişilikler"den birine ya da ötekine dönüşme eğilimine sahip olduğu kabul edilmektedir:

> Kendi üretim araçlarıyla üreten zanaatkâr ya da köylü, ya giderek başkalarının emeğini sömüren bir küçük kapitaliste dönüşecek ya da kendi üretim araçlarını yitirecek... ve bir ücretli işçiye dönüşecektir. Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplum biçiminde eğilim budur (s.409).

Bu sınıf ayrışması eğiliminin ne ölçüde ve hangi sonuçlarla gerçekleşeceği, başkalarının yanısıra Lenin'in somut araştırmalarla analiz ettiği özgül tarihsel koşullara bağlıdır.

KMÜ'nün yıkılmasının iki farklı mekanizması vardır: belli *üretim dallarında* kapitalist üretimin rekabeti sonucunda yıkılma ile küçük üreticiler arası rekabetin sonucunda *bireysel* işletmelerin yıkılması. Her ikisi de kendi üretim araçlarını yeniden üretme olanağı bulamayan küçük üreticilerin proleterleşmesini ifade eder, ikincisi aynı zamanda bazılarının kapitalist olma olanağını da içerir.

KMÜ'nün yaratılma ve yeniden yaratılmasıyla ilgili olarak Lenin, "Kapitalizm, bir miktar yeni orta katman'ı kaçınılmaz olarak yeniden ve yeniden ortaya çıkarmaktadır," demiştir. (Marxizm ve Revizyonizm", İngilizce *Toplu Eserleri* Cilt XV, s. 39). Bu fonksiyonalist ya da teleolojik bir açıklama gerektirmez, üretici güçlerdeki, emeğin toplumsal işbölümündeki ve sermaye birikimi modellerindeki değişikliklerin bir *sonucu*dur. O nedenle, KMÜ'nün çapı ya da salt varlığı "geriliğin" bir göstergesi değildir; daha çok, üretici güçlerin gelişme düzeyini gösteren, somut bir üretim ya da ekonomi dalındaki KMÜ'nün *tipleridir*. Bunlar, Batı kapitalizmindeki yüksek derecede sermayeleşmiş aile çiftlikleri ve ev-temelli bilgisayar işleri kadar, Üçüncü Dünya'daki köylü ve zanaatkâr üretimini de kapsar. KMÜ ile kapitalist üretimin üretimci güçleri arasındaki başlıca fark, emek sürecine ilişkin, yani teknikten çok sosyal bir farktır.: KMÜ'nün bireysel ya da aile emeğiyle sınırlı olması, üretimde (Marx'ta "kollektif işçi" olarak tanımlanan) yaygın bir uzmanlaşmayı ve karmaşık bir işbirliğini önler.

KMÜ'yü kapitalizm öncesi ya da kapitalist olmayan bir şey olarak kabul eden görüşlerde ısrar edilmesinin önemli bir nedeni, onun tarihsel olmayan üniter "ev" ve "aile" anlayışlarıyla ilişkilendirilmesidir. Bunlar, ev üretimi ve yeniden üretiminde cinsel işbölümü, mülkiyet ve gelir konusundaki ve cinsiyet eşitsizliğinin özgül metalaşma süreçlerini değiştirmesine ilişkin feminist araştırmalar ışığında artık savunulamaz olmuştur. Bu araştırmalar aynı zamanda (yukarıdaki ilk Marx alıntısındaki) "kendi kendini sömürme" fikrini de sorunlu duruma getirmiştir; kadın ya da çocukların ya da öteki tâbi kişilerin emeğinin erkekler tarafından sömürülmesi, KMÜ'de, birleşmiş emek ve sermaye sınıf konumlarının küçük meta işletmelerinin üyeleri

arasında nasıl farklı bir şekilde dağıtılabileceğini göstermektedir.

Yukarıda sözü edilen kapitalist gelişmeye ilişkin çatışan yorumlara ek olarak, KMÜ, işçi sınıfı ya da burjuvazi ile ittifak arasında yanılgılı dalgalanmalara eğilimli bir küçük burjuva politikası yarattığı için de tartışmalıdır. Eğer "sınıflar Marxist anlamda...salt kapitalist ilişkiler tarafından belirlenmiyor, ama özgül politik pratik aracılığıyla oluşmak durumundaysalar" (Gibbon ve Neocosmos 1985, s. 183), küçük üreticilerin ideolojileri, talep ve eylemleri, somut mücadele konjonktürlerinde proleter ve burjuva pratiklerle ilişkili olarak karşılanmalı ve değerlendirilmelidir. Bu durumda KMÜ politikası, en az ekonomisi kadar *a priori* ya da mekanik bir tarzda "tarihin çöplüğü"ne layık görülmemelidir.

Son Marxist analizlere ilişkin ilginç bir dipnot da, Üçüncü Dünya'daki KMÜ'nün araştırılmasının onun Batı ekonomilerindeki yeri, örneğin aile çiftçiliği ve bunalım ve post-Fordizmin yarattığı KMÜ biçimleri gibi konularda yeni düşünceleri teşvik etmiş olmasıdır.

HB/ZD

OKUMA

Friedmann, Harriet 1980: "Household Production and the National Economy. Concepts for the Analysis of Agrarian Formations."

Gibbon, Peter ve Neocosmos, Michael 1985: "Some Problems in the Political Economy of "African Socialism." Henry Bernstein ve Bonnie K. Campbell, *Contradictions of Accumulation in Africa Studies in Economy and State* içinde

Redclift, Nanneke ve Mingione, Enzo, (der.) 1985: *Beyond Employment. Household, Gender and Subsistence.*

Scott, Alison MacEwen (der.) 1986: *Rethinking Petty Commodity Production.*

Smith, John, Evers, Hans-Dieter ve Wallerstein, Immanuel, (der.) 1984: *Households and the World Economy.*

Kültür (*Osm.* Hars, *İng.* ve *Fr.* Culture, *Alm.* Kultur)

Kültür, ideoloji için söylenebileceği anlamda Marxizmden doğan bir kavram değildir. Kavram, sık sık, çoğu Marxiste özellikle itici gelen biçimlerde, ya "sanat sanat içindir" anlayışını savunmak; ya da, terimin çok değişik bir kullanımıyla, antropolojide materyalist bir yaklaşımı reddetmek için kullanılmıştır (Sahlins 1976). Yine de 20. yüzyılda ESTETİK ve daha genel olarak kültürel sorunlar konusundaki en önemli tartışmalardan çoğu, Marxistler tarafından yapılmıştır. Dahası, bütün Marxist ve sosyalist projede canalıcı önemde bir kültürel boyut vardır, kültür ve ideoloji sorunlarının Batı Marxizmi içinde bu kadar merkezî bir yer tutması, bazı yazarların ayrı bir "kültüralist" Marxizm eğilimi saptamalarına yol açmıştır.

Kültür teriminin kullanımının aşırı kutupları olarak ele alınabilecek olan iki kullanımına şimdiden dikkat çekmiş olduk. Birincisinde, kültür, özellikle SANAT ve EDEBİYAT'a ilişkin estetik alanı ve bu ikisi arasındaki ilişkileri ifade etmektedir. Spektrumun diğer ucunda, terimin, genellikle anlamlar, değerler ve benzerleri üzerine kurulan idealist bir yorumla, bir toplumun "bütünlüklü yaşam tarzı" anlamına gelen antropolojik kullanımları bulunmaktadır. Bu iki uç arasındaki bir yerde ise, kültürün, nesnel akıl ya da tin âlemi ve bunun insanî kurumlarda somutlaşması olarak görüldüğü ve tamamiyle geliştirilmiş biçimini Alman İdealist düşüncesi içinde bulan anlamlarının kümesini buluyoruz. Burada "kültür", bazen uygarlık ile bir tutularak, bazen ise ondan daha derin anlamlı bir şey olarak ayırdedilerek; ve ama neredeyse her zaman güçlü bir olumlu değer atfedilerek, *Bildung* anlamını, yani yetiştirme (*cultivation*) ve gelişme olarak ilk anlamını korur.

Bu kullanımların, insanî pratiğin çeşitli yönleri arasında bir ayrım imâ etmeleri nedeniyle -kendine ait bir içsel mantığa sahip olan ayrı bir estetik üretim alanı ya da ayrı bir fikirler ya da değerler alanı- yalnızca pek az Marxist yazarın bu kullanımlardan herhangi biriyle kendini gönülden özdeşleştirmiş olması şaşırtıcı değildir. Yine de hem Marxist hem de Marxist olmayan kullanımlarında kültür kavramı aynı zamanda, bu ayrımları kırmak yolunda bir çabayı; ve Marxist düşüncede içinde de, fikirler ile insanî praxis 'in diğer yönleri ve koşulları arasındaki karşılıklı ilişkilerin materyalist bir yorumunu geliştirmek yolunda bir çabayı ifade edebilir. Marx'ın, (en azından kendi yapılarını planlayan erkek ve kadın) "mimarların en kötüsü" ile "arıların en iyisi" arasında yaptığı ünlü karşılaştırmada sorun edilen konu, geniş anlamıyla kültürün kendisidir (*Kapital I*, ayrım 5).

Diğer bir deyişle kültür kavramı, hem olayların varolan durumu ile sınırlanmış ve hem de bu varolan durumu değiştirmeyi mümkün kılan bir koşul olarak görülen bilinçlilik anlayışının merkezinde, bilinçli varoluş olarak yer almaktadır. Bu yaklaşım, Marxizmin kabaca yorumlanmış biçiminde, dualist bir kültür anlayışına yol açmakta; ve kültür, birbirine zıt (paradoksal) olarak hem altyapının bir yansıması ve hem de sınıf mücadelesinde bir propaganda silâhı olarak görülmektedir. Bu, (bilginin, bağımsız olarak varolan bir gerçekliğin basit bir yansıması olarak görüldüğü) "yansımacı" bilgi kuramı ile, bir yandan, realist bir estetiğin; öte yandan ise, (doğru tarafta olan) bir partizanlığın erdemlerini vurgulayan entellektüel üretime ilişkin araçsal bir anlayışın birarada varolması gibi, aksi taktirde şaşırtıcı olan durumla örneklendirilebilir.

Bu araçsal tutumun, Rus devriminin koşulları altında Lenin"in kültürel devrim anlayışının ve Lenin ile Troçki'nin yeni bir proletarya kültürü yaratmayı amaçlayan *Proletkult* hareketine karşı polemiklerinin en göze çarpan tema'sı olması şaşırtıcı değildir. Bu hareket açıkça partizandı; ama, Lenin ve Troçki açısından konu dışı ve amaca zararlı olduğu için partizandı. Onlar için, sosyalist bir kültürün ortaya çıkması, uzun dönemli bir beklentiydi ve bunun temelleri, burjuva kültüründe değerli olan ne varsa alacak ve kendi içine çekecek (yani aynı Taylorizm gibi iş örgütlenmesinin daha ileri metodlarını da içine alacağı gibi) bir biçimde, okuryazarlık ve eğitimin genişlemesi ve yeni bir sosyalist entelijensiyanın yaratılması aracılığıyla kurulmak zorundaydı. Kültürel devrim anlayışı, 1950'de Demokratik Alman Cumhuriyeti ve diğer sosyalist ülkelerde de ele alındı. Ancak Çin'de 1960'ların Kültürel Devrimi, Lenin'in polemik içinde olduğu radikallerin ruhuna daha uygun bir biçimde burjuva kültürüne saldıracaktı.

Estetik sorunlar konusundaki tutuculuğuna karşın, Lenin'in kültürel devrim anlayışı, sosyalist ülkelerdeki bugünkü tartışmalarda öne çıkan çok geniş bir kültür anlayışı tarzını belirlemiş görünmektedir. SSCB'de bu anlayış genellikle, *Bildung* olarak eski kültür anlayışına daha yakın bir biçimde, hayat tarzı (byt) kavramıyla ilişkilendirilir. (Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin anayasası, örneğin, "sosyalist kültürün öğeleri" olarak yalnızca sanatları değil, ama "fiziksel kültür, spor ve turizmi"de içerir.)

Batı Marxizminin genel olarak Lukàcs ve Gramsci ile başladığı düşünülür ve açıktır ki, bu, kültürel sorunlarla çok fazla ilgili olan bir geleneğin başlangıç noktasıdır. Gerçekten de onları, bu alandaki daha sonra yapılan çalışmaların ikiz ataları olarak görmek fazlaya kaçmaz. Lukács, Alman Yeni-Kantçılığı içinde yetişmişti ve 1920'lerdeki "Eski ve Yeni Kültür" adlı makalesi, genel olarak bu gelenekten ve özel olarak da Simmel'den çıkanlan bir kültür anlayışının yeniden formülasyonuna dayanmaktaydı. Lukács, medeniyete karşıt olarak kültürü, "hayatın dolaysız sürdürülmesine ilişkin olarak gerekli olan değerli ürünler ve yeteneklerin bütünüdür. Örneğin, dayanıklılığı ve koruyuculuğuna karşıt olarak...bir evin iç ya da dış güzelliğidir" diye tanımlar. Bu anlamıyla kültür, pazar için kapitalist üretim tarafından yıkılmıştır; ve "kültürün sosyolojik önkoşulunun amaç olarak insanın kendisi olması" nedeniyle, şimdilik özellikleri öngörülemeyen yeni bir kültür, yalnızca sosyalizmle birlikte mümkün olacaktır. Lukács'ın daha sonraki çalışmaları, büyük ölçüde estetik konusuna adanmıştır.Ayrıca, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, burjuva Avrupa'nın şeyleşmiş düşünce biçimlerine karşıt bir biçimde proleter dünya görüşünün gelişmesiyle ilgilidir.

Lukács'ın ilk çalışmaları, Goldmann'ın edebiyet sosyolojisi ve fikirler tarihi üzerine yaptığı çalışmaların temelini oluşturmuştur; ve yine Lukács, bu açıdan belli başlı simaları Adorno, Horkheimer ve Marcuse olan FRANKFURT OKULU'nun eleştirel kuramı üzerindeki canalıcı etki kaynaklarından biridir. Adorno, aynı zamanda, Toplumsal Araştırma Enstitüsü'yle yalnızca marjinal bir ilişkisi olan Benjamin'le ve ayrıca Brecht'le alışveriş içine girdi. Adorno'nun estetik kuramı en fazla gelişkin olanıydı; ama o, Horkheimer ve Marcuse'yle birlikte, *The Future of an Illusion* (1927) ve *Civilization and its Discontents* (1930) adlı yapıtlarında Freud'un kültür terimini kullanımına çok şey borçlu olabilecek bir biçimde, daha geniş bir kültür anlayışını paylaşıyordu. Marcuse'nin "On the Affirmative Concept of Culture" makalesindeki formülasyonu bu açıdan oldukça temsilidir:

> Toplumun tarihsel süreci içinde aklın sonuçlarını ifade eden... genel bir kültür kavramı vardır. Bu kavram, hem fikirsel (*ideational*) yeniden üretim (kültürün daha dar anlamıyla, "tinsel dünya") ve hem de maddî yeniden üretim (uygarlık) alanları, tarihsel

> olarak farkedilebilir ve anlaşılabilir bir bütün oluşturduğu müddetçe, verili bir durumda toplumsal yaşamın bütünlüğünü simgeler. (1968, s. 94).

Bu anlamıyla kültür, bağımsız olarak görülemez ve "kendi terimleri içinde" anlaşılamaz; ve ne de bağımsızca varolan bir altyapının yalnızca bir yansımasıdır. Estetik alanda:

> Eleştirinin görevi, kültürel olgunun atfedilmek gerektiği belirli çıkar gruplarının aranması değil; daha çok bu olgularda kendini ifade eden ve bunlar aracılığıyla güçlü çıkarlarını gerçekleştiren genel toplumsal eğilimleri deşifre etmek olmalıdır. Kültürel eleştiri, toplumsal fizyonomi olmak zorundadır. (*a.g.m.* s. 30).

META FETİŞİZMİ ve (özellikle Adorno tarafından kullanılan) ŞEYLEŞME terimleriyle çözümlenen kültür, iki ana biçimde ortaya çıktı. Birincisi, Marcuse'nin terimiyle "olumlayıcı kültür"dür. Burjuva dünyasında olumlayıcı kültür, Marx'ın din için söylemiş olduğu gibi, "ezilmiş insanın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın kalbidir: ruhsuz koşullann ruhudur. Halkın afyonudur" (*Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Giriş).

Marcuse'nin belirttiği gibi: Olumlayıcı kültürle kastedilen, burjuva çağının kendi gelişme yönünün, zihinsel ve tinsel dünyanın bağımsız bir değer alanı olarak uygarlıktan ayrılmasına ve ondan üstün olarak değerlendirilmesine yol açan kültürüdür. Kesin özelliği, koşulsuz bir biçimde olumlanması gereken, evrensel olarak zorunlu, sonsuza dek daha iyi ve daha değerli bir dünya iddiasıdır: varoluş için günlük mücadeleye dayanan gerçek dünyadan esas olarak farklı olan ve ama gerçeğin durumunu hiç dönüştürmeden her bireyin kendisi için "kendi içinden" gerçekleştirebileceği bir dünya (*a.g.m.* s. 95).

Kültürün ve özellikle de sanatın, böylece, müphem bir rolü vardır: Modern toplumlarda engellenen özgürlük ve mutluluk arzularını (*promesse de bonheur*) destekler, ancak onları hayalî bir alana yansıtarak ve böylece "isyankâr" arzuyu yatıştırarak" statükoyu onaylar. (*a.g.m.* s.121). Adorno'nun sonradan öne sürdüğü gibi, kültür kavramı yönetime (*administration*) bağlanmıştır.

Ancak geleneksel burjuva kültürü en azından bir tür aşkınlığı destekliyorsa da, Adorno ve Horkheimer'in *Aydınlanmanın Diyelektiği*'nde (1947) çözümlediği "kültür endüstrisi"nde bu özellik yoktur. Burada, meta ilkesi, yalnızca "estetik" üretimde değil, ama hatta "parlayan beyaz dişler ve vücut kokularından ve duygulardan azatlık dışında hiçbir şeyi simgelemeyen" kişilik alanında da en uç noktasına götürülmüştür. (s. 167). Marcuse, "kültürün bu metalaşma sürecini, yüksek kültür'ün eleştirel potansiyelini kaybederek maddî kültür haline çökmesi" olarak gördü. Kültür, tıpkı seks gibi, daha ulaşılabilir duruma gelir, ama yozlaşmış bir biçimde (1964, ayrım 3). İşlerin bu durumunun en radikal eleştirisi bile, yalnızca bir başka meta olarak zararı telâfi edebilir: Marcuse'nin *One Dimensional Man (Tek Boyutlu İnsan)* adlı yapıtı ticarî olarak oldukça başarılıydı. Hakikaten alternatif olan bir kültür geliştirmek için yapılan her çaba (Marcuse, bu tür ihtimaller konusunda Adorno ve Horkheimer'dan daha iyimserdi), ümitsizlik içinde başvurulan çabalar gibi görünmektedir.

Eleştirel kuramın ikinci kuşağının önde gelen siması olan Habermas, kültürel sorunlara çok daha az ilgi göstermiştir. Ancak kendisi, modern uygarlıkta meşruluk üzerine yaptığı analizde bu temaya giderek daha çok dönmekte; ve rasyonelleşmiş toplumsal süreçlerin, bunlara maruz kalanların ortak duyusal anlayışlarından giderek artan bir biçimde kopması olarak bir kültürel modernlik kavramı geliştirmektedir. Bu yaklaşım, daha önceki eleştirel kuramcılar tarafından tanımlanan süreçlere ilişkin olarak daha genel ve daha güçlü bir analiz sağlayabilir.

Alman kültürel eleştiri geleneğinin Lukács tarafından yapılan Marxist yeniden formülasyonundan ortaya çıkan açık bir etki çizgisi varsa, Gramsci'nin burjuvazinin güçten daha çok HEGEMONYA aracılığıyla yönettiği toplumlardaki sosyalist siyasetin kültürel boyutu üzerindeki vurgusunun da, daha yaygın bir biçimde, Raymond Williams ve Althusser kadar farklı çağdaş Marxistler üzerinde çok canalıcı etkisi olmuştur.

Kültür üzerindeki bu vurgu, en açık bir biçimde Britanya'da Williams, tarihçi Edward Thompson ve Richard Hoggart tarafından kurulan Birmingham Çağdaş Kültürel Çalışmalar Merkezi'nin üyeleri tarafından yapılan çalışmalarda bulunmaktadır. Ancak, Fransız YAPISALCILIK'ına dayanarak bu yaklaşımı

eleştirenler dahi, üstyapısal olgu konusunda eşit, ancak farklı bir biçimde formüle edilmiş, bir ilgiyi paylaşmaktadırlar (Eagleton 1976 ve Johnson, içinde Barrett ve arkadaşları, 1979). Bu, aynı zamanda Fransa'da, eğitim sistemlerinde ve siyasette olduğu kadar, daha dar anlamda "kültürel tüketim"de de sınıf ilişkilerinin yeniden üretimini izlemek amacıyla sembolik ve kültürel sermaye nosyonlarını kullanan Pierre Bourdieu ve arkadaşlarının yaptığı önemli çalışmalar açısından da geçerlidir (Bourdieu ve Passeron 1970, Bourdieu 1979). Emperyalizm de, ekonomik ve askerî bir olgu olduğu kadar, kültürel bir olgu olarak da görülmüştür. Bu bağlamda, gelişmiş ülkelerin, televizyon, kitap, dergi ve haber kurumu çıktıları üzerindeki fiilî tekeli, Üçüncü Dünya'nın, üretim alanında Batının "iş kültürü"ne ve kaynakların yanlış tahsisini destekleyen bir tüketim kültürüne maruz bırakılması sürecinin yalnızca bir yönünü oluşturmaktadır (Schiller 1976).

Batı Marxizminin, ister kültür ve ideoloji terimleriyle, isterse de anlamlandırma ya da temsiliyet gibi daha yaygın kavramlar aracılığıyla kavranılsın, üstyapılarla bu, bir tür tek yanlı meşguliyetini ne kadar sürdüreceğini zaman gösterecektir.

Ancak, (kısmen FEMİNİZM'in nedeniyle) üretim ve yeniden üretim arasındaki karşılıklı ilişki konusunda giderek artan bir farkındalık bulunduğu açıktır; ve Marxistler, "büyük harfli K ile kültürün" terimleriyle daha az, ama varolan üretim tarzları içindeki kültürel üretim ve yeniden üretimin karmaşık mekanizmalarının terimleriyle daha çok düşünmeye başlayacaklar gibi görünmektedir.

WO/MÖ

OKUMA

Adorno, Theodor 1955 (1967): *Prisms.*
— Horkheimer, Max 1947 (1972): *Dialectic of Enlightenment.*
Barrett, Michele ve d. (der.) 1979: *Ideology and Cultural Production.*
Bourdieu, Michele 1979: *La Distinction.*
— Passeron, Jean-Cladue 1970 (1977): *Reproduction in Education, Society and Culture.*
Eagleton, Terry 1976: *Criticism and Ideology.*
Freud, Sigmund 1927: *The Future of an Illusion.*
— 1930: Civilization and its Discontents.
Goldmann, Lucien 1971 (1976): *Cultural Creation.*
Lukács, Gyorgy 1920 (1970): "The Old Culture and the New Culture."
— 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*
Marcuse, Herbert 1964 (1968): *One Dimensional Man.*
— 1968: *Negations Essays in Critical Theory.*
Sahlins, Marshall 1976: *Culture and Practical Reason.*
Schiller, Herbert 1976: *Communication and Cultural Domination.*

1

Labriola, Antonio (d.2 Temmuz 1843, Cassino; ö. 12 Şubat 1904, Roma.)

Napoli Üniversitesi'nde felsefe eğitimi gördükten sonra Labriola 1874 yılında Roma'da felsefe kürsüsüne atanana kadar Napoli'de yaşadı ve öğretmenlik yaptı. Başlangıçta Hegelcilik ve daha sonra da Herbart'ın çağnşımcı ruhbiliminin etkisinde kaldıktan sonra, 1880'lerin sonunda Marxist ve böylelikle de Avrupa'daki ilk Marxist profesör oldu. İngilizce'de en iyi tanınan yapıtı *Essays on the Materialist Conception of History*'dir (1896). Tarihi materyalizm üzerine yapılmış dört ciltlik çalışmasının ilk iki cildini oluşturan (son cilt 1925'te ölümünden sonra yayımlanmıştır) Marxizm üzerine düşünceleri açık ve pragmatikti ve hatta daha sonraki çalışmalarında bütün düşüncelerini her şeyi kapsayıcı tek bir düşünce altında toplamaya karşı çıkmıştır. Ona göre, Marxist tarih kuramının büyük değeri, tarihsel "etkenler" kuramı soyutlamasının hakkından gelmiş olmasıdır: "Tarihsel gerçekleri gösteren çeşitli analitik disiplinler, farklı tarihsel süreçleri birleştirerek, genel bir sosyal bilime olan gereksinmeyi öne çıkartarak sona ermiştir. Materyalist kuram bu birleşmenin en yüksek noktasıdır." Ancak bu birleştirme (bütünleştirme) ilkesi esnek bir biçimde yorumlanmalıydı. Temeli oluşturan ve her şeyi belirleyen ekonomik yapı, içinden kurumlar, yasalar, âdetler, düşünceler, duygular, ideolojiler ve diğer şeylerin otomatik olarak çıktığı ve mekanik etkileri olan basit bir mekanizma değildir. Temeli oluşturan bu yapı ile tüm diğerleri arasında karmaşık, çoğu kez anlaşılması güç ve her zaman keşfedilemeyen dolambaçlı bir düşünme ve türetme süreci vardır (anılan makale s.149-152). Labriola önceleri sendikalist olan (☞ SENDİKALİZM) İtalyan sosyalist hareketine Marxizmi sokmuş ve kendisi de 1895'le 1899 yılları arasında Marxizm üzerine önemli yazılar yazmış olan öğrencisi Benedetto Croce (☞ Croce, 1913) üzerinde güçlü bir etki yaratmıştır.

TBB/UK

OKUMA

Labriola, Antonio 1895 1896 (1904): *Essays on the Materialist Conception of History.*

— 1898 (1907): *Socialism and Philosophy.*

Dal Pane, Luigi 1935: *Antonio Labriola: La Vita e il pensiero.*

Lafargue, Paul (d. 15 Ocak 1842, Santiago de Cuba; ö.26 Kasım 1911, Paris.)

Ailesi bir hayli karışık olan Lafargue Fransa'ya tıp öğrenimi için geldi ancak kısa sürede, öncelikle Proudhon'un düşüncelerinden esinlenerek sol kanat politikalara merak sardı. 1866'da Londra'ya taşındıktan sonra Marx ailesinin yakını oldu ve Marx'ın kızı Laura ile evlendi. 1880'den sonra kesin olarak Paris'e yerleşti ve bir süre sonra *Parti Ouvrier Français*'in (Fransız İşçi Partisi), her zaman Engels'le teması sürdürerek, işçi hareketinde Marxist düşünceyi popülarize eden yorulmak bilmez propagandacılarından birisi oldu. Tüm Marxist propagandacıların en ortodoks değilse bile en cerbezeli ve en çok-yönlülerinden birisiydi ve Kilise'ye karşı tam bir militandı. Kadın hakları da ilgi alanlarından birisi olan Lafargue, ekonomik konuları da incelemişti. Hapisteyken (1883) en sevilen yapıtlarından birisi olan *The Right to be Lazy* (*Tembellik Hakkı*)'yi yazdı, ve burada oldukça garip abartmalarla işçiler için daha fazla boş zaman hakkını savundu ki bu konuyu ilk ele alanlardan birisi Lafargue olmuştur. Sömürge kökenli oluşu, emperyalizmin eleştirisini yapmasına ve antropoloji ve etnoloji gibi yeni alanlara

ilgi duymasına yardımcı olmuştur. En iddialı çalışması *Evolution of Property* (Mülkiyetin Evrimi) Marxist tarih kuramının parlak bir örneğidir. (☞ MİLLİYETÇİLİK; GELİŞME EVRELERİ)

VGK/UK

OKUMA

Girault, Jacques 1970: *Paul Lafargue: Textes choisis.*

Lafargue, Paul 1883 (1907): *The Right to be Lazy.*

— 1910: *Evolution of Property from Savagery to Civilization.*

Stolz, Georges, 1938: *Paul Lafargue, théoricien militant du socialisme.*

Frederick Engels, Paul ve Laura Lafargue: *Correspondence.*

Lange, Oscar Ryszard (d. 27 Temmuz 1904, Tomaszow Mazowiecki; ö. 5 Ekim 1965, Loşdra.)

Bir Alman tekstil imalatçısının oğlu olan Lange, bir iktisatçı, ekonometrist, istatistikçi, toplumsal düşünür ve devlet adamı oldu. Poznan ve Krakow (Jagiellonya) Üniversitelerinde hukuk ve iktisat okudu, iktisat doktorası yaptı ve Krakow Üniversitesi'nde doçent oldu. 1934'de ABD ve İngiltere'de araştırma yapmak üzere Rockefeller Vakfı'ndan burs aldı. İki yıllık sürenin büyük bölümünü Harvard Üniversitesi'nde Schumpeter'den ders alarak ve Londra İktisat Okulu'nda geçirdi. Sonraki on yılda çeşitli Amerikan üniversitelerinde, en başta da Chicago'da ders verdi. 1945'de Polonya Halk Cumhuriyeti'nin Washington elçisi oldu, daha sonra Polonya'nın BM Güvenlik Konseyi'ndeki temsilciliğine getirildi. 1948'de Polonya'ya geri döndü, öğretim göreviyle politik faaliyeti birleştirdi.

İnanmış bir sosyalist olarak Lange, Marxist iktisadı toplumsal gelişmenin en parlak teorisi olarak görüyordu. Aynı zamanda neo-klâsik iktisada, özellikle genel denge teorisine hayrandı. "Keynes devrimi"nden sonra çeşitli araştırmalarda, Keynes'in teorisinin genel denge teorisinin özel bir durumu olduğunu göstererek bu iki teoriyi uzlaştırmaya ve birleştirmeye çalıştı. Ama çağdaş ekonomilerde tekeller ve devlet müdahalesi serbest rekabet mekanizmasını tahrip ettiği için bu teoriyi gerçeklikten oldukça uzak buluyordu. Ona göre bu nedenle, neo-klâsik iktisat, özellikle refah iktisâdı, bir kapitalist ekonomiyi betimlemekten çok, bir sosyalist ekonominin yönetimini analiz etmeye yetenekliydi.

Batı yazınında (iktisadın da ötesinde) Lange'nin yazılarının en iyi bilinen kısmı, onun PİYASA SOSYALİZMİ teorisidir. Mises ve Hayek tarafından başlatılan sosyalist bir ekonomide ekonomik hesap üzerine büyük tartışmaya Lange de katıldı. Onların, üretim faktörlerinin gerçek fiyatlarını belirleyecek bir pazar ve özel mülkiyet olmaksızın rasyonel bir ekonominin olanaksız olduğu şeklindeki görüşlerini reddeden Lange, kamu mülkiyetinin rekabet mekanizmasının, tekelci şirket uygulamalarının yol açtığı kaymalardan muzdarip olan çağdaş kapitalist ekonomilerden daha iyi (daha tam) bir kullanımına olanak verdiğini savundu. Lange'nin modelinde tüketim malları ve emek için gerçek bir pazar ve sermaye malları için yapay bir pazar vardır. Bir Merkezî Planlama Kurulu sermaye mallarının fiyatlarını saptayacak ve stoklardaki değişikliklere göre bunları düzeltecektir. Böylece MPK bir pazar yaratacak ve bu yönetim yöntemiyle ("deneme ve yanılma yöntemi") tüketicilerin tercihlerini dikkate alacaktır. Sosyalist firmaların yöneticileri, MPK'nın kendilerine dayattığı iki kurala uyacak, fiyatların marjinal maliyetlere eşit olacağı noktaya kadar mal üretecek ve ortalama maliyetleri asgariye indireceklerdir. Lange, ekonomik yaşamın bürokratikleşmesinin böylesi bir sosyalizm biçimi içinde bile ciddi bir tehlike olduğunu görmezlikten gelmemiştir. Yalnızca, demokratik denetime tabi olan yöneticilerin özel şirketlerin hiç kimseye karşı sorumlu olmayan yöneticilerinden daha iyi olabileceğini ummuştur. Bu klâsik model (Lange ilk metni Lerner'in eleştirisinden sonra düzelttiği için Lange-Lerner modeli olarak da bilinir) büyük bir polemiğe ve çok çeşitli yorumlara yol açtı. Liberal iktisatçılar, genel olarak modelin MPK'ya çok fazla umut bağlamasını eleştirerek bunun pazardan gelen işaretlere yeterince hızlı tepki gösteremeyeceğini, dolayısıyla ulusal ekonominin oldukça katı olacağını öne sürdüler, sosyalistler ise modeli planlamadan vazgeçmekle suçladılar. Lange'nin farklı dönemlerde her iki tarafın argümanlarını da kabul ettiği söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Lange'nin görüşleri yalnızca kilit sanayilerin (tekeller) toplumsallaştırılacağı bir karma pazar ekonomisi yönünde gelişti. Sermaye mallarının fiyatlarının MPK tarafından

saptanması görüşünden de vazgeçmiş gibiydi. Bu nedenlerle yapıtının ikinci baskısını hazırlamayı reddetti. Polonya'ya döndükten sonra Lange sınırlı (tâbi) bir pazar ve işçi katılımına sahip bir komuta ekonomisi ve merkezî planlamanın teorisyenlerinden biri oldu.

1950'lerin ikinci yarısında Lange, revizyonizmin ve özü pazarlı plan ya da adem-i merkezî yönetimli merkezî planlama olan reform iktisadının savunucularının ilahı oldu. 1930'lardaki Otto Bauer gibi, Stalinist sanayileşmenin sosyalist bir refah devleti, dolayısıyla işçi sınıfının politik özgürleşmesi ve "sosyalist" entelijansiya için önkoşullar yarattığına inanıyordu. Polonya'da kritik reformlar umudu tükendikten sonra çalışmalarını ekonometri, iktisadi kibernetik, lineer programlama gibi iktisadın yeni, uzmanlık dallarını popülerleştirmeye ayırdı. 1950'lerin sonunda Lange, *Politik Ekonomi* adlı bir yapıtla bu bilim dalındaki (Batılı ve Marxist) çağdaş bilgi düzeyinin bir sentezini yapmak gibi çok iddialı bir işe girişti. Eski demelerinin tersine bu kez yaklaşımını ("Leninist" bir yorumdan çok fazla etkilenerek) Marxist iktisada dayandırmaya çalıştı. Öte yandan ekonomik rasyonellik ilkesini metodolojik bir gerekçelendirme olarak kullanarak modern Batı iktisadının bütün başlıca kazanımlarını kapsamak istedi. Ama Lange planladığı üç ciltlik bu büyük yapıtın yalnızca birinci cildini tamamlamayı başarabildi.

TK/ZD

OKUMA

Kowalik, Tadeusz 1987: *Oskar Lange: The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, cilt 3.
Lange, Oskar 1963: *Political Economy*, cilt I.
— 1970: *Papers on Economics and Sociology*.
— 1973-86: *Dziela (Works)*, cilt. I-8. *Polish* içinde.
Lange, Oskar ve Taylor, Fred M. 1938 (1964): *On the Economic Theory of Socialism*, Benjamin E. Lippincott'un derleyiciliği ve giriş yazısıyla.

Lassalle, Ferdinand (d. 11 Nisan 1825, Breslau; ö. 21 Ağustos 1864, Cenova.)

Sosyalizm tarihinin en ilginç kişilerinden biri olan Lassalle, zengin bir Yahudi işadamının oğluydu. Berlin'de bir felsefe öğrencisi iken bir GENÇ HEGELCİ(LER) ve ilerici oldu. 1848 devrimi süresince Marx'la *Neue Rheinische Zeitung* 'da çalıştı. Tutuklandı ve Mayıs 1849'da jüri tarafından serbest bırakıldı. 1858'de Yunan filozof Herakleitos'un Hegelci özellikleri üzerine kapsamlı bir çalışması, 1861'de bir başka hukuk yapıtı ve yasa düşüncesinin evrimi üzerine araştırmaları yayımlandı. 1859'da İtalyan savaşı ve daha belirgin olarak da 1860'ların başlarında Prusya'da monarşi ile parlamento arasında anayasa krizi patlak verdiği zaman, kamu sorunlarına yöneldi. 1863'de Almanya'nın ilk sosyalist partisi olan Alman İşçileri Genel Birliği'ni, bütün yetkileri kendi elinde toplanacak biçimde kurdu.

Marx'dan 7 yaş daha genç olan Lassalle, Marx'a karşı daima büyük bir saygı duydu ve hem parasal olarak hem de yayın düzenlemelerinde ona yardım etti. *Kapital*'in tamamlanması için Marx'ı yüreklendirdi ve 1862'de Londra'ya bir ziyareti sırasında birlikte bir gazete çıkarma önerisinde bulundu. Marx, daha fazla olarak da Engels, Lassalle'ın bu yakınlığına karşılık vermekten pek uzaktılar; Lassalle'ın aşırı üstünlük duygusundan, hesapsız ve sefih yaşam tarzından, süslü demagojik üslûbundan hoşlanmıyor, düşüncelerine de güvenmiyorlardı. Çeşitli konularda yazmış olduğu yazılar Marx ve Engels tarafından çok az kabul gördü; bir ekonomist olarak, Marx ve Engels'e konu hakkında hem çok bilgisiz hem de Marx'tan çalıntılar yapan biri olarak görünüyordu. Her şeye rağmen, aşkta yaşadığı bir düşkırıklığından doğan saçma bir düello sonucu erken yaşta ölümü Marx ve Engels'i oldukça sarstı.

Marx ve Engels, Lassalle'ın son yazılarındaki siyasal taktiklerine sert bir biçimde karşı çıktılar. Lassalle, kendisini Alman milliyetçiliğinin bir temsilcisi olarak görerek ve Alman burjuvazisinin ciddi bir devrimci mücadele gücünden yoksun bulunduğunu düşünerek; işçi hareketinden önce "Açık Mektup"unda ya da "Şubat 1863 Manifestosu"nda ortaya koyduğu iki büyük amaca kendi gücü ve monarşi sayesinde ulaşmak gibi boş bir umutla Bismarck'la görüşmelere oturdu ve liberallerin desteğini yitirdi. Bu amaçlardan biri devleti demokratikleştirmek için genel ve eşit oy hakkıydı; diğeri de, ekonominin kendisi aracılığıyla göreceli olarak toplumsallaştırılacağı işçi kooperatiflerine kredi ayncalığı vermekle toplumsal değişmeye aktif bir biçimde katıldığını gözönüne alarak, Lassalle'ın devleti öyle düşünüyorlar diye liberalleri suçladığı biçimiyle onun artık bir "gece bekçisi" ya da "polis" olmadığını ilân ettirmekti.

Lassalle'ın partisi, ümidini kıracak denli yavaş bir biçimde gelişti ve Berlin'de bir ilerleme gösteremedi; fakat Lassalle'ın şamatacı yöntemleri onu halkın sevgilisi haline getirdi ve adı gibi örgütü de ölümünden sonra yaşamaya devam etti. 1875'de parti, Marx'a daha yakın bulunan William Liebknecht ve August Bebel'in önderliğini yaptığı rakip bir örgütle birleşme kararı aldığında, Bebel, Gotha'daki toplantıda benimsenen programın, Marx'ın ilkelerinden uzak, Lassalleci ilkeler içerdiğini fark etmekte haklıydı. Marx, örnek olarak Lasselle'ın de kabul ettiği "ücretlerin tunç yasası"nın sürekliliğini vurgulayan Gotha Programının, yalnızca kapitalistleri hedef aldığı, toprak sahiplerini dışarda bıraktığını belirterek, ayrıntılı bir eleştirisini yaptı. Ancak Program 1890'na kadar değiştirilemedi. Kautsky'e yazdığı 23 Şubat 1891 tarihli bir mektupta Engels'in Lassalle hakkında verdiği son karar son derece serttir. Sonraki yıllarda ise, Marxistler tarafından, Almanya'daki sosyalist hareketin yaratıcısı olarak hakkında övgüler sunulmaya devam edildi ve Bolşevik devriminden hemen sonra Rusya'da, anıtlarla onurlandırılan sosyalizmin kahramanlarından biri oldu.

VGK/SŞ

OKUMA

Bernstein, Eduard 1891 (1893): *Ferdinand Lassale as a Social Reformer.*

Footman, David 1946: *The Primrose Path. A Life of Ferdinand Lassalle.*

Morgan, R. 1965: *The German Social Democrats and the First International 1864-1872.*

Oncken, Hermann 1920: *Lassalle Eine politische Biographie.*

Latin Amerika'da Marxizm (*Ing.* Marxism in Latin America, *Fr.* Le Marxisme en Amerique Latine, *Alm.* Marxismus in Lateinamerika.)

Latin Amerika'da Marxizmin yayılması bu yüzyılın ilk on yılında sosyalist ve komünist politik partilerin kurulmasıyla ilk başlangıç ivmesini kazandı. Latin Amerika'da benimsenen resmi Marxizm, Avrupa merkezliydi ve Marx'ın Latin Amerika üzerine az sayıda, eksik bilgili ve yüzeysel yazısının da pek bir yararı olmadı. Marx'ın diğer yazılarının yanısıra İrlanda, Çin, Türkiye ve RUS KOMÜNÜ üzerine yazılarında görülen Avrupa merkezlilikten kopuşunun farkına varılması geç kaldı. José Aricó yazıları (1980) ve editörlük çalışmasıyla, Marx'ın Kapitalizmin çeperlerine ilişkin yaklaşımının değişmesini propaganda etmede çok çaba gösterdi. İspanyolca konuşan dünyada çeşitli öğrenci kuşakları Marxizmlerini, en popüler Marxist ders kitabını yazmış olan (1969) Şilili Marta Harnecker'den öğrenmiştir. Harnecker yapısalcı-Althusserci (☞ YAPISALCILIK ve ALTHUSSER) bir Marxizm anlayışına sahiptir.

"Marx'ı Latin Amerika'dan düşünmek"e ilk başlayan Latin Amerikalı Marxist, José Carlos Mariátegui idi (1928). Yazıları Latin Amerika'daki Avrupa Merkezli resmi Marxizme ilk büyük meydan okumaydı ve bir Latin Amerika Marxizminin yolunu açtı. Mariátegui'nin analizi resmi Marxizmden birçok bakımdan ayrılıyordu. Marxizmdeki deterministik ve sosyal demokrat akımları reddediyordu. Üretimdeki kapitalizm öncesi sosyal ilişkileri tasfiye etmediği ve yalnızca emperyalist tekelci sermayenin egemenliğini yoğunlaştırdığı için kapitalizmin Latin Amerika'daki gelişmesinin klâsik Avrupa modelinden farklı olduğunu öne sürüyordu. Emperyalist sermaye, kapitalizm öncesi ilişkilerle bağlıydı ve bunlardan yarar sağlıyordu. Mariátegui ayrıca, ULUSAL BURJUVAZİ Latin Amerika'da Avrupa'da oynadığı ilerici rolü yerine getirmeye yeteneksiz ve isteksiz olduğu için, yerli ya da bağımsız bir kapitalizmin gelişmesini olanaklı görmüyordu. Ona göre, sosyalist devrim kapitalizmin tamamen gelişmesini bekleyemezdi.

Mariátegui aynı zamanda KÖYLÜLÜK'ün devrimci potansiyelini aydınlığa kavuşturan ilk Marxistlerden biridir. Ek olarak, yerli köylü topluluklarının Peru kırsal bölgelerinin sosyalist dönüşümünün tohumu olabileceğini kabul ediyordu. Kızılderililer konusundaki öncü analizi, "yerli sorunu"nun bir ırk ve kültür konusu olduğu şeklindeki egemen görüşe karşı çıkıyor ve bu sorunun köklerinin toprağa tasarruf sorununda olduğunu öne sürüyordu. Özetle, Mariátegui Latin Amerika Marxizminin bazı merkezî konu ve tartışmalarını önceden göstermiş ve bugünün bakış açısına göre bazen neo-Marxist ya da ulusal Marxist olarak adlandırılan bir konum almıştır.

Mariátegui'nin öncü yazılarına rağmen, (başlıca kollayıcıları komünist partiler olan) resmî Marxizm ancak 1960'larda, Küba devriminin ve Neo-Marxizmin yükselişinin meydan okumasıyla ağırlığını kaybetmeye

başladı. Latin Amerika'daki bu yeni Marxizm, DEVRİM ve SOSYALİZME GEÇİŞ teorisine, iç sömürgeciliğin kavramlaştırılmasıyla sömürü ve egemenliğin iç ilişkilerinin analizine, marjinalite kavramıyla Marx'ın NÜFUS teorisine, ÜRETİM TARZI tartışmasına ve her şeyden önce BAĞIMLILIK KURAMI ile emperyalizm teorisine önemli bir katkıda bulundu.

Devrim ve sosyalizme geçiş teorisine en önemli katkıyı yapan, Latin Amerika'nın en efsanevi Marxisti Ernesto "Che" Guevara'dır. Küba'da ve başka yerlerde devrimci bir savaşçı ("kahraman gerilla"), Marxist bir düşünür ve aynı zamanda devrimci Küba hükümetinde bir politika oluşturucusuydu. Üçüncü Dünya için devrim teorisinde silahlı mücadele zorunluluğunu ve köylülüğün önemini vurguladı. Gerilla grubunun (başkaldıran *foko* ya da çekirdek) devrim için gerekli bütün objektif ve subjektif koşulları getirecek bir katalizör olduğunu savundu. Benzer şekilde, sosyalizme geçişle ilgili olarak, ortodoks Marxistlerin tam tersine, yeni bir bilinç yerleştirmenin ("yeni insan"ı yaratmak) gerekli olduğunu, bunun üretici güçlerin gelişmesini hızlandıracağını savundu. Guevara'ya göre, yeni toplumu kurmada maddî teşvikler ahlakî teşviklere oranla ikincildi. Sosyalizme geçiş konusunda Guevara'nın Charles Bettelheim ile tartışmasında, Mandel'in Guevara'nın yanında yer aldığını belirtmek gerekir.

İç sömürgecilik ile ilgili olarak, Gonzàles Casanova ülkeler *arasında* sömürgeciliği tanımlayan bir durumun birçok unsurunun aynı zamanda bazı bağımsız Üçüncü Dünya ülkelerinin *içinde* de varolduğunu bulur (☞ Kay 1989). Bu benzerlik onu, bu olguya işaret ederken iç sömürgecilik terimini kullanmaya yöneltmiştir. İç sömürgecilik analizi, modernizm teorisinin dualizmine karşı çıkar ve ortodoks Marxist teoriyi sınıf, etnik durum ve bölge arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmayı ihmal ettiği için eleştirir. Sömürgeci ve sınıfsal ilişkiler ilk başta birincinin ağır bastığı bir şekilde içiçe geçmiş olarak görünür. KAPİTALİZM'in sonraki gelişmesiyle sınıf ilişkileri sömürge ilişkileri ile artan ölçüde çatışmaya girer. İç sömürgecilik, Rodolfo Stavenhagen'e göre, etnik bölünmeleri sürdürerek sınıf ilişkilerinin gelişmesini engeller, etnik bilinç SINIF BİLİNCİ'ne üstün gelir.

Marjinalite üzerine Marxist görüş, marjinaliteye ilişkin modernizasyon görüşünün bir eleştirisi ve Marxist teori içinde bir tartışma olarak ortaya çıktı (☞ Kay 1989). José Nun (1969), Marxist "görece fazla nüfus" ve "emeğin yedek sanayi ordusu" kavramlarından ayırdığı yeni bir kategori-"marjinal kitle"-yarattı. Benzer şekilde Quijano (1974), "marjinal emek" ve "ekonominin marjinal kutbu" kavramlarını önerdi ve bunların varolan Marxist kategorilerle ilişkisi için çaba harcadı. Quijano ve Nun marjinalleşme sorununun, tekelleşmesini vurguladıkları yabancı sermayenin Latin Amerika'daki sanayileşme süreci üzerindeki artan kontrolünden kaynaklandığını saptarlar. Nun, ÇOKULUSLU ŞİRKETLER'in Latin Amerika'ya girmesinin çok büyük bir görece fazla nüfus yarattığını, öyle ki bunun bir bölümünün yalnızca işlevsiz değil, hatta kapitalizm için ters işlevli olduğunu savunur. Görece fazla nüfusun bu bölümü emeğin yedek sanayi ordusu işlevini yerine getirmemektedir ve hiçbir zaman devrenin genişlemе aşamasında bile bu hegemonik kapitalist sektörün içine çekilmeyecektir, o nedenle hegemonik sektörde istihdam edilen emek gücünün ücret düzeyi üzerinde herhangi bir etkiye sahip değildir. Böylece, Nun'a göre bağımlı ülkelerde Marx tarafından öngörülmeyen yeni bir olgu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yeni bir kavram, yani "marjinal kitle", öne sürmede kendini haklı görmektedir.

Quijano ve Nun'un marjinalite teorisi daha çok Marxist bakış açısından canlı bir tartışma doğurdu. Tartışma başlıca üç konuda odaklaştı: ① marjinalite kavramlarının Marx'ın emeğin yedek sanayi ordusundan ne ölçüde farklı olduğu ② marjinallerin sermaye birikimi sürecine katkıları ve egemen üretim tarzına eklemlenmeleri ve ③ marjinalite ve bağımlılık arasındaki ilişki. Eleştirmenler ① ile ilgili olarak yeni kavramların gerekliliğini kabul etmemekte ve varolan Marxist kategorilerin elverişli olduğunu bulmaktadır. ② ile ilgili olarak, marjinallerin sermaye birikimine katkısının, onların kapitalizmin yeniden üretimindeki önemini azımsayan marginalistas'ın öne sürdüğünden çok daha büyük olduğunu savunmaktadır. Eleştirmenler, büyük ölçüde kapitalist olmayan ama kapitalist birikim için işlevli olarak nitelendirdikleri marjinal sektörün üretiminin sosyal ilişkilerinin analizine de daha büyük bir vurgu yapmaktadır. ③ ile ilgili olarak ise, iç faktörlere dış faktörler kadar bağımlı olduğunu vurgulamaktadır.

Bağımlılık teorisi ile ilgili reformist ve Marxist olarak, en azından iki temel konumu ayırt edebiliriz.

Reformist bağımlılık yaklaşımı en açık olarak Latin Amerika yapısalcı okulunun gelişmesinden oluşan CEPAL'de (Latin Amerika İçin Ekonomik Komisyon) görülür. Marxist bağımlılık kampında, başkalarının yanısıra, Ruy Mauro Marini, Theotonio Dos Santos, André Gunder Frank, Oscar Braun, Vania Bambirra, Anibai Quijano, Edelberto Torres-Rivas ve Alonso Aguilar'ın yazıları vardır. Bir Marxist bağımlılık teorisinin ortaya çıkması, Marx'ın SÖMÜRGE VE SÖMÜRGE-SONRASI TOPLUMLAR sorununun hiçbir zaman tam olarak ele almadığının görülmesinin bir sonucudur. Klâsik Marxist EMPERYALİZM teorisi kapitalizmin yeni aşama ve yanlarına işaret ediyordu, daha çok emperyalist ülkelerle ilgiliydi ve azgelişmiş ülkeler üzerine söylediği fazla bir şey yoktu; Marxist *dependentistas* bu boşluğu doldurmaya çalıştı. Ayrıca klâsik teorilerin kapitalizmi Üçüncü Dünya ülkelerinde ilerici görmesini de eleştirdi. Bu nedenlerle Marxist *dependentistas* bazen Neo-Marxistler olarak adlandırılmaktadır.

Marxist bağımlılık yazarları arasında, bağımlı ekonomilere egemen olan özgül yasaları belirlemek için en sistematik teorik çabayı Marini (1973) göstermiştir. Marini'nin merkezî tezi, bağımlılığın tâbi uluslarda emeğin aşırı sömürüsünü-ya da süper sömürü- içerdiğidir (☞ SÖMÜRÜ). Emeğin çeperdeki bu aşırı sömürüsü, kapitalistlerin kâr oranlarının EŞDEĞER OLMAYAN DEĞİŞİM sonucu düşmesinin bir bölümünü karşılama ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık emeğin bu aşırı sömürüsü, sermaye-emek ilişkilerinin ağır basan biçimi olarak mutlak ARTIK DEĞER'den görece artık değere geçişi ve çeperdeki birikim sürecini engellemekte ve bağımlılığı güçlendirmektedir. Marini'ye göre bağımlı ülkelerdeki SERMAYE devri merkez ülkelerdekinden farklıdır. Bağımlı ülkelerde sermaye devrinin iki kilit unsuru, metaların üretim ve dolaşımı, çeperin, emeğin aşırı sömürüsü aracılığıyla merkeze bağlı olmasının bir sonucu olarak ayrılmıştır. Üçüncü Dünya'da üretim iç tüketim kapasitesine değil, gelişmiş ülkelere ihracata dayalıdır. Metaların gerçekleşmesi için işçilerin tüketimine gerek olmadığından bağımlı ülkelerde ücretler düşük tutulur. Böylece emeğin aşırı sömürüsünün koşulları ortaya çıkar.

Frank'ın yapıtına gelince, bağımlılık analizine başlıca katkısı aslında daha "bağımlılık" terimini kullanmadan önce olmuştur (1967) ve merkezî ve ünlü fikri "azgelişmişliğin gelişmesi"nde bulunur (☞ AZGELİŞME VE GELİŞME). Bağımlılık teorisi İngilizce konuşan okurlara Frank'ın yapıtı aracılığıyla ulaşmışsa da, şimdi geriye bakıldığında onun yazılarının DÜNYA SİSTEMİ perspektifine ait olarak kabul edilmesinin daha iyi olacağı söylenebilir. O nedenle Frank'ı *par excellence* (sözcüğün gerçek anlamında) bir bağımlılık yazarı olarak görmek yanlış olacaktır. Cardoso ve Falletto'nun kitabı (1979) birçokları tarafından temel bağımlılık metni olarak kabul edilir, ama bu kitabın Marxizm içine ne ölçüde yerleştirilebileceği tartışma konusudur. Yazarlar, Frank'ın farklılık içinde birlik aramasının tersine, çeşitli tarihsel süreçlerin birliği içinde farklılığı araştırırlar. İç ulusal sosyo-politik durumu mekanik olarak dış egemenlikten türetmedikleri için, bağımlılığı yalnızca bir dış değişken olarak görmezler. O nedenle onlara göre bağımlılık ve emperyalizm, için dışın bir yansımasına indirgendiği bir madalyonun dış ve iç yüzleri değildir. İç ve dış kuvvetler arasındaki ilişkinin karmaşık bir bütün oluşturduğu görüşündedirler ve bunların içiçe geçme tarzlarını araştırırlar. Frank ve Marini gibi bazı başka bağımlılık yazarlarının tersine Cardoso bağımlılığın gelişmeyle çelişkili olduğunu kabul etmez, bunu göstermek için "birlikte bağımlı gelişme" terimini kullanır.

Cueva'nın analizi (1976), Neo-Marxist bağımlılık perspektifinin Marxist doğası üzerine tartışmaya bir giriş noktası sağlar. Neo-Marxistlerin yazılarını Marxist olarak görmez. Ayrıca bağımlı bir üretim tarzının varlığını kabul etmez ve ortodoks Marxist teoriyi Latin Amerika toplumunun analizi için elverişli görür. Cueva, Üçüncü Dünya'da özgül gelişme yasalarının işlediğini inkar ederek bağımlılık analizinin özüne meydan okumaktadır.

Latin Amerika üretim tarzının feodal ya da kapitalist doğasına ilişkin tartışma, Frank'ın içinde Latin Amerika'nın 16. yüzyıldaki Avrupalı işgalinden beri kapitalist olduğunu büyük bir kesinlikle savunduğu Latin Amerika'ya ilişkin kitabının yayımlanmasıyla (1967) yeni bir canlılık kazandı. Bu tartışma, başlıca tarafları DOBB ve Sweezy olan FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ konusundaki Marxist polemikle benzerliklere sahiptir. Frank'a yönelik en etkili eleştiri, O'nu üretim ilişkilerini görmezden gelerek değişim ilişkilerinin önemini aşırı vurgulamakla suçlayan Arjantinli Ernesto Laclau (1971) tarafından yapıldı.

Laclau'ya göre, "Latin Amerika'daki egemen üretim ilişkilerinin kapitalizm öncesi niteliği yalnızca dünya pazarı için üretimle uyuşmamakla kalmaz, aynı zamanda bu sonuncusunun genişlemesiyle gerçekte daha da yoğunlaşır" (1971, s.30), Frank'ın müdahalesinin önemi daha çok politikti. Latin Amerika'nın azgelişmişliğinin nedeninin ve bunun sürmesinin sorumlusunun kapitalizm olduğunu savunarak, Latin Amerika'nın hâlâ feodal olduğunu ve o nedenle halk güçlerinin, devrimci görevinde burjuvaziyi desteklemesi gerektiğini, bunun sonuçta sosyalist devrimi geliştireceğini öne süren ortodoks Latin Amerika komünist partilerine meydan okuyordu. Frank'a ve Marxist *dependentistas*'a göre, Latin Amerika burjuvazisi yalnızca azgelişmişliği geliştiriyordu ve bu nedenle Küba devrimi örnek alınarak kapitalizm devrilmeliydi, çünkü azgelişmişliği ancak SOSYALİZM tasfiye edebilirdi.

CK/ZD

OKUMA

Arico, José 1980 (1983): *Marx y América Latina.*
Cardoso, Fernando H. ve Faletto, Enzo 1969: (1979): *Dependency and Development in Latin America.*
Cueva, Agustin 1976: "Problem and Perspectives of Dependency Theory."
Frank, André Gunder 1967 (1969): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America.*
Kay, Cristobal 1989: *Latin American Theories of Development and Underdevelopment.*
Laclau, Ernesto 1971: "Feudalism and Capitalism in Latin America."
Liss, Sheldon B. 1984: *Marxist Thought in Latin America.*
Löwy, Michaël 1980: *Le Marxisme en Amérique Latine de 1909 à nos jours.*
Mariátegui, José Carlos 1928 (1971): *Seven Interpretive Essays on Peruvian Reality.*
Marini, Ruy Mauro 1972 (1973): *Dialéctica de la dependencia.*
Quijano, Anibal 1974: "The Marginal Pole of the Economy and the Marginalised Labour Force."

Lenin V. İ. (Vladimir İlyiç Ulyanov'un takma adı. d. 22 Nisan 1870, [şimdi Ulyanovsk olan] Simbirsk; ö. 21 Ocak 1924, Gorki.)

20. yüzyılda Marxizmin kuşkusuz en etkili politik önderi olan Lenin, sıkı bir şekilde örgütlenmiş bir PARTİ'nin yönetimindeki sınıf mücadelesinin önemini vurgulayarak devrim kuramına canlılık kazandırmıştır. Geçici bir PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ 'nün zorla kuracağı ve sürdüreceği bir uluslararası proletarya devrimi ve buna hazırlık olarak kapitalizmin son aşaması emperyalizm kuramını geliştirmiştir. 1917 Ekim Devrimi'nde Bolşevik Partisi'ni yönetmiş ve dünyanın ilk sosyalist devletini kurmuştur. Komünist Enternasyonal (☞ ENTERNASYONALLER) kanalıyla görüşleri dünyaya yayılmış ve SOSYAL DEMOKRASİ'ye karşı çağdaş komünizmin tanımlanmasını sağlamıştır.

Lenin orta halli ve yukarı eğitim düzeyli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası ılımlı liberal görüşlere ve yüksek bir görev bilincine sahip bir okul müfettişiydi ve öldüğü zaman Lenin on altı yaşındaydı. Bir yıl sonra, Lenin bitirme sınavlarına hazırlanırken ağabeyi Aleksander, Çar'a suikast düzenlemek suçundan idam edildi. Bu olayların genç Lenin üzerinde yaralayıcı bir etki yapmış olduğuna kuşku duyulamaz, ancak olağanüstü sağılma yeteneği ile sınavlarını en yüksek notlarla verdi ve Kazan Üniversitesi'ne kabul edildi. Bir öğrenci protesto toplantısına katıldığı için bu okuldan uzaklaştırılması uzun sürmedi ve o andan itibaren iki kız ve bir erkek kardeşiyle birlikte kendini bütünüyle devrimci faaliyetlere adadı.

Lenin'in ilk temel çalışması *"Halkın Dostları" Nedir ve Bunlar Sosyal Demokratlarla Nasıl Savaşırlar* 1893'te yayımlandı. Bu kitabın amacı, Rus POPÜLİZM'inin sosyal, ekonomik ve siyasal fikirlerini çürütmekti ki bu tema, Lenin'in 1900 yılına kadar olan yazılarında sürekli yer alır. St. Petersburg Marxistlerinin önderi olmayı başarmış ve onları derinliğine propagandadan kitlesel ekonomik ajitasyona yöneltmeyi başarmıştı. 1895 yılında tutuklandığı için, 1896'daki büyük grevleri hapishaneden yazdığı yazılarla desteklemişti. Sibirya'ya sürgün geldikten sonra kapsamlı çalışması ve kapitalizmin evriminin ilk aşamalarına ilişkin en geniş çalışma olduğu söylenebilecek *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'ni (1899) tamamladı.

1900 yılında Lenin Cenevre'de Plehanov'un grubuyla güçbirliği yaptı. Çarlığa karşı halkın şikâyetlerini yönlendirecek ve demokratik devrime önderlik edecek profesyonel devrimcilerden oluşacak

disiplinli bir partinin iskeletini kurmak üzere ulusal bir gazete (*Iskra*) planını gerçekleştirdi. Parti hedefleri konusundaki görüşlerini ve illegalite koşullarındaki örgütsel biçimleri *Ne Yapmalı?* (1902) adlı programında açıkladı.

1905 devriminde Lenin, feodal toprak sahipliğine karşı ekonomik önlemlerin anayasal projelerden daha önemli olacağını savundu. Aynı şekilde, bujuvazi ile toprak sahiplerini bölmenin bir önlemi olarak kırsal bölgelerde kapitalizmin hızla geliştirilmesi ve yoksul köylülerin proletaryanın yanına çekilmesi gerektiği görüşünü savundu. (1905'deki tutumu, Troçki'nin sürekli devrimine karşı çıkışı ve önderliğin liberallere bırakılmasını öngören Menşevik çizgiye karşı görüşleri konusunda, onun *Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği* adlı çalışmasına bakınız).

1914 yılında savaşın patlak vermesini ve pek çok sosyalist liderin vatanperver tutumunu açıklayabilmek için Hilferding ve Buharin'in geliştirdiği finans kapital ya da tekel kuramına başvurdu. 1916 yılında, en etkili ve tipik kitabı olduğu tartışılan *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm*'i yazdı. Burada, rekabetin yerini tekelciliğin aldığını, sermaye temerküzü ve sınıf çelişkilerinin en yüksek aşamasına ulaştığını ileri sürdü. Mal ihracının yerini sermaye ihracı almıştı ve tüm dünyanın ekonomik alanı en güçlü kapitalist devletlerin asalak sömürüsüne terkedilmişti. Ekonomik tekel, tamamlayıcısını siyasal bütünleşmede ve özgürlüklerin ortadan kalkmasında bulmuş ve toplumla devlet finans kapitalin çıkarlarına terkedilmiştir. Emperyalizm aşamasındaki kapitalizm, Lenin'e göre militarist, asalak, baskıcı ve çürümüştü. Bununla birlikte kapitalizm, tröstler ve kartellerde üretimi yoğunlaştırmış ve bankalardaki sermaye tüm ekonomiyi sosyal kontrol ve mülkiyet altına almayı büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Kapitalizmin kendisi, "sosyalizm için hazır maddî bir temel" yaratmıştı.

1917 baharında Lenin'in devrim kuramının tüm unsurları biraraya geldi. Uluslararası savaş ve ekonomik çöküntü bir uluslararası sosyalist devrimi kaçınılmaz yaptı; barbarlıktan çıkışın başka bir yolu yoktu. Bürokratik-militarist devlet kapitalisti tröst, Paris Komünü türünden yönetsel organların modern biçimleri olan Sovyetler (☞ KONSEYLER), halk demokrasisinin organları tarafından değiştirilecekti. Bankaların ve tröstlerin basitleştirilmiş yapıları ekonomik yönden toplumun yönetiminde herkesin katılımını sağlayacaktı. Sosyalist devletin doğasına ilişkin bu özgürleştirici görüşleri Lenin *Devlet ve Devrim*'de (1917) ortaya koymuştu. Belli başlı kent ve asker sovyetlerinde çoğunluğu sağlayan Lenin oldukça kansız bir darbe ile Bolşeviklerin iktidarı elde etmelerini yönlendirdi.

1918 baharından itibaren Lenin'in yazıları nitelik olarak büyük ölçüde değişti. Halk Komiserleri Meclisi'nin başkanı olarak bir dizi artan sorunla karşı karşıya bulunuyordu: kentsel açlık, ordunun ve ulaşımın çöküşü, yabancı müdahalesi ve iç savaş. Şimdi en fazla önem verdiği şey sağlam bir disiplin ve güvenilirliği gerçekleştirmek ve merkezin otoritesini sağlamak için rejimin kıt kaynaklarının en etkin bir şekilde seferber edilmesiydi. Şimdi aşağı parti (ve devlet) organlarının yukarıdakilere karşı sorumluluğu vurgulanıyordu ve bu Lenin'in demokratik merkeziyetçiliği açısından çok önemliydi. Komün modeli çok daha sert bir proletarya diktatörlüğü ile yer değiştiriyor ve Lenin bunun Parti tarafından yürütülmesini savunuyordu. Bu Lenin'in çok fazla güvendiği Komünist Enternasyonel'de öngörülen parti/devlet birlikteliği modeliydi. O, devrimin Avrupa'ya hızla yayılması sağlanmadan Rusya'da sosyalizmin başarısının az olacağına inanıyordu.

Müdahalenin ve iç savaşın sona ermesiyle Bolşeviklerin kurduğu merkezî diktatörce rejime öfke doğdu. 1921 Martında Lenin Partisini, köylülerin mübadele özgürlüğünü bir ölçüde rahatlatan Yeni Ekonomik Politika (NEP) ile stratejik bir gerilemeye yöneltti. Bununla birlikte, aynı zamanda parti ve parti politikasına karşı eleştirilere katı davranılmasından yana oldu. Lenin, sosyalist sektörün büyük ölçüde genişlemesinden önce uzunca bir süre karma ekonominin varlığını öngörüyor ve bu durumun yeniden disiplin ve uyanıklık gerektireceğine inanıyordu.

1922 sonlarındaki ve 1923'deki son yazılarına ve onu fiilen emekliliğe zorlayan ikinci krize kadar Lenin, Rusya'da neyin kurulmuş olduğu konusunda düşünecek boş zamanı bulamadı. Devlet aygıtının, Çar yönetiminin en kötü yanlarını tekrarladığını, komünistlerin yukarıdan baktıklarını, beceriksiz yöneticiler olduklarını ve giderek halktan koptuklarını görmekten rahatsız oluyordu. Stalin de dahil kimileri, öylesine kabalaşmışlardı ki, görevlerinden alınmalıydılar (Aralık 1922, "Kongre'ye Mektup"). Üstelik devlet aygıtı, yaptığı yararlı işin ötesinde genişlemişti ve Lenin

bunun ciddi bir şekilde küçültülmesini öneriyordu. Köylülük tarafından kuşatılmış bir endüstrinin (ve proletaryanın) varolduğu bir ülkede partinin bile sosyalist değerleri koruyup koruyamayacağı konusunda kuşkuya düşüyordu. En son önerileri de parti ve devletin en iyi elemanlarını birleştirerek, geri Rusya'da sosyalizmin parıltısını sürdürecek örnek bir kurum yaratılmasıydı ("Daha Az Ama Daha İyi" ve "İşçilerin ve Köylülerin Kontrolünü Nasıl Daha İyi Örgütleyebiliriz").

Lenin hangi açıdan bakılırsa bakılsın, olağanüstü bir insandı. Devrimci davaya bütünüyle kendini adamış ve yaşamının diğer yönlerini buna bağımlı kılmıştı. Bir önder olarak kararlılığı ve kesinliği, kuramsal çözümlemelerinin eksiksizliği ve pratik çözümleri, Bolşevik Partisi ve Sovyet Hükûmeti içinde ona görülmemiş bir otorite ve prestij sağlamıştı. Kendisi hakkında son derece titizdi ve aynı şekilde çalışma arkadaşlarının da titiz olmasını beklerdi. Yapısı gereği alçakgönüllü idi ve sade, neredeyse zor bir hayat yaşamıştır. Gereksiz övgülerden ve kendisinin bir kahraman yapılması girişimlerinden içtenlikle rahatsız olurdu. Ocak 1924'deki ölümünden sonra, kendisinin açıkça aksini istemiş olmasına karşın, Kızıl Meydan'da bir anıtmezara büyük törenlerle kaldırıldı, Parti ve Devlet tarafından kutsallaştırıldı ve gerek kendi ülkesinde ve gerekse komünist hareket içinde anısı çok çeşitli biçimlerde yaşatıldı.

Lenin modern komünizmin kurucusuydu ve komünist rejimler, komünist partiler onun örneğini ve yazılarını yüceltirler ve hâlâ mevcut politikalarını onun düşüncelerine göndermelerde bulunarak haklılaştırmak isterler (Ayrıca ☞ BOLŞEVİZM; LENİNİZM).

NH/UK

OKUMA

Carr, E.H. 1966: *The Bolshevik Revolution.*
Cliff, T. 1975-79: *Lenin.*
Fischer, L. 1972: *Lenin.*
Harding, N. 1982: *Lenin's Political Thought.*
Lenin,V.I. (1960-70): *Collected Works.*
Lewin, M. 1967 (1969): *Lenin's Last Struggle.*
Liebman, M. 1975: *Leninism under Lenin.*
Rigby, H. 1979: *Lenin's Goverment Sovnarkom 1917-1922.*
Shub, D. 1948: *Lenin.*
Ulam, A.B. 1965: *Lenin and the Bolsheviks.*
Wolfe, B.D. 1956 (1966): *Three Who Made A Revolution.*

Leninizm (*İng.* Leninism, *Fr.* Léninisme, *Alm.* Leninismus)

Marxist- Leninistler "Leninizm"i Marx ve Engels tarafından ortaya konan, toplumun bilimsel kavranışının geliştirilmesi olarak kabul ederler. Bu şekliyle doğa ve toplumun gelişmesinin yasalarının bilimi ve komünizmin sınıfsız toplumuna geçişte birey ve toplum arasındaki rastlantısal ilişkiyi izah eden bir dünya görüşüdür. Marxizm-Leninizm'in belli başlı unsurları, bir çözümleme yöntemi olarak diyalektik ve tarihî materyalizm, üretim araçları ve üretim güçleri arasındaki sınıfsal ilişkilerin incelenmesi için ekonomi politik ve (komünist toplumların yapısı ve evrimi) bilimsel komünizmin kuramıdır. Daha dar olarak tanımlandığında Leninizm, Marxist düşünce içinde, devrimci Marxizme Lenin'in belli başlı kuramsal katkılarını kabul eden eğilimdir. Leninizm, özellikle, proletaryanın sosyalist toplumu kurmak için iktidarı ele geçirmesi ve bu amaçla işçi sınıfı adına Parti'nin devrimci eylemlerini meşrulaştıran bir yaklaşımdır. Leninizm üzerine kurulu siyasal hareket ya da Leninizmin siyasal uygulaması olan BOLŞEVİZM'den ayrılabilir.

Leninistler Marxizmi, her şeyden önce iktidarın ele geçirilmesiyle ilgilenen bir uygulama olarak görürler ve bir mücadele silâhı olarak komünist partinin rolü üzerinde dururlar. Parti sınıf bilincine sahip Marxistlerden oluşur ve demokratik merkeziyetçilik esasına göre merkezî olarak örgütlenmiştir. Bir sosyalist partinin temeli olarak sendikacılığın tehlikesi odak noktasının çok dar olması ve devrimci faaliyete değil de, ekonomik koşulların iyileşmesine dayanmasındandır. İşçi sınıfında kendiliğinden oluşacak bilincin gelişmesine dayanmak yerine, Leninistler partiyi, devrimci kuram ve siyasal örgütlenmeyi sömürülen kitlelere götüren bir katalizör olarak görürler. "Devrimci bir kuram olmadan.... devrimci bir hareket olamaz." Marxist-Leninistlere göre iktidarın ele geçirilmesi, devrimci mücadelenin bir sonucudur ve başlangıçta proletarya diktatörlüğü partinin hegemonyası altında kurulur. Leninistler kapitalist devletin onu proletaryanın çıkarlarına hizmet ettirecek şekilde ele geçirilebileceği ya da sosyalizmin evrimsel araçlarla gerçekleştirilebileceği düşüncesine karşı

çıkarlar.

Leninistler kapitalizmi uluslararası ve emperyalist bir olgu olarak değerlendirirler. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sermaye birikimi yasaları sermaye ve aşırı üretim krizlerine yol açar, kâr oranı düşer, kârlılık arayışı sermayenin ihracına ve kapitalist dünyanın geçici bir dengesine neden olur. Emperyalizm, dünyanın egemen gelişmiş endüstriyel ülkeler ve dünya sistemine zorla sokulan sömürge toplumlar olarak bölünmesine ve bu da Birinci Dünya Savaşı'nda bu ülkeler arasında bir askerî çatışmaya yol açmıştır. Bu ise dünya kapitalist sisteminin istikrarsızlığına ve devrim için uygun koşullar doğmasına neden olmuştur. Lenin, sosyal demokratik hareketlerin ulusalcı savaşlarda yer almasını savunan II. Enternasyonal'in politikalarına karşı çıkmıştır. Emperyalizm ayrıca dengesiz gelişmeye ve devrimci sosyalist ayaklanma odağının Doğu'ya kaymasına yol açtı; Lenin'e göre Rusya bunun bir örneği idi. Kapitalizmin "en zayıf olduğu halka", yerli burjuvazinin zayıf olduğu, ancak sınıf bilincine sahip bir işçi sınıfını yaratabilecek kadar endüstrinin varolduğu "azgelişmiş" ya da yarı-sömürge bölgelerde idi. Öte yandan, metropol burjuvazisi, sömürgelerden elde edilen haraçların sağladığı fazla kârlar sayesinde kendi işçi sınıfını geçici olarak yatıştırmak olanağına sahipti. Azgelişmiş ülkelerde sosyalist devrim düşüncesi, köylülüğü de devrimci değişimin bir ajanı olarak kabul etmeyi gerektiriyordu. Lenin ve Mao Ze-dong'a göre köylülük önce burjuva devriminde önemli bir sosyal güç oluyor ve daha sonra da fakir ve orta köylülük, sosyalist bir düzenin kurulmasında işçi sınıfının baş destekçisi oluyordu. Bununla birlikte, doğudaki sosyalist devrimden sonra, metropoliten ülkelerdeki kapitalizmin çelişkileri artacak ve bu bir dünya devrimine yol açacaktı. Sosyalist devrim ancak dünya çapında tamamlanmış olabilirdi.

Klasik Marxizmle karşılaştırıldığı zaman Leninizm emekçilere (işçiler ve köylüler) devrimci proletaryadan, azgelişmiş ya da yarı sömürge ülkelere gelişmiş kapitalist ülkelerden daha fazla önem verir ve işçi sınıfının kendiliğinden hareketi yerine, partinin öncü rolünü (☞ PARTİ) vurgular.

Rus Devrimi'nde Bolşeviklerin başarısı, pek çok Leninisti Leninizmle Sovyet devletinin uygulamasını, proletarya diktatörlüğünün dünya çapında bir uygulaması şeklinde algılamaya itmiştir. Bu görüş, dünya proletaryasının çıkarlarının Sovyetler Birliği'nin çıkarlarıyla aynı olduğunu savunan Stalin ve destekleyicileri için özellikle geçerlidir. Lenin'in ölümünden sonra Stalin'in yükseldiği dönemde Leninizm, Sovyetler Birliği yöneticileri ve onların destekleyicilerinin dünya komünist hareketindeki meşrulaştırıcı ideolojileri haline gelmiştir. Stalin Leninizmi, "Emperyalizm ve proletarya çağındaki Marxizm... özellikle proletarya diktatörlüğünün kuram ve taktikleri" (*Leninizm Esasları*) olarak tanımlamıştır.

Bu anlamda Leninizm, dünya komünist partilerini, SSCB'nin çıkarlarına bağımlı kılan bir doktrine dönüşmüştür. Dünya Komünist hareketinde Stalin'e ve Sovyet Komünist Partisi'nin dünya komünist hareketi üzerindeki hegemonyasına muhalefet (☞ KOMÜNİZM) diğer Marxizmlerin, başta Troçki ve Mao Ze-dong olmak üzere, Lenin'in devrimci uygulamasının gerçek mirasçıları oldukları iddialarına neden olmuştur. Her iki grup da, partinin öncü rolünü vurgulamaları, devrimci siyasal eyleme öncelik tanımaları, Ekim Devrimi'ne arka çıkmaları ve Lenin'in yöntemsel yaklaşımını benimsemeleri açısından Leninisttirler. Üçüncü bir, daha revizyonist grup, Avrupa komünizmi taraftarları arasında bulunabilir ki, bunlar Lenin'in politikalarının, o zaman için Rusya'ya özgü olduğunu savunurlar. Onlar için Leninizmin özü, siyasal önderlik ve kapitalizmin somut çözümlemesi gibi yaklaşımlardadır. Bu görüşe göre, daha açık ve demokratik, daha az merkeziyetçi bir komünist parti Batı koşullarına uygundur ve parlamenter bir demokraside komünist parti iktidara gelecekse değişik sınıfsal ve siyasal ittifaklar gereklidir. Bu düşünürler, sınıf mücadelesi düşüncesine bağlı kalırken, kapitalist devlet aygıtı içinde katılımı ve bundan yararlanmayı, kapitalizm altında işçilerin haklarını savunmayı ve genişletmeyi sağlayacak bir gerekli unsur olarak savunmaktadırlar. Özellikle proletarya diktatörlüğü düşüncesinin Leninizmin özüyle ilgili olmayan özel bir uygulama olduğunu ve böyle bir amacın Avrupa proletaryası için artık uygun görülemeyeceğini öne sürmektedirler.

DSL/UK

OKUMA

Corrigan, P., Ramsay, H. R. ve Sayers, D. 1978: *Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and Its Critique.*

Carrillo, S. 1977: *Eurocommunismand the State*.
Harding, N. 1977 ve 1981: *Lenin's Political Thought*.
Knei-Paz, B. 1978: *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*.
Lane, D. 1981: *Leninism: A Sociological Interpretation*.
Lenin, V.I. 1902 (1961): "What Is To Be Done?"
— 1916 (1964): *Imperialism The Highest Stage of Capitalism*.
— 1917 (1969): *The State and Revolution*.
Luxemburg, R. 1961: "Leninism or Marxism." *The Russian Revolution and Marxizm or Leninism* içinde.
Meyer, A. G. 1957: *Leninism*.
Stalin, J.B. 1934 (1973): "Foundations of Leninism; Problems of Leninism", B. Franklin (der.) *The Essential Stalin*'de.

Lukács, György (Georg) (d. 13 Nisan 1885, Budapeşte; ö. 4 Haziran 1971, Budapeşte.)

Lukàcs, felsefeci, edebiyat eleştirmeni ve (1919 ile 1929 arası) Macar Komünist hareketinin önderlerinden biri olarak uzun ve yoğun bir hayat sürdü. Birçok kitaba imzasını atan Lukàcs'ın ilk yayını 1902 yılına rastlar. Bundan yaklaşık yetmiş yıl sonra ve ölümünden kısa bir süre önce *Bir Toplumsal Varlıkbilimine Giriş*'i tamamladı, ardından da son yapıtı olarak yazmaya niyet ettiği anılarının *Glebtes Denken* (Yaşanan Düşünce) diye pek uygun bir ad taşıyacak karalama taslağını bıraktı.

1918'den önce Lukàcs, Platon, Kant, Hegel ve Kierkegaard'dan etkilenerek nesnel idealizm düşünce sistemine bağlıydı. (Kierkegaard'ı 1908'de yeniden canlandıran ilk düşünürlerdendir). Georg Simmel, Max Weber ve Ernest Bloch'un arkadaşı olarak Almanya'da uzun süreler kaldı, sonraki yapıtlarının çoğunu Almanca yazdı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Frigyes Antal, Béla Balàzs, Béla Fogarasi, Arnold Hauser, Karl Mannheim, Karl Polanyi, Wilhelm Szilasi, Charles de Tolnay, Eugene Varga ve başkalarından oluşan "Pazar Çerçevesi" adlı bir grubun düşünsel önderiydi. 1917'de Lukàcs ve arkadaşları Bartók ile Kodàly'nin de katıldığı "Ruhun Biliminin Özgür Okulu"nu örgütlediler. Bu dönemde yazdığı başlıca yapıtlar arasında *Ruh ve Biçim* 1910; *Modern Tiyatronun Gelişim Tarihi* 1911; *Estetik Kültür* 1916; *Heidelberg Sanat Felsefesi* - 1912'de başlayıp 1918'de yarım bıraktığı ve ölümünden sonra yayımlanan *Heidelberg Estetiği*- yer alır.

Savaşın son yıllarında, Lukàcs Marxist görüşü bütünüyle benimseyerek Aralık 1918'de Komünist Parti'ye girdi. 1919'daki Macar komünü sırasında, Eğitim ve Kültür Bakanı (Halk Komiseri) görevini üstlendi ve dostlarıyla iş arkadaşlarından bazılarını önemli siyasal-kültürel görevlere atadı (Antal, Bartók, Kodàly, Mannheim, Varga ve başkalarını). Komünün düşüşünden sonra 1945'e değin Macaristan'a yalnızca önemli parti işleri için gizlice girip çıkıyordu. Horty'nin yargıçları onu gıyabında ölüm cezasına çarpmışlardı. Sürgün yıllarını, Avusturya, Almanya ve Rusya'da geçirdi. 1945'de Budapeşte Üniversitesi Estetik Bölümü'ne döndü.

Lukàcs'ın Marxist dönemi beş değişik etkinlik evresine ayrılır.

1. 1919-1929. Macar Komünist Partisi önderlerinden biri olarak Lukàcs günlük siyasal mücadelenin içindeydi. Bir yandan iç bölünme kavgalarıyla boğuşurken bir yandan da III. Enternasyonal'de yer alan Béla Kun ve arkadaşlarının saldırılarına da maruz kalıyordu. Yazılarının çoğu siyasal ajitasyon alanındaydı; ayrıca *Blum Tezleri*'nde en iyi örneklerini bulan, geçerli siyasal stratejiler geliştirmeye çalışıyordu. 1928'de yazdığı *Blum Tezleri*, yedi yıl sonra Dimitrov'un konuşmasıyla Komintern'in resmî politikası olarak benimsenecek "Halk Cephesi"ne çok benzeyen görüşler savunuyordu; ancak yeterince olgunlaşmamış bir ortamda, bu yazılar Komintern tarafından "yarı-sosyal demokrat, likiditatör nitelikte bir teori" olarak suçlandı. Bu dönemdeki başlıca teorik yazıları üç ciltte toplanmıştır: *Tarih ve Sınıf Bilinci* 1923; *Lenin: Düşüncesinin Tutarlılığı Üzerine Bir İnceleme* 1924; ve Siyasal Yazılar 1919-1929. Bunların içinde -Komintern'de Buharin, Zinovyev ve başkaları aracılığıyla çok ağır eleştirilip yargılanan- *Tarih ve Sınıf Bilinci*, Korsch'tan, Benjamin ve Merleau-Ponty'e kadar, Goldmann'dan Marcuse'ye ve 1960'ların sonlarındaki öğrenci hareketine kadar birçok kişiyi derinden etkiledi.

2. 1930-1945. *Blum Tezleri*'nin yenilgiye uğramasıyla aktif siyaseti terketmek zorunda bırakılan Lukàcs, başlıca edebiyat eleştirisi denemeleri ile iki önemli teorik kitap yazdı: *Tarihi Roman*, 1937 ve *Genç Hegel*, 1938. Edebî incelemeleri de, daha sonra

Avrupa Gerçekçiliği Üstüne; *Goethe ve Çağı* ve *Thomas Mann Üstüne Denemeler* başlıklı ciltlerde toplandı. Kuramsal olarak, bu dönemini "ölçünme" (reflection) hakkındaki eski görüşlerinde değişiklikler yapmak ve Marx'ın *Grundrisse*'i ve *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*, Lenin'in de *Felsefe Defterleri* yayımlanınca, (*Tarih ve Sınıf Bilinci*'ndeki) "özdeş özne-nesne" düşüncesini yadsımak nitelendirir. 1941'de kısa bir süre hapsedildi, ama onun bakış açısını paylaşan Dimitrov'un araya girmesiyle salıverildi.

3. 1945-1949. Lukàcs, Macaristan'a dönünce yoğun kültürel-siyasal etkinliklere girişti, birçok edebî deneme ve popüler felsefe yazısı yayımladı, aylık kültürel *Forum* dergisine düşünsel önderlik etti. 1949'da, *Blum Tezleri*'nin bakış açısını hatırlatan *Edebiyat ve Demokrasi* ve *Yeni Bir Macar Kültürü İçin* adlı yapıtlarındaki görüşleri nedeniyle, parti ideologları, Rudas, Horvarth ve Révai'nin şiddetli saldırılarına uğradı. (Fadeev'in ve diğer Rusların da katıldığı bu saldırılar Macaristan'da kültür ve siyasetin tamamiyle Stalincileştirilmesinin göstergesi oldu ve Lukàcs'ı felsefe incelemesine çekilmek zorunda bıraktı.

4. 1950-1956. Bu dönemde, ikisini tamamladığı önemli sentez yapıtları hazırlamaya girişti: *Aklın Yıkılışı ve Estetik Bir Kategori Olarak Tikellik*. 1956'da *Çağdaş Gerçekçiliğin Anlamı*'nı yazdı ve Ekimde de Imre Nagy'nin kısa ömürlü hükümetinde Kültür Bakanı oldu. Ayaklanmanın bastırılması üzerine, öteki hükûmet üyeleriyle birlikte Romanya'ya sürüldü ve Budapeşte'ye 1957 yazında döndü.

5. 1957-1971. Bu dönemde iki büyük sentezini tamamladı. *Estetiğin Özgül Doğası*, 1962 ve (üç bölümünün -Hegel, 1978; Marx, 1978; Ernek/Labour, 1980- İngilizce çevirileri çıkar) *Toplumsal Varlığın Bir Varlıkbilimine Doğru*, 1971.

Lukàcs'ın belli başlı başarıları, estetikten ve edebiyat eleştirisinden felsefe, sosyoloji ve siyasete kadar geniş bir alanı kapsar. Estetikte, Marxist bir gerçekçilik kuramı geliştirdiği birçok yapıttan başka, gayet anti-modernist bir açıdan, sanat ve edebiyat teorisinin en temel ve kapsayıcı bir sentezini ortaya koymuştur. Felsefede BATI MARXİZMİ'nin önemli isimlerinden biri olarak, irrasyonalizm, mekanik materyalizm ve dogmatizmin çeşitli biçimlerine karşı, yılmadan diyalektiği savunmuş; Marx'ın bu konudaki verimli yapıtlarının geç olarak yayımlanmasından önce, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde bir yabancılaşma ve ŞEYLEŞME kuramı geliştirmiştir. Son on etkinlik yılında da, anıtsal ve hâlâ pek az anlaşılan bir toplumsal ontoloji üretmiştir. Sosyolojide "bilgi sosyolojisi"ni, FRANKFURT OKULU'nu ve daha yeni teorileri çok etkileyen en büyük esin kaynağı, onun SINIF BİLİNCİ kuramı olmuştur. Siyasette de, Lukàcs başlıca, örgütlenme konularındaki fikirleriyle "Halk Cephesi"nin ve "Halk Demokrasileri"nde kitle tabanlı siyasal katılımın ilk savunucularından biri olarak anımsanmaktadır.

IM/TB-MT

OKUMA

Benseler, Frank (der.) 1965: *Festschrift zum achtzigsten Geburtstag von Georg Lukàcs.*

Goldmann, Lucien 1977: *Lukàcs and Heidegger.*

Löwy, Michel 1976: *Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires: L'évolution politique de Lukàcs 1909-1929.*

Merleau-Ponty, Maurice 1955 (1973): *Adventures of the Dialectic.*

Mészàros, Istvan 1972: *Lukàcs's Concept of Dialectic.*

Oldrini, Guido der. 1979: *Lukàcs.*

Parkinson, G. H. R. (der.) 1970: *Georg Lukàcs The Man his Work and his Ideas.*

Pinkus, Theo (der.) 1974: *Conversations with Lukàcs*

Lumpenproletarya (*İng.* ve *Alm.* Lumpenproletariat, *Fr.* Lumpen-prolétariat)

Marx (*18 Brumaire*'in V. bölümünde) lumpenproletaryayı, Louis Bonaparte'ın iktidar mücadelesinde kendisine dayanak olarak gördüğü "dilenciler, paçavra toplayıcılar, genelev işletenler, yankesiciler, salıverilmiş hapishane kuşları, terhis edilmiş askerler, haydutlar, burjuvazinin perişan olmuş maceracı dallarından oluşan, tüm sınıfların reddettiği dağınık bir kitle" olarak tanımlar. Faşizmin ortaya çıkışını çözümleyen daha sonraki Marxistler aynı anlama gelmek üzere lumpenproletarya'ya zaman zaman göndermede bulunmuşlar, ama bu kavram onların çözümlemelerinde çok önemli bir yer işgal etmemiştir. Bauer (1938) Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, burjuva yaşama dönme yolunu bulamayan *déclassés*

'lerden, alt-orta sınıflarla köylülüğün yoksullaşmış kesimlerinden faşist hareketin önemli bir unsuru olarak söz etti; ancak "tüm lumpenproletarya"nın faşistlere katıldığını gözlemledikten sonra, bu kategoriye dahil olanlar konusunda düşünceleri pek açık olmamış ve işsizlerin faşist saflarda yer alabileceği üzerinde daha fazla durmuştur. Troçki, faşizm üzerine yazdıklarında (1971), "giderek artan işçi gruplarının lumpenproletaryaya dönüşmesi"nden kısaca söz eder, ancak faşist kitle hareketlerinin toplumsal temeli olarak küçük burjuvaziye çok daha fazla ağırlık tanır.

Lumpenproletarya teriminin asıl önemi, kapitalist bir toplumda bunalım ya da sosyal çözülme gibi olağanüstü koşullarda çok sayıda insanın kendi sınıflarından koparak, özellikle reaksiyoner ideolojilere ve hareketlere açık bir "serbestçe dolaşan" kitle oluşturması gerçeğine dikkat çekmek açısındandır; yoksa belli başlı bir siyasal rolü olan, net olarak tanımlanmış herhangi bir sosyal grupla olan ilgisi yönünden değildir.

TBB/ UK

Luxemburg, Rosa (d. 5 Mart 1871, Zamosc, Polonya; ö. -öldürüldü- 15 Ocak 1919, Berlin.)

Oldukça iyi halli ve kültürlü orta sınıf bir Yahudi ailesinin beş çocuğunun en genci olarak dünyaya gelen Rosa Luxemburg Varşova'da büyüdü. Akıllı ve bağımsız kişilikli başarılı bir öğrenci olarak, o dönemde Rusya Polonyası'nın kısıtlayıcı rejimine karşı ilk gençliğinden başlayarak sosyalist mücadele içinde yer aldı. 1889 yılında, tutuklanmamak için Polonya'yı terk ederek Zürih'e gitti. Burada üniversiteye kaydoldu, önce matematik ve doğa bilimleri ve daha sonra da ekonomi politik okuyarak, sonunda Polonya'nın ekonomik gelişmesine ilişkin bir doktora tezi yaptı. Rusya İmparatorluğu'ndan gelen mültecilerin siyasal yaşamına katılarak ve Polonya Sosyalist Partisi'nin ulusçuluğuna karşı çıkarak, kendisi gibi bir yoldaş olan Leo Jogiches'le birlikte Polonya Krallığı sosyal demokrasisini yaratmaya koyuldu. Jogiches partinin önde gelen örgütçüsü, Luxemburg ise yetenekli ve akıllı sözcüsü idi. İkisi arasında uzun ve yoğun bir ilişki kuruldu; bir süre sonra kişisel olarak bozuşmalarına rağmen, yakın siyasal ilişkileri devam etti. 1898'de, çabalan için daha geniş bir siyasal sahne arayan Rosa Luxemburg Almanya'ya taşındı.

O tarihten itibaren Avrupa sosyalizmi içindeki belli başlı tartışmalarda önemli bir yer işgal etti. Revizyonizm tartışmaları sırasında *Sosyal Reform ve Devrim* adlı çalışmasıyla ilk çıkışını yaptı. Kitap, belki de hâlâ reformizme karşı en iyi genel Marxist karşılıktır. Luxemburg, kapitalizmin dayanmakla birlikte, bunalımlarının ve çelişkilerinin üstesinden gelinemeyeceğini, Bernstein'ın yaptığı gibi bunu iddia etmenin Marxizmin özünü bozmak olacağını, sosyalist amacın nesnel temellerini inkar etmek anlamına geleceğini ve sosyalizmi soyut bir ahlâkî ütopyaya dönüştüreceğini ileri sürüyordu. İşçi hareketi, reformlar için, sendikacılık ve parlamenter faaliyetlerle gerçekten mücadele etmek durumundaydı. Ancak bunlar hiçbir zaman kapitalist üretim ilişkilerini ortadan kaldırmaya yetmeyeceği için, işçi hareketi nihaî amacını gözden kaçırmamalıydı: Devrim için iktidarı ele geçirmek. 1904 yılında, *Rus Sosyal Demokrasisinin Örgütsel Sorunları*'nda Luxemburg, Lenin ve Menşevikler arasındaki tartışmaya katıldı ve Lenin'i sıkı merkeziyetçi bir öncü parti kavramı (ona göre, bu işçi sınıfını vesayet altına alma girişimiydi) açısından eleştirdi. Onun bu kitaptaki ve tüm çalışmalarındaki temaları, işçilerin bağımsız girişim ve kendiliğinden hareketi, kendi deneyleri ve kendi yanlışları yoluyla öğrenmeleri ve bu nedenle daha geniş temelli demokratik bir örgütlenmeydi. O yıllarda Lenin'le başka anlaşmazlıkları da oldu. Ulusal baskıyı da her türlü diğer baskı şekilleri gibi esefle karşılamasına rağmen, Lenin'in aksine, ne Polonya'nın bağımsızlığını ne de daha genel olarak ulusların kendi kaderini tayin hakkını destekledi.

Bununla birlikte, 1905 devrimine karşı olan ortak tepkileri onları birbirine yaklaştırdı; her ikisi de Rusya için, proletaryanın önderliğinde ve proletaryanın mücadele yöntemleriyle yürütülecek bir burjuva devrimini savundular. Rus işçilerinin kitlesel eylemlerinde Luxemburg ayrıca uluslararası önemi olan stratejik bir fikir keşfettiğini düşündü ve başka konularda olduğu gibi bu konuda da örgütün solu adına konuşarak, bu yöntemleri Alman Sosyal Demokrasisi için de savundu. *Kitle Grevi, Parti ve Sendikalar* adlı kitabında, proletarya devrimi için belli başlı yöntem olarak kitle grevini önerdi. En geniş kitlelerin yaratıcı gücünün kendiliğinden ifadesi ve bürokratik atalete karşı bir panzehir olarak grevler, ekonomik ve politik

mücadeleyi, acil ve daha uzun dönemli talepleri (bunlar arasında dünya kapitalist düzenine toptan meydan okumak da bulunuyordu) birleştirmekteydi. 1910 yılında görüşleri, parti önderliği konusunda bütünüyle seçim yanlısı ve temkinli bir çizgi izlemeye başladıktan sonra Kautsky ile arası açıldı. Uğraştığı bir başka konu emperyalizmdi. 1913 yılında, en önemli kuramsal çalışması olan *Sermaye Birikimi*'nde emperyalizme yol açan nedenleri açıklamaya girişti. Kapalı kapitalist bir ekonominin, kapitalist olmayan toplumsal formasyonlara açılmaksızın, ürettiği toplam artık değeri massedemeyeceği için çökeceğini iddia ediyordu. Emperyalizm, kapitalist uluslar arasında, kapitalist olmayan çevre olarak ne kalmışsa, onun için ve onu ortadan kaldırarak yapılan rekabetçi bir mücadeledir ve evrensel kapitalist ilişkilerin sallanmasına ve sistemin kaçınılmaz çöküşüne yol açacaktır.

Luxemburg Almanya'da Birinci Dünya Savaşı'na muhalefet edenlere önderlik etti. Devrimci enternasyonalistlerin entellektüel bayraktarları Spartaküs Birliği'nde biraraya geldiler ve Luxemburg Junius risalesinde ve diğer yazılarında Sosyal Demokrasi'nin vatanperver tutumunu ihanet olarak niteledi. Savaşın büyük bölümünü hapishanede geçirmek zorunda kaldı ve orada, Lenin, Troçki ve Bolşeviklere sempati ile bakan ve onların sosyalist devrimini desteklemekle birlikte, toprak, uluslar ve hepsinden önemlisi sosyalist demokrasiyi engelleme ve bunu yaparken de talihsiz zorunlulukları birer erdemmiş gibi ortaya koyma eğilimlerini eleştiren *Rus Devrimi* adlı çalışmasını yazdı. 1918 yılı sonlarında serbest bırakıldı ve Alman devrimine katıldı; Berlin'deki vaktinden önce gelişen bir ayaklanma girişiminin bastırılması sırasında sağ-kanat subaylar tarafından hunharca öldürüldü.

Rosa Luxemburg'un çalışmaları, onun kapitalizmin kaçınılmaz çöküşü kuramı ve kitlelerin kendiliğinden hareketlerine duyduğu sınırsız güven nedeniyle, zaman zaman bir siyasal kadercilik örneği olarak görülmüştür. Bununla birlikte, bu onu yanlış anlamak ya da karikatürize etmek demektir. Kapitalizmin çöküşü proletaryaya alternatifler sağlıyordu: Bir yanda bunalım, reaksiyon, savaş ve sonuç olarak felaket ve barbarlık; öte yanda sosyalizm. Bu nedenle sosyalizm için aktif mücadele zorunlu ve acildi. Luxemburg'a göre, genel Marxist bir temaya uygun olarak bu mücadelenin özü aslında işçi sınıfının kendiliğinden ve kendi kendini özgürleştirici çabalarının sonucuydu. Ancak o ne örgütlenme zorunluluğunu ne de Marxist kuramın ve de becerikli bir önderliğin önemini inkar ediyordu. Onunla Lenin arasındaki farklar çoğu kez abartılmıştır. Birliktelikleri ayrılıklarından çoktu. Luxemburg'un demokrasi ve özgürlük için yaşamboyu süren ilgisi, kesinlikle devrimci bir Marxistin kendiliğinden ve kendini-özgürleştirici özelliği sayılmalı ve bu geleneğin başkalarınca -liberal, reformist ve anarşistler- ortaya konulan (liberal, reformcu ve anarşist) eleştiriler gibi ona tamamiyle yabancı olan görüşlerle karıştırılmaması gerekir.

NG/UK

OKUMA

Basso, Lelio 1975: *Rosa Luxemburg.*
Davis, Horace B., (der.) 1976: *The National Question. Selected Writings by Rosa Luxemburg.*
Frölich, Paul, 1972, *Rosa Luxemburg.*
Geras, Norman 1976: *The Legacy o Rosa Luxemburg.*
Howard, Dick, (der.) 1971: *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg.*
Looker, Robert, (der.) 1972: *Rosa Luxemburg, Selected Political Writings.*
Luxemburg, Rosa, 1913 (1963): *The Accumulation of Capital.*
Luxemburg Rosa ve Bukharin Nikolai 1972: *Imperialism and the Accumulation of Capital.*
Nettle J.P. 1966: *Rosa Luxemburg.*
Waters, Mary-Alice, (der.) 1970: *Rosa Luxemburg Speaks.*

Lysenkoculuk (*İng.* Lysenkoism, *Fr.* Lyssencoisme, *Alm.* Lysenkismus)

Bu terim, Trofim Denisoviç Lysenko'nun (1898'de Ukrayna'daki Poltava eyaletindeki Karlovka'da doğdu, 20 Kasım 1976'da SSCB'de öldü) mesleki serüveninden, etkisinden ve skandalından kaynaklanmıştır. Lysenko, bitkilerin ve ürünlerin mevsimlik ritmini, tohumlara ısı ve nem uygulamak gibi basit yöntemlerle değiştirilebileceği şeklinde aşırı iddialar olan tanınmamış bir bitki yetiştiricisi idi. Bu değişikliklerin olumlu etkilerinin daha sonraki kuşaklara geçirilebileceğini de iddia etti - edinilmiş özelliklerin kalıtımla

aktarılması- Yönterni, iddiaları ve teorileri gelişmekte olan bitki genetiği bilimine ters geliyordu. Sonuçta, Sovyetler Birliği ve onun etkisindeki biyolojik ve tarımsal teori ve pratiğin tüm dünyadaki bilimadamı ve ziraatçilerle taban tabana zıt olması gibi bir durum ortaya çıktı. İlk olarak tanındığı 1927 yılından, Stalin'in desteğinin kendisine karşı tüm muhalefeti ortadan kaldırdığı 1948 yılına dek Lysenko, kalıtım kavramıyla ilişkili tüm disiplinleri denetleyecek güce ulaştı. Batı genetiği mahkum edildi ve Sovyetler Birliği'ndeki uygulayıcıları suçlandı, cezalandırıldı ve hatta bazı durumlarda öldürüldü. Gücü, Stalin'in 1953 yılındaki ölümüne kadar karşı konulmazdı, ondan sonra azaldı ve Khruşçov'un himayesinde yeniden çoğaldı. Bu ikisinin de görevden alındığı 1965 yılına kadar devam etti. Batıda Lysenkoculuk bir ibret örneği olarak alındı: Bilimin görece özerkliği ve değerlerden bağımsızlığına karışmamak gerekti. Bilime politik müdahale, yanlış bilimsel, teknolojik ve toplumsal sonuçlara yol açacaktır. Lysenkoculuk özellikle soğuk savaş döneminde bilime ilişkin sosyalist ve komünist görüşleri mahkum etmekte bir gerekçe olarak kullanıldı. Birçok ilerici bilimadamı üzerinde olumsuz etkileri oldu. Bunun yanısıra, tarih, felsefe ve bilim sosyolojisi üzerinde de çeşitli etkiler gösterdi.

Lysenkoculuğun Sovyet genetiği ve ilişkili alanlarda araştırmayı baltaladığı konusunda hiçbir kuşku olmamakla birlikte, Sovyetler Birliği'nde zaten pek parlak olmayan tarımsal verim üzerinde dikkate değecek bir etkisi olmadığı ileri sürülmüştür. Lysenkoculuğun, hem bir bilimsel metodoloji temeli hem de bir müdahale şekli olarak çok yıkıcı sonuçları oldu. Ama asıl zaran, Lysenko skandalının kabalığının, sosyal, ekonomik ve politik güçlerle uzmanların rolü arasındaki ilişkilerle ilgili daha karmaşık sorunların üzerine gidilmesini önlemek oldu.

Lysenko'nun bir köylü ve proleter bilimadamı olarak yükselmesinin nedeni, kısmen Sovyetler Birliği'ndeki burjuva bilimadamlarının işbirliği yapmaya gönülsüz olmaları idi. Lenin'in burjuva uzmanlarla uzlaşması sona erdikten sonra, "kültürel bir devrim" yapıp "kızıl bilimadamları"nı teşvik etme girişimi, birçok niteliksiz fırsatçının önplana çıkmasına neden oldu. Benzeri şekilde, kent proletaryasını beslemek ve sanayileşme için sermaye malları alabilmek için tahıl fazlası gereksinimi, çok aşırı önlemlere yol açtı (Stalin, Tahıl Cephesi Üzerine, 1928). Sovyet bilimi, teknolojisi ve tarım politikasının kolayca eleştirilebilecek olması, Batı'daki politik, ekonomik ve ideolojik önceliklerin, daha incelikli de olsa, araştırma ve gelişmeyi nasıl biçimlendirdiği konusuna dikkat etmemizi önlemiştir. "Lysenkoculuk", araştırma ve gelişme üzerindeki kapitalist denetimin arkasına saklanabileceği bir sis perdesi rolünü oynamıştır. Sputnik (1957)'den önce Batı sisteminin çok daha başarılı ve üstün olduğu düşünülüyordu. O zamandan beri askerî harcamalara verilen ağırlık, Batı'da araştırmacıların askerî kontrol altına girmesine ve araştırma hedeflerinin saptanmasında alıcı-satıcı ilişkilerin ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Genetik ve tarıma ilişkin bir teorik temel olarak, Lysenkoculuk tamamiyle devre dışı kalmıştır. Bir ders almamıza ve araştırmaların hangi önceliklere dayandığına bakmamıza neden olmakla, bugün bile belli bir değer taşıdığı söylenebilir.

RMY/ZA

OKUMA

Graham, Loren 1973: *Science and Philosophy in the Soviet Union.*

Huxley, Julian 1949: *Soviet Genetics and World Science: Lysenko and the Meaning of Heredity.*

Jorakovsky, David 1970: *The Lysenko Affair.*

Lecourt, Dominique 1977: *Proletarian Science? The Case of Lysenko.*

Lewontin, Richard ve Levins, Richard 1976: "The Problem of Lysenkoism". H. ve S. Rose (der.) The *Radicalisation of Science* içinde.

Medvedev, Zhores A. 1969: *The Rise and Fall of T. D. Lysenko.*

Safonov, V. 1951: *Land in Bloom.*

Stalin, Joseph 1928 (1953): "On the Grain Front". *Problems in Leninism* içinde.

Young, Robert M. 1978: "Getting Started on Lysenkoism."

Zirkle, Conway 1949: *Death of a Science in Russia.*

m

Madde ☞☞☞ Materyalizm

Makineler ve Makine Üretimi (*Ing.* Machinery and machinofacture, *Fr.* Machines et machinofacture, *Alm.* Maschine und maschinerie)

MANÜFAKTÜR'de üretim araçları işçilerce kullanılan el aletlerinden ibaret olup bunların kullanılabilirliği de insanların gücü ve çevikliği ile sınırlandığı halde, makinelerin kullanımıyla nitelenen geniş ölçekli ya da modern sanayinin gelişmesi, bütün bu sınırlamaları ortadan kaldırdı. Makine, belirli bir aletin motor ve iletici mekanizmalarla kaynaşmasından meydana gelir ve işçilerce yapılmakta olan bir işi yerine getirebilir; ancak makinenin işleyişi, elle çalışan işçilerin kullandığı aletin karşı karşıya olduğu organik sınırlamalardan oldukça bağımsızdır. Bununla birlikte makineler, manüfaktürdeki İŞBÖLÜMÜ'nün zaten basitleştirmiş bulunduğu işlerdeki insan emeğini kestirmeden ikame etmez: manüfaktürdeki işbölümünün insan uzmanlaşmasına ve becerisine bağımlılığı (Marx'ın deyişiyle öznel ilke), burada yerini, makinelerin sayısı, büyüklüğü ve hızı arasındaki nesnel ilişkilerle, dolayısıyla da üretimin sürekliliği ve otomatik ilkenin (☞ OTOMASYON) uygulanmasıyla nitelenen tümüyle nesnel bir sürece terkeder. Modern kapitalist sanayi, makineler üretmek için makineler kullanır ve ancak bu sayededir ki EMEK SÜRECİ'nin işbirliğine dayalı yönü kendisi açısından yeterli bir teknik temel, bütünüyle nesnel bir üretim örgütlenmesi yaratabilir. Burada, EMEK SÜRECİ'nin işbirliğine dayalı yönü artık teknik bir gereklilik haline gelir ve işçinin karşısına üretimin önceden varolan maddî koşulu olarak çıkar. El becerilerine dayalı manifaktür üretimden ayırdetme amacıyla, makinelerle yapılan üretim zaman zaman "mekanifaktür" olarak da adlandırılır.

KOOPERASYON (işbirliği) ile işbölümünden doğan üretkenlik artışları, kapitalistin herhangi bir karşılık ödemeden edinebileceği toplumsal emek güçleridir. Ancak aynı şey emeğin araçları için geçerli değildir. Makinenin değeri, onun ekonomik yaşam süresi içerisinde ürüne geçer (bu, makinenin ekonomik ve fiziksel yaşam süreleri arasındaki farklılıktan kaynaklanan "manevi yıpranma" ile karıştırılmamalıdır). Manüfaktürde kullanılan aletle karşılaştırıldığında, mekanifaktürde, ürün değeri'nin makineden aktarılan bölümü mutlak anlamda her ne kadar küçük olsa bile, oran olarak bakıldığında o ürünün toplam değerinin daha büyük bir bölümünü oluşturur. Aynı şekilde makinenin üretkenliği, ikame ettiği EMEK GÜCÜ cinsinden de ölçülebilir. Genel olarak, ürünü ucuzlatma amacıyla üretime makine sokulması, böylelikle ikame olunacak emeğe göre aynı makinenin üretiminde daha az emek kullanılmış olmasını gerektirir. Ancak kapitalistler emek karşılığı değil de, emek gücü karşılığı ödeme yaptıklarından, makinelerin kapitalist kullanımının sınırı, makinenin değeri ile o makinenin ikame edeceği emek gücünün değeri arasındaki fark tarafından belirlenir. Bu, yeni makinelerin kullanım alanının, burjuva topluma göre komünist bir toplumda çok daha geniş olacağına işaret eder. Ayrıca komünist toplumda yeni makinelerin kullanımı insanlar üzerindeki iş yükünü hafifletirken, kapitalist toplumda makineler yalnızca emeğin üretkenliğini artırma amacıyla geliştirilirler ve bu nedenle de göreli artık değer üretiminin itici gücünü oluştururlar (☞ DEĞER; ARTIK DEĞER; BİRİKİM).

Ancak makinelerin kendileri artık değer üretemezler. Artık değer yalnızca SERMAYE'nin değişken bölümünce üretilebilir ve üretilen artık değer miktarı da artık değer oranına ve üretimde kullanılan işçi

sayısına bağlıdır. Belirli uzunlukta bir iş günü içerisinde makinelerin kullanımı, malları ucuzlatarak ve böylelikle de belirli bir miktar sermaye tarafından kullanılan işçi sayısının azaltılması aracılığıyla emek gücünün değerini düşürerek, artık değer'in yalnızca oranını artırabilir. Başka deyişle değişken sermaye, değişmeyen sermayeye dönüştürülmelidir. Bu zorunluluk, kapitalist dinamiğin Marxçı ele alınışının merkezini oluşturur ve Marx'a göre aynı zorunluluğun yol açtığı bazı sonuçlar da vardır.

Birincisi -emek süresini düşürmenin en güçlü aracı olan- makineler, kapitalist ilişkiler çerçevesinde ayrıca bir de tüm işçi sınıfı ailesinin, sermaye'nin değerlenmesi adına onun kullanımına tâbi basit bir emek süresine dönüştürülmesinin aracını oluşturur. Emek gücü daha da yoğun biçimde sömürülür; İşçiler vasıfsızlaştırılıp makine'nin buyrukları altında çalışmaya zorlanırlar; fabrika, otokrat kapitalist devletin minyatür bir örneği olarak, emek sürecine yönelik sosyal düzenlemelerin anlamını yitirerek gülünçleştiği bir katı disiplin alanı haline gelir; nihayet, makineler sisteminde vücut bulup kapitalistin gücünü oluşturan bilim, doğa ve toplumsal emek, çalışma süreci içerisinde işçinin karşısına cansız emeğin canlı emek üzerindeki egemenliği biçiminde çıkar. Aynı zamanda bir değerlenme süreci olan her emek sürecinde, nesnel gerçeklik, "işçinin kendi çalışma koşullarını kullanması değil, tersine, çalışma koşullarının işçiyi kullanmasıdır' (*Kapital I*, bölüm: 15). İkinci olarak, işçilerin yerine makinelerin geçirilmesi bir artık emekçi nüfus, bir YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU yaratır. Yedek emek ordusunun gösterdiği dalgalanmalar da ÜCRETLER'i ve olağan koşullarda da artık değerin kapitalistlerce edinilmesini düzenler. Üçüncüsü, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre artması eğilimi, üretim alanı içerisinde Marx'ın "içsel çelişki" adını verdiği bir durumun doğmasına neden olur. Çünkü herhangi bir değer yaratan yalnızca canlı emek olduğu halde, artık değer oranının artırılabilmesi için aynı canlı emek miktarının düşürülmesi gerekmektedir. Bu, sermayenin bileşimindeki eğilimsel hareketlerin çözümlenmesi açısından belirleyici uzantılara sahip bir husustur (☞ SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ; DEĞER ve kâr oranının çözümlenmesi için ☞ AZALAN KÂR ORANI; EKONOMİK BUNALIMLAR).

SM/MÇ

Malî Sermaye ve Faiz (*İng.* Financial capital and interest, *Fr.* Capital financiale et intérêt, *Alm.* Geldhandlungskapital und Zins)

Üretim sürecinin dışında bir sermaye yığını olan, üretimden bağımsız gibi görünürken birçok yönden ondan etkilenen ve onu etkileyen malî sermaye gelişmiş kapitalist toplumda önemli rollere sahiptir. Malî sermaye, kredi, tahvil ve bono dahil olmak üzere çeşitli biçimlere bürünür. Hilferding bunların arasındaki karmaşık ilişkilerin kuramını geliştirmiştir, Marx ise faiz getiren sermaye ve onunla ilgili hayalî sermayenin gelir payı biçimleri üzerine eğilmiştir. (☞ Harvay 1982, bölüm 9)

Faiz getiren sermaye belirli bir müddet için sahibinden koparılmış bir metadır. Marx'ın kuramı işçilere açılan tüketici kredileri gibi kredileri (tefecilik olarak kategorize etmiştir) değil, sadece üretimde bulunan kapitalistlere açılan kredileri dikkate alır. Bu kredilerin üretimin finansmanında kullanılmasıyla yaratılan artık değerin bir bölümü krediyi açan malî sermayedarlara faiz biçiminde ödenir: faiz getiren sermayenin mübadele değeri ödenmesi gereken faizdir ki, artıkdeğerin üretimini finanse edebilme yeteneği de onun kullanım değeridir.

Marx'ın kendi yazdıkları arasında faiz oranının ve faiz miktarının değişkenliğini yönlendiren etkenler pek net değildir. *Kapital*'in ikinci cildinin beşinci kısmında faiz oranının arz ve talebin "tesadüfî" güçlerince belirlenmesinin sanayici kapitalistlerle malî kapitalistler arasındaki güç dengesini yansıttığını vurgular. Bunlar özünde aynı sınıfın fraksiyonları olduğundan, kesin bir belirlemeyi yansıtan bir yasa yokken, kapitalizmin iki büyük sınıfı arasındaki temel bölünmeyi yansıtan ücretler gibi gelir biçimleri için yasa vardır. Ne var ki, faizin oranı ya da miktarının, üretim sonunda gerçekleşen toplam kâr oranının ve bankacılığın gelişmesiyle birlikte azalan kârlar yasasının sınırlaması altında olduğu ve rantiye bir tabakanın uzun vadede faiz oranlarının düşüşünü yönlendireceği düşünülür. Kısa vadede ise faiz oranlarındaki dalgalanmalar altta yatan konjonktür devrelerinin ürünü olarak görülür; refah dönemlerinde faiz oranları genelde düşerken, ekonomik kriz başladığında zirveye çıkar. Hilferding (1910) bu hareketliliği devre içerisinde sektörler arasında doğan dengesizliklere bağlar ve analizini genişleterek faiz oranlarındaki bu döngüsel hareketlerin devredeki

malî faaliyetlere nasıl etkide bulunduğu ve hatta genelleşmiş bir ekonomik krizin başlangıcı öncesinde (her ne kadar ikinci "birinci krizin bir alâmeti, sadece bir belirtisi" olarak kalsa da) malî krizi hızlandıracağını göstermeye çalışır.

Marx'ın kuramında faiz getiren sermaye, her ne kadar sonuç olarak sanayi sermayesine bağımlı olsa da, onun dışında, oldukça evrensel dizginlenememiş bir kategoridir. Bu haliyle Marx'ın meta karşısında paraya atfettiği (*Kapital I*) dışsallık, evrensellik ve özgürlük karakteriyle paralellik içindedir. Aynı şekilde, faiz oranı kâr oranından daha saf bir kategori olarak görünür; farklı sermayelerin farklı kârlılık oranlarının çokluğu ile karşılaştırıldığında (her ne kadar Marx burada abartıyor olsa da) net bir şekilde hesaplanır ve bir tek rakam verir. (☞ SERMAYENİN VE GELİRLERİN BİÇİMLERİ; KREDİ VE HAYALÎ SERMAYE)

LH/ŞK

OKUMA

Harris, Laurence 1976: "On Interest, Credit and Capital".
Harvey, David 1982: *The Limits to Capital.*
Hilferding, Rudolf 1910 (1981): *Finance Capital.*

Mantık (*İng.* Logic, *Fr.* Logique, *Alm.* Logik)

Marx'ın ve Marxistlerin yapıtları, geleneksel mantık kategorileri tablosundan alınmış kategorileri bilinçli olarak kullanmalarıyla niteliklenir. Bu bağlamda, olumsuzlama, nicelik, ilişki ve zorunluluk'a önemli roller verilmiştir. Marx'ın ve Marxistlerin açıklama yöntemi, bu kategoriler çerçevesinde evrilir. Kategorilerin yorumu gerçekçidir ve bunlar, düşünceyi de içeren gerçeklik (realite) biçimleri olarak ele alınır (☞ GERÇEKÇİLİK).

Kategoriler

DİYALEKTİK, Marxist mantığın en önde gelen özelliğidir; fakat diyalektiğin anlaşılması da, geleneksel kategoriler hakkındaki Marxist görüşe dayanır.

Olumsuzlama

Marxist mantığın temel olumsuzlaması, dışsal olandan çok, içsel OLUMSUZLAMA'dır. Önermelerle uğraşan biçimsel mantıkta buna bir benzerlik aranırsa, içsel olumsuzlamanın "Her şey kırmızı değildir" önermesinin olumsuzlamasından çok, "Hiçbir şey kırmızı değildir" yargısının olumsuzlamasına daha yakın olduğu görülür. Daha dolaysız bir kavrayış için ise, biçimsel mantığın ötesine geçmek gerekir.

Bir sistem gelişirken, her yeni belirleme o sistemi çeşitli yollardan biriyle olumsuzlar. Ya kendini sisteme katar ve böylece, önceden birlik olan yerde bir çokluk meydana getirir; bu durumda, hem sistem hem de o sistemin içinden evrilmiş belirleme vardır. Ya da sistemi yıkar ve böylece önceden farklı bir birlik bulunan yerde kendini bir birlik olarak ortaya koyar. Öyleyse, içsel anlamıyla olumsuzlama, birlikten çokluğa bir gelişim sürecidir. Marx'ın siyasal iktisadı eleştirişinin kendisi bir içsel olumsuzlamaydı. Toplumu aşan ilkelere dayalı bir olumsuzlama değil, kapitalizmin içindeki işçi sınıfının görüş açısına dayalı bir olumsuzlamaydı (☞ FRANKFURT OKULU).

Nicelik

Değişim değerleri (☞ DEĞER) ve SOYUT EMEK, Marxist iktisat kuramında temel niceliklerdir. (Değişim değerlerine erişmek için) kullanım değerleri arasındaki ve (soyut emeğe erişmek için) somut giderler arasındaki niteliksel farklardan soyutlamalara gitmek, Marxist kuram yapımcılığı için canalıcı önem taşır. Bu ve buna benzeyen başka soyutlamalar niceliksel değişikliklere dayanarak niteliksel değişiklikleri açıklama tersine-sürecini olanaklı kılmak için geliştirilmiştir. Niceliksel değişikliklerin niteliksel değişikliklere yol açtığını söyleyen çeşitlemeci (varyasyonel) yasa, Marxizme materyalist karakterini verir (Engels, *Doğa'nın Diyalektiği*, bl. 2). Burada nicelik, yaygın büyüklük -parçaların dışındaki parçalar- anlamındadır. Hegel'in niceliği birlik içinde üstesinden gelinecek bir dışsallık diye görmesine karşılık, Marxist materyalizm niceliksel kavramları, kendi temel kuramsal yapısının bir parçası olarak ortaya koyar (☞ İDEALİZM).

İlişki

Bir niceliğin parçaları arasındaki ilişkiler (başka şeylere) indirgenemeyecek bir biçimde dışsal olabileceği halde, Marxistler içsel ilişkileri önemle kullanırlar. O zaman da, içlerinde bu gibi ilişkilerin te-

rimlendiği kapsamlı bölümler olur. Üretimin toplumsal ilişkileri kapsamlı toplumsal sistemin etmenleri arasındaki ilişkilerdir. Toplumsal bütünlükler, kendileri çoklu ilişkiler için küme noktalarına indirgenemeyecek mantıksal öznelerdir (Zeleny 1980, bl. 3). Toplumsal bütünlüklerin içsel olarak ilişkili çok-yanlı yönleri vardır (Marx, *Grundrisse*, Giriş). Böylece, içsel ilişkilere tanınan önem, atomist bir dünya görüşünü olanaksız kılar. Bunun bir sonucu, bir nedenin etkilerinin yalıtılmış olarak değil, bir bütünün bir yönü olmaktan güç alan bir neden olarak ortaya çıkmasıdır. Üstelik, hem neden hem de etkinin aynı bir sistemin çeşitli yönleri olması durumunda, etkinin temsil ettiği değişiklik, nedenin de ait bulunduğu sistemin içinde bir değişiklik olduğu için, karşılıklılık ya da karşılıklı etkileşim vardır.

Zorunluluk

Eğilimler zorunlulukları belirler. Fakat eğilimlerin gerçekleşmesinin önünde engeller olabilir. Dolayısıyla, geleneksel modal ilişkilerin tersine, zorunluluk edimselliği değil, olsa olsa olanağı içerir. Öyleyse, bir şey zorunlu olunca, o şey gerçekleşirse ve gerçekleştiğinde, gerçek olması bir eğilimden kaynaklanır. Eğilimlerin engelleri her zaman rastgele değildir; bütünlüklerin olumsuzluğu, o bütünlükler içinde çatışan ya da çelişen eğilimlerin temelidir. Böylesi çatışmalardan ötürü, zorunluluk ve de bilimsel yasa, edimsel gelişmelere değil, düşünsel (ideal) gelişmelere işaret eder (Hegel, *Mantık Bilimi*, İngilizce 1929 çevirisi, cilt 2 , kesim 2, bl. 1 (C) (b); ve Marx, *Kapital III*, bl. 13).

İşyerinin toplumsallaşma eğilimi, zorunlu olarak, üretim araçlarının toplumsal sahipliğine yol açar. Ama bu eğilimin yanısıra, bir de işgücünü disipline etme eğilimi varolmaktadır ki, işçilerin iş sürecini gitgide daha az denetlemelerine yol açmaktadır? Her biri zorunlulukla açılan bu ideal gelişmelerin hiçbiri, edimsel işyerine karşılık olamaz.

Diyalektik Mantık

Gerçeklik diyalektikseldir, çünkü içindeki değişiklikler çelişkilerden çıkar (☞ ÇELİŞKİ). Marxist-olmayanlar çelişkilerle hesaplaşmakta zorlanmakta; Marxistlerse, bunların doğasını kendi aralarında tartışmaktadırlar.

Çelişkiler

Çelişkileri anlamak için, yukarıdaki kategorilerin birkaçını biraraya getirmek yeter. Bir kere, bir çelişkinin kutupları bir bütünün içindedir, böylelikle de içsel olarak ilişkilidir. İkinci olarak, çelişkilerin kendileri, çokluğun birlikten çıktığı gerçekliğin olumsuzluğunu yansıtırlar. Bu gibi çelişkilerin hepsi, "a kırmızıdır ve a kırmızı-değildir" gibi biçimsel çelişkiler olmaz. Biçimsel çelişkiler, "a H'dir ve a G'dir"in özel bir durumudur; bu, bir birlik (a) içinde bir çokluğu (H ve G) temsil eder ve dolayısıyla temel bir çelişki türüdür. H ve G, Platoncu yargı kuramındaki gibi dışsal belirlemeler olsalardı, a'nın birliği ile onun belirlemeleri arasında bir gerilim doğmazdı. Fakat burada belirlemeler içseldir.

Üçüncü olarak, birlik ve çokluk arasındaki gerilim, değişmeyle kendiliğinden çözülür. Özgül değişme türünü, çelişkinin kutuplarından her biriyle ilişkili eğilimler saptar. Bu eğilimlerin etkileşimi bir olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır; ilk olumsuzlama birlikli bir bütün içine çokluğun konulması, sonraki olumsuzlama ise birlik ile çokluk arasındaki gerilimin ortaya koyduğu değişmedir (Engels, *Anti-Dühring*, bl. 13; ayrıca Fisk 1979, bl. 4).

Almaşık (alternatif) mantıklar

Marxist-olmayanların çelişkileri yadsımalarının dayanaklarından biri, bir çelişkinin herhangi bir şeyi içereceğidir. Dolayısıyla, diyalektik bir sistem içinde herhangi bir şey kanıtlanabilir. Bununla birlikte, içinde içermenin bir "kapsama" ya da "bağıntı" ilişkisi diye yorumlandığı biçimsel sistemlerde, her şey kanıtlanabilir olmadan da çelişkiler yalıtılabilir. Daha da ilginci, içinde hem belli önermelerin hem de olumsuzlanmalarının teoremler olduğu, ama yine de klâsik çelişmezlik yasasının -(A ve non-A) değil- da bir teorem oluşturduğu, kapsamlı tam bir bilimsel sistemin kurulabilmesidir (Routley ve Meyer 1976). Bunun önemi, dünyanın biçimsel bazı çelişkileri barındırdığı görüşünü yadsımak için biçimsel mantıkta kesin hiçbir sebep bulunmadığını göstermesidir. Dahası (*a fortiori*), dünyanın birlik ile çokluk arasındaki bir gerilimi anlatan daha temel, ama daha gevşek bir türden çelişkileri barındırdığı görüşünü reddetmek için de biçimsel mantıkta kesin hiçbir sebep yoktur.

Bu, tutarsız bir dünyanın mümkün olduğunu gösterme girişimi, çelişkilerin yalnızca düşünceye ait olduğunu öne süren Kantçı görüşe aykırıdır.

Kantçı görüşle, diyalektik, düşünce alanına bırakılmalıdır ve madde dünyasının bir parçası haline getirilemez.

Açıklama Yöntemi

Diyalektik görüş, açıklama için tam bir plan sunmaz, ama toplumsal bilimlerde Marxist açıklama yöntemini rakiplerinden ayrımlamak yeterlidir.

Soyutlama

Teori ve pratiğin ikisi de, toplumsal varoluşun parçalarıdır. Bunların taşıdığı yalıtılma eğilimleri, hiçbir zaman tamamiyle gerçekleşemez. Toplumsal varoluşun çatışan moment'leri olarak birbirleriyle etkileşirler. Niteliksel değişikliklerin gerisinde niceliksel değişiklikler bulunması olgusundan ötürü, bu etkileşim, kavramları ve varsayımları açıklama çerçevesinin pratik olduğu görüşüyle bağdaşabilir olmalıdır. Bu ise, onların zihnin yaratıları olarak doğdukları görüşüne, temsil ettikleri bir gerçeklik bulunup bulunmadığı konusunda kuşkucu sorulara yol açan böyle bir görüşe aykırıdır. Teorik kavramlar soyuttur, ama zihnin yaratılan oldukları için değil. Onların soyutluğunun başlangıcı pratiktedir (Sohn-Rethel 1978, bl. 4). Pratikte gerçekliğin kimi yönleri, bütünselliğin ihmali pahasına ele alınır. Bir kavram, gerçekliğin edimsel ya da olanaklı pratikte vurgulanan yönlerini temsil eder.

Marxist iktisat gibi, bir bütün olarak bir teori, toplumsal varoluşun yalnızca hayli sınırlı bir yönünün eğilimlerini temsil ettiği için soyuttur. Somut amaçlara erişmek bakımından yararlı olması için, soyut bir teori, toplumsal varoluşun öteki yönlerinin amaçlarıyla da birleştirilmelidir.

Ekonomik, siyasal, cinsiyet ilişkileri ve ideoloji, hep toplumumuzun çeşitli yönleridir. (Althusser 1969, bl. 6). Bütün bu yönlerin tek bir teorisi olduğu görüşü, teorilerin soyutluğu ve pratiğin seçiciliği ile bağdaşmaz görünüyor. Yine de, tarihî materyalist koyuta (postulat) göre, bu yönlerin herhangi birinin teorisi, iktisat teorisini, onun işlemsel çerçevesi olarak ortaya koyar.

Belirleme

Marxistler, şeyleri neyin belirlediğini bularak, onları açıklarlar (☞ BELİRLENİMCİLİK). Fakat Marxizmin içinde iki belirleme görüşü arasında bir gidip gelme vardır. Bir görüş, belirlemenin dürten, türeten ya da sonuçlarının ortaya çıkma vesilesini oluşturan önceller sorunu olduğudur. Bunun sorunun tümü olduğundan kuşkulanılması, bu belirleme görüşünün diyalektikle nasıl uyuşacağını düşünmekten ileri gelmektedir. İlişkiler bütünlere içsel iseler ve ne oldukları o bütünlere dayanıyor ise, o zaman -bir dürtme ya da üretme ilişkisi olarak- belirlemenin kendisi, bütünlerin özündeki niteliklerle belirlenmekte olmalıdır. Böylelikle, ikinci görüş de, belirlemenin bütünlerin içlerindeki ilişkileri olanaklı kılan doğaları sorunu olduğudur. Bu görüşler bağdaşmaz olmayıp birbirlerini tamamladıkları için, her iki tür belirlemenin de Marxizm içinde yeri olduğunu teslim etmek önemlidir (Balibar 1968, bl. I, kesim 3; Fisk 1981).

Tarihin materyalist yorumu, açıklamada iktisat teorisine önde gelen bir rol tanır (☞ TARİHSEL MATERYALİZM). Bu önde geliş, açıklamanın öncel dürtme olarak belirleme terimleriyle değil, ancak içlerinde bu gibi öncel dürtmeleri olanaklı kılan bütünlerin doğaları terimleriyle yapılması anlamını taşımaktadır. Toplumsal bilimde iktisadın önde gelmesi, fizik bilimde bir paradigmanın önde gelmesi gibidir (Kuhn 1970, bl. 5).

Ereksellik (teleoloji)

Birçok Marxist açıklamanın ereksel bir nitelikte olduğu yadsınamaz. Bazen üretim araçlarının bir gelişmesi üretim koşullarında bir değişikliği gerektirir; bazense üretim koşullarının olduğu gibi korunması, üretim araçlarında bir değişikliği gerektirir. Bu tür savlar, yalnızca öncel dürtme terimleriyle karşılanamaz, ama onların içinde öncel dürtme vardır. Yani, biz bir olayı, eğer o olursa, istenen bir durum için dürtü oluşturacağını söyleyerek açıklarız (Cohen 1978, bl. 9). Montaj hattı, eğer bir montaj hattı olursa, üretim işçisinin daha kolay disipline sokulacağı olgusuyla açıklanır. Ereksel açıklama, bütünlerin özlerindeki niteliklerle belirleme gereksinimini ortadan kaldırmaz. Ancak belli bir türden toplumsal bütünün içinde -sömürünün ayrıcalıklılara hizmet ettiği bir bütünde- montaj hattının varlığı, sadece işçilerin

disipline sokulmasını kolaylaştıracağı için ortaya çıkar.

Gerçeklik düzeyleri

Üstyapının ve görünüşlerin yeri (statüsü) Marxistler arasında tartışmalıdır (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI). Ekonomik temel bilinç üstyapısını belirler (Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz). Bu, iki tür belirleme açısından yorumlanabilir. Üstyapının ekonomik temel tarafından öncel bir dürtme olarak nedenlendiğini ileri sürmek, ardında, gelişmiş bir bilinç sistemi olmadan bir ekonomik temelin hatta nasıl varolabileceği hakkında üstesinden gelinemeyecek sorunlar bırakır.

Bu da insanı, temel-üstyapı eğretilemesini (metafor) ikinci tür belirleme ile yorumlamaya iter. O zaman temel, içinde kültürel, siyasal ve ekonomik koşulların da bilinç değişikliklerini dürtükleyebileceği bir ekonomik çerçeve olur.

Görünüşler, bilgi'nin ampirik temellerindeki duyumlamalar değildir (☞ AMPİRİZM). Ürünlerin nesnel karakterleri olarak değişim değerlerinin görünümleri gibi görünümler, doğaları gereği ideolojiktirler. O zaman, görünüş-gerçeklik ayrımı, ampirizimin hiçbir zaman öyle olmasını istemediği bir biçimde toplumsal bir ayrımdır. Görünümlerin teori için bir temel olarak kullanılmayıp teorinin araçlarıyla eleştirilmeleri gerekir (*Kapital I*, bl. I, ayr. 4).

Görecelik

Marxizmin genel açıklamada mantığı, bir görecelik mantığıdır. Teoriler ve kavramlar pratiğin içinde onu ilerletmek için oluşturulur. Dolayısıyla, belirli (verilmiş) nesnel koşullara görecedirler. Ancak bütünlüklerin içindeki şeylerin birbirleriyle bağıntılılıkları terkedilirse, kavram ve teorilerin pratiği aştığı düşünülebilir. Üstelik, nedensel ve ereksel bağıntılar, onları olanaklı kılan bütünlüklere görecedirler ve dolayısıyla evrensel kapsamları yoktur.

Marxist kavram görüşleri, dile gönderme göreceliğini vurgulayan görüşlerden ayrılır. Bu gibi görüşler dille işe başlar ve ister istemez dilin içinde hapis kalırlar. Fakat Marxistler için kavramların göreceliği, kendileri fizik sistemlerini içine alan toplumsal ve sonul olarak da sınıfsal koşullardır. O zaman bu, idealist değil, materyalist bir göreceliktir.

Birçok Marxist, teori ile pratiğin birliğinin içerdiği göreceliği bir yere kadar kabul eder, ama pratiğin ötesine bir kaçış yolu da arar. Bazıları bu kaçışı duyumların verdiklerinde olduğu gibi gerçekliği bulduğumuz görüşüyle arar (Lenin 1927, bl. 2, ayr. 5). Diğerleri ise, kaçışı proletaryanın başkalarının tersine gerçeklik üstüne saptırılmamış bir görüş sağlayan bakışına ayrıcalıklı bir konum tanımakta arar (Lukàcs 1923, kesim 3). Bu görüşler, kavramlara ve teorilere göreceli bir karakter yakıştıran diyalektik görüşle çatışmaktadır.

MTF/MT

OKUMA

Althusser, Louis 1970: *For Marx.*

Balibar, Étienne 1970: "The Basic Concepts of Historical Materialism." L. Althusse ve E. Balibar, *Reading Capital* içinde.

Cohen, G. A. 1978: *Karl Marx's Theory of History.*

Fisk, Milton 1979: "Dialectic and Ontology." J. Mepham ve D. H. Ruben (der.) *Issues in Marxist Philosophy* cilt I içinde

— 1981: "Determination and Dialectic."

Hegel, G. W. F. 1812-1816 (1929): *Science of Logic*, cilt 2.

Kuhn, Thomas S. 1970: *The Structure of Scientific Revolutions.*

Lenin, V. I. 1908 (1962): *Materialism and Empirio Criticism.*

Lukàcs, Georg 1923 (1971): "Reification and the Consciousness of the Proletariat." *History and Class Consciousness* içinde.

Routley, Richard ve Meyer, Robert K. 1976: "Dialectical Logic, Classical Logic and the Consistency of the World."

Sohn-Rethe, Alfred 1978: *Intellectual and Manual Labor.*

Zeleny, Jindrich 1980: *The Logic of Marx.*

Manüfaktür (*İng.* ve *Fr.* Manufacture, *Alm.* Manufaktur)

Marx manüfaktürü, temeli el zanaatı üretimi olan, İŞBÖLÜMÜ'ne dayalı KOOPERASYON (işbirliği) olarak tanımlar (*Kapital I*, bl. 14). Britanya'da manüfaktür, 16. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın son üçte birlik kısmına kadar, kapitalist üretimin egemen biçimi olmuştur. Manüfaktür iki farklı tarzda ortaya çıkar. Birincisi, çeşitli bağımsız el zanaatı süreçlerinin çıktısı

olan ürünler vardır (Marx, bir arabanın veya saatlerin imalâtını örnek olarak kullanır ve bunu "heterojen manüfaktür" olarak adlandırır. (*Kapital I*, bl. 12). Bu bağımsız el zanaatı çalışanları, bir kapitalistin denetimi altında, tek bir atölyede birarada toplanırlar ve zaman içinde bağımsız süreçler, her işçinin kendine has görevi haline gelen çeşitli ayrıntılı işlemlere ayrışırlar. Her bir işçi yalnızca kısmî bir işçi haline gelirken, bütün imalât süreci tüm kısmî işlemlerin kombinasyonu olur. İkincisi, birbirini izleyen işlemlerde, bütünüyle, tek bir zanaat işçisi tarafından üretilen mallar vardır (Marx, kâğıdın veya dikiş iğnelerinin imalâtı örneklerini kullanır ve bunu "organik manüfaktür" olarak adlandırır, *a.g.e.*). Yine, bu işçiler bir atölyede birarada istihdam edilirlerken başlangıçta hepsi aynı işi yapmaktadır. META, bağımsız bir el zanaatı işçisinin kişisel ürünü olmaktan çıkıp, her biri öğelerden yalnızca birisini, kısmî işlemleri gerçekleştiren el zanaatı işçilerinin toplumsal ürünü olana kadar, iş yavaş yavaş parçalanır. Her iki yolla da üretim sürecine işbölümü sokulmuş ya da geliştirilmiş olur. Büyük ölçekte yürütülmesi şart olan basit süreçler haricinde, makineler, büyük kuvvet uygulaması ile çok az kullanılırlar (fakat 17. yüzyılda makinelerin seyrek kullanımı, matematiğe pratik bir taban sağlamakta, mekaniğin oluşumunu teşvik etmede önemli olmuştur). Bu, manüfaktür döneminin teknik bir bütünlüğe asla ulaşamadığı ve dönemin tipik karakteristiği olan makine çeşidinin yalnızca Marx'ın "kollektif işçi" diye adlandırdığı şey olduğu anlamına gelir - her bir işçinin tek-yanlı özelleşmesi onu bir makine düzenliliği ile kollektif işçinin bir parçası olarak çalışmaya iter.

Manüfaktür imalattaki işbölümünden doğan özelleşmenin bir sonucu olarak, işçiler üretim araçlarından daha da koparlar, bunun nedeni, özelleşme ile yitirilenin onları istihdam eden sermayede yoğunlaşmasıdır: sermayenin toplumsal üretkenlik gücü kollektif işçiye yatırılır ve bu, emeğin kişisel üretkenlik gücünün azaltılmasıyla ancak artar. Manüfaktür imalattaki işbölümü, yalnızca işçileri uzmanlaştırıp onları tek bir mekanizmada bütünleştirmez; bu yolla sermayenin lehine yeni üretici emek güçlerinin gelişmesine yol açan toplumsal emeğin, bir örgütlenişini yaratır ve aynı zamanda sermayenin emek üzerindeki egemenliği için tarihsel olarak yeni koşullar yaratır. Manüfaktür imalattaki işbölümü, o halde bağıl ARTIK DEĞER yaratımının özel bir yöntemidir. Ama, sınırlı bir yöntemdir. El zanaatı becerisi üretimin teknik tabanı olarak kalır ve manüfaktürün geliştirdiği beceri hiyerarşisi emeğin sermayeden önemli ölçüde özerkleşmesini gerçekleştirir. İşçilerden bağımsız olarak manüfaktürün nesnel bir çatısı yoktur; manüfaktür temelde şehirlerdeki el zanaatı üretimine ve kırdaki yerli sanayiye dayalı yapay bir ekonomik yapıdır. Makineler olmaksızın, sermayenin işçilerin kendi kısmî görevlerine ömür boyu süren bağımlılıklarının parçalayabileceği bir yol yoktur ve bu dar teknik taban, yalnızca kuvvet kullanarak sağladığı iş disiplininin sorunlarıyla, sermayenin devamlı ilgilenmesi anlamına gelir. Sermaye, toplumsal üretimin düzenleyici ilkesi olan ustalık ve beceri rollerini yıkan makinelerin gelişmesini gerekser.

Son olarak, manüfaktür imalat dönemi, ekonomi politiğin bağımsız bir bilim olarak doğuşuna ve gelişimine tanık olur. Erken manüfaktür imalat dönemine kadar, eski dünyanın yazarları yalnızca nitelik ve KULLANIM DEĞERİ ile ilgilenirlerken (W. Petty'den sonra) yazarlar emtianın üretimi için gereken emek zamanın azaltılması ilkesini geliştirmekle ilgilenirler ve niceliğe ve değişim değerine artan bir önem verirler (☞ DEĞER). Aslında Marx, Adam Smith'i işbölümüne verdiği önem ve toplumsal işbölümünü manüfaktürdeki işbölümünün prizması içinden görmesi yüzünden "manüfaktür döneminin özünü ortaya koyan ekonomi politikçi" olarak niteler. (☞ BİRİKİM; EMEK SÜRECİ)

SM/BA

Mao Ze-dong (d. 26 Aralık 1893, Şaoşan, Hunan Eyaleti; ö. 9 Eylül 1976, Pekin.)

Mao'nun Marxizmin bir uygulayıcısı ya da en azından Marxist olduğuna inandığı ilkelerden ilham alan bir ihtilâlin önderi olarak önemi genellikle kabul edilir. Oysa diğer yandan Marxizme gerçek, özgün bir katkısı olup olmadığı, oldu ise bu katkının aslında Marxizmin gelişmesine mi, yoksa çarpıtılmasına mı yaradığı sorunu etrafında çok canlı ve henüz sonuçlanmamış bir tartışma devam etmektedir. Mao'nun, önemli, dikkat çekici şeyler yapmış olduğunu söylediğini de inkâr etmek güçtür. Bu yeniliklerin gerçekten Marxist karakterde olup olmadığı görüşü de kabul edilebilir. Mao çok kere bir "köylü devrimci" olduğu için övülmüş ya da yerilmiştir. Bir

yandan köylülere gerçek bir rol verişi, hepsinden önemlisi bir inisiyatif tanıyışı, bilinen ortodoksluğu aşan bir şey olarak kabul edilirken, bundan ne çıktığı ya da böylelikle Marxizme ne yapıldığı, sorunun belki de en iyi bir şekilde Çin toplumunun bir bütün olarak yapısını dikkate alan bir yaklaşım ve bundan çıkarılacak sonuçlarla anlaşılabilir.

Mao'nun devrimcilikten çıraklığa başladığı 1920'ler Çin'i ekonomik yönden pek geri bir ülke idi. Bu, proletaryanın (ya da onun öncüsünün) hegemonyası konusunda ne denilirse denilsin, Komünist Parti'nin devrimci davayı destekleyecek en büyük toplumsal güç olarak köylülüğe dayanacağı anlamına geliyordu. Ancak Çin toplumu (Troçki'nin sandığı gibi) esas itibariyle kapitalist bir toplum değildi; ne de yalnızca "feodal" ya da "yan-feodal"di. Sınırlı fakat hızla artan sayıda kentli işçinin yanısıra, Çin girişimci ya da "ulusal bir burjuvaziye, küçük ama son derece güçlü bir toprak sahipleri sınıfına, (zengin veya yoksul, topraklı veya topraksız) köylülüğe ve zanaatkâr ve seyyar satıcılardan , yabancı sermayenin hizmetindeki "komprodor"lara, bürokrat ve askerlerden keşişlere, haydutlara ve eşkiyaya kadar çok değişik kategorilere sahipti. Farklı tarihsel dönemlerden gelen unsurlann birarada varlığını sürdürdüğü bu karmaşık toplumsal yapı, yerli ve yabancı etkilerle şekillenmiş bulunuyordu.

Bu durumun sonuçları Mao'nun diyalektiği yorumlayışında çok önemli bir yer tutan "birincil çelişki" ve "birincil çelişkinin birincil görünürnü" kavramlarında yansımaktaydı. Söylemeye bile gerek yok ki, Marx 19. yüzyılda Fransa ya da İngiltere'de sorunu hiçbir zaman, "Bugün hangi çelişki birincil önem taşır?" şeklinde ortaya koymazdı. Proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişkinin temel çelişki olduğunu tanım gereği kabul ediyor ve sosyalist devrim tarafından bu çelişki ortadan kaldırılamadığı sürece de devam edeceği savunuluyordu. Mao, Marxist çözümleme saydığı şeyin ışığında, gerek Çin'de gerekse dünyada belirleyici çelişkiyi saptamayı en acil pratik sorun olarak görüyordu. Kuşkusuz bir anlamda o da Marx tarafından çizilmiş ve Lenin (ve Stalin) tarafından geliştirilmiş bir çözümleme yolunu izliyordu. Buna göre, pre-kapitalist bir toplumda yalnızca köylüler değil, diğer sınıflar ve gruplar da devrimin demokratik aşamasına katılırlar ve belirli bir ülkede çeşitli sınıfların davranışı, yabancı egemenliği gerçeğinden etkilenebilir. Ancak Mao bu düşünceleri sistemleştirmiş ve geliştirmiştir ve bunlardan, genel-geçer saydığı felsefî sonuçlar çıkarmıştır.

Onun devrim konusundaki yaklaşımının bu boyutu, pratiğin birincil, kuramın ise ikincil ya da birinciden çıkan bir şey olduğu yolundaki görüşü, Mao'nun yorumlarına ve fikirlerine kategorik olarak geniş çapta karşı çıkılmasına yol açmıştır. Bir yanda onun taktiklerinin esnekliğini vurgulayan ve değişen koşullara uyarlanabilme yeteneğini değerlendirenler, (1960'lardan beri Sovyet Marxistlerinin yaptığı gibi) 1938, 1945 ve 1950'lerin başında "ulusal burjuvazi'ye verdiği imtiyazlar nedeniyle, Mao'nun bir teslimiyetçi, tamamiyle ilkesiz bir oportünist ya da her ikisi birden olduğunu ileri sürebilmişlerdir. Aksine, onun sınıf mücadelesi üzerine yaptığı vurgudan, proletarya değerlerinden ve devrimi sonuna kadar amansız bir şekilde götürmesinden etkilenenler (özellikle 1950'lerin sonlarından itibaren) onu, uluslararası komünist hareket içindeki belli başlı önderlerin en radikali olarak nitelemişlerdir.

Bu bakış açılarının her ikisinde de gerçek payı olduğu, önce taktiklerine, daha sonra da düşüncesinin daha genel ilkelerine gönderme yapılarak savunulabilir. Belki de tek başına en büyük önem taşıyan sorun Mao'nun "proletarya" dan ne anladığıdır. Marxizmin kentli işçi sınıfına öncü rolü verdiğinin, 1920'lerden itibaren kuşkusuz o da farkındaydı ve ilke olarak bu önermeyi kabul ediyordu. Ancak onun "proletarya" teriminden anladığı, Çince (mülksüz sınıf) anlamına gelen *çan-çieh-çi* deyiminin bir şekilde etkisi altındaydı fakat kentli proletaryanın devrimdeki hegemonyasını sürekli olarak kabul ediyordu. Daha önemli ve ciddi bir belirsizlik ki çoğu kez yeterince önem verilmemiştir, nesnel proletarya sınıf niteliği ile proletarya ideolojisi ya da proletaryanın erdemi arasındaki ilişkiyi çerçeveleyen belirsizliktir.

Daha 1928 gibi erken bir tarihte Mao, kırsal haydutların ve diğer benzeri unsurların çalışma ve devrimci pratiğe katılmanın birlikte yürütülmesiyle öncü proletarya savşaçılarına dönüştürülebileceğini ileri sürmüş ve bu eğilim onun sonraki yarım asırlık düşüncesinde yerini korumuştur. Herkesin bildiği gibi de, kendisini en iyi bir şekilde 1966-67 Kültür Devrimi'nde ortaya koymuştur ve o zaman bile (zaman zaman iddia edildiği gibi) Mao özel olarak proletaryanın genel olarak da sınıfın bütünüyle sübjektif bir

tanımını benimsememiştir. Kısmen olayların belirlediği, kısmen tarihte öznel güçlerin oynadığı role ilişkin inancı nedeniyle Mao öznel ve nesnel kriterleri karmaşık ve değişken bir kalıp içinde birleştirdi. Bu noktaya göndermede bulunularak Arthur Cohen (1964) tarafından, Mao'nun, Stalin'in 1936 ve 1950'lerdeki yazıları yolu açmadan önce, belirli koşullarda tarihsel değişimde "öncü ve belirleyici rolü" üst yapının oynayabileceği tezini ileri sürmüş olamayacağı iddia edilmiştir. Oysa, son zamanlarda bulunan 1937 tarihli "Çelişki Üzerine" adlı özgün metin göstermiştir ki, Mao Stalin'den önce böyle bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu, şimdi bizzat Çinliler tarafından "iradeci" diye damgalanan ve Mao'nun düşüncesinde, Parti'nin politikalarında, Büyük Atılım ve Kültür Devrimi sırasındaki eğilimlerin temelindeki yaklaşımdı. Bununla birlikte eklenmelidir ki, bugün Çinli Marxistler öznel güçler üzerindeki bu aşırı vurguyu eleştirirken, egemen olan görüş, insanın bilinçli eyleminin de tarihsel bir güç olarak hafifsenmemesi gerektiği yolundadır.

Bu yazının başında belirtildiği üzere Mao'nun her durumda, "temel çelişki"yi ortaya koyma gereğinin önemini vurgulaması dışında diyalektiğinin en önemli yönü, Hegel ve Marx'ın üç yasasının karşıtların birliği ve mücadelesi diye tek bir başlık altında toplanmış olmasıdır. Bu 1937'deki "Çelişki Üzerine"de önceden tasarlanmıştı. Mao orada karşıtların birliği yasasının "düşüncenin temel yasası" olduğunu söyler ve böylelikle ona açıkça yadsımanın yadsınmasından ve niceliğin niteliğe dönüşmesinden daha yüksek bir statü vermiş olur. 1964 yılında son iki yasaya açıkça karşı çıkmış, yadsımanın yadsınmasına inanmadığını söylemiş ve niceliğin niteliğe dönüşmesinin yalnızca karşıtların birliğinin özel bir durumu olduğunu ileri sürmüştür. Mao'nun düşüncesindeki bu gelişme, kimilerince Stalin'in, kimilerince de *yin* ve *yang*'ın geleneksel Taoist diyalektiğinin etkisini yansıttığı şeklinde değerlendirilmiştir. Ne olursa olsun, hepimizin içinde saklı olan revizyonizm kırıntılarına karşı, Mao'nun tarihsel gelişmeyi muğlak ve sorunlu bir süreç, devrimin sürekli ileriye doğru gidişini ise bir tür mucize olarak görmek konusunda giderek güçlenen eğilimiyle kuşkusuz el ele gelişmiştir.

Öyleyse Mao'nun Marxizme olan olumlu katkısı nedir? Bir kere, her ne kadar yalnızca uygulamada değil kuramsal olarak da (1949'dan önce) devrimci mücadeleyi, (1949'dan sonra) ülke yönetimini doğrudan doğruya halkın eline vermek anlamına gelmese bile her şeye karşın alttan demokratik bir katılımı (kesin sınırlar içinde ve parti gözetimi altında), Leninizm ve Sovyet geleneğinde hemen hemen hiç varolmayan "kitle çizgisi" kavramını getirmiştir. İkinci olarak, zaman zaman kitlelerin gücünü gereğinden fazla abartmışsa da, doğru bir önderlik altında seferber edildiğinde kitlelerin doğayı ve toplumu kesinlikle dönüştürebileceği gerçeğini ve pek çok Batılı Marxist tarafından genellikle kabul edilen Marxist tarih felsefesine, insanın değişiminin ekonomik ve teknik gelişmenin bir yan ürünü olmadığı, ekonomik ve teknik gelişmeyle birlikte gitmesi ve onu desteklemesi gerektiği düşüncesini sokmuştur (belki de yukarıdan zorlamıştır). 1949'dan önce ve sonra burjuvazinin devrime katılmasına ilişkin görüşleri, her ne kadar Lenin'in (işçi ve köylülerin devrimci demokratik diktatörlüğü) ve Stalin'in (dört sınıfın bloku) görüşlerinden büyük ölçüde türetilmiş ise de, Çin'de devrimci sürece proleter olmayan unsurların katılması, Asya'da ulusal ve sosyal devrim sentezini bir adım daha ileriye götürmüştür. (Ancak bunu kimileri iyi bir şey, kimileri de kötü bir şey olarak değerlendirecektir). Bürokrasiye karşı büyük bir savaş açmıştır; bu savaşı haksız, sert ve başıboş bir şekilde yürütmüş ve verimsiz kalmasına neden olmuşsa da, sorunu her şeye karşın, geleceğin gündemine almıştır. Son olarak, Mao'nun düşüncesinin başlangıçta değindiğimiz yönlerine dönersek, işçi sınıfının köylülük üzerinde önderlik edeceğine ilişkin Marxist ve Leninist ilkeyi hiçbir zaman tepetaklak etmediğini; onun 1959'da belirttiği gibi, işçilerin bu ilişkide "büyük birader" olduklarını görürüz. Ancak (belki en azından Marx'ın farkettiği, olabilecek bütün sonuçlarıyla algılayamadığı) bu ilkeyi, Çin toplumunun ağırlık merkezinin kırsal alanlarda bulunabileceği inancıyla birleştirmeye çalışmış ve yeni bir sosyalist Çin'in kurulmasında köylülüğün etkin bir görev alması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu problemi de ortaya koymuş, ama çözmemiş, kırsal ve kentsel Çin arasındaki çelişkiler, onun ölümünden sonra da varlığını sürdürmüştür; iyi de olsa kötü de olsa, endüstrileşme ve işçilerin köylüleri eğitmesi yoluyla kurtuluşu öngören geleneksel Marxist şemanın, gelecekte Mao'nun çizdiği doğrultuda önemli değişiklikler yapılmaksızın kabul edilebilme olasılığı pek yüksek

değildir.

SRS/UK

OKUMA

Cohen, Arthur A. 1964: *The Communism of Mao Tse-tung.*

Hsiung, James Chieh 1970: *Ideology and Practice, The Evolution of Chinese Communism.*

Mao Tse-tung 1961-77: *Selected Works.*

— 1949-1968: *Miscellany of Mao Tse-tung Thought.*

Schram, Stuart R. 1969: *The Political thought of Mao Tse-tung.*

— (der.) 1974: *Mao Tse-tung Unrehearsed.*

— 1977: "The Marxist." Dick Wilson (der.) *Mao Tse-tung in the Scales of History* içinde.

Starr, John Bryan 1979: *Continuing the Revolution The Political Thought of Mao.*

Womack, Brantly 1982: *The Foundations of Mao Zedong's Political Thought.*

Marcuse, Herbert (d. 19 Temmuz 1898, Berlin; ö. 30 Temmuz 1979, Münih.)

Marcuse, Birinci Dünya Savaşı'nda askerlik hizmetini tamamladı ve hemen sonra Berlin'de bir asker konseyinde politika ile uğraşmaya başladı. Kısa bir üyelikten sonra, Sosyal Demokrat Hareketin "konsey hareketi"ne ihanet edişini (☞ KONSEYLER) protesto etmek amacıyla bu partiden ayrıldı. Berlin ve Freiburg'da felsefe okudu ve kısa bir süre için hem Heidegger hem de Husserl'in öğrencisi oldu. Başlangıçtan itibaren felsefe ile politika arasındaki ilişkiye önem veren Marcuse 1933 yılında (Nazi Almanyası'nı terke zorlandığı yıl) Sosyal Araştırma Enstitüsü'ne katıldı ve daha sonra Frankfurt okulunun önde gelenlerinden biri oldu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'ye yerleşti. Her ne kadar düşüncelerinin pek çoğu bu okulun önde gelen öteki iki üyesinin - Adorno ve Horkheimer- düşüncelerine yakın idiyse de, Marcuse klâsik Marxizmle onlara göre daha yakından ilgilendi. Politika ve sosyal mücadeleye ilişkin belirli ilgisi, onu 1960'ların ve 1970'lerin başında Yeni Sol'un önemli bir sözcüsü ve kuramcısı yaptı. Özellikle Kuzey Amerika'da, Marcuse'nin çalışmaları sayesinde çağdaş kültür, otorite ve bürokrasiye ilişkin Frankfurt okulunun eleştirileri yaygınlık kazandı.

Marcuse'nin meslek hayatı, Marxizmi sürekli olarak incelemek ve yeniden kurmak girişimini ifade eder. Devrimin kaderi, sosyalizmin olabilirliği, "ütopik" (görüldüğü kadarıyla erişilmez) amaçların savunulması gibi zihinsel uğraşlar onun tüm çalışmalarında açıkça görülür. Topluma eleştirel yaklaşımının hedefleri, kişisel özgürleşme, merkezî olmayan siyasal bir hareketin oluşturulması ve insanlıkla doğanın bağdaştırılmasıdır. Her ne kadar "erken Marx"ın yazılarının önemi Horkheimer ve Adorno tarafından da vurgulanmışsa da, bunlara, özellikle Marx'ın *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'na en fazla önem veren Marcuse eğilmiştir. Genel bir emek ve yabancılaşma kuramı tüm çalışmalarına temel oluşturmuştur. Bu kuramı Freud'un çalışmalarıyla önemli bir biçimde bütünleştirmesi, Marcuse'nin projesinin farklılığını belki de her şeyden çok ortaya koymaktadır.

Marcuse'nin sosyal ve siyasal kurama en önemli katkıları, Marxizmle Heidegger fenomonolojisini (görüngübilim) sentez etmeye ilişkin bir girişim (1928); Hegel'in *oeuvre*'ünün (eserinin) kuramsal ve politik öneminin yeniden incelenmesi (1941); birey ve toplum arasındaki ilişkinin Marx ve Freud'un sentezleriyle yeniden kurulması (1955); endüstriyel kapitalizmin ve devlet sosyalizminin eleştirel bir çözümlemesi (1958, 1964); bir baskı biçimi olarak modern bilimin kışkırtıcı bir değerlendirmesi (1964) ve yeni estetiğe ilişkin bir çerçevedir (1978).

DH/UK

OKUMA

Breines, Paul (der.) 1972: *Critical Interruptions.*

Habermas, Jürgen (der.) 1968: *Antworten auf Herbert Marcuse.*

Leiss, William 1974: *The Domination of Nature.*

Marcuse, Herbert 1928 (1968): "Contribution to a Phenomenology of Historical Materialism".

— 1941: *Reason and Revolution.*

— 1955: *Eros and Civilisation.*

— 1958: *Soviet Marxism.*

— 1964 : *One Dimensional Man.*

— 1978: *The Aesthetic Dimension.*

Robinson, Paul, 1969: *The Sexual Radicals.*

Martov, Y. O. (Tsederbaum, Yulii Osipoviç, d. 24 Kasım 1873, İstanbul; ö. 4 Nisan 1923, Schömberg, Almanya)

Lenin'le birlikte St. Petersburg İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği (1895) ve devrimci Marxist Iskra grubunun (1900) kurucularından olan Martov, Rus Sosyal Demokrasisinin İkinci Kongresinde (1903) Menşevizmin (☞ MENŞEVİKLER) kurucusu oldu. O tarihten sonra Lenin'in ileri derecede merkezîyetçi ve seçkinci profesyonel devrimcilerin dar örgütlenmesi esasına dayanan örgütlenme plânına karşı çıktı ve bunun yerine Rusya'nın yasa-dışı ya da (1905 Devrimi'nden sonra da) yarı-yasal koşullarına uyarlanacak daha geniş bir sosyal-demokrat işçi partisini savundu.

1905 yılında Lenin ve Troçki ile iktidar konusundaki tartışmada, Martov sosyalizm için ekonomik ve sosyal koşulların varolmadığı (ve hepsinden önemlisi küçük burjuva kitlelerin sosyalizm için gerekli iradeye sahip bulunmadığı) geri bir Rusya'da, zamansız bir sosyalist iktidar talebine karşı çıkan Plehanov'un burjuva devrimi doktrinine yandaş oldu. Martov ve Menşevik yoldaşı Aleksandr Martinov, sosyal demokratların proletaryanın sosyalist beklentilerine karşı küçük burjuvazinin direnişini etkisiz bırakmaya hakları olmadığı tezini savundular. Ancak Marx'ın Alman Komünist Ligi'ne (1850) verdiği öğüdü tutan Martov, Rus Sosyal Demokratları'na, sovyetler, sendikalar, işçi kulüpleri, kooperatifler ve kent meclisleri gibi kendi kendini yönetmenin devrimci organları içinde sağlam bir şekilde yerleşmiş, "ikili bir iktidar" durumunda resmî burjuva demokratik hükümetin demokratik" politikaları yürütmek için militan devrimci bir muhalefet rolünü uygun görüyordu.

Savaş sonrasında Zimmerwald sosyalist barış hareketinin temel bir direği ve 1917'deki Menşevik Enternasyonalistlerin lideri olan Martov, resmî Menşevizmin "devrimci savunuculuk" ya da "koalisyonculuk" görüşlerine karşı çıktı ve halk cephesi hükümetini savundu; Ekim Devrimi'nden sonra Halkçı Sosyalistler'den Bolşevikler'e kadar değişik kesimlerin yer aldığı bir sosyalist koalisyon hükümetini savundu. Yarı-sadık, yarı-uzlaşmaz Menşevik muhalefet partisinin lideri olan Martov, Lenin'in azınlık diktatörlüğünü, Marx'ın proletarya diktatörlüğü kavramından ve Paris Komünü'nün demokratik deneyiminden çok bariz bir sapma olduğu için reddetti. Martov, Marx'ın proletarya diktatörlüğünü, Lenin'e göre, "bilinçli devrimci bir azınlığın iradesini bilinçsiz çoğunluğa" kabul ettirmesi ve böylelikle onu sosyal deneyimin pasif bir objesi haline getirmesi şeklinde öngörmediğini savundu. Marx'ın proletarya diktatörlüğünün, proleter çoğunluğun "bilinçli iradesi"ni temsil ettiğini ve proletaryanın "devrimci gücü"nü yalnızca "egemen kapitalist azınlığın", siyasal iktidarın çalışan kitlelere yasal bir şekilde transferine direnmesi durumunda savunduğunu ileri sürdü.

Martov'un görüşüne göre, "kendini sosyal demokrat olarak niteleyen devrimci Marxistler" ile komünistleri kesin bir biçimde ayıran "çalışan çoğunluğun devlet iktidarı" idi. Komünistler, yalnızca "devrimci bir azınlığın diktatörlüğü" amacına hizmet etmekle kalmıyor, "bunu kalıcı kılacak kurumları yaratmaya da girişiyordu." Martov, Lenin'in Marxizmin Bolşevik yorumuna ve uygulamasına (☞ BOLŞEVİZM) karşı Rus sosyal demokrat Marxizminin gerçek sesi olarak görülmüştür.

IG/UK

OKUMA

Bourguine, Anna, 1966: *Russian Social Democracy: The Menşevik Movement, a Bibliography*

Getzler, Israel 1967: *Martov.*

— 1980: "Martov e i menscevichi prima e dopo la rivoluzione", *Storia del Marxismo, III.*

Haimson, Leopold (der.) 1974: *The Mensheviks.*

Martov, Julius 1938: *The State and the Socialist Revolution.*

Marx, Karl Heinrich (d. 5 Mayıs 1818, Trier; 14 Mart 1883, Londra.)

Sosyal bilimci, tarihçi ve devrimci olarak Marx, hiç kuşku yok ki en etkili sosyalist düşünürdür. Her ne kadar yaşadığı dönemde bilimadamlarınca pek fazla dikkate alınmamış ise de, geliştirmiş olduğu sosyal ve siyasal düşünceler bütünü, 1883'deki ölümünden sonra sosyalist hareket içinde büyük kabul görmüştür. Düne kadar dünyanın hemen hemen yansı Marxist olduğunu iddia eden rejimler altında yaşamaktaydı. Bununla birlikte, bu başarının kendisi bile, Marx'ın özgün fikirlerinin, çok değişik siyasal koşullara uyarlanabilmelerini sağlayacak şekilde muğlaklaştırılmış olduğunu da göstermektedir. Ayrıca yazılarının pek çoğunun geçikmiş yayını, Marx'ın entellektüel konumunun adil bir değerlendirmesi için

fırsatın ancak oldukça yakın zamanlarda elde edilmiş olduğunu da ortaya koymaktadır.

Marx, Almanya'da Moselle Irmağı üzerindeki Trier'de rahatı yerinde orta sınıf bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ana ve baba tarafından bir dizi hahamın soyundan geliyordu ve babası Voltaire ve Lessing'i ezbere bilen akılcı bir Aydınlanma adamı olmakla birlikte, Trier'in en saygıdeğer avukatlarından biri olarak işini kaybetme tehlikesi karşısında bir Protestan olarak vaftiz olmayı istemeyerek kabul etmişti. Marx, on yedi yaşında iken Bonn Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu ve orada egemen olan ve özellikle de Trier sosyetesinin önde gelen kişilerinden birisi olan Baron von Westphalen'in kızı Jenny von Westphalen'le henüz nişanlandığı ve onun tarafından romantik edebiyat ve Saint-Simoncu siyasete (☞ ÜTOPİK SOSYALİZM) yönlendirildiği günlerde romantizme kendini kaptırdı. Bir yıl sonra babası onu daha ciddi ve daha büyük bir yer olan Berlin Üniversitesi'ne yolladı ve burada kaldığı dört yıl boyunca Marx romantizmi bırakarak Berlin'de egemen olan Hegelciliğe yöneldi (☞ HEGEL VE MARX; GENÇ HEGELCİLER).

Marx, Genç Hegelci harekete derinden ilgi duydu. Bauer, Strauss gibi kişileri de içeren bu grup Hıristiyanlığın radikal bir eleştirisini ortaya koyuyor ve dolaylı olarak da Prusya otokrasisine liberal bir muhalefet oluşturuyordu. Prusya hükümeti tarafından üniversite kariyerinin kendisine çok görüldüğünü anlayan Marx gazeteciliğe geçti ve Ekim 1842'de Köln'deki etkili *Rheinische Zeitung*'un editörü oldu. Bu liberal gazete Renli endüstriciler tarafından destekleniyordu. Marx'ın özellikle ekonomik sorunlar üzerine keskin makaleleri hükümetin gazeteyi kapatmasına yol açtı ve Marx Fransa'ya göç etmeye karar verdi.

1843 yılı sonlarında Paris'e vardığında Marx, göçmen Alman işçileri ve Fransız sosyalistlerinin çeşitli kesimleriyle kısa sürede ilişkiye geçti. Marx aynı zamanda, Alman radikal Hegelcilerle doğuş halinde bulunan Fransız sosyalizmi arasında bir köprü kurmak amacıyla çıkarılmış kısa ömürlü *Deutsch-französische Jahrbücher*'in editörlüğünü yaptı. Paris'te bulunuşunun ilk birkaç ayında Marx inanmış bir komünist oldu ve görüşlerini *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* diye bilinen ve 1930 yılına kadar yayımlanmayan bir dizi yazıda ortaya koydu. Burada, Feuerbach felsefesinden etkilenen ve kapitalizm altında emeğin yabancılaşmış niteliği ile komünist bir toplumda insanların ortaklaşa üretim içinde doğalarını özgürce geliştirmeleri karşılaştırılıyor ve insancıl bir KOMÜNİZM kavramının ana çizgileri ortaya konuyordu. Ve yine Paris'te Engels'le bir ömürboyu sürecek ortaklığını kuruyordu.

Marx, 1844 yılının sonlarında Paris'ten kovuldu ve Engels'le birlikte üç yıl kalacağı Brüksel'e gitti. Burada kaldıkları sürece Marx, Engels'in ailesinin Manchester'de pamuk eğirme işletmesinin bulunduğu en fazla endüstrileşmiş ülke olan İngiltere'yi ziyaret etti. Brüksel'de iken kendini yoğun bir şekilde tarih çalışmalarına verdi ve sonuçta materyalist tarih anlayışı ortaya çıktı (☞ TARİHSEL MATERYALİZM). Bu görüş (aynı şekilde ölümünden sonra yayımlanan) *Alman İdeolojisi* olarak bilinen ve temel tezi, "bireylerin doğası onların üretimlerini belirleyen maddî koşullara bağlıdır" olan elyazmasında ortaya kondu. Marx, değişik üretim tarzlarının tarihini izliyor, mevcut üretim tarzının -kapitalizm- çökeceğini ve yerini komünizmin alacağını öngörüyordu. Bu kuramsal çalışmalarla eş zamanlı olarak Marx politik etkinliklere de katılıyor, (*Felsefenin Sefaleti*'nde) Proudhon'un aşırı idealist sosyalizmi saydığı düşünceleri ve Komünist Ligi'ne katılma konusunda polemikler geliştiriyordu. Komünist Ligi, Marx ve Engels'in başlıca kuramcıları arasında bulundukları, merkezî Londra'da bulunan, Alman göçmen işçilerinin bir örgütüydü. Lig'in 1847 yılı sonlarında Londra'daki bir toplantısında, görüşlerinin en özlü ifadesi olacak bir *Komünist Manifesto*'nun yazılması için Marx ve Engels görevlendirilmişti. *Manifesto* ancak yayımlanmıştı ki, Avrupa'da 1848 devrimleri dalgası patlak verdi.

1848 yılı başlarında Marx, devrimin ilk patladığı Paris'e geri döndü ve daha sonra *Neue Rheinische Zeitung*'u yeniden kurduğu Köln'e, Almanya'ya geçti. Bir hayli etkili olan gazete, Prusya otokrasisine karşı radikal demokratik bir çizgiyi savunuyor ve Marx, Komünist Ligi fiilen yasaklanmış olduğu için bütün enerjisini bu gazetenin editörlüğüne sarfediyordu. Devrimci dalganın gerilemesiyle birlikte Marx'ın gazetesi de kapatıldı ve kendisi Mayıs 1849'da Londra'ya iltica etti ve böylelikle ömrünün sonuna kadar devam edecek olan "uzun, uykusuz sürgün gecesi" başlamış oldu.

Londra'ya yerleşen ve Avrupa'da yeni bir devrimci

dalganın yakında patlak vermesinden kuşku duymayan Marx yeniden canlandırılan Komünist Lig'e katıldı ve Fransa'daki 1848 devrimi ve sonrası üzerine *Fransa'da Sınıf Mücadelesi* ve *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire*'i adlı iki ayrıntılı risale yazdı. Ancak kısa süre sonra, "yeni bir devrimin ancak yeni bir krizin sonunda" meydana gelebileceğine inandı ve kendini, bu krizin koşullarını ve nedenlerini saptayabilmek üzere, ekonomi politik çalışmalarına verdi.

1850'li yılların ilk yarısında Marx ailesi Londra'nın Soho semtinde üç odalı bir dairede yaşadılar ve oldukça sefalet çektiler. Londra'ya geldiğinde zaten dört çocuğu olan Marx'ın iki çocuğu daha dünyaya geldi. Soho döneminde bunlardan yalnızca üçü hayatta kalabildi. Bu sırada (ve sonra da) Marx'ın belli başlı gelir kaynağı, babasının Manchester'deki imalathanesinden giderek daha fazla para çeken, Engels oldu. Bu gelir, *New York Daily Tribune*'e yabancı muhabir olarak yazılan haftalık makalelerle destekleniyordu. 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında miraslar, Marx'ın malî durumunu bir ölçüde rahatlattı, ancak 1869'da kendisine Engels tarafından yeterli ve düzenli bir gelir tahsis edilene kadar sıkıntıları sona ermedi.

Beklenebileceği gibi, Marx'ın ekonomi politik konusundaki temel eseri yavaş ilerlemiştir. Daha 1857/8 yılında sermaye, toprak mülkiyeti, işgücü, devlet, dış ticaret ve dünya piyasası gibi konuları ele alacak bir çalışmanın müsveddesi olarak 800 sayfa elyazmalık muazzam bir çalışma gerçekleştirmişti. *Grundrisse* (Anahatlar) diye bilinen bu elyazması 1941 yılına kadar yayımlanmamıştır. 1860'ların başında, öncellerinin ve başlıca Smith ve Ricardo'nun ekonomi politik konusundaki görüşlerinin tartışıldığı üç ciltlik *Artık Değer Kuramları* adlı çalışmasını yapmak üzere önceki çalışmasına ara verdi. Bu çalışmanın ilk sonuçlarını, *Kapital*'in birinci cildi olarak 1867 yılında yayımlama olanağını buldu ve burada kapitalist üretim sürecini inceledi. Burada, DEĞER'in emek kuramını, ARTIK DEĞER kuramını ve AZALAN KÂR ORANI'na ve kapitalizmin çöküşüne kaçınılmaz olarak yol açacak olan SÖMÜRÜ'yü ayrıntılı olarak inceledi. İkinci ve üçüncü ciltler de 1860'larda büyük ölçüde tamamlanmıştı, ancak Marx ömrünün geri kalan kısmında müsvetteler üzerinde çalıştı ve bunlar ölümünden sonra Engels tarafından yayımlandı.

Marx'ın *Kapital* üzerindeki çalışmasının bu kadar gecikmesine yol açan nedenlerden birisi, 1864'te kurulduğunda Genel Konseyi'ne seçildiği Birinci Enternasyonal'e büyük enerji ve zaman ayırmasıydı. Marx, Enternasyonal'in yıllık Kongreleri'nin hazırlanmasında ve Bakunin'in önderliğindeki anarşist kanatla mücadele edilmesinde çok etkin oldu. Her ne kadar Marx bu mücadeleyi kazandıysa da, onun desteği ile, 1872 yılında Genel Konsey'in Londra'dan New York'a nakledilmesi Enternasyonal'in hızla gerilemesine yol açtı. Enternasyonal'in varlık süreci boyunca en önemli olay, Fransız-Prusya Savaşı sonrasında Parislilerin hükümetlerine karşı ayaklanarak kente iki ay süreyle egemen oldukları 1871 PARİS KOMÜNÜ'ydü. Ayaklanmanın kanlı bir şekilde bastırılması üzerine Marx, en ünlü risalelerinden birini, Komün'ün amaç ve faaliyetlerinin içtenlikle savunulduğu, *Fransa'da İç Savaş*'ı yazdı.

Yaşamının son on yılında Marx'ın sağlığı ciddi şekilde bozuldu ve önceki çalışmalarında açık olarak ortaya koyduğu yaratıcı sentezleri destekleyecek gücü bulamadı. Bununla birlikte, başta Almanya ve Rusya olmak üzere çağdaş politika konusunda temel yorumları ortaya koydu. Almanya'da, ardılları Liebknecht ve Bebel'in, birleşik bir sosyalist parti uğruna Lassalle'ın devlet sosyalizmi ile uzlaşmasına, *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'yle karşı çıktı. Vera Zasuliç'le yazışmalarında, Rusya'nın kapitalist gelişme evresini atlayarak, kırsal mir esasına göre komünizmi kurma olasılığından söz ediyordu. Bununla birlikte, Marx, hastalığının peşini bırakmaması nedeniyle Avrupa ve Cezayir'deki kaplıcalara devam etti ve sağlığını kazanmaya çalıştı. Büyük kızının ve karısının ölümü, yaşamının son yıllarını kararttı.

Toplumu anlamamız konusunda Marx'ın katkısı muazzam olmuştur. Onun düşünceleri, kimi ardıllarının DİYALEKTİK MATERYALİZM adı altında geliştirdikleri kapsayıcı sistem değildir. Onun yaklaşımının diyalektik niteliği, her şeyin geçici ve açık uçlu olması anlamına geliyordu. Üstelik siyasal eylemci Marx'la ekonomi politikçi Marx arasında çoğu kez bir gerilim vardı. Devrimci hareketin geleceğine ilişkin beklentilerinin pek çoğu, hiç değilse şimdiye kadar, gerçekleşmemiştir. Ancak, toplumdaki ekonomik etkenler üzerinde önemle duruşu ve sınıfların çözümlenmesine ilişkin görüşleri, hem tarih hem de sosyoloji üzerinde çok önemli etkiler yapmıştır.

DMcL/UK

OKUMA
Avineri, S., 1968: *The Social and Political Thought of Karl Marx.*
Bottomore, T. (der.) 1979: *Karl Marx.*
Cohen, G. 1978: *Karl Marx's Theory of History: A Defence.*
Hunt, R. 1974: *The Political Ideas of Marx and Engels.*
McLellan, D. 1974: *Karl Marx: His Life and Thought.*
Ollman, B. 1971: *Alienation: Marx's Conception of Man is Capitalist Society.*
Plamenatz, J. 1975: *Karl Marx's Philosophy of Man.*
Rubel, Maximilien 1980: *Marx: Life and Works.*

Marx, Engels ve Çağdaş Siyaset

(*İng.* M., E. and contemporary politics, *Fr.* M., E. et politique contemporaire, *Alm.* M., E. und zeitgenössische Politik)

Marx ve Engels'in kendi zamanlarındaki siyasete yaklaşımlarının kalbinde bir proletarya devrimi hakkındaki beklentileri ve bu devrimi yürütme çabaları yer almaktadır. Eski felsefî bilinçleriyle hesaplaştıktan sonra, Marx ve Engels dikkatlerini diğer devrimci ve sosyalist hareketlere yönelttiler. Ütopik, Hıristiyan ve hakiki sosyalizm türünden hasım kuramlar *Komünist Manifesto*'da (Bl.3) ve başka yerlerde devrimci olmaktan uzak kuramlar olarak dışlanırken, diğer yandan da çağlanndaki belirli devrimci hareketler ise sadece siyasal devrime yönelik dar ilgileri nedeniyle eleştirildi. Marx ve Engels ise siyasal devrime daha geniş çaplı bir toplumsal dönüşümün eşlik etmesi gerektiğine inanıyorlardı. Nitekim, Bakunin ve anarşistlerle giriştiği tartışmalarda Marx'ı destekleme arzusunda olan Engels, sonradan sosyalist devrimin daha ileri Batı'dan çok pre-kapitalist Rusya'da gerçekleşmesinin daha olası olduğunu düşünen Rus Jakobeni P.N. Tkaçev'i, "daha hala sosyalizmin alfabesini öğrenmesi gerekiyor" ("On Social Relations in Russia") diye kınadı.

Engels, Tkaçev'in kavrayışını reddederken, *Komünist Manifesto* ve Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya Önsöz'ü gibi daha önceki yapıtlarda ifade edilmiş bulunan genel tarihsel gelişme kavramına bağlı kalıyordu. Yine de, onların, özellikle de Marx'ın yaşamının sonraki dönemlerinde siyasete gerçek yaklaşımı, bazen TARİHSEL MATERYALİZM'in katı kurallarından ayrılmaya yönelik bir arzuyu ortaya koyar gibidir. Bunun özel örneği belki de, onların (özellikle de Marx'ın) Rusya'daki gelişmeleri, burada 1870'lerde ve 1880'lerin başında ivme kazanmış Marxist-olmayan devrimci hareket olarak değerlendirişleriydi. Engels'in Tkaçev ile olan polemiği ve onun birçok Rus devrimcisine karşı daha önceden duyumsamış olduğu güvensizlik bir yana, Marx, yaşamının son birkaç yılında, köylü komünü aracılığıyla gerçekleşecek Rusya'ya özgü sosyalizm yoluna ilişkin Popülist kavrayışa (☞ RUS KOMÜNÜ) olumlu yaklaşıyordu, ama en azından Marx'ın kamuoyu önündeki açıklamalarında böyle bir kabulün koşulsuz olmadığı görülüyordu. Gerçekten Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'nun Rusçadaki yayımlanışına (1882) yazdıkları önsözde ifade edilmiş olan, Rus devriminin Batı'da proletarya devrimi için bir işaret olacağı ve her iki devrimin birbirlerini tamamlayacağı yolundaki umutları, onların, sosyalizmin maddî ve kültürel öngerekliliklerine sahip bulunduklarını düşündükleri Batı'nın ekonomik bakımdan daha ileri ülkelerinde proletarya devriminin başanya ulaşacağı konusundaki temel ilgilerini ortaya koymaktadır.

Her yerde hazır ve nazır ve kötü etkileri olduğuna inanılan çarlık yönetimi, Marx ve Engels tarafından, yıkmanın yollarını aradıkları Avrupa düzeninin başlıca dayanağı görülüyordu. Devrimleri sırasıyla 1849 ve 1863 yıllarında Rusya tarafından bastırılmış olan Macaristan ve Polonya'ya karşı Marx ve Engels'in duyduklan sempati, muhtemelen bu ülkelerdeki ulusal hareketlerin toplumsal niteliği ile dünya görüşünden çok onların uluslararası alana yönelmiş olmalarından kaynaklanmıştı. Diğer yandan, Macar, Leh veya "uygarlık taşıyıcısı" Almanlarla çatışan ve esas olarak Slav olan diğer Doğu Avrupa halkları, ilk başta Engels tarafından, Marx'ın 1848 ve 1849'da editörlüğünü yaptığı gündelik *Neue Rheinische Zeitung* gazetesinin yabancı editörü sıfatıyla "karşı-devrimci" olarak aşağılanmışlardır (☞ ULUS; MİLLİYETÇİLİK).

Engels, köken olarak Hegel'den türemiş bulunan "tarihsiz halklar" kavramını da bu gazete sayfalarında yayımlanmış olan sonraki makalelerinde geliştirmiştir. Bu kategoride, "sonradan tarihsel gelişmenin temel araçları haline gelen uluslar tarafından bastırılmış ve bağımlı hale getirilmiş eski bir nüfusun kalıntıları" olarak Basklar, Brötonlar, İskoç Keltleri, Çekler,

Slovaklar, Hırvatlar ve diğer güney Slavları yer alıyordu (The Magyar Struggle; *NRZ*, 13 Ocak 1849). Engels, benzer bir esasa dayanarak, Schleswig-Holstein'ı denetimi altına almak amacıyla 1848'de Danimarka'ya karşı savaşan Almanya'yı, "barbarlığa karşı uygarlığın, durağanlığa karşı ilerlemenin hakkı" diye destekliyordu "The Danish-Prussian Armistice" *NRZ*, 9 Eylül 1848).

Engels'in belirli halkları "tarihsiz" olarak dışlamanın nedenleri olarak geliştirdiklerinin arasında, dilsel, kültürel ve coğrafî parçalanmışlıklarını veri kabul ederek, bu halklardan hiçbirinin modern bir ekonomiyi geliştirmek üzere, yeterince büyük bir nüfus kitlesini elverişli ölçüde bütünlüklü bir toprak parçası üzerinde toplayamamış olması bulunuyordu. Bu tür ekonomilerin yaratılması, bir piyasanın ve bir sınıf yapısının ulusu kapsayan bir temelde gelişmesini içerdiği için, Marx ve Engels, kendilerinden sonraki bazı Austro-Marxistler'in aksine (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ) federalizm kavramına karşı çıkma ve bunun yerine geniş ölçekli tekçi devletlerden yana olma eğiliminde yediler. Nitekim, *Almanya'da Komünist Partisi'nin Talepleri* (1848)'ndeki ilk istekleri "bir tek ve bölünmez cumhuriyet"in yaratılmasıydı. Bu niyetin 1848'de ifade edilmiş diğerleriyle birlikte başarısız kalması sonunda, 1866'da Prusya'nın Avusturya üzerinde belirginleşmeye başlayan zaferini kendi davalarının yararına olur diye görüyorlardı; çünkü, "burjuvaziyi merkezileştiren her şey elbette işçiler için avantajlıdır" (Marx'dan Engels'e, 27 Temmuz 1866).

Avusturya-Prusya Savaşı Alman birliğinin sağlanması sürecinde onların yeğledikleri bir araç değildi, ama Marx ve Engels, belirli durumlarda, savaşın kendisinin proletarya devrimi davasına tesadüfen yardım edebileceğine inanıyorlardı. Marx ve Engels, 1848'de, sadece Lehleri çar yanlısı baskıcıdan kurtarmak için değil, aynı zamanda ülke içinde devrimi yerleştirmenin bir aracı da olarak Rusya'ya karşı devrimci bir savaş çağrısında bulunmuşlardı. Hatta bundan önce, Engels, Cezayir'in Fransızlar tarafından fethini, zâlimliğine rağmen, tıpkı "enerjik Yankilerin" Kaliforniya'yı "tembel Meksikalılar"dan almasında olduğu gibi, "uygarlığın ilerlemesi bakımından önemli ve mutlu bir olay" olarak betimlerken, askerî fetihi toplumsal ilerlemeyi sağlayıcı bir güç olarak görüyordu ("Democratic Pan-Slavism, I", *NRZ*, 15 Şubat 1849). Daha sonra, o ve Marx Batı'da önemli bir ekonomik kriz beklentisi içindelerken, Kırım Savaşı'nın patlak vermesi, "Rus ajanı" Palmerston ve diğerlerince yan gönüllü bir biçimde yürütüldüğü ileri sürülen savaşın "altıncı büyük Avrupa gücünün, Devrimin" devreye girmesini tahrik edeceği yolundaki umutlarını ortaya çıkardı ("The European War" *NYDT*, 2 Şubat 1854; *The Eastern Question*, s.220). Bu dönemde, Rus dostu Muhafazakâr MP (Parlamento Üyesi) David Urquhart ile olan yakınlığına rağmen, Marx'ın savaşa duyduğu ilgi, Bâb-ı Âli'ye karşı beslediği özel bir düşkünlükten çok, devrimin çıkarlarıyla ilgisinden kaynaklanıyordu Benzeri değerlendirmeler Marx'ın, 1859 Fransa-Avusturya Savaşı'na karşı takındığı tutumunu da etkilemişti. Bu savaşta Marx, kuzey İtalya'daki Habsburg denetimine düşman olmasına rağmen, Avusturya'nın yenilmesi, devrimin en tehlikeli muhalifleri olan iki Avrupalı gücün, yani Rusya ve III. Napoleon Fransası'nın işine gelecektir diye düşünüyordu. Marx, 1870'deki Fransa-Prusya Savaşı'nda Fransa'nın yenilgisinden memnun olmuşsa da, Bonaparte'ın bir kez teslim alınmasından sonra Almanya'nın artık savunma amaçlı bir savaşı yürütemeyeceğine, ama giderek artan bir Rus etkisi altına gireceğine inanıyordu. Eylül 1870'de, International Working Men's Assocation (IWMA) (Uluslararası İşçiler Derneği) için yazmış olduğu İkinci Söylev'inde Marx, dikkat çekici bir kesinlikle, 1914'ten sonra Alman dış politikasının izleyeceği yolu önceden tahmin etmişti; Almanya önce Rusya ile daha yakın ilişkiler kuracak ve bu ilişkilerin yerini kısa bir süre sonra, o an için artık "Slav ve Romen ırklarının tümüne" karşı girişilecek daha genişletilmiş bir savaşın hazırlıkları alacaktı.

Marx "emperyalizm" sözcüğünü ender olarak kullanırken, bunu Avrupa'daki imparatorluklarla (özellikle de İkinci Fransız İmparatorluğu ile) sınırlamışsa da, Avrupa SÖMÜRGECİLİK'i, bir kez İngiltere'ye yerleştikten sonra giderek daha fazla ilgisini çekmeye başlamıştı. Onun ve Engels'in Avrupa dışındaki dünya hakkındaki görüşleri, kapitalizmi, yeni pazarlar ve hammadde kaynakları arayışıyla sürekli olarak yayılmaya doğru giden ve bunun sonucunda da sosyalizmin gelişine yol açacak olan evrenselleştirici bir sistem olarak kavramalarıyla yakından ilişkilidir. Böyle bir yayılma, aksi halde bir proletarya devriminin ortaya çıkabileceği daha ileri bölgelerde kapitalizmin krizlerinin ertelenmesine yardımcı ola-

bilirse de, Taiping ayaklanması gibi başkaldırılar, Marx ve Engels'e göre, "ülke dışına yayılan ve hemen ardından Kıtada siyasal bir devrimi ortaya çıkaracak uzun dönemde hazırlanmış genel kriz'i yaratıcı bir muhtemel araç niteliğindeydi" ("Revolution in China and Europe". *NYDT*, 14 Haziran 1853).

Marx ve Engels, "aşağılık" afyon ticaretinden Hindistan Kıyamı'nı izleyen misillemelere kadar, Batı'nın Doğu politikasını ahlâkî açıdan şiddetle aşağılamışlarken, yine de, geleneksel doğu toplumu hakkında büyük ölçüde eleştirel kalmayı sürdürmüşlerdi. Onların gözünde, "eski Çin" varlığını "bütünüyle yalıtılmış" olmakla koruyabilmiş, buna karşılık hakkında Marx'ın çok daha fazla yazmış olduğu Hindistan'daki yaşam, en azından Batı'nın buraya nüfuz edişine kadar, istikrarlı bir biçimde "değersiz, durağan ve bitkisel" olagelmişti. Birbirinden yalıtılmış, kendi kendine yeterli köy ekonomileri temeline dayanan Hindistan'daki Doğu despotizmi, "insan zihnini mümkün olan en dar sınırlar içine hapsetmişti". İngiliz müdahalesi, bu tür bir düzenin ekonomik temellerini tahrip etmekle, "aynı zamanda Asya'da o ana dek ilk defa duyulan en büyük ve tek sosyal devrimi ortaya çıkarmış" oldu (The British Rule in India, *NYDT*, 25 Haziran 1853) (☞ ASYA TOPLUMU). Bunu izleyen on yıllık dönemler içinde, kapitalizmin doğu toplumları üzerindeki etkisi hakkında Marx'ın yazdıkları bu etkinin devrimci niteliğini vurgulamaktan çok, onun yarattığı yıkıcılığı ve verdiği acıyı vurgulamaya yönelik oldu. Yine de, Marx ve Engels, sömürgecilik fenomenini çözümlemelerinde, daha sonra Lenin'in de yapacağı gibi, metropoldeki güçlerde bulunan işçilerin, imparatorluğun yağmalanna dayanan "rüşvetle kandırılmış" olma olasılığına işaret etmişlerdi. Nitekim Engels, 7 Ekim 1858'de Marx'a, "İngiliz proletaryası fiilen daha burjuvalaşıyor, öyle ki tüm ulusların bu en burjuva olanı, açık bir biçimde burjuvanın yanında bir burjuva aristokrasisine ve bir burjuva proletaryasına sahip olmayı hedefliyor" diye yazmıştı (☞ İŞÇİ ARİSTOKRASİSİ). Engels'in, İngiliz işçilerinin bu burjuvalaşmasından sorumlu olduğunu düşündüğü güçler arasında önde geleni, İrlanda'nın "İngiltere'nin ilk sömürgesi" olma durumuydu (Engels'den Marx'a, 23 Mayıs 1856). İngiliz ve göçmen İrlandalı işçiler arasında, mülk sahibi sınıflarca teşvik edilmiş olan çatışma, Marx tarafından, "İngiliz işçi sınıfının güçsüzlüğünün" ve kapitalistlerin sürgit iktidarda kalışlarının "gizi" olarak görülmüştü. Dolayısıyla Marx, önceleri İngiliz işçi sınıfının zaferini İrlanda'nın kurtuluşunun izleyeceğine inanırken, şimdi artık bunu aksi bir sonuca, "İngiliz yönetici sınıfına karşı esecek bir rüzgâr (ki tüm dünya üzerindeki işçi hareketi için belirleyici olacaktır) *İngiltere*'de değil *sadece İrlanda*'da olabilir" (Meyer ve Vogt'a mektup, 9 Nisan 1870. Vurgu asıl metinde) sonucuna ulaştığını açıklamıştı.

İngiliz işçi hareketi, aksikliklerine rağmen, Marx'ın I. Enternasyonal'de Proudhon ile Bakunin'in etkilerine karşı giriştiği mücadelelerde uygun bir müttefik olduğunu ortaya koymuştu. Ancak, Proudhon ve Bakunin'in bu öğretilerini reddeden İngiliz işçi hareketi, buradan yola çıkarak Marx'ın devrimci siyaset anlayışını benimsememişti. Marx ve Engels'in kendilerince farkedilmiş olduğu gibi, İngiliz işçileri, 1840'ların ortalarından itibaren, On Saat Yasası'nın çıkmasıyla ve kooperatif hareketlerinin gelişmesiyle bazı kazanımlar elde etmişti. Benzer bir biçimde, Çartizm'in 1848'den sonra çöküş sürecine girmiş olmasına rağmen, People's Charter (Halk Beratı)'ın amaçlarından birçoğu ya o tarihte gerçekleşmişti ya da gerçekleşme olasılıkları vardı. Enternasyonal'in varlığını sürdürdüğü birkaç yıl boyunca, 1867 Reform Yasası ve koşullann sendika örgütlenmesi bakımından iyileştirilmiş olması, İngiliz işçi liderlerinin, devrimci olmaktan çok reformcu bir stratejiyi benimsemenin kendi amaçlarını gerçekleştirmek bakımından yeterli olabileceği yolundaki inançlarını güçlendirmeye yardımcı oldu. Aslında, Enternasyonal'in 1872'deki Lahey Kongresi'nde Marx'ın, İngiltere, Birleşik Devletler ve belki de Hollanda gibi ülkelerde işçilerin kendi amaçlarını barışçı yollarla gerçekleştirebileceklerini açıklaması bu inançlarını güçlendirmiş olabilir.

Marx, Enternasyonal'in önderliği altındaki İngiliz sendikacılannın, Enternasyonal'in uzun vadeli siyasal amaçlarını her zaman paylaşmamakla birlikte, bu sendikacıların Polonya'nın mücadelesi, İtalya'nın birleşmesi ve Amerikan İç Savaşı gibi uluslararası sorunlarla ilgilenmelerinin 1850'lerdeki uzun göreli sessizlik döneminden kurtulduklarına işaret ettiğinin farkındaydı. Bu üç sorun arasında İngiltere'de sadece işçilerde değil, diğer sınıflar arasında da en yaygın destek bulanı *Risorgimento*'ydu. Yine de bu sorun, Marx'ın düşmanı Mazzini'nin İtalya'daki ve biraz daha

az bir ölçüde de olsa Enternasyonal içindeki güçlü etkisi gözönüne alındığında, Marx ve izleyicilerinin kendi amaçları doğrultusunda ilerlemek bakımından en az beklenti içinde bulundukları bir sorundu. Mazzini'nin yürüttüğü politikalar, Marx'a göre, hastalıklı değerlendirmelerle yüklü olup İtalyan nüfusunun, özellikle de köylüsünün gereksinimleri bakımından pratik bir değer taşımaktan çok duygu ve ahlâkî söyleyiş üslûbu bakımından güçlüydü. Mazzini'nin ve daha sonra da Bakunin'in etkisiyle ilgili olmanın yanısıra, Marx iktidar politikası düzeyinde, İtalya'nın bağımsızlığına kavuşmasının bedelini kısmen, iç politikasının niteliği ne olursa olsun, Rus yayılmasına karşı potansiyel bir tampon niteliğini temsil eden Avusturya'nın ödeyeceğine inanıyordu.

İngiliz toplumunu *Risorgimento*'dan çok daha fazla bir biçimde bölmüş bir gelişme olan Amerikan İç Savaşı konusunda Marx, *Inaugural Address of the IWMA*'da (1864), İngiliz üst sınıflarının çeşitli kesimleri tarafından Konfederasyon'a (Güney) verilen desteği belirtmişti. Diğer yandan, Marx'ın güttüğü dava bakımından, Birlik'in (Kuzey) korunması gelecekteki toplumsal, siyasal ve ekonomik gelişmenin zorunlu bir koşulu olarak görülüyordu. Marx'ın ve Engels'in İç Savaş'a olan ilgileri, ahlâkî düzeyde köleliğe karşı duydukları nefretten olduğu kadar, strateji düzleminde, bu çatışmanın İngiltere'de neden olduğu pamuk eksikliğinin kapitalizmin merkezinde uzun zamandır beklenen ekonomik krize katkıda bulunacağı umutlarından da kaynaklanmıştı.

Süregiden ve bu durumda Enternasyonal'in oluşumuna bir ölçüde katkıda bulunan üçüncü ana uluslararası ayaklanma, 1863 Polonya ayaklanmasıydı. 1860'ların başında Polonya'ya karşı beslenen ortak bir sempati, Odger ve Enternasyonal'in diğer kurucularının konuşmalarında görüldüğü üzere, İngiliz ve Fransız işçi hareketlerini daha yakın bir işbirliğine doğru itiyordu. Ancak bu duygu Proudhoncular ile sonradan Polonya'nın restorasyonunun soyluluk ile ruhbanın işine geleceğine inanmış olan Belçikalı César de Paepe gibi gruplar tarafından paylaşılmıyordu. Bu tür savlara karşı Marx ve Engels, 1848'de yapmış oldukları gibi, Polonya'nın parçalanmasının Rusya-Prusya-Avusturya Kutsal İttifak'ını birarada tutan bağı oluşturduğunu ileri sürüyorlardı. Dolayısıyla, Marx ve Engels, Polonya'nın restorasyonunun sadece Almanya'daki Prusya üstünlüğünü çökertmekle kalmayacağını, ayrıca "yirmi milyon kahraman"ı Avrupa ile "Moskof yönetimli Asya despotizmi" arasına yerleştireceği sonucuna varmışlardı (Londra'da, 22 Ocak 1867'de yapılan Polonya konulu bir Toplantı'daki Konuşma). Engels, Ludwik Wrynski (1856-89) gibi, ulusal bağımsızlık mücadelesinin sömürülen ve ayrıcalıksız sınıfların davasından daha az önemli olduğuna inanan Polonyalı devrimcilere, "uluslararası bir proletarya hareketi ancak bağımsız uluslar arasında mümkündür" diye karşılık vermişti (Engels'den Kautsky'ye, 7 Şubat 1882).

Engels'in 1850'lerin başındaki kuruntulu ifadesine rağmen, o ve Marx, bir bütün olarak Avrupa'da sosyalizmin yararına olacaklarını düşündükleri Polonya'nın bağımsızlığı davasına bağlı kalmayı sürdürmüşlerdi. Benzer stratejik kaygılar onların Rusya'da 1870'lerle 1880'lerde ortaya çıkmakta olan devrimci harekete yaklaşımlarını da etkilmişti, çünkü Polonya ayaklanmasıyla Paris Komünü acımasızca bastırıldıktan sonra devrimci dalga başka bir bölgeye doğru çekiliyor gibi görünmekteydi. Çar rejimine karşı etkin bir biçimde savaşan devrimcilerden kendi kuramlarına sıkı sıkıya bağlı olmaları da istenmiyordu. Hatta, kendisinin tahmin ettiği çarın Avrupa'daki etkisi karşısında, Marx, Rusya'daki devrim bakımından, kuramsal olarak kendine daha 'ortodoks'ça yaklaşan göçmen Rus izleyicisi Plehanov'dan çok, daha etkin Popülistleri ve Narodovol'tsy çalışmalarını beğeniyordu. Marx'ın II. Alexander'ı 1881'de suikastte öldürenleri, açık başka bir alternatif yolun olmaması nedeniyle onaylaması, Avrupa'nın başka yerlerinde, Hödel ve Nobiling'in 1878'de Kayzer I. Wilhelm'e karşı suikast girişimleri ve 1882'de Dublin'deki Phoenix Park cinayetleri gibi benzeri eylemleri kınamasıyla tam bir zıtlık oluşturuyordu.

Marx'ın ölümünden iki yıl sonra, kuramla ilgili sorunlarda genellikle daha ortodoks olan Engels, 1885'te Rusya'nın "bir avuç insanın devrim *yapmak* imkânına sahip bulunduğu istisnaî örneklerden biri"ni oluşturduğunu açıklamış, ancak tam da bu devrimin devrimcilerin denetiminde bulunmayan güçleri başıboş bırakabileceğini eklemişti (Vera Zasuliç'e mektup, 23 Nisan 1885). Engels'in yaşamının geri kalan yıllarında böyle bir devrim olmadı ve Rusya'nın sanayileşmesinin hızı arttıkça, Engels Rusya'nın, her halükârda, geleceğin sosyalist toplumunun temeli

olarak yozlaşan köy komününe dayanmak yerine Batılı kapitalist gelişme yolunu izlemek durumunda kalacağını düşünüyordu. Bu sonuca varırken Engels, Rus Marxistlerinin sonradan, örneğin Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde (1899) ifade edilmiş olan tutumu savunmuş oluyordu. (☞ BLANQUCİLİK; BONAPARTİZM; MARX ZAMANININ İMPARATORLUKLARI; LASSALLE.)

ITC/LK

OKUMA

Avineri, S. (der.), 1968: *Karl Marx on Colonialism and Modernization: his dispatches and other writings on China , India, Mexico, the Middle East and North Africa.*

Bloom, S.F. 1941: *The World of Nations: a study of the national implications of the World of Karl Marx.*

Collins, H. ve Abramsky, C. 1965: *Karl Marx and the British Labour Movement: Years of the First International.*

Cummins, I.T. 1980: *Marx, Engels and National Movements.*

Davis, H.B. 1967: *Nationalism and Socialism-Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917.*

Haupt, G., Lowy, M. ve Weill, C. (der.), 1975: *Les Marxistes et la question nationale, 1848-1914.*

Kiernan, V.G. 1974: *Marxism and Imperialism.*

Molnár, E. 1967: *La Politique d'Alliances du Marxisme (1848-1889).*

Walicki, A. 1980: "Marx, Engels and the Polish Question".

Marx Zamanının İmparatorlukları (*İng.* Empires of the Marx's Day, *Fr.* Les empire de l'ère Marxiste, *Alm.* Reiche der marxschen Zeit)

Marx ve Engels, Çin'deki çökmekte olan Mançu hanedanından Hindistan'daki Moğol İmparatorlu'ğuna, ondan da Roma İmparatorluğu'na kadar uzanan çok geniş bir yelpazede çeşitli imparatorluklar üzerine kafa yordular. Kendi dönemlerindeki Avrupa yayılmacılığını kapitalizmin Avrupa içindeki gelişmesiyle aynı biçimde değerlendirdiler. Bunların her ikisi de kendi içlerinde olumsuz ve acımasız olmakla birlikte, onlardan ötürü sıkıntı çekenlerin gelişmesi açısından olumlu idiler. Afrika ve Asya bu gelişim sürecinin dışında kaldığı için, Avrupa'nın en geri kalmış ülkeleriyle bile aralarında dağlar gibi fark vardı. Marx, kendisine çarlık nüfuzunun bir aracı olarak itici gelen, Panslavizm yanlısı Kont Gurowski için, sırf Slavların saldırganlığına hedef olarak Avrupa ve Asya uygarlığını değil, Asya'nın "çökmüş sefaletini" göstermesi nedeniyle olumlu sözler sarfedebiliyordu. Orada "Rusya medeniyet götüren bir güç"tü (Doğu Sorunu, No. 98). Hiçbir Asya imparatorluğunun, hatta bir ayağı Avrupa'da olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bile bu özelliğe sahip olduğu söylenemezdi. Marx'a göre Balkanların yarı barbar olmasının nedeninin Türk varlığı olduğu açıktı. Eğer bağımsızlıklarını kazanırlarsa, şimdi koruyucu gözüyle bakmak zorunda kaldıkları Çarlık Rusyası'na karşı sağlıklı bir tepki gösterebileceklerdi (Doğu Sorunu, no. 1).

Fourier'nin izleyicileri ütopyacı sosyalizmlerine eşlik edecek ütopyacı bir tür emperyalizm için formüller geliştirdiler ve yerel halkla iyi ilişkiler geliştirerek çatışmasız bir süreçle etkileri altına almayı umdukları Kuzey Afrika'yı Fransız yayılmacılığı için uygun bir hedef olarak gördüler. Marx ve Engels'in böyle pembe hayalleri yoktu, ama hemen hemen tüm Avrupalılar gibi, onlar da Fransa'nın Cezayir işgalini uygarlığın sınırlarının genişlemesi olarak gördüler. Daha sonraları, İngiltere'nin Mısır'ı işgali sırasında, Engels milliyetçi lider Arabî Paşa'nın köylüleri yabancı bankerler yerine kendi sömürebilmekten başka bir derdi olmadığına ilişkin bire on bahse girmeye hazırdı. "Bir köylü toplumunda köylüler yalnızca sömürülmek için varolabilir", tabii insan ezilen kitlelere yakınlık duyabilir ve "onların o sıradaki hasımlarıyla aynı tarafta olmadan da İngilizlerin acımasızlığını eleştirebilir"di (Bernstein'a mektup, 9 Ağustos 1882).

Ama bu genel görüş, onun ve Marx'ın yerel durum, dürtü ve yöntemlerin çeşitliliği konusunda duyarlılık göstermelerini önleyemedi. Daha sonraki Marxistlerin kurmaya çalıştıkları türden tek bir EMPERYALİZM kuramı onların bütün tepkilerini kapsayamaz. Marx tüm sömürgeci işgalleri olumlu karşılamıyordu. Özellikle 2. Burma Savaşı gibi Avrupa içinde daha önemli saydığı gelişmeleri engelleyenleri. 1853'te yaklaşan savaşı eleştirip, Britanya'nın en bağışlanmaz savaşlarının bu bölgedekiler olduğunu söyledi. Orada kuzey/batı cephesinde olduğu gibi stratejik bir tehlikenin olduğu söylenemezdi, Amerikalıların bölgede gözü olduğuna ilişkin bir kanıt da yoktu. Bu savaş için "muhtaç bir aristokrasinin"

kendine iş bulma ihtiyacı dışında hiçbir neden gösterilemezdi. Bu etken, Britanya imparatorluğu'nun daha sonraki Marxist tahlilerinde ihmal edilmiş sayılabilir. Bunun yanısıra Asya'daki çatışmaların maliyetinin "Hintlilerin sırtına yüklenmesiyle" Hindistan'ın iflâsın eşiğine gelebileceğini de saptadı (Burma'da Savaş, 30 Temmuz 1853). Aynı yıl Çin'deki devrim ve kaosu İngiliz müdahale ve ticaretinin baskısına bağlayarak, bu devrimin "İngiltere ve İngiltere aracılığıyla Avrupa üzerindeki etkilerinin" neler olabileceği sorusunu bir kehanet gibi ortaya attı.

1883 yılında Hindi Çini'nde bir Fransız harekâtı sırasında, Engels emperyalizmin tropik bölgelerdeki son buluşunun "borsa üçkağıtları" olduğunu ve şimdi Çinhindi ve Tunus'ta bunun açıkça yapıldığını belirtiyordu (Kautsky'ye mektup, 18 Eylül 1883). Daha sonra Hobson-Hilferding ve Lenin tarafından geliştirilen ve sermaye ihracını emperyalizmin ruhu olarak gören Marxist doktrin, kapitalizm ve işleyişinin bunun gibi bazı temel yanlarını biraz ihmal etmiştir. Bir yıl sonra Civa'daki Hollanda yönetimini, "devlet sosyalizminin bir örneği", hükûmetin "ilkel komünist köy topluluklarına dayanarak" ihracat için "tarım ürünleri üretimini" örgütleyip kârları cebe attığı bir süreç olarak değerlendiriyordu (Bebel'e mektup, 18 Ocak 1884). Cava, ona göre bir kez daha, Hindistan'da ve Rusya'da olduğu gibi, "bugün ilkel komünizmin sömürü ve despotluk için nasıl en yaygın ve uygun tabanı oluşturduğunu" ve ortadan kalkmasının arzulanır bir şey olduğunu göstermişti (Kautsky'ye mektup, 16 Şubat 1884).

Britanya İmparatorluğu'nun özgün bir yönü (Rusya'nın Sibirya'daki konumu uzak bir paralel olabilir), hemen hemen hiç yerel halk bulunmayan çok geniş sömürgelere sahip olması idi. Marx daha sonra gelen tüm Marxistler gibi bu bölgelere Hindistan gibi bölgelerden çok daha az ilgi duyuyordu, ama *Kapital*'in I. cildinin son bölümünü, Gibbon Wakefield'ın örgütlü göç planına ayırdı. Bu planın amacı İngiliz sosyal düzenini sömürgelere kadar yaymaktı. Bunun için toprağın satışı kontrol edilecek ve fiyatı yüksek tutulacaktı. Bu şekilde göçmenlerin kendi çiftliklerine sahip olmalarına engel olunacaktı. Çünkü Wakefield bunun mülkiyetin parçalanmasına neden olacağını ve ekonomik gelişmeyi engelleyeceğini düşünüyordu. Marx, onun Batı Avustralya'ya bir grup işçi getirdikten sonra bunların hemen kaçması karşısında bir girişimcinin düştüğü durumdan yana yakıla söz edişini alıntılıyordu. Burada kapitalizmin doğası çok iyi bir şekilde gösteriliyordu. Para ancak sömürebileceği emek olduğu zaman sermayeye dönüşebilmekteydi.

Engels Avustralya gibi sömürgelerin çok geçmeden bağımsız olacağına inanıyordu (Kautsky'ye mektup, 12 Eylül 1882). Kanada'yı 1888 yılında kısa bir süre için ziyaret etmiş, ama uyuşukluğu hoşuna gitmemişti (daha çok Fransız Kanadası'nı görmüştü). 10 Eylül 1888'de Sorge'ye yazdığı mektupta Kanada'nın 10 yıl içinde şimdiden bağımlı olmaya başladığı ABD'ye katılacağı ve İngiltere'nin de buna pek ses çıkartmayacağı tahmininde bulunuyordu. Marx'ın gözünde şimdi köleliğin kaldırılmasıyla dönüşüme uğrayan eski plantasyonlar sömürge kategorisine girmekteydi. 1865 yılında o ve Engels kamuoyunda Jamaika rezaletine karşı uyanan yaygın öfkeyi paylaştılar. Jamaika'da ekonomik sıkıntılar içindeki zenciler arasında başgösteren huzursuzluk kanlı bir şekilde bastırılmıştı. Pasifiğe yeni yeni yerleşen İngilizler kendi yayılma plânlarını uygulamakta gecikmediler. 1883 yılında Engels, Queensland şeker plantasyonlarına ucuz emek sağlayabilmek için "Yeni Gine'yi" ele geçirme planlarından söz ediyordu (Kautsky'ye mektup, 18 Eylül 1883).

İngiliz emperyalizminin ilk kurbanı ve İngiliz-İskoç sömürgeciliğinin ilk alanı olan İrlanda, Marx ve Engels'i İngiltere'deki hayatları boyunca yakından ilgilendirmişti. İrlanda'nın tarihini yazmayı plânlayan Engels 1856 yılında adayı ziyaret ettiğinde yoksulluk ve geriliğinden çok etkilenmişti (Marx'a mektup, 23 Mayıs). Marx kıtlık ve eski kira sisteminin çöküşünden sonra tarımsal sistemden çobanlık sistemine geçişe ve bunu izleyen göç dalgasına dikkat etmişti (Engels'e mektup, 30 Kasım 1867). İngiliz işçi sınıfının Çartizmden sonra militan bir ruh ortaya koymaktaki başarısızlığının nedenlerini araştırırken, nedenlerden birinin sanayicilerin İrlanda'dan ucuz işgücü getirip işçi sınıfını bölmesi olduğunu buldu. İngiliz işçisi İrlandalılardan nefret ediyor ve onları aşağı bir ırkın temsilcileri olarak görüyordu. Eğer İngiliz askerleri adadan çekilirse, İrlanda'da tarım devrimi çok gecikmez ve toprak sahibi aristokratların devrilmesi İngiltere'de de aynı sürecin yinelenmesine ve kapitalizmin yıkılmasına yol açabilirdi (Meyer ve Vogt'a

mektup, 9 Nisan 1870). Burada yürüttüğü mantığın, onda genel olarak görülene oranla daha az ikna edici olduğu söylenebilir.

VGK/ZA

OKUMA

Mashkin, M. N. 1981: *Frantsuzkie sotsialisti i demokrati i kolonial'nii vopros 1830-1871 (French socialist and democrats and the colonial question).*

Marxizm ve Üçüncü Dünya (*Ing.* Marxism and the third world, *Fr.* Marxisme et tiers-monde, *Alm.* Marxismus und die Dritte Welt)

Üçüncü Dünya'nın birçok ülkesinde Marxizmin farkına varılması büyük ölçüde sömürge bağlantısı yoluyla ve anti-emperyalist mücadeleyle yakından ilişkili olmuştur. Başlıca sorunlar emperyalizm tarafından o bağlamda belirlenmiş ve Üçüncü Dünya'daki ve bu dünya hakkındaki Marxist düşünce ve pratiğe kendi özel damgasını vurmuştur. Buradaki sorular, metropol sermayesinin kapitalizm öncesi toplumsal yapılar üzerindeki etkisi, yeni sınıfların ortaya çıkışı ve sonuç olarak oluşan, hem bu toplumların gelişimini ve hem de devrimci mücadelenin koşullarını belirleyen sınıf ittifaklarının kalıpları ve sınıf çelişkileri ile ilgilidir.

Klâsik Marxizm, özellikle de Marx'ın ve Lenin'in anlayışı, (metropol) sermayesinin "geri toplumlar"a girmesinin etkileri hakkında, fiilî gelişmelerin yanlışladığı bir görüşe sahipti. Marx ve Lenin bu sermayenin yıkıcı ve sömürücü niteliğini ortaya koymuş ve bundan yakınmış olmakla birlikte, yine de bir toplumu kapitalist üretim tarzının yapısının girmesiyle bu üretim tarzının, kendi gelişim mantığını, tıpkı metropol Avrupa'da yapmış olduğu gibi, kapitalizm öncesi yapıları parçalayarak ve sermaye birikimi ve büyüme dinamiğini başlatarak zorla geçerli kılacağı görüşüne bağlı kalmışlardı. Lenin, bu türden bir gelişmenin hangi terimler çerçevesinde çözümlenebileceğini ortaya koyduğu *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı çalışmasında özgül bir model getirmiştir. Lenin, içinde birden fazla üretim tarzının, başat feodal üretim tarzına ve feodal devlete meydan okuyarak yükselen kapitalist tarzın yer aldığı bir toplumsal formasyon (Rus toplumsal formasyonu) kavramını ortaya koymuştur. Rus toplumundaki başlıca çelişki, bu iki üretim tarzı arasındaki karşıtlıktır ve bu çelişki kapitalizm öncesi tarzın çözülmesiyle ortadan kalkacaktır. Sınıfsal güçlerin bu ittifakı burjuva demokratik devrim aşamasını temsil etmektedir, ama Rusya'da bu devrim zayıf bir burjuvaziyle değil, azimli bir proletarya ile gerçekleştirilecektir. Bu iki aşamalı bir devrim kuramıdır, çünkü sosyalist devrimin somutlaşabilmesi için burjuva demokratik aşamanın tamamlanmış olması gerekmektedir. Lenin, bu konu üzerinde önemle durmuş, kapitalizmi atlayarak bir aşamada sosyalist devrim yapma türünden popülist kavramları reddetmiştir (☞ POPÜLİZM). Dahası, burjuva demokratik devrim, toplumsal formasyon içindeki kapitalizm öncesi yapıların *çözülüşünü* içermiştir. Üçüncü Dünya ülkelerindeki gelişmenin çözümlendiği ve yakın dönemlerdeki tartışmaların göndermede bulundukları çerçeve budur.

Lenin, Rusya'da kapitalizmin gelişmesine ilişkin çözümlemesini, sömürgeleştirilmemiş toplumlardaki kapitalizm ile metropol toplumlardaki kapitalizm birbirine benzermiş gibi, sömürge toplumlarını anlamakta da kullanmıştır. Bu, son zamanlardaki tartışmalarda gündeme gelmiş bir sorundur. Lenin'e göre, kapitalizmin gelişiyle birlikte, "Asya'nın her yerinde" Rusya'nın tersine, sömürgelerde burjuva demokratik mücadelenin ön saflarında burjuvazi yer alıyordu çünkü oralarda burjuvazi *hâlâ* halkın yanındaydı. Bu durum ulusal hareketlerle bağlantılı hale gelmişti, çünkü kapitalist gelişmenin gereklerini karşılamak bakımından burjuvazinin ulus devlete ihtiyacı vardı. Bu çözümleme, ancak Komintern'in 1920'deki ikinci kongresinde dünya komünist hareketinin ve bu harekete ilişkin sınıf ittifaklarının gerekleriyle ilişkilendirilmişti. Bundan sonra ise genel olarak kapitalizme yapılan daha önceki göndermelerin yerini özgül olarak emperyalizme ilişkin bir gönderme almıştı. Ancak, kapitalizm ile emperyalizm arasında, emperyalizmin yerli olmayan sermayeyi temsil ettiği fikrinden başka herhangi bir fark olup olmadığına ilişkin hiçbir soru ortaya atılmamıştı. Lenin'in Ulusal ve Sömürge Sorunları üzerine taslak niteliğindeki tezleri, sömürgeleştirilmiş dünyada komünist partilerin sömürge aleyhtarı (ve feodalizm aleyhtarı) burjuva demokratik hareketler konusunda ne yapmak durumunda olduklarını soruyordu. Lenin, komünist hareketin, bu ülkelerde ulusal burjuvaziyle "en yakın ittifak"ın arayışı içinde olmaları gerektiğini ve pro-

letarya partilerinin ulusal kurtuluş hareketlerini "destekleme"leri gerektiğini (Lenin, "önderlik etmek"ten söz etmemişti) önermişti. Bu tarihsel tartışma içinde, Lenin'in tavrına, Komintern'in tüm gücünü bütünüyle sömürge proletaryası ile köylülüğünün örgütlenmesinin oluşturulmasına ve geliştirilmesine adaması ve böylelikle onların sınıf mücadelelerini yönlendirerek devrime ve sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasına önderlik etmesi gerektiğini ileri sürerek burjuva hareketleriyle işbirliği yapmaya muhalefet eden Hintli komünist M. N. Roy karşı çıkmıştı.Roy'un şeması, sömürgelerde o tarihlerde proletaryanın ve proletarya partilerin hemen hiç varolmaması gibi bir güçlükten kaçınmaya çalışmaktaydı.

Lenin'in 1920'de ortaya attığı formülasyonun ardında, her şeye rağmen, Üçüncü Dünya'da bugüne kadar olagelmiş devrimci mücadelelere ilişkin olarak Marxist kuram içindeki rakip konumlardan temel ayrılma noktasını oluşturan çözülmemiş kuramsal sorunlar bulunuyordu. Tarihsel materyalizm ve Lenin'in analitik çerçevesi, kapitalizmin bir toplumsal formasyonda gelişmesi ile daha önce varolan başat kapitalizm öncesi (feodal) toplumsal yapı arasında, ikincinin çözülmesiyle ortadan kalkacak olan zorunlu bir çelişki ortaya koymaktadır. Burada, sözü edilen üretim tarzlarında yerleşmiş bulunan sınıflar arasında aşılmaz çelişkilerin ve uzlaşmaz sınıf mücadelesinin varlığı gerekmektedir. O halde, nasıl olur da bu tür bir kavrayışı metropol sermayesi ile sömürgedeki yerli feodalizm arasındaki, yani sırasıyla kapitalist ve kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinde yer alan iki sınıf arasındaki *ittifak* fikriyle bağdaştırabiliriz? Benzer bir biçimde, sömürgenin yerli (ulusal) burjuvazisiyle yönetici metropol burjuvazisi arasındaki çatışmanın, bu iki sınıf da aynı, kapitalist üretim tarzı içinde yer almış olsalar bile, yapısal bir açıklaması da yoktur. Her şeye rağmen, bir yanda sömürgenin ulusal burjuvazisi, diğer yanda da metropol burjuvazisi ile feodal sınıflar bulunan çelişkilerin, sınıf mücadelesindeki ittifakları tanımlayarak, sömürgelerdeki ulusal burjuva demokratik devrimin altında yatan yapısal çelişkileri belirlediği kabul edilmiştir.

1920 tartışmasının ışığı altında Lenin kendi konumunu bir yönüyle yeniden oluşturmuş ve (komünistler tarafından desteklenmesi gereken) "devrimci kurtuluş hareketleri" sözlerinin kendi ilk formülasyonunun, yani "burjuva demokratik hareketleri"nin yerine geçmesini kabul etmiş, böylelikle de sömürge burjuvazisinin emperyalizme başkaldırabileceği gibi emperyalizmle uzlaşabilme yeteneğine de sahip olduğunu ve böylece de reformist bir hal alacağından komünistler tarafından desteklenmemesi gerektiğini onaylamış olmaktaydı. Bu, bir gerçekliği kabul etmiş olmakla birlikte, yukarıda değinilen kuramsal sorunları daha da karmakarışık bir hale getirmişti, çünkü yerli sömürge burjuvazisinin niteliğini hangi koşulların belirlediği açık değildi. Bu yeniden formülasyon Lenin'in asıl konumunu değiştirmemiştir, çünkü o şunu kabul etmeyi sürdürmüştü: "Her milliyetçi hareketin ancak bir burjuva demokratik hareket olduğu konusunda en ufak bir kuşku bile yoktur" ve başka türlüsünü düşünmek ütopik olacaktır. "İlerici ulusal burjuvazi" ile reformist burjuvazi arasında sonraki yıllarda yapılan ayrım, Sovyet devleti tarafından, sömürge sonrası devletlerle Sovyet çıkarlarının gerekleriyle uyumlu bir biçimde ilgilenişini meşrulaştırmak bakımından elverişli adlandırmalar haline gelmişti.

1928'de, Komintern tarafından sömürge toplumlarına yönelik olarak formüle edilmiş olan politika, ulusal burjuvazinin önderliğindeki Kuomintang ile niteliği belli olmayan bir işbirliği politikasının, Komintern tarafından Çinli komünistlere empoze edildiği, ama her şeye rağmen ÇKP'nin büyükçe bir bölümünün Çang Kay-şek tarafından yokedildiği 1926-27 karşı-devrimiyle sonuçlanmış olan Çin'deki âni yenilgi karşısında küçük bir değişiklik geçirmişti. Komintern'in 1928'deki Altıncı Kongresi'nde, kararsızlık ve uzlaşma içine düşmüş olan ulusal burjuvazi artık ulusal demokratik devrimin önderi olarak görünmüyordu. Proletaryanın önderliği imkânı tasarlanmış olmakla birlikte, bütünü kapsayan bir formülasyonun ne olduğu belirsizdi. Aşağıdan devrim vurgulanmıştı ve bu tezde ayrıca "önde gelen sömürge ülkelerde ulusal kurtuluş mücadelesiyle yanyana yürüyen tanımsal devrim burjuva demokratik devrimin eksenini oluşturduğu"nun da altı çizilmişti. Bu, Maoizm'in hareket noktasıydı (☞ MAO ZEDONG). Ancak, Komintern'in doğrultusu, Halk Cephesi politikasının benimsendiği ve "ulusal burjuvazi"ye duyulan inancın diriltildiği 1935'deki Yedinci Kongre'sinde yeniden yön değiştirdi.

Son yıllarda, SBKP tarafından yeni bir kavram

benimsendi ve komünist partiler buna doğru yöneldiler. Kapitalizmi atlama biçimindeki popülist kavrayışı, Lenin adına, yeniden canlandırdılar ve bunu Üçüncü Dünya'ya uyguladılar. Uzun süredir kurumlaşmış olan iki aşamalı devrim kuramının yerini, bugünkü dünyada güçlü bir sosyalist blokun varlığı sayesinde olanaklı hale geldiği ileri sürülen "Kapitalist Olmayan Kalkınma Yolu" aldı. Bu, devletçi bir tepeden devrim kavramıdır; bunun devrimci olmaktan çok evrimci bir kavram olduğunu söylemek daha doğru olabilir. Genel olarak Üçüncü Dünya'da burjuvazinin zayıf, işçi sınıfının ise henüz önderlik edecek bir güç haline gelmemiş olduğu ileri sürülmüştür. Bunun yerine Üçüncü Dünya'da, işçi, köylü, kentli küçük burjuvazi, ilerici aydınlar, devrimci askeri komutanlar veya (ulusal) burjuvaziden *herhangi* birinin oluşturduğu demokratik sınıfın önderliğindeki "Birleşik Ulusal Demokratik Cephe" tarafından yönetilen bir "Ulusal Demokratik Devlet"i, Sovyet yardımıyla oluşturma olanakları bulunmaktadır. "Ulusal Demokratik Devlet"in ana ölçütü onun emperyalizme karşı olması ve sosyalist blokla işbirliği yapmasıdır. Neden veya nasıl olduğu pek açıklığa kavuşturulmamış olmakla birlikte, "bu devrimin gerçekleştirilme sürecindeki genel çerçevesi *kapitalizmin çerçevesinin ötesine uzanmaktadır*" diye iddia edilmiştir. Bu kavram devlet hakkındaki Marxist sınıf kuramı, sınıf ittifakları ve sınıf çatışmaları hakkında önemli sorular doğurmaktadır.

Buna ve aynı zamanda ulusal burjuvazinin önderliğinde barışçı parlamenter bir yolla ulusal demokratik devrim türünden diğer kavramlara karşı, "Maoist çizgi", aşağıdan gelen devrimci mücadeleye bağlılığı temsil etmektedir. Maoist etiketi mutlaka Çin Devleti tarafından desteklenmesi veya teşvik edilmesi gerekmeyen bu tür hareketlerin kendilerini adlandırma biçimidir. Bu kimlik, Çin-Sovyet tartışmaları bağlamında Çinliler tarafından benimsenmiş söylem biçiminden türemektedir ve Çinliler sadece Hindistan ve Endonezya gibi özel ülkelerde komünistleri silâhlı mücadele stratejisini benimseme yönünde sıkıştırmışlar; yöneticileriyle dostça ilişkiler içinde bulundukları Pakistan gibi örneklerde ise böyle yapmamışlardır. Maoist çizgi, sosyalist devrimi öncelemesi gereken ulusal demokratik devrimin esas gücü olarak tarım devrimine büyük bir önem vererek, emperyalizme ve feodalizme karşı silâhlı mücadelenin önemini vurgulamaktadır.

Yukarıda özetlenen alternatif tutumlar, kapitalizmin gelişiyle kapitalizm öncesi yapıların *çözülüşünün* zorunlu olduğunu öngören Lenin tarafından oluşturulmuş kuramsal çerçeve içinde formüle edilmişlerdir. Esas olarak, Afrika'nın çeşitli bölgelerindeki gibi (kapitalizm-öncesi olarak değerlendirdikleri) küçük köylü toplumlarıyla ilgilenen bugünün Marxistleri, bunların aksine, kapitalizmin gelişmesinin kapitalizm-öncesi köylü toplumlarını çözmek yerine onları olduğu gibi muhafaza ettiği ve kendi gereksinimlerine tâbi kıldığını görmüşlerdir. Köylü toplumları, sanayi üretiminin piyasaları niteliğindedirler ve piyasa için belirli malların üreticileri haline gelmektedirler; her şeyin ötesinde de, bu toplumlar, büyük kapitalist işletmeler için ucuz göçmen emek gücünün yeniden üreticileridirler. Kapitalizm-öncesi tarzların çözülüşü yerine, kapitalizmin içerden gelişmeyip dışardan empoze edildiği Üçüncü Dünya ülkelerinde, kapitalist gelişmenin kapitalizm-öncesi köylü toplumların "koruyucu-çözücü" etkisinin olduğu ileri sürülmüştür. Bu "üretim tarzlarının (sembiyotik) eklemlenmesi" kuramı şimdilerde yaygın bir kabul görmektedir.

Eklemlenme kavramına işlevselci ve iradeci olduğu için karşı çıkan alternatif bir kavram (Alavi 1982), tarihsel materyalizmdeki merkezî bir kavramı (yani, tarihin esasının üretim tarzları arasındaki çelişki olduğu fikri) terkeden, kapitalizm öncesi yapıların aslında Üçüncü Dünya'da çözülmüş olduğunu ve burada varolanın kapitalizm olduğunu ileri süren görüştür. Bu kavram, toprak üzerindeki toplumsal üretim ilişkilerinin artık herhangi bir biçimde feodal olduğu görüşünü reddetmektedir. Bu doğrultuda gidilerek, bugünkü köylü toplumlarının kendilerini, sömürgeci dönüşümden önce yapmış oldukları gibi, kapitalizm öncesine özgü bir biçimde yeniden üretemedikleri ileri sürülmüştür. Kapitalist ekonominin genelleşmiş meta üretimi devresinin içine çekilmiş olmakla, bu toplumlar artık yerelleşmiş kendine yeterlilik esası üzerinde varlıkların sürdüremeyecek durumdadırlar. Göçmen emek gücü ihracı da, aynı zamanda bu toplumların yapısal dönüşümlerinin bir sonucudur. Bunlar sermayenin hükmü altına alınmışlardır. Ancak, bu formülasyon bir sorun ortaya çıkarmaktadır. Marxist kapitalizm kavramı, üreticinin üretim aracından ayrılması öncülü üzerine kuruludur. Ancak, bu köylü toplumlarının durumunda ise, onların ser-

mayenin hükmü altına girmeleri (durumun böyle olduğunu kabul edersek) böyle bir ayrılma olmaksızın gerçekleşmektedir, çünkü köylü kendi üretim araçlarına sahip olmayı sürdürmektedir.

Bu görüşün değişik bir biçimi, Üçüncü Dünya'daki kapitalizmin özgül yapısal özellikleri olduğunu ve bundan ötürü de metropol kapitalizminin benzeri olmadığını öne süren üretimin denetlenmesi kavramıdır. Metropollerde sermaye malları ile tüketim mallarının üretimine ilişkin olarak "bütünlenmiş" bir işbölümü biçimi varken, Üçüncü Dünya'da bu, ekonominin iki dalı arasında dengeli bir gelişme olmaksızın ve ihracat ile ithalâta bağımlı olarak çözülmüş bir durumdadır. Üçüncü Dünya ile metropol arasındaki ilişkilerin, Üçüncü Dünya ülkelerini tümüyle emperyalizmin pençesinde gören "bağımlılık" kuramlarının uç konumundan Üçüncü Dünya ekonomileriyle Üçüncü Dünya devletlerine ileri kapitalist ülkeler karşısında bir dereceye kadar özerklik tanıyan "bağımlı gelişme" ve "sömürge-sonrası devlet" gibi başka formülasyonlara kadar sayısız değişik anlatım biçimi vardır. (☞ SÖMÜRGECİLİK; BAĞIMLILIK KURAMI)

HA/LK

OKUMA

Aguilar, L. E. 1968: *Marxism in Latin America.*

Alavi, H. A. 1982: "The Structure of Peripheral Capitalism". H. Alavi ve T. Shanin, (der.) *Introduction to the Sociology of Developing Societies.*

Alavi, H.A. ve d. 1982: *Capitalism and Colonial Production.*

Amin, S. (1976): *Unequal Development.*

Cardoso, F. H. ve Faletto, E. 1979: *Dependency and development in Latin America.*

Carrère d'Encausse, H. ve Schram, S. R. 1965 (1969): *Marxism and Asia.*

Kahn J. ve Llobera, J. R. 1981: *The Anthropology of Pre-capitalist Societies*

Marxizmin Eleştiricileri (*İng.* Critics of Marxism, *Fr.* Le critiques du Marxisme, *Alm.* Kritiker des Marxismus)

19. yüzyılın son on yılında Marxist teori sistematik bir eleştirel incelemeye konu olmaya başladı. Marx'ın bizzat karşılık verdiği (1879-80) ilk eleştirel yorumların Adolph Wagner'ın *Allgemeine oder theoretische Volkswirthschaftslehre, Erster Teil, Grundlegung*'un (1879) ikinci baskısından geldiği anlaşılıyor. Daha özlü eleştirel tartışmalar 1894 yılında *Kapital*'in üçüncü cildinin yayımlanmasından sonra gelişmeye başladı; bunlar arasında özellikler Werner Sombart'ın uzun değerlendirme yazısı "Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx" (1894) ve Böhm-Bawerk'in *Karl Marx ve Sisteminin Kapanışı* (1896) başlıklı eseri dikkat çekicidir. Marx'ın kapitalist ekonomi teorisine yöneltilen eleştiriler, ölçüt olarak teorinin mantıksal tutarlılığını gözetir. Böhm-Bawerk, Marxist teoriyi neo-klâsik ekonomi lehine tahrip etme girişimlerine bir örnektir. Hilferding gibi birkaç Marxist kuşak Böhm-Bawerk'in eleştirisiyle hesaplaşmak zorunda kaldı. Steedman (1977), yaptığı eleştirileri, şiddetli olmalarına rağmen, Marxizmi güçlendirme girişimi olarak sunanlardan biridir; Sraffa'nın (neoklasik ekonominin bir eleştirisi olarak) formülleştirdiği çerçeveyi Marx'ın mantığının gücünü değerlendirmek için kullanır, ama sonuçta Marx'ın teorisinin bütün yapısını tehlikeye atar. Başlıca eleştiri alanları değer, kârın kaynağı ve kârların düşme oranı teorileridir. Bunların, bütün sistemin merkezinde yer almalarından ötürü hedef olarak seçilmeleri yerinde bir karardır.

Toplumsal olarak zorunlu SOYUT EMEK kategorisiyle bağlantılı olan değer kavramı, sık sık, metaları mübadele sırasında eşdeğer kılan bir unsur olarak tanımlanmasının keyfî bir tutum olduğu eleştirisine (Böhm-Bewerk 1896, Cutler ve d. 1977) yol açtı. Marx'ın üretim değerleri ve fiyatları (ve ARTIK DEĞER VE KÂR) arasındaki ilişkiyi gösterebilme savı olarak yorumlanan "dönüşüm sorunu"na yöneltilen saldırılar daha çok dikkat toplamıştır. Eleştiriler üretim fiyatlarını gözlemlemeye elverişli bir kategori olarak ele alır ve deneysel fenomenlerin açıklanmasında değer teorisinin geçerliliğinin, değerin bu fiyatları oluşturup oluşturmadığına (veya zorunlu olup olmadığına) bağlı olduğunu öne sürer. Borkiewitz (1907) Marx'ın önerdiği nicel çözümün eksik olduğunu tanıtladı ve kendisiyle birlikte sonraki yazarlar (Dimitriev 1904, Seton 1957) alternatif çözümler sundu. Sraffa'nın (veya Borkiewitz ve Dimitriev'in) sisteminde değerler ve fiyatların her birinin doğrudan doğruya fiziksel girdi bilgisinden çıkarsanabilir olmasından ötürü, Steedman, Samuelson'un (1971) üretim fiyatlarına giden yolda değerlerin "anlamsız bir dolambaç" ol-

duğu şeklindeki hükmünün doğru olduğunu öne sürer. Bu görüş hatırı sayılır bir destek topladı ve Marxistlerden güçlü tepkiler aldı (☞ Elson 1979, Steedman ve d. 1981).

Kapital'deki değer kavramları, Marx'ın artık değeri kârın temeli olarak analiz etmesini sağlar. Ancak, kendi sisteminde Steedman pozitif artık değerin, pozitif kâr için (eğer sabit sermaye veya ortak üretim mevcutsa) zorunlu bir koşul olmadığını gösterir; Morishima'dan (1974) sonra Marx'ınkinden farklı bir artık emek kavramı gerekir. Eğer artık değer kârın kaynağı (veya zorunlu bir koşulu) değilse, kârın açıklamasının Marx'ın teorisinin dışında bir yerde aranması gerekir. Böhm-Bawerk, Marx'a karşı, kârların üretim araçlarının üretkenliğinden ve kapitalistlerin zaman üzerindeki tasarruflarından kaynaklandığını, beklemenin ödülü olduğunu savundu. Bu teori neo-klâsik ekonominin merkezinde yer almaya devam ediyor. Schumpeter (1976) Marx'ı kapitalizmde girişimciliğin rolünü gözardı etmekle suçlarken, değer teorisini bir yana bıraktı ve kârın daimi varlığını yenilik ve girişimciliğin rolüne bağladı.

Kârın kaynağına ilişkin teorinin yanısıra, kârın hareketini yöneten yasa da (Marx'a göre "en önemli yasa"), kâr oranının düşme eğilimini çıkarsamada yürütülen mantığın yanlış olduğu şeklinde savlara maruz kaldı. Genel bir düzeyde birçok yazar Marx'ın varsayımlarının (değerler veya üretim fiyatları çerçevesinde hesaplanan) kâr oranındaki düşmeyle ilgili ampirik bir öngörü yapmaya elverişli olmadığına dikkat çekti ve kimisi buradan hareket ederek Marx'ın sözünü ettiği yasanın maddî bir temeli olmadığı sonucuna vardı (Hodgson 1974). Marx'ın teknik ilerlemenin etkileri hakkındaki varsayımlarıyla açıkça çelişen bir tarzda, gerçek ücretler yükselmediği sürece kapitalistlerin yeni teknikleri yeğlemesinin kâr oranında asla bir düşmeye yol açmayacağını tanıtlamaya girişen daha katı bir eleştiri Okishio (1961) tarafından önerildi ve Himmelweit (1974) ile Steedman (1977) tarafından Sraffacı bir çerçeveye yerleştirildi (☞ AZALAN KÂR ORANI).

Bu eleştirilerin Marx'ın argümanındaki mantıksal hatalarla ilgili olmalarına karşın, hatalar genel olarak yalnızca Marx'ın soyutlama yöntemine (☞ Fine ve Harris 1979) başvurmayan (Sraffa'nınki gibi) bir teorik yapı kullanılarak tanıtlanabilir. Bununla birlikte, eleştirmenlerden biri olan Keynes, Marx ve Engels'den elini çekmiştir. "Ekonomi bilmecesine bir ipucu" bulmak için onlara baktığında "modası geçmiş çekişmelerden başka bir şey bulamadığı"nı yazar (Bernard Shaw'a 1 Ocak 1935 tarihli mektup). Aslında, Marx, Say'in Nicel Para Teorisi ve Yasası'na saldırırken Keynes'i öndelemiştir, ama Marxizmin kimi yönlerine sempati besleyen sol-kanat Keynesçiler Marx'ın önermelerinin teorik temellerini reddettiler. Örneğin, Joan Robinson (1942) "Marx'ın *değer* kavramı çerçevesinde ifade ettiği görüşlerin hiçbirinin bu kavram olmaksızın daha iyi dile getirilemeyeceğini" savunur, ama Marx'ın değer kavramıyla bağlantılı olan sömürü ve artık değer kavramlarını reddeder. Nitekim Keynesçi, neo-klasik ve Sraffacı eleştirilerin hepsi Marx'ın değer teorisinin ya gereğinden çok şeyi kapsadığı veya yanlış olduğu savına yaslanır.

Modern bir disiplin olan sosyolojinin kurucu babalarından ikisi -Max Weber ve Emile Durkheim- düşüncelerini, Marxist toplum teorisine bir ölçüde bilinçli bir muhalefet içinde geliştirdi. Bu durum en çok, çözümlemek için Marx'ın uğraştığı sorunlara çok benzeyen sorunları (Batı kapitalizminin kökenleri ve gelişimi, toplumsal sınıfların ve işçi hareketinin anlamı, modern devlet ve politik iktidarın doğası) seçmekle kalmayıp, kestirme bir şekilde de olsa "materyalist tarih anlayışı"nı açıkça eleştiren Max Weber'in çalışmalarında göze çarpar. Karl Löwith'in (1932) belirttiği gibi, hem Marx, hem de Weber'in öncelikle (birinin "yabancılaşma", öbürünün "akılcılaşma" bağlamında yorumladığı) modern kapitalist toplumdaki insanların kaderleriyle ilgili oldukları ve sosyal bilim anlayışlarının toplumun burjuvazi ve proletarya şeklindeki gerçek bölünüşüne tekabül ettiği söylenebilir. Weber'in genel tarihsel materyalizm eleştirisi, özel bir değer yönelimine dayanan tarihsel materyalizmin, tarih üzerine olanaklı perspektiflerden yalnızca birini oluşturduğu ve başka perspektiflerin de pekâla olanaklı olduğu şeklinde özetlenebilir. Weber bu savı, tek yönlü "ekonomik yorum"u en az onun kadar tek yönlü "tinselci bir yorum"la değiştirmeyi önermediğini (Weber 1904) kesin bir şekilde belirtirken, kapitalizmin gelişiminde dinsel düşüncelerin (Protestan ahlâkı) oynamış olabileceği rolü göstererek tanıtladı. Weber, ayrıntılı çalışmalarında (1921), statü gruplarının rolünü vurgulayarak Marxist görüşün sınıf ve sınıf çatışmalarına verdiği önemi

sınırlandırdı, Marxist devlet anlayışına itiraz etti ve özellikle ulusal devletin bağımsız rolünü vurgularken politik iktidar anlayışı bakımından seçkinler teorisyenlerine yaklaştı. Aynı zamanda, bürokrasinin genişlemesine özel bir önem atfetti ve Marxist sosyalizm eleştirisinin bir bölümünü, sosyalist hareketin "proletarya diktatörlüğü"nden daha ziyade bir "memurlar diktatörlüğü" üretmesinin daha muhtemel olduğu savına dayandırdı (1924).

Durkheim, Marxist sorunlarla Weber denli ilgili olmasa da (belki Marxist düşünce ve sosyalist hareketin Fransa'da Almanya'dakinden daha az gelişmiş olmasından ötürü), *Année sociologique*'de ve başka yerlerde Marxist çalışmaları gözden geçirmek, "işbölümünün anormal biçimleri"ni tartışmak (1893), sosyalizm üzerine ders vermek (1928) gibi, sonradan Alman (Marxist) sosyalizminin sistematik bir incelemesine vardırmadan terkedeceği çeşitli vesilelerle Marx'ın toplum teorisiyle karşı karşıya geldi. Durkheim, Marxist teorinin toplumsal hayatı "bu hayatın içinde yer alanların kavramlarıyla değil, bilincin algılamadığı daha derin nedenlerle" (1897 s. 648) açıklamaya koyulmasını özel bir fazilet olarak gördü, ama genel olarak ekonomik etmenlere ve sınıf mücadelelerine gereğinden fazla önem atfettiğini söyledi. Nitekim, sınıf çatışmasının Avrupa'da ortaya çıkan işbölümünün ve yeni türden endüstriyel toplumun düzenlenişinde karşılaşılan eksikliklerden kaynaklanan ikincil bir fenomen olduğunu öne sürdü (1893, 1897) ve Marxist devlet kavramına, bir bütün olarak toplumun "aklı" ve ahlâkî etmeni olarak devlet anlayışını öne sürerek karşı çıktı (1950).

Ayrıca bu dönemde Marx'ın teorisine bu kez Marxizm içinden Eduard Bernstein (1899) tarafından bir eleştiri yöneltildi. Bernstein'ın başlıca itirazlarından biri, yaşam düzeylerinin yükselmesinden ve orta sınıfın genişlemesinden ötürü sınıflar arasında bir kutuplaşmanın ortaya çıkmamasıydı. Bu izlek o zamandan beri hem Marxist teorinin yeniden yorumlanmasında (örneğin, Renner'in -1953- "hizmet sınıfı" kavramı, Poulantzas'ın -1975- günümüz kapitalizmindeki "küçük burjuvazi"ye ilişkin analizi) ve hem de eleştirilmesinde (örneğin, Parkin 1979) önemini korudu. Yakın dönemde sınıf hakkında yürütülen tartışmalar hem "yeni bir işçi sınıfı" (Mallet 1975) veya yeni sınıf yapısı (Touraine 1971) (☞ İŞÇİ SINIFI) anlayışlarına ve hem de etnik hareketler (☞ IRK) veya kadın hareketi (☞ FEMİNİZM) gibi sınıfsal olmayan toplumsal hareketlerin sınıf mücadelesiyle bağlantılı olarak incelenmesine yol açtı. Ayrıca bu tartışmalar toplumsal tabakalaşma ve sosyalist toplumlarda ortaya çıkması muhtemel yeni sınıf yapıları hakkında yeni çalışmalar üretti (örneğin, Konrad ve Szelenyi 1979).

Daha sonra Marxizme karşı başka bir önemli eleştiri, Marx'ın İDEOLOJİ teorisini daha genel bir bilgi sosyolojisiyle aşmaya girişen Karl Mannheim'dan (özellikle *İdeoloji ve Ütopya* 1929) gelecektir. Mannheim'ın yaptığı eleştirinin ve revizyonun başlıca üç yönü var: ① Bir "düşünce tarzı" ve dolaylı olarak çıkarlarla ilişkili bir dizi tutum arasındaki karşılıklı ilişki lehine bilinç ve ekonomik çıkarlar arasındaki dolaysız birliğin reddi; ② tüm toplumsal düşüncenin "ilişkisel" bir niteliği olduğunu ve bilimsel "hakikat"i sorunlaştırdığını savlayamayacağını öne sürerek Marxizmin kendisini bir sınıfın ideolojisi olarak görmek; ③ sınıfların yanısıra öbür toplumsal grupların (örneğin, soy-sop grupları) bilinç üzerinde önemli etkileri olduğunu söylemek. Yakın dönemde Marxist teorinin sosyolojik eleştirisi diğer iki önemli sosyologdan geldi. Raymond Aron, Weber'den oldukça etkilenmiş bir konumdan hareketle, "ekonomik yorum"un bir tarih bilimi olduğu savını yadsır ve politikanın ekonomiden bağımsız olduğunu vurgular. Daha genel bir çalışmasında, kendisi birçok bakımdan Marxizmin başlıca eleştiricilerinden biri olan Sartre ve Althusser'in Marxizmini eleştirel bir gözle inceledi (Aron 1970). Aron gibi Weber'den etkilenmiş, ama bir bütün olarak Marxizmi daha az eleştiren C. Wright Mills, ekonomik ve politik alanlar arasındaki ayrım hakkında Aron'unkine oldukça benzeyen bir görüş benimsedi ve "iktidar seçkinleri" terimini (ekonomik ve politik iktidar arasında bir örtüşmeyi öngerektirdiğini düşündüğü) yönetici sınıf terimine tercih etti.

Son zamanlarda Marxist teoriye yöneltilen eleştiriler aslında devlet ve politika sorunu üzerinde yoğunlaştı. "Demokratik çoğulcu" perspektiften hareket eden birçok eleştirmen (örneği, Lipset 1960) Marxist politika teorisinin Batılı politik sistemlerin yanıltıcı bir resmini sunduğunu göstermeye çalıştı: Kendi iradesini devlete zorla kabul ettirmeye ve kendi "araç"ına dönüştürmeye muktedir bir "yönetici sınıf" yoktur. Ne olursa olsun, politika ve seçimlerle ilişkili olarak olanaklı kıldıkları rekabetle Batılı politik sis-

temlerin doğası, devletin belli bir sınıf veya grup yararına haksız yere birtakım politikalar izlemesini önler. Farklı bir perspektiften gelen eleştiriler "devletin göreli özerkliği" kavramının yeterince (☞ DEVLET) cüretkâr olmadığını, Marxistlerin uluslararası bir bağlamda konumlanan ve öbür devletlerle rekabet halinde olan devletin, toplumdaki tüm sınıf ve grupların üstünde ve ötesinde yer alan kendine özgü birtakım uğraşları olduğu gerçeğini gözönünde bulundurmak konusunda başarısızlığa uğradıklarını öne sürdü (örneğin, Skocpol 1979).

Yakın zamanlarda görülen Marxist teorinin eleştirisi ve yeniden değerlendirilmesi çabalarında ortaya çıkan başka bir izlek de, Weber'e kadar uzanmasına rağmen, Marxizmin bir "tarih bilimi" olarak statüsüyle ilgilidir. Habermas, tarihsel materyalizmi "yeniden inşa" ederken, Marxist pozitivizme genel olarak yönelttiği eleştirileriyle uyumlu bir tarzda (☞ FRANKFURT OKULU; POZİTİVİZM), toplumsal gelişmenin ilk evrelerinin yalnızca toplumsal emek ve maddî üretim çerçevesinde değil, aynı zamanda ikisi de dile bağlı olan aile örgütlenmesi ve eylem normları çerçevesinde kavranması gerektiğini öne sürer. Marxist tarih teorisinin daha genel eleştirileri, teorinin barındırdığı söylenen TARİHSİCİLİK bağlamında birbirine zıt yönlerden Popper ve Althusser'den geldi. Öte yandan, üretici güçlerin gelişiminin belirleyici etkisini vurgulayan "eski moda bir tarihsel materyalizm" (Cohen 1978) kimi yazarlar tarafından güçlü bir şekilde savunuldu. Tüm bunların yanısıra, Marxist teoride, özellikle bir toplum biçiminden öbürüne geçişler ve bu geçişlerde sınıfların oynadığı rol ile ilgili olarak daha birçok ayrıntılı sorun mevcuttur.

Modern araştırmaların sonsuz bir sel içinden açığa çıkardığı karmaşık olgusal ayrıntıları, geniş bir şekilde sunulmuş genel formüllerle uyumlu hale getirmede büyük zorluklarla karşılaşıldı. Bu durum Marxistleri, kendi şemalarına uyan tanıtları önyargılı bir şekilde seçtikleri, örneğin, en güçlü oldukları alanlardan biri olan Avrupa devrimlerini incelerken sınıf mücadelesine ilişkin en küçük bir işareti bile gereksiz yere öne çıkardıklan suçlamasına maruz bıraktı. Gerçekten sınıf mücadelesinin tüm tarihe yayılıp yayılmadığı veya tarihte "sınıflar"ın ne ölçüde yaygın olduklarının tanımlanıp tanımlanamayacağı sık sık sorgulandı. Marxizmin sınıflar konusundaki ısrarının "Marxizmin üstü örtük erekselliğinin, bin yıllık krallık hakkında açıkça belirtilmeyen sayıltılarının" (Heilbroner 1980 s. 87) bir bölümünü oluşturduğu düşünüldü.

Üretim tarzı kavramı tarihsel materyalizmin canalıcı bir kavramıydı, ama Marx'ın yazılarında "bu kavram hiçbir yerde açık bir şekilde formülleştirilmemiş"ti (Shaw 1978, s. 31). Marxistler kavramın belirsizliğini tartışmaya başladıklarında, bu kavrama eşlik eden ekonomik temelin düşünceler, din ve yasalarla nasıl ilişkilendirilebileceği sorunuyla daha fazla derinleşen bir anlaşmazlık içine düştü. Marxistlerin de, Marx gibi, "yapı ve üstyapı" arasında kurulan bağın "gevşek ve sıkı değişkeleri arasında gidip geldikleri" (Evans 1975, s. 67) söylenebilir. Marxist teoriye kapsamlı itirazları olan bir ortaçağ uzmanı, düşünce ve davranış örüntülerinin, aynı anda üretici sistemde hiçbir değişme olmaksızın belirgin bir şekilde değişebileceğini öne sürdü. Charlemagne'ın ve Barbarossa'nın Avrupaları arasındaki farklılıklar, ekonomi yöntemlerinin herhangi bir temel sürekliliğinden çok daha önemlidir (Leff 1969, s. 137-40).

Çözümü en az yukardaki kadar zor olan diğer bir sorun da, özellikle eski çağlar bağlamında bir "tarz" veya sosyo-ekonomik yapının öbürüne yol açtığı süreç veya süreçlerle ilgiliydi. Birçok eleştirmen, Marx'ın tarihsel değişme teorisinin temelde bir teknolojik değişme teorisi olduğunu öne sürdü. Marxistler bunu hep reddetmiştir, ama Gandy'nin söylediği gibi belki, Marx'ın kimileyin "teknolojik gerekircilige dikkatsizce kaydığı"nın (1979 s. 131) itiraf edilmesi gerekebilir. Üstelik, Marxistlerin yeterli bir kesinlik ve genellemeyle alternatif bir yanıt sundukları da söylenemez. Böylece bu bağlamda da düşüncelere ve ideallere atfedilen ağırlık ve bunların özerklik derecesi sorunlu olmaktan kurtulamıyor. Rubel, Marx'ın kendi düşüncesinde ekonomik gerekircilik ve yaratıcı hümanizm arasında "çözümlenemez bir çelişki" (1981, der. O'Malley ve Algozin, s. 51) bulunduğundan söz etmişti. Marx'ın ardılları tarihteki etik bileşke konusunu genellikle baştan savdı (☞ ETİK; AHLÂK). Ve tüm karışıklıklar bugünlerde, tarihin her yerde aynı veya benzer "yasalar"a uyup uymadığı sorunuyla daha çok şiddetleniyor. Marxist teorinin Batı Avrupa deneyiminden doğduğu giderek kabul ediliyor. Marxist teorinin Batılı yazarlar tarafından öbür coğrafî bölgelere (örneğin, Hindistan gibi ülkelere) uygulanması hem Marxist ve hem de Marxist olmayan araştırmacılar tarafından birçok eleştiriye uğruyor.

Yakın dönemde bir bütün olarak Marxist düşüncenin en özlü eleştirel incelemesi "geçmiş tarihin bir yorumu" olarak Marxizmin taşıdığı değer ve politik ideoloji olarak barındırdığı "fantazi" niteliği arasında bir ayrım yapan Leszek Kolakowski'nin *Main Currents of Marxism* (Marxizmin Başlıca Akımları) başlıklı kitabıdır kuşkusuz. Kolakowski, Marx'ın düşünsel mirasının modern sosyal bilimler tarafından geniş ölçüde özümsenirken -bağımsız bir açıklayıcı sistem veya yöntem olarak Marxizm "ölü"dür- etkili bir politik öğreti olarak Marxizmin sadece "bir karikatür ve dinin düzmece bir biçimi" olduğunu söyler. Ne var ki, kimi çözüme kavuşturulmamış sorunlara rağmen, Marxizmi birçok düşünürün gözünde öbür düşünce tarzlarına meydan okuyan bir yaklaşım haline getiren tam da Marxist düşüncenin birçok alanda özel açıklayıcı bir güce sahip olması ve bir din değil, sosyalist bir toplum için bir dizi akılcı normlar yaratma yeteneğidir.

EDİTÖRLER/MK

OKUMA

Bernstein, Eduard 1899 (1961): *Evolutionary Socialism.*

Böhm-Bawerk, Eugen von 1896 (1949): *Karl Marx and the Close of his System*, (der.) Paul M. Sweezy.

Bortkiewicz, L. von 1907 (1949): "Zur Berechtigung der grundlegenden Theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des Kapital". İngilizceye çeviren Sweezy (der.) 1949.

— 1952: "Value and Price in the Marxian System".

Cutler, A. ve d. 1977: *Marx's Capital and Capitalism Today*, cilt 1.

Dimitriev, V. K. 1904 (1974): *Economic Essays on Value Competition and Utility.*

Elson, Diane der. 1979: Value: *The Representation of Labour in Capitalism.*

Evans, M. 1975: *Karl Marx.*

Gandy, D. R. 1979: *Marx and History.*

Habermas, Jürgen 1979: "Toward a Reconstruction of Historical Materialism". *Communication and the Evolution of Society* içinde.

Heilbroner, R. L. 1980: *Marxism: For and Against.*

Himmelweit, S. 1974: "The Continuing Saga of the Falling Rate of Profit-A Reply to Mario Cogoy".

Hodgson, G. 1974: "The Theory of the Falling Rate of Profit".

Kolakowski, Leszek 1978: *Main Currents of Marxism.*

Lipset, S. M. 1960: *Political Man.*

Löwith, Karl 1932 (1982): *Max Weber and Karl Marx.*

Mannheim, Karl 1929 (1936): *Ideology and Utopia.*

Morishima, M. 1974: "Marx in the Light of Modern Economic Theory".

Okishio, N. 1961: "Technical Change and the Rate of Profit".

Parkin, Frank 1979: *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique.*

Robinson, Joan 1942: *An Essay on Marxian Economics.*

Schumpeter, J. A. 1976: *Capitalism, Socialism and Democracy.*

Seton, F. 1957: "The Transformation Problem."

Skocpol, T 1979: *States and Social Revolutions.*

Steedman, Ian 1977: *Marx after Sraffa.*

— ve d. 1981: *The Value Controversy.*

Weber, Max 1904 (1976): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.*

— 1924 (1978): "Socialism". W. G. Runciman (der.) *Max Weber: Selections in Translation* içinde.

Marxizmin Gelişimi (*İng.* Development of Marxism, *Fr.* Développment du Marxisme, *Alm.* Entwicklung des Marxismus)

"Marxizm" terimi Marx'ın yaşadığı dönemde bilinmiyordu. Engels'in söylediğine göre Marx, damadı Paul Lafargue'ın bazı ifadeleri karşısında "bütün bildiğim, bir Marxist olmadığımdır" yorumunu yapar. Elbette buradan, çalışmalarının sonucunda oluşan kuramsal sistemin ilkelerini reddettiği anlamı çıkarılamaz. Fakat bu, onun, en azından başlangıçta her şeye yanıt veren bir dünya görüşü sunma savında olmadığının kanıtıdır. Marx ve Engels'in düşüncesi, geniş kapsamlı bir dünya görüşü olarak ilk kez İkinci Enternasyonal sırasında geliştirildi. Plehanov (1894) "Marxizm eksiksiz bir dünya görüşüdür" diye yazmış ve DİYALEKTİK MATERYALİZM terimini onu tanımlamak için kullanmıştır. Marx ve Engels'in çalışmaları, Kautsky içinse doğal etik ve materyalist (biyolojik) dünya görüşünü de içeren, hem doğa hem insan topluluklarını içine alan kapsamlı bir evrim

kuramı anlamı taşıyordu. Engels, Alman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) önderlerinin isteği üzerine yazdığı (Marx'ın da küçük bir katkıda bulunduğu) *Anti-Dühring* (1878) adlı çalışmasında bu doğrultuda ilk adımı atmıştır. Engels'in bu çalışması sosyalist parti üyelerinin bilinçleri üzerinde -yalnızca ilk cildi yaşadığı sırada basılıp (1867) diğer iki cildi daha sonra Marx'ın taslak ve notlarından Engels tarafından düzenlenip yayımlanan (1885, 1894)- Marx'ın başyapıtı *Kapital*'in yaptığı etkiden çok daha büyük bir etki yapmıştır.

Marx kuramsal çalışmalarını özellikle değilse bile öncelikle devrimci proletaryanın bakış açısından ekonomi politiğin eleştirisi ve tarihin materyalistçe kavranması doğrultusunda tasarlamış görünmektedir. Materyalist düşünüş biçimi, maddî üretimin sürdürülmesini (geniş anlamıyla üretim tekniğini), örgütlenmesini (Marx'ın terminolojisinde üretim ilişkileri, ilk metinlerde aynı zamanda "etkileşim ilişkileri") siyasi örgütlenmenin ve bir dönemin entellektüel görünümlerinin belirleyici etkeni sayar. Bu kavramsal çerçeve, yalnızca bilinçte yapılacak değişiklikle toplumsal ve siyasi koşulların dönüşümünü olası gören öznel-idealist GENÇ HEGELCİLER'in görüşlerine karşı geliştirilmiştir. Genç Hegelciler'in düşünceleri, yurttaşlara "devleti ve mülkiyeti kafalarından çıkarıp atmayı" ve "Özgürler Birliği"ne katılmayı öneren anarşist düşünür Max Stirner'in çalışmasıyla en uç noktasına ulaşmıştır. Buna karşılık Marx, devlet ve mülkiyetin (para vb.) yok sayıldıklarında yeryüzünden uçup gidecek öznel hayaller olmadığını, öte yandan gerçek koşulların yansımasının da sonsuz ve değişmez sayılamayacağını gösterir.

"Ekonomi politiğin eleştirisi", materyalist tarih kavramıyla uyum içinde, "yanlış görüngülerin" basit biçimiyle eleştirisini değil aynı zamanda zorunlu olarak klâsik burjuva ekonomi politiğinin bu görüngüleri üreten nesnel (maddî, toplumsal) koşulların eleştirisini içerir. Bu bağlamda klâsik ekonomi kuramı basit bir "yanlış" değildir, kapitalist üretim tarzı ve onun içsel çelişkilerinin (kusursuz değilse de) iyi bir yansıtıcısıdır. Değer, para, kâr, artık değer vb., bu üretim tarzının ancak onunla beraber ortadan kalkabilecek olan zorunlu biçimleridir (nesnel kategoriler). Bu eleştirel kuram (diğer tüm bilimsel kuramlar gibi) herhangi bir birey tarafından benimsenebilir. Ama tüm bir sınıf bu kuramı ancak eğer varlığı (içinde yer aldığı) karmaşık ilişkiler sistemi hakkındaki bilinçsizliğine bağlı değilse benimseyebilir. Ekonomi politiğin eleştirisini kendi kendisini tahrip etmeden özümseyebilen tek sınıf proletarya sınıfıdır; ki bu özümseme, proletaryanın kurtuluşu için vazgeçilmez önkoşuldur. Burjuvazinin (örneğin Engels gibi) mensupları sınıfsal konumlarının sınırlarını birey olarak aşabilirken, tüm bir sınıfın bu şekilde kendini yoketmesi Marx'a göre olanaksız bir şeydir. Denilebilir ki, kapitalist sınıfı Marx'ın kuramını kabul etmekten alıkoyan varoluşsal engeller veya tersine, bu kuramı yadsımaya ve çürütmeye iten varoluşsal çıkarlar vardır.

Devrimin gerçekleşmesini (ilke olarak) her an olası görerek "öznel etken"i ve sıkı devrimci kararlılığı vurgulayan Bakunin veya Blanqui'nin (☞ BLANQUİCİLİK) devrim kuramlarına karşı Marx, devrimin nesnel koşullarının proletarya devriminin zaferinden önce olgunlaşmış olması gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat bu nesnel koşulların tam neler olduğunu söyleyemediği doğrudur. Zaman zaman, toplumun varolan biçimi içinde üretici güçlerin olası en son genişleme noktasına ulaşmadan önce devrim olmayacağını belirtir. Bu durumda, (ekonomik) durgunluk devrim için önkoşuldur; kapitalist sistemin eninde sonunda böylesi bir durgunluk noktasına geleceğini *Kapital*'in 3.cildinde (bölüm 13, 14) formüle ettiği "azalan kâr oranı eğilimi" ile açıklar. Engels toplumsal devrimi izleyen modern sosyalizmin bu dönüşümü başarmak için "yalnızca proletaryaya değil, toplumsal üretici güçlerin, sınıf farklılıklarının kesin olarak ortadan kaldırılmasını olanaklı kılacak kadar gelişmesini sağlayabilecek olan burjuvaziye de" gereksinim duyduğunu ileri sürer ("Rusya'dan Toplumsal Gözlemler", *Der Volksstaat*, sayı 43, 1875).

Hükümetin baskıcı tutumuna karşın 1875'den sonra hızlı bir gelişme gösteren Alman işçi hareketi, devrimci değişimlerin güncel olanaksızlığı işçi sınıfı örgütlenmelerinin kültürel bakımdan sağlamlaştırılması ihtiyacı karşısında; işçi sınıfının eğitim istemleri ile onu egemen burjuva (ve arta kalan feodal) kültürün dışında tutma amacına dayalı, farklı bir "dünya görüşü" yaratma noktasına gelmiştir. Bu, Marxizmin dünyevî olan her şeyi kapsayan ve çoğu kez de doğrudan doğruya dinsel kavrayışların yerini alan bir doktrin olarak gelişmesine yol açmıştır. Sonuçta Kautsky, Plehanov gibi önde gelen Marxist düşü-

nürler, Marxizmi materyalist ideolojinin yaygınlaşan, popüler unsurlarıyla ele alarak sundu. Marx'ın tarih kavramı Engels ve diğerlerince kapitalizm öncesi toplumlara uygulandı ve bu Darwin'in evrim kuramına koşut bir bilimsel başarı olarak görüldü. Darwin doğa için ne yaptıysa, Marx da aynı şeyi insan toplulukları için yapmıştı. Marxist dünya görüşü, emekçi hareket içinde -yalnızca Almanya'da değil- yenilmez, nesnel bir gelişme süreci içinde ilerlediği bilincini yaratmış; uyarışını böylece de güçlendirmiştir. Bu dünya görüşü için, Darwinizmi herkesin anlayacağı şekle sokan Haeckel'in (1843-1919) önemi, Hegel ve diyalektiğinin öneminden çok daha büyüktü. Neredeyse tam anlamıyla Marxist ilk parti olan SPD'nin büyüyen nicel gücü ile siyasal etkisizliği arasındaki aykırılık ideolojik temeli Marxizm olan kendi (SPD) alt kültürünün oluşumu ile perdelenerek geçiştirilmiştir.

Yarı-meşruiyetçi İmparatorluk Almanyası'ndakinden bile daha büyük bir aykırılık ise, devrim öncesi Rusya'da Marxist devrimci umutlarla, sosyo-politik gerçeklik arasındaydı. Burada seçkin aydınlar Marxizmi, nüfusun büyük ölçekli endüstride istihdam edilmiş olan oldukça küçük bir azınlığına taşımışlardır. Lenin'in PARTİ kuramı bu ilişkiyi son derece açık bir şekilde gösterir. Buna göre Marxizm, proletaryaya, yalnızca bu amaç için özel olarak yaratılmış bir örgütlenmeyle -"yeni tür parti"- dışarıdan götürülmek zorunda olan; her şeyi kapsayıcı bir dünya görüşü ve siyasal bir kuramdı. -Bir dünya görüşü olan Marxizm doktrinin daha sonra Stalin döneminde eleştirisiz adlandırıldığı biçimiyle- ideolojinin kadro partisinin disiplini, müstesnalığı ve önderlik iddiasının yadsınmazlığı için bir güvence olması tasarlanıyordu. Böylece, işçi sınıfı ve işçi sınıfı bilinci arasındaki ilişki tersine çevrilmişti: Önce, kadro partisi kendisine bağlı aydınların yardımıyla "Marxist dünya görüşü"nün özünü oluşturduğu bu sınıfı bilincini geliştirmiş ve ardından bu bilinç devrimden sonra hızlı bir büyüme gösteren işçi sınıfına aktarılmıştır. Lenin, kuramında ampirik koşullara ve durumlara uyarlı değişiklikleri kabul etmeye hazırlanırken, dünya görüşü doktrini, Stalin yönetimi altında, bürokratik devlet sosyalizminin inşası süreci içinde dogmaya dönüştü. Marxizm tüm Sovyet yurttaşları için zorunlu bir düşünüş biçimi, resmî devlet ve parti doktrini haline geldi. Aşağı yukarı 1920'lerin sonunda başlayan bu dönemde Marxist dünya görüşü yalnızca yurttaşları değil, bilim ve sanatı da bağlayan bir deli gömleği biçimini almıştır. Artık "Marxist dilbilim", Marxist kozmoloji, genetik, kimya vb. kavramları vardır. Stalin'in ölümünden sonra yeni yönetim altında doğa bilimlerinin parti ideologlarınca vesayet altında tutulmasının Sovyet bilim ve teknolojisini Batı'ya kıyasla ne büyük oranda geri bıraktığı ortaya çıkınca, bundan vazgeçildi. Toplumsal ve kültürel bilimlerde ise, bir dereceye kadar özgürlük sağlanmışsa da, bu denetim kalkmamıştır.

Marx'ın eleştirel bir kurama yönelik katkıları geliştirilmediği gibi, Marxist dünya görüşüne dahil edilen (bu unsurlarla) Marxizm geri götürülmüştür. Marx'ın kararlı bir ateist olduğu açıktır. Fakat Marx, dini, özgür olmayan toplumsal koşulların zorunlu bir ürünü olarak ele almıştı ve üreticilerin özgür birliğinin oluşmasıyla birlikte (komünizm altında) ortadan kalkacağından emindi. Hiçbir zaman "materyalist ideoloji"nin dinin yerini alması gerektiğini ileri sürmemiştir; en sevdiği şiar -de omnibus dubitandum- onu bu konuda kuşkucu olmaya itici niteliktedir. Tersine, böyle bir ideolojinin ortaya çıkması ve süreklileşmesi bunun da ötesinde devlet otoritesiyle dayatılan bir dünya görüşü haline gelmesi; bizzat Marx'ı izlersek, özgür olmayan toplumsal ve siyasal koşulların ifadesi olarak yorumlanabilir.

Sovyet Marxizminin her şeyi kapsamaya yönelik yaklaşımına karşı, Lukács ve Korsch'un ilk çalışmalarıyla birlikte her şeyden önce, doğanın diyalektiğinin Engels'te başlatılan Marxizme dahil edilmesi çabalarına karşı çıkan, "öznel faktör"ü ve eleştiriye açıklığın önemini vurgulayan BATI MARXİZMİ olarak tanımlanan bir gelişme ortaya çıkmıştır. Bu, "Batı" Marxizmi ya da "eleştirel" Marxizm içinde, ilk kez Korsch (1923) tarafından savunulan Marxizmin kendisine karşı Marxist eleştirel yaklaşımın uygulanması da önem kazanmıştır. Araştırmalar için kullanabileceği zengin malî kaynaklarına rağmen, bu tür bir eleştirel kendi kendisini düzeltme bakımından ortaya koyduğu yeteneksizlik Sovyet Marxizminde kısırlığa yol açmıştır.

1920'den bu yana dogmatik olmayan Marxizm, Batı düşüncesini birçok alanda derinden etkilemektedir. Cambridge'de, Piero Sraffa, Joan Robinson ve Maurice Dobb, yeni Ricardocu kuramın unsurlarını da içeren Marxist bir ekonomi politik eleştirisi yapmayı onlarca yıl sürdürdüler. (☞ DOBB; RİCARDO VE MARX; SRAFFA). ABD'de Paul Baran (1957) Üçüncü

Dünya'da AZGELİŞME VE GELİŞME'nin sorunlan üzerine eleştirel Marxist bir yaklaşım başlattı. Toplumbilim ve tarih alanlarında Marxizmin etkisi çoğunlukla Max Weber'in etkisiyle birleşerek önemli ölçüde artmıştır. Özellikle Annales okulundan Fransız tarihçiler son derece yoğun ve verimli Marxist yaklaşımlar geliştirmişlerdir. (☞ TARİH YAZICILIĞI). Bu Batılı katkıların bir kısmı, kendi çalışmalarında Lenin'in ölümünden bu yana -(Preobrajenski, Varga gibi) bazı istisnalar dışında- hiçbir ilerleme gösteremeyen "ortodoks" Marxistler tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Eger Sovyet felsefesi, toplumsal kuramları ve bunun ötesinde, matematiksel mantık sibernetik gibi oldukça önemli teknolojik (ve askerî) uygulama alanları olan, yüksek uzmanlık gerektiren dallarda yine de ilerleme kaydetmişse, bu Marxizmle değil, ona karşın gerçekleşmiş olan bir ilerlemedir. Batı'daki Marxist düşüncenin çok daha fazla canlı ve özgün olmasının ilkesel nedenlerinden biri, kuşkusuz, toplumbilimlerinde felsefe ve diğer disiplinlerde Marxist olmayan (düşünce akımlarının) etkisine açık kalmasıdır.

IF/CB-ÖO

OKUMA

Bukharin, Nikolai 1921 (1925): *Historical Materialism A System of Sociology.*

Fetscher, Iring 1970: *Karl Marx and Marxism.*

Hobsbawm, Eric, J. ve d. (der.) (1980-): *The History of Marxism.*

Kolakowski, Leszek 1978: *Main Currents of Marxism.*

Korsch, Karl 1923 (1970): *Marxism and Philosophy.*

— 1929: "Karl Kautsky und de materialistische Geschichtsauffassung."

Lichtheim, George 1961: *Marxism: An Historical and Critical Study.*

Lukàcs, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

Marcuse, Herbert 1958 (1964): *Soviet Marxism: A Critical Analysis.*

Stalin, J. V. 1938: *Dialectical and Historical Materialism.*

Vranicki, Predrag 1972, 1974: *Geschichte des Marxismus. (2 cilt).*

Materyalizm (*Ing.* Materialism, *Fr.* Materialisme, *Alm.* Materialismus)

En geniş anlamıyla materyalizm varolan her ne ise tamamiyle maddî olduğunu ya da en azından maddî olana bağlı bulunduğunu ileri sürer. (Materyalizm daha genel biçimiyle bütün gerçekliğin temelde maddî olduğu; daha özel biçimiyle de insan gerçekliğinin maddî olduğunu ileri sürer). Marxist gelenekte normal olarak daha zayıf ve *indirgemeci olmayan* bir materyalizm varolmuş, ancak kavram çeşitli biçimleri altında ortaya konmuştur. Aşağıdaki tanımlamalar öncelikle terminolojiye açıklık getirecektir. Felsefî materyalizm Plehanov'u izleyerek tarihsel materyalizmden, Lenin'i izleyerek bilimsel materyalizmden genel olarak ayırdedilir.

Felsefî materyalizm:

① toplumsal olanın biyolojik (ve daha genel olarak fiziksel) olana tek yönlü bağımlılığını ve birincisinin ikincisinden doğduğunu ileri süren *varlıkbilimsel (ontolojik) materyalizmden,*

② bilimsel düşüncenin en azından bazı nesnelerinin bağımsız varlığını ve olguları dönüştürüce etkinliği olduğunu ileri süren *epistemolojik materyalizmden,*

③ toplumsal biçimlerin yeniden üretim ve dönüşümlerinde insanın etkin aracılığının belirleyici rolü olduğunu ileri süren *pratik materyalizmden* oluşur.

Tarihsel materyalizm, kadın ve erkeğin doğal (fiziksel) varlıklarının ya da daha genel olarak emek sürecinin üretim ve yeniden üretiminin insanlık tarihinin gelişiminde nedensel üstünlüğü olduğunu ileri sürer.

Bilimsel materyalizm, (toplumsal olanını da içeren) gerçeklik ile ilgili bilimsel inançların (değişen) içeriği ile tanımlanır. "*Materyalist dünya görüşü*" denilen şey (örneğin bilim yanlısı bir tutumu, ateizmi vb. içerebilen), (tarihsel olarak değişen) daha gevşek ve genel olan pratik inanç ve tutumlardan, bir *Weltanschauung*'dan (dünya görüşü) oluşur. Bu madde esas olarak felsefî materyalizm ile ilgilidir, tarihsel materyalizm ile olan ilgisi ancak özet biçimde verilmiştir.

Marx'ın "*materyalist* tarih anlayışı"nın felsefî açıdan başlıca önemli noktaları şunlardır: (a) toplumsal yaşamda düşüncelerin öncelikle özerkliklerinin daha sonra da üstünlüklerinin reddi; (b) soyut felsefî dü-

şüncenin tersine yöntemsel olarak somut tarihsel araştırmaya bağlılık; (c) toplumsal yaşamın üretim ve yeniden üretiminde insan etkinliğinin (praxis) merkezî rolünün kavramlaştırılması, buradan hareketle; (d) insanlık tarihinde toplumsal ilişkilerin dolayımının ve doğanın dönüştürülmesinin nedeni olarak emeğin öneminin vurgulanması; (e) Marx'ın türsel bir hümanizm olarak anlaşılmış bir doğalcılığı savunarak insanı temelde doğa ile birliği içinde kavradığı erken dönem (özellikle *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*) yazılarının dışavurumculuğundan; insanı temelde doğaya karşı ve onun egemeni olarak kavradığı orta ve geç dönem yazılarının teknolojik Prometheusçuluğa doğru değişme göstererek insan açısından doğanın anlamını vurgulaması; (f) bütününde Marx'ın insan-doğa ilişkisini içsel olarak -insanın temelde doğaya bağımlı olması ancak doğanın temelde insandan bağımsız olması biçiminde- simetrik olmayan bir şekilde ele aldığı, bilimsel GERÇEKÇİLİK'e doğru göreceli olarak gelişen bir bağlanma ve gündelik gerçekliğe sürekli bir bağlanış.

Yalnızca (c) maddesi Marx'ın yeni pratik ve dönüştürücü materyalizmi, burada ayrıntılı olarak gözönüne alınabilir. Marx'ın bu materyalizmi, insanın saf hayvan varlığından ya da etkinliğinden çifte bir özgürlükle ayrıldığı görüşüne dayanır; güdüsel belirlenmeden bağımsızlığı ve plânlı, önceden dolayımlanmış bir biçimde üretimde bulunma özgürlüğü. Bu kavramlaştırmanın genel karakteri en özlü anlatımını *Feuerbach Üzerinde Tezler*'de (8. tez) bulur; "Bütün toplumsal yaşam temelinde pratiktir. Teorinin gizemciliğine yol açan bütün anlaşmazlıklar akılcı çözümlerini insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranılmasında bulurlar." Geleneksel, tefekkürcü materyalizmin edilgin, tarih-dışı ve bireyci özelliği ile/ ve klâsik Alman idealizminin yalnızca idealize edilmiş ve yabancılaşmış bir biçim altında sunulmuş olarak değinip geçtiği toplumsal yaşamdaki dönüştürücü etkinlik ya da pratiğin rolü, *Feuerbach Üzerine Tezler*'in ikili ana temasını oluşturur. Marx'ın, Hegel'in *Aklın Fenomenolojisi*'ni eleştirisinin özünün; Hegel'in nesnelleşme ve yabancılaşmayı, nesnelleşmenin varolan (mevcut), tarihsel olarak özel, yabancılaşmış biçimlerini, bir Mutlak Özne'nin kendine yabancılaşmasının momentleri olarak kavrayarak, aynı anda bu kategorileri akılcı bir biçimde değiştirerek ve tamamen insanî yabancılaşmamış nesnelleşme olanağının da yolunu tıkamakla tanımladığına ve karıştırdığına ilk dikkati çeken *Genç Hegel*'de Lukács olmuştur. Fakat bir defa bu ayrım, Marx'ın kendi "nesnellik" kavramını kullanımında ve bu kavramın soy özellikleri taşıdığı konusunda üçlü bir kuşku yaratmıştı; bunun aydınlatılması en azından *Feuerbach Üzerine Tezler*'den bu yana Marx'ın materyalizmi için temel özellik haline gelmektedir. Şöyle ki, 1. tez, açık bir biçimde ayrıntılandırmasa da, (a) nesnellik ya da dışsal olan ile, bir öznenin üretimi olarak nesnelleşme (b) arasında bir ayrıma işaret eder ve 6. tez, toplumsal biçimlerin yeniden üretim ya da dönüşüm süreci olarak (b) ve (c) nesnelleşmeleri arasında bir ayrımı gerektirir.

Birinci tez Marx'ı gerek şeylerin düşünceden bağımsızlığının materyalist kavranışı ve gerekse düşüncenin bir etkinlik olarak idealist kavranışının her ikisini de doğrulamaya ve böylelikle de (a) ile (b) arasında ya da *Grundrisse*'nin Giriş bölümündeki terminoloji ile söylersek, gerçek nesneler ile düşüncenin nesneleri arasında, ya da modern bilimsel gerçekçiliğin terminolojisi ile, bilginin fiilî nesneleri ile bilgi üretiminin nesne edinme süreci ya da etkinliği arasında bir ayrım yapmaya yöneltir. Bu ayrım bize, toplumsal alanda *epistemolojik* bir biçimde olduğu kadar *ontolojik* olarak da oluşturucu olan toplumsal pratiğin Marx için doğal bilimlerin *nesnesi* değil bir *koşulu* olduğunu anlamamıza olanak verir. Buraya kadar söylenenlerin ışığında görülen odur ki, Marx'ın idealizme olan itirazı; geleneksel materyalizm insanın bilgi üretimindeki etkin rolünü bilgi üretiminin nesne edinme boyutundan soyutlarken, idealizmin, bağımsız gerçeklik düşüncesini (bilgi üretiminin) fiilî boyutundan gayri meşru bir biçimde soyutlamakta olmasıdır.

Altıncı tez açık bir biçimde, Feuerbach'ın hümanizmi üzerine kurulmuş olan bütün bireyci ve özcü toplum teorilerinin bir eleştirisini yapar ve Feuerbach'ın insanın tarihsel olarak gelişen toplumsallığının, kötülüklere karşı gerçek anahtar olduğu yolundaki antropolojik açıklamalarını tecrit eder. Ve bu tez, (b) ile (c) arasında; insanın amaçlı etkinliği ile bu etkinliğin koşulları ve aracısı olarak verili olmakla birlikte ancak (kendisi de) bu amaçlı etkinlik içinde yeniden üretilmiş ve dönüştürülmüş önceden varolan tarihsel olarak belirlenmiş toplum biçimlerinin yeniden üretimi ve dönüştürülmesi arasında bir ayrımı gerekli

kılar

Bilinen nesnelerin birliğinin iki görünümü olarak (a) ve (b) arasında uygun bir ayrım meydana getirmedeki başansızlık bir yandan epistemolojik idealist eğilimlere (Lukács ve Gramsci'den Kolakowski ve Schmidt'e kadar, (a)'nın (b)'ye *indirgenmesine*), öte yandan geleneksel materyalist eğilimlere (Engels ve Lenin'den, Della Volpe'ye ve "yansıtma teorisi"nin çağdaş örneklerine kadar, (b)'nin (a)'ya *indirgenmesine*) yol açmıştır. Dönüştürücü etkinliğin birliğinin iki görünümü olarak (ya da praxis ile yapının ikiliği olarak) (b) ve (c) arasında uygun bir ayrım meydana getirmedeki başarısızlık da bir yandan sosyolojik bireycilik, iradecilik, kendiliğindencilik vb. ile (örneğin Sartre'da olduğu gibi, (c)'nin (b)'ye indirgenmesi), öte yandan determinizm, şeyleşme, hipoztaslaştırma vb. ile (örneğin Althusser'de olduğu gibi (b)'nin (c)'ye indirgenmesi) sonuçlandı. 9. ve 10'uncu tezler özellikle Marx'ın kendi yeni ve eski materyalizmleri arasındaki farklılıklarla ilgili kavramlaştırmasını ortaya koyar: "duygusallığı pratik etkinlik olarak kavramayan bu materyalizmle ulaşılan en yüksek nokta, tek tek bireylerin ve sivil toplumun üzerine (derin) düşünüştür (tefekkür) "Eski materyalizmin bakış açısı sivil toplumdur, yeni materyalizmin bakış açısı ise insan toplumu ya da toplumsal insanlıktır". Geleneksel materyalizmin problem alanı soyut bir tarih dışı bireycilik ve evrensellik üzerine kuruludur; birbirleriyle ve ortak doğallaşmış kaderleriyle dışsal ve içsel olarak ilişkili yalıtık durumdaki R. Crusoe'lar. Marx için bu kavramlaştırma epistemolojinin geleneksel sorunlarının (☞ BİLGİ KURAMI) ve genel olarak FELSEFE'nin temelini oluşturur. Maddî pratikten kopmuş tefekkürcü (düşünceye dalmış) bilinç için, kendi bedeniyle, diğer akıllarla, dışındaki nesnelerle ve hatta kendi geçmiş durumlarıyla olan ilişkisi problematik hale gelir. Fakat ne bu felsefî sorunlara ne de buradan çıkan pratik sorunlara saf teorik bir terapi ile çözüm bulunamaz. Örneğin, "bu düşüncelere yol açmış olan koşulları ortadan kaldırmak için kişinin kendi kafası dışında yalnızca birkaç fikir edinmek zorunda olduğu"na inanan (*Alman İdeolojisi*, cilt I, bölüm III) Genç Hegelci Stirner'in aksine "teorik karşıtlıkların çözümü yalnızca *pratik* bir biçimde olanaklıdır ve bundan ötürü bir bilgi görevi değil, *gerçek* yaşamın görevidir; çünkü felsefe bu görevi *yalnızca* teorik bir görev olarak kavradığı için çözümsüz kalır" (*Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*, 3'üncü elyazması). Bu nedenle "filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde yalnızca yorumladılar, sorun ona *değiştirmektir*" (11. Tez).

Engels'in, daha sonraki felsefî yazılarında özellikle *Anti-Dühring*'de *Ludwig Feuerbach*'ta ve *Doğanın Diyalektiği*'nde ayrıntılı bir biçimde ele aldığı materyalizmin daha çok kozmolojik evrendoğum (kozmoloji) yönüne verdiği bu abartılı önemi anlamak zordur. Bu konu yalnızca İkinci Enternasyonal'in önderlerinin (Bernstein, Kautsky, Plehanov) teorik formasyonlarında kesin bir moment oluşturmakla kalmamış, daha sonraları DİYALEKTİK MATERYALİZM diye bilinecek görüşün doktriner çekirdeği olarak sonraki çok sayıda tartışmanın etrafında döneceği merkezi de oluşturmuştur. Pozitivist ve evrimci (özellikle toplumsal Darwinizm) görüşlerin oluşturduğu bir bağlam içinde yazdığı yazılarda Engels; (a) mekanik ve "metafizik" materyalizme karşı dünyanın değişmeyen ve durağan şeylerden değil, karmaşık süreçlerden oluştuğunu ve (b) indirgemeci materyalizm karşı, aklî ve toplumsal biçimlerin (özünde maddî dünyanın [olanın] en yüksek ürünü olarak), maddî dünyaya (olana) indirgenemeyeceği ama ondan doğduğunu savundu. Lenin'in *Materyalizm ve Ampiriokritisizm*'inin dolaysız hedefi Bogdanov gibi Bolşevik yoldaşları arasında hızla yayılmakta olan Mach'ın pozitivist düşüncesiydi.

Gerek Engels gerekse Lenin, materyalizm ve idealizmin karşılıklı olarak birbirlerini dışarda bırakan ve tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş kategoriler olarak ele alındıkları çok sayıda değişik nosyonlarını kullanmaktadırlar ve genel olarak materyalizmin ontolojik ve epistemolojik tanımlamalarından, sanki bunlar dolaysız bir biçimde eşitlenebilirlermiş gibi söz etmektedirler. Ancak maddî olanın insan düşüncesinden bağımsızlığı, tek başına onun varlık alanında nedensel üstünlüğünü gerektirmez; bu, Platon'un Aquinas'ın ve Hegel'in nesnel idealizmi ile tutarlıdır. Yukarıdaki (a) ve (b) maddelerinin -eğer akıl maddî olandan doğmuş ise o zaman bilginin olanaklılığının Darwinci bir açıklaması yapılabilir ve tersine olarak, tam ve tutarlı bir gerçekçilik erişilemeyen bir doğanın içine yerleşmiş doğal nedensel bir araç olarak insan anlayışını gerektirir- özsel olarak birbirlerine bağlı olduklarını ileri sürmek kesinlikle olanaklıdır. Ancak ne Lenin, ne de Engels bu bağlantıyı doyurucu bir biçimde açıklamışlardır. Engels'in ana vurgusunun

ontoloji üzerine, Lenin'in ise epistemoloji üzerine olduğu kuşku götürmez; ve bunları aşağıda olduğu gibi göstermek olanaklıdır:

> doğal dünya aklın ya da bilincin bütün biçimlerine önceldir ve nedensel olarak bağımsızdır, tersi değil (Engels).
> bilinebilir olan dünya (sonlu ya da sonsuz) her tür akıldan bağımsız olarak vardır, tersi değil (Lenin).

Engels'in materyalizminin dikkate değer bir özelliği, şüpheciliğin pratik olarak yanlışlanması üzerindeki vurgusudur. Diğerlerinin arasında Dr. Johnson, Hume ve Hegel'in düşünce yolunu izleyerek Engels -bazı betimlemeler altında ya da başka bir yoldan bilinen bağımsız bir gerçeklik düşüncesine bağlanışın askıya alınması anlamında- şüpheciliğin kabul edilebilir olmadığını ya da ciddiye alınamayacağını ileri sürmüştür. Her ne kadar teorik olarak ele geçirilemez olsa da, şüphecilik pratik (Engels buna, Gramsci'nin daha sonralan teorik olarak tam bilinçlilik kavramında dolaylı bir biçimde ifade ettiği gibi, şüphecilerin kendi dil pratiklerini de ekleyebilirdi) özellikle "deneyim ve çalışma" tarafından sürekli olarak yalanlanmakta ya da onunla karşıtlık içine girmekteydi. "Eğer doğal bir süreçle ilgili yapmış olduğumuz kavramlaştırmanın doğruluğunu, onu kendimiz için yapmakla kanıtlama yeteneğinde isek...o zaman "kendinde şeyin" Kantçı kavranamazlığına bir son verilir" (*L. Feuerbach* bölüm II.). Engels'te felsefenin pozitivist bir kavranışı ile bilimin metafizik kavranışı arasında (hemen bütün yazılarına sinmiş olan) bir gerilim varken, Lenin, felsefenin tarihsel materyalizm ve genel olarak bilimler ile olan ilişkisinde görece özerk bir Lockecu ya da emekçi rolünü açıkça kabul eder. Buna; ① *felsefi bir kategori olarak* madde ile bilimsel bir kavram olarak madde arasında açık bir ayrımın yapılması, ② *partinost* (partizanlık) doktrininde, felsefî müdahaledeki pratik ve çıkar özelliklerinin vurgulanması, ③ bilimsel değişme ile İLERLEME düşüncesinin, "göreli" ve "mutlak" HAKİKAT arasındaki ayrım içinde uzlaştırılma (ve normatif olarak hem dogmatizme hem de şüpheciliğe karşı çıkma) çabası eşlik eder.

Diyalektik materyalist geleneğe damgasını vuran, doğa DİYALEKTİK'i ile yansıtmacı bir bilgi teorisinden oluşan bir karışımdır. Her ikisi de, aynı zamanda bunların karşılıklı tutarsız olduklarını da savunduğu BATI MARXİZMİ'nin kaynak metni olan *Tarih ve Sınıf* Bilinci 'nde Lukàcs tarafından reddedilmiştir. Nesnelliği, tarihte sonuşmaz bir biçimde yaklaşılmış ancak nihaî olarak yalnızca komünizmde gerçekleşecek olan evrensel bir özneler-arasılığa göre yeniden tanımlayan Gramsci ("Tarihsel Materyalizm" de) vurgunun kökeni metafizik olan ikinci kavrama ("materyalizm") değil, birinci kavram ("Tarihsel") üzerine konulması gerektiği unutulmuştur" diyerek Lukàcs'dan daha da ileri gitmiştir. "Praxis felsefesi, mutlak "historisizm", mutlak laikleşme ve düşüncenin dünyevileşmesi, tarihin mutlak hümanizmasıdır" (Gramsci 1971, s.465). Batı Marxizminin diyalektik motiflere yakınlık duymuş olduğu yer onun materyalizme karşı olduğu yerdir. Örneğin Sartre için "materyalizmin hiçbir çeşidi" insanın tarihsel durumunun kesinlikle ayırdedici niteliğini oluşturan"... (özgürlüğü) hiçbir zaman açıklayamaz" (Sartre 1967, s.237). Öte yandan Batı Marxizminin materyalist olduğunu ilân ettiği yer, genellikle Althusser, Della Volpe ve Colletti'de olduğu gibi özel olarak epistemolojik yanıdır; ve ontolojik sorunlardan söz açıldığında Timpanaro'nun (1976), toplumsal yaşamda özel olarak biyolojik "üst yapının" ve doğanın rolünün önemi üzerine vurgulamasında olduğu gibi tartışmalar ontolojide düşünceden yoksun bir ampirizm tarafından sıklıkla bozulmuştur.

Her materyalizm tartışmasında, gizli bir "maddenin tanımlanması" sorunu vardır. (Şüphesiz doğal bilimi de içeren) toplumsal alanla sınırlı ve maddenin "toplumsal pratik" anlamında anlaşılmış olduğu Marx'ın pratik materyalizmi için özel bir zorluk doğmaz. Fakat Marxist materyalizm Engels'ten bu yana daha genel savlara sahiptir, ve şu anki zorluk; eğer maddî şey süredurumsal olarak (bir) boşluğu işgal etme yeteneğine sahip, duyusal olarak teşhis edilmiş ve yeniden teşhis edilmiş bir varlık olarak kabul edilirse, o zaman her ne kadar *teşhisleri* maddî şeylere bağımlı olsa da, bilimsel bilginin çok sayıdaki nesnesi besbelli maddî-olmayandır. Hiç kuşkusuz, eğer biri bilimsel ve felsefî ontolojiler arasında ayrım gözetirse, Lenin'in kabul ettiği gibi bu türden düşüncelerin felsefî materyalizmi yanlışlaması gerekmez. Ancak bunun içeriği nedir? Kimi materyalistler bilim aracılığı ile dünyanın bilinebilirliğinin tüketilebileceği düşüncesini kabul etmişlerdir. Ancak bunun temeli nedir? Bu yengin bilişsel tutum insan merkezli ve bu nedenle de idealist bir kibir gibi görünmektedir.

Öte yandan bilinebilecek olan her ne ise bilim tarafından bilinmek zorundadır gibi daha ılımlı bir varsayım, eğer bir totoloji değilse, belirli araştırma alanlannda metaryalizmin gerçekliğini doğalcılığın olanaklılığı yerine geçirir.

Bu nedenlerden ötürü, materyalizmin bazılanna; yarı betimleyici tezlerden oluşan felsefî bir tutumdan ve/ya da daha özel olarak; (a) -örneğin Tannnın varlığına, ruha, formlara, düşüncelere, görevlere, mutlak'a ya da bilimin olanaksızlığına (veya ikincil durumda olduğuna), dünyevî mutluluğa vb. ye dair - bir yığın ayrıntılı geleneksel felsefî önerme olarak ve (b) bu tür felsefî ayrıntıların, yanlış ya da uygun olmayan bilinçlilik ya da İDEOLOJİ'nin biçimleri olarak bilimsel açıklanışlanna bir bağlanışın olmazsa-olmaz temeli olarak kabul edilmesinden daha çok bir kaldıraç konumu (*prise de position*), bir pratik anlamlandırma (konumlandırma) olarak ele alınması çekici gelebilir. Bununla birlikte böyle bir (anlamlı) konumlandırma; hem bilimsel ya da benzeri *pozitif* bir durumu önvarsayar ve hem de normatif olarak temellendirilme talebinin ilke olarak savunulması çok zordur. Bu nedenle materyalizmin pragmatik yeniden oluşumunun onun betimleyici karakterini geliştirmesi güçtür. Her iki durumda da bir meşruiyet sorunu vardır. Gerçekte materyalizmin, bilim ve bilimsellik bakımından meşru gösterilmesi, kendiliğinden materyalizm olarak meşru göstermekten daha kolay olabilir: ve belki de yalnızca böyle bir özel açıklama (Feuerbach Üzerine 2'nci tezdeki) Marx'ın hipoztaslaştırılmış ve soyut düşünce eleştirisi ile tutarlıdır.

Lukàcs-sonrası Marxizm için, Marx'ın öncülleri ile Engels'in çıkarımlarının karşı karşıya getirilmesi tipik bir olgudur. Ancak bilimin çağdaş gerçekçi yeniden oluşumlarında bunların inceltilmiş biçimleri arasında bir tutarsızlık yoktur. Nitekim doğanın pratik araştırılması olarak bilim düşüncesi bağımsız biçimde varolan ve olguları dönüştürmede etkin gerçek yapıların, aygıtların, süreçlerin, ilişkilerin ve alanların *antropolojik olmayan bir ontolojisini* gerektirmektedir. Üstelik böyle bir *aşkın gerçekçilik*, eğer sözde kalmazsa, kısmen de olsa Engels'in "İki Büyük Kamp Tezi'nin ruhunu korumaktadır. Şöyle ki; (a) varlığın, "epistemik aldanmanın" iki varyantı olan deneyim ve akıl içinde, insanî bir niteliğe indirgenmesindeki ortak yanlışlarına (birarada) işaret ederek ve (b) epistemolojik olarak, nesnel idealizmin öznel idealizmin şeyleşmiş olgularını önvarsaymasında ve ontolojik olarak da öznel idealizmin nesnel idealizmin hipoztaslaştırılmış düşüncelerini önvarsaymasındaki- sistematik karşılıklı bağımlılıklarını ortaya sererek; öyle ki öznel ve nesnel idealizmin kendilerine özgü yapıları üzerine bir araştırma ile bunların iki yüzlü Tanrı efsanesinde olduğu gibi (Janus) ampirik kesinlik/kavramsal doğruluk biçimde aynı ikiliği taşımakta olduklan görülebilir; aşkın gerçekçilik, hem öznel idealizmin *ampirik gerçekçiliğine* hem de nesnel idealizmin kavramsal gerçekçiliğine karşı çıkmaktadır. Aynı zamanda tarihsel araştırmada Engels'in, bilimsel bilgideki ve daha genel olarak toplumsal yaşamdaki değişiklikler çevresinde oluşan mücadeleler bağlamında materyalizm ve idealizmin uzlaşmaz diyalektik çelişkileri olarak birbirleriyle ilişkide olduklan görüşüne bazı dayanaklar sağlamaktadır. Son olarak, materyalizmin aşkın gerçekçi bir açıklamasının, doğalcı bir konumlandırmayı ortaya çıkartan güçlerle uyum halinde olduğu belirtilmelidir.

Bu son değerlendirmenin önemi şuradadır; Marx ve Engels'ten bu yana Marxizm, idealizme bayağı ve (vülger), indirgemeci ya da "diyalektik-olmayan" örneğin tefekkürcü (Marx) ya da mekanik (Engels) materyalizme karşı ikili bir polemik yürüttü. Ve karakteristik bir biçimde idealizm tarafından kutsanmış olan bazı konuların doyurucu bir "materyalist dökümü ya da eleştirisini hazırlama projesi, pratikte idealizmin çok daha doyurucu olarak yapmış olduğu bir *ikiciliğe* yeniden geri dönmeden -karakteristik materyalist karşılık- çoğunlukla (örneğin felsefenin bilime, toplum ya da aklın doğaya, genelin özele, teorinin deneyime, insan etkinliğinin ya da bilincinin toplumsal yapıya) *indirgemecilikten* kaçınma çabası olarak sonuçlandı. Bu da genellikle iki cephede bir savaşı zorunlu kıldı; -çeşitli *nesnelcilik* çeşitlerine, örneğin metafizik, bilimcilik, dogmatizm, determinizm, şeyleşme'ye karşı ve *öznelciliğin* biçimsel olarak karşıt olan ancak gerçekte birbirlerini tamamlayan türlerine, örneğin pozitivizm, bilinemezcilik, şüphecilik, bireycilik, iradecilik'e karşı bir savaş. Marxist materyalizmin bu tarihsel ilişkiler arasında aracılık yapmaya ya da basit bir Hegelci sentezde bulunmaya çalıştığını düşünmek bir yanlış anlama olacaktır. Ortak sorunsallannı dönüştürürken, eski uzlaşmaz ortaklıklarının hem yanlış hem de kısmî

kavranışlarının her ikisinin de, yeni ve üstün bir bakış açısından eleştirel rehavete terkedildiklerini düşünmek daha doğru olur.

(1)-(3)'ün hiçbiri, felseff bir konum ile ampirik bir bilim arasındaki ilişkilerden beklenen tarihsel materyalizmi vermez. Öte yandan tarihsel materyalizmin kökleri ontolojik materyalizmde bulunur, yani bilimsel gerçekçi bir ontoloji ve epistemolojiyi önvarsayar ve pratik materyalizmin niteliksel ve özenli bir açıklanışından oluşur. Burada yalnızca ilk sorun daha ileri bir biçimde yorumlanabilir.

Marx da Engels de tarihsel materyalizmi yarı biyolojik görüşlerin yardımıyla savunma eğilimindeydiler. *Alman İdeolojisi*'nin I. cildi I. bölümünde şunları söylediler: "Bütün insanlık tarihinin ilk koşulu elbette yaşayan insan bireylerin varlığıdır. Şu halde tespit edilecek olan ilk olgu bu bireylerin fiziksel örgütlenmeleri ve onların doğanın geri kalanıyla olan ilişkileridir... (İnsanlar), fiziksel örgütlenmeleri tarafından koşullanmanın bir adımı olan varolma araçlarını *üretmeye* başlar başlamaz kendilerini de hayvanlardan ayırdetmeye başlarlar." Bununla birlikte Marxistler, tabir caizse doğanın insanoğluna yeniden el koyduğu (ekolojide, sosyal biyolojide vb. de incelenen) biçimleri tamamen bir yana atarak, esas olarak insanoğlunun doğaya el koyma biçimini betimleyen doğa-toplum ilişkilerinin yalnızca bir yönünü, yani teknolojiyi gözönüne almışlardır.

RB/SŞ

OKUMA

Bhaskar, Roy 1983: *Dialectic, Materialism and Human Emancipation.*

Gramsci, . 1929- 35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*

Lenin, V. I. 1908 (1962): *Materialism and Empirio-Criticism.*

Sartre, J. P. 1962: "Materialism and Revolution." *Literary and Philosophical Essays* içinde.

Schmidt, A. 1962 (1971): *The Concept of Nature in Marx.*

Timpanaro, S. 1976: *On Materialism.*

Wetter, G. 1952 (1958): *Dialectical Materialism.*

Williams, R. 1980: *Problems in Materialism and Culture.*

Mehring, Franz (d. 27 Şubat 1846, Pomeranya, Schlawe; ö. 28 Ocak 1919, Berlin.)

Mehring önceleri çok tanınmış liberal bir gazeteci ve Bismarck politikalarının eleştiricisiydi; ancak 1890'dan itibaren sosyalist oldu ve *Leipziger Volkszeitung*'un editörü olarak Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) sol kanadı ile özdeşleşti. Birinci Dünya Savaşı boyunca Mehring, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin hükümetle işbirliğine karşı çıktı ve Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'nin (USPD) 1917 yılındaki kuruluşunda öncülerden birisi oldu ve *Spartakusbund* (Spartaküstler Birliği)'un kurulmasında Rosa Luxemburg'a katıldı. Ocak 1919'da Liebknecht ve Luxemburg'un katledildikleri haberi ölümünü çabuklaştırdı. Mehring'in Marxizme en büyük katkısı, tarih ve edebiyat alanında olmuştur. *Alman Sosyal Demokrasisinin Tarihi* (1897-1918), 19. yüzyılda Almanya'nın siyasal, sosyal ve entellektüel gelişmesinin geniş bir panaromasını vermiş ve Marx'ın hayatına ilişkin ilk bütüncül biyografi olan 1918 yılındaki çalışması, başka şeylerin yanısıra, Lassalle ve Bakunin'in, Marx'ın bazı eleştirileri karşısında nesnel bir şekilde savunulması ile tanınmıştır. Çalışmaları içinde en önemlisi, Marxist bir edebiyat sosyolojisi ve düşünce tarihinin kurulmasına yardımcı olmuş olan *Die Lessing-Legende*'dir (1893).

Modern edebiyata ilişkin bu tür çalışmalarını sürdürmüştür. Tarihsel materyalizme ilişkin açıklamaları (örneğin Lessing'in ekleri) oldukça "kaba" bir "indirgemeci" yaklaşım eğilimini ortaya koyuyor ve (14 Temmuz 1893 tarihli mektubunda) Engels'in eleştirilerine yol açıyordu. Engels'e göre, "bir nokta eksik kalmıştı." Yani Marx'ın ve Engels'in asıl vurguyu, ideolojik nosyonları temel ekonomik gerçeklerden türettikleri ve işin bu nosyonların nasıl oluştuğunu gösteren biçimsel yanını, yol ve yöntemini ihmal ettikleri iddiası, yanlış anlama ve çarpıtma konusunda "hasımlarımıza" mükemmel bir fırsat vermişti.

TBB/UK

OKUMA

Mehring, Franz 1893 (1938): *Die Lessing Legende.*

— 1897-1898: *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie.*

— 1918 (1936): *Karl Marx.*

Mekanik Materyalizm ☞ **Materyalizm**

Menşevikler (*İng.* Mensheviks, *Fr.* Menchévics, *Alm.* Menschewiki)

1903 ve 1912 yılları arasında Rus Sovyet Demokrat İşçi Partisi'nde bir fraksiyon ve eğilim olup, 1912'den itibaren aynı adı alan bağımsız bir partidir. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin, ikinci kongresinden sonra, üyelik koşulu olarak "parti örgütlerinden birinde yer almayı" şart koşan Lenin taraftarlarıyla, üyelik için böyle bir şart koşulmasına karşı çıkan Martov ve Akselrod'un taraftarları arasında bir ikilik çıktı. Daha disiplinli ve merkeziyetçi bir partiyi savunan ilk grup, partinin yönetim organı seçimlerinde çoğunluğu (bol'şinstvo) kazanarak Bolşevikler adıyla anılmaya başlandı. Menşevik (azınlıkçı) adını alan öbür grup ise daha geniş tabanlı bir partiyi tercih ediyordu. Bolşevik ve Menşevikler arasında 1905 Rus Devrimi'nin etkisi altında iyice artan görüş ayrılıkları sınıf liderliği, burjuva demokratik devriminde ittifaklar ve hedefler konularını kapsıyordu. (☞ BOLŞEVİZM). Bolşevikler devrime köylülerle ittifak içinde olan işçi sınıfının önderlik etmesini savunuyor ve liberallerle ittifak istiyorlardı. Menşevikler, Bolşeviklerin savunduğu burjuva-demokratik devrim sonucu oluşacak geçici bir hükümete işçi sınıfının katılması görüşünü, işçi sınıfı partisinin "devrimci muhalefet" konumundan ayrılmamasını savunan klâsik Marxist düşünceye dayanarak reddediyorlardı. Daha sonraki tarihsel gelişmeler için, Batı Avrupa modeline dayanan bir senaryo tasarlıyorlardı. Buna göre işçi sınıfının bilinci ve örgütlenmesi, üretici güçlerle ve demokratik kurumlarla birlikte yavaş yavaş gelişecek ve sosyalizme sonul geçiş için öznel ve nesnel koşullar oluşacaktı.

Sovyetlerde önemli rol oynadıkları 1905 devriminin yenilgisinden sonra, birçok Menşevik, Rusya'daki yeraltı parti örgütlerini bırakıp yasal örgütlenmeye ağırlık verdi. Bu, 1908'den sonra Lenin'in Menşevikleri yasadışı partiye ilişkin olarak tasfiyecilikle suçlamasına ve Bolşeviklerin 1912 yılında ayrı bir parti olarak örgütlenme kararı almasına yol açtı. Buna karşın, Martov ve arkadaşları Rusya'da "girişim grupları" denilen illegal bir Menşevik örgütlenme ağı oluşturmaya da çalıştılar. 1914 yılında tüm Menşevikler enternasyonalist bir tutum takındılar ve savaşı emperyalist bir savaş olarak mahkûm ettiler; ama partinin sağ kanadı "ulusal savunma" tezini ve itilâf devletlerinin Almanya'ya açtıkları savaşı destekledi. Rus Şubat Devrimi'nden (1917) sonra, Sovyetlerde önder konumda olan Menşeviklerin çoğu savaşı "devrimci savunma" adı altında desteklemeye başladılar. Buna, Martov önderliğindeki partinin enternasyonalist sol kanadı karşı çıktı. Sol kanat Mayıs 1917'de partinin burjuva-sosyalist koalisyona azınlık üyesi olarak katılma kararına da şiddetle hücum etti. Haziran ve Ekim 1917 arasında, Menşeviklerin bölünmüş partisi, hem Sovyetlerde hem de ülkede Bolşevikler karşısında gerilemek zorunda kaldı. Kasım ayındaki Kurucu Meclis seçimlerinde Bolşeviklerin % 24 oyuna karşılık onların oyları % 3'te kaldı.

Menşevikler, Ekim Devrimi'ni bir Bolşevik hükümet darbesi (*coup d'état*) olarak nitelemekte birleştiler. Bir yıl sonra, artık Martov'un önderlik ettiği parti çoğunluğu, Sovyet Hükümetine karşı tavrını değiştirdi ve iç savaşta ona önemli bir destek verdi. Bu tavır, bazılarının emperyalistlerin desteklediği anti-Sovyet hükümetlere katıldığı sağ kanat Menşevik azınlık tarafından eleştirildi.

Bundan sonra sık sık baskıya maruz kalmakla birlikte, Menşevikler, Bolşevik-olmayan tüm partilerin kapatılmasına yol açan 1921 Kronstadt devrimine kadar yasal bir muhalefet partisi olarak varlıklarını sürdürdüler (Kronstadt'ı olumlu karşılamış, ama örgütlenmesinde bir rol oynamamışlardı). Önde gelen Menşeviklerin Batıya iltica etmesine izin verildi. Orada, 1965 yılına kadar Menşevik dergi *Sotsialisticeskivy Vestnik* (Sosyalist Haberci)'yi yayımlamayı sürdürdüler. (☞ LENİNİZM; MARTOV; PLEHANOV)

MJ/ZA

OKUMA

Ascher, Abraham der. 1976: *The Mensheviks in the Russian Revolution.*

Carr, Edward H. 1950 (1966): *The Bolshevik Revolution 1917-1923.*

Deutscher, Isaac 1964 (1966): "The Mensheviks." *Ironies of History* içinde.

Getzler, Israel 1967: *Martov. A Political Biography of a Russian Social Democrat.*

— 1976: "The Mensheviks."

Haimson, Leopold H. (der.) 1974 (1976): *The Mensheviks. From the Revolution of 1917 to the*

Outbreak of the Second World War.
Lane, David 1969 (1975): *The Roots of Russian Communism.*
Martov, Y. O. ve Dan, F. I. 1926: *Geschichte der russischen Sozialdemokratie.*
— 1904 (1978): 1903: *Second Ordinary Congress of the RSDLP.*
Strada, Vittorio 1979 (1982): The Polemic between Bolsheviks and Mensheviks on the Revolution of 1905." Hobsbawn, E. J. ve d. (der.) *History of Marxism*, cilt 2 içinde.

Meta (*Ing.* Commodity, *Fr.* Marchandise, *Alm.* Ware)

Tüm insan toplumları, kendi varlıklarının maddî koşullarını üretmek zorundadırlar. Meta, bu üretimin değişim aracılığıyla örgütlenmesinde ürünlerin aldığı biçimdir. Böyle bir sistemde, ürünler üretildikten sonra, onları başka kişilere satma gücüne sahip olan belli kişilerin mülkiidürler. Farklı ürünlere sahip olan kişiler, ürünlerini değiştirdikleri bir pazarlık sürecinde birbirleriyle karşı karşıya gelirler. Değişimde, bir ürünün belli bir miktarı, bir diğer ürünün belli bir miktarı ile yer değiştirir. O halde metanın iki gücü vardır: birincisi, bir insan gereksinimini karşılar, yani Adam Smith'in deyişiyle KULLANIM DEĞERİ vardır; ikincisi, değişimde diğer metalara hükmetme gücüne Marx'ın DEĞER olarak adlandırdığı, bir değiştirilebilme gücüne sahiptir. Metalar birbirleriyle belli niceliksel oranlarda değiştirildiklerinden, her meta, belli miktarda emeği içeriyor olarak düşünülebilir. Bir dönemde üretilen tüm meta kütlesi, bir başka açıdan bakıldığında farklı ve karşılaştırılamaz kullanım değerlerinin heterojen bir toplamı olsa da, homojen bir değer kütlesi olarak görülebilir. Metalar, değerler olarak, niteliksel olarak eşittir ve yalnızca içerdikleri değer açısından niteliksel olarak ayrılırlar. Her ürün özgül olduğu ve bir diğer ürünle karşılaştırılamadığı için, metalar, kullanım değerleri olarak, niceliksel olarak farklıdır.

Emek-değer kuramı, bu değer kütlesini, harcanan toplumsal emek toplamının, bir meta üretim sisteminde aldığı biçim olarak çözümler. Bunun için, metaları üreten emek, ya belli bir kullanım değeri üreten belli bir türde emek olarak somut açıdan (dokumanın, kumaş üreten belli bir tür emek olması gibi), ya da soyut açıdan, genelde değerin kaynağı olarak, SOYUT EMEK olarak düşünülebilir.

Değer, metalar değişimde birbirleriyle karşı karşıya geldiklerinde değişim değeri olarak ortaya çıkar ve değişim değeri PARA gibi herhangi bir metadan bağımsız olarak varolmaya başlar. Belli bir metanın alınıp satılabildiği para miktarı, onun fiyatıdır. Bireysel metaların fiyatları, içerdikleri soyut emek miktarıyla ölçülen değerlerinden sapma gösterebilir; ortalama olarak veya bütün olarak, yeni üretilmiş metaların para-fiyatlarının toplamı, toplam değerlerine eşit olmalıdır (☞ DEĞER VE FİYAT; ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU). Meta, analitik olarak, kullanım değerinin ve değerin diyalektik birliğidir. Meta biçiminin çözümlemesi, soyut emek kuramının ve para kuramının temelidir.

Meta kuramı, sermayenin tanımlanabileceği ve çözümlenebileceği temel kategorileri ortaya koyar. Sermaye, üretim ve değişim süreci aracılığıyla genişleyen değerdir. Bir kapitalist, emek-gücü ve üretim araçları satın almak için kullandığı belli bir miktarda para ile üretime başlar; ortaya çıkan ürünü, başlangıçta harcadığından daha fazla miktarda paraya satar, aradaki fark artık-değerdir. Bundan dolayı, sermaye, bir meta üretim sisteminin varlığına ve değerin para biçiminin ortaya çıkmasına dayalı olan bir biçimdir. Sermayeyi, metayı, parayı, satın almayı, satımı ve değeri tanımlamada ve incelemede kullanılan temel kavramlar, meta üretim biçiminin çözümlenmesi üzerine kuruludur.

Meta üretiminde harcanan emek toplumsal emektir. Ürün, onun üreticisi tarafından değil, onu değişim aracılığıyla elde eden başka biri tarafından tüketilir. Meta üreticileri, kendilerinin gereksinim duydukları üretim ve geçim araçlarının değişim yoluyla sağlanmasında diğer üreticilere bağımlıdırlar. Fakat meta üretimindeki emek, üreticilere, kendi bireysel isteklerini ve gereksinimlerini piyasada değişim aracılığıyla karşılamak için, bir bütün olarak toplumdan bağımsız olarak harcanan kendi bireysel emekleri olarak görünür. Meta üreticisinin, diğer insanlarla, meta üretiminin geliştirdiği toplumsal işbölümü aracılığıyla kurduğu gerçek karmaşık ilişkiler kişisel-olmayan ve denetlenemeyen piyasa ilişkilerine indirgenir. Aslında dünyaları diğer insanlar tarafından yaratılan üreticiler kendilerini bir şeyler, metalar dünyasında varoluyor olarak görürler. Meta üretim biçimi, ürünler değiştirilirken, eşanlı olarak, bireysel

emeği toplumsal emek biçimine sokar ve toplumsal emeği bireysel emek biçiminde parçalar. İnsanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasındaki ilişkilerle karıştırılması meta üretiminin temel çelişkisidir. Marx, insan emeğinin ürünlerinin, onları yaratan diğer insanlardan ayrılmış olarak, bağımsız ve denetlenemeyen bir gerçeklik olarak görünmeye başlamasını metaların fetişizmi (☞ META FETİŞİZMİ) olarak adlandırır. Marx'ın görüşüne göre sosyalizmin tarihsel görevi, yalnızca kapitalist üretimin çelişkilerine değil, kapitalist üretimin üzerine kurulu olduğu meta biçiminin çelişkilerini de aşmaktır.

Meta kavramı, Marx tarafından, gelişmiş bir meta üretimi temelinde ortaya çıkan, fakat kendileri basit anlamda metalar, yani bir değişim sistemi için üretilmiş ürünler olmayan biçimleri çözümlemek için kullanılmıştır. Örneğin emek-gücü bir meta olarak üretilmediği, değeri de doğrudan doğruya, onun üretiminde harcanan emekten ortaya çıkmadığı halde, piyasada bir meta olarak görünür. İyi gelişmiş malî piyasalara sahip olan ekonomilerde, sermayenin kendisi, bir fiyatı (faiz oranı) olması ve bir piyasada değiştirilmesi anlamında bir "meta" durumuna gelir (☞ KREDİ VE HAYALİ SERMAYE; MALİ SERMAYE VE FAİZ). Her iki durumda da meta kavramı, basit anlamında değil de, benzetme ve konuyu genişletme yoluyla kullanılmıştır.

DF/AE

OKUMA

Rubin, Isaak I. 1928 (1972): *Essays on Marx's Theory of Value*. 1., 5. ve 7. bölümler.

Meta Fetişizmi (*İng.* Commodity fetishism, *Fr.* Fétictisme de la marchandise, *Alm.* Warenfetishismus)

Marx'ın meta fetişizmi çözümlemesi hemen hemen *Kapital I* (1. bölüm, 4. kesim)'de toplanmıştır. Marx META üretiminin, üreticiler arasında, farklı türde, nitelikte ve miktarda emeği birbiriyle değerler olarak (☞ DEĞER) eşdeğer kılan bir toplumsal ilişki oluşturduğunu belirledikten sonra, bu ilişkinin üreticilere ya da daha genelde topluma nasıl göründüğünü inceler. Bu, üreticilere, "kendi aralarında bir ilişki olarak değil de emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünür." Terzi ve marangoz arasındaki toplumsal ilişki, elbise ve masada cisimlenmiş emek olarak değil de, bunların birbiriyle değiştirildikleri oran biçiminde ifade edilmiş bir ilişki olarak görünür. Fakat Marx bu meta ilişkileri görüntüsünün şeyler arasında bir ilişki gibi görünmesinin yanlış olmadığına hemen işaret eder. Böyle bir ilişki vardır, fakat üreticiler arasındaki ilişkiyi gizler: "bireyin emeğini öteki üreticilerin emeklerine bağlayan ilişkiler, üreticilere, aslında olduğu gibi, çalışan bireyler arasında doğrudan toplumsal bir ilişki olarak değil, tersine, kişiler arasında maddî ilişkiler ve şeyler arasında toplumsal ilişkiler olarak görünür".

Marx meta fetişizmi kuramını bir daha açık ve geniş bir biçimde ne *Kapital*'de ne de başka bir yerde ele almıştır. Bununla birlikte, kuramın etkisi, klâsik politik iktisada ilişkin eleştirilerinde açıkça farkedilebilir. Meta fetişizmi, kapitalizmin iktisadî biçimlerinin, bunların altında yatan toplumsal ilişkileri gizlemesinin en basit ve genel örneğidir; örneğin kârın kaynağı olarak ARTIK-DEĞER'in değil de, ne şekilde anlaşılırsa anlaşılsın sermayenin görülmesinde olduğu gibi. Meta fetişizminin basitliği, onu, iktisatdışı ilişkilerin çözümlenmesinde bir başlangıç noktası ve bir örnek durumuna getirir. Bu, İDEOLOJİ çözümlemesinde ele alınabilecek, görüntü ve gizli gerçeklik (birincisinin yanlış olması gerekmese bile) arasında bir ikilik yaratır. Gerçekleşen toplumsal ilişkileri metalar ya da şeyler arasındaki ilişkiler olarak ve bu biçimde ele alır ve bu, ŞEYLEŞME ve YABANCILAŞMA kuramına uygulanır. (☞ FETİŞİZM)

BF/AE

OKUMA

Fine, Ben 1980: *Economic Theory and Ideology, I. bölüm*

Geras, Norman 1972: "Essence and Apperance: Aspects of Fetishism in Marx's Capital". R. Blackburn (der.) *Ideology in Social Science* içinde.

Mohun, Simon 1979: "Ideology, Knowledge and Neoclassical Economics". F. Green ve P. Nore, (der.), *Issues in Political Economy* içinde.

Milliyetçilik (*İng.* Nationalism, *Fr.* Nationalisme, *Alm.* Nationalismus)

Milliyetçilik, Marx ile Engels'in çalışmalarının özellikle ilk yıllarında çok belirgin olarak, müthiş bir şekilde büyümekte olan bu gücü küçümseyerek

yanıldıkları düşünülen bir konudur. Yabancı bir ülkede göçmen konumundaki akılcı insanlar olarak, yurtseverliği pek kavramamış olmaları doğaldır. Onların umutları sınıf mücadelesi üzerine kuruluydu; toplumdaki bölünmeleri aştığı iddia edilen ve sınıf bilincini körelten bu duyguya karşı pek az ilgileri olabilirdi. Fakat olaylar, millî sorunların öneminin kabul edilmesini zorunlu kıldı; tecrübeli örgütleyiciler olarak onların da, millî çevrenin ve geleneğin bir işçi sınıfı hareketinin yadsıyamayacağı şeyler olduğunu anlamamaları beklenemezdi.

Marx ile Engels'in millî sorun üzerine yaptıkları bildirimlerin hiçbiri, 1848-1949 devrimleri sırasında Habsburg İmparatorluğu'nun Slav azınlıklarını, daha güçlü durumdaki Almanca konuşan Avusturyalılarla ve Macarlarla beraber tavır aldıkları ve böylelikle muhafazakârların denetimi yeniden ele geçirmesine katkıda bulundukları gerekçesiyle şiddetle kınayan açıklamalarından daha çok eleştiri çekmemiştir. O yıllarda, birbirlerinden farklı nitelikteki her türlü gücü, siyah-beyaz, ilerici-gerici kalıplarına oturtmaya çalışıyorlardı; Onların gözünde Avusturyalılarla Macarlar yalnızca liberaldiler; gerçekte ise en azından millî azınlıklara karşı tavırlarının gösterdiği gibi, bunlar gayet kararlı milliyetçi ve şoven güçlerdi. Engels bir ara, yüzyıllar boyu Alman baskısı altında ezilmiş olan "kahraman Çek" halkı üzerine oldukça âlicenap bir üslûpla yazmıştı; fakat kazansalar da, kaybetseler de onlar için bir gelecek göremiyordu (*Neue Rheinische Zeitung*, 18 Temmuz 1848). Bunu mücadele sona erdikten bir süre sonra da, sert bir dille tekrarlamıştır. Bu kızgınlığın önemli bir kısmı, bazı önderleri etkilemiş olan Panslavizmin, karşı devrimin güçlü müttefiği Rusya'ya destek anlamına geldiği kuşkusuna maledilebilir. Sonraları Lenin (1916), Slavların 1848'deki taleplerinin kendi açılarından savunulabilir yönleri olsa da, o dönem için uygunsuz olduğunu ve bu talepleri, ilerlemenin kapsamlı gereklerine tâbi kılmak istemelerinin daha doğru olacağını söyleyerek, bu hiddeti mantık kalıbına sığdırmıştır ("Sosyalist Devrim ve Milletlerin Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı" İngilizce *Toplu Eserleri*, cilt XXII, s. 149-150).

Polonya ise, aynı şekilde düşünmeyi olanaksız kılacak ölçüde büyük bir ülkeydi ve özgürlüğünü yeniden kazanma yönündeki çabalarının, sadece romantik değil pratik bir çekiciliği de vardı. Bu ülkenin bağımsızlığı Çarlığı zayıflatacak ve Rusya'yla Almanya arasında, Almanya'nın müdahalesiz gelişmesini sağlayacak bir engel oluşturacaktı. Aslında Marx'ın, Polonya'nın kendi kendine yetebileceği konusunda bazı kuşkuları vardı ("*Doğu Sorunu Üzerine*", 59. makale). Bağımsızlık, serf sahibi asillerin sorumsuzluğu sonucu yitirilmişti; 19. yüzyılın sonlarına kadar, Katolik kilisesiyle birlikte millî hareketin öncülüğünü yapan da gene aynı sınıftı. *Komünist Manifesto*'nun son bölümünde, tarımsal devrimin millî kurtuluş için gerekli bir koşul olduğuna inanan ilerici kanada destek bildirilmiştir. Daha sonra Engels, konuyu farklı bir açıdan ele aldı: Herhangi bir toplumsal gelişmenin olabilmesi için, önce Polonya'nın millî bağımsızlığı gerçekleşmeliydi. Hiçbir millet, yabancı egemenliğinden kurtulmadan kendisine başka hedefler belirleyemezdi. İşçi sınıfı hareketi, ancak özgür halkların uyumlu ilişki zemini üzerinde gerçekleşebilirdi (Kautsky'e mektup, 7 Şubat 1882). Marx ile Engels, bu ülkedeki millî harekete ya da onun önderlerine duydukları özel bir saygıdan dolayı değil, bütün olarak Britanya adalarındaki ilerlemeye duydukları ilgilerinden dolayı, İrlanda'nın bağımsızlığının hayatî önemini, Polonya örneğindekinden çok daha fazla benimsemişlerdir.

Millî kurtuluş savaşları, sosyalistlerin desteğini hakediyorlardı. Fakat bu kaygan bir zemindi, çünkü kaçınılmaz olarak her savaş, kimisi oldukça kuşku uyandırıcı olan birçok karışık güdüyü içinde barındırıyordu. Eski çelişkilerin ve baskıların anılarıyla birlikte, geriye, farklı milletlerin işçileri arasında kardeşçe bağlar kurulmasını engelleyen bir kin kalıyordu. Hükümetler ilginin yurttaki sorunlardan başka yöne çekilmemesi için yabancı karşıtı duyguları ayakta tutmaya yatkındı ve bütün sınıflar bundan etkileniyordu. Sosyalist hareketin Marxist ve Bakuninci kanatları arasındaki ayrılık, görünürdeki Alman veya Batı üstünlüğüne karşı Slavların kendi haklarını öne sürmesinden kopuk değildi. Bakunin, Slav halklarının eşitliğini sağlamak için bir federasyon oluşturma umudunu beslemiştir (Davis, 1967, s. 42). Marx'ın damadı Lafargue gibi, Fransız işçi sınıfı hareketine Marxist düşünceler aşılamaya çalışanlar, bilinçlerinde, 1870 yenilgisinden kalan kötü anıları ve Marxizme bir "Alman doktrini" olarak duyulan güvensizliği taşımışlardır. 1893'de Lafargue, Guesde ve diğerleri, anarşistlerin kayıtsızca söyledikleri sözler üzerine daha

da rahatlıkla bütün sola karşı yöneltilen yurtseverlik karşıtlığı suçlamalarını çürütmek üzere bir bildiri yayımlamak zorunda kalmışlardır (Lafargue'den Engels'e, 23 Haziran 1983). Marxizme daha az bağlanmış bir sosyalist olan Jaurès bütün insanlarda bulunan güçlü anayurda bağlılık duygusuyla, *Komünist Manifesto*'nun işçi sınıfının vatanının olmadığı yolundaki sözlerinin, işçileri millî yaşamdaki konumlarından yoksun bırakma hatasına düştüğü; bu nedenle bu sözlerin geri alınması gerektiği yorumunu yapmıştır.

İtalya ve Almanya, birlik için uğraşan bölünmüş ülkelerdi; onların uğraşı, istenmeyen bu birliklerden kopmayı isteyen halklarlaydı. Lenin'in kuşağı, bu sorunu sık sık hesaba katmak durumunda kalmıştır. Lenin'in kendisi, tümü Çarlık ve Büyük Rusya egemenliğinin değişen oranlarda zararını görmüş olan milletler yığınının varolduğu Çarlık Rusyası'nın karmaşıklığının farkındaydı. Lenin'in stratejisi, egemen ülkelerdeki sosyalistlerin ezilen milletlerin kurtuluşu için çalışma göreviyle; diğer ülkelerdeki sosyalistlerin bağnaz, içe dönük milliyetçiliğe karşı çıkma görevi arasında, uygulamada sağlanması hiç de kolay olmayan hassas bir denge kurulmasını gerektiriyordu. Stalin tarafından, büyük olasılıkla Lenin'in talimatıyla ve onun sunduğu bakış açısına büyük ölçüde sadık kalınarak 1913'de yazılan *Marxizm ve Millî Sorun* broşürü Bolşeviklerin bakış açısının ifadesi haline geldi.

Marxizmin ilkeleri üzerine ortaya konmuş olan bildirilerin çoğu gibi, bu broşür de, yazılmasına neden olan güncel koşullarla fazlasıyla içiçe geçmiştir. Stalin, işe 1905 devriminin yenilgisinden sonra olanları gözlemleyerek başlar: Rus İmparatorluğu'nda endüstrinin artan gelişmesi büyük bir altüst oluşa neden olurken, yaygın bir şekilde yerel milliyetçiliğe dönüş yaşanmıştı; bu dalganın işçilere de bulaşma tehlikesi vardı, buna karşı direnmek sosyalistlerin işiydi; azınlıkların yaşadığı bazı bölgelerdeki sosyalistler bu görevi yerine getirmekte yetersiz kalmışlardı. Fakat azınlık milliyetçiliğini önlemenin tek yolu, halkların kendi kaderlerini tayin hakkının sosyalistlerce tanınması idi. Stalin, Avusturyalı sosyalist önderlerin (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ) Habsburg İmparatorluğu'yla başa çıkmak için benimsedikleri; ancak sonradan diğer bütün milletlerin boyunduruk altına alınmasıyla Avusturya-Macaristan ikili monarşisine dönüşmüş bulunan programın ayrıntılı eleştirisiyle devam eder. Bağımsızlık isteklerini kültürel özerklikle tatmin etme girişimi olan bu program, Stalin'in savunduğu gibi oldukça yetersizdi ve sosyalist ve sendikal hareketlerin milliyetçi çatlak seslerle dağılmasını önleyememişti.

Ruslar için, baş sorun Polonya idi. Toprak sahibi sınıfın eski dönemdeki isyankârlığı zayıflamış, başka bir sınıf da onun yerini almamıştı. En belâgatlileri Luxemburg olan bazı Polonyalı sosyalistler, o anda milliyetçiliği savunmanın geriye gitmek olacağı ve Polonya-Rusya işçilerinin birlikteliğinin çok daha yüksek bir talep olduğu kanısındaydılar. Bu durum karşısında Lenin, Polonya'nın özgürlük hakkı tanınmaksızın sağlıklı bir birleşmenin olamayacağını ileri sürmüştür. 1916'da, büyük savaş sırasında, bütün sosyalistler milletlerin kendi kaderini tayin hakkı ilkesini kabullenmişken, sosyalizmin hedefinin bütün milletleri birleştirmek ve halkları tek bir aile olarak birleştirmek olduğunu; fakat bunun her millete kendi yolunu seçme fırsatı tanınmadan gerçekleşemeyeceğini tekrar tekrar söylemiştir ("Sosyalist Devrim ve Milletlerin Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı", İngilizce *Toplu Eserleri*, cilt XXII, s. 146).

1917'den sonra, Polonya'yla birlikte Finlandiya ve Baltık eyaletlerinin ayrılmış olmasına rağmen, hâlâ oldukça büyük ve geçmişten birçok kavgayı miras almış bir çokuluslu devletin resmî ideolojisi haline gelmesi, Marxist düşünce için çok önemli bir etken olmuştur. Bütün etnik gruplara kendi kültürlerini geliştirme hakkının yanısıra, büyüklüklerine ve tarihlerine tekabül edebilecek düzeyde özyönetim hakkı sağlayabilmek için, karmaşık düzenlemeler yapıldı. Fakat gelişmişlik düzeylerinin çok farklı olduğu ve geçmişten gelen acı anıların varlığını koruduğu koşullarda sürtüşmeler kaçınılmazdı. 16. Parti kongresinde sunduğu raporunda Stalin, "tırmanan" iki karşıt "sapma" üzerinde durmuştur: Bölgesel bölücülük ile, enternasyonalizm maskesi takan ve milletlerin birbirleri içinde erimesine dönük vakitsiz hareketleri destekleyen Büyük Rusyalılık kibiri. Oysa şimdi, tekrar beliren yabancı işgalinin sürekli tehdidi altında ekonomiyi inşa etmeye çalışmanın güçlüğü, kitlelerin yurtseverliğinin desteklenmesi gerektiği anlamına geliyordu; bu tercihin, sınıflı toplumun yarattığı huzursuzluklardan arınmayı sağlayacağı için meşru olduğu düşünülebilirdi. Bu düşünce, çoğun-

lukla pek de sosyalizmi savunma saikiyle hareket etmeyen köylülerden oluşan bir ordunun toplandığı 1941-1945 "Büyük Yurtseverlik Savaşı"nda doruğa ulaştı. Bir Suvorov Kurumu kuruldu ve Çarlık emperyalizminin bu büyük kahramanını yüceltmek için bir film yapıldı. Bütün bunlar, Marx'ın kuşkucu akılcılığından oldukça uzak işlerdi.

1916'daki Dublin ayaklanmasında yaşamını yitirmiş olan James Connolly'nin hedefi, sosyalizmle milliyetçi isyanı kaynaştırmaktı. İrlanda'da bu deneyim pek başarılı olmadı. Fakat daha önce Doğu Avrupa'da olduğu gibi Batı'da da ayrılıkçı hareketler çoğalırken, İskoç milliyetçiliği gibi bazı akımlarda sosyalist ve Marxist unsur kendisini hissettirmektedir. Komünist partiler ise, bunları istenmeyen sapmalar ya da işçi sınıfının birliğinde açılan gedikler, atılan geri adımlar olarak nitelemek eğilimi gösteriyor. Birçok durumda, Avrupa dışında da durum aynıdır. Çoğu Asya ülkeleri ve Afrika ülkelerinin neredeyse tamamı, istekleri zorlu sorunlara yol açabilecek olan etnik azınlıklar içeriyor. Gerek İran'da gerek Pakistan'da Beluci azınlığa hoş bakmayan Komünistlerin bakış açısı, Belucilerin bağımsız bir millet oluşturmaya çalışmak yerine diğer eyaletlerin ilerici unsurlarıyla işbirliği yapmaları gerektiği doğrultusundadır.

Fakat emperyalizme karşı açık mücadelenin yürütüldüğü her yerde, sosyalizmle milliyetçiliğin kaynaşması ya da ilişkisi, başarılar getirmiştir. Lenin 1914'den önce, Asya'daki isyanın sosyalizmin dünyanın her yerindeki başarısı açısından çok elverişli olduğunu düşünüyordu. Üçüncü Enternasyonal, rakibi İkinci Enternasyonal'den farklı olarak gücünü tamamiyle sömürgelerdeki bağımsızlık hareketlerinden almıştı. Asya'da, Avrupa'dakinin tersine, modern milliyetçilik ve Marxist sosyalizm aşağı yukarı aynı zamanda önplâna çıkıyordu ve bu iki akımdan ikincisi, daha iyi örgütlenmesi ve daha açık olan teorisiyle, Çin'de Japon işgaline ve Vietnam'da Fransız egemenliğine karşı tepkilerde olduğu gibi, başı çekebilmişti. Hindistan bir istisnaydı: Batı ile oldukça eskilere dayanan bağlara sahip olan ve siyasal faaliyetlerin hoşgörüldüğü bu ülkede, liberal çizgiler taşıyan bir millî hareketle işbirliği ve bu işbirliğinin hangi koşullara dayandırılması gerektiği üzerine sürekli tartışmalar yapılmaktaydı; daha geniş bir taban oluşturamamış olmaları ise, önemli ölçüde, millî mücadelenin uzağında kalmalarından kaynaklanıyordu.

Bazı ülkelerde, özellikle Çin'de, sonunda zirveye ulaşacak olanın sosyalizm mi yoksa milliyetçilik mi olacağını söylemek için henüz erkendir. Avrupa'da Komintern'in 1943'de dağıtılması, Marxizmin bütünüyle "enternasyonal" olarak anılan döneminin sona erdiğini belirleyen bir kilometre taşıydı (Narkiewicz 1918, s. 84). O zamandan beri SSCB ile Çin arasındaki çekişme, her iki millî partinin kendi yollarına gitme eğilimlerini güçlendirmiştir. (☞ ULUS; DEVRİM)

VGK/ÖO

OKUMA

Cummins, Ian 1980: *Marx, Engels and National Movements.*

Davidson, Basil 1967: *Which Way Afrika? The Search for a New Society.*

Davis, Horace Bancroft 1967: *Nationalism and Socialism.*

Hodgkin, Thomas 1981: Vietnam: *The Revolutionary Path.*

Lenin, V. I. 1916 (1964) "The Socialist Revolution and the Right of Nations to Self-Determination".

Naim, Tom 1977: *The Break-Up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism.*

Narkiewicz, Olga A. 1981: *Marxism and the Reality of Power 1919-1980.*

Stalin, J. V. (1936): *Marxism and the National and Colonial Question.*

Torr, Dona der. 1940: *Marxism, Nationality and War.*

Tuzmuhamedov, R. 1973: *How the National Question was Solved in Soviet Central Asia.*

Modernizm ve Postmodernizm

(*İng.* Modernism and Postmodernism, *Fr.* Modernisme et postmodernisme, *Alm.* Modernismus und Postmodernismus.)

Kültür tarihinde genel bir terim olarak modernizm Avrupa gerçekçi geleneğinden çok sayıda değişik estetik kopuşları kucaklamaktadır. Modernist metin için (şiir, roman, resim, yapı, beste) estetik biçim, artık önceden verili bir dış toplumsal dünyayı sorunsuz bir şekilde "yansıtma" değildir, bir zamanlar yansıttığı varsayılan "gerçeklik"i kendi başına *oluşturur* bile, olabileceği noktaya kadar bir dikkat, endişe ya da

hayranlık konusudur. Hareketin başlangıcı için tercih edilen tarihler, o yılın devrimlerinin vahşice bastırılmasından sonra Charles Baudelaire ve Gustave Flaubert'in yapıtlarında klâsik ya da gerçekçi yazının bunalıma saplandığı 1848 ile Natüralizm'den Sembolizm üzerinden Kübizme, Ekspresyonizm, Fütürizm, Konstrüktivizm, Vortisizm, Sürrealizm ve diğerlerine kadar uzun bir dizi estetik deneyciliğin hızlandığı 1880'lerdir. Modernizmin tepe noktası, genel mutabakata göre 1910 ile 1930 arasındaki yıllardır. Bu tarihten sonra Nazi Almanyası'ndaki ve Stalinist Rusya'daki modernist sanatçılar susturulmuş ya da öldürülmüş, Avrupa'nın öteki yerlerinde ise Kıta'daki artan politik kutuplaşmaya bir yanıt olarak gerçekçi estetiğe -sanatta bireyci deneyden çok toplumsal sorumluluk- karşı bir tepki başlamıştır.

Bu yılların estetik yenileştirmelerinin şaşırtıcı genişlikteki yelpazesinden herhangi bir tanımlayıcı ortak özelliği süzüp çıkarmanın olanaklı olup olmadığı kuşkuludur: bazı modernizmler bir teknoloji, hız ve kentsel dinamizm geleceğini kutlamış; başkaları yerleşik *topluluğun* (Gemeinschaft) ilkelci geçmişine ve Doğa ile sezgisel uyuma geri uzanmış; kimileri kendi matrislerini oluşturan çağdaş yaşam kadar yayılıp serilmiş ansiklopedik estetik biçimler oluşturmaya çalışırken, kimileri de bu geniş, aceleci süreçten bazı minimalist biçimsel mükemmellikler süzmeyi denemiştir- hızla geçen bir görüntü, iki hatlı bir İmajist *haiku*, Samuel Beckett'in hepsi hepsi yirmi saniye süren bir oyunu, neredeyse boş bir kanaviçe. Ayrıca, aynı kamptan modernistler en farklı politik hedeflere yönelmiştir: Fütürizmden Vladimir Mayakovski Bolşevizmi kucaklarken, Filippo Marinetti Mussolini'yi desteklemiş; Ekspresyonizmden Gottfried Benn Hitler'i desteklerken, Ernst Toller devrimci sola geçmiştir. Belki de bu dönemin bütün sanatçılarında ortak olan yalnızca estetik biçime verilen yüksek dikkattir (farklı ve çoğu kez uyuşmaz ideolojik konumlar bunu haklı kılmaktadır). Modernizmin daha fazla tanımlayıcı özgül özelliğini saymaya çalışmak bir bunalımdan bir hareket çıkarmak riskini taşır. Söz konusu olan; temel özellikleri kitle kültürünün, işçi sınıfı ve feminist militanlığın yükselişini, ikinci sanayi devriminin yeni teknolojilerini ve yeni emperyalist metropollerin ezici deneyimini içeren kültürel ve toplumsal bir bunalımdı.

Bütün bu yıllar boyunca Marxizm içinde, modernizmin önemi üzerine 1930'lardaki "Ekspresyonizm tartışması" ile tepe noktasına ulaşan canlı bir polemik yer aldı. Georg LUKÁCS'ın da dahil olduğu ana akımlardan Marxistler, yansıtmacı epistemolojiyi idealistçe bir yana bırakması, kendini beğenmiş kıvrımlı "formalizm"i, gerçekçiliğin çizdiği savunulan toplumdaki insanın kesin portresi karşısında özel psikoyu ve yoğun iç deneyimi putlaştırması, efsaneyi tarihe tercih etmesi nedeniyle modernizmi reddetmiştir. Aralarında Walter BENJAMİN, Bertolt BRECHT ve Theodor ADORNO'nun da bulunduğu başka Marxistler, yeni hareketleri çeşitli nedenlerle ve çeşitli ölçülerde iyi karşılamışlardır. Bunların çalışmalarını "modernizm *üzerine* Marxizm" olarak değil de, daha çok, farklı bir "modernist Marxizm" olarak görmeye eğilimli bile olabiliriz. Yakınlarda modernist kültürde biçime yapılan yoğun vurgunun "Doğulu" ya da mekanik materyalizm karşısında bir "Batılı" ya da diyalektik materyalizmin gelişmesine temel olduğu savunuldu, burada Lukàcs'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci* adlı yapıtı da ilginç bir rastlantı olarak Batılı bölümde yer alıyor (Lunn 1985).

Son yirmi yıl içinde, modernizme bakışımız, önce mimaride sonra bir dizi kültürel alanda postmodernizmin ortaya çıkışıyla bir kez daha kaydı. Postmodernizm ilk başta kendini "modernizm" karşısında tanımladı. İlk dönemin deneylerinin bütün yelpazesinden çok dar bir seçim yaparak da olsa, "modernizm"in erken yirminci yüzyıl avantgard estetiğini tanımlamamıza ağırlığını koyduğunu söyledi. Örnek modernizm olan şimdi artık Le Corbusier ve International Style'in ya da Walter Gropius ve Bauhaus'un, süslerden ve insan bireyselliğine verilmiş bütün ödünlerden arındırılmış, yapıdaki katı bir dörtköşeliliği ve inşaat teknik ve malzemelerinde (çelik ve betonarmenin özellikle tercih edildiği) kesin bir "sanat durumu"yla yalın işlevsel mimarileridir. Bu açıdan modernist estetik, "yüksek sanat" ile "kitle kültürü" arasında keskin ikili elitist bir bölünmeye dayanır gibi görünmektedir; Le Corbusier'in mimarî heykellerinin parıltılı ön cepheleri ve düz çatılarının karşısında onları çevreleyen alçalmış, "kitleleşmiş" kentsel fabrika. Modernizmin (ya da bazı teorisyenlerce adlandırıldığı gibi yüksek modernizmin) bu tanımı, birçok başka açıdan aslında International Style mimarisi ile çok az ortak şeye sahip olan, örneğin T. S. Eliot'un adı kötüye çıkacak kadar "güç" ve imâlı şiiri gibi bazı

çağdaş deneyleri kapsayacak kadar esnektir.

1960'ların sonundaki postmodernizm böylece kendini ilk başta bir *popülizm* olarak sundu, ödünsüz avantgard elitizmin uzun dolambaçlı yollarından düşük, yerli, hatta kitlesel ticarî geleneklere bir geri dönüş oldu. Manifestoları, *Las Vegas'dan Öğrenmek* ve *Bauhaus'dan Kendi Evimize* gibi adlar taşıyordu.

Geçmişin çok çeşitli stillerinin ileri teknoloji ve işlevselci fonksiyonalist rasyonellik adına ani bir şekilde mahkum edilmesinden çok, günümüzün bir ilham kaynağı olarak bu stillere gevşemiş bir geri dönüş olan *tarihsicilik*, bağlantılı bir başka motifti. Mimarideki bu gelişmelerin edebiyat alanındaki eşdeğeri Linda Hutcheon tarafından "historiografik meta edebiyat" olarak adlandırıldı; örnekleri, Gabriel Garcia Màrquez, Günter Grass, John Fowles, E. L. Doctorow ve Salman Rushdie gibi yazarlardı. Bu tür romanlar, bir zamanlar modernist edebiyatın metinsel özerklik ve özbilince verdiği önem tarafından yıkılmış görünen plan, tarih, atıf gibi sorunlara bu "meta-edebi" önyargıları basit olarak ortadan kaldırmadan geri döner. Sonuç, içinde tarihin aynı anda hem güçlü bir şekilde gündeme geldiği, hem de sorunlaştırıldığı paradoksal bir türdür.

Postmodernizm, kültürel "başkalık"a, geçmişin bastırılmış stillerine ve aynı zamanda kadınlar, homoseksüeller, siyahlar, Üçüncü Dünya gibi günümüzün marjinalleştirilmiş seslerine genel olarak çekici bir şekilde açık olmuştur. Başka seslerin, deneyim ve öykülerin, bu şekilde olumlu değerlendirilmesi, felsefede, bilginin geçmişte temellendirildiği, "büyük meta öyküler"den kuşku duyma biçimini almıştır. Evrensel aklın barbar hurafe üzerindeki ilerici zaferiyle Aydınlanma ve evrensel devrimci sınıf olarak proletarya görüşüyle Marxizm büyük öyküleri, hiçbir farklılığa, muhalefet ya da çoğulculuğa müsamaha etmeyen totaliter bir rasyonelliği temsil eden Gropius ya da Le Corbusier'in yalın, geometrik beyaz kutuları ile benzer görülür. Postmodernist felsefe bunun yerine, özellikle Jean-François Lyotard'ın yapıtında, bilginin göreceliğini, bağlam-bağımlılığını vurgular, "akıl", "hakikat", ya da "bütünlük" yerine yerel, Wittgensteinci "dil oyunları"ndan söz etmeyi yeğler. Postmodernizm için Marxizm, modernliğin baskıcı projesinin kurtarılamaz bir esiridir, gerçek tarihleri vahşice sınıf mücadelesinin ya da üretim tarzlarının "Tarih"inin çivili döşeğine indirger. Marxistler postmodernizmi bir "tutku" ve "şizofreni" kültü olmakla, tarihi yalnızca derinliksiz yüzeylerin bir oyununa indirgemekle, özneyi politik (ya da herhangi başka bir) eylemi yeteneksiz kılacak kadar radikal bir şekilde adem-i merkezileştirmekle suçlayarak yanıt verdiler. Bu suçlama ve karşı suçlamaların gösterdiği gibi, Marxizm ve postmodernizm arasındaki tartışmalar, modernizm ve Marxist politika arasındaki eski kamplaşma ile birçok ortak özelliğe sahiptir ve 1920'ler ve 30'lardaki tartışma gibi aynı ısrar ve kargaşayla sürdürülmektedir. Oysa o onyılların en ilginç gelişmesi, katı ve kızgın polemiklerden çok, çatışan kamplar arasındaki tampon bölgede esnek bir "modernist Marxizm"in ortaya çıkmasıydı bugün de aynı şekilde olanaklı bir sentezin, bir "postmodern Marxizm"in şekillenmeye başladığını hissediyoruz. Marxist kültür araştırmalarında coğrafyanın hızla merkeze gelmesi bunun bir işareti olabilir, çünkü mekan ve zaman kategorilerinin Marxist teoriye dahil edilmesiyle Marxizm, geleneksel politik kaygılarından kurban vermeden yerelliğe ve bağlama yapılan postmodern vurguyu içselleştirmektedir.

TP/ZD

OKUMA

Harvey, David 1989: *The Condition of Postmodernity*.

Hutcheon, Linda 1988: *A Poetics of Postmodernism*.

Jameson, Fredric 1984: "Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism."

Lunn, Eugene 1985: *Marxism and Modernism*.

Lyotard, Jean-François 1979 (1984): *The Postmodern Condition*.

Williams, Raymond 1989: *The Politics of Modernism*.

Morris, William (d. 24 Mart 1834, Walthamstow, Londra; ö. 3 Ekim 1896, Hammersmith, Londra.)

Kendi kuşağının ya da bütün kuşakların ilk desinatörlerinden biri olarak Morris, 1861'de yüksek kaliteli tekstil, duvar kağıdı, halı, mobilya ve kiliseler için renkli cam üreten bir firma kurdu. Viktoryan ticaretin ürettiği bayağı, gösterişçi dekorasyona karşı başkaldırıda firmasını dekoratif sanatlarda bir reform

denemesi olarak görüyordu. Bazı tasarımları çok popüler oldu ve hâlâ satılmaktadır. Aynı zamanda on iki ayrı zanaatta ustalaşmış çok yetenekli bir zanaatkârdı. Yapıtları, sanatı ve elsanatları hareketini esinlendirdi.

1890'da kurduğu Kelmscott Press, dizgi tasarımında ve kitap üretiminde yeni standartlar getirdi.

Gençlik yıllarındaki Ruskin okumalarının derinleştirdiği tutkulu sanat ve mimari sevgisi Morris'i 1880'lerin sosyalist hareketine yöneltti. "Modern uygarlıkın kör kabalığına", "aşağılık, amaçsız, çirkin yanılgısı"na başkaldıran bir sanatçı alarak sosyalist oldu.

1877'de Tarihi Yapıtları Koruma Derneği'ni (hâlâ aktiftir) kurdu. Aynı yıl ilk iki açık konferansını verdi; Doğu Sorunu Birliği saymanı olarak Disraeli'nin Balkanlardaki savaş politikasına karşı bir konuşma yaptı ve *Dekoratif Sanatlar* başlıklı bir konferans verdi. Bunlar sanat ve toplum üzerine çok sayıdaki açık konferanslarının başlangıcıydı. Bir süre Liberal Parti'nin radikal kanadında faaliyet gösterdikten sonra, bundan düş kırıklığına uğradı ve 1882'de, *Kapital*'i Fransızcasından okuduktan sonra sosyalist, ya da kendisinin her zaman dediği gibi komünist oldu. Yaşamının bundan sonraki bölümünde "pratik bir sosyalist" olarak her türlü faaliyeti gösterdi, önce Sosyal Demokrat Federasyon'da, sonra *The Commonweal* adlı dergisini çıkardığı Sosyalist Birlik'de, son olarak da Hammersmith Sosyalist Derneği'nde çalıştı. Parlamenter reformizm stratejisine ve Fabianlar'ın savunduğu, kendi adlandırmasıyla "devlet sosyalizmi"ne muhalefet etti. Değişim işçilerin kendileri tarafından gerçekleştirilmeliydi: Sloganları, "bizim için değil, bizim tarafımızdan" olmalıydı. Kendisi için başlıca politik faaliyeti "sosyalist yetiştirmek" olarak görüyordu. "Devrime yönelik eğitim"den yanaydı.

William Morris'in sanat, mimari, iş ve toplum üzerine görüşleri, *Sanat ve Sosyalizm*, *Yararsız Uğraşa Karşı Yararlı Çalışma*, *Yaşamın Güzelliği* ve *Sanatın Amaçları* gibi çok sayıda konuşmada geliştirilmiştir. Ruskin gibi O da, sanatın insanların çalışmadan duyduğu zevkin bir ifadesi olduğu görüşündeydi. Gerekli koşullar olduğunda herkes sanat yapıtları üretebilirdi, bu ise ancak eşitlik ve "yoldaşlık"ıyla sosyalizmde sağlanabilecekti. Sosyalizmde çalışmanın doğası, işçilerin çalışmada kendi yaratıcı hayallerini ifade edebilecekleri şekilde dönüştürülmeliydi.

Zanaatkârların emeğinin genellikle yaratıcı ve zevkli olduğu ve kendi işleri üzerinde kontrol sahibi oldukları Ortaçağ hakkındaki bilgileri bu görüşleri doğruluyordu. Gençlik yıllarında Romantik Hareket'den ve Ön-Rafaelcilerden çok etkilenmiş ve kendisine Ortaçağ İngilteresi'nin Viktoryan değerler ve sanatın tam karşıtı olan bir değerler ve sanata sahip bir topluluk olarak canlı bir resmini çizme olanağı veren kuvvetli bir tarihsel hayal gücü geliştirmişti.

Bu değerler Morris'in şiirlerinde ifadesini buldu. *Guenevere Savunması* (1858) başlıklı ilk şiir kitabı Ortaçağ temaları işler. 1868-70'de, klâsik, Kuzey ve Arap efsanelerini yeniden işleyen *Yeryüzü Cenneti* adlı uzun öyküsel şiiri, ünlü bir şair olmasını sağladı. Alternatif değerler arayışı sırasında, dile getirdikleri cesaret, özgüven ve topluluk ruhu niteliklerine hayran kaldığı İzlanda efsanelerini keşfetti. Birçoğunu İngilizceye çevirdi ve Sigurd the Vosung efsanesini İngilizcedeki en güzel öyküsel şiirlerden biri haline getirdi (1876). Daha sonra sosyalistliği sırasında şairlik yeteneğini Paris Komünü'nün anısına *Umut Hacıları*'nı ve ünlü *Sosyalistler için Şarkılar*'ı yazmada kullandı.

Morris'in gelecek sosyalist toplumun doğasına ilişkin görüşleri sanat ve mimari konusundaki konferanslarında ve *Hakiki ve Sahte Toplum*, *Geleceğin Toplumu*, *Nasıl Yaşıyoruz ve Nasıl Yaşayabiliriz*, *Bir Fabrika Nasıl Olmalı?* gibi konuşmalarında ele alınmıştır. Bir fabrika, işçileri tarafından süslenmiş ve geniş bir bahçe içine kurulmuş güzel bir bina olmalıydı. Kütüphanesi ve atölyeleriyle çocuk ve yetişkinler için bir özeğitim merkezi olmalıydı. Makinelere bakmak gibi hoş olmayan işler çok kısa süreli olacak ve sırayla yapılacaktı. İnsanlar en azından üç zanaat ve işi öğrenecekti, çünkü "yaşamda değişiklik tıpkı koşullarda eşitlik gibi komünizmin bir amacı"ydı. Bir "zorlama hiyerarşisi" olmayacaktı; insanlar hep birlikte kooperatiflerde çalışacak, kendi işlerini kendileri kontrol edecekti. Politika alanında toplum komünlerin bir federasyonu olarak yönetilecekti.

Bu konferanslar Morris'in iki sosyalist romanına temel oldu. *John Ball'ın Bir Rüyası*'nda (1886), insan toplumunun başarı ve yenilgilerin birbirini izlediği çelişkili gelişme yolunu, "değişim ötesi değişim"i göstermek için tarihsel hayal gücünü kullandı.

Morris'in gelecek toplumla ilişkin düşünceleri en güzel ifadesini *Hiçbir Yerde Olmayandan Haberler*'de (1890) buldu. Burada roman biçiminde, özgür ve bağımsız erkek ve kadınların neşe içinde birlikte yaşadığı, çalışmanın bir ihtiyaç ve zevk haline geldiği ve yoksulluğun, bakımsız kentlerin, sömürü, rekabet ve paranın ortadan kaybolduğu bir komünist toplum çizilir. Morris'in İngiliz ütopyasını yazmadaki amacı, insanları gelecek konusunda umutla esinlendirmek ve sosyalizmin doğası konusunda hayal güçlerini harekete geçirmekti. Marxizmde ütopyacılığın yeri konusunda çok tartışma olmuştur. Morris Ütopyacılığın Marxizmde teoriyi hayal gücüyle tamamlayan önemli bir unsur olabileceğini göstermiştir.

Morris'in tasarım, şiir ve yazılarında ifadesini bulan doğa sevgisi ve sanayi kentlerinin "vahşi pislik"i tarafından İngiliz kırlarının tahrip edilmesinden duyduğu acı, O'nu çevre koruma hareketinin bir öncüsü yapmıştır. Tarihî Yapıları Koruma Derneği'ndeki çalışması, güzel bir eski binanın tarlalar ve ağaçlar kadar doğanın bir parçası olduğu görüşünü yansıtıyordu. Kent ile kır arasındaki ilişki üzerine yazıları-kentlerin "kırların güzelliğiyle içirilmesini" istiyordu- O'nu bahçe kentler hareketinin bir müjdecisi yapmıştır. Yaşam tarzının basitliğinde ısrar etmesi de önemlidir. Yazılarında ve *Hiçbir Yerden Haberler*'de Morris radikal çevreciliğe özgün bir katkıda bulunmuştur.

RS/ZD

OKUMA

Coleman, S. ve O'Sullivan, P. 1990: *William Morris and News from Nowhere.*

Faulkner, Peter 1980: *Against the Age: An Introduction to William Morris.*

Mackail, J. W. 1899: *The Life of William Morris.*

Meier, Paul 1972 (1978): *William Morris: The Marxist Dreamer. 2 cilt.*

Morris, William 1910-15: *Collected Works.*

— 1936: William Morris: *Artist, Writer, Socialist. 2 cilt.*

— 1962 (1984): *William Morris, Selected Writings and designs,* (der.) Asa Briggs.

— 1968 (1974): *Three Works by William Morris: News from Nowhere, The Pilgrims of Hope, A Dream of John Ball,* (der.) A. L. Morton.

— 1970: *News from Nowhere,* (der.) James Redmond.

— 1973 (1984): *Political Writings of William Morris,* (der.) *A. L. Morton.*

— 1984-7: *The Collected Letters of William Morris,* der. Norman Kelvin. cilt I: 1848-80 (1984); cilt 2: kısım A. 1881-4, kısım B, 1885-8 (1987); cilt 3

Thompson, E. P. 1955 (1976): *William Morris: Romantic to Revolutionary.*

Watkinson, Ray 1966 (1990): *William Morris as Designer.*

Mülkiyet (*İng.* Property, *Fr.* Propriété, *Alm.* Eigentum)

Marxist sosyal teoride, mülkiyet kavramı ve bazı bağlı kategorilerin (mülkiyet ilişkileri, mülkiyet biçimleri) özel önemi vardır. Marx, mülkiyeti yalnızca malikin mülkiyet haklarını kullanmasının olanağı ya da böyle bir etkinliğin nesnesi olarak görmez. Ona göre mülkiyet, karmaşık sınıf ve sosyal tabakalar sisteminde birincil rolü olan temel bir ilişkidir. Bu kategoriler sisteminde, üretim araçlarının mülkiyetinin özel önemi vardır. Lange (1963) Marxist teoriye göre, bu tür mülkiyetin "hem üretim ilişkilerini hem paylaşım ilişkilerini belirleyen "düzenleyici ilke" olduğunu" söyler.

Marx ve Engels'e göre sosyal ekonomik oluşumların başarısını tanımlayan, başlıca mülkiyet biçimlerindeki değişimlerdir. Bu düşünce, Marxizmin daha da basitleştirilmiş olan (☞ Ojzerman 1962, kısım II, bölüm I; ☞ GELİŞME EVRELERİ), insanlık tarihinin katı bir dönemleştirmesine (ilkel komünizm, kölelik, Asya toplumu, feodal toplum, kapitalizm, sosyalizm, komünizm) yol açmıştır. Marx ve Engels'in özgün sınıflandırmasının değerli bir özelliği, o zamanlar Batı'da yaygın olan burjuva tipi mülkiyetin her yerde norm olması gerektiği yolundaki varsayıma meydan okuması ve dolayısıyla Ortaçağ Avrupası ya da İngiliz egemenliği öncesi Hindistan hakkında tarihsel araştırmaları - örneğin birçok kabilede, en azından toprak üzerinde özel mülkiyetin bulunmadığını gösteren antropolojik araştırmalar gibi- teşvik etmesiydi (☞ İLKEL KOMÜNİZM; KABİLE TOPLUMU).

Modern Marxist düşüncede, bu katı tarihsel düzen birçok bakımdan çözülmeye başlamıştır. 1960'ların ASYA TOPLUMU tartışmaları da (☞ Tökei 1979) bu süreci hızlandırmıştır. Bu konuda Roma ve Germen

toplumlarındaki mülkiyet ilişkilerinin daha gerçekçi yoldan çözümlenmesi çabaları da benzer etki yapmıştır. Marx, çeşitli vesilelerle, bu farklı mülkiyet biçimlerini bazen tartışmıştır; örneğin "mülkiyet, o halde kökeninde -Asya, Slav, eski klâsik, Germen biçiminde olsun- çalışan (üreten ya da kendini yenileyen) süjenin, ürettiği ya da kendini yenilediği koşullarla ilişkisidir" (*Grundrisse*, s.495). Marxist düşünceyi modernize etmek taraftarı olanlar, üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırıldığı ülkelerde mülkiyet ilişkileri biçimlerinin iyice çözümlenmesi gereğine özel önem verirler. Stalinizm'e göre, ekonominin önemli dallarında, üretim araçlarının devlet mülkiyetine alınması ve tarımın, küçük sanayi ve küçük ticaretin kollektifleştirilmesiyle mülkiyet problemi bilfiil çözülmüştür; yalnızca kooperatif mülkiyeti kamusal mülkiyete (devlet mülkiyetine) dönüştürmek kalmıştır.

Bu ülkelerde mülkiyet probleminin varolmaya devam edip etmeyeceği sorusuna yanıt verebilmek için, yasal sahip olmadan farklı olarak sahip olma ve mülkiyet haklarının kullanılması demek olan elde tutma kavramına "zilyetlik" (possession) başvurmak gerekir (☞ Hegedüs 1976). Gerçek durum bu kavramın yardımıyla çözümlendiğinde, iki ana çelişme ortaya çıkar:

(a) Elde tutma olanaklarının devlet yönetiminde kullanılmasına karşı mülkiyet haklarının bütün toplumca kullanılması. Bu çoğunlukla devlet yönetimi sorununa bağlıdır, ama yerel düzeyde de, elde tutma olanaklarının yerel profesyonel yönetimce kullanılmasına karşı mülkiyet haklarının yerel toplum tarafından kullanılması biçiminde, benzer bir ikilem de ortaya çıkar.

(b) Elde tutma olanaklarının ekonomik yatırımların profesyonel örgütlerince kullanılmasına karşı, mülkiyet haklarının girişim ortakları tarafından kullanılması. Bu sorun, öncelikle devlet ve kooperatif sektörlerindeki büyük ve orta ölçekli firmalarda ortaya çıkar. Aynı çerçevede, küçük ölçekli sanayi ve ticarette, sosyalist mülkiyetin yeni bir biçimini sunabilen göreli bağımsız üretici derneklerin de gelişme olanağı vardır.

Yukarıda belirtilen ikiye bölünmüşlüklerin giderek açılması ve küçük üretici derneklerinin gelişmesi, bu ülkelerde ileri sosyalizasyonun ilk adımını oluşturur. BÜROKRASİ'nin egemenliğine karşı çıkan ve bunu eleştiren düşünce ve hareketlerle yakın ilişki içindedir.

AH/BA

OKUMA

Bernstein, Eduard 1891: *Gesellschaftlichen und Privateigentum.*

Hegedüs, András 1976: *Socialism and Bureaucracy, bölüm VII.*

Kautsky, Karl 1887 (1912): *Karl Marx: Ökonomische Lehren.*

— 1972: *Materialistische Geschichtsauffassung in der Staat und die Entwicklung der Menschheit.*

Lange, Oskar 1963: *Politische Ökonomie.*

Ojzerman, T. L. 1962: *Formirovanije Filoszofii Marxisma.*

Stalin, J. V. 1924 (1945): *Problems of Leninism.*

Tökei, F. 1979: *Essays on the Asiatic Mode of Production.*

n

Nitelik ve Nicelik ☞ Diyalektik

Nüfus (*Ing.* ve *Fr.* Population, *Alm.* Bevölkerung)

Grundrisse'ye girişteki yöntem tartışmasında, Marx nüfusu, birçok etkenin somut sonuçlarına dayandırılması gereken bir kategori örneği olarak ele almış ve onu soyutlamaların ya da "daha basit kavramlar"ın eski açıklamalarına bağlı bir anlayış bütünlüğü içinde değerlendirmiştir. Eger nüfus, kendisini oluşturan ve aynı zamanda belirli bir üretim tarzını ortaya koyan düzenli sömürü ilişkilerine dayalı sınıflar hakkındaki eski değerlendirmelerinden kopuk, ayrıştırılmamış bir birim olarak ele alınırsa, bu haksız ve kısır bir soyutlama olacaktır. Bu nedenle Marx, "belirli bir üretim tarzının kendi özel nüfus yasaları vardır", "sanayi kapitalizmi altındaki nüfus yasası da "göreli artık nüfus"tur der (*Kapital,I.* cilt, 23. bölüm). "Papaz" Malthus'ün doğalcı (natüralistik) determinizmini reddederken (Marx ve Engels'in Malthus saptamaları, ☞ Meek 1953), ücretlerin düzeyi ve ailelerin büyüklüğü arasında zorunlu bir ilişkinin olmadığını ve ücretleri sürekli aşağıya çeken "artık nüfus"un işçi sınıfının kötü alışkanlıklarının sonucu olmadığını belirtir. Ancak "sermaye birikimi sağlayan işçi sınıfı emeğinin, kendi kendisini (işçi nüfusu olarak) göreli fazlalık durumuna getirdiğini" ileri sürer. İşçi sınıfı, emeği, (yine kendisi tarafından üretilmiş) üretim araçlarını satın almak için artık değer üretir ve birikmiş sermaye sağlar. İşte bu noktada, canlı emeğin ölü emek ile ikamesi içinde YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU devreye girer. Olağan koşullar altında, sermayenin gereksinmeleri açısından, nüfusun sürekli fazlalık olarak kalacak olan bir bölümünün istihdamı olanaksızdır.

Kapitalist üretim tarzı için artık nüfusun yaratılması ve hazır bulundurulmasının ne kadar önemli olduğunu anlamak için, kapitalizmin ilk evresine denk düşen ekonomik durgunluk yıllarında işçilerin göçünün nasıl engellendiğine bakmak yeterlidir. İngiltere'de makinelerde çalışan mekanistlere 1815 yılına kadar göç izni verilmemiş ve göç etmek isteyenler çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Amerikan iç savaşı sırasındaki "pamuk kıtlığı"nda çok büyük sayıda pamuk işçisi işsiz kaldığında, emekçi sınıf, Lancashire'da ortaya çıkan bu artık nüfusun göçü amacıyla devletin yardım yapmasını ya da ulusal yardım kampanyası açılmasını talep etmiş ama bu talep reddedilmiştir. Bu işçiler tutuklanmış ve pamuk bölgelerinde kurulan "çalışma ıslah kamplarına" (moral workhouse) gönderilmişlerdir. Amaç işçileri, eskiden de olduğu gibi, Lancashire pamuk tüccarlarının palazlanması uğrunda çalıştırmaktı (*Kapital, I.*, 21. bölüm).

Ücret ilişkileri içinde temel çelişki ücretlerin yalnızca istihdam edilmiş insanlar için bir gelir anlamına geldiği, işsizlerin ise her zaman, sömürünün gelecekteki güvenceleri olarak, artık nüfus halinde varolmak zorunda bulunmalarıdır. Modern devletler bu çelişkiyi -istihdam edilmiş insanların daha altında bir yaşam düzeyi sağlayacak olmasına özen gösterdikleri- işsizlik maaşı ile çözmeye çalışıyorlar. Fakat devletin yaptığı bu yardım üzerine tartışmalar (de Brunhoff 1979), nüfusun kapitalist üretim tarzı içindeki özel yasalarının bir ifadesi olan bu çelişkiyi çözemediklerini ortaya koyuyor.

Ünlü ve dikkate değer çalışmasıyla Coontz dışında pek az Marxist, yakın dönemde, nüfusa ilişkin daha kapsamlı bir kuram geliştirme girişiminde bulunmuştur. Coontz (1957), kapitalist süreçte, tıpkı nüfus dağılımı gibi nüfus büyüklüğünün de emeğe olan talep tarafından belirlendiğini, sınırlandığını ileri sürer. Bu savını sunarken Coontz, bazı Sovyet nüfus-

bilimcilerinin (demografiar), özellikle de Avrupa'daki nüfus büyüklüğünü ekonomik gelişmelere dayanarak çözümleyen Urlanis'in (1941) çalışmalarını kullanarak genişletir. Ardından, 19. yüzyılın son çeyreğindeki verimlilik azalması ile rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme ya da emperyalizme geçiş arasındaki özel bağlantı üzerinde durur. Öte yandan Coontz, bağlantı kurmaktan öteye gidemeyen "nedensel çatkı çözümlemesine ya da emeğe olan talebin onun arzına yön verdiği *modus operandi*'ye (icra tarzı) eleştirel yaklaşır (1957, s. 133) ve hem emeğe olan talebi hem de ailenin değişen ekonomik işlevlerini çok ayrıntılı bir şekilde sorgulamayı sürdürür.

Marxistler kapitalizm-öncesi toplum biçimlerindeki nüfus sorununa da görece az ilgi göstermişlerdir. Fakat Meillassoux (1975) neolitik çağdan bu yana varolan yerleşik toplumu, insanoğlunun fiziksel anlamda yeniden-üretimini (çoğalmasını- Ç) gerçekleştiren yegane ekonomik ve toplumsal sistem olarak, kadını da bu "yeniden-üretimin canlı aracı" olarak ele alır. Kapitalist üretim de ataerkil aile dolayımıyla bu eski yapıya bağlıdır. Fakat bu bağlantı kadınların ve yetişkin olmayan bireylerin özgürlüklerini kazanmalarıyla kırılmakta, artık aile birimi için çalışmak durumunda olmayan bu kesimlerin emek gücü, sömürülmek üzere, doğrudan doğruya sermayeye sunulmaktadır. Bir zamanlar "ücretsiz emekçiler"in zorunlu üretimi ile ayakta duran ataerkil ailenin yerini başka bir biçim almakta, özgürleşen emekçiler tam yabancılaşma koşulları içine çekilmekte ve bu yolla sisteme uygun bireyler haline getirilmektedir. Meillassoux emek gücünün kapitalist üretim ilişkileri altında "gerçek bir mal" olmaya başladığını görebiliyor. Ona göre bu durum, sosyalist devletlerin en bürokratik olanlarında rastlanabilecek aileye müdahale anlayışından çok daha barbarca bir anlayışın çıkış noktasıdır.

Diğer bir açıdan, tarihçiler de demografik değişimlerin etkilerine ilgi duyuyorlar. Bizzat Marx *Grundrisse*'de ("Kapitalist üretimden önce gelen biçimler" bölümünde, s. 471-514) (Roma gibi) İlkçağ toplumlarının gelişme sürecinde nüfus artışı ile göçlerin (aynı zamanda savaşların) önemine değinir. Daha yakın dönemde Marxistler ve Marxist olmayan tarihçiler, "feodalizmin bunalımı" ve Batı Avrupa'da kapitalizme geçiş dönemlerinde nüfus değişimlerinin önemi konusunda tartışmaya girmişlerdir. (☞ Brenner 1976 ve *Past and Present*'da ardarda yayımlanan sempozyumlar: no. 78-80, 85, 97, ve FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ) Bu sempozyumlara katılan bir Marxist (Hilton 1979), bu konunun nüfusbilimsel ve diğer veçhelerinin önemini kabul etmekle birlikte, bunların "tüm bir sosyo-ekonomik sistemin" bunalımı bağlamında değerlendirilmeleri gerektiğini belirtirken; nüfus, üretim ve ticaret üzerine niceliksel verilerin yetersizliğine dikkat çeker ve araştırmaların bu konularda açık yanıtlar getirmeye olanak tanımadığını savunur.

Meillassoux gibi Engels de insanın, doğa üzerinde artan denetiminin ve üretici güçlerin gelişmesinin artan oranda emek girdisine, dolayısıyla insanların üretimleri üzerinde de giderek daha fazla denetime gereksinme duyulmasına yol açacağını yazmıştı. Fakat aşırı nüfus artışı sorununu büyüterek sık sık sosyalizmin önüne bir eleştiri olarak getiren Kautsky'ye verdiği yanıtta (1 Şubat 1881) Engels şu gözlemlerini dile getirmiştir:

"Elbette insan sayısının çok fazla artması, bu artışın birtakım sınırlar çizilerek durdurulmak zorunda kalınacağı doğrultusunda soyut bir olasılık vardır. Fakat sosyalist bir toplum, şeylerin üretimine ilişkin düzenlemeleri zaten yaptığı için, insan soyunun çoğalması anlamında üretimin düzenlenmesi sorunuyla karşı karşıya kaldığında, bu sorunu hiçbir zorluk çekmeden çözebilecek olan tek toplumdur". Lenin (1913) "tepkisel ve güçten düşmüş yeni-Malthusçuluk olarak nitelediği anlayışa karşı sert bir tavır almıştır. Marxist-Leninist nüfusbilimcilerin büyük çoğunluğu şiddetli anti-Malthusçudur.

Ancak SSCB'de ve diğer Doğu Bloku ülkelerinde "çöküş"ten önce egemen olan anlayış, güncel nüfus politikasının doğurganlıktaki azalma kaygısı, emeğe olan talep gibi pratik oluşumlardan etkilendiği yolundaydı (☞ Besemeres 1980). Örneğin Çin'de hızlı nüfus artışı, yine ekonomik nedenlerle, verim düşüşünün en başta gelen ölçütüdür. (Ayrıca ☞ YENİDEN ÜRETİM)

TBB ve SH/CB

OKUMA

Besemeres, John F. 1980: *Socialist Population Policies. The Political Implications of Demographic Trends in the USSR and Eastern Europe.*

Brenner, Robert 1976: "Agrarian Class Structure and

Economic Development in Preindustrial Europe."
Coontz, Sydney H. 1957: *Population Theories and the Economic Interpretation.*
de Brunoff S.1976 (1978): *The State, Capital and Economic Policy.*
Edholm, F., Harris, O. ve Young, K. 1977: "Conceptualising Women."
Hilton, R. H. 1978: "A Crisis of Feudalism."
Lenin, V. I. 1913 (1963): "The Working Class and Neo-Malthusianism."
Meek, Ronald L. (der.) 1953: *Marx and Engels on Malthus.*
Meillassoux C. 1975 (1981): *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the domestic community.*
Past and Present 1978, 1979, 1982: "Debate on Agrarian Class Structure and Economic Development in Western Europe."
Urlanis, B. T. 1941: *The Growth of Population in Europe.*

O

Olumsuzlama (*İng.* ve *Alm.* Negation, *Fr.* Négation)

Marxist anlamda, bu -biçimsel çözümleyici felsefenin kendi döngüselliği içinde ele alırken öyle saydığı gibi- "hayır demek" ("değillerne") zihinsel ediminden ibaret değildir; başlıca onsuz "hayır deme"nin tanıma (bilme) sürecinde canalıcı bir öğe olmaktan çok, fuzulî ve keyfî bir kapris belirtimi olacağı, olumsuzlayıcı düşünce-süreçlerinin nesnel dayanağına gönderme yapmaktadır. Böylelikle, olumsuzlamanın temel anlamı, nesnel gelişmenin, "oluş"un, DOLAYIMLAMA'nın ve geçiş'in içrek bir diyalektik moment'i olma niteliğiyle tanımlanır.

Açılım ve dönüşüm içyasaları olan nesnel süreçlerin bütünleyici (entegral) bir moment'i olarak, olumsuzlama olumluluktan ayrılamaz; bundan ötürü de, Spinoza'nın "omnis determinatio est negatio" (her belirleme olumsuzlamadır) yargısı geçerli olur ve her türlü "yerine bir başka şey koyma" (ikame) da "koruma"dan ayrılamaz. Hegel'in dediği gibi, "Bu olumsuz yandan, dolaysız olan Öteki içine dalmış bulunmaktadır, fakat Öteki esas itibariyle, çoğucası diyalektiğin sonucu sayılan, boş olumsuz ya da hiçbir şey değildir: ilkin Öteki, dolaysız-olanın olumsuzudur; böylelikle *dolayımlanmış olarak* belirlenmiştir- ve tümüyle, ilk'in belirlemesini içinde taşımaktadır. Böylece ilk, esas itibariyle Öteki'nin içinde taşınmakta ve korunmaktadır (Hegel 1812, cilt 2, s. 476). Lenin bu parça üstüne yaptığı yorumda, böyle bir görüşe tamamiyle katılarak şunları yazıyor:

> Bu diyalektiği anlamak için çok önemlidir. Boş olumsuzlama, beyhude olumsuzlama, kuşkucu olumsuzlama, tereddüt ve şüphe, diyalektikte karakteristik ve esas değildir - diyalektik hiç şüphesiz, olumsuzlama öğesini, hatta en önemli öğesi olarak içinde taşır - ama diyalektik olumluyu koruyarak bir ilişkilendirme moment'i, bir gelişme moment'i olarak olumsuzlamaya dayanır (1916, s. 226).

Hegelci dolayımlamayı ve "olumsuzlamanın olumsuzlanması"nı katıca yadsırken dolaysız-oluşu adeta mitolojik bir biçimde şişirerek, olumluluğu tek-yanlılıkla abartma eğiliminde olan Feuerbach'ın tersine, Marx'la Engels olumsuzlamaya çok önemli bir rol vermişlerdir. Engels, "olumsuzlamanın olumsuzlanması"nı "doğa, tarih ve düşünce için" genel bir gelişme yasası sayar: "hayvan ve bitki dünyalarında, jeolojide, matematikte, tarihte ve felsefede geçerli olan bir yasa" (*Anti-Dühring*, ayrım I, bl. 13); ayrıca *Doğa'nın Diyalektiği*'nde de bu sorunsalın çeşitli yönlerini araştırır. Marx da bu yasanın kapitalist gelişmenin sosyo-ekonomik süreçlerindeki canalıcı önemini vurgular: "Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk olumsuzlanmasıdır. Fakat kapitalist üretim bir doğa yasasının amansızlığıyla kendi olumsuzlanmasını doğurur. Bu, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyeti yeniden kurmaz, ama ona kapitalizm çağındaki edinmelere, yani işbirliği ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliğiyle edinmelere dayanan bireysel mülkiyeti sağlar" (*Kapital I*, bl. 32). Böylece, olumsuzlamanın olumsuzlanmasıyla, önceki dönemlerin "olumluluğu" basitçe yeniden ortaya çıkmakta değildir. Bazı olumsuz moment'lerle birlikte, niteliksel açıdan farklı, sosyo-tarihsel olarak daha yüksek bir düzeyde korunmakta/aşılmaktadır. Olumluluk, Marx'a göre hiçbir zaman düpedüz, sorunsuz, dolayımlanmamış bir karmaşa olamaz. Belirli bir olumsuzluğun basit bir

olumsuzlanmasıyla da, kendi kendini sürdüren bir olumluluk ortaya çıkarılamaz. Çünkü herhangi bir belirli olumlama, zorunlulukla olumsuzlanmasının nesnesine bağımlı olacağı için, yeni meydana gelen oluşum, önceki oluşuma bağımlı kalır (*Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*). Dolayısıyla da, sosyalist girişimin olumlu sonucu, ardarda gelen gelişim ve geçiş evreleri yoluyla kurulmak zorundadır (*Gotha Programının Eleştirisi*).

Sartre ise, olumsuzlanmaya kökten farklı bir vurgu getirmiştir: sadece özgürlük-kurucu "Kendisi-için"inin "hiçleyen *néantisation*"uyla (1943) değil, "kısmî toptanlaştırma burgacının kendisini toptan hareketin bir olumsuzlaması olarak kurduğu"nu ileri sürdüğü daha sonraki ölçünmelerinde bile (1960, s. 88). Benzer bir biçimde, Benjamin'den Horkheimer'e ve Marcuse'nin *Tek-Boyutlu İnsan* ve *Olumsuzlamalar*'ından Adorno'nun "diyalektiği olumlayıcı özelliklerinden kurtarma" yolundaki programatik girişimine (1966, s. xix) kadar eleştirel kuramda da (☞ FRANKFURT OKULU), olumsuzlama ve olumsuzluk başat konumdadır.

IM/MT

OKUMA

Adorno, Theodor W. 1966 (1973): *Negative Dialectics.*

Hegel, G. W. F. 1812 (1929): *The Science of Logic.*

Lenin, V. I. 1916 (1961): *Conspectus of Hegel's Science of Logic.*

Sartre, Jean-Paul 1943 (1969): *Being and Nothingness.*

— 1960 (1976): *Critique of Dialectical Reason.*

Orta Sınıf (*İng.* Middle Class, *Fr.* Classe moyenne, *Alm.* Mittelstand)

Marx ve Engels, "orta sınıf" kavramını her zaman belirli olmayan değişik biçimlerde kullanırlar. Engels, *Emekçi Sınıf'ın Durumu*'nun önsözünde, "orta sınıf" kavramını, Fransızca'da "*bourgeosie*" ile karşılanan İngilizce "*middle class*" anlamında, mülk sahibi sınıfın bu kısmını aristokrasiden ayırdetmek için kullandığını yazmıştı. Bu kavramı feodal sistemde burjuvazinin gelişmesini tarif ederken de aynı biçimde kullanmıştı. (*Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*) Bununla beraber, Marx bu kavramı burjuvazi ile işçi sınıfı arasındaki sınıfı ya da zümreyi tanımlamak için, "küçük burjuvazi" anlamında kullandı. *Artık Değer Teorileri*'nde orta sınıfın büyümesinden kapitalizmin gelişmesinin en önemli özelliklerinden biri olarak söz etti (☞ SINIF). Ne Marx ne de Engels, orta sınıfın değişik bölümleri, özel olarak da küçük üreticiler, zanaatkârlar, bağımsız çalışanlar, çiftçi ve serflerden oluşan "eski orta sınıf" ile hizmet sektöründe çalışanlar, idareciler, teknik elemanlar, öğretmen ve memurlardan oluşan "yeni orta sınıf" arasında sistematik bir ayrım yaptı.

Sonraki Marxistler, orta sınıfın iki temel yanı ile ilgilendiler. Birincisi, farklı bağlamlar içinde özellikle faşizm ile ilişkili olarak, politik yönelimini analiz ettiler. Marx ve Engels küçük burjuvaziyi toplumun tutucu öğesi olarak veya emek aristokrasisiyle birlikte, işçi hareketi içindeki reformist öğelerden biri (*Neue Rheinische Zeitung, Revue*, 1850) kabul etmişlerdi; 1920-30'ların Marxistleri de orta sınıfı faşist hareketlerin esas sosyal temeli olarak gördüler. Fakat gelişmiş kapitalist toplumlarda iyi bilinen bir olgu da, orta sınıfın radikalizmidir ve orta sınıfın politikasını onu oluşturan çok sayıda grupları ayrıştırmadan analiz etmek mümkün değildir: Esnaflar, küçük üreticiler, yüksek ücretli profesyonel yöneticiler, daha düşük ücretliler, teknik elemanlar, hizmet sektöründe çalışanlar ve başkaları. Bu çok sayıdaki gruplar ayrıştırıldıklarında bile farklı politik aidiyetleri tamamiyle açıklayan tatmin edici bir sınıflamaya ulaşılması zordur -örneğin alt ve üst orta sınıf. Bunun da ötesinde, bu aidiyet, çeşitli kültürel etmenler ve özgül politik koşullardan kuvvetle etkileniyor gibi görünmektedir.

Orta sınıfın daha fazla ilgi çeken ikinci bir yönü de, bu sınıfın sayıca büyümesidir. Bernstein (1899), Marxist teorideki temel revizyonlardan birini (sınıfsal kutuplaşma sonucu bu sınıfın ortadan kalkacağına ilişkin ortodoks görüşe karşı) orta sınıfın ortadan yokolmadığını söyleyerek yapmıştır. Daha sonraları Renner (1953) hizmet sektöründeki önemli ölçüdeki büyümenin kapitalist toplumun sınıfsal yapısını temelden değiştirdiğini öne sürmüştür. Orta sınıfı tanımlamak ve onu işçi sınıfından ayıran sınırları belirlemek yolundaki güncel bir çalışma, Poulantzas tarafından yapılmıştır (1975). Poulantzas, bu amaçla iki ölçüt kullanır; üretici olan ve olmayan emek arasındaki ayrım (artık değer yaratan ve maddî üretime doğrudan katılan işçiler, üretici işçi olarak

tarif edilir) ile kafa ve kol emeği arasındaki ayrım. Bu ölçütlerin kullanılmasının sonucu, Wright'in (1978) belirttiği gibi, gelişmiş kapitalist toplumlarda işçi sınıfını daraltmak, orta sınıfı çok genişletmektir. Bu durum, işçi sınıfı hareketinin geleceği ile ilgili olarak, Poulantzas'ın doğrudan yüzleşmediği bir sorun yaratmaktadır.

Öteki Marxistler, analizlerinde meseleyi tamamen tersinden ele almakta ve büro çalışmasının makineleşmesi ve "*vasıfsızlaşma*" (Braverman, 1974) nedeniyle orta sınıfın proleterleşmesinden mi yoksa kamu hizmetleri ve özel sektördeki teknikerler, mühendisler vb.nin özellikle Fransa'da, 60'lı yılların sonundaki hareketlerde radikal potansiyelini gösteren yeni bir çalışan sınıf yarattıklarından mı söz etmek gerektiğini tartışmaktalar. Proleterleşme tezi, genellikle Marxist olmayan sosyologlarca geliştirilen, ama bazı Marxistlerin çalışmalarında da değişik biçimlerde yer alan emekçi sınıfın *burjuvalaşması* tezinin karşısında konumlanır; (örneğin Marcuse 1964). Bu birbirine karşıt bakış açıları hakkında hüküm vermek esasen ancak siyasal tavırların ve örgütlenmenin gelişmesine ilişkin kavramlarla yapılabilir. Gerçekten, ne işçi sınıfı partileri, gerek "vasıfsızlaşma" anlamında, gerekse geniş korporasyonlarla ve devletle ilişkileri içinde yeni işçi sınıfını oluşturma anlamında, proleterleşmekte olan orta sınıf kesimlerinin desteğini çekmekte; ne de "merkez" partileri tam anlamıyla orta sınıfın çıkarlarını temsil edecek partiler haline gelmektedir. Marxist analiz şimdi, bugünün kapitalist toplumlarındaki bu iki reel eğilimi ele almak; bunu yaparken bir yandan orta sınıfı karakterize eden siyasal görünümlerin homojenlikten yoksunluğuna ve belirgin tarihsel değişkenliğine, öte yandan orta sınıfın toplumsal konumuna -pazardaki durumunun ve toplumsal statü kaygılarının etkileri- ilişkin özellikle Max Weber'in Marxist sınıf teorisine karşı çıkarak vurguladığı tanımlayıcı özelliklere dikkat etmek zorundadır. (☞ MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ)

TBB/AB

OKUMA

Abercrombie, Nicholas ve Urry, John 1983: *Capital, Labour and the Middle Classes.*

Braverman, Harry 1974: *Labour and Monopoly Capital.*

Nicolaus, Martin 1967: *Proletariat and Middle Class in Marx.*

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Renner, Karl 1953 (1978): "The Service Class."

Walker, P. der. 1980: *Between Capital and Labour.*

Wright, Erik Olin 1978: *Class, Crisis and the State.*

Otomasyon (*İng.*, *Fr.* ve *Alm.* Automation)

Marx'ın, EMEK SÜRECİ'nin , MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ'nin egemen olduğu bir aşamaya doğru gelişimine ilişkin çözümlemeleri, sermayenin, emeğe ve EMEK GÜCÜ'ne olan bağımlılığından sürekli olarak kurtulmaya çalışma eğiliminde olmasına ilişkin keşfine dayanır. Nesneleşmiş emek olarak makineler, emek süreci içinde, emeğin karşısına onu denetleyen bir güç olarak çıkarlar. Canlı emek, makinenin basit bir uzantısı haline gelir. Makinelerin devreye sokulmasının amacı, gerekli emek süresinin mümkün olduğunca azaltılmasıyla göreli ARTIK DEĞER'in artırılması olduğuna göre, burada neyin mümkün olduğuna ilişkin bir soru ortaya çıkar. Kapitalist, üretim tarzında makineler, işçileri emek harcamaktan, sermayeyi de ne yapacağı bilinmez ve potansiyel olarak da huzursuzluk yaratıcı insan faktöründen kurtaran büsbütün otomatik bir sisteme ulaşacak biçimde geliştirilebilirler mi?

Bir kere, tekil her sermaye, REKABET süreci içerisinde ürünlerini ucuzlatmanın bir aracı olarak mekanizasyona gitmek zorundadır. Ayrıca tekil düzeydeki her sermayenin artık değer gerçekleştirme yolu nedeniyle (☞ ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU), sermayenin, değişken sermaye halinde ortaya koyduğu bölümü oran olarak azaltmaktan kaybedeceği bir şey yok görünmektedir. Ancak, tekil düzeydeki sermaye için doğru olan, bir bütün olarak sermaye için doğru değildir. Çünkü, verili bir emek miktarı, verili koşullarda ve aynı zaman dilimi içerisinde her durumda aynı miktarda DEĞER üreteceğinden, emek miktarının azaltılması, üretilen toplam değeri de azaltır. Üretkenlikteki artışlar gerekli emeği azaltırken, gerekli emek sıfıra inmediği sürece artık değer oranı da sonsuza dek artırılabilir. Oysa otomasyonda hiç işçi yoktur; dolayısıyla değer de üretilmez ve elde edilen artık değer sıfırdır.

Bu, kapitalist üretim tarzının tipik gerilimidir.

KULLANIM DEĞERİ'ne ilişkin düşüncelerden kaynaklanan eğilimler, değerle ilgili düşüncelerden doğan eğilimlerle çelişki halinde yanyana bulunurlar; ve bunların tümü de göreli artık değer peşindeki aynı mekanizasyon sürecinin ürünleri olarak ortaya çıkarlar. Bu sorunun ortaya konuluşunun en genel biçimi, ÜRETİM GÜÇLERİ ve ÜRETİM İLİŞKİLERİ bağlamında olanıdır ve Marx da *Grundrisse*'de ("Sermaye Üzerine Bölüm") otomasyonu böyle ele almaktadır. Marx burada makinelerden "değişmeyen sermayenin kullanım değerinin en elverişli biçimi" olarak söz etmekte, ancak şunu da eklemektedir: "ancak bundan hiçbir şekilde, sermayenin toplumsal ilişkisi içinde özümlenmenin, makinelerin kullanımı açısından en uygun ve nihaî toplumsal ilişki olduğu sonucu çıkmaz" (s.699-700). Bu, ancak komünist ilişkiler altında, "bireylerin özgürce gelişimine, dolayısıyla da artık emek elde etmek üzere gerekli emek süresinin indirilmesine değil de genel olarak toplumun gerekli emeğinin bir minimuma indirilmesine dayanan, böylelikle de herkes için yaratılan boş zaman ve araçlarla bireylerin sanatsal, bilimsel vb. alanlardaki gelişimine olanak tanıyan" bir toplumda gerçekleşebilecektir (s. 706).

Böyle bir durum, sermayenin aynı anda hem gerekli emek süresini en aza indirmeye çalışıp hem de emek zamanını zenginliğin tek ölçüsü ve kaynağı olarak belirlediği kapitalist toplumsal ilişkiler altında ortaya çıkamaz. Kollektif işçinin, toplumsal bireyin gelişimi ancak otomasyonla birlikte doruk noktasına çıkar; artık ne emek süresi zenginliğin, ne de değişim değeri kullanım değerinin bir ölçüsü olabilir. Bu yüzden de mekanizasyonu arttırma eğilimi önünde sonunda sermaye ilişkisini yıkmaya yönelecektir; çünkü otomasyon bu ilişkinin yokedilmesini gerektirmektedir. O halde sermayenin eğilimi "üretime egemen bir biçim olarak kendi kendisinin çözülmesi" yönündedir. (s. 700). Ne var ki, kapitalist üretimde böylesine içsel bir yasanın gerçekleşmesi, işçi sınıfının aktif başkaldırısını gerektirir. (Ayrıca ☞ *Kapital I*, 4, 15. ve 32. bölümler ve ☞ BİRİKİM; EKONOMİK BUNALIMLAR; AZALAN KÂR ORANI)

SM/MÇ

Ö

Örgütlü Kapitalizm (*İng.* Organized Capitalism, *Fr.* Capitalisme organisce, *Alm.* Organisierter kapitalismus)

Bu terim Rudolf Hilferding tarafından büyük ölçüde daha 1910 yılında *Finanz Kapital*'de ele aldığı konuları daha da geliştirdiği 1915 ve 20'lerin ortalarında yayımlanan, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında kapitalist toplumda ortaya çıkan değişiklikleri açıkladığı denemelerinde ortaya atılmıştır (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ). ① Ekonomide, büyük korporasyonların ve bankaların egemenliğinin ve ekonomik yaşamın düzenlenmesinde devlet müdahalesinin artmasının bir sonucu olarak büyük ölçüde bir plânlama olgusunun ortaya çıkışı, ② Kapitalist devletler arası ilişkilerde "gerçekçi bir pasifizme" yol açan böyle bir plânlamanın uluslararası ekonomiye yayılması, ③ çalışan sınıfın devletle ilişkisinde; şimdi amacı, büyük korporasyonlar tarafından örgütlenmiş ve plânlanmış bir ekonominin, demokratik devlet tarafından plânlanmış ve kontrol altına alınmış bir ekonomi haline getirilmesi anlamına gelen zorunlu bir değişikliğin ortaya çıkışı; bütün bunlar örgütlü kapitalizmin ayırdedici özellikleri olarak görülmekteydi. Hilferding'in kavramsallaştırmaları; kapitalizmin savaş sonrası stabilizasyonunu abarttığını ve reformist politikalara cesaret verdiğini düşünen (aralarında Buharin'in de bulunduğu) zamanın Bolşevik teorisyenleri tarafından eleştirilmişti. Fakat geçen on yılda bu tezler yeniden ilgi topladı. Bu tezlerin TEKELCİ DEVLET KAPİTALİZMİ teorisinin son zamanlardaki versiyonları ile kimi yakınlıklar taşıdığı gözlenebilir.

TBB/SŞ

OKUMA

Hardach, Gerd ve Karras, Dieter 1975 (1978): *A Short History of Socialist Economic Thought.*
Hilferding, Rudolf 1915: "Arbeitsgemeinschaft der Klassen?"
— 1924: "Probleme der Zeit."
Winkler, H. A. der. 1974: *Organisierter Kapitalismus: Voraussetzungen und Anfänge.*

Özgürleşme (*İng.* ve *Fr.* Emancipation, *Alm.* Emanzipation)

Standart liberal görüşlere göre, özgürlük, müdahalenin ya da (daha da dar olarak) cebrin olmamasıdır. Başkalarının beni engellemediği şeyleri yapmakta özgürümdür. Marxizm ise, Spinoza, Rousseau, Kant ve Hegel gibi filozofların uzantısı olan ve özgürlüğü kendi-kendini belirleme olarak gören, daha geniş ve daha zengin bir görüşün mirasçısıdır. Eğer özgürlük, genel olarak, etmenlere açık olan tercihler üzerinde kısıtlamaların olmaması ise, o zaman liberal geleneğin, bu kısıtlamaların neler olabileceği konusunda (bunları genellikle kastî müdahalelerle sınırlayarak); ilgili tercihlerin neler olabileceği konusunda (bunları genellikle ajanların gerçekten ne tasarladığı ya da ne seçtiği ile sınırlayarak) ve etmenler konusunda (onları her şeyden önce pazar yerinde bağımsızca kavradığı amaçları peşinde koşan tek tek bireyler olarak görerek) çok dar bir yorum sunmaya yöneldiğini söyleyebiliriz. Marxizm, ilgili kısıtlamalar, tercihler ve etmenlere ilişkin olarak daha kapsamlı kavramlara başvurur.

Daha özel olarak Marx ve daha sonraki Marxistler, özgürlüğü, insanî özgürleşmenin, yani çok çeşitli insanî güçlerin gelişmesinin ve insan doğasına yakışır bir birlik (*association*) tarzının oluşturulmasının önündeki engellerin ortadan kaldırılması olarak görme eğilimindedirler. Bu tür engeller arasında en dikkate değer olanı, ücretli emek koşullarıdır. Marx'ın yazdığı gibi, "proleterlerin yaşam ve emek koşulları ve bu-

nunla birlikte modern toplumun bütün varoluş koşulları... tek tek proleterlerin bu koşullar üzerindeki kontrolünün olmadığı ve hiçbir toplumsal örgütlenmenin onlara bu kontrol imkanını vermeyeceği bir hale gelmiştir." (*Alman İdeolojisi* cilt I, IV, 6). Bu tür engellerin üstesinden gelmek kollektif bir iştir; ve kendi-kendini belirleme olarak özgürlük de, insanî kontrolün hem doğa hem de üretimin toplumsal koşulları üzerine dayatılmasının toplumsal olarak ortaklaşmacı ve örgütlü olması anlamında kollektiftir: "insanlığın kendi doğası üzerinde olduğu gibi, doğa güçleri üzerinde de insan üstünlüğünün tam olarak gelişmesi" (*Grundrisse* Elyazması V, s. 488). Bu ancak, kapitalist üretim tarzının yerine, "özgür gelişme ve hareket koşullarını kendi kontrolleri altında tutan bireylerin birliğine dayanan (tabiî ki modern üretici güçlerin gelişmiş bir aşamada olduğunu varsayarak) bir örgütlenme biçiminin geçirilmesiyle tam olarak gerçekleştirilebilir. Böylece yalnızca o zaman "topluluk içindeki her birey, yeteneklerini bütün yönlerde geliştirmenin araçlarına sahip olabilir" (*Alman İdeolojisi*, cilt I, IV, 6).

Kollektif kontrolü, birlik ya da topluluğu çok çeşitli yönleriyle gelişmiş bireyselliği ve kişisel özgürlüğü içinde somutlaştıran bu biçimdeki bir birliğin nasıl görüneceği konusunda, Marx ve Engels hiçbir şey söylemedikleri gibi, bu değerler ya da bu değerler ile diğerleri arasındaki çelişkileri de hiç ele almamışlardır.

Marxizm bu tür meselelerin ele alınmasını, "ütopyacı" olarak değerlendirme yönelimindedir. Ancak bu tür bir özgürleşme görüşü, bütün Marxist projenin açıkça ayrılmaz bir parçasıdır: Bu nokta, gerçek (ve belki de özgürleştirilemez olan) toplumların eleştirisinde, bu tür bir görüşün bir kalkış noktası olduğunu varsayan "Eleştirel Kuram" tarafından açıkça kavranmıştır (☞ FRANKFURT OKULU).

Marxizmin daha geniş ve zengin olan bu özgürlük görüşü, Marxistlerin, liberal kapitalist toplumlardaki hem ekonomik hem de kamu özgürlüklerini hafife almalarına ve hatta kara sürmelerine yol açmıştır. Marx, kişisel özgürlüğe açıkça değer vermesine karşın, *Yahudi Sorunu Üzerine*'de özgürlük hakkını, egoizm ve özel mülkiyete bağlı olarak görmüş; bir başka yerde de özgür rekabetin, sermayenin hâkimiyetine dayanması ve "böylece de (*sic*) aynı zamanda bütün bireysel özgürlüklerin tamamiyle askıya alınmış olmasından" dolayı sınırlı özgürlük olduğunu yazmıştır (*Grundrisse* Elyazması VI, s. 652). Daha genel olarak Marx, değişim ilişkilerini hakiki özgürlük ile uzlaşmaz olarak görme eğilimindeydi. Daha sonraki Marxistler de bu konuda onu takip ettiler ve özellikle Lenin'den beri, burjuva demokrasisinin "biçimsel" özgürlüklerine hakiki özgürlükler statüsü vermeyi reddetmede sık sık aşikar bir yönelim gösterdiler.

Bu tür formülasyonlar kuramsal olarak yanlışlık içindedir ve pratikte de feci sonuçlar vermiştir. Liberal özgürlük ile özel mülkiyet ya da egoizm arasında aslî bir ilişki yoktur; ne ekonomik rekabet ve ne de değişim ilişkileri, ilgili tarafların özgürlüğü ile doğal bir uzlaşmazlık içindedir (gerçekten de, özgürleşme evrensel diğerkâmlık olarak tanımlanmadığı sürece, ekonomik rekabet ve değişim ilişkilerine içkin olan kişisel çıkar, özgürleşme ile zorunlu bir uzlaşmazlık içinde değildir); ve burjuva siyasî ve hukukî özgürlüklerinin sınırlı karakteri onları daha az hakiki yapmaz. Burjuva ideolojisinin maskesini indirmenin, burjuva özgürlüklerinin bazı durumlarda (mülkiyet biriktirme özgürlüğünde olduğu gibi), diğer özgürlükleri dışladığını ve diğer durumlarda (karşı koyma özgürlüğünde olduğu gibi) çok sınırlı bir biçimde uygulandığını göstermek yerine, bu özgürlüklerin aldatıcı olduğunu ortaya koymayı içerdiğini düşünmek yanlıştır. Liberal özgürlükleri özgürlük olarak adlandıramama, pratikte, bunların çoğu zaman özgürlük adına toptan bastırılmasını ve inkârını meşrulaştırmıştır.

SL/MÖ

OKUMA

Berlin, Isaiah 1969: *Four Essays on Liberty.*

Caudwell, Christopher 1965: *The Concept of Freedom.*

Cohen, G. A. (1983): "The Structure of Proletarian Unfreedom."

Dunayevskaya, Raya 1964: *Marxism and Freedom from 1776 until Today.*

Horkheimer, Max ve Adorno, Theodor W. 1947 (1973): *Dialectics of Enlightenment.*

Ollman, Bertell 1971 (1976): *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society.*

Selucky, Radoslav 1979: *Marxism, Socialism, Freedom.*

Wood, Aleen W. 1981: *Karl Marx.*

Özyönetim (*İng.* Self-management, *Fr.* Autogestion, *Alm.* Selbstverwaltung)

Özyönetim, dar anlamda, işçilerin bireysel işletmelerdeki temel karar alma sürecine doğrudan katılmalarını ifade eder. Üretim araçları toplumsallaşmıştır (işçi topluluklarının ya da tüm toplumun mülkiyetindedir). İşçiler küçük topluluklarda doğrudan doğruya, büyük topluluklarda ise işçi konseylerindeki temsilcileri aracılığıyla, üretim ve gelir dağılımı temel konularında karar verirler. Teknik faaliyetlerin yönetimi onlara bağlanır ve onlar tarafından denetlenir. Daha genel anlamda, özyönetim tüm ekonominin, çeşitli konsey ve kurul düzeylerinden oluşan demokratik bir örgütlenme biçimidir. İşletmelerdeki merkez işçi konseyleri, temsilcilerini o alanın bütününün ya da tüm ekonominin daha yüksek düzeydeki organlarına gönderirler. Özyönetim, her düzeyde, politika geliştirilmesi ve uygulanmasından, ve göreli olarak özerk işletmeler arasındaki koordinasyonun sağlanmasından sorumlu en yüksek otoritedir.

Özyönetim, en genel anlamda, sosyalist toplumun ekonomi, siyaset ve kültürde temel yapısıdır. Toplum yaşamının tüm alanlarındaki -eğitim, kültür, bilimsel araştırma, sağlık hizmetleri vb.- temel karar verme yetkisi, hem üretim hem de bölge düzeyinde örgütlenmiş özyönetim konseylerinde ve kurullarındadır. Özyönetim organlarının üyeleri serbestçe seçilirler, seçmenlerine karşı sorumludurlar, görevden alınabilirler, rotasyona tâbidirler ve maddî ayrıcalıklardan yoksundurlar. Bu, geleneksel devlete, yönetsel seçkinler olan siyasal bürokrasiye ve yabancılaşmış bir güç çevresi olan profesyonel siyasete son verir. Diğer profesyonel uzmanlar ve yöneticiler, özyönetim organlarının, tümüyle onlara bağlı işgörenlerinden başka bir şey değillerdir. Özyönetim yeni bir sosyalist tip demokrasiyi içerir. Parlamenter demokrasinin tersine siyasetle sınırlı değildir, ekonomi ve kültür alanlarına yayılır; çok-merkezleşmeye en az düzeyde koordinasyon amacına ulaşmak için doğrudan katılıma ve yetki devrine önem verir. Siyasal partiler yönetim işlevlerini ve oligarşik yapılarını kaybederler; yeni rolleri, eğitmek, çeşitli çıkarları ifade etmek, uzun vadeli programları formüle etmek ve bunlar için kitle desteğini aramaktır.

Kendini yöneten işçi birlikleri düşüncesi ilk olarak Ütopik Sosyalistler tarafından formüle edilmiştir: Owen, Fourier, Buchez, Blanc, ve anarşizmin manevi babası Proudhon. Marx, daha "*Yahudi Sorunu Üzerine*" başlıklı yazısında şu görüşü ifade etmiştir: "İnsanın kurtuluşu, ancak bireyin... kendi güçlerini *toplumsal* güçler olarak gördüğü ve örgütlediği, böylece artık toplumsal gücü bir *siyasal* güç olarak kendisinden ayırmadığı zaman tamamlanacaktır. İşçi sınıfı birlikleri, burjuva toplumunun siyasal yönetiminin yerine geçmelidir (*Felsefenin Sefaleti*). Marx *Kapital III*'de (bölüm 48) maddî üretim alanında özgürlük düşüncesini açıklar: "ortaklaşa üretimde bulunan kimseler doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel biçimde" ve "insan doğasına en uygun ve lâyık koşullar altında düzenler".

Anarşistler (Bakunin, Kropotkin, Reclus, Malatesta) devletin yerine geçmek üzere, kendi kendini yöneten topluluklardan oluşan bir federasyon düşüncesini geliştirmişlerdir. Lonca sosyalizmi, işçilerin dikey bütünleşmesi düşüncesine katkıda bulunmuştur. Sendikalizm, öncü siyasal partilerin önderlik iddialarına önemli bir alternatif olarak sendikalar eliyle yönetimi savunmuştur. Fakat bağımsız işçi sendikalarının asıl rolü, karar verme sorumluluğunu taşıyan özyönetim organlarını denetlemek yerine, işçilerin çıkarlarını ifade etmek ve ortak iradelerini inşa etmektir.

Paris Komünü'nden Polonya'daki *Dayanışma*'ya kadar, başarılı ya da başarısız olsun, tüm sosyalist devrimci ayaklanmalar, az ya da çok kendiliğinden olmak üzere kendi özyönetim organlarını yaratmışlardır. Özyönetimin ilk biçimlerinin 1950'lerin başlarında (liberalleştirilmiş tek partili siyasal sistemin yanısıra) yaratıldığı Yugoslavya'nın pratik deneyimleri özellikle önemlidir. (☞ KONSEYLER)

MM/AE

OKUMA

Cole, G. D. H. 1920: *Self-government in Industry.*
Gramsci, Antonio 1920: Articles in *Ordine Nuovo.*
— 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*
Horvat, S. ve Morkovic, M. M. 1975: *Self-governing Socialism, cilt I ve II.*
Korsch, Karl 1968: *Arbeitsrecht für Betriebsräte.*
Pannekoek, Anton 1970: *Workers' Councils.*
Programme of the League of Communists of Yugoslavia, 1958. Belgrat.
Proudhon, Pierre Joseph 1970: *Selected Writings.*
Topham, A. J. ve Coates, Ken 1968: *Industrial Democracy in Great Britain.*

p

Pannekoek, Antonie (d. 2 Ocak 1873, Vassen, Hollanda; ö. 28 Nisan 1960, Wageningen, Hollanda)

Pannekoek Leyden Üniversitesi'nde matematik okudu ve 1902 yılında astronomi alanında doktorasını tamamladı. 1906 yılına kadar Leyden Gözlemevi'nde çalıştı; daha sonra, 1932 yılında astronomi profesörü olduğu Amsterdam Üniversitesi'nde ders verdi. Pannekoek 1906-1914 yıllarında Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) önde gelen sol kanat üyelerinden biri olarak Almanya'da yaşadı, sınırdışı edilmekle tehdit edilinceye kadar Berlin'deki Parti okulunda dersler verdi ve *Die Neue Zeit* 'a katkıda bulundu. Marxist görüşleri iki açıdan dikkate değer. Bir kere, kendi kendini yetiştirmiş, Marxist düşüncelerini Engels'in (*Ludwig Feuerbach* bölüm IV'te) materyalist diyalektiğin bağımsız kâşifi saydığı Joseph Dietzgen (1828-1888) adlı işçinin yazılan kanalıyla ve doğrudan doğa bilimlerinden geliştirmiştir ve özellikle Marxizm ve Darwinizm'de olduğu gibi, bilimle Marxizm arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. İkinci olarak, siyasal hareketler alanında işçi konseyleri aracılığıyla (☞ Bricianer 1978'deki makale) İşçi sınıfının kendi devrimci örgütleri kuramını geliştirmiştir. Pannekoek bu noktadan sonra 1920 yılında Üçüncü Enternasyonal'in politikalarından uzaklaşmış ve daha sonra Korsch ve Gorter (☞ Smart 1978) ile birlikte "Komünist Konseyler" hareketinin önde gelenlerinden birisi olmuştur.

TBB/UK

OKUMA

Pannekoek, Antonie 1909 (1912): *Marxism and Darwinism.*

— 1951 (1961): *A History of Astronomy.*

Bricianer, Serge 1978: *Pannekoek and the Workers' Councils.*

Smart, D. A. 1978: *Pannekoek and Gorter's Marxism.*

Para (*İng.* Money, *Fr.* Monnais, *Alm.* Geld)

DEĞER'in takribi eşdeğer formu, emtianın değerinin saf değişim değeri olarak görüldüğü bir form. Değerin para formu, değişimle örgütlenmiş üretimin emtia formundan türemiştir. DEĞİŞİM'de, metanın belli bir miktarı (örneğin 20 yarda keten) bir başkasının belli miktarına eşitlenir (örneğin bir ceket). Bu eşitlikte ceket ketenin değerinin ölçüsüdür; keten cekete bağlı bir değerdir ve ceket ketenin eşdeğeridir. Bu basit değer ilişkisi, 20 yarda ketenin diğer emtianın belli miktarına eşitlenmesi için genişletilebilir: bir cekete, 10 pound çaya, 40 pound kahveye ya da 2 ons altına eşittir. Değerin bu genişletilmiş formunda, her bir meta sırayla eşdeğer rolünü oynar. Değerin genişletilmiş formu bir metanın aynı anda diğer bütün emtianın değerinin ölçülmesinde kullanıldığı değerin takribi eşdeğeri formuna çevrilebilir. Yukarıdaki örnekte keten takribi eşdeğer olarak kabul edilirse bir ceketin, 10 pound çayın, 2 ons altının, vb. değerini ölçer. İlke olarak, herhangi bir meta takribi eşdeğeri olabilir. Neo-klasik ekonomik teorinin *numéraire*'i takribi eşdeğer metanın özel bir durumudur.

Para, *toplumsal olarak kabul edilmiş*, bir takribi eşdeğerdir. Toplumsal gerçeklikte, diğer bütün emtiayı bu rollerinden dışlayarak takribi eşdeğer olarak ortaya çıkan metadır. Üretilmiş herhangi bir meta, ilke olarak, para yerine geçebilir. Marx, sık sık altının para-metasına atıfta bulunur ve doğal altın servetlerinin -dayanıklılığı, bir-örnekliği ve bölünebilirliğiyle- saf değişim değeri olarak özellikle kullanılabileceğini ileri sürer. Değerin para formu henüz tam anlamıyla gelişmiş değildir ve doğrudan üretimin

meta formundan doğmuştur. Gelişmiş değişim ilişkilerinin para olmaksızın ortaya çıktığı "saf trampa ekonomisi" kavramının Marx'ın para teorisinde yeri yoktur; nerede üretimin meta formu varsa, orada değerin bir formu olarak para da gelişme eğilimindedir - paranın, satın alma anlamında, aracılığı olmaksızın birçok işlem yapılabilse bile. Marx'ın teorisinde paranın en önemli özelliği, emtianın değerinin ölçülmesi işlevidir. Bu rolde, bir metanın fiyatını, metayı altın değerine dönüştürmeksizin, altın değeri üzerinden ifade edilebildiği sürece, takribi eşdeğerin fiziksel olarak varlığına gerek yoktur. Bir meta, bir kez toplumsal kabul görmüş takribi eşdeğer olarak ortaya çıkınca, belli para-meta miktarları *fiyat standardı* olarak kullanılmaya başlanır ve pound, dolar, frank, mark, pezo, lira vb. belli bir ad alır. Devlet, tıpkı ağırlık, uzunluk ve diğer ölçülerde alışılmış standartlar koyduğu gibi, fiyat standardı belirlemede de rol oynayabilir.

Para-meta da bir üretilmiş meta olduğundan, değeri diğer emtianın değerinin belirlendiği kurallara göre belirlenir. Emtia değişimlerinin oranlarını belirleyen bütün faktörleri, içlerinde varolan SOYUT EMEK'ten soyutlarsak, bir saatlik soyut emeği kapsayan bir miktar para-meta, bir saatlik soyut emeğin biçimlendirdiği diğer metadan bir miktar satın alacaktır. Para-metanın değeri de, diğer bütün emtia gibi, üretim koşulları değiştikçe, sürekli olarak değişmektedir. Dolayısıyla, devlet fiyat standardını (yani, pound, dolar, vb.ndeki altın miktarını) düzenlese de, para-metanın değerini (altın'ın kendisini) düzenleyemez.

Para-meta bir kez ortaya çıkınca, değer ölçüsü olmanın dışında da dolaşım aracı, biriktirilmiş değer, ödeme aracı ve evrensel para olarak, roller üstlenmeye başlar. Dolaşım aracı olarak para, emtianın değişimine aracılık eder. Bir değişim, bir metanın para karşılığı satılması ve daha sonra da bir başka metanın parayla satın alınması biçimine dönüşür (Marx'ın M-P-M, yani, meta-para-meta, diyagramıyla gösterdiği süreç). Bu süreci toplumsal bakış açısından incelersek, belli bir süre içinde belli hacimde emtianın dolaşımının sağlanabilmesi için belli miktarda paranın gerekli olduğunu görürüz. Bu miktar, emtianın değerine ve para-metanın değerine bağlıdır; bunlar birlikte, dolaşımda olan emtia kütlesinin fiyatını ve paranın dolaşım hızında her bir parça paranın bu süre içinde yapabileceği işlemlerin sayısını belirler. Marx'ın teorisinde, bu faktörler, emtianın dolaşımı için gerekli para miktarını belirler; fakat bu parayı sağlayan mekanizmalar ayrı bir araştırmanın konusunu oluşturur. Marx'ın para teorisi bu temel noktada, önceden belirlenmiş miktardaki paranın dolaşımı için gerekli olan parayı dengeleyebilmek için emtianın fiyatının artıp azalması gerektiğini savunan "para miktarı teorisi"nden ayrılır.

Para, emtia dolaşımında kısa bir süre için ortaya çıktığına göre, yazılı değeri üzerinden para-metaya çevrilebildiği sürece, para-meta yerine işaret ya da semboller kullanılması olanaklıdır. O halde, altın yerine, içindeki metal, yazılı değerinden çok daha az olan bozuk paralar ya da kendi değeri ihmal edilebilir derecede düşük olan banknotlar dolaşıma sunulabilir. Başka bir olay, yazılı değeri üzerinden altına çevrilemeyen karşılıksız paranın dolaşıma sunulmasıdır. Marx bu olguyu, altının karşılıksız paranın yanısıra para olarak işlev görmeye devam edeceği varsayımına dayanarak inceler. Karşılıksız para, altının yerine dolaşıma girecek, ancak devlet dolaşımın gereklerini aşan miktarda karşılıksız para sunarsa, bu karşılıksız paranın altın değeri, dolaşıma ancak yeterli miktara ulaşılıncaya kadar altın karşısında değer kaybedecektir. Bu koşullarda emtianın karşılıksız para fiyatı, sunulan karşılıksız para miktarıyla orantılı olarak artacaktır, ancak bu değişikliğin mekanizması, piyasadaki karşılıksız paranın altın değerindeki düşmedir. Emtianın altın değerlerini, altın ve diğer emtia üretimi belirlemeye devam edecektir, ancak bu altın değerini eşitlemek için daha fazla karşılıksız para gereklidir. Bu sonucun, emtianın fiyatındaki para artışlarını karşılıksız paranın, meta para takribi eşdeğerinin süregelmesinden çok, para miktarındaki artışa bağlı olduğunu öngören "para miktarı teorisi"nden yine farklı bir baz'ı ve mekanizması vardır.

Emtianın değişimine para aracılık ettiği için alım ve satım özdeş değildir. Say Kanunu, emtianın satışa sunulması önerisi, başka emtianın satın alınması talebinin eşdeğeridir. O halde arz talebini kendi küresi içinde yaratır, elinde tutmaz. Alım, satımdan ayrıldığına göre, krizlerin pozitif belirleyicileri kapitalist üretimin belli ilişkilerinin altında yatsa da emtianın para ile satılamayacağı değişim krizleri olabilir. (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR)

Paranın dolaşımı, birikimlerin oluşturulmasına izin verir ve buna gereksinim duyar, para stokları ve emtianın dolaşımını sağlamak ya da toplumdaki kristalleşmiş soyut işgücünü toplamak için elde tutulur. Marx, genel para teorisinde, para birikimlerinden içeri ve dışarı para akımlarına ilişkin mekanizmalara önem vermemesine karşın, birikimlerin varlığı dolaşımın gereklerine uyum sağlayabilmek için paranın hesaplanması için gerekli esnekliği sağlayabilir. Birikim yapmak, kapitalist krizlerde, kapitalistlerin, çökmüş piyasalarla para-kapital yatırmak konusundaki isteksizliklerini gösterir. İstifçinin para biriktirmesi, kapitalistin yaptığı değer BİRİKİM'iyle karıştırılmamalıdır . İstifçi, daha yüksek değeri olan emtiayı piyasaya attıktan sonra geri satın alır. İstifçi, sattığı emtianın değeri elinde tuttuğu paranın değerine eşit olduğundan, dolaşımdan para çektiği halde, bir artık değer çekmez. Birikim, para değerinin pasif bir kümesidir. Oysa kapital sürekli bir dolaşım süreci; paranın üretimi üzerine almak üzere emtia alımında kullanılması ve üretilmiş emtianın satımında bir artık değer ayrılmasıyla büyür.

Satıcının alıcıya KREDİ açması durumunda, emtia için ödeme ertelenebilir. Bu durumda para, borçları geri ödeme aracı olarak da kullanılır. Kredi, emtianın dolaşımında, makul bir noktaya kadar para yerine kullanılabilir ve paranın hızını arttırıcı bir etken olarak görülebilir. Kriz dönemlerinde, üreticiler emtiayı piyasada satıp paraya çevirme olanağı olmadığından, borçlarını ödeyebilmek için gerçek paralarını arttırma çabasına giriştiklerinde ödeme aracı olan para önceliğini hissettirir.

Aynı meta, değişik ülkelerde görüldüğünde, para meta, uluslararası ticarî hesapları düzenleyerek ve servetin ülkeler arasındaki transferini sağlayarak evrensel para işlevi de görür.

Marx'ın teorisinde para kapital, kapitalistin emtiayı sattıktan, fakat işgücü ya da üretim araçları satın almak için, değeri yeniden üretime çevirmeden önce elinde tuttuğu para stokudur. Para, kişisel harcamalarını karşılamak için kapitalistin ya da işçilerin elinde ya da gelir-gider dairesini finanse etmek için devlette bulunabileceğinden, her türlü para stoku kapital değildir. Bu rezervler, kapitalin dolaşımında kapital olarak kullanılmak üzere kapitalist firmalar tarafından harekete getirilebileceğinden, potansiyel para-kapitaldir.

Modern kapitalist ekonomilerde parasal sistemle takribi eşdeğer bir meta arasındaki bağlantı iyice zayıflamıştır ve kredi sistemi normal olarak bir meta-paraya başvurulmaksızın işler. Bu koşullarda parasal birimin değeri para-metanın üretim harcamalarına bağlı değildir, fakat kapitalin dolaşımında ve birikme sürecinde ortaya çıkan baskılara karşı çeşitlenebilir. Değerin para formunu, üretimin meta formundan ayrı tutan ve parasal sistemin emtia ve para dolaşımını nasıl sağladığını anlamaya çalışan Marx'ın teorisinin temel yapısı hâlâ bu konu üzerinde çalışmaktadır; fakat para kapitalin değerinin, üretim harcamalarınca belirlenmesinin yerine, kapital birikimine karşı parasal birimin değerinde meydana gelen değişiklikler geçmelidir. Marxist para teorisi, her anında bir toplumsal ilişkiye aracılık eder. Para, değerin bir ölçüsü olarak işlev gördüğünde, toplumsal olarak gerekli soyut emek ile meta üreticileri arasındaki ilişkileri anlatmaktadır. Dolaşımdaki para özel işlerin ürünlerinin toplumsal geçerliliğini sağlar. Paranın ödeme aracı olarak kullanılması borçlular ile alacaklılar arasındaki ilişkilere aracılık eder. Para kapital, kapitalistlerin emek üzerindeki egemenliğini ifade eder. Devletin, parayı yönlendirmekteki rolü, bu toplumsal ilişkilerin de yönlendirilmesi olarak görülmelidir.

DF/BA

OKUMA

de Brunoff, Suzanne 1973 (1976): *Marx on Money*.

Hilferding, Rudolf 1910 (1981): *Finance Capital*, bl. 1-5.

Paris Komünü (*İng.* Paris Commune, *Fr.* Commune de Paris, *Alm.* Pariser Kommune)

1871 Paris Komünü'nün çözümlenmesi Marx - çeşitli yazılarında, örneğin *Fransa'da İç Savaş*'ı (1871) oluşturan söylevlerinde (Engels'in 1891 tarihli önsözüyle birlikte)- ve Lenin için -özellikle *Devlet ve Devrim*'de (1917)- çok temel bir önem taşır. Kautsky, *Terörizm ve Komünizm* (1917)'de, Troçki ise Tales'in *La Commune de Paris*'ine yazdığı önsözde (1921) kısmen onlarla çatışan yorumlar ileri sürmüşlerdir.

İki aylık Paris Komünü hiçbir planlı eylemle sonuçlanmadı, tutarlı programı olan hiçbir bireysel ya da örgütlü önderlikten yararlanmadı. Bununla beraber

seçilen üyelerin, kol işçisi olan üçte birinin çoğu Birinci Enternasyonal'e bağlı Fransız eylemcilerdi. Hükümet üyeleri, Paris Ulusal Muhafız Merkez Komitesi tarafından düzenlenen özel bir seçimle Parisliler tarafından seçildi. Merkez Komitesi bir hafta sonra, 18 Mart'ta kuvvetlerinin bir kısmı halka katılan geçici Fransız hükûmetinin Paris'i aceleyle terketmesinin ardından kendini hiç ummadığı bir şekilde iktidarda buldu.

Marx "Komün'ün öngörü ve ılımlılıklarıyla dikkat çeken önlemleri ancak kuşatma altındaki bir kentin alacağı önlemlere uygun... Özel önlemleri(nin ise), halk tarafından bir halk hükûmeti yönelişinden başka bir şey gösteremez" olduğuna işaret etti. Benzer şekilde Domela Neiuwenhuis'a yazdığı bir mektupta (22 Şubat 1881) şunları yineledi: Komün yalnızca "olağandışı koşullarda bir şehrin uyanışıydı ve çoğunluğu ne sosyalistti ne de olabilirdi. Komün bir sosyalist devrim olmasa da, Marx onun "bizatihi varlığının... büyük toplumsal önem taşıdığını belirtti. Geleceğin devrimci hükûmetleri için dogmatik bir model ya da formül olmaktan uzak bir şekilde komün Marx için "Daha önceki bütün hükümet biçimlerinin özsel olarak baskıcı bir nitelik taşımalarına rağmen, gelişmeye tamamen açık bir politik biçimdir. "Lenin Marx'ın bu görüşüne katılarak, Komün'ün bu yolla kendiliğinden bir "PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ"nü gerçekleştirdiğini vurgular; Yani, Komün'ün yaptığı gibi benzersiz bir şekilde, baskıcı olanlan dahil tüm kurumlannın kontrolünü, seçmenlere (işçilere) vermiş bir devlet; sosyalist toplumu kurarak, emeğin kurtuluşunu sağlamaya en uygun devlet.

Marx'ın ve Lenin'in Paris Komünü'nün bu temelde demokratik niteliğine verdikleri öneme dikkat çekmek, 1920'lerin başından itibaren Marxist yazındaki en önemli gelişmedir. Özellikle, Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nde oluşan katı tekçi tek-parti devletine karşı eleştirilerinde bu konu temel teşkil eder (☞ Monty Johnstone "The Commune and Marx's Conception of the Dictatorship of the Proletariat and the Role of the Party" [Komün ve Marx'da Proletarya İktidarı ve Partinin Rolü Kavramı], J. A. Leith, 1978, içinde). Komün tarihine son zamanlarda yapılan önemli Marxist katkı J. Bruhat'nın "Poivoir, Poivoirs, État en 1871" (İktidar, İktidarlar, 1871'de Devlet) (*Le Mouvement Social, sayı 79*, 1972, içinde). Konunun önemli Marxist yorumlarının bir derlemesi Schulkind'te (1972); son zamanların, Marxist yorumları da içeren tarih yazımına ilişkin sorunlan üstüne bir tartışma, Leith'de (1978) bulunabilir.

ES/EN

OKUMA

Leith, J. A. der. 1978: *Images of the Commune*
Rougerie, J. der. 1872: *1871*
Schulkind, Eugene 1972: *The Paris Commune: The View from the Left.*
Tersen, Bruhat Dautry 1970: *La Commune de 1871.*

Parti (*İng.* Party, *Fr.* Parti, *Alm.* Partei)

Marx ve Engels, kendi yaşamlarının ancak sonlanna doğru bugün bildiğimiz biçimlerini almaya başlayan siyasal partiler konusunda tamamlanmış bir teoriyi hiçbir zaman geliştirmediler. Engels partileri "... sınıfların ve bu sınıfların çeşitli kesimlerinin aşağı yukarı yeterli ifadeleri" biçiminde tanımlamıştı (1895, Marx'ın *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'ne yazdığı önsöz). *18 Brumaire*'de Marx (2. ve 3. kesimler) Fransa'da Orleans ve Bourbon hanedanlarını tutan partiler arasındaki ayrılığı "toprak sahipleri ve sermaye sahipleri olarak burjuvazinin bölündüğü iki büyük çıkar alanı"na bağlıyordu. Ancak Marx her parti mücadelesinin mutlaka çatışan ekonomik çıkarları yansıtma durumunda olacağını düşünmüyor, cumhuriyetçi burjuvalarla kralcı burjuvalar arasındaki karşıtlığın varlık nedenini büyük ölçüde "ideolojik" etmenlerde görüyordu. Fransız sosyal demokrat partisini ise "küçük burjuvazi ile işçilerin koalisyonu" olarak değerlendiriyordu.

Bağımsız bir proletarya partisinin savunulması, Marx ve Engels'in siyasal düşünce ve etkinlikleri içinde merkezî bir konuma sahipti. Marx ve Engels "mülk sahibi sınıfların kollektif gücü karşısında işçi sınıfı, mülk sahibi sınıflarca oluşturulmuş tüm eski partilerden ayrı ve onlara karşıt bir parti oluşturmaksızın bir sınıf olarak hareket edemez" görüşünü savunmaktaydılar (Marx ve Engels tarafından hazırlanıp Birinci Enternasyonal'in 1872 Lahey Kongresi'nde kabul edilen karar). Marx ve Engels böyle bir partiden, oldukça değişik örgütlenme tipleri bağlamında söz etmekteydiler. Bununla birlikte teorik bilinç ile işçi sınıfının *Selbsttätigkeit*'ı (kendiliğinden öz-eylem) Marx ve Engels'in parti anlayışlarında

değişmez unsurlar olarak birbirlerini tamamlıyor, farklı koşullarda biri ya da ötekinin bileşimindeki göreli ağırlığı arttıyordu. Bu görüş Marx ve Engels'in 1847'den 1852'ye kadar önderliğini yaptıkları Komünistler Birliği adına birlikte kaleme aldıkları *Komünist Manifesto*'da klâsik ifadesini bulur. *Manifesto*'da komünistlerin "proletarya hareketinin mücadele çizgisi, koşulları ve nihaî sonuçları konusunda daha net bir teorik kavrayışa sahip olduklarından" söz edilmekte (2. kesim) ve söz konusu mücadele "ezici bir çoğunluğun, gene ezici bir çoğunluğun çıkarları adına bağımsız ve bilinçli hareketi" biçiminde tanımlanmaktadır (kesim I).

1904 yılındaki Amsterdam Kongresi'nde İkinci Enternasyonal, yalnızca tek bir proletarya olduğuna göre her ülkede gene tek bir sosyalist parti bulunması gerektiğini ilân etti. Bu dönemin Marxist düşüncesi büyük ölçüde, işçi sınıfının büyümesinin ve toplumsal konumunun bir uzantısı olarak onların partilerinin de önlenemez biçimde yükseleceği şeklindeki ekonomist ve yarı-kaderci bir anlayışı yansıtmaktaydı.

Buna karşılık partiye temel bir teorik-pratik önem tanınan Lenin'in anlayışında her zaman güçlü bir etkinlik öğesi yer almıştır. Marx ve Engels'de olduğu gibi Lenin'de de birden çok parti "model"i bulunabilir. Ne var ki bunların tümü de, sosyalist teoriyi ve bilinci kendiliğinden işçi hareketi ile kaynaştırmaya çalışan merkezî bir öncüyü öngörür. Lenin'in bu konuya ilişkin en ünlü çalışması *Ne Yapmalı?* (1902), hareketin içinde bulunduğu aşamaya ve o dönemde Çarlık rejiminin zorlandığı illegalite koşullarına en uygun düşecek karşılık olarak dar ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş bir kadro partisini savunmaktadır. Bununla birlikte, Lenin önce 1905, daha sonra da 1917 Şubat devrimleriyle sağlanan daha geniş özgürlük ortamlarından yararlanarak demokratik merkeziyetçilik (Lenin bu deyimi, demokratik öğeyi vurgulayarak ilk kez 1905 yılında kullanmıştır) temeline dayalı geniş kitle partisini savunmuştur. Bu çerçevede parti görevlilerinin seçimle işbaşına gelmeleri, hesap verme yükümlülükleri ve yerlerinden alınabilme olanakları gündeme geliyordu. Bolşeviklerle Menşevikler arasında ilk görüş ayrılıkları da 1903 yılında partinin niteliği üzerine patlak vermiştir. Menşeviklerin Lenin'i ve Bolşevikleri aşırı merkeziyetçilikle eleştiren görüşleri ertesi yıl Troçki (1904) ve Rosa Luxemburg (1904) tarafından da paylaşıldı ve geliştirildi.

Ne Yapmalı'da Lenin "işçilere siyasal sınıf bilincinin ancak dışarıdan, yani ekonomik mücadele alanının dışından verilebileceği" görüşüyle (1902, İngilizce *Toplu Eserleri*, c.5, s.422) Kautsky'nin izinden gidiyordu. Lenin, işçilerin kendiliğinden edinebilecekleri "sendikal bilinç" ile partinin işçiler arasında geliştirme göreviyle yükümlü olduğu "Sosyal Demokrat bilinç" arasında bir ayrım gözetiyordu (aynı eser s. 375, 421-22; ☞ EKONOMİZM). Lukács ise aradaki ayrımı daha da derinleştirdi ve işçilerin ampirik olarak kazanılan "psikolojik bilinci" ile "proletaryanın ve onun örgütsel ifadesi olan komünist partisinin doğru sınıf bilinci" olarak görülen "yüklenilmiş (*zugerechnetes*) bilinç'i karşı karşıya getirdi (1923)."

Lukács'ın daha sonraları "temelde soyut" bulup "mesihçi bir ütopyacılığı" yansıttığı için bizzat eleştireceği (1967, 1923 Lukács'ına Önsöz) bu anlayışa karşı Gramsci ve Togliatti şu görüşteydiler: "ister iktidarın kazanılmasından önceki isterse sonraki dönemlerde olsun.. partinin dışarıdan otorite uygulamasıyla işçi sınıfına öncülük edebileceğine inanmak gerekli değildir." Parti ancak "işçi sınıfının bir parçası olarak, o sınıfın tüm kesimleriyle bağlantı kurmayı" gerçek anlamda başardığı taktirde öncülük görevini yerine getirebilirdi. (1925 yılında Gramsci ve Togliatti tarafından hazırlanan Lyons Tezleri, Gramsci 1978, s.367-68). Daha sonra hapishane döneminde ise Gramsci siyasal değişimin başlatıcısı ("modern prens") işlevini siyasal partiye, yani "evrensellik ve bütünsellik kazanma eğilimindeki kollektif irade nüvelerinin biraraya geldiği ilk hücre"ye tanıyacaktır (Gramsci, 1971, s.129).

Sovyetler Birliği'nde 1921 yılında -Marxist teorinin değil de tarihsel koşulların bir ürünü olarak- tek parti sisteni ortaya çıkınca bu, Stalin tarafından sosyalizmin gerekli bir özelliği olarak savunuldu (1940, s.579). 1945'den bu yana ortaya çıkan sosyalist ülkelerin bazılarında birden çok parti vardır. Ne var ki komünist önderler (ve bazı örneklerde de anayasalar) bu partilerin tümünün komünist partisi öncülüğünü benimsemelerinde ısrar etmişlerdir. Bu görüş Avrokomünist partiler (☞ AVRUPA KOMÜNİZMİ) ile, yasalar çerçevesinde faaliyet gösteren muhalif partiler dahil çok partili bir sosyalizmi savunan bazı başka partiler tarafından reddedilmektedir. (☞ BOLŞEVİZM; SINIF BİLİNCİ; ENTERNASYONALLER;

MARX-ENGELS VE ÇAĞDAŞ SİYASET; DOLAYIMLAMA; MENŞEVİKLER; İŞÇİ SINIFI HAREKETLERİ)

MJ/MÇ

OKUMA

Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks, kıs. 2/1*

Johnstone, Monty 1967: "Marx and Engels and the Concept of the Party."

— 1980: "Forging a party of a new type. Lenin and the Vanguard Party". (der.) Hobsbaw E.J ve d. *History of Marxism* içinde.

Lenin, V.I. 1902 (1961): *What is to be Done?*

— 1907 (1962): Önsöz, CW, cilt XIII, s.100-108.

Lukács, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

Luxemburg, Rosa 1904 (1970): "Organisational Questions of Russian Social Democracy". *Rosa Luxemburg Speaks* içinde.

Miliband, Ralph 1977: *Marxism and Politics.*

Molyneux, John 1978: *Marxism and the Party.*

Trotsky, Leon D. 1904 (1980): *Our Political Tasks.*

Piyasa Sosyalizmi (*İng.* Market Socialism, *Fr.* Socialisme de marché, *Alm.* Marktsozialismus)

Piyasa sosyalizmi kamunun ya da kollektiflerin üretim araçlarına (sermaye) sahip olduğu ve kaynak dağıtımının piyasa (mal, işgücü ve sermaye piyasaları) kurallarına göre gerçekleştiği bir ekonomik sisteme ait kuramsal bir kavramdır (modeldir). Bu kavram "reel sosyalist" ülkelerin (komünist ülkelerin) ekonomik sistemlerinde emredici planlamadan uzaklaşarak piyasanın düzenleyiciliği yönündeki reformları (1950'lerin başlarından itibaren Yugoslavya, 1968'den sonra Macaristan, 1980'lerde Çin, Polonya, SSCB ve Bulgaristan) kapsamak üzere, sık sık daha gevşek bir biçimde kullanılır. Ama ideolojik nedenlerle bu ülkelerin bazılarında, Marxistlerce daha kabul edilir olduğu sanılan "sosyalist piyasa" formülü tercih edilerek "piyasa sosyalizmi" adından büyük ölçüde kaçınılır.

Marx'ın politik ekonomisi uzun bir süre, sosyalizmin piyasa ile uzlaşmazlığına dayanacak biçimde yorumlanmıştı. Sosyalizm, çalışmanın sosyal niteliğini öne çıkararak, ekonomik süreçte, kaynakların, özellikle de insanların devrevi dalgalanmalar olmaksızın tam istihdamını sağlayan planlamanın "görünen eli"ne doğrudan *ex ante* belirli bir rol vererek, piyasayı gereksiz kılar, onun bir kaynak dağıtım mekanizması olarak yetersizliklerini aşar.

1917 Rus Devrimi'nden sonra piyasa mekanizmasının herhangi bir uygulanışı, komünist programatik belgelerde sadece azgelişmişliğe verilen geçici bir ödün olarak gösterildi (Komünist Enternasyonal Programı, 1929, böl.4). Ama bu sırada Marxizmin sosyal demokrat kanadı sosyalist ekonomide piyasanın geçerliliğini kabul etmeye başladı (Kautsky 1922).

İki savaş arasındaki dönemde piyasa sosyalizmi tartışmaları, Hayek'in, Mises'in daha önce 1920'de yayımlanmış olan bir makalesini yeniden yayımlamasıyla (1935) yeni boyutlar kazandı. Mises bu makalesinde üretim malları arasındaki değişim ilişkileri ve bunların fiyatlarının sadece özel mülkiyet temelinde tesbit edilebileceğini öne sürerek sosyalizmde rasyonel ekonomik hesaplama olanağını kategorik olarak reddetmişti. Bu görüşü çürütmek için yapılan birçok girişim arasında (Taylor 1929; Dickinson 1933; Landauer 1931; Heiman 1932) belki de en çok bilineni Oscar Lange'ye (1936-7) aittir. Aynı dönemde Abba Lerner (1934, 1936, 1937) benzer düşünceler geliştirmiş olduğu için bunlara genellikle "Lange-Lerner çözümü" denir.

Lange (Barone'nin [1908] simultane denklemler sistemi ile sorunu ele alma olanağının bulunduğunu gösteren uygulamasına işaret ederek) Mises'in görüşlerinin sadece kuramsal olarak geçerliliğini çürütmekle kalmadı, bir çözüm de sunmaya çalıştı. Bu, sözcüğün kurumsal anlamıyla piyasanın bulunmadığı ve piyasa işlevlerini Merkezî Plan Heyeti'nin (MPH) yerine getirdiği bir "deneme-yanılma" yöntemiydi. MPH arz ve talebi (dengesizlik durumunda uygun değişikliklerle) dengelemek üzere fiyatları, ücretleri ve faiz oranlarını belirler ve işletme yöneticilerinden iki kurala uymalarını ister: ① üretim faktörlerinin marjinal verimliliklerini, onların parasal değerine eşitleyecek bir bireşimde kullanarak, ortalama üretim maliyetinin en aza indirilmesi; ② üretim miktarının, Heyetin tespit ettiği fiyatla marjinal maliyetin eşitlendiği noktada belirlenmesi.

İki savaş arasındaki tartışmalarda Lange'nin kuramsal görüşlerinin geçerliliği ve Hayek'in yalnızca

sosyalizm ile rasyonel ekonomik hesapları uzlaştırmanın pratik olanaksızlığını ileri sürdüğü bir konuma geri çekildiği kabul edildi. Eğer Walras'ın (1954) geliştirdiği statik genel denge modeli gibi bir model kullanılırsa -ki muhtemelen böyle bir yol izleyen- Lange'nin dedikleri doğru olabilir. Ama iki savaş arasındaki tartışmanın yeni öğrencilerinin (örneğin Lavoie 1985) ısrarla öne sürdükleri nokta, Mises/Hayek'in görüşlerinin, rekabet sürecinin dinamik özelliklerini vurgulayan, girişimcinin başrolü oynadığı Avusturya okulunun bakış açısını temel almasıdır. Bu, kendi risk ve sorumluluklarıyla çalışan patronlar olmayan kamu kuruluşu yöneticilerinin söz konusu patron davranışlarını gösterip gösteremeyecekleri sorusunu cevapsız bırakıyor.

Nitekim Lange'nin "rekabetçi çözüm"ü, sosyalizmde kaynakların rasyonel bir biçimde dağıtımı için kıtlık fiyatlarının kaçınılmazlığını gösterdiği gibi, emredici planlamaya alternatif bir düşünce önerme üstünlüğüne sahipti. Ama bununla beraber, "reel sosyalizm" ülkelerinde piyasaya yönelik reformlar gündeme fiilen konulduğunda bu çözüm değişim için yeterli bir kuramsal temel sağlayamadı.

Piyasa sosyalizmi düşüncesini ilk uygulamaya sokma girişimi 1950'lerin başlarında Yugoslavya'da, Stalin-Tito kopuşundan sonra ortaya çıktı. Yugoslav Komünist Partisi hem daha büyük bir ekonomik verimlilik, hem de Stalinizm karşısında ideolojik meşruiyet aranışı içindeydi. Bu sonuncu aranış özyönetimde bulundu, özyönetsel ekonomik birimler özerk olmak zorunda olduğundan, bu da, tutarlı bir biçimde uygulanmasına rağmen piyasaya eşgüdümünün, emredici planlama sisteminin yerine geçmesi sürecini doğurdu.

Sovyet bloku ülkelerinde reformların amacının ana nedeni merkezî planlamayla yönetilen ekonominin, Stalin'in ölümüyle açığa çıkan sonuçlarının yarattığı hoşnutsuzluktu. Polonya'da 1956-7'de tüm sistemi etkileyen görece kapsamlı bir plan üzerinde çalışıldı; Macaristan'daki benzer düşünceler, 1956 halk ayaklanmasıyla birlikte bastırıldı.

Sonradan Doğu Avrupa'da ekonomik reformlar alanında çeşitli kapsayıcılık derecelerinde, ama hepsi piyasanın rolünü arttırma yönünde olan uzun bir girişimler dizisi ortaya çıktı: Çekoslavakya'da 1958 ve 1967-8; Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde 1963'te Yeni Ekonomik Sistem; 1965'te Sovyetler Birliği'nde "Kosigin reformları" diye adlandırılan reformlar ve bunun Bulgaristan'da taklit edilişi; 1968'de ortaya atılan Macar Yeni Ekonomik Mekanizması (NEM); Polonya'da tekrarlanan reform girişimleri. Ama 1980'lerin başında bunlardan sadece Macar NEM'i esas olarak işledi; diğerlerinde ortaya çıkan şey merkezî plan sistemi çerçevesinde tâli düzenlemelerdi. Diğer taraftan, 1980'lerde birçok komünist ülkede ekonomik işleyişin giderek bozulması ve kriz boyutlarına ulaşmasının baskısıyla piyasa yönelimli değişiklik eğilimi devam etti. 1978-9'da Çin reformcu saflara katıldı ve 1985'ten itibaren SSCB'de radikal ekonomik reformlar Gorbaçov "perestroyka"sının temel unsurları haline geldi.

Piyasa yönelimli ekonomik reformların sürdürülmesindeki güçlükler (Burus'a göre, 1979) ① egemen konumdaki seçkinlerin siyasal direnci; ② işçilerin iş güvenliklerinin tehlikeye düşeceğini düşünen bazı kesimlerinin yanısıra yöneticilerin çıkarlarını koruma isteği; ③ piyasa mekanizmasını, mevcut planlama ve yönetim yapılarına Komünist Partisi'nin iktidar tekeline ve mülkiyet haklarına aşılamanın önündeki engeller olarak görülmektedir. Sonuç olarak reform sürecinde bir miktar yol almış ülkeler (Yugoslavya, Polonya, Macaristan) sadece kendilerini eski sistemden (herhangi bir karşılaştırmada sistem dışı faktörlerin hesaba katılması gerekmekle birlikte) koparmayan ülkelerden (Çekoslavakya, Doğu Almanya) daha kötü ekonomik güçlükler içinde bulmadılar, ama aynı zamanda idarî eşgüdümle piyasa eşgüdümü arasındaki eşiği aşmayı da başaramadılar. Macar NEM'inin bu açıdan incelenmesi, zorunlu üretim hedeflerinin ve üretim mallarındaki doğrudan tahsislerin kaldırılmasına rağmen reformların 1980 ortalarındaki sonucunun sadece "bürokratik eşgüdümün" doğrudan biçiminden dolaylı biçimine geçiş olduğu görüşüne yol açtı (Kornai 1986).

Deneyler, üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olmasına dayanan piyasa düzenlemesinin sadece ürün piyasasıyla sınırlanarak merkezî planlama ile "düzenlenmiş piyasa"nın bir bileşimi olan daha önceki reform modellerinin de yetersiz olduğunu kanıtlamış gibi görünüyor. 1980'lerde komünist ülkelerdeki piyasa yönelimli değişim kavramları keskin bir radikalleşmeye uğradı: hem ticarî bankacılık, hem de hisse senetleri alışverişi biçiminde sermaye piyasasına ve bazen açıkça adı belirtilmese bile, işgücü piya-

sasına ihtiyaç duyulduğu yaygın olarak kabul gördü (Tardos 1986, Lipowski 1988) Dahası, piyasa yönelimli başarılı bir ekonomik reform, mülkiyet yapısındaki esaslı bir dönüşüme sıkı sıkıya bağlandı (Abalkin 1988). Mülkiyet sorununun yeniden gözönüne alınmasını açıkça etkileyen öğelerden biri Macaristan'da devlet sektörü dışındaki (kooperatifler, özel işletmeler) reformların çok daha başarılı sonuçlan ile özellikle Çin tarımındaki "aile üretimi sorumluluğu"nun göz kamaştırıcı ilk başarılarıydı. Mülkiyet yapısında geniş kapsamlı değişikliklere ihtiyaç duyulduğunun kabulü 1980'lerin sonlarına doğru birçok komünist ülkede bazı yasal önlemlere yansıdı: SSCB'de devletin mülk sahibi konumunu sürdürmek, ama işçi kooperatiflerini, ortaklıkları ve hatta bireyleri girişimci yapmak niyetiyle "arenda"/toprak, bina ve teçhizat kiralanması yasası kabul edildi; bazı başka ülkelerde (Polonya, Macaristan) devlet girişimleri, kooperatif girişimleri, (ölçek ve istihdam bakımından sınırsız) özel girişimlerin eşit koşullarda rekabet etmesi amacıyla karma ekonomi ilkesi kabul edildi.

Bu kavramsal ve bir ölçüde de pratik gelişme, ekonomik ve politik dönüşümlerin arasındaki ilişki sorununu daha canlı bir biçimde önplana çıkardı. Diğer taraftan, girişim özgürlüğünü artıran piyasaya yönelme, özellikle mülkiyet değişiklikleri ona eşlik ediyorsa, her şeyden sorumlu güçlü devletin kendisini daha az ezdiğini düşünen halkın siyasî özlemlerini yükseltti. Diğer taraftan, egemen elitin ve onu destekleyen tabakanın direnişi karşısında, politik çoğulculuk eski ekonomik sistemden yeni ekonomik sisteme geçişin ve bu yeni sistemin sürekliliğinin garanti altına alınmasının zorunlu koşulu haline geldi. Başarılı piyasa ekonomileri ile birlikte otoriter siyasal rejimleri olan (örneğin, Asya'nın bazı yeni sanayileşmiş ülkeleri) ülkelerin örnek gösterilmesine karşı çıkan komünist ülkelerdeki reformcular, bu örneklerin kendilerinin karşı karşıya bulunduğu gerçek sorunları yansıtmadığını öne sürmektedirler. Piyasa sosyalizminin tutarlı bir biçimde izlenmesi-sermaye ve işgücü piyasaları, mülkiyette yeniden yapılanma ve siyasî çoğulculuk-kapitalizm ile sosyalizm arasındaki geleneksel farklılıkları bulandırmakta ve dolayısıyla, kapitalizmden sonra zorunlu olarak sosyalist sistemin geleceği görüşünün bırakılmasına yol açmaktadır (Brus ve Laski 1989).

Bu, temel sosyalist politikanın amaçlarının -tam istihdam, fırsat eşitliği, toplumsal refah- ya da bunları gerçekleştirmek amacıyla devlet müdahalesinin terk edilmesi anlamına gelmez. Ama ifade ettiği asıl şey, eski kuramsal çerçevenin toptan değiştirilmesini gerektiren büyük bir proje olarak sosyalizm kavramının; bir başka ifadeyle değişimdeki süreklilik için devrimci kopuş felsefesinin bırakılmasıdır. Bu noktadan hareketle, "reel sosyalizm" ülkelerinin tutarlı bir dönüşümü için bir araç olarak piyasa sosyalizminin, İngiliz İşçi Partisi'ni (Fabian Derneği 1986) de kapsayan bazı Batı sosyal demokrat partilerinin anlayışına göre piyasa sosyalizmi ile bazı ortak özellikleri paylaştığı söylenebilir, ama başlangıç konumu ve hem de istenen amaca ulaşmak için mücadele koşullarındaki köklü farklılıklar ve ayrıca ideolojik sonuçları nedeniyle herhangi bir benzetme deneme niteliğindedir.

Doğu Avrupa'daki komünist güçlerin çöküşü, sistematik bir dönüşüm amacı olarak, piyasa sosyalizminden vazgeçilmesini getirdi; amaç -az ya da çok açık bir biçimde- kapitalist ekonomiye dönüş halini aldı. Bununla birlikte, geniş bir kamu sektörünü ve (en büyük ikisini, Çin ve SSCB'yi kapsayan) bazı komünist ülkelerin sosyalizmin ilkelerine programatik bağlılığı sürdürme gerekliliği, piyasa sosyalizmine ilişkin sorunların bir süre daha önem taşıyacağı anlamına gelebilir.

WB/ÇA

OKUMA

Abalkin, L. 1988: "Obnovlenye sotsialistiçeskoy sobstvennosti." (Sosyalist Mülkiyetin Dirilişi).

Barone, 1908 (1935): "Ministry of Production in a Collectivist State". F. A. von Hayek, (der.) *Collectivist Economic Planning* içinde.

Brus, W. 1961 (1972): *The Market in a Socialist Economy*.

— 1979: "East European Economic Reforms: What Happened to Them?"

Brus, W. ve Laski, K. 1989: *From Marx to the Market: Socialism in Search of an Economic System.*

Dickinson, H. D. 1933: "Price Formation in a Socialist Community."

Fabian Society 1986: *Market Socialism: Whose Choice? A Debate.*

Hayek, F. A. von 1935: *Collectivist Economic Planning.*

Heimann, E. 1932: *Sozialistische Wirtschafts- und Arbeitsordnung.*
Kautsky, K. 1922: *Die Proletarische Revolution und ihr Programm.*
Kornai, J. 1986: "The Hungarian Reform Process: Vision, Hopes and Reality."
Landauer, C. 1931: *Planwirtschaft und Verkehrswirtschaft.*
Lange, O. 1936-7 (1948): "On the Economic Theory of a Socialist Economy". O. Lange ve F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism* içinde. B. Lippincott (der.).
Lavoie, D. 1985: *Rivalry and Central Planning: The Socialist Calculation Debate Reconsidered.*
Lerner, A. 1934: "Economic Theory and Socialist Economy."
— 1936: "A Note on Socialist Economics."
— 1937: "Statics and Dynamics in Socialist Economics."
Lipowski, A. 1988: "Mechanizm rynkowy w gospodarce polskiej". (Polonya Ekonomisinde Piyasa Mekanizması).
Mises, L. von 1920 (1935): "Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen". (Economic Calculation in a Socialist Community) F. A. von Hayek, (der.) *Collectivist Economic Planning* içinde.
Tardos, M. 1986: "The Conditions of Developing a Regulated Market."
Taylor, F. 1929 (1948): "The Guidance of Production in a Socialist State". O. Lange ve F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism* içinde (der.) B. Lippincott.
Walras, L. 1954: *Elements of pure Economics.*

Plehanov, Georgi Valentinoviç (d. 29 Kasım 1856, Tambov Vilayeti, Gudalovka; ö. 30 Mayıs 1918, Terioki, Finlandiya.)

Plehanov devrimci POPÜLİZM'in bir mensubu olarak devrimci kariyerine başladı. O sıralar egemen olan siyasal terör çizgisini reddederek, kentli işçilere önem veren ilk popülist ajitatörlerden birisi oldu. RUS KOMÜNÜ'ndeki toprak mülkiyetinin Rusya'daki egemen üretim biçimi olarak varlığını ve varolmayı sürdüreceğine ilişkin iddiasını desteklemeküzere daha 1876'de Marxizmi serbestçe kullanıyordu. 1882 yılında yaptığı *Komünist Manifesto* çevirisi Marx'ın bir önsözüyle yayımlanmıştı ve ertesi yıl popülizme karşı ayrıntılı çalışmasını yayımladı ve Cenevre'de Emeğin Kurtuluşu Grubu'nu kurdu. Fikrî yönden Plehanov'un etkisi altında olan bu Grup, 19. yüzyılın sonlarında Rus Marxizminin önde gelen merkezi oldu. Grubun yetkin yayınları Rus Marxizminin ortodoks yanını tanımladı ve 1914 yılına kadar Lenin'in düşüncesini derinden etkiledi.

Haklı olarak "Rus Marxizminin Babası" sayılan Plehanov, yazdığı ve yönettiği kitap, broşür ve dergilerde yalnızca popülizmin kapsamlı bir eleştirisini vermekle kalmadı fakat aynı zamanda Rusya'da Marxizme fikrî bir yükseliş sağladı ve 1914 yılına kadar harekete egemen olan uzun dönemli stratejiyi belirledi. Rusya'nın kötü gelişmiş ve melez ekonomik ve sosyal yapısını dikkate alan Plehanov, devrimin iki aşamada geleceği konusunda ısrar etti. Önce feodalizm kalıntılarına ve Çarlığa karşı demokratik devrim olacaktı. Demokratik devrim kapitalizmin gelişmesini ve dolayısıyla sınıf farklılıklarını hızlandıracak, dernek ve yayın özgürlüğünün koşullarını yaratarak, ikincisinin ya da sosyalist devrimin gelişmesini sağlayacaktı. Amaçları bakımından oldukça farklı olsa da bu iki devrimi zaman bakımından birbirinden çok uzak olmayacaktı. Plehanov ayrıca, Rus burjuvazisinin zayıflığına bağlı olarak, proletaryanın ve onun partisinin demokratik devrime önderlik edeceğini de savunuyordu. Dolayısıyla Rusya'daki proletarya partisinin görevleri sayısının küçüklüğü ve bilincinin geriliği nedeniyle olağanüstü ağır ve karmaşık olacaktı. Aynı şekilde Plehanov Sosyal Demokrat aydınlara, işçi sınıfına örgütlenme, bilinç ve birlik götürme gibi belirleyici bir rol de veriyordu. Sürekli olarak, aydınların devrimci basillerinin kararlı faaliyeti olmaksızın hareketin başarılı olamayacağını ileri sürmüştü.

Plehanov, daha genel ve uluslarası düzeyde, Marxizmin yaratıcı ve yetkili bir kuramcısı olarak Kautsky'nin önüne yakın bir ün kazanmıştı. Onun, *Tekçi Tarih Görüşünün Gelişmesi*, adlı eseri Marx'ın olgun düşüncesine Hegel ve Feuerbach'ın katkılarını vurgulayan ve modern felsefî ve sosyal düşüncenin evrimini anlatıyordu. Marx'ın düşüncesini DİYALEKTİK MATERYALİZM olarak niteleyen de Plehanov oldu. O diyalektik ve materyalist yöntemin tüm bilgiyi aydınlattığını ve birleştirdiğini öne sürüyordu ve bunu yalnızca politikaya, ekonomiye ve felsefeye uygula-

makla kalmıyor fakat aynı zamanda dilbilime, estetiğe ve edebî eleştiriye uygulamada öncü oluyordu. Diyalektik bir biçimde uygulanan ekonomik determinizmin yeterli bir dünya görüşü olduğu ve proletaryanın misyonu için bütünlük sağladığı yolundaki inancı nedeniyle, başka felsefelerden unsurlar ithal ederek Marxizmi düzeltme girişimlerine karşı şiddetle tepki gösteriyordu. Dolayısıyla o, Marxist "tekçiliğin", Bernstein ve destekleyicilerinin eklektisizmine karşı başlıca savunucusuydu.

1905'ten itibaren Rus Sosyal Demokrasisinin siyasal önderi olarak Plehanov'un konumu hızla geriledi. Bunun başlıca nedeni 1905 devrimine karşı olan tereddütlü tutumu ve kendisini artan bir şekilde tarihî ve felsefî çalışmalara adamasıydı. 1914 yılında açıkça "savunmacı" (yani savaş yanlısı) oldu ve 35 senelik sürgünden sonra Mart 1917'de Rusya'ya döndü. Yaşamının geri kalan aylarında Bolşeviklerin ilkesiz saydığı faaliyetlerine karşı kararlı bir tavır takındı ve onların iktidarı ele geçirmelerini zamansız ve muhtemelen felaketli sonuçlar getirebilecek bir olay olarak teessüfle karşıladı. Buna karşın Lenin onun yazılarını militan bir materyalistin yazılan olarak büyük saygıyla karşıladı ve bunlar Sovyetler Birliği'nde ve Komünist Enternasyonal'de eylemci kuşaklar için zorunlu okuma malzemesi oldular.

NH/UK

OKUMA

Ascher, A. 1972: *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism.*

Baron, S. H. 1963: *Plekhanov, The Father of Russian Marxism.*

— 1962: "Between Marx and Lenin: George Plekhanov."

Haimson, L. H. 1955: *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism.*

Plekhanov, G.V. 1985 (1961): *Our Differences.* "Programme of the Social Democratic Emancipation of Labor Group." 1894 (1961) *The Development of the Monist View of History. Her ikisi de Selected Philosophical Works* c. I'de.

— 1908 (1969): *Fundamental Problems of Marxism. Selected Philosophical Works.* c. 3'de.

— 1898 (1940): *The Role of the Individual in History.*

Popülizm (*T.* Halkçılık, *İng.* Populism, *Fr.* Populisme, *Alm.* Populismus)

Gerçekte farklı toplumsal ve siyasal hareketleri, devlet politikalarını ve ideolojileri belirtmek için kullanılmış, duruma göre değişiklik gösteren bir kavramdır. Genel bir popülizm kavramını belirlerne girişimleri pek çok bakımdan doyurucu olmamaktadır. Ancak biz kavramın içinde kullanıldığı dört ana bağlam ayırdedebiliriz;

Popülizm öncelikle (köylülerin olmadığı) Amerikan kırında çoğunluğu oluşturan esas olarak bağımsız çiftçilerin taleplerini dile getiren, bankaların ve malî kurumların, büyük toprak spekülatörlerinin ve demiryolu şirketlerinin ekonomik güçlerinin yoğunlaşmalarından duydukları kuşkuların dışavurumu olan, güney ve batının kırsal bölgelerinde 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış Kuzey Amerika'nın radikal hareketlerini ifade eder. Hazine politikası ve özellikle tarımsal fiyatlardaki durgunluğa çare olarak bağımsız gümüş para basılması talebi ve para reformu yapılması ilgilendikleri konular arasındaydı.

Daha sonra Marx, Marxizm ve Marxist hareketlerle sık sık tartışmaya girdikleri için güncel anlamda popülizmin en önemli örneğini oluşturan Rus popülizmi vardır (*narodniçestvo*). Venturi, bu konuda otorite olan çalışmasında (1960), daha sonraki çalışmaların da (Pipes 1964, ve Walicki 1969) kabul eder gibi göründükleri (popülist) hareketlerin daha geniş bir alanını bu genel başlık altında toplamaktadır. Rus popülist hareketleri Herzen ve Çernişevski'nin düşüncelerinden esinlendiler ve stratejilerini Lavrov, Bakunin ve Tkaçev'den aldılar. İlk olgunlaşmış ifadelerini "Halka Gitmek" hareketinde, ikincisini de *Zemlya i Volya* (Toprak ve Özgürlük) hareketinde buldular ve Venturi'ye göre 1880'lerin (elitist) *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) hareketinin terörizminde doruğa ulaştılar. Fakat Plehanov ve onu izleyen Walicki gibi sonraki otoriteler Narodnaya Volya'yı, popülizmin özünü oluşturan şeyin olumsuzlanması olarak gördüler. Rus popülizmi -kendi içinde farklılaşmış, gerek devrimci ve gerekse devrimci olmayan birey ve hareketlerden etkilenmiş- geniş bir düşünce akımı olarak ilgi konusu olmaya devam etmektedir. Kapitalist olmayan bir gelişme teorisi olduğu ve Rusya'nın kapitalist evreyi atlayarak köylü komünlerine ve küçük meta üretimine dayanarak sosyalist, eşitlikçi ve demokratik bir toplumu kurabileceği,

kurmak zorunda olduğu; bunlar Rus popülizminin ana düşünceleridir. Rus popülizmi geniş ölçekli üretim örgütlenmesine karşıdır.

Rus popülist düşüncesi büyük ölçekte Marx'ın kapitalist gelişme analizinin etkisi altında biçimlendi. *Kapital*'in I'inci cildi bir popülist olan Nikolay Danielson tarafından Rusçaya çevrildi ve Marx ile Marxistlerin eserleri, popülist entellektüeller tarafından yakından incelendi. Ancak Marx'dan farklı olarak popülistler Marx'ın çalışmasında ona ilerici olmaktan çok, gerici bir toplumsal süreç olarak bakan kapitalist gelişmenin yıkıcı etkisini ve onun yabancılaştırıcı etkisini gördüler. Rusya, sosyalizmi kurmanın potansiyel temelini oluşturan köy komünlerinin varlığı nedeniyle böyle bir sürece girmekten kaçınabilirdi (☞ RUS KDMÜNÜ). Marx'ın kendisi de, konu ile ilgili Vera Zasuliç'e yazdığı mektubunda (8 Mart 1881) ve komünün "Batı'da proleter bir devrimin işaretini" veren komünist gelişme için bir başlangıç noktası olarak hizmet edebileceği olasılığını kabul ettiği *Komünist Manifesto*'nun Rus baskısına yazdığı Önsöz'ün de açıkça gösterdiği gibi, bu düşünceyi hemen reddetmedi.

Lenin popülizm ideolojisini, kapitalizme karşı küçük üreticilerin, özellikle de konumu kapitalist gelişme tarafından sarsılmış olan, ancak feodal toplumsal düzenin yıkılmasını da isteyen köylülüğün bakış açısından bir başkaldırı olarak, tarihsel ve sosyolojik bağlamı içinde ele aldı. Popülist ideolojiyi, ekonomik romantizm, gerici bir küçük burjuva ütopyası olarak değerlendirirken Lenin, konu ile ilgili legal Marxist Struve ile yaptığı polemikte de görüleceği gibi popülizmin tek yönlü olarak mahkûm edilmesine karşı çıktı. Aynı zamanda ilk popülist hareket ve yazarlarının daha radikal, anti-feodal ve demokratik ideolojileri ile, öz olarak kapitalist gelişmeye karşı bir tepkiyi temsil eden Mihailovsky gibi daha sonraki popülist entellektüllerin sağ eğilimlerini birbirlerinden ayırdı. Hatta çağdaş popülizm ile ilgili olarak şunları yazmıştı: "Narodnik programın tümünün hiçbir ayrım gözetilmeksizin mutlak olarak reddedilmesinin yanlış olacağı açıktır. Bu programın tepkisel ve ilerlemeci yanları birbirlerinden kesin bir biçimde ayırdedilmelidir." ("Narodnizm'in Ekonomik İçeriği").

Popülizm deyiminin ortaya çıktığı üçüncü bağlam; sanayileşmenin ilerlemesini kolaylaştırmak için tarımsal oligarşilere karşı ezilen sınıflarla, ezilen sınıflara bağımsız bir ağırlık ve etki tanımayan koşullarda, sahte bir ittifak kurmak için zayıf yerli burjuvazi tarafından siyasal bir strateji olarak kullanıldığı, Latin Amerika ülkelerindeki devlet ideolojilerinden biri olmasıdır. Popülizmin bu ideolojik bağlamı, devlet içindeki egemen güçlerle çelişki içinde bulunan tarım kökenli hareketlerin ideolojisi olarak popülizmin antitezini oluşturmaktadır. Latin Amerika'da bu anlamdaki popülizm sorunsalını Vargas ve mirasçıları döneminde Brezilya ve Arjantin'deki Peronizm oluşturmaktadır. Ancak şu da eklenmelidir ki, popülizm deyimi, devlet iktidarının pratikte Latin Amerika'nın ve Latin Amerika dışındaki her ülkenin halkları arasında sahip olduğu köklerin belli bir türüne uygulanmasını olanaklı kılmak için yeterince geniş bir biçimde kullanılmıştır. Bu anlamda, "marjinal" grupları kontrol etmek için ayrıcalıksız gruplardan destek almayı amaçlayan retoriği ve eylemi geçirici karakteri, popülizmin ana özelliğidir. Popülizmde devletin rolüne güçlü bir vurgu vardır. Ancak yine de popülizm esas olarak bir liderin kişisel çekiciliği ve mükemmel bir patronaj sistemi ile desteklenmiş olan, bu lidere kişisel bağlılık üzerine kurulmuş bir siyaset biçimini gerektirir. Popülist ideoloji, ahlâkçı, duygusal, anti-entellektüeldir ve programı bakımından da özelleşmemiştir... Popülizm toplumu, güçsüz kitlelerle bunların karşısında bulunan güçlü çıkar grupları arasında bölünmüş olarak görür. Ancak sınıf çatışması kavramı, popülist retoriğin bir parçasını oluşturmaz. Liderin rolüne kitlelerin hâmisi olarak büyük önem verilir. Böyle bir siyasal stratejinin, popülizmdense, kişilikçilik olarak tanımlanması daha iyi olabilir ve bu bakımdan faşizmle kimi benzerlik ve bağlantılara sahiptir.

Son olarak, ancak Rus popülistlerine benzer bir toplum ve ulusal gelişme görüşünü savunan bir devlet ideolojisi olarak popülizmi bir örnek üzerinde görebiliriz. Böyle bir ulusal gelişme yaklaşımının (şimdiye dek) en belirgin ve tutarlı örneği; dünya kapitalist şebekesinin ağına düşürüldükten sonra, sermayenin zorlamalarından ve ona aldırış etmemenin cezalarından tümüyle kurtulmakta güçlük çekse de, geniş ölçekli sanayiden kaçınarak ve en azından kapitalist olmayan gelişme yolu retoriğine angaje olarak, tarımsal kökenli küçük ölçekli bir gelişme stratejisini hedefleyen Tanzanya'dır.

HA/SŞ

OKUMA
Ionescu, G. ve Geliner, E. (der.) 1969: *Populism.*
Kitching, G. 1982: *Development and Underdevelopment in Historical Perspective.*
Lenin, V. I. 1893 (1960): "What the 'Friends of the People' are."
— 1894 (1960): "The Economic Content of Narodism."
Tella, Torcuato Di 1965: "Populism and Reform in Latin America." Claudio Veliz (der.) *Obstacles to Change in Latin America* içinde.
Venturi, F. 1960: *Roots of Revolution.*
Walicki, A. 1969: *The Controversy over Capitalism.*
Weffort, F. C. 1970: "State and Mass in Brazil." I. L., Horowitz (der.) *Masses in Latin America* içinde.

Poulantzas, Nicos (d. 21 Eylül 1936, Atina; ö. 3 Ekim 1979, Paris.)

Yaşamının en üretken yıllarını Paris'te geçiren bir Yunan Komünisti ve Marxist kuramcı olan Poulantzas hem Yunanistan Komünist Partisi'ne (İç) üyeydi, hem de teorik tartışmalarda Fransız solu üzerinde etkiliydi. Fransa dışında en çok kapitalist devletin görece bağımsızlığı konusundaki analizleriyle bilinir. Paris'te birçok akademik görevde bulundu. Son görevi Vincennes Üniversitesi'nde sosyoloji profesörlüğüydü. Poulantzas 3 Ekim 1979'da intihar etti.

Poulantzas Yunanistan'da hukuk diploması aldıktan sonra 1960'ta Fransa'ya gitti. Doktorası için (1965'te aldı) hukuk konusundaki çalışmalarını sürdürdü. Ama Neo-Gramscici siyaset teorisinden ve Althusserci Marxizmden esinlenerek devlet teorisine de eğilmeye başladı. Poulantzas, "*Siyasal İktidar ve Sosyal Sınıflar*" (1968) adlı el atılmamış bir konuyu işleyen eserinde, kapitalist devletin kapitalist üretimden kurumsal ayrılışındaki görece özerkliği ilkesini getirdi. Kapitalist sömürü ekonomi dışı zorlamayı gerektirmediği için kapitalist devlet bir ulusal-popüler devlet olarak düzenlenebilirdi. Bu bağlamda siyasal güçler arasında hegemonyayı ele geçirmek için sürdürülen mücadele, kapitalist iktidar blokunun içinde örgütlenebileceği ve baskı altındaki sınıfların örgütsüzleştirilebileceği bir vasıtaydı. Kapitalist devlet, sınıflara bölünmüş bir toplumun sosyal bağlarını korurken devamlı bir birikim sağlanmasına yardım etti.

Bu önemli kitap, Poulantzas'ın *New Left Review*'deki bir tartışma sayesinde tanınmasından sonra ilk kez İngilizce olarak yayımlandı. Devletin kapitalist doğasını, onu kontrol eden kapitalist yanlısı güçlerle açıkladığı için Ralph Miliband'ı eleştirmişti; ona göre devletin kapitalist toplumdaki nesnel yeri, kim kontrol ederse etsin onun kapitalist karakterini sağlıyordu (1969). Miliband verdiği cevapta Poulantzas'ın sınıf mücadelesine ya da devletin özerkliğine bir alan bırakmadığı ve yapısal sınırlamaların etkisini abarttığını söyledi (1970). Bu eleştirilerden hiçbiri tam olarak kanıtlanmadı, ama Miliband-Poulantzas tartışmasından sonra İngilizce konuşulan ülkelerde Poulantzas'ın çalışmalarına eskisi kadar değer verilmedi.

Poulantzas ise Alman ve İtalyan faşizmlerinin doğasını (1970), çağdaş kapitalizmde değişmekte olan iç ve uluslararası sınıf ilişkilerini (1974), Yunanistan, Portekiz ve İspanya'da askerî diktatörlüklerin çöküşünü (1975) ve kapitalizmin şu anki aşamasında otoriterliğe kayışını (1978) incelemeye yöneldi. Ele aldığı her konuda, yürürlükteki siyasal stratejinin sorunları kadar, soyut teorik düşünceler de ilgisini uyandırdı. Böylece ilk kitabı tekelci devlet kapitalizmi, ekonomik indirgemecilik ve hümanizm konularındaki ortodoks komünist teorinin eleştirisi olarak tasarlandı; faşizm konusundaki çalışması Yunanistan ve Fransa'nın faşist olmaya başladığı görüşünü eleştirdi; sınıflar üzerindeki kitabı ABD emperyalizmini, yeni orta sınıfları ve sınıf ittifakını tartıştı; askerî diktatörlükler konusundaki çalışması, demokratikleşme sorunlarının üzerinde bir düşünceydi; ve son kitabı otoriter devletçilik, yeni sosyal hareketler ve demokratik sosyalizme demokratik geçişin sorunlarını irdeliyordu. Poulantzas zamansız ölümünden önce, Marxizm-Leninizmi savunmaktan, komünist partilerin öncü rolünü reddeden bir demokratik sosyalizme varan siyasal dönüşümünü tamamlamış ve yeni sosyal hareketlerin katkısını vurgulamıştı.

BJ/ÇA

OKUMA
Jessop B. 1985: *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy.*
Miliband, R. 1970: "The Capitalist State - Reply to

Poulantzas."
Poulantzas, N. 1968 (1973): *Political Power and Social Classes.*
— 1969: "The Problem of the Capitalist State."
— 1970 (1974): *Fascism and Dictatorship.*
— 1974 (1975): *Classes in Contemporary Capitalism.*
— 1975 (1976): *Crisis of the Dictatorships.*
— 1978: *State, Power, Socialism.*

Pozitivizm (*T.* Olguculuk, *İng.* Positivism, *Fr.* Positivisme, *Alm.* Positivismus)

Genellikle pozitivizmin veya "pozitif felsefe"nin kurucusu olarak August Comte (1798-1857) kabul edilir. Comte'un esas düşünsel ve siyasal projesi, doğal bilim yöntemlerinin toplumun incelenmesine aktarılması, yani bilimsel "sosyoloji"nin kurulmasıydı. Comte'un bilimsel yöntem anlayışı evrimci ve ampiristti: her bilgi dalı üç zorunlu tarihsel aşamadan geçer: teolojik, metafizik ve nihayet "pozitif" ya da "bilimsel" aşama. Bu son aşamada fenomenlerin nihaf (sonul) veya gözlemlenemez nedenlere atıfta bulunarak açıklanması terkedilerek, gözlemlenen fenomenler arasında yasa benzeri düzenlilikler aranmaktadır. Modern ampirist bilim felsefecileri gibi, Comte açıklama ve tahminin simetrik olduğu "kapsayıcı-yasa" modeli açıklamalar peşindeydi. Fenomenlerin tahmin edilebilirliği ise, onlar üzerinde denetim kurmanın şartıdır ve bu da bilimin teknoloji ve mühendislikte kullanılmasını mümkün kılar.

Comte'a göre psikolojik ve sistematik nedenlerden ötürü beşerî bilimlerin "pozitif" veya bilimsel aşamaya geçişi ertelenegelmişse, artık tarih gündemindedir. Aydınlanma'nın özünde eleştirel ve dolayısıyla "negatif" felsefesi eski toplum düzenini alaşağı edebilmiştir, ancak yeni düzenin pekişmesi için pozitif felsefenin bizzat insanlığın incelenmesine de aktarılması gerekmektedir. Beşerî bilimlerin alanı ampirik bilimlerin disiplini altına sokulduğunda entellektüel anarşi son bulacak ve bu oydaşmadan (mutabakat) dolayı yeni bir kurumsal düzen istikrara kavuşacaktır. Toplumun yasalarının bilinmesi, yurttaşların mümkün reformun sınırlarını görebilmelerini sağlarken, yönetimler de oydaşmayı destekleyecek olan adım adım etkin reformlar için toplumun bilimsel bilgisini temel alabileceklerdir. İşlevsel bakımdan eski düzendeki Katolikliğe benzer bir biçimde, yeni toplum düzeninin -sanayi toplumu- laik dini de bilim olacaktır.

Pozitivizm az çok örgütlü bir uluslararası siyasal ve düşünsel hareket haline gelmiş, ana temaları ise günümüz toplumlarında herhangi tek bir hareketin erişemediği kadar yaygınlık kazanmıştır. Viyana çevresinin daha ateşli ve sistematik "mantıksal pozitivizm"i veya "mantıksal ampirizmi" 20. yüzyıl bilim felsefesinde en etkili eğilim olurken, ampirist felsefenin yorumladığı biçimiyle doğa bilimlerinin yöntemlerinin sosyal bilimlere aktarılması son birkaç on yıla kadar bu disiplinlerde hâkim eğilim olarak görülmüştür. Mülkiyet biçimleri ve toplumsal ilişkilerdeki farkların teknolojinin sözümona belirleyici etkilerine tâbi kılındığı evrimci veya "aşamalı" toplumsal gelişme teorilerinin belirgin bir pozitivist geleneği vardır ve bunlar da son derece etkili olmuşlardır.

Marxizm içinde de tarihsel materyalizmin felsefî düzeyde bir bilim olarak kavramsallaştırılması ve bilim ile devrimci siyasal pratiğin birliğinin savunulması, pozitivist ve neo pozitivist Marxizmlere yol açmıştır. "Viyana Çevresi"nin önde gelen üyelerinden Otto Neurath 1920'lerde ve 30'larda ampirik sosyolojinin "materyalist temeller" üzerinde geliştirilmesini savunmuştur. Bu ampirik sosyoloji Marx ve Engels'in teorisini toplumsal hayatın plânlı yeniden örgütlenmesinin temeli olarak eleştirecektir. Sosyalist plânlama fizik bilimlerindeki deney yapmaya benzetilebilir ve toplumsal yeniden örgütlenmenin ölçeği büyüdükçe sosyoloji teorisi de o kadar gelişecektir. Ampirik bilimin anti-metafizik ve anti-teolojik eğilimi ve buna bağlı dünya görüşü zamanın hâkim sınıflarını tedirgin etmiştir. Kitlelerin zihinlerinde yanılsamalar yaratmak için dine ve metafiziğe dayanan bugünün hâkim sınıfları da, aynı şekilde ampirik bilimin toplumu uygulanmasına karşı durmaktadırlar. Viyana Çevresi'nin diğer üyeleri gibi Neurath'ın bilim anlayışı da ampirik tahmin ve dolayısıyla teknolojiye sıkısıkıya bağlıdır. Marxizm ile pratik arasındaki bağlantı bu şekilde büyük çaplı bir "toplumsal mühendislik" biçimi olarak anlaşılabilir. İkinci Enternasyonal'in REVİZYONİZM'i böylesi bir toplumsal mühendislik pratiğine bağlı ampirik bir bilim olarak Marxizm anlayışına dayanmaktadır. Keza STALİNİZM denen şeyin oluşumunda da benzer bir anlayış rol oynamıştır. Stalinist biçimleriyle tarihsel materyalizmin bilimsel statüsü sonuçta onun temel önermelerini dogmatikleştiren ve tarihin "tunç yasaları" adı altında otokratik bir

teknokrasiyi meşrulaştıran bir "bilimsel dünya görüşü"ne dayandırılmıştır.

FRANKFURT OKULU'nun "eleştirel teori" kuramcıları teori ve pratik ilişkisinin "toplumsal mühendislik" anlayışını en önde gelen eleştirenleridir. Gerçekten özgürleştirici toplumsal teori mevcut durumun ampirik gerçekliğinin resmedilmesine saplanıp kalmaktan öte, onu aşan potansiyellere de açık, yorumlayıcı ve kendine dönük olmalıdır. Habermas ve Wellmer gibi düşünürler, günümüz toplumlarında insanın insan üzerindeki egemenliğinin en güçlü biçimlerinin pozitivizmin mirası olan teknokratik ideolojiye dayandığını söylemekte ve Marx'ın düşüncesinde de "örtük bir pozitivizm" bulmaktadırlar (Wellmer 1971). Dolayısıyla Marxist gelenek içinde teori kurma çabası ancak kendi bilimsellik kavramını reddeder ve bu kavramın ait olduğu teknokratik ideolojiyi terkederse özgürleştirici olabilir. Eleştirel teori düşünürlerinin pozitivizm eleştirilerini sonuna kadar götürmedikleri ileri sürülebilir. Birincisi, sosyal bilimler için natüralist bir programı reddetmeleri doğa bilimlerinin pozitivist ve ampirist felsefelerini yeterince eleştirememelerinden kaynaklanmaktadır. İkincisi, bilim ve "teknik rasyonalite"nin özde bağlantılı olduğunu varsayarken pozitivistlerin izinden gitmektedirler. Marxizmin önemli bir katkısının hem nesnel hem de özgürleştirici olan bir bilim anlayışını geliştirme çabası olduğu ileri sürülebilir. Nitekim gerek Habermas gerekse Wellmer, eleştirel kendine yönelik düşünmenin, bilimin bağladığı türden genelleştirici ve nedensel analizlerle tamamlanması gerektiğini kabul etmektedirler.

TB/ÜA

OKUMA

Andreski, S. (der.) 1974: *The Essential Comte.*

Ayer, A. J. 1936 (1946): *Language, Truth and Logic.*

Benton, T. 1977: *Philosophical Foundations of Three Sociologies.*

Giddens A. (der.) 1974: *Positivism and Sociology.*

Habermas, J. 1972: *Knowledge and Human Interests.*

Praxis (*İng., Fr.* ve *Alm.* Praxis)

Bu kavram, genel anlamda eylemi, etkinliği ve Marx'ın kullandığı anlamda insanın kendi tarihsel, insanî dünyasını yarattığı (yaptığı, ürettiği) ve değiştirdiği (biçimlendirdiği) özgür, evrensel, yaratıcı ve özyaratıcı etkinliği; temel olarak insanın kendisini tüm öteki varlıklardan ayrı kıldığı insana özgü bir etkinliği anlatır. Bu anlamda insan bir praxis varlığı, praxis Marxizmin merkezî bir kavramı ve Marxizm de praxis "felsefe"si (veya daha iyisi: Praxis "düşünce"si) olarak görülebilir. Sözcüğün kökeni Yunancadır ve Lobkowicz'e göre herhangi bir özgür insanın yürütmesi olası herhangi türden bir etkinliği, özellikle de her türden uğraş ve politik etkinliği anlatır" (1967, s. 9). Terim Yunancadan Latinceye ve buradan modern Avrupa dillerine geçti. Felsefede yer etmeden önce Yunan mitolojisinde hem pek bilinmeyen bir tanrıçanın adı olarak ve hem de birçok başka anlamda kullanıldı. Praxis'i bir romanın kadın kahramanının adı olarak kullanan başka bir yazar, Fay Weldon (1978), şu açıklamayı yapıyor: "Dönüm noktası, zirve, eylem ve orgazm anlamına gelen Praxis'e kimileri tanrıçanın kendisi demiştir". Terim erken dönem Yunan felsefesinde özellikle Platon tarafından kullanıldı, ama asıl felsefî tarihi praxis'e daha kesin bir anlam kazandırmak için uğraşan Aristoteles ile başlar. Aristoteles, hayvanların hayat etkinliklerini ve hatta yıldızların hareketlerini anlatmak için terimin çoğul kipini (*praxeis*) zaman zaman kullanmasına rağmen, gerçek anlamda yalnızca insanoğlu hakkında kullanılması gerektiğinde ısrarlıdır. Terimi kimileyin her insanî etkinliğin adı olarak kullanmasına rağmen, praxis'in insanın üç temel etkinliğinden yalnızca biri (öbür ikisi *theoria* ve *poiesis*) olarak görülmesini önerir. Bu öneriyi bilimleri veya bilgiyi kendi içinde ayrımlaştırma bağlamında yapar. Buna göre, birbirinden sonuç veya amaçlarına göre ayrılan üç türden temel bilgi -teorik, pratik ve poietik- vardır: Teorik bilginin sonuç veya amacı hakikat, poietik bilgininki bir şeyin üretimi, pratik bilgininki ise eylemin kendisidir. Daha sonra pratik bilgi ekonomik, etik ve politik şeklinde alt gruplara ayrılır. Hem teori ve poietik'e zıt olmasıyla, hem de ekonomi, etik ve politik şeklinde ayrılmasıyla, Aristoteles'te gördüğümüz praxis kavramının oldukça kesin bir konumu varmış gibi gözüküyor, ama kendisinin bu kesinliğe bağlanıp kaldığı söylenemez. Aristoteles, birkaç vesileyle theoria ve praxis arasındaki ilişkiyi insanın barındırdığı temel bir karşıtlık olarak tartışır ve böylece praxis'e poiesis'i de dahil ediyormuş veya marjinal bir şey

olarak bir yana bırakıyormuş izlenimi yaratır. Öte yandan, kimileyin praxis'i (ekonomiyi bir yana bırakarak) etik ve politik alanla veya (etik'in politikaya dahil edildiği) sadece politik alanla sınırlandırıyor görüntüsü vardır. Dahası, kimi vesilelerde, dyspraxia'ya (kötü praxis, talihsizlik) zıt olarak, praxis'i eupraxia (iyi praxis) ile özdeşleştiriyor gibi görünür. Ancak, tüm bu zorlukları bir kafa karışıklığı olarak görmek doğru olmaz. Bu, daha çok, sorunların karmaşıklığının derin bir şekilde kavranmış olduğunu gösterir.

Tüm insan etkinliklerini iki veya üç alana ayırıp ayırmama konusu, Aristoteles'in kendi okulunda bu etkinlikleri teorik ve pratik olarak ikiye ayırma suretiyle sonuçlandırıldı ve bu ikilik ortaçağ skolastik felsefesinde de kabul gördü. Tıp veya denizcilik gibi (ne teorik, ne de pratik bilimlere uyan) uygulamalı bilim ve sanatları sınıflandırmada karşılaşılan zorluklar St. Victorlu Hugh'un (*theorica* ve *practica*'ya ek olarak) mecanica'yı üçüncü bir unsur olarak önermesine yol açtı ama hiçbir yankı getirmedi. Öte yandan *Practica geometriae* başlıklı küçük incelemesinde "pratik"i "uygulamalı" anlamında kullanmayı öneren "teorik" ve "pratik" geometri arasında yaptığı ayrımı açıkladı. Bu öneri çabucak ve yaygın bir kabul gördü ve "praxis"in "teorinin uygulanması" anlamında kullanılması günümüze kadar sürdü. Francis Bacon bu anlamdaki praxis kavramına önemli bir yer tanıdı ve aynı zamanda doğru bilginin praxis'te meyve veren bilgi olduğunda ısrar etti. Bacon'ın görüşüne katılıp katılmadıkları bir yana, Bacon ve Kant arasında yer alan birçok felsefeci hayatta yararı olan uygulamalı bilgi anlamında benzer bir pratik bilgi anlayışına sahipti. D'Alembert, *Encyclopedie*'ye yazdığı Sunuş Söylevi'nde tüm bilme türlerini üçe ayırdı: "Saf pratik", "saf teorik" ve "nesnelerinin teorik incelemesinden praxis için olası bir yarara ulaşmaya" çalışan bilgiler. Ancak, pratik bilginin insanî etkinliğin (özellikle politik ve etik) ilkeleri hakkındaki bağımsız bir bilgi olduğu yolundaki Aristotelesçi görüşe başka birçok yazarda rastlamak olanaklıdır. Nitekim tüm bilgi ve bilimi *fysike*, *praktike* ve *semeiotike* olarak üçe ayıran Locke, *praktike*'yi "kendi güç ve eylemlerimizi iyi ve yararlı şeyleri ele geçirmek için doğru bir şekilde uygulama becerisi" olarak tanımlar. "Etik, bu başlık altında yer alan en önemli" bilgidir (1690, c. II, s. 461).

Kant'a geldiğimizde geleneksel iki kavramda değişikliklerle karşılaşırız: ① Bir teorinin uygulanması, "deneyimde karşılaşılan durumlara uygulanması" olarak praxis ve ② insanın etik olarak anlamlı davranışı olarak praxis. Terimin ilk anlamı özellikle Kant'ın " 'Teoride doğru olabilir bu, ama praxis'te işlemez' Sözü Üzerine" başlıklı yazısında belirgindir. Kant için çok daha önemli olan ikinci kavram saf ve pratik akıl arasında yaptığı ayrımın ve felsefeyi bu ayrıma karşılık gelecek şekilde teorik ve pratik olarak ikiye ayırmasının temelini oluşturur. Böylece *Salt Aklın Eleştirisi*'nde Kant "olanı" bilmemi sağlayan "teorik bilme" ve "olması gereken"i tasarlamamı sağlayan "pratik bilme" arasında bir ayrım yapar. Bu pratik kavramı, Kant bir bilginin, teorik veya spekülatif bilginin karşıtı olarak, pratik bilgi demek olduğunda ısrar ettiği zaman daha çok kesinlik kazanır: "Pratik bilme ya ① emperatiftir ve bu haliyle *teorik* bilginin karşıtıdır veya ② *olanaklı emperatifler* hakkında gerekçeler içerir ve bu haliyle de *spekülatif bilmenin* karşısında yeralır" (1800, s. 96). Öte yandan, teorik (veya spekülatif) ve pratik akıl arasındaki ayrıma rağmen, Kant aklın "son tahlilde bir ve aynı" olduğunda ısrar eder. Aklın birliği pratik aklın (veya daha çok aklın pratik kullanımı) teorik (veya spekülatif) akıl karşısındaki önceliğiyle temellendirilir. "Her şey sonuçta pratik'e varır" ve "ahlâk", "mutlak pratik"tir. Felsefenin teorik ve pratik şeklinde ikiye ayrılması, pratik felsefenin önceliklilliğini Kant'dan bile daha güçlü şekilde savunan Fichte'de kimi değişiklikler ve eklerle; ve "ne teorik, ne de pratik olan, ama aynı anda ikisini" de içeren daha yüksek dereceden bir üçüncü unsur bulmaya çalışan Schelling'de yeniden ortaya çıkar.

Schelling gibi Hegel de teorik ve pratik ayrımını kabul etti, pratiğe teorinin üstünde bir yer tanıdı ve aynı zamanda ikisinin birliğini üçüncü bir daha yüksek uğrakta bulunması gerektiğini düşündü. Bununla birlikte, "mutlak biçimin uğrakları"nın sistemin ayrı parçaları olarak dışsallaştırılmasını Kantçı felsefenin temel kusurlarından biri olarak gördü. Böylece felsefeyi teorik ve pratik olarak ayırmayı reddederek, farklı bir ilke temelinde, mantık, doğa felsefesi ve tin felsefesi şeklinde üçe ayırdığı kendi sisteminde teorik ve pratik arasındaki ayrım üç bölümün her birinde ayrı ayrı yeniden ortaya çıkar (ve sürekli olarak daha yüksek bir sentezde aşılır). Nitekim teorik ve pratik arasındaki ayrımın hem saf düşünce alanında

(mantıkta), hem doğa alanında (daha özgül olarak organik hayatta) ve hem de insan gerçekliğinde ("sonlu tin"de) bir yeri vardır. Mantıkta ele alındığı haliyle bu ayrım eksik gerçekleşimini doğada, yeterli gerçekleşimini ise insanda bulur. İnsana uygulandığında, öznel bir tin, birey olarak insan olması uyarınca teori ve praxis sonlu tinin iki uğrağıdır. Bireysel praxis teoriden daha yüksektir, ama bunların hiçbiri "doğru" değildir. Bireysel düzeyde değil, yalnızca toplumsal hayat ve kurumlarda, "nesnel tin" alanında ulaşılabilecek olan özgürlük, teori ve praxis'in hakikatidir. Ve özgürlük yalnızca "mutlak tin" alanında, sanat, din ve felsefe yoluyla yeterince bilinebilir ve böylece de tamamlanabilir.

Hegel'in sisteminde praxis mutlak hakikatin uğraklarından biri haline geldi, ama aynı zamanda bağımsızlığını yitirdi. Mutlak hakikatin bu "uğrak"ının sistemden çekip çıkarılarak sistemin kendisine yöneltilmesini öneren ilk Hegelci, Hegel'in sistemini mutlak hakikatin sistemi olarak savunan, ama bu hakikatın "praxis" veya "eylem" yoluyla gerçekleştirilmesini öneren Cieskowski (1838) idi. Marx'ın Cieskowski'nin kitabını okuyup okumadığı belli değildir, ama arkadaşı Moses Hess bu kitaptan oldukça etkilenmiştir. *Avrupa Üçlü Egemenliği* (1842)'nde ve "Eylem Felsefesi"nde (1842) Hess bir eylem felsefesini savunur ve şöyle der: "Şimdi tin felsefesinin üstüne düşen, bir eylem felsefesi haline gelmektir". Marx'ın elinde praxis kavramı, felsefe olarak kalmak isteyip kendini hem yeni bir felsefe ötesi düşüncede ve hem de dünyanın devrimci dönüşümünde aşmak isteyen yeni bir felsefenin merkezî kavramı haline geldi. Marx praxis kavramını en çok *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda geliştirdi ve erken dönem yazılarında zaten öndelenmiş olmasına rağmen, praxis kavramını en anlamlı şekilde *Feuerbach Üzerine Tezler*'inde dile getirdi. Doktora tezinde (Demokritos ve Epiküros'un Doğa Felsefeleri Arasındaki Ayrım) Marx, felsefenin pratikleşmesinin zorunlu olduğunu vurguladı. "Kendi içinde özgür olan teorik aklın pratik enerjiye dönüşmesi ve Arnenthes'in dünyasının gölgesinde *istenç* (irade) olarak ortaya çıkan aklın kendinden bağımsız olarak varolan dünyalık gerçekliğe karşı yönelmesi psikolojik bir yasadır" der ve "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi: Sunuş" (*Deutsch- Französische Jahrbücher* 1844)'da praxis'i gerçek felsefenin (yani spekülatif felsefenin eleştirisi) olarak, devrimi de gerçek praxis olarak (praxis à la hauteur des principes) ilân eder.

Marx *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda hem "olumlu" ve hem de insanın kendine yabancılaşmasının eleştirisi yoluyla "olumsuz" bir biçimde praxis'in özgür yaratıcı bir varlığı olarak gördüğü kendi insan anlayışını geliştirdi. Olumlu biçim hakkında şöyle yazar: "Özgür bilinçli etkinlik insan türünün varlık özelliğidir" ve "*nesnel bir dünyanın* pratik kuruluşu, inorganik doğa *üzerindeki çalışma* bilinçli bir varlık türü olarak insanın onaylanmasıdır" (I. Elyazması. "Yabancılaşmış Emek"). İnsanî pratik üretimi sözüyle neyin anlatılmak istendiği bu bağlamda insanın üretimi ile hayvanların üretimi karşılaştırılarak açıklanır: "Hayvanlar yalnızca tek bir yönde üretirken, insan evrensel olarak üretir. Hayvanlar yalnızca dolaysız fiziksel gereksinimlerinin zorlamasıyla üretirken, insan fiziksel gereksinimlerinden bağımsız şekilde üretir ve gerçek anlamda, yalnız böylesi gereksinimlerinden bağımsız olduğunda üretmiş olur. Hayvanlar yalnızca kendilerini üretirken, insan doğanın bütününü yeniden üretir. Hayvanların gerçekleştirdiği üretimin ürünleri dolaysızca fiziksel gövdelerine aittir, ama insan kendi ürünü karşısında özgürdür. Hayvanlar yalnızca ait oldukları türün standartlarına ve gereksinimlerine göre kurar ve oluştururken, insan her türün standartlarına göre nasıl üretmesi gerektiğini ve nesneye uygun standardı nasıl uygulayacağını bilir. Böylece insan aynı zamanda güzellik yasaları uyarınca da kurar ve oluşturur" (*a.g.e.*). *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda Marx, kimileyin teorinin praxis'in biçimlerinden biri olarak görülmesi gerektiğini öneriyor gibi gözükür. Ama daha sonra teori ve praxis arasındaki karşıtlığı yeniden onaylar ve bu ilişkide praxis'in taşıdığı öncelik konusunda ısrar eder: "Teorik çelişkilerin çözümü yalnızca pratik bir şekilde, yalnızca insanın pratik enerjisi yoluyla olanaklıdır" (*a.g.e.* 3. Elyazması. "Özel Mülkiyet ve Komünizm"). *Feuerbach Üzerine Tezler*'de praxis kavramı veya daha ziyade "devrimci praxis" kavramı merkezî bir yer tutar: "Ortamın değişmesi ve insan etkinliğinin birbirleriyle örtüşmesi yalnızca devrimci praxis olarak kavranabilir ve akılcı olarak anlaşılabilir" (3. tez). Ve yine: "Tüm toplumsal yaşam özünde pratiktir. Teoriyi gizemciliğe sürükleyen tüm gizemlerin çözümü insan praxisinde ve bu praxisin kavranmasında yatar" (8. tez). *Ekonomik ve Felsefi*

Elyazmaları'nda Marx bir ilke olarak, "emek"i "praxis"in karşıtı olarak ele alır ve "emek"i açıkça "pratik insanî etkinliğin yabancılaşmasının edimi" olarak tanımlar; ama kimileyin "emek"i "praxis"le eşanlamlı kullanarak tutarsızlaşır. Marx *Alman İdeolojisi*'nde güçlü bir şekilde "emek" ve önceden praxis dediği arasındaki karşıtlık üzerinde durur ve tüm emeğin insanın üretken etkinliğinin kendine yabancılaşmış bir biçimi olduğu ve "ortadan kaldırılması" gerektiği düşüncesini önerir. Önceden praxis olarak adlandırdığı insanın yabancılaşmamış etkinlik biçimi şimdi "özetkinlik" olarak adlandırılır, ama terminolojideki bu değişikliğe rağmen Marx'ın temel ideali değişmez: "Emeğin özetkinliğe dönüşmesi". Bu durum *Grundrisse* ve *Kapital*'de de değişmez.

Marx'ın praxis kavramı uzun süre çeşitli nedenlerle unutuldu veya yanlış yorumlandı. Yanlış yorum, mezarı başında yaptığı konuşmada Marx'ın başlıca iki keşif yaptığını (tarihsel maddecilik ve artık değer teorisi) savunan Engels'le başladı. Bu, Marx'ın bir felsefeci değil, bilimsel bir tarih teorisyeni ve ekonomi-politikçi olduğu şeklindeki yaygın görüşü başlattı. Praxis üzerine ise yalnızca bir tez (yine Engels sayesinde) yaygınlaştı ve popülerleşti: Praxis güvenilir bilginin bir garantisi ve hakikatin sonul ölçütüdür. Bu tezi Engels şöyle ifade etti: "Ama sözden önce eylem vardı. *Im Anfang was die tat* (Başlangıçta iş vardı).... Pudingin kanıtı yenmesindedir" (İngilizce baskıya Sunuş, *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*). Ve buna benzer şekilde: "Tüm öbür felsefî çılgınlıklar gibi bu kuşkuculuk ve bilinemezciliğin de en güçlü reddi praxis, yani deney ve çalışmadır" (*Ludwig Feuerbach*, böl. II). Bu metin praxis'in yaygın bir yorumunu verdiği için çok önemlidir: Deney ve çalışma anlamında praxis..

Bilinemezciliğe karşı kesin bir kanıt ve hakikatin sonul ölçütü olarak praxis görüşü Plehanov ile Lenin tarafından savunuldu ve geliştirildi. Lenin "hayatın, praxis'in bakış açısı her şeyden önce gelmeli ve bilgi kuramının temel bakış açısı olmalıdır" (1909) der, ama bu görüşü "praxis ölçütünün herhangi bir görüşü asla tam anlamıyla kanıtlayamayacağını veya çürütemeyeceğini" (*a.g.e.*) öne sürerek daha esnek bir şeklide yorumlar. Marx'ın tarihsel ve ekonomik teorilerinin, bir temel olarak, eski felsefî maddeciliğin yeni bir değişkesini gereksindiği konusunda Plehanov ile Lenin, Engels'i izlediler. Nitekim, sonunda Stalin'in yücelteceği (1938) DİYALEKTİK MATERYALİZM öğretisini geliştirdiler. Stalin bu ünlü metninde, Engels'in adah az ünlü olmayan Praxis ve puding hakkındaki sözlerini alıntıladı ve epistemolojinin bir ölçütü ve temeli olarak praxis'in rolü üzerinde dururken, aynı zamanda teorinin praxis için taşıdığı önemi ve daha özgül olarak da diyalektik ve tarihsel materyalizm'in temel öğretilerinin "proletaryanın partisinin pratik etkinliği" için taşıdığı anlamı göstermeye çalıştı. Ma Ze-dong da birkaç vesileyle praxis'e göndermelerde bulundu ve "Praxis Üzerine" (1937) başlıklı yazısında Lenin'den (ve bir tane de Stalin'den) yaptığı alıntıların yardımıyla "bilme ve yapmanın birliği" ve hakikatin ölçütü olarak praxis şeklindeki bir görüş geliştirmeye çalıştı (*Selected Works of Mao Tse-tung*, [*Seçme Eserleri*] c. I, s. 295-309).

Marx'ın *Feuerbach Üzerine Tezler*'inden esinlenen Labriola'nın, Marxizmi bir "praxis felsefesi" olarak yorumlamaya çalışan ve Marxizm için bu adı kullanan ilk kişi olduğu sanılıyor. Labriola örneğini izleyerek (ve Gentile ile özellikle Croce'nin Marx eleştirileriyle uğraşan) Gramsci de Marxizmi "praxis felsefesi" olarak adlandırdı ve praxis felsefesini Marx'ın ruhuna sadık kalarak, hatta kimi durumlarda Marx'ın kendisine karşı (Ekim Devrimi'ni Marx'ın *Kapital*'ine, yani Marx'taki gerekirci öğeye karşı bir devrim olarak görüp alkışlaması bunun bir örneğidir) geliştirmeye çalıştı. Ama çok kötü koşullar altında yürüyen bu geliştirme çabası eşitsiz bir yönde ilerler ve kimileyin (Engels'in deney ve çalışma olarak praxis anlayışına geri dönerek) tutarsızlaşır. Praxis felsefesi, bundan biraz önceki bir dönemde Engels'in praxis kavramına güçlü bir saldırı başlatan Lukács'ın çalışmalarında yeni bir itilim kazanır: "Engels'in düştüğü en derin yanılgı, çalışma ve bilimsel deneyin praxis'i diyalektik, felsefî anlamda oluşturduğu inancından kaynaklanır. Aslında bilimsel deney saf temaşa durumudur" (1923, s. 132). Lukács praxis kavramının kitabının "temel ilgi noktası" olduğunu söylemektedir, ama praxis üzerine geliştirdiği dağınık yorumlar, Engels'in yorumlarına getirdiği eleştirel saptamalar denli açık değildir. Gene de, daha sonra yaptığı özeleştiride kendi devrimci praxis anlayışının "özgün Marxist öğretiden daha çok o günkü Komünist solun mesihçi ütopyacılığına uygun düştüğünü" (*a.g.e.*, 1971 yılındaki baskıya Önsöz) söylemesine rağmen,

Lukács'ın praxis hakkındaki açıklamaları daha sonraki tartışmalara büyük bir itki kazandırmıştır.

Korsch da 1920'li yıllarda kaleme aldığı yazılarında Marxizmin teori ve praxis'in birliği, daha özgül olarak ikisi "birbirine kopmaz şekilde bağlı teorik eleştiri" ve "pratik devrimci değişme"nin birliği ilkesine yaslanan bir "toplumsal devrim teorisi" ve "devrimci felsefe" olduğunu öne sürüyordu (1923). Ama, Lukács'tan farklı olarak, "praxis"in güncel yorumuyla yetiniyor ve Engels'in praxis'e ilişkin yaptığı pudingin yenmesi benzetmesini onaylayarak alıntılıyordu. Ayrıca praxis kavramı (Heidegger'in *Sein und Zeit*'ından büyük ölçüde etkilenmiş ve Marx'ın *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nın yayımlanmasından esinlenmiş olan) Marcuse tarafından 1920'lerin sonlarında ve 1930'ların başlarında bağımsız bir tarzda geliştirildi. Nitekim Marcuse, Marxizmin kendine yeterli bilimsel bir teori değil, bir "toplumsal etkinlik", "tarihsel eylem" teorisi, daha özgül olarak "proleter devrimin teorisi ve burjuva toplumun devrimci eleştirisi" olduğunu (1928) öne sürdü. "Radikal eylem" ve "devrimci praxis" kavramlarını tanımlayarak praxis, devrimci praxis ve tarihsel zorunluluk arasındaki ilişkileri tartıştı. "Praxis" kavramının daha gelişkin bir tartışması ve "emek"le olan ilişkisi, bugün hâlâ praxisin en önemli analizlerinden biri olma özelliğini koruyan başka bir yazıda (1933) bulunmaktadır. Marcuse bu yazıda "praxis"i yapmak (*Tun*) olarak tanımlayıp "emek"i praxis'in özgül bir biçimi olarak ele alıyor. Emek biricik praxis değil (oyun da bir praxis'dir), insanın kendi çıplak varoluşunu güvence altına aldığı temel etkinliktir; "insanî varoluş praxis'inin" zorunlu olarak "gereksindirdiği" ayrıcalıklı bir biçimdir. Marcuse "her insanî etkinliğin iş olmadığı" görüşünü geliştirirken Marx'ın "zorunluluk alanı" (maddî üretim ve yeniden üretim) ve "özgürlük alanı" arasında yaptığı ayrımı anımsatır. "Zorunluluk alanı ötesinde", der Marcuse, insan varoluşu praxis olarak kalmaya devam eder, ama özgürlük alanındaki praxis varoluşun temel biçim ve bütünlüğünün gerçekleşmesidir ve kendi gerçekleşiminin ötesinde bir amacı yoktur.

1950 ve 1960'lı yıllarda, kimi Yugoslav Marxist felsefeciler, Marx'ı Stalinist yanlış yorumlardan kurtarma ve Marx'ın orijinal düşüncesini gözden geçirerek geliştirme girişimi sırasında, Marx'ın düşüncesinin merkezinde praxis kavramının bulunduğunu söylemeye başladılar. Bu felsefecilerin yorumuna göre, Marx insanı praxis'in ürünü ve praxis'i de özgür, yaratıcı ve özyaratımcı etkinlik olarak görmüştür. Daha özgül olarak bu felsefecilerden kimisi Marx'ın praxis'i, Aristoteles'in "praxis", "poiesis" ve "theoria"sının karşılığı olarak kullandığını, ancak her üç alanda da imlenenin "iyi" praxis olduğunu öne sürmüştür. Bu anlamda "praxis", poiesis ve theoria'nın değil, kendine yabancılaşmış "kötü" praxis'in karşıtıdır. İyi ve kötü praxis arasındaki ayrımın etik anlamı olmayıp, temelde ontolojik ve antropolojik veya daha çok felsefe ötesi devrimci düşünce içinde yapılan bir ayrımdır. Bu nedenle iyi ve kötü praxis terimleri yerine otantik ve kendine yabancılaşmış veya daha yakın olarak söylendiğinde, praxis ve kendine yabancılaşma terimlerini kullandılar. Bu felsefecilerin 1964 yılında kurduğu *Praxis* adıyla yayımlanan derginin ilk sayısı praxis kavramının tartışılmasına ayrılmıştı.

Yakın zamanlara kadar praxis kavramını Marxist düşünürlerin çalışmalarında (örneğin, Lefebvre 1965, Kosik 1963) ve özellikle dikkatlerini teori (daha özgül olarak "eleştirel teori") üzerinde yoğunlaştırmış olsalar da, teori ve praxis arasındaki ilişkinin her zaman önde gelen ilgi alanını oluşturduğu FRANKFURT OKULU düşünürleri arasında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle, okulun sonraki temsilcilerinden biri olan Habermas "iş" veya "amaçlı akılcı eylem" ile "etkileşim" veya "iletişimsel eylem" arasında ayrım yaparak praxis kavramını yeni bir biçimde formülleştirme girişiminde bulundu: "Amaçlı akılcı eylem", ampirik bilgiye dayanan teknik kuralların veya analitik bilgiye dayanan stratejilerin yönettiği "araçsal eylem" veya "akılcı seçim"dir; kimileyin de bu ikisinin biraradalığıdır. "İletişimsel eylem" ise, bağlayıcılık taşıyan uylaşımsal normların yönettiği "sembolik etkileşim"dir (1970, s.91-2). Habermas'a göre Marx'ın kastettiği toplumsal praxis hem "iş"i, hem de "etkileşim"i içerir; ama Marx "toplumsal praxis'i onun uğraklarından birine, yani işe" indirgeme eğilimindeydi (*a.g.e.*).

Son olarak güncel tartışmaların kimilerine kısaca değinebiliriz. Praxis kavramının insanlar için söz konusu edilmesi gerektiğine ilişkin genel bir anlaşma olmasına rağmen, kavramın nasıl uygulanması gerektiği hakkında anlaşmazlıklar sürmektedir. Kimi düşünürler praxis'i insan doğası veya eyleminin bir

boyutu olarak gördükleri için özel bir felsefî disiplin çerçevesinde (örneğin, etik, toplumsal ve politik felsefe, bilgi kuramı vb.) ele alınması gerektiğini öne sürmekte, ama kimisi de praxis'in tüm insanî etkinlik biçimlerini nitelendirdiğini savunmaktadır. Bu ikinci görüşe kimi zaman (eleştirel bir ima da taşıyan) "antropolojik Marxizm" denir; ama bu görüşü kabul edenler ise praxis'i, ayrı bir etkinlik olarak felsefenin ötesine uzanan, daha genel olarak "devrimi düşünme" anlamında antropolojik olmaktan daha çok ontolojik çağrışımı ağır basan bir kavram olarak görmektedir.

İkinci sorun da praxis kavramının tanımlanması veya açıklanması sırasında gözetilen kapsama ilişkin olarak ortaya çıkıyor. Bu nedenle kimi, tüm öbür kavramları tanımlamada kullanılan en genel kavram olması nedeniyle kendisinin tanımlanmaya elverişli olmadığını savunurken, kimisi de çok karmaşık olmasına rağmen bir dereceye kadar analiz edilebileceğini ve tanımlanabileceğini öne sürmüştür. Tanımlar, basitçe insanın dünyayı ve kendisini değiştirdiği insanî etkinlikten, daha karmaşık olarak özgürlük, yaratıcılık, evrensellik, tarih, gelecek, devrim buna benzer nosyonlara kadar uzanıyor. Praxis'i özgür yaratıcı insanî etkinlik olarak tanımlayanlar kimi zaman tamamen "normatif" ve "gerçekçi olmayan" bir kavram önermekle eleştirilmiştir. Eğer "insan" sözcüğüyle gerçekten varolan bir varlığı ve "praxis" sözcüğüyle insanların gerçekten yapıp-ettiklerini anlatmak istiyorsak, insanlık tarihinde özgürlükten yoksun olma ve yaratıcı olmamanın çok daha ağır bastığı açıktır. Ne var ki, bu türden bir eleştiriye yanıt olarak, özgür yaratıcı etkinliğin ne "betimleyici" ne de normatif olduğu, ama daha çok temel insanî potansiyelleri, hem yalnızca olan ve hem de yalnızca olması gerekenden farklı bir şeyleri ifade ettiği öne sürülmüştür.

Son olarak, praxis'i özgür yaratıcı etkinlik olarak görenlerden kimileri, praxis'i devrim olarak tanımlamaya kadar varmıştır. Böyle bir düşüncenin, praxis'i politik eylemin bir biçimi olarak yorumlayan görüşe geri dönüş anlamına geleceğini söyleyen itirazlar yükselmiş, ama praxis'i devrim olarak tanımlayanlar, devrimin ne bir tür politik etkinlik, ne de yalnızca radikal toplumsal değişme olarak anlaşılması gerektiğini öne sürmüştür. Burada devrim, Marx'ın ruhuna uygun olarak, hem insanın ve hem de toplumun radikal değişmesi olarak kavranır. Devrimin amacı gerçek bir insan kişiliği ve insanî toplum yaratarak kendine yabancılaşmayı ortadan kaldırmaktır (Petrovic, 1971).

GP/MK

OKUMA

Bernstein, Richard 1971: *Praxis and Action: Contemporary Philisophies Human Activity.*

Bloch, Ernst 1971: *On Karl Marx.*

Kosik, Karl 1963 (1976): *Dialectics of the Concrete.*

Lefebvre, Henri 1965: *Metaphilosophie: Prolegomenes.*

Lobkowicz, Nicholas 1967: *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx.*

Lukàcs, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

Markovic, Mihailo 1974: *From Affluence to Praxis. Philosophy and Social Criticism.*

Petrovic, Gajo 1971: *Philosophie und Revolution.*

Schmied-Kowarzik, Wolfdietrich 1981: *Die Dialektik der gesellschaftlichen Praxis.*

Sher, Gerson S. 1977: *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia.*

Preobrajenski, Yevgeni Alekseyeviç (d. 1886, Oryol, Rusya; ö. -kurşuna dizildi- 1937.)

Preobrajenski on yedi yaşındayken Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne katıldı, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar, esas olarak Urallarda Bolşevikler için çalıştı. 1920'de Merkez Komite tam üyeliğine seçildi ve kısa bir zamanda partinin üç sekreterinden biri oldu. 1923'den 1927'ye kadar, endüstrileşmeye büyük ağırlık verilmesini isteyen ve ülkenin ekonomik zorluklarının Stalin'in liderliği altında parti yaşamının bürokratikleştirilmesine bağlayan parti içindeki birbiri ardına gelen sol muhalefetlerin ekonomik teorisyeni oldu. Endüstrileşmeye ağırlık vermekle Preobrajenski Troçki ile bağlarını kopartan ve Stalin'le uzlaşma girişiminde bulunan ilk sol muhalefetin önde gelenlerindendi. Partiye yeniden kabul edildi. 1931'de ihraç edildi, 1932'de yeniden kabul edildi, 1934'de, 1920'lerdeki konumundan dönüş yaptı, fakat 1935'de tutuklandı, cezaevine konuldu ve 1937'de kurşuna dizildi (Haupt ve Marie 1974).

Preobrajenski'nin yazıları içinde en iyi bilinenleri, kapalı ve geri kalmış tarımsal ekonomilerde endüstrileşmenin malî kaynakları ve enflasyon üzerine olanlarıdır. Sovyet ekonomisi, dünya savaşından ve iç savaştan sonra yeniden canlandırılmakta olduğu için, endüstriyel kapasiteyi arttırmak üzere; arzulanan çıktı-yaratıcı etkilerin gerçekleştirilmesinden çok önce girdi-yaratıcı etkiler sağlayacak yatırımların zorunlu olduğu açıktı. Sonuçta enflasyonist dengesizlik, Lenin tarafından 1921'de kurulan Yeni Ekonomik Politika'nın (NEP) siyasal ve ekonomik temellerini tehdit ederek, işçi-köylü ittifakını tehlikeye atabilecekti. Preobrajenski, enflasyonist dengesizliğin her durumda varolduğunu ileri sürdü. Toprak devrimi, köy hane halkı çiftliklerinden oluşan bir yapı yaratmıştı. Köylüler daha çok kendi üretmiş oldukları ürünleri tüketmeye alıştırılmıştı ve yalnızca ürün fazlalarını, endüstriyel mallar karşılığında, şehirlere vermekteydiler. Böylelikle ekonominin 1913'teki çıktı düzeyine yükselmesi ile, endüstriyel mallara karşı, endüstriyel kapasitede herhangi bir artış sağlanmamasına rağmen, bir talep artışı meydana geldi.

Preobrajenski; "endüstriyel ve tarımsal çıktının pazar payları arasındaki dengeyi savaş öncesi oranlarda sürdürmenin, ülkenin efektif talebi ile şehirin ticarî çıktısı arasındaki dengeyi kesinlikle altüst etmek demek olacağını" vurguladı (1921-27, s. 36-7). Ancak, uzun vadede endüstriyel kapasitede zorunlu bir artış yaratabilecek olan endüstriyel yatırım, endüstriyel kapasite ile efektif talep arasındaki yetmezliği yalnızca şiddetlendirecektir. Yatırımlarda büyük bir artış gerekliydi ve bu artış ağır sanayi kapasitesini genişletme yönünde olmalıydı. Ancak bu artışın malî kaynakları son derece küçük olan endüstri sektörünün bizzat kendi içinden sağlanamazdı, ne de siyasî boykotlar ve tarımsal ihracatın malî borçlanmayı karşılama olanağının sınırlı olması nedeniyle, yabancı kaynaklardan sağlanabilirdi. Şu halde yatırımlardaki artışın yükünü tarım sektörü taşımak zorunda kalacaktı. Bu, köylülüğün tüketim dışı kalan fazla talebinin belli bir oranını yatırıma yöneltmek suretiyle yapılacaktı ve bu durum kendiliğinden bir biçimde Sovyet ekonomisinin enflasyonist dengesizliğini çözebilecekti. Devletin ticarî tekeli, tarımsal malları düşük fiatlarla satın alarak ve endüstriyel malları daha yüksek fiyatlarla satarak, böylelikle, devlet endüstrisi ile özel tarım arasında, birincisinin lehine bir değişim oranı yaratarak, piyasa aygıtının yerini alabilecekti. Preobrajenski; *Kapital*'in son bölümünde (özellikle bölüm 24) Marx'ın ilk ya da İLKEL BİRİKİM ile benzer biçimde "ilk sosyalist birikim" olan, devlet tarafından tekel fiyatı koyma politikası ile yaratılan bu aygıta eşitsiz değişim adını verdi. Ancak, sermaye birikimi yönternleri bakımından inandırıcı hiçbir benzerlik yoktur. Bu politika, tarımsal kapitalizmin büyük tehlikesini dizginlemekle daha zengin köylü tabakalarına da sert bir darbe indirecektir. Preobrajenski; eğer düzenleme kendiliğinden ise, plânlamanın, bu düzenlemeyi *post factum* oluşturacak olanın bir öngörüsü olarak değerlendirilmesi gerektiği ve eşit değer değişimi temelinde olmazsa, köylülüğün kendi fazlasını pazarlamaya rıza göstermeyebileceğini ileri süren Buharin'in itirazı ile karşılaştı (Brus, 1972, s. 54). Ancak Preobrajenski'nin "ilkel sosyalist birikim yasası"; META üretiminin ve özel mülkiyet ilişkilerinin varlığından türeyen bir düzenleyici olan "değer yasası" ile hem birlikte bulunan ve hem de onunla çatışan bir ekonomik düzenleyiciydi. Şu halde, Preobrajenski'nin bu iki düzenleyici tezi, toplumsal ve özel üretim ilişkileri arasında, geçiş sürecinde ortaya çıkan antogonizmi kavramak için düşünülmüştü. (☞ SOSYALİZME GEÇİŞ)

Preobrajenski'nin ekonomik görüşleri, onun, demokrasi, sosyalizm ve enternasyonalizm konularındaki görüşleri ile bağlantısı içinde görülmek zorundadır. Preobrajenski tutarlı bir biçimde daima daha fazla demokratikleşmeden yana oldu; Sovyetlerin endüstrileşmesini, içinde toplumsal üretim ilişkilerinin yaratılmasının zorunlu bir amaç olmaktan çok bir araç olduğu bir süreç olarak kavradı; ve daima, devrimin daha gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sosyalist devrimlerden yalıtık bir durumda kaldığı sürece toplumsal üretim ilişkilerini oluşturmakta başarısız olacağını ileri sürerek, "tek ülkede sosyalizm" öğretisine karşı çıktı (farklı bir değerlendirme için ☞ Day, 1973-75; karşıtı için Filtzer 1978). Preobrajenski, bu yüzyılın en yaratıcı ve en önemli Marxist ekonomistlerinden biriydi. YENİDEN ÜRETİM ŞEMASI'nı Sovyet ekonomisini somut bir biçimde analiz ederkenki kullanım biçimi; geçiş dönemi kavramsallaştırması; iki düzenleyici tezi; ekonomik biçimlerin toplumsal süreçler olduğu yolundaki ısrarı; endüstrileşme olanakları analizi; onu, Marx'ın ekonomik tezlerini yinelemek yerine, Marxçı

ekonomiyi geliştiren az sayıdaki ekonomistten biri yapar (☞ BOLŞEVİZM; KOMÜNİZM; PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ; STALİNİZM; AZGELİŞME VE GELİŞME).

SM/SŞ

OKUMA

Brus, W. 1972: *The Market in a Socialist Economy.*
Day, R. B. 1973: *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation.*
— 1975: "Preobrazhensky and the Theory of the Transition Period."
Erlich, A. 1960: *The Soviet Industrialization Debate, 1924-1928.*
Filtzer, Donald A. 1978: "Preobrazhensky and the Problem of the Soviet Transition."
Gregory, P. R. ve Stuart, R. C. 1981: *Soviet Economic Structure and Performance.*
Haupt, G. ve Marie, J. J. 1974: *Makers of the Russian Revolution, s. 191-201.*
Preobrazhensky, Evgeny 1921-7 (1980): *The Crisis of Soviet Industrialization.*
— 1922 (1973): *From NEP to Socialism.*
— 1926 (1965): *The New Economics*

Proletarya ☞☞☞ İşçi Sınıfı

Proletarya Diktatörlüğü (*İng.* Dictatorship of the proletariat, *Fr.* Dictature du proletariat, *Alm.* Diktatur des Proletariats)

Marx'ın politik düşüncesinde ve ayrıca Leninizmde kilit bir kavramdır. Marx, J. Wedemeyer'e yazdığı bir mektupta (5 Mart 1852), sınıfları ve sınıf mücadelesini keşfettiğini reddetmekte, "yeni olarak yaptığım, ① sınıfların varlığının sadece üretim aşamalarıyla sınırlı olduğunu ② sınıf mücadelesinin proletarya diktatörlüğüne yöneleceğini, ③ yalnızca bu diktatörlüğün sınıfların kaldırılmasını ve sınıfsız bir toplumun oluşmasını sağlayabileceğini kanıtlamaktır" demektedir.

Bununla birlikte, Marx hiçbir yerde bu konuyla ilgili ne demek istediğini kesin olarak açıklamamıştır. *Sınıf Mücadeleleri*'nde komünizmden ve devrimci sosyalizmden söz ederken, devrimin devamlı olduğunu belirtir ve proletaryanın sınıf diktatörlüğünün sınıfların ortadan kaldırılması için alınan yolda gerekli bir ara nokta olduğunu söyler. *Gotha Programının Eleştirisi*'nde de kapitalist ve komünist toplumlar arasında birinden diğerine değişim sürecinden söz eder. Politik atmosferde uygun bir değişim periyodu vardır ve bu periyotta devlet sadece proletaryanın devrimci diktatörlüğü şeklinde yeralır (Ayr. 4). Fakat yine de Marx'ın proletarya diktatörlüğü ile ilgili yazılarından yapılan bu ve diğer alıntılar da konuyu daha fazla açıklamamaktadır.

Marx'ın bu konuda düşüncelerini açıkladığı en önemli eseri 1871'de Paris Komünü sırasında yazdığı *Fransa'da İç Savaş*'tır. Daha sonra Marx, "Komün bir şehrin istisnaî bir konjonktürde yükselişidir ve Komün'ün çoğunluğu ne sosyalistti ne olabilirdi" demiştir (F. Domela-Nieuwenhuis, 22 Şubat 1881). Diğer yandan, 1891 yılında *Fransa'da İç Savaş*'ın baskısının önsözünde Engels "Paris Komünü'ne bakın; o, proletarya diktatörlüğüydü" demişti. Marx'ın Komün'ü görüş açısından, bu haklı bir iddiadır. Marx için Paris Komünü "işçilere ekonomik özgürlüklerini kazandırmak için bulunmuş politik bir form"dur ve önemi daha önceki devrimlerde görülmemiş bir biçimde devletin organlarını parçalamaya başlayarak halka güç vermesindedir. Şimdiye kadar devlet tarafından kullanılan inisiyatif Komün'ün ellerindeydi. Belediye Meclisi üyeleri yerel seçimle seçilmişlerdi ve çoğunluğu işçi ya da işçi sınıfının bilgili delegeleriydi. Komün sadece temsilî bir oluşum değildi, aynı zamanda yasama ve yürütme görevini de üstlenmişti. Orduyu ve polisi dağıttı ve yerine silahlı halkı koydu. Hâkimler de diğer devlet memurları gibi seçildiler. Marx ayrıca "komünal yapı, tüm toplumu, devletin sırtından geçinen parazitlerden arındıracaktı" demişti. Kısaca, Marx Komünü işçi sınıfına güç vermek için bir çaba ve mümkün olduğu kadar doğrudan demokrasiye yakın bir rejime geçiş olarak gördü. Marx'ın bakış açısıyla bu, proletarya diktatörlüğünün sözlük anlamıyla anlaşıldığını işaret eder. Diğer bir deyişle, proletaryanın sadece devletin günlük görevlerini diğerlerine bırakmasıyla burjuvazinin şimdiye kadar sürdürdüğü hegemonyayı uygulayacağı bir rejim değil, işçi sınıfının şimdiye kadar devletin yürüttüğü birçok görevi yapmasını içeren bir yönetim şekli demek istemişti.

Proletarya diktatörlüğünü bir rejim ve hükümet şekli olarak kabul eden görüş, en güçlü açıklamasını Marx'ın Paris Komünü yorumuna dayanan ve 1917

Ekim Devrimi arifesinde yazılan Lenin'in *Devlet ve Devrim*'inde bulur. Yine de bu çalışma, esas soruna, partinin rolüne, değinmemektedir. Parti güdümündeki proletarya diktatörlüğü ile proletarya diktatörlüğü arasında açık bir fark vardır ve ilki teori ve pratikte tartışılmıştır.

Aynı sorun, kavramın çok önemli diğer bir anlamında da mevcuttur: Bu, sosyalizmle kapitalizm arasındaki geçiş döneminde ve devrim sürecinde proletarya tarafından düşmanlarına yapılan acımasız baskı olarak yorumlanmasıdır (☞ SOSYALİZME GEÇİŞ). 1918 yılı sonunda Lenin "proletaryanın devrimci diktatörlüğü, burjuvaziye karşı proletaryanın acımasızlığı ile kazanılmış ve hiçbir kanunla sınırlanmamış güçtür" diye yazmıştı. Bu, güçsüz yasal sınırlamalar altında devlet ve yürütme organlarının proletarya adına baskı uygulaması anlamına gelir.

Kavramın eleştiricileri, en çok bu yönü vurgularlar. Çünkü proletarya diktatörlüğü, proletarya da içinde olmak üzere tüm toplum üzerinde yaygın bir baskı aygıtına dönüşmüştür ve bu durum kapitalist ülkelerdeki komünist parti liderlerini sıkıntıya sokmaktadır. Bu nedenle, pek çok parti, programlarından proletarya diktatörlüğünü resmen çıkarmışlardır.

RM/KÇ

OKUMA

Balibar, Étienne 1977: *On the Dictatorship of the Proletariat.*

Draper, Hal 1977: *Karl Marx's Theory of Revolution.* Cilt II:The Politics of Social Classes.

Kautsky, Karl 1918 (1919): *The Dictatorship of the Proletariat.*

Lenin, V. I. 1917 (1964): *The State and Revolution.*

— 1918 (1965): *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky.*

Proudhon, Pierre - Joseph (d. 15 Ocak 1809, Besançon; ö. 16 Ocak 1865, Passy)

Proudhon köylü kökenli, kendi kendini yetiştirmiş bir Fransız zanaatkârı idi. "Anarşi" terimini, hükümet olmaksızın düzenli bir toplum idealini anlatmak için olumlu bir anlamda kullanan ilk o idi. Oldukça çok sayıdaki eserlerinde ANARŞİZM ve Fransız SENDİKALİZM'inin temel düşüncelerinin birçoğunu bulmak mümkündür." İnsanın insan tarafından sömürülmesinin sona erdirilmesiyle hükümetin sona erdirilmesinin aynı ve tek şey olduğuna inanarak (Thomas, 1980, s. 212-13) çalışan sınıfların kendilerini politik değil, ekonomik yollardan özgürleştirmeleri gerektiğini savundu. Bunun yolunun da kendi emeklerini gönüllü olarak örgütlemelerinden geçtiğini düşünüyor, bu kurama oldukça önemli bir rol yüklüyordu. Kendi kendilerini yöneten üreticiler arasında bireysel ya da örgütlü olarak düzenlenen eşit değişime dayalı sistem modeli, serbest krediyle finanse ediliyor ve "mütüalizm" (karşılıklılık) adını alıyordu. Önerisine göre, radikal olarak merkezsizleştirilmiş ve çoğulcu toplumsal düzenin birimleri tüm düzeylerde "federal ilke" aracılığı ile bağlanacaklardı. *Kutsal Aile*'de Marx, Proudhon'un "*Mülkiyet Nedir*"ini, ilk kez olarak gerçek bir ekonomi-politik bilimini olanaklı kılan "büyük bir bilimsel gelişme" olarak övmüştü. Ama, Marx'ın kendi "ekonomi-politik eleştirisinin" ilk olarak sunulduğu "*Felsefenin Sefaleti*" adlı kitabında, Proudhon, Hegelci diyalektiği kullanma girişimi ve "burjuva ufku"nun dışına çıkmayı başaramaması nedeniyle şiddetle eleştirildi. "Ekonomik kategorilerin, sosyal üretim ilişkilerinin soyutlamalan ve teorik ifadeleri" olduğunu anlamak yerine, Proudhon, "gerçek bir filozof gibi her şeyi altüst ederek", gerçek ilişkilerde, "bu kategorilerin cisimleşmesinden başka bir şey görememişti."

GNO/ZA

OKUMA

Edwards, Stewart der. 1969: *Selected Writings of Pierre-Joseph Proudhon.*

Thomas, Paul 1980: *Karl Marx and the Anarchists.*

Woodcock, George 1956: *Pierre- Joseph Proudhon.*

Psikanaliz (*T.* Ruhsal Çözümleme, *İng.* Psycho-analysis, *Fr.* Psychanalise, *Alm.* Psychoanalyse)

Psikolojinin, Sigmund Freud'un (1856-1939) çalışmalarıyla ilişkilendirilen ve bilinçsiz dürtülerin önemini vurgulayan dalı. Freud'a göre insan düşünce ve davranışlarının çoğunun kökeni "id"in, yani pek çok durumda zihnin bilinçli bölümlerince bastırılan cinsel ve saldırgan dürtülerin oluşturduğu güçlerde bulunabilirdi. Psikanaliz'in vurgusunun büyük bölümü, nevroz ve diğer psikolojik rahatsızlıkların açıklanması

ve tedavisiyle ilgilidir. Oysa Freud, toplumun Marxist teoriyle çatıştığına inandığı psikanalizci bir teorisini de biçimlendirmişti. Marxistler ekonomik etmenlerin önemine dikkat çekerken, Freud, örgütlü toplumsal davranışın temeli olarak bilinçsiz psikolojik motivasyonlan vurguluyordu. Freud'a göre toplumun ekonomik yapısındaki değişmeler, insan doğasında temel değişimlere yol açmıyordu. Böylece Freud, Sovyetler Birliği'nde yaratılmakta olan "yeni düzen"in temel psikolojik değişimler yaratmayacağını ve Sovyet yöneticilerinin "uzunluğu kestirilemeyecek bir süre daha insan doğasının ele avuca gelmez niteliğinin her tür toplum için yarattığı sorunlarla boğuşmak zorunda kalacaklarını" savunuyordu (1932, s.181).

Psikanaliz teorisi ve bu yöndeki tedavi Sovyetler Birliği'nde resmî olarak reddedildi. Lenin'in psikanalizcileri "cinsel meselelere burun sokma" saydığı burjuvaca uygulamaları nedeniyle eleştirdiği söylenir (Rahmani 1973, s.9). Buna karşılık Freud'un görüşleriyle daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Viyana'da tanışan Troçki, psikanaliz konusunda daha yakın bir tutum içindeydi. Troçki, 1926 yılında Freud'un görüşlerinin Pavlov'unkiler kadar materyalist olduğunu (☞ PSİKOLOJİ) açıklayıp "psikanaliz'in Marxizmle uyuşmayacağını ilan etme ve Freudculuğa büsbütün sırt çevirmekle yetinmenin çok basit bir yaklaşım olacağını (Trotsky, 1973, s. 234) ileri sürdü. Diğer konularda olduğu gibi bu konuda da Troçki'nin görüşleri SSCB'de tutunamadı.

Almanya başta olmak üzere Batıda bazı Marxist teorisyenler YABANCILAŞMA ve İDEOLOJİ konularına yaklaşımda yeni yollar geliştirme amacıyla Freudcu kavramları yeniden yorumlamayı denediler. Bu teorisyenlerin arasında FRANKFURT OKULU'ndan Adorno, Horkheimer, Marcuse ve Erich Fromm ile Freud'un bir öğrencisi ve ihraç edilene kadar Alman Komünist Partisi üyesi olan Wilhelm Reich (1897-1957)'da bulunmaktaydı.

Burada, içgüdüsel bastırmanın, psikanalizci teoride tanımlandığı gibi, insanları doğal konumlarına yabancılaştırıcı bir unsur olarak görülebileceği savunulur. Freud cinselliğe yönelik bastırmanın her tür örgütlü toplumsal yaşam için gerekli olduğunu savunmuşken, şimdi bu görüş sorgulanıyordu. Reich, cinselliğe dönük bastırmayı genel olarak erkek-egemen topluma, özel olarak da kapitalizme bağlıyordu. Marcuse ise, Freud'un içgüdü teorisinde Marx'ınkine paralel bir toplum teorisinin saklı olduğunu ileri sürerek Freudcu ve Marxist yaklaşımlar arasındaki çatışmayı çözmeyi denedi. *Aşk ve Uygarlık*'ta Marcuse, tarihi Eros ile Thanatos (Freudcu teoriyle cinsel ve saldırgan içgüdülerin adları) arasındaki karşıtlık biçiminde tanımlayan bir "uygarlık diyalektiği" özetledi. Reich'ın ilk yazılarında da olduğu gibi bu tez, Eros'un Thanatos üzerindeki zaferiyle, ortaya çıkarak, cinsel yabancılaşmayla birlikte siyasal ve ekonomik egemenliğe de son verecek gelecekteki bir devrimci kurtuluş olasılığını öne çıkarıyordu.

Psikanalizci kavramlar, çağdaş kapitalist toplumda ideolojiyi anlamada ve nüfusun geniş kesimlerinin, Marxist bir açıdan bakıldığında kendi ekonomik çıkarlarını temsil etmeyen siyasal inançlara niçin bağlandıklarını açıklamada da kullanılmıştır. Bu türden bir "yanlış bilinç"in en şaşırtıcı örneği Almanya'da Nasyonal Sosyalizmin sağladığı destek idi. (☞ FAŞİZM). *Faşizmin Kitle Ruhu* adlı çalışmasında, Reich, Marxistlerin, faşizme verilen desteğin akıl dışılığını cinselliğin bastırılması bağlamında kavramları gerektiğini ileri sürüyordu. Reich gibi pratisyen bir psikanalizci olan Fromm da ideolojinin kendi bilinç dışı kökleri bağlamında incelenmesi gerektiğine katılıyor, ancak burada cinselliğe daha az vurgu yapıyordu. Fromm, faşizmin destekçilerinde gözlenen önyargıları otoriter ve sado-mazoşist eğilimler çerçevesinde ele alıyor (1942) ve bu tür eğilimlerin gelişkin kapitalizmde, özellikle de küçük burjuvazi içinde yaygın olduğunu ekliyordu. Faşist kişiliğin temelindeki psikolojinin Fromm'ca yapılan tanımı, Sartre'ın anti-semitizm (Yahudi düşmanlığı) çizimine benzer yönlere sahiptir. Fromm gibi Sartre da bastırılmış cinselik üzerinde yoğunlaşan ortodoks psikanalizci açıklamalara eleştirel bakıyordu. Ancak o da, önyargılı insanın kendi iç psişik çatışmalarını masum kurbanlara yansıttığı şeklindeki temel düşünceyi benimsiyordu. Fromm'un yaklaşımı, Adorno'nun *Otoriter Kişilik* çözümlemesiyle de benzerliklere sahiptir. Adorno, Horkheimer'in genel yolgöstericiliğinde, önyargı ve anti-semitizmin psikolojik köklerini araştırmak üzere Amerikalı psikologlarla ortak çalışmalar yürütmüştür.

Önyargıya ilişkin bu tür araştırmalarda psikolojik temalar, özel olarak Marxist nitelik taşıyan araştırmalara göre, çok daha belirgin konumda yer almaktadır.

Psikanaliz temelli kavramlann kullanımına, ideolojiye ilişkin daha yeni çözümlemelerde de rastlanmaktadır. Örneğin Balibar "Marx'ın teorik çalışmaları ile Freud'unkiler arasındaki epistemolojik benzerlikler'e dikkat çekerek (Althusser ve Balibar 1970, s.243) Marxist ve Freudcu yaklaşımlar arasında paralellikler bulunduğunu ileri sürmüştür. Diğer Marxist teorisyenlerle birlikte Althusser ve Balibar da kaynaklarını Psikanalizci teorinin "gelenekselleşmemiş" yorumlarında bulmaktadırlar. Nitekim kendileri de, bilinçdışı'nın en başta cinsel değil de, linguistik yapısını vurgulayan Jacques Lacan'ın çalışmalarından etkilenmişlerdir.

MBi/MÇ

OKUMA

Adorno, T. W. ve d. 1950: *The Authoritarian Personality.*

Freud, S. 1932: *New Introductory Lectures on Psycho-Analysis. Complete Psychological Works*, cilt 22 içinde.

Fromm, E. 1942: *Fear of Freedom.*

— 1971: *The Crisis of Psychoanalysis: Essays on Freud, Marx and Social Psychology.*

Marcuse, H. 1964: *Eros and Civilization.*

Reich, W. 1942 (1975): *The Mass Psychology of Fascism.*

Sartre, J. P. 1948: *Portrait of the Anti-Semite.*

Trotsky, L. 1973: *Problems of Everyday Life and Other Writings on Culture and Science.*

Psikoloji (*T.* Ruhbilim, *İng.* Psychology, *Fr.* ve *Alm.* Psychologie)

Marx ve Engels psikoloji üzerindeki yorumları ile insan bilincini konu alan çalışmaları, idealizme yönelttikleri genel eleştiri ile materyalizm savunusunun bir parçasını oluşturur. *Alman İdeolojisi*'nde, insanların düşünce ve duyumlarının toplumun materyalist bir bakışla ele alınması çerçevesinde çözümlenmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Çünkü "yaşamı belirleyen bilinç değil, bilinci belirleyen insandır" (cilt: I, kısım I A). Böyle bir konum, insan psikolojisinin değişken bir doğaya sahip olduğunu ve toplum geliştikçe yeni bilinç biçimlerinin ortaya çıkabileceğini öngörür. Bu yüzdendir ki, Marx *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda "sanayinin tarihinin, insanın öze ait güçlerinin, algılanabilir halde varolan insan psikolojisinin açık kitabı olduğunu savunmuş ve ardından da sanayinin tarihsel gelişimini dikkate almayan herhangi bir psikolojinin "yapaylıktan uzak, kapsamlı ve gerçek bir bilim olamayacağını" vurgulamıştır (Üçüncü Elyazması).

İdealist psikolojinin eleştirisi, metafizik bilinç anlayışlarına karşı bunların bilim dışı niteliği nedeniyle bir saldırıyı da beraberinde getiriyordu. Engels, zihinsel durumların, fizyolojide yatan maddî temellere sahip olduklarını vurguladı. Engels örneğin "insanları harekete geçiren her şeyin, aynı zamanda bu insanların beyinlerinde kendilerine bir yol buldukları gerçeğini gözardı edemeyiz" diyordu. Ve bu yoldandır ki, "dış dünyanın insan üzerindeki etkileri kendilerini beyinde ifade etmekte (ve) burada duygu, düşünce, dürtü ve irade biçiminde yansıma bulmaktadır." (*Ludwig Feuerbach*, kısım II).

Sözü edilen fizyolojik terna, idealist felsefeye yönelttiği eleştirilerde Lenin tarafından da ele alınmıştır. Lenin'e göre "bilimsel psikolog, ruha ilişkin felsefî teorileri bir kenara atmış ve psişik olguların maddi altyapısının -yani sinirsel süreçlerin- doğrudan çözümlemesine yönelmiştir" (1894, s. 144). 1908 yılında yazılan ve daha sonra Sovyet psikolojisinin gelişiminde çok büyük etkisi olan *Materyalizm ve Ampriokritisizm*'de Lenin, deneysel psikolojinin Almanya'daki başlıca kurucularından olan Wilhelm Wundt'u özellikle hedef alıyordu. Lenin Wundt'u "karmaşık idealist konuma bağlı kalmakla" suçladı. (s.58). Algılama sorununu ele alan Lenin, duyumların dış dünyanın birer yansıması olduğunu ileri sürüyor ve psikologların bu süreci katıksız maddî terimlerle tanımlamalarını öneriyordu: "rengin, maddî bir nesnenin retina üzerindeki etkisinin sonucu olduğu açıkça söylenmelidir." (s. 52).

Marxist ilkelere dayalı ampirik bir psikolojiyi geliştirme gerekliliği, Devrim'i izleyen yıllarda önde gelen Rus teorisyenleri tarafından da benimsendi. O dönemde Rusya'da değişik psikoloji ekolleri bulunmaktaydı. Ancak 1921 yılında Lenin I. P. Pavlov'a özel ayrıcalıklar tanınmasını öngören bir kararnameyi imzaladığında, gelecekteki gelişmelerin doğrultusu da belirlenmiş oluyordu. Stalinist dönem boyunca Pavlovcu psikoloji öteki teorilerin boşlanması pahasına teşvik gördü. Bu doğrultudaki doruk noktasına ise, 1950 yılında Pavlovizm, Marxizm-Leninizm açısından kabul edilebilir tek psikolojik yaklaşım ilân

edildiğinde ulaşıldı.

Pavlov (1850-1936) davranışları refleksler ve fizyolojik süreçler olarak inceledi. Devrim'den önce gerçekleştirilen en ünlü çalışmasında şunu ortaya koymuştu: köpeklerin, kendilerine yiyecek gösterildiği zaman salya salgılama biçiminde gösterdikleri doğal tepki (koşullanmış refleks) genelleştirilmekte (koşullanmamış refleks) ve böylelikle de, eğer daha önce yiyecek köpeklere zil sesi ile birlikte yeterli sıklıkta verilmişse, köpeklerin yalnızca zil sesi sonucu salya salgıladıkları görülmektedir. Pavlov zihinselci kavramların (örneğin düşünme, duyma, sezinleme vb. gibi) kendi deney alanlarında kullanımını reddediyor ve insan bilincini koşullanmış ve koşullanmamış refleksler bağlamında açıklamaya çalışıyordu. Pavlov'un görüşleri "psişik etkinlik olgusunu fizyolojik gerçeklere dayandırmak, yani fizyolojik olanı psikolojik olanla, özneli nesnelle kaynaştırmaktan" yana idi. (1932, s.409).

Pavlov'un fizyolojik materyalizmini cazip bulmalarının yanısıra, Sovyet yetkililer onu bir de insanların "olağanüstü ölçüde yoğrulabilir" ve "inanılmaz potansiyel sahibi" niteliklerine inancı nedeniyle el üstünde tuttular. Çünkü burada, yeni bir toplumun yaratılması yönündeki kendi çabalarıyla, Pavlov'un "hiçbir şey sabit ve başeğmez değildir; eğer uygun koşullar yaratılırsa her zaman her şeyi elde etmek, daha iyi olanı getirmek mümkündür" biçimindeki inancı arasında bir yakınlık bulmaktaydılar. İnsanların yoğrulabilirliğine ilişkin benzer bir inanç, Sovyetler Birliği'nde ısrarla eleştirilen davranışçı Amerikan psikoloji ekolü tarafından da paylaşılmaktadır.

Ne Komünist Parti'ye katılan ne de kendi psikolojisini Marxist felsefeye bağlama isteğinde görünen Pavlov, SSCB'de resmî destek bulurken, bilinçli olarak Marxist bir psikoloji yaratma çabasındaki diğer psikologların çalışmaları baskı altında tutuluyordu. Örneğin L. S. Vygotsky'nin (1896-1934) geliştirdiği teoriler 1936 yılında resmî olarak "idealizm" damgasını yemişti. Vygotsky, fizyolojik "refleksoloji" vurgulamasını eleştiriyor ve Marxistlerin insanlara yalnızca dış ortama tepki veren varlıklar olarak bakmamaları gerektiğini, insanların kendi ortamlarını etkin bir biçimde nasıl yarattıklarını, bu etkinliğin de nasıl yeni biçimleri doğurabildiğini gözönüne almaları zorunluluğunu ileri sürüyordu. Özellikle çocukların düşünce biçimlerini ele alan öncü çalışmalarında Vygotsky "tarihsel materyalizmin tüm temel ilkelerine bağlı bir psikoloji" (1934, s.51) yaratmaya çalışmış, toplumsal ve tarihsel etmenlerin biraraya gelerek dilde, düşünceye yön veren bir araç geliştirdiklerini vurgulamıştır.

Stalin'in ölümünden sonra SSCB'de Pavlov'un etkisi azalmış (daha sonra aynı şey Çin'deki psikoloji çalışmalarında da görülmüştür), buna karşılık öğrencileri A. R. Luria ve A. N. Leontiev tarafından geliştirildikleri biçimiyle Vygotsky'nın teorileri önem kazanmıştır. "Etkinlik" kavramı "refleks" kavramının yerini almıştır ve bu kavram Sovyet psikolojisinde fizyolojiden toplumsal psikolojiye kadar tüm çözümleme düzeylerine nüfuz eden baskın bir konuma gelmiştir. Batılı psikologlar farklı teorik kavramlar kullanma eğiliminde olsalar bile, Vygotsky ve Luria gibi psikologların yaptıkları ampirik çalışmaların büyük bölümü uluslararası kabul görmüş bulunmaktadır.

Sovyet psikologlarının çalışmaları Batıda özel olarak Marxist bir psikolojinin gelişmesine yol açmamıştır. Psikolojiye ilgi duyan Batılı Marxistler genel eğilim olarak ya PSİKANALİZ'e yönelmişler ya da Batılı psikolojinin, sınırlılığını sergileyen örneklerde yoğunlaşmışlardır. Sözgelimi Batılı psikolojinin, bireylerin ve etnik grupların kazanımlarını toplumsal koşullardan çok doğuştan gelme, biyolojik yeteneklerin yansıması olarak ele alan geleneksel kalıtımcı çizgisine pek çok eleştiri yöneltilmiştir.

Ancak Batılı psikolojide, bu tür psikoloji teorilerinin ön varsayımları açısından ırkçı ve seçkinci, bilimsel açıdan da yanlış olduğunu savunanlar, yalnızca Marxistler değildir. Sonuç olarak, Batılı belirli düşünce ekollerine yönelik birçok eleştirinin, özel olarak Marxist bir psikoloji perspektifinden yapıldığını söylemek mümkün değildir. (☞ DARWİNİZM, İNSAN DOĞASI; BİLİM)

MBi/MÇ

OKUMA

Billig, M. 1982: *Ideology and Social Psychology.*

Brown, L. B. 1961: *Psychology in Contemporary China.*

Joravsky, D. 1977: "The Mechanical Spirit: The Stalinist marriage of Pavlov to Marx".

Lenin, V. I. 1908 (1962): *Materialism and Empiriocriticism.*

McLeish, J. 1975: *Soviet Psychology: History, Theory*

and Content.
Pavlov, I. P. 1932 (1958): *Experimental Psychology and Other Essays.*
Rahmani, L. 1973: *Soviet Psychology: Philosophical, Theoretical and Experimental Issues.*
Seve, L. 1974 (1978): *Man in Marxist Theory and Psychology of Personality.*
Vygotsky, L. S. 1934 (1962): *Thought and Language.*
Wertsch, J. V. (der.) 1981: *The Concept of Activity in Soviet Psychology.*
Zazzo, R. 1975: *Psychologie et Marxisme: La vie et l'oeuvre d'Henri Wallon.*

r

Rant ☞☞☞ Toprak Mülkiyeti ve Rant

Rastlantı ve Zorunluluk ☞☞☞ Belirlenimcilik; Tarihsel Materyalizm

Realizm (*T.* Gerçekçilik, *İng.* Realism, *Fr.* Realisme, *Alm.* Realismus)

Marx iki düzeyde realizmi savunur: (1) nesnelerin gerçekliğini, bağımsızlığını, dışsallığını belirten yalın, gündelik anlamıyla realizm, (2) bilimsel düşüncenin nesnelerinin doğurdukları olgulara indirgenemeyen gerçek yapılar olduğunu belirten bilimsel realizm. Marx'a göre, (1) hem doğanın özsel bağımsızlığını hem de (gerek toplumsal gerekse doğal) varoluşun mantık ötesi karakterini, yani "gerçek nesnelerin bağımsız bir varoluşa sahip olarak zihnin dışında olduğunu" (*Grundrisse*, Giriş) içerir. (1)'i doğrulayan ve geliştiren (2), açıklayıcı yapıların, doğurgan mekanizmaların (*generative mechanisms*) veya (Marx'ın tercih ettiği terminoloji ile) özsel (*essential*) ilişkilerin doğurdukları fenomenlerle (a) ontolojik olarak ayrı, (b) normalde uyumsuz (farklı evreli) ve (c) belki de karşıtlık içinde oldukları düşüncelerini içinde taşır. Bundan ötürü Marx "şeylerin dış görünüş ve özleri doğrudan doğruya çakışsaydı, bütün bilimin gereksiz olacağı"nı (*Kapital III*, 48) belirtir: yasalar ve/veya etkilerinin karmaşım, dolayım yollarını dikkate almaksızın fenomenleri yasaların dolaysız dışavurumları olarak ele alan Ricardo'nun şiddetli veya zorlamalı soyutlama denen yöntemini eleştirir (*Artık Değer Teorileri*, Bl. 10-11, 13, 15, 18, çeşitli yerlerde) ve "şeylerin dış görünüşleri altında kendilerini tepetaklak biçimde gösterdiklerinin siyasal iktisat dışındaki her bilim dalında pek iyi bilindiği"ni söyler (*Kapital I*, 19). (a) - (c) modern realist bilim felsefesindeki reel ve aktüel alanlar arasındaki uyumsuzluğun üç moment'ine tekabül eder. Marx''ın gerek klâsik iktisatçıları eleştirisi gerekse somut tarih çalışmaları, gerçekliğin ① katmanlaşmasını, ② içsel karmaşıklığını ve ③ farklılaşmasını da gördüğünü göstermektedir. Demek ki, bir soyutlama gerçeklik alanının katmanlaşmasını veya içsel karmaşıklığını kavrayamazsa (örneğin, zorunlu bir bağlantı veya ilişkiyi, onun varoluşu veya etkenliği (*efficacy*) için özsel önem taşıyan ötekilerden yalıtacak olursa) yanılgıya düşebilir; gerçekliğin farklılaşması da, hem somut tarihsel olayların (göreli ya da mutlak olarak) bağımsız kökenli etmenler ya da mekanizmalarca çoklu belirlenmesine, hem de belirleyici etmen ya da mekanizmaların ortak bir nedensel varoluş konumu veya bir bütünlük (*totality*) içinde tutarlı kalmasına izin verir.

Marx (1) den kuşku duymaya hiçbir zaman ciddi bir eğilim göstermemiş, (2) ye bağlanması ise, ancak kapitalist üretim tarzı üstüne araştırmalarını derinleştirdikçe yavaş yavaş gelişmiştir. *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda, Marx'ın Feuerbachçı duyumculuğun etkisi altında, kendi başına soyutlama'ya karşı eleştirel bir tutumu vardır; *Kapital*'in bilimsel realizmine doğru ilerlerken ise, hem yarı-Kantçı ve yarı-Leibnizci, hem de Hegelci ve pozitivist soyutlama görüşleriyle oynamıştır. Marx'ın gerek yalın gerekse bilimsel realistliği için pek çok metinsel tanıt bulunmakla birlikte, her ikisi de tartışma konusu olmuştur; ikincisi ancak son zamanlarda anlaşılmış ve bütün bir gelenek, Marx'ı ilk anlamdaki realizmi reddediyor diye yorumlamıştır. Bu gelenek, Lukács'ın düşünce ile varlık arasında bir ayrım gözetilmesini "sahte ve katı bir ikilik" olarak yadsıması (1971, s. 204), Korsch'un bunu "bayağı sosyalistçe" diyerek

nitelendirmesi, Gramsci'nin de realizmi "dinsel bir kalıntı" sayıp bir kenara itmesiyle başlar ve Marx adına, örneğin Kolakowski'ce ileri sürülen, şeylerin varolmalarının kendileri "onların insan zihninde bir resim olarak belirmeleriyle eşzamanlı oluşur" (1958, s. 69) ve Schmidt'in ortaya attığı "maddî gerçeklik başından itibaren toplumsal dolayımlıdır" (1971, s. 35) ve "doğal tarih, insanlık tarihinin geriye doğru yayılmasıdır" (*a.g.e.*, s. 46) gibi olağanüstü iddialara kadar gelir.

Bunun bir sebebi, hiç kuşkusuz, Marx'ın hiçbir zaman (*Grundrisse*'nin Giriş'inde yaklaştığı) bilginin iki tür nesnesi arasındaki kuramsal ayrımı açıklıkla ortaya koymamış olmasıdır: toplumsal bir ürün olan ve bilişsel süreç içinde etkinlikle dönüştürülen bilgi-üretimin *geçişli* (*transitive*) nesnesi ve (göreli ya da mutlak olarak) bağımsız, olgusal-ötesi anlamda etken bir yapı ya da mekanizma olan, üretilmiş bilginin *geçişsiz* (*intransitive*) nesnesi. Yani Marx insan bilgisini terimleriyle düşündüğü iki boyutu, praxis'in geçişli boyutu ile nesnelliğin geçişsiz boyutunu hiçbir zaman sistematik bir ilişkiye sokmamıştır. Marx'ın özgünlüğü pratik ve emek süreci kavramlarında olduğu için, onun realizminin yitip gitmesi ya da bayağılaştırılması yahut önceki felsefe geleneklerinden biri (örneğin Kantçılık) tarafından özümlenmesi kolaydı. İkinci olarak, Marx felsefeden toplumsal-tarihsel bilime geçişini oluşturan idealizm eleştirisine benzer bir biçimde hiçbir zaman ampirizmin açıktan açığa bir eleştirisini yapmamıştır.

Sonuç, Marx'ın bilimsel realizminin sadece -deyim yerindeyse- "pratik hal" de olması ve dağınık birkaç metodolojik sözünde bulunmasıdır. Üstelik, özellikle *Alman İdeolojisi*'ndeki felsefeyi realizmle ya da kendi başına ideolojiyle özdeşleştirme yönünde Marx'ın kendi pozitivistçe eğilimleri de gözönünde tutulursa (☞ POZİTİVİZM), Engels çizgisinden ortodoks Marxistler, alelacele herhangi bir realizmin kendiliğinden belli ya da ideolojik olduğu, yani bir şekilde bilimin yerine geçtiği sonucuna varmışlardır. Böylelikle, işlevi açısından Lockecu ya da Leninci, ama biçimi bakımından eleştirel ve diyalektik bir aşkın realizm -bilim *için* bir felsefe- imkânı, çok yakınlara gelinceye dek, baştan kapalı görünmüştür. Bu düşünceler topluca ele alındığında, Marx'tan sonra Marxist epistemolojinin (☞ BİLGİ KURAMI) niçin, örneğin diyalektik materyalist gelenekte anlatım bulduğu gibi bayağı, aşırı-doğalcı ve dogmatik bir realizm ile BATI MARXİZMİ'nde başat olduğu üzere normalde karşı-doğalcı ve yargısal olarak görece bir tür epistemolojik idealizm arasında dalgalandığı olgusunu açıklamaya yardım edebilir.

Açıktır ki, formülleştirildiği genellik düzeyinde bilimsel realizm, Marx'ın bilimsel pratiğinin epistemik açıdan anlamlı özelliklerinin ancak birkaçını yalıtabilir. Marx, terimleriyle ekonomik yaşamın meydandaki görüngülerini açıklamaya ve ekonomi politiği eleştirmeye çalıştığı özsel üretim ilişkilerinin derin gerçekliğini, içsel olarak çelişkili, tarihsel olarak gelişmekte ve görüngüsel biçimlerle yönettiği günlük etkinliklere bağımlı diye kavramıştır. Kendi pratiğini de, incelediği sürecin bir parçası, onunla eleştirel ve kendi kendiyle ölçünen bir biçimde ilgili olarak düşünmüştür. Fakat Marx herhangi bir doğa bilim temelli realizmin epistemolojik sunuşlarını doyurucu bir yolda kuramlaştırmamıştır; ne de belki hiçbir zaman, gerçekliğin farklılaştırılmasının ortaya çıkardığı sonuçlarla uğraşırken, içindeki bir tortusal rasyonalizm kalıntısından büsbütün kendini kurtarabilmiştir.

Realizm, Marx'ın eğilimler üstüne yasalar kavramını kolaylıkla temellendirebilecekken, Marx'ın sorguladığı yasaları niteliklendirişinde epistemolojik açıdan anlamlı bir bulanıklık vardır: *Kapital*'in önsözünde olduğu gibi, bazen bunlar kaçınılmaz sonuçlara doğru demirden bir zorunlulukla ilerleyen eğilimler suretinde görülür; bazen de, *Grundrisse*'deki gibi insanların kendilerine geri verilmesi yazgılı yabancılaşmış güçlerinden başka bir şey değiller diye. Bu iki anlayış, besbelli biçimsel olarak uzlaştırılabilir. Fakat bu da, Marx'a göre kapitalizmin mantığının getirdiği sonuçlardan biri, tam da, toplumun "aşkınlıkla realist" niteliğinin çözülmesi değil miydi sorusunu ortaya çıkarır.

Böylesi bir bakış, üstüne üstlük, Marx'ın bilimsel realizme gidişinin özellikle somut niteliğinin sağladığı yorumsal inanılırlık da eklenince, doğruluğu ortaya çıkarsa, bilimsel realizmi çürütmüş olmaz (çünkü bu gibi bir toplumda, "bilim" kavramının kendine yönelik bir uygulama olanağı bulunmayacaktır); daha çok, toplumsal bilimin kaçınılmaz bir rolü olduğu tezi yıkılır. (☞ BELİRLENİMCİLİK; DİYALEKTİK; MATERYALİZM; HAKİKAT)

RB/ÜA ve MT

OKUMA
Bhaskar, Roy 1978: *A Realist Theory of Science.*
Gramsci, A. 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*
Kolakowski, Leszek 1958 (1969): "Karl Marx and the Classical Definition of Truth". *Marxism and Beyond* içinde.
Lukács, G. 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*
Mepham, J. ve Ruben, D.H. der. 1979: *Issues in Marxist Philosophy*, cilt I-III.
Ruben, D.H. 1977: *Marxism and Materialism.*
Sayer, A. 1979: *Marx's Method.*
Schmidt, A. 1962 (1971): *The Concept of Nature in Marx.*
Zeleny, Jindrich 1980: *The Logic of Marx.*

Reformizm (*T.* Düzeltimcilik, Islahatçılık, *İng.* Reformism, *Fr.* Reformisme, *Alm.* Reformismus)

Reformizm, en iyi sosyalizme geçişin doğası ve ona erişmede en uygun politik strateji üzerine uzun erimli bir tartışmada temel bir pozisyon olarak anlaşılabilir. En az 1890'lardan beri, Marx ve Engels'in yazdıklarında ancak çok muğlak cevaplar verdikleri birtakım sorularla ilgili bu tartışma, gelişmiş kapitalizm içindeki işçi hareketlerinin sosyalist bölümünü kasıp kavurdu; sosyalizme geçiş şiddete başvurmaksızın başarılabilecek miydi? Bu geçiş, artan toplumsal değişmenin kademeli ve yumuşak bir süreci mi olacaktı, yoksa toplumsal dönüşümün kritik bir anında en son noktasına erişen bir mücadele ve krizle mi en iyi karakterize edilebilirdi; ve başarıya, işçi sınıfının mevcut politik kurumları (başta parlamento ve burjuva demokratik devletin milletvekilleri) kullanmasıyla mı ulaşılacaktı, yoksa yalnızca ilâveler yapılarak ya da hatta bu devlet yapılarının yerini sosyalist mücadelenin yeni yollarıyla ve halk yönetiminin yeni biçimleriyle değiştirilmesiyle mi? Yine 1890'lardan beri çeşitli kereler, bu sorulara farklı sosyalist partiler ve teorisyenler tarafından farklı cevap paketleri önerildi, fakat 1917'den sonraki kırk yıl için, cevap seçenekleri göreli olarak basitleşme, kısırlaşma eğilimindeydi; bunlar genellikle Lenin'den esinlenilen, sosyalizme giden devrimci (daha doğrusu ayaklanmacı) bir yol ve kökeni Kautsky'nin yazdıklarında ve 1914 öncesi Alman Sosyal Demokrasisi'nin politik pratiğinde bulunabilecek olan bir reformizm arasındaydı.

Reformizmi daha az hırslı toplumsal reform politikalarından ayırdetmek önemlidir. Miliband'ın (1977, s. 155) gözlemlemiş olduğu gibi;

> İşçi sınıfı hareketlerinde... daima toplumsal reforma yönelik bir eğilim olmuştur; ve bu şimdiye kadar kapitalist toplumu tümüyle farklı bir toplumsal düzene topyekün dönüştürmeyi başarma düşüncesi olmadığı için, birincil amaçlarının bu olduğu doğrultusunda ısrarlı davranan "reformist" stratejilerden kesinlikle farklı düşünülmesi gereken bir eğilimdir.

Burada, ayaklanmacı sosyalistlerle, reformistler arasında, sosyalizme duyulan gereksinim bağlamında fikir ayrılığı olmadığını kavramak önemlidir. Aralarındaki fikir ayrılığı, daha ziyade, sosyalizme ulaşmanın biçimi ve bununla birlikte gelecek olan, "acil ekonomik ve sosyal dönüşümün derecesi ve ölçeği" (*a.g.e.* s. 178) üzerinde odaklaşmıştır ki, bu ona geçişi zaten gerektirir. 1917'den sonra, en az iki kuşak için, Batı Marxizmindeki devrimci akım, geçişi zorunlu olarak şiddete dayalı bir karaktere ve başkaldırıcı bir biçime sahip olarak, varolan politik kurumların dışında (bazen de içinde) mücadele içeren ve en sonunda burjuva devletinin PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ ile yer değiştirmesi noktasına varan bir şekilde görmeye eğilimliydi. Diğer yandan, reformizmin savunucuları, sosyalizme anayasal araçlarla ulaşma olasılığına inanmışlardı. İlk olarak, demokratik devleti çoğunluğun kontrol etmesi için savaşı kazanmayı, daha sonraysa, demokratik biçimde seçilmiş bir hükûmet olarak, pozisyonlarını sosyalizme barışçı ve yasal bir geçiş sürecine nezaret etmek için kullanmayı düşünüyorlardı. Zaten, sosyalizme giden reformist yolu tanımlayan da, "sosyalizme yansız bir parlamenter Devlet çerçevesinde kademe kademe ve barışçı reformlarla ulaşma olasılığına" (Anderson 1980, s. 176-7) olan bu inançtır.

Gelişmiş kapitalist toplumlarda, sosyalist hareketler içindeki reformist akım, hep güçlü, olagelmiştir, halen de öyledir. Sosyal demokrat partiler, (☞ SOSYAL DEMOKRASİ) uzun zamandan beri, bunu kendi stratejilerinin tamamlayıcı öğesi haline getirmişlerdir; ve bu partilerin izinde pek çok Batı Avrupa komünist partisinin politik pratiği (ve daha sonraları

teorisi) Sovyetler Birliği'ne ve iktidara giden ayaklanmacı yola karşı artan bir düşkınlığıyla birlikte, giderek o tarafa doğru çekildi. Bu parti tiplerinin ikisi de, bu ayaklanmacı seçeneğin apaçık sorunlarından ötürü, -popüler olmayışı, şiddeti ve elebaşılığı değil- ve "yasallığın, anayasacılığın, seçimciliğin ve parlamenter tarzın temsilî kurumlarının, kapitalist toplumun işçi hareketine katılan insanların ezici çoğunluğu için, sahip olduğu korkunç çekicilikten" (Miliband 1977, s. 172) ötürü reformize doğru itilmişlerdir. Ancak, popülaritesine karşın, reformizmin de sorunları vardır özellikle reformist partilerin, bir sosyalizm kurma yükümlülüğünden daha az çetin olan toplumsal reformların ve kapitalizm içinde seçim avantajının kullanılmasına geçmedeki, amansız görünen eğilimleri ve buna bağlı olarak en sebatlı reformistlerin bile tecrübe ettiği, tepkisel şiddete artan bir biçimde yol açışının, kapitalizmin devre dışı bırakılmasına ilişkin güçlükler. Sosyalizme etkili bir geçiş yolu bulmaktan çok uzak bir şekilde, reformist partiler, normal olarak, güçlenmiş burjuva düzeni içinde, işçi sınıfının aşağı bir pozisyonla birleştirildiği en temel politik mekanizmayı teşkil etmektedirler (İngiltere, Norveç, İsveç, Almanya ve Avusturya'da olduğu gibi); buna seçenek olarak, daha nadir durumlarda daha azimli davrandıkları zaman, sosyalizmin değil baskıcı kapitalist devletler tarafından işçilere uygulanan vahşi zulmün habercisi olabilmekteler (1933'de Almanya'da ve kırk yıl önce Şili'de olduğu gibi). (Bu konuda ☞ Anderson 1980, s. 196).

Batı Avrupa'da sosyalistlerin bugünkü ikileminin hâlâ reformizm paradoksu etrafında döndüğü söylenebilir: reformist olmayan herhangi bir stratejinin gözle görülür biçimde popülaritesini yitirmiş olması ve herhangi bir stratejinin etkili bir biçimde bunun yerine geçmesinin imkânsızlığı etrafında. Bu paradoks, solcu Avrupa Komünistlerinin ve sol kanat sosyal demokratların, sosyalizme geçmek için, reformist de ayaklanıcı da olmayan bir üçüncü yol aramalarının arkasında yatan eğilimdir. Onlara göre, parlamenter bir demokrasi için ya da burjuva devletinin devre dışı bırakılmasından önceki ikili iktidar dönemi için yapılacak temel araştırma, hem parlamenter bir zaferi, hem de "doğrudan demokrasinin biçimlerini açığa çıkaran ve kendini yöneten organların hızla oluştuğu" (Poulantzas 1978, s. 256) bir stratejinin yerini almak içindir. Onlara göre, reformizm, "ikili iktidardan farklı olarak, herhangi bir stratejiye içkin bir kusur" değil, bunun yerine, "uzun bir dönüşüm sürecinde", Devlet'in içinde ve dışında mücadele aracılığıyla kaçınılacak, "daima baki olan bir tehlikedir" (*a.g.e*, s. 258-263). Daha ortodoks devrimciler yeni bir retorik içinde, eski reformistlerin sosyalizme geçişte sınıfsal şiddetin sorunlarını ve sınıf mücadelesinin merkezîliğini küçümseme eğiliminde olduklarını görerek ikna edilmemiş olarak kaldılar (☞ Mandel 1978, s. 167-87). Bu pozisyonların hangisinin doğru olduğu (eğer birinden biri doğruysa tabii) sorusu, yüzyılın son yıllarında Batı Avrupa'da sosyalistler tarafından çözülmeyi bekleyen başlıca mesele olarak kalmak zorundadır.

DC/AS

OKUMA

Anderson, P. 1980: *Arguments within English Marxism.*
Claudin, F. 1979: *Eurocommunism and Socialism.*
Hodgson, G. 1977: *Socialism and Parliamentary Democracy.*
Mandel, E. 1978: *From Stalinism of Eurocommunism.*
Miliband, R. 1977: *Marxism and Politics.*
Poulantzas, N. 1978: *State, Power, Socialism.*
Salvadori, M. 1979: *Karl Kautsky and the Socialist Revolution.*
Wright, E. O. 1978: *Class, Crisis and the State.*

Rekabet (*Ing.* Competition, *Fr.* Concurrence, *Alm.* Konkurrenz)

Marx için, rekabet hem anlaşılması güç hem de karmaşık bir kategoridir. Bir yandan, rekabet olmaksızın düşünülemeyecek olan SERMAYE'nin iç doğasına aittir. Öte yandan, Rosdolsky'nin (1968) gösterdiği gibi, Marx'ın kapitalist ÜRETİM kuramının büyük bölümü soyutlama yoluyla, rekabetten elde edilmiştir. Hatta Rosdolsky, Marx'ın rekabeti işin içine katmasının, ancak *Kapital III*'de gerekli olduğunu öne sürecek kadar ileri gitmiştir. Rosdolsky'e göre bu noktaya kadar çözümleme, rekabet halindeki birçok sermayenin tersine, genelde sermaye ile ilgilidir Rosdolsky bu gözlemini çok ileri götürür, fakat Marx'ın sermaye tarafından yapılan üretim çözümlemesinin, sınıflar arasında yarattığı rekabetten ba-

ğımsız olarak süren sermaye ve emek arasında ne ölçüde bir ilişki olduğunu açığa kavuşturmaz. Bundan dolayı, Marx'ın genellikle kapitalizmin yasalarının işlediği ve baskı yaptığı mekanizma olarak rekabetin oynadığı rolü vurguladığı kabul edilir. Bu yüzden rekabet, kapitalist ekonominin daha somut yönleri çözümlenmeye başlandığında çok farklı karmaşıklık düzeylerinde ele alınmalıdır. Burada, burjuva iktisadı ile, kapitalistler arasındaki rekabetin başlangıçta işin içine katıldığı, Sraffacı (☞ SRAFFA) veya Neo-Ricardocu (☞ RİCARDO VE MARX) gelenekteki Marxizm arasında bir karşıtlık vardır.

Bireysel sermayeler arasındaki en doğrudan ilişkileri içeren rekabetin oldukça karmaşık olması nedeniyle, Marx aslında bu konuyu ancak *Kapital*'in sonlarında sistematik olarak ele almayı tasarlamış, fakat ölümü bu projeye başlamasını engellemiştir. Yine de *Kapital*'in içinde ve diğer yerlerde, rekabetin önemine ilişkin birçok atıf serpiştirilmiştir ve bunlar biraraya getirildiğinde, Marx'ın bu konuya yaklaşımına ilişkin bir tablo oluşturabiliriz. Marx, en genel düzeyde, sürekli olarak, rekabet süreçlerinin verdiği yanıltıcı izlenime işaret eder ve her başlık altında, iktisadî ilişkilerin rekabetle oluşan görünümlerinin, onların gerçek temellerinin tam tersi olduğunu vurgular. Bu genellikle, bireysel iktisadî etmenlerin perspektifleri ve bunların ekonominin bütünüyle olan ilişkileri arasındaki ayrılığın sonucudur. Örneğin KÂR oranını eşitleyen rekabette DEĞER VE FİYAT arasındaki dönüşüm, kârın, yatırılan sermayenin tümünden elde edildiği izlenimini verir, oysa kârın kaynağı, yalnızca doğrudan doğruya değişen sermayeye bağlı olan ARTIK-DEĞER'dir.

Marx özellikle TOPRAK MÜLKİYETİ VE RANT'ı tartışırken, değerin ve fiyatın oluşumunun yapısını ortaya koyar ve bu, rekabetin çözümlenmesinde önemlidir. Ekonominin bir sektöründeki her bireysel kapitalist az çok eşitsiz verimlilik düzeyiyle karakterize edilecektir. Birleşmiş bireysel değer düzeyleri, bir normal veya piyasa değeri oluşturacak, bu değere göre de bazı sermayeler fazla kâr, bazıları da daha eksik kâr sağlayacaklardır. Sektörde bireysel değerlerin yayılma aralığı, esas olarak, biriktirilen sermayenin farklı büyüklükleri tarafından belirlenmektedir. Rekabet, normal üretkenlikten (ve sermaye büyüklüğünden) daha azına sahip olanları BİRİKİM'e zorlar ve bu yolla, TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK, sektörde bir norm olarak ortaya çıkar. Aynı anda, diğer sermayeler koydukları sermayeyi normun üzerine çıkararak fazla kâr sağlamaya çalışırlar. O zaman rekabet, biri arttıkça diğeri azalan, bir piyasa değeri ve bununla ilişkili asgari bir sermaye büyüklüğüne yol açar. Üretim düzeyinde ise, rekabet, mutlak ya da göreli olsun, artık-değerin çekip alınmasıyla ilişkilidir. Rekabet, ister daha fazla KOOPERASYON veya İŞBÖLÜMÜ yaratmak için olsun, ister daha fazla MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ kullanımı yoluyla EMEK SÜRECİ'nin dönüşümü gerçekleşsin veya gerçeklemesin, sermayenin büyüklüğünün artması yoluyla olur.

Rekabet, ekonominin sektörleri arasında, piyasa değerlerinden üretim fiyatları oluşturacak şekilde işler (☞ ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU). Değer ve fiyat arasındaki bu ilişki, sermayenin sektörler arasındaki hareketine ve bir ortalama veya normal kâr oranı oluşturma eğilimine dayanır. Burada Marx'a göre, sektörler arasındaki hareketin (ve bunun yanısıra sektörlerdeki birikimin) finansmanını sağlayan gelişmiş bir kredi sistemi önemlidir.

En karmaşık düzeyde, piyasa fiyatı az çok geçici olan arz ve talebi etkileyen en doğrudan etkenlere göre, üretim fiyatlarından bir sapma gösterir. Örneğin, bunlar, tüketim malları fiyatının etkisi sonucunda ücretlerin değerinin emek-gücünün değerinden sapmalarını içerir. Daha genel olarak, değer, üretim fiyatı ve piyasa fiyatı arasındaki ilişki, sermayenin bireysel devresindeki üç biçimine, üretken sermaye, para sermaye ve meta sermaye ile uygunluk gösterir. Metaların DOLAŞIM'ının bütünü, yalnızca sermaye biçimindeki harcamayı değil, gelir biçimindeki harcamayı (kapitalist TÜKETİM için ücret ve kâr) da içerir, üretim fiyatının yapısı ve oluşum süreci piyasa fiyatının oluşumunu belirlemekle birlikte, piyasa fiyatlarının üretim fiyatlarından sapmasını açıklayan işte budur.

Önceki çözümleme, daha çok sermaye birikiminin ve fiyat oluşum sürecinin mantıksal yapısı ile ilgili olduğu için biçimseldir. Fakat Marx rekabet biçimlerini, ÜRETİM TARZI'nın gelişmesinin değişik aşamalarına egemen olan değişik mekanizmalar olarak tarihsel bir temelde çözümler. Kapitalizmin gelişmesinin ilk aşamalarında birikim daha çok yoğunlaşma (☞ SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI) yoluyladır ve kâr oranının eşitlenme eğilimi işlemez. Metalar değerlerinde değiştirilir ve

rekabet, meta ve EMEK GÜCÜ piyasalarındaki fazla ya da az kısıtlamalara dayanır. Gelişmenin, merkezleşmesi yoluyla birikimle ilişkili daha yüksek düzeylerinde, fiyat oluşumunda, sektörler arasında kredi sisteminin uyardığı bir hareketlilik ile birlikte, fiyat oluşumunda bir tarihsel dönüşüm vardır. Marx burada kapalı olarak, KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ'ni yapar. Bu, daha sonra TEKELCİ KAPİTALİZM aşaması olarak emperyalizm incelemesinde Lenin tarafından ele alınacaktır.

Lenin bu çalışmada ve başka yerlerde, tekelciliğin ve rekabetin birbirini karşılıklı olarak dışlayan karşıtlar olmadıklarını, ilkinin gelişmesiyle ikincisinin şiddetlendiğini vurgular. Bu, sermayenin merkezleşmesine ve buna eşlik eden, kartel oluşumu olgusuna, sanayi ve banka sermayesi arasındaki karşılıklı ilişkilere karşın ortaya çıkar.

Fakat çağdaş Marxizmde çeşitli yazarlar tekelciliğin ve rekabetin birbirini karşılıklı olarak dışladıklarını ve ilkinin ikincisi aleyhine arttığını öne sürmüşlerdir. Baran ve Sweezy gibi yazarlar bundan dolayı, sermaye birikiminin öneminin aşındığı ve kapitalizmin kronik bir durgunluk eğilimine yakalandığı sonucuna varırlar. Marx'ın çözümlemesini bugüne uymayan ve yalnızca 19. yüzyıl için geçerli bir çözümleme olarak görürler. Marx'ın rekabet kuramının, bunun tersine tam da tekelci kapitalizmi oluşturan koşullardan dolayı karmaşık olduğu belirtilebilir.

BF/AE

OKUMA

Baran, P. ve Sweezy, P. 1964: *Monopoly Capitalism.*
Cowling, K. 1982: *Monopoly Capitalism.*
Fine, B. 1979: "On Marx's Theory of Agricultural Rent."
Rosdolsky, R. 1968 (1977): *The Making of Marx's Capital.*
Weeks, J. 1982: *Value and Exploitation.*

Renner, Karl (d. 14 Aralık 1870, Unter Tannowitz, Moravia; ö. 31 Aralık 1950, Viyana.)

Lise öğrenimini tamamladıktan sonra , Renner eğitimini tamamlayıncaya kadar geçinebilmek amacıyla orduya katıldı ve hemen ardından Viyana Üniversitesi'nde hukuk okudu. Öğrenci iken sosyal demokrat siyaset içine girdi ve 1893'de ilk büyük 1 Mayıs gösterisine katıldı. Askerlik hizmetini sürdürürken Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki ulusal çeşitlilikle tanıştı ve ilk çalışmalarından bazılarının konusunu oluşturan ulusal soruna karşı büyük bir ilgi duydu. Resmî çalışmaları hukuk teorisi ve sosyolojisi ile ilgiliydi ve bu alandaki öncü bir Marxist çalışma olan, hukukun toplumsal işlevleri üzerine yazdığı kitap (1904) bir klâsik olarak kaldı. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Renner, egemen durumda bulunan sol kanadın lideri Otto Bauer'e muhalif olan SPÖ'nün daha reformist sağ kanadının lideri olarak kabul edilir oldu. "Marxizmin Sorunları" üzerine bir dizi denemeyi yayımladığı 1916'dan itibaren Renner özellikle (ekonomiye yoğun-kitlesel devlet müdahalesini hesaba katmak için) Marxist devlet ve ("yeni orta sınıf" ya da kendisinin "hizmet sınıfı" dediği olguyla ilgilenmek üzere), sınıf teorisini değiştirmekle uğraştı. 1918'de Avusturya Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı (daha sonra başkanı) oldu ve 1945'de yeniden ikinci cumhuriyetin başkanı oldu. (☞ AVUSTURYA MARXİZMİ)

TBB/SŞ

OKUMA

Hannak, Jacques, 1965: *Karl Renner und seine Zeit.*
Renner, Karl 1902: *Der Kampf der Österreischischen Nationen um der Staat.*
— 1904, 1929 (1949): *The Institutions of Private Law and their Social Functions.*
— 1916: "Probleme des Marxismus" *Der Kampf* içinde, cilt ix.

Revizyonizm (*İng.* Revisionism, *Fr.* Revisionisme, *Alm.* Revisionismus)

Revizyonizm, dar veya geniş anlamda anlaşılabilir. En geniş anlamıyla, "emekle kendi kendini yaratmanın insanın temel karakteristiği olduğunu" (Gould 1978, s. XİV) kapsayan bir sosyal ontolojiye ve bilen öznenin, bilinen nesneyle diyalektik bir çözümleme ve eylem ilişkisinde (☞ DİYALEKTİK; BİLGİ KURAMI) olduğunu kapsayan bir epistemolojiye dayanarak, Marxist kuram ve pratikle bütünleşmiştir. Kaynağının soyundan gelen revizyonları kaale almadan dondurulmuş bir gerçekler mirası bütününün böyle bir akademik gelenek ve pratikle uyuşması, özellikle sistemin tek doğal yöneliminin sürekli değişimin

kuramsallaştırılması olduğu kapitalizmde imkânsızdır ve proletaryada kendi kendini yok eden bir etmen yaratılması, ne Marxist kuramın, ne de ona bağlı politik pratiğin zamandan soyut aksiyomlara dönüşerek körelmesinin altından kalkamayacağı anlamına gelir. Bu nedenle, neredeyse 1883'den beri değişen bir sınıf yapısının koşullarının ve bizzat Marx'ın bulanık kalıtının her önemli Marxisti hatalı bir biçimde revizyonist saymak için biraraya gelmesi bizi şaşırtmamalıdır. Lenin, Marx'ı elden geçirerek düzeltmiştir. Tıpkı Luxemburg, Troçki ve Mao'nun yapmış olduğu gibi. Hatta Engels bile, onun yorumunda Marx'ın yazdıklarıyla ilgili devrimci olmayan bir politik soysuzlaşmanın kuramsal çatısını görenlerce, ilk revizyonist diye eleştirilmiştir (Elliot 1967, Levine 1975).

Bunlar, bizim, revizyonizmin nadiren geniş ve olumlu bir şekilde anlaşıldığını hatırlamamıza yarıyor. Bunun yerine, daha sonraki Marxistlerin kendi yaptıkları yenilikleri onları inkâr ederek meşrulaştırmada uzman olmaları ve Marx'ın yazdıklarından kendilerine düz bir soy çizgisi çizmeye başlamaları gibi, Marxizm katı kurallar koymaya başladı ve revizyonizm daha dar, olumsuz ve değişken bir yan anlam kazandı. 1914'den önce, terimin ilk genel kullanımında, revizyonizm "Marxist öncüllerden yola çıkarak, bu doktrinin çeşitli öğelerini, özellikle Marx'ın kapitalizmin gelişimi ve sosyalist devrimin kaçınılmazlığına ilişkin öngörüsünü, derece derece sorgulama noktasına gelen yazar ve politik figürlerle (Kolakowski 1978, c. II, s. 98) eşanlamlı kullanılmaya başladı. 1945'ten sonra, tersine, revizyonizm Komünist Partiler tarafından, diğer komünist partilerin uygulamalarını eleştirmek ve kendi politika, program ya da doktrinlerine yönelik eleştirilere karşı çıkmak için, olumsuz anlamda kullanılan bir terim olmaya başladı. Revizyonizm çatışmasının bu iki evresini ayırt etmek, terimin daha sonraları sık sık daha başka bir muhafazakârlık türünü, daha bağımsız ve hatta zaman zaman devrimci bir yola sapan sert eleştirilerden korumak için kullanılma noktasına gelirken, ilk olarak yükselen muhafazakârlık dalgasından Avrupa işçi hareketindeki devrimci akımı korumak için kullanıldığından ötürü, büyük oranda önemlidir. Yine de bu dönemlerin her birinde, terim aynı anlamı taşıyacak şekilde kullanıldı: "bilimsel sosyalizm"in içerdiği "hakikat"in çöküntüye uğraması, (1917'den önce Marx'ın kendisi, daha sonraysa Bolşevik ortodoksi) ve bununla birlikte gelen, yalnızca kapitalizmi yeniden oluşturabilecek ya da onarabilecek reformist bir politik pratik tehlikesi (☞ REFORMIZM).

Zaten 1890'larda, Alman Sosyal Demokrat Partisi'ndeki (SPD), ilk büyük revizyonist çatışmada, Rosa Luxemburg'u Eduard Bernstein'ı eleştirmeye teşvik eden de, kesinlikle bu reformizm tehlikesiydi. Bernstein'ın gözden geçirip düzeltmeye çalıştığı Marxizm, kapitalist krizlerin, sınıfsal kutupsallaşmasının ve sosyalist devrimin kaçınılmazlığını savunan, büyük oranda belirleyici bir Marxizm'di (☞ BELİRLENİMCİLİK). Bernstein, sosyalizmi kaçınılmaz olmaksızın istenir yapan bir Neo-Kantianizm'i (☞ KANTÇILIK VE YENİ KANTÇILIK) tercih ederek, bu felsefenin temel ayağını teşkil eden iddialara karşı çıkar. Ayrıca, onların yol açtığı kapitalizmin barışçı ve kademeli demokratik dönüşümü için, elzem gördüğü, liberal orta sınıf ve köylülerle parlamenter bir ittifakı izleme noktasına inen politik stratejiye de karşı çıkar. SPD'nin öngörülerine karşı, kendi meşhur alternatifini önerir: "köylüler batmazlar"; "orta sınıf ortadan kalkmaz"; "krizler sonuna dek büyümez"; "sefalet ve kölelik artmaz" ve bunların yerine sosyalistlerin daha gerçekçi bir öncül üzerine, ki bu güvencesizlik, bağımlılık, toplumsal mesafelilik, üretimin toplumsal karakteri ve mülk sahiplerinin işlevsel gereksizliğinde (Gay 1952, s. 250'de alıntılanmış) bir artış olduğudur; radikal bir koalisyon inşa etmeleri gerektiğini öne sürer. İşte SPD'nin 1903'de resmen reddettiği, fakat sonunda 1920'lerin Weimar Almanyası'nda partinin daha orta yollu politikalarını etkilemeye başlayan Marx'ın kapitalizm karakterizasyonuna yapılan revizyon buydu.

Terimin bundan sonraki kullanımı, esas olarak ortodoks STALİNİZM'e karşı çıkanların itibarını azaltmaya yönelik, farklı bir odağa ve kökene sahipti. Tito Yugoslavyası, 1948'den sonra, SBKP tarafından revizyonist olarak lanetlendi ve 1950'lerin sonlarından itibaren, uzun Sino-Sovyet çekişmesi boyunca, her iki taraf da karşısındakini düzenli olarak revizyonist olarak itham etti. Sovyet liderleri, Doğu Avrupalı militanların yüksek düzeyde bürokratikleşmiş komünist partilerin politik tekellerini yumuşatarak, sosyalizmi insanileştirme yolundaki sürekli ve cesur girişimlerini düzenli bir biçimde revizyonist olmakla suçladılar; bazı Avrupalı komünistlerin (☞ AVRUPA

KOMÜNİZMİ) gelişmiş kapitalist ülkelerde sosyalizme bir üçüncü yol bulmak için daha yakın zamanlardaki girişimleri, hem Batı Avrupa komünist partilerindeki hem de Moskova'daki daha ortodoks yoldaşlar tarafından benzer bir biçimde, revizyonist olarak lanetlenmekteydi.

Son olarak, revizyonizmin aynı zamanda 1917'den sonra Bernstein'ın çizgisine gelen sosyal demokrat partilerin de (☞ SOSYAL DEMOKRASİ) bir vasfı olduğunu eklemek gerekir. Bu partilerin pek çoğu 1948'den sonra bu uzatılmış kapitalist refaha, program ve doktrinlerinin muhafaza ettikleri öğelerini, kendi Marxist geçmişlerinden (ya da İngiliz örneğinde olduğu gibi, eğer böyle bir geçmişleri yoksa Attlee döneminin sosyalist anlaşma zemininden) uzaklaştırarak tepki gösterdiler.

Yeni kuşak sosyal demokrat revizyonistler, kapitalizmin yerini, daha ötede bir millileşmenin artık gerekli olmadığı ve sosyalist partilerin yalnızca Keynesçi bir anlaşma zemini üzerinde, daha büyük bir sosyal eşitliği sağlamak için varolduğu bir karma ekonominin aldığını ilan ettiler. Pek çok sol kanat sosyal demokratı, Avrupa komünizmi tarafından alınan kimi pozisyonlara yakın, radikal politikaları benimsemeye iten, 1970'lerde kapitalist krizin geri dönüşüyle başetmek, revizyonizmin başarısızlığı oldu; ve bu şekilde komünist hareket içindeki revizyonizm ve sosyal demokrasi içindeki çok farklı bir revizyonizmin başarısızlığı, 1890'ların orijinal revizyonist tartışması tarafından başlatılan Doğu Avrupa sosyalist hareketi içindeki bölünmeyi kemirmeye başlamaktadır.

DC/AS

OKUMA

Bernstein, E. 1899 (1961): *Evolutionary Socialism.*
Crosland, A. 1956: *The Future of Socialism.*
Elliott, C. F. 1967: "Quis Custodiet Sacra? Problems of Marxist Revisionism." *Journal of the History of Ideas*, 28.
Gay, P. 1952: *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx.*
Gould, C.C. 1978: *Marx's Social Ontology.*
Haseler, S. 1969: *The Gaitskellites: Revisionism in the British Labour Party.*
Kolakowski, L. 1978: *Main Currents of Marxism.*
Labedz. I. 1962: *Revisionism.*
Levine, N. 1975: *The Tragic Deception: Marx contra Engels.*

Ricardo ve Marx (*İng.* Ricardo and Marx, *Fr.* Ricardo et Marx, *Alm.* Ricardo und Marx)

Marx, Ricardo'yu en büyük klâsik iktisatçı ve kendisinin hareket noktası olarak kabul etmiş, fakat aynı zamanda kendi kuramını Ricardo'nunkinden kesin biçimde ayırmıştır. Ricardo genel bir ilke olarak, göreli fiyatların içerdikleri emek-zamanı tarafından belirlendiğini öne sürmekle birlikte (en önemli bilimsel başarısı budur), soyut (değer üreten) emek ile somut (kullanım-değeri üreten) emek arasındaki ya da toplumsal olarak zorunlu (belli bir metada içerilmiş kesin emek-zamanını belirleyen) emek ile bireysel emek arasındaki önemli ayrımı yapmaz. Bunun sonucu olarak, paranın gerekliliği ve işlevleri ancak bir metanın değer kategorisi (soyut emek-zamanın toplumsal olarak gerekli miktarı) aracılığıyla açıklanabileceği için, Ricardo gerçekte paranın ne olduğunu kavrayamaz. Parayı dolaşım süreci için basit bir araç olarak düşünür ve hem Say'ın yasasını (bir toplumsal düzeyde arz ve talebin zorunlu dengesi) hem de Marx'ın söylediğinin tersine, fiyat düzeyinin dolaşımdaki para miktarı tarafından belirlendiği yolundaki paranın miktar kuramının (David Hume'dan üretilen) mekanik bir biçimini ilân ederek bitirir.

Göreli fiyatların kendi özlerinden (değerlerinden) bağımsız olarak, yalnızca niceliksel olarak belirlenmesi ile ilgilenen Ricardo emek ve emek-gücü arasındaki ayrımı kavrayamamıştır. Bu yüzden kârları, işçiler tarafından üretilen artık-değer aracılığıyla açıklamaz ve metaların her birinin üretim fiyatlarının doğrudan doğruya, onlarda cisimleşen emek-zamanı miktarları ile uyumlu yapmaya çalışır, ki bu mümkün değildir. Marx, tek bir kâr oranının varsayılması durumunda, meta ve üretim fiyatı kategorilerinin birbiriyle tutarsız olacağına işaret etmektedir. Marx'a göre, bir metanın çözümlenmesinde basit soyutlama düzeyinde bulunduğumuzda, kâr oranı ve sermayenin hâlâ bilinmemesi gerekir ve Ricardo'nun yaptığı gibi yalnızca varsayılamaz. Sonuçta Ricardo, tek kâr oranının nereden geldiğini ve bunun hesaplanma yolunu gösterememiştir.

Marx aynı soruyu, kârın, bireysel kapitalistler tarafından üretilen toplam artık-değerin yeniden bölüşümünden başka toplumsal artık-değerin top-

lumsal değişmeyen bir şey olmadığını, bu yüzden kâr oranının, sermaye ile toplumsal değişen sermaye toplamına bölünerek hesaplanabileceğini göstererek yanıtlar. Bununla birlikte, Ricardo değer ve üretim fiyatı arasındaki farkları açıklamadığı halde, bu farkların ampirik olarak küçük olduğunu söyleyerek bunları önemsemez. Bu, ilerde Ricardo okulunda (Mill, McCulloch) yol açacak ve sonunda içerilmiş emek-zaman ve fiyatlar arasındaki bağlantıyı tümüyle terketmeye zorlayacak (Torrens) bir kuramsal boşluktur. Bununla birlikte Marx, Ricardo'nun göreli fiyatlarda zaman içindeki değişikliklerin, değerlerde buna karşılık gelen değişiklikler tarafından belirlendiği biçimindeki önermesinde ampirik olarak haklı olduğuna işaret etmektedir. (*Artık-Değer Kuramları*, Cilt II, Kısım 10, paragraf A, bölüm 5). Anwar Shaik (1980) Ricardo'nun yüzde 93'lük değer kuramının ABD verileri için şaşırtıcı ölçüde geçerli olduğunu göstermiştir.

Ricardo, göreli fiyatların içerilen emek-zaman tarafından belirlenmesi ilkesini uygulayarak, ücret artışlarının fiyatlarda artışa yol açacağı biçimindeki eski ve yaygın düşünceyi çürütmüştür; tersine, yalnızca ortalamanın altında bir organik bileşime sahip sermayeler tarafından üretilen metaların fiyatlarının artacağını, öte yandan daha yüksek bileşime sahip sermayeler için ise, diğer şeyler aynı kalmak koşuluyla, fiyatların toplamının aynı kalacağını, fakat kâr kütlesinin ve oranının düşmesi ile birlikte daha yüksek bileşime sahip olan sermayeler için azalacağını göstermiştir.

Fakat bu sonuç, Ricardo'yu yalnızca ücretler ve kârlar arasındaki ters ilişkide yoğunlaşmaya yöneltmekte ve kendisinin ve Marx'ın BİRİKİM çözümlemeleri arasında büyük farklılıklara yol açmaktadır. Her şeyden önce, Ricardo değişmeyen sermayenin, özellikle de sabit sermayenin kâr oranının belirlenmesinde önemli rol oynadığını unutma eğilimindedir. Bu yüzden de kâr oranını belirleyen yasaları, artık-değer oranını belirleyen yasalara indirgemeye çalışır. Bu ihmalkârlıklar sabit sermayenin (mekanizasyon) üretim sürecinde işsiz emekçilerden oluşan bir yedek orduyu yaratma ve sürdürmedeki giderek artan önemini gözardı etmeye götürür. Ricardo makinenin bazı durumlarda işçileri işlerinden edebileceğini kabul etmekle birlikte, genelde birikimin "serbest bırakacağı" işçilerden daha fazlasını çekeceğini öne sürer. Bundan dolayı, sonuçta paranın istihdamı arttıracak yatırımlara yöneltilmesinin daha iyi olacağı gerekçesiyle yoksullara yardım çabalarına genellikle karşı çıkar. Son olarak, hem Marx hem de Ricardo kapitalist birikimin AZALAN KÂR ORANI ile karakterize edilebileceğini ısrarla savunmakla birlikte, bunu birbiriyle ters yönde ele almışlardır. Ricardo'ya göre, artan istihdam temel tüketim malları, özellikle de tarımsal ürünlere olan talepte bir artış doğurur. Bu, daha önce kullanılanlardan daha düşük verimliliğe sahip yeni toprakların ekilmesine neden olur. Ricardo'ya göre bu durum toplam artıkta toprak rantının payını arttırır ve buna karşılık sanayi kârının payını düşürür. Böylece sistemin gelişmesi, işçilerin tüketimine giren mallardaki üretkenlik düşüşü nedeniyle, kâr oranında düzenli bir düşüşe yol açar, emek-gücünün *değeri* yükselir, artık-değerin daha büyük bir oranının toprak rantına gitmesinden bağımsız olarak artık-değer oranı düşer. İkinci olarak, Ricardo herhangi bir durumda, tarımda teknik gelişmenin, daha kötü toprakların kullanımına gidilmesini önlemedeki etkisine yeterli önemi vermez. Bu yüzden, Ricardo'nun kâr oranının düşeceğine ilişkin beklentisi doğanın cimriliğine dayanır, halbuki Marx için, kâr oranının düşme eğilimi birikimi ve teknik ilerlemeyi yaratan toplumsal koşullardan kaynaklanır. Marx'a göre bu, genellikle artık-değer oranında bir artışı doğurur, fakat *teknik gelişmenin kapitalist biçiminin* sermayenin organik bileşiminde daha da hızlı bir artış yaratmasından dolayı genel kâr oranı yine de düşer.

Diğer önemli farklılık krizlere ilişkindir. Ricardo parayı değişimi kolaylaştıran basit bir araç olarak düşündüğü için, değişimi doğrudan doğruya ürünün ürünle değişimi olarak görme eğilimindedir. Bu durumda bir malın üretimi (arz), bunun sahibini bunu diğer mallarla değiş tokuş etme aracına kendiliğinden sahip kılar, böylece yerel dengesizlikler ve tesadüfî etkenler kabul edildiğinde, *arz kendi talebini yaratır* (Say yasası). Marx, paranın işin içine girmesi durumunda bu düşüncenin geçerliliğini yitireceğine işaret eder. Bu yüzden para, krizlerin *olasılığının* köküdür ve Ricardo'nun hiç kavrayamadığı budur. Daha da önemlisi, Ricardo'ya göre kâr oranının düzenli düşüşü yalnızca nihaî durgunluğa varırken, Marx'da aynı mekanizma, dönemsel krizlerin kaçınılmazlığının da kaynağıdır (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR; PARA).

Ricardo'nun rant kuramına ilişkin son nokta şudur. Ricardo'nun rantı bir değer kaynağı yerine yalnızca zenginliğin kaynağı olarak kabul etmesi, Smith'e göre ileri bir noktayı temsil eder. Fakat Ricardo rantı yalnızca toprakların farklı verimlilikleri aracılığıyla açıklar ve bu yolla *mutlak* rantı değil, yalnızca *farklılık* rantını açıklar. Marx'a göre, mutlak rant, toprağın özel mülkiyetinin yarattığı, sermaye yatırımının önündeki engellerden kaynaklanır (☞ TOPRAK MÜLKİYETİ VE RANT).

Marxistler arasında Ricardo'nun çalışmalarının değerlendirilmesi ve Marx'la ilişkisi konusunda düşünce birliği yoktur. Dobb gibi bazı yazarlar ve Neo-Ricardocu gelenekten olanlar, Ricardo ve Marx'ın üretim fiyatları kuramlarının hemen hemen aynı olduğunu ve her iki çözümlemenin de sonuçta *fiziksel artık* kategorisine dayandığını öne sürerek, Marx ve Ricardo arasındaki farklılıkları asgariye indirme eğilimindedirler. Öteki uçta ise, Sweezy, Hilferding ve Petry gibi yazarlar, Ricardo'nun metaların göreli fiyatlarını belirlemeyi amaçladığını, oysa Marx'ın *yalnızca* kapitalist ekonominin temelini oluşturan *toplumsal ilişkilerin* çözümlemesi ile ilgilendiğini söyleyerek, her ikisinin kuramlarının birbirinden tümüyle farklı uygulama alanları olduğunu savunurlar. Bu görüş zayıf görünmektedir, çünkü eğer Marx'ın değer kuramı birikimin ve onun dayandığı toplumsal ilişkilerin çözümlenmesini birleştiremiyorsa, değer kavramı *raison d'etre* 'inden yoksun kalır ve bundan dolayı da toplumsal ilişkilerin çözümlenmesinde yeri yoktur. Ricardo'nun politik iktisadının ve bunun, Marx'ın çalışmalarıyla bağlantıları, her ikisi de değerin Marx'ın çözümlemesinin bütün için taşıdığı önemi vurgulayan Rubin ve Rosdolsky'nin yazılarında bulunabilir.

PG/AE

OKUMA

Dobb, M. 1973: *Theories of Value Distribution since Adam Smith.*

Hilferding, R. 1904 (1949): "Böhm-Bawerk's Criticism of Marx, Sweezy" (der.) *Karl Marx and the Close of his System* içinde.

Petry, F. 1916: *Der soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie.*

Ricardo, D. 1817 (1973): *The Principles of Political Economy and Taxation.*

Rosdolsky, R. 1968 (1977): *The Making of Marx's Capital.*

Rubin, I. I. (1979): *A History of Economic Thought.*

Shaikh, A. 1980: *The Transformation from Marx to Sraffa.*

Sweezy, P. 1949: Hilferding'in "Böhm-Bawerk's Criticism of Marx" kitabına Önsözü. *Karl Marx and the Close of his System* içinde.

Roy, Manabendra Nath (d. 1890 dolaylarında Bengal; ö. 25 Ocak 1954, Dehra Dun.)

Roy, ilk Hintli komünist kuşağın bir üyesidir. Devrimci harekete yetiştiği yer olan Bengal'de çok erken yaşlarda katıldı ve 1910'da tutuklandı. 1915'de Hindistan'ı terketti ve sosyalizmle ilk olarak Amerika'da tanıştı. Bolşevik devriminden sonra Rusya'ya gitti ve Hintli devrimciler için bir eğitim merkezi örgütlemek üzere 1920'de Taşkent'e gönderildi. Komünist Enternasyonal'in ikinci kongresinin yapıldığı yıl adını duyurmaya başladı. Kongrede benimsenen sömürgecilik tezlerinin taslağı, her ne kadar Lenin tarafından değişikliğe uğratılmışsa da, kısmen Roy tarafından yapılmıştı, Lenin'in dikkati, nüfusunu esas olarak köylülerin oluşturduğu Asya olgusuna çevrildiği sırada, Roy da aynı oranda, siyasal önderliği üstlenebilme yeteneğindeki bir işçi sınıfının Hindistan'da hızla büyümekte olduğu inancını taşımaktaydı. Bu durum Roy'u, ağır sanayinin ilerlemekte olduğu yanılsamasıyla ile, Hint burjuvazisinin şu an sahip olduğu fırsatlarla tatmin edilmiş olduğuna inanmaya yöneltti; bu nedenle komünistler, Gandi'nin öncülüğünü yaptığı Kongre Partisi tarafından temsil edilmekte olan küçük burjuva ulusal hareketi ile ilişkisini kesmek zorundaydı. Lenin, Kongre Partisi ile bağımsız bir işbirliğinden yanaydı; ancak komünistlerle "ulusal burjuvazi" arasında ittifak olasılığı ya da böyle bir ittifakın olması gerekip gerekmediği, sonuna kadar sömürge olan ülkelerde üzerinde anlaşma sağlanamayan bir sorun olarak varlığını sürdürmekteydi.

Hindistan'da bir komünist partinin kurulması çok yavaş ve zor bir süreç içerisinde gelişti ve Roy, her ne kadar iyimserliğini koruduysa da, gelişmeler karşısında bağlantısını koparmamak için oldukça zorlandı. Kitle ayaklanmasına karşı tetikte bulunan

İngiliz yönetiminin, Hint burjuvazisini ayrıcalıklar yoluyla kazanmak istemesi nedeniyle, birbirlerine yaklaşmakta oldukları yolundaki düşüncesini 1922'de yayımladığı bir kitapta ortaya koydu. Bu teoriden ödün vermemekle, bir dereceye kadar resmî Komintern görüşünün uzağına düştü, ancak Sovyet ve Komintern kılavuzluğu genç Çin partisini yalnızlık ve yenilgiden kurtarmakta başarısız kaldığında, Roy'un ünü, 1927 krizinde Çin'de delege olacak kadar yükselmişti. Sonraki yıl, 6. Kongrede Hindistan'ın endüstriyel bir ülke durumuna dönüşmekte olduğu yolundaki inancını yineledi ve Hindistan'ın tarımsal yapısının temelden bir değişikliğin eşiğine geldiğini gösterdi. Buradan kalkarak, Roy ekonomik anlamda olduğu kadar siyasal anlamda da dekolonizasyona önderlik eden burjuvaziye daha büyük siyasal ayrıcalıklar verilmesi olasılığına işaret etti. Endüstriyel açıdan Roy İngiliz temsilcilerin çoğunluğu tarafından desteklendi. Bunun üzerine büyük bir tartışma başladı. Sonuçta Roy'un hem ekonomik hem de siyasal açıdan ortaya attığı sonuçlar kabul edilmedi. Bununla ve Çin'deki başarısızlığının ardından yalnız kaldı ve Haziran 1929'da sürüldü. 1930 yılında, 1931 ile 36 yıllarını tutuklu olarak geçirdiği Hindistan'a geri döndü.

İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, anti faşist temeller üzerinde İngiliz yönetimini destekledi; daha sonraları Marxizmden koparak bir çeşit liberalizme sürüklendi. Her ne kadar, büyük oranda kendi kendini yetiştirmiş verimli olduğu kadar sistemsiz bir yazar olsa da, ilk yapıtlarından bazıları günümüzde de ilgi çekmektedir. Materyalizm üzerine olan kitabı (1940) Eski Yunanlılarla ve materyalizmin eski Hint felsefesindeki kökleri ile başlar ve 20. yüzyılın fizik problemleri ile son bulur. Çin üzerine olan çalışmaları arasında, Çinli Marxistlerin henüz araştırmalarının başlarında bulundukları bir dönemde bir öncü çalışma olarak ilgi uyandıran Çin tarihi ile ilgili bir yorum denemesi de vardır. (Ayrıca ☞ MİLLİYETÇİLİK; DEVRİM)

VGK/SŞ

OKUMA

Ghose, Sankar 1973: *Socialism, Democracy and Nationalism in India.*

Gupta, Sobhanlal Datta 1980: *Comintern, India and the Colonial Question, 1920-37.*

Haithcox, John P. 1971: *Communism and Nationalism in India: M. N. Roy and Comintern Policy, 1920-39.*

Roy, M. N. 1922: *India in Transition.*

— 1930 (1946): *Revolution and Counterrevolution in China.*

— 1934 (1940): *Materialism. An Outline of the History of Scientific Thought.*

Rus Komünü (*İng.* Russian Commune, *Fr.* Commune Russe, *Alm.* Russische Kommune)

Eski bir Rus köylü topluluğu biçimi. Obşçina'larda toprak başkasına devredilemeyecek bir biçimde komüne aitti ve genellikle her ailedeki erkek sayısına göre ailelere dağıtılıyordu. İlk kez Aleksandr Herzen tarafından eşitlikçi ve demokratik bir sosyalist toplumun çekirdek kurumu olarak ortaya atıldıktan sonra Rusya'daki tüm devrimci POPÜLİZM yandaşları tarafından kapitalizmin yarattığı ahlâkî ve ekonomik çöküntüden kaçınmanın bir yolu ve Rusya'nın sosyalizme ulaşmada dünyaya önderlik etme şansı olarak görüldü ve benimsendi. Komün, onların gözünde Rus köylüsünün sosyalist içgüdülerini ve doğal dayanışma eğilimlerini korumuştu. Özgür komünlerin birleşmesinden oluşacak federasyon, otoriter devletin yerini alacak ve tarihî Rus sosyal kurumlarıyla çağdaş batı sosyalist düşüncesinin bütünleşmesine temel oluşturacaktı.

Mihailovski ve Zasuliç gibi Rusların eleştirilerinin etkisiyle, Marx Rusya'nın kapitalizmin en kötü yönlerinden komünal toprak sahipliğinin sona erdirilmesinden kaçınmasının mümkün olduğunu kabul etti. Onun gözünde komünün yapısal bir ikiliği vardı. Bir yandan toprak üzerinde komünal mülkiyet, bir yandan da taşınır malların ve üretim güçlerinin özel mülkiyete ait olması. Bu nedenle komün iki yönde de gelişebilirdi. Köylü komünü konusu onu tarihsel zorunluluk kavramını yeniden gözden geçirmeye yöneltti. 1877 yılında, ilkel komünal mülkiyetten özel (kapitalist) mülkiyete, sonra da sosyalizme geçmenin zorunlu ve kaçınılmaz bir süreç olmadığını ve tüm toplumlara uygulanamayacağını belirtti. (TARİHSEL MATERYALİZM; GELİŞME EVRELERİ maddelerine bakınız) *Kapital*'de "En önemli özelliği tarihüstü olmak olan bir genel tarih felsefesi kurmayı amaçlamamıştı." Bunun yanısıra, komünün geleceğinin Rus devletinin uygulayacağı politikalara bağlı olduğuna da işaret etti. Komünün sosyalist potansiyelinin, ancak çarlığın devrilmesi ve Rusya'daki devrimin "onu tamamla-

yacak Batı'daki bir proleter devrimine öncülük etmesi" durumunda, değerlendirilebileceği sonucuna vardı. (*Komünist Manifesto*'nun Rusça Baskısına önsöz, 1882).

Marx'ın bu değerlendirmesi, o zamana kadar meta üretimi ve toplumsal farklılaşmanın komünü sosyalizme bir atlama taşı olamayacak kadar yozlaştırmış olduğu sonucuna varmış olan Plehanov önderliğindeki Emeğin Kurtuluşu grubuna dahil kendi taraftarı mültecilerden çok, popülistlerin volontarist politikalarına destek ve malzeme oluşturdu. Köylü komününün geleceği üzerine tartışmalar, Marxist ve popülistleri 1880'ler ve 90'lar boyunca meşgul etmeyi sürdürdü. Popülistler Lenin'in *Kapitalizmin Gelişmesi* kitabıyla en önemli darbeyi yediler, ama bu polemik 20. yüzyılın başlannda Marxistlerle Sosyalist Devrimciler arasındaki tartışmalarda yeni bir biçimde ortaya çıktı.

NH/ZA

OKUMA

Blackstock, P. W. ve Hoselitz, B. F. (der.) 1952: *Marx and Engels: The Russian Menace to Europe.* (Yukanda alıntılanan metin ve mektupları içermektedir)

Herzen, A. 1852 (1956): "The Russian People and Socialism." *Selected Philosophical Works,* içinde, s. 470-502.

Lenin, V. I. 1899 (1960): *The Development of Capitalism in Russia*, özellikle ☛ bl. II/kıs. XII ve bl. III/kıs. XI.

Plekhanov, G. V. 1885 (1961): *Our Differences. Selected Philosophical Works*, içinde, cilt I özellikle bl. III.

Venturi, F. 1960: *Roots of Revolution.*

S

Sanat (*İng.* ve *Fr.* Art, *Alm.* Kunst)

Marx ve Engels genel bir estetik teorisi ortaya koymadıkları gibi sanat ve edebiyatın herhangi bir sistematik incelemesine de girişmediler. Marx'ın bu konudaki *obiter dicta*'sı (yargıları) yorum için güvenilir bir temel sağlamaktan çok anlaşmazlığa yol açmıştır. *Grundrisse*'nin Giriş'indeki sık sık alıntılanan parçada Marx, "Sanatın bazı altın çağlarının toplumun genel gelişimi, dolayısıyla da maddî temeli ile kesin bir orantısızlık içinde bulunduğu bilinmektedir", demekte; her ne kadar toplumsal gelişmenin özgül biçimleri ile sınırlandırılmış olsa da, Yunan sanatında olduğu gibi, yine de bizim için belli açılardan "bir norm, ulaşılmaz bir ideal" olarak kaldığını ve "ebedî bir büyü" taşıdığını söylemektedir. Bu, bize nedeni her ne olursa olsun (ki Marx burada psikolojik bir açıklama yaptığını sezdiriyor) bazı sanat biçimlerinin toplumun maddî temeli tarafından kesin bir biçimde belirlenemeyen evrensel, tarih-dışı bir değere sahip oldukları inancını vermektedir. Başka bir yerde (*Artık Değer Teorileri*, bölüm 4, kısım 16) Marx, "Lessing tarafından hicvedilen 18. yüzyılın Fransız yanılsaması" ile alay eder. "Örneğin mekanik ve benzeri konularda eskilerden daha ileri olduğumuza göre, neden bir epik de yapamayalım?" Bu türden görüşler sanata "ideolojik üstyapı içinde özel bir yer" atfedebilir (Laing 1978, s. 10), ancak aynı zamanda Engels'in 1890'lı yıllarda yazmış olduğu çok sayıda mektupta (5 Ağustos ve 27 Ekim 1890 tarihlerinde C. Schmidt'e; 21 Eylül 1890'da J. Bloch'a; 14 Temmuz 1893'de F. Mehring'e; 25 Ocak 1894'de W. Borgius'a) değindiği TEMEL VE ÜSTYAPI arasındaki ilişkinin daha genel niteliğine de uygun düşmektedir.

Öte yandan, toplumda sanatçının yeri konusunda Stirner'in "eşsiz birey" kavramlaştırmasını eleştirisinde (*Alman İdeolojisi*, cilt I, bölüm III, kısım III 2) Marx, "Sanatsal yeteneğin özel bireylerde toplanması ve halk kitleleri arasında yaygınlaşmasının engellenmesi, işbölümünün bir sonucudur... Komünist bir toplumda ressamlar yoktur, olsa olsa diğer şeylerin yanısıra aynı zamanda ressam da olan insanlar vardır" demektedir. Burada sanatın uzmanlaşmış bir etkinlik olarak varlığı, Marx'ın işbölümünü ortadan kaldırmanın önemi ile ilgili genel görüşünü izleyerek, sorgulanmaktadır; (*a.g.e.* bölüm I, kısım A I) "hiç kimsenin kendine özel bir etkinlik alanına sahip olmadığı, ancak her birinin arzu ettiği herhangi bir alanda başarılı olabileceği komünist toplumda üretim, benim için bugün bir şeyi, yarın başka bir şeyi yapmayı, sabah avlanmayı, öğleden sonra balık tutmayı, akşam hayvan yetiştirmeyi, yemekten sonra da eleştiri yazmayı, avcı, balıkçı, sığırtmaç ya da eleştirmen olmadan, olanaklı kılacak biçimde bir bütün olarak toplum tarafından düzenlenir." "Geleceğin ahçıları için yemek tarifleri" düzenlemesine benzeyen bu düşünce hem spekülatiftir ve hem de karmaşık ve teknolojik olarak gelişmiş herhangi bir toplumda ve özellikle sanatsal yaratıcılık açısından kelimenin tam anlamı ile gerçekdışıdır; ancak özellikle Marx'ın erken dönem yazılarına egemen olan önemli bir insan doğası kavramlaştırmasını ortaya koyar (☞ İNSAN DOĞASI; PRAXİS). Bu bakış açısından sanat, ya da gelişkin bir estetik duyum, dil gibi, evrensel ve ayırdedici bir insanî yetenek olarak görülür; ve tam da Gramsci'nin gözlemlediği gibi, her ne kadar yalnızca bazıları toplumsal işlevleri bakımından entellektüel olsalar da bütün insanlar entellektüeldir, bu nedenle denebilir ki bütün insanlar sanatçıdır.

Marxist estetiğin öncü eserleri Mehring'in (1893) ve Plehanov'un (1912) çalışmalarıdır. Mehring görsel sanatlar ya da müzikten ziyade esas olarak EDEBİYAT'la ilgilenmiştir. Plehanov ise "benim görüşüme

göre herhangi bir halkın sanatı daima kendi ekonomisiyle yakın nedensel bir bağlantıya sahiptir" (s. 57) diyerek kesinlikle bir deterministik teori geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu bakış açısından Plehanov ilkel toplumlarda dansı emek sürecinin (örneğin bir avın) yeniden yaşanması olarak ve müziği (ritm sayesinde) iş sürecine yardımcı bir öğe olarak çözümledi; ancak emek, oyun ve sanat arasındaki genel ilişkiyi tartışırken Plehanov, sanatın maddî yaşamın gereksinimleri içinde kendi yararcı kökenini bulurken, estetik doyumun kendi başına bir haz durumuna geldiğini ileri sürdü. Plehanov'a göre sanat, ilkel düzenin ötesinde, her ne kadar sınıflara ayrılmış olmanın ve sınıf egemenliğinin dolayımlayıcı etkisi olsa da, ekonomi tarafından yalnızca dolaylı bir biçimde belirlenmektedir. Böylelikle, Fransız dram ve 18. yüzyıl resim sanatlarını anlatırken, Plehanov, sanatın "incelmiş bir aristokratik zevkin" zaferini temsil ettiğini, ancak aristokrasinin egemenliğine burjuvazi tarafından meydan okunduğu sonraki yüzyılda Boucher ve Greuze'nin sanatının, "David ve okulunun devrimci resim sanatı ile gölgede bırakılmış olduğunu" (s. 157) ileri sürdü.

Rusya'daki Ekim Devrimi ve Orta Avrupa'daki devrimci hareketler, bazı bakımlardan çatışan tartışmalı iki tezi öne çıkardı: devrimci sanat ve proletarya sanatı! Rusya'da, 1917'den 1929'a kadar Eğitim ve Sanat Komiseri olan Lunaçarski'nin "avant-garde (sanat)a pek bir itirazı yoktu" (Willet 1978, s. 34); nitekim Lunaçarski, Kandinski, Pevsner ve diğerlerinin ders verdiği "Konstrüktivizm"in beşiği durumuna gelmiş olan Moskova sanat stüdyolarını yeniden kurmasının yanısıra Chagall'in başkan tayin edildiği Vitebsk sanat okulunu desteklemiştir (*a.g.e.* s. 38-9). Almanya'da İşçi Konseyleri hareketi de avant-garde sanatı destekledi ve hareketin siyasal yenilgisine rağmen eserlerinden bazıları (örneğin Gropius'un Bauhaus'u) faşizmin zaferine dek ayakta kaldı. 1920'lerin başlarında devrimci sanatın Rusya'daki ve Almanya'daki temsilcileri arasında canlı bir etkileşim bulunmaktaydı.

Öte yandan proletarya sanatı (ya da kültürü) düşüncesi (aralarında Troçki'nin de olduğu) bazı Bolşevik liderler tarafından eleştirilmekteydi ve Proletkult örgütü Parti için bir rakip ve potansiyel olarak karşı-devrimci görülmeye başlanmıştı. Ancak uzun vadede proletaryanın kendi sınıf sanatına gereksinme duyduğu ve sanatçıların her şeyden önce "partizan" olması gerektiği görüşü büyük bir etki kazandı ve Stalin ile Jdanov tarafından zorla uygulanan resmî Sovyet estetik doktrini olan "Sosyalist Gerçekçilik"e önemli bir öğe olarak girdi.

Bu yönetim altında sanatta radikal deneyimlerin ya da avant-garde'ın söz konusu edilmesi olanaklı değildi ve kasvetli bir sıradanlık egemendi. Fakat bu durum sanatla ilgili yeni düşünceleri tamamen dışlamadı, (Lukàcs ile birlikte Moskova'daki Marx-Engels Enstitüsü'nde çalışan) Lifşitz, Marx ve Engels'in sanatla ilgili görüşlerinden oluşan ilk Seçme'yi yayına hazırlarken (1937), bir de büyük oranda Marx'ın not defterleri ve erken dönem yazıları üzerine temellenmiş olan ilgi çekici bir Marxist estetik teorisi çalışması (1933) yayımlanmıştı.

Bununla birlikte 1930'larda ve sonraları Marxist sanat teorisine esas katkılar Batı'dan gelmekteydi. Brecht (1938-1977) sosyalist gerçekçiliğe karşı kendi "Epik tiyatro" kavramlaştırmasını çıkarmış; Lukàcs ile Moskova'daki çalışma arkadaşlarını "...açıkça söylemek gerekirse, üretimin düşmanları" olmakla "...kendileri üretimde bulunmadan apparatçik'i oynamak ve diğer insanları kontrol etmek" istemekle suçlayarak eleştirmiştir (Bloch, ve d. 1977, s. 97). Brecht'in düşünceleri, epik tiyatroyu sanatsal üretimin biçim ve araçlarının sosyalist bir yöne nasıl dönüştürülebileceğine dair bir örnek olarak alan Benjamin'in estetik teorisini derinden etkiledi (Benjamin 1968). Brecht ile Lukàcs arasındaki çelişki, "Sosyalist gerçekçiliğin" (yani yeni bir içerik kazandırılmış olan 19. yüzyılın burjuva gerçekçiliği) taraftarları ile, Brecht ve Benjamin'in yanısıra Bloch ve Adorno'yu da içine alan "modernizm"in (özellikle Alman Ekspresyonizmi, ama aynı zamanda kübizm ve sürrealizm) destekçileri arasındaki daha geniş çatışmanın bir parçasını oluşturmaktaydı (☞ Bloch, ve d. 1977, Willet 1978). 1930'larda yapılmış, ancak son zamanlarda geniş kitle tarafından bilinmeye başlanmış olan bir diğer önemli katkı da, Raphael'in sanat sosyolojisi alanında üç incelemeden oluşan çalışmasıdır (1933). Marxist sanat teorisi üzerine olan bir incelemesi, "sanatın özel sorunlarının parçalı ve bölük pörçük araştırılmasından daha fazlasını yüklenme yeteneğinden yoksun olan" (s. 76) diyalektik materyalizmin varolan zayıflığının üstesinden gelebilecek bir sanat sosyolojisi oluşturmak üzere, Marx'ın *Grundrisse*'deki (Giriş)

metninin ayrıntılı bir çözümlemesinden yola çıkar. Raphael, Marx'ın Yunan mitolojisini ekonomik temel ile Yunan sanatı arasında (bir süreç olarak) kavramlaştırmasının önemine değinir ve mitoloji ile sanat arasındaki genel ilişki hakkında bir yığın yeni soru ortaya atar. Daha sonra maddî üretimin ve sanatın "orantısız gelişimi" ile ilgili çok sayıda sorunu ele alır ve sonuçta "tarihsel materyalizm ile temelde bir uyuşmazlık" olarak gördüğü Marx'ın Yunan sanatı ile ilgili "edebî büyü" açıklamasını eleştirir (s. 105). Avrupa tarihininin belli dönemlerindeki Yunan sanatının "normatif değeri" ile ilgili Raphael'in kendi açıklaması ekonomik ve toplumsal değişmelerin bir sonucu olarak bütün kültürün bir bunalım içerisine girdiği hemen her zaman "antikitenin de yeniden canlandığı" biçimindedir. İncelemelerinin üçüncüsünde Raphael Picasso'nun sanatını modernizmin en tipik örneği olarak çözümler ve özgür girişimci kapitalizmden tekelci kapitalizme geçiş sürecine bağlar.

Son yirmi yıldır sanat üzerine Marxist yazın (uygun bir Marxist sanat kavramı'nın soyut formülasyonu ile ilgili olarak) belirgin biçimde yöntembilimsel olmuş ve özle ilgili pek az çalışma yapılmıştır. Biraz erken bir döneme ait olmakla birlikte, son zamanlarda yeniden yayımlanmış olan özellikle sanat ile teknoloji arasındaki ilişkilerin ve "yeni moda insanların" iktidara yükselişlerinin sanat üzerindeki etkilerinin ele alındığı Klingender'in sanayi devriminde sanatla ilgili mükemmel çalışması (1947) dikkate değer bir istisna oluşturur. Bir diğeri Willet'in Weimar Almanyası'nda resim, mimarlık ve müzik alanlarındaki modernist hareketin ayrıntılı bir dökümünü yaptığı çalışmasıdır (1978). Son zamanlardaki teorik tartışmalar, baştan beri Marxist düşünürleri uğraştıran ve kaynaklarını Marx'ın sanat üzerine kendi farklı düşüncelerinde bulan iki tezi ele almaktadır; ① ideoloji olarak sanat ve ② insan yaratıcılığının dışavurumunun ana araçlarından biri olarak sanat.

Bir yandan sanatın bir ideoloji olarak çözümlenmesi, varoluşunun özel bir tarihsel dönemi boyunca bir sanat tarzının egemen bir sınıfın tasavvurunda ve bütün bir düşünce gövdesinde işgal etmekte olduğu özel konumu göstermek zorundadır. Bu (Goldman'ın [1956] edebiyat yapıtları bakımından ileri sürdüğü gibi) öncelikli bir sanat eseri ya da tarzının içsel anlam yapısını kurmayı (ortaya çıkarmayı) ve daha sonra da onu verili bir üretim tarzındaki sınıf ilişkilerinin daha sınırlı olan yapısı içine yerleştirmeyi gerektirir. Gerek Plehanov gerekse Raphael başlarda andığımız çalışmalarında bunu yapmaya giriştiler. Öte yandan bazı sanat biçimleri ezilen bir sınıfın kurtuluş mücadelesinde ideolojik silahlar olarak kabul edilebilir ve gerçekçilik ile modernizm üzerine olan tartışma büyük ölçüde "devrimci sanat"ın özgül yapısının ortaya çıkartılması ve analiz edilmesi ile ilgiliydi. İdeoloji olarak sanatla ilgili son zamanlardaki Marxist düşüncenin önemli bir özelliği, popüler sanat ve "sanayi kültürü"ne karşı, özellikle Frankfurt okulunun bazı üyelerinin (Adorno, Marcuse) çalışmalarında, ilginin artmakta oluşudur. Bunların bakış açısından ileri kapitalizm döneminde sanat mekanik yeniden üretimin ve bunun yaygınlaşmasının bir sonucu olarak yalnızca değerini yitirmekle kalmaz, aynı zamanda da marjinal sınıf ve grupları pasifize etme ve sistemle bütünleştirmede büyük bir güç de kazanır; radikal yenilikler kolaylıkla egemen görüşler içinde eritildiği için aynı anda herhangi bir devrimci sanatın ideolojik etkililiği de azaltılır. Bununla birlikte, Benjamin karşıt bir görüşü savundu; ona göre mekanik yeniden üretimin esas etkisi sanatın elitist "ruh"unu bozmak (tahrif etmek), "geleneğin parçalanmasına" (1936, s. 223) neden olmak ve proletarya ile yeni kültür biçimleri (örneğin sinema) arasında bir yakınlaşma ve bağ yaratmaktı.

Yaratıcı anlatım olarak sanat konusu estetik değerin (☞ ESTETİK) ve insan doğasının (aynı zamanda ☞ PSİKOLOJİ) analizinden son derece karmaşık sorunlar ortaya koymaktadır. Bu iki faaliyet alanında, çok yakın zamana kadar Marxist düşünceler yalnızca görece gelişmemiş olarak kalmadı, geçmiş yirmi yılda büyüyen çalışmalar Marxist düşünürler arasında derin anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına da neden oldu. Bununla birlikte, toplumsal pratik düzeyinde evrensel insan yaratıcılığının bir anlatımı ve özgürleştirici bir güç olarak (bu kavram giderek teorik deyimler içinde de formüle edilebilir) sanat nosyonu, sosyalist bir toplumda sanata Marxist bir yaklaşımın iki öğesine işaret eder; birincisi, sanat (genelde entellektüel yaşam gibi) "yüz çiçek açmasına" olanak verecek biçimde özgürce gelişmeli ve kimi sanatsal dogmalara uymaya kesinlikle zorlanmamalı ve özellikle de siyasal bir otorite tarafından baskı görmemelidir. Marx'ın *Alman İdeolojisi*'sinde dile getirdiği düşünceyle

(yukarıya bakın) geniş anlamda uyuşan ikinci öğe "yüksek sanat"ın son derece özel bir biçimde ilâhî olarak yeteneklendirilmiş olan bireyler tarafından geliştirilmesinin yanısıra, sanatsal yaratıcılık hem evrensel insanî bir gereksinim hem de bir haz kaynağı olarak geniş çapta desteklenmeli, beslenmeli ve cesaretlendirilmelidir.

TBB/SŞ

OKUMA

Benjamin, Walter 1968: "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction." *Illuminations* içinde.

Bloch, Ernst ve d. 1977: *Aesthetics and Politics.*

Klien, Manfred, der. 1968: *Marx und Engels über Kunst und Literatur.*

Klingender, Francis D. 1947 (1968): *Art and the Industrial Revolution.*

Laing, David 1978: *The Marxist Theory of Art.*

Lifshitz, Mikhail 1933 (1973): *The Philosophy of Art of Karl Marx.*

Plekhanov, G. V. 1912 (1953): *Art and Social Life.*

Raphael, Max 1933 (1980): *Proudhon, Marx, Picasso: Three Studies in the Sociology of Art.*

Willet, John 1978: *The New Sobriety 1917-1933: Art and Politics in the Wiemar Period.*

— 1980 (1983): "Art and Revolution." Eric, J. Hobsbawm ve d. (der.), *The History of Marxism* içinde.

Sanayileşme (*İng.* ve *Fr.* Industrialization, *Alm.* Industrialisierung)

Marx ve Engels eserlerinde "sanayileşme" sözcüğüyle karşılaşmasak da (sanayileşme) kavram olarak vardır. Marx "modern sanayi"yi, "fabrika sistemi" ya da "makineli sistemi" eski kapitalist üretim biçimlerinden, kooperasyon ve MANÜFAKTÜR'den ayırır. "Modern sanayi"yi manüfaktürden ayıran, makinenin temel rolü üstlenmesidir. "Aletler, insanın araçları olmaktan çıkıp da mekanik bir aygıtın, makinenin araçlarına dönüşür dönüşmez, devindirici mekanizma insan gücünün sınırlarından kurtulup bağımsız bir biçime büründü. Makineyle üretimde tekil makine, artık basit bir öğeydi." (*Kapital I*, bölüm 13, kısım I). Marx, makineli sistemin gelişiminin, manüfaktürle paralellik içinde, iki aşamada gerçekleştiğini söyler. Birinci aşama; "basit işbirliği" "aynı biçimde ve eşzamanlı hareket eden", bir tek enerji kaynağı kullanan "makinelerin fabrikada biraraya getirilmesi" dir. İkinci aşama, "kompleks makineli sistem"de ise, ürün birbiriyle içiçe geçmiş makineler zinciri tarafından yürütülen birbiriyle bağlı ayrıntılı süreçlerden geçer. Bu kompleks sistem mükemmelleştirilip işçilerin üretime sadece makineye tâbi durumda katılabildikleri bir düzeye getirildiğinde o artık bir "otomatikleşmiş makineli sistem" olur (*a.g.e.* bölüm 13, kısım I).

El aletlerinin makinenin araçlarına dönüşümü, işçiyi basit bir devindirici güce indirger ve üretim genişledikçe insan gücünün sınırlılığı insan kasının yerine ikame edebilecek mekanik bir devindirici gücü zorunlu kılar. Fabrika sisteminde bütün makineler bir tek "devindirici güç"le, buharlı makineyle çalıştırılmaktadır, fakat Marx buharlı makinenin modern sanayiden çok önce varolduğunu, ancak "bunun bir endüstri devrimine yol açmadığı... tam tersine makinelerin icadının buharlı-makinenin biçiminde bir devrimi zorunlu kıldığı"nı söyler. (*a.g.e.*, bölüm 13, kısım I)

Buharlı makinenin geliştirilmesinde en önemli uyarıcı modern sanayinin gerektirdiği yeni iletişim araçları ve ulaşımdı. Deniz ve ırmak vapurları, demiryolları, lokomotif ve telgrafın yapımı için "dev makineler" gerekiyordu, Bu türden makineler (buharlı çekiçler, matkap makineleri, mekanik tornalar) bütünüyle kontrol edilebilen mükemmel bir devindiriciyi ihtiyaç haline getirdi. Maudsley'in sürgülü torna tezgahı bu türden bir kontrol için gerekli olan buharlı makinenin yapımını sadeleştirmeye olanak tanıdı. (*a.g.e.*, bölüm 13, kısım I). Otomatik makine sistemli bir fabrikada işçi, makinelerin kölesi durumuna indirgenir ki, manüfaktürün gereksindiğinden daha düşük düzeydeki iş becerileri kullanılırken üretimin zihinsel güçleri kol emeğinden gittikçe artan bir şekilde kopmaya başlar (*a.g.e.*, bölüm 13, kısım 4. Bu konunun daha sonraki geliştirilmiş hali için ☞ Braverman).

"Modern sanayi" tarımı da dönüştürür. Sanayi ürünü kimyasal maddeler ve diğer yeni tekniklerin yanısıra makineler da devreye sokulur. Tarımda rekabet için zorunlu olan büyük sermaye köylülerin topraktan sürülmesini tamamlar ve yeni makineler birçok köy emekçisinin işinden olmasına yol açarak bir kısmını yoksulluğa iter. Nüfusun kentlere akışı

hızlandırılırken kent ve kır arasındaki işbölümü de böylece tamamlanmış olur. Tarımın sanayileşmesi kır emekçisinin yanısıra toprağı da yoksullaştırır (*a.g.e.*, bl. 13, kıs. 7). Sanayi ve tarıma makinenin girişi ve üretim sektörlerinde makinenin gittikçe hakim duruma gelmesi, canlı emeğin yerini makinenin alması "artık nüfus" ya da "yedek bir işgücü ordusu" yaratır. (☞ NÜFUS) (*a.g.e.*, bl. 23, kıs. 3 ve Engels, *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm* bölüm 3)

Kapitalist üretim biçimleri her ne kadar sanayileşme öncesinde de görülürse de "modern sanayi" bu tür üretimin en yüksek biçimidir ki sonunda diğer tüm biçimlerini bir kenara iterek iktisatta kapitalist üretim tarzının, politikada ise burjuvazinin hakimiyetini kurmasını sağlamıştır. Modern sanayi, iktisadî egemenliği kent ve kırın yerel sanayi ve manüfaktürünü önce boyunduruğu altına alıp sonra yıkması ve iç pazarı bütünüyle kendi eline geçirmesiyle kurar (*Kapital I*, Bölüm 13, ayrıca Lenin 1899'a bkz.). Aynı zamanda kapitalistler arasında süregiden rekabet, makinenin ve fabrika sisteminin hem yayılmasını hem de gelişmesini sağlarken üretici güçler ve üretim ilişkilerinde sürekli bir devrime neden olur. "Modern sanayi" hiçbir zaman... sürecin şimdiki biçimini nihaî olarak değerlendirmez. Bu sanayinin teknik temeli bundan dolayı devrimcidir ki, oysa önceki bütün üretim tarzlarının özü muhafazakârdı. (*Kapital I*, bölüm 13, kısım 9).

Marx, her ne kadar, İngiltere'de modern sanayinin başlangıcını 18. yüzyılın son üçüncü çeyreği olduğunu söylemişse de, en hızlı gelişme dönemi olarak 1846 ve 1866 yılları arasını almıştır (*a.g.e*, bölüm 23, kısım 5). Fakat etkileri İngiltere ile sınırlanmamıştır. Modern sanayi uluslararası iletişim ve ulaşım araçlarını devrimcileştirdikten sonra yabancı ülkelerin el emeğine dayalı sanayilerini kendi ucuz ürünleri ile yıkıp onları diğerinin sanayisi için hammade üreten bir yapıya dönüştürerek, yeni bir uluslararası işbölümü yaratır (*a.g.e.*, bölüm 13, kısım 7).

Marx ve Engels sadece kapitalist sanayileşme ile ilgilenirken, onlardan sonra gelen Marxistler, bunların analizlerini sosyalizm döneminde sanayileşmenin teorik ve pratik temeli olarak kullanmışlardır. Stalin ile özdeşleştirilmiş olsa da (☞ STALİNİZM; SOVYET MARXİZMİ). Preobrajenski Marx'ın kapitalist sanayileşmeye ilişkin analizlerini Sovyet koşullarına uyarlamaya ilk girişenlerdendi. Onun uyarlamasında temel vurgu sanayinin gelişmesi ve (sermaye) birikiminde sabit sermaye sektörünün önemi üzerinedir. (☞ *Kapital II*, bölüm 21 ve ☞ YENİDEN ÜRETİM ŞEMASI). Stalin'de ise vurgu sermaye malları sanayiine (ya da "ağır sanayi") kayarak Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da sanayileşmeye damgasını vuran bir karakter kazanmıştır.

GK/ŞK

OKUMA

Braverman, H. 1974: *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century.*

Lenin, V. I. 1899: *The Development of Capitalism in Russia: The Process of the Formation of a Home Market for Larger-Scale Industry.*

Preobrazhensky, E. 1926 (1965): *The New Economics.*

Sartre, Jean Paul (d. 21 Haziran 1905, Paris; ö. 15 Nisan 1980, Paris.)

Filozof, romancı, oyun yazarı, eleştirmen olarak ve yazdığı broşürlerle Sartre, olaylar üzerinde yakından ve doğrudan etkisiyle çağımızın en nüfuzlu ve popüler düşünürü sayılabilir. Soylu pek çok davanın savunucusu olarak yerleşik iktidarlar ve kurumlarla sık sık karşı karşıya geldi. Kendisinin de yerleşikleştirilmesine izin vermeme konusunda titiz olan Sartre, Fransız Akademisi üyeliği, Legion d'Honneur ve hatta Nobel Ödülü dahil tüm resmî nişanları reddetti. Bellirli bir süre Fransız Komünist Partisi'nin yol arkadaşı (*compagnon de route; fellow traveller*) olan Sartre, Parti'nin politikalarını dışardan etkilemeye çalıştı. Ancak Parti ile önce 1956'da Macaristan (☞ *Le fantome de Stalin* -Stalin'in Hayaleti), sonra Cezayir sorunu ve nihayet artık tam bir kopuşa neden olan 1968 Mayıs olayları nedeniyle bozuştu. 1968 Mayısından sonra geleceğe yönelik liberter-anarşizm perspektifleri savunarak Maoist ya da başka kökenli *groupuscules*'i (grupçukları) destekledi. Fransa'da "yeni filozoflar"ın rağbette olduğu bir dönemde hayli yalnız bir kişi olarak öldü. Ancak cenazesini onbinlerce kişi izledi; politika ile aktif biçimde uğraştığı dönemde öylesine ateşli biçimde sahip çıktığı davalardan ötürü tüm dünyadan Sartre'ın anısına saygı mesajları geldi.

"Ecole Normale Superieure" mezunu olan Sartre 1930'lu yıllarda felsefe öğretmenliği yaparken önce

Hakikat Efsanesi, sonra da büyük övgü alan *La Nausee* (Bulantı)'da edebiyat ile felsefenin özgün kaynaşımını gerçekleştirdi. Yazınsal çağrıştırımın baskınlığı, tüm yazılarının önde gelen bir özelliği olarak kaldı. Bu durum yalnızca kurgusal yapıtlarında örneğin nehir romanında (*Hürriyetin Yolları* üçlemesi, 1945-49), etkili oyunlarında (*Kapalı Oturum*: 1945; *Kirli Eller*; 1948; *Şeytan ve Yüce Tanrı*: 1952; *Altona Mahpusları*: 1960) değil, yazdığı biyografilerde (*Baudelaire*: 1946; *Saint Genet:* 1952 otobiyografik nitelikteki *Sözcükler*: 1964 ve *L'idiot de la famille: Gustave Flaubert de 1821 é 1857*: 1971), eleştiri yazılarında (1947-1976 arasındaki yazıları on cilt halinde *Durumlar*'da toplanmıştır) ve nihayet *Ego'nun Aşkınlığı*'ndan (1936) *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'ne (1960) kadar en soyut felsefî çalışmalarında da görülür.

Felseff yazılarında Sartre, varoluşçuluğun popüler ve siyasal açıdan da aktivist bir türünü savundu. Descartes Kant, Hegel, Husserl ve Heidegger'den etkilenerek, "insanlığın tümü" için tek tek herkesin *total sorumluluğu*'nda ısrarlı olunabilmesi için bir "özgürlük felsefesi"nin geliştirilmesini savundu. *Duygulara İlişkin bir Teori Taslağı* adını taşıyan bir ilk dönem çalışmasında bilinç ve özgürlüğün anti-Freudcu bir kavranışını sergiledi. Aynı konumu, *Varlık ve Hiçlik* adlı çalışmasındaki "kötü niyet" fikrinde daha da geliştirdi. *Varlık ve Hiçlik* "fenomenolojik varlıkbilim" üstüne yoğun bir çalışmaydı. Bu çalışmada Sartre "Öteki"nin, kendi deneyimimizde işlerlik kazanmasına izin verdiği birlik dışında (s. 277) *hiçbir temeli olmayan a priori* bir hipotez olduğunda ısrar ederken, "kendisi-için"in *varoluşsal yalnızlığı* fikrini ilk kez ortaya atıyordu (s. 456).

Marxizmle siyasal uzlaşma döneminde Sartre, *Diyalektik Aklın Eleştirisi* aracılığıyla "tarihi anlaşılabilir kılma" çabasına yönelmişti. Sözü edilen çalışma başta "tarihsel aklın eleştirisi" olarak tasarlanmıştı. Ancak Sartre *Varlık ve Hiçlik*'deki varoluşsal yalnızlığı tarih ve antropoloji anlayışının temeli olarak koruduğundan, niyetlendiği "Marxizan proje" (bu deyim Sartre'ındır) sonuçta 20. yüzyılın en büyük Kantçı çalışmasına dönüştü. Sartre'ın bu çalışması ikinci ciltte "Tarih'in gerçek sorununu... itici güçlerini ve döngüsel olmayan yönünü" (s. 817) sergilemeyi vaadedip de buna hiç ulaşamayan tarihin formel yapıları'nın kendi döngüsellikleri çerçevesinde araştırılmasıyla sınırlı kaldı.

Sartre en büyük etkiyi ateşli bir ahlâkçı olarak yaratmıştır. Gerek bu açıdan, gerekse de bazı başka yönleriyle Sartre'ın çalışmalarının ahlâki ve düşünsel yönelimleri üzerindeki güçlü etkisi, Voltaire'inkini anımsatır.

IM/MÇ

OKUMA

Aron, Raymond 1973: *Historie et la dialectique de la violence.*

Beauvoir, Simone de 1947 (1964): *The Ethics of Ambiguity.*

Lukàcs, György 1948: *Existentialisme ou marxisme.*

Manser, Anthony 1966: *Sartre.*

Marcuse, Herbert 1948: "Sartre's Existentialism," *Philosophy and Phenomenological Research 4.*

Merleau-Ponty, Maurice 1955 (1973): *Adventures of the Dialectic.*

Mészaros, Istvan 1979: *The Work of Sartre.*

Sartre, Jean-Paul 1972: *Between Existentialism and Marxism.*

Savaş (*İng.* War, *Fr.* Guerre, *Alm.* Krieg)

Marx ve Engels, çeyrek yüzyıllık Devrim ve Napoleon savaşlarının hemen ertesinde, savaşı en önemli insan faaliyeti olarak düşünmeme eğilimlerini doğurması olası olan Avrupa barışının 1815 ve 1854 arasındaki uzun döneminde yetiştiler. Bundan başka, ikisi de hoş olmayan bir hükümetin, Prusya askerî monarşisinin yönetimi altında yetişen ilerici orta sınıf gençleriydi. 1840'larda oluşturmaya başladıkları tarih yaklaşımı, temel ilke olarak iktisadî üretim yöntemlerini benimsedi ve tarihçilerin o güne kadar başlıca malzemeleri olarak ele aldıkları savaşlara, fetihler ve vahşete karşı kayıtsız kaldılar. *Alman İdeolojisi*'nde çatışmaların sıklığını kabul ettiler, fakat Roma İmparatorluğu'nu istila eden barbarların yaptıkları gibi, fethedenlerin de kendilerini buldukları üretim sistemine uyarlamak, bunun yanısıra fethedilenlerin dil ve dinlerini de benimsemek durumunda olduklarını söyleyerek onun önemini azalttılar (kısım 2, kesim 2).

Fakat 1848'de Komünist Birliği'ndeki arkadaşlarıyla birlikte Rusya'ya karşı "devrimci bir savaş"ın özlemini çektiler. Bu, Fransız devrimci ordularının Avrupa içinde ilerleyişleri örneğine dayalı bir stratejiydi ama

Fransızlar onların da hatırlamış olabilecekleri gibi, Avrupa'yı devrimcileştirdiği kadar ilerlemeden nefret de ettirmişti. O zamandan yaşamlarının sonuna kadar savaşa ilişkin sorular, bu iki insanın dikkatini çekti. Marx daha kuramsal konularda, Engels ise savaşın yöntemlerinde ve teknik evriminde olmak üzere birbirinden farklı, fakat birbirini tamamlayan ilgiler geliştirdi. Engels Prusya topçusunda kısa bir zorunlu askerlik hizmeti geçirmiş ve güneybatı Almanya'da 1849'daki erken doğmuş ayaklanmaya katılmıştı. 1851 yılında yazdığı bir mektup (19 Haziran'da Weydemeyer'e) bir sonraki ayaklanma patlak verdiğinde yol göstericilik yapma pratik güdüsüyle geniş askeri incelemeler planladığını göstermektedir. Marx'ın güncel olaylar üzerindeki yorumlarında, askerî konulardaki sayısız makaleleriyle katkıda bulundu; bunlar ve diğer yazıları ona bir uzman ünü kazandırdı.

Marx ve Engels modern zamanlarda iktisat ve savaş ilişkisi üzerine, hiçbir zaman düzenli bir biçimde biraraya getirilmeyen çeşitli görüşler belirtmişlerdir. *Alman İdeolojisi*'nde (kısım I, kesim 2) ve diğer bazı yerlerde, tüccar sermayesinin başı çektiği yaklaşık 1800'e kadar giden kapitalizmin erken dönemine, ticarî rekabeti arttıran, sömürgeler için kapışma ile birlikte birçok savaşın damgasını vurduğunu kabul etmişlerdir. Fakat yeni oluşmakta olan sanayi kapitalizmini farklı bir şekilde görmüşlerdir. Ne yazık ki *Kutsal Aile*'de (Bölüm 6. kesim 3) ifadesini bulan bir ilk sezişe hiçbir zaman geri dönmemişlerdir. Buna göre, kendi amacı için savaş ve zaferi aklından çıkarmayan Napoleon, sonraki Marxizmin varsayma eğiliminde olduğu gibi, Fransız burjuvazisi için pazarlar açarak onu beslemiyordu. Marx 1849'da savaşın menkul değerler borsasını çökertmesinden dolayı malî oligarşinin her zaman barıştan yana olduğunu söyleyerek, çağdaş kapitalizme ilişkin bu barışçılık düşüncesini malî oligarşiyi de kapsayacak şekilde genişletmiştir (*Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*, kesim I). Haziran 1853 tarihli bir makalede de, söylentisi yayılan savaşı iktisadî krizden başka hiçbir şeyin çıkaramayacağını, ama bu iktisadî krizin savaşı, görünürdeki tümüyle iktisadî nedenlerden dolayı değil, daha çok siyasal nedenlerden dolayı kışkırtacağını kabul etmiştir.

O zamanki Avrupa, yeni çatışmalar dizisinin ilki olan ve Marx'ın duygusal bir ilgi duyduğu 1854-56 Kırım Savaşı'na girmek üzereydi. Savaş çıktığında, Müttefikler tarafında, doğu pazarlarına ilgi gibi iktisadî güdülerin siyasal güdülerle bir bileşim oluşturduğunun çok iyi farkındaydı: III. Napoleon'un haksız olarak kazanılmış tacını parlatmak için zafere duyduğu gereksinim, Palmerson'un parlamento reformuna ilişkin talebi bir yana bırakmak istemesi. Savaşı, hükümetlerin halklarına verdikleri bir belâ olarak lanetlemek, bir bakıma Marx'ın düşüncesinin doğal eğilimiydi (*Doğu Sorunu*, No. 108). Öte yandan o ve Engels, kendilerinden sonra gelen Lenin gibi, barışçılığa her zaman kesinlikle muhalefet etmişlerdir; artık onlara egemen olan düşünce, "Avrupa'nın polisi" çar tarafından yapılan müdahalenin 1848-49 devrimlerinin yenilgisini sağladığı yolundaydı. I. Nikola'ya karşı başarılı bir savaş, Rusya'yı kurtaracak ve Avrupa'da ilerleme yolunu açacaktı; hükümetlerin geleneksel çekişmeleri, gerçekten insanların ve ilkelerin devrimci bir savaşına dönüştürülebilirse en iyisi bu olacaktı. Bundan dolayı, mücadelenin kendi düşüncelerine göre olması gereken ve olabileceğinden çok daha az kararlı bir biçimde sürmesinden bezginliğe düştüler. Engels, komutanların ehliyetsizliğinden, "savaş sanatı"nın bozulmasından yakındı; Marx sanki sınaî refahın etkisi sonrasında uygarlığın ciddi biçimde savaşmada başarısızlığa mahkûm olduğunu düşünürcesine, mücadelenin tavsayacağından korktu ve "şimdiki evcil insan ırkı"nı kınadı (*Doğu Sorunu*, No. 88, 104). Fabrika sahiplerine duyduğu nefret, Marx'ın Cobdenizmi eleştirmesi ile yapmacık savaşa ilişkin şikayetlerini birleştirmesine neden oldu.

Bu "Devrimci savaş" görüşünden veya serabından, 1870'lere kadar olan mücadelelere verilen sınırlı onaya geçişti. Bunlar Marxizm tarafından "burjuva-ilerici" veya ulusal kurtuluş savaşları olarak sınıflandırılacaktı. Sosyalistler bunlarda yönlendirici olarak yer almayacaklar, işçi sınıfı için hangisi daha iyi umut veriyorsa onu destekleyeceklerdi. Bunların arasında Marx ve Engels'in Kuzey'in zaferini şiddetle temenni ettikleri Amerikan iç savaşı da vardı. Engels, bir askerî gözlemci olarak Güney'in mücadele ruhundan ve yeteneğinden etkilenmişti, Marx, Kuzey'in işini kolaylaştıran etkenlerin daha fazla farkındaydı.

1866 Avusturya-Prusya savaşı sırasında Birinci Enternasyonal kurulmuştu , Marx ve Engels'in telkini olmayan bir kararla, barışın bozulması, işçilerin tarafsız kalması gereken ve yönetenler arasındaki bir

çatışma olarak kınandı. Fakat bu savaş ve 1870 Fransız-Prusya savaşı, İtalya'dan sonra Almanya'nın da birleşmesine yol açtı; ve Marx ile Engels Almanya'nın kendi halkı tarafından değil de, Bismarck ve Prusya ordusu tarafından yukarıdan birleştirilmesinin büyük üzüntü verdiğini düşündüler, yine de bu değişikliği, iktisadî genişlemeyi kolaylaştırdığı ve bundan dolayı da işçi sınıfının büyümesini hızlandırdığı için iyi karşıladılar. 1870 savaşının -her zaman nefret ettikleri- III. Napoleon'un kışkırtmasının sonucu ve bu yüzden de Alman tarafının savunmada olduğunu düşünmek eğilimindeydiler; fakat Alman sosyalistlerini ilhaka karşı çıkmaya ve Fransız işçileri ile uzlaşmaya çağırdılar.

Olaylar ve sonraki incelemeleri, onları tarihte savaşın yeri konusundaki ilk düşüncelerinden bazılarını yeniden ele almaya zorluyordu. İlginçtir ki, buna daha az önemli bir yer vermek isteyen Engels oldu. Marx 1857 civarında erken tarihin muammaları ile boğuşurken (bunlara ilişkin olarak *Grundrisse*, s. 471-514'deki notlarını arkadaşı okumamış görünüyor), savaşı, en azından bazı dönemlerde önemli bir etken olarak kabul etmek zorunda kaldı. Marx, toprak için mücadelenin, savaşı, ilkel tarım komünlerinin en önemli işlerinden biri durumuna getirdiğini yazmıştı. Yunan'da, bu, büyük kollektif bir işlevdi ve kent onun örgütlenmesinin odak noktası olarak gelişti. Savaş ve fetih, Roma yaşantısının aynı şekilde bütünleşik bir parçasıydı ve uzun dönemde köleliği ve eşitsizliği geliştirerek cumhuriyeti yıkıma uğratmıştı. Bunun tersine, Engels, her tarihin esas olarak zor kullanımı olduğu düşüncesi ile alay ederek, *Alman İdeolojisi*'nin başlıca ilkelerinden birini *Anti-Dühring*'de tekrarladı. Bu yapıtın "Zor Kuramı"na ayrılmış olan bölümlerinden on yıl sonra uzun bir ek yaparak, yüzyılın ortasından bu yana Alman tarihinden örnekler göstermekle tezini açıkladı. Bismarck'ın küçük Alman devletleri karmaşasını silip süpürerek, farkında olmadan burjuva devrimini burjuvazi için yaptığını ve kurduğu rejimin yalnızca ödenmesi gereken geçici bir bedel olduğunu göstermeye çalıştı. Batı Avrupa, şimdi, az sayıda büyük ulusal devletten oluşan bir yapıya kavuşmuştu ve bunlar arasındaki uluslararası uyum, işçi hareketinin gelişmesi için gerekliydi ("Tarihte Zorun Rolü", kesim I). Bu çalışma tamamlanmadan kaldı; belki de Engels gösterdiği kanıtlara güvenini yitirmişti.

Bunun, yıllar sonra Marx ve Engels ile, Lafargue gibi bazı izleyicilerinin inandırıcı buldukları bir diğer düşünce çizgisi ile bir miktar ilgisi vardır. 1848-49 olayları, daha sonra Kırım Savaşı'nı yalnızca bir gölge boksu olarak düşünmeleri, onları modern orduların gerçekte kendi halklarını denetim altında tutmak için beslenen jandarmalardan başka bir şey olmadığı sonucuna yöneltmiştir. Marx orta sınıfların 1848'den sonra işçilerden korkarak korunmak için hükümetlere ve askerlere yöneldiklerini yazmıştır. "Bu, aksi halde geleceğin tarihçileri tarafından anlaşılamayacak olan, Avrupa'nın sürekli ordularının gizidir" (İspanya'da Devrim" [1856]). Marx burada İspanya karşı-devrimini yorumluyordu ve sözleri, 19. yüzyılın büyük bölümü ile 20. yüzyılın bütünü için İspanyol ordusuna uygulanabilirdi. Bu ordu, üstelik, kendi amaçları için siyasete burnunu sokma alışkanlığını edinmişti. Burada Marx'ın dikkate aldığı, özellikle III. Napoleon'un 1851'den sonra birçoğu Cezayir'in fethinin vahşi okulunda yetişen Fransız generallerinden kendi hükümet darbesini gerçekleştirmek ve tahtını korumak için yararlandığında ortaya çıkan bir diğer tehlike vardı.

Marx, orduların yalnızca şovenizm açısından değil, daha güçlü nedenlerle, istihdam sağladıkları halk kitleleri için bir miktar çekiciliğe sahip olabileceğini anlamıştı. Fransa'da, silah altına alınanın kırsal alanlardaki nüfus fazlasını hafifletmesinden dolayı, köylülerin savaş ve zafer konusunda en güçlü isteğe sahip olduklarını yazmıştır (*18 Brumaire*, kesim 7). Fakat 1848'den sonra Marx ve Engels, düzenli orduların lağvedilmesini ve onların yerini, Fransa'daki Ulusal Muhafızlar modeline göre orta sınıf milislerinin değil, daha demokratik bir "silahlanmış halk"ın almasını savunuyorlardı. Engels'in 1860'larda Gönüllü hareketine istekli bir biçimde katıldığında, bu yönde bir adım atmayı düşünüyor olması çok olasıdır. Almanya'da ve diğer yerlerde sosyalist partiler bu talebi benimsediler. Hükümetler bunun yerine, herkesin askere alınması temeline dayalı düzenli orduları genişlettiler. Engels kendisini -Lenin gibi- şu veya bu yolla, hükümetlerin kitlelere, sonunda hükümetleri devirmek için kullanacakları bir silahlı eğitim verdikleri umuduna kaptırdı (*Anti-Dühring*, kısım 2, bölüm 3).

Bu arada Engels orduların çok gelişmesinden, adeta ülkenin bir tabakası biçimine gelecek kadar

büyümelerinden giderek rahatsız oluyordu. *Anti-Dühring*'de silahlı kuvvetlerin kendilerinin bir amaç durumuna geldiklerini (kısım 2, bölüm 3), öte yandan ulusun orduya olanak sağlamaktan başka bir işlevi olmayan salt bir uzantı biçimine indirgendiğini yazmıştır. Sonraki yıllarda savaş tehlikesiyle giderek daha fazla ilgilenmiştir. Artık bir "devrimci savaş" düşüncesi hiç olmazdı ve sosyalist partiler gelişirken ve çok geçmeden iktidan kendileri alabilecek görünürken, onlara hiç gerek yoktu; öte yandan ürkütücü yeni yıkım silahlanıyla yapılacak bir savaş sosyalizm ve uygarlık için korkunç terslik olacaktı. Lafargue'ye Balkan krizi ve hırslı güçlere ilişkin olarak -bunlar arasında büyük emeller peşinde olan Fransız generali Boulanger de vardır- yazdığı çok uzun mektubunda (25 Ekim 1886), savaş olursa, bunun gerçek amacının toplumsal başkaldırıyı önlemek olacağını öne sürmüştür. "Bu yüzden 'ne pahasına olursa olsun barıştan' yanayım..." 1891 yılında söyledikleri farklıdır: Almanya, şimdi müttefik olan Rusya ve Fransa'nın bir saldırısına karşı kendini savunmak için hazırlanmalıdır (Bebel'e 29 Eylül tarihli mektup). 1914 yılında bu sözlerinden alıntı yapıldı; böyle bir durumda, sokaktaki insanın saldırgan tarafın hangisi olduğu konusunda karşılaştığı zorluğu gözden kaçırmıştı. Yaşamının sonlarına doğru, yeni silahların, savaş tehlikesini, herhangi bir hükümetin göze alabileceğinden çok fazla arttırdığı ve kıtayı parçalayan koalisyonlann sönüp gitmesinin beklendiği biçimindeki fazlasıyla iyimser düşünceyi benimsemiştir (Lafargue'a 22 Ocak 1895 tarihli mektup). Olaylann baskısı ve uluslararası ilişkilerin artan karışıklığı karşısında, izlenimleri açıkça bir kararsızlığa düşmüştü; mantığı her zaman kolaylıkla izlenememekte, yazdıklarından hiçbir tek bakış açısı açıkça çıkmamaktadır.

Onun izleyicileri bu derinleşen karışıklığı devralmışlardır. 1914 yaklaştıkça, önde gelen çevrelerinin çoğunluğu Marxist veya yarı-Marxist inanışa sahip olan İkinci Enternasyonal'in düzenlediği konferanslara savaş tehlikesi egemendi. 1905 yılında Fransız sosyalisti Jaurès, bir Avrupa savaşının sonucuna ilişkin olarak her ikisi de doğru çıkan iki tahminde bulunmuştur: yöneten sınıflann hatırlamalannın yararlı olacağı gibi, savaş devrimi ateşleyebilir, fakat aynı zamanda ulusal düşmanlıklar, tepkiler, diktatörlükler çağını açabilir (Pease, 1916, s. 126). Engels'in ölümünden sonra Enternasyonal'in önde gelen kuramcısı olan Kautsky, bir tarihçi olarak, taşlaşmış toplumsal sistemlerin, devrimden daha çok savaş ile parçalandıkları düşüncesiyle avunabilirdi; fakat Engels'in yaptığı gibi, devrim korkusunun güvensizlik içindeki bir rejimi çıkış yolu olarak savaş kumanna yöneltebileceğini de görmüştü. Daha iyimser ortamlarda iken, başkaldırının gölgesinin, hükümetleri korkutarak kılıcı çekmekten vazgeçireceğini umut etmişti. *İktidar Yolu*'nda (1909, İngilizce çevirisi; *The Road to Power* s. 149, 154), otuz yıl boyunca, onlan, aksi takdirde çok önceleri gelebilecek bir savaştan vazgeçirenin bu olduğunu yazmıştır. Fakat iç karartıcı düşünceler olmaksızın geleceği tasarlayamazdı. Her yöneten sınıf, komşularını kötü niyetli planlar yapmakla suçluyordu, düşmanlıklar isterilere dönüşüyordu; emperyalist yayılma daha fazla silahlanmayı kaçınılmaz kılıyordu ve bu, tükenme ve patlama noktasına kadar gidecekti. Bu kaymayı topyekûn, devrimci değişimden başka hiçbir şey durduramazdı.

Karl Liebknecht, on sekiz ay hapis yatmasına neden olan kitapta, militarizmin, unsurlanna ayırarak incelenmesini son derece güçleştirecek kadar "çok karmaşık, çok biçimli, çok yönlü" bir olgu olduğunu yazmıştır. Askerlerin ve kapitalistlerin birbirlerini gerekli bir başağrısı olarak kabul ettikleri halde, birbirleri hakkında hiç de dostça duygular beslemediklerini düşünüyordu; yükün büyük bir bölümünün işçilere yüklenmesine karşın, ordu malî açıdan püskküllü bir belaydı (1907, s. 9, 41, 48-52). Böyle bir değerlendirmenin, savaşın nedeninin kapitalizmde bulunduğu yolunda açık bir görüş olduğu söylenemez. Ve böyle bir görüş, *Kapital*'de bulunamaz veya ondan mantıksal olarak çıkarılamaz. Fakat o incelemenin yapılmasından bu yana, kapitalizm Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yayılmıştır ve son onyıllarda malî gücün yoğunlaşmasının hızla artması nedeniyle yapısı değişmektedir. 1914'ten önceki yıllarda, savaşa doğru gidiş konusunda kapitalizmin suçlanması giderek daha doğal görünüyordu, çünkü sözcüleri, silahı ticaretin izlediği ve ulusların varolma mücadelesine katılmalan ya da mahvolmalan gerektiğini gürültülü biçimde ifade ediyorlardı. 1912'de Enternasyonal'in Basel kongresi, işçi sınıflarının felaketi önleyememeleri durumunda, bari çarpışmaları durdurmaya çalışmalan ve ortaya çıkan krizden kapitalizmi yıkmak için yararlanmaları gerektiğine karar vermiştir; çünkü işçilerin özel kâr

için birbirlerini boğazlamaları cinayet olacaktı.

1914 yılına gelindiğinde, sosyalizm, o günden bu yana hep olduğu gibi, umutsuz bir şekilde parçalanmıştı. Lenin bu bölünmeyi, kapitalizmin savaştan sağladığı başlıca yararlardan biri olarak kabul etti. Ekim 1914'de parti komitesi için kaleme aldığı manifestoda, bir nedenler karmaşasına değiniyordu: silahların yığılması, pazarlar için mücadelenin keskinleşmesi, eski monarşilerin hanedan çıkarları, sonucu savaşın iç savaşa dönüşmesi olan, işçilerin dikkatlerini başka yöne çekme ve bölme isteği ("Savaş ve Rus Sosyal Demokrasisi"). 1915 yazında sağ kanat sosyalistlere karşı giriştiği uzun polemikte, tarihte "saf" olguların değil, ancak bileşimlerin olduğuna işaret etti. Sırbistan'ın ulusal hakları, kazandaki karışımın küçük bir maddesiydi. Aslında hükümetlerin hepsi bu savaş için hazırlanıyordu; hepsi suçluydu; ilk darbeyi kimin vurduğunun araştırılması yararsızdı. Marx ve Engels'in, farklı bir dönemin "ilerici" savaşlarına ilişkin söylediklerinin şimdi tekrarlanması sahtekârlıktı (*İkinci Enternasyonal'in Çöküşü*).

Elbette, Bolşeviklerin daha uzunca bir süre başka herhangi bir yolla iktidara gelme şansları çok zayıf olduğu için, kendi ülkelerinin yenilgisinden, diğer herhangi bir sosyalist partinin umut edeceğinden çok daha fazlasını umut ettikleri söylenebilir. Fakat savaş sürdükçe, Lenin bunun suçunu, giderek yalnızca, Rusya'da diğer yerlerdekinden daha zayıf olan kapitalizme yükledi. Emperyalizm adlı yapıtında incelenen ana konu, kapitalist suçtu ve Buharin'in *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* ile de paralel sonuçlara ulaşıyordu; fakat her iki yapıt da Hilferding'in *Finanz Kapital*'ine çok şey borçluydu. Yeni Komünist Enternasyonal, Mart 1919'daki ilk kongresinde Büyük Savaşın kapitalizmin çelişkilerinin ve onun yönettiği bir dünya ekonomisindeki anarşinin bir patlaması olduğu yönündeki teşhisi resmen onayladı. Şimdi Rusya, iç savaşın yabancı müdahale ile birleştiği bir başka tür mücadeleyi yaşıyordu. Lenin bundan, 7. Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi Raporu'nda bazı siyasal sonuçlar çıkardı (5 Aralık 1919). "Savaş siyasetin devamı değil siyasetin özüdür"; mücadelenin ona katılan işçilere ve köylülere, başka hiçbir şeyin vermeyeceği kadar hızlı bir siyasal eğitim verdiğine inanıyordu. Kongre'nin kapanışında, Kızıl Ordu'nun kurucusu Troçki de çıkarılan bazı askerî derslere işaret etti. Bunlar pratik sağduyu türünden derslerdi. Savaş ne gelenekçilerin kabul ettikleri gibi, ebedî yasaları olan bir bilime indirgenebilirdi, ne de bazı genç ateşli taraftarların zannettikleri gibi, Marxizmden elde edilen kurallarla yalnızca bir satranç oyunu olarak yönetilebilirdi (1971, s. 113 ve devamı).

1918'in hemen ertesinde komünistler, bir diğer dünya savaşı tehlikesine karşı uyarıda bulunuyorlardı. Rusya'ya muazzam zararlar vermiş olan 1941-45 deneyinden sonra Marxistler (Çinliler hariç), insanoğlunun en âcil gereksinimi olarak savaşın önlenmesine çok büyük ağırlık verdiler. Diğer komünist partiler, 1961 yılında, gerçekte Maocu maceracılığın ve savaşın kaçınılmazlığı yolundaki sözlerin reddi olan bir resmî açıklamada Marxizmin savaşı hiçbir zaman devrimin yolu olarak görmediğini öne sürdüler (tümüyle doğru değildir bu). Bu arada savaşın ve toplumun tarihsel açıdan incelenmesi, hâlâ tartışmalı çok şey olmakla birlikte, canlı bir biçimde sürüyordu. Marxistler İkinci Dünya Savaşı'nın anlaşılmasına değerli katkılar yapmışlardır; Batı'nın, savaşı yalnızca Hitler'e veya Nazizme karşı yapılmış bir mücadele olarak ele alarak gözlerden gizlemeye çalıştığı, Alman büyük iş çevrelerinin sorumluluk paylarını vurgulamışlardır. Bu yüzyılın savaşlarına ilişkin olarak bir Leninist doktrin bulunmakla birlikte, savaşın nedenleri konusunda gerçekte Marxist sıfatını hak edecek kapsamlı bir doktrin yoktur. Çeşitli hipotezler arasında, Engels'in son yıllarındaki silahlanmanın artması yoluyla savaşın çıkmasının çok olası olduğu biçimindeki hipotezi, bugün için en uygunu olarak görülebilir.

Son elli yılın sömürge kurtuluş savaşları ile birlikte bu konuda yeni düşüncelerin geliştirilmesi gerekli olmuştur. Marxistler bunlara, Marx ve Engels'in kendi dönemlerinin Avrupa'sında ulus kurma savaşlarına verebildiklerinden çok daha fazla katıksız onay verebilmişlerdir; hatta sömürge ayaklanmaları yaygın biçimde komünistler tarafından örgütlenmiş ve yönetilmiştir. Engels, zamanının denizaşırı kampanyaları, özellikle Hindistan ayaklanması ve ikinci Çin savaşı hakkında epeyce yazı yazmıştır; emperyalizme ilişkin olarak da oldukça eleştirel bir ruhla, fakat fosilleşmiş eski rejimleri yok ederek, amaçlanmayan bir devrimi gerçekleştireceği beklentisi ile birçok yazı kaleme almıştır. İyi örgütlenmemiş ve iyi yönetilmeyen Hintlilerin, Acemlerin, Çinlilerin savaş yetenekleri

hakkındaki değerlendirmeleri genellikle çok düşüktü. Troçki iç savaş sırasındaki yazı ve konuşmalarında, gerilla taktiklerini anarşik ve yararsız bularak kesin biçimde reddetmiştir. Daha sonraki deneyimler sağların bir siyasal önderliğin rehberliğindeki gerilla savaşının oldukça etkili olduğunu gösterecektir; fakat Mao ve General Giap gibileri, gerillalar yardımcı güç olmak üzere, mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde düzenli ordunun yaratılması gerektiğine inanıyorlardı. Geniş bölgelerde sömürge kurtuluş savaşları tamamlanmış bulunuyor; 1979'da komünist Vietnam'ın komünist Çin tarafından işgaliyle birlikte savaşın nedenleri sorusunda yeni bir dönemece girilmiş bulunuyor. (☞ MİLLİYETÇİLİK)

VGK/AE

OKUMA

Carr, E. H. 1953 (1966): *The Bolshevik Revolution* 1917,1923, cilt. 3, Note E: "The Marxist Attitude to War."

Chaloner, W. H. ve Henderson, W. O. (der.) 1959: *Engels as Military Critic.*

Cole, G. D. H. 1889-1914 (1956): *A History of Socialist Thought*, cilt 3.

Giap, General Vo Nguyen 1964: *Dien Bien Phu.*

Liebknecht, Karl 1907 (1973): *Militarism and Anti-Militarism.*

Pease, Margaret 1916: *Jean Jaurès, Socialist and Humanitarian.*

Trotsky, Leon (1971): *Military Writings.*

Seçkinler (*Ing.* ve *Fr.* Elites, *Alm.* Elite)

Seçkin kuramları, özellikle Vilfredo Pareto ve Gaetano Mosca tarafından Marxizme bilinçli bir karşı çıkış içinde inşa edilmiştir ve Marxist görüşle iki bakımdan çelişki içindedir. İlk olarak, seçkin kuramlan toplumun egemen ve tâbi gruplar biçiminde ikiye bölünüşünün evrensel ve değiştirilmesi olanaksız bir olgu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mosca'nın deyişiyle (1930, s. 50): "Tüm siyasal organizmalarda bulunan değişmez olgular ve eğilimler arasında biri en sıradan gözün bile açıkça göreceği ölçüde aşikardır. Bütün toplumlarda -en az gelişmiş ve uygarlığın şafağına ancak yaklaşmış olanlardan en ileri ve güçlü toplumlara kadar- bir sınıf yönetir ve bir diğer sınıf da yönetilir." "İkincisi, bu kuramlar yönetici grubu oldukça farklı biçimlerde tanımlamıştır; Pareto, esas itibariyle, yaşamın her alanında seçkinlerin ortaya çıkışını sağlayan birtakım bireylerin üstün nitelikleri bakımından, Mosca ise bir "örgütlenmiş azınlık"ın veya "siyasal sınıf"ın, bu azınlığın "üstün itibarlı ve çok etkili" kişisel özelliklerinden söz etmekle birlikte, örgütlenmemiş çoğunluk üzerindeki kaçınılmaz egemenliği olarak. Ancak Mosca, birçok niteleneden de söz etmiş ve sonuçta (Marxizme daha yakın olan) daha karmaşık bir kuramın ana çizgilerini ortaya koymuştur. Bu kuramda siyasal sınıfın kendisi çeşitli "toplumsal güçler" tarafından etki altında tutulmakta ve sınırlandırılmakta ve siyasal istikrarı sağlama almak bakımından yaşamsal bir unsur olan geniş bir alt-seçkin grubuyla bağlantı içinde bulunmaktadır. Bu, Gramsci'nin (1949), başka bir yerde kavramın sadece yönetici grubun entellektüel bölümünü ifade ettiği sonucuna varmış olmakla birlikte, Mosca'nın "siyasal sınıf kavramı o denli dalgalı ve esnektir ki..... bir bilmecedir" demesine yol açmıştır.

Bu görüşlerin Marxizm üzerindeki etkisi, siyasal partiler hakkındaki incelemesi (1911) "devrimci Marxizm'den seçkin kuramın saflarına geçmiş birinin çalışması" olarak betimlenen (Beetham 1981, s. 81) Michels örneğinde gayet iyi bir biçimde ifadesini bulmuştur. Alman Sosyal Demokrat Partisindeki önderlik bakımından düş kırıklığına uğramış olan Michels, sosyalist partilerin neden reformize saptıkları sorusunu ortaya atmış ve önderlerin zorunlu olarak üyelerden koptukları ve mevcut toplumsal seçkinler içinde eridikleri sonucuna varmıştır. Michels'in - Pareto ve Mosca'nın ve bir ölçüde de Max Weber'in fikirlerinden kaynaklanan- "oligarşinin demir yasası", bu kopuşun gerçekleşmesinin ve önderlerin parti içinde egemen bir seçkin grup oluşturmalarının koşullarını formüle etmektedir. Bunun nedeni, kısmen önderlerin eğitim ve deneyimle beslenen yetenekleri ve belirleyicilikleri ve "kitlelerin beceriksizliği" arasındaki karşıtlık, kısmen de, bir azınlık olarak önderlerin daha iyi örgütlenmiş olmaları ve ayrıca bir bürokratik aygıtı denetimleri altında bulundurmalarıdır.

Buharin (1912), Michels'in savının bir bölümünü, kitlelerin beceriksizliğinin mevcut ekonomik ve teknik koşulların ürünü olduğunu ve sosyalist bir toplumda ortadan kalkacağını; dolayısıyla evrensel bir oligarşi yasası olmadığını söyleyerek yanıtlamıştır. Son zamanlardaki Marxistler arasında Poulantzas (1973),

seçkin kuramlarını kısaca gözden geçirmiş ve daha da kısa bir biçimde bu kuramları, siyasal iktidarın temeline ilişkin hiçbir açıklama getirmediklerini belirterek dışlamıştır (ki bu, pek doğru değildir). Diğer Marxistler ve *sempatizanlar* seçkin kuramının bazı öğelerini kendi kavrayışları içine dahil etmeye ve özellikle Michels'in (mutlaka yanıtlanamaz olmasa da) zor sorular ortaya attığını kabul etmeye elbette daha fazla eğilimli olmuşlardır. Seçkin kuramını kabul etme konusunda en ileri giden düşünür (Weber'in iktidar kavramından güçlü biçimde etkilenmiş olarak) "yönetici sınıf" yerine "iktidar seçkinleri" terimini kullanmış olan Mills'dir (1956). Çünkü, onun görüşünce, yönetici sınıf, ekonomik bir sınıfın "siyasal olarak yönetimde olduğunu önceden kabul eden ve siyasal düzene ve bu düzenin yürütücülerine yeterince özerklik tanımayan" "kötü biçimde yüklenmiş bir terim"dir. Bundan sonra Mills, Amerikan toplumunda üç esas seçkinler grubunu - ekonomik, siyasal, askerî- ayrıştırmış ve bu üç grubun aslında tek bir iktidar seçkinleri grubunu oluşturduğunu ve birbirlerine nasıl bağlı olduklarını göstermenin zorluğuyla yüzyüze gelmiş, ama bu zorluğu aşmamıştır. Başkaları ise (örneğin Miliband 1977), seçkinleri devlet bürokrasisi açısından ve özellikle de SSCB ile diğer sosyalist ülkelerin bürokratik bir "iktidar seçkinleri"nin egemenliği altında bulunup bulunmadığı sorusuna ilişkin olarak tartışma konusu yapmışlardır. Bu, böyle toplumlarda siyasal iktidarın çözümlenmesi bakımından ve özellikle de yönetici grubun, Marxist terimlere göre, bir seçkin grubu olarak mı yoksa üretim araçlarını etkin biçimde "sahiplenmiş" bir sınıf olarak mı kavranmasının daha uygun olacağı türünden zor sorular ortaya çıkarmaktadır (☞ SINIF).

Daha genel olarak, Marxist siyaset kuramı hâlâ daha kesin bir seçkinler kavramını geliştirmek ve seçkinlerle sınıflar arasındaki ilişkiyi, özellikle sosyalist rejimlere ilişkin olarak ve önderlerle izleyiciler arasındaki sadece toplumsal yaşamın tümünde görülen değil, bizatihi sosyalist partilerin içindeki ayrıma ilişkin olarak da daha derinlikli ve kesin biçimde incelemek ihtiyacı içindedir.

TBB/LK

OKUMA

Beetham, David 1981: "Michels and his critics".
Bottomore, T. B. 1966: *Elites and Society.*
Michels, Roberto 1911 (1949): *Political Parties.*
Mills, C. Wright 1956: *The Power Elite.*

Sendikalar (*İng.* Trade unions, *Fr.* Syndicats, *Alm.* Gewerkschaften)

Aynı meslek ya da endüstri dalındaki işçilerin birliğinin dikkate değer eskilikte bir tarihi olmasına karşın geniş katılımlı bir hareket olarak sendikacılık (*trade unionism*) kapitalist işçi sınıfının gelişmesinin bir ürünüdür. İlk sendikalar genellikle denetleme örgütleri olarak ortaya çıkmıştı ve üzerlerinde devlet baskısı vardı (birlikler, Fransa'da 1884'e, Almanya'da 1890'a kadar illegal sayılmıştır). Yasadışılığın da ardından, çalkantılı toplumsal protestolar geldi.

Marx ve Engels, erken dönem İngiliz işçi mücadelelerinin radikalizminden çok etkilenerek sendikalar üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapmışlardır. Engels, *Condition of the Working Class* kitabının bir bölümünü (özellikle Lancashire pamuk fabrikası işçilerini odaklayarak) "İşçi Hareketleri"ne ayırmış ve ayrıca kömür madencileri arasındaki sendikacılığa da değinmiştir. Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde İngiliz Sendika mücadelesini takdire şayan bir gayret olarak tanımlamış; ve *Komünist Manifesto*'da bu "işçilerin sürekli genişleyen birliği"ni oluşturan yerel birleşmeler görüşünü tekrarlamıştır. Bu ilk eserler, üç temel tartışmayı doğurmuştur. İlk olarak, sendikalar kapitalist endüstrinin doğal bir ürünü idi; işçiler haftalık-kesen ve işgücü-yerine geçen makinelere karşı birleşmeye zorlanıyordu. İkinci olarak (Proudhon'un, sonra Lassalle'nin ileri sürdüğü gibi) sendikalar ekonomik olarak *etkisiz* değildi; işverenlerin, işgücü fiyatını değerinin altında belirlemesini engellerlerdi. Fakat, ücretleri bu düzeyin üstüne çıkaramazlardı, hatta savunma güçleri, sermayenin yoğunlaşması ve tekrarlayan ekonomik krizlerle zayıflatılıyordu. (☞ Marx, *Ücretli Emek ve Sermaye*). Üçüncü olarak, savunmacı ekonomik eylemlerin sınırlı yararı, işçileri giderek sınıf temelinde örgütlenmeye, politik taleplerde bulunmaya ve sonuçta devrimci sınıf mücadelesinde çarpışmaya zorluyordu (Anılan İngiliz örnekleri, pamuk işçilerinin On Saat kampanyası, Chartist hareket ve 1845 Birleşik Zanaatlar Ulusal Örgütü idi). Her şeyden öte, sendika deneyimi, işçilerin özgüvenini ve sınıf bilincini geliştirdi; "birlikler en önemli savaş okullarıdır" (Engels, *a.g.e.*).

Ancak, İngiltere'deki bu hırslı hareketler kısa za-

manda etkisini yitirdi. Marx ve Engels'in yazışmaları hayal kırıklıklarını ortaya çıkardı; birlikler İŞÇİ ARİSTOKRASİSİ'nin kalesi haline geldi, liderlerini burjuva politikacılar baştan çıkardı ve sömürgeciler bütün işçi sınıfını rüşvetle ele geçirdiler. Ancak 1860'larda Marx, Birinci Enternasyonal'de, başarıya ulaşması için desteklerinde hayatî yarar gördüğü önde gelen İngiliz sendikalarının liderleriyle işbirliği yaptı. *Değer, Fiyat ve Kâr*'da (1865) ve ertesi yıl Cenevre Kongresi'ne sunduğu karar taslağında, Marx, birlikleri, itirazlarını genişletmeleri için zorlamış ve bu konuda umut görülmemesi Marx ve Engels'i hayal kırıklığına uğratmışsa da, sendikaların "proletaryanın gerçek sınıf örgütü" olduğu konusunda ısrarlı olmuş ve bu soru üzerinde hiçbir tartışma getirmeyen Gotha Programını eleştirmişlerdir (Engels'ten Bebel'e, 18-28 Mart 1875).

1850'lerden itibaren Marx ve Engels'in yaşamında ve yazışmalarında, sendikaların ve kendine güvenli kuruluşlar olduğu görüşü ile, onlardan daha radikal potansiyel ve uygulamalar beklenmesi arasında önemli bir gerilim görülmüştür. Şaşırtıcı olan, bu gerilime hiçbir zaman sistematik ya da teorik olarak karşı durulmamasıdır; *Kapital*'de (çalışma gününü sınırlayan mücadelelere hayli ayrıntılı olarak yer verildiği halde) sendikalara yalnızca birkaç atıfta bulunulmuştur.

Daha sonraları sendikacılığa dört geniş yaklaşım birbirinden ayrılabilir. "Salt ve basit" sendikacılık: özellikle Amerikan İşgücü Federasyonu ile yakın ilişki içinde olup, İngiliz sendikacılığının da karakteristiği idi; sendikanın amaçları ve yöntemlerinin çatısı olarak kapitalist üretim ilişkilerini sarih ya da zımni olarak kabul etmişti. Aynı şey, 1890'lardan itibaren Avrupa'da biçimlenen Katolik birlikler için de geçerliydi. Anarko- sendikalist sendikacılığın devrimci arzuları vardı ve kapitalizmin yıkılması için gerekli ve yeterli temel olarak militan sınıf-bilincini olan sendikaları görüyordu. (☞ SENDİKALİZM). İkinci Enternasyonal'in baskın ve uygulamada giderek reformist konumu; sendikalarla sosyal demokrat partinin tamamlayıcı, fakat birbirinden uzak alanlarda yeterli olduklarıydı. Avrupa'da sosyal-demokrat vesayet altıda kurulmuş olan ulusal sendikalar, yeni yüzyılda kendi özerkliklerini geniş ölçüde kurmuşlardı. Son olarak, bir devrimci Marxist bakış açısı vardı. Örneğin Luxemburg sendika eylemini "sisyphus'un işi" olarak görmüştü; çoğucası bürokratik görevlilerin egemenliği altında kalan sendikalar, yalnızca dar istihdam sorunlarıyla uğraşıyorlardı. Lenin'in "*trade union* bilinci" kavramının da benzer eğilimleri vardı. Her ikisi de sendika içinde devrimci strateji için mücadele edilmesi, ekonomi ve politika arasındaki sınırın belirlenmesi ve sosyal demokrat partinin bunu yönlendirmesi gerektiği konusunda ısrarlı idiler (☞ GREVLER).

1914-18 savaşında Avrupa'da sıradan fabrika işçilerinin örgütüne dayanan KONSEYLER'in ortaya çıkması, parti-birliği diyalektiğine yeni bir unsur ekledi. Gramsci gibi Marxistler "kütlelerden boşanmış" birlik örgütünün tutucu ve bürokratik karakterini belirttiler ve karşısına fabrika konseylerinin yaşamsal önemini, sağlıklılığını ve devrimci potansiyelini koydular. Bu deneyim anarko-sendikalizm'in perspektiflerini genişletmesinin yanısıra "konsey komünizmi" modeliyle Bolşevik-olmayan Marxistlere de esin kaynağı oldu (☞ PANNEKOEK). Bunu izleyen onyıllarda, Marxist sendika yaklaşımlarında baskın etki Rus devrimiydi. Rusya'nın kendi içinde, işçilerin devletinde sendikaların rolü üzerindeki tartışmalar (1920-21'deki "Sendika münazarası" ile sonuçlandı. İşçi Muhalefeti, sendikaların ekonominin yönetimini ele almasını isterken Troçki bunların devletin ajanı olmaları gerektiğini savunuyordu. Lenin ise, sendikaların devletten resmen bağımsız olmasını fakat, bunların, parti kadrolarının tam yetkili bir biçimde önderlik yapmaya çalıştığı bir "komünizm okulu" olarak işlev görmesini savunuyordu. Stalin, Lenin'in "Komünist Parti'den kitlelere uzanan kasnak kayışı" anlamındaki sendika tanımının mantığını insafsızca uygulamış; parti içindeki zaferinden ve birinci beş-yıllık planı başlatmasından sonra, sendika liderleri tasfiye edilmiş ve bunlar üretimi yönlendirme ajanlıklarına dönüştürülmüşlerdi.1932'de bu değişiklikleri onaylayan Sendikalar Kongresi, 1949'a kadar tekrar biraraya gelemedi. Bundan sonra, Stalinist sendikacılık modeli, bütün Doğu Avrupa'da uygulanır oldu.

Batı komünist partilerinde, sendika mücadelesine müdahaleler, eylemin anahtar alanı olarak tanımlandı. Merkezî liderliği sağlamak için 1921'de Komintern'in önderliğinde İşçi Sendikaları Kızıl Enternasyonali (Profintern) kuruldu. Bunu, "gerici sendika bürokrasisi"ne bir karşı güç olarak fabrika örgütlenmesi

izledi. Bu strateji içinde, sendikalarda parti hücrelerinin gizli örgütleri gerekli bir unsurdu. Mevcut sendika liderlerine husumet, "devrimci sendika muhalefetleri"nin kurulması ve bağımsız kalan bazı birlikler ve sendikacı-olmayanların da katıldığı fabrika komitelerinin güçlendirilmesiyle keskinleşiyordu. Fakat, "halk cephesi"nin politikalarına teslim olunmasıyla sendika yaklaşımları radikal biçimde değişti; bunun bir belirtisi (1930'dan beri kongre toplamamış olan) Profintern'in 1937'de resmen dağılmasıydı. Uluslararası birlik, 1945'te Dünya Sendikalar Federasyonu'nun (WFTU) kurulmasıyla sağlandı, ancak 1949'ta Batılı sendikalar uluslararası Hür Sendikalar Konfederasyonu'nu (ICTFU) kurmak üzere bu Federasyondan ayrıldılar (en önemli istisnalar Fransa ve İtalya'daki komünist sendikalardı).

Soğuk savaş uyuşmazlıkları, ICFTU içindeki ayrışmalar, Katolik Dünya İşçi Konseyi'ndeki kiliseden kopma hareketleri ve WFTU'da AVRUPA KOMÜNİZMİ etkisi ile zayıflamıştı. Bu sırada Marxist teori çok gelişti. Resmî komünistler "kasnak kayışı" kavramına sarıldılar; diğer Marxistler ya endüstrileşmiş Batı'da örgütlenmiş işçi sınıfını devrimin bir ajanı olarak görmekten vazgeçme, ya da sıradan işçilerin eyleminin ilk aşamalarını tekrarlama eğilimine girdiler.

RH/BA

OKUMA

Collins, H. ve Abramsky C. 1965: *Karl Marx and the British Labour Movement.*

Deutscher, I. 1950: *Soviet Trade Unions.*

Foster, W. Z. 1956: *Outline History of the World Trade Union Movement.*

Gramsci, A. 1977: *Selections from Political Writings 1910-1920.*

Hammond, T. T. 1957: *Lenin on Trade Union and Revolution.*

Hyman, R. 1971: *Marxism and the Sociology of Trade Unionism.*

— 1980: "Theory in Industrial Relations: Towards a Materialist Analysis". P. Boreham ve G. Dow, der. *Works and Inequality*, cilt 2 içinde.

Lenin, V. I. 1970: *On Trade Unions.*

Lozovsky, A. 1935: *Marx and the Trade Unions.*

Luxemburg, R. 1970: *Rosa Luxemburg Speaks.*

Smart, D. A. 1978: *Pannekoek and Gorter's Marxism.*

Sendikalizm (*İng.* Trade Unionism, *Fr.* Syndicalisme, *Alm.* Gewerkschaftsbewegung)

"Sendikalizm", İngilizce "trade unionism" sözcüğünün Fransızca karşılığıdır. *Devrimci Sendikalizm* (*Syndicalisme révolutionnaire*) ise, Fédération des Bourses du Travail'in sekreteri olan Fernand Pelloutier'nin (1867-1901) teorilerini ve 1902'de Federasyonla birleşmesinden sonra Confédération Générale du Travail (CGT)'in ilkelerini ifade eder. Sendikalist öğreti tam anlamıyla kesin ve açık değildir: vurgu teoriden çok eylem üzerinedir. Belli başlı tezleri, alt tabakanın girişimciliğinin gerekliliğine dayanır; (sabotaj da dahil) militanlığın değeri; ve tam anlamıyla endüstriyel örgütlenme ve mücadele yoluyla devletin ve kapitalizmin alaşağı edilmesi. Her ne kadar Sendikalist trade-union pratiği ile bağlantısı ne yakın ne de sürekli olsa da, Sorel, devrimci genel grev "mit"i ile birlikte militan bir azınlığın şiddet içeren ve kendiliğinden eylemlerinin propagandasını yaptı. Yazıları, özellikle bazıları -örneğin Mussolini- sonradan faşizme dönmüş olan İtalyan solunu etkiledi.

1914'den önce, devrimci sendikalizm özellikle anarşist bir geleneğe (☞ ANARŞİZM), sağlam bir artizan yapıya ve pek az kurumsallaşmış toplu pazarlık deneyimine sahip olan ülkelerde, sendika hareketinin önemli bölümlerinde resmî bir konuma yükseldi. Fransa'da CGT, İspanya'da Confederacion Nacional de Trabajo ve Unions Sindicale İtaliana bunun önemli örnekleridir. İngiltere'de merkezleşmiş toplu pazarlığı reddeden, dayanışma ve doğrudan eylem sloganlarını ileri süren Mann gibi eylemciler tarafından 1910 yılında Endüstriyel Sendikalist Eğitim Birliği kuruldu. ABD'de sendikalizm terimi pek seyrek olarak kullanılmıştır. Ancak Dünya Endüstri İşçileri (IWW), Avrupa'daki devrimci sendikalizm ile önemli paralellikler gösterdi.

Kuzey Avrupa ülkelerinin çoğunda sendikalizm sosyalist parti gereğinin red edilmesi anlamına gelmekteydi. Partiler, bürokratikleşmiş, parlamentarizme görülmüşlerdi ve burjuva devleti ile uzlaşma eğilimi içindeydiler; kapitalizmi yıkmak için çalışan sınıf, gücünü endüstriyel alanda yoğunlaştırmak zorundadır. Bu düşüncelerden yana olmak, çoğunlukla merkezleşmiş devlet sosyalizminin amaçlarının reddi anlamına gelmekteydi. Sendikalistler ile ortodoks sosyal demokrasi arasındaki bir orta yol, (1908'de IWW'den ihraç edilmiş olan) endüstriyel mücadelenin

üstünlüğünü savunmakla birlikte devrimci partiye de bazı görevler veren De Leoncu hareket ve İngiliz izleyicileri tarafından oluşturulmaktaydı.

Sendikalizm açısından ilk büyük kriz savaşın patlak vermesiyle başladı. Pek çok sendikalist taraftar, yurtseverlik karşıtı coşkun tutumlarını terkettiler. İşçilerin, üretimin kontrolü yönündeki taleplerinin gelişmesi sırasında konsey hareketleri (☞ KONSEYLER) içinde önemli etkinliklerde bulunan savaş zamanı endüstriyel mücadelenin önderlerinden pek çoğu, savaş aleyhtarı konumlarını sürdüren insanlar arasından çıktı. Fakat Rusya'daki devrim daha büyük bir krize neden oldu. Daha 1907 yılında Lenin, sendikalizm ile daha önceden şiddetle eleştirdiği EKONOMİZM arasındaki paralellikleri belirtti. BOLŞEVİZM ile sendikalizm kesinlikle uzlaşamazdı; ve savaş öncesi ile savaş zamanının sendikalistleri parti aleyhtarı görüşlerini terketmekle Bolşevik devrimine olan bağlılıklarını gösterdiler. Daha eski hareketlerin bazı özgül amaçları -işyeri örgütlenmesi, endüstriyel sendikacılık, doğrudan eylem- yeni komünist partiler içinde sürdürüldü. Ancak bunların içerdiği aşağıdan ve işçi yönetimine ilişkin -İşçi Muhalefeti tarafından bizzat Rusya'da ifade edilmiş- belli başlı sosyalizm teorileri, sistematik bir biçimde ortadan kaldırıldı.

Komintern'den uzak duran (ya da bağlarını koparmış olan) sendikalistler Leninist parti kavramını olduğu gibi (☞ LENİNİZM) işçi devletinin Moskova modelini de reddetme eğilimini taşımaktaydılar. *Anarko-Sendikalizm*, 1922'deki Sendikalist Enternasyonal'de biraraya gelmiş olan geride kalan sendikalist örgütlenmeler içinde zamanla egemen duruma geçti.

Fakat 1920'lerde işçi sınıfının üstüste yenilgiye uğramasıyla, sendikalizm (en azından İspanya ve Latin Amerika dışında) sosyalist komünist ve trade unioncu ortodoksluklar için bir rakip olmaktan çıktı. Son zamanlardaki üretimde işçi kontrolü ile ilgili propagandalarda ve sıradan işçilere yönelik sol gruplarda sendikalist düşüncelerin sürmekte olduğunu görmek mümkündür. Ancak "sendikalizm"in kendisi hemen hemen yalnızca bir sövgü deyimi olarak durmaktadır.

RH/SŞ

OKUMA

Brown, G. 1977: *Sabotage.*
Cole, G. D. H. 19113: *The World of Labour.*
Dubofsky, M. 1969: *We Shall Be All: a History of The IWW.*
Holton, B. 1976: *British Syndicalism and the General Strike.*
Payne, S. G. 1970: *The Spanish Revolution.*
Ridley, F. F. 1970: *Revolutionary Syndicalism in France.*
Roberts, D. D. 1979: *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism.*
Westergard Thorpe, W. 1978: "Towards a Syndicalist International: the 1913 London Congress." *International Review of Social History XXIII.*
Williams, G.A. 1975: *Proletarian Order.*

Serflik (*İng.* Serfdom, *Fr.* Servage, *Alm.* Skaleventum)

Marx da, Engels de, ister toprak sahibi tarafından ister devlet tarafından uygulansın, zorun (bu zor hukuksal olarak ne denli meşrulaştırılsa da) serfliğin gerekli koşulu olduğunun farkındaydılar. Ama esas ilgi alanlarını, serfliğin sağlamakla yükümlü olduğu, üreticinin artık emeğinin transferi oluşturuyordu. Onlara göre, serfliğin egemen olduğu toplumların özü, çoğunluğun (köylülerin) tüketim ihtiyaçlarının aile içi emek tarafından üretilmesi ve işbölümünün burada yaş ve cinsiyet tarafından belirlenmesiydi. Köylüler toprağı kullanabiliyordu, ama mal sahibi değillerdi. Mal sahipleri gelirlerini, köylülerin artık emeklerini lordun malikâne topraklarına transfer etmeye zorlayarak kazanıyorlardı. Haftada altı, yedi gün çalışmanın iki ya da üç günü lordun toprağında, gerisi de köylülerin kendi topraklarında yapılıyordu. Bu, işverenin kapitalist toplumlarda ücretli emekçiden topladığı gizli artık değerden farklı olarak açık bir artık değer aktarımıydı.

Emek rantının, köylüden sağlanan aynî ranta ya da para rantına dönüşmesi, ilişkinin özünü değiştirmiyordu. Marx, göreneğin gücüyle serf emeği (ya da parasal yahut aynî rant) sabitleşme eğilimi gösterirken, aile emeğinin yoğunluk ve üretkenliğinin değişebildiğini ekliyordu. Bu da, köylülerin kendi artık değerlerini üretip mülk edinmelerine olanak sağlıyordu.

Bazı Marxist tarihçiler, serfliği, emek rantı ile, bu tür artık değer alınmasını da feodalizmle özdeşleştirme eğilimi göstermişlerdir. Bu, Marx'ın emek değer teorisini, Kapitalizmin Avrupa'da feodal ekonominin

dönüşümüyle gelişmesi bağlamında ortaya atmasına dayanan bir basitleştirmedir. İşin doğrusu, serflik toprak sahiplerinin (ya da devletlerin) köylülerden artık değer almak için ekonomik olmayan zorlamalar yapmalan anlamında, tarih boyunca yaygın olarak görülmüştür. Antik Çin ve Hindistan'dan, Firavunlar dönemi Mısır'ına, Antik Yunan'dan modern Doğu Avrupa'ya, Ortaçağ Batı Avrupası'nın ve Japonya'nın feodalizmine kadar uzanan geniş bir alanda zaman zaman gözlemlenebilir.

Bununla birlikte, Avrupa toplumundaki serflik ayrıntılı olarak belgelenmiştir ve yönetici sınıfların gelirlerini köylü artık üretiminden sağladıklan toplumlar için hayli tipik sayılır. Bu bol kanıtlı dönem, aynı zamanda özgür olmayan köylülerin zaman zaman köylü nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmakla birlikte, aslında azınlıkta olmaları bakımından tipik problem ve karmaşıklıklar da göstermektedir. Çoğunluk, değişen tarihsel koşulların sonucu olarak, özgür hukuksal statüye sahipti ve bu, gerek lordlara gerekse devlete rant, vergi gibi ağır yükümlülükleri olmasına karşın böyleydi. Bu durum, hukuksal olduğu kadar bir de pratikte varolan serfliği düşündürüyor ve koşullara göre, biri ötekisine dönüşebiliyordu.

Serfliğin hukuksal statüsünün ana öğeleri şöyleydi: Serf ailesi lorda karşı hiçbir yasal hakka sahip değildi. Günlük sosyal ve ekonomik sorunlar dahil olmak üzere tüm konularda, lordun yargısı geçerliydi. Ayrıca lordların, bazı bölgelerde mahkemeler tarafından sınırlandınlan güven ve huzuru sağlama (polislik) yetkisi de vardı. Serflerin hareket özgürlüğü, toprakların bulunduğu yere bağlı olmaları (*ascripticius glebae*) ve evlilikleriyle miras hukuklarının lordlar tarafından denetlenmesiyle ellerinden alınmıştı. Canlı hayvan pazarlanmasını denetlemek için de bazı çabalar harcanmıştı, ama eğer lord serflerin rantı para olarak ödemeleri için pazara gitmelerini istiyorsa pazar kontrolü sınırlı kalıyordu. Lordlar kendi malikânelerindeki topraklan işletiyorlarsa, köylünün hareket özgürlüğü, taşıma hizmetleri ve zorunlu çalışma gibi koşullarla daha da kısıtlanıyordu.

Özgür köylüler de, o bölgedeki lordlann (soylulann) gücüne bağlı olarak benzer koşullarda yaşamaktaydılar. Bu, zengin özgür çiftçilerden çok, yoksul ve orta sınıf köylüler için geçerliydi. Onlar da senyörlerin yetkisinden kurtulabilmiş değillerdi ve serfler kadar onlar da, senyör tekellerine (değirmen, fırın ya da şarap presi üzerindeki tekellere) tâbi olabiliyorlardı. Hareket özgürlükleri daha fazlaydı, en önemli kısıtlayıcı etkenler ekonomikti. Aileden kalma toprakları için daha düşük bir kira ödeme şansına sahiptiler, ama ilâve toprak için yüksek bir bedel ödemeleri gerekebiliyordu.

Özgürlük ve serflik arasındaki oynamalar değişik etkenlerle belirlenebiliyordu. Lordlar topraklarında zorunlu emek istiyorlarsa, özgür köylülerini serfleştiriyorlardı. Böyle bir süreç 13. yüzyıl İngiltere'sinde ve 16. yüzyıldan sonra Orta ve Doğu Avrupa'da yaşanmışa benziyor. Pazar için tahıl üretimini artırmak isteği gibi etkenler, bu hareketlerin altında yatan nedenlerdi. Diğer yandan, lordlar topraklarına köylü çekmek istiyorlarsa, yem olarak iyi kira koşulları sunuyorlardı. Ortaçağlarda Doğu Almanya ve Batı Slav topraklarında bu nedenle özgür köylü topluluklarında bir artış görülmüştü. 12. ve 13. yüzyıl Fransa'sında lordların nakit para ihtiyacı, özgür olmayan köylülerin özgürlüklerini satın almasına olanak sağlıyor ve yan-özgür köylü topluluklarının kendi kendilerini yönetmesini mümkün kılıyordu. Birçok ülkede özgür köylü topluluklarıyla birlikte özgür olmayan köylü yerleşimleri de lordlara karşı kitlesel olarak direnerek rantları düşük bir düzeyde tutabildiler.

Serfliğin hukuksal statüsü baskıcı olmakla birlikte, tek başına varlığı da lordların gelirlerini garanti altına almak için ekonomik olmayan araçlar kullanmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Köylü topluluklan, serf olsun ya da olmasınlar köylü isyanları tarihinin de gösterdiği gibi, bir kölelik egemenliğinin edilgen uyrukları değildi.

RHH/ZA

OKUMA

☞ FEODAL TOPLUM'un okuma önerileri.

Bloch, M. 1975: *Slavery and Serfdom in the Middle Ages.*

Hilton, R. H. 1969 (1982): *The Decline of Serfdom in Medieval England.*

de Sainte Croix, G. 1981: *The Class Struggle in the Ancient Greek World.*

Société Jean Bodin 1959: *Le Servage.*

Smith, R. E. F. 1968: *The Enserfment of the Russian Peasantry.*

Sermaye (*İng.* ve *Fr.* Capital, *Alm.* Kapital)

Günlük konuşma dilinde, sermaye sözcüğü genel olarak bir kişinin servet diye sahip olduğu bir aktifi anlatmak için kullanılır. Sermaye, belli bir getiri haddini güvence altına almak için yatırılması gereken para miktarını ya da yatırımın kendisini ifade edebilir: bir malî belge veya üretim araçlarının tasarruf hakkını temsil eden senet ve paylar ya da bizzat fiziksel üretim araçlarının kendisi. Ve sermayenin niteliğine bağlı olarak, sermaye sahibinin üzerinde yasal hakkı bulunan getiri haddi ya bir faiz ödemesi ya da kârlardan bir alacak hakkıdır. Burjuva iktisadı, sadece potansiyel olarak bir anlam ifade etse de gelir kaynağı olarak kullanılabilecek her tür aktifi kapsamasına olanak verecek biçimde sözcüğün kullanım alanını olabildiğince genişletir. Böylece bir ev, kişinin sermayesinin bir parçası olabileceği gibi, daha yüksek gelir kazanılmasını sağlayacak özel bir eğitim de sermaye olabilir (beşerî sermaye). Demek ki sermaye, genel olarak, sahibine bir gelir akımı yaratabilecek bir aktif olmaktadır (☞ BAYAĞI İKTİSAT).

Bu yaklaşımın iki vargısından birincisi, geçmişte, günümüzde ve gelecekteki her tür toplumа uygulanması ve hiçbirine özgü olmamasıdır; ikincisi ise, cansız nesnelerin gelir akımı yaratmak anlamında üretken olabileceklerini kabul etmesidir. Marxist sermaye kavramı, bu iki vargının reddedilmesine dayanır. Sermaye, genelliği içinde, kapitalizme özgü bir şeydir; ancak, sermaye kapitalizmden önce de vardır, kapitalist toplumda sermaye üretimi egemendir ve bütün diğer üretim çeşitlerini egemenliği altında tutar. Sermaye, kapitalist üretim ilişkilerinden ayrı olarak anlaşılamaz (☞ ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ) gerçekten de sermaye bir nesne değil, nesne biçiminde görünen bir toplumsal ilişkidir. Kuşkusuz sermaye, para kazanmak içindir, fakat parayı "kazandıran" aktifler, paraya sahip olanlarla olmayanlar arasında belirli bir ilişkiyi cisimleştirirler, öyle ki, sadece para "kazanılmış" olmaz, ama aynı zamanda böyle bir süreci oluşturan özel mülkiyet ilişkilerinin kendisi sürekli bir biçimde yeniden üretilmiş olur. Marx şöyle yazar:

> "Sermaye, bir nesne değil, toplumun belli bir tarihsel oluşumuna ait bulunan belli bir toplumsal üretim ilişkisidir ve bir nesnede kendisini ortaya koyarak bu şeye belirli bir toplumsal nitelik kazandırır... Sermaye, toplumun belli bir kesiminin tekeline aldığı üretim araçlarıdır ve canlı emek gücünün karşısına, bu emek gücünden soyutlanmış ve sermayedeki bu zıtlık yoluyla kişileşmiş ürünler ve iş koşulları olarak çıkar. Bu, yalnızca işçilerin bağımsız güçler haline getirilmiş ürünleri, kendilerini üretenlerin hakimi ve satın alıcısı biçiminde ürünler olmayıp, aynı zamanda, bu emeğin, işçilerin karşısına ürünlerinin nitelikleri olarak çıkan toplumsal güçleri ve gelecekteki... biçimleridir. Şu halde burada biz, kesin ve ilk bakışta tarihsel olarak üretilen toplumsal üretim süreci içerisindeki etkenlerden birinin pek gizemli, toplumsal bir biçimiyle karşı karşıyayız. (*Kapital III*, bl. 48)

Sermaye bu nedenle, basit bir tanıma sığdırılamayacak kadar karmaşık bir yapıdır ve Marx yazılarının önemli bölümünü sermayenin ayrıntılarını ortaya koymaya ayırmıştır.

Her para miktarı sermaye değildir. Parayı sermayeye dönüştüren, belirli bir süreç vardır; Marx bu sürece DOLAŞIM alanındaki iki çelişik işlem dizisini karşı karşıya getirerek yaklaşır: başka metaları satın almak için meta satmak ve sonradan satmak üzere meta satın almak (☞ META).

Metaları M ve parayı P ile gösterdiğimizde, bu iki süreç sırasıyla M-P-M ve P-M-P olur. Fakat ikinci süreç ancak sonuçta elde edilen para miktarı başlangıçtaki para miktarından büyük ise anlamlıdır ve metanın değeri ile parasal biçimi arasında anzi dalgalanmaların olmadığı varsayımı altında bu durum pek mümkün görünmez (☞ DEĞER VE FİYAT).

Çünkü eğer değişim, eşdeğer değerlerin değişimi olmasaydı, değer bu suretle yaratılmış olmaz, ama yalnızca kaybedenden kazanana aktarılmış olurdu; gerçi değişime giren eşdeğer değerler olsa bile, bu kez paranın nasıl kazanıldığı sorun olmaya devam eder.

Marx görünürdeki bu çelişkiyi, KULLANIM DEĞERİ kendisinde bulunan değerden daha fazla değer üretme özelliği olan belirli bir meta üzerinde odaklaşarak çözer: bu meta EMEK GÜCÜ'dür. Emek gücü bir ücret karşılığı alınıp satılır ve daha sonra işçiler tarafından üretilen ürünler, girdilerin toplam değerinden daha yüksek bir değer karşılığında satılabilir: emek gücünün

değeri ve üretim sürecinde kullanılan üretim araçlarının değerlerinin toplamı. Fakat emek gücü, ancak işçiler çalışma kapasitelerini satabilmede özgür oldukları zaman bir meta olabilir ve bunun gerçekleşmesi için de emek hareketliliği üzerindeki feodal kısıtlamaların kaldırılması ve işçilerin, emek piyasasına girmelerini zorlayacak biçimde üretim araçlarından ayrılması gerekir (Marx bu tarihsel önkoşulları, sermayenin ilk veya İLKEL BİRİKİM'i olarak çözümler).

Sonuç olarak, tipik M-P-M işlem dizileri, daha sonra işçinin yeniden üretimi için gerekli metaların satın alınmasında kullandığı bir ücret karşılığı satılan emek gücü metasını ifade eder. Burada para, sermaye gibi hareket etmez.

Buna karşılık P-M-P işlem dizileri, paranın daha sonra metalara dönüştürülen ve daha çok para karşılığı satılan girdiler için kapitalist tarafından yatırılmasını ifade eder.

Tüketilen ve böylece tümüyle yok olan metalara harcanan ücretin aksine, kapitalistin parası sadece daha büyük miktarda yeniden ortaya çıkmak üzere kullanılmıştır. Burada para, emek gücünün metalaştığı tarihsel süreç temeli üzerinde, sermayeye dönüşmüştür ve işlem dizileri P-M-P' biçiminde yazılmalıdır; burada P'= P+▲P'dir ve ▲P ARTIK DEĞER'i ifade etmektedir. "Demek ki, P-M-P', dolaşım alanında doğrudan göründüğü biçimiyle, sermayenin genel formülüdür" (*Kapital I*, bölüm 4). Sermaye, değerin büyüme süreci olduğundan bazen "kendiliğinden artan değer" ya da aynı anlama gelmek üzere "kendi kendisini değerleyen değer" olarak tanımlanır. Sermaye hareket halindeki değerdir ve kendiliğinden değer kazanan olarak varsayılan belli ortaya çıkış biçimleri sonuç olarak tümüyle sermaye biçimleridir.

Sermayenin genel formülü aşağıdaki gibi yazıldığında bunun anlaşılması kolaylaşır:

$$P - C \begin{matrix} \nearrow EG \\ \\ \searrow ÜA \end{matrix} \quad \ldots S \ldots C' - P'$$

Burada EG emek gücünü, ÜA üretim araçlarını, S girdileri, C daha büyük değerdeki çıktılara C' dönüştüren üretim sürecini ifade etmektedir, P ve P' ise daha önce belirtildiği gibidir. P ve P' hem parasal sermaye hem de para biçiminde sermayedir; C üretken sermayedir; ve C' meta sermayedir. Hareketin tümü "sermayenin dolaşımı" olarak adlandırılır, bu dolaşım içinde sermaye, her biri değerleme sürecinin belirli bir işlevine denk düşen bir dizi dönüşümden geçen bir değer olmaktadır. Para sermaye ve meta sermaye dolaşım alanına aittir; sermaye dolaşımının farklı aşamalarını bütün bu çeşitli biçimleri temsil eden sermaye ise, kapitalist ilişkilerin hakim olduğu her üretim dalını kuşatan "sanayi sermayesidir".

> Sanayi sermayesi artık değerin ya da artık ürünün yalnızca ele geçirildiği değil, aynı zamanda yaratılması sermayenin bir işlevi olan, sermayenin tek varlık biçimidir. Bu nedenle, üretimin kapitalist nitelikte olmasını bir zorunluluk olarak gerektirir; varlığı kapitalistler ile ücretli emekçiler arasındaki sınıf karşıtlığını içerir... Toplumsal üretim koşulları arasında, sanayi sermayesinden önce görülen ve geçmişe karışan ya da can çekişmekte olan diğer sermaye türleri, yalnız ona tâbi olmakla ve işleyiş biçimleri ona uyacak biçimde değişmekle kalmayıp ancak ona dayanarak hareket etmekte ve bu temelle birlikte yaşayıp ölmekte, ayakta durmakta ya da çökmektedirler (*Kapital II*, bölüm I).

(☞ FİNANS KAPİTAL; MALİ SERMAYE VE FAİZ; TİCARİ SERMAYE; KREDİ VE HAYALİ SERMAYE; ve genel olarak SERMAYENİN VE GELİRLERİN BİÇİMLERİ).

Kapitalist değerlenen paranın sahibidir, ama değerin bu kendiliğinden değerlenmesi nesnel bir harekettir; bu nesnel hareket kapitalistin öznel amacı olduğu ölçüde para sahibi kapitalist haline, sermayenin kişileşmesi haline gelir. Burada önemli olan, kâr, elde etmeye yönelik öznel dürtülerden çok, değer artışının nesnel hareketidir; madem ki öznel dürtüler tümüyle tesadüfîdir, her tekil sermayenin ortak olarak sahip olduğu şeyi belirleyen bu nesnel hareket olmaktadır. Değerlerini artırma yetenekleri açısından bütün sermayeler özdeştir: Marx buna "genel olarak sermaye" adını verir. Kuşkusuz her sermayeye düşen kâr REKABET'in bir sonucudur, fakat dolaşım değer yaratmadığına göre, üretim süreci içinde üretilenden daha fazlası da paylaşılamaz. Buradan şu sonuç çıkar: Rekabet içinde birçok sermayenin ortaya çıkış bi-

çimlerini anlayabilmek için, öncelikle bu ortaya çıkış biçimlerinin içeriğini ele almak zorunludur. Marx şöyle yazar:

> "Kapitalist üretime özgü yasaların, bireysel sermayelerin dışsal hareketi sırasında kendilerini nasıl gösterdikleri, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak nerelerde ortaya çıktıkları ve böylece bireysel kapitalistlerin bilinçlerinde onları ileriye doğru yönlendiren dürtüler olarak nasıl yer aldıkları... rekabetin bilimsel bir tahlili, sermayenin asıl niteliği kavranmadan yapılamaz; tıpkı gökcisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, ancak, duyularla doğrudan doğruya algılanamayan gerçek hareketlerini bilen birisi için anlaşılır olması gibi (*Kapital I*, bölüm 12).

"Genel olarak Sermaye" rekabet halindeki birçok sermaye olarak görünür, fakat bu sonuncusu bileşimine üretilen kullanım değerlerine vb. göre sermayelerin farklılaşmasını öngörür; ve rekabet tarafından düzenlenen böyle bir farklılaşma, bütün sermayelerin birlikte ürettiği toplam artık değerden her bir sermayeye düşen kâr payını belirler. (☞ ARTIK DEĞER VE KÂR; ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU). Bu kâr biçimiyle sermaye, emekten bağımsız olarak, servet üreticisi olarak görünür. Bu görünüşün anlaşılması için artık değerin sermaye tarafından nasıl üretildiğinin, sermayenin nasıl sürekli olarak para ve metanın çelişik biçimlerini alan bir süreç olduğunun sermayenin nasıl nesnelere bağlı bir toplumsal ilişki olduğunun, incelenmesi gerekir. Burjuva toplumunun sınıf karakterinin tahlili, ancak, "genel olarak sermaye"nin tahlili ile mümkündür; ancak çalışan sınıfların artık emeğinin sermaye tarafından değer olarak nasıl sahiplenildiğinin tahlil edilmesinden sonradır ki, rekabetin ortaya çıkış biçimlerinin nasıl ve niçin durumun böyle olmadığı yanılsamasını yaratabildiği anlaşılabilir. Bu nedenle "genel olarak sermaye"nin tahlili, "birçok sermaye"nin tahlilinden, sermayenin özü, onun ortaya çıkış biçimlerinden, üretimde değerlenme, değerin dolaşımda gerçekleştirilmesinden önce gelmelidir.

Satın alınan girdiler üretim sürecinde farklı rol oynarlar. İlk olarak üretim araçlarını ele alalım. Hammaddeler tümüyle tüketilirler ve böylece ÜRETİM SÜRECİ'ne girdikleri biçimlerini yitirirler; aynı durum (birçok üretim çevrimi süresince olsa da) emek araçları için de geçerlidir. Elde edilen sonuç yeni bir kullanım değeri, yani üründür; bir türden kullanım değerleri emek tarafından başka tür kullanım değerlerine dönüştürülür. Bu durumda değer sadece kullanım değeri içinde varolabilir eğer bir şey kullanım değerini yitirirse değerini de yitirir. Fakat üretim süreci kullanım değerlerinin dönüştürüldüğü bir süreç olduğundan, üretim araçlarının kullanım değerleri tüketilirken değerleri ürüne aktarılmış olur. Böylece üretim araçlarının değeri, belli bir türdeki emek olarak, belirgin yararlı ve somut karakteri içinde tasarlanan ürün içinde saklı olup, değer aktarımı bu emek aracılığıyla gerçekleştirilir. Ancak üretim araçları, üretken sermayenin unsurlarından yalnızca birisidir. Marx değişmeyen sermayeyi, üretim araçlarına yatırılan ve üretim sürecinde herhangi bir nicel değer değişimine uğramayan sermaye parçası olarak tanımlar.

İkinci olarak emeği ele alalım; meta-üretimine yönelik bir emek, yalnızca belirli bir farklılık türündeki bir emek değildir; aynı zamanda soyut olarak insan emeğinin, genel olarak emeğin veya SOYUT EMEK'in harcanmasıdır, üretim araçlarına yeni değer ekleyen de bu boyuttur. Tıpkı somut emek ile soyut emeğin farklı faaliyetler olmaması, fakat aynı faaliyetin değişik yönleriyle ele alınmış hali olması gibi, emek araçlarının değerinin korunması ve bu değere yeni değer eklenmesi de iki farklı faaliyetin sonucu değildir. Yeni değer eklenmesi faaliyeti aynı zamanda üretim araçlarının değerini de aktarır, aradaki fark ancak emeğin ikili doğası yoluyla anlaşılabilir. Böylece Marx değişen sermayeyi, sermayenin, öncelikle kendi değerinin eşdeğerini yeniden üreten ve ikinci olarak da, koşullara göre değişmekle birlikte, kendi eşdeğerine ek bir değer yani artık değer üreten emek gücüne yatırılan kısmı olarak tanımlar.

Sermayenin unsurları, birincisi nesnel faktörler (üretim araçları) veya öznel faktörler (emek gücü) olup olmadıklarına göre ve ikincisi, değişmeyen ya da değişen sermaye olup olmadıklarına göre ayrılır. Değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki ayrım, Marx'ın çalışmalarına özgü olup, aynı zamanda kapitalist üretim biçimi anlayışının da esasını oluşturur. Marx bu ayrımı geliştirdikten sonra, onu, "sabit" ve "dolaşan" sermaye biçiminde farklı bir ayrım kullanmaya yönelen kendinden önceki iktisatçıların ser-

maye tahlillerini eleştirmek için kullanmıştır. Bu kategoriler, seçilmiş bir zaman dönemine (örneğin bir yıl) göre kullanılmıştır ve sermayenin unsurları, bu zaman dönemi içinde tümüyle tüketilip tüketilmediklerine (dolaşan sermaye tipik olarak emek gücü ve hammaddeler) ya da dönem boyunca değerlerinin sadece bir kısmını ürüne aktararak kısmen tüketilip tüketilmediklerine (sabit sermaye-tipik olarak makine ve binalar) bağlı olarak ele alınmıştır. Marx bu ayrımın esas olarak kullanış biçimini şiddetle eleştirmiştir. Her şeyden önce bu ayrım, sermaye biçimlerinden sadece birine, üretken sermayeye uygulanmıştır; meta ve para sermaye ihmal edilmiştir. İkinci olarak;

> Burada tek ayrım, değer aktarımının ve bunun sonucu olarak da değerin yerine konulmasının parça parça ve yavaş yavaş mı, yoksa bir defada mı olduğuna bağlı bulunuyor. Böylece, değişen ve değişmeyen sermaye arasında bulunan ve her şeyi belirleyen ayrım ortadan silindiği gibi, artık değer üretimi ile kapitalist üretimin bütün sırrı, kendilerini ortaya koydukları belli değerler ile şeyleri sermayeye dönüştüren koşullar yokedilmiş oluyor. Sermayeyi oluşturan kısımlar salt kendi dolaşım biçimleri ile ayırdediliyorlar (ve elbette, metaların dolaşımında yalnızca, zaten varolan belli değerlerle ilgilenmiş oluyor)... İşte böylece, burjuva ekonomi politiğinin, Adam Smith'in "değişmeyen ve değişen sermaye" kategorilerini, "sabit ve dolaşan" sermaye kategorileriyle kanştırmasına neden sıkı sıkıya sarıldığını ve bunu hiç eleştirmeksizin yüz yıldır kuşaktan kuşağa neden yinelediğini anlayabiliriz. Burjuva ekonomi politiği, artık, sermayenin ücretlere yatırılan kısmını hiçbir şekilde hammaddeye yatırılan kısmından ayırdetmemekte, ancak bunu, ürün tarafından parça parça ya da bütünüyle dolaştırılması açısından, değişmeyen sermayeden şeklen ayırdetmektedir. Böylece kapitalist üretimin ve dolayısıyla da kapitalist sömürünün gerçek hareketinin kavranmasının temeli, bir vuruşla yokedilmiş olmaktadır. Bu, yatırılan değerlerin yeniden ortaya çıkması sorunundan başka bir şey değildir. (*Kapital II*, Bölüm II).

Bu, toplumsal üretim süreci tarafından nesnelere bağlanan toplumsal özelliğin, bu nesnelerin maddî doğalarının sahip olduğu doğal bir özelliğe dönüştürüldüğü FETİŞİZM'in en önemli örneklerinden birisidir. Marx'ın sermaye kavramı ve sermayeyi değişmeyen ve değişen bileşenlerine ayırması, bu tersyüz edişi düzeltmek açısından hayatî önem taşır. Marx'ın bu kavramı ve ayrımı, artık değerin üretimini, artık değerin yatırılan ve sermayeleştirilen kısmını ve genel olarak kapitalist üretim biçiminin hareket yasalarını tartışmada analitik bir zemin sağlar (☞ BİRİKİM).

Özet olarak, sermaye, karmaşık bir toplumsal ilişkidir; bu ilişki, ister meta ister para olsun, nesnelere bağlıdır ve para biçimiyle kapitalistin bugün sahiplendiği, geçmişte biriktirilmiş karşılığı ödenmemiş artık emeği içerir. Bu nedenle de sermaye, kapitalist toplumun egemen ilişkisidir.

SM/AD

Sermayenin Değer Bileşimi ☞☞☞ Sermayenin Organik Bileşimi; Sermayenin Merkezîleşmesi ve Yoğunlaşması

Sermayenin Merkezîleşmesi ve Yoğunlaşması (*İng.* Centralization and concentration of capital, *Fr.* Centralisation et concentration du capital, *Alm.* Zentralisation und Konzentration des Kapitals)

Sermayenin iki ayrı görünümü vardır. Emek süreciyle ilişkili olarak, bir işçi ordusuna kumanda eden yoğunlaşmış bir üretim araçları kitlesi olarak varolur; ve bireysel kapitalistle ilişkili olarak, kapitalistlerin elinde yoğunlaşmış toplumsal servet bölümünü temsil eder. Sermayenin bu görünümü iki değişik süreçle farklı olarak faaliyette bulunur: birikim yoluyla yoğunlaşmanın artması süreci, Marx bunu *sermayenin yoğunlaşması* olarak adlandırır; rekabet ve kredi aracılığıyla yoğunlaşmanın artması süreci, bunu da *sermayenin merkezileşmesi* olarak adlandırır.

Birikim, kârın daha yeni, daha güçlü üretim yöntemlerine yeniden yatırılmasıdır. Yeni yöntemler yatırımın asgari ölçeğinde bir artış ve işçi başına yatırılan sermaye oranında bir yükseliş, böylece emek süreciyle ilişkili olarak sermayenin yoğunluğunda bir artış anlamına gelir. Aynı zamanda, birikim bireysel

kapitalistin kullanabileceği sermaye miktarını arttırsa da, mülkün aile üyeleri arasında bölünmesi, eski sermayelerin parçalanarak yeni sermayelerin ortaya çıkması ve yeni sermayelerin doğması, kapitalistlerin sayısını arttırır ve bundan dolayı bir elde toplanmış toplumsal sermayeyi azaltır. Birikimin bu sayılan faktörlere göre daha yavaş olması nedeniyle, mülkiyet üzerindeki net etkisi merkezsizleşme biçiminde olur. Bu yüzden, her şey dikkate alındığında, birikim emek sürecindeki sermayeyi yoğunlaştırır, fakat bunun mülkiyetini merkezsizleştirir.

Öte yandan rekabet ve kredi, her iki alandaki yoğunlaşmayı arttırır. Rekabet, daha düşük üretim maliyetleri nedeniyle büyük ölçekli yatırımları kolaylaştırırken, kredi sistemi bireysel kapitalistlere bu yatırımlar için gerekli büyük miktarları biraraya getirme olanağını sağlar. Dolayısıyla, emek sürecinde sermayenin yoğunlaşması, yalnızca sermaye birikiminin izin verdiğinden çok daha hızlı ilerler. Aynı zamanda, rekabet daha zayıf kapitalistleri yokettiği ve kredi sistemi de güçlünün zayıfı yutmasını sağladığı için, bunlar, yalnızca birikimle ilişkili merkezsizleşme eğilimlerini fazlasıyla telâfi eden, sermaye mülkiyetinin biraraya toplanmasına yol açar.

Bu yüzden, kapitalizme genelde, üretimin sermayeleşmesi ve bunun yanısıra toplumsal sermaye mülkiyetinin giderek artan merkezileşmesi eşlik eder. (*Kapital I*, bölüm 23; *Kapital III*, Bölüm 15; *Artık Değer Kuramları*, III). Marx'ın çözümlemesinde bu olguların ikisi de rekabet savaşından doğarlar ve sonuçta onun kızışmasına hizmet ederler. Fakat burjuva iktisadında "tam" ya da "saf" rekabet kavramı, *herhangi bir* yoğunlaşmanın veya merkezileşmenin, rekabetin antitezi, olduğunu ifade eder. *Burjuva düşüncesi erken kapitalizmde velveya Marx'ın buna ilişkin çözümlemesindeki rekabet gerçeği ile özdeşleştirildiğinde*, yoğunlaşma ve merkezileşmenin giderek arttığı biçimindeki tarihsel olgu, rekabetin çökmesi, "eksik" rekabetin oligopolin ve tekelin doğmasının *prima facie* (ilk bakışta göze çarpan) kanıtı olarak görünür. Marxist iktisatta, Hilferding ile başlayan ve Kalecki, Steindl, Baran ve Sweezy tarafından geliştirilen egemen gelenek, tam olarak bu çifte özdeşleştirmeyi yapar. Bu, savunucularının, çağdaş kapitalizmin sonuçta tekelciler, işçiler ve devlet arasındaki güç dengesinin sonucu ile düzenlendiğini öne sürmelerine yol açar (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR). Bunun karşıt ucunda, Varga (1948) ve yakın zamanlardaki diğer bazı yazarlar, yoğunlaşmanın ve merkezileşmenin, rekabeti yoketmenin tam tersine, onu şiddetlendirdiğini ve kârlılığa ilişkin ampirik kanıtların gerçekte Marx'ın rekabet kuramı için destek sağladığını öne sürmüşlerdir (Clifton 1977, Shaikh 1982). Lenin'e her iki tarafın da sahip çıktığına işaret edilmelidir. Bu tartışmanın modern kapitalizmin ve bugünkü krizin çözümlenmesi üzerinde önemli etkileri olduğunu belirtmeye gerek yoktur.

AS/AE

OKUMA

Clifton, James 1977: "Competition and the Evolution of the Capitalist Mode of Production."

Shaikh, A. 1982: "Neo-Ricardian Economics. A Wealth of Algebra, a Poverty of Theory."

Varga, E. 1948: *Changes in the Economy of Capitalism Resulting from the Second World War.*

Sermayenin Organik Bileşimi (*Ing.* Organic composition of capital, *Fr.* Composition organique du capital, *Alm.* Organische Zusammensetzung des Kapitals)

MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ'nin gelişmesi ile birlikte EMEK SÜRECİ, sermayenin nisbi artık değer artışları arayışı içinde sürekli nitelik değiştirir (☞ SERMAYE; ARTIK DEĞER). Makineleşme, üretilen her kullanım değerinin değerinde düşüşe yol açacak biçimde belli bir zaman süresinde bir işçinin daha çok kullanım değeri üretmesine olanak verir. (☞ KULLANIM DEĞERİ; DEĞER). Fakat daha çok miktarda kullanım değeri üretimi, ancak veri bir zaman içinde bir işçinin ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının göreli miktarında bir artış olduğunda ortaya çıkabilir ve bu da, veri bir çıktı üretimi için kullanılan birim üretim aracı başına işçi sayısında bir azalmayı gerektirir. Kapitalizmde verimlilik artışı daima birlikte çalıştıkları üretim araçlarına oranla işçi sayısında bir azalma demektir. Üretim araçları kitlesinin onları kullanmak için gerekli emeğe oranı "sermayenin teknik bileşimi" (STB) olarak adlandırılır ve kullanım değerleri cinsinden sermayenin bileşimini ifade eder. Türdeş olmayan üretim araçları ile somut emeği hesaplamanın hiçbir yolu olmadığından STB, tümüyle teorik bir orandır ve bu oranın artışı verimlilik artışı ile özdeşdir.

Sermayenin bileşimi elbette ki değer cinsinden hesaplanabilir, fakat sonuç hiçbir biçimde basit bir kavram değildir ve çoğunlukla yanlış anlaşılmaktadır. Eğer kullanım değerleri hiçbir sorun çıkmaksızın değerlere yansıtılabilseydi, bu durumda üretim araçlarının emeğe oranı yükselirken, değer cinsinden bu oran *pari passu* değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı olurdu. Fakat verimlilik artışları değerleri düşürdüğünden, değer cinsinden sermayenin organik bileşimine ne olacağı hiç de açık değildir; örneğin, üretim araçları miktarı artarken ve birim üretim aracı değeri düşerken, ikisinin çarpımı -değişmeyen sermaye- içerdikleri belli sayılara bağlı olarak, azalabilir ya da aynı kalabilir. Bu bağlamda, değer cinsinden sermayenin zorunlu olarak yükseleceğini ileri sürenler, sermayenin özüyle ilgili belirsiz bir metafizik anlamı dışında hiçbir biçimde kanıtlanamayacak bir iddia ortaya atmış olurlar.

Oysa bu konu önem taşımaktadır, çünkü değer cinsinden sermayenin bileşiminin dinamikleri, Marx'ın sanayi çevrimleri, ücret hareketleri, istihdam ve kâr oranı çözümlemelerinin merkezini oluşturur. (☞ BİRİKİM; AZALAN KÂR ORANI; YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU; ÜCRETLER). Burada izlenecek yorum, Fine ve Harris'in (1976, 1979) önerdiği net ve Marx'ın tahliliyle tutarlı olan yoruma dayanmaktadır. Marx sermayenin organik bileşimini (SOB), değer cinsinden STB olarak tanımlar. Girdiler (üretim araçları ve emek gücü) "eski" değerlerinden hesaplanmıştır ve verimlilik artışının sonucu olarak ortaya çıkan değer değişmelerinden soyutlanmıştır. SOB'da bir değişme sadece STB'deki bir değişmenin değeridir ve böylece SOB'daki değişmeler STB'deki değişmelerle doğru orantılı olmaktadır. Tersine "sermayenin değer bileşimi" (SDB) değer cinsinden STB'dir ve burada girdiler cari veya "yeni" değerlerinden hesaplanmaktadır ve SDB ile SOB arasındaki farklar verimlilik artışı sonucunda değerlerde ortaya çıkan değişmeleri yansıtmaktadır (Bu, Steedman'ın izlediği [1977, s. 132-6] bir endeks yorumunu öngörür). Böylece STB'deki bir artış SOB'da daima bir artış yaratır, fakat toplam etki, SDB'de tutulur, SDB artabilir ya da aynı kalabilir.

Bu kategoriler nasıl kullanılmaktadır? Birikimin tahliline bütün sermayelerin ortak olarak neye sahip oldukları -kendilerini değerleme yetenekleri- açısından yaklaşan Marx, üretim güçlerini sürekli olarak geliştiren makinenin dahil edilmesi (STB'nin yükselmesi) ile nisbi artık değerin nasıl elde edildiğini gösterir. İşçilerin daha çok makine kullanıp daha çok hammadde işlemesiyle girdi değerleri birikir. Aynı zamanda, çıktıların birim değeri, verimlilik artışları yüzünden düşer.

Bu değerlerin kesin olarak ne kadar düştüğü, üretimde oluşan değerlerin değişimde nasıl gerçekleştirildiğine bağlıdır (☞ REKABET). Fakat intibak zaman aldığından, bir önceki üretim sürecinde tamamlanan girdi değerleri (SOB) ile şimdiki üretim sürecinden çıkan aynı girdilerin değer cinsinden hesaplanmış biçimleri (SDB) arasında sapmalar görülür. Bu tür sapmalar özellikle geniş sabit sermaye stoklarında görülebilir. "Eski" değerlerin cari değerlere belli bir noktada intibak ettirilmesi (değerlerinin düşürülmesi) gereklidir ve eğer sapmalar belirgin bir biçimde göze çarpıyorsa bu, birikim sürecinde keskin bir dönüşe işaret eder (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR). Marx'ın çeşitli sermaye bileşimi kavramları, zamanı belli olmayan dengeli bir büyüme sürecine değil, değer ilişkilerinin özünün (üretim güçlerinin gelişmesi sırasındaki değerlenmenin) sürekli olarak, bu ilişkilerin varlık biçimlerinin engelleriyle (rekabet halindeki birçok sermaye gibi) karşılaştığı diyalektik bir sürece özgüdür ve intibaklar aralıklarla ani biçimde gerçekleşebilir.

Bu açıklama birçok Marxistin sermayenin çeşitli bileşimleri üzerinde neden güçlük çektikleri konusunda bir fikir vermektedir. Değerleme süreci, üretim ve dolaşımı içeren bir sermaye devresinin tamamını kapsar. Dolaşım üretimin bir eklentisi değildir, ama genel olarak sermaye de rekabet halindeki birçok sermayeye indirgenemez. Değerlerin üretimde oluşumu ile bu değerlerin rekabet altında gerçekleştirilmesi çelişkili belirlenmeler içerebilirler; sermayenin çeşitli bileşimleri de bu gerçek çelişkileri yakalamaya yöneliktir. (Yakın dönemdeki tartışmalar için ☞ Fine ve Harris 1976; Steedman ve d. 1981 ☞ ÇELİŞKİ; DİYALEKTİK)

SM/AD

OKUMA

Fine, Ben ve Harris, Laurence 1976: "Controversial Issues in Marxist Economic Theory," Miliband ve Saville (der.), *Socialist Register* içinde.
— 1979: *Rereading Capital.*

Steedman, Ian 1977: *Marx After Sraffa.*
— ve d. 1981: *The Value Controversy.*

Sermayenin ve Gelirlerin Biçimleri (*İng.* Forms of capital and revenues, *Fr.* Les formes du capital et des revenues, *Alm.* Formen des Kapitals und der Revenuen)

Toplumsal bir ilişki olarak sermaye, sermayenin bir devresi içerisinde farklı noktalarda farklı biçimler kazanan dinamik bir olgudur. Eğer para biçiminde sermaye (P) den başlarsak, üretici sermaye (Ü) olmak için metalara (üretim araçları ve emek gücü) dönüştüğünü görürüz. Üretim sürecinin sonucu meta sermaye (M) dir ve satış yoluyla gerçekleşmek zorundadır ki böylece tekrar para sermayeye dönüşür. Bu anlamda sermaye farklı biçimlere bürünür fakat P (Para) ve M (meta sermaye) kendi başlarına cansızdır; devrenin her aşamasında özgülleştirilmiş işlevler üstlenen sermayeden söz etmek daha anlamlıdır.

Üretici Sermaye Ü, bir süreçtir. İşleyen bir fabrika ya da çiftliktir. Varsayımsal ve yalın bir kapitalist sistem durumunda fabrikayı işleten girişimci para ve meta işleri üzerinde tam bir hakimiyet kurmuş olabilir, fakat bu süreçler uzmanlaştırılmış işlevlerdir ve sermayenin ayrı biçimleridir. *Ticari Sermaye*nin özel işlevi meta ticareti yapmaktır. Bu, sanayi için hammadde alım-satımı yapılarak kâr edilen büyük ticarethaneler ya da ana cadde üzerinde mamül mal satan sıra sıra mağazalarda simgelenir (devre içerisinde M), fakat arada kalan birçok biçimi de söz konusudur. Bankaların mübadele yoluyla sadece para tüccarlığı yaptığını kabul edersek (devre içerisinde P), bu da ticarî sermayenin işleyişinin kâr biçimidir. Ne var ki, bu işleyişle ilişki içerisinde bir parasal sistemin gelişmesi KREDİ'nin doğuşuna ve *faiz-getiren sermayenin* (*interest-bearing capital*) özel bir biçiminin gelişmesine neden olur. (☞ MALİ SERMAYE VE FAİZ). Faiz-getiren sermaye sanayi sermayesine para sermayeyi ödünç verme işi sürecinde bulunurken sanayi sermayesi devresinin başlangıcındaki P (para sermaye) bu kaynaktan sağlanmış olur.

Kapital III'ün 4. ve 5. bölümlerinin konusu, sermayenin bu özel biçimleridir. Bunlar, Marx'ın dünyanın karmaşıklığının açıklanmasının oldukça soyut ve genel kategorilerin sınanmasıyla açığa çıkartılan ilkelerle mümkün olabileceği iddiasını doğrulamakta önemli öğelerdir, çünkü Marx farklılaşmamış biçimleri üzerinde sermayenin doğasını inceleyerek bu kısımlara ulaşmıştır. *Kapital*'in I., II., III. cildinin ilk bölümlerinde Marx sermayenin genel yasalarını ve rekabet halindeki birçok sanayi sermayesini sunar ve sermayenin uzmanlaşmış biçimlerinin bu genel yasaların ışığı altında anlaşılabileceğine inandığını belirtir. Aktörler değişerek tek başına sanayi sermayesi olmaktan çıkıp sanayi sermayesi artı ticarî sermayeye, artı faiz-getiren sermayeye dönüşürler. İlk analizlerde artık değer KÂR biçiminde yer alırken, sanayi sermayesi artık girişim kârını elde eder, faiz-getiren sermaye artık değerin bir kısmına faiz olarak el koyar ve ticaret sermayesi ise toplam artık değerden pay çıkartılmasıyla oluşan kâra, ticaret kârına el koymaktadır. Ticarî sermaye ve faiz-getiren sermayenin gelirleriyle bunların artık-değerin diğer biçimlerinden ayrışması, analizin daha ilerilere götürülmesini gerektirir.

Dolaşımın yüzeyinde işleyen ticarî sermaye doğrudan artık değer yaratmaz, fakat yaratımın mümkün olabildiği tek alan, kapitalist sanayi ve tarımdaki üretim alanında yaratılmış olan artık değerin bir kısmına kâr olarak el koyar. Tüccarlar satmak için meta satın almaktan daha fazla bir görevi yerine getirirler; rollerini başarmak için memur ve dükkân işçilerinin emek güçlerinin üzerinde sermayeyi genişletirler, vesaire. Fakat Marx'ın tanımına göre bu emek türü üretken değildir (☞ ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK); bunlar doğrudan artık değer yaratmaz, ancak dolaşım maliyetini ticaretin uzmanı olmayan sanayici girişimlerinin maledeceklerinden daha aşağıya düşürerek dolaylı bir şekilde ona katkıda bulunur. Kendi kontrolündeki bir üretim sürecinde artık değer yaratmayan ticarî sermaye demek ki, kârını sanayi (ve tarım) sermayesiyle yaptığı ticaretten elde eder. Tüccarlar sanayicilerden malları değerlerinin altında satın alır ve onları değerleri üzerinden satar. Ele geçirdikleri fark, ortalama kâr oranını eşitleştirme eğilimindedir; rekabet sayesinde tüccarların sermayeleri üzerinden hisselerine (paylarına) düşen kâr oranı sanayicilerin sermayeleri üzerinden hisselerine (paylarına) düşen kâr oranına doğru ilerler ve her ikisini toplam (ticarî ve sanayi) sermayeye bölünen artık değere eşitler.

Ticarî kâra böylesi bir yaklaşım faizin hesaplan-

masını ihmal eder; ve faiz-getiren sermayenin doğası da sadece sanayi sermayesiyle olan ilişkilerine önem verilerek dikkate alınır. Sanayici kapitalistler kârlarından bir kısmını faiz olarak öderler ve kalan miktar toplam kârın bir parçası olan girişim-kârıdır. Marx, bu bölünmeler neticesinde çıkan oranların arz ve talep güçlerinin "tesadüfî" sonuçlarına bağlı olduklarını, öyle ki, erişebileceği değerin genel sınırları dışında faiz oranını (ya da girişimci kârı oranını) belirleyen hiçbir genel ilkenin çıkarsanamayacağını ileri sürer.

Artık-değerden kaynaklanan son gelir biçimi RANT'dır, fakat bunun toprak sahibi tarafından elde edilmesi, sermayenin uzmanlaşmış bir biçiminin elde etmesiyle aynı değildir.

Sermayenin uzmanlaşmış biçimleri, artık değerin farklı gelir tiplerine paylaştırılmasında basit bir temel olmanın ötesindedir, çünkü her birinin gelişiminin önemli tarihî etkileri olmuştur. Ticarî sermaye, kânnın kaynağında sanayi sermayesine bağımlılık yatsa da, sanayi sermayesinden daha önce ortaya çıkmıştır. Gerçekte, ticaret ve yağmanın, İLKEL BİRİKİM sürecinin kapitalizmin yükselişinde oynadığı rolün anlamı, ticarî sermayenin kapitalizm için gerekli olan kaynakları emmesi ve toplumsal ilişkilerin büyümesini uyarmasının hayatî bir önem taşımasıdır. İlk tekelci ticaret şirketleri bu olayın tipik temsilcileridir. Ne var ki, ticarî sermaye Avrupa kapitalizminin kaynaklanmasına temel olmuşsa da, Avrupa'nın Üçüncü Dünya ile olan ilişkilerindeki başat konumunun Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin kapitalist gelişimini engellediği ileri sürülmüştür. Kay'a göre (1975) ticarî sermaye Avrupa'da üretimi örgütleyerek kâr eden yeni bir sınıfın yükselişinin önünde bir engel yaratmamış, sanayi kapitalizmi geliştikçe de bağımsızlığını yitirmiştir. Fakat Üçüncü Dünya'nın birçok ülkesinde ticarî sermaye, en azından son zamanlara kadar, hakimiyetini korumuş ve kânnı kapitalist üretimi geliştirerek değil de, ticaret yoluyla elde etmekteki bağımsızlığını sürdürmüştür. Kay'a göre bu bağımsızlık, en azından 19. yüzyılın ortalarında "hem bağımsızlığını koruyup hem de kaybettiği"nden beri çelişkili bir karaktere sahiptir. Bağımsızlığını sürdürmesinin anlamı, geri kalmış ülkelerdeki tek sermaye biçimi olmasıyken, bir bütün olarak dünyada sanayi sermayesiyle birlikte varolduğundan hareketlerini bir ölçüde birincisinin Üçüncü Dünya'daki ajanı konumunda yönlendirmek zorundaydı. Bir ajan olarak sanayi sermayesinin gereksindiği biçimde (kapitalist ülkelere hammadde ve yiyecek taşıyıp onların ürünlerini yoksul ülkelerde pazarlayarak) ticaret yapmalı ve sadece yerli üretimi Avrupa'nın hammadde ve yiyecek ihtiyacını karşılaması için asgari düzeyde etkilemeliydi (☞ AZGELİŞME VE GELİŞME).

Faiz-getiren sermayenin tarihteki rolünü Marx bir ölçüde kredi sisteminin, sermayenin merkezleşmesinde ve özellikle de anonim şirketlerin oluşumundaki etkisiyle özdeşleştirmiştir (☞ SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI). Yeni bir aşamaya işaret ettiği düşünülen bu gelişmeler anlamlı sonuçlar taşıyordu (☞ KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ). Bunlar Marx'ın aksi tesirde bulunan eğilimlerinden AZALAN KÂR ORANI'nın yükselişine neden olur, çünkü sermayelerini anonim şirketlere yatıranların artık değerin biçimlerinden biri olan faizin hâkimiyetinden dolayı düşük gelirlere razı olduğu düşünülür.

Ve sanayinin kullandığı sermayenin sahiplerini gerçekte onu işletenlerden ayrıştırarak sınıf kompozisyonunda bir değişime yol açarlar. Faiz-getiren sermaye, ne var ki, yükselişinden itibaren değişime uğrar; daha karmaşık karakterler geliştirir ve Hilferding'le (1910) diğerleri onun özellikle FİNANS KAPİTAL'e dönüşümünün çok önemli olduğunu söylemişlerdir.

LH/ŞK

OKUMA

Hilferding, Rudolf 1910 (1981): *Finance Capital.*
Kay, G. 1975: *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis.*

Sınıf (*İng.* Class, *Fr.* Classe, *Alm.* Klass)

Marx ve Engels tarafından sistematik bir biçimde ifade edilmemiş olmasına karşın sınıf kavramı Marxist teorinin en önemli kavramlarındandır. Bir anlamda Marx'ın tüm teorisinin hareket noktasıdır, zira Marx "bizzat gerçeğin içindeki düşünce" (babasına mektubu 10 Kasım 1837), kurtuluş mücadelesine girişmiş yeni bir güç olan proletaryayı keşfetmesi sonucu modern toplumların ekonomik yapısının ve gelişme sürecinin analizine yöneldi. Bu dönemde (1843-1844) Engels de siyasal iktisat açısından aynı keşfi yaparak

Deutsche Französische Jahrbücher'deki makalelerinde (1844) ortaya koyuyor ve *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*'nda (1845) geliştiriyordu. Yani Marxist teorinin esas başvuru noktasını oluşturan ilk dönem kapitalizminin sınıf yapısı ve bu toplum biçimindeki sınıf mücadeleleri idi. Ardından sınıf çatışması fikrini tarihin itici gücü işlevi yüklenmiş ve *Komünist Manifesto*'nun o meşhur pasajında "bugüne dek varolmuş tüm toplumlarının tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir" denmiştir. Öte yandan Marx ve Engels sınıfları kapitalist toplumlara özgü ayırdedici bir özellik olarak da görüyor -hatta *Alman İdeolojisi*'nde (c. I bölüm 1C) sınıfın kendisini burjuvazinin bir ürünü varsaymaya kadar gidiyor- ve diğer toplum biçimlerindeki başlıca sınıfların ve sınıf ilişkilerinin ayrıntılı analizine girişmiyorlardı. Kautsky sınıf meslek ve statü kavramlarını tartışırken (1927) *Komünist Manifesto*'da da sınıf mücadelesi olarak geçen birçok çatışmanın aslında statü grupları arasındaki çatışmalar olduğunu ileri sürmüş ve aynı metinde "tarihin erken dönemlerinde neredeyse her yerde toplumun çeşitli kastlar halinde karmaşık bir biçimde örgütlenişini, toplumsal mevkiin farklı biçimlerde kademelenişini görürüz" diyen ve bu durumu" "tüm toplumun artan ölçüde iki hasım kamp, doğrudan doğruya karşı karşıya gelmiş iki büyük sınıf -burjuvazi ve proletarya- arasında ikiye bölündüğü" burjuva toplumunun bu ayırdedici özelliği ile karşılaştıran Marx ve Engels'in bu olguyu pekala farkettiğini iddia etmiştir. Gene de genel terimlerle "tüm toplumsal yapılanışın altında yatan temeli en gizli sırrını açığa vuran üretim koşullarının sahipleri ile doğrudan üreticiler arasındaki dolaysız ilişkidir" (*Kapital* cilt III kısım 47) diyen Marx'ın ilk kabile cemaatlerinden sonra gelen tüm toplum biçimlerinde temel bir sınıf ayrımının varolduğunu söylemek istediği de doğrudur.

Daha sonraki Marxistlerin çoğu da Marx ve Engels'i izleyerek dikkatlerini kapitalist toplumların sınıf yapıları üzerinde yoğunlaştırmış ve ana sorunla uğraşmaları gerekmiştir. Bunlardan ilki toplumsal mevkiinin katmanlaşmanın temel sınıflarla ilişkisinin doğurduğu "karmaşık" durumlardır. *Kapital*'in III. cildinin son bölümü olarak Engels tarafından yayımlanan "modern toplumun üç büyük sınıfı" adlı metinde Marx, ekonomik yapının "en üst düzeyde ve klâsik biçimde geliştiği" İngiltere'de bile "ara ve geçişsel katmanların sınıfsal sınırları belirginsizleştirdiğini" gözlemlemiş ve *Artık Değer Kuramları*'nda ekonomik krizleri tartışırken (kısım 17 bölüm 6) analizinin başlangıç aşamasında diğer şeylerle birlikte kesinlikle işçi sınıfı ve sanayi kapitalistleri sınıflarıyla sınırlı olmayan toplumun gerçek kuruluşunu gözönüne almadığını belirtmiştir. *Artık Değer Kuramları*'nın başka bir yerinde de orta sınıfın büyümesinden açıkça kapitalizmin gelişmesine özgü bir fenomen olarak söz eder: (Ricardo) vurgulamayı unuttuğu... bir yanda işçiler öte yanda kapitalistler ve toprak sahipleri arasında tam ortada yer alan,... bütün ağırlığıyla çalışan alttakilerin üstüne yayılıp bir yandan da en tepedeki on binin toplumsal güvenliğini ve gücünü arttıran... orta sınıfların sayısındaki sürekli artıştır. (18. kısım bölüm B Id). Gene Malthus ile ilgili olarak şöyle der: "...onun en büyük umudu orta sınıfın büyüklüğünün artması ve çalışan proletaryanın toplam nüfus içindeki oranının gittikçe artmasıdır (mutlak sayısı büyüse bile). Aslında burjuva toplumunun eğilimi de budur" (19. kısım bölüm 14). Bu gözlemler burjuva toplumunun "iki büyük sınıf" arasında kutuplaşmasının artışı fikriyle pek uyumamaktadır ve orta sınıf büyümeye devam ettiğinden Bernstein'dan Poulantzas'a birçok Marxist sosyal bilimci dönüp dolaşıp bu fenomenin siyasal önemini ve özellikle de sosyalist hareketle ilişkisini incelemek zorunda kalmışlardır.

Diğer sorun da kapitalist toplumun başlıca iki sınıfı olan burjuvazi ve proletaryanın konumu ve gelişmeleri ile ilgilidir. Marx *18 Brumaire*'de (bölüm VII) tümüyle oluşmuş bir sınıfın negatif bir tanımını şu şekilde vermiştir:

"Milyonlarca aile hayat tarzlarını, çıkarlarını ve kültürlerini diğer sınıflardan ayıran ve onları diğer sınıflarla karşıtlık içine koyan ekonomik şartlarda yaşadığı sürece bir sınıf oluştururlar. Bu küçük mülk sahibi köylüler arasında yalnızca yerel bir bağlantı olduğu ve çıkar özdeşliğinin bir topluluk, bir ulusal çapta bağ ve aralarında bir siyasal örgütlenme doğurmadığı sürece bir sınıf oluşturmazlar." *Felsefenin Sefaleti*'nde (II kısım, 5. bölüm) işçi sınıfının doğuşunu tasvir ederken de Marx aynı görüşü pozitif biçimde ifade etmiştir: "Ekonomik koşullar ilk önce halk kütlesini işçilere dönüştürdü. Sermayenin hakimiyeti bu sınıfın ortak konumunu ve ortak çıkarlarını, yarattı. O halde bu kütle sermaye ile ilişkisi bakımından bir sınıf haline gelmiştir, ama henüz kendi

için sınıf değildir. Yalnızca birkaç evresinden bahsettiğimiz mücadele içinde bu kütle birleşir ve kendini kendisi için sınıf olarak kurar." Proletaryaya dışardan devrimci bir parti aracılığıyla götürüldüğü (☞ LENİNİZM) söylenen sınıf bilincinin gelişmesine büyük önem atfeden Lukàcs'ın (1923) savunduğu görüşün tam tersine, sonraki Marxistlerden Poulantzas (1975) neredeyse sınıfların tümüyle sınıf bilinci ve bir siyasal örgütle donanmışçasına ortaya çıktığını ileri sürer, bu kendinde sınıf ve kendi için sınıf ayrımını (Hegelci bir kalıntı olarak) reddetmiştir. Oysa çoğu Marxist, işçi sınıfında bir "sosyalist" veya "devrimci" bilincin gelişmesinin titiz ve ayrıntılı inceleme isteyen sorunlar içerdiğini (son 20 yılda artan ölçüde) kabul etmişlerdir. "Sınıf çıkarları" artık (Marx'ın anladığı biçimiyle) nesnel ve berrak bir "toplumsal olgu" olarak değil, gündelik yaşamın deneyimleri ve bu deneyimlerin siyasal öğretilerce yorumlanmasından doğan tartışma ve etkileşimlerle kurgulanan, dolayısıyla, işçi sınıfı hareketinin tarihsel bölünmelerinde de görüldüğü gibi, farklı biçimler alabilen bir şey olarak görülmektedir. Bir uçta kimi Marxistler (ör. Marcuse 1964) gelişmiş sanayi toplumunca şu veya bu ölçüde asimilasyon sonucu işçi sınıfının ayrışık sınıf çıkarları ve sınıf bilincinin hemen hemen yok olduğunu ileri sürerken, kimileri siyasal eylemin esas olarak sınıf çıkarları tarafından belirlendiği görüşünü temelden sorgulamış (Wellmer 1971) ya da toplumsal hayatın kapsayıcı biçimde devlet tarafından düzenlendiği çağda hakim sınıfın çıkarlan kavramını reddetmişlerdi (Offe 1972, ayrıca☞ FRANKFURT OKULU). Bu kadar aşın olmayan bir ifadeyle gelişmiş kapitalist toplumlarda sosyalist hareketin artık azalan ölçüde işçi sınıfına, artan ölçüde çeşitli grupların ittifaklarına bağlı olduğu savunulmakta (AVRUPA KOMÜNİZMİ), son yıllarda kadın hareketi, etnik ve ulusal hareketler gibi sınıf temeline dayanmayan radikal siyasal hareketlerin yaygınlığı da bu yaklaşımı güçlendirmektedir (☞ FEMİNİZM;MİLLİYETÇİLİK; IRK).

Böylesi sorunlar, her şey bir yana, kapitalist olmayan toplumların sınıf yapısının incelenmesiyle çok daha yakından ilişkilidir. Marx'ın tanımladığı biçimiyle Asya tipi toplumda özel mülkiyetin yokluğu toplumsal değişmenin başlıca failleri olarak sınıfların gelişmesini önlemektedir ve bu tip toplumlarda hakim grubun üretim araçlarına sahip olanlar değil devlet aygıtını kontrol edenlerden oluştuğu söylenebilir. Antik (köleci) toplumda (☞ KÖLELİK) efendi ve köle arasındaki ayrım aşikar olsa da, toplumsal çatışmanın fiili sınırları belirgin olmaktan çok uzaktır ve Marx da kimi zaman özgür insan ve köle, kimi zaman da alacaklı ve borçlu arasındaki sınıf mücadelelerinden söz etmiştir. Feodalizmin çöküşüne yol açan sınıf çatışmalarını belirlemekte güçlük vardır ve Marxistler arasında, bir yanda lordlar ve serfler arasındaki sınıf mücadelelerinin oynadığı rol öte yandan yeni bir sınıfın -şehir eşrafının- ortaya çıkışının ve Marx'ın vurguladığı kent ve köy arasındaki çatışmanın önemi konusunda yoğun bir tartışma sürmektedir. (☞ FEODAL TOPLUM; GELİŞME EVRELERİ; FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ). Daha yaygın bir konu da köylülerin sınıf yapısındaki yeri ve değişik tip toplumlardaki siyasal rolüdür. Yukarıda belirtildiği gibi Marx 19. yüzyıl Fransa'sındaki köylüleri tam anlamıyla bir sınıf, hele devrimci bir sınıf olarak görmüyordu. Oysa 20. yüzyılın sosyalist devrimlerinin çoğu esas olarak köylü toplumlarda gerçekleşti ve çoğu kez kent temelli partiler ve kentli aydınların önderliğinde de olsa köylüler, günümüzün birçok Üçüncü Dünya ülkesinde hâlâ olduğu gibi, devrimci hareketlerde önemli bir rol üstlendiler. (☞ SÖMÜRGECİLİK: SÖMÜRGE VE SÖMÜRGE-SONRASI TOPLUMLAR)

Kuşağımız Marxistlerinin karşısına çıkan farklı bir konu da sosyalist toplumlarda yeni bir sınıf yapısının ortaya çıkışı ile ilgilidir. En geniş anlamda iki alternatif yaklaşım göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi yeni bir hakim sınıf, katman veya elitin iktidarını kurduğunu ileri sürmektedir. Nitekim Troçki SSCB'de yeni bir sınıfın ortaya çıktığını reddederken bürokrasiyi "yozlaşmış işçi devletindeki" (hakim) grup olarak görüyordu. Yakın zamanlarda en ayrıntılı incelemelerden biri de "ilk dönem sosyalizminin toplumsal yapısı bir sınıf yapısıdır, hatta ikili (dichotomous) yapıdır... bir kutupta sınıf olmaya evrilen ve yeniden bölüşümü kontrol eden aydınlar yer alır, ötekinde ise toplumsal artığı üreten, ancak üzerinde tasarruf hakkı olmayan işçi sınıfı" diyen Konrad ve Szelenyi'ye aittir (1979, s. 145). Ancak ardından şöyle demektedirler: "İkiye bölünmüş sınıf yapısı modeli toplumda herkesin sınıfını belirlemekte yeterli değildir (tıpkı kapitalist ve proleter ikiliğinin kapitalist toplumda herkesin statüsünü tayin etmekte yeterli olmadığı gibi); nüfusun daha büyük bir kesimi orta katmanlar içinde

sayılabilir" (☞ ORTA SINIF). İkinci yaklaşımın en iyi örneklerinden biri ise Weselowski'nin (1979) Polonya'nın sınıf yapısına ilişkin analizidir ve bu ülkede bireylerin üretim araçlarıyla olan ilişkisinin giderek önem kaybetmesi sonucu sınıf farklarının yavaş yavaş ortadan kalkmış olduğunu, bunun yanısıra işin niteliği ve gelir, eğitim, kültürel mallardan yararlanma gibi toplumsal etikete ilişkin tali farkların azaldığını ileri sürmektedir. Bundan ötürü Weselowski yeni bir hakim sınıf fikrini reddederek sınıf hakimiyetinin çözüldüğünü ısrarlı vurgulamaktadır, ama öte yandan statü farklarıyla değişik toplumsal grup ve katmanlar arasında çıkar çatışmalarının sürdüğünü kabul etmektedir. Sosyalist toplumların yapısına ilişkin bu alternatif yaklaşımlar hakkında bir karar verebilmek için iki konu çok önemlidir. Birinci sorun bireylerin üretim araçlarıyla ilişkilerinde, parti ve devlet aygıtı aracılığıyla iktidarda olan belirli bir toplumsal grubun ekonomik sahiplik ve tasarrufundan (yani hukuksal sahiplik değil etkin denetim, ☞ MÜLKİYET) öte, karmasal, kollektif denetim anlamında gerçek bir değişme olup olmadığıdır. İkinci sorunsa şudur: Sosyalist toplumlardaki çatışmalar sadece statü gruplarının çatışmaları mıdır, yoksa bu ülkelerdeki özellikle Polonya'daki, çeşitli toplumsal çalkantıların akla getirebileceği gibi daha geniş bir sınıf karakterine mi sahiptir?

19. yüzyılın sonlarından bu yana Marxistlerin araştırmaları sınıf yapısının, ilk dönem kapitalizmindeki sınıfsal ilişkilerin belirginliği ve hepsinin ötesinde işçi sınıfı hareketinin siyasal hayata dalışından etkilenmiş olan Marx ve Engels'in yapıtlarında gördüğünden çok daha karmaşık ve muğlak bir fenomen olduğunu göstermiştir. Burada kısaca sözü edilen bir dizi sorun -kapitalist ve sosyalist toplumların sınıf yapılarındaki dönüşümler ve bunların siyasal sonuçları, Üçüncü Dünya'da sınıfların oluşumu ve rolleri ve sınıf mücadelesinin uluslar gibi diğer toplumsal grup ve diğer toplumsal çatışma biçimleriyle ilişkileri vs. -daha derin ve ayrıntılı araştırmaları zorunlu kılmaktadır. Marx'ın kendi sözleriyle, bu sorunlar "bir tarih felsefe teorisinin *passe- partout*'su ile değil" (Mihailovski'ye mektup taslağı 1877) ayrı ayrı durumlardaki "verili ampirik koşulların" analizi ile çözülecektir.

TBB/ÜA

OKUMA

Carchedi, Guglielmo 1977: *On the Economic Identificaton of Social Classes.*

Giddens, Anthony 1973: *The Class Structure of the Advanced Societies.*

Konrád, George ve Szelényi, Ivan 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power.*

Nicolaus, Martin 1967: "Proletariat and Middle Class in Marx."

Ossowski, Stanislaw 1957 (1963): *Class Structure in the Social Consciousness.*

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Weselowski, W. 1979: *Classes, Strata and Power.*

Wright, Erik Olin 1978: *Class, Crisis and the State.*

Sınıf Bilinci (*İng.* Class consciousness, *Fr.* Conscience de classe, *Alm.* Klassenbewusstsein)

Marx, başlardan itibaren bir sınıfın nesnel konumu ile bu konuma ilişkin öznel kavrayışı, yani sınıf üyeliği ile sınıf bilinci arasında bir ayrım yapmıştır. Kesin olarak toplumsal ayrımların "sınıflar" biçimini alması ilk kez kapitalist toplumda olmuştur, zira bir tek bu toplum biçiminde toplumsal grupların üyeliği yalnızca üretim araçlarının sahipliği (ya da denetimi) tarafından belirlenir. Burjuva öncesi kast toplumunda üretim araçlarının sahipliğinden doğan farklılıklar üzerinde hukuken düzenlenmiş bir kast sistemi kuruluydu. Bir aristokrat her zaman kesin ve sınırları tam olarak belli imtiyazların sahibi bir aristokrattı. Mülkiyet ilişkileri sistemi kast yapısının ardında gizliydi. En önemli üretim aracının toprak olduğu ve bu da çoğunlukla aristokrasi ve kilisenin mülkiyetinde bulunduğu sürece kast sistemi mülkiyet ilişkileri sistemiyle uyum içindeydi. Ancak kent burjuvazisinin yükselişi, ticaret, imalât ve nihayet sanayi sermayesinin gelişmesi ve (kısmen soyluluğa intisap etmiş) burjuvazinin büyük ölçekli tarımın çıkar alanını zorlamasıyla birlikte bu uyum gitgide bozulmuştur. Kast bilinci sınıf bilincinden temelde farklıdır. Kast üyeliği kural gereği kalıtsaldır ve tanınmış haklar ve imtiyazlarla kolaylıkla belli olmaktadır. Sınıf üyeliği ise kişinin üretim sürecindeki yerinin farkında olmasına bağlıdır, bundan ötürü çoğu kez, özellikle burjuva küçük burjuva ve köylü "ara tabakalar" söz konusu olduğunda eski kast sistemine nostaljik bir öykünme

ardında saklıdır.

Marx burjuvazi ve proletaryanın sınıf bilincinin ortaya çıkmasını, *tiers état*'nın *ancien régime*'in hâkim sınıflarına karşı sürdürdüğü siyasal mücadelenin bir uzantısı olarak betimler, ve oy haklarını devrimci bir şekilde kendilerini hâkim sınıfı haline getirmek yerine bir efendiye (III. Napoléon) biat etmek için kullanan Fransız küçük mülk sahibi köylüleri örneğinde sınıf bilincinin gelişmesindeki güçlükleri anlatır:

> Milyonlarca aile hayat tarzlarını, çıkarlarını ve kültürlerini diğer sınıflardan ayıran ve onları diğer sınıflarla karşıtlık içine koyan ekonomik şartlarda yaşadığı sürece bir sınıf oluştururlar. Bu küçük mülk sahibi köylüler arasında yalnızca yerel bir bağlantı olduğu ve çıkar özdeşliğinin bir topluluk, ulusal çapta bağ ve aralarında bir siyasal örgütlenme doğurmadığı sürece bir sınıf oluşturmazlar. Bundan ötürü gerek bir Parlamento gerekse bir Konvansiyon aracılığıyla sınıf çıkarlarını kendi adlarına dayatamazlar. Kendilerini temsil edemezler, onlar temsil edilmek zorundadırlar. Onların temsilcisi de aynı zamanda onların efendisi, onlar üzerine bir otorite olarak görünmelidir... (*18 Brumaire*, VII. bölüm)

Proletaryanın sınıf bilincinin oluşumu, küçük köylüler arasında siyasal sınıf bilincinin kaçınılmaz eksikliğinin eşdeğeri olarak görülebilir. Burada başlangıçta sınırlı olan çatışma (ör. belirli bir işletme veya sanayi dalında sendikal mücadele) bir çıkar özdeşliği temelinde genişleyerek sınıfın tümünün ortak davası haline gelir ve siyasal parti biçiminde elverişli bir araç da yaratır. Büyük fabrika ve sanayi işletmelerine de kollektif emek ve sanayi kapitalizminin zorunlu olarak iletişim araçlarını geliştirmesi bu birliği kolaylaştırır. Sınıf bilincinin oluşma süreci yaygın bir sınıf örgütlenmesinin yükselişi ile birlikte yürür. Bu ikisi birbirini destekler.

Marx, sınıfın tümünün ortak çıkarları anlayışı ve savunmasının çoğu zaman tek tek işçiler veya işçi gruplarıyla çatışabileceğinin çok iyi farkındadır. En azından kendileri toplumsal başarı kazanmış tek tek vasıflı işçilerin kısa vadeli ve dar görüşlü çıkarları ile sınıfın tümünün çıkarları çatışmalara yol açabilir. Bundan ötürü *dayanışma*'nın özel bir önemi vardır. Gelişmiş sanayi toplumlarında ücret yapısının farklılaşması ve artan refahın iğvası sınıf dayanışmasının ve dolayısıyla sınıf bilincinin bir ölçüde zayıflaması sonucunu doğurmuştur. Bu süreçte işçi sınıfının hiç olmazsa bazı kesimlerine kadar girmiş olan gösteriş malları için bireysel rekabetin "tecrit etkisi", belki de 1851'deki Fransız küçük köylülerinin "doğal tecrit" koşullarına benzer bir etki yapmıştır.

Kautsky ve Lenin'e göre yeterli, yani *siyasal* bilinç işçi sınıfına ancak "dışarıdan" götürülebilir. Dahası, Lenin işçi sınıfının kendiliğinden ancak bir "sendikal bilinci", yani sermaye karşısında sendikal çıkarların temsilinin yarar ve gerekliliğinin bilincine varabileceğini savunmuştur. Siyasal sınıf bilinci ancak eğitimli ve bilgili oldukları ve dolaysız üretim sürecine belli bir mesafeden baktıkları için burjuva toplumunu ve onun sınıf ilişkilerini bütünselliği içinde kavrayabilecek bir durumda olan AYDINLAR tarafından geliştirilebilir. Ama Marxist teoride formüle edilmiş olan ve aydınlar tarafından geliştirilen sınıf bilinci burjuvazi veya küçük burjuvazi tarafından değil, yalnızca işçi sınıfı tarafından benimsenebilir. Sınıf bilincini somuttaki işçi sınıfına aktarmanın örgütsel aracı olarak, Lenin "yeni tipte bir parti", profesyonel devrimcilerin kadro partisini kavramsallaştırmıştır. Bu Leninist anlayışa karşıt olarak Luxemburg, sınıf bilincinin oluşumunda toplumsal deneyimin, sınıf mücadelesi deneyiminin rolüne ağırlık vermiştir. Sınıf mücadelesinin akışı içinde hatalar bile başarıyı sağlayacak yeterli sınıf bilincinin gelişmesine katkıda bulunabilir, oysa proletaryanın aydın elit tarafından sahiplenilmesi bu eylem yeteneğinin zayıflamasına ve pasifliğe yol açar.

Lukàcs (1923, 1971) bir tür sınıf bilinci metafiziği geliştirmiş ve hem Leninist hem de Sosyal Demokrat eğilimli Marxistlerin tepkisini çekmiştir. Oysa Lukàcs'ın formülasyonları olsun, partinin rolüne ilişkin yaklaşımı olsun, Leninist teoriye gayet iyi uymaktadır. Lukàcs'ın sınıf bilinci tanımı da Lenin'inki gibi sınıf bilincinin içeriğinin "somut bir bütünlük olarak toplum, tarihin verili bir noktasındaki üretim sistemi ve sonuçta toplumun sınıflara bölünmesi" olması gerektiği tezinden yola çıkmaktadır.

> "...Bilinç ve toplumun bütünü arasında ilişki kurarak belirli bir durumda insanların o durumun ve o durumda doğan çıkarların do-

laysız eylemleri ve toplumun bütünsel yapısı üzerindeki etkilerini değerlendirebilecek olsalardı ne düşüneceklerini ve hissedeceklerini çıkarsamak mümkün olur. Başka bir deyişle, nesnel konumlarına uygun düşünce ve duygularını çıkarsamak mümkün olur... Sınıf bilinci aslında üretim sürecinde belirli bir tipik duruma "atfedilmiş" uygun ve aklî tepkilerden oluşur. Dolayısıyla bu bilinç sınıfı oluşturan tekil bireylerin düşündükleri ve hissettiklerinin ne ortalaması ne de toplamıdır. Ve gene bütünlüğü içinde sınıfın tarihsel olarak önemli eylemleri nihaî olarak bireyin düşünceleriyle değil, bu bilinç tarafından belirlenir. Ve bu eylemler ancak bu bilince başvurarak anlaşılabilir (1971, s. 50-51).

Bilinci bu biçimde tanımlanan bir sınıf "tarihsel olarak töhmet altında bırakılan özneden" başka bir şey değildir. Ampirik olarak varolan sınıf bu tanımda önerildiği biçimde kendisinin bilincine varırsa ya da -Hegelci lisanla- kendini "kendinde sınıf"tan "kendisi için sınıf"a dönüştürürse ancak (ve başanyla) eylemde bulunabilir. Eğer belirli bir sınıf, küçük burjuvazi gibi, bunu yapabilecek yetenekte değilse veya (1918'deki Alman proletaryası gibi) bu dönüşümü tümüyle gerçekleştiremezse, siyasal eylemi sonuçsuz kalmak zorundadır. Lukács'ın tanımının ortaya çıkarttığı sorun, siyasal seçkinlerin tasarruflarında bulundurdukları bir töhmet kuramına müracaat ederek, bu tanımı, gerçek proletaryaya patronluk taslamak ya da onları gerçekten yıldırmak için istismar edebileceklerdir.

IF/ÜA

OKUMA

Lukács, Gyorgy 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

Mann, Michael 1973: *Consciousness and Action among the Western Working Class.*

Mészàros, Isvan der. 1971: *Aspects of History and Class Consciousnes.*

Sınıf Çatışması (*İng.* Class conflict, *Fr.* Conflit de classe, *Alm.* Klassenkonflikt)

Komünist Manifesto'nun deyişiyle: "Bugüne kadar varolan tüm toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir". Ancak bu tez, ilk formüle edilişinden bu yana, çeşitli biçimlerde nitelendirilmiştir. Engels bunu, sınıf bölünmelerinin henüz ortaya çıkmamış olduğu ilk komünal toplumları hesaba katmak amacıyla, *yazılı* tarihe atıfta bulunacak biçimde (1888 İngilizce yayımlanışa not) değiştirmiştir. Daha sonra Kautsky (1927), *Komünist Manifesto*'da sözü edilen sınıf mücadelelerinden bazılarının aslında statü grupları arasındaki çatışmalar olduğunu ve bu görüşün de, Marx ve Engels'in kapitalizm-öncesi toplumların tümünün "toplumsal mertebenin çeşitli derecelendirilmesi"yle nitelendiği yolundaki yine aynı metindeki kendi gözlemlerine uyduğunu ileri sürmüştür. Örneğin, feodal toplum söz konusu olduğunda, sınıf çatışmasının doğası ve önemi üzerinde, Marxist tarihçiler arasında anlaşmazlık vardır. Bazıları köylü ayaklanmalarının önemini vurgularken, diğerleri de sınıf mensubiyetleriyle bölünmelerinin karmaşıklığına dikkati çekmektedirler. (☞ GELİŞME EVRELERİ; FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ). Marx ve Engels, kapitalist toplumda ana sınıfların açıkça birbirlerinden ayrılmış, sınıf bilincinin bütünüyle gelişmiş ve sınıf çatışmasının en keskin olduğuna, bu yönleriyle kapitalist toplumun sınıflara bölünmüş toplum biçimlerinin tarihsel evriminde bir doruk noktasını oluşturduğuna işaret etmişlerdir -ve bu görüş de genel Marxist görüş haline gelmiştir. Bu açıdan bakılınca, modern sınıf mücadeleleri Marxist kuramda merkezî bir öneme sahiptir çünkü bu mücadelelerin sonucu, SOSYALİZME GEÇİŞ, yani sınıfsız bir topluma geçiş olarak kavranmıştır.

Dolayısıyla sonraki Marxist araştırma ve tartışmaların büyük ölçüde, modern çağlarda 19. yüzyılda işçi sınıfı hareketlerinin ortaya çıkışından bugüne kadar, sınıf çatışmasının gelişimi üzerinde yoğunlaşmak durumunda kalması anlaşılabilir bir durumdur.

Buradaki canalıcı konu, bu dönem boyunca sınıf çatışmasında gerçekten bir yoğunlaşmanın olup olmadığıdır. Marxizm içinde bu konuyu açıkça sorgulayan ilk isim -her ne kadar Marx ve Engels işçi aristokrasisinden ve en azından İngiltere'de işçi sınıfının daha genel bir *burjuvalaşması*'ndan söz edişlerinde bazı kuşkular ortaya koymuşlarsa da- 19. yüzyılın sonunda, sınıfların kutuplaşması ve sınıf çatışmasının yoğunlaşması gibi şeylerin gerçekleşmediğinin açıkça ortada olduğuna inanan Bernstein'dır (1899). Bu değişen durumu açıklamakta başvurduğu etkenler arasında orta sınıfın büyümesi, sınıf

yapısının giderek artan karmaşıklaşması ve yaşam düzeylerinin yükselmesi yer alıyordu ve bu konular, sonraki tartışmaların tümünde öne çıkmaktaydı. Yakın dönemdeki tarihsel incelemeler, ayrıca, başka özelliklere de dikkat çekmişlerdir. Nitekim Foster (1974), 19. yüzyılın üç İngiliz şehrindeki işçi hareketini ele aldığı çalışmasında, "devrimci bir sınıf bilincinin gelişimini ve 19. yüzyılın ikinci çeyreğindeki çöküşünü" ayrıntılı olarak incelemekte ve bu çöküşü, liberalleşme (seçme-seçilme hakkının genişlemesi, kitle partilerinin büyümesi, sendikaların hukuksal olarak tanınması) ile bağlantılı olan ve kapitalist otoritenin yeniden yerleştirilmesini mümkün kılan değişimlerin bir sonucu olarak açıklamaktadır. Açıktır ki bu, sonraki tarihsel dönemlerde de, farklı biçimler altında tekrarlanmış olan bir süreçtir. Ne bir kitlesel sosyalist partinin ne de geniş ölçekli siyasal sınıf mücadelelerinin ortaya çıktığı Amerikan toplumunun gelişimi, her zaman özel bir sorun çıkarmıştır ve Amerika'nın istisna olduğu görüşü Marxist olsun olmasın, bu yüzyılın ilk yıllarından itibaren yapılan sosyolojik çözümlemenin birçoğuna konu olmuştur (☞ Sombart 1906). Bu durum, ABD'deki bazı Marxistleri ve radikal düşünürleri Marxist kuramın çok genel bir revizyonunu yapmaya yöneltmiştir: örneğin Mills'in (1960) temel bir sınıf çatışmasını (ve toplumsal değişimin başlıca oluşturucu etkeni olarak işçi sınıfını) bir "işçi metafiziği" olarak bir kenara itmesi veya Marcuse'nin, işçi sınıfının ileri kapitalist toplumla bütünleşmişliği hakkındaki geniş ölçüde benzer savı (1964).

Bir diğer konu da, 1956'daki (Macaristan) 1968'deki (Çekoslavakya) ve 1981'deki (Polonya) türden muhalefet hareketlerinin ve ayaklanmaların sınıf çatışması olup olmadığının ve böyle değilse bu hareketlerin hangi toplumsal güçleri temsil ettiğinin karar verilmesi gereken bir sorun olduğu Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkelerindeki çatışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Buradaki yorum, bu toplumlarda yeni bir sınıf yapısının oluşup oluşmadığı ve özellikle de bu ülkelerde yeni bir yönetici sınıfın bulunup bulunmadığı hakkındaki önceden varılmış bir yargıya bağlıdır. Ayrıca, bu toplumların bazılarında ulusal mücadelelerin önemlerinin arttığı açıktır (örneğin ☞ Carrère d'Encausse 1978) ve bu olgu çok daha kapsamlı bir öneme sahiptir, çünkü, Batılı kapitalist ülkelerde de, geçtiğimiz birkaç onyıl içinde, toplumsal çatışmalar sadece ve hatta esas olarak sınıfları kapsamakla kalmamış ayrıca, ulusal, etnik veya dinsel grupları da, -feminist, çevreci, anti-nükleer- başka birçok yaygın toplumsal hareket gibi içine almıştır. Bugünkü Marxist çözümlemenin görevi, bu değişken mücadelelere tutarlı bir kuramın çerçevesi içinde derinlemesine nüfuz etmek ve değişken yapısal ve tarihsel koşullardaki sınıf çatışmalarının özgül önemini deneysel olarak belirlemektir. Bu görev, ayrıca -son dönemlerdeki bazı Marxist incelemelerin (ör. Poulantzas 1975) ortaya koyduğu gibi -20. yüzyılın sonundaki sınıf çatışmasını, sadece burjuvazi ve proletaryanın karşı karşıya gelmesi olarak değil fakat, bundan daha da fazla olarak, bir yanda ekonomik ve toplumsal yaşama egemen olan ve onu yönlendiren, diğer yanda ise bağımlı ve yönlendirilen konumunda bulunan değişik toplumsal gruplar arasındaki ittifaklar açısından incelemeyi de içermektedir.

TBB/LK

OKUMA

Foster, John 1974: *Class Struggle and the Industrial Revolution.*

Kautsky, Karl 1890 (1910): *The Class Struggle.*

Lenin, V. I. 1917 (1964): *The State and Revolution.*

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Tilly, Louise A. ve Charles (der.) 1981: *Class Conflict and Collective Action.*

Sinema ve Televizyon (*İng.* Cinema and television, *Fr.* Sinéma et télévision, *Alm.* Kino und Fernsehen)

Popülerliği, içsel modernliği ve gerçekçilik potansiyeli gibi birbiriyle çelişen başlıca üç nedenden ötürü Marxistler sinema ile ilgilenmişlerdir. Lenin (daha sonra Mussolini tarafından tekrarlanan), "bizim için sinema bütün sanatların en önemlisidir" şeklinde ünlü açıklamasını yaptığında, sanattan çok sinemanın, daha önce başka ifade araçlarıyla ulaşılamayan büyük izleyici kitlelerine ulaşma yeteneğiyle ilgileniyordu. Öte yandan 1920'lerin Sergey EİSENSTEİN gibi Sovyet film yapımcıları için sinema, özellikleri, edebiyat ve tiyatroda olanaklı olmayan yeni ifade tekniklerinin gelişmesine izin veren bir sanattı

("onuncu sanat tanrıçası"). Eisenstein için film sahnelerinin montajı, materyalist diyalektiğin işlemlerini temsil etme aracı olarak kullanılabilirdi. Öte yandan Dziga Vertov (Denis Arkadeviç Kaufman'ın takma adı, 1896-1954), kameranın dünyayı insan gözünden daha kesin "gören" ve sözlü röportajdan daha büyük dolaysızlık sağlayan bir mekanik göz olduğu fikrine dayalı belgeseller geliştirdi.

Ne var ki, kısa süre içinde bu üç ilgi biçiminin karşılıklı uyuşmazlığı ortaya çıktı. Dünya çapında popüler olan sinema türü ne modernisttir ne de özellikle gerçekçi. Popüler sinema öykü biçimlerini 19. yüzyıl roman ve tiyatrosundan alır ve gerçekçiliği, gerçeğin kendini doğrudan izleyici önünde oynamasını sağlamaktan çok, yaratılmış şeyleri gerçek gibi göstermekten ibarettir. Sovyetler Birliği'nde bile 1930'lar sonrasının resmi sosyalist gerçekliği, Hollywood'dan yalnızca değer sistemlerinde farklı olan öykü modelleri yararına filmsel gerçekçilikten kaçınmıştır. Sinemaya uygulandığında sosyalist gerçekçilik, tarihsel gelişmenin portresinde "doğru" olma yükümlülüğü ile izleyicileri hareketlendirici ve mantıklı gerçek-benzeri öykülere çekme arzusu arasındaki bir uzlaşmaydı. Bu arada modernizm ile gerçekçilik de birbirinden uzaklaştı, belgesel gerçekçilik artan ölçüde pratik araçlara tâbi kılındı ve modernist deney film yapımcılığının azınlık biçimleriyle sınırlandı.

Ne var ki, 1920 ve 30'larda sinema üzerine Marxist düşünce, sinemanın ne olması gerektiği konusunda betimleyici olmayı başarabildi: Teorisyenler sinemanın kendilerinin olmasını istediklerinden başka bir şey olmaktan kurtarılamayacağı fikrine teslim olmak niyetinde değillerdi. Tartışmanın büyük bölümü, sinemanın bir "öz"ünün olup olmadığı, varsa bu özün kendisini çevreleyen gerçeklikle bağının nasıl kurulacağı üzerineydi. Sinemanın özgüllüğünün, onun dünyayı görünebilir kılmadaki biricik tarzında yattığını düşünen Béla Balàzs gibi yazarlara karşı Eisenstein sinemanın etkisini çelişkili unsurların montajı ile yapıcı bir şekilde ürettiğini savundu: sinema gerçekliğe onu pasif olarak yansıtarak değil, diyalektik olarak yeniden şekillendirerek bağlanıyordu. Genel eğilim sinemayı sanatçıların sanayi koşullarında yaptığı bir sanat olarak ele almaktı. İngiliz belgeselci Paul Rotha, "sanat ile sanayi arasındaki çözülmemiş büyük denklem" diyordu. Birçok Marxist, başka aydınların da paylaştığı genel görüşü savunuyor, sinemadaki kapitalist kontrolü sorumlu tutuyordu, ama karşı çıkış biçimleri farklılaşıyordu. Bazıları için filmlerin onları yapanların, bu durumda kapitalistlerin ideolojisini yansıtacağı tartışmasız bir önkabüldü. Başkaları kâr amacının önde geldiğini, ama bunun etkisinin yalnızca yozlaşma olduğunu söylüyordu; kapitalist sınıfın kendi dünya görüşünü yansıtmayan filmler yapılabilir, ama bunlar ilkellikleriyle kitleleri uyuşturur. O nedenle, kapitalist sanayideki ideolojik ya da estetik olarak bu eğilimlere karşı duran filmler övgüye değer bulunuyordu. Charlie Chaplin her iki açıdan övülüyordu, ama Walt Disney'in ilk yılları da (sağ eğilimli görüşleri onu gözden düşürünceye kadar), John Ford ve Alman göçmen Fritz Lang gibi değerli bulunuyordu.

1945 öncesinde Sovyetler Birliği dışında Marxist film yapımcı çok azdı. Bertolt Brecht *Kuhle Wampe* (1932, direktör: Slatan Dodow) ile radikal dramaturjisinin filmsel bir eşini yapmayı denedi. Jean Renoir 1930'ların sonunda Halk Cephesinin coşkulu bir destekçisiydi. Ama Marxistlerin faaliyeti daha çok belgesel ve ajitasyon filmlerine yönelmişti. "Uçan Hollandalı" Joris Ivens gibi film yapımcıları bu alana, Marxist-olmayan çağdaşlarının yapıtlarında eksik olan ince bir toplumsal analiz kalitesi kattılar.

1945 sonrasında gerçekçilik ağır bastı. İtalya'da Antonio GRAMSCİ ve György LUKÁCS'ın fikirleri, Sovyetler Birliği'nde ve öteki sosyalist ülkelerde hâlâ yürürlükte olan sosyalist gerçekçi ortodoksluğa karşı başarılı bir karşı ağırlık oluşturdu. Yeni-gerçekçilik olarak adlandırılan akıma bağlı İtalyan film yapımcıları arasında Luchino Visconti bu çizgiyle en açık özdeşleşendi. Fransa da ise André Bazin'in Marxist-olmayan fenomenolojik gerçekçiliği eleştirmen ve film yapımcılar arasında etki kazandı. Fransız Yeni Dalga'sı Bazin'den büyük ölçüde etkilendi, ama 1968 radikal başkaldırısı öncesinde Jean-Luc Godard ilk fikir babalarından koptu ve aynı anda hem burjuva toplumuna hem de (Godard'a göre) burjuva toplumsal ilişkilerini ideolojik düzeyde doğallaştırmaya yardım eden geleneksel film diline meydan okuyan filmler yapmaya başladı. Filozof Louis Althusser'in etkisi de teori ve eleştiride yalnızca Fransa'da değil, aynı zamanda İngiltere'de ve (1970'lerin sonunda) Kuzey Amerika'da kendisini gösterdi.

Yeni teori, Lukács'ın eleştirel gerçekçiliği gibi Marxist varyantlar da içinde (ve bazen özellikle

bunlara karşı) her türlü gerçekçilik fikrine karşı düşmanca bir tutum içindeydi. Fransa'da *Chaiers du Cinema* ve İngiltere'de *Screen* dergilerinin yazarları, psikanaliz ve semiyotiğin argümanlarıyla, filmlerin (ya da bu bağlamda başka sanat yapıtlarının) gerçekliğin özne tarafından bütünselliği içinde kavranacak kesinleştirilmiş temsillerini ürettiğine inanmanın bir hayal olduğunu savunuyorlardı. Bir filmin algılanma süreci bütün yanlarıyla çelişkili olarak görünmeliydi. İzleyici özne yansıyan bir bilinç değildir, tersine yapıtla hayalî bir düzeyde psişik olarak meşgul olur. Yapıtın kendisi de zorunlu olarak çelişkilidir, çünkü hem kendi maddî üretim koşullarıyla, hem de kendi içsel semiyotik heterojenliğiyle en fazlayı yapmak istemektedir. Bu çelişkililik hem film yapımcıları, hem de eleştirmen ve teorisyenler tarafından kabul edilmeli ve araştırılmalıdır. Film stili film metninin ve izleyicinin onunla meşgul olmasının çelişkilerinin üzerini örtecekse, sosyalist mesaj taşıyan filmler yapmanın herhangi bir ilerici yanı yoktur. Tersine, ilk bakışta tamamen burjuva ideolojisinin etkisi altında görünen filmler pekâlâ beklenmedik ilerici unsurlar içerebilir. John Ford'un 1939'da yaptığı biyografik film *Genç Bay Lincoln*'a ilişkin ünlü bir incelemede, *Chaier du Cinema* editörleri, filmin gücünün gerek o zamanın izleyicileri gerekse sonraki analizciler için hiçbir düzeyde çelişkilerini çözememiş olmakta yattığını savundular. 20th Century-Fox'un -kendi içinde bir çelişkiydi- Lincoln ve Cumhuriyetçi Partiyi Roosevelt'in New Deal'ıyla ilişki içinde gösterme çabası, rejisör olarak Ford'un verdiği özgül ideolojik mesajla çelişki içindeydi; ama bu çelişki yapıtta (ya da yapıtın dışındaki olgularda) basit bir şekilde varolmak durumunda değildi, çelişkinin çeşitli mekanizmalarla izleyicide harekete geçirilmesi gerekiyordu, *Genç Bay Lincoln*'da yazarların, kahramanın "hadım edici bakışı"ı dedikleri Lincoln'u bir erkeklik organı abidesi gibi gösteren çekim böylesi çok ilginç bir mekanizmaydı.

Lacancı psikanalizin *Cahier* yazarları ve yandaşları tarafından uygulanış biçimi geniş olarak, en başta da feministler tarafından sorgulandı. Ama bu uygulama, sinema ve öteki sanat biçimlerindeki geleneksel Marxist analizin bir eksiğine, bir sübjektiflik teorisinin yokluğuna başarılı bir şekilde işaret ediyordu. Sinema (ve genel olarak kitle iletişimi) üzerine Marxist yazının gücü, ekonomik belirlemelere ve bir ölçüde de ekonomik ile ideolojik olanın ilişkisine verdiği dikkatte yatıyordu. Bu belirlemeleri somut estetik kaygılara ve sübjektif kavramanın sorunlarına bağlamada daha az üretici oldu. Bütün bu yanlara dikkat veren bir Marxist sinema teorisi henüz yazılmış değildir.

Popüler kültür ve kitle iletişimi üzerine Marxist yazarların dikkati 1980'lerde televizyona yöneldi. İlk başta televizyon ve sinema Marxist analiz açısından benzer sorunlarmış gibi görünebilir. Her ikisi de odyo-vizüel hareketli resim medyasıdır ve her ikisi de ağırlıklı olarak kitlesel izleyiciye sahip teknolojik temelli sanayilerdir. Ama genel örgütlenmelerinde ve her şeyden önce algılanma tarzlarında önemli farklılıklar vardır. Televizyon sinemaya oranla çok daha fazla bir gazetecilik medyasıdır. Ayrıca yakın zamana kadar sinema ve basına oranla çok daha büyük ölçüde devlet kontrolündeydi. Bunun anlamı televizyonun Marxist analizinin şimdiye kadar en azından ekonomi kadar ideoloji ve politikaya yönelmesidir. Ne var ki, televizyon dünya çapında ekonomi ve "medya emperyalizmi" sorunlarını önplana çıkararak giderek daha açık bir şekilde ticarî hale geliyor.

Daha da önemli bir farklılık ise, televizyon deneyiminin somut estetik hedeflere daha az bağlı olması ve algılanması ücretle girilen özel lokallerde değil de, ev mekanlarında olan (Raymond Williams'ın deyimiyle) bir program "akış"ından oluşmasıdır. İzleyici doğrudan somut bir programı almak için ödeme yapmadığı için bu durum ekonomik ilişkinin doğasını etkilemektedir, ancak etki ideolojiktir: izleyici somut bir bireysel ve toplumsal varlık olarak çizilmektedir. Televizyon genel olarak bir izleyicileri çekme ve onları evlerinde tutma süreci haline gelmektedir, izleyicilere giderek daha az olarak enforme edilecek yurttaşlar olarak, giderek daha çok ise alıcılarını açık tutmaya ve hem televizyon hem de burada reklamı yapılan malları daha fazla tüketmeye davet edilen tüketiciler olarak seslenilmektedir. Bu, tarihte benzeri görülmedik çapta ve karmaşıklıkta bir olgudur. Ayrıca çok hızlı gelişmiştir. Örneğin matbaanın gelişmesi kitlesel bir etkiye ulaşıncaya kadar birkaç yüzyıl almıştır, oysa televizyon ve bağlı teknolojiler elli yıl içinde yalnızca günlük yaşamda değil, aynı zamanda diplomasi ve savaşın yürütülmesi gibi çok çeşitli alanlarda bir devrim yaratmayı başarmışlardır. Bu devrim, ne var ki, tamamen kapitalist ekonomik ilişkiler içinde ve

özel olarak meta biçiminde gerçekleşmiştir. Son yıllarda gerek Avrupa gerekse Üçüncü Dünya ülkelerinde televizyonda devlet tekelinin zayıflamasıyla Marxist analiz odak noktasını medyanın devletin bir aracı olarak kullanılmasından, çok daha karmaşık bir görev olan ideolojik işlevler ile kapitalist ekonomideki değişim sürecinin işlemesinin üstüste binmesini gözler önüne sermeye yöneltmiştir. Bu, daha yeni yeni ele alınan bir görevdir.

GN/ZD

OKUMA

Bazin, André 1967, 1971: *What is Cinema?* (2 cilt).

Eisenstein, Sergei 1987: *Nonindifferent Nature*, çev. Herbert Marshall.

— 1988: *Writings*, 1922-34, (der.) Richard Taylor.

— 1991: Towards a Theory of Montage, (der.) Michael Glenny ve Richard Taylor.

Ellis, John (der.) 1977: Screen Reader I: *Cinema, Ideology, Politics*.

Guback, Thomas 1969: *The International Film Industry*.

Vertov, Dziga 1984: *Kino-Eye: The Writings of Dziga Vertov*, (der.) Annette Michelson.

Williams, Christopher der. 1980: *Realism and the Cinema: A Reader*.

Williams, Raymond 1974: *Television: Technology and Cultural Form*.

Sivil Toplum (*İng.* Civil society, *Fr.* Société civile, *Alm.* bürgerliche Gesellschaft / Zivilgesellschaft)

Locke ve Rousseau gibi yazarların "sivil toplum" terimini, doğal toplum veya "doğa durumu"ndan farklı olarak sivil hükümeti tanımlamak için kullanmalarına rağmen, terimin Marxist kullanımı Hegel'den kaynaklanır. Hegel, ekonomi alanında rekabete girmek için aile birliğini terkeden bireylerin dünyası olarak tanımladığı *die bürgerliche Gesellschaft*'ı, sivil veya burjuva toplumu, devlet veya politik toplumun karşıtı olarak koyar. Sivil toplum, kendini yıkma potansiyeli taşıyan kısmî ihtiyaçların, özçıkarların ve parçalanmışlığın alanıdır. Sivil toplumun genel toplumsal iyiliğe yol açacak bir ussallığı doğuştan barındırdığı konusunda Locke, Rousseau ve Adam Smith'le aynı görüşü paylaşmayan Hegel'e göre evrensel çıkar yalnızca devlet aracılığıyla hüküm sürebilir.

Marx sivil toplum kavramını, Hegel ve Alman idealizminin eleştirisini yaptığı "Yahudi Sorunu Üzerine", "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı: Giriş" gibi yazılarında *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nda kullanır. Tartışmalarını bu dönemdeki çalışmalarının Hegelci dili çerçevesinde yürütür. Erken dönem tartışmalarında ortaya koyduğu politik görüşlerinin kimi sonuçlarının değişmeden kaldığı öne sürülebilirse de, terimin kendisi sonraki çalışmalarında gözden kaybolur. Marx'ın maddeciliğin, modern mülkiyet ilişkilerinin, herkesin herkese karşı savaşının, bencilliğin alanı olarak tanımladığı sivil toplum, ortaçağ toplumunun yıkılışı sonucunda ortaya çıktı. Önceleri bireyler, her biri politik bir role sahip lonca veya malikâne gibi birçok farklı cemaatin bir parçasını oluşturuyordu; öyle ki, ayrı bir sivil dünyadan söz edilemezdi. Bu kısmî cemaatler parçalandıkça bireyin aşırı önem kazandığı sivil toplum ortaya çıktı. Eski imtiyaz bağlarının yerini birbirinden ve cemaatten ayrılmış atomistik bireylerin bencil ihtiyaçları aldı. Bu bireylerin arasındaki biricik bağlantı, kendi iradelerinin ürünü olmayan ve ceza tehditi yoluyla insan ilişkilerine hükmeden yasalar tarafından sağlanır. Barındırdığı mülkiyet ilişkileriyle sivil toplumun bu bölünmüş ve çatışmaya dayalı doğası, bu çatışmayı yansıtmayan, çatışmadan uzak ve ayrı duran bir politika türünü zorunlu kılar. Sivil toplumun nitelikleri, modern devleti zorunlu kılar (ve aynı zamanda sınırlandırır). Biçimsel, olumsuz etkinliklerle sınırlı olan ve ekonomik hayatın özünü oluşturan çatışmaların güçsüz bıraktığı devlet, sivil toplumun parçalanmışlığını ve taşıdığı kötülükleri denetleyemez. Modern toplumda, birer yurttaş olarak bireylerin politik kimlikleri, sivil kimliklerinden ve üretim alanındaki tüccar, emekçi veya toprak sahibi gibi işlevlerinden ayrılır.

Marx'ın analizinde, kendi özel yaşamlarına hapsolmuş bireyler arasındaki bölünme ile kamusal ve özel alanlar ya da devlet ve toplum arasındaki bölünme aynı anda ortaya çıkar. Marx, modern devletin temsil ettiği evrensel çıkarlar idealizmi ve kendi dar çıkarlarının ötesine gidebilen ahlâkî yurttaş kavramının soyutluğu ile sivil toplumdaki duyumlu, gerçek insanın maddeciliğini kıyaslar. Marx'a göre bu durumun ironisi, devlet idealinde somutlaşan en ev-

rensel, ahlâkî ve toplumsal amaçların, ekonomik zorunluluk, bireysel ve bencil kısmî arzuların baştan çıkardığı insanların hizmetinde olmasından kaynaklanır. İşte bu anlamda modern devletin özü sivil toplumun niteliklerinde, ekonomik ilişkilerde yatmaktadır. Sivil toplumun çatışmalarının gerçekten aşılabilmesi ve insanların taşıdığı potansiyelin hayata geçirilebilmesi için hem sivil toplumun, hem de onun ürünü olan politik toplumun ortadan kaldırılması gerekir. İnsanlığın özgürleşmesi hem toplumsal, hem de politik devrimi gerektirir.

GRAMSCİ'nin bu terimi, ekonomi dahil özel veya devlet dışı alana göndermede bulunacak şekilde kullanmaya devam etmesine karşın, önerdiği sivil toplum resmi Marx'ınkinden çok farklıdır. Sivil toplum yalnızca bireysel ihtiyaçların değil, özgürlük ve kendini düzenleme potansiyeli barındıran örgütlenmelerin alanıdır. Gramsci, "hegemonyanın ve kendiliğinden ortaya çıkan rızanın örgütlendiği genel olarak 'özel' denen oluşumların bütünü" (Gramsci 1971, s. 12-13) olarak sivil toplumun karmaşık örgütlenme şeklinin altını çizer. *Laissez-faire* gibi müdahaleciliğe karşı çıkan bir politikanın bile devletin kendisi tarafından oluşturulmasından ötürü, devlet ve sivil toplum arasındaki herhangi bir ayrımın yalnızca metodolojik bir ayrım olduğunu öne sürer. (*a.g.e.*, s. 160). Gramsci'nin yazılarında devlet ve sivil toplum arasındaki kesin ilişkiyi tanımlamak için kullandığı eğretilemeler değişebiliyor. Bir yerde, tamamiyle gelişmiş sivil toplum ekonomik krizlerin "saldırılan"na karşı koymaya ve devleti korumaya muktedir bir siper sistemi olarak sunulurken (*a.g.e.* s. 235); gelişmemiş ve olgunlaşmamış sivil toplumuyla 1917 yılının Rusya'sı ve Batı'daki ülkeler arasında karşılaştırma yapan bir notunda, devlet, gerisinde sivil toplumun dayanıklı ve güçlü bir savunma sisteminin durduğu dışsal bir çeper olarak tanımlanır (*a.g.e.* s.238). Marx'ın devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımı vurguladığı noktada, Gramsci devlet sözcüğünün günlük dar anlamda kullanımıyla hükümete işaret ederken devlet kavramının aslında sivil toplumun öğelerini içerdiğini öne sürer ve ikisi arasındaki karşılıklı ilişkinin altını çizer. Egemen sınıfın hegemonyası zora dayanan devlet aygıtlarınca takviye edilirken, dar bir şekilde hükümet olarak kavranan devlet sivil toplumda örgütlenmiş hegemonya tarafından korunur. Ama kamuoyunu eğitmeye ve ekonomi alanını etkilemeye çalışmasıyla devletin aynı zamanda "etik bir işlevi" de vardır. Sonuçta, Gramsci gelenek ve alışkanlık gibi öğelerin zorlamaya veya yaptırıma gerek bırakmayacak şekilde sivil toplumu boyun eğilmesi doğrultusunda kollektif bir baskı uygulayabileceğinden hareketle yasa kavramının genişletilmesi gerektiğini öne sürer.

Herhangi bir gerçek toplumda sivil toplum ve devlet arasındaki ayrım çizgileri bulanıklaşabilir, ama Gramsci gerek çeşitli İtalyan faşist düşünürlerin, gerekse Fransız Jakobenlerin çalışmalarında olduğu gibi, bu ikisini eşitleme veya özdeşleştirme girişimlerine karşı çıkar. Ve sivil toplumun gelişmesinde devlete bir rol tanırken, devleti ebedileştirme veya devlete tapma tehlikesine karşı uyarılarda bulunur (*a.g.e.* s. 268). Gramsci, aslında devletin sönmesini, sivil toplumun kendi kendini yönetme niteliklerinin tam olarak gelişmesi bağlamında yeniden tanımladı.

Marx'ın yazılarında sivil toplumu bireysel bencilliğin alanı olarak resmettiği yerde, Gramsci Hegel'in sivil toplumda anonim çıkarları kollektif bir tarzda temsil eden örgütleyici unsurlar olarak malikâne ve korporasyonlar ile bürokrasinin ve hukuk sisteminin sivil toplumu devletle ilişkilendirici, devlete bağlayıcı rolünü tartışan yazılarına göndermede bulunur (Razeto Migliaro ve Misuraca 1978). Ancak, Gramsci, Hegel'in modern kitle örgütleriyle bir deneyimi olmadığına ve kitleler karşısındaki hassaslığına rağmen Marx'ın da aynı konudaki eksikliğine işaret eder (*a.g.e.*, s. 259). Bu farklılıklar, Gramsci'nin sivil toplumun fiili örgütlenişinin ekonomi dahil devlet ve toplum arasındaki içbağlantıların analiz edilmesi ihtiyacını vurgulamasıyla ilgili olabilir. Hem Marx ve hem de Gramsci'de "sivil toplum" hem ekonomik temelin, hem de üstyapının politik olmayan unsurlarını kapsar (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI) ve bu nedenle temel-üstyapı biçiminde beliren eğretilemeye tam olarak uymaz.

Sivil toplum kavramının hem Marxist, hem de Marxist olmayan düşünürlerdeki kullanılış tarzı politika kavramının kendisinin incelenmesine yol açar. Bu inceleme bireyler arasındaki, bireyler ve topluluk arasındaki ilişkileri, örgütlü olarak veya değil bir toplum görüşünü, kamusal ve özel alan ayrımını kapsar. Sivil toplum teriminin Marx'ın geç dönem çalışmalarında gözden kaybolmasına karşın, toplum tarafından denetlenmeyen ayrı bir alan olarak politikanın sönmesi ve yeni tip bir demokrasiyle yer

değiştirmesi izleği *Fransa'da Sınıf Savaşları* başlıklı kitabında yeniden ortaya çıkar, Lenin'in *Devlet ve Devrim*'inde görülür ve Gramsci tarafından daha da geliştirilir.

ASS/MK

OKUMA

Bobbio, N. 1979: "Gramsci and the Conception of Civil Society." Mouffe (der.) *Gramsci and Marxist Theory* içinde.

Colletti, L. 1975: *Introduction to Karl Marx, Early Writings.*

Gramsci, A. 1929-35 (1971): *Selection from the Prison Notebooks.*

Razeto Migliaro, I., ve Misuraca, P. 1978: "Teoria della burocrazia moderna." *Sociologia e Marxismo nella critica di Gramsci* içinde.

Texier, J. 1979: "Gramsci, Theoretician of the superstructures" Mouffe,. (der.) *Gramsci and Marxist Theory* içinde.

Sorel, George (d. 2 Kasım 1847, Cherbourg; ö. 28 Ağustos 1922, Boulognesur-Seine.)

George Sorel, Marxizm tarihinde en tartışmalı örneklerden biri olarak kabul edilmiştir. Sorel'in bir yandan bütün Marxistler arasında en özgün örneklerden biri olarak kabul edilmesi, öte yandan da bir sağ düşünür olarak değerlendirilmesi gerektiği inancı, Sorel'in düşüncesinin paradoksal doğasından ileri gelmektedir. Reddedilemeyecek olan odur ki, Sorel'in düşüncesi dramatik bir biçimde, bir dizi değişik Marx yorumundan geçmiştir. Sorel, Paris'teki École politechnique'te eğitim gördü ve 45 yaşına kadar hükümet memuru bir mühendis olarak çalıştı. İlk yazıları 1886'da çıkmaya başladı, fakat 1893'e kadar (istifasından sonra) Marxizme ilgi göstermedi. Başlangıçta Sorel Marxizmi bir bilim olarak gördü ve Marx'ın kapitalizmin gelişmesini "belirleyen" yasaları keşfetmiş olduğuna inandı. Ancak, böyle bir konumun kaçınılmaz zorluklarını kabul edecek ilk insanlar arasındaydı ve 1896'dan itibaren Marxizmin esas itibariyle etik bir öğreti olarak görülmesi gerektiğine dair kendi yorumunu geliştirmeye başladı. Böylelikle kapitalizmin önceden belirlenen ekonomik çöküşü yerine, burjuva toplumunun karşı karşıya kaldığı ahlâkî çöküş teorisini ileri sürdü.

Marxizmi yeniden formüle etmeye başlaması Sorel'i ilk adımda özellikle çalışan sınıfın ahlâkî durumunu aydınlatmaya (bu ahlâkın gelişmesini güçlendireceğine inandığı) çalışan sınıfların sendika ve kooperatiflerini desteklemeye ve aynı zamanda Bernstein gibi, siyasal reformizm ve demokrasi teori ve uygulamalarına yönelik önerilerde bulunmaya yöneltti. Dreyfus olayının sona ermesini, reformizm ve demokrasi hayalinden hızla ve dramatik biçimde bir kopuş izledi ve 1902'den sonra Sorel devrimci SENDİKALİZM'in önde gelen teorik önderinden biri durumuna geldi.

Sendikalist yazıları içinde en dikkate değer olanı Sorel'in mantıksal sonuçlarına ulaşmış deterministik bir bilim olarak Marxizme yönelttiği ilk eleştirilerin yer aldığı *Şiddet Üzerine Düşünceler* (1906) idi. Sınıf savaşını sosyalizmin "alfa ve omega"sı (A'sından Z'sine kadar) olarak kabul eden Sorel, birer "mit" olan Marxizmin temel görüşlerinin, çalışan sınıfları eyleme geçirme gücüne sahip imajlar olarak görülmesi gerektiğini öne sürdü. Sorel'e göre bu "mitler'in en güçlüsü, Marxist öğretinin bütün büyük özelliklerinin canlı ve parlak bir biçimde ortaya çıktığı genel grev (☞ GREVLER) olgusuydu. Ve bu baştan sona eylem, özellikle çalışan sınıfların kendiliğinden bir biçimde büyük ve yüce bir etik geliştirecekleri, burjuva muhaliflerini ortadan kaldıracakları ve daha az kesin olarak sosyalizmin ahlâkî ve ekonomik temellerini kuracakları ŞİDDET eylemleri olacaktı. Bu süreçte Batı uygarlığı onarılması olanaksız bir çöküşten kurtarılabilecekti. Sendikalist hareketin Sorel'in beklentilerine uygun olarak gelişmemesi şaşırtıcı değildi ve Sorel 1909'da harekete verdiği desteği geri çekti. Bunu parlamento dışı haklarla kısa bir beraberlik izledi, fakat Sorel'in çoşkusu ölümünden kısa bir süre önce yeni bir "eylem adamı", Lenin'le birlikte yeniden alevlendi. Sorel, aynı zamanda Mussolini'ye de hayranlıkla bakmaktaydı.

JRJ/SŞ

OKUMA

Berlin, Isaiah 1979: "George Sorel." *Against the Current: Essays in the History of Ideas,* içinde.

Horowitz, Irving L. 1961: *Radicalism and the Revolt Against Reason.* (Sorel'in *The Decomposition of Marxism* yapıtını içermektedir.)

Meisel, James H. 1951: *The Genesis of Georges*

Sorel.
Roth, Jack J. 1980: *Cult of Violence: Sorel and the Sorelians.*
Sorel, Georges 1908 (1969): *The Illusions of Progress.*
— 1908 (1972): *Reflections Violence.*
— 1919 (1981): *Matériaux d'une theorie du prolétariat.*
— 1976: *From Georges Sorel: Essays in Socialism and Philosophy.*
Stanley, John, I. 1982: *The Sociology of Virtue: The Political and Social Theories of George Sorel.*
Vernon, Richard 1978: *Commitment and Change: Georges Sorel and the Idea of Revolution.*

Sosyal Demokrasi (*Ing.* Social democracy, *Fr.* Social démocratie, *Alm.* Sozialdemokratie)

Son bir buçuk asırda çeşitli anlamlar kazanmış bir terim. Marx ve Engels ilk yazılarında sosyal demokrasiyi "Demokrat veya Cumhuriyetçi Parti'nin sosyalizme az çok bulaşmış bir kesimi" olarak ele almış (*Komünist Manifesto*'nun 1888 tarihli baskısına Engels'in notu, IV. kesim) ve aynı anlamda "demokratik sosyalistler"den söz etmişlerdi. Marx *18 Brumaire*'de (III. kesim) 1848 devriminden sonra, Fransa'da burjuvazinin koalisyonuna karşı küçük burjuvalar ve işçiler arasında, sosyal-demokrat parti denen koalisyonun oluşumunu tasvir etmişti. 1890'lara gelindiğinde ise -özellikle Almanya ve Avusturya'da- kendilerine sosyal demokrat diyen işçi sınıfı partileri oluşturulmuş ve Engels bazı itirazlarına rağmen bu "kelimenin kabul edilebileceğini" söylemiştir (1894 *Volkstaat*'daki yazılarına önsöz). Bu ismin seçilme sebepleri kuşkusuz bir ölçüde 1848 devrimleri ile bir sürekliliği vurgulamaktı, ama daha da önemlisi bu partilerin siyasal demokrasi (evrensel oy hakkı ve yalnızca danışma organları olarak kalmayıp gerçek erklere sahip seçilmiş meclisler) için yoğun mücadelelere girdiğini, nihaî hedeflerinin demokrasiyi toplumsal hayatın tümüne ve özellikle üretimin örgütlenmesine yaymak olduğu fikrini açığa vurmaktı. Bu anlamda sosyal demokrasi sınıf hakimiyetinin karşısına çıkartılıyor ve (Marx'ın ilk yazılarında "insanlığın kurtuluşu" diye adlandırdığı) işçi sınıfının toplumsal kurtuluşunun gerçekleşmesi olarak görüyordu.

Ama sosyal demokrat partiler, özellikle Almanya ve Avusturya'dakiler kitle partilerine dönüştükçe bazı sorunlarla yüzyüze geldiler (Przeworski 1980). Birinci olarak, sosyalizm mücadelelerini esas olarak, hatta yalnızca mevcut siyasal kurumlar üzerinde -yani ulusal, bölgesel ve yerel meclislerde sandalye çoğunluğu kazanmak konusunda- yoğunlaştırmak veya aynı zamanda "parlamento dışı" kavgalara girişmek (ve ne ölçüde) arasında karar vermek zorundaydılar. Bu mesele yüzyılın ilk yıllarında Kautsky, Luxemburg, Hilferding ve diğerlerinin taraf olduğu "siyasal kitle grevi" tartışmalarında (☞ GREVLER) ve işçi sınıfının mücadelesinde şiddetin rolü üzerindeki tartışmalarda en geniş biçimde ele alındı. Şiddet sorunu 1917'de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra ve özellikle faşizmin yükselişi döneminde iyice önem kazandı. Ama sosyal demokrat liderlerin çoğu Avusturya partisinin (SPÖ) Linz Kongresi'nde (1926) Bauer tarafından "savunmaya yönelik şiddet" deyimiyle özetlenen kitle grevi ve silahlı ayaklanmaya ancak burjuvazinin şiddeti karşısında nihaî bir önlem olarak başvurulmasını öngören görüşü benimsediler. Sosyal Demokrat partilerin çabalarını parlamenter temsil üzerinde yoğunlaştırması -Engels tarafından 1890'larda Bebel, Kautsky, Viktor Adler ve diğerlerine yazılan mektuplarda buna teşvik edilmişlerdi- en açık biçimde Michels (1911) tarafından formüle edilen başka bir mesele doğurdu. Michels sosyal demokrat partiler yasal kütle partilerine evrildikçe lider ve yöneticilerin gitgide burjuvalaşması ile birlikte bunlar ile üyeler ve taraftarlar arasında köklü bir ayrımın doğduğunu ve bu eğilimin kaçınılmaz olarak reformist politikalara yol açtığını ileri sürüyordu. (☞ REFORMİZM)

Sosyal demokrat siyasetin diğer iki özelliğinin de reformist eğilimleri teşvik ettiği eleştirmenlerce ileri sürüldü. Bunlardan biri demokratik sistemde mutlak çoğunluğu elde etmek için işçi sınıfının ötesinde diğer toplumsal gruplara da seslenmek (ve yerine göre diğer partilerle koalisyonlara girme) ihtiyacıydı. Bu ihtiyaç, bazı yorumlara göre orta sınıfların sayıca büyümesiyle birlikte gittikçe artıyor ve sosyalist hareketin nihaî hedefleri üzerinde uzlaşmalar yapılmasını gerektirebiliyordu. İkinci bir önemli özellik de sosyal demokrat partilerin uğraşılarının çoğunu kapitalizm içinde kısmî reformlar elde etmeye ayırmaları ve böylesi bir çaba Kautsky, Avusturya Marxistleri

ve diğerlerinin hep ileri süregeldiği gibi, uzun dönemde kapitalizmin dönüşümü ve sosyalizme geçiş hedefine ters düşmese de gündelik siyaset ve seçim kampanyalarında hep günübirlik reformlar üzerinde durulmasının bu hedefi pekâlâ ikinci plana itebileceği idi. Mamafih 1914'e gelene kadar sosyal demokrat partiler kendilerini devrimci partiler olarak tanıtmaya devam ettiler ve böyle kabul edildiler. Birinci Dünya Savaşı sırasında liderlerinin çoğunun kendi milli hükümetlerine verdikleri destek ve Rusya'da Bolşeviklerin zaferi bu partilerin Lenin, Leninist Komünist partiler ve Komünist Enternasyonal (☞ ENTERNASYONALLER) tarafından gerçek anlamda sosyalist olmayan, reformist partiler olarak karalanmaları sonucunu doğurdu. Bu karalama Almanya'da faşizmin yükselişi döneminde sosyal demokratların "sosyal faşistler" veya Stalin'in deyimiyle, "faşizmin ılımlı kanadı" olarak tanımlanmaları ile zirveye ulaştı.

1945'ten bu yana sosyal demokrasinin anlamı bazı yönlerden değişmeyi sürdürdü. Evvelce Marxist olan ve devrimci hedeflerini savunagelen bazı partiler -Alman partisinin (SPD) 1959 Bad Godesberg Kongresi'nde yaptığı gibi- böylesi hedefleri açıkça terkettiler ve özünde "kapitalizmin reformu" ve "karma ekonomiden" daha fazla bir şey hedeflemeyen politikalar benimseyerek işçi sınıfı partilerinden "halk partileri"ne dönüştüler. Britanya'da ise bu yakınlarda özellikle sosyalist olmayan bir merkez partisi olarak yeni bir parti Sosyal Demokrat Parti kuruldu. Öte tarafta Batı Avrupa Komünist partileri Batı Avrupa'daki varolageldiği şekliyle demokrasi ve temsil kurumlarının önemini vurgulayarak (☞ Carillo 1977), proletarya diktatörlüğü terimini kullanmaktan vazgeçerek ve iktidarı ele geçirip işçi sınıfının yegane temsilcisi olarak yönetecek Leninist merkezî öncü parti anlayışını değişik ölçülerde eleştirerek eski anlamıyla sosyal demokrasi ile yeniden bir yakınlaşmaya yöneldiler. (☞ AVRUPA KOMÜNİZMİ)

19. yüzyılın sonlarındaki anlamıyla sosyal demokrasinin iki yönü özellikle dikkate değerdir. Birisi bütün kapitalist ülkeler Komünist partileri ve hâlâ daha da çok uzlaşmaz bir şekilde devrimci hedeflerinden vazgeçmeme iddiasındaki diğer gruplar işçi sınıfının küçük bir azınlığı dışında siyasal desteğini kazanamaz ve zaman zaman sendikalarda etkili olmalarına rağmen çoğu kez bu azınlık bu partilerin siyasal sektler düzeyini aşmalarına yetmezken, sosyal demokrat partiler işçi sınıfının siyasal örgütlenmesinin başlıca -ve önemli reformların elde edilmesi anlamında en başarılı- biçimleri olmuşlardır.

20. yüzyıl sonlarında kapitalist toplumlardaki gelişme eğilimi sosyal demokrat politikanın bu üstünlüğünü daha da pekiştirme yönündedir ve bugün Marx ve Engels'in zamanında olduğundan daha az kesin görünen sosyalizme yönelim en azından kapitalizm katastrofik krizleri ve savaşları engelleyebildiği sürece seçim başarıları ve adım adım reformlar yoluyla gerçekleşebilir görünmektedir. Sosyal demokrasinin ikinci önemli özelliği de, bir siyasal sistem olarak demokrasinin değerini doktrinde ısrarla vurgulamasıdır. Bizzat Engels son yıllarında sosyal demokrat liderlere yazdığı mektuplarında bu yaklaşımı desteklemiş ve 29 Haziran 1891 tarihinde Kautsky'ye mektubunda, SPD'nin Erfurt Programı üzerine yaptığı yorumlarda şöyle demiştir: "Kesin olan bir şey varsa, o da Partimizin ve işçi sınıfının iktidara yalnızca demokratik cumhuriyet biçimi içinde gelebileceğidir. Hatta proletarya diktatörlüğünün özgül formu budur." Gene de sosyal demokrasi ismi üzerine yaptığı yukarıda zikredilen yorumda (*Volkstaat* önsöz 1894), komünizmin nihai hedefinin devleti ortadan kaldırmak olduğunu ve demokrasinin de nihayet bir devlet biçimi olduğunu söylemiştir. Engels'in çeşitli ifadelerinde bir ölçüde muğlaklık olduğuna kuşku yoktur, ancak İkinci Enternasyonal'in Marxistleri söz konusu olduğu sürece yalnızca işçi sınıfının iktidara geleceği süreç olarak değil, sosyalist toplumun esası olarak da demokrasiye açık ve sık sık belirtilen bir bağlılık görülmekteydi. Bu değişik şekillerde, Luxemburg, Kautsky ve Avusturya Marxistleri gibi farklı Marxistlerin genel yaklaşımları ve tek tek yazılarında açıkça görülmekteydi. Bu sonuncular seçim yolunu belki de bütün gruplardan daha kesin biçimde seçmiş ve seçmenlerin çoğunluğunun açık desteği olmaksızın iktidarı düşünmeyi bile reddetmişlerdi. Almanya'da faşizm tehlikesi karşısında Thälmann ve Komünist partisinin diğer liderleri burjuva demokrasisi ve faşist diktatörlük arasında özde fark olmadığını ilân ederken, Weimar demokrasisinin savunulmasını esas hedef olarak almıştı.

1917'den bu yana işçi sınıfı hareketi ve Marxist düşünce sosyal demokrasi ve komünizm (yani Leninizm, Bolşevizm) olarak bölünmüştür. Sosyal demokratlar bu ayrımı demokratik sosyalizm ile otoriter

veya totaliter sosyalizm arasındaki ayrım olarak görmektedirler. Gerçi son yıllarda Avrupa komünist hareketinin gelişmesi ile bu görüş farklılığı bir ölçüde yumuşamıştır, ama bunun nereye kadar gideceği zamanla belli olacaktır. Günümüzde sosyal demokrasi iki ana sorunla karşı karşıyadır. Bir sorun, hükümet kurma anlamında iktidara gelmenin mümkün olup olmadığı değil -zira Avrupa'daki sosyal demokrat partiler kısa veya uzun süre iktidarda kalmıştır- fakat iktidara geldikten sonra toplumun gerçek anlamda sosyalist dönüşümünü gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği ve hatta seçmenlerinin aslında bunu isteyip istemeyeceğidir. Diğer sorun ise, demokratik sosyalist toplumun fiili kurumlarına ilişkindir- ekonomi, siyasal sistem, eğitim, kültür hayatı vb. nasıl örgütlenmelidir veya nasıl gelişebilir? -Ve bu, mevcut sosyalist ülkeleri içerden değiştirmeye çalışanlar da dahil, Marxistler arasında hâlâ yoğun tartışmalara konu olmaktadır. (☞ SOSYALİZM; KOMÜNİZM)

TBB/ÜA

OKUMA

Bauer, Otto 1920: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie?*

Gay, Peter 1952: *The Dilemma of Democratic Socialism.*

Przeworski, Adam 1980: "Social Democracy as a Historical Phenomenon." *Praxis International*, I, No. 1, 1981.

Sosyalist Toplumda Bunalım (*İng.* Crisis in socialist society, *Fr.* Crise dans la société socialiste, *Alm.* Krise in der sozialistischen Gesellschaft)

Sosyalist bir toplumda bunalım fikri yakın zamana kadar Marxist düşüncede yer almazdı. Tersine, sosyalizm, Marxist teorinin öncelikle analiz etmeye yöneldiği kapitalizmin çelişki ve bunalımlarının kesin çözümü olarak kabul edilirdi. Marx ve Engels, kendi temelleri üzerinde gelişeceğini öngördükleri gelecekteki toplumun ekonomik ve toplumsal düzenlemeleri konusunda spekülasyona girmeyi reddettiler, ama açık olarak bunun artık sınıf çatışmalarıyla bölünmeyen, "birleşen üreticiler"in ortak iyiyi geliştirmek için kollektif (ve bir şekilde kendiliğinden) davrandığı uyumlu bir gelişme olacağını varsaydılar. Bir sonraki kuşaktan bazı Marxistler sosyalist bir ekonomi ve toplumun kurulmasının basit bir iş olmak bir yana çok çeşitli sorunlar yaratacağını gördüler. Kautsky (1902) "devrimden sonraki gün" yazısında bunların bazılarını inceledi, Otto Bauer (1919) ise işçi sınıfı politik iktidarı kazandıktan sonra sosyalist kuruluş sürecinin kaçınılmaz olarak yavaş ve zor olacağını savundu: "Bu süreç yalnızca malların daha eşit bir dağılımını sağlamak değil, ama aynı zamanda üretimi geliştirmek zorundadır; en az kapitalist üretim sistemi kadar etkin mal üretebilen bir sosyalist örgütlenme kurmadan bu sistemi yıkmamalıdır." Ama genel olarak Marxistler yeni bir ekonomi geliştirme görevine iyi hazırlanmış değillerdi. 1918'de Almanya'da kurulan Sanayinin Toplumsallaştırılması Komisyonu ile ilgili olarak Neurath'ın (1920) belirttiği gibi: "Sosyalist ekonomi tekniği çok kötü bir şekilde ihmal edilmiştir. Bunun yerine yalnızca kapitalist toplumun eleştirisiyle yetinilmiştir"; sonuçta "her konuda anlaşmazlıklarla dolu karışık, sağlıksız tartışmalar ortalığı kaplamıştır".

Ama Rusya'da 1917 sonrasında bu keskin bir sorun haline geldi, ayrıca sanayideki gerilik ve savaşın, iç savaşın ve yabancı müdahalesinin yol açtığı tahribatla birleşti. 1920'lerde özellikle Lenin, Buharin ve Preobrajenski'nin katıldığı büyük tartışmalar oldu. Tartışmalar artan ölçüde hızlı sanayileşme (Ehrlich 1960) ve "tek ülkede sosyalizmi kurmak" diye adlandırılan konu üzerinde odaklaştı, Komünist Parti'nin bütünsel egemenliği altında Stalin'in diktatörlüğü ve zorlama SANAYİLEŞME ve KOLLEKTİFLEŞTİRME politikaları ise tartışmaları sona erdirdi. 1945 sonrasında bu totaliter (☞ TOTALİTERLİK) sistem Doğu Avrupa ülkelerine dayatıldı (Yugoslavya 1950'de bundan kaçınmaya başladı), ama 1953'de Stalin'in ölümünden sonra sistemin istikrarsızlığı giderek artmaya başladı, 1950 ve 60'lardaki bir dizi ayaklanma bunun göstergesi oldu. Bunalım işaretleri 1970'lerin başında daha belirgin hale geldi ve sonraki on yılda (gerek Çin'de, gerek Avrupa'da) hızla arttı ve 1989'daki toplumun radikal bir yeniden yapılanmasını başlatan başkaldırılarla tepe noktasına ulaştı.

Bunalım, ekonomik, politik, sosyal ve kültürel bütün toplumsal çerçeveyi ciddi biçimde etkilediği için "genel" olarak betimlenebilir. Ekonomik alanda yüksek derecede merkezleşmiş planlamanın sorunları daha ileri, çeşitlenmiş ve değişen ekonomilerde sürekli arttı (☞ EKONOMİK PLANLAMA), alternatif

"sosyalist pazar ekonomisi" fikri (☞ PİYASA SOSYALİZMİ) geniş ölçüde tartışıldı ve çok çeşitli biçimlerde şiddetle savunuldu. Sovyetler Birliği'nde şimdi planlama ile pazarlann bu şekilde birleştirilmesi başlanan ekonomik reformların çerçevesini oluşturmaktadır, ama bazı Doğu Avrupa ülkelerinde yeni rejimler herhangi bir ekonomik planlama ve toplumsal mülkiyeti daha kesin reddetmekte ve bir kapitalist serbest pazar ekonomisini yeniden kurmayı amaçlayan güçlü hareketler ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Politik bunalım da aynı şekilde ciddiydi ve çok daha ivedi olarak başkaldırı hareketlerinde, demokrasinin restorasyonu, serbest seçimler, komünist iktidar tekeline son verilmesi ve özellikle her yerde hazır ve nazır gizli polis kuvvetlerinin tasfiye edilmesi taleplerini öne çıkardı. Politik muhalefet aynı zamanda kültürel yaşamın sansürden kurtulmasını, dogmatik Marxizmin resmî bir doktrin olarak dayatılmasına son verilmesini, basın ve öteki medyaların özgürlüğünün sağlanmasını talep ediyordu. Bu muhalefetin önde gelen liderlerinden çoğu yazar, sanatçı, öğretmen ve öğrencilerdi. Muhalefet hareketleri başlıca ivmeyi, demokrasi ve bütün sivil toplumda devlet kontrolünden bağımsız örgütler oluşturma hakkını da içeren temel yurttaşlık hakları taleplerinden aldı. Doğu Avrupa'da hareketler genel olarak mevcut politik sistemin bütününe yönelmişti ve yalnızca Sovyetler Birliği'nde 1980'lerin ikinci yansından sonra (ve farklı bir bağlamda Yugoslavya'da) değişiklikler komünist rejimin içinden başlatıldı. Ama bu iki ülkede 1980'lerin sonuna gelindiğinde, politik tartışma özgürlüğünün genişlemesi, yeni partilerin kurulması ve serbest seçimlerin yapılmaya başlanmasıyla, rejimlerin sorunları daha da arttı ve uzun süredir baskı altında tutulan ulusal duyguların ve milliyetçi hareketlerin hızlı rönesansı (bu bütün Doğu Avrupa'yı etkiledi) güçlükleri daha da derinleştirdi. 1980'lerde muhalefet hareketleri Çin'de de gelişti; 1989 yazında şiddetle ezilmiş olmalarına rağmen ekonomik koşullardan ve demokrasi yoksunluğundan yaygın hoşnutsuzluğun ve varolan rejimin istikrarsızlığının sürmekte olduğu açıktır.

"Sovyet Tipi Sistemlerde Bunalımlar" (Mlynar 1982-89) üzerine bir dizi monografide özel olarak analiz edilen "reel sosyalizm" ülkelerindeki bunalım ve 1989-90 kışında başlayan dramatik değişiklikler Marxist düşüncenin önüne büyük sorunlar getirmektedir. Öncelikle, tarih teorisinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Eğer şimdi bazı Doğu Avrupa ülkeleri kapitalizmi restore ediyorsa, o zaman kapitalizmden sosyalizme zorunlu ya da en azından olası geçişe ilişkin tarihsel şema bu beklenmedik sosyalizmden kapitalizme geçiş olgusuyla boğuşmak durumundadır.

Sovyet tipi toplumları eleştiren -Kautsky, Avusturya Marxistleri, Troçki, Yugoslav *Praxis* grubunun ve Frankfurt okulunun düşünürleri gibi- birçok Marxistin yaptığı gibi, bu toplumların sosyalist değil, yeni bir egemen sınıf ya da elitin oluştuğu ya da oluşmakta olduğu "devlet kapitalisti" ya da "dejenere olmuş işçi devleti" ya da "totaliter devlet ekonomileri" olduğu öne sürüldüğünde bu sorunun çözülebileceği doğrudur.

Ama bu durumda bir başka, belki de en önemli tarihsel sorun ortaya çıkmaktadır; Marxizmin esinlendirdiği devrimlerin sonuç olarak bu baskıcı ve bunalım yüklü toplumları üretmiş olması nasıl açıklanacaktır? Bu tür bir analiz ve açıklamanın gelişmesi, açıktır ki, Marxist düşüncenin radikal bir yeni yönelimini içerecektir. Klasik Marxizm her şeyden önce kapitalizm ve onun gelişmesinin analizi ile ilgiliydi, ama gelecekte Marxistler sosyalizmin ve sosyalist hareketlerin tarihsel deneyimine en azından eşit bir dikkat ayırmakla yükümlü olacaklardır. Bu yeni araştırmalar SINIF, İNSAN DOĞASI ve DEVRİM gibi Marxist kavramların daha temelli bir gözden geçirilmesini ve politik iktidar ve ekonomik yapıya ilişkin tamamen yeni kavramların geliştirilmesini içerecektir.

Sosyalist toplumların bunalımının merkezinde, "birleşmiş üreticiler"in kendi yaşamlarının ekonomik ve sosyal koşullarını belirlemesi ve "kendi tarihlerini yapması" fikri ile siyasal diktatörlük, ekonominin ayrıcalıklı bir sosyal grup tarafından kontrol edilmesi ve ekonominin merkezî bir aygıt tarafından planlaması ve düzenlenmesinin artan güçlükleri gibi gerçeklikler arasındaki çelişkiler duruyordu. Şimdi derin ve ciddi bir analiz gerektiren işte bu "sosyalizmin çelişkileri"dir.

TBB/ZD

OKUMA

Bottomore, Tom 1990: *Socialist Economy: Theory*

and Practice.
Golubovic, Z. ve Stojanovic S. 1986: *The Crisis of the Yugoslav System (Crisis in Soviet-type Systems, no. 14).*
Mlynar, Zdenek (director) 1982-9: *Crises in Soviet-type Systems,* no. 1-16.
Neurath, Otto 1920 (1973): "Lecture to Sociological Society of Vienna." Marie Neurath and Robert S. Cohen der. *Empricism and Sociology* içinde.
Nuti, Domenico Mario 1988: "Perestroika: Transition from Central Planning to Market Socialism."

Sosyalizm (*İng.* Socialism, *Fr.* Socialisme, *Alm.* Sozialismus)

Modern sosyalist hareket, Marx ve Engels'in birlikte kaleme aldıkları *Komünist Manifesto*'nun yayımlandığı 1848'de başlamıştır. Sosyalizmin tarihsel kökleri, İngiltere İç Savaşı (1642-52) dönemine, yani en azından iki yüz yıl öncesine kadar uzanır. Bu savaş, Gerrard Winstanley'in kişiliğinde yetenekli bir sözcü bulmuş olan radikal bir hareket (Diggers-Kazıcılar) yaratmıştır. Gerrard Winstanley'in fikirleri, sosyalizmin bugün bildiğimiz temel ilkelerine genel hatlarıyla uymaktaydı. Sosyalizmin adları önplana çıkmış öteki öncüleri, Fransız Devrimi sırasında Babeuf ve Eşitler Komplosu, 19. yüzyılın başlarında yaşayan değerli İngiliz ve Fransız ütopik sosyalistleri (Owen, Fourier, St. Simon; ☞ ÜTOPİK SOSYALİZM) 1830'lar ve 1840'larda sosyalistlerin demokrasi, eşitlik ve kollektivizm fikirlerini geniş çaplı bir işçi sınıfı hareketi ile ilk kez birleştiren İngiliz Çartistlerdir. Marx ve Engels, sosyalizmi öncellerinin farklı olarak hazırlanacağı çekici bir planın yaratacağı bir ideal olarak değil, kendilerinden önce klâsik ekonomistlerin keşfederek incelemeye çalıştıkları kapitalizmin gelişme yasalarının ürünü olarak görmüşlerdir. Sosyalizmin alacağı biçim ya da biçimleri, bundan dolayı ancak henüz gelişmekte olan tarihsel süreç ortaya çıkaracaktır. Marx ve Engels, bu şekilde düşündükleri için, son derece mantıklı bir tutumla, sosyalizmin ayrıntılı bir açıklamasını ya da hatta bir tanımını yapmaktan kaçınmışlardır. Modern sosyalizmin kurucuları için sosyalizm, her şeyden önce kapitalizmin yadsınmasıdır. Ve kapitalizm, proletaryanın toplumu yeniden yaratırken kendisini de yeniden yaratacağı uzun bir devrimci süreçden geçerek kendi olumlu kimliğini geliştirecektir.

Marx'ın bu konudaki en önemli eseri *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'dir (1875). Marx, bu eserinde, Alman işçi hareketinin iki kolunun (Lassallecılar ve Eisenachçılar) birleşerek Sosyalist İşçi Partisi'ni (bu partinin adı daha sonra Almanya Sosyal Demokrat Partisi olmuştur) kurdukları kongrede kabul edilen programı eleştirmiştir. Marx, *Gotha Programının Eleştirisi*'nde, komünist toplumu iki evre halinde inceler. "Birinci evre", kapitalizmin hemen yerini alan toplum biçimidir. Bu evre, içinde doğduğu toplumun izlerini taşıyacaktır. Yeni egemen sınıf olarak işçilerin kendi devletlerine (PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ) ihtiyaçları vardır. Proletarya diktatörlüğü, yeni egemen sınıfı düşmanlarına karşı koruyacaktır. Halkın zihinsel ve ruhsal ufuklarında burjuva fikirler ve değerler yer alacak, gelir, artık mülk sahipliğinden kaynaklanmıyor olsa da, ihtiyaçlardan çok yapılan işe göre hesaplanacaktır. Bununla birlikte, toplumun üretici güçleri, bu yeni düzende süratle gelişecek ve zamanla kapitalist geçmişin zorunlu kıldığı sınırlar aşılacaktır. Toplum, bundan sonra Marx'ın "komünist toplumunun yüksek aşaması" olarak tanımladığı aşamaya geçecektir. Bu aşamada, devlet yavaş yavaş sönecek, çalışmanın karakteri tamamen değişmiş olacak ve toplum bayrağına "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" parolasını yazabilecektir.

Gotha Programı'nın Eleştirisi, ancak Marx'ın ölümünden sekiz yıl sonra, 1891'de yayımlandı. Eserin Marxist öğreti içindeki önemli konumu, Lenin'in son derece etkili olmuş olan eseri *Devlet ve Devrim*'de (1917) Marx'ın eserine çok büyük bir önem vermesiyle ortaya çıkmıştır. Lenin, bu eserinde genel olarak sosyalizm olarak tanımlanan biçimin Marx'ın komünist toplumun "birinci" ya da alt evresi olarak tanımladığı biçim olduğunu belirtmiştir. Bundan sonra, kendisini Marxist kabul eden herkes tarafından kabul edilmiş ya da benimsenmiştir. Bireylerin ya da partilerin, devrimci uğraşlarının doğrudan ya da nihaî hedeflerinden hangisini vurgulamak istedikleri açıkça anlaşılmadan kendilerini hem sosyalist hem de komünist olarak tanımlamaları işte bu yüzden mantıksal açıdan tutarlı olamaz. Aynı nedenle, bir partinin sosyalist olarak tanımlandığı bir toplumu yönetiyor olmasına karşın, kendisini komünist olarak tanımlaması da doğaldır.

Sovyetler Birliği bu fikre uyarak, Rus Devrimi'nden

ortaya çıkmış olan bir toplum olarak resmen sosyalist diye adlandırılır (Sovyet *Sosyalist* Cumhuriyetleri Birliği). Ayrıca, 1917 yılından sonra köklü yapısal değişikliklerle sonuçlanan devrim yapmış ülkelerden sadece ya biri ya da ikisi sosyalist adını benimsemiş ya da kabul etmiştir. Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere bu ülkeler dünyadaki karaların yüzde 30'unu kaplamakta ve dünya nüfusunun yüzde 35'i bu ülkelerde yaşamakta idi. Bundan dolayı, bu ülkelere, bir bakış açısıyla "gerçekten varolan sosyalist" ülkeler (Bahro 1978) denmiş ve kapitalizm ya da feodalizm gibi öteki tarihsel toplum biçimleri gibi aynı biçimde ele alınmışlardı.

Fakat, Marxistler için bu meselenin sonu değildir ve olamaz. Zira, Marxist teoriye göre, sosyalizm, komünizme giden yolda aslında bir geçiş evresidir. Bundan dolayı, "gerçekten varolan sosyalist toplumları" inceleyen Marxistlerin çok özel bir sorunu açıklığa kavuşturmaları gerekir: bu toplumların KOMÜNİZM yönünde mesafe katettiklerini gösteren belirtiler var mıdır? Yani, sınıflar ve birey grupları (kafa ve kol işçileri, kent ve kırsal alanlarda yaşayanlar, sanayi ve tarım üreticileri, erkekler ve kadınlar, farklı ırklardan insanlar) arasında bazı çok köklü toplumsal ekonomik farklılıkların ortadan kaldırılacağı belirtilen komünist topluma doğru yönelip yönelmedikleri konusunu çözümlemelidirler. Bu toplumlar ise komünizm yönünde hareket ettiklerine ilişkin belirtiler gösteriyorlarsa, Marxist teorideki biçimiyle sosyalist olarak kabul edilebilirler. Aksi halde Marxist teorideki anlamıyla sosyalist ülkeler olarak tanımlanamazlar.

Günümüze kadar yapılan tartışmalarda bu soruna dört ayrı cevap verilmiştir:

① "Gerçekten varolan sosyalist" toplumları Marxist teoriye uygun toplum biçimi olarak görenler. Sovyetler Birliği ve bu ülkeye yakın olan ülkelerin yönetimdeki partilerinin verdikleri yanıt budur. Resmî Sovyet doktrinine göre, SSCB'de artık aralarında uzlaşmaz çelişkiler olan sınıflar ya da toplumsal çatışmalar yoktur (☞ SINIF ÇATIŞMASI). Bu ülkelerde nüfus, birbiriyle uyumlu iki sınıftan (işçiler ve köylüler) oluşur. Bir de aydınlar tabakası vardır. Toplumun başında "bütün halkın devleti" bulunmaktadır. Yeni sosyalist üretim tarzı (Brejnev döneminde "ileri sosyalizm" adı verilmiştir) tarihin itici gücü olarak sınıf mücadeleleri yerine BİLİMSEL VE TEKNOLOJİK DEVRİM tarafından nihaî komünizm hedefine götürülmektedir (Giraud 1978).

② Sorunu başka biçimde yanıtlayanlara göre, Sovyet tipi toplumların temel yapısı sosyalist olmakla birlikte komünizme doğru ilerleyişleri, bürokrasinin doğmasından dolayı kesintiye uğramıştır. Soruya ikinci kategori içinde cevap verenlere göre, devrim sırasında üretici güçlerin yeterince gelişmemiş olmasından dolayı, bürokrasi devlete yerleşebilmiş ve devlet gücünden, toplumsal üretim içinde kendisine son derece orantısız pay elde etme doğrultusunda yararlanmıştır. Fakat, bu bürokrasi bir egemen sınıf değildir. Üretici güçler geliştikçe bürokrasinin konumu zayıflayacak ve sonunda ikinci, saf politik bir devrim yoluyla alaşağı edilecektir. Komünizme doğru ilerleme ancak bundan sonra yeniden başlayacaktır. Bu yaklaşımın çok sayıda versiyonu vardır. Bütün versiyonların kaynağı Troçki'nin görüşleridir.

③ Üçüncü yanıta göre, SSCB'de ve Moskova'nın önderliğini kabul eden "gerçekten varolan sosyalist" öteki ülkelerde kapitalizm yeniden kurulmuştur. Bu fikrin önplandaki savunucusu, Mao Ze-Dong'un önderliğinin son yıllarında Çin Komünist Partisi idi. Mao, sınıfların ve sınıfların varlığının mücadelesinin devrimden sonra da kaçınılmaz olarak devam edeceğine ve proletaryanın, egemen parti üzerindeki denetimini sürdürememesi ve tutarlı bir devrimci çizgi izlenmemesi halinde sonucun kapitalizmin yeniden kurulması olacağına inanıyordu. Maocular, Stalin'in ölümünden sonra Khruşçov'un iktidara gelişinden sonra SSCB'de böyle bir süreç yaşandığını savundular. Başkaları ise -Bettelheim (1976, 1978)- SSCB'de kapitalizmin 1920'lerle 1930'larda yeniden kurulduğunu savunmaktadırlar. ÇKP önderliği, Mao'nun ölümünden sonra bu fikrini terkederek, yukarıda (①'de) açıkladığımız resmî Sovyet doktrinine giderek daha çok yaklaşan bir çizgi benimsedi.

④ Dördüncü kategoriye dahil olan cevap, temelde üçüncüyü andırmakla birlikte önemli bir farklılık gösterir. Soruna bu biçimde yanıt verenler Sovyet tipi toplumlarda kapitalizmin yeniden kurulduğunu kabul etmemekte, bunun yerine bu tür toplumların yeni tip bir sömürücü sınıfı olan toplum biçimi olduğunu öne sürmektedirler. SSCB'de, yeni egemen sınıf, kendisini 1920'lerle 1930'ların yoğun mücadeleleri içinde oluşturmuştur. Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Kızıl Ordu'nun kurtardığı

ülkelere, benzer yapıları zorla kabul ettirmiştir. Bu toplum biçiminin karakteristikleri, bu şekilde düşünenlere göre, temel üretim araçlarının devlete ait olması, merkezî ekonomik planlama, son derece gelişmiş bir güvenlik aygıtını elinde tutan bir komünist parti aracılığıyla politik iktidarın tekelleştirilmesidir. Aynı fikri savunanlar, Sovyet tipi toplumların kesinlikle komünizme geçiş halinde toplumlar olmadıklarını, bundan dolayı, klasik Marxist teorideki anlamıyla sosyalist toplumlar olarak tanımlanamayacaklarını ileri sürmektedirler.

Yaptığımız bu açıklamalardan ortaya çıkan sonuç, "gerçekten varolan sosyalizm"in son derece karmaşık ve tartışmalı bir konu olduğudur. Dünyanın her tarafındaki Marxistlerin bu konudaki fikir ve teorileri oldukça değişiktir. Bu konuda yürütülen sert tartışmalar sonunda, gruplar ve alt gruplar ortaya çıkmıştır. Günümüzde bu farklı görüşler arasında bir çözüme ulaşmak pek mümkün değil gibi görünmektedir. Fakat, tarihin akışının tartışmaların biçimini değiştirerek belki de sonunda günümüz koşullarında varolandan da ileri düzeyde bir mutabakat ortamını yaratması da pekâlâ mümkündür.

PMS/OE

OKUMA

Bahro, Rudolf 1978: *The Alternative in Eastern Europe.*
Bettelheim, Charles 1976,1978: *Class Struggles in the USSR*, cilt I ve II.
Lenin, V. I. 1917 (1969): *The State and Revolution.*
Mao Tse-tung 1977: *A Critique of Soviet Economics.*
Giraud, Pierre-Noel 1978: "L'Economie Politique des régimes de type-soviétique."
Nuti, D. M. 1981: "Socialism on Earth."
Sweezy, Paul M. 1980: *Post-revolutionary Society.*
Trotsky, Leon 1937: *The Revolution Betrayed.*

Sosyalizme Geçiş (*Ing.* Transition to socialism, *Fr.* Transition ou socialisme, *Alm.* Übergang zum Sozialismus)

Marxist sosyalist devrim kavramında kapitalizmden sosyalizme bir geçiş aşaması vardır. Aristokrat politik gücün, kapitalist ekonominin ve burjuva kültürünün gelişmesinden oluşan uzun bir sürecin sonunda alt edilmesinin tersine, Marx'a göre politik gücün burjuvaziden alınması kapitalizmi sosyalizme çeviren devrimin ilk aşamasıdır. Marx (*Gotha Programının Eleştirisi*, bl. 3) komünizmin bir alt evresi (kendi temelleri olmayan karma bir toplum) ve bir üst evresi (bireyin işbölümüne olan mahkûmiyetinin ve düşünsel ve fiziksel emek arasındaki ayrımın ortadan kalktığı ve herkese ihtiyaçlarına göre dağılım yapılabilecek bolluğa erişildiği) olduğunu söylemiştir. Birçok Marxist alt evreyi "sosyalizm" üste evreyi de "komünizm" olarak adlandırır. SOSYALİZM'de hâlâ sınıflar, mesleklere göre işbölümü, pazar ekonomisinin belli özellikleri ve emeğe göre mal dağılımıyla kendini belli eden bir burjuva hak anlayışı vardır.

Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'daki programı oldukça esnek olup komünizme geçişi sonuçta tüm üretim tarzını devrimcileştiren bir dizi adımdan oluşuyordu. İlk adım "demokrasi savaşını kazanmak", "proletaryayı hakim sınıf haline getirmek", "politik gücü ele geçirmektir". Marx politik gücün aslında bir sınıfın diğer bir sınıf üstünde tahakküm kurmak için kullandığı örgütlü güç olduğunun farkındadır, ama ona göre proletarya, eski üretim tarzlarını, genel anlamda sınıfları ve sınıf olarak kendi üstünlüğünü yıkmak için şartlar tarafından bu gücü kullanmaya zorlanmaktadır. İşçi devletinin özelliklerini belirtmek için ilk kullanıldığında dikkatleri çektiği gibi şimdi de demokrat sosyalistler tarafından karşı çıkılan "PROLETARYA DİKTATÖRLÜĞÜ" sözünü kullanmıştır. Anarşistler (özellikle Bakunin) bu fikrin otoriter bir devletin varlığını ve tiran bir bürokratik yönetici sınıfın ortaya çıkışını hareketlendireceği düşüncesiyle karşı çıktılar. Öte yandan reformistler (ör. Bernstein), kapitalizmin ekonomik sürecinin kendiliğinden sosyalizme yol açacağı düşüncesiyle politik bir devrim fikrini reddettiler.

Komünist Manifesto'da ortaya konulan ekonomik program "aşama aşama tüm sermayenin burjuvaziden alınması", "tüm üretim araçlarının devletin elinde merkezileştirilmesi" ve "üretici güçler toplamının olabildiğince hızlı bir şekilde arttırılması" anlamına gelen önlemler içermekteydi. Toprak mülkiyeti ve veraset hakkı kaldırılacak, asilerin ve göçmenlerin bütün mallarına el konulacak ve diğer girişimler de devletin eline yavaş yavaş geçecekti. Son mesaj sonradan unutuldu. Bolşevikler 1917'de iktidara geldikleri zaman, tüm ekonomiyi (tarım dışında) hemen devletleştirdiler ve bu örnek bütün öteki 20.

yüzyıl sosyalist devrimlerinde de aynen uygulandı. "Gerçek sosyalizm" uygulanan bütün ülkelerde resmî Marxist ideoloji bir proletarya diktatörlüğünün kurulması ve üretim araçlarının devletleştirilmesinin sosyalizme geçişte zorunlu adımlar olduğunu içerir. Bu şekilde kurulan yeni devletin değişmez bir şekilde işçi sınıfının kontrolünden kaçtığı ve yönetici partinin bir egemenlik aracı haline geldiğine dair pek çok örnek vardır. Bir dizi aşamadan sonra devrimi yapan ilerici grup politika, ekonomi ve kültür gibi toplum yaşamının her alanında neredeyse tamamen kontrol sahibi olan güçlü bir bürokratik sınıf haline gelir. Katı idarî planlama istikrarlı ekonomik büyüme sağlarsa da ekonominin özellikle esnek, ademi-merkeziyetçi karar mekanizmalarına gerek duyulan alanlarına zarar verir (Ör. tarım, küçük çaplı üretim, ticaret, hizmet sektörü). Bir kere yabancılaşmış gücün yeni merkezleri belirlendikten sonra da sosyalizme doğru ilerleme yer almaz. Devlet, çeşitli organları ve profesyonel aparatıyla "solmaktan" çok güçlenir. İşçi konseyleri (sovyetler) önemlerini yitirir. Kültürün özgürce gelişmesi ideali yerine gelmez ve onun yerine bol miktarda resmî ideoloji tarafından yönlendirilmiş kültürel aktivite görülür. "İhtiyaçların zenginliği"nin geliştirilmesi yerini bir maddî zenginlik arayışına bırakır.

Marx'ın *Komünist Manifesto*'da "bireyin özgür gelişmesinin toplumun özgür gelişmesi için şart olduğu bir birlik" olarak tanımladığı geçiş sürecinin amacına böyle bir toplum yaklaşmaz bile. Böyle bir amaç daha farklı araçlar ve geçiş sürecinin daha farklı aşamalarıyla elde edilebilir. Eski kapitalist toplumda bile güçlü sosyal hareketlerin baskısı ve birtakım iç çelişkileri çözme ihtiyacıyla önemli reformlar yapılabilmiştir (ilerici vergilendirme, ekonominin bazı kilit sektörlerinin millileştirilmesi, planlama, sosyal güvenlik, ücretsiz sağlık ve ücretsiz eğitim politikaları, iş güvencesi vb.). Radikal sosyalist güçlerin üstünlük kazanması da böyle bir sürecin ön şartı olmaktan çok bu sürecin sonlarına doğru yer alabilir. Bir kez egemenliği ellerine aldıktan sonra bu güçler devletin otoriter bir yapı olma özelliğini bozup onu kendini-yöneten bir yapı haline getirebilirler. Profesyonel bir ordunun yerini profesyonel olmayan bir kendini-savunma mekanizması alabilir. Azgelişmiş sosyal grupların (kadınlar, baskı altındaki ırk ya da uluslar) önce hakların eşitliği, ardından da şartların eşitliğine kavuşmaları sağlanır. Üretim araçları ulusallaştırılıp kendi-kendini işleten kurumların yönetimine verilir (☞ TOPLUMSALLAŞMA). Kapital ve emek pazarları ortadan kalkarken, işçi ücretinin yerini yapılan işin miktar, yoğunluk ve kalitesine göre belirlenerek işletmenin net kârından alınacak pay alacaktır. Metalar için olan pazar, sosyal ihtiyaçların bir göstergesi olarak uzun süre işleyişe devam edecek, fakat gitgide daha çok ürün insanî ihtiyaçları karşılamak amacıyla üretilip toplum tarafından sübvanse edildiğinden ürünler meta olarak özelliklerini yitireceklerdir (ilaçlar, eğitsel ve kültürel ürünler, hizmetler, barınaklar, temel gıda maddeleri). Tüm bireylerin temel ihtiyaçları karşılanılabildiği zaman maddî üretimin büyümesi yavaşlayacaktır. Emeğin verimliliğini arttırma politikası bu kez de maddî üretimi arttırmak amacıyla değil, çalışma saatlerini ve zahmeti azaltmak amacıyla sürdürülecektir. Yüksek düzeyde kültürel, manevi ve komünal ihtiyaçların önemi artacaktır. İşçilerin karar verme aşamasına katılımları, istenilen teknolojiyi seçebilme özgürlüklerinin olması, ve üretim sürecinin işçilerin kendi aralarında rasyonel bir koordinasyon sağlayıp, otonomi ve kendi kendini kontrolü başarabilecek bir şekilde yeniden organizasyonuyla yabancılaşma ortadan kalkacaktır (☞ YABANCILAŞMA). Sosyal organizasyonun her düzeyinde federalizm ilkesi hakim olacaktır. Bireylerin sosyalizasyonunda işe hazırlık günümüzdeki birincil önemini yitirecek ve daha özgür iş seçimi ve yaş, milliyet, ırk ve cinsiyetten bağımsız olarak işe alınma olanaklarıyla daha esnek bir hale gelecektir. İşbölümü bugünkü kadar katı bir şekilde profesyonelleşmiş olmayacak ve bilgi ve becerilerini arttıran işçilerin rollerini değiştirmeleri daha kolay olacaktır. Ayrıca üretim alanlarında ya da dışında en önemli etkinlikler bireyin yaratıcı potansiyelini kullandıkları olacaktır

Sosyalizm mükemmel bir toplum değil, fakat şu anki tarihsel epok için söz konusu en iyi olasılıktır. Bütün insanî çatışmaları çözmediği gibi belki de şu anda göremediğimiz yeni çatışmalara yol açacaktır, fakat kâr için müsrifçe üretime, sınıf hakimiyeti ve sömürüsüne ve devlet baskısına bir son verir.

MM/YÖ

OKUMA

Bernstein, Eduard 1899 (1961): *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation.*

Gorz, André 1967: *Strategy for Labor.*
Lenin, V. I. 1917 (1969): *State and Revolution.*
Markovic, Mihailo 1974: *From Affluence to Praxis.*
Medvedev, Roy 1971: *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism.*
Stojanovic, Svetozar 1973: *Between Ideals and Reality.*

Sosyoloji (*İng.* Sociology, *Fr.* ve *Alm.* Sociologie)

Marx'ın ölümünden biraz sonra, sosyolojinin yerleşik bir disiplin olma yolunda ilerlediği bir dönemde Marxist toplum teorisi ve sosyoloji arasında, günümüze kadar süren yakın ama genellikle düşmanca bir ilişki gelişmeye başladı. Sosyolojinin biçimlenişinde Marxizmin önemli bir uyarım yaptığı kuşku götürmez. *Topluluk ve Toplum* (1887) başlıklı etkili kitabının önsözünde Tönnies, kapitalist üretim tarzının kaşifi ve modern toplum hakkında kendisinin yeni kavramlarla ifade etmeye çalıştığı aynı düşünceyi formülleştirme işine girişen kişi olarak söz ettiği Marx'a olan şükranlarını belirtir. 1894 yılındaki ilk uluslararası sosyoloji kongresinde çeşitli ülkelerden akademisyenler (aralarında Tönnies ve Rusya'dan Kovalevsky de vardı) Marx'ın teorisini tartışan bildiriler sundu. Bu aynı zamanda, modern sosyolojinin kurucu babalarının -Max Weber ve Emile Durkheim- yeni disiplinin ilkelerini ve alanını farklı yollardan, bir ölçüde Marxizme eleştirel bir karşıtlık içinde (☞ MARXİZMİN ELEŞTİRİCİLERİ) kurmaya başladıkları bir dönemdi. Yalnızca kapitalizmin kökenleri ve gelişimi, devlet, sınıf ve statü grupları, işçi hareketi ve sosyalizm analizleri gibi özlü çalışmalarında değil, aynı zamanda tarihsel maddeciliğe karşı yönelttiği metodolojik yazılarında da çalışmalarının büyük bölümü doğrudan doğruya Marxist sorunlarla ilgili olan Max Weber örneğinde modern sosyolojinin Marxist düşünceyle ilişkisi oldukça belirgindir. Daha az yoğun olmak kaydıyla Durkheim da Marxist teoriyle uğraşmıştı. Kendisinin kurduğu ve editörlüğünü yaptığı *Annee Sociologique*'in ilk yıllarında kitap değerlendirmeleri vesilesiyle maddeci tarih anlayışına ciddi bir şekilde eğildi. Durkheim 1895 yılında Marxizmin kapsamlı bir incelemesine götüreceğini düşündüğü (bu noktaya ulaşmadan bırakmasına karşın) bir dizi ders vermeye başladı ve son büyük eserinde (1912) dinin toplumsal işlevleri hakkında öne sürdüğü düşünceleri tarihsel materyalizmin önerdiği "bütünsel toplumsal açıklama"dan ayırmak için büyük çaba harcadı.

19. yüzyılın sonunda sosyolojiye katkıda bulunan bağımsız olarak gerçekleştirilmiş önemli çalışmalar görüldü. Bunların arasında Kautsky'nin Fransız Devrimi incelemesi (1889); Marxist bir sanat ve edebiyat sosyolojisi ve düşünce tarihinin temellerini atan Mehring'in *Die Lessing-Legende* (1893) başlıklı eseri; Sorel'in *La Devenir Social* (1895)'de Durkheim'in sosyolojisini eleştirel bir incelemeye konu etmesi ve Grünberg'in kırsal tarih ve işçi hareketi tarihine ilişkin erken dönem çalışmaları sayılabilir. Marx'ın çalışmalarının Rusya'da yayılması sosyal bilimler alanında Plehanov'un başı çektiği güçlü bir Marxist akıma yol açtı. Kısa bir süre sonra, 20. yüzyılın ilk çeyreği boyunca başlıca düşünürlerinin kapitalizmin gelişimi, sınıfsal yapı, hukuk, devlet, uluslar ve ulusçuluk hakkında önemli çalışmalar ürettiği ilk Marxist sosyolojisi okulu, Avusturya Marxizmi şeklinde ortaya çıktı.

Bu dönemde Marxist sosyolojinin gelişimi hemen tamamen üniversitelerin dışında (yalnızca iki Marxist profesör vardı: Grünberg ile Labriola) yer aldı; bu nedenle akademik sosyoloji ve politik hareketler ile parti örgütleriyle yakından bağlantılı olan Marxist düşünce arasında ciddi bir uçurum vardı. Bu durum, daha sonra Löwith'in Weber ve Marx incelemesinde (1932) ifade ettiği "sosyal bilim, incelediği topluma benzer şekilde birleşmemiş, burjuva sosyolojisi ve Marxizm olarak ikiye ayrılmıştır" sözleriyle betimlenebilir. Bu görüş, Marxizmin kapitalizm tarafından kuşatılmış bir işçi devletinin öğretisi haline geldiği Rus Devrimi'nden sonra daha çok pekişti. 1921 yılında Buharin tarihsel materyalizmi hâlâ bir "sosyoloji sistemi" olarak tanımlayabiliyor, Weber ve Michels gibi akademik sosyologları eleştirel bir şekilde inceleyebiliyordu; ama Stalin'in yükselişiyle birlikte sosyoloji resmî olarak "burjuva ideolojisi" kategorisine dahil edildi, akademik ve düşünsel yaşamdan dışlandı, soyut ve dogmatik bir biçimde yorumlanan tarihsel materyalizmle yer değiştirdi. Bu düşünce 1945 yılından sonra Doğu Avrupa ülkelerine zorla kabul ettirildi ve aynı zamanda sosyolojinin 1952 yılında üniversite ve araştırma kuruluşlarından kaldırıldığı Çin'de de hüküm sürdü.

Bu nedenle, 1920 yıllarının ortalarından itibaren

Marxist sosyoloji ancak SSCB dışında Bolşevik ortodoksluğa karşıtlık içinde gelişebildi ve daha sonra Batı Marxizmi diye adlandırılan akımın önemli bir düşünce çizgisi haline geldi. Ama, Batı Marxizminin oldukça çeşitli düşüncelerle nitelenmesi nedeniyle sosyoloji yalnızca bir düşünce çizgisiydi. Nitekim bir yanda Avusturya Marxistleri kendi sosyolojik araştırmalarını sürdürürken, beri yanda Marxizmi bir sosyoloji olarak görmeyi reddeden Korsch, Lukács ve Gramsci Marxizmi daha ziyade bir tarih felsefesi olarak kavradı. Alman idealist felsefenin burjuvazinin devrimci hareketinin dışavurumu olmasına benzer şekilde, Korsch (1923) Marxizmi "işçi sınıfının felsefesi", "proletaryanın devrimci hareketinin teorik dışavurumu" olarak betimledi. Buharin'in tarihsel maddecilik üzerine yazdığı kitabı ele alan bir yazısında Lukács (1925) Buharin'in "yanlış metodolojisi"ni ve Marxizmi "Genel Sosyoloji" olarak kavramasını eleştirdi ve "diyalektiğin (sosyolojininkine benzer) bağımsız bulgulara gereksinimi yoktur, diyalektiğin gerçekliği bir bütün olarak tarihsel süreçtir... *bütünlük* diyalektiğin bölgesidir" dedi. Benzer şekilde Gramsci (1971) -yine Buharin üzerine bir yorumda-sosyolojiyi "evrimci pozitivizm" olduğu gerekçesiyle reddetti ve Marxizmi kendi içinde "bütünsel ve tümleşik bir dünya kavrayışını oluşturmak... ve "bütünsel ve tümleşik bir uygarlık haline gelmek için gereksinilen tüm temel öğeler'i içeren felsefi bir dünya görüşü" olarak sundu. Ama, sonradan görüşlerini yeniden gözden geçirerek "tarihsel materyalizmin başlıca eğilimi bundan böyle felsefi değil, daha çok ampirik bilimsel yöntemdir" (1938, s. 203) sonucuna ulaşan Korsch, Batı Marxizminin kararsız ve değişken doğasına bir örnek oluşturur.

Sosyoloji karşısında sürekli olarak değişen Marxist tutumlar Frankfurt okulunun çalışmalarında da açık bir şekilde ortaya çıkar. Okul veya daha doğrusu okulunun kuramsal temelini oluşturan Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü başat düşünceleri bakımından Korsch ve Lukács'tan büyük ölçüde etkilenmiş olmasına karşın, oldukça farklı görüşleri barındırır (Held 1980). Enstitü ilk yıllarında, temel ilgi alanı toplumsal tarih olan ve sosyolojiye yakın duran Grünberg tarafından yönetildi. Okulun üyeleri, aralarında faşizm üzerine yapılmış en önemli çalışmalardan biri olma özelliğini koruyan *Behemoth* (1942)'un yazarı Franz Neumann'ın da yer aldığı sosyologlar, siyaset bilimcileri ve ekonomistlerden oluşuyordu. Okulun Marxist teoriyi ideoloji olarak ele alınan bilim ve teknoloji dahil kültürel fenomenlerin eleştirisi üzerinde yoğunlaştırması ve toplumsal bilimlerdeki pozitivizme karşı yöneltilmiş "eleştirel teori" biçiminde başlıca felsefi düşüncenin egemenliği altına girmesi 1945 ve özellikle 1960 yıllarının sonrasına rastlar. Ama daha yakın bir dönemdeki gelişiminde, özellikle Habermas ve Offe'nin çalışmalarında kapitalist bunalımın doğası ve ileri kapitalizmdeki müdahaleci devletin önemine ilişkin bir tarih teorisi olarak tarihsel materyalizmin temelleri hakkındaki çalışmalarda, eleştirel teorinin yönelimi bir kez daha ekonomik ve siyasal konulara doğru bir değişiklik göstermiştir. Marxist sosyolojide 1960'lardan bu yana yapısalcılığın etkisi altında başka bir yeni yaklaşım gelişti. Başlıca Althusser'in çalışmalarından doğan, ama dilbilim ve antropolojideki genel yapısalcı hareketten güçlü bir şekilde etkilenen Marxist yapısalcılık dikkatleri tarihsel sorunlardan ve (tarihsicilik olduğu gerekçesiyle reddedilen) tarih teorisi olarak Marxizm düşüncesinden belirli toplum biçimlerinin ve özellikle de (Godelier 1977'nin aynı yaklaşımı kabile toplumlarının analizine taşınmış olmasına karşın) kapitalist toplumun ekonomik, siyasal, ideolojik ve teorik "düzey" veya "kerte"lerinin bütünsel bir sistem içinde değişen şekillerde karşılıklı ilişkiye geçtiği "yapılar" olarak analiz edilmesine çevirmiştir. Nitekim Poulantzas (1973, 1975) toplumsal sınıflar ve siyasi iktidar arasındaki ilişkiyi ve ileri kapitalist toplumlardaki küçük burjuvazi veya orta sınıfın sınıfsal konumunu yapısalcı terimlerle analiz eder. Ancak, benimsediği "genetik yapısalcılık"ı tarihsel ve yapısal analiz yöntemlerini birleştiren Goldmann'ın yaklaşımının ayrıksı bir konum işgal ettiği geniş yapısalcı hareket içinde dikkate değer bir çeşitlilik söz konusudur.

Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, bir sosyoloji okulu olarak Avusturya Marxizmine yeni bir ilgi uyanmış olmasına karşın, 1950'lerin ortalarından bu yana Stalinist (ve daha yakınlarda Leninist) ortodoksinin düşünsel etkisinin hızlı bir şekilde azalmasıyla Batı'da esas olarak eleştirel teori ve yapısalcılığın hareketlilik kazandırdığı Marxist sosyolojide dikkate değer bir canlanma görüldü. Bu canlanma bir bütün olarak düşünsel yaşamda Marxist teorinin konumunda önemli bir değişikliği beraberinde getirdi:

1890'lardan 1940'lara dek Marxizm esas olarak siyasal partilerle yakın ilişki içinde olmuş, parti örgütlerinde (ve 1917'den sonra yönetici partinin resmî öğretisi olarak) incelenmiş şimdi ise akademik yaşamda yer etmiştir ve (antropolojik, ekonomik düşüncelerde olduğu gibi) temel sosyolojik düşüncenin önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Bu değişmenin bir sonucu, Marxist düşünürlerin sosyal bilimlerin kavram ve yöntemleri hakkında (yapısalcılık, pozitivizm, "insan etmeni"nin toplumsal değişmedeki rolüne ilişkin tartışmalara getirilen Marxist ve Marxist olmayan katkılar önemli farklılıkların yanısıra pek çok benzerlikler de sergiler) ve örneğin doğrudan doğruya birleştirilmese de Weberci anlayışın büyük ölçüde gözden geçirilmiş Marxist şemalarda daha ciddiye alındığı siyasal iktidar ve toplumsal sınıf analizlerinde görüldüğü gibi, belirli öze ilişkin konular hakkında yürütülen tartışmalarla daha yakından ilgilenmeleri olmuştur.

Ayrıca 1953'ü izleyen yıllarda SSCB ve Doğu Avrupa'da (Yugoslavya'da biraz daha erken) ve daha yakın bir zamanda (1979) Çin'de sosyolojinin bir akademik disiplin olarak yeniden kurulmasıyla sosyalist ülkelerde de sosyoloji alanında bir canlanma görüldü. Ne var ki, sosyoloji bu ülkelerde esas olarak Marxist olmayan Batılı sosyologların yürüttüğü benzer araştırmalardan pek farkı bulunmayan sosyal araştırmalar ve sınırlı alanlardaki ampirik çalışmalar - örneğin, eğitim, kamu hizmetleri, aile, iş ilişkileri- biçiminde gelişti. Pratik politikalar yürütmeye yönelik araştırmalara tanınan öncelik Lenin'in yeni kurulan Sosyalist Bilimler Akademisi'ne verdiği direktifle - "başlıca görevi bir dizi toplumsal araştırmalar yürütmek" (aktaran Matthews 1978)- ve Gramsci'nin daha önce sözünü ettiğimiz Buharin eleştirisi sırasında sosyolojiye ilişkin olarak belirttiği görüşle -sosyolojinin değeri, örneğin istatistikler biçiminde planlama için bir temel oluşturacak şekilde "bir dizi pratik gözlemi biraraya getirmesi"nden kaynaklanır- uyum içindedir. Bu ülkelerin çoğunda Marxizmi öbür teorilerle eleştirel bir yarış içinde sosyolojik bir teori olarak geliştirme yolunda pek az girişim (veya girişim fırsatı) oldu ve bu türden bir çaba içine girerek aynı zamanda varolan sosyalist toplumların yapılarına ilişkin temel birtakım konuları gündeme getirenler muhalif muamelesi gördü, sürgüne zorlandı (örneğin, ☞ Bahro 1978, Konrad ve Selenyi 1979). Sosyolojik teorinin tarihsel materyalizmle ilişkisinin kesin niteliği bir sorun olarak durmakta, ama bu işlevselcilik veya sistem teorisi gibi Marxist olmayan Batılı anlayışlardan kimi kısmî öğelerin ödünç alınarak tarihsel materyalizme katılmasını veya kimi ülkelerde ilk sosyolojik yönelimlerin dikkate değer bir etkisinin olmasını önlemedi (örneğin, Polonya'da sosyolojik teori anlayışı güçlü bir pozitivizm izi taşır). Yugoslavya'da durum biraz daha farklı oldu ve Batılı Marxistleri içine alan temel teorik tartışmalar sık sık gündeme geldi. (☞ Markovic ve Petrovic 1979 ve 1964-74 yıllarında *Praxis* dergisine yapılan katkılar.)

Bugün Marxizm sosyolojideki başlıca paradigmalardan biri olarak kabul edilmektedir; ama öbür sosyolojik sistemler gibi Marxizm de, kendi rakiplerine göre biraz daha fazla tutarlılık taşımasına rağmen, dikkate değer bir içsel çeşitlilik, akışkanlık ve belirsizlikle nitelenmektedir. Marxizmin gelecekte göstereceği gelişme sınıf yapısı, toplumsal değişmeyi gerçekleştirmede sınıfların ve öbür toplumsal grupların rolü, devlet ve toplum ile birey ve kollektivite arasındaki ilişki gibi bir dizi çözülmemiş sorunla uğraşırken göstereceği başarıya veya daha genel terimlerle söylenecek olursa, günümüz sosyalizminin ve (Lukács'ın 1970 tarihli kitapta belirttiği gibi -☞ Meszaros 1970'e yazdığı giriş notu) "kapitalizmin taşıdığı niteliğin gerçek bir analizini" yapabilme kapasitesine bağlı. Bu konularda sağlanabilecek ilerleme kesinlikle kimi temel teorik anlayışların yeniden gözden geçirilmesini gerektirecek, daha genel toplumsal düşünce ve pratiklerden etkilenecektir. Ayrıca, Batı Marxizmini Sovyet Marxizminden ayıran uçuruma bir köprü kurulmadığı sürece, birleşik bir Marxist sosyoloji amacına bir nebze bile yaklaşılamayacağının bilinmesi gerekir.

TBB/MK

OKUMA

Avineri, Shlomo 1968: *The Social and Political Thought of Karl Marx.*

Bottomore, Tom 1975: *Marxist Sociology.*

Goldmann, Lucien 1970: *Marxisme et sciences humaines.*

Gurvitch, Georges 1963: *La Vocation actuelle de la sociologie*, bl. I2.

Korsch, Karl 1938 (1967): *Karl Marx.*

Löwith, Karl 1932 (1982): *Max Weber and Karl*

Marx.
Matthews, Mervyn 1978: *Introduction to Soviet Sociology, 1964-75: A Bibliography.*
Osipov, G. V. ve Rutkevich, M. N. 1978: *Sociology in the USSR, 1965-1975.*
Schumpeter, J. A. 1976: *Capitalism, Socialism and Democracy,* bl. 2.

Sovyet Marxizmi (*İng.* Soviet Marxism, *Fr.* Marxizme sovietique, *Alm.* Sovietmarxismus)

Günümüze kadarki Sovyet Marxizmini, dört farklı döneme ayırmak mümkündür. Jakoben-ideolojik dönem (Lenin dönemi); totaliter-yönlendirmeci dönem (Stalin dönemi); kaybolan ideolojik boyutların arandığı reformist dönem (Khruşçov dönemi); ve muhafazakâr-ikonografik dönem (Brejnev dönemi).

Bolşevizm, içlerinden kendi Marxizm modelini çekip aldığı dört farklı teorik mirasın öğelerini biraraya getirdi. Bunlardan ilki, Marx'ın felsefesini (ve Marxist felsefeyi) DİYALEKTİK MATERYALİZM olarak anlayan Plehanov geleneğidir. Bu gerçekte, bazı eleştirileri olmakla birlikte, Engels'in konumunun kabul edilmesi anlamına gelir (☞ MARXİZMİN GELİŞMESİ). Felsefede Plehanov'un bir yandaşı olan ve kendini böyle tanımlayan Lenin, Plehanov'un doktrininde birtakım önemli değişiklikler yapmaya devrim öncesi yazılarında başlar (ki bunların en bilineni *Materyalizm ve Ampiriokritisizm*'dir). Lenin, felsefe olarak naif ve eleştirel olmayan bir anlamda, tüm evrene maddesellik atfeden Engels'in "mutlak" materyalizmini Plehanov'un reddedişinden hoşnuttur, Lenin'in materyalizm anlayışı, şu iddialarda özetlenebilecek olan maddenin "epistemolojik" olarak tanımlanması üzerinde temellenmişti: Madde tanımı, duyularımız aracılığıyla bize ulaşan nesnel gerçeklikten başka hiçbir şey ifade etmez. Epistemolojik pozisyon, yalnızca görüngübilimce formülleştirmeye izin verecekti, yani bilgimizde belirledikleri şekilde, görüngülerin karakteristik özelliklerini ileri sürerek (☞ BİLGİ KURAMI). Bunun yerine Lenin, diyalektiğin ilk ve en önemli kuralını -kendisinin karşıtları birliği ve çatışkısı olarak yeniden formüle ettiği- bizzat gerçekliğin de temel özelliği olarak ele aldığı zaman, kendi kavramsallaştırmasına otoriter-köktenci bir çarpıtma getirmişti.

Lenin tarafından, Plehanov'un kavrayışında ve genel olarak Marxist felsefede yapılan diğer iki değişiklik, onun Tanrıtanımazlık anlayışı ve felsefede iki global eğilim ("iki büyük kamp") ilkesidir. Marxizm içinde, her ikisine de karşı çıkanlar vardır. Ancak, Marx'a göre "YABANCILAŞMA" olarak dinsel inanç genel olarak yabancılaşma probleminin önemli bir sosyo-ontolojik yönüyken, Lenin'e göre, yalnızca olmasa bile, öncelikle sosyo-politik bir meseleydi. Felsefedeki iki global eğilim ilkesi, materyalizm ve idealizm, bunlara bireysel olarak seçilebilen yönelimler olarak bakan Engels tarafından icat edilmiştir. Lenin'le birlikte, sosyolojik olarak tanımlanabilir duruma gelen bu eğilimler, felsefenin ileride yaşayacağı, toplumsal olarak ilerlemeci güçler tarafından taşınacak materyalist biçimle, reaksiyonellerce taşınacak olan idealist biçim arasında bir bölünmeyi içinde barındırır.

İkinci öğe, sosyolojik-ekonomik boyuttur. Lenin, kendisi de, Rusya'da kapitalizmin gelişimi, devrimlerin tipolojisi ve emperyalizm teorisi üzerine, devrim öncesi yazılarında önemli bir sosyologtu. Ancak, Buharin (1921), "sosyolojik bir sistem" olarak bir Marxizm kavrayışı getirdiği ve Batı sosyolojisinin bazı temel eserlerini eleştirel bir gözle incelediği halde, esas olarak, rejimin Jakoben ideolojik özyanılsamalarından dolayı, Bolşevik mirasının sosyolojik yönü, iktidarın elegeçirilmesinden sonra fazla geliştirilmemiştir. Ama, ekonomik kuram bütünüyle gelişmişti. Bütün Bolşevik ve solcu Menşevik liderler, ekonomik belirleyiciliğin çeşitli okullarında yetişmişlerdi ve bazıları (Buharin, Bogdanov ve özellikle Preobrajenski) ekonomik meselelerin ilk düşünürleri arasındaydı. İktidarın elegeçirilişinden sonra, hepsi de kuramsal ekonomik sorunların hiç umulmayan boyutlarıyla yüzleşmek zorunda kalmışlardı. Yeni Ekonomik Politika, bir karma ekonomi sorununu ortaya çıkarırken, iç savaşın sonucu olan Savaş Komünizmi ve yabancı müdahale, saf sosyalist bir üretim ve bölüşüm modelinin hayata geçirilmesini getirmiştir. Bunların ikisi de, pazarın sosyalizm ve planlı ekonomiyle uyumluluğu sorununu ortaya çıkarıyordu. 65 yıllık Sovyet tarihinde, bir daha hiçbir zaman ekonomik ve bir dereceye kadar da toplumsal meselelerin kuramsal tartışmasında böylesine bir hareketlilik ve özgünlük dönemi olmadı. Sovyet Marxist (ya da *marxisant*) ekonomi kuramının bu canlı ruhunu bastırmak için, "Solcu" ve "Sağcı" muhalefete karşı, Stalin'in haçlı seferleri başladı.

İlk dönem Sovyet Marxizminin bir diğer öğesi de, devlet gücü, şiddet, "devrimci hukuk" (Pashukanis, Stucka, Krylenko ve diğerleri tarafından yürütülen) gibi meselelere ilişkin bir tartışmaydı. Diyalog samimi ve içtendi, ancak kısıtlıydı da; çünkü bir esas öncül, Bolşevik liderlerince verilen anlamıyla, proletarya diktatörlüğü prensibi, önceki yıllarda İşçi Muhalefeti böyle bir şeye kalkıştığı halde, radikal bir biçimde ya da sonuna kadar eleştirilemiyordu. Bu dönem Sovyet Marxizminin sonuncu boyutu, asıl Lunaçarski tarafından temsil edilen, kültürel kuramdı.

Bir sonraki dönemde Sovyet Marxizmi bütünüyle farklı bir işlev üstlendi. Karizmatik meşrulaştırmanın ve karizmatik liderin hizmetinde, Marxizm-Leninizm'in "her şeyi dışarıda bırakıcı biçimde doğru ve bilimsel dünya görüşü" dolayımıyla hegemonikleştirilen toplum yayıldı ve saf araçsal bir nitelik kazanmaya başladı. İlk adım, yazarı Stalin'in *Leninizmin Sorunları* (1926) adlı kitabında ve 1924'de Moskova Sverdlovsk Üniversitesi'nde *Leninizmin Sorunları* konulu derslerde "Marxizm'de yeni bir aşama" olarak çerçevesi oluşturulan Leninizm kavramına girişti. Dersler ve kitap, Leninizmin ana kurallarını, yeni dönemin Marxizmi olarak sıralıyordu: kapitalizmin genel krizi ve emperyalizm kuramı, parti ve destekleyen örgütleri, proletarya diktatörlüğü vb. -yani Sovyet politik kuramının günümüze kadar yüzleşmek zorunda kaldığı sorunlar.

İkinci aşama, iki kavgalı grubun, Mekanistlerin ve Deborinistlerin tahrip edilmesiyle oluştu, bu gruplar arasındaki kuramsal mücadelenin konusu şuydu: Mekanistler (Buharin de onlarla uzaktan ilgiliydi) ayrı Marxist bir felsefenin varlığını ya da ilgisini reddediyor ve doğa bilimlerine Marxist dünya görüşünün somutlaşmış hali olarak bakıyorlardı. Öte yandan, Plehanov'un ortodoks takipçileri olan Deborin ve grubu, bütün bilimsel araştırmalarda Marxist felsefenin kuramsal yol göstericiliğini talep ediyordu. Yıllarca süren tartışma (☞ Kolakowski 1978, cilt. III, böl. II, Wetter 1958, böl. VI-VIII) kuramsal sorularda partinin kollektif ve Stalin'in kişisel otoritesini kurabilmesi için iyi bir fırsat sağladı. 1917'den beri ilk kez, Merkez Komitesi toplantısı (25 Ocak 1931) tümüyle kuramsal meseleler üzerine bir karar benimsedi, her iki grubu da lanetledi, meslektaşlarını görevden uzaklaştırdı ve düşünsel yaşam üzerinde yeni yönetimsel denetim biçimleri geliştirdi.

Üçüncü ana olay, "*Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm*"de bir bölüm olarak içerilen *SBKP (B) Tarihi* 'nin (1938) yayımlanmasıydı. Yarı resmî bir söylentiye göre, eserin türünün gerçek yazarı kesinlikle Stalin değildi, en iyi ihtimalle, Stalin bir üst karar mercii rolü oynuyordu. Ancak, onun Marxist felsefe üzerine olan bölümün yazan olduğunu belirtmek, bir noktaya kadar doğru olur. Metin, felsefî materyalizmin üç temel ontolojik-epistemolojik özelliğini sıralıyordu: "Dünya doğası gereği maddîdir", "madde, bilen öznenin dışında varolan ve ondan bağımsız, nesnel bir gerçekliktir", "felsefî materyalizm, dünyada hiçbir bilinemeyen şeyin olmadığını öne sürer". Buna diyalektiğin dört karakteristiği eklendi: niceliğin niteliğe dönüşmesi, karşıtların birliği, evrensel bağlantılar yasası ve evrensel değişebilirlik yasası, bunlardan son ikisi, Engels, Plehanov ve Lenin'le karşılaştırıldığında yenilenmişti. Buradan itibaren metin, tarihsel materyalizmi diyalektik materyalizmin toplumsal meselelere "uygulanması" şeklinde ele alarak, temel ve üstyapı, üretim tarzları ve güçleri gibi kavramları kısaca çözümleyerek ilerler. Stalin, diyalektik ve tarihsel materyalizmin bundan böyle komünist partinin dünya görüşü olarak tanımlanacağını açıkça belirtmiştir. Ancak Marcuse (1958), Sovyet Marxizmine ait bir ana çalışmada, Leninist, Stalinist ve en son post-Stalinist dönemlerde, bunun "yalnızca Kremlin tarafından politikalarını rasyonalize etmek ve meşrulaştırmak amacıyla neşredilen bir ideoloji olmadığını, Sovyetlerdeki gelişmelere ait gerçekleri değişik biçimlerde ifade ettiğini" (s.9) öne sürmüş, ve Marxizmin başlıca kuramsal ilkelerinin Sovyet pratiğiyle ilişkisini detaylı bir biçimde çözümleyerek, daha ileriye gitmişti.

Aslında, Stalin'in ölümüne kadar, Sovyet Marxizminin İkinci Dünya Savaşı sonrası tarihi, temizlerne hareketleri ve kamusal lânetlemelerden ve Stalin'in iki temel metninin yayımlanmasından oluşmuştu. 1947'de, *Batı Avrupa Felsefesi Tarihi* üzerine, kollektif bir çalışma Merkez Komitesi'nde tartışıldı. Sovyet Bilim Akademisi Felsefe Enstitüsü yöneticisi ve kitabın genel editörü G. P. Aleksandrov'un ismiyle "Aleksandrov Tartışması" denen bu tartışma, bir ana amaca hizmet ediyordu. Bu, partinin ve bizzat Stalin'in, buzların çözüldüğü bir savaş sonrası umut atmosferinde, ideolojik uyanıklıklarını gevşetmediklerinin herkese gösterilmesiydi. Böylece, Jdanov'a,

Sovyet kültürel yaşamında özgürleşme sağlamak için tüm gerçek ya da varsayılan girişimlere karşı bütün gücüyle saldırma fırsatı veriyordu. Bundan sonraki temsil edici tartışma, Lysenko'nun başını çektiği 1948 Miçurin tartışması, diyalektik materyalizm temelinde, genetiği bir burjuva bilimi olarak reddetti (☞ LYSENKOCULUK). Artık çok açıktı ki, doğa bilimlerinin bile, ideolojik sansüre karşı dokunulmazlığı yoktu.

Stalin'in iki metni, *Marxizm ve Dilbilim Sorunları* (1950) ve *SSCB'de Sosyalizmin Ekonomik Sorunları* (1952), fazlasıyla karışık ve kuramsal bir dayanak noktasından tartışmak için güçtür; ve dahası, ne özellikle bu konuların seçimindeki amaç ne de sosyolojik ilgileri kolayca deşifre edilebilir. En muhtemel yorum, Stalin'in kendi ilkesini iki "sapma"dan korumak istemesidir. Bir yandan zorlayıcı "devrimci sıçramalar" prensibine ve onunla birlikte "yukarıdan inen devrimler"e bir son verdi ve yerlerine biraz kanşık olan "antagonistik olmayan" Sovyet toplumunda "adım adım sıçrama" prensibini getirdi. Aynı zamanda, "üretim için üretim" ekonomi prensibini ve pazarın son kalıntılarını bile ortadan kaldıran, ürünlerin doğrudan değişim talebini reddetti. Diğer yandan, "sosyalist bir dünya pazarı" olasılığı ve gerekliliği ve bununla birlikte Sovyetler Birliği ve Doğu Almanya'nın kapitalist dünyadan tüm etkilere kapalı biçimde ayrılması konusunda ısrar etti.

Ancak gerçekte, "yukandan gelen devrimlere" son veren ve böylece Sovyet tarihinde, tabii aynı zamanda Sovyet Marxizminin de tarihinde yeni bir dönem başlatan, Stalin değil, Khruşçov'du. Sovyet Marxizminin bu dönemdeki asıl amacı, salt propagandadan, çekici bir ideolojinin işlevlerine geri giden yolu bulmaktı. Bu, Khruşçov döneminin karakteristik tutarsızlığıyla birlikte oldu ve başlıca dört özellik içerdi: Birinci olarak, SBKP'nin XX. ve XXII. kongrelerinde, Stalin'in yalnızca politik olarak değil, ama kuramsal olarak da rütbesinin indirilmesini kapsıyordu. İkinci olarak, "Leninizm"e geri dönme amacıyla birlikte, bir Lenin mezhebi oluşmaya başladı. Üçüncü olarak, elbette *partijnost* (parti ruhu) ile birlikte, araştırmada bir nesnellik ölçüsü talep edildi ki bu, tarih ve hukuk bilimi gibi, Khruşçov'un Stalin eleştirisinde değinilen başlıca disiplinlerden, bir dizi daha ciddi akademik çalışmanın yaygınlaşmasıyla sonuçlandı. Bu tarihte sosyoloji de akademik bir disiplin olarak yeniden kuruldu ve belli alanlarda bir kısım ampirik araştırmalara girişildi. Şunu belirtmek gerekir ki, bu araştırmaların çoğu yöntem ve yaklaşım bakımından Batı toplumlarındakinden pek az farklıydı ve Marxist kuramla sistematik biçimde ilintili değildi. Ancak bu değişimlerden ve sonuçta Sovyet toplumunda ordunun artan rolünden de asıl yarar sağlayan, bilimsel araştırma için hemen hemen tamamen özgürlük elde eden doğa bilimleriydi. Ve son olarak, reformizm için Leninist yakıt olarak, Khruşçov ve çevresi Lenin'in dinsel hoşgörüsüzlüğünü canlandırdılar.

Sovyet Marxizminin dördüncü dönemi, muhafazakâr-ikonografik dönem, başlıca iki özellik tarafından karakterize edilir: Bir yandan saymaca reformlar bile, şimdi terkediliyor. Öte yandan, Marxizm, derslerde ve yayınlarda, "Marxizm-Leninizm"in içeriğinden şimdi büyük oranda ilgisiz bir anlamda ikonografik olmaya başladı; başlıca istenen şey, ilkelerinin varlığına ve geçerliliğine saygı gösterilmesiydi. Marxist-Leninist kitaplar milyonlarca basılırken, toplum, özellikle yönetim aygıtı, görünüşte ezici bir biçimde pragmatiktir. SSCB'de Doğu Avrupa'da olduğu gibi, bazı eleştiriler (örneğin Roy ve Jores Medvedev) Marxist olarak kalsalar bile, Marxist kuramın resmî versiyonu dışındaki biçimlerini yaratarak, son yirmi yıldır, az veya çok kamusal bir etken haline gelen politik ve ideolojik muhalefetin çoğu Marxizme arkasını dönmüştür. Böylece, yöneticiler tarafından boş bir formül olarak ele alınan, nüfusun büyük bölümü tarafından görmezlikten gelinen (tıpkı Hıristiyanlığın Batı'daki durumu gibi) ve muhalefetteki birçokları tarafından, açıkça tehlikeli olmasa bile, önemsiz bir öncül olarak reddedilen Sovyet Marxizmi, tam bir negatif diyalektik dairesi çizmiştir.

FF/AS

OKUMA

Blakeley, T. 1961: *Soviet Scholasticism.*

Bochenski, I. M. 1950: *Der sowjetrussische dialektische Materialismus.*

Chambre, H. 1974: *L'évolution du marxisme soviétique: théorie économique et droit.*

Chesnokov, D. I. 1969: *Historical Materialism.*

Glezerman, G. ve d. 1959: *Historical Materialism.*

Jordan, Z. 1967: *The Evolution of Dialectical Materialism.*

Marcuse, H. 1958: *Soviet Marxism.*

Sheptulin, A. I. 1962: *Introduction to Marxist Leninist*

Philosophy.
Wetter, G. A. 1958: *Dialectical Materialism.*

Sovyetler ☞☞ Konseyler

Soyut Emek (*İng.* Absract Labour, *Fr.* Travaille abstrait, *Alm.* Abstrakte Arbeit)

META, hem KULLANIM DEĞERİ hem de DEĞER olduğuna göre, onu üreten emek ikili bir karektere sahiptir. Birincisi, her emek eylemi "belirli bir türde ve belirli bir amaca yönelmiş üretken faaliyettir" (*Kapital I*, I. kısım); böyle ele alındığında,emek, "yararlı emek" veya "somut emek"tir ve emeğin ürünü de bir kullanım değeridir. Emek üretkenliğinin bu yönü "bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak insan varlığının bir koşuludur; bu evrensel doğal gereklilik, insan ile doğa arasındaki alışverişin ve dolayısıyla insan yaşamanın kendisinin bir aracıdır" (*a.g.e.*) İkinci olarak, her emek eylemi, kendine özgü özelliklerinin dışında, saf anlamda insanın EMEK GÜCÜ'nün harcanması, "saf ve yalın insan emeğinin, genel olarak insan emeğinin harcanması" biçiminde ele alınabilir (*a.g.e.*). Bu yönüyle ele alındığında, insan emeğinin harcanması değer yaratır ve "soyut emek" olarak adlandırılır. Somut emek ve soyut emek, farklı etkinlikler değildir, aynı etkinliğin farklı yönleriyle ele alınmasıdır. Marx bunu şöyle özetler:

> Bir yandan, her türlü emek, fizyolojik anlamda insanın emek gücünün harcanmasıdır ve bu, özdeş veya soyut insan emeği niteliğinde oluşu ile, metaların değerini oluşturur. Diğer yandan, her türlü emek, insanın emek gücünün özel bir biçimde ve belirli bir amaca yönelik olarak harcanmasıdır, ve bu, somut yararlı emek niteliğinde oluşu ile, kullanım değerlerini üretir (*a.g.e.*).

Ve Marx, ilk kez kendisinin açıklığa kavuşturduğu ve ayrıntısıyla incelediği "bu noktanın ekonomi politiğin anlaşılmasında büyük öneme sahip olduğunu" vurgular (*a.g.e.*).

Bununla birlikte, Marx'ın emeğin değer-yaratıcı doğasına ulaşmak için kullandığı soyutlama sürecine ilişkin olarak Marxizm içinde önemli tartışmalar vardır. Marx, bir yandan zaman birimi cinsinden hesaplanmasının, değerin maddeleşmiş emek katsayısı olarak yorumlanabileceğini ima eden, "insan beyninin, kaslarının, sinirlerinin ve kolgücünün vs." (*a.g.e.*) fizyolojik anlamda harcanmasından söz ederken, aynı zamanda, "maddenin hiçbir atomunun metaların nesnelliğine değer olarak girmediği konusunda" ısrar eder ve "metaların ancak özdeş bir toplumsal özün, insan emeğinin ifadesi oldukları sürece nesnel bir karaktere sahip olacaklarını ....dolayısıyla değer olarak nesnel karakterlerinin tümüyle toplumsal olduğunu" vurgular.

Marx'ın burada kastettiği, metaları üreten özel emeğin ancak metaların değişimi aracılığıyla toplumsallaştırıldığıdır (bu, değerin eşdeğer biçiminin özelliklerinden birisidir); emeğin soyut emek olarak gerçekleşmesi, ancak söz konusu emeğin ürünlerinin değişime girmesiyle gerçekleşir. İlk bakışta, bu iki görüş pek uyumlu değildir.

Önce fizyolojik yorumu ele alalım. Görüşlerini Marx'dan yaptığı bir dizi alıntıyla destekleyen Steedman şöyle yazar:

> Böylece, tartışma konusunun, meta üreten, piyasadaki para akımlarıyla "düzenlenmiş" kapitalist bir ekonomi olduğu ve burada sadece ortalama yetenek ve yoğunluktaki toplumsal olarak gerekli, *soyut toplumsal* emekten söz edildiği anlaşıldığında, "değerin büyüklüğü"nün maddeleşmiş emek zaman miktarı olduğu söylenebilir. Bu ifadenin Marx'ın konumunu eksiksiz bir biçimde yansıttığı gerçeği, Marx'ın "değerin biçimi" ile, "soyut toplumsal" emeğin doğası ve "evrensel eşdeğer" ile daha çok ilgilendiği öne sürülerek değiştirilemez. (1977, s.211)

Shaikh'in savı da bu türdendir. Shaikh, soyut emek kavramının zihinsel bir genelleme değil, gerçek bir toplumsal sürecin düşüncede yansıması olduğunu ileri sürer: kapitalizmin, meta ilişkileri aracılığıyla içinde geliştiği EMEK SÜRECİ. "Soyut emek, metaların üretimine yöneldiğinde insan emeğinin kazandığı bir özellik" olduğuna göre (Shaikh 1981, s. 273), meta üretimindeki emek "daha başlangıçtan itibaren hem somut hem de soyuttur". Bir kez daha sonuç maddeleşmiş emek katsayılarının tek başına kapitalist üretim sürecinin incelenmesinden hareketle hesaplanabileceği ve değerle anlatılmak istenenin de bu olduğudur. Shaikh, daha da ileri giderek ürünün

topların değerini, metanın birim toplumsal değerini ve dolayısıyla düzenleyici fiyatını ifade eden toplam cari emek zamanı ile düzenleyici fiyat ve piyasa arasındaki ilişkiyi belirleyen, açıklanmış toplumsal gereksinimleri karşılamak için gerekli toplam emek zamanını birbirinden ayırır (*a.g.e.* s.276-8; ayrıca ☞ TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK).

Bu görüş, Marx'a kıyasla Ricardo'nun değer teorisiyle daha çok ortak yana sahip olduğu öne sürülerek eleştirilir (☞ RİCARDO VE MARX). Değeri, basit biçimde maddeleşmiş emek olarak almak, elbette ki, türdeş olmayan emeği aynı birimlerle ölçülebilir ve dolayısıyla bir toplamlaştırma aracı olarak kullanılabilir hale getirmektir, ama öte yandan, kapitalist toplumda değer kategorisinin kullanımını sınırlayan hiçbir şey yoktur. Marx'ın yorumuna göre: "Eğer biz, değer olarak, metaların yalnızca donmuş insan emeği olduğunu söylersek, çözümlememizin bunları soyut değer düzeyine indirgediği doğrudur, ama çözümlememiz bu metalara, kendi doğal biçimleri dışında bir değer biçimi vermiş olmaz". (*Kapital I*, bl. I).

Maddeleşmiş emeği soyut emeğe dönüştüren, soyutlama, toplumsal bir soyutlama olup, tümüyle kapitalizme özgü gerçek bir toplumsal süreçtir. Soyut emek, emek sürecindeki meta ilişkileri aracılığıyla türdeş olmayan emekleri ortak zaman boyutuna indirgemenin bir yolu değildir, aksine, soyut emek DEĞİŞİM gerçekliğinde gerçek bir varlığa sahiptir. Rubin (1973, bl. 14), buradaki değişimin, sermayenin yeniden üretici dolaşımının belli bir aşaması olarak özel bir anlamda değil, daha genel anlamda üretim sürecinin kendisinin bir biçimi olarak düşünülmesi gerektiğini ileri sürer. Türdeş olmayan somut emeklerin soyut ve türdeş hale gelmesi ve özel emeğin toplumsal emek olarak ortaya çıkması da ancak değişim yoluyla olur. Bunu sağlayan piyasadır; ve böylece soyut emeğin *a priori* belirlenmesi diye bir şey sözkonusu olamaz. Colletti, daha da ileri gider ve soyutlamanın değişim gerçekliğinden doğmakla kalmadığını, aynı zamanda, soyut emeğin yabancılaşmış emek olduğunu öne sürer: değişim, içindeki insan öznelliğine el konulmuş olan emek gücünün soyut bir eşitlenmesi ya da maddeleşmesi biçiminde, bir toplumsal bütünleşme noktası sağlar (Colletti 1972, s. 87, karşıt bir görüş için ☞ Arthur 1979).

Soyut emeğin doğası üzerindeki tartışmalar, Marxist ekonomideki birçok karşıt görüşlerin odak noktasını oluşturur (Himmelweit ve Mohun 1981). Genel olarak, maddeleşmiş emek yaklaşımı, fiyatların emek zamanlarından türetilmesi üzerinde yoğunlaşır, diyalektik ve yöntem üzerindeki vurguları yanlış ve metafizik olarak görmeye yönelir. Soyut emek yaklaşımı ise Marx'ın, Ricardocu ekonomi politikten kopmak ve fiyatların türetilmesine formel bir mantık içinde yaklaşmanın güçlüklerine diyalektik bir çözüm bulmak için, Hegel ile yaptığı hesaplaşmanın sonuçlarını nasıl kullandığı üzerinde yoğunlaşır. (Ayrıca ☞ HEGEL VE MARX; ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU).

SM/AD

OKUMA

Arthur, Chris 1979: "Dialectics and Labour." John Mepham ve David Hille Rubben (der.) *Issues in Marxist Philosophy*, cilt I içinde.

Colletti, Lucio 1972: *From Rousseau to Lenin*.

Elson, Diane 1979: "The Value Theory of Labour." *Value: The representation of Labour in Capitalism* içinde.

Himmelweit, Susan ve Mohun Simon 1981: "Real Abstarctions and Anomalous Assumptions". Ian Steedman ve d. *The Volue Controversy* içinde.

Rubin, I. I. 1928 (1973): *Essays on Marx's Theory of Value* .

Shaikh, Anwar 1981: "The Poverty of Algebra." Ian Steedman ve d. *The Value Çontroversy* içinde.

Steedman, Ian 1977: *Marx After Sraffa*.

Weeks, John 1981: *Capital and Exploitation*.

Sömürge Kurtuluş Hareketleri

(*İng.* Colonial liberation movements, *Fr.* Mouvements de la libération anti-coloniale, *Alm.* Befreiungsbewegungen in den Kolonien)

Sömürge yönetimi, en başta ekonomik baskısıyla kimi zaman savaşlara yol açan geniş ve köklü hoşnutsuzluklar yarattı. Bu tekdüze olmayan hoşnutsuzlar içinden mücadeleci örgütlü hareketler ortaya çıktı. Şu ya da bu cephede ödünler elde etmeye çalışan bu hareketler çeşitli aşamalardan geçerek bağımsızlık talebine ulaştılar.

Bunlar arasında 1885'de kurulan Hindistan Ulusal Kongresi en ünlüsüydü. İngiliz yönetiminin, bütün öteki imparatorluklardan farklı olan daha yasal ya da

anayasal niteliğinden yararlanan Hindistan Ulusal Kongresi, yıllar içinde tabanını genişletti ve 1914-18 Savaşı'nın gerilim ve gerginliklerinden büyük bir ivme kazandı. Bu, bütün sömürge dünyasında radikalleştirici bir etkide bulundu. Ulusal kurtuluşta odaklaşan ve bazıları iç toplumsal reformlara kadar uzanan özlemlere yönelme hız kazandı.

Marxizm Avrupa dışına taşındığında birçok yeni sorunla karşılaştı. Bir Marxist sömürgecilik teorisi ancak 1900'lerden sonra ciddi olarak ele alındı ve bu daha çok öncelikle Avrupa nedenleri ve sonuçlarıyla ilgiliydi. Ama 1905 Rus devriminin yenilgisinden sonra, Lenin sömürge başkaldırısına, Marx'ın İrlanda'nın özgürlüğünün İngiliz kapitalizminin sonunun başlangıcı olabileceğini düşünmeye başlamasına benzer bir şekilde, Avrupa'daki devrimci harekete güçlü bir destek olarak baktı. Marxistler Avrupa'da milliyetçiliğe eleştirel yaklaşmışlardı, ama milliyetçiliğin Asya'daki tehlikesi henüz ufukta görünmüyordu ve buradaki kurtuluş hareketlerinin ilerici bir yönde gelişmesi bekleniyordu. Asya'daki komünizm her zaman güçlü bir milliyetçi renk taşıyacaktı.

Sömürge dünyası üzerine ciddi Marxist araştırmalar ve onun mücadelelerine katılımın başlangıcı 1917 Bolşevik Devrimi'ndedir, bunun nedeni daha çok devrimin Rus Asyası'nda dallanıp budaklanmasıdır. Bolşevikler kısa süre içinde bunu daha da genişletmeye çalıştılar ve Eylül 1920'de anti-emperyalist yangını bütün Asya'ya yaymak amacıyla Bakü'deki "Doğu Halkları Kurultayı" örgütlendi. Rusya'nın kendi devrimi birçok ülkede gerçekten geniş ilgi ve alkış toplamıştı. Elverişli bir işçi sınıfı tabanının yokluğunda ve bütün ilerici hareketlere yönelik polis baskısı nedeniyle reformist sosyalizm kendine fazla bir yer yapamadı. Sosyalist fikirlere çekilenler, ilk başta daha çok eğitim görmüş sınıflardan gelen ve sansüre rağmen Batılı fikirlere ulaşabilen bireyler, 1919'da başlayan yeni dünya hareketine bağlı komünist partiler oluşturmaya çalışmaktan başka bir alternatife sahip değillerdi. Bu partiler Bolşevik modele sıkı sıkıya bağlı kaldılar, kendileri hemen hemen her yerde Bolşevizmin Çarlık Rusyası'nda olduğu gibi yeraltında çalışmaya zorlandıkları için bu örnek kendilerine tam uyuyordu.

Üçüncü Enternasyonal'in (☞ ENTERNASYONALLER) ilk kongrelerinde Hintli önder M. N. ROY Avrupa'daki işçi sınıfının iktidarı alıp kendileri için kapıyı açmasını beklemek yerine sabırsızlıkla Asyalıların kendi devrimlerini yapmasını savunanlar adına konuştu. Hatta Batılı öngörüleri tersine çevirerek, Doğulu ülkeler kendi devrimlerini yapıp emperyalizmi ve onunla birlikte kapitalizmi devirmeden Avrupalı partilerin kendi devrimlerini gerçekleştiremeyeceğini savundu. Roy hiç de aşırı iyimser değildi. Varolma mücadelesi sömürge komünist partilerini sertleştirmişti ve taraftarları davalarına başka yerlerdeki politik örgütlerin hiçbirinin tanık olmadığı şekilde bir bağlılık gösteriyordu. Faaliyetleri yoksullukla boğuşan kitleler içinde yoğunlaşıyordu ve örneğin Hindistan'da işçiler, Çin'de köylüler arasında destek sağlamada oldukça başarılıydılar.

Entellektüellerin ve öğrencilerin bu partilerde her zaman büyük bir oran oluşturmasına rağmen, koşullar teori alanındaki bir gelişme için daha az elverişliydi. Pratik sorunlar bütün enerjiyi yutuyordu. Silahlı ayaklanma planlamak çoğu kez tek yol olarak göründüğü için, Çin'de ya da Fransız Hindi Çini'nde bu sorunlar daha çok askerî nitelikteydi. Üçüncü Enternasyonal'e üyelik, iletişimin genel olarak çok güç olmasına rağmen, dağınık partiler arasında bazı ilişkileri olanaklı kılıyordu. Enternasyonal'in periyodik kongreleri dünya durumunun gözden geçirilmesi ve buna en uygun taktiklerin tartışılması için bir forumdu. Yol göstericilik ve bazen maddî yardım konusunda en başta Moskova'ya dayanılması kaçınılmazdı, Moskova'nın ise her zaman Hindistan ya da Çin gibi ülkelerin güçlüklerini açık bir şekilde anlaması söz konusu olamazdı, Sovyet çıkarları ışığında politikalar izlemeye eğilim gösterebilirdi. Bu durum ayrıca 1935'deki Yedinci Kongre'de faşizm tehlikesi karşısında yaltılanmacı, sekter taktiklerden birleşik cephe taktiklerine geçilmesinde olduğu gibi ani kaymalar içerebiliyordu.

Daha en baştan Enternasyonal ve daha büyük ve ekonomik bakımdan daha gelişmiş sömürge ülkelerdeki üye partiler, "burjuva milleyetçiliği" ile ilişkiler konusunu tartışmak durumundaydı. Komünistler, mülk sahibi sınıfların daha modern fikirli olanlarıyla bağlantılı olan Hindistan Ulusal Kongresi gibi hareketlerle işbirliği yapmak isteyecekler miydi, yoksa kendilerine işçi ve köylüler içinde bir taban mı oluşturacaklardı? 1919'da Lenin daha çok işbirliğinden yanayken, M. N. Roy ikinci görüşü savunuyordu. Burjuva partilerini işbirliğine çekmek çok ender

durumlarda kolay bir şeydi, 19. yüzyılda Avrupa'daki milliyetçi hareketlerde olduğu gibi sürtüşmeler çoktu. Hintli işçiler artan ölçüde İngiliz'den çok Hintli fabrika sahipleri tarafından Hint köylüleri de İngiliz vergi toplayıcılardan çok Hintli toprak sahipleri tarafından sömürülüyordu.

Bağlı bir konu da emperyalizmin sömürgeler üzerindeki ekonomik etkisiydi. Hindistan'ın özellikle Birinci Dünya Savaşı'na borçlu olduğu ve daha sonra da sürdürebildiği sanayi büyümesinin ekonomik "sömürgesizleştirme"ye varıp varmadığı ve bunun burjuvaziyi politik militanlıktan uzaklaştırıp uzaklaştırmadığı konusu tartışmalıydı. Başka bir soru, daha önce Rus sosyalizminin de karşılaştığı, geri bir ülkenin sosyalizmin uygulanabilmesi için tam kapitalizm döneminden geçmesinin zorunlu olup olmadığı sorusuydu. SSCB'de sosyalist bir ekonomiyi kurmada Beş Yıllık Planlar başladıktan sonra görülen elle tutulur başarı, sömürge ülkelerin de bu örneği izleyebileceği umudunu yaratmıştı.

Din, burjuva sözcülerinin, özellikle iki güçlü ve karşılıklı düşman inanca sahip Hindistan'da, komünistlere karşı oynayabileceği bir karttı. Marxizm bir din sosyolojisine sahip değildi ve sömürge Marxistleri bu konuda pek bir çaba göstermiyordu. Hindistan Kongre Partisi 1885'de doğmuştu ve daha sosyalizm kendisine meydan okuyacak duruma gelmeden eğitim görmüşlerin liberal bir partisi olarak iyice kurumlaşmıştı. 1918'den sonra Gandhi, işçilerden ya da köylülerden çok orta sınıflara seslenen Hinduizme bağlı şiddet-dışı bir ideoloji geliştirerek partinin tabanını genişletti. Komünistler bunu utangaç bir reformizm olarak gördüler ve Kongre'nin hükümetle girdiği bazı çatışmalarda taraf olmadılar, özellikle 1942'de, SSCB artık savaşa katıldığı için Müttefikleri desteklemeye başladıklarında kenarda kalmaları ulusal saygınlıklarını zedeledi.

Çin'de din daha az önemli bir faktördü ve modern tür kapitalizm kıyı kentleri dışında fazla bir yaygınlığa sahip değildi. 1920'lerin başındaki altüstlükler sırasında komünistler ile Sun Yat-sen'in yönetimindeki orta sınıf Kuomintang arasında kısa bir işbirliği dönemi oldu. Sun Yat-sen, liberal, hatta sosyalist ya da "refahçı" görüşlere sahipti, partisi iktidara el koymuş olan yerel "savaş beyleri"ne karşı komünistlerin sağlayabileceği bir halk desteğine ihtiyaç duyuyordu. Bunlar tasfiye edildikten sonra, Sun Yat-sen de ölmüş olduğu için Moskova'nın yardım ve danışmanlığına gerek kalmadı ve 1928'den sonra Kuomintang ve ülke Batı desteğine sahip olan Çiang Kay-şek'in gerici diktatörlüğü altına girdi.

Kentlerde yenilgiye uğrayan Komünist Parti, yeni lideri Mao Ze-dong ile köylülüğe yöneldi. Böylece yalnızca sanayi işçi sınıfının devrimin doğru bir öncüsü olabileceği şeklindeki geleneksel Marxist ilkeden ayrıldı. Japon işgali partiye yeni bir şans getirdi. Partinin cepheye ulaşıp sonunda iç savaşta Çiang Kay-şek'e karşı zafer kazanmasının, toprak sahiplerine ve yozlaşmış bir yarı-feodal hükümete karşı köylülüğün şampiyonluğunu yapmasının gücü sayesinde mi, yoksa Japonya ile çatışmadaki enerjik liderliğinin gücü sayesinde mi gerçekleştiği konusunda tartışma vardır. Komünist Parti kendisini destekleyecek güçlü bir işçi sınıfı, ama aynı zamanda kendisini engelleyecek güçlü bir kapitalist sınıf olmaksızın 1948-49'da iktidara geldi.

Komünistlerin Vietnam'dan daha az olduğu Burma ve Endonezya gibi bölgelerde birçok milliyetçi, Japonları bir kurtarıcı olarak karşıladı ve bu durum ardında bir bölünme mirası bıraktı. Endonezya'da iki kanat (komünistler ve milliyetçiler) Hollandalıları kovmak için 1945'de birleştiler, ama 1965 yılı, yabancı destekli milliyetçi hükümetin darbe planladığı suçlamasıyla Komünist Parti'yi ezmesine ve çok sayıda parti yandaşının kırımdan geçirilmesine tanık oldu. Filipinler'de iktidar ABD tarafından daha çok zengin toprak sahiplerinden oluşan ve ılımlı anayasal muhalefetten hoşnut olan bir seçkinler grubuna teslim edildi. Komünistler ise, için için gelişen bir köylü direnişine önderlik etmeye başladılar. Malaya'da 1948'de İngilizlere karşı bir gerilla ayaklanması başlatıldı, ama bu ülkenin etnik ve sosyal bölünmüşlüğü nedeniyle yenilgiye uğradı; ayaklanmacıların çoğu yerli Malay nüfusun fazla sempatiyle bakmadığı Çinli göçmenlerdi. İktidar tutucu Malay liderlerine geçti.

Afrika'da Marxizm çok daha yavaş gelişti, ama her üç Portekiz bölgesindeki ayaklanmalarda önemli bir rol oynadı ve Rodezya'da ve Güney Afrika'daki anti-apartheid hareketinde kendini hissettirdi. Sınıf bölünmeleri Asya'da olduğundan çok daha az bir sorun yarattı. Öte yandan etnik farklılıklar bazı bölgelerde benzer bir zayıflık kaynağıydı. Her yerde ele alınması gereken görev, sömürgeciliğe karşı mü-

cadele dönemindeki komünist politika ve yöntemlerin ve bunların başarı ve hatalarının eleştirel bir biçimde yeniden gözden geçirilmesidir. Hintli Marxistler Gandhi'nin Hindistan tarihinde neyi temsil ettiği konusundaki görüşlerini gözden geçirmeye başlayarak bu konuda yararlı bir başlangıç yaptılar.

VGK/ZD

OKUMA

Jean Chesneaux ve d. 1972 (1977): *Chine from the 1911 Revolution to Liberation.*

Fanon, Frantz 1961 (1967): *The Wretched of the Earth.*

Gupta, S. Datta 1980: *Comintern, India and the Colonial Question, 1920-37.*

Hodgkin, Thomas 1981: *Vietnam: The Revolutionary Path.*

Melotti, Umberto 1972 (1977): *Marx and the Third World.*

Nagai, Yonosuke ve Iriye, Akira (der.) 1977: *The Origins of the Cold War in Asia.*

Nehru, Jawaharlal 1936: *An Autobiography.*

Pomeroy, William J. 1970: *American Neo-colonialism: Its Emergence in the Philippines and Asia.*

Spence, Jonathan D. 1982: *The Gate of Heavenly Peace: The Chinese and their Revolution, 1895-1980.*

Wolf, Eric R. 1971: *Peasant Wars of the Twentieth Century.*

Sömürge ve Sömürge-sonrası Toplumlar (*İng.* Colonial and post-colonial societies, *Fr.* Les sociétes coloniales et post-coloniale, *Alm.* Koloniale und nachkoloniale Gesellschaft)

Modern SÖMÜRGECİLİK çağı ticaretin global düzeyde yayılması ve Avrupalı kuvvetlerin fetihleriyle başlar. En çarpıcı örneği Latin ve Orta Amerika'daki İspanyol ve Portekiz kuvvetleri kapitalizm-öncesi sömürgecilik ile 16. yüzyıldaki ticaret devrimiyle başlayan ve gelişmesinin öteki safhalarına giren Batı Avrupa kapitalizminin doğuşunu, gelişmesi ve global düzeyde yayılmasıyla ortaya çıkan yeni sömürgecilik arasında bir ayrım yapmak zorunludur. Kapitalizm-öncesi sömürgeciliğin hedefi, boyunduruk altına alınan insanları haraca bağlamak, bunun temel yöntemi olarak da politik kontrolü oluşturmaktı. Oysa kapitalizmin çıkışıyla birlikte görülen yeni sömürgecilikte ise hedef ve yöntemler esas olarak ekonomikti -kimi zaman avantajlı bile olsa doğrudan politik kontrol esas değildi. Önem verilen şey, özellikle İngiltere'deki endüstri devriminden sonra, hammadde ve pazar aranması olmuştu. Bunların gerçekleşmesi sömürge toplum ekonomisinin yeniden yapılaştırılmasını gerektiriyordu. Bunun için ilk elden yerli nüfus yok edilerek ya da edilmeden fetihler yapıldı, beyaz göçmenler yerleştirildi veya köle plantasyonları açıldı ve madencilik şirketleri kuruldu. Daha sonraki durumlar hariç, zamanın en önemli emperyalist gücü olan Britanya'nın ekonomik üstünlüğü ve denizlerdeki gücü düşünüldüğünde, doğrudan yönetim yeni sömürgeciliğin, ya da daha sonraları söylendiği gibi, emperyalizmin çıkarlarını korumada esas değildi. Birçok ülke şekilsel olarak bağımsız olsa da kısa sürede emperyalizmin ekonomik hakimiyetine girdi, ta ki dünyanın yeniden bölüşümü için her şeyin ötesinde Alman meydan okuması ile karşı karşıya kalınan 19. yüzyıl sonlarına kadar. Bu tarihlerde sömürge fethi için yeni bir kapışma oldu; doğrudan yönetim, yine de, sömürge ilişkisinin kaçınılmaz bir koşulu değil, rakip emperyalist ülkelerden daha önce davranma stratejisiydi. Bu yüzden, belli farklılıkları olmasına rağmen, sömürge olanla olmayan Üçüncü Dünya ülkeleri arasında çok kesin bir ayrım yapmak aldatıcı olacaktır.

Kapitalizm-öncesi sömürgecilikle, fetihli ya da fetihsiz, doğrudan sömürge yönetimli kapitalist dünya hakimiyeti arasında karışıklığı önlemek amacıyla çoğunlukla ikincisi için "emperyalizm" (☞ EMPERYALİZM VE DÜNYA PAZARI) sözcüğü kullanılmaktadır. Fakat o zaman da erken kapitalizmin "eski emperyalizm"i ile Lenin'in ünlü *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı eserinin konusu olan TEKELCİ KAPİTALİZM dönemi 19. yüzyıl sonu olgun kapitalizminin "yeni emperyalizm"i arasında bir ayrım yapmak zorunlu olmaktadır. Yeni emperyalizm, hem sermaye ihracını hızlandıran hem de emperyalistler arası iki dünya savaşı ile doruğa çıkan düşmanlığı arttıran MALİ SERMAYE'nin üstünlük kazanmasıyla ortaya çıkmıştır. Dünya bir kere emperyalizmin hakimiyetine girdikten sonra, onun yeni-eski her iki aşaması da kapitalizm-öncesi toplumların zoraki dönüşümünü ve yeni bir uluslararası işbölümünün kurulmasını gerekli kılmıştır. Bu yeni işbölümüyle hakimiyet altındaki ülkelerin ekonomileri

içsel olarak çözülmüş, dışsal olarak metropol ekonomilerine bağımlı kılınmıştır. Bu ülkeler artık kendi kendilerine yeterli olmaktan çıkmış, gelişmiş kapitalist ülkelerin talep ettikleri yiyecek ve hammadde üretiminde yoğunlaşmış ve hızla mono-kültüre bağımlı hale gelmişlerdir. Diğer taraftan, bu ülkeler, gelişmiş kapitalist ülkelerin işlenmiş malları için pazar durumundaydılar. Leninist emperyalizm teorisi, her şeyin ötesinde bu ülkelerin, metropol sermayesi için kârlı alanlar olduğu gerçeğini vurgular. Bu alanlar, ilk olarak ve genelde plantasyonlarla madencilik endüstrileriydi, ancak daha sonraları sömürgelerdeki ucuz işgücünün avantajıyla emek-yoğun hafif işletmeler de bunlara eklendi. Son yıllarda, ihraç edilen sermaye miktarına önem verilmesinin hatalı olduğu, yeni emperyalizmin en önemli özelliğinin metropol sermayesiyle sömürge kökenli yerli sermaye arasında oluşturulan "ortaklığın" hiyerarşik ilişki olduğu tartışılmaktadır. Buna göre metropol sermayesi karmaşık modern teknoloji üzerindeki hakimiyetiyle sömürge ekonomisi üzerinde yaptığı yatırımın çok daha ötesinde bir kontrole sahiptir.

Bu ekonomik ilişkilerin yapısı sömürge-sonrası toplumların problemlerini anlamada anahtar olacaktır. 20. yüzyılın ortalarında Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu doğrudan sömürge yönetimi altındaydı. Sömürge yönetiminden kurtuluş süreci 1947'de Güney Asya ülkelerinin bağımsızlık kazanmalarıyla başladı. Bu süreci başlatan etmenler ulusal bağımsızlık hareketleri olduğu kadar ve onun kadar önemli olan Sovyet Bloku'nun ve zayıf Avrupalı kuvvetlerin dünyanın büyük bir bölümü üzerindeki politik hakimiyetini artık kabullenmeyen Amerikan ekonomik gücünün doğuşuyla değişen dünya güçler dengesiydi. Bağımsızlığını kazanan ülkelerin sosyalist retorikleri tarafından kızıştırılan Soğuk Savaş içinde bağlantısızlığı seçmeleri, birçok araştırmacının onları kapitalist ya da komünist olmayan yeni bir sosyal ve ekonomik gelişme yolunun öncüleri olarak görmelerine neden oldu. Ancak bu ülkelerin Batı Avrupa ülkelerine organik olarak bağlı, malî olarak borçlu ekonomilerinin bağımlı yapısı bu tür tasarıları yoketti. Kısa bir süre sonra, bu tür ülkelerin durumlarını ifade etmede, metropol sermayesine olan bağımlılık alternatif bir tanımlama olarak kabul gördü- bazı uç bağımlılık yorumları ekonomik hakimiyet kadar politik boyundurağa da önem atfeder.- (☞ BAĞIMLILIK KURAMI)

Sömürge-sonrası toplumlar terimi çok karmaşık bir sınıf güçleri birliğini ifade eder. Sömürge hakimiyeti altındaki toplumlarda kapitalizm-öncesi yapılar varlığını sürdürürken, kapitalist gelişme için gerekli yeni yapılar da yerleştirilmişti. Bu, yalnızca metropol sermayesinin gelişmesi için değil, aynı zamanda tarımda ve ticarette olduğu kadar endüstride de yerli sermayenin gelişimi için gerekli koşulları oluşturmuştu. Sömürge toplumlardaki sömürge devlet metropol burjuvazisinin bir aracıydı ve tek tek çıkarlarının çatıştığı yerli sınıflara karşı mevzilendirilmişti. Fakat bu durum sömürge-sonrası toplumlarda değişti, metropol burjuvazisi devleti artık doğrudan yöneteniyordu. Sömürge-sonrası devlet teorisi, tek bir hâkim sınıfın aracı olarak klasik Marxist DEVLET kavramının ya da hâkim sınıfın bütününün çıkarlarını koruyan, toplumsal formasyonun göreli özerk yeniden-üreticisi şeklindeki Marxist devlet teorisinin yapısalcı yorumunun yeni durumlara kolayca uygulanamayacağını göstermektedir. Metropol burjuvazisi, önemli etkinliğini sürdürmekle beraber, artık devlet aygıtının koşulsuz yönetiminde değildir. Metropol burjuvazisinin, şimdi, devlet üstünde etkinlik kurmak için yerli sınıflarla olduğu kadar diğer kapitalist ülkelerle de rekabet içinde olması, onun sömürge-sonrası devletle olan ilişkilerini daha da karmaşıklaştırmıştır. Yerli sınıflar sömürge-sonrası devleti kendi özel çıkarları lehine kullanmayı denediler ama onlar da, güçlü kapitalist metropol sınıflarının bir yere kadar etkisi altında olduklarından, devlet üzerinde tek güç olmadılar. Aslında, sömürge-sonrası toplumlarda, bu sınıfların hiçbirisi, diğerlerini dışlayamadığından, "hakim sınıf" olarak nitelendirilemezler.

Sömürge-sonrası toplumlar düşüncesi, bir de, metropol burjuvazisinin yapısal bir varlığa sahip olduğu, çeşitli sınıfların içinde yer aldığı çevresel kapitalist üretim biçimi kavramına dayanır. Buna göre, bu rakip sınıflar arasında yapısal karşıtlık yoktur ve sömürge-sonrası devletinin savunduğu kapitalist toplumsal düzenin korunmasında ortak çıkarları vardır. Bu yolla sömürge-sonrası devlet, bu sınıfların her birine karşı özerkliğe sahip olur ve ancak bu özellik sayesinde bunların rekabet halindeki çıkarları arasında uyum sağlar. Bu nedenle, kapitalist bir toplum olarak sömürge-sonrası toplumlar, sömürge yönetimi altındaki veya gelişmiş kapitalist toplumlardakilerden farklı bir sınıf karmaşasına ve devlete sahiptirler.

HA/EN

OKUMA
Alavi, Hamza 1972: "The State in Post-Colonial Societies."
— ve d. 1982: *Capitalism and Colonial Production.*
— and Shanin, Teodor, (der.) 1982: *Introduction to the Sociology of the Developing Societies.*
Brewer, Anthony 1980: *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey.*
Goulbourne, Harry 1979: *Politics and State in the Third World.*
Magdoff, Harry 1978: *Imperialism: From the Colonial Age to the Present.*

Sömürgecilik (*Ing.* Colonialism, *Fr.* Colonialisme, *Alm.* Kolonialismus)

Sömürgeciliğin Marxist çözümlemesi, birkaç genel sorun üzerinde durarak yapılmıştır. Bir kere, kapitalist olmayan toplumların dolaysız siyasal kontrolünün, Avrupa ve Amerika endüstri toplumlarının 19. yüzyıldaki üretim gereksinmelerinden ve arnaçlı etkinliklerinden kaynaklandığını saptamaya çalışmışlardır. İkinci olarak, kapitalist olmayan ülkelere endüstriyel kapitalizmin girişinin siyasal, ekonomik ve ideolojik etkilerini incelemişlerdir. Böylelikle, hem endüstriyel kapitalist hem de sömürge toplumlarda bu etkilerin sosyalizmin gelişmesi açısından etkilerinin ne olabileceğine birinci derecede önem vermişler ve dolayısıyla da sömürgeci güçlerin yarattığı ve sürdürdüğü sömürgeci kapitalist gelişme biçimleri ve bunların sonuçları üzerinde yoğunlaşmak eğilimi göstermişlerdir. Son olarak, sömürge toplumlarda sosyalist gelişmelerin sömürgeci toplumların sosyalist dönüşümü açısından ortaya koyduğu muhtemel sonuçları tayin etmeye çalışmışlardır. Bu sorunlar, Marxist gelenek içinde, farklı kuramsal ve siyasal bakış açılarına göre ele alınmış ve ortaya konan değişik cevaplar, sömürgecilik sonrası kapitalist ve sosyalist gelişmelerin doğası konusundaki Marxist tartışmalar için ölçütler sağlamıştır. (☞ SÖMÜRGE VE SÖMÜRGE-SONRASI TOPLUMLAR).

Marx ve Engels'in sömürgecilik üzerine yazdıklarının çoğu, Britanya sömürgeci yönetiminin Hindistan ve Çin'deki sonuçları üzerine yorumlardır. Makaleler ve mektuplar içinde yer alan bu yorumların en ayrıntılı olan, Marx tarafından 1853'te Hindistan üzerine yazılandır. Bu sırada Marx *Grundrisse*'nin taslakları üzerinde çalışıyordu. Bu çalışmanın bölümlerinden biri, "Kapitalist üretimden önceki biçimler" de geçerken, sömürge yönetiminin kapitalist olmayan üretim biçimleri üzerindeki etkilerine de değiniyor ve özellikle Asya üretim biçimi üzerinde duruyordu (☞ ASYA TOPLUMU). Bu kısa yazılar Marx ve Engels'in, endüstriyel kapitalist gelişme ile sömürgeci kontrol ve yayılma arasındaki ilişkiyi daha sonraki pek çok Marxist yazarın öne sürdüğü açıklamalarda olduğu gibi "temel" ekonomik eğilimlere indirgenemeyen karmaşık bir ilişki olarak gördüklerini ortaya koyar.

Marx ve Engels sömürgeci kontrolün yalnızca pazarlara ve hammadde kaynaklarına ulaşmanın zorunlu bir yolu olmak gibi basit bir şey olmadığını fakat aynı zamanda, özellikle kapitalist olmayan ekonomilerin yeniden üretiminin kapitalist nüfuzuna karşı koyduğu durumlarda rakip endüstriyel ulusları engellemeye yaradığını savunuyorlardı. Böylelikle, sömürgelerin kontrolünü her ne kadar varlığı ve işleyişi her zaman buna indirgenemezse de, pazarların, hammaddelerin ve yatırım mahreçleri ihtiyacının oluşturduğu genel bir ekonomik çerçeveye oturtuyorlardı. Kapitalist olmayan üretim biçimlerinin endüstriyel kapitalist gelişmeye karşı direnişi konusundaki çözümleme, Marx'ın yeniden üretilmeleri için politik düzeyleri büyük önem taşıyan kapitalist olmayan (üretim) biçimlerinin dönüştürülmesinde sömürgeci devletin önemini vurguladığı *Kapital III*'de daha da geliştirilmiştir.

Pek çok eleştirmene göre Marx'ın çözümlemesinde birbiriyle çelişen iki yan vardır. Örneğin, Hindistan toplumunda sömürgeciliğin etkileri çözümlendiğinde, tekstil endüstrisinin zorla dağıtılması sonucunda ekonominin nasıl dinamitlendiğini ve devletçe örgütlenen kamu işletmelerinin dikkate alınmadığını gösterir; ne ki açık bir çelişki olarak, uzun dönemde yerli halka yarar sağlayabilecek teknolojik değişiklikleri sağlayarak üretimi devrime tabi tutacak bir ekonomik sistem ortaya koyacağı için sömürge yönetiminin yararlı olduğundan da söz eder. Sömürgeciliğin, hem yararlı hem de yıkıcı olabilecek etkisine ilişkin bu çelişkili düşünce, "sömürgecilik sorunu"ndaki Marxist tartışmaların odağını oluşturur.

Kapitalist olmayan üretim biçimlerinin yıkılmasında ve bunların kapitalist yönde daha da geliştirilmesinde sömürgeciliğin etkisi konusu Luxemburg tarafından

daha da geliştirilmiştir. Sömürgeci kontrolü, kendine yeterli doğal ekonomileri kapitalizmin yararına olacak şekilde yıkan bir şey olarak, yetersiz, sürekli olarak etkili bir talep yetersizliği nedeniyle yeniden üretimi engellenen tüketim açısından bakan Luxemburg dört yıkıcı endüstriyel kapitalist mekanizma olduğunu ileri sürmüştür. Doğal ekonomiler, mal ekonomisinin girişiyle ve ticaretin tarımdan içsel olarak ayrılmasıyla yıkılabilirler ya da verimli toprakları, hammaddeleri ve işgücünü zora dayanarak tahrip edebilirler. Başarılı bir şekilde bu tahribatı yalnızca sömürgecilik yapabilir; ticaret, yatırım, parasallaşma gibi ekonomik mekanizmaların doğal ekonomilerin yeniden üretimini sınırlandırmayı başaramadığı bir aşamada son çare olarak ortaya çıkmıştır.

Hilferding'in çalışmalarıyla sömürgeci kontrol, endüstriyel kapitalist gelişmenin belirli bir aşamasındaki gelişmelerin sonucu olarak görülmeye başlanmıştır. Hilferding sömürgeciliği, Finans Kapital'in (Mali Sermaye) egemen bir konuma yükselmesiyle ve 19. yüzyılın sonlarında endüstrileşmiş kapitalist ülkelerden artan oranda sermaye ihracıyla ilişkilendirmiştir. Bu, endüstriyel ulus devletlerin sömürge bölgelerini ele geçirme ve egemenliklerini güçlendirmek için giriştikleri çatışmaları şiddetlendiren temel olarak görülmüştür. (☞ MİLLİYETÇİLİK, SAVAŞ). Lenin, Hilferding'in çözümlemesini geliştirmiş ve popülarize etmiş ve sömürgeleştirilmiş bölgelere sermaye ihracının kapitalist gelişmeyi geliştireceğini ve derinleştireceğini ileri sürmüştür. Onun, Kautsky'nin "ultra-emperyalizm" kuramı karşısındaki polemiği, ulus devletlerin, sömürge alanlarını işbirliği yaparak ortaklaşa sömürmeleri olanağını emperyalistler arası rekabetin sınırlandırdığına ve bunun da, kapitalist etkinin son tahlilde ilerici olacağı yolundaki Marx'ın düşüncesine katılarak olumlu sonuçlar doğuracağına ilişkin kanısı, Üçüncü Enternasyonal'deki sömürgecilik tartışmalarının bir yanını oluşturmuştur. Diğer eğilimler, Kautsky'nin önermeleri ya da Buharin'in (ve Hilferding'in) kapitalist üretimin sömürge ekonomilerine eşit olarak yayılma yerine, endüstriyel kapitalist ekonomilerin işine gelecek biçimde belirli sektörlerde sınırlı kalacağına ilişkin görüşlerine dayanmıştır. Lenin'in bakış açısı en iyi bir şekilde Hintli Marxist M. N. Roy ve daha sonra da Eugene Varga tarafından; kapitalist üretimin zorunlu olarak belirli sektörlerle sınırlı kalacağı tezi ise Pronin tarafından geliştirilmiştir.

Sömürgeci kontrolün geliştirdiği kapitalist gelişme biçimleri üzerindeki bu tartışmalar, devlet ve sınıf yapısı üzerinde yapacağı etkiye ilişkin farklı çözümlemelerle birlikte, azgelişmişlik (☞ AZGELİŞME VE GELİŞME) ve bağımlılık (☞ BAĞIMLILIK KURAMI) kuramlarının ortaya çıkışına temel teşkil ettiği gibi bağımsızlık sonrası, "neo-sömürgeci" dönemde bunların eleştirisi üzerinde yoğunlaşılmıştır; ve ana sorun, endüstriyel kapitalist yeniden üretimin, yerli sektörü tahrip eden ve yerli halkın fakirleşmesine yol açan belirli sömürgeci kapitalizm biçimlerini zorunlu olarak belirleyip belirlemediği etrafında odaklaşmaya devam etmiştir.

Sömürgeciliğe ilişkin Marxist bakış açısı ayrıntılı eleştiriye tabi tutulmuştur ve bunların en önemlileri aşağıdaki noktalar üzerinde odaklaşmıştır:

① Sömürgecilik, endüstriyel kapitalist ekonomilerin gelişmesinde herhangi bir belirli aşamaya özgü değildir. Her ne kadar ele geçirme ve yayılma 19. yüzyıl sonunda yoğunlaşmışsa da, genel olarak Marxist tez, özel olarak da Lenin'in çözümlemesini haklı gösterecek bulgular yetersizdir.

② Kapitalist gelişmenin belirli bir "emperyalist" aşamasının varlığına ilişkin iddialar, temelsiz değilse bile zayıftır. Başta Barratt-Brown (1974), Warren (1980) ve O'Connor (1970) olmak üzere kimi yazarlar belli başlı sınırlılıklara işaret etmişlerdir: Banka sermayesinin endüstri sermayesi üzerindeki egemenliği şeklinde tanımlanan finans kapitalin yalnızca endüstriyel kapitalist devletlerin bir kısmında geçerli olduğu; sermaye ihracının 19. yüzyılın ikinci yarısında dramatik bir artış göstermediği; yalnızca sömürgelerde kâr oranının daha yüksek olmadığı, aksine gerçekleştirilen toplam kârın önemli olduğu ve bunun da endüstrileşmiş ülkelerde daha yüksek olduğu; Lenin'in sermaye ihraç etmekle ilişkilendirdiği kapitalist gelişmenin teknolojik gerileyişi ve bozuluşunun 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yeterli delillerinin bulunmadığı.

③ Sömürge devletin eylemleriyle endüstriyel kapitalist ekonomilerin yeniden üretme gereksinmeleri arasındaki ilişkilerin boyutları ne olursa olsun, sömürgeciliğe ilişkin Marxist çözümlemenin son tahlilde sömürge devletin eylemlerini, endüstriyel kapitalist ekonomilerin yeniden üretme gereksinmelerine indirgediği. Bu ekonomik determinizm, varlıkları, basit

olarak endüstriyel kapitalizmin yeniden üretme gereksinmeleriyle açıklanmayacak ekonomik grupların sürekli yeniden üretimi gibi konuların çözümlenmesini ciddi olarak sınırlandırmıştır.

④ Sömürgeci etkiden önce varolan toplumların çözümlenmesi ya görmezlikten gelinmiş ya da genellikleri açıklama açısından bir değer taşımayan her şeyi kapsayıcı kategoriler içine yerleştirilmiştir. Luxemburg'un pre-kapitalist kendine yeterli doğal ekonomi kavramı ya da sömürgecilik öncesi toplumların, kapitalizmin gelişmesinden önceki Avrupa feodal (üretim) biçimleri eşit olduğu bu türden kategorilerdir.

⑤ Sömürgeci kapitalizmin, sosyalist bir ekonomiye geçişin temellerini yaratma olasılığı üzerine vurgu yapılması, ulusal burjuvazinin doğuşuna ilişkin siyasal ve kuramsal bir sabit düşünceye yol açmıştır. Bu ise daha sonra sömürge toplumlardaki sınıfların ve devletin daha tam Marxist bir çözümlemesinin gerçekleştirilme olasılığını sınırlandırmıştır.

JGT/UK

OKUMA

Barratt-Brown M. 1974: *The Economics of Imperialism.*

Clarkson, S. 1979: *The Soviet Theory of Development.*

Hilferding, R. 1910 (1981): *Finance Capital.*

Lenin, V. I. 1916 (1950): *Imperialism the Highest Stage of Capitalism.*

Luxemburg, R. 1913 (1951): *The Accumulation of Capital.*

O'Connor, J. 1970: "The Economic Meaning of Imperialism". *Imperialism and Underdevelopment* içinde (der.) R. Rhodes .

Pronin, A. 1940: *India.*

Roy, M. N. 1922: *India in Transition.*

Varga, Eugene 1948: *Changes in the Economy of Capitalism Resulting from the Second World War.*

Warren, B. 1980: *Imperialism: Pioneer of Capitalism.*

Sömürü (*Ing.* ve *Fr.* Exploitation, *Alm.* Tausch/Ausbeutung.)

Bu sözcük Marx tarafından iki anlamda kullanılmıştır. İlki daha geniş bir içeriğe sahip olup bir nesnenin, sağlayacağı yararlar dolayısıyla kullanımına ilişkindir. Bu durumda örneğin doğal kaynakların, siyasal bir durumun ya da az sonraki örnekte görüleceği gibi ahlâki anlamda bir ikiyüzlülüğün belirli amaçlarla sömürülmesi de bu kapsama girer. Marx şöyle yazıyordu: "çocukların birer ticaret nesnesi olarak kullanılmaları açısından işçi sınıfı aileleri gerçekten isyan ettirici, baştan sona köle ticaretine yakışır özellikler edinmişlerdir... Ne ki, lâf ebesi kapitalist bizzat kendisinin yarattığı, sürdürdüğü ve sömürdüğü bu canavarlığı sözde lanetlemekten geri durmaz.." (*Kapital I*, bölüm 15 , kesim 3). O halde sömürü bir yanıyla kendine özgü bir polemiksel güce sahip, karşı tarafı aşağılama anlamında yararlı ve kapsamlı bir sözcüktür; ve bu yanıyla da Marx'ın kapitalizme yönelttiği eleştirel saldırının ayrılmaz bir parçasıdır.

Ancak sömürünün kendisini TARİHSEL MATERYALİZM'in merkezi önemde kavramı yapan başka ve daha belirgin bir anlamı da vardır. Üretim güçlerinin, nüfusun yaşamını ucu ucuna devam ettirebilmesi açısından gerekli olan bir asgari düzeyin ötesinde geliştiği, dolayısıyla da büyüme, değişme ve doğal olaylara karşı ayakta kalabilme yeteneği taşıyan herhangi bir toplumda bir artık'ın üretimi, sınıflı toplumun temelini oluşturan sömürüyü de mümkün kılar. Sömürü, nüfusun bir kesimi, kullanımı nüfusun bir başka kesimi tarafından denetlenen bir artık ürettiği zaman ortaya çıkar. Marxist teoride sınıflar, ancak birbirleriyle ilişkileri bağlamında varolabilirler ve bu ilişkiler de verili ÜRETİM TARZI içinde yer alan sömürü biçimi üzerinde hayat bulur. SINIF ÇATIŞMASI'na yol açan, sömürüdür. Dolayısıyla değişik türdeki toplumlar, bu toplumlardaki sınıflar ve herhangi bir toplumun dinamiğini oluşturan sınıf çatışması, hep birlikte, sömürünün cereyan ettiği özgül biçim tarafından nitelenebilir. Kapitalizmde, sömürü, sanayici kapitalistler tarafından işçi sınıfından ARTIK DEĞER elde edilişi biçiminde gerçekleşir; ancak bu artık değerin bölüşümünde diğer sömürücü sınıflar ve sınıf kesimleri de yer alırlar (☞ SERMAYENİN VE GELİRLERİN BİÇİMLERİ).

Kapitalizmde artık'a ulaşılması mülkiyet sahipliğine bağlıdır; bu nedenle de kapitalizmin sömürülen sınıfı olan proletarya yaşamak için emek gücünü satmak zorundadır. Ancak proletarya da, sahip olunan ve satılan emek gücünün özgül niteliği açısından farklı

kesimlere ayrılır (☞ EMEK SÜRECİ; İŞBÖLÜMÜ; ORTA SINIF; SINIF BİLİNCİ).

Kapitalizm, zor'un ya da ekonomik-olmayan süreçlerin doğrudan müdahalesi olmaksızın da sömürü mekanizmasının işleyebilmesiyle KAPİTALİST OLMAYAN ÜRETİM TARZLARI'ndan ayırdedilir. Kapitalist üretim tarzında artık, bu tarzın sahip olduğu üretim sürecinin özgül niteliğinden ve özellikle de üretim'in DEĞİŞİM sürecine bağlanış tarzından kaynaklanır. Kapitalist üretim bir artık yaratır; çünkü kapitalistler işçilerden satın aldıkları emek gücünün değerine eşit bir ücret öderler. Ne var ki kapitalistler üretim sürecini denetlediklerinden, bu işçilerden, ödedikleri ücretin eşdeğerinden daha fazla bir emek elde ederler. Marx, sömürünün emek ile ücret arasında eşdeğer olmayan bir değişimden kaynaklandığını savunan klasik politik iktisatçılardan ayrılır. Marx için emek ile emek gücü arasında bir ayrım vardı ve emek gücü kendi değeri karşılığı satılırken emek de artık'ı yaratıyordu. Bu nedenle de kapitalist üretim tarzında sömürü, üretim sürecine katılanların arkalarından, serbest ve eşdeğer değişim maskesi altında gerçekleşiyordu (☞ META FETİŞİZMİ).

> Emek gücü alım satımının sınırları içinde cereyan ettiği dolaşım ve meta değişimi alanı, aslında tam da insanların doğuştan gelen haklarının Cenneti'dir. Burası, Özgürlüğün, Eşitliğin, Mülkiyetin ve Bentham'ın kendisinin saf alanıdır. Evet, özgürlük vardır; çünkü bir malın, diyelim emek gücünün hem alıcısı hem de satıcısı yalnızca kendi serbest iradeleriyle hareket eder.. Eşitlik; çünkü herkes elindeki bir malın sahibi olarak diğerleriyle ilişkiye girer ve herkes birbiriyle eşit olan şeyleri değiştirir. Mülkiyet; çünkü herkes elinde neyi varsa onu kullanır. Ve nihayet Bentham; çünkü herkes kendi çıkarının nerede olduğuna bakar. (ama eğer biz)..... her şeyin herkesin gözleri önünde ama yüzeyde cereyan ettiği bu gürültülü alanı bırakıp paranın ve emek gücünün sahiplerinin ardından kapısında "işi olmayan girmesin" yazan üretimin gizli mekânına gidecek olursak, burada yalnızca sermaye'nin nasıl ürettiğini değil sermayenin bizzat kendisinin nasıl üretildiğini de görebiliriz. Kâr elde etmenin gizemi, sonunda büsbütün açığa çıkarılmaktadır (*Kapital I*, bölüm 6).

İşte "kâr elde etme," tam tamına kapitalist sömürüdür. Bunun gizemi, ekonomi politiğin bir bilim olarak ele alınması sonucunu getirmişti. Marx'ın ortadaki gizemi kaldırmasından sonra ortodoks iktisat bunun üzerini yeniden kapamaya çalışmaktadır. Daha önceki üretim tarzlarından hiçbiri, içindeki sömürü yönteminin açığa çıkarılması, sergilenmesi ve yeniden örtbas edilmesi adına böylesi bir düşünsel çaba gerektirmemişti. Çünkü daha önceki toplumlarda sömürü biçimleri saydamdı: örneğin egemen sınıfın temsilcileri adına şu kadar gün çalışma ya da şu kadar miktar mısırı teslim etme yükümlülüğü gibi. Sömürü yöntemini değişim sürecinin ardına gizlemesi, böylelikle de toplumdaki ekonomik sürecin incelenmesini bir düzen olarak bizzat kendisinin aşılabilmesi için bir gereklilik haline getirmesi bakımından kapitalizm, kendine özgü bir üretim tarzıdır.

Sömürü bir de, kapitalist üretim tarzında kullanılan ve ona uygun düşen artık ölçüm yoluyla gizlenmektedir. (s/c+v) olarak ifade edilen kâr oranı artık değeri, değişmeyen ve değişken bölümleri dahil ortaya konulan toplam sermayeye göre ölçmektedir. Bireysel kapitalistler açısından anlamlı olan ölçüm de budur; çünkü artık değer paylarının edinilmesi, ortaya konulan toplam sermaye miktarına göre gerçekleşmektedir. Ancak bu ölçümde sermaye büyüdükçe kâr oranı düşebilir. Bu da, aynı anda sömürü oranının, yani artık'ın gerekli emek'e oranı ya da artık değer oranı, s/v olarak tanımlanan oranın artmakta olduğu gerçeğini gözlerden gizler.

SH/MÇ

OKUMA

Luxemburg, Rosa 1925 (1954): *What is Economics?*

Sraffa, Piero (d. 5 Ağustos 1898, Turin; ö. 3 Eylül 1983, Cambridge)

İki nedenden dolayı modern Marxizmin en büyük ve eğer uygun düşerse, esrarengiz simasıdır. Bu nedenlerden ilki Gramsci ve ilk İtalyan komünist hareketi ile olan ilişkisi; ikincisi ise ekonomik yazılarının doğurduğu etkidir. "Red Turin"de 1918-20 yıllarında öğrenci olduğu sırada Gramsci'nin *Ordine Nuovo* dergisine katkılarda bulundu. Ancak 1924'e doğru, Cagliari'de konferanslar vermekte iken, ko-

münist partisinin önderliğinden ve hizipleşmelerden düş kırıklığına uğrayarak, Gramsci'nin liderliği sağlamlaşmadan hemen önce, bu konuda farkedilir bir değişiklik içine girdi. Sonraki hapishane yaşamı sırasında Sraffa onun yakın arkadaşı, destekçisi ve entellektüel yoldaşı oldu.

1921'de Sraffa, Keynes çevresi ile temaslarda bulunmak üzere Cambridge'yi ziyaret etti ve kısa zamanda bu çevrenin önemli üyelerinden biri haline geldi. 1927'de, daha sonraki bütün entellektüel çalışmalarını ürettiği Trinity Kolej'in üyelerinden biri oldu. 1926'da "tam olmayan rekabet teorisinin İngiliz koluna öncülük etmesi düşünülen" (Schumpter, 1954 s. 1047) "*Economic Journal*"da fiat teorisi üzerine "rekabetçi koşullar altında geridönüş yasaları" adıyla çekirdek bir makale yayımladı ve "*Metalar aracılığıyla meta üretimi*"nde yayımlanacak olan bir dizi araştırma yaptı (1960). Bu kitap, neo-klasik ekonominin mantıksal temellerini eleştiriye soyunan bir okulun kalkış noktasını oluşturan ücret ve kâr düzeyinde sınıf mücadelesi üzerine kurulan alternatif bir dağılım teorisi belirlemekle Marxist ekonomiyi yeniden kurduğu için, Sraffa'yı ekonomik düşüncenin güçlü bir siması durumuna getirdi. Sraffa'nın diğer entellektüel başarısı, içinde ekonomi okulları arasında Ricardo'ya kadar izlenebilecek problemlerin yer aldığı, Sraffa'nın bilim yaşamının son yirmi yılını adadığı, Ricardo'nun *Seçme Yazıları*'nın son basımıdır (☞ RİCARDO VE MARX).

LH/SŞ

OKUMA

Steedman, Ian 1978: *Marx after Sraffa*.

Stalin Iosip Vissariyonoviç, (Gerçek adı Cugaşvili, d. 21 Aralık 1879, Gori, Gürcistan; ö. 5 Mart 1953, Kuntsevo, Moskova.)

Yoksul bir ayakkabıcının oğlu olan Stalin, çarlık toplumunun alt kesimlerinden gelen hemen hemen tek Komünist Partisi lideriydi. Tiflis'te dinî bir okulda eğitim görmüş, ama (Victor Hugo'nun yasak romanlarını okumak gibi) devrimci ilgileri için sık sık cezalandırılmıştı.

1899 yılında okuldan ayrıldı ya da kovuldu ve profesyonel bir devrimci oldu. Sosyal Demokrat (Marxist Sosyalist) harekette düzenli olarak yükseldi, Lenin'le Bolşevizme 1904 gibi erken bir tarihte katıldı. 1912 yılında Bolşevik Parti merkez komitesine alındı. 1902 yılından sonra devrimci etkinlikleri sık sık tutuklanmasına, sürgüne ve kaçışına neden oldu. 1913 yılında Kuzey Sibirya'ya sürgüne gönderildi ve ancak Şubat 1917 Devrimi'nden sonra serbest kalabildi.

Ekim devriminden sonra ve iç savaş boyunca, Stalin birçok önemli mevkide bulundu ve kurulur kurulmaz Parti politbürosuna seçildi. 1922 yılında parti genel sekreteri seçildi ve Lenin'in Ocak 1924'teki ölümünden sonra Troçki, Zinovyev ve Buharin'in birbirini izleyen muhalefetlerini altetti. 1929 yılında 50 yaşına geldiğinde, Sovyet partisi ve devletin tek lideri olmuştu. 1930'lu yıllarda sanayileşme zaferi, kıtlık ve sürgün dehşetinin arkasındaki güçtü. 1941-1945 yılları arasında Nazi işgaline karşı kıyasıya mücadelenin başkomutanıydı. Savaştan sonra da ölümüne kadar kesintisiz olarak yerinde kalan tek Sovyet lideri o oldu.

Stalin çok başarılı bir taktisyen ve acımasız bir politikacıydı. Gücünü hem karşısına çıkanları yok etmek, hem de bir tarım ülkesi olan Rusya'yı sanayileşmiş bir süpergüç haline getirmek için kullandı. Bu özellikleri nedeniyle hem korkulan hem de takdir edilen birisiydi. Sık sık, gücünü ayak oyunları sayesinde kazanmış sıradan bir zeka olarak tasvir edilir. Troçki onu "inatçı bir ampirisist" olarak nitelemişti ama bu onu azımsamak olur: Stalin'in egemen ideolojisi Sovyet rejimini güçlendirmekte önemli bir rol oynadı.

Stalin'in teorik yazıları açık ve çok basitti. Bu onların çekiciliğinde önemli bir rol oynamıştır. Daha 1906 yılında, Kropotkin'e karşı bir polemik olan ve aynı zamanda diyalektik ve tarihsel maddeciliği anlatan "*Anarşizm mi, Sosyalizm mi?*"'yi yazmıştı. Bu yazı 1938 yılında düzeltilmiş şekliyle Sovyetler Birliği Komünist Partisi tarihinin 4. bölümü olarak yayımlandı. Onun burada koyduğu toplumsal gelişme yasaları, Mao'nun "*Pratik Üzerine*" ve "*Çelişki Üzerine*" kitapları Stalin'in ölümünden sonra yaygınlık kazanana kadar birçok komünist partisindeki Marxist düşünceleri belirledi. Stalin'in ikinci önemli teorik yapıtı "*Marxizm ve Ulusal Sorun*" 1912-13 yıllarında Lenin'in de katkısıyla yazılmıştı ve Rus İmparatorluğu'ndaki tüm uluslar için merkezleştirilmiş bir Sosyal Demokrat partinin kurulmasını savunuyordu. 1924 Nisan'ında Stalin'in "*Leninizmin Temelleri*" üzerine verdiği konferanslarda, Leninizm Marxizmin

yalnızca bir köylü ülkesinde geçerli olabilecek bir versiyonu değil, tüm dünyada "emperyalizm ve proletarya diktatörlüğü çağının Marxizmi" olarak ilan edildi. Stalin partinin "kendini oportünistlerden temizleyerek güçlenen" "birlik ve iradenin cisimleşmesi" ve "işçi sınıfının örgütlü ve öncü gücü" olduğunu vurguladı. Çalışmada Leninist yaklaşım "Rus devrimci soluğuyla" "Amerikan Pratikliğini" biraraya getiriyordu. Bu iddialar (1924 sonundan başlayarak) bir ülkede sosyalizm teziyle biraraya getirilmeye başlandı: Sosyalizm başka bir ülkede sosyalist bir devrim olmadan yalnızca Sovyetler Birliği'nde kurulabilirdi. 1928 yılında bu doktrini geliştirerek sosyalizme yaklaşıldıkça sınıf mücadelesinin yoğunlaşacağını da savundu. (☞ STALİNİZM)

Bu Stalinist ideoloji, sanayileşme ve kamulaştırma hamlesini ve onun gerçekleştirildiği acımasız tempoyu belirliyordu. Böylece sınıf mücadelesinin yoğunlaşması doktrini 1929 Aralık ayında "Kulakları bir sınıf olarak yok etmenin" gereğini göstermek için kanıt oluşturdu (Kulaklar zengin köylülerdi). 1930 yıllarında Stalin proletarya devletinin sosyalizme geçişle birlikte ortadan kaldırılamayacağını, kapitalist kuşatma nedeniyle güçlendirilmesi gerektiğini iddia etti. 1936-38 yıllarındaki büyük temizlik harekatlarının ortasında, SOSYALİZM'in Sovyetler Birliğinde kurulmuş olduğunu ve sosyalist toplumda antagonist çelişkilerin yokluğunun da düşmanca görüş ve eylemlerin ancak dış kökenli olabileceğini gösterdiğini ileri sürdü. Stalin Rus yurtseverliğine bir çağrıyı etkin bir biçimde yarı-Marxist bir sınıf tahliliyle birleştirdi.

1950 ve 1952 yıllarında Stalin'in *Marxizm ve Dilbilim* ve *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Ekonomik Problemleri* broşürleri yayımlandı. Bunlar Stalinist ortodoks düşüncenin çerçevesinde kalmakla birlikte, Marxizm içinde "görüş ayrılığının" önemini savunarak ve üretim ilişkilerinin üretim güçlerinin gerisinde kalmasının mümkün olduğunu kabul ederek ideolojik de-Stalinizasyon sürecini başlattılar. (☞ ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ) Ama dünya komünist hareketinde hiç kimse ölümüne kadar Stalin'in görüşlerini sorgulayamadı. Sovyetler Birliği ve başka yerlerde hâlâ etkilerini sürdürüyor.

RWD/ZA

OKUMA

Alexandrov, G. F. ve d. 1952: *Joseph Stalin: a Short Biography.*

Carr, E. H. 1958: "Stalin". *Socialism in One Country, 1924-1926,* cilt 1 içinde.

Deutscher, I. 1949 (1966): *Stalin.*

Ellis, J. ve Davies, R. W. 1951: "The Crisis in Soviet Linguistics".

McNeal, R. H. (der.) 1967: *Stalin's Works: an Annotated Bibliography.*

Rigby, T. H. der. 1966: *Stalin.*

Souvarine, B. 1935 (1939): *Stalin: a Critical Survey of Bolshevism.*

Stalin, J. V. 1952-5: *Works*, cilt 1-13 (1901-34 arası).

— 1972: *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings, 1905-52.*

Tucker, R. C. 1973: *Stalin as Revolutionary, 1879-1929: a Study in History and Personality.*

Stalinizm (*İng.* Stalinism, *Fr.* Stalinisme, *Alm.* Stalinismus)

Sovyetler Birliği'nde, Stalin'in tüm gücü eline geçirdiği 1920 sonralarından, 1953 yılındaki ölümüne kadar devam eden rejime verilen ad "Stalinizm" terimi, ne Stalin'in hayatı boyunca ne de o zamandan beri Sovyetler Birliği'nde resmî olarak kullanılmıştır. Ama 1956 yılında S.B. Komünist Partisi 20. Kongresi'nde Khruşçov, Stalin'i mahkum ettikten sonra, "Stalinizm" ve "Stalin" terimleri özellikle solda olumsuzlayıcı bir anlamda kullanılmaya başlanmış ve sol eğilimli birey ve rejimlerin baskıcı, diktatörce ve keyfî yönetimlerini anlatmak için kullanılmıştır.

Stalinizmin ilk ve en kayda değer özelliği, Stalin'in çeyrek yüzyıl boyunca elinde tuttuğu mutlak güçtür. Stalinizm, hiç kuşkusuz yıllarca Stalin'in eseri olarak değil, Rus tarihi, Bolşevik Devrimi'nin yapıldığı koşullar ve Stalin'in mutlak hakimiyetinden önce Bolşevik rejiminin karşı karşıya olduğu sorunlar bağlamında ele alınmalıdır (☞ BOLŞEVİZM). Ama Stalin, adını taşıyan rejimin özgün özelliklerinin belirlenmesinde hayati bir rol oynadı. Ona yönelik "kişilik tapınması" ve bunun hayatının son yıllarında absürd boyutlara ulaşması, onun sahip olduğu gücün bir yansımasıdır.

1929 ve 1933 arasındaki ilk dönemindeki Stalinizm, Stalin'in kendi deyimiyle Sovyetler Birliği'nin sanayileşmiş bir ülkeye dönüştürülmesinin temelini atmaya

çalışan "bir tepeden inme devrimdi". Bu tepeden inme devrimin bir parçası da, çiftçilerin büyük çoğunluğunu kollektif ve devlet çiftliklerinde toplayan Sovyet tarımının "kollektifleştirilmesi" idi. Bu politika kırsal bölgelerde büyük bir direnişle karşılandı ve büyük insan ve maddi kaynak pahasına, acımasız bir kararlılıkla uygulandı. Stalinist devrimin diğer kısmı da 1929 yılında yürürlüğe konan I. Beş Yıllık Plan'da önerildiği biçimde ileriki yıllarda uygulamaya geçilen ağır ve iddialı bir sanayileşme programı idi.

Bu politikaların, gücün merkezileştirilmesi, muhalefetin baskı altına alınması ve toplumun tamamiyle devletin isteklerine tâbi kılınması dışında uygulanamayacağı açıktı. Bu doğrultudaki eğilimler, daha Stalin tam gücü eline geçirmeden de kendini göstermişti. Stalinizm bunları iyice güçlendirdi; Komünist parti, Stalin'in iradesinin sadık bir aracına dönüştürüldü; yabancı komünist partilerin de Stalin ve yardımcılarının karar verdiği politikaları izlemesi ve savunması şart koşuluyordu.

Stalinist devrimin ilk kısmı, 1934 yılına kadar tamamlanmış gibi görünüyordu; önceki yılların kargaşasından sonra, zaman daha ölçülü bir gelişme ve devletin keyfî baskı gücünde bir azalma için uygun görünüyordu. Ama tam da sonraki yıllarda "Büyük Terör" milyonlarca Sovyet yurttaşını etkisi altına aldı ve Bolşevik Devrimi'nin tüm önemli liderlerinin yokolmasına neden oldu. Bu yılların en çarpıcı özelliği, Buharin, Zinovyev ve Kamenev gibi "eski Bolşeviklerin" halka açık mahkemelerde Troçki (S. Birliği'nden 1929 yılında sürülmüştü) ve yabancı istihbarat servisleriyle Sovyet rejimini devirmek, kapitalizmi yeniden kurmak ve Sovyetler Birliği'ni dağıtmak amaçlarıyla işbirliği yapmak gibi suçları itiraf ettikleri bir dizi mahkemeydi.

Bu baskının özgün bir yönü de, idarî, askerî, bilimsel, kültürel, polis ve güvenlik kadrolarını da içermek üzere tüm Sovyet "elitini" etkisi altına almasıydı. Sovyetler Birliği'nde elitlere tanınan önemli ayrıcalıklar vardı; ama buna karşılık ödedikleri bedel, sahte suçlarla tutuklanma, sürülme ve öldürülme tehlikesiydi. Sistem, Sovyet toplumunun bürokratik hiyerarşisinde hızlı yükselmeyi olanaklı kılıyordu, çünkü baskının açtığı yerleri doldurmak gerekiyordu ama buralara yeni gelenler de aynı ölçüde baskıya maruz kalabiliyordu. Tarihte hiçbir rejim, daha önce yükselttiklerini bu kadar acımasızca ezmemişti.

Ama 1939 yılına kadar, ekonomik ve toplumsal gelişme alanında önemli ilerlemeler kaydedilmişti ve göze görünür başarılar, en azından S. Birliği dışında rejimin baskıcı ve keyfî yönünü perdeliyordu. Örneğin, 1936 yılındaki Stalin Anayasası'nın (dünyanın en demokratik anayasası) kabul edilmesi gibi olaylar bu etkiyi yapıyordu. Ama rejimin olumsuz özelliklerinin görülmesini engelleyen en önemli etken, Nazi Almanyası'nın ve Faşist İtalya'nın oluşturduğu tehdit ve Sovyet rejiminin FAŞİZM'e muhalefeti idi.

Stalin'in güdümündeki Komintern (☞ KOMÜNİZM VE ENTERNASYONALLER maddeleri) 1928 ve 1935 yılları arasında tüm komünist partilerin, sosyal demokratları, işçi sınıfının en tehlikeli düşmanları olarak ele alınması gereken "Sosyal Faşistler" olarak değerlendirmesini istedi ve bu her yerde işçi sınıfı hareketinin bölünmesine, özellikle Almanya'da Nazizmin zaferine yol açtı. Ama 1934 yılına kadar Sovyetler Birliği "Milletler Cemiyeti"ne katılmıştı ve Komintern, sosyal demokratlar, radikaller, liberaller ve iyi niyetli tüm insanların faşizme karşı demokrasiyi savunmak için birleşebilecekleri "popüler cephelerde" birleşmesi gerektiğini savunuyordu. Faşizmin yoğun saldırılarıyla geçen sonraki dört yılda, S. Birliği birçoklarının gözünde, faşizme karşı en önemli direnç odağı, özellikle İngiltere ve Fransa'nın izlediği uzlaşma politikaları gözönüne alınırsa tek direnç odağı gibi görünüyordu.

Bu imge, Ağustos 1939'daki Nazi-Sovyet saldırmazlık paktından sonra önemli ölçüde değişti ama Hitler'in Sovyetler Birliği'ne 1941 Haziranında saldırması üzerine yeniden eski biçimine dönüştü. Sovyet ordusu ve halkının kahramanca mücadelesi, müttefiklerin faşizme karşı kazandığı zaferde önemli bir rol oynadı ve savaş S. Birliği'ne 20.000.000 ölü ve daha önce duyulmamış ölçüde yıkıma mal oldu. Diğer yandan, savaşta alınan başarılı sonuç, Stalin'in Sovyetler Birliği'nin güvenliği konusunda duyduğu endişenin ancak çevre ülkelerde kendisine yakın rejimler kurulması yoluyla giderilebilmesi anlamına da geliyordu. Doğu Polonya ve Baltık ülkeleri daha 1939'da Sovyetler Birliği'ne dahil edilmişlerdi. Stalin'e uygun rejimler savaş sonunda Polonya, Bulgaristan, Macaristan, Romanya ve Doğu Almanya'da kuruldu. Bu süreçte, özellikle Soğuk Savaş'ın da etkisiyle, bu rejimler tam anlamıyla "Stalinist" bir biçim aldılar.

Ne savaş ne de zafer Sovyetler Birliği'ndeki

Stalinist rejimin doğasında bir değişiklik yaptı. Tam tersi, rejimin baskıcı özelliği iyice arttı ve çalışma kamplarına yeni savaş esirleri ve Almanya'dan zorla getirilen işçiler de geldi. Savaşı izleyen yıllarda tüm entellektüel ve kültürel alanlarda ortodoks Stalinist düşünceyi iyice pekiştirmek amacıyla çeşitli kampanyalar düzenlendi; bunlar entellektüeller ve sapkın düşüncelere sahip olmakla suçlanan diğer insanların toptan cezalandırılmasıyla sonuçlandı. Özellikle zarar görenler arasında Yahudi entellektüeller ve "köksüz kozmopolitler" olarak mahkum edilen sanatçılar bulunmaktaydı. Bu baskı ve terörün yayılmasını ancak, Stalin'in 1953'teki ölümü önledi.

Doktrin olarak, Stalinizm Marxizmi resmî bir devlet ideolojisine dönüştürme girişimiydi. Ama ilkeleri Stalin tarafından konuluyor ve kayıtsız şartsız bir sadakat gerektiriyordu. Ortodoks Stalinist düşüncenin tam olarak ifadesini bulduğu, en önemli belge, ilk olarak 1938'de çıkan ve sonra koşulların gerektirdiği değişikliklerle sık sık yeniden basılan "*Sovyetler Birliği Komünist Partisi Tarihi*" idi. Yayımlanması sırasında yalnızca "Diyalektik Materyalizm" bölümü Stalin'e atfediliyordu ama savaştan sonra tüm kitabın onun kaleminden çıktığı söylendi. Her halikarda, Stalin dönemindeki resmî, tarihsel, felsefî ve politik doğrulan bu kitap ortaya koymuştu. Stalin ayrıca, zaman zaman tarih ve ekonomiden, dil bilimine kadar çeşitli teorik alanlarda müdahalelerde bulunuyordu. Görüşleri tüm Sovyet yurttaşları için bağlayıcıydı.

Stalinizmin bazı ilkelerinin öne çıktığı söylenebilir. Belki de bunların en önemlisi, "sosyalizmi tek bir ülkede kurmanın" mümkün olduğu düşüncesindeydi. Bu, Troçki'nin maceracı enternasyonalizminin karşısına yerleştiriliyordu. "Tek bir ülkede sosyalizm" düşüncesinin güçlü milliyetçi yan anlamları vardı ve Lenin'in daha önce "Büyük Rus şovenizmi" diye eleştirdiği eğilimi güçlendiriyordu. Diğer bir Stalinist ilke de, devletin Marxist doktrinle uyumlu olarak "yokolmaya" bırakılmadan önce iyice güçlendirilmesi gerektiği düşüncesi idi. İkinciye bağlı olan diğer bir ilke de, sosyalizm ilerledikçe sınıf mücadelesinin yoğunlaşacağı savıydı.

Stalinizmle Marxizmin ilişkisi konusunda çok şiddetli tartışmalar koptu. Hem Stalinistler, hem de Marxizmin sağ muhalifleri tarafından, Stalinizmin Marxizmin direkt bir devamı ya da "pratiğe geçirilmesi" olduğu sık sık savunulmuştur. Bu iddiaya dayanak olabilecek en önemli olgulardan birisi, Stalin'in, rejimin "sosyalist" temelini koruyup genişletmesi, yani ekonomik araçların kamu mülkiyetine geçirilmesi idi. Bu, Stalinizmin Marxist muhaliflerinin rejimin doğasını açıklamakta çektikleri güçlüklerin nedenlerinden biriydi ve bu nedenle, "yozlaşmış bir işçi devleti" mi, yoksa bir çeşit "devlet kapitalizmi" mi, ya da bir "bürokratik kollektivizm" rejimi mi olduğuna (☞ TROÇKİZM) karar vermekte zorlanıyorlardı. Stalinizmin Marxizmin devamı ya da "pratiğe geçirilmesi" olduğunu savunan düşünceye karşı, Stalinizmin Marxizmle pek çok temel noktada, özellikle tüm toplumu bir devlet diktatörlüğüne tâbi kılması noktasında, çatıştığı söylenebilir.

Stalin'den sonra gelen yöneticiler, ondan devraldıkları rejimin ana yapılarını temelden dönüştürmediler. Ama kitlesel baskı ve terörü sona erdirdiler ve bu anlamda Stalinizmin, Stalin'in ölümüyle birlikte sona erdiği söylenebilir.

RM/ZA

OKUMA

Cliff, Tony 1970: *Russia: a Marxist Analysis.*
Cohen, Stephen F. 1974: *Bukharin and the Bolshevik Revolution.*
Deutscher, Isaac 1963: *The Prophet Outcast: Trotsky 1929-40.*
— 1966: *Stalin.*
Medvedev, Roy 1971: *Let History Judge.*
Nove, A. 1964: *Economic Rationality and Soviet Politics: or, Was Stalin Really Necessary?*
Shachtman, Max 1962: *The Bureaucratic Revolution: The Rise of the Stalinist State.*
Stalin, Joseph V. 1972: *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings, 1905-1952.*
Trotsky, Leon 1937: *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going?*
Tucker, Robert, C. 1977: *Stalinism.*

Suç (*İng.* ve *Fr.* Crime, *Alm.* Verbrechen)

Marxist eserlerde geçen pek çok konu, "suç" ile ilgilidir. İlk olarak suç, sınıflı toplumun bir ürün olarak incelenir. Engels, *İşçi Sınıfı'nın Durumu*'nda İngiliz işçilerinin fabrika üretiminin artışını sağlamak üzere işten çıkarılmalarının onların iradelerini kırdığını ve suça doğru karşı konulmaz bir eğilim yarattığını iddia eder. "Yoksulluk hareketliliği getirdi ve aile hayatının

bozulması çocukların ahlâkî eğitiminde etkili oldu." Bunların ötesinde Engels suçu baskıya karşı etkisiz, kolayca bertaraf edilebilecek, kişisel bir tepki olarak tanımlamıştır. Bu nedenle işçiler kısa zamanda kollektif sınıf mücadelesine döndüler. Bununla beraber, bu kollektif tepkiler, sınıfın daha da kinlenmesine ve dolayısıyla bazı kişisel suçlarda artışa neden olmuştur.

Diğer yazılarda ("Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Özeti", "Elberfeld Söylevi", *Anti-Dühring*), Engels rekabetçi kapitalist toplumda suçun artışını yalnızca fakirleştirilen işçilerin işledikleri suçlara değil, aynı zamanda sahtekârlığı ve dolandırıcılığı artıran iş pratiğine bağlamaktadır. Marx, Fransa ve Philadelphia'daki suç istatistiklerine dayanarak, suçun bir ülkenin politik kurumlarının ürünü olmaktan çok, burjuva toplumunun temel şartlarından kaynaklandığını iddia etmiştir.

Böyle bakıldığında, baskıcı polisiye tedbirlerin suçu ortadan kaldırmayacağı, yalnızca üzerini örtebileceği anlaşılır. Suçun ortadan kalkması için, sosyal koşullarda radikal bir değişiklik yapılması gerekir. Uygarlığın gelişmesi ağır suçları azaltmıştır (fakat mülke karşı işlenen suçlar artmaktadır); Komünist toplum, kişisel ihtiyaçları karşılayarak eşitsizliği gidererek ve kişi ile toplum arasındaki çelişkiye son vererek suçun kökünü kurutacaktır (*Engels, Elberfeld Söylevi*). Sonralan Marx, Paris Komünü'nde işçi sınıfının suçu hemen hemen ortadan kaldırdığını belirtmiştir. (*Fransa'da İç Savaş*)

Alman sosyal demokratı Willem A. Bonger, (19. yüzyıl sonlan ve 20. yüzyıl başlarındaki Marxist düşünce ve Marxist olmayan pozitivizmden etkilenen pek çok kriminolojistten biri) kapitalizmin rekabetçiliğinin egoizmi (kendi kişisel çıkarlarının başkalarının zararına yol açması) arttırdığını iddia ederek kapitalizm ile suç arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Toplumsal olarak zararlı egoist davranış bütün sınıflarda görüldüğü halde, politik güç, yöneten sınıfı en azından suçlu olarak itham edilmekten korur. Bu nedenle işçi sınıfının payı suç istatistiklerinde abartılır. Ona göre suç ancak sosyalizm egoizmin toplumsal kaynaklarını kurutunca ortadan kalkacaktır. Suçun daha yeni Marxist analizleri yönetilen sınıflar arasındaki suçluluğun sınıf baskısına karşı adaptasyon veya direnme olarak; yöneten sınıfın suçluluğunu sınıf baskısının bir aracı olarak anlamaya çalışmışlardır. Belli bir sosyal yapıdaki sınıf ilişkileri değiştiğinde, suç kalıpları da değişmektedir. (Taylor ve d. 1973, 1975; Hay ve d. 1975; Thompson 1975; Pearce 1976; Greenberg 1981, bl. 11)

Literatürdeki ikinci konu, ceza yargılamasının eleştirisidir. Bu eleştirinin bir yönü, kapitalist toplumların kendi adalet idealini gerçekleştirmek için yaptıkları kanun uygulamaları ile ilgilidir. 1844'te Vorwärts'de yayımlanan makalede İngiliz yargılama usûlünün (örneğin jüri hizmeti için mülk sahibi olma koşulunun olması) zengin sınıfların yararına işlediğini söylemiştir. Kanun uygulamalarındaki haksız ayrımcılığa radikal Amerikan kriminolojisinde dikkat çekilmektedir.

Diğer bir yön, cezaî yargının ideolojik yönüyle ilgilidir. Marx ve Engels, *Kutsal Aile*'de bu eleştiriye bir başlangıç yapmışlar ve Marx bu konuyu "*Nüfus, Suç ve Yoksulluk*"ta yeniden ele alarak cezanın felsefî doğrulanmalarını konuyu basitleştirdikleri ve suçluları onları suç işlemeye teşvik eden sosyal koşullar içine yerleştirdikleri için eleştirmiştir. Daha yeni yazılar, ideoloji eleştirisini geliştirmiş ve suç nedenlerinin kriminolojik açıklamaları, suçun kontrol altına alınma politikaları ve suçun basın yayın organlarında yer alma biçimi gibi konularda geliştirmiştir.

Diğer bir düzeyde, cezaî yargının eleştirisi suç kontrolünün ekonomi politiği şeklini almıştır. Rustche ve Kirchheimer (1939) Ortaçağdan 20. yüzyıla kadar ceza uygulamalarındaki gelişmeyi açıklamışlardır. Onlara göre işgücü sıkıntısının olduğu zamanlarda ceza kurumları (cezaevi, çalışma kampı, kürek) devlete düşük fiyatla işgücü kaynağı iken işgücü fazlalığı olduğu zamanlar potansiyel olarak artan nüfusu kontrol etmek için kullanıldı. Ekonomist olarak eleştirilmesine rağmen bu analiz, iş çevrelerindeki ceza anlayışındaki kısa dönemli değişiklikler, polis, cezaevi çocuk mahkemelerindeki çağdaş değişikliklerle geliştirilip inceltildi. Quinney (1977) biraz değişik bir biçimde, suçun devleti malî krize sokacağını söylemiştir. Devlet meşruiyetini korumak için kapitalizm tarafından yaratılan suçtaki artışa tepki olarak suç kontrol politikası için daha fazla harcama yapmalıdır. Bunu yaparken sermaye birikiminin sürekliliğini tehdit etmektedir. Suç üzerine yazılan Marxist yazılardaki üçüncü konu, ceza kanununun analizi ve eleştirisidir. Ancak burada bu konuya değinilmeyecektir.

Marx'ın suç üzerine kendi yorumlarından bazıları bu üç konuyla ilgili değildir. Marx, *Artık Değer Kuramları*'nda suçun toplumsal sonuçlarına değinmektedir. Ücretli emek karşılığı tüm istihdamların yararlı olduğu varsayımıyla, suçun da yararlı olduğunu belirtmektedir. Polis, mahkeme, cellât, hatta ceza hukuku profesörü bile suç sayesinde kazanmaktadır. Suç, Marx'a göre, burjuva toplumunun tekdüzeliğini azaltır ve büyük bir edebiyata malzeme sağlar. İşsizlerin bir kısmını işgücü piyasasından uzak tutar, bir kısmına kanun uygulayıcısı olarak iş imkânı sağlar, böylelikle ücret rekabetini biraz olsun azaltır. Engelleyici çalışmaların gelişmesiyle, suç, teknolojiyi ilerletir. Marx burada toplumsal hayattaki aykırılık ve normallik arasında varolan karmaşık ilişkinin fonksiyonel bir analizini yapmayı ummaktadır. Marx ve Engels genellikle geçerli suç göstergeleri olarak resmî tutuklama ve davaları aldıkları halde, "*Nüfus, Suç ve Yoksulluk*"ta Marx bu istatistiklerin en azından bir bölümünün uydurma suçları yansıttığını vurgulamaktadır. Ceza kanununu şöyle bir okumanın, onun suçları cezalandırdığı gibi, yarattığını da gösterdiğini iddia etmektedir. Bu paragrafta aykırı davranışın belirlenmesi için yapılan çağdaş sosyolojik analizlere değinmektedir.

DFG/AB

OKUMA

Bonger, Willem A. 1905 (1916): *Criminality and Economic Conditions.*

Cain Maureen ve Hunt, Alan, (der.) 1979: *Marx and Engels on Law.*

Greenberg, David F. (der.) 1981: *Crime and Capitalism: Readings in Marxist Criminology.*

Phillips, Paul 1981: *Marx and Engels on Law and Laws.*

Quinney, Richard 1977: *Class, State and Crime.*

Taylor, Ian, Walton, Paul ve Young, Jock 1973: *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance.*

— 1975: *Critical Criminology.*

Thompson, E.P. 1975: *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act.*

Ş

Şehir Devleti (Polis) ☞☞☞ **Antik Toplum**

Şehirleşme ☞☞☞ **Kentleşme**

Şeyleşme (*İng.* Reification, *Fr.* Réification, *Alm.* Verdinglichung)

İnsanî özellikler, ilişkiler ve eylemlerin, insandan bağımsızlaşan (ve köken olarak bağımsız sanılan) ve onun hayatını yöneten insan-yapımı özelliklere, ilişkilere ve eylemlere dönüşme edimi ya da edimin sonucu. Şeyleşme aynı zamanda insanların insanî bir biçimde değil şey-dünyasının yasalarına göre davranan nesne-benzeri varlıklara dönüşmesidir de. Şeyleşme en radikal ve yaygın formu, modern kapitalist toplumun karakteristiği olan YABANCILAŞMA'nın "özel" bir durumudur.

Hegel'de açık bir şeyleşme kavramı ve terimi yoktur, ancak bazı analizleri bu kavrama yaklaşmaktadır, sözgelimi *beobachtende Vernunft*'un (gözlemleyici akıl) *Tinin Görüngübilimi*'nde analizi ya da yine *Hukuk Felsefesi*'ndeki mülkiyet analizi gibi. Şeyleşme kavramının gerçek tarihi Marx ve Lukács'ın Marx yorumuyla başlar. Şeyleşme düşüncesi Marx'ın ilk yapıtlarında zaten örtük bir şekilde yer almasına rağmen (örneğin *Elyazmaları*'nda), "şeyleşme" kavramının açık analizi ve kullanılışı Marx'ın sonraki yazılarında bulunmakta ve zirvesini de *Grundrisse* ve *Das Kapital* 'de yakalamaktadır. Şeyleşmenin en yoğun iki tartışması *Kapital*'in I. (1. bölüm, 4. kısım) ve III. cildinde (48. bölüm) bulunmaktadır. Bunların ilkinde, META FETİŞİZMİ üzerine şeyleşmenin bir tanımı bulunmamakta, ancak bir şeyleşme teorisinin aslî öğeleri bir yığın üretken önermede verilmektedir:

> Meta formunun gizemi, kendi içerisinde insan emeğinin toplumsal karakterinin onlara, nesnel bir karakter, emeğin ürettiği bir toplumsal doğal nitelik olarak gözükmesi olgusundan ibarettir... Meta formu ve emeğin ürünleri arasında onları meta olarak damgalayan ilişkinin mutlak olarak bunların fiziksel özellikleri ve bunlardan kaynaklanan maddî ilişkileriyle bir bağlantısı yoktur. İnsanlar arasında ve onların gözünde, şeyler arasındaki ilişkinin fantastik bir biçimi olarak kabul edilen belirli bir toplumsal ilişkidir yalnızca... Bunu ben fetişizm olarak adlandırıyorum ki kendisini, meta olarak kendilerini üretir üretmez emeğin ürünlerine eklemekte ve dolayısıyla da metaların üretiminden ayrılmaz olmaktadır... Üreticiler için bir bireyin emeğini, geride kalanların emeğiyle birleştiren toplumsal ilişkiler, çalışan bireyler arasındaki doğrudan toplumsal ilişkiler olarak değil, gerçekte olduklan gibi, şeyler arasında şeysel ilişkiler olarak gözükmektedir... Yine onlar için, kendi toplumsal eylemleri, üreticiler tarafından yönetilmek yerine onlan yöneten nesnelerin eylem formunu almaktadır.

İkinci tartışmada Marx, şeyleşmenin sadece metanın değil fakat kapitalist üretimin bütün esas kategorilerinin (para, sermaye, kâr vb.) karakteri olduğunu gösterdiği önceki tüm analizini kısaca özetlemektedir. Şeyleşmenin belirli bir derecede, "meta üretimi ve para dolaşımı düzeyini yakaladıkça bütün toplumsal ilişkilerde varolduğunu", ancak "kapitalist üretim biçimi ve onun belirleyici kategorisi sermayede...bu büyülü ve ifsat edilmiş dünyanın daha da geliştiğini" vurgulamaktadır. Böylece kapitalizmin gelişmiş formunda, şeyleşme en yüksek

noktasını yakalamaktadır:

> Sermaye-kârında, ya da daha iyisi, sermaye-faizi, toprak temelli rant, emek-ücreti; bu iktisadî üçlemede, değerin mürekkep parçaları arasındaki bağlantı ve genelde zenginlik ve onun kaynakları olarak temsil edilen öğelerde, kapitalist üretim biçiminin tam bir gizemselleştirilmini, toplumsal ilişkilerin tarihsel ve toplumsal belirlenimiyle maddî üretim ilişkilerinin dolaylı ittifakının şeyleşmesini (Verdinglichung) bulmaktayız. Bu bir büyülü, ifsat edilmiş, karmakarışık bir dünyadır ki içerisinde Monsieur le Capital (Bay Sermaye) ve Madame la Terre (Bayan Toprak) toplumsal karakterler ve aynı zamanda doğrudan şeyler olarak hortlakyürüyüşlerini gerçekleştirirler. (*Kapital III*, 48. bölüm).

Verdinglichung anlamına eş olarak Marx, Versachlichung terimini kullanır ve *Versachlichung* tersini *Personifizierung* olarak adlandırır. Böylece "şeylerin kişileştirilmesi ve üretim ilişkilerinin şeyleştirilmesinden" bahsetmektedir. "Şeyleşme" ve "kişileştirme"nin ideolojik karşılıkları olarak "kaba materyalizm" ve "kaba idealizmi" ya da "şeyleşmeyi" almaktadır: "İnsanlar arasında toplumsal üretim ilişkileri olarak bulunan şeyleri ve bu ilişkiler altında nesnelerin ihtiva ettikleri nitelikleri şeylerin doğal özellikleri olarak değerlendiren iktisatçıların kaba materyalizmi aynı zamanda tıpkı bir kaba idealizm hatta fetişizmdir, çünkü toplumsal ilişkileri içsel karakteristikler olarak şeylere bağlamakta ve böylece onları gizemleştirmektedir." (*Grundrisse*, s. 687).

Şeyleşme sorunu Marx tarafından kısmen yaşamı sırasında kısmen de ölümünden hemen sonra basılan *Kapital*'de tartışılmasına rağmen (bu yapıt genellikle onun en iyi çalışması kabul edilmektedir), bu konuya ilişkin analizi uzun bir zaman oldukça yadsındı. Soruna yönelik büyük bir ilgi Lukács, Marx ve Weber'le (☞ Löwith 1932) birlikte (bürokrasi ve ussallaşma analizlerinde sorunun önemli boyutlarını açıkladı) Simmel'den (*Para Felsefesi*'nde sorunu tartıştı) gelen etkileri birleştirerek, şeyleşme kavramına dikkat çektikten ve yaratıcı bir şekilde tartıştıktan sonra gelişti. *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin merkezî ve uzun bölümü, "Şeyleşme ve Proletaryanın Bilinci"nde Lukács, "meta fetişizminin çağımızın ve modern kapitalizm çağının *özgül* bir sorunu" (s. 84) ve marjinal bir sorun olarak kalmayıp, "kapitalist toplumun esas yapısal sorunu" (s.83) olduğu görüşünden hareketle işe başlamıştır. "Metal-yapısının özü" Lukács'a göre, şu biçimde zaten açıklanmış olmaktadır: "Meta-yapısınının temeli, insanlar arasında, bir şeyin karakterinden aldıkları ilişki ve böylece kazandıkları bir "hayalet nesnelliktir"- dar şekilde ussal kendisinin esas doğasını, insanlara arasında bir ilişki olmasının her izini gizleyecek şekilde de kapsayıcı gözüken bir özerklik" (s. 83). "Bu sorunun iktisat için önemini" bir yana bırakarak, Lukács, daha geniş bir sorunu tartışmayı üzerine almıştı: "meta değişimi yapısal sonuçlarıyla birlikte toplumun *bütün* dışsal ve içsel yaşamını etkilemeye ne kadar muktedirdir?" (s. 84). Şeyleşme ya da meta fetişizmi görüngüsünün "nesnel" ve "öznel" olarak adlandırdığı iki boyutuna işaret eder: "*Nesnel olarak*, şeyler arasındaki ilişkiler ve nesneler dünyası açığa çıkmaktadır (metaların dünyası ve metaların pazardaki hareketleri)... *Öznel olarak* -burada pazar ekonomisi tam olarak gelişmiştir- bir insanın etkinliği kendisine yabancılaşmakta, toplumun doğal yasalarının insanal-olmayan nesnelliğine tâbi ve kendi yolunda tıpkı bir tüketici nesnesi gibi insandan bağımsız olarak gitmesi gereken bir metaya dönüşmektedir" (s. 87). Bu iki boyut da aynı sürece uğramakta ve aynı yasalara boyun eğmektedir. Böylece kapitalist mal üretiminin temel ilkesi, "ussallaştırma" olan ve *biriktirilebilen* üzerine temellenmiş olarak ve işçilerin "ruhunu", çok geniş olarak, insan bilincini de içererek bütün alanlara yayılmaktadır. "Tıpkı kapitalist sistemin kendisini iktisadi olarak en yüksek düzeylerde devamlı üretmesi ve yeniden üretmesi gibi, şeyleşme yapısı da ilerleyerek çok daha derin, çok daha kadersi, çok daha belirlenmiş olarak insan bilincine yerleşmektedir" (s. 93).

Şeyleşme sorununun 1920 başlarında biraz havada olduğu gözükmektedir. Bu yılda Lukács'ın kitabı gibi, Sovyet iktisatçı I. I.Rubin'in *Marx'ın Değer Teorisi Üzerine Denemeler* (Rusça, ☞ Rubin 1972) başlıklı kitabı yayımlanmış, bu kitabın ilk bölümü "Marx'ın Meta Fetişizmi Kuramı"na ayrılmıştır. Kitap, Lukács'ınkinden daha az (ekonomide şeyleşme üzerinde yoğunlaşarak) haris ve de daha az radikaldir. Lukács, şeyleşme teorisinde "yabancılaşma" için bir yer bulurken, Rubin şeyleşme teorisini ütopik

yabancılaşma teorisinin yeniden inşası olarak değerlendirmeye eğilimliydi. Buna rağmen, ikisi de Üçüncü Enternasyonal'in resmî temsilcileri tarafından ağır şekilde "Hegelciler" ve "idealistler" olmakla suçlanmışlardır.

Marx'ın *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nın basımı Lukács tarafından başlatılan Marx yorumlaması için büyük bir destekti ancak bu durum tam olarak sadece İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra anlaşılabildi. Şeyleşme tartışması hiçbir zaman yabancılaşma tartışması kadar geniş ve yoğun olmamakla birlikte, Goldmann, J.Gabel ve K. Kosik gibi öndegelen Marxist düşünürler konuya değerli katkılarda bulundular. Sadece Marx ve Lukács'ın çalışmaları değil, aynı zamanda Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ı da tartışıldı.. Bu kitap şu görüşle sona ermekte ve sormaktadır: "Eski ontolojinin 'şey-kavramlarla' çalıştığı ve bilinci şeyleştirme" tehlikesinin bulunduğu uzun bir zamandır bilinmektedir. Peki ama şeyleşme ne anlama gelmektedir? Nereden türemektedir?... Niçin bu şeyleşme tekrar tekrar egemenliğe yaklaşmaktadır? Bilincin Varlığı nesnel olarak nasıl yapılaşmaktadır ki şeyleşme bu varlığa yetersiz kalmaktadır?" Goldmann adı zikredilmemekle birlikte bu soruların Lukács'a karşı yöneltildiğini ve onun etkisinin Heidegger'in kimi olumlu düşüncelerinde görülebileceğini belirtmiştir.

Şeyleşme hakkında bir yığın esas sorun daha tartışılagelmektedir. Böylelikle şeyleşme, yabancılaşma ve meta fetişizmi konularında daha çok tartışma yapılmaktadır. Bazıları şeyleşmeyi ya yabancılaşmayla ya da meta fetişizmiyle özdeşleştirmeye eğilimliyken, bazıları bu üç kavramı ayrı tutmak istemektedir. Bazıları yabancılaşmayı, "maddeci" bir şeyleşme kavramı tarafından değiştirilecek "idealist" bir kavram olarak değerlendirirken, bazıları da "yabancılaşmayı" sosyolojik karşılığı "şeyleşme" olan felsefî bir kavram olarak ele aldılar. Şimdi kabul gören düşünceye göre, yabancılaşma daha geniş bir görüngüdür ve şeyleşme onun formlarından ya da boyutlarından birisidir. M. Kangrga'ya göre, "şeyleşme yabancılaşmanın en yüksek formudur" (1968, s. 18) ve şeyleşme sadece bir kavram olmayıp, eleştirel bir çalışma ve pratik değişme ya da daha iyi bir ifadeyle, bütün şeyleşmiş yapının imhası için metodolojik bir gerekliliktir. (*a.g.e.*, s. 82)

GP/AÇ

OKUMA

Arato, Andrew 1972: "Lukács's Theory of Reification".

Gabel, Joseph 1962: *La réification*.

Goldman, Lucien 1959: "Réification". *Recherches dialectiques* içinde.

Kangrga, Milan 1969: "Was ist Verdinglichung?"

Löwith, Karl 1932 (1982): *Max Weber and Karl Marx*.

Lukács, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness*.

Rubin, I. I. 1928 (1972): *Essays on Marx's Theory of Value*.

Schaff, Adam 1980: *Alienation as a Social Phenomenon*.

Tadic, Ljubomir 1969: "Bureaucracy-Reified Organization." M. Markovic ve G. Petrovic (der.) *Praxis* içinde.

Şiddet (*İng.*, *Fr.* Violence, *Alm.* Gewalt)

Sosyalist dönüşümün gerçekleştirilmesinde yaygın şiddete başvurmanın gerekip gerekmediği, Marxist hareketin tarihinde, aracın amaca uygunluğu bakımından sürekli bir sorun olmuş ve bu sorun hareket içinde ortaya çıkan görüş ayrılıklarının en önemli konusu olagelmiştir. Şiddet, farklı tarih dönemlerinde değişik biçimlerde kullanılmıştır. Köklü değişim kavramı ancak, 1789 Fransız Devrimi'nde cereyan eden sert çatışmalarla anlaşılabilir. Şiddet fikri, sosyalist gelenekte Babeuf ve Blanqui (☞ BLANQUİCİLİK) tarafından korunmuş ve 1848 Avrupa devrimlerinde daha inandırıcı bir mahiyet kazanmıştır. 1848 devrimlerinin işçi sınıfına oy hakkı kazandıramaması ve "işçilerin" hayat standartlarının kötüleşmesine yol açması, Marx da dahil olmak üzere birçok kişinin emekçilerin kurtuluşunun devrimden başka bir şekilde başarılamayacağı fikrini benimsemesine neden olmuştur. Marx'a göre, kapitalizmin barışçıl yöntemlerle aşılması çabası ütopik sosyalizme özgüdür. Marx, zaman zaman (1872 yılının Eylül ayında yaptığı Lahey konuşmasında olduğu gibi) bürokrasi ve ordunun devlete egemen olmadığı ülkelerde "işçilerin hedeflerine barışçıl yöntemlerle ulaşabileceklerini" kabul etmiş, fakat "Avrupa'da İngiltere dışında kalan ülkelerin çoğunda devrimin kaldıracının zorunlu olarak şiddet olacağını" savunmuştur.

Oy hakkının kerte kerte genişletilmesi, Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin işçi sınıfının desteğini seferber etmede elde ettiği şaşırtıcı başarı ve modern orduların etkinlik, disiplin ve ateş güçlerinin artması, Engels'i, "bir ayaklanmanın sokak çarpışmalarında ordu karşısında gerçek bir zafer kazanması... en nadir rastlanabilecek istisnalardan biridir" (*Fransa'da Sınıf Savaşları*'na Önsöz) fikrine götürmüştür. Engels, ihtiyat ve sabırla destek oluşturma tavsiyesinde bulunmuştur. Engels'e göre, hareket, "yasal yöntemler yoluyla, yasadışı ve devirme yöntemlerinden çok daha fazla gelişmektedir". İkinci Enternasyonal'in önde gelen Marxist partileri, devrim hakkında teoride kalan etkileyici açıklamalarda bulunmakla birlikte devrim için hiçbir hazırlık yapmadılar. Bernstein'ın savlarının gücü, biraz da hareketin devrim teorisinin, reformist pratiğe yeterince ilgi göstermemiş olmasından kaynaklanıyordu.

Silahlı çatışmaya ulaşabilecek kitlesel politik grevlerin örgütlenmesi fikrini koruyan tek parti, gizlilik koşulları içinde ve demokratik kurumların mevcut olmadığı bir toplumda mücadele eden Rusya partisi idi. Nitekim Rusya'daki parti, 1905'te başarıya çok yaklaşmıştır. Bolşevik devriminin Ekim 1917'de başarı kazanması şiddetin rolü konusundaki tartışmaları tekrar gündeme getirdi ve uluslararası hareket içinde bölünmelere neden oldu. Sosyal Demokrasi, kapitalist demokrasilerin sosyalizme barışçıl yöntemlerle geçilmesini kabul edebileceklerini savundu. Yeter ki, bu geçiş ciddi olsun ve çoğunluğun desteğine dayansın. Komünistlere göre ise, emperyalist devletler, üretim araçlarında özel mülkiyet ciddi bir tehlikeyle karşılaşır karşılaşmaz demokratik özgürlükleri kaçınılmaz olarak ipotek altına alacaklardır. Avrupa faşizminin uygulamaları, komünistler, emperyalist devletin aslında bir şiddet aracı olduğu şeklindeki düşüncelerinin doğru olduğunu ortaya çıkarmıştır. Rusya deneyimi Komünist Enternasyonal aracılığıyla evrenselleştirildi ve bir sınıfın başka bir sınıf üzerinde sınırsız şiddet kullanımı anlamını taşıyan Proletarya Diktatörlüğü, sosyalizme geçişin yegane biçimi olarak savunuldu. Daha sonra da, bir toplumda, çelişen çıkarlarını (ya da uzlaşmaz çelişkilerini) ancak şiddeti içeren bir mücadele ve iç savaş yoluyla çözüme ulaştırabilecek birbirine düşman sınıf güçlerinin diyalektik karşıtlığının, silahlı sosyalizm ve kapitalizm kamplarının dünya çapında karşı karşıya gelmesiyle yeniden gündeme girmiş olduğu öne sürüldü. Stalin döneminin teorik temeli buydu. Khruşçov, Sovyetler Birliği uzlaşmaz çelişkileri olan toplum gruplarını ortadan kaldırmış olduğu için artık, devletin mutlaka diktatörlük olması gerekmediğini öne sürmüştür. Khruşçov'a göre, uluslararası alanda, sosyalizm ile kapitalizm arasındaki güçler dengesi birincisinin lehine o kadar değişmiştir ki, sosyalizm, rekabet ve barış içinde birarada yaşayarak kapitalizmi yenebilir. Khruşçov, bir süre sonra da nükleer silahların yıkıcı gücündeki niteliksel gelişmenin, tarihin bu biçimde akmasını zorunlu kıldığını öne sürmüştür. Bu noktada, Çin Halk Cumhuriyeti'nin yöneticileri, çıkarlarının tehdit edildiği duygusuna kapıldılar.

Onlarca yıl süren iç savaşta gerilla önderliği yapmış olan Mao Ze-dong bu yeni formülasyonu kabul etmedi Birçok Marxist, Güney Doğu Asya ve Latin Amerika'daki ulusal kurtuluş ve sosyalizm uğrunda yürütülen mücadelenin silahlı savaşı zorunlu kıldığına inanıyordu. Mao'ya göre, gerillaların kendi üs bölgelerinde halkın desteği ve bağlılığını elde ederek sürdürdükleri uzun savaş belirleyici faktördür. Gelişmiş silahlar ise belirleyici değildir.

Mao'nun bu fikri Vietnam'da başarıyla uygulanınca bütün dünyada ilgi toplamıştır. Regis Debray ve Che Guevara, Latin Amerika'da devrimin önkoşullarının yaratılmasında gerilla ocaklarının önemini artırmışlardır. Şiddet sorununun epistemolojik bir yönü de vardır. Konunun bu yönü, Marxistler arasında, bireylerin ve sınıfların içinde yaşadıkları dünyayı nasıl algıladıkları konusundaki fikir ayrılıklarından kaynaklanmaktadır.

Şiddetin rolü konusunda eleştiride bulunmak isteyen Marxistler, genel olarak tarihin, kapitalizmin parçalanmasına doğru gelişen bir içsel zorunluluğa göre devinen ve yasaların yönetimi altındaki bir süreç olduğu fikrine ağırlık verirler. Akıllı bir yaratık olan insan, tarihsel gelişmenin bu yasalarını yorumlayabilir, aralarında bağlantı kurabilir ve açıklayabilir. Ve böylece sosyalizmin haklılığını ve üstünlüğünü gösterebilir. Marxistler, Marxizmin anarşizmden farklı olarak, kapitalizmin yarattığı üretim sistemini yıkmaktan çok, yeniden kurmayı amaçladığını ve modern bir ekonominin yönetiminde yapıcı görevlerin ve daha uyumlu bir toplumsal dayanışma yaratmanın, kitlesel şiddetin keyfiliği ve bunun aşılayacağı alışkanlıklardan tamamen farklı olduğunu savunurlar. Kısacası, sosyalizmin

hedefleri şiddet yoluyla gerçekleştirilemez.

Öte yandan, aynı derecede ortodoks düşünenler, insanın, bu dünyayı sadece onu etkileyerek anlayabileceğini savunmaktadırlar. Tarihte, gruplar ve sınıflar, kendi grupsal ve sınıfsal bilinçlerine sadece öteki gruplarla çakışarak ulaşabilirler. Ve bu faaliyetin en yüksek biçimi sınıf mücadelesinin (☞ SINIF ÇATIŞMASI) ulaşacağı son nokta, iç savaşta silahlı çatışmadır. Şiddetin kendisi de, sınıfsal çıkarları ve devletin karakterinde şiddetin bulunduğunu yansıttığı ölçüde yaratıcı bir güç haline gelebilir ve sınıfsal bilincin ve sınıf örgütlenmesinin gelişmesini hızlandırabilir. Bir toplumdaki ekonomik kutupların kendilerini, iç savaşın örgütsel odakları olan uzlaşmaz çelişkileri olan politik gruplaşmalarla açığa vuracakları ilerleme teorisinin geliştirilmesinde Lenin ve Luxemburg'un katkıları olmuştur. Birbirinden farklı yorumların etkilediği insan kitlesi ve geçerlilikleri, Marxist partilerin ve rejimlerin kararlılık, refah ve güvenliklerinin derecesine, devrimci faaliyetten ne kadar uzakta bulunduklarına ve hedeflerine ulaşmakta kullandıkları şiddeti içermeyen yöntemlerin etkililik derecesine bağlıdır.

NH/OE

OKUMA

Bernstain, E. 1899 (1961): *Evolutionary Socialism.*

Black, C. E. ve Thornton, T.P. 1964: *Communism and Revolution. The Strategic Uses of Political Violence.*

Friedrich, C. J. (der.) 1966: *Revolution, Nomos no, VII.*

Girling, J. L. S. 1969: *People's War.*

Guevara, E. (Che) 1967: *Guerilla Warfare.*

Kautsky, K. 1930: *Terrorism and Communism.*

Luxemburg, R. 1906 (1925): *The Mass Strike, the Political Party and the Trade Unions.*

Trotsky, L. 1930 (1961): *Terrorism and Communism.*

t

Tarım Sorunu (*İng.* Agrarian Question, *Fr.* Questionne agraraire, *Alm.* Agrarfrage)

"Tarım Sorunu" kavramı, 19. yüzyılın sonunda Marxistler tarafından ilk kez belirlenmesinden bu yana farklı anlam düzeyleri kazanmıştır. Kavramın çağrıştırdığı her anlam günümüz Marxist tartışmasında önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Bunların tümü ekonomik gerikalmışlıkla bağlantılıdır.

Çözülememiş bir tarım sorunu ekonomik gerikalmışlığın merkezî bir niteliğidir. En geniş anlamında tarım sorunu, yoksul bir ülkenin kırsal alanında, gerek tarımda gerekse tarım dışında ekonomik gelişme yaratmaya yetenekli kuvvetlerin serbest kalmasının önündeki önemli engellerin varlığını sürdürmesi olarak tanımlanabilir. İlk başta tamamlanmamış *kapitalist* geçiş ve bunun bazı politik sonuçları ile ilgili olarak formüle edilen tarım sorunu, günümüzde aynı zamanda yoksul ülkelerde *sosyalist* geçiş olanağı tartışmasının bir parçasıdır.

19. yüzyılın sonunda tarım sorunu kavramı belli bir anlam taşıyordu. Bugünkü geniş kullanım bu ilk yorumdan gelişmiştir. Tarım sorununun üç farklı anlamı arasında ayrım yapılabilir: (a) Engels'in anlamı, (b) Lenin'in anlamını ve (c) Preobrajenski'nin anlamı.

İlk formülasyon tamamen politik bir kaygıdan türetildi. Kapitalizmin gelişmekte olduğu, ama ağır tarım gerçekliği gibi kapitalizm öncesi sosyal ilişkileri henüz ortadan kaldırmadığı ve kapitalist çiftçi ile ücretli emek arasında beklenen keskin kutuplaşmayı ortaya çıkarmadığı Avrupa ülkelerinde politik iktidar nasıl ele geçirilecekti? Kapitalizm işini bitirince kentsel alanda izlenene benzer, kırsal proletaryaya ayarlanmış bir strateji önerilebilirdi. Tersi durumda ise bir "tarım sorunu" vardı. 1894'de yazılan ve ilk kez 1894-95'de yayımlanan, "Fransa ve Almanya'da Köylü Sorunu" başlıklı yazısında Engels, konuyu bu anlamda ele aldı. Engels ve dönemin öteki Marxistleri için "tarım sorunu", "köylü sorunu"ydu, bütün Avrupa'da geniş köylü kitlelerin varlığını sürdürmesiydi. Bu "tarım sorunu"nun ve onu izleyen politik güçlüklerin merkezinde, ayrışan ve ayrışmayı hızlandıran kuvvetlere hedef olan köylülük vardı (☞ KÖYLÜLÜK; KIRSAL SINIF YAPISI). Bu durumda tarım/köylü sorunu, köylülüğün hangi kesim ya da katmanlarının kazanılabileceğine karar verme sorunu oluyordu. Bu, ciddi analiz gerektiren, ivedi kritik bir sorundu ve yoğun politik tartışmaya konu oldu (☞ Hussain ve Tribe 1981, c. 1). Bu, günümüzdeki yoksul ülkelerde de kritik bir konu olmaya devam ediyor. Ne var ki, tarım sorununun nihaî çözümü, kapitalist tarımın gelişip ağır basmasında, hem de emek gücünü satmada özgür bir kırsal proletaryanın ve tam gelişmiş kapitalist üretim ilişkilerinin eşlik etmesinde görülüyordu.

1899'da tarım sorunu üzerine kapsamlı ve dikkate değer iki Marxist analiz yayımlandı: Kautsky'nin *Tarım Sorunu* ve Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi.* Kautsky ve Lenin ile tarım sorunu bileşenlere ayrıldı ve bileşenlerden birinin açık dikkat merkezi olması bir anlam kaymasını getirdi. İlgi konusu, kapitalizmin kırsal alanda ne ölçüde geliştiği, aldığı biçimler ve gelişmeyi güçleştiren engeller oldu. Tarım sorununa bu yaklaşım Engels'in kullandığı daha çok politik anlamdan ayrıldı ve merkezî önem kazandı. Bugün en geniş kabul gören yaklaşım budur. Ama Engels'de olduğu gibi tarım sorunu köylü sorunudur. Ayrışan ve ayrıştıran köylülük olgusu gene merkezdedir. Kautsky'de çok büyük önem taşır ve Lenin'in ele alışında konunun candamarıdır. Lenin'e göre Rusya'da tarım sorununun doğasını anlamanın anahtarıdır. Bu anlamda tarım sorunu günümüz yoksul

ülkelerinde büyük ilgi ve sürekli tartışma konusudur. Örneğin Hindistan tartışmasına, Patnaik 1990; Latin Amerika tartışmasına, de Janvry 1981 ve Afrika tartışmasına, Mamdani 1987 bakılabilir.

Lenin tarım kapitalizminin iki geniş yolu arasında ayrım yapar: kapitalist çiftçi sınıfının feodal toprak sahipleri sınıfı içinden çıktığı yukarıdan kapitalizm (Prusya yolu) ve kaynağın ayrışan bu köylülük olduğu aşağıdan kapitalizm (Amerikan yolu). Gerçekte ise böylesi tarım kapitalizmlerinin tarihsel çeşitliliği söz konusudur ve bazı şaşırtıcı biçimler almıştır (Byres 1991).

Üçüncü anlam sosyalist deneyimden çıkmaktadır. Devrim sonrasında Sovyetler Birliği'nde tarım sorununun özü ayrışan ve ayrıştıran köylülük olmaya devam etti, dikkat kulak'ın (zengin köylü) olanaklı dağıtıcı rolüne yöneldi. Bu, politik olarak Engels'in anlamında bir tarım sorununun sosyalist bağlamda ifadesiydi. Sosyalizmin kırsal alanda gelişmesinin tarz ve biçimleri, bunun önündeki engeller gibi, tarım sorunu bir de Kautsky-Lenin okumasına sahipti. Ama bu sosyalizmin özel olarak tarımda gelişmesi ile sınırlı değildi. Bu yeni yaklaşım *toplam* sosyalist dönüşümün ihtiyaçlarından, tarım dışındaki birikimi güvence altına almanın güçlüklerinin dikte ettiği ihtiyaçlardan çıkıyordu, özellikle sosyalist sanayileşmenin gerektirdiği birikimle bağlıydı. Kırsal alan gerekli fazlanın başlıca kaynağı olarak düşünüldü. Tarım sorunu, kısmen tarımın ne ölçüde bu fazlayı sağlayabileceği, acemi sosyalist devletin bu fazlaya hangi araçlarla el koyabileceği ve transferin hızı ve düzgünlüğü sorunu oldu. Bu konunun en ikna edici ve bilgili sözcüsü, *Yeni İktisat* adlı ünlü kitabı 1926'da yayımlanan Preobrajenski idi. Bu yeni anlam düzeyi şimdi tarım sorunu ve sosyalizme geçiş üzerine tartışmanın merkezî bir parçasıdır. Bu aynı zamanda tarım sorununun kapitalizmle bağlı anlamını da yaratıcı bir şekilde genişletti. Sosyalizmde tarım sorununu belirtilen her üç anlamda da çözme yolu olarak KOLLEKTİFLEŞTİRME görülmüştür (sosyalist geçiş için ☞ Saith 1985, özellikle Saith'in kendisinin mükemmel makalesi).

Bu durumda tarım sorununun *geniş* anlamı, hem kapitalizmde hem de sosyalizmde, gerek kentsel/sanayi gerekse kırsal/tarım dönüşümlerini kapsamaktadır. Böyle geniş ifade edilmiş bir tarımsal geçiş, yoksul bir ülkenin kırsal alanındaki kapitalizm ya da sosyalizmin *toplam* gelişmesi ve bu üretim tarzlarından birinin belli bir ulusal toplumsal formasyondaki nihaî egemenliği için gerekli değişiklikleri dile getirmektedir. Bu ne Engels'in ne de Kautsky-Lenin'in yaklaşımlarını ortadan kaldırır. Tersine tarım sorununu bütün bu anlamlarda büyük bir özenle araştırmak hâlâ önem taşımaktadır. Ama kapitalizmde, bu geniş anlamında tarım sorununun kısmen ya da hatta tamamen kapitalist üretim ilişkileri kırsal alanda egemen olmadan da çözülebileceğini, bu önemli olanağı dikkate almak gerekiyor (Kuzey Amerika'da ve Japon tarımında ücretli emeğin ilginç yokluğu ve Fransa'da köylülüğün süren gücü ile ilgili olarak ☞ Byres 1991). Ayrıca bugün sosyalizmin kollektif tarım olmadan da olanaklı olabileceğini savunanlar vardır. Örneğin, geniş anlamda tarım sorunu kırsal alanda sosyalist üretim ilişkileri olmadan da çözülecektir (☞ Nolan 1988).

TJB/ZD

OKUMA

Byres, T. J. 1986: "The Agrarian Question and Differentiation of the Peasantry". Atiur Rahman, *Peasants and Classes: A Study in Differentiation in Bangladesh* içinde.

— 1991: "The Agrarian Question and Differing Forms of Capitalist Agrarian Transition: An Essay with Reference to Asia". J. C. Breman ve S. Mundle, (der.) *Rural Transformation in Asia* içinde.

de Janvry, Alain 1981: *The Agrarian Question and Reformism in Latin America.*

Hussain, Athar ve Tribe, Keith 1981: *Marxism and the Agrarian Question.* cilt. 1: *German Social Democracy and the Peasantry 1890-1907;* cilt 2: *Russian Marxism and the Peasantry* 1861-1930.

Kautsky, Karl 1899 (1988): *The Agrarian Question.*

Lenin, V. I. 1899 (1960): *The Development of Capitalism in Russia.*

Mamdani, Mahmood 1987: "Extreme but not Exceptional: Towards and Analysis of the Agrarian Question in Uganda".

Nolan, Peter 1988: *The Political Economy of Collective Farms.*

Patnaik, Utsa (der.) 1990: *Agrarian Relations and Accumulation:* The *"Mode of Production Debate" in India.*

Preobrazhensky, E. 1926 (1965): *The New Economics.*
Saith, Ashwani der. 1985: *The Agrarian Question in Socialist Transitions.*

Tarih ve Sınıf Bilinci (*İng.* History and class consciousness, *Fr.* Histoire et conscience de classe, *Alm.* Geschichte und Klassenbewusstsein)

György Lukács'ın, ilk kez 1923'de Berlin'de yayımlanan, birbiriyle yakından bağlantılı bu makaleler toplamı, 20. yüzyılın en etkili teorik yapıtlarından biridir. Mart 1919 -Lukács kısa ömürlü Macar Konsey Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Kültür Komiseri iken- ile 1922 Noeli arasında yazılan *Tarih ve Sınıf Bilinci*, o zamandan beri sosyoloji, politika ve felsefe tartışmalarını derinden etkilemektedir.

Bu ciltteki makaleler, "Sınıf Bilinci", "Rosa Luxemburg'un Marxizmi" ve "Tarihsel Materyalizmin Değişen İşlevi"nin tartışılmasından, "Marxizmde Ortodoksluk"un doğasının ve "Legalite ile İllegalite" arasındaki ilişkinin değerlendirilmesine ve aynı zamanda bir "Örgütlenme Sorununun Metodolojisi"nin anahatlarının çizilmesine kadar uzanmaktadır. Ama *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin en önemli makalesi, cildin yaklaşık yarısını kaplayan "Şeyleşme ve Proletaryanın Bilinci"dir. Bu çalışmanın başlıca kazanımlarından birisi, Marx'ın yabancılaşma teorisini *1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'nın yayımlanmasından on yıl önce, Hegelci bir tarzda da olsa, büyük bir derin görüşlülükle yeniden kurmuş olmasıdır. Ayrıca, aynı makalenin bir başka bölümünde "burjuva düşüncesinin antinomları"nın güçlü bir eleştirisiyle birlikte bunların, Lukács tarafından "bütünlüğün konumu" olarak özetlenen olumlu karşı yanı sunulmaktadır.

Tarih ve Sınıf Bilinci bireyin hiçbir zaman felsefenin ya da özgürleştirici eylemin yönlendirici ölçütü olamayacağını savunur. Çünkü birey zorunlu olarak "yalnızca subjektif kabul ya da red tepkilerine izin veren hazır ve değiştirilemez nesneler karmaşası"yla karşı karşıyadır. Ancak sınıf, üyelerinin kendilerini "şeyleşmiş nesnelliğin" paralize edici kuvvetinden kurtarmaları koşuluyla, "pratik devrimci bir tarzda gerçekliğin bütünü ile bağlantı kurabilir" (1971, s. 193). Lukács'a göre bu ancak proleter bütünlük konumunu ahlâken uygun bir kuramsal biçim içinde başarılı bir şekilde ortaya koymakla sağlanabilir. O nedenle devrimci dönüşümün kollektif aktörü, *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin yazan tarafından, kapitalist sistemin şeyleşmiş nesnelliğinin egemenliği altında ampirik olarak varolan proletaryanın "psikolojik bilinc"inin karşısına konulan, "isnat" ya da "atfedilmiş bilinç" ile karakterize edilir. Lukács öte yandan sınıf bilincinin aynı zamanda proletaryanın AHLÂK'ı olduğunda ve onun partisinin "savaşan proletaryanın ahlâkının cisimleşmesi" tarihsel rolüne yükselmediği sürece "proleter sınıf bilincinin örgütsel cisimlenişi" olarak görülemeyeceğinde ısrar etti (s. 42). Lukács, idealize edilmiş bir parti kavramını komünist hareketin süren bürokratlaşmasının karşısına koydu, böylesi gelişmeleri "eski tip partiler" kod adı altında eleştirdi. Bunun bir sonucu olarak Zinovyev de içinde, önde gelen Komintern yöneticilerinin sert saldırılarına hedef oldu. *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nin kazanımlarını, ancak 1967'de kitabın yeni baskısına yazdığı uzun bir önsözde açık savunabildi ve sistematik yapıtı *Sosyal Varlığın Ontolojisi*'nin sağladığı elverişli konumdan, daha çok Hegelci bileşenleri nedeniyle, kitabın felsefi temeli ile arasına bir mesafe koydu.

Tarih ve Sınıf Bilinci'nin ideolojisinin önemini vurgulayan aktivist tutumu her zaman onun başarısının sırrıydı. Bu yalnızca Gramsci, Korsch ve FRANKFURT OKULU'nun bazı önde gelen kişilerini (örneğin Benjamin ve Marcuse) etkilemekle kalmadı, 1950'ler Fransa'sında (Merleau-Ponty'nin onu BATI MARXİZMİ'nin başlatıcısı olarak övmesinden, *Arguments* dergisinin çevresinde toplanan entellektüellere kadar) ve 1960'ların sonundaki öğrenci hareketinde, özellikle Almanya'da etkili oldu.

Ne var ki, bu ideoloji merkezli aktivizm aynı zamanda bu yapıtın en sorunlu özelliklerinden biridir. Çünkü yazar, global sermayenin maddî gücünü büyük ölçüde küçümsemiş, onun uyum sağlama özelliklerini, "burjuva sınıf bilincinin proleter sınıf bilinci önünde teslim olması" olarak göstermiştir (s. 67). Bu ruhla, kapitalizmin hâlâ çökmemesinin nedenini, "burjuva toplumunun *objektif olarak* son derece sallantılı durumunun *işçilerin kafasındaki* şu andaki istikrarlı görünümü" (s. 31) ile açıklamıştır. Böylece metodolojik olarak "kapitalizmin kesin mahkûmiyeti"ni (s. 43) benimsememiş, zaferin "yalnızca diyalektik metodla, *metodolojik olarak garantilenebileceği*"nde (*a.g.y.*) ısrar etmiştir. Asıl sorunun proletaryanın gerek teorik, gerek örgütsel "ideolojik bunalımı" (s. 67) olduğunu düşünmüş, "nihaî savaşın sonucu

psikolojik bilinç ile isnat edilmiş bilinç arasındaki uçurumun kapanmasına bağlı"dır (s. 74) sonucuna varmıştır. Yeni tarihsel aktörün betimlenmesinde Hegel'in "özdeş özne-nesne'sini devralması -*Tarih ve Sınıf Bilinci*"ne 1967'de yazılan önsözde bu haklı olarak "Hegel'den Hegel çıkarma" denemesi olarak tanımlanmıştır- ve metodolojiye verilen önem (aynı önsözde eleştirisiz yinelenmiştir), ideolojiye ilişkin bu soylu iradeci görüş ve bunun savunduğu "bilinç için mücadele" (s. 68) ile tam bir uyum içindeydi.

IM/ZD

OKUMA

Cerutti, Furio ve d. 1971: *Geschichte und Klassenbewusstsein Heute.*

Lukács, György 1923 (1971): *History and Class Consciousness.*

Merleau-Ponty, Maurice 1955 (1973): *Adventures of the Dialectic.*

Meszaros, Istvan, der. 1971: *Aspects of History and Class Consciousness.*

Tarih Yazıcılığı (*İng.* Historiography, *Fr.* Historiographie, *Alm.* Geschichtsschreibung)

Alman İdeolojisi (ay. 1, ks. 1), ulusal bir devlet ve tarihten yoksun Almanların geçmiş üzerinde, Fransızların ya da İngilizlerin yaptıkları gibi gerçekçi bir biçimde düşünemeyeceklerini ama, tarihin itici gücünün din olduğunu sandıklarını belirtmişti. Marx, Ranke gibi en seçkin Alman tarihçileri hakkında bile, tarihi "sevimli anekdot tüccarlığına indirgemiş" ve tüm büyük olayları küçük ve ortalama nedenlere bağlamış bir "martaval üreten küçük kök eşeleyecisi" (Engels'e mektup, 7 Eylül 1864) türünden aşağılayıcı tavırlar takınmayı sürdürmüştü. Alman-olmayanlar arasında, İngiliz devrimi hakkındaki bir çalışması ve bu devrimin 1789 ile olan yakınlıklarını görmesiyle Guizot, Marx'ı ilk etkileyenlerdendir ancak Marx, Guizot'nun konuyu, özellikle son derece dar ufuklu bir siyasal çerçevede ele alışındaki hataları bulmakta gecikmemişti.

Hem tarih yazımıyla ve hem de tarihin nasıl yazılması gerektiğinin kuramıyla ilgilenmiş olan Engels, arkadaşına kıyasla daha doğuştan tarihçiydi. Tarihsel sürece derinlemesine nüfuz edememiş olmak, Engels'in Eugen Dühring'de bulduğu eksikliklerden biriydi. Dühring'i tarihte sadece cehaletin, barbarlığın, şiddetin tiksindirici kayıtlarını görmekle ve "sahnedeki bu gürültülü olaylar"ın gerisinde saklı evrimi gözardı etmekle suçlamıştı (*Anti-Dühring*, ks. 1, bl. 11; ks. 2, bl. 2). Aynı yapıtında Engels, siyasal iktisadın bir "*tarihsel* bilim" olarak görülmesi gerektiğini çünkü, bu bilimin sürekli olarak değişen materyalle ilgilendiğinde ısrar etmişti (ks. 2, bl. 1). Bazı tarihçiler, örneğin İngiltere'de, Engels'in Mehring'e yazmış olduğu mektubunda (14 Temmuz 1893) yakındığı ve tarihi dinsel, hukuksal, siyasal ve benzeri bölümler halinde, sanki bunların tümü ayrı alanlarmışçasına parçalamak biçimindeki kötü alışkanlıklarının farkına varmaya başlamışlardı.

Engels'in kendisine yönelttiği eleştirilerden biri, Almanya'daki 1524-25 Köylü Savaşı üzerine kendi yapıtında yaptığı türden bir çalışmayı düzenlemeye kalkışırken, hakikati orijinal araştırma yoluyla aramaktan çok, önceden belirlenmiş bir tezi destekleyecek öğeleri daha önceki yayınlardan çıkarmak yoluna gitmiş olmasıydı. Yine de, sonraki yıllarda aşırı basit usûllerin tehlikesinin bütünüyle bilincine varmıştı ve yaşamının son döneminde *Peasant War* adlı yapıtını bütünüyle gözden geçirmeyi tasarlamıştı. Dikkatli bir hazırlığı önemsemeyen Avusturya eğitiminin daha da kötüleştirmiş olduğu savruk tarzı yüzünden başlangıçta acımasızca eleştirmesinin kendi görevi olduğunu düşündüğü genç Kautsky Engels'in öğrencisi olmuştu. 1885'te Bebel'e, Kautsky'nin, "bilimsel çalışmanın ne demek olduğu hakkında kesinlikle hiçbir fikri yoktu" diye yazmıştı (24 Temmuz). Engels'in derslerinden yararlanan Kautsky, daha sonraları önemli katkılar yapmayı sürdürdü. Kautsky, tarihsel bilginin olaylar üzerinde, her şeyden önce de askerî olaylarda büyük pratik etkisinin olduğunu vurgulamıştı. Marxist olmayanlar tarafından yazılmış tarih hakkında keskin eleştiriler yapmıştı. Mommsen'in, 1848'den, Paris işçilerinin ayaklanışından birkaç yıl sonra, özellikle Almanya'da birçok liberalin III. Napoleon'u toplumun kurtarıcısı olarak yücelttiği bir dönemde, 1854'te yayımlanmış olan hayranlık dolu Sezar tasviri, Kautsky'nin işaret ettiğine göre, bir Jül Sezar kültü oluşturmaya yardımcı oluyordu (1908, s. 168).

Rusya'da Lenin gibi önde gelen sosyalistler tarihi daha az ciddiye alıyor değillerdi. Bukharin'in, tarih yazıcılığında ve diğer sosyal bilimlerde gördüğü, geçmişi Tann'nın insanı yönlendirişinin kayıtları olarak

kavrayan Bossuet'den her şeyi "katı mistisizm veya diğer ahmaklıklar" ile bulanıklaştıran Lessing, Fichte, Schelling ve Hegel'e kadar uzanan idealizm hakkında söyleyeceği çok şey vardı (1921, s. 59). 1917 devriminden sonra, o sırada mevcut olan diğer alanlardaki uzmanlar gibi, tarihçilerden de yararlanıldı ama, bu tarihçileri Marxist görüş açısına doğru güdülemeye yönelik bir çabayla birlikte. 1925'te, içinde eski Bolşevik ve tarihçi Pokrovsky'nin bilginler ile resmi görevliler arasında aracılık ederek önde gelen bir role sahip olduğu bir Marxist Tarihçiler Topluluğu kuruldu. Pokrovsky, Enteen'in (1978) gösterdiği gibi, rüzgarı eski okulun kırpılmış koyunlarına doğru yöneltmeye ve Marxist olanla Marxist olmayanın barış içinde birarada bulunmasını sağlamaya çalışarak işe başladı. Ancak, 1928'e gelindiğinde bu giderek zorlaşıyordu ve 1931'den itibaren de Stalin'in zalim müdahalesi, Deutscher'in sonradan yazacağı gibi, Sovyet tarih yazıcılığının işe başladığı andaki hırs ve heyecanı yakıp kavurdu ve Stalin'in desteğindeki Bolşevik parti tarihi, "Stalinist mitlerin o acayip ve kaba saba özeti" model olarak kabul edildi. "Batı tarih yazıcılığı", diye eklemişti Deutscher, "çok ender olarak bütünsel yanlışlamayla suçlanabilir ama, o da olgulan gizleme bakımından hiç masum değildir." Deutscher, toplumsal temellerle bir Marxistten daha az ilgilenmiş, "esasta kurumları ve politikalar"ı incelemiş olsa da "Sovyet rejiminin ilk gerçek tarihçisi" diyerek E. H. Carr'a borcunu ödüyordu (1955, s. 91-5).

Tarihin propaganda amacıyla çarpıtılması sadece Sovyetler Birliği'nde olmuyordu. Gramsci'nin hapishanede kendisinin çözmesi gerektiğini düşündüğü sorunlar arasında, ülkedaşı Croce'nin 19. yüzyıl Avrupa'sıyla İtalya'sı hakkında iki temel tarihsel çalışması tarafından ifade edilen eğilimleri değerlendirmek bulunuyordu. Gramsci, bu eğilimleri 1815 ve 1871 ile başlatmasının, dolayısıyla da Fransız Devrimi ve Napoleon ile Risorgimento döneminin mücadelelerini dışlamasının Croce'nin yanlışı olduğunu düşünüyordu; bu tür bir seçim, okurları bugün hakkında devrimci olmayan fikirlere doğru yönlendirme isteğini ortaya koyuyordu ki, bu da, işlerin o dönemdeki durumu içinde okurların faşizme doğru yönlendirilmeleri demekti (1971, s. 118-19).

Sovyet sözcüleri için, Soğuk Savaş yıllarında, Batılı bilginliğin kendisini yüceltmekte başvurduğu nesnellik üzerinde Amerika'da şiddetli bir biçimde ve iyileşmenin yavaş ve henüz tamamlanmamış olduğu Avrupa'da ise biraz daha düşük bir ölçüde anlaşma sağlandığı bir dönemde karşılık vermek zor değildi. Karşı saldırılardan biri, Sovyet uluslar politikası hakkında Amerika'da çoğalan literatüre yöneltilmişti. Bu literatür, kendisini Ukrayna ve Orta Asya kökenli göçmenlerle özdeşleştirmekle ve Kazakistan'ın hububat üretimine açılması gibi olayları "sömürgeleştirme" diyerek yanlış ifade etmekle suçlanmıştı ki, Amerika'nın batısında buranın yerli sakinleri yoketme pahasına gerçekleşmiş olan da buna benzerdi (Zenushkina 1975, s. 9, 284). Bu suçlamalarda ısrar eden bir yazar, diğer yandan da 1920'lerin kargaşalı günlerindeki Sovyet yazılarının çoğu kez eleştirel olmadığını kabul ediyordu: "bir bilim olarak Sovyet tarihi hâlâ çocukluk çağındaydı" (*a.g.e.* s. 14-15).

Daha genel olarak, Sovyet yazarı I. S. Kon, 1960'ta, tarihin aşkın bir varlık tarafından yönlendirdiği yolundaki Hıristiyan tarih felsefesini canlandıran Jacques Martin veya sonsuzlukla karşılaştırıldığında, bu dünyayı ve sorunlarını kötümser bir biçimde değersizleştiren Berdyaev gibi Batılı tarihçileri gerici dinsel düşünüşe karşı dayanıksız oldukları için kötülüyordu. Kon, Batı'da, "çoğul, bağımsız, kendi kendine yeterli döngüler, 'kültürler' (Spengler), 'uygarlıklar' (Toynbee) veya Rothacker'in deyimiyle 'yaşam tarzları'" kavramı ya da her tarihçinin, her kuşağın kendine özgü bir geçmiş imgesine sahip olma bakımından geçerli bir hakkının bulunduğunu ifade eden C. Beard'inki gibi bir görecilik uğruna bütün evrimci bakışın terkedildiğini belirtmişti. Marxistler ile Weberciler arasında sürüp giden tartışmaya katılan bir diğer Sovyet eleştirmen Glezerman, ikincilerin feodalizmde veya kapitalizmde soyut kavramlardan, zihinsel inşalardan başka hiçbir şey görmemekle yanlış yaptıklarını belirtmişti. Glezerman'a göre Toynbee'nin dünya tarihi şeması, Marx'ın bu tarihi üretim tarzlarına bölmesine karşı, sosyo-ekonomik formasyonların yerine yalıtılmış "uygarlıklar"ı koyarak savaşmak amacıyla düzenlenmişti. Glezerman, varolan burjuva bilginliğinin, örneğin 1956'daki Üçüncü Dünya Sosyoloji Kongresi'nde görüldüğü üzere, herhangi bir tarihsel ilerleme veya gelişme düşüncesini nasıl bir kenara ittiğine ve bunun yerine tarafsız "değişim" etiketini koyduğuna değinmişti (Glezerman 1960, s. 179, 183-4).

Gerçekleri karartmaya veya durağanlığa yönelik her türlü eğilime karşı çıkan güçlü bir akımı, Fransa'yı tarih yazan uluslar arasında öne geçirmekte büyük katkıları olmuş bulunan *Annales* dergisi temsil ediyordu. İki savaş arasındaki yıllarda, Marc Bloch ve Lucien Febvre'in verdikleri ilhamla kurulan, Fernand Braudel gibi önde gelen ardılıyla bu akım, 1950'ler ile 1960'larda benzersiz bir konuma ulaştı. *Annales* akımı gerçeği gizleyen veya dar görüşlü tüm düşünüş biçimlerine militanca karşı çıktı ve bu düşünüş biçimlerini sosyal bilimlerin önderi, tüm diğer sosyal bilimler için bir kılavuz olarak daha geniş bir tarih görüşüyle karşı karşıya bıraktı. Araştırmaya güçlü bir hız kazandırarak, içinde Marxizmin ayrı bir etkide bulunma gücüne sahip bulunduğu ve aynı zamanda da kendisini Sovyet klişelerinden kurtararak taze bir yaşam kazanacağı her tür yeni spekülasyonu ve deneysel yöntemi cesaretlendirdi. İngiltere'de de benzeri yeni bir hareket, bir diğer tarih ve tarihsel fikirler dergisinin *Past and Present*'in kuruluşuyla bağımsız bir biçimde ortaya çıktı. Bu hareketi başlatan komünist bir gruptu ama dergi, bununla birlikte, tam anlamıyla Marxist bir organ olmayıp, açık fikirli bir biçimde rasyonel ve ilericiydi ve Soğuk Savaş'ın kısıtlayıcı önyargılarından bir kopuş niteliğindeydi. İlk yıllarından sonra bu dergi daha da geniş biçimde liberal bir yöne doğru evrildi ve Marxist yorumların kendilerini huzur içinde hissettikleri bir dergi olmayı sürdürürken, İngilizce konuşan dünyada özel bir yer ve ün kazandı. Genişleyen tartışma ve fikir alışverişi sayesinde Batılı tarih yazıcılığında Marxist olanlar ile diğer düşünüşler arasındaki uçurum büyük ölçüde daraldı ve Marxist olmayan düşünüş biçimleri son yıllarda, "bio-tarih" veya "psiko-tarih" gibi Marxist metodolojiyle nadiren uzlaşabilecek olan yeni yaklaşımlara doğru yönelmiş olmakla birlikte, Marxizmin önemi bugünlerde kabul edilir oldu.

VGK/LK

OKUMA

Bukharin, N.I. 1921 (1925): *Historical Materialism. A system of Sociology.*

Deutsher, Isaac 1955 (1969): *Heretics and Renegades.*

Enteen, George M. 1978: *The Soviet Scholar-Bureaucrat. M.N. Pokrovskii and the Society of Marxist Historians.*

Glezerman, G. 1960: *The Laws of Social Development.*

Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks.*

Kon, I. S. 1960 (1967): "The Idea of Historical Change and Progress". M. Jaworskyi (der.) *Soviet Political Thought* içinde.

Lukács, Georg 1937 (1962): *The Historical Novel.*

Zenushkina, L. 1975: *Soviet Nationalities Policy and Bourgeois Historians.*

Tarihsel Materyalizm (*İng.* Historical materialism, *Fr.* Matérialisme historique, *Alm.* historisches Matérialismus)

Bu deyim, Marxist teorinin toplum-bilimsel odağını oluşturan çoğunlukla materyalist tarih kavramı olarak bilinen öğretinin merkezî yapısına işaret etmektedir. Engels'in *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm* kitabının (1892) girişinde yazdığı gibi, tarihsel materyalizm:

> toplumun ekonomik gelişmesinde, üretim ve mübadele biçimlerindeki değişimlerde, buna bağlı olarak toplumun farklı sınıflara bölünmesinde ve bu sınıflar arasındaki mücadelede bütün önemli tarihsel olayların harekete geçirici gücü nihaî nedenini araştıran tarihsel sürecin belli bir yorumunu ifade eder.

Marx, Engels'in materyalist tarih kavramına bağımsız bir biçimde vardığını belirtirken, Engels Marx'ı iki büyük bilimsel keşfinden biri olarak gördüğü (diğeri artık değer teorisidir) tarihsel materyalizmin kurucusu olmakla onurlandırdı. Teorilerinin kendi özelliği gereği Marx ve Engels formülasyonlarının tarihsel ve maddî önkoşullarını ortaya koydular.

Her ne kadar bilimadamları Marx'ın erken ve geç dönem yazıları arasındaki çeşitli tezlerin süreklilik derecesi bakımından bir anlaşma içinde olmasalar da, Marx ve Engels'in -her ne kadar entellektüel hazırlıktan yoksun olsalar da- *Alman İdeolojisi* (1845-46) ile belirginleştirmeye başladıkları tarihin materyalist görüşünün, dünya görüşlerinin ayırdedici niteliğini oluşturduğunu ve onların da buna inanmakta olduklarını, pek azı inkar edebilecektir. Bu kavramın daha önceki yazılarında taslak halinde bulunuyor olması, ikisinden birinin 1844-45'den önce Marxist kabul edilebilecek bir bakış açısına zaten ulaşmış

olduklarını gösterebilir. Bununla birlikte, Marx'ın kendi sözcükleri ile söylersek, daha sonraki bütün çalışmalarının "yol göstericisi" olarak tarihsel materyalizmi bilinçli bir biçimde kullanmaya başlamaları 1844-45 yıllarına rastgelir.

Tarihsel materyalizm açık konuşursak bir felsefe değildir; gerçekte, ampirik bir teori olarak (ya da daha tam anlatımla ampirik tezlerden oluşan bir yapı olarak) yorumlanması daha doğru olur. Marx ve Engels de çalışmalarının bilimsel karakterini sık sık vurguladılar, ve *Alman İdeolojisi*, yaklaşımının felsefî olarak türetilmiş soyutlamalar ya da dogmalara değil, gerçek koşulların doğru bir tasviri ve araştırması üzerine dayanmakta olduğu savındadır. Kısacası, "tamamen ampirik bir biçimde araştırılabilecek olan" öncüller üzerinde tarihsel materyalizm adına yalın, anlaşılır önsel ilkeler öne sürerler ve bu ilkeler zorlayıcı karekterde değildir. Tarih ve toplumun doğası konusunda bu türden cesur savlarda bulunan bir teorinin doğruluğu hiç olmazsa yalnızca, toplumsal ve tarihsel araştırmalar için geçerli bir araştırma programı sunma konusundaki yeterliliği bakımından sınanabilir.

Bu savlar, en özlü anlatımını Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'ya Önsöz'deki bir bölümde bulur. Her ne kadar "Önsöz"ün geçerliliği tartışma götürmez değilse de, önem derecesi, Marx'ın *Kapital*'de, materyalist bakış açısını açıklamak üzere en azından iki kez bu kaynağa başvurmuş olması bakımından, açıktır. "Önsöz"ün tezleri Marxist dergilerin tümünde yansısını bulur ve başka yerlerde de kendisi ile ilgili açımlamaların ışığında yorumlanmak zorundadır. Marx "Önsöz"de, üretim ilişkileri tarafından oluşturulan toplumun ekonomik yapısının toplumun gerçek temeli olduğunu ileri sürer. Toplumun ekonomik yapısı "üzerinde resmî ve siyasal üstyapının yükseldiği ve toplumsal bilinç biçimlerinin kesin olarak kendisine uygun düştüğü" temeldir. Öte yandan, toplumun üretim ilişkilerinin kendisi de "(toplumun) maddî üretici güçlerinin kesin bir gelişim düzeyine uygun düşer". Bu anlamda "maddî yaşamın üretim tarzı, genelde toplumsal, siyasal ve entellektüel yaşam sürecini koşullandırır". Toplumun üretici güçleri geliştikçe, o an büyümelerinin önünde engel oluşturan, varolan üretim ilişkileri ile çatışır (☞ ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ). "Daha sonra bu çatışma toplumu böldüğü ve insanlar, az ya da çok ideolojik biçimler içinde bu çelişkinin bilincine vardıkları ve onunla mücadele ettiklerinde bir toplumsal devrim çağı başlar". Çelişki, üretici güçler lehine çözümlenir ve maddî önkoşulları eski toplumun bağrında olgunlaşmış olan, toplumun üretken kapasitesinin büyümesine daha uygun düşecek olan yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri ortaya çıkar. Burjuva üretim biçimi toplumun ekonomik formasyonunda çok sayıdaki gelişme döneminin en sonuncusu olma özelliğini taşır, fakat aynı zamanda üretimin en son uzlaşmaz (antogonist) biçimidir. Ortadan kalkışıyla insanlığın tarih öncesi de son bulacaktır.

Yukarda da anlatıldığı gibi -bazı Marxistler katılmasalar da- tarihsel materyalizmin ana tezi insanlık tarihini karakterize eden üretimin farklı sosyo ekonomik örgütlenmelerinin, toplumun üretici kapasitesinin önünde engel ya da destek olmalarına bağlı olarak ortaya çıktıkları ya da çöktükleridir. Şu halde, insanlık tarihinin genel akışını üretici güçlerin büyümesi olgusu açıklamaktadır. Bununla birlikte, üretici güçler yalnızca üretim araçlarından (araçlar, makineler, fabrikalar vs.) oluşmaz, aynı zamanda emek gücünü de -iş süresince kullanılan beceri, bilgi, deneyim ve diğer insanî yetenekler- içerir. Üretici güçler, toplumun kendisi aracılığıyla maddî üretime egemen olduğu güçleri temsil eder.

Toplumun üretici düzeyine uygun düştüğü belirtilen üretim ilişkileri, üretici güçlerle insanı, üretim süreci içersinde biraraya getirir. Bu üretim ilişkileri iki genel biçimden oluşur; bir yandan gündelik üretim sürecini sürdürmek için zorunlu olan teknik ilişkilerdir; öte yandan, üretim güçlerine ve ürünlerine girme biçimini belirleyen (özel mülkiyet olarak resmen ifade edilmiş olan) ekonomik kontrol ilişkileridir. Zıtlık, maddî üretim ilişkileri ile bunların sosyo ekonomik kılıfları arasındadır ve Marx, bu ikisini birbirlerine karıştıranları özellikle eleştirir. Ekonomik yapı biçimleri arasında farklılık yaratan, onlarda egemen olan toplumsal üretim ilişkileridir. "Toplumsal üretim biçimi ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları daima onun öğeleri olarak kalır... (onların) içinde biraraya geldikleri özel biçim, toplum yapısındaki farklı ekonomik dönemleri birbirinden ayırdeder" (*Kapital II*., bölüm 1).

ÜRETİM TARZI kavramı da , benzer biçimde, iki anlamlıdır, Marx bu kavramı kimi zaman kapitalizmin "üretim tarzında gün ve gün sürekli devrimler" ya-

ratmakta olduğu zamanlar için, üretimin teknik doğası ya da üretimde bulunma tarzı olarak sınırlı anlamda kullanır. Ancak çoğunlukla söz konusu kavramı ikinci anlamında, tam olarak söylersek, belli bir mülkiyet ilişkileri içinde yapılan ve onun bir sonucu olan, üretimin *toplumsal* sistemi (tarzı ya da biçimi) olarak kullanır. Böylelikle, kapitalist üretim tarzı meta üretimini (☞ META), artığa el koymanın belli bir biçimini, değerin emek zaman belirlenmesini vs. gerektirirken, kapitalist üretim ilişkileri, insanlar ile üretici güçler arasında belli bir bağı tanımlar. (Ek olarak Marx "üretim tarzı" kavramını kimi zaman üretimi sürdürme biçiminin hem teknik hem de toplumsal özelliklerini kavramak için kullanır). Birden fazla üretim tarzı, herhangi bir somut toplumsal formasyon içinde yanyana bulunabilir, ancak *Grundrisse*'nin girişinde "bütün toplumsal biçimlerde derecelenmeleri belirleyen ve diğer hepsini etkileyen belirleyici bir üretim tarzının olduğu" ileri sürülür.

Marx'ın Annenkov'a yazdığı gibi, "İnsanlar asla kazanmış oldukları şeylerden vazgeçmezler". Bu nedenle üretici güçlerin büyümesi, üretim ilişkilerini ve üretim tarzını belirler. "Uygarlığın ürünlerini" korumak için, kazanmış olduklan üretici güçlere uyum sağlamak ve onlann sürekli ilerleyişlerini kolaylaştırmak üzere üretimde bulunma yollarını (üretimin ya maddî ya da toplumsal ilişkilerini ya da her ikisini birlikte) değiştireceklerdir. Bununla ortaya çıkan, ekonomik yapının sırasıyla resmî ve siyasal üstyapıyı biçimlemesidir. Ne var ki, üretici güçler toplumsal dünyayı dolaysız olarak biçimlemez. Toplumun üretken kapasitesindeki gelişme yalnızca, toplumun sosyo ekonomik evriminin temel biçimlerini, tarihin kaba ve genel çizgilerini sınırlar.

Üretim ilişkileri, üretici güçlerin gelişmesinin hızını ve yönünü etkileyebilir. Kapitalizm, özelde, toplumu önceleri hayal bile edilemeyen bir üretici düzeye yükseltme eğilimi ile ayırdedilir. Ne var ki bu durum, Marx'ın tezi, yeni ortaya çıkan üretim ilişkilerinin toplumun üretici kapasitesindeki gelişmeyi artırma yeteneğinde olduğunu vurguladığı için, tarihsel materyalizmle uyum halindedir. Bununla ilgili olarak, kapitalizmin doğuşuna damgasını vurmuş olan üretici güçlerin, kapitalizmi ayırdeden güçler (örneğin geniş ölçekli makineleşmiş üretimin fabrika örgütü) olmadığı sıklıkla vurgulanır. Bununla beraber tarihsel materyalizm, kapitalizmin ortaya çıkışının varolan üretici güçlerin gelişme düzeyine karşılık gelmekte olduğunu kabul eder.

Günümüzde bazı Marxistler, üretici güçlerin egemen rolünü reddederek, üretim ilişkileri ve üretim güçlerinin birbirlerini karşılıklı olarak belirlediklerini düşünmektedirler. Fakat Marx, bunların karşılıklı etkileşimlerini kesinlikle kabul etse de ve üretim ilişkilerinin üretici güçleri etkilediğini gösteren özel örnekler verse de, bütün genel teorik ifadelerinde temel belirleme üretici güçlerin egemenliği yönündedir. Tarihsel materyalizm, üretici güçleri açıklayıcı bir üstünlüğe sahip olarak gördüğü için, genelde farklı sosyo ekonomik formasyonlann ortaya çıkışını, üretici güçlerdeki farklılığa dayandırmak amacındadır.

Marx'ın, toplumun resmî ve siyasal kurumlarını üstyapısal olarak gördüğü açıktır; bu kurumlann temel karakteri, varolan ekonomik yapının doğasınca belirlenir. Diğer hangi toplumsal kurumların üstyapıyı oluşturmakta olduğu tartışma konusudur (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI). Marx, toplumun çeşitli alan ve düzeylerinin egemen üretim tarzını yansıttıklarını ve çağın üretiminin doğası tarafından biçimlendirildiğini düşünür. Marxist İDEOLOJİ teorisi, belli düşüncelerin, varolan toplumsal ilişkileri olumladıkları ya da özel sınıf bilincine olanak tanıdıkları için ortaya çıktıklarını ya da yaygınlaştıklarını ileri sürmektedir. Bununla beraber, diğer toplumsal alanlar ve kültür ile genel olarak bilinç üzerindeki etkisi, daha azaltılır ya da aralarındaki farklılıklar gözetilirken, resmî ve siyasal yapılar üzerindeki ekonominin belirleyiciliği göreceli olarak daha dolaysız olma eğilimindedir. Tarihsel materyalizm, toplumsal yaşam alanlan arasında bir hiyerarşi olduğunu düşünür, ancak bu hiyerarşik ilişkiler yalnızca genelde toplum açısından değil, aynı zamanda sosyo ekonomik örgütlenmenin her bir özel biçimi açısından da açımlanmak zorundadır. Üstyapının temelden türediği Marx için bir yasadır, ancak yasalarla ilgili bir yasadır; her toplumsal formasyonda daha özel birtakım yasalar bu genel türeyişin kesin doğasına hakim olur. Buna paralel olarak *Kapital*'in I. cildindeki bir dipnotta (kısım 1, bölüm 4) bir çağın üretim tarzının o dönemin toplumsal yaşamının çeşitli alanlarının göreli önemini belirlediği belirtilir. Bununla birlikte temel-üstyapı metaforu materyalizmin en tartışmalı ve çekişmeli sorunlarının başında gelir. Marx'ın teorisi üstyapıyı ne ekonomik temelin bir gölge fenomeni olarak gördü ne de resmî ve siyasal

kurumların zorunlu niteliğini yoksaydı. Bir üstyapının olmasının nedeni, ekonomik yapının kendisine en uygun gelen kurumları yaratmasında toplumun örgütlenmeye ve dengede bulunmasına gerek duyulmasındandır. Ne de üstyapı ile temel arasındaki ilişki bir statü ve bir dayanak ilişkisidir. Üstyapıların temel üzerinde etkide bulundukları ve "gerisin geri ondan etkilendikleri" tarihsel materyalizmin temel görüşlerinden birisidir.

Özelde hukuk, "varolan düzeni olumlamak" ve "yalnızca, düzeni rastlantılardan uzak tutmak" için zorunludur (*Kapital III*, bölüm 47). Hukuk'un işlevi; resmî alana, varolan üretim ilişkilerini, sonunda hukuğun ekonomik yapı karşısında tamamen özerk olduğu ideolojik yanılsamasını besleyecek olan, somut ve kodlanmış bir biçim altında temsil edecek ve meşrulaştıracak biçimde bir miktar özerklik kazandırmaktır. Buna ek olarak kapitalizm koşulları altında, özgür bireyler arasındaki "sözleşmenin hayalî hukuksal gücü" (*fictio juris of contract*), üretimin gerçek doğasını, özelde, ücretli emekçiyi sermayeye bağlayan "görünmez bağları" gizlemektedir (*Kapital I*, bölüm 23). Kapitalizm öncesi toplumlarda, örneğin feodalizmde gelenek ve alışkanlıkların benzer bir denge sağlayıcı işlevi vardır ve belli bir özerklik derecesi kazanabilirler. Burada, toplumsal üretim ilişkilerinin gerçek doğası, feodal yaşamın diğer alanlarını da karakterize eden kişisel egemenlik ilişkileri tarafından gizlenir.

Marx'ın sınıf analizi, ki "Önsöz"de olmaması şaşırtıcıdır, tarihsel materyalizmin yukardaki tezleri ile pek çok bakımdan ilişkilidir. Üretimin toplumsal örgütlenmesinde, insanlar, üretim güçleri ve ürünleri ile farklı ilişkiler içersinde bulunurlar ve verili herhangi bir üretim tarzında bu ilişkilerin belli bazı karakteristik biçimleri olacaktır. Varolan toplumsal üretim ilişkilerine göre kavranılmış olan bireylerin ekonomik konumları, başkaları ile ortak olan belli bazı maddî çıkarlar meydana getirir ve sınıf özelliğini belirler. Buradan, emek gücünün alım ve satımına (ve üretim araçlarının mülk sahipliği ya da mülksüzlüğe) dayanarak, burjuvazi ve proletaryanın bildik tanımlamaları çıkartılır.

Bu biçimde tanımlanmış olan sınıf konumunun, üyelerinin dünya görüşlerini ya da bilinçlerini belirlediği, tarihsel materyalizmin bir tezidir. Örneğin Marx, *18 Brumaire*'de Lejitimistler ve Orlancılar üzerine yaptığı tartışmada sosyo ekonomik konumlarına bağlı olarak her bir sınıfın "ayırdedici ve kendilerine özgü duygu, yanılsama, düşünce biçimleri ve yaşam görüşlerini oluşturan bir üstyapıyı" yaratmış olduklarını vurgulamıştır. Sınıfların maddî çıkarlarındaki farklılaşma onları böler ve aralarında bir mücadeleye yol açar. Sınıflar, üyelerinin kendilerini bir sınıf olarak kavradıkları oranda farklılaşır, öyle ki sınıflar arasındaki uzlaşmaz çelişkiler üyeler tarafından farkedilmeyebilir, ya da yalnızca dinsel ya da ideolojik biçimler içinde anlaşılabilir (☞ SINIF BİLİNCİ).

Bir sınıfın nihaî başarısı ya da yenilgisi, üretici güçlerin ilerlemesi ile onun ilişkisince belirlenir. *Alman İdeolojisi*'nin sözcükleri ile: "Altında üretici güçlerin uygun düştüğü koşullar, sınıf egemenliğinin koşullarıdır" üretici güçlerin ilerlemesine ayak uydurmak zorunda olan üretim ilişkilerini yerleştirmeye ya da korumaya yetenekli olan bu sınıf, hegemonyasını kurmuştur. Böylelikle Marx, proletaryanın davasının nihaî başarısının, örneğin eskinin kahramanca köle ayaklanmaları yenilgiye mahkûm iken, burjuvazinin ilk zamanlarında olduğu gibi, temel tarihsel durum ve özellikler tarafından garanti altına alınmış olduğunu düşündü. Tarihsel materyalizm, sınıf egemenliğini, şimdiye kadar hem kaçınılmaz hem de zorunlu olarak, dolaysız üreticilerin üretkenliğinin geçim düzeyinin ötesinde zorlanması olarak görür. *Felsefenin Sefaleti*'nde "uzlaşmaz çelişkinin olmadığı yerde ilerleme de yoktur" denir (bölüm I). Bu, uygarlığın izlediği yasadır... şimdiye kadar üretici güçler bu uzlaşmaz sınıf çelişkileri sisteminden dolayı gelişmiştir". Bununla birlikte kapitalizmin yarattığı üretici gelişme hem sınıf egemenliğinin olabilirliğini hem de sınıf egemenliğinin tarihsel nedenini ortadan kaldırır. Devlet özünde sınıfın egemenliğini bağladığı bir araç olduğu için sınıf-ötesi toplumda kaybolacaktır.

Tarihsel materyalizm sınıf çelişkisinin ve insanlık tarihinin temel yörüngesinin üretici güçlerin gelişimi tarafından belirlenmiş olduğunu ileri sürer. Bununla birlikte bu gelişme söz konusu özel üretim biçimlerinin karakterini ortaya koyan teorik bir modele göre anlaşılmak zorundadır. Böyle bir teori, herhangi bir özel toplum karşısında çok soyut kalacaktır. Nitekim Marx, kapitalizmin evrimini herhangi bir özel kapitalist ulus devletin yapısından çıkardığı bir soyutlama içinde sunar. Kapital, sosyalizmin "kaçınılmazlığı" iddiasını garanti altına alır ancak aynı kesinlikle hiç kimseye,

sosyalizme hangi zaman ya da mekanda varılacağı konusunda kehanette bulunma yetkisini vermez. Yalnızca kapitalizmin gelişme eğiliminin böyle bir sonuca neden olacağı iddia edilebilir. Ne de herhangi bir toplumun özel gelişimi, diyalektiğin kimi evrensel güçlerini ve üretim ilişkilerini kabaca yinelemektedir. Toplumlar, seyrek olarak, kendileri dışındaki üretici gelişmelerden yalıtık ve etkilenmemiş olarak kalırlar. Bu nedenle, yeryüzündeki her toplumsal grup için aynı ekonomik gelişme dönemlerinden geçmek bir yazgı değildir, ne de herhangi bir özel toplumsal formasyonun evriminin yalnızca içsel üretici gelişmelerin bir sonucu olduğu doğrudur. Her ne kadar tarihsel materyalizm ülkelerin geri kalabileceği ya da hatta basamak atlayabilecekleri olasılığını tanısa da yine de ülkelerin gelişme süreci, sosyo ekonomik evrimin örüntüsü içinde ve gelişme de üretici güçlere göre değerlendirilmek zorundadır.

"Önsöz"; Asyatik-antik-feodal ve modern burjuva üretim biçimlerini, insanlığın ilerleyişindeki en büyük dönemler olarak belirler fakat bunlar tarihin istisnasız her ulusu tırmanmak zorunda bıraktığı basamakları değil (☞ GELİŞME EVRELERİ), sosyo-ekonomik evrimin genel dönemlerine işaret eder.

1877 Kasımında yazdığı ünlü mektubunda Marx, bütün halklar üzerinde bir yargı gibi etkide bulunan "herhangi bir tarihsel-felsefi teoriyi" reddeder; fakat bu çok sık kullanılan alıntı tarihsel materyalizmin reddine yol açmaz. Marx tutarlı bir biçimde, her toplumsal grubun aynı süreçlerden geçmeye yazgılı olduklarını iddia etmeksizin tarihin evriminin zorunlu olarak üretici güçler tarafından belirlendiğine inanmaktaydı. Gerçekten de Marx insanlığın ilk üretim biçimlerinin ayrıntılı bir çözümlemesini yapmadığı için, tarihsel dönemlerle ilgili sınıflamasını (ya da hiç olmazsa feodalizm öncesi olanlarını) değiştirme arzusunu taşımış olabileceği mümkün gibi gözükmektedir. Kapitalizm çözümlemesinde (ve sosyalizme geçiş tasarımında) Marx'ın tarihsel şemasındaki değişiklik ilke olarak tarihsel materyalizmin temel görüşleri ile karşılaştırılabilir. Tarihsel materyalizmin tarihi en son ayrıntısına kadar açıkladığı gibi bir iddiası olmadığı akıldan çıkartılmamalıdır. Pek çok tarihsel olay ve özellikle bu olayların özel biçimleri en geniş anlamıyla rastlantısaldır. Teori her ne kadar davranışı, onun tarihsel sınırları içine yerleştirmeye çalışsa da tek tek davranışları bilimsel olarak açıklamaya çalışmaz. Tarihte karşı durulmaz eğilimler var ise, bu bireylere rağmen değil, bireylerin seçimlerinden doğar. Bir toplum-bilimsel teori olarak tarihsel materyalizmin açıklama tutkusu, felsefi belirlemeciliğe (determinizme) düşmesine neden olmaz. Tarihsel materyalizm Marxizm içinde son derece merkezî bir öneme sahip olduğu için, Marxizm içindeki siyasal ve entellektüel akımlar, teorinin farklı yorumları ile ayırdedilebilirler. Yukarıda, az çok herkes tarafından kabul edilebilecek bir yorum sunuldu, ancak teorinin tarihsel temel kavram ve teoremleri üzerinde, teoriyi oluşturan çeşitli öğelerin göreli önemleri konusunda şiddetli tartışmalar hüküm sürmektedir. Basmakalıp bir duruma getirmeksizin tarihsel materyalizmi ampirik olarak geçerli bir teori haline getirmek oldukça zor bir görevdir. Teorinin uzun erimli savları ve yorum açısından bir konsensusun yokluğu, teorinin ömrü konusunda doğru bir değerlendirme yapılmasını son derece güçleştirmektedir.

WHS/SŞ

OKUMA

Balibar Etienne 1970: "The Concepts of Historical Materialism". Louis Althusser ve Etienne Balibar: *Reading "Capital"* içinde.

Bukharin, Nikolai 1925: *Historical Materialism.*

Cohen, G. A. 1978: *Karl Marx's Theory of History: A Defence.*

Evans, Michael 1975: *Karl Marx.*

McMurtry, John 1978: *The Structure of Marx's World-View.*

Plekhanov, Georgi V. 1972: *The Development of the Monist View of History.*

Shaw, William H. 1978: *Marx's Theory of History.*

Witt-Hansen, J. 1960: *Historical Materalism: The Method, the Theories.*

Wood, Allen W. 1981: *Karl Marx.*

Tarihsicilik (*İng.* Historicism, *Fr.* Historicisme, *Alm.* Historizismus)

Marxist düşüncede tarihsicilik teriminin kullanımı hemen hemen terimin Hegel öncesi Alman toplumsal düşüncesindeki orijinal anlamı denli çok yönlüdür. Ama temel olarak iki anlamı var:

Birincisi, Karl Popper'in çalışmalarında sözü edilen tarihsicilik. Popper'e göre, Hegel ve Marx tarihin bir örüntüsü ve anlamı olduğu, bu kavrandığı takdirde

geleceği öngörme ve biçimlendirmede kullanılabileceği yolundaki yanıltıcı ve zararlı tarih görüşünün yer etmesinden sorumludur. Popper'in tanımladığı tarihsicilik varyantının kapsadığı metafizik ve tarihin biraradalığı Hegel'de mevcut olabilir, ama Marx'ın çalışmalarına temel itilimini kazandıran bu nitelik değildir. Tarihin kendisinin, insanların farklı gelişim aşamalarında ona atfettiklerinin ötesinde bir anlamı olamayacağı Marx'ın görüşüdür. Ayrıca, Marxizmin sonradan, "tarihin yasaları" hakkındaki sözde üstün içgörünün Popper'in bağlantılandırdığı tarihsicilik ve totaliter politikayı haklı kılmaya ve desteklemeye yarayan bir takım yorumlarının ortaya çıktığı biliniyor. Benzer şekilde, Marx'ın kendi düşüncesinin tarihsici olup olmadığı sorusu, ancak bu düşüncenin bilimsel niteliği sorusu, ütopyacılık eleştirisi ve öngörülerinin statüsü ile birlikte yanıtlanabilir.

Terimin ikinci -birçok bakımdan birincinin tersi olan- güncel anlamı genç Lukács, Korsch ve bir ölçüde de Gramsci'nin çalışmalarındaki "Hegel'e dönüş"ün tarihsel göreceliğinde yatar. Korsch, açıkça Hegel'e göndermede bulunarak "Marxist teorinin her değişme, gelişme ve değişkesini çağının zorunlu bir ürünü olarak Alman idealizminin felsefesinden orijinal doğumundan başlayarak anlamaya çalışmamız gerektiğini" öne sürdü. Aynı anlamda, Buharin'i eleştirirken Gramsci Marxizme "mutlak tarihsicilik" olarak göndermede bulunuyordu. Marxizmin bu değişkesinin başlıca eleştirmeni, *Kapitali Okumak*'ın beşinci bölümünde tarihsiciliği, hümanizmle birlikte, temel saldırı nesnesi olarak seçen Althusser'dir. Temel olarak bu tartışmada sorun, bir kez daha, Marx'ın ortaya koyduğu bilimin doğası ve Marx ile Hegel'in ilişkisini kurcalayan karmaşık sorundur. (☞ HEGEL VE MARX; TARİHSEL MATERYALİZM; MARXİZMİN GELİŞİMİ; İLERLEME.)

DMcL/MK

OKUMA

Althusser, Louis 1970: *Reading "Capital"*.

Gramsci, Antonio 1929-35 (1971): "Critical Notes on an Attempt at Popular Sociology", *Selections from the Prison Notebooks* içinde.

Korsch, Karl 1923 (1970): *Marxism and Philosophy*.

Lukács, Georg 1923 (1971): *History and Class Consciousness*.

Popper, Karl R. 1957: *The Poverty of Historicism*.

Tekelci Devlet Kapitalizmi (*Ing.* State monopoly capitalism, *Fr.* Capitalisme d'etat monopoliste, *Alm.* staatsmonopolistischer Kapitalismus)

Kapitalizmin; devletin sermaye birikimi ile doğrudan doğruya ilgili olan önemli bir ekonomik güç olarak ortaya çıkmasıyla karakterize edilen son aşaması (☞ KAPİTALİZMİN DÖNEMLENDİRİLMESİ). Bu aşamanın birçok analizinde, devlet sermayenin bir bölümüyle bir biçimde bağlıdır -büyük müteşebbisler ve büyük malî bloklarca temsil edilen tekel sermaye. TEKELCİ KAPİTALİZM'den bağımsız olarak, böyle bir aşamanın varlığı çekişmelidir, ancak düşünce, Komünist partilerin teorik kurumları için önemli olmuştur. Modern kapitalist devletin sınıf yapısı, bütün diğer bölüm ve sınıflara karşı tekelci sermayeyi açtığı görülmektedir. Böylece devlet gücü için mücadelede orta ve küçük sermayeleri, çalışan sınıfı ve orta katmanları kapsayan bir anti-tekelci ittifak sağlanabilir.

Stalin'in ölümünden sonra değişik kollar görüldüyse de (☞ Hardach ve Karras 1975; Wirth 1972; ve özellikle Jessop'un (1982) kapsamlı çalışması), tekelci devlet kapitalizmi kavramı ("stamocap") 1950'lerin başlarında Sovyet ve Doğu Avrupa yazılarında doğmuştur. Bir kol, tekellerin kurumsal ajanlıklarını vurgular; ki bu, devleti, can çekişen bir kapitalizmde ve genel bir krizde olan emperyalizmde, kâr için mücadelede kendi amaçları bakımından ikinci plana iter. Bir ikincisi, tekelci devlet kapitalizmini, kapitalizmin doğuştan varolan yasalarının bir ürünü olarak görür; üretim güçlerinin gelişmesi ve SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI, ekonomiye tekellerin yanında müdahale eden bir devlet yaratmıştır. Bu müdahalenin nedeni kısmen üretim ilişkileri ile gittikçe artarak toplumsallaşan üretken güçler arasındaki çekişme; kısmen de devletin iç siklusunu yönetebilmesi için tekellere duyulan gereksinimdir.

Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde Zieschang gibi yazarlar Keynesyen politikalarla birikimi, üretimi, talebi ve sermayenin valorizasyonunun saptanmasında devletin rolünü özellikle vurgularlar. Boccara (1976) ve diğer Fransız teorisyenleri bu manzarayı, ekonomik krizleri fazla birikimin bir sonucu ve devletin

modern rolünü krizlerin üstesinden sermayenin esaslı devalorizasyonuyla gelmeye çabalamak olarak gören, daha geniş bir çerçeveye oturturlar. Bunlar, Fine ve Harris (1979) gibi, bu aşamanın temellerini 1930'lara dayandırırlar. Oysa Sovyet yazarlar "starnocap"ı, hem can çekişen emperyalizme, temellerini de birinci dünya savaşına dayandırırlar; hem de bu kavramın Lenin'in o dönemde yazdıklarından kaynaklandığına inanırlar (Lenin, bunu tekelci kapitalizmden ayrı bir aşama olarak ortaya koymamış olduğu halde). Benzer biçimde, devletin, kapitalist ekonomi için her zaman önemli olduğu gerekçesiyle Baran ve Sweezy (1966) bu ayırımı reddederler ve Poulantzas (1975) tekelci devlet kapitalizminin kapitalizmin ikinci büyük aşaması olan emperyalizm içinde ayrı bir faz olduğunu iddia eder.

"Starnocap" teorisine göre, devletin sermaye ile olan ilişkisi ihtilâflıdır. Sovyet eserlerinde, çok önemli bir unsur devletle tekelci sermaye arasındaki "birleşme" düşüncesidir. Afansayev (1974)'e göre, örneğin, bu aşama nitel olarak yeni bir olguyu gerektirir: "tekeller ile burjuva devletin gittikçe büyüyen birleşimi, devlet ile tekelci güç arasındaki birleşime dayanan tekelci devlet yönetiminin varlığı". Ancak, "birleşme" düşüncesi tekelci devlet kapitalizminin bütün kavramlarında bulunmaz; Boccara (1976) ve Fine ve Harris (1979) bunu reddeder; Herzog (1971) "birlik içinde ihtilâfçı ayrılık" koşullarında devletin görece özerkliğini vurgular (☞ DEVLET).

LH/BA

OKUMA

Afanasyeu, L. ve d. 1974: *The Political Economy of Capitalism.*

Baran, Paul ve Sweezy, Paul 1966: *Monopoly Capital.*

Boccara, Paul (der.) 1976: *Le Capitalisme monopoliste d'Etat.*

Fine, Ben ve Harris, Laurence 1979: *Rereading "Capital".*

Hardach, Gerd ve Karras, Dieter 1975 (1978): *A Short History of Socialist Economic Thought.*

Herzog, Philippe 1971: "Le rôle de L'état dans la société capitaliste actuelle".

Jessop, Bob 1982: *The Capitalist State.*

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Writh, Margaret 1972: *Kapitalismustheorie in der DDR.*

Tekelci Kapitalizm (*İng.* Monopoly capitalism, *Fr.* Capitalisme monopoliste, *Alm.* Monopolkapitalismus)

Tekellerin, kapitalizmin 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkmış yeni bir basamağı olduğu düşüncesi, Lenin ve FİNANS KAPİTAL kuramcıları tarafından Marxizm içinde ele alınmıştır. Ancak tekelci kapitalizm terimi, 1960'ların ortalarında Marxist ekonomi kuramındaki yeniden canlanış sürecinde büyük bir etki yaratmış olan Baran ve Sweezy'nin (1966) kitabında farklı bir anlam, yeni bir önem kazanmıştır. İlk dönemlerinde (Sweezy 1942, Baran 1957) ileri sürdükleri düşüncelerini geliştirdikleri bu kitaptaki tezler, daha sonraları *Braverman*'ın (1974) aynı kavramsal çerçevede yazdığı kitap gibi birçok önemli kitap ve *Monthly Review*'da çıkan birçok yazı ile desteklenmiştir. Baran ve Sweezy'nin tekelci kapitalizm üzerindeki çalışması Marxist ekonomilerde, özellikle de Kuzey ve Güney Amerika'da canlı bir ilgi uyandırdıysa da, revizyonist karakterdeydi. Dengeyi koruyabilmek için nelerin belirdiği, nelerle karşılaşıldığı ve savaş sonrası büyüyen kapitalizm üzerinde durmuşlar, Marx tarafından ortaya konan çelişkilerin yerini başkalarının aldığını, kapitalizmin de bunları denetim altında tutmak için yeni yöntemler geliştirdiğini savlamışlardır. Kapitalizmin karakterindeki kilit değişikliğin, endüstriyel sermayeler arasındaki rekabetin yerini tekeller arasındaki rekabetin alması olduğunu ileri sürmüşlerdir; başka bir deyişle, ürünlerinin satıldığı *pazarlar* üzerindeki her bir firmanın ağırlığı artmış, bu da nitel bir değişikliğe yol açmıştır. Baran ve Sweezy'e göre tekelci kapitalizm basamağının tanımlayıcı karakteri işte buradadır. Bu gelişmenin *nedenini* ve kendi yaklaşımlarının kökenini Marxist gelenek içinde açıklamak için Marx'ın SERMAYENİN MERKEZİLEŞMESİ VE YOĞUNLAŞMASI yasasına güvenmelerine karşın, Baran ve Sweezy gelişmenin *etkisinin* tekel firmalarının kârlarına bir artış getireceğini göstermek amacıyla neo-klasik ekonomilerin standart kuramlarından birini ele almışlardır.

Baran ve Sweezy okulunda kullanılan tekelci kapitalizm kavramında tekel firmalarının ortaya çıkan kârları, Marx'ın AZALAN KÂRORANI yasasını geçersiz kılan bir konum getirmektedir. Bu noktada Baran ve

Sweezy, toplam kâr "toplumun ekonomik artışına" yaklaşır ve "sistem geliştikçe tekelci kapitalizmin yasası gereği bu artının hem mutlak hem de göreli bir artış eğilimi vardır" biçiminde bir formülasyona giderler (1966, s. 72). Azalan kâr oranı yasası yerine gelen artı yükselme eğilimini "rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme giden yapısal değişikliğin en temel kuramsal ifadesi" olarak görürler. Yeni sistemin en önemli anlayışlarının bu eğilimden uç verdiği görülürken, diğer yandan "ekonomik artık" kavramının Marx'ın ARTIK DEĞER kavramından oldukça farklı olduğunu belirtmekte yarar var.

Ekonomik artık, değer yerine piyasa ederleri üzerinden hesaplanmıştır, daha da önemlisi zorunlu toplumsal maliyetin doğasına bağlı normatif hükümlere dayandırılmıştır. Toplum için ikincisi, toplumsal anlamda zorunlu olduğu sürece, üretimin eski maliyet çıktısıdır. Yalnızca satışın etkinliğine (eforuna) bağlı olduğu durumlarda bazı iş maliyetleri bu kategorinin dışında tutulmuştur. Bunlar sadece satış kadrolarının maaşı gibi şeyler değil, aynı zamanda malların temel işlevi için son derece gerekli olmayan bazı maliyet çeşitleridir. Örneğin bir otomobilin kromajlı süslemeleri ya da gözalıcı döşemeleri gibi, otomobilin temel işlevleri için zorunlu maliyetler sınıfına sokulamayacak maliyetler, toplumsal açıdan zorunlu maliyetlere dahil edilemezler; ancak artının bir unsuru olarak kavranmalıdırlar. Malların, kullanım değeri olarak gösterilmeyen, kısmen kişisel seçime bağlı tanımı, Marx'ın artık değer ya da ÜRETKEN OLAN VE ÜRETKEN OLMAYAN EMEK kavramlarına oldukça uzaktır. Son olarak, ekonomik artıda artışların ortaya çıkışı DEĞİŞİM süreciyle, pazar egemenliğiyle açıklanırken, Marx'ın artık değeri EMEK SÜRECİ ve hükümetin fiyat belirlemeleriyle açık ifadesini bulan sürece dayandırılır.

Diğer yandan Braverman (1974) dikkatleri tekelci kapitalizm altındaki emek sürecine çekti. Son derece başarılı tarihsel ve kuramsal çalışmasında Braverman, tekelci kapitalizmin başlangıç basamağına bağladığı "bilimsel işletmeciliğin" çıkışını sorgulamış, emek sürecindeki dönüşümleri, niteliksiz işgücünü, işalanlarındaki yapılanmaları, vardiyaları ve İŞÇİ SINIFI'nın durumuyla ilgili olarak sonraki yıllarda belirginleşen ayrıntılarıyla incelemiştir. Öte yandan, gerçekte Baran ve Sweezy tarafından geliştirilen tekelci kapitalizm kavramı (ve onun ekonomik artık gibi unsurları) bu çalışmada merkez alınarak incelenmiştir. Bu nedenle, Baran ve Sweezy'nin çalışmasıyla olan bağlantılarını ve kendi çalışmasında *Emek ve Tekelci Sermaye* olarak adlandırılmasına karşın, onların tekelci kapitalizm kavramı içinde borsa (değişim) işlemlerinin belirleyici konumuna herhangi bir çözüm getirmemiştir.

Baran ve Sweezy düşüncelerini Kalecki (1954) ve Steindl'dan (1952) etkilenen bir gelenek içinde geliştirirken, ortaya çıkan artıyı doğası gereği işletemeyen ekonomik artık'ın, karşı konulmadığında ekonomik durgunluğa yol açtığını, bir başka deyişle EKSİK TÜKETİM'e yol açtığını ortaya koyarlar. Tekelci kapitalizm artıyı yutmak ve aynı zamanda bu artıyla büyümeyi sağlama adına geliştirdiği bazı mekanizmalarla karakterize edilmiştir. Bunlar arasında askerî harcamalardaki artışı, kitle tüketimine dayanan büyük "savurgan" boyutlardaki satış gücünü (eforunu) ve yüksek devlet harcamalarını sayabiliriz. Tüm bunları genişletmek ve tekelci kapitalizmin nüfuzunu korumak için onun potansiyel yıkıcısı olan ezilen, sömürülen sınıflar ve onların merkezi güçsüzleştirilmekte, etkisiz kılınmaktadır. Baran ve Sweezy, tekelci kapitalizmin çöküşünün Üçüncü Dünya ülkelerinden kaynaklanabileceğini, tekelci kapitalizmin özü "ekonomik artık" ve onun emperyalist yayılmacılığının ürünleri olan çelişkilerinin bu ülkelerde sonuca götüreceğine inanırlar.

LH/CB

OKUMA

Baran, Paul 1957: *The Political Economy of Growth.*

Baran, Paul ve Sweezy, Paul 1966: *Monopoly Capitalism.*

Braverman, Harry 1974: *Labor and Monopoly Capital.*

Cowling, Keith 1982: *Monopoly Capitalism.*

Kalecki, Michael 1954: *Theory of Economic Dynamics.*

Steindl, Josef 1952: *Maturity and Stagnation in American Capitalism.*

Sweezy, Paul 1942: *The Theory of Capitalist Development.*

Teknoloji (*İng.* Technology, *Fr.* ve *Alm.* Technologie)

Marxizmin, bilhassa teknolojik toplumların sosyalist teori ve pratiği olduğu söylenebilir. Yani, eğer kollektif insanî amaçlar için doğayı dönüştüren insan emeği, Marxist praxis kavramsallaştırılması için bir temel oluşturuyorsa, teknoloji, üründür; değer içeren ve kullanım değerine sahip, gereçler. Üretimin Marxist tahlili, ham materyallerin kullanım değeri üretmek için üretim araçlarının kullanılmasıyla amaçlı insan etkinliği (emek) tarafından dönüştürüldüğü EMEK SÜRECİ üzerinde odaklaşır. Bu model, üretimden insanî etkinliğin öteki alanlarına doğru genişletilebilir: Bilime, ev de dahil olmak üzere üretici olmayan sektörlere kadar. Marx, esas olanın doğa değil, teknoloji olduğunu vurgulamaktadır: "Doğa makineler, lokomotifler demiryolları, telgraf direkleri, otomatik masura makineleri vs. inşa etmez. Bunlar insan endüstrisinin ürünleridir; doğa üzerindeki insan iradesinin, ya da insanın doğa içinde yer almasının araçlarına dönüştürülmüş doğal materyal. *Bunlar, insan beyninin organlarıdır; insan eliyle yaratılan*, nesneleştirilen bilginin gücüyle." (*Grundrisse*, s. 706) İnsanları hayvanlardan ayıran şey, insan yaratılarının ilk önce imgelemde tasarlanmasıdır; bizler mimarız, arı değil. (*Kapital I*, bl. 5). Teknoloji tarihi, sınıf güçlerinin değişen kararlılıklarının tarihidir. "Salt işçi sınıfı ayaklanmalarına karşı sermayeyi silahlarla donatmak amacıyla 1830'dan beri yapılan icatların bütün bir tarihini yazmak mümkündür." (*Kapital I*, bl. 15, ks. 5) Bu modelde manüfaktürün tarihi -hem süreçleri hem de ürünleri- sınıf ilişkilerinin tarihidir. Marx'a göre bu, tümüyle insan endüstrisi demek olan doğa anlamında, gerçek antropolojik doğadır.

Kapitalist devrim ve endüstri devrimiyle manüfaktürden makine üretimine (☞ MAKİNELER VE MAKİNE ÜRETİMİ) geçiş, Taylorizm, Fordizm, otomasyon ve robotlar teknolojinin üretim düzlemindeki tarihi olarak görülür. Bunlar tüketim düzleminde teknolojiyi oluşturan artan bir şekilde karmaşıklaşan sermaye malları ve mallar sağlarlar. İnsan etkinlikleri her zaman teknoloji aracılığıyla gerçekleştirildi, bu giderek artan bir şekilde ev hayatında ve kültürde de böyle olmakta. Ayrıca teknoloji, Üçüncü Dünya ülkeleri için bir gelişme düzeyi kriteri, Birinci ve İkinci Dünyadakiler içinse askerî ve ülke için başarıların bir ölçütü olarak görünmektedir.

RMY/EN

OKUMA

Levidow, Les ve Young, (der.) Robert M. 1981: *Science Technology and the Labour Process: Marxist Studies* cilt I

Lukács, Georg 1973: Technology and Social Relations *Marxism and Human Liberation* içinde.

Slater, Phil. (der.) 1980: *Outlines of a Critique of Technology.*

Young, Robert M. 1979: "Science is a Labour Process." *Science for People* 43/44.

Temel ve Üstyapı (*İng.* Base and Superstructure, *Fr.* Base et super-structure, *Alm.* Basis und Überbau)

Bir binayı andıran temel ve üstyapı benzetmesi Marx ve Engels tarafından, toplumun ekonomik yapısının (temel), DEVLET ve toplumsal bilincin (üstyapının) varlığını ve biçimini koşullandırdığı düşüncesini ileri sürmek için kullanılmıştır. Bu düşüncenin ilk formülasyonlarından biri, "çağlar boyunca devletin ve idealistik üstyapının geri kalanının temelini biçimlendiren, üretim ve ticaret sonucu doğrudan ortaya çıkan toplumsal örgütleniş"e bir göndermenin yapıldığı *Alman İdeolojisi*'nde (bl. 1) görülür. Ancak, üstyapı terimi yalnızca devlet ve toplumsal bilinç olarak adlandırılan birbirine bağımlı iki toplum düzeyini göstermek için kullanılmaz. Bu kavram, enazından bir kez, bilinç ya da bir sınıfın dünya-görüşüne göndermede bulunuyor gibi görünmektedir: "farklı mülkiyet biçimleri üzerinde, varlığın toplumsal koşulları üzerinde apayrı ve özgül duyarlılıkları, aldanmacalan, düşünce tarzlarını ve yaşam görüşlerini içeren bir üstyapı yükselir. Bütün sınıf bunları kendi maddî temellerinden ve onlara tekabül eden toplumsal ilişkilerden yaratıp biçimlendirir" (*18 Brumaire*, 111). Bununla birlikte, bu benzetme çoğu zaman, üstyapının iki düzeyinin altyapı tarafından belirlenmesi vasıtasıyla, toplumun üç genel düzeyi arasındaki ilişkiyi açıklamak amacıyla kullanılır. Bu, üstyapının özerk olmadığı, kendiliğinden ortaya çıkmadığı, toplumsal ÜRETİM İLİŞKİLERİ'ne dayandığı anlamına gelir. Sonuçta, herhangi bir özel ekonomik ilişkiler kümesi, işlerliğe uygun olan devlet ve toplumsal bilincin özgün biçimlerinin varlığını belirler ve bir toplumun ekonomik temelindeki herhangi bir değişim, üstyapının değişimine neden olur.

Temelden ne anlaşıldığına ilişkin daha ayrıntılı bir

tanım, Marx tarafından, bu benzetmenin klâsik formülasyonu durumuna gelen bir pasajda verilmiştir: "varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar, aralarında zorunlu ve kendi iradelerinden bağımsız belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddî üretici güçlerinin belirli bir gelişme aşamasına tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimlerine tekabül eden ve üzerinde hukukî ve siyasal bir üstyapının yükseldiği gerçek temeli oluşturur. Maddî yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve düşünsel yaşam sürecini koşullandırır." (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, önsöz). Ekonomik yapı bu nedenle, verili bir kurumlar, üretken birimler ya da maddî koşullar kümesi olarak tasarlanmaz; tersine, insan tarafından girişilen üretim ilişkilerinin ya da bir diğer deyişle, insanlar tarafından girişilen üretim ilişkilerinin bütününün toplamıdır. Marx bunu şöyle ortaya koyar: "bütün toplumsal yapının en derin sırrını, gizlenen temelini ve bununla da, egemenlik ve bağımlılık ilişkisinin siyasal formunu, kısacası devlete tekabül eden özgül biçimi açığa çıkaran, her zaman, mal sahiplerinin, üretim ilişkilerinden doğrudan üreticilere kadar uzanan doğrudan ilişkileridir: emek yöntemlerinin gelişiminde her zaman belirli bir aşamaya tekabül eden bir ilişki ve bununla birlikte bu ilişkinin toplumsal üretkenliği (*Kapital III*, bl. 47, kısım 11).

Ancak, temel ve üstyapı arasındaki ilişkinin karakteri bu formülasyonlarda göründüğünden daha karmaşıktır. Marx, altyapının belirleyiciliğinin ekonomik indirgemecilik biçiminde yanlış anlaşılabileceğinin farkındadır. Bu nedenle bu ilişkiyi tarihsel, eşitsiz ve üstyapının etkililiğiyle uyumlu olarak karakterize eder. Bu ilk veçheyle ilgili olarak Marx şöyle der: "ruhsal üretim ve maddî üretim arasındaki bağı incelemek için, hepsinin üstünde, sonuncusunu bir genel kategori olarak değil, *belirli tarihsel biçiminde kavramak*, önemli bir gerekliliktir. Böylece örneğin farklı türde ruhsal üretimler kapitalist üretim tarzına ve Ortaçağın üretim tarzına tekabül eder. Eğer maddî üretim *özgül tarihsel biçiminde* ele alınmazsa, ruhsal üretimde, bu üretime tekabül eden neyin özgül olduğunu ve aralarındaki karşılıklı ilişkiyi anlamak olanaksızdır". (*Artık Değer Kuramları*, cilt I, bl. IV). Ruhsal üretimin özgüllüğünün maddî üretimin tarihsel biçimleri tarafından belirlenmesine karşın, ruhsal üretimin maddî üretime "karşılıklı etki" de bulunabildiğinin söylenmesi kayda değer. Bir diğer deyişle, düşüncelerin üstyapısı yalnızca bir pasif yansıma olarak ele alınmaz, bu üstyapının bir ölçüde etkililiği de vardır.

İkincisi, Marx maddî üretimin, Roma özel hukuku ile kapitalist üretim ya da Yunan sanatı ile gelişmemiş üretken güçler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi sanatsal üretim ve yasal ilişkiler bakımından eşitsiz geliştiğinin farkındadır. Bunu şöyle belirtir, "sanat konusunda (sanatın) bazı çiçeklenme dönemlerinin toplumun genel gelişimiyle, dolayısıyla da toplumun örgütlenmesinin iskeleti olan maddî temeliyle tamamen orantısız olduğu bilinmektedir" (*Grundrisse*, Giriş). Ancak sorun, belirli sanatsal ya da yasal biçimlerin gelişmemiş maddî koşullara uyacağı biçiminde anlaşılmamalı. Yunan sanatı Yunan mitolojisine dayalıdır ve bu da iyi anlaşılamayan ya da öğrenilemeyen doğal güçlerden yararlanmanın ilkel bir yoludur; o nedenle, Engels'in dediği gibi, bu yanlış kavramlar, "temelde bir negatif ekonomik faktör" taşır (C. Schmidt'e Mektup, 27 Ekim 1890). Esas sorun, Yunan sanatının halen ileri derecede saygın olması ve hatta daha ileri üretim tarzlarının bir normu ya da modeli sayılmasıdır. Marx'ın bu durumu, insanoğlunun tarihsel çocukluk döneminin doğasında varolan bir çekicilik olarak açıklama girişimi tamamen yetersizdir; ancak bu, enazından, sanat ve yasal biçimlerin toplumsal belirleyiciliğinin farkında olmanın, bunun diğer dönemlerdeki geçerliliğini muhakkak sınırlandırmadığını gösterir (☞ SANAT).

Üçüncüsü, Marx, üstyapının ekonomik belirleyiciliğinin Katolisizm ya da siyasetin başrolü oynadığı feodalizme ya da klâsik antikiteye değil, kapitalizme uygun olduğu yolundaki itirazını yanıtlarken üstyapının etkililiğinin altını çizer. Marx, "ne Ortaçağ katolisizme dayalı olarak, ne de antik dünya siyasete dayalı olarak yaşayabilirdi" diyerek, belirleyicilik ilkesini yeniden onaylar, ancak şunu da ekler: "neden burada siyasetin, orada ise Katolisizmin başrolü oynadığını açıklayan, geçimlerini sağladıkları tarzdır" (*Kapital I*, bl. 1). Althusser ve diğer yapısalcı yazarlar bu alıntıyı ekonominin her zaman son kertede belirleyici olduğu, ancak her zaman başat rolü oynamadığına dayanarak, "belirleme" ile "başatlık" arasında bir ayrım anlamında yorumladılar: bu ekonominin belirli bir zaman süresinde iki üstyapısal düzeyden birinin baskın oluşunu

belirleyebilir. Marx'ın sözlerinden bu ayrımın çıkarılıp çıkarılamayacağı tartışmalıdır, ancak enazından, metin altyapının belirleyiciliğinin siyaseti ve düşünceleri ekonomik fenomene indirgemediğini gösterir. Buna, üstyapının "göreli özerkliği" denilmiştir.

Engels de kendi payına, altyapı-üstyapı betimlemesinin indirgemeci bir yorumuna karşı, yine de "kendi belirli alanı tarafından ortaya konan kavramlar çerçevesinde işleyen" (C. Schmidt'e Mektup, 27 Ekim 1890) ekonominin "nihaî üstünlüğü"nün ya da "son kertede belirleyiciliği"nin üzerinde durarak mücadele eder. Engels, bir düzeyi, yani ekonomiyi neden ve diğer düzeyleri, yani üstyapıları ise bu nedenin etkileri olarak kabul eden mekanik nedensellik düşüncesinden ayrılır. "Son kertede" belirleyicilik terimi, onun bu kavramın yerine üstün belirleyici faktörün, ikincil nedenler olarak etki üretebilen ve altyapı üzerinde "tepki gösteren" üstyapının belirleyiciliğini dışlamadığı, "diyalektik" bir nedensellik düşüncesi yerleştirmesini sağlar (F. Mehring'e Mektup, 14 Temmuz 1893). Ve bu noktayı güçlendirmek için Engels şunu da ekler: "Marx da ben de daha fazlasını iddia etmedik. Bundan dolayı eğer herhangi biri, ekonomik etken tek belirleyicidir demek için bu önermenin anlamını bozarsa, onu boş, soyut, anlamsız bir söz durumuna getirmiş olur." (J. Bloch'a Mektup, 21-22 Eylül 1890)

Engels, "en sonunda hep kendi üstünlüğünü ortaya koyan ekonomik kaçınılmazlık temelinde yer alan" (W. Borgius'a Mektup, 25 Ocak 1894) çeşitli etkili belirleyiciler arasındaki ilişkiyi, çeşitli üstyapısal öğeler ve bunlarla altyapı arasında bir karşılıklı etkileşim olarak karakterize eder. Bu yorum, Hegel'in Doğa-Kavram ilişkisi görüşünü yani birincil ve ikincil nedenler arasındaki ilişkiyi zorunlu ile rastlantısalın ilişkisi diye anlamasını, temel-üstyapı ilişkisine yerleştirdiği için eleştirilmiştir.

Böylelikle üstyapıların etkililiği, "sonsuz bir rastlantılar sürüsü içinde" erir gider. Yine de, Engels'in yorumu Marxistler arasında müthiş itibar görmüştür.

Engels, 1880'lerde Marxizmin gelişimine nüfuz eden altyapı-üstyapı benzetmesinin mekanistik ve deterministik yorumlarına güçlü bir biçimde karşı çıkmaya çalışmasına karşın, bir bakıma kendi yazılarıyla kurulmasına katkıda bulunduğu bu eğilimi önlemekte başarısız kalır. Engels'in daha sonraki yazılarında pratik (☞ PRAXİS) nosyonunun bulunmayışı ve toplumsal etkinlikten kendilerine nüfuz eden doğanın diyalektiği düşüncesi, altyapı ve üstyapıya indirgemeci yaklaşımların gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Durum, ilk iki kuşak Marxistlerin, Marx'ın pratik düşüncesinin en güçlü biçimde açıklandığı ilk felsefe çalışmalarına ve *Alman İdeolojisi*'ne ulaşamayışlarıyla daha da kötüleşti. Gerçekten de pratiğin aracı kavramının yokluğunda, altyapı ve üstyapının uzamsal imajı yerini bazı sorunsal yorumlara bıraktı.

Bir taraftan, düşüncelerin üstyapısı bir ikincil fenomen, gerçeği önünde sonunda üretim ilişkilerinde bulunabilecek yalnızca bir yansıma olarak ele alınabilir. Bilinç bu suretle, özgül içeriğinden ve öneminden sıyrılır ve ekonomik ilişkilere indirgenir. Lenin'in bazı formülasyonları zaman zaman bu izlenimi vermiştir. Örneğin, Lenin'in ilk çalışmalarından birinde toplumun evrimi, yalnız üretim ilişkileri üzerinde odaklaşarak anlaşılabilecek bir "doğal tarih" süreci olarak görünür. Lenin, Marx'ın *Kapital*'de ekonomik yapıyı yalnızca üretimle açıkladığını ve bu yolla aynı zamanda ona karşılık gelen üstyapıların nedenini açıkladığını savunur (1894, s. 141). Sanki üstyapıların kendi içlerinde çözümlenmesine gerek yoktur. Daha sonra da, Lenin, "genelde materyalizm'in "nesnellikle gerçek varlığı (maddeyi) insanlığın bilinç, duyum, deneyiminden vb. bağımsız olarak kabul ettiği"ni söyleyerek bu görüşü pekiştirmiştir. "Tarihî materyalizm, toplumsal varlığı insanlığın toplumsal bilincinden bağımsız sayar. Her iki düzeyde de bilinç, varlığın yalnızca bir yansıması, olsa olsa onun yaklaşık olarak doğru (yeterli, yetkinlikle pekin) bir yansımasıdır" (1962, s. 326).

Bu açıklamalar, Lenin'in daha iyi bilinen ve kesinlikle indirgemeci olmayan siyasal örgütlenmenin ve devrimci kuramın önemine ilişkin incelemeleriyle tamamen çelişir.

Diğer taraftan, bazı yorumlar, uzamsal imajın "düzeyleri"ni bir ardışık düzende birleşen, ayrı "bütünlükler" ya da alanlarmış gibi ayırmaya çalışır. Plehanov, örneğin bu türden beş düzey sıralar. ① üretken güçler durumu, ② bu güçlerin koşullandırdığı ekonomik ilişkiler, ③ verili ekonomik "temelde" gelişen sosyo-politik sistem, ④ kısmen doğrudan doğruya geçerli ekonomik koşullarca, kısmen de bu temel üzerinde yükselen bütün sosyo-politik sistem

tarafından belirlenen toplumda yaşayan insanların zihniyeti, ⑤ bu zihniyetin özelliklerine yansıyan çeşitli ideolojiler. (1908, s. 70). Bu uzamsal ve ardışık yapının ifade edemediği önemli nokta, bütün bu "düzeyler"in insanın pratik etkinliği sayesinde üretildiğidir. Toplumun çeşitli "düzeyler"i birbirinden ayrı verili varlıklar olarak ele alınır ve toplumsal bütünlüğün nasıl birleştiğine ilişkin bir açıklama yoktur. Eğer sorun bu kavramlarla sunulursa, belirleyicilik kavramı güç duruma düşer. Nesnel bir örnek olarak ekonomi, nasıl sanat ya da kuramı farklı nesnel örnekler olarak üretebilir?

Sonuç olarak, temel-üstyapı benzetmesi kesin bir anlam ifade edememiştir. Bu bir bakıma, benzetmeye yüklenen eşzamanlı iki rol nedeniyledir: hem toplumun kapitalizmin neden olduğu özel düzeylerinin gelişimini tanımlaması hem de bu düzeylerden birinin diğerlerini nasıl belirlediğini açıklaması istenmektedir. Benzetme ilk işlevi yerine getirmeye elverişli görünüyor. Bu demektir ki, kuramsal farklılaşmanın ve özelleşmiş aygıtlarca gerçekleştirilen pratiğin ekonomik, siyasal ve düşünsel özgül alanlarının gelişmesini tanımlamada yardımcı olur. Ancak, ister istemez, sınıf mücadelesi ya da pratik gibi dinamik yanları, ötekilerden ayrılan tek bir özgül düzeye indirgeme eğilimi taşıyan statik bir imge olduğu için, siyaset ve toplumsal bilincin belirleyiciliğini açıklamakta ya da toplumsal bütünlüğün parçası olarak her bir düzeyin ortaya çıkışının nedenlerini belirtmekte daha az elverişli görünür. Bundan dolayı, üstyapının altyapı tarafından belirlenişi, dışsal bir nedensellik tarzı durumuna gelir.

JL/AG

OKUMA

Hall, Stuart 1977: "Rethinking the 'Base and Superstructure' Metaphor". J. Bloomfield der. *Class, Hegemony and Party* içinde.

Larrain, Jorge 1983: *Marxism and Ideology.*

Lenin, V. I. 1894 (1960) "What the 'Friends of the People' Are and How They Fight the Social-Democrats".

— 1908 (1962): *Materialism and Empirio-Criticism.*

Plekhanov, G. 1908 (1969): *Fundamental Problems of Marxism.*

Williams, Raymond 1977: *Marxism and Literature.*

Ticarî Sermaye (*İng.* Merchant Capital, *Fr.* Capital Commercial, *Alm.* Kaufmännisches Kapital)

Kapitalist üretim biçimi, özel sosyal üretim ilişkileri, yani serbest ücret işi (İŞGÜCÜ'nün alım ve satımı) ve üretim araçlarının META biçiminde bulunmasıyla tanımlanır. Yani, kapitalizm yalnızca parasal değişimi değil, üretim sürecinin de sermayenin yönetimi altında olmasını gerektirir. Bu kapalı dairede sermayenin yaşam döngüsünün üç an'ı vardır., M-C...P...C'-M'. Birinci an, parasal sermayenin üretken sermayeye dönüşmesidir (M-C, paranın işgücü ve üretim araçları için değişimi) ve bu sürece malî sermaye aracılık eder. İkinci an'da (üretim küresi), üretim araçlarının fiziksel olarak üretime dönüşümü söz konusudur ve yeni bir metalar seti ortaya çıkar (C...P...C'). Bu an'ı endüstriyel sermaye kontrol eder. Son olarak, metalar, ya da ayrı sermaye, parasal sermayeye dönüştürülmeli ya da para getirmelidir. Bu üçüncü an, ticarî sermayenin görevidir.

Kapitalizmin gelişmesi, İLKEL BİRİKİM (serbest ücret işgücünün yaratılması) sürecinden önce mümkün olmamış, fakat ürünler parasal değişime girmiştir. Bu noktada, özellikle BAĞIMLILIK KURAMI literatüründe (Frank 1960; Wallerstein 1979) biraz karışıklık vardır, fakat Marxist yazarlar, genellikle, kapitalizm çağının, sermayenin üretim sürecini kontrol etmesiyle zamandaş olduğunu kabul ederler (Brenner 1977). Kapitalizm çağından önce, ticaretin gelişmiş olduğu toplumlarda, kapitalizmin temelini oluşturan aslî sosyal ilişkilerin olmadığı sermaye biçimi ortaya çıkmıştır. Ticarî sermaye, üretim sürecinin ticarî sermaye dairesinin dışında bulunduğu ve sermayenin saf olarak dolaşım alanında ya da ticarî alanda olduğu M-C-M dairesiyle tanımlanmıştır.

Ticarî sermayenin, sosyal oluşumların dönüşümündeki tarihsel rolü hakkında tartışmalar vardır. Bazıları (özellikle Engels), ticarî sermayenin kapitalizmin, feodalizmin yerini aldığı araç olduğunu ileri sürmüşlerdir. Marx ise, ticarî sermayenin "bir üretim biçiminden diğerine geçişi desteklemekte ve açıklamakta kendi başına yetersiz olduğu" ve "bu sistemin her yerde gerçek kapitalist üretim biçimine engel oluşturduğu" konusunda oldukça açıktır (*Kapital III*, bl. 20). Marx, ticarî sermayenin üretim sürecini kontrol etmekle kalmayıp "bunu ön-koşul olarak korumak eğiliminde" olduğunu ileri sürmüştür

(*a.g.e.*). Bu iddiayı izleyen bazı yazarlar, halen geri kalmış ülkelerin geri kalmışlığının, ticarî sermayenin Avrupa kolonizmi döneminde (1500-1850) bu ülkeler üzerindeki zayıflatıcı etkisinin yattığını ileri sürerler. Özellikle, ticarî sermayenin, güçlerini büyüterek ve kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışını engelleyerek, yerel pre-kapitalist egemen sınıfın tepkisel unsurlarıyla uyumlu hale geldiği iddia edilir (Kay 1975; Dore ve Weeks 1979). Bu tartışma, EMPERYALİZM'in doğası üzerindeki tartışmayla yakından ilgilidir.

Ticarî kapitalizm teriminin sık sık kullanılması, bir yanlış adlandırmadır. Yukarıda belirtildiği gibi, ticarî sermaye, tanımı gereği, üretim küresinden ayrılır ve her bir üretim tarzı, üretimin örgütlendiği sosyal ilişkilerle tanımlanır. Yani, ticarî sermaye toplumun temel ruhunu belirleyemez; ancak temel karakteri bağımsızlık olarak belirlenmiş toplumlar üzerinde etkili olur. Ticarî kapitalizm tanımı yapılmış bir sosyal ve ekonomik sistemden çok, ürünlerin parayla değişimini kontrol eden bir mekanizmadır.

JW/BA

OKUMA

Brenner, R. 1977: "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism."

Dore, Elizabeth ve Weeks, John 1979: "International Exchange and the Causes of Backwardness"

Frank, A. G. 1969: *Capitalism and Underdevelopment in Latin Amrica.*

Kay, G. 1975: *Development and Underdevelopment.*

Wallerstein, I. 1979: *The Capitalist World System.*

Toplum (*İng.* Society, *Fr.* Société, *Alm.* Gesellschaft)

Marx "toplum" terimini (çoğu sosyologun yaptığı gibi) ayrı bağlamlarda üç anlamda ayrışık fakat ilişkili fenomenler için kullanmıştır: ① (bilinen anlamıyla) insan toplumu veya "toplumsallaşmış insanlık", ② toplumun tarihsel tipleri (ör. feodal veya kapitalist toplum), ve ③ herhangi bir belirli toplum (ör. antik Roma veya modern Fransa).

Marx'ın kavramsallaştırmasında ayırdedici olan, ilkin toplum içinde yaşayan insan düşüncesinden yola çıkması ve birey ve toplum arasında ancak belli bir tür toplum sözleşmesi varsayarak veya toplumu birey üstü bir fenomen olarak görerek üstesinden gelinebilen antitez... Nitekim *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları* (3. Elyazması)nda şöyle yazar: "Bilimsel bir uğraş içindeyken bile *toplumsal*, çünkü insanî bir etkinliği yerine getiriyorum. Toplumsal bir ürün olarak verili olan -bizzat düşünürün kullandığı dil gibi- yalnızca etkinliğin malzemesi değildir. *Bizzat* benim varlığım bir toplumsal etkinliktir". "Birey bir toplumsal varlık olduğundan" diye devam eder toplumu birey karşısındaki bir soyutlama olarak almaktan vazgeçmek gerekir. Marx'ın kavramsallaştırmasının bu yönü daha sonra bunu Neo-Kantçı terimlerle toplumun biliminin transandantal koşulu olarak gören Adler tarafından bütünüyle geliştirilmiştir (Adler 1914).

Marx'ın genel olarak insan toplumu anlayışının ikinci bir özelliği de toplumu doğadan ayırmaması, tersine insanların tüm etkinliklerinin gerçek temelini oluşturan doğal alemin bir parçası olarak ele alınmasıdır. Maddî hayatın emek ve çoğalma ile üretim ve yeniden üretimi hem doğal hem de toplumsal bir ilişkidir (*1844 Elyazmaları*). Bu itibarla Marx'ın görüşü çoğu sosyolojilerde egemen olmuş toplumu özerk bir fenomen olarak ele alıp doğayla ilişkisini gözardı ederek ekonomik süreç ve ilişkilerin incelenmesini dıştalayan ve ayrı, uzmanlaşmış bir sosyal bilim alanına bağlanıp kalan görüşten belirgin bir biçimde ayrılır. Bu sebepledir ki Korsch (1967) Marx'ın "materyalist toplum biliminin sosyoloji değil siyasal iktisat olduğunu" ileri sürmüştür.

Marx'ın genel kavramsallaştırmasının onun "toplum tipleri" nosyonu ile bağlantılı üçüncü bir ayırdedici özelliği vardır. Yani toplum ve doğa arasındaki ilişkiyi insanlar arasındaki toplumsal ilişkileri hem yaratıp hem de dönüştüren insan emeği aracılığıyla tarihsel olarak gelişen bir karşılıklı değişim olarak ele alır (*Kapital* c.I bölüm 5). Bu tarihsel sürecin (☞ TARİHSEL MATERYALİZM) biri üretici güçlerin gelişmesi (veya teknolojik ilerleme) diğeriyse toplumsal üretim ilişkilerini ve hepsinin üzerinde sınıf ilişkilerini oluşturan toplumsal işbölümünün değişmesi olmak üzere iki yönü vardır (☞ ÜRETİM GÜÇLERİ VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ).

Marx'a göre ayrı ayrı toplum tiplerinin karakterini belirleyen maddî üretim güçlerinin gelişme düzeyi ve buna tekabül eden üretim ilişkileridir ve 1859 Sunuş'unda Asyatik, antik, feodal ve modern burjuva üretim tarzlarını "toplumun ekonomik oluşumunda

birbirini izleyen devirler" olarak tanımlar. Bir toplum tipinden ötekine geçiş maddî üretim güçleri varolan üretim ilişkileri ile çatıştığı zaman gerçekleşir (☞ GELİŞME EVRELERİ) ve bu antagonistik ilişki sınıf çatışması biçimini alır. Daha sonraki Marxist araştırmacılar Marx'ın başlıca toplum tiplerine ilişkin şematik sunuşunu geliştirmek, genişletmek ve yenilemekle uğraşmışlardır. Bir yandan ASYA TOPLUMU kavramı ciddi tartışmalara konu olurken, öte yandan son yıllarda yapısalcılığın etkisiyle Marxist antropolojinin geniş ölçüde gelişmesi sonucu kabile toplumu kavramı ayrıntılı olarak tahlil edilmiştir. Aynı zamanda gerek toplum tiplerinin tarihsel sıralanışı gerekse birinden ötekine geçiş (özellikle feodalizmden kapitalizme geçiş) çok sayıda tarihsel veri temelinde daha yakından gözden geçirilmiştir.

Günümüzün sosyalist toplumları da (☞ SOSYALİZM) Marxist analiz açısından bir diğer belirgin sorun oluşturmaktadır. Burada esas sorunlar öncelikle kollektifleştirilmiş üretim güçleri temelinde kurulu toplumsal üretim ilişkilerinin karakteri -parti görevlileri, bürokrasi (Djilas 1957), aydınlar (Konrad ve Szelenyi 1980) veya bu grupların bileşiminde oluşturulan yeni bir hâkim sınıfın yer aldığı yeni sınıf ilişkilerinin doğup doğmadığı- ikinci olarak da bu tip toplumda devlet ve siyasal iktidarın doğası ile ilişkilidir. Daha genel olarak gerçekte varolduğu biçimiyle bu toplumlardaki tüm "yaşam biçimi"nin Marx'ın "birleşmiş üreticiler toplumu (sosyalizm veya komünizm) ile ne derece çakıştığı sorulabilir. Bu tip toplumların sistematik ve esaslı bir analizi ancak son birkaç on yılda gelişmeye başlamıştır.

Son olarak gerek Marx gerekse Engels tek tek toplumların gerçek tarihsel araştırmalarına girişmek gereğini vurgulamış ve İngiltere, Fransa ve Almanya üzerine yazılarında bu gereği yerine getirmişlerdir. Engels (C.Schmidt'e mektup Ağustos 1890) genel görüşlerini "bizim tarih anlayışımız her şeyin üzerinde bir inceleme rehberidir... tüm tarih yeni baştan incelenmelidir" diye ifade ederken Marx da (*Kapital* c.III bölüm 47 kesim II) esas özellikleriyle aynı olan ekonomik temelin "sayısal dışsal koşula, iklim ve coğrafi etkilere, ırksal özelliklere, dış tarihsel etkilere vs. bağlı olarak sonsuz bir çeşitlilik ve dereceleme sergilediğini ve bu çeşitliliklerin ancak "ampirik olarak verili koşulların araştırılması sonucu kavranabileceğini gözlemlemiştir. Gerçekten de Marx'ın genel tarih anlayışı ve toplum tiplerini sınıflandırması her şeyden önce tek tek toplumların ve konjonktürlerin ayrıntılı tarihsel ve sosyolojik incelemeleri için bir çerçeve sunarak değerini kanıtlamıştır.

TBB/ÜA

OKUMA

Adler, Max 1914: *Der soziologische Sinn der Lehre von Karl Marx.*

Godelier, Maurice 1977: *Perspectives in Marxist Anthropology, bl. 3*

Korsch, Karl 1938 (1967): *Karl Marx.*

Toplumsal Formasyon (*İng.* Social formation, *Fr.* Formation sociale, *Alm.* Gesellschaftsformation)

Çoğunlukla TOPLUM'a göndermede bulunan Marx tarafından seyrek olarak kullanılmış olan bir kavramdır. Marx, 1859'daki Önsöz'de birbirinin yerine geçebilir nitelikte iki kavram kullanmıştır; "toplumsal üretim sürecinin en son antogonistik biçimi" olarak burjuva toplumunun ortadan kalkacağı koşulları tartıştıktan sonra, "bu nedenle bu toplumsal formasyonla, insan toplumunun tarih öncesi son bulur" sonucuna vardı. Her ne kadar söz konusu yorumlarını üzerine dayandırdıkları temel açık hale getirilmemişse de, bilimsel "toplumsal formasyon" kavramı ile ideolojik "toplum" nosyonunu karşı karşıya getiren son zamanlardaki yapısalcı Marxistlerin (örneğin Hindess ve Hirst 1977) çalışmalarında bu kavram moda haline geldi. Güncel kullanımları içinde, bütün olaylar için toplumsal formasyon, Marxistlere ve bu inançtaki bütün sosyologlara son derece aşina olan iki olguya işaret eder -tam olarak söylersek *toplum biçimleri* (örneğin; feodal, burjuva ya da kapitalist toplum) ve *özel toplumlar* (örneğin bir toplum olarak Fransa ya da İngiltere)- ve yeni bir kavramın yalnızca sunulmasının daha büyük bir analitik kesinlik sağlayacağı söylenemez. "Somut tarihsel gerçeklerin analizinde yararlı olduğu" söylenen ve her şeyden önce 16.yy.da İnka İmparatorluğu'nun incelenmesinde kullanılan "toplumsal ve ekonomik formasyon" (ya da Godelier'in [1977] tercih ettiği gibi sosyo-ekonomik formasyon) teriminin kullanımında daha ileri gelişmeler görülmektedir. Bu terim, ekonomik ve toplumsal öğelerin karşılıklı olarak ilişkilendirildiği ve bir yapı içersinde ayrıştırıldığı Marxist toplum

kavramında açık ve seçik bir düşünceyi ifade ettiği oranda belli bir değere sahiptir; fakat hâlâ bütün kavramlarda olduğu gibi ideolojik öğelerinden kurtulamamıştır, kısacası, kapsamlı bir tanımlama sağlayamaz.

TBB/SŞ

OKUMA

Godelier, Maurice 1977: *Perspectives in Marxist Anthropology, bl. 2.*

Hindess, Barry ve Hirst, Paul 1977: *Mode of Production and Social Formation.*

Toplumsal Olarak Gerekli Emek

(*İng.* Socially necessary labour, *Fr.* Travaille socialment necessair, *Alm.* gesellschaftlich notwendige Arbeit)

Değerin niceliksel olarak ölçümü ile ilgili bir kavramdır. Marx, *Kapital I*, bl. 1'de şöyle der:

> Toplumsal olarak gerekli emek zamanı, verili bir toplum için normal üretim koşullarında, ortalama beceri düzeyinde ve o toplumun mevcut emek yoğunluğunda, tüm kullanım değerini yaratmak için gerekli emek zamanıdır... Bu yüzden, her bir malın değerinin büyüklüğünün tek belirleyicisi toplumsal olarak gerekli emek miktarı ya da o malın üretilmesi için gereken emek zamanıdır.

Böylelikle toplumsal olarak gerekli emek, DEĞER'in özü olan SOYUT EMEK'le eşanlamlıdır ve ölçeği zaman birimleridir. Terim, bireysel emekle bir karşıtlığı gündeme getirir. Üretimin belirli bir dalında çeşitli firmalar değişen teknik verimlilik derecelerinde ve mutlaka aynı üretim teknolojisiyle olmaksızın üretim yapacaklardır. Sonuç olarak, her bir firmada bir metanın üretimi için gerekli olan emek zamanı değişecektir. Ancak, hangi üretim sürecinden çıkmış olursa olsun, o meta aynı fiyattan satılacaktır. Kuşkusuz, bireysel emek zamanı toplumsal olarak gerekli emek zamanına göre kısa olan daha verimli firmalar, bireysel emek zamanı toplumsal emek zamanına göre daha uzun daha az olan verimli firmalara göre kâr olarak birim üretim başına daha fazla artık değer elde edeceklerdir. (İşte) kapitalist düzende her bir firmanın rakipleri karşısında rekabet avantajı sağlamak için bireysel değeri elden geldiğince düşürmeye yarayan yeni üretim yöntemlerini durmaksızın devreye sokma itkisinin arkasında pazar değeriyle bireysel değer arasındaki bu fark yatar.

Bir metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli olduğunu gördüğümüz emek zamanı, herhangi bir özel "ortalama" üretim tekniğinin bir parçası olan emeğin niceliği temelinde, *a priori* olarak belirlenemez. Bunun nedeni, değerin ancak bir miktar para olan değişim değeri biçiminde oluşmasıyla aynıdır; (yani,) pazar değeri, ancak kapitalist düzende bireysel meta üreticileri arasında kurulan toplumsal bağlantıların yer aldığı pazar mübadelesi olgusunun bir sonucu olan REKABET sürecinin ürünüdür ve böylece özel emek ancak para olarak toplumsal emek biçimini alır.

Zaman zaman pazar değerinin pazardaki bir tür *ortalama* süreci tarafından mı, yoksa, yukarıdaki açıklamaların anıştırabileceği gibi, en verimli firmanın bireysel emek zamanı tarafından mı belirlendiği konusunda karışıklıklar doğabilir. Yanıt, "her ikisi de" (şeklinde) olacaktır: Değerin belirlenmesi durağan bir denge durumu değil, ancak ne toplumsal olarak gerekli en kısa emek zamanının kurulabildiği, ne de verimsiz üreticilerin iflas edip yerlerine daha verimli yenilerinin gelerek durumu tersine çevirebildiği dinamik bir süreçtir. (☞ DEĞER VE FİYAT; ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU)

SM/HN

OKUMA

Rubin, I. I. 1928 (1973): *Essays on Marx's Theory of Value.*

Toplumsallaşma

(*İng.* ve *Fr.* Socialization, *Alm.* Vergesellschaftung)

Bu kavramın, biri sosyal antropoloji ve eğitim teorisinde, diğeri de ekonomide olmak üzere iki farklı anlamı vardır. Antropoloji ve eğitim teorisi kavramlarıyla bir bireyi toplumsallaştırmak; bir dili, kavramsal düşünmenin kurallarını, topluluk tarihinin bir bölümünü, yaşamak ve gelişmek için zorunlu pratik alışkanlıkları, topluluğun diğer üyeleri ile ilişkileri düzenleyen ahlâkî kuralları öğrenebileceği ve edinebileceği bir çevre yaratmak anlamına gelir. Bir birey, herhangi bir insanın sahip olacağı çeşitli gizil durumdaki doğal ve ayırdedici özellikler ile doğar. Gelişiminin uygun dönemlerinde bir topluluğun üyeleri

ile yerinde ve özel etkileşime girmeksizin bu doğal özellikler açığa çıkamayacak ve sonunda yitip gidebilecektir. Oyun ve iş içinde onların iletişim, akıl yürütme, yaratıcı etkinlik, işbirliği ile ilgili güçlerini yaşama geçirmeksizin bir birey, bir insan birey haline gelemeyecektir. Üstelik, pek çok kişisel beceri ve gizil güç gerçekleşmeden kalabilecektir.

Ancak toplumsallaşma aynı zamanda sınırlandırıcı ve hatta kimi zamanlarda da bozucu bir rol de oynar. Özel bir kültürün, bir bireye çevriminde, topluluk (aile, okul, komşuluk, devlet) genç beyinlere pek de azımsanmayacak bir biçimde belli geleneksel düşünce ve normlar yükler. Çocuğun içinden geldiği gibi davranma özelliği, merak ve yaratıcılığı süper-ego'nun baskısı altında bilinç altına itilmek eğilimindedir. Belli sınırların ötesinde, dışsal ya da içselleşmiş toplumsal baskı; sorumluluktan kaçan, otoriter liderler ve hareketlere tam destek vermekle sonuçlanacak olan, zayıf, uzlaşımcı bir kişilik, geniş bir paydada "küçük insan"lar yaratır.

Ekonomik bir kavram olarak toplumsallaşma, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşümü anlamına gelir. Komünizmin yeterli koşulu olmasa da "özel mülkiyetin ortadan kaldırılması" bütün Marxist yazında bir zorunluluk olarak bulunur. Ancak, özel mülkiyet kavramının iki anlamı vardır. İlki, üretim araçlarının özel mülk sahipliğidir. Diğeri ise, yararlanmak, tasarruf edebilmek için bir nesneye *sahip olmak* arzusu tarafından belirginleşen bir yaşam tutumudur (ya da bir şeye indirgenmiş birey). Bu genel felsefî anlamına göre özel mülkiyetin kaldırılması *sahip olmaktan* ziyade *olma* anlamında, yaratıcı gücün tam gelişmesi ile belirginleşen insan bireylerinin tamamen farklı bir toplumsallaşmasını gerektirir.

Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması üç farklı biçim alabilir. Biri; bütün mülkiyet haklarının özel girişimden devlete aktarılması demek olan *millileştirmedir*. "Reel sosyalizm"in olduğu ülkelerde toplumsallaşma büyük oranda millileştirmeye indirgenmiştir. Devlet, girişimlerin büyük çoğunluğuna (bazı durumlarda tarımsal alandaki girişimler hariç) sahiptir ve bunları yönetir, üretimi planlar ürünleri dağıtır. Sonuç olarak hem siyasal hem de ekonomik güç tekeline sahip geniş bir siyasal bürokrasi ortaya çıkar. Ekonomik sistem, girişim gücünün büyük oranda baskı altına alınmasına, israf ve verimsizliğe yol açacak biçimde, aşırı merkezileşmiş bir durum alır.

Toplumsallaşmanın bir diğer biçimi, üretim araçlarının grup mülkiyetine dönüştürülmesini gerektirir. Tarımda, grup mülkiyetine dayanan küçük ölçekli üretim ve hizmet kooperatifleri, ekonomik örgütlenmenin en akılcı biçimi olabilir. Bu alanlarda çalışmanın doğası, küçük özerk sistemlere çok uygundur. Toplumsallaşmanın bu biçimi, kooperatif; ücretli emekçi kiralayan, pazarda kâr elde eden, sermaye birikimi sağlayan küçük burjuva bir sınıfın doğmasına olanak veren kollektif bir kapitalist olarak davranmaya başladığı durumla sınırlıdır.

Ekonomik toplumsallaşmanın üçüncü biçimi sınıfsız bir toplum amacına en fazla yakınlık gösterenidir. Bu biçim, üretim araçlarının bütün toplumun mülkiyeti haline gelmesini gerektirir. Daha sonra bu araçlar genel toplumsal gereksinimleri karşılamak üzere toplam gelirlerinin bir bölümünü topluma veren özel işçi topluluklarının emrine verilir. Bunlar ürünün geride kalanının dağıtımına özgürce karar verebilirler. Fakat üretim araçlarını (başkalarına, satmak ya da miras bırakmak biçiminde) devredemezler. Bu toplumsallaşma biçimi, toplumsal örgütlenme biçimi olarak *ÖZYÖNETİM*'i önvarsayar.

MM/SŞ

OKUMA

Korsch, Karl 1969: *Schriften zur Sozialisierung.*

Markovic, Mihailo 1982: *Democratic Socialism, Theory and Practice*, bl. 5.

Nuti, Domenico Mario 1974: "Socialism and Ownership". L. Kolakowski ve S. Hampshire (der.) *The Socialist Idea* içinde.

Toprak Mülkiyeti ve Rant (*İng.* Landed property and rent, *Fr.* Propriété tertin et rente, *Alm.* Grundeigentum und Rente)

Marx'ın kapitalist tarımsal rant teorisi *Kapital III* ve *Artık Değer Kuramları* (özellikle ay. II)'nda bulunur. Marx'ın çıkış noktası ve onun teorisini hemen hemen tüm diğerlerinden farklı kılan, rantın topraktaki sınıf ilişkilerinin ekonomik biçimi olduğudur. Sonuç olarak, rant toprağın değil, değişen kalitesinden ve hazırlığından etkilenmekle birlikte, sosyal ilişkilerin bir mülkiyetidir.

Marx, rant türleri olarak diferansiyel rant ile mutlak

rantı birbirinden ayırır. Diferansiyel rant (DR) iki türden oluşur. Toprakta verimlilik ve yer nedeniyle oluşan farklar, aynı anaparanın tarım sektörü içinde değişik kazançlar getirmesine yol açar. Bu farklar, DRI diye anılan birinci tür diferansiyel rantın temelini oluşturur. Değişik büyüklükteki anaparalar, toprağa yatırıldığında gene değişik kazançlar getirirler. Endüstridekinden farklı olarak, ilişkin artık değer ve kârlar, normalin üstünde anaparası olan bireysel kapitalistin hissesine eklenmez. Bunlar, kısmî olarak ikinci türden, DRII rant olarak değerlendirilirler. Marx, bu fazla anapara, sektör içinde yine toprak alımıyla değerlendirilirse tarımın yoğun gelişmesinin engelleneceği sonucuna varır. Rant alınabildiği ölçüde, kapitalistin sektör içinde fazla kâr edinme güdüsü ve yeteneği sınırlanır.

Diferansiyel rant tarım sektörleri içindeki kapitallerin birbiriyle REKABET'iyle ilgilenir. Mutlak rant ise DEĞER ve ÜRETİM FİYATI'nın oluşmasında ekonominin sektörlerinin yarışmasından oluşur. Anapara tarıma ya yoğun olarak DRII türü yatırılır yada yeni toprak üzerine yatırılır. Bu son durumda toprağın serbest kullanımına izin vermeyen toprak varlığı olduğu durumda bir mutlak rantın ödenmesi gerekir. Fakat bu rant büyüklük açısından sınırsız değildir. Marx, bunun en çok tarımsal ürünlerin değeri ile üretim fiyatı arasındaki fark kadar olduğunu ve bunun bir ARTIK DEĞER olduğunu çünkü tarımda SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ'nin daha düşük olduğunu ileri sürer.

Şehirlerde oluşan krizlerde toprak varlığının analizi sonunda Marxizmde yakınlarda rant teorisine olan ilgi yeniden canlanmıştır (☞ KENTLEŞME). Bunun sonucunda ortaya çıkan yayınların çoğu, Marx'ın mutlak rant teorisini reddetmiş ve onu tekel rant kavramıyla değiştirmiştir. Bu durumda üretim fiyatının üstünde rant değeri için hiçbir sınır yoktur. Ayrıca, tarım değerinde organik kompozisyonun daha büyük olması için de hiçbir neden yoktur. Fine (1979) bunun Marx'ın teorisinin yanlış bir değerlendirilmesi olduğunu söyler ve mutlak kira üzerindeki limitlerin tarımın yeni topraklar üzerinde yayılmasına karşılık yoğun gelişmesinden çıkarılabileceğini gösterir. Ball (1977) rantın genel bir teorisi olamayacağını, fakat kapital ve toprak arasında gelişmiş olan tarihî ilişkinin teorinin temelini oluşturması gerektiğini söyler. Organik bileşim, kapitalin değer bileşimiyle karıştırılmamalıdır. Marx, mutlak rantı tarım içinde yoğun BİRİKİM'in etkilerinden çıkarır ve bu kapitalin düşük organik değer kompozisyonuyla ilişkilidir. Değişik bir yaklaşım Murray (1977) tarafından geliştirilmiştir. Murray, Marx'ın çalışmalarını desteklerken, toprak mülkiyetine genel uyarlanabilirlikleri olduğunu varsaymıştır. Buna göre, diferansiyel ve mutlak rantın varlıkları ve rolleri toprak mülkiyetinin türünden bağımsız olarak varsayılabilir.

Marx'ın analiziyle farklar ve ayrımlar gösteren yorumlar Marx'ın *Kapital III*'te ya da *Artık Değer Kuramları*'ndaki analizin hazırlanışının kısmen zayıf olmasından kaynaklanmaktadır. Sunulan materyal çoğunlukla sayfalar dolusu tablolar ve hipotetik fiyatlar ve diferansiyel rantlardan oluşmaktadır. Fine der ki: Bu tablolar vardır çünkü fiyatlar ve rantlar üretimin kapital, işgücü ve toprak arasındaki teknik ilişkilerinden çıkarılamaz. Normal kapital ve normal kiranın değer belirlenmesindeki etkilerinin ne olduğuna bağlıdır. Bu ikisi arasındaki tarihî ve sosyal ilişkiler analiz edilmelidir.

Kapital III'te Marx kapitalizm öncesi toprak rantının gelişmesini de ele alır. Feodal rantı mantıksal bir sıra oluşturan üç türe ayırır. Bunlar işgücü rantı, tür rantı ve para rantıdır. Rantın bu üç türü, feodal toplumun gelişmesinin değişik evreleriyle ilişkilidir. Örneğin sonuncusu, META üretiminde belli bir noktaya ulaşılmış olmasını bekler ki rant nakit olarak ödenebilsin. Ancak, meta üretimine rağmen, üretim türü gene feodaldir. Özel birikim için ise Marx'ın analizi modern azgelişmişlik analizleri için önemlidir, çünkü kapitalizm öncesi toplumların kapitalle karşı karşıya geldiği yerlerde feodal rantın para türleri de vardır.

Artık Değer Kuramları'nda Marx rant sorusu üzerinde kendi konumunu açıklar ve diğer yazarları eleştirir. Örneğin Ricardo yalnızca diferansiyel rant kavramına sahiptir. Ekonominin herhangi bir sektöründe görülebilecek bir tekel rant kavramı yoktur. Ricardo için rant doğasında toprağa ait bir servettir ve toprak servetinin bütün yaptığı sonunda rantı kimin alacağını belirlemektir. Smith, mutlak rantın mümkün olabileceğini kabul eder. Fiyatın parçalardan oluştuğu teorisine inanır. Bu teoriye göre, fiyat birbirinden bağımsız olarak belirlenen ücret, kâr ve ranttan oluşur. Fakat bu teori kendi içinde tutarlı değildir çünkü bu üç değişik etken birbirinden bağımsız olarak belirlenemez çünkü net çıktıyı belirlemekte içiçelikleri

vardır. Bu yazarlan ve diğer yazarları eleştirerek Marx rantın sadece kapital ve toprak arasındaki sosyal ilişkileri doğru olarak incelemekle anlaşılabileceğini göstermeye çalışır. Bu genel olarak endüstriyle karşılaştırıldığında, toprağa erişim durumuyla bozulmuş bir değer ilişkisidir. Sonuç olarak artık değer, değişik rant türleri biçiminde kazanılır (bunlar yalnızca analitik olarak birbirinden farklılaşabilir) ve rant düzeyleri ne olursa olsun toprak mülkiyeti toprağa bir üretim etkeni olarak özellikle duyarlı endüstrilerin gelişmesinde etki sahibidir.

BF/BA

OKUMA

Ball, M. 1977: "Differential Rent and the Role of Landed Property."
— 1980: "On Marx's Theory of Agricultural Rent A Reply to Ben Fine."
Clarke, S. ve Ginsberg, N. 1976: "The Political Economy of Housing."
Edel, M. 1976: Marx's "Theory of Rent: Urban Applications."
Fine, Ben 1979: On Marx's "Theory of Agricultural Rent."
— 1980: "On Marx's Theory of Agricultural Rent: A Rejoinder."
— 1982: *Theories of the Capitalist Economy*, bl. 4 ve 7.
Fine, Ben ve Harris Laurence 1979: *Rereading Capital* bl. 7.
Murray, R. 1977: "Value and Theory of Rent."

Totaliterlik (*İng.* Totalitarianism, *Fr.* Totalitarianisme, *Alm.* Totalitarianismus)

Marxistler tarafından sıkça kullanılmayan, 1920'lerde ilk olarak siyasal bilimciler tarafından İtalya'daki faşist rejimi tanımlamak için ortaya atılmış ve daha sonra Nasyonal Sosyalist Almanya ve Sovyetler Birliği'ni (özellikle Stalinist dönemi; ☞ STALİNİZM) de içerecek biçimde genişletilmiş bir terimdir. 1950'lerin soğuk savaş süresince Batı siyasal bilim ve gazeteciliğinin sözlüklerine tam anlamıyla yerleşmiştir. En iyi bilinen tanımlamalardan birinde (Friedrich, 1969) totaliter rejimleri diğer otokratik ve demokratik rejimlerden ayıran altı özellik bulunduğu belirtilmektedir; bütüncü bir ideoloji, bu ideolojiye bağlı tek bir parti, çok gelişmiş bir gizli polis ve ekonomiyi de içeren üç tekelci kontrol biçimi -kitle iletişimi, operasyonel silahlar ve bütün örgütlenme alanlarında.-

Ancak, iki Marxist, kavramın kullanımına kesinlik kazandırmışlardır. Neumann (1942) Almanya'daki, Nasyonal Sosyalist rejimi "totaliteryan bir tekelci ekonomi" (☞ FAŞİZM) olarak tanımladı ve "kamu yaşamının bütün alanlarını istila eden" bir devlet olarak "totaliteryan devlet" öğretisini ayrıntılı bir biçimde çözümledi (Goebbels). En son yazılarından ikisinde (1940-41) Hilferding, Sovyetler Birliği'nin - ayırdedici öğesinin (Neuman gibi Hilferding de ciddi bir ekonomik ana karşı koyamayacak olduğunu düşündüğü) "devlet kapitalizmi" ya da bürokratik egemenlik sistemi (Troçki) olduğunu kabul etmeyerek "totaliter bir devlet ekonomisi" olduğunu ileri sürdü- ve Bolşeviklerin "terim henüz ortaya atılmadan önce ilk totaliter devleti yaratmış olduklarını" belirtti. Sonraları daha da ileri giderek Marxist devlet teorisinde daha kapsamlı bir değişim önerdi. Hilferding, bağımsızlığına kavuşmuş olan modern devletin, şimdi, toplumsal gruplan kendi amaçları altında toplamakta olduğunu öne sürdü; "bütün Marxistlerin en iyisi olan tarih, Engels'in beklentilerinin aksine, bize 'şeylerin yönetiminin' 'insanlar üzerinde sınırsız bir egemenlik' durumuna gelebileceğini... ve buradan devlet iktidarını ellerinde tutanlar tarafından ekonominin hakimiyetine yol açtığını öğretti". Sonuç olarak Hilferding, "modern ekonominin gelişmesine devlet iktidarının gelişmesi eşlik eder" ve "devlet tarihsel olarak önemli bütün toplumsal süreçleri kendi iradesi altında toplayacak kadar totaliter bir yapı kazanır" demektedir. Neuman ve Hilferding'in analizleri, bütün modern toplumlarda müdahaleci devletin gelişimi ile ilgili Marxist tartışmalar bağlamında, sürekli bir öneme sahiptir.

TBB/SŞ

OKUMA

Friedrich, Carl J. 1969: "The Evolving Theory and Practice of Totalitarian Regimes." Friedrich, Curtis ve Barber, *Totalitarianism in Perspective: Three Views* içinde.
Hilferding, Rudolf 1940: "State Capitalism or Totalitarian State Economy."
— 1941 (1954): *Das Historische Problem.*

Neumann, Franz 1942 (1944): *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism.*

Troçki, Leon (d. 7 Kasım -eski takvimle 26 Ekim- 1879, Yanovka, Ukrayna; ö. -öldürüldü- 20 Ağustos 1940, Coyoacan, Meksika.)

Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi üyesi olan ve takma adı "Troçki" olan Lyov Davidoviç Bronsteyn, 1905 ve Ekim 1917 Rus devrimlerinde önemli roller oynamış, 1918'de Dışişleri Halk Komiserliği görevinde bulunmuştur. Bundan sonra (1918-25) Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri olmuştur. 1923'ten itibaren Sovyet bürokrasisinin devrime "ihaneti"ne karşı muhalefetin önderliğini yapmıştır. Stalin tarafından 1929'da Rusya'dan çıkarıldıktan sonra yurt dışında Stalinizme karşı Dördüncü Enternasyonal'i (☞ ENTERNASYONALLER) kurmuştur. Kominternin faşizm sosyal demokrasi konusundaki politikasını eleştirmiş ve Stalin'in bir ajanı tarafından öldürülmüştür.

Troçki'nin Marxist düşünceye yaptığı en önemli katkı, "eşitsiz ve birleşik gelişme" teorisi ile buna dayanarak kurduğu "sürekli devrim" teorisidir. Geri bir ülke, gerikalmışlığın, ileri ülkelerin daha önce geçmiş oldukları aşamalardan geçerek değil, bu aşamaların içiçe geçmesi ya da hatta atlanması ile aşabilir. Böylece, gerikalmışlığa özgü özelliklerle ileri düzeyde gelişmişlik aşamasının özellikleri birleşir. Bu, genellikle ulaşılabilen en yüksek aşamada mümkün olur. Bu süreç, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki gelişmiş kapitalist çekirdeğin dışındaki ülkelere özgü bir süreç olarak görülür. Bunun pratikleri politik sonucu, ileri sanayinin sömürgeci ya da yarı sömürgeci (☞ SÖMÜRGECİLİK) bir biçimde belirli bir ülkeye sokulmuş olmasından dolayı, bundan etkilenen ülkenin proletaryasının ülke burjuvazisinden daha güçlü olmasıdır. Burjuvazi, burjuva devrimini gerçekleştiremeyeceği ya da bundan korktuğu için, bu görev proletaryaya düşer. Proletarya, derhal feodal kalıntıların (☞ FEODAL TOPLUM) ortadan kaldırılmasından sosyalizm doğrultusunda adımlar atmaya yönelen bir devrimde kapitalizm öncesi sektörün aşağı tabakalarını yönetir. "Sürekli devrim" ifadesi, Marx ve Engels'in 1850'de toplanan Komünist Lig'in Genel Konseyinde okunan metinlerden alınmıştır.

Muzaffer proletarya, öteki ülkelerde özellikle gelişmiş ülkelerde de devrimler kışkırtmalıdır. Zira, sosyalizme doğru ilerlemede, tek bir ülkenin sınırları içinde, özellikle, kapitalizm öncesi ilişkilerin kökleşmiş unsurlarının henüz aşılmamış olduğu Rusya gibi bir ülkede pek fazla bir yol katedilemez. Böyle bir ülkede devrimi kolaylaştıran koşullar, bu ülkenin sosyalizm doğrultusunda ilerlemesini engeller. "Sürekli devrim" anlayışı, uzun bir kapitalist gelişme döneminden önce feodalizme karşı bir devrimin yapılmış olması gerektiği fikrine karşıdır. Bu anti-feodal devrimde ya burjuvazi yönetimi ele alacaktır, ya da bazı toplumsal güçler birleşerek (yani, "proletarya ve köylülüğün devrimci-demokratik diktatörlüğü) vekil olarak önderlik yapacaktır (☞ LENİN; LENİNİZM). Troçkistlere göre Lenin Nisan 1917'de Troçki'nin fikirlerini benimsedi. Ekim Devrimi'nde de Troçki'nin fikirlerini hayata geçirdi.

Stalin "tek ülkede sosyalizm" fikrini savununca, Troçki, bunun Rusya içinde felaketle sonuçlanacak bir macera olduğu (tarımda zamanından önce kolektivizasyon) uyarısında bulundu. Troçki'ye göre, "tek ülkede sosyalizm ile Komünist Enternasyonal Rusya'nın devrimci olmayan dış politikasının basit bir aracı haline getirilmiştir. Sovyet Rusya'da sanayinin geliştirilerek toplumda genel bir modernleştirmenin gerekli olduğu doğru olsa bile bu başarılar sosyalizmle özdeşleştirilemez. Sosyalizm, sadece sanayileşme artı hayat standardının yükseltilmesi olarak görülemez. Sosyalizm, daha yüksek emek üretkenliği ve bu temel üzerinden ileri kapitalist ülkelerdekinden daha yüksek hayat standardı olarak anlaşılmalıdır. Bunun için, proletaryanın dünya ekonomisinin "komuta doruklan"nda iktidarı fethetmesi gerekir. Troçki, Stalin döneminde Rusya'nın toplumsal düzenini, sadece kapitalizm ve sosyalizm arasında "geçiş" dönemi olarak görmüştür. Bu toplumun geleceği, ya sosyalizme doğru ilerleme (bunun için ileri kapitalist ülkelerde devrimler, artı Rusya'da tamamlayıcı bir politik devrim gerekir) ya da kapitalizme gerilemedir. Yönetici bürokrasi, "yeni bir sınıf" olarak değil, asalak bir anomali olarak, Sovyet toplumu da "bir devlet kapitalizmi" olarak değil, "soysuzlaşmış bir işçi devleti" olarak görülmektedir. Fakat, bu toplumda Ekim Devrimi'nin bazı temel kazanımları ayakta kalmıştır. Bundan dolayı, savaş durumunda devrimciler her yerde SSCB'yi savunmalıdırlar. Troçki'nin fikirlerinde ilginç olan yön, Marxizmin, her türlü soruna çözüm bulabilen bir evrensel sistem olduğu yaklaşımını kabul etmeme-

sidir. Troçki örneğin, Marxizm kılığına bürünerek, "askerlik bilimi" alanında yapılan şarlatanlıklara karşı çıkmış ve Marxizm adına bilimsel araştırmaları, edebiyat ve sanatı yönlendirme çabalarına karşı mücadele etmiş, "proleter kültürü" kavramı ile alay etmiştir. Politikada rasyonel olmayan faktörlerin rolü üzerinde durmuştur. "Politika alanında rasyonel düşünme zorunluluğu yoktur. En çok da ulusal sorunla ilgili konularda". Marx ve Engels'in temsil ettikleri geleneğe uygun bir kültürel yapısı olan Troçki, dar görüşlü ve fantastik iddialarda bulunma eğilimini taşıyan ve cehaletleriyle Marx'ın "Marxist değilim" demesine neden olan Marxizm anlayışına sahip kişilerden birçok düşman kazanmıştır.

Troçki de bugün hayatta olsaydı, büyük olasılıkla ben "Troçkist değilim" derdi. Zira, kurduğu hareket içinde büyük parçalanmalar olmuş ve bazı Troçkist gruplar bu adı boşuna kullanmışlardır. Bununla birlikte, 1960'lardan itibaren, kendilerini Troçkist olarak tanımlayan örgütler birçok ülkede etkinlik kurabilmiş ve Troçki'nin eserleri ölmeden önce olduğundan daha çok dağıtılmış ve okunmuştur. (☞ TROÇKİZM)

BP/OE

OKUMA

Day, Richard B . 1973: *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation.*

Deutscher, Isaac 1954: *The Prophet Armed: Trotsky, 1879-1921.*

— 1959: *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921-1929.*

— 1963: *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-40.*

Knei-Paz, Baruch 1978: *The Social and Political Thought of Leon Trotsky.*

Sinclair, Louis 1972: *Leon Trotsky: A Bibliography.*

Trotsky, Leon 1932-3: *History of the Russian Revolution.*

— 1937 (1972): *The Revolution Betrayed.*

— 1963: *My Life.*

— 1962: *The Permanent Revolution and Results and Prospects.*

Troçkizm (*İng.* Trotskyism, *Fr.* Trotskisme, *Alm.* Trotzkismus)

Bütün önemli düşünce akımları gibi Troçkizm de çeşitli biçimlerde yorumlanmış, bu yorumlarda, farklı tarihsel koşullarda Troçkizmin farklı yönleri önplana çıkarılmıştır. Troçkizmin temel taşı, eskiden olduğu gibi günümüzde de sürekli devrim fikridir. Önce Marx'ın açıkladığı sürekli devrim yaklaşımını, Troçki 1906'da yeniden formüle etmiş, Rusya'ya uygulamış ve daha sonra 1928'de daha ayrıntılı olarak üzerinde çalışmıştır. Troçki, sosyalizme geçişi, birbiriyle bağlantılı ve birbirine bağlı toplumsal, politik ve ekonomik kabarmalar dizisi olarak görmüştür. Bu kabarmalar, değişik düzeylerde ve farklı toplum yapılarında (feodal, azgelişmiş, sanayi öncesi ve kapitalist yapılar) gelişir ve farklı tarihsel koşullarda cereyan eder. Bu "birleşik ve eşitsiz gelişme"yi koşullar ve kendi dinamikleri sürükleyerek anti-feodal burjuva evreden, anti-kapitalist sosyalist evreye ulaştırır. "Birleşik ve eşitsiz" gelişme, bu süreç içinde coğrafi sınırları ve insanların belirlediği sınırları aşar, ulusal evresinden geçerek, dünya çapında bir sınıf ve devletsiz toplumun kurulmasına yönelik uluslararası evresine ulaşır. Devrim ulusal bir temelde başlamak zorunda ise de (ve hatta devrimci devleti bir yalıtılmışlık dönemine mahküm edebilir), bu kaçınılmaz olarak oyunun sadece birinci perdesidir. İkinci perde uluslararası arenanın başka bir bölgesinde oynanacaktır. Bundan dolayı, Troçkizmin en önemli özelliği -devrimin sürekliliğinin ikinci özelliği- enternasyonalizmdir.

Troçki'nin teorisi, en şiddetli tepkiyi doğduğu ülkede, Stalin'in tek ülkede sosyalizm teorisinden gördü ve dünyanın Sovyet modeli sosyalizmin geçerli olduğu bir bölgesinde en büyük sapkınlık eleştirisini alarak yasaklandı. Fakat, Troçki'nin teorisi hayatiyetini bu bölgenin dışında sürdürdü. Bu teori, karakteri icabı kendisine düşman olan milliyetçiliğin gelişmesiyle mücadele etmek zorunda kalmış olmasına rağmen, özellikle 1960'lardan itibaren canlanan bir tür sosyalist bilincin temel unsuru haline geldi.

Troçki tarafından 1938'de kurulan Dördüncü Enternasyonal (☞ ENTERNASYONALLER), devrim yaratmak konusunda etkili bir araç olmadı. Fakat, Troçkizmin temel ilkeleri konusunda dünya çapında yürütülen tartışmaların canlılık kazanmasında önemli bir rol oynadı. Ayrıca o döneme özgü doğru devrim staratejisi araştırmaları yapan Troçkistlerin birçok grup oluşturmalarına yol açtı. İleri Batı'da sınıf mücadelesinin (☞ SINIF ÇATIŞMASI) bir çıkmaz içine girmesi Asya ve Afrika halklarında ulusal ve toplumsal

bilincin canlanması, devrimin sürekliliğinin doğrulanması olarak yorumlanabilir. "Geri" ülkelerdeki kurtuluş hareketleri, kimin devrimin temel ve belirleyici görevlisi olduğu konusunu yeniden gündeme getirdiler. Devrim görevinin klâsik Marxizmin (ve Troçkizmin) öngördüğü gibi sanayi proletaryasına mı, yoksa 1948-49 yıllarında Çin'de olduğu gibi devrimi kırsal alanlardan kentlere taşıyan (☞ MAO ZE-DONG) köylülüğe mi düştüğü sorunu böylece yeniden gündeme geldi.

Troçkizme göre, sınıfsız bir sosyalist toplumun kurulması, varolan düzenden devrimci bir kopuş olmaksızın gerçekleştirilemez. Troçkizm bir yanıltma olarak değerlendirdiği evrimci parlamenter oy sandığı yolunu reddeder. Troçkizme göre, sömürülen sınıflar, kendi ekonomik egemenliklerini savunan mülk sahibi sınıflara karşı bir mücadele yürütmeksizin iktidarı alamaz. Böyle bir sınıf mücadelesinde proletaryanın zaferi, Troçkist şemaya göre, "proletarya diktatörlüğü" konularak korunmalıdır. Totaliter rejimlerin (☞ TOTALİTERLİK) uygulamalarından dolayı geniş çevrelerin karşı çıkmalarına rağmen gelişen bu kavramı, Troçki'de (Marx ve Engels gibi) bir devlet biçimi olarak değil, bir sınıfın toplumsal politik egemenliği olarak anlamıştır. Troçki bu yüzden Batı ülkelerindeki parlamenter demokrasileri burjuva diktatörlükleri olarak tanımlamıştır. Zira, bu tür yönetimler, mülk sahibi sınıflara egemenliklerini sürdürme olanağı vermektedir.

Proletarya diktatörlüğü, Troçki'nin devrimde, önderlik rolü atfettiği proletaryanın politik partisinin iktidarı ele geçirmesi yoluyla kurulacaktır. Ancak, Troçki böyle bir partinin kendisini proletaryanın yerine koymaktan ya da görevini yerini getirir getirmez proletaryayı boyunduruk altına almaktan kaçınması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Proletarya diktatörlüğü altında proletarya demokrasisi, legal Sovyet partilerinin bütün emekçiler tarafından özgürce seçilmiş olan temsilcilerinden oluşan Sovyetler (☞ KONSEYLER) tarafından etkili bir şekilde denetimi yoluyla sağlanabilir. Burjuvazi yanlısı unsurların da içinde yer aldığı Sovyet partileri, üretim ve dağıtımın sosyalist biçimde örgütlenmesini temel alan işçi devletinin anayasasına saygı gösterirler. Ayrıca, anayasayı değiştirmek amacıyla şiddet kullanmaya kalkışmazlar. Proletaryanın egemenliği, sanayinin ve ekonominin yönetiminin Fabrika Komiteleri aracılığıyla üretim noktalarında işçilerin denetimine sokulmasıyla korunur. Üreticilerin bu birliği dağıtımı ve tüketim mallarının fiyatlarının tesbit edilmesini denetleyen tüketiciler birliğiyle tamamlanır.

Troçki'nin devrimci parti anlayışında, bu partiler, birbirinin aynı değildir ve farklı tarihsel dönemlere göre farklılıklar gösterir. Günümüz Troçkistlerinden bazı gruplar, Troçki'nin gençlik döneminde Lenin'in katı merkeziyetçi ilkelerine yönelttiği eleştirileri tamamen benimsemektedirler. Bu gruplara göre parti geniş ve gevşek bir örgütlenmedir. Lenin'in merkeziyetçilik ilkesini tamamen reddetmeyen başka gruplar ise, partinin demokratik biçimine daha çok önem vermekte, bunu Troçki'nin 1923'ten sonraki ve Stalinistleştirilmiş Sovyet Partisinin bürokratik diktatörlüğüne karşı daha sonra yürüttüğü mücadele sırasındaki yazılarına bağlamaktadırlar. Azınlığı teşkil eden başka bir Troçkist grup da Leninist merkeziyetçilik ilkesine sıkı sıkıya bağlıdır ve bu fikirlerini Troçki'nin merkeziyetçiliğe en fazla önem vermesi 1917-23 yılları arasındaki yazılarına dayandırırlar.

Troçkizme bağlı olduklarını iddia eden birçok grup çoğulcu sosyalizm ilkesini ve işçilerin denetiminin zorunlu olduğunu savunur. Sovyetler Birliği'ni sosyalist bir toplum olarak görmemelerinin nedeni de budur. Fakat bu gruplar Sovyetler Birliği'nin nasıl bir toplum olduğu konusunda farklı tutum içindedirler. Sovyetler Birliği'nin nasıl tanımlanması gerektiği konusunda iki ana akım önplana çıkmıştır. Bunlardan birincisi Sovyetler Birliği'nin hâlâ bir işçi devleti olduğunu savunmakla birlikte Troçki'nin de belirttiği gibi, bir yozlaşma sürecinden geçmiş olduğunu iddia etmektedirler. İkinci grup ise, Sovyetler Birliği'nde ayakta işçi devletinden hiçbir şey kalmadığı ve bu ülkedeki rejimin devlet kapitalizmi olduğunu savunmaktadır.

Daha dar olan üçüncü grup, Sovyet blokunu yeni tipte bir sui generis toplumsal yapı kabul etmektedir. Bu teorik yaklaşımlar, Troçkizmin Sovyetler Birliği'ne muhalefetinin karakterini büyük ölçüde belirlemektedir. Şimdi ortada şöyle bir sorun vardır. Sovyetler Birliği Stalinizmin izlerinden kurtularak, aşağıdan gelecek reform baskılarıyla yukarıdan başlatılacak bir tedrici reformlar döneminden geçerek sosyalizm yoluna mı girecektir, yoksa Lenin, Troçki ve Bolşeviklerin 1917'de gerçekleştirmek istedikleri gibi aşağıdan yukarı doğru şiddetli bir kabarma mı ge-

rekecektir. Sovyet toplumunda demokratikleşmeyi geliştirmek amacıyla Batılı devletlerin ve Batı kamuoyunun uygulayabildiği ve uygulamak zorunda olduğu ekonomik, politik ve moral baskıların derecesi ve biçimleri konusunda da fikir ayrılıkları vardır. Bunun, iki güç bloku arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde ve bundan dolayı da günümüzde Troçkizmi temsil edenlerin politik faaliyetleri üzerinde etkisi olmaktadır.

Troçkizmin kökleri klasik Marxizmdedir. Klasik Marxizm gibi Troçkizm de, devrimin gelişeceği düşü ile sınıf mücadelesinin fiilî gidişatı arasındaki çelişkinin doğurduğu temel güçlükle karşı karşıyadır.

Sınıf mücadelesi ne zaman yoğunlaşsa ve egemen sınıflar ne zaman devrim hayaleti görmeye başlasalar, akıllarına gelen isimlerden biri de Troçkizmdir. Bu tür dönemlerde, egemen sınıflar, Troçkizm hayaletini kovalamaya çalışırlar. Troçki'nin hayaleti, Sovyetler Birliği ve etki alanındaki ülkelerde olduğu gibi Çin'de de hâlâ bir düşman olarak görülmektedir.

TD/OE

OKUMA

Cliff, T. 1974: *State Capitalism in Russia.*
Deutscher, I. 1954: *The Prophet Armed, Trotsky 1879-1921.*
— 1959: *The Prophet Unarmed, Trotsky 1921-1929.*
— 1963: *The Prophet Outcast, Trotsky 1920-40. Documents of the Fourth International (1973).*
Löwy, M. 1981: *The Politics of Combined and Uneven Development.*
Mandel, E. 1979: *Revolutionary Marxism Today.*
Trotsky, L. 1932-3: *History of the Russian Revolution.*
— 1937 (1972): *The Revolution Betrayed.*
— 1962: *The Permanent Revolution and Results and Prospects.*
— 1973: *The Transitional Programme for Socialist Revolution.*

Tüketim (*İng.* Consumption, *Fr.* Consomation, *Alm.* Konsume/Konsumtion)

İnsan emeğinin (kullanım-değeri) ürünlerinin tüketimi, insanların kendilerine hem birey hem de toplumsal birey olarak yeniden üretmelerinin ve yaşamlarını sürdürmelerinin yoludur, yani hem fiziksel-zihinsel anlamda (verili bir kişilikle insan olarak) hem de somut bir tarihsel-toplumsal çerçeve içinde (verili bir toplumsal oluşumun üyeleri olarak, belirli bir tarihsel dönem içinde). Kapitalizmde, yani genelleşmiş meta üretiminde ("pazar ekonomisi") tüketim temel olarak meta tüketimi biçimine bürünür, bunun iki istisnası vardır, ev içinde tüketim ile kendine yeterli çiftçinin tüketimi. Tüketim iki büyük alt kategoriye bölünür: bunlardan *üretime dönük tüketim* hem tüketim maddelerinin üreticiler tarafından tüketilmesini hem de üretim sürecindeki üretim araçlarının tüketimini kapsar; *üretime dönük olmayan tüketim* ise yeniden üretim sürecine girmeyen, bir sonraki üretim döngüsüne katkısı olmayan, bütün tüketim maddelerini kapsar. Üretime dönük olmayan tüketim temelde tüketim maddelerinin üretici olmayan sınıflar tarafından tüketilmesi (yönetici sınıflar, üretken olmayan emek vb.) ve hem tüketim mallarının hem de yatırım mallarının devletin üretici-olmayan sektörleri tarafından (ordu ve devlet yönetimi sektörü) tüketilmesidir.

Tüketimin hem fizyolojik hem de tarihsel bir boyutu vardır. Bunlar Marx'ın insanların ihtiyaç sistemi dediği şeye bağlıdır ve bu da iki kategoriye ayrılır.

Temel fizyolojik ihtiyaçlar üretim güçlerindeki yeni gelişmeler ve toplumsal sınıflararası güçlerin ilişkilerindeki değişmelerden (Daha önce yönetici sınıflar için olan "tüketim mallarının ve hizmetlerin halka yayılması" (☞ EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ) kaynaklanan tarihsel olarak belirlenmiş ihtiyaçlardan ayrı tutulmalıdır. Ama büyük ölçekli endüstrinin gelişmesiyle, emeğin makineleşmesinin yaygınlaşmasıyla, malların sürekli farklılaşmasıyla ve emek gücünün sürekli sinirsel ve fizyolojik olarak yıpranmasıyla, tüketim maddeleri gitgide daha fazla teknik icatlar ve üretim alanındaki değişimlerle belirleniyor.

Kapitalist tüketim böylelikle gitgide daha çok kapitalist üretime bağımlılaşır. Hem tüketim alanının genişlemesi hem de potansiyel olarak niteliğinin bozulması bu noktayla ilgilidir. Bu da örtük olarak üretimde, dağıtımda ve reklam alanlarında tüketicilerin her durumda kapitalist firmalar tarafından yönlendirileceği anlamına gelir.

Sosyalizmde hatta komünizmde daha da fazla üretim gitgide daha çok tüketiciler tarafından belirlenecektir. Tüketicilerin bilinçli olarak ifade ettikleri gereksinimleri (ve demokratik olarak yerleşmiş ön-

celikleri) zaman içerisinde daha büyük oranda üretim kalıbını belirleyecektir. İhtiyaç için üretimin yerini gelirin maksimize edilmesi ya da üretim uğruna kâr için üretim alacak ve daha fazla maddî malın birikimi (daha az yararlı mallar) bir kez temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra tüketimin hedefi olmaktan çıkacaktır.

Tüketim daha insanî bir yönde yaratıcılık taşıyacak yani evrensel olarak gelişmiş insan kişiliği ve insanlar arasında karşılıklı ilişkileri zenginleştirici bir niteliği olacaktı (☞ EŞİTLİK).

EM/TB

OKUMA

Heller, Agnes 1976: *The Theory of Need in Marx*.

U

Ulus (*Osm.* Millet, *İng., Fr.* ve *Alm.* Nation)

Marx ve Engels'in ulusal karakter ya da oluşum konusunda oldukça bilinçli bir konumda yer aldıkları, pek çok yazılarında görülebilir. Ancak kendi başına alındığında ulusallık, onları çok fazla ilgilendiren bir tema değildi. Ulusallığa, kendini hızla tüketecek bir konu olarak bakarlarken asıl yoğun ilgiyi ulusallığın bileşen unsurlarına, yani toplumsal sınıflara gösteriyorlardı. Marx ve Engels'e göre örneğin Galliler ve küçük Slav halkları gibi pek çok ulus, daha o günden kaybolup gitme sürecindeydiler ve bu gelişimi bir kayıp olarak da görmüyorlardı. Daha en başlarda sahiplendikleri düşünceye göre sanayileşme, yukarıda sözü edilen süreci hızlandırmakta ve tüm uygar ülkeleri tek bir ekonomik bütün halinde kaynaştırmaktaydı. Burjuvazinin hâlâ kendi ayrı çıkarları olabilirdi; ancak ulusallık duygusu işçi sınıfında yok olmuştu (*Alman İdeolojisi* - I. Bölüm, 2b) *Komünist Manifesto* 'da ise Marx ve Engels "işçilerin ülkesi olmadığını açıklıyorlardı" (2. kesim).

Pratik politika Marx ve Engels'i ulusal konuları daha ciddi biçimde ele almaya zorladı: ancak bu alanda Marxist bir görüş geliştirme işi, ardıllarına kaldı. Bu doğrultudaki çabalar önce Bauer'in klâsik çalışmasında (1907), sonra da Stalin'in 1913 tarihli broşüründe somutlaştı. Bazı ayrılmalara rağmen Bauer'le büyük ölçüde aynı konumda yer alan Stalin'e göre ulusallık, ırksal ya da kabilesel bir olgu değildi. Stalin bu konuda beş temel özellik sayıyordu: oturmuş ve sürekli bir topluluğun bulunması, ortak bir dil, ayrık bir coğrafi alan, ekonomik kaynaşma ve kollektif bir nitelik. Belirli tarihsel koşullarda, kapitalizmin doğuşuna ve yükselen burjuvazinin feodalizme karşı verdiği mücadelelere denk düşen özel tarihsel dönemde, ulusallık olumlu bir politik biçim alıyordu. Marx ve Engels'in kendi özgün düşüncelerinin tersine Stalin, ulusun gelişimini, sanayinin türdeş nüfuslu ve bütünlüklü bir ulusal pazar için duyduğu gereksinime bağlıyordu. Sözü edilen bu oluşum, önce Batı Avrupa'da gerçekleşti. Doğuda ise farklı, çok uluslu devletler oluşmuştu: ne var ki artık sanayi her yere yayılmakta, her yerde aynı özlemleri uyandırmaktaydı. Bu yüzden Habsburg İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası'nın ulus özelliklerine sahip her unsuru, bağımsızlık talep etme hakkına sahipti. Bu kapsamın dışında kalanlar arasında, kendi coğrafi alanlarına sahip olmayan Rus Yahudileri bulunuyordu. Rus Yahudilerinin 1897'de kurulan sol kanat örgütü Bund, Yahudilere ulus statüsü tanınmasını ve Sosyal Demokrat partiden özerk bir konumu savunuyordu. Bu tutum, genelde ulusal sorunlara, özelde ise Yahudilerin konumuna geniş yer verilen 1903 yılındaki ikinci parti kongresinde cereyan eden ateşli tartışmaların ardından gelen bir bölünmeyle sonuçlandı.

Stalin'in sorunu koyuşu, daha önceki tarihsel dönemlere ilişkin bazı sorular akla getirmektedir. Sözgelimi Ortaçağ dönemlerinde İngilizlerin yayılmasına karşı direniş gösteren İskoçların yalnızca bir milliyet olmanın ötesinde ulus sayılıp sayılmayacakları, ya da "ulus" sıfatının Romalılara uygun düşüp düşmeyeceği gibi. Aynı yaklaşım, daha önceleri gerçek anlamda ulus konumunda olmasalar bile artık kendilerine ulus statüsü tanınması yolunda harekete geçen bazı Batı Avrupalı halklar konusunda da soru işaretleri bırakmaktadır. Engels Bretonların, Korsikalıların ve diğerlerinin Fransa'ya dahil edilmekten oldukça hoşnut durumda oldukları inancındaydı (*Tarihte Zorun Rolü*, 6. kesim). Eğer bu açıdan bakılırsa, bugünkü durumun çok daha farklı olduğu görülecektir. Aynı şey, İskoçyalılar, İspanya'daki Basklılar ve Marx ile Engels'in ortadan silinmeye

mahkûm gördükleri halklar aralarında olmak üzere başkaları için de söylenebilir (özellikle ☞ Engels'in 15-16 Şubat tarihlerinde *Neue Rheinische Zeitung*'da yayımlanan "Demokratik Panslavizm" adlı yazısı). Asya'ya gelindiğinde ortaya daha başka sorunlar çıkmaktadır. Eski İran'ın, Çin'in, Japonya'nın ya da Çin istilasına karşı bin yıllık direnişiyle Vietnam'ın birer ulus olarak görülmemeleri giderek güçleşmektedir. Afrika'da ise bugünkü siyasal birimlerin pek azı Stalin'in beş koşulunu karşılayabilir durumdadır. Öyle görünüyor ki devletler gibi uluslar da, örneğin Marxist önder Cabral'ın Portekiz Ginesi'nde gerçekleştirdiği gibi, bilinçli çabalarla oluşturulmak zorundadır. (☞ MİLLİYETÇİLİK; BAUER; RENNER).

VGK/MÇ

OKUMA

Abdel, Malek, Anouar 1969: *Ideology et renaissence nationale. L'Egypte moderne.*

Bauer, Otto 1907 (1924): *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.*

Cabral, Amilcar 1969: *Revolution in Guinea. An African People's-Struggle.*

Chlebowczyk, Josef 1980: *On Small and Young Nations in Europe.*

Haupt, Georges ve diğerleri. 1974: *Les Marxistes et la question nationale. 1848-14: Etudes et textes.*

Kann, R. A. 1950: *The Multinational Empire.*

Stalin, J. V. 1913 (1936): "Marxism and the National Question."

Ulusal Burjuvazi (*İng.* National Bourgeoisie, *Fr.* Bourgeoisie Nationale, *Alm.* Nationale Bourgeoisie)

Bu terim, özel olarak azgelişmiş ya da gerikalmış ülkeler bağlamında kullanılır. Gerikalmışlığın temel karakteristiklerinden biri, pre-kapitalist sosyal ilişkilerin kapitalist üretim ilişkileri ile birarada bazen de ona baskın olmasıdır. Gelişmiş kapitalist ülkelerdeki proletarya ve burjuvazi arasındaki çatışma analiz edilirken, gerikalmış ülkelerde en az dört sınıf arasındaki etkileşimi gözönüne almak gerekir. Varolan proletarya, kapitalist sınıf, pre-kapitalist sömürücü sınıf ve pre-kapitalist üretim ilişkileri içindeki üreticiler. Gerikalmış ülkelerdeki sınıf mücadelesi iki nedenle karmaşıklaşmaktadır. İlki, klâsik Marxist yaklaşımla iki sömürücü sınıf arasındaki, kapitalizmin büyüyerek pre-kapitalist toplumu belirlemeye başlamasının neden olduğu çelişki ve bu zıtlığın işgücü ve kapital arasında varolan çatışmayı ilerletmesidir. İkinci olarak, her ne kadar pre-kapitalist geleneklerin desteği gerekse de emperyalist belirleyicilik, gerikalmış ülkedeki tüm toplum kesimlerini kapsar. Gerikalmış ülkelerin bu karakteristikleri, devrimci dönüşüm için doğru strateji ve gerikalmış ülkelerdeki burjuvazinin devrimci mücadelede bir rol oynayıp oynayamayacağı üzerinde sert bir tartışma yaratmıştır. Bu bağlamda ulusal burjuvazi, geri kalmış ülkelerdeki kapitalist sınıfın anti emperyalist bir bölümü olarak kullanılır. Bu, onun küçük burjuvazi ve köylülük tarafından desteklenen anti emperyalist mücadelede işçi sınıfının potansiyel müttefiki olduğunu gösterir. Böylece terim, burjuvazinin bir parçasının politik alandaki rolüne göre tanımlanmış olmaktadır. Ulusal burjuvazinin bu yolla tanımlanması oldukça yetersizdir. Bununla beraber, yerel burjuvazinin bölümlerinin kendi aralarında ve emperyalizmle çelişkileri olduğunu varsaymaktadır. "Komprador burjuvazi" terimi kendini emperyalizme müttefik sayan yerel burjuvazinin bir bölümü için kullanılmaktadır. Bazı yazarlar gerikalmış ülkelerdeki burjuvazinin bu iki bölümünü üretim ilişkilerindeki, yerleriyle ayırdetmek istemekte ve politik rollerini bu ilişkiden çıkarmaktadırlar.

Bu metoda göre komprador burjuvazi sermayesi piyasada (ticaret, banka, vb.) olan yerel kapitalizmin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Sadece malların el değiştirmesi düşünüldüğünde yerel burjuvazinin bu bölümü emperyalist ülkelerin sermayesi, özellikle de ticarî sermaye ile müttefiktir. Diğer taraftan, ulusal burjuvazi, gerikalmış ülkelerin ulusal sınırları içerisinde sermayesini üretime yatırmış olan yerel burjuvazi olarak tanımlanabilir. Rekabet kapitalizmin doğasındadır, ulusal ve emperyalist sermaye arasındaki rekabet ulusal burjuvazinin anti emperyalist bir rol oynamasına neden olabilir. Emperyalist ülkelerdeki üretim güçlerinin hızlı gelişmesi nedeniyle azgelişmiş ülkelerdeki ulusal sermaye, uluslararası sermaye ile rekabette sık sık dezavantajlı duruma düşer. İlke olarak bu durum ulusal burjuvaziyi anti emperyalist mücadelede müttefik yapabilir. Bununla beraber, tam tersi etkisi de vardır. Rekabetteki dezavantaj, yerel kapitalistlerin fraksiyonlarını çokuluslu şirketlerin yan

kuruluşları ya da müşterileri olarak ittifaka zorlar. Ulusal burjuvazinin herhangi bir zamanda milliyetçi olup olmayacağı sosyal yapıda hakim olan somut durumlara bağlıdır.

Ulusal burjuvazinin anti emperyalist hareketlerin içinde yer alma olasılığı sadece dar ekonomik yararlar yüzünden değildir. Emperyalizm, gerikalmış ülkedeki bütün sınıflar üzerinde sadece ekonomik değil, politik, kültürel ve sosyal baskı uygulama eğilimindedir. Ulusal burjuvazinin belli tarihî durumlarda etkili rol alması ve proletarya ile o an için ilişkiye girmesi veya çatışan grubu emperyalizme karşı harekete geçirmeye çalışması bu baskının sonucudur. Fakat proletarya ve ulusal burjuvazi arasındaki bütün uyuşmalar öyle doğal ve istikrarlı değildir. Burjuvazi varlığını işçi sınıfının sömürülmesi ve sermayenin canlandırılmasına borçludur. Ek olarak, bugünlerde olduğu gibi, proletaryanın yıkmak zorunda olduğu azgelişmiş ülkelerdeki devleti kontrol eden gruptur. Bu zıt ilişkiye rağmen, birçok devrimci teorisyenler ve liderler, proletaryanın toplumu değiştirmek ve devletin gücünü ele geçirmek için yaptığı devrimci mücadelede bazı durumlarda müttefik olmaları gerektiğinde görüş birliğindedirler. Lenin, (1920) proletaryanın öncüleri için "düşmanlar arasındaki en küçük çatlağın bile kullanılması. .."nın kaçınılmaz olduğunu yazmıştı. Çin devrimindeki (1925-27) yazılarında Stalin proletarya ve köylüleri ittifakta ikincil duruma düşebilecekleri konusunda uyarmakla birlikte, burjuvaziye işbirliğini tavsiye etmiştir. Mao Ze-dong, Stalin'in uyarısını unutarak burjuvaziyle işbirliğini destekleyen bir lider olarak bilinir. Mao'nun yazılarının dikkatli okunması halinde, onun tüm azgelişmiş ülkelerde uygulanabilecek bir genel devrim stratejisi olarak burjuvazi ile işbirliğini savunmadığı görülür. Tersine, tarih konjonktürün neden olduğu bir işbirliğini vurgular ve her yerde uygulanabilecek değişmez formüllere karşı uyarıda bulunur. Mao Ze-dong ulusal burjuvazi ile işbirliği savunusunu sınırlar ve "emperyalizm bir yarı sömürge ülkeye saldırdığında bazı hainler dışında tüm sınıflar emperyalizme karşı savaşta birleşir. Fakat emperyalist sömürü savaşla değil de barışçı yollarla gerçekleştirildiğinde, yöneten sınıflar emperyalizme teslim olur ve bu ikili halk kitlelerini sömürmek için ittifak eder" sonucuna varır. Aynı soru, Hindistan'da uzun süreli bir tartışmanın konusudur. (☞ ROY)

ED/KÇ

OKUMA

Dore, Elizabeth ve Weeks John 1977: *Class Alliances and Class Struggle in Peru.*

Lenin, V.I 1920 (1966): *Left Wing Communism-An Infantile Disorder.*

Mao Ze-Dong 1937 (1967): *On Contradiction Selected Writings.*

Stalin, J. 1925-1927 (1975): *On Chinese Revolution.*

Ulusçuluk ☞☞ Milliyetçilik

Uzun Dalgalar (*İng.* Long Waves, *Fr.* Ondes longues, *Alm.* Lange Wellen.)

Ekonomik gelişmenin, bir dizi iş devrelerini kapsayan uzun dalgaları teorisi, 20. yüzyılın başında Parvus (Helphand) ve Van Gelderen gibi Marxist iktisatçılar tarafından esinlendirildi. Ama geleneksel olarak iki büyük akademik iktisat tarihçisinin, Rus Kondratiev ve Avusturyalı Schumpeter'in katkılarıyla bağlantılandırılmıştır. Genel olarak "Kondratiev devresi" teorisi olarak bilinir.

1917 Rus Devrimi sırasında Kerensky hükümetinde bakan yardımcısı olan Kondratiev, Sovyet hükümeti altında bir Dünya Ekonomik Konjonktürü Araştırmaları Enstitüsü kurdu, bu türünde dünyada ilk olmasa bile ilklerden biriydi. Ampirik araştırmaları O'nu kısa sürede kapitalizm tarihinde 19. yüzyılın başından beri yaklaşık elli yıllık ekonomik dalgalar saptamanın olanaklı olduğu sonucuna götürdü. Yirmi beş yıllık yükselmeyi yirmi beş yıllık düşüş izliyordu. Bu uzun dalgaları saptamanın aracı fiyat hareketleri ve bunun üretim ve gelir alanlarındaki sonuçlarıydı. Kabaca bu tür üç Kondratiev dalgası görmüştü: birincisi Napolyon savaşları ile 1848 arasında, ikincisi 1848 ile yüzyılın sonu arasında ve üçüncüsü o tarihten sonraydı. Stalinist baskılar Kondratiev'in çalışmalarına 1928'de ani ve trajik bir son hazırladı. Gulag'da kayboldu ve ancak 1988'de itibarı iade edildi.

Birinci Avusturya Cumhuriyeti'nde kısa süre Maliye Bakanlığı yapan Avusturyalı iktisatçı Joseph Schumpeter, Kondratiev dalgası kavramını, kendisinin iş devreleri genel teorisiyle bütünleştirdi ve bu ad altında 1939'da bir kitap olarak yayımladı. Ama uzun devrenin başlıca motoru Kondratiev'de tarım ve sanayi fiyatları arasındaki karşılıklı ilişki iken, çok daha ince ve dengeli olan Schumpeter'in teorisinde

vurgu genel olarak yenilenme yatırımlannda, özel olarak da sanayi yatırımlarındadır. Açıklama en azından kısmen Marx'ın olağan 7-10 yıllık devreleri açıklamasının bir uzantısıdır. Yükseliş sabit sermayenin (makine ve binalar) yenilenmesine bağlıdır, bu ne parça parça olabilir, ne de en azından birbirini izleyen birkaç devrede aynı teknoloji ile gerçekleştirilebilir. Teknolojik yenilenme gerektirir.

Her durumda etkileyici bir entellektüel kazanım olan Schumpeter'in uzun devresi teorisinin zayıf yanı, bir yükselen "Kondratiev" için harekete geçirici güç olarak yenilikçi kişilerin (girişimciler) varlığına aşırı güvenmesidir. Bu, ekonomik gelişmeyi biyolojik ya da biyolojik-eğitimsel (çevresel) raslantılara bağımlı kılmaktadır. Teknolojik yeniliklerin Kondratiev devrelerinde birikip birikmediği ve devri olup olmadığı, -yükselen "Kondratiev"in gerçek hareket ettiricisinin yenilenme mi, yoksa önceki yenilenmelerin "popülarizasyonu", kitlesel uygulanışı mı olduğu- son on yıl içinde büyük tartışma ve yoğun ampirik araştırma konusu oldu.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki uzun refah sırasında ekonomik konjonktürün uzun dalgalan / uzun devre teorisi eskidi. Kimi ampirik çalışmalar, özellikle MIT'de (Massachusetts Teknoloji Enstitüsü) Forrester tarafından, sürdürülürken ve çeşitli iktisatçılar uzun erimli büyümenin belirleyicileri sorunu üzerinde yoğunlaşırken, uzun erimli düşüşün belirleyicilerini araştırmadılar, bu genel olarak her zaman için gündemden çıkmış kabul edildi.

Uzun erimli konjonktürel hareketlerin araştınlmasını canlandıranlar, 1960'ların ortasında gene Marxist çevrelerin içinden çıktı ve bu satırların yazarı bu konuda bir ilk katkıda bulundu. Onun ilk olarak 1965'de bir makalede formüle edilen fikirleri sonra geniş olarak *Geç Kapitalizm* kitabında (1972) yer aldı ve sonunda ayrıntılı olarak *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları* kitabında (1979) işlendi. Leon Troçki'nin, Kondratiev'le 1920'lerin ortalarındaki bir polemiğindeki görüşlerinden başlayarak "uzun dalgalar", "uzun devreler"den aynlır. "Uzun devreler" kavramı normal iş devresindekine benzer az ya da çok otomatik bir hareketi içerir. Bunalım refaha götüren kuvvetler yaratır, aynı şekilde refah bunalıma götüren kuvvetleri serbest bırakır. Benzer şekilde, "genişleyen" bir Kondratiev, "bunalımlı" bir Kondratiev'e götüren kuvvetleri serbest bırakacak, bu da yirmi beş yıllık yeni bir genişleme için gerekli kuvvetleri serbest bırakacaktır.

Bir genişleyen uzun dalgadan bunalımlı bir uzun dalgaya yönelme hareketi ile bir uzun bunalımdan bir uzun genişlemeye doğru hareket arasında bir asimetri olduğu savunulmaktadır. Birincisi içseldir. İkincisi ise otomatik değildir. Savaşlar ve karşıdevrimler sonucunda ortalama kâr oranında (ve artık değerde) radikal bir değişiklik; örneğin yeni altın alanlarının keşfedilmesinin ya da dünya pazarında kağıt parasını "altın kadar değerli" yapmaya yetenekli bir hegemonik gücün ortaya çıkmasının bir sonucu olarak pazarın radikal bir şekilde genişlemesi gibi dış sistem-şoklarına gerek duyar. Bunun anlamı, düzenli bir takvimin söz konusu olamayacağıdır. "Kondratiev"lerin ortalama süresi yirmi beş yıl değildir. Yirmi ile otuz beş yıl arasında değişirler. Bunları "uzun devreler" yerine "uzun dalgalar" olarak adlandırmak için ek bir neden de budur.

Uzun dalgaların önde gelen değişkenleri, ortalama kâr oranı ile dünya pazarının boyutlarıdır. Ancak her ikisi de az ya da çok eş zamanlı olarak genişlerse, "popülerleştirilmiş" bir teknolojik devrimin etkileri gerçekleşebilir. Bu teorinin ek bir özelliği de, sınıf mücadelesinin (görece özerk bir sınıf mücadelesi devresinin) uzun erimli toplam etkisini kapitalist gelişmenin uzun dalgaları ile bütünleştirmesidir.

Başka Marxist iktisatçılar, özellikle Fransız iktisatçı Boccara, Doğu Alman iktisat tarihçisi Jürgen Kuczynski, Sovyet iktisatçı Menşikov "uzun dalgalar" teorisine önemli katkılarda bulundular. Boccara kısmen hariç, bunlar "uzun devre" teorisini, yani uzun bir bunalımdan sonra otomatik bir yükselmeyi kabul etme eğilimindedirler.

Menşikov buna ciddi bir matematik ifade de kazandırdı. Amerikalı iktisatçı Gordon, uzun dalga hareketlerinin bir belirleyicisi olarak özellikle sermaye birikiminin genel koşullan üzerinde durdu. Immanuel Wallerstein ve André Gunder Frank "uzun dalgalar"ı daha geriye değilse bile 16. yüzyıla kadar geri genişletmeyi denediler ve Üçüncü Dünya'nın zararına "sermayenin dünya birikimi"nin merkezî önemini vurguladılar, ama bunlar "uzun dalgalar"ın kilit göstergeleri olarak maddî üretimin hareketinden çok öncelikle fiyat hareketlerine bakmışlardır.

EM/ZD

OKUMA

Dupriez, Léon 1947: *Des mouvements economiques généraux.*

Kondratieff, N. D. 1926: *Die Langen Wellen der Konjunktur.*

Mandel, Ernest 1980: *Long Waves of Capitalist Development.*

Menschikow, Stanislaw 1989: *Lange Wellen in der Wirtschaft.*

Schumpeter, Joseph 1939: *Business Cycles.*

ü

Ücretler (*İng.* Wages, *Fr.* Salaires, *Alm.* Lohn)

Ücretler, EMEK GÜCÜ satan işçilere ödenen parasal karşılıktır. Ücret düzeyi, emek gücünün fiyatıdır ve diğer fiyatlar gibi o da arz ve talebin özel durumuna göre DEĞER etrafında dalgalanma gösterir; tabi burada arz ve talebin ortaya çıktığı alan, işgücü piyasasıdır. Ne var ki diğer mallardan farklı olarak emek gücü kapitalist üretim ilişkileri altında üretilmez ve bu yüzden de emek gücünün değeri, diğer mallar söz konusu olduğunda piyasa fiyatının çevresinde dalgalanma gösterdiği bir üretim fiyatına dönüşmez. (☞ ÜRETİM FİYATI VE DÖNÜŞÜM SORUNU). Bu açıdan, emek gücünün değeri, herhangi bir dönüşümden geçmeden kalır.

Marx'ın ücret biçimine ilişkin olarak yaptığı en önemli saptama, bunun aldatıcı doğasıdır. Çünkü günlük ücret tam gün çalışma tamamlandığında ödendiğinden, bu ücret sanki o gün harcanan emeğin karşılığıymış gibi görünür. Nitekim klâsik siyasal iktisatçılar da ücret konusunu böyle el alıyorlardı ve işçilere gerekenden düşük ücret ödemediği sürece kapitalistin nasıl olup ta işçilerin emeğinden bir KÂR elde edebildiğini açıklamada çaresiz kalıyorlardı. Dolayısıyla onlara göre kârlar, işgücü piyasasındaki eşdeğer olmayan değişimden kaynaklanıyordu (☞ ARTIK DEĞER). Ancak Marx'a göre bu, sorunun yeterli bir çözümlemesini vermiyordu. Kâr, kapitalist üretim tarzının artık biçimiydi ve başka herhangi bir tarza özgü artık gibi o da üretimin bir sonucuydu. Eşdeğer olmayan değişim ise artığı bizzat yaratamaz, en çoğu onun yeniden dağılımını sağlayabilirdi. Kapitalist üretim tarzında artığın elde edilmesinin özel yolu, emeğin ücret karşılığı eşdeğer olmayan değişimiyle değil, ücretli emeğin gerçekleştirdiği üretim ve emeğin aldığı özel kapitalist biçim temelinde açıklanmalıydı. Yapılması gereken, doğrudan ücret biçiminin çözümlenmesi, bunun yanılsama yarattığının ve SÖMÜRÜ mekanizmasını kendi arkasında gizlediğinin ortaya konulmasıydı; dolayısıyla, sözü edilen sömürü mekanizması, ücreti oluşturan para miktarındaki nicel değişimlere bağlı olamazdı.

Ücret'in yanılsama yaratıcı niteliği şuradan doğar: Ücret, belirli bir emek miktarının harcanması konusunda yapılan anlaşma sonucunda ödenir; oysa burada gerçek anlamda alınıp satılan, işçinin emek gücüdür. Emek gücünün karşılığı, değeri üzerinden ödenir ve bu değer de işçinin bir çalışma günü içerisinde yaratabileceğinin altında olmalıdır. Çünkü başka türlü, kâr elde etmenin yolu yoktur.

Dolayısıyla görünürdeki durum işçiye bir günlük emeğinin karşılığının ödenmesi olduğu halde, gerçekte işçiye ödenen, emek gücünün karşılığıdır; ve bu da işçinin günlük çalışma süresinin yalnızca bir bölümünde ortaya çıkardığı ürüne karşılık düşer. O halde işçiye fiilen ödenen, iş gününün ancak bir bölümünün karşılığıdır. İş gününün diğer bölümünde işçinin yarattığı ürüne ise kapitalist tarafından artık olarak el konulur ve iş gününün bu bölümü de artık emeği oluşturur. Kapitalist üretimin yanılsatıcı diğer görüntüleri gibi (☞ META FETİŞİZMİ) ücret biçimi de gerçektir. Gerçektir; çünkü işçilerin günlük ücret alabilmeleri için günlük çalışma süresini tamamlamaları bu çerçevede sağlanır. Örneğin gerekli emek süresini tamamladıktan sonra kendilerine yapılan ödemenin karşılığının bu olduğunu söyleyip çalışmayı kesenlerin ücretleri de buna göre düşürülecektir. Ücret biçiminin yanılsama yaratıcı yanı gerçek olmayışı anlamında değil, ardında cereyan eden sömürüyü gizlemesi anlamındadır. O halde ücretler, kapitalizmdeki temel artık üretim tarzının gerçek ve zorunlu görünümüdür.

Marx'ın çözümlemesi, ücret ödemelerinin yapılabileceği özel biçimlerin değerlendirilmesinde de yansımalarını bulur. Zamana göre ödenen ücretler -örneğin saat başı ücret- çalışma gününün uzunluğu tarafından belirlenir. EMEK GÜCÜNÜN DEĞERİ -işçinin emek gücünün yenilenmesi için gereken miktar- tam gün çalışma karşılığı ödendiğinden, saat başı ücret de bu değerin çalışma saatlerine bölünmesiyle belirlenir. Bu nedenle saat başı ücret, çalışılan saatlerle ters orantılı ilişki içindedir ve düşük ücret alanlar, daha uzun süre çalışması gerekenlerdir. Fazla süre çalışmanın karşılığının ödenmesi, hatta fazla çalışma için daha yüksek ücret verilmesi bile ücret oranlarının belirlenmesinde geçerli olan temel yöntemi değiştirmez. Normal ve fazladan saatler için farklı ücret ödenmesinin de gösterdiği gibi, fazla çalışma süresi normal çalışma süresinin bir parçası haline gelebilir ve böylece işçi emek gücünün değerine karşılık olacak düzeye ulaşmak için fazladan çalışmak zorunda kalabilir. Gereksinim duyulduğunda istihdam edilen geçici işçilerin ücretleri de benzer biçimde belirlenebilir; ancak, gereken istihdam düzeyine ulaşılmadığı zamanlarda bu, işçinin emek gücünün yeniden üretilebilmesini hiçbir şekilde güvenceye almaz. Marx'ın düşük saat başı ücretler, zorunlu fazla çalışma ve geçici işçi alımı gibi olumsuz uygulamaların, iş günü uzunluğunun yasal olarak sınırlandırılmasıyla ortadan kalkacağını düşünmesi ilginçtir. Öyle anlaşılıyor ki Marx, işçinin emek gücünün yenilenmesinin almaşık yolları olarak aile ve devletin devreye girebileceğini, bunun da sermayeye aşırı sömürücü uygulamalarını sürdürme olanağı sağlayabileceğini dikkate almamıştır. (örneğin ☞ de Brunhoff 1978)

Marx, parça başına ücretlerin saat başı ücretlerden temelde bir farklılık gösterebileceğini de düşünmüyordu. Parça başı ücrette işçi üretilen ürün aracılığıyla ölçülen emeğinin karşılığını alıyor görünmesine rağmen, gerçekte, parça başına verilen ücret, emek gücünün işçinin bir çalışma günü içerisinde üretebileceği miktara yayılmasıyla belirleniyordu. Bu yüzden üretkenlikteki genel bir artış, ücretleri artırmak yerine düşürecektir. Bu da, işçinin sattığı şeyin emek gücü olduğunu ortaya koyar. Kapitalist de bu emek gücünü en kârlı biçimde kullanır. Öyle ki, üretkenlik artışının getirdiği yararlar ve göreli artık değer üretiminin sonuçları işçi yerine gene sermayeye döner ve bunlar sanki sermayenin kendi sağladıklarıymış gibi görünürler.

Marx uluslararası ücret farklılıklarını ele aldığında, kapitalist gelişme sürecine ilişkin bu temel nokta - yani ücretlerdeki artışın üretkenlikteki artışa yetişemeyeceği- en açık biçimde ortaya çıkar. Marx'a göre, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki ücret düzeyleri mutlak anlamda daha yüksek olabilir; ancak buralarda da emek gücünün değeri daha az gelişmiş ülkelerdekinden daha düşük olacaktır. Bunun nedeni, kapitalist üretimin amacının artık değeri artırmaya yönelik olması, bu yönelimin de eninde sonunda emek gücünün değerinin düşürülmesiyle sağlanacak göreli artık değer üretimi biçimini almasıdır. Bu yüzden ücretlerde, gerek zaman içinde, gerekse azgelişmiş kapitalist ülkelerden daha gelişmiş kapitalist ülkelere geçildikçe artış görülmesine rağmen bu artış üretkenlikteki göreli artışla aynı oranda değildir ve sonuçta işçiler, kendi emek güçlerinin değeri düştükçe eskisinden daha çok sömürülmektedirler.

SH/MÇ

OKUMA

de Brunoff, S. 1978: *The State, Capital and Economic Policy.*

Geras, N. 1971: *Essence and appearance: aspects of fetishism in Marx's Capital.*

Üretim (*İng.* ve *Fr.* Production, *Alm.* Produktion)

Eğer siyaset dünyasında Marxizm komünizm için mücadele ile birlikte anılıyorsa, kuramında üretimin temelden belirleyicilik rolü ile özdeşlenir. Her toplum, diğer ekonomik ve toplumsal ilişkilerin dayandığı temeli kuran toplumsal ve tarihsel olarak oluşmuş ÜRETİM GÜÇLERİ VE İLİŞKİLERİ'nin belirli bir şekillenişi ile ayırdedilir.

> Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan ilişkileri kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddî üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadî yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukukî ve siyasî üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddî hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entellektüel hayat sürecini ko-

şullandırır. (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Önsöz.)

Bu ünlü paragrafın devamında Marx bir ÜRETİM BİÇİMİ'nden diğerine geçişin üretimin oynadığı belirleyici rolün temel alınmasıyla anlaşılabileceğini öne sürer. Aslında daha da önemlisi, Marx bu gözlemleri "ulaştığım ve bir kez kabul edildiğinde çalışmalarım için yol gösterici bir düşünüş tarzı olma işlevi gören genel sonuç" olarak nitelendirmiştir. Bu Marx'ın, ulaştığı sonuçların herhangi bir revizyonunu mümkün gördüğünü söylemek anlamına gelmez; fakat onun çözümlemesinin daha başka mantıksal ve tarihsel araştırmalara dayandığı öne sürülebilir. Tarihin maddeci görüşü (☞ TARİHSEL MATERYALİZM) toplumsal örgütlenmenin ve gelişmenin gizlerini açığa çıkaran bazı hazır formüller olarak düşünülmemelidir.

Bu, sözgelimi, Marxizm içindeki BELİRLENİMCİLİK ile TEMEL VE ÜSTYAPI arasındaki ilişki sorunlarını çevreleyen tartışmada belirgindir. Fakat üretimin kendisinin anlaşılması ile ilgisi olan bir meseledir. Marx *Grundrisse*'ye Giriş'inde (bl. 2c). genel bir tezi sunar: "üretim, dağıtım, dolaşım ve tüketim özdeş değillerdir, bunlar bir toplamın öğelerini, bir bütündeki bölümleri oluştururlar"; daha önce de gözlenmiş olduğu gibi (bl. 2a) "üretim derhal tüketim ve tüketim derhal üretim olmakla kalmayıp.....aynı zamanda bunların her biri buna ilaveten kendisini tamamlarken ötekini yaratır ve kendisini öteki olarak yaratır". Bunların hepsi, sözgelimi, bir YENİDEN ÜRETİM sistemi olarak toplumdan ve üretim araçlarının emek süreci içindeki tüketimden izlenir. Marx daha sonra DAĞILIM ve üretim arasındaki ilişki üzerine benzer bir tez geliştirir. Bütün bunlar ekonomik kategorilerin özdeş olmadıklarını, fakat aralarında belirli ilişkileri bulunduğunu canlandırmaya yarar. Bunun yanında, "belirli bir üretim böylece belirli bir tüketimi, dağılımı ve dolaşımı ve bu farklılaşan momentler arasındaki *belirli* ilişkileri belirlerken....üretimin kendisi de öteki momentler tarafından belirlenir" (bl. 2c).

Sonuç olarak, üretim ve ekonominin geriye kalan kısmı, üretim tarzı veya toplumsal formasyon arasında basit bir ilişki yoktur. Gerçekte, üretimin nesnesini neyin oluşturduğu bile belli belirsizdir. Bir köle toplumunda köleler satılıp satın alındığı sürece türlerin üretimi bir üretim edimi olabilir. Buna karşılık, kapitalizm için İŞGÜCÜ'nün bir META olarak tanımlayıcı özelliği önemlidir, ki burada yeniden üretim süreci sermayenin üretim ortamının dışındadır. Bu örnek üretim gibi genel ve tarih dışı kategoriler saptamanın zorluğunu ve tehlikelerini sergiler. Bununla birlikte, üretim ve onun ilgili momentlerinin özgül olarak tarihsel bir biçimde her zaman toplumsal olduğunu ve barındırdıkları belirleyiciliğin ve tanımın özgül biçimlerini çıkarmak için bunların üzerinde çalışılması gerekliliğini anlamamıza yol açar: "Toplumun bütün biçimlerinde ilişkileri ötekiler üzerine sıralama ve etki bırakan kalan diğer bütün üretim biçimlerine baskın olan, tek bir özgül üretim çeşidi vardır. Bütün öteki renkleri silen ve onların özgünlüğünü bozan bir genel aydınlatmadır bu" (*Grundrisse* Giriş, Bl. 3).

Kapital'de Marx, zaman zaman üretimi genel bir kategori olarak ele alır ve böylece kapitalizm için onun özgül biçimlerini aydınlatır. Örneğin dokumacılıkta olduğu gibi, EMEK SÜRECİ hammaddeler grubunun üründe genellikle ilk malzemelerin gözle görülür olduğu, son ürünlere dönüştürülmesini içerir. Kapitalist üretim durumunda bu hammaddeler sabit sermayeyi temsil eder ve başlangıç değerlerinin ve kullanım değerlerinin korunumu şeklinde meta üründe saklı olan budur. Aynı nedenle, saklanan ve üretim sonrasında zorunlu olarak ilave olunan DEĞER ve hatta daha fazla ARTIK DEĞER olduğu gerçeği gözlerden saklı kalır.

Eğer üretim aynı anda hem genel bir kategori, hem de belirli toplumsal ve tarihsel özelliklere sahip bir kategori ise, Marxizm için sonrakini tanımlamada hayati bir öğe üretim biçimi ve bununla anılan sınıf ilişkileri ve üretim güçleridir. Bunlar daha sonra SÖMÜRÜ, üretim araçlarının mülkiyeti, teknoloji düzeyi, vb. gibi genel kategorilere başvurularak ayrıntılandırılabilir. Fakat Marx'ın veya Marxizmin üretimden anladıklarının maddî üretimden ibaret olduğunu sanmak hata olur. Daha genel bir düzeyde Marxizm ekonominin olduğu kadar toplumsal formasyonun da yeniden üretimiyle ilgilenir. Toplumun, ekonomik ilişkilerine ilaveten politik, ideolojik ilişkilerini de *ürettiği* Marx'a göre açıktır ancak kapitalizm altında, sözgelimi, üretimi yalnızca sermaye ile veya daha genel olarak ücretli emekle tanımlama eğilimi vardır. Marxizm'e göre bir HÂKİM SINIF proletaryanın EV EMEĞİ ile üretilmesi gereklidir vb. gibi meşru-

laştırma yollarını üretmelidir. Her bir durumda, üretici etkinlik söz konusudur, oysa bunların çoğu doğrudan sermaye ile düzenlenmiş ve içerik açısından maddesel değildir. Bu etkinlikler kapitalist üretimle tanımlanır olmaktan çok, onun tarafından, "aydınlatılabilir" iken yine de üretimdirler ve bu şekilde anlaşılmalıdırlar. Aynı şey, daha fazla değilse bile, en az bunun kadar, bizim düşünme edimi yoluyla içinde bulunduğumuz etkinlik ve ilişkiler tarafından üretilen fikirler dünyası için de doğrudur. (☞ META FETİŞİZMİ)

> Fikirlerin, kavramlaştırılmaların, bilinçliliğin üretim ilk olarak maddî etkinlik ve bireylerin maddî ilişkileri ile gerçek hayatın dili ile doğrudan doğruya içiçe geçer. Kavrama, düşünme, insanların zihinsel ilişkileri bu aşamada onların maddî davranışlarının doğrudan doğruya akışı olarak görünür. Aynı şey, bir halkın siyasetinin, yasalarının, ahlâkının, dininin, metafiziğinin dilinde ifade edildiği şekliyle zihinsel üretim için de geçerlidir. İnsanlar kendi kavramlarının, fikirlerinin üreticileridirler -en ileri biçimlerine kadar üretici güçlerinin ve bunlara karşılık gelen ilişkilerinin belirli bir gelişmişliği tarafından koşullanan gerçek etkin bireyler- (*Alman İdeolojisi* cilt I, bl. IA).
>
> BF/BA

Üretim Araçları ☞☞☞ Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri

Üretim Fiyatı ve Dönüşüm Sorunu (*İng.* Price of production and the transformation problem, *Fr.* Prix de production et le problème de transformation, *Alm.* Produktionspreis und dar transformationsproblem)

Üretim fiyatı kavramı, üretilen değerin meta üretiminde harcanan çalışma süresi ile orantılı olduğunu savunan emek-değer teorisi çerçevesinde sabit sermaye stoklan üzerindeki KÂR oranı eğiliminin kapitalist üretimin farklı sektörleri arasında eşitlendiğini açıklamaya çalışır (risk, pazar gücü, teknik yenilik, vb. de farklılıklardan soyutlayarak). Eğer üretilen değer harcanan çalışma süresiyle orantılı, ve sektörler arası ücretler her bakımdan aynı olsaydı, üretimin bir aşamasında yeni üretilmiş olan değerle ücretler arasındaki fark olan artık-değer de harcanan emekle orantılı olurdu. Rantı ayrı tutarak, kapitaliste artık-değer kâr ve artık-değerin sabit sermayeye oranı kâr olarak görünür. Fakat, eğer harcanan birim emek başına düşen sabit sermaye sektörler arasında her bakımdan aynı değilse (ve genelde böyle olacağını varsaymak için hiç bir neden yoktur) artık-değerin sabit sermayeye oranı, yani kâr oranı sektörler arasında farklı olacaktır. Bu, kâr oranının eşitlenmesinin emek-değer teorisi ile nasıl bağdaştırılacağı teorik sorununu doğurur.

Marx, (*Kapital III*, bl. 8-10) bu soruna genel bir çözüm olarak, malların fiyatlarının, kâr oranları eşitlenmek üzere, kendilerinde birikmiş emekle belirlenen fiyatlarından sistematik olarak sapabileceğini söyledi. Ancak bu süreçte, yalnızca emeğin değer ürettiği yasası geçerli olmalıydı, çünkü üretilen toplam değer ve toplam artık-değer değişmeden kalmalıydı; Marx fiyatların değerden sapışını verili bir toplam artık-değerin farklı üretim sektörleri arasında bir yeniden dağıtımı olarak yorumladı. Fiyatların değerlerle eşlenmesi ya da onlardan sapması ne anlama gelir? Fiyat bir metayı satın alan PARA miktarıdır. Değer, emek-değer teorisine göre, bir metada biriken toplumsal, gerekli, soyut çalışma zamanını yansıtır (☞ TOPLUMSAL OLARAK GEREKLİ EMEK; SOYUT EMEK). Para fiyatı ile emek değeri arasındaki ilişkiden tutarlı biçimde söz edebilmek için soyut emek zamanı ve para arasındaki ilişkiyi belirlemeliyiz; parasal birimin temsil ettiği soyut emek zamanı miktarını, paranın değeri olarak adlandırabiliriz. Eğer malların fiyatları çarpı paranın değeri o malda birikmiş çalışma zamanına eşitse fiyatlar değerlere tekabül eder. Eğer, bir malın, paranın değeriyle çarpılmış fiyatı o malda birikmiş çalışma zamanından fazla ya da azsa, fiyatlar değerlerden saparlar.

Marx'ın emek-değer teorisiyle kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin bağdaştırılması sorununa çözümü bütün malların onlar için harcanan çalışma zamanını ifade eden fiyatlara sahip olduklariydı. Görmüş olduğumuz gibi, eğer birim çalışma zamanı başına sabit sermaye miktarı sektörler arası farklılıklar gösterirse, bu başlangıç fiyatlarında kâr oranları sektörden sektöre değişecektir. Marx, daha sonra kâr oranlarının kapitalizasyonunun, tüm artık-değerin sabit değerini dağıtacak biçimde ortalamadan düşük kâr oranlarına sahip olanlarınkini düşürdüğünü belirtir. Bu süreçte

değişken ya da sabit sermaye için hiçbir düzeltme yapmadığından, yeni üretilmiş toplam değer (s+v) ve dolayısıyla para birikimine eşdeğer olan çalışma zamanı değişmemiştir. Marx, fiyatların bu ayarlanışını kâr oranları asıl ortalama kâr oranlarına eşitlenene kadar sürdürür. Sonuçta elde edilen fiyatlara *üretim fiyatları* adını verir; bunlar kâr oranlarının eşitlendiği ve toplam artık-değerin artı çalışma zamanıyla orantılı olduğu fiyatlardır. Süreçte bütün meydana gelen, önceden belirlenmiş artık-değerin yeniden dağıtılmasıdır. Kapitalist üretimin emek-değer teorisi analizinin tüm sonuçları toplam geçerli olmaya devam etmektedir; ve özgül sektörlerde yalnızca bu yeniden dağıtımla düzeltilmektedir. Sonuçta kâr oranı, başlangıç fiyatlarında, ortalama kâr oranına tamamen eşittir.

Marx'ın analizi, soyut olmakla birlikte, kapitalistler arası müdahale edilmeyen rekabetin gerçek sürecini temsil etmektedir. Eğer bir sektördeki kâr oranları ortalamayı geçerse, kapital yüksek kâr sektörüne akacaktır, ve REKABET bu sektördeki fiyatları kâr oranı ortalamaya eşitlenene kadar aşağı itecektir. Doğallıkla, bu analiz gerçeklikte kâr oranlarının eşitlenmesini önleyebilecek engelleri rekabetten ayırır. Marx, bu engellerin gerçekte olduğunu belirtir, fakat ancak serbest rekabet incelendikten sona bunların ele alınabileceğini savunur.

Marx'ın çözümü, üretilmiş metanın fiyatları değiştikçe, aynı metanın üretim girdileri ya da işçilerin geçimliklerinin öğeleri olarak maliyetlerinin de değişeceği savunularak eleştirilmiştir. Dönüşüm sırasında her bir sektördeki sabit ve değişken kapitali değişmemiş alarak Marx, metanın satış fiyatları ve maliyetleri arasındaki bu bağı ihmal etmektedir. Bu çözümü düzeltmek için sonradan bulunulan girişimler Marx'ın öne sürdüğü şu önemli sonuçların tümünün elde edilmesinin genelde olanaksız olduğunu göstermiştir: (1) kâr oranlarının eşitlenmesi; (2) artık-değerin ve değişken sermayenin korunumu; (3) sabit sermayenin korunumu; (4) asıl ortalama kâr oranının korunumu. Önerilen çözümlerin tümü (1)'i, kâr oranlarının eşitlenmesini sağlar, fakat diğer çözümlerden bazısını karşılayacaktır.

Bu çözümler, çözümün öngördüğü ek kısıtlamalara göre iki geniş bölümde gruplanabilir. Birinci bölüm, dönüşümde metanın işçilerce tüketilen fiziksel kümesini ve *a fortiori* bu mallarda birikmiş çalışma zamanını sabit tutar. Oldukça genel bir üretim modelinde sektörler arası kârları eşitleyen ve bir artık ürünü olanaksız kılmayacak büyüklükte olmak üzere işçilerin önceden gelişigüzel belirlenmiş bir geçimlik meta grubu almalarını sağlayan fiyatları ve bir ücreti bulmak olanaklıdır. Bu çözümlerde, hem artık-değeri hem de değişken sermayeyi değişmez biçimde tutmak genelde olanaksızdır (başka bir deyişle, hem paranın değerini hem de artık-değeri değişmez biçimde tutmak olanaksızdır). Emek-değer teorisini eleştirenler bu sonucu emek-değer teorisinin kapitalist üretimde geçersiz olduğunu iddia etmekte kullanırlar, çünkü gerçek artık değerin açıkça artı-çalışma zamanının sonucu olarak görülebileceği tutarlı bir düzlem yoktur (☞ Seton 1957; Medio 1972).

İkinci çözümler grubu, toplam artık-değerin toplam değişken sermayeye oranını sabit tutarak kâr oranlarını eşitler (ya da aynı anlama gelmek üzere, paranın değerini ve toplam artık-değeri sabit tutarak). Artık-değeri sert bir biçimde koruduklarından, bu çözümler, artık-değer teorisine aktif bir teorik rol atfetmekte ve artı-çalışma zamanının artık değerin kaynağı olduğu savını kabul etmektedirler. Bu çözümlerde ücretin alım gücü, dönüşüm sürecinde değişebilir, böylece genelde işçilerin tüketimi, işçilerin tüketiminde içerilen emekle birlikte değişir. Sabit kalan işçilerin ücret olarak aldıklarına eşit olan soyut emektir. (☞ Lipietz 1982; Dumenil 1980, Foley 1982). Bu çözüm gruplarının hiçbiri Marx'ın (3). ve (4). sonuçlarını ortaya koymaz; sabit sermaye miktarının korunumu veya oranının sabitliği.

Sermayelerin rekabeti yoluyla elde edilen kâr oranını eşitlemesine izin veren meta üretiminin özellikle kapitalist formunu dikkate almadığı için, üretim fiyatı saf emek-değerden daha somut kapitalist ilişkiler teorisini ifade eder. Yokluklar, eksiklikler ve bolluklar ve rekabete getirilen sınırlamalar nedeniyle piyasa fiyatları uzun ya da kısa bir süre için üretim fiyatından sapabileceğinden üretim fiyatları tamamiyle belirli bir fiyat teorisine doğru yalnızca bir adımdır. Dönüşüm sorunu üzerinde, bazı yazarlar işin bu nitel cephesi üzerinde durmuşlardır; Marx'ın soyutlama yöntemi değerden üretim fiyatına gidilmesini gerekli kılmaktadır. Değişik sektörlerdeki kapitaller arasındaki rekabetten soyutlanarak açıklanan ve artık değerin kaynağının bir bütün olarak sermaye ile işçi sınıfı arasındaki çekişme olduğunu açıklayan, değerler için;

piyasa fiyatları, artık rakip güçlerin karmaşıklığından soyutlanmazken; böyle bir çelişmenin var olduğu ve toplam artık-değerin değişik sermayeler arasında dağıtıldığı bir yerde üretim fiyatları soyutlamanın düzeyine bağlıdır.

Marx'ın soyutlama yöntemi için dönüşümün önemini ve gizli katmanlarını açıklamaktaki yeterliliğini ve yalnızca nitel çözümleri inceleyenler, değer teorisinin gereksiz olduğunu çünkü üretim fiyatlarının Marx'ın önemli bulduğu varsayımlardan çıkarılamayacağını, doğrudan doğruya teknolojik verilere ve ücret verilerine dayanılarak çıkarılabileceğini iddia ederler.

DF/BA

OKUMA

Dumenil, G. 1980: *De la valeur aux prix de Production.*

Foley, D. 1982: "The Value of Money, the Value of Labour-power and the Marxian Transformation Problem."

Lipietz, A. 1982: "The So-called Transformation Problem Revisited." *Journal of Economic Theory.*

Medio, Alfredo 1972: "Profits and Surplus Value." E. Hunt ve J. Schwartz, (der.) *A Critique of Economic Theory* içinde.

Seton, Francis, 1957: "The Transformation Problem."

Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri (*İng.* Forces and relations of production, *Fr.* Forces et rapports de production, *Alm.* Produktionskräfte und -verhältnisse)

Olgun Marx'ın iktisadî eserlerinin tümünde, kapitalist üretim tarzının temelindeki dinamiğin üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki karşıtlıkta yattığı düşüncesi yer alır. Daha genelde ise, bu karşıtlık tarihin birbirini takip eden üretim tarzlarından oluştuğunu açıklar, çünkü bu bir üretim tarzının sonra gelen bir başka üretim tarzınca ve onun da bir diğerince zorunlu olarak yakılışına neden olur. Ve üretici güçler / üretim ilişkileri çifti, sadece iktisadî olanların değil, tüm toplumsal süreçlerin temelini oluşturur. Toplumsal yapı ile bunlar arasındaki bağlantı, Marx'ın birçok özlü cümlesinde ifade edilmiştir;

> İnsanlar yaşamlarının toplumsal üretiminde kendi isteminlerinden bağımsız ve kaçınılmaz olarak belli ilişkileri içerisine, üretim ilişkilerine girerler ki, bu maddî üretici güçlerin belli bir gelişme evresine tekâbül eder. Bu üretim ilişkilerinin toplamı iktisadî yapıyı oluşturur ki, hukuksal ve siyasal üstyapı bunun üzerinde yükselir... (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, önsöz.)

Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki karşıtlığın tarihin motoru olabilecek derecede güçlü olması aynı yerde ifade edilmiştir; gelişiminin belli bir evresinde toplumun maddî üretici güçleri varolan üretim ilişkileriyle karşıtlığa düşer... ki bu zamana kadar bu (ilişkiler) içerisinde kalınmıştır; ve "bu üretim ilişkileri üretici güçleri geliştiren biçimler olmaktan çıkıp onun önünde bir engel teşkil etmeye başlar" ki bu da toplumsal devrimleri başlatır.

Marx, üretici güçlerin üretim araçları ve emek gücünden oluştuğunu düşünür. Ayrıca, bunların gelişimi makinenin gelişmesi, EMEK SÜRECİ'ndeki değişiklikler, yeni enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması ve proletaryanın eğitimi gibi tarihsel olguları da içermektedir. Fakat geriye tanımı tartışmalı bazı öğeler kalmaktadır. Bazı yazarlar (sadece sonuç olarak üretici güçlerdeki değişiklikleri değil) bilimin kendisini de bir üretici güç olarak kabul ederken, Cohen (1978, bl. 2) coğrafi konumu da bu güçler arasına dahil etmiştir.

Üretim ilişkileri üretici güçlere iktisadî sahiplik aracılığıyla kurulur; kapitalizmde bu ilişkilerin en temel olanı, burjuvazi üretim araçlarının sahibiyken, proletaryanın sadece kendi emek gücünün sahibi olmasıdır. İktisadî mülkiyet hukukî mülkiyetten üretici güçlerin denetimiyle ilişkili olması bakımından ayrılır. Hukukî anlamda emeklilik fonunda hakkı olan işçilerin, fonun yatırım yaptığı şirketlere ortak olduğu, böylece dolaylı olarak da (hissedarlığın üretim araçlarına değil, gelire ortaklık anlamına geldiği temelinden, bu örnekteki hukukî konuma ilişkin yorum eleştirilebilirse de) kendi üretim araçlarının sahibi oldukları söylenebilir; fakat eğer böyleyse, bunlar üretim araçlarının denetimini ellerinde tutmuyorlar demektir ki, bunun anlamı da iktisadî malik olmamalarıdır. (☞ MÜLKİYET)

Üretici güçlerle üretim ilişkilerinin gelişme tarzları ve bu gelişmenin etkileri, Marxist düşünce içinde başlıca anlaşmazlık konusu olmuştur. *Önsöz*'ün ünlü pasajının en dolaysız yorumu şudur: Bir üretim tarzı

içinde üretici güçler ile üretim ilişkileri birbirlerine uyumludur ve bunun sonucu olarak da, üretim ilişkileriyle ideolojik, hukukî ve diğer toplumsal ilişkiler arasında bir uyumluluk söz konusudur. (İkinci Uyumluluk TEMEL ile ÜSTYAPI arasındadır). Bu uyumluluğun görüldüğü anlarda, üretici güçler temel öğedir ve üretim ilişkileri üretici güçlerce belirlenirken, bu ikisinin birlikteliği de üstyapıyı belirler. Nedensellik zinciri içinde bu üç öğenin karşılıklı konumları, önemlerini tarihsel gelişme içindeki rollerinden alır. Öyle ki, üretici güçlerdeki gelişme üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında bir çatışmaya neden olur (bu ilişkiler "ayak bağı"na dönüşür) ve bu çatışmanın yoğunlaşması varolan üretim tarzının ve onun üstyapısının yıkılmasına yol açar. Üretici güçler ve üretim ilişkilerinin tarihsel rolünün önemine ilişkin bu yorumlamanın sorunlu yanı, merkezî bir soruya dönüşür. Üretici güçleri temel hareket ettirici olarak anlamak doğru mudur?

Bu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Marxist kuramdaki canlanış esnasında, Marx'ın tezinin bu özel yorumlanma biçimi etkili bir eleştiri konusu olmuştur. Bazılarına göre tezin en önemli yanı, siyasal sonuçlarıdır ki bunlar kabul edilemez; Stalin'in hızlı sanayileşme politikasıyla birleşen zorunlu kollektifleştirme ve siyasal baskı, üretici güçlerin temel güç olması yorumundan kaynaklanır (Troçki de aynı yorumu paylaşmıştır). Eğer Sovyetler Birliği'nde üretici güçler modern sanayinin güçleriyle aynı düzeye gelebilirse, sosyalist üretim ilişkileri kendisine en uygun temele kavuşmuş olacaktı. Bunların ötesinde, üretici güçlerin temel oluşu hakkında Marx'ın yazdıkları muğlaklık içindedir. Bazı yerlerde üretim ilişkilerinin üretici güçlerde değişimler doğurduğunu ve onlara hâkim olduğunu da belirtir. Örneğin, *Kapital*'in birinci cildinde, özellikle emeğin sermayenin gerçek boyunduruğu altına girmesinin gelişimine ilişkin tartışmada (ilk kez 1933'de basılan "Şimdiki Üretim Sürecinin Sonuçları" başlıklı el yazması bölümünde) Marx sanki kapitalist üretim ilişkilerinin üretim araçlarını ve emek sürecini devrimcileştirdiğini düşünmektedir. Eğer Marxizm üretici güçler ile üretim ilişkilerinin eklemlenerek birbirlerini etkilediğini ve de üretici güçlerin belirleyici olduğunu, fakat bir anlamda da hem üretim ilişkilerini, hem de bu karşılıklı etkileşimi belirlediğini kabullenen bir anlayışı taşıyorsa, yukarıdaki formülasyon sorun yaratmıyor demektir. Fakat Marx'ın kendi eserleri bu konuda sessiz kalmakta ve bazı yazarlar üretici güçlerin kendilerinin bir üretim ilişkisi formu kazanarak üretici güç ve ilişkileri birlikte yıktığı ya da "erittiği"ni, bu nedenle de iki ayrı öğe arasında böylesi bir karşılıklı etkileşimin imkânsız olduğunu ileri sürmüşlerdir (Cutler ve d. 1977, bl. 5; Balibar 1970 s. 235).

Üretici güçlerin temel olduğu düşüncesi, taşıdığı sorunlara rağmen Cohen tarafından kuvvetli bir şekilde savunulmuştur. (1978; ☞ Shaw 1978). Cohen, tezin kendi içi tutarlılığını göstererek, Marx'ın eserlerinde geçerli ve merkezî bir mantıksallık taşıdığını iddia eder. Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bağlantının anlaşılmasındaki en önemli güçlük, bir üretim tarzı içerisinde ikisinin birbiriyle hem uyumluluk içinde olması gerektiği, hem de birinin gelişiminin çatışma ya da uyuşmazlık yaratacak bir tarzda olgunlaşmasının zorunlu olduğunun düşünülmesidir; ayrıca, bunların ilerlemesi asimetrik bir öğe taşır ki, bu tesadüfî bir asimetri değil, sistematik olmak zorundadır. Öyleyse "uyumluluk" müşterek veya eşit belirleme anlamına gelmez. Bunun anlamı ilişkilerin gelişiminin güçlerin gelişimine neden olması, bunun da ilişkilerin üzerinde öylesi bir şekilde geriye dönüp etkide bulunması, böylece ilişkilerin güçler üzerindeki etkisi katlanırken etkisinin hafifte kalmasıdır; eğer böyle oluyorsa üretim ilişkileri temel olacaktır, fakat gelişen güçler çatışmayı karakterize eden "ayak-bağları"na karşı başkaldıracaklardır. Ne var ki, Cohen bu yorumu kabullenmez. Bunun yerine, üretici güçlerin temel olduğunu ileri sürer, çünkü o bir anlamda, dışsal bir öğenin ürünüdür; üretici güçlerin ve ilişkilerin ötesinde yer alan ve bunları yönlendiren devindirici bir güç vardır. Üretici güçleri geliştirerek kıtlığı altetmek ve koşulları iyileştirmek için çabaya iten, her insanda varolan rasyonel bir dürtü, insan rasyonelliği Cohen'e göre, bu devindirici güçtür.

Cohen'in, Marx'ın üretici güçlerin temel olduğu görüşünü savunurken, insanların maddî isteklerini karşılama çabalarındaki rasyonelliği vurgulaması, onun en zayıf fakat aynı zamanda en önemli tarafıdır. Levine ve Wright (1980) insan çıkarlarının eyleminin sınıfsal çıkarlar çerçevesinde algılanıp böylece de Marxizm-dışı bireycilikten kaçınılıyor olmanın sınıf kapasitesi sorununu ihmal ettiğini ileri sürer. Levine ve Wright sınıf kapasitesini "sınıf mücadelesi"nde sınıfların ulaşabileceği maddî, ideolojik ve örgütsel

kaynakları olarak tanımlarken "herhangi bir tutarlı tarih kuramının merkezî sorununun çıkarların eyleme dönüşmesi" olduğunu söyler. Kuşkusuz ki, üretici güçler ve üretim ilişkileri kuramı, kapitalist üretim tarzının yıkılarak sosyalizmin kurulmasına neden olan çatışmanın türü sorunu ile karşılaştığında bu özellikle hassas bir konu haline gelmektedir. Böylesi bir dönüşümde sınıf çıkarlarının ve sınıf kapasitesinin önemi üzerinde tartışan yazarlar, kendilerinin bazı temel insan çıkarlarına karşılık üretim ilişkileriyle üretici güçlerin çatışmalı gelişiminin aman vermez işleyişinin tersine sınıf mücadelesinin anlamlılığına inandıklarını düşünürler. (☞ TARİHSEL MATERYALİZM)

LH/ŞK

OKUMA

Balibar, E. 1970: "The Basic Concepts of Historical Materialism." Althusser and Balibar, *Reading Capital*. içinde.

Cohen, G. A. 1978: *Karl Marx's Theory of History: A Defence*.

Cutler, A. ve d. 1977: *Marx's Capital and Capitalism Today*, cilt I.

Levine, A. ve Wright, E. O. 1980: "Rationality and Class Struggle."

Shaw, Williams, H. 1978: *Marx's Theory of History*.

Üretim İlişkileri ☞☞☞ Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri

Üretim Tarzı (*İng.* Mode of production, *Fr.* Mode de production, *Alm.* Produktionsweise)

Marx tarafından tekil ve her yerde aynı anlama gelecek şekilde kullanılmamış olan bu deyim, Marx'tan bu yana, farklı üretim tarzlarının birbirini izlemesi olarak tarihin sistematik ele alınışı açısından temel öğe sayılıp işlenmiştir (☞ TARİHSEL MATERYALİZM; GELİŞME EVRELERİ). Tarihin dönemlerini (ya da bu dönemlerin teorik nitelenmelerini) başat durumdaki üretim tarzının tanımlayıcılığı, devrimi de bir üretim tarzının yerini bir başkasının alması açısından gören bu yaklaşım, İkinci Enternasyonal'in "ekonomist" Marxizminde yaygın idi (☞ EKONOMİZM; ENTERNASYONALLER). Aynı yaklaşım *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*'de Stalin tarafından Marx'ın materyalist tarih anlayışının doğru kavranışı olarak yeniden ortaya konulmuş, böylelikle de "Diamat"ın (☞ DİYALEKTİK MATERYALİZM) yani Marxizmin resmi Komintern yorumunun temeli haline gelmiştir. Bunu Marx'ın kendi özgün yaklaşımı sayarken başvurulan doğrulayıcı da *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın ünlü Önsöz'ü olmuştur.

> Sürdürdükleri toplumsal üretimde insanlar, kaçınılmaz ve kendi iradelerinden bağımsız belirli ilişkiler içine girerler; bu üretim ilişkileri, onların maddî üretici güçlerinin belirli bir aşamasına karşılık düşer. Söz konusu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını, yani hukukî ve siyasal üstyapıların üzerinde yükseldiği ve toplumsal bilincin gene belirli biçimlerinin karşılık düştüğü gerçek temeli oluşturur. Maddî yaşamdaki üretim tarzı, yaşamın toplumsal, siyasal ve manevî süreçlerinin genel karakterini de belirler. Toplumda var olan maddî üretici güçler, gelişmelerinin belirli bir aşamasında, var olan üretim ilişkileriyle ya da -aynı ilişkilerin hukukî ifadesinden başka bir şey olmayan- o zamana dek içinde hareket ettikleri mülkiyet ilişkileriyle çelişkiye düşerler. Sözü edilen ilişkileri üretici güçlerin gelişim biçimleri olmaktan çıkıp aynı güçler için ayakbağı oluşturmaya başlarlar. İşte o zaman, toplumsal devrim dönemi gelip çatar.

Yukarıdaki görüş açısından bakıldığında DİYALEKTİK, iki öğenin koşut gelişiminden oluşur: bir yanda verili üretim ilişkileri temelinde gelişen güçler, öte yanda bunlara içkin olup ancak "gelişmelerinin belirli bir aşamasında", söz konusu ilişkiler "ayakbağına dönüştüğünde" kendini açıkça ortaya koyan çelişki (konunun daha geniş ele alınışı için ☞ ÜRETİCİ GÜÇLER VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ). Bu yaklaşım, devrim sürecinin determinist biçimde ele alınışını getirmiştir: üretici güçler üretim ilişkilerini aşıp geride bıraktığında devrim yalnızca mümkün olmakla kalmayıp aynı zamanda kaçınılmaz hale gelecektir. Devrimin geri Rusya'da başarıya ulaşıp ileri Almanya'da başarısızlığa uğraması, başka şeylerin yanısıra, devrimci süreçte bilinç öğesinin rolünü öne çıkardı ve söz konusu determinist yaklaşımda yanlış bir yan olduğuna işaret etti. Üretim tarzı üstyapıyı

öyle Marx'ın ima eder göründüğü gibi doğrudan, otomatik biçimde belirlenmemekteydi ve bu yüzden de bir üretim tarzının çöküşü sanıldığı kadar net ve yalın biçimde gerçekleşecek bir olay değildi. Göründüğü kadarıyla, üstyapının temelde olup bitenleri belirlediği koşullar da ortaya çıkabiliyor, bu durumda ideolojik ve siyasal etmenler, ekonomik etmenler, üretim tarzındaki dönüşümü ortaya çıkaracak ya da tersine engelleyecek ölçüde etkileyebiliyordu. (☞ TEMEL VE ÜSTYAPI; BELİRLENİMCİLİK)

Üretim tarzı'nı merkezî bir kavram olarak koruyarak bu sorunu çözmeye yönelen bir girişim, özellikle *Kapital'i Okumak* (Etienne Balibar'la birlikte)'ta Althusser tarafından gerçekleştirilmiştir. Althusser, üstyapıyı belirleyen bir temel kavramını reddetmektedir. Bunun yerine Althusser ekonomik, politik ve ideolojik alanları, her biri özgül pratiklerden oluşan ve hep birlikte yapısal bir bütün'ü, yani toplumsal formasyonu oluşturan düzeyler olarak görmektedir. Belirleme kavramı ise burada yerini yapısal nedenselliğe terketmiştir (☞ YAPISALCILIK). Üretim tarzı gene anahtar bir kavram olarak kalır; çünkü içerdiği düzeyler birbirine karşılıklı bağımlılık durumunda olan yapısal bütün'de, bu ayrı düzeylerden hangisinin "başat" olduğunu "belirleyen" gene ekonomik düzeydir, üretim tarzıdır. Ekonomik düzey, ekonomik olmayan düzeylerde üretim tarzının yeniden üretimi açısından gerekli işlevleri bu düzeylere vererek, aynı düzeylerin içinde ancak "göreli özerkliğe" sahip olabilecekleri sınırları da çizer.

Althusser ile Balibar tarafından tanımlandıkları biçimiyle üretim tarzı iki ilişki ya da "bağlantı" kümesinden oluşur: "doğa'nın gerçek ediniminin bağlantısı" ile ürünün üretenin elinden alındığı ilişkiler" (Althusser ve Balibar 1970, sözlük). Althusser ve Balibar bu iki ilişki kümesinin, Marx'ın tüm üretimi "birbirinden ayrılmaz iki öğeyle: emek süreci.... ile bu emek sürecinin, belirleyiciliği altında işlediği toplumsal üretim ilişkileri" aracılığıyla nitelendirmesine de denk düştüğünü savunmaktadırlar (aynı yerde). Eleştiriciler tarafından da işaret edildiği gibi sorunun bu konuluşunun ortaya çıkardığı pürüz (☞ Clark 1980), birbirinden ayrılmaz olanların daha ilk ağızda ayrılmasıdır: emek süreci'nin kendisi tarihsel bir şey olarak görülürken, toplumsal ilişkiler, ürün'ün edinilme tarzı, yeni tek başına mülkiyet ve dağılım ilişkileri sınırları içine yığılmaktadır. İçinde toplumsal olarak özgül olan'ı aramamız gereken sınırları ve kategorileri önsel olarak belirleyerek Althusser, bu sınırlar ve kategorileri sabitleştirip dondurmakta, böylelikle de bizzat üretimin kendisini de aynı duruma sokmaktadır. Oysa Marx'ın burjuva düşüncesine yönelttiği temel eleştiri, kapitalizmi, en önemlisi de kapitalist üretimin toplumsal ilişkilerini ebedileştirmesi idi.

Bu yüzden Althusser, bunların indirgemeciliklerini reddederek kaba ekonomik determinizmin daha önceki biçimlerinden kopmuş olsa bile, ekonomik temel'i ve üretim tarzı'nı kavrayışı bakımından temelde bir farklılık sergilememektedir. Althusser'in önerdiği ve ekonomik olmayan düzeylerin göreli özerkliklerini, üretim tarzının yeniden üretimi açısından gerekli oluşlarına bağlayan yeni ilişki, üretim koşullarını nitelendirmesi ile bunların yeniden üretilebilecekleri koşullar arasında bir ayrılık yaratmıştır. Bu da , Marx'ın çalışmasında öze ilişkin bir yer tutan süreç ve diyalektik fikrinin gözden kaçırılması olarak eleştiriye uğramıştır (Glucksmann 1972). İkinci ve Üçüncü Enternasyonallere ait üretim tarzı anlayışını yeniden biçimlendirerek ve genişleterek gene bu enternasyonallere özgü ekonomik determinizmi reddeden almaşık bir yaklaşım, büyük ölçüde, emek süreci konusunda Marx'ın yazılarına yönelik bir ilgiden kaynaklanmıştır. Bu ilgiyi canlandıran, aslında *Kapital*'in ilk cildinin 6. bölümü olarak düşünülen, ancak yayımlanmamış ve o zamana kadar bilinmeyen bir el yazmasının 1976 yılında ilk kez İngilizce yayımlanması olmuştur. Söz konusu yazı "doğrudan üretim sürecinin sonuçları" başlığını taşımaktadır (*Kapital I* Penguin baskısı, 1976). Marx'ın bizzat kendi kullanımı açısından bakıldığında deyim, sözü edilen bölüm dışında, Althusserci dikotomi açısından da belirsiz bir nitelik taşımaktadır. Üretim tarzı deyimi bir yanda ekonomik süreç türünü, temelde de artığın üretimi ve ediniminde ortaya çıkan insan ilişkilerini tanımlamakta kullanılmaktadır (örneğin yukarıda alıntıladığımız "Önsöz"de böyledir). Buna karşılık başka yerlerde, örneğin *Kapital I*'in "Makineler ve Modern Sanayi" bölümünde aynı deyim daha dar bir kapsamda kullanılmaktadır. Sözgelimi *Kapital*'in az önce değinilen bölümünde, tekil sanayi kollarında ortaya çıkan örneğin hidrolik pres, mekanize dokuma tezgahı, tarama makinesi gibi mekanizasyon süreçleri, bu sanayi kollarında "üretim tarzının uğradığı dö-

nüşüm(ler)" olarak ele alınmaktadır. "Sonuçlar" bölümünde ise, deyime verilen değişik anlamlar arasındaki tutarlılık daha açık haldedir. Burada Marx, emeğin sermaye tarafından içerilmesinin (subsumption) formel ve reel süreçleri arasında bir ayrım yaparken aynı zamanda sömürünün kapitalist biçimlerinin ortaya çıktığı formel koşullar ("Diamat"çı ve Althusserci tanım) ile bu sömürü biçimlerinin yol açtığı ve altında yeniden üretildikleri fiilî üretim koşulları arasında bir ayrım da gözetmiş olmaktadır. Dolayısıyla yukandakilerden ilki üretim tarzının formel bir tanımını veriyor olsa bile, bu koşullar ancak ikincisi ile yeniden üretilebilirler. Ve bu durumun sonuçları, yani üretim tarzının gerçekten de toplumun geri kalan bölümünü etkileyen bir temel olarak hareket ettiği yollar, gerçek koşullara, başka deyişle o üretim tarzının yeniden üretilebildiği koşullara bağlıdır. İşte, Althusser'in eleştirmenleri de ekonomik olmayan düzeylere yeniden üretim rolünü vererek Althusser'in hem kaçınmak istediği indirgemeciliği yeniden yarattığını, hem de üretim tarzı kavramını biçimsel ve tarih dışı bir kabuğa indirgediğini ileri sürmüşlerdir. (☞ Banaji 1977; Glucksmann 1972, Clarke ve diğerleri 1980)

Tartışmada yer alan tüm taraflar, Marx'tan çok sık alıntılanan aşağıdaki bölümü (burada üretim tarzı deyiminin kendisi kullanılmamış olsa bile) "üretim tarzı"nın kullanışlı bir tanımı olarak kabullenmekten mutlu olacaklardır:

> Karşılığı ödenmemiş artık emeğin doğrudan üreticilerden çekilip alınmasının özgül ekonomik biçimi, doğrudan üretimin kendisinden kaynaklanarak yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirlediği gibi, belirleyici bir faktör olarak üretime de etkide bulunur. Üretim ilişkilerinin kendi içinden doğup gelişen bütün bir ekonomik topluluk ile birlikte bunun özgül politik biçimi de bunun üzerinde kuruludur. Tüm toplumsal yapının en derindeki sırrını, gizli temelini açığa vuran şey her durumda, üretim koşullarını belirleyenlerin doğrudan üreticilerle olan doğrudan ilişkisidir -bu ilişki doğal olarak her durumda yöntemlerin ve dolayısıyla emeğin toplumsal üretkenliğinin belirli bir gelişim aşamasına karşılık düşer. (*Kapital III*, bl. 47, ks. II)

Tartışma, bu pasajın kesin yorumuyla ilgilidir. Tartışmanın tüm tarafları en önemli noktanın artığın üretiliş ve kullanımının denetleniş yolu olduğunu kabul etmektedirler; çünkü toplumlara büyüme ve değişme olanağı veren, bir artık'ın üretilebilmesidir. Anlaşmazlık, ekonomik düzey'in ne ölçüde önsel olarak tanımlanıp diğer düzeylerden biçimsel olarak ayrıştırılabileceğine; belirlemenin, bunlar yapısal bir bütün içinde bağlantılı olsalar bile, değişik varlıkların birbirleri üzerinde işleyişi mi yoksa bölünmez bir bütün içindeki ilişkilerin kendi gelişimleri anlamına mı geldiği üzerinedir.

SH/MÇ

OKUMA

Althusser, L. ve Balibar, E. 1970: *Reading Capital.*

Banaji, J. 1977: "Modes of Production in a Materialist Conception of History."

Clarke, S. 1980: "Althusserian Marxism." Clarke ve d. *One Dimensional Marxism* içinde.

Clarke, S. vb. 1980: *One-Dimensional Marxism.*

Colletti, L. 1972 : "Bernstein and the Marxism of the Second International." *From Rousseau to Lenin* içinde.

Glucksmann, A. 1972: "A Ventriloquist Structuralism."

Stalin, J. 1938: *Dialectical and Historical Materialism.*

Üretken Olan ve Üretken Olmayan Emek (*İng.* Productive and unproductive labour, *Fr.* Travaille productive et non-productive, *Alm.* Produktive und Nichtproduktive Arbeit)

Üretken olan ve üretken olmayan emek arasındaki ayrım, son zamanlarda, Marxist politik ekonomi içinde önem kazanmaya başladı. Sayıları gittikçe artmakta olan, META üretiminde çalışmayan devlet memurları, kendi rollerinin ve anlamlarının açıklanması sorununu gündeme getirdiler. Aynı zamanda dikkatler bu işçilerin SINIF durumları üzerinde odaklaştı; ne derecede kadar işçi sınıfının bir parçasıydılar ya da en azından gerçekten bir parçası mıydılar?

Marx'ın kendi çözümlemesini, *Kapital*'in ikinci cildinin başında ve *Artık Değer Kuramları*'nda bulmak mümkün. Onun üretken emek tanımı oldukça açık görünüyor ve bunu, üretken olmayan ücretli emek

şeklindeki üretken olmayan emek kavramı izliyor. Üretken emek, üretim sürecinde ARTIK DEĞER üretmek amacıyla, SERMAYE tarafından kullanılır. Böylece üretken emek, ne üretim sürecinin doğasıyla, ne de ürünün doğasıyla, fakat yalnızca içinde işçinin örgütlendiği ilişkilerle ilgilidir. Opera şarkıcıları, öğretmenler, badanacılar, tıpkı araba tamircileri ya da maden işçileri gibi, sermayedar tarafından kâr etmek amacıyla kullanılıyor olabilirler. Onların üretken olup olmadıklarını belirleyen budur.

Marx'ın yaşadığı dönemde, üretken olmayan emekçilerin büyük bir çoğunluğu, ticarî işçiler, evde çalışan ya da şahısların hizmetindeki hizmetçiler ve idari devlet memurlarıydı. Ticarî işçiler, eylemleri işverenlerine ticari kâr sağlasa bile, bir bütün olarak sermaye için yegane artık değer kaynağı olan üretime katılmadıkları için, Marx'a göre üretken değillerdi. Bununla birlikte, Marx ve Engels ticarî işçiden, bazı Marxistlerce iddia edildiği şekilde (örneğin Poulantzas 1975) üretken olmamanın işçiyi işçi sınıfının üyesi olmaktan alıkoymayacağını belirterek söz ederler.

Marx'daki bu ayrımın önemi, onun çoğu çözümlemelerinin üretken emekle ilgili olmasında yatar (örneğin kapitalist üretimin gelişme biçimleri). Bu, ücretin kaynağı olarak, artık değere bağımlılığı içinde üretken olmayan emeğin incelenebileceği temeldir, ama bir üretken olmayan emek çözümlemesi değildir. Bu da, üretken olmayan emeğin hangi ilişkiler içinde örgütlendiğinin ve neden kapitalist üretim içinde eriyip çözülmediğinin incelenmesini sağlayabilecektir. Bu muhtemelen, ticarî işçilerin durumunda üretim ve değişim arasındaki ayrım gibi yapısal nedenlerle ya da kamu hizmetlerinin (sağlık, eğitim) sağlanması mücadelesinde olduğu gibi tarihsel nedenlerle ya da bir uzmanlık dalına (doktorlar) ayrıcalık vermek içindir.

Yine de bir düşünce akımı (☞ Gough 1977), doğrudan sermaye tarafından istihdam edilip edilmediğine bakmaksızın, tüm ücretli emeğin eşit biçimde sömürüldüğünü ileri sürerek, üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrımı temelde reddeder. Diğerleri, (☞ Fine ve Harris 1979) buna sömürüyü genellenmiş bir artık değer üreten emek kavramına indirgediği için karşı çıkarlar. Bu yalnızca maaşlı ücretliler olarak üretken ve üretken olmayan emek kategorileri arasındaki farkı ortadan kaldırma sonucunu getirmez, fakat aynı zamanda kapitalizm içinde sömürünün, sözgelimi feodalizmin karşıtı olarak, farklılaşması sonucunu da ortadan kaldırır. Ancak genel olarak üzerinde anlaşılan, üretken ve üretken olmayan emeği belirleyen ekonomik kriterlerle, aynı zamanda siyasal ve ideolojik koşullara bağlı olan, işçi sınıfının biçimlenmesine ve üyeliğine sahip olma potansiyeli arasında basit bir ilişki olmadığıdır.

BF/AS

OKUMA

Fine, Ben ve Harris, Laurence 1979: *Rereading "Capital"*, bl. 3.

Gough, I 1972: "Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour."

— 1973: "On Productive and Unproductive Labour: A Reply."

Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.*

Wright, Erik O. 1978: *Class, Crisis and the State.*

Üstyapı ☞☞ Temel ve Üstyapı

Ütopik Sosyalizm (*İng.* Utopian Socialism, *Fr.* Socialisme utopique, *Alm.* Utopischer Socialismus)

Ütopik sosyalizm kavramı, genellikle sosyalizmin tarihinin Napolyon Savaşları ile 1848 devrimleri arasında kalan birinci evresi için kullanılır. Ütopik sosyalizm, denince akla Marxizm öncesi sosyalist düşüncenin ana akımlarının yaratıcıları olduğu kabul edilen üç düşünürün adı gelir. Bu düşünürler, Claude Henri de Rouvroy, Comte de Saint Simon (1760-1825), François-Charles Fourier (1772-1837), Robert Owen (1771-1858) de bu akım içinde düşünülmelidir.

"Sosyalizm" kelimesi gibi, bu düşünürlerde ilk kez 1830'ların sonlarında "ütopikler adlı bir grup olarak anılmaya başlandı. "Ütopikler" kelimesi hem İngiltere'de hem de Fransa'da kullanılmıştır. Ancak, bu dönemin sosyalizminin "ütopik sosyalizm" olarak adlandırılmasında Marxistlerin büyük etkisi olmuştur.

"Ütopik sosyalizm" terimi, *Komünist Manifesto*'da Ütopik Sosyalizmin Eleştirisi'nin yapıldığı bölümde kullanılmıştır. Bu eserde, terim "proletarya ile burjuvazi arasındaki mücadelenin.... başlangıçtaki ye-

terince gelişmemiş dönemi" anlamında geçmiş, Engels'in *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm* adlı eserinin yayımlanmasından sonra da sosyalist historiografiye iyice yerleşmiştir. Bu yaklaşıma göre, "ütopik" kelimesi sınıf mücadelesinin gerekli olduğu kabul edilmeksizin ve sosyalist dönüşümde proletaryanın devrimci rolüne önem verilmeden, bireyciliğin, rekabetin ve özel mülkiyetin egemenliğinin ortadan kaldırılacağı genel bir toplumsal dönüşümün (transformation-ç.) mümkün olduğu gibi bir düşün karşılığı idi. Ancak, 1848 öncesi sosyalizminin Marxizmden uzak bir akım olarak değerlendirilirken bu akımın bazı çok önemli özellikleri atlanmaktaydı. "Sosyalizm"in, işçi sınıfının özel çıkarları ile sınırlanması, İngiltere ve Fransa'da 1830'larda varolan özel politik koşulların bir ürünüydü. Owen, Saint-Simon ve Fourier'in teorilerinin temel özelliklerinde bu sınırlılık bulunuyordu. Bu dönemde sosyalist tutum olarak tanımlanabilecek tutumun bazı özellikleri akımın kurucusu olan üç düşünürün,eserlerinde yer almaktadır. Bunlar, *Saint-Simon*'un *Bir Cenevre Sakininden Mektuplar* (1802), Fourier'nin *Dört Hareket Kuramı* (1808) ve Robert Owen'in *New View of Society* (1812-16) adlı eserleridir.

Bu eserler incelenince, İngiltere ve Fransa'daki teorilerin hareket noktalarının birbirine benzemezliği hemen göze çarpar. Saint-Simon ve Fourier'in teorilerinin hareket noktası, Fransız Devrimi'nin trajik akışının sorumlusu kabul edilen Aydınlanma döneminin insan doğasına ilişkin teorilerine karşı gösterilen tepkiler idi. Owen'in teorisinde ise, tersine Aydınlanma döneminin konularına gene yer verildiğini görüyoruz. Özellikle Fourier ve Saint-Simon, çok farklı olan doğal psikolojik tipler teorilerinden hareket etmişler ve reformu, bu tipler arasında uyumlu karşılıklı ilişkileri olanaklı kılacak toplumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi olarak anlamışlardır. Owen ise, insan karakterinin kendi dışındaki koşullar tarafından oluşturulduğuna inanıyordu. Bundan dolayı toplumda reform, rekabet ve çatışma yerine uyum ve işbirliğine temel alan mutluluk yaratabilecek koşulların oluşturulmasını gerektirir. İnsan karakteri ve toplumsal koşullar konusundaki bu yaklaşım farklılıkları 1820'lerin sonlarından itibaren birbiriyle rekabet etmeye başlayan akımların savunucuları arasındaki fikir ayrılıklarının özünü oluşturmuştur.

Bununla birlikte, bu farklılıkların gerisinde, Marxizm öncesi sosyalist düşünce ve özgü bazı ortak ön varsayımlar yer almaktaydı.

İlk olarak, üç teorinin de hareket noktası, yeni bir insan doğası bilimi kurmak arzusudur. İkincisi bu teoriler, insan davranışının bütün öteki yönlerinin belirleyici temeli olarak *ahlâkî* ideolojik alana özel bir önem vermişlerdir. Üçüncüsü bu alanı toplumsal uyum sorununu çözümleyecek bir doğru bilimin konusu haline getirmektir. Dördüncüsü, üç teorinin de daha önce varolan moral, dinsel ve politik teoriyi (sınıfların ya da devletin pratikleri değil) yeni keşfedilen uyum yasalarının hayata geçirilmesinin önündeki en önemli engel olarak görmeleridir. Beşincisi, bu teorilerin doğa ve toplum bilimleri arasında ayrım yapmamalarıdır. Üç teoride de insanî ve toplumsal alanların Newton'u olma arzusu görülür. Bu benzerlikler, 1820'lerle 1840'lar arasında ortaya çıkan "sosyalizm" türleri ve melezlerinin hemen hepsinde görülen özelliklerdir. Owen, İngiltere'de iki nedenle ün kazanmıştır. Birincisi, kendi iddiasına göre, teorisinin pratikte doğrulanmasını sağlamış olan New Lanark tekstil fabrikasını yönetiminde başan sağlamış olmasıdır. Ün kazanmasını sağlayan ikinci neden ise, savaş sonrası dönemde ortaya çıkan işsizliği kendi ilkelerine göre işletilen toplulukların oluşturulması yoluyla aşılabileceğini önermiş olmasıdır. Ancak Owen'in, egemen politik yapıyı, kendi şemasının doğruluğuna ikna etmesi girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Bunda, Owen'in Hıristiyanlığın yerleşik sayıltılarıyla açıkça çatışmaya girmiş olmasının da rolü vardır. Owen, bundan sonra, ilkelerinin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla Amerika'ya giderek New Harmony topluluğunu kurdu. İngiltere'den ayrıldıktan sonra, bazı fikirleri işçi sınıfının radikal çıkarlarını savunanlar tarafından benimsendi. Owen'in fikirleri kurduğu topluluklarda kooperatif üretiminde ve rekabete alternatif olarak değişim alanında daha çok uygulama alanı bulmuştur (☞ Kooperatif). 1830'ların başlarında birkaç yüz kooperatif kuruldu. Ayrıca, işçiler için alışveriş merkezleri ve genel tüketiciler sendikaları kurulması yönünde benzer girişimlerde bulunuldu. Bu girişimlere bağlı olarak 1934'te Grand National Consolidated Trade Union'un kurulması çabası olumlu sonuç vermedi. Bu tasarıların başarısızlığa uğramasından sonra Owen taraftarları topluluk denemelerine (Queenswood'da) ve ortodoks Hıristiyanlığa karşı kendilerine özgü "rasyonel din"

mücadelesine döndüler.

Fransa'da, Saint-Simon'un fikirleri, özellikle son eseri olan *Yeni Hıristiyanlık*'ta (1825) Paris'teki École Polytechnique'in doğa bilimleri ve mühendislik öğrencileri tarafından benimsendi. Saint-Amand Bazard (1791-1832) ve Prosper Enfantin'in (1796-1864) yöneticiliğini yaptığı bu grup 1829'da *Saint-Simon Doktrini* adlı bir kitap yayımladı. Saint-Simon'un fikirlerinin Avrupa aydınları arasında yayılmasında bu eserin çok büyük bir katkısı olmuştur. Saint-Simon okulunun dağılmasından sonra Fourierizm etkili oldu. Fakat, Saint-Simon'un özellikle seksüalite konusundaki fikirleri artık akımın öncüleri tarafından benimsenmiş bulunuyordu.

Enfantin yönetimindeki ana Saint-Simoncu grup, 1832'de Saint-Simoncu bir kilise ve Menilmontant'da bir topluluk kurdular. Fakat, bu kilisenin ve topluluğun ömrü uzun sürmedi. Akımdan ayrılanlardan bazıları, bu arada Philippe Buchez (1796-1865) ve Pierre Leroux (1791-1871), Temmuz devriminden sonra, işçi çevrelerine Saint Simonculuğun değişik biçimlerini soktular.

Bu, günümüzde "sosyalizm" adı verilen doktrini proletaryanın özel amaçları ile birleştirme doğrultusunda harcanan ilk açık çabadır.

GSJ/OE

OKUMA

Beecer, J. ve Bienvenu, R. (der.) 1972: *The Utopian Vision of Charles Fourier.*

Droz, J. (der.) 1972: *Histoire Generale du socilasme.*

Duveau, Georges 1961: *"Sociologie de l'Utopie" et autres essais.*

Fourier, Charles 1808 (1968): *La théorie des quatres mouvements.*

Harrison, J. F. C. 1969: *Robert Owen and the Owenites in Britain and America.*

Iggers, G. C. (der.) 1829 (1958): *Doctrine of Saint-Simon, an exposition, First Year.*

Johnson, C. 1974: *Icarian Communism in France: Cabet and the Icarians,* 1839-1851.

Lichtheim, George 1969: *The Origins of Socialism.*

Owen, Robert 1812-16 (1969): *Report to the Country of Lanark: A New View of Society.*

V

Veblen, Thorstein Bunde (d. 30 Temmuz 1857, Manitowas County, Wisconsin; ö. 3 Ağustos 1929, Menlo Park, California.)

Bir çiftçi topluluğuna yerleşmiş, "Amerikalılaşmaya" karşı direnen Norveçli göçmenlerin oğlu olan Veblen Minnesota'daki Carleton College'da, John Hopkins Üniversitesi'nde ve felsefe doktorasını 1884'te tamamladığı Yale Üniversitesi'nde eğitim gördü. Ama (büyük ölçüde dinsel kuşkuculuğu ve başka tuhaflıkları nedeniyle) bir öğretim görevi alamayınca babasının çiftliğine döndü ve bundan sonraki yedi yılını sosyal bilimler alanında yoğun bir okumayla geçirdi. 1891'de iş bulma umudunu arttırmak için ekonomi dalında mezuniyet sonrası eğitimi için Cornell Üniversitesi'ne yazıldı. Rehber öğretmeniyle birlikte yeni kurulan Chicago Üniversitesi'ne gitti ve sonunda öğretmenlik mesleğine burada başladı. Veblen'in Marxizm ve sosyalizmle ilişkisi belirsizdir ve çeşitli biçimlerde yorumlanmıştır. Ama 1880'lerde sosyalist literatürü yoğun bir biçimde okuduğu ve sonraki on yıl içinde, aralarında Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nin de bulunduğu sosyalizm ve tarihsel materyalizm konusundaki birçok kitabı incelediği açıktır. İlk makalelerinden (1891) birinde sosyalist teorinin bazı yönlerini daha genel olarak inceledi. Ekonomik rekabet ve daha sonra *The Theory of the Leisure Class*'ta (1899, Çalışmayan Sınıfın Kuramı) ayrıntılandırdığı sosyal itibar mücadelesinde gösteriş konularının anahatlarını çizdi, aynı zamanda bu süreçte özel mülkiyetin belirleyici etkisini, üretken kaynakların millileştirileceği ve rekabetin "başka, belki de daha soylu ve sosyal olarak daha işe yarar faaliyetlerde uygulama bulabileceği" yeni bir toplum biçiminin gerçekleşme olanağını vurguladı. Daha sonraki iki makalesi (1906-7) Marx'ın ve ardıllarının ekonomik teorisine ayrılmıştı. Burada Veblen Marxist yazılar konusundaki geniş bilgisini gösteriyordu, ama yaklaşımı eleştireldi. Marx'ın düşüncesindeki özellikle Hegelci, erekbilimsel gördüğü temele, ekonomik evrimin Darwinizmden türetilmiş bir nedensel kavrayışı olarak karşı çıkıyordu. Bu "bilimsel görüş noktasından" tarihin maddeci kavranışının ve değer teorisinin sorunlarına dikkat çekiyor sosyal davranışların oluşumundaki psikolojik ve kültürel öğeleri vurgulayıp özellikle milliyetçiliğin gücüne ve Almanya'daki sosyalist hareket üzerindeki etkisine işaret ediyordu. Yine de öne sürdüğüne göre, Marx'ın "çalışmaları öyle bir bakış açısı ve (modern bilimin) öyle öğeleriyle yorumlanmalıydı ki vardığı sonuçlar oldukça sağlam ve inandırıcı olabilsin" (s.437). Ne var ki Veblen'in kapitalizmin gelişimi değil "iş" ve "endüstri" arasındaki zıtlığı vurgulayan kendi çalışmalarının gerçekte böyle bir yolu nasıl izlediğini anlamak zordur.

Daha sonraki birkaç eleştirmen Veblen'in düşünceleri ile Marxizm arasındaki akrabalığa büyük önem verdiler. Ama Sweezy (1952) tarih yorumu ekonomik determinizmin bir biçimi olduğundan, ilk toplumların dönüşümünde özel mülkiyete hayatî bir yer verdiğinden, yazılarının ana kavramlarını sınıf ve sınıf çelişkisi oluşturduğundan ve Marx gibi sermaye birikimini özel mülkiyete dayanan toplumlarda nihaî amaç olarak gördüğünden "düşüncelerine biçim veren belirleyici öğelerden birinin Marxizm olduğunu" ileri sürdü. Sweezy başka yakınlıklara da işaret ettikten sonra Veblen'in "özünde Marxist olan fikirlerinin, Marx'ı bilimsel yetenekleriyle kavrayamayacak kadar önyargılı ya da çekingen aydınlara ulaştığı ve onları etkilediği bir kanal" olduğu sonucuna vardı.

TBB/ÇA

OKUMA

Dorfman, Joseph 1935: *Thorstein Veblen and His America.*

Sweezy, Paul M. 1952: "The Influence of Marxism on Thorstein Veblen." Donald Drew Egbert ve Stow Presons, (der.) *Socialism and American Life,* cilt I içinde.

Veblen, Thorstein 1891: "Some Neglected Points in the Theory of Socialism."

— 1899 (1953): *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions.*

— 1904: *The Theory of Business Enterprise.*

— 1906-7: "The Socialist Economic of Karl Marx and his Followers."

— 1919 (1961): *The Place of Sciencein Modern Civilization and Other Essays.*

— 1921: *The Engineers and the Price System.*

— 1923 (1945): *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times: The Case of America.*

Verimsiz Emek ☞☞☞ Üretken Olan ve Üretken Olmayan Emek

W

Williams, Raymond (d. 31 Ağustos 1921, Gal sınınndaki Pandy köyü; ö. 26 Ocak 1988, Saffron Walden)

Kırsal kesimde yaşayan bir işçi sınıfı ailesinin çocuğu olarak doğan Williams, Cambridge'de, Trinity College'de eğitim gördü; ve daha sonra bu zor toplumsal geçiş üzerine düşündü ve ilk romanı *Border Country*'de (Sınır Ülke, 1960) buna güçlü bir coğrafî metafor buldu. Williams öğrenciyken kısa bir süre Komünist Parti'nin üyesi oldu; savaş sonrası dönemde İngiliz *New Left* dergisinin, 1967'deki *1 Mayıs Manifestosu*'nu yayımlanan bir kurucusuydu; daha sonra birçok sosyalist, Gal milliyetçisi ve ekolojik siyasî projeye aktif biçimde katıldı. Cambridge Üniversitesi'nde ders vermeye başladığı 1946 yılından 1961'e kadar yetişkin eğitimi öğretmenliği yaptı, 1983'te emekli oldu.

Williams'ın entellektüel yörüngesinin imgelerin, doruk noktaları *Culture and Society* (Kültür ve Toplum, 1958) ile *The English Novel from Dickens to Lawrence* (Dickens'tan Lawrence'e İngiliz Romanı, 1970) olan ve "İngiliz" diye adlandırabileceğimiz dönemi egemendir. Bu döneminde Mathew Arnold, T. S. Eliot ve F. R. Leavis'in eleştirel edebiyat geleneğinin hem içinde, hem de karşısında çalıştı. 1930'lar İngiliz Marxizminin kültürel indirgemeciliğine karşı, bu geleneğe yakınlaştı; ama onun edebî ve sosyal seçkinciliğine, nostalji ve kötümserliğine karşı "kültürün sıradan olduğu"nde ısrar etti. Bu sıradan kültür çalışan insanlann günlük ilişkileri ya da "sağlam yaşam biçimi"ndeki değer ve anlam alışverişinde ve bunlann uzantısında yatıyordu. *Culture and Society* Edmund Burke'den bu yana sanayi kapitalizminin İngiliz radikal-muhafazakâr eleştirisini canlandırmaya ve onu, Williams'ın 1950'ler sonlarının, manevi açıdan yoksullaştığına inandığı İngiliz solu için bir kaynağa dönüştürmeye çalışır. Bu dönemde Williams'ın estetik tercihi, bildiğimiz Lukácsvari anlamda azimli bir "gerçekçiliktir".

Ama *Culture and Society*'den önce "İngiliz" olmaktan çok bir Avrupalı, gerçekçi olmaktan çok modernist tasarımlar vaat eden *Drama from Ibsen to Eliot* (Ibsen'den Eliot'a Tiyatro, 1952) *Preface to Film* (Sahnede Tiyatro, 1954) yayımlanmıştı bile. Williams *Preface to Film*'de (Michael Orrom'la birlikte) kültürel analizinin en ayırdedici kavramını ilk olarak biçimlendirdi.

Bu kavram, önceden oluşmuş sosyal ideolojinin resmî tanımlarının ötesindeki yeni deneyim ve biçimlerin belli belirsiz anlatılabilir biçimde ortaya çıkışı olarak "duygunun yapısı" idi. Bu teorik dürtü ilk tam ifadesini, "yüksek" kültür ile "sıradan" deney arasındaki zıtlığı parçalamaya çalışan, kültürü ekonominin belirlediği Marxist modeli, tüm sosyal düzeylerde bir karşılıklı etkileşim modeli lehine reddeden ve eğitim, okuma ve basının sosyal tarihi konusunda bir öncü araştırmalar dizisi öneren *The Longer Revolution*'da (Uzun Devrim, 1961) buldu. Bu kitap "kültürel araştırmalar" diye adlandırılan disiplinin temellerini attı.

Williams'ın ilk eserlerini eleştirenler fazla tarafsız bir tanımlayıcı olduğunu, keskin sınıflara bölünmüş toplumların özüne yakalayamayacak kadar aşırı "antropolojik" olduğunu ileri sürdüler; E. P. Thompson'un ünlü düzeltisi, "sağlam mücadele biçimi" şeklindeydi. Aynı şekilde, sistemlerin ya da aşamaların karşılıklı ilişkileri modeli, "vülger" indirgemeciliğe karşı bir protesto olarak belli bir gerçekliği olmasına rağmen sosyal tümlüğün sadece "dolambaçlı" ya da "organik" veya "dışavurumcu" uyarlamasına götürüyordu. Ama bu eleştiriler yapılırken bile Williams'ın çalışmaları kesin bir bi-

çimde onların ötesine geçiyordu. *The Country and the City*'nin (Taşra ve Kent, 1973) ana teması sağlam yaşam biçimlerinden çok, kesinlikle "mücadele"ydi, ve ekoloji ile sosyalist ekonomiyi bütünleme girişimi 1970'lerde ve 1980'lerde Williams'ın zihnini giderek daha fazla meşgul etti. 1930'larda terkettiği Marxist gelenekle resmen uzlaştığı kitap *Marxism and Literature*'dır (*Marxizm ve Edebiyat*, 1977) ve 1970'ler boyunca Avrupa ithal Marxizmleriyle (Lukács, Goldmann, Benjamin, Althusser) devam eden ilişkisini gösterir. Artık kendi konumunu "kültürel materyalizm" olarak tanımlıyordu:

> Kültürün bu (toplumsal ve maddî) üretim süreci ve bazı pratiklerin, "sanatlar"ın maddî üretim araçlarının toplumsal kullanımı olduğu teorisi (dilin maddî "pratik bilinç" oluşundan, mekanik ve elektronik iletişim sistemleri aracılığıyla belirli yazma teknolojileri ve yazma biçimlerine kadar).

Towards 2000'da (*İkibine Doğru*, 1983) ve son, olağanüstü romanı *People of the Black Mountains*'da (Kara Dağların Halkı, 1989-90) "mekân" ve "bağlılık" temalarını ortaya atar. Olağanüstü verimli kariyerindeki bu son ve yeni yönelimle, Britanya'nın yirminci yüzyıldaki ileri gelen bu kültür kuramcısı, hem gerçekçi hem modernist aşamalardan geçmiş bir kişi olarak postmodernizmin başlıca temalarından bazılarını, bizi hâlâ meşgul eden mekanın yeniden kanıtlanmasını, coğrafyayı, sosyal teorideki heterojenliği ortaya attı.

TP/ÇA

OKUMA

Eagleton, Terry 1976: *Criticism and Ideology*.
— (der.) 1989: *Raymond Williams, Critical Perspectives*.
Williams, Raymond 1958: *Culture and Society*.
— 1961: *The Long Revolution*.
— 1973: *The Country and the City*.
— 1977: *Marxism and Literature*.
— 1980: *Problems in Materialism and Culture*.
— 1983: *Towards 2000*.
— 1989-90: *People of the Black Mountains*, 2 cilt.

Y

Yabancılaşma (*İng.* Alienation, *Fr.* Aliénation, *Alm.* Entfremdung)

Marx'ın kullandığı anlamda, bir eylem (veya içinde bulunulan bir durum) aracılığıyla, bir kişi, grup, kurum veya toplum, (1) kendi özgün etkinliğinin sonuçlarına ya da ürünlerine (yahut etkinliğin kendisine), ve/veya (2) içinde yaşadığı doğaya ve/veya (3) diğer insanlara ve -buna ek olarak (1) ile (3) arasında belirtilenlere ve bu belirtilenler yoluyla- aynı zamanda (4) kendi kendisine (kendi özgün tarihsel olarak oluşturulmuş insanî kapasitelerine) yabancı duruma gelir (veya böyle bir durumda kalır). Böyle kavrandığında yabancılaşma, her zaman kendine yabancılaşmadır, yani insanın (öz benliğinin) kendisinden (kendi özgün etkinliği aracılığıyla) yabancılaşmasıdır. Ve kendine yabancılaşma, yabancılaşma biçimlerinden biri değil, fakat yabancılaşmanın esas özü ve temel yapısıdır. Diğer yandan kendine yabancılaşma sadece (betimleyici) bir kavram değildir; aynı zamanda dünyanın devrimci biçimde değiştirilmesi (yabancılaşmanın ortadan kaldırılması) için bir başvuru, bir çağrıdır.

Günümüzde Marxizmin merkezî kavramları arasında sayılan ve hem Marxistler, hem de Marxist olmayanlar tarafından uygun bir biçimde kullanılan yabancılaşma kavramı, felsefe sözlüklerine ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında girmiştir. Bununla birlikte, önemli bir felsefî terim olarak kabul edilmesinden önce de, kavram, felsefe alanının dışında, yaygın olarak kullanılmıştı: gündelik yaşamda, eski arkadaşlardan veya yakınlardan uzakta kalmak anlamında; ekonomide ve hukukta mülkiyetin bir kişiden diğerine geçmesini (satın alma ve satmayı, çalmayı, hediye etmeyi) ifade eden bir terim olarak; tıpta ve psikiyatride normallikten bir sapmayı, ruhsal sağlıksızlığı ifade eden bir ad olarak. Ve Marx tarafından, felsefe ötesine ilişkin (devrimci) bir "kavram" olarak geliştirilmesinden önce de Hegel ve Feuerbach tarafından felsefî bir kavram olarak geliştirilmişti. Buna karşılık, yabancılaşmayı işleyişi bakımından Hegel'in bazı öncüleri vardı. Bunlardan bazıları terimi Hegelci (veya Marxçı) anlamına herhangi bir biçimde yakınlaşmadan kullanmışlarken bazıları da terimi kullanmaksızın ifade ettiği fikri öncelemişlerdir ve bazı durumlarda ise fikir ile terim arasında bir tür buluşma varolmuştu.

Hıristiyanlık'taki ilk günah ve kefaret öğretisi, birçoklarınca insanın yabancılaşması ve yabancılaşmadan kurtulması öyküsünün ilk biçimlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Bazıları, yabancılaşma kavramının Batı düşüncesindeki ilk ifadesini *Eski Ahid*'teki putperestlik kavramında bulduğu üzerinde ısrar etmişlerdir. Ayrıca, Herakleitos'ta insanların logos'la ilişkisi de yabancılaşma ile çözümlenebilir. Ve bazıları da Hegel'in doğayı Mutlak Tin'in kendine yabancılaşmasının bir biçimi olarak görüşünün, Platon'un doğal dünyayı yetkin idealar dünyasının bozulmuş bir resmi olarak görüşünde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Modern çağlarda yabancılaşma terimi ve sorunsalı özellikle toplumsal sözleşme kuramlarında bulunabilir. Nitekim Hugo Grotius yabancılaşmayı, egemen otoritenin bir öz benlikten başka bir kişiye devrini anlatan bir ad olarak kullanmıştır. Ancak, terimi (Grotius gibi) kullandıklarına veya (Hobbes ve Locke gibi) kullanmadıklarına bakılmaksızın toplumsal sözleşme fikrinin esası, yabancılaşmadan kurtulma sürecinde, bilerek gerçekleştirilen kısmî bir yabancılaşma aracılığıyla bir ilerleme elde etme (daha çok özgürlüğe veya en azından güvenliğe ulaşma) girişimi olarak yorumlanabilir. Öncüleri sıralayan bu liste kolaylıkla genişletilebilir. Ancak, Hegel'den önce, yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma terimleriyle en iyi

biçimde okunup anlaşılacak tek düşünür muhtemelen Rousseau'dur. Konuyla ilgili birçok nokta arasında sadece ikisi belirtilecek olursa, Rousseau'nun doğal insan (*l'homme de la nature, l'homme nature, le sauvage*) ve toplumsal insan (*l'homme police, l'homme civil, l'homme social*) arasında kurduğu zıtlık yabancılaşmamış insan ile kendine yabancılaşmış insan arasındaki zıtlık karşılaştırılabilir; ve Rousseau'nun *volonté générale* (genel irade) ve *volonté particuliére* (özel irade) arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırma tasarımı kendine yabancılaşmayı yoketmeye yönelik bir program olarak görülebilir. Rousseau da dahil olmak üzere, tüm öncülere rağmen yabancılaşmanın gerçek felsefî tarihi Hegel'le başlar.

Yabancılaşma fikri Hegel'in ilk yazılarında (*Positivitat* [Pozitiflik] adı altında) görünmekle birlikte, terimin felsefi bir olarak açıkça ilk işlenişi Hegel'in Zihnin Görüngübilimi adlı yapıtı ile başlar. Ve yabancılaşmanın tartışılması her ne kadar "Kendinden yabancılaşmış Zihin; Kültür" başlıklı bölümde en dolaysız ve yoğun biçimde yer almışsa da, aslında tüm kitabın önde gelen fikrini oluşturmaktadır. Aynı biçimde, Hegel'in sonraki çalışmalarında yabancılaşmanın yoğunlaşmış açık bir tartışmasının yapılmamasına rağmen, *Felsefi Bilimler Ansiklopedisinin Anahatları* adlı yapıtında özet olarak ve tüm geç dönem çalışmalarıyla derslerinde ayrıntılı biçimde ortaya konulduğu haliyle, Hegel'in tüm felsefî sistemi yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma fikirlerinin yardımıyla inşa edilmiştir.

Kendine yabancılaşma kavramı, temel bir anlamda, Hegel'de Mutlak'a uygulanmıştır. Hegel için tek gerçeklik olan Mutlak İdea (Mutlak Zihin), yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma süreci içinde etkinlik gösteren dinamik bir Benlik'tir. Bu, (Mutlak İdea'nın kendine yabancılaşmış biçimi olan) doğada kendinden yabancılaşır ve Bitimli Zihin'de veya (yabancılaşmadan kurtulma sürecindeki Mutlak'ı ifade eden) insanda kendine yabancılaşmasından geriye döner. Kendine yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma, böylelikle, Mutlak'ın Varlık'ının biçimi olurlar.

Bir diğer temel anlamda ise (ki bu, doğrudan doğruya birinci anlamdan çıkmaktadır) kendine yabancılaşma, Bitimli Zihin'e veya insana uygulanabilir. Doğal bir varlık olması ölçüsünde insan kendine yabancılaşmış bir tindir. Ancak, yine insan, Mutlak hakkında (ki bu, aynı zamanda doğa ve öz benlik hakkında da demektir) uygun bilgiyi elde edebilme yetisine sahip tarihsel bir varlık olması ölçüsünde de, yabancılaşmadan kurtulmuş bir varlık, Mutlak'ın inşasını tamamlamak bakımından üzerine düşeni yerine getirmiş Bitimli Zihin haline gelme yetisine de sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla insanın temel yapısı kendine yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma olarak da anlatılabilir.

Yabancılaşmanın insanla ilişkilendirilebileceği bir diğer anlamı daha vardır. Bu anlamıyla yabancılaşma, şeyler üretme, kendisini nesnelerde dışa vurma, kendisini fiziksel şeylerde, toplumsal kurumlarda ve kültürel ürünlerde nesneleştirme olan bitimli zihinin (insanın) özüne ilişkin niteliğidir ve her nesneleştirme zorunlu olarak yabancılaşmanın bir kertesidir: üretilen nesneler üretene yabancı hale gelirler. Bu anlamda yabancılaşma ancak doğru olarak bilinmesi anlamında aşılabilir.

Hegel'de yabancılaşmanın birkaç anlamı daha bulunmuştur; örneğin Schacht, Hegel'in terimi oldukça farklı iki anlamda kullandığı sonucuna varmıştır: "birey ile toplumsal töz ya da ("kendine yabancılaşma" olarak) bir kişinin gerçek durumu ile özsel doğası arasında ortaya çıkabilecek olan bir ayrılma veya uyumsuz ilişki anlamında" "yabancılaşma 1" ve "tikelliğin ve iradiliğin, 'yabancılaşma 2'nin aşılması ve birliğin yeniden sağlanması uğruna teslim olması veya kendisini kurban etmesi" anlamında "yabancılaşma 2" (Schacht 1970, s.35).

"Hegel Felsefesinin Eleştirisine Katkı" (1839) ve *Hristiyanlığın Özü* (1841) ve *Geleceğin Felsefesinin İlkeleri* (1843) gibi] sonraki yazılarında Feuerbach, doğanın Mutlak Zihin'in kendine yabancılaşmış biçimi olduğu ve insanın da yabancılaşmadan kurtulma sürecindeki Mutlak Zihin olduğu yolundaki Hegel'in görüşünü eleştirmiştir. Feuerbach'a göre insan kendine yabancılaşmış Tanrı değil fakat, Tanrı kendine yabancılaşmış insandır -o sadece insanın özünün insandan soyutlanması, mutlaklaştırılması ve uzaklaştırılmasıdır. Dolayısıyla insan, imgesel bir yabancı ve üstün varlığı yaratıp onu kendi üzerinde bir konuma oturttuğunda ve ona bir köle gibi boyun eğdiğinde kendinden yabancılaşmış olmaktadır. İnsanın yabancılaşmadan kurtulması, insanın bu kendisinden uzaklaştırılmış resminin, ki bu Tanrı'dır, ortadan

kaldırılmasında yatmaktadır.

Feuerbach'ın yabancılaşma kavramı ilk olarak Moses Hess tarafından eleştirilmiş ve genişletilmiştir ama, benzer doğrultulardaki bir eleştiri daha bütünlüklü ve derin bir biçimde Hess'in (o tarihlerdeki) genç arkadaşı Marx tarafından (özellikle *1844 El-yazmaları*'nda) ortaya konulmuştur. Marx, "insanın kendini yaratmasını bir süreç olarak, nesneleşmeyi nesnenin yitimi, yabancılaşma ve bu yabancılaşmanın aşılması olarak" (3. Elyazması) kavramış olması nedeniyle övmüştür. Ancak, yine Hegel'i, nesneleşmeyi yabancılaşmayla özdeşleştirmiş olması, insanı öz-bilinçlilik olarak görmesi, insanın yabancılaşmasını bilincinin yabancılaşması olarak anlaması nedeniyle eleştirmiştir: "Hegel'e göre, *insan yaşamı, insan, öz-bilinçlilikle* aynıdır. Dolayısıyla, insan yaşamının her yabancılaşmış *öz-bilinçliliğin yabancılaşmasından başka bir şey değildir*..... Yabancılaşmış nesnel yaşamın tüm yeniden edinimleri, böylece, öz-bilinçlilik içindeki bir bütünleşme olarak görülmektedir" (*a.g.e.*)

Marx, Feuerbach'ın dinsel yabancılaşmayı eleştirisine katılmış fakat, dinsel yabancılaşmanın insanî kendine yabancılaşmanın birçok biçiminden yalnızca biri olduğunu vurgulamıştır. İnsan kendi benliğinin sadece bir bölümünü Tanrı biçiminde yabancılaştırmakla kalmamakta, ayrıca tinsel etkinliğinin diğer ürünlerini, felsefe, sağduyu, sanat, ahlâk biçiminde; ekonomik etkinliğinin ürünlerini meta, para ve sermaye biçiminde; toplumsal etkinliğinin ürünlerini de devlet, hukuk ve toplumsal kurumlar biçiminde yabancılaştırmaktadır. İnsanın kendi etkinliğinin ürünlerini yabancılaştırmasının ve onlardan ayrı, bağımsız ve güçlü bir nesneler dünyası yaratmasının ve kendini de bu dünya karşısında bir köle, bir güçsüz ve bir bağımlı durumuna düşürmesinin çeşitli biçimleri vardır. Bununla birlikte, insan sadece kendi benliğinden çıkan ürünleri yabancılaştırmakla kalmamakta, ayrıca, kendini de bu ürünlerin üretildiği esas etkinlikten, içinde yaşadığı doğadan ve diğer insanlardan yabancılaştırmaktadır. Yabancılaşmanın bütün bu türleri, son çözümlemede, teke indirgenmektedir; bu yabancılaşma türleri insanın kendine yabancılaşmasının farklı yönleri ve biçimleridir; insanın kendi insanî "öz"ünden veya "doğa"sından, kendi insanlığından yabancılaşmasının farklı biçimleridir.

> Yabancılaşmış emek: (1) insanı doğaya yabancılaştırdığı ve (2) insanı kendine, kendi etkin işlevine, yaşam etkinliğine yabancılaştırdığı için türü de insana yabancılaştırır..... (3) ... insanı kendi bedenine, dış doğaya, kendi zihinsel yaşamına ve kendi *insani yaşamına* yabancılaştırır.... (4) insanın kendi emeğinin ürününe, yaşam etkinliğine, türsel varlığına yabancılaşmasının dolaysız bir sonucu, *insanın diğer insanlara yabancılaşmasıdır*.... Aslında, insanın türsel özelliğinin kendisine yabancılaştırıldığı önermesi, her insanın diğerlerine ve diğerlerinden her birinin de, benzer biçimde insanî yaşama yabancılaştırıldığı anlamına gelir..... İnsanın kendisine ve doğaya karşı her yabancılaşması, insanın diğer insanlarla kendisi ve doğa arasında kurduğu ilişkilerde açığa çıkar. (*1844 Elyazmaları*, 1. Elyazması)

Yabancılaşmanın eleştirilmesi (maskesinin indirilmesi), Marx için, kendi içinde bir amaç değildi. Onun amacı, radikal bir devrimin ve "insanın yeniden bütünlenmesi, kendine dönmesi, insanın kendine yabancılaşmasının ortadan kaldırılması, *"özel mülkiyetin, insani kendine yabancılaşmanın pozitif yokedilişi* ve böylece *insan* doğasının insan ile ve insan için gerçek *edinimini* sağlamak" olarak anlaşılan komünizmin gerçekleştirilmesinin yolunu hazırlamaktı. Marx'ın sonraki yazılarında yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma gibi terimler sıkça kullanılmamakla birlikte, bu yapıtların tümü, *Kapital*'de dahil olmak üzere, varolan yabancılaşmış insan ve toplumun bir eleştirisini ve yabancılaşmadan kurtulma için bir çağrıyı sergilemektedirler. Ve olgun Marx'ın yabancılaşma terminolojisini yaygın biçimde kullandığı en azından bir büyük yapıtı vardır; *Grundrisse*.

1844 Elyazmaları ilk kez 1932'de yayımlanmıştı ve *Grundrisse* (ilk yayımlanışı 1939) ise pratik olarak ancak 1953'teki yeniden yayımlanışından sonra erişilebilir olmuştur. Bunlar, 19.yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk onyıllarındaki tüm Marx yorumlarında (ve genel olarak felsefi tartışmalarda) yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma kavramlarının gözardı edilmesinin temel "kuramsal" nedenleri arasında (ayrıca pratik nedenler de vardı) sayılabilir. Yabancılaşmanın bazı önemli yönleri ilk kez Lukàcs'ın *Geschichte und Klassenbewusstsein* adlı yapıtında ŞEYLEŞME adı altında tartışılmıştı ama, bu kitapta

yabancılaşmanın genel ve açık bir tartışması yapılmamıştı. Nitekim, tartışma *1844 Elyazmaları*'nın 1932'de yayımlanmasıyla başladı. Marcuse (1932), *Elyazmaları*'nın önemini vurgulayanların ve buradaki yabancılaşma kavramına dikkati çekenlerin ilkiydi, A. Cornu (1934) "genç Marx"ı daha dikkatlice inceleyenler arasında başta gelirken, H. Lefebvre (1939) de muhtemelen ilk kez, o tarihlerde yerleşiklik kazanmış Marxizm yorumuna yabancılaşma kavramını katmaya çalışanların başında geliyordu.

Yabancılaşmanın daha yaygın ve yoğun biçimde tartışılması İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladı. Bu tartışmada yer alanlar sadece Marxistlerden ibaret olmayıp, varoluşçuları, kişilikçileri de içine aldığı gibi, sadece felsefeciler değil ama ayrıca psikologlar (özellikle psikanalizciler), sosyologlar, edebiyat eleştirmenleri, yazarlar da buna katılmışlardı. Marxist olmayanlar arasında, özellikle yabancılaşma tartışmasına önemli bir itici güç veren Heidegger vardı. Varlık ve Zaman'da (1967) *Entfremdung* (Estrangement-Uzaklaşma) kavramını insan Varlık'ının öze ilişkin olmayan temel doğrultularından birini betimlemek üzere kullanmıştı ve 1947'de de yabancılaşmanın önemini vurgulamıştı. Varlık ve Zaman'da (1967) *Heimatlosigkeit* (Yurtsuzlaşma) kavramını kullanmıştı. Başkaları da, Marx'ın kendine yabancılaşma'sı ile Heidegger'in *Seinvergessenheit*'i (Varlığı unutmuşluk) ve ayrıca devrim ile Heidegger'in *Kehre*'si arasında benzerlikler bulmuştu. Sonraki önemli itkiler, düşünüşünün hem varoluşçu, hem de Marxist evrelerinde "yabancılama"yı kullanmış olan Sartre'dan; Protestan teolojisi, varoluşçu felsefe ve Marxizm'i biraraya getirişinde yabancılaşma kavramı neredeyse belirleyici bir role sahip olan P. Tillich'ten; Hegel'i genç Marx'tan gelen esinlerin yardımıyla yorumlayan A. Kojève'den; Hegel ve Marx'ta yabancılaşmayı (özellikle de yabancılaşma ile nesneleşme arasındaki ilişkiyi) incelemiş olan J. Hyppolite'den; Hıristiyan bir bakışla Marx'ı eleştirisi, Marx'ın tüm düşüncesinin farklı yabancılaşma biçimlerinin bir eleştirisi olduğu yorumuna dayanan J. Y. Calvez'den; hakikat ve ideoloji çözümlemesi ayrıntılı bir yabancılaşma tartışmasını içeren H. Barth'dan gelmişti.

Marxistler arasında Lukàcs Hegel'de (özellikle de genç Hegel'de) ve Marx'ta yabancılaşmayı incelemiş ve kendi özgün yabancılaşma kavramını (ve bunun şeyleşme ile ilişkisini) belirginleştirmeye çalışmış; yabancılaşma kavramını kullanmakta özel olarak ısrar etmemiş olan Bloch, *Entfremdung* ile *Verfremdung* arasında açık bir ayrım yapmaya çalışmış ve E. Fromm, sadece Marx'taki yabancılaşmayı dikkatlice incelemekle kalmamış aynı zamanda bu kavramı sosyolojik, psikolojik ve felsefî çalışmalarında anahtar bir araç haline getirmiştir.

Marx'ın yabancılaşma kuramını 1950'lerde ve 1960'larda yeniden canlandırmaya ve geliştirmeye çalışan Marxistler, bir yanda Marx'ın yerleşik (Stalinist) yorumunun temsilcileri, diğer yanda da kendilerine yapısalcı denilen Marxistler (ör. Althusser) tarafından idealizm ve Hegelcilikle ağır biçimde eleştirilmişlerdir. Yabancılaşma kuramının bu tür muhalifleri genç Marx'ta yabancılaşma diye adlandırılan şeyin sonraki yapıtlarda özel mülkiyet, sınıf hakimiyeti, sömürü, işbölümü vb. bilimsel terimlerle çok daha yerinde bir biçimde betimlendiği konusunda ısrar ediyorlardı. Ancak buna karşılık olarak, yabancılaşma ve yabancılaşmadan kurtulma kavramlarının, bu kavramların yerine geçecek öneriler niteliğindeki kavramlardan herhangi birine (ya da bunların tümüne) indirgenemeyeceği ve Marx'ın gerçekten devrimci yorumu bakımından yabancılaşma kavramının vazgeçilmez olduğu ileri sürülmüştü. Bu tartışmaların bir sonucu olarak yabancılaşma kavramının herhangi bir kullanımına karşı olmayı sürdüren Marxistlerin sayısında bir azalma olmuştur.

Marx'ın yabancılaşma kavramını kabule hazır olan birçokları, kendilerine, sabit ve değiştirilemez nitelikli bir insanî özün veya doğanın (☞ İNSAN DOĞASI) olduğunu ima etmesi nedeniyle tarih dışı gibi görünen kendine yabancılaşma kavramını kabul etmemişlerdir. Bu tür bir görüşe karşı, bir kimsenin kendi benliğinden yabancılaşmasının olgusal veya ideal ("normatif") insan doğasına yabancılaşma olarak değil de, tarihsel olarak oluşturulmuş insanî yeteneklere, özellikle de insanî özgürlük ve yaratıcılık yeteneğine yabancılaşma olarak anlaşılması gerektiği ileri sürülmüştür.

Bundan ötürü, kendine yabancılaşma fikri, durgun ve tarih dışı bir insan anlayışını desteklemek yerine, insanın sürekli yenilenmesine ve gelişmesine yönelik bir çağrıdır. Bu nokta güçlü bir biçimde Kangrga tarafından ileri sürülmüştür: kendine yabancılaşmış olmak, "bir kimsenin kendine özgü yapıp ettiklerine (*Werk*), kendi etkinliğine, kendi üretimine, kendi

yaratımına yabancılaşmış olması; insanî praxis ve bir insanî ürün olarak tarihe yabancılaşmış olması" demektir (1967, s. 27). Dolayısıyla "insan, insanî oluşum içinde değilse yabancılaşmış veya kendine yabancılaşmış olur" ve bu da "olan ile olmuş olanın asıl ve tek hakikat olarak görülmesi" veya bir kimsenin "kendisinden önce hazırlanmış bir dünyada" edimde bulunması ve pratik-eleştirel olarak (devrimci bir biçimde) etkin olmaması"... halinde ortaya çıkar (*a.g.e.*).

Tartışmalı olan bir diğer nokta da yabancılaşmanın birinci düzeyde bireylere mi yoksa bir bütün olarak topluma mı uygulandığıdır. Kavramın birinci düzeyde bireylere uygulandığını düşünenlere göre bireyin içinde yaşamakta olduğu topluma uyum sağlamaması onun yabancılaşmasının bir göstergesidir. Diğerleri ise (ör. *The Sane Society* [Sağlıklı Toplum]'da Fromm), bir toplumun da hasta veya yabancılaşmış olabileceğini dolayısıyla varolan topluma uyum sağlamayan bireyin kendisinin zorunlu olarak "yabancılaşmış" sayılamayacağını ileri sürmüşlerdir. Yabancılaşmayı sadece bireylere uygulanabilir nitelikte görenlerin çoğu kavramı bir duygu ya da bir zihinsel durum olarak anlamakla daha da daraltmaktadırlar. Nitekim Eric ve Mary Josephson'a göre yabancılaşma "bireysel bir duygu, bireyin kendinden, diğerlerinden ve daha geniş olarak da dünyadan koptuğu bir durum"dur. (Josephson ve Josephson 1962, s. 191). Diğerleri ise yabancılaşmanın sadece bir duygu olmadığı fakat birinci düzeyde nesnel bir olgu, bir varlık biçimi olduğu üzerinde durmuşlardır. Nitekim, A. P. Ogurtsov, Sovyet *Felsefe Ansiklopedisi*'nde yabancılaşmayı, "insan etkinliğinin ve ürünlerinin ona egemen olacak ve onunla zıtlaşacak biçimdeki nesnel dönüşümünü ve buna karşılık olarak da insanın etkin bir özne olmaktan toplumsal sürecin bir nesnesi olmaya doğru dönüşümünü ifade eden felsefî ve sosyolojik bir kategori" olarak tanımlamaktadır.

"Yabancılaşmayı" bir zihinsel durum olarak niteleyenlerin bazıları bunu, psikopatolojinin bir gerçeği veya kavramı olarak görmekte; diğerleri ise, yabancılaşmanın, "iyi" veya istenilebilir bir şey olmamasına rağmen, münhasıran patolojik olmadığını ileri sürmektedirler. Bunlar, çoğu kez, yabancılaşmanın iki ilgili ama özdeş olmayan kavramdan, anomi ve kişisel bozukluk kavramlarından ayrıştırılması gerektiğini de eklemişlerdir. "Yabancılaşma, bir bireyin uzaklaşma duygularıyla nitelenen psikolojik durumunu ifade ederken anomi bir toplumsal sistemdeki kural yokluğunu anlatır. Kişisel bozukluk ise bireyin iç dünyasında oluşan bir çatışmadan kaynaklanan hastalıklı davranışı dile getirir" (M. Levin, Josephson ve Josephson 1962 içinde s. 226).

Birçok yabancılaşma kuramcısı yabancılaşmanın farklı biçimleri arasında bir ayrım yapmışlardır. Örneğin Schaff (1980) iki temel yabancılaşma biçimi göstermektedir: nesnel yabancılaşma (veya sadece yabancılaşma) ve öznel yabancılaşma (veya kendine yabancılaşma); E. Schachtel dört (insanların doğaya, yakınlarına, kendi el ve zihinleriyle ürettiklerine, kendilerine yabancılaşması); M. Seeman ise beş (güçsüzlük, anlamsızlık, toplumsal yalıtılmışlık, kuralsızlık ve kendine uzaklaşma). Bu sınıflandırmaların her birinin değerli ve değersiz yönleri vardır. Bu nedenle bazıları, bu türden yabancılaşma biçimlerinin tam bir listesini derlemek yerine, bu tür sınıflandırmaların nasıl yapılması gerektiğini (veya aslında nasıl yapılmış olduğunu) belirleyen temel ölçütlerin açıklığa kavuşturulmasına çalışmışlardır.

Özellikle yaygın bir biçimde tartışılan bir soru, kendine yabancılaşmanın insanın insan olmasından kaynaklanan, öze ilişkin, yokolmaz bir niteliği mi, yoksa insan gelişmesindeki bir tarihsel evre mi olduğudur. Bazı felsefeciler (özellikle varoluşçular) yabancılaşmanın insan varoluşunun kalıcı yapısal bir uğrağı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kendi esas varoluşunun yanında insan, esasa ilişkin olmayan bir varoluşu da sürdürmektedir ve onun bir gün aslına uygun olarak yaşayacağını beklemek bir düştür. Buna karşı çıkan görüş ise, esas olarak kendine yabancılaşmamış olan insan, gelişmenin akışı içinde, kendini kendisine yabancılaştırmıştır ama, gelecekte kendine dönecektir. Bu görüş Engels'te ve bugünün birçok Marxistinde görülmektedir. Marx'ın kendisi ise insanın o ana kadar hep kendine yabancılaşmış olduğunu ancak, yine de kendine dönebileceğini ve dönmesi gerektiğini düşünmüştür denilebilir.

Komünizmin yabancılaşmadan kurtulma olduğu görüşünü kabul edenler arasında, yabancılaşmadan kurtulmanın olanakları, sınırları ve biçimleri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Nitekim, bir yanıta göre yabancılaşmadan mutlak olarak kurtulmak mümkündür; tüm yabancılaşma -bireysel ve toplumsal-

bir defada ve tümüyle ortadan kaldırılabilir. Bu tür iyimser bakış açısının en radikal temsilcileri, tüm kendine yabancılaşmanın sosyalist ülkelerde ilke düzeyinde kaldırıldığını; buralarda yabancılaşmanın sadece bireysel sağlıksızlık veya önemsiz bir "kapitalizm kalıntısı" olarak bulunduğunu savunmaktadırlar. Bu tür bir görüşün sorunlarını görmek zor değildir. Yabancılaşmadan mutlak olarak kurtulmak, insanlık bir defada ve tüm zamanlar için verili ve değiştirilemez bir şey olsaydı, mümkün olabilirdi. Ve olgusal bir bakış açısıyla, "sosyalizm" diye adlandırılan şeyde sadece "eski" değil fakat, aynı zamanda birçok "yeni" yabancılaşma biçimlerinin varolduğunu görmek kolaydır. Dolayısıyla, yabancılaşmadan mutlak kurtulmayı savunanlara karşı, ancak göreli bir yabancılaşmadan kurtulmanın mümkün olduğu ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre tüm yabancılaşmayı ortadan kaldırmak mümkün değildir ama, kendine yabancılaşmamış, gerçekten insan olan bireyleri güdülendirecek temelde yabancılaşmamış bir toplum yaratmak mümkündür.

Kendine yabancılaşmanın özüne ilişkin görüşün farklı olmasına bağlı olarak, yabancılaşmanın üstesinden gelmek için önerilen araçlar da farklılaşmaktadır. Kendine yabancılaşmayı "psikolojik" bir olgu olarak görenler, "koşullar"daki herhangi bir dışsal değişimin önemini ve hatta sorunla ilgisini tartışma konusu yapmaktadırlar ve bireyin moral çabasının "öz benlik içindeki bir devrim"in tek tedavi yolu olduğunu öne sürmektedirler. Ve kendine yabancılaşmayı nevrotik bir fenomen olarak kabul edenler de psikanalitik bir tedavi önermekte oldukça tutarlıdırlar. Diğer kutupta ise, "ekonomik determinizm" denilen bozulmuş bir Marxizm türüne dayanan filozof ve sosyologlar bulunmakta ve bireyleri toplumsal (ve özellikle ekonomik) örgütlenmenin edilgen ürünleri olarak görmektedirler. Bu türden Marxistler için yabancılaşmadan kurtulma sorunu toplumsal dönüşüm sorununa, toplumsal dönüşüm de özel mülkiyetin ortadan kaldırılması sorununa indirgenmektedir.

Yukarıda belirtilen görüşlere karşı, toplumun ve bireylerin yabancılaşmadan kurtulmalarının yakından birbirine bağlantılı olduğu ve dolayısıyla hiçbirinin diğerinden bağımsız olarak yürütülemeyeceği ve de yek diğerine indirgenemeyeceği üçüncü bir kavram ortaya atılmıştır. Yabancılaşmadan kurtulmuş bireylerin gelişimi bakımından yeğlenebilir nitelikte bir toplumsal sistem yaratmak mümkündür ama, otomatik olarak bu türden bireyler üretecek bir toplum örgütlemek mümkün değildir. Bir birey, ancak kendi özgün etkinliği aracılığıyla yabancılaşmamış, özgür ve yaratıcı bir varlık olabilir. Ancak, yabancılaşmadan kurtulmanın sadece toplumun yabancılaşmadan kurtuluşuna indirgenemeyişinin karşılığında toplumun yabancılaşmadan kurtulması da, basitçe ekonominin örgütlenmesinde, insan yaşamının diğer tüm alanlarında veya yönlerinde otomatik olarak bir değişim gerektirecek bir değişim biçiminde kavranamaz. Toplumsal yaşamın ezeli bir gerçeği olmanın ötesinde, toplumun karşılıklı olarak birbirinden bağımsız ve çatışan alanlara (ekonomi, politika, hukuk, sanat, ahlâk, din, vb.) bölünmesi ve ekonomik alanın başatlığı, Marx'a göre kendine yabancılaşmış bir toplumun niteliğidir. Toplumun yabancılaşmadan kurtulması, o halde, farklı insanî etkinliklerin birbirlerine karşı yabancılaşmışlıkları kaldırılmadıkça olanaksızdır.

Aynı biçimde, ekonomik yaşamın yabancılaşmadan kurtulması sorunu da sadece özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla çözülemez. Özel mülkiyetin devlet mülkiyetine dönüştürülmesi işçinin veya üreticinin durumunda esaslı bir değişiklik getirmemektedir. Ekonomik yaşamın yabancılaşmadan kurtulması, ayrıca, devlet mülkiyetinin de ortadan kaldırılmasını ve bunun gerçekten toplumsal mülkiyete dönüştürülmesini gerektirmektedir ve bu hedefe tüm toplumsal yaşamın dolaysız üreticilerin özyönetimine dayalı bir biçimde örgütlenmesi olmaksızın ulaşılamaz. Ancak, üreticilerin özyönetimi, ekonomik yaşamın yabancılaşmadan kurtulması için gerekli bir koşul olsa da, kendi başına yeterli değildir. Böyle bir özyönetim, bölüşüm ve tüketimdeki yabancılaşmadan kurtulma sorununu otomatik olarak çözmemektedir ve hatta kendi başına üretimin yabancılaşmadan kurtulması için bile yeterli bir koşul değildir. Üretimdeki bazı yabancılaşma biçimlerinin kökleri, bugün mevcut olan üretim araçlarının doğasında yer almaktadır, öyle ki, üretimin yönetimindeki basit bir değişiklikle ortadan kaldırılmaları olanaksızdır.

GP/LK

OKUMA

Fromm, Erich 1961: *Marx's Concept of Man.*
Israel, Joachim 1972: *Der Begriff Entfremdung.*

Josephson Eric ve Mary (der.) 1962: *Man Alone: Alienation in Modern Society.*
Kangrga, Milan 1967: "Das Problem der Entfremdung in Marx Werk."
Mészàros, Istvan 1970: *Marx's Theory of Alienation.*
Ollman, Bertel 1971 (1976): *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society.*
Petrovic, Gajo 1967: *Marx in the Mid-Twentieth Century.*
Schacht, Richard 1970: *Alienation.*
Schaff, Adam 1980: *Alienation as a Social Phenomenon.*
Vranicki, Predrag 1965: *Socialism and the Problem of Alienation.* Erich Fromm (der.) *Socialist Humanism.*

Yahudilik (*Ing.* Judaism, *Fr.* Jésuisme, *Alm.* Judaismus)

Özünün bu konudaki tartışmalara pek girmemiş olmasına karşın Yahudiliğin, Marx ve Marxizme ilişkin önemli olmasının çeşitli nedenleri vardır. İlk olarak, Marx'ın demokratik radikallikten tarihsel maddeciliğe yönelmeye başladığı bir noktada, ona, dinin toplumdaki rolünü incelemek için bir fırsat sağladı-Hıristiyanlık o sırada devletle fazla bütünleşmişti-, ikinci olarak, Marx Yahudi kökenliydi ve Yahudiliğiyle arasında belli bir uzaklık bırakmak istiyordu. Üçüncü olarak da, Marx sık sık Yahudi karşıtı olmakla suçlanmıştır. Bu konudaki yayınların çoğunda, ikinci ve üçüncü etkenler üzerinde durulur.

Marx Yahudiler ve Yahudilik üzerindeki tartışmalara, Almanya Yahudilerinin, gittikçe güçlenen liberal bir lobinin desteğiyle, yarım yüzyıldır özel statülerinin kaldırılması ve vatandaşlık hakları için açtıkları kampanya dolayısıyla katıldı. Marx'a göre, Almanya'da din eleştirisi tamamlanmıştı. Ve Yahudilerin vatandaşlık konusundaki taleplerini, kısmen, Hıristiyan devletinin örgütlenmesindeki her tür yapısal değişikliğin artık geçersiz olan bir toplumsal düzenin temellerini çökertmede yararlı olabileceği, kısmen de, yurttaşlık hakları insan özgürleşmesinin yetersiz ama gerekli bir öncülü olan politik özgürleşmeyi sağlayacağı için destekliyordu. Marx Yahudiler üzerine tartışmalara birdenbire katılmadı. D. F. Strauss'un önemli yapıtı *İsa'nın Yaşamı* (1837) ile başlayan Hıristiyanlığın gizemsizleştirme sürecini ilgiyle izliyordu. Bunu kısa süre sonra, Feuerbach'ın "*Hıristiyanlığın Özü*" (1841) adlı kitabı ve Bruno Bauer'in sistematik teoloji eleştirisi izlemişti. Feuerbach, Hıristiyan teolojisini antropolojik bir çerçevede sunup, Hıristiyanların Tanrısını insanın kendi ruhsal varlığını hayali bir kutsallığa yansıtması olarak tanımlayarak, tartışmalara yeni bir boyut getirmişti (Löwith, 1941). Genç Hegelcilerin bu dini eleştirisi, onların "teolojik bilincini" yadsıyıp, insan koşullarının "toplumsal tahlilini" savunan Moses Hess tarafından tamamlandı (Hess, 1843).

Bruno Bauer Yahudilerin özgürleştirilmesi konusundaki tartışmalara katıldığı zaman, Alman felsefe geleneğindeki mantık zincirini kullandı. 18. yüzyıl sonlarındaki bu talebe ilk tepkiyi gösteren Fichte, Yahudilerin yalıtılmışlığının kendi tutumlarının sonucu olduğunu söyleyerek bu talebe karşı çıkmıştı. İnsanlar olarak insan hakları talebinde bulunabilirler ama bir Hıristiyan devletinde karşı çıkanlar olarak, Hıristiyanların kendilerinin de karşı çıkma hakkı olmadığı zaman, muhalefetlerinin formel olarak kabul edilmesini beklemeye hakları olmadığını savunuyordu.

"*Hukuk Felsefesi*"ndeki (1821) ünlü bir dipnotta Hegel de, Yahudilerin insan statüsünü vurguluyor ama vatandaşlık hakkı sorununu vatandaşlık görevlerinin kabulüyle bağlantıya getiriyordu. Örneğin, Yahudiler askerlik yapmayı kabul ederken, Quakerler etmiyorsa, Yahudilerin özgürleşme konusunda öncelikli bir hakkı var demektir. Ama Bauer, Fichte'yi izlemeyi yeğledi. İki ünlü yazısında (Bauer, 1845), Yahudilerin özgürleştirilmesinin, kısmen Yahudiler kendilerini Yahudiliklerinden azat edemedikleri, kısmen de, Hıristiyanlar kendileri özgür değilken, Yahudilere özgürlük veremeyecekleri gerekçesiyle mümkün olamayacağını savundu. Marx tartışmalara tam bu noktada, Bauer'in savlarının eleştirel bir analiziyle katıldı. Hess gibi, dinin sosyal tahlilinin yapılması gerektiğini savundu ve Bauer'in, Yahudilerin eşit vatandaşlık hakkına sahip olabilmek için Museviliklerinden vazgeçmeleri gerektiği konusundaki düşüncelerine karşı çıktı. Din özel bir konuydu ve devletin, bireyi yurttaş olarak ilgilendiren konular dışında müdahale hakkı yoktu. Bauer'in muhalefeti teolojik, bu nedenle de geçersizdi. Ama işin bir de toplumsal bir yönü vardı ve Marx, nüfusun % 1'ini oluşturan Yahudiler bunun, çok üstünde bir etkiye sahip oluyorlarsa, bunun ticaret ve maliye alanında

yoğunlaşmalarından ve onun verdiği politik güçten kaynaklandığı konusunda Bauer'e katılıyordu. Marx bu temayı geliştirdi ve Yahudilerin yalnızca vatandaşlık haklarını talep etmekle kalmayıp, kendi toplumsal ve ticarî değerlerini de toplumun örgütlenmesine mal edebilmelerine olanak veren malî güçlerinin önemine dikkat çekti. Devletin Yahudilerin ticarî işlevine gereksinimi vardır ve para peşindeyken "Musevileşir". Yahudilerin bir toplum olarak kapalılığı, Bauer'in ileri sürdüğü gibi, tarihte bir pozisyon almayı yadsımalarının bir sonucu olarak değil, Yahudileri sivil toplumun yapısında hayatî bir öğe olarak koruyan tarihin ürünüdür. Bundan, Yahudilerin tüccar olarak sosyal rollerini bırakmaları ya da devletin ticarete ihtiyacının ortadan kalkması durumunda, Yahudilerin ve dini geleneklerinin mistik bencilliğine bağlılıklarının sona ereceği sonucu da çıkmaktadır.

Marx'ın bu konudaki ana düşünceleri *Alman-Fransız Yıllıklarının* (1844) tek sayısındaki makalede geliştirilmişti. İlk makalede kilise ve devlet arasındaki ilişki ortaya konuyor ve Bauer'in teolojik pozisyonu eleştiriliyordu, ikincisinde de, 19. yüzyılın ilk yarısında Yahudilerin gerçek hayatına ya da Museviliğin fikir geleneklerine hiç uymayan varsayım ve iddialara dayanılarak, saldırgan bir üslupla Yahudiliğin toplumsal rolü ele alınıyordu. İlk yayımlandıkları zaman bu yazıların bir etkisi olmadı ve o zamanda yapılan tek eleştiri bir Yahudi gazetesinde yayımlandı. Bu eleştiride Marx'ın Yahudilerin özgürlük taleplerini desteklemesi olumlu karşılanıyordu (☞ Carlebach, 1978). İkinci yazının polemiksel özelliği konusunda bir yorum yoktu, çünkü bu saldırgan üslup 1840'larda oldukça yaygındı. Yahudi özgürlük mücadelesinin 19. yüzyılın sonlarında başarıya ulaşmasından sonra ortaya çıkan Yahudi karşıtı hareketlerin varlığıyla, Marx'ın yazılarına hem Marxizm taraftarları, hem de karşıtları tarafından yeniden ilgi uyandı. Özellikle, sosyalizmden şu ya da bu şekilde etkilenmiş Yahudiler de, Marx'ın yazıları karşısında bir pozisyon almak zorunda kaldılar. Bu iki sorunu çözmeye yönelik yaygın bir literatür bu bağlamda üretildi. Marx biyolojik kökeninden daha güçlü bir anlamda Yahudi miydi yoksa Yahudi karşıtı mıydı? Başka bir deyişiyle, Yahudi karşıtı lobinin Yahudilik ve Museviliğin, uluslar, gruplar ve sosyal sınıfların çıkar ve iyiliğine karşıt mı olduğunu düşünüyordu?

İlk soruya ilişkin olarak Marx'ı, "Eski Ahid" geleneğinde bir peygamber (Künzli, 1966), Yahudi klasik geleneğinden etkilenmiş, dini bağlılığı olmayan bir Yahudi ve özünden nefret eden bir Yahudi (Carlebach 1978) olarak tanımlamak üzere çeşitli girişimler yapılmıştır. Marx sık sık, ırkının özelliklerini taşıyan bir Yahudi olarak da betimlenmiştir. Marx bu konuda, kökenini kabul etmek dışında bir yorumda bulunmamıştır. Yahudi peygamberlerini edebi açıdan takdir etmek dışında, Marx'ın Yahudi geleneğinden etkilendiğine ya da kendisini bir Yahudi gibi hissettiğine dair bir kanıt yoktur. Nazizm dönemi ve Avrupa Yahudilerinin toplu olarak katledilmesinden sonra, Marx'ın Yahudi karşıtlığı sorununu daha da hassas bir hale getirmiştir. Bir Yahudi sosyalistin ifadesiyle, 1843 yılında insanlığın Yahudilikten özgürleştirilmesi için yapılan çağrı 1943 olayları için bir reçeteye fazla benzemektedir (Carlebach, 1978). Marx'ın bazı Yahudilere karşı saldırgan ifadeler kullanmaktan hiç çekinmediğini bilmekle birlikte, onu Yahudi karşıtı olarak görmek için bir neden yoktur (Silberner 1978). Aynı zamanda, Yahudilere ilişkin ikinci yazısının, Yahudi karşıtları tarafından, Yahudilere çeşitli suçlamalar yöneltilirken kullanıldığı ve kullanılmakta olduğu konusunda şüphe yoktur. Marx'ın yazısının bu amaçlarla kullanılmasının onun yaşadığı dönemde başladığı ve bu konuda ondan olumsuz ya da herhangi bir tepkinin gelmediği de doğrudur.

Marx'ın Yahudiler ve Musevilikle ilişkisi konusundaki tartışmalar hâlâ devam etmekte ve edecek gibi de görünüyor (Pachter, 1979; Hirsch, 1980; Clark, 1981) ama Marx'ın Yahudiliğe ilişkin ortaya attığı en ilginç soruya değinilmiyor. Yani, Yahudiliğin tarihe karşın mı, yoksa onun sayesinde mi varlığını sürdürebildiği sorusuna. Bu soru Moses Hess tarafından Yahudi sorununa ulusal bir çözüm bulma görüşünü canlandırdığı zaman yeniden işlenmişti, ama 19. yüzyıl sonunda politik Siyonizmin ortaya çıkmasına kadar çok fazla ilgi çekmedi. Ondan sonra da şiddetli tartışmalara yol açtı. Bunlar en azından, Marxizmin genel ulusçuluk analizlerinin gelişmesine katkıda bulunabilir (Carlebach, 1978, özellikle 9. ve 10. bölümler).

JC/ZA

OKUMA

Bauer, Bruno 1843: *Die Judenfrage.*
— 1843: "Die Fähigkeit der heutigen Juden und

Christen frei zu werden." Herwegh G. (der.), *Einundzwanzig Bogen aus der Schweitz* içinde.
Carlebach, Julius 1978: *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism.*
Clark, Joseph 1981: "Marx and the Jews: Another View."
Hess, Moses 1843: "Philosophie der Tat."
Hirsch, Helmut 1980: Marx und Moses, Karl Marx zur *Judenfrage und zu Juden.*
Künzli, Arnold 1966: *Karl Marx -Eine Psychographie.*
Löwith, Karl 1941 (1964): *From Hegel to Nietzsche.*
Pachter, Henry 1979: "Marx and the Jews."
Silberner, Edmund 1962: *Sozialisten zur Judenfrage.*

Yanlış Bilinç ☞☞☞ İdeoloji.

Yapısalcılık (*İng.* Structuralism, *Fr.* Structuralisme, *Alm.* Strukturalismus)

Çeşitli disiplinlerde öncelleri bulunsa da (☞ Piaget 1970), dilbilimden yazın eleştirisi ve yazın sosyolojisinden, estetik teorisi, sosyal bilimler, özellikle de antropoloji ve Marxizmden geçerek ilerleyen bir araştırma yönterni -veya kimi formülleştirmelerde gerçeklikle yakınlıkları olan ve ampirizm ile pozitivizmin konumlarına karşı çıkan daha genel bir bilim felsefesidir. Araştırma nesnesi olarak bir "sistem"i, yani olguları birbirinden yalıtık bir tarzda ele almak yerine, bir dizi olgu arasındaki karşılıklı ilişkileri gözetmek yapısalcı yöntemin temel boyutunu oluşturur. Yapısalcılığın temel kategorileri, Piaget'ye göre, bütünlük, özdüzenleme ve dönüşümdür. Antropolojide yapısalcılık özellikle Levi-Strauss'un çalışmalarıyla anılır ve bu biçimiyle yakın dönem Marxist antropoloji üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur (özellikle ☞ Godelier 1977, I. bl.). Ancak, genel olarak Marxist düşüncedeki başlıca yapısalcı akımın kökeni, kendi görüşlerini "yapısalcı ideoloji" dediği akımdan farklılaştırmaya gayret etmiş olmasına rağmen, Althusser'in çalışmalarında yatar. Althusser'e göre (1969, 1970) Marx insan özneyi sosyal teoriden bertaraf etmiş ve sosyal bir bütünlüğün yapısında yazılı olan insan pratiğinin kertelerinin (ekonomik, siyasi, ideolojik ve bilimsel) "yeni bir bilimi"ni inşa etmiştir. Nitekim Marxist teori "hümanist" veya (teleolojik bir anlamda) "tarihsel" değildir; özünde toplumsal bütünlüklerin (☞ ÜRETİM TARZI, TOPLUMSAL FORMASYON) yapısal analiziyle ilgilidir. Böyle bir analizin amacı, toplumsal hayatın doğrudan gözlemlenebilir fenomenlerinin temelini oluşturan ve üreten "derin yapı"yı açığa çıkartmaktır. Böylece Godelier (1977), antropolojideki ampirizm ve işlevselciliğe karşı giriştiği tartışmada, Marx için olduğu gibi Levi-Strauss için de "yapılar(ın) doğrudan görünebilen veya gözlemlenebilen gerçeklikler değil, ama insanın görünebilir ilişkilerinin berisinde varolan ve işleyişleri toplumsal bir sistemin daha derin mantığını oluşturan gerçeklik kerteleri" (s.45) anlamına geldiğini belirtir. Görünüşlerin ardında yatan gerçek bir yapı düşüncesi yalnızca antropolojide değil, ama aynı zamanda Marx'ın *Kapital*'deki meta analizinin yapısalcı analizin önemli bir örneği olarak göründüğü siyasi ekonomide ve sosyolojide, özellikle toplumsal sınıflar ve devletin incelenmesinde (Poulantzas 1973) etkili oldu.

Marxist yapısalcılığın tarihsel çalışmalarla ilişkisi pek çok tartışmaya yol açtı. Althusser "Marx çağdaş toplumu (ve geçmişte kalan her toplum biçimini) hem bir *sonuç* ve hem de bir *toplum* olarak gör(düğünü)" yazdı (1970, s. 65) ve sonuç sorununun, "yani verili bir üretim tarzının, verili bir toplumsal biçimlenmenin tarihsel üretimi" sorununun göğüslenmesi ve çözümlenmesi gerektiğini söyledi ama pratikte tarihsel değişmelere çok az eğildi veya hiç değinmedi. Godelier de (1977, s. 6) tarihi gözönünde bulundurduğu savındadır ama şunu öne sürer: "Değişme yasaları, toplumsal ilişkilerin yapısal özelliklerini yansıtmalarından ötürü, sabitelere göndermede bulunurlar. Bu nedenle de, tarih açıklamaz: Tarihin açıklanması gerekir". Godelier başka bir metinde (1972) değişmeye neden olan çelişkiyi (Marx'ın yaptığı gibi) toplumsal sistemlerin temel bir boyutu olarak vurgular ve böylece yapısalcılığın Marxist değişkesine özgül ve farklı bir öğeyi sokmuş olur. Ne var ki, bu terimlerle bir tarih teorisi inşa etmeye girişmedi. Kimi Marxist yapısalcılar görüşlerini aşırı bir noktaya vardırarak şöyle bir sonuca ulaştılar: "Gerçek bir nesne olarak "tarih" yoktur; *gerçek* bir tarihin varolduğu anlayışı ampirizmin ürünüdür. "Tarih" sözcüğünün tarih felsefeleri ve tarih yazımı pratikleri pratiklerinin oluşturduğu ideolojik bir konuya, yani aslında konu olmayan bir konuya işaret etmek için kullanılması gerekir" (Hindess ve Hirst 1975, s. 317). Sonuçta

bu tür bir yapısalcılığın soyut kısırlığı Marxist tarihçilerin güçlü bir karşı eleştiri başlatmalarına neden oldu (özellikle ☞ Thompson 1978). Ama özellikle (Lukàcs ve Piaget'den güçlü bir şekilde etkilenen) Goldmann'ın "genetik yapısalcılık"ında görüldüğü gibi, yapısalcı ve tarihsel yaklaşımları birleştirme girişimleri de oldu. Örneğin, "genetik yapısalcılık"ın temel ilkelerini Goldmann şöyle formülleştiriyor: "Bu açıdan insan davranışını teşkil eden yapılar gerçekte evrensel olarak verili olgular değil, geçmiş bir oluşun sonucu olan ve gelecekteki bir evrimin haberciliğini yapan dönüşümlere maruz kalan özgül fenomenlerdir" (1970, s. 211).

Althusser ve izleyicilerinin insan faillerin herhangi bir nedensel etkide bulunabileceğini reddetmesi ve katı bir yapısal gerekircilikten yana çıkmaları, özellikle Poulantzas ve Miliband arasındaki tartışmada (der. Blackburn 1972 içinde) sert eleştirilere neden oldu. Miliband, başka her şeyi dışlayacak şekilde "nesnel ilişkiler"e yapılan vurguyla birlikte bu "süper-gerekircilik"in, demokratik anayasal bir devletten askeri diktatörlüğe ve faşizme kadar uzanan kapitalist devlet biçimleri arasındaki çok önemli farklılıkları gözden kaçırdığını ve bulanıklaştırdığını öne sürer. Daha genel olarak yapısalcılık, toplumsal hayatta insan bilinci ve eyleminin rolünü vurgulayan ve düşüncelerini ilerleme düşüncesinin üstü örtük olarak yer aldığı bir bir tarih anlayışına yaslandıran Lukàcs ve Gramsci ve Frankfurt okulunun geliştirdikleri Marxist teori değişkesine çok zıt bir konumda durur. Bu nedenle yapısalcılık geniş anlamda Marxist teorinin iki kutbu arasında uzun süredir mevcut olan bir gerilime, katı bir toplum bilimi olarak görülen Marxizm ve Gramsci'nin sözleriyle (1929-35 (1971)) "hayatın toplumun tümleşik pratik örgütlenmesi, yani bütünsel bir tümleşik uygarlık haline gelmesi" (s. 462) için gerekli tüm öğeleri kendi içinde barındıran hümanist bir öğreti olarak Marxizm arasındaki gerilime yeni bir ifade kazandırmış ve Marx'ın teorisinin gerekirciliği hakkındaki tüm temel sorunları yeniden canlandırmış oldu.

TBB/MK

OKUMA

Althusser, L. ve Balibar, E. 1970: *Reading "Capital."*
Godelier, Maurice 1972: "Structure and Contradiction in Capital." Robin Blackburn (der.) *Ideology in Social Science* içinde.
— 1977: *Perspectives in Marxist Anthropology.*
Goldmann, Lucien 1970: "Genese et structure." *Marxisme et siciences humaines* içinde.
Levi-Strauss, Claude 1963: *Structural Anthropology.*
Piaget, Jean 1970: *Structuralism.*
Schaff, Adam 1974: *Structuralisme et Marxisme.*
Thompson, E. P. 1978: *The Poverty of Theory.*

Yasal Marxizm (*Ing.* Legal Marxism, *Fr.* Marxisme legal, *Alm.* legaler Marxismus)

1894-1901 döneminde Rusya'da etkili olmuş, P. B. Struve, M. I. Tugan-Baronovsky, N. A. Berdyaev, S. N. Bulgakov ve S. L. Frank tarafından geliştirilen Marxizmin eleştirel ve bilimsel bir yorumu. Marxizmin bir kavrama aracı ve tarihsel gelişmenin makul açıklayıcısı olarak meziyetlerini (ve yetersizliklerini) irdeler. Özellikle kapitalizmin ilerici rolünü ve çağdaş Rusya'yı modernleştirici, Batılılaştırıcı ve uygarlaştırıcı rolünü vurgular. Struve tarafından belirtildiği şekliyle amacı, yandaşlarına ya da popülist karşıtlarına kapitalizm yanlısı da görülse, "kapitalizmin haklı kılınması"nı sağlamaktır.

Legal Marxistler, işçi sınıfının sürekleyici ideolojisi olarak Marxizme çok az önem vermişler ve genellikle Rus sosyal demokrasisinin siyasal örgütlenmesinde aktif rol almaktan kaçınmışlardır. Siyasal çekingenlikleri kısmen grubun bilimsel yaklaşımından kaynaklanmış fakat Rusya'da Marxist düşüncenin legal yayınlarını sınırlandıran etkenlerce de pekiştirilmiştir. Rus sosyal demokrasisinin devrimci kanadının altı önde gelen siyasal önderi ve kuramcısının 1895'de tutuklanması ve sürgüne gönderilmesinden sonra legal Marxistler, Marxizmin Rusya'ya uygulanmasının en önemli siyasal yazarları olmuşlardır. Kitapları ve etkili dergileri (*Novoye Slovo* 1897 ve *Naçalo* 1898) aracılığıyla popülizmi aydınlar arasındaki egemen düşünce akımı olmaktan çıkarmayı başardılar. Dergileri ayrıca hapishanelerdeki, sürgündeki ya da yeraltındaki "illegaller"in kuramsal yazılarının yayımlanabilecekleri bir yer görevi yaptı.

Başlangıçtan itibaren yalnızca Marx'ın vardığı sonuçlar konusunda eleştirel olmakla kalmadılar fakat aynı zamanda onun yönteminin önemli yanlarını da eleştirdiler. Struve, Bernstein'ın revizyonist düşün-

celerinin pek çoğunu önceden gördü ve kapitalizmin felaketli çöküşü ve proletaryanın sosyal bir devrimi gerçekleştirme olanağına ilişkin kuramın ampirik ve yöntemsel yetersizlikleri konusunda Bernstein'dan daha yetkin bir başarı gösterdi. Legal Marxistler, tarihsel maddeciliğin felsefî maddecilikle herhangi bir zorunlu ilişki içinde olmadığına inandılar ve sosyalizmin ahlâkî bir temele dayanması konusunda giderek daha ısrarlı oldular (☞ AHLÂK). Neo-idealizm ve Kantçı ahlâk felsefesine yöneldiler (☞ KANTÇILIK VE YENİ-KANTÇILIK). Frank, Berdyaev ve Bulgakov sonunda tanınmış din felsefecileri oldular. Legal Marxistler, kapitalizmde pazarın gelişmesi ve yeniden üretme planına ilişkin Marx'ın açıklamalarını ilk keşfeden ve geliştirenler oldular. Tugan Baronovsky, tüketim maddeleri ve üretim maddeleri endüstrilerinin gelişmesinin oransızlığını ve bunun kapitalist bunalımların devreviliğinin açıklanmasındaki rolünü vurgulayarak, ekonomik bunalımların Marxist kuramını geliştiren ilk kişi oldu.

1902 yılına gelindiğinde Struve Rusya'daki ilk liberal derginin editörü olmuş ve grubunun öteki üyelerini, 1903'deki liberallerin öncüsü Kurtuluş Birliği'ne yöneltmiştir. 1901'den itibaren grup, kritik kuramsal ve ekonomik çözümlemeden felsefî eklektisizme ve oradan da revizyonizme ve liberalizme kayan tipik gerilemenin klâsik örneği olarak kendilerini teşhis eden Lenin ve Plehanov'un amansız hakaretlerine maruz kalmıştır.

NH/UK

OKUMA

Berdyaev, N. A. 1937: *The Origins of Russian Communism.*

Kindersley, R. 1962: *The First Russian Revisionists: A Study of Legal Marxism in Russia.*

Luxemburg, R. 1913 (1951): *The Accumulation of Capital.*

Mendel, A. P. 1961: *Dilemmas of Progress in Tsarist Russia: Legal Marxism and Legal Populism.*

Pipes, R. 1970: *Struve*, iki cilt. Birinci cilt *Liberal on the Left.*

Struve, P. B. 1933-1935: "My Contacs and Conflicts with Lenin."

Yedek İşgücü Ordusu (*Ing.* Reserve army of labour, *Fr.* Armée de la force de travaille reservé, *Alm.* Industrielle Reservearmee)

Bir grup işsiz veya kısmen istihdam edilmiş emek kapitalist toplumun doğasından gelen bir özelliğidir ve doğrudan doğruya sermaye birikimi tarafından yaratılır ve yeniden üretilir. Marx bu gruba yedek işgücü ordusu veya yedek sanayi ordusu adını verir. Ama bu, rekabetin kapitalistleri dahil olmaya zorladığı, yeni, büyük ölçekli, daha mekanize olmuş üretim yöntemleri anlamına da gelir. Sermayenin büyümesi emeğe olan talebi arttırır, ancak mekanizasyon makineleri işçilerin yerine koyduğundan emeğe olan talebi düşürür. Bu bakımdan emeğe olan net talep bu iki etkinin görece güçlülüğüne bağlıdır ve bunların görece güçlülükleri tam da yedek işgücü ordusunun kalıcılığını sağlayacak şekilde değişir. İstihdam etkisi, yerine koyma etkisinden yedek işgücü ordusunu eritecek kadar uzun süre, güçlü olduğunda sonuç olarak ortaya çıkan emek kıtlığı ve ücretlerdeki artış otomatik olarak yerine koymayı istihdama göre güçlendirecektir; (şöyle ki,) ücretlerdeki artış sermayenin ve dolayısıyla istihdamın büyümesini yavaşlatır, emek kıtlığıyla birlikte yerine koyma (etkisi) hızlanır. Sermaye birikimi bu yolla yedek orduyu otomatik olarak ikmal eder (*Kapital I*, bl. 23. Mandel 1976, s. 63-4). Buna ilave olarak hem yüksek düzeyde işsizliğin olduğu bölgelerden emek ithali hem de ücretlerin düşük olduğu bölgelere doğru sermaye hareketliliği, sermaye ve görece atıl nüfus arasındaki "uygun" ilişkinin yeniden kurulmasına hizmet eder.

Tarihsel sınırları ne olursa olsun, kapitalist sistem daima yedek orduyu yaratmış ve korumuştur (sürekliliğini sağlamıştır). Modern kapitalizm tüm dünyaya kök salarken yedek ordusunu da beraberinde götürür. Üçüncü Dünya'nın açlık çeken kitleleri, sanayileşmiş ülkeler tarafından önce ithal edilip sonra kovulan "misafir işçiler" ve sermayenin ücretlerin düşük olduğu bölgelere kayışı hep bu olgunun basit tezahürleridir.

AS/HN

OKUMA

Coontz, Sydney H. 1957: *Population Theories and the Economic Interpretation.*

Mandel, Ernest 1976: "Introduction" to Karl Marx, *Capital I.*

Yeniden Üretim (*Ing.* ve *Fr.* Reproduction, *Alm.* Reproduktion)

> Bir toplumda üretim sürecinin şekli ne olursa olsun, bu sürecin devamlı olması, devresel olarak aynı evrelerden geçerek sürüp gitmesi gerekir. Bir toplum tüketmekten nasıl vazgeçemezse, üretmekten de öyle vazgeçemez. Bunun için birbiriyle ilişkili bir bütün, devamlı yenilemelerle akıp giden bir olay olarak görüldüğünde, her toplumsal üretim süreci, aynı zamanda, bir yeniden-üretim sürecidir. (Marx, *Kapital I*, Bl. 23)

Bundan dolayı yeniden-üretim, üretimin sürebileceği koşulların hem üretimini hem de oluşturulmasını içerir. Fakat bu koşulların alanı ve üretim tarzı ile ilişkileri, son yıllarda Marxistler arasında yeniden-üretimin anlamına ilişkin olarak önemli bir tartışmayı doğurmuştur. Bir yandan, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden-üretimi için gerekli olan koşulların iktisadî temele dahil olması gerektiği ve böylece kapalı biçimde, üretim tarzının kendisinin bir parçasını oluşturması gerektiği öne sürülmüştür. Öte yandan, yeniden-üretimin üretim tarzının dışında yer alan süreçlere bağlı olduğu ve herhangi bir üretim tarzının yeniden-üretimini sorunlu, koşullara bağlı ve bu nedenle de sınıf mücadelesinin olası nesnesi durumuna getirenin göreli özerkliği olduğu savunulmuştur.

Marx'ın basit ve genişletilmiş yeniden-üretime ilişkin anlatımı (☞ YENİDEN-ÜRETİM ŞEMASI), kapitalizmde sömürünün bağlantısı olarak, sermaye-emek ilişkisinin kendisinin yeniden-üretimi üzerinde yoğunlaşmıştır. Herhangi bir üretim tarzının, tarihin bir çağını karakterize edebilmesi için varlığını sürdürmesi gerektiğinden, üretimin gerçekleşmesine olanak veren koşulların, bunların yeniden-üretimine de olanak sağlaması gerekir. Fakat yeniden-üretimin dikkate alınması üretim ilişkilerine farklı bir anlam kazandırır. Bundan dolayı, salt üretim sürecinin sürekli bir tekrarı olmasına karşın, artık-değerin biriktirilmediği ve hepsinin kapitalist sınıf tarafından tüketildiği basit yeniden-üretim bile, tek üretim devresinin ortadan kalktığı ve bir bütün olarak sermaye ve işçi sınıfı arasındaki ilişkilerin tam sömürücü karakterinin görünür olması şeklinde bazı yanıltıcı karakteristiklere yol açar. Çünkü kapitalist üretim sürecinin tekrarının olanaklı kıldığı, artık-değerin çekip alınmasının sürmesi bunu sağlar, başlangıçta sermaye nasıl sağlanmış olursa olsun, sonuçta, tümüyle birikmiş artık-değerden oluşur. Kapitalist yeniden-üretimin bu karakteristiğinden Marx şu sonucu çıkarmıştır: "Emekçi, bu nedenle, durup dinlenmeden, sermaye biçiminde kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir güç biçiminde, maddî nesnel zenginlik yaratır" (aynı yerde). Bu ifade, her bireysel işçi için, ve her bireysel sermaye devresi için tam anlamıyla doğru olmasa bile, yeniden-üretim süreci incelendiğinde bir bütün olarak işçi sınıfı için geçerli olur.

Fakat Marx, bu pasajın devamında göründüğü gibi, yalnızca emeğin sermayeyi yaratmadığı, bunun tersinin de olduğu konusunda açıktır: "kapitalist de aynı şekilde, sürekli emek-gücü üretir, ama bu üretim, içlerinde ve ancak onlarla gerçekleşebilen nesnelerden ayrı olarak, öznel bir zenginlik kaynağı biçimindedir; kısacası, o emekçi üretir, ama ücretli emekçi" (aynı yerde). Burada kapitalist tarafından "üretilen" emek-gücü satıcısı olarak ücretli-emekçinin sermaye ile karşılaştığı ilişkidir. Ve bu da, tek üretim devresinin değil, tekrarlanan üretim devrelerinin incelenmesiyle ortaya çıkar. Çünkü işçiler, bir üretim döneminin sonunda elde ettikleri ücretleri, artık tüketilmiş olan emek-gücünü yenilemek için harcayacaklardır. Bu yüzden, satabilecekleri, yalnızca o, "öznel zenginlik kaynağı" olan emek-güçleri olmak üzere, üretim araçlarından ayrılmış olarak eski konumlarında yeniden-üretilirler.

Bu nedenle, sermaye ve emek-gücünün yeniden-üretimi biraraya getirildiğinde: "Demek oluyor ki, kapitalist üretim, birbirine bağlı, sürekli bir süreç, yani bir yeniden-üretim süreci olması nedeniyle, yalnızca meta ve artık-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir yanda kapitalist, öte yanda ücretli emekçi olmak üzere, kapitalist ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor" (aynı yerde).

Marx'ın diğer yazıları ve sonraki Marxistlerin yazıları, yeniden-üretim kavramını, üretim tarzının varlığının sürmesi için gerekli olarak görülen, üretimin dışındaki süreçleri de kapsayacak biçimde genişletmiştir. Marx, sermayenin, "kendisinin olan" emek-gücünün yeniden-üretimini güvence altına alabilmek için, işsizliğin yüksek olduğu dönemlerde nitelikli işçilerin göçünü önlemek için siyasal araçları kullanmaya nasıl hazır olduğunu örnek olarak verir

(☞ NÜFUS). *Grundrisse*'nin Giriş bölümünde, üretimin yalnızca bir an olarak görülmesi gereken "toplumsal yeniden-üretim" sürecinden söz eder. Fakat politik iktisada ilişkin metodolojik tartışmasının bir bölümünü oluşturan bu pasaj, toplumsal yeniden-üretimin gerçekleşmesi için *hangi* süreçlerin yeniden üretilmesi gerektiği konusunu belirsiz bırakacak kadar bulanıktır. Hem bir üretim tarzının, onlar olmaksızın yeniden-üretimin süremeyeceği temel süreçlerine ilişkin, hem de bu yeniden-üretimin başarılı bir biçimde sürmesi için gerekli diğer (olası) süreçlere ilişkin tartışmalar işte bu konu etrafında olmuştur.

Bu iki tür süreç arasındaki ayrım, TEMEL VE ÜSTYAPI arasındaki klâsik Marxist ayrımın genişletilmesi olarak görünebilir; burada "üstyapısal" öğeler, uygulamada "altyapının" yeniden-üretimi için gerekli olan, fakat onun tanımsal olarak bir parçası olmayan öğelerdir. Bundan dolayı, üstyapısal öğeler, üretim tarzını değişikliğe uğratmadan farklı biçimler alabilir, fakat bu tür biçimler temel süreçlerin yeniden-üretiminin sürmesi zorunluluğu ile kısıtlanacaktır. Böylece, örneğin, bireyin değişim yapma ve mülk sahibi olma özgürlüğünü meşrulaştıran ideolojik süreçler, kapitalist üretim tarzının sürmesi için gereklidir, fakat salt iktisadî ilişkilere dayalı tanımının bir parçası değillerdir ve diğer ideolojik süreçler, örneğin korporatizm, bazen bunların yerini alır. Yeniden-üretime ilişkin bu görüşün, işlevselcilik suçlamasından kurtulma konusundaki güçlüğünü görmek kolaydır, çünkü üretim tarzlarının sanki yalnızca kendilerini yeniden üretmek için varolduğu ve diğer iktisatdışı süreçlerin kaynaklarına gerek duyduklarında, bunların teleolojik görevlerini kendiliklerinden yapacakları sonucu çıkmaktadır. (☞ Clarke ve d. 1980; Edholm, Harris ve Young 1977)

Balibar'ın formülasyonu, değişim olasılığını içermemekle birlikte, bu suçlamadan pek kurtulamaz, (Althusser ve Balibar 1970). Ona göre üretim tarzı olan inşa edilmiş bütünlüğün yeniden-üretilebilmesi için, *hepsi* de yeniden-üretilmesi gereken, iktisadî, ideolojik ve siyasal olmak üzere üç an veya pratik bulunmaktadır. Bu, her düzeyin yeniden-üretiminde değişime ve göreli özerkliğine olanak vermez, fakat düzeyler sabit kalır ve değişim olasılığı iktisadi düzeydeki çelişkilerden doğar. Bir durum fazla-belirlenmiş olabilir, yani birden fazla düzeyde çelişkiyi içerebilir, fakat temel değişimin gerçekleşebilmesi için bunlar son durumda, belirleyici iktisadî olanı içermelidir. Bu nedenle, Althusser ve Balibar için, yeniden-üretim ve çelişki farklı yapısal düzeylerde gerçekleşir. İlki, üretim tarzının bütününün işleyişinden doğar, ikincisi iktisadî olanın çok önemli olduğu, belli pratikler düzeyinde bulunabilir.

Bu yeniden-üretim kavramına eleştirel bakan Althusser-sonrası düşünürler, bunu izleyerek yerine önce belirli üretim ilişkilerinin etkide bulunabileceği varlık koşulları kavramını (Hindess ve Hirst 1977) koydular ve daha sonra da, üretim ilişkilerini bu şema içindeki "ayrıcalıklı" konumundan indirgeyerek, toplumsal yeniden üretimin gerçekleştiği alanı genişlettiler ve ona belli bir sınır getirmeyi reddettiler (Friedman 1976; Cutler ve d. 1977).

Feministler (☞ FEMİNİZİM) geleneksel Marxist yeniden-üretim görüşünü, insanların ve emek-güçlerinin yeniden-üretildiği süreçlerin büyük bölümünü gözardı ettiği, böylece toplumsal yeniden-üretimin çok önemli bir parçasını atladığı için eleştirdiler. Bu iki düzeyde gerçekleşti; birincisi hem gündelik hem de kuşaksal anlamda emek-gücünün yeniden-üretimi düzeyinde, ve ikincisi, insanî veya biyolojik yeniden-üretim düzeyinde. Buradan insanların yalnızca potansiyel emek-gücü sağlayıcıları olarak görülmemesi, ikincisini birincisinden ayırmaktadır. Bunların ilkinde EV EMEĞİ konusundaki yazılar, ücretin emek-gücüne dönüşümünün yalnızca bir tüketim süreci olmadığını ortaya koymuştur. Bunun nedeni, emek-gücünün doğrudan para tüketiminden ortaya çıkmaması, fakat emeği ve kapitalizmin varlığının sürmesi için önemli olan üretim koşullarında, ama sermaye için ücretli-emek ilişkilerinden bağımsız olarak gerçekleşen kullanım değerleri üretimini de içermesidir.

Fakat emek-gücünün yeniden-üretimi aynı zamanda kuşaklararası bir süreçtir ve yeni insanların da (yeniden) üretilmesi gerekir. Üreticilerin üretim araçlarından ayrıldığı kapitalizmde, bebeklerin üretim süreci kullanım-değerleri üretim sürecinden ayrılmıştır. Bu ayrımın sonuçları, insanların yeniden-üretiminin kapitalizmde doğal olarak belirsiz mi olduğu, (O'Laughlin 1977) yoksa kadınları, üreticiler olarak tâbi oldukları denetim ilişkilerinden farklı olarak biyolojik yeniden-üreticiler olarak denetleyen ilişkileri içeren, kendi ilişkili hareket yasaları olan bir emek-

süreci mi olduğu (Edholm, Harris ve Young 1977) noktasında tartışma konusudur.

İnsanın yeniden-üretiminin *per se* kendisi olarak ele alınması, bazı yazarları, her toplumu, kendi üretim tarzıyla bağlı veya ona paralel olan, tarihsel olarak belirli bir yeniden-üretim tarzını içermesi gerektiğini önermeye yönelmiştir (örneğin Rubin [1975] "cinsiyetin ekonomi politiğinden" söz etmektedir). Aslında Engels sıkça alıntı yapılan ifadesinde buna yakın şeyler söylemektedir:

> Materyalist anlayışa göre tarihteki belirleyici etken, son tahlilde, maddî yaşamın üretimi ve yeniden-üretimidir. Ama bu üretim, ikili bir karaktere sahiptir. Bir yandan, yaşama araçlarının, beslenmeye, giyinmeye, barınmaya yarayan şeylerle, bunların gerektirdiği aletlerin üretimi; diğer yandan bizzat insanların üretimi, türün üremesi." (*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Birinci baskının önsözü).

Fakat Engels, kendi önermesini ciddi biçimde uygulamamış ve aile biçimlerinin gelişimini anlatırken, yeniden-üretim biçimlerini tümüyle üretim biçimlerine tabi kılmıştır.

Başkaları bu ayrımın bir hata olduğunu, her çağda geçerli bir ikilik değilse de, kapitalizmde yeniden-üretim biçimlerine özgü kategorileri doğallaştıran bir fetişizm olduğunu (Edholm, Harris ve Young 1977) söylemişlerdir. Cinsiyet farkı insanın yeniden-üretiminde farklı potansiyel rolleri ortaya çıkardığı için, cinsel farkın ifade edildiği toplumsal biçim olan cinsiyet ayrımının, üretim ilişkilerinin doğurduğu sınıf ayrımı ile bütünleştirilmesi, ancak, üretim ve yeniden-üretim arasındaki, insan üretimi ile şeylerin üretimi arasındaki kesin ayrımın bir toplumsal biçim olduğu ve bu yüzden değişime tabi olduğunun kavranması ile gerçekleşebilir. Feminist ve sosyalist hareketlerin hedeflerini birleştiren bir çözümleme ancak bu temelde gerçekleştirilebilir.

SH/AE

OKUMA

Althusser, L. ve Balibar, E. 1970: *Reading "Capital."*
Clarke, S. ve d. 1980: *One-Dimensional Marxism.*
Cutler, A. ve d. 1977: *Marx's Capital and Capitalism Today.*
Edholm, F. Harris, O. ve Young, K. 1977: "Conceptualising Women."
Friedman, J. 1976: "Marxist Theory and System of Total Reproduction."
Hindess, B. ve Hirst, P. 1977: *Mode of Production and Social Formation.*
O'Laughlin, B. 1977: "Production and Reproduction: Meillassoux's *Femmens, Greniers et Capitaux.*"
Rubin, G. 1975: "The Traffic in Women." Reiter, (der.) *Toward an Anthropology of Women* içinde.

Yeniden-üretim Şeması (*İng.* Reproduction schema, *Fr.* Schéma de reproduction, *Alm.* Reproduktionsschema)

Marx, *Kapital II* 'de (bl. 18-21), yalnızca değer büyüklüklerinin yeniden-üretimi değil, aynı zamanda bir *maddî* yeniden-üretim de olan, toplam toplumsal sermayenin değişik öğelerinin yeniden-üretimini inceler; iki yeniden-üretim arasındaki ilişki şema içinde incelenmiştir. Marx toplumsal üretimi iki kesime ayırır: (1) üretim araçlarının üretimi; (2) tüketim araçlarının üretimi. Bunun sonucu olarak, toplumsal sermayenin hareketi, yalnızca iki sermayeden oluşması varsayımı altında çözümlenir. Zorunlu olan bu soyutlama, her ne kadar vazgeçilmez bir temel olsalar da, yeniden üretim şemaları değişik bireysel sermayeler arasındaki karşılıklı etkileşimin çözümlenmesi için yeterli olamaz, bu inceleme daha somut bir araştırma düzeyinde REKABET kuramına girer. Marx yeniden-üretimi iki türe ayırmıştır: *basit* ve *genişletilmiş* yeniden üretim. Basit yeniden-üretim, kapitalistler tarafından üretken-olmayan bir biçimde tüketilen (diğer bir deyişle tüketim malları satın almak için harcanan) tüm artık-değeri ifade eder; genişletilmiş yeniden-üretim, toplam artık-değerin belli bir bölümünün, mevcut üretim ölçeğini arttırmak amacıyla, ek değişen ve değişmeyen sermaye satın alınmasında kullanıldığı birikim anlamına gelir.

Marx yeniden-üretim incelemesini hepsi de tam anlamıyla gerekli olmayan belli sayıda varsayıma dayandırmıştır: (1) SERMAYENİN ORGANİK BİLEŞİMİ (c/v) ve artık-değer oranları (s/v) sabit ve eşittir; (2) metalar değerlerinde değiştirilirler; (3) sabit üretkenlik vardır; (4) kapitalistler sınırsız emek-gücü rezervlerini kullanırlar. 1 ve 2'yi üretim ve tüketim araçları üreten

iki üretim kesiminin işareti olarak yazdığımızda

$$c_1 + v_1 + s_1 = w_1 \text{ ve } c_2 + v_2 + s_2 = w_2$$

toplumsal toplamlar olarak,

$$c = c_1 + c_2,\ v = v_1 + v_2,\ s = s_1 + s_2$$

Paul Sweezy'nin (1942) ifadesiyle, Basit Yeniden-Üretimde S kapitalistler tarafından biriktirilmek yerine tümüyle tüketildiğinden,

> kullanılıp tüketilen değişmeyen sermaye, üretim malları dalının üretimine, kapitalistlerin ve işçilerin tüketimlerinin toplamının da tüketim malları dalının üretimine eşit olması gerekir. Bunun anlamı şudur:
>
> $$c_1 + c_2 = c_1 + v_1 + s_1$$
>
> $$v_1 + s_1 + v_2 + s_2 = c_2 + v_2 + s_2$$
>
> Birinci eşitliğin her iki tarafından c_1 ve ikinci eşitliğin her iki tarafından da $v_2 + s_2$ kaldırıldığında, ikisinin şu tek eşitlik biçimine geleceği görülebilir:
>
> $$c_2 + v_1 + s_1$$
>
> O halde bu, Basit Yeniden-Üretimin temel koşulu olarak adlandırılabilir. Basit olarak, üretim malları dalında kullanılıp tüketilen değişmeyen sermayenin değerinin, üretim araçları üretimiyle uğraşan işçilerin ve kapitalistlerin tükettiği metaların değerine eşit olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu koşul sağlandığında, üretimin ölçeği bir yıldan diğerine değişmeden kalır (s. 76-77).

Bu eşitlik, topların toplumsal sermayenin aynı ölçekte yeniden-üretimin sürmesi için *gerçekleşmesi* gereken bir koşulu belirtmektedir.

Genişletilmiş yeniden-üretimi ele aldığımızda durum daha da karmaşıklaşır. Çünkü şimdi iki kesimin ürünlerinin formüllerine, sermaye birikimi için kullanılan artık-değer parçasını da sokmamız ($\blacktriangle c + \blacktriangle v$) gerekir. Birinci hipotez olarak, artık-değerin tümünün sermayeye çevrildiğini varsaydığımızda (*azami genişlemiş yeniden-üretim*), her kesim kendi artık-değerini tümüyle kendi birikimi için kullanır, yani:

$s_1 = \blacktriangle c_1 + \blacktriangle v_1$, $s_2 = \blacktriangle c_2 + \blacktriangle v_2$, buradan:

$$c_1 + v_1 + \blacktriangle c_1 + \blacktriangle v_1 = w_1$$

$$c_2 + v_2 + \blacktriangle c_2 + \blacktriangle v_2 = w_2$$

İki organik bileşim c_1/v_1 ve c_2/v_2 sabit kabul edildiğinden, iki oran $\blacktriangle c_1/\blacktriangle v_1$ ve $\blacktriangle c_2/\blacktriangle v_2$ de sabit olmalıdır. Böylece artık-değerin sabit oranları değişen ve değişmeyen sermayeye dönüşecektir. Bu oranları kv ve kc olarak kabul edelim (elbette $k_v + k_c = 1$ olmalıdır). İki formül şimdi şöyle olur:

$$c_1 + v_1 + k_c s_1 + k_v s_1 = w_1$$

$$c_2 + v_2 + k_c s_2 + k_v s_2 = w_2$$

Şimdi değiştirilmek üzere pazara sunulan yeni değer büyüklükleri nedir? s'i tamamı biriktirildiği için, Kesim 1, v_1 ve $k_v s_1$ miktarlarını satmalıdır, oysa c_1 ve $k_c s_1$ miktarlarını tüketir (bunların hepsi üretim araçlarıdır). kesim 2 ise hepsi de tüketim araçları olan v_2 ve $k_c s_2$'yi tüketirken, pazara c_2 ve $k_c s_1$ büyüklüklerini sunar. Bu şekilde genişletilmiş yeniden-üretim en yüksek hızda gerçekleştiğinde (yani, kapitalistler kârlarının hepsini yatırdığında), kesimler arasındaki ilişkiyi ifade eden şu eşitliği elde ederiz:

$$v_1 + k_v s_1 = c_2 + k_c s_2$$

Şimdi, kapitalistlerin, kârlarının bir bölümünü tüketmelerine olanak vererek artık-değerin tam birikimi hipotezini gevşetmeliyiz. Kapitalistler tarafından tüketilen artık-değer parçası $(k_c + k_v) < 1$ olmak üzere eşitlikte yerini almalıdır. Yeni eşitlikler şöyledir:

$$c_1 + v_1 + k_c s_1 + k_c s_1 + (1-k_c-k_v)s_1 = w_1$$

$$c_2 + v_2 + k_c s_2 + k_v s_2 + (1-k_c-k_v)s_2 = w_2$$

Yukardaki eşitliklerden genişlemiş yeniden-üretimin temel değişim ilişkisini çıkarmak kolaydır:

$v_1 + k_v s_1 + (1-k_c-k_v)s_1 = c_2 + k_c s_2$. Bu eşitlik şuna indirgenir:

$$v_1 + s_1 (1-k_c) = c_2 + k_c s_2$$

Artık-değerin bir bölümünün kapitalistler tarafından tüketilmesi işin içine katıldığında, iki kesim için birikim oranları k_v ve k_c'nin eşit olduğunu varsaymanın hiçbir nedeni kalmaz. Bundan sonra k_c'yi k_{c1} ve k_{c2}'ye, k_v'yi de k_{v1} ve k_{v2}'ye ayırabiliriz. Böylece temel değişim ilişkisi şu biçimi alır:

$$v_1 + s_1 (1-k_{c1}) = c_2 + k_{c2} s_2$$

Yukardaki eşitlik, Marx'ın yeniden-üretim süreci çözümlemesinin önemli bir sonucunu göstermektedir: yeniden-üretim iki birikim oranı k_{c1} ve k_{c2}'nin keyfî biçimde seçimi ile bağdaşmamaktadır. İkisinin de birbiriyle uyumlu olması gerekir, aksi halde yeniden-üretim süreci belirsizleşecektir.

Genişletilmiş yeniden-üretimin temel ilişkisi, toplam toplumsal sermayenin herhangi bir pazar ve efektif talep sorunu olmadan nasıl *büyüyebileceğini* göstermektedir. Bu olanak, değişmeyen sermaye durumunu da kapsayacak şekilde genişletilebilir, ve hatta daha önemlisi, hem üretkenlikteki artışların hem de sermayenin organik bileşimi ve artık-değer oranlarındaki değişikliklerin katılması da olanaklıdır. Bu gibi değişikliklerle birlikte, tüm önemli değişkenlerin zamanın fonksiyonları durumuna gelmesi denge koşullarını oldukça sıkı hale getirir. (Değişmeyen sermaye ile yeniden-üretim durumu için ☞ Glombowski 1976).

Bazı kuramcılar, Keynes'in efektif talep kuramının da, toplumsal üretimin I(sermaye malları) ve C(tüketim malları) arasında bölünmesi üzerine kurulu olması nedeniyle, Marx'ın yeniden-üretim şemasının bir ölçüde bu kurama benzediğini kabul etmektedirler. Fakat bu, derin farklılıkları bulanıklaştıran tümüyle yüzeysel bir benzerliktir. Talep yönü üzerinde yoğunlaşan Keynes, yeniden-üretim koşullarını, iki kesim arasındaki denge koşullarını araştırmaz ve tüketilen sabit sermayenin zorunlu yeniden-üretimini (Adam Smith geleneğini izleyerek) dikkate almaz. Son olarak, ne Keynes'in devlet çözümlemesi (burada devletin elkoyduğu değer üretim sürecinin dışında oluşuyor görünür) ne de tüketim eğilimindeki bir azalmadan kaynaklanan durgunluk konusundaki tartışması Marx'ın yeniden-üretim ve birikim çözümlemesiyle bağdaşır. (Farklı bir bakış için ☞ Tsuru 1968 ve bu yaklaşımın eleştirisi için, Bettelheim 1948. ☞ KEYNES VE MARX).

Şemanın tartışılması, aralarında Luxemburg, Hilferding, Bauer, Lenin, Grossman ve Rosdolsky de bulunan öndegelen Marxist düşünürleri uzun süre meşgul etmiştir. Tartışmanın tümü, amacı yalnızca, sermayenin yeniden-üretiminde değer ve kullanım-değeri arasındaki ilişkiyi göstermek olan yeniden-üretim şemasının, tek tek sermayelerin somut etkileşimine yalnızca bir *ilk yaklaşım* olduğuna işaret eden Rosdolsky (1980) tarafından kusursuz biçimde özetlenmiştir. Bununla birlikte, Rosdolsky, şemaya üretkenlik, organik bileşim ve artık-değer oranındaki değişikliklerin katılmasının olanaksız olduğu biçimindeki kanıtlanmamış düşüncesini de eklemiştir.

Yeniden-üretimin incelenmesine en önemli iki katkı Luxemburg ve Hilferding'den gelmiştir. Luxemburg (1913) Marx'ın şemasının iki yönlü bir eleştirisini ileri sürmüştür. Birincisi, şemada, ne bir üretim aracı ne de tüketim aracı olan, yalnızca basit bir dolaşım aracı olan ve paranın işlevini gören bir metanın, altının üretimi için bir Üçüncü Kesim'in bulunmamasını bir hata olarak kabul etmiştir. Bu nedenle, Kesim 3'ün, dolaşım sürecinin bir yıllık tüketimi olan altın miktarını ürettiği, üç kesime ayrılmış yeni bir şema önermiştir. Fakat hâlâ bir eksiklik vardır: gerekli değişimler, yalnızca geçen yıl üretilen miktara değil, mevcut altının tümüne gereksinim duyduğundan, bu şekilde sürdürülemez. Altın üretimi ve tüketimi, kapitalist üretimin *faux frais*'i (üretken olmadığı halde zorunlu olan maliyettir) adı verilen bölümünün bir parçasını oluştururlar ve Marx'ın diğer metallerin yanı sıra altın üretimini de Kesim 1'e sokmasının nedeni budur: para olarak kabul edilen altın toplumsal sermayenin yeniden-üretiminde doğrudan hiçbir role sahip değildir. Luxemburg'un efektif taleple ilgili ikinci eleştirisi daha ilginçtir. Marx'ın verdiği sayısal örneklerde Kesim 2'nin birikim hızının, Kesim 1'in birikim gereksinimlerine göre keyfî olarak değiştiğini, toplumsal artık-değerin gerçekleşmesine olanak sağlayan *talep artışının* kaynağını görmenin hiç mümkün olmadığını söylemektedir. Luxemburg'a göre, şema bu talep açığını *göstermelidir*; efektif talep şemanın dışından, *diğer bir deyişle kapitalist*

sistemin dışından kaynaklanmalı, böylece kapitalistler sürekli olarak, yeni pazarlar için kapitalist-olmayan dünyaya bakmak zorunda kalmalıdır. Yine de kapitalist-olmayan dünya tarafından iki kesimin metalarına verilen değişim-değerinin kaynağını açıklayamamıştır. Marx'ın basit sayısal örnekleri genelleştirilerek, artan talebin bizzat bu kesimlerin içinden kaynaklandığını ve bunun pratikte yeniden-üretim sürecinin düzgün akışından bağımsız olduğunu göstermek kolaydır.

Hilferding (1910) şemayı, kriz olgusunu açıklamada kullanmaya çalışmıştır. Sermayenin yeniden-üretiminde kritik noktanın, gerçekte yalnızca sürekli fiyat ayarlamaları aracılığıyla gerçekleşen, iki kesim arasındaki dengeli büyümenin nasıl sürdürüleceği olduğunu ileri sürmüştür. Bu ancak geçici olabilir; çünkü organik bileşimin genellikle daha yüksek olduğu Kesim 1'de yatırımlar çok daha fazla olduğundan, bozulmuş denge koşullarını eski durumuna getirebilmek için sürecin tümünde birikimin dönem dönem kesintiye uğraması gerekir. Hilferding'in düşüncesinde açık olmayan nokta, birikmiş sermayenin farklı miktarlarda olmasının sonucu olarak, Kesim 1 ve Kesim 2'nin üretimleri arasındaki dengesizliği zorunlu olarak harekete geçirecek mekanizmadır.

PG/AE

OKUMA

Bettelheim, C. 1948: "National Income, Saving and Investment in Keynes and Marx."

Glombowski, J. 1976: "Extended Balanced Reproduction and Fixed Capital."

Hilferding R. 1910 (1981): *Finance Capital.*

Luxemburg, R. 1913 (1951): *The Accumulation of Capital.*

Rosdolsky, R. 1968 (1977): *The Making of Marx's "Capital."*

Sweezy, Paul M. 1942: *The Theory of Capitalist Development.*

Tsuru, S. 1968: "Keynes vs Marx: The Methodology of Aggregates." Horowitz, D. (der.) *Marx and Modern Economics* içinde.

Yoksullaştırma (*İng.* Pauperization, *Fr.* Paupérisation, *Alm.* Verelendungük)

Marx'ın kapitalizm çözümlemesi, sisteme ilişkin iki çeşit eğilimi tanımlamasına yol açar: bir yedek emek ordusunun yaratılması veya kâr oranının düşmesi gibi kaçılamaz veya egemen eğilimler, ki karşı koyan etkenleri belirli bir yöne kanalize ederek onları kendilerine tabi kılarlar; ve kaçılabilir veya düzenli eğilimler, bunların amansız baskısı yeterli derecede karşı koyucu bir karşı baskı eğilimi ile önlenebilir.

İşçi sınıfının koşullarını çözümlerken Marx, kapitalizmin, kaçınılmaz bir şekilde, sermayelerin kârlılığı, rekabeti ve hareketliliği gözönüne alınarak belirlenen sınırlar ile bağlantılı olarak, işçilerin reel ücretlerini üretkenlikten daha hızlı arttırmasını zorunlu olarak önleyen işsizler ve kısmen çalışanlardan (yedek emek ordusu) oluşan bir işgücü havuzu yarattığı ve muhafaza ettiği fikrini geliştirir; aslında, reel ücretler emeğin üretkenliğine *bağıl* olarak düşer veya Marxist deyişle, sömürü oranı artar. Sonuç olarak oluşan üretkenlik ile reel ücretler arasındaki genişleyen mesafe, sermayenin gücünü çoğaltırken, "işçinin konumu ile kapitalistinki arasındaki uçurumu" genişletir. İşçilerin *göreli yoksullaştırılması* bir bütün olarak kapitalist sistemin doğasında olan bir özelliğidir. Marx, reel ücretlerin "birikimin gelişimine karışmadığı" sürece artabileceğine (*Kapital I*, bl. 23) işaret eder ve "emeğin sömürülmesinin yükselme oranı eğilimi"nin yalnızca "kapitalizm altında emeğin büyüyen üretkenliği ile ifade edilen özel bir biçim" olduğu sonucuna varır. (*Kapital III*, bl. 14). *Ücretli Emek ve Sermaye*'de (bl. 5) Marx, üretken sermayenin büyümesine bağlı olarak ücretlerin artabileceğine işaret eder, fakat "çalışanların yaşam düzeyi yükselmiş olsa da, onlar için ulaşılmaz olan kapitalizmin yükselen yaşam düzeyine ve genelde toplumun gelişim aşamasına kıyasla, sahip oldukları toplumsal hoşnutluk azalmıştır" der.

Reel ücretlerin genellikle bir üst sınırın üstüne yükselemeyeceği gerçeği, reel ücretleri olabildiğince *azaltmayı* devamlı arzulayan kapitalistleri hiçbir şekilde önlemez ve işçilerin mutlak yoksullaştırılmasına doğru olan bu eğilimin nesnel alt sınırı ücretli emeğin elde bulunurluğunu düzenleyen koşullar tarafından sağlanır.

Örneğin, yedek ordunun büyük olduğu durumda reel ücretler geçinme düzeyinin altına bile çekilebilir, çünkü varolan işçiler sermayece "kullanılıp harcandıkça" tazeleri hazır olur. Öte yandan, hızlı büyüme dönemlerinde yedek ordunun belli bölgelerde kurutulmuş olduğu zamanda, emeğin ithal maliyetleri veya

sermayenin hareketliliği sınırları içinde reel ücretler sadece *anında kullanılabilir* emeğin azlığı nedeniyle artabilir. Daha da önemlisi, toplumsal yasalarda ve sendikalaşmada yansıdığı şekliyle, işçi mücadeleleri sermaye için hazır bulunan emek üzerindeki şartları kendileri düzenleyebilirler ve bunalım dönemleri haricinde, başarıyla, reel ücretleri düşürme yolundaki kapitalist çabaları boşa çıkartırlar. Emeğin mutlak yoksullaştırılmasına yönelik içkin baskı, o halde, doğru koşullar altında engellenebilir.

Meek (1967) gibi bazı modern Marxist yazarlar, "Marx'ın kapitalizm geliştikçe, *mutlak* ücretlere ne olursa olsun, bağıl ücretlerin (yani mülkiyet gelirlerine göre bağıl) düşeceğini öngördüğüne ilişkin azıcık bir kuşku" varken (s. 121), aslında ileri kapitalist ülkelerde *bağıl* ücretlerde dikkate değer bir düşüş olmadığını ileri sürmüştür. Bu nedenle Meek bugünkü kapitalizmin yeni "devinim yasalarının" çıkartılması gerektiği sonucuna varır (s. 127-8).

Yeni devinim yasalarına ilişkin bir görüşe göre, ileri kapitalist ülkelerde ne "mutlak" ne "göreli" yoksullaştırma vardır. Öyle ki, yoksullaştırmanın herhangi bir biçimi, azgelişmiş çevre ülkelerle sınırlıdır (genellikle metropolitan sermayenin büyümesi sonucu olarak).

Bu görüş genellikle merkezdeki bunalımların ücret kısma kuramlarıyla müttefiktir (☞ EKONOMİK BUNALIMLAR). Çünkü yoksullaştırmanın olmayışı sabit veya (daha güçlü bir olasılıkla) düşen bir artık değer oranına eşittir, öte yandan, sömürü oranının sonuç olarak artmayacağı *ampirik* savı bulunur.

Marxist kategoriler ile, modern ulusal gelir hesaplarının belirtildiği ortodoks ekonomik kategoriler arasındaki farka en küçük bir dikkatle bakılsa bile, bu savın çürütüleceği kesindir. (Shaikh 1978, s. 237-9)

AS/BA

OKUMA

Elliott, J. E. 1981: *Marx and Engels on Economics, Politics and Society.*

Meek, Ronald L. 1967: "Marx's Doctrine of Increasing Misery." *Economics and Ideology and Other Essays* içinde.

Rosdolsky, R. 1968 (1977): *The Making of Marx's "Capital."*

Shaikh, A. 1978: "An Introduction to the History of Crisis Theories." *U.S. Capitalism in Crisis* içinde.

Sowell, T. 1960: "Marx's 'Increasing Misery' Doctrine".

Z

Zor ☞☞☞ Şiddet

Bibliyografya

I/ Marx ve Engels'in sözlükte kullanılan yapıtları

Kısaltmalar

MEGA Karl Marx/Friedrich Engels. *Historisch-Kritische Gesamtausgabe.* Ayrım ve cilt I,1 diye gösterilmiştir. (Cilt I iki yarım ciltten oluşur: I,1/1 ve I,1/2)

NRZ Neue Rheinische Zeitung (Köln 1848-1849)

NRZ Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue (Londra/Hamburg 1850)

NYDT New York Daily Tribune

Kapsamlı bir bibliyografya: Maximilien Rubel, Bibliographie des œuvres de Karl Marx (Engels'in yazılarını sıralayan bir eki vardır.) Marcel Rivière, Paris.1960.

A / Marx

1843 *Critique of Hegel's Philosophy of the State* [Hegel'in Devlet Felsefesinin Eleştirisi]. İlk yayımlanışı MEGA I, 1/1 (1927). İngilizceye değişik adlar altında çevrildi. Ör.: *Critique of Hegel's Philosophy of Right, Critique of Hegel's Doctrine of the State.*

1844 "On the Jewish Question", *Deutsch-Französische Jahrbücher,* Arnold Ruge ve Karl Marx (der.). Paris. (Yahudi Meselesi,çev. Niyazi Berkes, Sol Yay., 1968) (Din Üzerine, çev. Murat Belge, Gerçek Yay. s. 14 vd.)

"Critique of Hegel's Philosophy of Right. Introduction", *Deutsch-Französische Jahrbücher.* [Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi. Giriş] (*Siyaset ve Felsefe,* çev. Tektaş Ağaoğlu, Öncü Kit. st. 9 vd. İst. 1978)

Economic and Philosophical Manuscripts. [Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları] İlk basımı MEGA I, 3. (*Elyazmaları,* çev. Kenan Somer, Sol Yay. 1976) (1844 *Felsefe Yazıları,* çev. Murat Belge, I. baskı Payel, 1969, II. baskı Verso, 1986)

1845 *Theses on Feuerbach.* İlk kez Engels tarafından *Ludwig Feuerbach ve Klâsik Alman Felsefesinin Sonu* (1888) kitabına ek olarak yayımlanmıştır. (Cem Eroğul, *Felsefe İncelemeleri,* Sol Yay. 1968 s. 66-69) (L. *Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu,* çev. Nizamettin Burhan, Sosyal Yay., 1968.) (M. Engels *Seçme Yapıtları* 3 s. 408-458, Sol Yay., 1979.)

1847 *The Poverty of Philosophy,* A. Franck, Paris; C. G. Vogeler, Brussels. (*Felsefenin Sefaleti,* çev. Erdoğan Başar, Sol, 1966.)

1850 *The Class Struggles in France. NRZ Revue*'nün (Mart/Nisan) sayısında çıkan üç makale sonradan Engels tarafından bu başlık altında kitaplaştırılmış; 1895'te Berlin'de yapılan yeni basımına ise Marx'la Engels'in ortaklaşa yazdıkları dördüncü bir makale eklenmiştir. (*Fr. Sınıf Mücadeleleri* 1848-50, Sol Yay. 1967; *Seçme Yapıtları* I, Sol Yay., s. 249-362, 1976; çev. Tektaş Ağaoğlu, May Yay., İst. 1976)

1852 *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte.* İlk kez New York'ta J. Weydemeyer'in kurduğu Die Revolution dergisinde yayımlanmış, ikinci basımı Marx'ın bir önsözüyle çıkmıştır. Meissner, Hamburg,1869. (*L. Bonaparte'ın Darbesi,* çev. Ahmet Acar, İzlem, 1967; *L. Bonaparte'ın 18 Brumaire*'i, çev. Gülen Fındıklı, Köz Yay., 1975; çev. Sevim Belli, Sol Yay. 1976; çev. Tektaş Ağaoğlu, Öncü Yay., 1970.)

1853 "Capital Punishment", *NYDT,* 18 Şubat [İdam Cezası]

"Revolution in China and Europe", *NYDT,* 14 Haziran [Çin'de ve Avrupa'da Devrim] (*Sömürgecilik Üzerine,* çev. Selahattin Hilav, Gerçek Yay. İst., 1966 s. 13)

"The British Rule in India", *NYDT,* 25 Haziran [Hindistan'da İngiliz Hükümranlığı] (*y.a.g.e.* s. 26.)

"War in Burma", *NYDT,* 30 Temmuz [Burma'da Savaş] (*y.a.g.e.* s. 37.)

"The Future Results of British Rule in India", *NYDT,* 8 Ağustos [Hindistan'da İngiliz Hükümranlığının Gelecek Sonuçları]

1854 "The Decay of Religious Authority", [Dini Otoritenin Çürüyüşü] *NYDT,* 24 Ekim. Rubel'in Bibliographie'sinde (1960) Marx'a izafe edilen imzasız bir başyazı: *NYDT,* 24 Ekim. Bunu Eleanor

Marx da *The Eastern Question* derlemesine dahil etmiştir. (☞ ayrım D). (*Türkiye Üzerine* -Şark Meselesi-, çev. S. Hilav, Atilla Tokatlı, Gerçek Yay., 1966, içinde.)

1856 "Revolution in Spain". *NYDT*, 8 ve 18 Ağustos. (İspanya'da Devrim) Ayrıca aşağıda ayrım D'deki *Revolution in Spain* 1939'a bak.

1857-58 *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. İlkin 1939-41'de 2 cilt halinde Moskova'da yayımlanmıştır. (Tek ciltlik yeni basımı: Berlin, Dietz 1953). Bu kitabın Giriş'ini daha önce Kautsky, *Die Neue Zeit* XXI, 1 (1903)'te yayımlamış; İngilizce çevirisiyse, Martin Nicolaus'un sunuşuyla, 1973'te Penguin Books - *New Left Review* ortakyayınıolarak çıkmıştır. Eric Hobsbawm, *Grundrisse*'nin bir bölümünü daha önce çevirip yayımlamıştı: *Pre-Capitalist Economic Formations*, Lawrence and Wishart, Londra, 1964. (*Grundrisse*, çev. S. Nişanyan, Birikim Yay. 1979; *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri*, çev. Mihri Belli, Sol Yay., 1967; *Kap. Öncesi Eko. Şekilleri*, çev. Orhan Suda, May Yay.)

1859 *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Franz Duncker, Berlin. (*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol. Yay. 1970; çev. Orhan Suda, Öncü, 1970.)

"Population, Crime and Pauperism". *NYDT*, 16 Eylül [Nüfus, Suç ve Dilencilik]

1864 "Inaugural Address of the Working Men's International Association". *The Bee-Hive* Newspaper Office, Londra. (*Siyaset ve Felsefe*, Öncü yay. 1978, Tektaş Ağaoğlu, Ent. İşçi Birliğinin Açış Konuşmasından, 382 vd.; *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine*, çev. Arif Gelen, Sol Yay., s. 59 vd.)

1865 *Value, Price and Profit*. İlk yayım Eleanor Marx Aveling. Swan Sonnenschein, Londra, 1898. Sonraki yayını: *Wages, Price and Profit*. Foreign Languages Publishing House, Moskova, 1952. (*Ücret Fiyat ve Kâr*, çev. Erdoğan Başar, Sol Yay. 1965; çev. K. Sahir Sel, Sol Yay., 1965)

1867 "Briefing for the Delegates of the Provisional General Council on Particular Questions". *The International Courier*, 20 Şubat ve 13 Mart. [Geçici Genel Kurul Delegelerine Belirli Sorunlar Hakkında Brifing]

Capital, cilt. I, Hamburg: Otto Meissner. İlk basımda Bl. 1'e "Değer Formu" başlıklı bir ek konulmuş, daha sonraki basımlarda, bu ek bölümlere katılmıştır. Ek'in ayrı bir İngilizce yayını son zamanlarda şu dergide de çıkmıştır: *Capital and Class*, 4 (İlkbahar 1978). (*Kapital*, çev. Mehmet Selik, çev. Alaaddin Bilgi, Sol Yay.)

1861-1879 *Kapital*'in daha sonraki ciltlerinin elyazmaları ve bununla ilgili iktisat yazıları şu sırayla yayımlanmıştır:

(i) *Capital*, cilt II, derleyen Engels. Otto Meissner, Hamburg,1885.

(ii) *Capital*, cill III, derleyen Engels. Otto Meissner, Hamburg,1894.

(iii) *Theories of Surplus Value*, derleyen Karl Kautsky. J. H. W. Dietz Nachf., Stuttgart, cilt I ve II, 1905; cilt III, 1910.

(iv) "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları"nı Marx *Kapital*'in ilk cildinin 6. Bölümü olarak işaretlemiş, ama oraya konulmamıştır. İlk yayımlanışı *Arkhiv Marxa i Engelsa*, II. Moskova, 1933.

Bütün bu yazmaların ve yayımlanmalarının en iyi açıklanışı, Marx'in iktisat yazılarının M. Rubel tarafından hazırlanan yayınında (2 cill, 1965, 1968; bak. aşağıda ayrım D) bulunmaktadır.

1871 *The Civil War in France*. Enternasyonal Genel kurulunda verilmiş bir söylevolarak, imzasız basılmıştır. Edward Truelove, Londra. Söylevin önceki taslakları şu kaynakta yayımlanmıştır: *Arkhiv Marxa i Engelsa*, III. Moskova, 1934. (*Fr.da İç Savaş*, çev. Zeynep Kafkas, Köz, 1970; *Seçme Yapıtları*, Sol Yay. Ank. 1977)

1872 Speech on the Hague Congress [of the IWMA] [Lahey Kongresi Söylevi]. Yayımı *La Liberté*, sayı 37, 15 Eylül (çev. Ahmet Kardam, *Seçme Eserleri*, c. II. s. 342 vd.)

1874-75 "Conspestus of Bakunin's book Statism and Anarchy". Yayımı *Werke*, cilt 18, 1962. ("Bakunin'in Devlet ve Anarşi Kitabı Üzerine Düşünceler", çev. A. Kardam, Seçme Eserleri, c. II, s. 490 vd.)

1875 *Critique of the Gotha Programme*. İlk kez Engels tarafından bir sunuş notuyla şurada yayımlanmıştır: *Die Neue Zeit*, IX, 1 (1891). (çev. M. Kabagil, *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Sol Yay. 1969)

1877 Rusya'da toplumun gelecek gelişmesi konusunda *Otechesvenniye Zapisky*'nin başyazarına (N. K. Mikhailovsky) yazdığı ama gönderilmeyen bir mektup. İlk kez Vera Zasulich tarafından yayımlanmıştır. *Vestnik Narodnoi Voli* (Cenevre), Mayıs 1884.

1880 "Adolph Wagner Hakkında Notlar". İlk kez Rusça çevirisi çıkmıştır: *Arkhiv Marxa i Engelsa*, I. Moskova, 1930. Yorumlu İngilizce çevirisi: Terrell Carver, (der.), *Karl Marx: Texts on Method*. Basil Blackwell, Oxford, 1975.

"Önerilen *enquête ouvrière*'ye önsöz".. *Revue socialiste* (Saint-Cloud), sayı 4, 20 Nisan. (İşçi Anketi, İstanbul Genç Sinema Dergisi Yay. 1970)

B / Engels

1844 "Outlines of a Critique of Political Economy" [Siyasal Ekonominin Eleştirisinin Özeti]. *Deutsch-Französische Jahrbücher* (Paris). (*1844 Elyazmaları* içinde s. 397 vd. çev. Kenan Somer, Sol Yay. 1976)

"The Condition of England" [İngiltere'nin Durumu]. 31 Ağustos-11 Eylül ve 18 Eylül-19 Ekim tarihli *Vorwärts* (Paris).

1845 *The Condition of the Working Class in England*. Otto Wigand. Leipzig. (*İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*, çev. Oktay Emre, Gözlem Yay. İst. 1974)

"Two Speeches at Elberfeld" [Elberfeld'de İki Söylev, 8 ve 18 Şubat],. *Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform* (Darmstad), I.

"The Festival of Nations in London" [Londra'da Uluslar Şenliği] *Rheinische Jahrbücher zur gesselschaftlichen Reform, II* (1846). Bir bölümü, daha önce *The Northern Star*'da, 27 Eylül 1845'te çıkmıştır:

1847 *Principles of Communism* [Komünizmin İlkeleri]. İlk kez Eduard Bernstein tarafından yayımlanmıştır. *Vorwärts* (Berlin) 1914.

(M. E. *Seçme Yapıtları*, çev. M. Erdost Sol Yay. 1976, c. I, s. 98-117)

1851-52 *Revolution and Counter-Revolution in Germany* [Almanya'da Devrim ve Karşı Devrim]. 25 Ekim 1851-22 Aralık 1852 tarihleri arasında *NYDT*'da Marx imzasıyla çıkan yirmi makale Eleanor Marx Aveling tarafından bir ciltte toplanmıştır (1896). (*Almanya'da Burjuva Demokratik Devrim*, çev. Kenan Somer, Sol Yay. 1975, s. 269-417).

1873 "On Authority". [Otorite Üstüne] *Almanacco Repubblicano per l'anno 1874* (Lodi).

1871-75 *Internationales aus dem Volksstaat* (Berlin: 1894), başlığı altında toplanıp yayımlanan *Der Volksstaat* makaleleri. Aralarında "Rusya'da Toplumsal Koşullar" ve "Blanquist Komün Mültecilerinin Programı" da vardır. ("Rusya"daki Toplumsal İlişkiler Üzerine" *Seçme Yapıtları*, c. II, s. 462 vd. Sol Yay.)

1876 "The Part Played by Labour in the Transition from Ape to Man". Tamamlanmamış taslak. İlk yayımı: *Die Neue Zeit*, XIV, 1895-1896. (Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü, çev. Arif Gelen, *Seçme Yapıtları*, c. III, s. 80 içinde. Ank. 1979.; *Doğanın Diyalektiği*, A. Gelen, Sol Yay. 1970, s. 206 vd.)

1877-78 *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (Anti-Dühring)*. İlk olarak 1877 Ocak ve 1878 Temmuz ayları arasında *Vorwärts* (Leipzig) makaleleri olarak çıkmış; daha sonra 1878'de Leipzig'te kitap halinde basılmıştır. (*Bay E. Dühring'in Bilimde Devrimi*, çev. Reşat Baraner, Sol Yay. 1966; *Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Sol Yay. Ank. 1975)

1880 *Socialism: Utopian and Scientific. Anti-Dühring*'in üç bölümden oluşan ve Paul Lafergue tarafından tercüme edilen küçük kitap. 1892'deki İngilizce baskısı için Engels yeni bir giriş yazmıştır. (*Ütopik Sosyalizm, Bilimsel Sosyalizm*, çev. Öner Ünalan, Sol Y., 1970)

1878-82 *Dialectics of Nature*. İlk basımı *Marx-Engels Archiv*, II, 1927. Başka elyazmalarının eklenmesiyle *MEGA*'nın 1935'te yayımlanan özel cildinde de yeniden basılmıştır. (*Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol Yay. 1970)

1882 "Bruno Bauer and Early Christianity" [B. Bauer ve İlk Hıristiyanlık], *Sozialdemokrat*, 4 ve 11 Mayıs. (*Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç, Sol Yay. 1976, s. 191 vd.)

1883 Speech at the Graveside of Karl Marx [K. Marx'ın Mezarı Başında Söylev], *Sozialdemokrat* (Zürih), 22 Mart. (*Seçme Yapıtları* içinde çev. Kenan Somer, Sol Yay., Ank. 1979, s. 196)

1884 *The Origin of the Family, Private Property and the State*. Dietz, Stuttgart: 1884 (Gözden geçirilmiş 4. basım 1894). (*Aile, Özel Mülkiyet ve Devletin Kökeni*, Kenan Somer, Sol Yay, 1967)

1885 *Sozialdemokrat*'ın 12, 19 ve 26 Kasım tarihli 46-48. sayılarında çıkmış, ayrıca Marx'ın Köln Komünistlerinin Davası Üzerine Açıklamalar başlıklı risalesinin Almanca 3. basımında (1885) önsöz olarak kullanılmıştır. (*Seçme Yapıtları*, III, Sol Y. 1979. "Komünistler Birliğinin Tarihi Üzerine Birkaç Söz", çev. Kenan Somer, s. 209 vd.; Köln Komünistlerinin Davası Üzerine Açıklamalar, *Seçme Yapıtları*, s. 209 vd.II, s. 33 vd., s. 111 vd. *I Köln Davası Üzerine Açıklamalar*, çev. E. Ateş, Ana Yay. 1977, s. 7 vd.)

1886 *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy, Die Neue Zeit*, IV.'de yeni bir önsözle kitap halinde basılmıştır. 1888. (çev. Nizamettin Burkan, Sosyal, 1962; *Felsefe İncelemeleri*, çev. Cem Eroğul, Sol. Ank. 1968, s. 7-65)

1887-1888 "The Role of Force in History". İlk yayımı *Die Neue Zeit*, XIV, 1895-1896. (*Tarihte Zorun Rolü*, çev. Vahap Erdoğdu, Sol Yay. Ank. 1974)

C / Marx ve Engels

1845 *The Holy Family*. Literarsche Anstalt (J. Rütten) Frankfurt am Main: (*Kutsal Aile*, çev. Kenan Somer, Sol Yay. Ank. 1976).

1845-1846 *The German Ideology*. Tümünün ilk yayımlanışı *MEGA*, I, 5 (1932). (*Alman İdeolojisi*, çev. Selahattin Hilav, Sosyal, 1968; çev. Sevim Belli, Sol Yay. Ank. 1976)

1848 *Manifesto of the Communist Party*. Londra. 1848'de yazar adı verilmeyen üç basımı yapılmıştır (ikisinin matbaacısı J. E. Burghard, birisinin R. Hirschfeld). Marx ile Engels, ilk kez 1872 Leipzig basımında yazar olarak gösterilmişler, yapıtın adı da burada Komünist Partisinin Manifestosu"ndan Komünist Manifestosu"na çevrilmiştir. (*Komünist Manifesto*, çev. S. Ege, Bilim Sos. Yay. Ank. 1968 çev. T. Ağaoğlu, Öncü Yay. İst. 1970; *Seçme Yapıtları*, çev. M. Erdost, c. I, Sol Yay. Ank. 1976; Dirk Struik "Komünist Manifestonun Doğuşu" içinde, çev. M. Ardos, Sol. Yay. Ank. 1976)

1875 "For Poland". [Polonya İçin] *Der Volkstaat* (34), 24 Mart.

D / (Alıntılanan ya da yararlanılan) Derlemeler

1897 *The Eastern Question*, Marx'ın Kırım Savaşı'yla ilgili (1853-56) makaleleri, Derleyenler Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling, S. Sonnenschein, Londra. (*Doğu Sorunu*, çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yay. 1977)

1927-1935 Karl Marx/Friedrich Engels. *Historisch-kritische Gesamtausgabe. Werke/Schriften/Briefe*. (*MEGA*). [Tarihsel-eleştirel Toplu Yapıtlar. Kitaplar/Yazılar/Mektuplar] Marx ve Engels'in yapıtlarının yazıldıkları dillerde en bilgince toplanışı. D. Riazanov tarafından başlatılmış ve onun Stalinizmin erken bir kurbanı olarak 1931'de ortadan kayboluşu üzerine, 12 cildi çıkmışken yayımlanması duruvermiştir. Bireysel ciltler çeşitli yayınevlerinde (Frankfurt am Main, Berlin, Viyana, Moskova gibi farklı yerlerde) yayımlanmıştır.

1939 *Revolution in Spain*. Marx ve Engels'in 1850'lerde *NYDT*, *Putnam's Magazine*, *New American Cyclopaedia* gibi dergilerde çıkan İspanya ile ilgili yazılarının toplanması. International Publishers, New York.

1957 Marx ve Engels, *On Religion*. Foreign Languages Publishing House, Moskova. (*Din Üzerine*, çev. Murat Belge, Gerçek yay. 1966; çev. Kaya Güvenç, Sol Yay. Ank. 1976)

1957-67 Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*. Dietz Verlag, Berlin.

1959 Marx, *The First Indian War of Independence*, [İlk Hint Bağımsızlık Savaşı] 1857-1859. Foreign Languages Publishing House, Moskova. (Marx'ın *NYDT*'da çıkan yazılarının derlenmesi.)

1965, 1968 Marx, *Oeuvres: Économie*, Cilt I ve II, Maximilien Rubel tarafından kapsamlı bir giriş yazısı ve notlarla hazırlanmıştır. Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade) Paris. (Marx'ın iktisat yazılarının, not defterlerinden ve mektuplarından alıntılar eklenerek yapılmış yetkin bir derlemesi.)

1968 *Karl Marx on Colonialism and Modernisation*, [Sömürgecilik ve Çağdaşlaşma Üzerine] Shlomo Avineri tarafından derlenmiş ve bir giriş yazısıyla sunulmuştur. Doubleday, Garden City, N. Y. (Çoğu *NYDT* makaleleridir; fakat Marx ve Engels'in başka yazılarıyla mektuplarından da alıntılar içermektedir.)

1968 *Marx und Engels über Kunst und Literatur*. [Sanat ve Edebiyat Üzerine] 2 cilt. Der. Manfred Kliem. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt am Main.(Bu konuda yapılmış toplamaların en geniş kapsamlısı.)

1972 Marx, Engels, Lenin *Anarchism and Anarcho-syndicalism*. Progress.

Moskova (*Anarşizm ve Anarko-Sendikalizm*, çev. Sevim Belli, Sol Yay. Ank. 1979)

1973 Marx and Engels, *On Literature and Art*, Der. L. Baxandall ve S. Morawski, International General, New York. (Başlıca metin ve göndermelerin toplanışı.) (*Sanat ve Edebiyat*, çev. Murat Belge, De Yay. 1971)

1974 *Marx-Engels über Sprache, Stil und Übersetzung* [Dil, Biçem ve Çeviri Üstüne] (der.) H. Ruscinski ve B. Retzlaff Kress. Dietz, Berlin.

1975 Marx and Engels, *Collected Works*. Sonunda 90 cilde varacağı planlanan İngilizce çeviri *Toplu Eserleri*. Progress Publishers; Moskova. Lawrence and Wishart, Londra. International Publishers, New York. (Giriş'ler ve Notlar çok katı bir Bolşevik görüşle hazırlanmıştır.)

(Not: Bir eserin yayım tarihinin 1920(1970) diye gösterilmesi, onun ilk kez 1920'de basıldığını ama en kolay erişilebilecek çevirisinin 1970'te yapıldığını gösterir ve izleyen bibliyografik künye bu yeni yayına aittir.)

Abdel-Malek, Anouar 1969: *Idéologie et renaissance nationale: L'Égypte moderne*. Éditions Anthropos, Paris.

Abercrombie, Nicholas; Hill, Stephen ve Turner, Bryan S. 1980: *The Dominant Ideology Thesis*. Allen & Unwin, Londra ve Boston.

Abercrombie, Nicholas ve Urry, John 1983: *Capital, Labour and the Middle Classes*. Allen & Unwin, Londra.

Adams, R. McC. 1966: *Evolution of Urban Society*. Aldina, Chicago; Weidenfeld & Nicolson, Londra.

Adler, Max 1904: *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft. Wiener Volksbuchhandlung* Ignaz Brand, Viyana.

- 1904-27 (1978): Selections on "The Theory and Method of Marxism". Bottomore ve Goode, der., *Austro-Marxism* içinde.

- 1914: *Der soziologische Sinn der Lehre von Karl Marx*. C. L.Hirschfeld. Leipzig. Bottomore ve Goode tarafından *Austro-Marxism*'de kısmen çevrildi.

-1919: *Demokratie und Rätesystem*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1922: *Die Staatsauffassung des Marxismus. Ein Beitrag zur Unterscheidung von soziologischer und juristischer Methode*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1925: *Kant und der Marxismus*. E. laub'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin.

- 1930, 1932 (1964): *Soziologie des Marxismus*, 3 cilt. Europa Verlag, Viyana.

- 1933 (1978): Metamorphosis of the Working Class. *Der Kampf* 26. Bottomore ve Goode, çevirisi, *Austro-Marxism* içinde.

- 1967: *Démocratie et conseils ouvriers*, der. Yvon Bourdet. François Maspero, Paris.

Adorno, Theodor 1949 (1973): *Philosophy of Modern Music*. Seabury, New York.

- 1951 (1974): *Minima Moralia*. New Left, Londra.

- 1955a (1967): *Prisms*. Neville Spearman, Londra.

- 1955b (1967, 1968): Sociology and Psychology. *New Left Review* (46-47).

- 1964 (1975): The Culture Industry Reconsidered. *New German Critique* 6.

- 1966 (1973): *Negative Dialectics*. Seabury, New York; Routledge & Kegan Paul, Londra.

- 1970-: *Gesammelte Schriften*. 23 cilt. Suhrkamp, Frankfurt.

- (1982): *Againts Epistomology: Studies in Husserl and the Phenomenological Antinomies*, çev. Willis Domingo. Oxford: Basil Blackwell; Cambridge, Mass.: MIT.

Adorno, Theodor ve Horkheimer, Max 1947 (1972): Dialectic of *Englightenment*. Herder & Herder, New York; Allen Lane (1978), Londra.

Adorno, Theodor ve d. 1950: *The Authoritarian Personality*. Harper & Row, New York.

Afanasyeu, L. ve d. 1974: *The Political Economy of Capitalism*. Progress, Moskova.

Aglietta, Michael 1979: *A Theory of Capitalist Regulation*: The US Experience. New Left, Londra.

Aguilar, L. E. 1968: *Marxism in Latin America*. Knopf, New York.

Alavi, Hamza 1972: The State in Post-colonial Societies. *New Left Review* 74.

- 1975: India and the Colonial Mode of Production. Miliband ve Saville, (der.), *The Socialist Register*, no. 12 içinde.

Alavi, Hamza ve Shanin, T. (der.) 1982: *Introduction to the Sociology of the Developing Societies*. Macmillan, Londra; Monthly Review Press, New York.

Alavi, Hamza ve d. 1982: *Capitalism and Colonial Production*. Croom Helm, Londra.

Alesandrov, G. F. ve d. 1952: *Joseph Stalin: a Short Biography*. Foreign Languages Publishing House, Moskova.

Althusser, L. 1965 (1969): *For Marx*. Allen Lane, Londra; Pantheon, New York.

- 1971: *Lenin and Philosophy and other Essays*. New Left, Londra; Monthly Review Press (1972), New York.

- 1976: *Essays in Self-Criticism*. New Left, Londra; Humanities, Atlantic Highlands.

Althusser, L. ve Balibar, É. 1970: *Reading "Capital"* New Left, Londra; Pantheon (1971), New York.

Amin, Samir 1973a (1976): *Unequal Development*. Monthly Review Press, New York; Harvester, Brighton.

- 1973b (1977): *Imperialism and Unequal Development*. Monthly Review Press, New York; Harvester, Brighton.

Ampolo, C. ve Pucci, G., (der.) 1982: *Problemi della schiavita*. Opus 1. 1.

Anderson, J. 1975: *The Political Economy of Urbanism: an Introduction an Bibliography*. Architectural Association, Londra.

Anderson, Perry 1974a: *Lineages of the Absolutist State*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1974b: *Passages from Antiquity to Feudalism*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1976: *Considerations on Western Marxism*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1976-7: The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review* 100.

- 1980: *Arguments Within English Marxism*. Verso Editions New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Andreski, S., der. 1974: *The Essential Comte*. Croom Helm, Londra; Barnes & Noble, New York.

Anweiler, Oskar 1958 (1974): *The Soviets: The Russian Workers, Peasants and Soldiers Councils*. Pantheon, New York.

Apple, M. W. 1979: *Ideology and Curriculum*. Routledge & Kegan Paul, Londra.

Apter, David ve Joll, James, der. 1971: *Anarchism Today*. Macmillan, Londra; Doubleday, Garden City, N.Y.

Arato, Andrew 1972: Lukács's Theory of Reification. *Telos 11*.

- 1973-74: Re-examining the Second International. *Telos 18*.

- ve Breines, Paul 1979: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism*. Seabury, New York; Pluto, Londra.

Archetti, Eduardo P. 1981: *Campesino y Estructuras Agrarias en America Latina*. CEPLAES, Quito.

Armstrong, Philip ve Glyn, Andrew 1980: The law of the falling rate of profit and oligopoly. *Cambridge Journal of Economics* 3. 1.

Aron, Raymond 1973 (1975): *Dialectics of Violence*. Basil Blackwell, Oxford; Harper & Row, New York.

Artsikhovskii, V. A. 1973: Archaeology. *Great Soviet Encyclopedia*. cilt. 2.

Aruchin, V. 1977: *Theoretical Problems of Geography*. Ohio University Press, Columbus, Ohio.

Arvon, Henri 1973: *Marxist Esthetics*. Cornell University Press, Ithaca ve Londra.

Ascher, A. 1972: *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism*. Harvard University Press.

- 1976: *The Mensheviks in the Russian Revoluiton*. Thames & Hudson; Ithaca, Londra. Cornell University Press, N. Y.

Avineri, S., 1968: *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

- 1972: *Hegel's Theory of the Modern State*. Cambridge University Press.

- (der.) 1969: *Karl Marx on Colonialism and Modernization: his despatches and other writings on China, India, Mexico, the Middle East and North Africa*. Doubleday Anchor, New York.

Ayer, A. J. 1936 (1946): *Language, Truth and Logic*. Gollancz, Londra; Dover, New York.

Bahro, Rudolf 1978: *The Alternative in Eastern Europe*. (*Die Alternative*. Frankfurt: Europäische Verlagsantalt, 1977'den çeviri.) New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1980: *Elemente einer neuen Politik zum Verhaltnis von Ökologie und Sozialismus*. Olle & Wolter, Berlin.

Bailey, F. G. 1963: *Politics and Social Change*: Orissa in 1959. University of California Press. Berkeley ve Los Angeles.

Balibar, Étienne 1970: The Basic Concepts of Historical Materialism. Althusser ve Balibar, *Reading "Capital"* içinde.

- 1977: *On the Dictatorship of the Proletarit*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Ball, M. 1977: Differential Rent and the Role of Landed Property. *International Journal of Urban and Regional Research 48*.

- 1980: On Marx's Theory of Agricultural Rent: a Reply to Ben Fine. *Economy and Society 9. 3*.

Ball, T. 1979: Marx and Darwin: A Reconsideration. *Political Theory 7*.

Banaji, J. 1977: Modes of Production in a Materialist Conception of History. *Capital and Class* sayı: 2.

Banks, Olive 1981: *Faces of Feminism*. Martin Robertson, Oxford; St Martin's, New York.

Baran, Paul 1957: *The Political Economy of Growth*. Monthly Review Press, New York; Penguin (1973), Londra.

- ve Sweezy, Paul 1966: *Monopoly Capitalism*. Monthly Review Press, New York; Penguin, Londra.

Barnet, Richard J. ve Muller, Ronald E. 1974: *Global Reach the power of the multinatonal corporations*. Simon & Schuster, New York; Cape (1975), Londra.

Baron, S. H. 1962: Between Marx Lenin: George Plekhanov. L. Labedz, (der.), *Revisionism* içinde.

- 1963: *Plekhanov: The Father of Russian Marxism*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Stanford University Press. Stanford, Calif.

Barratt-Brown, M. 1974: *The Economics of Imperialism*. Penguin, Londra.

Barrett, Michèle ve d., (der.) 1979: *Ideology and Cultural Production*. Croom Helm, Londra; St Martin's, New York.

Barrett, M. ve McIntosh, M. 1980: The Family Wage. *Capital and Class* sayı 11.

Barth, Hans 1945: *Wahrheit und Ideologie*. Manesse Verlag, Zürih.

Bartra, Roger 1974: *Estructura Agraria y Clases Sociales en Mexico*: Ediciones Era, Mexico.

Barun De, vb. (der.) 1976: *Essays in Honour of Professor S. C. Sarkar*. People's Publishing House, Yeni Delhi.

Basso, Lelio 1969 (1975): *Rosa Luxemburg*. André Deutsch, Londra; Praeger, New York.

Bauer, Otto 1907: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana. Yeni önsözlü genişletilmiş basım 1924.

- 1919: *Der Weg zum Sozialismus*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1920: *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*? Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1923 (1970): *Die Österreichische Revolution*. Wiener Volksbuchhandlung. Viyana. Abridged İng. baskısı 1925, The *Austrian Revolution* (çev. H. J. Stenning.) L. Parsons, Londra; Burt Franklin, New York.

- 1927: Was ist Austro-Marxismus? *Arbeiter-Zeitung* (Viyana), 3/ Kasım. İng. çevirisi Bottomore ve Goode, der., *Austro-Marxism* içinde.

- 1931: *Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg. cilt. I. Rationalisierung oder Fehlrationsierung*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1936: *Der Faschismus. In Zwischen zwei Weltkriegen? Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus*. Eugen Prager Verlag. Bratislava. *Austro-Marxism*'de Bottomore ve Goode tarafından kısmen çevrilmiştir.

- 1951: *Eine Auswahl aus seinem Lebenswerk*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1968: *Otto Bauer et la révolution*, (der.). Yvon, Bourdet. Études et Documentation Internationales, Paris.

Bauer, Bruno 1843a: Die Fähigkeit der heuligen Juden und Christen frei zu werden. Herwegh, G. (Hrg.) *Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz* içinde. Verlag des Literarischen comptoirs, Zürih.

- 1843b: *Die Judenfrage*. Braunschweig: Verlag Friedrich Otto.

Baxandall, Lee 1968: *Marxism and Aesthetics: A Selective Annotated Bibliography*. Humanities, New York.

- (der.) 1972: *Radical Perspectives in the Arts*. Penguin, Londra.

Bebel, August 1879 (1886): *Woman and Socialism*. H. W. Lovell, New York.

Beecher, J. ve Bienvenu, R., (der.) 1972: *The Utopian Vision of Charles Fourier*. Cape, Londra; Beacon, Boston.

Beechey, V. 1977: Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production. *Capital and Class* sayı 3.

Beetham, David 1981: Michels and his critics. *European Journal of Sociology* 32. 1.

- (der.) 1984: *Marxist in face of Fascism*. Manchester University Press. Manchester.

Beidelman, Thomas O. (der.) 1971: *The Translation of Culture: Essays to E. E. Evans Pritchard*. Tavistock, Londra; Barnes & Noble, Totowa, N.J.

Benjamin, Walter 1972: *Gesammelte Schriften*. Suhrkamp, Frankfurt.

- 1968 (1973): *Illuminations* (Hannah Arendt'in önsözüyle) Harcourt, Brace & World, New York; Collins/Fontana (1973), Londra.

Bennett, Tony 1979: *Formalism and Marxism*. Methuen, London & New York.

Bentley, Eric 1981: *The Brecht Commentaries* 1943-1980, Grove, New York; Methuen, Londra.

Benton, T. 1977: *Philosophical Foundations of the Three Sociologies*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Berdyaev, N. A. 1937: *The Origin of Russian Communism*. Bles, Londra; Scribner, New York.

Berg, M., (der.) 1979: *Technology and Toil in Nineteenth-Century Britain*. CSE Books, Londra.

Berle, A. ve Means, G. C. 1932: *The Modern Corporation and Private Property*. Macmillan, New York.

Berlin, Işaiah 1969: *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press, Londra ve New York.

- 1979: Georges Sorel. *Against the Current: Essays in the History of Ideas* içinde, sayfa 296-332. Hogarth, Londra; Viking Press (1980), New York.

Berlinguer, Enrico 1982: *After Poland: Towards a New Internationalism*. Spokesman, Nottingham.

Bernal, J. D. 1939 (1967): *The Social Function of Science*. MIT Press, Cambridge, Mass. ve Londra.

Bernstein, Eduard 1891a (1969): *Ferdinand Lasalle as a Social Reformer*. S. Sonnenschein, Londra; C. Scribner, New York. Yeni basım: Greenwood, New York & London.

- 1891b: *Gesellschaftlichen und Privateigentum*. Vorwärts, Berlin.

-1895 (1980): *Cromwell and Communism*. Socialism and Democracy in the Great English Revolution. Spokesman, Nottingham.

- 1899 (1961): *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Dietz. Stuttgart.(Ing. çevirisi, with omissions, Evolutionary Socialism 1909. I.L.P. Londra; Huebsch, New York. Yeni basım 1961 Schocken, New York.)

Bernstein, Richard 1971: *Praxis and Action: Contemporary Philosophies of Human Activity*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Bernstein, Samuel 1970 (1971): *Auguste Blanqui and the Art of Insurrection*. Lawrence & Wishart Brooklyn Heights, Londra; Beckman, N. Y.

Besemeres, John F. 1980: *Socialist Population Policies: The Political Implications of Demographic Trends in the USSR and Eastern Europe*. White Plains, N. Y.: M. E. Sharpe.

Best, Michael ve Connolly, William 1976: *The Politicized Economy*. Heath. Lexington, Mass.: D. C.

Béteille, André 1965: *Caste, Class & Power: Changing Patterns of Stratification in a Tanjore Village*. University of California Press, Berkeley ve Los Angeles.

Bettelheim, C. 1948: National Income, Saving and Investment in Keynes and Marx. *Revue d'économie politique*.

- 1968: *India Independent*. Monthly Review Press, New York.

- 1972: Theoretical Comments. A. Emmanuel (der.), *Unequal Exchange* içinde.

- 1974, 1976 (1978): *Class Struggles in the USSR*. Cilt. I ve II, Monthly Review Press, New York.

Bhaskar, Roy 1978: *A Realist Theory of Science*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N. J.

- 1979: *The Possibility of Naturalism*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N. J.

- 1983a: *Dialectic, Materialism and Human Emancipation*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1983b: *Philosophical Ideologies*. Harvester, Brighton.

Billig, M. 1982: *Ideology and Social Psychology*. Basil Blackwell, Oxford; St Martin's, New York.

Bisztray, George 1978: *Marxist Models of Literary Realism*. Columbia University Press, New York.

Black, C. E. ve Thornton, T. P. 1964: *Communism and Revolution. The Strategic Uses of Political Violence*., Princeton University Press, Princeton.

Blackburn, Robin (der.) 1972: *Ideology in Social Science*. Fontana, London; Pantheon, New York.

- (der.) 1978: *Revolution and Class Struggle: A Reader in Marxist Politics*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N. J.

Blackstock, P. W. ve Hoselitz, B. F., (der.) 1952: *Marx and Engels: The Russian Menace to Europe*. Free Press, Glencoe, Illinois; Allen & Unwin (1953), Londra.

Blakely, T. 1961: *Soviet Scholasticism*. Reidel, Dordrecht.

Blanqui, Louis-Auguste 1956: *Textes choisis*. Éditions sociales, Paris.

Blaug, Mark 1958: *Ricardian Economics*. Yale University Press. New Haven.

Bleaney, M. 1976: *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publisher, New York.

Bleicher, J. 1980: *Contemporary Hermeneutics*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Bloch, Ernst 1918 (1971): *Geist der Utopie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

- 1921 (1969): *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

- 1954-9 (1969): *Das Prinzip Hoffnung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

- 1959: *Gesamtausgabe*. 16 cilt. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

- (1971): *On Karl Marx*. Herder & Herder, New York.

- ve d. 1977: *Aesthetics and Politics*. New Left Books, Londra; distr. Schocken, New York.

Bloch, Marc (1961): *Feudal Society*. Routledge & Kegan Paul, Londra; University of Chicago Press, Chicago.

- 1975: *Slavery and Serfdom in the Middle Ages*. University of California Press, Berkeley ve Londra.

Bloch, Maurice 1975: *Marxist Analyses and Social Anthropology*. Malaby, Londra; Wiley, New York.

Bloom, S. F. 1941: *The World of Nations: a Study of the National Implications of the World of Karl Marx*. Columbia University Press, New York.

Bloomfield, J., (der.) 1977: *Papers on Class, Hegemony and Party*. Lawrence & Wishart, Londra.

Blumenberg, Werner 1960: *Karl Kautskys literarisches Werk. Eine bibliographische Übersicht*, Mouton, Lahey.

Boccara, Paul, (der.) 1969 (1976): *Le Capitalisme monopoliste d'État*. 2. baskı. Éditions sociales, Paris.

Bochénski, I. M. 1950: *Der sowjetrussische dialektische Materialismus*. A. Francke, Bern-Münih.

Boggs, C. ve Plotke, D. (der.) 1980: *The Politics of Eurocommunism*. South End Press, Boston.

Böhm-Bawerk, Eugen von 1896 (1949): *Karl Marx and the Close of his System*, (der.) Paul M. Sweezy. Augustus M. Kelley, New York; Merlin (1975), Londra.

Bois, G. 1976: *Crise du Féodalisme*. Éditions d'études en science sociales, Paris.

Bonger, Willem A. 1905 (1916): *Criminality and Economic Conditions*. Little Brown, Boston.

Bornstein, Stephen ve d. 1982: *The State in Capitalist Europe*. Allen & Unwin, Londra.

Bortkiewicz, L. von 1907 (1949): Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des "Kapitals". Çev. Sweezy, (der.) 1949.

- 1952: *Value and Price in the Marxist System*. International Economic Papers.

Bottomore, Thomas B. 1966: *Elites and Society*. Penguin, Londra & New York.

- 1975: *Marxist Sociology*. Macmillan, Londra; Holmes & Meier, New York.

- (der.) 1973 (1979): *Karl Marx*. Basil Blackwell, Oxford; Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J.

- (der.) 1981: *Modern Interpretations of Marx*. Basil Blackwell, Oxford.

Bottomore, Thomas B. ve Goode, Patrick, (der.) 1978: *Austro-Marxism*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Bourdieu, Pierre 1979: *La Distinction*. Minuit, Paris.

- ve Passeron, Jean-Claude 1970 (1977): *Reproductin in Educaton, Society and Culture*. Sage, Londra ve Beverley Hills.

Bourguina, Anna 1968: *Russian Social Democracy: The Menshevik Movement Bibliography*. Hoover Institution, Stanford.

Bowles, S. 1981: Technical Change and the Profit Rate. *Cambridge Journal of Economics* 5.2.

- ve Gintis, H. 1976: *Schooling in Capitalist America*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Basic Books. New York.

Bradley, I ve Howard M., (der.) 1982: *Classical and Marxian Political Economy*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Brady, Thomas A. 1978: *Ruling Class, Regime and Reformation in Strasbourg*. 1520-1555. Brill. Leiden.

Braunthal, Julius 1961-71 (1966-80): *History of the Internationals*. cilt 1-2. Nelson, Londra; cilt 3 Praeger, New York; Gollancz, Londra; Westview Press, Boulder, Colo.

- 1961: *Otto Bauer: Eine Auswahl aus seinem Lebenswerk*. Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

Braverman, Harry 1974: *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. Monthly Review Press, New York.

Brecher, J. 1972: *STRIKE!* Straight Arrow, San Fransisco.

Brecht, Bertolt 1961: *Plays*. Eric Bentley. (der.) Grove, New York; Melhuen, Londra.

- 1964: *Brecht on Theater*. John Willett. (der.) Hill & Wang, New York.

- 1971: *Collected Plays*. Ralph Mannheim ve John Willett (der.). Random House, New York; Methuen. Vintage; Londra.

- 1976: *Poems* 1913-1956. John Willett ve Ralph Mannheim (der.). Random House, New York; Methuen, Vintage, Londra.

Breines, Paul, (der.) 1970: *Critical Interruptions: New Left Perspectives on Herbert Marcuse*. Herder & Herder, New York.

Brenner, Robert 1976: Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Europe. *Past and Present* 70.

- 1977: The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* 104 (Temmuz-Ağustos).

Brewer, Anthony 1980: *Marxist Theories of Imperialism: A Critical Survey*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Bricianer, Serge 1978: *Pannekoek and the Workers' Councils*. Telos, St Louis, Missouri.

Brown, G. 1977: *Sabotage*. Spokesman, Nottingham.

Brown, L. B., (der.) 1981: *Psychology in Contemporary China*. Pergamon, Oxford ve New York.

Brus, Wlodzimierz 1972: *The Market in a Socialist Economy*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- 1973: *The Economic and Politics of Socialism*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- 1975: *Socialist Ownership and Political Systems*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Buchanan, Allen E. 1982: *Marx and Justice: The Political Critique of Liberalism*. Rowman & Littlefield, Totowa, N. J.

Buci-Glucksmann, C. 1979: *Gramsci and the State*. Lawrence & Wishart, Londra.

Buck-Morss, Susan 1977: *The Origin of Negative Dialectics*. Harvester, Brighton; Free Press, New York.

Bukharin, Nikolai I. 1917-18 (1972): *Imperialism and World Economy*. Merlin, Londra; Monthly Review Press (1973), New York.

- 1919 (1927): *Economic Theory of the Leisure Class*. Martin Lawrence, Londra; International Publishers, New York.

- 1920 (1971): *Economics of the Transformation Period*. Bergman. New York.

- 1921 (1925): *Historical Materialism: A System of Sociology*. International Publishers, New York; Allen & Unwin (1926), Londra. (Yeni baskı 1969 University of Michigan Press, Ann Arbor.)

- (1972): Imperialism and the accumulation of capital. Luxemburg ve Bukharin, *Imperialism* içinde.

Bukharin, Nikolai, with Preobrazhensky, E. A. 1919 (1969): *ABC of Communism*. Penguin, Londra ve Baltimore.

Bukharin, Nikolai, ve d. 1931 (1971): *Science at the Crossroads*. Frank Cass, Londra.

Bullock, Chris ve Peck, David 1980: *Guide to Marxist Literary Criticism*. Indiana University Press, Bloomington.

Burkett, Paul 1983: Value and Crisis: Essays on Marxian Economics in Japan, *A Review. Review of Radical Political Economics*.

Burnham, James 1943: *The Managerial Revolution*. Putnam, Londra; John Day, New York.

Burns, A. F. 1969: *The Business Cycle in a Changing World*. Columbia University Press, New York.

Cabral, Amilcar 1969: *Revolution in Guinea: An African People's Struggle*. Kısım 1, Londra; Monthly Review Press (1970), New York.

Cain, Maureen ve Hunt, Alan, (der.) 1979: *Marx and Engels on Law*. Academic Press, Londra ve New York.

Callinicos, Alex 1976: *Althusser's Marxism*. Pluto Londra.

Capogrossi, Luigi, Giardina, Andrea ve Schiavone, Aldo, (der.) 1978: *Analisi marxista e società antiche*. Editori Riuniti, Instito Gramsci, Roma.

Carchedi, Guglielmo 1977: *On the Economic Identification of Social Classes*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Cardoso, F. H. ve Falletto, E. 1979: *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press, Berkeley.

Carlebach, Julius 1978: *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Carr, Edward H. 1937: *Michael Bakunin*. Macmillan. Londra; Octagon Books (1975), New York.

- 1950-3 (1966): *The Bolshevik Revolution 1917-1923*. Penguin, Londra; New York, Macmillan,. New York.

- 1958: *Stalin: (vol. 1 of Socialism in one Country, 1924-1926)*. Macmillan, Londra ve New York.

Carrère d'Encausse, Hélène 1978: *L'Empire éclaté. La révolte des nations en URSS*. Flammarion, Paris.

- ve Schram, Stuart R. 1965 (1969): *Marxism and Asia*. Allen & Lane, Londra.

Carrillo, Santiago 1977: *Eurocommunism and the State*. Lawrence & Wishart, Londra; Lawrence Hill (1978), Westport, Conn.

Carsten, Francis L. 1967: *The Rise of Fascism*. Batsford, Londra; University of California Press, Berkeley.

Carver, Terrell 1981: *Engels*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

- 1982: The "Guiding Threads" of Marx and Darwin. *Political Theory 10*.

- 1983: *Marx and Engels: The Intellectual Relationship*. Harvester. Brighton.

Castells, M. 1972 (1977): *The Urban Question*. Edward Arnold, Londra; MIT, Cambridge, Mass.

Caudwell, Christopher 1965: *The Concept of Freeedom*. Lawrence & Wishart, Londra.

Caute, D. 1966: *The Left in Europe since 1789*. Weidenfeld & Nicholson, Londra.

Centre Études et de recherches marxistes. 1974: *Sur le Féodalisme*. Éditions Sociales, Paris.

Chaloner, William H. ve Henderson, William O., (der.) 1959: *Engels*

as *Military Critic*. Manchester University Press, Manchester; Greenwood (1976), Westport, Conn.

Chambre, H. 1974: *L'évolution du marxisme soviétique: théorie économique et droit*. Seuil, Paris.

Chattopadhyaya, Debiprasad 1969 (1980): *Indian Atheism: A Marxist Approach*. People's Publishing House, Yeni Delhi.

- 1976: Social Function of Indian Idealism. Barun Deve d., (der.), *Essays in Honour of Professor S. C. Sarkar*, içinde.

Chesnokov, D. I. 1969: *Historical Materialism*, Moskova.

Childe, V. Gordon 1936: *Man Makes Himself*. C. A. Watts, Londra; Oxford University Press (1939), New York.

- 1942 (1954): *What Happened in History*. Penguin, Londra; Penguin (1966), New York.

- 1947: *History*. Cobbett, Londra.

- 1950: *Prehistoric Migrations in Europe*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Harvard University Press, Cambridge, Mass.

- 1951: *Social Evolution*. Schuman, New York; Watts, Londra.

Chlebowczyk, Jozef 1980: *On Small and Young Nations in Europe: Nation-forming Processes in Ethnic Borderlands in East-Central Europe*. Polish Historical Society, Wroclaw.

Cieszkowski, A. 1838: *Prolegomena zur Historiosophie*. Veit, Berlin.

Clark, Joseph 1981: Marx and the Jews: Another View. *Dissent*.

Clarke, Dean H. 1978: Marxism, Justice and the Justice Model. *Contemporary Crises* 2, 27-62.

Clarke, Simon 1977: Marxism, Sociology and Poulantzas's Theory of the State. *Capital and Class* 2.

- 1980: Althusserian Marxism. *One-Dimensional Marxism* içinde.

Clarke, Simon ve Ginsberg, N. 1976: The Political Economy of Housing. *Kapitalistate* Yaz 4/5.

Clarke, Simon ve d. 1980: *One-Dimensional Marxism*. Allison & Busby, Londra; distr. Schocken, New York.

Clarkson, S. 1979: *The Soviet Theory of Development*. Macmillan, Londra; University of Toronto Press, Toronto ve Buffalo.

Claudin, Fernando 1970 (1975): *The Communist Movement: From Comintern to Cominform*. Penguin, Londra; Monthly Review Press, New York.

- 1979: *Eurocommunism and Socialism*. New Left, Londra.

Cliff, Tony 1964: *Russia: A Marxist Analysis*. International Socialism, Londra.

- 1974: State Capitalism in Russia. Pluto, Londra.

- 1975-79: *Lenin*. 4 cilt. Pluto, Londra.

Clifton, James 1977: Competition and the Evolution of the Capitalist Mode of Production. *Cambridge Journal of Economics* 1.2.

Coakley, Jerry 1982: *Finance Capital*. Capital and Class.

Coates, K. 1978: *The Case of Nikolai Bukharin*. Spokesman, Nottingham.

Cohen, Arthur A. 1964: *The Communism of Mao Tse-Tung*. University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Cohen, Gerald A. 1978: *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Clarendon, Oxford; Princeton University Press, Princeton.

- 1983: The Structure of Proletarian Unfreedom. *Philosophy and Public Affairs* 12.1.

Cohen, Marshall, Nagel, Thomas ve Scanlon, Thomas, (der.) 1980: *Marx, Justice and History*. Princeton University Press, Princeton.

Cohen, Stephen F. 1974: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography 1888-1938*. Wildwood House, Londra; Knopf, New York.

Cole, G. D. H. 1889-1914 (1956): *A History of Socialist Thought*. 5 cilt. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

- 1913: *The World of Labour*. Bell, Londra.(Yeni baskı. 1973 Harvester, Brighton; Barnes & Noble, New York.)

- 1917: *Self-government in Industry*. Bell, Londra. (Yeni baskı. 1971: Hutchinson, Londra; Arno, New York.)

Colletti, Lucio 1969 (1972): *From Rousseau to Lenin*. New Left, Londra; Monthly Review Press, New York, 1973.

- 1969 (1973): *Marxism and Hegel*. New Left, Londra; distr. Shocken (1979), New York.

- 1975a: *Introduction to Karl Marx, Early Writings*. Penguin, Londra; Vintage, New York.

- 1975b: Marxism and the Dialectic. *New Left Review* 93.

Collins, Henry ve Abramsky, Chimen 1965: *Karl Marx and the British Labour Movement: Years of the First International*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Coontz, Sydney H. 1957: *Population Theories and the Economic Interpretation*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Humanities, New York.

Corrigan, Philip, Ramsay, Harvie ve Sayer, Derek 1978: *Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and its Critique*. Macmillan, New York ve Londra.

Coulson, M., Magas, B. ve Wainwright, H. 1975: The Housewife and her Labour under Capitalism: A Critique. *New Left Review* 89.

Cowling, K. 1982: *Monopoly Capitalism*. Macmillan, Londra; Halsted, New York.

Cox, Oliver Cromwell 1948 (1970): *Caste, Class and Race*. Monthly Review Press, New York ve Londra.

Crook, W. H. 1931: *The General Strike*. North Carolina University Press. Chapel Hill.

Crosland, C. A. R. 1956: *The Future of Socialism*. Jonathan Cape, Londra; Macmillan (1957). New York.

Cummins, Ian 1980: *Marx, Engels and National Movements*. Croom Helm, Londra; St Martin's Press, New York.

Cutler, A. ve d. 1977: *Marx's "Capital" and Capitalism Today*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Dalla Costa, M., (der.) 1973: *The Power of Women and the Subversion of the Community*. 2. baskı. Falling Wall, Bristol.

Daniel, G. 1976: *A Hundred and Fifty Years of Archaeology*. Harvard University Press. Cambridge. Mass.: Duckworth. Londra.

- (der.) 1981: *Towards a History of Archaeology*. Thames & Hudson, Londra; Norton, New York.

Davidson, A. 1977: *Antonio Gramsci: Towards an Intellectual Biography*. Merlin, Londra; Humanities.Allanlic Highlands, N.J.

Davidson, Basil 1967: Which Way Africa? *The Search for a New Society*. Gözden geçirilmiş basım. Penguin, Londra ve Baltimore.

Davis, Horace Bancroft 1967: *Nationalism and Socialism: Marxist and Labour Theories of Nationalism to 1917*. Monlhy Review Press, New York ve Londra.

Day, R. B. 1973: *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

- 1975: Preobrazhensky and the Theory of the Transition Period. *Soviet Studies* 8, 2, Nisan.

Dear, M. ve Scott, A., (der.) 1981: *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies*. Methuen, Londra ve New York.

de Beauvoir, Simone 1947 (1964): *The Ethics of Ambiguity*. Citadel, New York.

Deborin, A. M. 1923: *Ludwig Feuerbach: Personality and Weltanschaung*. (Rusça.) "Materialist" Publishing House, Moskova.

de Brunoff, Suzanne 1973 (1976): *Marx on Money*. Urizen, New York; Pluto, Londra.

- 1976 (1978): *The State, Capital and Economic Policy*. Pluto, Londra.

de Giovanni, B. ve d. 1977: *Egemonia, Stato, partito in Gramsci*. Editori Riuniti, Roma.

Degras, Jane (der.) 1956-65: *The Communist International* 1919-1943: *Documents*. 3 cilt. Oxford University Press, Londra.

de Janury, A ve Kramer, F. 1971: *The Limits of Unequal Exchange*. Review of Radical Political Economics. 11.4.

Della Volpe, G. 1950 (1980): *Logic as a Positive Science*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1964 (1978): *Rousseau and Marx*. Lawrence & Wishart, Londra; Rowman & Littlefield, Atlantic Highlands, N.J.

Delphy, C. 1977: *The Main Enemy*. Women's Research and Resources Centre, Londra.

Demetz, Peter 1967: *Marx, Engels and the Poets: Origins of Marxist Literary Criticism*. University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Desai, Meghnad 1979: *Marxian Economics*. Basil Blackwell, Oxford; Rowman & Littlefield, Totowa, N. J.

de Ste Croix, G. E. M. 1981: *The Class Strugle in the Ancient Greek World*. Duckworth, Londra; Cornell University Press (1982), Ithaca, N.Y.

Deutscher, Isaac 1949 (1967): *Stalin: A Political Biography*. Oxford University Press, Londra ve New York.

- 1950: *Soviet Trade Unions*. Royal Institute of International Affairs, Londra.

- 1954: *The Prophet Armed: Trotsky*, 1879-1921. Oxford University Press, Londra ve New York.

- 1955 (1969): *"Heretics and Renegades", and other essays*. Cape, Londra; Bobbs-Merrill, Indianapolis.

- 1959: *The Prophet Unarmed: Trotsky*, 1921-1929. Oxford University Press, Londra ve New York.

- 1963: *The Prophet Outcast: Trotsky*, 1929-40. Oxford University Press, Londra ve New York.

- 1964a (1966): *Ironies of History*. Oxford University Press, Londra.

- 1964b (1971): On Internationals and Internationalism. *Marxism in our Time* içinde.

- 1971: *Marxism in our Time*. Cape, Londra; Ramparts Press, Berkeley, Calif.

Diamond, Stanley 1972: Anthropology in Question. *Reinventing Anthropology* içinde, (der.) Dell Hymes. Pantheon, New York.

- (der.) 1979: *Toward a Marxist Anthropology*. Mouton, The Hague.

- 1981: *In Search of the Primitive: A Critique of Civilization*. Transaction, New Brunswick, N.J.

- 1983: *Dahomey: Transition and Conflict in State Formation*. J. E. Bergin, South Hadley, Ma.

Dirlik, Arif 1978: *Revolution and History: The Origins of Marxist Historiography in China 1919-1937*. University of California Press, Berkeley ve Londra.

Djilas, M. 1957: *The New Class*. Thames & Hudson, London; Praeger, New York.

Dmitriev, V. K. 1964 (1974): *Economic Essays on Value Competition and Utility*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Dobb, M. H. 1925: *Capitalist Enterprise and Social Progress*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Hyperion (1980), Westport, Conn.

- 1928: *Wages*. Cambridge University Press, Cambridge. (Gözden geçirilmiş basım 1946 Cambridge University Press, Cambridge; Pitman, New York.)

- 1937: *Political Economy and Capitalism*. Routledge & Kegan Paul, Londra; International Publishers, New York.

- 1946 (1963) *Studies in the Development of Capitalism*. Routledge & Kegan Paul, Londra; International Publishers, New York.

- 1973: *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Dockès, Pierre 1979: *La Libération médiévale*. Paris: Flammarion. (Ing.: *Medieval slavery and liberation*. Methuen Londra; University of Chicago Press (1982), Chicago)

Documents of the First International, cilt. 1-5. 1963-68: Lawrence & Wishart, Londra.

Dolgoff, Sam, der. 1971: *Bakunin on Anarchy*. Vintage, New York.

Domhoff, G. William 1967: *Who Rules America?* Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J.

Dommanget, Maurice 1957: *Les idées politiques et sociales d'Auguste Blanqui*. Rivière, Paris.

Dore, Elizabeth ve Weeks, John 1977: Class Alliances and Class Struggle in Peru. *Latin American Perspectives 4.3*.

- 1976a: International Exchange and the Causes of Backwardness. *Latin American Perspectives 4.2*.

- 1976b: International Exchange and the Causes of Backwardness. *Latin American Perspectives 6.2*.

Draper, Hal 1962: Marx and the Dictatorship of the Proletariat. *Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée 129*.

- 1977: *Karl Marx's Theory of Revolution*. 2 cilt. Monthly Review Press, New York ve Londra.

Droz, J., (der.) 1972: *Histoire générle du socialisme*. Presses Universitaires de France, Paris.

Drucker, P. 1976: *The Unseen Revolution. How Pension Fund Socialism Came to America*. Harper & Row, New York.

Dubiel, Helmut 1978: *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*. Suhrkamp, Frankfurt.

Dubofsky, M. 1969: *We Shall be All: A History of the IWW*. Quadrangle, Chicago.

Duby, Georges 1973 (1974): *The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasant*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; Cornell University Press, Ithaca, N.Y.

Dumenil, G. 1980: *De la valeur aux prix de production*. Economica, Paris.

Dumont, Louis 1967 (1970): *Homo Hierarchicus: The Caste System and its Implications*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; University of Chicago Press, Chicago.

Dunayevskaya, Raya 1964: *Marxism and Freedom from 1776 until Today*. 2. baskı, Twayne, New York.

Durkheim, Émile 1912 (1915): *The Elementary Forms of the Religious Life*. Allen & Unwin, Londra; Macmillan, New York.

Dutt, R. Palme 1940: *India Today*. Gollancz, Londra.

- 1964: *The Internationale*. Lawrence & Wishart, Londra.

Duveau, Georges 1961: *Sociologie de l'Utopie et autres essais*. Presses Universitaires de France, Paris.

Eagleton, Terry 1976a: *Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory*. New Left, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

- 1976b: *Marxism and Literary Criticism*. Methuen, Londra; University of California Press, Berkeley.

- 1981: *Walter Benjamin or, Towards a revolutionary criticism*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Edel, M. 1976: Marx's Theory of Rent: Urban Applications. *Kapitalistate*, Yaz 4/5.

Edholm, F., Harris, O. ve Young, K. 1977: Conceptualising Women. *Critique of Anthropology 9/10*.

Edwards, Stewart, (der.) 1969: *Selected Writings of Pierre-Joseph Proudhon*. Macmillan, Londra; Anchor, Garden City, N. Y.

Elger, Tony 1979: Valorization and "Deskilling": A Critique of Braverman. *Capital and Class 7*.

Elliott, C. F. 1967: Quis Custodiet Sacra? Problems of Marxist Revisionism. *Journal of the History of Ideas 28*.

Elliott, John E. 1981: *Marx and Engels on Economics, Politics and Society*. Goodyear, Santa Monica.

Ellis, J. ve Davies, R. W. 1951: The Crisis in Soviet Linguistics. *Soviet Studies II*.

Elson, Diane, (der.) 1979: *Value: The Representation of Labour in Capitalism: Essays*. CSE Books, Londra; Humanities, Atlantic-Highlands, N.J.

Emmanuel, Arghiri 1969 (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. New Left, Londra; Monthly Review Press, New York.

Enteen, George M. 1978: *The Soviet Scholar-Bureaucrat. M. N. Pokrovski and the Society of Marxist Historians*. Pennsylvania State Press, University Park, PA.

Erard, Z. ve Zygier, G. M. 1978: *La Pologne: une société en dissidence*. Maspero, Paris.

Erlich, Alexander 1960: *The Soviet Industrialization Debate 1924-1928*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.; Oxford University Press, Londra.

Evans, Michael 1975: *Karl Marx*. Allen & Unwin, Londra; Indiana University Press, Bloomington.

Ewen, Frederic 1967: *Bertolt Brecht*. Citadel, New York; Calder & Boyars (1970), Londra.

Favory, F. 1981: Validité des concepts marxistes pour une théorie des sociétés de l'Antiquité: le modèle impérial romain. *Klio 63*.

Fee, T. 1976: Domestic Labour: An Analysis of Housework and Its Relation to the Production Process. *Review of Radical Political Economy 8.2*.

Feher, F., Heller, A. ve Markus, G. 1983: *Dictatorship over Needs*. Basil Blackwell, Oxford; St Martin's, New York.

Femia, Joseph V. 1981: *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness and the Revolutionary Process*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Ferge, Zsuzsa 1979: *A Society in the Making*. Penguin, Londra; M. E. Sharpe, White Plains, N. Y.

Fetscher, Iring 1967 (1970): *Karl Marx and Marxism*. New York:

- 1982: Fortschrittsglaube und Ökologie im Denken von Marx und Engels. *Vom Wohlfahrtsstaat zur neuen Lebensqualität* içinde Köln.

Feuerbach, Ludwig 1841 (1957): *The Essence of Christianity*. Marian Evans (George Eliot) (çev.). Harper & Row, New York.

- 1843 (1966): *Principles of the Philosophy of the Future*. Çeviri ve giriş Manfred H. Vogel. Bobbs Merrill, Indianapolis.

- 1851a (1873): *The Essence of Religion*. Çeviren Alexander Loos. A. K. Butts, New York.

- 1851b (1967): *Lectures on the Essence of Religion*. Çeviren Ralph Manheim. Harper & Row, New York.

- (1967): *The Essence of Faith according to Luther*. Çeviren Melvin

Cherno. Harper & Row, New York.

Filtzer, Donald A. 1978: Preobrazhensky and the Problem of Soviet Transition. *Critique* 9, İlkbahar-Yaz.

Fine, Ben 1975: *Marx's "Capital"*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

- 1979: On Marx's Theory of Agricultural Rent. *Economy and Society 8.3*.

- 1980a: *Economic Theory and Ideology*. Edward Arnold Londra; Holmes & Meier, New York.

- 1980b: On Marx's Theory of Agricultural Rent: A Rejoinder. *Economy and Society 9.3*.

- 1982: *Theories of the Capitalist Economy*. Edward Arnold London; Holmes & Meier, New York.

Fine, Ben ve Harris, Laurence 1976: Controversial Issues in Marxist Economic Theory. Miliband ve Saville, (der.) *Socialist Register* içinde.

- 1979: *Rereading "Capital"*. Macmillan, Londra: Columbia University Press, New York.

Finley, Moses 1973: *The Ancient Economy*. Chatto & Windus, Londra; University of California Press, Berkeley.

- 1980: *Ancient Slavery and Modern Ideology*. Chatto & Windus, Londra; Viking, New York.

Fiori, Giuseppe 1965 (1970): *Antonio Gramsci: Life of a Revolutionary*. New Left, Londra; Dutton (1971), New York.

Firestone, Shulamith 1970: *The Dialectic of Sex*. Morrow, New York; Cape (1971), Londra. Yeni baskı. Women's Press, Londra, 1979.

Firth, Raymond 1972: *The Sceptical Anthropologist? Social Anthropology and Marxist Views on Society*. Oxford University Press, Londra. *Proceedings of the British Academy*, cilt. LVIII'den.

Fishman, William J. 1970: *The Insurrectionists*. Methuen, Londra; Barnes & Noble, Totowa, N.J.

Fisk, Milton 1979: Dialectic and Ontology. J. Mepham ve D. H. Ruben, (der.), *Issues in Marxist Philosophy*, cilt I içinde.

- 1981: Determination and Dialectic. *Critique 13*.

Foley, D. 1982: The Value of Labor-power and the Marxian Transformation Problem. *Review of Radical Political Economy* 14.2.

Footman, David 1946: *The Primrose Path: A Life of Ferdinand Lassalle*. Cresset, Londra; Greenwood, New York (1969) *(Ferdinand Lassalle, Romantic Revolutionary* başlığı altında.)

Foster, John 1974: *Class Struggle and the Industrial Revolution*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; St Martin's, New York.

Foster, W. Z. 1956: *Outline History of the World Trade Union Movement*. International Publishers, New York.

Fourier, Charles 1808 (1968): *La théorie des quatres mouvements*. Oeuvres de Charles Fourier, cilt 1. Éditions Anthropos, Paris.

Frank, André Gunder 1969: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press, New York ve Londra.

Freire, Paolo 1970: *Pedagogy of the Oppressed*. Herder & Herder, New York; Sheed & Ward and Penguin (1972) Londra.

Freud, Sigmund 1930a: The Future of an Illusion. *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* cilt 21. Hogarth, Londra; Norton, New York.

- 1930b: Civilisation and its Discontents. *Standard Edition* cilt 21. Hogarth, Londra; Norton, New York.

- 1932: New Introductory Lectures on Psycho-Analysis. *Standard Edition* cilt 22. Hogarth, Londra; Norton, New York.

Fried, Morton 1966: On the Concepts of "Tribe' and "Tribal Society'. *Transactions of the New York Academy of Sciences series* III, 28.

- 1967: *The Evolution of Political Society*. Random House, New York.

Friedman, Andrew 1977: *Industry and Labour*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Friedman, J. 1976: Marxist Theory and Systems of Total Reproduction. *Critique of Anthropology* sayı 7.

Friedmann, Georges 1936: *La crise du progrès*. Gallimard, Paris.

Friedrich, C.J., (der.) 1966: Revolution. *Nomos* sayı VIII. Atherton, New York.

- Curtis, Michael ve Barber, Benjamin R. 1969: *Totalitarianism in Perspective*: Three Views. Praeger, New York; Pall Mall, Londra.

Frölich, Paul 1939 (1972): *Rosa Luxemburg*. Pluto, Londra; Monthly Review Press, New York.

Fromm, E. 1942: *Fear of Freedom*. Routledge & Kegan Paul, Londra. Amerika baskısı: *Escape from Freedom*. Farrar ve Rinehart, New York1941.

- 1955: *The Sane Society*. Rinehart. New York; Routledge & Kegan Paul, Londra (1956).

- 1961: *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar, New York.

- 1965: *Socialist Humanism*. Doubleday, New York; Allen Lane, Londra (1967).

- 1971: *The Crisis of Psychoanalysis: Essays on Freud, Marx and Social Psychology*. Jonathan Cape, Londra; Holt, Rinehart & Winston, New York.

- 1973: *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt, Rinehart & Winston, New York.

Fuegi, John 1972: *The Essential Brecht*. Hennessy & Ingalls, Los Angeles.

Furtado, Celso 1971: *Development and Underdevelopment*. University of California Press, Berkeley.

Gabel, Joseph 1962: *La Réification*. Éditions de Minuit, Paris.

Galbraith, J. K. 1967: *The New Industrial State*. Hamish Hamilton, Londra; Houghton Mifflin, Boston.

Gandy, G. Ross 1979: *Marx and History: From Primitive Society to the Communist Future*. University of Texas Press, Austin

ve Londra.

Garaudy, Roger 1970: *Marxism and the Twentieth Century*. Collins, Londra; Scribner, New York.

Gardiner, J. 1973: Political Economy of Housework. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists 3.1*.

- Himmelweit S. ve Mackintosh, M. 1975: Women's Domestic Labour. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists 4.2*.

Garegnani, P. 1978: Notes on Consumption, Investment and Effective Demand: A reply to Joan Robinson. *Cambridge Economic Journal 3*, 184-5.

Garlan, Y. 1982: *Les Esclaves en Grèce ancienne*. Maspero, Paris.

Garnsey, P., der. 1980: Non-Slave Labour in Graeco-Roman Antiquity. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, Ek 6.

Gay, Peter 1952: *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein's Challenge to Marx*. Columbia University Press, New York; Oxford University Press, Londra.

Geras, Norman 1971: Essence and Appearance: Aspects of Fetishism in Marx's Capital. *New Left Review 65*.

- 1972: Althusser's Marxism: An Account and Assessment. New *Left Review 71*.

- 1976: *The Legacy of Rosa Luxemburg*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Geremek, B. 1968: *Le Salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe-XIVe siècles*. Mouton, Lahey.

Gerratana, Valentino 1977: Althusser and Stalinism. *New Left Review 101-2*.

Gerth, H. ve Mills, C. Wright, (der.) 1947: *From Max Weber*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Oxford University Press, New York.

Getzler, Israel 1967a: *Martov: A Political Biography of a Russian Social Democrat*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

- 1967b: *The Mensheviks*. Problems of Communism 6.

- 1980: Martov e I menscevichi prima e dopo la rivoluzione. *Storia del Marxismo*, III. Einaudi, Torino.

Geuss, Raymond 1982: *The Idea of a Critical Theory*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Ghose, Sanker 1973: *Socialism, Democracy and Nationalism in India*. Allied Publlshers, Bombay.

Giap, General Vo Nguyen 1964: *Dien Bien Phu*. Foreign Languages Publishing House, Hanoi.

Giardina, A. 1982: Lavoro e storia sociale: antagonismi e alleanze dall'ellenismo al tardo antico. *Opus 1*.

Giddens, Anthony 1973: *The Class Structure of the Advanced Societies*. Hutchinson, Londra; Harper & Row, New York.

- 1981: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Macmillan, Londra; University of California Press, Berkeley.

- (der.) 1974: *Positivism and Sociology*. Heinemann, Londra.

Gilman, A. 1981: The Development of Social Stratification in Bronze Age Europe. *Current Anthropology 22*.

Giraud, Pierre-Noel 1978: L'Économie Politique des régimes de type Soviétique. *Le Monde Diplomatique* (Ağustos).

Girault, Jacques 1970: *Paul Lafargue; textes choisies*. Éditions sociales, Paris.

Girling, J. L. S. 1969: *People's War*. Allen & Unwin, Londra; Praeger, New York.

Glezerman, G., ve d. 1959: *Historical Materialism*. Moskova, 1959.

- 1960: *The Laws of Social Development*. Foreign Languages Publishing House, Moskova.

Glombowski, J. 1976: Extended Balanced Reproduction and Fixed Capital. *Mehrwert 2*.

Glucksmann, André 1972: A Ventriloquist Structuralism. *New Left Review 72*.

Godelier, Maurice 1966 (1972): *Rationality and Irrationality in Economism*. New Left, Londra; Monthly Review Press, New York.

- 1977: *Perspectives in Marxist Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.

Gold, D., Lo, C. ve Wright, E. O. 1975. Recent Developments in Marxist Theories of the State. *Monthly Review* 27 sayı 5-6.

Goldmann, Lucien 1948 (1971): *Immanuel Kant*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1952 ve 1966 (1969): *The Human Sciences and Philosophy*. Cape, Londra.

- 1956 (1967): *The Hidden God*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- 1959: *Recherces dialectiques*. Gallimard, Paris.

- 1964 (1975): *Towards a Sociology of the Novel*. Tavistock, Londra.

- 1970a: *Marxisme et sciences humaines*. Gallimard, Paris.

- 1970b: *Structures mentales et création culturelle*. Editions Anthropos, Paris.

- 1971 (1976): *Cultural Creation in Modern Society*. Telos, St Louis, Missouri; Basil Blackwell, Oxford (1977).

- 1977: *Lukács and Heidegger*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- 1981: *Method in the Sociology of Literature*. Basil Blackwell, Oxford; Telos, Washington.

Goldsmith, Maurice 1980: *Sage: A Life of J. D. Bernal*. Hutchinson, Londra.

- ve McKay, A. L. 1966: *The Science of Science*. Penguin, London; Simon & Schuster, New York.

Goode, Patrick 1979: *Karl Korsch*. Macmillan, Londra.

Gordon, D. ve d. 1982: Four Ways to Change the Corporations. *The Nation*, 15, Mayıs.

Gordon, R. 1971: A Rare Event. *Survey of Current Business* 52.7, II. kısım.

Gorz, André 1967: *Strategy for Labor*. Beacon, Boston.

Gottschalch, Wilfried 1962: *Strukturveränderungen der Gesellschaft und politisches Handeln in der Lehre von Rudolf Hilferding*. Duncker & Humblot, Berlin.

Gough, I. 1972: Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour. *New Left Review 76*.

- 1973: On Productive and Unproductive Labour: A Reply. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* II.7.

- ve Harrison, J. 1975: Unproductive Labour and Housework Again. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* 4.1.

Gough, Kathleen 1971: Nuer Kinship: A Reexamination. Beidelman, (der.), *The Translation of Culture: Essays in Honor of E.E. Evans-Pritchard* içinde.

- 1975: The Origin of the Family. Reiter, (der.), *Toward an Anthropology of Women* içinde.

Goulbourne, Harry 1979: *Politics and State in the Third World*. Macmillan, Londra.

Gould, C.C. 1978: *Marx's Social Ontology*. MIT Press, Cambridge, Mass. ve Londra.

Graham, Loren R. 1973: *Science and Philosophy in the Soviet Union*. Knopf, New York; Allen Lane, Londra.

Gramsci, Antonio 1920: *Articles in Ordine Nuovo*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1929-35 (1971): *Selections from the Prison Notebooks*, (der.) Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1949: *Note sul Machiavelli sulla politica e sullo Stato moderno*. Einaudi, Turin.

- 1957: *"The Modern Prince" and Other Writings*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1973: *L'alternativa pedagogica*. La Nuova Italia, Floransa.

- 1975: *Quaderni del Carcere* I-IV. Einaudi, Turin. (Hapishane notlarının tüm versiyonlarının eksiksiz eleştirel baskısı.)

- 1977: *Selections from Political Writings 1910-1920*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1978: *Selections from Political Writings 1921-1926*. Lawrence & Wishart, Londra.

Green, F. ve Nore, P., (der.) 1979: *Issues in Political Economy*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Green, S. 1981: *Prehistorian: A Biography of V. Gordon Childe*. Moonraker, Wiltshire.

Greenberg, David F., (der.) 1981: *Crime and Capitalism: Readings in Marxist Criminology*. Mayfield, Paolo Alto, Calif.

Gregory, D. 1978: *Ideology, Science and Human Geography*. Hutchinson, Londra; St Martin's, New York.

Gregory, P.R. ve Stuart, R.C. 1981: *Soviet Economic Structure and Performance*. Harper & Row, New York.

Grünberg, Carl 1910-1930: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. 15 cilt. C.L. Hirschfeld. *Inderband* zur: Akademische Druck- und Verlaganstalt, Graz/Limmet Verlag, Leipzig 1973.

Guérin, Daniel 1970: *Anarchism*. Monthly Review Press, New York.

Guevara, E. (Che) 1967: *Guerrilla Warfare*. Monthly Review Press, New York ve Londra.

Gupta, Sobhanlal Datta 1980: *Comintern India and the Colonial* Question 1920-37. K.P. Bagchi, Kalkūta.

Gurland, A. R. L. 1941: Technological Trends and Economic Structure under National Socialism. *Studies in Philosophy and Social Science 9*.

Gurvitch, Georges 1963: *La vocation actuelle de la sociologie*. Presses Universitaires de France, Paris.

Guterman, Norman ve Lefebvre, Henri 1936: *La Conscience mystifiée*. Gallimard, Paris.

Habermas, Jürgen 1962: *Strukturwandel des Öffentlichkeit*. Luchterhand, Neuwied.

- 1963 (1974): *Theory and Practice*. Heinemann, Londra; Beacon, Boston, Mass.

- 1968a: (1970): *Toward a Rational Society*. Heinemann, Londra; Beacon, Boston, Mass.

- 1968b (1971): *Knowledge and Human Interests*. Heinemann, Londra; Beacon, Boston, Mass.

- 1971: *Philosophisch-politische Profile*. Suhrkamp, Frankfurt.

- 1973 (1976): *Legitimation Crisis*. Heinemann, Londra; Beacon, Boston, Mass.

- 1976 (1979): *Communication and the Evolution of Society*. Heinemann, Londra; Beacon, Boston, Mass.

- 1981: *Theorie des Kommunikativen Handelns*.

- (der.) 1968: *Antworten auf Herbert Marcuse*. Suhrkamp, Frankfurt.

Halmson, L. H. 1955: *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.; Oxford University Press, Londra.

- (der.) 1974 (1976): *The Mensheviks: From the Revolution of 1917 to the Outbreak of the Second World War*. University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Halthcox, John P. 1971: *Communism and Nationalism in India: M. N. Roy and Comintern Policy 1920-39*. Princeton University Press, Princeton, N.J.; Oxford University Press, Bombay.

Hall, Stuart 1977: Rethinking the Base and Superstructure Metaphor. J. Bloomfield, (der.), *Class, Hegemony and Party* içinde.

- ve d. 1978: *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*. Macmillan, Londra; Holmes & Meier, New York.

Hammond, T. T. 1957: *Lenin on Trade Unions and Revolution*. Columbia University Press, New York; Oxford University Press, Londra.

Hannak, Jacques 1965: *Karl Renner und seine Zeit*. Europa Verlag, Viyana.

Hardach, Gerd ve Karras, Dieter 1975 (1978): *A Short History of Socialist Economic Thought*. Edward Arnold, Londra; St Martin's, New York.

Harding, N. 1977 (1982): *Lenin's Political Thought*. 2 cilt. (1. si). Macmillan. Londra; St Martin's, New York.

Harman, C. 1980: *Theories of Crisis*. International Socialism 2.9, 45-80.

Harrington, M. 1972: *Socialism*. Saturday Review Press, New York.

- 1979: The Democratic Socialist Organizing Committee and the Left. *Socialist Review*.

Harris, Laurence 1976: On Interest, Credit and Capital. *Economy and Society 5.2*.

Harrison, John F.C. 1969: *Robert Owen and the Owenites in Britain and America*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Schribner, New York (*Quest for the New Moral World* başlığı altında).

- 1973: Political Economy of Housework. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists* 3.1.

Hartick, Hans-Peter, (der.) 1977: *Karl Marx über Formen vorkapitalischer Produktion*. Campus Verlag, Frankfurt am Main ve New York.

Harvey, David W. 1973: *Social Justice and the City*. Edward Arnold. Londra; John Hopkins University Press, Baltimore.

- 1982: *The Limits to Capital*. Basil Blackwell, Oxford; University of Chicago Press, Chicago.

Haseler, S. 1969: *The Gaitskellites: Revisionism in the British Labour Party*. Macmillan, Londra.

Haupt, G., Lowy, M. ve Weill, C., (der.) 1974: *Les Marxistes et la question nationale, 1848-1914*. Maspero, Paris.

Haupt, G. ve Marie, J.J. 1974: *Makers of the Russian Revolution*. George Allen & Unwin, Londra; Cornell University Press, Ithaca, N.Y.

Havemann, Robert 1980: *Morgen die Industriegesellschaft am Scheidewege, Kritik und reale Utopie*.

Hay, Douglas, Lineebaugh, Peter, Rule, John G., Thompson, E.P. ve Winslow, Cal 1975: *Albion's Fatal Tree: Crime and Society in Eighteenth-Century England*. Allen Lane, Londra; Pantheon, New York.

Hazard, John N., 1969: *Communists and their law: a Search for the Common Core of the Legal Systems of the Marxian Socialist States*. University of Chicago Press, Chicago.

Hegedûs, A., ve d. 1974 (1976): *Die Neue Linke in Ungarn*. 2 cilt. Merve, Berlin.

- 1976: *Socialism and Bureaucracy*. Allison & Busby, Londra; St Martin's, New York.

Hegel, G. W. F. 1807 (1931): *The Phenomenology of Mind*. Allen & Unwin, Londra ve New York; Humanities, New York (1946).

- 1812-16 (1929): *Science of Logic*. cilt. 2. Allen & Unwin, Londra; Macmillan, New York.

- 1821 (1942): *Philosophy of Right*. Oxford University Press, Oxford.

Heidegger, M. 1927 (1967): *Being and Time*. Basil Blackwell, Oxford; Norton, New York.

Heilbroner, R.L. 1980: *Marxism: For and Against*.

Heinen, H., der. 1980: *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der sowjetischen Forschung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Heintel, Peter 1967: *Systme und Ideologie: Der Austromarxismus im Spiegel der Philosophie Max Adlers*. Verlag R. Oldenbourg, Münih.

Heitman, Sidney 1969: *Nikolai I. Bukharin: A Bibliography with Annotations*. Hoover Institution, Stanford.

Held, David 1980: *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*. Hutchinson, Londra; University of California Press, Berkeley.

Heller, Agnes 1976: *The Theory of Need in Marx*. Allison & Busby, Londra; St Martin's, New York.

- (der.) 1983: *Lukács Revalued*. Basil Blackwell, Oxford; Columbia University Press, New York.

Henderson, W.O. 1976: *The Life of Friedrich Engels*. 2 cilt. Frank Cass, Londra.

Herzen, A. 1852 (1956): The Russian People and Socialism. *Selected Philosophical Works* s. 470-502 içinde. Foreign Languages Publishing House, Moskova.

Herzog, Philippe 1971: Le rôle de l'état dans la société capitaliste actuelle. *Économie et politique* 200-201.

Hess, Moses 1843 (1921): Philosophie der Tat. T. Zlocisti, *Moses Hess - Sozialistische Aufsätze* içinde. Wellverlag, Berlin.

Hexter, J.H. 1961: *Reappraisals in History*. Northwestern University Press, Evanston, Ill; Longman, Londra.

Hilferding, Rudolf 1904 (1949): *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*. P. Sweezy. (der.) Augustus Kelly, New York; Merlin, Londra (1975).

- 1910 (1981): *Finance Capital*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- 1915: Arbeitsgemeinschaft der Klassen. *Der Kampf 8*.

- 1924: Probleme der Zeit. *Die Gesellschaft 1.1*.

- 1940: State capitalism or totalitarian state economy? *Socialist Courier*, New York. *Modern Review 1*. Yeniden basım (1947).

- 1941 (1954): *Das historische Problem*. Bitmemiş çalışma, ilk baskısı. *Zeitschrift für Politik* sayı 1 içinde.

Hill, J.E. Christopher 1964: *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*. Secker & Waarburg, Londra; distr. Schocken, New York.

Hilton, R.H. 1969 (1982): *The Decline of Serfdom in Medieval England*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

- 1973: *Bond Men made Free*. Temple Smith, Londra; Viking, New York.

- 1978: A Crisis of Feudalism. *Past and Present 80*.

- (der.) 1976: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Himmelweit, S. 1974: The Continuing Saga of the Falling Rate of Profit - A Reply to Mario Cogoy. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists II.9*.

Hindess, Barry ve Hirst, Paul Q. 1975: *Pre-Capitalist Modes of Production*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- 1977: *Mode of Production and Social Formation: An Autocritique*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Hirsch, Helmut 1980: *Marx und Moses, Karl Marx zur 'Judenfrage' und zu Juden*. Peter D. Lang, Frankfurt a.M., Bern, Cirencester/UK.

Hobsbawm, Eric 1964a: *Labouring Men*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; Basic Books, New York.

- 1964b: *Introduction to Karl Marx, Pre-Capitalist Economic Formations*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1968: *Industry and Empire*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; Pantheon, New York.

- 1973: *Revolutionaries*. Weidenfeld Nicolson, Londra; Pantheon, New York.

- (der.) 1977: *The Italian Road to Socialism. Interview with Giorgio Napolitano*. Journeyman Press, Londra; Lawrence Hill, Westport, Conn.

- (der.) 1978-82 (1980-): *The History of Marxism*. Harvester, Brighton; Indiana University Press, Bloomington. (*Storia del Marxismo*'den çeviri. Einaudi, Turin.)

Hodgkin, Dorothy 1980: J.D. Bernal. *Biographical Memoirs of the Fellows of the Royal Society 26*.

Hodgkin, Thomas 1981: *Vietnam: the Revolutionary Path*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Hodgson, G. 1974: The Theory of the Falling Rate of Profit. *New Left Review 84*.

- 1975: *Trotsky nd Fatalistic Marxism*. Spokesman, Nottingham.

- 1977: *Socialism and Parliamentary Democracy*. Spokesman, Nottingham.

Hodgson, Marshall G.S. 1974: *The Venture of Islam*. 3 cilt. University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Holton, B. 1976: *British Syndicalism 1900-1914*. Pluto, Londra.

Holton, R. 1981: Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism. *Theory and Society 10.6*.

Honjo, Eijiro 1935 (1965): *The Social and Economic History of Japan*. Russell & Russell, New York.

Horkheimer, Max 1939: Die Juden und Europa. *Zeitschrift für Sozialforschung 8*.

- 1947 (1974): *Eclipse of Reason*. Oxford University Press, New York. Seabury, Yeni basım, New York.

- 1968 (1972): *Critical Theory*. Herder & Herder, New York. (Bu cilt "Art and Mass Culture", "Authority and the Family" ve "Traditional and Critical Theory"yi içerir.)

- 1974: *Notizen 1950 bis 1969 und Dämmerung*. Oprecht und Helbling, Zürih.

- ve Adorno, Theodor W. 1947 (1973): *Dialectic of Enlightenment*. John Cumming (çev.). Allen Lane, Londra; Seabury, New York.

Horowitz, D. (der.) 1968: *Marx and Modern Economics*. MacGibbon & Kee, Londra; Modern Reader Paperbacks, New York.

- (der.) 1971: *Isaac Deutscher: The Man and his Work*. Macdonald, Londra.

Horowitz, Irving L. 1961: *Radicalism and the Revolt Against Reason*. Roulledge & Kegan Paul, Londra; Humanities, New York. (Sorel'in *The Decomposition of Marxism* çevirisini de içerir.)

- (der.) 1970: *Masses in Latin America*; Oxford University Press, New York.

Horvat, B. Supek, R. ve Markovic, M. 1975: *Self-governing Socialism*. 2 cilt. International Arts and Sciences Press, White Plains, N.Y.

Houtart, François ve Lemercinier, Geneviève 1980: *The Great Asiatic Religions and their Social Functions*. Université Catholique, Louvain.

Howard, Dick, (der.) 1971: *Selected Political Writings of Rosa Luxemburg*. Monthly Review Press, New York ve Londra.

Hsiung, James Chieh 1970: *Ideology and Practice. The Evolution of Chinese Communism*. Praeger, New York.

Hudson, Wayne 1982: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*. St Martin's. New York; Macmillan, Londra.

Hughes, H. S. 1959: *Consciousness and Society*. MacGibbon & Kee. Londra; Knopf, New York.

Humphrey, Richard 1951: *Georges Sorel: Prophet Without Honor*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Humphreys, J. 1977: Class Struggle and the Persistence of the Working Class Family. *Cambridge Journal of Economics 1.3*.

Hunt, Alan, (der.) 1980: *Marxism and Democracy*. Lawrence & Wishart, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Hunt, E. ve Schwartz, J., (der.) 1972: *A Critique of Economic Theory*. Penguin, Londra.

Hunt, Richard N. 1974: *The Political Ideas of Marx and Engels*. Macmillan, Londra; University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Hussain, Athar ve Tribe, Keith 1981: *Marxism and the Agrarian Question*. 2 cilt. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Huxley, Julian 1949: *Soviet Genetics and World Science: Lysenko and the Meaning of Heredity*. Chatto & Windus, Londra; Schuman, New York.

Hyman, R. 1971: *Marxism and the Sociology of Trade Unionism*. Pluto, Londra.

- 1972: *Strikes*. Fontana, Londra; Watts Franklin, New York.

- 1980: Theory in Industrial Relations: Towards a Materialist Analysis.

P. Boreham ve G. Dow, (der.), *Work and Inequality* cilt 2 içinde. Macmillan, Melbourne.

Hyppolite, Jean 1955 (1969): *Studies on Marx and Hegel*. Heinemann, Londra; Basic, New York.

Iggers, G.C., (der.) 1829 (1958): *Doctrine of Saint Simon, An Exposition, First Year*. Beacon, Boston.

International Sociological Association 1977: *Scientific-Technological Revolution: Social Aspects*. Sage, Londra ve Beverley Hills, Calif.

Ionescu, G. ve Gellner, E., (der.) 1969: *Populism*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; St Martin's, New York.

Israel, Joachim 1972: *Der Begriff Entfremdung*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.

Itoh, Makoto 1980: *Value and Crisis, Essays on Marxian Economics in Japan*. Pluto, Londra; Monthly Review Press, New York.

Jackson, J. Hampden 1943: *Jean Jaurès, his Life and Work*. Allen & Unwin, Londra.

Jacoby, Russell 1971: Towards a Critique of Automatic Marxism: The Politics of Philosophy from Lukács to the Frankfurt School. *Telos 10*.

- 1974: Marxism and the Critical School. *Theory and Society 1*.

- 1975: The politics of crisis theory. *Telos 23*.

- 1981: *Dialectic of Defeat: Contours of Western Marxism*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Jameson, Frederic 1971: *Marxism and Form: Twentieth-Century Dialectical Theories of Literature*. Princeton University Press, Princeton, N.J. ve Londra.

Jaurès, Jean 1898-1902 (1922-4): *Histoire Socialiste*, Albert Mathiez. (der.) Librairie de l'humanité, Paris.

- 1899: *Le socialisme et l'enseignment*. G.Bellais, Paris.

- 1901: *Études socialistes*. Cahiers de la quinzaine, Paris.

- 1910: *L'Armée nouvelle*. Rouff, Paris.

Jaworskyj, M., (der.) 1967: *Soviet Political Thought: An Anthology*. Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra.

Jay, Martin 1973: *The dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*. Little Brown, Boston.

Jessop, Bob 1962: *The Capitalist State*. Martin Robertson, Oxford; New York University Press, New York.

Jha, D. N. 1976: Temple and Merchants in South India c.A.D. 900-A.D. 1300. Barun De, *a.g.e.* içinde.

Jocteau, G.C. 1975: *Leggere Gramsci: Una guida alle interpretazioni*. Feltrinelli, Milan.

Johnson, C. 1974: *Icarian Communism in France: Cabet and the Icarians, 1839-1851*. Cornell University Press, Ithaca, N.Y.

Johnston, R.J., (der.) 1981: *The Dictionary of Human Geography*. Basil Blackwell, Oxford; Free Press, New York.

Johnstone, Monty 1967: Marx and Engels and the Concept of the Party. *Socialist Register 4*.

- ve d. 1979: Conflicts between Socialist Countries. *Marxism Today* Ağustos.

Joll, James 1955 (1975): *The Second International 1889-1914*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Joravsky, David 1961: *Soviet Marxism and Natural Science 1917-1932*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Columbia University Press, New York.

- 1970: *The Lysenko Affair*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

- 1977: The Mechanical Spirit: the Stalinist marriage of Pavlov to Marx. *Theory and Society 4*.

Jordan, Z. A. 1967: *The Evolution of Dialectical Materialism*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Josephon, Eric ve Josephon, Mary, (der.) 1962: *Man Alone: Alienation in Modern Society*. Doubleday, New York.

Kahn, J. ve Llobera, J.R. 1982: *The Anthropology of Pre-capitalist Societies*. Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Kalecki, Michael 1954: *Theory of Economic Dynamics*. Allen & Unwin, Londra; Rinehart, New York.

- 1971: *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Kamenka, Eugene 1969: *Marxism and Ethics*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

- 1970: *The Philosophy of Ludwig Feuerbach*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Praeger, New York.

- ve Tay, Alice Erh-Soon 1978: Socialism, Anarchism and Law. Eugene Kamenka, Robert Brown ve Alice Erh-Soon Tay, (der.), *Law and Society: The Crisis in Legal Ideals* içinde. Edward Arnold, Londra; St Martin's, New York.

Kangrga, Milan 1967: Das Problem der Entfremdung in Marx' Werk. *Praxis 1*.

Kann, R.A. 1950: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1948*. University of Columbia Press, New York.

Kant, Immanuel 1781 (1964): *Critique of Pure Reason*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Katz, N. ve Kemnitzer, D.S. 1979: *New Directions in Political Economy: An Approach from Anthropology*, (der.) Leons ve Rothstein. Greenwood, Westport, Conn. ve Londra.

Kautsky, Karl 1887 (1912): *Karl Marx: Ökonomische Lehren*. Dietz, Berlin.

- 1890 (1910): *The Class Struggle*. C.H. Kerr, Chicago.

- 1899 (1970): *La question agraire*. Maspero. Paris; İspanyolca çevirisi *La Question Agraria*. Editorial Latina, Bogotá (1976).

- 1899: *Bernstein und das sozialdemokratische Programm: Eine Antikritik*. Dietz, Stuttgart.

- 1902 (1916): *The Social Revolution*. Charles H. Kerr, Chicago.

- 1906 (1916): *Ethics and the Materialist Conception of History*. Charles H. Kerr, Chicago.

- 1908 (1925): *Foundations of Christianity: A Study in Christian Origins*. Orbach & Chambers, Londra; International Publishers, New York.
- 1909: *The Road to Power*. A.M. Simon (çev.). S.A. Bloch, Chicago.
- 1914: *Der politische Massentreik*. Buchhandlung Vorwärts, Berlin.
- 1918 (1919): *The Dictatorship of the Proletariat*. University of Michigan Press, Ann Arbor; National Labour Press, Manchester.
- 1920: *Terrorism and Communism*. National Labour Press, Manchester; Hyperion (1973), Westport, Conn.
- 1927: *Die materialistische Geschichtsauffassung in der Staat und die Entwicklung der Menschheit*. Dietz, Berlin.

Kay, G. 1975: *Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Kelly, Alfred 1981: *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany 1860-1914*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C.

Kelly, Michael 1982: *Modern French Marxism*. Basil Blackwell, Oxford; Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Kemp, T. 1967: *Theories of Imperialism*. Dobson, Londra.

Kidron, M. ve Segal, R. 1981: *The State of the World Atlas*. Pluto, Londra; Simon Schuster, New York.

Kiernan, V. G. 1974: *Marxism and Imperialism*. Edward Arnold, Londra; St Martin's, New York.

Kim, Soo Haeng 1982: The Theory of Crisis. A Critical Appraisal of some Japanese and European Reformulations. Basılmamış inceleme. University of London.

Kindersley, R. 1962: *The First Russian Revisionists. A Study of Legal Marxism in Russia*. Oxford University Press, Oxford.

Kitching, G. 1982: *Development and Underdevelopment in Historical Perspective*. Methuen, New York.

Klejn, L. S. 1977: A Panorama of Theoretical Archaelogy. *Current Anthropology 18*.

Kliem, Manfred, (der.) 1968: *Marx und Engels über Kunst und Literatur*. 2 cilt. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main.

Klingender, Francis D. 1947 (1968): *Art and the Industrial Revolution*. Adams & Dart, Londra; A.M. Kelley, New York.

Kloosterboer, W. 1960: *Involuntary Labour after the Abolition of Slavery*. E.J. Brill, Leiden.

Klugman, James 1970: Lenin's Approach to the Question of Nationalism and Internationalism. *Marxism Today* Ocak-Şubat.

Knei-Paz, B. 1978: *The Social and Political Thought of Leon Trotsky*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Kojève, A. 1947: *Introduction à la lecture de Hegel*. Gallimard, Paris.

Kolakowski, Leszek 1958 (1969): Karl Marx and the Classical Definition of Truth. *Marxism and Beyond* içinde. Pall Mall, Londra.

- 1960: *Der Mensch ohne Alternative*. Über die Richtigkeit der Maxime "Der Zweck heiligt die Mittel". Piper, Münih.
- 1968: *Toward a Marxist Humanism*. Grove, New York.
- 1978: *Main Currents of Marxism*. 3 cilt. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Kollontai, Alexandra 1977: *Selected Writings*. Allison & Busby, Londra; Lawrence Hill, Westport, Conn.

Konrád, George ve Szelényi, Ivan 1979: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovnovitch, New York; Harvester, Brighton.

Korner, S. 1955: *Kant*. Penguin, Londra ve Baltimore.

Korsch, Karl 1922: *Arbeitsrecht für Betriebsräte*. Vereinigung Internationaler Verlagsanstalten, Berlin.

- 1923 (1970): *Marxism and Philosophy*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.
- 1929: *Die materialistische Geschichtsauffassung*. C. L. Hirschfeld, Leipzig.
- 1938 (1967): *Karl Marx*. Chapman & Hall, Londra; Wiley, New York. Gözden geçirilmiş Almanca baskı. Europäische Verlgsanstalt, Frankfurt.
- 1950 (1965): Zehn Thesen über Marxismus heute. *Alternative 41*.
- 1969: *Schriften zur Sozialisierung*. Euuropäische Verlagsanstalt, Frankfurt.

Kosambi, D.D. 1944: Caste and Class in India. *Science and Society 8.3*.

- 1956: *An Introduction to the Study of Indian History*. Popular Book Depot, Bombay.
- 1962: *Myth and Reality: Studies in the Formation of Indian Culture*. Popular Prakashan, Bombay.

Koshimura, Shinzaburo 1975: *Theory of Capital Reproduction and Accumulation*. Kitchener, Ontario: DPG Publishing, Kitchener, Ontario.

Kosik, Karl 1963 (1976): *Dialectics of the Concrete*. Reidel, Dordrecht ve Boston.

Kotz, David 1978: *Bank Control of Large Corporations in the United States*. University of California Press.

Krader, Lawrence, (der.) 1972: *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. Assen, Van Gorcum.

Kreissig, H. 1982: *Geschichte des Hellenismus*. Akademie Verlag, Berlin.

Kroeber, Alfred 1948: *Anthropology*. Harcourt Brace Jovanovitch, New York.

- (der.) 1953: *Anthropology Today: An Encyclopaedic Inventory*. University of Chicago Press, Chicago.

Kropotkin, P. A. 1970: *Selected Writings on Anarchism and Revolution*. MIT Press. Cambridge, Mass. ve Londra.

Kuchenbuch, L. ve Michael, B., (der.) 1977: *Feudalismus-Materialen zur Theorie and Geschichte*. M. Ullstein, Frankfurt.

Kuczynski, J. 1967: *The Rise of the Working Class*. Weidenfeld

& Nicolson. Londra; McGraw Hill, New York.

Kuhn, Thomas S. 1970: *The Structure of Scientific Revolutions*. 2. baskı. University of Chicago Preses, Chicago ve Londra.

Kühne, Karl 1979: *Economics and Marxism*. 2 cilt. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Kula, Witold 1962 (1976): *Economic Theory of the Feudal System*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Kunzli, Arnold 1968: *Karl Marx - Eine Psychographie*. Europa Verlag, Viyana.

Kuusinen, O., (der.) 1961: *Fundamentals of Marxism-Leninism*. Lawrence & Wishart, Londra.

Labedz, L., (der.) 1962: *Revisionism*. Allen & Unwin, Londra; Praeger, New York.

Labriola, Antoino 1895, 1896 (1904): *Essays on the Materialist Conception of History*. C. H. Kerr, Chicago.

- 1898 (1907): *Socialism and Philosophy*. C H. Kerr, Chicago.

Laclau, E. 1971 (1977): Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review 67*. (*Politics and Ideology in Marxist Thought* içinde yeniden basıldı.)

- 1977: *Politics and Ideology in Marxist Thought*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Lafargue, Paul 1883 (1907): *The Right to be Lazy*. (Yeni basım 1975.) Charles H. Kerr, Chicago.

- 1895 (1910): *Origine et évolution de la propriété*. İng. baskısı: *The Evolution of Property from Savagery to Civilisation*. Charles H. Kerr, Chicago. (İlkin Fergus takma adıyla *Nouvelle Revue* Paris'de bir makale dizisi olarak yayımlanmıştır.)

- (1959-60): *Frederick Engels, Paul ve Laura Lafargue*. Correspondence. 3 cilt. Foreign Languages Publishing House, Moskova.

Laing, David 1978: *The Marxist Theory of Art*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Lane, D.S. 1981: *Leninism: A Sociological Interpretation*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Lange, Oskar 1963: *Political Economy*. Pergamon, Oxford.

Lange, Peter ve Maurizio, Vannicelli 1981: *Eurocommunism: A Case Book*. Allen & Unwin, Londra ve Boston.

Langevin, Paul 1950: *La pensée et l'action*. Éditeuurs français réunis, Paris.

Larrain, Jorge 1979: *The Concept of Ideology*. Hutchinson, Londra; University of Georgia Press, Atina, GA.

- 1983: *Marxism and Ideology*. Macmillan, Londra.

Leacock, E.B. 1972: *"Introduction to Engels", The Origin of the Family*. International Publishers, New York.

- 1981: Marxism and Anthropology. Bertell Ollman ve Edward Vernoff, (der.), *The Left Academy* içinde. McGraw Hill, New York ve Londra.

- 1982: *Myths of Male Dominance*. Monthly Review, New York.

- 1983: Interpreting the Origins of Gender Inequality: Conceptual and Historical Problems. *Dialectial Anthropology 7.4*.

Lecourt, D. 1977: *Proletarian Science. The Case of Lysenko*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Lefebvre, H. 1939: *Le matérialisme dialectique*. Alcan, Paris.

- 1965: *Métaphilosophie prolégomènes*. Éditions de Minuit, Paris.

- 1972: *Le Droit et la ville: suivi de Espace et politique*. Anthropos, Paris.

Leff, Gordon 1969: *History and Social Theory*. Merlin, Londra.

Lehning, Arthur, (der.) 1973: *Michael Bakunin: Selected Writings*. Cape, Londra; Grove, New York.

Leiss, William 1972: *The Domination of Nature*. George Braziller, New York.

Leith, J.A., (der.) 1976: *Images of the Commune*. McGill-Queen's University Press, Montreal ve Londra.

Lenin, V.I. (*Collected Works* 45 cilt. Foreign Languages Publishing House, Moskova,1960-63; Progress Publishers, Moskova, 1964-70.)

- 1893a (1960): On the So-called "Market Question". *CW 1*.

- 1893b (1960): What the "Friends of the People" are and how they fight the Social-Democrats. *CW 1*.

- 1894 (1960): The Economic Content of Narodism. *CW 1*.

- 1895-1916 (1961): Philosophical Notebooks. *CW 38*.

- 1897 (1960): A Characterization of Economic Romanticism. *CW 2*.

- 1899a (1960): Apropos of the Profession de Foi. *CW 4*.

- 1899b (1960): The Development of Capitalism in Russia: The Process of the Formation of a Home Market for Larger-Scale Industry. *CW 3*.

- 1899c (1960): Retrograde Trend in Russian Social-Democracy. *CW 4*.

- 1901 (1961): A Talk with Defenders of Economism. Iskra 12 (Aralık). *CW 5*.

- 1902 (1961): What is to be done? (broşür). *CW 5*.

- 1905 (1967): *On Literature and Art*. Progress. Moskova.

- 1907 (1962): The Agrarian Programme of Social Democracy in the First Russian Revolution. *CW 13*.

- 1908 (1962): Materialism and Empirio-Criticism. *CW 14*.

- 1908 (1963): Inflammable Material in World Politics. *CW 15*.

- 1909 (1963): The Attitude of the Workers' Party Towards Religion. *CW 15*.

- 1912 (1963): Democracy and Narodism in China. *CW 18*.

- 1913a (1963): The Question of Ministry of Education Policy. *CW 19*.

- 1913b (1963): The Working Class and neo-Malthusianism. *CW 19*.

- 1914a (1964): The Position and tasks of the Socialist International. *CW 28*.

- 1914b (1964): The War and Russian Social-Democracy. *CW 21*.

- 1915 (1964): The collapse of the Second International. *CW 21.*
- 1914-16 (1961): Conspectus of Hegel's Book The Science of Logic. *CW 38.*
- 1916 (1964): Imperialism: the Highest Stage of Capitalism. *CW 22.*
- 1917a (1964): Report on the Present Situation and the Attitude Towards the Provisional Government. *CW 24.*
- 1917b (1964): Can the Bolsheviks Retain State Power? *CW 26.*
- 1917c (1969): The State and Revolution. *CW 25.*
- 1918a (1965): The Immediate Tasks of the Soviet Government. *CW 27.*
- 1918b (1965): The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky. *CW 28.*
- 1919 (1965): Report to the 7th All-Russian Congress of Soviets. *CW 30.*
- 1920a (1966): "Left Wing" Communism - An Infantile Disorder. *CW 31.*
- 1920b (1966): On Polytechnical Education. Notes on Theses by Nadezhda Konstantinovna. *CW 36.*
- 1920c (1966): Speech at 3rd Komsomol Congress, 2 October 1920. *CW 31.*
- 1920d (1966): The Tasks of the Youth Leagues. *CW 31.*
- 1922. Notes for a Speech on March 27.
- (1962): *The National-Liberation Movement in the East.* Foreign Languages Publishing House, Moskova.
- (1970): *Questions of National Policy and Proletarian Internationalism.* Progress, Moskova.
- 1970: *On Trade Unions.* Progress, Moskova.
- ve Gorky, M. 1973: *Letters, Reminiscences, Articles.* Progress, Moskova.

Leser, Norbert 1968: *Zwischen Reformismus und Bolschewismus. Der Austromarxismus als Theorie und Praxis.* Europa Verlag, Viyana.

Lévi-Strauss, Claude 1958 (1963): *Structural Anthropology.* Basic Books, New York ve Londra.

Levidow, Les ve Young, Robert M., (der.) 1981: *Science, Technology and the Labour Process: Marxist Studies.* CSE Books, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Levine, A. ve Wright, E. O. 1980: Rationality and Class Struggle. *New Left Review* 123.

Levine, N. 1975: *The Tragic Deception: Marx contra Engels.* Clio, Santa Barbara.

Lévy, Louis, (der.) 1947: *Anthologie de Jean Jaurès.* Calman Lévy, Paris; Éditions Penguin, Londra.

Lewin, M. 1967 (1969): *Lenin's Last Struggle.* Faber & Faber, Londra; Pantheon, New York.

- 1975: *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: From Bukharin to the Modern Reformers.* Pluto, Londra; Princeton University Press, Princeton, N.J.

Lewis, Arthur D. 1912: *Syndicalism and the General Strike.* Unwin, Londra; Small, Maynard; Boston, Mass.

Lewontin, Richard & Levins, Richard 1976: The Problem of Lysenkoism. H. ve S. Rose, *The Radicalisation of Science* içinde. Macmillan, Londra.

Lichtheim, George 1961: *Marxism: an Historical and Critical Study.* Routledge & Kegan Paul, Londra; Praeger, New York.

- 1969: *The Origins of Socialism.* Weidenfeld & Nicolson, Londra; Praeger, New York.
- 1971: *From Marx to Hegel and other Essays.* Orbach & Chambers, Londra; Herder & Herder, New York.

Liebknecht, Karl 1907 (1973): *Militarism and Anti-Militarism.* Rivers, Cambridge.

Liebman, Marcel 1973 (1975): *Leninism under Lenin.* Cape, Londra.

Lifshitz, Mikhail 1933 (1973): *The Philosophy of Art of Karl Marx.* Critics Group, New York; Pluto, (Yeni baskı.) Londra.

Lindberg, L. N., (der.) 1975: *Stress and Contradiction in Modern Capitalism: Public Policy and the Theory of the State.* Lexington, Lexington, Mass.

Lindenberg, D. 1972: *L'Internationale communiste et l'école de classe.* François Maspero, Paris.

Lipietz, Alain 1982: The So-Called Transformation Problem Revisited. *Journal of Economic Theory 26.1.*

Lipset, S.M. 1960: *Political Man.* Doubleday, New York; Heinmann, Londra.

Littlejohn, G. ve d., 1977: *Power and the State.* Croom Helm, Londra.

Lobkowicz, Nicholas 1967: *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx.* Notre Dame Press, Notre Dame, Ill. ve Londra.

Locke, John 1690 (1975): *Essay Concerning Human Understanding,* P. H. Nidditch. (der.) Oxford University Press, Oxford ve New York.

Loren, Graham 1973: *Science and Philosophy in the Soviet Union.* 6. bölüm. Knopf, New York; Allen Lane, Londra.

Lorenzo, J.L. 1981: Archaeology South of the Rio Grande. *World Archaeology 13.3.*

Lowie, Robert H. 1929: *The Origin of the State.* Harcourt, New York.

Lowit, T. 1962: Marx et le mouvement coopératif. *Cahiers de l'Institut de science économique appliquée series 129,* "Études de Marxologie'.

Löwith, Karl 1932 (1982): *Max Weber and Karl Marx.* Allen & Unwin, Londra ve Boston.

- 1941 (1964): *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth-Century Thought.* Constable, Londra; Holt, Rinehart & Winston, New York.

Löwy, M. 1981: *The Politics of Combined and Uneven Development.* New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Lozovsky, A. 1931: *The World Economic Crisis, Strike Struggles and the Tasks of the Revolutionary Trade Union Movement.* State Publishers, Moskova.

- 1935: *Marx and the Trade Unions*. Martin Lawrence, Londra; International Publishers, New York.

Lukács 1910 (1974): *The Soul and The Forms*. Merlin, Londra; MIT Press, Cambridge, Mass.

- 1911: *History of the Development of Modern Drama*. Merlin, Londra.

- 1913: *Aesthetic Culture*. (Macarcada.) Athenaum, Budapeşte.

- 1916 (1971): *The Theory of the Novel*. Merlin, Londra; MIT Press, Cambridge, Mass.

- 1920 (1970): The Old Culture and the New Culture. *Telos 5*.

- 1923 (1971): *History and Class Consciousness*. Merlin, Londra; MIT, Cambridge, Mass.

- 1924 (1970): *Lenin: A Study on the Unity of his Thought*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1925 (1966): Technology and Social Relations. *New Left Review 39*.

- 1937 (1962): *The Historical Novel*. Merlin, Londra; Beacon, Boston.

- 1938 (1975): *The Young Hegel*. Merlin. Londra; MIT Press, Cambridge, Mass.

- 1948: *The Tasks of Marxist Philosophy in the New Democracy*. Székesfővárosi Irodalmr Intézet, (Macarca) Budapeşte.

- 1949: *Literature and Democracy*. Bratislava.

- 1963: *Die eigenart des Ästhetischen*. Neuwied am Rhein, Berlin. Luchterhand, Spandau.

- 1964a: *Essays on Thomas Mann*. Merlin, Londra; Grosset & Dunlap, New York.

- 1964b: *Realism in our Time: Literature and the Class Struggle*. Harper & Row, New York.

- 1968: *Goethe and his Age*. Merlin, Londra.

- 1972a: *Political Writings 1919-1929*. New Left, Londra.

- 1972b: *Studies in European Realism*. Merlin, Londra.

- 1974a: *Heidelberger Ästhetik (1916-18)*. Luchterhand, Darmstadt.

- 1974b: *Heidelberger Philosophie der Kunst*. Luchterhand, Darmstadt.

Lukes, Steven 1973: *Individualism*. Basil Blackwell, Oxford; Harper & Row, New York.

Luxemburg, Rosa 1899 (1937): *Reform or Revolution*. Three Arrows, New York.

- 1905 (1972): *Socialism and the Churches*. Merlin, Londra.

- 1906 (1925): *The Mass Strike, the Political Party and the Trade Unions*. Marxian Educational Society, Detroit.

- 1913 (1951): *The Accumulation of Capital*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Yale University Press, New Haven.

- 1922 (1961): *The Russian Revolution*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

- 1954: *What is Economics?* Pioneer, New York; Merlin, Londra.

- 1970: *Rosa Luxemburg Speaks*, Mary-Alice Waters. (der.) Palhfinder, New York.

- 1972: *Selected Political Writings*, Robert Locker. (der.) Cape, Londra; Grove, New York.

- 1976: *The National Question: Selected Writings of Rosa Luxemburg*, Horace B. Davis. (der.) Monthly Review Press, New York ve Londra.

- ve Bukharin, Nikolai 1972: *Imperialism and the Accumulation of Capital*. Allen Lane, Londra; Monthly Review Press, New York.

McCarthy, Thomas 1978: *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. Hutchinson, Londra; MIT Press, Cambridge, Mass.

McLeish, J. 1975: *Soviet Psychology: History, Theory and Content*. Methuen, Londra ve New York.

McLellan, David 1969: *The Young Hegelians and Karl Marx*. Macmillan, Londra.

- 1974: *Karl Marx: His Life and Thought*. Macmillan, Londra; Harper & Row, New York.

- 1977: *Engels*. Collins, Londra; Viking, New York.

McMurtry, John 1978: *The Structure of Marx's World-View*. Princeton University Press, Princeton.

McNeal, R.H., (der.) 1967: *Stalin's Works: an Annotated Bibliography*. Hoover Institution, Stanford.

Macpherson, C.B. 1962: *The Political Theory of Possessive Individualism*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Magdoff, Harry 1978: *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*. Monthly Review Press, New York.

Maguire, John M. 1978: *Marx's Theory of Politics*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Malos, E., (der.) 1980: *The Politics of Housework*. Allison & Busby, Nottingham; distr. Schocken, New York.

Manacorda, M.A. 1966: *Marx e la pedagogia moderna*. Editori Riunita, Roma.

Mandel, Ernest 1975: *Late Capitalism*. New Left, Londra.

- 1976: Introduction to Karl Marx, *Capital I*. Penguin, Londra; Vintage, New York.

- 1978: *From Stalinism to Eurocommunism*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1979: *Revolutionary Marxism Today*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Mann, Michael 1973: *Consciousness and Action amoung the Western Working Class*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Mannheim, Karl 1929 (1936): *Ideology and Utopia*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Harcourt Brace, New York.

Manser, Anthony 1966: Sartre: *A Philosophic Study*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Mao Tse-tung 1937a (1967): *On Contradiction*. Selected Readings. Foreign Languages Press, Pekin.

- 1937b: *On Practice*. International Publishers, New York.

- 1961-77: *Selected Works*. 5 cilt. Foreign Languages Press, Pekin.

- 1974: *Miscellany of Mao Tse-tung Thought (1949-1968)*. Jount Publications Research Service (JPRS-61269), Arlington, Virgina.

- 1977: *A Critique of Soviet Economics*. Monthly Review Press, New York.

Marchais, Georges 1973: *Le Défi démocratique*. Grasset, Paris.

Marcus, S. 1974: *Engels, Manchester and the Working Class*. Random House, New York; Weidenfeld & Nicolson, Londra.

Marcuse, Herbert 1928 (1969): Contribution to a Phenomenology of Historical Materialism. *Telos 4*.

- 1941: *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory*. Oxford University Press, New York.

- 1948: Sartre's Existentialism. *Philosophical and Phenomenological Research 4*.

- 1955 (1966): *Eros and Civilization*. Beacon, Boston.

- 1958 (1964): *Soviet Marxism*. Beacon, Boston.

- 1964 (1968): *One-Dimensional Man*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Beacon, Boston.

- 1968: *Negations: Essays in Critical Theory*. Beacon, Boston.

- 1978: *The Aesthetic Dimension*. Beacon, Boston.

Marek, Franz 1966 (1969): *Philsophy of World Revolution*. Gözden geçirilmiş basım, Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

Marglin, S. 1974-5: What do bosses do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production. Kısım I. *Review of Radical Political Economy 6.2*, Yaz 1974; Kısım II a.g.e. 7.1, İlkbahar 1975.

Marini, Ruy Mauro 1972: Dialéctica de la dependencia. *Sociedad y Desarrollo* Ocak-Mart.

Markovic, Mihailo 1974: The Contemporary Marx. Spokesman, Nottingham.

- 1974: *From Affluence to Praxis: Philosophy and Social Criticism*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

- 1982: *Democratic Socialism: Theory and Practice*. Harvester, Brighton; St Martin's, New York.

- ve Petrovic, Gajo, (der.) 1969: *Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences*. D. Reidel, Dordrecht.

Martov, Julius 1938: *The State and the Socialist Revolution*. International Review, New York.

Martov, Y.O. ve Dan, F.I. 1962: *Geschichte der russischen Sozialdemokratie*. Dietz, Berlin.

Marx and Morality 1981: *Canadian Journal of Philosophy 7*'nin ek cildi.

Mashkin, M.N. 1981: *Frantsuzkie sotsialisti i demokrati i kolonial'nii vopros 1830-1871* (French socialists and democrats and the colonial question). Izdatel'stvo 'Nauka', Moskova.

Mason, Philip 1970: *Patterns of Domination*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Masson, V.M. 1980: U istokov teoreticheskoi misli sovetskoi arkheologii. (On the Sources of the Theoretical Concepts of Soviet Archaeology). *Kratkie Soobsheheniya 163*.

Matthews, Mervyn 1978: *Soviet Sociology 1964-75: A Bibliography*. Praeger, New York.

Mattick, P. 1969 (1971): *Marx and Keynes: The Limits of the Mixed Economy*. Merlin, Londra.

Medvedev, Roy 1971: *Let History Judge*. Alfred A. Knopf, New York; Macmillan, Londra.

Medvedev, Zhores A. 1969: *The Rise and Fall of T.D. Lysenko*. Columbia University Press. New York ve Londra.

Meek, Ronald L., (der.) 1953: *Marx and Engels on Malthus*. Lawrence & Wishart, Londra; Ramparts Press, Berkeley, Calif. (1971).

- 1967: *"Economics and Ideology" and Other Essays*. Chapman & Hall, Londra.

Mehring, Franz 1893: *Die Lessing-Legende*. J.H.W. Dietz, Stuttgart. Kısaltılmış İngilizce tercümesi; Critics Group Press, New York (1938).

- 1897-98: *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*. J.H.W. Dietz, Stuttgart.

- 1918 (1936): *Karl Marx*. John Lane, Londra; Covici, Friede, New York.

Meillassoux, Claude 1964: *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire: de l'économie d'autosubsistance à l'agriculture commerciale*. Mouton, Paris.

- (der.) 1975: *L'esclavage en Afrique précoloniale*. Maspero, Paris.

- 1975 (1981): *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the domestic community*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Meisel, James H. 1951: *The Genesis of Georges Sorel*. George Wehr, Ann Arbor.

Melotti, Umberto 1972 (1977): *Marx and the Third World*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Mendel, A.P. 1961: *Dilemmas of Progress in Tsarist Russia: Legal Marxism and Legal Populism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. ve Londra.

Mepham, John ve Ruben, David Hillel, (der.) 1979: *Issues in Marxist Philosophy*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Merleau-Ponty, Maurice 1947 (1969): *Humanism and Terror*. John O'Neill. (çev.) Beacon, Boston.

- 1955 (1973): *Adventures of the Dialectic*. Heinemann, Londra.

Merrington, J. 1975: Town and Country in the Transition to Capitalism. *New Left Review 93*.

Mészáros, István 1970: *Marx's Theory of Alienation*. Merlin, Londra. (Yeni baskı) 1972. Harper & Row, New York ve Londra.

- 1979: *The Work of Sartre*. Harvester, Brighton.

- (der.) 1971: *Aspects of History and Class Consciousness*. Routledge & Kegan Paul, Londra: Herder & Herder, New York.

Meyer, A.G. 1957: *Leninism*. Praeger, New York.

Michels, R. 1911 (1949): *Political Parties*. Free Press. Glencoe, I11.

Miliband, Ralph 1969: *The State in Capitalist Society*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; Basic Books, New York.

- 1973: Marx and the State. Bottomore, (der.) *Karl Marx* içinde.

- 1977: *Marxism and Politics*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

- 1980: Military Intervention and Socialist Internationalism. *Socialist Register 17*.

Millett, Kate 1971: *Sexual Politics*. Doubleday, Garden City, N.Y; Hart Davis, Londra.

Mills, C. Wright 1951: *White Collar*. Oxford University Press, New York.

- 1956: *The Power Elite*. Oxford University Press, New York.

- 1960 (1963): *Power, Politics and People: The Collected Papers of C. Wright Mills*, I.L. Horowilz. (der.) Oxford University Press, New York.

- 1962: *The Marxists*. Dell, New York.

Minns, Richard 1980: *Pension Funds and British Capitalism*. Heinemann, Londra.

Mitchell, Juliet ve Oakley, A. 1976: *The Rights and Wrongs of Women*. Penguin, Londra.

Molnar, E. 1967: *La Politique d'Alliances du Marxisme (1848-1889)*. Akademiei Kiado, Budapeşte.

Molyneux, John 1978: *Marxism and the Party*. Pluto, Londra.

Molyneux, M. 1979: Beyond the Domestic Labour Debate. *New Left Review 16*.

- 1981: Socialist Societies Old and New: Progress towards Women's Emancipation. *Feminist Review 8*.

Moore, Stanley 1980: *Marx on the Choice between Socialism and Communism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. ve Londra.

Moorhouse, H.F. 1978: The Marxist Theory of the Labour Aristocracy. *Social History 3.1*.

Morawski, Stefan 1976: *Inquiries into the Fundamentals of Aesthetics*. MIT Press, Cambridge, Mass. ve Londra.

Morgan, Lewis Henry 1877 (1974): *Ancient Society*. Henry Holt, New York.

- 1881 (1965): *Houses and House-life of the American Aborigines*. University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Morgan, R. 1965: *The German Social Democrats and the First International 1864-1872*. Cambridge University Press, Cambridge.

Morishima, Michio 1973: *Marx's Economics*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

- 1974: Marx in the Light of Modern Economic Theory. *Econometrica*.

Mosca, Gaetano 1896 (1939): *The Ruling Class*. McGraw Hill, New York.

Mouffe, C., (der.) 1979: *Gramsci and Marxist Theory*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Mousnier, Roland 1969 (1973): *Social Hierarchies*. Croom Helm, Londra; distr. Schocken, New York.

Muller, Hans 1967: *Ursprung und Geschichte des Wortes 'Sozialismus' und seiner Verwandten*. J.H.W. Dietz, Hanover.

Munk, Erika 1972: *Brecht: A Collection of Critical Pieces*. Bantam, New York.

Murray, R. 1977: Value and Theory of Rent. *Capital and Class 3*.

Nair, Sami 1981: Goldmann's Legacy. *Telos 46*.

Nairn, Tom 1977: *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. New Left, Londra: distr. Schocken, New York.

Namboodripad, E.M.S. 1952: *The National Question in Kerala*. People's Publishing House, Bombay.

- 1966: *Economics and Politics of India's Socialist Pattern*. People's Publishing House, New Delhi.

Narkiewicz, Olga A. 1981: *Marxism and the Reality of Power 1919-1980*. Croom Helm, Londra; St Martin's, New York.

Negt, Oskar, (der.) 1970: *Aktualität und Folge der Philosophie Hegels*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Neltl, J.P. 1966: *Rosa Luxemburg*. 2 cilt. Oxford University Press, Londra.

Neumann, Franz 1942: *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*. Ekli 2. baskı. Oxford University Press, New York. 1944.

Neurath, O. ve Cohen, R.S., (der.) 1973: *Empiricism and Sociology*. Reidel, Dordrecht ve Boston.

Nichols, Theo 1980: *Capital and Labour: Studies in the Capitalist Labour Process*. Fontana, Londra.

Nicolaus, Martin 1967: Proletariat and Middle Class in Marx. *Studies on the Left 7*.

Norman, Dorothy, (der.) 1965: *Nehru, the First Sixty Years*. Bodley Head, Londra; John Day, New York.

Norman, R. ve Sayers, S. 1980: *Hegel, Marx and Dialectic*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Nove, A. 1964: *Economic Rationality and Soviet Politics: or, Was Stalin Really Necessary?* Allen & Unwin, Londra; Praeger, New York.

Nuti, D.M. 1981: *Socialism on Earth*. Cambridge Journal of Economics 5.

O'Connor, James 1973: *The Fiscal Crisis of the State*. St Martin's, New York.

Offe, Claus 1972a: *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*. Suhrkamp, Frankfurt.

- 1982b: Political Authority and Class Structures: An Analysis of Late Capitalist Societies. *International Journal of Sociology 2.1*.

- 1980: The Separation of Form and Content in Liberal Democratic Politics. *Studies in Political Economy 3*.

Ogurtsov, A.P.: Alienation. *Soviet Encyclopaedia of Philosophy*

içinde.

Ojzerman, T.I. 1962: *Formirovanije Fiiloszofii Marxisma*, Moskova.

Okishio, Nubuo 1961: Technical Change and the Rate of Profit. *Kobe University Economic Review*.

- 1963: A Mathematical Note on Marxian Theory. *Weltwirtschaftliches Archiv 91*.

- 1977: Notes on Technical Progress and Capitalist Society. *Cambridge Journal of Economics 1.1*.

O'Laughlin, B. 1977: Production and Reproduction: Meillassoux's Femmes, Greniers et Capitaux. *Critique of Anthropology 8*.

Ollman, Bertell 1971 (1976): Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society. 2. baskı. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

O'Malley, Joseph 1970: *Editorial Introduction to Karl Marx, Critique of Hegel's Philosophy of Right*. Cambridge University Press, Cambridge.

Oncken, Hermann 1920: *Lassalle: Eine politische Biographie*. 3. baskı. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart ve Berlin.

Orleans, L.A., (der.) 1980: *Science in Contemporary China*. Stanford University Press, Stanford.

Osipov, G.V. ve Rutkevich, M.N. 1978: Sociology in the USSR 1965-1975. *Current Sociology 26.2*.

Ossowski, Stanislaw 1957 (1963): *Class Structure in the Social Consciousness*. Roulledge & Kegan Paul, Londra; Free Press of Glencoe, New York.

Outhwaite, W. 1975: *Understanding Social Life*. Allen & Unwin, Londra; Holmes & Meier, New York.

Owen, Robert 1912-16 (1969): *Report to the Country of Lanark: A New View of Society*, V. Gatrell (der.). Penguin, Londra.

Pachter, Henry 1979: *Marx and the Jews*. Dissent Fall.

Padgug, R.A. 1976: Problems in the Theory of Slavery and Slave Society. *Science and Society 40*.

Pane, Luigi dal 1935: *Antonio Labriola: La vita e il pensiero*. Edizioni Roma, Roma; Forni, Bologna (Yeni baskı.) (1968).

Panitch, L. 1977: The Development of Corporatism in Liberal Democracies. *Comparative Political Studies 10*.

Pannekoek, Antonie 1909 (1912): *Marxism and Darwinism*. Charles H. Kerr, Chicago.

- 1938 (1948): *Lenin as Philosopher*. New Essays, New York; Merlin, Londra (1975).

- 1951 (1961): *A History of Astronomy*. Allen & Unwin, Londra; Interscience Publishers, New York.

- 1970: *Workers' Councils*. Kont & Branch, Somerville, Ma.

Parkin, Frank 1979: *Marxism and Class Theory*: A Bourgeois Critique. Tavistock, Londra.

Parti Communiste Français (PCF) 1976: *Le Socialisme pour la France*. Éditions Sociales, Paris.

Pashukanis, E.B. 1979: *Selected Writings on Marxism and Law*. Çeviri Peter B. Maggs, Giriş Piers Beirne ve Robert Sharlet. Academic Press, Londra ve New York.

Past and Present 1978, 1979, 1982: Symposium on Agrarian Class Structure and Economic Development in Western Europe.

Pavlov, I.P. 1932 (1958): *Experimental Psychology and Other Essays*. Peter Owen, Londra; Philosophical Library, New York.

Payne, S.G. 1970: *The Spanish Revolution*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; Norton, New York.

Pearce, Frank 1976: *Crimes of the Powerful: Marxism, Crime and Deviance*. Pluto, Londra.

Pease, Margaret 1916: *Jean Jaurès, Socialist and Humanitarian*. Headley, Londra; Huebsch, New York (1917).

Peet, R. 1977: *Radical Geography*. Methuen, Londra ve New York.

Pennock, J.R. ve Chapman, J.W., der. 1978: *Anarchism*. New York University Press, New York.

Perlo, V. 1966: Capital Output Ratios in Manufacturing. *Quarterly Review of Economics and Business 8.3*.

Petrovic, Gajo 1967: *Marx in the mid-twentieth Century*. Doubleday, Garden City, N.Y.

- 1971: *Philosophie und Revolution*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.

Petry, F. 1916: *Der soziale Gehalt der Marxschen Werttheorie*. Fischer, Jena.

Phillips, Paul 1981: *Marx and Engels on Law and Laws*. Martin Robertson, Oxford; Barnes & Noble, New York.

Pipes, R. 1970: *Struve*. 2 cilt. Cilt 1. *Liberal on the Left*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Plamenatz, John 1975: *Karl Marx's Philosophy of Man*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Plekhanov, G.V. 1885 (1961): Our Differences. *Selected Philosophical Works* cilt. 1'de.

- 1895 (1945): *In Defence of Materialism. The Development of the Monist View of History*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York (1972).

- 1898 (1940): *The Role of the Individual in History*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1908 (1969): *Fundamental Problems of Marxism*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1908-10 (1973): *Materialismus Militans*. Progress, Moskova; Lawrence & Wishart, Londra (1974).

- 1912 (1953): *Art and Social Life*. Lawrence & Wishart, Londra.

- (1961-81): *Selected Philosophical Works*. 5 cilt. Lawrence & Wishart, Londra; distr. Imported Publications, Chicago. (Yukarıdaki çalışmaların birkaçını da içerir.)

Plotke, D. 1977: Marxist political thought and the problem of revisionism. *Socialist Revolution 7 (6)*.

Poggi, Gianfranco 1978: *The Developmen of the Modern State*. Hutchinson, Londra; Stanford University Press, Stanford.

Pollock, Frederick 1975: *Stadien des Kapitalismus*, (der.) Giriş: Helmut Dubiel, C.H. Beck, Münih.

Ponzio, Augosto 1973: *Produzione linguistica e ideologia sociale. Per una teoria marxista del linguaggio e della comunicazione.* De Donato, Bari.

Popper, Karl 1957: *The Poverty of Historicism.* Routledge & Kegan Paul, Londra.

Porshnev, Boris 1948 (1963): *Les soulèvements populaires en France.* S.E.V.P.E.N, Paris.

Porter, Cathy 1980: *Alexandra Kollontai: A Biography.* Virago, Londra.

Pospelow, P.M., ve d. 1971: *Development of Revolutionary Theory by the CPSU.* Progress, Moskova.

Poster, Mark 1978: *Critical Theory of the Family.* Pluto, Londra; Seabury, New York.

Poulantzas, Nicos 1973: *Political Power and Social Classes.* New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1974: *Fascism and Dictatorship.* New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1975: *Classes in Contemporary Capitalism.* New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1978: *State, Power, Socialism.* New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Prawer, S.S. 1976: *Karl Marx and World Literature.* Oxford University Press, Oxford ve New York.

Preobrazhensky, Evgeny A. 1922 (1973): *From NEP to Socialism.* New Park, Londra.

- 1926 (1965): *The New Economics.* Brian Pearce (çev.). Oxford University Press, Oxford.

- 1980: *The Crisis of Soviet Industrialization.* Selected Essays, Donald A. Filzer (der.). Macmillan, Londra; M.E. Sharpe, White Plains, N.Y.

Programme of the League of Communists of Yugoslavia 1958. Belgrad.

Pronin, A. 1940: *India,* Moskova.

Proudhon, Pierre-Joseph 1970: *Selected Writings.* Macmillan, Londra; Anchor, Garden City, N.Y.

Przeworski, Adam 1977: Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to Recent Controversies. *Politics and Society 7.4.*

- 1980: Social democracy as a historical phenomenon. *New Left Review 122.*

Praxis International I.1. 1981: Symposium on Socialism and Democracy.

Quaini, Massimo 1974 (1982): *Geography and Marxism.* Basil Blackwell, Oxford; Barnes & Noble. Totowa, N.J.

Quinney, Richard 1977: *Class, State and Crime.* Longman, New York ve Londra.

Radical Science Journal Collective 1981: Science, Technology, Medicine and the Socialist Movement. *Radical Science Journal 2.*

Radice, Hugo der. 1975: *International Firms and Modern Imperialism.* Penguin, Londra ve Baltimore.

Rahmani, L. 1973: *Soviet Psychology: Philosophical, Theoretical and Experimental Issues.* St Martin's, New York.

Rakovski, M. 1978: *Toward an East European Marxism.* Allison & Busby, Londra; St. Martin's, New York.

Raphael, Max 1933 (1980): *Proudhon, Marx, Picasso: Three Studies in the Sociology of Art.* Lawrence & Wishart, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Rapp, R. 1978: Family and class in contemporary America: Notes toward an understanding of ideology. *Science and Society 42.3.*

Rappoport, Charles 1915: *Jean Jaurès: l'homme, le penseur, le socialiste.* L'Emancipatrice, Paris.

Razeto Migliaro, L. ve Misuraca, P. 1978: *Sociologia e marxismo nella critica di Gramsci.* De Donato, Bari.

Reich, W. 1942 (1975): *The Mass Psychology of Fascism.* Penguin, Londra; Farrar, Strauss ve Giroux, New York.

- 1945: *The Sexual Revolution.* Orgone Institute New York; Vision, Londra (1961).

Reiter, R., (der.) 1975: *Toward an Anthropology of Women.* Monthly Review Press, New York ve Londra.

Renner, Karl 1902: *Der Kampf der Österreischischen Nationen um der Staat.* Franz Deutike, Leipzig ve Viyana.

- 1904 (1949): *The Institutions of Private Law and their Social Functions.* Agnes Schwartzschild (çev.). Giriş ve notlar Otto Kahn-Freund (der.). Routledge & Kegan Paul, Londra.

- 1916: Probleme des Marxismus. *Der Kampf* içinde, cilt ix.

- 1953a: *Wandlungen der modernen Gesellschaft.* Wiener Volksbuchhandlung, Viyana.

- 1953b (1978): The Service Class. Bottomore ve Goode, (der.), *Austro-Marxism* içinde, (*Wandlungen*'den bir bölümün çevirisi.).

Rex, John 1982: *Race Relations in Sociological Theory.* Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Rey, P.P. 1973: *Les Alliances de Classes.* Maspero, Paris.

- 1975: The Lineage Mode of Production. *Critique of Anthropology 3* (ilkbahar) 17-79.

Rhodes, R., (der.) 1970: *Imperialism and Underdevelopment: a Reader.* Monthly Review Press, New York.

Ricardo, D. 1817 (1973): *The Principles of Political Economy and Taxation.* J.M. Dent, Londra; E.P. Dutton, New York.

Ridley, F.F. 1970: *Revolutionary Syndicalism in France.* Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Riedel, Manfred 1974: *System und Geschichte.* Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Rigby, H. 1979: *Lenin's Government Sovnarkom 1917-1922.* Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Rigby, T.H., (der.) 1966: *Stalin.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.

Riley, Denise 1981: Left Critiques of the Family. *Women in Society*

(der.) içinde. Cambridge Women's Studies Group. Virago, Londra.

Roberts, B. 1978: Cities of Peasants: *The Political Economy of Urbanization in the Third World*. Edward Arnold, Londra; Sage, Beverley Hills.

Roberts, D.D. 1979: *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*. Manchester University Press, Manchester; University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Roberts, Julian 1982: *Walter Benjamin*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Robertson, Roland 1972: *The Sociological Interpretation of Religion*. Basil Blackwell, Oxford; distr. Schocken, New York.

Robinson, Joan 1942: *An Essay on Marxism Economics*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Robinson, Paul 1969: *The Sexual Radicals*. Temple Smith, Londra; Harper & Row (*The Freudian Left* başlığı altında), New York.

Roemer, John E. 1979: Continuing Controversy on the Falling Rate of Profit: Fixed Capital and Other Issues. *Cambridge Journal of Economics* 3 (4).

Roncaglia, A. 1974: The Reduction of Complex to Simple Labour. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists III.9*.

Rosas, Paul 1943: Caste and Class in India. *Science and Society 7.2*.

Rosdolsky, Roman 1968 (1977): *The Making of Marx's "Capital"*. Pluto, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Rose, Gillian 1978: *The Melancholy Science*. Macmillan, Londra; Columbia University Press, New York.

Rose, H. ve S. 1976: *The Political Economy of Science*. Macmillan, Londra; G.K. Hall. Boston, Mass.(1980).

Ross, George 1982: *Workers and Communists in France*. University of California Press, Berkeley, Calif.

Rossi-Landi, Ferruccio 1968: Per un uso marxiano di Wittenstein. *Il linguaggio come lavoro e mercato* içinde. Bompiani, Milan.

- 1975: *Linguistics and Economics*. Mouton, Lahey ve Paris.

Rostow, W.W. 1960: *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press, Cambridge.

- der. 1963: *The Economics of Take Off into Sustained Growth*. International Economic Association. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Roth, Jack J. 1980: *The Cult of Violence: Sorel and the Sorelians*. University of California Press, Berkeley ve Los Angeles.

Rougerie, J., (der.) 1972: 1871: *Jalons pour une histoire de la commune de Paris*. International Institute of Social History, Amsterdam.

Routley, Richard ve Meyer, Robert K. 1976: Dialectical Logic, Classical Logic, and the Consistency of the World. *Studies in Soviet Thought 16*.

Rowbotham, Sheila 1973: *Hidden from History*. Pluto, Londra; Pantheon, New York (1975).

- 1974: *Women, Resistance and Revolution*. Penguin, Londra; Pantheon, New York.

Rowthorn, R. 1980: *Capitalism, Conflict and Inflation; essays in Political Economy*. Lawrence & Wishart, Londra; Humanities, Atlantic Highlands.

Roxborough, Ian 1979: *Theories of Underdevelopment*. Macmillan, Londra; Huminities, Atlantic Highlands, N.J.

Roy, M.N. 1922: *India in Transition*. J.B. Target, Cenevre.

- 1930 (1946): *Revolution and Counterrevolution in China*. Renaissance, Kalküta.

- 1934 (1940): *Materialism: An Outline of the History of Scientific Thought*. Renaissance, Kalküta.

Rubel, Maximilien 1948: *Pages choisies pour une éthique socialiste*. Marcel Rivière, Paris.

- 1960: *Karl Marx devant le Bonapartisme*. Mouton. Lahey ve Paris.

- 1980: *Marx: Life and Works*. Macmillan, Londra; Facts on File, New York.

- 1981: *Rubel on Karl Marx: Five Essays*, Joseph O'Malley ve Keith Algozin. (der.) Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Ruben, David-Hillel 1977: *Marxism and Materialism*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Rubery, Jill 1978: Structured Labour Markets. Workers' Organization and Low Pay. *Cambridge Journal of Economics 2.1*.

Rubin, G. 1975: The Traffic in Women. R. Reiter, (der.), *Toward an Anthropology of Women* içinde. Monthly Review Press, New York.

Rubin, Isaak I. 1928 (1973): *Essays on Marx's Theory of Value*. Black Rose, Montreal; Black & Red, Detroit.

- 1979: *A History of Economic Thought*. Ink Links, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Runciman, W.G., (der.) 1978: *Max Weber: Selections in Translation*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Rusche, Georg ve Kirchheimer, Otto 1939: *Punishment and Social Structure*. Columbia University Press, New York.

Ryazanov, David B. 1928: Zur Frage des Verhaltnisses von Marz zu Blanqui. *Unter dem Banner des Marxismus 2*.

Safonov, V. 1951: *Land in Bloom*. Foreign Languages Press, Moskova.

Sahlins, Marshall 1976: *Culture and Practical Reason*. University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Salvadori, M. 1979: *Karl Kautsky and the Socialist Revolution*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Samuel, Raphael, (der.) 1977: The Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in mid-Victorian Britain. *History Workshop 3*.

- (der.) 1981: *People's History and Socialist Theory*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Sankrityayana, Rahul 1842 (1947): *Volga se Ganga (From Volga*

to Ganga [Ganges], Hintçeden çeviren V.G. Kiernan.) People's Publishing House, Bombay.

Sartre, J.P. 1948: *Portrait of the Anti-Semite*. Secker & Warburg, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1960 (1976): *Critique of Dialectical Reason*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1962: *Literary and Philosophical Essays*. Collier, New York.

- 1963: *The Problem of Method*. Methuen, Londra; Knopf, New York.

- 1972: *Between Existentialism and Marxism*. New Left, Londra.

Sassoon, Anne Showstack 1980: *Gramsci's Politics*. Croom Helm, Londra; St Martin's, New York.

- (der.) 1982: *Approaches to Gramsci*. Writers and Readers Publishing Cooperative, Londra.

Sayer, D. 1979: *Marx's Method*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Schacht, Richard 1970: *Alienation*. Doubleday, Garden City, N.Y.

Schaff, Adam 1963: *A Philosophy of Man*. Monthly Review Press, New York.

- 1974: *Structuralisme et Marxisme*. Éditions Anthropos, Paris.

- 1980: *Alienation as a Social Phenomenon*. Pergamon, Oxford ve New York.

Schiller, Herbert 1976: *Communication and Cultural Domination*. International Arts and Sciences Press, White Plains, N.Y.

Schmidt, Alfred (1962) 1971: *The Concept of Nature in Marx*. New Left, Londra.

- 1974: *Zur Idee der kritischen Theorie: Elemente der Philosophie Max Horkheimers*. Carl Hanser, Münih.

Schmied-Kowarzik, W. 1981: *Die Dialektik der gesellschaftlichen Praxis*. Verlag Karl Alber, Freiburg ve Münih.

Schmitter, P.C. 1977: Modes of Interest, Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe. *Comparative Political Studies 10*.

Schoeps, Karl H. 1977: *Bertolt Brecht*. Frederick Ungar, New York.

Schram, Stuart R. 1969: *The Political Thought of Mao Tse-tung*. (Gözden geçirilmiş baskı.) Praeger, New York.

- 1977: The Marxist. Dick Wilson, (der.), *Mao Tse-tung in the Scales of History* içinde.

- (der.) 1974: *Mao Tse-tung Unrehearsed*. Penguin, Londra.

Schulkind, Eugene 1972: *The Paris Commune: The View from the Left*. Cape, Londra; Grove House, New York.

Schumpeter, J.A. 1976: *Capitalism, Socialism and Democracy*. 5. baskı. Allen & Unwin, Londra; Harper & Row, New York.

Scientific-Technological Revolution: Social Aspects, 1977. Sage, Londra ve Beverley Hills.

Scott, John 1979: *Corporations, Classes and Capitalism*. Hutchinson, Londra; St Martin's, New York.

Seddon, D., (der.) 1978: *Relations of Production: Marxist Approaches to Economic Anthropology*. Frank Cass, Londra.

Seecombe, W. 1974: The Housewife and her Labour under Capitalism. *New Left Review 83*.

- 1975: Domestic Labour - Reply to Critics. *New Left Review 94*.

Seeman, M. 1971: The Urban Alienations: Some Dubious Themes from Marx to Marcuse. *Journal of Personality and Social Psychology 19.2*.

Sekine, Thomas 1975: Uno-Riron: a Japanese Contribution to Marxian Political Economy. Journal of Economic Literature 13.3.

- 1980: The Necessity of the Law of Value. *Science and Society* 44.3.

Seliger, Martin 1977: *The Marxist Conception of Ideology*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Selucky, Radoslav 1979: *Marxism, Socialism, Freedom*. Macmillan, Londra; St Martin's, New York.

Service, Elman 1962: *Primitive Social Organisation: An Evolutionary Perspective*. Random House, New York.

Seton, F. 1957: The Transformation Problem. *Review of Economic Studies 24*.

Sève, L. 1974 (1978): *Man in Marxist Theory and the Psychology of Personality*. Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Shachtman, Max 1962: *The Bureaucratic Revolution: The Rise of the Stalinist State*. Donald Press, New York.

Shaikh, A. 1978a: *U.S. Capitalism in Crisis*. Union for Radical Political Economics.

- 1978b: Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis. *Cambridge Journal of Economics 242-7*.

- 1980a: Marxian Competition versus Perfect Competition. *Cambridge Journal of Economics* 4.

- 1980b: *The Transformation from Marx to Sraffa*. Mimeo.

- 1982: Neo-Ricardian Economics: A Wealth of Algebra, A Poverty of Theory. *Review of Radical Political Economy 14.2*.

Sharma, R.S. 1959: *Aspects of Political Ideas in Ancient India*. Motilal Banarsidas, Yeni Delhi.

- 1966: *Light on Early Indian Society and Economy*. Manaktalas, Bombay.

- 1976: *Forms of Property in the Early Portions of the Rg Veda*. Barun De, ve d., (der.) *Essays in Honour of Professor S.C. Sarkar* içinde.

Shaw, William H. 1978: *Marx's Theory of History*. Hutchinson, Londra; Stanford University Press, Stanford.

Sheptulin, A.I. 1962: *Introduction to Marxist-Leninist Philosophy*. Moskova.

Sher, Gerson S. 1977: *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia*. Indiana University Press, Bloomington ve Londra.

Shonfield, A 1965: *Modern Capitalism*. Oxford University Press,

Londra.

Shub, D. 1948: *Lenin*. Doubleday, Garden City, N.Y; Penguin, Londra (1966).

Silberner, Edmund 1962: *Sozialisten zur Judenfrage*. Colloquium Verlag, Berlin. (Marx hakkındaki bölüm, önce "Was Marx an Anti-Semite?" [Marx bir Yahudi-Düşmanı mıydı?] *Historia Judaica II*'in içinde yayımlanmıştır - 1949).

Silnitsky, F., ve d. 1979: *Communism and Eastern Europe*. Karz, New York.

Sinclair, Louis 1972: *Leon Trotsky: A Bibliography*. Hoover Bibliographical Services, Stanford, Calif.

Skopckal, Theda 1979: *States and Social Revolutions*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Slater, Phil, (der.) 1980: *Outlines of a Critique of Technology*. Ink Links, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Smart, D.A. 1978: *Pannekoek and Gorter's Marxism*. Pluto, Londra.

Smith, R.E.F. 1968: *The Enserfment of the Russian Peasantry*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Société Jean Bodin 1959: *Le Servage*. 2. baskı. Brussels: Éditions de la Librairie encyclopédique.

Sohn-Rethel, Alfred 1978: *Intellectual and Manual Labor*. Macmillan, Londra; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Soholev, A.L., ve d. 1971: *Outline History of the Communist International*. Progress, Moskova.

Sombart, Werner 1906 (1976): *Why is there no Socialism in the United States?* Macmillan, Londra; International Arts and Sciences Press, White Plains, N.Y.

Sorel, Georges 1906 (1969): *The Illusions of Progress*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles ve Londra.

- 1906 (1972): *Reflections on Violence*. Macmillan, New York.

- 1919 (1981): *Matériaux d'une théorie du prolétariat*. Slatkine, Paris ve Cenova.

- 1976: *From Georges Sorel: Essays in Socialism and Philosophy*. Oxford University Press, New York ve Londra.

Souvarine, B. 1935 (1936): *Stalin: A Critical Survey of Bolshevism*. Secker & Warburg, Londra; Alliance Book Corp., New York.

Sowell, T. 1960: Marx's "Increasing Misery" Doctrine. *American Economic Review* Mart.

Spitzer, Alan B. 1957: *Revolutionary Theories of Louis-Auguste Blanqui*. Columbia University Press, New York ve Londra.

Srinivas, M.N. ve d. 1959: Caste: A Trend Report and Bibliography. *Current Sociology 8.3*.

Stack, G. 1974: *All Our Kin*. Harper & Row, New York.

Stalin, Joseph V. 1901-34 (1952-5): *Works* cilt. 1-13. Lawrence & Wishart, Londra.

- 1913 (1936): Marxism and the National Question. *Marxism and the National and Colonial Question* içinde. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

- 1924a: The Foundations of Leninism. *The Essential Stalin* içinde, B. Franklin (der).

- 1924b (1945): *Problems of Leninism*. Foreign Languages Publishing House, Moskova.

- 1925-27 (1975): *On Chinese Revolution*. Suren Dutt, Kalküta.

- 1928 (1953): On the Grain Front. *Problems of Leninism* içinde. Foreign Languages, Moskova.

- 1938: *Dialectical and Historical Materialism*. International Publishers, New York; Lawrence & Wishart, Londra (1940).

- 1950: Marxism in Linguistics. Supplement to *New Times* 26, 28 Haziran.

- 1952: *Economic Problems of Socialism in the USSR*. International Publishers, New York.

- 1972: *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings*, 1905-1952. Bruce Franklin (der.). Anchor, Garden City, N.Y.

Stanley, John L. 1982: *The Sociology of Virtue: The Political and Social Theories of Georges Sorel*. University of California Press, Berkeley.

Starr, John Bryan 1979: *Continuing the Revolution. The Political Thought of Mao*. Princeton University Press, Princeton, N.J. ve Londra.

Stedman Jones, G. 1973: Engels and the End of Classical German Philosophy. *New Left Review 79*.

- 1977: Engels and the Genesis of Marxism. *New Left Review 106*.

Steedman, Ian 1977: *Marx after Sraffa*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- Sweezy, Paul, ve d. 1981: *The Value Controversy*. New Left ve Verso, Londra; distr. Schocken, New York.

Steenson, Gary P. 1979: *Karl Kautsky 1854-1938*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Steindl, Josef 1952: *Maturity and Stagnation in American Capitalism*. Basil Blackwell, Oxford; Monthly Review Press, New York.

Stojanovic, Svetozar 1973: *Between Ideals and Reality: A Critique of Socialism and Its Future*. Oxford University Press, New York ve Oxford.

Stolz, Georges 1938: *Paul Lafargue: théoricien militant du socialisme*. Éditions Nouveau Promethée, Paris.

Stone, Lawrence 1965: *The Crisis of the Aristocracy*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Struve, P.B., 1933-1935: My Contacts and Conflicts with Lenin (2 kısım). *Slavonic Review* 12 ve 13.

Sweezy, Paul 1942: *The Theory of Capitalist Development*. Monthly Review Press, New York ve Londra.

- 1976: Essay reprinted R. Hilton, der., *The Transition from Feudalism to Capitalism* içinde.

- 1980: *Post-Revolutionary Society*. Monthly Review Press, New York.

- *Monthly Review Press* 32.5.

- (der.) 1949: "Karl Marx and the Close of his System", Eugen von

Böhm-Bawerk, ve 'Böhm-Bawerk's Criticism of Marx' Rudolf Hilferding. Augustus M. Kelley, New York; Merlin, Londra (1972).

Taylor, Ian 1975: *Critical Criminology*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

- Walton, Paul ve Young, Jock 1973: *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance*. Harper & Row, New York; Routledge & Kegan Paul, Londra.

Taylor, John G. 1979: *From Modernisation to Modes of Production*. Macmillan, Londra ve New York; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Terray, Emmanuel 1969 (1972): *Marxism and "Primitive Societies"*. Monthly Review Press, New York.

- 1975: Classes and class-consciousness in the Abron Kingdom of Gyaman. M. Bloch (der.), *Marxist Analyses and Social Anthropology* içinde.

Tersen, Bruhat Danly 1970: *La Commune de 1871*. 2. baskı. Éditions sociales, Paris.

Thapar, Romila 1966: *A History of India* Cilt. I. Penguin, Londra ve Baltimore.

Therborn, Göran 1978: *What does the Ruling Class do when it Rules?* New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Thomas, Paul 1980: *Karl Marx and the Anarchists*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Thompson, E.P. 1963: *The Making of the English Working Class*. Gollancz, Londra; Pantheon, New York.

- 1975: *Whigs and Hunters: The Origin of the Black Act*. Pantheon, New York.

- 1978: *The Poverty of Theory*. Merlin, Londra; Monthly Review Press, New York.

Thompson, John 1981: *Critical Hermeneutics*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

- ve Held, David, (der.) 1982: *Habermas: Critical Debates*. Macmillan, Londra; MIT Press, Cambridge, Mass.

Thomson, George 1941: *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of the Drama*. Lawrence & Wishart. Londra; International Publishers, New York (1950).

- 1949: *An Essay on Religion*. Lawrence & Wishart, Londra, 1954.

Thorner, Daniel 1966: Marx on India and the Asiatic Mode of Production. *Contributions to Indian Sociology 9*.

- ve d., (der.) 1966: *The Theory of the Peasant Economy*. Richard D. Irwin. Homewood, Illinois.

Tilly, Louise A. ve Charles, (der.) 1981: *Class Conflict and Collective Action*. Sage, Beverley Hills ve Londra.

Timpanaro, S. 1976: *On Materialism*. New Left. Londra; distr. Schocken, New York.

Tökei, F. 1979: *Essays on the Asiatic Mode of Production*. Akademische Verlag, Budapeşte.

- Tönnies, Ferdinand 1887 (1955): *Community and Association*. Routledge & Kegan Paul, Londra; State University Press, East Lancing, Michigan (1957).

Topham, A.J. ve Coates, Ken 1968: *Industrial Democracy in Great Britain*. MacGibbon & Kee, Londra.

Torr, Dona, (der.) 1940: *Marxism, Nationality and War*. Lawrence & Wishart, Londra.

Tortajada, R. 1977: A Note on Reduction of Complex Labour to Simple Labour. *Capital and Class* 1.

Toynbee, Arnold 1934-61: *A Study of History*. 12 cilt. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Trigger, B.G. 1980: *Gordon Childe: Revolutions in Archaeology*. Thames & Hudson, Londra.

Trotsky, Leon D. 1904 (1980): *Our Political Tasks*. New Park, Londra.

- 1920 (1961): *Terrorism and Communism*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

- 1932-3: *History of the Russian Revolution*. Victor Gollancz, Londra. (Yeni basım.)

1967 Sphere. University of Michigan Press, Ann Arbor.

- 1937: *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and Where is it Going?* New Park, Londra (1957); Pathfinder, New York(1972).

- 1962: *The Permanent Revolution and Results and Prospects*. Pioneer, New York; New Park, Londra.

- 1963: *My Life*. Grosset & Dunlap, New York.

- 1971a: *Military Writings*. Pathfinder, New York.

- 1971b: *The Struggle against Fascism in Germany*. Pathfinder, New York.

- 1973a: *Problems of Everyday Life and Other Writings on Culture and Science*. Moned, New York.

- 1973b: *The Transitional Programme for Socialist Revolution*, J. Hansen ve G. Novack'in tanıtıcı makalesiyle. Pathfinder, New York.

Trotsky, Leon, Dewey, John ve Novack, George (1969): *Their Morals and Ours: Marxist versus Liberal Views on Morality*. 4. baskı. Pathfinder, New York.

Tucker, D.F.B. 1980: *Marxism and Individualism*. Basil Blackwell, Oxford; St Martin's, New York.

Tucker, Robert C. 1973: *Stalin as Revolutionary, 1879-1929: a Study in History and Personality*. Norton, New York.

- 1977: *Stalinism*. W.W. Norton, New York.

Tugan-Baranowsky, M.I. 1908: *Der moderne Sozialismus in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Böhmert, Dresden.

Tuzmuhamedov, R. 1973: *How the National Question was Solved in Soviet Central Asia*. Progress, Moskova.

Ulam, A.B. 1965: *Lenin and the Bolsheviks*. Collins, Londra; Macmillan, New York (*The Bolsheviks* başlığı altında).

Uno, Kozo 1964 (1980): *Principles of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society*. Thomas Sekine (çev.). Harvester, Brighton; Humanities, Atlantic Highlands, N.J.

Urlanis, B.T. 1941: *The Growth of Population in Europe*. (Rusça).

Moskova.

Vajda, M. 1981: *The State and Socialism*. Allison & Busby, Londra; St Martin's, New York.

Van Den Berghe, Pierre 1978: *Race and Racism: A Comparative Perspective*. Wiley, New York.

Varga, Eugene 1946: *Changes in the Economy of Capitalism Resulting from the Second World War* (mimeo). Washington.

Vázquez, Adolfo Sanches 1973: *Art and Society: Essays in Marxist Aesthetics*. Merlin, Londra; Monthly Review Press, New York.

Veliz, Claudio, (der.), 1965: *Obstacles to Change in Latin America*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

Venable, Vernon 1945 (1966): *Human Nature: The Marxian View*. Meridian, Cleveland, Ohio; Denis Dobson, Londra (1946).

Venturi, F. 1960: *Roots of Revolution*. Weidenfeld & Nicolson, Londra; Knopf, New York.

Verlinden, C. 1955-77: *L'esclavage dans l'Europe medièvale*, 2 cilt. University of Ghent.

Vernon, Richard 1978: *Commitment and Change: Georges Sorel and the Idea of Revolution*. University of Toronto Press, Toronto ve Buffalo.

Vico, Giambattista 1744 (1968): *The New Science*. Comell University Press, Ithaca ve Londra.

Volker, Klaus 1975: *Brecht Chronicle*. Seabury, New York.

Volosinov, V.N. 1973: *Marxism and the Philosophy of Language*. Seminar Press, New York ve Londra.

von Stein, Lorenz 1842 (1964): *The Social Movement in France*. N.J.: Bedminster Press, Totowa.

Vranicki, Predrag 1972, 1974: *Geschichte des Marxismus*. 2 cilt.Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Vygotsky, L.S. 1934 (1962): *Thought and Language*. MIT Press, Cambridge, Mass.

Wagner, Adolph 1879: *Allgemeine oder theoretische Volkswirthschaftslehre, Erster teil, Grundlegung*. C.F. Winter'sche Varlagshandlung, Leipzig ve Heidelberg.

Walicki, A. 1969: *The Controversy over Capitalism*. Clarendon Press, Oxford.

- 1980: Marx, Engels and the Polish Question. *Dialectics and Humanism* (Varşova), 1, s. 5-32.

Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World System*. Academic Press, New York.

Warten, B. 1973: Imperialism and Capitalist Industrialization. *New Left Review 81* (Eylül/Ekim).

- 1980: Imperialism: *Pioneer of Capitalism*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Wartofsky, Marx W. 1977: *Feuerbach*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Watson, J.L., der. 1980: *Asian and African Systems of Slavery*. Basil Blackwell, Oxford; University of California Press, Berkeley.

Webb, Sidney ve Beatrice 1920: *Industrial Democracy*. Longman, Londra ve New York.

Weber, Max 1904 (1976): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Allen & Unwin, Londra.

- 1921 (1968): *Economy and Society*. 3 cilt. Bedminster, New York.

Weeks, John 1981a: *Capital and Exploitation*. Princeton University Press, Princeton; Edward Arnold, Londra.

- 1981b: The Differences between dependency theory and Marxian theory and why they matter. *Latin American Perspectives*.

Weimann, Robert 1976: *Structure and Society in Literary History*. University Press of Virginia, Charlottesville.

Wellmer, Albrecht 1974: *Critical Theory of Society*. Seabury, New York.

- 1981: Critique of Marx's Positivism. Bottomore, (der.), *Modern Interpretations of Marx* içinde..

Welskopf, E.C. 1957: *Der Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechischrömischen Antike*. Akademie-Verlag, Berlin.

Wersky, Gary 1978: *The Visible College*. Allen Lane. Londra; Holt Rinehart & Winston, New York.

Wertsch, J.V., (der.) 1981: *The Concept of Activity in Soviet Psychology*. M.E. Sharpe, Armonte, N.Y.

Weselowski, W. 1979: *Classes, Strata and Power*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Westergard-Thorpe, W. 1978: Towards a Syndicalist International: the 1913 London Congress. *International Review of Social History 23*.

Wetter, Gustav A. 1952 (1958): *Dialectical Materialism: A Historical and Systematic Survey of Philosophy in the Soviet Union*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Praeger, New York.

White, Leslie A. 1959: *The Evolution of Culture*. McGraw Hill, New York.

Wielenga, Bastiaan 1976: *Marxist Views on India in Historical Perspective*. Christian Literature Society, Madras.

Willett, John 1968: *Theater of Bertlot Brecht*. Gözden geçirilmiş 3. baskı. New Directions, New York.

- 1978: *The New Sobriety 1917-1933: Art and Politics in the Weimar Period*. Thames & Hudson, Londra; Pantheon, New York.

Williams, G.A. 1975: *Proletarian Order*. Pluto, Londra.

Williams, Raymond 1971: Literature and Society: In Memory of Lucien Goldmann. *New Left Review 67*.

- 1973: *The Country and the City*. Chatto & Windus. Londra; Oxford University Press, New York.

- 1976: *Keywords*. Fontana, Londra; Oxford University Press, New York.

- 1977: *Marxism and Literature*. Oxford University Press, Oxford ve New York.

- 1979: *Politics and Letters*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

- 1980: *Problems in Materialism and Culture*. New Left, Londra (Verso baskısı); distr. Schocken, New York.

Wilson, Dick 1977: *Mao Tse-tung in the Scales of History*. Cambridge University Press, Cambridge ve New York.

Winkler, H.A., (der.) 1974: *Organisierter Kapitalismus: Voraussetzungen und Anfänge*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Wirth, Margaret 1972: *Kapitalismustheorie in der DDR*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Witt-Hansen, J. 1960: *Historical Materialism: The Method, the Theories*. Munksgaard, Kopenhag.

Woddis, J. 1972: *New Theories of Revolution*. Lawrence & Wishart, Londra; International Publishers, New York.

Wold, E.R. 1957: Clodes corporate communities in Mesoamerica and Central Java. *Southwestern Journal of Anthropology 13.1, 1-18*.

Wolf, Dieter 1979: *Hegel und Marx. Zur Bewegungsstruktur des absoluten Geistes und des Kapitals*.

Wolfe, B.D. 1956 (1966): *Three Who Made a Revolution*. Penguin, Londra; Beacon, Boston (1959).

Womack, Brantly 1982: *The Foundations of Mao Zedong's Political Thought*. Hawaii University Press, Honolulu.

Wood, Allen W. 1981: *Karl Marx*. Routledge & Kegan Paul, Londra ve Boston.

Woodcock, George 1956: *Pierre-Joseph Proudhon*. Routledge & Kegan Paul, Londra; Macmillan, New York.

- 1963: *Anarchism*. Penguin, Londra: Meridian, Cleveland.

World Socialist System and Anti-Communism 1972. Progress, Moskova.

Wright, Erik Olin 1978: *Class, Crisis and the State*. New Left, Londra; distr. Schocken, New York.

Yaffe, D. 1976: Hodgson and Activist Reformism. *Revolutionary Communist*.

Young, Robert M. 1977: Science is Social Reelations. *Radical Science Journal 5*.

- 1978: Getting Started on Lysenkoism. *Radical Science Journal 6/7*.

- 1979: Science is a Labour Process. *Science for People 43/44*.

Zagladin, V.V., (der.) 1973: *The World Communist Movement*. Progress, Moskova.

Zazzo, R. 1975: *Psychologie et marxisme. La vie et l'oeuvre d'Henri Wallon*. Deonël/Gonthier, Paris.

Zeleny, Jindrich, 1980: *The Logic of Marx*. Terrell Carver (çev.). Basil Blackwell, Oxford; Rowman & Littlefield, New York.

Zenushkina, L. 1975: *Soviet Nationalities Policy and Bourgeois Historians*. Progress, Moskova.

Zirkle, Conway 1949: *Death of a Science in Russia*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pennsylvania.

Zubaida, Sami, (der.) 1970: *Race and Racialism*. Tavistock, Londra; Barnes & Noble, Totowa, N.J.

Dizin

Madde başlıkları ve onlara ait sayfa numaraları siyah dizilmiş; Engels ve Marx'a yer verilmemiştir.

ABD 128, 391, 487, 527,
'de Brecht 94
ekonomik bunalımlar 174, 175
feminizm 220
finans kapital 233
ırk 276
iktidar seçkinleri 484
"New Deal" 331, 332
Sınıf 502
tarih yazıcılığı 549
☞ Amerika

Adalet 11-13
ceza 536
feodal 223, 226, 488

Adams, R. Mc. C. 40

Adler, Max 13, 78, 265,299, 314, 562
ve işçi sınıfı 52
sosyoloji 50,51

Adler, Viktor 67

Adorno, Theodor 13-14, 65, 66, 80, 147, 236, 237, 238, 239, 241, 253, 271, 358, 428, 457

Afanasyev, L. 556

Afrika 394, 398, 417, 574
kabile toplumu 311, 312
kölelik 347, 348
☞ Cezayir

Ahlâk 14-15
etik 208-10, 279

Aile15-16, 187, 210, 240, 287, 338

***Ailenin... Kökeni* 16-17**
akrabalık 17-20

Akrabalık 17-20
üretim tarzları bağlamında 36

Akıl
diyalektik 140-1, 147
Kant 449

Akılcılık (Rasyonalizm) 81, 585

Akselrod, Pavlus/Pavel 412

Aleksandr, II, Çar 393

Aleksandrov, G.F. 520

Alembert, Jean Le Rond D' 449

Alman
idealizmi 237
işçi hareketi 404
Lehçeleri 136
sosyalizmi53
tarihleri 548

Alman Bağımsız SDP 200, 265, 329, 411

Alman Dem. Cumh. 153, 155, 358

***Alman İdeolojisi* 20**

Alman K. Birliği 195, 387

Alman K.P. 64

Alman SDP 13, 73, 195, 199, 265, 339, 373, 386, 403-4, 405, 463, 483, 508, 509, 542
1903 kongresi 159
ve I. Dünya Savaşı 374
Kautsky 329
Kuruluşu 512
revizyonizm 199, 467

Almanya 137, 195, 196, 229, 230, 265, 363, 364, 373, 391
19. yüzyılda 132,245, 415, 416, 478-9, 480, 481
1848-49 131, 391
1918 342
1920'ler-30'lar 202, 236
II. Dünya Savaşı 202
'nın birleşmesi 131, 480
Bismarck 93, 131, 480
'da devrim 89
edebiyatı 71
'da faşizm 52, 182, 236, 240, 457, 509
'da Hıristiyanlık 264

'da Marx 388, 389
Nasyonal Sosyalist 90, 201, 213, 214, 265, 457, 534, 567
'da psikanaliz 457
'da sanat 474
'da sermayenin merkezileşmesi 324
Weimar Cumhuriyeti 93
☞ Prusya

Althusser, Louis 20-23, 69, 145, 147, 149, 221, 255, 285, 293, 401, 402, 458, 517, 555, 559, 609
bilgi 81, 82
bilim 84
ideoloji 283
Marxist hümanizm 216
üretim tarzı 587, 588
yapısalcılık 605-6

Amerika
arkeoloji 40
halkçılık 444
kölelik 347-8,
☞ ABD

Amerikan devrimi 130

Amerikan İç Savaşı 392, 423, 479

Amin, Samir 58, 62, 206, 207

Ampirizm (Görgücülük-deneycilik) 23-24, 21, 22, 75, 76, 218, 219

Analitik (Çözümleyici) Marxizm 24-26

Anarşizm 26-28, 63, 106, 129, 234, 456, 486
özyönetim 98, 433, 565

Anderson, P. 226, 227, 261, 263, 318,463

Annales (Yıllıklar) Okulu 28-29, 406, 550

Anonim Şirket 29-31, 322, 352, 496
ve burjuvazi 96

Antal, Frigyes 371

Antik Toplum 31-34, 287, 318
☞Yunanistan; kölelik

Antropoloji 34-37, 139, 287, 453, 563
kabile toplumu 311-2
ve kölelik 347-9
ve kültür 357
ve yapısalcılık 605

Aristokrasi 37
emek 299, 300, 485
feodal 37, 224-6
☞ hâkim sınıf

Aristoteles 159, 293, 448, 449

Arkeoloji ve Prehistorya 37-41

Aron, Raymond 401

Artık Değer 41-44, 62, 177, 377, 383, 399, 413, 414, 465, 493, 495
ve dağılım 113
ve kooperasyon 344-5
ve kredi 351-2
ve sömürü 530-1
ve toprak mülkiyeti ve rant 565-7
ve yeniden üretim şeması 610-3
☞ Emek gücü, emek süreci

Artık Değer ve Kâr 44-45

Artık, Ekonomik 57, 556, 557

Artık, Elde Edilmesi 61, 62

Artık Üretim, Feodal 224, 225

Asya 394, 395
'da kölelik 347-9
ulusları 417, 573, 574
☞ Çin; Hindistan; Vietnam

Asya Toplumu (Doğu despotluğu) 45-48, 32, 33, 243, 244
din 140
ve İslam 294-6
'nda sınıf 498
üretim tarzı 104, 318, 528

Aşırı Üretim 48-49

Avrupa 260
feodal 221-6
ve imparatorluklar 394-5 ☞ Sömürgecilik; emperyalizm
Marx-Engels ve çağdaş 390
ve Üçüncü Dünya 495, 496
☞ Doğu Avrupa ve tek tek ülkeler

Avrupa Komünizmi 49-50, 98, 340, 370, 467-8, 509

Avustralya 395

Avusturya 94, 393, 416, 466
'da devrim 53, 67
ve Slavlar 415
Avusturya Sosyal Demokrat Partisi (SPÖ) 13, 50, 67, 200, 300, 329, 339, 466, 508
☞ Viyana

Avusturya-Fransa Savaşı, 1859 391

Avusturya Marxizmi 50-53, 13, 67-8, 250, 314, 508, 509, 516

Avusturya-Prusya Savaşı, 1866 391, 480

Aydınlanma, 18. yüzyılda 171, 447, 590

Aydınlar 53-55, 66, 100, 247, 248, 283, 498, 500
Azalan Kâr Oranı 55-57, 174, 176, 177, 378, 400, 556
Ricardo 469
Azgelişme ve Gelişme 57-59, 529
bağımlılık kuramı 61-3, 192, 193, 194, 399
Azgelişmiş Ülkeler 111
eşdeğer olmayan değişim 62, 205-7
ve kapitalizm 193, 194
ulusal burjuvazi 574-5
☞ Bağımlılık kuramı; Üçüncü Dünya
Babeuf, François 512, 541
Bacon, Francis 449
Bağımlılık Kuramı 61-63, 192, 193, 194, 399, 527, 529
azgelişme ve gelişme 57-9
Bahro, Rudolf 155, 156, 167, 340
Bakhtin, Mikhail (Voloşinov) 136, 166
Bakunin, Mikhail 63-64, 27, 198, 392, 415
grevler 249
Balibar, Etienne 458, 587, 609
Ball, John 226
Ball, M. 556
Balzac, Honore de 167, 203
Bankalar ☞ Finans kapital, malî sermaye ve faiz
Baran, Paul 61, 88, 184, 325, 327, 405, 556, 557
azgelişmişlik 57, 58
Barth, H. 600
Barthes, Roland 204
Bartók, Béla 371
Batı Marxizmi 64-67, 55, 71, 140, 149, 215-6, 357-60, 370, 405, 409
ampirizm 23
bilgi 81
bilim 84
diyalektik 147
idealizm 279
psikoloji 458-9
sosyoloji 516, 517
Bauer, Bruno 137, 195, 245, 604
Bauer, Otto 67-68, 50, 51, 300, 343, 372, 573
faşizm 52,213
sınıf üzerine 53
Bayağı İktisat 68-69, 171
Bayle, Pierre 53
Bazard, Saint-Amand 591
Beard, C. 549
Bebel, August 199, 364, 389
Behrens, F. 154
Belçika 249
Belirlenimcilik 69-71, 381
çevresel 103-5
ekonomik 285, 530, 586-7
evrimsel 35
tarihsel 75, 554 ☞ Tarihsel Materyalizm
yapısal 605-6
Benary, A. 154
Benclilik 536
Benjamin, Walter 71-72, 147, 204, 236, 474, 475
Bentham, Jeremy 121,531
Berdyaev, N.A. 549,606
Berle, A.A. ve Means, G.C. 30, 322
Bernal, John Desmond 72-73
Bernie, François 45
Bernstein, Eduard 73-74, 181,300, 314, 401, 428, 514
ideoloji 282
revizyonizm 132, 199, 329, 467, 606
sınıf çatışması 501
Béteille, André 328
Bettelheim, Charles 206, 270, 513
Bhaskar, Roy 69, 151
Bilgi Kuramı 74-83, 21, 22, 217-8, 237, 258
coğrafi 103
dolayımlama 99, 159-60, 427-8
geleneksel 218
hakikat 255-6
Kantçı 313-5
ve materyalizm 406, 407, 408
ve praxis 448-9
ve revizyonizm 466-7
sosyoloji 401
ve şiddet 542
ayrıca ☞ Ampirizm; gerçekçilik; ölçünme (reflection); pozitivizm
Bilim 83-85, 148-9, 406, 409-10
Bernal 72-3
ve bilgi 74-83
doğal 83-5, 146, 148-9, 151-2, 214-6
ve felsefe 214-6
Lysenkoculuk 374-5, 521

ve Sovyet Marxizmi 519-21
SSCB'de 374-5, 405, 520-1
Bilimsel İşletmecilik 557
Bilimsel Pozitivizm 447-8
Bilimsel Realizm 218-9, 461-2
Bilimsel ve Teknolojik Devrim 85
☞ Teknoloji
Bilimsicilik 83-4
Bilinç 258-9, 280, 281, 357, 401
ve dil 135
psikoloji 458-9
yanlış ☞ ideoloji
ayrıca ☞ Bilgi; düşünce; Sınıf bilinci
Bilinemezcilik 86
I. Dünya Savaşı 133, 197, 200, 368, 370, 374, 412, 416, 444, 481-2, 486, 509
Bir Mayıs 199, 466
Birey 86-87
benlik çıkarı 171-3
ve Hıristiyanlık 263-5
ilişkiler 121
olgunlaşma 259-60
sanat 473
sivil toplumda 505-6
ve toplum 562-3
toplumsallaşma 564-5
☞ insan doğası; kimlik
Birikim 87-88, 172-3, 190, 437, 466, 469, 492-3, 566
ve azalan kâr oranı 55-6
coğrafi 103, 104, 105
dolaşım 158-9
dünya pazarında 191-2
ve eksik tüketim 182-3
ilkel 103-4, 286, 454
Birleşik gelişme 568, 569
Bismarck, Otto von 93, 131, 363, 480
Blanquicilik 89-90, 199, 541
Bloch, Ernst 90, 147, 371, 473, 474
yabancılaşma 600
Bloch, Marc 590
Bloch, Maurice 348
Boas, Franz 35
Bogdanov, A.A. 78, 519
Bolşevikler 133, 166, 338, 367, 368, 514, 532, 533
aydınlar 53-55
enternasyoneller 200
ve konseyler 343
ve menşevikler 412
☞ Rus Devrimi
Bolşevizm 90-92, 155, 369, 487, 519, 520
Bolşevikleştirme 49, 549
ulusçuluk 416
1915 konferansı 94
Bonaparte, Louis (III. Napoleon) 93, 372, 391, 479, 480, 500, 548
Bonapartizm 92-93, 127, 128
Bonger, Willem A. 536
Bortkeiwicz, L. von 399, 400
Bossuet, J.B. 549
Bourdieu, Pierre 360
Böhm-Bawerk, Eugen von 115, 116, 265, 399
Brady, Tom 37
Braudel, Fernand 550
Braunthal, Julius 199, 200
Braverman, Harry 190, 429, 556
Brecht, Bertolt 93-94, 167, 204, 474
Brenner, Robert 58, 286, 318
Britanya 43, 128, 486
aristokrasi 37
emperyalizm 394-5
endüstri 188-9
'da feminizm 220
işçi sınıfı 195-6, 423
'da kapitalizm 323
'da sosyalizm 468
toprak kapatma 286
☞ İngiltere
Britanya İşçi Hareketi 199, 392, 484-5
Britanya K.P. 269
Britanya S.D.P. 509
Britanyalılar, Hindistan'da 46, 131, 209, 268, 328, 392, 394-5, 471, 528
Brus, W. 154
Buchez, Philippe 591
Buci-Glucksmann 261
Buğday Yasaları 68, 323
Buharin, Nikolay 94-95, 73, 78, 105, 152, 201, 248, 454, 482, 483, 529, 548
din 139
finans kapital 231-5
sosyoloji 516, 518, 519
yargılanması 534
Bulgakov, S. N. 606

Burjuva
coğrafyası 103-6
devleti 128, 129
ekonomi politiği 68
felsefesi 214
ideolojisi 219, 282, 283
kültürü 66-7
Burjuvazi 95-97, 257, 497, 498
demokrasi 122
devrimdeki rolü 130, 133, 385, 412
Japonya'da 306
ve Konseyler 343
Ortaçağ 225-6
orta sınıf 19, 300, 428-9, 497
sınıf bilinci 499
sömürgelerde 396-7
sömürge sonrası toplumlarda 527
ulusal 530, 574-5
Bunalımın Ücret Dartığı Kuramları 176
Burnham, James 30
Bürokrasi 97-98, 238, 385, 401, 484, 498, 513
Bütünlük 98-100, 78, 79
estetik 202-4
toplumsal 81
Caesar, Julius 548
Calvez, J.Y. 600
Calvinizm 194, 263, 265
Cambridge İktisatçıları 150, 405, 532
Carillo, Santiago 49
Carr, E.H. 549
Carsten, F.L. 214
Cavour, Kont Camillo 133
Cenevre 63, 367, 443, 485
Cermenik Kabileler 222
Cezalandırma 536-7
Cezayir 389, 391, 394
Chartistler 132, 195, 299, 392, 512
Chattopadhyaya, D. 140, 269
Childe, V. Gordon 38, 39, 40, 244, 285, 287
Cieskowski, A. 449, 450
Cinsiyet 101-103
Cinsiyet Rolleri 18
☞ Feminizm
Claudin, Fernando 340
Coğrafya 103-107
Cohen-Arthur, A. 384-5
Cohen, G.A. 584, 585
Colletti, Lucio 81, 82, 84, 147, 314, 318, 523
Comte, Auguste 447
Confédération Générale du Travail 486
Connolly, James 417, 487
Coontz, Sydney H. 423
Croce, Benedetto 66, 246, 248, 361, 549
Çekoslovakya 154, 155, 415
Çelişki 109-110, 280, 281, 380
kapitalizmin 104-5, 109, 110, 144, 147, 318, 345
Mao Ze-Dong 383-5
toplumsal 219
☞ Diyalektik
Çiang Kay-Şek 397
Çin 46, 47, 54, 133, 244, 340, 383-5, 392, 398, 417, 482
arkeoloji 38-9
1920'ler 384, 397, 471, 575
Britanya ve 395, 528
din 140
Halk Cumhuriyeti 340
Kültür devrimi 54, 358, 384, 385
nüfus 424
'de sosyoloji 517-8
☞ Mao Ze-dong
Çinhindi 395
Çin K.P. 384, 397, 513
Çocuklar
eğitimi 168-9, 565
sömürülmesi 530
toplumsallaştırılması 240
☞ Aile
Çokuluslu Şirketler 110-111, 96-7, 234
Dağılım 113
eşitlik 207
ilişkileri 159
Danielson, Nicolai 445
Darwinizm 113-114, 151-2, 261, 405
Dayanışma, 1980-81 157
De Leon, Daniel 114-115
Deborin, A.M. 78, 230, 520
Debray, Régis 542
Değer 115-120, 308, 331, 379, 470, 564
'de çelişkiler 109-10
değişim 115-9, 120-2, 353
emek değer kuramı 172-3

ve emek süreci 187-8
estetik 205, 475
ve fetişizm 228-9
kooperasyon 344-5
Marxist değerin eleştiricileri 399-400
meta 87, 115-9, 413, 435-7, 522, 523, 556
ve otomasyon 429-30
rekabet 465
ve soyut emek 399, 522-3
üretim fiyatı 582-3
Değer ve Fiyat 120, 465, 489
tarımsal 566
Değişim 120-122, 45, 227, 281, 413, 531
eşdeğer olmayan 62, 205-7
ve iş bölümü 299
ve sömürgeler, ☞ Bağımlılık kuramı
☞ kullanım değeri; değer; para;
Değişim değeri 115-9, 353
Della Volpe, G. 84, 145, 147, 149, 256, 408
bilgi 82-3
Demokrasi 122-123, 262, 342-4
ulusal 397, 398
toplumsal, ☞ Sosyal Demokrasi
Yeni 194
Demokratik Merkeziyetçilik 123-125
Deutscher, Isaac 125-126, 549
Devlet 126-130, 98, 156-7, 247-8, 258, 259, 260, 397, 400-2, 404
anarşizm ve 26-7
Asyatik toplumda 45-7
Bolşevikler ve 91-2
Bonapartizm ve 92-3, 126-8
bürokrasi 97-8
'de suç denetimi 536-7
ve demokrasi 122
'in ekonomiye karışması 173, 175, 176, 319-20
Hegelci 126-8, 172-3, 280, 505-6
hegemonya 247-8, 256-7, 261-2, 331-2
ve hukuk 271-3
kapitalizm ve 323-4
ve konseyler 342-3
ve popülizm 444-5
sahiplik 565
ve sosyalizm 562-3
SSCB'de 367-9, 370, 513, 567, 571-2
sömürge-sonrası 527, 528
ve şiddet 541-2
'in temel ve üst yapısı 558-61
totaliter 52, 567
üreticilerin özgür birliği 259-60
☞ Sivil toplum
Devlet Toplumlarında Akrabalık 17-9
Devrim 130-134, 247-8, 300, 369-70, 391-3, 404-5, 412, 498, 613
azgelişmiş ülkelerde 193-4, 396-9, 574-5
Bakunin ve 63
bilimsel ve teknolojik 85
endüstriyel 172, 189, 190, 323, 324
'in evreleri 397-9, 443
'in gerekliliği 209-10
kültürel 54, 358, 384-5
Mao Ze-dong 383-5
olarak reformasyon 86
ve proletarya diktatörlüğü 455-6
ve Savaş 390-2, 478-9
ve sınıf 499
ve sosyalizme geçiş 463-4
sürekli 568-9, 570
şiddet 541-2
ve üretim tarzı 586
"yavaş" 67
☞ Bolşevizm; sendikalizm
Devrimci Sanat 473-5
Devrimler
1848-49 388, 415, 478
1905 342
1917 342
1918 343
☞ Fransız D.; Rus Devrimi
Diamond, Stanley 35, 36
Dietzgen, Josef 134-135, 54, 435
Diktatörlük, ☞ Bonapartizm
Dil 135-7, 216, 218
Dilbilim 135-137, 216, 218
Dilthey, Wilhelm 66
Dimitrov, Georgi 201, 371
Din 137-140, 259, 280, 405
bilinemezcilik 86
Feuerbach 137, 138, 229-30, 603
Hinduizm 140, 268-70
İslam 140, 294-6
Musevilik 603-4
Sovyetler Birliği'nde 519-21
ve yabancılaşma 263-5, 599
☞ Hıristiyanlık; mutlak ruh
Diyalektik 140-148, 219-20, 379-82
Batı Marxizminde 84
bütünlük 98-100
dolayımlama 99, 159-60
Hegelci 80, 82, 258, 259-61, 279
Mao Ze-dong'da 383-5

olumsuzlama 427-8
revizyonizm 466-8
Sovyet Marxizminde 520
☞ Çelişki
Diyalektik Mantık 380
Diyalektik Materyalizm 148-150, 21, 75-9, 84, 147, 215, 261, 408-9, 443, 451, 519
Dobb, Maurice 150, 227, 228, 257, 286, 259, 405, 470
Doğa 150-151
ve bilgi 79-80, 314-5
coğrafya 104, 105
diyalektiği 66, 146, 148, 153
ekoloji 106, 170
ve insan 406-7
ve toplum 562-3
Doğa Bilimi 151-153, 83-5, 146, 148-9, 214-6
Doğa'nın Diyalektiği 153, 66, 146, 148
Doğalcılık 76, 84, 293, 406-7
Doğu Avrupa 153-7, 282, 339, 502
din 138
revizyonizm 468
Doğu Avrupa'da Marxizm 153-158
Doğu Aynlığı (Marxizmde) 98
Doğu Despotluğu ☞ Asya Toplumu
Dolaşım 158-159, 465, 495, 561
☞ Değişim; pazar
Dolayımlama 159-160, 480
olumsuzlama 427-8
Dönüştürme Sorunu
ve üretim fiyatı 582-4
☞ Değer ve Fiyat
Drama (Tiyatro) 71, 204
Brecht 93-4
Dreyfus, Alfred 507
Durkheim, Émile 139, 401, 516
Dutt, Palme 269
Dühring, Karl Eugen 54, 141, 153, 548
Dünya Sendikalar Federasyonu 486
Dünya Sistemi 160-162
Düşünce
ve dil 135, 136, 459
Feuerbach 229-30
özdeşlik ilkesi 142-3
psikoloji 458-9
☞ Bilinç
Düşünce üretimi 589
Düzenleme Kuramı 162-163
Edebiyat 165-168, 204, 411
romanlar 246
Sartre 477-8
Eder, Klaus 236
Eğitim 168-169, 565
Eisenstein (Ayzenştayn) Sergey 169-170
Ekoloji 170, 106
Ekonomi Politik 170-174, 48, 65, 260, 383, 389, 404, 405, 548
☞ İktisat; kapitalizm; sömürü; temel ve üst yapı; üretim tarzı
Ekonomik Bunalımlar 174-178, 55, 331, 436-7, 607
'da değer 118
eksik tüketim 182-5
feodal 226
kapitalist toplumda 319-21
olasılık kuramları 174-6
ücret daraltma kuramları 176
üstüne, Ricardo 469-70
zorunluluk kuramları 177
Ekonomik Planlama 178-180
Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları 180-181
Ekonomizm 181-182
Eksik Tüketim 182-185
bunalımın stagnation kuramları 174-7
Eleştirel kuram ☞ Frankfurt okulu
Emeğin Kurtuluşu Grubu 443, 472
Emek
ve bilgi kuramı 75, 79, 80
bölüşümü (iş bölümü) 238, 296-9, 377-8, 382-3
ve çevre 104-5
ve dağılımı 113
denetimi 321-4
ev 186, 210-2, 609
ve fetişizm 228-9
ve fiyatlar 468-9
kooperasyonu 344-5
otomasyon 377, 429-30
ve praxis 448-53
sanatçı 203, 473
soyut 116, 379, 399, 522-3
ve suç 537
toplumsal olarak gerekli 120, 564
üretken olan ve olmayan 588-9

yabancılaşması 341
yedek ordusu 190, 378, 423, 607, 613
☞ Sanayileşme; Sömürü; Üretim Tarzı
Emek Değer Kuramı 172, 413
Emek Gücü 185-186, 413-4
'nün değeri 415, 185, 186-7, 353, 491-2, 579-80
ve sermaye 489-90
☞ makineler ve makine üretimi; yeniden üretim
Emek Gücünün Değeri 186-187, 41-4, 45, 185, 353, 491-2, 579-80
Emek Pazarı 322
Emek Süreci 187-191
tekelci kapitalizmde 556
☞ Teknoloji
Emmanuel, Arghiri 206-7
Emperyalizm 36, 46, 51, 62, 368, 370, 373-4, 391, 394-5, 562
ve finans kapital 232-3
ve gelişme evreleri 244
kültürel 359
ulusal burjuvazi 529, 574-5
ve Üçüncü Dünya 396-9
☞ Marx zamanının imparatorlukları; Roma İmparatorluğu; sömürgecilik
Emperyalizm ve Dünya Pazarı 191-194, 61, 103-104, 105, 110
eşitsiz değişim 62, 205-7
☞ Azgelişme ve gelişme; bağımlılık kuramı
Enfantin, Prosper 591
Engels, Friedrich 194-196
Enternasyonalizm 196-197, 569
burjuvazi 97
Enternasyonaller 198-202, 63
Birinci, ☞ Uluslararası İşçiler Derneği
İkinci (1899-1914) 70, 78, 196, 197, 199-200, 201, 271, 302, 329, 370, 403, 417
Üçüncü, ☞ Komintern
1904 Kongresi 438
1912 Kongresi (Basle) 481
I. Dünya Savaşı 481, 482
1919 Kongresi (Berne) 200
Dördüncü (1938) 91, 125, 202, 568, 569
yıkılışı 133
ve savaş 481-2
ve sendikalar 485-6
ve şiddet 541-2
ve sosyal demokrasi 508-9
ve sömürgecilik 199-200
Epistemoloji, ☞ Bilgi Kuramı
Epistemolojik materyalizm 406, 407, 408
Eski toplum ☞ Antik Toplum
Estetik 202-205, 372
☞ edebiyat; kültür; sanat
Eşdeğer Olmayan Değişim 205-207, 62
Eşitlik 207-208
değişimde 121-2
☞ Eşitlikçilik
Eşitlikçilik 287
☞ Eşitlik; ilkel komünizm
Eşitsiz Gelişme 208, 568, 569
Etik 208-210, 140, 279
ahlâk (moral) 14-5
Ev Emeği 210-212, 186, 609
Evlilik 15-6, 121
☞ Aile; kadınlar;
Evrim 35, 36, 38, 47, 78, 417
☞ Darwinizm; belirlenimcilik; gelişme evreleri
Fabrika Konseyleri (Betriebsraete) 247, 343
Faiz ☞ Mali sermaye ve faiz
Faiz ve Sermaye
Faşizm 213-214, 52, 71, 373, 447
Almanya'da 52, 182, 236, 240, 457, 509
Avusturya'da 53
İtalya'da 247
ve kişilik 240, 457
ve komünizm 182, 201, 534
totaliterlik 52, 99-100
Febvre, Lucien 550
Fehér, Fereuc 156
Felsefe 214-220, 65-6, 248
Althusser 22
ve bilgi 77-83
Doğu Avrupa'da 154-5
Feuerbach 229-30
Kantçılık 313-4
Lukács 372
Sartre 477-8
☞ Diyalektik; diyalektik materyalizm; estetik; mantık; pozitivizm
Felsefi Materyalizm 216-20, 406-10
Sovyet Marxizminde 520-1
Feminizm 220-221, 303-4
ve estetik 205
ev emeği 186, 210-2, 609

Kollontay, Aleksandra 338
ve yeniden üretim 609-10
☞ Kadınlar
Feodal Toplum 221-226, 18, 317
aristokrasi 37, 223-5
evreleri 327
ve rant 222-4, 226, 566-7
ve serflik 489
sınıf mücadeleleri 257, 498
Feodalizmden Kapitalizme Geçiş 226-228, 34, 150, 225, 286, 424
azgelişmiş ülkelerde 58
nüfus 244
sınıf 257
Fetişizm 228-229, 79
meta, ☞ Meta Fetişizmi
sermaye 492
Feuerbach, Ludwig 229-231, 65-66, 75, 80, 195, 209, 245, 279, 280, 407, 427
din 137-8
Hıristiyanlık 603
yabancılaşma 599
Fichte, J.G. 449, 603
Finans Kapital 231-235, 526, 529
***Finanz Kapital* 235-236**
Fine, Ben 494, 556, 566, 589
Firth, Raymond 35
Fitch, Robert 233
Fiyat 121, 436, 465-6
Ricardo 468-9
ve değer 120, 489, 566
Foster, John 502
Fourier, François-Charles 195, 394, 589, 590
Fraina, L. 167
Francia 224
Frank, André Gunder 61-2
azgelişmişlik 57-9
Frank lehçesi 136
Frank, S.L. 606
Frankfurt Okulu (Eleştirel Kuram) 236-241, 13, 64, 67, 152, 250, 253, 270, 300, 358, 386, 432
aile 16
bilim 84
Doğu Avrupa'da 156-7, 405
epistemoloji 79-81
faşizm 213
hegemonya 256
olumsuzlama 427-8
praxis 452
psikanaliz 457
ve sanat 475
sosyoloji 517-8
toplum kuramı 448
Frankfurt Toplumsal Araştırma Enstitüsü 71, 236-9, 250, 270-1, 517
Fransa 132
Avusturya ve Prusya ile savaşları 391, 480
11. yüzyıl 224
18. yüzyıl 86
19. yüzyıl 480
1930'lar 202
Bonapartizm 92-3, 127-8
feodal aristokrasi 37
finans kapital 232
II. Dünya Savaşı'nda 265
ve imparatorluk 233, 394-5
'da kilise 264
köylülük 350
sendikalizm 486-7
'da ütopyacı sosyalizm 589-91
☞ Fransız...; Paris Komünü
Fransa-Avusturya savaşı, 1859 391
Fransa-Prusya savaşı, 1870 391, 480
Fransız Devrimi
1789 131, 139, 261, 308
1848 132, 508
Fransız İşçi Hareketi 415
Fransız K.P. 49, 50
Fransız Sosyalist Partisi 201
Freiheit 265
Freiligraht, F. 165, 166
Freud, Sigmund 72, 237
Friche, V. 166
Fried, Morton 311
Friedmann, Georges 285
Friedrich, Carl J. 567
Fromm, Erich 241-242
Furtado, Celso 57
Gabel, J. 541
Galbraith, J.K. 30, 323
Gandhi, M.K. 27, 270, 470
Gans, Eduard 244, 259
Gelişme ve Azgelişme 57-9, 529
bağımlılık kuramı 61-3, 192, 193, 194, 399
Gelişme Evreleri 243-245, 31-32, 35, 38, 39-40, 46, 47, 317, 421, 554

geçişler 226-8, 514-5
İskoç Filozofları 171
kapitalizmin dönemlendirilmesi 325-7
pozitivizm 447-8
Genç Almanya 195
Genç Hegelciler 245, 23, 165, 259-60, 280, 388, 404
Gentile, Giovanni 66
Georges, Pierre 105
Gerçekçilik, ☞ Realizm
Gerçeklik Düzeyleri 382
Gereksinmeler, ☞ İnsan Doğası
Glezerman, Grigory 244, 549
Glucksman, A. 558
Godelier, Maurice 36, 39, 147, 311, 517, 563, 605
Godwin, William 26
Geothe, J. Wolfgang von 159
Goldmann, Lucien 245-246, 166, 203, 517, 541, 606
Gordon, R. 56
Gorki, Maksim 54
Gramsci, Antonio 246-248, 64, 66, 70, 152, 155, 255, 409, 462, 483, 485, 549, 554, 606
aydınlar 54
bilgi 78-80
bilim 84-5
demokrasi 122
devrim 133
ekonomizm 181-2
hegemonya 129, 256-7, 261-2, 506
ideoloji 282, 283
Konseyler 343
kültür 358, 359
parti 439
praxis 451
sosyoloji 517, 518
ve Sraffa 532
Görecelik Mantığı 382
Grevler 248 250, 27, 507, 508
☞ Sendikalizm
Grossman, Henryk 236
Grotius, Hugo 597
***Grundrisse* 250**
Grünberg, Carl 250-251, 516, 517
Guevara, Che 542
Guizot, François 548
Gurland, Arkadiy 236
Gurowski, Kont 394
Güney Afrika 276
Habermas, Jürgen 253-255, 70, 147, 320, 359, 402, 448, 452
eleştirel kuram 79, 80, 236-9, 240
Habsburg İmparatorluğu 50, 51, 415, 416, 573
Haeckel, Ernest 405
Hakikat 255-256
Hakim Sınıf 256-257, 261-3, 401
olarak burjuvazi 96
ve devlet 127
feodal 221-6
seçkinler 483-4
sömürge-sonrası toplumlarda 527-8
☞ Aristokrasi
Halk Cepheleri 201, 397, 486, 534
***Hapishane Defterleri* 257-258**
Harich, W. 154
Harkness, Margaret 166
Harris, Laurence 494, 556, 589
Hegedüs, András 156
Hegel, G.W.F. 258-259, 21, 229, 230, 237, 593
Batı Marxizminde 65-66
biçim 116
bütünlük 99
devlet 126-8, 172-3, 280, 505-6
diyalektik 80, 82, 140-7, 258, 259-61, 279
dolayımlama 159-60
ve Engels 195-6
Genç Hegelciler 245
ve Kant 313-4
olumsuzlama 427
praxis 449-50
tarih 208, 554-5
yabancılaşma 597-8
ve Yahudiler 603
☞ Mutlak ruh, Hegelci
Hegel ve Marx 259-261, 74-5, 76-8, 82, 271, 407
Hegemonya 261-263, 247-8, 256-7
☞ Sivil toplum
Heidegger, Martin 541, 600
Heine, Heinrich 165
Heller, Agnes 155, 156, 341
Helvetius, Claude 209
Hermeneutik 204, 216, 219

Herzen, Aleksandr 471
Hess, Moses 195, 245, 450, 603, 604
Hessen, Boris 152
Hıristiyanlık 263-265, 90, 138, 258-9, 597, 603-4
Hilferding, Rudolf 265, 13, 50, 96, 195, 431, 508, 509
finans kapital 51, 231, 232, 233, 234, 496
örgütlü kapitalizm 52
sömürgecilik 529
totaliterlik 52, 567
yeniden üretim şeması 612-3
Hilton, R.H. 424
Himmelweit, Susan 400, 523
Hindistan 244, 438
Britanya egemenliği 46, 131, 209, 268, 328, 392, 394-5, 471, 528
dinler 140
Hindistan'da Marxizm 265-268
Hinduizm 268-270, 140
Hisse Sahipliği
☞ Anonim şirket
Hobbes, Thomas 151, 292
Hobsbawm, Eric 37, 285, 299
Hodgson, G. 176, 400
Hoffman, E.T.A. 165, 167
Hoggart, Richard 359
Horkheimer, Max 270-271, 80, 213, 236, 237-8, 250, 358, 457
Houtart, F. ve Lemercinier, G. 269
Hugh, St. Victorlu 449
Hukuk 271-273, 292, 552-3
ampirizm 23
ve belirlenimcilik 69
cezaî 537
feodal 223-3
sosyolojisi 51
Humboldt, Alexander von 103, 104
Hume, David 69, 86, 468
Huysmans, Camille 199
Hûmanizm 35-6, 80, 149, 215-6, 292-3, 294, 407
ve bilim 84
Hyppolite, Jean 66, 600
Irk 275-277, 201
☞ milliyetçilik
Irkçılık 104, 240, 457, 459
İdealizm 279-280
ve materyalizm 219, 406-10, 519-20
ve tarih 549
felsefî 216-7
ve psikoloji 458-9
İdeoloji 280-284, 50, 53, 262, 292, 401, 405, 552
ve bilim 84, 521
egemen 256-7
eleştirisi 105-6, 237-41
popülizm (halkçılık) 444-5
ve psikanaliz 457
ve sanat 203, 204, 474-5
Sovyet Marxizmi 405-6, 520-1
ve Stalinizm 405, 535
İhanete Uğrayan Devrim 284-285
II. Dünya Savaşı 162, 192, 202, 265, 416-7, 482, 534
İktisat
Avusturya-Marxistleri 50-3
bayağı 68, 171
Japonya'da 305-8
revizyonizm 154
ve savaş 479-80
Sovyet Marxizminde 519-20
sömürge-sonrası toplumlarda 526-7
Sraffa 531-2
☞ Ekonomi Politik; kapitalizm; Keynes ve Marx; Ricardo ve Marx; sermaye; temel ve üst yapı
İlerleme 285-286, 32, 172-3, 209-10, 259
İlkel Birikim 286-287, 18, 32, 40
"sosyalist" 454
İlkel Komünizm 287-288, 18, 32, 40
İlkel Toplumlar 35-6, 38-40
kabileci 311-2
İngiliz Marxist Tarihçileri 288-291
İngiltere 132, 391-2
1640'larda 131, 512
'de Engels 195-6
feodal 221-6, 488
'de kapitalizmin başlangıcı 323
'de Marx 388-9
ütopyacı sosyalizm 590-1
☞ Britanya; Londra
İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu 291
İnsan Doğası 291-294, 75-6, 81, 258-9, 279, 473, 475
akılcılık 585
etkinlik 448-9, 453
gereksinimler 340-1, 571

kişilik 168, 293-40, 457
psikanaliz 240, 457
ve ütopyacılık 590
☞ Birey; kimlik
İran 417, 574
İrlanda 196, 198, 392, 395, 415, 417
İskoç Filozofları 171
İskoçlar 417, 573
Iskra 368, 387
İslâmiyet 294-296, 140
İspanya 480, 486
İç savaş 27, 201
İslâm 295-6
KP 49, 50
İş ve praxis 452
☞ Emek
İşbölümü 296-299, 238, 377, 383
ve sanat 473
İşçi Aristokrasisi 299, 300, 485
İşçi Sınıfı (proletarya) 299-301
Avusturya Marxistlerinin Kuramı 52-53
azgelişmiş ülkelerde 575
ve burjuvazi 96
Engels ve 195-6
ve ideoloji 283
İngiliz 392-3
İtalyan 246-7
"kendi içinde" 190
kültür 358
Mao Ze-dong ve 384, 386
ve orta sınıf 428-9
sanatı 473-4
sınıf bilinci 369, 370, 500
sınıf çatışması 501-2
sömürgelerde 396-7
yoksullaşma 613
İşçi Sınıfı Hareketleri 301-304
İşçi ve Sosyalist Enternasyonali 200
İşçiler
göç 423
özyönetim 433, 565
İşsizler 52, 423
İşsizlik 332
İtalya
kentleşme 255
19. yüzyıl 133
Ortaçağ 225-6
sosyalizm 246-7
İtalyan K.P. 49, 197, 247, 248, 531-2
İtalyan Risorgimentosu 261, 262, 392-3
İtalyan SP (SPI) 246
İzvestiya 95
Jamaika 395
Japonya 37
Japonya'da Marxist İktisat 305-308
Jaurès, Jean 308-309, 199, 415-6, 481
Jogiches, Leo 373
Kabile Toplumu 311-312
Kadınlar 287
ve akrabalık 18-9
ve ev emeği 186, 210-2, 609
ücretli istihdam 43
☞ Aile; Feminizm
Kafka, Franz 167
Kalecki, Michael 312-313, 154, 176, 557
Kamenev, Lev 534
Kamenka, Eugene 230
Kampf, Der 50, 67
Kanada 395
Kangrga, Milan 541, 600
Kant, Immanuel 258
biçim 116
praxis 449
Kantçılık ve Yeni-Kantçılık 313-315, 50-1, 237, 381
Kapital 315-317
Kapitalist-olmayan Üretim Tarzları 317-319, 528
Kapitalist Toplumda Bunalım 319-321, 129, 158-9, 240
Stagnation Kuramı 174-6
eksik tüketim 182-4
Kapitalist emek süreci 187-190
Kapitalistler; burjuvazi 95-7
ve devlet 110, 127
Kapitalist üretim ilişkileri 239, 281, 317, 377-8
Kapitalist üretim tarzı 187-90, 260, 321-4, 584-6
Üçüncü Dünya'da 396-9
Kapitalist toplumda sınıf 321-2, 497-8, 499, 501-2
Kapitalizm 321-325, 551-4
ve akrabalık 17-20
ve coğrafya 103-7
ve dağılım 113, 159
ve etik 14-5
eksik tüketim 174-7, 182-5

hareket yasaları 174-6
içindeki çelişkiler 104-5, 109-10, 144, 147, 318, 345-6
ve İslam 294-6
ve işbölümü 296-9
Japonya'da 305-8
kooperatifler 345-6, 590
kökenleri 286
örgütlü 52, 431
ve savaş 480-2
ve sosyalizm 513, 514-5, 569
ve suç 535-7
ve şeyleşme 539-40
tarım 349-51
ve yedek ordu 607
☞ Antik değer; artık değer ve kâr; azalan kâr oranı; bağımlılık kuramı; değişim; emperyalizm ve dünya pazarı; feodalizmden kapitalizme geçiş; kapitalizmin dönemlendirilmesi; sömürü; sömürgecilik; tekelci devlet kapitalizmi; tekelci kapitalizm; ücretler

Kapitalizmin Dönemlendirilmesi 325-327, 68, 191, 192, 322, 421

Kâr 399, 400, 465
artık değer ve 44-5
azalan oranı 55-7, 174, 176, 177, 378, 400, 556
Ricardo 468-9
sömürgelerde 529
ve ücretler 579-80

Kartel ve Trôstler
☞ Tekelci Kapitalizm

Kast 328-329, 269-70

Katoliklik 264, 559

Kautsky, Karl 329-330, 54, 122, 133, 139, 209, 231, 232, 282, 285, 373, 403-4, 463, 508, 516
Die Neue Zeit 50, 67, 74
emperyalizm 192, 193, 529
ve Enternasyonaller 78, 199, 481
Hıristiyanlık 139, 263-4
Konseyler 343
sınıf 497, 501
sömürgecilik 527

Kay, G. 496

Kelsen, Hans 51

Kendine yabancılaşma 597-602

Kendini belirleme 432

Kendini özgürleştirme 137

Kentleşme 330-331
Ortaçağ 225, 498
ve İslam 294-6

Keynes ve Marx 331-332, 173, 184, 400, 612

Keynesçi İktisat 175

Khruşçov, Nikita 125, 130, 273, 288, 336, 375, 513, 519, 521, 533, 542

Kınm Savaşı 391, 479, 480

Kırsal Sınıf Yapısı 332-334

Kızıl Sendikalar Enternasyonali 485

Kierkegaard, Sören 371

Kimlik
ilkesi 237-8
oluşumu 80, 142-3
☞ birey

Kirchheimer, Otto 236

Klingender, François D. 475

Kodály, Zoltán 371

Kojève, A. 65, 66, 600

Kolakowski, Lezsek 155, 157, 210, 403, 462, 467

Kollektifleştirme 334-337

Kollontay, Aleksandra 337-338

Komintern (Üçüncü Komünist Enternasyonali 1919-43) 49, 70, 91, 197, 200-2, 247, 261, 271, 339, 346, 368, 371, 417, 471, 526, 534, 568
2. Kongresi 124, 396, 470
ve sömürgeler 396, 397, 529
ve grevler 249

Komünist Enternasyonali ☞ Komintern

***Komünist Manifesto* 338-339,** 305, 388, 390, 439, 512, 514

Komünist Partileri
Doğu Berlin Konferansı 49
ve revizyonizm 466-7
ve savaş 478-9
ve sendikalar 485-6
ve sosyal demokrasi 508-10
☞ tek tek ulusal K.P.'ler

Komünistler Birliği 196, 198, 388-9, 478

Komünizm 339-342, 369, 370, 388
ve devrim 132
ve eşitlik 18, 32, 40, 207
Hindistan'da 268-70
ilkel 286-7
"sol" 67, 94
ve sosyalizm 512-3, 514

☞ Avrupa Komünizmi
Komünler ☞ Paris komünü; Rus komünü
Kon, I.S. 549
Konrad, George 155, 156, 498
Konseyler 342-344, 65, 66, 433, 570
fabrika 246-7, 343
Kooperasyon 344-345
Kooperatif Birlik 345-346, 590
Korporasyon, ☞ Anonim Şirket
Korporatist Düzenlemeler 320
Kornai, J. 154
Korsch, Karl 346-347, 64, 65, 79, 84, 149, 153, 255, 405, 452, 461, 517, 555, 562
Kosambi, D.D. 140, 328
Koshimura, S. 306
Kosik, K. 155, 541
Kosta, J. 154
Kotz, David 233-4
Köktencilik
coğrafya 105-6
orta sınıf 428-9
sanat 204
Kölelik 347-349, 32, 33-4, 222, 243-4, 395
sınıf 498
Köylülük 349-351, 286, 370, 398, 498-9, 553
Çin'de 37, 384, 385
ve din 139
feodal toplumda 221-4, 225-6, 227
İtalya'da 33
popülizm 443, 444-5, 471
Rus Komünü'nde 471-2
Rusya'da 454
ve serflik 487-8
sınıf bilinci 499-500
Köylü Savaşı (1524-25) 131, 138, 264, 548
Kredi 346, 437, 493
Kredi ve Hayali Sermaye 351-353, 29-30
Kristeva, Julia 204
"Kritik" 65
Krizler, ☞ Ekonomik Krizler
Kroeber, Alfred 311
Kropotkin, Piotr 27, 106, 532
Kudüs, Meclisleri 223
Kullanım Değeri 353, 116, 121, 413, 491, 493
emeğin 186, 188
ve ücretler 206-7
Kun, Béla 371
Kuron, J. 155, 156, 157
Kurtuluş Teolojisi 353-355
Kuşkuculuk 217, 409
Kutsal Kitap (Eski Ahid) 38, 597, 604
Kuusinen, O. 244
Küba 16, 221
Küçük Burjuvazi ☞ Orta Sınıf
Küçük Meta Üretimi 355-357
Kültür 357-360, 65-7, 71, 248, 303
ve endüstri 237-40
olumlu 358
☞ Edebiyat; estetik; sanat
Kültür Devrimi 54, 358, 384-5
Labriola, Antonio 361, 451
Lacan, Jacques 458
Laclau Ernesto 366-7
Lafargue, Paul 361-362, 48, 403, 415, 480
Laissez-faire ideolojisi 292, 323
Lange, Oscar 362-363, 154, 421
Laplace, Pierre Simon 69
Lassalle, Ferdinand 363-364, 166, 390
Latin Amerika 134, 445, 487, 526, 542
Latin Amerika'da Marxizm 364-367
Law, John 30
Leacock, Eleanor 311
Lefebvre, François 147
Leff, G. 402
Lenin, V.İ. 367-369, 90-1, 105, 166, 323, 358, 384, 385, 405, 457, 487, 500, 519-20, 560, 570
bilgi 78
bilinemezcilik 86
Blanquicilik 89
ve Buharin 94-5
bütünlük 99
demokrasi 122
devlet 126, 128-9
devrim stratejisi 133, 416, 575
ve din 139
dolayımlama 160
ekonomizm 181-2
emek süreci 189
emperyalizm 191-2, 244, 396-9

enternasyonalizm 196-7, 200, 201
estetik 204
etik 209-10
finans kapitalizm 231, 232, 233, 234
grevler 249
ideoloji 282-3
işçi aristokrasisi 299
işçi sınıfı 300
Kantçılık 314
ve Kautsky 329
ve Kollontay 338
Konseyler 342-3
köylülük 349-50
ve Luxemburg 373-4
materyalizm 408-9
ve Menşevikler 387, 412
olumsuzlama 427
Paris Komünü 437-8
parti 439
popülizm 445
praxis 451
psikoloji 458-9
rekabet 466
savaş 482
sendikalar 485
sömürgecilik 527, 528, 529

Leninizm 369-371, 90, 520, 533
ve Batı Marxizmi 153-5
Doğu Avrupa'da 64-5, 67

Leontiev, A.N. 459

Lévi-Strauss, Claude 35-6, 605

Levine, A. ve Wright, E.O. 585-6

Leroux, Pierre 591

Liebknecht, Karl 411, 481

Liebknecht, Wilhelm 389

Lifshitz, Mikhail 474

Lipinski, E. 154

Locke, John 171, 449

Londra 198, 388-9
13. yüzyılda 225

Lowenthal, Leo 236

Löwitz, Karl 400, 516

Lukács, György 371-372, 64, 65, 66, 140, 149, 153, 155, 156, 183, 245-6, 300, 358-9, 408, 409, 461, 606
bilgi 79, 80, 225
bilim 84
bütünlük 98-9, 100
doğa 150-50
dil 135-6, 137
estetik 203, 205, 372
ideoloji 282-3
praxis 451
sanat 474
sınıf 498
sınıf bilinci 439, 500-1
sosyoloji 517, 518
şeyleşme 539, 540-41
tarih 145, 146, 147
yabancılaşma 600

Lumpenproletarya 372-373

Lunaçarski, Anatoli 139, 474, 520

Luria, A.R. 459

Luxemburg, Rosa 373-374, 88, 92, 105, 192, 232-3, 264, 370, 411, 416, 485, 500
ve Bernstein 329, 467
grevler 249
sömürgecilik 528-9
yeniden üretim şeması 612-3

Lysenkoculuk 374-375, 521

Mach, Ernst 13, 86

Macaristan 67, 371, 372, 390
'da Marxizm 153, 154, 155, 156
ve Slavlar 415

Macherey, Pierre 204

Macchiavelli, Nicolo 292

Mackinder, Sir Halford 104

Madde, ☞ Materyalizm

Makineler ve Makine Üretimi 377-378, 183 189, 429, 476-7, 493, 494, 587
☞ Manüfaktür; otomasyon; sanayi devrimi; teknoloji

Mali Sermaye 231, 234

Mali Sermaye ve Faiz 378-379

Malinowski, Bronislaw 35

Mallet, Serge 429

Malthus, Thomas 186, 292, 331, 423, 424

Mandel, Ernest 56, 96, 325, 327, 464

Mannheim, Karl 100, 371, 401

Mantık 379
ve praxis 450
☞ çelişki; diyalektik; dolayımlama, pozitivizm

Manüfaktür 382-383, 476-7
feodal 224-5
Maocular 91

Mao Ze-dong 383-386, 133, 147, 149, 194, 261, 336, 370, 397, 398, 451, 483, 513, 542,

575
Marcuse, Herbert 386, 80, 236, 238, 246, 359, 428, 429, 457, 502, 520, 600
praxis 452
Maritain, Jacques 549
Márkus, G. 155, 156
Marr, N.Y. 136
Marshall, Alfred 173
Martov, Y.O. (Tsederbaum) 387, 412
Martynov, Alexander 387
Marx, Karl Heinrich 387-390
Marx, Engels ve Çağdaş Siyaset 390-394
Marx Zamanının İmparatorlukları 394-396
Habsburglar 50, 51, 415, 416, 573
☞ Emperyalizm
Marxizm ve Üçüncü Dünya 396-399
☞ Azgelişme ve gelişme; emperyalizm ve dünya pazarı
Marxizmin Eleştiricileri 399-403
sömürgecilik 529-30
Marxizmin Gelişmesi 403-406
eleştiricileri 399-403
Marx-Studien 50, 265
Marxizmin yeniden-kurulması 154, 156
Mason, Tim 214
Matematik 306, 308
Materyalizm 406-411, 76-8, 150, 230, 519-20
Batı Marxizminde 65, 84
ve din 139
düşünmeye dayanan 238, 255
felsefi 216-20, 406-11, 520
ve idealizm 219, 406-10, 519-20
toplumsal 443
☞ Diyalektik Materyalizm; tarihsel materyalizm
Mazzini, Giuseppe 393
Medvedev, Zhores 521
Meek, Ronald 614
Mehring, Franz 411, 165, 166, 282, 342, 373, 516
Meillassoux, Claude 35, 36, 348, 424
Mekanik Materyalizm ☞ Materyalizm
Mekanistler 520
Melotti, Umberto 244
Menşevikler 412-413, 91, 92, 387
Meta 413-414, 489-90, 522-3, 552
feodal üretim 224-5
ve kültür 358-60
☞ artık değer; artık değer ve kâr; değer ve fiyat; değişim; kullanım değeri
Meta Fetişizmi 414, 79, 121, 160, 203, 413-4
ve şeyleşme 539, 540
Methodizm 265
Mısır'ın İngilizlerce işgali 394
Michels, Roberto 508, 516, 603-4
Mikhailovsky, N.K. 445
Miliband, Ralph 257, 463, 484, 606
Mill, J.S. 69
Mill, James 45
Millar, John 171
Millerand, Alexandre 199
Millileştirme 565
Milliyetçilik 414-417, 196-7, 390, 396-8
Mills, C. Wright 54, 257, 401, 484
Minns, Richard 234
Mitoloji 36
Hindu 268-70
ve sanat 475, 559
Yunan 167, 475, 559
Modernizm ve Post-Modernizm 417-419
Modzelewski, K. 155, 156
Mo-Jo, Kuo 140
Moleschott, Jacob 230
Montesquien, Baron de 171
Morgan, Lewis Henry 15, 34-5, 243, 287, 311
Morishima, M. 306, 400
Morris, Desmond 292
Morris, William 419-421
Mosca, Gaetano 483
Murray, R. 556
Mutlak Ruh, Hegelci 141, 217, 258, 260, 314, 407, 450, 598
Mülkiyet 421-422, 514, 584
Asya toplumu 45-6
ilişkileri 227
özel ve devlete ait 602
sahiplik 207
toplumsallaştırılması 565
Müzik 240

Namboodripad, E.M.S. 269, 270
Napoleon III, ☞ Bonaparte, Louis
Narodnaya Volya 444
Narodnik İktisatçılar 58, 184
Nasyonal Sosyalizm 90, 201, 213-14, 265, 457, 534, 567
ve Yahudiler 604
Nedensellik 379
Adler 50-1
☞ temel ve üstyapı; belirlemecilik
Nehru, Jawaharlal 140, 270
Nesnelcilik 79, 410
Nesneleşme 75, 407
Nesnellik 74-5, 79, 407, 409, 461, 539-40
Neue Zeit, Die 50, 67, 74, 265, 329, 435
Neumann, Franz 213, 236, 517, 567
Neurath, Otto 447
Newton, Isaac 171
New York Daily Tribune 389
Nijerya Kabileleri 312
Nitelik ve Nicelik ☞ Diyalektik
Nüfus 423-425
Offe, Claus 96, 236, 320
Ogurtsov, A.P. 601
Okishio, N. 306, 400
Olumsuzlama 427-428, 149, 379, 385
Ontolojik Materyalizm 406, 407, 408
Oppenheimer, Mary 233
Orta Sınıf 428-429, 300, 497
ve akrabalık 19
ve burjuvazi 96
Otomasyon 429-430, 377
☞ Makineler ve makine üretimi
Owen, Robert 590
Ölçünme (Refleksiyon)
bilgi kuramı 23, 78, 135, 407, 409
hakikat 255-6
Önyargı 213, 417
Örgütlü Kapitalizm 431, 52
Özgürlük ☞ Belirlenimcilik; özgürleşme
Özgürleşme 431-432, 209, 238, 240, 259-61, 294, 407
ahlâkı 15
ve iş bölümü 298
ticaret ve 172
Yahudi 603-4
Öznellik 65
Özyönetim 433, 98, 565
Pakistan 398, 417
Pannekoek, Antonie 435, 67, 114, 139
Para 435-437, 41, 44, 468, 469
değeri 120, 229, 413
feodal ekonomide 224-5
ihracı 191-2
ikrazı (ödünç verme) 226
☞ Değişim; dolaşım, kredi ve hayali sermaye; sermaye
Pareto, Vilfredo 483
Paris
13. yüzyıl 225
1830'lar toplumu 339
1848 ayaklanması 132, 548
1900 kongresi 199
din 139
'te Marx 388
Paris Komünü 437-438, 27, 129, 122, 198, 302, 342, 345, 389, 455
'nde din 139
Parti 438-440, 405
☞ Tek tek partiler
Pashukanis, E.G. 272, 520
Past and Present 550
Pavlov, I.P. 137, 459
Pelloutier, Fernand 486
Perlo, V. 56
Piaget, Jean 245, 605
Pigou, A. 173
Piyasa
emek 322
feodal 224-5
sosyalist sistemde 341
☞ değişim; emperyalizm ve dünya pazarı
Piyasa Sosyalizmi 440-443
Platon 147, 218, 597
Plehanov, G.V. 443-444, 38, 46, 54, 70, 78, 138, 148, 203, 243, 282, 367, 393, 403, 404, 451, 472, 473, 475, 516, 519, 606
edebiyat 165, 166
temel ve üstyapı 560-1
Pokrovsky, M.N. 549
Polonya 49, 373, 415, 416
17. yüzyıl 224
1863 ayaklanması 196, 198, 390, 393
II. Dünya Savaşı 534

'da Marxizm 153-7
sınıf yapısı 499
Polonya K.P. 125, 201
Pollock, Friedrich 162, 236
Popper, Karl 402, 554
Popülizm 444-446, 443, 472
Porshev, Boris 37
Poulantzas, Nicos 446-447, 96, 182, 214, 257, 327, 401, 428, 464, 484, 498, 556, 606
Pozitivizm 447-448, 53, 65, 77-8, 314
Prag Baharı 154, 155
Pratik Materyalizm 406, 407, 409, 411
Pravda 95
Praxis 155, 216, 518
Praxis 448-453, 75, 81, 155, 271, 293, 294, 355, 560
dolayımlama 159-60
ve gerçeklik 461-2
Prehistorya ve Arkeoloji 37-41
Preobrajenski, Yevgeni Alekseyeviç 453-455, 193, 406, 477, 519
Proletarya ☞ İşçi Sınıfı; lumpen proletarya; proletarya diktatörlüğü
Proletarya diktatörlüğü 455-456, 63, 89, 129, 368, 370, 387, 514, 520, 542, 570
Proudhon, Pierre-Joseph 456, 26, 79, 198, 386
Prusya 259, 386, 391, 478, 479
Psikanaliz 456-458, 239
Psikoloji 458-460
Quiney, Richard 536
Radcliffe-Brown, Alfred 35
Rahipler (Ruhban) 86, 226
"Rakovsky, Marc" 156
Ranke, Leopold von 548
Rant
feodal 221-4, 225, 566-7
Ricardo 470
ve toprak mülkiyeti 44, 565-7
Raphael, Max 474, 475
Rastlantı ve zorunluluk ☞ belirlenimcilik; tarihi materyalizm
Ratzel, Friedrich 104
Realizm 461-463, 82, 83-4, 407
ampirizm 23
bilimsel 75-6
ve doğa 150-1
edebî 166-7
hakikat 255-6
maddi nesne 75
sanatta 203, 204
Reclus, Elisée 106
Reformasyon 86, 131, 263
Reformizm 463-464, 300, 467, 508, 521
Reich, Wilhelm 457
Rekabet 464-466, 43-4, 42, 56, 87, 192, 322, 325-6, 490, 493
azgelişmiş ülkelerde 574-5
ve dağılım 113
Renner, Karl 466, 13, 50, 344, 401, 428
milliyetçilik 51
sınıf 52-3
yasa 51, 272
Revizyonizm 466-468, 132, 199, 329, 373, 447, 606-7
Doğu Avrupa'da 153-5
Rheinische Zeitung 97, 388
Ricardo, David 42, 88, 105, 117, 171, 172, 186, 405, 461, 566
Ricardo ve Marx 468-470, 68, 532
Ritter, Carl 103
Robinson Joan 331, 400, 405
Robinson, Maxime 296
Roma İmparatorluğu 33, 222-23, 224, 243, 460
köleler 348
Rosas, Paul 328
Rasdolsky, R. 464, 470, 612
Rostow, W.W. 324
Rousseau, J-J. 598
Rouvroy, Claude-Henri de 589
Roy, Manabendra Nath 470-471, 397, 529
Roy, Ram Mohun 269
Rönesans 53, 167, 295
Rubel, Maximilien 402
Robin, L.I. 117, 470, 523, 540-1
Ruh, Hegelci; ☞ Mutlak ruh
Ruhsallaştırma 260
Rus Devrimi
1905 342, 368, 373, 412, 416
1917 133, 200, 342, 358, 367, 368, 412, 482,

487
☞ Bolşevikler
Rus Komünü 471-472, 46, 443, 445
Rus KP (Bolşevikler) 91
☞ Bolşevizm; SBKP
Rus Marxizmi ☞ Sovyet Marxizmi
Rus SD İşçi Partisi 90, 412, 443, 444
2. Kongre 1903 90, 387, 412, 573
Rusche, Georg ve Kircheimer, O. 536
Rusya 606
I. Dünya Savaşı'nda 482
Çarlık 46, 197, 393, 405, 415, 479
'da devrim 46, 132, 133
'da din 139
'da kapitalizmin gelişmesi 396
'da köylüler 139, 349-50
popülizm (Narodnizm) 443, 444-5
üstüne Marx 390-1
☞ SSCB
Sahiplik 422
☞ Mülkiyet
Saint-Simon, Comte de 589, 590
Sanat 473-476, 71-2
ideoloji olarak 204
özerk 239
temel ve üst yapı 559
☞ edebiyat; estetik; kültür
Sanayi Devrimi 172, 189, 323
ikinci 323
Sanayi ve Finans Kapital 231-5
☞ Makineler ve makine üretimi; otomasyon; teknoloji
Sanayileşme 476-477, 324
Sovyetler Birliği'nde 54, 104, 189, 341, 453-4, 477, 585
Sankrityayana, Rahul 269
Sartre, J.-P. 477-478, 64, 71, 147, 166, 401, 408-9, 428, 457, 600
bilgi 80-1
bütünlük 100
Savaş 478-483
ve devrim 391-2, 478-80
dinsel 138
emperyalist 192, 233
Enternasyonaller ve 199-200
feodal 223, 224, 225
iç 541-3
silahlanma giderleri 184
ve sömürgecilik 529
ulusal kurtuluş 415-6
☞ savaş adları
Say Yasası 48, 173, 184, 468, 469
Schacht, Richard 598
Schelling, Friedrich 449
Schiller, Herbert 147, 360
Schmidt, A. 462
Schumpeter, J.A. 173, 400
Seçkinler 483-484
☞ Aristokrasi; aydınlar; hâkim sınıf
Sendikalar 484-486, 52, 95, 198, 433, 500, 590
İngiliz 248, 392
☞ Grevler; sendikalizm
Sendikalizm 486-487, 27, 249, 433, 485, 507
Serbest Ticaret 172, 173
Serflik 487-488, 32, 222, 227
"ikinci" 275
Sermaye 489-492
biçimleri, ve gelirler 495-6
faiz getiren 378-9, 495-6
fetişizmi 228-9, 492
hayalî, ve kredi 29, 351-2
ve makineler 377-8
merkezileşmesi ve yoğunlaşması 29, 177, 465, 492-3
meta kuramında 413-4
organik bileşimi 493-4, 566
ve otomasyon 429-30
ve rekabet 464-6
sanayi 231-2, 234, 490
ve tarım 170, 349-51, 565-7
toplumsal; yeniden üretim şeması 610-3
üretken 495
yayılımı 193
☞ Anonim şirketler; Birikim; dolaşım; finans kapital; mali sermaye ve faiz; para; ticari sermaye
Sermayenin Merkezileşmesi ve Yoğunlaşması 492-493, 29, 177, 465
Almanya'da 324
Sermayenin Organik Bileşimi 493-495, 566
Sermayenin ve Gelirlerin Biçimleri 495-496
Shaikh, Anwar 175, 176, 469, 522
Sharma, R.S. 269

Shaw, William H. 402
Sınaf Demokrasi 343
Sınaf Kapitalizm 323
Sınaf Sermaye 231-2, 234, 490
Sınıf 496-499, 553
ve artık üretim 61-2
Avusturya Marxistleri ve 52-3
azgelişmiş ülkelerde 574-5
ve coğrafya 105-6
dayanışma 500
ve değişim 120-2
ve dil 135-7
ve edebiyat 165-7
egemenliği ve devlet 127-8, 562-3
feodal toplumda 221-6, 227
ve hukuk 271-3
ve ideoloji 282-3
kapitalizm ve 321-2, 497-8, 499, 501-2
kast 269-70, 328-9
seçkinler 483-4
ve sosyalizm 512-3
sömürgelerde 529-30
sömürge sonrası toplumlarda 526-7
ve suç 535-6
yetenekler 586
☞ Aristokrasi; hâkim sınıf; işçi sınıfı; orta sınıf
Sınıf Bilinci 499-501, 65, 190, 300, 369, 405
ve grevler 249
Sınıf Çatışması 501-502, 293, 318, 400, 401, 402, 406, 543, 570
feodal 221-6, 227
ve ırk 275-7
ve sömürü 530-1
Sibirya 395
Silâhlanma Harcamaları 184
Simmel, Georg 541
Sinema ve Televizyon 502-505
Sivil Toplum 505-507, 170-4, 246-8, 262
hegemonya 247-8, 256-7, 261-3
Siyaset
ve estetik 204
iktisada karşı 181
Marx, Engels ve Çağdaş Siyaset 390-4
Marx'ın kuramının eleştiricileri 401
Slavlar 63, 394, 415, 573
Smith, Adam 88, 171-3, 286, 566
Sokrates 147
Sombart, Werner 399
Sorel, George 507-508, 486, 516
Sosyal Demokrasi 508-510, 201, 214, 339
ve komünizm 534-5
revizyonizm 468
ve şiddet 542
Sosyal Demokratik Hareketler 121, 201
Sosyalist Enternasyonal 200
Sosyalist Toplumda Bunalım 510-512
Sosyalizm 512-514, 49, 317, 390, 400-1, 553-4
ve demokrasi 122
ve devrim 130-4
ve din 139
Frankfurt okulu 236
'e geçiş 463-4, 514-5, 569
ve komünizm 340, 341, 514-5
ve milliyetçilik 414-7
ve parti 439
ve revizyonizm 466-7
ve sendikalizm 486
SSCB'de 129, 532-5, 570-1
ve şiddet 541-3
"tek ülkede" 91, 95, 454, 533, 535, 568, 569
ve toplum 563
ütopik 303, 512, 589-91
Sosyalizme Geçiş 514-516, 569
reformizm 463-4
Sosyoloji 516-519, 50-1, 447-8
Avusturya Marxizmi 50-1, 53
Lukács 372
Marxist sosyolojinin eleştiricileri 400-1
SSCB'de 65, 66, 519, 521
☞ Toplumsal Bilim
Sovyet Marxizmi 519-522, 65, 149, 153, 405, 443
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği 133, 513, 568
1920'lerde 368-9, 370, 439, 453-4
arkeoloji 39
ve Avrupa Komünizmi 49-50
devlet 367-9, 370, 513, 567, 571-2
'nde emek süreçleri 189-90
ve enternasyonalizm 197
'nde grevler 249
hukuk 272-3
'nde kadınlar 27
K.P., ☞ SBKP
Maddi Kültür Tarihi Akademisi 39
mahkemeler 95, 534

'nde Marxizm 405 ☞ Sovyet Marxizmi
'nde psikoloji 458-9
ve psikanaliz 457
sanat 204, 474
sanayileşme 54, 104, 189, 341, 453-4, 477, 585
sendikalar 485
'nde Stalinizm 532, 535
tarih yazımcılığı 549
tiyatro 94
☞ Rusya
Sovyetler, ☞ Konseyler
Sovyetler Birliği, ☞ SSCB
Sovyetler Birliği K.P. 49, 91, 368-9, 370, 453
1956 Kongresi 49, 521, 533
ve Buharin 94-5
ve Komintern 200-1
ve sömürgeler 397-8
ve Stalin 532-3
Soyut Emek 522-523, 116, 379, 399
Soyutlama; mantıksal 391
ve gerçekçilik 461-2
Sozialdemokrat 74
Sömürge Kurtuluş Hareketleri 523-526
Sömürge ve Sömürge-sonrası Toplumlar 526-528
azgelişme ve gelişme 57-9
devrimci savaşlar 470, 482-3
ırk 275-6
Sömürgecilik 528-530, 103-5, 391, 394, 396-7, 562
ve akrabalık 19
azgelişme ve gelişme 57-9
bağımlılık kuramı 61-3, 192, 193, 194, 399
Enternasyonaller ve 199-200, 296-7
İslam ve 296
☞ Emperyalizm; emperyalizm ve dünya pazarı
Sömürü 530-531, 121, 317
ve artık değer 41-2, 43
coğrafi 105, 106
ve ırk 275-6
ve ücretler 579
☞ Emperyalizm
Spaventa, Betrando 66
Spinoza, Baruch 427
Sraffa, Piero 531-532, 331, 400, 405
St. Petersburg, 1905 Sovyeti 342
Stack, C. 19
Stalin, Yosif Vissorionoviç 532-533, 47, 91, 170, 201, 244, 375, 385, 405, 447, 485, 549, 585
ve devlet 129-30
üstüne Deutscher 125-6
dilbilim 136-7
ve Lenin 368, 370, 520
milliyetçilik üstüne 416, 573
praxis 451
ve Sovyet Marxizmi 519-21
ve Troçki 532, 568, 569
Stalinizm 533-535
Steedman, Ian 399, 400, 522
Stein, Lorenz von 339
Stirner, Max 195, 245, 404, 408
Stojanovic, Svetozar 341
Strauss, D.F. 259, 603
Struve, P.B. 606
Suç 535-537
Sue, Eugène 166, 167
Suikast 393
Suvorov, Kont Aleksandr 417
Sweezy, Paul 88, 175, 176, 184, 227-8, 233, 265, 286, 325, 327, 556, 557, 610
Szelényi, Ivan 155, 156, 157, 498
Şehir Devleti, ☞ Antik Toplum
Şehirleşme ☞ Kentleşme, Ortaçağ
Şeyleşme 539-541, 84, 246
Şiddet 541-543, 507, 508
suikast 393
☞ Sendikalizm; terörizm
Tabakalar (Zümreler) 37
Talep Boşluğu
Tanrı, ☞ Din
Tanzanya 445
Tarım
Buğday Yasaları 68, 323
feodal 221-6
kapitalist 170
kollektifleştirme 534
ve köylülük 349-50
Lysenkoculuk 374-5, 520,
ve makine 469, 476-7
popülizm 443, 444-5, 471
ve rant 565-7
sosyalleştirme 565
Tarım Sorunu 545-547

Tarih 21
ve belirlenimcilik 69-71, 75, 554
ve birey 86-7
ve bilgi 78-80
ve bilim 83-4
Darwinizm 113-4, 151-2, 261, 405
ve diyalektik 146-7, 294
'in dönemleştirilmesi 31-4
edebiyatta 166-7
Hegel'in tarih felsefesi 258-9
Sartre 477-8
ve şiddet 479-80, 543
ve yapısalcılık 605-6
***Tarih ve Sınıf Bilinci* 547-548**
Tarih Yazıcılığı 548-550, 34, 406
Tarihsel Materyalizm 550-554, 35-6, 47, 76-80, 81, 172-3, 217, 237, 280, 293, 300, 361, 404, 406, 409, 410-11, 447, 560, 562
ve arkeoloji 39
bütünlük 99, 100
ve diyalektik materyalizm 148-9
'in eleştirilmesi 238, 400, 402
ve etik 208-9
ve ilerleme 32, 173, 209-10, 259, 285
ve sosyoloji 516-8
ve sömürü 530-1
Sovyet Marxizminde 520
ve üretim tarzı 586-8
☞ Gelişme evreleri
Tarihsicilik 554-55, 21, 77, 78-9, 292, 305-6, 402
ve bilim 83-5
"Tarihsiz Halklar" 391
Taylor, Frederick W. 189
Tekçilik (monizm) 444
Tekelci devlet kapitalizmi 555-556, 128, 193, 324, 325-6
Tekelci Kapitalizm 556-557, 175, 190, 193, 194, 232, 233, 323-4, 325-7, 368
ve çokuluslu şirketler 110
ve rekabet 571
Teknoloji 558, 85
SSCB'de 152, 189-90, 405
Teleoloji (Erekbilim) 51, 189
Temel ve Üstyapı 558-561, 91, 552, 585, 587
belirlenimcilik 69
ve dil 135-7
estetik 202-4
ve hukuk 271-3
mantıksal 381-2
sanat 473-4
ve yeniden üretim 609
Terray, Emmanuel 35
Terörizm 133, 534
☞ Şiddet
Thälmann, Ernst 509
Thapar, Romila 268
Ticari Sermaye 561-562, 110, 323, 495-6
Ticaret
feodal 224-5
ve İslam 295-6
serbest 171, 172, 173
uluslararası 183-4, 207-8, 526
☞ Emperyalizm ve dünya pazarı; sömürgecilik
Tillich, P. 600
Timpanaro, S. 151, 409
Tipiklik 166
Tkaçev, P.N. 390
Togliatti, Palmiro 439
Topluluk ve eğitim 168
Toplum 562-563
eskil 31-4, 287, 318
kabile 311-2
temel ve üstyapı 558-9
☞ sivil toplum
Toplumsal bilim 83-5
ve felsefe 214, 217-9
kökenleri 171, 172
☞ Ekonomi politik; sosyoloji
Toplumsal Formasyon 563-564
Toplumsal kuram 407-8
Kantçılık 313-5
Toplumsal Olarak Gerekli Emek 564, 120
Toplumsal yapı 217-8, 219
☞ Sınıf; yapısalcılık
Toplumsallaşma 564-565, 240, 326
Toprak
coğrafya 103-6
çevre 106, 170
köylülük ve 349-50
ayrıca ☞ Tarım
Toprak Mülkiyeti ve Rant 565-67, 44
feodal 221-3, 225-6, 566-7
Ricardo 470
Toprak Sahipliği 421-2
Asyatik toplumda 46

Fizyokratlar 172
Rusya'da 443
Totaliterlik 567-568, 52
Toynbee, Arnold 549
Tönnies, Ferdinand 516
Troçki, Leon 568-569, 14, 91, 92, 201, 202, 342-3, 358, 373, 457, 485, 498, 513
faşizm 213
savaş üstüne 482-3
ve Stalin 532, 568, 569
sürgünde 534
Troçkizm 569-571
Tugan-Baranovsky, M.I. 48, 606
Tüketim 571-572
eksik 174-6, 177, 182-4
gösteriş için 224
Türkler 394
Ulus 573-574, 51,
Ulusal Burjuvazi 574-575, 396
Ulusal Kurtuluş Hareketleri 527
Ulusçuluk ☞ milliyetçilik
Uluslararası İşçiler Derneği (Birinci Enternasyonal) 195, 196, 198-9, 389, 392, 393, 480, 485
1872 Kongresi (Lahey) 63, 198, 392, 438, 541
Bakunin 63
ve grevler 249
ve sendikalar 485
Uluslararası Maliye 321
bankacılık 234-5
çokuluslu şirketler 96, 110-11, 234
sermaye 110, 233
ticaret 183-4, 207-8, 526
Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU) 486
Uluslararası Sosyalist Bürosu 199
Uluslararası Sosyalist Demokrasi Bağlaşması 63, 198
Ulyanov, Aleksandr 367
Uno, Kozo 307-8
Ure, Andrew 152
Urlanis, B.T. 424
Urquhart, David 391
Uzun Dalgalar 575-577
Ücretler 579-580, 41, 44-5, 113, 183, 184, 331-2, 469, 490
eşitsiz değişim 62, 206-7
ev emeği 186, 210-2, 609
kadınların 43
ve nüfus 423-4
ve talep boşluğu 174
yoksullaşma 613
☞ İşgücünün değeri
Üçüncü Dünya
'da devrim 134
ve kapitalizm 495-6
'da Marxizm 396-9
'da Sınıf 398-9
ve sömürge egemenliği 527
☞ Azgelişme ve Gelişme
Üçüncü (Komünist) Enternasyonal ☞ Komintern
Üretim 580-582, 85
araçları, Asyatik toplumda 45-8
aşırı 48
ve dağıtım 113
fiyatı 44, 582-4
insanî 447
özyönetim 433
'de yabancılaşma 602
ve tüketim 571
☞ İşbölümü; üretim güç ve ilişkileri; üretim tarzı; yeniden üretim, Üretim Araçları
☞ Üretim güçleri ve üretim ilişkileri
Üretim Fiyatı ve Dönüşüm Sorunu 582-584, 44
Üretim Güçleri ve Üretim İlişkileri 584-586, 238, 286, 551-2, 580-1
ev emeği 210-2
ve hukuk 271-3
temel ve üstyapı 558-9
toplumsallaştırılması 565
☞ Emek süreci; kapitalizm; sermaye; üretim tarzı; yeniden üretim
Üretim Tarzı 586-588, 325, 551-2, 563
ve coğrafya 103
eleştirisi 402
ve hukuk 271-3
ilkel 36
kapitalist-olmayan 317-8
kooperatif 345, 590
Rusya'da 396
☞ Asyatik toplum; feodal toplum; feodalizmden kapitalizme geçiş; gelişme evreleri; kapitalizm; tarihi materyalizm; yeniden üretim.
Üretken Olan ve Üretken Olmayan Emek 588-589
Üstyapı, ☞ Temel ve Üstyapı

Ütopik Sosyalizm 589-591, 303, 512
Vajda, M. 155, 156, 157
Varga, Eugene 371, 406, 529
Varoluşçuluk 477-8
Veblen, T. 593-594
Vergileme 184
feodal 223, 226
Venturi, F. 444
Vico, Giambattista 159
Vietnam 417, 483, 542
Viyana 13
Üniversitesi 13, 250
☞ Avusturya Marxizmi
Viyana Birliği (Sosyalist Partilerin Uluslararası Çalışma Birliği) 200, 201
"Viyana Çevresi" 447
Volôsinov, V.N. (M. Bakhtin'in takma adı) 136
Vygotsky, L.S. 459
Wagner, Adolph 399
Wakefield, Gibbon 395
Wallerstein, Immanuel 58, 228
Warren, Bill 58, 529
Wartofsky, Marx W. 230
Warynski, Ludwik 393
Weber, Max 228, 237, 276, 400, 401, 429, 516, 540
Weldon, Fay 448
Wellmer, Albrecht 70, 236, 342, 448
Welskopf, E.C. 33
Weselowski, W. 499
Westphalen, Baron von 388
Westphalen, Jenny von (Marx'ın eşi) 388
White, Leslie 287
Wielenga, B. 269
Willett, John 474, 475
Williams, Raymond 595-596, 359
Winstanley, Gerrard 512
Wittfogel, Karl A. 47, 105
Wittgenstein, Ludwig 218
Wright, Erik Olin 429
Wundt, Wilhelm 458
Yabancılaşma 597-603, 80, 82, 160, 186, 217-8
ve din 519-20
ve edebiyat 167
emeğin 340
Hegelci 143, 216, 407
ve Hıristiyanlık 263-4
ve sanat 202
ve şeyleşme 539-41
Yahudiler
Nazi Almanyası'nda 603-5
Rus 573
Yahudilik 603-5
Yahudi-düşmanlığı 457
Yahudilik 603-605, 138
Yanlış Bilinç, ☞ İdeoloji
Yapısalcılık 605-606, 21-2, 35, 81, 157, 181, 246, 292, 517, 563, 587
Yasal Marxizm 606-607
Yedek İşgücü Ordusu 607, 190, 373, 423, 613
Yeni Demokrasi 194
Yeni Gine 395
Yeniden Üretim 608-610, 44-5, 185, 581
birikim 88
insan (üreme) 424
Yeniden Üretim Şeması 610-613, 183
Yoksullaştırma 613-614
Yugoslavya 98, 153, 155, 340, 433, 452, 467, 517
Yunan, (eski) 33, 318, 418
sanat ve mitoloji 167, 473, 475, 559
köleler 348
Zor, ☞ şiddet
Zorunluluk alanı 452
Zorunluluk, mantıksal 380
Zorunluluk ve rastlantı, ☞ belirlenimcilik; tarihsel materyalizm